

ჩვენი  
სამართალი  
ძუღლები

1. ველფიფის კარის ბარიზება
2. დასტურლავალი

ტექსტები გამოსაცემად მოაგზავდა, გამოკვლევები,  
ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო

ი. სურბულაძემ

34(C41)(09)  
3:(47.912)(09)  
ქ279

ნაშრომში მოცემულია ქართული სამართლის ისტორიის ორი მნიშვნელოვანი ძეგლის — „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“ და „დასტურლამალის“ კრიტიკულად დადგენილი ტექსტები.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“ XIV საუკუნის ძეგლია და ასახავს გაერთიანების პერიოდის საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას.

„დასტურლამალი“, რომელიც ვახტანგ VI მიერაა შედგენილი 1707—1709 წლებში ქართლის სამეფოსათვის, შეიცავს მდიდარ მასალას საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების, სასამართლო ორგანიზაციის, საგადასახადო სისტემისა და სხვა საკითხების შესახებ.

Книга содержит критически установленные тексты двух важнейших памятников истории государства и права Грузии: «Распорядка царского двора» и «Дастурламали».

«Распорядок царского двора» — официальный документ, датируемый XIV веком, — воспроизводит государственный строй объединенной феодальной Грузии.

«Дастурламали», составленный Вахтангом VI в 1707—1709 годах для Картлийского царства, дает богатейший материал для изучения государственного строя, судебной организации, налоговой системы и т. д.

Das Buch enthält eine auf kritischer Überprüfung beruhende Darlegung der Texte zweier äußerst wichtiger Denkmäler der Staats- und Rechtsgeschichte Georgiens:

1. „Hausordnung des Königshofes“ und
2. „Dasturlamali“.

Die „Hausordnung des Königshofes“ — ein aus dem XIV Jhd stammendes offizielles Dokument, widerspiegelt die Staatsordnung des geeinigten feudalen Georgiens.

Das vom König Wachtang VI in den Jahren 1707—1709 für das Kartlische Reich verfaßte Gesetzbuch „Dasturlamali“ bietet ein äußerst reichhaltiges Material zum Studium der Staatsordnung, des Gerichtswesens, des Steuersystems u. a. der betreffenden Epoche.



## შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	XI
<b>ველშოფის კარის ბარიზება</b>	1
I ცნობები ძეგლის შესახებ	—
II. სახელმწიფოებრივი წყობილება ქელშოფის კარის გარეგნობის მიხედვით	18
1. შეფის ხელისუფლება	—
2. ღარბაზი	21
3. სავაზირო	22
ა) შწიგნობართუხუცეს-ქყონდიდელო	23
ბ) ათაბაგი	24
გ) ამირსპასალარი	25
დ) მანდატურთუხუცესი	27
ე) შექურქლეთუხუცესი	28
ვ) მსახურთუხუცესი	29
გარიგება ქელშოფის კარისა (ტექსტი)	32
Распорядок царского двора (текст)	51
ტექსტის დადგენისათვის (შენიშვნები)	81
Распорядок царского двора (რეზიუმე რუსულ ენაზე)	128
Die Hausordnung des Königshofes (რეზიუმე გერმანულ ენაზე)	150
ლექსიკონი	168
საძიებლები	202
საკუთარ სახელთა	—
ა) პირთა	—
ბ) გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა	203
გ) ტერმინთა	—
<b>დასტურლამალი</b>	211
I. შესავალი	—
1. ლიტერატურა დასტურლამალის შესახებ	—
2. დასტურლამალის შედგენის დრო	215
3. დასტურლამალის შედგენილობა	216
4. დასტურლამალის ამა თუ იმ ნაწილის წარმოშობის შესახებ	218
5. დასტურლამალი და ქელშოფის კარის გარიგება	220
6. ვახტანგ VI დასტურლამალი და ნიკო დადიანის დასტურლამა	222
7. დასტურლამალის მოქმედების დრო და ტერიტორია	224
II. ტექსტის დადგენისათვის	227
1. ნუსხების გარეგნული აღწერა	—
2. ხელნაწერების დახასიათება ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით	232
3. დასტურლამალის აღნაგობის საკითხისათვის	237

1. შირველ თუშანიშვილის ნუსხა (M)	—
2. სულხან თუშანიშვილის ნუსხა (S)	312
3. ყაერიშვილისეული ხელნაწერი (K)	325
4. იესე მდიენის ხელნაწერი (J)	334
5. დავით რექტორის ხელნაწერი (D)	350
6. ქობულაშვილის ხელნაწერი (Q)	369
7. ხელნაწერი იოანე ბაგრატიონის კოლექციიდან (B)	373
8. ალექსიძისეული ხელნაწერი (a)	390
9. ლორთქიფანიძისეული ხელნაწერი (L)	424
10. იოველ ალექსიძისეული ხელნაწერი (A)	432
11. გიორგი მაისურაძისეული ხელნაწერი (g)	451
12. ნაზარიშვილის ნუსხა (N)	463
13. ტაბიძისეული 1869 წ. თებერვლის ნუსხა (T)	468
14. ტაბიძისეული 1869 წლის მარტ-აპრილის ნუსხა (I)	469
15. ტაბიძისეული ხელნაწერი 1869 წ. მაისის (I <sup>1</sup> )	473
დასტურლამალის ტექსტი	475
დასტურლამალის სარჩევი	723
დასტურლამალის ნუსხები	729
Дастурламали (რეზიუმე რუსულ ენაზე).	730
Dasturlamali (რეზიუმე გერმანულ ენაზე).	747
ლექსიკონისათვის	765
შემოკლებანი	767
ლექსიკონი	768
ა) ტერმინები	—
ბ) გეოგრაფიული სახელები	841
საძიებლები	872
საკუთარ სახელთა	—
ა) პირთა	—
ბ) გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები	881
ტერმინთა საძიებელი	887
პირთა დამატებითი საძიებელი	998
Addenda et corrigenda	900

## СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие . . . . .	XI
<b>РАСПОРЯДОК ЦАРСКОГО ДВОРА</b>	
I. Сведения о памятнике . . . . .	1
II. Государственный строй по «Распорядку царского двора»	
1. Царская власть . . . . .	18
2. Государственный Совет (Дарбази) . . . . .	21
3. Совет визирей (Савизиро) . . . . .	22
а) Мцигнобартухуцес-Чкондидели . . . . .	23
б) Атабаги . . . . .	24
в) Ампрспасалари . . . . .	25
г) Мандатуртухуцеси . . . . .	27
д) Мечурчлетухуцеси . . . . .	28
е) Мсахуртухуцеси . . . . .	29
Распорядок царского двора (текст на грузинском языке) . . . . .	32
Распорядок царского двора (текст на русском языке) . . . . .	51
К вопросам установления текста . . . . .	81
Распорядок царского двора (Резюме на русском языке) . . . . .	122
Die «Hausordnung des Königshofes» (Резюме на немецком языке) . . . . .	150
Словарь . . . . .	168
Указатели . . . . .	202
<b>ДАСТУРЛАМАЛИ</b>	
I Введение	
1. Научная литература о Даcтурламали . . . . .	—
2. Составление памятника . . . . .	215
3. Состав . . . . .	216
4. О происхождении отдельных частей Даcтурламали . . . . .	218
5. Даcтурламали и «Распорядок царского двора» . . . . .	221
6. Даcтурламали Вахтанга VI и Н. Дадзиани . . . . .	222
7. Время и территория действия Даcтурламали . . . . .	224
II К тексту . . . . .	227
1. Описание рукописей . . . . .	227
2. Характеристика рукописей . . . . .	232
3. Строение памятника . . . . .	237
III Рукописи Даcтурламали	
1. Рукопись М. Туманишвили (М) . . . . .	248
2. « С. Туманишвили (S) . . . . .	312
3. « Кавришвили (K) . . . . .	325
4. « Иесе Бараташвили (J) . . . . .	334
5. « Давид Алексидзе (D) . . . . .	350

6. Рукопись Кобулашвили (Q)	. . .	369
7. « И. Багратиони (B)	. . .	373
8. « Алексидзе (a)	. . .	380
9. « Лорджианидзе (I)	. . .	424
10. « И. Алексидзе (A)	. . .	432
11. « Г. Майсурадзе (g)	. . .	451
12. « Назаришвили (N)	. . .	463
13. Табидзе (3 рукописи, T, t t!)	. . .	468
Текст Дагурламали	. . .	475
Дагурламали (содержание)	. . .	723
Резюме (на русском языке)	. . .	730
Daŕurlamali	. . .	747
Резюме (на немецком языке)	. . .	747
Словарь	. . .	765
Указатели	. . .	872
Addenda et corrigenda	. . .	900

## I N H A L T

Vorwort . . . . .	XV
-------------------	----

### DIE „HAUSORDNUNG DES KÖNIGSHOFES“

I. Mitteilungen über das Denkmal . . . . .	I
II. Die Staatsordnung laut der „Hausord. d. Königshofes“ . . . . .	18
1. Die Macht des Königs . . . . .	—
2. Der Staatsrat („Darbasi“) . . . . .	21
3. Rat der Wesire (Sawasiro) . . . . .	22
a) Der Mzignobartuchuzess-Tschondideli . . . . .	23
b) Der Atabagi . . . . .	24
c) Der Amirspassalari . . . . .	25
d) Der Mandaturtuchuzessi . . . . .	27
e) Der Metschurtschletuchuzessi . . . . .	28
f) Der Msachurtuchuzessi . . . . .	29
Die „Hausordnung des Königshofes“ (Sext in georgischer Sprache) . . . . .	32
Die „Hausordnung des Königshofes“ (Text in russischer Sprache) . . . . .	51
Zur Frage der Feststellung des Textes . . . . .	81
Die „Hausordnung des Königshofes“ (Resüme in russischer Sprache) . . . . .	128
Die „Hausordnung des Königshofes“ (Resüme in deutscher Sprache) . . . . .	150
Wörterbuch . . . . .	168
Register . . . . .	202

### DASTURLAMALI

I. Einleitung . . . . .	211
1. Wissenschaftliche Literatur über den Dasturlamali . . . . .	—
2. Zeitpunkt der Entstehung des Denkmals . . . . .	215
3. Bestandteile des Denkmals . . . . .	216
4. Über den Ursprung der einzelnen Teile des Dasturlamali . . . . .	218
5. Der Dasturlamali und die „Hausordnung des Königshofes“ . . . . .	220
6. Der Dasturlamali von Wachtang VI und von N. Dadiani . . . . .	222
7. Epoche und Wirkungsbereich des Dasturlamali . . . . .	229
II. Zum Text . . . . .	227
1. Beschreibung der Manuskripte . . . . .	—
2. Charakteristik der Manuskripte . . . . .	232
3. Struktur des Denkmals . . . . .	237

III. Die Dasturlamali—Manuskripte . . . . .	248
1. Manuskript von Tumanischwili (M) . . . . .	—
2.     "     "     S. Tumanischwili (S) . . . . .	312
3.     "     "     Kawrischwili (K) . . . . .	325
4.     "     "     Jesse Barataschwili (J) . . . . .	339
5.     "     "     David Alexidse (D) . . . . .	350
6.     "     "     Kobulaschwili (Q) . . . . .	369
7.     "     "     I. Bagrationi (B) . . . . .	373
8.     "     "     Alexidse (a) . . . . .	380
9.     "     "     Lordkipanidse (L) . . . . .	424
10.     "     "     I. Alexidse (A) . . . . .	432
11.     "     "     G. Maisuradse (g) . . . . .	451
12.     "     "     Nasarischwili (N) . . . . .	463
13.     "     "     Tabidse (Manuskripte: T, t, t') . . . . .	469
Text des „Dasturlamali“—(in georgischer Sprache) . . . . .	475
„Dasturlamali“—Resumè (in russischer Sprache) . . . . .	730
„Dasturlamali“—Resume (in deutscher Sprache) . . . . .	747
Wörterbuch . . . . .	765
Register . . . . .	872
Addenda et corrigenda . . . . .	899

## წინასიტყვაობა

წიგნში მოცემულია ქართული სამართლის ორი ძეგლი: „ქელმწიფის კარის გარიგება“ და „დასტურლამალი“. ამ ძეგლებს განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს ისტორიისათვის საერთოდ და კერძოდ საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. თითოეული მათგანის დაწვრილებითი დახასიათება მოცემულია ქვემოთ.

აღნიშნული ძეგლების განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო სასურველი იყო ქართულ ტექსტთან რუსული თარგმანის დართვა, მაგრამ წიგნის მოცულობამ საშუალება არ მოგვცა ეს ამოცანა მთლიანად განგვეხორციელებინა. წიგნში მოცემულია მხოლოდ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ რუსული თარგმანი. „დასტურლამალის“ თარგმანის გამოცემა, კი, რომელიც „ქელმწიფის კარის გარიგებასთან“ შედარებით ბევრად ვრცელია, მომავლისათვის გადავდევით.

ტექსტებს წამძღვარებული აქვს ჩვენი გამოკვლევები, ხოლო ბოლოს დართულია თითოეული ძეგლისათვის შედგენილი ლექსიკონი და საძიებლები.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ ჩვენ მიერ შესრულებული რუსული თარგმანის პარალელურად (მეორე სვეტში) მოტანილია ექ. თაყაიშვილის თარგმანი.

წიგნში მოცემულია ძეგლებისადმი მიძღვნილ გამოკვლევათა რეზიუმე რუსულსა და გერმანულ ენებზე.

ნაშრომზე მუშაობისას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მუდმივი დახმარებით ვსარგებლობდით (მივლინებები, ხელნაწერთა ფოტოპირების მოპოვება და სხვა), რისთვისაც უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობას უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

ჩვენი მუშაობის წარმართვას ხელი შეუწყო აგრეთვე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა, მისმა თანამშრომლებმა, განსაკუთრებით კი ინსტიტუტის ხელმძღვანელმა, აწვანსვენებულმა ი. ვ. აბულაძემ, რომელიც ხელნაწერებზე მუშაობისას წლების განმავლობაში დაუზარებლად მიწევდა კონსულტაციას.

უღრმეს მადლობას მოვახსენებ ა. გ. შანიძეს, ს. გ. ყაუხჩიშვილს და გ. ვ. წერეთელს ლექსიკონების ცალკეული სიტყვების განმარტებისათვის.

დიდად დამავალა შ. ა. მესხიამ, რომელმაც იკისრა რედაქტორობა და საცურადღებო შენიშვნებიც მომაწოდა.

სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია გულთადი მადლობა მოვახსენო დ. ლ. ფურცელაძეს, რომლის მეგობრულმა და სისტემატურმა დახმარებამ დიდი როლი შეასრულა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გამოსაცემად მომზადებაში.

ძლიერ დავალებული ვართ ს. ს. ჯიქიასა, დ. ი. კობიძისა და ჯ. შ. გიუნაშვილისაგან, რომელთა კონსულტაციით ვსარგებლობდით „დასტურალის“ ლექსიკონის შედგენისას.

კორექტურის სწორებასა და საძიებლების შედგენაში მშველოდნენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სახელმწიფოსა და სამართლის თეორიისა და ისტორიის კათედრის თანამშრომლები დოცენტები: მ. კეკელია, ვ. გეწაძე და ვ. მეტრეველი, რისთვისაც მათ მადლობას მოვახსენებ.

ივ. სურგულაძე.



## ПРЕДИСЛОВИЕ

В этой книге публикуются два памятника грузинского права: «Распорядок царского двора» и «Дастурламали». Эти памятники имеют исключительно важное значение для истории Грузии вообще и для истории грузинского государства и права, в частности. Подробная характеристика каждого из них в отдельности — дело дальнейшего изложения.

Ввиду особого значения названных памятников желательно было бы представить их одновременно в русском переводе. Однако, объем издания не позволил нам осуществить эту задачу полностью. В настоящей книге помещен русский текст только «Распорядка царского двора»; перевод «Дастурламали», памятника значительно более пространныго, предполагается издать в будущем.

Кроме предпосылаемых исследований, каждый из публикуемых памятников снабжен словарем и указателями.

Параллельно с нашим переводом «Распорядка царского двора» на русский язык дается перевод, выполненный в свое время Е. С. Такайшвили (во втором столбце).

Книга содержит также резюме наших исследований о «Распорядке царского двора» и о «Дастурламали» на русском и немецком языках.

При выполнении нашей работы мы пользовались постоянной поддержкой со стороны Тбилисского государственного университета (научные командировки, фотокопии рукописей и др.), руководству которого приносим нашу глубокую благодарность.

Весьма благодарны мы также коллективу Института рукописей им. К. С. Кекелидзе Академии наук Груз. ССР, в особенности его директору И. В. Абуладзе, с неизменной готовностью консультировавшему нас на протяжении ряда лет в работе над рукописями издаваемых памятников.

Приношу глубокую благодарность А. Г. Шанидзе, С. Г. Каухчишвили и Г. В. Церетели за консультации по отдельным вопросам издаваемых памятников.

Весьма признателен Ш. А. Месхиа, взявшему на себя тяжелый труд редактора и своими ценными замечаниями оказавшему нам большую помощь в подготовке издания настоящей книги.

Считаем приятным долгом выразить горячую признательность Д. Л. Пурцеладзе, дружественная систематическая помощь которого сыграла большую и весьма ценную роль в подготовке публикации «Распорядка царского двора».

При составлении словаря «Дастурламали» мы пользовались консультацией С. С. Джикиа, Д. И. Кобидзе и Д. Ш. Гиунашвили, за что приносим их глубокую благодарность.

В правке корректуры и составлении указателей помогали сотрудники кафедры теории и истории государства и права ТГУ: М. М. Кекелиа, В. А. Гецадзе и В. Д. Метревели, за что приношу благодарность.

**И. Сургуладзе**

## V O R W O R T

Im vorliegenden Buch werden zwei Denkmäler des georgischen Rechts veröffentlicht;

1. „Hausordnung des Königshofes“,
2. „Dasturlamali“.

Diese Denkmäler sind für die Geschichte Georgiens im allgemeinen, sowie für die des georgischen Staats und Rechts insbesondere von außerordentlicher Bedeutung. Die nachstehende Darlegung ist einer eingehenden Charakteristik dieser beiden Denkmäler gewidmet.

Angesichts der besonderen Bedeutung der betreffenden Denkmäler wäre eine gleichzeitige Veröffentlichung der russischen Übersetzung beider Dokumente erwünscht. Der Umfang der vorliegenden Ausgabe nötigte mich jedoch, davon Abstand zu nehmen und mich vorläufig auf die Veröffentlichung der Übersetzung nur des einen Denkmals, und zwar der „Hausordnung des Königshofs“, zu beschränken. Die Herausgabe der russischen Übersetzung des bedeutend umfangreicheren „Dasturlamali“ ist in Zukunft vorgesehen.

Außer den der Publikation vorausgeschickten Untersuchungen ist jedes der beiden Denkmäler mit einem Wörterbuch und einem Verzeichnis versehen.

Neben meiner russischen Übersetzung der „Hausordnung des Königshofes“ wird parallel (in der zweiten Spalte) die seinerzeit von E. S. Takaišwili besorgte Übersetzung ins Russische gegeben.

Das Buch enthält ein Resumé meiner speziellen Untersuchungen zur „Hausordnung des Königshofes“ und zum „Dasturlamali“ in russischer und deutscher Sprache.

Bei der Arbeit an den Denkmälern wurde ich ständig von der Staatlichen Universität Tbilissi unterstützt (durch wissenschaftliche Studienreisen, Fotokopien von Manuskripten u. a.), wofür ich hier der Leitung der Universität meinen wärmsten Dank ausspreche.

Zu großem Dank bin ich auch dem Kekelidse-Institut für Manuskripte an der Georgischen Akademie der Wissenschaften, insbesondere dem Direktor des Instituts, I. V. Abuladse, verpflichtet, der mir im Laufe einer Reihe von Jahren bei der Arbeit an den Manuskripten stets hilfsbereit zur Seite stand.

Mein ganz besonderer Dank für ihre Konsultationen zu einzelnen Fragen der veröffentlichten Dokumente gilt den Professoren A. G. Schanidse, S. G. Kauchtschischwili und G. W. Zereteli.

Zu großem Dank fühle ich mich auch Sch. Meßchia gegenüber verpflichtet, der die schwierige Arbeit der Redigierung übernommen hat und mir durch seine wertvollen Hinweise bei der Vorbereitung der Herausgabe des vorliegenden Buches große Hilfe geleistet hat.

Sehr erkenntlich bin ich auch D. L. Purzeladse, dessen systematische Hilfe bei der Vorbereitung zur Veröffentlichung der „Hausordnung des Königshofes“ eine äußerst wichtige Rolle gespielt hat.

Von außerordentlichem Wert waren für mich bei der Arbeit am Wörterbuch zum „Dasturlamali“ die Konsultationen von S. S. Dshikia, D. J. Kobidse und D. Sch. Giunaschwili.

Beim Korrekturlesen wie auch bei der Zusammenstellung der Verzeichnisse halfen mir die Mitarbeiter des Lehrstuhls für Theorie und Geschichte des Staats und Rechts an der Staatlichen Universität zu Tbilissi: M. M. Kekelia, W. A. Gezadse und W. D. Metreweli, wofür ich ihnen hier meinen herzlichen Dank ausspreche.

## I. Surguladse

## ქელმწიფის კარის გარიგება

### I ცნობები ძეგლის შესახებ

„ქელმწიფის კარის გარიგება“ შედგენილი უნდა იყოს XIV საუკუნეში. იგი აღმოაჩინა ექ. თაყაიშვილმა და მანვე გამოსცა 1920 წელს. ივ. ჯავახიშვილი ძეგლის შესახებ წერდა: „ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია. რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წყობილების, ისე კულტურული: ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის შესასწავლად უალრესი მნიშვნელობა აქვს. ამ დარგში სხვა ასეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც და XVIII ს. ამ ხასიათისავე განრიგება ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი თუ შეედრება და აჯობებს მას. თორემ სხვა ვერაფერი. ამის თქმაც მხოლოდ იმიტომ შეიძლება. რომ კარის გარიგება დაზიანებულია და ნაკლებეანად დატულობის გამო ბევრ რესტავრაციას არ შეიცავს, როგორც დასტურლამალსა აქვს, და თანაც კ. გარიგება ოფიციალურად აღწერილობის ძეგლი არ არის, დასტურლამალი კი სწორედ ამნაირი თვისებების მქონებულია“<sup>1</sup>.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ ერთადერთი ნუსხა, რომელიც ექ. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა. მოთავსებული იყო გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლის დადების“ ნუსხასთან ერთად ერთ ხელნაწერ კრებულში. ამ ხელნაწერის აღმოჩენის გამო ივ. ჯავახიშვილი 1908 წლის 11 ნოემბერს ექ. თაყაიშვილს პეტერბურგიდან სწერდა:

„გიორგი ბრწყინვალეს „კარის გარიგების“ პოვნამ ძალიან გამახარა. გულწრფელად მომილოცავს და გთხოვთ რაც შეიძლება მალე გამოაქვეყნოთ. მოუთმეხლად ველი მის დაბეჭდვას“<sup>2</sup>.

ექ. თაყაიშვილი ძეგლის შესახებ წერდა: „...ჩვენ თამამად შეგვიძლია ეთქვათ. რომ კარის გარიგების აღმოჩენა ზემოთა ჩვენს ისტორიისათვის“<sup>3</sup>.

ნ. მარის აზრით: „ქელმწიფის კარის გარიგება“ უმნიშვნელოვანესი ძეგლია საქართველოს ისტორიის“<sup>4</sup>.

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ მეტად საყურადღებო ცნობებია შემონახული საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა დარგებისათვის. განსაკუთრებ-

1 ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, 1. 1928. გვ. 67-68.

2 საქართველოს სსრ მეცნიერ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი. № 1334 (ეს წერილი ვაჟა-ფშაველას პრინციპ. გ. ლომთაძისგან. რუსეთისა და მადლობას მოვხსენებ).

3 პროფ. ექ. თაყაიშვილი. ქელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. XXXVIII.

4 სსრკ მეცნ. აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილება. ნ. მ. მარის არქივი.

ბით მდიდარ მასალას გვაწვდის ეს ძეგლი ქართული სახელმწიფო სამართლის სხვადასხვა ინსტიტუტის ისტორიის შესასწავლად. არ შეიძლება ამასთანავე არ აღნიშნოს ის გარემოება, რომ ასეთი შინაარსის ძეგლს ფეოდალური პერიოდის სხვა ქვეყნების ისტორია არ იცნობს. ასეთი განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო სასურველია მისი გამოქვეყნება არ მარტო ქართულ, არამედ სხვა ენებზეც.

ძეგლის აღმოჩენი ექ. თაყაიშვილი ვარაუდობდა ამ ძეგლის ქართულ ტექსტთან ერთად გამოქვეყნებინა მისი რუსული თარგმანიც, მაგრამ 1917 წლის თებერვლის რევოლუციამ ხელი შეუშალა ამ განზრახვის განხორციელებაში. ძეგლი პირველად გამოქვეყნდა 1920 წელს და ისიც მხოლოდ ქართულ ენაზე. ექ. თაყაიშვილი ქართული გამოცემის წინასიტყვაობაში წერს, რომ პეტერბურგში „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ქართული და რუსული ტექსტი უკვე აწყობილი იყო. მართლაც, ნ. მარის არქივში აღმოჩნდა აწყობილი ტექსტის ნაწილი.

5. მარმა, რომლის მონაწილეობით უნდა დაბეჭდილიყო „ქელმწიფის კარის გარიგება“ პეტერბურგში, დაწერა სპეციალური გამოკვლევა, რომელშიაც დწვრილებითაა განხილული ეს ძეგლი, განსაკუთრებით მოცემულია ტექსტის ფილოლოგიური ანალიზი. ჭერჭერობით ეს ნაშრომი. გამოქვეყნებული არ არის.

5. მარის არქივში შემონახულია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ რუსული თარგმანის შემდეგი პარაგრაფები: 1, 2, 8, 9, 13, 14 (მე-14 პარაგრაფის დასაწყისი), 15, 16, 17, 18 (მე-18 §-ის დაახლოებით ნახევარი, სიტყვებამდე: „აკმაზულობა რაც ზედ აბია“), 20, 29, 33. 36, 38 და 39. ნ. მარი აღნიშნავს, რომ რევოლუციამ დააშორა იგი ექ. თაყაიშვილს, რომელიც ამ ძეგლს ძლიერ მაღალ შეფასებას აძლევდა. ექ. თაყაიშვილს, წერს ნ. მარი, სურდა ჩემთან ერთად გამოეცა ეს ძეგლი ქართულ და რუსულ ენებზეც. ტექსტი უკვე აწყობილი იყო, როცა დაიწყო თებერვლის რევოლუცია, რომელმაც შეათერხა ბეჭდვის საქმე. ნ. მარი აღნიშნავს, რომ განზრახული აქვს გამოსცეს აწყობილი ძეგლის გადარჩენილი ნაწილი თავისი გამოკვლევით. ამ საქმის დამთავრება მან ვერ მოასწრო.

5. მარს გამოკვლევის გარდა შენიშვნები აქვს გაკეთებული თვით ხელნაწერში ტექსტის ამა თუ იმ ადგილის შესახებ. ჩვენს გამოცემაში ნ. მარის ეს შენიშვნები გამოყენებულია სათანადო მითითებით.

როდესაც ექ. თაყაიშვილი საზღვარგარეთიდან დაბრუნდა, ჩვენ მიემართეთ მას, ვუჩვენეთ ნ. მარის არქივიდან ამოწერილი მასალები. ექ. თაყაიშვილი გაეცნო ნ. მარის შენიშვნებს და ქართული გამოცემისათვის მის მიერ დაწერილ წინასიტყვაობას გაუკეთა შენიშვნები, რომლებიც ქვემოთ გვაქვს გამოყენებული.

თუ ლენინგრადში, ნ. მარის არქივში დაცულია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ თარგმანის მხოლოდ ნაწილი, სამაგიეროდ ე. თაყაიშვილის არქივში ავტორის მიერ შესწორებული ამ თარგმანის სრული ტექსტია შემონახული. აქვე აღმოჩნდა ექ. თაყაიშვილის ხელით შესრულებული თარგმანის შავი ხელ-

1 საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, შ. თაყაიშვილის ფონდი, № 95.

ნაწერები<sup>1</sup>. აღნიშნულის გარდა ექ. თაყაიშვილის არქივში დაცულია აგრეთვე „ქელმწიფის კარის გარიგებისათვის“ მის მიერ შედგენილი, სტამბურად აწყობილი და ავტორის მიერ შესწორებული ლექსიკონი<sup>2</sup> და ამ ლექსიკონის შავი ეგზემპლარები<sup>3</sup>. ლექსიკონში სიტყვები ახსნილია ქართულად და თარგმნილია რუსულად. ქართული განმარტებანი შეესაბამებოდა 1920 წლის ამ ძეგლის გამოცემის ლექსიკონს. წინამდებარე გამოცემაში ექ. თაყაიშვილის არქივში ნაპოვნი ლექსიკონი გამოყენებულია და გამოყენების ყველა შემთხვევაში მიზითებული გვაქვს მის ავტორზე.

ჩვენს გამოცემაში ექ. თაყაიშვილის რუსული თარგმანი წარმოდგენილია სრულად, ჩვენი თარგმანის პარალელურად, მეორე რიგში. ექ. თაყაიშვილის თარგმანი შესრულებულია 1914 წელს<sup>4</sup>, მის შემდეგ კი დიდი დრო გავიდა, ჩვენი მეცნიერება წინ წავიდა. მიუხედავად იმისა, რომ ექ. თაყაიშვილი და ნ. მარი დიდი მეცნიერები იყვნენ, დღეს მათი თარგმანი და შენიშვნები დაზუსტებას და შესწორებას მაინც მოითხოვს. როგორც მკითხველი ნახავს ქვემოთ, ხშირად ეს შესწორებანი არსებითი ხასიათის არის.

ამასთან დაკავშირებით, საჭიროდ მიგვაჩნია თვალი გადავაგლოთ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ირველივ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას, რომელთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ექ. თაყაიშვილის ფუნდამენტალური ნაშრომი ამ ძეგლის შესახებ, რომელიც ავტორის მიერ წინასიტყვაობის სახით წამძღვარებული აქვს „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ქართულ გამოცემას. ეს ნაშრომი შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: 1) ცნობა ხელნაწერის შესახებ, 2) დრო კარის გარიგების შედგენისა, 3) სად არის დაწერილი ანუ შედგენილი კარის გარიგება და გვაქვს თუ არა ცნობა ამ ძეგლის შესახებ ლიტერატურაში, 4) ვის მიერ უნდა იყოს შედგენილი კარის გარიგება, 5) რა წყაროებით სარგებლობს ავტორი კარის გარიგების შედგენისათვის, 6) ენა და ტექსტი კარის გარიგებისა, 7) კარის გარიგებაში მოხსენებულნი სასულიერო პირნი და მოძღვართ-მოძღვარი, 8) კარის გარიგების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიისა და სამართლისათვის.

ნაშრომის თვითეულ ნაწილში დაწვრილებით არის გარჩეული სათაურების შესაბამისი პრობლემები და მოყვანილია სათანადო დასაბუთება ცალკეული საკითხის გადაჭრისათვის.

ძეგლის შესახებ ამ ნაშრომში წამოყენებული ძირითადი დებულებანი დღესაც ძალაშია. საერთოდ ისტორიის, კერძოდ კი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მკვლევარი, გვერდს ვერ აუვლის ექ. თაყაიშვილის ამ ძვირფას გამოკვლევას<sup>5</sup>.

1 საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ექ. თაყაიშვილის ფონდი, № 95.

2 იქვე №№ 90, 91, 92.

3 იქვე, №№ 83, 93, 96.

4 იქვე, № 92.

5. დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ივ. სურგულაძის: „ექ. თაყაიშვილი და ქართული საზოგადოების ისტორია“ (ეურ. „საბჭოთა სამანთალო“, 1965, № 1); მისივე „ექ. თაყაიშვილი და ქართული სამართლის ისტორია“, (აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა, სტატიების კრებული, 1951). სტატიების სათაურები ერთი და იგივეა, მაგრამ შინაარსით სხვადასხვა.

იხ. აგრეთვე ჩვენი „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, 1,

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ შესწავლის თვალსაზრისით ფრიად მნიშვნელოვანია ივ. ჯავახიშვილის „ქართული სამართლის ისტორია“. ამ ნაშრომში „ქელმწიფის კარის გარიგება“ სპეციალურად არის განხილული და ყოველმხრივ დახასიათებული<sup>1</sup>. გარდა ამისა, ქართული სახელმწიფოებრივი წყობილების შესასწავლად ივ. ჯავახიშვილი ძირითადად სწორედ „ქელმწიფის კარის გარიგებას“ ეყრდნობა, მოყავს რა ამონაწერები ამა თუ იმ ინსტიტუტის შესახებ იგი გამოყენებული ადგილების საკუთარ ინტერპრეტაციას იძლევა<sup>2</sup>.

მაგრამ, ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ ივ. ჯავახიშვილს სპეციალური მუშაობა აქვს ჩატარებული ამ ძეგლის ტექსტის დადგენაზე. მის არქივში აღმოჩნდა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ექ. თაყაიშვილის მიერ გამოცემული ეგზემპლარი. რომლის ფურცლებზედაც გაკეთებულია ძეგლის ამა თუ იმ ადგილის ახსნა-განმარტების შემცველი მრავალი შენიშვნა. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად შეძლო ივ. ჯავახიშვილის ყველა მინაწერის ამოკითხვა და მათთვის თავ-თავის ადგილის მიჩნევა. ამის შედეგად შესაძლებელი შეიქმნა ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებათა ამოცნობა ძეგლის ცალკეული ადგილისა თუ სიტყვების შესახებ.

ივ. ჯავახიშვილმა თავისი განზრახვა — დაედგინა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ტექსტი ვერ მოიყვანა სისრულეში. მან მხოლოდ ტექსტის დასაწყისის შესახებ გამოთქვა თავისი შეხედულება<sup>3</sup>, ძეგლის სხვა ნაწილების მიმართ კი, როგორც ვთქვით, სავარაუდო შენიშვნები წამოაყენა<sup>4</sup>.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჭერჯერობით ცნობილია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ერთადერთი დეფექტური, ნაკლული (აკლია ნახევარზე მეტი) ხელნაწერი. სამწუხარო კიდევ უფრო ის არის, რომ ნაკლული ტექსტის ადგილებიც არეულია. ყველა ამის გამო, ტექსტის დადგენის საკითხი უპირველესი ამოცანაა.

ამ ბოლო ხანებში გამოვიდა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ახალი გამოცემა, სათანადო გამოკვლევით, რომელიც მომზადებულია პროფ. ი. დოლიძის მიერ<sup>5</sup>. პროფ. ი. დოლიძის ამ ნაშრომში მოცემულია ქართული სამართლის მნიშვნელოვანი ძეგლების ტექსტები სათანადო გამოკვლევებით. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ წიგნში შეტანილია 164 საერო შინაარსის ძეგლი. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „დასტურლამალი“ და „ქელმწიფის კარის გარიგება“ (სწორედ ის ძეგლები, რომელთაც ამჟამად ჩვენ ვაქვეყნებთ). ჩვენი ნაშრომი გამომცემლობას უკვე ჩაბარებული ჰქონდა, როცა გამოვიდა პროფ. ი. დოლიძის ნაშრომი, ამიტომ პროფ. ი. დოლიძის ამ ნაშრომმა ჩვენს წიგნში ვერ ნახა ყოველმხრივი ასახვა.

ამასთანავე, ქართულ გამოკვლევაში მოცემული ი. დოლიძის ნაშრომის განხილვა ვერ გადავიტანეთ „ქელმწიფის კარის გარიგებისადმი“ წამძღვარებულ რუსულ ენაზე შესრულებულ გამოკვლევაში.

1952, გვ. 19—20 და „სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმის შესახებ ქელმწიფის კარის გარიგების მიხედვით“ (ფურც. „საბჭოთა სამართალი“, 1953, № 3).

1 ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, გვ. 62—69.

2 იქვე, წ. 11, ნ. 1, გვ. 108—218.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, V, გვ. 166—178.

4 იქვე, გვ. 204—224.

5 „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, 1966 წ., გვ. 80—97, 601—108.



პროფ. ი. დოლიძის მიერ გამოქვეყნებულ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გამოცემის განხილვას აქ ვურთავთ ჩვენს გამოკვლევას.

პროფ. ი. დოლიძეს ფრიად სერიოზული და ნაყოფიერი შრომა გაუწევია ძეგლზე. მას დაწვრილებით შეუსწავლია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ხელნაწერი, ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჭავჭავაძის გამოცემები და შეუდარებია ისინი ერთმანეთისათვის. ძეგლის შინაარსობლივი ანალიზის საფუძველზე პროფ. ი. დოლიძე ცდილობს, მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, ტექსტის ნაწილების პირვანდელი თანმიმდევრობის აღდგენას. ამ საკითხის შესწავლას უძღვნის ავტორი თავის გამოკვლევას.

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ ავტორის მოსაზრება ძეგლის პირვანდელი აგებულების აღდგენის შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა.

ი. დოლიძე სავსებით მართალია, როცა წერს, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ წინამდებარე ტექსტი კრატიკული და დამოუკიდებელი გამოცემის ცდას წარმოადგენს“-ო<sup>1</sup>.

პროფ. ი. დოლიძის მოსაზრებას ძეგლის შინაარსის მიხედვით გამართვავს ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ, აქ კი მოკლევანთ ჩვენს შენიშვნებს „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ამ გამოცემაზე.

1) ძეგლის დასაწყისი, რომელიც ახალი წლის დღესასწაულს ეხება (§ 1), ხელნაწერში დამახინჯებულია. ექ. თაყაიშვილმა აღადგინა ამ მუხლის ზოგიერთი ადგილი, ხოლო ივ. ჭავჭავაძი აღდგენილი სიტყვებითაც არ დაკმაყოფილდა და სიტყვები წინადადებაში გადაადგილა.

ი. დოლიძის გამოცემის მიხედვით მეფე შემოსავს ე. ი. ჩააცმევს მონადირეთუხუცესს (ამ მუხლში საუბარია არა ჩასაცმელის, ტანისამოსის ბოძებაზე, არამედ შემოსვაზე, ზედა სამოსის ჩაცმაზე და ქუდის დახერვაზე). ძეგლის პირველი მუხლისა და მომდევნო მუხლის მიხედვით, ახალ წელს მეფე თავისებურად იკაზმება და ამ დღეს მეფის ჩაცმა მხოლოდ და მხოლოდ მონადირეთუხუცესს ევალება. მოკაზმულ მეფეს საღვინესთან გაუშლიან სუფრას, შიართმევენ „ველური ტახის თავს“ (ველური ტახის თავის მორთმევაც; ალბათ, მონადირეთუხუცესის საქმიანობასთან არის დაკავშირებული).

შემდეგ მონადირეთუხუცესი შეეკითხება მეფეს მეკვლეობის შესახებ (იხ. ქვემოთ 1-ლი და მე-2 პარაგრაფების შენიშვნები). ამგვარად, ხელნაწერის შეცდომა აშკარაა, ხოლო თუ ი. დოლიძე არ ეთანხმება ექ. თაყაიშვილსა და ივ. ჭავჭავაძის, მაშინ მას სათანადოდ უნდა დაესაბუთებინა ეს.

2. ხელნაწერში წერია: „მკერვალთუხუცესი და ტყისმცველი დასხდებიან“. ტყისმცველი მე-20 §-შიც გვხვდება. სავარაუდებელია, რომ ტყისმცველი მრავალია. ამიტომ ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჭავჭავაძის უწერიათ „ტყისმცველნი დასხდებიან“. ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჭავჭავაძის გასწორება მართებულად მიგვაჩნია. ი. დოლიძემ კი არ გაიზიარა მათი შეხედულება, „ტყისმცველი“ მხოლოდობით რიცხვში დატოვა და არც რაიმე დასაბუთება მოიყვანა.

3. პროფ. ი. დოლიძემ ექ. თაყაიშვილის გამოცემის მიხედვით მე-2 §-ს დასაწყისი სიტყვებს — „აქითგან წლის თავით თევდორობამდის“ მიუმატა „კარ-

<sup>1</sup> „ქართული სამართლის ძეგლები“, ტექსტები გამოსცა. შენიშვნები და საძიებლები ღურთო პროფ. ი. დოლიძემ, 1966, გვ. 607.

ზედ არიან“ და აღდგენილ სიტყვებთან ერთად ექ. თაყაიშვილის გამოცემის მიხედვით პირველ პარაგრაფს მიაწერა (ბოლოში). ჩვენი აზრით ი. დოლიძე ამ შემთხვევაში სავსებით მართებულად მოიქცა.

პირველ პარაგრაფში (ექ. თაყაიშვილის გამოცემით) საუბარია მეფის მოკაზმვაზე. საღვინის წინ სუფრის გაშლაზე; პარაგრაფის ბოლოს საუბარია იმ მოხელეებზე. რომლებიც იქ არიან: მკერვალოთუხუცესზე, ტყისმცველზე. მეხელადეთუხუცესზე და მონადირეებზე, პარაგრაფი არ მთავრდება. „აღთვალვენ მათცა (ე. ი. ჩამოთვლილ მოხელეებს ი. ს.), და დასხდებიან მასვე ადგილსა, საცა დგებიან. და მონადირეთაცა“. მეორე პარაგრაფი (ექ. თაყაიშვილის გამოცემით) ასეთია: „აქითგან წლის თავით თევდორობამდის მონადირეთუხუცესი მწვადს მიიხვამს. უკანისღა მიდგების, იკითხავს: ზვალ სით ჰკვლევენ? უბრძანებს მეფე სითაც ეპრიანების, ჰიქას უბოძებს და მწვადს შესჭამს და შესვამს ღვინოსა და მუნქვე წავა და დაჯდების თავის ადგილსა“. რას ნიშნავს „აქითგან წლის თავით თევდორობამდის მონადირეთუხუცესი მწვადს მიიხვამს“? ივ. ჯავახიშვილს, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში მუშაობდა ამ ძეგლის ტექსტის აღდგენაზე, სწორედ ძეგლის დასაწყის ნაწილზე ე. ი. ე. თაყაიშვილის გამოცემის პირველ პარაგრაფებზე (1, 2 და 3) მოცემული აქვს ვრცელი განმარტება. იგი მართებულად შენიშნავს, რომ მე-2 § პირველის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. მეცნიერი აღნიშნავს ტექსტის ამ ადგილის ბუნდოვანებას და განმარტავს:

მონადირეთუხუცესი აძლევს შეკითხვას მეფეს, მეფე აძლევს პასუხს და თანაც უბოძებს ჰიქას და მწვადს, მონადირეთუხუცესი მწვადს შეჭამს, ღვინოს დალევს და დაჯდება თავის ადგილას.

ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერს: „იმის გასაგებად, თუ რატომ იყო, რომ მწვადი მეფისათვის მონადირეთუხუცესს სწორედ „წლის თავით თევდორობამდის“ უნდა მიერთმია, „კარის გარიგების“ § 20, სტრქ. 259—268-ის გახსენებაა საჭირო. იქ. ნათქვამია: „მონადირეთუხუცესი და მონადირენი „გიორგობას კარზედ (იგულისხმება სამეფო კარი) მოვლენ და თევდორობამდის კარზედ არიან“-ო! მაგრამ როგორ წარმოვიდგინოთ მწვადის მიერთმევა? ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომიდან მოყვანილი ციტატის მიხედვით გამოდის რომ მონადირეთუხუცესი დაწყებული ახალი წლიდან თევდორობამდის ყოველდღიურად მიაერთმევს მეფეს მწვადს. მაგრამ ჩვენ უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება, რომ აქ სწორედ ერთდროულ, ერთჯერად მწვადის მიერთმევაზე იყოს საუბარი; რადგანაც პირველსა და მეორე პარაგრაფში საუბარია ახალ წელთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებაზე, შით უმეტეს, რომ მონადირეთუხუცესი მწვადს მიაერთმევს („მიიხვამს“ ექ. თაყაიშვილის ისე.ესმის, რომ მონადირეთუხუცესი თვითონ მიერთმევს მწვადს, იხ. მისი რუსული თარგმანი) და თანაც შეეკითხება მეფეს: „ზვალ სით ჰკვლევენ“ (ახალწლის მეორე დღე სწორედ მეკვლეობის დღე იყო).

მაშასადამე, ახალი წლის დღეს, საღვინის წინ გაშლილ სუფრაზე, მონადირეთუხუცესი მეფეს მწვადს მიაერთმევდა. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ სიტყვები „აქითგან წლის თავით თევდორობამდის“ უნდა მოვაცილოთ მონადირეთუხუცესის მიერ მწვადის მიერთმევას.

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953, გვ. 178.

ი. დოლიძის გამოცემის მიხედვით წინადადებაში — „ჭიქას უბოძებს და მწვადს“, „და“-ს შემდეგ აღდგენილია „მონადირეთუხუცესი“. ეს აღდგენა ზედმეტად მიგვაჩნია, რადგანაც ისედაც ნათელია, რომ მონადირეთუხუცეს-ზეა საუბარი.

4. ი. დოლიძეს მე-3 § (ექ. თაყაიშვილის გამოცემით) ისევე გაუკეთე-ბია, როგორც ივ. ჭავჭავიძის აქვს. წინადადებისა და სიტყვისათვის ადგი-ლები არის შეცვლილი, რასაც ჩვენ არ ვეთანხმებით. (იხ. ამ პარაგრაფის ჩვენი განმარტება „შენიშვნებში“).

5. მეაბჯრეთუხუცესის მომკითხველად ჩვენ მიგვაჩნია არა მესაწოლეთ-უხუცესი, როგორც ეს ხელნაწერში და ე. თაყაიშვილისა, ივ. ჭავჭავიძისა და ი. დოლიძის გამოცემაშია, არამედ ზარდახნის უხუცესი (მე-7 § ექ. თაყა-იშვილისა და ივ. ჭავჭავიძის გამოცემით, მე-3 §-ი ი. დოლიძის გამოცემით).

6. ხელნაწერში წერია — „უწერია“ (ექ. თაყაიშვილის გამოცემის მე-10 §-ი). ი. დოლიძეს — „უწერია“-ს წინ აღდგენის ნიშნის გარეშე დამატებუ-ლი აქვს „და“. (ი. დოლიძის გამოცემის მე-5 §). ასევე აქვთ ექ. თაყაიშვილსა და ი. ჭავჭავიძის.

7. მე-14 § (ი. დოლიძის გამოცემის მე-8 §) ჩვენს გამოცემაში სხვაგვარად არის წარმოდგენილი, ვიდრე სხვა გამოცემებში. (იხ. ჩვენი გამოცემის მე-4 § და „შენიშვნები“).

8. ხელნაწერში წერია „გნმგულებით“. ი. დოლიძე აღადგენს ა-ს უკავე-ბით (ი. დოლიძის გამოცემის მე-8 §). ასევე აქვს ექ. თაყაიშვილსაც.

9. ი. დოლიძის გამოცემაში არის: „მსახურთუხუცესმან მანდილი საყე-ლე [გაიკეთოს] მერმე იგი დაღვას“ (ი. დოლიძის გამოცემის მე-8 §). სიტყ-ვა „გაიკეთოს“ ი. დოლიძის მიერ არის აღდგენილი. სხვა გამოცემებში მას ურ-ვხვდებით. ი. დოლიძე მართალია იმაში, რომ „საყელე“-ს შემდეგ წინადადე-ბას რაღაც აკლია, აზრი ბუნდოვანია, მაგრამ რადგანაც ამ სიტყვის ჩამატე-ბის შემდეგაც აზრი ნათელი მაინც არ არის, ამიტომ, სიტყვის აღდგენისაგან ჩვენ თავი შევიკავეთ (ნაკლულობის ნიშანი დავუსვით).

10. ი. დოლიძეს, სხვა გამოცემებიდან განსხვავებით, აღდგენილი აქვს სი-ტყვა „მეჭურჭლეთუხუცესის“: „[მეჭურჭლეთ-უხუცესის] ზედამდგომელი მარ-თებს მეჭურჭლე“ (ი. დოლიძის გამოცემის მე-9 §). აღდგენა მართებულია, მაგრამ მთლიანად პარაგრაფის მიხედვით, ეს ისედაც ნათელია. ამიტომ აღნი-შნული სიტყვის აღდგენისაგან ჩვენ თავი შევიკავეთ. (არც ექ. თაყაიშვილსა და ივ. ჭავჭავიძის აქვთ ეს სიტყვა აღდგენილი).

11. ი. დოლიძეს მე-20 §-ის (ექ. თაყაიშვილის გამოცემით) ერთი ადგილი სხვა გამოცემათაგან განსხვავებულად აქვს გაგებული: ხელნაწერში წერია: „შარვან შანშე“, ი. დოლიძე წერს: „შარვან[შა], შანშე“ (ი. დოლიძის გამოცე-მის მე-13 §). ტექსტის ეს ადგილი მართლაც ბუნდოვანია და ძეგლის შესწა-ვისათვის დიდად მნიშვნელოვანია ამ ადგილის მართებული გააზრება. სამ-წუხაროდ ი. დოლიძე საერთოდ არ გვაძლევს ძეგლის ტექსტში მის მიერ შე-ტანილ აღდგენა-შესწორებათა დასაბუთებას. ყველა აღდგენა-შესწორებისათ-ვის ასეთი განმარტებანი შესაძლებელია არც იყოს საჭირო. მაგრამ ამ შემთხ-ვევაში აღდგენა-შესწორების დასაბუთება, ჩვენი აზრით, აუცილებელია. სხვა-გვარად ამ აღდგენას ვერ მივიღებთ.

12. 24-ე §-ის ბოლო (ეჭ. თაყაიშვილისა და ჩენი გამოცემით) ჩენ სხვაგვარად გვესმის, ვიდრე ეჭ. თაყაიშვილსა, ივ. ჯავახიშვილსა და ი. დოლიძეს. ჩენი აზრით ეჭობი მოიწვევს ვაზირებს შეფესთან. მეფე ეჭობის მოწვეულთ სათანადო პატივით ღებულობს. ეჭ. თაყაიშვილს, ივ. ჯავახიშვილსა და ი. დოლიძეს კი ისე ესმით, თითქოს ეჭობს მეფე „ქარის გარიგებაში“ გათვალისწინებული პატივისცემით ღებულობს (ხსენებულ მეცნიერთა ასეთი დასკვნა გამომდინარეობს მათ მიერ დასმული სასვენი ნიშნებიდან).

18. 29-ე § ერთობ ბუნდოვანია. ჩენი აზრით, მართებულად მოიქცა ი. დოლიძე, როცა ეჭ. თაყაიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის გამოცემათაგან განსხვავებით სიტყვები „ორსავე სამკროსა თვთო იქნების“ პარაგრაფის ზემოთ აიტანა (ი. დოლიძეს გამოცემის მე-13 §, პ. ზ.), მაგრამ, ამით ბუნდოვანება სავსებით არ გამქრალა. გაურკვეველია, თუ რას ნიშნავს სიტყვები: „როსცა ასსა თეთრსა ჩაფლასა გაუგზავნის“ მეფე. ჩაფლა ამავე ძეგლის სხვა ადგილის მიხედვით ფეხსაცმელს უნდა ნიშნავდეს (ფეხსაცმელის ზემო ჩასაცმელს). ტექსტის მიხედვით გამოდის, რომ მეფე ორ მკითხველს (ეკლესიაში საეკლესიო წიგნების მკითხველს) ასს თეთრი ფერის ფეხსაცმელს გაუგზავნის. ივ. ჯავახიშვილი „თეთრს“ „თეთრის“-ად ასწორებს და ამ გასწორებას კითხვით ნიშანს უსვამს (ე. ი. სავარაუდოდ მიიჩნევს). ამ შემთხვევაში მეფე ორ მკითხველს უგზავნის ასი თეთრის ღირებულების ფეხსაცმელებს; ეჭ. თაყაიშვილის აზრით კი მეფე მკითხველებს უგზავნის ასს თეთრს (ვერცხლის ფულს, ი.ე. მისი რუსული თარგმანი).

თუკი ფეხსაცმელებით დაჯილდოებაზეა საუბარი, იქნება ტერმინი „სამჯრო“, „სამჯრე“ ტანისამოსსა (31-ე §-ში საუბარია მერემეთუხუცესზე, რომელსაც „მქარსა საგდებელი აცვია“) და ტანისამოსის ჩუქებას დაუუკავშიროთ და მაშინ წინადადების ის გადაადგილება, რომლის შესახებ გვაქვს საუბარი, არც იყოს საჭირო.

აღნიშნულის გარდა კიდევ ბევრი რამის თქმა შეიძლება ი. დოლიძის მიერ გამოცემულ ტექსტთან დაკავშირებით (ცალკეული სიტყვების აღდგენა, სასვენი ნიშნების დასმა და სხვა). შეიძლება მრავალ რამეში დავეთანხმოთ ი. დოლიძეს, ან არ გავიზიაროთ მისი წაკითხვა, მაგრამ ერთი აშკარაა: ი. დოლიძემ სასარგებლო საქმე გააკეთა „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გამოცემით.

ძეგლის ხელნაწერი XVIII საუკუნისაა, ხოლო თვითონ „ქელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც აღვნიშნეთ, XIV საუკუნეშია შედგენილი. ჩანს, გადამწერს ტექსტის მრავალი ადგილი ვერ გაუგია. ამიტომ, ბუნდოვანი სიტყვები მექანიკურად ამოულია ტექსტიდან, ხოლო ზოგიერთი მათგანი მისთვის გასაგები, მაგრამ ძეგლის ეპოქისათვის შეუსაბამო სიტყვებით შეუცვლია. ამასთანავე, მას არასწორად აქვს დასმული შემოკლების ნიშნები. არეული აქვს ერთმანეთში მუხლები, გვერდები და სხვა. ყოველივე ამის გამო ხელნაწერი ძნელი გასაგებია.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“ გამოყენებული აქვს „ქართული ლიტერატურის ისტორია“ I ტომში აკად. კ. კეკელიძეს, სადაც იგი გამოთქვამს გარკვეულ მოსაზრებას ძეგლის ამა თუ იმ ადგილის შინაარსის შესახებ. მეცნიერს სპეციალური კვლევა ძეგლის აღდგენაზე არ ჩაუტარებია.

1 კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1951, გვ. 71, 540—541.

აკად. ნ. ბერძენიშვილიც საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის შესწავლისას იმოწმებს „ქელმწიფის კარის გარიგებას“ და იძლევა ძეგლის ზოგიერთი ადგილის საკუთარ ინტერპრეტაციას<sup>1</sup>.

ფართოდ აქვს თავის ნაშრომებში გამოყენებული „ქელმწიფის კარის გარიგება“ პ. ინგოროყვას. პრაი აზრით, ეს ძეგლი შეიცავს ისეთ ადგილებს, რომლებიც უფრო ძველი პერიოდის „ქელმწიფის კარის გარიგებიდან“ მომდინარეობს<sup>2</sup>.

გარდა ამისა, „ქელმწიფის კარის გარიგებით“ სხვა ავტორებიც სარგებლობდნენ და თავისებურ განმარტებას იძლეოდნენ ძეგლს ამა თუ იმ ადგილის შესახებ.

წინამდებარე გამოცემაში გამოყენებული გვაქვს ყველა მნიშვნელოვანი შენიშვნა თუ განმარტება.

ის ერთადერთი ნაკლული ნუსხა, რომელიც დღემდეა შემონახული დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H, 3094). ექ. თაყაიშვილის დროს ხელნაწერს ყდა არ ჰქონდა. ნუსხა ახლა ყდაშია ჩასხული. იგი შესრულებულია ნუსხა ხეცურით, იკითხება ადვილად, ასოები გარკვეულად არის გამოყვანილი და ლამაზად, მაგრამ ვიშვორებ, შინაარსის მხრივ ხელნაწერი მრავალ შეცდომას შეიცავს.

ამასთანავე, ჩვენი აზრით, ზოგიერთი სიტყვა ექ. თაყაიშვილის გამოცემაში არასწორად იკითხება.

ამჟამად სიტყვები ძეგლში ქარაგმით არის მოცემული. ექ. თაყაიშვილი კი შენიშვნაში არ უთითებს ყველა ქარაგმაზე. გარდა ამისა, ზოგიერთი ქარაგმა ჩვენს მიერ სხვაგვარად არის გახსნილი, ვიდრე ექ. თაყაიშვილს აქვს. ამიტომ მოვუყვანეთ შენიშვნებში ძეგლის ქარაგმებიანი სიტყვების ყველა შემთხვევა.

როგორც აღვნიშნეთ, მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლებს სხვა ენაზე გადათარგმნა თავისთავად რთული და საყურადღებო საქმეა. ამ შემთხვევაში კი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ რუსული თარგმანი კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია იმით, რომ ძეგლი დაწერილია ძველი ქართული ენით, ნაკლული და ძნელად გასაგებია. ასეთი ტექსტი თარგმნილია თანამედროვე რუსულ ენაზე. ი. ძეგლის შინაარსი გადმოცემულია საფსებით გასაგები ცნებებით. ის დაბრკოლება, რომელიც ძეგლის ქართულ ენაზე შკითხველს ხვდება, რუსულ თარგმანში თუ სრულიად არა, ყოველ შემთხვევაში საგრძნობლად გადალახულია.

ზოგიერთ შემთხვევაში, სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინებით და საკუთარი დაკვირვების შედეგად ტექსტში სიტყვას ან ფრაზებს ადგილები შევუტევალეთ, როგორც ერთისა და იმავე მუხლის ფარგლებში. ისევე მუხლიდან მუხლში გადატანით.

გადავიღვართ რა ტექსტის აგებულების საკითხის განხილვაზე საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ პროფ. ი. დოლიძის გამოცემაზე.

აგებულების მხრივ პროფ. ი. დოლიძის გამოცემა ცოტათი განსხვავდება ექ. თაყაიშვილის, ივ. ჭავჭავაძისა და ჩუენი გამოცემებისაგან. ეს განსხვავება გამოიხატება შემდეგში:

<sup>1</sup> ნ. ბერძენიშვილი. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წყობილება. „იმომპილველი“. 1926 წ.

<sup>2</sup> პ. ინგოროყვა. თხზულებანი, I. 1963, გვ. 563.

1. პროფ. ი. დოლიძეს ხშირად პარაგრაფები გაერთიანებული აქვს. მისი გამოცემა 16 მუხლისაგან შედგება, ექ. თაყაიშვილის, ივ. ჯავახიშვილისა და ჩვენი გამოცემები კი — 39 მუხლისაგან. ამასთანავე, ი. დოლიძის გამოცემაში მე-6, მე-8 და მე-10 მუხლები პუნქტებად არის დაყოფილი და მუხლებსა და პუნქტებს სათაურები აქვს მიცემული.

2. ექ. თაყაიშვილის, ივ. ჯავახიშვილისა და ჩვენი გამოცემების 28-ე და 29-ე მუხლები (რაოდენობით — დაბეჭდილი წიგნის 21 სტრიქონი, ე. ი. ერთ გვერდზე ცოტა ნაკლები) ი. დოლიძის გამოცემაში მთლიანად გადატანილია ე. თაყაიშვილის, ი. ჯავახიშვილისა და ჩვენი გამოცემების 33-ე და 34-ე მუხლებს შორის. სხვა მხრივ ი. დოლიძისა და სხვა გამოცემების ტექსტების აგებულება თავიდან ბოლომდე ზუსტად ერთმანეთს ემთხვევა<sup>1</sup>.

რადგანაც ჩვენს გამოცემაში ტრადიციული დაყოფა უცვლელად დავტოვეთ (ტრადიციულს ჩვენ ვუწოდებთ ხელნაწერისეულ დაყოფას, სადაც მუხლები სინგურით დაწერილი სიტყვით თუ სიტყვებით არის ერთმანეთისაგან გამოყოფილი, ხოლო მუხლების რიცხობრივი სათვალავი ექ. თაყაიშვილის მიერ არის შედგენილი), ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია პროფ. ი. დოლიძის გამოცემის ამ მხარეზე შეჩერება. ექ. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „ტექსტმა კარის გარიგებისა არა თუ ნაკლებად მოაღწია ჩვენამდის, არამედ ძლიერ გარყვნილადაც... ექვს გარეშეა, რომ ზოგიერთი მუხლები კარის გარიგებისა თავის ადგილზე არ არის, არეულია გადაწერის დროს, ან არეულად და ნაკლებად ყოფილა დედანში. რომლიდანაც გამომუშერიათ“<sup>2</sup>. ავტორი ასახელებს კიდევ ტექსტის არეულ ადგილებს და გამოთქვამს მოსაზრებას ამა თუ იმ სავარაუდოდ ადგილის შესახებ. მაგალითად, ექ. თაყაიშვილის აზრით „ამილახორის დაჯდომის წესი“ უფრო 33-ე მუხლის ნაწილს უნდა შეადგენდეს<sup>3</sup>. აღნიშნული მოსაზრება ჩვენ მართებულად მიგვაჩნია. პროფ. ი. დოლიძეს, როგორც ჩანს ეს არ გაუზიარებია.

დარბაზობის წესი ექ. თაყაიშვილის მოსაზრებით იწყება მე-20 მუხლიდან და თავდება 29-ე მუხლით; ი. დოლიძის გამოცემაშიც ასევეა<sup>4</sup>. ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს რომ 28-ე მუხლის მეორე ნაწილი და 29-ე მუხლი ერთმანეთის გაგრძელებას წარმოადგენს, ორივე ძღვენის შესახებ ცნობებს შეიცავენ. 29-ე მუხლით მთავრდება დარბაზობის წესი, მაგრამ ექ. თაყაიშვილისაგან განსხვავებით, ივ. ჯავახიშვილის აზრით დარბაზობის წესი იწყება ექ. თაყაიშვილის გამოცემის 23-ე პარაგრაფით<sup>5</sup>.

ივ. ჯავახიშვილს მე-2 მუხლი პირველის გაგრძელებად მიაჩნია<sup>6</sup>, ასევე ფიქრობს ი. დოლიძე.

ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს თუ სად იწყება და სად თავდება მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის შესახებ თხრობა (მე-8 და 9, მუხლები)<sup>7</sup>, ასევე

1 „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები ჯერო პროფ. ი. დოლიძემ, 1965, გვ. 80—97.

2 პროფ. ე. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. XXII.

3 იქვე, გვ. XXIII.

4 „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები ჯერო პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 89—95.

5 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, V, 1952, გვ. 167—168.

6 იქვე, გვ. 178.

7 იქვე, გვ. 169—171.

რქვევა ი. დოლიძე; ივ. ჭავჭავაძის უჩვენებს თუ სად იწყება მექურკლეთ-  
უხუცესის შესახებ თხრობა<sup>1</sup>, ასევე განმარტავს ი. დოლიძეს და ა. შ.

ამით ჩვენ გვინდა ვთქვათ შეპლდგე: იმის მიუხედავად, რომ ექ. თაყაიშვილ-  
მა და ივ. ჭავჭავაძის (და როგორც ამ ძეგლის რუსული თარგმანიდან ჩანს  
ნ. მარმაკ) იცოდნენ ის პრინციპები, რომლებიც საფუძვლად უნდა დაედგას  
ძეგლის აღდგენას, უთითებდნენ კიდევ ხელნაწერის ამა თუ იმ ნაწილის სა-  
ვარაუდებელ ადგილზე, რომელიც უფრო შესაბამისი იქნებოდა ძეგლის პირ-  
ვანდელი აგებულებისათვის, პრაქტიკულად მაინც ასეთი ცვლილებანი მათ თა-  
ვიანთ გამოცემებში არ შეუტანიათ, ალბათ, იმიტომ, რომ საკითხი სათანადოდ  
წინაწავლილად არ ვიჩნდათ. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ანც დღეს არის ეს საკით-  
ხი გადაწყვეტილი.

შევიჩინოთ ამაზე უფრო დაწვრილებით.

ამ შემთხვევაში ძირითადი სადავო საკითხი იმაში მდგომარეობს, რომ  
ი. დოლიძემ თავის გამოცემაში 28-ე მუხლის მეორე ნაწილს და 29-ე მუხლს  
(ექ. თაყაიშვილის და ჩვენი გამოცემით) ადგილი შეუცვალა და მოათავსა 33-ე  
და 34-ე მუხლებს შორის (ექ. თაყაიშვილის და ჩვენი გამოცემით). ამ გადაწ-  
ველებას ი. დოლიძე იმით ასაბუთებს, რომ ტექსტი საწელიწადისათაო ძღვენის  
შესახებ ხელნაწერში არეულია და თავის ადგილზე არ არის. ი. დოლიძის აზ-  
რით ამისი დამადასტურებელია: 1) 29-ე მუხლის ბოლო ნაწილი, სადაც სწე-  
რია: „დასრულდა დარბაზის წესი“. 2) 32-ე მუხლის ბოლო ნაწილი, სადაც გე-  
ლათური და გარეჯული ძღვენის შესახებ ნათქვამია: „ვითარცა მართებს, ქვე-  
მო სწერია“; მაგრამ ხელნაწერში „ქვემოთ“ კი არა—„ზემოთ“ წერია. ამიტომ,  
ცხადია, დასკვნის ი. დოლიძე ტექსტის ისეთი გადაადგილებაა საჭირო, რომ  
გელათისა და გარეჯის ძღვენის შესახებ თხრობა მართლაც ქვემოთ იყოს<sup>2</sup>.  
ი. დოლიძის დასაბუთება საყვებით მართებულია. ხელნაწერში ტექსტის ეს  
ადგილი არეულიც არის და არც თავის ადგილზეა მოთავსებული. სადაც არ  
შეიძლება იყოს ის გარემოება, რომ 29-ე მუხლი დარბაზობის წესის დასა-  
რულია, რადგანაც ამის შესახებ ამავე მუხლში გარკვევით წერია.

გარდა ამისა, თუ ძეგლი ორი ძირითადი ნაწილისაგან — დარბაზობისა  
და ვაზირობისაგან შედგება, მაშინ ცხადია 29-ე მუხლი უშუალოდ ვაზირო-  
ბის შესახებ თხრობას უნდა უსწრებდეს წინ.

ყველაფერი ეს თეორიული ხასიათის მსჯელობაა, მაგრამ როცა საკით-  
ხი დგება პრაქტიკულად ხელნაწერის ამა თუ იმ ნაწილის გადატანის და გა-  
დასატანის ნაწილისათვის დღესის სავარაუდებელი აგებულების მიხედვით კონ-  
კრეტული ადგილის მიჩენისა, მაშინ მთელი რიგი დაბრკოლებები იჩენს თავს.

ი. დოლიძეს 28-ე მუხლის მეორე ნაწილი და 29-ე მუხლი მოთავსებული  
აქვს 34-ე მუხლის წინ. 34-ე მუხლი ნაკლებია და იგი ნაწყვეტის სახით არის  
შემონახული. აი ეს მუხლი: „პირმშობემა მან ნაილო. და ოდეს აკურთხეს, არა  
მაგად აკურთხევენეს. არ მოელის კათალიკოზსა, რომე არავის ქვეშეთ შე-  
რქმოდესო, ვარკვე. და აცილნეს ორნივე კათალიკოზნი, არა მე მმართვესო,  
არა მეო“.

34-ე მუხლის შემორჩენილი ნაწყვეტის ბუნდოვანი შინაარსიდან იმ დასკვნ-  
ის გამოტანა მაინც უნდა იყოს შესაძლებელი, რომ ის ვაზირობის დებულე-

1 ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, V. 1953, გვ. 170.

2 „ქართული სამართლის ძეგლები“, 11. ი. დოლიძის რედაქციით, 1965, გვ. 605—606.

ბის დასაწყისი არ არის, და მაშასადამე, მის წინ 28-ე მუხლის მეორე ნაწილი-  
სა და 29-ე მუხლის გადმოტანა უმართებულოა.

ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, არა აქვს მნიშვნელობა იმას, რომ ი. დო-  
ლიძე 34-ე მუხლს ისტორიულ ექსკურსად თვლის.

მაგრამ, საქმე ამით არ თავდება. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ ძვე-  
ლი ორი ნაწილის—დარბაზობისა და ვაზირობის წესების თხრობისაგან შედ-  
გება — სავსებით მართებულია. ხელნაწერში ვაზირობის უფლება-მოვალე-  
ობა, მათი ფუნქციები არეულადაა მოცემული დარბაზობის თხრობაში.  
ჯერ დღესასწაულების გარიგებაზეა საუბარი, შემდეგ ვაზირობის უფლება-მო-  
ვალეობაზე. შემდეგ დარბაზობაზე და ბოლოს ისევ ვაზირობაზე, ე. ი. სავაზი-  
როზე. მის ზაქმიანობაზე! სავსებით მართებულად აქვს აღნიშნული ივ. ჯა-  
ვახიშვილს: „ცხადია, რომ შეუძლებელია ტექსტის ნაწილების ადგილმდებარე-  
ობა თავდაპირველადაც ასე არეული ყოფილიყო და დარბაზობის ნაწილში  
ასე უაღაგო ალაგას ვაზირთა უფლება-მოვალეობის შემცველი ტექსტი ყო-  
ფილიყო ჩაჩხირული. ამიტომ უპირველესად უნდა დავასკვნათ, რომ ვაზირ-  
თა უფლება-მოვალეობის აღმნუსხველი ნაწილი თავის თავდაპირველ ადგი-  
ლას არ არის, არამედ შეცდომითაა დარბაზობის განრჩევაში ჩართული“<sup>1</sup>  
(ხაზგასმდა ავტორისაა). ვაზირობის უფლება-მოვალეობის შესახებ მუხლები  
იქ უნდა იყოს; სადაც სავაზიროზეა საუბარი.

ახლა გამოსარკვევია საკითხი, კონკრეტულად თუ სად უნდა მოეუძებნოთ  
ვაზირთა უფლება-მოვალეობის შესახებ თხრობას ადგილი, სავაზიროს.  
წინ თუ შემდეგ? ამითაც არ თავდება საქმე. ვაზირთა უფლება-  
მოვალეობის შესახებ თხრობა არეულია. ხელნაწერში ჯერ მოდის ჭყონ-  
დიდელის შესახებ თხრობა, შემდეგ მანდატურთუხუცესზეა საუბარი, მანდა-  
ტურთუხუცესის შემდეგ კი მსახურთუხუცესისა, მეჭურჭლეთუხუცესისა და  
ამირსპასალარის სახელოებია დახასიათებული. რით შეიძლება იმის დასაბუ-  
თება, რომ ასეთი თანმიმდევრობა იქნებოდა დაკული დედანში? დედანში  
ვაზირები უფროს-უმცრობის მიხედვით ასეთი თანრიგით უნდა ყოფილიყო  
მოცემული: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ათაბაგი, ამირსპასალარი,  
მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი<sup>2</sup>. ხელნაწერ-  
ში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის შესახებ არ გვაქვს სრული ცნობები.  
მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის შემდეგ კი ათაბაგი უნდა იყოს, მაგრამ  
უმფროს-უმცროსობის მიხედვით განლაგების სავარაუდებელ ადგილზე ათა-  
ბაგის შესახებ ცნობებს ვერ ვხვდებით. შეიძლება ეს ხელნაწერის დეფექტი-  
ანობით ავსნათ. მე-19 მუხლის შემდეგ, რომელიც მწიგნობართუხუცეს-ჭყონ-  
დიდელს ეხება, ხუთი ფურცელი აკლია. ამასთანავე, ხელნაწერში სრულიად  
მოულოდნელად ამირსპასალარზე მოგვეპოვება ცნობა ისეთ ადგილას, სა-  
დაც არ უნდა ყოფილიყო თუ უფროს-უმცროსობა იქნებოდა დაკული; თა-  
ნაც ამირსპასალარის შესახებ თხრობას წინ უსწრებს მეჭურჭლეთუხუცესის  
შესახებ დაუმთავრებელი თხრობა, ხოლო მეჭურჭლეთუხუცესის შესახებ  
თხრობის წინ მსახურთუხუცესის სახელოზეა საუბარი<sup>3</sup>. ამას გარდა, დებუ-  
ლება დღესასწაულების შესახებ ხელნაწერში თავის ადგილზე არ უნდა იყოს.

<sup>1</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, V, 1953, გვ. 167—169.

<sup>2</sup> იქვე გვ. 168.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 174.

<sup>4</sup> იქვე.



მე-4 მუხლის დასაწყისში წერია: „ეს ზემოთ დამაკლდა: კმალი ამილანორს არტყია დარბაზობასა ზედა“. ზემოთ კი დღესასწაულების დებულებაა მოცემული. „ავტორის ამ სიტყვებიდან უცილობლად ირკვევა, რომ ზემოთ სწორედ დარბაზობას განრიგება ყოფილა მოთავესებული“<sup>1</sup>. თუ დღესასწაულების შესახებ დებულებას უადგილოდ მივიჩნევთ, მაშინ საკითხავია, სად უნდა მიუძღინოთ მას ადგილი.

მაშასადამე, დღესასწაულების დებულება, ვაზირების უფლება-მოვალეობათა შესახებ თხრობა, მათი თანრიგი და მრავალი ამგვარი საკითხი, მკიდროდ არის დაკავშირებული 28-ე მუხლის მეორე ნაწილისა და 29-ე მუხლის სავარაუდებელი ადგილის განსაზღვრასთან. ერთი საკითხი არ გადაწყდება, თუ მეორეც არ გაირკვა. ამის გამო, 28-ე მუხლის მეორე ნაწილისა და 29-ე მუხლის გადატანა 33-ე მუხლის შემდეგ არ მივიჩნევთ შესაძლებლად.

იმის გამო, რომ 28-ე მუხლის მეორე ნაწილსა და 29-ე მუხლს იმავე ადგილზე ვტოვებთ და აგრეთვე იმისათვის, რომ ძეგლის პირვანდელი აგებულების საკითხები ჯერ კიდევ შესასწავლია, ამიტომ მუხლების გაერთიანება და მათი იმ სახით დასათაურება, როგორც ეს ი. დოლიძის გამოცემაშია მოცემული, უმართებულოდ მიგვაჩნია. ძეგლის შესახებ მეცნიერული კვლევის პროცესში, ჯერჯერობით უფრო მიზანშეწონილად მივიჩნევთ ტრადიციული დაყოფის დატოვებას. რადგანაც ამ დაყოფის საფუძველზე ძეგლის ხელნაწერის სხვადასხვა გამოცემებთან შედარება ტექნიკურად უფრო მოსახერხებელია. ამასთანავე, ძეგლის შესწავლისათვის იმასაც აქვს მნიშვნელობა, რომ ე. თაყაიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის გამოცემებში შემონახულია ხელნაწერის გადაწერის დაყოფა.

რადგანაც არ გავიზიარებთ ი. დოლიძის გამოცემის მუხლების (28-ე და 29-ე) გადაადგილებას. მათი გაერთიანება და დასათაურება. ამიტომ საჭიროდ ვცანით შევჩერებულეყავით ამ საკითხზე უფრო დაწვრილებით.

თავისთავად ი. დოლიძის გამოცემა 28-ე და 29-ე მუხლების გადაადგილებით, მუხლების შეერთებით და დასათაურებით არ არის ინტერესს მოკლებული.

მართლაც, 29-ე მუხლი დარბაზობის დასასრულად აცხადებს თავს. და თუ ძეგლი დარბაზობისა და ვაზირობისაგან შედგება, თუ ვაზირობის დასაწყისად 35-ე მუხლს მივიჩნევთ, მაშინ 29-ე მუხლის 35-ე მუხლთან მიახლოებას, როგორც ეს ი. დოლიძის გამოცემაშია, ერთგვარი გამართლებაც აქვს.

მაგრამ, ი. დოლიძის გამოცემის დადებით მხარეს, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩვენ ვხედავთ ხელნაწერის ადგილების ახლებურად წაკითხვასა და გაგებაში.

ამ მხრივ შეიძლება ვთქვათ, რომ ძეგლის შემსწავლელი გვარდა ვერ აუხვევს ი. დოლიძის გამოცემას.

ჩვენს გამოცემაში ტექსტის ამა თუ იმ ნაწილის გადაადგილების სავარაუდებელი შემთხვევა აღნიშნული გვაქვს. ზოგიერთი გადაადგილება კიდევ მოვახდინეთ, მაგრამ ტრადიციული დაყოფის ფარგლებში.

ექ. თაყაიშვილი დაწვრილებით იხილავს საკითხს ძეგლის შემდგენისა და ვინაობისა და დაწერის დროის შესახებ. მისი აზრით, ძეგლის გადაწერა XVII

<sup>1</sup> ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, V, 1952, გვ. 168.

საუკუნეზე ადრე და XVIII საუკუნის დამდეგზე უფრო გვიან არ შეიძლება და მომხდარიყო.

ტექსტში მოხსენებული ისტორიული პირების მიხედვით ექ. თაყაიშვილს გამოაქვს დასკვნა, რომ ძეგლი XIII საუკუნეზე ადრე და XIV საუკუნეზე გვიან შედგენილი არ უნდა იყოს. ავტორის აზრით, უფრო მართებული უქნება, თუ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ შედგენას გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ხანას მივაკუთვნებთ<sup>1</sup>.

ამასთანავე „ქელმწიფის კარის გარიგება“ არ არის ოფიციალური ხასიათის ძეგლი ანუ საკანონმდებლო აქტი. იგი წარმოადგენს იურიდიული შინაარსის ტრაქტატს და დაწერილი უნდა იყოს სასახლის კარისკაცის მიერ, რომელიც ზედმიწევნით იცნობდა სასახლის წეს-ჩვეულებას, სახელმწიფო წყობილების ინსტიტუტებსა და სხვ.

„ქელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, რომ არსებობდა კიდევ სხვა „ქელმწიფის კარის გარიგება“, რომლის ავტორთან წინამდებარე „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი კამათს აწარმოებს. ეს გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ არ არის საკანონმდებლო აქტი. ამასთანავე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს მრავალი სხვადასხვა წყაროთი უსარგებლია. ასე, მაგალითად, მასში მოყვანილია ცნობები „ქართლის ცხოვრებიდან“. მიუხედავად ამისა, „ქელმწიფის კარის გარიგება“ ძირითადად მაინც ქართულ სახელმწიფო სამართალს ეყრდნობა.

როდესაც ჩვენ საუბარი გვაქვს „ქელმწიფის კარის გარიგების“ წყაროებზე, საჭიროა აღვნიშნოს, რომ ძეგლის ავტორი კარგად იცნობს ქართული სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს, ქართულ საკანონმდებლო აქტებს და რაც მთავარია, ქართულ ჩვეულებით სამართალს. მრავალი რამ, რაც „ქელმწიფის კარის გარიგებაშია“ მოცემული, ჩვეულებითი სამართლიდან უნდა იყოს აღებული. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ სახელმწიფო სამართლის ზოგიერთი ინსტიტუტი ჩვეულებითი სამართლიდან არის წარმოშობილი.

პროფ. ი. დოლიძეს არ მიიჩნია დამაჯერებლად ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება ძეგლის არასაკანონმდებლო, არაოფიციალური ხასიათის შესახებ. ი. დოლიძის აზრით, „კარის გარიგება ისეთი კოდექსია, რომელიც დაკანონებული იყო სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მეფის მიერ და კანონად შემოღებული. რახან კარის გარიგება კანონად შემოღებული კოდექსია, თუმცა სხვადასხვა მეფის მიერ დაკანონებული, ცხადია რომ იგი საკანონმდებლო ძეგლია, ოფიციალური აქტია“<sup>2</sup>.

ავტორის აზრით, მნიშვნელობა არა აქვს იმას, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ გამოცემული და „ხელჩართული არ არის ერთი მეფის მიერ. ამ ფორმალური ნიშნით არ შეიძლება ძეგლის საკანონმდებლო ხასიათის უარყოფა. ძეგლის საკანონმდებლო ხასიათის განსაზღვრისას მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული მთელი ნორმატიული მასალა, რომელიც საკანონმდებლო ხასიათის წესებასა და დადგინებებს შეიცავს<sup>3</sup>. ი. დოლიძის აზრით, „კარის გარიგება არ წარმოადგენს სამეფო კარის კაცის მიერ თავისი თაოსნობითა და

<sup>1</sup> „ქელმწიფის კარის გარიგება“, ექ. თაყაიშვილის რედ. გვ. VIII.

<sup>2</sup> „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, 1965, გვ. 607.

<sup>3</sup> იქვე.

ნებასურვილით შედგენილ წესჩვეულებათა ტრაქტატს ან კომპილაციას<sup>1</sup>, იგი „წარმოადგენს დაკანონებულ წესისა და რიგის კრებულს“<sup>2</sup>. ავტორის ვარაუდით „თავდაპირველი ტექსტი ანუ დედანი, რომელიც დაკარგულია, დამტკიცებული და სანქციონირებული იქნებოდა მეფის მიერ“<sup>3</sup>.

ავტორი განაგრძობს: „რაც შეეხება კარის გარიგებაში ჩართულ ისტორიულ ექსკურსებს და ერთგვარ პოლემიკას, ისინი ძეგლის ორგანულ ნაწილს არ შეადგენენ, მხოლოდ საილუსტრაციო მასალაა და შეიძლება მერმინდელი ინტერპოლაციაც იყოს. მაგამ. თუნდაც რომ ეს ადგილები თავიდანვე შეტანილი იყოს ძეგლში, ყოველ შემთხვევაში ისინი ძეგლის საკანონმდებლო ხასიათის უარყოფის საფუძვლად ვერ გამოდგება“<sup>3</sup>.

პროფ. ი. დოლიძის მოსაზრება არ მიგვაჩნია მართებულად. კანონი არის სახელმწიფო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოს აქტი, რომლითაც გაბატონებული კლასის ინტერესების შესაბამისად მყარდება სავალდებულო ნორმები. რამდენადაც კანონს სავალდებულო ხასიათი აქვს, ამდენად ის არ შეიძლება შეიცავდეს რაიმე საკამათოს, მასში არ შეიძლება ჩართული იყოს ლექსები, მათიანეებიდან ამონაწერები. „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ კი მათიანეებიდან ამონაწერის გარდა მოცემულია აგრეთვე კამათიცა და ლექსიც კი-ამიტომ, „კელმწიფის კარის გარიგება“ იმ სახით, როგორსაც ჩვენ მას ვიცნობთ, საკანონმდებლო აქტად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში წამოყენებულია დასაბუთებული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ „კელმწიფის კარის გარიგების“ ერთ-ერთი ავტორი სოფრომისძე უნდა იყოს<sup>4</sup>. მეორე კარის გარიგების ავტორად კი მიჩნეულია მსახურთუხუცესი მანაველი<sup>5</sup>.

პროფ. ი. დოლიძე ავტორების საკითხს არ შეხება; ალბათ, იმიტომ, რომ ამას, მისი აზრით, არა აქვს მნიშვნელობა ძეგლის საკანონმდებლო აქტად აღიარებისათვის.

გამოდის, რომ სოფრომისძის ან მანაველის ნაწარმოებები (კარის გარიგებები) საკანონმდებლო აქტებია. ამაზე დათანხმება კი შეუძლებელია.

პროფ. ი. დოლიძის აზრით, ძეგლის ისტორიული ექსკურსები ან პოლემიკის ამსახველი ადგილები შეიძლება დედანში არ იყო და რომც ყოფილიყო ეს მაინც არ შეგვიშლიდა ხელს ძეგლი საკანონმდებლო აქტად მიგვეჩინაო.

დარბაზობის წესების შესახებ „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ წერია: „ზოგთა ვიქე]თჲე ასრე უწერია“, როცა ტრაპიზონის და სხვა მეფეები მოვიდნენ, მათი „საჯდომი ერთი [არ] არის ოთხთავე“-ო (§ 20). აქ სავსებით მკაფიოდ ჩანს, რომ ჩვენი „კელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს საუბარი აქვს სხვა ავტორზე (კარის გარიგების), რომელსაც იგი არ ეთანხმება. შეუძლებელია კანონს ასეთი ფორმა ჰქონოდა.

იმავე მუხლში ჩვენი „კელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი იმოწმებს არსენ იყალთოელს და მოყავს მისი ლექსი. კანონი, როგორც ვთქვით, არის სახელმწიფო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოს, ამ შემთხვევაში მეფის,

<sup>1</sup> „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, 1965, გვ. 607.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 608.

<sup>3</sup> იქვე.

<sup>4</sup> „კელმწიფის კარის გარიგება“. ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა. გვ. III.

<sup>5</sup> პავლე ინგოროვეა, თხზულებათა კრებული, L, 1963. გვ. 563.

როგორც სახელმწიფოს მეთაურის აქტი. მეფეს კანონის დასასაბუთებლად ლექსი არ ესაჭიროებოდა, მისთვის პოეტური ნაწარმოები არც სავალდებულო იყო, არც მისაბაძი. მეფეზე მალლა სახელმწიფოში არავინ იდგა და კანონს საფუძვლად მეფის ნება (იგივეა რაც გაბატონებული კლასის ნება) ედგა.

პროფ. ი. დოლიძის აზრით, ძეგლს რომ სავალდებულო ძალა აქვს, ეს ნაწიანს თუხდაც კარის გარიგების შემდეგი ადგილიდან: „საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან არ მასმია, მისმან კეთილმან! ... აწ, ვინათგან დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარმან“<sup>1</sup>. ჩვენის აზრით, ძეგლიდან მოყვახილი ციტატი სწორედ პროფ. ი. დოლიძის მოსაზრებების საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს. მართლაც, აქ საუბარია იმის შესახებ, რომ დარბაზობის დროს მოწვევა საწოლის მწიგნობარს მართებს. საპატიო პირთა მოწვევის შესახებ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი წერს: დაუწერიათ (ვის? ვილაცას, არა ჩვენი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს), რომ ასეთი მოწვევა საწოლის მწიგნობარს ევალებათ, მაგრამ, — წერს ჩვენი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი, — მეფისაგან (პატრონისაგან) ასეთი რამე არ გამიგონია, მეფეს ეფიცავარო. როდესაც „ალის ჭალას... წვევის ჟამი მოვიდეს, საწოლის მწიგნობარი ინსასრიძე პატრონი[ის] წინაშე დგა“. პატრონმა, ე. ი. მეფემ ჩვენი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს უბრძანა კათალიკოზის მოწვევა. ამის შესახებ, ძეგლის ავტორი წერს— „სოფრომისძე იტყუხ: „და მეორეს წელს ეგრე [ბრძანა (მეფემ ი. ს.): „ამირეჯიბს მართებსო თონთა მონაზონთა და სამთა ვეზირთა წვევაო“. მაშინ ამირეჯიბი ქვაბლიძე უგემურად იყო, და არ იყო მანდა“.

როგორც ვხედავთ, აქ კამათია გამართული: ერთ-ერთი კარის გარიგების ავტორს დაუწერია, რომ საწოლის მწიგნობარს ეკუთვნის საპატიო სტუმრების წვევაო. ჩვენი „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი აღნიშნავს, რომ ასეთი წესის არსებობა მეფისაგან არ გამიგონია და მოყავს დასაბუთება: ალის ჭალას, როცა საპატიო პირთა წვევის საკითხი დადგა, საწოლის მწიგნობარი იქ იყო, მაგრამ მეფემ წვევა მე დამავალათ. მაგრამ ერთ-ერთ კარის გარიგების ავტორის სოფრომისძის სიტყვების მიხედვით კი, — სხვა დროს, მეორე წელს, მეფემ საპატიო პირთა მოწვევა ამირეჯიბს დაავალათ, იმ დროს ამირეჯიბი უვად იყო, და არ იყო იქო. და ბოლოს, „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი წვევის შესახებ დავას ამთავრებს შემდეგი სიტყვებით: „აწ ვინათგან დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარმან“.

როგორც, ვხედავთ, სწორედ კანონისათვის შეუსაბამო, უჩვეულო ფორმით აქ მოცემულია კამათი, აზრთა სხვადასხვაობა საპატიო სტუმრების წვევის შესახებ. პროფ. ი. დოლიძის საყურადღებოდ, საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მეფის ნება ამ კამათში თითქოს არც არის განმსაზღვრელი. საქმე იმაშია, რომ ძეგლის მიხედვით კამათი სწარმოებს იმის შესახებ, თუ სტუმრების მოწვევის როგორი წესი არსებობს დარბაზობის დროს, ვინ არის მათი მომწვევი. ზოგიერთის აზრით, ასეთი მოწვევის უფლება საწოლის მწიგნობარს ჰქონია, მაგრამ მეფეს სხვა მოხელისათვის დაუვალეზია ეს საქმე. სხვა დროს კი მეფეს ამირეჯიბისათვის მიუხდვია სტუმრების მოწვევა. დაბოლოს, ეს საკითხი საწოლის მწიგნობრის სასარგებლოდ გადაწყვეტილა.

მაშასადამე, აქ კანონთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ ძიებასთან, კამათთან იმის შესახებ, თუ როგორი წესი არსებობდა, თუ ვისი მოვალეობა იყო სტუმრის მოწვევა.

პროფ. ი. დოლიძეს ციტატი „პატრონისაგან არ მასმია“ და სხვა იმისათვის მოყავს, რომ დაასაბუთოს „ქელმწიფის კარის გარიგების“ საველდებულო ძალა. ამ ციტატაში ხედავს ის „მეფის სანქციის“ გამოვლინებას. ავტორის აზრით, კონკრეტულად ეს იმაში გამოიხატება, რომ ძველში წერია: „პატრონისაგან არ მასმია“, ე. ი. პატრონისაგან ასეთი რამე არ გამოიგონია და ამიტომ არც მართებული იქნებაო. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მეფის ნების გარეშე არ შეიძლება დარბაზის წესის არსებობაო. ამ შინაარსითაც რომ გავიგოთ აღნიშნული ციტატი, ეს კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ საკანონმდებლო აქტი იყო. მართლაც, დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსების მიხედვით, მეფეები არიან ღვთის სწორნი, მათი ნებასურვილი საველდებულო უნდა იყოს ყველასათვის. „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვითაც მეფის ნებას უსიტყვოდ უნდა ემორჩილებოდნენ ქვეშევრდომნი. ასეთივე აზრია გატარებული ფეოდალური ეპოქის მრავალ ისტორიულ და მხატვრულ ნაწარმოებში; მაგრამ აქედან ვერ გამოვიტაოთ დასკვნას, რომ ეს ნაწარმოებნი საკანონმდებლო ხასიათის არიან.

ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ პროფ. ი. დოლიძე, „ფორმალურ ნიშანს“ (პროფ. ი. დოლიძის გამოთქმა) კანონის განსაზღვრებისას არ უწყვეს სათანადო ანგარიშს. ყველა ამის შემდეგ ჩვენ, მართებულად მიგვაჩნია ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ არ არის საკანონმდებლო აქტი. „ქელმწიფის კარის გარიგება“ არის იურიდიული შინაარსის ნაშრომი. რომელიც ეხება სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს. მასში არის მოყვანილი კანონები, უმთავრესად ჩვეულებითი სამართლის ნორმები, მაგრამ მთლიანად აღებული ძველი არ წარმოადგენს საკანონმდებლო ხასიათის აქტს.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც მართებულად შენიშნავს ექ. თაყაიშვილი, დასავლეთ საქართველოში წარმოშობის ნიშნებს ატარებს. ძველი გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებასა და სამართალს ასახავს. მასში მოხსენიებულია დასავლეთ საქართველოს მონასტრები. ზოლო მცხეთის კათედრალურ ტაძარზე არაფერია ნათქვამი. ძველის დასავლეთ საქართველოში დაწერის უფრო კონკრეტული მანიშნებლებიც არის, მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველო მასში მოხსენიებულია, როგორც „იმიერი“.

როგორც მართებულად აღნიშნავდა ნ. მარი, „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ შეინიშნება უძველესი პერიოდისან მომდინარე სხვადასხვა ხანის დანაშრევები. ასე მაგალითად, ახალ წელთან დაკავშირებული ზოგიერთი წესჩვეულება. როგორცია ველური ტანის თავით გამასპინძლება, მილოცვები. ჩეკვლეობა და სხვა, ქრისტიანობის წინააღმდეგ პერიოდისან მომდინარეობა დას ატარებს. ჩანს, „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს ძველი წყაროებითა და ზეპირი გადმოცემებით უხვად უსარგებლია.

# 11. სახელმწიფოებრივი წყობილება „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით

## 1. მუფის ხელისუფლება

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ წარმოდგენილია ფეოდალური მონარქია, რომლის სათავეში დგას მეფე. საყურადღებოა, რომ ძეგლის მიხედვით მეფე ზებუნებრივი არსების ნიშნებით არის დაჯილდოებული, იგი ღვთის სწორია. ამას ნათლად მოწმობს სასახლეში მიღებული შემდეგი წეს-ჩვეულება: მეფის მორთვის დროს მომსახურება (§ 1), მეფის მსვლელობის განსაკუთრებული წესები (§ 15), მეფის დამით მომსახურება (§ 16), მეფის მიერ საპატიო პირთა მიღების ცერემონიალი (§24—25) და სხვ. „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ისიც კია გათვალისწინებული, თუ მეფის პირის დაბანის დროს ტაშტი ვის უნდა ეჭიროს, ან ღილები ვინ უნდა შეუქრას (§ 35) და სხვა.

ძეგლში მოცემულია ისეთი წეს-ჩვეულება, რომელიც დასავლეთ ევროპაში აბსოლუტიზმის პერიოდში მონარქების კარზე იყო მიღებული. ექ. თაყაიშვილი ამ გარემოებას გარკვეულ ყურადღებას აქცევს. იგი წერს: „...კარის გარიგება გვიხატავს სურათს თვით ხელმწიფის კარისა ანუ დარბაზისა და იმ რთული ეტიკეტის და ცერემონიებისა, რომელიც არსებობდა ხელმწიფის კარზე, თვითეულს ხელმწიფის ფეხის გადადგმაზედ და რომელიც მოგვაგონებს ლიუდოვიკო მეთოთხმეტის კარის ეტიკეტს“<sup>1</sup>.

მეფესთან დაკავშირებით ძეგლში ყველაფერი დეტალურად არის მოცემული: ვინ უნდა მიულოცოს მეფეს ახალი წელი (§ 1), ვინ უნდა მიაწოდოს მას სასმელი, როცა დამე მოსწყურდება (§ 16), როგორ უნდა მოიკაზმოს იგი ღილით (§ 16), ვინ დაიშვება ამ დროს მეფესთან (§ 12), როგორ და ვის მიერ უნდა შეიკაზმოს მეფის ცხენი (§ 18) და სხვ.

ძეგლის მიხედვით მეფე უდგას სათავეში ყოველგვარ საეკლესიო და საერო საქმიანობას. საეკლესიო დღესასწაულის (ნათლისღება) დროს მეფესთან თავს იყრის, რაც „კაცი არის ქრისტიანი“ და მისი მეთაურობით მიემართება პროცესია ეკლესიისაკენ (§ 13).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მეფის გაღმერთების იდეა აღმოსავლეთის თეოკრატიული სახელმწიფოებისათვის იყო დამახასიათებელი. ამ წეს-ჩვეულებამ ანტიკური სამყაროს გამოვლიო ქრისტიანულ ბიზანტიაში დაიმკვიდრა და აქედან ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებშიც გავრცელდა.

მეფის ღვთიური წარმოშობის იდეა, „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გარდა, მოცემულია სხვა წყაროებშიც. მაგალითად, თამარის ისტორიკოსი თამარ მეფეს ღვთის თანასწორად თვლის.

მეფის პატივისცემისა და გაღმერთების წესჩვეულება, რომელიც „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ წარმოდგენილი, შემთხვევითაა გარემოებით არ აიხსნება. ეს არის ძლიერი მეფის ხელისუფლების იდეის გამოძახილი. ფეოდალური სახელმწიფოების ისტორიას არ ახსოვს ისეთი მეფე, რომელიც ძლიერებისაკენ არ მიისწრაფვოდა, მაგრამ იმისათვის, რომ მეფის მისწრაფება რეალურ საფუძველზე ყოფილიყო აგებული, საჭირო იყო შესაფერისი ეკონომიური პირობები.

<sup>1</sup> „ქელმწიფის კარის გარიგება“, ექ. თაყაიშვილის რედ., გვ. XXXV.

ფრ. ენგელსის განმარტებით, ფეოდალური წყობილების დროს, როცა მსხვილი ფეოდალებისა და მეფის ხელისუფლების გაუთავებელი ბრძოლები არეულობასა და საერთოდ უწესრიგობას ქმნიდნენ, ერთად-ერთი პროგრესული ძალა, რომელიც წესრიგის წარმომადგენლად ითვლებოდა საერთო უწესრიგობაში იყო მეფის ხელისუფლება<sup>1</sup>.

ბუნებრივია, რომ ასეთ ვითარებაში ფეოდალური საზოგადოების პროგრესული ძალები მეფის მხარეზე იქნებოდნენ.

აღნიშნულ საზოგადოებაში მეფის ხელისუფლების გაძლიერება ნიშნავდა მსხვილი ფეოდალების ალაგმვას, ნათი სეპარატისტული მიდრეკილების აღკვეთას, რაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა ქვეყნის ეკონომიურ აღმავლობას, საწარმოო ძალების განვითარებას, ე. ი. იმ ფაქტორების დაწინაურებას, რომლებმაც საბოლოო ჯამში განსაზღვრეს ძლიერი მეფის ხელისუფლების წარმოშობა. ძლიერი სამეფო ხელისუფლება, რომელიც გაერთიანებულ სამეფოს ედგა სათავეში, ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა ქვეყნის გარეშე მტრებისაგან დასაცავად. ამიტომ იყვნენ ფეოდალურ საზოგადოებაში პროგრესული ძალები ძლიერი მეფის ხელისუფლების ირგვლივ დარაზმულნი.

ფეოდალთა კლასი, რომლის ბატონობის იარაღს სახელმწიფო წარმოადგენდა, სახელმწიფო ორგანიზაციას ისეთ ფორმას აძლევდა, რომელიც უფრო მისაღები იყო მისთვის განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე. ამ შემთხვევაში მთავარი იყო გაბატონებული კლასის საერთო ინტერესები. თუ როგორი ვითარება იყო შექმნილი მშრომელთა მასების დათრგუნვა-დამორჩილებისათვის, იმის მიხედვით მოქმედებდა გაბატონებული კლასი. ამასთანავე, მნიშვნელობა ჰქონდა საგარეო მდგომარეობასა და სხვა. როცა გაბატონებული კლასის ინტერესები მოითხოვდა, მაშინ იგი ქმნიდა სახელმწიფოს ისეთ ფორმას, რომელიც ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებით იყო წარმოდგენილი.

მაგრამ, ძლიერი მეფის ხელისუფლების შესაქმნელად საჭირო იყო სათანადო ეკონომიკა.

ძიუხედავად იმისა, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ შემონახულია წინა ხანების დანაშრევები, მაინც ცხადად ჩანს, რომ ძეგლის ავტორი ძლიერი ფეოდალური მონარქიის — აბსოლუტიზმის იდეებს ატარებს თავის შრომაში. ისმება საკითხი: როგორ შეიძლებოდა ფეოდალურ საქართველოში აბსოლუტიზმის იდეები წარმოშობილიყო?

როგორც ცნობილია, აბსოლუტიზმი წარმოიშვება მაშინ, როცა ფეოდალურ საზოგადოებაში ჩაისახება და განვითარებას იწყებს კაპიტალიზმის საწყისები, ეს კი ხდება ფეოდალიზმის უკანასკნელ სტადიაზე, მისი დაშლის პერიოდში.

პირველ ყოვლისა, XI—XIII საუკუნეების საქართველოში, რომელსაც „ქელმწიფის კარის გარიგება“ ასახავს, ეკონომიური განვითარება საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა. ამის დამადასტურებელია ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება, რაც ეკონომიური განვითარების შედეგი იყო. ამ პერიოდში საქართველოს სხვადასხვა ნაწილები ეკონომიურად ერთმანეთთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი.

საწარმოო ძალთა და ქალაქური მეურნეობის განვითარება იყო საფუძველი ქვეყნის გაერთიანებისა.

<sup>1</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. второе, т. 21, 1961, гл. 411.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აღნიშნულ პერიოდში (XI—XIII საუკუნეებში) ადგილი აქვს ისეთ მოვლენებს, რომლებიც საზოგადოებრივ ცხოვრების ერთგვარი გარდატეხის მაუწყებელია. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ქალაქის მოსახლეობის მოძრაობა. მისი აქტიურობა საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში (ყუთლუ-არსლანის აჯანყება, მესტუმრე ჩიქურის სიკვდილით დასჯით გამოწვეული მღელვარება და სხვა). ამასთანავე, XIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთში დამოწმებულია ამ პერიოდის საქართველოში სავაჭრო ორგანიზაციების (ურტალები) არსებობა.

გარდა ამისა, თვით ის ფაქტი, რომ ამ ეპოქაში იწერებოდა ისეთი შრომები, როგორც „ქელმწიფის კარის გარიგება“, იმის მაუწყებელია, რომ აბსოლუტიზმის იდეების წარმოშობისათვის სათანადო პირობები მზადდებოდა.

ამავე ეპოქაში დაიწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ასეთი ნაწარმოების შექმნა მოწმობს, რომ აღნიშნულ ეპოქაში ქართული საზოგადოება განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა. მაგრამ, მთავარი ისაა, რომ თვით შოთა რუსთაველი, თავის გენიალურ ნაწარმოებში, აბსოლუტიზმის იდეებს ქადაგებს. იგი მომხრეა ძლიერი მეფის ხელისუფლებისა; გაერთიანებული ქვეყნის მეფე, გონებისა და განათლების საფუძველზე სამართლიანად უნდა მართავდეს ქვეყანას.

ამასთანავე, ისეთი პროგრესული შეხედულებები, როგორც იმდროისათვის აბსოლუტიზმის იდეები იყო, შეიძლებოდა წარმოშობილიყო იმაზე ადრე, ვიდრე მისი პრაქტიკულად განხორციელება მოხდებოდა. ამგვარად, „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ წამოყენებულია ამ ეპოქისათვის მოწინავე, პროგრესული იდეები<sup>1</sup>.

ცხადია, ფეოდალური საზოგადოების რეაქციული ნაწილი ებრძოდა ამ იდეებს და არ უნდოდა მეფის ხელისუფლების გაძლიერება.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მსხვილი ფეოდალი, თუ კი იგი საერთოდ სცნობდა მეფის ხელისუფლებას და არ იყო ჩაბმული მასთან აშკარა ბრძოლაში, იმავე დროს მხარს უჭერდა მეფის სასახლის ბრწყინვალეობას, მეფის პიროვნების გარეგნულ განდიდებასაც კი. საქმე იმაშია, რომ სასახლის ბრწყინვალეობისა და მეფის პიროვნების განდიდების იდეები გაბატონებული კლასის იდეოლოგიის შემადგენელი ნაწილი იყო: მეფე, რომელიც ყოველთვის გაბატონებული კლასის ინტერესების სადარაჯოზე იდგა, იმავე დროს ღვთის მიერ იყო გამოვლენილი ამ ქვეყნად და მას ყველა უნდა დამორჩილებოდა. ე. ი. მშრომელი მასები მას უნდა დამორჩილებოდნენ და ექსპლოატატორთა წინააღმდეგ არ უნდა გამოსულიყვნენ.

ფეოდალურ საქართველოში ყველაზე ძლიერი მეფის ხელისუფლება დავით აღმაშენებლის დროს შეიქმნა. ეს ხელისუფლება საკანონმდებლო გზით არ იყო შეზღუდული, მაგრამ ფაქტიურად ქვეყანას მსხვილ ფეოდალებთან ერთად მართავდა.

ფორმის მხრივ სახელმწიფოებრივი წყობილება საქართველოში დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-სა და თამარ მეფის დროს შეუზღუდველ ფეოდალურ მონარქიას წარმოადგენდა. მაგრამ, ამ შეუზღუდველობას აბსოლუტიზმის ფორმა საქართველოში არ მიუღია. საქმე იმაშია, რომ დავით აღმაშენებ-

<sup>1</sup> ივ. სურგულაძე, სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმის შესახებ ხელმწიფის კარის გარიგების მიხედვით (ტურნ. „საბჭოთა სამართალი“, 1959 წ. № 3).



ლის, გიორგი III-სა და თამარის დროს საქართველო მაინც ცალკეულ სამეფოებისა და სამთავროებისაგან შედგებოდა. მართალია, ქვეყანა გაერთიანებული იყო, მაგრამ მასში შესული წინანდელი სამეფოები და სამთავროები ერთგვარი დამოუკიდებლობის ნიშნებს ატარებდნენ. გაერთიანებული საქართველოს მეფეები სამეფოებსა და სამთავროებს ამ ცალკეული სამეფო-სამთავროებისათვის დამახასიათებელი კანონებითა და წეს-ჩვეულებებით მართავდნენ. ცალკეულ სამეფო-სამთავროებში შემორჩათ შარტო ამ კუთხისათვის დამახასიათებელი სახელოები, ინსტიტუტები და სხვ.<sup>1</sup>

თამარ მეფის დროს კი მსხვილი ფეოდალების აჯანყების შედეგად, მეფის ხელისუფლება შეზღუდული აღმოჩნდა და როგორც ეს აღნიშნულია „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“, აჯანყების შემდეგ სამეფოს „ერთნებობით“ ე. ი. მეფე და დიდებულები ერთობლივი შეთანხმებით მართავდნენ. ეს უკვე საკანონმდებლო გზით მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას ნიშნავდა. მაშასადამე, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ, სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ ორი პერიოდი განვლო: 1) ფორმალურად შეუზღუდველი მონარქიისა, 2) თამარის დროიდან ფორმალურად შეზღუდული სახელმწიფოებრივი წყობილებისა.

როგორც ჩანს, იმ ეკონომიკას, რომელიც საფუძვლად დაედვა ქვეყნის გაერთიანებას, ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებისათვის საჭირო ძალა არ აღმოაჩნდა.

## 2. დარბაზი

როგორც ვთქვით. მეფის ხელისუფლება შეზღუდული იყო მსხვილი ფეოდალების მიერ. მეფე სახელმწიფოს მსხვილ ფეოდალებთან ერთად მართავდა. ამ ორგანოს, რომლის საშუალებითაც მეფე და ფეოდალები სამეფოს განაგებდნენ დარბაზი ეწოდებოდა.

დარბაზში შედიოდნენ მსხვილი მოხელეები: ვაზირები, ერისთავები. ეპისკოპოსები. ამასთანავე მისი წევრები იყვნენ ე. წ. „უხელონიც“ ე. ი. ისეთი პირობები, რომელთაც რაიმე თანამდებობა არ გააჩნდათ. ასეთები შეიძლება ყოფილიყვნენ მსხვილი ფეოდალები. ის გარემოება, რომ ფეოდალს მამულები ჰქონდა, იმასაც ნიშნავდა. რომ იგი პოლიტიკური ხელისუფლების თანამონაწილე იყო.

დარბაზს იწვევდნენ დრო და დრო, საგანგებო შემთხვევის ან კიდევ დიდ დღესასწაულებთან დაკავშირებით. „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოცემულია მაგალითად, განაწესი. რომელიც ვათვალისწინებელი იყო ნათლისღებისა და აღდგომის დღესასწაულების დროს დარბაზის მოწვევისათვის. როგორც ჩანს, ამ დღესასწაულების დროს დარბაზის მოწვევა სავალდებულო ყოფილა. გარდა ამისა, დარბაზი უნდა მოწვეულიყო ომის, მეფის ტახტზე აყვანისა და სხვა სახელმწიფო საკითხების განსახილველად.

დარბაზობის მოწვევის ორი წესი არსებობდა: დიდი და პატარა (§ 3). რაში მდგომარეობდა ამ წესებს შორის არსებული განსხვავება, ძეგლში ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი. სავარაუდებელია. რომ პატარა დარბაზის მოწვევა ხდებოდა სასწრაფო საკითხების მოსაგვარებლად.

<sup>1</sup> ივ. ჟავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II. ნ. II. 1929, გვ. 414-415; ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, II, 1965-წ. გვ. 139-163.

დარბაზი ძირითადად დიდებულთა ორგანო იყო, რომელიც ზღუდავდა და გასაქანს არ აძლევდა მეფის ხელისუფლებას.

### 8. სავაზირო

„ქელმწიფს კარის გარიგებაში“ მოცემულია აგრეთვე სავაზიროს მუშაობის განაწესი. სავაზირო ჭაჯობის მსგავსი დაწესებულება იყო. სავაზიროში შედიოდნენ ვაზირები და მისი თანაშემწეები: 1. მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი (სავაზიროს თავმჯდომარე), 2. ათაბაგი, 3. ამირსპასალარი, 4. მანდატურთუხუცესი, 5. მეპურტლეთუხუცესი და 6. მსახურთუხუცესი, ამასთანავე — საწოლის მწიგნობარი, ამილახორი და ამირეჯიბი. „სავაზირო ქვეყნის მმართველობის საუწყებო სისტემის შემოღებას გულისხმობდა და მეფის ხელში სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზაციას ემსახურებოდა. სავაზირო არსებითად ქვეყნის მმართველობის ადრეფეოდალური ხანის სისტემას — საერისთაობისა და დარბაზობის სისტემას უპირისპირდებოდა და ბიუროკრატიულ სამოხელეო მმართველობის ჩანასახს წარმოადგენდა“<sup>1</sup>.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით სავაზიროს სხდომა მტკიცედ იყო რეგლამენტირებული. როცა სავაზიროს მეფე ესწრებოდა, ის იყო სხდომის თავმჯდომარე. ვაზირებისათვის განსაზღვრული იყო ადგილები. სხდომის დაწყებისას „ჯალაბი“ გააყრებოდა და იწყებოდა სხდომა (§ 36).

საკიროდ მიმაჩნია შევჩერდეთ ამ შემთხვევაში ტერმინ „ჯალაბის“ განმარტებაზე.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ამ სიტყვის ასეთი განმარტებაა მოცემული: „ჯალაბი — დედაწული“, „ჯალაბობა-დედაწულიანობა“, ხოლო დედაწულის შესახებ ნათქვამია: „სახლის ჯალაბობა“. დ. ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონით ჯალაბი—სახლეულს. ცოლ-შვილს, ოჯახს, დედაწულს ნიშნავს.

ქართულ განმარტებით ლექსიკონში ვკითხულობთ: „ჯალაბი... (სპარ. ჯალაბ) 1. ოჯახი, ოჯახის წევრები, — სახლეული, 2. ცოლი, სახლობა, 3. კუთ. (გურ.) იგივეა რაც მოჯალაბე, 4. კუთ. (გურ.) ჯაბანი, გლახაკი...“

ამ განმარტებათა მიხედვით ჯალაბი სახლეულს, ოჯახის წევრს ნიშნავს. ასევეა ეს სიტყვა გაგებული ექ. თაყაიშვილის (იხ. ქვემოთ რუსული თარგმანი, § 36) და ივ. ჯავახიშვილის მიერ. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ჯალაბი გაიყაროს“—ო... ე. ი. ქალები და ყმაწვილები, ალბათ, სამეფო და ან იქნებ დარბაისელთა სახლობაც, დარბაზობიდგან უნდა გასულიყვნენ“<sup>2</sup>. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ჯალაბი“ ამ შემთხვევაში უფრო ფართოდ უნდა გავიგოთ და ოჯახის წევრების გარდა იგი უნდა ნიშნავდეს კარისკაცებს, სასახლის მსახურებს, რომელთაც ვაზირობაზე დასწრების უფლება არ ჰქონდათ.

„ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, როცა როსტევეზმა ტარიელის კვალს ვერ მიაგნო და შინ დამწუხრებული დაბრუნდა, მას საწოლს მარტო ავთანდილი შეპყვა. პოემაში ვკითხულობთ: „ყველაკი გაიყარა, ჯალაბი ჩანს არ დაჯრილი“ (101,3). „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვითაც ჯალაბში, როგორც ჩანს, სასახლის მოსამსახურებიც შედიოდნენ.

<sup>1</sup> „საქართველოს ისტორია“, 1, 1958 წ. გვ. 210.

<sup>2</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, 1928, გვ. 200.

სავაზიროში ვაზირები შემდეგი რიგით ისხდნენ: პირველ ადგილზე იყო მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი (მეფის შემდეგ პირველი პირი სამეფოში), „ჰყონდიდელს ქვემოთ ნოხთა ზედა ათაბაგი და ამირსპასალარი დასხდნენ“ (§ 36), შემდეგი ადგილი ეკავა მანდატურთუხუცესს, ხოლო მეჭურჭლეთუხუცესის გვერდით მსახურთუხუცესი იჯდა (§ 37). სავაზიროს საათობირო ხმით ამილანორიც ესწრებოდა (§ 37).

საწოლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცესის შოადგილედ ითვლებოდა და ვაზირობის დროს მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის მხარეს იდგა (§ 38), შუაზე კი — ამირეჯიბი (§ 38).

სავაზირო სახლის გარშემო მანდატურები იდგნენ. სავაზიროში არავის არ უშვებდნენ. თუ სავაზიროს სხდომის დროს საჭირო შეიქნებოდა ვისმეს გამოძახება, იმას შემოიყვანდნენ.

სავაზიროს დადგენილების დაწერა მწიგნობარს ევალებოდა. მეაბჯრეთუხუცესი, განმგეთუხუცესი, საჭურჭლის ნაცვალი, მესტუმრე, ზარდახნის მწიგნობარი და სხვა ხელისუფალნი ვაზირობის დროს გარეთ იდგინდნენ, რომ საჭიროების შემთხვევაში სავაზიროს განკარგულება სასწრაფოდ შეესრულებინათ (§ 38).

#### ა) მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი

როგორც ზემოთ ვთქვით, ექვს ვაზირთა შორის პირველი ადგილი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს ეკირა. სიტყვა-სიტყვით მწიგნობართუხუცესი მწიგნობართა უფროსია. მწიგნობარი ნიშნავს მდივანს, მწერალს. მმართველობის ყველა დარგში იყო დაწესებული მწიგნობრის თანამდებობა.

მწიგნობარი ადგენდა საქმიან ქალაქებს, ხელმძღვანელობდა დაწესებულების საანგარიშო განყოფილებას და ასრულებდა სხვადასხვა დავალებას. სულ სამეფო კარზე 26 მწიგნობარის თანამდებობა არსებობდა. მათგან გამოირჩეოდნენ საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობარები.

საწოლის მწიგნობარი, როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, მეფესთან ძლიერ დაახლოებული იყო. ამასთანავე იგი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის თახამეშქედაც ითვლებოდა. ვაზირობის დროს საწოლის მწიგნობარი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის გვერდით იდგა საწერით ხელში და მწიგნობართუხუცესის ყოველგვარ განკარგულებას ასრულებდა. (§ 38).

ამასთანავე, საწოლის მწიგნობარი თან ახლდა ხოლმე მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს სააჯო კარში და ზარდახნის მწიგნობართან ერთად ეხმარებოდა საქმეების განხილვაში (§ 8).

მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი „ვითა მამა არს მეფისა“, ამიტომ, „ყველა ჭაურავი უმისოდ არ იქნების“ (§ 9), — ვკითხულობთ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი მეფის შემდეგ პირველი კაცი იყო სახელმწიფოში და იგი მის თანამეშქედ ითვლებოდა. მას არ ებარა მმართველობის რომელიმე დარგი. იგი ყველა დარგს უწევდა ზედამხედველობას.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი სავაზიროს მეთაური, პრემიერ მინისტრი ანუ კანცლერი იყო. იგი როგორც სავაზიროს უფროსი, სამხედრო საქმეების მოწესრიგებაშიც ლებულობდა მონაწილეობას. მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი, როგორც მონაზონი, ოთხ საპატიო მონაზონთან ერთად იყო გათვალისწინებული დარბაზობის განაწესში (§ 21, 22).

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს, როგორც საეკლესიო მოხელეს, გარდა ველათისა, ყველა მონასტერი და ეკლესია ემორჩილებოდა (§ 9).

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელო ქართული სახელმწიფოს გაძლიერების გარიერაზე წარმოიშვა. ამ სახელოს პატრონი აქტიური მონაწილე იყო სახელმწიფოს საქმიანობის და საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს დაშლა-დაკნინება იყო სახელოს ძლიერების დასასრულიც.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის თანამდებობა დავით აღმაშენებელმა შემოიღო. მწიგნობართუხუცესობა დავით აღმაშენებელამდე არსებობდა, მაგრამ დავითი იყო პირველი მეფე, რომელმაც მწიგნობართუხუცესობა ჰყონდიდის ეპისკოპოსს გადასცა, როგორც ეპისკოპოსთა შორის ყველაზე ერთგულ სასულიერო პირს და უფრო გააფართოვა ამ თანამდებობის ფუნქციები.

აღნიშნული ღონისძიებით მეფემ პირველ ყოვლისა, ეკლესიის დაუმორჩილა მეფის ხელისუფლებას. გარდა ამისა, ჰყონდიდელი, როგორც მონაზონი და მამასადაძმე, უცოლშვილო, არ იყო დაინტერესებული მამულების შექენით. ეს გარემოება კი უფრო საიმედოს ხდიდა ჰყონდიდელის ერთგულებას მეფისადმი.

დავით აღმაშენებლის ვარაუდი გამართლდა და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი მართლაც მეფის ხელისუფლების გაძლიერების საქმეს ემსახურებოდა!

### ბ) ათაბაგი

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ათაბაგი იხსენიება მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის შემდეგ და მას პატივის მხრივ თანასწორი ადგილი უკავია ამირსპასალართან და მანდატურთუხუცესთან ერთად (§§ 22, 32,33). მამასადაძმე ათაბაგი ვაზირების პირველ სამეულში შედის.

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია, რომ „ათაბაგი დიდი და საბატო“ ვაზირია და „ძვირად ოდესმე იქნების“ (§ 36). ვაზირობის დროს ათაბაგის ადგილი არის „ჰყონდიდელს ქვემოთ“ ამირსპასალართან ერთად (§ 36).

ასეთია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობები ათაბაგობის შესახებ.

თუ ჩვენ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელოს დაწესება ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს გაძლიერებას დაუკავშირებთ, ამის საწინააღმდეგო უნდა ვთქვათ ათაბაგობის შესახებ. ათაბაგობა საქართველოში შემოღებულ იქნა მსხვილი ფეოდალების მეფის ხელისუფლებაზე გამარჯვების შემდეგ. ათაბაგი თავისი თანამდებობრივ მდგომარეობით მაშინვე დაუპირისპირდა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს.

პირველი ათაბაგი საქართველოში ივანე მხარგრძელი იყო. როცა მისი ძმა ზაქარია გარდაიცვალა, თამარ მეფემ ამირსპასალარის სახელო ივანეს უბოძა, როლო ივანემ ამირსპასალარობის ნაცვლად მეფეს ათაბაგობა გამოსთხოვა. ეს მოხდა 1212 წელს.

ათაბაგობა სელჯუკიანთა სამეფოში იყო გავრცელებული და იგი ტახტის მემკვიდრის მეურვედ ითვლებოდა. ასეთივე ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული ათაბაგს საქართველოში.

ივანე მხარგრძელი მსახურთუხუცესი იყო, ე. ი. სასახლის ხელშინაური მოწვე. გიორგი ლაშა მისი ამ მოხელეობის დროს დაიბადა და აღიზარდა, ასე რომ მეფის მემკვიდრის აღზრდის საქმესთან მას, როგორც მსახურთუხუ-

<sup>1</sup> ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966. გვ. 5—56.

ცეს ხელი მართლაც მიუწვდებოდა ფაქტიურად. ამავე დროს, ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით მეფის მემკვიდრის აღზრდის ფუნქციები მეფის შემდეგ პირველ პირს ეკუთვნოდა. ასეთი კი მწიგნობართუხუცეს-წყობნიდელი იყო. ამგვარად, ათაბაგობა იმ ოთვე დაუპირისპირდა მწიგნობართუხუცეს-წყობნიდელს და დაიწყო ბრძოლა მათ შორის პირველობისათვის.

ათაბაგობა ხშირად შეთავსებული იყო ამირსპასალარის სახელოსთან. შემდეგში ამ თანაშემწეობას მედროვეები დაეპატრონენ. ათაბაგსა და მწიგნობართუხუცეს-წყობნიდელს შორის ბრძოლა დასრულდა იმით, რომ საქართველოს სახელმწიფო დაუსტდა და ორივე სახელო გადაშენდა<sup>1</sup>.

### გ) ამირსპასალარი

ამირსპასალარი სამხედრო დარგის ხელმძღვანელი იყო სახელმწიფო მმართველობაში. „ლაშქრობაჲ და ლაშქრობის ვეზრობა ამირსპასალარის კელთ არის“, წერია „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ (§ 18).

ვაზრობის დროს პირველი სიტყვა ამირსპასალარს ეკუთვნოდა (§ 18). ეს ალბათ იმ შემთხვევაში თუ საკითხი სამხედრო საქმეს შეეხებოდა.

ამირსპასალარს სხვა პრივილეგიაც ჰქონდა. „ამირსპასალარი საბატიო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უმისოდ ქვეყანა არ გაიცემის“. — გადმოგვცემს „ქელმწიფის კარის გარიგება“ (§ 36).

ამირსპასალარი რომ საბატიო ვაზირი იყო. ეს ისედაც ცნობილია. ამჟამად ჩვენ გვაინტერესებს „ქვეყნის გაცემის“ განსაკუთრებული უფლება, რომელიც ამირსპასალარს ჰქონია. „ქვეყნის გაცემა“ ნიშნავდა მიწითა და გლეხებით, ვისმე დაჭილღებდას—მეფის მიერ. ჩვენამდე მოღწეულია გაერთიანებული პერიოდის შედეგების წყალობის ზოგი სიგელი და ამ საბუთებში ამირსპასალარის შესახებ არაფერია ნათქვამი. შესაძლებელია, სიგელების სიმციროს გამო არ გვაქვს ამირსპასალარის შესახებ რაიმე ცნობა. ამასთანავე გამორიცხული არ არის ისიც, რომ დიდი უფლებების მიუხედავად სავალდებულო ყოფილიყო სიგელებში ამირსპასალარის მოხსენიება, რადგანაც ხელს პირადად მეფე აწერდა საბუთს და ეს უკვე საქმარისი იყო სიგელის ძალაში შესასვლელად.

რატომ შეიძლებოდა რომ ასეთი უფლება ამირსპასალარს ჰქონოდა? საქმე იმაშია, რომ ისეთი სახელმწიფო გადასახადები, როგორც იყო სამხედრო შიხარსის გადასახადი—სალაშქრო (ლაშქარ-ნადირობა). მიწისა და გლეხების მფლობელობასთან იყო დაკავშირებული. გადასახადს იმ მამულებზე, რომელიც მეფეს ეკუთვნოდა სამართლის კერძო საწყისებით, მოსახლეობას მეფის მოხელე აწერდა. ხოლო ფეოდალების მამულებზე მეფის მოხელე უშუალოდ არ ანაწილებდა გადასახადს. მეფეს ამ შემთხვევაში სახელმწიფო გადასახადების ჩხრივ ფეოდალთან ჰქონდა საქმე. აქედან ცხადია, რომ ამირსპასალარი საქმის კურსში უნდა ყოფილიყო სახელმწიფოს მიერ მიწების წყალობის სახით გაცემის შესახებ, რომ სამხედრო გადასახადის აღრიცხვისა, მისი გაწერისა და აკრეფის ვარაუდი დაეკირა. ვარდა ამისა. მამულებით წყალობა ხშირად დაკავშირებული იყო ლაშქრობის შედეგებთან. ლაშქრობა თუ გამარჯვებით მთავრდებოდა, როგორც წესი, ომში წარჩინებული მონაწილეები უნდა დაეჭილდოებიათ

<sup>1</sup> დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965.

და ეს საქმე ამირსპასალარის გარეშე არ უნდა მომხდარიყო. ჯრადგანაც სწორედ ამირსპასალარს შეეძლო ყველაზე მეტად სცოდნოდა ომის მონაწილეთა საქმიანობა. ასე იყო თუ რა, თვით ის ფაქტი, რომ მიწის წყალობით გაცემაზე ამირსპასალარს ასეთი უფლება ჰქონდა, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას ნიშნავდა. ჯროგორც ჩანს, როდესაც დიდებულებმა თამარის დროს მიაღწიეს იმას, რომ მეფის ხელისუფლება შეზღუდეს (ერთნებობით მართვა სამეფოს მეფის და დიდებულების მიერ), ალბათ მაშინვე აიძულეს მეფე დათანხმებულიყო ამირსპასალარის ასეთ უფლებაზე. ამირსპასალარი კი ფეოდალურ საქართველოში მსხვილი და პირველი ფეოდალთაგანი იყო. ამირსპასალარი ყუბასარი არ იყო ასეთი პირველი ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენელი და აჯანყებულმა დიდებულებმა სწორედ ის ამოიღეს ნიშანში და მეფეს მოსთხოვეს მისი სამსახურიდან გადაყენება.

პატივით ამირსპასალარი ვაზირთა პირველ სამეულს მიეკუთვნებოდა და იგი ძეგლში ათაბაგის შემდეგ არის მოხსენებული.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამირსპასალარობა XII საუკუნეზე აღინდელ ძეგლებში არ იხსენიება, თუმცა მისი არსებობა მანამდეც არ არის გამორიცხული, რადგანაც ტერმინი სპასალარი წინანდელ ძეგლებშიც ვხვდებით.

ამირსპასალარის მოადგილე იყო ამილახორი (§ 18). იგი პატივით გათანაბრებული იყო მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესთან (§ 25).

ამილახორი სავაზიროს სხდომას ესწრებოდა, მაგრამ მას მხოლოდ სათათპირო ხმა ჰქონდა, როცა შეეკითხებოდნენ, მაშინ უნდა გაეცა პასუხი. ამილახორს „ვეზირობა ესმის და იგი არას იტყვის, რასაც არა ჰკითხავენ და რაჲ კითხონ, მაშინდა პასუხს იტყვის“, წერია „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ (§ 37).

ჯარი, რომელსაც ამირსპასალარი მეთაურობდა შედგებოდა ქვეითისა და ცხენოსნებისაგან. ამილახორის საქმიანობა ძირითადად ცხენოსანი ლაშქრის და პასთან დაქვემდებარებულ საკითხებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. საყურადღებოა რომ ამილახორი „ვეფხისტყაოსანში“ ასეთ კონტექსტშია მოცემული: „ამილახორო, მოასხი რემა, ცხენი და ჯოგია“, უბრალოდ მას (54,2).

ამირსპასალარის სახელოში ამილახორის გარდა შედიოდნენ აგრეთვე მებაჭრეთუხუცესი და ზარდახნისუხუცესი მათდამი დაქვემდებარებულ მოხელეებით (§ 18).

პ. ინგოროყვას აზრით, 6 ვაზირის გარდა კიდევ იყო სამი თანამდებობის პირი, სახელდობრ ჩუხჩარხი, მეჯინიბეთუხუცესი და ამილახორი, რომლებიც სპასპეტებად იწოდებოდნენ და უმცროსი ვაზირების უფლებებით სარგებლობდნენ. მეკლევარის აზრით, ამილახორი და მეჯინიბეთუხუცესი ამირსპასალარის მოადგილეები იყვნენ, ხოლო ჩუხჩარხი იყო მეფის სადროშოს სპასპეტი და ამ მხრივ მეფის მოადგილე. ამავე დროს იგი მეფის გვარდიის სათავეში იდგა. კორნაციონს დროს ჩუხჩარხი მეფის უკან მიდიოდა, როგორც დაცვის უფროსი.<sup>1</sup>

აქედ. კ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ ჩუხჩარხი სამხედრო უწყების მსხვილი მოხელე და მეფის დაცვის უფროსი უნდა ყოფილიყო.<sup>2</sup>

1 ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1. 1929 წ. გვ. 141.

2 პ. ინგოროყვა. თხზულებანი, 1. 1963. გვ. 563. გვ. 564.

3 ი. სურგულაძე. კორნელი კეკელიძე და ქართული სამართლის ისტორია. თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, 1961, V.

აკად. კ. კეკელიძე ჩუხჩარხის ვაზირობაზე არაფერს ამბობს, ივ. ჯავახიშვილს განხილული აქვს ამილახორის, მეჭინბეთუხუცესისა და ჩუხჩარხის სახელოები, მაგრამ ეს მოხელეები ვაზირებად არ ეგულებად<sup>1</sup>. რადგანაც ამილახორის, მეჭინბეთუხუცესის და ჩუხჩარხის მიმართ ძეგლებში ვაზირობის წოდებულება არ არის დამოწმებული, ამიტომ ჭერჯერობით არ მიგვაჩნია შესაძლებლად პატივცემული მეცნიერის პ. ინგოროყვას მოსაზრების გაზიარება.

## დ) მანდატურთუხუცესი

სახელწოდება მანდატურთუხუცესი ორი ნაწილისაგან შედგება. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მანდატური ბერძნულ-ლათინური წარმოშობის სიტყვაა<sup>2</sup>. სიტყვა-სიტყვით მანდატურთუხუცესი მანდატურების უფროსს ნიშნავს.

მანდატურთუხუცესი ვაზიარია და იგი ვაზირთა პირველ სამეულს ეკუთვნის. მისი პატივი ათაბაგისა და ამირსპასალარისას უტოლდება (§ 22). მანდატურთუხუცესის და ამირსპასალარის პატივი „სწორი არის“, ვკითხულობთ „ქელმწიფის კარს გარიგებაში“ (§ 36)

როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, მანდატურთუხუცესი იყო მანდატურების უფროსი ე. ი. მანდატურები მის საგამგებლოში შედიოდნენ. ეს უკანასკნელნი თავიანთ მხრივ სხვადასხვა ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდნენ. მანდატურები გაპოდოდნენ მეფის მცველების როლში. მაგალითად, საეაზიროს სხლოვის დროს მანდატურები იმ შენობის „გარეშემო“ იდგნენ (§ 38) წესრიგის დასაცავად, სადაც სხლომა მიმდინარეობდა. მანდატური მიჩენილი ყავდა, მაგალითად, ამირეჯაბს, როგორც მხლებელი დაცვისა სხვადასხვა დავალების შესასრულებლად (§ 12). სამოხელეო გასამრჯელოდან მანდატურსაც ეკუთვნოდა ნაწილი და როგორც ჩანს, ყველა მოხელეზე ნაკლები (§ 13) ისინი ხელმძღვანელობდნენ მეფის ვენახების სამუშაოებს (§§ 11, 20).

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ „ქელმწიფის კარს გარიგების“ მიხედვით მანდატური ატარებდა არგანს (§ 28). არგანი კი სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით ჯოხს ნიშნავდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ უფრო გვიანდელ ხანაში, სახელდობრ XVII—XVIII საუკუნეებში აღმინისტრაციული და აღმასრულებელი ხასიათის დაბალ მოხელეებს ხელჯოხიანები ერქვათ<sup>3</sup>.

38-ე პარაგრაფის შინაარსის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ რომ, მანდატური, როგორც წესი, არგანს ატარებდა ე. ი. არგანი მისი სამოხელეო ნიშანი იყო<sup>4</sup>.

ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა იმ გარემოების აღნიშვნა, რომ თვითონ მანდატურთუხუცესის სამოხელეო ნიშანი ოქროს არგანი ყოფილა, რომელსაც „სამანდატურო“ რქმევიან<sup>5</sup>. მაშასადამე, მანდატურთუხუცესის და მისი უწყების მოხელეებისათვის არგანი სამოხელეო გარეგნული ნიშანი ყოფილა. ალბათ, იგი მათ საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული. შემდეგდროინდელი ტერმინი რომ ვიხმაროთ, მანდატურთუხუცესი საპოლიციო უწყების ხელმძღ-

<sup>1</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 11, გ. 1, გვ. 159.

<sup>2</sup> იქვე.

<sup>3</sup> ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I. 1952 წ., გვ. 251—253, 271—273.

<sup>4</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 11, გ. 1, გვ. 160.

<sup>5</sup> იქვე, გვ. 158.

ენელად მოჩანს. დღევანდელი ენით რომ ვთქვათ, ეს უწყება შინაგან საქმეთა სამინისტროს უდრიდა.

მანდატურთუხუცესი იყო სასახლის მთავარი განმკარგულებელი დარბაზობის დროს. „კელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მანდატურთუხუცესი ხელმძღვანელობს დარბაზობის განაწესის შესრულებას.

დარბაზობის დაწყებისას „მეფე უბრძანებს მანდატურთუხუცესსა, იგი არგანს დაადგებს და ამირეჯიბი არგანს აიღებს“. მანდატურთუხუცესის ხელმძღვანელობით იწყებოდა დარბაზის მონაწილეთა მოწვევა (§ 33).

უნდა აღინიშნოს, რომ მანდატურთუხუცესი მეფის ვენახების სამუშაოების საქმეებსაც განაგებდა. „კელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მანდატურთუხუცესი აძლევს განკარგულებას მანდატურს, რომ მიიყვანოს მეფის ვენახებში მუშები, თვალყური ადევნოს მათ შრომას და სხვა (§ 11).

მანდატურთუხუცესის მოადგილედ ამირეჯიბი ითვლებოდა. იგი საპატიო თანამდებობა იყო. ამირეჯიბი „სადა გინდ იყოს მეფე... ყოველგან მივა და ყოველგან იურვის“, წერია მე-12 პარაგრაფში. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამირეჯიბს, როგორც მეფესთან დაახლოებულ პირს ყოველთვის ჰქონდა მასთან მისვლის უფლება. მხოლოდ მაშინ, როცა მეფე „უკაზმავი“ არის, მისი მომსახურება მსახურთუხუცესსა და მის სახელოში შემავალ მოხელეებს. ეკუთვნოდათ, მაგრამ ამირეჯიბის „დათხოვნა არც მათგან ეგების“ (§ 12).

ამირეჯიბი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა დარბაზობის დროს გათვალისწინებულ განაწესის შესრულებაში, როგორც მანდატურთუხუცესის თანაშემწე (§§ 33, 23).

ამირეჯიბი დიდი პატივით სარგებლობდა. იგი იყო ერთ-ერთი იმ სამი მოხელეთაგანი (საწოლის მწიგნობარი, ამილახორი და ამირეჯიბი), რომელიც სავაზიროს სხდომას ესწრებოდა. მას სათათბირო ხმის უფლება ჰქონია (§ 38).

მეფე ამირეჯიბს ისეთივე პატივით ღებულობდა, როგორც ვაზირებს (§ 29).

ამირეჯიბს ეკუთვნოდა პირადი მხლებელი, ადიუტანტი (§ 12). მას ემორჩილებოდნენ ეჯიბები და სხვა მოხელეები.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ეჯიბები მსხვილ ფეოდალებსაც ჰყავდათ. იგი საკმაო საპატიო თანამდებობად ითვლებოდა<sup>1</sup>.

მანდატურთუხუცესს ემორჩილებოდნენ აგრეთვე გამგეთუხუცესი, მესტუმრე და სხვა.

ჩვენ საუბარი გვქონდა მანდატურთუხუცესისა და სხვა მოხელეების სამოხელეო გასამრჩელოზე, რომელიც „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ აღინიშნება ტერმინით „ქრთამი“. „ქრთამში“ ამ ძეგლის მიხედვით იგულისხმება მოხელის ნუბადართული გასამრჩელო, მაგრამ ამავე ეპოქაში და შემდეგ სხვა ძეგლებზე მიხედვით, ამ ტერმინმა ორმაგი მნიშვნელობა მიიღო. იგი ნიშნავდა კანონიერ გასამრჩელოს და უკანონოს (სულხან-საბა ორბელიანი. განმარტებით ქრთამი „საციოდავი ძღვენია“).

## მ) მეჭურჭლეთუხუცესი:

მეჭურჭლეთუხუცესი, „კელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, „ძველი ეჯიბი არის და საპატიოა“ (§ 36). თუმცა ეს სახელო XII საუკუნის წინანდელ

<sup>1</sup> ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიაში. ტ. II. 1965. გვ. 23—35.



წყაროებში არა ჩანს, მაგრამ მისი ფუნქციები ისეთია, რომ მართლაც მეჭურჭლეთუხუცესი ერთ-ერთი „ძველი“ სახელო უნდა იყოს. ძნელი დასაჯერებელია. რომ XII საუკუნეზე აღონდელ მეფეებსა ანდა მთავრებს თავიანთი ფინანსთა მინისტრის მსგავსი მოხელე არ ჰყოლოდათ.

მეჭურჭლეთუხუცესი, პირველ ყოვლისა, მეჭურჭლეთა უფროსი იყო. საქურჭლე სახელმწიფო ხაზინას ერქვა, იგი ერთი იყო ისე, როგორც ერთი იყო სახელმწიფო, მაგრამ ამ სახელმწიფო საქურჭლის ანუ ხაზინის განძეულობა თუ ფასეულობა შეიძლებოდა სხვადასხვა ადგილს ყოფილიყო შენახული<sup>2</sup>.

საქურჭლეში ყოველდღიურად სახმარი და სახარჯავი ქონება ინახებოდა (§ 17), სალაროში კი „შეკრული“ იყო „სხვადა ლარი და ჭურჭელი, ოქროსი, ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური“ (§ 18), ე. ი. ისეთი სიმდიდრე, რაც ყოველდღიურად „სანიადაგოდ“ სახმარი არ იყო<sup>3</sup>. მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა მხოლოდ საქურჭლე<sup>4</sup>.

გარდა ამისა, მეჭურჭლეთუხუცესის საგამგეოში შედიოდა აგრეთვე „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, საგაჭრო რაც მეფისა [ა], სადაც წავა ანუ მოვა“ (§ 17). მეჭურჭლეთუხუცესი მსახურთუხუცესთან ერთად შეადგენდა ვაზირთა მეორე ჯგუფს. ამ ორ ვაზირს ნაკლები პატივი ჰქონდა ვიდრე პირველ სამეულს — ათაბაგს, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესს (§ 25). ამასთანავე, მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს ერთნაირი პატივი ეკუთვნოდათ (§ 17, 25, 37).

მეჭურჭლეთუხუცესს, როგორც ვაზირს, თავისი ბეჭედი ჰქონდა (§ 20). ამავე დროს ჰყავდა თავისი მოადგილე. რომელსაც მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი ეწოდებოდა. ეს ფაქტი დამოწმებულია თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის შრომაში<sup>5</sup>. მაგრამ „...ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ იგი თითქოს „საქურჭლის ნაცვალი“-ს (§§ 17, 98) სახელით გვხვდება.

იმის თქმა. თუ რას ნიშნავს „საქურჭლის ნაცვალი“, არის თუ არა იგივე ნაცვალი მეჭურჭლეთუხუცესისა, — ძნელია, მაგრამ „საქურჭლის ნაცვალი“ თუ მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილე არ იყო, ყოველ შემთხვევაში მისდამი დაქვემდებარებული მაინც იქნებოდა.

„საქურჭლის ნაცვალის“ გარდა მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შედიოდნენ შემდეგი მოხელეები: მუშრიბი, საქურჭლის მექიფი და მეჭურჭლენი.

### 3) მსახურთუხუცესი

მსახურთუხუცესი მსახურთა უფროსი იყო. თავისი წარმოშობით მსახურთუხუცესის სახელო ხელშინაური, სასასახლო სამართლის კერძო საწყისებზე აღმოცენებული სახელოა. რამდენადაც სენიორი, სამართლის საჯარო ხასიათის ნიშნებს იძენს, ხდება მეფედ, იმდენად მისი სასახლის მსახურებიც იძენენ სახელმწიფო მოხელის თვისებებს. მსახურთუხუცესი ერთ-ერთი უძველესი სახელო უნდა იყოს, რამდენადაც მსხვილი ფეოდალი, მთავარი და მით უფრო მეფე, მსახურებისა და მათი უფროსის გარეშე არ იქნებოდნენ.

1 ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. 1. გვ. 167.

2 იქვე. გვ. 170—172.

3 იქვე. გვ. 174.

4 იქვე. გვ. 175.

5 იქვე. გვ. 167.

მსახურთუხუცესი თავისი მდგომარეობით ძლიერ დაახლოვებული იყო მე-  
ყესთან. თამარ მეფის კარზე მსახურთუხუცესად ივანე მხარგრძელი იყო. მან  
დიდი ნდობა მოიპოვა მეფის სასახლეში და შემდეგში ათაბაგობის სახელოც მი-  
იღო. მსახურთუხუცესი ვაზირად რუსუდან დედოფალმა გახადა (§ 36).

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მსახურთუხუცესის „ხელისა-  
არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ფარეშთუხუ-  
ცესი; ციცხეთუხუცესი, მეხილეთუხუცესი“ (§ 14).

სალარო, როგორც აღვნიშნეთ, დიდი დაწესებულება იყო. მასში ინახებო-  
და ისეთი ძვირფასი ქონება, რომელიც ყოველდღიურად არ იყო სახმარი (§ 17).  
სალაროს მიხედვით მსახურთუხუცესის სახელოში შემავალ დიდ მოხელედ ით-  
ვლებოდა მოლარეთუხუცესი, რომელსაც ექვემდებარებოდა ყველა მოლა-  
რე (§§ 1, 14).

მეორე დაწესებულება, რომელიც მსახურთუხუცესის სახელოში შედიოდა  
საწოლი და მისი სათავსოები იყო. მეფის საწოლს მესაწოლეთუხუცესი განა-  
გებდა.

მესაწოლეთუხუცესი ვაზრობის ღირს „სალაროს კარის გამოსავალსა-  
დგას, გარეთ, მეფის ზურგიით“ (§ 38). ამ მხრივ მოლარეთუხუცესს თითქოს მა-  
სზე უპირატესობაც აქვს, რამდენადაც ის ვაზრობის ღირს „სალაროს კართა-  
შიგან დგას“ (§ 38).

მესაწოლეთუხუცესის მოვალეობა იყო მიმსახურება გაეწია მეფისათვის.  
მაშინ, როცა მეფე „უკაზმავი“ იყო (§ 12). მესაწოლეთუხუცესს მესაწოლე-  
ნი ექვემდებარებოდნენ. 700 „სახლი მესაწოლე არის და ულუხი რვა სახლია-  
და სხვა ყოველივე აზნაური“ (§ 15). მესაწოლენი ძირითადად მეფის მცველე-  
ბი იყვნენ.

როდესაც მეფე „აიყაროს“ მაშინ „შვიდასივე შუბოსანი“ მეფეს გაყვესო.  
ამ განსაკუთრებული დანიშნულების გამო მესაწოლენი მეფის ერთგულნი უნდა.  
ყოფილიყვნენ. ამიტომ ისინი უმთავრესად აზნაურებიდან იყვნენ შერჩეულნი.

მსახურთუხუცესის უწყებაში შემავალ ფარეშთუხუცესს (§ 17, 19), ციცხ-  
ეთუხუცესს (§ 14) და მეხილეთუხუცესს (§ 14) თავიანთი შტატი, თავიანთი მო-  
ხელები ჰყავდათ.

\* \*

ბეგლის მიხედვით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს სახელმწიფოსა და  
ეკლესიის დამოკიდებულების საკითხი. ამ საკითხზე ნაწილობრივ შევჩერდით  
მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელოსთან დაკავშირებით.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ეკლესია-მონასტრები თავის დროზე მსხვილ  
დაფეოდალოებად ითვლებოდნენ. ამიტომაც იყო, რომ ეკლესიის ზოგიერთი  
წარმომადგენელი ადგილზე ერისთავადაც იწოდებოდა. მაგალითად, მტბევიარა,  
გარდა იმისა, რომ სასულიერო პირი იყო შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა.  
(§ 28).

საეკლესიო სახელოებიდან „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით ყვე-  
ლაზე უფრო საინტერესო მოძღვართ-მოძღვარია. მას განსაკუთრებით საპატიო  
ადგილი უკავია სახელმწიფოში. ეკლესიის ოთხ უმაღლეს იერარქს შორის იგი  
პირველია: „ამ ოთხთაგან (მოძღვართ-მოძღვარი, ორი კათალიკოსი და მწიგ-  
ნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი ი. ს.) ერთი საჯდომი მარჯვენით (მეფის ი. ს.)  
დაუწერია მოძღვართ მოძღვარისა“ (§ 21). მაშასადამე, ამ ოთხში პირველი

## [24] ბარიგება ჯელგწივის კარისა<sup>1</sup>

[1]

მსახურთუხუცეს[ს]ა<sup>3</sup> სალაროთ<sup>4</sup> მოლარეთუხუცესი მოართომს და მოუფენს; მსახურთუხუცესი მას<sup>5</sup> ეთაყვანების.

— მას<sup>6</sup> წელიწდის თავს<sup>7</sup> დღეს მეფე<sup>8</sup> არავეის[გან]<sup>9</sup> შეიმოსების ამისგან<sup>10</sup> კიდე, რომე მონადირეთუხუცესი ყვთლით ყაბარჩით შემოსს<sup>11</sup>, საჯელმოკლით, ტყავიანითა<sup>12</sup>, — მოყვენთუსლითა, არა დია პრტყელად<sup>13</sup>, საყელოსა; — და თავსა<sup>14</sup> კარგისა ყვრდიზისა და მალლად<sup>15</sup> აშვერილსა<sup>16</sup>, მკლოდ შეკერულსა<sup>17</sup> ქულსა დაარქვამს.

საღვინეთ წინ ქვე დასმენ მალა სკამითა, ტაბლას წინ დაუდგმენ და ველურის ტახის თავს<sup>18</sup>, მობარშულს, წინ დაუდგმენ.

შას<sup>19</sup> წინათ, საღვინეთავე, იმის კერძს, შორს, აღრე მკერვალთუხუცესი<sup>20</sup> და ტყის<sup>21</sup> მტველ[ნი]<sup>22</sup> დასხდებიან. და მეხელადეთუხუცეს[ნი]<sup>23</sup> დგანან<sup>24</sup>; აღთვალვენ<sup>25</sup> მათცა<sup>26</sup> და დასხდებიან მასვე<sup>27</sup> ადგილსა, საცა დგებიან. და მონადირეთაცა.

[2]

აქითგან<sup>28</sup>, [25] წლის თავით<sup>29</sup>, თევდორობამდის [კარზედა არიან]\*. მონადირეთუხუცესი მწვადს მიიხვამს, უკანისდა მიდგების, იკითხავს<sup>30</sup>, ხვალ სით ჰკვლევენ; უბრძანებს მეფე<sup>31</sup>, სითაც ვერიანების, ჭიქას უბოძებს და მწვადს; შესჭამს<sup>32</sup> და შესვამს ღვინოსა, და მუნწექ<sup>33</sup> წავა და დაჭდების თავის<sup>34</sup> ადგილსა.

<sup>1</sup> ქმწიფის. <sup>2</sup> კარისა. <sup>3</sup> [ს] ე. თაყ-საა. <sup>4</sup> სალაროთ. <sup>5</sup> მას. <sup>6</sup> მას. <sup>7</sup> თავს. <sup>8</sup> მეფე. <sup>9</sup> არავეის[გან]. <sup>10</sup> ამისგან. <sup>11</sup> შემოსების ამისგან... ყაბარჩით... შემოსს[შემოსს ამისგან]. <sup>12</sup> ტყავიანითა. <sup>13</sup> პრტყელად. <sup>14</sup> საყელოსა, — და თავსა და საყელოსა. <sup>15</sup> მალლად. <sup>16</sup> აშვერილსა. <sup>17</sup> მკლოდ შეკერულსა. <sup>18</sup> ტახის თავს. <sup>19</sup> შას. <sup>20</sup> მკერვალთუხუცესი. <sup>21</sup> ტყის. <sup>22</sup> მტველ[ნი]. <sup>23</sup> მეხელადეთუხუცეს[ნი]. <sup>24</sup> დგანან. <sup>25</sup> აღთვალვენ. <sup>26</sup> მათცა. <sup>27</sup> მასვე. <sup>28</sup> აქითგან. <sup>29</sup> თავით. <sup>30</sup> იკითხავს. <sup>31</sup> მეფე. <sup>32</sup> შესჭამს. <sup>33</sup> მუნწექ. <sup>34</sup> თავის.

ადგილი მოძღვართ-მოძღვარს ეკავა. ამას მოწმობს აგრეთვე ის, რომ მათ შორის მოძღვართ-მოძღვარი პირველად მოიხსენიება (§§ 22, 32, 33). მიღების დროს პირველად მოძღვართ-მოძღვარს იწვევენ მეფესთან და მეფეც ყველაზე დიდი პატივით მას ღებულობს (§ 22).

როგორც „ქელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, მოძღვართ-მოძღვარი მეფისათვის ძლიერ საპატიო პიროვნებაა, მაგრამ რა ფუნქციები ჰქონდა მას, ამის შესახებ ძეგლში არაფერია ნათქვამი.

ქმ. თაყაიშვილის ვარაუდით მოძღვართ-მოძღვარი გელათის აკადემიის რექტორი უნდა ყოფილიყო<sup>1</sup>.

აკად. კ. კეკელიძეც ენება მოძღვართ-მოძღვრის საკითხს<sup>2</sup> და აღნიშნავს მის საბატიო მდგომარეობას სახელმწიფოში, მაგრამ თვით სახელოს დანიშნულების შესახებ არაფერს წერს<sup>3</sup>.

ამომწურავ განმარტებას მოძღვართუხუცესის შესახებ არც აკად ივ. ჯავახიშვილი გვაძლევს. მისი ცნობით მოძღვართ-მოძღვარს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა სამონასტრო ცხოვრებაში როგორც მეცნიერ ბერს, „რომელსაც მოწაფეები ჰყავდა და რომელთანაც სხვადასხვა მხრიდან მოდიოდნენ ხოლმე სასწავლებლად“<sup>4</sup>.

საქართველოში მრავალი მოძღვარი ყოფილა. საგულისხმოა, რომ მოძღვრები, როგორც ჩანს ეკლესიისათვის მიუღებელ იდეებსაც ავრცელებდნენ და რუს-ურბნისის საეკლესიო კრება იძულებული შეიქნა მოძღვრების წინააღმდეგ სავანებო ზომები მიეღო<sup>4</sup>.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რომ სწორედ ამ მოძღვრების უფროსი მათი ხელმძღვანელი უნდა ყოფილიყო მოძღვართ-მოძღვარი<sup>5</sup>. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებით“ მოძღვართ-მოძღვარს მართლაც მოწაფეები ჰყავს, როდესაც მოძღვართ-მოძღვარს მიიპატიებენო, წერია ძეგლში, მაშინ „ერთი ჯორი და სამი ცხენი მოძღვართ-მოძღვრისათვის და ორი მისთა მოწაფეთათვის“ უნდა გაუგზავნონო (§ 23).

მოძღვრები საქართველოში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ, მით უფრო მეტად საპატრიარქოში იქნებოდა მათი უფროსი. მოძღვართ-მოძღვარს არ იყო სახელმწიფო ან საეკლესიო სამართლით გათვალისწინებული რომელიმე ნიშნე. იგი სწავლულ ბერად ითვლებოდა. მისი სახელი—მოძღვართ-მოძღვარი მეცნიერული წოდების აღმნიშვნელი უფრო იყო, ვიდრე თანამდებობისა. მოძღვართ-მოძღვარის ავტორიტეტი და მისი დიდი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ მას მოწაფეები ჰყავდა, თავისი მიმდევრები გააჩნდა და საკუთარი სკოლა ჰქონდა ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით. ამაში იყო მოძღვართ-მოძღვარის ძალა. მისი დაფასების საფუძველი. აქედან ისიც ჩანს, თუ განვითარების რაოდენ მაღალ საფეხურზე იდგა მაშინდელი საქართველო, რომელიც ასე პატივისცემით ეპყრობოდა მოძღვართ-მოძღვარს ანუ მაშინდელი მეცნიერების წარმომადგენელს.

1 „ქელმწიფის კარის გარიგება“, ე. თაყაიშვილის რედ. წინასიტყვაობა, 7

2 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1, 1951 წ., გვ. 540.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 19

4 იქვე. გვ. 56.

5 იქვე.

აწ გაცხადება ვსთქვათ, დიდი დღესასწაული<sup>1</sup>.  
 და წესი არის, რომე, მეფე სადაც იყოს, რაც სული<sup>2</sup> კაცი<sup>3</sup> არის ქრის-  
 ტიანი<sup>4</sup>, ყოველივე<sup>5</sup> წავა.  
 დიდი დროშა ააბან და მენობათენი — წინათ; და დროშა, განალამცა, —  
 წინა, ამართული; და მერმე — ჭვარისმტვრთველი<sup>6</sup>, შემოსილი და ძელი ცხოვ- 5  
 რებისა<sup>7</sup> კელთა<sup>8</sup>.  
 და წყალი<sup>9</sup> აკურთხონ, ეგრევე წარმოვიდნენ<sup>10</sup>. ეკლესიას მივა მეფე<sup>11</sup>  
 და მენობათენი აღარა სცემენ ნობათსა, და დროშა ეკლესიის კარსა დგას.  
 რა მეფე<sup>12</sup> ეკლესიით გამოვიდეს<sup>13</sup>, დროშით წავა და მუნვე, კარის<sup>14</sup> შე-  
 სავ[ა]ლს<sup>15</sup> ქ[ი]ეშე<sup>16</sup>, დადგების. 4 10  
 დარბაზობა, ვითარცა<sup>17</sup> მეფეს<sup>18</sup> ეპრიანოს, [26] დიდის წესითა და თუ უმ-  
 ცროსითა, ვითარცა<sup>19</sup> წესი იყოს, იქნას.

[4]

ეს ზემოთ დამაკლდა. კმალი ამილახორსა არტყია დარბაზობასა<sup>20</sup> ზედა<sup>21</sup>.  
 სადა ძელი ცხოვრებისა<sup>22</sup> ასვენია, მართ ერთითა ტერფითა უქანარე დგას.  
 რა მისისა დაჯდომისა<sup>23</sup> უამი<sup>24</sup> მოვიდეს, კმალი<sup>25</sup> კარგს<sup>26</sup> შეაბჯრეს მის- 15  
 ცეს და იგი მჭარს ჩამოიკიდებს; და ერთსა სეფესა ჯაჭვე აცვია უთეთრესი;  
 ზურგით დგანან<sup>27</sup>.

[5]

გიორგი<sup>28</sup>—მეფეს<sup>29</sup>, თამარის მამას<sup>30</sup> თვით ვერცხლისა შეუქნია სალამა-  
 ერის<sup>31</sup> სახესა<sup>32</sup> ზედა<sup>33</sup> და მას<sup>34</sup> ჩაიციმიდენ.  
 ამილახორი თვის ადგილს დაჯდების. 20  
 და რა ჭვარისმტვრთველმან<sup>35</sup> ძელი ცხოვრებისა<sup>36</sup> წაასვენოს, იგივე დგას  
 ე. ვინ? — ი. ს.) და მაშინ<sup>37</sup> მისცემს [ბრძანებასა], რა[თა]<sup>38</sup> ტაბაკი და-  
 კან<sup>39</sup> სეფე.

[6]

აღსევებისა<sup>40</sup> საკითხავი<sup>41</sup> ჭვარისმტვრთველისა და ხუცესთუხუცესისს[ა]<sup>42</sup>,  
 მწიგნობართა, ვინცა კარგი მკითხველი იყოს სხვანი. 25  
 ჭყონდიდელი<sup>43</sup> [მოიკითხავს] მეფესა და საწოლის<sup>44</sup> მწიგნობარი [— ჭყონ-  
 დიდელსა]. ზარდახნის<sup>45</sup> მწიგნობარი<sup>46</sup> [— საწოლის მწიგნობარსა].

<sup>1</sup> დღესასწაული. <sup>2</sup> სული. <sup>3</sup> კაცი. <sup>4</sup> ქრისტიანი. <sup>5</sup> ყველა. <sup>6</sup> ქრისმტვრთველი. <sup>7</sup> ცხოვრებისა.  
<sup>8</sup> კელთა. <sup>9</sup> წყალი. <sup>10</sup> წამოვიდნენ. <sup>11</sup> მეფე. <sup>12</sup> მეფე. <sup>13</sup> გამოვიდეს. <sup>14</sup> კარის. <sup>15</sup> [ა] ე. თაყსაა.  
<sup>16</sup> [ვ] ე. თაყსაა. <sup>17</sup> ე.ა. <sup>18</sup> მეფეს. <sup>19</sup> ე.ა. <sup>20</sup> დარბაზობასა. <sup>21</sup> ზედა. <sup>22</sup> ცხოვრებისა. <sup>23</sup> დაჯდომისა.  
<sup>24</sup> უამი. <sup>25</sup> კმალი. <sup>26</sup> კარგს. <sup>27</sup> დგანან. <sup>28</sup> გიორგი. <sup>29</sup> მეფეს. <sup>30</sup> მამას. <sup>31</sup> ამილახორისა. <sup>32</sup> სახესა.  
<sup>33</sup> ზედა. <sup>34</sup> მას. <sup>35</sup> ჭვარისმტვრთველმან. <sup>36</sup> ცხოვრებისა. <sup>37</sup> მაშინ. <sup>38</sup> ე. თაყსაა. <sup>39</sup> ტაბაკი. <sup>40</sup> აღსევებისა.  
<sup>41</sup> საკითხავი. <sup>42</sup> [ა] ე. თაყსაა. <sup>43</sup> ე. თაყსაა. <sup>44</sup> საწოლის. <sup>45</sup> ზარდახნის. <sup>46</sup> მწიგნობარი.  
 ეს სიტყვა ნახმარია ამ სახით: „ჭყონდიდელი“. ი. ჯაყ.: „რაჟი აქ ჭყონდიდელია, ამიტომ ყველგან  
 სხვაგანაც ეს ფორმა უნდა“ (ქართ. ერ. ისტ., V, 205, სქ. 7). <sup>44</sup> საწოლის. <sup>45</sup> ამილახორისა.  
 ხელით, ოღონდ უფრო წერილად წერია: ზარდახნის. <sup>46</sup> მწიგნობარსა.

აღვსებასა<sup>1</sup> ამირსპასალა[27]რი<sup>2</sup> [მოსაკითხავია]<sup>3</sup> ამილახორისა; ამილახორი—მეაბჯრეთუხუცესისა; მეაბჯრეთუხუცესი — ზარდახნის უხუცესისა<sup>4</sup>.  
მანდატურთუხუცესი<sup>5</sup> — ამირეჯიბისა<sup>6</sup>; ამირეჯიბი — მესტუმრისა და მერიგისა<sup>7</sup>.

5 მეჭურჭლეთუხუცესი — საჭურჭლეთ ნაცვალ[ი]სა<sup>8</sup>; საჭურჭლის ნაცვალ[ი]სა [საჭურჭლის] მუქიფისა<sup>9</sup>.

მსახურთუხუცესი<sup>10</sup> — მესაწოლეთუხუცესისა; მესაწოლეთუხუცესი — მოლარეთუხუცესისა; მოლარეთუხუცესი — სალაროთ<sup>11</sup> მოლარეებ[ი]სა<sup>12</sup>. პირის მელვინე [...] მელვინეთუხუცესი — სალვინის მუქიფისა<sup>14</sup>; განმგეთა უხუცესი<sup>15</sup> — საგანმგეოსა<sup>16</sup> მუქიფისა<sup>17</sup>; საგანმგეოს<sup>18</sup> მუქიფი<sup>19</sup> — მეჯამეთუხუცესისა; მეჯამეთუხუცესი — სარემოს ნაცვლისა.

## [8]

ჰყონდიდელი<sup>20</sup> ორშაბათს<sup>21</sup> დღეს სააჯო კარსა შიგან<sup>22</sup> დაჯდების, ობოლთა და ქვრივთა და მიმძლავრებულთა<sup>23</sup> მოჩივართა განიკითხავს<sup>24</sup>, და ყოველი<sup>25</sup> [...] საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის; და ზარდახანის<sup>26</sup> მწიგნობარს<sup>27</sup> 15 გაგზავნის<sup>28</sup> [28] და მისის პირით მოიხსენებს<sup>29</sup>, რაც ვის რასჭირს. და რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს, ადგების და, რა უამსცა<sup>29</sup> უამი<sup>30</sup> იყოს, თვით მივა და მაშინ<sup>31</sup> იურავს<sup>32</sup>, რაც ვის უსამართლო სჭირს; არ მოეშვების, რომ არ დაიურავოს.

## [9]

გელათისაგან<sup>33</sup> კიღე საყდარ[ნი]სა<sup>34</sup> და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, 20 ხუცესნი და მონაზონნი, და რაც საეკლესიოანი დასნი არიან<sup>35</sup>, — ყველა ჰყონდიდლის<sup>36</sup> და საწოლის მწიგნობარის საწვლოისა<sup>37</sup>.

ჰყონდიდელსა<sup>38</sup> ზედამდგომელი<sup>39</sup> მეჭურჭლეთ მართებს<sup>40</sup> და ეჯიბი, სხვა დარბაზით მართებს. საჭურჭლესაც შევა და, ვითა მამა<sup>41</sup> არს მეფისა, აგრე ყველა საურავი<sup>42</sup> უმისოდ არ იქნების.

25 საწოლის<sup>43</sup> მწიგნობარსა ზედამდგომელი<sup>44</sup> მეჭურჭლეთ მართებს.

ხუთი ფურცელი ქალაღდი<sup>45</sup> ყოველთა<sup>46</sup> დღეთა — ჰყონდიდელსა<sup>47</sup>, სამი ფურცელი — საწოლი[ს]ა<sup>48</sup> მწიგნობარსა, ორი ფურცელი — ზარდახანის მწიგნობარსა და თვით ფურცელი — სხვათა<sup>49</sup> მწიგნობართა. რაჲ<sup>50</sup> ეს დაწერონ და მეჭურჭლეს ჩახვთ ყელსა<sup>51</sup>...

1 აღვსებასა. 2 ამირსპასალარი. 3 [საკითხავია] ე. თაყ-საი. 4 მესაწოლეთ უხუცესისა. 5 აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ უფრო წერილად წერია: მანდატური. 6 ამირეჯიბთ ე. თაყ-საურავს: ამირეჯიბთა[ი]. 7 მესტუმრისა და მერიგისა. 8 მემტუმრესა და მერიგესა. 9 შესწორებული ე. თაყ-საა. 10 [ი] ე. თაყ-საა. 11 [ა] ე. თაყ-საა. 12 აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ უფრო წერილად წერია: მექიფი. 13 მსახურთუხუცესი. 14 ს-ლაროთ. 15 [ი] ე. თაყ-საა. 16 ე. თაყ-სა. 17 შენიშნავს აქ ტექსტს უნდა აკლდესო. 18 მუქიფისა [ა] ე. თაყ-საა. 19 განმგეთა უხუცესი. 20 საგანმგეოსა. 21 მუქიფის [ა] ე. თაყ-საა. 22 საგანმგეოს. 23 უხუცესი. 24 ჰყონდიდელი. 25 ორშაბათს. 26 შიგან. 27 მიმძლავრებულთა. 28 განიკითხავს. 29 ყა. 30 აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ უფრო წერილად წერია: ზარდახანის. 31 გ-გზავნის. 32 ქვემო აშიაზე ფანქრით ეტყობა ე. თაყ-ს მთერ მწიგნობარი. 33 მოსაწოლისა. 34 რ-სცა. 35 ე-მე. 36 მაშინ (აქ ქარაგმის ნიშანი ზედმეტია). 37 იურავს. 38 გ-ლ-თ-ა-გ-ნ. 39 [ა] ე. თაყ-საა. 40 არ. 41 ჰყონდიდლის. 42 სხლისა. ე. თაყ-სა. 43 ურავს როგორც ტექსტშია. 44 ჰყონდიდელსა. 45 ზ-ა მდგ-მელ. 46 მართებს. 47 მ-მა. 48 საურავი. 49 საწოლის. 50 ზ-ა მდგომელი. 51 ქალაღდი. 52 ყ-თა. 53 ჰყონდიდელსა. 54 [ს] ე. თაყ-საა. 55 [ა] ე. თაყ-საა. 56 რ-ა. 57 ე. თაყ-სა. 58 შენიშნავს, აქ ხუთი ფურცელი აკლიაო.

...<sup>1</sup> [29] ანგარიშს აიღებს [...]<sup>2</sup>

არცა რა შეეც[ოდებინოს, ერთ ხაზაზს მაშინც<sup>3</sup> გაპარსე[ა] გამართავს<sup>4</sup>, — და ზოგი გაპარსეადაც [და]უწერია<sup>5</sup> შეუცოდებელისაცა<sup>6</sup>, — მაგრამე, თუ არ შეუცოდებია, ცემა რად არ ეყოფის. თუ არ[ა], — ნაპარევი გამოაჩნდეს, — განაღამც გაპარსავს<sup>7</sup>.

5

[11]

ზვარნი<sup>8</sup> ამად არიან<sup>9</sup> და — მანდატურთუხუცესისა. ჯელისანი<sup>10</sup>. სამუშაოსა ზედამდგომელად<sup>11</sup> მანდატურს მისცემს ბრძანებასა<sup>12</sup> და დაწერინებს გამოსაჩვენეირსა<sup>13</sup>, უჩვენებს, მუშად ვითა ესე ქვეყანა<sup>14</sup> მოასხითო.

მანდატური და ერთი მეღვინეთუხუცესისაგან<sup>15</sup> ჩენილი მეღვინე წაელენ, მუშაობენ; და ღვინის მკრეფელნიცა.

10

ერთი მანდატური იქნების.

[12]

ამირეჯიბს<sup>16</sup> ყოველგან<sup>17</sup> გზა აქვს საურავისა<sup>18</sup>, სადა გინდ იყოს მეფე<sup>19</sup>, სალაროს, საწოლს<sup>20</sup>, საჭურჭლეს, — ყოველგან<sup>21</sup> მივა და ყოველგან<sup>22</sup> იურვის<sup>23</sup>, ამისგან<sup>24</sup> კიდე, რომე უკაზმავი არ იყო[ს]<sup>25</sup> მეფე<sup>26</sup>. მსახურთუხუცესი და მისის<sup>27</sup> [30] [ჯე]ლისანი<sup>28</sup> უფრო იურვიან<sup>29</sup>, მ[ა]გრამ ამირეჯიბის დათხოვნა არც<sup>30</sup> მაგათგან<sup>30</sup> ეგების.

და რა შეეკმაზოს<sup>31</sup> და გამოვიდეს, საურავი<sup>32</sup> და ძღვნის შეწირვა ყოველი მისია<sup>33</sup>, სალამოს რეკამდის.

ზედამდგომ[ე]ლი<sup>34</sup> ამირეჯიბს მანდატურივე მართებს<sup>35</sup>.

<sup>1</sup> იხ.: § 9, სქ. 51; იხ. შენიშვნები; აქ. ი. ჯავ. კითხულობს: „მანდატურთ-უხუცესის ნაწილს ეკუთვნის, თუ მსახურთ-უხუცესისას?“ (ქართვ. ერის ისტ., წ. V, 207, სქ. 3). <sup>2</sup> შესაძლოა აქაც რაღაც აკლდეს. <sup>3</sup> მშინც. <sup>4</sup> გამართავს. <sup>5</sup> ხელნაწერს ფურცლის ზემო კუთხე მოგლეჯილი აქვს; რაც ამის ზემოთ კავებშია მოქცეული ე. თაყ-ს აღუდგენია, „აზრის მიხედვით“—ო, ოღონდ მას აქვს „გაპარსე[ა]“, ხოლო „[და] უწერია“ უკავებოდა. <sup>6</sup> არცა რა შეეც[ოდებინოს, ერთ ხაზაზს მაშინც გაპარსე[ა] გამართავს, — და ზოგი გაპარსეადაც [და]უწერია შეუცოდებელისაცა, —] არცა რა შეეც[ოდებინოს. ერთ ხაზაზს მაშინც გაპარსე[ა] გამართავს. და ზოგი გაპარსეადაც დაუწერია შეუცოდებელისაცა, (ე. თაყ.); და ზოგი გაპარსეადაც დაუწერია შეუცოდებელისაცა, არცა რა შეეც[ოდებინოს. ერთ ხაზაზს მაშინც გაპარსე[ა] გამართავს. ი. ჯავ-ის რედაქტორი, — ქართვ. ერის ისტ. V, 207). <sup>7</sup> გაპარსავს. <sup>8</sup> ზვარნი. <sup>9</sup> არნ. ი. ჯავ., ქართვ. ერ. ისტ.; V, 207, სქ. 5: „+ [მსახურთ-უხუცესისა], ანდა + [მეღვინეთ-უხუცესისა]“. შეად. აქვე § (11 - შივე, — ი. ს.) „მეღვინეთ-უხუცესისაგან ჩენილი“... და (§ 20.—ი. ს.): „ზვართა ზემოთაც დაგწერია...“. <sup>10</sup> ჯელისანი <sup>11</sup> ზა მდგომელად. <sup>12</sup> ბრძანებასა. <sup>13</sup> დაწერინებს გამოსაჩვენეირსა] გამოსაჩვენეირსა დაწერინებს. აქ აქვს ი. ჯავ., ქართვ. ერის ისტ., V., 207. <sup>14</sup> ქვეყანა. <sup>15</sup> მეღვინეთ-უხუცესისგან. აქ ე. თაყ. ქარგავმას არ აღნიშნავს. <sup>16</sup> ამირეჯიბს ტიტულსავე ხელით, ოღონდ უფრო წვირილად წერია: ამირეჯიბი. <sup>17</sup> ყოველგან. <sup>18</sup> საურავისა. <sup>19</sup> მეფე. <sup>20</sup> საწოლს. <sup>21</sup> ყოველგან. <sup>22</sup> ყოველგან. <sup>23</sup> ე. თაყ.: იურავს. ტიტულს უკარგავს, სრულად არის. <sup>24</sup> ამისგან. <sup>25</sup> [ს] ე. თაყ-სა. <sup>26</sup> მეფე. <sup>27</sup> ამირეჯიბს. <sup>28</sup> ჯელისანი. <sup>29</sup> უფრო. <sup>30</sup> ე. თაყ.: „აქაც რაღაც აკლდეს“. <sup>31</sup> შეეკმაზოს. <sup>32</sup> საურავი. <sup>33</sup> მშინც. <sup>34</sup> ზედამდგომელი. <sup>35</sup> მართებს.

ცოცხალი<sup>1</sup> მუქიფის ჯელთ<sup>2</sup> მიაბარონ და, რაჲ<sup>3</sup> თავი<sup>4</sup> მოკვეთონ სა-  
კლავსა<sup>5</sup>, რაზომიცა მრავალი<sup>6</sup> დაიკლას, ერთი მჭარი, — და თუ ერთი დაიკ-  
ლას, ერთი მჭარი, — ზროხისა მესტუმრისა[ა] და კვრას დღესა<sup>7</sup> — ერთი კაბი-  
წი ფქვილი და ერთი საკლავი<sup>8</sup>. და რაზომიც ქვეითი მეძღვნე მოვა და მწიგ-  
5 ნობარი, იგი აკმევს.

[13]

სიგელი ვისცა უბოდონ, ვისთჳსცა<sup>9</sup> დაუწერია, რა ჳყონდიდლის<sup>10</sup> და სა-  
წოლის მწიგნობრის ქრთამი გათავდეს<sup>11</sup>, რომელსაც<sup>12</sup> დაეწეროს, მას უჳან მან<sup>1</sup>  
მისი აილოს, მაშინდა მესტუმრეს მისცეს<sup>14</sup>.

ქრთამი სიგლისა მანდატურთუხუცესსა და ამირსპასალარსა<sup>15</sup> სწორი  
10 მართებს<sup>16</sup>, მესტუმრეს — უმცროსი, და მერიგეს; [მ1]რაც მას<sup>17</sup> დაუეარდეს, მან-  
დატურს მართებს<sup>18</sup> და მიხვდების, მისგან<sup>19</sup> მართებს<sup>20</sup>.

მანდატური სამ[ას]ი<sup>21</sup> სახლი<sup>22</sup> არის ამიერ და იმიერ; ხოლო<sup>23</sup> სამნი აზ-  
ნაურნი არიან<sup>24</sup>: იკუნკელისძე, შერაქისძე და ჯარნასძე; და სხვა<sup>25</sup> ყველა<sup>26</sup>  
გლებია.

15 განმგეთუხუცესისაგან<sup>27</sup> მიღება ზემო დამიწერია.

მეჯამეთუხუცესისა ჯელისა არის: ნიგოზი, ზეთი, საწებელი<sup>28</sup>, მუზატარი,  
წველა, მეკირე, ჳმელი თევზი, ტყემალი<sup>29</sup>, მუხუდო, ყოველი<sup>30</sup> მეკამბერე დია-  
სანლისი. კარავი<sup>31</sup> სამზარეულოსა და უვერცხლო ჳურჳელი, სპილენძისა და  
შემისა.

[14]

20 აწ ვთჳვათ<sup>32</sup>, მსახურთუხუცესი<sup>33</sup> ვეზირია<sup>34</sup> და მისის ჳელისა<sup>35</sup> არის: სა-  
ლარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ფარეშთუხუცესი,  
ციცხვთუხუცესი, მეხილეთუხუცესი. საწოლისა და სალაროს, მეფის<sup>36</sup> შეკმაზ-  
მამდის<sup>37</sup>, ამათი[ა]<sup>38</sup> საურავი და ზღვენი — მსახურთუხუცესისა<sup>39</sup>, მესაწოლეთ-  
უხუცესისა<sup>40</sup>, [მ2] მოლარეთუხუცესისა.

25 რა ითაყვანოს [მსახურთუხუცესი] ბეჳედი მართებს, რომ უბოდოს მეფე-  
მან<sup>41</sup>, თვალედი.

და ზედამდგომელი<sup>42</sup> მესაწოლეთუხუცესსაც მართებს.

1 ც'ცხლი. 2 ჳ'ლთ. 3 რ'ჲ. 4 თ'ვი. 5 ს'კლავსა. „ცოცხალი... მოკვეთონ საკლავსა“ გად-  
მოტანილია მე-13—5-იდან (იხ. ი. ჯავახ. ქართუ. ერ. ისტ., V, 208, აგრეთვე ე. თაყ-ის შენიშვნა  
13—5-ის რუსულ თარგმანში). სადაც იგი შემდგენიარად წერია: „და რაჲ თავი მოკვეთონ საკლავ-  
სა ცოცხალი მუქიფის ჳელთ მიაბარონ“. 6 მრ'ელი 7 და კვრას დღესა] კვრას დღესა და 8 ს'კლავი.  
9 ვისთ'სცა. 10 ჳყონდიდლის. 11 გათ'ვდეს. 12 რ'ლსაც. 13 მ'ნ. 14 მისცეს] მისცეს და რაჲ თავი მო-  
კვეთონ საკლავსა ცოცხალი მუქიფის ჳელთ მიაბარონ. „და რაჲ“-თ დაწყებული გადატანილია  
მე-12-5-ში (იხ. § 12, სჳ. 5 და შენ.) ე. თაყ. აჳვე ტოვებს შემდეგი რედაქციით: „და რაჲ  
თავი მოკვეთონ საკლავსა (ცოცხალი მუქიფის ჳელთ მიაბარონ)“. 15 ამირსპასალარსა. 16 მ'რთებს.  
17 მ'ს 18 მართებს. 19 მის'გან. 20 მ'რთებს... 21 [ას] ე. თაყ-ისაჲ. 22 ს'ხელი. ე. თაყ-ს ჳარავმა  
გაუხსნია და გაუსწორებია როგორც ტექსტშია. 23 ხ'. 24 არ'ნ. 25 სხ'ჲ. 26 ე. თაყ.: ყ'ი; ხელნა-  
წერში სრულად, უჳარავმოდაა. 27 განმგეთუხუცესისგ'ნ. 28 საწებ'ლი. 29 ტყემ'ლი. 30 ყ'ი. 31 კარ'ვი.  
32 ვთჳ'თ. 33 მ'ს ხურთ უხუცესი. 34 ვეზირთა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 35 ჳ'ლისა  
36 მ'რ'ს. 37 შეკმაზ'მდის. 38 ამ'თი [ა] ე. თაყ-საჲ. 39 მ'ს ხურთ უხუცესისა. 40 მესაწ'ლთ უხუ-  
ცესისა. 41 მ'ფემ'ნ. 42 ზ'ა დამდგომელი. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია.



ბეჭედი ესრეთ სხენნ: დიდი ბეჭედი ს[ა]სიგლე<sup>1</sup>, საგასახსნითე რომ ბეჭე-  
დი არის, მით დაბეჭდულა: და მისი თასი ოქროსა გვერდსა უთქს და ტუირ-  
ითა დაბეჭდული მოლარეთუხუცესსა ჴელთ<sup>2</sup> აცვია; მოლარეთუხუცესი [...] მეგოდრეს,  
სალაროს<sup>3</sup> მოლარე აიხვამს და მოლარეთუხუცესი გახსნის, თასსა შიგან<sup>4</sup>  
წყალს<sup>5</sup> შთაასხამს; ჳორის ნალი უპვრეტელი ორნი აქ, უნდა, რომ ჴვე 5  
დასხნეს.

და რა დაბეჭდვენ<sup>6</sup>, სალაროს მოლარეს-დუკატა<sup>7</sup> ორი, მეგოდრეს—დუკა-  
ტი ერთი; ეს მისცეს, ვისიც სიგელი იყოს.

და დაბეჭდავს მწიგნობარი, თან გამოიტანს და წამოვა.  
და მიცემა სიგლისა ჴემოთ დამიწერია.

10

(15)

ცხოვარნი ყოველნი<sup>8</sup> და მატყლნი მსახურთუხუცესისა ჴელთავე<sup>9</sup> არს.

სიკისტროსანი<sup>10</sup> ჳორი, [ჴჴ] ესრე მოკმაზული<sup>11</sup>; კები კეკლუცად მო-  
კმაზული, მოქედილი და ჳორის ყელს-საბამი, და ჴანზალაკი ოქროთა შეღე-  
ბილი<sup>12</sup>, და სახურავი<sup>13</sup> ხავედისა<sup>14</sup>, ნაკერი, ლაგამი, ერთობ მოთვალული<sup>15</sup>.

დიდი მათრაში, რომელსა<sup>16</sup> შიგან<sup>17</sup> იღვას ერთი მომცრო უკეთესი ორ-  
15 ხოვა, ერთი ლაიბი, ერთი სუნდუზი და ერთი სასთაული<sup>18</sup>, ეს ერთს თხელს  
ლარის, ბუდესა შიგან<sup>19</sup>, და ეგეთი მათრაშისა შიგან<sup>20</sup> იღვას; და ერთი ტყავი-  
ცა<sup>21</sup>, და ეგეთი ჴედ გარდააფარონ<sup>22</sup>, მით სახურავითა<sup>23</sup>, ნაკერიოთა, დახურონ  
და წითლის ბანბის ქარშიკით დააკრან.

და შუდასი სახლი მესაწოლე არის; და გლეხი რვა სახლია<sup>24</sup> და სხვა ყო- 20  
ველივე<sup>25</sup> — აზნაური.

და შუდასივე, შუბოსანი<sup>26</sup>, ამა სიკისტრონსა ჳორისასა<sup>27</sup> მისჯევენ, რა მე-  
ფე<sup>28</sup> აიყაროს.

და სალაროსა წინათ იარების სიკისტრონი. და ერთი ყათარი სხვა<sup>29</sup>  
ჳორი, სასაგებლე<sup>30</sup>. ტურფადვე მოკმაზული; მაგრამ იგიცა სალაროს წინათ 25  
[ჴჴ] იარების, სიკისტრონს უკანით.

ბარგის უხუცესი წინ მიუძღვების, და სიკისტრონი<sup>31</sup> და მესაწოლენი წინ  
იარებებიან.

1 ე. თაყ-თან ქარაგმა აღწერა და უკვებოდა: სასიგლე. 2 ჴელთ. 3 სლაროს.  
4 შგნ. 5 წყლს. 6 ჴელთ აცვია; მოლარეთუხუცესი [...] მეგოდრეს... და რა დაბეჭდვენ ჴელთ  
აცვია რა დაბეჭდვენ მოლარეთუხუცესი გახსნის მეგოდრეს სალაროს მოლარე აიხვამს და მოლა-  
რეთუხუცესი გახსნის თასსა შიგან წყალს შთაასხამს ჳორის ნალი უპვრეტელი ორნი აქ უნდა  
რომ ჴვე დასხნეს. და (ხელნაწერი): ჴელთ აცვია, რა დაბეჭდვენ. მოლარეთუხუცესი გახსნის, მე-  
გოდრეს... აიხვამს, და... თასსა, შიგან... შთაასხამს, ჳორის... აქ უნდა, რომ... დასხნეს. და (ე. თაყ)|  
ჴელთ აცვია, მეგოდრეს V (ხარვეზის ნიშნით.—ი. ს.) სალაროს მოლარე აიხვამს. და მოლარეთ-  
უხუცესი გახსნის, თასსა... შთაასხამს. ჳორის... აქ უნდა რომ... დასხნეს V და რა დაბეჭდვენ  
(ი. ჳავ. ქართვ. ერ. ისტ., V, 209, სქ. 2,3). 7 დუკატი. აშთაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ  
უფრო წერილად წერია: დუკტი 8 ყნი. 9 ჴელთავე. 10 სიკისტროსნი. პირველი ი-ნი-ქვემო-  
დან არის მიწერილი. აშთაზე იმავე ხელით, ოღონდ უფრო წერილად წერია: სიკისტროსნი.  
ე. თ.-ს: სიკისტროსანი. 11 „მოკმაზული“. ი ჳავ-ს აკლვან გასწორებული აქვს: „მოკამზული“. (ქართვ. ერ. ისტ., V, 209, სქ. 6). 12 შეღებლი. 13 სახურავი. 14 ხვედისა. 15 მოთვლელი. 16 რლსა-  
17 შგნ. 18 სასთაული. 19 შგნ. 20 შგნ. 21 ტყვიცა. 22 გარდააფარონ. ე. თაყ. ასწორებს რო-  
გორც ტექსტ-შია. 23 სახურავითა. 24 სხლია. 25 ყვე. 26 შუბოსნი. 27 ჳორისსა. 28 მფე. 29 სხ-  
30 სსაგებ-ლე. 31 [მე] სიკისტრონი? (ი. ჳავ ქართვ. ერ. ისტ., V, 210, სქ. 2).

სალამოს მეღვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს მყინვარიანი თა ჭურჭლითა<sup>1</sup> ანუ ტაბაკითა, ზედა<sup>2</sup> მყინვარსა, დაჰყრის და კელთა<sup>3</sup> მანდილი<sup>4</sup> აქვს ბაღდადისა<sup>5</sup>. და თუ მეფესა<sup>6</sup> ღამით მოეწყურო[ს]<sup>7</sup>, ბ[რ]ძანოს<sup>8</sup>, რომელიცა<sup>9</sup> უნდა. რაც დარჩეს, წინამწოლნი და კარის დარაჯა, და საწოლის მეკრე წაიღებენ<sup>10</sup>.  
 5 დილას, რაჲ<sup>11</sup> მეფე<sup>12</sup> საწოლით გამოვიდეს<sup>13</sup>, ფარეშთუხუცესსა [...] კელის<sup>14</sup> ნოხნი სანთელი<sup>15</sup>, ფანარი, მაშხალა<sup>16</sup>. და რა<sup>17</sup> [მყინვარიანი?] ტაბაკი<sup>18</sup> აიღონ, სარმუზა<sup>19</sup> აცეია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა<sup>20</sup>, მას კელის ძირსა ჩაფლთ<sup>21</sup> წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუნახავს<sup>22</sup>, და იგი ტახტსა ზედა<sup>23</sup> გაევა; ანუ<sup>24</sup> აქვს ცოტა<sup>25</sup> გარეჯით ნაძლით [ცოცხი], ანუ, თუ იგი არა იყოს, 10 მანდილი გრძელი<sup>26</sup> და მეფეს გარდამოუქმანავს<sup>27</sup> წინა; და სხვათა ნოხთა ფარეშნი გარდაჰკანმენ—ცხერის ტყავის<sup>28</sup> ცოცხნი აქვთ<sup>29</sup> ტარიფნი.  
 [35] და აგრევე<sup>30</sup> ხილობას, ტახტი ოღესცა<sup>31</sup> მოეკმანოს<sup>32</sup>, მას<sup>33</sup> შიგან<sup>34</sup> იგი ახლავს: ვითაცა ასწავლიან<sup>35</sup>, დაფენა, კარავი, ხარგაი<sup>36</sup>, ჩაძრი, — ესე და ამისი კაზმა მას<sup>37</sup> მართებს<sup>38</sup>.

15 თუ პურობას<sup>39</sup> დამე შემოესწრას, სანთელი<sup>40</sup> სასანთლითა<sup>41</sup> და მისითა ნატიითა თავ-თავის საფარეშითა არის და ფარეშთა<sup>42</sup> უხუცესი მიიღებს, წამოაყენებს და თავ-თავის ადგილს ჩასდებს ვაზირთა წინა. და სუფრასა ზედა<sup>43</sup> მაშხალის ასანთები ალყა ქონითა ანუ სელითა<sup>44</sup> იქნების; მეტყვეინ<sup>45</sup> და მეჭურჭლენი მიიღებენ ქონსა, სასაპოენეთაცა<sup>46</sup> იგინი მისცემენ და სამაშხალე-  
 20 დაცა; და ქონი თუ არ იყოს, სელის ზეთ[ს]<sup>47</sup> ქალაქით<sup>48</sup> აიღებდენ და მით იქმონენ<sup>49</sup> სამაშხალესა ალყასა. და მაშხალა ექვსი თუ ათამდისცა უნდა, ტარგ[რ]ძელი<sup>50</sup>; თვითს მემამხალეს აქვს და კალათით ალყა ძირსა უდგს. და ბო [36] ძალი<sup>51</sup> შეშა აქვს, და თვითს ჩასდებს, ვითარცა<sup>52</sup> დაიწვას.

1 რაჲ სტრიქონის ზემოთ არის ჩაწერილი. 2 ზა. 3 კელთა. 4 მანდილი. 5 ბაღდადლითა. 6 ე. თაყ. ასწორებს: „ბაღდადლისა“, ი. ჯავ., — როგორც ტექსტშია (ქართვ. ერ. ისტ., V, 210). ნმ ფესა. 7 პირველი ონი სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. [ს] ე. თაყ. საა. 8 [რ] ე. თაყ. საა. 9 რლიცა. 10 წაიღებნ. 11 რაჲ. 12 მეფე. 13 გვიდეს. 14 კელის. 15 სანთელი. 16 მაშხალა. 17 რაჲ. 18 ტაბაკი. 19 აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოლონდ უფრო წერაღად. წერაა: სარმუზა. 20 ზა. 21 მაფლა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია: 22 შეუნახავს. 23 ზა. 24 ი. ჯავ. ამის თაყზე წაწერილია აქვს: „თუ“, ალბათ „აღუ“-ს შესაყვლელად (ქართვ. ერ. ისტ., V, 210, სქ. 5). 25 ი. ჯავ. ჩამატებული აქვს [ძლენი] და მითითებულია: § 29 („ცოტა ძლენი“) — ქართვ. ერ. ისტ., V, 210, სქ. 6. 26 ამის შემდეგ ი. ჯავ. ხარვეზის ნიშანი უზის (ქართვ. ერ. ისტ., V, 210, სქ. 4). 27 გარდამოუქმანავს. 28 ტყვის. 29 ცოცხი აქვს. 30 და აგრევე და აგრევე და აგრევე [35] და აგრევე (უკანასკნელი კუსტოსია). თუმცა გამეორების აღნიშვნით, ე. თაყ. (XXIV და გვ. 7, სქ. 2) და ი. ჯავ. საც (ქართვ. ერ. ისტ., V, 210) ორ-ორჯერ აქვთ. 31 ოღესცა (ე. თაყ.). 32 მოეკმანოს, ი. ჯავ. (ქართვ. ერ. ისტ., V, 210, იხ. § 12, სქ. 16 და § 15, სქ. 4). 33 მს. 34 შგ. 35 ასწავლიან. 36 აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოლონდ უფრო წერილად წერია: ხარგაი. 37 მს. 38 მართებს. 39 პურობს. 40 სანთელი. 41 სასანთლითა. 42 ფარეშითა. 43 ზა. 44 წერითა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 45 მეტყვეინ. 46 სასაპოენეთაცა. ი. ჯავ. ამის გასწვრივ აშიაზე უწერია: საპონი (ქართვ. ერ. ისტ., V, 211, სქ. 1). 47 [ს] ე. თაყ. საა. 48 ქალაქით. 49 იქმონენ. 50 [რ]: ე. თაყ. სა. 51 ბოძლი 52 ვა.

და რა<sup>1</sup> გაიყარნენ<sup>2</sup>, ორი მაშხალა<sup>3</sup> ჰკონდიდელს<sup>4</sup> წაუძღვების და თვითო — სამთა ვეზირთა<sup>5</sup>, და სხვათა არავის. და იგინი ფარეშთ შეჰამადთა და ღვინოს მოსცემენ.

სახილესა<sup>6</sup> [ტაბაკსა]<sup>7</sup> სათხილე უნდა იღვას: გზანივითა<sup>8</sup> შექნილნი თავნი<sup>9</sup>, განმგულებით<sup>10</sup>, რომე პირსა<sup>11</sup> მარწუხივით ერთგან<sup>12</sup> შეყრიდეს, ამოგუბვილი; და გარე, თავთა<sup>13</sup> ზედა<sup>14</sup>, თვით თვალი იჭდეს; და განაღამცა<sup>15</sup>, ოქროსა; და უკან კერძი არის ტარი მგრგვალი. და სახილესა ტაბაკსა<sup>16</sup> ზედა<sup>17</sup> დაღვას მეხილეთუხუცესმან<sup>18</sup>, ხისასა<sup>19</sup>, არათუ ვერცხლისასა<sup>20</sup>. და რა მსახურთუხუცესმან<sup>21</sup>. მანდილი საყელე [...] მერმე იგი დაღვას და მეხილე ანუ მოლარე თხილსა მით ლეწდენ, ტაბაკსა<sup>22</sup> დაჰყრის, რომელსა<sup>24</sup> ზედა<sup>25</sup> იგი სათხილე<sup>28</sup> იღვას.

ციცხვთა ზედა<sup>27</sup> გელი<sup>28</sup>: აბანოსა თბობა, სახლის გვა, შეშის კოდა, ცეცხლის<sup>29</sup> ნთება, წყლის ზიდვა. სალაროს, სავაზ[ი]როსა<sup>30</sup>[37] და რა<sup>31</sup> მეფე<sup>32</sup> აბანოს იყოს, ციცხვთა არის სახლისა საჭურჭლე<sup>33</sup>.

დიდი არის მეჭურჭლეთუხუცესი, ათაბაგობის დაწყებამდი მეოთხე ვეზირი<sup>15</sup> [იყო, და მისისა გელისა]<sup>34</sup> არის ძ[ე]ელნი ქალაქნი<sup>35</sup>, ვაჰარნი, სავაჰრო, რაც მეფისა[ა]<sup>36</sup>, სადაც წავა ანუ მოვა; და<sup>37</sup> რაც სალაროს ოქროს ჰურჭელი, ანუ ვერცხლისა, საგმარებლად<sup>38</sup> სანიადაგოდ არ უნდა და შეკრული სალაროსა ძეს, — სხვა<sup>39</sup> ლარი და ჰურჭელი, ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური უსაღვინო, — ყოველი<sup>40</sup> [რაც] საჭურჭლესა ძეს და ღვას, საჭურჭლის<sup>20</sup> ნაცვალი, მუჭიფი, მუშრიბი, ქალაქის<sup>41</sup> ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი<sup>42</sup> და თვთ დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა<sup>43</sup> გელისა<sup>44</sup> არიან<sup>45</sup>.

ზედამდგომელი<sup>46</sup> მართებს მეჭურჭლე. და ქრთამი და სასაურვო<sup>47</sup>, უქალაქოთ<sup>18</sup>, სხვაც მისია, და მსახურთუხუცესისა სწოროა, ვით ამირსპასალარისა<sup>48</sup> და მანდატურთუხუცესისა.

მუშრიბი [ანგარიშს აიღებს], რაც ქალაქით<sup>50</sup> [38] საჭურჭლე შევა და ნავაჰრი რაც შევა. და სანელეგელი<sup>51</sup> მასტაკი და სამარხო წამალი, საგმარი თუთუბო. — ესეცა მუშრიბმან<sup>52</sup> იცის და უხუცესთა მიათვლის.

1 არა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 2 გაიყარნენ. 3 მაშხლა. 4 ჰკონდიდელს. 5 ვეზირთა (ი. ჯავ. ქართვ. ერ. ისტ., V, 211, სქ. 2). 6 სახილესა. 7 ი. ჯავ. დამატებული აქვს მომდევნო ტექსტზე მითითებით (ქართვ. ერ. ისტ., V, 211, სქ. 3). 8 გზანივითა (ი. ჯავ. ქართვ. ერ. ისტ., V, 211). 9 თენი. „შექნილნი თავნი“, როგორც ე. თაყ-იც აღნიშნავს, ზეღნაწერში გამეორებულია. 10 განმგულებით. 11 „სა“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. 12 ერთგან. 13 თვთა. 14 ზა. 15 გნაღამცა. 16 ტაბსა. 17 ზა. 18 მეხილეთ უხუცესმან. 19 ხისსა. 20 ვერცხლისსა. 21 მსახურთ უხუცესმან. 22 ე. თაყ. შენიშნავს და ამას იმეორებს ი. ჯავ-იც: „ამ ექვს ვარეშა შესწენილი აკლა. შეიძლება იგულისხმებოდეს „გაიკეთოს“ ან სხვა რაიმე ამის მსგავსი“ (ქართვ. ერ. ისტ., V, 211). 23 ტაბაკსა. 24 რლსა. 25 ზა. 26 თანი სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. 27 ზა. 28 ჯელი. 29 ცეცხლის. 30 სავაზროსა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 31 არა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 32 მეფე. 33 წყლის ზიდვა... სახლისა საჭურჭლე [წყლის ზიდვა... სავაზ[ი]როსა. და რა მეფე აბანოს იყოს, ციცხვთა არის სახლისა საჭურჭლე (ე. თაყ.); წყლის ზიდვა... სავაზ[ი]როსა და [აბანოს?]. რა მეფე აბანოს იყოს, ციცხვთა არის (ი. ჯავ.) „სახლისა საჭურჭლე“ გადატანილია ქვემოთ (ქართვ. ერ. ისტ., V, 211). 34 [იყო... გელისა] უმატებს ი. ჯავ. და მიუთითებს მე-14 და მე-18 წ-ებს (ქართვ. ერ. ისტ., V, 211, სქ. 7). 35 ქლქნი. 36 მდისა[ა], [ა] ე. თაყ-საა. 37 მოვა; და რაც მოვა, და სახლისა საჭურჭლე. რაც (ი. ჯავ. ქართვ. ერ. ისტ., V, 211, სქ. 9. იხ. ზემოთ სქ. 33). 38 საგმარებლად. 39 სხვა. 40 ყრ. 41 ქლქისა. 42 ქლქისანი. 43 მისისანი. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 44 ქლისა. 45 არნ. 46 ზა მდგომელი. 47 სასაურვო. 48 უქალაქოთ. 49 ამირსპასალარისა. 50 ქლქთა. 51 სანელეგელი. 52 მუშრიბმან.

ლაშქრობა<sup>1</sup> და ლაშქრობის<sup>2</sup> ვეზირობა ამირსპასალარის<sup>3</sup> ტელთ<sup>4</sup> არის; მას<sup>5</sup> წინათ არავენ იტყვს, რა<sup>6</sup> ვეზირობა იყოს.

და ამილახორი<sup>7</sup> ვეზირი არის ამირსპასალარისა<sup>8</sup> და ამის ტელის[აა]<sup>9</sup> მებაჭრეთუხუცესი<sup>10</sup>.

5 მებაჭრეთუხუცესი და მებაჭრენი, და მესარტყლენი, და საჯინბოს შემავალნი<sup>11</sup> ყოველივე<sup>12</sup> ამილახორის ტელისანი<sup>13</sup> არიან<sup>14</sup>.

რა<sup>15</sup> მეფე<sup>16</sup> ცხენსა ზედა<sup>17</sup> ზის, ვისცა უდარბაზებს, [ამილახორი], ვინგინდა იყოს, ათაყვანებს, თუ ვისი ძღვენი იყოს, მესძღვნის. თუ ოდესცა არა იყოს ესე, ოდენვე, ვგრევე უდარბაზებენ<sup>18</sup> და ძღვენსაც შესძღვიან [მისნი ტე-  
10 ლისანი?].

საველარი ცხენი მართებს საურავად [ამილახორს]; რასაც ამირსპასალარი იურვოდეს მასვე<sup>19</sup> გვერდით სალაშქროს საქმეს.

და იგიცა [ამილახორი], და მებაჭრეთუხუცესი, და მათნი<sup>20</sup> მუახლენი ამირჩუხნი<sup>21</sup> და ამირ[ჰ]ჩქარი, და მერემეთუხუცესნი<sup>22</sup> წინათ<sup>23</sup> დგანან<sup>24</sup>, შორს,  
15 და სიარულადაც<sup>25</sup> წინათ იარებიან.

დაჯდობა და სხვა წესი, ზემოთ დაგწერია.

ამილახორი, მებაჭრეთუხუცესი, ზარდახნის უხუცესი და მწიგნობარი წელიწადსა შიგან<sup>26</sup> ერთხელ ზარდახანს[ს]<sup>27</sup> შეეღენ და ზარდახანის მწიგნობარი დასწერს, ანგარიშს იქმენ და საანგარიშოს გოდორსა შიგან<sup>28</sup> ჩასდებს.

20 ერთის ტანსაცემელის აბჯრის. მეტი სხვა<sup>29</sup> ყველა აბჯარი, რაზომიცა თანა აქვს: ჯაჭვი, მუზარადი, კმალი, ჭაფა, საბარკული, მშვილდ-კაპარჭი, ლახტი<sup>30</sup>, შუბი, სრულიად<sup>31</sup> ყოველივე<sup>32</sup> უნაგირი, მოჭედილი და ხამი, აკმაზულობა, რაც ზედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი[ა]<sup>33</sup>, მანჯუვები აბრეშუმისა, ცხენის ყელს საბაში მოჭედილი, კანჯრის კული და ამისთანა<sup>34</sup> ყველა, დიდი  
25 დროშა, დაბარჩამნი ორნი, თავგარდაქედლი[ნი]<sup>35</sup>, ერთი თეთრი და ერთი შავი<sup>36</sup>, შუბი სეფე აღმითა, ეს[ე]<sup>37</sup> ყოველი<sup>38</sup> მნათობნი, მოჭედოლნი ვერცხლითა და სპ[ი]ლენძიანი,<sup>39</sup> — ყოველი<sup>40</sup> რა<sup>41</sup> ასწეროს წლის თავსა<sup>42</sup>, ერთი უნაგირი — ზარდახანის მწიგნობრისა[ა]; ერთი აკმაზულობა აღუესებად.

30 ცხენი რა<sup>43</sup> ითხოვოს — მეფემან<sup>44</sup>, ზარდახნის მოლარე აღვირთ მისცემს, მისრ[ა]ტული<sup>45</sup> პირსა<sup>46</sup> აუსხამს, ერთს ყურს გაუყოფს<sup>47</sup> და მეორეს ფლარა; მერმე ზარდახნის მეჯინბე აუსხამს, საყბეურს შეუსხამს; ზარდახნის მოლარე უნაგირს

1 ლაშქრობა. 2 ლაშქრობის. 3 ამირსპასალარის. 4 ტელთ. 5 მს. 6 რა. 7 არავენ იტყვის... იყოს და ამილახორი იტყვის და რა. იყოს ამილახორი (ტექსტში ი. ჯავის რედაქციითაა — ქართვ. ერ. ისტ. V, 212, სქ. 2). 8 ამირსპასალარისა. 9 ტელის[აა] ი. ჯავ-საქართვ. ერ. ისტ., წ. 5, 212, სქ. 3). 10 მებაჭრეთ უხუცესისა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 11 მშვილდნი. 12 ყნივე. 13 ტელისანი. 14 არ. 15 რა. 16 მეფე. 17 ზა. 18 უდარბაზებს. 19 მსვე. 20 მათნი. 21 არჩუხნი (იხ. ლექსიკონი). 22 მერმე უხუცესნი. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 23 თან — სტრიქონს ზემოთ არის დაწერილი. 24 დგან. 25 სიარულად. 26 შიგან. 27 [ს] ე. თაყ-საა. 28 შიგან. 29 სხვა. 30 ლახტი. 31 სრ. 32 ყვე. 33 ჯავშანი. 34 ამის თა. 35 თვ გარდაქედილი. 36 შვი. 37 ე. ე. თაყ-საა, 38 ყნი. 39 სპილენძიანი, — ყოველი რა ასწეროს სპილენძიანი, [ზარდახანსა შიგან ძეს და დგან ზარდახნის მწიგნობარმან ესე] ყოველი რა ასწეროს (ი. ჯავ. ქართვ. ერ. ისტ. V, 213, სქ. 5, — მითითებულია §§ 17, 20). 40 ყნი. 41 რა. 42 თავსა. 43 რა. 44 მეფემან. 45 [ა] ე. თაყ-საა, 46 პირსა 47 გაუყოფს.

გარდასდგამს<sup>1</sup>, საძლეთ აღარ ჩაუყრის; იგივე ზარდახნის მეჭინიბე შეჰკაზმავს<sup>2</sup> და წაიყვანს, მისრატულთუხუცესს<sup>3</sup> მიუყენებს.

შეჭდების, და მათრახი ზარდახნის უხუცესმა მისცეს; და ორნივე [ზარდახნის მეჭინიბე და მისრატულთუხუცესი] უკანით იარებიან<sup>4</sup>.

ზარდახნის უხუცესი, და ამირჩუხჩი<sup>5</sup> წინათ იარების, ჭუარის<sup>6</sup> მტვრთვე-  
ლსა და მეფეს<sup>7</sup> შუა. და სადაც მეფე<sup>8</sup> მივა, ცხენისაგან<sup>9</sup> ჩამოვა, ამირჩუხჩი<sup>10</sup>  
მანამდი ცხენით მივა და მერმე მობრუნდების და თავის<sup>11</sup> ალაგს გარდატდების.  
ჭუარი<sup>12</sup> — წინათ, მარქათანი იმერით ეზომსა<sup>13</sup>...

[19]

[41] და ბოლოს სათიკარი რკენისა არის, დაასობენ საღვინესა შიგან<sup>14</sup>; საღვი-  
ნის<sup>15</sup> მოლარე მას<sup>16</sup> ზედა<sup>17</sup> დაჰკიდებს; და ფანჯისა მისაღებელი<sup>18</sup> კელმანდი-  
ლიცა<sup>19</sup> მასვე<sup>20</sup> ზედა<sup>21</sup> ჰკიდავს, მანდილი უღარო, სამუქლე და საფუკე. და  
რა დამტვერიანდეს, გარეცხა უნდა; საფარეშოს მიიღებს მელვინე და ერთს  
მაშრაპას<sup>22</sup> ღვინოს მიართომს; გარეცხენ და [სა]ღვინესვე<sup>23</sup> მიიღებენ<sup>24</sup>.

[20]

სამყინვარი<sup>25</sup> ვერცხლისა უნდა ტაბაკი; ცულ-წერაქვი პატარა, კვერისა-  
გან<sup>26</sup> უმძიმესი, ტარის ბოლო მოქედილი, ტარმოკლე. მოქედილი, მას<sup>27</sup> ტაბაკ-  
სა<sup>28</sup> ზედა<sup>29</sup> ძეს; მყინვარს დასდებენ; ერთი ვერცხლის კოვზი, პირდიდი, მასვე<sup>30</sup>  
ტაბაკსა ზედა<sup>31</sup> ძეს; წინ დასდგმენ<sup>32</sup> წვერით გასტებს, კოვზით აიღებს, ტიქასა  
შიგან<sup>33</sup> ჩასდებს. იგიცა საღვინის<sup>34</sup> მოლარეს ვედრია.

სხვა<sup>35</sup> საღვინე<sup>36</sup> ქურქელი, სანიადაგო, უმეჭლიშო, საღვინეში დგას; და  
მეჭლიშისანი კიდევან<sup>37</sup> დგანან<sup>38</sup> და ბეჭედი მეჭურქლეთუხუცესისა<sup>39</sup> [42] [ძეს]. 20  
ანგარიში საანგარიშოთა გოდორთა შინა<sup>40</sup> ძეს.

პირის მწდესა სალამოს—ერთი მაშრაპი ღვინო, ოქროს მაშრაპითა, მე-  
ფე<sup>41</sup> რომ სვამს, მისთანითა<sup>42</sup>, ერთი — მუქიდსა.

ზვართა ზემოთაც დაგვწერია: მანდატურიცა ადგს ზედა<sup>43</sup> და სხვათ მე-  
ღვინეთუხუცესი და მუქიფი იურვიან სამუშაოს<sup>44</sup>. თუთო ქური ღვინო ზვართა-  
გან<sup>45</sup> მელვინეთუხუცესისა[ა] და თუთო, უმცროსი, — მუქიფისა; და საღვინის  
მოლარე[ნი]<sup>46</sup> მეზვრეთაგან<sup>47</sup> აიღებენ ღვინოსა, ვითარი ზვარი იყოს ანუ მე-

<sup>1</sup> გარდასდგამს. <sup>2</sup> შეჰკაზმავს. <sup>3</sup> აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ უფრო წვრილად წერია: მისრატული. <sup>4</sup> იარებიან. <sup>5</sup> ამერით აჩუხჩი (იხ. ლექსიკონში „ამირჩუხჩი“). <sup>6</sup> ჭრის. <sup>7</sup> მეფეს. <sup>8</sup> მეფე. <sup>9</sup> ცხენისგან. <sup>10</sup> აჩუხჩი (იხ. ლექსიკონი). აშიაზე ტექსტისავე ხელით, ოღონდ უფრო წვრილად წერია: აჩუხჩი. <sup>11</sup> თვის. <sup>12</sup> ჭრით. <sup>13</sup> ე. თაყ. შენიშნავს, აქ ერთი რვეული ანუ ექვსი ფურცელი აქლიაო. <sup>14</sup> შიგან. <sup>15</sup> საღვინის. <sup>16</sup> მს. <sup>17</sup> ზა. <sup>18</sup> მისაღებელი. <sup>19</sup> კელ მანდილიცა. <sup>20</sup> მსვე. <sup>21</sup> ზა. <sup>22</sup> მაშრაპას. <sup>23</sup> [სა], ე. თაყ-საა. <sup>24</sup> მიიღებენ. <sup>25</sup> სამყინვარი. <sup>26</sup> კვერისაგან. <sup>27</sup> მს. <sup>28</sup> ტაბაკსა. <sup>29</sup> ზა. <sup>30</sup> მსვე. <sup>31</sup> ზა. <sup>32</sup> მასვე ტაბაკსა... დასდგმენ წინ დასდგმენ მასვე ტაბაკსა ზედა ძეს (ტექსტში ი. ჯავ-ის რედაქციითა—ქართვ. ერ. ისტ. V, 214, სქ. 1). <sup>33</sup> შიგან. <sup>34</sup> საღვინის. <sup>35</sup> სხვა. <sup>36</sup> საღვინე. <sup>37</sup> კიდევან. <sup>38</sup> დგანან. <sup>39</sup> პირველად დაუწერიათ, „მელვინეთ-უხუცესი“. მერე „მელვინეთ“ წაშლილია და ტექსტისავე ხელით დაწერილია „მეჭოქელთ“, ამას ე. თაყ-იც აღნიშნავს და ასწორებს, როგორც ტექსტშია. გვრდის ბოლოს, აშიაზე ფანქრით წერია „9“, ამის ქვემოთ ე. თაყ-ის ხელით ფანქრითვე მიწერილია: „აკლია ექვსი ფურცელი“ - <sup>40</sup> შა. <sup>41</sup> მეფე. <sup>42</sup> მისთანა. ე. თაყ.: მისთანა. ი. ჯავ.: მისთან[ითა] (ქართვ. ერ. ისტ. V, 214, სქ. 4). <sup>43</sup> ზა. <sup>44</sup> სამუშაოს. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. <sup>45</sup> ვართგან. <sup>46</sup> [მეშარენ] და საღვინის მოლარე [და მელვინის] ი. ჯავ. (ქართვ. ერ. ისტ. V, 214, სქ. 5). <sup>47</sup> მეზვრეთგან.

ზვრე. მეღვინენი საკრეფელისა და სოფლისაგან<sup>1</sup> იმოებენ<sup>2</sup>, სადა მეფე<sup>3</sup> ღვას  
და<sup>4</sup> ღვინის ულუფა დაწერონ.

მონადირეთუხუცესისა ზემოთ დაგვწერია.

მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყველგან<sup>5</sup> არიან<sup>6</sup>, ორას სამოცი სახლი  
5 არის; ტყის მცველ[ნი]<sup>7</sup> კიდე არიან<sup>8</sup>.

ესენი გიორგობას კარზედ მოვლენ და თევდორობამდის კარზედ არიან<sup>9</sup>.  
რაზომიც დაიკვლის, ერთისაგან<sup>10</sup> კიდე ყველასა შიგან[ი]<sup>11</sup> [43] მონადირეთ  
არის, ძალთა<sup>12</sup> სახარშოსა, ტყავი<sup>13</sup> — მათი<sup>14</sup>. გაშვებისა ჟამსა<sup>15</sup> სამ-სამი თეთ-  
რი მართებს<sup>16</sup>, ჳორციელისა კვირიაკესა<sup>17</sup> — ექვსი ტყ[ა]ვი<sup>18</sup>.

10 თევდორობის მეორეს დღეს ძალთ<sup>19</sup> დასწერენ, და რომელიც<sup>20</sup> მწიგნო-  
ბარი დასწერს<sup>21</sup> ოთხსა ანუ სამსა ძაღლსა<sup>22</sup> მეფისად<sup>23</sup> გარდააყენებს; მერმე  
მწიგნობარი გამოირჩევს ერთს ძაღლსა<sup>24</sup>, ბერძული უნდა<sup>25</sup> თუ მწევარი. და  
თორმეტ-თორმეტი ძაღლი<sup>26</sup>, — სამ-სამი მონადირე, — წავა საკვებავად;<sup>27</sup> და მო-  
ნადირეთ გაუშვებენ<sup>28</sup>.

15 ორშაბათს მეორეს ლამპრას მონადირენი შეიქმენ, მეფეს<sup>29</sup> წინაშე<sup>30</sup> მი-  
იღებენ და ცოლსა მეფისსა<sup>31</sup> და შვლთა, ვეზირთა<sup>32</sup> და მოურავთა<sup>33</sup>, ყველას<sup>34</sup>  
მიართმ[ე]ვენ<sup>35</sup>. მეფე<sup>36</sup> უბრძანებს პურსა, ღვინოსა და ფურბერწსა; ეგრეთვე დე-  
დოფალიცა<sup>37</sup> — უბოძებს; ვეზირნი და მოურავნი ყოველნივე<sup>38</sup> მისცემენ პურსა,  
ღვინოსა და საკლავსა<sup>39</sup>. საგანმგებოს<sup>40</sup> მუქიფსა და საღვინის<sup>41</sup> მუქიფსა [44]  
20 და გამცემარსა, — იაფებენ<sup>42</sup> ყოველსა<sup>43</sup>, და თუ მისცემენ პურსა, ღვინოსა და  
საკლავსა<sup>44</sup>; აღარას აწყენენ; მაგრამ იგინიცა კარგად დაიხიზნენიან. და ლამ-  
პარსა ანთებ[უ]ლსა<sup>45</sup> მჭარსა შეიღებენ, ეგრე მგრგვალსა დაბძმენ; ვისცა ავად  
მიუცემია ანუ პურად ავადია, აგინებენ და, — რაც უარესია.

საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა<sup>46</sup> ქვე ვერ დაჯდების; ითვალ-  
25 ვენ<sup>47</sup> და საწოლსა წავა<sup>48</sup>; და წინმწოლსაცა მიუთა სათვალავი<sup>49</sup> და მუნ სჭამენ.

და ზოგთა ვი[ე]თმე<sup>50</sup> ასრე უწერია, ვითა, ტრაპიზონელი<sup>51</sup> და შარვან-  
შანშენი<sup>52</sup>, და სომეხთა მეჟე<sup>53</sup> რა მოვიდნენ, საჯდოვი ერთი [არ]<sup>54</sup> არის  
ოთხთავე<sup>55</sup>. მამა არსენ იყალთოელი<sup>56</sup>, — ეგეთი კაცი<sup>57</sup> მტყუანი როგორ ეგე-  
ბის, — ამა შიირსა არა იგი იტყუხს: „ვევინ<sup>58</sup> ნაჭარმაგვეს<sup>59</sup> მეფენი<sup>60</sup> თორმეტნი

1 სწოლისგან. 2 იმოებენ და. 3 მეფე. 4 ამის შემდეგ ი. ჯავს ხარეზის ნიშანი უხის  
(ქართვ. ერ. ისტ., V, 24, სქ. 7). 5 ყველგან. 6 არან. 7 [5] ე. თაყ-საა. 8 არან. 9 არან. 10 ერთისგან.  
11 [ი] ე. თაყ-საა. 12 ძაღლთა. 13 ტყავი. 14 მათი. 15 ჟამსა. 16 მართებს. 17 კვირიაკე. 18 [ა] ე. თაყ-საა.  
19 ძაღლთა 20 რომელიც. 21 დასწერს. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 22 ძაღლსა. 23 მეფედ.  
ე. თაყ: ქარაგმა გახსნილი აქვს, როგორც ტექსტშია. 24 ძაღლსა. 25 ნარი სტრიქონს ზე-  
მოთ არის ჩაწერილი. 26 ძაღლი. 27 საკვებავად. 28 გაუშვებენ. 29 მეფეს. 30 წინ. 31 მეფისსა.  
32 ი. ჯავ. ქართვ. ერ. ისტ. V, 214, სქ. 9: (ტექსტში: „ვეზირთა, ვეზირნი“: იე. ჯავახიშვილი ყველ-  
გან ასწორებს: „ვეზირთა. ვეზირნი“). ასეა მე-17 წ-ში (იქვე, 211, სქ. 2). სხვაგან არც „ვეზირნი“,  
არც „ვეზირთა“ გასწორებული არ არის. 33 მოურავთა. ი. ჯავ: ხარეზის ნიშანი; აშიაზე მი-  
წერიალია „მოურავთა“ და მითითებულია მომდევნო „ვეზირნი და მოურავნი“ (ქართვ. ერ. ისტ.  
V, 214—215 და სქ. 1). 34 ყველას. 35 მიართმ[ე]ვენ. ი. ჯავ: მიართმ[ე]ვენ (ქართვ. ერ. ისტ., V, 215,  
სქ. 2). 36 მეფე. 37 დედოფალიცა. 38 ყოველნივე. 39 საკლავსა. 40 საგანმგებოს. 41 სწოლის. 42 იაფებენ  
43 ყველას. 44 საკლავსა. 45 [უ] ე. თაყ-საა. 46 ზედა. 47 ითვალენ. 48 წავა [და მასაცა]. ი. ჯავ.  
(ქართვ. ერ. ისტ., V, 215, სქ. 5). 49 სათვალავი. 50 [ე] ე. თაყ-საა. 51 ე. თაყ: ტრაპიზონელი[ნი].  
ი. ჯავ. ტრავებს როგორც ტექსტშია (ქართვ. ერ. ისტ., V, 215, სქ. 8). 52 შარვან-შანშენი შარ-  
ვან-შანშე [ოფსთა მეფე] ი. ჯავ. (ქართვ. ერ. ისტ. წ. V, 215 სქ. 9). 53 მეფე. 54 [არ] ე. თაყ-საა.  
55 ოთხთავე. 56 არსენ უყალთელი. ე. თაყ: უყალთელი. ქარაგმა გახსნილია და გასწორებულია,  
როგორც ტექსტშია (შურ. XXIV). 57 კაცი. 58 ინი ქვემოთ არის მიწერილი. 59 ნაჭარმაგვეს. 60 მეფენი.

პურად<sup>1</sup> ჩაეხსნეს<sup>2</sup>? მაშინ<sup>3</sup> ორნი ოსთა მეფენი<sup>4</sup> და კახთა მეფე<sup>5</sup>, და აღვანთა მეფე<sup>6</sup>, წ[ა]ნართა<sup>7</sup> მეფე<sup>8</sup>, სამნი ტ[ა]ოელთა<sup>9</sup> მეფენი<sup>10</sup> და სომეხთ მეფე<sup>11</sup>, და ტრაპიზო[45]ნელი<sup>12</sup> და შარვან-შაჰენი<sup>13</sup>, — ესენი ჩაეხსნეს ნაჭარმაგვეს<sup>14</sup> და თორმეტნი დასხდეს, და ოთხნი რად ვერ დაეტეოდეს?

[21]

ამ ოთხთაგან<sup>14</sup> ერთი საჯდომი მარჯვენით დაუწერია, მოძღვართ-მოძღვ- 5 რისა და აფხაზეთის კათალიკოზისა<sup>15</sup> ქვეშეთ და ჭყონდიდელისა<sup>16</sup> ზემოთ. ეს თვთ მართალია<sup>17</sup>, მუნ — მათი<sup>18</sup> [აღდილია], მაგრამ მე ვიცი<sup>19</sup> პატრონისა ბრძანებად, რომე ოთხნივე დაისხმიან დიდროანითა სკამითა, მას<sup>20</sup> ზედა<sup>21</sup> ოქსინოებიტა და სასთაულითა<sup>22</sup>, წინა ტაბლეზითა<sup>23</sup> და ზედა<sup>24</sup> ტაბაკითა. და რაჲ<sup>25</sup> ზედა<sup>26</sup> სამი ჯამი მეფესა<sup>27</sup> წინა დაუდგან<sup>28</sup>, ექესი ჯამი მათ<sup>29</sup> წინა დადგან<sup>30</sup>; აქათ 10 დარბაზსაც სდგმიდენ. მწღე, განაღამცა, თვთო აღდა.

[22]

მწღე ჩვენთაცა<sup>31</sup> დარბაზით ათქს ოთხთავე<sup>32</sup>, — მოძღვართ მოძღვარსა<sup>33</sup>, კათალიკოზთა<sup>34</sup>, ჭყონდიდელსა<sup>35</sup> და სამთა ვეზირთა: ათაბაგსა<sup>36</sup>, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესსა.

[23]

მოძღვართმოძღვარი<sup>37</sup> დარბაზს აწვიონ, და შინაური დარბაზის ერი 15 უნდა [48] და ერთი ჯორი და სამი ცხენი, — მოძღვართმოძღვარისათვს<sup>38</sup>, — და ორნი-მისთა მოწაფეთათვს<sup>39</sup>.

მოძღვართმოძღვრისა, კათალიკოზთა<sup>40</sup> და ჭყონდიდლისა<sup>41</sup>, რაჲ<sup>42</sup> დარბაზს მოვიდნენ, წვევა სამთა საბატითთა დარბაისელთა [მართებთ]. [ვინმეს] საწოლის მწიფნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან<sup>43</sup> არ მასმია, მისმან<sup>44</sup> 20 კეთილმან<sup>45</sup>. და აღის ტალას, ოდეს მათი<sup>46</sup> შვლი მოვიდა [და] შეიყარნეს, კათალიკოზ[ი] თანა<sup>47</sup> ჰყვა და აღს ეკლესიის კარს დგა; და რაჲ<sup>48</sup> წვევის ჯამი<sup>49</sup> მოვიდეს, საწოლის მწიფნობარი<sup>50</sup> ინასარიძე პატრონი[ის]<sup>51</sup> წინაშე<sup>52</sup> დგა და პატრონმან<sup>53</sup> ბ[რ]ძანა<sup>54</sup>, ვინ უწყის კათალიკოზიო<sup>55</sup>, და მიბ[რ]ძანეს<sup>56</sup> მე, ვაწვევო. ამის სიტყვსათვს<sup>57</sup> სოფრომისძე იტყვს: და მეორეს წელს ეგრე ბ[რ]ძა- 25

1 პურად სტრიქონს ზემოთ წერია. 2 მაშინ. 3 მეფენი. 4 მეფე. 5 მეფე. 6 [ა] ე. თაყ-საა. 7 მეფე. 8 ე. თაყ-სანი უკვაებოდ აღუდგენია. 9 მეფენი. 10 მეფე. 11 ტრაპიზონელი. იხ. აქვე სქ. 51. გვ. 52. 12 შარვან შალენი. ე. თაყ. ასწორებს. როგორც ტექსტშია. 13 ნაჭარმაგვეს. 14 ოთხთაგან 15 კ-ზისა. 16 ჭყონდიდლისა. 17 მართალია. 18 მათი. 19 კ-ცი; ე. თაყაიშვილი ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 20 მ-ს. 21 ზ-ა. 22 სს-თაულითა. 23 გაბლეზითა. ე. თაყაიშვილი ასწორებს როგორც ტექსტშია. 24 ზ-ა. 25 რ-ა. 26 ზ-ა. 27 ნ-ფისა; ი. ჯავ. (ქართული ერის ისტორია, V, გვ. 216) ასწორებს „მეფესა“. 28 დაუდგ-ნ. 29 მ-თ. 30 დადგ-ნ. 31 ჩ-ნთაცა, 32 ოსთ-ვე, 33 მოძღვართ მოძღვართა. ე. თაყ. ასწორებს როგორც ტექსტშია. 34 კ-თა. 35 ჭყონდიდელსა. 36 ათაბაგსა. 37 მოძღვართ მოძღვარი. 38 მოძღვართ მოძღვრისათ-ს. 39 მოწაფეთათ-ს. 40 კ-ზთა. 41 ჭყონდიდლისა. 42 რ-ა. 43 პატრონისა-გ-ნ. 44 მისმ-ნ. 45 კეთილმ-ნ. 46 მ-თი. 47 კ-ზთანა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 48 რ-ა. 49 ე-ში. 50 მწიფნობრ-ი. 51 [ი] ე. თ.-საა. 52 წ-ე. 53 პატრონმ-ნ. 54 [რ]—ე. თ.-საა. 55 კ-ზო. 56 [რ] ე. თ.-საა. 57 სიტყვისათ-ს.

ნა<sup>1</sup>, ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვეზირთა წვევაო. მაშინ<sup>2</sup> ამირეჯიბი ქვაბლიძე უგემურად იყო და არა<sup>3</sup> იყო მანდა.

[24]

აწ, ვინათგან<sup>4</sup> დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარმან<sup>5</sup>.

მოდღვართმოდღვარი<sup>6</sup> შევიდეს და ეთაყვანოს მეფესა<sup>7</sup>, და [47] მერმე მეფე-  
5 ცა<sup>8</sup> ეთაყვანოს: გელნი<sup>9</sup> სრულად<sup>10</sup> დასხნეს ნატაკსა ზედა<sup>11</sup> და მომგრგვალე-  
ბით<sup>12</sup> ეთაყვანოს, გინა დამრუდებით; მეფე<sup>13</sup> ნოხთა პირსა მოგებვის და მო-  
ესალმოს<sup>14</sup>, მოახსენე<sup>15</sup> ბრძანოსო. წავიდეს და მარჯვენით გარდადგეს, ახლო.  
კათალიკოზი<sup>16</sup> და ჭყონდიდელიცა<sup>17</sup> მანვე<sup>18</sup> აწვივნეს.

ეგრეთვე კათალიკოზი<sup>19</sup>, რომელიც<sup>20</sup> მოვიდეს, ეგრეთვე ეთაყვანოს; და  
10 მეფემანცა<sup>21</sup> ეგრევე გელნი<sup>22</sup> დაასხნეს დამრუდებითცა, გინა ნოხსა ზედა<sup>23</sup>  
მესამედი წამოიაროს.

და მითვე წესითა ჭყონდიდელსა<sup>24</sup> და მათ<sup>25</sup> სამთა ვეზირთა აწვიოს  
ეჯიბმან<sup>26</sup>.

რომელიც<sup>27</sup> იყოს, შევიდეს, ეთაყვანოს მეფესა<sup>28</sup>; და მეფე ეთაყვანოს და  
15 ნებნი ნახევრამდის დასხნეს დამრუდებით; იგი მეორედ კვლავ ეთაყვანოს; სამი  
ბიჯი წამოი[ა]როს<sup>29</sup> მეფემან<sup>30</sup>, აკოცოს და უკუდგეს, და მარჯვენით ახლოს იყოს

[25]

მეჭურჭლეთუხუცესი საჭურჭლის ნაცვალმან<sup>31</sup> აწვიოს, მსახურთუხუცესი  
[48] მესაწოლეთუხუცესმან.

რა ეთაყვანოს, მეფემან<sup>32</sup> თითნე ნოხსა ზედან<sup>33</sup> დასხნეს; და იგი მეორედ  
20 კვლავ<sup>34</sup> ეთაყვანოს; მეფემან<sup>35</sup> მეორედ ეთაყვანებისათჳს<sup>36</sup>, სამთა ვეზირთა უფრო  
და ამ ვეზირთა ორთა უმდაბლეს, გელნი<sup>37</sup> აღუპყრას<sup>38</sup>; და ესე ორნი ვეზირნი —  
სწორად, ვითა ის ზემონი სამნი სწორად.

და ამილახორიცა ამ ორთა სწორად ნახოს მეფემან<sup>39</sup>.

[26]

რა სწორად ებისკოპოზნი მოვიდენ იმიერი-იზნელი, მაწყვერელი, ანჩე-  
25 ლი, მტბევეარი და გოლგოთელი, — მათ<sup>40</sup>; რა<sup>41</sup> ეთაყვანენ<sup>42</sup>, გელნი<sup>43</sup> მეფემან<sup>44</sup>  
ნოხთა ზედა<sup>45</sup> დასხნეს, იზნელისათჳს<sup>46</sup> უფრო მდაბლად და ორი ანუ სამი  
ბიჯი წამოიაროს და მოესალმოს, და ამ სხუათათჳს<sup>47</sup> სწორად, ნუ დაიძვრის.

[27]

ამიერი ბედიელი მოსაფლავეა. და ქუთათელი მოსაფლავეც არის [და  
დამლოცველიცა<sup>48</sup>]. დიდი გიორგი<sup>49</sup>, რომელმან<sup>50</sup> ბასილი ბერძენთა<sup>51</sup> მეფე<sup>52</sup>  
30 გააქცია, მისსა საყდარსა შიგან<sup>53</sup> არის; მეფენი<sup>54</sup> და[ი]ლოცვიან..

1 [ო] ე თ-საა. 2 მ-შინ. 3 რ-ჯ: ე. თ-ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 4 ვინათგან. 5 მწიგნობარმან. 6 მოძღვართ მოძღვარი. 7 მეფესა. 8 მეფეცა. 9 გელნი. 10 სრულად. 11 ზედა. 12 მომგრგვალეობით. 13 მეფე. 14 მესალმოს. 15 მოახსენე. 16 კ-ზი. 17 ჭყონდიდელიცა. 18 მანვე. 19 კ-ზი. 20 რ-ლიც. 21 მეფემანცა. 22 გელნი. 23 ზედა. 24 ჭყონდიდელსა. 25 მათ. 26 ეჯიბმან. 27 რ-ლიც. 28 მეფესა. 29 [ა] ე. თ-საა. 30 მეფემან. 31 ნაცვალმან. 32 მეფემან. 33 ზედან. 34 კვლავ. 35 მეფემან. 36 ეთაყვანებისათჳს. 37 გელნი. 38 აღუპყრას. ე. თ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 39 მეფემან. 40 მათ. 41 რ-ჯ. 42 ეთაყვანენ. 43 გელნი. 44 მტბევეარნი. 45 ზედა. 46 იზნელისათჳს. 47 სხუათათჳს. 48 დამლოცველიცა. 49 ი. თ. ჯ. ქართუ-ერის ისტორია, V, გვ. 217. 50 გ-ნი. 51 ბერძენთა. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 52 მეფე. 53 შიგან. 54 მეფენი.



და [40] ოდეს პირველ<sup>1</sup> ვახტანგ დალოცეს და მერმე კოსტანტინე, დაი-  
სარჩლნეს აფხაზეთის კათალიკოზი<sup>2</sup> და ქუთათელი იოვანე<sup>3</sup>. ქუთათელმან<sup>4</sup> ასე  
თქვა<sup>5</sup>: „თუ აწ ორჯელ-სამჯერ ჩემს<sup>6</sup> საყდარსა შიგან<sup>7</sup> ორნი მეფენი<sup>8</sup> დალოც-  
ვილან, არ<sup>9</sup> მემართლები, გვრგვნი ანუ სკიპტრა ჩემს<sup>10</sup> საყდარსა შიგან<sup>11</sup> არ  
დასდვა?“.

და მერმე ვეზირთ და ერთობილთ ლაშქართა თქვეს<sup>12</sup>, თუ ქუთათელი  
უმართლეთა, და სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს<sup>13</sup>; და მოანება აფხაზეთის კათა-  
ლიკოზმა<sup>14</sup>. და ქუთათისის ღმრთის მშობლის<sup>15</sup> წინ სამსჯვალე მოკედეს.

და მით<sup>16</sup> ერთობ საბატო არის და იშხნელის სწორი პატივი მართებს<sup>17</sup>.

[28]

სხუათა<sup>18</sup> ეპისკოპოზთა<sup>19</sup> [პატივი], —კაცი<sup>20</sup> ჩანს, ვითარი მონაზონი იყოს 10  
ანუ ვითარი კაცი<sup>21</sup>, — და ზოგთა უფრო, და ზოგთა უმცრო.

მტბევეარსა ზედა<sup>22</sup>, დარბაზს<sup>23</sup>, მისსა საჯდომსა უკანით, მისსა მოლარეთ-  
უხუცესსა ფარი და გმალე აქვს უ[41] კანით, ამად რომე ერისთავი<sup>24</sup> არის  
შეშეეთისა<sup>25</sup>.

ძღვენი საწელიწდისთაო ერისთავთა, ქართლის ერისთვისა, სამცხის სპა- 15  
სალარისა [...] ჩანს; დადიანისა სამი ცხენი, ორი უკეთესი და ერთი სატალა-  
ხე, ამირსპასალარის ბურთი, ჩოგანი<sup>26</sup>, ცხენი უკეთესი, — მოილოს საგანმგე-  
ბოსა<sup>27</sup>; და საღვინის ზელისუფალნი<sup>28</sup> ვერას მიიღებენ, ვერცა მანდატური არ  
განს<sup>29</sup> დაიპირავს<sup>30</sup>.

გელათური ძღვენი —საქარმაგეო სეფისკვერი, სამი შეკანული ღვინო, 20  
ზუთხი, და სატალახე<sup>31</sup> ცხენი — ფიცხლავ<sup>32</sup> მოაგებონ საქრისტისშობოთ<sup>33</sup> მო-  
მავალსა<sup>34</sup>.

[29]

გარეჯული<sup>35</sup> ძღვენი<sup>36</sup>: კაპარი, კალამი და ცოტა ძღვენი<sup>37</sup> — ცოცხი, კარ-  
გად<sup>38</sup> დაწყობილი: ამ ცოცხთ ფარეშთუხუცესი აიღებს, პურობას უკანით ნონსა  
გარდმოგვს მეფის<sup>39</sup> წინაშე<sup>40</sup>, ოდეს წესია. 25

და უდაბნოთა საწელიწდისთაო არ მართებს.

სანახავი<sup>41</sup> ძღვენი: ლელვი, კეოტსა ზედა<sup>42</sup> დაცმული<sup>43</sup>, ჩურჩხელი, — ორ-  
თა კაცთა<sup>44</sup> [51] ქონდეს, — ნუში, ნაყვი, თუთუბო, ალარდენი და ბროწეული,  
თორმეტი თაფლის ქვეერი, სიღალორი.

ორთა ძმათა გმაკეთილთა<sup>45</sup> და კარგთა მკითხველთა წინამძღვარი გამო- 30  
არჩევს; დარბაზს მივლენ ორშაბათსა<sup>46</sup> პირმარხვასა<sup>47</sup> და სამხრის ლოცვა-  
სა<sup>48</sup> ზედა<sup>49</sup> ფსალმუნ[ს]ა<sup>50</sup> აიღებენ; ორსავე სამჭროსა თვთო იქნების. და

1 კლ. 2 კზი. 3 ი.ე. 4 ქუთათელმან. 5 თქა. 6 ჩემს. 7 შიგან. 8 მეფენი. 9 დარ. ე. თაყ. ასწორებს; და არ. 10 ჩემს. 11 შიგან. 12 თქეს. 13 გაუჩინეს. 14 კზმა. 15 ღვ. მშობლის. 16 მითი. ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 17 მართებს. 18 სხვათა: ქარაგმის გახსნა ე. თ-ისა-ა. 19 ეპისკოპოზთა. 20 კცი. 21 კცი. 22 ზა. 23 დარბაზს. 24 ერისთავი. 25 შეშეეთისა. 26 ჩოგანი. 27 საგანმგებოსა. 28 ღვ. უფალნი. 29 არგანს. 30 დაიპირავს. 31 სატალახე. 32 ფიცხლავ. 33 საქრისტისშობოთ. 34 მომავალსა. 35 გარეჯული. 36 ამის გასწვრივ მარცხენა აშინაზე სხვა ხელითა და მელნით მხედრულით, წერია: [გ]არეჯულთ ძღვენი. 37 ძღვენი, ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 38 კარგად. 39 მეფის. 40 წე. 41 სანახავი. 42 ზა (უქარაგმოთ); ე. თაყ. ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 43 დაცმული. 44 კცთა. 45 ვმა კთილთა. 46 ორშაბათსა. 47 პირ მარხვასა. 48 ღვ. ცვა-სა. 49 ზა. 50 ფსალმუნსა.

რამ<sup>1</sup> სამხრისასა<sup>2</sup> გამოილოცვენ, არცა ვინ უდარბაზებს, თვთ იგინი მეფეს<sup>3</sup> კითხვენ, მეფე<sup>4</sup> იჯრასა და სადგომსა<sup>5</sup> გაუჩენს, ამოდ და საბატონოდ ამყოფებს<sup>6</sup>.

აღვსებისა ორშაბათსა, რამ<sup>7</sup> გამოილოცონ, არცა დაეთხოვებიან, არცა<sup>8</sup> რას<sup>9</sup> იტყვან<sup>10</sup>, შესხდებიან და წავლენ. როსცა [წავლენ] ასსა თეთრსა<sup>11</sup> ჩაფლასა გაუგზავნის<sup>12</sup> მეფე<sup>13</sup>.

დასრულდა<sup>14</sup> დარბაზის წესი.

[30]

ერისთავნი<sup>15</sup> და ჯელის<sup>16</sup> მქონებელნი დიდისა თამარ მეფისა<sup>17</sup>.

რომელიცა<sup>18</sup> განაჩინა<sup>19</sup> და ერთნებითა უზღსავე სამეფოსა დიდებულთა<sup>20</sup> ბრძანა<sup>21</sup> დამტკიცებად<sup>22</sup> ჰყონდილლად<sup>23</sup>, [52] მწიგნობართ უხუცესად და ვეზირად, — გაზრდილივე მამისა<sup>24</sup> მათისა<sup>25</sup>, მეფეთ<sup>26</sup> მეფის<sup>27</sup>, ანტონე გლონისთავასძე, კაცი<sup>28</sup> ბრძენი და გონიერი პატრონთათჳს<sup>29</sup> სჯანი, ერთგული<sup>30</sup> და შემცნებელი საურავთა<sup>31</sup>.

და განაჩინა<sup>32</sup> ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი, კაცი<sup>33</sup> გვარიანი და აღზრდილი ლაშქრობასა შინა<sup>34</sup>; და უბოძა ლორე, — სათავადო და სამთავრო<sup>35</sup> სომხეთისა შინა<sup>36</sup>.

და გაინაჩინა და უბოძა ჰიაბერს მანდატურთუხუცესობა<sup>37</sup>, და უბოძა არგანი<sup>38</sup> ოქროსა ჯელთა<sup>39</sup> მისთა.

და შთააცვეს საფრამანგი ტანსა მათსა<sup>40</sup> და დასვეს სელებითა ოქრომჭედ-ლითა, რომელიმე<sup>41</sup> მარჯვენით მისა და რომელიმე<sup>42</sup> მარცხენით.

და კუალად<sup>43</sup> უბოძა მჭურჭლეთუხუცესობა დიდსა და გვარიანსა კაცსა<sup>44</sup> კახაბერსა ვარდანიძესა, და მსახურთუხუცესობა — ვარდან დადიანსა, და ჩუხჩარხობა<sup>45</sup> — მარუშთანსა, ძესა ჩუხჩარხისასა<sup>46</sup>.

და უბოძა ამილახრობა გამრეკელსა თორელსა<sup>47</sup>.

[31]

... [53] აქეს<sup>48</sup> ჯელთა<sup>49</sup>, ზედა<sup>50</sup> იბრუნებს, ქვე ვერ დაიბიჯებს, პირის მწვლელ<sup>51</sup> — საჭურჭლის ნაცვალნი<sup>52</sup>, მელვინეთუხუცესნი<sup>53</sup>.

ზარდახნის მწიგნობარი საწოლის მწიგნობრის<sup>54</sup> გვერდით დგას; ეგრეთვე საწერელი აქეს ღლიასა საგან[მ]გებობასა<sup>55</sup> მუქიფსა და საღვინის მუქიფსაცა; ესე ყოველნი<sup>56</sup> პირის-პირ დგანან<sup>57</sup>; სხვანი მწიგნობარნი<sup>58</sup>, ოცდაოთხნი, საწერლებით — ჰყონდილელის<sup>59</sup> მჭარს.

1 რამ. 2 სამხრისასა. 3 მეფეს. 4 მეფე. 5 სადგომსა. 6 ამყოფებს. 7 რამ. 8 რს. 9 იტყვნ. 10 ე. თ-თან: როცა. როსცა ხელნაწერში: ასსა თეთრსა]. როცა [წავლენ?] ასსა [თეთრისა?] ი. ქ. ქართვ. ერის ისტ., V, გვ. 219, სქ. 1.2. 11 გაუზვნის. 12 მეფე. 13 დასრულდა. 14 ერისთავნი. 15 ჯელის. 16 მწიგნობარი. 17 რლიცა. 18 განაჩინა. 19 დებლთა. 20 [რ] ე. თ-საა. 21 დამტკიცებად. 22 ჰყონდილლად. 23 მამისა. 24 მათისა. 25 მეფეთ. 26 მეფის. 27 კაცი. 28 პატრონთათჳს. 29 ერთგული. 30 საურავთა. 31 განაჩინა. 32 კაცი. 33 შა. 34 სამთავრო. 35 შა. 36 „კან-ი“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. 37 არგანი 38 ჯელთა. 39 მათსა. 40 რლიმე. 41 რლიმე. 42 კლ. 43 კცსა. 44 ჩუხჩარხობა. (იხ. ლექსიკონში „ჩუხჩარხი“). 45 ჩახურებისსა (იხ. ლექსიკონში „ჩუხჩარხი“) 46 ე. თ. შენიშნავს. „იქ აკლია ერთი რვეული, ანუ ექვსი ფურცელი.“ 47 აქს. 48 ჯელთა. 49 ზა. 50 [დ] ე. თ-საა: 51 ნაცვლი. 52 „კან-ი“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. 53 მწიგნობარნი. 54 [ნ] ე. თ-საა. 55 ყნი, 56 დგანან. 57 მწიგნობარნი. 58 ჰყონდილელის.

მერივე და მანდატური<sup>1</sup> ამირეჯიბსა და მესტუმრესა უკანით ღვანან<sup>2</sup>.  
 დიდი დროშა კარის შემოსავალსა<sup>3</sup> ღვას. მერემეთუხუცესი მკარსა უთქს  
 და მკარსა საგდებელი<sup>4</sup> აცვია; და მერემენი უკან უღვანან<sup>5</sup>.  
 ზარღანის უხუცესი და მსახურთუხუცესი მკარსა ღვანან<sup>6</sup>.

[32]

აწ ესე. მოძღვართმოძღვარი, კათალიკოზნი<sup>7</sup> და ჭყონდიდელი<sup>8</sup>, ათაბაგი, 5  
 ამირსპასალარი ქვე ღვანან<sup>9</sup> თავის<sup>10</sup> ადგილსა; ეგრეთვე — მეჭურჭლეთუხუცე-  
 სი, მსახურთუხუცესი, ამილახორი<sup>11</sup>; ეგრეთვე — მეაბჯრეთუხუცესი<sup>12</sup>, ამირჩქარი.  
 ამას<sup>13</sup> ზელა<sup>14</sup>[მ4] ეპისკოპოზნი<sup>15</sup> ქართლისა კათალიკოზისავე<sup>16</sup>, გელათელი<sup>17</sup>,  
 ძმანი<sup>18</sup> გარესჯელნი და თორმეტთა<sup>19</sup> უღაბნოთანი, — ვითარცა<sup>20</sup> მართებს<sup>21</sup>, ქვე-  
 მო სწერია, — ესენი მარცხენის მკარს სუფრასა<sup>22</sup>. 10

[33]

აწ მეფე უბ[რ]ძანებს<sup>23</sup> მანდატურთუხუცესსა, — იგი არგანსა<sup>24</sup> დაადგებს  
 და ამირეჯიბი არგანს<sup>25</sup> აიღებს; მანდატურთუხუცესი ტახტი<sup>26</sup> წინ მიდგების, —  
 პური მოიღეო. მანდატურთუხუცესი მობრუნდების, არგანს<sup>27</sup> გამოუღებს და  
 პურ[ი]ს<sup>28</sup> წინაობას იურვებს.

და რაჲ<sup>29</sup> ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი<sup>30</sup> გავიდნენ<sup>31</sup> მოძღვართმოძღვა- 15  
 რი<sup>32</sup>, კათალიკოზნი, ჭყონდიდელი<sup>33</sup>, ათაბაგი, ამირსპასალარი<sup>34</sup> და ვინც ქვე  
 სხედან, ყოველნი<sup>35</sup> ზე ადგებიან<sup>36</sup>

პატარა ხანი გამოვიდეს, მეფე<sup>37</sup> აწვევს მოძღვართმოძღვარსა, კათალიკოზ-  
 თა<sup>38</sup>, ჭყონდიდელსა<sup>39</sup>, ათაბაგსა; და, ვისცა არ უბ[რ]ძანებს ვერაჲინ<sup>40</sup> დაჯღე-  
 ბის, ვირემდრ სეფეს ტაბაკს<sup>41</sup> არ დასდგმენ. 20

ტაბაკს<sup>42</sup> მანდატურთუხუცესი და ამირეჯიბი დასდგმენ. შაჰმადსა გან-  
 მგეთუხუცესი<sup>43</sup> მიიღებს კოზმანჩქითა<sup>44</sup>.

უნდა ოქროს[მ]ტაბაკი, შუაზედ ურთუმელი იყოს, ზედ შექნილი თავი<sup>45</sup>,  
 თვალმარგალიტიანი<sup>46</sup>; შიგ მარილი იყოს, ზედ ერთი კოვზი ბროლისა, ტარი  
 მოჭედილი, ხალასის თვალი ზედ იყოს და ერთი ატლასის ჩილანი ზედ ისხდენ. 25

მოლარეთუხუცესი<sup>47</sup> მიიღებს; ადგების<sup>48</sup> მსახურთუხუცესი და იგი მი-  
 იღებს<sup>49</sup>.

1 მანდატური. 2 ღვანან. 3 შემოსავლისა. 4 საგდებელი. 5 უღვანან. 6 ღვანან. 7 კოზნი  
 8 ჭყონდიდელი. 9 ღვანან. 10 თავის. 11 ივ. ჯავ., ქართვ. ერის ისტ., წ. V, გვ. 220, სქ. 6: ამი-  
 რახორი. 12 ე. თ.-ს შეცდომით აქვს მეაბჯრეთუხუცესი. 13 აწ. 14 ზა. გვერდის ბოლოს  
 ფანქრით მიწერილია „11“ და ამის ქვემოთ ე. თ.-ს ხელით ფანქრითვე წერია: „აქ აკლთ  
 ექვსი ფურცელი“. 15 ეპისკოპოზნი. 16 კოზისავე. 17 გელათელი. 18 ძმანი. 19 თორმეტნი.  
 ი. ჯავ., ქართვ. ერის ისტ., წ. V, გვ. 220: თორმეტთა. 20 ე. ა. 21 მართებს. 22 ი. ჯავ.,  
 ქართვ. ერის ისტ., წ. V, გვ. 220: სუფრისასა. 23 უბრძანებს. 24 არგანსა. 25 არგანს. 26 [ი]  
 ე. თ.-სა. 27 არგანს; [ი] ე. თ.-სა. 28 [ი] ე. თ.-სა. 29 რა. 30 განმგეთ უხუცესი. 31 გავიდნენ.  
 32 მოძღვართ მოძღვარნი. 33 ჭყონდიდელი. 34 ამირსპასალარი. 35 ყოველნი. 36 ადგებიან. 37 მეფე.  
 38 მოძღვართ მოძღვარსა, კათალიკოზთა კვთ მოძღვართ მოძღვართა. 39 ჭყონდიდელსა. 40 ვერ-  
 ეინ. 41 ტაბაკს. 42 ტაბაკს. 43 ე. თაყ. სქოლიოში შეცდომით ქარაგმანად აქვს აღნიშნული — გნმეთ.  
 44 კოზმანჩქითა: ი. ჯ.-ს (ქართული ერის ისტ., V, გვ. 221) ტაბაკს... კოზმანჩქითა ქვემოთ „ჩი-  
 ლანი ზედ ისხდენ“-ის შემდეგ გადააქვს. 45 თვი. 46 თვლ მარგალიტისი. 47 მოლარეთუხუცესი;  
 ე. თ.-ლი ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 48 მიიღებს; ადგების; ადგების მიიღებს; ი. ჯავ. (ქართვ.  
 ერის ისტ., V, გვ. 221, სქ. 3) „მიიღებს“ ასწორებს ასე: „მიიღებს“. 49 ი. ჯავ.: „მიიღებს“ (იქვე).

აწ მანდატურთუხუცესი მივა და თავის<sup>1</sup> ადგილს ქვე დაჯდების. ამირე-  
ჯიბი<sup>2</sup> — მოძღვართმოძღვარსა, კათალიკოზთა<sup>3</sup>, კუონდიდელსა<sup>4</sup>, ამათ<sup>5</sup> წინ ტაბ-  
ლას დასდგენ და ზედ ტაბაკს<sup>6</sup> იგი დაუდგამს<sup>7</sup>; ეს ოთხნივე ადგებიან და თავ-  
მოდრეკით<sup>8</sup> გელთა<sup>9</sup> ტაბ[ა]კს<sup>10</sup> დასხმენ, ამირეჯიბს ეთაყვანებიან.

5 ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესსა ტაბაკს<sup>11</sup> ეჯიბი და-  
უდგამს; ადგებიან[...]<sup>12</sup>

განმგეთუხუცესი<sup>13</sup> მონაზონთ ოთხთავე სამ-სამის ჯამით, ეგრეთვე სამთა  
ვეზირთა, ითვალავს<sup>14</sup>; და მერმე ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი<sup>15</sup> დასხდებიან  
და მუქიფი ითვალავს<sup>16</sup> სხვათა ვეზირთა ორ[ა]დოლითა ჯამითა. პირის  
10 მწ[დ]ეს<sup>17</sup>, რაჲ<sup>18</sup> მეორეს ჰიქას გამოულებს მეფე<sup>19</sup>, ანუ მესამესა, სათვალავსა<sup>20</sup>,  
მიატანინებს<sup>21</sup>; და დაჯდების ამირეჯიბსა და განმ[გ]ეთუხუცეს[ს]<sup>22</sup> თანა<sup>23</sup>; და  
სამნივე ერთად დასხდებიან.

საწოლის მწიგნობარი მსახურთუხუცესი[ს]<sup>24</sup> გვერდით ზის.

და რაჲ<sup>25</sup> სუფრა<sup>26</sup> დაუფინონ<sup>27</sup>, გელისუფალნი<sup>28</sup> ესე, რომე ზემოთ დამი-  
15 წერია, ვინც სხედან მებაჯრეთუხუცესსა პირდაპირ, — ზარდახნის მწიგნობარი  
და მას<sup>29</sup> ქვემოთ მწიგნობარნი, — დასხდებიან პირისპირ.

და იქით სხუანი<sup>30</sup> გელისუფალნი<sup>31</sup> და გელოსანნი<sup>32</sup>, [სა]სახლის<sup>33</sup> დიდე-  
ბულნი<sup>34</sup> ჩასხდებიან.

სუფრის ბოლოს მერემეთუხუცესი და ფარეშთუხუცესი სხედან და მათ<sup>35</sup>  
20 ქვემოთ — მეჯინიბენი.

მაგრამ სუფრაზედ<sup>36</sup> ჰაშნაგირი ზე დ[გ]ას<sup>37</sup> ოქსინოსა ზედა<sup>38</sup> ცალკესა; იგი  
და<sup>39</sup> წინამდგომ[ნი]<sup>40</sup> ტახტსა ზედა<sup>41</sup> დგანან<sup>42</sup>. ჰაშნაგირს გელის<sup>43</sup> მანდილით  
ცოტა ჩამჩა აქვს; რაჲ<sup>44</sup> საკამალი წამოაყენონ, ჩამჩით ამოიღებს და გელსა<sup>45</sup>  
ზედა<sup>46</sup> დაისხამს და შეხერგტს; და ეგრეთვე ღვინოს<sup>47</sup>...

### [34]

25 ...[ა 7] პირმშობეა<sup>48</sup> მან<sup>49</sup> მიილო. და ოდეს აკურთხეს, არ მაგად აკურთხევი-  
ნეს. არ მოელის კათალიკოზსა<sup>50</sup>, რომე არავი[ს]<sup>51</sup> ქვეშეთ<sup>52</sup> შეიქმოდესო, ვარქვე  
და აცილნეს ორნივე კათალიკოზნი<sup>53</sup>, არა მე მმართველსო, არა მეო.

1 თვის: ე. თაყ. თ[ა]ვის 2 ი. ჯ. (ქართვ. ერის ისტ. V, გვ. 221 სქ. 4): [და განმგეთ უხუ-  
ცესი]. 3 მოძღვართმოძღვარსა, კათალიკოზთა] კ[ა]ზთა მოძღვართმოძღ[ვ]ართა. 4 კუონდიდელსა. 5 ამ[ა]თ.  
6 ტაბ[ა]კს. 7 დაუდგამს. 8 თვე მოდრეკით. 9 გელთა. 10 [ა] ე. თ.-საა. 11 ტაბ[ა]კს. 12 ე. თ.-ლი შე-  
ნიშნავს: „აქ ალბათ გამოტოვებულია ფრაზა: „და ეჯიბს ეთაყვანებიან“. 13 გ[ან]მგეთ უხუცესი. 14 ითვალ[ავ]ს,  
15 გ[ან]მგეთ უხუცესი. 16 ითვალ[ავ]ს. 17 მწ[დ]ეს; ე. თ.-ლი ასწორებს: „მწეს“; ი. ჯავ. (ქართვ. ერის ისტ.  
5 გვ. 221): „მწ[დ]ეს“. 18 რ[ა]ჲ. 19 მ[ე]ფე. 20 სათვალ[ავ]სა. 21 ი. ჯ. (ქართული ერის ისტ., V, გვ. 221)  
: + [მივა]. 22 გ[ან]მგეთუხუცესს: ე. თაყ. : + [ს]. 23 თ[ა]. 24 [ს] — ე. თ.-საა. 25 რ[ა]ჲ. 26 ი. ჯავ. (ქართვ.  
ერის ისტ., V, გვ. 221): „სუფრის ნიხი?“ 27 დაუფინონ. 28 გ[ელ]ის უფ[ა]ლნი. 29 გ[ელ]ს. 30 ს[ხ]ნი.  
ე. თა-ი: სხუანი. 31 გ[ელ]ის უფ[ა]ლნი. 32 გ[ელ]ოსანნი. 33 [სა] ე. თ.-[სა] ი. ჯავ. ასევე სტოვებს,  
ქართვ. ერის ისტ., V, გვ. 221) 34 დიდბ[ულ]ნი. 35 მ[ათ]. 36 ი. ჯავ. (ქართვ. ერის ისტ., V, გვ. 221;  
სქ. 8. „სუფრ[ო]ბ[ა]ზედ? პურობაზედ?“ 37 ზედას; [გ] ე. თ.-საა. ი. ჯავ. (ქართვ. ერის ისტორია, V  
1953, გვ. 221) ასწორებს, როგორც ტექსტშია. 38 ზ[ე]და. 39 და იგი; იე. ჯავ. (ქართვ. ერის ისტ., V  
გვ. 222) ასწორებს. როგორც ტექსტშია. 40 წინამდგ[ომ]ნი. 41 ზ[ე]და. 42 დგანან. 43 გ[ელ]ის. 44 რ[ა]ჲ  
45 გ[ელ]სა. 46 ზ[ე]და. 47 ქვემო აშმაზე ე. თ.-ლის ხელით ფანქართ მიწერილია: „აკლია ორი ფურცელი“.  
ამ ადგილას იგი გამოქვეყნებულ ტექსტშიც აღნიშნავს, „აქ ორი ფურცელი აკლია“-ო. 48 პირ-  
მშობ[ე]ა. 49 გ[ელ]ს. 50 კ[ა]ზსა. 51 არ[ა]ვი: სან-ის ნაცელად ე. თ. უმატებს: [ქი], ლექსიკონში კი საბა-  
ზე მითითებით განმარტავს, რომ „არავი[ქი]“ მღვდელმთავრის შესამოსიანო. 52 ქ-შე. ქარაგმის  
ქვემოთ მიწერილია ვინ-ი, ხოლო ბოლოში — თან-ი. 53 კ[ა]ზნი.

აწე ვიწყით შეკმაზვა<sup>1</sup> მეფისა<sup>2</sup> და ვთქვათ ვეზირობისა.

რაჲ<sup>3</sup> მეფე<sup>4</sup> შეეკმაზოდეს, ტაშტი მსახურთუხუცესმან<sup>5</sup> დაიპიროს, პირის მანდილი — მესაწოლეთუხუცესმა; წყალი<sup>6</sup> მოლარეთუხუცესმან<sup>7</sup> დაუსხას; ტანისსამოსი მსახურთუხუცესმან<sup>8</sup> ჩააცვას, ღილი მესაწოლეთუხუცესმან<sup>9</sup> შეუქრას; მუგლთ დაყრით ქუდი მოლარეთუხუცესმან<sup>10</sup> მიიღოს.

5

და თუ ვეზირობა იყოს, მათ<sup>11</sup> მოახსენონ ჭყონდიდელსა<sup>12</sup> და ათაბაგსა<sup>13</sup>, ამირსპასალარსა, [მანდატურთუხუცესსა]<sup>14</sup>, მეჭურჭლეთუხუცესსა<sup>15</sup>, მსახურთუხუცესსა<sup>16</sup> და ამილახორსა.

დაფინოს ორხოვა ფარეშთუხუცესმა, მომცრო და ზედ სასთაული<sup>17</sup> დაღვას — დაჯდეს მეფე<sup>18</sup> მას<sup>19</sup> ზედა<sup>20</sup>.

10

მოიღონ სუფრის ნობი და მომგრგვალებით დაფინონ<sup>21</sup> [მ] პირისპირ; თავსა<sup>22</sup> სუფრის ნობისასა<sup>23</sup> სელნი დადგან<sup>24</sup>.

მსახურ[თ]უხუცესმან<sup>25</sup> ბ[რ]ძანეთ<sup>26</sup> თქვას<sup>27</sup>.

ჯალაბი გაიყაროს.

ჭყონდიდელი<sup>28</sup> ნობთავე პირს მიბრუნდეს; ათაბაგსა, ამირსპასალარსა<sup>29</sup> 15. მოახსენონ<sup>30</sup>, მობრუნდენ; ეგრევე მეჭურჭლეთუხუცესი.

ჭყონდიდელი<sup>31</sup> მამა<sup>32</sup> არს მეფისა<sup>33</sup>, ათაბაგი ახ[ა]ლია<sup>34</sup>. ჭყონდიდელისა<sup>35</sup> მწიგნობრობა შემოსრულა<sup>36</sup>. არ[ს]<sup>37</sup> მწიგნობართუხუცესობა ჭყონდიდელისა<sup>38</sup>. გასულა ათაბაგი დიდი და საბატო და ძკრად ოდესმე იქმნების.

ჭყონდიდელს<sup>39</sup> ქვემოთ ნობთა ზედა<sup>40</sup> ათაბაგი და ამირსპასალარი და- 20 სხდენ.

ამირსპასალარი საბატო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა; და უმისოდ ქვეყანა<sup>41</sup> არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ<sup>42</sup> შეიწყალების<sup>43</sup>; და პატივი მისი და მანდატურთუხუცესისა სწორი არის, და ესეც იქნების, რომე ორივე ერთსა ქონდეს. და უფრო შანშეთ სახლისა არის, ესევე ორივე ჯელი<sup>44</sup> 25 ერთსა აქვს და თუ ორთა.

[60] მეჭურჭლეთა უხუცესი ძველი ვეზირი არის საბატო.

და ვინ ამ[ა]ს<sup>45</sup> იტყვს, მსახურთუხუცესი<sup>46</sup> მანაველი რუსუდან მეფეს<sup>47</sup> შეუყვანია სავაზიროსა, და ვაჩნაძე შეუყვანია.

აწე მსახურთუხუცესი მეჭურჭლეთუხუცესისა გვერდით ზის ვეზირობასა<sup>48</sup> 30 ზედან<sup>49</sup>.

1 ი. ჯავ. (ქართვ. ერის ისტ., V, გვ. 222) ასწორებს: „შეკმაზვა“. 2 მფისა. 3 რაჲ. 4 მფე. 5 მსახურთუხუცესმან. 6 წყლი. 7 მოლარეთუხუცესმან. 8 მსახურთუხუცესმან. 9 მესაწოლეთუხუცესმან. 10 მოლარეთუხუცესმან. 11 მთ. 12 ჭყონდიდელსა. 13 ათაბაგსა. 14 [მანდატურთუხუცესსა] (ი. ჯავ. ქართვ. ერის ისტ., V, გვ. 222). 15 [ს] ე. თ-სა. 16 [ს] ე. თ-სა. 17 სასთაული. 18 მფე. 19 მს. 20 ზა. 21 დაფინონ. 22 თავსა. 23 ნობისასა. 24 დადგან. 25 მსახურ[თ]უხუცესმან. [თ] ე. თ-სა. 26 [რ] ე. თ-სა. 27 თქვას. ე. თ-ს ასე აქვს: თქს. 28 ჭყონდიდელი. 29 ამირსპასალარსა. 30 მოხსენონ. 31 ჭყონდიდელი. 32 მამა. 33 მფისა. 34 [ა] ე. თ-სა. 35 ჭყონდიდელისა. 36 შემოსრულა. 37 [ს] ე. თავ-სა. 38 ჭყონდიდელისა. 39 ჭყონდიდელს. 40 ზა. 41 ქვეყანა. 42 სამამულოდ. 43 შეწყალების. 44 ჯელი. 45 [ა] ე. თ-სა. 46 [უ] ე. თ-სა. 47 მეფეს. 48 ვეზირობასა. 49 ზედან.

ამილახორსა მათ<sup>1</sup> უკანით<sup>2</sup> ვითა ზესკაში უთქს და ვეზირობა ესმის; და იგი არას იტყვს, რასაც არა ჰკითხვენ; და რაჲ<sup>3</sup> [ჰ]კითხონ<sup>4</sup>, მაშინღა<sup>5</sup> პასუხს იტყვის.

[38]

საწოლის მწიგნობარი ჰყონდიდლისაკენ<sup>6</sup> დგას, კედლის ძირსა; საწერელი<sup>7</sup> აქვს თავისი<sup>8</sup>, ამირეჯიბი—შუაზედ. ამილახორი ცალკე დგას და გელთა<sup>9</sup> არგანი აქვს<sup>9</sup>.

მესაწოლეთუხუცესი სალაროს<sup>10</sup> კარის<sup>11</sup> გამოსავალსა<sup>12</sup> დგას, გარეთ, მეფის<sup>13</sup> ზურგით. მოლარეთუხუცესი სალაროს<sup>14</sup> კართა<sup>15</sup> შიგან<sup>16</sup> დგას, გამოსავალსა<sup>17</sup>.

10 და მერმე, ვინც უნდა[თ]<sup>18</sup>, — მებაჭრეთუხუცეს[ს]ა<sup>19</sup>, განმგეთუხუცეს[ს]ა<sup>20</sup>, საჭურჭლის ნაცვალსა<sup>21</sup>, მესტუმრესა, [60] ზარდახნის მწიგნობარსა, — და ვინც ატელისუფალნი<sup>22</sup> სამოციქულოდ<sup>23</sup> უნდათ, შეასხმენ და გაგზავნიან<sup>24</sup>.

ეგრეთვე მწიგნობარს<sup>25</sup> ჰყონდიდელი<sup>26</sup> გარდასცემს და ასწერენ. და იურვიან, რაც სასაურვო<sup>27</sup> იყოს.

15 საწოლის მეკრე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კართთ, ან გამოუხშავს<sup>28</sup>; გელთა<sup>29</sup> არგანი<sup>30</sup> აქვს; ქვე ზის; და ვისცა უბ[რ]ქანებენ<sup>31</sup>, შემოიყვანს.

მერიგე შორსა<sup>32</sup> დგას და მანდატურნი გარეშემო, შორს<sup>33</sup> დგანან<sup>34</sup>; და ვისცა არ უბ[რ]ქანებენ<sup>35</sup>, არვის მიიყვანენ<sup>36</sup> სიახლოეს.

[39]

20 აწ პირველ<sup>37</sup> ხოლო<sup>38</sup> ღმრთის<sup>39</sup> გამს<sup>40</sup> პატივი, ვინათგან<sup>41</sup> „უქვე არათუ მან<sup>42</sup> აღაშენოს სახლი<sup>43</sup>, ცუდად შერებიან მაშენებელნი<sup>44</sup> მისნი“<sup>45</sup>.

საწოლისა ღმრთისმშობელი<sup>46</sup> თვთ საწოლსა სვენებია და მის წინაშე<sup>47</sup> მისთა მვედრებელთაგან<sup>48</sup> ვინთების სანიაღ[ა]გო<sup>49</sup> სანთელი და კანდელი, მცველი მისი მესაწოლე არის, იგივე რომელი<sup>50</sup> წინამწოლი არის მეფისა<sup>51</sup>.

25 ძელი ცხოვრებისა<sup>52</sup> ველსა კარვით<sup>53</sup> დგას; და კარავი<sup>54</sup>, განალამცა<sup>55</sup>, სეფე იყო.

ეკლესია კარვისა<sup>56</sup> და სხუანი<sup>57</sup> ხატნი პა<sup>58</sup>...

1 შოთ. 2 უკანით. 3 რაჲ. 4 [ჰ] ე. თ-საა. 5 მაშინღა. 6 ჰყონდიდლისაკენ. 7 თვისი. 8 გელთა. 9 აქვს. 10 სალაროს. 11 კარის. 12 გამოსავალსა. 13 მეფის. 14 სალაროს. 15 კართა. 16 შიგან. 17 გამოსავალსა. 18 [თ] ე. თ-საა. 19 [ს] ე. თ-საა. 20 განმგეთუხუცესა. ე. თ-ს აქვე „განმგეთუხუცესსა“, მაგრამ არა აქვს აღნიშნული, რომ „ს“ აღდგენილია. 21 საჭურჭლის ნაცვალსა 22 ტელისუფალნი. 23 სამოციქულოდ. 24 გაგზავნიან. 25 მწიგნობარს. 26 ჰყონდიდელი. 27 სასაურვო. 28 გამოუხშავს. 29 გელთა. 30 [ა] ე. თ-საა. 31 უბ[რ]ქანებენ. 32 შორსა. 33 შორს. 34 დგანან. 35 უბ[რ]ქანებენ; „რ“ ე. თ-ს აღდგენილი აქვს, აღდგენის ნიშნის გარეშე. 36 მიიყვანენ. 37 პირველ. 38 ხოლო. 39 ღმრთის. 40 გამს; ე. თ-ლი ასწორებს როგორც ტექსტშია. 41 ვინათგან. 42 მან. 43 სახლი. 44 მაშენებელნი. 45 ე. თ-ლი წინადადებას, რომელიც ბრძკვალეშია, სქოლიოში უკეთებს ასეთ შენიშვნას: „ფსალმუთა“, 126, 1. 46 ღმრთის მშობელი. 47 წინაშე. 48 მვედრებელთაგან. 49 სანიაღგო; ე. თ-ს „ა“ აღდგენილი აქვს აღდგენის ნიშნის გარეშე. 50 რომელი. 51 მეფისა. 52 ცხოვრებისა. 53 კარვით. 54 კარავი. 55 განალამცა. 56 კარვისა. 57 სხუანი. 58 ქვემო აშიაზე მარცხნივ ფანქრით მიწერილია: „35 გ.“, მარჯვნივ — „აკლია“. გამოქვეყნებულ ტექსტში ამ ადგილზე ე. თ-ს უწერია: „შემდეგ აკლია“.

## РАСПОРЯДОК ЦАРСКОГО ДВОРА\*

### [1]

Мсахуртухуцесу подает из со-  
кровищницы и постилает глава хра-  
нителей сокровищницы; мсахурту-  
хуцес кланяется ему.

В день начала нового года царь  
ником не облачается, кроме как  
главой охотников, который облача-  
ет его в желтый кафтан с коротки-  
ми рукавами, не очень широко ото-  
роченный по вороту мехом и по-  
крывает ему голову высоко вздыб-  
ленной, остроконечно сшитой шап-  
кой доброго бобра.

Сажают его перед винохрани-  
лищем на высокий стул, ставят пе-  
ред ним стол и кладут перед ним  
вареную голову вепря.

Перед тем, в винохранилище  
же, в его стороне, поодаль, раньше  
салятся глава портных и лесники.  
А главы кувшинников стоят; пот-  
чуют и их и садятся на том же ме-  
сте, где становятся. То же и с охот-  
никами.

Обер-камергеру глава казнохра-  
нителей докладывает и стелет (ко-  
вер). Обер-камергер ему кланяет-  
ся. В день начала нового года царь  
ником не наряжается, кроме того,  
что обер-егермейстер, облачившись  
в желтый кафтан с короткими ру-  
кавами, обшитый желтоватым ме-  
хом не особенно широко, надевает  
ему на шею наплечник из хороше-  
го соболя и на голову — высоко  
вздымающуюся шапку с редкими  
вышивками. Сажают обер-егермей-  
стера перед сосудом вина на вы-  
сокий стул; ставят перед ним тра-  
пезу и кладут ему вареную голову  
кабана. Перед этим близ сосуда  
для вина, в его сторону, поодаль  
раньше рассаживаются глава порт-  
ных и лесничие, а кравчие с (сво-  
им) главою стоят. Оглядывают их,  
и они садятся в тех местах, где  
стояли. То же самое и с егерями.

### [2]

С этого времени, с начала года,  
до федерова дня {они<sup>1</sup> при дворе}.  
Глава охотников приносит шаш-  
лык, отступает назад же и спра-  
шивает: «Они» т. е. охотники (см. предыду-  
щий §., конец I параграфа) -

С того же начала года до дня св.  
Феодора обер-егермейстер (ежед-  
невно) получает шишлык, потом  
становится и спрашивает: «Завтра  
куда направятся на понски?». Царь  
изволит сообщить, куда ему

\* პირველ სვეტში ჩვენს თარგმანში, მეორეში — ექ. თაყაიშვილისა.

шнвает, в какой стороне завтра будут колядовать. Царь повелит, где ему угодно, и жалует ему стакан и шашлык; тот съедает и выпивает вино, идет туда же и садится на свое место.

угодно, жалует ему стакан. и он ест<sup>1</sup>.

[3]

Теперь скажем о богоявлении, великом празднике.

Полагается, чтобы, сколько ни есть христиан, все шли туда, где находится царь.

Подвизывается большое знамя и впереди — литаврщики; и поднятое знамя, конечно, — впереди, затем — крестоносец, в облачении и с животворящим крестом в руках.

И, освятив воду, так же идут обратно. Прибудет царь в церковь и литаврщики не бьют уже больше в литавры, и знамя стоит у церковных дверей.

Царь, выйдя из церкви, идет со знаменем и становится там же, у входа в дверь, внизу.

Дарбазоба (= приему) быть, как царь пожелает, большим порядком, либо малым, по существующему правилу.

Теперь скажем о Богоявлении, великом празднике. Полагается, что все христиане, сколько бы их ни было, идут к царю, где бы он ни был. Прибывают большое знамя, впереди (идут) барабанщики; знамя конечно развевается впереди, за ним крестоносец в облачении с Животворящим Древом в руках. И, когда освятят воду, в том же порядке возвращаются в церковь. Царь входит, и барабанщики перестают бить в барабаны, а знамя остается у дверей церкви. Когда царь выходит из церкви, он шествует (во дворец) со знаменем, и опять-таки знамя ставится у выходных дверей. Высочайший приём происходит по положению, большой или малый, как угодно будет царю.

[4].

Это выше мной упущено. При дарбазоба (=приёме) амилахор опоясан мечом; он стоит, где покнется животворящий крест, одной пядью сзади.

Когда наступит время ему сесть, да передаст меч доброму оруженосцу и тот повесит его себе через плечо; и один придворный чин одет в белейшую кольчугу; стоят они за спиной.

Выше я упустил следующее: При высочайшем приеме мечом опоясан обер-шталмейстер. Он стоит на расстоянии одной ступни сзади, за местом, где пребывает Древо Жизни. Когда наступает время и ему нужно сесть, он передает меч

<sup>1</sup> В оригинале: жарит шашлык, выпивает вино и тотчас уходит и садится на свое место.



хорошему оруженосцу, и тот перевешивает его через плечо. И один из камер-юнкеров одет в панцырь снежной белизны. Они (камер-юнкеры) стоят сзади.

[5]

Царь Георгий, отец Тамары, сделал, оказывается, из самого серебра по образцу саламасурских, — кольчуг и ее и одевают.

Амилахор садится на свое место.

И когда крестоносец унесет животворящий крест, он же стоит (кто? — И. С.) и отдает приказ поставить царский лоток.

Еще царь Георгий, отец Тамары, панцырь сделал целиком из серебра по примеру Салманасара (?), и камер-юнкеры надевали его. Обер-шталмейстер садится на свое место, и когда крестоносец уносит Древо Жизни, он встает и тогда отдает приказание, чтобы подали царскую трапезу.

[6]

Пасхальное чтение — [дело] крестоносца и протоиерея, прочих книжников, хороших чтецов.

Чкондидел [поздравляет с праздничным приношением] царя и секретарь опочивальни — [чкондидела], секретарь оружейной палаты [— секретаря опочивальни].

Пасхальное чтение — дело крестоносца, протоиерея и прочих ученых, хороших чтецов. Чкондидеу читает царю, дьяк спальни читает дьяку оружейной палаты.

[7]

На пасху амирспасалара [положено поздравлять с приношением] амилахору; амилахора — главе оруженосцев; главу оруженосцев — главе оружейной палаты.

Мандатуртухуцеса — ампрэджибу; ампрэджиба — гостинишку и распорядителю.

Мечурчлетухуцеса — нацвалу по казнохранилищу; нацвала по казнохранилищу — мукифу [казнохранилища].

Мсахуртухуцеса — главе спальников; главу спальников — главе хранителей сокровищницы; главу

На Пасху генералиссимус (принимает поздравление) от обершталмейстера; обершталмейстер от главы оруженосцев; глава оруженосцев от главы постельничих; глава мандаторов от главы привратников; глава привратников, от гостинищика и распорядителя; глава заведующих кладовыми от управляющего кладовыми; управляющий кладовыми от «мукифа»; оберкамергер от главы постельничих; глава постельничих от главы казнохранителей; глава казнохранителей от казнохранителей; отведчик вина

хранителей сокровищницы — хранителям сокровищницы.

Личного [царского] кравчего [...] главу кравчих — мукифу винохранилица; главу управителей — мукифу управительской; главу управительской — главе мисников; главу мисников — нацвалу по коневодству.

и обер-шенк от «мукифа» погребя; глава распорядителей от «мукифа» распорядительного двора; глава распорядительного двора от главы посудников; глава посудников от заведующего стадами.

[8]

Чкондидел по понедельникам садится в просительном дворе, вершит суд и расправу по делам сирот, вдов и потерпевших насилие жалобщиков и всякий [...] секретарь опочивальни сидит рядом с ним; посылает секретаря оружейной палаты и из его уст выслушивает доклад, кто в чем терпит. А [если] чего не удастся по его докладу уладить, встанет и, когда будет время, сам придет и тогда займется тем, какую кто неправду терпит; не отступится, не уладив.

Чкондидец по понедельникам заседает в судилище<sup>1</sup>; судит дела сирот, вдов и потерпевших от насилия жалобщиков. И все дьяки спальни присутствуют, и он посылает дьяка оружейной палаты; у кого какое дело, докладывает его устами. А кто его устами что-либо не устроит, поднимается и в положенное время сам является, и тогда чкондидец разбирает, кто какую несправедливость терпит, и не оставляет, пока не разберет.

[9]

Гелати исключая, храмы и прочие монастыри и церкви, священники и монахи, и какие ни есть церковные чины, — все принадлежат к ведомству чкондидела и секретаря опочивальни.

Чкондиделу положены приставниками казначей и эджиб, остальные положены от дарбази (=двора).

Он вхож и в казнохранилище и, поскольку он есть отец царю, без него не решится никакое дело.

Секретарю опочивальни положен приставником казначей.

Кроме Гелати, храмы, другие монастыри и церкви, священники и монахи и какие ни есть церковные чины — все находятся в ведении чкондидца и дьяка спальни. Чкондидцу в качестве адъютантов полагаются заведующий кладовой и привратник, остальные — от двора. Он имеет доступ в казнохранилище и, так как он (духовный) отец царя, никакое дело без него не решается. Дьяку спальни полагается в качестве адъютанта заведующий кладовой. Чкондидцу еже-

<sup>1</sup> Буквально во дворе ходатайств.

Каждый день пять листов бумаги — чкондиделу, три листа — секретарю опочивальни, два листа — секретарю оружейной палаты и по одному листу — прочим секретарям. Когда испишут их и казначею на шею сумой...

дневно полагается пять листов бумаги, дьяку спальни — три листа и дьяку оружейной палаты — два листа, а остальным дьякам — по листу. Когда они это испишут... (Е. Т. замечает: «Тут недостает пять листов»).

[10]

...Возьмет счет [...].  
хотя бы ни в чем не провинился, и тогда одного хлебника исправит обрить, — некоторых и неповинных исписал обрить, — но, если не провинился, почему не довольно с него битья. Если же нет, — обнаружится у него краденое, — конечно обреет.

...Принимает счет; если даже ни в чем не согрешил и в том случае одного хлебопека приготовляет к бритью. Иные пишут: «обрить и неповинного!». Но если он не провинился, почему не довольствоваться битьем! В противном случае, если обнаружится у него краденое, конечно, он его обреет.

[11]

С виноградниками так обстоит и они — под рукой мандатуртухуцеса.

Надсмотрщиком работы он дает приказ быть мандатуру и велит выписать наряд, указывает, с такой-то, мол, местности пригоните рабочих.

Отправляются мандатур и один кравчий, назначенный главой кравчих, работают; так же и сборщики вина.

Мандатур бывает один.

Дела о виноградниках обходятся так: они находятся в ведении главы мандаторов. Он дает приказ мандатору заведывать работами и делает распоряжение написать открытый лист, указывает, чтобы привели в качестве рабочих жителей такого-то места. Мандатор и один кравчий, назначенный обершенком, отправляются, работают и (когда созовут) сборщиков винограда, к ним назначается один мандатор.

[12]

Амирэджибу повсюду открыт путь по делам, где бы царь ни находился, в сокровищнице ли, в опочивальне ли, в казнохранилище ли, — он всюду вхож и везде печется [о делах], кроме как если царь не облачен; [тогда] больше печутся мсахуртухуцес и его подначальные, однако не допускать амирэджиба и им не подобает.

Глава привратников везде имеет доступ к царю по делам, где бы он (царь) ни находился, в сокровищнице ли, в спальне, в кладовой, он всюду вхож и везде докладывает о делах, если только царь в наряде. Обер-камергер и его поддомственные больше имеют доступ по делам, но и они не вправе не допустить главу привратников. И

А когда облачится и выйдет, попечение и всякое поднесение даров по его части, вплоть до вечернего звона.

Приставником амираджибу положен мандатур же.

Живое сдается на руки мукифу, а как отсекут убойному животному голову, сколь бы много ни забрили, одна говяжья лопатка, — если одно зарежут, одна же лопатка, — гостиннику, а в воскресный день — один кабиц (=мера) муки и одно забитое животное. И сколько ни придет пеших подносителей и книжников, он их кормит.

когда царь нарядится и выйдет, всякого рода доклад по делам и подношения даров совершаются им. До вечернего звона адъютантом при главе привратников состоит мандатор.

Сколько бы ни было убоя, одно плечо, и если зарежут одну корову, и в том случае одно плечо составляет долю гостинника в воскресенье, и кроме того, муки один «кабиц» и одно убойное животное. Он кормит всех пеших подносителей даров и книжников, сколько бы их ни явилось.

### [13]

Грамоту кому пожалуют, после того как покончено будет со мздой чкондиделу и секретарю опочивальни, берет свою написавший и тогда лишь тот, для кого она написана, дает гостиннику.

Мзда за грамоту положена мандатуртухуцесу и амирспасалару равная, гостиннику — меньшая, и распорядителю; что поменьше того, следует и достается мандатуре, полагаясь от него [получающего грамоту или из доли распорядителя?].

Мандатуров имеется триста домов по эту и по ту сторону [Лихских гор, т. е. в Западной и Восточной Грузии]: трое — азнауры: Икункелидзе, Шеракидзе и Джарназде; остальные все — крестьяне.

О получении [мзды] главой управителей написано мной выше.

В ведении главы мисников входят: грецкие орехи, постное масло, соусы, маринады, удой, известковый мастер, сухая рыба, сли-

Кому бы ни пожаловали сигель, писец его имеет право получить должное ему после того, как выдана будет мзда чкондидцу и дьяку спальни, и тот, для кого сигель написан, лишь тогда обязан дать вознаграждение гостиннику, когда отрежут голову убойному скоту, оставшийся в живых убойный скот пусть поручат мукифу<sup>1</sup>.

Мзда за сигель полагается равная главе мандаторов и генералиссимусу, гостиннику и распорядителю меньше. Излишек от него следует мандатору и достается ему; он его от распорядителя должен получить.

Мандаторов три дома по сю и по ту сторону (Лихских гор). Все трое они азнауры (дворяне): Икун-

<sup>1</sup>Эта фраза, вероятно, попала сюда из другого параграфа. Ей здесь не место. (Это свое замечание Е. Т. в корректуре вычеркнул; в настоящем издании наши слова «когда отрежут... мукифу» перенесены в § 12 — И. С.).

вовые подливки, горох, все буйволятницы, кухонная палатка и несеребряная посуда, медная и деревянная.

келисдзе, Шеракисдзе и Джарнасдзе; остальные все крестьяне.

О получении (мзды) главою распорядителей мною написано выше. В заведывании главы посудников находятся: орех, масло, соусы, соленья, молочное, заведующий известью, сушеная рыба, алыча, горох, все служанки доющие буйволиц, палатка для кухни и утварь не из серебра, медная и деревянная.

[14]

Теперь скажем, мсахуртухуцес — визирь и в его ведении состоят: сокровищница, опочивальня, глава спальников, глава хранителей сокровищницы, глава служителей, глава цицхов, глава фруктошников. По опочивальне и сокровищнице, пока царь облачится, попечение и приношения подлежит им — мсахуртухуцесу, главе спальников, главе хранителей сокровищницы.

Приняв поклонение мсахуртухуцеса, царю надлежит пожаловать ему перстень с драгоценным камнем.

А приставник положен и главе спальников.

Печать прикладывается так: большая печать для грамот, та, что разрешительная печать, ею печатали; и золотая чаша к ней стоит рядом; запечатленная туирита (ჭუბობთა) штамп, (чекан, слепок) (?) вздета на руку главы хранителей сокровищницы; глава хранителей сокровищницы [...] коробщику, хранитель сокровищницы берет и глава хранителей сокровищницы открывает, наливает в чашу воду; у него две непродырявленные му-

Теперь мы скажем об обер-камергере. В ведении визирей (в рукописи ვიზირთა = визирей; Е. Т. исправил ვიზირთა = есть визирь — см. сноску 3 в груз. тексте; однако перевод этого места сделан по тексту рукописи — И. С.) и его находятся: сокровищница, спальня, глава постельничих, глава казначеев, глава служителей, глава дворников<sup>1</sup>, глава фруктошников. Дела спальни и гардеробной до облачения царя находятся в их же ведении. Когда царь принимает всеподданнейший<sup>2</sup> подношения от обер-камергера<sup>3</sup>, главы спальников (и) от казнохранителя, полагается, чтобы царь пожаловал им перстень с драгоценным камнем.

Адъютант полагается и при главе постельничих.

Печати налагаются так: большая печать для сгделей, которая назы-

<sup>1</sup> Цицхвт = ухуцеси.

<sup>2</sup> Дословно: земнопоклонный Е. Т. в корректуре опечатка: землетепоклонный. — И. С.: всеподданнейший] челобитием. Н. Марр.

<sup>3</sup> обер-камергера] старейшего из слуг. Н. Марр.

лячи подковы, надо их подклады-  
вать снизу.

А как приложат печать, храни-  
телю сокровищницы — два дуката,  
коробщику — один дукат; это дает,  
чья будет грамота.

Приложив печать, секретарь  
выносит с собой и уходит.

А о вручении грамоты написано  
мною выше.

ается разрешительною, прилага-  
ется. Золотая чаша с печатью на-  
ходится при нем (царе).

Чаша запечатана свинцом. Печать для нея после запечатания висит на руке у главы казначеев. Печать снимает глава казнохранителей. Хранитель сокровищницы берет надсмотрщика над ларчиком, и глава казнохранителей снимает печать с чаши (и) наливает воду. У него две непросверленные подковы для мула. Надо, чтобы он приложил внизу. (За это дело) два дуката полагается казнохранителю, один хранителю ларчика. Это дает тот, кому принадлежит сигель. Дьяк скрепит печатью, возьмет (в корректуре: возьмем. — И. С.) с собою и выйдет (к собственнику сигеля). А вручение сигеля я написал выше.

[15]

Овцы все и шерсть в руках же  
мсахуртухуца.

Мул с сикистром, так убранный:  
арчак, изящно украшенный, око-  
панный, и мулячий ожерелок и зо-  
лоченый колокольчик, и шитое  
бархатное покрывало, узда, сплошь  
усеянная драгоценными камнями.

Большой ковровый баул, в ко-  
тором должны лежать один неболь-  
шой наилучший версистый ковер,  
один тюфяк, одна простыня (сун-  
дуз) и одна подушка, — это в од-  
ном тонком парчевом чехле и та-  
ковой должен лежать в ковровом  
бауле; и одна кожа и той пусть  
перекроют, накроют тем шитым  
покрывалом и привычат красной  
хлопчатой тесьмой.

И есть семьсот домов спальни-

Все овцы и шерсть находятся в  
заведывании обер-камергера. Мул,  
покрытый «сикистром», наряжен  
таким образом: седло шегольски  
убранное и усаженное драгоценны-  
ми камнями, повода и бубенчики  
на шее мула золоченые, шитый  
бархатный чепрак, узда часто уса-  
женная драгоценными камнями,  
большая ковровая переметная сум-  
ка (мапраш), в которой должны  
находиться один небольшой ковер  
лучшего сорта, один тюфяк,  
одна простыня (сундузи) и одна  
подушка. Все это помещается в сет-  
ке из тонких ремней и в таком по-  
ложении оно должно лежать в пе-  
реметной сумке (в мапраше); и  
еще должна быть шкура, ее накрыва-  
ют сверху, и все это покрывают  
упомянутою выше вышитою попо-

ков; и крестьян восемь домов, а все остальные — азнауры.

Как выступит царь, все семьсот, вооруженные копьями следуют за этим сикистроном мула.

И сикистрон движется перед сокровищницей.

И одна семерка других постельных мулов, красиво же убранных, и она идёт перед сокровищницей, позади сикистрона.

Предводительствует глава клади, а сикистрон и спальники идут впереди.

ною и перевязывают ремнем из красной ваты.

Спальников 700 домов. Из них крестьян 8 домов, остальные все азнауры; и все 700 пиконосцев следуют за мулом — «сикистроном», когда царь выступает. (До того времени) мул-сикистрон ходит перед сокровищницей. Есть еще один мул-лошак для постели, так же красиво убранный, но и он перед сокровищницей ходит позади «сикистрона». Начальник выюков предводит, и «сикистрон» и постельные идут впереди.

[16]

Вечером кравчий приносит небольшую чашу (ᠭᠤᠪᠪᠦ) с сосудом или лотком со льдом, насыпает на нее лед и в руках у него багдадский платок. И если царь ночью возжаждет, пусть велит, чего желает. Что останется, забирают предлежащие и дверная стража, и дверник опочивальни.

Утром, как выйдет царь из опочивальни (у главы служителей) [...] ручные коврики, свечи, фонарь, факел. И как уберут лоток [со льдом?], одеты ли поверх чувяк туфли или пампуш, сбрасывает с них пампуши у стены, либо служитель расстегнет и сохранит ему, а он проходит на тахту (= диван). У него или малое приношение из Гареджи веник, или, если его не будет, длинный платок и он прибирает перед царем; а прочие ковры прибирают служители — они имеют овчинный веник с рукояткой.

Так же и во время фруктового пиршества, когда убирается тахта (= сидение), он состоит при этом: расстилание ковров шатер, кибит-

Вечером виночерпий берет небольшую чашу с холодильным сосудом или с подносом, при чем сверху (на подносе) насыпает лед, и в руках у него багдадское полотенце. Если царь почувствует жажду ночью, изволит требовать, что хочет. Остаток берут предпостельники, дворцовая стража и страж у дверей спальни.

Утром, когда царь выходит из спальни, у главы служителей имеются наготове коврики, свечи, фонарь и светильник. На ногах у него (главы служителей) поверх кожаных чулок надеты или деревянные башмаки (ᠰᠠᠷᠮᠦᠨ) или сапоги. После того, как уносят поднос, он снимает сапоги (ᠬᠠᠵᠤᠯᠠᠭ), которые были надеты поверх кожаных чулок, или же их снимает и хранит служитель. У него (главы служителей) должен быть в руках или малый дар (веник) из Гареджи (в корректуре опечатка: Гареджи. — И. С.), или, если того не будет, — длинное полотенце, и им он нарядно убирает трон царя. Другие ков-

ка, накидка, — это и уборка этого на его обязанности как его научат.

ры убирают служители<sup>1</sup>. У главы служителей есть веник с ручкой из бараньей шкуры. И равным образом, когда убирают трон при аудиенции «(хилоба)», и тогда он присутствует (и действует), как ему укажут. На его обязанности растилать (ковры), разбивать шатры, царскую ставку и палатки и убирать их.

[17]

Если за пиром застигнет ночь, свечи с подсвечниками и кожаными подстилками к ним находятся в своих, по принадлежности, службах и глава служителей приносит их, устанавливает и размещает по местам перед визирями. А над столом бывает круг для возжигания факелов с салом или льном (=льняным маслом); кожевники и кладовщики принимают сало, они отпускают его и на мыло, и для факелов; а если сала не будет, пусть забирают в городе льняное масло и делают факельные круги из него. И факелов надо шесть, а то и до десяти, с длинными рукоятками; по одному у каждого факельщика, и корзина с кругами стоит у него внизу, и он имеет деревянный прут с раздвоенным острием, и, как горит, подкладывает по одному.

А когда станут расходиться, два факела, предшествуют чкондиделу и по одному — трем визирям, а прочим никому. И они дают служителям еды и вина.

На фруктовом [лотке] должна лежать ореходавка: головки с выемками, сделанные наподобие щипцов с таким расчетом, чтобы края сходиться вместе, как у клещей;

Если за пиром застанет царя ночь, свечи с подсвечниками и с их настильниками находятся в соответственных службах, принимает их глава служителей, выставляет и распределяет по своим местам перед визирями. Плошки светильников для трапезы наполнены салом или маслом<sup>2</sup>. Кожевники и заведующие посудой принимают сало, и они выдают его и для (приготовления) мыла и для светильников. Если не будет сала, пусть покупают из города льняное масло и тем наполняют плошку светильника. Светильников нужно иметь шесть или до десяти с длинными руками. Каждый, носящий светильник, пмет по одному светильнику, и внизу лежат у него в корзине деревянные:

<sup>1</sup> У него: (завы служителей)... другие ковры убирают служители] У служителя тогда (должен быть) или малый дар из Гареджи, или, если того не будет, длинное полотенце, и его нарядно постигает перед царем, а (другие) служители нарядно стелят другие ковры (Е. Т. — первоначальный вариант. Остальной частью этого § в корректуре нет — И. С.).

<sup>2</sup> ჭებოძო В грузинском тексте Е. Т. исправляет на ზღობოძო, т. е. льном. — И. С.



спаружи, на толовках. должно сидеть по драгоценному камню; и, конечно, золотая; а задняя часть — это круглая ручка. И главе фруктовщиков следует положить ее на фруктовый латок, деревянный, а не серебряный. И как мсахуртухуес шейный платок [...] потом пусть ее положит и фруктовщик или хранитель [ореходавки?] колят ею орехи, сыпят на лоток, на котором лежит та ореходавка.

На шицвах обязанность: топить баню, мести дом, колоть дрова, разводить огонь, носить воду в сокровищницу, савазиро и, когда царь в бане; шицхам подлежит домовая кладовая.

Велик мечурчлетухуес, до начала атабагства он четвертым визирем [был, и в его ведении] состоит: старые города, купцы, товар, какой есть царский, куда бы или откуда бы он шел; и какая золотая или серебряная посуда, не надобная сокровищнице для повседневного употребления и лежащая увязанной в сокровищнице. — прочая казна и не предназначенная для вина посуда, золотая и серебряная, китайская (-фарфоровая) и кашанская (= из Кашана, муравленая фаянсовая), — вся что лежит и стоит в казнохранилище, нацвал по казнохранилищу, мукиф, мушриб, городские эмиры, городские казнохранители и казнохранители, пребывающие в самом дарбази (= при дворе, во дворце), принадлежат к его ведомству.

Ему положен приставником казнохранитель.

И ему следуют также прочие, помимо города, мзда и вознаграждение за исправления должности,

щипцы, и когда сгорает одна, кладет другую. Когда же расходятся, два светильника носится перед чкондидцем и по одному перед тремя визирями и больше ни перед кем. И они дают служителям кушанье и вино.

На подносе для фруктов должны лежать щипцы (В подлиннике описка: щипцы, — И. С.) для орехов; концы щипцов сделаны, как у клещей, именно выдолбленные так, чтобы выемчатые концы сходились вместе как у клещей. Над каждой головкою клещей извне должен быть всажен один драгоценный камень, и, конечно, в золотом гнезде. Задняя сторона ручки круглая. Глава фруктовщиков кладет его на поднос для фруктов. Поднос деревянный, но никак не серебряный. Глава служителей, надев на шею фартук, ставит поднос, и заведующий фруктами или казнохранитель ломает орехи и кладет на блюдо, на котором лежат щипцы для орехов.

На обязанности дворников (?) (шицхов) лежит: топить баню, мести дом, рубить дрова, разводить огонь, носить воду в казнохранилище и в гардеробную (?). И в то время, когда царь изволит находиться в бане, кладовая бани находится в ведении шицхов.

Глава заведывающих кладовыми — лицо важное. До появления должности атабага он был четвертый визирь. В его ведении находятся: строевой лес, города, купцы, царские товары, какие куда-либо вывозятся или привозятся, и вся золотая и серебряная посуда кладовой, которая не предназначена для постоянного употребления, и

и они равны мсахуртухуцесским, как равны амирспасаларские и мандатуртухуцесские.

Мушриб [ведет счет] ценностям и покупкам, какие поступят из города. И пряности, мастика и постные приправы, сумах на потребу, — о том также ведает мушриб и по счету отпускает главам [служб].

лежит в кладовой в узлах; кроме того всякий товар золотой или серебряный и вся посуда из китайского и кашанского фаянса, которая не предназначена для вила, и лежит или стоит в кладовой. Ему же подведомственны управляющий кладовой, мукиф, мушриб, городские эмиры, заведывающие кладовыми в городах и даже заведывающие кладовыми во дворце. Адъютантом при нем состоит заведывающий кладовой. Мзда и судебная пошлина вне городов также принадлежит ему. Он равен главе служителей так же, как равен генералиссимусу и главе мандаторов.

Мушриб ведает утварью, которая поступает с городов и всем, что поступает путем купли, пряностями, мастаком, постными приправами, потребным тутубо и отчетность по ним дает главе заведующих кладовыми.

[18]

Военные походы и военный совет в руках амирспасалара; когда бывает совет, раньше него никто не высказывается.

Амилахор является советником амирспасалара и к его ведомству принадлежит также глава оруженосцев.

Глава оруженосцев и оруженосцы, и поясные, и все состоящие по конюшенному ведомству, находятся под рукой амилахора.

Когда царь сидит на коне, кого [амилахор] представит, кто бы тот ни был, допустит к поклону, будет чье подношение, поднесет: [если] его когда не будет, равно же, подобным же образом представят, а также и подношение поднесут [его подчиненные?].

Военное дело. Управление по военному делу находится в руках генералиссимуса. Раньше него никто не высказывается. И когда происходит заседание визирей, шталмейстер является визирем генералиссимуса и подведомственного ему главы оруженосцев. Ему подчинены: глава оруженосцев, оруженосцы, заведующий доспехами. Все состоящие на службе по конюшенной части находятся в ведении шталмейстера. Когда царь сидит на коне, то кого изволит удостоить высочайшей беседой, кто бы он ни был, его представляет генералиссимус. Он же подносит подношение чье бы то ни было. В отсутствие генералиссимуса ему равные точно так же устраивают аудиенцию и под-

Положена [амилахору] верховая лошадь для выполнения распоряжений, какие амирспасалар будет отдавать при нем по военным делам. И он [амилахор], и глава служителей, и состоящие при них амирчухч и амирчкар, и главы табунщиков стоят впереди, вдали, да и на ходу то идут впереди.

О том, как садиться, и прочих правилах написано нами выше.

Амилахор, глава оруженосцев, глава и секретарь оружейной палаты раз в год входят в оружейную палату и секретарь оружейной палаты делает опись, они производят счет и он кладет его в счетный короб. Как опишет на начало года все, кроме одних носильных доспехов, — все прочие доспехи, сколько к ним имеется кольчуг, шлемов, сабель, оплечников, поножей, луков с колчанами, булав, копий, полностью все седла, окованные и неотделанные, крепленую к ним сбрую, конскую броню, какая [есть] шелковые кисти, конские чеканные ожерелки, куланьи хвосты (= бунчуки) и все подобное, большое знамя, две дабарчами с окованными концами, одна белая, а другая черная, копые с царским штандартом, все это сверкающее, серебром и медью окованное; одно седло — секретарю оружейной палаты, одну неполную сбрую.

Когда царь потребует коня, хранитель оружейной палаты дает узду, мисратул взнуздывает, одно ухо продевает, а другое нет; затем вздевает конюший оружейной палаты и одевает нащечник; хранитель оружейной палаты ставит седло, в пахви же [хвоста] не продевает; тот же конюший оружейной палаты за-

носят подношения. Для разъездов по делам ему полагается верховая лошадь. Какими бы военными делами не занимался генералиссимус, при нем состоит шталмейстер, глава оруженосцев и их свита. Ачухчи, скороходы и главы заведующих стадами предостоят вдали и во время шествия идут впереди.

О порядке касательно того, как садиться и прочее, мы написали выше. Шталмейстер, глава оруженосцев, начальник оружейной палаты и дьяк раз в год входят в оружейную палату. Дьяк оружейной палаты напишет, когда они составят опись, и положит в ларчик для описей. Описывают все, кроме одного комплекта доспехов, а этот (комплект доспехов), который имеется при царе таков: панцырь, шлем, меч, капа, набедренник, колчан с луком, булава, пика; полная сбруя, седло, окованное и простое, и наряд, который на нем (царе), и конские доспехи, шелковые шнуры и кованья шейные подвески коня; хвост дикого осла (бунчук) и все в этом роде; большое знамя, две секиры с кованными концами, одна белая, другая черная; пика с царским знаменем, — все это блестящее, кованное серебром, и медное. Когда все это опишет, одно седло полагается дьяку оружейной палаты в день нового года и один наряд на Пасху.

Когда царь изволит потребовать коня, хранитель оружейной палаты выдает узду, мисратул — конюх надевает узду, продевает одно ухо, а другое оставляет; затем конюх оружейной палаты продевает другое ухо и вдевает намордник; хранитель оружейной палаты ставит

седлывает и отводит, ставит рядом с главой мисратулов.

Сядет, и глава оружейной палаты подает плеть; и оба [конюший оружейной палаты и глава мисратулов?] следуют позади.

Глава оружейной палаты, и ами-чухч, едут впереди, между крестоносцем и царем. И куда царь прибудет и где спешится, амирчухч доезжает дотуда верхом, а потом поворачивает назад и спешивается на своем месте.

Крест — впереди, заводные кони по ту сторону настолько...

седло, но он нахвостник не вдевает; опять таки конюх оружейной палаты седлает и уводит; приводит к главе мисратулов. Царь садится верхом, и начальник оружейной палаты дает ему нагайку, и оба они (глава мисратулов и конюх оружейной палаты) следуют позади. Начальник оружейной палаты и ачухч амиров едут впереди между крестоносцем и царем. И когда царь приедет и изволит слезть с лошади, ачухч (выездной?) подъезжает верхом (к тому месту) раньше, затем поворачивается и соскакивает с лошади (и становится) на свое место. Крест (несут) впереди. Запасные лошади (следуют) с той стороны... (Е. Т. замечает: «тут недостает шести листов»).

#### [19]

...И на конце [шеста] имеется железный наконечник, втыкают внутри винохранилища, хранитель винохранилища вешает на него; на нем же висит ручник для ношения панджи, платок без желобов (= без борозд, рубцов, гладкий) для стеклянной и деревянной посуды. Когда запылится, надо постирать; кравчий относит его в служительскую и подносит кубок вина; постирают и приносят в винохранилище же.

...В конце своем шест для вешания бывает из железа. Вбивают его в погреб. Хранитель погреба пешает сосуды на нем. Полотенце (в подлиннике описка: висит—И. С.) для принятия чаши тоже висит (в на нем. Полотенце для стеклянной и деревянной посуды бывает без полос. Когда оно загрязнится, следует вымыть. Виночерпий получает (вино) на служителей, и он раздает им по кружке вина. Кружки моют и снова ими получают вино.

#### [20]

Ледницей должен служить серебряный лоток; маленький киркотопорик, потяжелее молотка, чеканный, с короткой окованной на конце рукояткой лежит на том лотке; положат лед; одна серебряная ложка с большим совком лежит на том же лотке; ставят его впереди;

Для льда полагается посуда: серебряный поднос, топорик-кирка, немногим тяжелее молоточка, с короткою рукояткою и с оправою в конце ручки; он лежит на том подносе. Кладут лед на тот же поднос; впереди кладут одну серебрянную ложку с большим зевом. Острием

расколет острием, возьмет ложкой, сложит в стакан. Она также поручена хранителю винохранилища.

Прочая винная посуда, повседневная, не пиршественная, стоит в винохранилище; а пиршественная стоит обособленно и [лежит на ней] печать мечурчлетухуца. Счет лежит в счетных коробках.

Личному [царскому] виночерпию вечером — один кубок вина, в золотом кубке, таком, из какого царь пьет, и один — мукифу.

О виноградниках мы и выше написали: надзирает и мандатур, а в остальном о работе пекутся глава кравчих и мукиф. По одному кувшину вина с виноградника [положено] главе кравчих и по одному поменьше — мукифу, а хранители винохранилища взымают вино с виноградарей, сообразно винограднику или виноградарю; кравчие раздобывают со сбора и сселения, где пребывает царь и расписано будет винное довольствие.

О главе охотников нами выше написано.

Охотники имеются в Кахети и Имерети повсюду, их двести шестьдесят домов; есть еще и лесники.

Они в георгиев день прибывают ко двору и до Феодорова дня находятся при дворе. Сколько ни будет забито [животных], внутренности всех, кроме одного, положены охотникам на приварок для собак, шкуры — им. Когда их отпускают, полагается им по три серебряника, в мясопустное воскресенье — шесть шкур. На второй день праздника св. Федора переписывают собак, и который секретарь переписет, четырех или трех собак отделяет для царя; затем секретарь одну собаку

(в корректуре: «острым», но в подлиннике — «острѣм». — И. С.) (топорик-кирка) ломают лед, берут ложку и кладут в стакан. Это тоже дело хранителя винного погреба<sup>1</sup>. Остальная винная посуда для ежедневного употребления, а не для пиров, лежит особо. Печать главы заведующих кладовыми и опись находятся в сундуке для описей<sup>2</sup>.

Отведчику вина вечером полагается вино в золотом кубке, в таком, из какого изволит пить царь; и один кубок вина полагается мукифу<sup>3</sup>.

Относительно виноградников мы написали выше. Надсмотрщиком состоит и мандатор, а в остальном работами заведуют глава виночерпиев и мукиф. Один кувшин вина полагается главе виночерпиев, другой, поменьше, мукифу, а хранитель погреба получает вино от садовников, сообразно с тем, каков виноградник и каков садовник<sup>4</sup>. Виночерпий получает вино со сбора из той деревни, где пребывает царь.

<sup>1</sup> Хранителя... погреба] начальника винного погреба. Н. Марр.

<sup>2</sup> Остальная винная посуда... в сундуке для описей. Остальные винные сосуда повседневные, вне пира стоят в погребе, а пиршественные стоят в стороне. И печать у старейшины утварью, счет в корзине счетных приспособлений. Н. Марр.

<sup>3</sup> Отведчику вина... полагается мукифу] Кравчему вечером — один бокал вина, в золотом бокале, похожем на тот, из какого пьет царь и один — распорядителю. Н. Марр.

<sup>4</sup> Садовник] садовладелец виноградного сада Н. Марр.

греческую ли хочет, борзую ли, выбирает для себя. И по двенадцати собак идут на выкорм при трех охотниках; и охотников отпускают.

В понедельник второй праздник светочей устраивают охотники, приносят их пред лицо царя и жене царя и детям, визирям и правителям, — всем подносят. Царь приказывает [дать им] хлеба, вина и яловую корову; жалует их также царица; визири и правители все дают хлеба, вина и скота на убой. Мукифа управительской и мукифа и раздатчика винохранилища, — всех заставляют расщедриться; и если дадут хлеба, вина и убойного скота, то обиды им уже не чинят; но и те укромно хоронятся. И, положив на плечи заженные светочи, становятся так в круг; кто мало дал или плохой хлебосол, бранят его, да и хуже того.

Двернику опочивальни на большом дарбазоба (=приеме) садиться не положено; его потчуют и он отправляется в опочивальню; получает угощение также лежащий и там они едят.

И у некоторых так написано, будто, когда прибывают трапезундский, ширван-шахи и царь армян, сидение не одно для них. Отец Арсений Икалтойский, — как такой человек может быть неправ, — не он ли сказал этот стих: «Кто в Начармагеви усадил за трапезу двенадцать царей?» Тогда двое царей осетин да царь кахов, и царь алванов, царь цанаров, трое царей тэойцев и царь армян, и трапезундский, и ширван-шахи, — они прибыли в Начармагеви и двенадцать их усадили, так отчего четверо не поместятся?

причем размер виной повинности да будет написан<sup>1</sup>.

Относительно егермейстера мы писали выше. Егери обретаются везде и в Кахети и в Имерети, всего 260 домов. Они, кроме того, лесничество. Егери прибывают ко двору в день св. Георгия и остаются там до дня св. Феодора. Сколько бы ни было убоя свыше одного, внутренности от всех полагаются егерям для корма собак, а шкуры им самим. Ко времени отпуска им полагается по три серебряных монеты (тетри), а в воскресенье мясопустной недели — по шести шкур. На второй день праздника св. Феодора составляют перепись собак, и дьяк, который составляет опись, выделяет для царя четырех или трех собак. Затем дьяк выбирает для себя греческую или борзую, какую хочет, и (потом) распределяют для корма по 12-ти собак при трех егерях, и тогда опускают егерей<sup>2</sup>.

В следующий понедельник егеря справляют перед царем факельный праздник. Их принимают. Они делают подношения супруге и сыновьям царя, визирям и заведующим кладовыми<sup>3</sup>. Царь изволил приказать отпустить им хлеба, вина и нетельную корову. Также жалует и царица. Визири, управляющие, все дарят хлеб вино, убойный

<sup>1</sup> Випочерпий получает... да будет написан] Кравчие получают от сбора из селения, и где стоит царь, там и расписывают «пан виша», Н. Марр.

<sup>2</sup> И (потом) распределяют... отпускают егерей] и по двенадцати собак по три охотника уходят кормить, и охотников отпускают, Н. Марр.

<sup>3</sup> Заведующим кладовым] хранителям тканей, Н. Марр.

скот. Мукифа распорядительного дома и мукифа погребя и того, который раздает (дары), всех заставляют расщедриться. Если они дают хлеб, вино и убойный скот то не причиняют им огорчения. Но они же проворно прячутся и с зажженными факелами на плечах устраивают круг, и кто скупой дал и плохой хлебосол, того не только бранят, но и еще хуже поступают.

Страж дверей царской спальни во время большого приема не может сидеть, но и его принимают в счет (для порции), и он отправляется в спальню; свою порцию посылают (также) предспальнику царя, и они (оба) там обедают.

Некоторые едят так, что, когда прибывают ко двору трапезундский (царь), ширванский шах, шахин-шах и армянский царь<sup>1</sup> им полагается (не)<sup>2</sup> одинаковое сидение. Можно ли допустить, что такой человек, как отец Арсений Икалтойский ошибается? Не он ли пишет это четверостишие (шайри): «Кто в Начармагеве усадил на пир 12 царей»... Тогда двух осетинских царей, кахетинского царя, албанского царя, царя цанаров, трех таойских царей, армянского царя,

<sup>1</sup> В тексте сказано: «трапезундских (цари), ширванский шах, и армянский царь», но тут по счету не выходит четыре. Вероятно 𐌖𐌗𐌕𐌖𐌖-𐌖𐌖𐌕𐌖𐌕 текста получилось от соединения и смещения 𐌖𐌗𐌕𐌖𐌖-𐌖𐌖 и 𐌖𐌗𐌕𐌖𐌖-𐌖𐌖. Поэтому мы добавляем слово шахин-шах под которым, вероятно, нужно разуместь анийского царя, который носил такой титул.

<sup>2</sup> Это слово я добавлю, потому что далее автор доказывает, что они<sup>1</sup> имеют одинаковое место, вместе сидят.

трапезундского (царя), ширваншаха и шахин-шаха (анийского)<sup>1</sup> всех их он усадил в Начармагеве, и значит, двенадцать их село (вместе), и отчего четыре (царя) не поместились бы?

[21].

Из этих четырех об одном сидении написал он, что оно справа, — ниже первоучителя и католикоса Абхазии и выше чкондидела. Само по себе это верно, там их [место], однако мне известен приказ государя сажать всех четверых на большой скамье с покрывками золототканного бархата и подушкой на ней, со столиками впереди и лотком на них. И как поставят перед царем три миски, перед ними пусть поставят шесть мисок; ставятся также и в этой стороне дарбази (=зала). Виночерпий стоит, конечно, при каждом особо.

Из сидений для этих четырех, про одно он (автор) пишет, что оно помещается направо, ниже учителя учителей и абхазского католикоса, выше чкондидца. Это совершенно верно, там их место. Но я полагаю, что этот человек не следует распоряжению патрона, когда он говорит, что усаживаются все четверо на высоких скамьях с вышитою парчою и подушками, со столами впереди и подносами на них. Когда три тарелки положат на трапезе перед царем, перед ними ставят шесть тарелок. У нас (здесь) устраивали (для них) и чертог. Конечно, за каждым из них стоит по кравчему.

[22]

Виночерпий от дарбази (=двора) стоит и при каждом из наших четырех, — первоучителя, католикоса, чкондидели, — и трех визирих: атабаге, амирспасаларе и мандатуртухуцесе.

И нашим четверем (высшим сановникам) кравчий из дворца полагается, именно учителю учителей, католикосам, чкондидцу и трем визириям: атабагу, генералиссимусу и главе мандаторов.

<sup>1</sup> В тексте сказано: «трапезундских (царей) и ширваншахов». Если допустить, что из Трапезунда и Ширвана было более одного царя, то общее количество получится более 12. С другой стороны, если с этих стран было по одному царю, то общее число царей будет 11. По аналогии первого примечания мы и тут прибавляем шахин-шаха анийского, положив на Трапезунд и Ширван по одному царю.



Первоучителя когда приглашают в дарбази (=ко двору), надобны внутридворцовая свита и один мулда три коня, — для первоучителя, — и два — для его учеников.

Приглашать первоучителя, католикосов и чкондидела, когда они прибывают в дарбази (=ко двору); [полагается] трем почетным царедворцам. [Некто] написал, будто приглашает их секретарь опочивальни, однако я не слышал этого от государя, клянусь его благополучием. И в Алийской Чала, когда прибыл их сын [и] встретились католикос был при них и стоял в Али на храмовом подворье; и когда пришло время приглашать, секретарь опочивальни Инасаридзе стоял перед государем и государь изволил спросить кто, дескать, ведет католикоса и повелел мне, приглашай, мол. По поводу этих слов Софромисдзе говорит, а на другой год повелел: что приглашать четырех монахов и трех визирей надлежит де амирэджибу. Тогда амирэджибу Кваблидзе недужилось и его там не было.

Когда учителя учителей приглашают во дворец, ему полагается свита из дворца. Посылают (одного) мула и трех лошадей для учителя учителей и двух (лошадей) для его учеников. Приглашение учителя учителей, католикосов и чкондидца, когда они пожалуют ко двору, составляет обязанность трех досточтимых царедворцев. Написано, что приглашает их будто дьяк спальни, но я от патрона этого не слышал, клянусь его благополучием. Когда в Алис-Чалу приехал их (патрона) сын, они сошлись, и католикос был вместе с ним. Он (католикос) стоял в Але, в подворьи церкви, и, когда настало время приглашения дьяк спальни Инасаридзе (в корректуре: Иносаридзе. — И. С.) стоял перед патроном. Патрон изволил спросить: «кто знает католикоса (где он находится?)» и приказали: «Я его приглашаю». По этому поводу Софромисдзе рассказывает, что в следующем году патрон так изволил приказать, что приглашение четырех (высших) монахов и трех визирей составляет обязанность главы привратников. Тогда глава привратников Кваблидзе был нездоров, и его там не было.

Ныне, раз написал, пусть приглашает секретарь опочивальни.

Первоучитель входит и кланяется царю, а затем кланяется ему и царь: полностью касается руками кожаной подстилки и кланяется согнувшись в круг или склонившись; царь встречает его у края

Отныне, раз так написано, пусть учителя учителей приглашает дьяк спальни. Учитель учителей пусть входит и бьет челом царю, и затем царь, в свою очередь, бьет ему челом. Царь кладет руки плашмя на подстилку и бьет челом, стибаясь в круг правильный или неправиль-

ковра и приветствует, доложи, мол, пусть изволит говорить. Идет и становится вправо, вблизи.

Католикоса и чкондидела пусть приглашает он же.

И католикос, который ни придет, кланяется таким же образом; и царь опять же, склонившись, касается руками [подстилочки], либо проходит [навстречу] треть ковра.

Тем же порядком с чкондиделом.

А тех трех визирей пусть приглашает эджиб.

Который ни будет, войдя, кланяется царю; и царь кланяется, склонившись и касаясь ладонями наполовину [подстилочки]; тот кланяется еще вторично; царь проходит [навстречу] три шага; [визирь] целует и, отступив назад, находится вблизи справа.

Царь встречает его у края ковра и приветствует: «доложи, да изволит говорить!». Он пусть идет и станет поблизости направо. Католикоса и чкондидца пусть он же (дьяк спальни) приглашает. Равным образом католикос, который бы ни явился, также пусть бьет челом, и также царь кладет руки плашмя на подстилку и кланяется, сгибаясь в круг неправильный или правильный, и двинется навстречу на одну треть ковра. Таким же образом царь принимает чкондидца и трех упомянутых визирей. Привратник, который будет (при царе), пусть входит, бьет челом и кладет ладони наполовину на подстилку, сгибаясь в неправильный круг. Тот вторично бьет челом. Царь делает три шага вперед, привратник лобызает (в подлиннике описка: лобизает. — И. С.) его, (потом) отходит назад и становится направо поблизости.

[25]

Мечурчлетухуцеса да приглашает нацвал по казнохранилищу, мсахуртухуцеса — глава спальников.

Когда поклонится, царь касается ковра пальцами; и тот кланяется еще вторично; на второй поклон царь воздевает руки [в ответ] трем визирям больше, а этим двум визирям пониже; и эти два визиря [принимаются] равно, как те три верхние — равно.

И амилахора царь принимает наравне с этими двумя визирями.

Главу начальников кладовых приглашает управляющий кладовой; главу служителей — глава спальников. Когда они бьют челом, царь касается ковра лишь пальцами, и они второй раз должны бить (в подлиннике описка быть. — И. С.) челом. Царь при втором челобитьи поднимает им руку, трем первым визирям выше, а последним двум ниже. Царь должен одинаково принять этих двух визирей, как он одинаково принимает и трех вышеупомянутых визирей. Шталмейстера же царь принимает одинаково с этими двумя визирями.

Когда равно прибывают епископы с той стороны — ишханский, ацкурский, анчский, тбетский и голгофский, — [в ответ] им. когда они поклоняются, царь касается руками ковра, для ишханского пониже, и приветствует его, ступив вперед два или три шага, для прочих же сих — равно и не сходя с места.

Когда придут ко двору одновременно залихские епископы (епископы из Ивера), ишханский, ацкурский, анчский, тбетский и голгофский и когда они будут бить челом, царь да приложит руки к коври; для ишханского епископа, сгибаясь ниже, делает два или три шага вперед и приветствует его, для других делает то же самое, но не двигается с места.

Посюсторонний бедийский [епископ] — могильничий, а кутаисский — и могильничий, [и благословитель]; Георгий Великий, который обратил в бегство царя греков Василия, покоится в его храме; они благословляли царей. И когда благословили сперва Ваханга, а потом Константина, католикос Абхазии и кутаисский Иоанн стали тягаться. Кутаисский сказал так: «коль ныне два-три раза в моем храме приняты благословение два царя и почему ты против того, чтобы положить корону или скипетр в моем храме». И потом визири и сплошь все воинство сказали, что более прав кутаисский, и определили скипетр кутаисскому. И католикос Абхазии уступил ему. И отчеканили гвоздь перед кутаисской божьей матерью. Тем весьма и почетен [кутаисский епископ] и почеть ему следует наравне с ишханским.

Предлихский (амерский) бедийский епископ состоит заведующим царскою могилою, и кутаисский епископ тоже состоит заведующим могилою царя. Георгий Великий, который обратил в бегство (в корректуре ошибка: бегстве. — И. С.) греческого царя Василия, похоронен в его (кутаисского епископа) церкви. Они (бедийский и кутаисский епископы) коронуют царей. Когда сначала короновали Ваханга, а потом Константина, стал тягаться абхазский католикос с кутаисским епископом Иоанном. Кутаисский епископ так сказал: «два, три раза в моей церкви два царя были коронованы, и не имеете права не класть на хранение в моей церкви корону или скипетр». Тогда визири и соединенные войска сказали: «прав кутаисский епископ». И определили скипетр (на хранении) кутаисскому епископу. Абхазский католикос уступил. Оковали гвоздь (Распятня) и (положили) перед образом Кутаисской Божьей Матери. Поэтому кутаисский епископ чрезвычайно досточтимое лицо, и почеть ему должна быть оказываема наравне с ишханским епископом.

Прочим епископам, [судя по тому], какой он монах или какой человек, одним большая [почесть], другим меньшая.

В дарбази (= [тройном] зале) над тбетским, за его сидением, у его главы хранителей [сокровищницы] щит и сабля, так как он к тому же эристав Шавшети.

Новогодние приношения эриставов, эристава Картли и спасалара Самцхе [...] определены; три коня, два добрых и один рабочий, от Дадзиани, мяч, отбойник и добрый конь от амирспасалара да поступают в управительскую; и должностные лица винохранилища ничего не получают, так же и мандатур не может держать жезла.

С гелатским приношением, — просвирой «сачармагео», тремя шеканулами (= некая мера И. С.) вина, северюгой и рабочей лошадью — пусть спешат навстречу прибывающему на рождество [царю].

Почесть, оказываемая прочим епископам, зависит от личности, какой он монах или какой он человек, одним больше оказывается внимания, другим меньше.

Над тбетским епископом во дворце за его сидением начальник его казнохранителей держит щит и меч, так как он (тбетский епископ) вместе с тем состоит эриставом Шавшета.

Новогодние приношения определены от эриставов, от карталинского эристава и самцхийского спасалара. От Дадзиани — три коня, два породистых и один рабочий. От генералиссимуса — мяч, отбойник (примечание имеется лишь в черновике: *ჩაგაბო* — палка с загнутым концом, чем отбивают друг у друга мяч. — И. С.) и породистая лошадь. Все это пусть доставят в Управление. Но заведующие винным заведением ничего не получают. И мандатор (при подношении) не имеет права держать скипетр. Гелатское приношение — просвира в память Начармагевской победы, три меры (шеканули) вина, осетрина, и рабочая лошадь. Все это пусть выносят навстречу царю, когда он изволит приехать сюда (в Гелат) на рождественский праздник.

Гареджское приношение: канерсы, тростник и малый дар — ладно сложенные веники; эти веники забирает глава служителей и после трапезы сметает перед царем с ковра, когда положено.

Пустыни не обязаны новогодним приношением.

Гареджийское приношение — канерсы, тростник и малое приношение — хорошо связанные веники. Эти веники берет глава служителей и после трапезы, когда надлежит, сметает ковер перед царем. Пустыни не обложены новогодними приношениями.

Лицеэзрительное приношение: нанизанный на прут инжир, чурчхелы, — должны иметь (= нести) два человека, — миндаль, нажви (?), сумах, сушеные гранатовые корки и гранаты, двенадцать медовых кувшинов, сигалори.

Настоятель выбирает двух братьев, голосистых и хороших чтецов они прибывают в дарбази (= ко двору) в первопростный понедельник и во время полуденницы читают псалмы. Отслужив полуденницу, они без чьего-либо представления, сами обращаются к царю; царь определяет им стол и помещение, содержит их в довольстве и почете. В понедельник на святой, отмолившись, они, не отпрашиваясь и не сказавшись, садятся [верхом] и уезжают. Царь посылает им сто белых обуков.

Порядок дарбази (= дворцовый порядок) окончен.

Подношения для лицеэзрения — инжир, нанизанный на палку, чурчхелы — несут двое — также миндаль, сосновые шишки, сумах, гранатовые корки и гранат, двенадцать кувшинов для меда и сигалори (სიგალორი).

Настоятель Гареджийского монастыря выбирает из братии двух (монахов) с хорошими голосами, прекрасных чтецов. Монахи приезжают ко двору в понедельник в первую неделю (великого) поста и во время предвечерья начинают читать псалмы и когда заканчивают предвечернюю службу, никто их не вводит во дворец, сами они (входят и) приветствуют царя. Царь изволяет назначить им продовольствие и квартиру, содержать их в довольстве и почете. В понедельник на Святой, по окончании службы, не простившись и не сказав ничего, они (гареджийские монахи), садятся верхом и уезжают. Остается из них на обоих клиросах только по одному человеку, когда царь присылает им сто серебрянников (тети).

Заканчивается дворцовый порядок.

[30]

Эриставы и обладатели должностей царицы Тамары Великой.

Которого определила она и с единоволлия дидебулов (= вельмож) всех семи царств повелела утвердить чкондиделом, мцигнобартухуцесом и визирем. — [то] воспитанный ее же отцом, царем царей, Антоний Глониставасдзе, муж мудрый и разумный, удачливый для государей, преданный и постигающий дела.

И определила амирспасаларом

Эриставы и должностные лица при царице Тамаре Великой, которых она определила и по общему согласию вельмож всех семи царств велела утвердить.

Она изволила утвердить чкондидцем, главою (ученых) дьяков и визирем воспитанного ее отцом, царем царей, Антония Глониставидзе, человека мудрого и разумного, приносящего счастье своим патронам, верного и осведомленного в делах; и назначила генералиссиму-

Саргиса Мхаргдзели, мужа родовитого и воспитанного в походах; и пожаловала ему Лоре, — сатавадо (= сеньорию), и самтавро (= княжество) в Сомхити.

Определила и пожаловала Чаибери мандатуртухуцесство и вручила ему золотой жезл.

И одели их в богато расшитую одежду и посадили на окованные золотом складные стулья, одних справа от нее, других слева.

А еще пожаловала мечурчлетухуцесство знатному и родовитому мужу Кахабера Варданисдзе, и мсахуртухуцесство Вардану Даднани и чухчархство — Марушиани, сыну чухчарха.

И пожаловала амилахорство Гамрекели Торскому...

сѡм Саргиса Мхаргдзели, человека родовитого и воспитанного в походах; пожаловала ему Лори, княжеское владение<sup>1</sup> в Сомхетии; и учредила должность главы мандаторов и пожаловала ее Чаибери, дала ему в руки золотой посох и одела его в «скараманги». Посадила этих вельмож на золоченных скамьях, одних справа, а других слева от царицы. Еще изволила пожаловать должность главы заведующих кладовыми человеку знатному и родовитому Кахаберу Варданисдзе, а должность обер-камергера — Вардану Даднани; должность «чухчареха» Марушиану, сыну Чухчуреха, а должность шталмейстера пожаловала Торскому Гамрекели... (Е. Т. замечает: «Тут не достает шести листов»).

[31]

...держит в руках, вертит вверху, опирать наземь не может.

Личным [царским] виночерпием — нацвал по казнохранилищу, глава кравчих.

Секретарь оружейной палаты стоит рядом с секретарем опочивальни; имеет также под мышкой письменный прибор мукиф управительской, а равно — мукиф винохранилища; все они стоят перед лицом [царя]; остальные секретари, — двадцать четыре, — с письменными приборами — в стороне чкондиде-ла.

Распорядитель и мандатуры стоят позади амирэджиба и гостинника.

Большое знамя стоит у входа в дверь. Глава табунщиков стоит у него с арканом на плече; а табунщики стоят за ним. Глава оружей-

...имеет, вертит в руках, но опираться на него не может. Личными камергерами состоят заведующий кладовыми и глава заведующих винным погребом. Дьяк оружейной палаты стоит рядом с дьяком спальни. Мукиф правительственной палаты и мукиф погреба для вина имеют также чернильницы под мышкой. Все они стоят лицом к лицу. Другие 24 дьяка с чернильницами стоят в стороне чкондидца. Распорядитель и мандаторы стоят позади главы привратников и гостинника. Большое знамя развевается перед входом в дверь. Глава заведующих стадами стоит рядом (со знаменем). Через плечо у него перекинут аркан. Заведующие стадами стоят по-

<sup>1</sup> Е. Т.: სამთავრო და სამთავრო = княжеское владение. Н. М.: სამთავრო = государство.

ной палаты и мсахуртухуес стоят рядом.

зади. Глава оружейной палаты и глава слугителей стоят рядом.

[32]

Теперь это. Первоучитель, католикосы и чкондидел, атабаг, амирспасалар стоят на своих местах; также — мечурчлетухуес, мсахуртухуес, амилахор; также — глава оруженосцев, глава скороходов.

Затем епископы картлийского католикоса же, гелатцы, братья гареджские и двенадцати пустынь, — как полагается, [о том] ниже написано, — они по левой стороне стола.

Теперь учитель учителей, католикосы, чкондидец, атабег и генералиссимус стоят на ногах на своих местах. Точно так же стоят глава заведующих кладовыми, глава слугителей, шталмейстер, также глава оруженосцев, глава скороходов. К ним примыкают епископы карталинского католикоса, гелатские епископы, гареджийские братья и братья двенадцати пустынь. Порядок их, какой следует, ниже написан. Последние стоят налево от стола.

[33]

Теперь царь велит мандатуртухуесу, — тот оставляет жезл и амирэджиб берет жезл, мандатуртухуес становится перед тронем, — подай, дескать, на стол. Мандатуртухуес поворачивается, принимает жезл [обратно] и распоряжается подготовкой трапезы.

И когда амирэджиб и глава управителей выйдут, первоучитель, католикосы, чкондидел, атабаг, амирпасалар и кто сидят, встают.

Спустя немного времени, царь приглашает первоучителя, католикосов, чкондидела и атабага; и никто, кому он не повелит, не может сесть, пока царского лотка не поставят.

Лоток ставят мандатуртухуес и амирэджиб. Кушанья подает глава управителей козманчком (=некой досудой?).

Лоток должен быть золотой, посередине некрытый, со сделанной сверху головой в драгоценных камнях и жемчуге; внутри должна быть соль, сверху — одна хрустальная ложка с окованной ручкой и

Теперь царь изволит отдать приказ главе мандаторов, тот кладет посох, и глава привратников берет его. Глава мандаторов становится пред престолом. Царь изволит приказать подать хлеб (обед). Глава мандаторов<sup>1</sup> поворачивается, берет посох, делает распоряжение и (сам) предшествует пред хлебом. Когда глава привратников и глава распорядителей выйдут, католикосы, учитель учителей, чкондидец, атабег, генералиссимус и те, которые сидели, все встают. Спустя немного времени, царь изволит пригласить (сесть) католикосов, учителя учителей, чкондидца и атабега. Но никто из тех, которым он не изволит приказать, не имеет права сесть, пока не поставят царскую трапезу<sup>2</sup>.

Трапезу ставят глава мандаторов и

<sup>1</sup> Глава мандаторов] Архимандатор. Н. Марр.

<sup>2</sup> не поставят... трапезу] не поставят перед ним придворного блюда. Н. Марр.

чистым драгоценным камнем на ней; и поверх — одна атласная покрывка.

Глава хранителей сокровищницы принимает: встает мсахуртухуцес и принимает он.

Тогда мандатуртухуцес идет и садится на свое место.

Перед первоучителем, католиками и чкондиделом ставят стол, а лоток на него ставит амирэджиб; все четверо встают и, склонив головы и касаясь руками лотка, кланяются амирэджибу.

Атабагу, амирспасалару и мандатуртухуцесу лоток ставит эджиб; они встают [...]

Глава управителей потчует всех четырех монахов, каждого тремя мисками, и так же трех визирей; а после того амирэджиб и глава управителей садятся и мукиф потчует остальных визирей, каждого двумя мисками.

После того, как царь примет от личного [царского] виночерпия второй стакан, или третий, велит поднести [ему] угощение; и тот садится рядом с амирэджибом и главой управителей; и все трое садятся вместе.

Секретарь опочивальни сидит рядом с мсахуртухуцесом.

И как постеляют скатерть, должностные лица, те, о ком мной выше написано, что сидят напротив главы оруженосцев, — секретарь оружейной палаты и стоящие ниже него секретари, — садятся визави.

А дальше рассаживаются другие должностные лица и чиновные, придворные дидебули (= вельможи).

В конце стола сидят глава табунщиков и глава служителей, а ниже них — конюшье.

Глава привратников. Кухание подает глава распорядителей вилами. Блюдо полагается золотое, неоправленное и с головкою в середине, усыпанною камнями и жемчужинами, и с солью на ней. На блюде должна лежать одна хрустальная ложка с ручкой в оправе и с цельным драгоценным камнем на ручке. На блюде полагается еще одна атласная салфетка. Глава казнохранителей встает, глава служителей подает (ему) и он принимает (блюдо). Теперь глава мандаторов идет и садится на своем месте. Перед католиками (мхетским и абхазским), учителем учителей и чкондидцем ставят стол, и глава привратников перед ним ставит трапезу. Эти четверо встают и, преклонив головы, кладут руки на трапезу и бьют челом главе привратников. Атабагу, генералиссимусу и главе мандаторов трапезу ставит привратник. Они встают (и бьют челом привратнику). Глава распорядителей оглядывает их и ставит по три чаши перед четырьмя монахами и тремя визирями, и потом глава привратников и глава распорядителей садятся. Мукиф оглядывает остальных визирей и ставит перед ними по две чаши.

Камергер, после того как царь примет от него два или три стакана и счет (возседающих), садится рядом с главою привратников и главою распорядителей; и все последние трое вместе усаживаются. Дьяк спальни сидит рядом с главою служителей. И, после того как накроют скатерть, должностные лица, которые выше мной написаны и которые сидят напротив главы оруженосцев, (а именно) дьяки спальни и стоящие ниже



Но за столом отведыватель стоит на отдельной подстилке золототканного бархата; он и предстоящие стоят на тахте (=столовом ложе).

Отведыватель держит платком маленький половник; когда подадут кушанье, возьмет половником, нальет в руку и хлебнет; так же и вино...

их подъячье, садятся против него (главы оруженосцев). За ними располагаются другие должностные лица, служащие и царедворцы<sup>1</sup>. В конце стола усаживаются глава заведующих стадами и глава служителей, ниже их конюшие. Но отведчик блюд стоит выше за столом отдельно, на парче, а ассистент стоит на троне. Когда подают блюдо, он берет ложкою, наливает на ладонь и пробует, точно так же он пробует и вино... (Е. Т. замечает: «тут недостает пяти листов»).

[34]

...первенство получил он. И когда благословили, не потому дали благословить. Не подобает-де католикосу подпасть под чье-либо начало, сказал я. И предоставили обоим католикосам потягаться, нет, мне надлежит, нет мне, мол.

...тот получил первенство. Когда посвящали, распорядились не так посвятить. Я сказал: «католикосу не предстоит господствовать над северо-восточным ветром!». Вызвали спор между двумя католикосами (и каждый утверждал): «нет мне следует, нет мне!».

[35]

Теперь начнем об облачении царя и скажем о совете визирей.

Когда царь облачается, да держит таз мсахуртухуцес, полотенце — глава спальничков; воду льет глава хранителей [сокровищницы]; одежду одевает мсахуртухуцес, пуговицы застегивает глава спальничков; шапку, преклонив колени, подает глава хранителей [сокровищницы].

Теперь поведем речь о наряжении царя и скажем о визирстве (совете). Когда царь изволит наряжаться, таз должен держать оберкамергер (глава служителей), полотенце—глава спальничков, воду должен наливать глава казнохранителей, одежду надевает глава служителей, пуговицы застегивает глава спальничков, шапку подает, став на колени, глава казнохранителей.

<sup>1</sup> Е. Т.: კელისუფალნი და გელოსანნი, საქსახლის დიდებულნი=должностные лица, служащие и цареводцы. Н. М а р р: კელისუფალნი და გელოსანნი=полномочные и чиновники.

И если состоится совет визирей, следует им доложить: чкондиделу, атабагу, амирспасалару, [мандатуртухуцесу], мечурчлетухуцесу, мсахуртухуцесу и амилахору.

Глава служителей расстилает ворсистый ковер, небольшой, и кладет на него подушку — на нее сядет царь.

Приносят длинный трапезный ковер и постилают его полукругом перед лицом [царя]; во главе трапезного ковра ставят складные стулья.

Мсахуртухуцес скажет: «Прикажите», царская семья и придворные [= чада и домочадцы] удаляются.

Чкондидел возвращается с края же ковра; атабагу, амирспасалару доложат, чтобы вернулись; то же и мечурчлетухуцес.

Чкондидел — отец царю, атабаг — новый. Установилось секретарство чкондидела, мцигнобартухуцесство у чкондидела. Стал атабаг великим и почетным и редко когда [теперь] бывает.

Ниже чкондидела садятся на ковре атабаг и амирспасалар.

Амирспасалар — почетный визирь и глава войска; и без него не раздаются страны, а равно никто не жалуется вотчиной; и почесть ему и мандатуртухуцесу равная. А бывает и так, что обе [должности] имеет один; а больше принадлежит дому Шанше, у одного ли обе должности, или у двоих.

Мечурчлетухуцес старинный визирь и почетный.

А кое-кто говорит, что мсахуртухуцеса Манавели ввела в визират царица Русудан, и Вачнадзе ввела.

Если будет назначен высочайший совет, они же докладывают<sup>1</sup> чкондидцу, атабагу, обер-камергеру и шталмейстеру. Глава служителей расстилает небольшой ковер и на нем кладет подушку. Царь изволит сесть на нее. Приносят ковер от трапезы и стелят полукругом лицом к царю. В начале ковра ставят складные стулья. Обер-камергер объявляет: «извольте приказать!» Царская семья удаляется. Чкондидец подходит к ковра. Приглашают атабага, генералиссимуса. Они (в свою очередь) подходят (к ковра). Точно<sup>2</sup> так же и глава заведующих кладовыми. Чкондидец — (духовный) отец царя. Атабаг — новый (визирь). За чкондидцем (впоследствии) установилось заведывание делами образования (книжными делами), но не главенство над учеными дьяками. Атабаг сделался великим и почетным (визирем), и редко когда либо бывает, чтобы атабаг и генералиссимус сели на ковре ниже чкондидца. Генералиссимус — уважаемый<sup>3</sup> визирь и глава войска, и без него нельзя ни отчуждать территорию (государства), ни жаловать земли кому-либо<sup>4</sup>. Ему и главе мандаторов оказывается одинаковая почесть. Бывает и так, что обе должности соединяются в одном лице или в ру-

<sup>1</sup> Эти восемь слов в оригинале отнесены к предыдущему параграфу.

<sup>2</sup> В корректуре порядок расположения остальной части этого (36 § и §§ 37—39) нарушен И. С.

<sup>3</sup> уважаемый] окруженный почестями. Н. Марр.

<sup>4</sup> без него.. земли кому-либо] без него страна не выдается, ни кто-либо становится предметом милостивого надения вотчиной. Н. Марр.

ках двух, (но) преимущественно оне бывают (в руках лиц) из дома Шанше. Глава заведующих кладовыми старый, досточтимый<sup>1</sup> визирь, и, как об этом говорит обер-камергер Манавели, царица Русудан ввела его в визират (совет), и ввела Вачнадзева.

[37]

Ныне на заседании визирей мса-хуртухуцес сидит рядом с мечур-члетухуцесом.

У амилахора стоит за ними вроде высокого стула и он слушает совещание; он ничего не говорит, о чем его не спросят; а когда спросят, тогда лишь дает ответ.

Теперь на совете (визирства) обер-камергер сидит рядом с главою заведующих кладовыми. За ними имеет высокий стул шталмейстер, он слушает совещание, но ничего не говорит, если не спросят. Когда спрашивают, дает ответ.

[38]

Опочивальни секретарь стоит в стороне чкондидела, у стены; имеет свой письменный прибор.

Амирэджиб — в середине.

Амилахор стоит отдельно и имеет в руках жезл.

Глава спальников стоит у выхода дверей сокровищницы, снаружи, за спиной царя.

Глава хранителей (сокровищницы) стоит за дверьми сокровищницы, у выхода.

И потом, кого хотят, — главу оруженосцев; главу управителей, нацвала по казнохранилищу, гостинника, секретаря оружейной палаты, — и кого из должностных лиц хотят в посланцы, введут и пошлют.

Так же писцу передает чкондидел и описывают.

Дьяк спальни стоит в стороне чкондидца у стены. Он держит при себе свой чернильный прибор. Глава привратников стоит в середине. Шталмейстер стоит отдельно. У него в руках посох. Глава постельничих стоит на дворе у выходных дверей кладовой, за спиной царя. Глава заведующих кладовыми стоит в дверях кладовой у выхода. Затем глава хранителей оружейной палаты, глава распорядителей, заведующий кладовою, гостинник и дьяк оружейной палаты разрешают и пускают в совет, кого требуют, и кого из служащих хотят посредниками<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Досточтимый, обставленный почестями. Н. Марр.

<sup>2</sup> Затем глава хранителей оружейной палаты... хотят посредниками]. И затем кого хотят — старейшину ли оружейников, старейшину распорядителей, заместителя казнохранителя, гостинника, писца арсена-

И вершат, какие [дела] подлежат будут вершению.

Дверник опочивальни — за дверью, спиной к двери или прикрыв ее; в руках у него жезл; он сидит и вводит, кого прикажут.

Распорядитель стоит поотдаль и мандатуры стоят вокруг, вдали; и никого, о ком не прикажут, близко не подводят.

Таким же образом чкондидец дает поручение дьяку. И они (члены совета) пишут и решают, что подлежит решению. Страж дверей спальни сидит у дверей на дворе, спиною обращен к двери, или держит ее запертою, в руках у него посох, и, кого прикажут, вводит. Распорядитель стоит далеко и вокруг него далеко стоят также мандаторы и, кроме тех, которых прикажут, никого не допускают близко.

[39]

Теперь, во-первых, следует почитать бога, так как «если он не созиждет дома, все трудятся строящие его».

[Образ] богородицы опочивальни покоится в самой опочивальне и перед ним от молящих его горят постоянные свеча и лампада. Хранитель его спальник, тот же который является царским предлежащим.

Животворящий крест стоит в поле, в шатре; и шатер должен быть, конечно, царский.

Шатровая церковь и другие образ...

Теперь следует почесть в отношении Бога, ибо, «если он не созиждет дома, все трудятся строящие его»<sup>1</sup>.

Образ Божьей Матери для царской спальни пребывает в самой спальне и перед ним от его молящих горят постоянно свеча и лампада. Стражем его состоит постельничий, тот самый, который спит перед спальней царя. Животворящее древо пребывает в палатке на площади. Палатка, конечно, царская. Церковь царской ставки и другие образа... (Далее не достает).

да, словом кого из власть имущих хотят посланником облачают и посылают. Н. Марр.

<sup>1</sup> Псалом (XXVI, 1).

## ტექსტის დადგენისათვის (შენიშვნები)

### 1

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ პირველ ორ წ-ში აღწერილია საახალწლო წესები.

ივ. ჯავახიშვილის მასალები, რომლებიც ამ ძეგლს ეხება, შეიცავს 1-ლი წ-ის აღდგენის ცდას (იხ. ქართვ. ერის ისტ., 5, გვ. 175—178, 204) და მაინც ზოგი რამ გაურკვეველი რჩება.

ვის ეთაყვანება მსახურთუხუცესი, მეფეს ხომ არა? (შდრ. § 14 — „რა ეთაყვანოს“. იხ: ი. ჯავახიშვილის ქართვ. ერ. ისტ., წ. 5, 204);

სიტყვად აკლია მეფის ყაბარჩისა და ქუდის აღწერილობა: „...ყვლით ყაბარჩით შემოსს საკელმოკლითა ტყავიანითა მოყვენთუსლითა, არა ღია ზრტყელად თავსა და საყელოსა კარგისა ყვნიზისა და მალღად აშვერილსა. მჭლოდ შეკერულსა ქუდსა დაარქვამს“. როგორ შეიძლება „ქუდის დარქმა“ „თავსა და საყელოსა?“

„საკელმოკლითა, ტყავიანითა“ საფიქრებელია. ყაბარჩას საერთოდ ახასიათებს, ხოლო „მოყვენთუსლითა, არა ღია პრტყელად“ უნდა განპარტავედორომ ტყავი, ე. ი. ქათიბი, საყელოზეა შემოვლებული. ამ მოსაზრების კვალობაზე თავსა და საყელოს ადგილი შეეცვალა და პუნქტუაცია სათანადოდ გამართა (ჩვენს გამოცემაში).

„მჭლო“ გაგებულია როგორც წვეტიანი. XIII საუკუნის ბოლო ჰანებიდან საქართველოში ადრინდელი თავბრტყელი ქუდების ნაცვლად კონუსისებრი შემოდის (იხ. ივ. სურგულაძე, რუსთაველის პორტრეტი, გაზ. „თბილისი“, 10. IV, 1961).

ძეგლის იმ ადგილებში, სადაც დარბაზობა-პურობაზეა ლაპარაკი, ნახმა-რია თავისებური ტერმინი, სახელდობრ შემდეგი ფორმით: ალთვალვენ, ითვალვენ, ითვალავს, სათვალავი, სათვალავსა. ასეთი ადგილი სულ სამია: „ალთვალვენ მათცა (მეხელადეთუხუცესებს.—ი. ს.) და დასხდეძიან მასვე ადგილსა. საცა დგებიან“ (§ 1); ეს მეფის წინაშე საახალწლო გამაჰაინძლებსას ხდება.

„საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების: ითვალვენ და საწოლსა წავა: და წინამწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნ სჰაჰენ“ (§ 20).

მეფის ნაღიშზე „ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესსა ტაბაკს ეჯიბი დაუდგამს... განმგეთუხუცესი მონაზონთ ოთხთავე (მოძღვართ მო-

ძღვარს, კათალიკოზებს, კყონდიდელს,—ი. ს.) სამ-სამის ჯამით, ეგრეთვე სამთა ვეზირთა (ათაბაგს, ამირსპასალარს, მანდატურთუხუცესს. — ი. ს.), ითვალავს, და მერმე ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი დასხდებიან და მუქიფი ითვალავს სხვათა ვეზირთა (მეკურტლეთუხუცესს, მსახურთუხუცესს.—ი. ს.). ოროლითა ჯამითა. პირის მწ [დ]ეს რაჲ მეორეს ჭიქას გამოუღებს მეფე, ანუ მე-საპესა, სათვალავსამიატანინებს; და დაჯდების ამირეჯიბსა და განმ[გ]ეთუხუცეს[სა] თანა...” (§ 33).

ექ. თაყაიშვილს ეს ადგილები რუსულად შემდეგნაირად უთარგმნია: § 1: „оглядывают...“; § 20: „...принимают в счет (для порции)... свою порцию посылают...“; § 33: „...оглядывает их и ставит по три чаши... оглядывает... и ставит... по две чаши... после того как царь примет... два или три стакана счет (возседающих)...“

ამრიგად, ეს სანადიმო ტერმინი ხან თვალის მოვლებად არის გაგებული, ხან სათვალავში მიღებად, ხან ულუფად, კერძად და ხანაც ნუსხა-ანგარიშად. მესამე შემთხვევაში „ставит“-ის (მირთმევის, დადგმის) მიშველებაც კი გახდა საჭირო.

იმ ვითარების დაკვირვება, რომელშიც ნახმარია აღნიშნული ტერმინი, გვაფიქრებინებს, რომ საქმე უნდა გვეკონდეს რაღაც რიგრიგობით (უფროს უმცროსობით) გამასპინძლებასა — почевать, чтить (по порядку, старшинству) და საამისო აღრიცხვა - გათვალისწინებასთან — учитывать, принимать в расчет, — დაბოლოს, მისართმევ საქმელ-სასმელსა—угощение — და კერძსა თუ ულუფასთან—порция.

2

§ 2 არსებითად 1-ლის გაგრძელებაა და მონადირეთუხუცესის სამსახურს ეხება (იხ. აგრეთვე § 20).

დასაწყისში ნათქვამია: „მონადირეთუხუცესი მწვადს მიიხვამს“, ე. ი. მიიღებს, აიღებსო, თუმცა სულ ადვილი შესაძლებელია, რომ გადამწერს აქ შეცდომა მოსვლოდეს და დედანში „მოიხვამს“, მოიტანს, მოართმევს ყოფილიყო.

ასეთი ორგვარი გაგების შესაძლებლობა თავს იჩენს პარაგრაფის ბოლო ნაწილის თაყაიშვილისა და ჯავახიშვილისეულ რედაქციებში. ექ. თაყაიშვილი (გვ. 1—2): „...ჭიქას უბოძებს, და (მონადირეთუხუცესი), მწვადს შესკვამს (მამასადამე, უკვე ხელთ ჰქონია. — ი. ს.) და შესვამს ღვინოსა...“ ივ. ჯავახიშვილი, (ქართვ. ერ. ისტ., 5, გვ. 204): „...ჭიქას უბოძებს და მწვადს, (მხოლოდ ახლა—ი. ს.) შესკვამს და შესვამს ღვინოსა...“.

ივ. ჯავახიშვილის რედაქცია უფრო თანმიმდევრული ჩანს: სრულიად შეთანხმებული იქნება 1-ლ §-თან (ველური ტახის თავის მირთმევა მეფისათვის) და საახალწლო წესების შესაბამისიც თუ წარმოვიდგინეთ, რომ შემდგომი მეკვლეობის შემკითხველ მონადირეთუხუცესს მეფისათვის მწვადის მირთმევა ევალებოდა. მხედველობაში მისაღებია ისიც, რომ იმ ხანებში (შემოდგომიდან თევდორობამდე) მონადირეთა მთელი დასი კარზე იმყოფებოდა (§ 20).

აღსანიშნავია, რომ მონადირეთუხუცესს მეფის წინაშე ჯდომის უფლება ჰქონია და მისთვის საამისოდ საგანგებო ადგილიც ყოფილა მიჩენილი.

ნათლისღების დღესასწაულის აღწერილობაში, რომელსაც მე-3 § შეიცავს, ყველაფერი ნათელი როდია.

საკითხავია, მთელი გარემოს ხალხი იყრიდა თავს მეფესთან სანათლისღებო პროცესიაში მონაწილეობისათვის, თუ მხოლოდ თვით მეფის რეზიდენციაში მყოფი ქრისტიანები?

არა ჩანს მღვდელთმთავარი, რომელიც წყალს აკურთხებდა.

არც ისა ჩანს, თვითონ მეფეც ესწრებოდა წყლის კურთხევას თუ მერე მოდიოდა ეკლესიაში.

რა ადგილია სახელდობრ „მუნვე, კარის შესავ[ა]ლს ქ[ე]შე“, სადაც ეკლესიიდან გამოსული მეფე დგებოდა?

„ეკლესიის კარი“ უნდა ნიშნავდეს თვით ეკლესიაში შესავალს და არა მის ეზო-მიდამოს. აქამდე პროცესია დროშით და ნობათის ცემით მოვიდოდა. „მუნვე კარის შესავ[ა]ლს ქ[ე]შე“ კარს გარეთ, ეკლესიის კვარცხლბეკის ძირთან მდებარე ადგილს თუ ნიშნავს.

პარაგრაფის ბოლოს დარბაზობაზეა ნათქვამი: ეს იმას ხომ არ ნიშნავს, რომ წყლის კურთხევისა და ეკლესიაში სანათლისღებო წირვის შემდეგ დარბაზობა იმართებოდა? ნუთუ მარტო ნათლისღებას იცოდნენ დარბაზობა და სხვა დიდ დღესასწაულებში (§§ 1, 2—ახალი წელიწადი; §§ 6, 7 — აღდგომა) არა? იქნებ ეს დარბაზობის საერთო წესია და მე-3 §-ში იგი ძეგლის დაშლილობა-ხაკლულობის გამო მოხვედრილა, ხოლო მისი ადგილი იქ უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც დარბაზობის სხვა წესები იქნებოდა მოთხრობილი (იხ. §§ 4, 5, 20-26, 28, 29, 31, 32; ე. თაყაიშვილი, წინასიტყვაობა „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“, გვ. XXII—XXIII. ი. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, წ. 5, 167—169).

ივ. ჭავჭავაძის „და რა წყალი აკურთხონ“ გადაუტანია და სიტყვების „მეფე ეკლესიით გამოვიდეს“ წინ მოუთავსებია (ქართვ. ერ. ისტ., 5, 205); ამრიგად, გამოდის თითქოს წყალს ეკლესიაში აკურთხებდნენ, რაც ჩვეულებრივს სანათლისღებო წესს არ უნდა ეთანხმებოდეს.

ექ. თაყაიშვილის რუსული თარგმანით, ეკლესიიდან გამოსული მეფე მუშინვე დროშით სასახლეში მიდიოდა და დროშას იქაც გარეთ სტოვებდნენ. ასეთ გაგებას ტექსტი ხელს არ უწყობს.

#### 4—5

მე-4 და მე-5 §-ები უშუალოდ დაკავშირებულია ერთმანეთთან. ივ. ჭავჭავაძის ისინი უფრო ერთ პარაგრაფად მიაჩნია (ქართვ. ერ. ისტ., 5, 205, სქ. 3). ამ პარაგრაფებში გადმოცემულია ზოგიერთი წესი დარბაზობის რიგისა, რომელზედაც, როგორც ეტყობა, აღრევეც ყოფილა საუბარი (იხ. წინა ბუჯლის განმარტება). ამასვე ადასტურებს სიტყვები: „ეს ზემოთ დამაკლდა“ო, თუ ისინი ავტორისეულია და გადამწერს არ ეკუთვნის. ექ. თაყაიშვილის აზრით, ამილახორის დაჯდომის წესი უფრო 33-ე §-ის „ნაწილს უნდა შეადგენდეს“ (გვ. XXII—XXIII).

„უთეთრესი ჭაჭკით“ შექტურვილი სეფე (§ 4) ივ. ჭავჭავაძის მეორე, თანაც სეფე მებაჭრედ ეგულება. ამასთანავე, რაკი სეფესათვის „უთეთრესი ჭაჭკ-

ვი“ საგანგებოდაა დასახელებული, იგი ფიქრობს. რომ დარბაზობის დროს ჯაქ-  
ვი საერთოდ ყველა მებაჯრეს უნდა სცმოდა (ქართვ. სამ. ისტ., წ. II, წ. I, 152—  
153). ყოველ შემთხვევაში, სეფე, დასავლეთის ტერმინოლოგია რომ შოვიშ-  
ველიოთ, პაჟის (паж) მაგვარ წოდებას უნდა ნიშნავდეს.

„უთეთრესი ჯაქვი“ „თვით ვერცხლისა“, რომელიც ამ კარისკაცს საზე-  
იმოდ ეცვა ხოლმე, გიორგი III გაუქმებინებია სალამასური ჯაქვების „სახე-  
სა ზედა“ (§ 5), ე. ი. იმ აბჯრის ყაიდაზე, რომლის წარმოებითაც, ექ. თაყაიშვი-  
ლის განმარტებით (იხ. ლექსიკონი: სალამასური), სპარსულ ქალაქ სალამასს (მე-  
რმინდელ დოღმანს) სახელი გაუთქვამს. ექ. თაყაიშვილის აზრით, სალამასური  
ჯაქვი ერთი როდი ყოფილა, იგი სამეფო სამკაულადაც ჰქონიათ. ნარინ დავი-  
თისა და ულუ დავითს შორის განძეულობის ვაყოფისას ეს ძვირფასი საჭურ-  
ველი ნარინს რგებია („ქართლის ცხოვრება“, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 243).  
მაგრამ, უფრო საფიქრებელია, რომ „კელმწიფის კარის გარიგებასა“ და „ქარ-  
თლის ცხოვრებაში“ ერთსა და იმავე ჯაქვზეა ლაპარაკი.

„ზურგით დგანან“-ო (§ 4). თუ აქ მრავლობით რიცხვში შეცდომა არ არის,  
მაშ ერთზე შეტი მდგარა—ამილახორის მებაჯრე და ვერცხლის ჯაქვიანი სეფე.  
მაგრამ, სეფეც ამილახორის ზურგს უკან იდგა. იქნებ იგი ამილახორის გარდა,  
ცალკე იყო მიჩენილი „ძელი ცხოვრებისა“-ს საპატიო მცველად, ანდა ძეგლის  
სიტყვათუნწი ავტორი უკვე მეფის მხლებელზეა გადასული, რომელიც მის  
„ზურგით“ უნდა მდგარიყო („დგას“ და არა „დგანან“)?

„იგივე“, რომელიც „ძელი ცხოვრებისა“-ს წასვენების შემდეგ დგას და  
სეფე ტაბაკის მორთმევის განკარგულებას იძლევა, ამილახორი აღარ უნდა  
იყოს (იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერ. ისტ., 5, 205, სქ. 4). აქ რაღაც ხარვეზია.  
33-ე §-ის დასაწყისის მიხედვით ეს „იგივე“ მანდატურთუხუცესადაა საგული-  
სხმებელი.

4-5 §-ები ამჟღავნებს ახლო კავშირს დარბაზობასა და პურობას (ე. ი.  
ნადიმს) შორის. მე 4 §-ში დარბაზობაა ნახსენები, მე 5-§-ში უკვე სუფრა იშ-  
ლება (იხ. დარბაზობის შესახებ §§ 3, 4, 5, 20—26, 28, 29, 31, 32, პურობაზე  
—§§ 17-22, 29, 32, 33, 36). მაგრამ, დარბაზობა და პურობა მაინც მკვეთრად  
გაიმიჯნებოდა: დარბაზობის, ცერემონიის ამ ოფიციალური ნაწილის დროს  
სამეფო „ძელი ცხოვრებისა“ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ., სამ. ისტ., წ. II, ნ. II,  
206) სატახტო დარბაზში ესვენა და პურობის წინ ჯვარისმტვირთველი მას გა-  
იტანდა.

#### 6—7

მე-6 და მე-7 §-ებში აღწერილია სააღდგომო, ე. ი. საპასექო წესები: სა-  
ღვთო რჯულის „საკითხავი“ (იხ. § 29. მასვე მიუთითებს ი. ჯავახიშვილი,  
ქართვ. ერის ისტ., წ. V, 205, სქ. 6) და თანამდებობრივი—უმცროს-უფროსობი-  
თი მილოცვა-მოსაკითხავი. მოსაკითხავი პირდაპირ ნახსენები არ არის, მაგრამ  
მე-6 § მკვეთრად ორ ნაწილად იყოფა და მისი რედაქცია უეჭველს ხდის რომ  
„კყოხდიდელი“-დან დაწყებული უკვე „საკითხავზე“ როდილა ლაპარაკი. ამას  
ადასტურებს მე-7 §-იც, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილი მართებულად წინა §-ის  
მეორე ნაწილის უშუალო გაგრძელებად თვლის (იქვე, 206, სქ. 1). აქ ჩამოთვ-  
ლილი მოხელენი „მწიგნობართა“ და „კარგ მკითხველთა“ დასს აღარ მიეკუთ-  
ვნებიან. ექ. თაყაიშვილის რედაქციით მე-6 §-ის მეორე ნაწილშიც საღვთო



რჭელის კითხვა იგულისხმება; იგი შენიშნავს კიდევ: „აქ უნდა აკლდეს სიტყვები, ვინაიდან საწოლის მწიგნობარი მალა იდგა ზარდახანის მწიგნობარზე და ამიტომ მისი მკითხველი ვერ იქნებოდა“-ო (ხაზგასმა ჩვენია). მე-7 §-ის დასაწყისში ექ. თაყაიშვილს აღდგენილი აქვს „საკითხავია“, მოსაკითხავის აზრით. მართალია, ივ. ჯავახიშვილს ამ „საკითხავი“-სათვის კითხვითი ნიშანი მიუწერია (იქვე, სქ. 2), მაგრამ გასათვალისწინებელია, რომ დიდი დღესასწაულები, მათ შორის აღდგომის მილოცვა და ძღვნის მირთმევა ფეოდალური იერარქიის მიხედვით გვიანობამდე იყო შემორჩენილი (ე. წ. სააღდგომო, საახალწლო და სხვა). „ქელმწიფის კარის გარიგება“-ში როგორც ეტყობა, მხოლოდ მონღოლებითი მოკითხვა ასახულა (იხ. ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“, გვ. XXIII).

სააღდგომო წესში სავაზიროს ექვსი წევრიდან (მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი, ათაბაგი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი), ათაბაგი სულ არა ჩანს. ჰყონდიდელი მოხსენებულა მეფის, ასე ვთქვათ, მომკითხვად, თვითონ მის მოკითხვაზე კი არა ფერია ნათქვამი. როგორც ვნახეთ, რალაც შეუსაბამობაა საწოლისა და ზარდახანის მწიგნობართა მოკითხვაშიც. მე-7 §-ში გადმოცემულია სავაზიროს და სარჩენი ოთხივე წევრისა და მათი უწყებების მოკითხვის წესი, აქლია მხოლოდ ჰყონდიდელი თავისი მწიგნობრებით (საწოლისა და ზარდახანის მწიგნობრები და 24 სხვა დაბალი მწიგნობარი). მათ შორის საწოლის მწიგნობარი, რასაკვირველია, ყველაზე წარჩინებული უნდა ყოფილიყო. მომდევნო თანამდებობა ზარდახანის მწიგნობრობა იქნებოდა (§§ 9, 31, 38. იხ. აგრეთვე ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. XI, ნ. I, გვ. 134—137). ზარდახანის მწიგნობარი საწოლის მწიგნობართან ერთად, ჰყონდიდლის სასამართლო კოლეგიის წევრადაც ჩანს (§ 8). ეს სახელდებული მწიგნობრები ჰყონდიდლის სელად უნდა ეიგულისხმოთ: ერთი—საწოლში, რომელიც თავისთავად მსახურთუხუცესის/სახელოში შედიოდა, მეორე კი—ზარდახანაში (ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, 1928 წ., გვ. 137, 188). ე. ი. სამხედრო უწყების დაწესებულებაში. მე-6 §-ის ბოლო ყველა ამის შესაბამისად გაიმართა (მწიგნობართუხუცესზე იხ. §§ 8-9 შენიშვნები).

მე-7 §-ის პირველ ნაწილში ასახულია მოკითხვის თანამიმდევრობა ოთხი მთავარი სახელისუფლოს — საამირსპასალაროს, სამანდატურთუხუცესოს, სამეჭურჭლეთუხუცესოსა და სამსახურთუხუცესოს მიხედვით ცალ-ცალკე. მოსაკითხავში ამ უწყების მხოლოდ ორი-სამი უფროსი ხარისხისა სათითაოდ ჩართული. ეს ცნობები, ძეგლის სხვა §-ებთან ერთად და მათთან შეპირისპირებით, ამასთანავე ლიტერატურის, ძირითადად ივ. ჯავახიშვილის შრომის მოშველიებით, საშუალებას იძლევა აღნიშნულ უწყებათა შემადგენლობის მიახლოებითი სურათი წარმოვიდგინოთ.

ა. საამირსპასალარო: ამირსპასალარი, ამილახორი, მეაბჯრეთუხუცესი, ზარდახანის უხუცესი (უკანასკნელის ადგილას მე-7 §-ში მესაწოლეთუხუცესი წერია, მაგრამ ეს აშკარა შეცდომაა. იქვე, ქვემოთ, და მე-4 §-შიც მესაწოლეთუხუცესი მსახურთუხუცესის ხელქვეითებშია აღნუსხული).

საამირსპასალაროს ეკუთვნიდნენ აგრეთვე: ზარდახანის მოლარე და მეჩინიბე (ხოლო არა მწიგნობარი — იხ. ზემოთ), მისრატულთუხუცესი და მისრატულნი, მეაბჯრენი. მესარტყლენი და ერთობ „საჩინბოს შემავალნი“ (მე-

ჯინბეთუხუცესითურთ, რომელიც „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ არ იხსენიება).

საფიქრებელია, რომ სამხედრო უწყებაში შედიოდნენ აგრეთვე ამირჩუხჩი (ჩუხჩარხი, იხ. § 30, შენ.) და ამირჩქარიც (§§ 18, 32. ჩუხჩარის შესახებ იხ. ი. სურგულაძის „კორნელი კეკელიძე და ქართული სამართლის ისტორია“, „საიუბილეო კრებული“, კორნელი კეკელიძის დაბადების 80 წლისთავის აღსანიშნავად, 1959; პ. ინგოროყვას „თხზულებანი“, I, გვ. 563, 564).

საიქვოა მერემეთუხუცესის საკითხიც. განმგეთუხუცესი, რომლის ხელქვეითებადაც მე-7 §-ის მოკითხვის წესით, საგანმგოს მუქიფი; მეჯამეთუხუცესი და სარემოს ნაცვალი ითვლებიან, მე-13 §-ს რომ მიეყვით, მანდატურთუხუცესის ხელისად მოგვევლინებიან. „ქრთამი სიგლისა მანდატურთუხუცესსა და ამირსპასალარსა სწორი მართებს“ სიტყვების შემდეგ მოხსენებულია მესტუმრე და მერიგე, რომლებიც მანდატურთუხუცესის მოხელეები არიან. ასევე ითქმის თვითონ მანდატურების, განმგეთუხუცესისა და მეჯამეთუხუცესის შესახებ (იხ. აგრეთვე § 33 და ივ. ჯავახიშვილის „ქართ. სამართ. ისტორია“, წ. II, ნ. I, გვ. 161-162). ამრიგად, თუ სარემოს ნაცვალი და განმგეთუხუცესი ერთსა და იმავე უწყებას ეკუთვნიან, სარემოც (ცხენსაშენი) მანდატურთუხუცესის ხელისა ყოფილა. სამეურნეო საქმეები მისი სახელოსათვის საერთოდ უცხო არ იყო, მაგრამ სარემო სხვა საბუთებით ამილახორს ექვემდებარებოდა. სარემოს საკითხში ივ. ჯავახიშვილს ერთგვარი შეუთანხმებლობა უნდა მოსვლოდეს: შდრ. ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I-ის § 4, გვ. 155, სადაც სარემო და მისი მოხელენი ამირსპასალარის უწყებას მიეკუთვნებიან და § 5, გვ. 166. (აქ სარემოს ნაცვალიც, როგორც განმგეთუხუცესის ხელქვეითი. მანდატურთუხუცესის მოხელედ არის ჩათვლილი).

საამირსპასალაროს ეკუთვნოდა ზარდახანა და საჯინბო (§ 18).

ბ. მანდატურთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ: ამირეჯიბი, მესტუმრე და მერიგე. სამანდატურთუხუცესობაში შედიოდნენ აგრეთვე: განმგეთუხუცესი საგანმგოთი და მისი მოხელეებით—საგანმგოს მუქიფითა და მეჯამეთუხუცესით (მეჯამეებითაც, რომელნიც „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნახსენები არ არიან); მერემეთუხუცესი სარემოს მოხელეებით—სარემოს ნაცვლითა და მერემეებით ამირსპასალარის დაწესებულებაში შედიოდა. არა ჩანს გარკვევით, განმგეთუხუცესი (და მერემეთუხუცესიც) უფრო მაღალი მოხელე იყო თუ მესტუმრე და მერიგე. ივ. ჯავახიშვილის ნათქვამიდან (იქვე: 161, 165—166) მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება რომ, რაკი განმგეთუხუცესიც ამირეჯიბზე დაბლა იდგა, მესტუმრისა და მერიგის დაწინაურება აღსვების მოსაკითხავში მათი ამირეჯიბის უშუალო ხელქვეითობით უნდა აიხსნებოდეს.

მანდატურთუხუცესის ხელქვეითები იყვნენ, რა თქმა უნდა, მანდატურებიც.

მისი უწყების განსაგებელი იყო მევენახეობა ნაწილობრივ (იხ. § II, შენიშვნები).

გ. მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოში შედიოდნენ: საქურჭლის ნაცვალი („ქელმწიფის კარის გარიგებით“ ნაცვლებზე და სარემოს ნაცვალზე—იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, გვ. 155, 167—168. ნაცვალი უბრალოდ მთავრად იყო აღარ ნიშნავს მხოლოდ, არამედ უკვე ცალკე თანამდებობრივ სახელწოდებადაა ჩამოყალიბებული), [საქურჭლის] მუქიფი (ძველი

ასახელებს საგანმგეოსა და საღვინის მუქიფებს), სადაც ეს მოხელე დარგის მიუთითებლად წერია, ყველგან კონტექსტით იგივე ორი დაწესებულებაა საგულისხმებელი; მხოლოდ მე-7 და მე-17 წ-ებში საქმე საქურჭლის მუქიფთან უნდა გვქონდეს. სამეჭურჭლეოთუხუცესოს მოხელეებადვე გვევლინებიან [საჭურჭლის] მუშრიბი (მე-17 წ-ის მიხედვით იგი სწორედ საქურჭლის მოხელეა), ქალაქის აპირანი და დარბაზისა და ქალაქის მეჭურჭლენი.

ივ. ჯავახიშვილი სამეჭურჭლეოთუხუცესოშივე ანგარიშობს საქურჭლისუხუცესსა და მწიგნობარს, რომლებიც ძეგლში დასახელებული არ არიან (ქართ. სამართ. ისტორ., წ. II, ნ. I, გვ. 176). საქურჭლისუხუცესის არსებობის სასარგებლოდ ის მოსაზრებაც გამოდგება, რომ თუ მანდატურთუხუცესს საგანმგეოს საპატრონებლად ცალკე ხელქვეითი განმგეთუხუცესი თუ საგანმგეოს უხუცესი (იხ. ზემოთ) ჰყავდა, ხოლო მსახურთუხუცესს — მოლარეთუხუცესი (იხ. ქვემოთ), მეჭურჭლეოთუხუცესისათაა დიდმოხელე, ვეზირი, საქურჭლეს უფუოდ საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა და ამ დაწესებულებას თავისი უშუალო უფროსიც ეყოლებოდა. რაც შეეხება მწიგნობარს, „ქელმწიფის კარის გარიგების“ არც ერთი წ, სადაც ეს ტერმინი თანამდებობად არის ნახმარი და თან მინიშნებულია თუ რომელი დაწესებულებისაა იგი, არ იძლევა შესაძლებლობას საქურჭლის მწიგნობრობა დავასკვნათ. მაგრამ, რადგან საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობრებივით ასეთი სახელწოდების მოსელე მაინც არსებულა, იგი ისევე მწიგნობართუხუცესის თვალად და ხელად საქურჭლეში მივლენილი წარმომადგენელი იქნებოდა (ივ. ჯავახიშვილი, იქვე. 132, 178).

მეჭურჭლეოთუხუცესი განაგებდა: „ძველ“ (იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. წ. V, 211, სქ. 8 და ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I, 178; III. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, 82, 298) ქალაქებს, ვაჭართა წოდებას და მასთანავე აღებშიცემობასაც, საქურჭლეს (იხ. და ზემოთ ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I, 174, 178) და ღვინის მეურნეობას — საღვინესა და მის ხელისუფალთ: მეღვინეთუხუცესს, საღვინის მუქიფსა და მოლარეს, მეხელადეთუხუცესს, პირის მეღვინესა და მწდესს (იხ. § 33-ე შენ.). მეღვინეებისა და მწდების შესახებ. იხ. § 1, 7, 17, 20—22, 28. ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. I, 190—195, სადაც „მეღვინეთუხუცესი და მისი სახელისუფლო“ სხვა უწყებათაგან ცალკეა განხილული, ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 213, სქ. 5, რომელშიც მეღვინეთუხუცესის სახელო თითქოს სამსახურთუხუცესოს ნაწილად არის ნიშნული.

დ. მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ: მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, სალაროს მოლარეები (მე-17 წ-ის ტექსტში წერია „სალაროთ“, ე. ი. სალაროებისაო, აქ ალბათ შეცდომაა, თუმცა მოძრავი სალაროც ყოფილა იხ. § 15). სამსახურთუხუცესოშივე ვხედავთ ფარეშთუხუცესს მისი საფარეშოებით, ციცხვთ-უხუცესს თავისი ციცხვებითა და მეხილეთუხუცესს, რომელსაც სახილე და მეხილენი ებარა (§ 17).

ამ უწყებას ეკუთვნოდნენ (§§ 15, 17, 33): სალარო — მოლარეებითურთ, (ზარდახნისა და საღვინის მოლარეთა გარდა), საწოლი — მესაწოლეებითურთ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მასში შედიოდნენ აგრეთვე საწოლის მეკარე, კა-

რის დარაჯი (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 187—188) და მეფის სამგზავრო ქარავანი—მისი ბარგის უხუცესით (§ 15).

სახელოთა ეს აღნუსხვა, რასაკვირველია, სრული როლია. ამასთანავე ზოგი მოხელისა და მმართველის თუ მეურნეობის დარგის გადაწყვეტით ამა თუ იმ სახელისუფლოსადმი მიკუთვნება შეიძლება სათუოც იყოს (იხ. მაგალითად ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის ნაწილებში სარემოზე).

მე-7 §-ში მსახურთუხუცესისა მოსაკითხავის შემდეგ ხარვეზი ეტყობა და ამას ექ. თაყაიშვილიც აღნიშნავს („ქელმწიფის კარის გარიგება“, გვ. 3). ამ წ-ის მეორე ნაწილი იწყება პირის მეღვინით, მაგრამ ვინ მოიკითხავს მას, არა ჩანს. საერთოდ ამ ნაწილში უფრო დაბალი მოხელეები უნდა იყვნენ მოქცეულნი, თანაც მხოლოდ ორი სახელისუფლოსი და ადგილშეცვლილადაც: ჭერ სამეკურკლეთუხუცესისი — მეღვინეთუხუცესი და საღვინის მუქიფი, ხოლო შემდეგ სამანდატურთუხუცესისი — განმგეთა უხუცესი, საგანმგეთოს მუქიფი, საგანმგეთოს უხუცესი, მეჯამეთუხუცესი და აქვეა სარემოს ნაცვალიც. საფიქრებელია, რომ განმგეთა უხუცესობა და საგანმგეთოს უხუცესობა ერთნა და იმავე თანამდებობას წარმოადგენს და საგანმგეთოს მუქიფის, როგორც მომკითხავის შემდეგ დედანში საგანმგეთოს მუქიფივე ეწერებოდა, უკვე როგორც მოსაკითხავი (ტექსტი ამის მიხედვით გაიმართა). ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ ზემოაღნიშნულ წყებაში სარემოს ნაცვალი ყველაზე უმცროს მოხელედ მოჩანს, რაც ერთგვარ ექვს ბაღებს.

სააღდგომო მოსაკითხავში სულ არ იხსენიებიან მონადირეთუხუცესი და მისი ხელქვეითები, რომელნიც ასე „გამოჩინებული“ არიან საახალწლოდ და თევდორობას. ისიც კია, რომ ამ დროს, თევდორობის შემდეგ, მონადირეთუხუცესი შეიძლება კარზე არც ყოფილიყო (§§ 1, 2, 20). „მონადირეთუხუცესსა და მის სახელისუფლოს“, ასევე „ტყისმცველთუხუცესსა და ტყისმცველთ“ ი. ჯავახიშვილი სხვა უწყებათაგან განცალკევებით განიხილავს (იხ. ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. I, გვ. 195—197).

## 8

მე-8 §-ში აღწერილია სავაზიროს უფროსი წევრის, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის განკითხვითი საქმიანობა, რომელსაც იგი კვირაში ერთხელ, ორშაბათობით, უმაღლეს სასამართლო დაწესებულებაში „სააჯო კარსა შიგან“ ახორციელებდა.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით და სხვა საბუთების განხილვა-დამოწმებით ივ. ჯავახიშვილმა მოხაზა მაშინდელი სასამართლოს მიახლოებითი სურათი, რომელსაც დღეისათვის უნდა ითქვას, ბევრი არაფერი შემატებია (ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 471—502, 541—543).

აღნიშნული უმაღლესი სასამართლო მას დავით აღმაშენებლის შემოღებულად მიაჩნია (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 223—224, 478; ქართ. ცხ., I, 354), თუმცა „სააჯო კარი“ სასამართლოს მნიშვნელობით აღრეც ხმარებულა (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 477): „თუ ვინმე გაწყენდეს და არავინ რას გაგიგონებდეს, სააჯო კარსა მიიხუენით“—ო, წერია ფაენელთა X ს. საბუთში. სასამართლოს სახელთან „კარის“ (ე. ი. ადგილის თუ შენობის) დაკავშირება მოცემულია „ბჰისკარ“-შიც (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 476).

მე-8 §-ის მიხედვით „სააჯო კარი“, მაღალ, უზენაეს ინსტანციას წარმოადგენდა დაბალი ინსტანციის სასამართლოებისათვის. იმ დროს, რომ საქართველოში მართლაც ერთგვარად მწყობრი სასამართლო სისტემა არსებობდა, ამას რამდენადმე მოწმობს სწორედ დავით აღმაშენებლის მატეანის ის ადგილიც, სადაც მეფის ხელისუფლების ფუნქციებს შორის აღნიშნულია: „შემცოდეთა წყალობითნი წურთანი“ და „მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი“ („ქართლის ცხოვრება“, 1, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 351).

„სააჯო კარი“ გამართული მუდმივად მოქმედი დაწესებულება უნდა ყოფილიყო. თუ ორშაბათობით მასში ჰყონდიდელი მსაჯულობდა, დანარჩენ დროს საქმეებს სხვა, რიგითი მოსამართლენი იხილავდნენ (ი. ჯავახიშვილი. ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 477-478, 486). თუ კი ასეა, მაშინ მწიგნობართუხუცესისა და რიგითი მოსამართლეების კომპენტენცია, როგორც, გაშიჯნულად უნდა ვივარაუდოთ. „მწყალობელი“ მეფის უპირველესი მოხელე. თითქმის მისი ნაცვალნი (ჰყონდიდელი „მამა არს მეფისა“ — §9, 36). „ობოლთა და ქვრივთა და მიმძლავრებულთა მოჩივართა გასიკითხავ“—და (§8). ივ. ჯავახიშვილს მის კერძო საქმეთა განმასხვავებელ ნიშნად სწორედ მომჩივნი ჩაგრულობა მიაჩნია. „სააჯო კარის“ სხვა მოსამართლეების განსჯადობას კი რგი. „დანარჩენთა საჩივრებს“ აკუთვნებს (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II ნ. I, 131—132; წ. II, ნ. II, 478). მაგრამ, ამით მე-8 §-ს საკმაო ნათელი ვერ ეფინება და თავისთავადაც მომჩივნის ჩაგრულობა განსჯადობათა გამიჯნვის კრიტერიუმად არ უნდა ვარგოდეს.

ქერ ერთი, ჩაგრული იყო ნამდვილად მომჩივანი თუ მხოლოდ თავს მოაჩვენებდა ასეთად, ეს ყოველთვის წინასწარვე გადაწყვეტივთ ვერ ითქმობდა. მხოლოდ საჩივრის განხილვის შედეგად გამოირკვეოდა. და მეორეც, ივ. ჯავახიშვილის მიერ მატეანეებიდან მოტანილ მკვალითებში (ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. II, გვ. 223-224, 475; ქართ. ცხ. I. 315, 354; II, 253-254) და ამ წყაროების ზოგ სხვა ადგილშიც („ქართ. ცხ. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 368, II, 301) განსაკითხავად, როგორც წესი, დანახელებული, არიან: გლახკანი. მოჩივარნი. დაჭირებულნი. მიმძლავრებულნი. უღონონი, უქონელნი, შეურაცხნი. ეს გასაგებიც არის. ერთი მხრივ, დაჩაგრული და მართლმსაჯულების მონატრული და მაძიებელი უმთავრესად უმწყო ხალხი იყო. მეორე მხრივ უმაღლეს ხელისუფლებას ამ საწყალი ხალხის მიუკერძოებელ მსაჯულად, შემწყნარებლად და მწყალობლად მოქმენდა თავი (ანიჩხელისუფლება, რასაკვირველია ისევ გაბატონებული კლასის ინტერესებს ეძსასურებოდა); ამასთანავე, ყველა აღნიშნულ შემთხვევაში განმკითხველობა ამ თვითონ გვირგვინოსნებს მიეკუთნებათ, ანდა მათ მიერ საგანგებო ნდობით აღკუთრვილ პირებს, რომელთაც ისინი, როგორც უშუალო წარმომადგენლებს. ამ თავიანთი ფუნქციის აღსრულებას ავალებდნენ.

დაბოლოს, აღსანიშნავია, შემდეგით. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, თავის დროზე „სააჯო კარი“ სამოქალაქო სასამართლო ყოფილა (ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, გვ. 477), ხოლო განკითხვას იგი, ჩანს, სასისხლო პროცესის ტერმინად თვლის, რადგან მას თავისი შრომის სწორედ ამ ნაწილში იხილავს (იქვე, 489—499) და სამოქალაქო სამართალწარმოების თავში ადგილს აღარ აკუთვნებს (იქვე, 541-543). თუ იმასაც გაეხსენებთ. რომ ივ. ჯავახიშვილი სისხლის სამართლის (ყოველ შემთხვევაში დახა-

შაულთა ერთი დიდი დარგისათვის განკუთვნილსა) და სამოქალაქო სამართლის სასამართლოებს. ცალ-ცალკე არსებულად ვარაუდობს (იქვე, 483), მაშინ იმ ანელად დასაჯებელ დასკვნას უნდა დაეადგეთ, რომ „სააჯო კარი“ მარტო სასისხლო საქმეების გასაჩივრების ინსტანცია ყოფილა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შედეგად შესაძლებელია გამოვთქვათ შემდეგი მოსაზრება: „სააჯო კარი“, როგორც განმკითხავი მართლმსაჯულების ორგანო, უმაღლესი სასამართლოა, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო საქმეებისათვის და უთუოდ, ფეოდალთა და ადგილობრივ მოხელეთა უსამართლობა-ძალმომრეობით გამოწვეულ საჩივრებსაც „სააჯო კარი“ განიხილავდა. უწყებრიობის პრინციპით შექმნილ სავაზიროს ვითარებაში (§ 30; იხ. აგრეთვე § 6—7 შენიშვნები) ყოვლად წარმოუდგენელია; რომ მართლმსაჯულებას პოთავე არ ჰყოლოდა. ასეთ მოთავედ სხვა არავინ არის საგულვებელი, თუ არ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი. მრავალი სახელმწიფო საქმით დატვირთული „ვაზირთა—უპირველესისათვის“ ამ მოვალეობის შესასრულებლად კვირაში ერთი დღე იყო გამოყოფილი, როდესაც იგი, ვითარცა სასამართლო უწყების უფროსი, „სააჯო კარში“ პირადად იმყოფებოდა და მიღება-განკარგულებას აწარმოებდა.

როგორც მე-8 §-დან ჩანს „სააჯო კარში“ რიგითი მოსამართლეების გარდა ოვითონ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის კოლეგიაც ყოფილა და ეს ქართული სასამართლოს კოლეგიურობის პრინციპს სრულიად ეთანხმება (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, გვ. 487). მწიგნობართუხუცესის თავმჯდომარეობით ამ კოლეგიის წევრებად მისი უახლესი ხელქვეითი მოხელეები, მწიგნობართა შორის უწარჩინებულესი საწოლისა და ზარდახნის მწიგნობარები არიან, ჰყონდიდელს. „...ყოველი [...] საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის; და ზარდახნის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოიხსენიებს, რაც ვის რა სჭირს“—ო, ნათქვამია მე-8 §-ში. [...]—ის ადგილას ივ. ჯავახიშვილს აღდგენილი აქვს: „[საბჭოდ ჯდომის ეამსა?]", (ქართვ. ერას ისტ., V, 206) და. როგორც მისი „ქართული სამართლის ისტორიის“ შესაბამისი ადგილის კონტექსტიდან ჩანს, „ყოველი“ „ყოველთვისად“ აქვს გაგებულნი (§ II, ნ. II, 486). „ყოველი“ (ყველა) ან იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ საწოლის მწიგნობარი რამდენიმე იყო, რაც სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს (შდრ. § 33), ანდა იმას, რომ ეს სიტყვა საწოლის მწიგნობარსაც ეხება და ზარდახნისასაც (ასეთი გაგება შესაძლებლად მიაჩნია ილ. აბულაძეს). ტექსტში ეს უკანასკნელიც ჰყონდიდელის კოლეგიის წევრად იგულისხმება. ასეა თუ ისე, საწოლის მწიგნობრის შესახებ ყრუდ არის ნათქვამი და მის მონაწილეობაზე მწიგნობართუხუცესის განკითხვითს საქმიანობაში ჯერჯერობით დამატებით ვერაფერს ვიტყვით (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტ., წ. II, ნ. I, გვ. 136). საწოლის მწიგნობარი მართლმსაჯულებაში მწიგნობართუხუცესის თანაშემწე ყოფილა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, გვ. 487). ზარდახნის მწიგნობრის ფუნქცია კი, მართალია, უფრო ვრცლად არის მოხაზული, მაგრამ მასში ყველაფერი გარკვეული როდია. ივ. ჯავახიშვილი ზარდახნის მწიგნობარს „გამომძიებელსა და საქმის მომხსენებელს“ უწოდებს (იქვე, წ. II, ნ. II, 487), მაგრამ სხვა ადგილას ამით არ ემყოფილდება და ამბობს: „სასამართლო საქმეებში ზარდახნის მწიგნობარი ვაზირთა უპირველესის წარვლენილი მოხელე, მის მიწოდებლობათა აღმას-

რულებელი და ნაცვალთა“-ო (იქვე, წ. II, ნ. 1 137). ეს რამდენადმე გადაჭარბებული უნდა იყოს. მე-8 §-ის „მისის პირით მოიხსენებს“ (ტექსტის გასწორებას: „მოახსენებს“ „მოიხსენებს“ ი. ჯავახიშვილიც იზიარებს, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 486—487) და „რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს“ იმაზე მეტს არ უნდა ნიშნავდეს რომ მწიგნობართუხუცესი საქმეებს ძირითადად თავისი კოლეგიის მომხსენებელი წევრის ზარდახნის მწიგნობრის ინფორმაციით სჯიდა (საწოლის მწიგნობართან მოთათბირებით).

მაგრამ, იბადება კითხვა: სად იგზავნებოდა ზარდახნის მწიგნობარი, სად მიდიოდა თვითონ მწიგნობართუხუცესი „რა ეამსცა ეამი იყოს“ იმ საქმეების „დაურეებისათვის“, რომელნიც მარტო მოხსენებით ვერ გადაეწყვიტა. და სახელდობრ როგორ „იურვიდა“ იგი მათი საბოლოოდ მოგვარებისათვის. ჩვენს ხელთ არსებული მასალით მიხედვით შეიძლება საქმე შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ:

მწიგნობართუხუცესის „სააჯო კარში“ ჯდომის დღე, რაღა თქმა უნდა, საყოველთაოდ ცნობილი იქნებოდა და მომჩივრები, რომელთაც პირადად მისთვის უნდა მიემართათ, დაწესებულებას იმავე დღეს მიაწყდებოდნენ. აგრეთვე ამ, ან ვთქვათ, სააპელაციო სასამართლოში წინა კვირაში შემოსული საჩივრებიც დაგროვდებოდა. ზარდახნის მწიგნობარ-ჰყონდიდელის კოლეგიის მდივანი-რეფერენტი ალბათ მიდიოდა მოსულ მთხოველთა გამოსაკითხავად და მათგან არზების ჩამოსართმევად, ასევე დაწესებულების უფროსის გადასაწყვეტად დაგროვილი საკითხების გასაცნობად და მოხსენების შესადგენად. საფიქრებელია, რომ მას ცალკე საქმეების ადგილობრივ გამოსაჩივლად მისვლა-მოსვლა და საჩივრების შესაკრებად ადგილებზე სიარულიც ეკისრებოდა (მდრ. ქართ. ცხ., I, 354). თუმცა, ამ ბოლო ვარაუდს ხელს უშლის ის, რომ ასეთი მგზავრობა ერთი დღის განმავლობაში (§ 8) მეტწილად ვერ მოხერხდებოდა. აღნიშნულის მიუხედავად, ზარდახნის მწიგნობრის მოვალეობა ძირითადად დაახლოებით ასეთი უნდა ყოფილიყო.

მისი მოხსენების საფუძველზე მწიგნობართუხუცესი, ალბათ, საქმეებს მართულებას აძლევდა და თავის რეზოლუციებში სახელმძღვანელო მითითებებსაც იძლეოდა. რამდენადაც ქართულ სასამართლო პროცესს შეგიბრებინოთ ახასიათებდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, 497—498), უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარად წარმართული საქმის არსებითი განხილვა უკვე „სააჯო კარის“ რომელიმე რიგითი მოსამართლის მიერ მოხდებოდა. იმ საჩივრებს კი, რომელთაც მწიგნობართუხუცესი ზარდახნის მწიგნობრის „პირით ვერ დაიურვებდა“, ე. ი. საკმაოდ რთულად და საფრთხილად ჩათვლიდა, რომ მაშინვე საბოლოოდ გადაეჭრა ან მარტო ხელქვეითი მოსამართლისათვის მიეხდო, შემდეგისათვის დანიშნული საქმის განხილვას („რა ეამსცა ეამი იყოს“) იგი თვითონვე ესწრებოდა.

რასაკვირველია, მწიგნობართუხუცესის საზრუნავს „სააჯო კარში“ სასამართლო სისტემის საერთო მართვის საკითხებიც შეადგენდა, რომელთაც იგი იმავე ორშაბათობით საბოლოოდ სწყვეტდა და პირდაპირი განკარგულება-დირექტივებით აწესრიგებდა.

9

მე-9 §-ში გრძელდება ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობისა და უწყების აღწერა-დახასიათება. თუ წინა პარაგრაფი მართლმსაჯულე-

ზის ფუნქციას ეხება, აქ საუბარია მის უფლებებზე სასულიერო საქმეებისა და საქურჭლის ანუ, ასე ვთქვათ, ხაზინის მიმართ. აღნიშნულია ამასთანავე მწიგნობართუხუცესის უპირველესობა მთელ სახელმწიფო მართვა-გამგეობაში.

ეს § შეიცავს აგრეთვე ზოგიერთ ცნობას საწოლის მწიგნობრისა და სამწიგნობროს მუშაობის ორგანიზაციის შესახებ.

დასაწყისში ჩამოთვლილია: „საყდარ[ნი]... პონასტერნი... ეკლესიანი...“ საყდარი და ეკლესია ორივე საღვთისმსახურო შენობა-დაწესებულებად რომ გავიგოთ, განმეორებასთან გვექნება საქმე. საყდარი ძველად უმთავრესად ტახტს, საჯდომს ნიშნავდა (მეფისას, მღვდელთათავრიას—ქ. გ. ლ., იხ. ღველი ლექსიკონებიც. აგრეთვე ი. ჭავჭავიძე, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. II, გვ. 195) და ამიტომ, მოტანილ ჩამოთვლაში ეს სიტყვა საღვდელმთავრო კათედრის, კათედრალის შესატყვისად ხომ არ უნდა ვიგულისხმოთ? ამით ჩამოთვლას თანამიმდევრობის სახე მიეცემოდა (§ გელათის ხსენებით იწყება. იხ. აგრეთვე § 27).

ჰყობილდელს წესით ორი ზედამდგომელი (ნიდაგ თანმხლები „საგანგებო დავალებათა მოხელე“ თუ ადიუტანტი) ეკუთვნოდა, საწოლის მწიგნობარს—ერთი. მიუხედავად იმისა, რომ ძველნი სრული ცნობები არ შერჩენილა, მაინც ჩანს, რომ ასეთი ზედამდგომელები ყველა ვეზირს და ზოგ სხვა დიდძოსელსაც უნდა ჰყოლოდა (§ 12 „ამირეჯიბს მანდატურივე“-ო, § 14—„მესაწოლეთუხუცესსაც“-ო).

მე-9 §-ის ბოლო ნაკლულია და არ ვიცით, დაწერილი ქაღალდები მექურქლეს ყელზე (თუ ქელზე) „ჩახუთ“ (პარკით, თოფრით) რად უნდა დაეკიდა. მექურქლე მათი დამტარებელი (ხელმოსაწერად?) იყო თუ შემკრები და შემნახველი, ახდა, ვინ იცის, ქაღალდის სიძვირის გამო (აკი დღედაღღე თვლით რიგდებოდა, § 9. და დამრიგებელიც იქნებ იგივე ჩახვიანი მექურქლე იყო?), ამ წესით დახარჯული ქაღალდის ანგარიში სწორდებოდა? (შეადარეთ მომდევნო §-ის დასაწყისი). მექურქლის გამოჩენა აქ მოულოდნელი არ უნდა იყოს. მწიგნობართუხუცესისა და საწოლის მწიგნობრის ზედამდგომელებიც მექურქლეები იყვნენ.

## 10

მე-9 და მე-10 §-ებს შუა ხელნაწერი ნაკლულია (იხ. § 9 შენ.). შესაძლოა თვით მე-10 §-ის შერჩენილი ნაწყვეტის დასაწყისშიც, „ანგარიშს აიღებს“ სიტყვების შემდეგ, რაიმე გამოტოვებული იყოს. ივ. ჭავჭავიძე დამატებულია, მანდატურთუხუცესის უწყებას ეკუთვნის მე-10 §-ი თუ მსახურთუხუცესისას. საფიქრებელია, რომ უფრო მანდატურთუხუცესის სახელოს უნდა შეეხებოდეს. მომდევნო, მე-11 §-იც ხომ მასზე მოგვითხრობს და სურსათ-სანოვაგისა და საერთოდ პურობის თადარიგი განმგეთუხუცესის საზრუნავი უნდა ყოფილიყო (§ 13-მეჯამეთუხუცესი მისი ხელისა ჩანს, — § 33). ხოლო განმგეთუხუცესი თვითონ მანდატურთუხუცესის ხელქვეითად გვევლინება (იხ. § 6—7 კომენტ.; ივ. ჭავჭავიძე ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I, 161, 166).

ნაკლულობის მიუხედავად, აღნიშნულია და კვებით მოტანილი მასალის გოთვალისწინებით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, ათქოს მე-10 §-ში საქმე პუ-



რის მეურნეობაში (ხაბაზი!) მომხდარ რაღაც უწესოებას, უფრო კი ქურდობას (იქნებ მარცვლეულის, ფქვილისა ანდა გამომცხვარი პურის დანაქლისს) უნდა ეხებოდეს. ძეგლის ავტორი ეკამათება სხვა ამგვარივე გარიგების შემდგენელს (ე. თაყაიშვილი, წინასიტყვაობა, „ქელმწიფია კარის გარიგებისა“ გვ. XVII—XVIII), რომელსაც ეტყობა, სახაბაზოს მუშაეთა შესაგონებლად ერთ-ერთი ზათვანის დასჯა „დაუწერია“. ჩვენი ავტორი ამგვარი დასჯის მომხრე არ არის: საამისოდ ცემაც კმარა და გაპარსვა მხოლოდ მართლაც ქურდს ეკუთვნისო. დასძებს იგი.

„გამართვა“ ექ. თაყაიშვილსაცა და ივ. ჯავახიშვილსაც განწესებდა, განკუთვნდა, მისჯად აქვთ გაგებული, მაშინ როდესაც ეს სიტყვა—გასწორებას, გამოსწორებას ნიშნავს (იხ. ლექსიკონები: სულხან საბას, ნ. ჩუბინაშვილის, დ. ჩუბინაშვილის, აგრეთვე დავით ბატონიშვილის სამართალი, დავით ფურცელაძის რედაქტ., ლექსიკონი და ქართ. ცხოვრ., II. 23 „...რამეთუ კული ძალისა არა განმართების“). ამის მიხედვით ექ. თაყაიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის „გაპარვა[დ] გამართავს“ ნაცელად გაკეთდა „გაპარსვა[დ] გამართავს“, მით უფრო, რომ დ-ონს ისინი ხელნაწერის მოხეულ კუთხეზე ვარაუდობენ<sup>1</sup>.

„განალამც“ ძეგლში რამდენჯერმეა ნახმარი (§§ 3, 10, 17, 21), მეტწილად აშკარად რასაკვირველიას მნიშვნელობით. მხოლოდ მე-10 §-ში იმისდა მიხედვით, თუ როგორი პუნქტუაცია იქნება, მას შეიძლება განას მნიშვნელობაც მიეცეს: „თუ არ ნაპარევი გამოაჩნდეს, განალამც გაპარსავს“. ტექსტი გამართულია რასაკვირველიას აზრით, რომელიც ვითარებას უფრო უდგება.

მე-10 §-თან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია. ყოველ შემთხვევაში, შემდეგი. აქ დამოწმებულია სასჯელის ორი სახეობა: ცემა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. II, 507—508) და გაპარსვა. ეს უკანასკნელი გამაწილებელ სასჯელს მიეკუთვნება. (ქართ. სამართლ. ძეგლ., I, ი. დოლიძე, რედ., ლექსიკონი; იხ. ი. ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., წ. 5, 207, სქ. 4); მას ვხვდებით ვახტანგ VI-ის კრებულში (ქართ. სამართლ. ძეგლ., I, ი. დოლიძის რედ.) შესულ ბერძნულ სამართალსა (მუხ. 383) და გიორგი ბრწყინვალეს ძეგლის დადებაში (მუხ. 2. აღნიშნული სამართლის წიგნი კი, როგორც ვიცით, მოღწეულია ჩვენამდე „ქელმწიფის კარის გარიგებასთან“ ერთად, ერთ ხელნაწერად (ე. თაყაიშვილი წინასიტყვაობა „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“, II. III, VIII).

ბერძნული სამართალი იყენებს\* გაპარსვას პურეულის შეცილებით შემსყიდველისათვისაც (შეადარ. § 10-ხაბაზი). საყურადღებოა ამ მხრივ ბერძნული სამართლის 383-ე მუხლის დასაწყისი: „ქ. მეფეთათვის ესრეთ ჯერ არს, რათა მოსავლის დროს ერთი სარწმუნო კაცი დააყენოს პურისა, ქერისა და ამისთანას მოსავალზედა, მართებულად ბაზარში თუ სოფელში გაასყიდვიწოს, და არა ძვირად“. იგი იცნობს მეორე ამგვარსავე გამაწილებელ სასჯელს — გაკრექასაც, რომელიც გამოყენებულია (სხვა სასჯელებთან კომპლექსში): უსამართლო მსაჯულისათვის (მუხ. 2), ქრისტიანის შვილის დატყვევებისათვის (მუხ. 34), ქალის მომტაცებლის ასაბიისათვის (მუხ. 49), თვალის, მომთხრელის ასაბიისათვის (მუხ. 68), მუტლის წასახდენი წამლის მიმცემისათვის (მუხ. 77),

<sup>1</sup> ი. დოლიძის გამოცემაში: „გაპარსვა[დ]“, „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, 1966, გვ. 82, ტექსტი ისევეა გაგებული, როგორც ექ. თაყაიშვილსა და ივ. ჯავახიშვილს ესმით.

ღვთის შეხვეწილი კაცის ეკლესიიდან გამოყვანისათვის (მუხ. 233), სახლიდან ხატის მოპარვისათვის (მუხ. 259), ნასყიდობაში შეცილებისათვის (შდრ. მუხ. 383) და მკერვალის მიერ აგრეთვე სხვა ხელობის დაჩემებისათვის (მუხ. 382). ვახტანგის კრებულის რუსულ თარგმანში 383-ე მუხლის (აღნიშნულ გამოცემაში—385) გაპარსვაც წინა მუხლის მიმსგავსებით გაკრეპად (остричь) არის თარგმნილი.

„ძეგლის დადებაში“ გაპარსვა ნახმარია მსახური განმგებლის კოლექტიური მკვლელობისათვის; მკვლელი — „ქვეყნისა“ თუ „ქვეის“ სოფლების თითო თავკაცი უხდა გაპარსულიყო. ვახტანგის კრებულის რუსულ გამოცემაში აქ გაპარსვა გამოტრეპებულია.

ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია მომდინარეობს არმენოპულოს Hexabiblos-სა (1345 წლის ახლო) და ვლასტარის Syntagma-საგან (1335 წელი), რომელთაც გავრცელება და გამოყენება ჰქონიათ მთელ საქრისტიანო აღმოსავლეთში, კერძოდ საქართველოშიც. სახელდობრ 383-ე მუხლი ეხმაურება არმენოპულოს თხზულების შესაჯავის ადგილს. (ქართ. სამართლ. ძეგლები, ი. დოლიძის რედ., 1, 556, 582, 582, 587). ჩვენში აღრევე ცნობილი უნდა ყოფილიყო არმენოპულოს და ვლასტარის წყაროებიც (იხ. თ. ბრეგაძე, ბერძნული სამართალი, 05—087).

„ძეგლის დადება“ შედგენილი უნდა იყოს 1335 წელს. ი. დოლიძის აზრით, გაპარსვა შესულია მასში ჩვეულებითი სამართლიდან და „ცნობილი იყო სხვა ძველ ხალხთა სამართალშიც“ (ძეგლ. დად., 10—15, 30, 42; ქართ. სამართ. ძეგლ., 1, 616). ეს არ უარყოფს იმის შესაძლებლობას, რომ გაპარსვა ძეგლის დადებაში ბერძნული სამართლის გზითაც გაჩენილიყო და უფრო სავარაუდებელი სწორედ მისი ბერძნულიდან მომდინარეობაა.

დაბოლოს, მცირე ცნობა. სურსათ-სანოვანისა და სხვა ამგვარის შეცილებით შესყიდვა და ჩარჩობა, თუმცა სულ სხვა სანქციით (შდრ. ბერძნული სამართალი, მუხ. 383), ცნობილია XVIII საუკუნის რუსულ სამართალსა (ПСЗРИ, VII, 463—14, I, 1725-ის ბრძანებულება; აგრეთვე—Грам. на права и выгоды городам Рос. имп., 25) და ქართულ კანონპროექტებში, სადაც სახელდობრ ალაფები, ე. ი. პურეულის მოვაჭრენი იხსენებიან (დ. ფურცელაძე, სჯულ-ვილება, გვ. 39, 7).

## 11

მე-11 § ეხება საჰეფო ზვრებს, ე. ი. მევენახეობას, და, როგორც ეტყობა, ნაწილობრივ მაინც ღვინის გადასახადს, კულუხსაც.

ვახანაშვილის სავარაუდო ჩანამატი §-ის დასაწყისში — „მსახურთუხუცესისა“ ანდა „მეღვინეთ-უხუცესისა“, იმ აზრის გამომხატველია, რომ მევენახეობა მართო მანდატურთუხუცესს არ უნდა ჰქონოდა მინდობილი. მართლაც მევენახეობისა და მეღვინეობის მკვეთრად განცალკევება ძნელი იქნებოდა ისინი ახლაც თითქმის ერთ, განუყრელ დარგად ითვლებიან (მევენახეობა? მეღვინეობა). მსახურთუხუცესი აქ არაფერ შუაშია; თუ ზვართა ხელი-სუფთა მანდატურთუხუცესთან ერთად ვინმე კიდევ უნდა ეწეროს, ეს მეჭურჭლე-უხუცესია, რომელსაც საღვინე ებარა (იხ. § 20: ღვინის ჭურჭელი „მეჭლინ“ კიდევან ღვანან და ბექედი მეჭურჭლეუხუცესისა... [ძვს]“ და ამას სურს ამბავი და მოხელეები მოჰყვებიან; იხ. აგრეთვე—§§ 6—7 კო-

მენტ.); მეღვინეთუხუცესი მე-11 §-ში ისედაც გამოყვანილია და მისი დაწერა თავშიც, თანაც მანდატურთუხუცესის წინ, მართებული არ უნდა იყოს.

მაგრამ, თუ ზერები ორი ხელისუფლის საზრუნავს შეადგენდა, მოვალე-მეღვინეთა მოვალეობას წარმოადგენდა: „...და სხვათ (ზედამდგომელობის გა-თლად გამოსკვივის და ივ. ჯავახიშვილსაც აღუნიშვნელი არ დარჩენია (ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I, 160, 192). მე-11 და მე-20 §-ების დაკვირვება გვიჩ-ვენებს, რომ გამიჯვნას შეიძლება მეტი სიმკვეთრეც ჰქონოდა. მანდატური უფ-რო აღმასრულებელი ხელისუფლების წარმომადგენლად გამოიყურება. მას მუშახელის, თუ შეიძლება ითქვას, გობილიზაცია და მორჩილებაში ყოლა, იქ-ნებ ვენახების დაცვაც ევალებოდა („სამუშაოსა ზედამდგომელად“—§ 11: „ზვართა... მანდატურიცა ადგს ზედა“—§20), ხოლო თვითონ დამუშავების ხელმძღვანელობა სპეციალისტების—მეღვინეთუხუცესის, საღვინის მუქიფის, მეღვინეთა-მოვალეობას წარმოადგენდა: „...და სხვათ (ზედამდგომელობის გა-რდა. ი. ს.) მეღვინეთუხუცესი და მუქიფი აურვინ სამუშაოს“ (§ 20)—კუ-თხულობთ ძეგლში.

„გამოსაჩვენერი“ ექ. თაყაიშვილს ღია ფურცლად მიაჩნია, რო-მელიც მანდატურს მუშახელის გამოსაყვანად უნდა გამოეჩინა, წარედგინა. მაგრამ, ეს საბუთი სრულიად გარკვეული მითითების შემცველია („...მუშად... ესე ქვეყანა მოასხითო“—§ 11) და შემსრულებლის მიხედულობისათვის იმდენ ადგილს თითქოს აღარ ტოვებს. ამიტომ, იგი უფრო განწესებას (наряд-ს) უნდა წარმოადგენდეს და შესაძლებელია გამოჩენისაგან კი არ იყოს ნაწარმოე-ბი, არამედ საჩვენოსაგან.

ღვინის აკრეფის გამო იხ. § 20.

1

12

მე-12 § ზოგადად და ძირითადად მოხაზავს მანდატურთუხუცესის პირვე-ლი თანამემწის ამირეჯიბის უფლება-მოვალეობას. ეს მოხელე მთავარი მომხ-სენებელი და მოწესრიგეა მას შემდეგ, რაც მეფე საწოლიდან გამოვა, ვიდრე —„საღამოს რეკამდის“ (საქმიანი ღღის დასრულებამდე თუ საწოლადვე შეს-ვლამდე). ძეგლის ახლანდელ ტექსტში ვკითხულობთ: „...საურავი... მათია...“-ო. ამით კი, მსახურთუხუცესისა და ამირეჯიბის—მანდატურთუხუცესის უწარ-ჩინებულესი მოხელის—მოსაქმეობის გამიჯვნა შინაარსს მოკლებული გამოდის. „მათია“-ს შეცვლა „მისიათი“-თ (§ 12) ამ ადგილს ნათელსა ჰფენს და თანაც იგი მე-14 §-თან შეთანხმებულად იმართება (ამირეჯიბზე საერთოდ იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ. წ. II, §, I, 161—166; წ. II, ნ. II, 233. მისი ზედამდგომელის გამო იხ. § 9 კომენტ.).

მე-13 §-ში, სიგლის გაცემაში უადგილოდ ჩართული საკლავის ამბავი თა-ვის ნამდვილ ადგილს მე-12 §-ში პოულობს. მუქიფი, რაილისთვისაც მორეკი-ლი ცოცხალი საკლავი უნდა ჩაებარებინათ, ექვევარეშეა, რომ საგანმგეოს. ე. ი. მანდატურთუხუცესის უწყებისავე დაწესებულების მუქიფია (იხ. § 6—7 კომენტ., აგრეთვე —ი. ჯავახიშვილის ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. I, 189).

იმით, რომ სიტყვები „კვრას ღღესა და“ წინ მოვაქციეთ (§ 12, სქ. 7, 36-ე), ვფიქრობთ, ვითარება უფრო სწორად უნდა ისახებოდეს: მესტუმრეს თი-ითო ბეჭი ყოველდღიურად ერგებოდა, ხოლო კვირაობით მთელი საკლავი და ფქვილიც ეკუთვნოდა, რათა ამ ღღეს მოძალებულ, ნაკლებად შეძლებულ

„ქვეითი“) ხალხს გამასპინძლებოდა (შეადარ. ე. თაყაიშვილის რედაქციას, მეტადრე რუხულს, აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილის ქართვ. ერ. ისტ., 5, 208 და ქართ. სამართლ. ისტ., წ. II, ნ. I, 165—166; წ. II, § II, 233).

მე-12 §-ში მოხსენებული „მწიგნობარი“ ცხადია, ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის მოხელე არ უნდა იყოს. შეიძლება ამ შემთხვევაში კარზე მოსული მკითხველი იგულისხმებოდეს (იხ. § 6, 28).

13

მე-13 §-ი განსაზღვრავს, თუ რომელ მოხელეებს ეკუთვნოდათ სარგოდ ქრთამი (ჯილდო, გასამრჩელო, ბაჟი თუ მოსაკრეფელი) სიგლის გაცემისათვის. ზოგისათვის მითითებულია ამ ქრთამის თანაფარდობითი მეტნაკლებობაც. აქვე ძეგლის ავტორს დახასიათებული აქვს აგრეთვე მანდატურთა კორპუსის შემადგენლობა. ბოლო ნაწილში ჩამოთვლილია მეჯამეთუხუცესის განსაგებელი, (იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. I, 166—167). ხელნაწერის ნაკლულობის შედეგად §-ის ამ ადგილსა და ტექსტის დაწარჩენ შინაარსს შორის კავშირიდა შეიმჩნევა, რომ მეჯამეთუხუცესის ამბავს მისი უფროსის, განმგეთუხუცესისა უძღვის და მასზე წინ მანდატურთუხუცესისავე ხელქვეითებზეა ლაპარაკი (§ 6—7 კომენტ.).

სიტყვები „... რა ჰყონდიდლის და საწოლის მწიგნობარი ქრთამი გათავადღეს...“ და „... მას უკან მან მისი აიღოს...“ იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ქრთამი ერთი იყო, ხოლო სხვადასხვა მოხელეს მასში თავ-თავისი წილი ედო (ამაზევე ვაკვრით ნათქვამი აქვს ი. ჯავახიშვილს, იხ. მისი ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 137, 160).

სიგლის მიმღების მიერ გადახდილი ქრთამით პირველად თითქოს საბუთის დაწერი უწყება კმაყოფილებოდა: ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, საწოლის მწიგნობარი და სიგლის უშუალო დამწერი (მწიგნობარი. იხ. § 14. დიდმნიშვნელოვანი სიგლები თვითონ საწოლის მწიგნობარის მიერ იწერებოდა). ვის რამდენი ერგებოდა მასში, არა ჩანს, უფრო კი უფროს-უმცროსობით უნდა განაწილებულიყო.

სიგლები მეტწილად „ქვეყნის გაცემას“ და „სამამულოდ შეწყალებას“ ეხებოდა და ამირსპასალარის დასტურს მოითხოვდა (§ 36). ამიტომ, ქრთამის ნაწილი მასაც ეკუთვნოდა (იხ. ივ. ჯავახიშვილის „დიპლომატიკა“, გვ. 67), თანაც მანდატურთუხუცესის წილის თანაბარი.

თუმცა მე-13 §-ში ნათქვამია, სიგლის დამწერმა „... მისი აიღოს, მაშინდა მესტუმრეს მისცეს“ სიგლის მიმღებმაც, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ქრთამი მესტუმრეს თავისი უწყების მესვეურის, მანდატურთუხუცესისა და მისი ტოლის ვაზირის ამირსპასალარის უწინარეს მისცემოდა.

მანდატურთუხუცესის ხელქვეითებში სიგლის ქრთამი ერგებოდა მესტუმრეს (სიგლის გამომთხოვის დამხდურსა და გამძღოლს), მერიგესა და მანდატურს (უთუოდ იმას, რომელიც იმ დღეს სათანადო სამსახურად განწყესებული იქნებოდა). მესტუმრის, მერიგისა და მეტადრე მანდატურის ქრთამის აღება ნათლად არ ჩანს. „... მანდატურთუხუცესსა და ამირსპასალარსა სწორი მართებს, მესტუმრეს—უმცროსი, და მერიგეს რაც მას დაუვარდეს, მანდატურს მართებს და მიხვლების, მისგან მართებს“—ო, —წერია ძეგლში. მესტუმრის წილი, რომ ვეზირებისაზე ნაკლებია („უმცროსი“), ეს ეჭვს არ იწვევს; მესტუმ-

რისა და მერიგისა კი უნდა ვიფიქროთ, რომ თანასწორი იყო. მათზე ნაკლები („რაც მას დაუვარდეს“) მანდატურს უნდა მიეღო, მაგრამ ვისგან ან საიდან? მთელი ქრთამის რაიმე წილი „მიხვდებოდა“ მას, თუ მერიგეს თავისიდან უნდა ეწილადებინა? ექ. თაყაიშვილს ეს ადგილი რუსულად სწორედ უქანასკნელი აზრით უთარგმნია.

ქრთამს იღებდა აგრეთვე განმგეთუხუცესი, მაგრამ სიგლის გაცემასთან იყო ეს დაკავშირებული თუ არა, ძნელი სათქმელია, რადგან ძველის ავტორი აღნიშნულის შესახებ ზოგადად წერს: „ზემო დაშიწერია“-ო. სხვაგან კი განმგეთუხუცესის ქრთამზე არსად არაფერს ამბობს (ამას ე. თაყაიშვილიც აღნიშნავს გვ. XXIII და ი. ჯავახიშვილიც ქართვ. იერ. ისტორ., 5, 208, სქ. 3).

14

მე-14 §-დან ჩანს, რომ სიგლის ქრთამი ამით არ თავდებოდა. უკვე გამზადებული სიგლის დაბეჭდვაში მსახურთუხუცესის მოხელენი—მოლარეთუხუცესი, სალაროს მოლარე და მეგოდრე (ესეც სალაროს მსახურად ჩანს) მონაწილეობდნენ. სხვებზე რომ არაფერი ვთქვათ, ეს ორი უქანასკნელი მაინც ამითვის გასაპრჭელოსაც იღებდა (ივ. ჯავახიშვილი, დიპლომატიკა, 76, 79).

მანდატურების შესახებ ცნობაში ყურადღებას იპყრობს ის, რომ ამ მოხელეთა უმრავლესობა გლეხები ყოფილან (სამასიდან მხოლოდ სამი სახლია აზნაურისა, § 13) და, მაშასადამე, მანდატურობა ერთ-ერთ უდაბლეს თანამდებობას წარმოადგენდა (შეად. მესაწოლეებს — § 15). ხელნაწერში სწერია: „მანდატური სამი სახლი არის“-ო. ექ. თაყაიშვილი მართებულად „სამასს“-ად ასწორებს. რადგან იქვე სამი მარტო საზნაურო სახლია აღნიშნული. მიუხედავად ამისა, ექ. თაყაიშვილის რუსულ თარგმანში ეს აშკარა შეცდომა გაუსწორებელი დარჩენილა.

მეჩამეთუხუცესის განსაგებლის ნუსხაში უადგილოდ მოჩანს სიტყვა „მეკირე“. ექ. თაყაიშვილი მას დამახინჯებულად თვლის და თავისი რუსული თარგმანის ერთ-ერთ ვარიანტში შენიშნავს, აქ რომელიღაც ტყბილეულობა უნდა იგულისხმებოდესო.

მ ე კ ა მ ბ ე ჩ ე დ ი ა ს ა ხ ლ ი ს ი მ ა რ ტ ო მ წ ე ვ ე ლ ა ვ ს კ ი არ უნდა ნიშნავდეს, როგორაც ექ. თაყაიშვილს რუსულად უთარგმნია, არამედ კამეჩების (მეჩამეთუხუცესის განსაგებელში ფურკამეჩების წველაა ნახსენები) მომვლელსაც (შეადარ. „ქართ. ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., II, გვ. 80, ლექსიკონი: დიასახლისი).

მე-14 § შეიცავს მსახურთუხუცესის სავაზიროს ხელისუფალთა ჩამოთვლას და, კერძოდ, თვითონ ვაზირის, მესაწოლეთუხუცესისა და მოლარეთუხუცესის საწოლ-სალაროში სამსახურის განრიგებას. (იხ. §-ი 12, 1, 6—7, 35).

მსახურთუხუცესს თანამდებობის ნიშნად თვლიანი ბეჭედი ერგებოდა და განწესების დროს მეფისაგან ებოძებოდა ხოლმე იგი როგორც დიდ მოხელეს (იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. 1, 98). ი. ჯავახიშვილის მიერვე მე-14 §-ში აღნიშნული საბოძებელი ბეჭედი მოლარეთუხუცესისად და თანაც სასიგელე ბეჭდად არის აღნიშნული, რაც მართალი არ უნდა იყოს (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 184, მისივე დიპლომატიკა 69, 74). ალბათ, უფრო გვიან, „ქელმწიფის კარის ვარიგების“ ტექსტზე მუშაობისას, ი. ჯავახიშვილს, ე. თაყაიშვილის საწინააღმდეგოდ წინადა-

დებამი „...ამათი[ა] საურავი და ზღვენი... მოლარეთუხუცისსა“-ს შემდეგ წერტილი დაუსვამს და ამრიგად მოლარეთუხუცესსა და ბეჭდის ბოძებას შორის კავშირი გაუწყვეტია. ამავე დროს მას ის აზრიც კი დაბადებია, იქნებ მე-14 §-ის „რა ითაყვანოს“ და 1-ლი §-ის „მსახურთუხუცესი მას ეთაყვანების“ ერთმანეთს ეხმაურებოდესო (ივ. ჭავჭავიძე, ქართვ. ერის ისტორია, V გვ. 209, სქ. 1). რომ მოსაზრება მსახურთუხუცესის თანამდებობითი ბეჭდის შესახებ სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს, ეს შემდეგიდანაც ჩანს: მე-14 §-ის პირველი სამი აბზაცი საკუთრივ მსახურთუხუცესისა და მისი სახელისუფლოს დახასიათებისადმია მიძღვნილი. მოხელეთა დასახელების შემდეგ მე-12 და 35-ე §-ებთან შეთანხმებით გამოყოფილია საწოლსა და სალაროში მოქმედი მოხელეები. შემდეგ ტექსტს უნდა აკლდეს, სახელდობრ მსახურთუხუცესის ზედამდგომელის ამბავი, რადგან მომდევნო §-ის ამ ნაწილის დამასრულებელ აბზაცში ნათქვამია: „...ზედამდგომელი მესაწოლეთუხუცესსაც მართებს“-ო (იხ. § 9 კომენტ.). ამრიგად, მეორე და შემდეგ, აწ დაკარგულ აბზაცში ვეზირ მსახურთუხუცესის თანამდებობითს გამოჩინებაზე უნდა ყოფილიყო ლაპარაკი.

სიგლების დაბეჭდვის ადგილი, როგორც ნათლად აქვს ნაჩვენები ივ. ჭავჭავიძის, ისეა შერყენილი, რომ ნამდვილი ვითარების აღდგენა მეტადრე სრულად, ძნელად თუ მოხერხდება. მიუხედავად ამისა, განსვენებულ მეცნიერს ცდა არ დაუკლია და სათანადო სურათი რამდენადმე წარმოუსახავს (ი. ჭავჭავიძე, დიპლომატიკა, 69—78; ქართ. სამართ. ისტ., წ. II, ნ. 1, 184). აღნიშნულის მიუხედავად ზოგი რამის დაზუსტება და დამატება მაინც კიდევ შეიძლება.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ივ. ჭავჭავიძის თანამდებობის ნიშნად ნაწყალობევი ბეჭედი იმავე დიდ სასიგელე, საგახსნითე ბეჭდად მიუჩნევიან (იხ. ე. თაყაიშვილის რუსული თარგმანიც), მაგრამ თანვის სხვა თხზულებაში მას ასეთი გაიგივება საექვოდ ჩაუთვლია. იგი ამბობს, რომ „...თუ დასაბეჭდავად მოლარეთუხუცესის თვალედი ბეჭედი —კი არ იხმარებოდა, არამედ მოლარეთუხუცესის სასიგელე, საგახსნითე ბეჭედი, რომელიც შეიძლება ლითონისაც ყოფილიყო“, მაშინ „საქართველოშიაც ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპის მსგავსად ლითონის შეკიდული ბეჭდები“ იტოღნენო. (ივ. ჭავჭავიძე, დიპლომატიკა, 76).

მე-14 § თითქოს არაფერ საბუთს არ იძლევა, რომ მსახურთუხუცესის ბეჭედი სიგელების დასაბეჭდად ვიგულოთ. ამ ბეჭდის ბოძების შემდეგ თხრობა ზედამდგომელზე გადადის და მხოლოდ ამის შემდეგ იწყება ბეჭდვის პროცედურის აღწერილობა, რომელსაც წინ ქვესათაურის მსგავსი ასეთი სიტყვებით კი აქვს წამძღვარებული: „ბეჭედი ესრეთ სხენს“. ესეც არ იყო, სრულიად გარკვევით ნათქვამია, დიდი საგასახსნითე ბეჭედი რომ არის (ე. ი. სხვა, ის არა, რომელზედაც აქამდე იყო ლაპარაკი), სიგელები იმითი იბეჭდებოა. თუ კი სიგელებისათვის ცალკე, საგანგებო ბეჭედი ყოფილა, რომლის ანაბეჭდი უფრო ლითონის შეკიდულ ბეჭდად უნდა წარმოვიდგინოთ, მაშინ ისიც გასათვალისწინებელია. რომ ასეთ ბეჭედს ბეჭედი ტუფრისაჲ, ე. ი. სატვიფრაჲ, რქმევიან (ივ. ჭავჭავიძე, დიპლომატიკა, 73). მე-14 მუხლში ვკითხულობთ: „...ტუფრითა დაბეჭდული მოლარეთუხუცესსა კელთ აცვია“. ტუფრი ექ. თაყაიშვილს განმარტებული აქვს ტყვიათ (იხ. ექ. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა

„ქელმწიფის კარის გარიგებისა“, გვ. XXXVII, აგრეთვე ლექსიკონი), მაგრამ ამას დამადასტურებელი წყარო ვერ მოენახა, ჯუანშერ მემბტიანეს უწერია: „...გუჯარნი ტყვისანი...“, ე. ი. ტყვისა, ტყვის ბექდიანიო (ქართ. ცხ., I, 236 და ლექსიკონი: ტყვი; იხ. აგრეთვე ი. ჯავახიშვილის „დიპლომატიკა“, გვ. 135—ტყვიებუქედი). ამრიგად, ტური-ტყვია თითქოს არ მართლდება და ნი-ზანშეწობილი იქნება, თუ ტურის ტუიფრად წავიკითხავთ, მით უფრო, რომ ნუსხის გადამწერის მიერ — ზ-ს ნაცვლად „უი“-ს დაწერა ადგილი მოსალოდ-ნელია. აქვე მოსატანია, რომ თვითონ ტერმინ სიგლის სათავეში ბექედი უნდა იყოს: იგი თუ X-დან არა, XI საუკუნიდან მაინც არის ჩვენში გაჩენილი და იმავე მნიშვნელობის ბიზანტიური სიგილიონიდან უნდა იყოს წარმომდ-გარი, რომელიც თავის მხრივ, ლათინურ Sigillum-ისაგან (ბექდისაგან) მომ-დინარეობს. ასეთი წარმომავლობა გასაგები იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ ბი-ზანტიაში სწო ზედ ლითონის შეკიდული ბექედები ყოფილა (ი. ჯავახიშვილი, დიპლომატიკა, 24—25, 134—136). ძნელი წარმოსადგენია, რომ დიდი სასიგე-ლე ბექედი მოხელეს ხელზე (თითზე) ჰქონდა გაკეთებული, როგორც ეს თით-ქოს მე-14 §-იდან ჩანს. ეტყობა ივ. ჯავახიშვილს ასე ჰქონდა წარმოდგენილი (დიპლ., 69). ექ. თაყაიშვილს ეს ადგილი უფრო სწორად აქვს გაგებული. „ქელთ აცვია“, ე. ი. წამოცმული აქვს, ჰკიდიო (იხ. რუსული თარგმანი). მარ-თლაც ბექედები ყელზედაც ჰკიდებიან (იხ. ЭС — Брокгауза и Эфрона, Сфрагистика). ხელზე დაკიდება კიდევ უფრო იქნება დასაჯერებელი, თუ ვიფიქრებთ რომ მხედველობაში უკვე ტვიფრდაკრული და სიგელზე დასაყი-დებლად ზონარგაყრილი ბექედებია. და ბოლოს, წყლიანი თასი და ნალი, მეტ-ადრე ორი, ცვილისაზე თუ სხვა ამგვარზე მეტად ლითონის ბექდისათვის იქნე-ბოდა საჭირო.

მეოთხე აბზაცს, რომელიც დაბეჭდვის ინვენტარსა და პროცესს აგვი-წერს, თხრობის თანამიმდევრობა აკლია, მაგრამ ეს ნუსხას ესაყვედურება და ხელნაწერის ბევრ სხვა ადგილსაც ღირსებას უმცირებს.

დაბეჭდვაში მონაწილეობენ მოლარეთუხუცესი, სალაროს მოლარე, მეგო-დრე და სიგლის დამწერი მწიგნობარი. აქედან აშკარაა, რომ დიდი სახელმწი-ფო სასიგელე ბექედი სალაროში ინახებოდა და სიგელი დასაბეჭდად იქ მიჰ-ქონდათ. სალაროს მოლარე და მეგოდრე, უთუოდ სალაროსავე (ძეგლში ეს მოხელე მართო აქ იხსენიება, ხოლო საანგარიშო გოდორი მე-18 და მე-20 §-ში გვხვდება და მეგოდრეები ზარდახანასა და საღვინეშიც სავარაუდებელია) მოხელეები ანუ ბექდის უშუალო შემნახველები თუ მცველები იქნებოდნენ. შესაძლოა გოდორში საბეჭდელ გამზადებული ზონარგაყრილი ლითონის ნაჭ-რებიც ეწყო.

საყურადღებოა, რომ სალაროს მოხელეთაგან დაბეჭდვის გასამრჯელოს მხოლოდ მოლარე და მეგოდრე იღებდნენ (იხ. § 13 კომენტ.).

ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სიგელს სალაროს მოხელენი კი არ ბექდავდნენ, არამედ თვითონ მისი დამწერი და სალაროში დასაბეჭ-დად მიმტანი მწიგნობარიო (ი. ჯავახიშვილი, დიპლომ., 74—75). მაგრამ, და-ბეჭდვის ტექნიკურ დეტალებში მართო სალაროს მოხელეთა მოხსენიება, თუ ეს ხელნაწერის ხარვეზის შედეგი არ არის, იმის მომასწავებელია, რომ სიტყ-ვები „და დაბეჭდავს მწიგნობარი...“ ბექდის სალაროში საქმის მოთავების აზრით უნდა გავიგოთ.

მე-14 §-ში მოხსენებული „საგახსნითე“ ბეჭედი იმას ნიშნავს, რომ იგი გახსნილი საბუთებისათვის იყო განკუთვნილი, ე. ი. ივ. ჭავჭავაძის განმარტებით. „არსებული უფლებრივი დამოკიდებულებითგან განთავისუფლების“ აღმწესხველი საბუთებისათვის (ი. ჭავჭავაძის, დიპლომატიკა, 38). მაგრამ „ქელმწიფის კარის გარიგება“ საერთოდ დიდ სახელმწიფო სასიგელე ბეჭედზე მიგვანიშნებს და „საგახსნითე რომ ბეჭედი არის“ დამატებით განმარტებად ვვესახება. ავტორს ნდომებია სრული სიზუსტით მიეთითებინა, თუ როგორ ბეჭედზეა საუბარი, რადგან, ჩანს, განსხვავებული დანიშნულების დიდი ბეჭედი სხვაც ყოფილა. ექ. თაყაიშვილს ძეგლის თავისი ქართული გამოცემის ლექსიკონში, „საგახსნითე“ „საგახსნითე“-დ უწერია და პირვანდელი, განზრახული ქართულ-რუსული გამოცემის ლექსიკონში სწორად *разрешительная* დაქვეს ნათარგმნი. კორექტურაში მას ჩაუმატებია, „ის ბეჭედი, რომლითაც დაბეჭდვდნენ სასიგელე სახელმწიფო ბეჭედს შესანახად ხმარებამდის“-ო, მაგრამ შემდეგში ეს განმარტება უსაფუძვლოდ მიუჩნევია და ამოუშლია.

15

მე-15 § კვლავ (იხ. § 14) მსახურთუხუცესის სახელოზე მოგვითხრობს. მისი განსაგებელი მეფის მეურნეობის ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი ყოფილა, როგორსაც მეცხვარეობა წარმოადგენდა. მისივე საერთო საზრუნავად ჩანს მეფის მგზავრობის ორგანიზაცია და ქარავანი. მსახურთუხუცესს, როგორც უწყების მთავარ უფროსს, ექვემდებარებოდნენ. მესაწოლეთუხუცესის მეშვეობით, მესაწოლენი და უთუოდ ბარგის უხუცესიც.

მე-14 §-ში წერია, რომ მსახურთუხუცესს ექვემდებარება სალარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ფარეშთუხუცესი და სხვა. როგორც მოძრავი, სალარო, აგრეთვე მოძრავი საწოლიც არსებობდა (ივ. ჭავჭავაძის, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. I, 187).

მე-15 §-ში მოცემულია მოძრავი საწოლისა და სალაროს აღწერილობა, მათი ერთიდან მეორე ადგილზე გადატანის წესი. მოძრავი საწოლი და სალარო საჭირო იყო მეფის მოგზაურობის შემთხვევაში („რა მეფე აიყაროს“). პირველ ყოვლისა, საწოლის გადაზიდვისათვის ძეგლში გათვალისწინებულია „სიკისტროსანი ჯორი“. სიტყვა „სიკისტროსანი“ ანუ „სიკისტრონი“ მხოლოდ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ გვხვდება და მისი შინაარსი გაურკვეველია. აღწერილობიდან ჩანს, რომ „სიკისტროსანი ჯორი“ განსაკუთრებით მდიდრულად იყო მორთულ-მოკაზმული. სიკისტროსან ჯორს უკან მისდევდა „სასაგებლე“ „ყათარი“ ჯორი, ხოლო შემდეგ მიჰქონდათ სალარო.

მეფეს თან ახლდა შვიდასი „შუბოსანი“.

საწოლსა და სალაროს, ერთად აღებული, როგორც ჩანს, ბარგი ეწოდებოდა, რომლის გადატანასაც „ბარგის უხუცესი“ ხელმძღვანელობდა.

ზოგიერთი სიტყვის შინაარსი გაურკვეველია, გაურკვეველია მაგალითად თუ რას ნიშნავს „სუნდუზი“.

16

მე-16 §-ში საუბარია მეფის მომსახურეობის შესახებ ღამით. მასში ვკითხულობთ, რომ მეფეს ღამით იცავენ წინმწოლნი. აქვე მოხსენებული არიან „კარის დარაჯა“ და „საწოლის მეკრე“.



1  
საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ საწოლის მეკარეს „ხელთ არგანი“ ჰქონა (§ 38). ვაზირობის დროს საწოლის მეკარე „გარეთ არს, ზურგი შემოუქცევია კარით, ან გამოუხშავს...“ ქვე ზის და ვისცა უბრძანებენ შემოიყვანს“ (§ 38). იგი დიდი დარბაზობის დროს „ქვე ვერ დაჭდების“ (§ 20). საწოლის მეკარე და კარის დარაჯი მეფის საწოლს იცავდნენ (§ 16).

ლამით, შესაძლებელია მეფეს მოსწყურდეს, ამისთვის მეღვინეს მომზადებული აქვს გაცივებული ღვინო ან სხვა სასმელი, და რომელიც მეფეს მოესურვება იმას მიაართმევს (მეღვინე), ხოლო რაც დარჩება იმას საწოლის მეკარე, კარის დარაჯი და წინამწოლნი წაიღებენ.

დილით მეფე საწოლიდან გამოვა. „რამე მეფე საწოლით გაქმოქვიდეს ფარეშთუხუცესსა კელის ნოხნი, სანთელი, ფანარი, მაშხალა და რამე ტაბაკი აიღონ, სარმუზა აცვია, ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა, მას კედლის ძირსა ჩაფლთ წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის და შეუნახავს, და იგი ტახტსა ზედა გავა, ანუ აქვს ცოტა გარეჯით ნაძლნობი, ანუ თუ იგი არ იყოს, მანდილი გრძელი და მეფეს გარდამოუქმანავს წინა“. წინადადება ნაკლულია. „ფარეშთუხუცესსა“-ს შემდეგ სიტყვები აკლია. ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნავს, რომ სიტყვების „მაშხალა“-სა და „გრძელი“-ს შემდეგ ტექსტი ნაკლულია, (ივ. ჭავჭავაძის, ქართული ერის ისტორია, წ. 5, 1953, გვ. 210) ამის გამო აზრი ბუნდოვანია. დილით მეფე ადგება და საწოლიდან გამოვა. უნდა ვიფიქროთ, რომ მეფე საწოლიდან მისაღებ დარბაზში შევა. ამ დროს მეფეს ფარეშთუხუცესი და ფარეშები ემსახურებიან. ჩვენ ვიცით, რომ დღესასწაულების დროს მეფის ჩაცმას, მორთვას, მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობს (§ 1), რომელსაც ექვემდებარებიან ფარეშთუხუცესი და ფარეშები. მე-16 პარაგრაფის მიხედვით ფარეშთუხუცესის საქმიანობა მეფის საწოლიდან გამოსვლის მომენტიდან იწყება. ფარეშთუხუცესის მომსახურება ამ შემთხვევაში ერთ ეპიზოდად არის აღწერილი. პირველ ყოვლისა, ფარეშთუხუცესის მომსახურება დაკავშირებულია ხელის ნოხთან, სანთელთან, ფანართან, მაშხალასთან, ტაბაკის აღებასთან, მეფის მისაღებ დარბაზთან და ტახტის მორთვასთან.

ჩამოთვლილი საგნების მიხედვით, ფარეშთუხუცესის საქმიანობა შეიძლება ორ ნაწილად დავყოთ: 1) მეფის საწოლთან დაკავშირებული მომსახურება და 2) მეფის მისაღებ ოთახში სამსახური. მართლაც, სანთელი, ფანარი, მაშხალა აღარ იქნებოდა საჭირო „დილას, რამე მეფე საწოლით გაქმოქვიდეს“. ეს ნივთები ღამე იყო საჭირო მეფის საწოლის მომსახურებასთან დაკავშირებით. ამასთანავე, პარაგრაფის დასაწყისში ტაბაკზეა საუბარი, რომლითაც საჭიროების შემთხვევაში ღამით მეფესთან სასმელს შეიტანდნენ. ჩვენს მიერ წოყვანილ ციტატში კი ნათქვამია: როცა დილით მეფე საწოლიდან გამოვა, მაშინ, „ტაბაკი აიღონ“-ო. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ სიტყვებამდე „ტაბაკი აიღონ“ ფარეშთუხუცესის საწოლის მომსახურებას ეხება, ხოლო ამის შემდეგი ადგილი, იმავე ფარეშთუხუცესის მისაღებ დარბაზში სამსახურს ეხება: ფარეშთუხუცესი გაიხდის ჩაფლს (ფეხსაცმელის ზევიდან ჩასაცმელს), გავა ტახტზე და „გარეჯით ნაძლნობი ცოცხით მეფეს გადმოუწმენდს ტახტსა და ნოხს.

29-ე §-შიც არის საუბარი „გარეჯულ ძღვენზე“, გარეჯულ ძღვენში. რომელიც გარეჯის მონასტერს მეფისათვის უნდა მიერთმია შედიოდა „ცოტა ძღვენი — ცოცხი კარგად გაწყობილი“. ამ ცოცხს „ფარეშთუხუცესი აიღებს, სურობას უკანით ნოხსა გარდმოგვს“ (§ 29).

მე-16 §-შიც „ცოტა გარეჯით ნაძღნობი“ სწორედ გარეჯული ცოცხი უნდა იყოს, რომლითაც ფარეშთუხუცესი მეფის ტახტს და ნოხს გადმოგვიდა. ე. თაყაიშვილს მოყავს 1479 წლის ერთი საბუთი. (ტყავზე მინაწერი), რომელშიაც ჩამოთვლილია დავით გარეჯის გადასახდელები მეფის სასარგებლოდ. („ქელმწიფის კარის გარიგების“ წინასიტყვაობა, გვ. XX—XXI). ეს გადასახდელები დაახლოებით ისეთივეა, როგორც „ქელმწიფის კარის გარიგებაშია“ მოცემული. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ 1479 წლის მინაწერში მოხსენებულია „სამი ცოცხი“, რომელიც გარეჯის მონასტერს მეფისათვის უნდა მიერთებია. მინაწერის მიხედვითაც ეს ცოცხები ფარეშთუხუცესს ებარა. „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“ და 1479 წლის მინაწერის ასეთი დამთხვევა შემთხვევითი არ არის. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორს თავის შრომაში მოცემული დებულებანი, სამართლის ნორმები, წესები, ამოღებული აქვს წერილობითი ხასიათის კანონებიდან ან ჩვეულებითი სამართლიდან. ამიტომ არის, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ გათვალისწინებული ნორმები მოქმედებენ შემდეგ საუკუნეებში (მინაწერი, როგორც ვთქვით, 1479 წლისა).

მე-16 §-ის მიხედვით ფარეშთუხუცესი „ტახტსა ზედა გავა“, მაგრამ ისე, რომ ჩაფლთ გაიხდის „კედლის ძირსა“, ან ფარეში შეუნახავს. ფარეშთუხუცესის მიერ ჩაფლთ გახდა, იმასთან არის დაკავშირებული, რომ იგი უნდა შეუდგეს ტახტის გასუფთავებასა და მოკაზმვას. ტახტი ნამდვილი სამეფო ტახტის მნიშვნელობით არის აქ ნახმარი თუ მას დივანის ან სხვა რამე საჯდომის შიხარისი აქვს, ტექსტის მიხედვით არა ჩანს. ის კი ცხადია, რომ ყველა შემთხვევაში ის მეფისათვის იყო განკუთვნილი. ამიტომ, მსახურთათვის იგი განსაკუთრებული ყურადღების და პატივისცემის საგანი უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც, ტახტზე მხოლოდ ფარეშთუხუცესი ავიდოდა და ისიც პატივისცემის ნიშნად ჩაფლთ განდრიო.

ამავე დარბაზის სხვა ადგილებს ან სხვა ნოხებს, რომლებიც ტახტთან არ არის დაკავშირებული ფარეშთუხუცესის ქვემდებარე ფარეშები სწმენდნენ და კაზმავენდნენ.

ამ საკითხზე დაწვრილებით იმიტომ შევჩერდით, რომ აღნიშნული ადგილის სხვაგვარი ინტერპრეტაციის შესაძლებლობა მოგვეხსნა. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „მეფეს ჩვეულებრივ სარმუზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა. მას კედლის ძირსა ჩაფლთ წახსნის, ანუ ფარეში გახსნის... და იგი (მეფე) ტახტსა ზედა გავა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, 1928, გვ. 190). მაშასადამე, აკად. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით ტახტზე მეფე ავა და არა ფარეშთუხუცესი. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, როგორც ვნახეთ, არ უნდა იყოს მართებული.

ამავე პარაგრაფში საუბარია ტახტის მოკაზმვაზე, მაშინ როდესაც ადგილი აქვს „ხილობას“. „ხილობა“ აკად. ექ. თაყაიშვილს გაგებულ აქვს, როგორც ღილა, ნახვა, აღდენცია, დარბაზობა (იხ. ექ. თაყაიშვილის ლექსიკონი, მისივე რუსული თარგმანი). ექ. თაყაიშვილის განმარტება არ მიგვაჩნია მართებული.

მე-17 §-ში საუბარია სათხილეს—თხილის გასატეხი იარაღის, სახილე ტაბაკის შესახებ და ხილით გამასპინძლეებისა მსახურთუხუცესის მოვალეობაზე. ეს იმიტომ, რომ აღნიშნულ შემთხვევაში ალბათ მსახურთუხუცესი

განაგებდა მომსახურების საქმეს. იქვეა ნახსენები სპეციალური მოხელე — „მეხილეთუხუცესი“, რომელიც მისდამი დაქვემდებარებული მოხელეებით ემსახურებოდა სტუმრებს ხილით გამასპინძლების დროს. როგორც ჩანს, მეფის სასახლეში ცალკე სახილე დარბაზი იყო გამოყოფილი (§ 17). ყველა ამის გამო, მე-16 §-ის ხილობა გაგებული უნდა იქნეს ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, როგორც ხილით გამასპინძლება.

მე-17 §-იც ნაკლულია. განსაკუთრებით ეს ითქმის იმ ადგილის შესახებ, რომელიც მსახურთუხუცესს ეხება: „და რა მსახურთუხუცესმან მანდილი საყელე მერპე იგი დადვას და მეხილე ანუ მოლარე თხილსა მით ლეწდენ“. ექ. თაყაიშვილს ეს ადგილი ასე აქვს გადმოცემული: „глава служителей надев на шею фартук ставит поднос“.

მსახურთუხუცესი ვაზირი იყო. შეიძლება მან სახილე გამასპინძლების ცერემონიალთან დაკავშირებით „მანდილი საყელე“ გაიკეთა, მაგრამ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ამას, ან რას წარმოადგენდა ეს მანდილი, გაურკვეველია. ტექსტის ეს ადგილი რომ ნაკლული არ იყოს, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა შინაარსის მიხედვით დაგვედგინა, თუ რას აკეთებდა სახილეში დარბაზობის დროს მსახურთუხუცესი და რად უნდოდა მას ეს საყელე მანდილი.

მე-17 §-ში წერია: „დიდი არის მეჭურჭლეთუხუცესი, ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვეზირი არის. ძელნი, ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო, რაც მეფისაქაჲ მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებაო.“

„ძელნი“ აკად. ივ. ჯავახიშვილს გაგებული აქვს, როგორც „ძველნი“ (ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 176).

„ძველნი“ შინაარსის მიხედვით თითქოს უფრო მისაღები ჩანს („ძველნი ქალაქნი“). ამავე პარაგრაფის ბოლოში კიდევ არის ნახსენები ქალაქი, რომელიც მეჭურჭლეთუხუცესის „სასაურვოა“. ეს გარემოება, კიდევ უფრო ამტკიცებს იმ მოსაზრებას, რომ სწორედ ძველ ქალაქებზეა საუბარი. ე. თაყაიშვილს კი ეს ადგილი გაგებული აქვს როგორც „строеной лес“.

მე-17 §-ში წერია: მეჭურჭლეთუხუცესს „ზედამდგომელი მართებს მეჭურჭლე. და ქრთამი და სასაურვო უქალაქოთ სხეაც მისია, და მსახურთუხუცესისა სწორია, ვით ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესისა“.

25-ე §-ის მიხედვით კი მეჭურჭლეთუხუცესი მსახურთუხუცესის სწორია, ხოლო სამთა ვაზირთა—ათაბაგსა, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესზე — ნაკლები. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ მე-17 §-ში არ არის საუბარი მეჭურჭლეთუხუცესის, მსახურთუხუცესის, ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის თანასწორობაზე, როგორც ამას ექ. თაყაიშვილი (იხ. რუსული თარგმანი) და ივ. ჯავახიშვილი (ქართული სამართლ. ისტორია, წ. II, ნ. I, 1928, გვ. 167) ფიქრობენ. სავარაუდებელია მე-17 პარაგრაფის ამ ადგილის ასეთი ახსნა: სასაურვო და ურვასთან დაკავშირებული ქრთამი ანუ გასამრჩელო, სასყიდელი, ქალაქებიდან საკუთრივ მეჭურჭლეთუხუცესისაა, ხოლო დანარჩენი ადგილებიდან მას ისევე ეკუთვნის ქრთამი, როგორც მსახურთუხუცესს, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესს.

მე-18 §-ი ეხება ამირსპასალარსა და მის სახელისუფლოს. პირველ ყოვლისა, აქ საუბარია სამხედრო უწყებაზე, რომელიც ამირსპასალარს აბარია

„ლაშქრობაჲ და ლაშქრობის ვეზირობა ამირსპასალარის ხელთ არის, მას წინათ არავენ იტყვის“, მაშასადამე, ამირსპასალარის არის პირველი სიტყვა. როგორ უნდა გავიგოთ ეს ადგილი? ჩვენ ვიცით ორი დაწესებულება: სახელმწიფო საბჭო ანუ დარბაზი და სავაზირო. ერთშიც და მეორეშიც შედიოდა ამირსპასალარი. მაგრამ, ორივე დაწესებულებაში შედიოდა მწიგნობართუხუცეს-ჰყოხდიდელიც, რომელიც მეფის შემდეგ პირველი იყო და პირველი სიტყვაც მისი უნდა ყოფილიყო. აქ შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ სახელმწიფო საბჭოში ან სავაზიროში, თუ კი სამხედრო საკითხი იდგა, მაშინ პირველი სიტყვა ამირსპასალარს ეკუთვნოდა.

აკად. კ. კეკელიძემ „მეფის კურთხევის წესის“ მიხედვით ჩუხჩარხი მართებულად მიიჩნია მეფის დაცვის უფროსად (კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, 1941, გვ. 15).

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ძეგლის შემდეგი ადგილი: „სადაც მეფე მივა, ცხენისაგან ჩამოვა, ამირჩუხჩი მანამღი ცხენით მივა“. ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ამირჩუხჩი, როგორც მეფის დაცვის უფროსი, მეფისა და მისი აწალის მსვლელობის დროს წინასწარ მივა იმ ადგილზე, სადაც მეფე უნდა მივიდეს, დაზვერვის მიზნით, რომ მეფეს რაიმე საფრთხე არ მოელოდეს.

პარაგრაფში საუბარია „ერთის ტანსაცმელის აბჯარზე“. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „ერთის ტანსაცმელის აბჯარზე“ ზოგადად არის საუბარი. ამ ადგილის შინაარსი ისე უნდა გავიგოთ, რომ რაც მეფეს აცვია, ან რითაც მეფის ცხენია შეკაზმული, ის არ არის ზარდახანაში, ხოლო სხვა, რაც ჩამოთვლილია პარაგრაფში, არის ზარდახანაში და იგი უნდა აიწეროს.

მე-18 მუხლში გვხვდება სიტყვა „დაბარჩამნი“. ე. თაყაიშვილს ეს სიტყვა გაგებულნი აქვს, როგორც „პატარა ცული“. რუსულ ტექსტში მას უწერია: „две секиры с коваными концами“ (ქართულად: „დაბარჩამნი ორნი თავგარდაჭედილნი“). მაგრამ ტექსტის შინაარსს ასეთი თარგმანი არ უდგება. ქართულ ტექსტში მოყვანილ ციტატას წინ უძღვის „დიდი დროშა“. ამიტომ, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ „დაბარჩამნი ორნი“ ორ პატარა დროშას ნიშნავდეს, ან კიდევ დიდი დროშის ორ ბუნს (ტარს). ამ სიტყვის ასეთი ბუნდოვანობის გამო არ ჩავთვალეთ შესაძლებლად მისი რუსული თარგმანი მოვეცა.

მე-19 §-ი ტექსტის დეფექტურობის გამო ბუნდოვანია. განსაკუთრებით ეს ითქმის პარაგრაფის თავსა და ბოლოზე.

ივ. ჯავახიშვილი მე-19 §-ის შესახებ წერს: „ეს უეჭველად მეღვინეთუხუცესის სახელოს შესახებია. ნაწილის ნაწყვეტია“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 5, გვ. 213, სქ. 5).

მომდევნო მე-20 §-ში ვრცლად არის საუბარი მეღვინეთუხუცესისა და მის სახელოში შემავალ მოხელეებზე, შინაარსით მე-19 §-ი მე-20 §-ის. ნაწილი უნდა იყოს.

მეღვინეთუხუცესი დიდი მოხელეა და მას მრავალი მოხელე ემორჩილებოდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I გვ. 190—195). მე-19 §-ში საღვინეზეა საუბარი და ბუნებრივია, რომ საღვინე მეღვინეთუხუცესის დასახედავი უნდა ყოფილიყო.

მე-20 §-ი საკმაოდ ვრცელია და იგი ეხება დარბაზობას ანუ დღესასწაულებთან დაკავშირებულ ცერემონიებს. პირველ რიგში ჩვენს ყურადღებას იქცევს „მოურავნი“ და „მოლარენი“.

პარაგრაფის მიხედვით თვედრობის დღესასწაულის მეორე დღეს მონა-  
ღირენი გამოცხადდებიან სასახლეში საჩუქრებით და მათთა დასაჩუქრებენ.  
აი ეს ადგილი: „ორშაბათს მეორეს ლამპრას მონადირენი შეიქმენ, მეფეს წი-  
ნაზე მიიღებენ, და ცოლსა მეფისსა და შვილთა, ვეზირთა და მოლარეთა  
ველას მიართმევენ. მეფე უბრძანებს პურსა, ღვინოსა და ფურბერწსა. ეგ-  
რეთვე დედოფალიცა უბოძებს. ვეზირნი და მოურავნი ყოველნივე მისცემენ  
პურსა, ღვინოსა და საკლავსა“ (ხელნაწერში—„მოურავნი“,—ექ. თაყაიშვი-  
ლის გამოცემაშიც—„მოურავნი“). ხომ არ არის აქ რაიმე გაუგებრობა?

ამ მუხლის შინაარსი ასეთია: მონადირენი საჩუქარს მიართმევენ: მეფეს,  
დედოფალს, მეფის შვილებს, ვეზირებს და მოლარეებს. ამის საპასუხოდ მონ-  
ადირეებს ასაჩუქრებენ იგივე პირები: მეფე, დედოფალი, ვეზირნი, მოლარე-  
ნი და „ყოველნივე“ ე. ი. ყველა ისინი ვინც მონადირეთაგან საჩუქარი მიიღო-  
ცხადია, აქ ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს: ან ორივე  
შემთხვევაში მოლარე, ან ორივე შემთხვევაში მოურავი. შეიძლება „მოლარე“  
იშუბლად გამოვიხატოთ, რომ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სა-  
ხელმწიფოებრივ წყობილებაში მოურავების ინსტიტუტი არ ჩანს, როგორც  
კონკრეტული თანამდებობა, მოხელეობა, რომელსაც განსაზღვრული უფლე-  
ბა-მოვალეობა გააჩნია, თუმცა ტერმინი ურვა, საურავი და მოურავი, დამოწ-  
მებულია გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოს პერიოდის ძეგლებში.

„ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში“ გვხვდება სიტყვა „იურ-  
ლოდენ“, რომელიც შეწუხებას ნიშნავს (ი. იმნაიშვილი. ქართული ოთხთავის  
სიმფონია-ლექსიკონი, 1940 წ.). „საურავი“ ლეონტი მროველისა („ქართლის  
ცხოვრება“, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 274) და „მატიანე ქართლი-  
სა“-ს (იქვე, გვ. 298, 300) მიხედვით საზრუნავს ნიშნავს, ხოლო „ურვა“ ლეონ-  
ტი მროველისა (იქვე, გვ. 133), ჯუანშერისა (იქვე გვ. 146, 221) და „მატიანე ქარ-  
თლისა“-ს (იქვე, გვ. 305) მიხედვით ზრუნვას ნიშნავს. „მოურავი“ ჯუანშერი-  
სა (იქვე, გვ. 144) და „მატიანე ქართლისა“-ს (იქვე, გვ. 274) მიხედვით ნიშ-  
ნავს მზრუნველს, მოამაგეს. „საურავი“ და „მოურავი“, გვხვდება „ვეფხისტ-  
ყაოსანშიც“ (სტ. 764), მაგრამ არც აქ აქვს „მოურავს“ კონკრეტული მოხე-  
ლის მნიშვნელობა. მოურავის თანამდებობა XV საუკუნიდან არის დამოწმე-  
ბული (ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვი-  
თარება საქართველოში 17—18 სს., ეურ. „პრომეთე“, № 1, 1917 წ.). ყოვე-  
ლივე ამის გამო, სავარაუდებელია რომ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მე-18  
საუკუნის (ერთადერთი ხელნაწერი, როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნეშია  
გადაწერილი) გადამწერმა, (მოურავობის ინსტიტუტი მის დროს ძლიერ გავრ-  
ცელებული იყო) თავისი ეპოქის ტერმინი შეცდომით შეიტანა ძეგლში. შესა-  
ძლებელია იმ ხელნაწერში, რომლიდანაც გადმოიწერა მე-18 საუკუნის გა-  
დამწერმა, „მოლარენი“ ქარაგმით იყო მოცემული („მწნი“) და მან ეს ქარაგმა  
ვახსნა როგორც „მოურავნი“.

ამასთანავე შეიძლება ასეთი საკითხის დასმა: თუ მოურავი კონკრეტული  
თანამდებობის პირი არ იყო გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში, და  
იგი გვხვდება მხოლოდ მზრუნველის მნიშვნელობით, შესაძლებელია, „ქელმ-  
წიფის კარის გარიგებაშიც“; სწორედ ამ მნიშვნელობითაა (მზრუნველის) გა-  
მოყენებული ეს სიტყვა.

მაგრამ, „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ „მოურავნი“ ისეთ კონტექსტშია მოცემული („ვეზირნი და მოურავნი“), რომ აქ იგი თანამდებობის პირებს უნდა ნიშნავდეს.

ამასთანავე მოყვანილი ვარაუდის საწინააღმდეგო შესაძლებელი მოსაზრებანიც უნდა წარმოვადგინოთ:

1) მოლარე საკმაოდ პატარა მოხელე იყო და ამიტომ მისი ვეზირებთან მოხსენიება საეპეკოა. ამ გარემოებას ისიც ადასტურებს, რომ მოლარეებს თავიანთი მდგომარეობით არ შეეძლოთ ვეზირებივით დასაჩუქრება მონადირეების, რომლებიც პატივით მოლარეებს არც თუ დიდად ჩამოუვარდებოდნენ. მოლარეთა რიგის მოხელენი, როგორც ამავე პარაგრაფშია ნაჩვენები, თითქოს ეძალებოდნენ კიდევ მონადირეთა დასაჩუქრებას.

2) ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ამ პერიოდის ძეგლებში არა ჩანს მოურავი როგორც მოხელე, მაგრამ შესაძლებელია „კელმწიფის კარის გარიგება“ სწორედ ისეთი ძეგლი, რომელშიაც პირველად არის მოხსენიებული მოურავი, როგორც დიდი მოხელე. გვიანფეოდალური პერიოდის მაგალითიდან (XVII საუკუნე) ჩვენ ვიცით, რომ მოურავი ქართლის სამეფოს ფაქტიური მმართველიც კი იყო.

3) ამავე ძეგლში თანამდებობრივი საქმიანობის აღსანიშნავად ხშირად გვხვდება სიტყვები ურვა, საურავი და სასაურვო (ურვა: § 8, 12, 18, 20, 33, 38, საურავი: 9, 12, 14, 30 და სასაურვო § 17). საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში „მოურავი“ კრებითი სახელწოდება იყო მოხელეებისა, ამ პარაგრაფით დიდი მოხელეების. (ამ საკითხის შესახებ იხ. „დასტურლამალის“ ლექსიკონში ტერმინი „მოურავი“). ტექსტში ორივე შემთხვევაში „მოურავნი“ შევიტანეთ.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს ძეგლის ხსენებული ადგილისათვის სათანადო ყურადღება მიუქცევია და ზემოთმოყვანილ ციტატაში სიტყვების „ცოლსა მეფისსა და შვილთა“-ს შემდეგ განუზრახავს სიტყვის „მოურავთა“-ს აღდგენა, მიუწერია კიდევ ეს სიტყვა აშიაზე იმ ადგილის მინიშნებით, სადაც იგი უნდა აღდგენილიყო. მაგრამ, აღდგენილი სიტყვის შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი სვამს კითხვის ნიშანს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ სახელოვან მეცნიერს ამ საკითხზე არ ჰქონდა შემუშავებული საბოლოო შეხედულება. იქვე, აღდგენილ სიტყვასთან დაკავშირებით, ივ. ჯავახიშვილი უთითებს ციტირებული ადგილის პეორე ნაწილზე, რომელშიაც „ვეზირნი და მოურავნი“ არიან დასახელებული. ზემოთ უკვე ვთქვით, რომ კონტექსტის მიხედვით ორთავე შემთხვევაში ერთი და იგივე მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ დასახელებულნი. მაგრამ, ამის საწინააღმდეგოდ ი. ჯავახიშვილს „მოურავთა“-ს ჩასმის შემდეგაც სიტყვა „მოლარეთა“ დაუტოვებია. ეს კი არ არის გამართლებული.

## 21, 22, 23

21-ე §-ში საუბარია დარბაზობის წესებზე. ივ. ჯავახიშვილი ამ პარაგრაფს წინა პარაგრაფის გაგრძელებად თვლის. (ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 5, 215, სქ. 10). მართლაც, შინაარსის მიხედვით ეს ორი პარაგრაფი მჭიდროდ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული.

მე-20 §-ის უკანასკნელ ნაწილში დიდ დარბაზობაზე და დარბაზობის დროს ჯდომის წესებზეა საუბარი. ამავე საკითხზე მსჯელობა 21-ე პარაგრაფშიც გრძელდება.

პარაგრაფის მიხედვით ირკვევა, რომ მეფის მარჯვენა მხარეს მოძღვართ-  
:მოძღვრის ადგილი ყოფილა გათვალისწინებული.

22-ე პარაგრაფი წინა პარაგრაფის გაგრძელებას წარმოადგენს და დარბა-  
ზობის წესებს ეხება.

ეს პარაგრაფი იმ მხრივ იქცევს ყურადღებას, რომ აქ მეფის შემდეგ მო-  
ხსენებულია საერო და საეკლესიო დარგის შვიდი ყველაზე საპატიო მოხელე.  
ყველაზე საპატიო იყო მოძღვართ-მოძღვარი, შემდეგ ორი კათალიკოსი, კათა-  
ლიკოსების შემდეგ ჭყონდიდელი (მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი), რომე-  
ლიც სავაზიროს თავმჯდომარე იყო. პარაგრაფში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდი-  
დელის შემდეგ მოხსენებულნი არიან ათაბაგი, ამირსპასალარი და მანდატურთ-  
უხუცესი. ვეზირებიდან არ არიან მოხსენებულნი მეჭურჭლეთუხუცესი და  
მსახურთუხუცესი, რადგანაც ამ ორი უკანასკნელი ვაზირის პატივი ნაკლე-  
ბი იყო, ვიდრე სამი ზემოდასახელებულისა.

23-ე §-ი დარბაზობის წესს ეხება და როგორც ი. ჯავახიშვილი აღნიშნავს,  
იგი „დარბაზის წვევის წესის ნაწყვეტია“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის  
ისტორია, წ. 5. 1953, გვ. 216, სქ. 4).

პარაგრაფი ასე იწყება: „მოძღვართ-მოძღვარი დარბაზს აწვიონ, და ში-  
ნაური დარბაზის ერი უნდა, და ერთი ჯორი და სამი ცხენი — მოძღვართ-  
მოძღვრისათვის და ორნი — მისთა მოწაფეთათვის“. სიტყვები „შინაური დარბა-  
ზი“ გაუგებარია. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქ მხედველობაშია მიღებუ-  
ლი მეფის სასახლის შინაკაცნი, დიდებულნი, რადგანაც მოძღვართ-მოძღვრის  
ამალა, მოწაფეების სახით, დასახელებულია ძეგლში.

პარაგრაფი იმ მხრივ იქცევს ყურადღებას, რომ აქ მოცემულია ერთგვა-  
რი კამათი იმის შესახებ, თუ ვინ „აწვიოს ოთხი მონაზონი“ და სამი ვაზირი.  
ძეგლის ავტორი იმოწმებს ასეთი ნაშრომის სხვა ავტორს — სოფრომისძეს,  
რომელიც ამტკიცებდა თურმე, რომ ოთხი მონაზონისა და სამის ვაზირის წვე-  
ვა ამირეჯიბის მოვალეობააო.

როდესაც ე. თაყაიშვილს, მისი ემიგრაციიდან დაბრუნების შემდეგ შეეხვ-  
დით „ქელმწიფის კარის გარიგებაზე“ ჩვენს მუშაობასთან დაკავშირებით და  
საუბარი ჩამოვარდა 23-ე მუხლზე, მან გაიხსენა მის მიერ გამოცემულ „ქელ-  
მწიფის კარის გარიგების“ წინასიტყვაობის ადგილი; სადაც იგი ამ მუხლს არ-  
ჩევს და სქოლიოში ასეთი შენიშვნა მიაწერა: „აქედან ჩანს, რომ ერთი კარის  
გარიგების ავტორი სოფრომისძე ყოფილა“ (გვ. XVII). ე. თაყაიშვილიც თავის  
წინასიტყვაობის სხვა ადგილას კიდევ ეხება „ქელმწიფის კარის გარიგების“  
მეორე ავტორს. წინასიტყვაობის სწორედ ამ ადგილზე მან კიდევ დასვა სქო-  
ლიოში ჩატანის ნიშანი და ამ ნიშნის ქვეშ მიაწერა: „როგორც ზემოთ ვუჩვენ-  
ეთ სოფრომისძე უნდა იყოს“ ასეთივე სხვა ნაშრომის ავტორიო (გვ. XX).

24, 25, 26, 27, 28

24-ე, 25-ე, 26-ე და 28-ე პარაგრაფებში საუბარია საეკლესიო და საერო  
უწყებების დიდ მოხელეთა „წვევის“ შესახებ. პარაგრაფებში დაწერილებით  
არის გათვალისწინებული მეფის მიერ მოხელეების მიღების წესი. მოძღვართ-  
მოძღვარის, კათალიკოსების, ათაბაგის, ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუ-

ცესის გარდა, გათვალისწინებულია მეჭურჭლეთუხუცესის, მსახურთუხუცესისა და ეპისკოპოსების მიღება. რამდენადაც მაღალ საფეხურზე იდგა მოხელე. იმდენად დიდი პატივით უნდა ყოფილიყო იგი მიღებული სასახლეში.

28-ე §-ში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ვითარი მონაზონი იყოს ანუ ვითარი კაცი“ იმის მიხედვით იქნება ის მიღებული. ზოგს „მეფე ნოხთა პირსა მოეგებვის და მოესალმოს“; ზოგის მიმართ მეფემ „ნოხსა ზედა მესამედი წამოიაროს“ და ასე შემდეგ. ამასთანავე; განსაკუთრებით საპატიო მოხელეები „დაისხმიან დიდროანითა სკამითა, მას ზედა ოქსინოებითა და სასთაულითა“ (§ 21), სწევს კიდევ ასეთი პატივი არ ჰქონიათ.

27-ე §-ი ეხება აფხაზეთის კათალიკოსისა და ქუთათელის დავას მეფის კურთხევის შესახებ. ვის ეკუთვნის მეფის კურთხევა, ქუთათელს თუ აფხაზეთის კათალიკოსს. ეს დავა ქუთათელის სასარგებლოდ გადაწყდა.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ეს საკითხი საბოლოოდ „ვეზირთ და ერთობილთ ლაშქართ“ გადაუწყვეტიათ ქუთათელის სასარგებლოდ. „ლაშქარი“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს გაბატონებული კლასის ზედაფენას, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს სახელმწიფოს მართვაში (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I. 1928, გვ. 60—61).

პარაგრაფის დასაწყისი ნაკლულია: „ამიერი ბედიელი მოსაფლავეა, და ქუთათელი მოსაფლავეც არის“. კონტექსტის მიხედვით ცხადია, რომ ქუთათელი არა მარტო „მოსაფლავეა“, არამედ კიდევ სხვა მოვალეობაც აქვს. მართლაც, შემდეგში, ამავე პარაგრაფით ირკვევა, რომ ქუთათელს მეფის „დალოცვაც“ ევალებოდა და სწორედ ეს, ან ამ შინაარსის გამომხატველი სხვა სიტყვა (მაგალითად, „კურთხევა“) უნდა ყოფილიყო დედანში (იხ. ამის შესახებ — ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 5, 1953, გვ. 217, სქოლიო 4). სიტყვების „მოსაფლავეც არის“ შემდეგ ჩვენ აღვადგინეთ: „[და დამლოცველიცა]“.

## 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35

29-ე პარაგრაფის შესახებ უკვე გვქონდა ზემოთ საუბარი.

30-ე §-ი ეხება თამარ მეფის მიერ მოხელეების დანიშვნის საკითხს. როგორც ზემოთაც ვთქვით: „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი თავის შრომაში ეყრდნობა სხვადასხვა წყაროს. მან დასახელებული ყავს სოფროპისძე, რომელსაც კარის გარიგება დაუწერია. ამასთანავე, იგი ხშირად იყენებს წერილობითი ან ჩვეულებითი სამართლის ნორმებს. ამ შემთხვევაში კი, ავტორს გამოუყენებია თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ნაშრომი, რომელშიაც, ისევე როგორც ამ პარაგრაფში, მოთხრობილია თამარის მიერ ერისთავებისა და დიდი მოხელეების დანიშვნაზე („ქელმწიფის კარის გარიგება“; ე. თაყაიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობა გვ. XIX).

31-ე §-ს დასაწყისი აკლია. ივ. ჯავახიშვილს აზრით, ეს პარაგრაფი დიდი დარბაზობის წესის აღწერილობის ნაწყვეტია (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 5, 1959, გვ. 219).

პარაგრაფის ნაკლულოვანობის გამო, მისი შინაარსი ბუნდოვანია. მასში მოხსენებულია საჭურჭლის ნაცვალი და არა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი, რომელიც თამარის პირველ ისტორიკოსს ყავს მოხსენებული<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> „ქართლის ცხოვრება“. II, ს. ა. ხანიშვილის რედაქციით, 1959, გვ. 48.



ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის მიერ დასახელებული მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ საჭურჭლის ნაცვლად იყოს წოდებული? ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით „ქელმწიფის კარის გარიგების“ საჭურჭლის ნაცვალი „არც ისეთ დიდ მონეტა ჩანს, როგორც უნდა ყოფილიყო მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“-ო და ამის დასასაბუთებლად სახელოვანი მეცნიერი უთითებს იმ გარემოებაზე, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ საჭურჭლის ნაცვალი ვერ დაესწრებოდა ვაზირობას, რომ ის სავაზირო დარბაზის გარეთ იდგა და თუ დაუძახებდნენ მაშინ შევიდოდა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 168). ივ. ჯავახიშვილის ასეთი დასაბუთება არ მიგვაჩნია მართებულად. სავაზიროს სხდომას მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის, ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის მოადგილეები ესწრებოდნენ (საწოლის მწიგნობარი, ამილახორი და ამირეჯიბი). ამასთანავე, საჭურჭლის ნაცვალი, სავაზირო დარბაზის გარეთ მებაჯრეთუხუცესთან ერთად იდგა (§ 38), ხოლო მებაჯრეთუხუცესი „წესი და განგება მფეთა კურთხევისა“-ს მიხედვით დიდი მოხელეა: „ამილახორი და მებაჯრეთუხუცესი ხმალშემორტყმულივე ამირსპასალარისა კერძო ვილოდენ“.—წერია ხსენებულ ძეგლში. (მებაჯრეთუხუცესის შესახებ იხ. აგრეთვე პ. ინგოროყვას თხზულებათა კრებული. ტ. I, 1963, გვ. 564). მაგრამ, ეს კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსის მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი. როგორც ზემოთაც ვთქვით, უეჭველად „ქელმწიფის კარის გარიგების“ საჭურჭლის ნაცვალია. ეს საკითხი კიდევ შესასწავლია.

32-ე §-ი თავისი შინაარსით წინა პარაგრაფების (30, 31) გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს (ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. 5. 1953, გვ. 220).

33-ე §-ი ეხება პურობის წესს. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მოძღვართ-მოძღვარი, რომელიც ძეგლის მიხედვით უაღრესად საპატიო თანამდებობაა, რითაც იგი კათალიკოსებსა და მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელზე მალა დგას, ამ პარაგრაფში მრავლობით რიცხვშია მოხსენებული სამჯერ: „მოძღვართ-მოძღვარნი“ (ერთხელ) და „მოძღვართ-მოძღვართა“ (ორჯერ).

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ძეგლის „ეს ადგილი შეცვლილია ბერძენულად გადამწერის მიერ. მასში წინად მოხსენებული უნდა ყოფილიყო ერთი მოძღვართ-მოძღვარი“. ნ. ბერძენიშვილს მოყავს ასეთი დასაბუთება: 1) დარბაზობის აღწერილობის ბოლო მუხლში (მუხ. 32), რომელიც თანაბრად ეკუთვნის როგორც დარბაზობას (მის დასასრულს) ისე პურობას (დასაწყისს), ერთი მოძღვართ-მოძღვარია დასახელებული. 2) ამავე, 32-ე მუხლში წერია: „ამირეჯიბი—კათალიკოსთა, მოძღვართ-მოძღვართა, ჰყონდიდელაა, ამათ წინა ტაბლას დასდგმენ... ეს ოთხივე ადგებიან“, ან კიდევ: „განმგეთ-უხუცესი მონაზონთა ოთხთავე სამ-სამის ჩამით—ითვალავს“. ნ. ბერძენიშვილი ასკვნის: „ოთხი მონაზონი მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა, თუ მოძღვართ-მოძღვარი ერთია ნაგულისხმევი. გადამწერს მოძღვართ-მოძღვარი თავისი ღრრის მიხედვით მოძღვართ-მოძღვრებად გადაუქეთებია, მათთვის მეორე ადგილი მიუჩენია და მონაზონთა რიცხვის აღმნიშვნელი „ოთხნივე“ კი შეუცვლელად დარჩენია“ (ნ. ბერძენიშვილი, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება, „მომხილველი“, 1926 წ. გვ. 110).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ გარდა 33-ე §-სა, მოძღვართ-მოძღვარი დასახელებულია 21-ე, 22-ე, 23-ე (სამჯერ), 24-ე და 32-ე პარაგრაფებში და ყველგან იგი მხოლოდით რიცხვშია მოხსენებული. ამიტომ, ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება მართებულად მიგვაჩნია და იქ სადაც მოძღვართ-მოძღვარი მრავლობითშია წარმოდგენილი, ჩვენ მხოლოდობითში გადავიტანეთ.

34-ე §-ი ნაკლულია და ბუნდოვანი. იგი უნდა ასახედეს კათალიკოსთა ცნობას მეფის დალოცვასთან დაკავშირებით (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება. „მიმომხილველი“, 1926-წ. გვ. 107—108).

35-ე §-ი მეფის მორთვას ეხება და ამ მხრივ იგი პირველ პარაგრაფს უკავშირდება. (ივ. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, წ. V, გვ. 222).

### 36, 37, 38, 39

36-ე, 37-ე 38-ე პარაგრაფები ვაზირობას ეხება.

36-ე §-ი ეხება ვაზირობის მოწვევას: „და თუ ვეზირობა იყოს, მათ მოახსენონ ჭყონდიდელსა და ათაბაგსა, ამირ-სპასალარსა, მეჭურჭლეთ-უხუცესს[ა], მსახურთუხუცესს[ა] და ამილახორსა“. საკვირველია, რომ ვაზირობის ჩამოთვლაში მანდატურთუხუცესი არ არის დასახელებული, თუმცა ქვემოთ ამავე პარაგრაფში იგი არის მოხსენებული. ამ გარემოებას ვერავითარი ახსნა ვერ მოუენახეთ, გარდა იმისა, რომ შეიძლება აქ საქმე გვექონდეს ნუსხის გადამწერის შეცდომასთან. დედანში მანდატურთუხუცესი უსათუოდ უნდა ყოფილიყო. ჩვენც ის აღვადგინეთ. (ივ. ჭავჭავაძის აზრითაც ამ ვაზირის სახელი აღდგენილი უნდა იქნეს „ამირსპასალარის“ შემდეგ. ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია. წ. V, 1953, გვ. 222).

36-ე პარაგრაფში, ისე როგორც 23-ე პარაგრაფში, ასახულია კარის გარიგების ავტორთა კამათი დარბაზში წვევის წესების შესახებ.

პ. ინგოროყვას აზრით, ავტორი ერთ-ერთი „ქელმწიფის გარიგებისა“, რომელიც XIII ს. პირველ ნახევარშია შედგენილი, მსახურთუხუცესი მანაველი სწორედ 36-ე §-შია დასახელებული. პ. ინგოროყვა სიტყვებს „მეჭურჭლეთუხუცესი ძველი ვაზირი არის, საბატო“, რომელიც 36-ე §-შია, „მეჭურჭლეთუხუცესს მანაველის მიერ შედგენილი „კარის გარიგებიდან“ მოტანილად თვლის (პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. 1, 1963, გვ. 563).

37-ე §-ში გადმოცემულია, რომ სავაზიროში მეჭურჭლეთუხუცესის გვერდით ზის მსახურთუხუცესი, ხოლო ამილახორი, ამირსპასალარის მოადგილე, დგას. მას ვაზირობაში სათათბირო ხმა აქვს. ამილახორი „არას იტყვის, რასაც არ ჰკითხვენო“, ვკითხულობთ ამ პარაგრაფში.

38-ე §-ში მოცემულია სავაზიროს აღწერილობა, მისი მუშაობის პროცესში. პარაგრაფის მიხედვით ვაზირთა თავმჯდომარე-მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელთან დგას საწოლის მწიგნობარი, რომელსაც საწერელი აქვს მომარჯვებული, რომ ვაზირთა დადგენილება თუ ბრძანება დაწეროს.

სავაზიროს დარბაზს მანდატურები იცავენ. სავაზიროში ვერაჭინ ვერ შევა-  
გამოძახების გარეშე. როცა სავაზიროსათვის რაიმე განკარგულების შესასრუ-  
ლებლად საჭირო იქნება ვისმეს სადმე გაგზავნა, საამიოოდ დარბაზის გარეთ  
მანდატურები არიან გამზადებულნი.

39-ე §-ი ეხება „საწოლს ღმრთისმშობლის“ ხატს. სადაც ეს ხატი ასვე-  
ნია იქ „ენტების სანიადაგო სანთელი და კანდელი“. ხატის „მცველი, მისი მე-  
სანთლე არიან“, რომელიც (მესაწოლე) „წინამწოლი“ არის მეფისა. პარაგრა-  
ფი ნაკლულია.

\* \* \*

ქვემოთ მოცემულია „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გამოცემების (ე.ე. თაყაიშვილი, ქელ-  
მწიფის კარის გარიგება, 1920; ი. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, 1953, გვ. 204—224;  
ი. დოლიძე ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 80—97 და წინამდებარე გამოცემა)  
განსხვავებათა ცხრილი. ცხრილში გამოცემების ინიციალების ქვეშ აღნიშნული პარაგრა-  
ფები და გვერდები დასახელებულ წიგნებშია მოსაძებნი.

ე.ე. თაყაიშვილისა და წინამდებარე გამოცემას სტრიქონების მაჩვენებლებიც აქვს გაე-  
თებული. ამიტომ, აღნიშნული ადგილების მოძებნა გაადვილებულია ორ დანარჩენ გამოცემა-  
შიც (ძეგლის ხელნაწერის წყობა, ყველა ხელნაწერში ერთი და იგივეა; ამის შესახებ დაწერი-  
ლებით იხილე ზემოთ გვ. 9—12). ცხრილში მოცემულია განსხვავებული და ამა თუ იმ აღდ-  
გენილი ადგილის წაკითხვა, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ტექსტის დადგენისათვის. მაგრამ,  
სხვაობათა ჩვენება ფრიალ მნიშვნელოვანია იმ კონტექსტში, რომელშიც იგი მოცემულია. რაც  
უფრო ვრცლად არის წარმოდგენილი ციტირება, მით უფრო ნათელია აღდგენილი სიტყვის თუ  
წინადადების მნიშვნელობა. ამავე დროს ცხრილი ერთგვარად გვზღუდავს და არ გვაძლევს  
ვრცელი ციტირების საშუალებას.

დასასრულ საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ი. დოლიძის გამოცემა არ არის ასახული  
ჩვენ მიერ გამოცემული ტექსტის სქოლიოებში (იხ. ამის შესახებ ზემოთ გვ. 4). ამ ხარე-  
ზის შესავსებად წარმოვადგინეთ ეს ცხრილი, რომელსაც არა აქვს პრეტენზია იყოს ამომწუ-  
რავი. ცხრილში გამოცემათა შედარების თვალსაზრისით, საორიენტაციოდ მოცემულია რო-  
გორც მნიშვნელოვანი, ისე შედარებით უმნიშვნელო სხვაობანი (წაკითხვაში). მაგრამ ცხრი-  
ლის გარდა ი. დოლიძის გამოცემა სპეციალურად განხილული გვაქვს გამოკვლევაში (იხილეთ ზე-  
მოთ გვ. 4—13, 15—17). ამგვარად ხსენებული გამოცემა ტექსტის დადგენისას გათვალისწი-  
ნებული გვაქვს.

ექვთიმე თაყაიშვილისა, ივანე ჭავჭავაძისა და ჩვენი გამოცემების სრული სხვაობა და  
საერთოდ ტექსტის ყოველმხრივი დახასიათება მოცემულია ტექსტისადმი დართულ სამეცნიერ-  
ო აპარატში. ტექსტის დადგენის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხი განხილული გვაქვს ძეგ-  
ლისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში, რომლის სათაურია „ტექსტის დადგენისათვის“ (გვ. 81—110,  
იხ. აგრეთვე ზემოთ გვ. 1—17).

რადგანაც ე.ე. თაყაიშვილის, ივ. ჭავჭავაძისა და ჩვენი გამოცემების პარაგრაფების ნუ-  
მერაცია ერთი და იგივეა, ამიტომ ცხრილში ექვთიმე თაყაიშვილის გამოცემის პარაგრაფების  
ნუმერაცია გვაქვს მოცემული. სამაგიეროდ, დაინტერესებულ პირს შეუძლია თვით ტექსტში  
შეადაროს ერთმანეთს მოცემული სხვაობანი. ძეგლის ბუნდოვანი ადგილების გააზრებისა და  
საერთოდ ტექსტის შესწავლისა და მისი დადგენის თვალსაზრისით უაღრესად დიდი მნიშვნე-  
ლობა აქვს რუსულ თარგმანს. წიგნში პარალელურად წარმოდგენილია ძეგლის ჩვენი და ე.ე. თა-  
ყაიშვილის მიერ შესრულებული რუსული თარგმანი.



<p>5 და წყალი აურობონ. ეგრემ წამოვიდნენ ეკლესიას. მივა შეე და მგნობათნი აღარა სემენ ნობათსა და დროშა ეკლესიის კარსა დგას. რა მეფე ეკლესიით გამოვიდეს, დროშით წავა...</p> <p>§ 3, გვ. 232-24</p>	<p>იგევი, რაც ი. ჭ-ს აქვს, განსხვავებით ი. ჭ-სა სიტყვა "ეკლესიის" შემდეგ სასვენი ნიშნის—მიმის ნაცულად ი. დ.-ს წერტილი აქვს</p> <p>§ 2, გვ. 80</p>	<p>იგევი რაც ე. თ-ს აქვს. ე. თ-სგან განსხვავებით დასმულია სასვენი ნიშნები: აწამოვიდნენ-ის შემდეგ წერტილია</p> <p>ამოკლესიას. მივა მეფე-ს შემდეგ მიიმე.</p> <p>სიტყვა „ნობათსა“-ს შემდეგ მიიმე.</p> <p>§ 3, გვ. 37-9</p>
<p>6 ...და მაშინლა მისემს რათა ტაბაგი დაღვან სეფე</p> <p>§ 5, გვ. 236</p>	<p>...და მაშინლა მისემს [ბრძანებას] რა[თა] ტაბაგი დაღვან სეფე.</p> <p>გვ. 333-38</p>	<p>...და მაშინლა მისემს [ბრძანებას] რა[თა] ტაბაგი დაღვან სეფე.</p> <p>გვ. 333-38</p>
<p>7 აღსეგბისა საკითხაჲი—ჭვარის მტერთველისა და ხუცესთ-უხუცესისა[ჲ]. მწიგნობართა — ვინცა კარგი მკითხველი იყოს სხვანი. კუჭანდიდელი მეფესა და საწოლის მწიგნობარი ზარდახნის მწიგნობარსა</p> <p>§ 6, გვ. 337-40</p>	<p>აღსეგბისა საკითხაჲი ჭვარის მტერთველისა და ხუცესთუხუცესისა[ჲ]. მწიგნობართა, ვინცა კარგი მკითხველი იყოს. სხვანი: კუჭანდიდელი [მოკითხაჲს] მეფესა და საწოლის მწიგნობარი ზარდახნის მწიგნობარი [—საწოლის მწიგნობარსა].</p> <p>გვ. 333-37</p>	<p>აღსეგბისა საკითხაჲი ჭვარის მტერთველისა და ხუცესთუხუცესისა, მწიგნობართა ვინცა კარგი მკითხველი იყოს. სხვანი: კუჭანდიდელი—მეფესა და საწოლის მწიგნობარი—ზარდახნის მწიგნობარსა.</p> <p>§ 3, გვ. 81.</p>
<p>8 აღსეგბისა ამირსპარსალარი [საკითხაჲი] ამილახორისა; ამილახორის —მეაჭრეთუხუცესისა; მეაჭრეთუხუცესისა—მესაწოლეთუხუცესისა</p> <p>§ 7, გვ. 341-42</p>	<p>აღსეგბისა ამირსპარსალარი [საკითხაჲი] ამილახორისა; ამილახორის —მეაჭრეთუხუცესისა; მეაჭრეთუხუცესისა—ზარდახნის უხუცესისა</p> <p>გვ. 341-39</p>	<p>აღსეგბისა ამირსპარსალარი [საკითხაჲი] ამილახორისა; ამილახორის —მეაჭრეთუხუცესისა; ამილახორის —მეაჭრეთუხუცესისა; მეაჭრეთუხუცესისა—ზარდახნის უხუცესისა</p> <p>გვ. 341-39</p>
<p>9 საკურკლის ნაცული—მუქიფი</p> <p>§ 7, გვ. 244-48</p>	<p>საკურკლის ნაცული—[საკურკლის] მუქიფის[ჲ]</p> <p>გვ. 344-9</p>	<p>საკურკლის ნაცული—[საკურკლის] მუქიფის[ჲ]</p> <p>გვ. 344-9</p>

მ. თ.	მ. წ.	მ. დ.	მ. ს.
<p>10 ...პირის შეღებვა, შეღებვით-უხუცესი—საღვინის მუქაფის[ა] § 7, მპ. 3, 17-18</p> <p>11 საგანმგებოლა მუქაფის[ა] § 7, 3, 48</p>	<p>იგივეა მპ. 81</p> <p>იგივეა მპ. 208</p>	<p>იგივეა § 3, მპ. 81</p> <p>იგივეა მპ. 81</p>	<p>...პირის შეღებვით-უხუცესი—საღვინის მუქაფის[ა] მპ. 34, 17-18</p> <p>საგანმგებოლა მუქაფის[ა] მპ. 34, 10</p>
<p>12 ...და ყოველი საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სკიბის § 8, მპ. 3, 18-18</p> <p>13 საკელოის[ა] § 9, მპ. 4, 59</p> <p>14 სხვათ[ა] § 9, მპ. 4, 65</p>	<p>და ყოველი [საბჭოდ ქლომის ეპისკოპოსო] საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სკიბის მპ. 206</p> <p>იგივეა მპ. 206</p> <p>სხვათა [ა] მპ. 207</p>	<p>და ყოველი (?) საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სკიბის § 4, მპ. 82</p> <p>საკელოის § 4, მპ. 82.</p> <p>სხვათ § 4, მპ. 82.</p>	<p>და ყოველი [...] საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სკიბის. მპ. 34, 18-18</p> <p>სხვათ[ა] მპ. 34, 58</p> <p>საკელოის[ა] მპ. 34, 21</p>
<p>15 ...ანგარიშს აიღებს, არცა რა შეეცოდეპინის, ერთ ხაბაზს მაშინ გაპარსე[ლ] გამართავს. და ზოგი გაპარსეადაც დაეწერია შეუცოდეპინისა. მაგრამ თუ არ შეუცოდეპინისა, მაგრამ თუ არ შეუცოდეპინისა, ცემა რად არ ეყოფის? ნაპარევი გამოაჩნდეს, განლაშეც გაპარსავს. § 10, მპ. 4, 90-92</p>	<p>...ანგარიშს აიღებს ზოგი გაპარსეადაც დაეწერია შეუცოდეპინისა, არცა რა შეეცოდეპინის. ერთ ხაბაზს მაშინც გაპარსე[ლ] გამართავს. მაგრამ თუ არ შეუცოდეპინისა, ცემა რად არ ეყოფის? ნაპარევი გამოაჩნდეს, განლაშეც გაპარსავს. მპ. 207</p>	<p>იგივე აქვს როგორც მ. თ-ს § 5, მპ. 82</p>	<p>ანგარიშს აიღებს [...] არცა რა შეეცოდეპინის, ერთ ხაბაზს მაშინც გაპარსე[ლ] გამართავს,—და ზოგი გაპარსეადაც [და]ეწერია შეუცოდეპინისა, — მაგრამ, თუ არ შეუცოდეპინისა, ცემა რად არ ეყოფის. თუ არცა [ა]—ნაპარევი გამოაჩნდეს, — განლაშეც გაპარსავს. მპ. 35, 1-9</p>

16	სამშუაოსა ზედა მდგომელად მანლატურს მისცემს ბრძანებას და დააწერიანებს გამოსაჩვენებინებ	სამშუაოს ზედა მდგომელად მანლატურს მისცემს, ბრძანებას და დააწერიანებს გამოსაჩვენებინებს	სამშუაოს ზედა მდგომელად [მანლატურს მისცემს] მანლატურს მისცემს ბრძანებას და დააწერიანებს გამოსაჩვენებინებს	ისევეა როგორც ე. თ-ს აქვს მხოლოდ "ზედა მდგომელი" ერთად არის წარმოდგენილი.
	§ 11, გვ. 471-78	გვ. 207	§ 6 გვ. 82	გვ. 356-7
17	...ყოველი მათია	...ყოველი მათია	...ყოველი მათია	...ყოველი მათია
	§ 12, გვ. 582	გვ. 208	§ 6 გვ. 83	გვ. 357-11-18
18	მესტუმრისა	მესტუმრისა	მესტუმრისა	მესტუმრისა [ა]
	§ 12, 585	გვ. 208	§ 6, გვ. 83	გვ. 363
19	...რაზომითა მრავალი დიკლასი	ყოცხალი მუქიფის ჰელთ მია-ბარონ რაა თავი მოკვეთონ ხაკლავსა, რაზომითა მრავალი დიკლასი...	ისევე აქვს როგორც ი. ჯ-ს	ისევე აქვს როგორც ი. ჯ-ს ტექსტში არის მრავალი; ე. თ-სა და ი. დ-ს სქოლიოში ჭარბაზე არ მიუთითებიათ.
	§ 12, გვ. 588-81	გვ. 208	§ 6, გვ. 83	გვ. 362
20	...მანლატურს მისცემს მისცეს რაა თავი მოკვეთონ საკლავსა [ყოცხალი მუქიფის ჰელთ მია-ბარონ]	მანლატურს მისცემს, ბრძანებას და დააწერიანებს გამოსაჩვენებინებს	ისე აქვს, როგორც ი. ჯ-ს	ისე აქვს, როგორც ი. ჯ-ს
	§ 13, გვ. 588-90	გვ. 208	§ 6, გვ. 83	გვ. 366
21	...შეკვამბადის ამოიქ [ა]	შეკვამბადის ამოიქ [ა]	ისე აქვს, როგორც ი. ჯ-ს	ისე აქვს როგორც ე. თ-ს
	§ 14, გვ. 6108	გვ. 209	§ 8, გვ. 84	გვ. 369-71
22	...რა ითავანის ბეკედი მართებ...	რა ითავანის [მსახურთუხუცესი] ბეკედი მართებ	რა ითავანის [მსახურთუხუცესი] ბეკედი მართებ	ისე აქვს როგორც ი. დ-ს
	§ 14, გვ. 6108-108	გვ. 209	§ 8, გვ. 84	გვ. 369
23	სასიგლე	სასიგლე	სასიგლე	სასიგლე
	§ 14, 6107	გვ. 209	§ 8, გვ. 84	გვ. 371

პ. თ.	ო. წ.	ო. დ.	ო. ს.
331	...მოლარეთუხუცესსა ჰელთ აცეა, რა დაბეჭდვენ. მოლარეთუხუცესი გახსნის, მგოდრეს სალაროს მოლარო მოლარე აიხვამს, და მოლარეთუხუცესი გახსნის თასსა, შიგან წყალს შთაახვამს; ჭირის ნალი უკერებელი ირნი აქ. უნდა რომ ჰქვ დასხნეს და სალაროს მოლარეს დუკატი ირნი...	იხვეა, როგორც მ. თ-ს აქეს; საყენი ნიშნების დასმავი შემდეგი სხვაობა: სიტყვა "დაბეჭდვენი"-ის შემდეგ მიიმა. "გახსნის თასსა" (ე. თ.) "გახსნის, თასსა" (ო. დ.) § 8, გვ. 84	...მოლარეთუხუცესსა ჰელთ აცეა; მოლარეთუხუცესი... მგოდრეს... სხვა ისევეა როგორც ი. წ.-ს აქვს. სიტყვა "აიხვამს" შემდეგ ი. წ.-ს წერტილი აქვს და სმული, ჩვენს გამოცემაში ამ ადგილზე სასვენი ნიშანი არ არის. "ლონი აქ"-ს შემდეგ ი. წ.-ს წერტილი აქვს, ჩვენს გამოცემაში ამ ადგილზე მიიმა. ამას მოსდევს სიტყვა "უნდა", რომლის შემდეგ აგრეთვე მიიმა დაკვირვით. გვ. 37გ-7
24	მოკაზმული § 15 გვ. 6111	მოკაზმული § 8, გვ. 84	მოკაზმული გვ. 3712
25	მისკვენი § 15, გვ. 7128-1317	მისდევნი § 8, გვ. 84	მისკვენი § 8, გვ. 2722
26	მოკაზმული § 15, გვ. 7128	მოკაზმული § 8, გვ. 84	მოკაზმული გვ. 3728
27	...მაგრამ იგიცა სალაროს წინათ იარების სიკიტრონს უკანით. ბარგის-უხუცესი წინ მიუძღვებოდა, და სიკიტრონი მესაწოლენი წინათ იარებოდა § 15, გვ. 7128-131	...მაგრამ იგიცა სალაროს წინათ იარების. სიკიტრონს უკანით ბარგის-უხუცესი წინ მიუძღვებოდა, და სიკიტრონი და მესაწოლენი წინ იარებოდა. § 8, გვ. 84 ბალდალეთა § 8, გვ. 85	...მაგრამ იგიცა სალაროს წინ იარების, სიკიტრონს უკანით. ბარგის უხუცესი წინ მიუძღვებოდა, და სიკიტრონი და მესაწოლენი წინ იარებოდა. გვ. 3728-31 ბალდალეთა გვ. 382-3
28	ბალდალეთა § 16, გვ. 7131	ბალდალეთა § 8, გვ. 85	ბალდალეთა გვ. 382-3



29	პ[რ]ქანოს § 16, გვ. 7135	პ[რ]ქანოს გვ. 210	პ[რ]ქანოს გვ. 85	პ[რ]ქანოს გვ. 353
30	მეფე საწოლით გავიდეს, ფარეშთ-უხუცესსა § 16, გვ. 7100-107	იგივეა გვ. 210	იგივეა § 8, გვ. 85	მეფე საწოლით გამოვიდეს, ფარეშთ-უხუცესსა [...] გვ. 385
31	...მამხალა, და რაა ტაბაყი აღონ, ... § 16, გვ. 7117-118	...მამხალა და რაი ტაბაყი აღონ, გვ. 210	ისევეა, როგორც ე. თ.-ს აქვს § 8, გვ. 85	...მამხალა და რაი[მეცნიერია-ნი?] ტაბაყი აღონ გვ. 386-7
32	ანუ აქვს სოტა გარეჯით ნაძლნობი § 16, გვ. 7140	ანუ თუ აქვს სოტა [სლენი] გარეჯით ნაძლნობი გვ. 210	ანუ აქვს სოტა [სოცხი], გარეჯით ნაძლნობი § 8, გვ. 85	ანუ აქვს სოტა გარეჯით ნაძლნობი [სოცხი] გვ. 389
33	გარდამოქმავს § 16, გვ. 7111	გარდამოქმავს გვ. 210	გარდამოქმავს [ფარეშთ-უხუცესი] § 8, გვ. 85	გარდამოქმავს გვ. 3810
34	...ფარეშნი გარდაქმავნ. ცხურის ტყვის სოცხი აქვს ტაიანი. § 16, გვ. 7107-108	ისე აქვს, როგორც ი. ქ.-ს გვ. 210	იგივეა § 8, გვ. 85	...ფარეშნი გარდაქმავნ-ცხურის ტყვის სოცხი აქვს ტაიანი გვ. 3810-11
35	და აგრევე და აგრევე ხილობას ტახტი ოღესა მოქმავს § 16, გვ. 7103-104	და აგრევე და აგრევე ხილობას ტახტი ოღესა მოქმავს გვ. 210	და აგრევე ხილობას ტახტი ოღესა მოქმავს § 8, გვ. 85	და აგრევე ხილობას, ტახტი ოღესა მოქმავს გვ. 3812
36	ტარ-ქ[რ]ქელი § 17, გვ. 8153	ტარ-ქ[რ]ქელი გვ. 211	ტარ-ქელი § 8, გვ. 85	ტარ-ქ[რ]ქელი გვ. 3821-28
37	სახილესა § 17, გვ. 8167	სახილესა [ტაბაკსა] გვ. 211	სახილესა [ტაბაკსა] § 8, გვ. 85	სახილესა [ტაბაკსა] გვ. 394
38	გზანივითა § 17, გვ. 8158	გზანივითა გვ. 211	გზანივითა § 8, გვ. 85	გზანივითა გვ. 394

მ. თ.	ი. ქ.	ი. დ.	ი. ს.
39 საყელე, მერმე § 17, მპ. 8163	საყელე, მერმე 211	საყელე [ვაიკეთოს], მერმე § 8, მპ. 86	საყელე [...] მერმე მპ. 399
40 ხელნაწერში: სავაზროსა; ე. თ.- ლი ასწორებს; სავაზ[ი]როსა § 17, მპ. 8168	ი. ქ-ი იზიარებს შესწორებას და უმატებს: და [აბანოს] მპ. 211	სავაზროსა § 8, მპ. 86	სავაზ[ი]როსა მპ. 3913
41 და რა მეფე აბანოს იყოს, ცი- ცხეთა არის სახლისა საკურტლე § 17, მპ. 8168-169	და მეფე აბანოს იყოს ციცი- თა არის მპ. 211	...და რა მეფე აბანოს იყოს, ციციცხეთა არის სახლისა საკურტ- ლე § 8, მპ. 86	...და რა მეფე აბანოსა იყოს; ციციცხეთა არის სახლისა საკურტ- ლე მპ. 3913-14
42 დიდი არის მეტურტლეო-უხუ- ცესი, ათაბაგობის დაწვებამდე მეოთხე ვეზირი არის. ძელნი. კალაქნი... § 17, მპ. 8169-168	დიდი არის მეტურტლეთ უხუ- ცესი, ათაბაგობის დაწვებამდე მეოთხე ვეზირი [იყო, და მინი- სა ხელისა] არის ძელნი კა- ლაქნი... ი. ქ-ი შენიშნავს, რომ „ძელ- ნი“-ს მიგვიერ „ძეელნი“ უნდა იყოსო მპ. 211	იმედარებს ი. ქ-ს მპ. 86 § 9	იმედარებს ი. ქ-ს მპ. 918-18
43 ყოველი § 17, მპ. 8173	ყოველი 211	ყოველი § 9, მპ. 87	ყოველი [რაც] მპ. 3920
44 ზედამდგომელი § 17, მპ. 9175	ზედამდგომელი მპ. 212	[მეტურტლეო-უხუცესის] ზელა- მდგომელი § 9, მპ. 86	ზედამდგომელი მპ. 3923

45	მუშობი, რაც ქალაქთა საკუ- რძელ შევა და ნაეჭრი რაც შე- ვა, და სანდუბელი § 17, გვ. 918-118	იგივეა გვ. 212	მუშობი [ანგარიშს აიღებს], რაც ქალაქთა საკურკულე შევა და ნაეჭრი რაც შევა და სანდუ- ბელი...
46	...მას წინათ არავინ იტყვს, რაც ვეზირობა იყოს, და ამილა- ხორი—ვეზირი არის ამირსასა- ლარსა და ამის ქელისაა მეჭ- რეთ-უხუცესიცა § 18, გვ. 918-188	...მას წინათ არავინ იტყვს, რაც ვეზირობა იყოს, ამილახორი ვეზირი არის ამირ- სასალარისა და ამის, ქელის მე- აბჭრეთუხუცესიცა § 9, გვ. 86	...მას წინათ არავინ იტყვს, რაც ვეზირობა იყოს, და ამილახორი ვეზირი არის ამირსასალარისა და ამის ქელის [ა] მეჭრეთუხუცესიცა. გვ. 403-4
47	ვისცა უღარბაზებს... § 18, გვ. 9186	ვიცა უღარბაზებს... § 10, გვ. 86	ვისცა უღარბაზებს [ამილა- ხორი] გვ. 407
48	ოღენვე § 18, გვ. 9188	ოღენვე § 10, გვ. 87	ოღენვე გვ. 409
49	შესდენიან § 18, გვ. 9188	შესდენიან § 10, გვ. 87	შესდენიან [ვისნი ხელისანი?] გვ. 409-10
50	სახედარი ცხენი მართებს საურავად § 18, გვ. 9188-188	[ამილახორსა] სახედარი ცხე- ნი მართებს საურავად... § 10, გვ. 87	სახედარი ცხენი მართებს საუ- რავად [ამილახორსა]... გვ. 4011
51	...და იგიცა და მეაბჭრეთ-უხუ- ცესი § 18, გვ. 9188 აჩუხი § 18, გვ. 9188	იგივე გვ. 212 ჩუხი გვ. 212	...და იგიცა [ამილახორი], და მეაბჭრეთ-უხუცესი გვ. 4013 ამირჩუხი გვ. 4014
52	ტანსაცმელის § 18, გვ. 9188	ტანსაცმელის § 10, გვ. 87	ტანსაცმელის გვ. 4020

	ფ. თ.	ა. ქ.	ა. დ.	ა. ს.
54	საცხენე ჭავჭავანი \$ 18, გვ. 9 <sup>90</sup>	საცხენე ჭავჭავანი 212	საცხენე ჭავჭავანი \$ 10, გვ. 87	საცხენე ჭავჭავანი <sup>1</sup> გვ. 40 <sup>23</sup>
55	მწიგნობრისა \$ 18, გვ. 10 <sup>95</sup>	მწიგნობრისა გვ. 212	მწიგნობრისა \$ 10, გვ. 87	მწიგნობრისა <sup>2</sup> გვ. 40 <sup>28</sup>
56	შეკლების და მათრაკი ზარდა- ნის-უხუცესმა მისცეს და ორ- ნივე უკანით იარებთან \$ 18, გვ. 10 <sup>211-212</sup>	იგვეა გვ. 212	[მეფე] შეკლებს და მათრაკი ზარდანის-უხუცესმა მისცეს, და ორნივე უკანით იარებთან \$ 10, გვ. 87	შეკლებს, და მათრაკი ზარ- დანის-უხუცესმა მისცეს; და ორ- ნივე [ზარდანის-მეჩინებე] და მისრატულუხუცესს [უკანით ია- რებთან გვ. 41 <sup>3-4</sup>
57	ამერით აჩუხნი \$ 18, გვ. 10 <sup>212</sup>	ამერით აჩუხნი გვ. 213	ამერით აჩუხნი \$ 10, გვ. 87	ამირჩუხნი გვ. 40 <sup>5</sup>
58	აჩუხნიც გვ. 10 <sup>214</sup>	აჩუხნიც გვ. 213	აჩუხნიც \$ 10, გვ. 87	ამირჩუხნიც გვ. 41 <sup>6</sup>
59	და ბეჰელი მემურკლეთ-უხუ- ცესისა \$ 20, გვ. 11 <sup>229</sup>	და ბეჰელი მემურკლეთ-უხუ- ცესისა გვ. 214	და ბეჰელი მემურკლეთ-უხუ- ცესისა \$ 11, გვ. 88	და ბეჰელი მემურკლეთ-უხუ- ცესისა [მეს]. გვ. 41 <sup>20</sup>
60	მისთანა \$ 20, გვ. 11 <sup>233</sup>	მისთანა [ით]ა გვ. 214	მისთანა \$ 11, გვ. 88	მისთანა [ით]ა გვ. 41 <sup>23</sup>
61	სხვათ[ა] \$ 20, გვ. 11 <sup>233</sup>	სხვათ[ა] გვ. 214	სხვათ \$ 11, გვ. 88	სხვათ გვ. 41 <sup>24</sup>
62	თუთო კური-ლენი ზეართავან მელენეთ-უხუცესისა და თუთო უმტროსი შუქიფისა \$ 20, გვ. 11 <sup>234-235</sup>	იგვეა გვ. 214	იგვეა \$ 11, გვ. 88	თუთო კური ლენი ზეართა- ვან მელენეთ-უხუცესისა [ა] და თუთო, უმტროსი-შუქიფისა. გვ. 41 <sup>23-24</sup>

63	და საღვინის მოლარე მეზუარე- თაგან აიღებენ ღვინოსა, § 20, გვ. 11255-258	და საღვინის მოლარე მეზუარე- თაგან აიღებენ ღვინოსა, გვ. 4128-31
64	შოგან[ი] § 20, გვ. 11242	შოგან § 12, გვ. 88
65	ლაშკარას § 20, გვ. 11249	ლაშკარას § 12, გვ. 89
66	მიართმენ § 20, გვ. 11251	მიართმენ § 12, გვ. 89
67	და წინწოლსა მთუ სათუ- ლავეი § 20, გვ. 12260	და წინწოლსა მთუ სათ- ლავეი § 13, გვ. 89
68	ტრაპიზონელ[ს]ი § 20, გვ. 12261	ტრაპიზონელი § 13, გვ. 89
69	შარვან-შანშუ და § 20, გვ. 12261	შარვან-შანშუ[ნი] და § 13, გვ. 89
70	ვეინ § 20, გვ. 12269	ვეინ § 13, გვ. 89
71	ტაოელთა § 20, გვ. 12266	ტაოელთა § 13, გვ. 89
72	მუნ მათი § 21, გვ. 12271	მუნ მათი [ადგილია] გვ. 437

	ე. თ.	ი. ქ.	ი. დ.	ი. ს.
73	...წვევა სამთა საბატოთა დარბაისელთა საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია § 23, გვ. 13, 283-285	იგვევა გვ. 216	...წვევა-სამთა საბატოთა დარბაისელთა. საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია § 13, გვ. 90	...წვევა სამთა საბატოთა დარბაისელთა დაუწერია ბაისელთა მწიგნობრის [კინმეს] საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია გვ. 43, 10-20
74	მოილა შეყარნეს, § 23, გვ. 13, 285	იგვევა გვ. 216	იგვევა § 13, გვ. 90	მოილა შეყარნეს გვ. 43, 21
75	პრქანა § 23, გვ. 13, 287	პრქანა 216	პანა § 13, გვ. 90	პრქანა გვ. 43, 24
76	მიბქრქანეს § 23, გვ. 13, 288	მიბქრქანეს 216	მიბქანეს § 13, გვ. 90	მიბქრქანეს გვ. 43, 24
77	პრქანა § 23, გვ. 13, 280	პრქანა გვ. 216	პანა § 13, გვ. 90	პრქანა გვ. 43, 25
78	მომგრგვალეებით § 24, გვ. 13, 294	მომგრგვალეებით გვ. 216	მომგრგვალეებით § 13, გვ. 90	მომგრგვალეებით გვ. 44, 5-6
79	წვილეს და § 24, გვ. 13, 298	წვილეს და 217	წვილეს [მოდვართ-მოძღვარი] და § 13, გვ. 90	წვილეს და გვ. 44, 7
80	უაუღვეს. და § 24, გვ. 13, 304	უაუღვეს, და 217	უაუღვეს [ქიბი] და § 13, გვ. 90	უაუღვეს, და გვ. 44, 16

81	ამიერი ბედიელი მოსაფლავება და ქუთათელი მოსაფლავები არის § 27, გვ. 14318-317	ამიერი ბედიელი მოსაფლავება [შეფისა] და ქუთათელი [შაკურთხეველიცა რა] მოსაფლავები არის. § 13, გვ. 91	ამიერი ბედიელი მოსაფლავება არის [და დამლოცველიცა] გვ. 4428-30
82	მისსა საყდარსა § 27, გვ. 14317-318	მისსა [ბედელის] საყდარსა § 13, გვ. 90	მისსა საყდარსა გვ. 44-30
83	მეფენი დალოცვიან § 27, გვ. 14318	[ქუთათელის საყდარსა შინა] მეფენი დაქოლოციან § 13, გვ. 91	მეფენი დაქოლოციან გვ. 44-30
84	არის § 27, გვ. 14326	არის [ქუთათელი] § 13, გვ. 91	არის გვ. 45g
85	ეპისკოპოზთა § 28, გვ. 15328	ეპისკოპოზთა § 13, გვ. 91	ეპისკოპოზთა[პატივი] გვ. 4510
86	ძღვენი საწელიწდოსთაო ერისთავთა, ქართლის ერისთავთა, სამცხის სპასალარისა ჩანს. § 28, გვ. 15 322-333	ძღვენი საწელიწდოსთაო თურად არის გამოყოფილი ი. ს.) ერისთავთა, ქართლის ერისთავთა, სამცხის სპასალარისა... ჩანს. § 13, გვ. 94	ძღვენი საწელიწდოსთაო ერისთავთა, ქართლის ერისთავთა, სამცხის სპასალარისა [...] ჩანს გვ. 4518-10
87	ამირ-სპასალარის § 28, გვ. 15334	ამირ-სპასალარის § 13, გვ. 94	ამირსპასალარის გვ. 4517
88	...ცხენი უკეთესი მოიღოს. სანამგებობსა, და საღვინის ხელოსუფალნი ვერას მიიღებენ § 28, გვ. 151534-308	ცხენი უკეთესი მოიღოს. სანამგებობსა და საღვინის ხელოსუფალნი ვერას მიიღებენ § 13, გვ. 94	ისევეა, როგორც ე. თ-ს და ჩ-ს აქვთ. გვ. 4517-18

მ. თ.	მ. ქ.	მ. დ.	მ. ს.
89	ფსალმუნსა აღღებენ და რაა. § 29, მპ. 15, 347	ისევია, როგორც მ. ქ. აქვს § 13, მპ. 94	მსალმუნ[ს]სა (დანარჩენი ისე- ვეა, როგორც მ. ქ-ს) აქვს) მპ. 45, 321, 461
90	იქრასა § 29, მპ. 15, 348	იქრასა § 13, მპ. 95	იქრასა მპ. 46, 2
91	ორთავე სამკროსა თჳთო იქ- ნების როცა ასა თეთრსა ჩაფ- ლასა გაუგზავნის მეფე. § 29, მპ. 15, 348-349	იგვეარაც მ. ქ-ს აქვს § 13, მპ. 95	როცა (დანარჩენი ისევია როგორც მ. ქ-ს აქვს). მპ. 46, 6-7
92	განაინა და ერთნებითა მკლ- სავე სამეფოსა დიდებულთა მქრქანა დამტყობად კონ- დილად § 30, მპ. 16, 364-365	განაინა [თანადგომითა] და ერთნებითა მკლსავე სამეფოსა დიდებულთა. მქანა დამტყობ- ად კონდილად § 13, მპ. 92	ისევია აქვს როგორც მ. თ-ს მპ. 46, 9-10
93	ჩუხჩარებობა § 20, მპ. 16, 365	იგვე, მპ. 219	ჩუხჩარებობა მპ. 46, 22-23
94	ჩახნურებისასა § 30, მპ. 16, 365	ჩუხჩარებობასა § 13, მპ. 92	ჩუხჩარებისასა. მპ. 46, 23.
95	მწედ § 31, მპ. 16, 368	მწედელ § 13, მპ. 92	მწედელ მპ. 46, 26
96	ეგრეთ საწერელი აქვს ღლასა საგანმეგობოსა მუქიფსა და ს- ღინის მუქიფსა § 31, მპ. 16, 370-371	იგვეა განსხვავებით წერასა: საგამეგობოსა § 13, მპ. 92	ისევია როგორც მ. თ-ს და მ. ქ-ს აქვთ; განსხვავებით: მპ- რეო[მ]ს მპ. 46, 27-28



97	კონდილილის გვარს § 31, გვ. 16, 373	კონდილილის გვარს [დვანან § 13, გვ. 92	კონდილილის გვარს. გვ. 46, 30
98	უბრძანებს § 33, გვ. 17, 383	უბრძანებს § 13, გვ. 93	უბრძანებს გვ. 47, 11
99	მოძღვართ-მოძღვარნი § 33, გვ. 17, 387	მოძღვართ მოძღვარი § 13, გვ. 93	მოძღვართ-მოძღვარი გვ. 47, 10-17
100	უბრძანებს § 33, გვ. 17, 391	უბრძანებს § 13, გვ. 92	უბრძანებს გვ. 47, 19
101	მოღვართ-უხუცესი ადგების, მიიღებს მსახურთ-უხუცესი და იგი მიიღებს § 33, გვ. 17, 386-387	ისე აქვს. როგორც ე. თ-ს § 13, გვ. 93	მოღვართ-უხუცესი მიიღებს; ადგების მსახურთ-უხუცესი იგი მიიღებს გვ. 47, 38-37
102	ამირეჯიბი—კათალიკოზთა მოძღვართ-მოძღვართა, კონდილილი, § 33, გვ. 17, 398-399	ამირეჯიბი—კათალიკოზთა, მოძღვართ-მოძღვართა, კონდილილი, § 13, გვ. 93	ამირეჯიბი—მოძღვართ მოძღვართა, კათალიკოზთა, კონდილილი. გვ. 48, 1-2
103	ეჭიბი ლაუღამს, ადგებიან § 33, გვ. 17, 403	იგივე § 13, გვ. 93	ეჭიბი ლაუღამს; ადგებიან [...] გვ. 48, 6-6
104	პირის-მწესს § 33, გვ. 17, 406	პირის მწესს § 13, გვ. 93	პირის მწესს გვ. 48, 16
105	და ლაქლებს § 33, გვ. 18, 407	ისევეა, როგორც ი. ჟ-ს აქვს. § 13, გვ. 93	ისევე აქვს როგორც ე. თ-ს გვ. 48, 11
106	განმეუ-უხუცესს[ს] თანა § 33, 18, 408	იგივე § 13, გვ. 93	განმეუ-უხუცესს[ს] თანა გვ. 48, 11

	ე. თ.	ი. ქ.	ი. დ.	ი. ს.
107	..ზემოთ დამიწერია, კინტ სხედან მეაჭრეთ-უხუცესსა პირდაპირ, —ზარდახნის მწიგნობარი და... § 33, გვ. 18410-411	იგივე გვ. 221	...ზემოთ დამიწერია, კინტ სხედან მეაჭრეთ-უხუცესსა პირდაპირ ზარდახნის მწიგნობარი და § 13, გვ. 94	ისევე, როგორც ე. თ.-სა და ი. ქ.-ს აქვე. გვ. 4814-17
108	და იგი § 33, გვ. 18416	იგი და გვ. 222	ისევე აქვს, როგორც ი. ქ.-ს.	ისევე აქვს, როგორც ი. ქ.-ს გვ. 4821-22
109	წინამდგომი § 33, გვ. 18410	იგივე გვ. 222	იგივე § 13, გვ. 94	წინამდგომ[ი] გვ. 4824
110	ეგრეთვე § 33, გვ. 18418	აგრეთვე გვ. 222	ეგრეთვე § 13, გვ. 94	ეგრეთვე გვ. 4824
111	არაეი[ქი] § 34, გვ. 18421	იგივე გვ. 222	არაეი § 13, გვ. 95	არაეი[ქ] გვ. 4826
112	შეემაზოდეს § 35, გვ. 18425	შეემაზოდეს გვ. 222	შეემაზოდეს § 13, გვ. 95	შეემაზოდეს გვ. 492
113	ამირ-სპასალარსა, მეტურკლეთ-უხუცესსა § 36, გვ. 18430	ამირ-სპასალარსა, [მანდატური-უხუცესსა]. მეტურკლეთ-უხუცესსა გვ. 222	ისევე აქვს როგორც ე. თ.-ს § 16, გვ. 95	ისევე აქვს როგორც ი. ქ.-ს. გვ. 497
114	მომგველეებით § 36, გვ. 19433	იგივე გვ. 222	იგივე § 16, გვ. 95	მომგველეებით გვ. 4911

115	<p>ბრ[ქ]ანეთ § 36, მპ. 14,35</p> <p>შობსენონ § 26, მპ. 19,436</p> <p>ეგრეთვე § 36, მპ. 19,436</p> <p>მეპუკლეო-უხუცესისა § 35, მპ. 19,448</p>	<p>ბრ[ქ]ანეთ მპ. 222</p> <p>შობსენონ მპ. 222</p> <p>ეგრეთვე მპ. 222</p> <p>მეპუკლეო-უხუცესისა მპ. 222</p> <p>უბრძანებენ მპ. 223</p> <p>უბრძანებენ მპ. 223</p> <p>სანიაღვო მპ. 223</p>	<p>ბრ[ქ]ანეთ მპ. 49,13</p> <p>შობსენონ მპ. 49,16</p> <p>ეგრეთვე მპ. 49,16</p> <p>მეპუკლეო-უხუცესისა მპ. 49,30</p> <p>უბრძანებენ მპ. 50,16</p> <p>უბრძანებენ მპ. 50,19</p> <p>სანიაღვო მპ. 50,23</p>
116			
117			
118			
119			
120			
121			

# РАСПОРЯДОК ЦАРСКОГО ДВОРА

## 1. СВЕДЕНИЯ О ПАМЯТНИКЕ

«Распорядок царского двора», составленный в XIV веке, является исключительно ценным источником для изучения государства и права феодальной Грузии; он был обнаружен Е. С. Такайшвили и им же опубликован (на грузинском языке) в 1920 году.

«Содержание этого памятника, — отмечал И. А. Джавахишвили, — настолько многообразно, что он имеет огромное значение для изучения как государственного строя Грузии, так и ее истории экономического быта, духовной и материальной культуры»<sup>1</sup>. Е. С. Такайшвили писал: «Мы можем смело сказать, что обнаружение «Распорядка царского двора» — торжественное событие для нашей истории»<sup>2</sup>... Н. Я. Марр также считал «Распорядок царского двора» чрезвычайно важным источником по истории Грузии<sup>3</sup>.

«Распорядок царского двора» содержит интереснейшие сведения в разных областях истории Грузии, но совершенно неocenим как памятник, проливающий свет на многие вопросы истории грузинского государства и права; по качеству с ним можно сравнить только «Дастурламали». Столь исключительное значение делает желательным издание этого памятника не только на грузинском, но и на других языках. Е. С. Такайшвили перевел его на русский язык.

Вначале он предлагал осуществить грузинско-русское издание «Распорядка царского двора» в Петербурге, но февральская революция 1917 года помешала этому, и состоялось издание только грузинского текста, впоследствии в Грузии; в введении Е. С. Такайшвили указывает, что в Петербурге набор уже был сделан. Действительно, в бумагах Н. Я. Марра имеется часть набранного текста на грузинском языке с русским переводом.

Н. Я. Марр, при участии которого предполагалось опубликование «Распорядка царского двора», написал монографию; в ней дан подроб-

<sup>1</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, I, стр. 67—68 (на груз. языке).

<sup>2</sup> Распорядок царского двора, под ред. Е. С. Такайшвили, Введение, 1920, стр. XXXVIII (на груз. языке).

<sup>3</sup> Институт народов Востока АН СССР, архив Н. Я. Марра.

ный разбор памятника, особенно его филологический анализ; работа эта еще не издана.

В архиве Н. Я. Марра сохранились переводы в наборе следующих статей: 1, 2, 8, 9, 13, 14 (начало статьи), 15—17, 18 (последней—лишь половина до слов «за исключением одного комплекта доспехов»), 20, 29, 33, 36, 38 и 39. Н. Я. Марр с сожалением отмечает, что революция, видимо, навсегда разлучила его с Е. С. Такайшвили, высоко ценившим «Распорядок царского двора» и желавшим совместно издать его на грузинском и русском языках; текст был уже набран, но начавшаяся революция прервала работу, и случайно уцелела часть набора (вышеуказанные статьи). Н. Я. Марр намеревался опубликовать уцелевшую часть перевода со своим исследованием, но не успел это сделать. Вместе с тем, он подготовил примечания к переводу Е. С. Такайшвили. В настоящем издании мы использовали примечания Н. Я. Марра, на что в соответствующих местах сделаны ссылки.

После возвращения Е. С. Такайшвили из эмиграции, мы обратились к нему и показали материалы, выписанные из архива Н. Я. Марра. При чтении их, он попутно делал замечания и в экземпляре изданного им «Распорядка царского двора», в предисловии, приписал несколько примечаний; они приводятся ниже.

Помимо этого в делах Е. С. Такайшвили сохранились набранный полный текст русского перевода, правленный автором (Институт рукописей Академии наук Грузинской ССР им. К. С. Кекелидзе, фонд Е. С. Такайшвили, № 95), и его рукописные черновики русского перевода (там же, №№ 90, 91, 92). В архиве Е. С. Такайшвили оказались правленный набор словаря «Распорядка царского двора» (там же, № 86) и черновики его (там же, №№ 83, 93, 96). В словаре грузинские слова объяснены на грузинском же и русском языках. Объяснения на грузинском соответствуют объяснениям, данным в грузинском издании.

В нашем издании перевод Е. С. Такайшвили дан полностью. Однако после перевода Е. С. Такайшвили (1914 год)<sup>4</sup> и издания памятника на грузинском языке (1920 год) прошло немало времени, и наука истории далеко шагнула вперед; какими бы крупными учеными не были Е. С. Такайшвили и Н. Я. Марр, их переводы и примечания к пониманию текста требуют отчасти уточнений, иногда и существенных.

В связи с этим необходимо остановиться на научной литературе, которая появилась после издания «Распорядка царского двора», где в той или иной мере затрагиваются вопросы толкования этого памятника.

Среди таких работ особое место занимают труды И. А. Джавахишвили, который в своей «Истории грузинского права» посвятил специ-

<sup>4</sup> Институт рукописей АН Груз. ССР им. акад. К. С. Кекелидзе, фонд Е. С. Такайшвили, № 92.

альный параграф «Распорядку царского двора» как памятнику по истории государства и права<sup>5</sup>.

Кроме того, в исследовании по истории государственного строя феодальной Грузии, он неоднократно обращается к «Распорядку царского двора», приводит цитаты из него для характеристики рассматриваемых правовых институтов и в связи с этим дает этим цитатам свое толкование, отличное от толкований Е. С. Такайшвили и Н. Я. Марра. Но самое главное заключается в том, что И. А. Джавахишвили занимался установлением текста «Распорядка царского двора». В его архиве оказался экземпляр издания Е. С. Такайшвили, на полях которого имеются приписки, содержание толкования отдельных терминов или мест памятника. Вслед за этой предварительной работой он приступил к написанию исследования о тексте памятника, которое не успел закончить. С. Г. Каухчишвили после кропотливой работы сумел разобрать маргинальные примечания И. А. Джавахишвили и при издании его работ опубликовал упомянутый экземпляр «Распорядка царского двора» с примечаниями (в подвале) и незаконченным исследованием автора<sup>6</sup>.

Известно, что рукопись «Распорядка царского двора», датируемая XIV веком, дошла до нас с большими дефектами. В ней не хватает больше половины листов; во многих местах переписчик XVIII века допустил ошибки, пропустил слова, непонятные заменил современными ему понятными, неправильно раскрыл титла, перепутал страницы или переписал рукопись с перепутанными страницами и т. п.

И. А. Джавахишвили прежде всего касается вопроса состояния текста. Он доказывает, что в оригинале памятник начинался повествованием о государственном совете, который созывался большим или малым порядком; потом шла речь о приемах во время религиозных торжеств. Следующая часть памятника была посвящена совету визирей и функциям визирей и других должностных лиц<sup>7</sup>.

Далее И. А. Джавахишвили переходит к установлению текста и тщательно рассматривает первые два параграфа памятника, высказывая интересные замечания в связи с их толкованием<sup>8</sup>. На этом его исследование обрывается, но мы уже говорили, что приписки на полях грузинского издания содержат его мнение по вопросам восстановления текста.

Следующим автором, который пользовался «Распорядком царского двора» и в связи с этим изложил свои взгляды на отдельные его места, является К. С. Кекелидзе<sup>9</sup>; специально установлением текста памятника он не занимался.

<sup>5</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, I, стр. 62—69 (на груз. языке).

<sup>6</sup> Там же, кн. II, ч. II, 1953, стр. 108—218.

<sup>7</sup> И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, V, 1953, стр. 166—175.

<sup>8</sup> Там же, стр. 175—178.

<sup>9</sup> К. С. Кекелидзе, История грузинской литературы, I, 1951, стр. 71, 540—541 (на груз. языке).

Н. А. Бердзенишвили часто пользуется в своих трудах «Распорядком царского двора» в качестве источника для изучения разных вопросов истории Грузии и, в этой связи, дает иногда свое толкование отдельных мест памятника<sup>10</sup>.

Широко использован он П. И. Ингороква при установлении функций визирей; автор считает, что изданный Е. С. Такайшвили текст «Распорядка царского двора» содержит места из более древнего «Распорядка»<sup>11</sup>.

Грузинский текст «Распорядка царского двора» вошел в том II «Памятников грузинского права»<sup>12</sup>. В этом издании текст памятника сопровождается рядом весьма интересных соображений относительно понимания отдельных его мест.

В настоящем издании указанная литература учтена. Многие из высказанных в ней замечаний послужили установлению соответствующих мест текста (с подлежащими ссылками в примечаниях).

Мы уже говорили, что единственная, дошедшая до нас, рукопись имеет дефекты; она хранится в Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе Академии наук Грузинской ССР<sup>13</sup>, в сравнении с описанием Е. С. Такайшвили теперь она в переплете. Рукопись, выполненная церковно-строчным письмом, читается легко, буквы написаны разборчиво и даже довольно красиво, но, повторяем, переписчик очень небрежно относился к смысловой стороне отдельных слов и фраз.

Мы считаем, что некоторые слова в издании Е. С. Такайшвили неправильно переданы; некоторые из них в рукописи значатся сокращенно, в виде титла, но Е. С. Такайшвили указывает в примечаниях лишь некоторые из них, видимо, в более важных, по его мнению, случаях. Так как некоторые титловые слова мы раскрываем иначе, поэтому в примечаниях приводим их все.

Перевод важных исторических памятников — дело важное и само по себе сложное. В настоящем случае оно приобретает еще большее значение, так как «Распорядок царского двора», будучи написан на древнегрузинском языке, труднодоступен и в подлиннике, к тому же дошел до нас в искаженном виде, с большими дефектами; и такой текст переводится современным русским языком, т. е. содержание его передается доступными читателю понятиями.

Выпуская настоящее издание, мы поставили перед собой задачу всесторонне исследовать текст и дать его правильное понимание. В результате пришлось многое изменить в сравнении с грузинским изданием (указывая основания каждого изменения в примечаниях).

---

<sup>10</sup> Н. А. Бердзенишвили, Церковное устройство Западной Грузии — «Мимомхлвели», 1926 (на груз. языке).

<sup>11</sup> П. И. Ингороква, Собрание сочинений, I, 1963, стр. 563 (на груз. языке).

<sup>12</sup> Памятники грузинского права, т. III; текст издал, примечаниями и указателями снабдил проф. И. Долидзе, 1966 г., стр. 80—97, 601—608 (на груз. языке).

<sup>13</sup> Институт рукописей АН Грузинской ССР им. К. С. Кекелидзе, Н. 3094.

Русский перевод Е. С. Такайшвили приводится полностью, а из примечаний Н. Я. Марра — то, что представлялось более важным.

В некоторых случаях мы нашли возможным переместить фразы.

И. А. Джавахишвили указывает, что перемещению могут подлежать и другие места. Однако всестороннее изучение соответствующих мест показало, что связанные с такими перемещениями вопросы недостаточно изучены и в этом направлении предстоит еще немалая работа, так как при перемещении возникают новые затруднения и т. д.

Мы приводим описание рукописи Е. С. Такайшвили, предназначенной, видимо, для русского перевода: «Рукопись, в которой заключается «Распорядок грузинского царского двора», найдена мною во время одной из своих экскурсий по Карталинии в заброшенном доме среди мусора. Она без переплета, небольшого формата, 16°, в 16,4×11 сантиметра, без начала и конца; писана на бумаге строчным, довольно мелким, но разборчивым письмом церковного грузинского алфавита и черными чернилами. Оглавления писаны киноварью; рукопись заключает в себе всего-навсего 60 страниц; старой пагинации не имеется, но рукопись сшита из отдельных тетрадей, в каждой тетради по шести листов. На основании этого легко определить количество дефектных листов в середине. Из разных мест рукописи в пределах оставшихся листов пропали 24 листа или 48 страниц. По содержанию рукопись делится на две части: правая (1—23) содержит в себе законы царя Георгия Блистательного, изданные для мтиульцев или горских грузин; вторая — «Распорядок царского двора» (стр. 24—60). Так как рукопись в начале дефектна, то в первой части отсутствует большая часть вступления к законам царя Георгия; сохранился только конец вступления, начинающийся словами: — „...ჩნდა ერთმანერთის ღალატად დასნა, დაქვევ ცხებთა სიკვდილი“... После 12 страниц в этой части рукописи пропали 6 листов, на которых помещались 20—26 статьи означенного произведения. Заметим, кстати, что разбираемая рукопись пока единственная, в которой законы Георгия Блистательного дошли до нас, не считая сборника законов царя Вахтанга VI.

На долю «Распорядка» приходится 37 страниц, не достаёт в середине 13 листов или 38 страниц. Следовательно, из разных мест второй части рукописи пропало 19 листов. Если к этому прибавить дефекты в конце, то можем заключить, что от «Распорядка» до нас, к сожалению, не дошло и половины.

Когда и кем переписана рукопись, не видно, но, судя по материалу и письму, она не древнее XVII и не позднее начала XVIII века.

Трудно также точно указать время, когда составлен дошедший до нас «Распорядок», но можно приблизительно указать века, раньше и позже которых он не мог появиться. Дело в том, что в «Распорядке» мы имеем ряд ссылок на предшествующих царей и исторических деяте-



лей; о некоторых событиях упоминается, как о давно минувших делах и исторических фактах. В «Распорядке» упоминаются: царь Георгий I (+1027), который воевал с византийским императором Василием; Арсений Икалтойский, известный ученый и духовник царя Давида Строителя; живший в начале XII века; царь Георгий III (+ 1184); отец царицы Тамар; сама царица Тамар (+1212) и дочь ее царица Русудан (+1247).

Далее есть упоминание о том, что цари Вахтанг и Константин были коронованы в Кутаисском соборе и на этом основании Кутаисский епископ Иоанн требовал, чтобы из царских регалий, корона или скипетр хранились в его соборе. Абхазский епископ, кафедра которого находилась в Бедийском соборе, не уступал, но, наконец, визири и войско спор решили в пользу кутаисского епископа.

Упомянутые в этом параграфе цари суть, по нашему мнению, Вахтанг II (1289—1292), сын Давида Нарина и его брат Константин, который царствовал после Давида Нарина, т. е. с 1293 года.

Ввиду этих фактов составление «Распорядка» не могло иметь места до конца XIII века.

С другой стороны, «Распорядок» составлен без всякого сомнения в то время, когда существовало еще единое грузинское царство и не было разделения Грузии на отдельные царства и княжества.

Во всех делах, церемониях, приемах и вообще в придворной жизни принимали участие эристави, вельможи, церковные служители и должностные лица как Восточной, так и Западной Грузии. Окончательное деление Грузии на отдельные царства последовало, как известно, после 1469 года. Поэтому составление «Распорядка» нельзя относить к более позднему периоду, чем указанный год<sup>14</sup>. По мнению Е. С. Такайшвили, время составления памятника может быть заключено в более узкие хронологические рамки, чем *terminus ante* (конец XIII века) и *terminus post* (1469 год), скорее всего, в XIV веке и правильнее датировать «Распорядок» царствованием Георгия Блистательного (1318—1346), законы которого в нем содержатся<sup>15</sup>.

«Распорядок царского двора» не носит официального характера и, судя по содержанию, можно заключить, что автором его является крупный придворный сановник. Памятник составлен на основании действовавшего права и отражает, а вернее передает существование при дворе порядки. Однако из него же усматривается, что автор пользовался и другими источниками. По некоторым вопросам составитель «Распорядка» полемизирует с какими-то лицами (ст. 20—24), и это также подтверждает, что мы не имеем в этом случае дело с официальным актом.

<sup>14</sup> Институт рукописей имени К. С. Кекелидзе АН Грузинской ССР, фонд Е. С. Такайшвили, № 89.

<sup>15</sup> Распорядок царского двора, под ред. Е. С. Такайшвили, 1920 г., Введение, стр. VIII (на груз. языке).

Памятник написан в Западной Грузии. Притом, хотя он и отражает, как мы уже сказали, государственный строй объединенной Грузии, однако до некоторой степени имеется в виду как бы больше Западная Грузия; так, говорится о многих тамошних монастырях, пустынях и церквях, но ни разу не упоминаются столица Грузии Тбилиси и Мцхетский кафедральный собор, бывший резиденцией католикоса.

В «Распорядке царского двора» замечаются отголоски далекого прошлого; автор пользовался также древними источниками и старался внести в свой труд все, что представлялось ему заслуживающим внимания в старых порядках и обычаях.

## II. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ ПО «РАСПОРЯДКУ ЦАРСКОГО ДВОРА»

### 1. ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ

«Распорядок царского двора» рисует нам картину грузинской феодальной монархии. Он содержит в основном материал, относящийся к государственному праву, но касается также и других вопросов.

Прежде всего остановимся на вопросах государственного строя феодальной Грузии.

Во главе государства стоит царь («мепе» — от «меупе», «упали» — властелин, господин, государь, господь).

Само заглавие — «Распорядок царского двора», говорит о том, что речь будет идти о придворном этикете, но в действительности содержание памятника выходит за эти рамки и касается основных вопросов государственного управления.

Что касается того большого внимания, которое уделяется придворным порядкам, то это, конечно, не случайно. Царь, стоявший во главе государства, на страже феодальных интересов, должен был рисоваться эксплуатируемым массам существом необыкновенным. Обожествление личности царя служило интересам господствующего класса, которые идеологическую опору своей власти видели прежде всего в религии.

«Распорядок царского двора» вполне отвечал этой задаче. В нем содержится разработанный до мельчайших подробностей регламент придворной жизни, описаны придворные чины, царские приемы, выступления и т. д.; выходам и шествиям царя сопутствуют религиозные обряды. Он представлен как средоточие не только светской, но и религиозной жизни; так, во время праздника крещения «полагается, чтобы все христиане», сколько бы их ни было, шли к царю, где бы он ни был. Прибывают большое знамя, впереди [идут] барабанщики, за ними — «крестоносец в облачении и с животворящим крестом в руках» (§ 3).

Царский поезд обставлен большой пышностью, подчеркивающей величие его особы (§ 15).

Царю оказывается необычайный почет; вся его жизнь, каждое действие, каждый шаг окружены вниманием и заботой. При его облачении мсахуртухуцеси держит таз, старейшина постельничих — полотенце, моларетухуцеси поливает воду; платье на него надевает мсахуртухуцеси, «пуговицы застегивает глава спальников», моларетухуцеси коленопреклоненно подносит головной убор (§ 35).

Все самым детальным образом предусмотрено: кто поздравляет царя на Новый год (§ 1), кто его встречает и что ему преподносит, когда он идет в монастырь (§12), кто подает ему вино, если он «захочет пить ночью» (§ 16), утренний выход из опочивальни (§ 16) и кто допускается в нее (§ 12), порядок седловки и убор царского коня (§ 18), обслуживание в бане (§ 17), прием высших сановников, которых царь встречает по-разному, пройдя навстречу «третью часть ковра», «три шага» и т. д. (§§ 24, 25).

Столь утонченный придворный этикет свидетельствует, несомненно, о весьма развитой идее сильного монарха. Окружавшие его пышность и блеск должны были внушать народным массам мысль, что общество, во главе которого стоит такой царь, свято и незыблемо.

Однако тот же царь, судя по «Распорядку», назначает лица на высшие должности не иначе, как «с единоволием дидебулов семи царств» (§ 30), т. е. с согласия крупных феодалов; «никому не выдается страна, никому не выдаются вотчины», «без согласия амирспасалара» (§ 36). Таким образом, царь — в глазах массы высшее, чтимое наравне с богом существо,—был для важнейших сановников, «дидебули» ничем иным, как простым хранителем их интересов, обыкновенным человеком, которого они могли ограничить во власти, а то и вовсе лишит ее.

Дидебули, составлявшие высшую знать и бывшие в то же время крупнейшими землевладельцами, боролись против центристской политики царской власти, противоречившей интересам крупных родовитых князей, владеющих огромными имениями. В этой борьбе на стороне царя стояли средние и мелкие феодалы, города и народные массы. Усиление царской власти означало не только обуздание сепаратистских стремлений крупных феодалов, но и успешную оборону страны от внешних врагов, знаменовано создание благоприятных условий для развития производительных сил. Поэтому за укрепление царской власти боролась передовая часть общества, лучшие патриоты, как миряне, так и лица духовного звания, видевшие в могущественной царской власти спасение страны.

Чрезмерное возвеличение царской персоны особенно характерно для восточных теократических государств и для абсолютизма. И вот, в «Распорядке царского двора», наряду с пластами, относящимися к ранним периодам истории Грузии и отражающими, правда в идеях и

формах времени составления памятника, пережитки дохристианского (§ 1 — новогодние обряды), рабовладельческого и раннефеодального периодов, приводится мысль о сильной и всеобъемлющей царской власти. Автор подымает личность царя на недостижимую высоту, придает ему атрибуты высшего существа, рисует его могучим и полновластным владыкой.

Это вполне соответствует идее абсолютизма. Ставится вопрос, каким образом она могла появиться в феодальной Грузии XII—XIV веков? Известно, что абсолютизм зарождается на последнем этапе развития феодализма, когда в недрах разлагающегося феодального общества возникают и начинают развиваться ростки капитализма.

На том этапе развития, на котором Грузия находилась в то время, идея абсолютизма означала для нее прогрессивную тенденцию; как известно, передовые идеи могут возникнуть задолго до их практического осуществления. Но зарождение в Грузии идей абсолютизма не лишено было до известной степени экономической и культурной почвы. Так, например, в XIII веке мы находим в объединенной Грузии крупные купеческие объединения; состояние городов и городской строй XI—XIV веков также указывают на то, что в недрах феодализма происходят сдвиги, характерные для периода его разложения; в XII веке создается такой шедевр мировой литературы, как «Витязь в тигровой шкуре», свидетельствующий о высокоразвитой феодальной культуре. Весьма примечателен также самый факт появления своего рода юридического трактата «Распорядка царского двора», представляющего собой, помимо прочего, апологию централизованной и сильной, следовательно, абсолютной монархии, — имелась же, значит, общественная потребность в подобном произведении.

Передовые круги грузинского феодального общества усвоили и активно пропагандировали идеологию сильной центральной власти. В песне Шота Руставели воспевается могущественный монарх; грузинским царям посвящались оды и т. д. и т. п.

В то время как реакционная часть общества, не желавшая поступиться своим самовластием, была заинтересована в поддержании лишь внешнего блеска царского престола, а в прочем стремилась к всяческому ограничению его власти, прогрессивно настроенные деятели искренне ратовали за ее укрепление.

В конечном счете грузинской монархии так и не суждено было усилиться на более или менее продолжительное время.

Централизованная феодальная монархия оформилась в Грузии при Давиде Строителе; в конце его царствования, а также во втором периоде царствования Георгия III государственное управление стало централизованным. Однако оно оставалось таким недолго; при следующих же царях царская власть слабеет и, если «Распорядок царского двора» действительно отражает эпоху централизованной монархии, в чем мы не сомневаемся, то монархия эта не достигла степени абсолютной. В

самую блестящую ее пору — при царице Тамар, власть царя была ограничена; именно к периоду царствования Тамар и относится следующее место в «Распорядке царского двора»: — «Эриставы и должностные лица при царице Тамаре Великой», которых она с единоволием дидебулов семи царств определила и велела утвердить Чкондиделом, мцигнобартухуцесом и визирем воспитанного ею отцом, царем царей, Антония-Глониставадзе, человека мудрого и разумного, приносящего счастье своим патронам, верного и осведомленного в делах и назначила амирспасаларом — Саргиса Мхагрдзели, человека родовитого и воспитанного в походах и пожаловала ему Лоре в Сатавадо и Самтавро в Сомхитии...» (§ 30); далее перечислены и другие визири, которые были назначены.

Как видим, царь ограничен в своей власти, он не может назначать должностных лиц, по крайней мере крупных, без согласия дидебули. Интересно также указание на «семь царств». Грузинские цари носили титул «царь царей»; вообще в титулатуре монархов нередко упоминались и такие владения, которые в их власти не находились; грузинские цари тоже называли себя государями стран, которыми владели лишь их предки, или и они никогда не владели. Однако, как правильно отмечает И. А. Джавахишвили, в «Распорядке царского двора» титул «царь царей» выражал реальное положение вещей. Крупные феодальные владения сохранили не только сепаратистские стремления, но и некоторую независимость. В приведенной цитате имеются в виду и дидебули семи царств; следовательно, эти крупные князья продолжали оставаться в своих владениях царьками и поскольку обладали достаточной политической силой, то «царь царей» вынужден был договариваться с ними и не мог принимать решения без их согласия.

## 2. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СОВЕТ (ДАРБАЗИ)

Царь — глава централизованной феодальной монархии — был ограничен в своих правах крупными землевладельцами. Это ограничение выразилось, прежде всего, в том, что он правил с их участием через государственный совет (Дарбази) — высший орган государственного управления.

В Дарбази входили высшие светские сановники, визири, местные правители—эриставы кроме них в «Коронации царя» упоминаются также «ухело», т. е. не имеющие должностей; такими могли быть крупные феодалы, купцы и т. д.

По «Распорядку царского двора» в Дарбази принимали участие все визири, их помощники, высшее духовенство, представители пустынь и монастырей (§§ 22, 23, 24).

Члены Дарбази имели в нем строго определенные места, в зависимости от родовитости и занимаемой должности.

Дарбази заседал малым и большим порядком, «как царь соизво-лит» (§ 3) и под его председательством.

Ему подлежали вопросы законодательства и отправления правосудия, войны и мира (точнее объявления войны) и назначения высших должностных лиц.

Дарбази созывался время от времени; срочные важные вопросы и вообще текущие дела разрешались «Савизи́ро» — советом визирей. Дарбази собирался также в торжественных случаях при приеме послов, в религиозные праздники и т. д.

Дарбази́ был учреждением, служившим интересам крупных феодалов; посредством него обеспечивалось «единоволлие» феодалов и царя и тем самым ограничение власти царя.

Савизи́ро, напротив, возникло из стремления усилить царскую власть; будучи вызвано к жизни самим царем, оно противопоставлялось Дарбази и имело тенденцию подчинить его себе, знаменуя, таким образом, известный прогресс в государственном развитии Грузии.

Сведения об этих учреждениях — Дарбази и Савизи́ро, и другие данные, содержащиеся в «Распорядке царского двора», рисуют нам в основных чертах форму грузинского феодального государства периода объединения.

Под формой государства в узком смысле подразумевается форма правления, а в широком — также и государственное устройство. Господствующий класс для осуществления своей власти над эксплуатируемыми классами устанавливает, в соответствии с историческими условиями, в процессе классовой борьбы ту или другую форму государственного управления, характеризующуюся особенностями взаимоотношения между частями государства, между центральным и местным правлением и методами государственного принуждения, т. е. политического режима.

По «Распорядку царского двора», такой формой была феодальная монархия. Господствующий феодальный класс ограничивал царскую власть посредством Дарбази, в котором заседали крупные церковные и светские феодалы; но наряду с ним имелось Савизи́ро — исполнительный орган царя с соответствующим бюрократическим аппаратом. Между этими двумя органами отмечается некоторая противоположность. Савизи́ро возглавлял мцигнобартухуцеси — чкондидели (епископ чкондидский), должность которого была создана в процессе борьбы царской власти против крупных феодалов и явилась своего рода показателем ее усиления, хотя и недостаточным для окончательной победы царя в этой борьбе. Восстание крупных феодалов при царице Тамар привело к компромиссу: царица признала за ними право управлять царством совместно с нею; со своей стороны восставшие отказались от далеко идущих требований учредить новый орган, который, состоя из крупных феодалов, должен был главенствовать над царем и заседать в особых палатах неподалеку от царского дворца.

Вот эти обстоятельства и нашли свое отражение в «Распорядке царского двора». В нем, с одной стороны, выступают взгляды автора на царскую власть как самодержавную, неограниченную, а с другой — описывается государственный строй, в котором эта власть ограничена, и крупные феодалы управляют совместно с царем. При этом дело не ограничивается лишь идеей абсолютизма; наряду с этим в памятнике представлены и некоторые учреждения, призванные на деле служить сильной царской власти; таким учреждением является прежде всего Савизи́ро, бывшее, в отличие от Дарбази, постоянно действующим учреждением.

Большого интереса заслуживает описание в «Распорядке царского двора» взаимоотношения центральной и местной властей. Отдельными провинциями владели мтавари, эриставт-эристави — крупные феодалы, обладавшие политической властью и, хотя и признававшие царскую власть, однако, безоговорочно; они оставались как бы государями в своих провинциях и порой даже выступали против царя; когда его попытки подчинить себе феодалов представлялись им уже чрезмерными. Но политической властью располагали не только эти крупные владельцы, а и прочие феодалы; они как собственники также выполняли на своих землях функции государственного управления. Собственными же владениями царь управлял из центра при помощи своих должностных лиц.

К сожалению, «Распорядок царского двора» сохранил нам мало сведений о местном царском управленческом аппарате. В нем, не вдаваясь в подробности, указывается лишь, что частью царских владений управлял визирь мандатуртухуцеси, а частью — мсахуртухуцеси. Так, за работами в царских владениях наблюдали мандатури, состоявшие в подчинении мандатуртухуцеси; в то же время древними городами управляли мечурчлетухуцеси.

### 3. СОВЕТ ВИЗИРЕЙ (САВИЗИРО)

Визирем в Грузии называлось должностное лицо центрального управления, стоявшее во главе ведомства, т. е. наподобие министра, руководившее одной из отраслей государственного управления.

В «Распорядке царского двора» находим шесть визирей: чкондидели, атабаги, амирспасалари, мандатуртухуцеси, мечурчлетухуцеси и мсахуртухуцеси.

Совет визирей руководил государственной жизнью и во главе с царем составлял правительство. Все важные государственные мероприятия царь проводил совместно с визирями. Так, летопись повествует, что Дмитрий II, будучи вызван в монгольскую орду, обратился к визирям за советом ехать или нет; визири высказывались за поездку.

Совещания визирей происходили по строго определенному регламенту. В «Распорядке царского двора» указывается порядок оповещения визирей; собравшись, они рассаживались по установленному стар-

шинству; «челядь» удалялась из зала заседания и тогда только начинался совет. Совет визирей заседал под председательством царя, во дворце, и под «челядью», об удалении которой говорится в § 36,разумеются, видимо, придворные и дворцовые служители, не имевшие права участия в совете визирей<sup>16</sup>.

Царь восседал на особо убранном стуле; визири располагались в соответствии со своим положением; первым, как первый визирь, сидел чкондидели, затем по порядку — атабаги, амирспасалари, мандатурхуцеси, занимавшие места «ниже чкондидели» (§ 36); наконец, мсахурхуцеси и мечурчлетухуцеси, как менее важные визири, сидели «рядом во время заседания визирей» (§37).

Кроме визирей на заседании имели право присутствовать еще три должностных лица: 1) амилахори — помощник амирспасалари: амилахор стоит за ними (позади визирей — И. С.), он слушает совещание, но не говорит, «когда спрашивают, дает ответ» (§ 37); 2) секретарь опочивальни — помощник чкондидели, стоял в той стороне, где чкондидели, у стены, он держал при себе «письменный прибор» (§ 38); 3) амираджиби — стоял посередине зала заседания (§ 38).

Заседание визирей охранялось стражей. У дверей, снаружи зала лишь по вызову визирей, поодаль стоял распорядитель, а еще дальше заседания, находился придверник с жезлом в руках и пропускал в зал располагались мандатурн и кроме тех, которых вызывают, никто не должен находиться вблизи (§38).

Распоряжения чкондидели и постановления визирей через секретаря опочивальни передавались секретарям, ожидавшим за стенами зала (§ 38).

На случай, если бы совету визирей потребовалось послать распоряжение, вне зала заседания находились старейшина оруженосцев, старейшина распорядителей, заместитель казнохранителя, гостинник и «секретарь оружейной палаты». (§ 38). Таким образом, многочисленная толпа чиновников различных ведомств окружала совет визирей в ожидании распоряжений.

Как видно из § 38, совет визирей при обсуждении вопросов вызывал для разъяснений или опроса нужных лиц; возможно, он чинил и суд по особо важным делам.

Совет визирей был высшим исполнительным и распорядительным органом. Все текущие, а также важные вопросы, которые требовали срочного разрешения, вообще все дела, не выносившиеся в Дарбази, решались в Савизиро.

---

<sup>16</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, ч. I, стр. 200 (на груз. языке); И. А. Джавахишвили полагает, что «челядь» составляли члены царской семьи; такое понимание представляется нам неправильным. Так, в «Витязе в тигровой шкуре», когда Ростеван вернулся с охоты, «челядь» разошлась (стр. 101); здесь, конечно, речь идет не только о членах царской семьи, но вообще о придворных.



Визирь, как главы ведомств, управляли вверенной им отраслью в качестве членов Савизи́ро — постоянного учреждения с определенной компетенцией.

«Визироба» (визирствовать) означало также совещаться, отсюда — Савизи́ро; в «Распорядке царского двора» это слово, вместо которого мы употребляем «совет визирей», означает определенный орган государственного управления.

#### а) Мцигнобартухуцеси-чкондидели

Как мы уже сказали, среди 6 входивших в Савизи́ро, первое место занимал мцигнобартухуцеси-чкондидели — старейшина книжников, секретарей, дьяков.

Мцигнобари значит книжник, секретарь, дьяк. В каждой отрасли были свои мцигнобари, преимущественно канцелярские работники, составлявшие деловые бумаги, ведшие учет, выполнявшие различные поручения и т. д. Они, общим числом 26 подчинялись мцигнобартухуцеси; среди них двое — секретарь опочивальни и секретарь оружейной палаты — выделялись по своему значению.

Первый из них, как показывает само название (опочивальни), был должностным лицом, состоявшим непосредственно при царской особе; он же помогал мцигнобартухуцеси при рассмотрении дел, сидел даже рядом с ним и мог присутствовать на заседании совета визирей.

Секретарь оружейной палаты, второе должностное лицо среди мцигнобари, правда не сидел вместе с мцигнобартухуцеси, но также помогал ему, при этом мцигнобартухуцеси высылал его к посетителям, которые передавали через него просьбы и жалобы; он же ведал отчетностью оружейной палаты.

До XII века мцигнобартухуцеси и чкондидели упоминаются в отдельности. В XII — XIV веках эти две должности объединены в одном лице.

Мцигнобартухуцеси был, как сказано, первым визирем. В «Распорядке царского двора» он именуется «отцом царя» (§§ 9, 16). Он осуществлял надзор за всеми отраслями государственного управления: Чкондидели имеет доступ к казначейству и так как он считается отцом царя, никакое дело без него не решается (§ 9). Мцигнобартухуцеси принадлежала немалая роль даже в военной области: он издавал указы о походе, а иногда и сам в нем участвовал<sup>17</sup>. Словом, без него не решалось ни одно крупное государственное дело. Он ведал делами царства, в том числе внешней политикой и «финансами государства» (§ 9), а равно царским двором, управлял всем удельным имуществом; ему принадлежали также судебные функции и в его ведении состояли дела социального призрения. Чкондидели по понедельникам заседает в су-

<sup>17</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, ч. I, стр. 128—137 (на груз. языке).

длинше, судит дела сирот, вдов и потерпевших от насилия и до тех пор не оставит их, пока не уладит дела (§ 8).

Будучи, как чкондидский епископ, духовным лицом, мцигнобартухуцеси занимался и церковными делами. Он упоминается в памятнике среди высшего черного духовенства (§ 22) и принадлежит к тому кругу, о котором говорится, что приглашение четырех (высших) монахов и трех визирей составляет обязанность амирэджиби (§ 23). В «Распорядке царского двора» читаем также: кроме Гелати, храмы, другие церкви, монастыри, священники и монахи и какие есть церковные лица, все находятся в ведении чкондидели и секретарей опочивальни (§ 9).

При разъезде визирей ночью, после пира два светильника предпосылаются чкондидели, по одному — трем визирям и никому другому (§ 17).

Таким образом, мцигнобартухуцеси — первый визирь, именованный: «отцом царя», его ближайший советник, помощник и соратник — имел в управлении не какую-нибудь одну отрасль, а входил во все дела государственного управления. В этом и заключается исключительная важность этой должности и ее специфичность для грузинской феодальной монархии XI—XII вв., объединенной под эгидой усилившейся и стремившейся к централизации царской власти; она не имела претендента в соседних ей странах того же периода. Впоследствии, по мере того, как царская власть ослабела и крупные феодалы одерживали над ней верх, должность мцигнобартухуцеси постепенно теряла значение и, наконец, исчезла.

Назначение именно чкондидели на должность мцигнобартухуцеси произошло по тому, что епархия в Чкондиди была открыта сравнительно поздно и в сравнении с более древними, истари связанными с Византией епархиями всецело зависела от царя. «Премьер-министром» оказался епископ; это было выгодно царской власти, так как, во-первых, он, принадлежал монашеству и не имея собственного потомства, не был заинтересован в расширении своих феодальных владений, а, во-вторых, с его помощью царю легче было влиять на дела церкви<sup>18</sup>.

## 6) Атабаги

Вторым визирем был атабаги, должность которого была введена в Грузии царицей Тамар в 1212 году, когда она по просьбе амирспасалари Ивана Мхаргрдзели «возвела» его в это достоинство<sup>19</sup>. Атабагство возникло в процессе борьбы крупных феодалов против царской власти. Атабаги стремились присвоить функции мцигнобартухуцеси и стать первым должностным лицом в государстве. Имея к тому пример

<sup>18</sup> Н. Бердзенишвили, Совет визирей в феодальной Грузии — Известия ИЯИМК Груз. филнала АН СССР, V—VI, 1940 (на груз. языке).

<sup>19</sup> История царицы Тамары («Историяни да азмани, шаравандетани»), под ред. К. Кекелидзе, стр. 137—138.

в соседних с Грузией сельджукских государствах, они претендовали на привилегию быть воспитателями царевичей, которая принадлежала в Грузии мцигнобартухуцеси.

Возвышение атабаги и умаление роли мцигнобартухуцеси в Грузии не случайно совпадало с ослаблением централизованного государства и его постепенным распадом. В должностях визирей боролись два начала: государственное и частноправовое, т. е. феодальное. Визирь являлся в то же время крупным феодалом. В ходе ослабления царской власти в визирях начинали преобладать феодальные интересы. Особенно наглядно это видно на примере атабаги. Характерно, что первый атабаги Иване Мхаргрдзели занимал при Тамар пост мсахуртухуцеси (старейшины слуг), т. е. должность в штате владельца крупного домена вообще, которая при дворе, с усилением царской власти, наполнилась больше публичноправовым содержанием. Именно пребывание на этой должности и делало Иване Мхаргрдзели особенно подходящим для роли воспитателя наследника престола Георгия, при нем родившегося и подросткового. И вот Иване Мхаргрдзели стал добиваться у царицы Тамар признания за ним прав воспитателя и в знак того пожалования ему звания атабаги. Недаром, переживший своего воспитанника — царя Георгия-Лаша — Иване Мхаргрдзели оплакивал его как сына.

Интересно отметить, что наследовавшая Георгию-Лаша сестра его царица Русудан, решая вопрос о попечительстве над ее сыном Давидом, престол у которого оспаривался, назначила Аваг Мхаргрдзели на должность атабаги и отправила его в Монголию хлопотать о признании за Давидом царства у монгольского хана, которому Грузия тогда подчинялась.

В летописи атабаги упоминается как эристави, т. е. правитель области, и в то же время как визирь.

При коронации атабаги стоял вместе с мтавари на той же стороне, что и они.

Атабаги могли занимать и другую должность, например, амирспасалари и т. д.

### в) Амирспасалари

Следующим визирем был амирспасалари, т. е. верховный военачальник, возглавлявший военное ведомство. Военная отрасль управления находится в ведении амирспасалари. На совещаниях визирей, когда разбираются вопросы военного ведомства, раньше него никто не высказывается (§ 18).

Во время войны амирспасалари непосредственно руководил операциями; если царь сам в походе не участвовал, государственное знамя вручалось ему.

Естественно, главе войска принадлежала крупная роль и в государственном управлении: амирспасалари — и почетный визирь и глава

войск, без него нельзя ни отчуждать страну, ни жаловать земли кому-либо (§ 36). Феодалное землевладение было тесно связано с военной повинностью, с обязанностью выставлять известное число воинов в зависимости от размера земельного владения. Поэтому амирспасалари должен был быть в курсе всех пожалований и они не могли без него состояться.

Амирспасалари — почетный визирь и глава военного ведомства — держал при коронации царский меч и опоясывал им царя («Распорядок царской коронации»).

В подчинении амирспасалари были спасалари (военачальники).

В Грузии наименование «амирспасалари» до XII века не встречается, хотя существование этой должности и не исключено<sup>20</sup>.

Под началом амирспасалари состояли амилахори — заместитель амирспасалари и старейшина конюхов. Амилахори пользовался почестями наравне с мечурчлетухуцеси и меахуртухуцеси. Он имел и право присутствовать на заседании визирей, однако с совещательным голосом.

Возглавлявшееся амирспасалари царское войско состояло из конницы и пехоты: оно комплектовалось из воинов, которых выставляли вассалы царя. Кроме этого ополчения, при Давиде Строителе из переселенцев кивчагов было создано постоянное войско — «рокис спа».

Амирспасалари подчинялись все должностные лица военного ведомства.

По мнению П. Ингороква, кроме указанных 6 визирей, были еще 3 крупных должностных лица, которые пользовались правами меньших визирей и именовались спаспети; такими были: чухчарх, старейшина конюхов и амирахори<sup>21</sup>.

Старейшина конюхов и амирахори являлись, как сказано, заместителями амирспасалари. Что касается чухчарх, то, по словам П. Ингороква, он командовал царской гвардией; царство делилось на четыре «садрошо» — знамени; одно из них было царское и во главе него стоял чухчарх. По «Распорядку царской коронации», при этой церемонии впереди выступал мандатуртухуцеси, справа от него шли амирспасалари и лица его ведомства, слева — визиря, и сзади царя следовал чухчарх, как начальник царской гвардии<sup>22</sup>. К. С. Кекелидзе отмечает, что чухчарх был крупным и почетным должностным лицом военного ведомства; он также считает его «начальником телохранителей царя»<sup>23</sup>.

<sup>20</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, ч. I, стр. 141 (на груз. языке).

<sup>21</sup> П. Ингороква, Собрание соч., I, 1963, стр. 563 (на груз. языке).

<sup>22</sup> Там же, стр. 564.

<sup>23</sup> И. Сургуладзе, К. Кекелидзе и история груз. права, Труд. Тб. Госун-та, 1961 (на груз. языке).

## г) Мандатуртухуцеси

Название этой должности заимствовано, по-видимому, из Византии; на это указывает, между прочим, греко-латинское происхождение первой его части («мандатур» = мандатор); вторая часть «ухуцеси» — грузинское слово, означающее как уже говорилось, «старейшина». Таким образом «мандатуртухуцеси» — буквально «старейшина мандаторов».

Мандатуртухуцеси был визирем. В «Распорядке царского двора» читаем: «Амирспасалари и мандатуртухуцеси оказываются одинаковые почести; бывает так, что обе должности имеет одно лицо и преимущественно эти две должности принадлежат дому Шанше, у одного лица они или у двух» (§36). Следовательно, мандатуртухуцеси как визирь стоял наравне с амирспасалари; по § 13 мандатуртухуцеси и амирспасалари получают одинаковое вознаграждение за выдачу «сигели» (грамот); равенство амирспасалари и мандатуртухуцеси также отмечается в §§ 17, 33 и 36. Мандатуртухуцеси и в других местах памятника упоминается среди визирей первой группы: подавателей имели атабаги, амирспасалари и мандатуртухуцеси (§ 22).

Хотя о компетенции мандатуртухуцеси, которому присвоен был по должности жезл (§ 33), не сохранилось сколько-нибудь определенных сведений, однако, кое-что удастся все же установить.

Прежде всего в его ведении находились царские виноградники; он издаст в этой области распоряжения, назначает мандатури и т. д. (§ 11).

Мандатуртухуцеси является также главным распорядителем во время аудиенций и придворных пиров (§ 33).

О компетенции мандатуртухуцеси можно судить по тому, какие должностные лица находились под его началом. Как показывает само название, мандатуртухуцеси подчинялись мандатури, выполнявшие самые разнообразные функции: они руководили работой в виноградниках (§§ 11 и 20), бывали привратниками (§ 12—31), состояли в охране (§ 38), им, как и их начальнику, присвоено было право носить жезл (§ 28). Таким образом мандатури—это была административно-исполнительная должность, притом низшая; например, мандатури полагалась наименьшая мзда при выдаче сгели (§13). По своему содержанию эта должность больше всего приближается к полицейской, и следовательно, мандатуртухуцеси стоял во главе полицейского ведомства.

Помощник мандатуртухуцеси был амирэджиби. Это название, — пишет И. А. Джавахишвили, — состоит из двух слов: амир и эджиб (арабское), что по-арабски означает — церемониймейстер, придворный или старейшина придворников. В Грузию эта должность проникает из Персии<sup>24</sup>.

<sup>24</sup> Ив. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, ч. I, стр. 163—164 (на груз. языке).

Функции амирэджиби разнообразны: амирэджиби везде имеет доступ к царю по делам, где бы он ни находился — в сокровищнице ли, в спочивальне, в казнохранилище; всюду вхож и везде докладывает о делах, если только царь в наряде (§ 12).

Во время придворных пиров амирэджиби активно участвовал в церемониале, являясь помощником мандатуртухуцеси. И вот царь велит мандатуртухуцеси и он бросает жезл и амирэджиби берет его (§ 33); амирэджиби руководил застольным прислуживанием; т. н. придворное блюдо ставили на стол мандатуртухуцеси и амирэджиби (§§ 33, 23).

Должность амирэджиби была почетной; после визирей он и амилахор являлись самыми крупными сановниками. Амирэджиби — глава эджиби — пользовался таким почетом, что царь при приеме отдавал ему честь подобно визирям (§ 24). Он присутствовал на совещании визирей (§ 38). Ему полагался привратик (§ 12). Амирэджиби подчинялись гостинники, распорядители и т. д. (§§ 7, 31).

#### д) Мечурчлетухуцеси

Мечурчлетухуцеси возглавлял финансовое ведомство. Он был почетным визирем: должность мечурчлетухуцеси важная; до появления должности атабаги, он был четвертый визирь... Ему полагался привратником мечурчле (§ 17); мечурчлетухуцеси старый и почетный визирь (§ 36). По придворному этикету мечурчлетухуцеси полагалось, конечно, меньше почестей, нежели атабаги, амирспасалари и мандатуртухуцеси (§ 25). Он был равен по значению мсахуртухуцеси (§§ 17, 25, 37) и восседал в Савизиро между мсахуртухуцеси и амирспасалари (§ 32).

Мечурчлетухуцеси подчинялись: заместитель начальника сачурчле, мукифи, мушриби, городские эмиры, мечурчле в городах и мечурчле, служившие при дворе (§ 17).

В ведении мечурчлетухуцеси находились: «древние города, купцы, царские товары, какие куда-либо вывозятся или привозятся, золотая или серебряная посуда... Всякий товар золотой или серебряный» (§ 17).

Он имел свою печать (§ 20).

Мечурчлетухуцеси приглашался заместителем начальника казнохранилища (§§ 7, 26), который являлся если не заместителем его, то по крайней мере, начальником какой-либо финансовой отрасли.

В общем можно считать, что мечурчлетухуцеси ведал доходами и расходами государства и царских владений, ценностями казны, городами, торговлей и купцами.

#### е) Мсахуртухуцеси

Последним среди визирей упоминается мсахуртухуцеси. «Мсахури» значит «слуга, служитель», «мсахуртухуцеси», следовательно, — старейшина слуг, служителей.

Должность эта, в отличие от других высших государственных чинов, носила, как уже было подчеркнуто, дворцово-вотчинный характер. Впервые мсахуртухуцеси был введен в состав Савизиро царицей Русудан (§ 36) и, значит, до того пользовался меньшим значением. В новом качестве визиря он был того же ранга, что мечурчлетухуцеси (§ 25).

По «Распорядку царского двора» в ведении мсахуртухуцеси находились саларо, царская опочивальня, глава спальников, моларетухуцеси, глава слуг, цицхвтухуцеси, старейшина фруктовщиков; кроме этого мсахуртухуцеси ведал «овцами», «шерстью» (§ 15).

Прежде всего в его обязанности входило управление дворцовой службой. Мсахуртухуцеси и его подчиненные находились главным образом при царе, во дворе или временной его резиденции, вообще там, где он пребывает (№ 12), мсахуртухуцеси не только руководит обслуживанием царя, но и лично ему прислуживает: за столом сам подносит блюда (§§ 17, 33), держит при умывании царя таз (§ 35) и одевает его (§ 35). Но мы видим мсахуртухуцеси и в других случаях, например, во время приемов и торжеств (§ 31). Эти обязанности собственно дворцовой и личной службы остались за мсахуртухуцеси и после того, как он сделался визирем.

Среди подчиненных мсахуртухуцеси выделяются моларетухуцеси (§§ 14, 38) и глава спальников (§§ 35, 38).

Моларетухуцеси стоял во главе саларо; ему, в свою очередь, подчинялись моларе.

Под началом главы спальников было 700 домов, из них 8 домов крестьян, а остальные азнаури (§ 15).

Моларетухуцеси и глава спальников хотя и считались крупными должностными лицами, но права присутствовать на заседаниях визирей не имели.

Другие чины ведомства мсахуртухуцеси — старейшина слуг (§§ 17, 19), цицхвтухуцеси (§ 14) и старейшина фруктовщиков (§ 14) — также имели свои штаты.



Особый интерес представляют данные «Распорядка царского двора» по вопросу взаимоотношений церкви и государства. Тут обращает на себя внимание то, что, во-первых, пост первого визиря, главного лица в Савизиро и государственном аппарате занимал крупный церковный иерарх, и, во-вторых, представители духовенства выступали в качестве правителей областей и являлись членами Дарбази, так, епископ Мтбевари и др.

Но среди представителей духовенства особое место занимает главный настоятель или «учитель учителей».

Институт «учителя учителей» представляет собой чрезвычайно интересное явление в феодальной Грузии. Согласно «Распорядку царского

двора» «учитель учителей» занимает первенствующее место среди высших духовных лиц, даже в сравнении с обоими католикосами и чкондиделом; он не только называется первым при их упоминании, но во время приема царь оказывает ему большие почести, чем указанным церковным иерархам и визирям<sup>25</sup>.

Следовательно по «Распорядку царского двора», «учитель учителей» являлся самым почетным лицом в государстве, после царя. Какую же должность он занимал, каковы были его функции?

Прежде всего должны отметить, что в ст. 33 «Распорядка царского двора» об «учителе учителей» говорится во множественном числе: однако трудно допустить, что в государстве было много «учителей учителей» и все они занимали первое место после царя, и действительно Н. А. Бердзенишвили с полной определенностью установил, что множественное число явилось здесь в результате ошибки переписчика памятника<sup>26</sup>.

Издатель «Распорядка царского двора» на грузинском языке Е. С. Такайшвили видел в «учителе учителей» ректора Гелатской академии<sup>27</sup>.

К. С. Кекелидзе, касаясь вопроса об учителе учителей, также отмечает почетное и первенствующее место этого сановника, однако, на его функциях он не останавливается<sup>28</sup>.

Следует отметить, что «учитель учителей» действительно имеет учеников: по «Распорядку царского двора» для прибытия на царский прием одна лошадь полагается самому «учителю учителей» и две — его ученикам<sup>29</sup>.

И. А. Джавахишвили обращает внимание на то обстоятельство, что в феодальной Грузии имелся институт наставника, учителя, звание которого давало почетное положение: учителем или наставником именовался «ученый монах, у которого были ученики», к которому приезжали учиться из разных краев<sup>30</sup>. Такой учитель имел очень большой авторитет, и ученики его часто бывали даже епископы и другие высшие церковные чины<sup>31</sup>. В монастырях подвизалось много учителей, и так как они своими проповедями вызывали беспорядки, церковный собор Грузии (1103 г.) счел необходимым ограничить их действия, сократив также и численно<sup>32</sup>. Видимо, в своих проповедях эти учителя

<sup>25</sup> «Распорядок царского двора», ст. 21, 22, 24.

<sup>26</sup> Н. А. Бердзенишвили, Церковное устройство Западной Грузии — «Мимохитвели», 1926, V, стр. 110 (на груз. языке).

<sup>27</sup> «Распорядок царского двора», под ред. Е. С. Такайшвили, стр. XXXII (на груз. языке); с Е. С. Такайшвили соглашается также Г. Тавзишвили (см. его «К истории высшего образования в Грузии»), 1938, стр. 61—62 (на груз. языке).

<sup>28</sup> Корнелий Кекелидзе, История грузинской литературы, I, 1951, стр. 540—541 (на груз. языке).

<sup>29</sup> «Распорядок царского двора», ст. 23.

<sup>30</sup> И. Джавахишвили, История грузинского права, кн. II, ч. II, стр. 55 (на груз. языке).

<sup>31</sup> Там же.

<sup>32</sup> Там же.



выходили за установленные церковью пределы и потребовалось повести с ними борьбу в защиту порядков феодального общества<sup>33</sup>.

Но выше учителей стоял учитель учителей. Если учителя пользовались таким огромным влиянием, само собой разумеется, что авторитет учителя учителей должен был быть еще большим. Он возвышался над всеми визирями, главами церкви и самим помощником царя, т. н. отцом царя Чхондидели. Но такое его положение не было сопряжено с какой-либо должностью: главой церкви был католикос, заместителем царя и первым визирем—мцигнобартухуцеси; но учитель учителей почитался больше них. Отсюда можно заключить, что учитель учителей находился в таком почте не потому, что возглавлял академию или какую-либо выдающуюся обитель, а потому что главенствовал над учителями, стоял во главе школы в общем значении этого слова. Сущность этого института заключается в том, что он олицетворял звание, степень учености. Все это показывает, на каком высоком уровне стояла культура того периода.

Конечно, образование, школа была сосредоточена в руках монастырей, церкви. Однако мы видели, что деятельность учителей явилась для грузинской церкви предметом беспокойства.

«Учитель учителей» был ученым монахом, который стоял во главе учителей, направлял действия своих учеников; последние же, как только что было сказано, своим свободомыслием иногда нарушали спокойствие церкви и государства.

---

<sup>33</sup> Постановление Русско-Урбинского собрания 1103 г. (Ф. Жордания. Хромики, II, 1897, стр. 64—65. на груз. языке).

## DIE „HAUSORDNUNG DES KÖNIGSHOFES“

### R e s ü m e e

#### I. MITTEILUNGEN ÜBER DAS DENKMAL

Die im XIV Jhd. verfaßte «Hausordnung des Königshofs» stellt eine außerordentlich wertvolle Quelle zum Studium des Staats — und Rechtswesens des feudalen Georgiens dar. Die Handschrift wurde von E. Takaischwili entdeckt und von ihm im Jahre 1920 in georgischer Sprache veröffentlicht.

«Der Inhalt dieses Dokuments», — schreibt E. Takaischwili, weist eine solche Vielfältigkeit auf, daß es nicht nur für das Studium der Staatsordnung, sondern auch für das der Geschichte des Wirtschaftslebens, der geistigen und materiellen Kultur Georgiens von gewaltiger Bedeutung ist<sup>1</sup>.

E. Takaischwili stellt fest: «Wir können ruhig behaupten, daß die Entdeckung der «Hausordnung des Königshofs» ein denkwürdiges Ereignis für unsere Geschichte darstellt»<sup>2</sup>.

Auch N. Marr betrachtet das Denkmal als außerordentlich wichtige Quelle zum Studium der Geschichte Georgiens<sup>3</sup>.

Die «Hausordnung.» enthält äußerst interessante Mitteilungen über die verschiedensten Gebiete der Geschichte Georgiens und ist zugleich von unüberschätzbarer Bedeutung als Denkmal, das auf zahlreiche Fragen der Geschichte des georgischen Staates Licht wirft. In dieser Hinsicht kann dem betreffenden Denkmal nur der «Dasturlamali» gleichgestellt werden.

Die außerordentliche Bedeutung der «Hausordnung»... läßt die Herausgabe derselben nicht nur in georgischer sondern auch in anderen Sprachen wünschenswert erscheinen. E. Takaischwili hat die Handschrift ins Russische übersetzt. Seiner ursprünglichen Absicht nach sollte eine georgisch-russische Ausgabe in Petersburg erscheinen. Durch den Ausbruch der Februarrevolution von 1917 wurde das jedoch verhindert. Nach einigen Jahren erschien in Georgien bloß der georgische Text. Im Vorwort zu dieser Ausgabe bemerkt E. Takaischwili, daß seinerzeit in Petersburg die ersten Abzü-

<sup>1</sup> I. Dschawachischwili, Geschichte des georgischen Rechts, I, S. 67—68 (in georg. Sprache).

<sup>2</sup> «Hausordnung», redigiert von E. Takaischwili, Einleitung, 1920, S. XXXVIII in georg. Sprache).

<sup>3</sup> Institut der Völker Asiens Ak. d. Wissensch. d. UdSSR, N. Marr.—Archiv.

ge in russischer Sprache bereits fertig gewesen seien. Tatsächlich wurde im Marr — Archiv ein Teil dieser damaligen Druckabzüge in georgischer Sprache nebst russischer Übersetzung gefunden.

N. Marr, dessen Beteiligung an der Veröffentlichung der «Hausordnung» vorgesehen war, verfaßte eine Monographie, in der eine ausführliche Analyse des Denkmals (insbesondere eine philologische Untersuchung desselben) gegeben ist. Diese Arbeit ist bisher noch nicht veröffentlicht worden.

Im Takaischwili — Archiv ist der mit der Korrektur des Verfassers versehene vollständige Text der russischen Übersetzung erhalten, vorhanden sind auch die handschriftlichen Konzepte dieser russischer Übersetzung Takaischwilis (Kekelidse — Institut für Manuskripte an d. Ak. d. Wissensch. d. Georg. SSR, Takaischwili — Fonds N 95 (ebd Nr. 90, 91, 92). Im Takaischwili—Archiv wurden auch die Korrekturbogen des Wörterbuchs zur «Hausordnung» und die Brouillons derselben gefunden. Im Wörterbuch werden georgische Wörter in georgischer und russischer Sprache erklärt. Die Erklärungen in georgischer Sprache entsprechen genau den in der georgischen Ausgabe angeführten Erläuterungen und werden daher in der vorliegenden Ausgabe nicht gegeben.

In unserer Ausgabe ist die Übersetzung Takaischwilis im Wortlaut wiedergegeben. Da aber seit dieser ersten Übersetzung (1914)<sup>1</sup> und auch seit der erster Herausgabe des Denkmals in georgischer Sprache (1920) eine geraume Zeit verflossen und die historische Wissenschaft unterdessen weit vorangeschritten ist, benötigen die Übersetzungen von Takaischwili und Marr,—so hoch wir die Verdienste dieser Gelehrten auch einschätzen — doch manche (oft recht wesentliche) Richtigstellung.

Bekanntlich ist uns das im XIV Jhd. verfaßte Manuskript in einer einzigen mit großen Mängeln behafteten Abschrift aus dem XVIII Jhd. überliefert worden. Es fehlt die Hälfte der Seitenzahl; an vielen Stellen sind dem Kopisten des XVIII Jhd. Fehler unterlaufen: er hat Wörter fortgelassen, ihm unverständliche Wörter durch andere ihm geläufige ersetzt, die Bedeutung mancher Titel nicht richtig entziffert, in manchen Fällen einzelne Seiten in einer falschen Reihenfolge abgeschrieben u. s. w.

Die Übersetzung wichtiger historischer Denkmäler ist schon an und für sich eine komplizierte Aufgabe. Im vorliegenden Fall stellt sie eine noch größere Schwierigkeit dar, da die in altgeorgischer Sprache abgefaßte «Hausordnung», die ohnedies im Original schwer zugänglich ist, uns in entstellter Gestalt, mit großen Defekten überliefert worden ist. Ein solcher Text mußte in die russische Sprache der Gegenwart übersetzt d. h. der Inhalt desselben in für alle Leser verständlichen Begriffen wiedergegeben werden.

Bei der Veröffentlichung des vorliegenden Buches haben wir uns als Hauptaufgabe gestellt, den Text allseitig zu untersuchen und ein richtiges Verständnis desselben zu ermöglichen. Das führte dazu, daß vieles im Vergleich mit der ersten georgischen Ausgabe geändert werden mußte (In den Anmerkungen sind die Gründe einer jeden Änderung angegeben).

<sup>1</sup> K. K e k e l i d s e — Inst. für Mans. an d. Akad. d. Wissensch. d. Georg. SSR, Takaischwili — Fonds, Nr. 92.

Die russische Übersetzung Takaischwilis ist in vollem Umfang angeführt, von den Anmerkungen Marrs aber nur das, was wir für besonders wichtig hielten.

In manchen Fällen haben wir auf Grund der Untersuchung von I. Dschawachischwili und unserer eigenen Analyse es für möglich gefunden, einzelne Sätze umzustellen.

Das Denkmal ist im XIV Jhd. in Westgeorgien entstanden. Es widerspiegelt die Staatsordnung des geeinigten Georgiens.

In der «Hausordnung...» sind Nachklänge längst vergangener Zeiten zu spüren. Man sieht, daß der Verfasser seinerseits auf altertümliche Überlieferungen zurückgegriffen hat und bestrebt war, in sein Werk alles hineinzubringen, was ihm an alten Sitten und Bräuchen bemerkenswert erschien.

## II. DIE STAATSORDNUNG LAUT DER „HAUSORDN. d. KÖNIGSH“

### 1. Die Macht des Königs

Die «Hausordn. d. Königsh». führt uns das Bild der georgischen feudalen Monarchie vor Augen. Der Hauptinhalt des Dokuments bezieht sich zwar auf das Staatsrecht, doch werden zugleich auch andere Fragen berührt.

An der Spitze des Staates steht der König (georg. «mepe»—von «meupe», «upali»-Herrscher, Herr).

Die Überschrift der Handschrift scheint darauf hinzuweisen, daß es sich um die Etikette am Königshof handelt. In Wirklichkeit überschreitet jedoch der Inhalt des Denkmals diesen Rahmen und bezieht sich auf die Grundfragen der Staatsverwaltung.

Die große Aufmerksamkeit, die dabei der am Hofe herrschenden Ordnung gewidmet wird, trägt selbstverständlich keinen zufälligen Charakter. Der König, der an der Spitze des Staates stand und die Interessen des Feudalsystems wahrnahm, mußte von den ausgebeuteten Volksmassen als höheres Wesen betrachtet werden. Die Suggestierung und Aufrechterhaltung dieser Vorstellung diente als Fundament der Ideologie, auf die sich die Macht der herrschenden Klasse stützte. Darin wurde sie vor allem von der Kirche unterstützt, die den König mit dem Heiligenschein fast göttlicher Weihe umgab.

Die «Hausordnung...» entsprach dieser Aufgabe in jeder Hinsicht. Sie enthält ein bis in die kleinsten Details ausgearbeitetes Reglement des Hoflebens, die Beschreibung der Hofämter, der Empfänge und Reden des Königs u. s. w. Das Erscheinen des Königs und die Prozessionen mit dem König an der Spitze sind mit bestimmten rituellen Bräuchen verbunden; der König wird als Mittelpunkt nicht nur des weltlichen, sondern auch des geistlichen Lebens dargestellt. So begaben sich z. B. am Dreikönigsfest alle Christen, «so viele ihrer auch sein mochten», zum König, wo er sich auch befinden mochte. Das große Banner wird getragen, voran schreiten die Trommler... hinter ihnen der Kreuzträger im Ornat, das lebenspendende Kreuz in den Händen » (§ 3).

Der Zug des Königs wird mit großem Prunk umgeben, der die Hoheit der Persönlichkeit des Königs hervorzuheben hat (15).

Dem König werden außerordentliche Ehrungen erwiesen; sein ganzes Leben, jede seiner Handlungen, jeder seiner Schritte ist von Aufmerksamkeit und Dienstleistungen umgeben. Während der Zeremonie des Ankleidens hält der «Msachurtuchuzessi» die Waschschüssel, der Oberkämmerer — das Handtuch, der «Molaretuchuzessi» besorgt das Wassergießen; das Obergewand zieht dem König der Msachurtuchuzessi über, «das Zuknöpfen des Gewandes besorgt der Oberkämmerer», die Kopfbedeckung überreicht kniend der Molaretuchuzessi (§ 35).

Alles ist bis ins Kleinste vorgesehen: wer dem König zum neuen Jahr zu gratulieren hat (§ 1), wer ihn erwartet, und was ihm überreicht wird, wenn er das Kloster besucht (§12), wer ihm den Wein reicht, wenn er nachts zu trinken wünscht (§16), wer seinem Morgenempfang beiwohnen darf (§12), die Reihenfolge beim Schmücken und Satteln des Rosses (§ 18), die Bedienung während des Bades (§ 17), der Empfang hoher Würdenträger, die vom König auf verschiedene Weise behandelt werden: den einen geht er «den dritten Teil des Teppichs» entgegen, den anderen — nur «drei Schritte» u. s. w. (§ 24, 25).

Die «Didebuli», die zu dem höchsten Adel gehörten und zugleich die größten Grundbesitzer waren, bekämpften die zentralistische Politik der Königsmacht, die den Interessen der über gewaltigen Bodenbesitz verfügenden alten Adelsgeschlechter widersprach. In diesem Kampf standen dem König die mittleren und kleinen Feudalherren, die Städte und die Volksmassen zur Seite. Die Festigung der Macht des Königs bedeutete nicht nur die Zügelung der separatistischen Bestrebungen der großen Feudalherren, sondern auch die erfolgreiche Verteidigung des Landes vor den äußeren Feinden. Sie bedeutete zugleich die Schaffung günstiger Bedingungen für die Entwicklung der Produktivkräfte. Daher kämpfte für die Festigung der königlichen Macht der fortschrittliche Teil der Gesellschaft, die besten Patrioten, sowohl aus den weltlichen Kreisen, als auch aus der Geistlichkeit, die in der machtvollen Position des Königs die Rettung des Landes sahen.

Die maßlose Verherrlichung der Persönlichkeit des Königs ist sowohl für die theokratischen orientalischen Staaten als auch für den Absolutismus besonders charakteristisch. Wie erklärt es sich aber, daß in der «Hausordnung» neben den die frühen Perioden der Geschichte Georgiens betreffenden Erscheinungen, neben den Überbleibseln der Urgemeinschaftsverhältnisse, der Periode der Sklavenhaltergesellschaft und des Frühfeudalismus, neben all dem zugleich auch die Idee der unbeschränkten, allumfassenden Gewalt des Königs hervorgehoben wird. Der Verfasser erhebt die Persönlichkeit des Königs auf eine unerreichbare Höhe, schreibt ihm die Attribute eines höheren Wesens zu, stellt ihn als einen in seiner Macht unbeschränkten Herrscher dar.

Das entspricht durchaus der Idee des Absolutismus. Es erwächst nun die Frage, auf welche Weise diese Idee im feudalen Georgien des XII—XIV Jhd. auftauchen konnte.

Bekanntlich bildet sich der Absolutismus auf der letzten Stufe des Feudalismus heraus, wo im Schoße der zerfallenden feudalen Gesellschaft die Anfänge des Kapitalismus entstehen und sich zu entwickeln beginnen.

Auf der damaligen Entwicklungsstufe Georgiens stellte die Idee des Absolutismus eine progressive Idee dar. Fortschrittliche Ideen können bekanntlich schon lange Zeit vor ihrer praktischen Verwirklichung entstehen. Doch für die Entstehung der Idee des Absolutismus in Georgien gab es auch gewisse wirtschaftliche und kulturelle Voraussetzungen. So finden wir z. B. im XIII Jhd. im geeinten Georgien bedeutende kaufmännische Verbände. Auch die Lage der Städte und die städtische Ordnung in XII—XIV Jhd. weist darauf hin, daß sich im Schoße des Feudalismus Wandlungen vollziehen, die für den Verfall desselben charakteristisch sind. Im XII Jhd. entsteht ein solches Meisterwerk der Weltliteratur wie «der Recke im Tigerfell», das von einer hochentwickelten feudalen Kultur zeugt. Äußerst beachtenswert ist auch die Tatsache des Erscheinens der «Hausordnung...» einer Art juristischen Traktats, das abgesehen von allem anderen, eine Apologie der zentralisierten und starken, also absoluten Monarchie darstellt. Es mußte also ein öffentliches Bedürfnis an einem solchen Werk vorhanden gewesen sein.

Die fortschrittlich gesinnten Kreise der georgischen feudalen Gesellschaft hatten sich die Ideologie einer starken zentralisierten Macht zueigen gemacht und propagierten diese aktiv. Im Poem Schota Rustawelis wird ein machtvoller Monarch hochgepriesen, den georgischen Königen wurden Oden gewidmet u. s. w., u. s. f.

Während der reaktionäre Teil der Gesellschaft, der seine eigenherrschaftlichen Rechte nicht einbüßen wollte, bloß an der Aufrechterhaltung des äußerlichen Glanzes des Königsthrons interessiert war, sonst aber jede mögliche Beschränkung der Macht dieses Thrones anstrebte, waren die progressiv gesinnten Persönlichkeiten aufrichtig bestrebt, diese Macht zu festigen.

Trotz dieser Bestrebungen ist es der georgischen Monarchie letzten Endes nicht gelungen, für längere Zeit zur absoluten Monarchie zu werden.

Den Charakter einer zentralisierten feudalen Monarchie erlangte Georgien unter David dem Erbauer. Doch sie bestand nicht lange; schon unter den folgenden Königen wird die Macht derselben immer schwächer, und wenn die «Hausordnung...» tatsächlich die Epoche der zentralisierten Monarchie widerspiegelt, was wir nicht bezweifeln, so hat diese jedoch nicht das Niveau einer absoluten Monarchie erreicht. Selbst in ihrer Glanzperiode — unter der Königin Tamara, — war die Macht des Königs eingeschränkt. Gerade auf die Regierungsperiode Tamaras bezieht sich folgende Stelle in der «Hausordnung...»:

„Die Eristavi und höheren Beamten ernannte sie im Einverständnis (in «Willensübereinstimmung»)¹ mit den Didebuli der sieben Königreiche. Ebenso befahl sie, den von ihrem Vater, dem «König der Könige» erzo-genen Antonius Gnohis — Tawadse, einen seinen Beschützern Glück bringenden, weisen und vernünftigen Mann, in den Rang des Tschkondideli

¹ «Willenseinheitlichkeit» — heißt es buchstäblich im Manuskript.

Mzignobartuchuzessi und Wesirs zu erheben, und ernannte den Sargis Mchargrdseli, einen aus vornehmem Adelsgeschlecht stammenden und in Feldzügen gestählten Mann zum Amirspassalari und verlieh ihm Lore in Satavado und Samtavro in Somchitien...» (§ 30). Weiterhin folgen die Namen auch der anderen zu Wesiren ernannten Personen.

Wir sehen also, daß der Macht des Königs Grenzen gezogen sind, er ist nicht berechtigt, Beamte, — jedenfalls Beamte höheren Ranges — ohne Einwilligung der «Didebuli» einzusetzen. Interessant ist auch der Hinweis auf die sieben Königreiche». Die georgischen Könige führten den Titel «König der Könige»; in der Titulatur der Monarchen wurden häufig auch solche Länder erwähnt, die ihnen nicht untertan waren. Die georgischen Könige nannten sich Herrscher solcher Länder, die im Besitz ihrer Vorfahren gewesen waren oder auch diesen niemals gehört hatten. Jedoch in der «Hausordnung»... bringt der Titel «König der Könige», wie I. A. Dschawachischwili mit Recht bemerkt, die tatsächliche Lage der Dinge zum Ausdruck. Die großen Feudalbesitzer bewahrten nicht nur ihre separatistischen Bestrebungen, sondern auch eine gewisse Unabhängigkeit. Im oben angeführten Zitat wird auf die «Didebuli von sieben Königreichen» hingewiesen. Diese großen Feudalherren traten in ihren Domänen als kleine Könige auf und verfügten über genügend großen politischen Einfluß, um den «König der Könige» zu zwingen, mit ihnen Verhandlungen zu führen und ohne ihr Einverständnis keine Beschlüsse zu fassen.

## 2. Der Staatsrat („Darbasi“)

Der an der Spitze der zentralisierten feudalen Monarchie stehende König war in seinen Rechten durch die Großgrundbesitzer eingeschränkt. Diese Beschränkung fand vor allem darin ihren Ausdruck, daß der König unter Beteiligung der Didebuli, durch den Staatsrat (den «Darbasi»), das höchste Organ der Staatsverwaltung, regierte.

Zum Darbasi gehörten die höchsten weltlichen Würdenträger—die Wesire, die lokalen Regenten.

Außer ihnen werden im Paragraphen «Krönung des Königs» noch die «Uchelolo» erwähnt, d. h. die «keine Ämter Bekleidenden». Das konnten große Feudalherren, Kaufleute u. a. sein.

Laut der «Hausordnung» nahmen am Darbasi alle Wesire und deren Gehilfen, die Vertreter der höheren Geistlichkeit, der Stifte und Klöster teil (§§ 22, 23, 24).

Die Mitglieder des Darbasi hatten je nach Stand und Rang ihre genau vorgeschriebenen Plätze.

Der Darbasi tagte «in kleiner und großer Zusammensetzung», «wie der König zu befehlen geruhte» (§ 3) und unter dessen Vorsitz.

Er entschied über Fragen der Gesetzgebung und der Gerichtsbarkeit, über Krieg und Frieden, und über die Einsetzung höherer Amtspersonen.

Der Darbasi wurde von Zeit zu Zeit einberufen; über dringende wichtige Fragen, wie überhaupt über laufende Angelegenheiten, entschied der «Sawi-

siro» (Rat der Wesire). Er trat auch bei feierlichen Gelegenheiten zusammen: beim Empfang von Gesandten, religiösen Festlichkeiten u. s. w.

Eben der Darbasi war es, der den Interessen der großen Feudalherren diente, denn durch ihn wurde die «vereinheitlichte Macht» (d. h. die Verbindung der Macht des Königs mit der der Feudalherren) und hiermit die Beschränkung der Macht des ersteren gewährleistet.

Im Gegensatz dazu war der Sawisiro — der Rat der Wesire — aus den Bestrebungen zur Festigung der obersten Gewalt des Königs hervorgegangen. Von dem König selbst ins Leben gerufen, stellte er sich dem «Darbasi» entgegen und offenbarte die Tendenz, diesen letzteren der Macht des Königs unterzuordnen, was im gewissen Sinne als fortschrittliche Erscheinung in der staatlichen Entwicklung Georgiens zu bewerten ist.

Die Mitteilungen über den Darbasi und den Sawisiro, und andere in der «Hausordnung» enthaltene Angaben führen uns in den Grundzügen die Form des georgischen Feudalstaates in der Periode der Vereinigung vor Augen.

Unter «Staatsform» in engerem Sinn verstehen wir die Form der Regierung, im weiteren Sinn — auch die der Staatsordnung.

Zur Ausübung ihrer Macht über die ausgebeuteten Klassen stellt die herrschende Klasse in Übereinstimmung mit den jeweiligen historischen Verhältnissen im Prozeß des Klassenkampfes diese oder jene Form der Verwaltung des Staates fest, die durch die gegenseitigen Beziehungen zwischen den einzelnen Teilen des Staates, zwischen der Zentral — und der Lokalmacht und den Methoden des staatlichen Zwanges, d. h. des politischen Regimes, gekennzeichnet ist.

Der «Hausordnung» zufolge war die feudale Monarchie eine Staatsform in diesem Sinne. Die herrschende feudale Klasse schränkte die Macht des Königs durch den Darbasi ein, in welchem die großen kirchlichen und weltlichen Feudalherren saßen. Allein daneben gab es den Sawisiro, das Exekutivorgan des Königs, mit einem entsprechenden bürokratischen Apparat. Zwischen diesen zwei Organen macht sich eine gewisse Gegensätzlichkeit bemerkbar. An der Spitze des Sawisiro stand der Mzignobartuchuzessi — Tschkondideli (der Bischof von Tschkondidi), dessen Amt im Prozeß des Kampfes der königlichen Macht gegen die großen Feudalherren geschaffen worden war und gewissermaßen als Kennzeichen der Verstärkung dieser Macht diente, jedoch nicht genügte, um zum endgültigen Sieg des Königs in diesem Kampf zu führen. Die Auflehnung der Feudalherren gegen die Macht des Königs unter der Königin Tamara führte zu einem Kompromiß: die Königin sprach ihnen das Recht zu, mit ihr zusammen das Reich zu regieren, während die Rebellen ihrerseits auf die weitgehende Forderung verzichteten, laut der ein neues Organ geschaffen werden sollte, das, aus den Vertretern der großen Feudalherren bestehend, die Vormacht über den König besitzen sollte, und dessen Tagungen in speziellen Räumlichkeiten in der Nähe des Königsschlusses abgehalten werden sollten.

Die Widerspiegelung einer solchen Lage finden wir in der «Hausordnung». Hier treten einerseits die Ansichten des Verfassers der Handschrift



über die Macht des Königs als unbeschränkten Alleinherrschers zutage, während andererseits eine Staatsordnung geschildert wird, bei der diese Macht beschränkt ist und die großen Feudalherren zusammen mit dem König regieren. Daneben werden im Denkmal auch Organe angeführt, die einer starken königlichen Macht dienstbar zu sein hatten. Eine solche Einrichtung war vor allem der Sawisiro, der zum Unterschied von dem Darbasi ein ständig funktionierendes Organ darstellte.

Von großem Interesse sind auch die im Denkmal geschilderten gegenseitigen Beziehungen zwischen der Zentral — und der Lokalmacht. Einzelne Provinzen befanden sich im Besitz der «Mtawari», der «Eristawt-Eristawi»; d. h. der großen Feudalherren, die, über politische Macht verfügend, die Macht des Königs zwar anerkannten, aber nicht vorbehaltlos. Sie stellten in ihren Provinzen eine Art kleiner Könige dar und traten mitunter sogar gegen den König auf, wenn ihnen dessen Versuche, die Feudalherren zur Unterwerfung zu zwingen, zu übermäßig erschienen. Über politische Macht verfügten aber nicht nur diese Großgrundbesitzer, sondern auch die kleineren Feudalherren. Auch sie übten als Herrscher in ihren Ländereien Funktionen der Staatsverwaltung aus. Seine eigenen Besitzungen verwaltete der König durch spezielle Beamte.

Leider enthält unser Denkmal nur spärliche Mitteilungen über den lokalen königlichen Verwaltungsapparat. Ohne auf nähere Einzelheiten einzugehen, wird bloß darauf hingewiesen, daß ein Teil der Besitzungen des Königs vom Wesir «Mandaturchuzessi» und ein anderer vom «Msachurchuzessi» verwaltet wurde. So oblag z. B. die Oberaufsicht über die Arbeiten in den königlichen Besitzungen den sogen. Mandaturi, die dem Mandaturchuzessi unterstellt waren. Die Städte dagegen wurden vom Msachurchuzessi verwaltet.

### 3. Rat der Wesire (Sawisiro)

Den Titel «Wesir» führten in Georgien hohe Beamte der Zentralverwaltung, die an der Spitze irgendeines Ressorts standen, d. h.—gleich den heutigen Ministern — irgendeinen Zweig der Staatsverwaltung leiteten.

In der «Hausordnung» finden wir sechs Wesire. Ihre georgischen Benennungen sind: 1. Tschkondideli, 2. Atabagi, 3. Amirpassalari, 4. Mandaturchuzessi, 5. Metschurtschletuchuzessi, 6. Msachurchuzessi.

Der Rat der Wesire leitete das Leben des Staates und bildete mit dem König an der Spitze die Regierung. Alle wichtigen staatlichen Maßnahmen traf der König in Übereinstimmung mit den Wesiren. So erzählt z. B. die Chronik, daß der Zar Demetrius II, als ihn das Oberhaupt der Mongolenhorde zu sich berief, die Wesire um Rat fragte, ob er dem Rufe Folge leisten sollte oder nicht. Die Wesire hätten sich für die Fahrt ausgesprochen, heißt es ferner.

Die Beratungen der Wesire fanden auf Grund streng reglementierter Vorschriften statt. In der «Hausordnung» wird die Einberufung und der Verlauf dieser Beratungen genau beschrieben. Die zur Beratung zusammenge-

tretenen Wesire nahmen ihre Plätze entsprechend einer festgelegten Rangordnung ein; das „Gesinde“ wurde aus dem Saal entfernt; erst dann begann die Beratung. Der Rat der Wesire tagte unter dem Vorsitz des Königs im Palast. Unter dem «Gesinde», von dessen Entfernung aus dem Saal in § 36 die Rede ist, sind offenbar die Angehörigen des Hofstaates und die Dienerschaft des Palastes zu verstehen, die nicht berechtigt waren, am Rat der Wesire teilzunehmen<sup>1</sup>.

Auf einem besonders prunkvoll hergerichteten Sessel thronte der König, die Wesire nahmen ihre Plätze je nach Rang und Würden ein; «den ersten Platz besetzte als erster Wesir der Tschkondideli; darauf folgten in bestimmter Reihenfolge der Atabagi, der Amirspassalari, der Mandaturtuchuzessi, «deren Plätze sich hinter dem des Tschkondideli befanden» (§ 36), «der Mschurtuchuzessi und der Metschurtschletuchuzessi endlich, als weniger wichtige Wesire, saßen während der Sitzungen des Rates nebeneinander» (§ 37). Außer den Wesiren durften den Sitzungen noch drei Beamte beiwohnen: 1. der Amilachori — der Stellvertreter (Gehilfe) des Amirspassalari: «der Amilachori sitzt hinter ihnen (hinter den Wesiren — I. S.), er hört zu, spricht aber nicht mit; antwortet, wenn er gefragt wird» (§ 37). 2. der Oberkämmerer — der Gehilfe des Tschkondideli; «er stand hinter dem Tschkondideli an der Wand und hielt das Schreibzeug bereit» (§ 38); 3. der Amiradschibi — «er stand mitten im Sitzungssaal» (§ 38).

Die Sitzungen der Wesire fanden unter Bewachung der Hofwache statt. An der Tür außerhalb des Sitzungssaales stand der Torhüter mit dem Stab in der Hand und gewährte bloß den von den Wesiren bestellten Personen den Eintritt. In einiger Entfernung von ihm stand der Hofmeister, noch weiter, im Hintergrund, befanden sich die Mandaturi, und «außer denen, die gerufen wurden, durfte sich niemand in der Nähe aufhalten» (§ 38). «Die Verfügungen des Tschkondideli und die Beschlüsse der Wesire wurden durch den Oberkämmerer den hinter den Wänden des Saales wartenden Schreibern übergeben» (§ 38). «Wollte der Rat der Wesire einen Befehl erteilen oder einen Beamten entsenden, so befanden sich zu diesem Zweck außerhalb des Saales der Chef der Waffenträger, der Oberhofmeister, der Stellvertreter des Schatzmeisters, der Verwalter der Rüstkammer» (§ 38). Wir sehen also, daß der Sawisiro von einer auf die Befehle dieses Gremiums wartenden Schar von Beamten der verschiedensten Behörden umgeben war.

Wie aus § 38 zu ersehen ist, wurden bei der Behandlung bestimmter Fragen die nötigen Personen zur Aufklärung oder Befragung vorgeladen; möglicherweise übte der Sawisiro in besonders wichtigen Fällen auch Gerichtsfunktionen aus.

---

<sup>1</sup> 4. Дсч а в а ч и с х в и л и, Geschichte des georg. Rechts, II. B., I. T., S. 200 (in georg. Sprache); Дсч а в а ч и с х в и л и ist der Meinung, daß unter dem «Gesinde» die Mitglieder der königlichen Familie zu verstehen sind. Eine derartige Auffassung scheint uns nicht richtig. So lesen wir z. B. im «Recken im Tigerfell», daß nach der Rückkehr Rostewans von der Jagd, das «Gesinde» auseinanderging (s. 101); hier handelt es sich natürlich nicht nur um die Mitglieder der königlichen Familie, sondern um den Hofstaat überhaupt.

Der Rat der Wesire war das höchste administrative und exekutive Staatsorgan. Über alle laufenden, wie auch sämtliche wichtigen, unverzügliche Entscheidung erfordernden Fragen, überhaupt über alle Angelegenheiten, für die der Darbasi nicht zuständig war, wurden im Sawisiro Entscheidungen getroffen.

Das Wort «Wisiroba» bedeutet zugleich Beratungen abhalten, daher auch die Bezeichnung «Sawisiro»; in der «Hausordnung» bezeichnet dieses Wort, anstatt dessen wir die Bezeichnung «Rat der Wesire» gebrauchten, ein bestimmtes Organ der Staatsverwaltung.

#### a) Der Mzignobartuchuzessi — Tschkondideli

Wie bereits erwähnt, nahm unter den sechs zum Sawisiro gehörenden Mitgliedern der Mzignobartuchuzessi-Tschkondideli (der oberste Buchgelehrte, der Hauptwisir) den ersten Platz ein (Mzignobartuchuzessi bedeutet «Buchgelehrter», «Schriftkundiger»). Jeder Verwaltungszweig besaß seine Mzignobari. Das waren vorwiegend Kanzleibeamte, Schreiber, die spezielle Dokumente verfaßten, Rechenschaftsberichte aufstellten, verschiedene Aufträge erfüllten u. s. w. Sechszwanzig an der Zahl, waren sie dem Mzignobartuchuzessi unterstellt; die wichtigsten von ihnen waren der Oberkämmerer und der Verwalter der Rüstkammer.

Der erstgenannte stand, wie schon der Name zeigt, seinem Amt nach in unmittelbarer Berührung mit der Person des Königs; er war dem Mzignobartuchuzessi in Geschäftssachen behilflich, saß sogar neben ihm und durfte den Sitzungen des Rates der Wesire beiwohnen.

Der Verwalter der Rüstkammer, der zweite bevorrechtete Beamte unter den Mzignobari, saß zwar nicht neben dem Mzignobartuchuzessi, half ihm aber ebenfalls: er wurde von ihm zu den Bittstellern hinausgeschickt, die durch ihn ihre Bittschriften und Beschwerden übermittelten; ihm oblag auch die Rechenschaftsführung der Rüstkammer.

Bis zum XII Jhd. werden die Mzignobartuchuzessi und die Tschkondideli einzeln erwähnt! In XII—XIV Jhd. fallen diese zwei Ämter einer Person zu.

Der Mzignobartuchuzessi war, wie bereits gesagt, der erste Wesir. In der «Hausordn.» wird er «Vater des Königs genannt» (§§ 9, 16). Er hatte die Oberaufsicht über alle Gebiete der Staatsverwaltung: «Der Tschkondideli hat freien Zutritt zur Schatzkammer, und da er als «Vater des Königs» gilt, wird keine Frage ohne ihn entschieden» (§ 9).

Der Mzignobartuchuzessi spielte auch auf dem Gebiet der Kriegsfrage eine nicht unbedeutende Rolle: er erließ Befehle über Feldzüge und nahm mitunter auch selbst an denselben teil<sup>1</sup>. Mit einem Wort, ohne ihn wurde

<sup>1</sup> I. Dschawachischwili, Geschichte des georgischen Rechts, II, B. I. T., s. 128—137 (in georg. Spr.).

über keine wichtige Staatsfrage entschieden. Er leitete die Angelegenheiten des Staates, darunter auch die Außenpolitik und das Finanzwesen (§ 9), ebenso auch die Ordnung des königlichen Hofes. Unter seiner Verwaltung befanden sich auch sämtliche Krongüter; er übte auch Gerichtsfunktionen aus, «Der Tschkondideli hält am Montag Gericht, spricht Recht in Sachen der Waisen, Witwen und der durch Gewalttätigkeit Geschädigten und läßt nicht nach, ehe die Sache geordnet ist» (§ 8).

In seiner Eigenschaft als Bischof von Tschkondidi zur Geistlichkeit gehörend, befaßte sich der Mzignobartuchuzessi auch mit kirchlichen Angelegenheiten. In unserem Denkmal wird er unter den höchsten Kirchenfürsten erwähnt und gehört zu dem Kreise, von dem es heißt: «...Die Einladung von vier (höheren) Mönchen und drei Wesiren gehört zu den Pflichten des Amiradschibi» (§ 23). In der «Hausordnung» lesen wir: «Außer dem Gelati-Kloster unterstehen alle Kathedralen, die anderen Kirchen, die Klöster, die Geistlichen und Mönche und alle anderen kirchlichen Personen dem Tschkondideli und dem Oberkämmerer» (§ 9).

«Bei nächtlicher Rückkehr der Wesire von Festlichkeiten werden dem Tschkondideli zwei Läuchten vorangetragen, je eine den anderen drei Wesiren und sonst keinem» (§ 17).

Der Verwaltung des Mzignobartuchuzessi, des ersten Wesirs, genannt «Vater des Königs», des nächsten Beraters, Gehilfen und Kampfgefährten desselben, unterstand hiermit nicht irgendein einzelnes Gebiet: er beteiligte sich an allen Angelegenheiten der Staatsverwaltung. Darin besteht eben die außerordentliche Wichtigkeit dieses Amtes und dessen Spezifik für die unter der Ägide der gestärkten, die Zentralisierung der königlichen Macht anstrebenden georgischen Feudalmonarchie des X—XII Jhd. Es hatte keinen Präzedenzfall in den benachbarten Ländern der damaligen Periode. Späterhin, mit der immer mehr an Gewicht einbüßenden Macht des Königs und der die Oberhand gewinnenden Macht der großen Feudalherren verlor das Amt des Mzignobartuchuzessi allmählich seine Bedeutung, um schließlich gänzlich zu verschwinden.

Daß gerade der Tschkondideli zum Mzignobartuchuzessi ernannt wurde, erklärt sich dadurch, daß die Diözese<sup>1</sup> von Tschkondidi verhältnismäßig spät gegründet wurde und zum Unterschied von den älteren, von jeher mit der Byzanz in Verbindung stehenden Diözesen sich in vollständiger Abhängigkeit vom König befand. Und daß ein Bischof den Posten eines Ministerpräsidenten bekleidete, lag im Interesse des Königs. Als Angehöriger des Mönchstandes konnte der Tschkondideli keine Nachkommenschaft haben und war also an der Ausdehnung seiner Feudalbesitzungen nicht interessiert; zudem konnte der König mit seiner Hilfe auch den eigenen Einfluß auf die Tätigkeit der Kirche leichter geltend machen<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Der Sprengel.

<sup>2</sup> N. Berdsenischwili. Rat der Wesire im feudalen Georgien, Filiale d. Ak. d. Wissensch. d. UdSSR, V—VI, 1940, (in georg. Spr.).

## b) D e r A t a b a g i<sup>1</sup>

Die Rolle des zweiten Wesirs spielte der Atabagi, ein Amt, das in Georgien von der Königin Tamara im Jahre 1212 eingeführt wurde, als sie den «Amirspassalari» Iwane Mchargrdseli auf seine Bitte hin in diesen Rang «erhob»<sup>2</sup>. Das Amt des Atabagi entstand im Verlauf des Kampfes der großen Feudalherrn gegen die Macht des Königs. Die Atabagi waren bestrebt, sich die Funktionen des Mzignobartuchuzessi anzueignen und zum Rang des höchsten Beamten im Staat emporzusteigen. Dem Beispiel der benachbarten seldschukischen Länder nacheifernd, erhoben sie Anspruch auf das Privilegium, der Erziehung der Königssöhne, das in Georgien den Mzignobartuchuzessi gehörte.

Die Erhöhung der Atabagi und die Herabsetzung der Rolle der Mzignobartuchuzessi fiel in Georgien nicht zufällig mit der Schwächung des zentralisierten Staates und dessen allmählichem Zerfall zusammen. Die Stellung des Wesirs war durch zwei miteinander in Widerstreit stehende Interessen gekennzeichnet: das staatliche und das privatrechtliche, d.h. das feudale, denn der Wesir war zugleich auch ein großer Feudalherr. Mit der allmählichen Schwächung der Macht des Königs begannen bei den Wesiren die feudalen Interessen die Oberhand zu gewinnen. Besonders anschaulich ist das am Beispiel der Atabagi zu sehen. Kennzeichnend ist, daß der erste Atabagi, Iwane Mchargrdseli, unter der Königin Tamara das Amt eines Msachurtuchuzessi (Hofmeisters) bekleidete, d.h. einen Posten, der im Hofstaat eines jeden großen Feudalherrn vorhanden war, am königlichen Hof aber mit dem Erstarken der königlichen Macht größere staatsrechtliche Bedeutung erhielt. Gerade dieser Posten war es, der den Iwane Mchargrdseli für die Rolle eines Erziehers des während seiner Dienstzeit geborenen und herangewachsenen Thronfolgers Georgi, besonders geeignet machte. Iwane Mchargrdseli begann die Königin Tamara darum anzugehen, ihm das Recht eines Erziehers des Thronfolgers zuzusprechen und den Titel Atabagi zu verleihen. Nicht umsonst hat Iwane Mchargrdseli, der seinen Zögling, den König Georgi-Lascha, überlebte, diesen wie einen Sohn beweint.

Es ist bemerkenswert, daß die Schwester und Nachfolgerin des Georgi-Lascha, die Königin Russudan, zur Entscheidung der Frage der Vormundschaft über ihren Sohn David, dem der Thron streitig gemacht wurde, den Awag Mchargrdseli zum Atabagi ernannte und ihn in die Mongolei entsandte, um von dem mongolischen Chan, unter dessen Herrschaft Georgien damals stand, die Anerkennung des Rechts Davids auf den georgischen Thron zu erwirken.

In der Chronik wird der Atabagi als «Eristawi» bezeichnet d.h. als Gebietsverwalter und zugleich als Wesir.

<sup>1</sup> Näheres über dieses Amt. s. I. J. Surguladse, Beiträge zur Staats- und Rechtsgeschichte Georgiens, II, 1965, S. 7—281 (in georg. Spr.).

<sup>2</sup> „Geschichte der Königin Tamara“, Redakt. K. Kekelidse, S. 137—138.

Während der Krönung stand der Atabagi neben den Mlawari.

Die Atabagi konnten auch einen anderen Posten bekleiden, z. B. den eines Amirspassalari u. a.

### c) Der Amirspassalari

Der nächstfolgende Wesir war der Amirspassalari, d. h. der an der Spitze des Kriegsammtes stehende oberste Heerführer: «Die militärische Verwaltung befand sich in Händen des Amirspassalari: Wenn auf den Beratungen der Wesire Kriegsfragen besprochen werden, darf keiner vor ihm (d. h. vor dem Amirspassalari — I. S.) seine Meinung äußern» (§ 18).

Während des Krieges wurden die Operationen unmittelbar von dem Amirspassalari geleitet; nahm der König persönlich nicht am Feldzug teil, so wurde das Staatsbanner ihm (dem Amirspassalari) eingehändigt.

Selbstverständlich spielte das Oberhaupt des Heeres auch in der Verwaltung des Staates eine große Rolle: «Der Amirspassalari ist zugleich auch ein hochangesehener Wesir und der Oberbefehlshaber des Heers. Ohne ihn dürfen Ländereien weder enteignet, noch jemandem verliehen werden» (§ 36). Der feudale Grundbesitz war aufs engste mit der Verpflichtung verbunden, je nach der Größe des Grundbesitzes eine bestimmte Anzahl von Kriegern zu stellen. Daher mußte der Amirspassalari über alle Schenkungen genau Bescheid wissen, und aus demselben Grunde konnten diese auch nicht ohne sein Wissen zustande kommen.

Als Ehrenwesir und Oberhaupt des Kriegsammtes hielt der Amirspassalari während der Krönung das Schwert des Königs und umgürtete den König mit demselben («Hausordnung», Abschn. «Krönung des Königs»).

Dem Amirspassalari unterstanden die Spassalari (Heerführer, Feldherrn).

In Georgien ist die Benennung «Amirspassalari» bis zum XII Jhd. nicht anzutreffen, obgleich das Vorhandensein eines solchen Amtes nicht ausgeschlossen ist. Mit dem Eindringen der Araber erscheint jedoch der Terminus «Spassalari».

Dem Amirspassalari waren der Amilachori, Stellvertreter des Amirspassalari, und der Stallmeister unterstellt. Dem Amirspassalari wurden die gleichen Ehrungen wie den Metschurtschletuchuzessi und Msachurtuchuzessi erwiesen. Er hatte auch das Recht, den Sitzungen der Wesire beizuwohnen, jedoch nur mit beratender Stimme.

Das vom Amirspassalari befehligte königliche Heer bestand aus Reiterei und Fußvolk; es wurde durch die von den Vasallen des Königs zu stellenden Krieger komplettiert.

Außer dieser Landwehr wurde unter dem König David dem Erbauer ein stehendes Söldnerheer («Rockis Spa») geschaffen.

Dem Amirspassalari unterstanden alle Angehörigen des Kriegsammtes.

Laut P. Ingorokwa gab es außer den oben erwähnten sechs Wesiren noch drei hohe Beamte, die über die Rechte der kleineren Wesire verfügten und

<sup>1</sup> I. A. Dschewachischwili, Geschichte des Georgischen Rechts, B. II. 1 T., S. 141 (in georg. Spr.).

«Spaspeti» genannt wurden. Zu ihnen gehörten der Tschurtscharch (Oberstallmeister) und der Amilachori<sup>1</sup>.

Der Oberstallmeister und der Amilachori waren, wie gesagt, Stellvertreter des Amirspassalari. Was den Tschurtscharch anbetrifft, so befehligte er, laut P. Ingorokwa, die Garde des Königs. Das Königreich war in vier Militärbezirke, sogen. «Sadroscho» (Banner) eingeteilt. Einer derselben war der des Königs, und an seiner Spitze stand der Tschurtscharch. Laut der «Ordn. d. Krönung d. Königs», schritt während dieser Zeremonie an der Spitze des Zuges der Mandaturtuchuzessi, rechts von ihm der Amirspassalari und die Angehörigen seines Ressorts, links — die Wesire; hinter dem König der Tschurtscharch als Befehlshaber der königlichen Garde<sup>2</sup>.

K. S. Kekelidse stellt fest, daß der Tschurtscharch ein hoher Beamter des Kriegsamtes war; seiner Meinung nach war er auch Chef der Leibwache des Königs<sup>3</sup>.

#### d) Der Mandaturtuchuzessi

Die Benennung dieses Amtes ist offenbar aus der Byzanz entlehnt; darauf weist u. a. die griechisch-lateinische Abstammung des ersten Teiles des Wortes («Mandaturi» Mandator) hin; der zweite Teil — uchuzessi ist ein georgisches Wort und bedeutet «Chef, Vorsteher». Somit bedeutet «Mandaturtuchuzessi» buchstäblich Chef (Vorsteher) der Mandatoren.

Der Mandaturtuchuzessi war ebenfalls ein Wesir. In der «Hausordnung» lesen wir: «Dem Amirspassalari und dem Mandaturtuchuzessi werden die gleichen Ehrungen erwiesen; es kommt vor, daß beide Ämter von einer Person bekleidet werden. Vorwiegend gehören diese Ämter dem Hause Schansche, gleichviel, ob sie nur von einer Person oder von zweien besetzt werden» (§ 36). Somit war der Mandaturtuchuzessi als Wesir dem Amirspassalari gleichgestellt; Laut § 3 erhielten beide für die Ausstellung von Urkunden («Siegeli») die gleiche Belohnung; auf die Gleichheit in der Stellung des Amirspassalari und des Mandaturtuchuzessi wird in den §§ 17, 33 und 36 hingewiesen. Auch an anderen Stellen des Denkmals wird der Mandaturtuchuzessi unter den Wesiren der ersten Gruppe genannt: «...Handlanger» — Gehilfen hatten der Atabagi, der Amirspassalari und der Mandaturtuchuzessi (§ 22).

Obgleich über die Befugnisse des Mandaturtuchuzessi, dem von Amtes wegen der Stab eignete, keine genaueren Mitteilungen vorhanden sind, läßt sich manches feststellen.

Zu seinem Verwaltungsbereich gehörten vor allem die Weinberge des Königs; auf diesem Gebiet gingen sämtliche Verfügungen von ihm aus; er ernannte die Mandaturi u.s.w. (§ 11).

<sup>1</sup> P. Ingorokwa. Sämtl. Werke I, 1963, S. 563 (in georg. Spr.).

<sup>2</sup> P. Ingorokwa. Ges. Werke, I, 1, 1963, S. 564 (in georg. Spr.).

<sup>3</sup> I. Surguladse, K. Kekelidse und die Geschichte des georgischen Rechts, Publikat. der Staatl. Univ. — Tbilissi, 1961, (in georg. Spr.).

Der Mandaturchuzessi war zugleich der Hauptzeremoniemeister während der Audienzen und der Hoffeste (§ 33).

Wie weit die Befugnisse des Mandaturchuzessi sich erstreckten, ist auch daraus zu ersehen, welche Beamte ihm unmittelbar unterstanden. Wie schon der Name selbst zeigt, unterstanden dem Mandaturchuzessi sämtliche Mandaturi, die die verschiedenartigsten Funktionen ausübten: sie leiteten die Arbeit in den Weinbergen (§§ 11 und 20), waren Torhüter (§§ 12—31), gehörten zur Leibwache (§ 38), hatten, gleich ihrem Vorgesetzten, das Recht, den Stab zu führen (§ 28). Aus dem Gesagten ist zu ersehen, daß der Mandaturi administrativ-vollstreckende Funktionen ausübte und zu den niedrigeren Beamten gehörte; so erhielt, z. B. der Mandaturi bei der Ausstellung von Urkunden («Sigeli») die geringste Belohnung (§ 13). Seinem Charakter nach nähert sich dieses Amt am meisten dem eines heutigen Polizisten, so daß der Mandaturchuzessi im heutigen Sinne als Haupt der Polizeibehörde betrachtet werden kann.

Der Gehilfe des Mandaturchuzessi war der Amiradschibi. Diese Bezeichnung — schreibt I. Dschawachischwili — besteht aus zwei arabischen Wörtern: «Amir» und «Adschib» und bedeutet Zeremoniemeister. In Georgien wurde dieses Amt unter persischem Einfluß eingeführt<sup>1</sup>.

Die Funktionen des Amiradschibi waren äußerst mannigfaltig: «der Amiradschibi hat stets Zutritt zum König, wo dieser sich auch befinden mag — in der Schatzkammer, im Schlafgemach u.a.; überall steht ihm der Eintritt frei, jedoch nur wenn der König in Hoftracht ist (§ 12). Während der Hoffeste nahm der Amiradschibi als Gehilfe des Mandaturchuzessi aktiv am Zeremoniell teil.

Das Amt des Amiradschibi gehörte zu den Ehrenposten; nach den Wesiren zählten er und der Amilachor zu den höchsten Würdenträgern. Der Amiradschibi, das Haupt der Adschibi», genoß so hohes Ansehen, daß der König ihm während der Audienzen die gleichen Ehren erwies wie den Wesiren (§ 24). Er wohnte den Beratungen der Wesire bei (§ 38). Ihm war ein spezieller Torhüter zugewiesen (§ 12).

#### e) Der Metschurtschletuchuzessi

Der Metschurtschletuchuzessi stand an der Spitze der Finanzverwaltung. Er gehörte zu den angesehensten Wesiren; «das Amt des Metschurtschletuchuzessi ist ein hoher Posten. Bevor das Amt des Atabagi eingeführt wurde, war er der vierte Wesir... Ihm war als Torhüter ein Metschurtschle zugewiesen» (§ 17).

...«der Metschurtschletuchuzessi ist ein alter hochangesehener Wesir» (§ 36). Laut der Hofetikette gebührten ihm selbstverständlich nicht so hohe Ehrungen, wie dem Atabagi, dem Amirspassalari und dem Mandaturchuzessi (§ 25). Seiner Bedeutung nach war er dem Msachurtuchuzessi gleich (§§ 17, 25, 37) und nahm im Sawisiro den Platz zwischen dem Msachurtuchuzessi und dem Amirspassalari ein (§ 32).

<sup>1</sup> I. Dschawachischwili, Geschichte des georgischen Rechts, II B., I. T., S. 163—164 (in georg. Spr.).



Dem Metschurtschletuchuzessi unterstanden «die alten Städte, die Kaufleute, die dem König gehörenden ein — oder auszuführenden Güter, Gold— und Silbergeräte. «Alle aus Gold oder Silber hergestellten Güter» (§ 17).

Er hatte sein eigenes Siegel (§ 20).

Im allgemeinen kann gesagt werden, daß der Metschurtschletuchuzessi die Einkünfte und Ausgaben des Staates und der persönlichen Besitzlichkeiten des Königs verwaltete; seine Verfügungsgewalt auf finanziellem Gebiet erstreckte sich auch auf die Städte, den Handel und die Angelegenheiten der Kaufleute.

### f) Der Msachurtuchuzessi

Als letzter unter den Wesiren wird der Msachurtuchuzessi erwähnt. «Msachuri» — bedeutet «Diener», «Bediensteter», folglich ist unter «Msachurtuchuzessi» der Oberste, der Chef der Dienerschaft zu verstehen. In den Rat der Wesire wurde der Msachurtuchuzessi zum erstenmal unter der Königin Russudan aufgenommen (§ 36), woraus zu ersehen ist, daß dieses Amt bis dahin von geringerer Bedeutung war. In seiner neuen Eigenschaft als Wesir stand der Msachurtuchuzessi seinen Rang nach dem Metschurtschletuchuzessi gleich (§ 25).

Laut der «Hausordnung des Königshofs» gehörten zum Verwaltungsbereich des Msachurtuchuzessi der «Salaro», (Schatzkammer) und das Schlafgemach des Königs; außerdem war er «für die Schafherden und die Wolle» zuständig (§ 15).

Zu den Obliegenheiten des Msachurtuchuzessi und seiner Untergebenen gehörte vor allem der Hofdienst, und zwar die unmittelbare Betreuung des Königs, in dessen Nähe sie sich stets zu befinden hatten, sei es am Königshof oder in einer anderen zeitweiligen Residenz des Königs, mit einem Wort an dessen jeweiligem Aufenthaltsort (§ 12). Der Msachurtuchuzessi hatte nicht nur die Bedienung des Königs zu überwachen, sondern ihn auch persönlich zu bedienen. «Während der Mahlzeiten reicht er selbst ihm die Speisen (§§ 17, 33), er hält ihm die Waschschüssel hin (§ 35) und kleidet ihn an (§ 35). Wir finden aber den Msachurtuchuzessi auch bei anderen Gelegenheiten, z. B. während der Audienzen und Feierlichkeiten (§ 31). Diese Obliegenheiten am Hofe und in bezug auf die persönliche Betreuung des Königs hatte der Msachurtuchuzessi auch späterhin, d. h. nachdem ihm die Würde eines Wesirs verliehen worden war, zu erfüllen.

Zu den höheren Untergebenen des Msachurtuchuzessi gehören der Molaretuchuzessi (§§ 14, 38) und der «Oberkämmerer» (§ 35, 38).

Der Molaretuchuzessi stand an der Spitze des Salaro<sup>1</sup>; ihm waren die «Molare» untergeordnet. Dem Oberkämmerer waren die Kämmerer von 700 Häusern unterstellt (darunter gehörten 8 Häuser den Bauern, die übrigen den «Asnauri»<sup>2</sup> (§ 13).

Der Molaretuchuzessi und der Oberkämmerer galten zwar als hohe Beamte, doch das Recht, den Sitzungen der Wesire beizuwohnen, besaßen sie nicht.

<sup>1</sup> Salaro — Schatzkammer.

<sup>2</sup> Asnauri — Edelmann.

Von besonderem Interesse sind die Angaben der «Hausordnung» zur Frage der gegenseitigen Beziehungen zwischen Kirche und Staat. Auffallend ist hier vor allem: 1) daß der Posten des ersten Wesirs, der Hauptperson im Sawisiro und im Staatsapparat, von einem hohen Kirchenfürsten eingenommen wurde, und 2) daß die Vertreter der Geistlichkeit als Herrscher einzelner Gebiete auftraten und Mitglieder des Darbasi waren, wie z. B. der Bischof von Mtbewari u. a.

Doch unter den Vertretern der Geistlichkeit nahm der sogen. «Lehrer der Lehrer» den ersten Platz ein.

Das Institut des «Lehrers der Lehrer» stellt eine äußerst interessante Erscheinung im feudalen Georgien dar. Laut der «Hausordnung» nimmt der «Lehrer der Lehrer» unter den hohen geistlichen Würdenträgern einen hervorragenden Platz ein, sogar im Vergleich mit dem Katholikos und dem Tschkondideli. Sein Name wird nicht nur stets vor den letzteren genannt, auch während der offiziellen Empfänge erweist ihm der König höhere Ehrungen als den erwähnten Kirchenfürsten und Wesiren<sup>1</sup>.

Hiermit ist der «Hausordnung» zufolge der «Lehrer der Lehrer» nach dem König die höchste Persönlichkeit im Staat. Nun fragt es sich, was für einen Posten er eigentlich bekleidete und welche Funktionen er ausübte.

Vor allem ist darauf hinzuweisen, daß im § 33 der «Hausordnung» vom «Lehrer der Lehrer» in der Mehrzahl gesprochen wird; es ist aber kaum anzunehmen, daß es im Staate mehrere «Lehrer der Lehrer» gegeben hat und daß sie alle den ersten Platz nach dem König einnahmen. In seiner Untersuchung hat Berdsenischwili mit völliger Bestimmtheit festgestellt, daß der Gebrauch der Mehrzahl in bezug auf den «Lehrer der Lehrer» nichts weiter als ein dem Kopisten bei der Abschrift unterlaufener Fehler ist<sup>2</sup>.

Der Herausgeber der «Hausordnung» in georgischer Sprache E. S. Takaischwili ist der Meinung, daß mit dem «Lehrer der Lehrer» der Rektor der Gelati — Akademie gemeint ist<sup>3</sup>.

Auch K. S. Kekelidze weist bei der Betrachtung der Frage des «Lehrers der Lehrer» auf die ehrenvolle und hervorragende Stellung dieses Würdenträgers hin, ohne aber auf die Funktionen desselben näher einzugehen<sup>4</sup>.

Das der «Lehrer der Lehrer» tatsächlich Schüler hatte, geht aus einem Hinweis in der «Hausordnung» hervor, demzufolge dem «Lehrer der Lehrer», wenn er sich zur Audienz an den Hof begab, drei Pferde zur Verfügung gestellt wurden: eines für ihn selbst und zwei für seine Schüler<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> «Hausordnung», S. 20, 21, 24.

<sup>2</sup> N. A. Berdsenischwili, Die Kirchenordnung in Westgeorgien. 1926. V. S. 110 (in georg. Spr.).

<sup>3</sup> «Hausordnung» redig. von E. S. Takaischwili S. XXXII (in georg. Sprache). Derselben Ansicht, ist auch G. Tawischwili (s. seine «Geschichte der Hochschulbildung in Georgien», 1938, S. 61—62 (in georg. Spr.).

<sup>4</sup> K. Kekelidze, Geschichte d. altgeorg. Lit. I, 1951, S. 540—541 (in georg. Spr.).

<sup>5</sup> «Hausordnung», S. 23.

I. A. Dschawachischwili weist mit Nachdruck auf den Umstand hin, daß es im feudalen Georgien spezielle Lehrer resp. Erzieher gab und daß die Träger dieses Titels hohes Ansehen genossen. Als Lehrer oder Erzieher wurde ein «gelehrter Mönch bezeichnet, der Schüler hatte», zu dem man aus verschiedenen Ländern kam, um bei ihm zu lernen<sup>1</sup>. Ein solcher Lehrer genoß außerordentliches Ansehen; zu seinen Schülern gehörten oft sogar Bischöfe und andere hochgestellte Vertreter der Geistlichkeit<sup>2</sup>.

In den Klöstern gab es eine große Anzahl von Lehrern, und diese durch ihre Predigten Unruhe hervorriefen, sah sich das Kirchenkonzil Georgiens (im Jahre 1103) genötigt, die Tätigkeit und auch die Zahl dieser Lehrer einzuschränken<sup>3</sup>. Offenbar überschritten die Lehrer in ihren Predigten die von der Kirche festgelegten Grenzen, woraus die Notwendigkeit ihrer Bekämpfung im Interesse der feudalen Gesellschaft erwuchs<sup>4</sup>.

Doch höher als die Lehrer stand der «Lehrer der Lehrer». Übten schon die Lehrer einen so gewaltigen Einfluß aus, so mußte die Autorität des «Lehrers der Lehrer» selbstverständlich noch viel größer sein. Er überragte alle Wesire, die Oberhäupter der Kirche und sogar den sogen. «Vater des Königs», den Tschkondideli. Doch diese hervorragende Stellung war mit keinerlei amtlichen Pflichten verbunden: das Haupt der Kirche war der Katholikos, der Vertreter des Königs und erster Wesir war der Mzignobartuchuzessi, jedoch der «Lehrer der Lehrer» genoß größeres Ansehen als sie. Dieses Ansehens erfreute er sich, wie aus dem Gesagten zu ersehen ist, nicht weil er etwa an der Spitze einer Akademie oder irgend eines hervorragenden Klosters stand, sondern als Oberhaupt der Lehrer, der «Schule» im weitesten Sinne dieses Wortes. All das zeugt davon, auf welcher Höhe die Kultur der betreffenden Periode stand. Allerdings befand sich die Bildung, die «Schule» in den Händen der Klöster, der Kirche. Wir haben aber gesehen, daß die Tätigkeit der Lehrer die georgische Kirche in Unruhe versetzte.

Der «Lehrer der Lehrer» war ein gelehrter Mönch, der an der Spitze der Lehrerschaft stand und die Tätigkeit seiner Schüler leitete und lenkte; diese aber, wie bereits erwähnt, störten durch ihre freidenkerischen Ansichten häufig die Ruhe der Kirche und des Staates.

---

<sup>1</sup> I. Dschawachischwili. Geschichte des Georg. Rechts. B. II. II. T. S. 55 (in georg. Spr.).

<sup>2</sup> ebd.

<sup>3</sup> ebd.

<sup>4</sup> «Beschlüsse der Ruiss — Urbnischen Versammlung», «Chronik», II. redig. von F. Schordania, 1897, S. 64—65 (in georg. Spr.).

## ლ ე ქ ს ი კ ო ნ ი

„ქელმწიფის კარის გარიგებისათვის“ შედგენილ ლექსიკონში მოცემულია განსამარტავი სიტყვის ძეგლში ხმარების ყველა ფორმა. ამასთანავე, შევეცადეთ მოგვეყვანა სიტყვის საწყისი ფორმა.

ლექსიკონში ნაშრომების სახელწოდებისა და ავტორების გვარსახელებას შემდეგი შემოკლებანია მოცემული: ექვთიმე თაყაიშვილი—ე. თ. იგულისხმება ექვთიმე თაყაიშვილის ლექსიკონი, რომელიც დართული აქვს მის მიერ გამოქვეყნებულ „ქელმწიფის კარის გარიგებას“, აგრეთვე მის მიერ შედგენილი ამ ძეგლისათვის ქართულ-რუსული ლექსიკონი, რომელიც არ გამოქვეყნებულა (აწყობილია და ავტორის მიერ გაკეთებული აქვს კორექტურა, ინახება მის არქივში. ამის შესახებ იხ. ზემოთ, ჩვენს გამოკვლევაში).

„ქელმწიფის კარის გარიგებისათვის“ დართულ ლექსიკონს, გამოუქვეყნებელ ქართულ-რუსული ლექსიკონისაგან განსასხვავებლად ვუწოდებთ „დაბეჭდილს“.

ივანე ჭავჭავაძის, ქართველი ურის ისტორია, წ. V, 1953: ი. ჯ., ქართველის ისტორია.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით—ს. ო.

დ. ჩ.: დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონების გამოცემების წელია მოყვანილი ავტორის ინიციალით. თუ წელი არ არის აღნიშნული, მაშინ იგულისხმება 1887 წელს დაბეჭდილი ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

ქართული განმარტებითი ლექსიკონი—ქ. გ. ლ.

სერგებ.: ს. სერგებრიაკოვი, ძველი ქართულ-რუსული ლექსიკონი. Древногрузинско-русский словарь, 1962.

რუს. ქართ.: რუსულ-ქართული ლექსიკონი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, I, II და III ტომი. Даль: „Толковый словарь живого великорусского языка“, Даль В. И.

ქართ. ცხ.: ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ., ტ. II, 1959 წ., ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით.

ლექსიკონში ზოგიერთი ტერმინის შესახებ შედარებით ვრცლად არის საუბარი, თუ მისი შინაარსი არ არის დადგენილი, ან ის სადავოა.

ლექსიკონი შედგენილია ძეგლისათვის, ხოლო საძიებლები—ძეგლისა და ძეგლისადმი მიძღვნილი გამოკვლევებისათვის.

- ა ბ ქ ა რ ი — 40<sub>20</sub>, ტანსაცმელის აბჯრის, 40<sub>20</sub>. სამხედრო საქურველი, იარაღი (ქ.გ.ლ.)
- ა ზ ნ ა უ რ ი 37<sub>21</sub>, ა ზ ნ ა უ რ ნ ი 36<sub>12</sub>, 13. ე. თ.: აზნაური — азнаур, благородный, дворянин; ფეოდალთა კლასის წარმომადგენელი, თავაღზე დაბლა მდგომი (ქ. გ. ლ.).
- ა თ ა ბ ა გ ი 47<sub>6</sub>, 47<sub>16</sub>, 49<sub>17</sub>, 19, 20, (თურქ. atabec. ათაბე — „მამა“, ბეა — „ბატონი“), ათაბაგ-სა 43<sub>13</sub>, 47<sub>13</sub>, 48<sub>6</sub>, 49<sub>6</sub>, 15; ათაბაგი დიდი და საბატო 49<sub>18</sub> ე. თ.: ათაბაგი — „მამა-ბეგი“ (თათრულად), ტყონდილის შემდეგ პირველი ევზირი მეფისა, 1212 წლიდან დაწყებული, атабаг один из главных визирей. ათაბაგი — უფლისწულის აღმზრდელი იყო, სელჩუკიანთა სამეფოში. ასეთივე ფუნქცია ჰქონდა მას საქართველოშიც (დაწვრილებით იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965; იხ. აგრეთვე ზემო გამოკვლევაც).
- ა თ ა ბ ა გ ო ბ ა, ათაბაგობის 39<sub>15</sub>, იხ. ათაბაგი.
- ა კ მ ა ზ უ ლ ო ბ ა. მოქედელი და ხაში, აკმაზულობა 40<sub>22-23</sub>. ერთი აკმაზულობა აღუვსებად 40<sub>28</sub>. აკაზმული, მოკაზმული; მორთული, შემკულობა, მორთულობა.
- ა ლ ა მ ი (არაბ. 'ალამ) დროშა (ქ. გ. ლ.). სეფე აღმითა 40<sub>28</sub>. ე. თ.: ალმი, ალმა, (დაბეკ-დილში მარტო ალამი, ი. ს.) ალამი, პატარა დროშა, знамя; სეფე ალმა (დაბეკ-დილში: ალამი — ი. ს.). სამეფო ალამი — царское знамя.
- ა ლ ა რ დ ე ნ ი 45<sub>23</sub>. ე. თ.: ალარდენი — ბროწეულის ქერქი (დ. ჩუბინაშვილი); ს. თ.: ალარდენი, ბროწეულის გერკი (კარაბ). გერკი, ხმელი ხილი. ალარდენი — ბროწეულის გამხმარი ქერქი — ტრტიბი (ქ. გ. ლ.); ზაზა ფანასკერტელი, სამკურნალო წიგნი (კარაბადინი), მიხეილ სააკაშვილის რედაქციით, სახელგამი, თბილისი, 1950, გვ. 418: „ალარდენი — რომელ არს ბროწეულის გული“. „წიგნი საკიმოა“. ლადო კორტეტივილი, მედიცინა ძველ საქართველოში, XIII საუკუნე, სახელმწიფო გამომცემლობა, ტფილისი, 1936, სამედიცინო სექტორი, გვ. 300: „ალარდენი — ბროწეულის კანი, Cortex granati, ბროწეულის ქერქის ფხვნილი (წამალი) pulvis cortex granati“.
- ა ლ ყ ა 38<sub>18</sub> მამხალის ასანთები ალყა ქონითა ანუ სელითა იქნების 38<sub>18</sub>. სამამხალესა ალყა-სა 38<sub>21</sub>. ე. თ.: ალყა — პატრუქი, плошка, ალყა — სამამხალე ძაფი, პატრუქი, „მამხალის ასანთები ალყა ქონითა ანუ სელითა“; факельная нить, факельный фитиль; ქ. გ. ლ.: ალყა... (არაბ. პალკათ) 1. წრე, რკალი... გარემოცვა, 2. აბრეშუმის ნაწლავის ან ლითონის სიმი (ძალი). უმთავრესად საკრავისათვის. ნ. ზ.: ალყა — აბრეშუმის ძალი, ანუ მეტალით სიმი საკრავისათვის, გარშემო დადგომილი ლაშქარი (ვეფხისტყა. 967, 971 და 1217). ამ შემთხვევაში ალყა პატრუქს უნდა ნიშნავდეს.
- ა მ ი ლ ა ხ ო რ ი არაბ. ამირ ახურ „საქინიბოს უფროსი“ (ქ. გ. ლ.). 33<sub>20</sub>, 34<sub>13</sub>, 40<sub>3</sub>, 7, 13, 17, 46<sub>24</sub>, 47, 50<sub>6</sub>, ამილახორსა, 33<sub>10</sub>, 40<sub>11</sub>, 49<sub>8</sub>, 50<sub>1</sub> ამილახორისა 34<sub>1</sub>, ამილახორის ველი-სანი 40<sub>6</sub>. ამილახორიცა 44<sub>23</sub>, ე. თ.: ამილახორი — შტალმეისტერი. ამირსპასალარის თანაშემწე. Амилатор — обер-шталмейстер, шталмейстер; ამილახორი — ამირსპასალარის მოადგილე, ცხენოსანი ჯარის უფროსი (ივ. ჯავახიშვილის, ქართულ სამართლის ისტორია, წ. 11, ნ. 1, გვ. 151—153; იხ. აგრეთვე ზემოთ გამოკვლევა).
- ა მ ი რ ა, ქალაქის ამირანი 39<sub>11</sub>, ე. თ.: ამირა, ქალაქის ამირა — амир города. ამირა (არაბ. ამირ „ბრძანებელი“ — „მეთაური“).

ამირა სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით უფროსს ნიშნავს; დ. ჩე-  
ლინაშვილი მიუთითებს ამ სიტყვის არაბულ წარმოშობაზე და განმარტავს მას, როგორც  
მთავარს, უხუცესს (ქართულ-რუსული ლექსიკონი). ქართული განმარტებითი ლექსიკონის  
ძიხედვით ამირა არის მბრძანებელი, უფროსი, ემირი. აღმოსავლეთის ჰეყენებში ამირა იყო  
სარდალი, ჰეყენის გამგებელი.

საქართველოში არაბების ბატონობის პერიოდში თბილისი საამირო იყო, ე. ი.  
თბილისს არაბი მოხელე — ამირა განაგებდა. ამასთანავე, სანამ თბილისს დევით აღმაშენე-  
ბელი აიღებდა, მანამდე, საქართველოში ამირას თანამდებობა იყო; აყად. ივ. ჯავახიშვი-  
ლის მოსაზრებით, როცა დავითის დროს თბილისის სანახები თბილისის ამირას ქართვე-  
ლებმა წაართვეს, მაშინ გაჩნდა „ქართლის ამირას“ თანამდებობა, ხოლო როცა ქართ-  
ველებმა თბილისიც აიღეს, მაშინ შეიქმნა თანამდებობა შემდეგი სახელწოდებით: „ამირთა-  
ამირა ქართლისა და თბილისისა“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია,  
წ. 11, ნ. 1, 1928, გვ. 215).

ამირთამირა ქალაქის გამგებელია XII — XVI საუკუნეების საქართველოში; ამავე  
ხანებში ტერმინი „ამირა“ არის ხმარებაში და ისიც ქალაქის გამგებელს ნიშნავს.

გასარკვევია საკითხი ამ ორი ტერმინის ურთიერთობის შესახებ.

თუ ამირა და ამირთამირა ორი თანამდებობაა, მაშინ მათ შორის განსხვავება  
უფროს-უმცროსობაში იქნებოდა, ხოლო ფუნქციები ორთავეს ძირითადად ერთი და იგი-  
ვე უნდა ჰქონოდათ: ქალაქის აღმინისტრაციული მეთვალყურეობა, ქალაქის საგაქრო და  
სამეურნეო საქმეების ხელმძღვანელობა, ვაჭართა და ხელოსანთა ორგანიზაციების საქმი-  
ანობის წარმართვა, წესიერების დაცვა, ქალაქის კეთილდღეობისათვის ზრუნვა, სამოსამარ-  
თლო საქმიანობა და სხვა.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“-ში მოხსენებულია „ქალაქის ამირანი“ (§ 17); პა-  
რაგრაფის ის ნაწილი, რომელშიაც „ქალაქის ამირანი“ მოხსენებული მეჭურჭლეთ-  
უხუცესის სახელს ეხება: ჭრ ნათქვამია, რომ მეჭურჭლეთუხუცესი დიდი ვეზირია,  
სანამ ათაბაგობა შემოვიდოდა მეოთხე ვაზირი იყო, შემდეგ ჩამოთვლილია მეჭურჭლეთ-  
უხუცესის განსაგებელი. „ქველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაქრო — რაც შეფისა[ქ], სადაც  
წავა ანუ მოვა და რაც... ლარი და ქურჭელი, ოქროსა და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშა-  
ნური უსადენი, — ყოველი [რაც] საჭურჭლესა ძესა და დგას, საჭურჭლის ნაცვალი,  
მუქიფი, მუშრები, ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვთ დარბაზს მყოფნი  
მეჭურჭლენი მისისა ჯელისა არიან“ (§ 17).

პირველყოფლია, ჩვენს ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ „ამირანი“ მე-  
ჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა. ამასთანავე „ამირანი“ იმ რიგშია დასახელებული,  
რომ დიდ მოხელეებად არ იგულისხმებიან. ისინი მოხსენებულია მუქიფისა და მუშრების  
შემდეგ, რომლებიც არ იყვნენ დიდი მოხელეები. „ამირანის“ შემდეგ მოხსენებულია ქა-  
ლაქის მეჭურჭლენი.

გასარკვევია საკითხი იმის შესახებ, თუ რომელი „ამირები“ იგულისხმებიან ამ შე-  
ნობებში. აყად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, აქ „საზოგადოდ ყველა „ქალაქის ამირანი“  
იგულისხმებიან (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 1, 1928, გვ.  
179). მეკლევარ დ. მუსხელიშვილის აზრით, აქ შეიძლება იგულისხმებოდეს საერთოდ  
ქალაქების ამირები და კერძოდ თბილისის ამირებიც, თბილისის რამოდენიმე ამირა (დ. მუს-  
ხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, კრებული — საქართველო რუს-  
თაუელის ხანაში, 1966, გვ. 202).

საქმე იმაშია, რომ ძველიდან მოყვანილი ტექსტის მიხედვით მეჭურჭლეთუხუცესს  
ექვემდებარებოდა „ქველნი ქალაქნი“. „ქველნი ქალაქნი“ უნდა გაეგოთ სამეფო ქა-  
ლაქებად (თბილისი, ქუთაისი და სხვ.), რომლებიც მეფეს ეყოფნოდნენ როგორც საჭარო,  
ივ. კერძო სამართლის საწყისებზე, რადგანაც ერთის მხრივ საუბარია იმაზე, რომ მეჭურჭ-  
ლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა „ქველნი ქალაქნი“, ხოლო კვემით მოხსენებულია ამ ვე-  
ზირისადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებში „ქალაქის ამირანი“, ამიტომ საყარაუდებელი ის  
არის, რომ ძველის ავტორს სწორედ ამ „ქველნი ქალაქების“ ამირები ყავს მხედველობაში.

გარდა ამისა, წყაროებში ჩვენ ვხვდებით ერთსა და იმავე ქალაქის მიმართ ერთ ამირას:  
„ბილანის ამირა აბულასანი, რუსთავის ამირა, ატენის ამირა, კარის ამირა და სხვ.

აქედან ის დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ, რომ ერთსა და იმავე ქალაქში ერთი ამირა იყო.

ამასვე გვაფიქრებინებს ამირასა და ამირთამირას შემცვლელი მოურავიც, რომელიც ქალაქში მხოლოდ ერთი იყო. ამ შემთხვევაში საეჭვოა მხოლოდ ის, რომ ნაცვალის თბილისში ორი იყო, მაგრამ ნაცვალის არ შეესაბამებოდა ამირთამირას, ან ამირას, და ამდენად თბილისში ორი ნაცვალის არსებობა, რამდენიმე ამირას დასასაბუთებლად არ გამოდგება.

დ. მუსხელიშვილი ავითარებს მოსაზრებას, რომ თვით ტერმინი ამირთამირა „სახეებით ცხადად გვიჩვენებს, რომ იგი ნიშნავს „ამირების უფროსს“ ან, უკეთ „უხუცესს“. ამგვარი ორნაწილადი სამოხელეო ტერმინები ძველ საქართველოს სინამდვილეში ბევრია: ამირეჯიბი — ეკიბთა უხუცესი, ამირსაასალარი — სპასალართა უხუცესი და სხვ. მეორე მხრივ, „ამირთამირა“ მსგავსია ისეთი ტერმინებისა, როგორცაა: ერისთავთ-ერისთავი ან მეფეთ-მეფე. პირველი წარმოშობილია სოციალურ ნიადაგზე და გულისხმობს, სხვათა შორის, იმას, რომ ამ წოდების მატარებელი პირი არის უფროსი, მეთაური მის საგამგეოში მყოფი ცალკეული თემის ერისთავებისა. აი. ჭავჭავაძის სიტყვით, თვით „საქართველოს მეფის სახელწოდება „მეფეთ-მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, კახთა და ჩანთა“ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და რეალური მნიშვნელობა ჰქონდა“ (დასას. ნაშრომი, გვ. 205).

რასაკვირველია, ორნაწილადი სამოხელეო სახელი მიუთითებს იერარქიაზე. უფროს-უმცროსობაზე, მაგრამ ყოველთვის ეს ასე არ არის, და ჩვენი აზრით, მეკვლევარს ამ შემთხვევაში სწორედ ისეთი მაგალითები მოუყავს, რომლებიც მისი დებულების წინააღმდეგ არის მიმართული. მართალია ივ. ჭავჭავაძის რიცხვითი სახელი „ამირთამირა“ სინამდვილეს ასახავს; მაგრამ სინამდვილეს იმ მხრივ ასახავს, რომ „მეფეთ-მეფე“ შინამდვილეს სისუსტე. ფეოდალური დაქსაქსულობის ერთგვარი გადაულახველობა (დაწერილობით ამის შესახებ იხ. ჩვენი „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, 1952, გვ. 394—407, გვ. 424—433). მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს რომ „მეფეთ-მეფე“ რეალურად არსებული ინსტიტუტია: გაერთიანების პერიოდში, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III, თამარის და სხვა მეფეების პერიოდში საქართველოში მხოლოდ მეფეთ-მეფე იყო. ე. ი. „მეფეთ-მეფე“ მეფეების უფროსი არ იყო, რადგანაც ამ პერიოდში საქართველოში სხვა „მეფე“, გარდა „მეფეთ-მეფისა“, არ იყო.

ასე ითქმის „ერისთავთერისთავის“ შესახებაც. ერისთავთერისთავი მსხვილი ფეოდალი და დიდი მოხელე იყო, მსხვილი საფეოდალოს გამგებელი, მაგრამ ამ სახელის არსი იმაში არ მდგომარეობდა, რომ ის ერისთავების უფროსი იყო; ამათ ის გარემოება იმტკიცებს, რომ ისეთი ერისთავებიც იყვნენ, რომლებიც ერისთავთერისთავებს არ ემორჩილებოდნენ, არ შედიოდნენ ამათუ ამ საერისთავო-საერისთავოში.

გარდა ამისა, ჩვენ ვიცით რიგი სახელოებისა, რომლის სახელში წარმოდგენილია „უხუცესი“, „უფროსი“, მაგრამ მიუხედავად ამისა, არ ჩანან ქვემდებარე მოხელეები. მაგალითად, ამირჩქარი, თავის შინაარსით „ჩქარებს“ (მალეშარბოლის მნიშვნელობით) უფროსია, მაგრამ ამირჩქარი თვითონ უნდა ყოფილიყო („ქელმწიფის კარის ვარიგებით“) აღმასრულებელი ფუნქციების მქონე ისე, რომ ამ შემთხვევაში მისივე სახელწოდების მოხელეებს არ უფროსობდა. ასევე ითქმის ჩუხჩარხზე ანუ ამირჩუხჩარხზე, — ჩუხჩარხი არ არის ჩუხჩების უფროსი, რამდენადაც ჩუხჩი წყაროებში არ ჩანს.

შეიძლება ამგვარად გავიზაროთ ამირთამირობაც.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ დ. მუსხელიშვილის მოსაზრება, თითქოს ქალაქის არც ერთ მოურავს „არ ჰქონია სასამართლო ფუნქცია“, გარდა გორისა (იქვე, გვ. 210), დაუსაბუთებელია; როგორც წესი, მოურავის ერთ-ერთ ფუნქციას სასამართლო ფუნქცია შეადგენდა, ქალაქში იყო ის. თუ სოფელში (იხ. ჩვენი „საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის“, 1952, გვ. 394—407, 424—433).

სხვათაგან დ. მუსხელიშვილის ეს ნაშრომი ფრიად საყურადღებოა. მრავალი საკითხი აქვს მას ახლებურად დაყენებულ და ვადაწყვეტილი. მაგალითად, საყურად-

ლებოა მისი მოსაზრება თბილისის ამირთამირობის შესახებ, ამირასა და ამირთამირობის სახელობის მიღების შესახებ აბულასანის მიერ და მისი მექურკლეთუხუცესობა, ქუთაისის ამირობისა და ამირთამირობის შესახებ და სხვა.

პაველ ინგოროყვამ წამოაყენა დებულება, რომ ამირთამირობა მექურკლეთუხუცესის ნაცვალს ჰქონდა (პაველ ინგოროყვა, თხზ. ტ. 1, 1963, გვ. 99). დ. მუსხელიშვილი იზიარებს ამ მოსაზრებას და თავისებურად ასაბუთებს მას.

თუ მექურკლეთუხუცესის ნაცვალი იყო ამირთ-ამირა, მაშინ გასაგები ხდება ის გარემოება, რომ „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ არ არის დასახელებული ამირთ-ამირა. მრავალი საკითხი ამირობისა და ამირთა ამირობასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ შესასწავლია. ჯერ-ჯერობით დასკვნის სახით შეიძლება ვთქვათ შემდეგი: ამირთ-ამირა თბილისისა და ზოგიერთ სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქების მმართველს ეწოდებოდა.

ქალაქის მმართველს ჩვეულებრივად ამირა ეწოდებოდა. ამირთამირებსა და ამირებს შორის სამოხელეო იერარქიული დამოკიდებულება არ მტკიცდება.

ამირეჯიბი, ქ. გ. ლ.: არაბ. ამირ 35ჯიბ. 34<sub>2</sub>, 35<sub>12</sub>, 18, 44<sub>1</sub>, 2, 47<sub>12</sub>, 18, 48<sub>12</sub>, 4, 8, 10, 21, 50<sub>3</sub>, ამირეჯიბისა 34<sub>3</sub>, ამირეჯიბის 35<sub>12</sub>, ამირეჯიბის 35<sub>13</sub>, ამირეჯიბისა 47<sub>1</sub>, 48<sub>11</sub>; ე. თ.: ამირ-ეჯიბი — ეჯიბების უფროსი, თავი, амир еджипи, глава прикратников. ქ. გ. ლ.: „ამირეჯიბი... არაბ... მანდატურთუხუცესის თანაშემწე. (ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 161 — 165; იხ. ზემოთ გამოკვლევა).

ამირთამირა — რომელიმე კუთხის ან ქალაქის მმართველი, გამგებელი (ქ. გ. ლ.) იხ. ამირა.

ამირსპასალარი 34<sub>1</sub>, 39<sub>21</sub>, 40<sub>11</sub>, 47<sub>18</sub>, 49<sub>118</sub>, ამირსპალარსა 36<sub>8</sub>, 43<sub>13</sub>, 74, 48<sub>6</sub>, 49<sub>28</sub>, 21, ამირსპასალარის ჯელთ 40<sub>1</sub>, 3, ვეზირი არის ამირსპალარისა 40<sub>3</sub>; ქ. გ. ლ.: ამირსპასალარი... არაბ. სპარ. ამირ სპასალარ ერთ-ერთი დიდ ვეზირთაგანი ძველ საქართველოში: მხედართმთავარი და სალაშქრო საქმეთა გამგე, მთავარსარდალი. ამირსპასალ[არ]ის 40<sub>1</sub>, 45<sub>17</sub> ამირსპალარად 46<sub>14</sub> პატივი მისი (ამირსპალარისა) 49<sub>23</sub>, 24. ე. თ.: ამირსპასალარი — მხედართ მთავარი, თავადი ლაშქარში, амирспасалар-генералисимус, главномкомандующий. (ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 141 — 157; იხ. ზემოთ გამოკვლევა).

ამირჩქარი 40<sub>14</sub>, 47, ე. თ.: ამირ-ჩქარი — შიკრიკთა უხუცესი, начальник скороходов, скороход, ამირჩქარი — მალემსრობითა უფროსი.

ამირჩქარი „ქელმწიფის კარის გარიგებით“ იმ წ-შია მოხსენებული, რომელიც ამირსპასალარისა და მისდამი დაქვემდებარებულ მოხელეებს ეხება (§ 18); ამის საფუძველზე ივ. ჭავჭავაძის მიერ ასკვნია, რომ ამირჩქარი სამხედრო ფუნქციების მქონე მოხელე უნდა იყოს (ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 154 — 155).

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მე-18 წ-ის მიხედვით „აჩუხჩი და ამირჩქარი და მერემეთუხუცესნი“ მეფის წინ დგანან და „სიარულადაც წინ იარებიან“. როგორც ჩანს, ამირჩქარი აჩუხჩთან (იხ.) და სხვ. მოხელეებთან ერთად მეფის დაცვაში ლებულობდა მონაწილეობას. ამასთანავე, ამირჩქარი, აჩუხჩი და მერემეთუხუცესნი — მუდგრეთუხუცესთან ერთად (თუ მისი ხელმძღვანელობით) ასრულებდნენ თავიანთ მოვალეობას.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამირჩქარი საპატიო სახელოდაც მოჩანს, რამდენადაც ის დიდ მოხელეებთან იხსენიება: მოძღვართ-მოძღვარი, კათალიკოსი, მწიგნობართუხუცეს-კუონდიღელი, ათაბაგი, ამირსპასალარი „დგანან თავის ადგილას“: აგრეთვე მექურკლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და აზილახორი; აგრეთვე მუდგრეთუხუცესი, ამირჩქარი (§ 32). გარდა იმისა, რომ ამირჩქარი მუდგრეთუხუცესთან ერთად დგას, ამასთანავე, ამირჩქარობას მუდგრეთუხუცესობის სახელოსთან ფუნქციების მიხედვით უნდა ჰქონდეს საერთო.

ამირჩქარს მეფის დაცვის ფუნქციის გარდა შიკრიკების უფროსობა ჰქონდა. მას ევალებოდა შიკრიკების ხელმძღვანელობა, მათი გაგზავნა, მიღება და სხვ.

ამოგუბვილი 39<sub>5</sub>-გ ამ შემთხვევაში ამოზნექილი, ამოწეული.  
ამირჩუხჩი იხ. ჩუხჩარხი, 40<sub>14</sub>, 41<sub>5</sub>-გ.



- ბ გ ა რ ი შ ი ნ. სანგარიშო, ანგარიშს აიღებს 35<sub>1</sub>, ანგარიშს იქმენ 40<sub>9</sub>, ანგარიში 41<sub>21</sub>. ანგარიში ამ შემთხვევაში აღრიცხვის ნიშნავს.
- ბ რ ა ვ ი [ქი] 48<sub>26</sub>, სქ. ე. თ.: არავი[ქი] — მღვდელმთავრის შესამოსი (საბა). არავი — ჩრდილო-აღმოსავლეთის ქარი. იხ. ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობა — ჯელმწიფის კარის ვარიგებისა გვ. XXV—XXVI; ჯელმწიფის კარის ვარიგებაში, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს „არავის“, ე. ი. აკლია „ს“, ამიტომ საკითხი „არავის“ და „არავიქი“-სა მოხსნილია.
- ბ რ გ ა ნ ი, არგანს 45<sub>18-18</sub>, 46<sub>17</sub>, 47<sub>11</sub>, 12, 13, 50<sub>6</sub>, 8, 18 უბოძა არგანი ოქროსა ჯელთა მისთა (მანდატურთუხუცისისა) 46<sub>17-18</sub>, არგან[ს] გამოუღებს 47<sub>12</sub>. ე. თ.: არგანი — საბჭენელი ჯოხი, посох, палка; ქ. გ. ლ.: „არგანი... გრძელი ჯოხი, საბჭენად, დასაყრდენად სახმარი“. ამ შემთხვევაში არგანი სამოხელეო ნიშანია. მანდატურთუხუცისი — ხელარგნოსანთა უფროსი იყო; უფრო გვიან ხელარგნოსანს ხელჯოხიანი ეწოდებოდა.
- ბ ტ ლ ა ს ი, ატლასის ჩილანი 47<sub>25</sub>, ატლასი აბრეშუმის ქსოვილი; ატლასის ჩილანი — ატლასის გადასახურავი.
- ბ ღ ე ს ე ბ ა, ღღესებისა საკითხავი 33<sub>24</sub>, ღღესებასა 34<sub>1</sub> ღღესებისა ორშაბათსა 46<sub>4</sub>. ე. თ.: ღღესება — აღდგომა, пасха, ქრისტიანული რელიგიის დღესასწაული.
- ბ ღ უ ე ს ე ბ ა დ, ზარდახნის მწიგნობრისა [ა] — ერთი აკმაზულობა ღღესებად 40<sub>29</sub>. ამ შემთხვევაში „აღუესებად“ უნდა ნიშნავდეს — „არასრულს“ (ნაკულს). ჩვენი აზრით, ზარდახნის მწიგნობარს ზარდახნის აწერისათვის ყოველწლიურად ერგებოდა ერთი არასრული აკაზმულობა. ე. თაყაიშვილის ეარაუდით ზარდახნის მწიგნობარს აკაზმულობა ერგებოდა წელიწადში ორჯერ: წლის დასაწყისსა და აღდგომას. „აღუესებად“ ე. თაყაიშვილს გაგებული აქვს, როგორც „აღდგომას“.
- ბ რ უ ხ ჩ ი 41, სქ. 5, 10, შდრ. იხ. ჩუხჩარხი.

## ბ

- ბ ბ რ გ ი ს უ ხ უ ც ე ს ი 37<sub>27</sub>. ე. თ.: ბარგის უხუცესი — ბარგის გამგე, начальник вьюков, глава вьюков. მოხელე, რომელიც მეფის მოგზაურობის დროს ბარგის გადატანას ხელმძღვანელობდა.
- ბ ე კ ე დ ი 36<sub>25</sub>, ბეკედი უბოძოს... თვალედი 36<sub>26</sub>, დიდი ბეკედი სასიგლე 37<sub>1</sub>, საგანახსნითე ბეკედი 37<sub>1</sub>, მისი (ბეკედის) თასი 37<sub>2</sub>, ბეკედი მეჭურჭლეთუხუცესისა 41<sub>28</sub>. ე. თ.: ბეკედი — печать, ბეკედი თვალედი—თვლიანი ბეკედი, перстень с драгоценным камнем. ბეკედი საგანახსნითე — სასიგლე ბეკედის თასზედ დასადებო ბეკედი — печать разрешительная, ბეკედი სასიგლე — სიგელზედ დასაიღებელი ბეკედი ტყეისა, печать для сигелей, актов. ამ შემთხვევაში საუბარია სამოხელეო ბეკედზე, რომელიც დაისმება სიგელებზე, საბუთებზე.
- ბ ბ ძ ა ლ ი, ბობაღი შეშა 38<sub>29</sub>. ე. თ.: ბობაღი შეშა—ორკაპი ჯოხი, спица для светильника.
- ბ ბ ძ ე ბ ა — წყალობა, ჩუქება, უბოძებს 32<sub>16</sub>, 42<sub>18</sub>, სიგელი ვისცა უბოძონ 36<sub>8</sub>, ბეკედი უბოძოს 36<sub>28</sub>, უბოძა 46<sub>14</sub>, 17, 24.
- ბ რ ძ ა ნ ე ბ ა — განჯარგულება, უბრძანებს 32<sub>18</sub>, მისცემს ბრძანებასა 33<sub>29</sub>, ბ[რ]ძანოს 38<sub>2</sub>. ბრძანოსო 44<sub>7</sub>, უბრძანებს 42<sub>17</sub>, პატრონისა ბრძანება 43<sub>7-8</sub>, პატრონმან ბ[რ]ძანა 43<sub>24</sub>, მიბ[რ]ძანეს 43<sub>24</sub>, ბ[რ]ძანა 43<sub>24-25</sub>, 46<sub>10</sub>, უბ[რ]ძანებს 47<sub>19</sub>, ბ(რ)ძანეთ 49<sub>13</sub>, უბ[რ]ძანებენ 50<sub>16</sub>, 19.

## ბ

- ბ გ მ ა რ თ ე ა — გასწორება. გამართავს 35<sub>2</sub>. სერებრ.: იხ. მართ, აღმართება. მიმართ, მიმართება, მომართ, მომართება, უყუმართ, უყუმომართ. შინაგამომართ, წარმართ; მართალი праведным, прямой... იყოს გულარქნილი იგი მართლად (ლ. 3,5); იხ. განმართლება, მართლ, მართლიად, მართლუქენ, სამართალ, სიმართლე. მართლ, правильно, მართლიად истинно, правильно, აღმართება воздвигать, выпрямляться, вставить, მიმართება... направляться, მომართება... прибирать, приводить в порядок, წარმართება... выравнивать, направлять. ს. ო.: გამართვა, მრუდის გას-

წორება, გინა მფრინველთა გაწურთა, გინა მოშლილის ჩანგის გაწყობა. გამართული — გასწორებული, ს. ჩ.: გამართვა... მრუდის გასწორება, ან გარიგება... поправить, исправлять, (გავიმართები, ხელს ვავიმართავ), შოვნა საქიროსა საფასობა—ссужаться; დ. ჩ., 1840: გამართება (გავემართები)... отправляться, გამართვა (გავემართავ)... поправлять, исправлять. დ. ჩ. 1867: გამართვა-გასწორება, მომართვა... выправка. ქ. გ. ლ.: გამართვა 1. გასწორება, გაშლა... 2. წესრიგში მოყვანა, გაწყობა, მიწესრიგება, გაშლა... მოწყობა, გაკეთება... 3. მოწყობა, ჩატარება. 4. გაბმა, გაჩაღება...

თვალის გამართვა, ხელის გამართვა... ქართ. ცხ., 1, 325: იხილა... მეფემან დავით, რამეთუ კული ძალისა არა განემართების, არცა კირჩხიბი მართლად ვალს, მეორესა წელსა კულად შეიპყრა, (ლიპარიტი ი. ს.), ორ წელ პყრობილყო, და საბერძნეთს გაგზავნა. და მუნ განქუა ცხოვრებასა.

გამოსაჩვენებელი, გამოსაჩვენებელსა დააწერინებს 357-გ. ე. თ.: გამოსაჩვენებელი — ღია ქალაქი განჯარგულებისა, открытый, лист; გამოსაჩვენებელი ტექსტის შინაარსის მიხედვით უნდა ნიშნავდეს მუშების გამოყვანის განჯარგულებას, განწყესებას.

გამცემარი 4220, ამ შემთხვევაში უნდა ნიშნავდეს საჩუქრის გამცემს.

განადამცა 334, 358, 368, 431, რასაკვირველია, ე. თ.: განადამცა — დილაღ, конецно; ს. თ.: განადამცა — ჰე, ეგრეცა, დამოწმება. "განა, — ეს არს კაცსა ვიმოწმებდეთ თხრობათა შინა, ვეტყვი: განა ესრეთ თქმულა? განა ესრეთ, გესმა? განა ესრეთ იხილუ?".

განკითხვა, მოჩივართა განკითხვას 3413. ქ. გ. ლ.: განკითხვა... 1. გარჩევა, განხილვა, განსჯა, გასამართლება, პასუხის მოთხოვნა... 2. შებრალება, შეწყალება... სერებრი: განკითხვა... судить, допрашивать (ლ. 6, 37, 23, 14, 6, 37, ი. 8, 26); ს. თ.: განკითხვა, ძვრის-მეტყუელება, ყოვლისავეთს ითქმის, ხოლო განკითხვა ცხადთა ოდენ ზედა საქმეთა, რომელი არა ძალედვას პირის-პირ თქმა მოყურისა. აიგივე ძვრის მეტყუელება არს. ხოლო განკითხვა ოდენ-ნაქმარსა ვისასმე განვიკითხვოდეთ: ესე ეპყარი ვეცხლისმოყურაჲ არს და ესე კაცი ამა ცოდვისა მოქმედი და ესევითარნი", ნ. ჩ.: განკითხვა... გასამართლება, სამართლისა, გინა სასჯელის გაჩენა ანუ მიცემა (ფსალ. 9, 8, 38; საქმ. 12, 19 და 25, 20), გაკითხვა, გასინჯვა, გარჩევა (ფსალ. 7, 9 და 10, 5), დამრახვა, გაილვა (მატ. 7, 1; რომაელ. 14, 3), სამართალი, განბჭობა (ფსალ. 35, 6). დ. ჩ.: განკრძალვა. იხ. გაკითხვა: სამართალი, განბჭობა, გასამართლება.

განმგეთა უფროსი, განმგეთა უხუცესი 349-10 იხ. განმგეთუხუცესი 4716, 21, 22, 487-გ, ამ შემთხვევაში სამეურნეო შინაარსის ფუნქციების მქონე მოხელედ ჩანს.

განმგეთუხუცესი 3616, განმგეთა უხუცესი 7, იხ. განმგე. განმ[გეთუხუცესი 4811, განმგეთუხუცეს[ს]ა, 5010, იხ. საგანგოს უხუცესი, ე. თ.: გამგეთ-უხუცესი — глава распорядителей, церемониймейстер.

განმგულება, განმგულებით 396. ამ ფორმაში ეს სიტყვა ვერსად ვერ ვნახეთ, ტექსტის შინაარსის მიხედვით უნდა ნიშნავდეს: ისე, იმგვარად, იმ მიზანდასახულობით.

განხილება, განახინა 460, 14 გა[ნ]ახინა 4617, განახინი, განაწესი.

გაპარსვა, გაპარსვადაც 353, გაპარსავს 356. ამ შემთხვევაში სასჯელის ერთ-ერთ სახეს უნდა ნიშნავდეს.

გარდმოკმაზვა იხ. მოკმაზული, მეფეს გარდამოკმაზავს წინა 3810, ამ შემთხვევაში ნიშნავს დასუფთავებას, მორთავს, მოკმაზავს.

გარიგება (სათურა) 321, განწყესება, დაწყესება. ე. თ.: გარიგება-განწყესება, წესრიგი, распорядок.

გარენა იხ. განჩინება, სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს 457.

გაცემა, ქვეყანა არ გაიციემის 4922, ბოძება.

გაცხადება 331. ე. თ.: განცხადება—ნათლის-ლება. Богоявление. Крещение. ქრისტიანული დღესასწაული.

გზანივი, მარწუხი, ვაზი. გზანივთა შექმნილი თავნი 394 — მარწუხივით შექმნილი თავნი. დ. ჩ.: აზი... მარწუხი, клеиш. ძეგლში მოცემულია „გზანივითა“, დასაწყისი ამ სიტყვისა... „გზანივი“ უნდა იყოს.

გორგობა, ვიორგობას 12<sub>8</sub>, ქრისტიანული დღესასწაულა.  
 გინება — აუგის თქმა, უშვერი სიტყვებით მიმართვა. აგინებენ 42<sub>2</sub>.  
 გლეხი 37<sub>20</sub>, გლეხია 36<sub>14</sub>, მიწის მუშა.  
 გოდორი, საანგარიშოს გოდორსა 40<sub>19</sub>, საანგარიშოთა გოდორთა 41<sub>21</sub>. ს. ო.: გოდორი —  
 წყების კურბელი.  
 გვრგვნი 45<sub>4</sub>. ამ შემთხვევაში მეფის თავსაბურავი. მეფის თავსაბურავი იყო „ძვირდა-  
 სი ლითონისაგან გაკეთებული, პატროსანი (ძვირფასი) თვლებით შემკული“ (ქ. გ. ლ.).

დ

დაბარჩამი, დაბარჩამნი: თეთრი, შავი 40<sub>25</sub>. ე. თ.: დაბარჩამა (დაბეჭდილში: დაბარ-  
 ჩამი. — ი. ს.) — ტული (?), (აქვე: „პატარა ტული, ნაჯახი (?),“ შიგამ წაშლილია. —  
 ი. ს.), селюра. დაბარჩამი დროშის ტარს უნდა ნიშნავდეს.  
 დაბეჭდვა, დაბეჭდულა 37<sub>2</sub>, დაბეჭდული 37<sub>2</sub>, დაბეჭდვენ 37<sub>7</sub>, დაბეჭდავენ 37<sub>9</sub>. ამ შემთ-  
 ხვევაში სიჯელებე, რაივე საბუთზე სახელმწიფო ბეჭდის დასმა.  
 დადიანი 46<sub>22</sub>. სამეგრელოს მთავარი.  
 დათხოვნი 35<sub>15</sub>. არცა დაეთხოვნიან 46<sub>4</sub>. ამ შემთხვევაში წასვლაზე ნებართვის აღება.  
 დალოცვა იხ. დამლოცველი, კურთხევა. მეფენი დალოცვიან 44<sub>20</sub>. მეფენი დალოცვი-  
 ლან 45<sub>3-4</sub>, ვახტანგ დალოცეს და შემრე კონსტანტინე 45<sub>1</sub>. ე. თ.: დალოცვა —  
 (დაბეჭდილში: კურთხევა მეფისა. ი. ს.), благославить, короновать.  
 დამლოცველი, დამლოცველიცა 44<sub>20</sub>. ამ შემთხვევაში მაკურთხებელი.  
 დამტკიცება. ბრქიძანი დამტკიცებად ჰყონდილად. ამ შემთხვევაში — დადასტურება,  
 ყველასათვის საეალღებულოდ აღიარება.  
 დარაჯა, კარის დარაჯა 38<sub>8</sub>, дверная стража. ე. თ.: დარაჯა — страж, караул, კარის  
 მცველი.  
 დარბაზი, ამ შემთხვევაში მეფის სასახლე 43<sub>12</sub>, დარბაზს მყოფნი ბეჭურქლენი 39<sub>20</sub>, აქათ  
 დარბაზსაც სდგმიდენ 43<sub>10-11</sub>, მწდენ... დარბაზით ათქს... 43<sub>12</sub>, დარბაზს აწვიონ 43<sub>15</sub>.  
 შინაური დარბაზის ერი. იხ. დარბაისელი 43<sub>16</sub>, დარბაზს მოვიდნენ 43<sub>16-18</sub>, დარბაზს  
 43<sub>16</sub>, დარბაზს მივლენ 45<sub>31</sub>, დარბაზის წესი 46<sub>7</sub>. ე. თ.: დარბაზი — მეფის სასახლე  
 дворец, двор, чертог.  
 დარბაზობა დიდის წესითა, უმცროსითა, 33<sub>11</sub>, დარბაზობა — მიღება. დარბაზობასა  
 ზედა—33<sub>13</sub>, 42<sub>24</sub>, ვისცა უდარბაზებს 40<sub>7</sub>, უდარბაზებენ 40<sub>9</sub>, დიდსა დარბაზობასა ზედა  
 42<sub>24</sub>, არცა ვინ უდარბაზებს 46<sub>1</sub>. ე. თ.: დარბაზობა—მიღება ვისიმე მეფის მიერ, და-  
 ბეჭდილში: აუდენცია, высочайший, прием ауденция, визит.  
 დარბაისელი იხ. დარბაზის ერი. საბატოთა დარბაისელთა 43<sub>8</sub>. ე. თ.: დარბაისელი—  
 მეფის კარის კაცი, паредворец.  
 დაპრქმა, ქუდსა დაარქვაშ 32<sub>6-7</sub> დახურვა (ქუდის), დახურავს. ე. თ.: დაპრქმა, надевать.  
 დასი, საკელსიონი დასნი 34<sub>12</sub>. ს. ო.: დასი — გუნდივით, დ. ჩ. დასი — გუნდი,  
 კრებული.  
 დახიზენა, დახიზენიან 42<sub>21</sub>, ამ შემთხვევაში გარიდება, დამალვა.  
 დედოფალი, დედოფალიცა 42<sub>17-18</sub>. ამ შემთხვევაში მეფის მეუღლე.  
 დიასახლისი მუკამბეგი 36<sub>17-18</sub>. აქ კამეჩის მწველავი უნდა იყოს. ს. ო.: დიასახლისი, — მო-  
 სახლე, მოსახლე—მსახლობელი. ნ. ჩ.: დიასახლისი — ქალი სახლში უფროსი, ანუ  
 სახლის პატრონი. ქ. გ. ლ.: დიასახლისი... სახლის, ითახის ქალი. რომელიც საო-  
 ყახო საქმეებს უძღვება... ოჯახის პატრონი ქალი. ქართლ. ცხ. II, ისტ. და აზნ.  
 გვ. 80. ლექსიონი: დიასახლისი — „სახლის მომეღელი ქალი“.  
 დიდებული великожа, ერთნებითა შუდასეე სამეფოსა დიდებულთა 46<sub>9</sub>. [სა]სახლის  
 დიდებულნი. იხ. სასახლე 48<sub>17-18</sub>. ფეოდალური კლასის უმაღლესი ფენის წარმომად-  
 გენელი, მსხვილი ფეოდალი და დიდი მოხელე (ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საბარათ-  
 ლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 40—47).

დ რ ო შ ა . 33<sub>4</sub>, ვ. 40<sub>25</sub>, 47<sub>8</sub>, დიდი დროშა 33<sub>4</sub>, დროშით — 33<sub>9</sub>, ე. თ.: დროშა დიდი —  
 большею знамя, государственное знамя. ამ შემთხვევაში სახელმწიფო დროშა, —  
 სახელმწიფოს ოფიციალური განმასხვავებელი ნიშანი (ივ. ჭავჭავიძე, ქართული  
 სამართ. ისტ. წ. II, ნ. II, გვ. 206—212).

დ უ კ ა ტ ი 37<sub>7</sub>, ე. თ.: დუკატი — ფული ბიზანტიის მეფის კონსტანტინე დუკისა, дукат —  
 монета Константина XIII Дуки (1059—1064).

დ ლ ე ს ა ს წ ა უ ლ ი დიდი 33<sub>1</sub>, ამ შემთხვევაში ქრისტიანული დღესასწაულია — ნათლის  
 ღება.

### 2

ე კ ლ ე ს ი ა 33<sub>7</sub>-გ, ქ. გ. ლ.: ბერძ. ekklesia შესაკრებელი. ეკლესიას 33<sub>7</sub>, ეკლესიის კარსა  
 33<sub>8</sub>, ალს ეკლესიის კარს დგა 43<sub>22</sub>, ეკლესიით 33<sub>6</sub>, ეკლესიანი 34<sub>9</sub>, ეკლესია კარვისა  
 50<sub>27</sub>. აქ ეკლესია ნიშნავს საგანგებო შენობას, სადაც იმართება ქრისტიანული მღვდელთ-  
 მსახურება.

ე პ ი ს კ ო პ ო ზ ი, ეპისკოპოზნი 44<sub>24</sub>, 47<sub>8</sub>, ეპისკოპოსნი: იშხნელი 44<sub>24</sub>, იშხნელისათვის  
 4<sub>6</sub>, იშხნელის 45<sub>9</sub>, მაწყვერელი 44<sub>24</sub>, ანჩელი 44<sub>24</sub>-<sub>25</sub>, მტბეგარი 44<sub>25</sub>, გოლგოთელი  
 44<sub>23</sub>, ბედიელი 44<sub>28</sub>, ქუთათელი 44<sub>28</sub>, 45<sub>6</sub>; ქუთათელი იოვანე 45<sub>2</sub>, ქუთათელმან 45<sub>2</sub>,  
 ქუთათელს 45<sub>7</sub>, ეპისკოპოზთა 45<sub>10</sub> ე. თ. ეპისკოპოზნი—епископы. ქ. გ. ლ.: ეპის-  
 კოპოსი (ბერძ. episkopos), ეპარქიის მეთაური ან მისი თანამემწე, მღვდელმთავარი.

ე რ ი, შინაური დარბაზის ერი 43<sub>15</sub>, მეფის სასახლის კარისკაცი.

ე რ თ ნ ე ბ ა, ერთნებითა შვდსავე სამეფოსა დიდებულთა 46<sub>9</sub>, საერთო ნება, საერთო გადა-  
 წყვეტილება ამ შემთხვევაში მეფისა და დიდებულების.

ე რ ი ს თ ა ვ ი, ერისთავი არის შავშეთისა 45<sub>23</sub>, ერისთავთა 45<sub>18</sub>, ქართლის ერისთავისა  
 45<sub>15</sub>, ერისთავნი 46<sub>30</sub>, ე. თ.: ერისთავი эристав, глава войнства, народа, ერისთავი  
 შავშეთისა — эристав Шавшета, он же епископ тбетский. ქ. გ. ლ.: ფეოდალურ  
 საქართველოში საფეოდალო ერთეულის გამგებელი, მსხვილი ფეოდალი, საერისთავოს  
 მპყრობელი (ივ. ჭავჭავიძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ.  
 201—207).

ე ქ ი ბ ი, 48<sub>6</sub>, ექიბან 44<sub>13</sub>, ე. თ.: ექიბი эджин, привратник. ს. ო.: ექიბი, მეფის მაგიერ-  
 მოლაპარაკე. ნ. ჩ.: ექიბი ხელჯოხიანი, მეფის წინაშე მდგომი, დ. ჩ.: ექიბი... მო-  
 ხელე მეფის წინაშე მდგომი. ქ. გ. ლ.: ექიბი. არაბ. ჰაჯიბ, „მეფის მეკარე ჭარისკა-  
 ცი“. 1. ისტ., ერთ-ერთი დიდი მოხელეთგანი ქართველი მეფის (დიდებულის) სასახ-  
 ლეში—მეკარე. „მეფისადმი მთხოვნელთა სურვილის მომხსენებელი“ (ივ. ჭავჭავიძე)...  
 2. ძვ. ეთნ. ქორწილ-ში მეფის (ხეფის) პირველი თავი მაყარი,—მეკარე (მეფეს სულ  
 თან ახლავს, მისი სურვილის ამსრულებელია). შდრ. მდადი (ივ. სურგულაძე, ნარკვევებ-  
 დი საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965, გვ. 34—35).

### 3

ვ ე დ რ ი, იგიცა საღვინის მოლარეს ვედრია 41<sub>18</sub>, სერებრ.: ვედრება... молить, утешать...  
 შევედრება... вручать, предавать. ს. ო.: ვედრება-ხვეწნა, ვედრი, მიბარებული. ნ. ჩ.:  
 ვედრება...ხვეწნა, თხოვნა, აქა. ვედრი-აქა, სახეწარი, სათხოვარი, моление, прошение;  
 დაუდრებელი, დაბარებული, შეკვეთილი. დ. ჩ.: ვედრება, ხვეწნა, თხოვნა; შევავედ-  
 რებ ვარწმუნებ, მივანდობ, მივაბარებ. აქ ვედრია ნიშნავს აბარებას, ვედრია, ე. ი. მის-  
 თვის არის მინდობილი.

ვ ე ზ ი რ ი, 49<sub>21</sub>, ვაზირი, ნ. ვეზირობა; 40<sub>3</sub>, 49<sub>8</sub>, სავაზიროსა 42<sub>29</sub>, ქ. გ. ლ.: არაბ. ვაზირ.  
 ვეზირია 36<sub>20</sub>, ვაზირთა 38<sub>17</sub>, 39<sub>2</sub>, 43<sub>13</sub>, 44<sub>2</sub>, 44<sub>20</sub>, 48<sub>7-8</sub>, სამთა ვეზირთა სამნი (ვეზირნი)  
 44<sub>22</sub>, მეოთხე ვეზირი 39<sub>15</sub>, ვეზირი ამირსპასალარისა 40<sub>8</sub>, ვეზირთა 39<sub>2</sub>, 42<sub>18</sub>, 44<sub>12</sub>. ვი.  
 ვეზირნი 42<sub>18</sub>, 44<sub>21</sub>, ვეზირთა ორთა 44<sub>21</sub>, ორნი ვეზირნი 44<sub>21</sub>, ვეზირთ 45<sub>6</sub>, ვეზირად  
 46<sub>10-11</sub>. სხვათა ვეზირთა 48<sub>9</sub>, საბატო ვეზირი 49<sub>24</sub>. ძველი ვეზირი არის და საბატო  
 49<sub>27</sub>. ე. თ.: ვეზირი визирь, министр. ვეზირი, ვაზირი — მმართველობის ცენტრა-  
 ლური აპარატის რომელიმე დარგის ხელმძღვანელი. ფეოდალურ საქართველოში  
 გაერთიანების ხანაში იყო ექვსი ვეზირი (ივ. ჭავჭავიძე, ქართული სამართლის  
 ისტორიიდან, წ. II, ნ. I, გვ. 116—124; იხ. ზემოთ გამოკვლევა).

ვ ე ზ ი რ ო ბ ა ნ. ვეზირი, სავაზირო, ლაშქრობის ვეზირობა 40<sub>1</sub>, ვთქვათ ვეზირობისა

421, ვეზრობა, 49<sub>8</sub>, ვეზრობასა ზედან 49<sub>30-31</sub>, ვეზრობა ესმის 50<sub>1</sub>, ე. თ.: ვეზრობა — ვეზრობა ბეობა სახელმწიფო საქმეებზედ მეფის თავმჯდომარეობით. Визирство, государственный совет, совещание по государственным делам.

ვერცხლი, ტაბაქსა ზედა... ვერცხლისასა 39<sub>7-8</sub>, ჭურჭელი ვერცხლისა 39<sub>17-18</sub>, 39<sub>19</sub>, მოქედლინი ვერცხლითა 40<sub>28-27</sub>, სამყინვარი ვერცხლისა უნდა ტაბაქი 41<sub>14</sub>, ვერცხლის კოვზი 41<sub>18</sub>, ვერცხლი — ძვირფასი ლითონი.

## ზ

ზანზალაკი — ოქროთა შეღებილი 37<sub>13</sub>, ე. თ.: ზანზალაკი — პატარა ზარი, бубенчик ქ. გ. ლ.: პატარა ზარი, ს. ო.: მყირე ზარი. ნ. ჩ.: მცირე ზარი, колокольчик. დ. ჩ.: ზანზალაკი იხ. ზანგალაკი; ზანგალაკი — პატარა ზარი.

ზარდახანა, ზარდახანის მწიგნობართა 50<sub>11</sub>, ზარდახანის მწიგნობარი 40<sub>18-19</sub>, ზარდახანის მწიგნობარსა 34<sub>27</sub>, ზარდახანის მწიგნობარი 40<sub>18-19</sub>, ზარდახანის მწიგნობარსა [ა] 40<sub>28</sub>, ზარდახანის მოლარე 40<sub>28</sub>, 31, ზარდახანის მეჩინბე 40<sub>31</sub>, 41<sub>1</sub>, 3-4, ზარდახანის უხუცესი 40<sub>17</sub>, 41<sub>5-8</sub>, 47<sub>4</sub>, ზარდახანის მწიგნობარი 33<sub>27</sub>, 46<sub>27</sub>, 48<sub>18</sub>, ზარდახანის უხუცესისა 34<sub>2</sub>, ე. თ.: ზარდახანის უხუცესი—глава оружейной палаты. ზარდახანის მწიგნობარი—дьяк оружейной палаты, ზარდახანის მოლარე—хранитель оружейной палаты, ზარდახანის მეჩინბე — конюх оружейной палаты. ქ. გ. ლ.: ზარდახანა... ძვ. იხ. ზადხანა. ზადხანა... (არაბ. სპარს. ზარდახანე, „ზარადის სახელი“), ძვ. სამხედრო იარაღის საქურელის საწყობი... დ. ჩ.: ზარდახანა, ს. აბკართ-საცავი, оружейная. ზარადი (სპარ.) მუზარადი, საომარი თავსახურაეი, რომელსაც პირის საცავი ბადე აქვს, забрало. Шлем с металлической сеткой для предохранения лица. ზარდახანა, საქურელი საცავი, хранилище лат. ს. ო.: ზარადი ზუჩის ჯაქვი ნ. ზუჩი. „ზუჩნიცა არიან ბუთგვარნი: რომელსა თავსა დასარქმელი რქინა აქუს, რომელსა კევრცხად სახელსდებენ; ხოლო ზარადი წინა უჯანით გრძლად აქუს, იგა არს ზუჩი, რომელნიმე მუზარადს უწოდენ; არსს მსგავსი ზუჩის თავს-დასარქმელი, საცხვირე, გრძელი და არა ზარადლებული (და ზარადი არს ელებული)—იგი არს ჩაფხუტი...“ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 154—157).

ზედამდგომელი 34<sub>22</sub>, 25, 36<sub>27</sub>, 39<sub>23</sub>. სამუშაოსა ზედამდგომელად 35<sub>7</sub>, 19. მანდატურიცა ადგს ზედა 41<sub>24</sub>. ე. თ.: ზედამდგომელი — თავზე მდგომი, (დაბეჭდილში არ არის—ი. ს.) „ადიუტანტი“, адъютант, ассистент.

ზესკამი, 50<sub>1</sub>, ი. იმნაიშვილი ქართული ოთხთავის სიმფონია ლექსიკონი, ა. შანიძის რედაქციით, 1948—1949: ზემოჯდომა, [წინ ჯდომა, პირველ ადგილას ჯდომა.] კრებულსა შორის... ზემოჯდომა [წინ ჯდომა, პირველ ადგილას ჯდომა] ... უყუარს მათ... ზემოთა ჯდომა შესაკრებელთა შინა... აქ ზესკამი მალად სკამს უნდა ნიშნავდეს. (იხ. სკამი).

ზევარი ნ. მეზერე, ზვარნი 35<sub>6</sub>. ზვარი 41<sub>24</sub>. ზვართავან 41<sub>25-28</sub>. ზვარი 41<sub>27</sub>. ე. თ.: ზვარი виноградиик. ქ. გ. ლ.: ზვარი—დიდი ვენახი.

ზუთხი 41<sub>21</sub> თევზი, განთქმული გემრიელი ხორცი (ქ. გ. ლ.).

ზღვენი ნ. ძღვენი, ზღვენი 36<sub>23</sub> საჩუქარი.

## თ

თავადი, შდრ სათავადო. თავადი ლაშქართა 49<sub>21</sub>. მსხვილი, დიდგვარიანი ფეოდალი. აქ ლაშქრის მეთაურს ნიშნავს.

თავგარდაქედლი ი. თავგარდაქედლი [ნ] 40<sub>28</sub>, თავგადარქული, რაიმე ლითონით თავმოკაზმული.

თავმოდრეკა — თავდახრა, თავმოდრეკით ქელთა ტაბ(ა)ზე დასხმენ 48<sub>3-4</sub>. თავდახრით ... დასხმენ.

თასი — სასმისი (ბეჭდის) თასი ოქროსა 37<sub>2</sub>, თასსა 37<sub>4</sub>.

თაყვანება — დიდი პატივისცემით, მოწონებით, მოკრძალებით, მდებლად თავის დაჯერა (ქ. გ. ლ.). ეთაყვანების 32<sub>53</sub>, ითაყვანოს 36<sub>25</sub> ათაყვანებს 40<sub>8</sub>, ეთაყვანოს მეფესა 44<sub>4</sub> მეფეცა ეთაყვანოს 44<sub>4</sub>, მეფე ეთაყვანოს 44<sub>16</sub>, მორბგვალეობით ეთაყვანოს, გინა დამრუდებით 44<sub>5-8</sub>, ეთაყვანოს 44<sub>6</sub>, 8, 14, 18, 19, 20. ეთაყვანებისათჳს 44<sub>20</sub>. ეთაყვანენ 44<sub>28</sub>, ეთაყვანებთან 48<sub>44</sub>.

თევდორობა — რელიგიური (ქრისტიანობის) დღესასწაული. თევდორობამდის 32<sub>14</sub> თევდორობის 42<sub>10</sub>.

თ ე თ რ ი 42<sub>გ</sub>, ასსა თეთრსა ჩაფლასა 46<sub>გ</sub>, ე. თ.: თეთრი — ვერცხლის ფული. დ. ჩ.:  
1. ვერცხლის ფული, 2. ფული, ძველში ორივე მნიშვნელობით გვხვდება: ვერცხლის ფუ-  
ლი, ერთი შაური.

თ ვ ა ლ ი 17, ხალასის თვალი 47<sub>შ</sub>, დ. ჩ.: პატროსანი ქვა.

თ ვ ა ლ ე დ ი ბეჭედი 36<sub>შ</sub>, იხ. ბეჭედი.

თ ვ ა ლ ვ ა, თვლა, აღრიცხვა, აღთვლავენ 32<sub>11-12</sub>, მიათვლის 17, 39<sub>გ</sub>, ითვალევენ 42<sub>24-25</sub>,  
სათვლაქივი 42<sub>25</sub>, ითვალავს 48<sub>გ</sub>, სათვალავსა 48<sub>10</sub>, ი. იმნაიშვილი, ოთხთავის სიმ-  
ფონია—ლექსიკონი: სათველ [საწყაო, დაახლ. 10 კოდი, 30 ფ.]. ე. თ.: აღთვალვა—  
თვალის გადავლება, დათვლა *отглядывать, считать*. სათვალავი—*счет* ქართ. ცხ. I:  
აღთვალული იხ. ათვალვა. ათვალვა, აღთვალვა („აღრიცხვა, დათვლა“)... (აღთვა-  
ლეთ (არა აითვალყოდა) ... აღთვალული, („აღრიცხული,“ დათვლილი). „—მი-  
თვალვა („მიღება“, „ჩათვლა“) ... მიითვალენ („მიიღე“) ... მიითვალედა („ღებუ-  
ლობდა მხედველობაში“) ... მიათვალა („ჩააბარა“) ... ქართ. ცხ. II: თვალვა („თვლა“,  
„აღრიცხვა“); თვალავს („თვლის“) ... მითვალვა („მიღება“, „ჩააბარება“); მიითვა-  
ლა კარი—„ჩაიბარა ყარსი“. აღთვალვა („აღწერა“)... ყაენმან ბათო... ინება გასწო-  
რება და აღთვალვა ყოვლისა ქუეყანასა... რუსუდანიანი, ილია აბულაძისა და ივანე  
გიგინეიშვილის რედაქციით, 1957: მითვალა... მიმათვალეს... ჩააბარეს... მიითვალე...  
მიიბარე, ჩაიბარე. მიათვალე... თვლით ჩაიბარე. მიითვალოს ... თვლით ჩაიბაროს.  
ბალავარიანის ჭარბთული რედაქციები, ილია აბულაძის გამოცემა, 1957: მითვალვა...  
მიღება. შეწყნარება; მიცემა, ჩააბარება... სათვალავი... რიცხვი. ნ. ჩ.: მიითვალუ-  
(მივთვალავ) უადრესისგან მიღება მისართმევისა [შავთ. 107 და შემდგომი], *воспри-  
нимать*. მიითვლა (მივათვლი), სათვალავზედ შეძინება, (მივუთვლი) თვლით მიცემა.  
მიბარება, *сдавать счетом, отдавать* (მივითვლი) თვლით მიღება, *принимать сче-  
том* დ. ჩ.: მითვალვა—თვლით მიღება.

თ ვ ა ლ მ ა რ გ ა ლ ი ტ ი, თვალმარგალიტანი 47<sub>24</sub>, ქ. გ. ლ.: ძვირფასი თვალი და მარ-  
გალიტი.

თ უ თ უ ბ ო — მცენარე, საქმარი თუთუბო 17 39<sub>27-28</sub>, თუთუბო 45<sub>28</sub>, ე. თ.: თუთუბო—  
*сумах*.

### ი

ი ა ფ ე ბ ა, იაფებენ 42<sub>20</sub>, ე. თ.: (კორექტურაში არის, მაგრამ ამოშლილია. — ი. ს.): ია-  
ფება—*расщедриться*. რუსუდანიანი, ილია აბულაძის და ივანე გიგინეიშვილის  
რედ., 1957: იეფი... იაფი, ადეილი, ადეილად, უხვად.

ი ჩ რ ა, იჭრასა 46<sub>2</sub>, ქ. გ. ლ.: იჭრა — ქამა ერთ ყერიბაზე.

### კ

კ ა ბ ი წ ო —საწყაო 36<sub>4</sub>, ე. თ.: კაბიწი — საწყავი ფქვილისა, ხორბლეულობისა (დაბეჭდილ-  
შია: საწყავი ზარბლის. სამი კოდი, გინა სამი გრივი ვიეთნიმე ათს კოდს კაბიწად  
იტყვიან, ს. ო.) *кабиц, мера сипучих тел*.

კ ა ნ ღ ა —მორთვა 38<sub>14</sub>.

კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ი, კათალიკოსი; ქ. გ. ლ.: ბერძ. *katholikos*. აფხაზეთის კათალიკოზისა  
43<sub>გ</sub>, აფხაზეთის კათალიკოზი 45<sub>2</sub>, აფხაზეთის კათალიკოზმა 45<sub>7-8</sub>, კათალიკოზთა  
43<sub>17</sub>, 18, 47<sub>18</sub>, 19, 48<sub>2</sub> კათალიკოზ[ი] 43<sub>22</sub>, კათალიკოზიო 43<sub>34</sub>, კათალიკოზი 43<sub>21-22</sub>,  
44<sub>7-8</sub>, კათალიკოზი, რომელც მოვიდეს... ეთაყვანოს 44<sub>8-9</sub>, კათალიკოზნი 47<sub>10</sub>, 48<sub>21</sub>.  
ქართლისა კათალიკოზისავე 47<sub>1</sub>, 8. კათალიკოზსა 48<sub>22</sub>, ორნივე კათალიკოზნი 48<sub>28</sub>.  
კათალიკოსი ქართულ, აგრეთვე სომხურ ეკლესიაში უმაღლესი სასულიერო პირის  
(პატრიარქის) წოდებულება (ქ. გ. ლ.).

კ ა ლ ა თ ი, კალათით 38<sub>22</sub>, დაწნული ქურჭელი რისამე ჩასაწყობად (ქ. გ. ლ.).

კ ა ლ ა შ ი 45<sub>23</sub>, საწერი ლერწამი, ფრთა (დ. ჩ.)

კ ა ნ დ ე ლ ი —სანათი (ს. ო.). სანიად[ა]გო სანთელი და კანდელი 50<sub>23</sub>, ე. თ.: კანდელი —  
*лампада*.

კ ა ნ ჭ ა რ ი, კ ა ნ ჭ რ ი ს კ უ დ ი 40<sub>22</sub>, ე. თ.: კანჭრის კული—*хвост дикого осла*.  
*бушчук*. კანჯალი — ველური ვირი (ს. ო.).

კ ა მ ბ ა რ ი 45<sub>24</sub>, მკაბლწლიანი ბალახოვანი მცენარე (ქ. გ. ლ.).

კ ა რ ი 50<sub>6</sub>, 15. ამ შემთხვევაში მეფის სასახლე და ოთახის „შესასვლელის დასახურავი“  
(ქ. გ. ლ.). კარის სთ. 32<sub>1</sub>, ეკლესიის კარსა 33<sub>გ</sub>, ეკლესიის კარს 43<sub>22</sub>, კარის შე-

სავ(ა)ლს 33<sub>რ-10</sub>, სააჯო კარსა 34<sub>12</sub>, კარის დარაჯა 24<sub>4</sub>, კარზედ მოვლენ 42<sub>6</sub> კარის გამოსავალს 50<sub>7</sub>. კარზედ არიან 42<sub>6</sub>, დიდი დროშა კარის შემოსავალსა დგას 47<sub>2</sub>, სალაროს კარის გამოსავალსა დგას, გარეთ 50<sub>7</sub>, სალაროს კართა შიგან დგას, გამოსავალსა 50<sub>რ-8</sub>. საწოლის მეკრე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარიო. ან გამოუხშავს 50<sub>15-16</sub>. ე. თ.: კარი — მეფის სასახლე, двор (царский), ქართ. ცხოვ., I, გვ. 35<sub>2</sub>; დარბაზის კარი.

კარავი, палатка, шатр, კარავი საშზარეულოსა — 36<sub>16</sub>, კარავი... სეფე იყოს 50<sub>25-26</sub>. ეკლესია კარვისა 50<sub>27</sub>, ადგილიდან ადგილზე გადასატანი სადგომი (ქ. გ. ლ.).

კეოტი, ლეღვი კეოტსა ზედა დაცმული 45<sub>23</sub>, ე. თ.: კეოტი—ჩხირი, რომელზედაც ლეღვია დაცმული.

კერძი, იმის კერძს 32<sub>10</sub>. ე. თ.: კერძი— მხარე. сторона, порция, იმის კერძს — შორს იმის მხარეს, მოშორებით.

კეხი, კეხი... მოკმაზული, მოქვედილი 37<sub>12-13</sub>, ქ. გ. ლ.: უნაგირის ხის ჩონჩხი. ს. თ. შეუშზადებელი უნაგირი. ნ. ჩ.: —უნაგირის ხე გათლილი და ჯერეთ შეუშოსავი. დ. ჩ. 1840: арчак.

კვერი — ჩაქუჩი (დ. ჩ.), კვერისაგან 41<sub>16-18</sub>.

კვირიაკე, ხორციელის კვირიაკესა 42<sub>9</sub>, ქ. გ. ლ.: კვირიაკე — ივივია, რაც კვირა, კვირა ბერძ. κυριαს უფლისა.

კვლევა, კვლევან 32<sub>18-16</sub>, ამ შემთხვევაში ნიშნავს ახალი წლის პირველად მილოცვას.

კიდეგან 41<sub>20</sub>, კიდეგან — განცალკევებით. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტ., წ. II, ნ. I, გვ. 191: ცალკე. ს. თ.: კიდე-განი, განაპირებულვით. ნ. ჩ. 1961: კიდე, კიდეგან—გარდა, გარეშე, თვნიერ... кроме, мимо. დ. ჩ.: კიდეგან—გარეშე, крайний, удаленный. ქ. გ. ლ.: კიდეგან 1) განაპირებული, განცალკევებული, 2) კიდე.

კოზმანჩქი, კოზმანჩქითა 47<sub>2</sub>, ე. თ.: კოზმანჩქი—დიდი ჩქიფი, ложка, ви́лы, Осетинско-русский словарь. 2-ое дополненное издание, около 27.000 слов, с применением грамматического очерка осетинского языка, В. И. Абаева, Северо-Осетинское книжное издательство. Орджоникидзе, 1962: кхозы 1) деревянная ложка; 2) небольшая деревянная ложка с ручкой. კოზმანჩქი სუფრის იარაღია. აქედან უნდა იყოს გვარსახელი კოზმანაშვილი.

კურთხევა იხ. დალოცვა. აკეროხეს 4<sub>25</sub>, კურთხევიანება, აკურთხევიანეს 48<sub>25</sub>.

## ლ

ლაგამი მოთვალული 37<sub>14</sub>, აღვირი. ს. თ.: ცხენის საკბილაჲი. ნ. ჩ.: удило. დ. ჩ.: ცხენთ საკბილო რკინა გრგოლებით, ანუ აღვირი. ქ. გ. ლ.: ლაგამი — აღვირის რკინა — ცხენის პირში ამოსადები, რკინა, შუაში სახსრიანი.

ლამპარი, ლამპრას 42<sub>12</sub>, ლამპარსა ანთებ[უ]ლსა 42<sub>21-22</sub>. ე. თ.: ლამპარი — лампада, ლამპრა — факель. ლამპრას შექმნა. устранвять факельный праздник, факель-лампар-и, светильник. ლამპარა, ლამპრობა, ლამპრებიანი დღესასწაული; праздник со свети́льниками, шествие со свети́льниками. ს. თ.: ლამპარი, სანათი... ლამპრობა—მრავალი სანათი. ნ. ჩ.: ლამპარი სანათი, ასანთები კანდელი... свети́ль-ник. დ. ჩ.: ბერძნული, ლამპარი სანათი, ასანთები კანდელი, სერებრ: ლამპარ-ი—свети́льник.

ლარი, თხელს ლარის ბუდესა შიგან... იდეას 37<sub>16-17</sub>. ლარი ძვირფასეული 37<sub>17</sub>. ქ. გ. ლ.: ლარ-ი... ძე. ძვირფასი ნიეთეულობა—განძი, საუნჯე, (მღარ. სალარო), ... ძვირფასი აბრეშუმის ქსოვილი — ფარჩა... ს. თ.: ლარი, ალყა, ძალი... ლარა, წელი შეგვრებილი. ლარი — ეუმაში, ფარჩა, ეუმაში, ეუმაში, ნაქსოვი. ქ. გ. ლ.: არაბ. ეუმა-შ, ძვირფასი აბრეშუმის ქსოვილი. ნ. ჩ.: ლარი — განძი, ზაზინა, საუნჯე, სალარო, საკურკლე... ლარი — ეუმაში, ნაქსოვი ფარჩა. ეუმაში — ნაქსოვი ლარი. დ. ჩ.: ეუმაში, ნაქსოვი ლარი. ლარი... шелковая ткань. Даль кушак, хумач... простая бумажная ткань...

ლაშქარი, ერთობლივ ლაშქართა 45<sub>9</sub>, თავადი ლაშქართა 49<sub>22</sub>, ლაშქარი —  
ჯარი; ფეოდალურ საქართველოში ლაშქარი ფეოდალთა კლასის მაღალ ფენასაც  
ნიშნავდა. ლაშქრობა იხ. სალაშქრო, ლაშქარი — 40<sub>1</sub>, ლაშქრობის ეეზირობა 40<sub>1</sub>,  
ლაშქრობასა 46<sub>14</sub>, ლაშქრობა — ომიანობა. (ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის  
ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 144—146; წ. II, ნ. II, გვ. 164—165).

ლახტი 40<sub>22</sub>, გრძელი უტარო მათრახი, რომელსაც ძველად ბრძოლაში იყენებდნენ სა-  
ცემად (ქ. გ. ლ.).

ლოცვა, სამხრის ლოცვასა 45<sub>21-22</sub>, იხ. სამხარი. რაჲ სამხრისასა გამოილოცავენ 46<sub>1</sub>, რაჲ  
გამოილოცონ 46<sub>1</sub>, ქ. გ. ლ.: ლოცვა — (ღვთისათვის ვედრება) საეკლესიო მღვდელთ-  
მსახურება.

## მ

მანდატური 35<sub>9</sub>, 11, 36<sub>12</sub>, 45<sub>18</sub>, 47<sub>1</sub>, 50<sub>18</sub>, მანდატურს 35<sub>7</sub>, 36<sub>10-11</sub>, მანდატურივე 35<sub>19</sub>,  
მანდატურიცა 41<sub>24</sub>, ე. თ.: მანდატური — мандатор. მანდატური — ბოქალეი,  
იასაული, ხელარგოსანი. საპოლიციო აპარატის დაბალი მოხელე.

ქ. გ. ლ.: მანდატური (ლათ. mandaturus ხელჯობიანი), ბოქალეი, იასაული.

მანდატურთუხუცესი 48<sub>1</sub>, მანდატურთუხუცესისა — კელისანი 35<sub>6</sub>, 39<sub>26</sub>, მან-  
დატურთუხუცესისა 36<sub>9</sub>, 43<sub>14</sub>, 47<sub>11</sub>, 48<sub>5</sub>, 49<sub>7</sub>, მანდატურთუხუცესობა 46<sub>17</sub>, მანდატურთ-  
უხუცესი 34<sub>3</sub>, 47<sub>12</sub>, 13, 21, პატივი... მანდატურთუხუცესისა 49<sub>24</sub>, ე. თ.: მანდატურთ-  
უხუცესი — მანდატურების უფროსი, глава мандатуров, генерал-адъютант. მან-  
დატურთუხუცესი იყ:—ვეზირი, რომელსაც შინაგან საქმეთა მინისტრის მსგავსი ფუნ-  
ქციები ჰქონდა (ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, გვ.  
157—167; იხ. ზემოთ გამოკვლევა).

მანდილი ბაღდადისა (ბაღდადულითა, ბაღდადისა) 38<sub>2</sub>, იხ. კელმანდილი. მანდილი გრძე-  
ლი 38<sub>10</sub>, მანდილი საყევე 39<sub>9</sub>, მანდილი უღარო, 41<sub>11</sub>, სამუქლე და საფუქე, 41<sub>13</sub>,  
იხ. სამუქლე, იხ. საფუქე, კელის (იხ. კელი) მანდილით 48<sub>22</sub>, პირის (იხ. პირი) მანდილი  
49<sub>3</sub>, ე. თ.: მანდილი — мандил, палатенце, платок. მანდილი უღარი — полотенце  
без полос.

მანჯუევი, მანჯუევი აბრეშუმისა 40<sub>22</sub>, ქ. გ. ლ.: მანჯანიკი... პარკიდან აბრეშუმის ძაფის  
ამოსახვევი ჩარხი. ს. ო.: მანჯანიკი, ჩიგორგლის ამოსაღები ქახრაკი, ჩიგორგალი—  
ხამი აბრეშუმი. ნ. ჩ.: მანჯანიკი აბრეშუმის ამოსახვევი ჭარა, დ. ჩ.: აბრეშუმის ამო-  
სახვევი ჭარა.

მარქათა, მარქათანი 41<sub>6</sub>, ე. თ.: მარქათა — запасная лошадь. ქ. გ. ლ.: მარქათა —  
სათადარიგო, შემცველი.

მარწუხი, მარწუხით 39<sub>5</sub>, ქ. გ. ლ.: 1) მაშისებრი რკინის იარაღი, 2) გავი (კუთხ.).

მასტაკი 32<sub>27</sub>, ე. თ.: მასტაკი — мастика. ს. ო.: მასტაკი, ფრანგულია, ესე არს თეთრი  
კევი, საცოხნელი; ქიოს კუნძულზე ხეთა სდის; კევი ესე არს ხეთაგან გამოწადენი  
ნოტიო, რამე საცოხნელი ფისივითა. ნ. ჩ.: მასტაკი თეთრი კევი, мастак. დ. ჩ.: მას-  
ტაკი თეთრი კევი, белая мастика.

მაფრაში დიდი 37<sub>16</sub>, მაფრაშას შიგან 37<sub>17</sub>, ე. თ.: მაფრაში — ковровая сумка. ქ. გ. ლ.:  
ფარდავისავეთ ქსოვილის განიერი ოთხკუთხი ტომარა. ს. ო.: მაფრაშა ქართულად  
გულაგი. ნ. ჩ.: — გულაგი... ნატის ტომარა. დ. ჩ.: გულაგი, გულაგი, ნატის ტო-  
მარა.

მაშრაპი, მიშრაპი, მიშრაპას 41<sub>13</sub>, მაშრაპი 41<sub>22</sub>, ოქროს მაშრაპითა 41<sub>22</sub>, ე. თ.  
მაშრაპი, მიშრაპი — крушка. მაშრაპი, მაშრაპი ერთგვარი სასმისი (ღვინისა).

მაშხალა 38<sub>6</sub>, 39<sub>7</sub>, მაშხალის ასანთები ალყა 38<sub>18</sub>, მაშხალა ტარგარქელი 38<sub>21</sub>, იხ. ლამ-  
პარი; ე. თ.: მაშხალა — светильник. ქ. გ. ლ.: მაშხალა იგივეა, რაც ჩირალდანი.

მგრგვალი, მგრგვალს დაბმენ 42<sub>22</sub>, ე. თ.: მგრგვალი — круг, მგრგვალის დაბმა, устраи-  
вать круг, хоровод.

მეაბჯრე, მეაბჯრეს 33<sub>15</sub>, მეაბჯრენი 40<sub>6</sub>, ე. თ.: მეაბჯრე — აბჯრის მნე, хранитель ору-  
жия, оруженосец, оружейничий.

მეაბჯრეთუხუცესი 34<sub>2</sub>, 34<sub>3</sub>, 40<sub>5</sub>, 13, 17, 47<sub>7</sub>, მეაბჯრეთუხუცესისა 34<sub>2</sub>, მეაბჯრეთ-  
უხუცესიცა 40<sub>6</sub>, მეაბჯრეთუხუცესსა 48<sub>15</sub>, მეაბჯრეთუხუცეს[ს] 50<sub>10</sub>, ე. თ.: მეაბ-  
ჯრეთუხუცესი — მეაბჯრეთ უფროსი, глава хранителей оружия, глава оруже-  
носцев.



- მეგოდრე, მეგოდრეს 37<sub>4</sub>, ე. თ.: მეგოდრე — გოდრის, სკივრის, ზანდუჯის მწე, над смотршик над ларцем, сундуком.
- მეზერე იხ. ზვარი. მეზერეთაგან 41<sub>27</sub>, მეზერე 42<sub>1</sub>, ე. თ.: მეზერე—виноградарь, садовник.
- მეკამბეჩე დიასახლისი 36<sub>16</sub>, იხ. დიასახლისი. ე. თ.: მეკამბეჩე დიასახლისი — ფურკამბეჩის მწველავი დიასახლისი, служанка, доюшая буйволиц.
- მეკირე 36<sub>16</sub>, ე. თ.: მეკირე — заведывающий известью. დ. ჩ.: მეკირე... კირის გამხსნელი წყალში. ს. ო.: კირი არს ქვა დამწვარი საშენებლად სიმაგრისათვის. მეკირე — კირის მოხელე, ხელოსანი უნდა იყოს.
- მეკრე, საწოლის მეკრე 38<sub>4</sub>, 42<sub>24</sub>, 50<sub>18</sub>, იხ. საწოლი, дверник опочивальний, ს. ო.: მეკრე — კარის მცველი
- მემაშხალე იხ. მაშხალა, მემაშხალეს 38<sub>22</sub>, ე. თ.: მემაშხალე — заведующий светильником, носящий светильник.
- მენობათე, მენობათენი 33<sub>4</sub>, 8, ე. თ.: მენობათე—ნობათზე, დაფზედ დამკვრელი, барабанщик.
- მერემე — табунщик, მერემენი 47<sub>3</sub>, ე. თ.: მერემე — რემას მწე. (კორექტურაში მიწერილია, მაგრამ ისევე წაშლილია: ცხენის ჯოგის გამგე); რემა ცხენის ჯოგი (ქ. გ. ლ.).
- მერემეთუხუცესი 40<sub>14</sub>, 47<sub>2</sub>, 48<sub>19</sub>, იხ. რემა. ე. თ.: მერემეთუხუცესი— მერემეთა უფროსი, глава заведующих табунами.
- მერიგე 47<sub>42</sub>, 50<sub>18</sub>, გამწესრიგებელი. მერიგისა 34<sub>3</sub>, მერიგეს 36<sub>16</sub>, ე. თ.: მერიგე— წესრიგის მიმცემი, распорядитель.
- მესარტყლე, მესარტყლენი 40<sub>8</sub>, ე. თ.: მესარტყლე— სარტყელთა მწე, заведующий поясами. доспехами.
- მესაწოლე, 37<sub>20</sub>, 50<sub>24</sub>მესაწოლენი 37<sub>27</sub>, მესაწოლე არის იგავე. რომელიც წინამწოლი (იხ.) არის მეფისა. ე. თ.: მესაწოლე—მეფის საწოლის გამგე, постельничий, спальник.
- მესაწოლეთუხუცესი 34<sub>7</sub>, 36<sub>24</sub>, 50<sub>8</sub>. მესაწოლეთუხუცესისა 34<sub>7</sub>, მესაწოლეთუხუცესსაც 36<sub>27</sub>, მესაწოლეთუხუცესმან 44<sub>12</sub>, 49<sub>4</sub>. მესაწოლეთუხუცესმა 49<sub>3</sub>. ე. თ.: მესაწოლეთუხუცესი — მესაწოლეთ უფროსი, глава постельничих, спальников, (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 185—188; იხ. ზეზოთ გამოკვლევა).
- მესტუმრე, მესტუმრისა 34<sub>3</sub>, მესტუმრისა[ა] 36<sub>3</sub>, მესტუმრეს 36<sub>8</sub>, 10, მესტუმრესა 47<sub>1</sub>, 50<sub>11</sub>, ე. თ.: მესტუმრე — სტუმრის მიმღები მოხელე, гостинник,
- მეფე 32<sub>4</sub>, 33<sub>2</sub>, 7, 9, 11, 19, 26, 35<sub>12</sub>, 14, 37<sub>22-23</sub>, 38<sub>3</sub>, სახელმწიფოს მეთაური— მონარქი. 39<sub>13</sub>, 40<sub>7</sub>, 41<sub>8</sub>, 22, 23, 42<sub>17</sub>, 43<sub>12</sub>, 44<sub>8</sub>, 14, 29, 46<sub>8</sub>, 8, 47<sub>11</sub>, 12, 48<sub>10</sub>, 49<sub>2</sub>, 10 გიორგი მეფეს 33<sub>23</sub>, დიდი გიორგი 44<sub>29</sub>. კურდიღელი — მამა არს მეფისა 34<sub>12-13</sub>, უახზავი... მეფე 35<sub>4</sub>, მეფისა 49<sub>17</sub>, მეფის მეუბანმამდი: 49<sub>22-23</sub>, მეფესა 43<sub>10</sub>, 44<sub>4</sub>, 14, მეფეს 38<sub>10</sub>, 41<sub>8</sub>, 42<sub>15</sub>, 46<sub>12</sub>, 49<sub>27</sub>, მეფისა(ა), 34<sub>23</sub>, 36<sub>22</sub>, 42<sub>18</sub>, 49<sub>17</sub>, მეფემან 36<sub>28</sub>, 40<sub>29</sub>, 44<sub>18</sub>, 18, 20, 23, 25, მეფემანცა 44<sub>10</sub>, მეფისად 42<sub>11</sub>, მეფისად 42<sub>15</sub>, ცოლსა მეფისა და შულთა 42<sub>16</sub>, სომეხთა მეფე 42<sub>27</sub> მეფენი თორმეტნი 42<sub>29</sub>, დიდისა თამარ მეფისა 46<sub>8</sub>, მეფეთ მეფის 46<sub>10-11</sub>, მეფისა 49<sub>1</sub>, 17, მეფის ზურგით 50<sub>7-8</sub>, წინამწოლი მეფისა 50<sub>24</sub>, ოსთა მეფენი 43<sub>1</sub>, კახთა მეფე 43<sub>1</sub>, ალვანთა მეფე 43<sub>3</sub>, წ[ა] ნართა მეფე 43<sub>4</sub>, ტ[ა]ოელთა მეფენი 43<sub>3</sub>, მეფეცა 44<sub>1</sub>, ბასლი ბერძენთა მეფე 44<sub>29</sub>, მეფენი და[ი]ლოციან 44<sub>30</sub>, მეფენი დალოციიან 45<sub>3</sub>, მეფის წინაშე 45<sub>23</sub>, მეფეს 46<sub>12</sub>.
- მელენე 35<sub>9</sub>, 41<sub>12</sub>, საღვინის (იხ.) მოხელე. პირის მელენე 34 (იხ. პირი), პირადად მეფის მერიქიფე, царский крапавчий. მელენენი 42<sub>1</sub>, ე. თ.: მელენე— заведующий вином, винным погребом.
- მელენეთუხუცესი 46<sub>82</sub>, საღვინის (იხ.) გამგე, 34<sub>9</sub>, 41<sub>15</sub>, 25, მელენეთუხუცესისაგან 35<sub>9</sub>, მელენეთუხუცესისა 41<sub>26</sub>, ე. თ.: მელენეთუხუცესი — მელენეების უფროსი, глава заведующих вином, винным погребом. (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 190—195).
- მეძღენე, მეძღენე ქვეითი 36<sub>4</sub>, ე. თ.: მეძღენე— ძღენის მიმრთმევი, ღვინის მიტანი, подносящий дар, приношение.
- მეჭურკლე 34<sub>22</sub>, 25, 29, მეჭურკლეს 34<sub>29</sub>, მეჭურკლენი 38<sub>19</sub>, მეჭურკლენი ქალაქისანი 39<sub>21</sub>, დარბაზს მეოფნი მეჭურკლენი 39<sub>21</sub>, ე. თ.: მეჭურკლე — საჭურკლის, ხაზინის გამგე, казначей, казначей.

- მ ე კ უ რ კ ლ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი 34<sub>6</sub>, 44<sub>17</sub>, 47<sub>6</sub>, 49<sub>10</sub>, 28<sub>30</sub>. ვეზირი, რომელიც სამეფოს შემოსავალსა და გასავალს განაგებდა, ბუქდო მექურკლეთუხუცესისა 41<sub>20</sub>. მექურკლეთუხუცესობა 46<sub>21</sub>. მექურკლეთუხუცე(ს)ა 49<sub>7</sub>. მექურკლეთა უხუცესი 49<sub>7</sub>, იხ. მექურკლე, მექურკლეთუხუცე(ეს)ისა 49<sub>30</sub>, ე. თ.: მექურკლეთ-უხუცესი -- მექურკლეთა უფროსი, глава казначейств, министр финансов. (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 167—179; იხ. ზემოთ გამოკლება).
- მ ე ხ ე ლ ა დ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი, მეხელადეთუხუცესი 32<sub>11</sub>, ე. თ.: მეხელადეთ-უხუცესი — მეხელადეთ უფროსი, глава заведующих винной посудой, кувшинами.
- მ ე ხ ი ლ ე 39<sub>6</sub>, აქ ხილის მწე, ხილის მიმრთმევი, ე. თ.: მეხილე — фруктощик, заведывающий фруктами.
- მ ე ხ ი ლ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი 36<sub>22</sub>, მეხილეთუხუცესმან 39<sub>6</sub>; ე. თ.: მეხილეთ-უხუცესი — მეხილეთ უფროსი, სახილეს გამგე, глава фруктощиков, глава заведующих фруктами.
- მ ე ჭ ა მ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი 34<sub>11</sub>, მეჭამეთუხუცესისა 34<sub>10</sub>, 36<sub>16</sub>, მეჭამეთუხუცესისა კელისა 36<sub>16</sub>, ე. თ.: მეჭამეთ-უხუცესი — მეჭამეთ უფროსი, глава посудников, მეჭამე (ტექსტში არ არის ი. ს.) — хранитель чаш, посудник.
- მ ე ჭ ი ნ ი ბ ე, ზარდახნის მეჭინბე 40<sub>21</sub>, მეჭინბენი 48<sub>20</sub>, ე. თ.: მეჭინბე — конюх, ქ. გ. ლ.: საჭინბოში მომუშავე ცხენის მომვლელი. ე. თ.: მეჭინბეთ-უხუცესი (ტექსტში არ არის—ი. ს.) მეჭინბეების უფროსი. კორექტურაში ჩამატებულია ქართული განმარტების შემდეგი ნაწილი: „სამეჭინბოს გამგე“, მერმე ისევე წაშლილია. ი. ს.). глава конюхов, шталмейстер, (ტექსტი მითითებული არ არის—ი. ს.).
- მ ე ჭ ლ ი შ ი ი ხ, უმეჭლიშო. ქ. გ. ლ.: არაბ. მაქლის „ერება, ბეობა“. მეჭლიშისანი 41<sub>20</sub>, ე. თ.: მეჭლისი (დაბეჭდილში: მეჭლიში. — ი. ს.) — დიდი პურობა, ლხინი; მეჭლისისანი, относящийся к пирю.
- მ ი მ ძ ლ ა ვ რ ე ბ უ ლ ი, მიმძლავრებულთა 34<sub>12</sub>, ე. თ.: მიმძლავრებულთა — დაზარალებული ძალადობით, угнетенный, потерпевший от насилья.
- მ ი ს ა ლ მ ე ზ ა, მოესალმოს (მეფე) 44<sub>6-7, 27</sub>, ამ შემთხვევაში სასახლეში მიღების ცერემონილის კომპონენტი.
- მ ი ს ჯ ე ვ ე ნ 37<sub>21</sub>, ე. თ.: მისჯევენ — მისდევენ, მოყვებთან, следовать.
- მ ი ს რ ა ტ უ ლ ი 40<sub>20</sub>, ე. თ.: მისრატული—(დაბეჭდილში: სამეჭინბოს მოხელეა.—ი. ს.) мисратул. стремянный.
- მ ი ს რ ა ტ უ ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი 40<sub>4</sub>, მისრატულთუხუცესს 40<sub>2</sub>, ე. თ.: მისრატულთუხუცესი — მისრატულების უფროსი, глава мисратулов.
- მ ი შ რ ა პ ა ი ხ, მაშრაპა, ე. თ.: მიშრაპა — (იხ. მაშრაპა).
- მ ი ხ მ ე ე ა, მიხმევს 32<sub>10</sub>, მიღება, მიიღებს.
- მ ე რ ე ა ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი 32<sub>10</sub>, სასახლის სამკერვალოს უფროსი. ე. თ.: მკერვალთ-უხუცესი — მკერვალთა უფროსი глава портных.
- მ ე რ ე ფ ე ლ ი — ვინც კრეფს (ქ. გ. ლ.); ღვინის მკრეფელნიცა 35<sub>10</sub>, იხ. ღვინის მკრეფელი.
- მ ნ ა თ ო ბ ი 40<sub>20</sub>, აქ გამნათებელი, ბრწყინვალე მნათობი.
- მ ო გ ე ბ ე ბ ა — შეხედრა. მოეგებვის — (მეფე) 44<sub>6</sub>, გელაუური ძღვენი... ფიცხლავ მოაგებონ (მეფეს) 45<sub>20-21</sub>.
- მ ო გ ვ ი, სარმუზა აცეია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა 38<sub>7</sub>, ე. თ.: მოგვი — (დაბეჭდილში: მესტი. წულა, ჩუსტი. — ი. ს.) кожа, кожаный чулок, ныне мести; кожаный чулок, поверх которого надевают чула, ჩუსტი; დ. ჩ.: ხაპლი, მოგვი, ყელმალალო ფესსაცმელი—ჩეჭმა... ქ. გ. ლ.: ჩეჭმა (თურქ. ჩაქმა) მალაღყელიანი ფესსაცმელი. — წალა. წალა... 1. მალაღყელიანი ქუსლიანი ფესსაცმელი, — ჩეჭმა... 2 უხმარიათ წულის მნიშვნელობით... ყაფალიანი წალები... ხამსის წალა... ხამსი... ხამსის წალა ავ. ყარაბაღული წალა. ყაფალიანი... ყაფალიანი წალები—ჭეჭინტიანი წალები, რომლის ყელი ფუნჯიანი ყათინით იკეროდა. ს. ო.: მოგვი—ჩეჭმა და მისთანანი. ჯამლი თურქთ — საცმელი. ჩეჭმა სხვათა ენაა, ქართულად მოგვი; ნ. ჩ.: როგვი, ხაპლი, ყელმალალო ფესსაცმელი, ჩეჭმა.
- მ ო ი ვ ა ლ ე ლ ი ლ ა გ ა მ ი 37<sub>14</sub>, ძვირფასი თელებით შემკული ლაგამი.

- მ თ ე მ ა ზ ე ა ი ს. მოკმაზული, შდრ. კაზმეა, აკაზმელობა. ტახტი ოდესა მოკმაზმოს 28<sub>12</sub>...  
იხ. უკაზმეა, გარდმოკაზმეა, მოკმაზული ჯორი 37<sub>12</sub>, ექელუად მოკმაზული ექი  
37<sub>12</sub>13, ცრთი ყათარი სხეა ჯორი სასაგებლე ტურჟადე მოკმაზული 37<sub>24</sub>25. მო-  
კაზმეა—მორთეა.
- მ თ ლ ა რ ე 37<sub>4</sub>, 39<sub>10</sub>, 41<sub>10</sub>. სალაროთ მოლარეებ[ი]სა 34<sub>4</sub> იხ. სალარო, სალაროს მოლარე,  
სალაროს მოლარეს 37<sub>7</sub>, ზარდახნის მოლარე 40<sub>20</sub>, საღვინის მოლარე 41<sub>18</sub>, საღვინის  
მოლარეს 41<sub>18</sub>, იხ. საღვინე, საღვინის მოლარე[ნი] 41<sub>20</sub>37. მოლარენი 41<sub>20</sub>37, ე. თ.:  
მოლარე—სალაროს მოხელე, გამგე, казначитель, хранитель сокровищницы,  
казначей.
- მ თ ლ ა რ ე თ უ ხ უ ე ს ი 32<sub>2</sub>, 47<sub>24</sub>, 50<sub>8</sub>. მოლარეთუხუცესისა 34<sub>8</sub>, 36<sub>24</sub>, მოლარეთუხუ-  
ცესი 34<sub>8</sub>, 36<sub>2</sub>, 37<sub>3</sub>, 4, მოლარეთუხუცესისა 32<sub>4</sub>37<sub>3</sub>, 45<sub>12</sub>13, მისა (მტბეკარის) მოლარეთ-  
უხუცესისა 45<sub>12</sub>14, მოლარეთუხუცესმან 49<sub>3</sub>, 5, ე. თ.: მოლარეთუხუცესი — მოლა-  
რეთ უფროსი, глава казначейств, глава казначеев. (ივ. ჟავახიშვილი, ქარ-  
თული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 183—185).
- მ თ ნ ა დ ი რ ე 42<sub>13</sub>. მოხელე, რომელიც მონადირეთუხუცესს (იხ.) ემორჩილება. მონადირე-  
თაჲა 32<sub>13</sub>, 14. მონადირენი 42<sub>4</sub>, 16. მონადირეთ 42<sub>4</sub>, 13-14. ე. თ.: მონადირე — егер.
- მ თ ნ ა დ ი რ ე თ უ ხ უ ე ს ი 32<sub>3</sub>, 14-16. მონადირეთუხუცესისა 42<sub>3</sub>, მეფის სასახლო  
მმართველობის უწყებაში სამონადირო საქმეების უფროსი. ე. თ.: მონადირეთუხუ-  
ცესი — მონადირეთ უფროსი, обер-егермейстер (ივ. ჟავახიშვილი, ქართული სა-  
მართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 195—196).
- მ თ ნ ა ზ ო ნ ი 45<sub>10</sub>, იგივეა, რაც ბერი. ქ. გ. ლ.: მონაზონი ბერძ. monach-იდან მარტოდ  
მყოფი. მონაზონნი 34<sub>20</sub>, ოთხთა მონაზონთა 44<sub>1</sub>, მონაზონ ოთხთაჲე 49<sub>7</sub>.
- მ თ ნ ა ს ტ ე რ ი, მონასტერი, ქ. გ. ლ.: მონასტერი ბერძ. — monasterion მონაზონთა  
საეკლესიო — საადგილ-მამულო ორგანიზაცია, თემი. რომელსაც აქვს თავისი მეურ-  
ნეობა. 34<sub>10</sub>.
- მ თ ს ა ფ ლ ა ე ე, მოსაფლავეა 44<sub>28</sub>, მოსაფლავეც 44<sub>28</sub>. ე. თ.: მოსაფლავე — მეფის საფლა-  
ვის მკველი, მეფის დამმარხველი, хранитель могилы, смотритель могилы.
- მ თ უ რ ა ე ი, მოურავნი 42<sub>18</sub>, 42<sub>16</sub>. მზრუნველი ე. თ.: (დაბეჯილში არ არის—ს. ი.) მოურა-  
ვი — управляющий, заведующий; ს. ო.: მოურავი, მწე, მონაღლე (2 მეფე. 15.3).  
ნ. ჩ.: მოურავი გამგებელი ქალაქის. თემისა და უფროვე ელის ერთა. დ. ჩ.: მოურა-  
ვი, გამგებელი ქალაქისა, სოფლებისა, ელის ერთა. ქ. გ. ლ.: მოურავი-ი... 1. ძე. მეზა-  
ტონის, მემამულის ქონების გამგებელი... 2. ისტ. რომელიმე პროვინციის, ქალაქის  
თემის და მისთ. გამგე...
- XVI—XVII საუკუნეებიდან უცხოური წარმოშობის ტერმინი „ამირა“ (იხ.)  
და „ამირთამირა“ შეიკვალა ტერმინით „მოურავი“, მოურავი იყო მმართველობის  
ადგილობრივი აპარატის მოხელე — ქალაქად (ქალაქის გამგებელი). სოფლად (სოფ-  
ლების, სოფლის, ან მისი ნაწილის გამგებელი), დაწერილებით ამის შესახებ იხ. ჩენი  
„საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, 1. 1952, გვ. 394—  
407, გვ. 424—433.
- საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ სიტყვა „მოურავი“, მზრუნველის მნიშვნელო-  
ბით წყაროებში გვხვდება მაშინაც. როცა ქალაქის გამგებელს არაბული წარმოშობის  
„ამირა“ ან „ამირთამირა“ ერქვა.
- ქართ. ცხ., 1, ლექსიკ.: მოურავი („მზრუნველი“) 144, 274; გვ. 274: ...დაუტყენა  
(დავით ურბაძე—ი. ს.) უფლისციხეს გურგენ და ძე მისი პაატაჲ. მას აქმსა იყო  
პაატაჲ ჯერეთ ასაკითა თჳსითა ღირელ. ამისოჲ თან უკლებულს დაუტყეა მამა მისი  
გურგენ. შემოკრიბნა, (გურგენნა—ი. ს.) ქალთელსი ახანურნი და ესრძანა: აესე არს  
ჰკვდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა. შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ  
მოურავი ამისი და თანაშემწე: ამას დაემორჩილენით ყოველნი. და დაყენა დღერი  
მცირედნი და წარვიდა ტაოს“. (იხ. ზემოთ შენიშვნები 20-ე პარაგრაფისა).
- მ თ ყ ე ე ნ თ უ ს უ ლ ი — მოსილი სიასამურის ბეწვით. მიყენთუსლათა 32<sub>6</sub>, ე. თ.: მო-  
ყენთუსლათი — უნდა იყოს მიყენდრული, ესე იგი ყენდირის ბეწვით მოვლებუ-  
ლი (იხ. ყენდირი), желтоватым.
- მ თ ჩ ი ე ვ ა რ ი 34<sub>12</sub>13. „ობოლთა და ქერიეთა და მიმძღვერებულთა მოჩივართა განიკით-  
ხას“. საჩივრის აღმძებელი (ქ. გ. ლ.).

- მოდღვართ მოძღვარი 43<sub>15</sub>, 28, 44<sub>ა</sub>, 47<sub>ა</sub>, 47<sub>15</sub>, 18, მოძღვართმოდღვრისა 43<sub>6</sub>, 12, 18, მოძღვართმოდღვარსა 47<sub>18</sub>, 48<sub>2</sub>, მოძღვართმოდღვრისათჳს 43<sub>10</sub>, ე. თ.: მოძღვარ-მოდღვარი — მასწავლებელთა მასწავლებელი. მეცნიერთა მეცნიერი, учитель учитеlem (მერმე კორექტურაში ამოშლილია: духовник—ი. ს.), ректор духовной академии (Sic) в Гелатии. (შემდეგ შენიშვნა, რომელიც წაშლილია: ასე ვფიქრობ და ამას ავხსნი წინასიტყვაობაში (ი. ს.). წინასიტყვაობაში მართლაც არის ეს საკითხი გაშუქებული (გვ. XXX—XXXIV). იხ. ზემოთ გამოკვლევა.
- მოწაფე. მისთა (მოძღვართმოდღვრის) მოწაფეთათვის 43<sub>17</sub>, ქ. გ. ლ.: მოწაფე 1) სკოლის მოსწავლე. შეგირდი 2) ვისიმე მოძღვრების ან პრაქტიკული საქმიანობის მიმდევარი.
- მოკედვა — რაიმე საგნის მოკედვა, მოკედეს 45<sub>8</sub>, ს. ო.: კედა... ილევრის მუშაკობა: ილევრო ეწოდების ოქროსა, ვერცხლსა, სპილენძსა, რკინასა, ტყვასა, კალასა და ყოველსავე მისთანათა ერთბაშად. ნ. ჩ.: კედა... გამოკვერვა მეტალთა, КОВАТЬ. დ. ჩ.: კედა... კედვა — ковка. მოკედილი, მოკედვა, მოკედილი... ეხი 37<sub>12-13</sub>, მოკედილი... აჯახმულობა 40<sub>13-24</sub>, მოკედილი ყელ-საბაში 40<sub>24</sub>, მოკედილი ვერცხლითა და სპილენძიანი 40<sub>28-27</sub>, ტულწერაქვი... ტარის ბოლო მოკედილი, ტარმოკლე. მოკედილი 41<sub>15</sub>. ტარი მოკედილი (კოვზისა) 47<sub>24-25</sub>. ქ. გ. ლ.: მოკედილი 1) შემკობილი, შემოსილი (ძვირფასი ქვებით, ვერცხლით ოქროთი), 2) გავსებული, გაკედილი.
- მოხსენება აქ ნიშნავს პატივისცემით შეტყობინებას. მოახსენე 44<sub>7</sub>, მოახსენონ 49<sub>6</sub>.
- მსახურთუხუცესი—ევზირი, რომელსაც სასახლის მეურნეობა ებარა, მსახურთუხუცესი 34<sub>7</sub>, 35<sub>12</sub>, 36<sub>20</sub>, 28, 44<sub>17</sub>, 47<sub>4</sub>, 7, 47<sub>20</sub>, 48<sub>13</sub>, მსახურთუხუცესისა 39<sub>21</sub>, მსახურთუხუცესმან 39<sub>8-9</sub>, მისის ხელისანი 35<sub>14-15</sub>. მსახურთუხუცესისა ქელთავე 37<sub>11</sub>. მისის ხელისა 36<sub>20</sub>, მსახურთუხუცესობა 46<sub>22</sub>, მსახურთუხუცესი 32<sub>3</sub>, 47<sub>7</sub>, 49<sub>27</sub>, 30, მსახურთუხუცესის(ს) 48<sub>13</sub>. მსახურთუხუცესმან 49<sub>2</sub>, 4, მსახურ(თ)უხუცესმან 49<sub>2</sub>, 4, 13. მსახურთუხუცეს(ს)ა 49<sub>7-8</sub>, მსახურთუხუცესი მანაველი 49<sub>28</sub>, ე. თ.: მსახურთუხუცესი — მსახურების უფროსი, глава служителей, оберкамергер. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 183 — 1907; იხ. ზემოთ გამოკვლევა.
- მუახლე—მოახლე, მათნი: ამილახორისა და მეაბჯრეთუხუცესის მუახლენი 40<sub>13</sub>. სერებრ.: მოახლება... ს. ო.: მუახლე, ახლოს მყოფი... ნ. ჩ.: მოახლე, მუახლე, შიშუნეარი, მხევალი, გოგო მხლებელი, служанка, თანა-მხლებელი, ამხანაგი (ვეფხისტყ. 44, 724). დ. ჩ. 1840: მოახლე, მუახლე. ქ. გ. ლ.: მოახლე... ძე. I. შინამოსამსახურე ქალი... 2. „მიახლებელი, მხლებელი“ (იუსტ. აბულ.). მოვიდნენ სრულნი არაბნი, ჯარი გამრავლად ზანისა, აეთანდილ პირმზე, სპასპეტი ლაშქრისა ბევრ-ათასისა, ვაზირი სოგრატ. მოახლე მეფისა დასთა დასისა (რუსთაველი).
- მუზარადი 40<sub>21</sub>, მეომრის რკინის ქუდი (ქ. გ. ლ.).
- მუზაფარი 36<sub>13</sub> ი. ჯ.: მუზაფარი — მუჟუჟი (ივ. ჯავახიშ., ქართვ. ერ. ისტ., 5, 208 სქ. 4). ე. თ.: მუზაფარი — მწნილი, соленья. კორექტურის ფურცლის მარჯვენა კუთხეში სწერია: მუზაფარი — ძმარში ჩადებული თევზი ან ხორცი — соленья; ქ. გ. ლ.: მუზამფარი ძე. იხ. მუზაფარი. მუზაფარი-ი... ძე. „ხორცის მწნილი“ (საბა). მუჟუჟი-ი... ძმარში ჩადებული მოხარშული ღორის ფეხები. ს. ო.: მუზამფარი, ხორცის მწნილი. ნ. ჩ.: მუზამფარი — მუჟუჟი, ხორცი გინა თევზი მოხარშული და ძმარში ჩადებული მწნილად. დ. ჩ.: მუზამფარი ... მუჟუჟი, მოხარშული ხორცი ან თევზი ძმარში ჩადებული.
- მუქიფი, მუქაფი 39<sub>21</sub>, 41<sub>25</sub>, 46<sub>8</sub>, 48<sub>29</sub>, მუქიფის(ა) 34<sub>9</sub>, საღვინის მუქიფისა 42<sub>19</sub>, საღვინის მუქიფის(ა) 34<sub>9</sub>, საღვინის მუქიფისა 46<sub>24</sub>, იხ. საღვინე. საგანმგეოსა მუქაფის(ა) 34<sub>10</sub>, საგან(ნ)მგებოსა მუქაფისა 46<sub>24</sub>, იხ. საგანმგეო, მუქიფის 36<sub>1</sub>; (საჭურჭლის) მუქიფი 34<sub>8</sub>, მუქიფისა 41<sub>23</sub>, 41<sub>20</sub> საგანმგებოს მუქიფისა 42<sub>10</sub>, იხ. საგანმგეო. ე. თ.: მუქაფი, მუქიფი—ძღვენთ მწე, ძღვენთ გამგე. მეჩვიდმეტე საუკუნიდან ფემქაშნივისი, мукиф—заменяющий, должностное лицо, помощник; „мукиф“-ის განმარტება კორექტურის მე-2 ცალში ასეა შეცვლილი: заведующий приношениями (ძღვენთ მწე — Сана), მუქიფებს თავის უხუცესი ყავდათ, მაგრამ ჩვენს კარის გარიგებაში არ იხსენიება, ალბათ ნაკლულოვანების გამო. ხოლო ერთს გელათის გუჯარში 1545 წ. მოხსენებული არის: „მუქიფთ-უხუცესო და მუქიფნო“, საქ. სიძველენი, ტ. I, 1899 წ., გვ. 24. (ეს, კორექტურაში ჩამატებული შენიშვნა მერმე

გადახაზულია — ი. ს.). იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 5, 1953, გვ. 206, სქ. 4.

- მ უ შ ა, მუშად მოასხითო 35<sub>ა</sub>, აქ შესაძლებელია დაჭირავებული მუშაც იგულისხმებოდეს.
- მ უ შ რ ი ბ ი, (საქურჭლის) მუშრიბი 39<sub>26</sub>, მუშრიბმან 39<sub>26</sub>, ე. თ.: მუშრიბი — ქალაქთა ბაჟის და სავაჭრო გადასახადის ამკრეფი და შემნახავი, мушриб, бухгалтер, счетчик, (იხ. „დასტურლამალის“ ლექსიკონის მუშრიბი).
- მ უ ქ ლ ი, თავმოდრეკით მუხლთ დაყრით მუხლის მოხრა, დაჩოქება — განსაკუთრებული პატივისცემის ნიშნად, (ყმა — ბატონის მიმართ, მეფის მიმართ და ა. შ.). მეფეს „მუქლთ დაყრით ქუდი მოლარეთ-უხუცესმან“ მიართვას 49<sub>5</sub>.
- მ ყ ი ნ ვ ა რ ი ი ხ, სამყინვარი, მყინვარიანითა კურჭლითა 38<sub>1</sub>, მყინვარსა 38<sub>2</sub>, მყინვარს 41<sub>16</sub>, ე. თ.: მყინვარიანი (კორექტურაში ჩაწერილია: შაქრის ყინულიანი — ი. ს.) холодильный. ქ. გ. ლ.: მყინვარი იგივეა, რაც მყინაუ.
- მ შ ჯ ლ დ-ა პ ა რ კ ი 40<sub>21</sub>, ქ. გ. ლ.: მშვილდ-კაპარკი — მშვილდი და კაპარკი. მშვილდი ძველებური იარაღი—რკალისებურად მოღუნული ხე, რქა ან რკინა, რომლის ბოლოებზე იკიმება ლარი; კაპარკი — ისრების ჩასაწყობი ბუდე.
- მ ც ვ ე ლ ი, მცველი მისი (საწოლის ღმრთისმშობლისა) 50<sub>23-24</sub>, ე. თ.: მცველი — страж, стражник.
- მ წ დ ე 43<sub>12</sub>, 46<sub>26</sub>, 48<sub>9</sub>, 10, პირის მწღესა 41<sub>22</sub> იხ. პირი, პირის მწ(ღ)ედ 46<sub>26</sub>, პირის მწ(ღ)ეს 48<sub>9</sub>, 10, ე. თ.: მწდე, მწე — მოსამსახურე, მიწოდებული პურისა. საქამადისა, лажей, камергер, кравчий, виночерпий. მწდე ღვინის მიწოდებელს უნდა ნიშნავდეს.
- მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ ი 33<sub>26</sub>, 27, 36<sub>5</sub>, 37<sub>8</sub>, 42<sub>10-11-12</sub>, 46<sub>29</sub>, 48<sub>16</sub>, 50<sub>13</sub>, მწიგნობართა 33<sub>25</sub>, 34<sub>23</sub>, საწოლის მწიგნობარი 33<sub>26</sub>, საწოლის მწიგნობარის 34<sub>24</sub> 36<sub>7</sub>, საწოლის მწიგნობარსა 34<sub>26</sub> იხ. საწოლი. ზარდახნის მწიგნობარსა 33<sub>27</sub>, ზარდახნის მწიგნობარს 34<sub>14</sub> მწიგნობარი (ქვეითი) 36<sub>4-5</sub>, (ზარდახნის) მწიგნობარი 33<sub>27</sub>, 48<sub>15</sub>, ზარდახნის მწიგნობარისა(ა) 40<sub>28</sub>; რომელიც მწიგნობარი (ძალთ) დასწერს 42<sub>10-11</sub>, საწოლის მწიგნობარი 34<sub>14</sub>, 36<sub>7</sub>, საწოლის მწიგნობარმან 44<sub>3</sub>, ზარდახნის მწიგნობარი 34<sub>14</sub> 48<sub>15</sub>, საწოლის მწიგნობარის 34<sub>21</sub>, 25, 27, სხვანი მწიგნობარნი, ოცდა ოთხნი 46<sub>29</sub>, მას ქვემოთ (ზარდახნის მწიგნობარისა) მწიგნობარნი 48<sub>16</sub>, ე. თ.: მწიგნობარი (დაბეჭდილში: წიგნის მცოდნე, მეცნიერი) дьяк, писец, книжник, ученый. 40<sub>16</sub>, 17, 18. მწიგნობარი— მოხელე მღვინის ფუნქციებთ, ექვემდებარებოდა მწიგნობართუხუცესს — კუონდიდელს (იხ.).
- მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ თ უ ხ უ ც ე ს ი. მწიგნობართუხუცესად 46<sub>10</sub>, ე. თ.: მწიგნობართ-უხუცესი (დაბეჭდილში: მწიგნობართ-უხუცესი მწიგნობართ უფროსი), глава книжников, глава дьяков, канцлер (ტექსტი მითითებული არ არის. — ი. ს.). მწიგნობართუხუცესობა კუონდიდელის 49<sub>18</sub>. მწიგნობართუხუცეს-კუონდიდელი—ვაზიროთა თავმჯდომარე, მეფის შემდეგ პირველი — სამეფოში, ძეგლში მეფის მამად წოდებული (§ 9).
- მ წ ი გ ნ ო ბ რ ო ბ ა 49<sub>18</sub>, კუონდიდელისა მწიგნობრობა შემოსრულა 49<sub>17-18</sub> იხ. მწიგნობარი. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 124—140; იხ. ზემოთ გამოკვლევა.
- მ ქ ლ ო 32<sub>6</sub>, აქ წვეტიანი, მქლოდ შეეკრული (ქუდი) 32<sub>6-7</sub>, კლო-წვეტიანი—остроконечный, „მქლოდ შეეკრულსა ქუდსა დაარქვამს“ 32<sub>6-7</sub>, ს. თ.: დაეჭო, დაეჭუნა, დაქნობა — მცირედ შეხმობა. დაქნობა — დაქნობა, მქენარი, დამქენარი, შემქენარი, მქლე ზორკთ მოკლებული... შეიჭყო, შეიოჭო. შეიჭუა, შეიჭუხა... (იხ. ივ. სურგულაძე, შოთა რუსთაველის პორტრეტის გამო, გაზ. „თბილისი“, 1961 წ., 20 აპრილი).
- მ ჯ ა რ ი, მხარი ზროხისა 36<sub>3</sub>, მჯარსა შეიღებენ 42<sub>22</sub>, კუონდიდლის მჯარს 46<sub>30</sub>, (დროშას) მჯარსა უთქს 47<sub>2</sub>, მჯარსა საგდებელი აცუია 47<sub>3</sub>, მჯარსა დგანან 47<sub>4</sub>, მარცხენის მჯარს სუფრასა 47<sub>10</sub>. მხარი — ცხოველის (ძროხის); ბეჭის ქვევითი ძვალი მასზე დამაგრებული კუნთებით. აღამიანის მხარი: მხარი — მხარე — მიმართულება, აღვიღებდებარეობა ვისიმე ან რისამე (ქ. გ. ლ.).

- ნ ა კ ა ო ა ე ვ ი 35<sub>ა</sub>. „ნაპარევი გამოაჩნდეს“ ნიშნავს ნაქურდალი გამოაჩნდეს. პარკა არის დანაშაული, რომლისათვის ვათვალისწინებულობა სასჯელი, ამ შემთხვევაში სასჯელის სახე არის გაპარსვა (გამაწბილებელი სასჯელი) და ცემა.
- ნ ა ე ვ ი 45<sub>ა</sub>, ე. თ.: ნაევი *составил шинака*. ს. ო.: ნაევი, ფიჭვის კაკალი... ნაეზ-ხელია ფიჭვივით. ხული, ნაქუქ-მაჯარი ხილი; ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ზუსტული და ეგვ ვითარნი. ზუსტული ხულია ნაეუსავით, დიდი ბელეკონი... ბელეკონი, (ბე) ჩატლაყური (ბე) (1, 30, ესაია). ნ. ჩ.: 1961: ნაევი. (ბე). დ. ჩ.: ნაევი—ხის სახელი, ფიჭვი.
- ნ ა ტ ი შ დ რ. ნატაჟი სასანთლითა და მისითა ნატითა 38<sub>18</sub>, ე. თ.: ნატი — *настилка, замша, сафьян, небольшой ковер*. ქ. გ. ლ.: ნატი-ი, ნატა... ძვ. 1. თალათინი, ზამში. 2. ქვეშ გასაგები ტყავის საფენი. თალათინი... (სპარს. თზლანინ „თბილი ტყავი“). ძვირფასი ტყავი, რბილი და მოქნილი; ტყავის თასმა (ქალამნის ამოსახმევი); დანის, სამართებლისა და მისთ. პირის ასაწყობი). ს. ო.: ნატა, თალათინი, მოქნილი ტყავი. ნ. ჩ.: ნატა, ნატი ტარსიკონი, მოქნილი სამოგვე ან თალათინი... *сафьян*. ტარსიკონი — შეღებილი სამოგვე ... ტყავი ვერძთა ტარსიკონი. დ. ჩ. 1840: ნატა, ნატი... *замша, сафьян*; დ. ჩ. 1887: ტარსიკონი, მოქნილი სამოგვე ან თალათინი, *замша, сафьян*. *Даль: замша... кожа, н. ч. оленья, лоскуная, сафьяная*. „ქართ. ცხ.“, II: ლექსიკონი; ნატი („ტყავის ბალიში“, „ტყავის საფენი“); უნატოდ — (უბალიშოდ) იქვე, გვ. 30.
- ნ ა ტ ა კ ი შ დ რ. ნატი, ნატაკსა ზედა 44<sub>6</sub>, ე. თ.: ნატაჟი — პატარა ნატი *коврик*.
- ნ ა ე ვ ა ლ ი — მაგიერი, მოადგილე. საჭურჭლეთ ნაცვალ(ი)სა 34<sub>5</sub>. საჭურჭლის ნაცვალსა 50<sub>11</sub>. საჭურჭლის ნაცვალსა 34<sub>5</sub>, 39<sub>20-21</sub>, 46<sub>26</sub>. საჭურჭლის ნაცვალსა 44<sub>17</sub> იხ. საჭურჭლე. სარემოს ნაცვლისა 34<sub>11</sub>. იხ. სარემო.
- ნ ა ძ ღ ნ ო ბ ი ი ხ. ძღვენი, ცოტა გარეჯით ნაძღნობი 38<sub>6</sub>.
- ნ ა ხ ე ა ი ხ. სანახავი. ნახვა—აქ მიღება. ამილახორიცა ამ ორთა სწორად ნახოს მეფემან 44<sub>22</sub>.
- ნ ე ვ ი — ხელის გული. ს. ო.: „ნები — ქელის სიბრტყე შინაგანი“. ნებნი ნახევრამდის დასხნეს დამრუდებით 44<sub>16</sub>, ე. თ.: ნებნი — ხელის გული. *ладонь*. დ. ჩ.: „ნები — ხელის გული“.
- აღღენციხს დროს მეფე მისაღებ პირებს მიესალმებოდა იმის შესაბამისად თუ ადგილმდებარის მიხედვით იერარქიის რა საფეხურზე იდგნენ ისინი, — ზოგს მიეგებებოდა ნოხზე გავლით და ნატაკზე (ბალიშზე) ხელების დადებით, ზოგისათვის ნოხის მესამედს გაივლიდა და ხელებს დაადებდა ნატაკზე, ზოგისათვის მეფე სამს ნაბიჯს გადადგამდა და ხელის გულებს („ნებნი“) სანახევროდ დაადებდა ნატაკს. ზოგს მიესალმებოდა ადგილიდან და თითებით შეეხებოდა ნოხს (ალბათ, იმ ნოხს, რომელზედაც ბალიში იდებ). მეფე ზოგს მისალმების ნიშნად ხელებს აღუპყრობდა შესაბამისად მათი მდგომარეობისა პატივის მხრივ, — ზოგს მდაბლად (უფრო სპატაროს), ზოგს მაღლად და ასე შემდეგ.
- ამასთანავე, მეფე თავისი მოძრაობითაც განასხეავებდა მისაღებთ: ზოგისათვის შემოარუნებოდა მთლიანად, ზოგისათვის სანახევროდ, ხოლო ზოგს ღებულობდა ადგილზე — უძრავ მდგომარეობაში (ალბათ, მისალმების ნიშნად თავს დახრიდა; § 24, 25, 26).
- ასეთ კონტექსტში არის მოცემული სიტყვა „ნებნი“ ძეგლში.
- ნ ო ბ ა თ ი 33<sub>8</sub> იხ. მენობათე. ე. თ.: ნობათი — დაფი, დავლი, ბარაბანი, *нордан*. ქ. გ. ლ.: არაბ. ნებათ „რიგი, წერი“. ძღვენი საჩუქარი, მოსაკითხი.
- ნ ო ხ ი, ქელის ნოხნი 38<sub>6-8</sub>. ნოხთა 38<sub>18</sub>, ნოხთა პირსა მოეგებვის 44<sub>6</sub>. ნოხსა ზედა მესამედი წამოიაროს 44<sub>10-11</sub>, თითნი ნოხსა ზედან დასხნეს 34<sub>20</sub>, ქელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს 44<sub>24-7</sub>, ნოხსა გარდმოგუს 45<sub>24-28</sub>, სუფრის ნოხი 42<sub>11</sub>, იხ. სუფრა, თავსა სუფრის ნოხისასა 49<sub>11-12</sub>, ნოხთაჲე პირს 49<sub>16</sub>, (ნოხთა) ზედა 49<sub>19</sub>, ნოხთა ზედა 49<sub>26</sub>. ს. ო.: ნოხი — გრძელი ორხოვა, ვიწრო. დ. ჩ.: ნოხი ... ხაუოიანი საფენი, ორხოვა, ხალიჩა: *кивер*, ორხოვა მომცრო უკეთესი 37<sub>16, 18</sub>, ორხოვა ... მომცრო 49<sub>9</sub>, ე. თ.: ორხოვა — ხალიჩა, ხაუოიანი საფენი (საბა), *палас, ковровая ткань*.

## მ

ოქსონო, ქ. გ. ლ.: ოქსინო ოქროქსოვილი ხაყერდი ან ძვირფასი ფარჩა. ოქსინუები-თა 43<sub>გ</sub>, ოქსინოსა ზედა 48<sub>21</sub>. ე. თ.: ოქსინო — ოქრო ქსოვილი ხაყელი, ვინა მისი ფარდავი (საბა).

## პ

პატივი 45<sub>23</sub>, 49<sub>23</sub>, 50<sub>24</sub>, იმხნელის სწორი პატივი მართებს (ქუთათელს), 45<sub>გ</sub>, პატივი მისი (ამირსპასალარისა) და მანდატურთუხუცესისა 49<sub>23-24</sub>, ღმრთის ვამს პატივი 50<sub>20</sub>. ქ. გ. ლ.: პატივი — ჯარგად მოპყრობა, დაფასება, სახელი, ღირსება.

პატრონი, პატრონისა 43<sub>7</sub>, პატრონისაგან 43<sub>20</sub>. მათი (პატრონის) შვილი 43<sub>21</sub>, პატრონ(ი)ს წინაშე 43<sub>23</sub>, პატრონმან 43<sub>24</sub>, პატრონთათვის 46<sub>12</sub>. ე. თ.: პატრონი — ბატონი, უფალი, მეფე. Патрон, государь.

პირმარხეა, ორშაბათსა პირმარხეასა 45<sub>21</sub>, ე. თ.: პირმარხეა — დასაწყისი დიდ მარხვისა, начало поста.

პირო, პირის მეღვინე 34<sub>8-9</sub>, პირსა მარწუხვიო ერთგან შეყრიდეს 39<sub>გ</sub>, პირის მწლესა 41<sub>22</sub>. პირის მწ(ღ)ედ 46<sub>25-26</sub>, პირის მწ(ღ)ეს 48<sub>9-10</sub>, პირის მანდილი 49<sub>3-4</sub>, ნოხთავე პირს 49<sub>16</sub>. ე. თ.: პირის მანდილი — პირსახოცი, полотенце. პირის მეღვინე — ღვინის მიმწოდებელი (დაბეჭდილში: მეფისა — ი. ს.), отведчик вина, виночерпий პირისპირ (მეფისა?), პირის მწლე, (მერზე იყო და წაშლილია: პირის მწე — ი. ს.), სასმელ-საკმელის მიმრთმევი მეფისადმი, отведчик, виночерпий? камергер. ქ. გ. ლ.: პირი 1) ტუჩების მოხაზულობა, 2) პირისახე, 3) ინდივიდი, 4) პირობა, 5) პირობა, 6) ნება, 7) დედნისაგან ზესტად გადაღებული ტექსტი — ასლი, 9) ზედაპირი, 10) ერთ-ერთი მხარე დასხვა. „პირი“ აქ ნიშნავს: პიროვნებას, პირისახეს და ნაპირს, კიდეს, ერთ-ერთ მხარეს.

პირშოგება. პირშოგებაი 48<sub>25</sub>, აქ პარველობა.

პური, იხ. პურობა, პურსა 42<sub>17-20</sub>, პურად ავია 42<sub>23</sub> — ეპურმარილოა, ძუნწია. პურად ჩაეხსნეს 43<sub>1</sub>. — პურობის დროს სუფრას შემოუსხდნენ, პური მოიღეთ 47<sub>13</sub> — სუფრა გაშალეო, პურ(ი)ს წინაშეას იურებებს 47<sub>4</sub> — სუფრის გაწყობაზე ზრუნავს.

პური ბა — ლხინი, წვეულება, пир. პურობას 38<sub>14</sub>, პურობას უკანთ 45<sub>24</sub>. ე. თ.: პურობა — პურის ჭამა, ნადიმი, пир, пиршеству, званый обед.

## ს

საანგარიშო გოდორი. საანგარიშო გოდორსა 40<sub>19</sub>, საანგარიშოთა გოდორთა 41<sub>21</sub>. საანგარიშო გოდორში, საანგარიშო საბუთები ინახებოდა.

სააქო ქარი, სააქო ქარსა 34<sub>12</sub>. ე. თ.: სააქო ქარი — სასამართლო სახლი. Двор ходатайств, судилище.

საბარკული 40<sub>21</sub>, ს. თ.: საბარკული — საწვივე აბჯარი.

საბატო იხ. პატივი, საპატიო, პატივსაცემი, მოსარიდებელი. საბატოთა დარბაისელთა 43, 46<sub>2</sub>. საბატო არის (ქუთათელი) 45<sub>გ</sub>, ამოდ და საპატიოდ ამყოფებს 46<sub>2-3</sub>, ათაბაგი დიდი და საბატო 49<sub>19</sub>, საბატო ევზირი 49<sub>21</sub>, 96.

საგანმგეო, საგანმგებო, საგანმგეოსა მექიფის(ა) 34<sub>10</sub>, საგანმგეოს უხუცესი 34<sub>10</sub> (სქოლიო 19), საგანმგებოს მექიფსა 42<sub>19</sub>, საგანმგებოსა 45<sub>17-18</sub>, 46<sub>24</sub>, საგანმგებოსა მექიფსა 42<sub>19</sub>. ე. თ.: საგანმგეო — გამგეობისათვის დანიშნული სახლი. ამის ნაცვლად კორექტურაში დამატებული იყო, მაგრამ ისევე წაიშალა: სახლი სადაც ერთი ვარიანტი: სწარმოებდა გამგეობა სასახლისა ან სახელმწიფოსა, მეორე ვარიანტი: განსაკუთრებული დაწესებულება, — ი. ს., административный двор, распорядительный двор. საგანმგეოს უხუცესი — საგამგეოს უფროსი, გამვეთუხუცესის (დაბეჭდილში: გამგეთ-უხუცესის. — ი. ს.) ხელკეეი (ამის მაგერ ქერ იყო: საგამგეო სახლის მმართველთა უფროსი. — ი. ს.) глава распорядительного двора, глава административного дома. საგანმგეოს მექაფი (მექიფი) — საგამგეოს უხუცესის მოადგილე. ამის მაგერ ქერ იყო: საგამგეო სახლის მმართველის მოადგილე, ნაცვალის (დაბეჭდილში კი არის: საგამგეოს ძღვნის მწე. — ი. ს.).

საგასახსნითე ბეჭედი 37<sub>1</sub>, იხ. ივ. ჯავახ. დიპლომატიკა, გვ. 38—39: „არსებული უფლებრივი დამოკიდებულებითგან ვანთავისუფლების აღმნუსხველს საბუთს „გაქსნითი“ ერქვა. ე. თ.: (ერთ ცალ კორექტურაში არის, მეორეში კი ამოშლი-

ლია: საგახსნით — разрешительный, открывающий). საგახსნით ბეჭედი — (ჩამატებული იყო კორექტურაში, მაგრამ შერბე წაშლილია: ის ბეჭედი, რომლითაც დაბეჭდვდნენ სასიგლე სახელმწიფო ბეჭედს შესანახად ხმარებამდის, — ი. ს.) разрешительная печать.

ს ა გ დ ე ბ ე ლ ი 47<sub>2</sub>, ე. თ.: საგდებელი — საბელი შორით შესატყორცნი რემათა შესაპყრობელად (საბა), аркан.

ს ა დ გ ო მ ი, სადგომსა 46<sub>2</sub>, აქ საცხოვრებელი ადგილია.

ს ი ე კ ლ ე ს ი ო, საეკლესიონი დასნი 34<sub>20</sub>, იხ. დასი.

ს ა ვ ა ზ (ი) რ ო იხ. ვეზირი, ვეზირობა, წყლის ზიდვა... სავაზ(ი)როსა, 39<sub>12</sub>, შეუყვანია სავაზიროსა 49<sub>29</sub>, ე. თ.: სავაზირო — სახელმწიფო სათათბირო, სახლი, სადაც ვაზირთა ბჭობა ხდებოდა. Государственный совет, სავაზირო — ვაზირთა შეკრებულეება, ვაზირთა სხდომის ადგილი — შენობა, დაწესებულეება.

ს ა თ ა ე ა დ ო 46<sub>15</sub>, ის რაც თავადისათვის არის განკუთვნილი; 1) ფეოდალის სამფლობელო, სენიორია; 2) აქ ნიშნავს საუფროსოს.

ს ა თ ი ქ ა რ ი, სათიჯარი რკინისა 41<sub>9</sub>, ე. თ.: კორექტურაში არის, მაგრამ ერთ-ერთ მის ფურცელში ამოშლილია; სათიხარი (sic) наконецник у ножен (Саба). სათიჯარი — ქრშისის ბუნიცი (საბას განმარტებით), მაგრამ აქ რკინის ჯოხს უნდა ნიშნავდეს.

ს ა თ ხ ი ლ ე 39<sub>4-10</sub>, ე. თ.: სათხილე — თხილის სატეხი იარაღი. Шпидцы (sic) для ломки орехов სათხილე. რუსულად შეიძლება ერთი სიტყვითაც გადმოიკეს: ореходайка (Даль).

ს ა კ ი თ ხ ა ვ ი, აღვებისა საკითხავი 33<sub>24</sub>, მოსაკითხავი, მისალოცავი.

ს ა კ რ ე ფ ე ლ ი, საკრეფელისა 42<sub>1</sub>, აქ გადასახდელს ნიშნავს.

ს ა ლ ა მ ა ს უ რ ი, სალამასურის სახესა ზედა 33<sub>18-19</sub>, ე. თ.: სალამასური ანუ სალმასური — სალმასი ქალაქი (დაბეჭდილში: ქალაქია, — ი. ს.) სპარსეთისა, განთქმული აბჯრის კეთებით, 16 კილომეტრის სიშორით ჩრდილო-დასავლეთის მხრით ურმიის ტბისა, ჯზაზედ თავრიზიდან აზრუმისაკენ (იხ. რუქა წიგნისა: Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903). ეხლა ქალაქს დილმანს უწოდებენ, ხოლო ხეობას სალმასი ჰქვია (ლარუსისი ლექსიკონი). გიორგი მეფეს, თამარის მამას, სალმასური ვერცხლის ჯაჭვი სეფეთათვის (ეხლანდელის ტერმინოლოგიით კამერპერების ანუ კამერ-იუნკრებისათვის) შემოუღია, მაგრამ სალმასური ჯაჭვი მეფეთა ძვირფასი სამოსელის ანუ აბჯრის ნაწილიცა ყოფილა; „ქართლის ცხოვრებაში“, სადაც მოთხრობილია, თუ როგორ გაიყვეს სამეფო განძეულობა ორმა დავითმა, დავით რუსუდანის ძემ და დავით ლაშას ძემ, სხვათა შორის სწერია: „ხოლო ჯაჭვი იგი სახელდებული სალმასური და თვალი იგი პატივეცემული გერდემლი და მარგალიტი იგი დიდი, რომლისა სწორი არაეის სადა უხილავს, ესე სამივე რუსუდანის ძესა დავითს მიხუდა“ (ქარ. ცხ., მარიაშ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 677). თუ სალმასურის სამეფო ჯაჭვი ისეთ მარგალიტის თვალთან არის მოხსენებული, რომლის მსგავსი არაეის უხილავს, ეტყობა დიდ განძად ყოფილა მიჩნეული (დაბეჭდილიდან აღებული ამ ადგილის ნაცვლად მიწერილი იყო კორექტურაზე ჩასამატებლად, მაგრამ წაიშალა: ა) სალმასი ქალაქია სპარსეთში, რომელიც განთქმული იყო აბჯრის კეთებით, სალმასური ვერცხლის ჯაჭვი სეფეთათვის გიორგი მეფეს, თამარის მამას შემოუღია, კარის გარიგებით ერთგვარი ფორმაა ვერცხლის ჯაჭვისა, რომელიც გიორგი მეფეს შემოუღია სეფეთათვის, ეხლანდელ ტერმინოლოგიით კამერ-იუნკრებისათვის, — ი. ს.), на подобие Салма ассипрнского или на подобие Салманасара.

ს ა ლ ა რ ო 36<sub>21</sub>, სალაროთ 32<sub>2</sub>, სალაროს მოლარეებ(ი)სა 34<sub>6</sub>, სალაროს 35<sub>12</sub>, 36<sub>22</sub>, 37<sub>4</sub>, 37<sub>5</sub>, 39<sub>12</sub>, 10 50<sub>8</sub>, 8, სალაროს მოლარე 37<sub>4</sub>, სალაროს მოლარეს 37<sub>4</sub>, სალაროსა 37<sub>24</sub>, სალაროს კარის გამოსავლსა დგას გარეთ 50<sub>7</sub>, სალაროს კართა შიგან დგას. გამოსავლსა 50<sub>8-9</sub>, ე. თ.: სალარო — ხაზინა; სადაც ლარი, განძი ინახებოდა, казна, сокровищница, სალაროს მოლარე — სალაროს გამგე, хранитель сокровищницы, казни (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 183 — 185).

ს ა ლ ა შ ქ რ ო, სალამქროს საქმეს 40<sub>11</sub>, სამხედრო საქმე.

ს ა მ ა მ უ ლ ო, უმისოდ (ამირსპასალარისა)... არცა ვინ სამამულოდ შეიწყვალეების 49<sub>22</sub>, ე. თ.: სამამულოდ — (იყო მაგრამ წაშლილია: შეყვანა — ი. ს.) მამულის მიცემა.



ქვეშევრდომად მიღება; სამამულოდ შეწყალება — მეფის შიერ ვისმესთვის მამულის ბოძება.

სამარხო, სამარხო წამალი 39<sub>27</sub> ს. ო.: სამარხო, მარხვაში საკმელი. წამალი-ნივთი—საყურ-ნებელი... ნ. ჩ.: სამარხო — მდაბიურად მარხვის საკმელი, არა სახსნილო, წამალი... ღონისძიება ანუ საშუალება... სამკურნალო; დ. ჩ.: სამარხო, მარხვის საკმელი; წამალი, სამკურნალო შემზადებულობა, დასალევი ან დასადები. ქ. გ. ლ.: წამალი 1) სამკურნალო საშუალება, 2) საწამლაი, 3) საღებავი, 4) შაბიანისა და კირის ხსნარი, 5) თოფის წამალი. კონტექსტში „წამალი“ უადგილოდ გამოიყურება. წამალი ამ შემთხვევაში მიახლოებით, ნაძალადევი შეიძლება გაგებულ იქნეს როგორც საშუალება.

სამაშხალე იხ. მაშხალა სამაშხალედაცა 38<sub>19</sub> 20. სამაშხალესა აღყასა 38<sub>21</sub>.

სამეფო — სახელმწიფო. „ერთნებითა მკლსავე სამეფოსა დიდებულთა“ 46<sub>9</sub>.

სამზარეულო, კარავი სამზარეულოსა 36<sub>18</sub>; ე. თ.: სამზარეულო — кухня. სამზარეულოს კარავი მეჭამეთუხუცესს ექვემდებარებოდა.

სამთავრო 46<sub>16</sub>. ფეოდალურ საქართველოში სამთავრო ზოგჯერ დამოუკიდებელი სამეფოა, ზოგჯერ კი ძლიერი საფეოდალოა, რომელიც პირობით ცნობს ცენტრალურ ხელისუფლებას. იყვენენ აგრეთვე წვრილი სამთავროებიც. იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965, გვ. 97—163.

სამოციქულო, ვინცა კელისუფალნი სამოციქულოდ უნდათ 50<sub>11</sub> 12, ე. თ.: სამოციქულო — посреднический, для посредничества. მოციქული შუამავალი, გაგზავნილი დესპანი... აქედან: სამოციქულო.

სამსკვადი 45<sub>6</sub>. სამსკვალი — ლურსმანი, რომლითაც თითქოს მათური ქრისტე იყო ჭვარზედ მიღურსმული.

სამუქლე, მანდილი... სამუქლე 41<sub>11</sub>, ე. თ.: სამუქლე — მანდილი, სამუქლე — ტექსტის მიხედვით უნდა ნიშნავდეს ფაიფურის ან ფაიანსის ჭურჭლის საწმენდ მანდილს, ვინაიდან იყო კიდევ საფუყე მანდილი, ესე იგი ხის ჭურჭლის საწმენდი.

სამყინვარი ვერცხლისა უნდა ტაბაი 41<sub>14</sub> იხ. მყინვარი. როგორც ჩანს, წყლისა ან ღვინის გასაგრილებლად, გასაცივებლად სასახლეში ყინული ჰქონდათ, რომელსაც შესაფერის ჭურჭელში ინახავდნენ.

სამხარი, 45<sub>32</sub>, 46<sub>1</sub>, სამხრის დალოცვასა 45<sub>21</sub>, სამხრისასა გამოილოყენ 46<sub>1</sub>, ე. თ.: სამხრის ლოცვა — предвечерье. ს. ო.: სამხარი ჰამადთა ეამთა სახელი არს... შუადღე ჰამადი არს სამხარი, სამვარი. ვაჟასი (28. 4. გამოსლუათა). ვაჟასი, სამხრეა, სამვარი, კართ საცუმელი. ნ. ჩ.: სამხარი — სამხრეთი... სამხარი სადილის შემდგომი სერი, დაღამების წინ (ნახე სერთან), სერი — სადილი ან ვახშამი თქვად, ან გამორჩევნებით სტუმართა თანა..., вечер, пир, пируество; ეწოდების პირველსა (პურის ჰამას — ი. ს.) საუზმე, მეორესა — სადილი, მესამესა — სამხარი, მეოთხეს — ზარბელი, მეხუთესა ვახშამი; სამხარი — და სამხრე მხრებზედ დაეკრებულ სხვაფერის ფარჩა სამლუდელოთა შესამოსელთა ზედა (გამოს. 28, 4, 7; ლივრტ. 8. 7 132, 2). დ. ჩ.: სამხარი, სამხეველო, კარის ზეითი ქული კედელში მიკრული, სამხარი სამხრეთი, სამხარი სადილის შემდეგ სერი, სამხარი, სამხრე..., наплечник. ქ. გ. ლ.: სამხარი — პურის ჰამა სადილსა და ვახშამს შორის. სამხრე — 1) მხრებზე დასაყურებელი განმასხვავებელი ნიშანი, 2) მხარზე გადასადები, მხარზე მოსაყიდებელი.

სამჭრო, სამჭროსა 45<sub>33</sub>, ე. თ.: სამჭრო ადგილი ეკლესიაში, სადაც მგალობელნი დგანან.

სანახავი, სანახავი ძღვენი 45<sub>27</sub>, ე. თ.: სანახავი ძღვენი — подношения для лицезрения; სახილველი, პირისპირ მისართმევი.

სანელებელი 39<sub>27</sub>, საქაზმევი (საკმელის), ე. თ.: სანელებელი — снадобие, приправа. ს. ო.: სანელებელი, ესე არს რაიცა სუნნელი საკმელსა შეანელებს. სუნნელი, მრავალთა სულნელად აღუწერიათ, არამედ არა ეწოდების სულნელი, არამედ — სუნნელი, ვინათგან... სახელი არს სუნნი, ვინათგან უსუნებთ და ვისუნებთ საყნოსველთა... ნ. ჩ.: სანელებელი სუნნელი, რითაც საკმელი შენელდება: კოჭა, პილპილი და მისთანანი, снадобие. დ. ჩ. 1840: სანელებელი სუნნელი, რომლითაც საკმელი შენელდება. ქ. გ. ლ.: სანელებელი... რითაც უნდა შეანელონ (საკმელი)...

- ს ა ნ ი ა დ ა გ ო . სანიადაგოდ 41<sub>18</sub>, სანიად(ა)გო სანთელი და კანდელი. 50<sub>21</sub> ქ. გ. ლ.: სანიადაგო 1) რაც ნიადაგ იქნება, — სამუდამო, სამარადისო. 2) ნიადაგ ყოველდღიურად სახმარი.
- ს ა რ ე შ თ, რემის სამყოფი; სარემოს ნაცელისა 34<sub>11</sub>, ე. თ.: სარემოს ნაცვალი — რემათა (ცხენის ჯოგთა) უფროსის გამგის მოადგილე, помощник заведующего табунами.
- ს ა რ მ უ ზ ა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა 38<sub>7</sub>, ე. თ.: სარმუზა (ჩამატებულია კორექტურაში დაბეჭდილიდან: მაშია (საბა). სარმუზი — ქოში, ფოსტალი (ჩუბინაშვილი). თვით კორექტურაში: ქოში, деревянный башмак — ფოსტალი, ფლოსტი. ს. ო.: — სარმუზა-მაშია. მაშია-ფერხთ-საცმელი. დ. ჩ.: სარმუზი-მაშია, ქოში. ქ. გ. ლ.: მაშია ძვ. ქოშის მსგავსი ფეხსაცმელი; აგრეთვე ქალის საზაფხულო ფეხსაცმელი.
- ს ა რ ჩ ე ლ ა, ცილობა, დისარჩლნეს 45<sub>1</sub>, 2.
- ს ა ს ა გ ე ბ ლ ე ჯ ო რ ი 37<sub>26</sub>, ე. თ.: სასაგებლე ჯორი—ჯორი, რომელზედაც მეფის საგებელი იყო აკიდებული, для постели, предназначенный для постели.
- ს ა ს ა უ რ ე ო იხ. ურვა, საზრუნავი. სასაურვო უქალაქოთ 39<sub>22-4</sub>, სასაურვო 39<sub>23</sub>, 50<sub>13</sub>, ე. თ.: სასაურვო — საველო, განსაგებელი, ведомство, ведение, საურავი, ურვის, ზრუნვის სავანი.
- ს ა ს ა ხ ლ ე, (სა)სახლის დიდებულნი 48<sub>17</sub>, ე. თ.: სასახლის დიდებულნი — великие (гражд) двора, царедворцы. სასახლე — აქ მეფის სასახლეა, მეფის ვარი.
- ს ა ს თ უ ლ ი 37<sub>16</sub>, 43<sub>9</sub>, 49<sub>8</sub>, ე. თ.: სასთაული — ბალიში, подушка. ქ. გ. ლ.: სასთაული. ბალიში, სასთუმალი, სერებრ.: სასთაული-ი подушка. ს. ო.: სასთაული—ბანბის ბალიში... ნ. ჩ.: სასთაული — ბუნბულის ბალიში. დ. ჩ.: სასთაული — ბალიში.
- ს ა ს ი გ ე ლ ე ბ ე ქ ე დ ი დ ი დ ი 37<sub>1</sub> იხ. ბეჭედი.
- ს ა ტ ა ლ ა ხ ე, ცხენი... სატალახე 45<sub>10-17</sub>, სატალახე ცხენი 45<sub>21</sub>, სატალახე ცხენი — საბარგო ცხენი.
- ს ა უ რ ა ე ი 34<sub>24</sub>, 35<sub>17</sub>, 36<sub>23</sub>, 40<sub>11</sub>, საურავისა 35<sub>18</sub>, საურავთა 46<sub>13</sub>, ე. თ.: საურავი — საზრუნავი (ჯერ კორექტურაში ჩასამატებლად ეწერა — გასაგებელი, საზრუნავი, დაბეჭდილშია: საზრუნავი, გასაგები).
- ს ა ფ ა რ ე შ თ, საფარეშოთა 38<sub>18</sub>, საფარეშოს 41<sub>12</sub>, ე. თ.: საფარეშო — служба. დ. ჩ.: საფარეშო ფარეშო სადგომი ოთახი.
- ს ა ფ რ ა მ ა ნ გ ი 46<sub>19</sub>, ე. თ.: საფრამანგი — сапраманг, скараманг. ი. ჯავახიშვილის აზრით „საფრამანგი“ უნდა იყოს „საქრამანგი“ (იხ. ი. ჯ. ქართველი ერის ისტორია V, 1953, 219, სქ. 5). ქ. გ. ლ.: საქრამანგი 1) „ძვირფასად და ყვევილოვნად ნაყერი, ოქროს თმითა და ჩიგინითა“ (საბა), — ძვირფასი ფარჩეული ან მარგალიტით ნაკერი ქსოვილი, 2) ცხენის ჩული, მარგალიტით ნაყერი, 3) პერანგის გულისპირზე მარგალიტის საკინძეუ.
- ს ა ფ უ ე ე, მანდილი... საფუეე 41<sub>12</sub>, ე. თ.: საფუეე — მანდილი, ხის კურკლის საწმენდი.
- ს ა ქ რ ი ს ტ ო შ ო ბ ო 45<sub>21</sub>. ქრისტესშობის დღეისათვის, (ქრისტიანული დღესასწაული).
- ს ა ღ ე ნ ე — დაწესებულება, რომელიც ღვინის შემოსავალ-გასავლის საქმეს განაგებდა და რომელშიაც ღვინის კურკელი ინახებოდა. საღვინის 41<sub>9</sub>, 45<sub>18</sub>, საღვინეთ წინ 32<sub>8</sub>, საღვინეთავე 32<sub>10</sub>, საღვინის მუქიფისია, საღვინის მუქიფსა 42<sub>19</sub>, 46<sub>28</sub>, საღვინესა 41<sub>9</sub>, საღვინის მოლარე, საღვინის მოლარე[ნი] 41<sub>9</sub>, 10, [სა]ღვინესევე 41<sub>13</sub>, საღვინის მოლარეს 41<sub>18</sub>, საღვინე კურკელი, სანიადაგო, უმეჭლიშო 41<sub>19</sub>, საღვინეში 41<sub>19</sub>, საღვინის გამცემარსა 42<sub>19-20</sub>, საღვინის ჯელისუფალნი 45<sub>18</sub>, ე. თ.: საღვინე — დაწესებულება. სადაც ღვინის შემოსავალი და ყოველგვარი (დაბეჭდილში.: საქმეები ღვინის შესახებ და) ღვინის კურკელი ინახებოდა. საღვინის მოხელე — хранитель винного погреба, საღვინის გელისუფალი — საღვინის მოლარე, служащий в винном погребе. საღვინის მუქაფი (დაბეჭდილში: მუქიფი) — საღვინის გამგის მოადგილე (ჯერ მიწერილი იყო ამის ნაცვლად კორექტურაში ჩასამატებლად, მაგრამ წაიშალა: მეღვინეთ-უხუცესის თანაშემწე, ნაცვალი. დაბეჭდილშია: საღვინის ძღვინის მწე, ო. ს.).
- ს ა ყ ბ ე უ რ ი, საყბურს 40<sub>21</sub>, აქ ცხენის საყბურზეა საუბარი. დ. ჩ.: საყბურის აპარულად აპაური. ქ. გ. ლ.: აპაური — კუთხ. (ხვეს.) ლილილო, საკინძი (შდრ. აპური), „აპური“ — ტაბიკების გადასაბმელი თოკი.
- ს ა ყ დ ა რ ი, საყდარ[ნი], 34<sub>19</sub>, 45<sub>3</sub>, მისსა (ქუთათელის) საყდარსა შიგან 44<sub>20</sub>, ჩემსა (ქუთათელის) საყდარსა შიგან 45<sub>4</sub>, ს. ო.: საყდარი (5, 34, მათე) ტახტი. დ. ჩ.: საყდარი...

ტახტი, დალიკი... ეკლესია: престол, церковь, დალიკი... ტახტი დიდებულთა და საჯდომელი, трон, престол, დალიკოვანი, სახლი, тронная зала. ნ. ჩ.: საყდარი ტახტი, დალიკი... საზოგადო საზარებასა შინა ეკლესია, სახტარი, престол. საყდარნი — პირველი დასი ანგელოსთა (ნახე დასი); დალიკი — ტახტი დასაჯდომელი დიდებულთა. სერებრ.: საყდარი — престол. ქ. გ. ლ.: საყდარი... 1. საგანგებო შენობა, სადაც სრულდება მღვდელმსახურება... 2. მეფეთა და მღვდელმთავართა საჯდომი სკამი, — ტახტი... 3.... სიმბოლურად გამოხატავს მეფის ან მღვდელმთავრის ხელისუფლებას...

ს ა ც ხ ე ნ ე ჭ ა ე შ ა ნ ი 40<sub>22</sub> ცხენის აბჯარი. იხ. აბჯარი.

ს ა წ ე ბ ე ლ ი 36<sub>10</sub>, ე. თ.: საწებელი — соус. ქ. გ. ლ.: საწებელი... სხვადასხვა საწებელი საგანგებო შემზადებული ტყეშლის, ნიგეზის, ბროწეულისა და მისთ. წვენი, რომელშიც ხორცს, თევზს და მისთ. აწებენ ან სდებენ.

ს ა წ ე ლ ი წ დ ი ს თ ა ო ძ ღ ვ ე ნ ი 45<sub>15</sub>, იხ. წელიწდი; საწელიწდისთაო — საახალწლო. საწელიწდისთაო (ძღვენი) 29 — საახალწლო ძღვენი.

ს ა წ ე რ ე ლ ი 46<sub>28</sub>, 50<sub>2</sub>, საწერლებით 46<sub>28-30</sub>. აქ საწერელია — ის რითაც და რაზეც უნდა დაიწეროს.

ს ა წ ო ლ ი 36<sub>21</sub>, 22, აქ მეფის საწოლი.

ს ა წ ო ლ ი ს მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ ი 33<sub>24</sub>, 34<sub>14</sub>, 43<sub>23</sub>, 46<sub>27</sub>, 48<sub>22</sub>, 50<sub>4</sub>, (იხ. ზემოთ გამოველევია). საწოლის მწიგნობარის 34<sub>21</sub>, 43<sub>20</sub>, 46<sub>27</sub>, საწოლის მწიგნობარსა 34<sub>27</sub>, საწოლს 35<sub>13</sub>, საწოლის მეკრე 38<sub>4</sub>, 42<sub>24</sub>, 50<sub>15</sub>, საწოლით 38<sub>4</sub>, საწოლსა 36<sub>23</sub>, 42<sub>25</sub>, საწოლის მწიგნობარმან 44<sub>2</sub>, საწოლისა ღმრთისმშობელი 50<sub>22</sub>, საწოლსა 50<sub>22</sub>. ე. თ.: საწოლის ღმრთის მშობელი — Образ Божьей матери для спални. საწოლის მწიგნობარი — дьяк спални, საწოლის მეკრე — привратник спални, стража у дверей спални.

ს ა ქ ა რ მ ა გ ე ო ს ე ფ ი ს კ ე რ ი 45<sub>20</sub>. ე. თ.: საქარმაგეო — სეფისკერი — სეფისკერი, რომელიც ალბათ საქარმაგეის (ქერ ასე გრძელდებოდა: გამარჯვების სახსოვრად იყო. — ი. ს.) ბრძოლაში დაღუპულ გმირთა შოსახსენებლად იყო (ქერ ეწერა: შემოღებული. — ი. ს.) დაწესებული. Просфора в память Начармагевн. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „საქარმაგეო“ სიტყვა „ქარმაგეისაგან“ მომდინარეობდეს? ს. ო.: ქარმაგი, თეთრზედ შავით დაწინწკლული ქარმალა. ქალარა. ნ. ჩ.: ქარმაგი თეთრზედ შავით დაწინწკლული ფერი ბეწველთა... ქარმალი ქალარაშერეული. ნოდრამი, მოხუცი, მხნე და სიმატლის მექონი. დ. ჩ.: 1840: ქარმაგი здоровый, ქარმაგი... проседина, проседь, ქარმალი... седой, бодрым.

ს ა ქ უ რ კ ლ ე, საჭურჭლეთ ნაცეალ(ი)სა 34<sub>5</sub>, საჭურჭლის ნაცეალი 34<sub>5</sub>, 39<sub>27</sub>, 45<sub>20</sub>. საჭურჭლის ნაცეალმან 44<sub>16</sub>, საჭურჭლესაც 34<sub>23</sub>, საჭურჭლეს 35<sub>13</sub>, სახლისა საჭურჭლე 39<sub>14</sub>, საჭურჭლესა 39<sub>28</sub>, რაც ქალაქთა საჭურჭლე შევა 39<sub>28</sub>, საჭურჭლის ნაცვალსა 50<sub>11</sub>, ე. თ.: საჭურჭლე — სახლი, სადაც ძვირფასი ჭურჭელი და ხაზინა ინახებოდა. казнохранилище.

ს ა ხ ლ ი — ოჯახი 37<sub>21</sub>, შანშეთ სახლისა 49<sub>25</sub>, შანშეს გვარეულობა, სახლისა საჭურჭლე 39<sub>14</sub>. სასახლე, სახლი 5<sub>11</sub>, შენობა.

ს ა ხ რ ა ვ ი ხავედისა ნაყერი 37<sub>14</sub>, სახურავითა ნაყერითა 37<sub>14</sub>. ქ. გ. ლ.: ზემოდან დასაფარებელი, დასახურავი. ს. ო.: რაფა... დახურვის ცხოვლსა, სახლსა, ჭურჭელსა...

ს ა ხ ი ლ ე, სახილესა 39<sub>4</sub>, 7, სახილესა [ტაბაკსა] ზედა 39<sub>4</sub>, ე. თ.: სახილე. სახილე ტაბაკი — поднос для фруктов.

ს ა ქ ე ლ ო — თანამდებობა, საჯელოსა[ა] 34<sub>21</sub>, ე. თ.: საჯელო — ის რაც შეადგენს ყოველი მოქელის უფლება-მოვალეობას. (დაბეჭდილში: საგამგეოს — ი. ს. ведомство).

ს ა ჯ მ ა რ ე ბ ე ლ ი, საჯმარი, საჯმარებლად 39<sub>14</sub>, საჯმარო თუთუბო — 39<sub>27</sub>, სერებრ.: საჯმარი—нужным, годным. ს. ო.: საჯმარი, ჩასაცმელი, შესახებელი და რაღაც შესაწვენიელი. დ. ჩ.: სახმარი... ვარგისი გამოსადეგი, ჭარბ. ცხ., I: საჯმარი „საქირო ნივთი და საგანი“... II: საჯმარი „საქირო რამ“, „საქირო ნივთი და საგანი“, „ქონება“.

ს ა ქ ი ნ ი ბ ო, საქინიბოს შემეაღლი 40<sub>5</sub>, ქ. გ. ლ.: „(არაბ. ქინიბა-დან ცხენი), ცხენის სადგომი, თავლა.

ს ე ლ ი, სელითა 38<sub>11</sub>, სელის ზეთ[ს] 38<sub>20</sub>, ე. თ.: სელი — სელის ზეთი, სელებითა ოქრო მკედლითა 46<sub>18</sub>, სელნი დადგან 49<sub>13</sub>, ე. თ.: სელნი — დასაყევი სკამები. ქ. გ. ლ.: სელი 1) ერთწლიანი ცისფერყვავილებიანი და კოლოფანაყოფიანი მცენარე. 2) ძვირ-

- ფასი სკამი, სავარძელი. გელმწიფის კარის გარეგებაში ორივე მნიშვნელობით გვხვდება ეს სიტყვა.
- სეფე 33<sub>2</sub>, 40<sub>2</sub>, 47<sub>2</sub>, სეფესა 33<sub>1</sub>, სეფე ტაბაკი 33<sub>22</sub>, 47<sub>21</sub>, სამეფო ტაბაკი, სეფე აღმითა (იხ. აღმით) 40<sub>2</sub>, კარავი... სეფე იყოს 50<sub>25-26</sub>. სამეფო კარავი. ე. თ.: სეფე—მეფის კარის კაცი, კამერპერი ანუ კამერ-იუნკერი, царедворец, царский камер-юнкер. სეფე-კარავი — მეფის (დაბეჭდილში: სამეფო. — ი. ს.) კარავი, царская ставка, палатка, სეფე-ტაბაკი—სამეფო ტაბაკი, царская трапеза, царский поднос, დ. ჩ.: სეფე. შემოკლებით სიტყვა საუფლო ან სამეფო, საუფლო, საბატონო, ან მეფე, უფალი, ბატონი, царский, господский, боярский, царь, господин, боярин, სეფე მწიგნობარი — статс-секретарь. ს. ო.: „სეფე დიდებულთათჳს“, „ძე. ქართ. ლიტ. ქრესტ“, I, შედგ. სოლ. ყუბანეიშვილის მიერ. 1946, ლექ.: სეფე — მეფე, დიდებულის, სამეფო ან სამთავრო გვარისა, ქ. გ. ლ.: სეფე... 1. საუფლო, სამეფო, საბატონო... 2. მეფე, უფალი, ბატონი, დიდებული... სეფეთუხუცესი... ძე. კარისკაცთა შორის უფროსი, სეფეთუხუცესი იყო გულითადი მეფისა, რომელსა ერქვა რუქა(საბა). ნ. ჩ.: „სეფე შემოკლებით თქმა, ვითარ, საუფლო, ანუ სამეფო (ვეფხისტყ. 674, 1059, 1069, 1494), царский, господский. ანუ საბატონო, ითქმის დიდებულთათჳს და იხმარების უფრობე რთულად, ვითარ სეფექალი დიდებულთ გუარის ქალი (ნახე დედოფალი), боярния, фрейлиня. სეფეწული — დიდებულთ ვაჟი, უფლის-წული“.
- სეფე ი ს კ ვ ე რ ი 45<sub>20</sub>, სეკარმაგეო სეფისკვერი 45<sub>20</sub>, იხ. სეკარმაგეო. ქ. გ. ლ.: „დიდებულთ კვერი“ (საბა). წმინდა ფქვილსაგან გამომცხვარი კვერი: ქრისტიანულ მღვდელთ-მსახურებაში იყენებენ ზიარების დროს.
- სიგელი, სიგელი ვისცა უბოძონ... რომელსაც დაეწეროს 36<sub>6-7</sub>, სიგელი... ვისთვისცა დაუწერია 36<sub>6</sub>, მიცემა სიგლისა 37<sub>10</sub>, ე. თ.: სიგელი — снгелъ, дворянская записка. ქ. გ. ლ.: სიგელი... (ლათ. sigellum ბეჭედი) ისტ. მეფის ან კერძო პირის მიერ ბოძებული საბუთი, — გუჯარი... ს. ო.: სიგელი, წყალობის წიგნი. ნ. ჩ.: სიგელი—მეფეთაგან ნაბოძები წყალობის წიგნი, грамота, sigella. დ. ჩ.: წყალობის წიგნი მეფეთაგან ნაბოძები.
- სიცი სტროსანი ჯორი 37<sub>12</sub>, სიცი სტროსანი ჯორისასა 37<sub>22</sub>, სიცი სტრონი 37<sub>24</sub>, სიცი სტროსნი 37<sub>26</sub>, ე. თ.: დაბეჭდილში: სიცი სტრონი — მოკაზმული ჯორი, სიცი სტროსანი ჯორი — мул, покрытый снкнстром.
- სიტყვა „სიცი სტრონი“-ს შინაარსი გაურკვეველია.
- სილალორი თორმეტი თავლის ქვევრი, სილალორი 45<sub>24</sub>. ე. თ.: სილალორი — საბას ეს სიტყვა ამოწერილი აქვს თავის ლექსიკონში ამრიგად: „ალარდენი. სილალორი. ლელვი და ბროწული. განაჩენში“. (დაბეჭდილში დამარცვლულია. — ი. ს.). რომელ წიგნს გულისხმობს საბა განაჩენად (დაბეჭდილში ეს ორი სიტყვა დამარცვლულია. — ი. ს.) ჩვენ არ ვიცით, თუშეა საბას მიერ ზემორე მოყვანილი სიტყვები ჩვენს ძეგლშიც გვხვდება. მაგრამ საზოგადოდ ლექსიკონის ციტატებიდან არ ჩანს, რომ საბა კარის გარეგებას იცნობდეს.
- სკამი იხ. ზესკამი 50, მალა სკამითა 22<sub>6</sub>, დიდროანიოთა სკამითა 43<sub>6</sub>.
- სკიპტრა 45<sub>4</sub>, 7, ქ. გ. ლ.: სკიპტრა ბერძ. skeptron ჯოხი, სამეფო კვერთხი, როგორც მეფის ძალაუფლების ნიშანი. ე. თ.: სკიპტრა—სამეფო ჯოხი, ფაენი (საბა).
- სოფელი, სოფლისაგან. 42, სოფელი აქ უპიატესად გლეხებით დასახლებული პუნქტი.
- სპასალარი იხ. ამირსპასალარი, ქ. გ. ლ.: სპასალაი სპარ. საფაჰს ლარ, ჯარის უფროსი, სამცხის სპასალარისა 45<sub>15-16</sub>. ე. თ.: სპასალაი — სამცხის სპასალარი, спасалар, полководец, генерал (ასეა გაკეთებული კორექტურის ერთ ფურცელში, — ი. ს. მეორეშია: სპასალარი — спасалар, полководец, генерал, სამცხის სპასალარი — самцхийский спасалар, полководец. „სამცხის სპასალარი“ კორექტურის პირველ ფურცელში ამოშლილია. სპასალარი სამხედრო ფუნქციების მქონე მოხელე იყო, რომელიც ამირსპასალარს ემორჩილებოდა (გავრთიანებული პერიოდის ეფოდალურ საქართველოში), იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 143.
- სუნდუზი 37<sub>16</sub>. ე. თ.: სუნდუზი — ზეწარი — სუნანი ტახტზედ საფენი აბანოში, протыня.
- სუფრა, სუფრასა ზედა 38<sub>17</sub>, მარცხენის მკარს სუფრასა 47<sub>10</sub>, რაჲ სუფრა დაუფინონ 48<sub>14</sub>, სუფრის ზოლოს... სხედან 48<sub>18</sub>, სუფრაზედ 48<sub>21</sub>, სუფრის ნობი... მომრგვალე-

ბით დაფინონ 49<sub>11</sub>, თავსა სუფრის ნოხისასა 49<sub>11-12</sub>, ე. თ.: სუფრის ნოხი — ковер для стола, скатерть. ქ. გ. ლ.: სუფრა (არაბ. სუფრა) 1) მაგიდაზე გადასაფარებელი ქსოვილი 2) ტაბლა 3) პურის საკმელად მომზადებული მაგიდა.

ბ

ტ ა ბ ა კ ი 33<sub>22</sub>, 38<sub>8</sub>, 41<sub>14</sub>, 43<sub>9</sub>, 47<sub>23</sub>. ტაბაკი სეფე იხ. სეფე 33<sub>22</sub>, მუინუარიანითა... ანუ ტაბაკითა 38<sub>2</sub>, სახილესა ტაბაკსა... ხისასა, არათუ ვერცხლისასა, 39<sub>4-9</sub>, (იხ. სახილე).

ტაბაკსა 39<sub>4</sub>, 7, 10, 41<sub>15-16</sub>, 17, 47<sub>20</sub>, სამუინუარი ვერცხლისა უნდა ტაბაკი 4<sub>14</sub>, სეფეს ტაბაკსა 47<sub>20</sub>, ტაბაკს 47<sub>21</sub>, 48<sub>3</sub>, 48<sub>3</sub>, ოქროს ტაბაკი 47<sub>23</sub>, ტაბ(ა)ზე 48<sub>4</sub>, ე. თ.: ტაბაკი — поднос, трапеза, სეფე ტაბაკი — царский поднос, царская трапеза. ს. თ.: ტაბაკი — ხონჩა, ტაბლა, ფიცრის სუფრა. ფერხელი... ნ. ჩ.: ტაბაკი — ხის ლანჯანი დიდი, მრგვალი და გაშლილი, поднос деревянный, ტაბლა — მაგიდა. წინდასადგმელი ფეხედი ფიცარი... მას ზედა დაგებული სანოვაგე... დ. ჩ.: ტაბაკი — დიდი ხონჩა ან ლანჯანი ხისა. ქ. გ. ლ.: ტაბაკი... 1. ხის მოზრდილი სინისმაგვარი თეფში, ხმარობენ ჩეულებრივ, ხორბლის სარკვევად... 2. იგივეა რაც ტაბლა... ტაბლა... 1. დაბალი მაგიდა... 2. ძვ. რელიგ. მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად მომზადებული სასმელ-საკმელი, რომელსაც მღვდელი აუერთებდა, — საყურთხი... 3. ძვ. ეთნ. ტაბაკაზე, ხონჩაზე... დაწყობილი მოსაკვლეველი, რომელიც შეკვლეს ახალწლის დილას ოჯახში მიჰქონდა... 4. ეუთ. (ქიზ.) ჭარის (სართავი მანქანის) საყრდენი.

ტ ა ბ ლ ა, სუფრა, ქ. გ. ლ.: დაბალი მაგიდა იხ. ტაბაკი. ტაბლას წინ დაუდგმენ 32<sub>9</sub>, ტაბლეთითა 43<sub>9</sub>, ტაბლას 48<sub>2</sub>, ვ. ე. თ.: ტაბლა — ხონჩა.

ტ ა ხ ტ ი, ტახტსა ზედა გავა (ფარეშთუხუცესი) 38<sub>3</sub>, ტახტი... მოეაზროს 38<sub>12</sub>, ტახტ(ი)ს წინ მიდგების 47<sub>12</sub>, ტახტსა ზედა დგანან 48<sub>22</sub>, ქ. გ. ლ.: 1) ხის გრძელი ოთხფეხიანი დგამი, 2) სავარძელი, რომელშიც მეფე ჯდებოდა რაიმე ოფიციალური მიღების, ზემის და მისთ. დროს.

ტ ე რ ფ ი, ერთითა ტერფითა უკანარე დგას 33<sub>14</sub>, ე. თ.: ტერფი — ступня.

ტ უ ი რ ი, ტუირითა დაბეჭდელი 37<sub>2-9</sub>, ვ. თ.: ტუირი — тучия, свищ. ქართ. ცხ., 1. ლექსიონი: ტუკი (= ტუკია). გუქარნი ტუკისანი, ჩუანმური, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 236<sub>17</sub>; „ხოლო მე გვრგვინი იგი ჩემნი და გუქარნი ტუკისანი მარტოდ დაესხენ“. ს. თ.: ტუფარი, მომალოდ ამოჭრილი. ნ. ჩ.: ტუიფარი — მომალოდ ამოჭრილი რამე საბეჭდავად, ანუ ბეჭედი, ტუფრა... დატუფრა, დაბეჭდა ტუფართ. დ. ჩ.: ტუიფარი... სახე ბეჭდის დასმულისა, ან ამოჭრილის ქვაზე მხატვრობისათვისა. ტუიფრა... ილბეჭდე. ქ. გ. ლ.: ტუიფარი... იგივეა, რაც ტუიფრი... ტუიფრა... ტუიფრის, შტამპის დასმა. ტუიფრი... 1. სპეც. რაიმე მასალაზე (ლითონზე)... პირუეღმა ამობურცული წარწერა (გამოსახულება, ნიშანი) ან ანაბეჭდის მისაღებად, შტამპი. 2. ტექ. ლითონის ფორმა მანქანების დეტალების ან წერილმანი საგნების სერიულად დასამზადებლად... რუს. ქართ. ლექს.: штамп, შტამპი, ტუიფარი.

ტ ყ ი ს მ ც ვ ე ლ ი 32<sub>11</sub>, 42<sub>8</sub>, მოხელე სატყეო მუერნობაში. ე. თ.: ტყის მცველი — лесничий.

უ

უ დ ა ბ ნ ო, უდაბნოთა 45<sub>26</sub>, ძმანი... თორმეტი უდაბნოთანი 47<sub>9</sub>, ე. თ.: უდაბნონი, — დავეთ-გარეჯის უდაბნონი. ქ. გ. ლ.: უდაბნო განმარტოებით მდგარი მონასტერი.

უ ვ ე რ ც ხ ლ ო კ უ ზ რ ქ ე ლ ი 36<sub>18</sub>, უბრალო კურკელი.

უ კ ა ზ მ ა ე ი მ ე ფ ე 35<sub>14</sub>, იხ. მოკმაზული; უკაზმავეი — პოურთველი.

უ კ ე თ ე ს ი... ცხენი 45<sub>18</sub>, ცხენი „უკეთესი“ დაპირისპირებულია „სატალახე“ ცხენთან: „სატალახე (იხ.) ნიშნავს საბარგეს და „უკეთესი“ ამ შექთხევაში ნიშნავს შესაქლომ ცხენს.

უ ლ უ ფ ა, კერძი, წილი, სადაც ღვინის ულუფა დაწერონ 42<sub>13</sub>, ე. თ.: ულუფა — ღვინის ულუფა — винная порция, винная повинность (ასეა გასწორებული ყოველქტურის ერთ ფურცელში; მეორეშია: ულუფა — порция), 42<sub>3</sub>. ს. თ.: ულუფა, სხუათა ენათგან შემოღებულია, ქართულად განკვეთილი და როკიკი ქვიან. როკიკი — ულუფა. ესე არს სამეფოთა გამოსაზრდელი, სჭულეირი მთავრობის ნიჭი. ნ. ჩ.: ულუფა გაოდაკეთილი როკიკი, სარჩო, სარჩო, пенсия, порция, содержание. დ. ჩ.: ულუფა —

საზროლო, სარჩო, содержание, жалованье. ქ. გ. ლ.: კერძი, წილი, როჰიკი—უღუფა. საზოლო, ქირა, ჯამაგირი. როჰი.

უ ბ ე ჯ ლ ი შ ი ს. მეჭლიში 41<sub>19</sub> ე. თ.: უმეჭლისო—რაჲ მეჭლისის დროს არ არის სახმარი. უ რ ვ ა. უ რ ვ ე ბ ა. სასაურეო, საურავი, ზრუნვა, საზრუნავი. იხ. საურავი. დაიურეებს 34<sub>16</sub>, იურვის 34<sub>17</sub>, 35<sub>17</sub>, დაიურეოს 34<sub>18</sub>, იურვიან 50<sub>14</sub>, საურავად 40<sub>11</sub>, იურეოდეს 40<sub>12</sub>, იურვიან სამუშაოს 41<sub>25</sub>, იურეებს 47<sub>14</sub>, იურვიან, რაც სასაურეო იყო 50<sub>13-14</sub>.

უ რ თ უ მ ე ლ ი, უნდა ოქროს ტაბაი, შუაზედ ურთუმელი იყო 47<sub>23</sub>, ე. თ.: ურთუმელი დაბეჭდილში — თავ-დაუხურავი. (ქერ ეწერა კორექტურაში ჩასამატებლად: უთავო. მეგრული სიტყვა არის. — ი. ს.) თავ-დაუხურავი (мингрельское слово) крыша. სერებრ. სართულ-ი крыша. შერთუმა... подавать, подносить. გამორთუმა... преподнести (вынув откуда-то). შირთუმა... подносить, давать, подавать. შორთუმა... приносить, приводить, подавать. შოართუა თავი შისი ლანჯლასა ზედა (მრ. ნ., 28).. ს. ო.: რთვა, შორთვა, შორთმა — უაღრესთა მოსცემდეს, ურთავი. ნ. ჩ.: რთვა(ვართავ) ნახე სთვა: სთვა — რთვა (ვართავ), ძაფის კეთება... ბამბისათა, მატყლისა და მისთანათა... რთვა (ვართავ) ზმნა ესე შიიღებს სხვადასხვა შნიშენლო-ბასა ზედდადებულთაგან: გართვა, დართვა, შორთვა და სხ. (ერთვის) ერთის მდინარისა შერება — შერთება მეორესთან (впадает), ურთავი უსართულო, უქერო (გუგუ. 10, 4 და 40, 14). დ. ჩ.: ურთავი—უსართულო, უქერო, თავ-დაუხურავი.

უ ს ა მ ა რ თ ლ ო ს ქ ი რ ს 34<sub>18-17</sub>. უკანონოდ ექვეიან, უსამართლოდ იჩაგრება.

უ ს ა ღ ვ ი ნ ო ქ უ რ ჯ ე ლ ი, უსაღვინო 39<sub>28</sub>, ქურჯელი, რომელიც არ არის ღვინისათვის გათვალისწინებული.

უ ქ ა ლ ა ქ ო, იხ. ქალაქი. უქალაქოთ 39<sub>23-24</sub>. ქალაქის გარეშე.

უ ლ ა რ ო, მანდილი უღარო 41<sub>11</sub>, უნაოქო, ნ. ჩ.: ღარი — გძელი ხე შუა ამოჭრილი გასადინებლად წყალთა (ვეფხისტყ. 704), жолот. დ. ჩ.: ღარი — გრძელი ხე შუა ამოჭრილი წყლის გასადინებლად. ქ. გ. ლ.: ღარი-ი. 1. სითხის ღია სადინარი ხისა (ან ლითონისა)... 2. გრძელი ჩაღრმავება რამეზე... 3....სახის ხაზი, ნაოქი ღარავს... ღარს ავლებს, აჩნევს, ღარებს უყეთებს.

უ ხ უ ც ე ს ი, უფროსი, უხუცესთა 39<sub>22</sub>, ფარეშთა უხუცესი 38<sub>16</sub>. იხ. ფარეში, ფარეშთუხუცესი. ზარდახნის უხუცესმა 41<sub>3</sub>, ზარდახნის უხუცესი, 40<sub>17</sub>, 47<sub>3</sub>, იხ. ზარდახანა, ზარდახნისუხუცესი. ე. თ.: უხუცესი — უფროსი.

უ ხ ე რ ე ტ ე ლ ი ნ ა ლ ი ჟ ო რ ი ს 37<sub>3</sub>, ასეთი ნალი გათვალისწინებული იყო სასიგელე-ბეჭდისათვის.

### ფ

ფ ა ნ ა რ ი 38<sub>6</sub>, ე. თ.: ფანარი — фонарь; ქ. გ. ლ.: ფარანი (ბერძ. phonarion სანთელი). შინისკედლებიანი კოლოფი, რომელშიც მოთავსებულია სანათი. — ლიფლიფა.

ფ ა ნ ჯ ა, ფინჯანი, ფანჯას მომცროს 38<sub>1</sub>, ფანჯისა 41<sub>10</sub>, ე. თ.: ფანჯა, ფინჯანი, ашаа.

ფ ა რ ი 45<sub>14</sub>, უწინდელი საომარი იარაღი (ხისა ან ტყავისა), მრგვალი ან მოგრძო, ბრტყელი ან გამობურცული, შიგნით სახელურიანი, მოწინააღმდეგის დარტყმისაგან დასაცავად (ქ. გ. ლ.).

ფ ა რ ე შ ი 38<sub>6</sub>, ქ. გ. ლ.: ფარეში არაბ. ფარ-აშ „მსახური“, ხელზე მოსამსახური. ფარეშნი 38<sub>10-11</sub>. ფარეშთა უხუცესი 38<sub>16</sub>, ფარეშთ 39<sub>2</sub>, ე. თ.: ფარეში — მოსამსახურე, კამერდინერი. ამ მნიშვნელობით სხვა წყაროებში პირის ფარეში იხსენიება, ашаа.

ფ ა რ ე შ თ უ ხ უ ც ე ს ი 36<sub>21</sub>, 38<sub>6</sub>, 48<sub>19</sub>, ფარეშთუხუცესსა 38, ფარეშთუხუცესმა 49<sub>6</sub>, ე. თ.: ფარეშთ-უხუცესი — (დაბეჭდილში: ფარეშების უფროსი) глава служителей. ფარეშთუხუცესი მსახურთუხუცესს (იხ.) ექვემდებარებოდა.

ფ ს ა ლ მ უ ნ ი, ფსალმუნ(ს)ა აიღებენ 45<sub>22</sub>, ქ. გ. ლ.: ფსალმუნი (ბერძ. psalmos სიმღერა, საგალობელი), ეკლ. რელიგიური საგალობელი, „დავითნის“ ცალკეული თავი.

ფ უ რ ბ ე რ წ ი, ფურბერწსა 42<sub>17</sub>, ქ. გ. ლ.: ფური — მსხვილფეხა დედალი ცხოველი. ბერწი — უნაყოფო საქონელი.

### ჭ

ქ ა ლ ა ქ ი, ქალაქით 39<sub>21</sub>. ძ(ვ)ელნი ქალაქნი 39<sub>16</sub>, ქალაქის ამირანი 39<sub>22</sub>, მექურქლენი ქალაქისანი 39<sub>2</sub>, ქალაქთა 38<sub>28</sub>, ქ. გ. ლ.: ქალაქი დიდი დასახელებული პუნქტი, ჩვეულებრივ. ადმინისტრაციული, სამრეწველო, საეპარო და კულტურული ცენტრი.

- ქ ა რ შ ი კ ი, წითლის ბანბის ქარშიერთა დაკრან 37<sub>19</sub>, ე. თ.: ქარშიკი — არლანჩი, ბრტყელი საბელი (საბა). ქ. გ. ლ.: ქარშიკი ღაზლის ან სხვა მოსხო ძევის ბრტყელი სარტყელი საქონლის ზურგზე რულის დასამაგრებლად. ს. ო.: ქარშიკი (არლანჩი ბრტყელი საბელი). ნ. ჩ. — ფართო და გრძელი შემოსაქრავი. დ. ჩ. 1840: завязка.
- ქ ა ფ ა, ჭეფი 40<sub>21</sub> ე. თ.: ჭაფა ჭაფანთ სამქარლიე (საბა), ქ. გ. ლ.: ჭაფი—აბჯრის ნაწილი — ჭაფუნის სამხარლიე.
- ქ ა შ ა ნ უ რ ი, კურკელი... ქაშანური 39<sub>19-20</sub> ე. თ.: ქაშანური — кашанский, ქ. გ. ლ.: ქაშანური... თიხის კურკელი, მოხატული-მოქიქული (სპარსეთის ქალაქ ქაშანის მიხედვით, რომელიც შუა საუკუნეებში განთქმული იყო ასეთი კურკლით)... საერთოდ მოქიქული კერამიკული ნაწარმი... კიქური... სპეც. კრიალა, მოვლვარე შენდნობი, რომლითაც ფარავენ თიხის ზედაპირს...
- ქ ე ე ყ ა ნ ა, მუშად... ესე ქვეყანა მოასხითო 35<sub>8</sub>, უმისოდ (ამირსპასალარისა) ქვეყანა არ გაიციების 49<sub>22</sub>, ქვეყანა — აქ მაშული, მხარეა.
- ქ რ თ ა მ ი 36<sub>7</sub>, ქრთამი სიგლისა 36<sub>9</sub>, ქრთამი... უქალაქოთ 39<sub>23</sub>, ე. თ.: ქრთამი... мзда, вознаграждение. ქ. გ. ლ.: ქრთამ-ი... 1. „საცოდავი ძღვენი“ (საბა). თანამდებობის პირისათვის მოსასყიდად მირთმეული ძღვენი ან ფული... 2. ძე. და კუთ. (ფშ.) საჩუქარი, გასამრჩელი საქმის გარიგების ან რაიმე სამსახურის გაწვეისათვის... 3. კუთხ. (კახ. ქართლ. ფშ.) საპატარძლოსათვის ფულად მისაცემი თანხა მზითვთან ერთად. ს. ო.: ქრთამი, საცოდავი ძღვენი. დ. ჩ.: ქრთამი — ძღვენით და უსამართლოდ მირთმეული ძღვენი საქმის გასარიგებლად. ქრთამს ძველად ორგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა: 1) ძღვენი, სასყიდელი, გასამრჩელი (ნებადართული), 2) უჯანონო, უსამართლო, თანამდებობის პირის მოსასყიდად მირთმეული ძღვენი.
- ქ უ თ ა თ ე ლ ი 44<sub>28</sub>, ქუთათელმან 45<sub>2</sub>, გ, ქუთათელს 45<sub>7</sub>, ე. თ.: ქუთათელი — ქუთაისის მთავარ-ეპისკოპოსი, Кутателн, кутайский архиепископ.

## ლ

- ლ ვ ი ნ ი მკრფელნიცა 35<sub>10</sub>, ღვინის გადასახადის მკრფელნი. ღვინის ულუფა 42<sub>1</sub>, აქ ღვინის გადასახადს ნიშნავს. ე. თ.: ღვინის მკრფელი — сборщик вина, сборщик винограда.
- ღ მ რ თ ი ს მ შ ო ბ ე ლ ი, საწოლისა ღმრთისმშობელი 50<sub>22</sub>, ქუთაისის ღმრთისმშობელი 45<sub>8</sub>. ღვთისმშობლის ხატზეა საუბარი.

## უ

- უ ა ბ ა რ ჩ ა, მოკლე კაბა. ყაბარჩით 32<sub>4</sub>. ე. თ.: ყაბარჩა — პატარა კაბა, მოკლე კაბა(?) кафтан, шубка.
- უ ა თ ა რ ი, ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებლე 37<sub>24</sub>, ე. თ.: ყათარი — (დაბეჭდილშია: ჯორი — ი. ს.) лошак. ქ. გ. ლ.: ყათარი (არაბ. თურქ. კათ-არ „მწყრივი ცხოველთა“) - ძე. ჯორი შეიდეული (საბა), — ქარავანი... 2. კუთხ. (ქართლ.) იგივეა, რაც ეტი 3. კუთხ. ძე. იმერ. კვალი... რუსულდანიანი, 1957, ლექსიკონი: ყათარი-ი... „ჯორი შეიდეული“ (საბა), ჯორ-აქლემი, საპალნეაქიდებული პირტუცეთა წყება, ჩუფი. ს. ო.: ყათარი, სხუთა ენაა, ქართულად სტრატული ჰქვიან. სტრატული—ჯორი შეიდეული. ნ. ჩ.: ყათარი — სტრატული. სტრატული შეიდი ჯორი. დ. ჩ.: ყათარი სტრატული, ჯორი, „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“, დანართი, I, II, III, წიგნების ლექსიკონი და საძიებელი, შეადგინა მამისა ბერძენიშვილმა, თბილისი, 1957: ყათარი — III, 519 — არაბ... ტვირთშიდევ ცხოველთა წყება. „ყათარი ჯორი“ — ჯორების ერთი წყება (9 ჯორი).
- უ ე ლ ს-ს ა ბ ა მ ი — ჯორის 37<sub>13</sub>. ცხენის 40<sub>24</sub>. Ошейник.
- უ ვ ნ დ ი ზ ი, სიასამური ყვნიზისა 32<sub>8</sub>. ე. თ.: ყვნიზი — ძვირფასი ბეწუიანი ცხოველი (соболя).
- შ ე კ ა ნ უ ლ ი, სამი შეკანული ღვინო 45<sub>20</sub>; ე. თ.: შეკანული, ღვინის საწყავი. мера для вина.

## შ

- შ ე კ მ ა ზ ე ა ბ. მოკმაზული, შემოსვა, შეეკაზმოს (მეფე) 35<sub>17</sub>, მეფის შეკმაზამდის 36<sub>22-23</sub>. შეკმაზვა მეფისა 49<sub>1</sub>, რაჲ მეფე შეეკმაზოდეს 49<sub>2</sub>. შეკმაზვა — შეკაზმვა, მორთვა, შემოსვა.

შ ე მ ო ს ვ ა იხ. შეემაზუა. შეიმოსების 32<sub>გ</sub>, შემოსს 32<sub>ა</sub>.

შ ე უ ც ო დ ე ბ ე ლ ი, შეუცოდებელისა 35<sub>2</sub>, აქ უბრალო, უდანაშაულო.

შ ე შ ა — ხე, მერქანი. შეშისა (ქურქელი) 36<sub>18-19</sub>. ბოძალი შეშა 38<sub>22</sub>. ე. თ.: შეშა — ხე, ძელი, дерево, дрова.

შ ე ც ო დ ე ბ ა — დანაშაული. არცა რა შეეც[ოდებ]ინოს 35<sub>2</sub>, არ შეუცოდებია 35<sub>3-4</sub>; დანაშაული არ ჩაუდენია.

შ ე ძ ლ ე ნ ა, შესძლენის 40<sub>გ</sub> იხ. ძლენი, შესძლენიან 40<sub>გ</sub>.

შ ე წ ი რ ვ ა, ძლენის შეწირვა 35<sub>17</sub>, აქ ძლენის მიღება (?).

შ ე წ ყ ა ლ ე ბ ა, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალების 49<sub>22</sub>. სამამულოდ შეწყალება — წყალობით მამულის მიცემა.

შ უ ბ ი იხ. შუბოსანი, 40<sub>28</sub>. ქ. გ. ლ.: შუბი (სპარ. ჩუბ) ერთგვარი საომარი იარაღი გრძელ ტარზე ჩამოგებული ლითონის წვეტიანი პირით.

შ უ ბ ო ს ა ნ ი 37<sub>22</sub>, შუბის მქონე მეომარი.

## ჩ

ჩ ა დ რ ი 38<sub>13</sub> წამოსასხამი, ე. თ.: ჩადრი — чалма, палатка. ნ. ჩ.: ჩადრი-აჯილა, თერისტრო, ქალთ წამოსასხამი. თერისტრო—აჯილა, ჩადრი, თხელი ზეწარი ქალთ მოსათარი (ისაი. 3, 23), დ. ჩ.: (1840): ჩადრი, чадра, женская белая мафия. ქ. გ. ლ.: ჩადრი... (სპარ. ჩადრი) თხელი განიერი წამოსასხამი... — პირბადე ქალთა საბურავი.

ჩ ა მ ჩ ა, ცოტა ჩამჩა აქვს 48<sub>22</sub>, ჩამჩით 48<sub>22</sub>. ქ. გ. ლ.: ჩამჩა (თურქ. „ჩის პატარა ჭამი“). დიდი ღრმა კოვზი ქვაბიდან წვნიანის ამოსაღებად. ე. თ.: ჩამჩა — разливательная ложка, ковш.

ჩ ა ფ ლ ა, სარმურზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვსა ზედა 38<sub>7</sub>, (მოგვს) ... ჩაფლთ წახსნის ანუ ფაჩეში გახსნის 38<sub>8</sub>, ასსა თეთრსა ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე 46<sub>6</sub>. ე. თ.: ჩაფლა — ფეხსაცმელი, წალა, ქალამანი, (მეგრულად ჩაფულა და სვანურად ჩაფულ). აგრეთვე საქალამნე ფეხის ქირა, საჩუქარი ჭილდო (ბოლო ორი სიტყვა დაბეჭდილში არ არის. — ი. ს.). ეს სიტყვა კარის გარიგებაშიც საჩუქარს ნიშნავს; (დაბეჭდილში კი შემდეგი ფრჩხილებშია: ასსა თეთრსა ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე), сапог, лапка, ჩაფულა, ჩაფულა—мергельская обувь, ჩაფულ—сванская лапка, ასსა თეთრსა ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე — царь посылает 100 тетри. ქ. გ. ლ.: ჩაფულა... „ფერხის საცმელი“ (საბა), უქუსლო, დაბალყელიანი ფეხსაცმელი, წულა... რბილი, უყელო ან დაბალყელიანი ფეხსაცმელი... ს. ო.: ჩაფულა — ფერჩის საცმელი. ფერჩსაცმელი—მაშია, წულა, ჩუსტი, ქალამანი, სანდალი, მოგვ და მისთანანი.

ჩ ა ხ ვ, ჩახვთ ყელსა 34<sub>29</sub>, ე. თ.: ჩახვ—ჩანთა(?). ქართ. ცხ., I, ლექსი: ჩაჩვ („პარკი“). ს. ო.: ჩახვი, პარკი. დ. ჩ.: ჩახვი ტყავის პარკი ფულისათვის, თოფრა. ნ. ჩ.: ჩახვი პარკი, თობრა (ნახვ ვაშქარანთან). „ვაშქარანი ზოგადი სახელი შთასაგდებელთა ქურქელთა ნაქსოვთა, ანუ ტყავისათა (დაბ. 44, 8, მატ. 10, 10, ლუქ. 22, 16). мех. ესენი არიან... გულა... შაფრაშა... პარკი, საცალო, ტომარა, ქისა, ჩახვი, ჩალთა ანუ შალითა, ხალთაგულა, ხურჯინი, აბგა“. ს. ო.: ვაშქარანი, ესე ზოგადი სახელი არს ყოველთა შთასაღებელთა: ... ტომარათა, ხალთასა, ჩაჟუსა, ჩალათასა და მისთანათა.

ჩ ი ლ ა ნ ი, ატლასის ჩილანი ზედ ისხდნენ 47<sub>28</sub>. ე. თ.: ჩილანი — გადასახურავი უნდა იყოს.

ჩ ი ნ უ რ ი, ქურქელი ჩინური 39<sub>19</sub>, ე. თ.: ჩინური — чинский, китайский. ქ. გ. ლ.: ჩინური-ი... 1. ჩინეთიდან მომდინარე... 2. მოქიქული (ქურქელი)...

ჩ ო გ ა ნ ი 45<sub>17</sub>. ე. თ.: ჩოგანი — საბურთალი კავი (საბა).

ჩ უ ხ ჩ ა რ ხ ი — 46<sub>23</sub>, 24 ეს ტერმინი „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ გვხვდება შემდეგ ფორმაში: ამერთ აჩუხჩუხი (§ 18), აჩუხჩი (§ 18), ჩუხჩარეხობა (§ 30), ჩახჩურეხი (§30), სხვა წყაროებში: ჩუხჩარხი, „ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი“ (ქართლის ცხოვრება; II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 251), ჩუხჩარეხობა, ჩუხჩარეხისასა (იქვე გვ. 33). „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ



რედაქციაში ეს ტერმინი წარმოდგენილია, როგორც „ჩუხჩარხი“. ამ ფორმით აქვს ეს ტერმინი სულხან-საბა ორბელიანს; ვახუშტი ბაგრატიონს აქვს ჩუნჩარხი (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 17), ასე აქვს დავით ჩუბინა-შვილსაც. „მეფის კურთხევის წესში“ არის „ჩუხჩარხი“. „როსტომიანის“ სხვადასხვა ხელნაწერში ეს ტერმინი შემდეგი ფორმით გვხვდება: ჩუნჩარხი, ჩუნჩარხი, ჩუმჩარხი. („ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი“, აკად. კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოცელებებით 1941, გვ. 12; აკად. კ. კეკელიძის დაწვრილებით აქვს ეს ტერმინი შესწავლილი, იქვე, გვ. 11—17).

მველევარის აზრით ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი ნაწილი არის ჩუხრ, მეორე ბერძნული—არხი უნდა იყოს. რომელიც დამახინჯებულად არის წყაროებში შემდეგი ფორმით: არახი, არეხი, ერახი, ურეხი. ბერძნული „არხი“ უფროსი ნიშნავს, აქედან ჩუხჩარხი — ჩუხჩების უფროსია (იქვე გვ. 12).

აკად. კ. კეკელიძის მართებული ვარაუდით „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ შემონახული „აჩუხჩი“ დამახინჯებული ფორმა—„ამირჩუხჩი“ს. ამას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ იმავე „ველმწიფის კარის გარიგებაში“ ნახმარია „ამერით აჩუხჩი“, რაც სწორედ ამირჩუხჩის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს. მოხელეთა უფროსობის აღსანიშნავად საქართველოში იხმარებოდა როგორც ბერძნული „არხი“, ისე არაბული „ამირ“. ამიტომ არის რომ ერთი და იგივე სახელის შიშართ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი“ ხმარობს ტერმინს „ჩუხჩარხი“, ხოლო „ველმწიფის კარის გარიგება“ ტერმინს „ამირჩუხჩი“. ორთავე შემთხვევაში ტერმინი ნიშნავს ჩუხჩის უფროსს (იქვე).

როგორც ირკვევა ამ ტერმინის შინაარსის დადგენა ეტიმოლოგიურად არ ხერხდება არც არაბულ, არც ირანულსა და თურქულ ენებზე. გაურკვეველია მისი შინაარსი ქართულადაც (იქვე, გვ. 13).

ექ. თაყაიშვილი ცალ-ცალკე იძლევა თავის ლექსიკონში სიტყვებს აჩუხჩსა. ჩახჩურეხსა და ჩუხჩარეხობას, მაშინ, როდესაც ხსენებული სიტყვები „ჩუხჩარხი“-ს დამახინჯებული ფორმებია.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ „აჩუხჩი“ ამირსპასალარის სახელოში შედიოდა, მაგრამ სხვა ამ სახელოს შესახებ არაფერი ვიცითო (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 154, 155).

რადგანაც ეტიმოლოგიურად ტერმინი „ჩუხჩის“ შინაარსის დადგენა არ ხერხდება, ამიტომ საჭიროა ამ სიტყვის შინაარსის ვარკვევა წყაროების კონტექსტებში, რომელშიც ის გამოყენებულია.

„როსტომიანში“ ჩუხჩარხის ფუნქცია სამხედრო საქმიანობასთან არის დაკავშირებული (იქვე, გვ. 14—15).

„მეფის კურთხევის წესის“ მიხედვით, მეფის კურთხევისას მეფეს ევლესიაში მიყვებიან ამირსპასალარი, ამილახორი, მეჭინბეთუხუცესი, ხოლო ეზოთუხუცესს, ჩუხჩარხსა და მედაჭრეთუხუცესს „სამეფო ფარი და ლაბტი“ აქვთ და „ქარქაში და უკანა უდგას მეფესა“. ამ კონსტრუქციის მიხედვით ჩუხჩარხი მოხსენებულია სამხედრო ფუნქციების მქონე მოხელეებთან და მას საქმე აქვს სამხედრო იარაღთან. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჩუხჩარხი სამხედრო ფუნქციების მქონე მოხელეა და ის ამირსპასალარის სახელოში შედის. „ველმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ჩუხჩარხი იმ წ-შია მოხსენებული, რომელშიც ამირსპასალარის სახელო და ამ სახელოში შემავალი მოხელეებია დახასიათებული, ამ პარაგრაფით „აჩუხჩი და ამირჩქარი და მერემეთუხუცესნი“ მეფის „წინად დგანან, შორს და სიარულადაც წინათ იარებიან“ (§ 18); მაშასადამე, ჩუხჩარხი მეფეს ახლავს, თუ მეფე ერთ ადგილზეა მეფის წინ დგას, მოშორებით, ხოლო თუ მეფე მიდის, მაშინ ჩუხჩარხი და სხვა მოხელენი მეფის წინ მიდიან. ქვემოთ ამავე წ-ში კიდევ განმეორებულია რომ ჩუხჩარხი მეფის „წინ იარებს“. ფრიად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამ პარაგრაფის მიხედვით „სადაც მეფე მივა“ ჩუხჩარხი „მანამდე ცხენით მივა და მერმე მობრუნდება“ და როცა მეფე დანიშნულ ადგილზე მისული ცხენიდან ჩამოვა, ჩუხჩარხიც „თავის ადგილს გარდაქვდება“. საცხებით ნათელია, რომ ჩუხჩარხს მეფის დაცვა ევალება, ის მეფეს ახლავს, მისი დაცვის უფროსია, მეფის მგზავრობის შემთხვევაში, როგორც ჩანს, ჩუხჩარხი მას წინ გაუსწრებს, პირველი მივა იმ ადგილზე, სადაც მეფე უნდა მივიდეს, დაათვალიერებს ყველაფერს და რო-

ცა ნახავს, რომ მეფეს საფრთხე არ მოეღოს, მაშინ მობრუნდება და დანიშნულ ადგილზე წაუძღვება მეფეს; პაერთოდ ჩუხჩარხი მეფეს იცავს, მის წინ იმიტომ მიდის, რომ მეფეს გზა გაუხსნას, საფრთხე ააცილოს.

ქ. კეკელიძე „ჩემდღაჲს კარის გარეგების“ ამ ადგილიდან დაასკვნის, რომ ჩუხჩარხი არის ის პირი, რომელსაც ბიბლიის ქართულ თარგმანში ეწოდება „წინამძღოლი“, „წინამსვლელი“, „წინამბრძოლი“. ბიბლიაში განმარტებულია, რომ წინამძღოლნი კაცადნენ მეფის სასახლეს, მეფეს სადაც არ უნდა ყოფილიყო ის (ისტორიანი და აზმანი შარაყანდეთანი, აკად. ქ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, 1941, გვ. 15—16). მეფის მცველთა უფროსს, შენიშნავს ქ. კეკელიძე, უძველეს დროში როგორც ეს ბიბლიის ქართული თარგმანებიდან ჩანს, რქმევეთა „მზარეულთა მთავარი“, „მთავარი მზარეულთა“, „მზარეულთუხუცესი“, სხვანაირად „მთავარ-ქონდაქარი“. ეს ტერმინი როგორც სხვა ენაზე, ისე ქართულში ერთი მოხელის ორ ფუნქციას აღნიშნავს (იქვე). სულხან-საბა ორბელიანს მზარეულის ერთ ფუნქციად აღნიშნული აქვს „საქმელის მოქმედება“, ხოლო მეორე ფუნქციად — ჯალათობა, მკვლელობა, რადგანაც თავდაპირველად მზარეული ქონდაქარიც ყოფილა.

ვახუშტი „ჩუხჩარხს“ განმარტავს როგორც მზარეულს, სამზარეულოს მუშაკს, საქმლის მომზადებელს (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 17).

ვახუშტის ასეთი განმარტება გამოძახილია უძველესი ტრადიციისა, მაგრამ ვახუშტის არა აქვს გათვალისწინებული ტერმინის ორგვარი შინაარსი და ეს არის მისი შეცდომა.

ქ. კეკელიძის აზრით ჩუხჩარხს შემდეგი საფეხური გაუღლია: მთავარ-ქონდაქარი, მზარეულთუხუცესი, ჩუხჩარხი და ამირჩუხჩი (ისტორიანი და აზმანი შარაყანდეთანი, აკად. კორნელი კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, გვ. 16—17).

პავლე ინგოროყვას გამოკვლევით ჩუხჩარხი არ შედიოდა ამირსპასალარის სახელოში, ისე როგორც ამირახორი და მეჩინიბეთუხუცესი; მკვლევარის აზრით ჩუხჩარხი იყო მეფის პირადი სპასპეტი, რომელიც ისე, როგორც მეჩინიბეთუხუცესი და ამირახორი, უმცროს ვაზირად ითვლებოდა. პავლე ინგოროყვა აღნიშნავს, რომ სამეფო ოთხ სადროშედ იყოფოდა, ერთი მათგანი იყო მეფის სადროშო, ამ სადროშოს მეთაური იყო ჩუხჩარხი, ამ მხრივ იყო ის მეფის მოადგილე. გარდა ამისა მკვლევარის აზრით ჩუხჩარხი იყო აგრეთვე სარდალი სამეფოს კარის გვარდიისა (პავლე ინგოროყვა, თხზულებანი, ტ. I, 1963, გვ. 563—564).

ჩუხჩარხი რომ მეფის პირადი დაცვის უფროსი იყო, ამას პავლე ინგოროყვაც აღნიშნავს, რადგანაც მას ჩუხჩარხი მეფის გვარდიის სარდალად მიეგულება. შეიძლება ჩუხჩარხი მეფის სადროშოს სპასპეტი იყო, მაგრამ ეს ვარაუდობა არა თუ გამოირიცხავს ჩუხჩარხის სამხედრო ფუნქციას, არამედ იმაზე მიუთითებს, რომ ის ამირსპასალარის სახელოში შედიოდა (როგორც სპასპეტი).

ჩუხჩარხი დიდი მოხელეა, „ისტორიანი და აზმანი შარაყანდეთანის“ მიხედვით თამარ მეფეს დიდებულთა თანხმობით განუწესებია მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი, მექურკლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და ჩუხჩარხი (უბოძა „ჩუხჩარხებობა მარუშინასა, ძესა ჩუხჩარხისასა, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33). ასეთ დიდ მოხელეთა შორის ჩუხჩარხი შემთხვევით არ უნდა იყოს დასახელებული; ვეზირებისა და მსახურთუხუცესის შემდეგ (მსახურთუხუცესი მაშინ არ იყო ვეზირი) ჩუხჩარხი იმიტომ არის მოხსენებული, რომ დიდ და საპატიო მოხელედ ითვლებოდა. იგივე ისტორიკოსი სხვა ადგილას, ჩუხჩარხს იხსენიებს ვეზირების შემდეგ, მაგრამ მეჩინიბეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესის წინ. ამასთანავე ისტორიკოსი იმასაც აღნიშნავს, რომ ეს სახელო ჰქონია მსხვილ ფეოდალს ვარდან დადიანს (იქვე, გვ. 25), ან კილევ მარუშინას (იქვე 33).

დასკვნა: ჩუხჩარხი არის ფრად საპატიო მოხელე, ვეზირების შემდეგ ის ერთ-ერთი პირველი მოხელეთაგანია. ჩუხჩარხი არის მეფის დაცვის უფროსი.

- ე ი ლ ბ ა ი ხ, სარჩელა, აცილნეს ორნივე კათალიკონი 48<sub>27</sub>, დაეა. კმათი, ქიშპობა, მეტოქეობა (ქ. გ. ლ.).
- ე ი ც ხ ვ ი, ციცხეთა ზედა ხელი... 39<sub>12</sub>. ციცხეთა 39<sub>12</sub>, 14. ე. თ.: ციცხვი — კოვზია საბას განმარტებით. კარის გარიგებაში კი მოხელეა, რომელიც ეხლანდელი მეგზოვის როლს ასრულებს, *шицхви, дворник*.
- ე ი ც ხ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი 36<sub>22</sub>. ე. თ.: ციცხეთ-უხუცესი — ციცხეების უფროსი (ეწერა, მაგრამ წაშლილია: ეზოთ-უხუცესი — ი. ს.), *глава шихов*.
- ე ო ტ ა ძ ღ ე ე ნ ი 45<sub>23</sub>, ოტა ძღენი — გარეჯული ცოცხი (იხ. ძღენი).
- ე ო ტ ა ჩ ა მ ჩ ა 48<sub>23</sub>, პატარა ხის კოვზი.
- ე ო ც ხ ი, ცხვრის ტყავის ცოცხი... ტარიანი 38<sub>11</sub>, ოტა ძღენი — ცოცხი, კარგად დაწყობილი 45<sub>23-24</sub>.
- ე უ ლ-წ ე რ ა ქ ე ვ ი, ცულ-წერაქვი პატარა, კვერისაგან უმცირესი, ტარის ბოლო მოქედლი 46<sub>15</sub>, (ცულ-წერაქვის) წვერით 41<sub>14</sub>. წერაქვი აქ ნიშნავს სუფრის იარაღს, რომლითაც დაამტკიცებდნენ ყინულს და ჩააგდებდნენ ქიქაში ღვინის ან წყლის გასაგრილებლად..

ძ

- ძ ა ლ ლ ი 42<sub>13</sub>, ძაღლთა სახარშოსა, 42<sub>8</sub>, ძაღლთ დასწერენ 42<sub>10</sub>, ძაღლსა 42<sub>12</sub>, (ძაღლი) ბერძული... თუ მწვეარი 42<sub>13</sub>. მეფის სასახლო მმართველობის სისტემაში სამონადირეო უწყება მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა: ამ დარგში შედიოდა ძაღლების მოშენება, მოვლა და გაწერთნა. (იხ. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, II, 1965, თავი გლეხთა გადახდების შესახებ).
- ძ ე ლ ი, ძელი ცხოვრებისა 33<sub>4-5</sub>, 16. 21, 50<sub>23</sub>. ე. თ.: ძელი ცხოვრებისა — — *дерево жизни, животворящий крест*.
- ძ მ ა, აქ მონასტრის ძმობის წვერი, ბერი. ძმათა ხმავეთილთა და კარგთა მკითხველთა. 45<sub>30</sub>, ძმანი გარესჯელნი 47<sub>9</sub>. ე. თ.: ძმანი გარესჯელნი — გარეჯის ბერები. *Гареджийские братья*. სხვა მოვალეობათა შორის, გარეჯის მონასტრის ერთ-ერთი მოვალეობა იყო ორი ბერი (კარგი ხმის მქონე და მკითხველი) მარხვის პირველ ორშაბათს გაეგზავნა მეფის სასახლეში ლოცვის წასაქოთხად (§ 29).
- ძ ღ ე ე ნ ი ხ, ზღენი, ნაძღნობი, ძღენის შეწირვა 35<sub>17</sub>, ძღენი 40<sub>8</sub>, ძღენსაჲ 40<sub>9</sub>, ძღენი საწელიწდისთაო ერისთავთა, ქართლის ერისთავისა, სამცხის სპასალარისა 45<sub>16</sub>, გელათური ძღენი 45<sub>20</sub>, გარეჯული ძღენი 45<sub>23</sub>, ოტა ძღენი — ცოცხი, კარგად დაწყობილი 45<sub>23-24</sub>, საწელიწდისთაო (ძღენი) 45<sub>26</sub>, სანახავი ძღენი 45<sub>27</sub> იხ. სანახავი. ქ. გ. ლ.: ძღენი — საჩუქრად მიერთმეული რამ — მოსაქოთხი. (იხ. ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. II, 1969, თავი გლეხთა გადასახადების შესახებ).

წ

- წ ე ლ ი, წლის თავით 32<sub>4</sub>, წლის თავსა 40<sub>28</sub>. ე. თ.: (მარტო დაბეჭდილში: წლის თავი — ახალი წელი).
- წ ე ლ ი წ ღ ე ო ხ, საწელიწდისთაო, წელიწდის თავს დღეს 3<sub>4</sub> ახალ წელს.
- წ ე რ ა, სიგელი — ეისცა... დაუწერია 36<sub>6</sub>, რომელსაჲ დაუწეროს 36<sub>1</sub>, ზარდახანის მწიგნობარი დასწერს 40<sub>17-18</sub>, ასწეროს 40<sub>27</sub>, სადა... ღვინის უღუფა დასწერონ 32<sub>1-2</sub>, ძაღლთ დასწერენ 42<sub>10</sub>, (ძაღლთ) დასწერს 42<sub>11</sub>, მწიგნობარს ქუთხორდელი გადასცემს და ასწერენ 50<sub>13</sub>. წერა, ასწერს, დასწერს ერთი ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვებია, მაგრამ სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვთ. სიგელის დაწერა მხოლოდ მეფის მოხელეს (მწიგნობარს) შეეძლო, რადგან სიგელი სახელმწიფო სამართლის დოკუმენტი იყო. სხვა ხასიათის საბუთებს კი „დაწერილი“ ერქვა (ივ. ჭავჭავაძე, დიპლომატიკა, 1926, გვ. 22—30). სიგელის დაწერისათვის მოხელე გასამრჩელოს ღებულობდა. აწერას კი აწარმოებდნენ სხვადასხვა დარგის მოხელეები—ანგარიშის თვალსაზრისით.
- წ ე ს ი 33<sub>3</sub>, 11-12, დიდის წესითა და თუ უმცროსითა 33<sub>11-12</sub>, მითვე წესითა ქყონდიდელსა 44<sub>12</sub>, ოდეს წესია 45<sub>25</sub>, დარბაზის წესი 46<sub>7</sub>. ქ. გ. ლ.: წესი — გარკვეული ქვეყნის ნორმა, რიგი, ჩვეულება, წესრიგი.

წ ვ ე ვ ა 43<sub>18</sub>, მიპატივება, დარბაზს აწვიონ 43<sub>15</sub>, წვევის ეამი 43<sub>21</sub>, ეაწვეო 43<sub>24</sub>:24, წვა-  
ვაო 44<sub>1</sub>, აწვიოს 44<sub>2</sub>, 44<sub>17</sub>, აწვივნეს 44<sub>8</sub>.  
წ ი ნ ა მ დ გ ო მ ი, აქ მსახური, მეფის სუფრის მომსახურე, წინამდგომ(ნი) 48<sub>22</sub>, ე. თ.:  
წინამდგომი — *впередн стоящнй, ассистент, предстоящнй*.  
წ ი ნ ა მ მ ღ ე ა რ ი (გარეჩისა) 45<sub>30</sub>, მონასტრის ხელმძღვანელი (გარეჩის).  
წ ი ნ ა მ წ ო ლ ი *предлежащнй*, აქ მეფის მცველი, წინამწოლნი 38<sub>4</sub>, წინმწოლსაჲ 42<sub>26</sub>  
წინამწოლი... მეფისა 50<sub>21</sub>, ე. თ.: წინამწოლი — *предпостелыиик*.  
წ ი ნ ა ო ბ ა, პურ(ი)ს წინაობას იურეებს 41<sub>4</sub>, აქ წინაობა — მეთაურობას ნიშნავს.

ზ

კ ა შ ნ ა გ ი რ ი 48<sub>21</sub>, კაშნაგირს 48<sub>22</sub>, ე. თ.: კაშნაგირი — საკმლის გამსინჯველი, სანამ  
მეფეს მიართმევდნენ, *вашнагр, дегустатори (sic), отведчик, дегустатор*.  
კ უ რ ჭ ე ლ ი, კურჭელი უვერცხლო 36<sub>19</sub>, კურჭელი სპილენძისა 36<sub>19</sub>, კურჭელი შუშისა  
36<sub>18-19</sub>, მყინვარიანითა კურჭლითა 38<sub>1</sub>, ოქროს კურჭელი ანუ ვერცხლისა 39<sub>17-18</sub>,  
კურჭელი ოქროსი 39<sub>16</sub>, კურჭელი ვერცხლისა 39<sub>17-18</sub>, კურჭელი ჩინური 39<sub>19</sub>, კურ-  
ჭელი ჭამანური 39<sub>19-20</sub>, კურჭელი უსაღვინო 39<sub>20</sub>, საღვინე კურჭელი, სპნიადაგო,  
უმეჭლიშო... და მეჭლიშისანი 41<sub>19-20</sub>, ე. თ.: კურჭელი — *посуда, утварь* (დაბეჭ-  
დილში არ არის).

კ ყ ო ნ დ ი დ ე ლ ი 6, 8, 33<sub>28</sub>, 34<sub>12</sub>, 47, 18, 49<sub>16</sub>, 17, 50<sub>19</sub>, კყონდიდლის 36<sub>8</sub>, 46<sub>28</sub>, კყონ-  
დიდელს 39<sub>1</sub>, კყონდიდლისა 20<sub>21</sub>, 49<sub>17</sub>, 18, კყონდიდელისა 43<sub>6</sub>, კყონდიდელსა 33<sub>28</sub>-  
27, 34<sub>22</sub>, 28, 43<sub>18</sub>, 47<sub>19</sub>, 48<sub>2</sub>, 49<sub>8</sub>, კყონდიდელია 44<sub>8</sub>, კყონდიდლად 46<sub>19</sub>, კყონ-  
დიდელსა 43<sub>19</sub>, 44<sub>12</sub>, 49<sub>20</sub>, კყონდიდლისაჲ 50<sub>4</sub>, კყონდიდის ეპისკოპოსი, — დავით  
აღმაშენებელმა გახადა ის მწიგნობართუხუცესად, იხ. მწიგნობართუხუცესი.

ხ

ხ ა ბ ა ზ ი; ხაბაზს 35<sub>2</sub>, ე. თ.: ხაბაზი — მეპურე, პურის მცხობი, *хлебопек*.  
ხ ა ვ ე დ ი, ხავერდი, „ქარგს პირზე ხაოს მქონე ქსოვილი“ (ქ. გ. ლ.). სახურავი ხავედი-  
სა ნაყერი 37<sub>14</sub>.  
ხ ა ლ ა ს ი, ხალასი თვალი 47<sub>25</sub>, ე. თ.: ხალასი — წმინდა, შეურეველი.  
ხ ა მ ი, ქ. გ. ლ.: (ხამი სპარ. ხამ) დაუმუშავებელი, გამოუყვანელი, მოუქნელი, ხამი აქ-  
მაზულობა 40<sub>22</sub>:22.  
ე. თ.: ხამი — უბრალო (დაბეჭდილში აგრეთვე: დაუმუშავებელი ი. ს.).  
ხ ა რ გ ა ი 38<sub>13</sub>, ე. თ.: ხარგაი — ნაბდის კარავი (საბა), (ამის ნაცვლად დაბეჭდილი იყო  
კორექტურაში და ერთ ფურცელში ამოიშალა: — ნაბდის კარავი *Чур., — ი. ს.*) კო-  
რექტურის ამ ფურცელში ამოშლილია აგრეთვე, მაგრამ მეორეში არის: *шатер из  
войлока, царская ставка*. ქართ. ცხ., ლექსიკონი: ხარგა („ქარავი“, „ნაბდის კა-  
რავი“) ... იქვე, II, ლექსიკონი: ხარგი („ქარავი“; საბა: „ხარგა ბალანთ კარავი“) ...  
ქარვითა და ხარგითა... ს. ო.: ხარგა, ბალანთ კარავი. ნ. ჩ.: ხარგა ბალანისა და ნაბ-  
დების კარავი (ვეფხისტ. 425). დ. ჩ., 1840: ხარგა... *шалаш*. დ. ჩ., 1887: ხარგა...  
ნაბდის კარავი, *войлочный шалаш*. ქ.-გ. ლ.: ხარგა... (სპარ ... ხარგავ) ძვ. ნაბდის  
კარავი...

ხ ი ლ ო ბ ა ხილობას 38<sub>12</sub>, ე. თ.: ხილობა — დაბეჭდილში: ნახვა, დარბაზობა, (ხილით  
მასპინძლობა *Чур.*), *ауденшия*. ქ. გ. ლ.: ხილობა... 1. საუბ. ხილის შემოსვლა...  
2. ხილით გამასპინძლება; ხილზე შექცევა. „დღე ერთ გარდახდა, პურობა, სმა-  
ქამა იყო, ხილობა“ (შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 56, I).  
ხ უ ც ე ს ი — მღვდელი, ხუცესნი 34<sub>20</sub>.  
ხ უ ც ე ს თ ხ უ ც ე ს ი 33<sub>24</sub>, იხ. ხუცესი ე. თ.: ხუცესთ-უხუცესი — უფროსი მღვდელი  
(დაბეჭდილში შერმე არის: პროტოიერი. — ი. ს.) *протоирей*.  
კ ე ლ ი 33<sub>6</sub>, 49<sub>23</sub>, მანდატურთუხუცესისა ჯელისანი 35<sub>6</sub>, 48<sub>17</sub>, (მსახურთუხუცესის) (ვე)-  
ლისანი 35<sub>14-15</sub>, მეჭამეთუხუცესისა ჯელისა 36<sub>18</sub>, (მსახურთუხუცესისა) ჯელისა 36<sub>19</sub>,  
(მეჭურჭლეუხუცესის) ჯელისა 39<sub>18</sub>, 23, მსახურთუხუცესისა ჯელთავე 37<sub>11</sub>, ციცხეთა  
ზედა ჯელი... 38<sub>12</sub>, ჯელთ არის ამირსპასალარის 40<sub>1</sub>, ამილახორის თუ ამირსპასა-  
ლარის ჯელის(ა) 40<sub>3</sub>, ამილახორის ჯელისანი 40<sub>6</sub>, ჯელის მქონებელნი — *ошадателн  
должносте н* 46<sub>6</sub>, ესევე ორივე ჯელი (ამირსპასალარობა და მანდატურთუხუცესობა)

ერთსა აქვს და თუ ორთა 49<sup>25-26</sup>. კელნი სრულიად დასხნეს ნატაკსა ზედა 44<sup>6</sup>. კელნი დაასხნეს დამრუდებითა 44<sup>10</sup>. შდრ. თაყვანება, კელნი აღუპყრას 44<sup>21</sup>. კელნი მეფემან ნობთა ზედა დასხნეს, იშხნელისათვის — უფრო მდებლად 44<sup>26</sup>, თავმოდრეკით კელთა ტაბ(ა)ზე დასხმენ 48<sup>3-4</sup>. ე. თ.: კელის მანდილი — ქელსახოცი, салфет. ка. კელის ნობი — პატარა ნობი ხელში დასაპერი, ручной ковер, коврик. კელის მქონებელი მოხელე სახელმწიფოსა (დაბეკდილში: ხელმწიფისა) — должностное лицо, чиновник. კელი აქ ნიშნავს: 1) თანამდებობას, 2) ადამიანის ფიზიკურ ხელს, ზედა კიდურის ნაწილს (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 156—157).

ქ ე ლ ი ს უ ფ ა ლ ი, საღვინის კელისუფალი 45<sup>14</sup>, იხ. საღვინე. კელისუფალი 48<sup>14</sup>, 17 50<sup>13</sup>. ე. თ.: კელისუფალი — თანამდებობის პირი должностное лицо, чиновник.

ქ ე ლ მ ა ნ დ ი ლ ი, იხ. მანდილი, ხელი. ფანჯისა მისაღებელი კელმანდილია 4<sup>10-11</sup>. ე. თ.: (მარტო დაბეკდილშია) ხელმანდილი — ხელის მანდილი.

ქ ე ლ მ წ ი ფ ე, იხ. მეფე. ხელმწიფის სთ. 32<sup>1</sup>.

ქ ე ლ ო ს ა ნ ი, სხუანი კელისუფალი და კელოსანი 48<sup>17</sup>. ე. თ.: კელოსანი — мастер, художник. აქ ხელისუფალი და ხელოსანი — ორთავე მოხელეა, პირველი — მაღალი თანამდებობას აღნიშნავს, მეორე — დაბალს. (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 156—169).

## ჯ

ჯ ა ე შ ა ნ ი, საცხენე ჯაეშანი(ა) 40<sup>23</sup>. ე. თ.: ჯაეშანი საცხენე — конская колчуга, сбруя. ქ. გ. ლ.: ჯაეშანი — (სპარ. ჯაეშან) ლითონის სამოსელი, რომელსაც იცეამდნენ მეომრები ცივი იარაღისაგან თავის დასაცავად. ცხენებისთვისაც აყეთებდნენ ჯაეშანს.

ჯ ა ლ ა ბ ი 49<sup>14</sup>. ე. თ.: ჯალაბი — სახლობა, მეფის სახლობა, (царская) семья. ქ. გ. ლ.: ჯალაბი (სპარ. ჯალაბ) ოჯახი, ოჯახის წევრები — სახლუელი...

ჯ ა კ ე ვ ი ს პ ე რ ა ნ გ ი 33<sup>10</sup>, 40<sup>21</sup>. ე. თ.: ჯაკვი — ჯაკვის პერანგი — паншырь.

ჯ ვ ა რ ი ს მ ტ ვ ი რ თ ე ე ლ ი 33<sup>6</sup>, ჯვარის მტკრთველმან 33<sup>21</sup>, ჯვარისმტკრთველისა 33<sup>24</sup>, ჯუარის მტკრთველსა 33<sup>24</sup>, 41<sup>5-6</sup>. ე. თ.: ჯვარის მტვირთველი — ვპისკოპოსი ანუ მღვდელი, რომელსაც ჯარის წინ უნდა ეტარებინა ცხოველი ძელის ნაწილებიანი ჯვარი. ჯუარი 41<sup>8</sup>.

# ს ა ძ ი მ ბ ლ ე ბ ი

## საკუთარ სახელთა

### ა) პირთა

- ანტონე გლონისთავასძე 46  
არმენოპულო 94  
არსენ ივალთოელი 42
- ბასილი II, ბერძენთა მეფე (XII ს.), 44  
ბერძენიშვილი ნ. 9, 109, 110  
Бокрайз Ф. А. 99
- გამრეკელი თორელი 46  
გიორგი III 21, 33, 84  
გიორგი I (1014—1027) 44  
გიორგი (ბრწყინვალე) 1, 14, 93
- დავით აღმაშენებელი 20  
დავით ბატონიშვილი 93  
დადიანი ვარდან 46  
დოლიძე ი. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 93, 94, 112—127.
- ენგელსი ფრიდრიხ 19  
Ефрѣм И. А. 99
- ვარდანისძე კახაბერი 46  
ვანისძე 49  
ვახტანგ მეფე (XIII ს. II ნახევარი) 45  
ვახტანგ VI 1, 93, 94  
ვლასტარი მ. 94
- თამარ მეფე 18, 21, 30, 33, 46, 108  
თაყაიშვილი ექ. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 17, 18, 31, 82, 83, 84, 85, 88, 93, 96, 97, 99, 102, 108, 112—127
- იკუნეელისძე 36  
ინასარიძე 43  
ინგოროყვა პ. 9, 15, 26, 27, 86, 109, 110  
იმნაიშვილი ი. 105  
იოვანე ქუთათელი 45
- კახაბერი ვარდანისძე 46  
კეკელიძე კ. 1, 2, 8, 26, 27, 31, 86, 104  
კონსტანტინე (მეფე) 45
- ლეონტი შროველი 105  
ლომთათიძე გ. 1  
ლუდოვიკო XIV 18  
მანაველი (მსახურთუხუცესი) 49, 110
- მარი ნ. 1, 2, 3, 17  
მარუშიანი 46  
მარქსი კარლ 19  
მესხია შ. 87  
მხარგრძელი ზაქარია 24  
მხარგრძელი სარგის 46  
მხარგრძელი ივანე 24, 30
- როსტევეანი 22  
რუსულან მეფე 30, 49
- სოფრომისძე 15, 16, 43, 108  
სულხან-საბა ორბელიანი 22, 27, 28, 93  
სურგულაძე ივ. 3, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 81, 86, 112—127
- ტარიელი 22
- ფავენელი 88  
ფურცელაძე დ. 93, 94
- ქვაბლიძე ამირეჯიბი 16, 44  
ქუთათელი იოვანე 45
- ყაუხჩიშვილი ს. 4, 84, 89, 97, 105  
ყურთლუ არსლანი 20
- შარვან-შანშე, შარვან-შანშე[ნი] 42, შარ-  
ვან-შაპენი 43  
შერაქისძე 36
- ჩუბინაშვილი დ. 22, 93  
ჩუბინაშვილი ნ. 93
- კიბერი (მანდატურთუხუცესი) 46  
ჯაფარიშვილი ივ. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 26, 27, 29, 31, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112—127.
- ჯარნასძე (მანდატური) 36  
ჯიქური (მესტუმრე) 20  
ჯუანშერ (მემარტანე) 99, 105

## ბ) გეოგრაფიული და ეთნიკური

- ალვანი, ალვანთა მეფე 43  
ალი 43, ალის ქალა 47  
ამიერი 44, ძეგლის მიხედვით დასავლეთ საქართველო  
ანჩი, ანჩელი 44  
აფხაზეთი 43, 45, 108  
აღმოსავლეთ საქართველო 17  
აწყვერი, მაწყვერელი 44
- ბაღდადი, ბაღდადუთა, ბაღდადუისა 38  
ბეღია, ბედიელი 44  
ბიზანტია 98, ბერძული (ძალი) 42, ბასილი ბერძენთა მეფე (XII ს.) 44
- გარეჯი 38, 45, 47  
გელათი 24, 34, 45, 47  
გოლგოთა, გოლგოთელი (ეპისკოპოსი) 44  
გურჯაანი 99
- დიღმანი (სალამასური) 84
- ვეროპა 18
- თბილისი 81
- იმერეთი 42  
იმიერი 44 ძეგლის მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველო  
იზხანი, იზხნელი 44, 45
- კახეთი 42, 43
- ლენინგრადი 1  
ლორე 46
- მანავი, მანაველი (მსახურთუხუცესი) 49  
მცხეთა 17
- ნაქარმაგევი, 42, საქარმაგეო სეფისკეერი 45  
ოსეთი, ოსთა მეფენი 43  
პეტერბურგი 1, 2  
რუსეთი, რუსული 3, 9, 94, 96, 97
- სალამასური (დიღმანი) 33, 84, ქალაქი სპარსეთში  
სამცხე 45  
საქართველო 1, 3, 9, 17, 19—21, 24—26, 31, 89, 94, 98, 105, ქართული 87, ქართული 2, 9, 14, 17, 23, 27, 90, 97  
სელჯუკიანთა სამეფო 24  
სომეხეთი, სომეხთა მეფე 42, 43  
სომხითი 43, თამარ მეფემ დანიშნა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი და უბოძა ლორე-სათავადო და სამთავრო სომხითსა შინა“.  
სპარსეთი 22, 84
- ტაო, ტაოელთა მეფენი 43  
ტბეთი, მტბეური (ეპისკოპოსი) 30, 44, 45  
ტრაპიზონი, ტრაპიზონელი 42, 43
- ქართლი 45, 47  
ქაშანი, ქაშანური 29, 39  
ქუთაისი 45, ქუთათელი (ეპისკოპოსი) 44, 45, 108
- შავეშეთი 30, 45, 49  
შანშე, შანშეთ სახლისა 49
- ჩინეთი, ჩინური 29, 39
- წ[ა]ნარი, წ[ა]ნართა მეფე 43

## გ) ტერმინთა

- აბრეშუმი 40  
აბსოლუტიზმი 18, 19  
აბჯარი 39, 104  
ადიუნტატი 92  
აზნაური 30, 36, 37  
ათაბაგი 12, 22, 24, 25, 43, 47, 48, 49, 81, 85, 103, 107  
ათაბაგობა 30, 39  
აქმაზულობა 40  
ალამი 40  
ალარდენი 45  
ალყა 38  
ამილახორი 12, 22, 26, 33, 34, 40, 46, 47, 49, 50, 84, 85, 109, 110  
ამირა 39, 87, ამირთამირა  
ამირეჯიბი 16, 22, 27, 28, 34, 35, 47, 48, 50, 82, 86, 95  
ამირსპასალარი 22, 23, 34, 36, 39, 40, 43, 45, 47, 49, 81, 82, 85, 86, 88, 103, 104, 107, 108, 110
- ამირჩუხჩი 40, 41, 86, 104  
ამირჩქარი 39, 40, 49, 86  
ამოგუბელი 39  
ანგარიში 41  
არაუიქი 48 სქ. 51  
არგანი 27, 28, 45, 46, 47, 50  
არზა 91  
ატლასი 47  
აუღენცია 102  
აქტი 14  
ალვირი 40  
ალვესება 46  
ალთვალვა 6, 81  
აღმასრულებელი 90, 91  
ალუესებლობა, ალუესებად 40  
აჩუხჩი 41 სქ. 5, 10
- ბანბა 37  
ბარგის უხუცესი 37, 87  
ბერდიელი 108

ბერი 31  
პერძნული სამართალი 93  
ბეჭედი 29, 36, 41, 95, 98, 100  
ბიუროკრატიული მმართველობა 22  
ბიჯი, სამი ბიჯი წამოიაროს მეფემან 44.  
ორი ანუ სამი ბიჯი წამოიაროს და მოე-  
სალმოს 44  
ბოძალი 38  
ბოძება 6, 46, 98  
ბროლი 47  
ბრძანება 32, 38, 42, 43, 44, 47, 49, 50,  
110  
ბუღე 38

✓ გადასახადი 25  
გაქრეკვა 93  
გამართვა 93  
გამაწილებელი სასჯელი 93  
გამოსაჩვენებელი 35  
გამოძიება 89  
გამომძიებელი 90  
გამცემარი 42  
განჯარგულება 111  
განკითხვა 34  
განმგე 34  
განმგებელი 96  
განმგებულებული 23, 36, 47, 50, 82, 86,  
88, 92, 97  
განმგებულება 39  
განსაგებელი 100  
განსჯალობა 89  
განჩინება 46  
გაპარსვა 35, 93  
გარდმოკმაზვა, მეფეს გარდამოუქმანავს  
წინა 38  
გარეჯული ძღვენი 102  
გარიგება 13, 32, 42  
✓ გასამრჯელო 96  
გასაჩივრების ინსტანცია 90  
გაჩენა, სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს  
45  
გაცემა, ქვეყანა არ გაიცემის 49  
გაცხადება 33  
გელათური ძღვენი 28  
გუარი 46  
გზანიეი 39  
გინება 42  
გიორგობა 42  
გლახაი 22  
გლები 30, 36, 37, 95  
✓ გოდორი 41, საანგარიშოს გოდორი 40  
გვრგვნი 45

დაბარჩამი 40, 104  
დაბალი ინსტანციის სასამართლო 89  
დაბეჭდვა 37  
დაღანი 45  
დათხოვნა 35  
დაქვა 36  
დალოცვა, დამლოცველი 44  
დანტოცება 46  
დარაჯა, კარის დარაჯა 38  
დარბაზი 21, 22, 39, 40, 41, 43, 45, 46,  
87, 101—104, 109  
დარბაზის ერი  
დარბაზობა 10, 13, 15, 16, 18, 21, 23,  
28, 33, 81, 83, 84, 101, 105, 107  
დარბაისელი 22, 43  
დარქმა, ქუდსა დაარქვამს 32

დასი, საეკლესიონი დასნი 34  
დასტურკამალი 1  
დასჯა 93  
დაწესებულება 22, 23, 87, 91  
დახივნა 42  
დებულება 12, 30  
დედაწული 22  
დედოფალი 42, 105  
დიასახლისი მეკაპბეჩე 36  
დიდებული 22, 26, 46, 48  
დიპლომატიკა 97, 100  
ღროშა 33, 40, 47, 83, 104  
ღუკატი 37  
ღღესასწაული 33

ეკლესია 24, 30, 31, 33, 34, 43, 50, 83,  
92, 94  
ეპისკოპოსი 21, 24, 108, ეპისკოპოსი 45  
ერი, შინაური დარბაზის ერი 43  
ერთნება, ერთნებითა შუდსავე სამეფოსა  
დიდებულთა 46  
ერისთავი 30, 45, 108  
ეჯიბი 8, 44, 48, 81

✓ ეპარქი 39  
ვედრი, იგიცა საღვინოს მოღარეს ვედრი  
41  
ვეზირი, ვაზირი 6, 8, 11, 13, 16, 21—  
23, 25—27, 29, 30, 36, 38, 39, 40,  
42, 43, 44, 45, 48, 49, 82, 90, 104,  
106, 108, 109  
ვეზირობა 30, 110  
ვერცხლი 39, 40, 41

ზანზალაი 37  
ზარდახანა 33, 34, 40, 41, 48, 50, 85,  
ზარდახანის მწიგნობარი 33, 34, ზარ-  
დახანის უხუცესი 34, 40, 41, ზარდახ-  
ანის მოღარე 40, ზარდახანის მეჭინიბე  
41

ზედამდგომელი 34, 36, 39, 92, 95,  
98, 103

ზეთი 36  
ზესკამი 50  
ზევარი 35, 41  
ზროხა 36  
ზუთხი 45  
ზურგი 33, 50  
ზღვენი 36

თავადი 49  
თავი, რად თავი მოეყეთონ საქალავსა 36,  
გზანიეთა შექმნილნი თავნი 39, თავ-  
თა ზედა 39, ზედ (ტაბაქზე) შექმნილი  
თავი, თვალმარგალიტანი 47, თავსა  
სუფრის ნოხისასა 49  
თავმოდრეკით, თავმოდრეკით კელთა ტა-  
ბაქაქზე დასმენ 48  
თანამდებობა 23, 24, 26, 28, 86, 91,  
97, 98, 105, 106, 109  
თასი, მისი (მეჭდის) თასი ოქროსა 37  
თავგარდაქედელი 40  
თაფლი, თაფლის ქვევრი 45  
თაყვანება 44, 48  
თევდორობა 5, 6, 32, 41, 82, 88, 105  
თევზი 36  
თეთრი, თეთრი მართებს 42, ასსა თეთრსა  
ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე 46  
თეოკრატიული სახელმწიფო 81



თვალი, ოქროს თვალი 39, ხალასის თვალი 47  
თვალედი ბეჰედი 36  
თვალვა, თვლა 32, 48  
თვალმარგალიტი 47  
თითი, თითონი ნოსხა ზედან დასხნეს 44  
თუთუბო 45  
თხილი 39

აფდება, იაფებენ 42  
ეუარჩია 30  
ინსტიტუტი 1, 3, 9, 14, 105  
ინტერპრეტაცია 4  
იჭრა 46

კაბიწი 36  
კაზმა 38  
კათალიკოზი, 11, 30, აფხაზეთის კათალიკოზი 43, 44, 45, 48, 82, 107, 109 ქართლისა კათალიკოზი 47, ორნივე კათალიკოზნი 42  
კათედრალი 92  
კათედრალური ტაძარი 17  
კალთი 38  
კალამი 45  
კანდელი, სანიად[ა]გო სანთელი და კანდელი 50  
კანონი 14, 15, 16, 17  
კანონპროექტი 94  
კანონმდებლობა 1  
კანჯარი, კანჯრის ყული 40  
კარაეი 36, 38, 50  
კაპარი 45  
კარი 6, 18, 47, 49, 96 (მეფის) კარი 32, 42, სააჯო კარი 34, კარის დარაჯა 38  
არის გარიგება 6, 14, 16, 18  
არის დარაჯა 38, 101  
არისკაცი 22, 84  
კაცი 46  
კეოტი 45  
კერძი იმის კერძს 32, უკან კერძი 39  
კეხი, კეხი... მოკმაზული, მოჭედილი 37  
კვერი 41  
კვირიაკე, გორციელის კვირიაკესა 42  
კვლევა, კვლევენ 32  
კიდეგან 41  
კოეზი 41, 47  
კოზმანჩი 47  
კოდექსი 14  
კოცნა 44  
კურთხევა 48

ლაგამი 37  
ლაიბი 37  
ლამპარი, ლამპრა 42, 105, ლამპარსა ან თებ[უ]ლსა 42  
ლარი, თხელი ლარის ბუდე 37, ლარი და ქურჭელი, ოქროსა და ვერცხლისა 39  
ლამპარი 45, 46, 46, 49  
ლამპარ-ნადირობა 25  
ლამპრობა 40, 46  
ლახტი 40  
ლელვი 45  
ლოცვა 45, 46

პატრიაკი 41  
პამა, პამა არსენ იყალთოელი 42, მამისა მათისა (თამარის), შეფეთ-მეფის 46, ჰუნდიდელი მამა არს მეფისა 34, 49

მაგული 21, 24, 25  
მანტურა 23, 27, 28, 35, 36, 41, 45, 47, 50, 95, 96, 97, 111  
მანდატურთუხუცესი 34, 35, 36, 39, 46, 47, 48, 49  
მანდილი 38, 41, 48, 49, 103  
მანჭუვი 40  
მართვამკეობა 95  
მართლმსაჯულება 89, 90, 91  
მარილი 47  
მარქათა, მარქათანი 41  
მარწუხი 39  
მასტაქი 39  
მატყლი 37  
მაფრამა 37  
მამრაპა, მიმრაპა მიმრაპას ლეინო 41, მამრაპი ლეინო 41, ოქროს მამრაპითა 41  
მამხალა 38, 39  
მრგვალი 42  
მღივანი 23  
მეაბჯრე 33, 40, 84, 85  
მეაბჯრეთუხუცესი 7, 23, 26, 27, 34, 40, 48, 49, 85, 109  
მეგორე 37, 97, 99  
მეზურე 41  
მეკამბეჩე დიასახლისი 36, 97  
მეკორე 36, 97  
მეკორე 38  
მეშამხალე 38  
მენობათე 33  
მერემე 47  
მერემეთუხუცესი 40, 47, 48, 86  
მერიგე 34, 36, 47, 86, 97  
მესარტყლე 40  
მესაწორე 34, 37, 50, 87, 100, 111  
მესაწორეთუხუცესი 7, 30, 36, 44, 49, 50, 85, 92  
მესტუმრე 20, 23, 34, 35, 47, 49, 87, 95, 96  
მეტყაე 38  
მეფე 5, 6, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 81, 82, 83, 85, 89, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 111  
მეფის გვარდია 26  
მეფის კურთხევა 108  
მეფის სანქცია 17  
მეფის ხელისუფლება 18, 19, 21, 22, 89  
მეფობა 14  
მელეინე 35, 36, 41, 42  
მელენეთუხუცესი 34, 35, 41, 46, 87, 88, 94, 105  
მექურკლე 34, 25, 29, 7, 23, 92, მეკურკლეთა უხუცესი 49  
მექურკლეთუხუცესი 34, 41, 44, 46, 47  
მექურკლეთუხუცესის ნაცვალი 108, 109  
მეხვალდეთუხუცესი 32, 81, 87  
მეხილე 39  
მეხილეთუხუცესი 39, 87, 103  
მეჩამეთუხუცესი 34, 36, 86, 88, 92, 97  
მეჩინბე 40, 41, 48  
მეჩლიში 41  
მთავარი 29  
მთავრობა 22  
მიბარება 36  
მიღებება, მისჯვენ, მისღვენ 37

მიმძლავრებული 41, 89  
მისრ[ა]ტული 40, 85  
მისრატულთუხუცესი 41, 85  
მიხმევა 32  
მკელელი 94  
მკერავალთუხუცესი 5, 6, 82  
მკითხველი 33, 45  
მკრეფელი 35  
მმართველი 87  
მმართველობა 22, 23  
მმართველობის საუწყებო სისტემა 22  
მნათობი 40  
მოგებება, მიეგებვის (მეფე) 44  
მოგვი, სარძუზა აცვია ანუ ჩაფლა მოგვ-  
სა ზედა 38  
მოვალეობა 30  
მოთვალული, ლავამი მოთვალული 37  
მოყვეთა, რაჟ თაეი მოყვეთონ საქლაესა,  
36  
მოკმაზვა, ტახტი ოდესცა მოკემაზოს 38  
მოკმაზული 37  
მოლარე 37, 39, 41, 87, 105, 106  
მოლარეთუხუცესი 30, 34, 35, 37, 45,  
49, 50, 87, 97, 98, 99, 100  
მონადირე 6, 32, 42, 105, 106  
მონადირეთუხუცესი 6, 7, 42, 43, 62,  
82, 88  
მონაზონი 16, 23, 24, 35, 44, 45, 48, 81,  
107, 108  
მონარქია 18, მონარქი 18  
მონასტერი 9, 17, 24, 34, 92, 108  
მორთმევა 32  
მოსაკითხავი 34, 85  
მოსაკრეფელი 96  
მოსალმცება 44  
მოსამართლე 89, 90, 91  
მოსამსახურე 22  
მოსაფლავე 44  
მოურავი 42, 105, 106  
მოყვენთუსული, მოყვენთუსლითა 32  
მოჩივარი 12, 13, 34, 89, 91  
მოძღვარი 31  
მოძღვართმოძღვარი 30, 31, 43, 44, 47,  
48, 81, 82, 107, 109, 110  
მოძღვართუხუცესი 31  
მოწაფე 43  
მოქედვა 45  
მოქედლი 40  
მოხელე 6, 21, 23, 26, 27, 28, 84, 86,  
87, 89, 90, 96, 97, 98, 99, 103, 105,  
107, 108  
მოხსენება 44, 49  
მოჯალაბე 22  
მსახური 22, 29  
მსახურთუხუცესი 12, 15, 22, 23, 26, 28,

29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 44, 47,  
48, 49, 81, 85, 87, 88, 94, 97, 98, 100  
101, 103, 108, 110  
მსაჭული 89  
მუახლე 40  
მუზარადი 40  
მუზაფარი 36  
მუჭიფი 34, 36, 39, 41, 42, 46, 48, 82.  
მუშა 35  
ნუშახელი 95  
მუშრბი 39  
მუხუდო 36  
მუჯლი, მუტლო დაყრიო 49  
მღვდელთმთავარი 92  
მყინვარი 4  
მშვილდ-კაპარქი 40  
ნეცელი 50  
მწღე 43, 46, 48, 87  
მწვეარი 42  
მწერალი 23  
მწვადი 32  
მწიგნობარი 25, 26, 27, 34, 36, 37; 40.,  
44, 46, 47, საწოლის მწიგნობარი 34.,  
36, 49, ზარდახანის მწიგნობარი 33.,  
34, 40  
მწიგნობართუხუცესი 23, 49, 50, 85, 91:  
მწიგნობართუხუცეს-კყონდიდელი 12, 22,  
23, 24, 25, 30, 85, 88, 90, 96, 104.,  
10, 109  
მწიგნობრობა 49  
მკლო, მკლოდ შეკერული 32  
მგარი 42, 46, საქლაეის მგარი 36  
ნავაჭარი 39  
ნათლისღება 83  
ნაყერი 37  
ნალი, ჭორის ნალი უტვრეტელი 37  
ნაპარევი 35  
ნაყეი 45  
ნასყიდობა 94  
ნატი 38  
ნატაკი 44  
ნაცუალი 39, 44, 94  
ნაძღნობი 38  
ნახვა 44  
ნები, ნებნი დასხნეს დამრუდებით (მე-  
ფემ) 44  
ნიგოზი 36  
ნობათი 33, 88  
ნოხი 38, 44  
ნუში 45  
ობოლი 34  
ორხოვა 37, 49  
ოქსინო 43, 48

ოქრო 37, 39, 41, 46, 47, სელებითა ოქრომკვლელითა 46

პაეი 84

პარვა 94

პატივი 24, 27, 29, 45, 49, 50, 106, 108

პატრონი 16, 17, 24, 43, 46

პირველყოფილი თემური წყობილება 17

პირი 48, 49, პირის მელვინე 34, 87, პირის მწვლქე 41, 46, 48, პირის მანდილი 49

პირმარხვა 45

პირშოება 48

პოლიტიკური ხელისუფლება 21

პრემიერ-მინისტრი 23

პური, პურად ავია 42, პურად ჩაეხსნეს 43, პური მოიღეთ 47

პურობა 38, 45, 81, 89

რეზიდენცია 83

რეზოლუცია 91

რკინა 41

საანგარიშო 41, 99, საანგარიშო გოლორი 40

სააპელაციო სასამართლო 91

სააღდგომო 84

სააჯო კარი 34, 88, 89, 90, 91

საბარჯული 40

საბატიო 43, 45, 49

საგანგებო დავალებათა მოხელე 92

საგანმგებო, 34, საგანმგებო 42, 45, 46,

საგასახსნითე 37

საგდებელი 47

სადგომი 29

სადროშო 26

საეკლესიო სამართალი 31

საეკლესიო წესწყობილება 110

სავაზირო 12, 22, 23, 26, 28, 85, 88, 104, 109, 111

სავაზიროს თავმჯდომარე 22, 107

სავალდებულო ნორმა 15

სავაქრო 39

სათავადო 46

სათიჯარი 41

სათხილე 39

საკანონმდებლო აქტი 14, 15, 17

საკეებაევი 42

საკითხავი 33

საკრეფელი 42

სალარო 35, 36, 37, 50

სალაშქრო 40

სამამულო 49

სამართალი 17, 25

სამართლის ინსტიტუტი 17

სამართლის კერძო საწყისი 29

სამართლის საჯარო საწყისი 29

სამარხო 39

სამამხალე 38

სამეფო 21, 22, 23, 46

სამზარეულო 36

სამთავრო 21, 46

სამოქალაქო სამართლწარმოება 89

სამოქალაქო სამართლის სასამართლო 90

სამოციქულო 50

სამსახური 82, 97

სამსკველი 45

სამუშაო 35, 41

სამუქლე 41

სამყინვარი 41

სამხარი, სამხრის ლოცვა 45, 46

სამჯრო 46

სანახავი, სანახავი ძღვენი 45

სანელებელი 39

სანთელი 38, სანიაღვრე სანთელი 50

სანიადაგო 41, 50

საპასექო 84

საპოლიციო უწყება 27

სარგო 96

სარემო, სარემოს ნაცვლი 34, 86, 88

სარმუხა 38

სარჩელა 45

სასაგებლე 37

სასამართლო 88, 89

სასამართლო კოლეგია 90

სასამართლო პროცესი 91

სასამართლო უწყება 90

სასანთლე, 38, სასანთლითა 38

სასაპოვნე 38

სასაურგო 35, 36, 39, 50, 103, 106

სასახლე 48

სასთაული 37, 43, 49

სასიგლე 37

სასისხლო საქმე 90

სასულიერო საქმე 92

სასჯელი 93

სატალახე, სატალახე ცხენი 45

სატეფრავი 98

საურავი 23, 34, 40, 46, 98, 106

საფარეშო 38, 41

საფეოდალო 30

საფრამანგი 46

საფუქი 41

საქმე, სალაშქრო საქმე 40

საქმის მომხსენებელი 90

საქრისტისშობო 45

საღვდელმთავრო კათედრა 92

საღვინე 32, 41, 45, 46, 87, 88, 95

საღვინის მოლარე 41

საცხენე 40  
 საყდარი 34, 44, 45, 92  
 საჩივარი 91  
 საცხენე ქაეშანი 40  
 საძლე 41  
 საწებელი 36  
 საწელიწდისთაო 45  
 საწერელი 46  
 საწოლი 35, 36, 38, 41, 43, 44, 46, 48,  
 50, საწოლის მწიგნობარი 33, 34, 35  
 43, 44, 46, 48, 50, 85, 80, 91, 92,  
 საწოლის ღმრთისმშობელი 50, საწო-  
 ლის შეკრე 38, 42, 50, 81, 101  
 საჭარმაგეო სეფისკვერი 45  
 საჭურჭლე 29, 35, 44, 92, საჭურჭლის  
 ნაცვალი 23, 25, 29, 34, 46, 50, 86,  
 108, 109  
 საჭურჭლის მუქიფი 29, 87  
 საჭურჭლის მუშრები 87  
 საჭურჭლის მწიგნობარი 87  
 საჭურჭლის უხუცესი 87  
 სახელმწიფო 19, 21, 23, 25, 29, 30, 31,  
 90, 99, 100, 108  
 სახელმწიფო გადასახადი 25  
 სახელმწიფოს მეთაური 16  
 სახელმწიფო საბჭო 104  
 სახელმწიფო სამართალი 2, 3, 14, 17, 21  
 სახელმწიფო წყობილება 1, 4, 17, 18  
 21, 105  
 სახელმწიფო ხაზინა 29  
 სახელმწიფო ხელისუფლება 15  
 სახელო 12, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 88,  
 104  
 სახელისუფლო 87, 88, 92  
 სახლეული 22  
 სახლი (ოჯახი), 37, 42, 49, 50, შანშეთ  
 სახლი 49  
 სახლობა 22  
 სახურავი 37  
 სახილე 39  
 საჯდარი, საჯდარი ცხენი 40  
 საჯელო 34  
 საჭმარებელი, საჭმარი 39  
 საჯინიზო 40, 86  
 სელი 38, 46, 49  
 სეფე 33, 40, 47, 50, 83, 84  
 სეფისკვერი, საჭარმაგეო სეფისკვერი 45  
 სიკელი 25, 36, 37, 86, 96, 97, 98, 99  
 სიკელილით დასჯა 20  
 სიკისტროსანი, სიკისტროსა 37, სიკის-  
 ტრონი 37, 100  
 სისხლის სამართალი 89  
 სილალორი 45  
 სკამი, მაღლა სკამითა 32, დიდროანითა  
 სკამითა 43

სკიპტრა 45  
 სოფელი 42  
 სპასალარი, სამცხის სპასალარი 54  
 სპასპეტი 26  
 სპილენძი, სპილენძისა ჭურჭელი 36, მო-  
 კედილინი... სპილენძიანი 40  
 სუნდუზი 37, 100  
 სუფრა 38  
 სუანი 46  
 სსშა, ბეჭედი ესრეთ სხენ 37, ქვე დას-  
 ნეს 37  
 ტაბაჯი 33, 38, 39, 40, 43, 47, 48, 81, 101,  
 103, ტაბაჯი სეფე 33, სახილე ტაბაჯი  
 ხისა 39, ვერცხლისა 39  
 ტაბლა 32, 43, 48, 109  
 ტანსაცმელი 40  
 ტანისამოსი 49  
 ტაშტი 49  
 ტახი, ველურის ტახის თავი 32  
 ტახტი 38, 47, 101  
 ტერფი 33  
 ტური 37  
 ტრაქტატი 14  
 ტყავი 37, 38, 42  
 ტყე, ტყის მცველი 5, 6, 32, 42  
 ტყემალი 36  
 უდაბნო თორმეტი უდაბნო 47  
 უვერცხო ჭურჭელი 36  
 უზუნაესი ინსტანცია 89  
 უკაზმაი მეფე 35  
 უქეთესი... ცხენი 45  
 ულუფა 42  
 უმალღესი სასამართლო 90  
 უმეჭლიზო 41  
 უნაგირი 40  
 ურვა, ურვება 40, 47, 50  
 ურთუმელი 48  
 ურტაღა 20  
 უსამართლო 34, 45  
 უსაღვინო 39  
 უფლება 28  
 უფლება-მოვალეობა 12, 13, 95  
 უქალაქი 39  
 უღარო, მანდილი უღარო 41  
 უწყება 26, 88  
 უხუცესი 27, 39  
 უპრეტელი, უპრეტელი ნალი ქორის 37  
 ფანარი 38  
 ფანჯა 38  
 ფარი 45  
 ფარეში 36, 38, 101, 102  
 ფენა, მოუფენს 32, დაფენა 38

ფეოდალი 19, 21, 28, 29, 90  
ფეოდალური მონარქია 17  
ფეოდალური წყობილება 19  
✓ ფინანსთა მინისტრი 29  
ფსალმუნი 45  
ფურბერწი 42  
ფურცელი 34  
ფქვილი 36

ქათიბი 81  
ქალაქი 20, 29, 38, 29, 103  
ქალაქის მეკურკულენი 87  
ქარშიყი 37  
ქათა 40  
ქალაღდი, ფურცელი ქალაღდი 34  
ქაშანური 39  
ქაევერი 45  
ქვეყანა, მუშაღ... ესე ქვეყანა მოასხითო  
21, 35

ქერივი 34  
ქონი 38  
ქრთამი 28, 36, 39, 86, 96, 97, 103  
ქრისტეანი 33  
ქული 32, 49  
ქურღობა 92, 93

ღვინის მკრეფელი 35  
ღიღი, ღიღი მესაწოღეთუხუცესმან შე-  
უკრას (მეფეს) 49  
ღმრთისმშობელი 50

ყაბარჩა 32, 82  
ყათარი 37  
ყელს-საბამი (ჯორის) 37, ცხენის 40  
ყვღდიზი 32, 81

შაირი 42  
შეკაზმეა 41  
შეკანული 45  
შეკაზმეა 35, 37, 49  
ფარეშოთუხუცესი 30, 38, 48, 49, 87, 101,  
102  
შემოსეა 32  
შეუტოღებელი 35  
შეშა 36, 38  
შეცოღება 35  
შეძღენა 40  
შეწირეა 35  
შეწყაღება 49  
შეკამაღი 39, 47, 48  
შეკობრებითობა 91  
შინაგან საქმეთა სამინისტრო 27  
შუბი 40  
შუბოსანი 37  
შკლი 42, 43

ჩაღრი 38  
ჩამჩა 48  
ჩაფლა 38, 46  
ჩახვ 34  
ჩენიღი 35

ჩეუღებითი სამარტალი 14, 17, 108  
ჩიღანი, ატლასის ჩიღანი 47  
ჩინური, კურტელი ჩინური 39  
ჩოგანი 45  
ჩურჩხელი 45  
ჩუხჩარხი 26, 27, 86  
ჩუხჩარხობა 46

ცემა (სასყელის სახე) 35  
ცენტრალური ხელისუღლება 19  
ცერემონია 84  
ცერემონიაღი 103  
ციღობა 48  
ციცხვი 39  
ციცხუთუხუცესი 30, 36, 87  
ციღი, ციღსა მეფისა 42

ციცხი 388  
ციულ-წერაკვი 43  
ციხენი 40, 41, 45  
ციხოვარი 37, 38  
ძაღმომრეობა 90, 92  
ძაღლი 42  
ძე, ძესა ჩუხჩარხისასა 46  
ძეგლის დაღება 1, 93, 94  
ძელი, ძელი ცხოვრებისა 33, 50, 84  
ძმა, ძმათა კმაეითღთა და კარგთა შკი-  
თხეღთა 45, ძმანი გარესყელნი 47  
ძღენი 38, 40, 45

წამაღი, სამარხო წამაღი 39  
წამოყენება 38, 48  
წელი 32, 34, 40, წელიწაღი, 32, 34, 40  
საწელიწდისთაო 32  
წერა 32, 36, 42, 50  
წესი 15, 16, 33, 83  
წესი და განგება მეფეთა კურთხევისა 109  
წესჩეუღება 14, 18, 20  
წევეა 43, 44  
წევეღა 36  
წინამღგომი 48  
წინამღღარი, გარეკის წინამღღარი 45  
წინამწოღი 38, 42, 50, 81, 111  
წინაობა 47  
წყენა 42

კაშნავირი 48  
კიქა 32, 41, 48  
კური 4  
კურტელი 39, 41  
კყონდიღელი 12, 22, 26, 33, 36, 39, 44  
46, 47, 48, 49, 50, 85, 88, 92, 96, 107

ხაბაზი 35  
ხაველი 37  
ხაზინა 92  
ხალასი. ხალასის ოვლი 47  
ხამი 40  
ხარგაჲ 39  
ხატი 38  
ხე, ტაბაკსა ზედა ხესასა 39  
ხელშინაური სახელო 29  
ხელქვეითი 86  
ხილოზა 38  
ხუცესთუხუცესი 33  
ხუცესი 34  
  
ქელი 33, 35, 36, 39, 40, 44, 49  
ქელისუფალი 23, 26, 45, 48, 50, 95, 97

ქელმანდილი 41  
ქელმწიფე 18, 32  
ქელმწიფის კარის გარიგება 1, 5, 8.  
14, 15, 17, 18, 20, 32, 81, 85—  
88, 93, 99, 100, 102, 105—110  
ქელოსანი 40, 48  
ქელჯოხიანი 27  
ქმაკეთილი 45  
ქმალი 33, 40, 45  
ქორციელი. ხორციელის კვირიაქსა 42  
  
ჯავშანი 40  
ჯალაბი 22, 49  
ჯამი 43, 48  
ჯაჭვი, 33, 40  
ჯუარი, ჯვარისმტვირთველი 41, 84

# დასტურლამალი

## 1. შესავალი

### 1. ლიტერატურა დასტურლამალის შესახებ

ქვაბანგ VI-ის მიერ შედგენილი „დასტურლამალი“ წარმოადგენს კანონთა კრებულს, რომელიც თავისი შინაარსით სახელმწიფო სამართალს განეკუთვნება. იგი მოქმედი კანონი იყო XVIII საუკუნეში.

„დასტურლამალი“, პირველ ყოვლისა, სასახლის განაწესია. ამასთანავე, ძეგლში მოცემულია მეფის ზღლისუფლებისა და მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი ორგანოების დაზასიათება, მათი ფუნქციების განსაზღვრა.

ქართლის სამეფოს ეკონომიური მდგომარეობის დასახასიათებლად „დასტურლამალს“ სამართლის არც ერთი ძეგლი არ შეედრება საქართველოში. მასში უხვი მასალა მოიპოვება ქართლის სამეფოს სავადასახად სისტემისა და ფინანსების შესახებ. აღწერილია გლეხთა გადასახადები და დაზასიათებულია გადამხდელთა სხვადასხვა კატეგორიის იურიდიული რეჟიმი.

ძეგლში დაზასიათებულია სასამართლო ორგანიზაცია, საპოლიციო აპარატი და საფინანსო ორგანოების მოხელეები. განსაკუთრებით აღანიშნავია ცნობები ვეზირისა და მუსტოფის შესახებ.

„დასტურლამალში“ საკმაოდ ვრცელადაა წარმოდგენილი აგრეთვე ცნობები თურქული მომთაბარე ელების შესახებ.

ამ ძეგლის მიხედვით შესაძლებელია გაშუქებულ იქნეს მეფისა და ფეოდალების ურთიერთობა, მათი დამოკიდებულება.

არ შეიძლება საგანგებოდ არ აღინიშნოს ის გარემოება, რომ „დასტურლამალში“ ფრიალ საყურადღებო მასალა მოიპოვება საქალაქო წყობილების შესახებ.

საქართველოს გვიანფეოდალური ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით „დასტურლამალი“ უძვირფასესი წყაროა.

„დასტურლამალი“ პირველად ცნობილმა საზოგადო მოღვაწემ პეტრე უმიკაშვილმა გამოსცა 1886 წელს, რითაც დიდი სამსახური გაუწია ჩვენს ისტორიოგრაფიას. თავის დროის მიხედვით „დასტურლამალი“ კარგად იყო გამოცემული, მაგრამ მეცნიერების დღევანდელ განვითარებას ეს გამოცემა აღარ აკმაყოფილებს. პ. უმიკაშვილს გამოცემისას ხელთ ჰქონდა „დასტურლამალის“ სამი ნუსხა. ამ სამი ნუსხიდან ერთი—1621 წელს გადაწერილი — უფრო სრული და დაუზიანებელი იყო, ამიტომ „დასტურლამალის“ ტექსტი ამ დედნის მიხედვით იქნა გამოცემული (იოველ ალექსიძის ნუსხა), ხოლო დანარჩენი ორი ნუსხიდან (სულხან მდინისა და იესე მდივნისა) პ. უმიკაშვილის გამოცემას დართული აქვს განსხვავებანი. ამის შემდეგ

ვაშოვლენილ იქნა ისეთი ნუსხები, რომლებიც ტექსტის დასადგენად უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე 1821 წლის ნუსხა. გამოირკვა, რომ 1821 წლის ნუსხა გადაშწერის მრავალ შეცდომას შეიცავს. ამასთანავე, დაბეჭდილ ტექსტში 1821 წლის ნუსხიდან გადაბეჭდვის დროს კიდევ მრავალი შეცდომა გაიპარა. გარდა ამისა „დასტურლამალი“ გამოქვეყნებული იქნა მცირე ტირაჟით—სულ 200 ეგზემპლარი და დიდხანია ის ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს.

ყოველივე ამის გამო „დასტურლამალის“ გამოცემა აუცილებელი შეიქნა. აქამად გამოვლინებულია „დასტურლამალის“ 15 ხელნაწერი.<sup>1</sup>

ნუსხებში ტექსტთან ერთად მოცემულია ცალკეული ადგილების ვარიანტები. ერთ ნუსხაში (გორის ნუსხა) ძირითად ტექსტთან ცალკეული ადგილების 3 ვარიანტია მოცემული, მეორე ნუსხაში (სულხან მდივნისეული)—2 ვარიანტი, ხოლო დანარჩენში უფრო იშვიათად, მაგრამ მაინც, ზოგიერთი მუხლის ორი ვარიანტია წარმოდგენილი.

აღნიშნული ნუსხებიდან 9 საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება, 1—თბილისის კარლ მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში, 1—გორში და სამი ლენინგრადში (აქედან ერთი ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში და ორი ხალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში), ხოლო ერთი პროფ. ს. კაკაბაძის კუთვნილებას წარმოადგენდა (ამჟამად ეს ნუსხა ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება). პირი იმ ხუთი ნუსხისა; რომლებიც თბილისის კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში, გორსა და ლენინგრადის წიგნსაცავებში ინახება, ახლა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული.

ჩვენი მიზანი იყო შევესწავლა ყველა ეს ნუსხა თავისი ვარიანტებით და ამის საფუძველზე მოგვეცა „დასტურლამალის“ მეცნიერულად დადგენილი ტექსტი.

ისედაც დიდი მოცულობის ნაშრომი კიდევ უფრო რომ არ გაგვეზარდა, გვერდი ავუარეთ „დასტურლამალის“ შინაარსის მიხედვით საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების სხვადასხვა საკითხის განხილვას.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალის“ მიხედვით სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტები განხილული გვაქვს შრომებში: „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, „გლებთა კატეგორიები და გადასახლებები „დასტურლამალის“ მიხედვით“, „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“ და სხვ.

ამავე და სხვა შრომებშია<sup>1</sup> საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით, ვეხებით აგრეთვე „დასტურლამალის“ ამა თუ იმ ადგილს ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით, გამოვთქვამთ ვარაუდს ცალკეული მუხლის პირვანდელი სახით აღდგენისა, მუხლების გადაადგილებისა, „დასტურლამალში“ შემავალი ამა თუ იმ აქტის ავტორის შესახებ და სხვა.

<sup>1</sup> „იოანე ბაგრატიონის სჯულდება“, 1957; „საქუთრების უფლების ინსტიტუტი ფოცალურ საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით“, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 1949, XXXVI, XXXVII; „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში XVIII ს. დასაწყისში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952; „შემთხვევებთან დაკავშირებული გადასახადები გვიანფეოდალურ საქართველოში“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1953.



ზემოაღნიშნული მიზეზით, ე. ი. ნაშრომის მოცულობის გაზრდის თავიდან აცილების მიზნით, ძლიერ მოკლედ შევებეთ შესავალში „დასტურლამალის“ სახელწოდების, წარმოშობის, მისი სხვა ძეგლებთან შედარებისა და სხვა საკითხებს. მხოლოდ ტექსტის დადგენასთან დაკავშირებული საკითხები გვაქვს განვილული შესაძლებელი სისრულით.

სანამ „დასტურლამალი“ სტამბურად გამოცემოდა, მანამდეც ამ ძეგლით სარგებლობდნენ საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა დარგის მკვლევარნი — მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი, დ. ბაქრაძე და სხვები.

მ. ბროსე არამარტო სარგებლობდა „დასტურლამალის“ ხელნაწერით, არამედ კიდევ გამოაქვეყნა ამ ძეგლის ზოგიერთი მუხლის შემოკლებული შინაარსი ფრანგულად<sup>1</sup>.

ბეჭდური წესით პირველად „დასტურლამალის“ ნაწილი—116 მუხლი გამოქვეყნდა ქურნალ „მნათობში“ 1871 და 1872 წლებში<sup>2</sup>. პ. უმიკაშვილი „დასტურლამალის“ 1886 წლის გამოცემაში აღნიშნავს, რომ „მნათობში“ გამოქვეყნებული „დასტურლამალის“ ტექსტი „დაიბეჭდა ჩვენის დედნიდამ“-ო<sup>3</sup>. ეს იმას ნიშნავს, რომ პ. უმიკაშვილის მიერ 1886 წელს გამოცემული „დასტურლამალის“ დედნის ნაწილი დაბეჭდილი ყოფილა 1871 და 1872 წლების ქურნალ „მნათობში“.

ქურნ. „მნათობის“ 1871 წლის მე-7 ნომერში, რომელშიაც იწყება „დასტურლამალის“ გამოქვეყნება, ტექსტს წამძღვარებული აქვს რედაქციის გვერდნახევრიანი წინასიტყვაობა, სადაც მოთხრობილია ვახტანგ VI მოღვაწეობის დიდი მნიშვნელობის შესახებ საქართველოს ისტორიაში და ამასთანავე მოცემულია „დასტურლამალის“, როგორც საქართველოს ისტორიის წყაროს, მოკლე დახასიათება.

1886 წელს გამოცემული „დასტურლამალისა“ და 1871—1872 წლებში „მნათობში“ გამოქვეყნებული ცალკე ნაწილის წინასიტყვაობათა ავტორი ერთი და იგივე პირია, კერძოდ პ. უმიკაშვილი. მიუხედავად ამისა, აღნიშნულ წინასიტყვაობანი ერთმანეთისაგან განსხვავდება. პირველი მეორესთან შედარებით უფრო ვრცელია (5 გვერდზე ცოტა ნაკლები). ამასთან, „მნათობში“ გამოქვეყნებულისაგან განსხვავებით, 1886 წლის გამოცემაში პ. უმიკაშვილი ცნობებს გვაძლევს „დასტურლამალის“ იმ ხელნაწერების შესახებ, რომელთა საფუძველზეც გამოსცა მან ტექსტი<sup>4</sup>.

შემდეგში, რასაკვირველია, მკვლევარნი ამ გამოცემით სარგებლობდნენ. ამასთანავე, თვით „დასტურლამალის“ შესახებაც სპეციალური ლიტერატურა შეიქმნა.

აკად. ივ. ჭავჭავიძე იღობა თავის ნაშრომში „ქართული სამართლის ისტორია“ „დასტურლამალი“ განიხილა, როგორც ქართული სამართლის ისტორიის წყარო. მან აღნიშნა თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ ძეგლს საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა დარგის შესწავლის თვალსაზრისით. აქვე შეეხო „დასტურლამალის“ პირვანდელი სისტემის საკითხს და დაახასიათა ის ხელნაწერები, რომლებიც საფუძველად დაედო პ. უმიკაშვილის გამოცემას<sup>5</sup>. აკად.

<sup>1</sup> „Histoire de la Géorgie Introduction et Tables des matieres“, 1858, p. CIII—CIX.

<sup>2</sup> იხ. მნათობი. 1871 წ. VII, VIII, 1872, №№ IV, V, VI VII.

<sup>3</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. 111.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. III—VII.

<sup>5</sup> ივ. ჭავჭავიძე იღობა, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, 1928, გვ. 73—81.

ივ. ჯავახიშვილი თავის სხვა შრომაშიც განიხილავს „დასტურლამალს“, რო-  
კორც საქართველოს ისტორიის შესწავლის წყაროს და აღნიშნავს: „ცნობათა  
სიუბვიტაცა და მრავალფეროვნობითაც ვასტანგ VI-ის დასტურლამალი საქარ-  
თველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ნამდვილ დაუშრეტელ განძს წარმოად-  
გენს“<sup>1</sup>.

ი. ლორთქიფანიძემ სპეციალური შრომა უძღვნა XVIII საუკუნის პირვე-  
ლი მეოთხედის ქვემო ქართლის მოსახლეობის სხვადასხვა ფენების შესწავლას  
და ამასთან დაკავშირებით ზედმიწევნით შეისწავლა „დასტურლამალი“. ხსენე-  
ბულ შრომაში ი. ლორთქიფანიძემ განიხილა „დასტურლამალის“ ის ხელნაწე-  
რები, რომლებიც საფუძვლად დაედვა პ. უმიკაშვილის გამოცემას. მანვე გა-  
ნიხილა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. ქეკელიძის სახელობის  
ხელნაწერთა ინსტიტუტში არსებული „დასტურლამალის“ ერთი ხელნაწერი  
(S—4532), რომელიც სინამდვილეში იესე მდივანს ეკუთვნის (ამის შესახებ  
დაწერილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი იესე მდივანის ხელნაწერის განხილ-  
ვასთან დაკავშირებით). მკვლევარი შეეხო აგრეთვე „დასტურლამალის“ შედ-  
გენის დროის საკითხს<sup>2</sup>.

პროფ. ვ. გაბაშვილმა გამოაქვეყნა ნაშრომი „სპარსული დასტურლამალი“.  
ამ ნაშრომში ავტორი დაწვრილებით განიხილავს ვასტანგ ბაგრატიონის მიერ  
შედგენილი „დასტურლამალის“ ორიგინალობის საკითხს.

1943 წელს ინგლისში მინორსკიმ გამოსცა სპარსული „დასტურლამალის“  
ტექსტი ინგლისური თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით (Tadh-  
kirat al-muluk, a manual of Safavid administration, Persian text in facsimi-  
le, with Translation and Commentary by V. Minorsky. London, 1943). მინორ-  
სკის აზრით ქართული „დასტურლამალი“ სპარსულის იდენტურია.

პროფ. ვ. გაბაშვილმა შეადარა ქართული „დასტურლამალის“ (მირველ  
თუმანიშვილის ხელნაწერის მიხედვით) სარჩევი სპარსულ „დასტურლამალის“  
სარჩევს, ამოკრიფა ორთავე „დასტურლამალიდან“ მსგავსი ადგილები და შე-  
სადარებელი მასალის შესწავლისა და სათანადო ანალიზის საფუძველზე მი-  
ვიდა შემდეგ დასკვნამდე: ქართული „დასტურლამალი“ ორიგინალური იური-  
დიული ძეგლია, წარმოშობილი ქართული ფეოდალური საზოგადოების სო-  
ციალურ-ეკონომიური პირობების საფუძველზე და ასახავს გვიანფეოდალური  
საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას<sup>3</sup>.

ამასთანავე, „დასტურლამალში“ შეტანილია ისეთი იურიდიული აქტე-  
ბი, რომლებიც გამოხატავენ ქართლის ვასალურ დამოუკიდებლობას ირანთან,  
ან კიდევ, მასში არის ისეთი გარიგებანი, რომლებიც ასახავენ ირანის სახელ-  
მწიფოებრივ წყობილების გავლენას ქართლის სამეფოზე. ძირითადად კი „დას-  
ტურლამალი“ შეიცავს ქართული ფეოდალური საზოგადოებისა და სახელმ-  
წიფო წყობილებისათვის დამახასიათებელ გარიგებებს ანუ დასტურლამა-  
ლებს<sup>4</sup>.

პროფ. ვ. გაბაშვილი ამ შრომაში ასაბუთებს, რომ გვიანფეოდალურ პე-  
რიოდში მახლობელ აღმოსავლეთში „დასტურლამალი“ ეწოდებოდა სახელმ-

1 იხივე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. 1, 1930, გვ. 51—52.

2 ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნ. 1 და II, 1935, გვ. 7—12.

3 ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრო-  
მები, XXV, 1949, გვ. 191—220.

4 იქვე, გვ. 117.

წიფთ სამართლის ძეგლს“. ეს ტერმინი (დასტურლამალი) გავრცელებული იყო ერანში, თურქეთში, მონღოლების ინდოეთში და ამიერკავკასიის სახანოებში. საქართველოში იგი დაპყვიდრდა XVIII საუკუნიდან<sup>1</sup>.

ამავე ავტორს ეკუთვნის ნაშრომი „დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი“, რომელშიც შესწავლილია მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი<sup>2</sup> (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხილეთ ქვემოთ მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით).

პროფ. შ. მესხიას ეკუთვნის ნაშრომი: „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“<sup>3</sup>. ამ ნაშრომში ავტორის მიერ განხილულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცული „დასტურლამალის“ ორი ნუსხა. ერთი—იოანე ბაგრატიონის კოლექციიდან, ჩვენ მიერ ქვემოთ განხილული ლათინური ლიტერი B-თი და მეორე ქობულაშვილის ხელნაწერი.

პროფ. შ. მესხიასათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ქობულაშვილის მიერ გადაწერილი ნუსხა, რადგანაც მას დართული აქვს „ქალაქის ბაჟისა, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამა“. (ამის შესახებ დაწვრილებით საუბარი გვაქვს ქვემოთ დავით რექტორისა, ქობულაშვილისა და იოანე ბაგრატიონის კოლექციის ნუსხების განხილვასთან დაკავშირებით).

## 2. დასტურლამალის შედგენის დრო

„დასტურლამალი“ შედგენილია ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ. როცა ის ქართლს განაგებდა თავისი ბიძის გიორგი XI შაგიერ, გიორგი XI კი ამ დროს აპარსეთში იყო „სრულიად ერანელთა სპასალარისა და სპასპეტად დადგინებულნი“. გიორგი XI შეურიგდა ირანს, იქ თანამდებობა მიიღო, ხოლო ქართლში ძმისშვილი, მომავალი მეფე ვახტანგ VI განაწესა გამგებლად 1703 წელს, გიორგი XI კი მოჰკლეს სპარსეთში 1709 წელს. მაშასადამე, რადგანაც „დასტურლამალის“ შესავალში გიორგი XI მოხსენებულია, როგორც ირანის მთავარსარდალი. ამიტომ ძეგლი შედგენილია გიორგი XI სიკვდილამდე, ე. ი. 1709 წლამდე. მაგრამ ამ თარიღის კიდევ უფრო დაზუსტება შეიძლება:

ი. ლორთქიფანიძის მართებული მოსაზრებით, მეფეს ეკუთვნოდა თრიალეთში სოფლები: უზნარიანი, კარუკულმართი და კარწახი. „დასტურლამალის“ მიხედვით თრიალეთის სახასო სოფლებში მოხსენებულია კარწახი. უზნარიანი და კარუკულმართი კი 1707 წელს ვახტანგ ბატონიშვილს შეუწირავს ნათლისმცემლის მონასტრისათვის (კარწახი კი 1719 წ. ბაქარ მეფემ შესწირა იმავე მონასტერს). აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ „დასტურლამალი“ შედგენილია არა უადრეს 1707 წლისა და არა უგვიანეს 1709 წლისა.<sup>4</sup>

„სადედოფლო დასტურლამალის“ დასაწყისშივე აღნიშნულია: „პირველ მეფის გიორგისაგან განწესებული და შემდგომად მეფის ვახტანგისაგან აღმტკიცებული“, ხოლო პირველი პარაგრაფის სათაურია: „საალამოდ მისაღებში მარიამ დედოფლისათვის“. აქედან უნდა დავასკვნათ: „სადედოფლო

<sup>1</sup> ივეე, გვ. 192—193; ამიერკავკასიის ერთ-ერთ სახანოში XVIII საუკუნის ბოლოსათვის შედგენილ დასტურლამალზე საუბარი აქვს თავის წერილში გენ. ვრმოლოვს (Архив. Арх. Комиссии, VI, гл. 774, № 1144).

<sup>2</sup> ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასტურლამალი 1729 წ. ხელნაწერი (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1954, ნახ. 30).

<sup>3</sup> შ. მესხია, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1954, ნ.გვ. 30).

დასტურლამალი“ შედგენილია პირველად გიორგი XI მიერ<sup>1</sup>, მარიამ დედოფლის (დადიანის ასულის, ვახტანგ V მეუღლის, გიორგი XI დედინაცვლის) გარდაცვალების ახლო ხანებში, ე. ი. 1683—84 წლებში, არა უგვიანეს 1688 წლისა. რადგანაც 1688 წელს გიორგი XI ნაცვლად ერეკლე I არის ქართლის მეფე.

გიორგი XI „სადედოფლო დასტურლამალი“<sup>2</sup> ვახტანგ ბატონიშვილს „განახლებით“ დაუმტკიცებია. შეიტანა თუ არა რაიმე ცვლილება ვახტანგმა მასში. არ ჩანს.

### 3. დასტურლამალის შედგენილობა

ვახტანგ VI „დასტურლამალი“ ერთგვარი კრებულია, რომელიც შედგენილია სხვადასხვა დროის საკანონმდებლო აქტებისაგან. ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ მასში შევიდა გიორგი XI მიერ შედგენილი „დასტურლამალი“. ამასთანავე, ძეგლში ვხვდებით ვახტანგ VI მამის ლევან მეფის მიერ შედგენილ მდივანბეგობის გარიგებასა და ბოქაულთუხუცესის სარგოს.

ამავე დროს მურდრის შესახებ დებულება გამოცემული იყო როსტომ მეფის მიერ 1638 წელს. 1703—1724 წლებში შედგენილი ყოფილა აგრეთვე მურდრის განაწესი<sup>3</sup>. ეს დებულებანი ცოტაოდენი ცვლილებებით შეტანილია „დასტურლამალში“.

„დასტურლამალში“ აღნიშნულია, რომ ყაიყულის შესახებ გარიგება შედგენილია გიორგი XI, ხოლო ყარაის კონის განაწესი როსტომ მეფის მიერ.

როდესაც ვახტანგი „დასტურლამალს“ ადგენდა, მან შეკრიბა წინათ შედგენილი დებულებანი, დაუმატა ახალი და ყველაფერი ეს ჩამოაყალიბა ერთ საკანონმდებლო აქტში—„დასტურლამალში“.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მდივანბეგობის გარიგება, რომელიც 1704 წლით არის დათარიღებული, „დასტურლამალის“ შედგენის დროს ძნელად საშოვნელი ყოფილა.

ამის დამადასტურებელია, ამ გარიგების ანუ სიგელის ერთ-ერთ ასლზე შემდეგი მინაწერი: „ქ. თქვენის თავის მზემა და ღმან იცის დიდათ გულსმოდგინეთ ვეცადეთ, რომ ის წიგნი მეშონა და მომერთმია, მაგრამ ვერ ვნახე ახლა მდივანბეგობის წესი და, რიგი არც ერთი იოტი არა დარჩომილა რა ისე თამბათ დავსწერეთ და ეს გვიახლებია. ამიტომ დავგიგვიანდა ამდენს ხანს თქვენი უხლებლობა“<sup>4</sup>.

სიგელი, როგორც ვთქვით, 1704 წელს არის შედგენილი, მაგრამ ამ სიგელის ასლი და ეს მინაწერი, რომელიც მოვიყვანეთ, არ არის დათარიღებული. იგი დაწერილია XVIII ს. პირველ ნახევრის ქალაქზე და გადაწერილი უნდა იყოს „დასტურლამალის“ შედგენასთან დაკავშირებით ბატონიშვილის დავალებით, რადგანაც ძეგლის შედგენის შემდეგ ეს სიგელი უკვე შეტანილი იყო „დასტურლამალში“.

1 ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I და II 1935. გვ. 11.

2 „სადედოფლო დასტურლამალის“ შედგენის შესახებ იხილეთ „იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება“, 1957, გვ. 026—028.

3 „საქართველოს სიძველენი“, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. III, გვ. 543—546; ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. 1952, გვ. 241—244.

4 საქართველოს მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd—13053.

მაშასადამე, „დასტურლამალი“ იმ სახით, როგორცაც ჩვენ მას ვიცნობთ. შედგენილია ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ 1707—1709 წლებში. მაგრამ, ამ ძეგლის შემადგენელი ნაწილები სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა მეფის მიერ არის შედგენილი, ხოლო ვახტანგმა გააერთიანა ისინი. ამ მხრივ „დასტურლამალი“ კრებულია.

ცნობილია ის გარემოება, რომ მეფეები ამა თუ იმ პირის სახელოებით დაჯილდოების შემთხვევაში, დაჯილდოებულს აძლევდნენ სიგელს, რომელშიც განსაზღვრული იყო სახელოს ფუნქციებიც. სახელო კი, როგორც ცნობილია. მემკვიდრეობით გადადიოდა. საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ საბუთები, განსაკუთრებით კი ისეთი, როგორც სახელოებისა თუ გადასახადების გარიგებას შეეხებოდა, სახელმწიფო საცავში ინახებოდა. ამისი ნიშნები „ქელმწიფოს კარის გარიგებაშიც“ მოიპოვება (§ 14). თვით საბუთებიდანაც მოჩანს არაპირდაპირი მითითება საბუთების შესანახი ადგილის შესახებ. მეფეები ხშირად წერენ „მოკითხული ვქენით“-ო! ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ სათანადო საბუთებს საცავებში ნახულობდნენ საჭიროების შემთხვევაში. „დასტურლამალს“ მიხედვით სისტემატურად ხდებოდა სამეფოს აღწერა. რასაკვირველია, აღწერის შედეგი სათანადოდაც ინახებოდა სახელმწიფოს საცავსა თუ სალაროში. სხვაგვარად წარმოუდგენელია. ამასთანავე სიგელი ექნებოდა დაინტერესებულ პირს, სახელოს ანუ მამულის თუ სხვა რაიმეს პატრონს.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ თვითეულ აქტს, სახელოს დებულებას თუ სარგოს „დასტურლამალი“ ანუ „დასტურლამა“ ეწოდებოდა. თვით ვახტანგის მიერ შედგენილ „დასტურლამალში“, სახელდობრ ზარაფხანის გარიგებაში სწერია: „ამისი ვეჯუბი დასტურლამა“, „ვეჯუბი დასტურლამა“ ნიშნავს განაწესს, ანუ სარგოს, ან გარიგებას ოქროს ან ვერცხლის გამონადნობის იმ ნაწილისა, რომელსაც გადასახდელის სახით იღებდნენ მეფის სასარგებლოდ. ამგვარადვე, შეიძლებოდა ყოფილიყო მდივანბეგის დასტურლამალი, დილომის გადასახდელთა დასტურლამა და ასე შემდეგ.

მაშასადამე, \* „დასტურლამალი“ ეწოდება ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ შედგენილ კანონთა კრებულს, და აგრეთვე ამ კრებულში შემავალ ცალკეულ აქტებს. †

ჩვენ დავასახელოთ კიდევ ვახტანგის მიერ შედგენილ „დასტურლამალში“ შესული ზოგიერთი გარიგება, რომელიც ცალკე აქტად ინახებოდა. მაგრამ, „დასტურლამალში“ შემავალი მუხლების უმრავლესობას არ ვიცნობთ ცალკეული აქტების სახით. შეიძლება ზოგი მათგანი ცალკეც არსებობდა, მაგრამ ამჟამად ჩვენ არ ვიცნობთ ასეთ წყაროს. შესაძლებელია მრავალი მათგანი ადათობრივი სამართლის ნორმის სახით არსებობდა და ვახტანგის მიერ პირველად იქნა შეტანილი თავის „დასტურლამალში“. საფიქრებელია, რომ გლეხთა გადასახდელები, ზოგიერთ სოფლებში ადათობრივი სამართლის სახით არსებობდა და ვახტანგმა მისცა მას წერილობითი ფორმა „დასტურლამალში“ შეტანით. ‡

სახელოებისა თუ მამულების მემკვიდრეობით გადაცემის შემთხვევაში. სახელოსა თუ მამულის მფლობელი ახალ მეფეს უდგენდა სიგელს ხელახლად დასამტკიცებლად. ამასთანავე, სიგელში, დროთა განმავლობაში, შეჰქონდათ ესა თუ ის ცვლილება.

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მოცოდნობა ანუ დიპლომატიკა, 1926, გვ. 80—81.

ზოგჯერ მეფეები სცვლიდნენ გლეხთა გადასახადებს, უმატებდნენ ან აკლებდნენ მას, იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათი ჰქონდა კლასთა ბრძოლას. ჰაგალითად, ცნობილია ის ვარემოება, რომ ვახტანგ-ბაქარის დროს ადგილი ჰქონდა გლეხთა აჯანყებას რამდენიმე სოფელში, რის შედეგად მეფის ხელი-აუფლება იძულებული შეიქნა გლეხთა გადასახადების ერთიანი და ახალი განაწილება შემოეღო.

იმ შემთხვევაშიც, როცა მეფე ან ფეოდალი ეკლესია-მონასტრებს მამულებს სწირავდა, შეწირულების სიგელში მოცემული იყო აგრეთვე გლეხთა საგადასახადო დებულებანიც.

ვახტანგმა შეკრიბა ასეთი აქტები, სახელმწიფო არქივსა თუ კერძო პირებისაგან, თავი მოუყარა ადათობრივი სამართლის ნორმებს, მოიყვანა ისინი სისტემაში და მისცა მათ ერთიანი საკანონმდებლო აქტის ფორმა, რის შედეგად მივიღეთ „დასტურლამალი“.

#### 4. „დასტურლამალის“ ამათუიმ ნაწილის წარმოშობის შესახებ

ჩვენ ვთქვით, რომ „დასტურლამალში“ შემავალ ცალკეულ აქტებსაც დასტურლამა ეწოდებოდაო. „დასტურლამალი“ სპარსულ-არაბული სიტყვაა და ნიშნავს სახელმძღვანელოს, ინსტრუქციას, გარიგებას. უცხო ტერმინი „დასტურლამალი“ შემოდის საქართველოში გვიანფეოდალურ პერიოდში, როდესაც ქართლი და კახეთი ირანის ვასალები იყვნენ. ქართლის სამეფო კარზე, „დასტურლამალის“ მიხედვით, ვეზირისა და მუსტოფის თანამდებობა არსებობდა, რომლებიც ირანის მოხელეები იყვნენ. მათ ერთგვარი საკონტროლო ფუნქციები ჰქონდათ ვასალურ ქართლში<sup>1</sup>.

ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს, რომ XVII საუკუნიდან, სახელდობრ როსტომ მეფის დროიდან, ქართლის სამეფო წყობილებაში ადგილი ჰქონდა ზოგიერთ ცვლილებებს<sup>2</sup>. „დასტურლამალის“ შესავალში მოხსენებული მეფე კიორგი XI „დასტურლამალს“ შედგენის პერიოდში, ირანში რამდენიმე პროვინციის გამგებელი და ირანის სპასალარი იყო. ვახტანგის მამას, მეფე გიორგის ძმას—ლევანს „ერანის მდივანბეგის“ თანამდებობა ეკავა. ეს აღნიშნულია კიდევ „დასტურლამალის“ შესავალში.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ „დასტურლამალში“ შეტულია ლევან მეფის ორი სიგელი — ერთი ბოქაულთუხუცესის სარგო და მეორე — მდივანბეგის გარიგება. მამასადამე, ირანში მდივანბეგის სახელს მქონე ქართლის მეფე ლევანი — მდივანბეგობას უბოძებს ერასტი ორბელიანს და ამასთანავე განსაზღვრავს ამ სახელს ფუნქციებს. სიგელში სხვათა შორის წერია: „...თუ ელში ეს ოთხი საქმე მოხდეს, კაცის სიკვდილი, ბიჭრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, ეს კარხედ უნდა მოვიდეს“. საყურადღებოა, რომ ასეთ კონტექსტში ხატებულ დანაშაულთა ჩამოთვლა არც ერთმა ქართულმა სამართლის ძეგლმა არ იცის. ამასთანავე სახელწოდება „ბიჭრი“ ქართული სამართლის ძეგლებისათვის საერთოდ უცნობია. პროფ. ვ. გაბაშვილს ჩვენ მიერ შეპოლასახელებულ ნაშრომში, მოყავს ქართული „დასტურლამალიდან“ ეს ადგილი, უდარებს მას სპარსული „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილს, აღ-

<sup>1</sup> ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოა და სამართლის ისტორიისათვის. 1952, გვ. 361-383.

<sup>2</sup> ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 23.

ნიშნავს ამ ადგილების ინგაგებებს, მიუთითებს იმაზეც, რომ ქართულ „დასტურლამალში“ ეს ადგილი მხოლოდ ელის მოსახლეობას ეხება და ასევე, რომ მიუხედავად ამ მსგავსებისა, მდივანბეგობის დებულებათა შორის ამ ორ ძეგლში არსებითი ხანიათის განსხვავებაა, „რადგან ერანის მდივანბეგი უპირატესად შარიათით ხელმძღვანელობდა და სადრის მონაწილეობით აწარმოებდა გასამართლებას“<sup>1</sup>.

რაც შეეხება ქართული და სპარსული მდივანბეგობის გარიგებიდან მოყვანილ მსგავს ადგილს ელში მომხდარი დანაშაულის ოთხი სახის შესახებ, სავარაუდებელია, რომ ერანის მდივანბეგის ლევანის მიერ ქართულ მდივანბეგისათვის შედგენილ განაწესში ეს ადგილი სპარსული სამართლის მიხედვით იყოს გამართული, მით უმეტეს, რომ ქართლის მდივანბეგობისათვის შედგენილ ამ განაწესში ხსენებული საბეები დანაშაულისა გათვალისწინებულია ელისათვის, ე. ი. ქართლის სამეფოში უმთავრესად სპარსეთიდან ჩამოსახლებულ მომთაბარე თურქმანი მოსახლეობისათვის<sup>2</sup>.

ამასთანავე, საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ქართული სამართლის ძეგლებისათვის ცნობილია ჩამოთვლილი საბეები დანაშაულისა (გარდა ბიქრისა), მაგრამ მათი ქვემდებარეობის საკითხი სხვაგვარად არის გადაჭრილი. კბილის ჩაგდებინებაზე (მუხ. 47), თვალს დაზიანებასა (მუხ. 44, 45) და მკვლელობაზე (მუხ. 37, 60, 75), როგორც დანაშაულზე, საუბარია ვახტანგის სამართლის წიგნში. რაც შეეხება ბიქრს, თუ ის ქალწულის გახრწნას ნიშნავს, ასეთი დანაშაული არც არის გათვალისწინებული ვახტანგის სამართლის წიგნში, ხოლო მისივე სამართლის წიგნების კრებულში შესულ ბერძნულსა და სომხურ კანონებში კი არის.

ვახტანგის სამართალში მკვლელობის, კბილის ჩაგდებინებისა და თვალის დაზიანებისათვის საზღაურია დანიშნული, ხოლო ქვემდებარეობის საკითხი „დასტურლამალში“ გათვალისწინებული. ქართული სამართლით ყოველგვარი მსხვილი სისხლისა ან სამოქალაქო სამართლის საქმე მდივანბეგს უნდა განეხილა. მსხვილ საქმედ ითვლებოდა მკვლელობა, დიდი ფეოდალის გაყრა და სხვა. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მკვლელობა, მდივანბეგის გარიგებით მდივანბეგს ექვემდებარება (სადაც არ უნდა მოხდეს). მაგრამ, როგორც ზემოთ მოვიყვანეთ, ელისათვის ცალკეა აღნიშნული, რომ მკვლელობის საქმე მდივანბეგმან გაარჩიოსო. ამავე დროს მკვლელობის შესახებ იმავე გარიგებაში კვლავ არის საუბარი, რომ ასეთი დანაშაულის შესახებ საქმეები მდივანბეგს ექვემდებარებაო. რაღა საჭირო იყო ორჯერ ერთისა და იმავე საკითხზე შესჯელობა? ამით ჩვენ იმის თქმა გვიწევს, რომ ელის შესახებ ზემოთ ციტირებული ადგილი დანაშაულის სხვადასხვა სახის ქვემდებარეობის შესახებ მდივანბეგის გარიგებაში ჩამატებული ჩანს, ეს ადგილი აქ უცხოდ გამოიყურება.

დასანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ არსებობს მდივანბეგობის სიგელი, რომელიც ვახტანგ V გაუცია 1776 წელს ვახტანგ ორბელიანისადმი<sup>3</sup> (ვახტანგი იყო „დასტურლამალის“ მდივანბეგის ერასტის მამა). ამ სიგელში დანაშაულის ის ოთხი სახე—მკვლელობა, ბიქრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, — არ არის. სიგელში ნახსენებია „სისხლისა“ და სხვა საქმეები, რომლებიც მდივანბეგს ექვემდებარება,

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი. სპარსული დასტურლამალი (თბილისი, სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXXV B, 1941. გვ. 209—210).

<sup>2</sup> მისივე, 1949. გვ. 210.

<sup>3</sup> „საქართველოს სიძველენი“, ტ. II, 1909, გვ. 137—138.

საუბარია „დიდ სიხლის“ სამართლის საქმეებზე. ეს გარემოებაც ამტკიცებს, რომ „დასტურლამალის“ მდივანბეგობის გარიგებაში ვახტანგ V შვილს, ერანის მდივანბევს ლევანს შეუტანია შესწორება და მიუმატებია ხსენებული ადგილი, რომელიც მანამდე მდივანბეგობის გარიგებაში არ ყოფილა. ეს ადგილი კი, როგორც აღვნიშნეთ, უცხოური წარმოშობისაა.

ვახტანგის „დასტურლამალის“ ზარაფხანის გარიგება, სათანადო ირანული დებულებიდან უნდა იყოს გადმოღებული, როგორც ეს მართებულად აქვს აღნიშნული პროფ. ვ. გაბაშვილს<sup>1</sup>.

თვითონ ტერმინი მდივანბეგი არაქართულია. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ზემოთხსენებულ 1776 წლის სიგელში ვახტანგ ორბელიანისათვის ვახტანგ V მდივანბეგობის ბოძების შესახებ ორბელიანის მისამართით წერს: „წინაც მამა თქუენსაც ჰქონებოდა ჩუენის საბატონოს ქართლის მდივანბეგობა“<sup>2</sup>. მამასადამე, ვახტანგ ორბელიანის მამასაც ჰქონია მდივანბეგობა და სავარაუდებელია, სათანადო სიგელიც ექნებოდა. მამის სიგელს უახლებს მეფე შვილს. რასაკვირველია, არც ვახტანგის მამის სიგელში აქნებოდა ბიქრსა და მსგავს რამეზე საუბარი.

ზარაფხანისა და მდივანბეგობის ვარიგებათა ზემომოყვანილი ადგილის გარდა, რომელიც ელში მომხდარი დანაშაულის ქვემდებარეობის საკითხს ეხება, „დასტურლამალის“ სხვა ადგილი უცხოურიდან გადმოღებული არ უნდა იყოს.

„დასტურლამალში“ ხშირად ვხვდებით სპარსულ და თურქულ ტერმინებს. რომელთა შინაარსი ქართულია. ზოგი ამ ტერმინთაგანი გაქართულებულია. ზოგი არ არის გაქართულებული, მაგრამ უცხოური ტერმინის ქვეშ აღწერილი ინსტიტუტი ქართულია.

რასაკვირველია, უცხოური გავლენა, განსაკუთრებით ირანული, დიდი „დასტურლამალზე“, რადგანაც იგი ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებას აახავეს, ხოლო ქართლის სახელმწიფოებრივმა წყობილებამ, განსაკუთრებით როსტომ მეფის ხანაში, ირანის დიდი გავლენა განიცადა<sup>3</sup>.

ამ საკითხის შესახებ ჩვენ დაწვრილებით გვაქვს საუბარი შრომაში „საქართველოს სახელმწიფო და სამართლის ისტორიისათვის“ (1952 წ.), რომელსაც ასეთი ქვესათაური აქვს: „ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილება გვიანფეოდალურ პერიოდში“.

## 5. დასტურლამალი და ქელმწიფის კარის გარიგება

სანამ უცხო ტერმინი „დასტურლამალი“ ანუ „დასტურლამა“ შემოვიღოდა, მანამ საქართველოში იხმარებოდა ტერმინი გარიგება, სარგო, რიგი, განაწესა. მაგალითად „დასტურლამალში“ გვხვდება: „ზარაფხანის რიგი“, „ვეზირის სარგო“, „ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის“, მოხელეთა „რიგი“, „ქარხნის ნაზირის სარგო“, „მდივანბეგის გარიგება“ და ასე შემდეგ.

ქართული სამართლის ისტორიის ძეგლებიდან შინაარსის მიხედვით ვახტანგის „დასტურლამალს“ ყველაზე უფრო ემსგავსება „ქელმწიფის კარის

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები. XXV, 1940, გვ. 213—216.

<sup>2</sup> „საქართველოს სიგელები“, II, ვ. თაყაიშვილის რედაქციით. 1909. გვ. 137.

<sup>3</sup> ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 23.



გარიგება“. მათი მსგავსება იმაში მდგომარეობს. რომ ორივე ძეგლი სახელმწიფო სამართალს განეკუთვნება და პირველ ყოვლისა, სასახლის განაწესს წარმოადგენენ; ძეგლებში საუბარია სასახლის აუდენციისა, დარბაზობისა, პურობისა და ამ მოვლენებთან დაკავშირებულ სასახლის წესჩვეულების შესახებ. ამასთანავე, ორივე ძეგლში მოცემულია მეფის ხელისუფლებისა და მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი მოხელეების დახასიათება.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მესამე პარაგრაფში საუბარია დარბაზობის შესახებ. მეფე დარბაზობას მართავს „დიდის წესითა“ ან „უმცროსი“ წესით. „დასტურლამალის“ იმ მუხლში, რომლის სათაურია „სასახლეების რიგისათვის“, საუბარია „დიდი“ წესით გამართულ სერისა და ნადიმის შესახებ, ჩვეულებრივად კი „დასტურლამალი“ ითვალისწინებს ნადიმს, რომელზედაც მომსახურეები გაცილებით ნაკლები რაოდენობით არის გათვალისწინებული, ვიდრე „დიდი-სერისა“ და ნადიმის დროს (§§ 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21). აქედან ვასკვნით, რომ „დასტურლამალში“, ისე როგორც „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ სასახლეში აუდენცია იმართებოდა დიდი და მცირე წესით.

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ დაწვრილებით არის გათვალისწინებული დარბაზობის წესი, დარბაზობის მიწვევის რიგი, გათვალისწინებული თუ ვინ ვის შემდეგ უნდა დამჯდარიყო. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ 24-ე პარაგრაფის მიხედვით, მოძღვართმოძღვარს, კათალიკოსს, მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს, მოიწვევს საწოლის მწიგნობარი ან ამირეჯიბი, ხოლო ვეზირთა პირველი სამეული და მეჭურჭლეთუხუცესი — ეჯიბმა უნდა მოიწვიოს, ე. ი. უფრო პატარა მოხელემ, ვიდრე საწოლის მწიგნობარი ან ამირეჯიბი იყო.

„დასტურლამალის“ მიხედვით „დარბაისელნი რომ შემობრძანდებოდნენ. დიდროანს კაცებს აქათამ ეშოკალასბაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს“; ხოლო „მერმე სხუა დარბაისელნი რომ მოვიდნენ“. ის ბოქაულთუხუცესმა მიიწვიოს და უჩვენოს თავისი ადგილი (§ 14). ბოქაულთუხუცესი ეშოკალასბაშმის მოადგილე, მისი თანაშემწე იყო. მაშასადამე, უფრო დიდკაცებს ეშოკალასბაში იწვევს, შედარებით დაბალი რანგის დიდებულებს ეშოკალასბაშის მოადგილე — ბოქაულთუხუცესი. ადგილები კი დიდებულთათვის განსაზღვრულია დიდკაცობის მიხედვით. ამრიგად, ამ შემთხვევაში „ქელმწიფის კარის გარიგება“ და „დასტურლამალი“ ერთმანეთს ემსგავსება. „დასტურლამალისაგან“ განსხვავებით „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ დარბაზობის წესი, მოწვევის რიგი, უფრო დაწვრილებით არის წარმოდგენილი. „დასტურლამალში“ კი უფრო დაწვრილებით არის მოცემული სამეკლისო საქმელების ჩამოთვლა. „დასტურლამალის“ ეპოქაში. გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სამოხელეო წყობილება შეცვლილია. „დასტურლამალში“ უკვე აღარ გვხვდება გაერთიანებული პერიოდის ვეზირები და მათი მოადგილეები. თუ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით დარბაზობის დროს წესრიგის მიმცემი მანდატურთუხუცესი და ამირეჯიბი იყვნენ, „დასტურლამალის“ მიხედვით ამ როლში ეშოკალასბაში და ბოქაულთუხუცესი გამოდიან. მიუხედავად იმ დიდი განსხვავებისა, რომელიც მანდატურთუხუცესის სახელოსა და ეშოკალასბაშის სახელოს შორის არსებობდა. ამ შემთხვევაში მათ მსგავსება მაინც აქვთ. ეს მსგავსება იმაში მდგომარეობს, რომ ორთავე სახელოში საპოლიციო შინაარსის ფუნქციებიც შედის. 1)

უნდა აღინიშნოს, რომ ორივე ძეგლში არის ერთი და იგივე სახელწოდების სახელოებიც, ასეთებია: იმოლარეთუხუცესი; მლოარე, ფარეშთუხუცესი, ფარეში და სხვა. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამ ერთი და იგივე სახელ-

წოდების მოხელეებს, ფუნქციებიც დაახლოებით ერთგვარი აქვთ. მმართველობის აღვილობრივი მოხელეებიდან ორივე ძეგლში მოხსენებულია ერისთავი. / „წელმწიფის კარის გარიგებაში“ საუბარია საერთოდ ერისთავებზე, რომლებიც მსხვილი ფეოდალები და იმავე დროს ადგილზე დიდი მოხელეები იყვნენ. „დასტურლამაში“ კი მოხსენებულია ქსნის და არაგვის ერისთავი. ამ ორივე ერისთავებს შორის, რასაკვირველია, დიდი განსხვავებაა, მაგრამ, გარდა სახელისა, შინაარსის მიხედვითაც მათ შორის მსგავსება მაინც არის. ორივე ძეგლში ერისთავები მსხვილი ფეოდალები არიან და ადგილზე მოხელეების ფუნქციებიც აქვთ.

ორივე ძეგლში საუბარია მეფეზე, მის სასახლეზე, დარბაზობასა და სხვათა შესახებ.

მაგრამ, ყველაზე მეტი მსგავსება ამ ძეგლებს შორის იმაში მდგომარეობს, რომ ორივე სასახლის განაწესს შეეხება, ორივე სასახლის გარიგებაა.

ამასთანავე, ამ ორ ძეგლს შორის დიდი განსხვავებაა. „წელმწიფის კარის გარიგება“ უცნობი ავტორის მიერ შედგენილი იურიდიული შინაარსის ტრაქტატი, „დასტურლამაში“ კი საკანონმდებლო აქტია. „წელმწიფის კარის გარიგება“ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს, როცა იგი დამოუკიდებელი და ძლიერი სახელმწიფო იყო და თავის მხრივ ვასალურ ქვეყნებს განაგებდა. „დასტურლამაში“ კი მხოლოდ ირანის ვასალურ ჩაგვრაში მყოფი ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებას ასახავს, თვითონ „დასტურლამაში“ ირანის სასარგებლო ხარკი არის გათვალისწინებული. ქართლის მეფეს „დასტურლამაში“ „ბატონი“ ეწოდებოდა, ხოლო ირანის შაჰს — „ხელმწიფე“: /

„წელმწიფის კარის გარიგების“ ერთადერთი ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია, ნაკლებია და თანაც გადამწერის მიერ დაშვებული შეცდომებით აღსავსე. ამიტომ, „წელმწიფის კარის გარიგებაში“ არ არის სრულად გადმოცემული საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილება, „დასტურლამაში“ კი მრავალი ხელნაწერით არის ჩვენდამი მოღწეული. იგი სრულია და უფრო მკაიდარ მასალას შეიცავს, ვიდრე „წელმწიფის კარის გარიგება“.

„წელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი აბსოლუტური მონარქიის სასარგებლოდ არის განწყობილი. იგი აბსოლუტიზმის იდეებს ქადაგებს. „დასტურლამაში“ ძლიერი მეფის ხელისუფლების მომხრეა, რადგანაც თვით ისეთი ერთიანი საკანონმდებლო ძეგლის შექმნა, როგორც „დასტურლამალია“, მიზნად ისახავდა მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას. ამასთანავე, „დასტურლამაში“ კანონმდებლის ასეთ მისწრაფებასთან ერთად, ასახულია რეალური ვითარებაც: ქართლის მეფე ირანის ვასალია და სამეფო საფეოდალოებზე არის დაყოფილი, რის გამოც მეფის ხელისუფლება სუსტია. /

## 8. ვახტანგ VI დასტურლამალი და ნიკო დადიანის დასტურლამა

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ „დასტურლამა“-ს სახელწოდებით ცნობილია ნ. დადიანის მიერ შედგენილი განწყობა სამეგრელოს მთავრისათვის. ამ „დასტურლამა“-ს ანუ განწყობას, კანონის სახე არ მიუღია. ნ. დადიანმა, თავისი დროისათვის ფრიად განათლებულმა ადამიანმა, სამეგრელოს მთავარს ლევან დადიანს წარუდგინა მოხსენება იმის შესახებ, თუ როგორი წესით უნდა

1 „დასტურლამა“, თხზულება ნიკოლოზ დადიანისა, 1897 წ.

წარმოებდეს სამეგრელოს მართვა-გამგეობა. ეს მოხსენება გამოცემულია ი. მე-  
უნარგიას მიერ, რომელსაც წამძღვარებული აქვს წინასიტყვაობა ნ. დადიანის  
ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ. მოხსენება დათარიღებულია 1818 წლის 27  
აგვისტოთი, რომლისთვისაც ავტორს „დასტურ-ლამა“ დაურქმევია. ნიკო და-  
დიანმა კარგად იცოდა საქართველოს სამეფო-სამთავროების სამოხელეო წყო-  
ბილება, იცნობდა ვახტანგის კანონებს, რომლებიც სამეგრელოშიც მოქმედებ-  
დნენ. რასაკვირველია, მისთვის ცნობილი იქნებოდა ვახტანგ VI „დასტურლა-  
მალი“.

როდესაც ვადარებთ ვახტანგის „დასტურლამალისა“ და ნ. დადიანის  
„დასტურლამა“-ს, შინაარსის მიხედვით ედემტურობას, ან ორივე ძეგლის რო-  
მელიმე ნაწილის იჯერეობას, მათ შორის ძლიერ მსგავსებას, ვერ ვხედავთ. ეს  
არის რომ, ნ. დადიანს ჩამოთვლილი ყავს ისეთი მოხელეები, რომელთაც ვახ-  
ტანგის „დასტურლამალშიც“ ვხვდებით. ნ. დადიანის მოხსენებაში ყველაზე  
მნიშვნელოვანი მოხელე სამეგრელოში სახლთუხუცესია. ასევე ვახტანგის  
„დასტურლამალშიც“ ქართლის სახლთუხუცესია ყველაზე დიდი მოხელე.

სახლთუხუცესის გარდა, ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ მოხსენებულია:  
მდივანბეგი, მოლარეთუხუცესი, მოლარეები, ფარეშები, ზინდრები, მებაჭრე-  
ები, ბაზიერები, მესტუმრე, მზარეული, მეღვინეთუხუცესი და სხვა. აღნიშნუ-  
ლი მოხელეები მოხსენებული არიან აგრეთვე ვახტანგის „დასტურლამალშიც“.  
მაგრამ, ეს ქართლსა და სამეგრელოს სამოხელეო წყობილებების მსგავსებით აიხ-  
სნება და არა ვახტანგის „დასტურლამალის“ გავლენით, თუმცა, როგორც  
ვთქვით, ნ. დადიანი, ვახტანგის „დასტურლამალსაც“, ალბათ, იცნობდა. ნ. და-  
დიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მას შეუსწავლია რუსეთისა და ევროპის სხვა  
ქვეყნების სახელმწიფოების მმართველობა. იგი წერს, რომ თუმცა მას შეეძლო  
„უმჯობესთა და უნათლესთა წესდებულებათა“ შედგენა, მიმსგავსებით „ევრო-  
პიეთნი“ ქვეყნებისა, მაგრამ „ჭერეთ ესე კმა არს“ სამეგრელოსათვისა<sup>1</sup>, ე. ი.  
ჩემი მოხსენება ჭერჭერობით საქმარისიაო.

რასაკვირველია, სხვა ქვეყნების მართვა-გამგეობის შესწავლით დაინტე-  
რესებულ ნ. დადიანს, პირველ რიგში ვახტანგის „დასტურლამალი“ ექნებოდა  
შესწავლილი. იგი თავის „დასტურ-ლამაში“ ცდილობს ზოგიერთი სიახლე  
შეიტანოს სამეგრელოს მართვა-გამგეობაში. მაგალითად, რუსეთის მიბაძვით.  
მას სურს შემოიღოს სამეგრელოში აღიუტანტის თანამდებობა, ხაზინდარის  
სახელო და სხვა. მაგრამ, მთავარი მაინც ის არის, რომ ნ. დადიანის მოხსენე-  
ბის მიხედვით სამეგრელოს მართვა-გამგეობა გარკვეული პრინციპების მი-  
ხედვით ერთიან კანონებს ემყარება. მისი აზრით აკრძალულ უნდა იქნეს ფეო-  
დალური თვითნებობა, უნდა დაწესდეს ერთიანი გადასახადები და სხვა.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამა“ თავის ეპოქის მიხედვით პროგრესული სა-  
კანონმდებლო აქტია. ამჟამად მიზნად არ ვისახავთ ამ ძეგლის ყოველმხრივ  
განხილვას. გვინტერესებდა მხოლოდ მისი ვახტანგის „დასტურლამალთან“  
შედარება.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ არის ისეთი სახელოებიც, რომლებიც არ  
არის ვახტანგის „დასტურლამალში“. ასეთებია: ყულუხჩითუხუცესი (ვახტანგის  
„დასტურლამალში“ ყულუხჩი არის, ყულუხჩითუხუცესი — არაა). ნ. დადი-  
ანის „დასტურ-ლამა“-ს მიხედვით ყულუხჩითუხუცესებსა და ყულუხჩებს, ქა-  
მისა და სმის „ყოველნი იარაღნი“ ებარათ.

<sup>1</sup> „დასტურ-ლამა“, თხზულება, ნიკოლოზ დადიანისა, 1897 წ. გვ. 89.

6. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ არის კერძოალი, რომელსაც ებარა მე-  
ქებრები, ნაგაზები და სხვა. „დასტურლამაში“ ეს სახელო არ არის. ნ. დადიან-  
ნის. „დასტურ-ლამაში“ არის: „გვამის მცველი“, ვახტანგის „დასტურლამა-  
ში“ ამ მოვალეობას ყულები, ყორჩები ან ქეშკეები ასრულებენ. ნ. დადიანის  
„დასტურ-ლამაში“ მოხსენებულია „სტუმართ გაშვება“, ვახტანგის „დასტურ-  
ლამაში“ — მემანდარი. ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ არის ხაზინდარი.  
ვახტანგის „დასტურლამაში“ ასეთი სახელწოდების მოხელე არ არის და  
სხვა. ვახტანგის „დასტურლამაში“ მოინახება მრავალი სახელო, რომლებ-  
საც ნ. დადიანის „დასტურ-ლამაში“ ვერ ვხვდებით.

ნ. დადიანის „დასტურ-ლამა“ რაოდენობით ვახტანგის „დასტურლამალის“  
მხოლოდ მათედს თუ შეადგენს. ამის შესაბამისად რასაკვირველია, ის მხო-  
ლოდ მოკლედა ასახავს სამეგრელოს საზოგადოებრივსა და სახელმწიფოებ-  
რივ წყობილებას.

ამასთანავე, ვახტანგის „დასტურლამალი“ კანონია, ხოლო ნ. დადიანის  
„დასტურ-ლამას“-ს მოხსენება — პროექტის მნიშვნელობა აქვს.

## 7. დასტურლამალის მოქმედების დრო და ტერიტორია

1. „დასტურლამალი“ მოქმედებდა ქართლის სამეფოში მისი შედგენის პე-  
რიოდინდ (1707—1709 წწ.) აღმოსავლეთ საქართველოს რუსეთთან შეერთე-  
ბამდე. „დასტურლამალის“ შემდგენელი ვახტანგ VI 1724 წელს იძულებული  
შეიქნა რუსეთს გადასახლებულიყო. 1723 წლიდან ქართლში იწყება ოსმალე-  
თის საოკუპაციო პერიოდი, რომელიც გაგრძელდა 1735 წლამდე. 1735 წელს  
ოსმალთა ბატონობა ირანის ბატონობით შეიცვალა. 1744 წელს ირანის მიერ  
ქართლის მეფედ დამტკიცებულ იქნა თეიმურაზ II, ხოლო კახეთის მეფედ—  
ერეკლე II. 1762 წელს თეიმურაზ II გარდაიცვალა რუსეთში, ხოლო ერეკლე  
II შეიქნა გაერთიანებული ქართლისა და კახეთის მეფედ. ქართლ-კახეთის  
სამეფო ტახტზე ერეკლეს მემკვიდრე იყო მისი შვილი გიორგი XII, რომლის  
გარდაცვალების შემდეგ 1801 წელს საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

ვახტანგ VI რუსეთში გადასახლებამდე რომ მის მიერ შედგენილი კანონე-  
ბი მოქმედებდნენ, ეს ბუნებრივია. მაგრამ, საოკუპაციო პერიოდში. „დასტურ-  
ლამალის“ მოქმედება შეფერხდა. ცნობილია, რომ ოკუპანტები ისეთი ახალი  
გადასახადებით ბეგრავდნენ მოსახლეობას, რომლებიც „დასტურლამალით“  
გათვალისწინებული არ ყოფილა. მაგალითად, 1741 წელს ირანმა აღწერა აღ-  
მოსავლეთი საქართველო. „ყიზილბაშებს არ დაუტოვებია არც ერთი სოფელი  
თუ ნაოფლარი, რომ არ აეზომათ და დაეხარკათ. ყიზილბაშებმა სათითაოდ  
დათვალეს ვაზები, ხეხილის ხეები და ყოველ ძირს გადასახადი დააწერეს. ფუ-  
ლადი გადასახადი გაწერილი იყო აგრეთვე ყოველ მამაკაცზე ათი წლის ასაკი-  
დან. ამგვარადვე დაბეგრეს პირუტყვი, ბოსტანი, წისქვილი და სხვა“<sup>1</sup>. ასეთი  
გადასახადები, რასაკვირველია, „დასტურლამაში“ არ არის გათვალისწინე-  
ბული. მაგრამ, „დასტურლამალი“ საოკუპაციო ხელისუფლებას არ გაუუქმე-  
ბია. ამ პერიოდშიც საოკუპაციო ხელისუფლებას ქართლსა და კახეთში ქართ-  
ველი მეფეები ყავთ ტახტზე. სხვა საკითხია, თუ რა უფლებები გააჩნიათ ამ  
მეფეებს, მაგრამ ნომინალურად მაინც ისინი მეფეებად ითვლებიან და „დას-  
ტურლამალი“, როგორც სასახლის განაწესი და მეფე-დედოფლის მამულების

<sup>1</sup> „საქართველოს ისტორია“, 1, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, დამხმარე სახელმძღვანე-  
ლო, 1958, გვ. 339.

დებულება, იურიდიულად მოქმედი კანონია. უნდა ჩავთვალოთ, რომ ის გადასახადები, რომლებიც საოკუპაციო ხელისუფლებამ დააწესა, „დასტურლამალით“ გათვალისწინებულ გადასახადებს კი არ აუქმებდა, არამედ მათ დამატებას წარმოადგენდა. ძველი და ახალი გადასახადების ერთად გაღება მოსახლეობას გაუჭირდა, რამაც ირანის წინააღმდეგ აჯანყება გამოიწვია.

რადესაც საუბარია „დასტურლამალის“ მოქმედებაზე, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ საქმე გვაქვს ფეოდალურ საზოგადოებასთან, როცა კანონის მოქმედებას თავისებური ხასიათი ჰქონდა. საქმე იმაშია, რომ, როგორც ვახტანგის სამართლის წიგნის, ისე „დასტურლამალის“ ძირითად წყაროს ადათობრივი სამართალი წარმოადგენს. ადათობრივი სამართლის ნორმა, სანამ ის წერილობით სამართლის ნორმად გადაიქცეოდა, მანამდინაც მოქმედებდა, მაგრამ არაა ცნობილი არც მისი წარმოშობა და არც მისი მოქმედების საზღვრები. ზოგჯერ ადათობრივი სამართლის ისეთ ნორმასაც ვხედავთ (მაგალითად, პირველი დამის უფლება), რომელიც გაბატონებულ კლასსა და მის სახელმწიფო ორგანიზაციას წერილობით ნორმად ვერც გაუხდია, რადგანაც იგი ხალხთა მასების უდიდეს აღშფოთებას იწვევს. იმავე დროს, ფეოდალთა კლასს სურს ისარგებლოს ამ ნორმით, თუ კი ოდნავ შესაძლებლობა მიეცა<sup>1</sup>.

„დასტურლამალის“ შემადგენელი ნაწილები, მაგალითად, სოფლების გადასახადები, დროთა განმავლობაში ადათობრივ სამართლის სახით არსებობდა და მათ „დასტურლამალში“ შეტანის შემდეგაც არ დაუკარგავთ ძალა, როგორც ადათობრივ სამართალს.

ამასთანავე, სახელოების სარგო და დებულებანი, რომლებიც შეტანილია „დასტურლამალში“, იმიტომაც არ შეწყვეტდნენ მოქმედებას რომ მთლიანად თუ არა, მათ უმრავლესობას მაინც, არ დაუკარგავთ ძალა ოკუპაციის პერიოდშიც. როგორც ცნობილია, ვახტანგის რუსეთში გადასახლების შემდეგ, ოსმალეთმა ქართლის ტახტი იესეს, ვახტანგის ძმას მისცა. მიუხედავად ამისა, საოკუპაციო პერიოდში, ქართლის მართვა-გამგეობის საქმეს ფაქტიურად ოსმალეთის ხელისუფლება განაგებდა, მაგრამ, რადგანაც ქართლის სამეფო ტახტი ნომინალურად მაინც იესეს ეკუთვნოდა, ცხდია, დარბაზობის წესი და მოხელეობა საჭირო იქნებოდა. ამგვარად, „დასტურლამალი“ განაგრძობდა მოქმედებას. ¶

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალში“ იყო ისეთი მუხლები, რომლებიც არ შეიძლებოდა მოქმედებაში ყოფილიყო ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში. ასე, მაგალითად, ირანის შაჰისათვის „დასტურლამალი“ ქართლში ითვალისწინებდა ირანის მოხელეებს, რომლებსაც ვაშალური ქართლისათვის მეთვალყურის ფუნქციები უნდა შეესრულებინათ. მაგალითად, ვეზირი, მუსტაფი და სხვა. რასაკვირველია, „დასტურლამალის“ ასეთი მუხლები ოსმალეთის ბატონობის პერიოდში არ შეიძლებოდა მოქმედებაში ყოფილიყო.

1744 წლიდან ქართლის მეფე არის თეიმურაზ II, კახეთისა კი — ერეკლე II. ცნობილია, რომ თეიმურაზი და ერეკლე ცდილობდნენ აღედგინათ საოკუპაციო პერიოდის წინანდელი სამართლის ნორმები. ასე, მაგალითად, ერეკლე II საგანგებოდ შეისწავლა ქალაქ თბილისის მმართველობა და ამის შესახებ სათანადო დებულება შეიმუშავა. ასევე თეიმურაზმა და ერეკლემ შეაღვივნეს ქალაქში მემკვიდრეობის წესი და სხვა. ამგვარად, თეიმურაზს და

<sup>1</sup> ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 83—86.

ერეკლეს მეფობის ხანაში „დასტურლამალის“ მოქმედება ეჭვს არ იწვევს. საქმე იმაშია მხოლოდ, თუ რა ტერიტორიაზე მოქმედებდა იგი.

1762 წლიდან ქართლი და კახეთი გაერთიანებულია. „დასტურლამალი“ კი მართო ქართლის სამეფოსათვის იყო გათვალისწინებული. ცნობილია ის გარემოებაც, რომ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ქართლისათვის იყო შედგენილი. მაგრამ იგი მთელ საქართველოში მოქმედებდა!

ჩვენ ვთქვით, ისევე როგორ „სამართლის წიგნი“. „დასტურლამალიც“ ადათობრივი სამართლის საფუძველზეა შედგენილი და ამდენად, შეიძლება ეს ადათობრივი სამართალი მისადები ყოფილიყო მთელი საქართველოსათვის. რასაკვირველია, დარბაზის წესი, სახელოები და სხვა დაახლოებით ერთგვარი იქნებოდა საქართველოს სამეფო-სამთავროებში და ამდენად ვახტანგის მიერ შედგენილი „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილები სახელმძღვანელო უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფო-სამთავროებისათვისაც. ვახტანგის „დასტურლამალს“ რომ იცნობდნენ საქართველოს სხვადასხვა სამეფო-სამთავროები, ამის შესახებ სათანადო ცნობები მოიპოვება. ცხადია, ქართლის სამეფოსათვის შედგენილ „დასტურლამალს“ ქართლის-მეფურ ვერ მიანიჭებდა მოქმედების ძალას კახეთსა, იმერეთსა, სამეგრელოსა ან გურიაში. ეს არც იყო საჭირო, რადგანაც საქართველოს ყველა სამეფო-სამთავროში მსგავსი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება არსებობდა და ძირითადად ერთი და იგივე ადათობრივი სამართალი მოქმედებდა. მაგრამ, აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი: „დასტურლამალი“ უმრავლეს შემთხვევაში შეიცავს ისეთ მუხლებს, რომელთა მოქმედება მხოლოდ ქართლით არის განსაზღვრული. მაგალითად: დიღომი, შულავერი, თეთრი სოფელი, ალეკი და „დასტურლამალში“ ჩამოთვლილი სხვა სოფლები, მხოლოდ ქართლშია. ასევე ითქმის ელის, ქართლის საზღვრების, საფეოდალოებისა და სხვათა შესახებ. უმრავლესობა მუხლებისა კი სწორედ ამ სოფლებისა და საფეოდალოების დებულებას წარმოადგენს. ამგვარად, „დასტურლამალის“ დიდი ნაწილი მხოლოდ ქართლის სამეფოში მოქმედებდა და სხვაგან არსად. რასაკვირველია, დანარჩენ სამეფო-სამთავროებში სოფლებისათვის მსგავსი დებულებანი იქნებოდა. მაგრამ ამ შემთხვევაში „დასტურლამალი“ ამ სამეფო-სამთავროებს არ მიუდგებოდა.

ვახტანგის „დასტურლამალზე“ ხშირად უთითებენ XVIII საუკუნის II ნახევარში, ერეკლე II შემდეგაც. იგი მოქმედებდა გიორგი XII დროსაც. „დასტურლამალის“ მოქმედების დასასრულად ჩაითვლება ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და მისი რუსეთთან შეერთება. ცნობილია, რომ რუსეთთან შეერთების შემდეგ ვახტანგის „სამართლის წიგნი“ ნაწილობრივ განაგრძობს მოქმედებას, მაგრამ „დასტურლამალი“ კი არა. ეს გასაგებიცაა: „დასტურლამალი“ ძირითადად სასახლის განაწესსა და მეფის მამულების გარიგებას წარმოადგენს. რუსეთთან შეერთებისას მეფის სასახლე გაუქმდა, სამეფო სოფლები რუსეთის მმართველობაში გადავიდა, ხოლო ქართველ მეფეთა მოხელეებმა თავიანთი სამოხელეო რწმუნებათა საბუთები ახალ ხელისუფალთ წარუღებინეს პენსიების მისაღებად. ამგვარად, „დასტურლამალის“ მოქმედება 1801 წელს შეწყდა.

1 ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლისათვის, 1957.

## II. ბეჰსტის დაღვინისათვის

### I. ნუსხების გარეგნული აღწერა

„დასტურლამალის“ თვითოეულ ხელნაწერს ქვემოთ დაწვრილებით განვიხილავთ ცალ-ცალკე. აქ კი მოკლედ აღწერთ ხელნაწერებს და განვმარტავთ ნუსხებისათვის ჩვენ მიერ მიცემულ პირობით სახელებს.

სულ გამოვლენილია „დასტურლამალის“ 15 ნუსხა. აქედან ერთ ნუსხაში, სახელდობრ მირველ თუმანიშვილისაში, „დასტურლამალის“ მრავალი ადგილი სამი ვარიანტით არის წარმოდგენილი. სულხან მდიენისეულისაში — ორი ვარიანტით, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში 67-ე და 41-ე მუხლების ერთი ნაწილი ორი ვარიანტით არის მოცემული.

1. მირველ თუმანიშვილის მიერ 1729 წელს გადაწერილი ნუსხა (ინახება გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში, № 38), გადამწერის სახელის პირველი ასოს მიხედვით აღნიშნული გვაქვს ლათინურ M-ით (გვარის პირველი ასო „თ“, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, გვკირდება სხვა ნუსხის, სახელდობრ, ტაბიძისეულის აღსანიშნავად).

2. სულხან მდიენისეული ხელნაწერი XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისაა, (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, S—4738), იგი „სულხანი“-ს პირველი ასოს მიხედვით აღნიშნული გვაქვს ლათინური S-ით: S, S I var., S II var.

3. ყავრიშვილისეული ხელნაწერი გადაწერილია 1742—1766 წლებს შორის (ინახება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, H—986). გადამწერის ვინაობა უცნობია. ხელნაწერი შემოწირულია გიორგი იოსების ძე ყავრიშვილის მიერ. ამისთვის იგი შემომწირველის გვარის პირველი ასოს მიხედვით აღნიშნული გვაქვს K-ით: K, K I var., K II var.

4. იესე მდიენისეული ნუსხა გადაწერილია XVIII საუკუნის სამოციან წლებში (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, S—4532). ხელნაწერი აღნიშნული გვაქვს გადამწერის სახელის პირველი ასოთი: J I var., J II var.

5. დავით რექტორის მიერ 1789 წელს გადაწერილი ნუსხა, რომელსაც პროფ. ს. კაიხაძემ მიაკვლია<sup>1</sup>, აღნიშნული გვაქვს გადამწერის სახელის პირველი ასოთი: D, D I var., D II var.

6. ქობულაშვილისეული ხელნაწერი, რომელიც XIX საუკუნის პირველი ათეული წლებით თარიღდება, ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (იოანე ბაგრატიონის კოლექცია № 153) ინახება და აღნიშნული გვაქვს გადამწერის გვარს პირველი ასოთი — ლათ. Q (ყავრიშვილისეული ხელნაწერი, როგორც ზემოთ ვთქვით, აღნიშნული გვაქვს „K“-ით): Q, Q I var., Q II var.

7. იოანე ბაგრატიონის კოლექციაში შემონახული „დასტურლამალის“ ნუსხა (ინახება ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში, № 170) გადაწერილია XIX საუკუნის პირველ ათეულ წლებში. გადამწერი უცნობია. ამიტომ იგი აღნიშნული გვაქვს „ბაგრატიონი“-ს პირველი ასოთი: B, B I var., B II var.

<sup>1</sup> ამჟამად ინახება საქართველოს სსრ მეც. აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Q—1334).

8. ალექსიძის მიერ 1816—1817 წლებში გადაწერილი ნუსხა (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, S—5037), აღნიშნული გვაქვს „ალექსიძის“ პირველი ასოთი: a. al var., all var. (A-თი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აღნიშნულია იოველ ალექსიძის ხელნაწერი).

9. იასონ ლორთქიფანიძის მიერ შექმნილი ხელნაწერი. რომლის გადამწერის ვინაობა უცნობია, 1820—1821 წლებით თარიღდება (ინახება იგი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, Q—342), აღნიშნული გვაქვს იგი ნუსხის შემძენის გვარის პირველი ასოთი L, L I var., L II var.

10. იოველ ალექსიძის 1821 წლის ხელნაწერის (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, S—1507) პირობით სახელად „ალექსიძის“ პირველი ასო—A, A I var., A II var. ავიღეთ (ეს ნუსხა დაედვა საფუძვლად „დასტურლამალის“ 1886 წლის გამოცემას).

11. გიორგი მაისურაძის მიერ გადაწერილი ნუსხა (ინახება ლენინგრადის აღმოსავლეთის ხალხთა ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაში, E 64, ნ. ბროსეს კოლექცია) აღნიშნული გვაქვს სახელი „გიორგის“ პირველი ასოს მიხედვით: g, g I var., g II var. („მაისურაძის“ პირველი ასო „მ“-ით, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აღნიშნულია მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი).

12. ნაზარიშვილის მიერ 1842 წელს გადაწერილი ხელნაწერი (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, S—3684) აღნიშნულია გადამწერის გვარის პირველი ასოს მიხედვით: N, N I var., N II var.

13. ს. ტაბიძის მიერ 1869 წლის თებერვალში გადაწერილი ხელნაწერის (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, H—2192) პირობით სახელად აღებულია „ტაბიძის“ პირველი ასო: T, T I var., T II var.

14. ს. ტაბიძის მიერ 1869 წლის მარტსა და აპრილში გადაწერილი ნუსხა (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2190) აღნიშნულია „ტაბიძის“ პირველი ასოს მიხედვით: t, t I var., t II var.

15. ს. ტაბიძის მიერ 1890 წლის მაისში გადაწერილი ნუსხა (ინახება თბილისის კ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში, S 23) აღნიშნულია „ტაბიძის“ პირველი ასოთი: t', t' I var., t' II var.

ნუსხების სხვაობას სქოლიოში ვუჩვენებთ პირობითი სახელებით: M, S, K, J, D, Q, a, L, A, g, N, T, t, t' და როდესაც ამა თუ იმ ნუსხაში ამა თუ იმ ადგილის მეორე ან მესამე ვარიანტი გვხვდება, მაშინ ხელნაწერის პირობით სახელს მივუმატებთ ვარიანტს. მაგალითად, მეორე ვარიანტის აღსანიშნავად მივუწეროთ: M II var., S II var და ა. შ. მაგრამ, იქვე ვუჩვენებთ აგრეთვე პირველ ვარიანტს M I var., S I var და ა. შ. პირველი ვარიანტია ის, რაც ჩვენ მივიჩინეთ ტექსტის ძირითად ანუ პირვანდელ დაწერილობად. როგორც აღვნიშნეთ, M-სა და S-ში მრავალ შემთხვევაში ვარიანტია მოცემული, მაგრამ ეს „მრავალი შემთხვევა“ მთლიან ტექსტთან შედარებით, რასაკვირველია, მცირეა. მაგალითად, M-ის 216 გვერდიდან ვარიანტების შემცველი არის 27 გვერდი. დაახლოებით ასეთივე სურათია S—ხუსხაში. K-ში ვარიანტები აქვს 41-სა და 99-ე მუხლებს, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში ვარიანტები მოცემულია



მხოლოდ 67-ე მუხლისა და 41-ე მუხლის ერთი ნაწილის მიმართ. S-ში ეს ვარიანტები ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნითა და ხელით არის ჩაწერილი. მაშასადამე, სიებში მოცემული ტექსტის უდიდესი ნაწილი ვარიანტების გარეშეა მოცემული. როცა ნუსხაში ვარიანტია მოცემული და ამის აღნიშვნა გვინდა. მაშინ ვარიანტების ერთმანეთისაგან გასარჩევად, ნუსხის ძირითად ნაწილს პირველ ვარიანტად ვთვლით.

ორთოგრაფიული და ენობრივი თვალსაზრისით ხელნაწერები იყოფა ორ ჯგუფად. პირველს მიეკუთვნება „დასტურლამალის“ ოთხი უძველესი ხელნაწერი: 1729 წ., S და K (XVIII საუკუნის ორმოციანი წლები) და J (XVIII საუკუნის სამოციანი წლები), რომლებსაც არ ამჩნევიათ ანტონ I სკოლის გავლენა, მიუხედავად იმისა, რომ იესე მდივნის ნუსხა და S II var. გადაწერილი უნდა იყოს 1773 წლის ახლო ხანებში. მეორე ჯგუფს მიეკუთვნება დანარჩენი ნუსხები, რომლებსაც ანტონის სკოლის ნორმების გავლენა ეტყობათ. ყველა ის ენობრივი ნორმები, რომელიც ანტონ I შემოიღო<sup>1</sup>, მეტ-ნაკლებად ასახულია II ჯგუფის ნუსხებში.

შევჩერდეთ ნუსხების ამ ჯგუფების დახასიათებაზე. პირველ ოთხ M, S, K და J ნუსხაში არ გვხვდება ხმარებიდან გამოსული ასოები — შ, ა, ვ, ფ. და ჟ. მაგრამ ხმარებიდან გამოსული ასოებიდან ხშირად გვხვდება, კ. მიუხედავად იმისა, რომ მისი ხმარების რაიმე კანონზომიერება ნუსხებში არ შეინიშნება. ერთსა და იმავე ნუსხაში, ერთსა და იმავე პარაგრაფშიც კი, ერთი და იგივე სიტყვა ხან ვ-თი არის წარმოდგენილი, ხან კიდეც ხ-თი. ვ-თუა და ხ-ს ასეთი აღრევა დამახასიათებელია არა მარტო უძველესი ნუსხებისათვის, არამედ საერთოდ ყველა მათგანისათვის<sup>2</sup>.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი სიტყვის მიმართ ნუსხებში შეინიშნება ვ-ს ხმარების ერთგვარი სტაბილურობა. მაგალითად, საქლო, მოჯელე, უმრავლესისაგან უმრავლეს შემთხვევაში ვ-თი არის წარმოდგენილი.

პირველ სამ MSK ნუსხაში შეინიშნება ვ-ინის აღრევა უ-ნთან. მაგალითად, გვხვდება სიტყვების ასეთი დაწერილობა: სხუა, ძველა, ჩუენ, თქუენ. ყუელა და ა. შ. იგივე სიტყვები იწერება აგრეთვე შემდეგნაირად: სხვა, ძველი, ჩეენ, თქვენ, ყველა და ა. შ.<sup>3</sup>

მოვიყვანოთ მაგალითები: 1. სიტყვა „სიკვდილი“. ჩვენი გამოცემის მუხლი 130. სიკუდილი M (გვ. 177), K(76r), J (გვ. 13). სიკვდლი S (58v), მაგრამ, ეს სიტყვა S-ში ტექსტის მელნის ფერისაგან განსხვავებული მელნით არის შესრულებული, სიკუდილი (ყველა სხვა ნუსხაში, § კდ).

იგივე სიტყვა იხმარება ძეგლის სხვა ადგილასაც: სიკუდილი M (გვ. 64, 65, სამჯერ, K (29v, 30r სამჯერ), სიკვდილი J (გვ. III), სიკუდლაო, J (გვ. 111, 112 ორჯერ), სიკვდილი S, 21v, 22r (მდივანბეგის შესახებ ტექსტში S-ში ტექსტის მელნისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის შესრულებული). სიკვდილი DNTtt' (სამჯერ, § 100), სიკუდილი a (§ რ, ორჯერ), სიკუდილი a (§ რ, ერთხელ), სიკვდილი a (§ 100, ორჯერ), სიკვდილი g (§ 100, ერთხელ).

1 ამის შესახებ დაწერილებით იხ. აკად. აკაკი შანიძის ნაშრომი: „ანტონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე“, 1964 (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, ცალკე ამონაბეჭდი).

2 აკაკი შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1, 1953, გვ. 18—20; არს. ჩოქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი), 1, 1950, გვ. 21—226).

3 აკაკი შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, 1964, გვ. 38.

საკუდილი Q (§ 100, ერთხელ), სიკვდილი Q (§ რ, ორჯერ). სიკუდილი A (§ რ, სამჯერ).

2. სიტყვა „ქვა“ ჩვენი გამოცემის 125-ე მუხლი.

სიტყვა ქვა ასეთივე ფორმით იწერებოდა ძველად: M-ში შრავალჯერ გვხვდება ეს სიტყვა და უ-ნით იწერება: ქუა ჩაუსვით. ქუა კაცი (გვ. 206), ქუა კაცა, ქუა ზის (გვ. 207), ქუა ძეს, ქუის გადასწორ (გვ. 208) და სხვა.

K-ში სიტყვა „ქვა“, „ქვის“ (25r) და სხვა ყველა შემთხვევაში ეს სიტყვა ვინა იწერება. S-ში ამ სიტყვის შემცველი §-ის ორი ვარიანტია. პირველი ვარიანტი ძლიერ მოკლეა და ამ ვარიანტის ერთ წინადადებაში გვხვდება: ქვა ჩაუსვით, ქუა კაცი ზის (62r). I ვარიანტის სხვა ადგილას და II ვარიანტში ეს სიტყვა მხოლოდ ვ-ინით არის წარმოდგენილი (62v, 76v); JDQaL-ში ვინით არის ქვა წარმოდგენილი (აგ). AgN-ში არის ქუა, მხოლოდ ქვიანი და ქვის, — ვ-ინით არის წარმოდგენილი (აგ); t-ში უმრავლეს შემთხვევაში არის ქუა; გვხვდება: ქვა, ქვიანი, ქვისა და ქუა (აგ). Tl'-ში: ქვიანი, ქვის, ხოლო სხვა შემთხვევაში ქუა, არსად სიბრჯგვის ნიშანი ამ სიტყვას არ ახლავს (§ აგ).

3. სიტყვა „ქვემო“ და „აქვს“, ჩვენი გამოცემის 126-ე მუხლი. M-ში: ქუემო, ქუეით, აქუს (გვ. 206); S I var. 6r-ში: ქვემოთ, S II var. 67v.-ში: ქვემო და აქვსთ, K. (84r)-ში: „ქვემო“, (K-ში სიტყვა აქვს არ არის, ეს ადგილი აკლია); J-ში: ქვემო, ქვეით აქვსთ (§ დგ); DQaL-ში: ქვემო, ქვეით, ქვევით, აქვსთ (დგ), AgNTt-ში: ქვემო, ქვევით, აქუსთ (დგ); t'-ში: ქვემო, ქვევით, აქუსთ (დგ).

4. ჩვენი გამოცემის 126-ე მუხლიდან:

S II var-ში: „სამძღვარი“, სამძღვარადინ“, „ჩვენგან“. S I var. და K-ში ეს ადგილი არ არის.

DAgT-ში: სამზღურები, სამზღუარი, ჩუშნგან

QL-ში: სამძღვრები, სამძღვარი, ჩვენგან

a-ში: სამძღვარები, სამძღვარო, ჩვენგან

N-ში: სამძღურები, სამძღუარი, ჩვენგან

t-ში: სამზღვრები, სამძღვარი, ჩვენგან

t'-ში: სამზღვრები, სამზღუარი, ჩვენგან.

5. ავალთ სიტყვები ჩვენი გამოცემის 37-ე მუხლიდან:

M-ში: ჟუნისა, ხნან, იმათვე (გვ. 48), გასულამდი, ჩვენის (გვ. 49); KS I var.-ში: ჟენისა, ჟენა, ჟნან, იმათვე, გასულამდი, ჩვენის, (S I var. 73r, 74v., K 100 r); S II var. 61 v.-ში: ხენისა, ხენა, ხნან, იმათვე, გასულამდი, ჩვენის;

J-ში: ხენისა, ხენა, ჟნან, იმათვე, გასულამდი, ჩვენის (§ მ.). DQL-ში: ჟენის, ჟენა, ჟნან, იმათვე, გასულამდი, ჩვენის (§ მა, Q-ში: გასულამდინ); a-ში ჟენისა, ჟენა, ხნან, იმათვე, გასულამდი, ჩვენის (§ მა); A-ში: ჟენისა, ჩუნა, ჟნან, იმათვე, გასულამდის, ჩვენის (§ მა); G-ში: ჟენისა, ჟენა, ჟნან, იმათვე, გასულამდის, ჩვენის (§ მა); N-ში: ჟენისა, ჩუნა, ჟნან, იმათვე, გასულამდის, ჩვენი (§ მა); BTli'-ში: ჟენისა, ხენა, ჟნან, გასულამდის, ჩვენის (B-ში გასულამდი).

ამგვარად, არც ერთ ნუსხაში არ არის დაცული გარკვეული კანონზომიერება, სიტყვას დაწერილობის ერთგვარი წესი. მხოლოდ ეს კი შეინიშნება, რომ სხვა ნუსხებთან შედარებით ზოგიერთი ნუსხა მაგალითად J, ძირითადად ე-ინს ხმარობს. ეს გარემოება, მოყვანილი მაგალითების გარდა, სხვა

ადგილებითაც დასტურდება. ამასთანავე, MS I var, და K ნუსხების მიმართ დროის მიხედვით არ შეიძლება საუბარი ანტონ I გავლენაზე, რადგანაც ეს ხელნაწერები მანამდეა გადაწერილი, სანამ ანტონის სკოლა აღმოცენდებოდა. რაც შეეხება S II ვარიანტსა და J-ს, ისინი 1773 წლის ახლო ხანებშია შედგენილი და ამდენად, დროის მიხედვით, მათ შეიძლებოდა ანტონის სკოლის გავლენა განეცადათ. მაგრამ, საესებით გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ ეს გავლენა არც ერთ მათგანს არ განუცდია.

მოყვანილი მაგალითებისა და მსგავსი შემთხვევების მიხედვით, ნუსხებს შორის განსხვავებას, როგორც წესი, ჩვენ სქოლიოებში არ ვუჩვენებთ თუ ასეთი ჩვენების საჭიროება გამოწვეული არ არის სხვა რაიმე გარემოებით.

დანარჩენ ნუსხებს (DQBaLAGNTt'), როგორც ვთქვით, ეტყობა ანტონ I გავლენა. პირველ ყოვლისა, DQBaLAGN ნუსხებში — ე. ი. მათში, რომლებიც შედგენილია 1789—1842 წლებში, არის ანტონის მიერ შემოღებული ასო ჯ, რომელიც მან სომხური ენის მიხედვით უმართებულად შემოიღო ქართულში<sup>1</sup>. ამ ასოს ნიშანს ვხვდებით, როცა სიტყვაში თანამოვლებია თავმოყრილი. მაგალითად, ნუსხებში გვხვდება „ცხენი“ „ცხენის“ მაგიერ, „უბრძანებეს“ „უბრძანებს“ მაგიერ და სხვა. 1969 წლის შესრულებულ ნუსხებში (Tt') ამ ასოს ნიშან- აღარ გვხვდება. არც ტექსტში და არც სქოლიოში ამ ნიშანს არ ვუჩვენებთ.

ანტონ I შემოიღო სიბრჯგუის ნიშანი: „ეს ნიშანი დაესმის უმარცვლო ჟ-ს თავზე. რომ განასხვავოს იგი მარცვლიანისაგან, რომელსაც არავითარი ნიშანი არ აქვს. ამ შემთხვევაში სულ ერთია, მართლა უმარცვლო იყო იგი ეველად თუ, მცდარი თეორიის წყალობით, უნს ვინის ადგილი უქირავს“, ანტონმა „ვინი თანხმომის შემდეგ უმარცვლო უნს გაუთანაბრა და ზედ სიბრჯგუის ნიშანი დაუსვა: ქუა, მარხუა და სხვ.“<sup>2</sup>.

სიბრჯგუის ნიშანი „დასტურლამალის“ ყველა ხელნაწერშია დასმული. დაწყებული 1789 წლიდან (დავით რექტორის ხელნაწერი) და 1869 წლის ხელნაწერებით დამთავრებული. ამასთანავე ამ ნიშნის დასმაში არ შეინიშნება ატაბილურობა. ერთი და იგივე სიტყვა ერთსა და იმავე ნუსხაში, ერთსა და იმავე პარაგრაფშიც კი, წარმოდგენილია სიბრჯგუის ნიშნით და მის გარეშე აღნიშნული ნიშნით სიტყვები ყველაზე მეტად გვხვდება A-სა და N-ში, ყველაზე ნაკლებად a-სა და L-ში. შეიძლება ითქვას, რომ a-სა და L-ში სიბრჯგუის ნიშანი იშვიათად გვხვდება. შედარებით ნაკლებად არის ნახმარი იგი 1869 წლის ხელნაწერებში (Tt').

სიბრჯგუის ნიშანს სქოლიოში ჩვენ ვუჩვენებთ მაშინ, როცა სიტყვა ჩაგვაქვს სქოლიოში. მაგალითად, გვხვდება ასეთი ფორმები: საქვრიო, საქუჭრიო, აქჭრი, ან კიდევ სასთვლო, სასთულო, სასტეთლო, სასთულო და სხვა. ასეთი შემთხვევები სქოლიოში არის ჩამოტანილი.

გასარჩევი ანუ დიაკრიტიული ნიშნებიდან, ვარდა სიბრჯგუისა. „დასტურლამალის“ ნუსხებში (განსაკუთრებით Q-ში). გვხვდება ე. წ. კლასიკური და მახვილი<sup>3</sup>, რომლებსაც ჩვენ სქოლიოში არ ვუთქვამებთ.

ანტონისავე გავლენას მიეწერება ის გარემოება, რომ უცხო წარმოშობის სიტყვებში ორი თანხმოვანი ზედიზედ შემონახულია<sup>4</sup>, მაგალითად, მრ-

1 აკაკი შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, 1964, გვ. 9--10.

2 იქვე, გვ. 21.

3 იქვე, გვ. 22.

4 იქვე, გვ. 32—33.

ვალ ნუსხაში (LBAтI'-ში) გვხვდება ეკკლესია—ეკლესიის ნაცვლად. ამგვარადვე უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ J-ს გარდა, ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში გვხვდება ჰა და ს პრეფიქსები ზმნებში<sup>1</sup>.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ანტონის გავლენით მოსალოდნელი იყო ნუსხებში შეგვხვედროდა „გრიგორი“, რომლის მართებული ფორმაა „გრიგოლი“<sup>2</sup>. თუ „დასტურლამალის“ ხელნაწერებს არ ეტყობა ანტონის ესოდენ ძლიერი გავლენა. ამის მიზეზი, საფიქრებელია. შემდეგში მდგომარეობდეს: 1) „დასტურლამალი“ საკანონმდებლო ძეგლი იყო, პრაქტიკულად ხშირად გამოსაყენებელი და ადვილი გასაგები უნდა ყოფილიყო ხალხისათვის. ამისთვის არ გამოდგებოდა „მაღალი სტილი“<sup>3</sup>. 2) „დასტურლამალი“ ბეჭდურა წესით არ გამოცემულა XVIII საუკუნეში და ანტონის მოწაფეებს სპეციალურად არ უმუშავიათ მის გამართვაზე ენობრივი ნორმების მიხედვით.

ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში, გარდა J-სა, მუხლების სათაურები მოცემულია ნათესაობით ბრუნვაში. მაგალითად, სასახლეების რიგისათვის, მუშაბის სახლის რიგისათვის, სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის და სხვა. (ოთხ უძველეს ნუსხაში სათაურები, როგორც წესი, სახელობით ბრუნვაშია დასმული: აღწერა, გარიგება, სარგო და სხვა); ანბანურ წესით შედგენილ ხელნაწერებში ნათესაობით ბრუნვაში დასმული სიტყვები, განსაკუთრებით მუხლების სათაურები, როგორც წესი, იწერება ჯ-ის საშუალებით. მაგალითად — აღწერისათვის, სარგოსათვის, რიგისათვის და სხვა. ჯ-ს ხმარებაშიც არ არის მტკიცე კანონზომიერება დაცული. ერთსა და იმავე ნუსხაში „ჯ-ს“ მაგიერ „ვის“-იც იწერება. ეს კია რომ ნუსხების უმრავლესობაში „ჯ-ს“ ფორმა ძლიერ ხშირად გვხვდება. „ჯ-ს“ ხმარების სიხშირით გამოირჩევა ANGDQ ნუსხები. ძლიერ იშვიათია ასეთი ფორმა L-ში, ნაკლებად გვხვდება a-სა, T-სა, t-სა და t' ნუსხებში.

DQAN ნუსხებში ჯ-ს შემდეგ ხშირად გვხვდება მ. ამას BaLGтI' ნუსხების შესახებ ვერ ვიტყვით, რაც შეეხება MSKJ-ს ნუსხებს, მათში უმ საერთოდ არ გვხვდება.

## 2. ხელნაწერების დახასიათება ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით

ჩვენამდე მოღწეული „დასტურლამალის“ ხელნაწერებიდან ყველაზე უძველესია 1729 წლით დათარიღებული მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერია. „დასტურლამალი“ კი შედგენილი იყო 1707—1709 წლებში. მაშასადამე, „დასტურლამალის“ თავდაპირველ დედანს ჩვენ არ ვიცნობთ. იმ ხელნაწერებიდან, რომლებიც ხელთ გვაქვს და საფუძვლად დავუდეთ „დასტურლამალის“ ტექსტის მეცნიერულ დადგენას, სამი უძველესი საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი, დანარჩენი კი — ანბანურზე. სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ პ. უმიკაშვილის მიერ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი ხელნაწერები დედანთან უფრო ახლოა. ვიდრე ანბანური წესით შედგენილები, რომელთა წარმოშობის წყაროს შინაარსის მიხედვით დალაგებული ხელნაწერები წარმოადგენენ. როგორც ჩანს, „დასტურ-

1 აკაკო შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, 1964 წ.

2 იქვე, გვ. 33—34.

3 არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება (ქართული განმარტებითი ლექსიკონი I, 1950, გვ. 020—025).

ლამალი“ იმდენად საჭირო და პრაქტიკულად გამოსაყენებელი წიგნი ყოფილა, რომ იგი სარგებლობის გაადვილებისათვის ანბანის მიხედვით შეადგინეს. მოსაზრება, რომ საგნობრივ სისტემაზე დალაგებული ხელნაწერები უფრო ადრინდელი წარმოშობისაა, ხოლო ანბანური—შედარებით შემდგომდროინდელი, დავას არ იწვევს.

აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ვახტანგ VI სამართლის წიგნით კანონმდებელი უფლებას იძლევა ნორმების შევსებისა. იქნებ „სამართლის წიგნი“, წერს ის, არ უპასუხებდეს ყველა კონკრეტულ კაზუსს, მაშინ შეიძლება „სამართლის წიგნის“ ახალი ნორმებით შევსებაო. ამის კვალს „დასტურლამალ-შიც“ ვხვდებით. „დასტურლამალში“ არის ისეთი პარაგრაფები, რომელთა მხოლოდ სათაურია მოცემული. საფიქრებელია, რომ კანონმდებელი ვარაუდობდა ამ მუხლების მის მიერ და სხვის მიერ მომავალში შევსებას.

გარდა ამისა, ისეთი კანონთა კრებულები, როგორიც არის ვახტანგის სამართლის წიგნი და „დასტურლამალი“, დროთა განმავლობაში ერთგვარ ცვლილებას განიცდიდა, მაგალითად, მდივანბეგობის განაწესი, იმ სახით, როგორც ის არის მოცემული „დასტურლამალში“, აღარ მოქმედებს XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მდივანბეგთა საკრებულო დაწესებულების შექმნის შემდეგ, თუმცა ოფიციალურად „დასტურლამალის“ მდივანბეგობის განაწესი არ გაუქმებულა.

ამასთანავე, „დასტურლამალის“ სხვადასხვა პერიოდის ხელნაწერებში გაკეთებულია ხელნაწრის ეპოქისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი მიხაწერი. დამატებანი და სხვა.

იბადება კითხვა, თუ რა უნდა დაედვას საფუძვლად ტექსტის აკადემიურ გამოცემას. ამასთან დაკავშირებულია „დასტურლამალის“ თავდაპირველი აღნაგობის საკითხი, რისთვისაც საჭიროა გაირკვეს:

- 1) როგორი იყო ძველის პირვანდელი შედგენილობა;
- 2) როდის და როგორი ცვლილებანი განიცადა მან.

ჩვენს აზრით, „დასტურლამალის“ გამოცემას პირველ ყოვლისა საფუძვლად უნდა დაედვას საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი სამი ხელნაწერი:

M, S და K. ამ სამიდან მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი კარებად და მუხლებად არის დაყოფილი, ხოლო S და K ხელნაწერებში ასეთი დაყოფის მხოლოდ ნიშნებია შემორჩენილი. ამასთანავე M ხელნაწერშიც კარებად დაყოფა არ არის ლოგიკურ დაბოლოებამდე მიყვანილი. ზოგიერთი კარი ისე დიდი და არსებითად მრავალმხრივია, იმდენ სხვადასხვა ხასიათის საკითხებსა და ინსტიტუტებს შეიცვას, რომ მათი ერთ კარში მოთავსება არც შეიძლება. მაშასადამე, ზოგიერთი ნაწილი M ხელნაწერში კარების დაყოფის გარეშეც არის წარმოდგენილი. გარდა ამისა, M ხელნაწერში 3 ვარიანტია, ხოლო S-ში—ორი (დანარჩენ ხელნაწერებშიც ორ-ორი ვარიანტია, მაგრამ ორი ვარიანტი M, S გარდა სხვა ხელნაწერებში ორი პარაგრაფის ფარგლებში გვხვდება. ამიტომ, ტექსტში ამაზე ვუთითებთ, მხოლოდ აქ ამაზე საგანგებოდ შეჩერება საჭიროდ არ მიგვაჩნია). ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ M ხელნაწერიც პირვანდელ დედნისაგან განსხვავებულია, რადგანაც არ შეიძლება ვევარაუდოთ, რომ პირვანდელ დედანშიც ერთი და იგივე მუხლის რამდენიმე განმეორება იქნებოდა. ამიტომ M, S და K ხელნაწერების მიხედვითაც შეუძლებელია „დასტურლამალის“ პირვანდელი აგებულების ზუსტი აღდგენა. მაგრამ, ამ ხელნაწერების ურთიერთთან შედარების შედეგად შესაძლებელია პირვანდელი აგებულების ჯერათო სურათის აღდგენა. ამიტომ „დასტურლამალის“ შენების. მისი აგე-

ხელის დასადგენად პირველ რიგში გამოყენებული გვაქვს M და შემდეგ S და K ხელნაწერები. M ხელნაწერს განსაკუთრებით იმითომ აღვნიშნავთ, რომ პასუხი ტექსტის კარებად და პარაგრაფებად დაყოფაა მოცემული, მაშინ, როდესაც სხვა ხელნაწერებში ეს არ არის.

მაგრამ, M, S და K ხელნაწერები საფუძვლად უნდა დაუდგათ არა მარტო „დასტურლამალის“ ავტორების შესწავლას, არამედ თვით ტექსტის დადგენასაც. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ როცა ტექსტის დადგენაზეა საუბარი, მაშინ მხედველობაში გვაქვს „სამეფო დასტურლამალი“, რადგანაც „სადედოფლო დასტურლამალი“ საერთოდ, M, S და K ხელნაწერებში არ არის და, მაშასადამე, „სადედოფლო დასტურლამალის“ ტექსტი ანბანური წესით შედგენულ ხელნაწერებით უნდა დადგინდეს. აქვე უნდა აღვნიშნოს, რომ „სადედოფლო დასტურლამალი“ საგნობრივად არის დალაგებული.

ანბანური წესით შედგენილი „დასტურლამალი“ გვშვავს აგრეთვე „სამეფო დასტურლამალის“ ტექსტის დადგენის საქმეშიც, რადგანაც მთელი რიგი პარაგრაფებისა, მხოლოდ ანბანურ წესით შედგენილ ხელნაწერებშია შემონახული. ამასთანავე ზოგიერთი პარაგრაფი სწორედ ამ ხელნაწერებში არის უფრო სრულად მოცემული. მხოლოდ ანბანური წესით შედგენილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერების შესწავლისა და ამ ხელნაწერების საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ „დასტურლამალის“ ხელნაწერებთან შედარების შედეგად შესაძლებელია ზოგიერთი ადგილის დადგენა.

ამგვარად, სადავო არ არის, რომ „დასტურლამალის“ ტექსტის დასადგენად საჭიროა როგორც შინაარსის მიხედვით დალაგებული, ისე ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერების გამოყენება.

როგორც აღვნიშნეთ, M ხელნაწერი კარებად იყოფა. ეს მხოლოდ მისი თავისებურებაა და ამ ხელნაწერს უპირატეს მნიშვნელობას ანიჭებს. ამასთანავე, M ხელნაწერში ზოგიერთი ისეთი პარაგრაფია შეტანილი, რომლებსაც სხვა ხელნაწერებში ვერ ვხვდებით. მსგავს შემთხვევასთან გვაქვს საქმე აგრეთვე S და K ხელნაწერებშიც.

ამრიგად, ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით M, S და K ხელნაწერების შედარებით მრავალი საკითხი ირკვევა, რის გამოც საგნობრივად შედგენილი „დასტურლამალის“ სამივე ხელნაწერის გამოყენება ტექსტის დასადგენად აუცილებელია.

ასლა ისმება საკითხი ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერების შესახებ. რაოდენობით ასეთი ხელნაწერები თორმეტია. ხოლო ტექსტის დადგენის თვალსაზრისით თვითოეულ მათგანს სხვადასხვა გვარი მნიშვნელობა აქვს.

ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებიდან ორი XVIII საუკუნითაა დათარიღებული. აქედან ერთი გადაწერილი უნდა იყოს 1773 წლის წინა ხანებში იესე მდივნის მიერ. საყურადღებოა შემდეგი გარემოების აღნიშვნა: გადაწერილი იესე მდივანი დასძევს, რომ „დასტურლამალის“ ხელნაწერი ერთის მეტი არ იყო საქართველოში. ჩვენ კი ვნახეთ, რომ M, S და K სახით სამი ხელნაწერი მაინც ყოფილა მაშინ. როგორც ჩანს, ეს იესემ არ იცოდა. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ. რომ იესეს მიერ გადაწერილი ხელნაწერი ერთგვარ მსგავსებას აქვდა იესეს M ხელნაწერთან, მაგრამ დაბეჭდვით იმის თქმა, რომ იგი M ხელნაწერიდან არის გადმოწერილი, არ შეიძლება. მაშასადამე, სავარაუდებელია, რომ იესეს სხვა ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია. საერთოდ, ოთხი ხელნაწერის არსებობა იესეს დროს გამორიცხული არ არის. M, S და K ხელნაწერებისაგან განსხვავებით J ხელნაწერი ანბანის

მიხედვით არის დალაგებული. შესაძლებელია J პირველი ხელნაწერია, რომელიც ანბანზეა დალაგებული. მომდევნო პერიოდის ანბანის წესით შედგენილი ხელნაწერებისაგან განსხვავებით J ხელნაწერის მუხლების სათაურები საფელობით ბრუნვაშია დასმული. ამასთანავე, M, S და K ხელნაწერების მსგავსად, J ხელნაწერში არ მოიპოვება უ, ჯ და ც ასოები. ბოლოს, J ხელნაწერი შეიცავს ისეთ ადგილებს, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ ტექსტის დადგენისათვის. ამიტომ, J ხელნაწერი ერთ-ერთი ძირითადი ხელნაწერია, რომლის საფუძველზე უნდა გაიმართოს ტექსტი.

შემდეგი დროის, მაგრამ ისევ XVIII საუკუნის არის დავით რექტორის 1789 წლის ხელნაწერი.

D ხელნაწერში J ხელნაწერისაგან განსხვავებით უკვე შეინიშნება ანტონ I გავლენა ორთოგრაფიულსა და ენობრივ საკითხებში. D ხელნაწერი ამჟღავნებს J-სთან მსგავსებას, მაგრამ ძნელია იმის თქმა, რომ D—J-საგან არის გადმოწერილი. მსგავსებაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ D ხელნაწერში გვახვლობთ: „დასტურლამალის“ ხელნაწერი საქართველოში ერთი-ორის მეტი არ მოიპოვებაო. დავით რექტორს იესე მდივნისაგან განსხვავებით, ხელნაწერის რაოდენობა ერთით გაუზრდია. სავარაუდოდელია, რომ D-ს გადამწერს J ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ.

D ხელნაწერიდან მომდინარეობენ XIX საუკუნის ხელნაწერები, ამიტომ D ხელნაწერის მნიშვნელობაც დიდია. იგი ერთ-ერთი ხელნაწერია, რომელიც 'საფუძვლად უდევს' „დასტურლამალის“ ტექსტის გამართვას. ამასთანავე, საჭიროა აღინიშნოს, რომ D-ში არის ისეთი ადგილები, რომელიც წინანდელ ხელნაწერებში არ მოიპოვება.

XVIII საუკუნის ეს ხუთი ხელნაწერი M, S, K, J და D უნდა დაედგას საფუძვლად „დასტურლამალის“ ტექსტის დადგენას. დარჩა კიდევ 10 ხელნაწერი, ესენი შედგენილია XIX საუკუნეში, სხვადასხვა დროს და ძეგლის ტექსტის დადგენისათვის არსებითი მნიშვნელობა არა აქვთ. ქობულაშვილის (Q). იოანე ბაგრატიონის კოლექცია (B). ალექსიდის (a), ლორთქიფანიძისა (L) და ოველ ალექსიდის 1821 წლის ხელნაწერები დავით რექტორის ხელნაწერისაგან მომდინარეობენ. მაგალითად, ქობულაშვილის ხელნაწერი (Q) ატარებს D-საგან გადმოწერის ნიშნებს, ხოლო თუ სხვებს ასეთი ნიშნები არ გააჩნიათ. Q ხელნაწერიდან მომდინარეობა მაინც ეტყობათ. ყოველ შემთხვევაში, ჩამოთვლილი ხელნაწერები გადაწერილია დროის პატარა მონაკვეთში (1805—1821 წლამდე), და მათი საშუალებით შესაძლებელია J-სა და D-ს ხელნაწერების ზოგიერთი ადგილის დაზუსტება, ურთიერთთან დამოკიდებულების გამორკვევა, ძეგლში ჩამატებული ადგილების დროის განსაზღვრა და სხვა.

კიდევ უფრო ნაკლები მნიშვნელობა აქვს დანარჩენ 5 ხელნაწერს, მაგრამ ზოგიერთი საკითხის გარკვევისათვის მაინც საჭიროა მათი მოშველიებაც. მაგალითად, ბოქაულთუხუცესის განაწესისადმი შენიშვნის წარმომობა, ამ შენიშვნის დამატების ავტორისა და დროის განსაზღვრა შესაძლებელია, როგორც ეს თავის ადგილზე გვაქვს გამორკვეული, ამ ხელნაწერების საშუალებით. აღნიშნული ხელნაწერები გვშველის აგრეთვე ზოგიერთ სხვა საკითხების გამორკვევაშიც. ამ ხუთი ხელნაწერიდან უფრო მნიშვნელოვანია გიორგი მაისურაძის 1841 წლისა და ნაზარიშვილის 1842 წლის ხელნაწერები. დანარჩენი სამი, რომლებიც ტაბიძის გადაწერილი უნდა იყოს 1869 წელს, გვეხმარება ახლანაწერთა ურთიერთ დამოკიდებულების საკითხების გამორკვევაში.

თავ-თავის ადგილას შესწავლილი გვაქვს თვითოეული ხელნაწერი და იქვე ვიძლევეთ ყოველი მათგანის მნიშვნელობის განსაზღვრას.

განსხვავებათა აღსანიშნავად შედგენილი გვაქვს ცხრილი M, S, K, J, D და A ხელნაწერებისათვის ცალკე და იგი მოცემულია M ხელნაწერის განხილვისას. მეორე წყება ხელნაწერებისათვის, სახელდობრ D, Q. B. a, L და A-სათვის, ცალკე ცხრილი გვაქვს და იგი მოცემულია a-ხელნაწერის ანალიზის დროს. აღნიშნულ ცხრილებში მოცემულია ცალკეულ ხელნაწერებს შორის არსებულ განსხვავებანი და ამის მიხედვით დახასიათებულია თვითოეული მათგანი, შესწავლილია მათი ერთმანეთთან დამოკიდებულება. ცხრილებში მოცემულია ურთიერთთან მახლობელი ხელნაწერების განსხვავება. ამასთანავე, ზემოაღნიშნულ ორთავე ცხრილის საშუალებით ნაჩვენებია ხელნაწერთა ერთი ჯგუფიდან მეორეში გადასვლის ძირითადი გზები. დადგენილი ტექსტის სქოლიოებში ნაჩვენებია ყველა ხელნაწერისა და მათი ვარიანტების სხვაობანი.

როგორც ვთქვით, ხუთი უკანასკნელი ხელნაწერის (g, N, T, 11') მნიშვნელობა ტექსტის დადგენისათვის უმნიშვნელოა. ამიტომ, აღნიშნულ ხელნაწერებისათვის ცალკე ცხრილი არ შეგვიდგენია, მაგრამ განსხვავებანი სქოლიოებში მოვიტანეთ, რათა ამ გზით ხელნაწერთა რაიმე თავისებურება მხედველობის გარეშე არ დაგვრჩენოდა.

პირველად ჩვენ ვფიქრობდით ხელნაწერების ყოველგვარი (ორთოგრაფიული, ენობრივი) სხვაობა მოგვეცა და მთლიანად ტექსტიც ამგვარად გავმართეთ, მაგრამ, ასეთი სხვაობის ჩვენებამ იმდენად გაადიდა შრომის მოცულობა, რომ იძულებული გავხდით ამ მეთოდისაგან თავი შეგვეკავებინა, ამიტომ ხელმოკრედ გადავწერეთ შრომა და ხელახლა გავმართეთ სქოლიოები. ამასთანავე ორთოგრაფიული და სხვა ხასიათის სხვაობა მოგვეყავს იმ შემთხვევაში, როცა სხვა მიზეზის გამო ესა თუ ის სიტყვა ჩამოსატანია სქოლიოში. ამ გზით ყოველგვარი სხვაობა ხელნაწერებს შორის მაინც კარგად ჩანს. თავისთავად ორთოგრაფიული სხვაობის აღსანიშნავად სათანადო სიტყვების მოყვანას ტექსტის დადგენისათვის მნიშვნელობა არა აქვს.

ჩვენც არ გავართულეთ და სპეციალურად არ მოვიყვანეთ სქოლიოში ნუსხებს შორის ისეთი ორთოგრაფიული თუ ენობრივი განსხვავებანი, რომლებიც შინაარსობლივად ტექსტის დადგენას არაფერს მატებს. მაგრამ, თუ ტექსტის შინაარსის დასადგენად საჭიროა, ან კიდევ თუ სიტყვა ან წინადადება რაიმე მხრივ ბუნდოვანობის შთაბეჭდილებას ტოვებს და განმარტებას მოითხოვს. მაშინ განსხვავების მოყვანას არ ვერიდებით.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: ჩვენ ვთქვით, რომ როცა ესა თუ ის სიტყვა სქოლიოში მოგვეყავს რაიმე მიზეზის გამო, მაშინ იგი ისევე ჩამოგვაქვს სქოლიოში, როგორც ნუსხაშია. მაგრამ, აქაც გვაქვს გამონაკლისი. ავიღოთ ასეთი მაგალითი. ზოგიერთ ნუსხაში სწერია „თვითო“, ზოგერთში კი „თითო“. ჩვენ ამას ვაჩვენებთ სქოლიოში, უძველესი ნუსხების მიხედვით, ტექსტში ვტოვებთ „თვითო“-ს. მაგრამ, თუ „თვითო“ ნუსხებში ერთნაირი ფორმით არ არის წაროდგენილი, ზოგიერთში სწერია „თვითო“, ზოგიერთში „თუთო“. ტექსტში ჩვენ ვტოვებთ „თვითოს“, ხოლო სქოლიოში—იმ ფორმას, რომელიც ნუსხების უმრავლესობაშია მოცემული. ვიმეორებ, სქოლიოში ჩამოტანისა და საერთოდ ყოველგვარი განსხვავების ჩვენებისას, მთავარი, განმსაზღვრავი ჩვენთვის იყო შინაარსობლივად ტექსტის დადგენის საკითხი.



სანიმუშო ზ მოვიყვანეთ „სადედოფლო დასტურლამალიდან“ პირველი ოთხი მუხლი, რომლებშიც ყოველგვარი განსხვავება სრულად არის წარმოდგენილი. სრულადვე ასეთი განსხვავება მოყვანილი აგრეთვე ქვემოთ მოცემულ ცხრილებში.

ერთის გარდა (D), ყველა ხელნაწერი, რომელშიც „სადედოფლო დასტურლამალი“ შემონახული, XIX საუკუნისაა, შვიდი XIX საუკუნის პირველი ნახევრის (Q, B, a, L, g, A, N), სამი კი XIX საუკუნის II ნახევრის (T, I, t').

### 3. დასტურლამალის აღნაგობის საკითხისათვის

წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალის“ აღნაგობის პირვანდელი სახის შესწავლის საკითხში ძირითადად M, S, K ხელნაწერებს ვეყრდნობით.

ჩვენ ვთქვით, რომ M, S, K ტექსტები შინაარსის მიხედვით, ე. ი. საგნობრივად არის შედგენილი. სამივე ხელნაწერში პარაგრაფებიც შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული, მაგრამ ეს პრინციპი. როგორც აღვნიშნეთ, მტკიცედ არ არის დატყობილ და ამის შედეგია ის, რომ ხშირად თვითოეულ მათგანში განმეორებებსაც აქვს ადგილი. ამასთანავე, აღნიშნულ ხელნაწერებში ერთი და იგივე უწყების შესახებ დებულებანი შესაბამისად კი არ არის მოცემული, არამედ სხვადასხვა ადგილას. ასე, მაგალითად, M-ის მე-4 კარი ეხება „სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფების“ დებულებას, კარი 52-ე „სალაროს ნაზირის სარგოს“, კარი 53-ე „მოლარეთხუცის და მათი სალაროს მოქალაქეთ სარგო“-ს. ამ კარების და პარაგრაფების საგანი ერთი და იგივეა. ეს იმდენად აშკარაა, რომ ზოგჯერ მათში მოცემული სხვადასხვა პარაგრაფის სიებშიც კი ერთი და იგივე გვარსახელებია. (ამის შესახებ თავთავის ადგილზე გვაქვს მითითებული). ასეთი ვითარება არ იქნებოდა თავდაპირველ დედანში.

ჩვენ კარები და პარაგრაფები ცალ-ცალკე დავტოვეთ. მაგრამ ისინი ერთმანეთის თანმიმდევრობით მოვათავსეთ, ე. ი. ერთი და იგივე უწყების შესახებ სხვადასხვა ადგილას გაბნეული პარაგრაფები ერთმანეთს დავუკავშირეთ. პარაგრაფების გაერთიანებას მხოლოდ იმ შემთხვევაში მივმართეთ, როდესაც მათში ტექსტების განმეორებასთან გვაქვს საქმე. ასეთი გაერთიანების შემთხვევა სათანადო დასაბუთებით აღნიშნული გვაქვს დადგენილი ტექსტის სქოლიოებში.

ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ პარაგრაფების ყოველგვარ გადაჯგუფებას განსაკუთრებული სიფრთხილით ვუდგებოდით და მას მხოლოდ იმ შემთხვევაში მივმართავდით, როცა ამის საშუალებას M ვარიანტები და ამ ვარიანტების სხვა ხელნაწერებთან შედარება-შეჭერება გვაძლევდა. ამგვარად, „დასტურლამალის“ პირვანდელი აღნაგობის საკითხში ჩვენ მტკიცედ ვეძყარებოდით არსებულ ხელნაწერებს და გადასხვევის შემთხვევას შესწავლილი ხელნაწერებით ვასაბუთებდით. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალის“ შინაარსის მიხედვით დალაგების დროს, ზუსტად M-სა და მის ვარიანტებს ვერ დავეყრდნობოდით, რადგანაც მათში ერთი და იგივე პარაგრაფი ხშირად რამდენჯერმე არის განმეორებული და მაშასადამე, ძალაუვნებურად მაინც უნდა დაგვესვა საკითხი „დასტურლამალის“ პირვანდელი აღნაგობის შესახებ.

მოყვანთ იმ ცვლილებებს, რომლებიც შევიტანეთ M-ის დალაგებაში.

1. როგორც აღვნიშნეთ, M მიხედვით კარი მე-4 ეხება „სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფების“ დებულებას. კარი 52-ე „სალაროს ნაზირის სარგოს“. ხოლო კარი 53-ე „მოლარეთხუცისა და მათი სალაროს მოქელეთ სარგოს“. ამ კარებს ობიექტი ერთი და იგივე საგანია და მათი „დასტურლამალის“ სხვადასხვა ადგილზე გაბნევა, ძველის შინაარსის მიხედვით დალაგების მხრივ, ყოველად გაუპართლებელია.

მოცემულ შემთხვევაში სალაროს შესახებ კარები და მუხლები შემდეგნაირად გავერთიანეთ: M-ის მიხედვით კარი „დ“ „სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფების შესახებ“ მოვხსენით თავისი ადგილიდან და „ნბ“ და „ნგ“-ის შემდეგ გადავიტანეთ, რადგანაც „ნბ“ და „ნგ“-ში სალაროსა და მისი მოხელეების დანიშნულებასა და ფუნქციებზეა საუბარი. „დ“ კარში (M-ის მიხედვით) ძირითადად დარჩა მოხელეთა სიის ჩამოთვლა. საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ნუსხებში სწორედ ამ ადგილზეა მოცემული მოხელეების შესახებ დებულებანი.

ამგვარად, მივიღეთ შემდეგი დალაგება: კარი „ნბ“ (M-ის მიხედვით) სათაურით — „სალაროს ნაზირის სარგო“, შეიცავს შემდეგ პარაგრაფებს: 1) „სალაროს ნაზირის სარგო“, 2) „ნაზირი სალაროს და მისი ასნაფებისა“, ამას მოსდევს კარი „ნგ“ სათაურით: „მოლარეთხუცისა და მათის სალაროს მოქელეთ სარგო“. ეს კარი აერთიანებს შემდეგ მუხლებს: 1) „მოლარეთხუცის სარგო“, 2) „სალაროს მუშრობის სარგო“, 3) „სალაროს თავილდრის სარგო“, და 4) „გერაქიარალის სარგო“. შემდეგ მოდის კარი „დ“ (M-ის მიხედვით) სათაურით: „სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფებისა“. მასში შემავალი მუხლებია: 1) „სალაროს ნაზირის თაბუნი“, 2) „მოლარენი“, 3) „მკერვალეები“. მკერვლების შემდეგ მოდის: „მერიქიფე“, მაგრამ ეს პარაგრაფი შინაარსის მიხედვით მომდევნო კარში (რომლის სათაურია „მეითრისა, ფეშქაშნივისისა და მერიქიფეებისა“) გადავიტანეთ; 4) „აბდრები“, 5) „ყალიონ-ყორჩები“, 6) „ყავაჩები“. „ყავაჩების შემდეგ მოდის პარაგრაფი სათაურით „ფეშქაშის მოქელენი“, რომელიც შინაარსის მიხედვით გადავიტანეთ მომდევნო კარში „მეითრისა, ფეშქაშნივისისა და მერიქიფეებისა“); 7) „საჯაბადროს მოქელენი“, 8) „საფარუშოს მოქელენი“, 9) „ნალარახანის მოქელენი“, და 10) „სარქარბაში და სარქრები“.

ამის შემდეგ მოდის კარი „ნდ“ (M-ის მიხედვით), რომლის სათაურია „მეითრისა, ფეშქაშნივისისა და მერიქიფეებისა“. კარი შედგება შემდეგი მუხლებისაგან: 1) „მეითრისა“, 2) „ფეშქაშის მოქელენი“, 3) „ფეშქაშნივისისა“ და 4) „მერიქიფე“ (უკანასკნელი პარაგრაფი, როგორც ვთქვით, M-ის მიხედვით „დ“ კარიდან არის გადმოტანილი).

შინაარსის მიხედვით ამ კარის ადგილი აქ უნდა იყოს, ამასთანავე საგნობრივად შედგენილ ნუსხებშიც კარი „ნდ“ (M-ის მიხედვით) მოსდევს კარს „ნგ“ (M-ის მიხედვით), რომლის სათაურია „მოლარეთხუცისა და მათის სალაროს მოხელეთ სარგო“.

ჩვენი გამოცემის შესაბამისი კარებია: 45, 46, 47 და 48.

2. M-ის მე-3 კარი ბაზიერთხუცისა და ბაზიერებისა შედგება შემდეგი პარაგრაფებისაგან: „ბაზიერთხუცის“ შესახებ, „შევარდნის ბაზიერი“, „გვეზის ბაზიერი“, „ქორის მებადური“ და „საზანდრები“. M-ის 22-ე კარი შევარ-

დნის და ქორის ბუდეების შესახებ შემდეგ პარაგრაფებს შეიცავს: „შავარდნის ბუდეებისა“ და „ქორის ბუდის რიგი“, ხოლო 56-ე კარში შესულია პარაგრაფები: 1) „ბაზიერთხუცისა და ყარაიას მეყორულისა“ და „მეძალღეთხუცის შესახებ“. შინაარსით ეს კარები და პარაგრაფები ერთმანეთთან ახლო დგას. ამიტომ ჩვენ ეს კარები და პარაგრაფები ასეთი თანმიმდევრობით მოვათავსეთ: პირველად მოვათავსეთ M ხელნაწერის 58-ე კარი, რადგანაც იგი ასეთი დებულებებს შეიცავს, შემდეგ მე-3 კარი და ბოლოს 22-ე კარი. ამის მიხედვით ჩვენ მივიღეთ: „კარი ბაზიერთხუცისა და ყარაიას მეყორულის შესახებ“ პარაგრაფებით: 1) „ბაზიერთხუცისა და ყარაიას მეყორულისა“ და 2) „მეძალღეთხუცის“ შესახებ. მას მოსდევს: კარი „ბაზიერთხუცისა და ბაზიერების შესახებ“ პარაგრაფებით: 1) „ბაზიერთხუცისი“, 2) „შავარდნის ბაზიერი“, 3) „გავაზის ბაზიერი“, 4) „ქორის მეძალღური“ და 5) „საზანდრები“, აღნიშნულის შემდეგ მოთავსდა კარი „შავარდნისა და ქორის ბუდეების შესახებ“ შემდეგი პარაგრაფებით: 1) „შავარდნის ბუდეებისა“ და 2) ქორის ბუდის რიგის შესახებ.

M ხელნაწერში კარი „ბაზიერთხუცის და ბაზიერების შესახებ“ შეიცავს ხუთ მუხლს: ბაზიერთხუცისა, შავარდნის ბაზიერისა, გავაზის ბაზიერისა, ქორის მეძალღურისა და საზანდრების შესახებ. საზანდრების შესახებ მუხლის ადგილი ამ კარში საეჭვოდ მივიჩნით. საზანდარი საზის, ჭიანურის, ან დაირის დამკვრელია, შეიძლება მესტირეც იყო. ამიტომ, არა გვაქვს წარმოდგენილი თუ რით უკავშირდებოდა იგი ბაზიერთხუცისის სახელს. კარი კი რაიმეთი უნდა აკავშირებდეს მასში შემავალ მუხლებს, სანწუხაროდ, M ხელნაწერი ყოველთვის არ იცავს ამ პრინციპს და ზოგჯერ მუხლი კარის გარეშეც არის მოცემული. ასეთ შემთხვევაში კარი ჩვენ მივუმატეთ. შინაარსის მიხედვით უფრო მართებული იქნებოდა, რომ 47-ე მუხლი „საზანდრების შესახებ“ კარში გადაგვეტანა და მოგვეთავსებინა ნალარახანის შესახებ მოცემული 153-ე მუხლის მეზობლად. მაგრამ, მხედველობაში მივიღეთ ის გარემოება, რომ საზანდრების შესახებ მუხლი საგნობრივად შედგენილ სხვა ნუსხებშიც (SK) იმ გვარსავე თანრიგშია მოცემული, როგორც M ხელნაწერში და ამიტომ, მას ადგილი არ შევუცვალეთ. სამაგიეროდ ეს მუხლი ცალკე კარად გამოვყავით.

ჩვენი გამოცემის შესაბამისი კარებია: 58, 59, 60, 61.

3. M ხელნაწერის „ე“ (5) კარი ქარხნის ნაზირსა და მის ახსნაფებს ეხება. ამავე მოხელეებზეა საუბარი აგრეთვე „ნე“ (55) კარში, რის გამოც ეს ორი კარი ერთმანეთის თანმიმდევრობით მოვათავსეთ. ჯერ არის „ნე“ კარი, შემდეგ კი „ე“. უკანასკნელი კარი მოვხსენით თავისი ადგილიდან და გადავიტანეთ „ნე“-ს შემდეგ, რადგანაც „ნე“ ქარხნის მოხელეების შესახებ ზოგად დებულებებს შეიცავს. „ნე“ კარს M ხელნაწერის სარჩევში ასეთი სათაური აქვს: „ქარხნის ნაზირისა და ჩართა ნაზირისა, ქარხნის მუშრობისა და მეჯოგეთხუცისა“. სიტყვები „და მეჯოგეთხუცისა“ სათაურიდან ამოვიღეთ, რადგანაც მეჯოგეთხუცის შესახებ პარაგრაფი სხვა კარში გადავიტანეთ. სათაურის ასეთი შესწორებისა და სათანადო პარაგრაფის ამოღების შემდეგ ამ კარში დარჩა ასეთი პარაგრაფები: 1) „ქარხნის ნაზირის სარგო“, 2) „ჩართა ნაზირისათვის“ და 3) „ქარხნის მუშრობის სარგო“. ამას მისდევს M ხელნაწერის მიხედვით კარი „ე“ სათაურით „ქარხნის ნაზირისა და მისის ახსნაფებისა“ შემდეგი პარაგრაფებით: 1) „ქარხნის იასაულები“, 2) „სახაბაზოს მოხელენი“. 3) „სუფრაქეში“, 4) „სამზარეულოს მოწელენი“, 5) „სალვინის მოწელენი“, 6) „სატიკისპიროსი“, 7) „საშარბა-

თოს მოხელენი“, 8) „სააუტროსი“, 9) „სათეზაოსი“, 10) „მესაკლავე“ და 11) „საამბარდანოსი“. ასეთი თანმიმდევრობით გვაქვს ჩვენ მოცემული ეს ორი კარი. ამასთანავე, M ხელნაწერის მიხედვით კარი „იბ“, რომელიც საშარბათოს ეხება, ძლიერ მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქარხნის მოხელეების შესახებ ხსენებულ ორ კართან და ამიტომ ამ ორი კარის შემდეგ ჩვენ მოვათავსეთ M ხელნაწერის მიხედვით კარი „იბ“, რომლის სათაურია: „საშარბათოს რიგებისა“. ამ კარში არის შემდეგი პარაგრაფები: 1) „შაქრისა“, 2) „ვარდის წყლისა“, 3) „ძმრისა“, 4) „ისრიმისა“ და 5) „მურაბისა“.

ჩვენი გამოცემის კარები: 49, 50, 51.

4. M-ის მიხედვით კარები — „მგ“, „მდ“, „ნგ“, და „ნე“-დან ერთი პარაგრაფი (მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეების შესახებ) ეხება მეფის თავლისა, ჯოგისა და მათი მოხელეების საკითხებს. ჩვენ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ შინაარსის მიხედვით ამ კარებისა და მათი შემცველი პარაგრაფების ერთმანეთთან თანმიმდევრობით მოთავსება. ამიტომ ჭერ მოვათავსეთ კარი ჯოგისა და მისი მოხელეების შესახებ თავისი პარაგრაფებით, ხოლო შემდეგ კარები თავლისა და მისი მოხელეების შესახებ შესაბამისი პარაგრაფებით.

ჯოგისა, მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეების შესახებ ერთი პარაგრაფი მოთავსებულა M ხელნაწერის „ნე“ (55) კარში, რომლის სათაურია: „ქარხნის ნაზირისა და ჩარფა ნაზირისა და ქარხნის მუშრებისა და მეჯოგეთხუცისა“. მეჯოგეთხუცისა და ჯოგის შესახებ დებულებას ამ კართან აქვს კავშირი, რამდენადაც ჯოგი ჩარფა ნაზირის დასახედავი იყო. მიუხედავად ამისა, ეს პარაგრაფი — „მეჯოგეთხუცის შესახებ“ გამოვყავით ცალკე კარად. ამასთანავე M ხელნაწერის პარაგრაფი სათაურით „მეჯოგენი“. რომელიც საზანდარს და მის მოხელეებს ეხება, ამოვიღეთ მე-3 კარიდან და მოვათავსეთ მეჯოგეთა და მეჩინიბეთხუცის შესახებ ჩვენ მიერ ახლად შექმნილ კარში. ამ კარში ორი პარაგრაფია — „მეჯოგეთხუცისა“ და „მეჯოგეთა შესახებ“. პარაგრაფი „მეჯოგეთა შესახებ“ მოვათავსეთ „მეჯოგეთხუცისა“ პარაგრაფის შემდეგ.

საჭიროა აქვე აღვნიშნოთ, რომ კარი „მეჯოგეთხუცის შესახებ“ მოვათავსეთ ქარხნის მოხელეების კარის შემდეგ (M ხელნაწერის მიხედვით კარი „ნე“ ქარხნის ნაზირისა, ჩარფა ნაზირისა და ქარხნის მუშრების შესახებ და კარი „ე“ ქარხნის ნაზირისა და მისი ასნაფებისა), რადგანაც, როგორც ვთქვით. მეჯოგეთხუცის დაკავშირებული იყო ჩარფა ნაზირთან, მაშასადამე კართან ქარხნის შესახებ. ამ გარემოებამაც ხელი შეუწყო იმას, რომ „ჯოგისა და თავლის შესახებ“ დებულებანი ძეგლის ბოლოსაკენ გადაგვეწია.

ახლად შექმნილი კარის „მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეების“ შემდეგ მოვათავსეთ M-ის მიხედვით „კგ“ (23) კარი სათაურით: „აჯილის მიბარებისა და ქერისა“, ეს კარი შემდეგ პარაგრაფებს შეიცავს: 1) „ჯოგის აჯილის მიბარება“, 2) „აჯილის ქერი“.

ამის შემდეგ მოვათავსეთ M-ის მიხედვით „მგ“ (43) კარი სათაურით: „სახასო ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა“, იგი შეიცავს მუხლებს: 1) „სახასო ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა“, 2) „მეჩინიბეთ უხუცესთ სარგო“. მას მივყავოლეთ კარი „მდ“ (M-ის მიხედვით) სათაურით: „თავლის ქეშოკისა“, რომელიც შეიცავს ერთ მუხლს: „თავლის ქეშოკის დებულება“. მომდევნო კარი გახდა „56“, რომლის სათაურია: „საზინდრისა და მისი თავილდრისა“.

ამ კარში შედის შემდეგი პარაგრაფები: 1) „საზინდროსი“, 2) „აჭილის შიგამდეგი და ზინდრები“, 3) „მეჭინიბენი“ და 4) „შათირები“ (შათირების შესახებ პარაგრაფის ადგილის შესახებ იხ. ტექსტში შენიშვნა).

ჩვენი გამოცემის მიხედვით სათანადო კარებია: 52, 53, 54, 55 და 56.

5. M, S, K-ში პარაგრაფი საფერისცვლებო თევზის შესახებ (M 87, S 29 v, K 40r) მოთავსებულია გზების შენახვის გაროგების შემდეგ (M-ში კარი „კა“ ეკუთვნის გზების შენახვის დებულებას). „საფერისცვლებო თევზის გარიგება“ შინაარსის მიხედვით გადავიტანეთ M-ის მიხედვით „ია“ კარში, რომლის სათაურია: „ყველისა, მწვანილისა, ხილისა, თევზისა, დიდ ბადისა (და) ნაეტიქისა“. ამ კარში დებულება „საფერისცვლებო თევზის შესახებ“ მოვათავსეთ თევზის შესახებ დებულების შემდეგ ცალკე პარაგრაფად. (ჩვენი გამოცემის მეექვსე კარი, პარაგრაფი 34-ე).

6. M, S, K-ში ელის ეთაზის დებულების შემდეგ (M 140, S 1 var. 45r. S II var 44v, K 58v) მოთავსებულია წინადადებები: „ყარაის კონს რაც ქვით შეესება მოუხდების ელის კაცმან უნდა ქვით შეავსოს. ყარაის მუშაზე კოღრ ლე ღვინო რაც მივსკეთ“. ეს ორი წინადადება მოვათავსეთ „ყარაის კონის დებულების“ ბოლოს (შინაარსის მიხედვით). ამასთანავე, ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში, „ყარაის კონის ქვით შევება“ ცალკე პარაგრაფად არის წარმოდგენილი (რეთ), მაგრამ იგივე წინადადება „ყარაის კონის დებულების“ ბოლოშიც არის მოცემული, რაც იმაზეც მიგვიჩინებს, რომ ამ წინადადებას ადგილი აქ არის. (ჩვენი გამოცემის კარი 8, პარაგრაფი 41).

7. კარი „ზ“-ს (M-ის მიხედვით) ასეთი სათაური აქვს: „სახლების დგომისა. რიგისა და საკმელებისა“. იგი შეიცავს შემდეგ პარაგრაფებს: 1) „სასახლეების რიგი“, 2) „მუშაბების სახლის რიგი“, 3) „ტოგუნის რიგი“, 4) „ალაყათის შუა სახლის რიგი“, 5) „ალაყათის აივნისათვის“, 6) „ახალი სასახლის რიგი“, 7) „შანიშინის დივანხანის რიგი“, 8) „მოხელენი და როგორ უნდა მოიქცენ იმისი რიგი“. ამის შემდეგ M მიხედვით მოდის კარი „ჭ“, რომელიც კოდისპურსა და სხვა გადასახადებს ეხება. ძეგლის შინაარსის მიხედვით გამართვის მიზნით მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ კარი კოდისპურის შესახებ გადაგვეტანა იქ, სადაც ასეთსავე გადასახადებზეა საუბარი (M-ის მიხედვით კარი „კ“). ამ გადატანის შესახებ ქვემოთ გვექნება დაწვრილებით საუბარი, აქ კი გვინდა აღვნიშნოთ შემდეგი: M-ის მიხედვით მე-7 კარის შემდეგ ჩვენ მოვათავსეთ ორი კარი: „იე“ და „იგ“. კარი „იგ“-ს M-ის სარჩევით სათაურად აქვს: „ბოშაბისა და სასამელ-საკმლის რიგისა“, რომელიც შეიცავს პარაგრაფებს: 1) „ბოშაბისა“, 2) „სუფერის პურის“, 3) „ჭამის ღვინისა“, 4) „თუშმლების ყადაღა“. ამის შემდეგ მოვათავსეთ „იე“, კარი, რომლის სათაურია: „ყაბებისა თუ რა უნდა მისცეს“. ამ კარის პარაგრაფებია: 1) „ყაბის რიგი“, 2) „უმისა და მოხარშული ძროხის საწესოს მიცემა“, 3) „დაკლულის ცხვრისა“ და 4) „ტყავისა“. მაშასადამე M-ის მე-7 კარს უშუალოდ მისდევს „იგ“ და „იე“ კარები. (ჩვენი გამოცემა შესაბამისი კარები: 3, 4 და 5).

8. ძეგლში კოდისპურისა და სხვა გადასახადების ორი კარია: M-ის მიხედვით კარი „ჭ“ და კარი „კ“. „ჭ“ კარის სათაურია: „კოდისპურისა, სთვლისა. საბალახისა, პირისთავისა (და) სახასო პურისა“. ამ კარის პარაგრაფებია: 1) მე-კოდისპურის რიგი, 2) ღვინის მოსავლის რიგი, 3) ცხვრის მოსავლისა, რომელ არს საბალახე, 4) პირისთავისა, 5) სახასოს პურის მოსავლისა, 6) შპეტის გარიგებისა, 7) სადიასახლისოსი და 8) ბატისა და ქათმისა. „კ“ კარის სათაურია: „კოდისპური, საბალახე, პირისთავი და სამასპინძლო თუ სად როგორ

შეწერებში. მისი პარაგრაფებია: 1) კოდისპური 2) საბალანსს თუ როგორ აიღებენ, 3) პირისთვის თუ როგორც აიღებენ, 4) ნახირისთვის თუ როგორ აიღებენ, 5) სამასპინძლოს შეწერისა, 6) საამილანგროს კოდისპურისა, 7) ქსნის ერისთვის მამულისა, 8) მუხრანის კოდისპურისა, 9) საციციანოს კოდისპურისა, 10) საბარათაშვილოს კოდისპურისა და 11) სომხითის კოდისპურისა. ორივე კარი ვალასანადებს ეხება, მაგრამ სხვადასხვა მხრივ: „მ“-კარში გადასახადის შინაარსის გარდა უმთავრესად გადასახადის ამკრეფ მოხელეებზეა საუბარი. „კ“-კარში კი იმაზე, თუ როგორია გადასახადის შინაარსი. მაშასადამე, ეს ორი კარი ძირითადად ერთი და იგივე საკითხის სხვადასხვა მხარეს ეხება. ამასთანავე, თვითოეულ კარში სხვადასხვა საკითხებზედაც არის საუბარი. გარდა ამისა. „კ“-კარში, განსხვავებულად „მ“-კარისა, კოდისპურის გადასახადის ცალკეულ საფეოდალოებზე გაწერაზეც არის საუბარი. ჩვენ მიზანშეწონილად მივიჩნით ამ ორი კარის თანმიმდევრულად ერთმანეთის გვერდით მოთავსება. ამისათვის „მ“-კარი თავისი პარაგრაფებით მოვსენით ძველი ადგილიდან და მოვათავსეთ „კ“-კარის წინ (M-ის მიხედვით).

„მ“-კარის თავისი ადგილიდან მოხსნის საფუძვლად ის მივიჩნით, რომ იგი სასახლეების განაწესის შესახებ კარის (M-ის მიხედვით კარი „ზ“) შემდეგ არის მოთავსებული და ამ ადგილზე კი ჩვენ ბოშაბისა და ყაბების შესახებ დებულებანი მოვათავსეთ (იხ. წინა პუნქტი). მაშასადამე, M-ის მიხედვით კარი „მ“-ს შემდეგ არის კარი „თ“, ხოლო ამ უკანასკნელის შემდეგ მოვათავსეთ კარი „კ“, კარი „თ“, ერბოსა და ბრინჯის შესახებ განაწესია და M ხელნაწერის მიხედვით „მ“-კართან არის დაკავშირებული, M-ის ტექსტში სწორედ —იგი— „მ“-ს მოსდევს და მას ადგილი არ შეეუცვალეთ (იხ. „თ“-კარის შესახებ შენიშვნა ტექსტში). ჩვენს გამოცემაში შესაბამისი კარებია: 13, 14 და 15.

9. M-ის მიხედვით „ი“-კარი გადმოვიტანეთ „იგ“-კარის წინ, კარი „ი“-ს სათაურია: „ხენისა და სამეხრეოს გარიგებისა“, რომელსაც აქვს პარაგრაფები: 1) ხენისა და სამეხრეოს რიგი, 2) გუთნის ხარჯი და 3) გუთნის რიგი.

M-ის მიხედვით კარი „ი“ „ქენისა და სამეხრეოს გარიგება“ „თ“-კარს („ერბოსა და ბრინჯის გარიგება“) მოსდევს, მაგრამ ეს თანრიგი ჩვენ არ დავიცავით შენდები გარემოების გამო: 1) „ქენისა და სამეხრეოს გარიგების“ კარში ჩვენ შევიტანეთ პარაგრაფი—„გუთნის ხარჯი“, რომელიც M ხელნაწერში მოთავსებულია არა აქ, არამედ „თავლის ქეშეის“ დებულების შემდეგ (დაწვრილებით ამის შესახებ იხილეთ ტექსტის სქოლიოში).

2) ამავე კარში შინაარსის მიხედვით შევიტანეთ პარაგრაფი „გუთნის რიგი“, რომელიც არ არის M S I var და K ხელნაწერებში. ამგვარად, ამ კარის ორი პარაგრაფი ახლად შექმნილია.

3) ეს თითქმის ახლად შექმნილი კარი, რომ „ბრინჯისა და ერბოს გარიგების“ შემდეგ მოგვეთავსებინა იგი მოხვდებოდა კოდისპურისა, მეკოდისპურისა და სხვა ამგვარ გადასახადების შუაში, ე. ი. შინაარსით ერთი სახის გადასახადებს გაყოფდა, მაშინ როდესაც მათთან მჭიდრო კავშირი არ ჰქონდა. ამიტომ მოვუწახვით მას ეს ადგილი. ამ კარის შემდეგ ვაგრძელებთ M ხელნაწერის დასაგრებას. ჩვენი გამოცემის შესაბამისი კარი მე-7.

10. M-ში დებულება „თრიალეთის საზღვრების შესახებ“ ხელნაწერის ბოლოშია მოთავსებული და წარმოდგენილია „ნიბ“-კარად. შინაარსის მიხედვით თრიალეთის სოფლების საზღვრების დებულება მოვათავსეთ „მ“-კარის შემდეგ (M-ის მიხედვით). „მ“-კარის სათაურია: „თრიალეთის რიგისა და მათის

მოხელეებისა“. სწორედ ამ კარში (ბოლოში) გაღმოვიტანეთ „თრიალეთის სოფლებს განაწესი“.

ჩვენი გამოცემის შესაბამისი კარია: 37, მუხლი 126-ე.

11. დებულება „კახეთისა და ქართლის საზღვრების შესახებ“ არ არის თავის ადგილზე. M ხელნაწერის მიხედვით „ივ“ კარის სათაურია: „კახეთისა და ქართლის საზღვარი“ (ჩვენი გამოცემის მე-10 კარი, 42-ე მუხლი). საგნობრივი სისტემის მიხედვით შედგენილ ნუსხებიდან (M S K) ეს კარი და პარაგრაფი არის მხოლოდ M ხელნაწერში. ანბანურა წესით შედგენილ ნუსხებში წარმოდგენილია მხოლოდ ამ პარაგრაფის პირველი წინადადება. რამდენადაც „დასტურლამალი“ ქართლის სამეფოს ეხება, ამდენად კანონმდებელს საჭიროდ მიუჩნევია ქართლისა და კახეთის საზღვრების მითითება. ამ პარაგრაფის ადგილი ძეგლის თავში შესავლის შემდეგაა. შინაარსის მიხედვით შეიძლებოდა ამ პარაგრაფის ბოლოშიც გადატანა, ან კიდევ ელის დებულების წინ მოთავსება, რადგანაც ზოგიერთი ელი სწორედ ქართლისა და კახეთის საზღვარზე იყო. M ხელნაწერში ამ კარს და პარაგრაფს მოსდევს კარი „იზ“ სათაურით: „ქართლის აღწერისა თუ, როგორ აიწერების“, მასში არის ერთი პარაგრაფი სათაურით: „ქართლის აღწერისა“ (ჩვენი გამოცემის კარი მე-10, მუხ. 43).

ქართლის სამეფოს აღწერისათვის საჭირო იყო აგრეთვე ქართლისა და კახეთის საზღვრების გათვალისწინებაც. ამდენად კარი და პარაგრაფი, რომელიც ქართლისა და კახეთის საზღვარს ეხება (კარი „ივ“ M ხელნაწერის მიხედვით) წარმოადგენს ქართლის აღწერის დებულების (კარი „იზ“) ერთგვარ შესავალს. ამიტომ, შესაძლებელი იყო ეს ორი კარი („ივ“ და „იზ“) გაგვეერთიანებინა ერთ კარად, რომელშიც იქნებოდა ორი პარაგრაფი: 1) „კახეთის და ქართლის სამზღვარი“, 2) „ქართლის აღწერისა“. შინაარსის მიხედვით ასეთი გაერთიანება და გადაადგილება გამართლებული იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, ჩვენ დავკმაყოფილდით ამ განმარტებით და ხსენებული კარები და პარაგრაფები იმავე თანრიგით დავტოვეთ, როგორც ეს M-შია შემდეგი მოსაზრების გამო: S, K ხელნაწერებში „ქართლის აღწერის“ პარაგრაფი იმ ადგილზეა, სადაც იგი M ხელნაწერშია.

M ხელნაწერში დებულება ქართლის აღწერის შესახებ ორჯერ არის განმეორებული (I ვარიანტი: გვ. 74, 75, 76; II ვარიანტი—გვ. 95, 96, 97). ორივეჯერ მას მოსდევს დებულება საურის შესახებ (საურის შესახებ დებულებაც ორჯერ არის განმეორებული). ამის გამო ქართლის აღწერის შესახებ დებულება ამ კონტექსტიდან აღარ ამოვიღეთ (საურის შესახებ დებულება ჩვენი გამოცემის მე-12 კარი, მუხ. 44-ე).

დებულება ქართლ-კახეთის საზღვრის შესახებ M ხელნაწერში მხოლოდ ერთხელ არის მოცემული და წინ უძღვის ქართლის აღწერის I ვარიანტს. იგი ჩვენც იმ ადგილზე დავტოვეთ.

ჩვენს გამოცემაში შესაბამისი კარებია: 9, 10, 11 და 12.

12. „წელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი“, რომელიც M S K ხელნაწერებში შეტანილი არ არის, შინაარსის მიხედვით ძეგლის ბოლოს მოვათავსეთ და კარისა და პარაგრაფის ნომერი ჩვენ მივეცი (ჩვენი გამოცემის კარია 63-ე).

13. ძეგლი ბოლოს „წელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესის“ შემდეგ მოვათავსეთ აგრეთვე მეფისა და მისი ოჯახის დასაფლავების განაწესი (ჩვენი გამოცემის 64-ე კარი).

14. დებულებანი სომხეთის მელიქისა და მოურავის შესახებ შინაარსის მიხედვით მოვათავსეთ სომხეთის სოფლების დებულების შემდეგ.

კარის სახელწოდება ჩვენ მიერ არის მიცემული (კარი 35, სომხეთის შე-  
ლიქისა და მოურავის სარკო). დაწერილებითი განმარტება ადგილის შესახებ  
ამ პარაგრაფებს სქოლიოში ახლავს (ჩვენი გამოცემის კარებია 34-ე და 35-ე).

15. პარაგრაფ ვარიან ხვედიანელის შესახებ MSK ხელნაწერებში შეტა-  
ნილი არ არის. სამაგიეროდ მას ვხვდებით დანარჩენ ნუსხებში. პარაგრაფი გა-  
მოყავით ცალკე კარად, როგორც ეს სხვა სოფლებისათვის არის გაკეთებუ-  
ლი M ხელნაწერში და შინაარსის მიხედვით მოვათავსეთ ატენის დებულების  
შემდეგ (ჩვენი გამოცემის 33-ე კარი).

16. „ბატონის ბალის წყლის გარიგება“ და „ციხის ბალის გარიგება“ M S  
I var K ხელნაწერში შეტანილი არ არის. ამ ორ პარაგრაფს რიგითი ნომრები  
მივეცი და შინაარსის მიხედვით ქალაქ თბილისის გარიგებაში „ქალაქის კარ-  
ზე მიწისა და საღების“ პარაგრაფის შემდეგ და „ციხის ბალის განაწესის“ წინ  
მოვათავსეთ (ჩვენი გამოცემის კარი მე-19; პარაგრაფები 85-ე, 86-ე).

17. განაწესს ამილახორის შესახებ მარტო SK ხელნაწერებში ვხვდებით.  
დებულება ამილახორის შესახებ ცალკე ხევისთავების დებულების შემდეგ მო-  
ვათავსეთ (იხ. შენიშვნა ჩვენი გამოცემის კარი 63-ე).

18. ქორის ბუღის განაწესი, შინაარსის მიხედვით შევარდნის ბუღის განა-  
წესის შემდეგ უკანასკნელთან ერთ კარში მოვათავსეთ (შესაბამისი ადგილი  
ჩვენს გამოცემაში: 61-ე კარი).

როგორც ვთქვით, „დასტურლამალის“ აგებულება დავიცავით საგნობ-  
რივი სისტემით შედგენილი ხელნაწერების მიხედვით. გარდა იმ გამონაკლი-  
ებისა, რომელზედაც გვქონდა საუბარი. გამონაკლის შემთხვევებშიც საგნობ-  
რივ სისტემის ხელნაწერებს ვეყრდნობოდით, მათ ვარიანტებს ვღებულობდით  
მხედველობაში. შენიშვნებში უმრავლეს შემთხვევაში M ხელნაწერზე ვუთი-  
თებთ, რადგანაც გარდა პარაგრაფებისა იქ კარებიც არის. თუ რომელიმე გამო-  
ნაკლის ან გადაადგილების შესახებ აქ არა გვაქვს საუბარი, მაშინ ასეთი გა-  
მონაკლისი თუ გადაადგილების შემთხვევა დაწვრილებით თვით ტექსტის სქო-  
ლიოშია ნაჩვენები და დასაბუთებული.

ტექსტის დადგენასთან დაკავშირებით სხვადასხვა ხასიათის შენიშვნები:

1. ციფრების მაჩვენებელი ქართული ასოები კითხვის პროცესის გასაად-  
ვილებლად არაბულით შეეცვალეთ. მაგრამ, ზოგიერთ ხელნაწერში ციფრი  
ზოგჯერ სიტყვით არის გადმოცემული. მაგალითად, „ორი“ და „ბ“ აი და  
ერთნახევარი და ა. შ. თუ კი ციფრები ხელნაწერებში სიტყვებით არის გად-  
მოცემული, ჩვენ ვამჯობინეთ ტექსტში სიტყვები დაგვეტოვეთ, ხოლო განსხ-  
ვავება სქოლიოში ვუჩვენეთ. დანარჩენ შემთხვევაში ტექსტში ციფრების მაჩ-  
ვენებელი ქართული ასოები არაბულით შეეცვალეთ და ქართული ასოები  
სქოლიოში ჩავიტანეთ.

2. თუ სიტყვა, წინადადება, ან სათაური კარისა თუ პარაგრაფისა, კავებ-  
შია [ ] ჩასმული, ეს იმას ნიშნავს, რომ მასში ჩასმული სიტყვა ჩვენს მიერ  
არის აღდგენილი. თუ აღდგენილია სათაურის მხოლოდ ნაწილი ამას შესა-  
ხებ აღნიშნული გვაქვს ტექსტის შენიშვნაში (რა ეწერა ხელნაწერებში და რო-  
გორ არის ახლა, ე. ი. აღნიშნული გვაქვს, რა დავტოვეთ და რა გადავაკეთეთ  
ან აღვადგინეთ).

3. M-ში ყოველი კარისა და ხშირად აბზაცის წინ „ქ“ არის დასმული,  
ჩვენ „ქ“ არ მოგვყავს.

4. ზოგიერთ ხელნაწერში სიტყვის ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაში  
ან სხვა შემთხვევაში მოცემულია „ვის“; ზოგიერთში წერია „ვ“ და ზოგი-



ერთში „კ“-ს ნაცვლად მოცემულია მოკლე ხაზი, მაგალითად, „სოიბათიასალისათვის“, „სოიბათიასაულისათვის“ და სოიბათიასალისათ“-ს“. უძველეს ნუსხებში, როგორც არის M, S, K და J „კ“ არც არის. იმ შემთხვევაში, როცა სიტყვების განსხვავებული დაწერილობა სქოლიოში მოგვყავს. ვუჩვენებთ „კ“-საც, მაგრამ „ვ“-ს ნაცვლად ნმარებული მოკლე ხაზი (-) არ მოგვყავს (ცხრილებში კი ასეთ ხაზსაც ვუჩვენებთ).

5. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში მუხლები სათაურის პირველი ასოს მიხედვით არის ანბანზე დალაგებულნი. ამიტომ ანბანური ხელნაწერების მუხლების სათვალავს ვუჩვენებთ და არა გვერდებისას. გვერდები მოგვყავს M, S, K-ს ხელნაწერებისა.

6. ზოგიერთი სიტყვა, სათაური, წინადადება და სიტყვის პირველი ასო ხელნაწერებში სინგურით არის წარმოდგენილი. როგორც წესი, ამის შესახებ ჩვენ სქოლიოში არ მიგვივითებია, იმ გამონაკლისის გარდა, როცა ასეთი მითითება საჭირო იყო ამა თუ იმ საკითხის გამოსარკვევად.

7. სასვენი ნიშნები, აბზაცები, უმრავლეს შემთხვევაში ჩვენია და ამის შესახებ მითითებას არ ვაკეთებთ, თუ ასეთი გამოწვეული არ არის ტექსტის დადგენის საჭიროებისათვის.

8. სიტყვების დაწერილობის ფორმის უნიფიცირებას ძლიერ ვერიდებით, და როდესაც ამას ვაკეთებთ, სქოლიოში ვუთითებთ კიდევ. კონკრეტულ შემთხვევაში საკითხი ეხება როგორც ერთსა და იმავე, ისე სხვადასხვა ხელნაწერებში ერთი და იგივე სიტყვის სხვადასხვა ფორმით ხმარებას. ასე, მაგალითად, ხელნაწერებში გვხვდება „ახანაურის შვილი“ და „ახანაურ შვილი“. რადგანაც უმეტეს შემთხვევაში მოცემულია „ახანაურ შვილი“, ამიტომ ჩვენც უკანასკნელი ფორმა დავტოვეთ. უძველეს ნუსხებში გვხვდება „თავილდარი“ (M, S, K), შემდგომ ნუსხებში „თავლიდარი“, ჩვენ პირველი ავირჩიეთ. ნუსხებში გვხვდება აგრეთვე: „კაცთმოყუარებასა“ (M, K), „კაცთმოყუარებასა“, „კაცთმოყვარებასა“. ენის განვითარების დღევანდელი ეტაპის მიხედვით მართებული ფორმა უკანასკნელია, მაგრამ უძველეს ხელნაწერებში მოცემული ფორმა უფრო შეეფერება ძეგლის შედგენის პერიოდის ქართულ ენას და ის დავტოვეთ. ასევე ითქმის სიტყვა „ყუელა“ და „ყველა“-ს დაწერილობის საკითხის შესახებ და ა. შ.

ზოგჯერ ძველი ხელნაწერების ნაცვლად, მომდევნო პერიოდის ხელნაწერების დაწერილობას ვტოვებდით ტექსტში, მაგალითად, M, S, K, J-ში არის „ტაშტწურწუმა“, დანარჩენ ნუსხებში — „ტაშტწურწუმა“. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით „წურწუმა“ ქურქელია, ხოლო „წუმწუმა“ — გოგირდი. ამიტომ ჩვენ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ გვიანდელი ნუსხების ფორმა („ტაშტწურწუმა“) დაგვეტოვებინა ტექსტში.

ძირითადად ჩვენ M, S, K, J-ს სიტყვების დაწერილობას ვიცავდით, მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ, გამონაკლისსაც ვუშვებდით, რაზედაც სქოლიოებში უცილობლად ვუთითებთ.

სიტყვა „აივანი“ M, S, K, J-ში ხან „აივანი“-ს ფორმით არის მოცემული, ხან კიდევ „ეივანი“-ს, სხვა ნუსხებში ყველგან „აივანი“ წერია, ჩვენც უკანასკნელი ფორმა დავტოვეთ ტექსტში.

სიტყვის დაბოლოებად ხან მოცემულია „ზედ“, ხან კიდევ „ზე“ (სოფელ-ზედ, სოფელზე). უძველეს ნუსხებში უმეტეს შემთხვევაში „ზედ“ არის, ჩვენც ის დავტოვეთ.

სიტყვათა დაწერილობის უნიფიცირების საკითხი ძნელად გადასაწყვეტია ძველის გამოსაცემად მომზადების დროს. ზოგჯერ ერთი და იგივე სიტყვა, ერთსა და იმავე ნუსხაში სხვადასხვა ფორმით არის წარმოდგენილი.

ერთსა და იმავე ნუსხის ერთსა და იმავე პარაგრაფის ფარგლებშიც კი ზოგჯერ შეინიშნება ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა დაწერილობა. ამ შემთხვევაში ჩვენ ვეყარნობით ძველ ნუსხებს (M, S, K, J) და მათგან გამოვძინა რე ვწყვეტდით საკითხს.

არის ასეთი შემთხვევა: ზოგიერთი სიტყვის ფორმა ერთსა და იმავე პარაგრაფის ფარგლებში დავადგინეთ ძველი ნუსხების უმრავლესობის მიხედვით, მაგრამ იგივე სიტყვა, სხვა პარაგრაფში, ყველა ნუსხების მიხედვით ერთნაირად არის მოცემული, თუმცა წინანდელთან შედარებით განსხვავებული დაწერილობით. უკანასკნელ შემთხვევაში ჩვენ დავტოვეთ ის დაწერილობა, რომელიც ძველ ნუსხებშია გვხვდება მეორეგვარი შემთხვევათ: „სადედოფლო დასტურლამალის“ მეოთხე მუხლში სიტყვა „წმინდა“ ზოგიერთ ნუსხაში იკითხებოდა როგორც „წმიდა“. მიღებული წესის თანახმად, ამ სიტყვის ფორმა დავტოვეთ უმრავლესი ხელნაწერების მიხედვით, მაგრამ იგივე სიტყვა „სადედოფლო დასტურლამალის“ ყველა ხელნაწერის მეშვიდე მუხლში ერთნაირი ფორმით წერია „წმიდა“.

ტერმინი „სახლთხუცესი“ უმრავლეს შემთხვევაში წარმოდგენილია „სალთხუცესი“-ს ფორმით, ხოლო ზოგჯერ M და K ხელნაწერებში მოცემულია — „სახლთხუცესი“. თუ კი M ან K ხელნაწერების რომელიმე პარაგრაფში წერია „სახლთხუცესი“, ჩვენ ეს უფრო მართებულ ფორმად მივიჩინეთ და ტექსტში უცვლელად დავტოვეთ. მაგრამ, როცა არჩევანის შესაძლებლობა არ მოგვეცა, მაგალითად, თუ ყველა ნუსხის ერთსა და იმავე პარაგრაფში „სალთხუცესი“ არის შეტანილი, მაშინ მართებულ ფორმას ვტოვებთ „ჩვენი კონიექტურის“ აღნიშვნით.

როგორც წესი სიტყვა „ბრძანება“ და მისგან წარმოშობილი სხვა ფორმა როგორცაა, მაგალითად, „ნაბრძანები“, „უბრძანე“ და სხვა, იწერება „რ“-თი. ასევეა უძველეს ნუსხებში. მაგრამ „დასტურლამალის“ ზოგიერთ მუხლში გვხვდება ეს სიტყვა „რ“-ს გარეშეც. თუ კი ამისი შესაძლებლობა არის, ე. ი. თუ რომელიმე ნუსხაში (თუნდაც ეს ნუსხა ყველაზე ბოლონდელი იყოს T. I. I') ეს სიტყვა „რ“-თია მოცემული, ჩვენ მას უცვლელად ვტოვებთ ტექსტში.

სიტყვის დაწერილობის უნიფიცირებას ვახდენთ სქოლიოში „ჩვენი კონიექტურის“ აღნიშვნით, აგრეთვე ლექსიკონსა და საძიებლებში.

9. სქოლიოში, როგორც წესი, პირველად იმ ნუსხასა თუ ნუსხებს ვუჩვენებთ, რომლის ან რომელთა დაწერილობას ტექსტში ვტოვებთ. მაგრამ, აქაც ვუძევებთ გამოჩაქლისს: იმ შემთხვევაში, როცა სქოლიოში ჩამოტანილი გვაქვს რამდენიმე სიტყვა, ხოლო ამ სიტყვებიდან ტექსტში ზოგი დატოვებულია ერთი ნუსხიდან, ზოგი მეორედან და ა. შ., მაშინ ამ წესს ვერ ვიცავთ. ავიღოთ მაგალითი. ტექსტში დატოვებული გვაქვს: „კომლზედ ქალაქამდის ულაყი“. M ხელნაწერში წერია: „კომლზე ქალაქამდის ულაყი“, S-ში: „კომლზედ ულაყი ქალაქამდის“, J-ში: „კვამლზედ თვითო ულაყი“ და სხვა. სქოლიოში პირველად M-ი ვუჩვენებთ, თუმცა მისი ტექსტი ზუსტად არ ემთხვევა იმას, რაც დადგენილად მივიჩინეთ და მაღლა დავტოვეთ. M-ში წერია: „კომლზე“, დადგენილ ტექსტში კი გვაქვს „კომლზედ“. ასეთი შემთხვევა ბევრია.

10. სქოლიოში მოგვყავს პირველი სიტყვის ან წინადადების ტექსტში დატოვებული ფორმა, რის მანიშნებლადაც ვწერთ — I. შემდეგ მოგვყავს სხვადასხვა ნუსხებში მოცემული განსხვავებული ფორმა, ან კიდევ ტექსტში დატოვებული სიტყვა თუ წინადადება, ხოლო განსხვავებულ სიტყვის ფორმას, ან წინადადებას ცალ-ცალკე ნუსხების მიხედვით აღვნიშნავთ ცალკეული ნუსხის ჩვენებით. თუ ამ ნუსხებში სიტყვის ეს ფორმა ან წინადადება ერთნაირადაა მოცემული, მაშინ *set*-ით ამას აღვნიშნავთ. ზოგჯერ მხოლოდ განსხვავებული წაკითხვა მოგვყავს. იგულისხმება, რომ დანარჩენ ნუსხებში ისეა, როგორც ტექსტში გვაქვს დატოვებული.

ცალკეულ შემთხვევაში როცა რომელიმე ნუსხაში ესა თუ ის ადგილი აქვია, ან კიდევ ესა თუ ის ადგილი ბუნდოვანია და სხვადასხვა ნუსხაში სხვადასხვა ფორმით არის წარმოდგენილი, იძულებული ვართ თითქმის ყველა ნუსხის წაკითხვაზე მივუთითოთ. ასევე ვიქცევით მაშინ, როდესაც გვინდა შეიტხველმა იცოდეს, რომ ამ სიტყვისა თუ წინადადებისათვის გამომცემელს საგანკებო ყურადღება მიუქცევია.

11. ხელნაწერების სივრცეში გვარსახელები ერთნაირი თანრიგით არ არის დასახელებული. ამ მხრივ ერთმანეთთან ახლო დგას M, S, K-ის სივრცეები. ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში ძირითადად ერთნაირი თანრიგია მოცემული, თუმცა იგი განსხვავებულია საგნობრივ სისტემაზე აგებული ხელნაწერებისაგან.

12. სივრცის შეჯამება M-ში სრულად არის მოცემული, მაგრამ ზოგჯერ ეს შეჯამება არ არის სწორი. თუ შეჯამება სწორია, მას ტექსტში ვტოვებთ, ხოლო თუ სწორი არ არის, იგი სქოლიოში ჩაგვაქვს.

13. ზოგიერთი სიტყვა ზოგიერთ ნუსხაში ერთად არის წარმოდგენილი, ზოგიერთში დაყოფილად, მაგალითად, ანბანურ ნუსხებში, J ხელნაწერის გარდა, წერია „იორ ყული“, ხოლო ხელნაწერში M, S, K, J-ში „იორყული“. ჩვენ ეს სახელი უკანასკნელი ფორმით წარმოვადგინეთ და განსხვავება სქოლიოში არ გვიჩვენებია. ასევე მოვიქცევით სხვა მსგავს შემთხვევაშიც. ზოგჯერ მოგვყავს სიტყვის დაწერილობა დაყოფილად, როცა ეს შინაარსის მიხედვით არის საჭირო. მაგალითად, „შაპნაზარას შვილი“, „შანაზარა შვილი“ და ა. შ. შეიძლება აქ გვარსახელთან გვეკონდეს საქმე, ან მაშის სახელთან.

14. არ ვჩერდებით ისეთი გეოგრაფიული პუნქტის ახსნა-განმარტებაზე, რომლის ადგილმდებარეობა თითქმის ყველასათვის ცნობილია. მაგალითად, დილოში.

15. იმ შემთხვევაში, როცა სიტყვა ან სიტყვები ჩვენს მიერ არის დადგენილი, სქოლიოში ვუჩვენებთ, რომ ეს ჩვენი კონიექტურაა („ჩვენი კონიექტ.“).

მაგრამ, ზოგჯერ ტექნიკური მიზეზების გამო იძულებული ვართ სქოლიოში „ჩვენი კონიექტურა“ ისეთ რამეზე აღვნიშნოთ, რაც შინაარსეულად კი არ ვეკუთვნის ჩვენ, არამედ მხოლოდ ფორმით. მაგალითად, ხელნაწერებში ხშირად ციფრები ქართული ასოებით არის ნაჩვენებო. ქართული ასოები კი კითხვის გასაადვილებლად აღნიშნული გვაქვს სათანადო არაბული ციფრით, ან სიტყვით. „სადედოფლო დასტურლამალის“ მეხუთე პარაგრაფით ყაფიჩის ჯამაჯირი განსაზღვრულია ქართული ასო „კ“-თი, რაც ორ მინალთუნს უდრის. ტექსტში ჩვენ „ორი მინალთუნი“ დავწერეთ, ხოლო სქოლიოში ვუჩვენეთ: „ორი მინალთუნი—ჩვენი კონიექტ.“ აღნიშნულ ხერხს აქ ამიტომ მივმართეთ, რომ ორი სიტყვა იყო ჩამოსატანი: 1) ორი, 2) მინალთუნი, სქოლიოში ჩამოსატანის ნიშანი კი „მინალთუნს“ აწერია, მაშინ როდესაც, სქოლიოში მართა

„მინალთუნი“ კი არ ჩამოგვაქვს, არამედ „ორი“-ც: ამიტომ, იძულებული შევიქნით მიგვეწერა „ჩვენი კონიექტურა“.

16. იწ. შემთხვევაში, როცა ესა თუ ის ადგილი ან სიტყვა ერთსა და იმავე ნუსხის სხვადასხვა ვარიანტში სხვადასხვაგვარად არის მოცემული, მაშინ ჩვენ სქოლიოში ვუთითებთ I-სა, II-სა და III ვარიანტზე. ხოლო თუ ერთი ნუსხის უველა ვარიანტში ერთნაირად არის, მაგრამ სხვა ნუსხებისაგან განსხვავებულად, მაშინ სქოლიოში ნუსხას ვუჩვენებთ, ვარიანტების გარეშე.

როცა ამა თუ იმ პარაგრაფის მხოლოდ ნაწილია ვარიანტების სახით მოცემული, ამ ნაწილის დამთავრების შემდეგ ნუსხას სქოლიოში ვუჩვენებთ ვარიანტების გარეშე.

17. სქოლიოში ჩატანილი სიტყვებისათვის სხვადასხვა ნუსხის ერთმანეთისაგან გასარჩევად წერტილ-მძიმეს ვსვამთ მძიმის ნაცვლად, რადგანაც ხშირად სქოლიოში ისეთი წინადადებები ჩაგვაქვს, რომლებშიაც მძიმეებია მოცემული. საშიშროება იყო, რომ წინადადებათა ეს მძიმეები, ნუსხების განმასხვავებელ მძიმეებში არეოდა შკობხველს. ამიტომ, სქოლიოში ჩატანილ წინადადებებში წერტილ-მძიმეს ვერიდებით.

18. „დასტურლამალი“ კარებად, ხოლო კარები მუხლებად არის დაყოფილი. ჩვენ ვხმარობთ „მუხლს“, შემოკლებით „მუხ“ და პარაგრაფსაც. საკანონმდებლო ძეგლისათვის მართებული მუხლებად დაყოფა არის, მაგრამ პარაგრაფი ადვილად სახმარია, რადგანაც მას აქვს საყოველთაოდ მიჩენილი ნიშანი — §.

19. ზოგიერთი სიტყვის ფორმა არამართებულად მიგვაჩნდა, მაგრამ არჩევანის საშუალება არ გვქონდა. და ტექსტში ისევე დავტოვეთ, როგორც იყო წუსხებში. მაგალითად: დასდაღვდენ, ნახავდენ, შეინახავდენ (§§ 178, 182).

### III. დასტურლამალის ხელნაწერები

#### 1. მირველ თუმანიშვილისეული ნუსხა (M)

„დასტურლამალის“ ხელნაწერი, რომელიც მირველ თუმანიშვილის მიერ არის გადაწერილი 1729 წელს (ჩვენ აღვნიშნავთ ამ ხელნაწერს ლათინური M-ით, „მირველის“ დასაწყისი ასო), ინახება გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში, № 138. ხელნაწერის ზომაა 31×20 მ. იგი ჩასმულია ხის ყდაში, რომელსაც გადაკრული აქვს ტყავი. ყდა დაზიანებულია. 161-ე, 162-ე გვერდები, ე. ი. ერთი ფურცელი შუაზეა გახეული.

ხელნაწერს ზოგიერთ ფურცელს მოჭრილი აქვს კიდეები. ბოლოკიდებზე. ასეთი ფურცლებია: 1, 39, 77, 91, 133, 157, 193, 205.

ხელნაწერი 216 გვერდს შეიცავს, შესრულებულია მკაფიო და ლამაზი მხედრული ხელით, გვერდობლივი პაგინაცია ფანქრით არის გაკეთებული, გვერდები: 40, 126 და 204 ცარიელია.

ხელნაწერი შედგება 62 კარისაგან. დაყოფილია იგი ფარდებად და რვეულებად. ტექსტს აქვს მინაწერები.

ხელნაწერის ყდის შიგნით გაკრულ ფურცელზე წერია: „ქ. იოვანე კლიმაშვილის ძე გიორგი დაიბადა გიორგობისთვის ექვსსა დღესა ოთხშაბათსა ქნ-კს უპჭ [1800]. ქ. იოანე კლიმაშვილმა ჭვარი დაიწერა ჭავჭავის შვილის იოსების ასულს ელისაბედზე. ქრისტეშობის: ლ ქნ-კს უპჭ [1798] პროტოპოპი გიორგი მალრაძე“.

ქვედა ყდის შიგნით მინაწერი იკითხება შემდეგნაირად: „მალრაძე ქუმსის-  
ძე გიორგი დაიბადა აპრილისი ქ-ს ულბ [1744].

მალრაძე გიორგი მთავრად დიაკვნსად კელდასჯმული იქმნა აპრილის იბ.  
ქ-ს უფე [1777]. გიორგი მალრაძე მღვდლად კელდასხმულ იქმნა იანვრის კვ.  
ქ-ს უოა [1783].

გიორგი მალრაძის ასული ბარბარე დაიბადა იანვრის დ, ქ-ს უფე [1774].  
გიორგი მალრაძის ძე იოანე, რომელსა ქვიან ქუმსი, დაიბადა სექტემბრის  
კვ. ქ-ს უფე [1777].

გიორგი მალრაძის ძე პეტრე დაიბადა თიბათვის კთ, ქ-ს უფე [1780].

გიორგი მალრაძის ასული მარიამ, რომელსა ქვიან კეკელა, დაიბადა იანვ-  
რის კთ, ქ-ს უობ [1784].

გიორგი მალრაძის ასული ანნა დაიბადა იანვრის კვ. ქ-ს უოზ [1789].

გიორგი მალრაძე ყიზილბაშიში შირაზს წავიდა დეკენბრის გ. ქ-ს უფა  
[1773].

გიორგი მალრაძე ყიზილბაშიდამ მოვიდა დეკენბრის იე. ქ-ს უფდ  
[1776].

პროტოპოპი გიორგი მალრაძე რუსეთს წავიდა. თავისი დისწული [იოა] ნე  
კლიშიაშვილი თან ახლდა. რაჭაზე წავიდნენ თებერვლის ივ, ქ-ს უოაზ [1783].

მოვლეთ ყირიმი, პოლშა, ნოვაგორაო (ნოვგოროდი?), ელისაბედის ქა-  
ლაქი, ეკატერინესლავი, კლემენჩუკი, კიავი, ალექსანდრია, ნიენა ლუნა, ხარ-  
კოვი, ბელაგოროთი, ცარიცინ, ახტირკა, ვორონიში, ნახჩივანი, ჩერქეზ ქირმა-  
სი, სტავროპოლი, ასტარხანი, ყიზლარი, მოსდოგი და ხევეზ მოვედით ქართლ-  
ში მშვიდობით და უვნებლად დეკენბრის იე, ქ-ს უოდ [1786].

პროტოპოპი გიორგი“.

ყველა ეს წარწერა გიორგი მალრაძეს ეკუთვნის. როგორც ჩანს, ხელნა-  
წერი მის კუთვნილებას შეადგენდა დიდი ხნის განმავლობაში და მასზე აღწუ-  
ხავდა პირად ცხოვრებაში მომხდარ მნიშვნელოვან ამბებს. ერთგან ის კიდევ  
ამბობს: „მოვლეთ ყირიმი, პოლშა...“ და სხვა. მაშასადამე, პირველ პირზე  
გადააქვს თხრობა, ეს პირი რომ გიორგი მალრაძეა იქიდან ჩანს, რომ, წარწერე-  
ბის ბოლოს ხელს აწერს „პროტოპოპი გიორგი“. იოანე კლიშიაშვილი, გიორგი  
მალრაძის დისწული, რომელსაც ცოლი შეუერთა 1798 წელს, თან წაყოლია  
პიძას სამოგზაუროდ. 1800 წლის შემდგომი თარიღების წარწერები აღარ ჩანს.  
უნდა ვიფიქროთ, რომ ან გიორგი მალრაძე უკვე აღარ არის ცოცხალი, ან კი-  
დევ ხელნაწერი გადასულა სხვის მფლობელობაში.

გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის აღწერილობით, ხელნაწე-  
რი შეიძენილა 1937 წლის 17 მაისს ანასტასია გარსევანიშვილისაგან.

ხელნაწერის მესამე გვერდის ზემო არშიაზე ტექსტისაგან განსხვავებული  
ხელითა და მელნით აწერია: „წიგნთაგან აზნაურის ალექსანდრე გარსევანიანო-  
სათა, ჩუმე [1845] წელსა, აპრილის ოთხსა დღესა“.

მაშასადამე, ხელნაწერი გარსევანიშვილების ხელში დიდი ხნის განმავ-  
ლობაში ყოფილა. როგორ გადავიდა მალრაძეებიდან ხელნაწერი გარსევანი-  
შვილების ხელში არ ჩანს.

მეხუთე გვერდზე, თავში, შესავლის წინ, ტექსტისაგან განსხვავებული ხე-  
ლითა და მელნით აწერია: „წესი და განგება სამეფო დარბაზისა კარისა მეფის  
ვახტანგ მეექვსისა“. მსგავსად მესამე გვერდის მინაწერისა, მეხუთე გვერდის  
მინაწერიც ულამაზოა, მაგრამ ასოების მოყვანილობა და გადაბმულობა ამ

ორი მინაწერის განსხვავებულია. ამგვარად, ეს ორი მინაწერი სხვადასხვა სკ-ლით უნდა იყოს შესრულებული.

ხელნაწერში სარჩევს უჭირავს პირველი 4 გვერდი (უკანასკნელი გვერდის ნაწილი დაუწერელია).

ტექსტისათვის თანდართული სარჩევი ზუსტად არ შეესაბამება თვით ტექსტში მოცემულ ცალკეული ნაწილების დასათაურებას. მოვიყვანოთ ორივე სარჩევი.

ხელნაწერისათვის თანდართული სარჩევი

ტექსტისათვის მოცემული დასათაურებანი

ა კარი. ყოვლის ქელჯოხიანისა და მათის თაბუნისა.

ეპა დიდება შენდა... (შესავალი)

კარი პირველი. ყოვლის ქელჯოხიანისა და მათი სარგოსი (გვ. 7).

ბ კარი. ყულისა, ყორჩისა, ალამდრისა და ჭილავის მეთოფისა

კარი ბ (გვ. 13).

კარი პირველი. ყოვლის ქელჯოხიანისა და მათის სარგოსი (გვ. 14)!

გ კარი. ბაზიერთუხუცის და ბაზიერებისა.

კარი გ ბაზიერთუხუცისი (გვ. 16). შიგამდეგი. ქორის ბაზიერი. შავარდნის ბაზიერი. მებადური. საზანდრები.

დ კარი. სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფებისა.

კარი დ სალაროს ნაზირის (გვ. 18) თაბუნი. მოლარენი. მკერვლები. მერიქაფე. აბდრები. ყალიონყორჩები. ყავაჩები. ფეშქაშის მოქვლენი. საჯაბადროს მოხელეო. საფარეშოს მოხელე. ნალარახანის მოხელენი. სარქარბაში და სარქრები.

ე კარი. ქარხნის ნაზირისა და მისი ასნაფებისა.

კარი ე ქუემო ქარხნის ნაზირის თაბუნი. იასაულეები. სახაბაზოს მოქვლენი. სუფრაქეში. სამშარეულოს მოქვლენი. საღვინის მოქვლენი. სატიკისპიროსი. საშარაბათოს მოქვლენი. სააუმტროსი. სათეფშოსი, მესაკლავე, სამშარდნოსი.

ვ კარი. საზინდროსა და მისი თავილდრისა.

კარი ვ საზინდროსი (გვ. 26):

მეჩინიბენი. შათირები. მეჯოგენი.

ზ კარი. სახლების დგომისა, რიგისა და საჭმელებისა.

კარი ზ სასაჯლების რიგისა. (გვ. 29). მუშამბის საჯლის რიგი, ალაყაფის შუა სახლის რიგი. შანიშინის დივანხანის რიგი. მოქვლენი როგორ უნდა მოიქცეოდნენ მისი რიგი.

1 კარი ბ. ამის ქვეშ მიწერილია: „ყულარალასი ამირეჯინი ქაიხოსრო“. ყულები. ჩამოწულილი 9 გვარსახელი და გაკეთებულია ჯამი: თ. ამით მთავრდება გვერდი (13). მომდევნო გვერდზე: კ კარი—პირველი ყოვლის ქელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“. პირველად საუბარია ყულარალასის ქამაგირზე, მის სამსახურზე და ყულის მოვალეობაზე. მაშასადამე, ტექსტი შინაარსით წარმოადგენს მეორე კარის გაგრძელებას. ყულების შემდეგ მოდის ყორჩიბაშის დასახელება და ყორჩების სია. ამის შემდეგ მოცემულია ილანდრების სია და ბოლოს ჭილავის მეთოფეთა სია, ამგვარად, თანდართულ სარჩევი სწორად არის ასახული ტექსტის შინაარსი, ხოლო თვით ტექსტში სათაურები არეულია.

- შ კ ა რ ი. კოდისპურისა. სთვლისა, საბალახისა, პირისთავისა, სახასო პურისა.
- თ კ ა რ ი. სადიისახლსო. ძროხისა, ბატისა და ქათმისა. ერბოსა და ბრინჯისა.
- ი კ ა რ ი. ხვნისა და სამეხრეოს გარიგებისა.
- ია კ ა რ ი. ყუელისა, მწვანილისა, წილისა, ხმელის თევზისა, დიდბადისა. ნავტიკისა.
- იბ კ ა რ ი. საშარბათოს რიგებისა.
- იგ კ ა რ ი. ბოშყაბისა და სასმელსაჭმლის რიგისა.
- იდ კ ა რ ი. თარხნებისა.
- იე კ ა რ ი. ყაბებისა, თუ რა უნდა მისცეს გასაკეთებლად.
- ივ კ ა რ ი. კახეთისა და ქართლის სამძღვრისა.
- იზ კ ა რ ი. ქართლის აწერისა, თუ როგორ აიწერების.
- იშ კ ა რ ი. საურისა, თუ როგორ აიღების.
- ით კ ა რ ი. ურბნისის რუს მუშისა
- იკ კ ა რ ი. საბალახე, ნახირისთავი, კოდის პური, პირისთავი და სამასპინძლო თუ სად რომელი შე-  
[ე]წე[ე]რების.
- კ ა რ ი შ მეკოდის პურისა (გვ. 41) ღვინის მოსავლის რიგი. ცხვრის მოსავლისა, რომელ არს საბალახე, პირისთავისა. სახასო პურის მოსავლისა. შპეტის გარიგებისა. ბატისა და ქათმისა.
- კ ა რ ი თ. ერბოს გარიგებისა (გვ. 48). ბრინჯისა.
- კ ა რ ი. კუნისა და სამეხრეოს რიგი (გვ. 48).
- კ ა რ ი ია. ყუელისა (გვ. 49). მწვანისა. ხილისა. ქმელი თევზისა. დიდი ბადისა, ნავტიკისა. ორაგულისა.
- კ ა რ ი იბ. შაქრისა (გვ. 52). ვარდის წყლისა. ძმრისა. მურაბისა.
- კ ა რ ი იგ. ბოშყაბისა (გვ. 53). სუფრის პურისა, ჭამის ღვინისა. თუშმლების ყადაღა.
- კ ა რ ი იდ. თარხნების რიგი [გვ. 55] ქოდავის რიგი. კონისა.
- კ ა რ ი იე. ყაბების რიგ[ი] (გვ. 58). უმისა და მოხარშულის ძროხის საწესოს მიცემა. დაკლულის ცხვრისა. ტყავისა. მღივანბეგების გარიგებისა (გვ. 63). ბოჭოულთხუცების სარგო (გვ. 69).  
დაეთარხანის იასაულებისა (გვ. 72)!
- კ ა რ ი ივ. კაქეთისა და ქართლის სამძღვარი (გვ. 73).
- კ ა რ ი იზ. ქართლის აწერისა (გვ. 74).
- კ ა რ ი იშ. საურისა (გვ. 77).
- კ ა რ ი ით<sup>2</sup>.
- კ ა რ ი კ. კოდის პურებისა, თუ აწერამდი სად რამდენი გამოვა (გვ. 78). საბალახეს თუ როგორ აიღებენ. პირითავს თუ როგორ აიღებენ. ნახირისთავს თუ როგორ აიღებენ. სამასპინძლოს შეწერისა. სამილაბვაროშ კოდის პურისა. ქსნის ერისთავის მამულისა. მუხრანის კოდის პურისა.

<sup>1</sup> მღივანბეგებისა, ბოჭოულთხუცისისა და დაეთარხანის იასაულების შესახებ. გარიგება ტექსტში თითქოს მე-15 კარშია მოცემული, მაგრამ, შინაარსის მიხედვით ამ კართან არაფერი ქვს საერთო. ხელნაწერისათვის თანდართული სარჩევშიც არ არის ასახული ხსენებული გარიგებანი.

<sup>2</sup> არც სთაურია და არც ტექსტი.

კაკარი. გზების შენახვისა.  
 კბკარი. შავარდნის ბუდე[ე]ბისა.  
 კვკარი. აჯილდის მიბარებისა და ქერისა.  
 კდკარი. ზარაფხანისა და ყოველის გამომღებისა ქალაქისა.

საცუციანოს კოდის პურისა. საბარათაშვილოს კოდის პურისა. სომხითის მოურავის სარგო. ქვეითავეების რიგი. ფუტკრის რიგი. ურბნისის რუს გამოღებისა (გვ. 78—85).

კარიკა. გზების შენახვისა (გვ. 85).  
 კარიკბ. შავარდნის ბუდე[ე]ბისა (გვ. 87).

კარიკვ. ჯოგის აჯილდის მიბარება. (გვ. 91). აჯილდის ქერი.

კარიკდ. ზარაფხანისა თუ როგორ არის რიგი. არის ქალაქის გარიგება. ქართლის აღწერისა. საურისა. კოდის პურისა, თუ აწერამდის სად რამთენი გამოვა. პირისთავს თუ როგორ აიღებენ. ნახირისთავს თუ როგორ აიღებენ. სამასპინძლოს შეწერისა. სამილახვაროს კოდის პურისა. ქსნის ერისთვის მამულისა.

საბარათაშვილოს კოდისპურისა. სომხითის კოდის პურისა. სომხითის მოურავის სარგო. ქვეითავეების რიგი.

ფუტკრის რიგი. ქალაქის მალის გარიგების ასრე არის. ქალაქის სატყუეოს ხარჯისა ასრე არის. ყაფნის რიგი ასრე არის. ჩილიეჟის ბაჟისა ასრე არის.

მოურავის სარგო. ატენის ბაჟისა ასრე არის. ჭალის მწვეანილისა. (გვ. 116—117).

კეკარი. გორის გამოსაღების რიგისა.

კარიკე. გორის გამოსაღები და რიგ და დებულება ასრე არის (გვ. 117).

კვკარი. ელის გამოსაღების რიგისა.

კარიკვ. (გვ. 121).

კზკარი. გატეხილის ხიდის დებულებისა.

კარიკზ (გვ. 143).

კძკარი. შულავრის დებულებისა და მოწყე[ე]ბისა. კარიკძ (გვ. 143).

კთკარი. ბოლნისისა და მისის მოწყე[ე]ბისა. კარიკ (გვ. 149).

კლკარი. აღეკისა და მისის მოწყე[ე]ბისა. კარიკლ (გვ. 152).

კლკარი. ეკლესიისა და მისის მოწყე[ე]ბისა. კარიკლ (გვ. 155).

კლბკარი. დურნუვოსა და მისის მოწყე[ე]ბისა. კარიკლბ (გვ. 156).



ლ კარი. დიდმისა და მისის მო-კარი ლ (გვ. 158). წელეწებისა.	
ლ კარი. კავთისწევის გამოსაღე- კარი ლ (გვ. 161). ბისა და მისის მოწელეწებისა.	
ლე კარი. ქვიტკირის ლილოს დე- კარი ლე (გვ. 163). ბულებისა და მისის მოწელეწე]- ბისა.	
ლ კარი. აელაბრისა და მისის მო- კარი ლე (გვ. 164). წელეწებისა.	
ლზ კარი. ატენის ზერებისა, ხარ- კარი ლზ (გვ. 164). ჯისა და მისი მოწელეწებისა.	
ლმ კარი. სომხითის სოფლებისა. კარი ლმ (გვ. 168). ჯავარის დამბლუტისა.	
ლთ კარი. ყაიყულის გამოსაღები- კარი ლთ. ყაიყულის რამთენი სო- სა და მათის მოწელეწებისა. ფელი აშენებულია, ან რამთონი ნა- თხარი ან რომელი რომლის სამოუ- რაო არის (გვ. 169).	
მ კარი. თრიალეთის რიგისა და კარი მ (გვ. 178). მათის მოწელეწებისა.	
მა კარი. აიდარბევისა კეობისა კარი მა (გვ. 182). და მათის მოწელეწებისა.	
მბ კარი. კოჟორზედ ტკბილის მი- კარი მბ (გვ. 185). ტანისა.	
მგ კარი. აახასოს ბზისა, თავლისა კარი მგ (გვ. 186). და შიგამდეგებისა.	
მდ კარი. თავლის ქეშიკისა. კარი მდ (გვ. 189).	
მე კარი. სამუშაო სასმელ-საქმე- კარი მე (გვ. 119). ლისა.	
მე კარი. ერთმან გუთანმან რა ერ- კარი მე (გვ. 190). თი ხნას და ან რა მოიყუანოს.	
მზ კარი. სალთხუცის სარგოს კარი მზ (გვ. 190). რიგისა.	
მშ კარი. მდივნების სარგო კარი მშ (გვ. 192) <sup>1</sup> .	
მთ კარი. ვეზირის სარგო. კარი მთ (გვ. 194).	
ნ კარი. მუშის სარგო. კარი ნ (გვ. 194) <sup>2</sup> .	
ნა კარი მუსტაფის სარგო. კარი ნა (გვ. 195).	
ნბ კარი. სალაროს ნაზირის სარგო. კარი ნბ (გვ. 195).	
ნგ კარი. მოლარეთხუცისა და მა- კარი ნგ (გვ. 196). თის სალაროს მოწელეწეთ სარგო.	
ნდ კარი. მეითრისა, ფეშქაშნივი- კარი ნდ (გვ. 197). სისა და მერიჭიფეწებისა.	
ნე კარი. ქარხნის ნაზირისა და კარი ნე (გვ. 198). ჩარფა <sup>3</sup> ნაზირისა. ქარხნის მუშრი- ბისა და მეჯოგეთხუცისა.	

<sup>1</sup> ტექსტი ასე იწყება: „არის მდივანბევის სარგო“, სინამდვილეში კი „მდივნების სარგო“ უნდა იყოს.  
<sup>2</sup> ტექსტი: მუშის რუსუმი.  
<sup>3</sup> ტექსტი: ჩანფა.

ნვ კარი. სარქარბაშისა.	კარი ნვ (გვ. 198).
ნზ კარი. მურდლის სარგო.	კარი ნზ (გვ. 200).
ნწ კარი. სომხითის ტარულისა.	კარი ნწ (გვ. 201).
ნთ კარი. სომხითის მელიჭისა.	კარი ნთ <sup>1</sup> (გვ. 201).
ნი კარი. ბაზიერთხუცისა. და ყა- რიისა მეყორულისა.	კარი ნი (გვ. 203).
ნია კარი. ჭვევისთავებისა.	კარი ნია (გვ. 203).
ნიბ კარი. თრიალეთის სამძღვრე- ბისა.	კარი ნიბ (გვ. 206).

შესავალი არც ტექსტში და არც ხელნაწერისათვის შედგენილ სარჩევში რაიმე სათაურით გამოყოფილი არ არის. იგი პირდაპირ იწყება სიტყვებით. „ეპა ღიდება შენდა“...

პირველი კარის დასათაურებაში უმნიშვნელო განსხვავებაა: „თაბუნის“ ნაცვლად წერია „სარგოსი“. რასაკვირველია, „თაბუნი“ და „სარგო“ ერთმანეთისაგან განსხვავებული ცნებებია, მაგრამ ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ორივე სათაური მართებულად ჩავთვალოთ. ამ კარში მოცემულია ხელჯოხიანების დასახელება, ხელჯოხიანთა დარგის შემადგენლობა. ამასთანავე, „დასტურლამალი“ ითვალისწინებს ამა თუ იმ მოხელის ანუ მოხელეთა სარგოს. ამიტომაც ერთ შემთხვევაში „თაბუნი“ წერია, მეორეში—„სარგო“. უფრო ზუსტი იქნებოდა, რომ ყოფილიყო: „თაბუნი და მისი სარგო“.

თანდართულ სარჩევში ამა თუ იმ კარის შინაარსი მოკლედ არის მოცემული. მაგალითად, მე-20 კარი ტექსტში ძლიერ ვრცლად არის წარმოდგენილი. ამ კარის სათაურში მოცემულია სხვადასხვა გადასახადი. მათ შორის კოდი პურის გადასახადი საფეოდალოების მიხედვით და სხვა. თანდართულ სარჩევში ეს შემოკლებულად არის წარმოდგენილი და ამავე დროს ისე, რომ ტექსტის შინაარსს მრავალსხვაობას კარგადაც ასახავს. მაგრამ, ყოველთვის ეს ასე არ არის. მაგალითისათვის ავიღოთ 24-ე კარი. ტექსტის მიხედვით ამ კარში გაერთიანებულია: ზარაფხანის რიგი, ქალაქის გამოსაღები, სხვადასხვა გადასახადი, ხევისთავების რიგი, ფუტკრის რიგი, ატენის ბაჟის გარიგება, კოდისპურის დებულება, კოდის პურის განაწილება საფეოდალოების მიხედვით და სხვა. თანდართულ სარჩევში კი კარის სათაური ასეა მოცემული: „კარი ზარაფხანისა და ყოვლის გამომღებისა ქალაქისა“. ეს სათაური არ ასახავს ტექსტის შინაარსს მთლიანად. ამასთანავე, თვით 24-ე კარის ტექსტში ისეთი საკითხებია მოცემული, რომლებიც შინაარსის მიხედვით ერთ კარში არ უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული.

ტექსტში ვერ ნახავთ ზოგიერთი კარის დასათაურებას, ხოლო სარჩევში კი შემონახულია. მოვიყვანოთ მაგალითები. 48-ე კარის დასაწყისში ტექსტი ასეთია: „არის მდივანბეგის სარგო“, თანდართულ სარჩევში კი წერია: „მდივანების სარგო“. ტექსტის შინაარსი მართლაც მდივნებს ეხება. ზემოთ, მე-15 კართან დაკავშირებით, შევნიშნეთ, რომ მდივანბეგების, ბოქაულთუხუცესებისა და დავთარხანის იასაულებებს შესახებ დებულება აღნიშნულ კარში არ უნდა ყოფილიყო მოცემული. შინაარსის მიხედვით შესაფერისი იქნება ხსენებულ დებულებათა მოთავსება 48-ე კარში და ამიტომაც ყურადღებას იქცევს 48-ე კარის ტექსტის დასაწყისი, რომელიც ჩვენ მოვიყვანეთ („არის მდივანბე-

<sup>1</sup> სიტყვა „კარი“ არ არის.

გის სარგო“). მდივანბეგის სარგო სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო და საფიქრებელია, რომ 48-ე კარის ტექსტის დასაწყისის ეს აღვლილი შემთხვევა, ან გადაწყვერის შეცდომას კი არ უნდა მიეწეროს, არამედ ამ აღვლის ისეთი დედნიდან მომდინარეობას, რომელშიაც ამგვარად იყო მოცემული ხსენებული აღვლი.

56-ე კარის სათაურია: „კარი სარქარბაშისა“. ტექსტში არის მოცემული კარის ნუმერაცია: „კარი ნვ“, მაგრამ შინაარსი კი არ ჩანს. სამაგიეროდ მე-4 კარში, რომელშიაც საუბარია სალაროს ნაზირის, ჰოლარის, მერიქრფის, საჯაბადროს, საფარემოს და ნადარახანის მოხელეების შესახებ, მოცემულია აგრეთვე სარქარბაშისა და სარქრების დებულება. ხელნაწერისათვის შედგენილ სარჩევის მე-4 კარში სარქარბაშისა და სარქრების შესახებ დებულება არ არის ასახული.

ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: სულხან მდივანისეულისა (74r) და ყავრიშვილისეულ (101r) ხელნაწერებში სარქარბაშისა და სარქრების შესახებ დებულება მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერს მსგავსად მოქცეულია ხელნაწერების ბოლოში. ამასთანავე, სულხან მდივანის ხელნაწერში, ეს აღვლილი მოთავსებულია 74r-ზე (ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი, როცა სულხან მდივანის ხელნაწერს გავარჩევთ) და რომ ამ გვერდის შემცველი ფურცელი მე-9 ფურცლად გადმოვიტანოთ, მაშინ სარქარბაშისა და სარქრების შესახებ დებულება სულხანის ხელნაწერშიც სწორედ იქ მოხვდება, როგორც მირველ თუმანიშვილის ტექსტშია (მე-4 კარი).

საფიქრებელია, რომ მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერის სარჩევი ხსენებული დებულების 56-ე კარში მოთავსება უძველესი დედნიდან მომდინარეობს.

მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. პირველ ყოვლისა იგი დათარიღებულია 1729 წლით, როცა ძეგლის ავტორი ეახტანე VI ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო (იგი გარდაიცვალა 1737 წელს, ქ. ასტრახანში). ამასთანავე ძეგლი საგნობრივ სისტემაზე აგებული და კარგადად არის დაყოფილი. თავისთავად ეს გარემოება იმის მაჩვენებელია, რომ იგი ახლო დგას დედანთან.

გარდა ამისა, როგორც ვნახეთ, მასში მრავალი ისეთი აღვლებია შემონახული, რომელიც სხვა ნუსხებში არ გვხვდება. ყველა ამის გამო მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი ერთ-ერთი ძირითადი ხელნაწერია, რომელიც საფუძვლად დაედვა ტექსტის გამართვას.

საჭიროდ მიგვაჩნია აქვე მოვიყვანოთ დაწვრილებითი ცხრილი ხელნაწერების მსგავსება-განსხვავებათა ნათელსაყოფად.

შესადარებლად ავიღეთ ექვსი ხელნაწერი: მირველ თუმანიშვილის, სულხან მდივანის, ყავრიშვილის, იესე მდივანის, დავით რექტორისა და ი. ალექსიძისა.

პირველი სამი იმიტომ ავიღეთ, რომ ისინი ყველაზე უძველესი და თანაც საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი ხელნაწერები არიან. იესე მდივანის ხელნაწერი ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერებიდან უძველესია.

XVIII საუკუნეს ეკუთვნის დავით რექტორის ხელნაწერიც, რომელიც დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს იესე მდივანის ხელნაწერთან. ამასთანავე, დავით რექტორის ხელნაწერიდან მომდინარეობს XIX საუკუნის ხელნაწერები და პირველ რიგში კი ი. ალექსიძისა, რომლის მიხედვითაც პ. უმიკაშვილმა 1386 წელს გამოაქვეყნა „დასტურლამალი“. თავის მხრივ ი. ალექსიძის ხელნაწერი საფუძვლად დაედვა XIX საუკუნის სხვა დანარჩენ ხელნაწერებს.

მასასადამე, შესადარებლად ავიღეთ XVIII საუკუნის ყველა (5) ხელნაწერი და ერთი XIX საუკუნის ხელნაწერი.

M	S	K
1. ეპა დიდება შენდა (გვ. 5)	1. ეპა დიდება შენდა (გვ. 2r)	1. ეპა დიდება შენდა გვ. 4r.
კარი პ 2. ყოველის ჭელჯობიანი- სა და მათი სარგოსი (გვ. 7)	კარი პირველი 2. ყოველისა ფელჯობიანი- სა და მათი სარგოსი (2v)	კარი პირველი 32 2. ყოველის ფელჯობიანი და მათი სარგოსი (5r)
3. არის სობიბათ-იასაული (გვ. 8)	3. არის სობიბათიასაული (3r)	3. არის სობიბათიასაული (5v)
4. ყორიასაული (გვ. 8)	4. არის ყორიასაული (3v)	4. არის ყორიასაული (6r)
5. მეჰმანდრები (გვ. 9)	5. სათაური არა აქვს; მაგ- რამ სია არის (3v) <sup>1</sup>	5. სათაური არ არის, მაგ- რამ სიაში მეჰმანდრები არიან (6r)
6. კარის ყაფიჩი (გვ. 9)	6. არის კარის ყაფიჩი (3v)	კდ 6. არის კარის ყაფიჩი (6v)
7. ჯარჩების (გვ. 9)	7. არის ჯარჩები (4r)	სპბ 7. არის ჯარჩები (6v)
8. ყაფიჩები (გვ. 10)	8. არის ყაფიჩები (4r)	რშ 8. არის ყაფიჩები (7r)
9. იასაულენი (გვ. 11)	9. არის იასაულენი (5r)	ოგ 9. არის იასაულენი (8r)
10. მუშის ათისთავს იასა- ულენი აიღებენ. არც ყო- ფილა და ნურც აიღე- ბენ. ბატონი რომ გაუწყ- რეს ვისმე და ჯარიმა სთხოვოს, თუ ბატონმა აპატიოს, იასაული სიაი- საულოს მთლად ნუ გა- მოართმევს, მესამედი გა- მოართვას (გვ. 13)	10. მუშის ათისთავს იასა- ულენი აიღებენ. არც ყო- ფილა და ნურც აიღე- ბენ. ბატონი რომ გაუწყ- რეს ვისმე და ჯარიმა წა- ართოს, თუ ბატონმა აპა- ტიოს, იასაული სიაისაუ- ლოს მთლად ნუ გა- მოართმევს, მესამედი გა- მოართოს (5r, 5v)	10. მუშის ათისთავს იასა- ულენი აიღებენ. არც ყო- ფილა და ნურც აიღებენ. ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა წაარ- თოს, თუ ბატონმა აპა- ტიოს, იასაული სიაისა- ულოს მთლად ნუ გამო- ართმევს. მესამედი გა- მოართოს (8r, 8v)
კარი ბ. 11. ყულარალასი ამირეჯი- ბი ქაიხოსრო. ყულენი: მზეჰაბუკ-ა, ერისთვიშვი- ლი რევაზ-ა. გორგასალ- ა, დიასამიძე გურამ-ა, ზა-	11. ყულარალასი ამირეჯი- ბი ქაიხოსრო (5v)	11. ყულარალასი ამირეჯი- ბი ქაიხოსრო (8v)

<sup>1</sup> ხელნაწერში მარჯვენა არშიაზე „მემანდარბაში“-ს გასწვრივ ტექსტისაგან განსხვავებული ური „მუშის რუსუმი“

J	D	A
აკლია	1. ეპა შენყოველთა... (გვ. 1)	1. ეპა შენ ყოველთა... (გვ. 1)
აკლია	კთ 2. ბოქაულთ-ხუცებისა და ეშიკ ალას ბაშებისათჳს (გვ. 11)	კნ 2. ბოქაულთ-ხუცესთა და გშიკალასბაშებისათჳს (გვ. 18)
ბ 3. არის სოიბათიასაული (გვ. 1)	ბ 3. სოიბათიასაულისათჳს (გვ. 2).	ბ 3. სოიბათიასაულისათჳს (გვ. 4)
რპთ. 4. ყორიასაული (გვ. 178)	რპთ. 4. ყორიასაულისათჳს (გვ. 79)	რპთ. 4. ყორიასაულისათჳს (გვ. 121)
კმ 5. მემანდრები (გვ. 100)	კმ 5. მემანდრებისათჳს (გვ. 46)	კმ 5. მემანდრებისათჳს (გვ. 72)
კდ 6. კარის ყაფიჩი (გვ. 97)	კბ 6. კარის ყაფიჩისათჳს (გვ. 41)	კბ 6. კარის ყაფიჩისათჳს. (გვ. 64)
სპა 7. ჯარებისა (გვ. 214)	სპა 7. ჯარებისათჳს (გვ. 66) <sup>1</sup>	სპა 7. ჯარებისათჳს (გვ. 143)
რშ 8. ყაფიჩები (გვ. 178)	რშ 8. ყაფიჩებისათჳს (გვ. 79)	რშ 8. ყაფიჩებისათჳს (გვ. 121)
ოზ 9. იასაულები (გვ. 77)	ოზ 9. იასაულებისათჳს	ოზ 9. იასაულებისათჳს (გვ. 58)
ოზ 10. ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა სთხოოს, თუ ბატონმა აპატოს იასაული საიასაულოს მთელს ნუ გამოართმევს, მესამედი გამოართვას. მუშის ათისთავს იასაულები ნუ აიღებენ, არც ყოფილა და ნურც აიღებენ (გვ. 78)	ოზ 10. ბატონის ჯარიმისათჳს. ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა სთხოოს, თუ ბატონმა აპატოს, იასაული საიასაულოს მთელს ნუ გამოართმევს. მესამედი გამოართვას. მუშის ათისთავს იასაულები ნუ აიღებენ. არც ყოფილა და ნურც აიღებენ (გვ. 37)	ოზ 10. ბატონის ჯარიმისათჳს. ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა სთხოოს, თუ აპატოს იასაული საიასაულოს მთელს ნუ გამოართმევს, მესამედი გამოართმევს. მესამედი გამოართმევს. მუშის ათისთავს იასაულები ნუ აიღებენ. არც ყოფილა და ნურც აიღებენ (გვ. 59) <sup>2</sup>
11. ყულარალასისა (გვ. 189)	სბ 11. ყულარალასის გარიგებისათჳს (გვ. 83)	სბ 11. ყულარალასის გარიგებისათჳს (გვ. 128)

ფერის მელნით წერია: „მემანდრები“. <sup>1</sup> J-ში, (გვ. 117), D-ში (გვ. 53) და A-ში (გვ. 84) სათა-  
ცლვეა უტექსტოდ.

17. ქართული სამართლის ძეგლები

M	S	K
ზალ ციციშვილის ემაწ- ვილი პაპუნა-ა, პატარკა- ცი-ა, ეშიკალაბაშის შვი- ლი-ა, ვივის მღვიენის შვი- ლი-ა, ციციშვილი იასე-ა, იქნათ (გვ. 13)		
12. კარი პირველი. ყოვლის ხელჯოხიანისა და მათი სარგოსი (გვ. 14) <sup>1</sup>	—	—
13. ალანდრები (გვ. 14)	13. არის ალანდრები (5v)	ბ 13. არის ალანდრები (9r)
14. არ არის... <sup>2</sup>	14. მეთოფეთ უზბაშისა და მეთოფეთ რიგი ასრე გვიბძანებია (6r)	პვ 14. მეთოფეთ უზბაშისა და მეთოფეთ რიგი ასრე გვიბძანებია (9r)
15. ჭილაეის მეთოფეები (გვ. 15)	15. ჭილაეის მეთოფეები (6v)	რიზ 15. ჭილაეის მეთოფეები (10r)
პარი ვ 16. ბაზიერთხუცესი შიგამ- დეგი ქორის ბაზიერი (გვ. 16)	16. ქორის ბაზიერი (7v) <sup>3</sup>	16. ქორის ბაზიერი (გვ. 11r)
17. შავარდნის ბაზიერი (გვ. 17)	17. შავარდნის ბაზიერი (7v)	სბ 17. შავარდნის ბაზიერი (11r)
18. გავაზის ბაზიერი (გვ. 17)	18. გავაზის ბაზიერი (8r)	ლუ 18. გავაზის ბაზიერი (11v)
19. მებადური ქორისა (გვ. 18)	19. ქორის მებადური (გვ. 8r)	შა 19. ქორის მებადური (გვ. 11v)
20. საზანდრები (გვ. 18)	20. საზანდრები (8r)	რამთ 20. საზანდრები (12r)
პარი დ. 21. სალაროს ნაზირის თა- ბუნი მოლარენი (გვ. 18)	21. სალაროს ნაზირის თა- ბუნი (8r) <sup>4</sup>	21. სალაროს ნაზირის თა- ბუნი (12r)

<sup>1</sup> ასეთი სათაური ზემოთ არის თავის ადგილზე (§ 2). აქ განმეორდება. \* M-ს აკლია ზოგა მულნი სიტყვების „ქორის ბაზიერის“ წინ წერია: „ბაზიერთხუცესი და ბაზიერი შიგამდეგისა“. ლაროს და მისც

J	D	A
—	—	—
ბ 13. ალანდრები (გვ. 1)	ბ 13. ალანდრებისათვის (გვ. 2)	ბ 13. ალანდრებისათვის (გვ. 4)
კვ 14. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგი ასე გეიბრძანებია (გვ. 94)	კმ 14. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის (გვ. 43)	კმ 14. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის (გვ. 67)
რნბ 15. მეთოფები (გვ. 121)	რნა 15. მეთოფეთათვის (გვ. 55)	რნა 15. მეთოფეთათვის (გვ. 87)
კთ 16. ბაზიერთხუცესი და შიგამდევისა, ქორის ბაზიერი (გვ. 20)	ლ 16. შიგამდევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 12)	ლ 16. შიგამდევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 20)
სბ 17. შივარდნის ბაზიერი (გვ. 190)	სბ 17. შივარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 83)	სბ 17. შივარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 128)
ლვ 18. გავაზის ბაზიერი (გვ. 27)	ლვ 18. გავაზის ბაზიერისათვის (გვ. 16)	ლვ 18. გავაზის ბაზიერისათვის (გვ. 25)
შა 19. მებაღური (გვ. 101)	შბ 19. ქორის მებაღურთათვის (გვ. 46)	შბ 19. ქორის მებაღურთათვის (გვ. 73)
რკთ 20. საზანდრები (გვ. 139)	რკთ 20. საზანდრებისათვის (გვ. 60)	რკთ 20. საზანდრებისათვის (გვ. 94)
რნვ 21. ნაზირი სალაროს და მისის ასნაფებისა (გვ. 127)	რნე 21. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 57)	რნე 21. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 90)

დი დებულება უზბაშებისა და მეთოფეთა შესახებ. <sup>3</sup> ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და <sup>4</sup> ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მელნით გადაკეთებული შემდგენიარად: „ნაზირი სასნაფებისა“.

M	S	K
22.	22. მოლარე (8r)	22. მოლარე (12r)
23. მკერელები (გვ. 19)	23. მკერელები (8v)	23. მკერელები (12v)
24. მერიქიფე (გვ. 19)	24. მერიქიფე (8v)	24. მერიქიფე (12v)
25. აბღრები (გვ. 19)	25. აბღრები (8v)	25. აბღრები (12v) ღ
26. ყალიონ ჩორჩები (გვ. 19)	26. ყალიონ ყორჩები (8v)	26. ყალიონ ყორჩები (12v) რშბ
27. ყავაჩები (გვ. 19)	27. ყავაჩები (9r)	27. ყავაჩები (13r) რშბ
28. ფეშქაშის მოხელენი (გვ. 20)	28. ფეშქაშის მოქელენი (18r)	28. ფეშქაშის მოქელენი (13r) როშ
29. საჯაბადროს მოქელე (გვ. 20)	29. საჯაბადოს მოქელენი (9r)	29. საჯაბადროს მოქელენი (13r)
30. საფარეშოს მოქელე (გვ. 20)	30. საფარეშოს მოქელენი (9r)	30. საფარეშოს მოქელენი (13r) რლ
31. შეკარვე ბერეაშვილი ზურაბა (გვ. 21) <sup>1</sup>	312	31 <sup>ა</sup> .
32. ნალარახანის მოქელენი (გვ. 21)	32. ნალარახანის მოქელენი (გვ. 9v)	32. ნალარახანის მოქელენი (14r)
33. სარქარბაში და სარქრები (გვ. 22)	33. სარქარბაში და სარქრები (74r)	33. სარქარბაში და სარქრები (გვ. 107r)

<sup>1</sup> M ხელნაწერში „შეკარვე ბერეაშვილი ზურაბა“ გამოყოფილია, მას ცალკე ქაში აქვს [ან  
<sup>ა</sup> S ხელნაწერში „შეკარვე ბერეაშვილი ზურაბა“ საფარეშოს მოხელეთა სიაშია [ბოლოში] შეტანილი, <sup>ა</sup> K ხელნაწერში საფარეშოს მოხელეთა სიის შემდეგ მცირე აღგილია დატოვებული და ამა შემდეგ წერია: „შეკარვე ბერეაშვილი ზურაბა, მესინჯე არუთინა“. მესინჯე არუთინა M-სა.



J	D	A
22. —	რიზ 22. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 57)	რიზ 22. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 90)
კთ 23. მკერელები (გვ. 100)	კმ 23. მკერელებისათვის (გვ. 45)	კმ 23. მკერელებისათვის (გვ. 72)
შბ 24. მერიქიფე (გვ. 101)	უდ 24. მერიქიფეთათვის	უდ 24. მერიქიფეთათვის (გვ. 73)
25. ავლია ფურცელი	მ 25. აბღრებისათვის (გვ. 2)	ბ 25. აბღრებისათვის (გვ. 4)
რშბ 26. ყალიონ ყორჩები (გვ. 180)	რშბ 26. ყალიონ ყორჩებისათვის (გვ. 79)	რშბ 26. ყალიონ ყორჩებისათვის (გვ. 122)
რშბ 27. ყავაჩები (გვ. 181)	რშბ 27. ყავაჩებისათვის (გვ. 79)	რშბ 27. ყავაჩებისათვის (გვ. 122)
რომ 28. ფეშქაშის მოხელენი (გვ. 169)	რომ 28. ფეშქაშის მოქელეთათვის (გვ. 75)	რომ 28. ფეშქაშის მოქელეთათვის (გვ. 115)
რლა 29. საჯაბადროს მოხელენი (გვ. 141)	რლა 29. საჯაბადროს მოქელეთათვის (გვ. 61)	რლა 29. საჯაბადროს მოხელეთათვის (გვ. 95)
რლ 30. საფარეშოს მოქელენი (გვ. 139) 314	რლ 30. საფარეშოს მოქელეთათვის (გვ. 61) 315.	რლ 30. საფარეშოს მოქელეთათვის (გვ. 95) 316.
რბბ 32. ნალარახანის მოქელენი (გვ. 131)	რბბ 32. ნალარახანის მოქელეთათვის (გვ. 59)	რბბ 32. ნალარახანის მოხელეთათვის (გვ. 92)
რლბ 33. სარქარბაში და სარქრები (გვ. 142)	რლბ 33. სარქარბაშისა და სარქრებისათვის (გვ. 61)	რლბ 33. სარქარბაშისა და სარქრებისათვის (გვ. 95)

S-სა, J-სა, D-სა და A ხელნაწერებში ნალარა ხანის მოხელეთა სიაში არის შეტანილი. \* „მეკარვე ბერუაშვილი“ საფარეშოს მოხელეთა სიის ბოლოშია შეტანილი. \* „მეკარვე ბერუაშვილი“ შეტანილია საფარეშოს მოხელეთა სიაში. \* „მეკარვე ბერუაშვილი“ შეტანილია საფარეშოს მოხელეთა სიაში.

M	S	K
<p>კარი 2</p> <p>34. ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნი. ქარხნის იასაულები (გვ. 22)</p>	<p>34. ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნი. ქარხნის იასაულები (74r)<sup>1</sup></p>	<p>34. ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნი. ქარხნის იასაულები (101r)</p>
<p>35. სახაბაზოს მოქელენი (გვ. 23)</p>	<p>35. სახაბაზოს მოქელენი (74v)</p>	<p>35. სახაბაზოს მოქელენი (101v)<sup>2</sup></p>
<p>36. სუფრაქეში (გვ. 23)</p>	<p>36. სუფრაქეში (10r)</p>	<p>რლე 36. სუფრაქეში (14r)</p>
<p>37. სამზარეულოს მოქელენი (გვ. 24)</p>	<p>37. სამზარეულოს მოქელენი (10r)</p>	<p>რლზ 37. სამზარეულოს მოქელენი (14r)</p>
<p>38. —</p>	<p>38. მზარეულები (10r)</p>	<p>38. მზარეულები (14v)</p>
<p>39. საღვინის მოქელენი (გვ. 24)</p>	<p>39. საღვინის მოხელენი (10r)</p>	<p>რლზ 39. საღვინის მოქელენი (14v)</p>
<p>40.</p>	<p>40. მელვინე (10v)</p>	<p>40. მელვინე (14v)</p>
<p>41. სატიკისპიროსი (გვ. 25)</p>	<p>41. მეტიკისპირები (10v)</p>	<p>რლფ 41. მეტიკისპირები (15r)</p>
<p>42. საშარბათოს მოქელენი (25r)</p>	<p>42. საშარბათოს მოხელენი (11r)</p>	<p>რლა 42. საშარბათოს მოქელენი (15r)</p>
<p>43. სააუშტაროსი (გვ. 25)</p>	<p>43. სააუშტაროსი (11r)</p>	<p>43. სააუშტაროსი (15v)</p>
<p>44. სათეფშოსი (გვ. 26)</p>	<p>44. სათეფშოში (11r)</p>	<p>რმზ 44. სათეფშოში (15v)</p>
<p>45. მესაკლავე (გვ. 26)</p>	<p>45. მესაკლავე (11v)</p>	<p>შზ 45. მესაკლავე (15v)</p>
<p>46. სამბარდნოსი (გვ. 26)</p>	<p>46. სამბარდნოში (11v)</p>	<p>რმზ 46. სამბარდნოში (16r)</p>
<p>კარი 3.</p> <p>47. საზინდროსი (გვ. 26)</p>	<p>47. საზინდროსი (11v)</p>	<p>რმზ 47. საზინდროსი (16r)</p>

<sup>1</sup> „ქვემო ქარხნის“-ში „ქვემო“ გადახზულია. <sup>2</sup> S-სა და K ხელნაწერებში სარქარბათოს და სარქრების დებულებასთან ერთად ტექსტის ბოლოსაკენ არის გადატანილი აგრეთვე დებულება ქვემო ქარხნის თაბუნისა და სახაბაზოს მოხელეების შესახებ. <sup>3</sup> სათაური „მზარეულები“ მხოლოდ S-სა და K ხელნაწერებში არის გამოყოფილი. დანარჩენ ხელნაწერებში მზარეულების სია მოცუ-

J	D	A
რიზ 34. ნაზირი ქარხნისა და მისის ასნაფებისა (გვ. 128)	რიზ 34. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათჳს (გვ. 57)	რიზ 34. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათჳს (გვ. 90)
რლდ 35. სახაბაზოს მოხელენი (გვ. 143)	რლდ 35. სახაბაზოს მოქელეთათჳს (გვ. 52)	რლდ 35. სახაბაზოს მოქელეთათჳს (გვ. 96)
რლე 36. სუფრაქეში (გვ. 144)	რლე 36. სუფრაქეშთათჳს (გვ. 62)	რლე 36. სუფრაქეშთათჳს (გვ. 96)
რლვ 37. სამზარეულოს მოქელენი (გვ. 144)	რლვ 37. სამზარეულოს მოქელეთათჳს (გვ. 62)	რლვ 37. სამზარეულოს მოქელეთათჳს (გვ. 96)
38. აქ ფურცელი აკლია: (გვ. 144—145 შორის)	38. არ არის	38. არ არის
39. აკლია ფურცელი 144—145 გვერდებს შორის	რლზ 39. საღვინის მოქელეთათჳს (გვ. 63)	რლზ 39. საღვინის მოხელეთათჳს (გვ. 97)
40. აკლია ფურცელი 144—145 გვერდებს შორის	40.	40. 40 <sup>4</sup>
რლჭ 41. სატიკისპიროსი (გვ. 145)	რლჭ 41. სატიკის პიროსათჳს (გვ. 63)	რლჭ 41. სატიკისპიროსათჳს (გვ. 19)
რლშ 42. საშარბათოს მოხელენი (გვ. 145)	რლშ 42. საშარბათოს მოქელეთათჳს (გვ. 62)	რლშ 42. საშარბათოს მოხელეთათჳს (გვ. 98)
რმ 43. სააუტროსი (გვ. 145)	რმ 43. სააუტროსათჳს (გვ. 64)	რმ 43. სააუტროსათჳს (გვ. 98)
რმა 44. მეთეფშეთათჳს (გვ. 146)	რმა 44. მეთეფშეთათჳს (გვ. 64)	რმა 44. მეთეფშეთათჳს (გვ. 98)
რზ 45. მესაკლავე (გვ. 102)	რზ 45. მესაკლავეთათჳს (გვ. 64)	რზ 45. მესაკლავეთათჳს (გვ. 72)
რმბ 46. საშარბანოსი (გვ. 147)	რმბ 46. აშარბანთათჳს (64)	რმბ 46. აშარბანთათჳს (გვ. 98)
რმგ 47. საზინდროსი (გვ. 147)	რმგ 47. ზინდართათჳს (გვ. 64)	რმგ 47. ზინდართათჳს (გვ. 99)

მელია სამზარეულოს მოხელეთა დებულებაში, ასე იქნებოდა J ხელნაწერშიც, რადგან დასაწყისის ერთი გვარსახელი მასში იმგვარადგეა მოცემული, როგორც M-სა, D-სა და A ხელნაწერებში. ამის შემდეგ J ხელნაწერის ერთი ფურცელი აკლია. <sup>4</sup> M-სა, D-სა და A ხელნაწერებში მეღვინეთა სია მოცემულია საღვინის მოხელეთა განაწესში.

M	S	K
48 <sup>1</sup> .	48. აქილის შიგამდევნი და ზინდრები (11v)	48. აქილის შიგამდევნი და ზინდრები (16r)
49. მეჭინბენი (გვ. 27)	49. მეჭინბენი (11v)	49. მეჭინბენი (16v)
50. შათირები (გვ. 27) ჩვენის საჭინბოს გარდაღესა მოქალაქეებს ამეს. შათირები ქარხნის ნაზირის თაბუნი არ არის (გვ. 27)	50. შათირები (12r)	50. შათირები (16v) ს
51. მეჭოგენი (გვ. 28)	51. მეჭოგენი (12r) <sup>2</sup>	51. მეჭოგენი (17r) ჟ
პარი ზ 52. კარი სასახლების რიგისა (გვ. 29)	52. კარი სასახლების რიგისა (12v)	52. სასახლეების რიგისა (17v)
! 53. მუშამბის სახლის რიგი (გვ. 33)	53. მუშამბის სახლის რიგი (14r)	53. მუშამბის სახლის რიგი (19v) უზ
54. ტოგუნის რიგი (გვ. 34)	54. ტოგუნის რიგისოჯს	54. ტოგუნის რიგი (20r) რაზ
55. ალაყათის შუა სახლის რიგი (გვ. 35)	55. ალაყათის შუა სახლის რიგი (14v)	55. ალაყათის შუა სახლის რიგი (20v)
56. ალაყათის აიენისა (გვ. 35)	56. ალაყათის აიენისა (15r)	56. ალაყათის აიენისა (20v)
57. ახლის სასახლის რიგი (გვ. 35)	57. ახლის სახლის რიგი (15r)	57. ახლის სახლის რიგი (20v)
58. შანიშინის დივანხანის რიგი (გვ. 36)	58. შანიშინის დივანხანისა (15r)	58. შანიშინის დივანხანისა (21r) სდ

<sup>1</sup> M ხელნაწერში ამ განაწილების არც სათაურია და არც სია. D-სა და A ხელნაწერებში აქილის (A-ში „ჯილის“) შიგამდევნისა და ზინდრების შესახებ დებულება ცალ-ცალკე არის მოცემული, მაგრამ ერთმანეთის მიდევნებით, ჯერ აქილის შესახებ დებულება და შემდეგ ზინდრე-

J	D	A
<p style="text-align: center;">ე</p> <p>48. აჭილის შიგამდეგი და სხვა ზინდრები (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ე</p> <p>48. აჭილის შიგამდეგისათვის. ზინდრებისათვის (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ე</p> <p>48. ჩილის შიგამდეგისათვის ზინდრებისათვის (გვ. 4)</p>
<p style="text-align: center;">ჟღ</p> <p>49. მეჭინბენი (გვ. 102)</p>	<p style="text-align: center;">ჟზ</p> <p>49. მეჭინბეთათვის (გვ. 47)</p>	<p style="text-align: center;">ჟზ</p> <p>49. მეჭინბეთათვის (გვ. 73)</p>
<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>50. შათირები (გვ. 191)</p>	<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>50. შათირებისათვის (გვ. 89)</p>	<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>50. შათირებისათვის (გვ. 128)</p>
<p style="text-align: center;">ჟი</p> <p>51. მეჯოგენი (გვ. 103)</p>	<p style="text-align: center;">ჟა</p> <p>51. მეჯოგეთათვის (გვ. 46)</p>	<p style="text-align: center;">ჟა</p> <p>51. მეჯოგეთათვის (გვ. 73)</p>
<p style="text-align: center;">რბ</p> <p>52. სასახლეების რიგისა (გვ. 158)</p>	<p style="text-align: center;">რბ</p> <p>52. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 69)</p>	<p style="text-align: center;">რბ</p> <p>52. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 106)</p>
<p style="text-align: center;">ჟზ</p> <p>53. მუშამბის სახლის რიგი (გვ. 107)</p>	<p style="text-align: center;">ჟვ</p> <p>53. მუშამბის სახლის რიგისათვის (გვ. 48)</p>	<p style="text-align: center;">ჟვ</p> <p>53. მუშამბის სახლის რიგისათვის (გვ. 75)</p>
<p style="text-align: center;">რგზ</p> <p>54. ტოგუნის რიგი (გვ. 163)</p>	<p style="text-align: center;">რგზ</p> <p>54. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 72)</p>	<p style="text-align: center;">რგზ</p> <p>54. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 110)</p>
<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>55. ალაყაფის შუა სახლის რიგი (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>55. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>55. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის (გვ. 5)</p>
<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>56. ალაყაფის აიენისა (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>56. ალაყაფის აიენისათვის (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>56. ალაყაფის აიენისათვის (გვ. 5)</p>
<p style="text-align: center;">თ</p> <p>57. ახლის სასახლის რიგი (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>57. ახლის სასახლის რიგისათვის (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>57. ახლის სასახლის რიგისათვის (გვ. 5)</p>
<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>58. შანიშინის დეეანხანის რიგი (გვ. 191)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>58. შანიშინის დეეანხანის რიგისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>58. შანიშინის დეეანხანის რიგისათვის (გვ. 129)</p>

ბის განაწესი. 2 სათაური ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მელნითაა გადაკეთებული. აქ ჩვენ მოგვყავს პირველი ვარიანტი (იხ. დაწვრილებით ხელნაწერის აღწერილობა).

M	S	K
59. მოქელენი როგორ უნდა მოიქცეოდნენ იმისი რიგი (გვ. 37)	უ3 59. მოქელენი როგორ უნდა მოიქცენ (15v)	59. მოქელენი როგორ უნდა მოიქცენ (21v) <sup>1</sup>
პარი 60. მეკოდის პურისა (გვ. 41)	60. მეკოდის პურის რიგი (70r)	60. მეკოდის პურის რიგი (96r)
61. ლენის მოსაელის რივი (გვ. 48)	61. ლენის მოსაელისა (70v)	61. ლენის მოსაელისა (96r) <sup>2</sup>
62.	62. ქვეერის მრეცხელი (სინგურით) (71v)	62. ქვეერის მრეცხელი (სინგურით) (9,7v)
63. ცხერის მოსაელისა რომელი არს საბალახე (გვ. 44)	63. ცხერის მოსაელისა (71v)	63. ცხერის მოსაელისა (97v)
64. პირის თავისა (გვ. 45)	64. პირის თავისა (72r)	64. პირის თავისა (98v)
65. სახასო პურის მოსაელისა (გვ. 46)	65. სახასოს პურის მოსაელისა (72r)	65. სახასოს პურის მოსაელისა (98v)
66. შპეტის გარიგებისა (გვ. 46)	66. არ არის	66. არ არის
67. სადიასახლისოსი (გვ. 46)	67. სადიასახლისო (72v)	67. სადიასახლისოსი (98v)
68. ბატისა და ქათმისა (გვ. 47)	68. ბატისა და ქათმისა (გვ. 72v)	68. ბატისა და ქათმისა (99r)
—	... ქათმის მიბარებისა (73r)	... ქათმის მიბარებისა (99r)

<sup>1</sup> S-სა და K ხელნაწერებში ის დებულებები, რომლებიც ჩვენს მიერ აღნიშნულია არაბული ციფრებით: 53, 54, 55, 56, 57, 58 და 59 „სასახლეების რიგის“ კარში მოთავსებულია იმგვარად, რომ სათაურები აბზაცებით არ არის გამოყოფილი, თუმცა სათაურებისათვის განკუთვნილი სიტყვები სინგურით არის დაწერილი. ამასთანავე, სინგურით ამავე კარში ისეთი სიტყვებიც არის წარმოდგენილი, რომლებსაც სხვა ხელნაწერებში სათაურების დანიშნულება არა აქვს.

J	D	A
<p>შ3 59. მოქელენი როგორ უნდა მოიქცეოდნენ იმისი რიგი (გვ. 105)</p>	<p>შ0 59. მოხელენი თუ როგორ მოიქცნენ მათთა რიგათს (გვ. 47)</p>	<p>შ0 59. მოხელენი თუ როგორ მოიქცნენ მათთა რიგათს (გვ. 74)</p>
<p>შზ 60. მეკოდის პურენი (გვ. 107)</p>	<p>შზ 60. მეკოდის პურეთათს (გვ. 48)</p>	<p>შზ 60. მეკოდის პურეთათს (გვ. 76)</p>
<p>რპზ 61. ლენის მოსავლის რიგი (გვ. 176) 62. —</p>	<p>რპზ 61. ლენის მოსავლის რიგისათს (გვ. 77) 62. —</p>	<p>რპზ 61. ლენის მოსავლის რიგისათს (გვ. 119) 62. —</p>
<p>სიზ 63. ცხერის მოსავლისა რომელ არს საბალახე (გვ. 205)</p>	<p>სიზ 63. ცხერის შემოსავლისათს, რაღ არს საბალახე (გვ. 63)</p>	<p>სიზ 63. ცხერის შემოსავლისათს რომელ არს საბალახე (გვ. 137)</p>
<p>რამ 64. პირისთავისა (გვ. 135)</p>	<p>რამ 64. პირისთავისათს (გვ. 60)</p>	<p>რამ 64. პირისთავისათს (გვ. 93)</p>
<p>რმმ 65. სახასოს პურის მოსავლისა (გვ. 148)</p>	<p>რმმ 65. სახასოს პურის მოსავლისათს (გვ. 65)</p>	<p>რმმ 65. სახასოს პურის მოსავლისათს (გვ. 99)</p>
<p>სა 66. შპეტის გარიგებისა (გვ. 192)</p>	<p>სა 66. შპეტის გარიგებისათს (გვ. 84)</p>	<p>სა 66. შპეტის გარიგებისათს (გვ. 129)</p>
<p>რმმ 67. სადიასახლისოსი (გვ. 148)</p>	<p>რმმ 67. სადიასახლისოსათს (გვ. 65)</p>	<p>რმმ 67. სადიასახლისოსათს (გვ. 99)</p>
<p>ლ 68. ბატისა და ქათმისა (გვ. 20)</p>	<p>ლა 68. ბატისა და ქათმისათს (გვ. 12)</p>	<p>ლა 68. ბატისა და ქათმისათს (გვ. 20)</p>
<p>— —</p>	<p>— —</p>	<p>— —</p>

\* S-სა და K ხელნაწერებში „ლენის მოსავლის“ შემდეგ არის „ქვეერის მრეცხელის“ ვანაწესი (S ხელნაწერში 71v, K ხელნაწერში — 97v, სხვა ხელნაწერებში ეს ვანაწესი არ არის). S-სა და K ხელნაწერებში (71v, 97v) „ქვეერის მრეცხელის“ შემდეგ მოდის შავარდნის გადასახლის დებულების ნაწილი. იგი თავის ადგილზეა M-სა, (გვ. 90), J-სა (გვ. 158), D-სა (გვ. 39) და A-ში (გვ. 130).

M	S	K
—	მემანდარი (73r)	მემანდარი (99v) <sup>1</sup>
პარი მ. 69. ერბოს გარიგებისა (გვ. 48)	69. ერბოს გარიგება (73r)	69. ერბოს გარიგება (99v)
70. ბრინჯისა (გვ. 48)	70. ბრინჯისა (73r)	70. ბრინჯისა (100r)
პარი ი. 71. კენისა და სამეხრეოს რიგი (გვ. 48)	71. კენისა და სამეხრეოს რიგი (73r) <sup>2</sup>	71. კენისა და სამეყრეოს რიგი (100r)
პარი ია		რქდ
72. ყველისა (გვ. 49)	72. ყველისა (16r)	72. ყველისა (22v)
73. მწვანისისა (გვ. 50)	73. მწვანისისა (16v)	73. მწვანისისა (22v)
74. ხილისა (გვ. 50)	74. ხილისა (16v)	74. ხილისა (22v)
75. კმელი თევზისა (გვ. 50)	75. კმელი თევზისა (16v)	75. კმელი თევზისა (23r)
76. ახალის ზუთხისა (გვ. 50) <sup>3</sup>	76. ზუთხისა (16v)	76. ზუთხისა (23r)
77. დიდი ბადისა (გვ. 51)	77. დიდბადისა (16v)	77. დიდბადისა (23r)
78. ნავტიკისა (გვ. 51)	78. ნავტიკისა (17r)	78. ნავტიკისა (23v)
79. ორაგულისა (გვ. 52)	79. ორაგულისა (17r)	79. ორაგულისა (23v)
პარი იბ		რქდ
80. შაქრისა (გვ. 52)	80. შაქრისა (17r)	80. შაქრისა (23v)

<sup>1</sup> S-სა და K „ხელნაწერში „ქათმის მიზარებისა“ და „მემანდარი“-ს განაწესი ცალ-ცალკე. ს.თაურებად არის წარმოდგენილი (სინგურით). სხვა ხელნაწერებში კი ასეთი. დასათაურება არ არის. ტექსტის მხრივ ხელნაწერებში განსხვავებას არ ვხედავთ. <sup>2</sup> ეს პარაგრაფი ამ ადგილზე გადახ:ზულია, შემდეგ კი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მულნით მოცემულია ასეთი სათაურით



J	D	A
—	—	—
68	68	68
69. ერბოს გარიგებისა (გვ. 44)	69. ერბოს გარიგებისათვის (გვ. 23)	69. ერბოს გარიგებისათვის (გვ. 37)
ლა	ლა	ლა
70. ბრინჯისა (გვ. 21)	70. ბრინჯისათვის (გვ. 13)	70. ბრინჯისათვის (გვ. 20)
შ	შ	შ
71. გარიგებისა ზენისა საშეხროსი (გვ. 33)	71. ჯენისა და სამეჯროს გარიგებისათვის (გვ. 18)	71. ჯენისა და სამეჯროს რიგებისათვის (გვ. 29)
რუღ	რუღ	რუღ
72. ყველისა (გვ. 181)	72. ყველისათვის (გვ. 80)	72. ყველისათვის (122)
რი	რი	რი
73. მწვანელიისა (გვ. 120)	73. მწვანელიისათვის (გვ. 55)	73. მწკანელიისათვის (გვ. 86)
სიზ	სიზ	სიზ
74. ხილისა (გვ. 211)	74. ხილისათვის (გვ. 65)	74. ხილისათვის (გვ. 141)
სით	სით	სით
75. ქმელის თევზისა (გვ. 212)	75. ქმელის თევზისათვის (გვ. 65)	75. ქმელის თევზისათვის (გვ. 142)
აჭ	აჭ	აჭ
76. თევზისა ქველისა და ახლისა (გვ. 73)	76. ახლისა და ქველის თევზისათვის (გვ. 35)	76. ახლის და ქველის თევზისათვის (გვ. 55)
შე	შე	შე
77. დიდ ბადისა (გვ. 36)	77. დიდ ბადისათვის (გვ. 19)	77. დიდ ბადისათვის (გვ. 31)
რბა	რბა	რბა
78. ნავტიკისა (გვ. 131)	78. ნავტიკისათვის (გვ. 59)	78. ნავტიკისათვის (გვ. 92)
რბღ	რბღ	რბღ
79. ორაგულის (გვ. 133) <sup>4</sup>	79. ორაგულის ქუფთისა და სხვათათვის (გვ. 59)	79. ორაგულის ქუფთისა და სხვათათვის (გვ. 93) <sup>5</sup>
სვ	სვ	სვ
80. შაქრისა (გვ. 192)	80. შაქრისათვის (გვ. 84)	80. შაქრისათვის (გვ. 129)

„გარიგებისა, ზენისა, სამეხროსი“ (75r). <sup>3</sup> სათაურად არ არის გამოყოფილი. <sup>4</sup> სათაურად არ არის გამოყოფილი, იგი ტექსტის პირველი სიტყვაა. <sup>5</sup> სათაურის შემდეგ დავით რეპტორისა და ალექსიძის ხელნაწერებში არის სინგურით: „თევზის ჩაჩხისათვის“. სხვა ხელნაწერებში არ არის.

M	S	K
81. ვარდის წყლისა (გვ. 52)	81. ვარდის წყლისა (17v)	81. ვარდის წყლისა (24r)
82. ძმრისა (გვ. 52)	82. ძმრისა (17v)	სიღ 82. ძმრისა (24r)
83. ისრიმისა (გვ. 53)	83. ისრიმისა (17v)	83. ისრიმისა (24r)
84. მურაბისა (გვ. 53)	84. მურაბისა (17v)	ქთ 84. მურაბისა (24r)
პარი იზ -		
85. ბოშეაბისა (გვ. 53)	85. ბოშეაბისა (17v)	ღზ 85. ბოშეაბისა (24r)
86. სუფრის პურისა (გვ. 54)	86. პურისა (17v)	86. პურისა (24v)
87. კამის ლეინისა (გვ. 54)	87. კამის ლეინისა (18r)	87. კამის ლეინისა (25r)
88. თუშმლების ყაღალა (გვ. 55)	88. თუშმლების ყაღალა (18v)	აბ 88. თუშმლების ყაღალა (25r)
პარი იღ		
89. თარხნების რიგი (გვ. 55)	89. თარხნების რიგი (18v)	89. თარხნების რიგი (25v)
90. ქოდავის რიგი (გვ. 56)	90. ქოდავის რიგი (19r)	90. ქოდავის რიგი (26r)
91. ხასა თაელისა, ბზის რიგი და ცხენებისა (გვ. 57) <sup>4</sup>	91. —	91. —
92. კონისა (გვ. 57)	92. კონისა (19r)	92. კონისა (26v)

<sup>1</sup> J ხელნაწერში მარტო სათაურია. M-სა, S-სა და K ხელნაწერებში, სათაურების გარდა, არის ორი სიტყვა: „ისრიმისა გარიგებულია“. <sup>2</sup> ანბანურ წესით შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი მოკლეა საგნობრივ სისტემაზე აგებულ ხელნაწერებთან შედარებით. <sup>3</sup> ეს განაწესი უფრო ვრცლად და შესაფერის ადგილზე მოცემულია ელის გადასახადებში M-სა (გვ. 137), S-სა (43v) და K-ში

J	D	A
ნ 81. ვარდის წყლისა (გვ. 54)	ნ 81. ვარდის წყლისათვის (გვ. 27)	ნ 81. ვარდის წყლისათვის (გვ. 43)
სიღ 82. ძმრისა (გვ. 207)	სიღ 82. ძმრისათვის (გვ. 64)	სიღ 82. ძმრისათვის (გვ. 134)
ოე 83. ისრომისა <sup>1</sup>	83. არ არის	83. არ არის
უთ 84. მურაბისა (გვ. 109)	უშ 84. მურაბისათვის (გვ. 49)	უშ 84. მურაბისათვის (გვ. 78) <sup>2</sup>
ლბ 85. ბოშყაბისა (გვ. 21)	ლბ 85. ბოშყაბისათვის (გვ. 13)	ლბ 85. ბოშყაბისათვის (გვ. 21)
რმზ 86. სუფრის პურისა (გვ. 149)	რმზ 86. სუფრის პურისათვის (გვ. 65)	რმზ 86. სუფრის პურისათვის (გვ. 100)
სიე 87. ჭამის ღვინისა (გვ. 208)	სიე 87. ჭამის ღვინისათვის (გვ. 64)	სიე 87. ჭამის ღვინისათვის (გვ. 39)
ბ 88. თუშმღების ყადაღა (გვ. 60)	ბ 88. თუშმღების ყადაღისათვის (გვ. 30)	ბ 88. თუშმღების ყადაღისათვის (გვ. 47)
ღ 89. თარხნების რიგი (გვ. 60)	ღ 89. თარხნების რიგისათვის (გვ. 30)	ღ 89. თარხნების რიგისათვის (გვ. 47)
რად 90. ქოდავის რიგი (გვ. 172).	რად 90. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 76)	რად 90. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 117) <sup>3</sup>
91. —	91. —	91. —
92. კონისა (გვ. 81)	ოზ 82. ყარაიის კონისათვის	ოზ 92. ყარაიის კონისთვის (გვ. 43)

(57r). ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერში ამ განაწესის მხოლოდ ერთი ვარიანტია (ვრცელი).  
<sup>1</sup> ამ განაწესის ვრცელი ვარიანტი ამავე ხელნაწერში არის ქვემოთ (გვ. 186). S-სა და K ხელნაწერებში მხოლოდ ვრცელი ვარიანტებია (S 65r, K 90v).

M	S	K
პარი იე		
93. ყაბუღის რიგი (გვ. 58)	93. ყაბუღის რიგი (19v)	93. ყაბუღის რიგი (26v)
94. უმისა და მოხარულის ძროხის საწესოს მიცემა (გვ. 60)	94. უმისა და მოხარულის ძროხის საწესოს მიცემა (20v)	94. უმისა და მოხარულის ძროხის საწესოს მიცემა (28r)
		83
95. დაკლულის ცხერისა (გვ. 60)	95. დაკლულის ცხერისა (20v)	95. დაკლულის ცხერისა (28r)
96. ტყაიისა (გვ. 61)	96. ტყაიისა (20v)	96. ტყაიისა (28r)
		რა
97. მღვიანბუღის გარიგების (გვ. 63)	97. მღვიანბუღის გარიგებისა (გვ. 21v)	97. მღვიანბუღის გარიგებისა (29r)
		ლ
98. ბოქოულთხუცების სარგო (გვ. 69)	98. ბოქოულთხუცების სარგო (23r)	98. ბოქოულთხუცების სარგო (32r)
992.	992.	994
		86
100. დავთარხანის იასაულეებისა (გვ. 72)	100. დავთარხანის იასაულეებისა (24v)	100. დავთარხანის იასაულეებისა (33v)
პარი იზ		
101. კახეთის და ქართლის სამძღვარი (გვ. 73) <sup>7</sup>	101. —	101. —
პარი იზ		
102. ქართლის აწერისა (გვ. 74) <sup>8</sup>	102. ქართლის აწერისა (25r)	102. ქართლის აწერისა (34r)

<sup>1</sup> პარაგრაფში სიტყვების „ბატენის ტყაიის“ შემდეგ J-სა, D-სა და A-ს, ე. ი. ანბანურ წესით შედგენილ ხელნაწერებს აკლია სიტყვები: „თუშმღებისა და მზარეულებისა არის“. <sup>2</sup> არც სათაურია და არც ტექსტი. <sup>3</sup> ცალკე სათაური არა აქვს, ტექსტი კი არის და წინაპარაგრაფის (ბოქოულთხუცების) გაგრძელებას წარმოადგენს, შემდეგში ტექსტი გადახაზულია. <sup>4</sup> ცალკე სათა-

J	D	A
რჲე 93. ყაბეზის რიგი (გვ. 181)	რჲე 93. ყაბეზის რიგისათჳს (გვ. 80)	რჲე 93. ყაბეზის რიგისათჳს (გვ. 122)
რომ 94. უმისა და მოხარშულის ძროხისა (გვ. 168)	რე 94. უმისა და მოხარშულის ძროხისათჳს (გვ. 74)	რე 94. უმისა და მოხარშულის ძროხისათჳს (გვ. 114)
როჴ მოხარშულის ძროხისა (გვ. 168)	როჴ მოხარშულისათჳს (გვ. 74)	როჴ მოხარშულისათჳს (გვ. 114)
შჴ 95. დაკლულის ცხერისა (გვ. 37)	შჴ 95. დაკლულის ცხერისათჳს (გვ. 20)	შჴ 95. დაკლულის ცხერისათჳს (გვ. 32)
რამც 96. ტყაეისა (გვ. 164)	რამც 96. ტყაეისათჳს (გვ. 72)	რამც 96. ტყაეისათჳს (გვ. 111) <sup>1</sup>
რა 97. მღიენანბეგის გარიგებისა (გვ. 110)	რ 97. მღიენანბეგის გარიგებისათჳს (გვ. 50)	რ 97. მღიენანბეგის გარიგებისათჳს (გვ. 78)
ლგ 98. ბოქაულთხუცეების სარგო (გვ. 22)	ლდ 98. ბოქაულთხუცეების სარგოსათჳს (გვ. 13)	ლდ 98. ბოქაულთხუცეების სარგოსათჳს (გვ. 21)
ა 99. ეინც დანიტრად სამსახურზე დადგებოდეს (გვ. 55) <sup>5</sup>	ა 99. დანისტრად სამსახურისათჳს (გვ. 28)	ა 99. დანისტრად სამსახურისათჳს (გვ. 44) <sup>6</sup>
შჴ 100. დავთარხანის იასაულებისა (გვ. 38)	შჴ 100. დავთარხანის იასაულებისათჳს (გვ. 20)	შჴ 100. დავთარხანის იასაულებისათჳს (გვ. 32)
ოთ 101. კახეთისა და ქართლის სამძღვარი (გვ. 81)	ო 101. კახეთისა და ქართლის სამძღვარისათჳს (გვ. 39)	ო 101. კახეთისა და ქართლის სამძღვარისათჳს (გვ. 61)
კჴ 102. აწერა ქართლისა (გვ. 15)	კჴ 102. ქართლის აღწერისათჳს (გვ. 10)	კჴ 102. ქართლის აღწერისათჳს (გვ. 16)

ური არა აქეს, ტექსტი წინაპარაგრაფის გავრძელებას წარმოადგენს. \* სათაურად გამოტანილია (სინგურით) ტექსტის პირველი სიტყვები. † D-სა და A ხელნაწერში ცალკე სათაურებია. † ეს პარაგრაფი M ხელნაწერში სრულადაა. \* ეს პარაგრაფი განმეორებულია ქვემოთ (გვ. 95).

M	S	K
<p style="text-align: center;">პარი 08</p> <p>103. საურისა (გვ. 77)<sup>1</sup></p>	<p>103. საურისა (26r)</p>	<p style="text-align: center;">რ88</p> <p>103. საურისა (35v)</p>
<p style="text-align: center;">პარი 3</p> <p>104. კოდის პურისა თუ აწერამღი საღ რამდენი გამოვა (გვ. 78)<sup>2</sup></p>	<p>104. კოდის პური (26r)</p>	<p style="text-align: center;">3</p> <p>104. კოდის პური (36r)</p>
<p>105. საბალაქეს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 79)<sup>3</sup></p>	<p>105. საბალახისა თუ როგორ აიღებენ (26v)</p>	<p style="text-align: center;">რბთ</p> <p>105. საბალახისა თუ როგორ აიღებენ (36v)</p>
<p>106. . . .</p>	<p>106. . . .</p>	<p>106. -</p>
<p>107. პირისთავს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 79)<sup>4</sup></p>	<p>107. პირის თავისა თუ როგორ აიღებენ (26v)</p>	<p style="text-align: center;">რპ3</p> <p>107. პირის თავისა თუ როგორ აიღებენ (36v)</p>
<p>108. ნახირის თავს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 79)<sup>5</sup></p>	<p>108. ნახირისთავს თუ როგორ აიღებენ (27r)</p>	<p style="text-align: center;">რი8</p> <p>108. ნახირის თავს თუ როგორ აიღებენ (36v)</p>
<p>109. სამასპინძლოს შეწერისა (გვ. 80)<sup>6</sup></p>	<p>109. სამასპინძლოს შეწერისა (27r)</p>	<p style="text-align: center;">რნ</p> <p>109. სამასპინძლოს შეწერისა (36v)</p>
<p>110. სამილახვაროს კოდის პურისა (გვ. 80)<sup>7</sup></p>	<p>110. საამილახვაროს კოდის პურისა (27r)</p>	<p style="text-align: center;">რნა</p> <p>110. საამილახვაროს კოდის პურისა (37r)</p>
<p>111. ქსნის ერისთავის მამულისა (გვ. 81)<sup>8</sup></p>	<p>111. ქსნის ერისთავის მამულისა (27r)</p>	<p style="text-align: center;">რპ</p> <p>111. ქსნის ერისთავის მამულის (37r)</p>
<p>112. მუხრანის კოდის პურისა (გვ. 81)<sup>9</sup></p>	<p>112. მუხრანის კოდის პურისა (279)</p>	<p style="text-align: center;">რდ</p> <p>112. მუხრანის კოდის პურისა (37v)</p>
<p>113. საციციანოს კოდის პურისა (გვ. 81)<sup>10</sup></p>	<p>113. საციციანოს კოდის პურისა (27v)</p>	<p style="text-align: center;">რნბ</p> <p>113. საციციანოს კოდის პურისა (37v)</p>

<sup>1</sup> შემდეგში განმეორებულია (გვ. 98). <sup>2</sup> სათაური არა აქვს, მაგრამ შემდეგში განმეორებულია (გვ. 98) და იქ არის ეს სათაური. იესე მდივნის ხელნაწერი ამ სათაურს იმეორებს. <sup>3</sup> ტექსტი შემდეგში განმეორებულია (გვ. 99). <sup>4</sup> შემდეგში განმეორებულია (გვ. 100). ამის წინა პარაგრაფი აკლია. <sup>5</sup> შემდეგში განმეორებულია (გვ. 100). <sup>6</sup> შემდეგში განმეორებულია (გვ. 100):

J	D	A
<p>რმგ 103. საურისა (გვ. 149)</p>	<p>რმგ 103. საურისათუს (გვ. 65)</p>	<p>რმგ 103. საურისათუს (გვ. 100)</p>
<p>პ 104. კოდის პურისა თუ აწერამდი სად რამდენი გამოვოა (გვ. 83)</p>	<p>ოთ 104. კოდის პურისათუს (გვ. 38)</p>	<p>ოთ 104. კოდის პურისათუს (გვ. 61)</p>
<p>რმთ 105. საბალახეს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 150)</p>	<p>რმთ 105. საბალახის აღებისათუს (გვ. 66)</p>	<p>რმთ 105. საბალახის აღებისათუს (გვ. 101)</p>
<p>რპი 106. პირის თავისა (გვ. 135)</p>	<p>რპი 106. პირისთავისათუს (გვ. 60)</p>	<p>რპი 106. პირისთავისათუს (გვ. 93).</p>
<p>რპვ 107. პირისთავს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 125)</p>	<p>რპვ 107. პირისთავის აღებისათუს (გვ. 60)</p>	<p>რპვ 107. პირისთავის აღებისათუს (გვ. 93)</p>
<p>რწ 108. ნახირის თავს თუ როგორ აიღებენ (გვ. 129)</p>	<p>რწ 108. თუ როგორ აიღებენ ნახირის თავისათუს (გვ. 58)</p>	<p>რწ 108. ნახირის თავის აღებისათუს (გვ. 91)</p>
<p>რნ 109. სამასპინძლოს შეწერისა (გვ. 151)</p>	<p>რნ 109. სამასპინძლოს შეწერისათუს (გვ. 66)</p>	<p>რნ 109. სამასპინძლოს შეწერისათუს (გვ. 101)</p>
<p>რნა 110. საამილახოროს კოდის პურისა (გვ. 151)</p>	<p>რნა 110. საამილახოროს კოდის პურისათუს (გვ. 66)</p>	<p>რნა 110. საამილახოროს კოდის პურისათუს (გვ. 101)</p>
<p>რპ 111. ქსნის ერისთვის მამულისა (გვ. 170)</p>	<p>რპ 111. ქსნის ერისთვის მამულისათუს (გვ. 75)</p>	<p>რპ 111. ქსნის ერისთვის მამულისათუს (გვ. 115)</p>
<p>რდ 112. მუხრანის კოდის პურისა (გვ. 117)</p>	<p>რდ 112. მუხრანის კოდის პურისათუს (გვ. 53)</p>	<p>რდ 112. მუხრანის კოდის პურისათუს (გვ. 84)</p>
<p>რნზ 113. საციციანოს კოდის პურისა (გვ. 151)</p>	<p>რნზ 113. საციციანოს კოდის პურისათუს (გვ. 67)</p>	<p>რნზ 113. საციციანოს კოდის პურისათუს (გვ. 102)</p>

<sup>1</sup> განმეორებულია შემდეგში (გვ. 101), მაგრამ ტექსტი განსხვავებულია. <sup>2</sup> განმეორებულია (გვ. 101), მაგრამ სხვა თანრიგით (საამილახოროს ღებულების წინ არის განმეორებული). <sup>3</sup> შემდეგში განმეორებულია ცოტადენი ცვლილებით (გვ. 102). <sup>4</sup> განმეორებულია (გვ. 102).

M	S	K
114. საბარათაშვილოს კოდის პურისა (გვ. 82) <sup>1</sup>	114. საბარათაშვილოს კოდის პურისა (27v)	რნბ 114. საბარათაშვილოს კოდის პურისა (37v)
115. სომხითის კოდის პურისა (გვ. 82) <sup>2</sup>	115. სომხითის კოდის პურისა (28r)	რნდ 115. სომხითის კოდის პურისა (37v)
116. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 82) <sup>3</sup>	116. სომხითის მოურავის სარგო (28r)	რნდ 116. სომხითის მოურავის სარგო (38r)
117. ქვეისთაეების რიგი (გვ. 83) <sup>4</sup>	117. ქვეისთაეების რიგი (28r)	სკ 117. ქვეისთაეების რიგი (38r)
118. ფუტკრის რიგი (გვ. 83) <sup>5</sup>	118. ფუტკრის რიგი (28v)	როზ 118. ფუტკრის რიგი (38v)
119. ურბნისის რუს გამოლებისა (გვ. 83)	119. ურბნისის რუს გამოლებისა (28v)	119. ურბნისის რუს გამოლებისა (39r)
პარი კა		
120. გზების შენახვისა (გვ. 85)	120. გზების შენახვისა (29r)	მა 120. გზების შენახვისა (39r)
—	... ბ. გზების შენახვისა (29r)	ბ. გზების შენახვისა (39r) <sup>6</sup>
121. —	121. —	121. —
უნდა გარეცხონ კოჯრის მარანი (გვ. 87)	უნდა გარეცხონ კოჯრის მარანი (29v)	უნდა გარეცხონ კოჯრის მარანი (39v)
სალორისა უნდა ჩაყარონ ყინული (გვ. 87)	სალორის უნდა ჩაყარონ ყინული (29v)	სალორის უნდა ჩაყარონ ყინული (40r)
პარი კბ		
122. შვარდნის ბუდეებისა (გვ. 87)	122. შვარდნის ბუდეებისა (გვ. 29v)	122. შვარდნის ბუდეებისა (40v)

<sup>1</sup> განმეორებულია (გვ. 102). <sup>2</sup> განმეორებულია ცოტაოდენი ცვლილებით (გვ. 103). <sup>3</sup> განმეორებულია (გვ. 103). <sup>4</sup> M ხელნაწერში ამ განაწესის საში ვარიანტია: I ვარიანტი (გვ. 84) მხოლოდ ერთი წინადადება (სათურის გარდა): „ქვეისთაეების რიგი ასრე არის“. II (გვ. 104) და III ვარიანტი (გვ. 203) შედარებით სრულია, მაგრამ მათ შორის ცოტაოდენი განსხვავებაც არის. <sup>5</sup> განმეორებულია ცოტაოდენი განსხვავებით (გვ. 105). <sup>6</sup> S-სა და K ხელნაწერებში გამოყოფილია სათაურად (სინგუ-



J	D	A
<p>რნბ 114. საბარათაშვილოს კოდის პურისა (გვ. 151)</p>	<p>რნბ 114. საბარათასშვილოს კოდის პურისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რნბ 114. საბარათასშვილოს კოდის პურისათვის (გვ. 102)</p>
<p>რნდ 115. სომხითის კოდის პურისა (გვ. 152)</p>	<p>ონდ 115. სომხითის კოდის პურისათვის (გვ. 67)</p>	<p>რნდ 115. სომხითის კოდის პურისათვის (გვ. 102)</p>
<p>რნვ 116. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 152)</p>	<p>რნვ 116. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 67)</p>	<p>რნვ 116. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 103)</p>
<p>სპ 117. კვეისთაეების რიგი (გვ. 212)</p>	<p>სპ 117. კვეისთაეების რიგისათვის (გვ. 66)</p>	<p>სპ 117. კვეისთაეების რიგისათვის (გვ. 142)</p>
<p>როზ 118. ფუტკრის რიგი (გვ. 169)</p>	<p>როზ 118. ფუტკრის რიგისათვის (გვ. 74)</p>	<p>როზ 118. ფუტკრის რიგისათვის (გვ. 114)</p>
<p>როდ 119. ურბნისის რუს გამოღებისა (გვ. 168)</p>	<p>როდ 119. ურბნისის რუს გამოღებთათვის (გვ. 74)</p>	<p>როდ 119. ურბნისის რუს გამოღებთათვის (გვ. 114)</p>
<p>მპ 120. გზების შენახვისა (გვ. 34)</p>	<p>მპ 120. გზების შენახვისათვის (გვ. 18)</p>	<p>მპ 120. გზების შენახვისათვის (გვ. 30)</p>
<p>— რამბ 121. საფერისცვალების თევზისათვის (გვ. 157).</p>	<p>— რამბ 121. საფერისცვალების თევზისათვის (გვ. 69)</p>	<p>— რამბ 121. საფერისცვალების თევზისათვის (გვ. 106)<sup>7</sup></p>
<p>— სმ 122. შავარდნის ბუდეებისა (გვ. 193)</p>	<p>— სმ 122. შავარდნის ბუდეებისათვის (გვ. 85)</p>	<p>— სმ 122. შავარდნის ბუდეებისათვის (გვ. 130)</p>

რიით): „გზების შენახვისა“. სხვა მხრივ ტექსტებს შორის ხელნაწერების მიხედვით განსხვავება არ არის. <sup>7</sup> ასეთი სათაური მხოლოდ ანბანურა წესით შედგენილ ხელნაწერებშია. M-სა, S-სა და K ხელნაწერებში კი ეს პარაგრაფი (სათაურის გარეშე) მოთავსებულია წინაპარაგრაფის (გზების შენახვისა) გაგრძელებად.

M	S	K
კარი კვ 123. ჯოგის აქილის მი- ბარება (გვ. 91)	123. —	კვ 123 <sup>1</sup>
124. აქილის ქერი გვ. 92	124 <sup>2</sup>	124 <sup>3</sup>
კარი კდ 125. ზარაფხანისა თუ რო- გორ არის რიგი. არის ქალაქის გარიგება (გვ. 93)	125. ზარაფხანის რიგი და ქალაქისა (31r)	აბ 125. ზარაფხანის რიგი და ქალაქისა (41v)
126. ქალაქის მალის გა- რიგებისა ასრე არის (გვ. 105)	126. ქალაქის მალის გა- რიგება ასრე არის (31v)	რბ 126. ქალაქის მალის გარი- გება ასრე არის (43r)
127. ქალაქის სატყუეოს ხარჯისა ასრე არის (გვ. 106)	127. ქალაქის სატყუეოსი და ხარჯისა ასრე არის (31v)	რპპ 127. ქალაქის სატყუეოსი და ხარჯისა ასრე არის (43r)
128. ქალაქის აწერა (გვ. 107) <sup>5</sup>	128. ქალაქის აწერა (32r) <sup>6</sup>	რპპ 128 ქალაქის აწერა (43v) <sup>7</sup>
129. ღუქნის... (გვ. 107)	129. ღუქნის... (32r)	მღ 129. ღუქნის... (43v) <sup>8</sup>
130. ყაფნის რიგი ასრე არის (გვ. 107)	130. ყაფნის რიგი ასრე არის (32r) <sup>9</sup>	რშპ 130. ყაფნის რიგი ასრე არის (43v) <sup>10</sup>
131. ხილის .... (გვ. 108)	131. ხილის ... (32v)	სიშ 131. ხილის ... (44r) <sup>11</sup>

<sup>1</sup> S-სა (30v) და K (41r) ხელნაწერებში სათაური არ არის, მაგრამ ტექსტი არის. <sup>2</sup> სათაური არ არის, ტექსტი არის. <sup>3</sup> სათაური არ არის, ტექსტი არის. <sup>4</sup> J-სა, D-სა და A-ში ტექსტი თითქმის ორჯერ ნაკლებია M-სა, S-ს, და K — ხელნაწერებთან შედარებით. <sup>5</sup>, <sup>6</sup>, <sup>7</sup> „ქალაქის აწერა“

J	D	A
<p style="text-align: center;">კ0</p> <p>123. აცილლის მიბარება (გვ. 14)</p>	<p style="text-align: center;">კ3</p> <p>123. აცილლის მიბარებისათვის (გვ. 10)</p>	<p style="text-align: center;">კ3</p> <p>122. აცილლის მიბარებისათვის (გვ. 15)</p>
<p>124. ფურცელი აკლია</p>	<p style="text-align: center;">0</p> <p>124. აცილლის ქერისათვის (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">0</p> <p>124. აცილლის ქერისათვის (გვ. 6)</p>
<p style="text-align: center;">მა</p> <p>125. ზარაფხანის რიგი არის ქალაქის გარიგება (გვ. 57)</p>	<p style="text-align: center;">მა</p> <p>125. ზარაფხანის რიგისათვის (გვ. 28)</p>	<p style="text-align: center;">მა</p> <p>125. ზარაფხანის რიგისათვის (გვ. 45)</p>
<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>126. ქალაქის შალის გარიგება ასე არის (გვ. 171)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>126. ქალაქის შალის გარიგებისათვის (გვ. 75)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>126. ქალაქის შალის გარიგებისათვის (გვ. 116)</p>
<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>127. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისა ასე არის (გვ. 172)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>127. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 76)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>127. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 116)<sup>4</sup></p>
<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>128. ქალაქის აწერა (გვ. 172)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>128. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 76)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>128. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 117)</p>
<p style="text-align: center;">გდ</p> <p>129. ღუქნისა (გვ. 36)</p>	<p style="text-align: center;">გდ</p> <p>129. ღუქნისათვის (გვ. 19)</p>	<p style="text-align: center;">გდ</p> <p>129. ღუქნისათვის (გვ. 31)</p>
<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>130. ყაფნის რიგი (გვ. 183)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>130. ყაფნის რიგისათვის (გვ. 81)</p>	<p style="text-align: center;">რპპ</p> <p>130. ყაფნის რიგისათვის (გვ. 124)</p>
<p style="text-align: center;">სიე</p> <p>131. ხილის ბაჟისა (გვ. 211)</p>	<p style="text-align: center;">სიე</p> <p>131. ხილის ბაჟისათვის (გვ. 65)</p>	<p style="text-align: center;">სიე</p> <p>131. ხილის ბაჟისათვის (გვ. 142)</p>
<p style="text-align: center;">—</p> <p>... და კათალიკოსსაც წილი აქვს. ოსეს იესე ესწერ, ეს რომ მოუწერია ჩემი ქელი არ არის იცანით (გვ. 211)</p>	<p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">—</p>

ტექსტის პირველი სიტყვებია. <sup>8</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არის სათაური არა. <sup>9</sup>, <sup>10</sup> სათაურად გავითანეთ ტექსტის პირველი სიტყვები. <sup>11</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არას, სათაური არ არის გამოყოფილი.

M	S	K
132. აბანოს (გვ. 109)	132. აბანოს (32v)	132. აბანოს (44v) <sup>1</sup>
133. ტივის (გვ. 109)	133. ტივის (32v)	133. ტივის (44v) <sup>2</sup>
134. არაყხანის (გვ. 109)	134. არაყხანის (32v)	134. არაყხანის (44v) <sup>3</sup>
135. დაბახანის იჯარა (გვ. 110)	135. დაბახანის იჯარა (33r)	135. დაბახანის იჯარა (45r) <sup>4</sup>
136. ყასაბხანის იჯარა (გვ. 110)	136. ყასაბხანის იჯარა (33r)	136. ყასაბხანის იჯარა (45r)
137. ჩილეიქის ბაეისა ასრე არის (გვ. 110)	137. ჩილეიქის ბაეისა ასრე არის (33v)	137. ჩილეიქის ბაეისა ასრე არის (45r) <sup>5</sup>
138. ტყვის ბაეისა (გვ. 115) <sup>6</sup>	138. ტყვის ბაეისა (35r)	138. ტყვის ბაეისა (46v) <sup>7</sup>
139. ქალის მწვანილისა ბაეი (გვ. 116)	139. ქალის მწვანილის ბაეი (35r)  ... ძველთაგან გარიგებულნი რომ არის და მინბაჟს ქალაქის კარზედ ასრე აუღიათ (36r)	139. ქალის მწვანილის ბაეი (47r) <sup>8</sup>  .. ძველთაგან გარიგებულნი რომ არის და მინბაჟს ქალაქის კარზედ ასრე აუღიათ (47v)
140.	140. ამილახორისა (36r)	140. ამილახვრისა (48r)

<sup>1</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არის, სათაური არა. <sup>2</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არის, სათაური არა. <sup>3</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არის, სათაური არა. <sup>4</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ სამივე ხელნაწერში ტექსტი არის, ზოლო სათაური არ არის გამოყოფილი. <sup>5</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში ტექსტი არის, მაგრამ სათაური ცალკე გამოყოფილი არ არის. ამასთანავე. M-ის სარჩევში ზარაფხანის სარგოდან დაწყებული გორის გამოსალეზამდის ერთ სათაურშია მო-

J	D	A
<p>132. აქ ფურცელი აკლია (გვ. 4 და 5 შორის)</p>	<p>ნა 132. აბანოთ იჭარათათუს (გვ. 4)</p>	<p>ნა 132. აბანოთ იჭარათათუს (გვ. 6)</p>
<p>რამთ 133. ტივის ბაჟი (გვ. 165)</p>	<p>რამთ 133. ტივის ბაჟისათუს (გვ. 105)</p>	<p>რამთ 133. ტივის ბაჟისათუს (გვ. 111)</p>
<p>134. აკლია ფურცელი 4—5 გვ. შორის</p>	<p>ნბ 134. არაყხანის იჭარათათუს (გვ. 4)</p>	<p>ნბ 134. არაყხანის იჭარათათუს (გვ. 6)</p>
<p>მშ 135. დაბახანის იჭარა (გვ. 39)</p>	<p>მშ 135. დაბახანის იჭარისათუს (გვ. 20)</p>	<p>მშ 135. დაბახანის იჭარისათუს (გვ. 33)</p>
<p>რუზ 136. ყასაბხანის იჭარა (გვ. 184)</p>	<p>რუზ 136. ყასაბხანის იჭარისათუს (გვ. 81)</p>	<p>რუზ 136. ყასაბხანის იჭარისათუს (გვ. 125)</p>
<p>სი 137. ჩილიეჟის ბაჟისა ასე არის (გვ. 201)</p>	<p>სი 137. ჩეჭლიეჟის ბაჟის რიგისათუს (გვ. 61)</p>	<p>სი 137. ჩელიეჟის ბაჟის რიგისათუს (გვ. 135)</p>
<p>რო 138. ტუვის ბაჟისა ასე არის (გვ. 165)</p>	<p>რო 138. ტუვის ბაჟისათუს (გვ. 73)</p>	<p>რო 138. ტუვის ბაჟისათუს (გვ. 112)</p>
<p>სივ 139. ჭალის მწვანილის ბაჟი (გვ. 208)</p>	<p>სივ 139. ჭალის მწვანილისათუს (გვ. 64)</p>	<p>სივ 139. ჭალის მწვანეილისათუს (გვ. 140)</p>
<p>...ძველითგან გარიგებულნი რომ არის და შინბაშს ქალაქის კარზედ ასე აუღიათ (გვ. 209)</p>	<p>...ძველითგან გარიგებულნი რომ არის შინბაშს ქალაქის კარზედ ასე აუღიათ (გვ. 65)</p>	<p>...ძველითგან გარიგებულნი რომ არის და შინბაშს ქალაქის კარზედ ასე არის (43v)<sup>8</sup></p>
<p>140.</p>	<p>140. . . . .</p>	<p>140. . . . .</p>

თავსებულო: „ქარი ზარაფხანისა და ყოველის გამოსაღებისა ქალაქისა“. \* სათაური არ არის გამოყოფილი, ტექსტი არის. † სათაური გამოყოფილი არ არის. ‡ საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში სათაური ცალკე გამოყოფილი არ არის. § „შინბაშის სარგოს“ ჩვენ მხოლოდ დასაწყისი წინადადება მოვიყვანეთ. მას ხელნაწერებში სათაური არა აქვს. ტექსტი „ჭალის მწვანილის“ გარიგების შემდეგ არის ხელნაწერებში. M ხელნაწერში შინბაშის სარგო არ არის.

M	S	K
<p>პარი კმ</p> <p>141. გორის გამოსაღები და რიგი და ღებულემა ასრე არის (გვ. 117)<sup>1</sup></p>	<p>141. გორის გამოსაღები და რიგი და ღებულემა ასე არის (37r)</p>	<p>141. გორის გამოსაღები ღა რიგი და ღებულემა ასრე არის (49r)</p>
<p>—</p> <p>პარი კმ</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>142. ელის დაეთრის პირი თუ რამდენი ოიმახი არის და ან რამთონი კომლი მღივანბეგმან რომ აწერა (121)</p>	<p>142. ელის დაეთრის პირი თუ რამდენი თიმალი არის, ან რამდენი კომლი, მღივანბეგმა რომ აწერა (38r)</p>	<p>142. ელის დაეთრის პირი, თუ რამდენი ოიმახი არის ან რამდენი კომლი, მღივანბეგმა რომ ასწერა (50r)</p>
<p>143. ელის კაცი თარხანი, რომე ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს (გვ. 127)</p>	<p>143. ელის კაცი თარხანი, რომ ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს (40r)</p>	<p>143. ელის კაცი თარხანი, რომ ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს (52v)</p>
<p>144. არის ელის ნოქარი მოჯამაგირე ჰამასალა (გვ. 129)</p>	<p>144. არის ელის ნოქარა მოჯამაგირე ამასალა (41r)</p>	<p>144. არის ელის ნოქარი მოჯამაგირე ამასალა (53v)</p>
<p>145. ლანჩუარი ინდოსი, თუ რა სძეს (გვ. 132)</p>	<p>145. ლამბარი ინდოსი თუ რა სძეს (42r)</p>	<p>145. ლანბარი ინდოსი თუ რა სძეს (54v)</p>
<p>146. ქოდავის რიგი ასრე არის (გვ. 137)<sup>3</sup></p>	<p>146. ქოდავის რიგი ასრე არის (43v)<sup>4</sup></p>	<p>146. ქოდავის რიგი ასრე არის (57r)<sup>5</sup></p>
<p>147. როდესაც . . . . ყენის . . . . (გვ. 138)</p>	<p>147. როდესაც ყენის . . . . (44r)</p>	<p>147. როდესაც . . . . ყენის . . . . (57v)</p>
<p>149. ოღუნახა (გვ. 139)</p>	<p>148. ოღუნ ხარჯი (44r)</p>	<p>148. ოღუნ ხარჯი (67v)</p>

<sup>1</sup> საგნობრაჲ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში გორის გამოსაღების განაწესის ბოლო ამგვარად არის წარმოდგენილი. M-ში: „გორის მამასახლისის სარგო“, „გორის ნაცელის სარგო“ (გვ. 120) და შედეგ თავისუფალი ადგილია დიტოვებული და 120-ე გვერდის ბოლოში წერია: „ქ. გორის ზერის სამუშაოდ პური კოდი მე, ღვინო კოკა მ“. S ხელნაწერში: „გორის მამასახლისის სარგო“-ს შემდეგ თავისუფალი ადგილი ყოფილა დატოვებული და შემდეგ შეუუსიათ ტექსტისაგან განსხვავებული ხელისთა და მელნით (3პრ). K-ში „გორის მამასახლისის სარგო“-ს შემდეგ თავისუფალი ადგილია დატოვებული. ბოლოში კი წერია: „გორის ზერის მუშას პური კოდი მე, ღვინო კოკა მ“

J	D	A
<p style="text-align: center;"><b>ლზ</b></p> <p>141. გორის გამოსაღები და რიგი დებულება ასრე არის (გვ. 28) გორის რიგი . . . (გვ. 31)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ლც</b></p> <p>141. გორის გამოსაღებია და რიგის დებულებისათვის (გვ. 16) გორის რიგი (გვ. 16)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ლც</b></p> <p>141. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულებისათვის (გვ. 26) გორის რიგი (გვ. 28)<sup>2</sup></p>
<p style="text-align: center;"><b>ნდ</b></p> <p>142. ელის დაეთრის პირი, თუ რამდენი ოიმახი არის, ან რამდენი კომლი დივანზეგმა რომ აწერა (გვ. 44)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნდ</b></p> <p>142. ელის დაეთრის პირისათვის (გვ. 23)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნდ</b></p> <p>142. ელის დაეთრის პირისათვის (გვ. 37)</p>
<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>143. ელის კაცნი თარხანი, რომე ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს (გვ. 50)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>143. ელის კაცნი თარხანნი, რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 25)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>143. ელის კაცნი თარხანნი, რომე ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს (გვ. 41)</p>
<p style="text-align: center;"><b>ნზ</b></p> <p>144. აკლია ფურცელი (მე-5 გვერდზეა ერთი გვარსახელი დარჩენილი)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნზ</b></p> <p>144. ელის ნოქრის მოჯაგაირის ქამასალისათვის (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნზ</b></p> <p>144. ელის ნოქრის მოჯაგაირის იმასალისათვის (გვ. 7)</p>
<p style="text-align: center;"><b>პვ</b></p> <p>145. ლანჩბარი ინდოსი თუ რა სძეს (გვ. 89).</p>	<p style="text-align: center;"><b>პდ</b></p> <p>145. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 41)</p>	<p style="text-align: center;"><b>პდ</b></p> <p>145. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 64)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რად</b></p> <p>146. ქოდავის რიგი ასე არის (გვ. 172)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რად</b></p> <p>146. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 76)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რად</b></p> <p>146. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 117)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რამ</b></p> <p>147. როდესაც ყეენის...</p>	<p style="text-align: center;"><b>რამ</b></p> <p>147. ყეენის ფეშქაშისათვის (გვ. 60)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რამ</b></p> <p>147. ყეენის ფეშქაშისათვის (გვ. 94)<sup>6</sup></p>
<p style="text-align: center;"><b>რპბ</b></p> <p>148. ოდუნ ახა (გვ. 133)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რპბ</b></p> <p>148. მოდუნახისათვის (გვ. 59)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რპბ</b></p> <p>148. მოდუნახისათვის (გვ. 92)</p>

(50r). ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერიდან J-ში „გორის გამოსაღებისა სარგოს“ შემდეგ თავი. სუფალი ადგილი დატოვებული. „გორის ნაცელის სარგოს“-ს (გვ. 30) შემდეგაც თვისსუფალი ადგილია დატოვებული და მას მოსდევს 8 სტრიქონისაგან შემდგარი ტექსტი (გვ. 31). ეს ტექსტი განმეორებულია ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში. კერძოდ D-სა (გვ. 17) და A (გვ. 28) ხელნაწერებში. <sup>2</sup> გორის დებულება უფრო ვრცელად არის J-სა, D-სა და A-ში. განსხვავებული ნაწილი პარაგრაფის ბოლოშია და იწყება სიტყვებით „გორის რიგი“. <sup>3</sup> ამ თავის I ვარიანტი იხ. გვ. 56. <sup>4</sup> ამ თავის I ვარიანტი იხ. გვ. 19r. <sup>5</sup> ამ თავის I ვარიანტი იხ. გვ. 26r. <sup>6</sup> სათაური არის მოცემული ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში.

M	S	K
149. სანაეროზო (გვ. 139)	149. სანაეროზო (44v)	149. სანაეროზო (58r)
150. აღამათი (გვ. 139)	150. აღამათი (44v)	150. აღამათი (58r)
151. ყარაის ჭერგა (გვ. 140)	151. ყარაის ჭელგა (44v)	151. ყარაის ჭელგა (58r)
152. ტუთხუ (გვ. 140)	152. ტუხტუ (44v)	152. ტუხტუ (58v)
153. ელის ეთაზი (გვ. 140)	153. ელის ეთაზი (45r)	153. ელის ეთაზი (58v)
154. ყარაის კონს რაც ქუის შევსება მოუნდების ელის კაცმან უნდა ქუით შიავსონ. ყარაის მუშაზედ პური კოდი ლე. ღვინო რაც მივსცეთ (გვ. 140)	154. ყარაის კონს რაც ქვის შევსება მოუნდების ელის კაცმან უნდა შეავსოს. ყარაის მუშაზედ პური კოდი ლე. ღვინო რაც მივსცეთ (45r)	154. ყარაის კონს რაც ქვის შევსება მოუნდების ელის კაცმან უნდა შეავსოს. ყარაის მუშაზედ პური კოდი ლე. ღვინო რაც მივსცეთ (58v)
155. სამს წელიწადში ერთხელ (გვ. 141)	155. სამს წელიწადში ერთხელ (45r)	155. სამს წელიწადში ერთხელ (58v)
156. იათალის აწერა იყო და ახლა ამოკვეთეს (გვ. 141)	156. იათალის აწერა იყო და ახლა ამოკვეთეს (45r)	156. იათალის აწერა იყო და ახლა ამოკვეთეს (59r)
157. ერთი რიგი ელი არის (გვ. 141)	157. ერთი რიგი ელი არის (45r)	157. ერთი რიგი ელი არის (59r)
158. იაღლუქის საყორულო (გვ. 141)	158. იაჭლუქის საყარაულო საყორულო (45r)	158. იაღლუქის საყარაულო საყორულო (59v) <sup>4</sup>

<sup>1</sup> ეს პარაგრაფი ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში მოთავსებულია ეკლესიის შემდეგ დებულებაში. სათაური კი არც ერთ ხელნაწერში არ არის გამოყოფილი. <sup>2</sup> საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებში სათაური გამოყოფილი არ არის. M-ში ტექსტი ორ განყოფილებად არის მოცემული. J-ში ორი სათაურია (სინგურით). <sup>3</sup> ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში ეს თავი ეკლესიის დებულებაშია მოთავსებული. სათაური მას არც ერთ ხელნაწერში არა



J	D	A
<p>რ63 149. სანავროზო (გვ. 153)</p> <p>ივ 150. აღმათის სძესთ ელის კაცს (გვ. 5)</p> <p>რშმ 151. ყარაის ჭერგა ელის კაცისა (გვ. 184)</p> <p>როა 152. ტუთუ სძეთ (გვ. 165)</p> <p>153. ელის ეთაზი (გვ. 53)</p> <p>რშთ 154. ყარაის კონისა. ყარაის კონს რაც ქვის შვესება მოუნდების ელის კაცმან უნდა ქვით შეავსოს. ყარაის მეყორულისა (გვ. 185).</p> <p>რნზ 155. სამს წელიწადში ელის აწერა (გვ. 153)</p> <p>156. იათალის აწერა იყო და ახლა ამოკვეთეს (გვ. 78)</p> <p>157. ერთი რიგი ელი არის (გვ. 53)</p> <p>ოვ 158. იაღლეჯის საყორულო (გვ. 79)</p>	<p>რ63 149. სანავროზოსათუს (გვ. 67)</p> <p>ივ 150. აღმათის ელის კაცზედ დებულეებისათუს (გვ. 5)</p> <p>რშმ 151. ელის კაცისაგან ყარაის ჭერგისათუს (გვ. 81)</p> <p>როა 152. ტუთუჩისათუს (გვ. 73)</p> <p>153. ელის ეთაზი (გვ. 27)</p> <p>რშთ 154. ყარაის კონისათუს ყარაის კონს რაც შვესება მოუნდების ელის კაცმან უნდა ქვით შეავსოს. ყარაის მეყორულისა (გვ. 81)</p> <p>რნზ 155. სამს წელიწადში ელის აღწერისათუს (გვ. 67)</p> <p>ოვ 156. იათალის აღწერისათუს. იათალის აღწერა იყო პირველვე განწესებული და ახლა ამოკვეთეს (გვ. 37)</p> <p>157. ერთი რიგი ელი არის (გვ. 27)</p> <p>ოე 158. იაღლეჯის საყორულოსათუს (გვ. 38)</p>	<p>რ63 149. სანავროზოსათუს (გვ. 103)</p> <p>ივ 150. აღმათის ელის კაცზედ დებულეებისათუს (გვ. 8)</p> <p>რშმ 151. ელის კაცისაგან ყარაის ჭელგისათუს (გვ. 125)</p> <p>როა 152. ტუთუჩისათუს (გვ. 112)</p> <p>153. ელის ეთაზი (გვ. 43)<sup>1</sup></p> <p>რშთ 154. ყარაის კონისათუს ყარაის კონს რაც შვესება მოუნდების ელის კაცმან უნდა ქვით შეავსოს ყარაის მეყორულისა (გვ. 125)<sup>2</sup></p> <p>რნზ 155. სამს წელიწადში ელის აღწერისათუს (გვ. 103)</p> <p>ოვ 156. იათალის აღწერისათუს. იათალის აღწერა იყო პირველვე განწესებული და ახლა ამოკვეთეს (გვ. 59)</p> <p>157. ერთი რიგი ელი არის (გვ. 43)<sup>3</sup></p> <p>ოე 158. იაღლეჯის საყორულოსათუს (გვ. 59)</p>

აქვს გამოყოფილი. <sup>1</sup> S-სა და K-ში M-აგან განსხვავებით დამატებულია: „ერთი რიგი აქი სულუს თაბუნია. ისიე მახტა არის კომლი კე, ამათ აძესთ ნალურსმანი საკედი ტლდ“ (S 45v, K 59r). ეს წინადადება ანბანურ რიგზე შედგენილ ბელნაწერებში მოთავსებულია ეკლესიის გამოსაღებში (J—გვ. 52, D—გვ. 27, A—გვ. 43).

M	S	K
159. შთიღამ ჭანიშინი (გვ. 142)	159. შთიღამ ჭანიშინი... (45v)	159. შთიღამ ჭანიშინი (59v)
160. დაბნეული ელი (გვ. 143)	160. დაბნეული ელი (45v)	160. დაბნეული ელი (59v) <sup>1</sup>
161. კახური ელი (გვ. 143)	161. კახური ელი (46r)	161. კახური ელი (59v)
პარი ძზ		
162. სახასო სოფელი გატეხილი კიდი (გვ. 143)	162. სახასო სოფელი გატეხილი კიდი (46r)	162. სახასო სოფელი გატეხილი კიდი (60r)
პარი ძშ		
163. შულაგრისა და თეთრი სოფლისა ბატონისა და მოქელეთ გამოსაღები არის საკომლო (გვ. 143)	163. შულაგრისა და თეთრი სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები (46r)	163. შულაგრისა და თეთრი სოფლის ბატონისა და მოქელეთ გამოსაღები (60r)
. . . . .		
164. ქვემო ბოლნისის გამოსაღები (გვ. 149)	164. ქვემო ბოლნისისა გამოსაღ[ა]ლი (48r)	164. ქვემო ბოლნისის გამოსაღები (62v)
. . . . .		
პარი ლ		
165. აღეკის ბატონის გამოსაღები (გვ. 152)	165. აღეკის ბატონის გამოსაღები (49r)	165. აღეკის ბატონის გამოსაღები (64r)
166. დაგვიყენებია მეძალღეთუხუცესად ყარჩიხა... (გვ. 153)	166. დაგვიყენებია ძალღეთუხუცესად უხუცად ყარჩიხა... (49v)	166. დაგვიყენებია მეძალღეთ უხუცად ყარჩიხა... (64v) <sup>5</sup>
პარი ლა		
167. ეკლესიის გამოსაღები (გვ. 155)	167. ეკლესიის გამოსაღები (50r)	167. ეკლესიის გამოსაღები (65r)

<sup>1</sup> M-სა, S, და K-ში სათაური ცალკე არ არის გამოყოფილი. <sup>2</sup> D-სა და A-ში სათაური გამოყოფილია, M-სა, S-სა, K-სა და J-ში სათაურები გამოყოფილი არ არის. <sup>3</sup> J-სა, D-სა და A-ში ბატონის სარგოს ბოლოს და მოურავის სარგოს წინ ტექსტი უფრო ვრცელია. აი ეს ადგილი: „ბატონი რომ აიყაროს ათი ცხენი უნდა მოიყვანონ ან მისი ქირა შულაგრელთა. ამას გარდა სამი ცხენი თეთრმა სოფელმა ან მისი ქირა“. M-სა, S-სა და K-ში ეს ადგილი არ არის. <sup>4</sup> ბოლნისის გარიგების ტექსტი J-სა, D-სა და A-ში უფრო ვრცელია. ბატონის სარგოს ბოლოსა და მოურავის

J	D	A
რიზ 159. მთილამ ჭანიშინი (გვ. 120)	რი 159. მთილამ ჭანიშინისათვის (გვ. 55)	რი 159. მთილამ ჭანიშინისათვის (გვ. 87)
მთ 160. დაბნეული ელი (გვ. 39)	მთ 160. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 21)	მთ 160. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 33)
პბ 161. კახური ელი (გვ. 86)	პბ 161. კახურის ელისათვის (გვ. 40)	პბ 161. კახურის ელისათვის (63) <sup>2</sup>
ლთ 162. ვატეხილის კიდის რიგი (გვ. 32)	მ 162. ვატეხილის კიდის რიგისათვის (გვ. 17)	მ 162. ვატეხილის კიდის რიგისათვის (გვ. 29)
სთ 163. შულაერისა და თეთრი სოფლისა ბატონის და მოკლეთ გამოსაღები არის საკვამლო (გვ. 195) ... ბატონი რომ აიყაროს	სთ 163. შულაერისა და თეთრი სოფლის ბატონისა და მოკლეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 59) ... ბატონი რომ აიყაროს	სთ 163. შულაერისა და თეთრი სოფლის ბატონისა და მოკლეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 131) ... ბატონი რომ აიყაროს <sup>3</sup>
ლდ 164. ბოლნისის გამოსაღები (გვ. 24) ... ქათამი... (გვ. 25)	ლე 164. ბოლნისის გამოსაღებისათვის (გვ. 14) ... ქათამი... (გვ. 15)	ლე 164. ბოლნისის გამოსაღებისათვის (გვ. 23) ... ქათამი... (გვ. 24) <sup>4</sup>
ილ 165. აღეკის ბატონის გამოსაღები (გვ. 5)	იე 165. აღეკის ბატონის გამოსაღებისათვის (გვ. 5)	იე 165. აღეკის ბატონის გამოსაღებისათვის (გვ. 8)
რიდ 166. მეძალღეთუცისა (გვ. 124)	რიზ 166. მეძალღეთუცისათვის (გვ. 56)	რიზ 166. მეძალღეთუცისათვის (გვ. 88 )
ვზ 167. ეკლესიის გამოსაღები (გვ. 52)	ვზ 167. ეკლესიის გამოსაღებისათვის (გვ. 26)	ვზ 167. ეკლესიის გამოსაღებისათვის (გვ. 42)

გარიგების წინ ხსენებულ ხელნაწერებში არის ასეთი ადგილი: „ქათამი თუ აბარია 70, სარგებელი წელწადში 210, საშობაო, სააღდგომო 30. ბატონი რომ აიყრება ათი ცხენი ან მისი ქირა უნდა შოართვან“. ეს ადგილი M-სა და K-ში არ არის, ხოლო S-ში ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და განსხვავებული ფერის მელნით არის შემდეგ ჩამატებული (48v). \* M-სა, S-სა და K-ში სათაური გამოყოფილი არ არის.

M	S	K
<p>პარი ლბ</p> <p>168. ღურნუკისა საბატონო გამოსალები (გვ. 156)</p> <p>ღურნუკის მოურავისა (157)</p> <p>ღურნუკს პური კოდი იე რაც მივცეთ ხენაში, მკაში ლეწვაში, კოდი მბ. მეხრეს კოდი კბ (გვ. 158)</p>	<p>168. ღურნუკისა საბატონო (50v)</p> <p>ღურნუკის მოურავისა (51r)</p> <p>ღურნუკს პური კოდი იე. ღვინო რაც მივცეთ ქენაში, მკაში, ლეწვაში კოდი მბ. მეხრეს კოდი კბ (51r)</p>	<p>168. ღურნუკისა საბატონო (65v)</p> <p>ღურნუკის მოურავისა (66r)</p> <p>ღურნუკისა პური კოდი იე. ღვინო რაც მივცეთ ქენაში, მკაში, ლეწვაში, კოდი მბ, მეხრეს კოდი კბ (66v)</p>
<p>ლგ</p> <p>169. დიღმის გამოსალები საბატონო არის (გვ. 158)</p> <p>პარი ლდ</p> <p>170. კავთის ქვეს... (გვ. 161)</p>	<p>169. დიღმის გამოსალები (51r)</p> <p>170. კავთის ქვეს... (52r)</p>	<p>169. დიღმის გამოსალები (66v)</p> <p>170. კავთის ქვეს... (67v)</p>
<p>პარი ლე</p> <p>171. ქეითკირის ლილოს (გვ. 163)</p> <p>—</p>	<p>171. ქეითკირის ლილოს (53r)</p> <p>ავლაბარში მუშაზედ კოდი მგ მეხრეს კოდი იმ. მკაში ღვინო რაც მივცეთ (53r)</p>	<p>171. ქეითკირის ლილოს (68v)</p> <p>ავლაბარში. მუშაზედ კოდი მგ მეხრეს კოდი იმ მკაში ღვინო რაც მივცეთ (69r)</p>
<p>პარი ლვ</p> <p>172. ავლაბრის რიგი და სამსახური (გვ. 164)</p>	<p>172. ავლაბრის რიგი და სამსახური (53r)</p>	<p>172. ავლაბრის რიგი და სამსახური (68r)</p>
<p>პარი ლზ</p> <p>173. ატენის კაცს აძეს... (გვ. 164)</p> <p>. . . . .</p>	<p>173. ატენელს კაცს აძეთ (53v)</p> <p>. . . . .</p>	<p>173. ატენელს კაცს აძესთ (69v)</p> <p>. . . . .</p>

<sup>1</sup> J-სა, D-სა და A-ში სათაური სინგურით არის გამოყოფილი და ცალკე სათაურის აღმნიშვნელი ციფრიც უზის (ნა). <sup>2</sup> M-სა, S-სა და K-ში სათაური გამოყოფილი არ არის, მაგრამ M-ში ეს თავი

J	D	A
<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>168. ღურნუკის საბატონო გამოსაღები (გვ. 39)</p> <p style="text-align: center;">ნა</p> <p>ღურნუკის მოურავისა (გვ. 40)</p> <p>არ არის</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 21)</p> <p style="text-align: center;">ნა</p> <p>ღურნუკის მოურავისათვის (გვ. 21)</p> <p>არ არის</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>168. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 34)</p> <p style="text-align: center;">ნა</p> <p>ღურნუკის მოურავისათვის (34)<sup>1</sup></p> <p>არ არის</p>
<p style="text-align: center;">ნბ</p> <p>169. დიღმის გამოსაღები საბატონო არის (გვ. 41)</p> <p style="text-align: center;">პბ</p> <p>170. კავთის ქვეს... (გვ. 84)<sup>2</sup></p>	<p style="text-align: center;">ნბ</p> <p>169. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 22)</p> <p style="text-align: center;">პპ</p> <p>170. კავთის ქვეისათვის (გვ. 39)</p>	<p style="text-align: center;">ნბ</p> <p>169. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 35)</p> <p style="text-align: center;">პპ</p> <p>170. კავთის ქვეისათვის (გვ. 62)</p>
<p style="text-align: center;">რპე</p> <p>171. ქვიტიკირის ლილოს (გვ. 174)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">რპე</p> <p>171. ქვიტიკირის ლილოს დებულეებისათვის (გვ. 77)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">რპე</p> <p>171. ქვიტიკირის ლილოს დებულეებისათვის (გვ. 118)</p> <p style="text-align: center;">—</p>
<p style="text-align: center;">ნვ</p> <p>172. ავლაბრის რიგი და სამსახური (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნვ</p> <p>172. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნვ</p> <p>172. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (გვ. 9)</p>
<p style="text-align: center;">ნზ</p> <p>173. ატენელს კაცს აძეს ბატონისა (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნზ</p> <p>173. ატენელს კაცზედ ბატონის დებულეებისათვის (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნზ</p> <p>173. ატენელს კაცზედ ბატონის დებულეებისათვის (გვ. 9)</p>
<p style="text-align: center;">ნთ</p> <p>ატენის მოურავისა სძეს (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნთ</p> <p>ატენის მოურავის დებულეებისათვის (გვ. 6)</p>	<p style="text-align: center;">ნთ</p> <p>ატენის მოურავის დებულეებისათვის (გვ. 9)</p>

ცალკე კარად არის. J-ში ტექსტის პირველი სიტყვები (ეჭვსი პირველი სიტყვა) სინგურითაა წარმოდგენილი.

M	S	K
<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
<p style="text-align: center;"><b>კარი ლშ</b></p> <p>174. ქციხილვანს უნაძე (გვ. 168) რუის მალულიძე და გვიშვილები (გვ. 168)</p> <p>175. სამშვილდე კრწანის ქერგეშები, შზარეულეები და ფარეშები (გვ. 68)</p> <p>დამბლუტს და ჭურორს ხენას გარდა ყოველი ფერი ასრე აძეს (გვ. 168)<sup>2</sup></p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p>174. ქრციხილვანს უნაძე (54r) რუის მალულიძე და გვიშვილები (54r)</p> <p>175. სამშვილდე კრწანის შზარეულეები ხერგეშები და ფარეშები არიან (54r)</p> <p>აქ ფურცელი აკლია (64-ის წინ)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p>174. ქრციხილვანს უნაძე (70r) რუის მალულიძე და გვიშვილები (70v)</p> <p>175. სამშვილდე კრწანის შზარეულეები, ხერგეშები და ფარეშები არიან (70v)</p> <p>დამბლუტსა და ჭურორს ხენას გარდა ყოველი ფერი ასე ძეს (88r)</p> <p>ამ სოფლების მოღრავეების (88r)<sup>3</sup></p>

<sup>1</sup> ტექსტი, მოურავის გარდა, სხვა სახელოების შესახებ თითქმის ერთი და იგივეა. სათაურები კი M-სა, S-სა და K-ში არ არის გამოყოფილი. მოურავის შესახებ M-ში არის შემდეგი ტექსტი: „ატენის ჳევედ არაოდენს სხვა ჳევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია, ახლაც ასრე იქნებოდეს.“

ატენის მოურავი ამირეჯიბი ქაიხოსრო, მის დროს ჩვენს მუშრიბს ვისმე წაიყვანდეს და ატენის ჳევედ სამართალს იქმოდეს. რომელიც სახასო კაცში ერთმანეთში სასამართლო მოხდებოდეს, მისი საზღაური რაც გამოვიდოდეს, სულ მოურავისა ყოფილა და ახლაც გვიბოძებია. ამას და გარდაის რაც ვაკემულს კაცს დაედებოდეს და საზღაური გამოვიდოდეს, იმის საიასა-ულოს, ჳევისთავის სარგოს და სამართალსაც ეს აიღებდეს და სხვას ჩვენს სარგოს ჩვენთვის მოაბარებდეს.

ამ ატენის ჳევედ რაც ან ციციშვილისა ან ს[ა]კაძე გლურჯიძის ყმა სახლობს, ყუელაყას ჳევისთავი ეს არის და როგორც დაგვიწერია, იმრიგად იქვეისთაოს“ (M 165).

<sup>2</sup> M-ში დაწებულნი „ქციხილვანს უნაძით“ და დამთავრებული „დამბლუტს და ჭურორს ხენას გარდა ყოველიფერი ასრე აძეს“ ნაკვეთები ცალ-ცალკე არის მოცემული კარი ლშ-ს ჳვეშ, ეს ნაკვეთები ერთმანეთთან არ არის დაკავშირებული. თვითნული მათგანის შემდეგ თავისუფალი აღ-გილია დატოვებული, რაც ტექსტის დაუმთავრებლობის მაჩვენებელია.

J	D	A
<p>იშ</p> <p>ატენის ხასადრისა (გვ. 7)</p> <p>ით</p> <p>ატენის ნაცვლისა (გვ. 7)</p> <p>კ</p> <p>ატენის მეზერეს (გვ. 7)</p> <p>კა</p> <p>ატენის ბატონის ზერე- ბის მუშაობის რიგი (გვ. 8)</p> <p>174. —</p> <p>რუისს მადულიძე და გი- ვისშვილები (გვ. 137)</p> <p>175. სამშვილდე კრწანის ხერგეშები მზარეულები და ფარეშები (გვ. 153)</p> <p>სომხითის მთის სოფლე- ბი რომ ახლა ბატონს უკირაეს ჯურპორი, დამბლუტი და ანდიკა (გვ. 154)</p> <p>ამ სოფლების მოურავე- ბისა (გვ. 154)</p>	<p>ით</p> <p>ატენის ხასადრისათვის (გვ. 6)</p> <p>კ</p> <p>ატენის ნაცვლისათვის (გვ. 6)</p> <p>კა</p> <p>ატენის მეზერისათვის (გვ. 6)</p> <p>კა</p> <p>ატენის ბატონის ზერე- ბის მუშაობისათვის (გვ. 7)</p> <p>174. —</p> <p>—</p> <p>რსშ</p> <p>სამშვილდე კრწანის ხე- რგეშებისა მზარეულე- ბისა და ფარეშებისათვის (გვ. 68)</p> <p>—</p> <p>—</p>	<p>ით</p> <p>ატენის კასადრისათვის, (გვ. 10)</p> <p>კ</p> <p>ატენის ნაცვლისათვის (გვ. 10)</p> <p>კა</p> <p>ატენის მეზერისათვის (გვ. 7)</p> <p>ატენის ბატონის ზერე- ბათვის (გვ. 10)!</p> <p>174. —</p> <p>—</p> <p>რსშ</p> <p>სამშვილდე კრწანის ხერგეშების, მზარეუ- ლებისა და ფარეშები- სათვის (გვ. 104)</p> <p>—</p> <p>—</p>

K-ში ამგვარი განლაგებაა: „ქრციხნვალს უნაძე“, „რუის მალულიძე და გივიშვილები“ და „სამშვილდე კრწანის მზარეულები და ხერგეშები“. ტექსტი ერთმანეთის მიყოლებით არის მოცემული. „ქრციხნვალის უნაძისა“ და „რუის მალულიძე და გივიშვილები“ შემდეგ თავისუფალი ადგილია დატოვებული, ხოლო უკანასკნელი „სამშვილდე კრწანის“ და სხვა, ახალ გვერდზე ცალკე აბზაცად არის მოცემული. ამ აბზაცს შინაარსობრივად წინა და მომდევნო თავებთან კავშირი არა აქვს. ხსენებულა გვარები და აბზაცი მიითავსებულია 70r და 70v გვერდებზე. მმ-რზე შუა ადგილას მოთავსებულია: „დამბლუტსა და ჯურორს ხენას გარდა ყოველი ფერი ასე ძეს“. მას მოსდევს თავისუფალი ადგილი და შემდეგ წერია: „ამ სოფლების მოურავებისა“. აღნიშნულ გვერდზე სხვა არაფერი სწერია.

J-ში 153-ე გვერდზე ცალკე აბზაცის სახით წერია: „სამშვილდე კრწანის ხერგეშები მზარეულები და ფარეშები“. ამის შემდეგ თავისუფალი ადგილია დატოვებული. მომდევნო გვერდზე (154) სინგურით სათაურის სახით მოცემულია: „სომხითის მთის სოფლები რომ ახლა ბატონს უკირაეს ჯურპორი, დამბლუტი და ადიკა“. ამას მოსდევს ტექსტი. ტექსტისაგან გამოყოფილად წერია: „დამბლუტს და ჯურორს ხენას გარდა ყოველი ფერი ასე ძეს“. აქვე თავისუფალი ადგილია დატოვებული და შემდეგ წერია: „ამ სოფლების მოურავებისა“, რის შემდეგაც კვლავ თავისუფალი ადგილია დატოვებული.

M	S	K
<p style="text-align: center;"><b>პარი ლთ</b></p> <p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია ან რამდენი ნაოხარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის (გვ. 169)</p> <p>ყაიყულის აუშენებელი ნასოფლარი (გვ. 171)</p> <p>177. ყაიყულის მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაო საქმე ასრე არის (გვ. 171)</p> <p>178. ახლა რომ საქართველოს ჯანიშინმან (გვ. 173)</p> <p>ხასადრის რიგი და სარგო წიგნში უწერიათ (გვ. 177)</p> <p style="text-align: center;">—</p> <p style="text-align: center;"><b>პარი მ.</b></p> <p>179. თრიალური რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოქელიო (გვ. 178)</p> <p>180. არის თრიალეთზე სახასო სოფელი კარწახი სამოურაოდ გილაქიშვილსა (გვ. 181)</p> <p>ნასოფლარი (გვ. 182)</p>	<p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია, ან ნაოხარი რა არის ან რომელი რომლის სამოურავო არის (64r)</p> <p>აუშენებელი ყაიყულის სოფელი (56r)</p> <p>177. ყაიყულისა მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაოს საქმე (56v)</p> <p>178. ახლა რომ საქართველოს ჯანიშინმა (57r)</p> <p>ხასადრის რიგი და სარგო წიგნში აქუსთ მოიტანონ (58v)</p> <p style="text-align: center;">—</p> <p>თრიალური რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოქელიო (64v)</p> <p>180. არის თრიალეთზედ სახასო სოფელი (54r)</p> <p>ნასოფლარი (54v)</p>	<p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია ან ნაოხარი რა არის ან რომლის სამოურაო არის (88v)</p> <p>აუშენებელი ყაიყულის სოფელი (73r)</p> <p>177. ყაიყულის მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაო საქმე (73r)</p> <p>178. ახლა რომ საქართველოს ჯანიშინმან (74r)</p> <p>ხასადრის რიგი და სარგო წიგნი აქუსთ მოიტანონ (76r)</p> <p style="text-align: center;">—</p> <p>თრიალური რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოქელიო (89r)<sup>4</sup></p> <p>180. არის თრიალეთზედ სახასო სოფელი (70v)</p> <p>ნასოფლარი (71r)</p>

D-სა და A-ში ასეთი სათაურია: „სამშვილდე კრწანისს ხერგეშებისა, მზარეულებისა და ფარაშებისათჳს“. მას მოსდევს ტექსტი ჟეორორისა, დამბლუტისა და ანდიკას გადასახადების შესახებ. სათურს შინაარსთან კავშირი არა აქვს: კრწანისი ანუ კწანისი მღებარეობს ქციის ხეობაში, სამშვილდის დასავლეთით. სამშვილდესა და კრწანისს ვახუშტი ქიეჴავის ხეობაში ასახელებს. (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 114; ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი I, II, 1935, გვ. 422). „დასტურლამალის“ ტექსტში ჟეორორი, დამბლუტი და ანდიკა სომხეთის მთის სოფლებად არის მოხსენებული. ვახუშტი ორ დამბლუტს იხსენიებს, რომელთაგან არც ერთი არ არის სამშვილდესთან (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, 1941, გვ. 191, 193, იასონ ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნაწ. I, II, გვ. 299; III, IV, 1938, გვ. 371).



J	D	A
<p style="text-align: center;">ს</p> <p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის (გვ. 185)</p> <p>აუშენებელი ყაიყულს ნასოფლარი (გვ. 187)</p>	<p style="text-align: center;">ს</p> <p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია, ან რამდენი ნასოფლარი, ან რომელი რომლის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 81)</p> <p>აუშენებელი ყაიყულს ნასოფლარი (გვ. 82).</p>	<p style="text-align: center;">ს</p> <p>176. ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულია, ან რამდენი ნასოფლარი, ან რომელი რომლის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 125)</p> <p>აუშენებელი ყაიყულის ნასოფლარი (გვ. 126)<sup>1</sup></p>
<p style="text-align: center;">სა</p> <p>177. ყაიყულის მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაო საქმე (გვ. 188)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>177. ყაიყულის სამოურაოსი მეფის გიორგისაგან გარიგებისათვის (გვ. 82)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>177. ყაიყულის სამოურაოსი მეფის გიორგისაგან გარიგებისათვის (გვ. 126)</p>
<p style="text-align: center;">კბ</p> <p>178. ახლა რომ საქართველოს წანიშინმან ბატონისშვილმან ვახტანგ რომ ყაიყულის გამოსაღები საბატონო და მოურავისა ასე ბძანა და გაარიგა (გვ. 9)<sup>2</sup></p> <p>ხასადრის რიგი და სარგო (გვ. 13)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">კბ</p> <p>178. ყაიყულის გამოსაღების გარიგებისათვის (გვ. 7)</p> <p>ხასადრის რიგი და სარგო (გვ. 9)</p> <p>ახალის მოსულის კაცისათვის (გვ. 8)</p>	<p style="text-align: center;">კბ</p> <p>178. ყაიყულის გამოსაღების გარიგებისათვის (გვ. 11)</p> <p>კასადრის რიგი და სარგო (გვ. 15)<sup>3</sup>.</p> <p style="text-align: center;">კდ</p> <p>ახალის მოსულის კაცისათვის (გვ. 12)</p>
<p style="text-align: center;">ამ</p> <p>179. თრიალური რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოქელიო (გვ. 61)</p>	<p style="text-align: center;">ამ</p> <p>თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბატონოსა და სამოქელოსათვის (გვ. 30)</p>	<p style="text-align: center;">ამ</p> <p>თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა, საბატონოსა და სამოხელოსათვის (გვ. 48)</p>
<p style="text-align: center;">აზ</p> <p>180. თრიალეთზედ არის სახასო სოფელი კარწახი სამოურაოდ (გვ. 71)</p> <p>ნასოფლარი (გვ. 72)</p>	<p style="text-align: center;">აზ</p> <p>181. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამოურაოდ არის (34)</p> <p>ნასოფლარი (გვ. 35)</p>	<p style="text-align: center;">აზ</p> <p>181. თრიალეთზედ სახასო სოფლები, ვისიცი სამოურაოდ არის (გვ. 55)</p> <p>ნასოფლარი... (გვ. 55)</p>

შინაარსის მიხედვით, ყველაზე უფრო ახლო უნდა იყოს სინამდვილესთან J-ში მოცემული განლაგება.

<sup>1</sup> M-სა, S-სა, K-სა და J-ში ეს ადგილი გამოყოფილია აბზაცის სახით, ხოლო D-სა და A-ში იგი წინა თვიდან გამოყოფილი არ არის. <sup>2</sup> M-სა, S-სა და K-ში ეს ნაწილი 123-ე მუხლშია მოცემული (ამ ცხრილის 177-ე მუხლი). <sup>3</sup> „ხასადრის რიგი და სარგო“ ყველა ხელნაწერში დაუმთავრებელია. <sup>4</sup> ამ ნაწილს S-სა და K-ში ბოლოში აქვს დამატება (S 65r, K 90r); M-სა, S-სა, K-სა და J ხელნაწერებში სათაური — „ახალის მოსულის კაცისათვის“ არ არის, მაგრამ ტექსტი არის „ყაიყულის გარიგებაში“.

M	S	K
<p>პარი მა</p> <p>131. ტაშირზე აიღარბეგის ქეობის რიგი (გვ. 182)</p> <p>—</p>	<p>181. ტაშირზედ აიღარბეგის ქეობის რიგი (54v)</p> <p>—</p>	<p>181. ტაშირზედ აიღარბეგის ქეობის რიგი (71r)</p> <p>—</p>
<p>182. არის აიღარბეგის ქეობაში აშენებული სოფელი სამოურაოთ აქეს (გვ. 183)</p>	<p>182. არის აიღარბეგის ქეობაში აშენებული სოფელი სამოურაოთ აქეს (55r)</p>	<p>182. არის აიღარბეგის ქეობაში აშენებული სოფელი, სამოურაოთ აქეს (71r)</p>
<p>თელუს მუშას პური (გვ. 184)</p>	<p>თელუს მუშას... პური... (65r)</p>	<p>თელუს მუშას პური... (90r)<sup>1</sup></p>
<p>183. კოეორზე ტყბილის ზიდვის ულაყი ასრე აწერია (გვ. 185)</p>	<p>183. კოეორზედ ტყბილის ზიდვის ულაყი ასე აწერია (65r)</p>	<p>183. კოეორზედ ტყბილის ზიდვის ულაყი ასე აწერია (90r)</p>
<p>პარი მზ</p> <p>184. კოეორზე მარნის რეცხის ნუსხა აქუს მემარნეს და სოფლები ასე სახელდობ დასწერონ. ქ. საღორის ყინულის ჩაყრისაჲ ნუსხა აქუთ აბდარსა და ასრე სახელდობ დაწერონ (გვ. 185)</p>	<p>184. კოეორზედ მარნის რეცხისა ნუსხა აქუსთ მემარნესა და სოფელი და სოფლები ასრე სახელდობ დავსწეროთ (65v)</p>	<p>184. [კო] ეორზედ მარნის რეცხისა ნუსხა აქუსთ მემარნესა და სოფელი და სოფლები ასრე სახელდობ დავსწეროთ (90v)</p>
<p>პარი მზ</p> <p>185. ხასა თავლისა, ბზისა და შაში მღვეთ გარიგებოსა ასრე იქნებოდეს (გვ. 186)<sup>2</sup></p> <p>—</p> <p>—</p>	<p>185. ხასა თავლისა, ბზისა და შიგამღვეთ გარიგება ასე იქნებოდეს (65v)</p> <p>მეჩინიბების სარგო (66v)</p> <p>—</p>	<p>185. ხასა თავლისა ბზისა და შიგამღვეთ გარიგება ასე იქნებოდეს (90v)</p> <p>მეჩინიბების სარგო (91v)</p> <p>—</p>

<sup>1</sup> S-სა და K-ში ის იდგილი, რომელიც M-ში აიღარბეგის ქეობაში გაშენებული სოფლების სასოფლო-სამეურნეო გარიგების დაბოლოებას წარმოადგენს, თრიალეთის შესახებ დებულების ბოლოშია მოთავსებული, J-სა, D-სა, A-ში და საერთოდ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში, ეს იდგილი არ არის. <sup>2</sup> M-ში .რის ამ თავის მოკლე ვარიანტი (გვ. 57). <sup>3</sup> D-სა და A-ში (და საერთოდ ან-

J	D	A
<p>როზ 181. ტაშირზე აიღარბევის ქეობის რიგი (გვ. 166)</p>	<p>როზ 181. ტაშირზედ აიღარბე- ვის ქეობის რიგისათვის (გვ. 73)</p>	<p>როზ 181. ტაშირზედ აიღარბე- ვის ქეობის რიგისათვის (გვ. 112)</p>
<p>როზ ტაშირის მოურავისა (გვ. 166)</p>	<p>როზ ტაშირის მოურავისათვის (გვ. 74)</p>	<p>როზ ტაშირის მოურავისათვის (გვ. 113)</p>
<p>კდ 182. არის აიღარბევის ქე- ობაში აშენებული სო- ფელი სამოურაოთ აქვს (გვ. 13)</p>	<p>კე 182. აიღარბევის ქეობაში აშენებული სოფლებისა- თვის (გვ. 9)</p>	<p>კე 182. აიღარბევის ქეობაში აშენებულის სოფლები- სათვის (გვ. 15)</p>
<p>—</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>კპ 183. კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყი ასე ეწე- რა (გვ. 84)</p>	<p>კ 183. კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერი- ლობისათვის (გვ. 39)</p>	<p>კ 183. კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწე- რილობისათვის (გვ. 62)</p>
<p>194</p>	<p>184</p>	<p>184</p>
<p>აო 185. თაელისა და შიგამდე- გებისა და სახასო ბზისა (გვ. 73)</p>	<p>აო 185. თაელისა და შიგამდე- გებისა და სახასო ბზი- სათვის (გვ. 36)</p>	<p>აო 185. თაელისა და შიგამდე- გისა და სახასო ბზისათ- ვის (გვ. 56)</p>
<p>ო (გვ. 76)</p>	<p>ო მეჩინებეთ ულუფისათვის (გვ. 36)</p>	<p>ო მეჩინებეთ ულუფისათვის (გვ. 58)</p>
<p>ოა (გვ. 76)</p>	<p>ოა მეჩინებეთ უხუცესთ გან- წესებისათვის (გვ. 37)</p>	<p>ოა მეჩინებეთ უხუცესთ გან- წესებისათვის (გვ. 58)<sup>3</sup></p>

ბანური წესით შედგენილ ნუსხებში) ეს თავები გამოყოფილია, M-სა, S-სა და K-ში არა, J-ში თავების სათანადო ადგილის სათაურების აღმნიშვნელი ციფრებია დასმული: (ო. რა, გვ. 76) S-სა და K-ში ერთი ნაწილი („მეჩინებების სარგო“) გამოყოფილია ცალკე თავად (სინგურითაა გაკეთებული სათაური S 66v, K 91v).

M	S	K
<p>პარი მდ</p> <p>186. ზაფხულ თავლის ქე- შიკი... (გვ. 189)</p>	<p>186. ზაფხულ თავლის ქე- შიკი (გვ. 66v)</p>	<p>186. ზაფხულ თავლის ქე- შიკი (92r)</p>
<p>პარი მდ</p> <p>187. გუთნის კარგი სწერია და მკისა მოსავალზე ჰკი- ლია (გვ. 189)</p>	<p>187. გუთნის ხარჯი სწერია და მკის მოსავალზედ კი- ლია (67r)</p>	<p>187. გუთნის ხარჯი სწერია და მკის მოსავალზე კი- ლია (92r)</p>
<p>პარი მგ</p> <p>188. გუთნის ასრე არის: თუ უქელობით ხასა- დარმა და მოქელემ არ მოიყუანოს თანბა უნდა თორემ რაც ღმერთმან მოგუცეს ის უნდა ესთხო- ოთ (გვ. 190)</p> <p>ქ. ეშიკალასბაშისა და სხვის კელჯობიანებისა სარგო ზემორ სწერია. აგრეთვე მდივანბეგის სარგო იქივ ზემორ და- გვიწერია (გვ. 190)</p> <p>პარი მზ</p> <p>188. სალთხუცის სარგო (გვ. 190)</p>	<p>188. ხუნისა ასრე არის: თუ უხელობით ხასადარ- მა და მოხელემ არ მოი- ყუანოს თანბა უნდა, თორემ რაც ღმერთმა მოგუცეს ის უნდა სთხოო (67r)</p> <p>ეშიკალასბაშისა და სხვის კელჯობიანის სარგო ზე- მორ სწერია. აგრეთვე მდივანბეგის სარგო იქივ ზემორ დაგვიწერია და მუნ პოვეთ (გვ. 67r)</p> <p>189. სალთხუცის სარგო (67r)</p>	<p>188. ხუნისა ასრე არის: თუ უქელობით ხასადარ- მა და მოხელემ არ მო- იყუანოს თანბა უნდა თორემ რაც ღმერთმან მოგუცეს ის უნდა სთხოო (92r)<sup>2</sup></p> <p>ეშიკალას ბაშისა და სხვის კელჯობიანის სარგო ზე- მორ სწერია. აგრეთვე მდი- ვანბეგის სარგო იქივ ზე- მორ დაგვიწერია მუნ პოვეთ (92r)<sup>3</sup></p> <p>188. სალთხუცის სარგო (92r)</p>

<sup>1</sup> J-ში სიტყვები: „გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვის ხარჯი ასე არის“ წარმოდგენს სინ-გურით დაწერილ სათაურს. იგი 35-ე გვერდის ზემოთ შუაშია მოთავსებული და მის შემდეგ მთელი გვერდი თავისუფალია. მომდევნო გვერდზე (გვ. 36) სათაურის სახით სინგურით წერია: „გუ-თანმა ერთმა უნდა მოხნას“ და მას მოსდევს ტექსტი. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ D-სა და ს-ერთოდ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ამ სიტყვებით („გუთანმა ერთმა უნდა მოხნას“) იწყება „გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვის კარჯისათვის“ მუხლის ტექსტი. ამრიგად J-ში ის რაც 36-ე გვერდზეა მოცემული, შეიცავს წინა პარაგრაფის ტექსტს.

როგორც ვხედავთ, J-ში ფაქტიურად ეს ორი ცალ-ცალკე წარმოდგენილი სათაურები ერთს მუხლს შეეკუთვნება. M-სა. S-სა და K-ში მოცემული სათაური თუ ტექსტი ნაწილი „გუთნის კარჯი სწერია და მკისა მოსავალზე ჰკილია“, იმიტომ მიგვაჩნია J-სა და D-ს (55 მბ და მგ) სათაურის შესატყვისად, რომ ორივეჯან საუბარია გუთანსა და ხარჯზე. მომდევნო ნაწილი M-სა, S-სა და K-ს „გუთნის ასრე არის“ და სხვა, J-სა, D-სა და სხვა ნუსხებში არ არის.

J	D	A
<p>აბ 186. ზაფხულ თაეილის ქე- შიკი (გვ. 58)</p>	<p>აბ 186. ზაფხულ თაეილის ქე- შიკისათუს (გვ. 29)</p>	<p>აბ 186. ზაფხულ თაეილის ქე- შიკისათუს (გვ. 47)</p>
<p>მბ 187. გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვისა ხარჯი ასე არის (გვ. 35)<sup>1</sup></p>	<p>მბ 187. გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვისა ხარჯისათუს (გვ. 19)</p>	<p>მბ 187. გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვის კარჯისათუს. (გვ. 31)</p>
<p>მბ გუთანმა ერთმა უნდა მოხნას (გვ. 36)</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>—</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>—</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>რნთ 188. სალთხუცის სარგო (გვ. 155)</p>	<p>რნთ 188. სალთხუცის სარგო- სათუს (გვ. 68)</p>	<p>რნთ 188. სალთხუცის სარგო- სათუს (გვ. 104)</p>

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „კენისა და სამეხრეს რიგი“ ზემოთ იყო მოცემული (ამ ცხრილის № 71) და ყველა ხელნაწერში იგი ერთნაირად არის წარმოდგენილი.

მუხლი „გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვის ხარჯისათუს“ J-სა, D-სა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა მუხლებში შედარებით ვრცლად არის მოცემული. შეიძლება ითქვას, რომ ზემოთმოყვანილი ორი სიტყვის გარდა („გუთნის ხარჯი“) მათ არაფერი აქვთ საერთო MSK-სთან. ეს იმას ნიშნავს, რომ M-სა, S-სა და K-ში ეს მუხლი შეუცვლელი დარჩენილა. ამ ხელნაწერებში ნახმარი სიტყვა „სწერია“ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ზემოთ არის საუბარი „კენისა და სამეხრეს რიგზე“.

<sup>2</sup> M-სა, S-სა და K-ში ესა და ამის წინა მუხლი ერთნაირად არის მოცემული. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ M-ში ეს ორი მუხლი ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი (სამივე ხელნაწერის სათაური აქ მთლიანად არის მოყვანილი). <sup>3</sup> M-სა, S-სა და K-ში ასეთი ტექსტი მოსდევს წინა თავს, J-სა და სხვა ხელნაწერებში ასე არ არის.

M	S	K
<p>ქ. დარბაისელთ ეფისკოპოსნი თუ სახასო აზნაურიშვილი თუ გლეხი თუ მოქალაქე, რომ ამოვარდეს იმათის ბეითალმანის ათისთავი ნაქვეარი საზღოხუცისა არის, ნაქვეარი მდივნების... სხვას გელო არავის აქუს (გვ. 192)<sup>1</sup></p>	—	—
<p>პარი მშ 189. არის მდივანბეგის სარგო (გვ. 192)<sup>2</sup></p>	189. მდივანების სარგო (68r)	<p>მპ 189. მდივანების სარგო (93v)</p>
<p>პარი მთ 190. არის ვეზირის სარგო (გვ. 194).</p>	190. ვეზირის სარგო (68v)	<p>მთ 190. ვეზირის სარგო (გვ. 94v)</p>
<p>პარი ნ. 191. მუშის რუსუმი (გვ. 194)</p>	191. მუშის რუსუმი (გვ. 69r)	191. მუშის რუსუმი (გვ. 94v)
<p>პარი ნა 192. მუსტოფის რუსუმი (გვ. 195)</p>	192. მუსტოფის რუსუმი (გვ. 69r)	192. მუსტოფის რუსუმი (გვ. 94v)
<p>პარი ნბ 193. სალაროს ნაზირისა (გვ. 195)</p>	193. სალაროს ნაზირისა (გვ. 69r)	193. სალაროს ნაზირისა (გვ. 95r)
<p>194. სალაროს მუშრიბისა ჟამაგირი (გვ. 196)</p>	194. სალაროს მუშრიბისა ჟამაგირი (69v)	194. სალაროს მუშრიბისა ჟამაგირი (გვ. 95v)
<p>195. სალაროს თავილდრის ჟამაგირი (გვ. 196)</p>	195. სალაროს თავილდრისა (გვ. 69v)	195. სალაროს თავილდრისა (გვ. 95v)
<p>196. გერაქიარალის... (გვ. 196)</p>	196. გერაქიარალის (69v)	196. გერაქიარალის (95v) <sup>4</sup>
<p>197. მოლარებისა (გვ. 197)</p>	—	—

<sup>1</sup> ეს ტექსტი მხოლოდ M-შია. <sup>2</sup> უნდა იყოს „მდივნის“. <sup>3</sup> ყველა ხელნაწერში მხოლოდ სათაურია მოცემული. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში „მუშის რუსუმის“ შემდეგ მოდის მუხლი— „მოლარებისა“ (იხ. ამ მუხლის შესახებ ამ ცხრილის 197-ე ნომერი), A-ში და A-დან მიმდინარე ნუსხებში ამ ორი ერთი-მეორის მიყოლებით მუხლებს მარცხნიდან (ორთავე მუხლის გასწვრივ) ვერ-

J	D	A
—	—	—
პზ 189. მდიენების სარგო (გვ. 98)	პპ 189. მდიენების სარგოსათვის (გვ. 44)	პპ 189. მდიენების სარგოსათვის (გვ. 69)
ბთ 190. ეეზირის სარგო (გვ. 54)	ბთ 190. ეეზირის სარგოსათვის (გვ. 27)	ბთ 190. ეეზირის სარგოსათვის (გვ. 44)
რმ 191. მუშის რუსუმი (გვ. 117)	რლ 191. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 54)	რლ 191. მუშის რუსუმისა (გვ. 84) <sup>3</sup>
რთ 192. მუსტოფის რუსუმი (გვ. 125)	რთ 192. მუსტოფის რუსუმისათვის (გვ. 57)	რთ 192. მუსტოფის რუსუმისათვის (გვ. 89)
რთ 193. ნაზირი სალაროსი (გვ. 130)	რთ 193. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 58)	რთ 193. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 91)
რლ 194. სალაროს მუშობისა (გვ. 162)	რლ 194. სალაროს მუშობის სარგოსათვის (გვ. 71)	რლ 194. სალაროს მუშობის სარგოსათვის (გვ. 110)
რმ 195. სალაროს თავლიდროსა (გვ. 162)	რმ 195. სალაროს თავლიდროს სარგოსათვის (გვ. 71)	რმ 195. სალაროს თავლიდროს სარგოსათვის (გვ. 110)
ლტ 196 გერაქიარალისა (გვ. 31)	ლთ 196 გერაქიარალისათვის (გვ. 17)	ლთ 196 გერაქიარალისათვის (გვ. 28)
რმ 197. მოლარებისა (გვ. 118)	რმ 197. მოლარებისათვის (გვ. 54)	რმ 197. მოლარებისა (გვ. 84) <sup>5</sup>

ტიკალურად (ქვევიდან ზევით) აქვს მინაწერი: „არ არიან დაწერილ დედანში“. <sup>4</sup> M-სა, S-სა და K-ში გერაქიარალის შესახებ დებულება არ არის გამოყოფილი წინა მუხლისაგან. <sup>5</sup> ხელნაწერებში პარტო სათაურია მოცემული.

M	S	K
<p>პარი 5ღ</p> <p>198. მეითარია... (გვ. 197) თავილდარს... (გვ. 197)</p> <p>199. ფეშქაშნივისისა (გვ. 197)</p> <p>200. მერიქიფეთხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა ასრე არის (გვ. 197)</p>	<p>198. მეითრისა... (58v) თავილდარს (58v)</p> <p>199. ფეშქაშნავისი (58v)</p> <p>200. მერქიფეთხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა არა სწერია რა (59r)</p>	<p>198. მეითრისა (77r) თავილდარს.. (გვ. 77r)</p> <p>199. ფეშქაშნავისი (77r)</p> <p>200. მერიქიფეთხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა არა სწერია რა (77r)</p>
<p>პარი 5ი</p> <p>201. ქარხნის ნაზირის სარგო (გვ. 198)</p> <p>202. ჩარფა ნაზირისა (გვ. 198)</p> <p>203. ქარხნის მუშრიბებს (გვ. 198)</p>	<p>201. ქარხნის ნაზირისა (59r)</p> <p>202. ჩარფა ნაზირისა (59r)</p> <p>203. ქარხნის მუშრიბებს... (59r)</p>	<p>201. ქარხნის ნაზირისა (77r)</p> <p>202. ჩარფა ნაზირისა (77v)</p> <p>203. ქარხნის მუშრიბებს... (77v)</p>
<p>პარი 5ზ</p> <p>204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა (გვ. 199)</p>	<p>204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა (59r)</p>	<p>204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა (77v)<sup>2</sup></p>
<p>პარი 5წ</p> <p>205. მურდრისა (გვ. 200)</p> <p>—</p>	<p>—</p> <p>—</p>	<p>—</p> <p>—</p>
<p>პარი 5შ</p> <p>206. სომხითისა მოურავისა (გვ. 201)<sup>3</sup></p> <p>207. სომხითის მელიქის სარგო (გვ. 201)</p>	<p>206. სომხითის მოურავის სარგო (28r)</p> <p>207. სომხითის მელიქის სარგო (გვ. 60r)</p>	<p>206. სომხითის მოურავის სარგო (38r)</p> <p>რნდ</p> <p>207. სომხითის მელიქის სარგო (81r)</p>

<sup>1</sup> თავილდარის შესახებ ზემოთ არის აქაც ერთი წინადადება თავილდარს ეხება, იგი ცალკე გ. მოყოფილი არც ერთ ხელნაწერში არ არის. <sup>2</sup> S-სა და K-ში ეს თავი ძლიერ შემოკლებულია



J	D	A
<p>რზ 198. მეითრისა (გვ. 118) თავლიდარს... (გვ. 118)</p>	<p>რზ 198. მეითრისათუს (გვ. 54) თავლიდარს... (გვ. 54)</p>	<p>რვ 198. მეითრისათუს (გვ. 85) თავლიდარს (გვ. 84)<sup>1</sup></p>
<p>როთ 199. ფეშქაშნივისისა (გვ. 169)</p>	<p>როთ 199. ფეშქაშნივისისათუს (გვ. 75)</p>	<p>როთ 199. ფეშქაშნივისისათუს (გვ. 115)</p>
<p>რშ 200. მერიქიფეთ ხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა (გვ. 118)</p>	<p>რზ 200. მერიქიფეთ ხუცისათუს, მერიქიფეთხუცისა, ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა (გვ. 54)</p>	<p>რზ 200. მერიქიფეთხუცისათუს მერიქიფეთხუცისი ქილიფთრისა და მერიქიფეთებისა (გვ. 85)</p>
<p>რბ 201. ნაზირი ქარხნისა და მისი სარგო (გვ. 130)</p>	<p>რით 201. ქარხნის ნაზირის სარგოსათუს (გვ. 58)</p>	<p>რით 201. ქარხნის ნაზირის სარგოსათუს (გვ. 91)</p>
<p>სია 202. ჩართა ნაზირისა (გვ. 204)</p>	<p>სია 202. ჩართა ნაზირისათუს (გვ. 62)</p>	<p>სია 202. ჩართა ნაზირისათუს (გვ. 137)</p>
<p>რიზ 203. ქარხნის მუშრიბისა (გვ. 124)</p>	<p>რიზ 203. ქარხნის მუშრიბისათუს (გვ. 56)</p>	<p>რიზ 203. ქარხნის მუშრიბისათუს (გვ. 88)</p>
<p>რთ 204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა (გვ. 119)</p>	<p>რშ 204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისათუს (გვ. 54)</p>	<p>რშ 204. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისათუს (გვ. 85)</p>
<p>კჳ 205. მურდრისა (გვ. 99)</p>	<p>კჳ 205. მურდრისათუს (გვ. 45)</p>	<p>კჳ 205. მურდრისათუს (გვ. 71)</p>
<p>სხვა ამისი შემდგომი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ სხვაგან ვიპოვე და იქ დაესწერე აქ არ დაეტივა (გვ. 100)</p>	<p>სხვა ამისი შემდგომი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ სხვაგან ვიპოვე და იქ დაესწერე აქ არ დაეტივა (გვ. 45)</p>	<p>სხვა ამისი შემდგომი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ სხვაგან ვიპოვე და იქ დაესწერე აქ არ დაეტივა (გვ. 71)</p>
<p>რწი 206. სომხითის მოურავის სარგო 152)</p>	<p>რწი 206. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 67)</p>	<p>რწი 206. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 103)</p>
<p>რდა 207. სომხითის მელიქისა (გვ. 157)</p>	<p>რდა 207. სომხითის მელიქისათუს (გვ. 69)</p>	<p>რდა 207. სომხითის მელიქისათუს (გვ. 106)</p>

<sup>1</sup> M-ში ძლიერ შემოკლებულია (სხვა ხელნაწერებთან შედარებით).

M	S	K
<p>პარი 50</p> <p>208. ბაზიერთხუცის სარგო. გვ. 202)</p> <p>ყარაის მეყორულისა როგორც წიგნი აქუსთ გაბაშვილებს იმაში სწერია და ისრუ ქნან (გვ. 202)</p>	<p>208. ბაზიერთხუცისა სარგო (60r)</p> <p>ყარაის მეყორულისა როგორც წიგნი აქუსთ გაბაშვილებსა იმაში სწერია ისე ქნან (60r)</p>	<p>208. ბაზიერთ ხუცისა სარგო (81 r)</p> <p>ყარაის მეყორულისა, როგორც წიგნი აქუსთ გაბაშვილებსა და იმაში სწერია ისე ქნან (გვ. 81r)</p>
<p>პარი 50ა</p> <p>209. ქვეისთავეებისა... (გვ. 202)</p>	<p>209. ქვეისთავეების რიგი (28r)</p>	<p>209. ქვეისთავეებს რიგი (38r)</p>
<p>210. არის ქორის ბუდე სომხითს (გვ. 205)</p>	<p>211. არის ქორების ბუდე სომხითს (60v)</p>	<p>210. არის ქორების ბუდე სომხითს (82r)</p>
<p>პარი 50ბ</p> <p>211. თრიალეთის სოფლების სამძღვრები (გვ. 206)<sup>1</sup></p>	<p>211</p>	<p>211 —</p>
<p>212. —</p>	<p>212. —</p>	<p>212. —</p>
<p>213. —</p>	<p>213. —</p>	<p>213. —</p>
<p>214. —</p>	<p>214. —</p>	<p>214. —</p>
<p>—</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>215. —</p>	<p>215. —</p>	<p>215. —</p>

<sup>1</sup> ყველაზე უფრო სრულად ეს მუხლი მოცემულია M-ში. S-ში სათაური აკლია, ნაწილი მოცემულია 62r-ზე, ნაწილი შემდეგ არის ჩამატებული (76v, 76r). K-შიც სათაური აკლია, ნაწილი...

J	D	A
<p style="text-align: center;"><b>ლვ</b></p> <p>208. ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა (გვ. 27)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;"><b>ლვ</b></p> <p>208. ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისათჳს (გვ. 15)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;"><b>ლვ</b></p> <p>208. ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისათჳს (გვ. 25)</p> <p style="text-align: center;">—</p>
<p style="text-align: center;"><b>სბ</b></p> <p>209. კვეისთავების რიგი (გვ. 212)</p>	<p style="text-align: center;"><b>სბ</b></p> <p>209. კვეისთავების რიგისათჳს (გვ. 66)</p>	<p style="text-align: center;"><b>სბ</b></p> <p>209. კვეისთავების რიგისათჳს (გვ. 142)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რპვ</b></p> <p>210. ქორის ბუდე არის სომხითს (გვ. 175)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რპვ</b></p> <p>210. სომხითს რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუდისათჳს (გვ. 77)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რპვ</b></p> <p>210. სომხითს რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუდისათჳს (გვ. 119)</p>
<p style="text-align: center;"><b>მვ</b></p> <p>211. თრიალეთის სოფლების სამძღვრებეი (გვ. 62)</p>	<p style="text-align: center;"><b>მვ</b></p> <p>211. თრიალეთის სოფლების სამძღვრებისათჳს (გვ. 31)</p>	<p style="text-align: center;"><b>მვ</b></p> <p>211. თრიალეთის სოფლების სამძღვრებისათჳს (გვ. 50)</p>
<p style="text-align: center;"><b>ამ</b></p> <p>212. აჯილდის მიბარება (გვ. 14)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ამ</b></p> <p>212. აჯილდის მიბარებისათჳს (გვ. 10)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ამ</b></p> <p>212. აჯილდის მიბარებისათჳს (გვ. 15)</p>
<p style="text-align: center;"><b>პვ</b></p> <p>213. ბოქოულთხუცესი და ეშვიკალასბაშეზბი (გვ. 18)</p>	<p style="text-align: center;"><b>პვ</b></p> <p>213. ბოქოულთხუცებისა და ეშვიკალასბაშეზბისათჳს (გვ. 11)</p>	<p style="text-align: center;"><b>პვ</b></p> <p>213. ბოქოულთხუცესთა და ეშვიკალასბაშეზბისათჳს (გვ. 18)</p>
<p style="text-align: center;"><b>კვ</b></p> <p>214. ბატონის ბალის წყლის (გვ. 19)</p>	<p style="text-align: center;"><b>კთ</b></p> <p>214. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათჳს (გვ. 11)</p> <p style="text-align: center;">. . . . .</p>	<p style="text-align: center;"><b>კთ</b></p> <p>214. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათჳს (გვ. 19)</p>
<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>215. ვარიანს ხედიანელი (გვ. 54)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>215. ვარიანს ხედიანელისათჳს (გვ. 27)</p>	<p style="text-align: center;"><b>ნვ</b></p> <p>215. ვარიანს ხედიანელი-სათჳს (გვ. 44)</p>
		<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ (19)<sup>2</sup></p>

ბი მოცემულია: 84r, 84v, 85r, 85v, 86r, 87r და 87v. D-სა და A-ში ეს მუხლი შემოკლებულია. \* JD-ში ბალის წყლის გარიგებაში დამატებან ანჩისხატის დეკანოზის შესახებ არ ვხვდებით.

M		S		K	
216.	—	216.	—	216.	—
217.	—	217.	—	217.	—
218.	—	218.	—	218.	—
219.	—	219.	—	219.	—
220. მოლარებისა (გვ. 197)		220.	—	220.	—
221.	—	221.	—	221.	—
222. . . . .		222. . . . .		222. . . . .	
223.	—	223.	—	223.	—
224.	—	224.	—	224.	—
225.	—	225.	—	225.	—

<sup>1</sup> M-სა, S-სა და K-ში ეს პარაგრაფი ცალკე არ არის გამოყოფილი. სამაგიეროდ მისი შინა-არსი მოცემულია მდივანგების გარიგების ბოლოს. <sup>2</sup> M-სა, J-სა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ნუსხებში მხოლოდ სათაურია, ტექსტი კი არ არის (S-სა და K-ში არც სათაურია და არც ტექსტი). <sup>3</sup> M-სა, S-სა და K-ში არ არის. J-სა, D-სა და სხვა ნუსხებში მარტო სათაურია (ტექსტის

J	D	A
<p>ოზ 216. იარაღის საქმე კეთება სალაროს ნაზირს (გვ. 80)</p>	<p>ოზ 216. იარაღის კეთებისათვის იარაღის საქმე და კეთება ყოველივე სალაროს ნაზირის საქმე არის (გვ. 38)</p>	<p>ოზ 216. იარაღის კეთებისათვის იარაღის საქმე და კეთება ყოველივე სალაროს ნაზირის საქმე არის (გვ. 60)</p>
<p>ოთ 217. კახეთისა და ქართლის სამძღვარი (გვ. 81)</p>	<p>ოფ 217. კახეთისა და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 39)</p>	<p>ოფ 217. კახეთისა და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 61)</p>
<p>რ 218. მეჭლისის პურისა (გვ. 109)</p>	<p>ჟთ 218. მეჭლისის პურისათვის</p>	<p>ჟთ 218. მეჭლისის პურისათვის (გვ. 78)</p>
<p>რბ 219. მდივანბეგის ასალები (გვ. 114)</p>	<p>რა 219. მდივანბეგის ასალებისათვის (გვ. 92)</p>	<p>რა 219. მდივანბეგის ასალებისათვის (გვ. 82)<sup>1</sup></p>
<p>რმ 220. მოლარებისა (გვ. 118)</p>	<p>რმ 220. მოლარებისათვის (გვ. 54)</p>	<p>რმ 220. მოლარებისა (გვ. 84)<sup>2</sup></p>
<p>221. —</p>	<p>რად 221. თევზის ჩაჩხისათვის (გვ. 59)</p>	<p>რად 221. თევზის ჩაჩხისათვის (გვ. 23)</p>
<p>რლზ 222. სარქარბაშისა და მისი თავლიდრისა (გვ. 142)</p>	<p>რლზ 222. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 62)</p>	<p>რლზ 222. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 95)</p>
<p>რმდ 223. საკმლისა (გვ. 148)</p>	<p>რმდ 223. საკმლისათვის (გვ. 64)</p>	<p>რმდ 223. საკმლისათვის (გვ. 99)</p>
<p>რა 224. სომხითის ტარულისა (გვ. 157)</p>	<p>რა 224. სომხითის ტარულისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რა 224. სომხითის ტარულისათვის (გვ. 105)<sup>3</sup></p>
<p>რამ 225. სამეფოს კაცის სადედოფლოდ ვერ ამუშაებენ (გვ. 162)<sup>4</sup></p>	<p>რამ 225. სამეფოს კაცისა სადედოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 72)</p>	<p>რამ 225. სამეფოს კაცისა სადედოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 110)</p>

გარეშე), ამასთანავე სომხითის მოურავისა და მეღვივის სარგო ყველა ხელნაწერშია (M გვ. 201, S 28r, 60r, K 81r, J 152, 157, D 67, 69, A 103, 106). <sup>4</sup> J-ში პირველი ორი სიტყვა სინგურით არის დაწერილი, ხოლო სათაური საერთოდ ცალკე არ არის გამოყოფილი.

M	S	K
226. —	226. —	226. —
227. სათაური არ არის (გვ. 14)	227. სათაური არ არის (გვ. 5v)	227. სათაური არ არის (გვ. 8v) <sup>1</sup>
228. —	228. —	228. —
229. —	229. —	229. —
230. ქსნის ერისთვის მამულისა (გვ. 80)	230. ქსნის ერისთვის მამულისა (27r)	230. ქსნის ერისთვის მამულისა (37r)  რბ
231. არის მდივანბეგის სა- რგო. ... ტყვის ბაჟიღამ რაც ღადგების თერთმე- ტის თავის შუოთქედის ნაქვეარი (გვ. 192)	231. სალთხუცის... ... ტყვის ბაჟიღამ თერთ- მეტის თავის ნახევარი როგორც იჯარა იქნება თუმანი შოვა (67r)	231. სალთხუცისა... ... ტყვის ბაჟიღამ თერთ- მეტის თავის ნახევარი როგორც იჯარა იქნება თუმანი შოვა (92v)
232. ბოქოულთხუცების სა- რგო (გვ. 69)	232. ბოქოულთხუცობის რგო (23r)	232. ბოქოულთხუცობის რგო (32r)  ლ

<sup>1</sup> M-სა S-სა და K-ში არ არის სათაური, ტექსტი ანუ სია არის. <sup>2</sup> ეს მუხლი უფრო განმეორებულია

J	D	A
<p>რპშ 226. ღმერთმან ნუ ქნას (გვ. 177)</p>	<p>რპშ 226. მეფის ღამარცხებისა და მცხეთას ნასვენებისა- თუს (გვ. 78)</p>	<p>რპშ 226. მეფის ღამარცხებისა და მცხეთის ნასვენებო- სათუს (გვ. 120)</p>
<p>რშა 227. ყორჩიბაში (გვ. 179)</p>	<p>რშა 227. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 79)</p>	<p>რშა 227. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 121)</p>
<p>სიზ 228. ციხის ბალისა (გვ. 206)</p>	<p>სიზ 228. ციხის ბაღებისათუს (გვ. 81)</p>	<p>სიზ 228. ციხის ბაღებისათუს (გვ. 139)</p>
<p>საბ 229. კელმწიფის ტყვისა- სათვის ხარჯი (გვ. 216)</p>	<p>საბ 229. კელმწიფის ტყვის ხა- რჯისათუს (გვ. 61)</p>	<p>საბ 229. კელმწიფის ტყვის ქარჯისათუს (გვ. 144)</p>
<p>რპ 230. ქსნის ერისთვის მამუ- ლისა (გვ. 170)</p>	<p>რპ 230. ქსნის ერისთვის მამუ- ლისათუს (გვ. 75)</p>	<p>რპ 230. ქსნის ერისთვის მამუ- ლისათუს (გვ. 115)</p>
<p>ქსნის ჭვევლთ აქვს ულ- უფა...</p>	<p>ქსნის ჭვევლთ აქვს ულ- უფა...</p>	<p>ქსნის ეველთა აქუსთ ულუფა...</p>
<p>ასრევე არაგვის ერის- თვის... (გვ. 170)</p>	<p>ასრევე არაგვის ერისთვის (გვ. 75)</p>	<p>ასრევე არაგვის ერისთვის (გვ. 116)<sup>2</sup></p>
<p>რნთ 231. სალთხუცის სარგო. ... ტყვის ბაჟიღამ თერთ- მეტის თავის ნახევარი როგორც იჯარა მოვა იქ- ნების თუმანი მოვა (გვ. 155)</p>	<p>რნთ 231. სალთხუცის სარგო- თუს ...ტყვის ბაჟიღამ თერთმეტის თავის ნახე- ვარი როგორც იჯარა იქ- ნების თუმანი მოვა (გვ. 68)</p>	<p>რნთ 231. სალთხუცის სარგო- სათუს. ...ტყვის (გადა- ნასწორებია, ყოფილა ტყვის) ბაჟიღამ თერთ- მეტის თავის ნახევარი როგორც იჯარა იქნების (ცარიელი აღგილია ერ- თი ან ორი სიტყვისა- თვის) (გვ. 104)</p>
<p>ლგ 232. ბოქაულთხუცების სა- რგო (გვ. 22)</p>	<p>ლგ 232. ბოქაულთხუცების სა- რგოსათუს (გვ. 13)</p>	<p>ლგ ბოქაულთხუცების სარ- გოსათუს (გვ. 21)</p>

პირლად მოცემულია J-სა, D-სა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ნუსხებში. M-ში ეს მუხლი (იხ. ცხრილი № 111).

M	S	K
<p style="text-align: center;">—</p> <p style="text-align: center;">პარი 58</p> <p>233. მოლარეთხუცის ქა- მაგირი (გვ. 196)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">—</p> <p>233. მოლარეთხუცისა ქა- მაგირი (69v)</p> <p style="text-align: center;">—</p>	<p style="text-align: center;">—</p> <p>233. მოლარეთხუცის ქამა- გირი (95r)</p> <p style="text-align: center;">—</p>
<p>234. კონისა (გვ. 57)</p> <p>...ერთი კათალიკოსის აზ- ნაურშვილი თაზისშვილი უნდა იღვეს... (გვ. 57)</p>	<p>234. კონისა (19r)</p> <p>...ერთი კათალიკოსის აზ- ნაურ შვილი თაზისშვი- ლი უნდა ადგეს... (19r)</p>	<p>234. კონისა (26v)</p> <p>...ერთი კათალიკოსის აზ- ნაურშვილი თაზისშვი- ლი ადგეს (26v)</p>

<sup>1</sup> ბოქაელთუხუცეების სარგო მოყვანილია ზემოთ (იხ. № 98). ბაგრატ ბატონიშვილის მინა-  
წერს ბარკულად ალექსანდის ხელნაწერში ვხვდებით და შემდეგ კი ალექსიძიდან მომდინარე ხელნა-  
წერებში. <sup>2</sup> M-სა, S-სა და K-ში ეს მუხლი შემოკლებულია. J-სა, D-სა და A-ში კი ვრცლადაა



J	D	A
<p style="text-align: center;">—</p> <p style="text-align: center;">რბ</p> <p>233. მოლარეთ ხუცის სარგო (გვ. 115)</p> <p>ტექსტში სიტყვა „მოლარეთუხუცესს“ დასმული აქვს აშიაზე გატანის ნაშანი და მარცხენა აშიაზე ამ ნიშნის ქვეშ სწერია: „სხვაში ეს ორი შაური მუსტოფისა ეწერა“ (გვ. 116)</p>	<p style="text-align: center;">—</p> <p style="text-align: center;">რბ</p> <p>233. მოლარეთ ხუცის სარგოსათვის (გვ. 53)</p> <p>ქ-ის აშიაზე გატანილი სიტყვები D-ში ტექსტშია (გვ. 53)</p>	<p>ტექსტში სახელს „შაპუელიზნს“ დასმული აქვს სქოლიოში ჩატანის სანიშნებელი და ამ სანიშნების ქვეშ ბაგრატ ბატონიშვილის ხელით სწერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგს 6-ს ერქვა ოდეს იყო თათრად“<sup>1</sup></p> <p>გვ. 21)</p> <p style="text-align: center;">რბ</p> <p>233. მოლარეთუხუცის სარგოსათვის (გვ. 83)<sup>2</sup></p> <p>ქ-ის აშიაზე გატანილი სიტყვები A-ში ტექსტშია (გვ. 83)</p>
<p style="text-align: center;">ოზ</p> <p>234. კონისა (გვ. 38)</p> <p>...ერთი კათალიკოზის აზნაურშიელი თამაზის შვილი უნდა იდგეს... (გვ. 81)</p>	<p style="text-align: center;">ოზ</p> <p>234. ყაჩაღის კონისათვის</p> <p>...ერთი კათალიკოზის აზნაურშიელი თამაზის შვილი ან ანჩისხატის დეკანოზის შვილი მესხი-შვილი ამ ორში ერთ-ერთი იდგეს (გვ. 38—39)<sup>3</sup></p>	<p style="text-align: center;">ოზ</p> <p>234. ყაჩაღის კონისათვის (გვ. 60)</p> <p>...ერთი კათალიკოზის აზნაურშიელი თაზის შვილი ან ანჩისხატის დეკანოზის შვილი მესხიშვილი ამ ორში ერთ-ერთი იდგეს... (გვ. 60)</p>

წარმოდგენილი. \* სიტყვები: „ან ანჩისხატის დეკანოზის შვილი მესხიშვილი ამ ორში ერთ-ერთი“ პირველად გვხვდება D-ში და შემდეგ კი XIX საუკუნის აველა ზელნაწერში.

ჩვენ სრულად მოვიყვანეთ ხელნაწერების განსხვავება დასათაურებას მიხედვით. ამასთანავე, სათაურების გარდა სხვა განსხვავებაც ვაჩვენებთ თავის ადგილზე, მაგრამ ვარიანტული სხვაობა არ მოგვიყვანია. ასეთი სხვაობა მოყვანილი იქნება გამართული ტექსტის სათანადო შენიშვნებში.

ხელნაწერების შედარებისას გამოირკვა, რომ ოთხი მათგანი, სამი საგ-ნობრივი (M, S და K) და ერთი ანბანური სისტემით შედგენილი (J), ორთოგრაფიულად ზუსტად ერთნაირ საფუძველზე დგას. ამ მსგავსებამ განსაკუთრებით იმაში იჩინა თავი, რომ უბრჯგუ და მ ამ ოთხიდან არც ერთ ხელნაწერში არ არის გამოყენებული, ამასთანავე, ოთხივე ხელნაწერში ნახმარია როგორც კ, ისე ხ, განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ J ხელნაწერში უფრო ხშირია შემთხვევა, როცა კ-ს ნაცვლად, ხ იხმარება.

გარდა აღნიშნულისა, როგორც ქვემოთ გვექნება დაწვრილებით საუბარი, S და K ხელნაწერი ზუსტად მისდევს ერთმანეთს, ხოლო M და J ხელნაწერები ხშირად ამჟღავნებენ ერთმანეთთან მსგავსებას. საფიქრებელია, რომ პირველი ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერია.

მოყვანილი ცხრილის მიხედვით შეიძლება ზოგიერთი დასკვნის გაკეთება.

პირველყოელისა, საჭიროდ მიგვაჩნია მიუუთითოთ ისეთ ადგილებზე, რომლებიც მხოლოდ მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერშია. ასეთი ადგილებია:

1) ყულარალასის გარიგება ყველა ხელნაწერშია, ხოლო ყულებოს სია — მხოლოდ M ხელნაწერში (გვ. 3).

2) შათირების გარიგების ბოლოში M ხელნაწერში არის: „ჩვენი საჯინბოს გარდალუსა მოქალაქებს აქეს. შათირები ქარხნის ნაზირის თაბუნი არ არის“ (გვ. 27).

3) სახლთუხუცესის სარგო უფრო ვრცლადაა მოცემული M-ში (გვ. 192).

4) თრიალეთის სოფლების საზღვრები ვრცლად მხოლოდ M ხელნაწერშია წარმოდგენილი (გვ. 206—215).

5) ატენის ხევისთავის დებულება (გვ. 165) მხოლოდ M-შია.

6) თრიალეთის გარიგებიდან მხოლოდ M-შია შემონახული თრიალეთის ბაჟის განაწესი (გვ. 179). ამასთანავე, მრავალი ადგილი M-ში უფრო ვრცლად არის მოცემული.

M-ში არ არის: 1) აჯილდის შიგამდევი და ზინდრები (მუხ. 167), სხვა ხელნაწერებში კი არის (S 11 var 63v, K—15v, J გვ. 2, D გვ. 2, A—გვ. 4).

2) ქვევრის მრეცხელის შესახებ განაწესი არის S-ში (17v) და K-ში (9 vl).

3) ქალის მწვანილის ბაჟის განაწესის ბოლოს ყველა ხელნაწერში (S 37r, K 47r, J 208, D 64, A 140) არის მინბაშის სარგო, M-ში კი არა.

4) ამილახვარის შესახებ დებულება არის მხოლოდ S (36r) და K (48r) ხელნაწერებში

5) M-ში წერია: „წესი არს“ (გვ. 48). დანარჩენ ნუსხებში დამახინჯებულია: „წესიერს“, S 73 r, K 100r, J § ლა, სხვა ნუსხებში § ლბ.

6) კოდის პურის შესახებ დებულება სრულად მხოლოდ M ხელნაწერშია მოცემული (გვ. 98—99). S და K-ში სულ არ არის, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში შემოკლებითაა, J § 3 (დანარჩენ ნუსხებში — §-ით).

7) M, S 1var და K ხელნაწერებს აკლია ერთი ადგილი ბოლნისის გარიგებიდან (მუხ. 109).

8) SK M-ში არის შემონახული ალექის დებულების ბოლო წინადადება: „ალექის მუშაზე, პური კოდი ია“. მუხ. 110.

9) „სამართლიანი ბატონის თერთმეტს თავი“ მხოლოდ M-შია, მუხ. 113.

10) „ღვინო ნაკვევარ კოკა გასამყრელო მარჩილი თავის... ბატონის ათის-თავი. მის დროს იქ რომ იყოს... ძღვენი“. მხოლოდ M-შია, მუხ. 113.

11) ატენის მოურავის ხევისთაობის შესახებ მოზრდილი ადგილი დაწყებული სიტყვებიდან „ატენის კევზედ“ და დამთავრებული სიტყვებით „იმრაგად იქვეისთაოს“ მხოლოდ M-შია (მუხ. 117, გვ. 165).

12) თრიალეთის დებულება: ერთი ადგილი დაწყებული სიტყვიდან „თრიალური“ და დამთავრებული სიტყვით „წაიღებოდეს“ მხოლოდ M-შია, მუხ. 124.

13. M-ში არის ბოლნისის დებულებიდან უკანასკნელი წინადადება: „ბოლნური ზერის სამუშაოდ პური კოდი კე, ღვინო კოკა ლ, მუშას კოდი — კა, მეზერეს კოდი მე, მეზერეს კოდი იბ“. სხვა ნუსხაში ეს წინადადება არ არის. (მუხ. 109).

14) ღურნუკის დებულების ბოლო მოცემულია მხოლოდ M, S, K-ში. იგი გამოხატულია შემდეგი სიტყვებით: „ღურნუკისა პური კოდი იე. ღვინო რაც მივსცეთ ხენაში, მკაში, ლეწვაში კოდი მბ, მეზერეს კოდი კბ“. მუხ. 112.

15) M, S, K-ში 129-ე მუხლის დიდი ნაწილი არის, დასაწყისი ამ მუხლისა კი მარტო M, S, K ხელნაწერებშია მოცემული.

16) 131-ე მუხლი M ხელნაწერში არ არის.

17) M, S, K-ში მუხ. 140 არ არის.

18) M, S, K-ში მუხლი ვარიანს ხვედიანელის შესახებ არ არის.

19) M, S, K-ში შეტანილი არ არის 23-ე მუხლის ბოლო ადგილი: „მეჭლისისა ასე ქნან: რასაც სახლში ბატონმან მეჭლისი ბრძანოს, იმ მეჭლისაჲს კაცნი დასწერონ და რაც დაიხარჯოს, ის პური იმ დღეს დასწერონ და ჩაავლონ“.

საკვიროა აღინიშნოს, რომ უმეტეს შემთხვევაში M, S და K ერთმანეთს ზისდევს. ის რაც აკლია ერთ მათგანს, უმრავლეს შემთხვევაში აკლია მეორესა და მესამესაც.

ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში, როგორც მოყვანილი ცხრილიდან ჩანს, ხშირად ტექსტი უფრო ვრცელადაა მოცემული და საერთოდ მათში პარაგრაფებიც მეტია.

ამის მიხედვით ჩვენ უნდა ვითვქროდეთ, რომ ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში სხვა დედნიდან უნდა იყოს გადმოწერილი.

რასაკვირველია, საგნობრივ და ანბანურ წესით შედგენილ ხელნაწერებს შორის არსებული განსხვავება უმთავრესად იმითაა გამოწვეული, რომ ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში, ხშირად ვხვდებით სათაურებს, მაშინ როდესაც საგნობრივად შედგენილ ხელნაწერებში შესატყვის ადგილებზე მარტო ტექსტია მოცემული, ხოლო სათაური კი ცალკე გამოყოფილი არ არის. ცხრილში ასეთი განსხვავება აღნიშნულია, მაგრამ ამას ჩვენ არ

ვთვლით არსებით განსხვავებად. არსებითად მიგვაჩნია ისეთი განსხვავება. როცა ერთ ხელნაწერში რომელიმე პარაგრაფი ან მისი ნაწილი არის, მეორეში კი არა.

ის გარემოება, რომ M ხელნაწერში ხშირად ვარიანტებთან გვაქვს საქმე. იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ გადამწერს ისეთი დედანი ჰქონდა ხელთ, რომელშიაც მოკლე და ვრცელი ვარიანტები იყო მოცემული. თვითონ დედანში კი, ანუ პირველ წყაროში, ასეთი ვარიანტები არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. ისწავება კითხვა: რატომ უნდა წარმოშობილიყო ხელნაწერში საერთოდ პარაგრაფების განმეორება?

ხელნაწერში ზოგჯერ ისეთ განმეორებასთან გვაქვს საქმე, რომ ძნელდება კადეც განმეორებულის ვარიანტად ჩათვლა.

საფიქრებელია, რომ პირველ თუმანიშვილს ხელთ ჰქონდა რამდენიმე დედანი. ზოგიერთ მათგანში ესა თუ ის ადგილი შემოკლებითა და თანმიმდევრობის დარღვევით იყო მოცემული, რის გამოც გადმოწერის დროს შეიძლება ადგილი ჰქონოდა განმეორებას. რასაკვირველია, ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში განმეორება გამორიცხული იყო, რადგანაც თვით ანბანი ამ შემთხვევაში ერთგვარ კონტროლის საშუალებას იძლეოდა.

უფრო ნაკლებად, მაგრამ მაინც განმეორებას ადგილი აქვს S და K ხელნაწერებშიც. ამასთანავე, მათში პარაგრაფების თანმიმდევრობა განსხვავებულია იმ თანმიმდევრობისაგან, რომელიც დაცულია M ხელნაწერში. ეს გარემოება კი იმაზე მეტყველებს, რომ შესაძლებელია M ხელნაწერის გადამწერს ისეთი ხელნაწერებით ესარგებლოს, რომლებშიაც პარაგრაფების თანმიმდევრობა სხვადასხვაგვარად იყო წარმოდგენილი. M-ში ვარჩევთ სამ ვარიანტს, რომლებიც გადაწერილია ერთი და იგივე ხელით. თუ ხელნაწერში, რომელიმე პარაგრაფი მხოლოდ ერთი ვარიანტით არის წარმოდგენილი (ასე არის უმრავლეს შემთხვევაში), მაშინ ვუთითებთ M ხელნაწერზე ვარიანტის მოუხსენებლად. როცა ერთი ან რამდენიმე ვარიანტია, მაშინ კი ვასახელებთ თვითეულ მათგანს.

## \* 2. სულხან მდივნის ნუსხა (S)

„დასტურლამალის“ სულხან მდივნის ხელნაწერი, რომელიც ჩვენ აღნიშნული გვაქვს ლათინური S-ით („სულხანის“ პირველი ასო), ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. აკეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (S — 4738).

ხელნაწერის ზომაა 31× 21,5 სანტ., ქაღალდი კარგია და ჩასმულია მუჯაოს ყდაში, რომელსაც გადაკრული აქვს ტყავი.

ხელნაწერი შეიცავს 78 ფურცელს და დანომრილია ფანქრით. ქაღალდის უკირნიშანი უჩვენებს სამ ნახევარ მთვარეს. შესრულებულია ულამაზო მხედრული ხელით, საწერად გამოყენებულია შავი მელანი. სათაურები, სიაში პირველი ასოები და ზოგჯერ აბზაცის პირველი სიტყვები მოცემულია სინგურით. ყოველი სიტყვის შემდეგ სასვენ ნიშნად დასმულია ორი წერტილი. შესწორება-ჩამატებაში ორი წერტილის გარდა, ზოგჯერ წერტილიც იხმარება.

ფანქრით შესრულებული ნუმერაცია, როგორც ჩანს, შემდეგშია გაკეთებული. ხელნაწერში არის ნუმერაცია თვითეული 8 ფურცლის მიხედვითაც. 2r-ს აწერია ა, 10r-ზე — ბ, 18r-ზე — გ, 26r-ზე დ, 34r-ზე — ე, 42r-

ზე — ვ, 52r-ზე — ზ (ამ შემთხვევაში 8 ფურცლის ნაცვლად 10 ფურცლის შემდეგ არის დასმული (ასო — ზ) 60r-ზე — მ, 66r-ზე — თ (აქ კი 8 ფურცლის ნაცვლად, რვეულად 6 ფურცელი არის ჩათვლილი), 74r-ზე — ი (ასოს (ი) ქვეშ არის მხოლოდ ხუთი ფურცელი).

ტექსტი იწყება 2r-ზე.

პირველ ფურცელზე, რომელიც ამოვარდნილია, გაკეთებულია მინაწერები: „ეს წიგნი სულხან მდივნისა არის“. შემდეგ იმავე გვერდზე კვითხლობთ: „ქ. ესე წიგნი მოგართვი სიბრძნემან მამისამან, მხოლოდ შობილმან ძემან-ღ-ისამან ყ-დ კეთილმან ღ-თან მოგანიჭოს ზეგარდმოითა წყალობითა ნიქნი კეთილნი უფალო თავადო დარჩი ბებუთოვო“. ცოტა ქვემოთ არის მოთავსებული ამავე შინაარსის სომხური წარწერა.

2r-ს მარცხენა აშიაზე წერია: „ეს დედანი დასტურლამალისა (როგორც წინა ფურცელზე წერია სულხან მდივნისა), მქონდა პირველად დაბეჭდვას დროსა და ამ დედნის ვარიანტები დაიბეჭდა დასტურლამალის პირველ გამოცემაში ჩემის რედაქტორობით 1886 წელსა 10 მკათათვეს, ტფილისი, პეტრე უმიკაშვილი. ფრად შესანიშნავი დედანია და კარგი შენახვა უნდა საძუდამოდ დასაცველად. პეტრე უმიკაშვილი“.

2v-ზე სხვა ფერის მელნით მარცხენა აშიაზე სათაურის მსგავსად მიწერილია: „ხელჯობიანებისა“. 3r-ზე სიაში 5 გვარსახელი სხვა ფერის მელნით არის შესრულებული, აგრეთვე 3v-ზე 8 გვარსახელი ასეთივე ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის დაწერილი, 4r-ზე არის აგრეთვე სხვა ფერის მელნით შესრულებული ჩამატებული ადგილი.

4v-ზე და 5r-ზე თვითოეულზე ხუთი გვარსახელი გადახაზულია.

6r-ზე არის სხვა მელნით მიწერილი ადგილები, მაგრამ მთელი გვერდი გადახაზულია.

6v-ზე გადახაზულია 11 სტრიქონი. 7v-ზე ერთი გვარსახელი გადახაზულია და მის მაგიერ სხვა არის ჩაწერილი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელთა და მელნით.

8r-ზე არის ჩამატებული ადგილები. 9v-ზე გადახაზულია ერთი გვარსახელი, 10r-ზე არის სხვა ხელითა და სხვა მელნით ჩამატებული ადგილები. 12v-ზე გადახაზულია „ენაგელი ასლანა“ და ეს გვარსახელი გადატანილია 12r-ზე (ბოლოს არის მიწერილი).

14v-ზე არის ჩამატებული ადგილები.

19r, 20r, 24r, 24v, 26r, 27v, 28r, 28v, 33v, 35r, 37r, 38v, 39v, 45r, 45v, 48v, 51r, 51v, 53v, 57v, 58r, 58v, 59r, 59v, 60r, 60v, 61r, 62r, 62v, 64v, 65r, 67r, 67v, 68r, 68r, 72r, 72v, 73r, 73v, 74v, 77v, 78r და 78v გვერდებზე არის გადახაზული და ჩამატებული ადგილები, რომლებიც შესრულებულია სხვა მელნით.

გვერდებზე არის უბრალო და ლურჯი ფანქრით მინაწერები, რომლებიც პეტრე უმიკაშვილის მიერ უნდა იყოს შესრულებული: 19r-ზე „ქოდავის რაგის“ გასწვრივ წერია: „ეს ნაკლებია; კიდევ არის ქვემოთ 86 დაბეჭდ“. მართლაც „ქოდავის რიგი“ ქვემოთ უფრო ვრცელადაა მოცემული. „86 დაბეჭდ“ ნიშნავს პ. უმიკაშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული „დასტურლამალის“ 86-ე გვერდს, სადაც მოთავსებულია დებულება ქოდავის შესახებ.

30r-ზე ბოლოში მარჯვენა აშიაზე წერია: „აქედან ეს ბოლო არის სტრიქონი უკანასკნელ ფურცელ.“ (კარგად არ იკითხება): 36r-ს ზემო აშიაზე

კვითხულობთ: „ამოსწერეთ“. ამავე გვერდის მეორე ადგილას „ამილახორის“ დებულების პირდაპირ მიწერილია: „აქედამ გამოსწერეთ“, პირველი სიტყვა ლურჯი და მეორე უბრალო ფანქრით არის შესრულებული.

36v-ზე ამილახორის შესახებ მოყვანილი დებულების დასასრულს მიწერილი აქვს „აქამდის“. 38r-ზე: „20 გვ. დაბეჭდ“. 44r-ზე: „დავწერეთ. დასაბეჭდია“. გარდა ამისა, ზოგიერთ გვერდზე დასმულია „X“ ან სხვა ნიშანი. ყველაფერი ეს შესრულებული უნდა იყოს პეტრე უმიკაშვილის მიერ, მაშინ როცა იგი „დასტურლამალს“ სულხანის ხელნაწერიდან აწყობინებდა სტამბაში. პ. უმიკაშვილი აღნიშნული მინაწერებითა და ნიშნებით ასოთა აწყობებს უჩვენებდა სულხან მდივნის ხელნაწერის განსხვავებულ ადგილებს, რომლებიც სხვა შრიფტით უნდა დაბეჭდილიყო, როგორც განსხვავებული ვარიანტი.

განცვიფრებას იწვევს ასოთააწყობის გულმოდგინება. იგი კრკვეოდა ხელნაწერის ვარიანტებში და დამოუკიდებლად კითხულობდა ისეთ ადგილებს, რომლებსაც მხოლოდ სპეციალისტი თუ გაარჩევდა დიდი დაკვირვების შედეგად.

როგორც ვთქვით, 74r-ის თავზე ზედა აშიაზე აწერია რვეულის სათვალავის აღმნიშვნელად ი. ამ ნაწილში არის მხოლოდ ხუთი ფურცელი. 74r და 74v გვერდების შემცველი ფურცელი შინაარსის მიხედვით ადგილზე არ არის. სხვა ხელნაწერებთან შეჯერების შედეგად გამოირკვა, მისი ადგილი 10r და 10v გვერდების შემცველი ფურცელია. იქ სადაც თავდება ნალარახანის მოხელეების სია (9v-თი), უნდა იწყებოდეს დებულება სარქარბაშისა და სარქრების შესახებ (სულხან მდივნის ხელნაწერის ნუმერაციით 74r) და ასე უნდა გრძელდებოდეს. ეს ფურცელი (74r და 74v) ამოვარდნილია. ამოვარდნილია აგრეთვე უკანასკნელი ორი ფურცელი (77r, 77v და 78r, 78v).

როგორც ვნახეთ, ხელნაწერი უთარიღოა. ფრიად საყურადღებოა გაზიარებულს თუ როდის არის სულხან მდივნისეული ხელნაწერი შესრულებული.

პირველად სულხან მდივნის ხელნაწერს პ. უმიკაშვილი შეეხო. მისი გადმოცემით ეს ხელნაწერი რევაზ შალვას ძე ერისთავისა ყოფილა. მას იგი დიმ. ბაქრაძისათვის გადაუცია, რომლისაგანაც პ. უმიკაშვილის მიუღია<sup>1</sup>. დეფექტურობის გამო, პ. უმიკაშვილს აღნიშნული ხელნაწერი ვერ დაუღვია თავისი გამოცემის საფუძვლად, მაგრამ განსხვავებული ადგილები ვარიანტების სახით მაინც მოცემული აქვს თავის გამოცემაში<sup>2</sup>. ჩვენ მოვიყვანეთ ზემოთ პ. უმიკაშვილის მინაწერი, რომ ხელნაწერი შესანიშნავია. იმავეს იმეორებს თავის გამოცემაშიც. თარიღის შესახებ კი ამბობს, რომ სულხან მდივნის ხელნაწერი, როგორც „საგანთა შინაარსის კვალობაზე“ დალაგებული „უფრო ძველი ნაწერია“ ვიდრე მელიქიშვილისეული<sup>3</sup>.

სულხან მდივნისეული „დასტურლამალს“ ხელნაწერი აღწერილი აქვს ე. თაყაიშვილს. იგი მართებულად თვლის, რომ ხელნაწერის პირველი ფურცლის r-ზე მინაწერები ხელნაწერის კუთვნილებისა და მისი დარჩია ბებუთოვისათვის მირთმევის შესახებ უფრო გვიანდელი წარმოშობისაა. „გადაწერილი და გადაწერის თარიღი არ არის ნაჩვენები. ქალაქის ფილიგრანი უჩვენებს სამ

<sup>1</sup> დასტურლამალი, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. V.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 131—157.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. V.

ნახევარმთვარეს; ხელნაწერი უსათუოდ XVIII საუკუნის პირველი ნახევრი-საა<sup>1</sup>. რაზე ამჟარებს თავის კატეგორიულ მოსაზრებას ხელნაწერის თარიღის შესახებ ე. თაყაიშვილი, არა ჩანს.

„დასტურლამალის“ სულხან მდივნისეული ხელნაწერი განხილული აქვს თავის შრომებში აგრეთვე აკად. ივ. ჯავახიშვილს<sup>2</sup>. იგი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ სულხანის ხელნაწერი, როგორც შინაარსის მიხედვით დალაგებული, უწინ არის წარმოშობილი, ვიდრე ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერები<sup>3</sup>.

ხსენებული ხელნაწერის თარიღის შესახებ განსვენებულ მეცნიერს სხვა არაფერი აქვს ნათქვამი.

ი. ლორთქიფანიძე იხილავს სულხან მდივნის ხელნაწერს და გამოთქვამს თავის მოსაზრებას საერთოდ „დასტურლამალის“ შედგენის შესახებ: „სამეფო დასტურლამალის ტექსტის შედგენა, — წერს იგი, — ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: პირველად შეუდგენიათ ის ტექსტი, რომელიც შენახულია სულხან მდივნის პირვანდელ ვარიანტში, მრავალ ადგილებს გამოტოვებით; შემდეგ ეგ ტექსტი ზოგ ადგილას შეუვსიათ, ზოგ ადგილას შეუსწორებიათ ან ჩაუმატებიათ. ამ შესწორებული და ჩამატებული ტექსტისაგან შეუდგენიათ ბელიქიშვილის და იესე მდივნის ხელნაწერის ვარიანტების დედანი და ბოლოს შეუდგენიათ ალექსი მესხიშვილის ვარიანტის ტექსტი“. ამ ვარიანტების დროის განსაზღვრა, ი. ლორთქიფანიძის აზრით, ჭერჭერობით ძნელია. „ერთადერთი დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ: ეს ვარიანტები დროის მიხედვით მეტად დაშორებულნი არ არიან ერთი მეორისაგან, რადგან მოხელეთა გვარები, სახელები და მათი თანამდებობანი, მცირე გამოწკლისის გარდა. თითქმის ერთი და იგივეა ორთავე ვარიანტში“<sup>4</sup>.

მეწინავე სადროშოს 1721 წლის აღწერაში ნახსენებია მდივანი სულხანი, რომელსაც ი. ლორთქიფანიძე თუმანიშვილად მიიჩნევს. ავტორი აღნიშნავს, რომ სულხანი იხსენიება 1736 წლის ერთი საბუთში. ამ სულხან მდივანს, — წერს ი. ლორთქიფანიძე, — ეკუთვნის დასტურლამალის უძველესი ვარიანტი<sup>5</sup>.

მაშასადამე, ი. ლორთქიფანიძე ხელნაწერს XVIII საუკუნის პირველ ნახევრით ათარიღებს.

სულხან მდივნისეულ ხელნაწერს ეხება თავის გამოკვლევაში პროფ. ვ. გაბაშვილიც. მისი აზრით, ჩამატება-შესწორებანი ხელნაწერში შეტანილი უნდა იყოს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის „დასტურლამალის“ ხელნაწერების მიხედვით<sup>6</sup>.

ავტორის მიხედვით, ეს ჩამატებანი ძირითად ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით უნდა იყოს შესრულებული. იგი შენიშნავს, რომ სულხან მდივნისა და იესე მდივნის ხელნაწერების სარჩევი ერთი და იგივეა, ამასთანავე სულხან მდივნის ხელნაწერის სარჩევი შედგენილია ხელნაწერის შემსწორებელ-შემავსებლის ხელით<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Е. Такайшвили, Описание рукописей..., т. II, 1906—1912, стр. 698—699.

<sup>2</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, 1928 წ., I, გვ. 73—81; მიხევე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1930 წ., 51—52.

<sup>3</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, 1928 წ., I, გვ. 77.

<sup>4</sup> ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი. 1935 წ., I, II გვ. 11—12

<sup>5</sup> მისივე, III, IV, 1938, გვ. 388—389.

<sup>6</sup> ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალი, 1729 წ. ხელნაწერი („მასალები საქართველოსა და აკასიის ისტორიისათვის“, 30, 1954, გვ. 93—95).

<sup>7</sup> იქვე.

3. გაბაშვილს აღწერილი აქვს სულხანის ხელნაწერი, მაგრამ ძირითად ტექსტის თარიღია შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი.

ასეთი მოსაზრებაა გამოთქმული სამეცნიერო ლიტერატურაში ხელნაწერის თარიღის ირგვლივ.

განვიხილოთ ეს საკითხი უფრო დაწვრილებით.

ცნობილია ის გარემოება, რომ თუმანიშვილები მეფის მდივნები იყვნენ. გიორგი XII ეგნატი თუმანიშვილს მდივნობას უბოძებს და ბოძების სიგელში თუმანიშვილების მისამართით წერს: „როდესაც ბაგრატიონი მეფე საქართველოში მეფედ დადგინებულა, ამავე მეფისაგან თქვენს ოჯახს მდივნობა ჰბოძებია და მას აქეთ თქვენს ოჯახში მდივნობა არის“<sup>1</sup>.

ეს გადაჭარბებული უნდა იყოს, მაგრამ ის კია, რომ XVII—XVIII საუკუნეებში თუმანიშვილები ხშირად არიან მდივნებად მოხსენებულნი. ჩვენთვის საყურადღებოა XVIII საუკუნის მდივნები, რომლებიც სულხანის სახელით არიან ცნობილნი, რადგანაც „დასტურლამალი“ XVIII საუკუნის დასაწყისშია შედგენილი.

სამწუხაროდ, თუმანიშვილების გენეალოგია დღემდე სათანადოდ შესწავლილი არ არის, რომ დახმარება გავეციოს საკვლევ საკითხის გარკვევაში.

1884 წლის უერნ. „ივერიაში“ გამოქვეყნებული იყო მოკლე ცნობა იმის შესახებ, რომ თუმანიშვილები მოვიდნენ კილიკიიდან, დასახლდნენ გილანში, საიდანაც გადმოვიდნენ საქართველოში და საცხოვრებლად უბოძეს ხელთუბანიო. „წელსა 1726-სა, — ვკითხულობთ მასში, — ოდეს განასხნა ნადირმან ორბელინი საქართველოდან ამათ (თუმანიშვილების — ი. ს.) გვარნი იწოდენ მდივნებად მეფისა თეიმურაზ მეორისა და მსახურებდენ“<sup>2</sup>.

რა წყაროებს ემყარება ამ ცნობის ავტორი არ ჩანს, ის კი ვიცით, რომ 1726 წლის უწინაც სულხანი (თუმანიშვილებიდან) მეფის მდივანი ყოფილა.

ა. ხახანაშვილის აზრით, თუმანიშვილები კილიკიიდან მოსულან ვანში, საიდანაც გილანში გადასახლებულან. აქ თუმანიშვილების წინაპარი ტუმანად იწოდებოდა. მიღებული ჰქონია III ხარისხის თავადობა. ამ წინაპრის სახელს ატარებენ თუმანიშვილებით, ასკენის ა. ხახანაშვილი<sup>3</sup>.

ბ. დოღგორუკოვის ცნობით, თუმანოვი ძველი გვარია, მისი წარმომადგენლები საქართველოში XIII საუკუნეში მოსულან და მამულად ხეითუბანი მიუღიათ (Хейт-убანი)<sup>4</sup>. ეს მოკლე ცნობები, რომლებიც მოყვანილია წყაროების უჩვენებლად, არაფერს გვეუბნება XVIII საუკუნის სულხან მდივნეზის შესახებ.

გ. უმიკაშვილი დაინტერესებულა თუმანიშვილების გენეალოგიით და 1901 წელს კონსტანტინე მიხეილის ძე თუმანიშვილისაგან გადმოუღია თუმანიშვილების საგვარეულოს გენეალოგიური რუკა, რომელიც კონსტანტინე თუმანიშვილს 1815 წელს თავის მხრივ მაიორ დავით თუმანიშვილისაგან გადმოუწერია. ამ რუკაში 90-მდე თუმანიშვილია წარმოდგენილი, რომელთა წინაპრადაც მამუკა თუმანიშვილია მოხსენებული. რომელ საუკუნეში ცხოვ-

<sup>1</sup> „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკ. I, შოთა მესხიას რედაქციით, 1948 წ., გვ. 37.

<sup>2</sup> უერნ. „ივერია“, №№ 5 და 6, 1884.

<sup>3</sup> „Грузинские дворянские акты и родословные росписи“, А. С. Хаханова, 1893, стр. V.

<sup>4</sup> П. Долгоруков, Российская родословная книга, ч. III, 1856, стр. 483.



რობდა მამუკა, ეს არ ჩანს. საერთოდ წლები იშვიათად არის აღნიშნული რუკაზე და ისიც მხოლოდ XIX საუკუნის თუმანიშვილებს აქვთ მიწერილი. მაგალითად, მიხეილ თუმანიშვილს მიწერილი აქვს 1818—1875 წელი. ამასთანავე დაახელებულია მიხეილის ერთ-ერთი ასული ანასტასია, გ. წერეთლის მეუღლე, „ჩეჭილის“ რედაქტორი.

ამ თუმანიშვილებში ორი სულხანია დასახელებული. ერთი მათგანი თუმანიშვილების წინაპრის — მამუკას შვილისშვილია. მას ყოლია შვილი შიოში, შიოშს — სვიმონი, სვიმონს — ნიკოლოზი, ხოლო ნიკოლოზს — სულხანი<sup>1</sup>. ეს ორივე სულხანი რუკის მიხედვით დაახლოებით XVIII საუკუნის მოღვაწენი უნდა ყოფილიყვნენ.

გარდა იმისა, რომ XVIII საუკუნეში ორი სულხანი ყოფილა, სხვა რამეს ეს რუკა ვერაფერს გვეუბნება, საბუთების მიხედვით კი XVIII საუკუნეში რამდენიმე (სამი მაინც) სულხანია დამოწმებული.

იმის გამოსარკვევად, თუ რომელ სულხანს ეკუთვნოდა, ან რომელი სულხანის მიერ იყო გადაწერილი „დასტურლამალის“ ამჟამად ჩვენთვის საყურადღებო ხელნაწერი, მივმართეთ ამ უკანასკნელს იმ საბუთების ხელისათვის შედარებას, რომელიც XVIII ს. სულხან მდივნებს ეკუთვნის.

1707 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში ვკითხულობთ: დაიწერა „ხელითა... მდივანმწიგნობრის თუმანიშვილის სულხანისათა“<sup>2</sup>. ეს არის კონსტანტინე მეფისა და მისი ძმის თეიმურაზის (შემდეგში თეიმურაზ II) ბოძების სიგელი. იმავე მეფის მიერ, იმავე წლის ბოძების სიგელი დაწერილია მდივანმწიგნობრის სულხანის მიერ<sup>3</sup>.

ერთ საბუთს გაკეთებული აქვს დედოფალთ-დედოფლის რუსუდანის მდივან-მწიგნობრის სულხანის წარწერა<sup>4</sup>. ეს წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 1711—1722 წლებს შორის, როდესაც ვახტანგ VI მეფედ დროგამოშვებით იყო და მის მეუღლეს რუსუდანს შეეძლო ეტარებინა დედოფალთ-დედოფლის ტიტული. არის აგრეთვე თეიმურაზ II და ანახანუმის ბოძების ერთი სიგელი: დაწერილი „ქელითა მდივნიშვილის სულხანისათა“<sup>5</sup>.

1737 წლის ნასყიდობის ხელწერილის მარცხენა აშიაზე მიწერილია: „ქ. მე მდივანი სულხან ამისი მოწამე ვარ“. იქვე დასმულია ბეჭედი პატრონის სახელის წარწერით<sup>6</sup>.

1737 წლის საბუთზე მიწერილია: „მე მდივანი სულხანი ამისი მოწამე ვარ“<sup>7</sup>.

მოიპოვება აგრეთვე სულხანის წერილი მელიქისადმი ფულის მიცემის შესახებ (1745 წ.)<sup>8</sup>.

ერეკლე II 1772 წლის ერთი სიგელი შედგენილია „მდივანმწიგნობრის თუმანიშვილის სულხანისათა“<sup>9</sup>.

1 საქართველოს სსრ მეც. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S, 5245.

2 სსსრ ცენტრ. საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 596.

3 იქვე, ფ. 1448, № 1472.

4 „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940, გვ. 97.

5 სსსრ ცენტრ. საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 505.

6 კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd—1241.

7 საქ. ცენტრალური არქივი, ფონდი 1448, № 3908.

8 საქ. ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 2092.

9 „ „ „ „ ფ. 1448, № 25.

1778 წლის სიგელი შედგენილია „გორჯასპის მდივნის ძის თუმანიშვილის სულხანის მიერ“<sup>1</sup>.

1778 წლის ერთი სიგელი II ერთი ბოძების სიგელი შესრულებულია „ქელითა მდივან მწიგნობრის ბეგთაბეგის ძის სულხან ფეშქაშნივისათა“<sup>2</sup>.

1779 წლის ერთი საბუთი დაწერილია „მდივანმწიგნობრის ბეგთაბეგის ძის სულხანისათა“<sup>3</sup>.

1779 წლის საბუთში წერია, რომ ის „მდივანმწიგნობრის თუმანიშვილის სულხანის“ მიერ არის შედგენილი<sup>4</sup>.

1793 წელს ერთი სიგელი დაწერილია „მდივან მწიგნობრის თუმანიშვილის პირველი მდივნის სულხანისათა“<sup>5</sup>.

სულხანის ერთი წერილი თავისი სიძის მერაბ ადასათვის ჩელიექიდან 15 თუმნის მიცემის შესახებ 1794 წლით არის დათარიღებული<sup>6</sup>.

ერთი სიგელი II 1795 წლის ბოძების სიგელი დაწერილია „თუმანიშვილის სულხანისათა“<sup>7</sup>.

„დასტურლამალის“ სულხან მდივნის ხელნაწერისა და მოყვანილი საბუთების ხელის შესწავლის შედეგად გამოირკვა, რომ ორივე შემთხვევაში ხელი ულამაზოა. ასობის მოყვანილობის მხრივ „დასტურლამალის“ ხელნაწერას ხელი ემსგავსება XVIII საუკუნის ოცდაათიანი წლების საბუთებს. მაგრამ, ამ პერიოდის (1737 წ.) მხოლოდ ორი საბუთი გაგვჩანია, რომლებზედაც სულ რამდენიმე სიტყვაა მიწერილი და ეს შედარებისათვის საკმარის მასალად არ გამოდგება. ამასთანავე, ასობის გადაბმისა და მოხაზულობის მხრივ „დასტურლამალის“ ხელნაწერი XVIII ს. მეორე ნახევრის სულხან მდივნის ხელნაწერთანაც ამუღავნებს ერთგვარ მსგავსებას. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საბუთებშიც, რომლებსაც სულხანის ხელწერა გააჩნიათ, საკმარის რაოდენობით არ მოგვეპოვება, რათა დაწერილებით შეგვესწავლა მათი ხელწერა.

ჩვენ ვთქვით, რომ სულხან მდივნისეული ხელნაწერი დროდადრო სწორდებოდა და ივსებოდა. მაშასადამე, ერთხელ გადაწერილი შემდეგში ჩამატება-შესწორებებს განიცდიდა.

ეს აშკარად ჩანს თვით ხელნაწერიდან, რომელშიაც ვხვდებით ასეთ გამოთქმებს: „დედანი დახეული იყო“, დედანი ვიპოვეთ“ და სხვა. ამასთანავე ხშირად ცარიელი ადგილები ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნითა შევსებული, ხოლო ხშირად ძველი ტექსტი გადახაზულია და ახლად არის ჩამატებული. ზოგჯერ სტრიქონებს ზევით, ან აშიაზე გაკეთებულია მინაწერები.

მეტად საყურადღებოა გაირკვეს, ვის ეკუთვნის ტექსტში შეტანილი შესწორება-ჩამატებანი.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩამატება-შესწორებათა ავტორის ხელი საერთოდ ჰკავს ხელნაწერის ხელს, დაწერილებითი შესწავლის შედეგად დავრწმუნდით, რომ მათი ავტორები სხვადასხვა პირები არიან. აღნიშნულს ნათლად მოწმობს

1 საქ. ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 3170.

2 „ „ „ „ ფ. 1448, № 1499

3 „ „ „ „ ფ. 1448, № 29

4 „ „ „ „ ფ. 1448, № 56

5 „ „ „ „ ფ. 1448, № 589

6 „ „ „ „ ფ. 1448, № 4668

7 „ „ „ „ ფ. 1448, № 1552

ზოგიერთი ასოს მოხაზულობა. ჯ-ს, ტ-ს, რ-ს და სხვა ასოების აგებულება ექვს არ ტოვებს, რომ ხელნაწერის ხელი და ჩამატებათა ავტორის ხელი სხვადასხვაა. ასე, მაგალითად, ასო ჯ-ს ხაზები ხელნაწერში არსად არ გვხვდება გადაბმული, მაშინ, როდესაც ჩამატება-გასწორებაში ჯ-ს გადაშვეთი ხაზი ყოველთვის შეერთებულ-გადანასკვულია. ეს დეტალი იმდენად და ისე დამახასიათებლად არის გაიძეოებული შესწორება-ჩამატებაში, რომ უსაძუოდ განსხვავებაზე მიუთითებს. ასევე ითქმის რ-სა, ტ-სა, ბ-სა, გ-სა და ზოგიერთ სხვა ასოს შესახებაც. ამგვარად, შესწორება-ჩამატებები გაკეთებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით.

შესაძლებელია აგრეთვე, ჩასწორებული და შევსებული ადგილების ხელნაწერში შეტანის დროის მიახლოებითი განსაზღვრაც.

იესე მდივნის ხელნაწერში ხილის ბაჟის შესახებ გარიგება მთავრდებოდა წინადადებით: „რუსუმი აგრეე ამისაჲ აიღებენ“. როგორც ჩანს, დაინტერესებულ პირს ასე გაუგრძელებია: „და კათალიკოზსაც წილი აქვს“-ო. სიტყვა „და“-ს წინ იესე იესეს ძეს გაუყეუებია სანიშნებელი და მიუწერია: „ოსეს იესე ვსწერ, ეს რომ მოუწერიათ ჩემი ჯელი არ არის, იცანიოთ“<sup>1</sup>. სულხანის ხელნაწერში ასე წერია: „რუსუმი აგრე ამისას აიღებენ“. შემდეგ განსხვავებული ხელითა და მელნით მიწერილია: „და ამისგან კათალიკოზსაც წილი აქვს“. „და“-ს შემდეგ დაწერილია ორი ასო „კა“. დამწერს სდომებია „და“-ს შემდეგ მოეთავსებინა სიტყვა „კათალიკოზსაც“, მაგრამ გადაუფიქრია და იგი ერთი სიტყვის შემდეგ გადაუტანია (S—32 v). საფიქრებელია, რომ აღნიშნული მინაწერი გაკეთებულია იესე მდივნის ხელნაწერის მიხედვით. მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო მანამ, სანამ იესე ოსეს ძე დასწერდა—მინაწერი ყალბიყო (სიყალბის გამოაშქარავების შემდეგ აღარც მინაწერს გაიმეორებდნენ). იესე ოსეს ძის ხელნაწერი კი შესრულებული უნდა იყოს XVIII ს. ორმოცდაათიანი წლების შემდეგ, შესაძლებელია 1773 წლის ახლო ხანებში. იესე ოსეს ძემ მელიქიშვილსეული ხელნაწერის „სადედოფლო დასტურლამალი“ გადაწერა 1773 წელს (პ. უმიკაშვილის მიერ მოყვანილი მელიქიშვილსეული ხელნაწერის ვარიანტში ადგილი მინაწერის სიყალბის შესახებ დატოვებულია).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ კათალიკოსის სასარგებლო მინაწერი მხოლოდ ამ ორ ხელნაწერშია. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იესე მდივნის ხელნაწერიდან კი არ გადმოუღია ეს მინაწერი სულხანის ხელნაწერის ჩამატებელ-შემსწორებელს, არამედ პირიქით — სულხანისეული ხელნაწერის ჩამატება-შესწორების, კერძოდ, კათალიკოსის სასარგებლო მინაწერის შესრულების შემდეგ არის ის გადატანილი იესეს ხელნაწერში?

ამ საკითხზე პასუხის გასაცემად გავარჩიოთ იესე მდივნის კიდევ ერთი მინაწერი. იესე მდივნის მინაწერში მოლარეთხუცესის სარგოს გარიგებაში არის ასეთი ადგილი: „გერაქიარალს წელიწადში ერთი კელი ტანისამოსი დანამისა, ორი შაური მოლარეთხუცისა“. სიტყვა „მოლარეთხუცისა“-ს სტრიქონს ზემოთ სანიშნებლად დასმული აქვს „0“. ეს სანიშნებელი გატანილია მარცხენა აწიაზე და წერია: „სწვამი ეს ორი შაური მუსტოფის ეწერა“.

<sup>1</sup> საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S—4532, გვ. 211.

სულხან-მდივნის ხელნაწერში, მართლაც ამ ადგილზე, მუსტოფისათვის ორი შაურია გათვალისწინებული (ასევეა მირველ თუმანიშვილისა და ყავრი-შეილისეულ ხელნაწერებშიც), მაგრამ ამასთანავე, სულხანისეულ ხელნაწერში შემსწორებელ-ჩამმატებელს ამ ადგილზე სტრიქონს ზემოთ ჩაუწერია „ახლა მოლარეთ-უხუცესობამ“ (მაშინ როდესაც აქ, როგორც ვთქვით, იესე მდივანს „მოლარეთხუცისა“ უწერია). ეს სიტყვები („ახლა მოლარეთხუცესობამ“), მაინცადამაინც არ არის ზუსტად გარკვეული, თუ რას უნდა ნიშნავდეს, მაგრამ ეს კი ცხადია, რომ ამ ადგილზე სულხანის ხელნაწერის შემსწორებელს იესე მდივნის ხელნაწერის მსგავსად „მოლარეთხუცისას“ ჩამატება მოუნდომებია. ამით იმისი თქმა გვინდა, რომ სულხან მდივნის ხელნაწერის შემსწორებელ-ჩამმატებელს იესე მდივნის ან მისი მსგავსი ხელნაწერი ჰქონია ხელთ.

დავით რექტორის ხელნაწერიდან დაწყებული ანბანური წესით შედგენილ ყველა ხელნაწერში ეს ადგილი ასეა წარმოდგენილი: „ორი შაური მუსტაფისა ეწერა, ორი შაური მოლარეთხუცისა“. მაშასადამე, ამ ხელნაწერებში იესე მდივნის მარცხენა აშიაზე გატანილი შენიშვნა ტექსტშია შეტანილი, მაგრამ იესე მდივნის ხელნაწერიდან მომდინარეობას აშკარად ამჟღავნებს უადგილო სიტყვა — „ეწერა“.

როგორც ვთქვით, ასეთივე შესწორება მოუნდომებია სულხან მდივნის ხელნაწერის შემსწორებელსაც. ამის მიხედვით შეიძლება გვეფიქრა, რომ სულხანის ხელნაწერის შემსწორებელ-ჩამმატებელის ნამუშევარი დაახლოებით იმ პერიოდს ეკუთვნის, როცა იესე მდივნის ხელნაწერი შესრულდა.

„დასტურლამალის“ ხელნაწერები, როგორც ვიცით, არც ისე ბევრი არსებობდა. ყოველ შემთხვევაში, იესე მდივნისა და დავით რექტორისეულის გარდა, ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერი XVIII საუკუნისა სხვა არ ვიცით. „სადედოფლო დასტურლამალი“ XVIII საუკუნიდან შემონახული გვაქვს მხოლოდ დავით რექტორის ხელნაწერში. ამიტომ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სულხან მდივნის ხელნაწერის შემსწორებელს ხელთ ჰქონდა იესე მდივნის ხელნაწერი.

სულხანის ხელნაწერში რომ შევსებთ-ჩამატებანი ანბანური წესით შედგენილი ხელნაწერებიდან ავდატანილია, იქიდან ჩანს, რომ ზოგიერთი ადგილი სულხანის ხელნაწერის ჩამატებაში და ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერში ერთმანეთს ემთხვევა, რასაც 1729 წლისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში ვერ ვხვდებით. მაგალითად, დებულების ნაწილი ქართლის აღწერის შესახებ მხოლოდ სულხანის ხელნაწერის შევსებულ ნაწილსა (27r) და ანბანური წესით შედგენილ ყველა ხელნაწერშია მოცემული.

ამასთანავე, სულხანის ხელნაწერის შემსწორებელს გადახაზული აქვს ძირითადი ტექსტის ის ადგილიც, რომელიც ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერის ტექსტებს არ ეთანხმება. გადახაზული ადგილის ნაცვლად მოცემულია ახალი ტექსტი ანბანური წესით შედგენილი ვარიანტის მიხედვით.

მოიპოვება კიდევ ერთი საბუთი, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ სულხანის ხელნაწერის შემავსებელს სწორედ იესე მდივნის ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ. ამის საფუძველს იძლევა სარჩევის შედარება. სულხან მდივნის ხელნაწერს დართული აქვს სარჩევი, რომელიც შედგენილია ანბანურ წესზე და შეიცავს მხოლოდ „სამეფო დასტურლამალს“. სარჩევები იშვიათ მსგავსებას იჩენენ და ამით ორივე ხელნაწერი გამოირჩევა დანარჩენი ხელნაწერებისაგან.

სარჩევის სათაური იესე მდივნის  
ხელნაწერისა

სარჩევის სათაური სულხან მდივნის  
ხელნაწერში

ქ. ზანდუკი წიგნისა ამის რომელსა  
უნდეს ძიება რიგისა და პოვნა ვიეთი-  
სამე საქმისა. პირველი თავი და შესა-  
ვალი მეფის ვახტანგისი.

ქ ზანდუკი წიგნისა ამის რომელსა  
უნდოდეს ძიება წიგნისა და პოვნ-  
ვიეთისამე საქმისა. პირველი თავი  
და შესავალი მეფის ვახტანგისა.

ამრიგად, არც ერთ ხელნაწერში ასეთი სათაური მოცემული არ არის. ის განსხვავება კი, რომელიც მოყვანილ ორ სათაურშია, იმდენად უმნიშვნელოა, რომ მხედველობაში მისაღები არც არის. აი ეს განსხვავებაც: „უნდეს-უნდოდენ“, „პოვნ-პოვნა“, „ვახტანგისი-ვახტანგისა“. ასეთი განსხვავება შესაძლებელია ან კალმის შეცდომად ჩავთვალოთ (მაგალითად „პოვნ“), ან კიდევ გადაწერის შესწორებად (მაგალითად „უნდეს“).

დანარჩენი განსხვავებანიც ასეთსავე საფუძველზეა წარმოშობილი. მოვყვანოთ ზოგიერთი მათგანი.

იესე მდივნის ხელნაწერი

სულხან მდივნის ხელნაწერი

ამასალა  
აღამათისა ძესთ ელის კაცსა  
ბაზიერთ ხუცესი და შიგამდეგი  
ბაზიერთ ხუცისა და ყარაის  
მეყორულისა  
მოქელენი როგორც უნდა მოიქცეოდენ

ამასალათ  
აღამათი სძეს ელის ნოქარს  
ბაზიერთ ხუცისა და შიგამდეგი  
ბაზიერთ ხუცისა და ყარაის მეყორუ-  
ლის სარგო  
მოხელენი როგორ უნდა იქცეოდენ

ამასთანავე, ფრიად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ სარჩევში სათაურებზე სახელწოდების ჩამოთვლას ის ასო/აქვს წარმძღვარებული, რომლითაც იწყება თითოეული სახელწოდება. მაგალითად, გვერდის შუაზე დაწერილია „დ“ რომლის ქვეშაც ჩამოთვლილია: დუქნისა, დიდ ბადისა, დაკლული ცხვირისა და ა. შ.

ამგვარი წესით მხოლოდ ამ ორ ხელნაწერშია სარჩევი მოცემული.

აღნიშნულის მიუხედავად, მოყვანილი დასაბუთებანი მაინც არ არის ისეთი, რომლებიც სავსებით გამორიცხავდეს სხვა შესაძლებლობას: 1) შეიძლება ორივე ხელნაწერს ერთი საერთო წყარო ჰქონდათ, რომელსაც ჩვენ არ ვიცნობთ და რომლისგანაც მომდინარეობს ეს მსგავსება; 2) შეიძლება სულხან-სეული ხელნაწერის შემსწორებელმა კი არ გადმოიღო იესე მდივნის ხელნაწერისაგან მოყვანილი ადგილები, არამედ პირიქით მოხდა.

ყველაფერი ეს დასაშვებია, მაგრამ უფრო მართებულად ჩვენ მაინც ის მიგვაჩნია, რომ სულხანის ხელნაწერში ჩამატება-შესწორებანი იესე მდივნის ხელნაწერის შესრულების შემდეგ ახლო დროში უნდა იყოს გაკეთებული. ამასთანავე, თვითონ იესე ოსეს ძის ხელნაწერის დაზარალებაც თავისთავად ძნელი საკითხია. აღნიშნულის შესახებ ჩვენ ქვემოთ სპეციალურად გვექნება საუბარი.

არც კვირნიშანი გვაძლევს სულხანის ხელნაწერის ზედმიწევნით დაზარალებების საშუალებას. ქალაქის კვირნიშანი სამ ნახევარმთვარეს უჩვენებს. ნ. პ. ლიხაჩევი ასეთი კვირნიშნის ქალაქს (სამი ნახევარმთვარით) XVI --

XVII საუკუნეებს მიაკუთვნება<sup>1</sup>. ასეთივე ფილიგრანით XVII—XVIII საუკუნეების ქალაქები მრავალი გვხვდება<sup>2</sup>. ქალაქები იტალიური (ვენეციური) წარმოშობისა იყო და ამზადდნენ ლევანტისათვის (აღმოსავლეთის და მათ შორის სირიის, ჰალესტინის, ლივანისა და სხვა ქვეყნებისათვის)<sup>3</sup>.

ამჟამად ჩვენთვის საყურადღებო ხელნაწერის დათარიღებისათვის ეს ცნობა არ გამოგვადგება. აღნიშნულზე მეტი ისედაც ვიცით. კერძოდ, ცნობილია, რომ ხელნაწერი XVIII საუკუნისაა. ჩვენ კი გვინდა უფრო ზუსტი განსაზღვრა.

თარიღის დადგენისათვის ერთგვარ დახმარებას გვიწევს ხელნაწერის ენა. სულხან მდივნისეული ხელნაწერის ენა ისეთივე სადა და ხალხურია, როგორც სულხან ორბელიანისა და დავით გურამიშვილისა. ხელნაწერს მართლწერის მხრივ სრულებით არ ეტყობა ანტონ I გავლენა<sup>4</sup>.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ანტონის სამი სტილის თეორია საბოლოოდ 70-იან წლებში განმტკიცდა<sup>5</sup> და სარწმუნოდ ჩათვლით ცნობას, რომ აღნიშნული თარიღის შემდეგ სულხან-საბასა და დ. გურამიშვილის სტილით დაწერილი თხზულებები აღარ გვხვდება<sup>6</sup>, მაშინ ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერის შედგენის საზღვრად 1771 წელი უნდა მივიჩნიოთ, რომლის შემდეგაც იგი შედგენილი არ უნდა იყოს.

ყავრიშვილისეული ხელნაწერის გარჩევასთან დაკავშირებით ჩვენ აღვნიშნავთ, რომ ეს უკანასკნელი და სულხანისეული ხელნაწერი ძლიერ ჰგავს ერთმანეთს. ისინი ან ერთი დედანიდან არის გადმოწერილი, ან ერთი-მეორიდან. ყავრიშვილისეული ხელნაწერი შესრულებული უნდა იყოს 1741—1766 წლებს შორის. თუ დავუშვებთ, რომ სულხან მდივნისეული ხელნაწერი ყავრიშვილისეულიდან არის გადაწერილი, სულხანისეული ხელნაწერის წარმოშობა შეიძლება ყავრიშვილისეული ხელნაწერის შესრულებიდან 1—2 წლის გავლის შემდეგ ვივარაუდოთ. ამრიგად, თუ ყავრიშვილისეული ხელნაწერი არ შეიძლება 1742—43 წლებზე ადრინდელად მივიჩნიოთ, მაშინ სულხანისეული ხელნაწერის შესრულების თარიღად 1743—1744 წლები უნდა ჩათვალოს. სავარაუდებელია ის გარემოებაც, რომ ორივე ხელნაწერს ერთი წყარო უდევს საფუძვლად. ამასთან, საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ენის მხრივ, ყავრიშვილისა და სულხან მდივნისეული ხელნაწერი ძლიერ ახლოს დგას მირველ თუმანიშვილის 1729 წლის „დასტურლამალის“ ხელნაწერთან.

ჩვენ ვთქვით, რომ სულხანის ხელნაწერი 1737 წლის საბუთის სულხანას ხელს ემსგავსება. 1737 წლის საბუთის სულხანი შესაძლებელია ამ თარიღის 20—30 წლების წინ ან ამ წლების შიმდევაც მოღვაწეობდა. სულხან მდივანი, როგორც ვნახეთ XVIII საუკუნის ოციან, ოცდაათიან, ორმოციან, ორმოცდაათიან, სამოციანსა და ოთხმოციან წლების საბუთებში გვხვდება. ახლა საჭიროა იმის განსაზღვრა თუ რომელი სულხანი რამდენ ხანს ან როდის მოღვაწეობდა.

<sup>1</sup> Н. П. Лихачев, Палеографические значения бумажных водяных знаков, ч. II. 1899, стр. 316—317.

<sup>2</sup> „Палестинский сборник“, Академия наук СССР, выпуск 6(69), 1960, стр. 208.

<sup>3</sup> იქვე.

<sup>4</sup> ავაკი შანიძე, ქართული გრამატიკული საფუძვლები, 1953, გვ. 18—19; მისივე ანტონი I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე, 1964.

<sup>5</sup> ა. ნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება (ქართული განმარტებითი ლექსიკონი, I, 1950, გვ. 019—025).

<sup>6</sup> იქვე.

ერეკლე II დროის მდივანი სულხანი რომ სამოცდაათიანი წლების შემდეგ, XIX საუკუნის დასაწყისამდე მოღვაწეობდა, ეს ცხადია. უფრო ძნელდება წინანდელი სულხანების ცხოვრების მოღვაწეობის დროის დათარიღება. სავარაუდებელია, რომ მეწინავე სადროშოს 1721 წლის აღწერაში მოხსენებული მდივანი სულხანი ის სულხან მდივანია, რომელიც 1737 წლის საბუთებში გვხვდება. ჩვენ მოვიყვანეთ ისეთი საბუთები, რომლებშიც სულხან მდივნის ხელწერა იყო. ამას გარდა სულხან მდივანი XVIII საუკუნის სხვა წყაროებში არის მოხსენებული: 1) 1719 წლის სიგელში, („მდივანი სულხანი“)<sup>1</sup>, 2) 1728 წ. („მდივანი ბატონი სულხანი“)<sup>2</sup>. 3) 1728 წ. („მდივანი სულხანი“)<sup>3</sup>, 4) 1729 წ. („მდივანი სულხან“)<sup>4</sup>, 5) 1735 წ. („მდივანი სულხანი“)<sup>5</sup>, 6) 1735 წ. („მდივანი სულხანი“)<sup>6</sup>, 7) 1735 წ. („მდივანი სულხანი“)<sup>7</sup>, 8) 1736 წ. („მდივანმწიგნობარი სულხან თუმანიშვილი“)<sup>8</sup>, 9) 1736 წ. („მდივანი სულხანი“)<sup>9</sup>, 10)-1736 წ. („სულხან მდივანი“)<sup>10</sup>, 11) 1737 წ. („მდივანი სულხან“)<sup>11</sup>, 12) 1737 წ. („მდივანი სულხან“)<sup>12</sup>, 13) 1737 წ. („სულხან მდივანი“)<sup>13</sup>. როგორც „ანდერძიდან“ ჩანს, იესე ოსეს ძეს 1755 წელს სულხან მდივნის ჯალაბისაგან შეუძენია მამული. მამასადამე, ამ პერიოდისათვის ოცდაათ-ორმოციანი წლებს მოღვაწე სულხანი უკვე გარდაცვლილა<sup>14</sup>.

ამ საბუთების მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ 1719—1737 წლებში მოხსენებული სულხანი ერთი და იგივე პირია, ხოლო XVIII საუკუნის დასაწყისის საბუთებში მოხსენებული სულხანი კი სხვა უნდა ზეოს. სავარაუდებელია, რომ სულხანისეული ხელნაწერი გადაწერილია იმ სულხანის მიერ, რომელიც 1719—1737 წლის საბუთებში გვხვდება და ამ შემთხვევაში იას. ლორთქიფანიძის მოსაზრება, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, მართებული უნდა იყოს. შესაძლებელია, სულხან მდივნის ხელნაწერის შესრულება XVIII საუკუნის ოცდაათიანი ან ორმოციანი წლებით დაეთარიღოს.

დავუშვათ, რომ ხელნაწერი იმ სულხანის მიერ არის გადაწერილი, რომელიც 1737 წლის საბუთებშია მოხსენებული. ეს სულხანი კი, როგორც ვნახეთ 1755 წელს გარდაცვლილი ჩანს. მამასადამე, 1755 წლის შემდეგ აღნიშნული ხელნაწერის დათარიღება შეუძლებელია, მაგრამ თუ S. ხელნაწერს K ხელნაწერიდან გადაწერილად მივიჩნევთ, ხოლო ამ უკანასკნელს როგორც ქვევით დავინახავთ, 1741 წელზე უადრესად არ ჩათვლით, მაშინ უნდა ვრ-

1 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. 1940 წ., წ. I, ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 181.  
 2 იქვე, გვ. 226.  
 3 „საქართველოს სიძველენი“, II, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, გვ. 347.  
 4 „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. 1940, გვ. 229.  
 5 იქვე, გვ. 241.      6 იქვე, გვ. 254.  
 7 „საქართველოს სიძველენი“, III, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, გვ. 420.  
 8 იქვე, II, გვ. 387.  
 9 „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940, გვ. 252.  
 10 იქვე, გვ. 261.      11 იქვე, გვ. 267.  
 12 იქვე, გვ. 272.  
 13 „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“, 1953, წ. II, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 26—27.  
 14 „იესე ბარათაშვილის ცხოვრება—ანდერძი“, ავტ. იოსელიანის რედაქციით, 1950 წ. გვ. 17.

ვარაუდობთ, რომ S ხელნაწერი გადაწერილია 1741—1755 წლებში, უფრო კი ორმოცდაათიან წლებში.

საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მინაწერი „ეს წიგნი სულხან მდივნის არის“, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, თითქოს იგი უსათუოდ სულხანის გადაწერილია, იგი შეიძლება სწორედ ერეკლე II დროინდელ სულხან მდივანს ეხებოდეს, და წას მიეძღვნას იგი დარჩილა ბებუთოვისათვის. არც ის არის გამორიცხული, რომ ეს ხელნაწერი სრულებით სხვა პირის ან სხვა მდივნის მიერ ყოფილიყოს გადაწერილი (მაგალითად, არა თუმანიშვილის მიერ). მაგრამ, უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რომ იგი სულხან მდივნის თუმანიშვილის მიერ არის გადაწერილი.

სულხან მდივნისეული ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოს, რომ იგი ზუსტ მსგავსებას ამჟღავნებს ყავრიშვილისეულ ხელნაწერთან, რომელიც აგრეთვე XVIII საუკუნეშია შედგენილი. ამ მსგავსების საკითხს ჩვენ ვიხილავთ ყავრიშვილისეული ხელნაწერის გარჩევასთან დაკავშირებით. აქ კი დავსძენთ, რომ ორივე ხელნაწერს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ტექსტის დადგენისათვის. საქმე იმაშია, რომ როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის სამი ხელნაწერი გვაქვს საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი. ერთი მათგანი შედგენილია 1729 წელს (მირველ თუმანიშვილისა), ხოლო დანარჩენი ორიდან პირველი სულხან მდივანს ეკუთვნის, მეორე კი — ყავრიშვილს. ირკვევა, რომ საგნობრივ სისტემაზე შედგენილი ხელნაწერები შინაარსის მიხედვით ერთმანეთს მისდევენ, მაგრამ არა ყოველთვის. ამიტომ ზოგჯერ ტექსტის დადგენას ამ სამი ხელნაწერიდან საფუძვლად სულხანისეული და ყავრიშვილისეული ხელნაწერები უნდა დაედვას. „დასტურლამალის“ ტექსტის ცალკეულ ადგილებს 1729 წლის ხელნაწერში ვერ ვხვდებით, სამაგიეროდ ისინი შემონახული გვაქვს სულხანისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში.

მოვიყვანოთ მაგალითები (ზოგიერთი ამ მაგალითთაგანი მითითებული გვქონდა M ხელნაწერის განხილვისას).

საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებიდან სულხან მდივნისა (11v) და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში (16r) არის თავი „აჯილის შიგამდეგის და ზინდრების“ შესახებ, რომელიც 1729 წლის ხელნაწერში შეტანილი არ არის.

ასევე ითქმის დებულების „დანისტრად სამსახურის“ შესახებ. მას ვხვდებით სულხანისა (24r და 24v) და ყავრიშვილისეულ (33r და 33v) ხელნაწერებში. ორივე მათგანში იგი ბოქაულთხუცესის შესახებ დებულების გაგრძელებას წარმოადგენს, მაგრამ 1729 წლის ხელნაწერში დებულება „დანისტრად სამსახურის“ შესახებ მოცემული არ არის. (ანბანურის წესით შედგენილ ხელნაწერებში ეს დებულება ბოქაულთხუცესის დებულებაშია შეტანილი).

„ერთი რიგი ელის“ დებულებიდან სულხანისა (45v) და ყავრიშვილისეულ (59r) ხელნაწერებში არის ისეთი ადგილი, რომელსაც 1729 წლის ხელნაწერის დებულებაში ვერ ვხვდებით.

დებულებიდან „სახლთხუცესის შესახებ“ სულხანისეულისა (67v) და ყავრიშვილისეულ (91r) ხელნაწერებში არის აგრეთვე ადგილი, რომელიც 1729 წლის ხელნაწერში გამორჩენილია.

მსგავსი შემთხვევები ცოტა როდია.

აქედან ცხადია, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვთ სულხანისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებს ტექსტის დადგენისათვის.



დასკვნა:

1) სულხან მდივნიშვილი ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს XVIII საუკუნის ოცდაათიან, უფრო კი, ორმოციან წლებში;

2) ჩამატებების შეტანა სულხანის ხელნაწერში XVIII საუკუნის სამოცდაათიან წლებში უნდა მომხდარიყო.

### 8. ყავრიშვილისეული ხელნაწერი (K)

ყავრიშვილისეული ხელნაწერი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H—986). ხელნაწერის ზომაა 30,5×21,5 სანტ. დაწერილია იგი ქალაღზე, მხედრული ხელით და ჩასმულია ხის ყდაში, რომელსაც გადაკრული აქვს ტყავი. ხელნაწერი 104 ფურცლისაგან შედგება. ზემო ყდის შიდა მხარეს წერია: „ქ. დასტურლამა არის ესე“, ქვემო ყდის შიდა მხარეს კი — „ქ. ეს წიგნი დასტურლამა არის სხვა არაფერი არა არის რა“. იქვე ქვემო ნაწილზე გაკეთებულია მესამე წარწერა: „უფალი ჩვენი იესო ქრისტე“.

დაუწერელია: პირველი სამი ფურცელი, აგრეთვე: 102r, 103r, 103v, 104r, 104v. 102v-ზე ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით ამოცანა არის მიწერილი, რომელსაც არაერთი ავშირი არა აქვს „დასტურლამალის“ ხელნაწერთან.

ტექსტი იწყება 4r-ზე შესავალით. 4r-ის ტექსტი მოთავსებულია ჩარჩოში და აქვს თავსამკაული.

ხელნაწერის ფურცლებს კიდები მეტნაკლებად შემოცვეთილი აქვს, აღნიშნულის მიუხედავად ტექსტი დაუზიანებელია. ერთი ფურცელი (10r და 10v) ამოვარდნილია. 10v-ზე მეოთხეთა სიის ბოლოს მიწერილია: „ხუთი გვაში აკლია“, იხ. უმიკაშვილის გამოცემა, გვ. 62, ე. თ. ეს ექვთიმე თაყაიშვილის მიწერილია. იქვე წითელი მელნით აღნიშნულია: „აქ—აკლია ბევრი“, ამის გასწვრივ 11r-ს აშიაზე გაგრძელებულია: „არ არის“ (მთლიანად ასე იკითხება: „აქ აკლია, ბევრი არ არის“). 76v თავისუფალია, 78v-ზე წერია: „ამ ფურცლების დედანი დახეული იყო“. 78r—80v-მდე (ჩათვლით) დაუწერელია.

83r-ზე იკითხება: „აქაც დედანი დახეულია“. დაუწერელია: 83r და 83v. 84r-ზე დაწერილია ბოლო ნაწილი (4 სტრიქონი). 84v-ზე დაუწერელია ნახევარზე მეტი, ხოლო ამ გვერდის თავზე წერია: „აქაც დახეული იყო დედანი“. დაუწერელია აგრეთვე 86v და 88r-ს დიდი ნაწილი. ფურცლები ხშირად დალაქავებულია.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომელს ლ. ქუთათელაძეს. აღწერილობის დასაწყისში ვკითხულობთ: „ეხატანგ VI დასტურლამალი, XVIII“; აღწერილობის ამ ადგილის შემდეგ, რომელიც ხელნაწერის თავკაზმულობას ეხება, აღმწერს ჩაუწერია: „[XVIII ს.]. როგორც ჩანს, მას თავკაზმულობა იმის ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად (თუ არა ერთადერთ ნიშნად, რადგანაც ლ. ქუთათელაძე ხელნაწერის სხვა მხარეზე ან სხვა ნიშანზე, რომლის მიხედვით ხელნაწერი XVIII საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს, არ უთითებს) მიუჩნევია, რომ ეს ძეგლი XVIII საუკუნის არის!.

1 „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, (H). ტ. II, შედგენილია და დასაბუჯდად დამზადებულია ლ. ქუთათელაძის მიერ, ი. აბულაძის რედაქციით, 1951. გვ. 361.

ხელნაწერი რომ XVIII საუკუნისაა, ეს არ იწვევს ეჭვს. შეიძლება მხოლოდ უფრო ზუსტი დათარიღების შესახებ მოსაზრების გამოთქმა.

როგორც ვთქვით, ხელნაწერი ქალაღზეა შესრულებული. ქალაღის კვირნიშანი იკითხება ასე: „Ямаз“, რაც ნიშნავს: Ярославская мануфактура Алексея Затрапезнова. ს. ა. კლეპიკოვის ცნობით ა. ზატრაპეზნოვს 1741 წელს იაროსლავის ქალაღის ქარხანა მამისაგან მეძკვიდრეობით მიუღია, რომელიც 1764 წელს გაუყიღია. ს. კლეპიკოვი აღნიშნავს: „Последний печатный документ с филигранью Ямаз встречен был нами на указе Екатерины II от 13.XII.1766 г.“<sup>1</sup>.

უნდა ვითქვით, რომ ფილიგრანით „Ямаз“ ქალაღი 1741 წლიდან 1764 წლამდე გამოდიღდა. ს. კლეპიკოვის ცნობით, 1766 წლის შემდეგ ასეუ ქალაღზე დაწერილი, საბუთები აღარ ჩანს, ე. ი. გამოშვებული ქალაღები გათავებულა. მისი მარაგი ამოწურულა. როგორც ჩანს, ასეთ ქალაღზე იწერებოღა არა უგვიანეს 1766 და არა უადრეს 1742—43 წლებისა. საქმე იმაშია, რომ თუ ქალაღის გამოშვება 1741 წელს დაიწყეს, იგი საქართველოში 1743 წლამდე ვერ მოაღწევღა. მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ 1821 წლის ხელნაწერი (ალექსიძის) დაწერიღია 1819 წელს გამოშვებულ ქალაღზე. მაშასადამე, 1821 წელს საქართველოში წერღენნ ორი წლის წინათ გამოშვებულ ქალაღზე. უნღა ვივარაუდოთ, რომ რუსეთიდან საქართველოში ქალაღის ჩამოტანას გარკვეული დრო დასჭირებოღა. ცხადია, XIX საუკუნეში, როცა საქართველო რუსეთის ერთნართველობაში შედიღდა, იქ გამოშვებული ქალაღი ჩვენში უფრო ადრე გავრცელდებოღა, ვიდრე XVIII საუკუნეში. თუ 1821 წელს საქართველოში 1819 წელს გამოშვებულ ქალაღზე წერღენ, XVIII საუკუნეში ეს განსხვავებული დრო უფრო დიდი იქნებოღა.

შესაძლებელია ყავრიშილის ხელნაწერი მოსკოვის ქართულ კოლონიაში ან პეტერბურგშივეა შესრულებული. თუ ეს ასეა, მაშინ შეიძლება ხელნაწერის თარიღი კიდევ უფრო მიუუახლოვოთ 1741 წელს. გარღა ამისა, უნღა ვიფიქროთ, რომ ხელნაწერი არ შეიძლება 1764 წლიდან ხანგრძლივი დროის შემდეგ შესრულებულიყო. ამის შესახებ ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ ს. კლეპიკოვის ცნობა. აქედან ჩანს, რომ ქალაღის გამოშვება 1764 წელს უნღა შეწყვეტილიყო, რადგანაც ქარხანა ამ წელს დახურულა. ჩვეულებრივად, როგორც წესი, ამა თუ იმ ქარხნის ქალაღის ექსპლოატაცია წარმოებს გამოშვების ახლო ხანებში, იხარჯება იგი იმავე ან მომავალ წლებში, რასაკვირველია, შეიძლება ეინმემ შეინახოს ქალაღი წლების განმავლობაშიც და ათი წლის შემდეგაც გამოიყენოს, მაგრამ ეს ისეთი გამონაკლისია, რომელიც მხედველობაში არც არის მისაღები.

ამგვარად, ყავრიშილისეული ხელნაწერი 1741—1744 წლებზე ადრე და 1764—1766 წელზე გვიან არ შეიძლება გადაწერილიყო.

ხელნაწერი ნაკულია. მასში წარმოდგენიღია მხოლოდ „სამეფო დასტურღამალი“, რომელიც საგნობრივ სისტემაზეა შედგენიღი.

„დასტურღამალის“ ზოგიერთი ადგილი მხოლოდ სულხან მღიენისა და

<sup>1</sup> С. А. Клепиков, Филигранны и штампы, 1959, стр. 30.

მღღობას მოეახსენებთ ხელნაწერის ინსტიტუტის თანამშრომელს რამაზ პატარაიეს კვირნიშნის აკითხვაში დახმარების გაწევისათვის.

ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებშია შემონახული. ამასთანავე, სულხან მდივ-  
ნიშეული ხელნაწერი, იმის გამო, რომ ცუდი ხელით არის შესრულებული და  
ანაც შემდეგში მასში შეტანილია შესწორებანი, ძნელი საკითხავია, პაშინ რო-  
დესაც, ყავრიშვილისეული ხელნაწერი კარგი ხელით არაა ნაწერი და გარკვე-  
ვით იკითხება. ყველა ამის გამო, ყავრიშვილისეული ხელნაწერი ერთ-ერთი  
ესეთი ხელნაწერია, რომელიც საფუძვლად უნდა დაედვას ძეგლის გამოცემას.

ყავრიშვილისეული ხელნაწერის გადამწერის ვინაობა ცნობილი არ არის.  
ამიტომ მას შევარქვით ამ ხელნაწერის შემომწირველის სახელი (შემოწირუ-  
ლია იგი გიორგი იოსების ძე ყავრიშვილის მიერ) და ვიხსენიებთ გვარსახელს  
პირველი ასო „ყ“ს ლათინური „K“-თი.

ზემოთ გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს  
ტექსტის დადგენისათვის სულხან მდივნიშეულ ხელნაწერს. ამასთანავე, სულ-  
ხან მდივნი ხელნაწერში ხშირად ტექსტის ორი ვარიანტია მოცემული: პირვე-  
ლი ვარიანტი არის ძველი, მეორე კი პირველი ვარიანტის შემდეგდროინდელ  
შესწორებას წარმოადგენს. გაცილებით მნიშვნელოვანია I ვარიანტი, რადგან  
ანაც იგი უფრო ძველი წარმოშობისაა, სულხან მდივნიშეულ ხელნაწერზე აქ  
ამიტომ შეეჩერდით, რომ ყავრიშვილისეული ხელნაწერი იშვიათ მსგავსებას  
ამქლავნებს სულხანის პირველ ვარიანტთან. ეს მსგავსება იმდენად თვალსაჩი-  
ნია, რომ ბუნებრივად ისმება საკითხი: 1) ან ორივე ხელნაწერს ერთი წყარო  
აქვს; 2) ან ერთი მეორისაგან არის გადაწერილი.

მოვიყვანოთ ზოგიერთი მსგავსება.

1. პირველ თუმანიშვილის ხელნაწერში დებულება „უზბაშებისა და მე-  
თოფეების შესახებ“ გამოტოვებულია, ხოლო ყავრიშვილისა და სულხან მდივ-  
ნიშეულ ხელნაწერში ეს დებულება ერთნაირად არის წარმოდგენილი.

2. ორივე ხელნაწერში, „ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნის გარიგების იასა-  
ულების სია“-ში ერთნაირად ორი ზედმეტი გვარსახელია მოცემული.

3. „ტოგუნის რიგის“ ბოლო აბზაცში პირველ თუმანიშვილის ხელნაწერი-  
საგან განსხვავებით ორივე ხელნაწერში ერთნაირად წერია: „ალყაფის ივ-  
ნის“-ა.

4. სხვა ხელნაწერებბსაგან. განსხვავებით ყავრიშვილისა და სულხან მდივ-  
ნის ხელნაწერებში დებულება „მეკოდისპურის შესახებ“ თითქმის ხელნაწე-  
რის ბოლოშია გადატანილი.

5. „ღვინის მოსავლის რიგს“, სხვა ხელნაწერებისაგან განსხვავებით, ორი-  
ვე ხელნაწერში დამატებული აქვს ერთი აბზაცი „ქვეყრის მრეცხელის შესა-  
ხებ“. ამის შემდეგ ორივე ხელნაწერში „შეფარდის გამოსაღებზეა“ საუბარი  
და წინადადება ორივეგან დაუმთავრებელია (მთავრდება სიტყვით „ორი“, რო-  
დელსაც უნდა მოსდევდეს განმარტება: „ორი იმერხვეიდან, ორი კოშკადამ“  
და სხვ.).

6. ორივე ხელნაწერში „ბოქაულთუხუცესის დებულების“ გაგრძელება  
წარმოდგენს დებულება „დანისტრად სამსახურის შესახებ“ (პირველ თუმანი-  
შვილის ხელნაწერში ეს პარაგრაფი არ არის). სულხან მდივნიშეული და ყავრი-  
შვილისეული ხელნაწერებში აღნიშნული ადგილი ერთნაირად ყოფილა წარ-  
მოდგენილი, მაგრამ შემდეგ სულხან მდივნიშეული ხელნაწერი სხვა ხელნა-  
წერების მიხედვით გაუსწორებია და ეს ადგილიც გადაუხაზავთ.

7. „ხევისთავეების გარიგებაც“ ორივე ხელნაწერში ერთნაირად ყოფილა  
მოცემული, ხოლო სულხან მდივნიშეულ ხელნაწერში შემდეგ გაუსწორებიათ.

8. „ხილის ბაჟის“ დებულება ორივე ხელნაწერში ერთნაირადაა წარმოდგენილი. ხოლო სულხან მდივნისეულ ხელნაწერში სხვა მელნით შემდეგ მიუმატებიათ: „და ამისგან კათალიკოსსაც წილი აქვს“.

9. „ჩელიექის ბაჟის“ რიგი ორივე ხელნაწერში ერთნაირად ყოფილა. ხოლო სულხან მდივნისეულ ხელნაწერში შემდეგში შეუტანიათ შესწორება.

10. იმავე „ჩელიექის ბაჟის“ გარიგებაში ორივე ხელნაწერში შეტანილი ყოფილა სიტყვა „ბაზარში“, სულხანმდივნისეულ ხელნაწერში შემდეგში ესიტყვა გაუსწორებიათ სიტყვით „მიზანში“.

11. გვარსახელი „აზიზოლი ველია“ ამ ფორმით მხოლოდ S, K ხელნაწერებშია წარმოდგენილი.

12. „ბოლნისის გამოსაღების“ გარიგებაში ორივე ხელნაწერში სხვა ხელნაწერებისაგან განსხვავებით ყოფილა „სამასი ლიტრა ქერი“ (სხვა ხელნაწერებში სამ-სამი ლიტრა ქერი). სულხანისეულ ხელნაწერში კი სხვა ფერის მელნით „სამასი“ „სამად“ არის გადაკეთებული.

შეიძლება სხვა მაგალითების მოტანაც, მაგრამ აღნიშნულიც საკმარისად ამის დასამტკიცებლად, რომ ხსენებული ხელნაწერები ერთმანეთს მისდევენ. აქედან ჩვენ ისიც უნდა დავსაყენათ, რომ თუ სულხან მდივნისეულ ხელნაწერს როგორც ზემოთ ვთქვით, დიდი მნიშვნელობა აქვს ტექსტის დადგენისათვის. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ყვერშიშვილისეულ ხელნაწერსაც.

ტექსტი ორივე ხელნაწერში ერთი და იგივეა; განსხვავება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ იგი შეიძლება წარმოშობილიყო გადაწერის დროს. მაგალითად, ტექსტის დასაწყისში, შესავლის პირველი წინადადება ორივე ხელნაწერში ასეთია: „ეპე დიდება შენდა მბაღო ყოველთაო, ყოველნი არსნი არსებად მოიყუანენ. ხარ და ეგები უკუნისამდე ეამთა და წელთა დაუბერაობითა და გადიდებენ ქმნილნი ქელთა შენთანი“. მხოლოდ სულხანისეულ ხელნაწერის II ვარიანტში „გადიდებენ“-ის წინ ჩაუმატებიათ სიტყვა „შენ“, „გადიდებენ“-ის შემდეგ კი სიტყვა „ყოველნი“. ორივე ხელნაწერში არის: „კარი პირველო. ყოვლის (სულხანისეულ ხელნაწერში: ყოველისა) ქელჯოხიანისა და მათი (სულხანისეულ ხელნაწერში მათის) სარგოსი“. „დაგვიდგენია ვჟაკალას ბაშეთ არაგვის ერისთავის შვილი ზურაბ ამილახვარის (სულხანისეულ ხელნაწერში: ამილახორის) შვილი რევაზ. ეს ორნი ამის საჭელონი იყუნენ“ (სულხანის ხელნაწერში: იყვნენ). ამის შემდეგ სულხანისეულ ხელნაწერში ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით და მელნით ჩამატებულია: „ბოქაულთხუცესი ორბელიშვილის გორჯასპი“. ბოლოს კი ორივე ხელნაწერში მიწერილია: „არაგვის ერისთავის შვილი ნუგზარ“.

ყვერშიშვილისეულ ხელნაწერში ჩამოთვლილია სობათიასაულები, სულხანის ხელნაწერშიც იგივეა მოცემული, მხოლოდ სობათიასაულების სიის გასწვრივ დამატებულია ოთხი ალანდარი (S—4738, 3r). ასეთივე ჩამატებებია სხვა ადგილებშიც. რადგანაც სულხანისეული ხელნაწერის გარჩევისას მოვიყვანეთ ეს ჩამატებანი, აქ აღარ გავიმეორებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ტექსტი, ამ ჩამატების გარეშე, ორივე ხელნაწერში ერთი და იგივეა. (ის უმნიშვნელო განსხვავებანი, რომლებიც ამ ორ ხელნაწერშია, ტექსტის სქოლიოებზე გვაქვს ნაჩვენები).

ყვერშიშვილისეულ ხელნაწერში ერთ ადგილას დატოვებულია დაუწერელი მთელი ფურცელი (83r და 83v) და მომდევნო ფურცლის ერთი გვერდის ბოლოში მხოლოდ 4 სტრიქონია მიწერილი (84r. სამადლოელთა და ქვემო ბე-

ქენელთა საზღვრების შესახებ ცილობის გარიგების დასაწყისი). 83r-ს თავში წერია: „აქაც დედანი დახეულია“.

სულხან მდივნისეულ ხელნაწერში 61v-ს თავში ვკითხულობთ: „აქაც დედანი დახეულია“. შემდეგ II ვარიანტის გადამწერს მიუწერია: „დედანი ვი-პონეთ“ და მართლაც ეს გვერდი და მომდევნო გვერდის (62r) დიდი ნაწილი შეესებულა. შემდეგ მოდის „სამადლოელთა და ქვემო ბეშქენაშნელთა“ საზღვრების გარიგება. „სამადლოელთა და ქვემო ბეშქენაშნელთა“ საზღვრების გარიგების შემდეგ ორივე ხელნაწერში წერია: „აქაც დახეული იყო დედანი“. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში აქ ცარიელი ხდგილია დატოვებული, ხოლო სულხან მდივნისეულ ხელნაწერში ეს ადგილი შემდეგში არის შეესებული (სხვა მელნით).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ სამადლოელთა და ქვემო ბეშქენაშნელთა გარიგება საზღვრების ცილობის შესახებ ორივე ხელნაწერში დაუბოლოვებელი სიტყვით „ბეშქენა“ (ბეშქენაშენელი)<sup>1</sup> მთავრდება. სულხანის ხელნაწერში შემდეგი დროის შემავსებელს ეს ადგილი შემდგენაირად აღუდგენია: „ბეშქენაშნელთ ქვა კაცს ზეით მეთრევეანას სამძღვრამდინ გორას გარდალმა“. აქ მთავრდება გვერდი (76v), ხოლო მომდევნო ფურცელი დაკარგულია<sup>2</sup>.

აღნიშნული მინაწერებით ორივე ხელნაწერის ურთიერთთან მსგავსება მკაფიოდ გამოდგება, მაგრამ ეს გარემოება ერთი მეორესაგან გადაწერის საბუთად არ გამოდგება, რადგანაც არც ერთ მათგანს რაიმე უპირატესობა არ გააჩნია.

ყავრიშვილისეულ ხელნაწერის 83 v-ს თავზე ვხვდებით შემდეგ მინაწერს: „აქაც დედანი დახეულია“. სულხან მდივნისეული ხელნაწერის ტექსტის იმავე ადგილას (62v-ზე) წერია: „აქაც დახეული იყო დედანი“. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში აღნიშნული წარწერის შემდეგ ერთი ფურცელი და ერთი გვერდის დიდი ნაწილი დაუწერელია (83r, 83v, 84r), უკანასკნელი გვერდის ბოლოს კი მხოლოდ 4 სტრიქონია მიწერილი.

ხანებულები წარწერა კიდევ უფრო ადასტურებს ამ ორი ხელნაწერის მსგავსებას. ეს გარემოება მიგვიბრუნებს, რომ ისინი ან ერთი მეორისაგანაა გადაწერილი, ან ორივეს ერთი სხვა რომელიმე წყარო უდევს საფუძვლად.

ახლა შევიჩინოთ ხელნაწერის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წარწერაზე. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში დებულება მეჯოგეთუხუცესის შესახებ შემდეგ წინადადებით მთავრდება: „არის და მეჯოგენი ან ძველნი, ან ახალნი, ვინცა ვინ არიან სახელდობრ სწერია. აჯილღა ვისაც აბარია დაწერილია“. ეს წინადადება მოთავსებულია 77v-ზე, რომელსაც მოსდევს სამი დაუწერელი ფურცელი—78r—80v. 78r-ზე თავში წერია: „ამ ფურცლების დედანი დახეული იყო“, ხოლო 81r-ზე იწყება ახალი დებულება: „სომხეთის მელიქის სარგო“.

სულხან მდივნისეულ ხელნაწერშიც დებულება მეჯოგეთუხუცესის შესახებ იმავე წინადადებით მთავრდება, რომელიც მოვიყვანეთ, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ „ძველნი“-ს მაგიერ სულხანისეულ ხელნაწერში „ძველი“ წერია. ამასთანავე, ეს წინადადება სულხანის ხელნაწერში გადახაზულია და 59v-ს თავშივე მთავრდება. სულხანისეულ ხელნაწერში აღნიშნულ წინადადებას მოსდევს ისევ გადახაზული შემდეგი წინადადება: „ამასთან გ ფურცელი ამიტომ ცარიელი, რომ დედანი დაძველებული იყო“. ამავე გვერდზე მას

<sup>1</sup> საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H 986. 84r. S—4738, 62r

<sup>2</sup> იქვე, S—4738, 76v.

ბოსდევს შევსება-ჩამატება, რომელიც თავის დროზე ცარიელი იქნებოდა. მოხსენებული ადგილის შინაარსი ასე უნდა გავიგოთ: სულხანისეული ხელნაწერის გადამწერი თითქოს გვეუბნება, რომ მას ისეთი ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ, რომელშიაც ამ ადგილზე 3 ცარიელი ფურცელი იყო. ეს ფურცლები კი ცარიელი დედანის სიძველის გამო იყო.

მაშასადამე, სულხანისეული ხელნაწერის გადამწერიც იმას გადმოგვცემს, რაც ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში რეალურად არის — სამი ცარიელი ფურცელი. გადამწერმა ამ შემთხვევაში სიტყვა-სიტყვით კი არ გადმოწერა ის, რაც ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში ეწერა. არამედ წარწერის შინაარსი და ის განმარტება, რომელიც მას ცარიელი ფურცლების აღწერის გამო მისცა, აღწერილობით გადმოგვცა.

ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში წერია: „დახეული იყო“, ხოლო სულხანისეულში „დახეულს“ ნაცვლად „დაძველებული“ იკითხება. რას ნიშნავს სიტყვების ეს განსხვავება? რა და რა შესაძლებლობას ვარაუდობს იგი?

1) შესაძლებელია სიტყვების ამ განსხვავებისაგან ის გამომდინარეობს, რომ ყავრიშვილისეული ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ჰქონდა ისეთი დედანი, რომელიც ამ ადგილას დახეული იყო, ხოლო სულხან მდივანს პირიქით — ისეთი ხელნაწერი, რომელიც დაუხეველი იყო, მაგრამ იმდენად დაძველებული, რომ ეს სამი ფურცელი არც იკითხებოდა;

2) შესაძლებელია ორივე ხელნაწერის გადამწერს ერთი და იგივე დახეული-დაძველებული ხელნაწერი ჰქონდა და ამ საერთო წყაროდან გადმოიწერეს.

3) დასაშვებია, რომ ცნება „დაძველებული“ და „დახეული“ ერთნაირად არის გაგებული, რადგანაც „დაძველებულისაგან“ ხელნაწერი შეიძლება კიდევ დაიხეს. ამიტომ, სავარაუდებელია, რომ სულხანისეული ხელნაწერის გადამწერი ყავრიშვილისეული ხელნაწერით სარგებლობდა. აღნიშნულს ის ვარაუდობაც გვაფიქრებინებს, რომ სულხანისეულ ხელნაწერში 3 ცარიელ ფურცელზეა საუბარი, ხოლო ყავრაშვილისეულ ხელნაწერში „სამი ცარიელი ფურცელი“ წარწერაში არ არის აღნიშნული. სინამდვილეში კი 3 ფურცელი მართლაც დაუწერლად არის დატოვებული.

დაეუშვათ, რომ ყავრიშვილისეული ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ჰქონდა სულხან მდივანისეული ხელნაწერი. ნახავდა ის სულხანის ხელნაწერის 59v-ს, რომელსაც აქვს შემომოყვანილი წარწერა. უკანასკნელი ოთხ სტრიქონზეა მოთავსებული, ხოლო გვერდის დანარჩენი ადგილი ცარიელია (შემდეგში კი ჩამატებულია ამ ადგილზე, მაგრამ პირველად ის ცარიელი იქნებოდა). როგორ გადმოიტანდა იგი ხსენებულ წარწერას თავის ხელნაწერში? ან სიტყვა-სიტყვით გადმოსწერდა; ან აღწერდა. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერის ავტორმა სოველივე ამის მაგივრად მიაწერა: „ამ ფურცლების დედანი დახეული იყო“. ე. ი. ის ფურცლები, რომლებსაც მე დაუწერლად ვარდგენ მკითხველის წინაშე. დედანშიაც ასევე იყო. აქ ჩვენ თვალწინ წარმოისახება გადამწერის უშუალოდ. იგი თვლის დახეულ ფურცლებს და მკითხველს, რომ ზუსტი წარმოდგენა შეუქმნას, სწორედ სამ ფურცელს ცარიელს ტოვებს და შემდეგ განაგრძობს ტექსტს.

გადამწერის წინაშე ამ შემთხვევაში ერთი დაბრკოლება წარმოიშვა: ცარიელი ფურცლების წინა გვერდი ბოლომდე შევსებული არ იყო, როგორც ჩვეულებრივად სხვა შემთხვევაში არის გაკეთებული. უნდა დაწერილიყო კი-

ღვე თრი-სამი სტრიქონი. როდესაც ვუყვირდებით ამ ადგილს, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება თითქოს ტექსტს რაღაც აკლია. სინამდვილეში კი, სულხან ბდიენის, მირველ თუმანიშვილისა და ყავრიშვილისეული ხელნაწერების ამ ადგილის შედარებით ირკვევა, რომ ტექსტი ნაკლული არ არის. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში ცარიელი ადგილი 77v-ზე განზრახ არის დატოვებული, რომ მკითხველისათვის გაადვილდეს ცარიელი 3 ფურცლის აღქმის შესაძლებლობა.

ახლა წარმოვიდგინოთ, რომ სულხან მდიენისეული ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ჰქონდა ყავრიშვილისეული ხელნაწერი. ნახა რა 3 ცარიელი ფურცელი განმარტა: „ამიტომ“ იყო ცარიელი, რომ „დედანი დაძველებული იყო“. აქაც დამწერის უშუალო შთაბეჭდილების გადმოცემასთან უნდა გვექონდეს საქმე.

შეიძლება გადამწერს ის ნუსხა ჰქონდა ხელთ, რომლიდანაც გადაწერილია ყავრიშვილისეული ხელნაწერი. გამორიცხული არ არის აგრეთვე, რომ მას ნასარგებლები ჰქონდეს სხვა ნუსხები.

ანგარიშგასაწევია მეორე გარემოებაც. როგორც ვიცით, სულხანმდიენისეული ხელნაწერის გადამწერს ცარიელი ადგილი ერთ გვერდზე ცოტა ნაკლები აქვს დატოვებული. შესაძლებელია ამიტომაც დასჭირდა მას განმარტება, რომ დედანში 3 ფურცელი ცარიელი იყო. თუ ჩავთვლით, რომ „დაძველებულ“ და „დახეულ“ ხელნაწერთა მიხედვით სხვადასხვა ცნებაა ნაგულისხმევი, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ ორივე გადამწერს სხვადასხვა წყაროთი აქვს ნასარგებლები: ერთ მათგანში, 3 ფურცელი იყო დახეული, მეორეში კი სწორედ ეს ფურცელი იყო დაძველებული. ასეთი დამთხვევა იმდენად იშვიათია, რომ აღნიშნული დასკვნის გამოტანა გამორიცხულად უნდა ჩაითვალოს. თუ ერთი მეორისაგან გადაწერილი არ არის, ორივე მათგანს ერთი წყარო მაინც უდევს საფუძვლად.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ სულხან მდიენისეულ ხელნაწერში მინაწერი და მის წინ წამძღვარებული ორი სტრიქონი (59v) შემდგომი ჩამატება-შესწორების მიზნით გადახაზულია. ეს ნაკლული ადგილი მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერში მთლიანადაა მოცემული (გვ. გვ. 199 და 200).

მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერში „ნალარახანის მოხელეების“ სიას შემდეგ მოდის შემდეგი თავები: „სარქარბაში და სარქრები“, „ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნი“, „სახაბაზოს მოხელენი“, „სუფრაქეში“ (გვ. 21, 22, 23). სულხან მდიენისეულ ხელნაწერში ასეთი თანმიმდევრობა დარღვეულია და „ნალარახანის მოხელეების“ სიის შემდეგ მოცემულია დებულება „სუფრაქეშის“ შესახებ (9v და 10r).

ამასთანავე, დებულებანი: სარქარბაშის, ქვემო ქარხნის თაბუნისა და სახაბაზოს მოხელეების შესახებ, რომლებიც დაწერილია ერთ ფურცელზე. გადატანილია ხელნაწერის ბოლოსაკენ 74r და 74 v. თუ (74r და 74v. ერთი ფურცელი) ამ ფურცელს გადმოვიტანთ და მეცხრე ფურცლის შემდეგ მეთავე ფურცლად ჩავსვამთ. მაშინ ტექსტი ისევე იქნება გამართული, როგორც მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერშია. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ეს ფურცელი (74r და 74v) ხელნაწერიდან ამოვარდნილია. ამის გამო პროფ. ვ. გაბაშვილი წერდა: „სულხან მდიენის „ხელნაწერის წიგნის ერთი ფურცელი თავდაპირველ ადგილიდან ამოვარდნილია... და შემთხვევით ის ხელნაწერს ბოლო ფურცლებ-

ში მოხვედრილა, რის გამოც, გასაგებია, შინაარსის თანმიმდევრობა დარღვეული აღმოჩნდა<sup>1</sup>. ეს მოსაზრება მცდარია.

სულხან მდივნისა და მირველ თუმანიშვილისეულ ხელნაწერებში აღნიშნული ადგილი ტექსტის სხვადასხვა ნაწილშია ჩართული, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს რომ თვით სულხანის ხელნაწერში იგი თავის ადგილზე არაა მოთავსებული. სულხანისა და მირველის ხელნაწერები ყოველთვის არ მისდევნებოდათ და ამჟერადც სწორედ ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე.

74r და 74v სულხანის ხელნაწერის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ გვერდები, რომელზედაც მოთავსებულია აღნიშნული დებულებანი, განლაგების მხრივ თავის ადგილზეა. როგორც ვთქვით ხელნაწერის ფურცლები, რვეულუბადაა შეკრული, რომელშიაც ორ-ორი ფურცელი ერთმანეთთან არის შეერთებული. სულხან მდივნისეულ ხელნაწერის განხილვისას აღნიშნული გვაქვს, რომ თვითველ რვეულში 7-ჯერ 8 ფურცელია, ერთხელ—6, ერთხელ—ათ, სოლო უკანასკნელ შეკვირიდან გადაჩენილია მხოლოდ 5 ფურცელი. ამ ხუთიდან მარტო ორ ფურცელს შეუნარჩუნებია პირველადი სახე იმით, რომ ერთმანეთთან არის შეერთებული. დანარჩენი სამი ფურცელი ამოვარდნილია და ცალ-ცალკე არის შემონახული. აქედან ჩვენთვის საინტერესოა პირველი ფურცელი (74r და 74v), რომელიც თანამიმდევრობით აგრძელებს წინა ფურცლის ნუმერაციას (73r და 73v). აღნიშნული ფურცელით იხურება ხელნაწერი წიგნის ერთი რვეული და მომდევნო ფურცელზე უნდა დაიწყოს ახალი რვეული. ახალი შეკვრა სწორედ 74r და 74v ფურცლით იწყება. 74r-ზე თავში მიწერილია კიდევ „ი“, რაც მეთვრეტე რვეულს ნიშნავს: ამ რვეულის წინა შეკვრას კი აწერია „თ“ (66r). აქედან ცხადია, რომ 74r და 74v გვერდების შემცველი ფურცელი თავის ადგილზეა. სწორედ მეთვრეტე რვეულს აქვია 3 ფურცელი (თუ რვეულს შეკვრას 8 ფურცლად მივიჩნევთ).

ყავრიშვილისეულ ხელნაწერშიც ეს ფურცელი ამავე შინაარსისაა და სწორედ იმ ადგილზეა მოთავსებული, როგორც სულხანისეულ ხელნაწერში. („თ“ შეკვრა ორივე ხელნაწერში ერთნაირი სიტყვებით თავდება: „შაშხი მოიხმარონ“, სულხან მდივნის ხელნაწერი 73v, ყავრიშვილისეული ხელნაწერი 100v). სულხანის ხელნაწერში აღნიშნული დებულება თავიდან ბოლომდე გადახაზულია და ბოლოში მიწერილია: „მეორედ დაწერილია“ (73v): და მართლაც 61v-ზე შემესებლის მიერ იგი ჩამატებული ჩანს. ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში დებულება ერთხელ არის დაწერილი. იქ სადაც სულხან მდივნის ხელნაწერში ეს დებულება ჩამატებულია, ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში მის ნაცვლად ცარიელი ადგილია დატოვებული.

ამ საკითხზე დაწვრილებით იმიტომ შევჩერდით, რომ პროფ. ვ. გაბაშვილის ვარაუდის ჰუმბარტებისთან შესატყვისობის შემთხვევაში (თითქოს 74r და 74v გვერდების შემცველი ფურცელი თავისი უწინდელი ადგილიდან შემთხვევით ამოვარდნილია), ყავრიშვილისეულისა და სულხანისეული ხელნაწერების ურთიერთ დამოკიდებულების საკითხი გამორკვეული იქნებოდა.

ორივე ხელნაწერის ხსენებული ადგილის (სულხანის ხელნაწერი 74r და 74v გვერდები, ყავრიშვილისეულის 101r და 101v გვერდები) იგივეობის შემთხვევაში, სულხანის ხელნაწერა, დედანი უნდა ყოფილიყო მეორე ხელნაწერისათვის, ე. ი. ყავრიშვილისეული ხელნაწერი სულხან მდივნის ხელნაწერისაგან უნდა ყოფილიყო გადმოწერილი, რადგანაც, თუ სულხანის ხელნაწერში

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალი, 1729 წ. ხელნაწერი, (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 95).



ჟურცელი შემთხვევით ამოვარდა, ყავრიშვილისეულ ჰელნაწერშიც იგივე ჟურცელი შემთხვევით არ ამოვარდებოდა.

ზოგიერთი ფაქტის ანალიზი ერთგვარ უპირატესობას ყავრიშვილის ხელნაწერს ანიჭებს. მოვიყვანოთ მაგალითები.

1) S-სა და K-ში სიები ჩვეულებრივად გვერდზე, ორ სვეტად არის მოცემული. მერიქიფეების სია K-ში პირველ სვეტშია და გვერდის ბოლოს მიწერილი აქვს: „მაგლობელი თუმანიშვილი თამაზა“. ამის შემდეგ მერიქიფეებას სია გრძელდება მეორე სვეტზე (K 12v), რომლის ბოლოს „მაგლობელი თუმანიშვილი თამაზა“-ს გასწვრივ, წერია: „თავილდარი“. მას წინ უსწრებს სინგურით მიწერილი სიტყვა „ყალიონყორჩები“. მაშასადამე, ეს „თავილდარი“ „ყალიონყორჩებს“ ეკუთვნის. რადგანაც K-ში „თავილდარი“ „მაგლობელი თუმანიშვილი თამაზა“-ს გასწვრივ წერია, ამიტომ S ნუსხის გადამწერს ისინი ერთად მოუტია: „მაგლობელი თუმანიშვილი თამაზა თავილდარი“ (8v). აქედან ჩანს, რომ S ნუსხა K-დან არის გადმოწერილი. ეს კია რომ S-ში „თამაზა თავილდარი“ უფრო შავად არის ჩაწერილი, თუმცა იგივე ხელი უნდა იყოს.

2) K-ში „გავაზის ბაზიერთა სია“ გვერდის პირველ სვეტზე იწყება და მეორე სვეტზე გადადის (11v). გავაზის ბაზიერებიდან მეორე სვეტზე გადატანილია ოთხი პირთენების გვარი და სახელი: „მისი განაყოფი ნასყიდა, არეშაშვილი დათუნა, ბოლნელი ოზბეგაშვილი, დიდმელი ბასილა“. ამ გვარების გასწვრივ პირველ გვერდზე მთავრდება „შავარდნის ბაზიერთა“ სია. თუ კარგად არ დავაკვირდით. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება თითქოს ეს ოთხი პირი 11 სვეტზე „შავარდნის ბაზიერთა“ სიას ეკუთვნის. S ხელნაწერის ავტორი აღნიშნულში ვერ გარკვეულა და ხსენებული ოთხი პირის სია „შავარდნის ბაზიერთა“ სიაში მოუთავსებია (7v). აქედან დასკვნა: S ნუსხა K-დან უნდა იყოს გადმოწერილი, თუ არ დავუშვებთ, რომ S-სა და K-ს გადამწერთ ერთი წყაროდან აქვთ ნასარგებლელი. თუ ეს ასეა, მაშინ ექვს გარეშეა, რომ S გადამწერს არასწორად გადმოუწერია წყაროდან, ხოლო K-ს გადამწერს კი პირიქით.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ პირველ თუმანიშვილის 1729 წლის ხელნაწერში, როგორც ვთქვით, დებულებანი სარქარბაშისა, ქვემო ქარხნის თაბუნისა და სახაბაზოს მოხელეთა შესახებ, მოთავსებულია ნაღარახანის მოხელეთა დებულების შემდეგ, ე. ი. იქ, სადაც ჩვენი აზრით სინამდვილეში უნდა იყოს. ამავე დროს პირველ თუმანიშვილის ხელნაწერს ახლავს სარჩევი, რომელშიაც დებულება სარქარბაშის შესახებ ხელნაწერის ბოლოში, 56-ე კარშია გადატანილი (გვ. 4), მაშინ, როდესაც ტექსტის მიხედვით (გვ. 198—200) სარქარბაშზე აქ არაფერია ნათქვამი.

კონკრეტულ შემთხვევაში M-ის სარჩევი ეთანხმება S და K ხელნაწერებს, რადგანაც თეოდ სარქარბაშისა და მისი მომდევნო დებულებანიც M-ის სარჩევის მიხედვით ტექსტის ბოლოს, სახელდობრ S და K ხელნაწერების შესაბამის ადგილზეა მოთავსებული.

დასკვნა: 1) ყავრიშვილისეული ხელნაწერი შესრულებულია არა უადრეს 1742—43 და არა უგვიანეს 1764—1766 წლებისა;

2) სულხან მდივნისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებს ერთი წყარო უნდა ჰქონოდათ და აქედან გამომდინარეობს მათი მსგავსება (როდესაც ამ ხელნაწერების ერთ წყაროზე ვუთითებთ მხედველობაში გვაქვს S Ivar., რადგანაც S Ivar. შემდეგ არის გაკეთებული);

3) K-ს ზოგიერთი მონაცემებით უპირატესობა აქვს S-სთან.

#### 4. იესე მდივნის ხელნაწერი (J)

იესე მდივნის ხელნაწერი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (S—4532).

ხელნაწერის ზომა 32×22 სანტიმეტრია. დაწერილია იგი ლამაზი მხედრულთ. სათაურები და სიტყვის პირველი ასოები შესრულებულია სინგურით. ხელნაწერი ჩამოულია ხის ყდაში, რომელსაც გადაკრული აქვს ტყავი (ამჟამად ხელნაწერი ყდიდან ამოვარდნილია). ხელნაწერს ფანქრით აქვს გვერდობლივი პაგინაცია და შეიცავს 234 გვერდს.

ხელნაწერი დეფექტურია: აკლია დასაწყისი და „სადედოფლო დასტურლამალი“. ნაკლულადაა წარმოდგენილი სარჩევიც.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს აკად. ექ. თაყაიშვილს. მისი აზრით იგი გადაწერილია XVIII საუკუნის I ნახევარში. აქვე იგი განმარტავს, რომ ხსენებული ხელნაწერი შესაძლებელია უფრო ძველი წარმოშობისა იყოს, ვიდრე სულხან მდივნისეული ხელნაწერი<sup>1</sup>.

იესე მდივნის ხელნაწერი განხილული აქვს თავის შრომაში იასონ ლორთქიფანიძეს<sup>2</sup>.

ხელნაწერს ზემო ყდის შიგნით, საცავ ფურცელზე აწერია: „შემოწირულება არ. ქუთათელაძის“. ეს იმას ნიშნავს, რომ არ. ქუთათელაძეს შეუწირავს ხელნაწერი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის.

ექ. თაყაიშვილს თავის აღწერილობაში, მართებულად აქვს აღნიშნული, რომ ქაღალდის ჰვირნიშანი გვირგვინს და გაურკვეველ ლათინურ დაწერლობას უჩვენებს. ხელნაწერს აკლია შესავალი და იწყება მუხლით: „არის სობათ იასაული“ (სინგურით). ეს დასაწყისი მოთავსებულია 1 გვერდზე, რომელსაც თავზე, ტექსტისაგან განსხვავებული მელნითა და ხელით მიწერილი აქვს: „დასტულამანი“. იქვე ფანქრით აღნიშნულია: „აკლია შესავალი“, რომელიც ექ. თაყაიშვილს უნდა ეკუთვნოდეს.

მუხლების ნუმერაცია ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში ყველგან შესრულებულია ქართული ასოებით. ასევეა იესე მდივნის ხელნაწერშიც. მასში ასო „ა“ დასმული აქვს შესავალს. მიუხედავად იმისა, რომ ხელნაწერს შესავალი აკლია, იგი სარჩევში მაინც არის შეტანილი.

დასათაურებანი იესე მდივნისა და ანბანური წესით შესრულებულ სხვა ხელნაწერებში განსხვავებულად არის წარმოდგენილი. მაგალითად, იესე მდივნის ხელნაწერში ვხვდებით შემდეგ სათაურებს: „ალანდრები“, დავით რექტორისა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში: „ალანდრებისათვის“. იესე მდივნის ხელნაწერში: „ალაყაფის შუა სახლის რიგი“, დავით რექტორისა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში: „ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის“ და ა. შ. ამგვარად, იესე მდივნის ხელნაწერში დასათაურება გაკეთებულია სახელობით ბრუნვის მიხედვით, ხოლო ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში — ნათესაობითი ბრუნვის მიხედვით.

იესე მდივნის ხელნაწერში ასო „ე“-ს აღნიშვნით მოცემულია ასეთი დასათაურება: „აჯილის შიგამდეგი და სხვა ზინდრები“. დავით რექტორისა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში ხსენებული დასათაურება შემ-

<sup>1</sup> Е. Такайшвили. Описание рукописей..., т. II, 1906—1912, стр. 700.

<sup>2</sup> იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი. 1935 წ., 1—11, გვ. 8—9.

დებანიად არის წარმოდგენილი: „ე. ავილლის შიგამდგეისათვის“. აქედან წარმოსდგება უკვე ნუმერაციაში განსხვავება. შემდეგი სათაური „ალაყაფის შუა სახლის რიგი“ იესე მდივნისეულ ხელნაწერში დანომრილია „ე“- (6)-თი, ხოლო დავით რექტორისა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებში — „ზ“- (7)-თი.

იესე მდივნის ხელნაწერს აკლია მე-9, მე-10 და მე-11 მუხლები. სახელდობრ: თ) ავილლის ქერი, ი) აბანოს იჯარა და ია) აჩაყხანისა და ქურჯლების იჯარა. სარჩევში კი ეს მუხლები მოცემულია. აკად. ექ. თაყაიშვილი თავის გამოკვლევაში აღნიშნავს, რომ ხელნაწერს 4 მუხლი (9—12) აკლია და თანაც დასძენს, რომ ხელნაწერის ბოლოში მოთავსებული სია მუსლიმანური სახელებითაა მოცემული და გაუგებარია თუ რომელ თავს უნდა ეკუთვნოდეს<sup>1</sup>.

მდგომარეობა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: როგორც ვთქვით, იესე მდივნის ხელნაწერს მე-9—11 მუხლები აკლია. მე-8 მუხლი მოყვანილია სრულად, რომლითაც მთავრდება ხელნაწერის მე-4 გვერდი. მომდევნო გვერდი იწყება ასე: „ისმაილ ალა ყაზახი“. მას მოსდევს „იგ“, ე. ი. მე-13 მუხლი. ცხადია „ისმაილ ალა ყაზახი“ არის წინა, მე-12 მუხლის ნაწილი. მართლაც, როგორც ექ. თაყაიშვილი შენიშნავდა, ხელნაწერის ბოლოში მოთავსებულია სია (გვ. 221—222), რომელიც წარმოადგენს მე-12 მუხლს. დავით რექტორის ხელნაწერსა და ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში ეს მუხლი დანომრილია („იგ“-ით ე. ი. 13-ით, ნუმერაციის ასეთი გასწავლების შესახებ ზევიო გვერდზე საუბარი) და ასეთ სათაურს ატარებს: „ელის ნოქრის მოჯამაგირის ჰამასალაჰათის“. მუხლი შეიცავს სიას, რომელშიაც ჩამოთვლილია 50 კაცი. იესე მდივნის ხელნაწერის სარჩევში ვხვდებით ასეთ სათაურს: „არაჲ ელის ნოქარი მოჯამაგირე ჰამასალაჲ“, ხოლო თვით ტექსტში კი მოცემულია ამ თავში ჩამოთვლილი 36 კაცის სია (გვ. 221—222). გარდა ამისა, მე-5 გვერდის დასაწყისში არის დასახელებული ერთი კაცი. მაშასადამე, სულ იესე მდივნის სიაში მოცემულია 37 კაცი. დავით რექტორისა და ანბანური წესით შედგენილ სხვა ხელნაწერებთან შედარებით იესე მდივნის ხელნაწერს აკლია 13 კაცი. ამასთანავე გამოტოვებულია სათაურიც. რაც შეეხება სიის შემადგენლობას, უნდა ითქვას, რომ ის 37 სახელი, რომელიც იესე მდივნის ხელნაწერშია. იმგვარადვეა მოცემული სხვა ხელნაწერებშიც.

აღნიშნულიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მუხლს აკლია დასაწყისი და დასაწყისის მომდევნო 13 კაცის სია. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ გვერდზე 18 კაცის სია ეტევა, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ხელნაწერს მე-4 გვერდის შემდეგ სულ ცოტა ერთი ფურცელი მაინც აკლია. (ერთ გვერდზე დაწერილი იქნებოდა მუხლის სათაური და 13 კაცის სია).

როგორც ვთქვით, ხელნაწერი უდიდან ამოვარდნილია. იგი რვა ფურცლიან რვეულებად არის დანაწილებული და კანაფის ძაფით შეკრული. ხელნაწერი სულ 15 რვეულად ყოფილა დაყოფილი. როგორც ჩანს, მე-16 რვეული არ იქნებოდა სრული. ამჟამად ხელნაწერში 3 ბოლო ფურცელია შემორჩენილი, რომელზედაც მოთავსებულია „სამეფო დასტურლამალის“ სარჩევის გაგრძელება. სარჩევი დასრულებული არ არის. უფრო ზუსტად: საძიებლბს ნახევარზე ცოტა მეტი 5 ფურცელზეა მოთავსებული, რომლის ბოლომდე დასრუ-

<sup>1</sup> Е. Т а к а й ш в и л и, Описание рукописей..., т. II, 1906—1912, стр. 700.

ლებას კიდევ ოთხი ფურცელი დასჭირდებოდა. აი სწორედ ეს ოთხი ფურცელი აკლია ხელნაწერს ბოლოში.

მაგრამ, ხელნაწერს, როგორც ვთქვით, დასაწყისიც აკლია. პირველი რვეულის 8 ფურცლიდან ამჟამად ხელნაწერში არის 3 ფურცელი დარჩენილი (გვ. 1, 2, 3, 4, 5 და 6). ამ რვეულიდან ორი ფურცელი ამოვარდნილია და ხელნაწერის ბოლოშია მოთავსებული (გვ. 221, 222, 223, 224). 221-ე და 222-ე გვერდებზე ჰია არის მოთავსებული, ხოლო 223-ე და 224-ე—დაუწერელია. ეს ორი ფურცელი ერთმანეთთან არის შეერთებული. მაშასადამე, პირველ რვეულიდან 5 ფურცელია შემორჩენილი, 3 თავში და 2 ბოლოში. ორ ფურცელს ოუ მე-4 გვერდის შემდეგ თავის ადგილას ჩაესვამთ, მდგომარეობა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: მე-4 გვერდის შემდეგ უშუალოდ იქნებოდა ფურცელი, რომელზედაც დაწერილი უნდა ყოფილიყო შემდეგი დებულებანი — აკილდის ქერისათვის. აბანოს იჯარისათვის და არაყხანის იჯარისათვის. გარდა ამისა, ამავე ფურცელზე გვექნებოდა მე-12 მუხლის სათაური და 13 კაცის სია. ხელნაწერის დასაწყისში, ალბათ, რვეულის პირველი ფურცელი ცარიელი იყო. რის შემდეგაც იწყებოდა შესავალი, როგორც ჩანს, ეს უკანასკნელი დაახლოებით ოთხ გვერდს ანუ ორ ფურცელს მოიცავდა. ამგვარად, შესავალსა და კამოტოვებულ მუხლებს საშუალოდ 6 გვერდამდე დასჭირდებოდა. ამას უნდა მივუმატოთ 6 გვერდი ხელნაწერის დასაწყისიდან და ოთხი გვერდი ხელნაწერის ბოლოდან, სულ 16 გვერდი ანუ 8 ფურცელი. აქედან ერთი ფურცელი დაუწერელი უნდა იყოს.

ამის შემდეგ სამი რვეული, ახლანდელ ნუმერაციით 7—54 გვერდები, სრულად არის წარმოდგენილი. მე-5 რვეულში კი ერთი ფურცელი ამოხეულია (66 გვერდის შემდეგ). ამასთანავე, როგორც ჩანს, ამოხეული თუ ამოჭრილი ყოფილა ცარიელი ფურცელი, ან კიდევ ამოხევა მომხდარა ტექსტის დაწერამდე, რადგანაც ტექსტი დამახინჯებული არ არის და სხვა ხელნაწერებთან მიხედვითაც გვერდიდან გვერდზე სწორად გადადის.

სრულია მე-6 და მე-7 რვეულები (გვ. 70—100). მე-8 რვეულში ერთი ფურცელი ამოჭრილია, (112 გვ. შემდეგ), მაგრამ ტექსტი აქაც არ არის და მახინჯებული. მე-9 რვეული სრულია. მე-10 რვეულში ერთი ფურცელი აკლია. ახლანდელი ნუმერაციის 144-ე გვერდის შემდეგ, ტექსტი დამახინჯებულია. გამოტოვებულია 19 კაცისაგან შემდგარი სამზარეულოს მოხელეთა სია (სამზარეულოს მოხელეთა სიაში დავით რექტორისეულ ხელნაწერში 25 კაცია, იესე მდივნისეულში კი 6). გამოტოვებულია აგრეთვე დებულება „სალეონის მოხელეთათვის“. ეს დებულება იესე მდივნის ხელნაწერის სარჩევში შემორჩენილია. თუ მხედველობაში მივიღებთ სალეონის მოხელეთა სიის რაოდენობას (18 კაცი) და ამას მივუმატებთ სამზარეულოს მოხელეთა სიიდან 19 კაცს, რომელიც იესე მდივნის ხელნაწერს აკლია, მაშინ მივიღებთ 37 კაცს. თუ სიის ამ რაოდენობას დებულების სათაურსაც მივუმატებთ, მაშინ იესე მდივნის ხელნაწერის მიხედვით საჭირო იქნებოდა სწორედ ის ერთი ფურცელი, რომელიც ხელნაწერს აკლია.

მე-11, მე-12, მე-13 და მე-14 რვეულები. სრულად არის წარმოდგენილი. სრულად არის შემონახული აგრეთვე მე-15 რვეული, თუ არ ჩავთვლით იმ ორ ფურცელს, რომელიც შეცდომით პირველი რვეულიდან არის მოხვედრილი. რაც შეეხება მე-16 რვეულიდან დარჩენილ ბოლო ფურცელს, მის შესახებ ზე-

ვით უკვე აღვნიშნეთ და ამჯერად აღარას ვიტყვით. ასეთია ხელნაწერის ვარკვანი აღწერა.

ხელნაწერში გვერდიდან გვერდზე გადასასვლელი საკუსტოსო ნიშანი ყოველთვის არ არის აღნიშნული და თუ არის, სხვადასხვაგვარადაა მოცემული: ზოგჯერ მთლიანი სიტყვა არის მომდევნო გვერდისა და ზოგჯერ კიდევ სიტყვების ნაწილი. როგორც წესი, თვითოეული ორი გვერდის შემდეგ ე. ი. ერთი ფურცლიდან მეორე ფურცელზე გადასვლის სანიშნებელად მოცემულია საკუსტოსო ნიშანი, მაგრამ აქაც გამონაკლისია. საკუსტოსო ნიშანი არ არის (უნდა იყოს კი) შემდეგ გვერდებზე: 4, 64, 68, 76, 80, 162, 190, 201, 207, 210. ზოგჯერ საკუსტოსო ნიშანი იმიტომ არ არის, რომ მომდევნო გვერდზე ტექსტი მიდევნებით არ მიყვება ერთმანეთს ე. ი. ტექსტისათვის თავისუფალი ადგილი არის დატოვებული, ზოგჯერ საკუსტოსო ნიშანი—იმიტომ არ არის, რომ ის გვერდი, რომელზედაც უნდა ყოფილიყო იგი, ცარიელია. არის შემთხვევები, როდესაც საკუსტოსო ნიშანი ფურცლის ორივე გვერდზეა მოცემული (გვ. 73 და 74).

დებულება „აღწერა ქართლისა“ მთავრდება მე-17 გვერდზე. ამ გვერდის ბოლოს ორი-სამი სტრიქონის ჩასატევი ცარიელი ადგილია დატოვებული, მაგრამ აქ რაიმე ტექსტის ჩაწერა არ არის გათვალისწინებული. სხვა ხელნაწერებთან შედარებით გამოირკვა, რომ მომდევნო ტექსტი მართებულად არის თავის ადგილზე მოთავსებული.

ხელნაწერში ზოგიერთი ადგილი შეუესებელია. მაგალითად, მე-7 გვერდზე არის ასეთი სათაური: „ატენის ნაცვლისა“ (სინგურით, რომელსაც მოსდევს ექვსი დაუწერელი სტრიქონი). ასევე შეუესებელია ეს ადგილი მირველ თუმანიშვილის (გვ. 166), სულხან მდივნისა (53V) და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში (69 v). ხოლო ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში (გარდა I-სა) იგი შეესებელია.

მე-13 გვერდზე, ყაიყულის გარიგების ბოლოს, ცალკე სტრიქონით არის წარმოდგენილი: „ხასადრის რიგი და სარგო“. ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებშიც ასევეა, ხოლო მირველ თუმანიშვილის ხელნაწერში კი წერია: „ხასადრის რიგი და სარგო წიგნი უწერიათ“ (გვ. 177); სულხან მდივნის ხელნაწერში — „ხასადრის რიგი და სარგო. წიგნი აქსთ მოიტანონ“ (58 v). ასევე წერია ყავრიშვილისეულ ხელნაწერში (76r).

მე-19 გვერდზე წერია: „ახლის თევზისა“. ასევეა ეს დავით რექტორის ხელნაწერში (გვ. 12), Q-ში (გვ. 19), B-ში (14), a-ში (გვ. 14), L-ში (გვ. 19), ხოლო A-ში (გვ. 19) და სხვა ნუსხაში არ არის.

ეს გარემოება იმის მაჩვენებელია, რომ დავით რექტორის ხელნაწერი ახლოა იესე მდივნის ხელნაწერთან, ხოლო Q, B, a და L—D-ს თან.

55-ე გვერდზე სიტყვა „ფუშთუქუნიდამ“-ის წინ დასმულია სქოლიოში ჩატანის სანიშნებელი, რომლის ქვეშ ქვემო აშიაზე წერია: „ფუშთუქუ არის ვილანსა შა (შინა, — ი. ს.) მაჰალი გინა მაზრა ერთი დავით“.

80-ე გვერდზე ერთ-ერთი მუხლის სათაურია: „იარალის საქმე და კეთება სალაროს ნაზირს“ (სინგურით), შინაარსი კი არ არის მოყვანილი, გვერდი ცარიელია.

87-ე გვერდზე, დაუწერლად დატოვებულ ადგილზე ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით წერია: „ქ. წადი უსტ(ა) რო შიართვი ქ(ა)ლსა მზის მობრწყინვალესა“. ამის ქვეშ ტექსტის. მაგრამ სხვა ფერის მელნით მიწერილია:

„არა შე საძაგელო; რომელმაც ეს დასწერე კელი მოიწონე თუ ლექსი და რა კრჭიდა“. ამის ქვეშ ულამაზო ხელით მოყვანილი წინადადების პირველი სიტყვებია: „არა შე საძაგელო რ“.

მოლარეთუხუცესის გარიგებაში ერთ ადგილას სიტყვა „მოლარეთუხუცესისა“ თავზე დაწერილია სანიშნებლად „0“, და ამ სანიშნებელის ქვეშ მარცხენა აწიანზე მიწერილია: „სხვაში (ე. ი. სხვა ხელნაწერში, ი. ს.) ეს ორი შაუ-რი მუსტაფის ეწერა“ (გვ. 116).

117-ე გვერდზე „მუხრანის კოდის პურის“ გასწვრივ განსხვავებული ხელითა და მელნით მარჯვენა აწიანზე მიწერილია „აქამდინ“.

137-ე გვერდზე არის სათაური: „რუისს მალულოძე გივის შვილები“. ამის გასწვრივ ფრჩხილებში ფანქრით მიწერილია: „არ არის „ნაბეკდში“ ე. ი. პ. უმიკაშვილის რედაქციით გამოცემულ „დასტურლამალში“. ეს მინაწერი ექვ. თაყაიშვილს უნდა ეკუთვნოდეს.

211-ე გვერდზე დებულება „ხილის ბაყისა“ მთავრდება შემდეგი სიტყვებით: „რუსუმი აგრეე ამისას აიღებენ და კათალიკოზაც წილი აქვს“. დაკვირვებული მკითხველი შეამჩნევს, რომ სიტყვები და „კათალიკოზაც წილი აქვს“ განსხვავებულა ხელით არის მიწერილი. მართლაც, ხელნაწერის გადაწერის იესე მდივანს უნახავს ეს მინაწერი და „და“-ს წინ დაუსვამს გამოყოფის ნიშანი, რაც მოწმობს, რომ ეს სიტყვები მისი ხელით არ არის დაწერილი. ამასთანავე, აქვე ასეთი მინაწერი გაუკეთებია: „ოსეს იესე ვსწერ ეს რომ მოუწერიათ ჩემი კელი არ არის, იცანით“. ამ მინაწერის მიხედვით გამოთქმული იყო მართებული მოსაზრება, რომ ხელნაწერი „გადაწერილი ყოფილა XVIII ს-ის ცნობილი მდივნის იესე ოსეს შვილის მიერ“<sup>1</sup>.

219-ე გვერდზე ფანქრით მიწერილია: „ნახე უმიკაშვილის გამოცემა გვ. 108. აკლია სადედოფლო დასტურლამალი ე. თ.“ ეს მინაწერიც ექვთიმე თაყაიშვილისაა.

პირველი საკითხი, რომელიც ხელნაწერის გარჩევასთან დაკავშირებით გვინტერესებს, ხელნაწერის თარიღია.

ჩვენ ვთქვით, რომ ხელნაწერი მინაწერის მიხედვით იესე მდივანს უნდა ეკუთვნოდეს. იესე მდივანი, ავტორი მემუარული ჟანრის ნაწარმოებისა „ცხოვრება-ანდერძი“, ცნობილი ისტორიული პიროვნებაა, ის დაიბადა 1728 წელს: XVIII საუკუნის ორმოცდაათიანი წლებიდან; აუ უფრო ადრე არა, მას მაინც შეეძლო გადაწერა.

უფრო საფიქრებელია, რომ ეს ხელნაწერი შესრულებული უნდა იყოს 1773 წლის წინა ახლო ხანებში.

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა გამოვარკვიოთ თუ რა დამოკიდებულება აქვს იესე მდივანის ხელნაწერს ე. წ. მელიქიშვილისეულ ხელნაწერთან.

სახელწოდება „მელიქიშვილის ხელნაწერი“ შერქმეული აქვს მას პ. უმიკაშვილის მიერ. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ „დასტურლამალის“ დაბეჭდვის დროს მას ხელთ ჰქონდა იოველ ალექსიძისა და სულხან მდივნის ხელნა-

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი, „დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი, (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 83).

<sup>2</sup> „იესე ბარათაშვილის „ცხოვრება-ანდერძი“, ა. იოსელიანის რედაქციით, 1950, გვ. 2—3.

წერები. „დაბეჭდვის შემდეგ, — წერს პ. უმიკაშვილი, — მოვიპოვეთ მესამე დედანი თავად ალექსანდრე ივანეს ძის მელიქიშვილისაგან. ამ უკანასკნელის დედნისა სამეფო დასტურლამალი ძველი ნაწერია და სადედოფლოს შემდეგ, 1773 წელს დამატებულია იესე მდივნის სომხით მელიქიშვილისაგან, რომელიც წარწერაში ამბობს: გადავწერე, არ დაიკარგოსო; ერთის მეტი არ იყო საქარ-  
სველოშიო“<sup>1</sup>.

გავარჩიოთ პ. უმიკაშვილის ეს მოსაზრება.

პირველყოვლისა, საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ იესე მდივნის სიტყვებს პ. უმიკაშვილი ამ შემთხვევაში თავისი სიტყვებით და შემოკლებით გადმოგვცემს. სინამდვილეში კი იესე მდივანს საკმაოდ ვრცელი მინაწერი აქვს გაკეთებული.

ეს მინაწერი პ. უმიკაშვილის საქმეებში აღმოჩნდა და რვეულის ერთ გვერდს შეიცავს (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A—1746-ა, ფ. 108). როგორც ჩანს, პ. უმიკაშვილს გადმოუწერია ეს მინაწერი. მოგვყავს პ. უმიკაშვილის ჩანაწერი: „შენიშვნა აქვს მელიქოვს ეგზეპლიარს“ (ეს სიტყვები სათაურით არის გამოტანილი — ი. ს.). შემდეგ წერია: „იესე მდივანმა ღამე გადავწერე ეს დასტურლამალი. დიდათაც მეზარებოდა მარა არ დაიკარგოს ერთის მეტი არ იყო საქართველოში. ვინც ამისგან ირგებდეთ, მეც მომიგონებდეთ. დიახ, ავი ქელია მარა რა ვქნა, დიად მეზარებოდა. ქრისტეშობის კ ღმერთშემოსილისა ქქს. უაა ოსეს ვეუბენ და არ დაწერა ვერც იოანემ მოიცალა. და მევე დავწერო. გამოსადეგია ქართლისათვის. გრწამდეს, არც არ მომიკლია, არც არა შემძინებია. თითო ოროლა იასაულები კი არ დავსწერე, რათ მინდოდა და რიგი და წესი დამიწერია“.

პ. უმიკაშვილს ორ ადგილას გაკეთებული აქვს სქოლიოში ჩამოტანის სანიშნებელი: სიტყვა „მარას“ თავზე<sup>2</sup> და „უაა“ თავზე<sup>3</sup>. ამ სანიშნებლების ქვეშ იმავე გვერდზე მოტანილია პ. უმიკაშვილის ახსნა-განმარტება (რომელიც ჩვენც სქოლიოში მოგვყავს). მინაწერი 1773 წელს არის შესრულებული.

ამ მინაწერიდან ირკვევა, რომ იგი ეკუთვნის იესე ოსეს ძე ბარათაშვილს, რომელიც „ცხოვრება-ანდერძის“ ავტორია. ოსე, რომლისთვისაც დაუვალდება გადაწერა იესეს, მაგრამ დავალება არ შეუსრულებია, იესეს შეილია, 1759 წელს დაბადებული<sup>4</sup>. ოსე მაშინ 14 წლის ყმაწვილი ყოფილა, გადაწერაში მამის მიერ სათანადოდ გაწვრთნილი, მაგრამ, როგორც ჩანს, დაზარებია გადასწერად დაჯდომა. იოანე, რომელმაც ვერ მოიცალა ამ საქმისათვის, იესე ოსეს ძის ძმა იყო. იგი ცნობილი მოღვაწეა, ერთხანს თბილისის სემინარიის რექტორის თანამდებობაც ეჭირა<sup>5</sup>.

როგორც ვთქვით, სადედოფლო დასტურლამალის“ ხელნაწერი შესრულებულია 1773 წელს. უნდა აღინიშნოს, რომ მოიპოვება სწორედ ამ წლის სა-

1 „დასტურლამალის“ პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გ. V.

2 აქ სიტყვებია „კარგიც ვიცო“ და მოხაზულია ეს ნიშნავს: ავი ხელით დავწერო. მართლა ეს გადაწერილი „სადედოფლო დასტურლამალს“ ეკუთვნის, რომელიც ცუდათ არის გადაწერილი, „სამეფო დასტურლამალი“ კი კარგად არის ნაწერი და წითლურები აქვს. სამეფო წინათ არის, სადედოფლო მერმე მიკერებულია. სხვადასხვა ხელით არის სამეფო და სადედოფლო. (დედანში „მარა“ იყო? ი. ს.)

3 1773.

4 იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ა. ბ. ო. ს. ე. ლ. ი. ა. ნ. ს. რედაქციით 1960 წ. გვ. 27.

5 იქვე, გვ. VIII.

ბუთი. რომლის მიხედვით იესე ოსეს ძე უკვე თავადი ბარათაშვილია<sup>1</sup>. მანამდე კი იესე ოსეს ძე „სიონელი ხუციშვილი“, თბილელის ყმა იყო<sup>2</sup>. შეცდომად უნდა ჩაითვალოს პ. უმიკაშვილის მოსაზრება, რომ „სადედოფლო დასტურლამალი“ გადაწერილია „იესე მდივნის სომხით მელიქიშვილისაგან“-ო<sup>3</sup>.

საყურადღებოა აღინიშნოს ი. ლორთქიფანიძის ცნობა, რომ „მელიქიშვილის ვარიანტი ჩვენს წიგნთსაცავებში ჩვენ ვერ ვიპოვეთ“<sup>4</sup>.

ჩვენ მიერ შესწავლილია ყველა ხელნაწერი, რომელიც კი მოიპოვება თბილისსა, გორსა და ლენინგრადში—სულ 15. არც ერთი მათგანი არ აღმოჩნდა ისეთი, რომლის „სადედოფლო დასტურლამალს“ ჰქონდეს ის წარწერა, რომელიც ჩვენ პ. უმიკაშვილის არქივიდან მოვიტანეთ.

როგორც ვნახეთ, პ. უმიკაშვილმა შეცდომით იესე მდივან ბარათაშვილი იესე მდივან „სომხით მელიქიშვილად“ ჩათვალა. ამასთან დაკავშირებით დაიხსენიდა საკითხი: ხომ არ ჰქონდა პ. უმიკაშვილს ხელთ სწორედ იესე მდივნის ის ხელნაწერი, რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტში S—4532-ით აღინიშნება? მდგომარეობას ართულებს ის, რომ ამ ხელნაწერის სადედოფლო ნაწილი, რომელზედაც წარწერა ყოფილა, ახლა ხელნაწერს არ ახლავს. მაგრამ, შესაძლებელია „სადედოფლო დასტურლამალი“ დაშორდა ამ ხელნაწერს, ან დაიკარგა, ან სხვაგან არის. ამჟამად კი საჭიროდ მიგვაჩნია შევეუდაროთ ჩვენი ხელნაწერის ე. ი. იესე მდივნის ხელნაწერი იმ ვარიანტს, რომელიც იოველ ალექსიძის ხელნაწერისაგან განსხვავებით მოყვანილი აქვს თავის შრომაში პ. უმიკაშვილს<sup>5</sup>.

#### მელიქიშვილის ხელნაწერი

#### იესე მდივნის ხელნაწერა

გვ. 4, სტრ. 7. ზინდრების სიაში არ არის მიქელისშვილი იოანე; აჯილდის და ზინდრების სია ერთად არის დასწერილი და ბოლოს აქვს ჯამი იდ.

გვ. 4. „დ“ და „ე“ (თავების ნუმერაცია) შეერთებულია: „აჯილდის შიგამდეგი და სხვა ზინდრები. აჯილდის შიგამდეგი აღუაშვილი.

გვ. 5. ბოქაულთუხუცესი.

გვ. 6. ხალიფად ინოლი აბდულა.

გვ. 8. სტრ. 19. ატენელს კაცს აძეს ბატონისა.

გვ. 9. სტრ. 6 ორი მრთელი სტრიქონი (6—7) არ არის.

გვ. 2—3.

ზუსტად იგივეა.

გვ. 2. იგივეა

გვ. 3. იგივე.

ეს თავი ნაკლულია.

გვ. 6. იგივეა.

გვ. 7. დატოვებულია ცარიელი ადგილი ე. ი. იგივეა.

<sup>1</sup> „იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი“, ა. იოსელიანის რედაქციით, 1950 წ., გვ. XIX.

<sup>2</sup> იქვე, XVIII.

<sup>3</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. V.

<sup>4</sup> იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, 1, II, 1935, გვ. 8.

<sup>5</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. 157—162.



- გვ. 9. 12. ბატონის ზვრების  
 გვ. 9. 19. ხანდელნი, თხილანრელნი  
 გვ. 12, 14 უიზილ ზიარათი  
 გვ. 13, 8. ზემო ქართლში  
 გვ. 13. 16. მუხრანს  
 გვ. 14. 4 კელი არა აქვს  
 გვ. 14. 10. ბოქაულთ ხუცესი  
 გვ. 14, 20 სიაში არ არის ორი სახელი: ზურაბიშვილი ბეჟან, ქავთარის შვილი იესე.  
 გვ. 14, 26. ბატონების ბაღებში უნდა  
 გვ. 15, 4. თავი მთავრდება სიტყვებით: „ასლანა აიღებს“.  
 გვ. 15, 9. ლ თავი ასეა წერ: „ახლის თევზისა“, მერე იქვე: „ბოქაულთ-ხუცესი და შიგამდევისა ქორის ბაზიერი. სიაში 10 სახელია.  
 გვ. 15, 24. ქათამს და სამ სამს კვერცხს.  
 გვ. 16,8. ბოქაულთხუცეების სარგო.  
 გვ. 18, 1. სააღდგომო სძეს ძროხა ერთი.  
 გვ. 18,1 სამს კომლზედ თოხლი ა  
 გვ. 19,2. ღალის პურის ხასადარი  
 გვ. 19,5. „იმის ნახევარიდა“ ამ სიტყვების შემდეგ ორი-სამი სიტყვის ადგილი. ცარიელია და შემდეგ წითლურით იწყება: „შავარდენს“.  
 გვ. 19,8. ბაზიერთხუცისა არას თუ დუშალიკი  
 გვ. 19, 16 არ არის სიაში: გიორგი შვილი იოსებ. სიაში თერთმეტი კაცია.  
 გვ. 20, 25. გორის მამასახლისის სარგო და გორის ნაცელის სარგო სათურებად არის გამოყოფილი.  
 გვ. 21, 12. ამათ სძეს იქივ ქარვასლის.  
 გვ. 24, 2. დაიკლოდეს მკერდი თუშმალს, კისერი მზარეულს.  
 გვ. 25. 6. თაბუნმა ისას თაბუნმა მუტათის ნაყმევმან შიხის თაბუნმან ასლანა ფარეშის თაბუნმა, ამათ უნდა გამოიღონ კომლზედ.  
 გვ. 28. 1. ხიალუ მერაბას თაბუნი კომლი ძუ ფალირი იმ დარჩა იბ
- გვ. 8. იგივეა.  
 გვ. 8. იგივეა.  
 გვ. 13. იგივეა.  
 გვ. 15. იგივეა  
 გვ. 16 იგივეა.  
 გვ. 17. იგივეა  
 გვ. 18. ბოქაულთხუცესი  
 გვ. 18. ქავთარის შვილი არ არის, ზურაბიშვილი ბეჟან არის  
 გვ. 19. იგივეა  
 გვ. 19. იგივეა  
 გვ. 19—20. წერ: „ახლის თევზისა“. შემდეგ: ბაზიერთხუცესი და შიგამდევისა. ქორის ბაზიერი. სიაში 10 სახელია.  
 გვ. 21 იგივეა  
 გვ. 22. იგივეა  
 გვ. 24. იგივეა  
 გვ. 26. იგივეა  
 გვ. 26—27. იგივეა.  
 გვ. 27 იგივეა.  
 გვ. 27. იგივეა.  
 გვ. 27—28. იგივეა.  
 გვ. 30. იგივეა.  
 გვ. 32. ამათ სძესთ იქივ ქარვასლის.  
 გვ. 37. იგივე  
 გვ. 38. განსხვავება: მუსტაფის“ ნაცვლად „მუსტოფის“.  
 „შიხის“ ნაცვლად, „შიხიას“, „თაბუნის“ ნაცვლად „თაბუნმან“.  
 გვ. 45 იგივეა.

- ამისი რკბ თარხანი მოლა გზირი  
ით მახტა ე ფალირი დარია ოზ.
- გვ. 29, დარჩა ნღ.
- გვ. 29. 13. ქალაგირი.
- გვ. 33, 15. წაიღებს ყურსქუ ექესს
- გვ. 36, 13. მობრუნდება და კლონეთის  
ბოლოს.
- გვ. 36. 28. მთილამ კაფნარი
- გვ. 38, 10. ჩამოვარდება იმის გამას-  
წორ ქციის პირს ქვა ჩაგვისმავს  
იმის სწორად კიდევე ქვა ჩაგვისვამს.  
გზის პირს ჩაგვისვამს. გზას ზეით.
- გვ. 38, 12. და არწევანს შუა ოთარ  
მღივანს.
- გვ. 41, 27. გარეობაში დლიური გ. თუნ-  
გი ღეინო
- გვ. 42, 11. თულაშვილი ლომკაცი.
- გვ. 44, 2. ერთი კათალიკოზის აზნაურ-  
შვილი თაზისშვილი უნდა იდგეს.  
ამ კონს რაც ქვის შევსება მოუნდე-  
ბა.
- გვ. 44, 15. ზარი ა. სამეჩინიბო ქათამი  
სამეჩინიბო სოფელზე ბატკანი ა. ეს  
კოდი პური და ბზე გორს უნდა ჩა-  
მოიტანონ სამეჩინიბო. კოდის პუ-  
რის...
- გვ. 45, 27. ზერის მუშას და მკა ხვნაში.
- გვ. 51, 5. თუმანზე შაური, ზარაფზედ  
თორმეტი.
- 51 და 52 გვერდებზე: პმ, პთ, უ, ყა,  
ყბ, ყგ და ყდ თავთა სიებში გვარები  
სხვა განაწილებით და არევიით არის.  
აქ მხოლოდ მოვიხსენებთ  
რიცხვს ჩამოთვლილ მოხელეთა:  
მკერვლები—4, მემანდრები—7,  
მებადური—6, მერიქიფე—9, მესა-  
კლავე—4, მეჩინიბუნი—19. (ამ უკა-  
ნასკენლს კი უწერია ჯამი „კა“)  
მეჯოგენი 8 (ჯამი უზის „თ“).
- გვ. 57, 23. ბძანდებოდეს, დედოფლის  
სახლოხუტეჰი იქ ახლდეს ჰბატონი  
და დივანბეგი იქ არ ბძანდებოდეს  
სადედოფლოს სახასომ ან.
- გვ. 60, 7. ამათ გამოილონ. ჩამოტანა  
ქალაქს სძესთ.
- გვ. 61, 3. არის კვიცი უკლებ...
- გვ. 45 იგივე.
- გვ. 48. იგივე.
- გვ. 48. ქოლაგირი.
- გვ. 57. იგივე.
- გვ. 63. იგივე.
- გვ. 64; იგივე.
- გვ. 67. იგივე.
- გვ. 67. იგივე.
- გვ. 76. იგივეა.
- გვ. 78. იგივეა.
- გვ. 81. იგივე.
- გვ. 83. იგივე.
- გვ. 86 იგივე.
- გვ. 99. თუმანზედ შაური ზარაფზე  
თორმეტი.
- გვ. 100—104: მკერვლები 4, მემან-  
დრები—7, მებადურები—6, მე-  
რიქიფე—9, მესაკლავე—4, მეჩი-  
ნიბუნი—20, (უკანასკნელს  
უწერია ჯამი კა). მეჯოგენი—9, ჯა-  
მი უწერია „თ“. ხსენებულ თა-  
ვებში გვარები სხვა განაწილებით  
არის, ვიდრე ალექსიძის ხელნა-  
წერში.
- გვ. 113. იგივე.
- გვ. 117. იგივე.
- გვ. 119. არის კვიცი უკლებლად.

- გვ. 61, 20. მეჯოგემ ზღოს თავნი და თუ სხვაგან შეამჩნიოს მეჯოგემ შეიდეულად თავისთვის. აზღვევის ამისი საზღვარი.
- გვ. 62. რია. თავში რიცხვი მოხელეთა ერთით ნაკლებია (გულია გოგის-შვილი).
- გვ. 64. რიე და რივ თავების მოხელეთა სია სხვა რიგათ არის დაყოფილი: რიე თავში არის 19, რივში 21 მოხელე.
- გვ. 68. სიები რკთ, რლ, რლა, და რლბ თავებისა არეულია ერთმანეთში და ზოგი აკლია.
- გვ. 68. რკთ თავში რიცხვი საზანდრების არის 3 და ბოლოს უწერია: „სხვა მოქალაქე და საზანდრები მისი (ალელი თამაზა დალაშვილის) თაბუნის არის“. მერმე რლ-თავში საფარემას მოხელეთა რიცხვი 40-ია.
- გვ. 69. ორი: შაური სარქარბაშს, ორი შაური სალაროს ნაზირს, ორი შაური სარქარს, ორი შაური თავილდარს, ორი შაური მუშობის; ერთ-ხელი ტანისამოსი.
- გვ. 69. რლბ თავში მოხელეთა რიცხვი.
- გვ. 69. რლდ თავის მოხელეთა რიცხვი 19.
- გვ. 70. რლზ თავის საღვინის მოხელეთა რიცხვი 15.
- გვ. 71, 16. თავი რმა ასეა: „სათეფშოსი: თავილდარი თუშმლისშვილი გიორგი, მოქალაქე ხეჩუა, ბოვნელი ხეჩუა, იქივ გზირიშვილი მეთეფშე. სამეხრეოლი ძამა, ეკლესიელი ლევა. სამი კიდევ იშოონ“.
- გვ. 71. რლთ, საშარბათოს მოხელენი 10, რმ, სააუშტროს მოხელენი 14, რპა, მეთეფშეთ სიაში აღნიშნულია რიცხვი 6 და მას უწერია „სამი კიდევ“. რმგ. საზინდროსი, რიცხვი მოხელეთა 5.
- გვ. 76. 11. ტყაის ბაჟიდამ.
- გვ. 120. მეჯოგემ ზღოს თავნი და თუ სხვაგან შეამჩნიოს მეჯოგე შეიდეულად თავისთვის აზღვევის ამისი საზღაური.
- გვ. 221. იგივეა ე. ი. სიას თავში აკლია „გულია გოგისშვილი“.
- გვ. 127—129. იგივეა. სია ალექსიდის ხელნაწერთან შედარებით სხვა. რიგით არის მოცემული. ერთ სიაში არის 19 კაცი დასახელებული. ბოლო მეორეში—21.
- გვ. 139—142—ასევეა.
- გვ. 139—141. იგივეა, მხოლოდ საფარემოს მოხელეთა რიცხვი 39-ია.
- გვ. 142. იგივეა, მხოლოდ ნაცვლად „თავილდარს“ არის თავილდარს“.
- გვ. 142. იგივეა.
- გვ. 143—144. იგივე.
- გვ. 144-ის შემდეგ უნდა იყოს, მაგრამ აქ ერთი ფურცელი აკლია.
- გვ. 146—147... თუშმლისშვილი . . . გზირის შვილი, . . . ლევა . . . იშოონ. სხვაგან იგივეა.
- გვ. 145—147. იგივეა.
- გვ. 155. იგივეა.

- გვ. 76. 12. დაბეჭდილში რომ ცარიელი ადგილი იქ არის: „თუ ამანი მოვა“.
- გვ. 81, 20. ხან ოც თუმნად ხან მეტ ნაკლებად.
- გვ. 83, 3. საბატონო ა.
- გვ. 85, 7. მარილი ლიტრა ი
- გვ. 88, 16. კელმწიფეს რომ დაუმარცხდეს.
- გვ. 90. რედ, ეალიონ ყორჩების მოხელენი—5 (აკლია პეტრე).
- გვ. 94, 1. ნაცვალს ვისაც ძროხა გამოუვიდოდეს—აბაზსა.
- გვ. 94 სბ თავში ყულარადასის მოხელეთ რიცხვი 14.
- გვ. 95. სგ თავის შავარდნის ბაზიერთ მოხელეთ რიცხვი 17, სდ შათიერების მოხელენი 8.
- გვ. 97, 25. ცხვარი ია.
- გვ. 101, 21. ტყვე ურუმისაგან ჩვენის ქვეყნის თათარმა.
- გვ. 104. 22. საპალნეზედ ფული, ბრინჯის საპალნეზედ ფული, თაფლზედ ორი ფული, ნალ-ლურსმისა და რკინის საპალნეზედ ორი ფული მატყლზე.
- გვ. 106, 22. საქმეში დაუჯერებდენ.
- გვ. 107. 1. სვეტი. დიდმელთ თუმანი—3, მინალთუნი—ე; გატეხილ კიდელთ თუმანი ე.  
11 სვეტი: „თელუს“ მაგიერ „თელუს“, „ყიზილ ყირათმა“-ს მაგიერ „ყიზი ზიარათმა“. 11 სვეტში არ არის პირველი ოთხი სოფელი. აგრეთვე 1 სვეტში არ არის: გომარეთი და ურცევანი. ეს ექვსი სოფელი ჩაწერილია 108 გვერდის სიაში და ბოლოს არის: „იქმნა ჯამი მარჩილი რუა, თუმანი ია, მინალთუნი—დ, აბაზი—გ.
- გვ. 155. იგივე.
- გვ. 164. იგივე.
- გვ. 166. იგივე.
- გვ. 170. იგივე.
- გვ. 177. იგივე.
- გვ. 180. იგივე.
- გვ. 188. იგივე.
- გვ. 189. იგივე.
- გვ. 190—191. იგივე.
- გვ. 195. იგივე.
- გვ. 209... თათარმან.
- გვ. 210. საპალნეზედ ფული. ბრინჯის საპალნეზედ ფული. ერბოსა და თაფლზე ორი ფული. ნალ-ლურსმისა და რკინის საპალნეზედ ორი ფული. მატყლზედ.
- გვ. 214. იგივე.
- გვ. 216—219. იგივე.

ამ შედარებიდან პირველი, რაც ჩვენს ყურადღებას იქცევს, ეს არის საოცარი მსგავსება, რომელსაც ე. წ. მელიქიშვილის ვარიანტი იჩენს იესე მდივნის ვარიანტთან. ორივე ვარიანტის სიებში ერთი და იგივე გვარსახელები აკლია. ორივე ვარიანტში ერთნაირად არის თავები გაერთიანებული, ორივე ვარიანტში ერთნაირად არის ცარიელი ადგილი დატოვებული. საქმე იქამდის მიდის. რომ ერთგან პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს: „ორი-სამი სიტყვის ადგილი. ცარიელია“ და მართლაც იესე მდივნის ხელნაწერში ნაჩვენებ ადგილზე ასეთი რაო-

დენობის ცარიელი ადგილია დატოვებული. შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ აქ შემთხვევითობასთან გვეკონდეს საქმე, ე. ი. იესე მდივნისა და ე. წ. მელიქიშვილის ხელნაწერებში ამ ადგილზე სწორედ ორი-სამი სიტყვის ადგილი იყოს შემთხვევით ერთნაირად დატოვებული. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ იესე მდივნის ამჟამად ჩვენთვის საკვლევი ხელნაწერი ხელთ ჰქონდა პ. უმიკაშვილს, რომელიც მან შეცდომით მელიქიშვილის ხელნაწერად მიიჩნია.

ახლა გავანალიზოთ ის განსხვავება, რომელიც შედარებაშია ნაჩვენები და ვნახოთ ხომ არ შეირყევა ჩვენი დასკვნა იგივეობის შესახებ.

პირველ ყოვლისა, საჭიროა აღინიშნოს, რომ პ. უმიკაშვილი ვარიანტების სხვაობის მოყვანისას მკაცრ სიზუსტეს არ იჩენს და ზოგჯერ შეცდომასაც უშვებს.

პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ ალექსიძის ვარიანტის მეშვიდე პარაგრაფში წერია: „ბოქაულთ-უხუცესი“, ამისგან განსხვავებით, პ. უმიკაშვილის მიხედვით მელიქიშვილის ვარიანტში წერია: „ბოქაულთ ხუცესი“. პ. უმიკაშვილი შენიშნავს: „სხვაგან ყველგან უხუცესის მაგიერად არის ხუცესი“<sup>1</sup>. შემდეგ იესე მდივნის ხელნაწერში ეს სახელი შემდეგნაირად არის წარმოდგენილი: „ბოქაულთ ხუცესი“. მასასადამე „ხუცესი“ მართლაც 'ისევეა მოცემული, როგორცადაც უნდა იყოს იგი პ. უმიკაშვილის განმარტებით; მაგრამ „ბოქაულთ“-ის მაგიერ არის „ბოქოულთ“. პ. უმიკაშვილი უთითებს იმ ადგილზეც, სადა იესე მდივნის ტერმინიც, მაგრამ „ა“ რომ „ო“-დ გადაიქცა, ამას არ აქცევს ყურადღებას<sup>2</sup>.

პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ ბოქაულთხუცესისა და ემიკადასბაშის გარიგების სიაში არ არის ორი გვარსახელი: ქავთარისშვილი იესე და ზურაბისშვილი ბეჟან<sup>3</sup>. იესე მდივნის ხელნაწერში ქავთარისშვილი იესე მართლაც არ არის, მაგრამ არის ზურაბის შვილი ბეჟან. როგორც ჩანს პ. უმიკაშვილს ეს გამორჩენია.

ალექსიძის ჩანაწერში ბატონის ბალის წყლის გარიგებას მოსდევს თავი: „შიგამდეგისა და ქორის ბაზიერისათვის“. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ ალექსიძის ხელნაწერისაგან განსხვავებით მის მიერ მელიქიშვილისეულად მიჩნეულ ვარიანტში ბალის წყლის გარიგებას მოსდევს გარიგება „ახლის თევზისა“ და შემდეგ გარიგება ასეთი სახელწოდებით: „ბოქაულთ ხუცესი და შიგამდეგისა. ქორის ბაზიერი“<sup>4</sup>. სინამდვილეში „ახლის“ მაგიერ იესე მდივნის ხელნაწერში არის „ახლის“, ხოლო სახელის „ბოქაულთ ხუცესის“ ნაცვლად „ბაზიერთხუცესი“. სიტყვა „ახლისათვის“ პ. უმიკაშვილს შეცდომით ერთი ასო აქვს მიმატებული. ბაზიერთხუცესისა და ბოქაულთხუცესის სახელების შეცდომით შენაცვლება იქედან უნდა გამომდინარეობდეს, რომ ამის წინა განსხვავებაში პ. უმიკაშვილს ორჯერ ბოქაულთხუცესსზე აქვს საუბარი. ამასთანავე, შინაარსის მიხედვით დაუჭერებელია ამ მუხლში ბოქაულთხუცესი ყოფილიყოს, აქ სწორედ ბაზიერთხუცესის ადგილია.

პ. უმიკაშვილის „სძესთ“-ის მაგიერ მოყვანილი აქვს სიტყვა „სძეს“<sup>5</sup> (თითქოს ასე იყოს ე. წ. მელიქიშვილი ნუსხაში). პ. უმიკაშვილს აქვს „მუსტაფის“.

1 „დასტურლამალო“. პ. უმიკაშვილის რედაქციით. 1886, გვ. 158.

2 იქვე.

3 იქვე.

4 იქვე, გვ. 158.

5 იქვე, გვ. 159.

იესე მდივნის ხელნაწერში არის—„მუსტაფი“. მაგრამ, პ. უმიკაშვილს ცალ-ცალკე კი არ აქვს ეს სიტყვები მოყვანილი, არამედ მრავალ სხვა სიტყვებთან ერთად. დანარჩენი სიტყვები ზუსტად შეესაბამება იესე მდივნის ხელნაწერს, მოყვანილი განსხვავება ასოებში კი უმნიშვნელოდ მიგვაჩნია. ასეთი განსხვავება გადაწერის დროს შეიძლებოდა მოსვლოდა „დასტურლამალის“ გამომცემელს, ან კიდევ, ასოთამწყობს (როგორც ვიცით, პ. უმიკაშვილს დაბეჭდვის დროს თვით ხელნაწერები მიჰქონდა სტამბაში).

ასევე უნებლიე შეცდომებად მიგვაჩნია:

1. პ. უმიკაშვილი წერს: „თუმანზე შაური ზარათზედ თორმეტი“.

იესე მდივნის ხელნაწერშია: „თუმანზედ შაური ზარათზე თორმეტი“<sup>1</sup>.

მაშასადამე, ერთგან სიტყვის ბოლოს „დ“ აკლია, მეორეგან იგივე ასო ზედმეტად არის.

2. პ. უმიკაშვილს ნაჩვენები აქვს: „მეჩინიბენი 19“, ჯამი კი უწერია კა (21)<sup>2</sup>, იესე მდივნის ხელნაწერში სიაში 20 კაცია, ჯამი კი იგივეა კა (21).

3. პ. უმიკაშვილს ნაჩვენები აქვს 8 მეჯოგე, ჯამი კი თ(9); იესე მდივნის ხელნაწერში სია 9 კაცს შეიცავს და ჯამიც „თ“ უწერია.

4. ალექსიდის ხელნაწერში წერია: „არის კაცი უკლებლად“. ამისაგან განსხვავებით იესე მდივნის ხელნაწერშია: „არის კვიცი უკლებლად“, პ. უმიკაშვილი კი უჩვენებს: „არის კვიცი უკლებლად“...<sup>3</sup>. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „უკლებლად“ პ. უმიკაშვილს ეკუთვნის, და ეს სიტყვა მას განსხვავების საჩვენებლად კი არ მოუყვანია, არამედ როგორც განსხვავებული სიტყვის მომდევნო სიტყვა (მომდევნო სიტყვა არის: „უკლებლად“), ისე როგორც მანვე მოიყვანა განსხვავებული სიტყვის წინა სიტყვა („არის“), განსხვავებული სიტყვა კი „კვიცი“-ა („კაცის“ მაგიერ).

5. სიაში 39 კაცის ნაცვლად პ. უმიკაშვილს მოყვანილი ყავს „40“<sup>4</sup>.

6. პ. უმიკაშვილს აქვს: „თუმლისშვილი“, უნდა იყოს თუმლის შვილი<sup>5</sup>.

7. „ „ „გზირიშვილი“<sup>6</sup>, უნდა იყოს გზირისშვილი“.

8. „ „ „ლევა“<sup>7</sup>, იესე მდივანს: „ლეუა“.

9. „ „ „იშოონ“<sup>8</sup>, „ „ „იშოვონ“

10. „ „ „თათარმა“<sup>9</sup> „ „ „თათარმან“.

11. „ „ „ნალ ლურსმის“<sup>10</sup>, „ „ „ნალ ლურსმრისა

12. „ „ „მატყლზედ“<sup>11</sup>, „ „ „მატყლზე“.

„თათლზედ“<sup>12</sup> „ „ „თათლზე“.

<sup>1</sup> „დასტურლამალი“ პ. უმიკაშვილის რედაქციით, გვ. 160.

<sup>2</sup> იქვე.

<sup>3</sup> იქვე.

<sup>4</sup> იქვე.

<sup>5</sup> იქვე.

<sup>6</sup> იქვე, გვ. 71.

<sup>7</sup> იქვე.

<sup>8</sup> იქვე.

<sup>9</sup> იქვე, გვ. 101.

<sup>10</sup> იქვე, გვ. 104.

<sup>11</sup> იქვე, გვ. 104.

<sup>12</sup> იქვე.

შედარებით უფრო სერიოზული განსხვავებაა, მაგალითად, როცა პ. უმიკა-  
შვილი ხმარობს „საზღვარს“<sup>1</sup>, იესე მდივანს კი აქვს „საზღაური“, ან კიდევ:  
პ. უმიკაშვილს მოყვანილი აქვს წინადადება, რომელსაც იესე მდივანის ვარიან-  
ტისაგან განსხვავებით აკლია ერთი სიტყვა („ერბოსა“)<sup>2</sup>.

კიდევ უნდა შევჩერდეთ ერთ განსხვავებაზე. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს,  
რომ თითქოს ე. წ. მელიქიშვილის ხელნაწერში „ტყვის“ მაგიერ იყოს „ტყა-  
ვის“, ხოლო იესე მდივანს კი აქვს ამ სიტყვის ნაცვლად „ტყვის“<sup>3</sup>. მირველ თუ-  
მანიშვილის, სულხან მდივანისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში არის  
„ტყვის“, დავით რექტორს კი აქვს „ტყავის“. ალექსიძის ხელნაწერშიც პირვე-  
ლად ყოფილა „ტყავის“ და შემდეგში ასო „ა“ ამოუფხეკიათ, ამოუშლიათ.  
დაბეჭდილ ტექსტში არის „ტყვის“. შეიძლება A—ნუსხაში გასწორება („ა“-ს  
ამოშლა) სულხან მდივანის ხელნაწერის მიხედვით თვით პ. უმიკაშვილმა შეიტა-  
ნა; თუ ეს ასეა, შესაძლებელია პ. უმიკაშვილს, როდესაც ის განსხვავებაზე  
უთითებს, მხედველობაში აქვს A ხელნაწერში ამ სიტყვის პირვანდელი დაწე-  
რილობა („ტყავის“) ე. ი. დაწერილობა „ა“-ს ამოვდება-ამოფხეკამდე და ამ  
პირვანდელ დაწერილობას შეცდომით მიიჩნევს J-ში ამ სიტყვის დაწერა-  
ლობად.

ყველა ის განსხვავება, რომელიც ჩვენ მოვიყვანეთ, შეიძლება გამოწვეუ-  
ლი ყოფილიყო გადაწერის პროცესში დაშვებული შეცდომით: ამიტომ მოყვა-  
ნილი სხვაობა ვერ არყევს ჩვენს შეხედულებას, რომ ე. წ. მელიქიშვილისეული  
ხელნაწერი სინამდვილეში იესე მდივანის ხელნაწერია. ზემოთ მოვიყვანეთ  
მსგავსება, რომელიც ე. წ. მელიქიშვილისეულ ვარიანტსა და იესე მდივანის  
ვარიანტს შორის არსებობს. ეს მსგავსება იმდენად ნიშანდობლივია, რომ ვინც  
ჩვენ მიერ ზემომოყვანილ შედარება-ამონაწერებს გულდასმით გაეცნობა, შე-  
უძლებელია დაეჭვდეს ამ ამონაწერების ერთსა და იმავე ხელნაწერისადმი  
კუთვნილობაში.

ამგვარად, პ. უმიკაშვილს ხელთ ჰქონია იესე მდივანის ხელნაწერი, რომე-  
ლიც ამჟამად ჩვენი განხილვის საგანია და იგი მიუჩნევია მას მელიქიშვილი-  
სეულად. ამასთანავე, პ. უმიკაშვილის დროს ეს ხელნაწერი (ხელნაწერთა ინს-  
ტიტუტი, S—4532) ყოფილა სრული. შემდეგ მას მოგლეჯია თავი (დაახლოე-  
ბით 3 ფურცელი), დაკარგულა შიგნითა რამდენიმე ფურცელი, ორ ფურცელს  
ადგილი გამოუცვლია. დაკარგულა აგრეთვე ხელნაწერის მეორე ნაწილი, „სა-  
დედოფლო დასტურლამალი“ და ამასთან ერთად „სამეფო დასტურლამალის“  
ბოლო ფურცლები, სახელდობრ „სამეფო დასტურლამალის“ სარჩევის ნაწილი.

აღნიშნულთან დაკავშირებით საჭიროა ითქვას შემდეგი: ყველა ხელნაწერ-  
ში, რომელშიაც სამეფო და სადედოფლო დასტურლამალია მოცემული, და ასე-  
თია ანბანური წესით შედგენილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერები, სარჩევი  
სამეფო და სადედოფლო დასტურლამალისა მოცემულია ხელნაწერის ბოლოს.  
იესე მდივანის ხელნაწერში, როგორც ჩანს, „სამეფო დასტურლამალის“ სარ-  
ჩევი ტექსტის ბოლოს ყოფილა მოთავსებული. უნდა ვივარაუდოთ, რომ „სა-  
დედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევიც ტექსტის ბოლოს იქნებოდა მოთავსე-  
ბული. ამის დამადასტურებელია ის გარემოება, რომ იესე მდივანის ხელნაწერ-  
ში შემონახულია „სამეფო დასტურლამალის“ სარჩევის ნაწილი. ამ ფაქტის ახ-  
სნა მოცემული აქვს პ. უმიკაშვილს ჩვენს მიერ მოყვანილ ამონაწერში. იგა

<sup>1</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, გვ. 160.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 104.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 76.

წერს, რომ „სამეფო დასტურლამალი“ წინათ არის შესრულებული, ხოლო „სადედოფლო მერმე მიკერებული“<sup>1</sup>-აო. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმის ნათელსაყოფად, რომ პ. უმიკაშვილის მელიქიშვილისეულად მიჩნეული ხელნაწერი სინამდვილეში იესე მდივნის ხელნაწერია.

სწორედ ეს „მიკერებული“ ნაწილი მოსცილებია ხელნაწერს და აღარ ჩანს. ამ ნაწილის ბოლოს ყოფილა იესე მდივნის ის წარწერა, რომელიც პ. უმიკაშვილის მიერ ამოწერილია და მის არქივში ინახება. ეს ამონაწერი ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ.

პ. უმიკაშვილის განმარტების მიხედვით „სადედოფლო დასტურლამალი“ ცუდი ხელით არის ნაწერი. იგი წერს: „კარგიც ვიცი მოხაზულია. ეს ნიშნავს: ავი ხელით გადაწერეთ. მართლა ეს გადაწერილი სადედოფლო დასტურლამალს ეკუთვნის, რომელიც ცუდად არის გადაწერილი. სამეფო დასტურლამალი კი კარგად არის ნაწერი და წითლურები აქვს. სამეფო წინათ არის, სადედოფლო მერმე მიკერებულია. სხვადასხვა ხელით არის სამეფო და სადედოფლო“<sup>2</sup>.

ცხადია, პ. უმიკაშვილის მოსაზრება, რომ სამეფო და სადედოფლო დასტურლამალი „სხვადასხვა ხელით არის“ შესრულებული, არ გამორიცხავს ერთისა და იმავე პირის დაწერილობას. თვით იესეც აღნიშნავს, რომ ეს ცუდი ხელით არის ნაწერი და უკეთესი ხელით შემოძლია წერაო. მართლაც „სამეფო დასტურლამალი“ კარგი ხელით არის შესრულებული.

ეს სხვაობა პ. უმიკაშვილმა იმავე გადამწერის თუ სხვადასხვა გადამწერის ხელად მიიჩნია, ამას ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს. (როგორც ჩანს, პ. უმიკაშვილს სამეფოსა და სადედოფლოს გადამწერები სხვადასხვა პირი ჰგონია).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ იესე მდივნის ხელნაწერში არსებული მინაწერები, რომლებიც თვით იესეს უნდა ეკუთვნოდეს, იმდენად განსხვავდებიან ტექსტის ხელისაგან, რომ თუ არა შინაარსის მიხედვით, ისე შეუძლებელია მათი ავტორისეულად მიჩნევა. მაგალითად, გვ. 116-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე არის ასეთი მინაწერი: „სხვაში ეს ორი შაური მუსტოფისა ეწერა“. ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით არის აგრეთვე ჩვენს მიერ ზემოთ მოყვანილი მინაწერი: „ოსეს იესე ვსწერ, ეს რომ მიუწერიათ ჩემი კელი არ არის. იცანით“. (გვ. 211). რომ არ ეთქვა „ოსეს იესე ვსწერო“, ისე ამ წარწერას ტექსტის გადამწერის ხელად ვერ შევიცნობდით. ტექსტისაგან განსხვავებულ ხელით არის შესრულებული 87-ე გვერდზე მინაწერი, რომელიც ჩვენ ზემოთ მოვიყვანეთ და რომლის ერთი ნაწილი იესე მდივნისა უნდა იყოს („არა შე საძაგელო“... და სხვა). ამგვარად, პ. უმიკაშვილის მოწმობა სამეფო და სადედოფლო დასტურლამალის სხვადასხვა ხელით გადაწერის შესახებ, არ გამორიცხავს ორივე ნაწილის გადამწერად იესე მდივნის მიჩნევას.

მინაწერის მიხედვით, იესე მდივანს „დიდად ეზარებოდა“ გადაწერა. შეილსაც სთხოვა ამ საქმის შესრულება, მაგრამ ვერ დაითანხმდა, „დიდაც მეზარებოდა“, იმეორებს იესე, მაგრამ სხვა გზა რომ არ იყო, ისევ მე „იესე მდივანმა ღამე გადაწერე ეს დასტურლამალი“.

<sup>1</sup> საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ხელნაწერთა ინსტიტუტი A, 1746—ა ფურცელი 108.

<sup>2</sup> იქვე.



ასეთ ვითარებაში, რასაკვირველია, იესე ჩქარობდა და ცუდი ხელით წერდა. რაც შეეხება „სამეფო დასტურლამალს“, ის კი ძლიერ დაკვირვებით, დინჯად და კარგად არის გადაწერილი. ამიტომაც არის განსხვავებული სამეფო დასადედოფლო დასტურლამალის გადამწერის ხელი.

მინაწერის მიხედვით, იესე მდივანი არსად არ ამბობს, რომ მან მხოლოდ „სადედოფლო დასტურლამალი“ გადაწერა. მისი სიტყვები: „გადავწერე დასტურლამალი“, „ერთის მეტი არ იყო საქართველოში“, იგი „გამოსადეგია ქართლისათვისო“, მთლიანად აღებულ „დასტურლამალს“ უფრო შეჰყვების, ვიდრე მის სადედოფლო ნაწილს. მაგრამ, გადაწერის თარიღის შესახებ ამ სიტყვებს არა აქვთ გადამჭრელი მნიშვნელობა. შესაძლებელია იესეს „სამეფო დასტურლამალი“ და „სადედოფლო დასტურლამალი“ სხვადასხვა დროს შეესრულებინოს. ეს ასეც უნდა იყოს. სადედოფლო დასტურლამალი“ გადაწერილია 1773 წელს (ეს თარიღი მოცემული ყოფილა თვით წარწერაში), ხოლო „სამეფო დასტურლამალი“ გადაწერილი იქნებოდა უფრო ადრე, მაგრამ სახელდობრ როდის, ეს ძნელი სათქმელია. ზემომოყვანილი ერთი მინაწერის მიხედვით („ოსეს იესე ვსწერ“... და სხვა), ჩანს, რომ იესე მდივანს მის მიერ გადაწერილი „დასტურლამალი“, ყოველთვის საკუთარ მფლობელობაში არ ჰქონია, თორემ ასეთ ჩამატებებს მასში ვერ შეიტანდნენ. შემდეგში კი, როგორც ჩანს, ხელნაწერი ისევ იესეს ხელშია.

ყოველ შემთხვევაში, სწორედ იმ ხანებში, ე. ი. 1773 წელს, როცა იესემ „სადედოფლო დასტურლამალის“ გადაწერა დაასრულა, „სამეფო დასტურლამალი“ არ უნდა ყოფილიყო გადაწერილი. თუ კი იესე ასე დატვირთული იყო, იგი „სამეფო დასტურლამალისათვის“ ვერ მოიცილდა და ეს იქონიებდა გავლენას „სამეფო დასტურლამალის“ ხელზე, რომელიც ასე დინჯი და ლამაზია. შესაძლებელია, „სამეფო დასტურლამალი“ 1773 წ. რამდენადმე ადრე იყოს შესრულებული. ყოველ შემთხვევაში, მისი გადაწერა XVIII საუკუნის ორმოცდაათიან წლებზე ადრე შეუძლებელია, რადგანაც იესე 1728 წელს არის დაბადებული.

მისაღებია მხედველობაში შემდეგი გარემოება: მირველ თუმანიშვილის საგნობრივი სისტემის მიხედვით შედგენილი „სამეფო დასტურლამალი“ („სადედოფლო დასტურლამალი“ მას არ ახლავს) შესრულებულია 1729 წელს. სულხან მდიენისა და ყავრიშვილისეული ხელნაწერი კი ცოტა უფრო გვიან არის შესრულებული, მაგრამ არა უგვიანეს 1766 წლისა (ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი). სულხან მდიენისა და ყავრიშვილისეულ ხელნაწერებში. ისე როგორც მირველ თუმანიშვილისაში, ტექსტი შინაარსის მიხედვით არის გამართული და არც ერთს „სადედოფლო დასტურლამალი“ არ ახლავს. შემდეგში ამ ხელნაწერების, ან მათი დედნების საფუძველზე შესაძლებელია შედგენილი იქნა პირველი ანბანურ სისტემაზე გამართული, „სამეფო დასტურლამალი“, რომელიც იესე მდივანს ეკუთვნოდა და თავდაპირველად, ალბად, არც „სადედოფლო დასტურლამალი“ ახლდა. როგორც ჩანს, „სადედოფლო დასტურლამალი“ არასოდეს ანბანური წესით არ დაულაგებიათ.

თუ იესე მდიენის „სამეფო დასტურლამალი“ პირველი ანბანური წესით გამართული „დასტურლამალია“, უფრო სავარაუდებელია, რომ იგი შედგენილი იყოს 1760 წლის შემდეგ, ხოლო „სადედოფლო დასტურლამალი“, მიკვრებული უნდა იყოს 1773 წ.

იესე მდივნის ხელნაწერი ერთ-ერთი ძირითადი ხელნაწერია, რომელიც ტექსტის მეცნიერულ გამართვას საფუძვლად უნდა დაედვას.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ენის მიხედვით იესე მდივნის ხელნაწერი დიდ მსგავსებას აქვდავენებს მირველ თუმანიშვილის 1729 წლის ხელნაწერთან. ამასთანავე, რიგი ადგილებისა ორივე ხელნაწერში ერთნაირად არის წარმოდგენილი. ეს მსგავსება, იმდენად ზუსტია, რომ უეჭველს ხდის ორივე ხელნაწერის ერთი წყაროდან მომდინარეობას.

ქ-ში მეძალეთუხუცესის შესახებ არსებულ პარაგრაფში (რიდ) სიტყვების „რამდენი მეძებარი ებაროს თვითოს პურის მგრგვალე ორი, მწეეარს მადაური სამი“-ს შემდეგ, ერთი სიტყვისათვის ცარიელი ადგილია დატოვებული (გვ. 124). ამ ადგილზე S და K-ში წერია: „სამსუნს“, ხოლო M-ში (გვ. 154)—„სამსონს“. როგორც ჩანს, ქ-ს გადამწერს ან ისეთი ხელნაწერი ჰქონდა. რომელშიაც ეს სიტყვა არ იყო, ან კიდევ ამ სიტყვის შინაარსის ბუნდოვანობისათვის არ გადაიწერა იგი. შემდგომ ნუსხებში ეს სიტყვა არ არის.

შესაძლებელია დროის მიხედვით ქ-ს მომდევნო ნუსხები სწორედ ქ-დან მომდინარეობდეს.

ქ-ში (§ რლ) „გოხოლაშვილი“ (გვ. 140)—საფარეშოს მოხელეების სიაში წერია, M, S, K-ში — გოჩაშვილი, ქ-ის მომდევნო ნუსხებში ისეა, როგორც ქ-ში.

ქ-ში სახაბაზოს მოხელეთა სიაში (მუხ. როდ. გვ. 143) მოხსენებულია მექვებისშვილი ბეჟუა. ასევეა ქ-ის მომდევნო ნუსხებში, ხოლო M, S, K-ში „ბეჟუა-ს“ ნაცვლად წერია „ბერუა“.

#### ნ. დავით რექტორის ხელნაწერი (D).

დავით რექტორის მიერ გადაწერილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერი, რომელიც აღნიშნული გვაქვს სახელის „დავითის“ პირველი ასოს მიხედვით ლათინური D-თ, ეკუთვნის პროფ. ს. კაკაბაძეს<sup>1</sup>. იგი პროფ. ს. კაკაბაძეს 1918-სა თუ 1919 წლებში შეუქმნია ბუკინისტების მალაზიაში. ხელნაწერის ზომაა  $20\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2}$  სანტიმეტრი, გადაკრული აქვს ტყავის ყდა. ფურცელი ორივე გვერდზე დანომრილია. ამ ნუმერაციით „დასტურლამალის“ ხელნაწერი 100 გვერდს შეიცავს. ე. ი. 50 ფურცლისაგან შედგება, მაგრამ ეს სინამდვილეს არ შეეფერება. ხელნაწერის ნუმერაცია 85 გვერდამდე სწორია, მხოლოდ 85 გვერდის შემდეგ ნაცვლად 86-სა, წერია 59 და ასე გრძელდება ბოლომდე. ამგვარად, 59-დან 85-მდე ნუმერაცია განმეორებულია<sup>2</sup>.

ხელნაწერი სინამდვილეში 127 გვერდს ანუ  $63\frac{1}{2}$  ფურცელს შეიცავს (128 გვერდიდან ფშავ-ხევისურეთში მოგზაურობის აღწერა იწყება). ნუმერაცია გაკეთებულია ტექსტის ხელითა და მელნით. ხელნაწერი შესრულებულია მხედრულით, ლამაზი ხელით. სასვენ ნიშნებად ნახმარია ორი წერტილი, წერტილი და მძიმე, როგორც წესი, სათაურისა და გვარსახელის შემდეგ სიაში დასმულია ორი წერტილი. მუხლი ან აბზაცი უმრავლეს შემთხვევაში ორი წერ-

<sup>1</sup> დიად დაგვაჯალა აწ განსვენებულმა პროფ. ს. კაკაბაძემ, რომელმაც თავაზიანად მოგვაცოლა ხელნაწერი და საშუალება მოგვცა წლების განმავლობაში ხელთ გვექონოდა სარგებლობისათვის ეს ძვირფასი ნუსხა.

<sup>2</sup> ამჟამად ეს ნუსხა ხელნაწერთა ინსტიტუტს ეკუთვნის (Q—1334).

<sup>3</sup> შიტითებების დროს განმეორებულ ციფრს თავზე ვუსვამთ არაბულს „1“.

ტილით მთავრდება. წერტილი ზოგჯერ მართებულად იხმარება და ზოგჯერ უმართებულოდ, მძიმე იშვიათად გვხვდება.

მუხლების სათაურები სინგურით არის შესრულებული, ხოლო ნუმერაცია — ქართული ასოებით. დანომრილ ფურცლებს წინ ახლავს 3 დაუნომრავი და დაუწერელი ფურცელი. პირველ გვერდზე შესავალი ასე იწყება: „ქ ეჰა შენ ყოველთა მბადო დიდება შენდა რომელ“. მოყვანილი სიტყვები ცალკე სტრიქონზე სინგურით არის შესრულებული, მხოლოდ ასო „ქ“ შავი მელნით არის დაწერილი. 76-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე „ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის“ გასწვრივ ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მელნით მიწერილია გაურკვეველი სიტყვა. ასევე გაურკვეველია 104-ე გვერდის მარჯვენა აშიაზე მწევანე ფანქრით მიწერილი სიტყვა და ასოები.

ხელნაწერში „დასტურლამალის“ სარჩევის ბოლოს მე-100 გვერდზე (სინამდვილეში 127-ე გვერდზე) წერია: „დავით ალექსის ძემან გარდავწერე ეს დასტურლამალი სამეფო თუ სადედოფლო. დიდად მეზარებოდა. მაგრამ არ დაიკარგოს ერთი ორის მეტი არ იყო საქართველოში. ვინც ამისგან ირგებდეთ, მეც მომიგონებდეთ. დიად გამოსადეგია ქართლისათვის. გრწამდესთ არც არა მომიკლია, არც-რა შემიძინებია. აღიწერა სეკდემბერს კვ წელსა ჩღბთ, ხოლო ქართულსა ქორონიკონსა ზედა უოზ.

დავით.

გამართული და ჩაკითხულია“.

ამას მოსდევს 3<sup>1</sup>/<sub>2</sub> ფურცელი დაუნომრავი.

მე-100 (127-ეს) მომდევნო გვერდზე დავით რექტორი წერს, რომ დავით ბატონიშვილთან ერთად იმოგზაურა ფშავს-ხევსურეთში და მოყავს სოფლების სია. ამის შემდეგ, დავითი წერს ხილის შესახებ, რომელიც სოფ. ლიკოქში სტუმრებს მიაართვეს. ფშავ-ხევსურეთის სოფლების სიას და დავითის ხსენებულ მინაწერებს ორი გვერდი და მესამე გვერდის 6 სტრიქონი უჭირავს. ამ მესამე გვერდზე, 6 სტრიქონის გარდა, სხვა არაფერი წერია. მომდევნო ორ გვერდზე მოცემულია ბაეის გარიგება, ხოლო უკანასკნელი ფურცლის ორივე გვერდი ცარიელია.

დავუბრუნდეთ დავით რექტორის მიერ „დასტურლამალის“ ხელნაწერის ბოლოს გაკეთებულ მინაწერს, რომელიც ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ („დავით ალექსის ძემან გარდავწერე“... და სხვ.).

იესე მდივნისა და დავით რექტორის ხელნაწერებს მრავალი საერთო აქვთ. მაგრამ, ამ მხრივ, განსაკუთრებით საყურადღებოა ორი მინაწერი. ერთი ამ მინაწერთაგანი იესე მდივნის ხელნაწერს ახლავს, ხოლო მეორე — დავით რექტორისას. იესე მდივნის ხელნაწერის ეს მინაწერი სრულად მოყვანილი გვაქვს იესე მდივნის ხელნაწერის გარჩევასთან დაკავშირებით. სრულად მოყვანილი გვაქვს აგრეთვე ზემოთ დავით რექტორის მიერ ხელნაწერის ბოლოში გაკეთებული მინაწერი. ამჟამად ჩვენ გვინტერესებს იესე მდივნისა და დავით რექტორის მინაწერების შედარება. მოვიყვანთ ამ მინაწერებიდან მსგავს ადგილებს.

იესე მდივნის მინაწერი

იესე მდივანმა ღამე გარდავწერე ეს დასტურლამალი. დიდად მეზარებოდა მარა არა დაიკარგოს ერთის მეტი არ

დავით რექტორის მინაწერი

დავით ალექსის ძემან გარდავწერე ეს დასტურლამალი სამეფო თუ სადედოფლო. დიდად მეზარებოდა მაგ-

იყო საქართველოში. ვინც ამისგან ირ-  
გებდეთ მეც მომიგონებდეთ... გამოსა-  
დევნა ქართლისათვის.

გრწამდეს არც არა მომაკლია. არც  
არა შემიძინებია.

რამ არ დაიკარგოს ერთი ორის მეტი  
არ იყო საქართველოში. ვინც ამის-  
გან ირგებდეთ მეც მომიგონებდეთ.  
ღიაზ გამოსადევნა ქართლისათვის.

გრწამდესთ არც არა მომიკლია, არც  
არა შემიძინებია.

მინაწერების შედარება იმ მხრივ იქცევს ყურადღებას, რომ ისინი ძლიერ  
ემსგავსებიან ერთმანეთს: 1) ორივეს (იესე ოსეს ძეს და დავით რექტორს) „დი-  
დად ეზარებოდათ“. „დასტურლამალის“ გადაწერა; 2) იესე ოსეს ძე წერს: „მა-  
რა არ დაიკარგოს ერთის მეტი არ იყო საქართველოში“, დავით რექტორიც დას-  
ძენს: „მაგრამ არ დაიკარგოს ერთი ორის მეტი არ იყო საქართველოში“; 3) იესე  
ოსეს ძე ამბობს: „ვინც ამისაგან ირგებდეთ, მეც მომიგონებდეთ“, დავითიც ამას  
იპყობებს; 4) იესე ოსეს ძე ამბობს: „გამოსადევნა ქართლისათვის“; დავით რექ-  
ტორიც ამბობს: „დიდად, გამოსადევნა ქართლისათვის“; 5) იესე ოსეს ძე გან-  
მარტავს: „გრწამდეს, არცა არა მომიკლია, არცა არა შემიძინებია“, დავით  
რექტორიც იუწყება: „გრწამდეს არც არა მომიკლია, არც არა შემიძინებია“.  
დეტალებში ასეთი მსგავსება იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ დავით რექ-  
ტორს სწორედ იესე ოსეს ძის ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ გადაწერის დროს. ამ  
გარემოებას ამტკიცებს აგრეთვე ხელნაწერების ორივე ტექსტის შედარება.

მოვიყვანთ იესე მდივნის, დავით რექტორისა და ალექსიშვილის ხელნაწე-  
რების განსხვავებას.

ვადგენთ ამ განსხვავებათა ცხრილს. რადგანაც J—ნაკლულია, ხოლო პ. უმი-  
კაშვილს ხელთ ჰქონდა J-ს სრული ტექსტი, რომლის განსხვავება მის მიერ გა-  
მოქვეყნებულ „დასტურლამალში“ მოყავს (გვ. 157—162) სახელწოდებით:  
-განსხვავებანი სომხითის მელიქიშვილების დედნიდამ“ (გვ. 157), ჩვენ შესა-  
დარებლად ავიღეთ J-სათვის პ. უმიკაშვილის მიერ მოცემული განსხვავება,  
რასაკვირველია, ხელნაწერთან შეჯერებით.

ქვემოთ მოყვანილ ცხრილში ვუჩვენებთ 1886 წელს გამოქვეყნებული „დას-  
ტურლამალის“ გვერდებს და სტრიქონებს (სტრიქონები ნაჩვენებია გვერდის  
ზემოდან ქვემოთ დათვლით). ნაბეჭდ „დასტურლამალში“ მითითებული ად-  
გილის მიკვლევის შემდეგ, სათანადო მუხლის მიხედვით ეს ადგილი ადვილად  
მოსაძებნია სამივე ხელნაწერში (J, D, A).

1886 წელს დაბეჭდილი ტექსტი	J	D
1. ცათაშინა სულ-ბრწყინ- ვალედ მნათობელის (გვ. 3, სტრ. 7).	ცათაშინა სულ ბრწყინ- ვალედ მნათობელის	ცათაშინა ბრწყინტალედ მნათობელის (გვ. 1).
2. ოდეს ვიგულის-მოდგი- ნეთ (გვ. 3, სტრ. 15)	ოდეს ვიგულეთ და ვიგუ- სილსმოდგინეთ	ოდეს ვიგულეთ და ვი- გულის—მოდგინეთ
3. და შემსგავსებითა იქ- ცეოდენ, რომელთაცა არს გონიერება უკეთუ მსჯუ- ლის დებასა საკელმწი- ფოთასა ეგნენ უცუალე- ბელად და ნურავინმცა მკადრე (გვ. 3, სტრ. 19)	და შემსგავსებითა იქცეო- დენ და ნურავინმცა მკა- დრე	და შემსგავსებითა იქცეო- დენ, რომელთაცა არს გო- ნიერება უკეთუ მსჯულის დებასა საკელმწიფოთასა ეგნენ უცვალებელად და ნურავინმცა მკადრე

1886 წელს დაბეჭდილი ტექსტი	J	D
4. ვითარცა გვეშვენეს. რამეთუ უეჭველად და დაუცადებლად (გვ. 3. სტ. 23).	ვითარცა გვემცნენს რამეთუ უეჭველად და უცადებლად	ვითარცა გვემცნენს. რამეთუ უეჭველად და უცადებლად
5. წიგნითა ამით, რათა იცნობდნენ (გვ. 4. სტრ. 4).	წიგნითა ამით იცნობდნენ	წიგნითა ამით იცნობდნენ
6. ბოქოულთ-ხუცესი (გვ. 5. სტრ. 3)	ბოქაულთ ხუცესი	ბოქოულთ-ხუცესი
7. ხალიფად ინოლლი აბდულა ბ (გვ. 6, სტრ. 21, 5 იგ)	ხალიფად ინოლლი აბდულა აკ	ხალიფად ინოლლი აბდულა ბ
8. ატენელს კაცზედ ბატონის დებულეებისათვის (გვ. 8, სტრ. 19)	ატენელს კაცს აქეს ბატონისა	ატენელს კაცზედ ბატონის დებულეებისათვის
9. ატენის მოურავისა დებულეებისათვის (გვ. 8. სტრ. 23)	ატენის მოურავისა სძეს	ატენის მოურავის დებულეებისათვის
10. ხანდელნი თხილარენი (გვ. 9, სტრ. 19)	ხანდელნი. თხილნარენი	ხანდელნი. თხილნარენი
11. ყიზილ ყიარათი (გვ. 12, სტრ. 14)	ყიზილ ზიარათი	ყიზილ ყიარათი
12. ზემო ქართლის (გვ. 13, სტრ. 8)	ზემო ქართლში	ზემო-ქართლში
13. მუხნარის (გვ. 13. სტრ. 17)	მუხნარის	მუხნარის
14. ანჩისხატის დეკანოზი. მხატვარი გრიგოლ და მისი მამა იოსებ შემოგვეხეწა. გარეთ-უბანს თავის ბატონის ბალისათვის წყლის ბოძებას, და ამასაც წყალს მისცემდეთ. როდესაც გარეთუბნის ბაღები მოიარწყოდეს, ჩუშნი მომხსენებელი და აზნაურშვილია, ამისათვისაც პატივ-გვცია წყლის ბოძებით (გვ. 15, სტრ. 4—8). სარგოსათვის (გვ. 16,	არ არის	არ არის
15. ბოქოულთ ხუცების (სტრ. 8)	ბოქაულთხუცების სარგოსათვის.	ბოქაულთხუცების სარგოსათვის.

1686 წელს დაბეჭდილი ტექსტა	J	D
16. სააღდგომო ზროხა ერთი (გვ. 18, სტრ. 1)	სააღდგომო სძეს ძროხა ერთი	სააღდგომო სძეს ძროხ. ერთი
17. ღალის ხასადარი (გვ. 19, სტრ. 2)	ღალის პურის ხასადარი	ღალის პურის ხასადარ
18. იმიხი ნახევარი, და შავარდენს (გვ. 19, სტრ. 5)	იმიხი ნახევარი და, შავარდენს (წითლურით პირველი ასო)	იმის ნახევარი და შავარდენს („შ“ სინგურით)
19. ბაზიერთხუციას არის და ნახევარი (გვ. 19, სტრ. 8)	ბაზიერთხუციას არის თუ ღუშალიკი	ბაზიერთხუციას არის თუ ღუშალიკი
20. დაიკლოდეს თუშმალს კისერი, მზარეულს გულღვიძლი (გვ. 24, სტრ. 2)	დაიკლოდეს მკერდი თუშმალს კისერი მზარეულსა	დაიკლოდეს მკერდი თუშმალს კისერი მზარეულს
21. თაბუნმა ამით უნდა გამოიღონს კომლზედ (გვ. 25, სტრ. 6)	თაბუნმა, ისას თაბუნმა, მუსტოფის ნაყმევმან, შიხიას თაბუნმან, ისლანა ფარეშის თაბუნმა, ამით უნდა გამოიღონ კომლზედ	თაბუნმა ამით უნდა გამოიღონ კომლზედ
22. კომლი აზ (გვ. 28, სტრ. 1)	კომლი აზ	კომლი აზ
23. ფადირი დარჩა ოზ (გვ. 28, სტრ. 4)	ფადირი იშ. დარჩა ოზ გმიხი რკბ. თარხანი მოლა გზირ ით ჰახტაე. ფადირი დარჩა ოზ	ფადირი დარჩა ოზ
24. ქოლაგირი (გვ. 29, სტრ. 13)	ქოლაგირი	ქოლაგირი
25. წაიღებს ყურსსა ექქეს (გვ. 33, სტრ. 15)	წაიღებს ყურსქუ ექქეს	წაიღებს ყურსს ექქეს
26. ჩამობრუნდება დკლონეთის ბოლოს (გვ. 36, სტრ. 13)	ჩამობრუნდება და კლონეთის ბოლოს	ჩამობრუნდება და კლონეთის ბოლოს
27. მთიდან ფაფნარი (გვ. 36, სტრ. 28)	მთიდან კაფნარი	მთიდან ფაფნარი
28. ჩამოვარდება იმის გასწორ ქციის-პირს ქვა ჩაგვისვამს, გზის პირს ჩაგვისვამს, გზას ზეით (გვ. 38, სტრ. 10)	ჩამოვარდება, იმის გამოსწორ ქციის პირ ქვა ჩაგვისვამ, იმის სწორად კიდევ ქვა ჩაგვისვამს, გზის პირს ჩაგვისვამს გზას ზეით	ჩამოვარდება იმის გამოსწორ ქციის პირს ქვა ჩაგვისვამს იმის სწორად კიდევ ქვა ჩაგვისვამს გზის პირს ჩაგვისვამს გზას ზეით.

1886 წელს დაბეჭდილი ტექსტი	J	D
29. და არწევანს შუა ოთარ მდივანს. (გვ. 38, სტ. 12).	და არწევანს შუა ოთარი მდივანს	და არწევანს შუა ოთარი მდივანს
30. გარეობაში გ თუნგი ღვინო (გვ. 41, სტრ. 27)	გარეობაში დღიურ გ თუნგი ღვინო	გარეობაში გ თუნგი ღვინო
31. თულას შვილი კაცი (გვ. 42, სტრ. 11)	თულაშვილი ლომკაცი	თულას შვილი ლომკაცი.
32. ერთი კათალიკოზის აზნაურშვილი თაზის შვილი, ან ანჩისხატის ღვკანოზის შვილი მესხის-შვილი, ამ ორში ერთ-ერთი იდგეს. ამ კონს რაც ქვთ შეესება მოუნდება (გვ. 44, სტრ. 2)	ერთი კათალიკოზის აზნაურშვილი თაზისშვილი უნდა იდგეს. ამ კონს რაც ქვის შეესება მოუნდება	ერთი კათალიკოზის აზნაურშვილი თამაზის-შვილი ან ანჩისხატის ღვკანოზისშვილი მესხის-შვილი, ამ ორში ერთ-ერთი იდგეს. ამ კონს რაც ქვით შეესება მოუნდება.
33. ზარი ა. სამეჭინიბო (გვ. 44, სტრ. 15)	ზარი ა. სამეჭინიბო ქათამი ერთი სამეჭინიბო სოფელზე ბატკანი ე, ეს კოდის პური და ბზე გორს უნდა ჩამოიტანონ სამეჭინიბო კოდის პურის	ზარი ა. სამეჭინიბო
34. ზურის მუშას ხენაში (გვ. 45, სტრ. 27)	ზურის მუშას და მკა ხენაში	ზურის მუშას და მკა ხენაში
35. თუმანზედ შაური ჯარაფზედ თორმეტი (გვ. 51, სტრ. 5)	თუმანზე შაური, ზარაფზედ თორმეტი	თუმანზედ შაური ზარაფზედ თორმეტი
36. ბრძანდებოდეს სადღელოფლოს სახასომ ან (გვ. 57, სტრ. 23)	ბძანდებოდეს, დედოფლოს სახასომ ან ახლდეს, ბატონი და მდივანბეგი იქ არ ბძანდებოდეს სადღელოფლოს სახასომ ან	ბრძანდებოდეს დედოფლის სალთხუცესი იქ ახლდეს ბატონი და მდივანბეგი იქ არ ბრძანდებოდეს სადღელოფლოს სახასომ ან
37. ამათ გამოილონ (გვ. 60, სტრ. 7)	ამათ გამოილონ ჩამოტანა ქალაქს სძესთ	ამათ გამოილონ ჩამოტანა ქალაქს სძესთ
38. არის კაცი უკლებლად (გვ. 61, სტრ. 3)	არის კაცი უკლებლად	არის კაცი უკლებლად
39. მეჯოგემ შეიდეულად აღზევეინოს და ამისი საზღაური (გვ. 61, სტრ. 25)	მეჯოგემ ზღოს თავნი და თუ სხეავან შეაჩნიოს, მეჯოგემ შეიდეულად თავისთვის აზღვევინოს ამისი საზღაური	მეჯოგემ ზღოს თავნი და თუ სხეავან შეაჩნიოს მეჯოგემ შეიდეულად თავისთვის აზღვევინოს ამისი საზღაური

1886 წლის დაბეჭდილი ტექსტი	J	D
41. გვ. 76. სტრ. 12. ცარი- (გვ. 76. სტრ. 11)	ტყვის ბაეიღამ	ტყავის ბაეიღამ
41. გვ. 76. სტრ. 12. ცარი ელი ადგილი	თუმანი მოვა	თუმანი მოვა
42. მარილის საპალნეზედ ფული. თაფლზედ ორი ფული, მატყლზედ ერ- თი ფული (გვ. 104, სტრ. 22)	მარილის საპალნეზედ ფული... თაფლზე ორი ფული, ნალ ლუსმრი- სა და რკინის საპალნე- ზედ ორი ფული. მატყ- ლზედ	მარილის საპალნეზედ ფუ- ლი.. თაფლზედ ოთხ ფული, ნალღურსმისა და რკინის საპალნეზედ ორი ფული მატყლზედ
43. დიღმელთ თუმანი ვ. მინალთუნი 3 (გვ. 107. სტრ. 16)	დიღმელთა თუმანი ვ, მინალთუნი ე	დიღმელთ თუმანი ვ, მი- ნალთუნი ე
44. თელუს (გვ. 107, სტრ. 12)	თელუს	თელუს
45. ყიზილ ყირათმა (გვ. 107. სტრ. 15)	ყიზილ ზიარათმა	ყიზილ ზიარათმა
46. დადალოს სალთხუცის (გვ. 115, სტრ. 6)	დადალოს დაღი სალთხუ- ცის	დადალოს დაღი სალთხუ- ცის
47. ასზედ ერთი საკლა- ვია ის სუფრაჯისა (გვ. 115. სტრ. 8)	ასზედ ერთი შიშლივი მობლახისა და კიდევ ასზედ ერთი ჭაკლავია ის სუფრაჯისა	ასზედ ერთი შიშლივი მო- ბლახისა და კიდევ ას- ზედ ერთი საკლავია ის სუფრაჯისა.
48. საშობაო ცხვარი ორი (გვ. 116. სტრ. 11)	საშობაო ცხვარი ა	საშობაო ცხვარი ბ
49. ბატონს, ერბო ვბო- ანზედ (გვ. 117, სტრ. 23)	ბატონს. ფურის ერბო ხბოიანზე	ბატონს, ფურის ერბო ხბოიანზედ
50. სააღდგომოთაჲ ს. ბის- ტი ხუთი სხუა არის, სანთელი ლიტრა ბ0 (გვ. 117, სტრ. 27)	სააღდგომოთაჲ ს. ბატი ხუთი, სკა არის, სანთე- ლი ლიტრა ბ0.	სააღდგომოთაჲ ს ბისტო ხუთი: სკა არის სანთე- ლი ლიტრა ბ0
51. ერთობით ფაღვენის- შვილის (გვ. 125, სტრ. 18)	ერთობით ფაღვენისშვი- ლის	ერთობით ფაღვენის შვი- ლის.
52. ულუფა დღიურ მუ- რასო ორი (გვ. 127. სტრ. 8)	ულუფა დღიური მურასა ორი	ულუფა დღიურ მურასა ორი
53. დღიურ თვითოს თუნ- გი (გვ. 127, სტრ. 14)	დღიურ თვითოს	დღიურ თვითოს.
54. ალი სულობითა (გვ. 130. სტრ. 10)	ოსიურის სულობით. ახალ- დაბა. იმერეთი.	ალი სულობითა



ეს შედარება საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ შემდეგი: 1) იესე მდივნისა და დავით რექტორის ვარიანტებს შორის უმნიშვნელო განსხვავებაა. შეიძლება ეს განსხვავება აიხსნას გადამწერის შეცდომით ან თვით გადამწერის სურვილით. თუ დავით რექტორს იესე მდივნის ხელნაწერი არა ჰქონდა ხელთ. მაშინ ორივე (დავით რექტორისა და იესე მდივნის) ხელნაწერი გადამწერილი უნდა იყოს საერთო დედნიდან. ამჩივად, დავით რექტორის ხელნაწერი, რომელიც 1789 წელს არის შესრულებული, იესე მდივნის ხელნაწერიდან მომდინარეობს. დავით რექტორის ხელნაწერი იესე მდივნის ხელნაწერს მისდევს და ხან კიდევ ალექსიძის ხელნაწერთან ამეღვენებს მსგავსებას. საქმი იმაშია, რომ ალექსიძის ხელნაწერი, რომელიც 1821 წელს არის გადამწერილი, და საერთოდ XIX საუკუნის ანბანური წესით შედგენილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერები დავით რექტორის ხელნაწერიდან მომდინარეობენ. ამ შემთხვევაში დავით რექტორის ხელნაწერის მნიშვნელობა განუზომელია. ამდენად, დავით რექტორის ხელნაწერი XVIII საუკუნის ერთ-ერთი ძირითადი ხელნაწერია, რომლის მიხედვით უნდა მოხდეს „დასტურლამალის“ ტექსტის მეცნიერული დადგენა.

დავით რექტორისა, იესე მდივნისა და ალექსიძის ხელნაწერების შედარება, როგორც ვთქვით, პ. უმიკაშვილის გამოქვეყნებული „დასტურლამალის“ მიხედვით მოვიყვანეთ. ზემოთ ისიც აღვნიშნეთ, რომ ამჟამად იესე მდივნის ხელნაწერი არ არის ისე სრული, როგორც ეს პ. უმიკაშვილის დროს იყო. ამ ნაკლები ადგილის გათვალისწინება, როგორც ვნახეთ, შესაძლებელია დავით რექტორის ხელნაწერის მიხედვით. ამასთანავე, იესე მდივნის ხელნაწერს აკლია „სადედოფლო დასტურლამალი“. პ. უმიკაშვილის მიერ ე. წ. მელიქიშვილისეული ვარიანტის განსხვავების მოყვანიდან ირკვევა, რომ იესე მდივნის (პ. უმიკაშვილის მიხედვით იესე მელიქიშვილის) ხელნაწერის „სადედოფლო დასტურლამალი“ თითქმის სიტყვასიტყვით ემთხვევა (იხ. ზემოთ შედარება) იოველ ალექსიძის ხელნაწერის „სადედოფლო დასტურლამალს“, ხოლო იოველ ალექსიძის ნუსხა დავით რექტორის ნუსხიდან მომდინარეობს. ამ შემთხვევაში, დავით რექტორის ხელნაწერი საშუალებას გვაძლევს იესე მდივნის, „სადედოფლო დასტურლამალის“ ვარიანტი გავითვალისწინოთ. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ იესე მდივნის „სადედოფლო დასტურლამალი“ ყველაზე ძველია. ამით კიდევ უფრო იზრდება დავით რექტორის ხელნაწერის მნიშვნელობა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დავით რექტორის „დასტურლამალის“ ხელნაწერი გამოყენებული აქვს პროფ ს. კაკაბაძეს თავის შრომაში: „საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში“<sup>1</sup>.

ამავე ხელნაწერზე მითითებული აქვს პროფ. შ. მესხიას ს. კაკაბაძის ხსენებული შრომის მიხედვით<sup>2</sup>.

D ხელნაწერის 128-ე, 129-ე და 130-ე გვერდებზე მოცემულია ფშავ-ხევსურეთის სოფლების სია, რომელსაც წინ უძღვის წინასიტყვაობა. მოგვყავს ეს ადგილი: „მე ალექსის ძე დავით მისს უგანათლებულესობას ჩემს კელმწი-

<sup>1</sup> უფრ. „მნათობი, 1924, № 2. გვ. 228, შენ. 4. გვ. 229, შენ. 2.

<sup>2</sup> შ. მესხია, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1954, XXX, გვ. 71—81).

ფეს და კელმწიფის ძეს ბატონიშვილს დავითს ფშავსა და ჳევსურეთს ვახლ-  
 დი. დიდად შეუალი და საჭირო გზა ყოფილა კაცთათჳს სავალად. მომაგონდა იგი  
 სიტყვა რომელი ჰსწერს კვნტოს კურციოს ალექსანდრე დიდის ცხოვრებასა  
 შინა ალექსანდრე მაკედონელისათვის: „ვღ შევდიოდით ჩრდილოთ კერძო  
 კლდეთა ფრიად იწროთა და მიუალთა კაცთაგან და დავიფარვოდით ნაპრალთა  
 და დანახეთქთა კლდისათა და შოგვეგებოდით კაცნი ფრიად ველურ ქმნილ-  
 ნი“. მუნ ყოფასა ჩემსა, რაოდენიცა ფშავსა ანუ სრულად ჳევსურეთსა შინა სო-  
 ფელნი თვალითა ჩემითა ვიხილე, მათ სოფელთა სახელნი თვთოეულად ამის  
 უკუშ დასტურლამისა ბოლოს აღვსწერე. ვინც ნახოთ მეც მომიგონეთ: საქარ-  
 თველოს თავადთა და აზნაურთათვის მართებულია რომ იცოდენ ფშავსა ან  
 ჳევსურს რამდენი სოფელია და ან სახელი რა ეწოდება. სრულად ეს არის.

ქ. ფშავის ჳევის სოფელნი ეს არიან:

- |                |               |
|----------------|---------------|
| ქ. უკანა ფშავი | ქ. მათურა     |
| ქ. ახალი       | ქ. გოგოლაურთი |
| ქ. წითელაურთა  | ქ. ცაბაურთა   |
| ქ. ხოშარა      | ქ. უძილაურთა  |
| ქ. წიჩო        | ქ. შუაფხო     |
| ქ. მუქუ        |               |

ქ. აგრევე ფშავსა და ჳევსურს შუა არის სოფელი, ფშავნი და ჳევსურნი  
 ორნიც ცილობენ: არა ჩვენია, არა ჩვენიაო, სახელად ეწოდების—ქ. აკუშო.

ქ. ჳევსურეთის სოფელნი ესენი არიან

- |               |               |
|---------------|---------------|
| ქ. უკანა ხალუ | ქ. გუდანი     |
| ქ. წინ ხალე   | ქ. ჳორმეშიონი |
| ქ. ზაისტეჩო   | ქ. ხახმატი    |
| ქ. ხიტალე     | ქ. ღული       |
| ქ. ბაცალიგო   | ქ. ღიქოცი     |
| ქ. ატაბე      | ქ. ოხერხევი   |
| ქ. ბლო        | ქ. უკანახო    |
| ქ. ჳორნაულთა  | ქ. წინახო     |
| ქ. როშკა      | ქ. გველეთი    |
| ქ. ქმოსტი     | ქ. დათვისი    |
|               | ქ. მოწმოლო    |

სადედოფლო სოფლები

- |                      |                     |
|----------------------|---------------------|
| ქ. კისტანი სადედოფლო | ქ. ხახაბო სადედოფლო |
| ქ. გურო სადედოფლო    | ქ. არდოტი სადედოფლო |
| ქ. შატილი სადედოფლო  | ქ. მიცუ სადედოფლო   |

ქ. არხოტიონის სოფლები

- |           |          |
|-----------|----------|
| ქ. ამლა   | ქ. ჳიმა. |
| ქ. ახიელი |          |

იგივე ტექსტი ცოტაოდენი ცვლილებით, დავითს დაურთავს 1813 წელს გადაწერილ ვახუშტი ბაგრატიონის შრომისათვის, რომლის სახელწოდებაც „ისტორია საქართველოსი“. ის დანართი იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ მოყვანილი ტექსტისაგან განსხვავებით იგი კონკრეტულად მიგვითითებს, რომ დავითი ფშავ-ხევსურეთში ახლდა დავით გიორგის ძეს 1780 წელს. ამასთანავე, დანართი ზოგიერთ სხვა წერილმან სხვაობასაც შეიცავს. აი ეს დანართი: „ქეთილშობილი ალექსის ძე რექტორი დავით მისს უგანათლებულესობას, საქართველოს მეფის გიორგის ძეს ბატონის შვილს დავითს ფშავსა და ხევსურეთს კახლდი, წელსა<sup>1</sup> ამა რიცხუისა შ<sup>ა</sup>. დიდად შეუვალი დასაჭირო გ<sup>ა</sup> ყოფილა კათათვის სავალად. მომაგონდა იგი სიტყუა, რომელი ჰსწერს კვტოს კურციოს ალექსანდრე დიდის ისტორიასა შინა ალექსანდრე მაკედონელისათ<sup>ს</sup>: ე<sup>დ</sup> „შევიდოდით ჩრდილოთ კერძო კლდეთა ფრიად იწროთა და მიუალთა კაცთაგან და დავითფაროდით ნაპრალთა და დანახეთთა კლდისათა და მოგვეგებოდინ კაცნი ფრიად ველურ-ქმნილნი“<sup>2</sup>. მუნ ყოფასა ჩემსა რაოდენა<sup>ცა</sup> ფშავსა ანუ სრულიად ქვესურეთსა შინა სოფელნი თვალითა ჩემითა ვიხილე. მათსოფელთა სახელი თვითოეულად ამის უკუ<sup>მ</sup> ქართლის ისტორიისა ბოლოს აღვსწერე, რადგან ამ ქართლის ცხოვრების აღწერასა შინა ქართლსა და კახეთში რაც სოფელია, შენი თუ უშენი, ყოველივე ეწერა და ფშავ ქვესურისა კი არ ეწერა. მე დავსწერე. ვინც ნახოთ მეც მომიგონეთ.

საქართველოს თავადთა და აზნაურთა და ერთათ<sup>ს</sup> მართებულთა, რომ ოლოდენ ფშავსა ან ქვესურეთს რამდენი სოფელია და ან სახელი რა ეწოდება, სრულად ეს არის“<sup>3</sup>.

შემდეგ დანართში მოცემულია სოფლების სია. მოვიყვანთ მხოლოდ განსხვავებას: „დასტურლამალის“ ხელნაწერში არის შუაფხო, დანართში კი — ჟუაფხო<sup>4</sup>, „დასტურლამალის“ ხელნაწერში არის შატილი, დანართში — ყატილი<sup>5</sup>.

ქვემოთ ჩვენ საუბარი გვექნება ქობულაშვილისეულ ხელნაწერზე (Q). რომელიც დავით რექტორის ხელნაწერიდან უნდა იყოს გადაწერილი XIX საუკუნის დასაწყისში. ამ ხელნაწერში მოყვანილია იგივე ტექსტი, მაგრამ სიის სათაურების სახელწოდებაში განსხვავება არის. ეს განსხვავება იმ მხრივაა საყურადღებო, რომ ქობულაშვილი თითქოს ეკამათება დავით რექტორს (უკანასკნელს არ ასახელებს), სოფლები კახეთს ეკუთვნის და არა ქართლსაო. მოვიყვანოთ ეს სათაურები:

1 მარჯვენა აწიანზე სწერია: ქ<sup>ს</sup> უოშ, ე. ი. 1780 წელს.

2 ბრჭყალებში ჩასმის ნიშნად დასმული აქვს ლათინური ასო g-ს მსგავსი ნიშანი, ოლოდენ ნაქცეული. „დასტურლამალის“ ხელნაწერში კი დავითს ბრჭყალებში ჩასმის ნიშნად ო<sup>რ</sup>-ო<sup>რ</sup> მოკლე და პერპენდიკულარული ხაზები აქვს ნახპარი. „დასტურლამალის“ ხელნაწერში ბრჭყალებს ჩასმის ნიშანი იწყება „მაკედონელისათვის“ შემდეგ, ე. ი. „ე<sup>დ</sup>“ (ეთარმედ) ბრჭყალებშია მოცემული, ხოლო 1813 წლის დანართში ბრჭყალები „ეთარმედ“-ის შემდეგ იწყება.

3 საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—934, გვ. 767; დავითის ამ დანართის ერთი ადგილი (ალექსანდრე მაკედონელის შესახებ) მოყვანილი აქვს თავის შრომაში ტრ. რუხაძეს (ტრ. რუხაძე, ქართულ-რუსული ურთიერთობის ისტორიიდან, 1960, გვ. 225).

4 საქ. სსრ მეცნ. აკად., ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—934, გვ. 767.

5 იქვე, გვ. 768.

ქ. ფშავის ხევის სოფელნი ეს არიან

ქ. ფშავის კევის სოფელნი ეს არიან  
მაგრამ კახეთისა არის და არა ქართ-  
ლისა.

ქ. ხევსურეთის სოფელნი ესენი არიან

ქ. ხევსურეთის სოფელნი ესენი არიან  
ესეც კახეთისაა<sup>1</sup>

სხვა მხრივ სიებში არავითარი განსხვავება არ არის. ამასთანავე, ქობულაშვილის ხელნაწერს დავით რექტორის დანართი ფშავ-ხევსურეთში მოგზაურობის შესახებ არ ახლავს.

ფშავ-ხევსურეთში მოგზაურობის აღწერასა და სოფლების სიას დავით რექტორის ხელნაწერში მოსდევს შემდეგი ადგილი: „ქ. ხევსურეთის სოფელს ლიქოკში ვნახე აგვსტოს თთვესა მოიტანეს ხილი, რომელსაც უწოდდნენ შელშავს, კვინჩხის მსგავსია ფერით, მაგრამ კვინჩხზედ მცირედ რამ პატარა არის, მთის ხილია. მე საქართველოში არსად მინახავს არც მთასა და არც ბარში. უცხო კარგი გემო აქვს. მცირედ რამ მომჟავე არის. ორის მტკავლის ოდენი გაისდება მისი ხე, ხე ბალახას რომ ეძახიან იმასა ჰგავს. თითონ ფერად შავი არის და გემო ზირიშკს უგავს. უფრო კარგიც არის გემოთი ზირიშკისაგან“.

ხელნაწერის უკანასკნელ ფურცელზე (გვ. 131—132) მოცემულია ბაჟის განაწესი. იმავე განაწესს ვხვდებით აგრეთვე ქობულაშვილის ხელნაწერშიც. ქობულაშვილისეული ხელნაწერის ბაჟის განაწესს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა პროფ. შოთა მესხიამ, რომელმაც აღნიშნა განაწესის დიდი მნიშვნელობა საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. პროფ. შ. მესხიამ მოახდინა ტროსტომ მეფის 1639 წლის განაწესის, „დასტურლამალისა“ და ქობულაშვილის ხელნაწერის დანართი განაწესის შედარება, მიუთითა იმ ცვლილებებზე, რომელსაც ბაჟის განაწესი დროთა განმავლობაში განიცდიდა<sup>2</sup>.

პროფ. შ. მესხიას მოჰყავს დავით ბაგრატიონის ცნობა, რომ ქალაქებში ბაჟს ყოველწლიურად აწესებდა სახელმწიფო ხელისუფლებამ<sup>3</sup>. ამასთანავე, თავის მხრივ, შ. მესხია დასძენს, რომ ქვეყნის ეკონომიურ მდგომარეობაში მომხდარი ცვლილება ხშირად იწვევდა ბაჟების შეცვლას<sup>4</sup>.

პროფ. ს. კაკაბაძე აღნიშნავს, რომ 1736 წელს საბაჟო განაწესი, რომელშიაც გათვალისწინებულია „სპარსეთიდან შემოსატან საქონელზე დადებულ საბაჟო გადასახადის შემცირება“, გაკეთებული უნდა იყოს „სპარსეთის მთავრობის სურვილისა“ და „საფიქრებელია, დირექტივების თანახმად“, ეს იყო განაგრძობს პროფ. ს. კაკაბაძე, სპარსეთთან ეკონომიური კავშირის აღდგენის ცდა<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა განყოფილება, იოანე ბატონიშვილის კოლექცია, № 153.

<sup>2</sup> შოთა მესხია, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 71—81).

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 77—78.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. 78.

<sup>5</sup> ს. კაკაბაძე, საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში (ეურ. „მნათობი“, 1924, № 2, გვ. 236).

ბაეების განაწესი გათვალისწინებული იყო როგორც თბილისისათვის, ისე საქართველოს სხვა მრავალი გეოგრაფიული ერთეულისათვის.

ბაეების განაწესი სხვადასხვა გარემოებათა გამო ძალიან ხშირად იცვლებოდა. სავარაუდებელია, რომ 1736 წლის საბაეო განაწესი შემოღებული იყო საქართველოდან ოსმალების განდევნასთან დაკავშირებით. ცხადია, ოსმალებს თავისი ინტერესებისათვის შესაფერისი ბაეების გარიგება ექნებოდა საქართველოში და ოსმალების საოკუპაციო რეჟიმის სპარსეთის საოკუპაციო რეჟიმით შეცვლამ გამოიწვია თბილისის საბაეოს განაწესის შეცვლაც.

მამასადამე, საბაეო განაწესი შეიძლება შეცვლილიყო საგარეო ვითარებასთან დაკავშირებით, ფულის ღირებულების შეცვლის გამო და სხვა. ბაეი დაწესებული იყო საქართველოს მრავალ ადგილას, კერძოდ ქართლშიც. იგი მოქმედებდა თბილისში, გორში, შულავერში და სხვა. საბაეო განაწესი არსებობდა კახეთშიც და სხვა სამეფო-სამთავროებში.

სისტემატური ცვლილებები შეჰქონდათ როგორც თბილისის, ისე სხვა ადგილების საბაეოების განაწესებში. ხელისუფლება შეისწავლიდა საბაეოების ძველ წესს და ამის საფუძველზე ადგენდა ახალ საბაეო გარიგებას. ხშირად საბაეო განაწესი და საერთოდ გადასახადები ერთ განაწესში იყო გათვალისწინებული. ცენტრალური ხელისუფლება თავადური თვითნებობის ასალაგმავად ცდილობდა თვითონვე მოეწესრიგებია გადასახადებისა და საბაეოების საკითხი.

ამ მხრივ საყურადღებოა ერეკლე II 1750—1760 წლის „კახეთის ბაეების გარიგება“, რომელშიაც მოცემულია როგორც ბაეები, ისე სხვადასხვა გადასახადები. ამ განაწესის განმარტებაში შეფე ერეკლე II წერს: „ქ. ჩვენ მეფემან კახეთისამან ირაკლიმ, ძემან ღთივ ცხებულის საქართველოს მეფის თეიმურაზისამან, ესე განაჩენი გავარიგეთ, ოდეს ვიგულისქმეთ, რაც ძველთაგან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა ყველა გავსინჯეთ, რაც ჩვენი სამეფო, სახასო ან სადედოფლო სოფლები იყო და ან ელებისა, ასე გავაჩინეთ და გავარიგეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოუკელით, და ზოგი, როგორც ძველთაგან ყოფილიყო, ავრეთვე გავარიგეთ“. ამის შემდეგ სოფლების გადასახადების გარდა, განაწესში საუბარია ქიზიყისა და სხვა ადგილების ბაეზე. განაწესის მიხედვით ბაეის აკრეფა იჯარით ხდებოდა. ბაეის შემოსავლის ორი წილი მეფისა იყო და ზოგჯერ ამ ბაეიდან მოურავს წილი ერგებოდა<sup>1</sup>.

მოვიყვანოთ დავით რექტორისა და ქობულაშვილის ხელნაწერებში მოცემული ბაეის განაწესი.

#### დავით რექტორის

#### თამაზ ქობულაშვილის

ქ ფარჩის ჩეჭლიეჟი. სახელი ჩეჭლიეჟია, მაგრამ თუმანზედ ერთი აბაზია ბაეი.

ქ. ფარჩის ჩელიეჟი. სახელი ჩელიეჟია, მაგრამ თუმანზედ ერთი აბაზია ბაეი.

ქ ბაგრასტზედ ადლზედ მ<sup>2</sup>

ქ. ბაგრასტზედ ადლზედ მ.

ქ ლანდრა ფასტაიზედ უ<sup>3</sup>

ქ. ლანდრა<sup>0</sup> ფისტაზედ უ

1 „საქართველოს სიძველენი“. ე. თაყაიშვილის რედაქციით, III. 1910. გვ. 133--134.

2 მ—ორი ბისტი

• პროფ. შ. მესხიას: ლანდარა

3 უ—ორი აბაზი

- ქ მაულზედ ფასტაი — ფ<sup>1</sup>  
 ქ შალი და ფარფათიონი ფასტაი-ზედ — ს<sup>2</sup>
- ქ ბეწვეულის საპალნეზედ — ც<sup>3</sup>  
 ქ აბრეშუმის მიზანი გამსყიდველები მისცემს—სნ<sup>4</sup> და ვინც იყიდის მისცემს — რნ<sup>5</sup>
- ქ ბანბა ცხენის საპალნე, აქლემისა. ჯორისა და კარისა—ფ, ვირისაზედ—სნ.
- ქ კმელის თევზისა და ურემზედ — ფ<sup>6</sup>, საპალნეზედ — ტ<sup>7</sup>
- ქ გელაქნური საპალნეზედ — იბ<sup>8</sup>  
 ქ ორაგული და ზუთხი საპალნეზედ აბ<sup>9</sup>
- ქ ბრინჯი კარის საპალნეზედ — რნ, ვირისაზედ — ნკ<sup>10</sup>
- ქ სამხალათი ცხენისა და ჯორისაზე—ცს<sup>11</sup>, აქლემის საპალნეზე—ცყ<sup>12</sup>, ვირისა—ჩრ<sup>13</sup>
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი, რკინა შაბი, ცხენისა, ჯორისა, კარისა, საპალნეზედ — რნ
- ქ ნალი ცხენისა და ჯორის საპალნეზედ—სნ, ვირისაზე—რკე<sup>14</sup>
- ქ რაც მოქალაქემ განჭიდან აბრეშუმი ქ მოიტანოს და არზრუმისაკენ წაი-
- ქ მაულზედ ფასტი—ფ.  
 ქ შალი და ფარფათიონი ფისტაზედ—ს
- ქ ბეწვეულის საპალნეზედ—ც  
 ქ აბრეშუმის მიზანი გამსყიდველები მისცემს—სნ, და ვინც იყიდის მისცემს—რნ
- ჯორისა და ხარისა — ფ, ვირისა — ჯორისა და ხარისა — ფ, ვირისა—სნ
- ქ კმელის\* თევზისა ურემზედ შ, საპალნეზედ — ტ
- ქ გელაქნური საპალნეზედ იბ  
 ქ ორაგული და ზუთხი საპალნეზედ აბ
- ქ ბრინჯი კარის საპალნეზედ რნ, ვირისაზედ—ნკე
- ქ სამალათი\*\* ცხენისა და ჯორისაზე—ცნ, აქლემის საპალნეზედ—ცყ, ვირისა—ჩრ
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი, რკინა, შაბი, ცხენისა, ჯორისა, კარისა საპალნეზედ—რნ
- ქ ნალი ცხენისა და ჯორის საპალნეზედ—სნ, ვირისაზედ—რკე.
- ქ რაც მოქალაქემ განჭიდან აბრეშუმი მოიტანოს(ს) და არზრუმისაკენ

1 ფ—ათი შაური

2 ს—ერთი აბაზი

3 ც—ორი მინალთუნი

4 სნ—ხუთი შაური

5 რნ—სამი შაური

6 შ—თვრამეტი შაური

7 ტ—ექვსი შაური

8 იბ—12

9 აბ—11/2

10 ნკე—7 1/2 კაბ. (1 შაური, 1 ბისტი და 1 ფული)

11 ცს—2 მინალთუნი 1 აბაზი

12 ცყ—2 მინალთუნი და 4 აბაზი

13 ჩრ—1 მინალთუნი და 2 შაური

14 რკე (ორი შაური, 1 ბისტი, 1 ფული)

\* პროფ. შ. მესხიას კმელის

\*\* პროფ. შ. მესხიას „ხამ(ხა)ლათი“

- ღოს აქლემისა, თუ ცხენისა, თუ ჯორისა საპალნეზედ—ც.
- ქ საყათი წურილმანი თუ სახტიანი ცხენისა ჯორისა და კარისა საპალნეზედ—ჩტნ<sup>1</sup>, აქლემზედ—ცკე<sup>2</sup>.
- ქ ხუშკაბარი და ზეითუნის საპალნე ცხენისა, ჯორისა და კარისა საპალნეზედა<sup>3</sup> —ლიტრა, ვირისაზედ — 0<sup>4</sup> ლირა.
- ქ ალვანს აბრეშუმზედ დასტაზედ ლე<sup>5</sup>.
- ქ ლილა თავრეზის ლიტრაზედ—ნ<sup>6</sup>.
- ქ გუნდა და სპილენძი ცხენისა, ჯორისა, კარისა საპალნეზე—ფ. ვირისაზე—სნ
- ქ ენდრო და მატყლი ცხენისა, ჯორისა, კარისა, საპალნეზედ—სნ, ვირისაზედ—რკე.
- ქ მარილი საპალნეზედ—ნ, გორისა—ნ
- ქ ზეთი ცხენისა, კარისა საპალნეზედ—ტ<sup>7</sup>
- ქ ნესვი და საზამთრო საპალნეზედ—გ<sup>8</sup>
- ქ კიტრი ცხენისა, ჯორისა, კარისა საპალნეზედ—იბ<sup>9</sup>, ვირისაზედ—ვ<sup>10</sup>.
- ქ ბაზირგნის აბრეშუმში აქლემისაზედ —უ, ცხენისაზედ —ს
- ქ თამბაქო აქლემისა თუ ცხენისა საპალნეზედ—ა ლიტრა
- ქ არყის საპონი ცხენის საპალნეზედ—ფ.
- ქ კმელი ტყავი ცხენისა, ჯორისა საპალნეზედ—სნ, ვირისაზე—რკე.
- წაიღოს აქლემისა თუ ცხენისა თუ ჯორია საპალნეზედ—ც.
- ქ საყათი წურილმანი თუ სახტიანი, ცხენისა, ჯორისა და კარისა საპალნეზედ—ჩტნ, აქლემზედ—ცკე.
- ქ ხუშკაბანი და ზეითუნის საპალნე ცხენისა, ჯორისა და კარის საპალნეზედ—ა ლიტრა, ვირისაზედ—0 ლიტრა.
- ქ ალვანს აბრეშუმზედ დასტაზედ ლე<sup>0</sup>
- ქ ლილა თავრეზის ლიტრაზედ ნ,
- ქ გუნდა და სპილენძი ცხენისა, ჯორისა, კარის საპალნეზედ—ფ, ვირისაზედ — სნ
- ქ ენდრო და მატყლი ცხენისა, ჯორისა, კარისა საპალნეზედ—სნ, ვირისაზედ—რკე.
- ქ მარილი საპალნეზედ—ნ, გორისა—ნ.
- ქ ზეთი ცხენისა, კარისა, საპალნეზედ—ტ.
- ქ ნესვი და საზამთრო საპალნეზედ—გ,
- ქ კიტრი ცხენისა, ჯორისა, კარისა საპალნეზედ —იბ, ვირისაზედ—ვ
- ქ ბაზირგნის\* აბრეშუმში აქლემისაზედ — უ, ცხენისაზედ — ს.
- ქ თამბაქო აქლემისა თუ ცხენისა საპალნეზედ—ა ლიტრა.
- ქ არყის საპონი ცხენის საპალნეზედ — ფ.
- ქ კმელი ტყავი ცხენისა, ჯორისა, საპალნეზედ—სნ, ვირისაზედ—რკე

1 ჩტნ—1 მინალთუნი, 7 შაური  
 2 ცკე—2 მინალთუნი, 1 ბისტი, 1 ფული  
 3 ა—1  
 4 0—1/2  
 5 ლე0—შვიდ ფულ ნახევარი.  
 7 ტ—6 შაური. \* პროფ. ვ. მესხიას: ბაზირგნის  
 8 გ—3  
 9 იბ—12  
 10 ვ—6

ქ. ყაფანდარმა უნდა აიღოს:

- ქ ხორბალი თუ თქვილი თუ ქერი თუ ფეტვი მძიმე თავზედ—კ<sup>1</sup>, მსუბუქს თავზედ —ი<sup>2</sup>
- ქ ბანბა საპალნეზედ—რ, ბრინჯზედ და შაბზედ საპალნეზედ—კ.
- ქ მატყლის საპალნეზედ—ნ<sup>3</sup>
- ქ ცხენი და ჯორი რომ გაისყიდოს—ს, აქლემზედ—ლ, ვირზედ და ძროხაზედ—ხ.
- ქ რკინა და სპილენძი —კ
- ქ ენდროს საპალნეზედ—ნ, ზეითუნზედ—ნ
- ქ კმელის ტყავის საპალნეზედ—კე<sup>4</sup>
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი, ას ლიტრაზედ —რ<sup>5</sup>
- ქ ხუშკაბარზედ ცხენის, ჯორის საპალნე — ნ.

დავით რექტორის

ქ ციხის კარზედ:

- ქ თუ შემოსულისა თუ გასაელისა ბაზირგნის საქონელი თუ თამბალითი თუ საპალნე—კე
- ქ აბრეშუმზედ—ნ
- ქ მარილი და ბრინჯი საპალნეზედ—ი.
- ქ ნესვი და საზამთრო საპალნეზედ—ი.
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი, ტყავი, ხუშკაბარი საპალნეზედ—კე.
- ქ შაბი საპალნეზე—ი.
- ქ კმელი თევზი ურემზედ—ნ, საპალნეზედ—კ
- ქ გელაქნური საპალნეზედ—ლ<sup>6</sup>
- ქ ორაგული და ზუთხი საპალნეზედ—კ
- ქ კიტრი საპალნეზედ—ლ

ქ. ყაფანდარმა უნდა აიღოს:

- ქ ხორბალი თუ ფქვილი თუ ქერი თუ ფეტვი მძიმე თავზედ—კ, მსუბუქ თავზედ—ი.
- ქ ბანბა საპალნეზედ რ, ბრინჯზედ და შაბზედ საპალნეზედ—კ.
- ქ მატყლის საპალნეზედ—ნ
- ქ ცხენი და ჯორი რომ გაისყიდოს ს, აქლემზედ—ლ, ვირზე და ძროხაზედ—ნ.
- ქ. რკინა და სპილენძი —კ
- ქ. ენდროს საპალნეზედ—კე და<sup>6</sup>—ნ, ზეითუნზედ—ნ
- ქ კმელის ტყავის საპალნეზედ —კე.
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი ას ლიტრაზედ—რ
- ქ ხუშკაბარზედ ცხენისა, ჯორისა საპალნე—ნ

თამაზ ქობულაშვილის

ქ ციხის კარზედ:

- ქ თუ შემოსულისა თუ გასაელისა ბაზირგნის საქონელი თუ თამბალითი თუ საპალნე—კე.
- ქ აბრეშუმზედ—ნ.
- ქ მარილი და ბრინჯი საპალნეზედ —ი.
- ქ ნესვი და საზამთრო საპალნეზედ —ი.
- ქ ერბო, თაფლი, ქონი, ტყავი, ხუშკაბარი საპალნეზედ—კე.
- ქ შაბი საპალნეზედ—ი.
- ქ კმელი თევზი ურემზედ—ნ, საპალნეზედ—კ.
- ქ გელაქნური საპალნეზედ—ლ
- ქ ორაგული და ზუთხი საპალნეზედ —კ
- ქ კიტრი საპალნეზედ—ლ

1 კ—1 ბისტი

2 ი—ორი ფული \* „და“ ტექსტში არ არის, მაგრამ რაღაც ნიშანი (წ-ის მსგავსი) არის.

3 წ—1 შაური

4 კე—1 ბისტი 1 ფული

5 რ—2 შაური

6 ლ—4



ქ ხილი ურემზედ—ნ. საპალნედ—კ.

ქ ხილი ურემზედ—ნ. საპალნეზედ  
—კ.

ქ ქალაქის ბაჟისა, ქ. ყაფნისა.  
ქ და ციხის-კარისა შართლამა  
ქ-კს უკლ

ქ ქალაქის ბაჟისა: ქ. ყაფნისა,  
ქ და ციხის კარისა შართლამა\* ქ-კს  
უკლ\*\*  
გამართულია თამაზ

აღნიშნული ხელნაწერების მიხედვით ბაჟის განაწესში არსებული განსხვავება თითქმის უმნიშვნელოა. მოვიყვანოთ იგი:

დავით რექტორის ვარიანტით  
ჩეჭლიეკი  
ფასტაიზედ  
აქლემისა  
ქარისა  
საშხალათი  
მოიტანოს  
წერილმანი  
ქ ენდროს საპალნეზედ—ნ

ქობულაშვილის ვარიანტით  
ჩელიეკი  
ფისტაზედ  
აქლემის  
ხარისა  
სამალათი  
მოიტანო  
წერილმანო  
ენდროს საპალნეზედ კე და ნ

ყველა განსხვავება, გარდა ერთისა, უმნიშვნელოა, შესაძლებელია ასეთი განსხვავება გადამწერს მოსელოდა, უკანასკნელი განსხვავება კი უფრო მნიშვნელოვანია: სახელდობრ, ენდროს საპალნეზედ დავით რექტორის ხელნაწერის ბოლოს დართული განაწესის მიხედვით ბაჟი 1 შაურია, ხოლო ქობულაშვილის ხელნაწერის დანართით— $1\frac{1}{2}$  და 1 შაური. მირველ თუმანიშვილის, სულხან მდივანის, ყავრიშვილისეულის, იესე მდივნის, დავით რექტორის, ქობულაშვილისა და სხვა ხელნაწერების მიხედვითაც, თვით „დასტურლამალის“ ტექსტში არის ასეთი მუხლი: „ყაფნის რიგი“ ანუ „ყაფნის რიგისათვის“, რომელშიაც გათვალისწინებულია „ენდროს ცალზე ნახევარი შაური“. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ საპალნეს ორთ ცალი აქვს, აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ საპალნეზედ უნდა იყოს ერთი შაური. დავით რექტორის ხელნაწერში მოთავსებულ 1736 წლის ბაჟის განაწესში ცალზე კი არ არის საუბარა. არამედ საპალნეზედ, საპალნეს კი, როგორც ვთქვით, მართლაც, 1 შაური მოუწევდა. როგორც ჩანს, ამით არის გამოწვეული, რომ ქობულაშვილის ხელნაწერში ორივე ციფრია მოცემული:  $1\frac{1}{2}$  და 1 შაურიც (ცალისათვის  $1\frac{1}{2}$  და საპალნისათვის 1 შაური).

ქ. თბილისის ციხის საბაჟო განაწესი შედგენილი იყო როსტომ მეფის დროს, 1639 წელს.

შესადარებლად მოვიყვანოთ ეს განაწესი და ვუჩვენოთ ის განსხვავება. რომელიც 1639 წლის დასტურლამალისა და 1736 წლის ციხის უფროსისათვის გათვალისწინებული ბაჟის განაწესებს შორის არსებობდა. ამასთანავე აღვნიშნოთ ის განსხვავება, რომელიც „დასტურლამალისა“ და 1736 წლის ქალაქის ბაჟის განაწესებს შორის შეინიშნება.

როსტომ მეფის 1639 წ. ბრძანებაში თბილისის ციხის კარზე ბაჟის აღების წესის შესახებ წერია:

\* ხელნაწერში არის „ციხის“—„ციხის“ მაგიერ.  
\*\* 1736 წელი (განაწესის შედგენის თარიღი).

„ქ. ნებიტა ღწოთისათა ჩუენ, მეფეთ-მეფემან კელმწიფემან პატრონმან როსტომ, ესე ყანუნლამა და ციხის კარის ფულისსა საქმე ასრე გავარიგეთ და გავაჩინეთ ბედნიერის ყენის რაყმის საქმიტა. ვითაც შაჰ-მირ მინბაშის დროს ცუდიპადი კაცი ვინც მოხუდებოდა ყაფი(ს) ფულზედ, უდიერს საქმეს იქმოლეს და ნიადგ მოქალაქე და უცხო მგზავრი კაცი ირჯებოდა. აწი ამისი კელმწიფის ბძანებით ასრე გავარიგეთ:

უნდა აიღებოდეს ყაფი(ს) ფულად აბრეშუმის საპალნეზედა შაური ერთი. ფართლის საპალნეზედ ნახევარი შაური, ბამბის საპალნეზედ ბისტი ერთი, საყათის საპალნეზედ ფული ორი, თუთუნის საპალნეზედ ნახევარ შაური, მარილის საპალნეზედ ფული ერთი, ბრინჯის საპალნეზედ ფული ერთი, ერბოსა და თაფლის საპალნეზედ ოროლი ფული, ნალ-ლუსმრისა და რკინის საპალნეზედ ორი ფული, მატყლის საპალნეზედ ერთი ფული, თევზის საპალნეზედ ერთი ბისტი. ვინც გასასყიდლად ცხუარი გამოატაროს, ასზედ შაური ორი. თუ დიდმა პირმა ცხუარმან გაი(ა)როს საძოვარზედა, ერთი ცხუარი აიყუანონ და თუ ცოტამ პირმან გაიაროს, ერთი ბატკანი აიყუანონ და ყუელის საპალნეზედ აიღონ ფული ერთი. ეს ასრე გარიგდა და რაც მინბაში ან დღეს იჯდეს ციხეშია და ან მასუკან სხუა მოვიდოდეს, ამ საქმეს ნურავინ გარდავა და ნურც მანშინ. ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტკზ, კელითა კარისა ჩუენისა მდივან-მწიგნობრის თუმა-ნიშვილის ბირთველისათა. როსტომ“<sup>1</sup>.

როსტომის 1639 განაწესი (ციხის კარის)	„დასტურლამალი“	1736 წლის ბაეის განაწესი (ციხის კარის)
1. აბრეშუმის საპალნეზედ—შაური ერთი	აბრეშუმის საპალნეზედ—შაური	აბრეშუმზედ 5 (შაური).
2. ფართლის საპალნეზედ—ნახევარ შაური	ფართლის საპალნეზედ—ნახევარ შაური	თუ შემოსულისა თუ გასავლისა ბაზირგნის საქონელი თუ თამბალით: თუ საპალნე—კე (ნახევარ შაური).
3. საყათის საპალნეზედ ფული ორი	საყათზედ ფული ორი	
4. თუთუნის საპალნეზედ—ნახევარ შაური	თამბაქოზედ-ნახევარ შაური	მარილი და ბრინჯი საპალნეზედ—ი (ორი ფული)
5. მარილის საპალნეზედ—ფული ერთი, ბრინჯის საპალნეზედ—ფული ერთი	მარილის საპალნეზედ—ფული	
6. ერბოსა და თაფლის საპალნეზედ—ორი ფული	თაფლზედ—ორი ფული	ერბო, თაფლი, ქონი, ტყავი, ხუშკაბარი საპალნეზედ კე (ნახევარი შაური)
7. ნალ-ლუსმრისა და რკინის საპალნეზედ ორი ფული	—	—
8. თევზის საპალნეზედ ერთი ბისტი.	თევზის საპალნეზედ ბისტი <sup>2</sup>	ცმელი თევზი ურემზე 4 (შაური), საპალნეზედ 1 (ბისტი)

<sup>1</sup> ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუტურაძემ, 1955, გვ. 148—149.

<sup>2</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, § 104, § 216.

1. თავრიზის ფარჩაზედ—თუმანზედ ხუთი შაური<sup>1</sup>
2. საყათის აქლემის საპალნეზედ—ოც-და შვიდი შაური, ცხენის — თვრამეტი შაური.
3. ურდვარის ფარჩისა აქლემით არის თუ ცხენით, საპალნეზედ თერთმეტი აბასი.
4. აბრეშუმში თუ აქ მიზანში ასწონეს ბათმანზედ—ერთი აბასი და თუ საპალნეობით გავა, აქლემის საპალნეზედ—ცხრა მინალთუნია.
5. ბანბის საპალნე აქლემს ჰყილია თუ ულაყსა საპალნეზედ ორი აბასი, შაური მუშრიბანა არის.
6. ენდროს საპალნეზედ ორი აბასი არის, აქლემისაზედ და ცხენისაზედ ერთი აბასი.
7. ერბო ან თაფლი ეყიდოს აქლემზედ ორი აბასი და ცხენზედ ერთი აბასი ბაჟი.
8. წინდის საპალნეზედ აქლემზე — 10 შაური, ცხენზედ—ხუთი შაური.
9. მატყლზედ აქლემზედ—ორი აბასი, ცხენზედ—ერთი აბასი.
10. ბრინჯი, რკინა ან შაბი რომ ეყიდოს აქლემზედ—სამი შაური და ცხენზედ ორი შაური.
11. მარილის საპალნეზედ—ერთი შაური.
12. ქიშმიშის აქლემის საპალნეზედ—ლიტრა ნახევარი, ცხენის საპალნეზედ ერთი ლიტრა.

ფარჩის ჩელიეჟი... თუმანზედ ერთი აბასი.

საყათი წურილმანი თუ სახტიანი ცხენისა, ჯორისა და კარისა, საპალნეზედ—ჩტნ (27 შაური), აქლემზედ—ცკე (2 მინალთუნი და 1/2 შაური. ე. ი. 40 1/2 შაური).

აბრეშუმის მიზანი გამყიდველები მისცემს სნ (ხუთ შაურს), და ვინც იყიდის მისცემს რნ (3 შაურს).

ბანბა ცხენის საპალნე, აქლემისა ჯორისა და კარისა ფ (10 შაური), ვირისაზედ—სნ (5 შაური).

ენდრო და მატყლი ცხენისა, ჯორისა კარისა საპალნეზედ—სნ (5 შაური), ვირისაზედ — რკე (2 1/2 შაური).

ერბო, თაფლი, ქონი, რკინა, შაბი ცხენისა, ჯორისა, კარისა, საპალნეზედ—რნ (3 შაური).

ენდრო და მატყლი ცხენისა, ჯორისა. კარისა საპალნეზედ—სნ [5 შაური]. ვირისაზედ რკე [2 1/2 შაური].

ბრინჯი კარის საპალნეზედ — რნ. ვირისაზედ — ნკე

მარილი საპალნეზედ—ნ (შაური).

<sup>1</sup> დავით რექტორისა და იოველ ალექსიძის ხელნაწერებში აგრეთვე 1886 წ. დაბეჭდილ „დასტურლამალში“ აღნიშნულია „ათი შაური“; მირველ თუმანიშვილისა, სულხან მდიუნისა, ევარიშვილისეულისა და იესე მდიუნის ხელნაწერებში, ე. ი. უძველეს ხელნაწერებში— „ხუთი შაური“. ეს ციფრი 1736 წლის განაწესის მიხედვით უფრო შეეფერება სინამდიულს.

- |  |  |
|--|--|
| <p>13. თამბაქოს საპალნეზედ აქლემზედ —ლიტრა ნახევარი, ცხენზედა ერთი ლიტრა.</p> <p>14. ზეთის საპალნეზედ—ერთი ჰბასი და შუშობინა—ნახევარ შაური.</p> <p>15. ორაგულის საპალნეზედ ორს მთელს აიღებენ.</p> <p>16. გელაქნურის საპალნეზედ თორმეტი აიღების.</p> <p>17. ხმელის თევზის ურემზედ—თვრამეტი შაური აიღების.</p> | <p>თამბაქოს აქლემისა თუ ცხენისა საპალნეზედ ა ლიტრა.</p> <p>ზეთი ცხენისა, კარისა საპალნეზედ—ტ (6 შაური).</p> <p>ორაგული და ზუთხი საპალნეზედ ამ (1<sup>1</sup>/<sub>2</sub>)</p> <p>გელაქნური საპალნეზედ იბ (12).</p> <p>კმელის თევზისა ურემზედ—შ (18 შაური), საპალნეზედ—ტ (6 შაური)</p> |
|--|--|

პირველ ყოვლისა, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ როსტომ მეფის, „დასტურლამალისა“ და 1736 წელს საბაჟო განაწესები შედგენილია იმ პერიოდში, როცა ქართლის სამეფო სპარსეთის ვასალი იყო, როცა თბილისის ციხეში სპარსეთის ციხის უფროსი იჯდა: ამიტომ, ორივე განაწესი ძლიერ ახლო დგას ერთმანეთთან.

განსხვავების თვალსაზრისით შეიძლება შემდეგი აღვნიშნოთ: ოსმალეთის ქართლიდან განდევნის შემდეგ, სპარსეთის საოკუპაციო რეჟიმის დამყარებასთან დაკავშირებით შედგენილი საბაჟო განაწესი კიდევ უფრო ხელსაყრელია სპარსეთისათვის, ვიდრე ჩვენთვის ცნობილი ორი წინანდელი განაწესი (1639 წლისა და „დასტურლამალისა“). ეს იმაში გამოიხატება, რომ 1736 წლის საბაჟო განაწესით სპარსეთიდან შემოტანილ საქონელზე ბაჟი ცოტათი დაკლებულია. ამასთანავე, თბილისის ციხის უფროსისათვის (სპარსეთის მოხელე) გათვალისწინებული ბაჟი ცოტათი გადიდებულია. სხვა მხრივ ამ განაწესებში დიდი განსხვავება არ შეინიშნება.

მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ამ სხვადასხვა დროის შედგენილ საბაჟო განაწესებში გათვალისწინებული დასაბეგრავი ერთეული დროთა განმავლობაში სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი. ამ ერთეულების ერთმანეთთან შედარებით ზუსტი მსგავსებისა და განსხვავების დადგენა ძნელდება, რაც ართულებს შესადარებელი მასალის ანალიზს.

პროფ. შ. მესხიას მოსაზრებით ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალს“ ჩვეულებრივ ურთავდნენ 1736 წ. შედგენილ „ქალაქის ბაჟისა, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამას“, როგორც ჩანს, განაგრძობს იგი 1736 წ. შედგენილი „ქალაქის ბაჟისა, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამა“ „დასტურლამალის“ ნუსხებს ხშირ შემთხვევაში დაერთვოდა<sup>1</sup>. პროფ. შ. მესხიას ასეთი დასკვნა იმას ემყარება, რომ 1736 წლის განაწესი დართული აქვს ქობულაშვილის ხელნაწერს და, მისივე სიტყვით, დართული ჰქონია კიდევ დავით რეპტორის ხელნაწერს. „დართვაში“ ამ შემთხვევაში პროფ. შ. მესხია, ალბათ, „დასტურლამალის“ დამატებას, როგორც კანონის შევსებას, გულისხმობს. ეს მოსაზრება არ არის მართებული.

პირველყოვლისა, 1736 წლის საბაჟო განაწესი, თავისი გამოცემის დიდიდან უკვე სცვლის „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილს. ამ შემთხვევაში იგი „შევსებულია“ და სხვა დამატება-შევსებას აღარ საჭიროებს. ვინ და როგორ

<sup>1</sup> შ. მესხია. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის „მასალები საქართველოს და კავკასიის ეკონომიური ისტორიისათვის“ ნაკვ. 30, 1954 წ., გვ. 74, 80.

შეინახავს ამ განაწესს, ან სად მიაწერს მას, ამ გარემოებას 1736 წლის საბაჟო განაწესისათვის არ აქვს მნიშვნელობა. ხელისუფლებამ იგი გამოსცა როგორც სავალდებულო განაწესი და უნდა შესრულდეს.

ჩვენ ამჟამად ვიცნობთ „დასტურლამალის“ 15 ხელნაწერს. ამ ხელნაწერების ავტორებიდან 1736 წლის საბაჟო განაწესი „დასტურლამალის“ ხელნაწერისათვის პირველად დაურთავს დავით რექტორს, რომლიდანაც გადმოუწერა თამაზ ქობულაშვილს (ამ დროს ქართლ-კახეთის სამეფო აღარ იყო). სხვა ხელნაწერებზე ასეთი დანართი არ არის. ამასთანავე, დავით რექტორს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, „დასტურლამალის“ ხელნაწერისათვის დაურთავს აგრეთვე თავისი ფშავ-ხევსურეთში მოგზაურობა და იმ იშვიათ ხილის აღწერილობა, რომელიც ხევსურეთში უნახავს. „დასტურლამალის“ ხელნაწერისათვის კველა ეს დანართი ერთნაირად უცხოა. როგორც დავით რექტორის ხილის აღწერილობა არ შეიძლება „დასტურლამალის“ შევსება-დამატებად მივიღოთ, ასევე არ შეიძლება 1736 წლის საბაჟოს განაწესის „დასტურლამალის“ შევსებად მიჩნევა. აღნიშნულს დავითის ხელნაწერისათვის შემთხვევითი ხასიათი აქვს და ამ შემთხვევის განზოგადება არ იქნებოდა მართებული.

დავით რექტორის ხელნაწერი იესე მდივნის ხელნაწერიდან მომდინარეობს. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელია ასეთი ფაქტი: იესე მდივნის ხელნაწერში, როგორც ამის შესახებ ზემოთაც ვთქვით, „ტყავის“ შესახებ განაწესში (იესეს ხელნაწერი, გვ. 164), იმ ადგილის შემდეგ, სადაც წერია: „აღდგომილამ ამაღლებამდინ ბატონის ტყავი“, რამდენიმე სიტყვისათვის თავისუფალი ადგილია დატოვებული. ზუსტად ასევეა დავით რექტორის ხელნაწერშიც (გვ. 72).

D ნუსხა დროის მიხედვით საფუძველია მისი მომდევნო ხელნაწერებისათვის. რიგი სიტყვებისა, გვარსახელებისა და ცალკეული ადგილებისა D-დან მოდის, ე. ი. D-ს წინანდელ ხელნაწერებში არ არის, მაგრამ D-ს მომდევნოში არის.

ამასთანავე, ზოგიერთი ადგილი ან სიტყვა M, S, K-ში არის, მაგრამ არ არის D-ში და D-ს შემდეგი დროის ხელნაწერებში.

ხშირად M, S, K ნუსხებში მოცემულ გვარსახელს D-ში მიმატებული აქვს ს-ანი და ასე მოდის შემდეგ ნუსხებში. მაგალითად, ნაზარასშვილი, ნაზარაშვილის მაგიერ, ფოლადასშვილი ფოლადაშვილის მაგიერ და ასე შემდეგ. D-დან მოდის ზოგიერთი არამართებული წაკითხვაც. მაგალითად, D-ში არის „საკომლოზედ“—„საკომლო ბზე“-ს ნაცვლად. დაწერილებით-ამის შესახებ გამართული ტექსტის სქოლიოებში არის საუბარი.

## 6. ქობულაშვილის ხელნაწერი (Q)

ქობულაშვილის ხელნაწერი ჩვენს მიერ აღნიშნულია ლათინური Q-თი, გადამწერის გვარსახელის პირველი ასოს მიხედვით. ნუსხა ინახება ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (იოანე ბატონიშვილის კოლექცია, № 153).

ხელნაწერთა განყოფილების კატალოგში აჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი შემდეგნაირად არის აღწერილი:

„Собрание ц. Иоанна, № 153, Вахтанга VI Дастурламали (Тбилиси), переписч. Кобулашвили Тамази, XVIII в. 77 п. 1x17. Заглавие—киповарью, переплет кожаный. Инструкция по управлению царской собственностью“.

პირველყოვლისა, შევრჩერდეთ ხელნაწერის თარიღზე. მისი პირველი 23 ფურცელი შესრულებულია ქალაღზე, რომლის კვირნიშანი უჩვენებს 1793 წელს. ხელნაწერის დანარჩენი ფურცლები დაწყებული 24-ე ფურცლიდან ბოლომდე, დაწერილია სხვა ქალაღზე. იგი მოლურჯო ფერისაა, სწორედ ისეთი, რომელზედაც შესრულებულია იოანე ბაგრატიონის „სჯულდება“, უკანასკნელის ხელნაწერი კი, როგორც ვიცით, დათარიღებულია 1799 წლით.

მეორე წყება ქალაღის კვირნიშანი ასე იკითხება: 1804... ანუ იაროსლავის ფაბრიკა (ქალაღის)!<sup>1</sup>. მაშასადამე, ხელნაწერის ქალაღის ერთი წყება 1793 წლით არის დათარიღებული, ე. ი. ამ წელს აქვს ის ქალაღის ფაბრიკას გამოშვებული, ხოლო მეორე წყება ქალაღისა ქარხნის მიერ გამოშვებულია 1804 წელს. 1804 წელი არის ის ზღვარი, რომლის უწინ ხელნაწერი არ შეიძლება შესრულებულიყო. ხელნაწერი შესრულებულია 1804 წლის შემდეგ, ამ დროის უახლოეს პერიოდში.

ხელნაწერი ტყავის ყდაშია ჩასმული. პირველი ფურცელი დაუნომრავია და მის 1-ზე წერია: „მდივნის ქობულოვის წიგნებიდან“. ტექსტი დაწერილია 76 ფურცელზე, გაკრული ხელით, მხედრულით.

77 1-ზე წერია: „ქ აღიწერა კელითა თავადის ქობულოვის თამაზის მიერ და თუ რამ შეცთომილი ან უკანონოთ ნაწერი ნახოთ, ვინაცა იკითხოთ, მოტყუებას ვითხოვ, რომ ამის მეტი წიგნი არ გარდამეწერვა ჯერეთ“. შემდეგ მხატვრული გაფორმებით წერია: „თამაზ“ („თ“-ს ზემოთ გადასკვნილი აქვს „ა“, რომელიც ჩაწერილია „მ“-ს ზემო ნაწილში, ხოლო „მ“-ს მიბმული აქვს „ზ“). 11v-ზე მიწერილია: „В этой рукописи семьдесят семь (77) листов „Биб. И. Бычков“.

სასვენ ნიშნებად იხმარება: წერტილი (.), ორი წერტილი (:), და სამი წერტილი (::). წერტილის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ის მხოლოდ ზოგჯერ არის თავის ადგილზე რაც შეეხება ორსა და სამ წერტილს ისინი არაფრას მაჩვენებელი არ არის.

მუხლის სათაურები სინგურით არის შესრულებული, მაგრამ სათაურის პირველი ასო შავი მელნითაა დაწერილი. აბზაცის დასაწყისი სიტყვის პირველი ასოც სინგურით არის შესრულებული.

ტექსტი იწყება შესავლით „ქ ეჰა შენ ყოველთა მბაღო დიდება შენდა რომელი“. ეს სიტყვები სინგურით არის დაწერილი (გარდა პირველი ასო „ქ“-სი). ხელნაწერით „დასტურლამალი“ ანბანურ რიგზეა დალაგებული.

ხელნაწერის სათაური არა აქვს, მაგრამ ყოველი ფურცლის v-ზე წერია „დასტურლამალი“, ხოლო ფურცლის 1-ზე—„მეფის ვახტანგისა“.

გადამწერს ხშირად გამორჩენილი აქვს სიტყვები და წინადადებები, რომლებიც შემდეგ აღუდგენია ჩამატების სახით სტრიქონის ზემოთ, ან სტრიქო-

<sup>1</sup> С. А. Клепиков, Филигрны и штемпели, 1959 стр. 30; В. В. Кукушкина, Филигрны на бумаге русских фабрик XVIII — начала XIX вв. (Исторический очерк и обзор фондов рукописей библиотеки Академии наук СССР. Вып. II, М.-Л., Ак. Наук СССР, 1958, стр. 301).

ნებს შორის (სადაც ამის შესაძლებლობა იყო); ჩამატებული სიტყვების ადგილის სანიშნებელად გადამწერს მრავალწერტილი აქვს გამოყენებული (წერტილები ხაზივით არის გაყოლებული), ან კიდევ — ჯვარი (+).

ზედმეტი სიტყვა ტექსტში წერტილებით ან ხაზით არის შემოვლებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ ეს სიტყვა ამოსაგდებაა. „დასტურლამალის“ ტექსტი მთავრდება 68r-ზე სიტყვებით: — დასრულდა დიდება ღმერთსა“. 68v ცარიელია. ხოლო 69r-თი იწყება „დასტურლამალის“ საძიებელი, რომელიც მთავრდება 74r-ზე სიტყვებით: „დასრულდა სადედოფლო დასტურლამალისა საძიებელი“.

74v-ზე იწყება სოფლების სია:

„ქ. ფშავის კევის სოფელნი ეს არიან, მაგრამ კახეთისა არის და არა ქართლისა“.

ქ უკანა ფშავი  
ქ ახალი  
ქ წითელაურთა  
ქ ხოშარა  
ქ წიჩო  
ქ მუქუ  
ქ მათურა  
ქ გოგოლაურთი

ქ ცაბაურთა  
ქ უძილაურთა  
ქ შუაფხო  
ქ აგრევე ფშავსა და ხევსურს შუა არის სოფელი. ფშავნი და ხევსურნი ორნი ცილობენ, არა ჩვენია არა ჩვენიო, სახელად ეწოდების  
ქ აკუშო

ხევსურეთის სოფელნი ესენი არიან

ესეც კახეთისაა

ქ უკან ხადუ  
ქ წინ ხადუ  
ქ ხარის ტეჩო  
ქ ხიტალე  
ქ ბაცალიგო  
ქ ატაბე  
ქ ბლო  
ქ ხორნაულთა  
ქ როშკა  
ქ ქმოსტი  
ქ გუდანი  
ქ ქორმეშიონი  
ქ ხახმატი

ქ ლული  
ქ ლიქოკი  
ქ ოხერ ხევი  
ქ უკანახო  
ქ წინახო  
ქ გველეთი  
ქ დათვისი  
ქ მოწმოო

ქ სადედოფლო სოფლები

ქ კისტანი სადედოფლო  
ქ გურო სადედოფლო  
ქ შატილი სადედოფლო  
ქ ხახაში სადედოფლო  
არდოტი სადედოფლო

ქ მოწმოო („ქ მოწმოო“ შემდეგ არის მიმატებული უფრო მკრთალი მელნით).  
ქ ამლა  
ქ ახიელი  
ქ ჭიმა

თ. ქობულაშვილის ხელნაწერში ამის შემდეგ არის ბაჟის განაწესი, რომელიც მოყვანილი გვაქვს სრულად ზემოთ დავით რეპტორის ხელნაწერის გან-

1 თ. ქობულაშვილის ხელნაწერის სიის შედარება დ. რეპტორის ხელნაწერის სიასთან მოცემულია დ. რეპტორის ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით.

ხილვასთან დაკავშირებით (შედარებული გვაქვს დავით რექტორის ხელნაწერ-სათვის დართული განაწესი ქობულაშვილის ხელნაწერის ასეთსავე განაწესთან).

ქობულაშვილის, დავით რექტორისა და ალექსიძის ხელნაწერი თითქმის სტყუასიტყვით ერთმანეთს მისდევს. შეინიშნება ორთოგრაფიული სხვაობა. მაგალითად, დავით რექტორისა და ალექსიძის ხელნაწერებში უ, მ, ვ, ჯ, უფრო ხშირად იხმარება ვიდრე ქობულაშვილის ხელნაწერში. დაწერილებით ამ განსხვავებათა შესახებ საუბარი გვაქვს ა ნუსხის განხილვისას.

დოკუმენტში თამაზი ასეა მოხსენებული: „Сын князя Семёна Кобулова Тамаз“<sup>1</sup>.

თამაზი ამ დროს ახალგაზრდაა. 1802 წლის დაკითხვისას სიმონი უჩვენებს, რომ იგი 42 წლისაა<sup>2</sup>, ხოლო თამაზი თავის თავზე ამბობს, რომ 20 წლისა ვარო<sup>3</sup>. ამ დროს სიმონის ერთი შვილი ალექსანდრე ბაგრატიონთან არის გაქცეულ<sup>4</sup>, ხოლო სიმონი და თამაზი კახეთში არიან და იულონის გამეფებისათვის იბრძვიან. გენ. პ. ციციანოვის 1805 წლის პატაქის მიხედვით სიმონი სხვა თავადებთან ერთად 1804 წელს ალექსანდრე ბაგრატიონთან გაქცეულა<sup>5</sup>. სიმონ ქობულაშვილი თავის შვილებთან ერთად 1804 წლის აჯანყების დროს ფარნაოზ უფლისწულის მხარეზე გადასულა, ამ დროს სიმონი თელავის სამაზრო სასამართლოს წევრი ყოფილა<sup>6</sup>.

ერთ-ერთ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ სიმონ ქობულაშვილი 1804 წლის 13 სექტემბერს თავისი ოთხი შვილით—გოგით, იოსებით, თამაზითა და ევგენით ფარნაოზ უფლისწულის მხარეზე გადავიდა<sup>7</sup>. მეორე დოკუმენტის მიხედვით ფარნაოზის მხარეზე გადასულთა შორის მოხსენებულია სიმონი და მისი შვილები თამაზის გამოკლებით<sup>8</sup>.

ასეთ ვითარებაში თამაზი 1804 წელს ვერც მოიცილიდა ზელნაწერის გადასწერად. ეს არც არის მოსალოდნელი ქალაქის ჰვირნიშნის მიხედვითაც (ჰვირნიშანი უჩვენებს 1804 წელს), 1804 წელს ქალაქი რუსეთში გამოვიდა, თამაზი კი ამ დროს საქართველოშია და 1804 წლის აჯანყებაში დებულობს მონაწილეობას, რომელიც შემოდგომამდე გაგრძელდა. აჯანყების აქტიური მონაწილენი რუსეთს გადასახლეს. ამის ე. ი. 1804 წლის შემდეგ, მაგრამ 1804 წლის ახლო ხანებში უნდა გადაეწერა ხელნაწერი თამაზ ქობულაშვილის. იგი რომ 1804 წელს ახალგაზრდა იყო ნათლად მოწმობს მისივე მინაწერი: „...ამის მეტი წიგნი არ გადამეწერა ჯერეთ“-ო.

აჯანყების შემდეგ ახლო ხანებში თამაზ ქობულაშვილი მუშაობას იწყებს კანცელარიის მოხელედ. საფიქრებელია, რომ „ამის მეტი წიგნი არ გადამეწერა“, ის იტყოდა ადრევე, მოხელის თანამდებობის დაკავებამდე, 1804 წლის ახლო დროს, არა უგვიანეს 1805—1806 წლებისა. უფრო ახლო ვიქნებით ქვეშარიტებასთან თუ ვიტყვით, რომ ხელნაწერი გადაწერილია 1805 წელს.

<sup>1</sup> АКАК I, გვ. 566, № 480.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 370, № 483.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 372—373, № 483.

<sup>4</sup> იქვე, გვ. 385, № 495.

<sup>5</sup> იქვე, ტ. II, გვ. 169, № 315.

<sup>6</sup> იქვე, გვ. 141—142, № 296.

<sup>7</sup> მტვე, გვ. 148, № 246.

<sup>8</sup> იქვე, გვ. 136, № 226.



Q-ს აკლია: მუხ. რაგ-ის დიდი ნაწილი. 45-ე გვერდზე მოცემულია ამ მუხლის ერთი აბზაცი სიტყვამდე „შეეფერებოდეს“, მუხლი აქ წყდება (მოცულობით ეს მუხლი დიდია). ამის შემდეგ არ არის: მუხ. რად, რაე, ხოლო მუხ. რაგ-ის დაბლოება არის მოცემული სიტყვებიდან: „სამეფო კაცს საღოფლოდ“ და სხვა.

## 7. ხელნაწერი იოანე ბაგრატიონის კოლექციიდან (B)

ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საქარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში ინახება „დასტურლამალის“ ხელნაწერი. იგი აღრიცხულია № 170-ით. ეს ხელნაწერი იოანე ბაგრატიონის კოლექციას ეკუთვნის. ჩვენ ის აღნიშნული გვაქვს ლათინური B-თი, გვარსახელი „ბაგრატიონი“-ს პირველი ასოს მიხედვით.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს ხელნაწერი ცნობილია. პროფ. ვ. გაბაშვილი წერს, რომ ამ ხელნაწერის „ზოგადი აღწერილობა მოგვაწოდა გ. იმედაშვილმა“<sup>1</sup>.

პროფ. შ. მესხია თვითონვე გასცნობია ხელნაწერს ლენინგრადში სამეცნიერო მივლინებაში ყოფნისას და გადმოგვცემს, რომ იგი მოთავსებულია კრებულში, რომელშიაც სხვადასხვაგვარი მასალა არის თავმოყრილი. ეს მასალა, პროფ. შ. მესხიას აზრით, „როგორც ჩანს, თავის დროზე იოანე ბატონიშვილის მიერ შეკრებილი და ცალკე წიგნად აკინძული“ ყოფილა. „დასტურლამალის“ ხელნაწერი, პროფ. შ. მესხიას აზრით, გადაწერილი უნდა იყოს XIX საუკუნის დამდეგს<sup>2</sup>.

კრებული, რომელშიაც „დასტურლამალის“ ხელნაწერია მოთავსებული, სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა პირის დაწერილი წერილებისა თუ შრომებისაგან შედგება. ამასთანავე, ეს სხვადასხვა წერილები თუ შრომები ზოგჯერ არ არის დასრულებული. კრებულის პირველი სამი ფურცელი დაუწერელია. ამის შემდეგ მოთავსებულია წერილი, რომელსაც დასაწყისი აკლია. წერილში საუბარია იმის შესახებ, რომ სქოლასტიკოსების აზრით „გარეშე გონიერებისა ცხოვრება არ არს“ (2r). წერილის ავტორი განაგრძობს ფილოსოფიური ხასიათის მსჯელობას და სათანადო აზრების გამოთქმისას აშიებზე აწერს: „ოქროპირის“, „ეფრემ ასურის“, „გრიგორი დ-თის მეტყუელის“. ერთ ადგილას წერია: „მოწყალეო კელმწიფეო“. მეორე ადგილას: „...ვრაცხე ცხოვრება გონიერად რ-ლსა უბრწყინვალესობა მოწყალეებისა თქვენისა მიბრძანებდა“ (2r). წერილი ასე მთავრდება: „ამით უკუშ მოვიპოვე სახე ესე ვითარი. ვინათგან (გარეშე გონიერებისა ცხოვრება არა არს) და ვინადგან თვით შენ მეძიებელისასა და ვამორჩილენ თანა შრომისადმი მიდრეკადა ესეჲ ვრაცხე ცხოვრება გონიერად და მივეც თავი ჩ-ი გამოუთქმელსა შვებასა და შ(ე)ნთანა მორჩილებისა შეკვრასა. უერთგულესსა მსახურებასა შ-ა შ-სნა სამარადისოდ მყოფი. კედურ წერილობა“ (2v).

ამის შემდეგ წერია: „პაატას გიძლუან აღუქსიძემან დავით კმა და სამსახეობა“ (2v). წერილს მიწერილი აქვს კიდურწერილობა, რომლის პირველი

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალის 1929 წ. ხელნაწერი („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954).

<sup>2</sup> შ. მესხია, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის („მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954).

სიტყვების პირველი ასოები შეადგენს სიტყვას — „პაატას“, ხოლო უკანასკნელი ხუთი სიტყვის პირველი ასოებისაგან გამოდის სიტყვა — „დავით“ (3r).

ყველაფერი ეს დავით რექტორის მიერ უნდა იყოს შესრულებული, მხოლოდ სხვის მიერ გადაწერილი. პაატა, რომელსაც ასე მოწიწებით მიმართავს დავითი, შესაძლებელია პაატა ბატონიშვილი იყოს (ვახტანგის ძე). დავითის წერილის შემდეგ მოთავსებულია იმავე ხელით გადაწერილი წერილი, რომლის ავტორი არ არის დასახელებული, ხოლო იქ, სადაც ავტორის ხელის მოწერა უნდა იყოს. თავისუფალი ადგილია დატოვებული. 3r-ზე წერილი ასე იწყება: „მის ბრწყინვალეობას ანდრონიკოვს ანუ ბროვინციანთა ვოივოდას ძეს ფელდციელ მისტარს. თქვენის ბრწყინ[...]. მოწყალეს კელმწიფეს“ (3r). წერილი რუსეთიდან უნდა იყოს გამოგზავნილი. შესაძლებელია, ანტონ I მიერ.

შემდეგ მოთავსებულია ანტონ I სამძიმრის წერილი ანახანუმ დედოფლისადმი თიმიორაზ II გარდაცვალების გამო. მას ასეთი სათაური აქვს: „რუსეთით ანახანუმ დედოფალთან მიწერილი სამძიმარი. მეფის თეიმურაზისა“ (4r).

კრებულში მოთავსებულია იმავე ანტონ I წერილი. იოანე ორბილიანთან (მდივანზიგთან) მოწერილი („იოანე მდივანზიგთან მოწერილი ვლადიმირიდან“, 6r). ამის შემდეგ დაუწერია ერთი ფურცელი და შემდეგ იწყება „დასტურლამალოს“ რეკლამა (ამის შესახებ ჩვემთ გვეჩვენება საუბარი). „დასტურლამალოს“ ხელნაწერს მოსდის საქართველოს მოკლე ისტორია სათაურით: „საქართველოს მეფეთა შთამომავლობისათვის“, რომელიც ყიზლარის კომენდარტის თხოვნით დაუწერია ანტონ I. ეს მოკლე ისტორია რომ ანტონ I მიერ არის დაწერილი, ჩანს შემდეგიდან: როცა ავტორი ეხება XVIII საუკუნის დასაწყისს. აოწირს იესე ლიანის ძის ტახტზე ასვლას და გადმოაჯივებს: „იყო იესე მამა მი უნდოდა“ (43r). შრომა დაუმთავრებელია: „მიუღო მეფობად ბაქარს მითომანე სპარსთამან და მისია მიფისა...“ იგი 17 ფურცლისა და ერთს გვერდს შეიცავს (26r—43r-მდე). შრომაში შიგა და შიგ არის მინაწერები:

1) ყოვლად დიდებულო მამაო წმიდაო ანტონ. მომიხსინე მე რომელი მონა შენი მედრებელი და პატივისმცემელი შენი მ. საბინინი. 1881 წელი“ (26r):

2) რეკლამაში სიტყვა „ვოივოდას“ აქვს დასმული ვარსკოვოვი, სქოლიოში ჩატანის სანიშნობად და ამ სანიშნობლის ჩვეს სქოლიოში წერია: „ვოივოდა რუსული ენა არის. ქართულად მოუარავი ანუ მოუარნე ეწოდების: დავით“ (27r):

3) თამარის მეფობის აღწერისას, ანტონ I წერს, რომ თამარმა დაიპყრო „ოვსეთი და ყაბარდა... ქისტეთიკა და ჭიქეთი ეგრეთე. თარაა ჟამამდე თამარისა არა იყო მეფეთა საქართველოსათა“. ამ ადგილზე მიწერილია: „არა მართალია. ვახტანგ გურგასლანმა. დაიმორჩილა და შდაცა“ (და შემდგომაცა, — ი. ს., 33v):

4) ანტონი ეხება ალექსანდრე დიდის მეფობას და მოგვითხრობს. რომ ალექსანდრემ მოუწოდა თავის შვილებს „და გაუყო სამეფო“, ამის გასწვრივ მარცხენა ამაზე მიწერილია: „ესეცა არა მართალია“ (38v);

5) ანტონი ალექსანდრე დიდის მეფობის პერიოდის აღწერისას წერს: „ჟამსა მეთობისა მისისა იქმნა კრება ფლორენციას და ჟა დასასრულსა მეფობისა მისისასა აღიღეს კონსტანტინოპოლი თურქთა“. აქვე სხვა ხელით მიწერილია: „არა მართალი“. (39r).

მოყვანილი შენიშვნები (გარდა საბინინისა) ერთი ხელით არის შესრულებული. ერთ-ერთ შენიშვნაზე მიწერილია „დავით“. ეს ნიშნავს რომ იგი დავითის მიერ არის შესრულებული. შესაძლებელია, რომ შენიშვნების ავტორი დავით რექტორი იყო, რომელსაც, ალბათ, ერთ დროს კრებულში შემავალი წერილები და შრომებიც ეკუთვნოდა. ანტონის ისტორია 15 ნაწილად არის დაყოფილი (მე-15-ზე წყდება) და თვითოეული ნაწილი „სიტყუად“ იწოდება: „სიტყუა მეათსამეტე“, „სიტყუა მეათხუთმეტე“ და სხვა.

ანტონ I ისტორიის შემდეგ მოთავსებულია ასეთი ცნობა: „წელსა 1803 აგვისტოსა 26 დღესა კვირასა — ვიხილე დროგი ერთი „ფრიად საკვრველი“, რომელიც გაკეთებული იყო ციმბირელი გლეხის სახელად გიორგის მიერ. მასში ერთი ცხენი იყო შებმული. „დროგი“ უჩვენებდა გავლილ მანძილს. მაგალითად, რამდენიმე „ვერსტის“ გასვლის შემდეგ დარეკდა ზარი და აღნიშნებოდა გავლილი მანძილის რაოდენობა. მოსკოვის მცხოვრებნი განცვიფრებულნი იყვნენ ამ სანახაობითო, გადმოგვცემს ავტორი (43v).

შემდეგ იწყება „Переводические упражнения с российского на грузинский язык с дек. 1804-го года по июля 1806-го года“ (45r).

ამას მოსდევს პატარ-პატარა ტექსტები ბიბლიიდან: აბელის, აბრაამის, ისაკის, იაკობისა და სხვათა შესახებ (45r--55v).

ხსენებული ტექსტის შემდეგ მოთავსებულია სამი წერილი, ორი დაწერილია ქართულად, ერთი კი რუსულად. ქართული წერილების დამწერი მადლობას უძღვნის მეგობარსა და „კეთილმოქმედს“, თანაც აცნობებს, რომ მასწავლებლების დახასიათებით მას აქვს მიღწევები მეცნიერების შესწავლაში. მესამე რუსული წერილი წარმოადგენს პასუხს პირველი ორი წერილისა. ავტორი აღნიშნავს, რომ მისთვის ძლიერ სასიამოვნო იყო მოხსენებული წერილების მიღება, რომ მას სხვა ბედნიერება არა აქვს, თუ არ ბედნიერება მისი მეგობრისა და უსურვებს წარმატებებს (55v, 56r, 56v). ამას მოსდევს ტექსტები ჯერ ქართულად დაწერილი და შემდეგ რუსულად ნათარგმნი, წინ უძღვის წარწერა: „с груз. на российский“ (57r). შინაარსით ტექსტები წარმოადგენენ მეფის შესხმას, მის მოსკოვში ჩამოსვლას, მეფეთ კურთხევას, მაგრამ მათში თვით მეფის სახელი არ არის მოხსენებული, აღნიშნულია მეფის დედა მარიამ თედორეს ასული (67v). რუსეთის სამეფო დინასტიის ისტორიაში სამი მარიამ თედორეს ასული იყო. ერთი მათგანი — იოანე IV-ეს მეშვიდე ცოლი იყო, მეორე — პავლე I მეუღლე და მესამე — ალექსანდრე III მეუღლე.

შესხმა უნდა ეკუთვნოდეს ალექსანდრე I. ერთ ადგილზე მიწერილია „по ноябрь 1805-го года“ (68v). როგორც ჩანს, ამ პერიოდში არის ტექსტი გადაწერილი, ან თარგმნილი. თარგმანი (ქართულიდან რუსულზე) გაკეთებულია პეტრე პობედონოსცევის მიერ (69r). პეტრე პობედონოსცევი დიდის მოწიწებით მიმართავს მის „მაღალკეთილშობილებას“, ქართული შესხმის ავტორს, რომ მან კეთილად მიიღოს მისა „მცირე“ ნამუშევარი (თარგმანი, 69r. 69v). ალბათ, შესხმის ავტორი ქართული სამეფო სახლის რომელიმე წევრ-თაგანია. ხსენებული შესხმანი მოთავსებულია 57r—70r-ზე.

კრებულის შემდეგ ნაწილს შეადგენს მოთხრობა იმის შესახებ, თუ როგორი ერთგულება და თავგანწირვა გამოიჩინა სპარსეთის ერთ-ერთი გენერ-

ლის ქალმა თავისი მამისადმი. ამ ქალიშვილის გმირობა და თავგანწირვა დამადასტურებელია იმისა რომ ქალებსაც, ისე როგორც მამაკაცებს, შეუძლიათ გმირობა, დიადი საქმეების გაკეთება (70v). მოთხრობა შეიცავს 13 გვერდს (70v—76v) და შესრულებულია რუსულ ენაზე. იგივე ამბავი მოთხრობილია ქართულადაც (77v—81v). ქართულ მოთხრობას ბოლოში უწერია: „по сентябрь 1805-го года“ (81v).

ამის შემდეგ იწყება რუსეთის მოკლე ისტორია სახალხო სკოლებისათვის („в пользу народных училищ, 8 r“). შედგენილია იგი 1799 წელს. ტექსტი მოცემულია ჯერ რუსულად (ნახევარ გვერდზე), ხოლო მისი მეორე ნახევარი ქართულ თარგმანს უჭირავს. რუსეთის მოკლე ისტორია იწყება რიურის მთავრობით და თავდება მსტისლავ იზიასლავის ძის მთავრობით (82r—125v). უკანასკნელ გვერდის ქვემო აშიაზე (125v) მიწერილია: „საბინინი 1881“. როგორც ჩანს, საბინინს ხელთ ჰქონია ხელნაწერი.

ხელნაწერის მომდევნო გვერდები უჭირავს ანტონ II საქართველოდან რუსეთში გამგზავრების აღწერას. ანტონ II მოზდოკში ჩასულა 1810 წლის 1 დეკემბერს, ხოლო თებერვლის დასაწყისს იგი მოსკოვშია, აქედენ ანტონი პეტერბურგს გამგზავრებულა, ხოლო 1811 წლის 25 მარტს იგი ალექსანდრე I-ს მიუღია (126r). ალექსანდრე I დაუჭილდობია ანტონი ანდრია პირველ მოციქულის ორდენით, გაუხდია სინოდის წევრად, დაუნიშნავს მისთვის წლიურად 10.000 მანეთი და მართლმადიდებელი ეკლესიის იერარქებს შორის საპატრიო ადგილი მიუნიჭებია. თუ აქამდე, —სწერს ალექსანდრე ანტონს; —იყო 4 ასეთი იერარქი, ამიერიდან მეხუთე იქნებით თქვენ (172r). ამასთანავე, ალექსანდრე I ანტონ II-სათვის დაუტოვებია ძველი წოდებულებანი.

ამას მოსდევს ალექსანდრე I 1812 წლის 13 ივნისის რესკრიპტი ნაპოლეონთან ომის დაწყების შესახებ და აღნიშნულთან დაკავშირებით საერო და საეკლესიო ხელისუფალთა ერთგულების წერილები ალექსანდრე I-სადმი (128r—132v). ხელნაწერში შემდეგი 3 გვერდი დაუწერელი და დაუნომრავია.

133r-ზე წერია: „... არამედ მეფემან თამარ ჰმატა სარწმუნობასა...“

ამავე გვერდის შუა ადგილზე კი იკითხება: „отрывок из истории, 30 тетрадей“. 133v-ზე წერია: „სადმართო ისტორია, მოკლითა კითხუა მოგებითა შეთხზული“. შუა გვერდს აწერია: „მოსკოვის სასინოდო ტაოგრაფიასა შა. 1805 წელსა“. შემდეგ გვერდებზე მოკლედ მოთხრობილია ქვეყნის გაჩენის, ქრისტეს დაბადების, მისი ჯვარცმისა და რუსეთ-საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ამბები. ეს ისტორია მთავრდება ქრისტიანობის მიმართ დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დეაწლის აღნიშვნით (134r—150r).

შემდეგ მოცემულია „წესი მირონის მოღულებისა“ (151r—160v). 159v-ზე წერია: „ითარგმნა საქართველო-იმერეთის სინოდის კანტორასა შა. 24-ს ოქტომბერსა, 1815 წელსა“. ამას მოსდევს ზოგიერთი სიტყვების განმარტება (161r) და „სამადლობელი და სავედრებელი გალობანი“ (162r—171v). ბოლოში ნათქვამია: „ითარგმნა საქართველო-იმერეთის უწმინდესი მართებლის სინოდის კანტორასა შა, დეკემბრის 4 დღესა, 1816 წელს“ (171v).

ამის შემდეგ იწყება ფილოსოფიური ნაშრომი „მცირე დიალექტიკა სიმეონ ჭულფელისა“ (172r). დასაწყისში პირველი გვერდი ამ ნაშრომისა არ იყო

თება (172r). შემდეგ კი მოთხრობილია არსის, არსების, ქვემდებარეობის. სახის, ლექსისა და სხვა შესახებ. 182v-ზე წერია: „ალიწერა დეკემბრის 17 ქკს უნა“ (დეკემბრის 8, 1763 წ.): აქ მთავრდება სიმეონ „ჯულფელის“ ნაშრომის I ნაწილის გადმოცემა თუ თარგმანი. 183r-დან იწყება ნაშრომის II ნაწილი; რომელიც 206v-ზე მთავრდება.

შემდეგ მოდის „სწავლა ოცდამეერთე“ (207r—209r). 209v-ზე წერია: „1810 года куплены мною“ და გადმოცემულია წიგნების სია სხვადასხვა ენებზე. სია მთავრდება 214v-ზე.

215r—227r-ზე მოცემულია „ქართული წიგნების სახელები ივერიის შინა მღებარისა“. ეს სია ივერიის მონასტრის ბერს ილარიონს, ეროვნებით ქართველს შეუდგენია 1836 წელს (ჩყლვ ივლის თ“, 1836 წლის 9 ივლისი, 227r). ამით მთავრდება კრებული.

როგორც ვხედავთ, კრებულის შემადგენლობაში შესული ზოგიერთი ნაწილი (ნაშრომი, წერილი თუ დოკუმენტი) დათარიღებულია. თარიღები ასეთია: 1881 წ. (26r), 1803 წელი (43r), 1805 წ. (68 v), 1805 4. (81v). 1881 წ. (125v), 1810 წ., 1811 წ. (126r), 1812 წ. (126v—132r), 1805 წ. (133v), 1815 წ. (159v), 1816 წ. (171v), 1763 წ. (182v), 1810 წ. (209v) და 1836 წელი (227r). ამ თარიღების მიხედვით შეიძლება ასეთი დასკვნის გამოტანა:

1) კრებული ქრონოლოგიურად არ არის დალაგებული. მისი ნაწილები არეულია. მაგალითად, „სადმართო ისტორია“ (133v) დათარიღებულია 1805 წლით, ხოლო მის წინ მოცემულია 1810—1811 წლების ამბების აღწერილობა (126r) და 1812 წლის დოკუმენტები და წერილები (126v—132r).

1815 (159v) და 1816 (171v) წლებით დათარიღებული „წესი მირონის მოღულებისა“ და „სამადლობელი და სავედრებელი გალობის“ აღწერის თარგმანის შემდეგ მოცემულია 1763 წლით (182 v) დათარიღებული სიმეონ ჯულფელის ნაშრომის ერთი ნაწილის გადმოცემა, ხოლო ბოლოში დართულია 1810 წელს შექმნილი წიგნების სია (209v).

2) ანტონ I „საქართველოს მოკლე ისტორიას“ ერთ ადგილას, როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, აქვს მ. საბინინის ასეთი წარწერა: „ყოვლად დიდებულო მამაო... ანტონ მომიხსენე“ და სხვა. წარწერა დათარიღებულია 1881 წლით (26r), მას მოსდევს 1803 და 1805 წლების თარიღები. რუსეთის მოკლე ისტორიის ბოლოს მიწერილია: „საბინინ 1881 წელი“. (125v). აქვეა 1810 და 1811 წლებით დათარიღებული საბუთები. სავარაუდებელია, რომ მ. საბინინის მინაწერები გაკეთებულია კრებულის ერთ წიგნად შეკვრის შემდეგ და ამდენად მათ კრებულის ან მისი რომელიმე ნაწილის დათარიღებისათვის მნიშვნელობა არა აქვთ.

3) კრებულში მოთავსებულია 1836 წელს შედგენილი ივერიის მონასტრის წიგნების სია. საფიქრებელია, რომ კრებული ერთ წიგნად 1936 წლის მომდევნო ახლო ხანებში უნდა იყოს შეკრული. 1836 წლის ახლო ხანებს იმიტომ ვსდებთ, რომ კრებული იოანე ბაგრატიონის კოლექციიდან არის, ე. ი. იგი ერთ დროს იოანე ბაგრატიონის მფლობელობაში ყოფილა. იოანე გარდაიცვალა 1830 წელს. როგორც ჩანს, ამ დროს კრებული არ იყო შეკრული. რადგანაც ამის შემდეგაც იგი გაზრდილა. სავარაუდებელია, რომ იოანე ბაგრატიონის ხელში და შეიძლება მანამდისაც, ე. ი. დავით რექტორის ხელშიც. კრებულის შემადგენელი ნაწილები დალაგებული იყო ერთი კრებულის სახით (იყო ის შეკრული ერთ წიგნად თუ არა, ამას არა აქვს მნიშვნელობა).

ამ სახით კი, როგორცაც მას ვხედავთ დღეს, იგი გაკეთებული უნდა იყოს ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში.

კრებულში არის ანტონ I წერილების ასლი ანახანუმ დედოფლისადმი (თეიმურაზის გარდაცვალების გამო), რომლებიც რუსეთიდანაა მოწერილი XVIII საუკუნის სამოციან წლებში. ამასათანავე კრებულში მოთავსებულია „მცირე დიალექტიკა“ სიმონ ჯულფელისა“ 1763 წლით დათარიღებული. როგორც ჩანს, ესაა ანტონ I შეკვეთით ფილიპე ყაითმაზაშვილის მიერ სომხურიდან ქართულად გადმოთარგმნილი ნაშრომი სიმონ ჯულფელისა<sup>1</sup>. მაგრამ კრებულში თარგმანის ასლია შეტანილი.

5) როგორც ირკვევა კრებულის დასაწყისი ნაწილები ერთ დროს ანტონ I ეკუთვნოდა, შემდეგ ის გადავიდა დავით რექტორის ხელში, ხოლო უკანასკნელი მისი მფლობელი არის იოანე ბაგრატიონი, რომლის ხელიდან ის გადავიდა ლენინგრადის ბიბლიოთეკაში.

6) კრებულის ერთ წიგნად შეკვრის თარიღი არ გამოდგება „დასტურლამალის“ ხელნაწერის გადაწერის დროის გამოსარკვევად. აგრეთვე კრებულში შემავალი ნაშრომებისა თუ საბუთების თარიღებიც ვერ მოგვეცემს ხელნაწერის შედგენის ზუსტი თარიღის დადგენის შესაძლებლობას.

7) კრებულის მიხედვით „დასტურლამალის“ ხელნაწერის თარიღის შესახებ შეიძლება შემდეგის თქმა: კრებულში აღნიშნული XVIII საუკუნის სამოციან წლებსა და საბინინის მიერ დასმულ თარიღებსაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს. 1763 წელს გადათარგმნილი სიმეონ ჯულფელის მცირე დიალექტიკა შეიძლება XIX საუკუნის დასაწყისშიც ყოფილიყო გადაწერილი. ყოველ შემთხვევაში, კრებული თარიღების მიხედვით იმ მხრივ იქცევა ყურადღებას, რომ მასში შესული ძირითადი ძეგლები 1803, 1805, 1811, 1815 და 1816 წლებით არის დათარიღებული (1816 წლის შემდეგ მხოლოდ ერთი თარიღია მოცემული—1836 წელი). ზემოთ მოყვანილი დავით რექტორის კიდურწერილობა მოსდევს XVIII საუკუნის 60-იან წლებით დათარიღებულ ანტონ I წერილებს. დავითის კიდურწერილობაც XVIII საუკუნეში უნდა იყოს შესრულებული. ანტონის წერილების შემდეგ იწყება „დასტურლამალის“ ხელნაწერი, მას მიყვება საქართველოს მოკლე ისტორია ანტონ I მიერ შესრულებული, 1803 წლის ამბების აღწერილობა მოსკოვში და ა. შ. ამგვარად, კრებულში B ხელნაწერი XVIII საუკუნეში შესრულებულ ძეგლებშია მოთავსებული. შეიძლება ეს გარემოება შემთხვევითობის შედეგი იყოს. ყოველ შემთხვევაში კრებულის შემდგენელი B ხელნაწერს დროის მიხედვით ადრინდელ ძეგლად თვლის. მხოლოდ ძნელია იმის თქმა თვით B ხელნაწერი აქვს მას მხედველობაში, თუ ააერთოდ „დასტურლამალი“, როგორც XVIII საუკუნის ძეგლი.

8) ხელის მიხედვით, კრებულის დასაწყისში მოთავსებული ფილოსოფიური შინაარსის მსჯელობა (2r 2v), კიდურწერილობა (3r) და ანტონ I წერილები ანდრონიკაშვილთან და ანახანუმ დედოფალთან. (3r—7v) ერთი ხელით არის შესრულებული. აგრეთვე ერთი ხელით უნდა იყოს შესრულებული ხელნაწერისა (8r—24r) და სიმეონ ჯულფელის მცირე დიალექტიკის I ნაწილიც ((172v—181v). ჩამოთვლილი ნაშრომების ხელი ერთმანეთს ძლიერ ჰგავს. რაც შეეხება B ხელნაწერისა და სიმეონ ჯულფელის მცირე დიალექტიკის II ნაწილს, ისინი დავით რექტორის მიერ უნდა იყოს გადაწერილი.

<sup>1</sup> ჯ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია I, 1951, გვ. 339—340.

9) ხელნაწერი ორთოგრაფიულად ახლო არის L-თან.

10) B ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს XIX საუკუნის პირველ ათეულში, ყოველ შემთხვევაში არა უგვიანეს 1815—1819 წლებისა. ხელნაწერის აღნაგობა ისეთივეა, როგორც საერთოდ ანბანური წესით შედგენილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერებისა. ვუჩვენებთ ზოგიერთ სხვაობას.

ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში იე პარაგრაფის სათაური „აღეკის ბატონის გამოსაღებისათვის“ არ არის (10v). დასაწყისი სიტყვა „სამი“ წარმოდგენილია პირველი ასო „ს“ გარეშე („ამი“). როგორც ჩანს, გადამწერს წითელი მელნით დასაწერი შემდეგისათვის მოუტოვებია შესავსებათ (ამ შემთხვევაში დავით რექტორის ხელნაწერში წითელი მელნით არის შესრულებული სათაური და „ხამის“ პირველი ასო), შემდეგში კი დაეიწყებია შევსება.

დავით რექტორის ხელნაწერისაგან განსხვავებით B-ში ნ მუხლის სათაური ასეთია: „დურნუკის ელისათვის“ (გვ. 20r). D-სა (გვ. 21) და A-ში (გვ. 35) კი ასეთი სათაურია: „დურნუკის საბატონოს გასაღებისათვის“.

სხვა განსხვავებათაგან აღსანიშნავია:

კრებულის ხელნაწერში	D—ეკლისიის გამოსაღებისათვის (გვ. 26)
ნვ ეკლესიის გამოსაღებისათვის (22v)	A—ეკლესიის გამოსაღებისათვის (გვ. 42)
სათაური არ არის. ტექსტის პირველ სიტყვას „ზარაფხანის“ აკლია პირველი ასო (24r)	D—ზარაფხანის რიგისათვის (გვ. 28) A—ზარაფხანის რიგისათვის (გვ. 45)

კრებულში შეტანილი „დასტურლამალის“ ხელნაწერი მთავრდება ზარაფხანის დებულებით, რომელიც დაუმთავრებელია. ხსენებული დებულება წყდება შემდეგი წინადადებით: „ახლა ეს ერთი მისხალი რომ ნამეტნავია ამისი ანგარი (D ხელნაწერში: ჰანგარი, A-ში ანგარი), წაიღებს ერთ შაურსა, თარაზდარი“ (სიტყვის „ერთი შაურსა“-ს წინ გამოტოვებულია სიტყვა „ყათალი“).

ხელნაწერის სხვაობას ვუჩვენებთ დადგენილ ტექსტის სქოლიოში დანერგვით და აგრეთვე a-ს განხილვასთან დაკავშირებით შედგენილ ცხრილში. აქ კი აღვნიშნავთ, რომ კრებულის ხელნაწერის გადამწერს, როგორც ჩანს. დავით რექტორის ხელნაწერის ზოგიერთი დამახასიათებელი ადგილი გაუსწორებია, მხედველობაში გვაქვს სათაურში „ეკლესიის გამოსაღებისათვის“, და არა „ეკლისიის გამოსაღებისათვის“. საყურადღებოა, რომ ზოგიერთ ხელნაწერში, მაგალითად L-ში, დავით რექტორის ხელნაწერში მოყვანილი სიტყვა „ეკლისიის“ — ზუსტად განმეორებულია.

იოველ ალექსიძის ხელნაწერი 1821 წლით არის დათარიღებული და, როგორც შემდგომ ვნახავთ, მისგან მომდინარე ხელნაწერები (მაისურაძისა, ნაზარაშვილისა და ტაბიძისა) ბოქაულთუხუცესის სარგოსთან დაკავშირებით ტექსტსა და სქოლიოში შეიცავენ ბაგრატ ბაგრატიონის შენიშვნას სახელის — „შაჰყულიხანის“ შესახებ. ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერს, რომელშიაც არის ბოქაულთუხუცესის სარგო (გვ. 15r, 15v და 16r), ტექსტსა და სქოლიოში ასეთი შენიშვნა არა აქვს, ეს გარემოება კი იმის მაჩვენებელია, რომ B ხელნაწერი ალექსიძის (A) ხელნაწერის უწინ არის შედგენილი.

ამასთანავე, ამ ხელნაწერში ბატონის ბალის წყლის გარიგებაში, ანჩისხატის დეკანოზის მხატვარ გრიგოლის შესახებ დამატება ისეა შეტანილი (გვ. 14v), როგორც A-შია (გვ. 19) მოცემული. მაშასადამე, A-ზე უწინ ასეთი დამატება აშკარად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში და a-ში უკვე იყო.

### 8. ალექსიძისეული ხელნაწერი (a)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება „დასტურლამალის“ ხელნაწერი S—5037. იგი აღნიშნული გვაქვს ლათინური a-თი, გვარსახელი „ალექსიძი“-ს პირველი ასოს მიხედვით. ამ ხელნაწერის შესახებ ხელნაწერთა ინსტიტუტის აღწერილობის წიგნში (S კოლექცია, წიგნი III) წერია: „ვახტანგ VI, დასტურლამალი, მხედრული, XVIII ს.. თავნაკლული“. სამეცნიერო ლიტერატურაში, ეს ხელნაწერი არ არის ცნობილი.

ხელნაწერის ზომაა 22×18 სანტ., უყლოა. დასაწყისში აკლია შესავალი და 6 მუხლი (იწყება მე-3 გვერდიდან მუხლით „ალაყაფის შუა სახლისათვის“). ექვ მუხლის ბოლოს აკლია ერთი აბზაცი, დაწყებული სიტყვიდან „თუ“—მუხლის ბოლომდე.

ხელნაწერი დალაგებულია ანბანური წესით, მასში მოცემულია როგორც სამეფო, ისე სადედოფლო დასტურლამალი.

ხელნაწერი რვა-რვა ფურცლად აკინძულ რვეულებისაგან შედგება. სულ არის 10 რვეული. პირველ რვეულს აკლია 1 ფურცელი, უქანასკნელს — ორი.

რვეულები თავის მხრივ დანობილია: მე-16 გვერდის ქვემო აშიაზე წერია 1, ხოლო მომდევნო მე-17 გვერდის აშიაზე ასომთავრული ბ, მე-16 გვერდზე პირველი რვეული მთავრდება და, ალბათ, ამიტომ აწერია 1, ხოლო მე-17 გვერდიდან იწყება მეორე რვეული და ბ-ც აქვს მიწერილი.

32-ე გვერდით მთავრდება მეორე რვეული და ამ გვერდის ქვემო აშიაზე წერია 2, ხოლო მომდევნო გვერდის ბოლო აშიაზე ასომთავრული გ, რომელიც სამის აღმნიშვნელია. მართლაც, ამ გვერდიდან იწყება მესამე რვეული.

48-ე გვერდზე მთავრდება მესამე რვეული და ქვემო აშიაზე წერია 3. 49-ე გვერდიდან იწყება მეოთხე რვეული და ამ გვერდის ქვემო აშიაზე წერია ასომთავრული დ. 64-ე გვერდით მთავრდება მეოთხე რვეული და ქვემო აშიაზე წერია 4, ხოლო მომდევნო გვერდის ბოლო აშიაზე წერია ასომთავრული ე, რაც მეხუთე რვეულის დასაწყისის აღმნიშვნავია, 80-ე გვერდზე მთავრდება მეხუთე რვეული და ქვემო აშიაზე აწერია 5, ხოლო მომდევნო გვერდის ქვემო აშიაზე მეექვსე რვეულის დასაწყისის აღსანიშნავად წერია ასომთავრული ვ. 96-ე გვერდის ქვემო აშიაზე მეექვსე რვეულის აღსანიშნავად წერია 6, ხოლო მომდევნო გვერდის ქვემო აშიაზე მეშვიდე რვეულის აღსანიშნავად — ასომთავრული ზ. 112-ე გვერდის ქვემო აშიაზე მეშვიდე რვეულის დასასრულის აღსანიშნავად წერია 7, ხოლო მომდევნო გვერდის ქვემო აშიაზე, მერვე რვეულის აღსანიშნავად გამოყვანილია ასომთავრული მ; 128-ე გვერდის ქვემო აშიაზე, მერვე რვეულის დასასრულის აღსანიშნავად წერია არაბული 8, ხოლო მომდევნო გვერდის ქვემო აშიაზე, მეცხრე რვეულის დასაწყისის აღსანიშნავად წერია არაბული 9 (სხვა შემთხვევაში, როგორც ვნახეთ, გადამწერი ასომთავრული ასოებს სვამდა, აქ კი არაბული ციფრი დაუწერია). 144-ე გვერდის ქვემო აშიაზე გადამწერს მეცხრე რვეულის დასასრულის აღსანიშნავად უწე-



რია ასომთავრული თ. მომდევნო გვერდის ქვემო აშიაზე მეთათე რვეულის დასაწყისის აღსანიშნავად, ნაცელად ასომთავრულისა, წერია არაბული 10.

ხელნაწერს გაკეთებული აქვს გვერდობლივი პაგინაცია ტექსტიკული ხელითა და მელნით. მე-15 და მე-16 გვერდების შემცველი ფურცელი მოხეულია. მოხეულია აგრეთვე მე-15 გვერდის მარჯვენა და მე-16 გვერდის მარცხენა აშიები გვერდების დასაწყისში ცოტაოდენი ტექსტით. ალბათ, ამ წახეულ ადგილზე იქნებოდა გვერდების აღმნიშვნელი ნუმერაცია. ამიტომაც ხელმეორედ დასმული გვერდის აღმნიშვნელი „15“ და „16“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით.

94-ე გვერდზე გვერდის აღმნიშვნელი ციფრი გამოტოვებულია. მაგრამ ამით ნუმერაცია არ ირღვევა, მომდევნო გვერდს აწერია „95“.

128-ე გვერდის მომდევნო 129-ე გვერდი დაუნომრავია. დაუნომრავი გვერდის მომდევნო გვერდს მართებულად აწერია — 130.

146-ე გვერდის შემდეგ გვერდის აღმნიშვნელი ციფრი გამორჩენილი ყოფილა და შემდეგში ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით აწერია— „147“. მომდევნო გვერდზე დაწერილი ყოფილა „147“ და უკანასკნელი ციფრი „7“ ლურჯი ფერის მელნით გადაუსწორებიათ „8“-თ. ასევე შემდეგი გვერდი აღნიშნული ყოფილა ციფრით „148“, რომლის უკანასკნელი ციფრი „8“ გადაკეთებულია „9“-ად. ამ გვერდით მთავრდება „სადედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევი. შემდეგ გვერდზე აწერია ფანქრით 150 და ცარიელია. ფანქრით არის დანომრილი აგრეთვე შემდეგი სამი ცარიელი ფურცელი (გვ. გვ. 151, 152, 153, 154, 155, 156).

მაშასადამე, სულ ხელნაწერი შეიცავს 156 გვერდს. აქედან ცარიელია უკანასკნელი 3 ფურცელი და ერთი გვერდი. დაწერილი ტექსტი მთავრდება 149 გვერდზე. პირველსა (გვ. 3) და უკანასკნელ (156) გვერდებზე გამოსახულია ბეჭედი შემდეგი წარწერით: „ქ. შ. წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთ-საცავი“. ასეთივე ბეჭედი დასმული 89-ე გვერდზე. მუხლების ანუ პარაგრაფების დანომრისათვის ციფრის გამოძხატველ ნიშნად გამოყენებულია ქართული ასოები.

საკუსტოსო ნიშნად ნახმარია მომდევნო პირველი სიტყვა, ან სიტყვის ნაწილი. აქედან გამონაკლისს წარმოადგენს შემდეგი: 23 გვერდი მთავრდება საოაურით — „დაბაღანის იჯარისთვს“. მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვებია: „დაბაღანის იჯარა“. 23-ედან 42-ე გვერდამდე საკუსტოსო ნიშანი არ არის. საკუსტოსო ნიშანი არ შეინიშნება აგრეთვე 112-ე გვერდზე, რომლითაც მთავრდება „სამეფო დასტურლამალი“, საკუსტოსო ნიშანი გამოტოვებულია აგრეთვე 135-ე გვერდზე, სადაც მთავრდება „სადედოფლო დასტურლამალი“. მომდევნო 136-ე გვერდი ცარიელია, შემდეგ კი იწყება საძიებელი. 146-ე გვერდზე მთავრდება „სამეფო დასტურლამალის“ საძიებელი და საკუსტო ნიშანი ამ გვერდზე არ არის. მომდევნო გვერდზე იწყება „სადედოფლო დასტურლამალი“

ხელნაწერი ძაფით არის შეკრული. 3 ფურცელი ამოვარდნილია. გვ. 15 და 16 ამოვარდნილიცაა და, როგორც ვთქვით, დახეულიც. მე-16 გვერდზე ქვემო აშია ფანქრით არის გადახაზული. ამოვარდნილია: 83, 84, 145, 146, 147 და 148 გვერდები. მე-13 გვერდზე მარჯვენა აშიის კიდეზე ორი „ი“-ს მსგავსი ასოა გამოყვანილი. დასერილია მელნით 32, 34, 43, 52, 56, 58, 63 და 84 გვერდები.

„სამეფო დასტურლამალი“ 112-ე გვერდზე მთავრდება შემდეგი სიტყვებით: „დასრულდა მისის უმაღლესობის ს-დ ზემოხსა საქართუჭლოსა მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრატიონის დასტურლამალი: რომლის ჰქსენება საუკუნოდ იყავნ მარადის. დიდება ღ-თსა მომცემსა ყოვლისა კეთილისასა“. ზუსტად იმავე სიტყვებსა და ცალკეული მათგანის იმგვარსავე დაწერილობას ვხვდებით D-ში.

„სადედოფლო დასტურლამალი“ მთავრდება სიტყვებით: „დასრულდა დიდება ღ-თსა“ (გვ. 135). ასევეა D-სა (გვ. 68). A-სა (გვ. 175) და L-ში (გვ. 169). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სიტყვა „დასრულდა“-ს პირველი ასო „დ“ ხელნაწერებში ასომთავრულით არის წარმოდგენილი. 146-ე გვერდზე „სამეფო დასტურლამალის“ საძიებლის ბოლოს წერია: „დასრულდა სამეფოს დასტურლამალის საძიებელი“. ასევეა D-სა (გვ. 98) და L-ში (გვ. 201), ხოლო A-ში „დასრულდა საძიებელი სამეფო დასტურლამალისა“ (გვ. 186).

148-ე გვერდზე „სადედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევის ბოლოს წერია: „დასრულდა სადედოფლოს დასტურლამალის საძიებელი“. ასევეა D-სა (გვ. 100) და L-ში (გვ. 203), ხოლო A-ში წერია: „დასრულდა საძიებელი სადედოფლო დასტურლამალისა“ (გვ. 188).

ხელნაწერის ხელის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: ხელნაწერი დაწერილია საკმაოდ ლამაზი, გარკვეული მხედრული ხელით. უნდა ითქვას, რომ ასოების მოყვანილობით, მათი გადბამითა და სხვ., ხელნაწერის ხელი ძლიერ ემსგავსება D-სა და, განსაკუთრებით L-ს. შესაძლებელია L და ამჟამად ჩვენთვის საკვლევი ხელნაწერი ერთი და იგივე პირის მიერ იყოს გადაწერილი. დასაშვებია, რომ გადაწერი ალექსიძეების ოჯახის ერთ ერთი წარმომადგენელი იყოს. QL და D ხელნაწერებზე, ხელისა და ორთოგრაფიის მიხედვით ერთმანეთთან ძლიერ ახლო დგანან სამივე ეს ხელნაწერი ამ მხრივ მსგავსებას ამჟღავნებენ A ხელნაწერთანაც. თუმცა უკანასკნელის ხელი რამდენადმე მაინც დაშორებულია სამივესაგან. D-სა და A-ს ბოლოში ანდერძი აქვს დართული. L-ს, როგორც ამის შესახებ გვექნება საუბარი, ანდერძის ადგილი მოჭრილი აქვს, ხოლო ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერს კი ანდერძი არ ახლავს.

ხელნაწერი დაწერილი უნდა იყოს რუსეთში. შესრულებულია ცისფერ ქაღალდზე, რომელიც XIX საუკუნის პირველ ოცეულში იყო გავრცელებული. ქაღალდის ჰვირნიშანი ზოგიერთ ფურცელზე გარკვევით იკითხება: 1814 წელი<sup>1</sup>. იგი ერთნაირ ქაღალდზეა დაწერილი. მაშასადამე, ხელნაწერი არ შეიძლება 1814 წელზე ადრე იყოს შესრულებული. დასაშვებია ვივარაუდოთ, რომ იგი გადაწერილია 1815—1816 წლებში.

რასაკვირველია, ამ ხელნაწერში არ შეიძლება ყოფილიყო ბაგრატიონის მინაწერი სახელ შაჰ-ყულიხანის შესახებ და მართლაც არც არას (გვ. 15). ამასთანავე, საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ანჩისხატის დეკანოზის, მხატვარ გრიგოლის სასარგებლო მიწერილი ტექსტი წყლია გარიგების შესახებ. რომელიც არ არის D-ში, მაგრამ არის L-სა და A-ში, წარმოდგენილია აგრეთვე ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში (გვ. 14).

როგორც D-სა და L-ში, ისე ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში, რდ-სა (გვ. 61) და რე (რე. 62) მუხლების სათაურებია მოცემული, მაგრამ არ

<sup>1</sup> ქაღალდის ჰვირნიშანზე მიმოითვა რამაზ პატარიძემ, რისთვისაც მადლობას მოეახსენებ.

არის ამ სათაურების გასწვრივ ვერტიკალურად მიწერილი: „არ არას დაწერილი დედაწი“, როგორც ეს A-შია (გვ. 84). აღნიშნული გარემოება იმის დამადასტურებელია, რომ ასეთი წარწერა პირველად ჩნდება A ხელნაწერში. ხოლო A-დან ვრცელდება შემდეგ გადაწერილ ხელნაწერებში.

მოლარედუხუცესის დებულებაში ზოგიერთი სიტყვა J-ში მარცხენა არ-შიაზეა გატანილი, ხოლო D-სა (გვ. 53), A-სა (გვ. 83) და ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში, ტექსტშია მოცემული (გვ. 61). საჭიროა აქვე აღვნიშნოთ, რომ მუხლის აღმნიშვნელ ასოებში დაშვებულია შეცდომა: „რბ“-ს ნაცვლად არის „რზ“ (გვ. 60).

ხელნაწერები Q, B, a, A,—D-ს შემდეგ არის გადაწერილი. ამ ხელნაწერების შექცერების მიზნით საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვასოთ ცხრილი შინაარსის დასათაურების შესადარებლად. ამ ხელნაწერებში B და a ნაკლულია. B-ში არის დასაწყისი და მომდევნო მუხლები, არ ვხვდებით მასში ზარაფხანის გარიგებისა და მის მომდევნო მუხლებს. გამოტოვებულია „სადედოფლო დასტურლამალიც“. a-ს აკლია დასაწყისი. ორთავე ხელნაწერი ანბანური წესით არის შედგენილი.

შინაარსის დასათაურების განსხვავების გარდა, ცხრილში ვუჩვენებთ აგრეთვე ზოგიერთს, ჩვენის აზრით, დათარიღებისათვის მნიშვნელოვან განსხვავებასაც. ამასთანავე, დასათაურებათა და ცხრილში ნაჩვენები სხვა განსხვავებანი იმის საშუალებასაც გვაძლევს, რომ ხელნაწერთა შორის ორთოგრაფიული მსგავსება-განსხვავებანი გავითვალისწინოთ (რაც საჭიროა ხელნაწერების დათარიღებისათვის).

ცალკეული სიტყვების განსხვავებანი მოცემული იქნება დასათაურების შემდეგ, ხოლო დასათაურების შემდეგ მოყვანილი სიტყვები, ახალ დასათაურებამდე, ეკუთვნის იმ მუხლს, რომლის სათაურის ქვეშაც არის ესა თუ ის სიტყვა მოთავსებული.

წინამდებარე ცხრილით ჩვენ შევადარეთ ერთმანეთს დავით რექტორის (D), ქობულაშვილის (Q), იოანე ბაგრატიონის კოლექციის (B), იასონ ლორთქიფანიძის (L) და იოველ ალექსიძის 1821 წლის (A) ხელნაწერები. ამ შედარებიდან გამოირკვა, რომ ანბანური წესით შედგენილი ყველა ეს ხელნაწერი ერთმანეთს მისდევს. მათი დასათაურება ზუსტად ერთი და იგივეა. ტექსტის მხრივ შემდეგი განსხვავებაა: ბატონის ბალის წყლის გარიგებაში (§ 29), ანჩისხატის დეკანოზის, მხატვარ გრიგოლის შესახებ დამატება შეტანილი არ არის მხოლოდ დავით რექტორის ხელნაწერში, დანარჩენში კი არის. როგორც ჩანს ეს დამატება პირველად ქობულაშვილის ხელნაწერში წარმოიშვა, ეს კიდევ ერთხელ მოწმობს, რომ ჩვენი ვარაუდი მართალია, ქობულაშვილის ხელნაწერი უფრო უწინდელია, ვიდრე B, a, L და A. ყოველ შემთხვევაში ეს დამატება იოველ ალექსიძის ხელნაწერამდე არის გაკეთებული, რადგანაც A-ზე უფრო ადრე დაწერილი უნდა იყოს Ba და L.

გარდა ამისა, 34-ე მუხლში სახელი შაჰ-ყულიხანისათვის ბაგრატ ბატონიშვილის მიერ მოცემული განმარტება (სქოლიოში) მხოლოდ იოველ ალექსიძის ხელნაწერშია.

D	Q	B
<p style="text-align: center;">ა</p> <p>1. შესავალი ეპა შენ... ზარ (გვ. 1)</p>	<p style="text-align: center;">ა</p> <p>1. ეპა შენ... ..ზარ, (გვ. 1r)</p>	<p style="text-align: center;">ა</p> <p>1. — შენ... ზარ (გვ. 1) (გვ. 1)</p>
<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>2. სოიბათ იასაულისათ-ს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>2. სოიბათ იასაულეებისათ- ვს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>2. სოიბათ იასაულისათვს (გვ. 8)</p>
<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>3. ალანდრებისათვს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>3. ალანდრებისათვს (გვ. 2r)</p>	<p style="text-align: center;">ბ</p> <p>3. ალანდრებისათვს (გვ. 8)</p>
<p style="text-align: center;">დ</p> <p>4. აბდრებისათვს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">დ</p> <p>4. აბდრებისათვს (გვ. 2r)</p>	<p style="text-align: center;">დ</p> <p>4. აბდრებისათვს (გვ. 8)</p>
<p style="text-align: center;">ე</p> <p>5. აცილლის შიგამდეგისა- დ-ს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ე</p> <p>5. აცილლის შიგამდეგისა- თვს (გვ. 2r)</p>	<p style="text-align: center;">ე</p> <p>5. აცილლის შიგამდეგისა- თვს (გვ. 8)</p>
<p style="text-align: center;">ვ</p> <p>6. ზინდრებისათვს (გვ. 2)</p>	<p style="text-align: center;">ვ</p> <p>6. ზინდრებისათვს (გვ. 2v)</p>	<p style="text-align: center;">ვ</p> <p>6. ზინდრებისათვს (გვ. 8)</p>
<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუასახლის რიგისათვს (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუასახლის რიგისათვს (გვ. 3r)</p>	<p style="text-align: center;">ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვს (გვ. 3. r)</p>
<p style="text-align: center;">ყ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვს (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">ყ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვს (გვ. 3r)</p>	<p style="text-align: center;">ყ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვს (2)</p>
<p style="text-align: center;">თ</p> <p>9. ახალი სასახლის რიგი- სათვს (გვ. 3)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>9. ახალი სასახლის რიგი- სათვს (გვ. 3r)</p>	<p style="text-align: center;">თ</p> <p>9. ახალი სასახლის რიგი- სათვს (გვ. 9r)</p>
<p style="text-align: center;">ი</p> <p>10. აცილლის ქერისათვს (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;">ი</p> <p>10. აცილლის ქერისათვს (გვ. 2v)</p>	<p style="text-align: center;">ი</p> <p>10. აცილლის ქერისათ- ვს (9v)</p>
<p style="text-align: center;">იბ</p> <p>11. აბანოთ იჯარათათვს (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;">იბ</p> <p>11. აბანოთ იჯარათათვს (გვ. 4r)</p>	<p style="text-align: center;">იბ</p> <p>11. აბანოთ იჯარისათვს (9v)</p>
<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>12. არაყ-ზანის იჯარისა- თვს (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>12. არაყ-ზანის იჯარისა- თვს (გვ. 4r)</p>	<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>12. არაყ-ზანის იჯარისა- თვს (გვ. 9v)</p>
<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>13. ელის ნოქრის მოჯამა- გირის ჰამასალისათ-ს (გვ. 4)</p>	<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>13. ელის ნოქრის მოჯამა- გირის ჰამასალისათვს (გვ. 4r)</p>	<p style="text-align: center;">იზ</p> <p>13. ელის ნოქრის მოჯამა- გირის ჰამალისათ-ს (9v)</p>

a	L	A
<p>ა</p> <p>1. აკლია</p>	<p>ა</p> <p>1. შესავალი... ..ეკა შენ... ხარ (გვ. 1)</p>	<p>ა</p> <p>1. შესავალი... ..ეკა შენ... ქარ (გვ. 1)</p>
<p>—</p>	<p>ბ</p> <p>2. სობათიასაულისათვის (გვ. 3)</p>	<p>ბ</p> <p>2. სობათიასაულისათვის (გვ. 4)</p>
<p>—</p>	<p>ბ</p> <p>3. აღანდრებისათვის</p>	<p>ბ</p> <p>3. აღანდრებისათვის</p>
<p>—</p>	<p>დ</p> <p>4. აბდრებისათვის</p>	<p>დ</p> <p>4. აბდრებისათვის</p>
<p>—</p>	<p>ე</p> <p>5. აჭილის შიგამდეგისათვის (გვ. 3)</p>	<p>ე</p> <p>5. ჩილის შიგამდეგისათვის (გვ. 4)</p>
<p>—</p>	<p>ვ</p> <p>6. ზიდრებისათვის (გვ. 3)</p>	<p>ვ</p> <p>6. ზინდრებისათვის (გვ. 4)</p>
<p>ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის</p>	<p>ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის</p>	<p>ზ</p> <p>7. ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის</p>
<p>თ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვის (გვ. 3)</p>	<p>თ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვის (გვ. 4)</p>	<p>თ</p> <p>8. ალაყაფის აივნისათვის (გვ. 5)</p>
<p>თ</p> <p>9. ახლის სასახლის რიგისათვის (გვ. 3)</p>	<p>თ</p> <p>9. ახლის სასახლის რიგისათვის (გვ. 4)</p>	<p>თ</p> <p>9. ახლი სასახლის რიგისათვის (გვ. 5)</p>
<p>ი</p> <p>10. აჭილის ქერისათვის (გვ. 3).</p>	<p>ი</p> <p>10. აჭილის ქერისათვის (გვ. 5)</p>	<p>ი</p> <p>10. აჭილის ქერისათვის (გვ. 6)</p>
<p>იპ</p> <p>11. აბანოთ იჭართათვის (გვ. 4)</p>	<p>იპ</p> <p>11. აბანოთ იჭართათვის (გვ. 5)</p>	<p>იპ</p> <p>11. აბანოთ იჭართათვის (გვ. 6)</p>
<p>იზ</p> <p>12. არაყ-ხანის იჭარისათვის</p>	<p>იზ</p> <p>12. არაყ-ხანის იჭარისათვის</p>	<p>იზ</p> <p>12. არაყ-ხანის იჭარისათვის</p>
<p>იპ</p> <p>13. ელისნოქრის მოჯამაგირის ჰამასალისათვის (გვ. 4)</p>	<p>იპ</p> <p>12. ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამასალისათვის (გვ. 6)</p>	<p>იპ</p> <p>12. ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამასალისათვის (გვ. 7)</p>

D	Q	B
<p>იღ</p> <p>14. აღმათის ელის კაც- ზედ დებულეებისათ-ს (გვ. 5)</p>	<p>იღ</p> <p>14. აღმათის ელის კაც- ზედ დებულეებისათს (გვ. 5r)</p>	<p>იღ</p> <p>14. აღმათის ელის კაც- ზედ დებულეებისათს (გვ. 10r)</p>
<p>იე</p> <p>15. აღეკის ბატონის გა- მოსაღებისათს (გვ. 5)</p>	<p>იე</p> <p>15. აღეკის ბატონის გა- მოსაღებისათს (გვ. 5r)</p>	<p>იე</p> <p>15. . . . . სათაური არ არის, ტექ- სტი არის (გვ. 10v)</p>
<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათ-ს (გვ. 6)</p>	<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათ-ს (გვ. 5v)</p>	<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათს (გვ. 10r)</p>
<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულეებისათ-ს (გვ. 6)</p>	<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულეებისათ-ს (გვ. 6v)</p>	<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულეებისათ-ს (გვ. 11r)</p>
<p>იწ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულეებისათს (გვ. 6)</p>	<p>იწ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულეებისათ-ს (გვ. 5v)</p>	<p>იწ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულეებისათ-ს (გვ. 11r).</p>
<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათს (გვ. 6)</p>	<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათს (გვ. 6r)</p>	<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათს (გვ. 11r)</p>
<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათს (გვ. 6)</p>	<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათს (გვ. 6r)</p>	<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათს (გვ. 11r)</p>
<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათს (გვ. 6)</p>	<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათს (გვ. 6)</p>	<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათს (გვ. 11r)</p>
<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერების მუშაობისათ-ს (გვ. 7)</p>	<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერების მუშაობისათ-ს (გვ. 6r)</p>	<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერების მუშაობისათ-ს (გვ. 11r)</p>
<p>კვ</p> <p>23. ყაყულის გამოსაღების გარიგებისათს (გვ. 7).</p>	<p>კვ</p> <p>23. ყაყულის გამოსაღების გარიგებისათს (გვ. 6r)</p>	<p>კვ</p> <p>23. ყაყულის გამოსაღების გარიგებისათს (გვ. 11v)</p>
<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სათვის (გვ. 8)</p>	<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სათვის (7r)</p>	<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სათვის (12r)</p>
<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ჯეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათ-ს (გვ. 9)</p>	<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ჯეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათ-ს (გვ. 6v)</p>	<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ჯეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათ-ს (გვ. 13r)</p>

a	L	A
<p>იღ</p> <p>14. აღამათის ელის კაც- ზედ დებულებისათვის (გვ. 5)</p>	<p>იღ</p> <p>14. აღამათის ელის კაც- ზედ დებულებისათვის (გვ. 7)</p>	<p>იღ</p> <p>14. აღამათის ელის კაც- ზედ დებულებისათვის (გვ. 8)</p>
<p>იე</p> <p>15. ალექის ბატონის გა- მოსაღებისათვის (გვ. 5)</p>	<p>იე</p> <p>15. ალექის ბატონის გა- მოსაღებისათვის (გვ. 8)</p>	<p>იე</p> <p>15. ალექის ბატონის გა- მოსაღებისათვის (გვ. 8)</p>
<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (გვ. 6)</p>	<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (გვ. 8)</p>	<p>ივ</p> <p>16. ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (გვ. 9)</p>
<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულებისათვის (გვ. 6)</p>	<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულებისათვის (გვ. 9)</p>	<p>იზ</p> <p>17. ატენელს კაცზედ ბა- ტონის დებულებისათვის (გვ. 9)</p>
<p>იყ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულებისათვის (გვ. 7)</p>	<p>იყ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულებისათვის (გვ. 9)</p>	<p>იყ</p> <p>18. ატენის მოურავის დე- ბულებისათვის (გვ. 9)</p>
<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათვის (გვ. 7)</p>	<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათვის (გვ. 9)</p>	<p>ით</p> <p>19. ატენის ხასადრისათვის (გვ. 10)</p>
<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათვის (გვ. 7)</p>	<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათვის (გვ. 9)</p>	<p>კ</p> <p>20. ატენის ნაცვლისათვის (გვ. 10)</p>
<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათვის (გვ. 7)</p>	<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათვის (გვ. 10)</p>	<p>კა</p> <p>21. ატენის მეზერისათვის (გვ. 10)</p>
<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერების მუშაობისათვის (გვ. 7)</p>	<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერების მუშაობისათვის (გვ. 10)</p>	<p>კბ</p> <p>22. ატენის ბატონის ზერებისათვის (გვ. 10)</p>
<p>კვ</p> <p>23. ყაიყლის გამოსაღების გარიგებისათვის (გვ. 8)</p>	<p>კვ</p> <p>23. ყაიყლის გამოსაღების გარიგებისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კვ</p> <p>23. ყაიყლის გამოსაღების გარიგებისათვის (გვ. 11)</p>
<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სთვის (გვ. 9)</p>	<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სთვის (გვ. 12)</p>	<p>კღ</p> <p>24. ახალის მოსულის კაცი- სათვის (გვ. 12)</p>
<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ქეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათვის (გვ. 10)</p>	<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ქეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათვის (გვ. 14)</p>	<p>კი</p> <p>25. აიდარბეგის ქეობაში აშენებულის სოფლე- ბისათვის (გვ. 15)</p>

D	Q	B
<p>კვ 26. აჯილის მიბარებისათვის (გვ. 10)</p>	<p>კვ 26. აჯილის მიბარებისათვის (გვ. 8v)</p>	<p>კვ 26. აჯილის მიბარებისათვის (გვ. 13r)</p>
<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 10)</p>	<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 9r)</p>	<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 13v)</p>
<p>კშ 28. ბოქაულთხუცებისა და ეშვიკლასბაშებისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კშ 28. ბოქაულთხუცებისა და ეშვიკლასბაშებისათვის (გვ. 10r)</p>	<p>კშ 28. ბოქაულთხუცებისა და ეშვიკლასბაშებისათვის (გვ. 14r)</p>
<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 10r)</p>	<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 14v)</p>
<p>არ არის</p>	<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ... (გვ. 10v)</p>	<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ... (გვ. 14v)</p>
<p>ლ 30. შიგამდევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 12)</p>	<p>ლ 30. შიგამდევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 10v)</p>	<p>ლ 30. შიგამდევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 14v)</p>
<p>ლკ 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 12)</p>	<p>ლკ 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 11r)</p>	<p>ლკ 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 14v)</p>
<p>ლგ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 13)</p>	<p>ლგ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 11v)</p>	<p>ლგ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 15r)</p>
<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის ბაზიერისათვის (გვ. 12)</p>	<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის (გვ. 11v)</p>	<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის (გვ. 15v)</p>
<p>ლდ 34. ბოქაულთხუცების სარგოსათვის (გვ. 13)</p>	<p>ლდ 34. ბოქაულთხუცების სარგოსათვის (გვ. 11v)</p>	<p>ლდ 34. ბოქაულთხუცების სარგოსათვის (გვ. 15r)</p>
<p>ჩყმნ... (გვ. 13)</p>	<p>ჩყმნ... (გვ. 11v)</p>	<p>ჩყმნ... (გვ. 15r)</p>
<p>მღივანბეგმან... საქართველოს (გვ. 13)</p>	<p>მღივანბეგმან... საქართველოს (გვ. 11v)</p>	<p>მღივან-ბეგმან... საქართველოს (გვ. 15r)</p>

კვ-ში მგ-15 გვერდის მარჯვენა აწივზე, სადაც უნდა ეწეროს „ლგ“, ეს აღგო



a	L	A
<p>კვ 26. აჯილღის მიბარებისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კვ 26. აჯილღის მიბარებისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კვ 26. აჯილღის მიბარებისათვის (გვ. 15)</p>
<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 11)</p>	<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 15)</p>	<p>კზ 27. ქართლის აღწერისათვის (გვ. 15)</p>
<p>კძ 28. ბოქოულთხუცებისა და ეშიკალასბაშებისათვის (გვ. 13)</p>	<p>კძ 28. ბოქოულთხუცებისა და ეშიკალასბაშებისათვის</p>	<p>კძ 28. ბოქოულთხუცებისა და ეშიკალასბაშებისათვის (გვ. 18)</p>
<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 13)</p>	<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 18)</p>	<p>კთ 29. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისათვის (გვ. 19)</p>
<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ... (გვ. 13)</p>	<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ... (გვ. 18)</p>	<p>ანჩისხატის დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ... (გვ. 19)</p>
<p>ლ 30. შიგამღევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 14)</p>	<p>ლ 30. შიგამღევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 19)</p>	<p>ლ 30. შიგამღევისა და ქორის ბაზიერისათვის (გვ. 20)</p>
<p>ლა 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 14)</p>	<p>ლა 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 19)</p>	<p>ლა 31. ბატისა და ქათმისათვის (გვ. 20)</p>
<p>ლბ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 14)</p>	<p>ლბ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 20)</p>	<p>ლბ 32. ბრინჯისათვის (გვ. 20)</p>
<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის (გვ. 15)</p>	<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის (გვ. 20)</p>	<p>ლგ 33. ბოშყაბისათვის (გვ. 21)</p>
<p>ლდ 34. ბოქოულთ ხუცების სარგოსათვის (გვ. 15)</p>	<p>ლდ 34. ბოქოულთ-ხუცების, სარგოსათვის (გვ. 20)</p>	<p>ლდ 34. ბოქოულთხუცების სარგოსათვის (გვ. 21)</p>
<p>ჩვენ... (გვ. 15)</p>	<p>ჩვენ... (გვ. 20)</p>	<p>ჩვენ... (გვ. 21)</p>
<p>მღივან-ბეგმან ...საქართველოს (გვ. 15)</p>	<p>მღივან-ბეგმან ...საქართველოს (გვ. 20)</p>	<p>მღივან-ბეგმან ...საქართველოს... (გვ. 21)</p>

მოხეულა.

D	Q	B
არ არის	არ არის	არ არის
ჩვენის... (გვ. 13) ლე 35. ბოლნისის გამოსაღები- სათუს (გვ. 14)	ჩვენის (გვ. 11v) ლე 35. ბოლნისის გამოსაღები- სათუს (გვ. 12v)	ჩვენის (გვ. 15v) ლე 35. ბოლნისის გამოსაღები- სათუს (გვ. 16r)
...ხენა... სამეგრეო... ...მოვნავს... ..ზუარს..... ...ცხვარი... (გვ. 14)	...ხენა... სამეგრეო... ...მოვნავს... ..ზუარს..... ...ცხვარი (გვ. 13r)	...ხენა... სამეგრეო... ...მოხნავს... ზუარს..... ცხვა- რი (გვ. 16r)
ხასადარი ნაცვალი... სკა- მენ (გვ. 15)	ხასადარი ნაცვალი... სკა- მენ (გვ. 13v)	ხასადარი... ნაცვალი სკა- მენ (გვ. 16v)
ლვ 36. ბაზიერთ-ხუცისა და ყარაიის მეყორულ- ისათუს (გვ. 15)	ლვ 36. ბაზიერთ-ხუცისა და ყარაის მეყორუ- ლისათუს (გვ. 14r)	ლვ 36. ბაზიერთხუცისა და ყარაიის მეყორულისა- თუს (გვ. 17r)
ლზ 37. გავაზის ბაზიერისათუს (გვ. 16)	ლზ 37. გავაზის ბაზიერისათუს (გვ. 14r)	ლზ 37. გავაზის ბაზიერისათუს (გვ. 17r)
ლყ 38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულეებისა- თუს	ლყ 38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულეებისა- თუს (გვ. 14r)	ლყ 38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულეებისა- თუს (გვ. 17r)
ნაცვალს... აქვს სხვა... ჴნან... სხვათ... (გვ. 17)	ნაცვალს... აქვს სხვა... ჴნან... სხვათ... (გვ. 15v)	ნაცვალს... აქვს სხვა... ხნან... სხვათ (გვ. 17v)
ლთ 39. გერაქ იარაღისათუს (გვ. 17)	ლთ 39. გერაქ იარაღისათუს (გვ. 15v)	ლთ 39. გერაქ იარაღისათუს (გვ. 18r)
მ 40. გატეხილის ჴიდის რი- გისათუს (გვ. 17)	მ 40. გატეხილის ჴიდისა რი- გისათუს (გვ. 15v)	მ 40. გატეხილის ჴიდის რი- გისათუს (გვ. 18r)

<sup>1</sup> ა-ში სიტყვა „ნაცვალს“ აქლია პირველი ასო „ნ“, რომელიც სინგურით უნდა ყოფილიყო შეესება

a	L	A
არ არის	არ არის	ტექსტში სიხელი „შაჰ-ყულიხან“-ს დასმული აქვს სქოლიოში ჩატანის ნიშანი. ამ ნიშნის ქვეშ ბაგრატ ბაგრატიონის ბელით სწერია: „ეს სახელი ვახტანგ 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თათრად“ (გვ. 21)
<p>ჩვენის (გვ. 15)</p> <p>ლე</p> <p>35. ბოლნისის გამოსაღები-სათუს (გვ. 16)</p> <p>...ხენა... ...სამეგრეო... ...მოხნავს... ზვარს... ცხვარი.. (გვ. 17)</p>	<p>ჩვენის (გვ. 20)</p> <p>ლე</p> <p>35. ბოლნისის გამოსაღები-სათვის (გვ. 22)</p> <p>...ხენა... ...სამეგრეო... ...მოხნავს... ზვარს... ცხვარი (გვ. 23)</p>	<p>ჩქმნის (გვ. 21)</p> <p>ლე</p> <p>35. ბოლნისის გამოსაღები-სათუს (გვ. 23)</p> <p>..ქუნა... ...სამეგრეო... ...მოხნავს ...ზვარს... ცხვარი (გვ. 23)</p>
<p>ხასადარი... ...ნაცვალი, სკამენ (გვ. 18)</p>	<p>ხასადარი ნაცვალი... სკამენ (გვ. 24)</p>	<p>ქასადარი ნაცვალი... სკამენ (გვ. 25)</p>
<p>ლე</p> <p>36. ბაზიერთ-ბუცისა და ყარაიის მეყორულისათუს (გვ. 18)</p>	<p>ლე</p> <p>36. ბაზიერთ-ბუცისა და ყარაიის მეყორულისათუს (გვ. 25)</p>	<p>ლე</p> <p>36. ბაზიერთ-ბუცისა და სა და ყარაიის მეყორულისათუს (გვ. 25)</p>
<p>ლე</p> <p>37. გავაზის ბაზიერისათუს (გვ. 18)</p>	<p>ლე</p> <p>37. გავაზის ბაზიერისათვის (გვ. 25)</p>	<p>ლე</p> <p>37. გავაზის ბაზიერისათუს (გვ. 25)</p>
<p>ლე</p> <p>38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულუბისათუს (გვ. 18)</p>	<p>ლე</p> <p>38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულუბისათუს (გვ. 25)</p>	<p>ლე</p> <p>38. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულუბისათუს (გვ. 26)</p>
<p>ნაცვალს!... აქვს სხვა... ქნან... სხვათ (გვ. 20)</p>	<p>ნაცვალს... აქვს სხვა... ხნან სხვათ... (გვ. 27)</p>	<p>ნაცვალს... აქვს სხვა... ქნან... სხვათ... (გვ. 28)</p>
<p>ლთ</p> <p>39. გერაქ-იარაღისათუს (გვ. 20)</p>	<p>ლთ</p> <p>39. გერაქია იარაღისათვის (გვ. 28)</p>	<p>ლთ</p> <p>39. გერაქ იარაღისათუს (გვ. 28)</p>
<p>მ</p> <p>40. გატეხილის ჯიდის რიგისათუს (გვ. 20)</p>	<p>მ</p> <p>40. გატეხილის ჯიდის რიგისათვის (გვ. 28)</p>	<p>მ</p> <p>40. გატეხილის ჯიდის რიგისათუს (გვ. 29)</p>

შესრულებული. აღბათ. გადამწერმა ჯერ შაჰი მკლნით ზაწერა ტექსტი, შემდეგ სინგურით დააიწყო

D	Q	B
<p>შა</p> <p>41. კენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 18)</p>	<p>შა</p> <p>41. კენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 15v)</p>	<p>შა</p> <p>41. კენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 18r)</p>
<p>-----</p> <p>იმათჴს (გვ. 18)</p> <p>-----</p>	<p>-----</p> <p>იმათჴს (გვ. 15v)</p> <p>-----</p>	<p>-----</p> <p>იმათჴე (გვ. 18r)</p> <p>-----</p>
<p>იმათჴს (გვ. 18)</p>	<p>გასელამდინ (გვ. 16r)</p>	<p>გასელამდი (გვ. 18r)</p>
<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 18)</p>	<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 16r)</p>	<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 18v)</p>
<p>შბ</p> <p>43. გუთნის კენისა მკისა და ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 19)</p>	<p>შბ</p> <p>43. გუთნის კენისა მკისა ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 16v)</p>	<p>შბ</p> <p>43. გუთნის კენისა და ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 18v)</p>
<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 19)</p>	<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 17r)</p>	<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 19r)</p>
<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 19)</p>	<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 17)</p>	<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 19)</p>
<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 20)</p>	<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 17v)</p>	<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 19r)</p>
<p>-----</p> <p>...ცხვარი ექვისი... (გვ. 20)</p>	<p>-----</p> <p>...ცხვარი ექვისი... (გვ. 17r)</p>	<p>-----</p> <p>ცხვარი ექვისი ... (გვ. 19r)</p>
<p>შჟ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულეებისათვის (გვ. 20)</p>	<p>შჟ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულეებისათვის (გვ. 17v)</p>	<p>შჟ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულეებისათვის (გვ. 19r)</p>
<p>-----</p> <p>...გამოართვან... (გვ. 20)</p>	<p>-----</p> <p>...გამოართვან... (გვ. 18)</p>	<p>-----</p> <p>...გამოართვან... (გვ. 19)</p>
<p>შჟ</p> <p>48. დაბად ხანის იჯარისათვის (გვ. 20)</p>	<p>შჟ</p> <p>48. დაბახანის იჯარისათვის (გვ. 18r)</p>	<p>შჟ</p> <p>48. დაბად ხანის იჯარისათვის (გვ. 19v)</p>
<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 21)</p>	<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 18v)</p>	<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 19v)</p>
<p>6</p> <p>50. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 21)</p>	<p>50. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 18v)</p>	<p>6</p> <p>50. ღურნუკის ელისათვის (გვ. 20r)<sup>1</sup></p>

<sup>1</sup> B-ში უნდა იყოს „ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის“.

ა	L	A
<p>შა</p> <p>41. ჯენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 20)</p> <p>-----</p> <p>იმათვე (გვ. 20)</p> <p>-----</p>	<p>შა</p> <p>41. ჯენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 26)</p> <p>-----</p> <p>იმა თუშ (გვ. 26)</p> <p>-----</p>	<p>შა</p> <p>41. ჯენისა და სამეგრეოს გარიგებისათვის (გვ. 29)</p> <p>-----</p> <p>იმათვე (გვ. 29)</p> <p>-----</p>
<p>გასვლამდი (გვ. 20)</p>	<p>გასვლამდი (გვ. 29)</p>	<p>გასვლამდის (გვ. 29)</p>
<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 21)</p>	<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 29)</p>	<p>შბ</p> <p>42. გზების შენახვისათვის (გვ. 30)</p>
<p>შგ</p> <p>43. გუთნის ჯენისა მკისა და ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 22)</p>	<p>შგ</p> <p>43. გუთნის ჯენისა მკისა და ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 30)</p>	<p>შგ</p> <p>43. გუთნის ჯენისა მკისა და ლეწვის ხარჯისათვის (გვ. 30)</p>
<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 22)</p>	<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 31)</p>	<p>შდ</p> <p>44. ლუქნისათვის (გვ. 31)</p>
<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 22)</p>	<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 31)</p>	<p>შე</p> <p>45. დიდ ბადისათვის (გვ. 31)</p>
<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 23)</p>	<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 32)</p>	<p>შვ</p> <p>46. დაკლულის ცხერისათვის (გვ. 32)</p>
<p>...ცხვარი ექსი... (გვ. 23)</p>	<p>...ცხვარი ექსი (გვ. 32)</p>	<p>...ცხვარი ექსი (გვ. 32)</p>
<p>შზ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულებისათვის (გვ. 23)</p>	<p>შზ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულებისათვის (გვ. 32)</p>	<p>შზ</p> <p>47. დავთარხანის იასაულებისათვის (გვ. 32)</p>
<p>...გამოართვან... (გვ. 23)</p>	<p>...გამოართვან... (გვ. 33)</p>	<p>...გამოართვან... (გვ. 33)</p>
<p>შთ</p> <p>48. დაბაღ ხანის იჯარისათვის (გვ. 23)</p>	<p>შთ</p> <p>48. დაბაღ ხანის იჯარისათვის (გვ. 33)</p>	<p>შთ</p> <p>48. დაბაღ ხანის იჯარისათვის (გვ. 33)</p>
<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 27).</p>	<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 33)</p>	<p>შთ</p> <p>49. დაბნეულის ელისათვის (გვ. 33)</p>
<p>შ</p> <p>50. ღურნუკის გამოსაღებისა საბატონოსა (გვ. 24)</p>	<p>შ</p> <p>50. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 34)</p>	<p>შ</p> <p>50. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვის (გვ. 34)</p>

D	Q	B
<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. 2)</p>	<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. ~19r)</p>	<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. 20r)</p>
<p>52. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათუს (გვ. 22)</p>	<p>52. ღურნუკის გ...<sup>1</sup> (გვ. 19r)</p>	<p>52. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათუს (გვ. 20r)</p>
<p>53. ერბოს გარიგებისათუს (გვ. 23)</p>	<p>53. ერბოს გარიგებისათუსის (გვ. 20r)</p>	<p>53. ერბოს გარიგებისათუს (გვ. 21r)</p>
<p>...ჩვენის... (გვ. 23)</p>	<p>ჩვენის... (გვ. 20r)</p>	<p>...ჩვენის... (გვ. 21r)</p>
<p>...გამოეცელოს (გვ. 23)</p>	<p>...გამოეცელოს (გვ. 20r)</p>	<p>გამოეცელოს (გვ. 21r)</p>
<p>...გარდახდეს... (გვ. 23)</p>	<p>...გარდახდეს (გვ. 20r)</p>	<p>გარდახდეს (გვ. 21r)</p>
<p>54. ელის დავთრის პირისათუს (გვ. 23)</p>	<p>54. ელის დავთრის პირისათუსის (გვ. 20v)</p>	<p>54. ელის დავთრის პირისათუს (გვ. 21r)</p>
<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 25)</p>	<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 22r)</p>	<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 22r)</p>
<p>56. ეკლისიის გამოსაღებისათუს (გვ. 26)</p>	<p>56. ეკლისიის გამოსაღებისათუსის (გვ. 22v)</p>	<p>56. ეკლისიის გამოსაღებისათუს (გვ. 22v)</p>
<p>ძღვენი ცხვარი ... კენა ფარცხვა მორწყვა მომკა (გვ. 26)</p>	<p>ძღვენი ცხვარი ... ხენა ფარცხვა მორწყვა მომკა (გვ. 23r)</p>	<p>ძღვენი ცხვარი ... ხენა ფარცხვა მორწყვა მომკა (გვ. 23r)</p>
<p>ზვარში... (გვ. 26)</p>	<p>ზვარში (გვ. 23r)</p>	<p>ზვარში (გვ. 23r)</p>
<p>მორწყვა... (გვ. 26)</p>	<p>მორწყვა... (გვ. 23r)</p>	<p>მორწყვა... (გვ. 23r)</p>
<p>საქვრიო (გვ. 26)</p>	<p>საქვრიო (გვ. 23r)</p>	<p>საქვრიო (გვ. 23r)</p>
<p>კვამლზედ (გვ. 26)</p>	<p>კვამლზედ (გვ. 23r)</p>	<p>კვამლზედ (გვ. 23r)</p>
<p>ნაცელისა (გვ. 27)</p>	<p>ნაცელისა (გვ. 23r)</p>	<p>ნაცელისა (გვ. 23r)</p>
<p>ათის თევისათუს (გვ. 27)</p>	<p>ათის თევისათვის (გვ. 23r)</p>	<p>ათის თევისათუს (გვ. 23r)</p>
<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 27)</p>	<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 23v)</p>	<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 23v)</p>

<sup>1</sup> Q-ში „დიღმის“ მაგიერ „ღურნუკის—გ...“ (შემდეგი სიტყვა არ იკითხება) წერია. ტექსტი

a	L	A
<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. 24)</p>	<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. 34)</p>	<p>51. ღურნუკის მოურავი-სათუს (გვ. 34)</p>
<p>52. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათუს (გვ. 25)</p>	<p>52. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათუს (გვ. 35)</p>	<p>52. დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათუს (გვ. 35)</p>
<p>53. ერბოს გარიგებისათუს (გვ. 26)</p>	<p>53. ერბოს გარიგებისათუს (გვ. 37)</p>	<p>53. ერბოს გარიგებისათუს (გვ. 37)</p>
<p>---ჩვენის... (გვ. 126)</p>	<p>---ჩვენის... (გვ. 37)</p>	<p>---ჩვენის (გვ. 37)</p>
<p>გამოეცალოს (გვ. 26)</p>	<p>გამოეცალოს (გვ. 37)</p>	<p>...გამოეცალოს (გვ. 37)</p>
<p>გარდახდეს (გვ. 26)</p>	<p>გარდახდეს (გვ. 26)</p>	<p>გარდაჰდეს (გვ. 37)</p>
<p>54. ელის დავთრის პირისათუს (გვ. 26)</p>	<p>54. ელის დავთრის პირისათუს (გვ. 37)</p>	<p>54. ელის დავთრის პირისათუს (გვ. 37)</p>
<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 29)</p>	<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 41)</p>	<p>55. ელის კაცი თარხანი რომე ბატონი უნდა მოშლის უნდა ათარხნებს (გვ. 41)</p>
<p>56. ეკლესიის გამოსაღებისათუს (გვ. 30)</p>	<p>56. ეკლესიის გამოსაღებისათუს (გვ. 42)</p>	<p>56. ეკლესიის გამოსაღებისათუს (გვ. 42)</p>
<p>ძღვენი ცხვარი (გვ. 30) ჰენა ფარცხა მორწყვა მომკა (გვ. 30).</p>	<p>ძღვენი ცხვარი... ჰენა ფარცხა მორწყვა მომკა (გვ. 42)</p>	<p>ძღუნი ცხვარი... ჰენა ფარცხა მორწყვა მომკა (გვ. 42)</p>
<p>ზვარში (გვ. 30)</p>	<p>ზვარში (გვ. 42)</p>	<p>ზვარში (გვ. 42)</p>
<p>მორწყვა (გვ. 30)</p>	<p>მორწყვა (გვ. 42)</p>	<p>მორწყვა (გვ. 42)</p>
<p>საქერიო (გვ. 30)</p>	<p>საქერიო (გვ. 42)</p>	<p>საქერიო (გვ. 42)</p>
<p>კვამლზედ (გვ. 30)</p>	<p>კვამლზედ (გვ. 43)</p>	<p>კვამლზედ (გვ. 43)</p>
<p>ძღვენი ცხვარი ათისთავისათუს (გვ. 31)</p>	<p>ნაცელისა (გვ. 43) ათის თავისათუს (გვ. 43)</p>	<p>ნაცელისა (გვ. 43) ათისთავისათუს (გვ. 43)</p>
<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 31)</p>	<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 43)</p>	<p>57. ვარდის წყლისათუს (გვ. 43)</p>

ვი შინაარსით დიღმის გარიგებას წარმოადგენს.

D	Q	B
<p>68. ვარიანს ხვედიანელი-სათუს (გვ. 27)</p>	<p>58. ვარიანს ხვედიანელი-სათუსის (გვ. 23v)</p>	<p>58. ვარიანის ხვედიანე-ლისათუს (გვ. 23v)</p>
<p>60. დანისტრად სამსახუ-რისათუს (გვ. 28)</p>	<p>60. დანისტრად სამსახუ-რისათუს (გვ. 28v)</p>	<p>60. დანისტრად სამსახუ-რისათუს (გვ. 23v)</p>
<p>61. ზარაფხანის რიგისა-თუს (გვ. 28)</p>	<p>61. ზარაფხანის რიგისა-თუს (გვ. 24r)</p>	<p>აა)</p>
<p>62. ზაფხულ თავილის ქე-შიკისათუს (გვ. 29)</p>	<p>62. ზაფხულ თავილის ქე-შიკისათუს (გვ. 24v)</p>	<p>—</p>
<p>63. თუშმლების ყადაღი-სათუს (გვ. 30)</p>	<p>63. თუშმლების ყადაღი-სათუსის (გვ. 25r)</p>	<p>—</p>
<p>64. თარხნების რიგისათუს (გვ. 30)</p>	<p>64. თარხნების რიგისათუს (გვ. 25r)</p>	<p>—</p>
<p>65. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბა-ტონოსა და სამოქელე-ოსათუს (გვ. 30)</p>	<p>65. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბა-ტონოსა და სამოხელო-სათუს (გვ. 25r)</p>	<p>—</p>
<p>66. თრიალეთის სოფლე-ბის სამძღვრებისათუს (გვ. 31)</p>	<p>66. თრიალეთი სოფლების სამძღვრებისათუს (გვ. 25r)</p>	<p>—</p>
<p>67. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო-ურათ არის (გვ. 34)</p>	<p>67. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო-ურათ არის (გვ. 27v)</p>	<p>—</p>
<p>68. ახლისა და ძეგლის თევზისათუს</p>	<p>68. ახლისა და ძეგლის თევზისათუს (გვ. 27v)</p>	<p>—</p>
<p>69. თავილისა და შიგამ-დეგისა და სახასოს ბზი-სათუს (გვ. 35)</p>	<p>69. თავილისა და შიგამ-დეგისა და სახასოს ბზი-სათუს (გვ. 27v)</p>	<p>—</p>

1 B-ში სათაური „ზარაფხანის რიგისათუს“ არ არის, ტექსტის ნაწილი კი არის, აქ წყდება



a	L	A
<p>58. ვარიანის ჰვედიანელი- სათვის (გვ. 31)</p>	<p>58. ვარიანს ჰვედიანელი- სათვის (გვ. 43)</p>	<p>58. ვარიანს ჰვედიანელი- სათვის (გვ. 44)</p>
<p>59. ვეზირის სარგოსათვის (გვ. 31)</p>	<p>59. ვეზირის სარგოსათვის (გვ. 44)</p>	<p>59. ვეზირის სარგოსათვის (გვ. 44)</p>
<p>60. დანისტრად სამსახუ- რისათვის (გვ. 32)</p>	<p>60. დანისტრად სამსახუ- რისათვის (გვ. 44)</p>	<p>60. დანისტრად სამსახუ- რისათვის (გვ. 44)</p>
<p>61. ზარაფხანის რიგისა- თვის (გვ. 32)</p>	<p>61. ზარაფხანის რიგისა- თვის (გვ. 45)</p>	<p>61. ზარაფხანის რიგისა- თვის (გვ. 45)</p>
<p>62. ზაფხული თაილის ქეშეისათვის (გვ. 34)</p>	<p>62. ზაფხულის თაილის ქეშეისათვის (გვ. 45)</p>	<p>62. ზაფხულ თაილის ქე- შეისათვის (გვ. 47)</p>
<p>63. თუშმლების ყადაღი- სათვის (გვ. 34)</p>	<p>63. თუშმლების ყადაღი- სათვის (გვ. 47)</p>	<p>63. თუშმლების ყადაღისა- თვის (გვ. 47)</p>
<p>64. თარხნების რიგისა- თვის (გვ. 34)</p>	<p>64. თარხნების რიგისათვის (გვ. 48)</p>	<p>64. თარხნების რიგისათ- თვის (გვ. 48)</p>
<p>65. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბა- ტონოსა და სამოხელო- სათვის (გვ. 35)</p>	<p>65. თრიალეთის რიგისა გამოსაღებისა, საბატო- ნოსა და სამოხელო სა- თვის (გვ. 48)</p>	<p>65. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბა- ტონოსა და სამოხელო- სათვის (გვ. 48)</p>
<p>66. თრიალეთის სოფლე- ბის სამძღვრებისათვის (გვ. 36)</p>	<p>66. თრიალეთის სოფლე- ბის სამძღვრებისათვის (გვ. 50)</p>	<p>66. თრიალეთის სოფლე- ბის სამძღვრებისათვის (გვ. 50)</p>
<p>67. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო- ურაო არის (გვ. 27)</p>	<p>67. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო- ურაო არის (გვ. 56)</p>	<p>67. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო- ურაო არის (გვ. 55)</p>
<p>68. ახლისა და ძეშლის თევზისათვის (გვ. 40)</p>	<p>68. ახლისა და ძეშლის თევზისათვის (გვ. 56)</p>	<p>68. ახლის და ძეშლის თევზისათვის (გვ. 55)</p>
<p>69. თაილისა და შიგამ- მდეგებისა და სახასო ბზისათვის (გვ. 40)</p>	<p>69. თაილისა და შიგამ- მდეგებისა და სახასო ბზისათვის (გვ. 56)</p>	<p>69. თაილისა და შიგამ მდეგისა და სახასო ბზისათვის (გვ. 56)</p>

D	Q	B
<p>ო</p> <p>70. მეჭინბეთ ულუფისათვის (გვ. 36)</p>	<p>ო</p> <p>70. მეჭინბეთ ულუფისათვის (გვ. 28r)</p>	<p>—</p>
<p>ოა</p> <p>71. მეჭინბეთ უხუცესთ განწესებისათვის (გვ. 73)</p>	<p>ოა</p> <p>71. მეჭინბეთ უხუცესთ განწესებისათვის (გვ. 28v)</p>	<p>—</p>
<p>ობ</p> <p>72. იასაულეებისათვის (გვ. 37)</p>	<p>ობ</p> <p>72. იასაულეებისათვის (გვ. 28v)</p>	<p>—</p>
<p>ოზ</p> <p>73. ბატონის ჯარმისათვის (გვ. 37)</p>	<p>ოზ</p> <p>73. ბატონის ჯარმისათვის (გვ. 29r)</p>	<p>—</p>
<p>ოდ</p> <p>74. იათლის აღწერისათვის (გვ. 37)</p>	<p>ოდ</p> <p>74. იათლის აღწერისათვის (გვ. 29r)</p>	<p>—</p>
<p>ოე</p> <p>75. იაღლუჯის საყორულოსათვის (გვ. 38)</p>	<p>ოე</p> <p>75. იაღლუჯის საყორულოსათვის (გვ. 29r)</p>	<p>—</p>
<p>ოვ</p> <p>76. იარალის კეთებისათვის (გვ. 38)</p>	<p>ოვ</p> <p>76. იარალის კეთებისათვის (გვ. 29v)</p>	<p>—</p>
<p>ოზ</p> <p>77. ყარაის კონისათვის (გვ. 38)</p>	<p>ოზ</p> <p>77. ყარაის კონისათვის (გვ. 29v)</p>	<p>—</p>
<p>ოთ</p> <p>78. კახეთის და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 39)</p>	<p>ოთ</p> <p>78. კახეთისა და ქართლის სამძღურებისათვის (გვ. 29v)</p>	<p>—</p>
<p>ოთ</p> <p>79. კოდის პურისათვის ზაერში (გვ. 39)</p>	<p>ოთ</p> <p>79. კოდის პურისათვის (გვ. 29v)</p>	<p>—</p>
<p>პ</p> <p>80. კოვორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათვის (გვ. 39)</p>	<p>პ</p> <p>80. კოვორზედ ტკბილისათვის ულაყისაზიდავათ შეწერისათვის (გვ. 30r)</p>	<p>—</p>
<p>პა</p> <p>81. კავთისხევისათვის (გვ. 39)</p>	<p>პა</p> <p>81. კავთისხევისათვის (გვ. 30r)</p>	<p>—</p>
<p>პბ</p> <p>82. კახურის ელისათვის (გვ. 40)</p>	<p>პბ</p> <p>82. კახურის ელისათვის (გვ. 30v)</p>	<p>—</p>

a	L	A
<p style="text-align: center;">მ</p> <p>70. მეჭინბეთ ულუფისათვის (გვ. 42)</p>	<p style="text-align: center;">მ</p> <p>70. მეჭინბეთ ულუფისათვის (გვ. 59)</p>	<p style="text-align: center;">მ</p> <p>70. მეჭინბეთ ულუფისათვის (გვ. 58)</p>
<p style="text-align: center;">მა</p> <p>71. მეჭინბეთ უხუცესთ განწესებისათვის (გვ. 42)</p>	<p style="text-align: center;">მა</p> <p>71. მეჭინბეთ უხუცესთ განწესებისათვის (გვ. 59)</p>	<p style="text-align: center;">მა</p> <p>71. მეჭინბეთ უხუცესთ განწესებისათვის (გვ. 58)</p>
<p style="text-align: center;">მბ</p> <p>72. იასაულეებისათვის (გვ. 42)</p>	<p style="text-align: center;">მბ</p> <p>72. იასაულისათვის (გვ. 59)</p>	<p style="text-align: center;">მბ</p> <p>72. იასაულეებისათვის (გვ. 58)</p>
<p style="text-align: center;">მგ</p> <p>73. ბატონის ჯარიმისათვის (გვ. 43)</p>	<p style="text-align: center;">მგ</p> <p>73. ბატონის ჯარიმისათვის (გვ. 60)</p>	<p style="text-align: center;">მგ</p> <p>73. ბატონის ჯარიმისათვის (გვ. 59)</p>
<p style="text-align: center;">მდ</p> <p>74. იათალის აღწერისათვის (გვ. 43)</p>	<p style="text-align: center;">მდ</p> <p>74. იათალის აღწერისათვის (გვ. 60)</p>	<p style="text-align: center;">მდ</p> <p>74. იათალის აღწერისათვის (გვ. 59)</p>
<p style="text-align: center;">მე</p> <p>75. იაღლუჯის საყორულოსათვის (გვ. 43)</p>	<p style="text-align: center;">მე</p> <p>75. იაღლუჯის საყორულორისათვის (გვ. 60)</p>	<p style="text-align: center;">მე</p> <p>75. იაღლუჯის საყორულოსათვის (გვ. 69)</p>
<p style="text-align: center;">მვ</p> <p>76. იარალის კეთებისათვის (გვ. 44)</p>	<p style="text-align: center;">მვ</p> <p>76. იარალის კეთებისათვის (გვ. 61)</p>	<p style="text-align: center;">მვ</p> <p>76. იარალის კეთებისათვის (გვ. 60)</p>
<p style="text-align: center;">მზ</p> <p>77. ყარაიის კონისათვის (გვ. 44)</p>	<p style="text-align: center;">მზ</p> <p>77. ყარაიის კონისათვის (გვ. 61)</p>	<p style="text-align: center;">მზ</p> <p>77. ყარაიის კონისათვის (გვ. 60)</p>
<p style="text-align: center;">მთ</p> <p>78. კახეთის და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 44)</p>	<p style="text-align: center;">მთ</p> <p>78. კახეთის და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 62)</p>	<p style="text-align: center;">მთ</p> <p>78. კახეთისა და ქართლის სამძღურისათვის (გვ. 51)</p>
<p style="text-align: center;">მო</p> <p>79. კოდის პურისათვის (გვ. 44)</p>	<p style="text-align: center;">მო</p> <p>79. კოდის პურისათვის (გვ. 62)</p>	<p style="text-align: center;">მო</p> <p>79. კოდის პურისათვის (გვ. 61)</p>
<p style="text-align: center;">პ</p> <p>80. კოფორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათვის (გვ. 45)</p>	<p style="text-align: center;">პ</p> <p>80. კოფორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათვის (გვ. 63)</p>	<p style="text-align: center;">პ</p> <p>80. კოფორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათვის (გვ. 62)</p>
<p style="text-align: center;">პა</p> <p>81. კავთისხევისათვის (გვ. 45)</p>	<p style="text-align: center;">პა</p> <p>81. კავთისხევისათვის (გვ. 63)</p>	<p style="text-align: center;">პა</p> <p>81. კავთისხევისათვის (გვ. 62)</p>
<p style="text-align: center;">პბ</p> <p>82. კახურის ელისათვის (გვ. 46)</p>	<p style="text-align: center;">პბ</p> <p>82. კახურის ელისათვის (გვ. 65)</p>	<p style="text-align: center;">პბ</p> <p>82. კახურის ელისაჯს (გვ. 63)</p>

D	Q	B
<p>38 83. კარის ყაფინისათვის (გვ. 41)</p>	<p>38 83. კარის ყაფინისათვის (გვ. 30v)</p>	<p>—</p>
<p>39 84. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 41)</p>	<p>39 84. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 31r)</p>	<p>—</p>
<p>30 85. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რივისათვის (გვ. 43)</p>	<p>30 85. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რივისათვის (31v)</p>	<p>—</p>
<p>33 86. მღივნების სარგოსათვის (გვ. 44)</p>	<p>33 86. მღივნების სარგოსათვის (გვ. 32v)</p>	<p>—</p>
<p>36 87. მურდრისათვის (გვ. 45)</p>	<p>36 87. მურდრისათვის (გვ. 33r)</p>	<p>—</p>
<p>38 88. მკერვლებისათვის (გვ. 45)</p>	<p>38 88. მკერვლებისათვის (გვ. 33r)</p>	<p>—</p>
<p>30 89. მემანდრებისათვის (გვ. 46)</p>	<p>30 89. მემანდრებისათვის (გვ. 33v)</p>	<p>—</p>
<p>3 90. მესაკლავეთათვის (გვ. 46)</p>	<p>3 90. მესაკლავეთათვის (გვ. 33v)</p>	<p>—</p>
<p>3ა 91. მქოგესათვის (გვ. 46)</p>	<p>3ა 91. მქოგესათვის (გვ. 33v)</p>	<p>—</p>
<p>3ბ 92. ქორის მებაღურათვის (გვ. 46)</p>	<p>3ბ 92. ქორის მებაღურათვის (გვ. 33v)</p>	<p>—</p>
<p>3გ 93. მეჭინიბეთათვის (გვ. 47)</p>	<p>3გ 93. მეჭინიბეთათვის (გვ. 34r)</p>	<p>—</p>
<p>3დ 94. მერიქეფეთათვის (გვ. 47)</p>	<p>3დ 94. მერიქეფეთათვის (გვ. 34r)</p>	<p>—</p>
<p>3ე 95. მოხელენი თუ როგორ მოიქცენ მათა რივთათვის (გვ. 47)</p>	<p>3ე 95. მოხელენი თუ როგორ მოიქცენ მათა რივთათვის (გვ. 34r)</p>	<p>—</p>

a	L	A
<p>პბ 83. კარის ყაფიჩისათვის (გვ. 46)</p>	<p>პბ 83. კარის ყაფიჩისათვის (გვ. 66)</p>	<p>პბ 83. კარის ყაფიჩისათვის (გვ. 64)</p>
<p>პდ 84. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 47)</p>	<p>პდ 84. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 72)</p>	<p>პდ 84. ინდოს ლანჩპარისათვის (გვ. 64)</p>
<p>პე 85. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რივისათვის (გვ. 49)</p>	<p>პე 85. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რივისათვის (გვ. 69)</p>	<p>პე 85. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რივისათვის (გვ. 67)</p>
<p>პვ 86. მდიენების სარგოსათვის (გვ. 51)</p>	<p>პვ 86. მდიენების სარგოსათვის (გვ. 72)</p>	<p>პვ 86. მდიენების სარგოსათვის (გვ. 69)</p>
<p>პზ 87. მურდრისათვის (გვ. 52)</p>	<p>პზ 87. მურდრისათვის (გვ. 73)</p>	<p>პზ 87. მურდრისათვის (გვ. 71)</p>
<p>პშ 88. მკერვლებისათვის (გვ. 56)</p>	<p>პშ 88. მკერვლებისათვის (გვ. 74)</p>	<p>პშ 88. მკერვლებისათვის (გვ. 72)</p>
<p>პთ 89. მემანდრებისათვის (გვ. 56)</p>	<p>პთ 89. მემანდრებისათვის (გვ. 74)</p>	<p>პთ 89. მემანდრებისათვის (გვ. 72)</p>
<p>ქ 90. მესაკლავეთათვის (გვ. 86)</p>	<p>ქ 90. მესაკლავეთათვის (გვ. 75)</p>	<p>ქ 90. მესაკლავეთათვის (გვ. 75)</p>
<p>ქა 91. მეჯოგეთათვის (გვ. 56)</p>	<p>ქა 91. მეჯოგეთათვის (გვ. 75)</p>	<p>ქა 91. მეჯოგეთათვის (გვ. 73)</p>
<p>ქბ 92. მებაღურთათვის ქორისა (გვ. 56)</p>	<p>ქბ 92. ქორის მებაღურთათვის (გვ. 75)</p>	<p>ქბ 92. ქორის მებაღურთათვის (გვ. 73)</p>
<p>ქვ 93. მეჩინიბეთათვის (გვ. 54)</p>	<p>ქვ 93. მეჩინიბეთათვის (გვ. 75)</p>	<p>ქვ 93. მეჩინიბეთათვის (გვ. 73)</p>
<p>ქდ 94. მერიქეფეთათვის (გვ. 17)</p>	<p>ქდ 94. მერიქეფეთათვის (გვ. 76)</p>	<p>ქდ 94. მერიქეფეთათვის (გვ. 73)</p>
<p>ქე 95. მოხელეთ თუ როგორ მოიქცენ მათთა რიგთათვის (გვ. 57)</p>	<p>ქე 95. მოხელენი თუ როგორ მოიქცენ მათთა რიგთათვის (გვ. 76)</p>	<p>ქე 95. მოხელენი თუ როგორ მოიქცენ მათთა რიგთათვის (გვ. 74)</p>

D	Q	B
<p>შვ 96. მეშაშბის სასახლის რიგისათვის (გვ. 48)</p>	<p>შვ 96. მეშაშბის სახლის რიგისათვის (გვ. 34v)</p>	<p>—</p>
<p>შზ 97. მეკოდის პურეთათვის (გვ. 48)</p>	<p>შზ 97. მეკოდის პურისათვის (გვ. 34v)</p>	<p>—</p>
<p>შთ 98. მურაბისათვის (გვ. 49)</p>	<p>შთ 98. მურაბისათვის (გვ. 35r)</p>	<p>—</p>
<p>შთ 99. მეჯლისის პურისათვის (გვ. 50)</p>	<p>შთ 99. მეჯლისის პურისათვის (გვ. 35v)</p>	<p>—</p>
<p>რ 100. მღივანბეგის გარიგებისათვის (გვ. 50)</p>	<p>რ 100. მღივანბეგის გარიგებისათვის (გვ. 54v)</p>	<p>—</p>
<p>რა 101. მღივანბეგის ასაღებისათვის (გვ. 52)</p>	<p>რა 101. მღივანბეგის ასაღებისათვის (გვ. 36v)</p>	<p>—</p>
<p>რბ 102. მოლარეთხუცის სარგოსათვის (გვ. 53)</p>	<p>რბ 102. მოლარეთხუცის სარგოსათვის (გვ. 36v)</p>	<p>—</p>
<p>რბ 103. მუხრანის კოდის პურისათვის (გვ. 53)</p>	<p>რბ 103. მუხრანის კოდის პურისათვის (გვ. 37r)</p>	<p>—</p>
<p>რდ 104. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 53)</p>	<p>რდ 104. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 37r)</p>	<p>—</p>
<p>რე 105. მოლარეებისათვის (გვ. 54)</p>	<p>რე 105. მოლარეებისათვის (გვ. 37r)</p>	<p>—</p>
<p>რვ 106. შეითრისათვის (გვ. 54)</p>	<p>რვ 106. შეითრისათვის (გვ. 37v)</p>	<p>—</p>
<p>რზ 107. მერიქიფეთ ხუცისათვის (გვ. 54).</p>	<p>რზ 107. მერიქიფეთათვის (გვ. 37v)</p>	<p>—</p>

ა	L	A
<p>შ3 96. მუშაშების სახლის რიგისათვის (გვ. 55)</p>	<p>შ3 96. მუშაშების სახლის რიგისათვის (გვ. 78)</p>	<p>შ3 96. მუშაშების სახლის რიგისათვის (გვ. 75)</p>
<p>შუ 97. მეკოდის პურეთათვის (გვ. 56)</p>	<p>შუ 97. მეკოდის პურეთათვის (გვ. 78)</p>	<p>შუ 97. მეკოდის—პურეთათვის (გვ. 76)</p>
<p>შფ 98. მურაბისათვის (გვ. 57)</p>	<p>შფ 98. მურაბისათვის (გვ. 80)</p>	<p>შფ 98. მურაბისათვის (გვ. 78)</p>
<p>შთ 99. მეჯლისის პურისათვის (გვ. 57)</p>	<p>შთ 99. მეჯლისის პურისათვის (გვ. 80)</p>	<p>შთ 99. მეჯლისის პურისათვის (გვ. 78).</p>
<p>რ 100. მღვიანბეგის გარიგებისათვის (გვ. 57)</p>	<p>რ 100. მღვიანბეგის გარიგებისათვის (გვ. 81)</p>	<p>რ 100. მღვიანბეგის გარიგებისათვის (გვ. 78)</p>
<p>რბ 101. მღვიანბეგის ასალბისათვის (გვ. 57)</p>	<p>რბ 101. მღვიანბეგის ასალბისათვის (გვ. 85)</p>	<p>რბ 101. მღვიანბეგის ასალბისათვის (გვ. 82)</p>
<p>რბ 102. მოლარეთხუცის სარგოსათვის (გვ. 60)</p>	<p>რბ 102. მოლარეთხუცის სარგოსათვის (გვ. 86)</p>	<p>რბ 102. მოლარეთხუცის სარგოსათვის (გვ. 83)</p>
<p>რბ 103. მუხრანის კოდის პურისათვის (გვ. 61)</p>	<p>რბ 103. მუხრანის კოდის პურისათვის (გვ. 87)</p>	<p>რბ 103. მუხრანის კოდის პურისათვის (გვ. 84)</p>
<p>რდ 104. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 61)</p>	<p>რდ 104. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 87)</p>	<p>რდ 104. მუშის რუსუმისათვის (გვ. 84)</p>
<p>რე 105. მოლარეებისათვის (გვ. 62)</p>	<p>რე 105. მოლარეებისათვის (გვ. 87)</p>	<p>რე 105. მოლარეებისათვის (გვ. 84).</p>
<p>რვ 106. მეითრისათვის (გვ. 62)</p>	<p>რვ 106. მეითრისათვის (გვ. 88)</p>	<p>რვ 106. მეითრისათვის (გვ. 85)</p>
<p>რზ 107. მერიქიფეთ ხუცისათვის (გვ. 62)</p>	<p>რზ 107. მერიქიფეთ ხუცისათვის (გვ. 88)</p>	<p>რზ 107. მერიქიფეთ ხუცისათვის (გვ. 85).</p>

არ არიან დაწერილი

<sup>1</sup> ეს წინადადება ამ ექვსი ხელნაწერიდან მხოლოდ A-შია.

D	Q	B
რმ 108. მეჯოგეთ-ხუცისა და მეჯოგეებისათჳს (გვ. 54)	რმ 108. მეჯოგეთ-ხუცისა და მეჯოგეებისათჳს (გვ. 37v)	—
რთ 109. მწვანელისათჳს (გვ. 55)	რთ 109. მწვანელისათჳს (გვ. 38r)	—
რი 110. მთილამ ჟანიშინისათჳს (გვ. 55)	რი 110. მთილამ ჟანიშინისათჳს (გვ. 38r)	—
რია 111. მეთოფეთათჳს (გვ. 55)	რია 111. მეთოფეთათჳს (გვ. 38r)	—
რიზ 112. ჟარხნის მუშობისათჳს (გვ. 56)	რიზ 112. ჟარხნის მუშობისათჳს (გვ. 38v)	—
რიზ 113. მეძალეთხუცისათჳს (გვ. 56)	რიზ 113. მეძალეთ ხუცისათჳს (გვ. 38v)	—
რიღ 114. მუსტოფის რუსუმითჳს (გვ. 57)	რიღ 114. მუსტოფის რუსუმითჳს (გვ. 39r)	—
რია 115. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათჳს (გვ. 57)	რია 115. სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფებისათჳს (გვ. 39r)	—
რიზ 116. ჟარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათჳს (გვ. 57)	რიზ 116. ჟარხნის ნაზირისა და მისი ასნაფებისათჳს (39 r)	—
რიჟ 117. თუ როგორ აიღებენ ნაზირის თავისათჳს (გვ. 58)	რიჟ 117. თუ როგორ აიღებენ ნაზირის თავისათჳს (გვ. 39v)	—
რიჟ 118. სალაროს ნაზირის სარგოსათჳს (გვ. 58)	რიჟ 118. სალაროს ნაზირის სარგოსათჳს (გვ. 39v)	—
რით 119. ჟარხნის ნაზირის სარგოსათჳს (გვ. 58)	რით 119. ჟარხნის ნაზირის სარგოსათჳს (გვ. 39v)	—
რბ 120. ნავტიკისათჳს (გვ. 59)	რბ 120. ნავტიკისათჳს (გვ. 40r)	—



a	L	A
<p>რმ 108. მეჭოვეთ-ხუცისა და მეჭოვეებისათვის (გვ. 62)</p>	<p>რმ 108. მეჭოვეთ-ხუცისა და მეჭოვეებისათვის (გვ. 88)</p>	<p>რმ 108. მეჭოვეთ-ხუცისა და მეჭოვეებისათვის (გვ. 85)</p>
<p>რთ 109. მწვანეილისათვის (გვ. 63)</p>	<p>რთ 109. მწვანეილისათვის (გვ. 90)</p>	<p>რთ 109. მწვანეილისათვის (გვ. 86)</p>
<p>რი 110. მთილამ ჭანიშინისათვის (გვ. 63)</p>	<p>რი 110. მთილამ ჭანიშინისათვის (გვ. 90)</p>	<p>რი 110. მთილამ ჭანიშინისათვის (გვ. 87)</p>
<p>რიბ 111. მეთოფეთათვის (გვ. 63)</p>	<p>რიბ 111. მეთოფეთათვის (გვ. 20)</p>	<p>რიბ 111. მეთოფეთათვის (გვ. 87)</p>
<p>რიზ 112. ქარხნის მუშრობისათვის (გვ. 64)</p>	<p>რიზ 112. ქარხნის მუშრობისათვის (გვ. 91)</p>	<p>რიზ 112. ქარხნის მუშრობისათვის (გვ. 88)</p>
<p>რიზ 113. მეძალღეთათვის (გვ. 64)</p>	<p>რიზ 113. მეძალღეთ ხუცი-სათვის (გვ. 91)</p>	<p>რიზ 113. მეძალღეთხუცისათვის (გვ. 98)</p>
<p>რიღ 114. მუსტოფის რუსუმი-თვის (გვ. 65)</p>	<p>რიღ 114. მუსტოფის რუსუმი-თვის (გვ. 93)</p>	<p>რიღ 114. მუსტოფის რუსუმი-თვის (გვ. 89)</p>
<p>რიი 115. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რიი 115. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 93)</p>	<p>რიი 115. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 90)</p>
<p>რიპ 116. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რიპ 116. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 94)</p>	<p>რიპ 116. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის (გვ. 90)</p>
<p>რიჟ 117. თუ როგორ აიღებენ ნაზირის თავისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რიჟ 117. თუ როგორ აიღებენ ნაზირის თავისათვის (გვ. 94)</p>	<p>რიჟ 117. ნაზირის თავის აღე-ბისათვის (გვ. 91)</p>
<p>რიშ 118. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 67)</p>	<p>რიშ 118. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 95)</p>	<p>რიშ 118. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 91)</p>
<p>რით 119. ქარხნის ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 67)</p>	<p>რით 119. ქარხნის ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 95)</p>	<p>რით 119. ქარხნის ნაზირის სარგოსათვის (გვ. 91)</p>
<p>რბ 120. ნავტიკისათვის (გვ. 67)</p>	<p>რბ 120. ნავტიკისათვის (გვ. 95)</p>	<p>რბ 120. ნავტიკისათვის (გვ. 92)</p>

D	Q	B
რბა 121. ნალარა ხანის მოქე- ლეთათუს (გვ. 59)	რბა 121. ნალარა ხანის მოქე- ლეთათუს (გვ. 40r)	—
რბბ 122. მოღუნახჩისათუს (გვ. 59)	რბბ 122. მოღუნახჩისათუს (გვ. 40r)	—
რბვ 123. ორაგულის ჭუფთისა და სხვათათუს (გვ. 59)	რბვ 123. ორაგულის ჭუფთისა და სხვათათუს (გვ. 40r)	—
რბღ 124. თევზის ჩაჩხისათუს (გვ. 59)	რბღ 124. თევზის ჩაჩხისათუს (გვ. 40v)	—
რბი 125. პირის თავისათუს (გვ. 60)	რბი 125. პირისთავისათუს (გვ. 40v)	—
რბკ 126. პირის თავის აღებო- სათუს (გვ. 60)	რბკ 126. პირის თავის აღებო- სათვის (გვ. 40v)	—
რბზ 127. ურბნისის რუს მუშო- სათუს (გვ. 60)	რბზ 127. ურბნისის რუს მუშო- სათუს (გვ. 40v)	—
რბწ 128. ყეენის ფეშქაშისა- თუს (გვ. 60)	რბწ 128. ყეენის ფეშქაშისა- თუს (გვ. 40v)	—
რბთ 129. საზანდრებისათუს (გვ. 60)	რბთ 129. საზანდრებისათუს (გვ. 41r)	—
რლ 130. საფარეშოს მოქელე- თათუს (გვ. 61)	რლ 130. საფარეშოს მოქელე- თათუს (გვ. 41r)	—
რლა 131. საქაბადროს მო- ქელეთათუს (გვ. 61)	რლა 131. საქაბადროს მო- ხელეთათუს (გვ. 41v)	—
რლბ 132. სარქარბაშისა და სარქრებისათუს (გვ. 61)	რლბ 132. სარქარბაშისა და სარქრებისათუს (გვ. 41v)	—

ა	L	A
<p>რბპ 121. ნალარა ხანის მოხელეთათვის (გვ. 68)</p>	<p>რბპ 121. ნალარა ხანის მოხელეთათვის (გვ. 96)</p>	<p>რბპ 121. ნალარა ხანის მოხელეთათვის (გვ. 92)</p>
<p>რბპ 122. მოღუნახისათვის (გვ. 68)</p>	<p>რბპ 122. მოღუნახისათვის (გვ. 96)</p>	<p>რბპ 122. მოღუნახისათვის (გვ. 92)</p>
<p>რბპ 123. ორაგულის ქუფთისა და სხვათათვის (გვ. 68)</p>	<p>რბპ 123. ორაგულის ქუფთისა და სხვათათვის (გვ. 97)</p>	<p>რბპ 123. ორაგულის ქუფთისა და სხვათათვის (გვ. 93)</p>
<p>რბლ 124. თევზის ჩაჩხისათვის (გვ. 68)</p>	<p>რბლ 124. თევზის ჩაჩხისათვის (გვ. 97)</p>	<p>რბლ 124. თევზის ჩაჩხისათვის (გვ. 93)</p>
<p>რბმ 125. პირის თავისათვის (გვ. 68)</p>	<p>რბმ 125. პირის თავისათვის (გვ. 97)</p>	<p>რბმ 125. პირის თავისათვის (გვ. 93)</p>
<p>რბვ 126. პირისთავის ალებისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რბვ 126. პირის თავის ალებისათვის (გვ. 97)</p>	<p>რბვ 126. პირის—თავის ალებისათვის (გვ. 93)</p>
<p>რბზ 127. ურბნისის რუს მუშისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რბზ 127. ურბნისის რუს მუშისათვის (გვ. 98)</p>	<p>რბზ 127. ურბნისის რუს მუშისათვის (გვ. 93)</p>
<p>რბშ 128. ყეენის ფეშქაშისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რბშ 128. ყეენის ფეშქაშისათვის (გვ. 98)</p>	<p>რბშ 128. ყეენის ფეშქაშისათვის (გვ. 94)</p>
<p>რბთ<sup>1</sup> 129. საზანდრებისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რფთ<sup>2</sup> 129. საზანდრებისათვის (გვ. 98)</p>	<p>რბთ 129. საზანდრებისათვის (გვ. 94)</p>
<p>რლ 130. საფარეშოს მოქელეთათვის (გვ. 70)</p>	<p>რლ 130. საფარეშოს მოქელეთათვის (გვ. 99)</p>	<p>რლ 130. საფარეშოს მოქელეთათვის (გვ. 95)</p>
<p>რლა 131. საჯაბადროს მოქელეთათვის (გვ. 70)</p>	<p>რლა 131. საჯაბადროს მოქელეთათვის (გვ. 99)</p>	<p>რლა 131. საჯაბადროს მოქელეთათვის</p>
<p>რლბ 132. სარქარბაშისა და სარქრებისათვის (გვ. 70)</p>	<p>რლბ 132. სარქარბაშისა და სარქრებისათვის (გვ. 100)</p>	<p>რლბ 132. სარქარბაშისა და სარქრებისათვის (გვ. 95)</p>

<sup>1</sup> ა-ში „რკთ“ არ არის.

<sup>2</sup> L-ში „რკთ“-ს მაგიერ არის „რფთ“.

D	Q	B
<p>რლზ 133. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათუს (გვ. 62)</p>	<p>რლზ 133. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათუს (გვ. 41v)</p>	—
<p>რლდ 134. სახაბაზოს მოქეღეთა- თუს (გვ. 62)</p>	<p>რლდ 134. სახაბაზოს მოქეღეთა- თუს (გვ. 41v)</p>	—
<p>რლე 135. სუფრაქეშთათუს (გვ. 62)</p>	<p>რლე 135. სუფრაქეშთათუს (გვ. 41v)</p>	—
<p>რლვ 136. სამზარეულოს მო- ქეღეთათუს (62)</p>	<p>რლვ 136. სამზარეულოს მო- ქეღეთათუს (გვ. 41r)</p>	—
<p>რლზ 137. საღვინის მოქეღეთა- თუს (გვ. 63)</p>	<p>რლზ 137. საღვინის მოქეღეთა- თუს (გვ. 42r)</p>	—
<p>რლყ 138. სატიკის პიროსათუს (გვ. 63)</p>	<p>რლყ 138. სატიკის პიროსათუს (გვ. 42r)</p>	—
<p>რლთ 139. საშარბათოს მოქე- ღეთათუს (გვ. 63)</p>	<p>რლთ 139. საშარბათოს მოქე- ღეთათუს (გვ. 42r)</p>	—
<p>რმ 140. სააუშტროსათუს (გვ. 64)</p>	<p>რმ 140. სააუშტროსათვის (გვ. 42v)</p>	—
<p>რმა 141. მეთეფშეთათუს (გვ. 64)</p>	<p>რმა 141. მეთეფშეთათუს (გვ. 42r)</p>	—
<p>რმბ 142. ამბარდანთათუს (გვ. 64)</p>	<p>რმბ 142. ამბარდანთათუს (გვ. 42v)</p>	—
<p>რმგ 143. ზინდართათუს (გვ. 64)</p>	<p>რმგ 143. ზინდართათუს (გვ. 42v)</p>	—
<p>რმდ 144. საკმლისათუს (გვ. 64)</p>	<p>რმდ 144. საკმლისათუს (გვ. 43r)</p>	—

a	L	A
<p>რლზ 133. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 71)</p>	<p>რლზ 133. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 100)</p>	<p>რლზ 133. სარქარბაშისა და თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 95)</p>
<p>რლდ 134. სახაბაზოს მოქელეთათვის (გვ. 71)</p>	<p>რლდ 134. სახაბაზოს მოქელეთათვის (გვ. 100)</p>	<p>რლდ 134. სახაბაზოს მოქელეთათვის (გვ. 96)</p>
<p>რლფ 135. სუფრაქეშთათვის (გვ. 71)</p>	<p>რლფ 135. სუფრაქეშთათვის (გვ. 101)</p>	<p>რლფ 135. სუფრაქეშთათვის (გვ. 96)</p>
<p>რლვ 136. სამზარეულოს მოხელეთათვის (გვ. 71)</p>	<p>რლვ 136. სამზარეულოს მოხელეთათვის (გვ. 101)</p>	<p>რლვ 136. სამზარეულოს მოხელეთათვის (გვ. 96)</p>
<p>რლზ 137. საღვინის მოხელეთათვის (გვ. 72)</p>	<p>რლზ 137. საღვინის მოხელეთათვის (გვ. 101)</p>	<p>რლზ 137. საღვინის მოხელეთათვის (გვ. 97)</p>
<p>რლშ 138. სატიკისპიროსათვის (გვ. 72)</p>	<p>რლშ 138. სატიკისპიროსათვის (გვ. 102)</p>	<p>რლშ 138. სატიკისპიროსათვის (გვ. 97)</p>
<p>რლთ<sup>1</sup> 139. საშარბათოს მოხელეთათვის (გვ. 72)</p>	<p>რლთ 139. საშარბათოს მოხელეთათვის (გვ. 102)</p>	<p>რლთ 139. საშარბათოს მოხელეთათვის (გვ. 98)</p>
<p>რმ 140. სააუშტროსათვის (გვ. 73)</p>	<p>რმ 140. სააუშტროსათვის (გვ. 102)</p>	<p>რმ 140. სააუშტროსათვის (გვ. 98)</p>
<p>რმა 141. მეთეფშეთათვის (გვ. 73)</p>	<p>რმა 141. მეთეფშეთათვის (გვ. 103)</p>	<p>რმა 141. მეთეფშეთათვის (გვ. 98)</p>
<p>რმბ 142. ამბარდანთათვის (გვ. 73)</p>	<p>რმბ 142. ამბარდანთათვის (გვ. 103)</p>	<p>რმბ 142. ამბარდანთათვის (გვ. 98)</p>
<p>რმგ 143. ზინდართათვის (გვ. 73)</p>	<p>რმგ 143. ზინდართათვის (გვ. 103)</p>	<p>რმგ 143. ზინდართათვის (გვ. 99)</p>
<p>რმდ 144. საკმლისათვის (გვ. 74)</p>	<p>რმდ 144. საკმლისათვის (გვ. 103)</p>	<p>რმდ 144. საკმლისათვის (გვ. 99)</p>

<sup>1</sup> ა-ში პარაგრაფის ნუმერაციის აღმნიშვნელი „რლვ“ აკლია.

<sup>2</sup> ა-ში პარაგრაფის ნუმერაციის აღმნიშვნელი „რლთ“ აკლია.

D	Q	B
<p>რმ0 145. სახასოს პურის მო- სავლისათვის (გვ. 65)</p>	<p>რმ0 145. სახასოს პურის მო- სავლისათვის (გვ. 43r)</p>	<p>—</p>
<p>რმ3 146. სადიასახლისოსათვის (გვ. 65)</p>	<p>რმ3 146. სადიასახლისოსათვის (გვ. 43r)</p>	<p>—</p>
<p>რმზ 147. სუფრის პურისათვის (გვ. 65)</p>	<p>რმზ 147. სუფრის პურისათვის (გვ. 43r)</p>	<p>—</p>
<p>რმშ 148. საურისათვის (გვ. 65)</p>	<p>რმშ 148. საურისათვის (გვ. 43r)</p>	<p>—</p>
<p>რმთ 149. საბალახის აღებისა- თვის (გვ. 66)</p>	<p>რმთ 149. საბალახის აღებისა- თვის (გვ. 43v)</p>	<p>—</p>
<p>რნ 150. სამასპინძლოს შეწე- რისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რნ 150. სამასპინძლოს შეწე- რისათვის (გვ. 43v)</p>	<p>—</p>
<p>რნა 151. საამილხეაროს კო- დის პურისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რნა 151. საამილხეაროს კო- დის პურისათვის (გვ. 43v)</p>	<p>—</p>
<p>რნბ 152. საბარათასშვილოს კოდის პურისათვის (გვ. 66)</p>	<p>რნბ 152. საბარათასშვილოს კოდის პურისათვის (გვ. 43v)</p>	<p>—</p>
<p>რნვ 153. საციციანოს კოდის პურისათვის (გვ. 67)</p>	<p>რნვ 153. საციციანოს კოდის პურისათვის (გვ. 44r)</p>	<p>—</p>
<p>რნღ 154. სომხითის კოდის პურისათვის (გვ. 67)</p>	<p>რნღ 154. სომხითის კოდის პურისათვის (გვ. 44r)</p>	<p>—</p>
<p>რნძ 155. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 67)</p>	<p>რნძ 155. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 44r)</p>	<p>—</p>
<p>რნჩ 156. სანაეროზოსათვის (გვ. 67)</p>	<p>რნჩ 156. სანაეროზოსათვის (გვ. 44r)</p>	<p>—</p>

ა	L	A
<p>რმმ 145. სახასოს პურის მო- საელისათუს (გვ. 74)</p>	<p>რმმ 145. სახასოს პურის მო- საელისათვის (გვ. 104)</p>	<p>რმმ 145. სახასოს პურის მო- საელისათუს (გვ. 99)</p>
<p>რმმ 146. სადიასახლისოსათუს (გვ. 74)</p>	<p>რმმ 146. სადიასახლისოსათვის (გვ. 104)</p>	<p>რმმ 146. სადიასახლისოსათუს (გვ. 99)</p>
<p>რმზ 147. სუფრის პურისათუს (გვ. 74)</p>	<p>რმზ 147. სუფრის პურისათვის (გვ. 105)</p>	<p>რმზ 147. სუფრის პურისათუს (გვ. 100)</p>
<p>რმყ 148. საურისათუს (გვ. 75)</p>	<p>რმყ 148. საურისათვის (გვ. 105)</p>	<p>რმყ 148. საურისათუს (გვ. 100)</p>
<p>რმთ 149. საბალახის ალებისა- თუს (გვ. 75)</p>	<p>რმთ 149. საბალახის ალებისა- თვის (გვ. 106)</p>	<p>რმთ 149. საბალახის ალებისა- თუს (გვ. 101)</p>
<p>რნ 150. სამასპინძლოს შეწე- რისათუს (გვ. 75)</p>	<p>რნ 150. სამასპინძლოს შეწე- რისათვის (გვ. 106)</p>	<p>რნ 150. სამასპინძლოს შეწე- რისათუს (გვ. 107)</p>
<p>რნა 151. საამილახვაროს კო- ლის პურისათუს (გვ. 76)</p>	<p>რნა 151. საამილახვაროს კოდის პურისათვის (გვ. 107)</p>	<p>რნა 151. საამილახვაროს კო- ლის პურისათუს (გვ. 101)</p>
<p>რნბ 152. საბარათასშვილოს კოდის პურისათუს (გვ. 76)</p>	<p>რნბ 152. საბარათასშვილოს კოდის პურისათვის (გვ. 107)</p>	<p>რნბ 152. საბარათასშვილოს კოდის პურისათუს (გვ. 102)</p>
<p>რნვ 153. საციციანოს კოდის პურისათუს (გვ. 76)</p>	<p>რნვ 153. საციციანოს კოდის პურისათვის (გვ. 107)</p>	<p>რნვ 153. საციციანოს კოდის პურისათუს (გვ. 107)</p>
<p>რნღ 154. სომხითის კოდის პურისათუს (გვ. 76)</p>	<p>რნღ 154. სომხითის კოდის პურისათვის (გვ. 108)</p>	<p>რნღ 154. სომხითის კოდის პურისათუს (გვ. 102)</p>
<p>რნძ 155. სომხითის მოურავის (გვ. 77)</p>	<p>რნძ 155. სომხითის მოურავის (გვ. 108)</p>	<p>რნძ 155. სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 103)</p>
<p>რნჩ 156. სანავროზოსათუს (გვ. 77)</p>	<p>რნჩ 156. სანავროზოსათვის (გვ. 108)</p>	<p>რნჩ 156. სანავროზოსათუს (გვ. 103)</p>

D	Q	Z
<p>რ6ზ 157. სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის (გვ. 67)</p>	<p>რ6ზ 157. სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის (გვ. 44r)</p>	<p>—</p>
<p>რ6შ 158. სამშვილდე კრწანისს ხერგეშებისა მზარეულებისა და ფარეშებისათვის (გვ. 68)</p>	<p>რ6შ 158. სამშვილდე კრწანისის ხერგეშებისა მზუარეულებისა და ფარეშებისათვის (გვ. 44v)</p>	<p>--</p>
<p>რ6თ 159. სახლთხუცის სარგოსათვის (გვ. 68)</p>	<p>რ6თ 159. სახლთხუცის სარგოსათვის (გვ. 44v)</p>	<p>—</p>
<p>რ6ა 160. სომხითის ტარულისათვის (69)</p>	<p>რ6ა 160. სომხითის ტარულისათვის (გვ. 45r)</p>	<p>—</p>
<p>რ6ბ 161. სომხითის მელიქისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რ6ბ 161. სომხითის მელიქისათვის (გვ. 45r)</p>	<p>—</p>
<p>რ6გ 162. საფერისცვალების თევზისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რ6გ 162. საფერისცვალების თევზისათვის (გვ. 45r)</p>	<p>—</p>
<p>რ6დ 163. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 69)</p>	<p>რ6დ 163. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 45r)<sup>1</sup></p>	<p>—</p>
<p>რ6ე 164. სალაროს მუშრების სარგოსათვის (გვ. 7)</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>რ6ვ 165. სალაროს თავლიდრის სარგოსათვის (გვ. 71)</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>რ6ზ 166. სამეფოს კაცისა სადღოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 72)</p>	<p>—</p>	<p>—</p>
<p>რ6ზ 167. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 72)</p>	<p>რ6ზ 167. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 46v)</p>	<p>—</p>

<sup>1</sup> Q ხელნაწერში აქ ერთი ფურცელი აკლია (46r, 46v). ამ პარაგრაფის მხოლოდ ნაწი შეეფერებოდას. ხელნაწერში პარაგრაფები: რ6დ, რ6ე, რ6ვ არ არის.



ა	L	A
<p>რნზ 157. სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის (გვ. 77)</p>	<p>რნზ 157. სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის (გვ. 109)</p>	<p>რნზ 157. სამს წელიწადში ელის აღწერისათვის (გვ. 103)</p>
<p>რნშ 158. სამშვილდე კრწანისის ხერგეშებისა მზარეულებისა და ფარეშებისათვის (გვ. 77)</p>	<p>რნშ 158. სამშვილდე კრწანის ხერგეშების მზარეულებისა და ფარეშებისათვის (გვ. 109)</p>	<p>რნშ 158. სამშვილდე კრწანის ხერგეშებისა მზარეულებისა და ფარეშებისათვის (გვ. 104)</p>
<p>რნთ 159. სახლთხუცის სარგოსათვის (გვ. 78)</p>	<p>რნთ 159. სახლთხუცის სარგოსათვის (გვ. 110)</p>	<p>რნთ 159. სალთხუცის სარგოსათვის (გვ. 104)</p>
<p>რა 160. სომხითის ტარული-სათვის (გვ. 79)</p>	<p>რა 160. სომხითის ტარული-სათვის (გვ. 112)</p>	<p>რა 160. სომხითის ტარული-სათვის (გვ. 105)</p>
<p>რამ 161. სომხითის მელიქისათვის (გვ. 79)</p>	<p>რამ 161. სომხითის მელიქისათვის (გვ. 112)</p>	<p>რამ 161. სომხითის მელიქისათვის (გვ. 106)</p>
<p>რამ 162. საფერისცვალებო თევზისათვის (გვ. 79)</p>	<p>რამ 162. საფერისცვალებო თევზისათვის (გვ. 112)</p>	<p>რამ 162. საფერისცვალებო თევზისათვის (გვ. 106)</p>
<p>რამ 163. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 79)</p>	<p>რამ 163. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 112)</p>	<p>რამ 163. სასახლეების რიგისათვის (გვ. 106)</p>
<p>რამ 164. სალაროს მუშრების სარგოსათვის (გვ. 82)</p>	<p>რამ 164. სალაროს მუშრების (სარგოსათვის) (გვ. 116)</p>	<p>რამ 164. სალაროს მუშრების სარგოსათვის (გვ. 110)</p>
<p>რამ 165. სალაროს თავიღრის სარგოსათვის (გვ. 83)</p>	<p>რამ 165. სალაროს თავიღრის სარგოსათვის (გვ. 116)</p>	<p>რამ 165. სალაროს თავიღრის სარგოსათვის (გვ. 110)</p>
<p>რამ 166. სამეფოს კაცის საღდოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 83)</p>	<p>რამ 166. სამეფოს კაცის საღდოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 117)</p>	<p>რამ 166. სამეფოს კაცის საღდოფლოდ არ მუშაობისათვის (გვ. 110)</p>
<p>რამ 167. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 83)</p>	<p>რამ 167. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 117)</p>	<p>რამ 167. ტოგუნის რიგისათვის (გვ. 110)</p>

...ლია მოცემული. იგი მთავრდება სიტყვებით: „იქითმან იქით უნჯნოს თავის ადგილი როგორც უკანასკნელი პარაგრაფის სათაური არ არის, ტექსტი არის.

D	Q	B
<p>რაჭ 168. ტყავისათვის (გვ. 72)</p>	<p>რაჭ 168. ტყავისათვის (გვ. 45v)</p>	<p>—</p>
<p>ცარიელი ადგილია დატო- ვებული ტექსტში სიტ- ყვების „ბატკნის ტყა- ვის“ შემდეგ (გვ. 72).</p>	<p>ცარიელი ადგილია ტექს- ტში სიტყვების „ბატკ- ნის ტყავის“ შემდეგ (გვ. 45v)</p>	<p>—</p>
<p>ცხვრისა (გვ. 72)</p>	<p>ცხვრისა (გვ. 45v)</p>	<p>—</p>
<p>აქვსთ (გვ. 73)</p>	<p>აქვსთ (გვ. 45v)</p>	<p>—</p>
<p>რაძი 169. ტყვის ბაეისათვის (გვ. 73)</p>	<p>რაძი 169. ტყვის ბაეისათვის (გვ. 46v)</p>	<p>—</p>
<p>რო 170. ტყვის ბაეისათვის (გვ. 78)</p>	<p>რო 170. ტყვის ბაეისათვის (გვ. 47r)</p>	<p>—</p>
<p>როა 171. ტეთხუჩისათვის (გვ. 73)</p>	<p>როა 171. ტეთხუჩისათვის (გვ. 47r)</p>	<p>—</p>
<p>როზ 172. ტაშირზედ აიღარ- ბეგის ჭეობის რიგისა- თვის (გვ. 73)</p>	<p>როზ 172. ტაშირზედ აიღარ- ბეგის ჭელობის (გვ. 47r)</p>	<p>—</p>
<p>როზ 173. ტაშირის მოურავისა- თვის (გვ. 74)</p>	<p>როზ 173. ტაშირის მოურავისა- თვის (გვ. 47r)</p>	<p>—</p>
<p>როდ 174. ურბნისის რუს გა- მომღებთათვის (გვ. 74)</p>	<p>როდ 174. ურბნისის რუს გა- მომღებთათვის (გვ. 47v)</p>	<p>—</p>
<p>როე 175. უმისა და მოხარშუ- ლის ძროხისათვის (გვ. 74)</p>	<p>როე 175. უმისა და მოხარშუ- ლის ძროხისათვის (გვ. 47v)</p>	<p>—</p>
<p>როვ 176. მოხარშულისათვის (გვ. 74)</p>	<p>როვ 176. მოხარშულისათვის (გვ. 47v)</p>	<p>—</p>

<sup>1</sup> L-ში „ტყვის“ შავიერ არის „ყვის“.

a	L	A
<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>168. ტყავისათვის (გვ. 83)</p> <p>ცარიელი ადგილია დატოვებული სიტყვების „ბატკნის ტყავი“-ს შემდეგ (გვ. 84)</p> <p>ცხერისა (გვ. 84)</p> <p>აქვს (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>168. ტყავისათვის (გვ. 118)</p> <p>ცარიელი ადგილია დატოვებული სიტყვების „ბატკნის ტყავის“ შემდეგ (გვ. 118)</p> <p>ცხერის (გვ. 118)</p> <p>აქვს (გვ. 118)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>168. ტყავისათვის (გვ. 111)</p> <p>ცარიელი ადგილია დატოვებული სიტყვების „ბატკნის ტყავი“-ს შემდეგ (გვ. 111)</p> <p>ცხერისა (გვ. 111)</p> <p>აქვს (გვ. 111)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>169. ტვიინ ბაჟისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>169. ტვიის ბაჟისათვის (გვ. 118)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რაშ</b></p> <p>169. ტვიის ბაჟისათვის (გვ. 111)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რო</b></p> <p>170. ტყვის ბაჟისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რო</b></p> <p>170. ყვის ბაჟისათვის (გვ. 119)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რო</b></p> <p>170. ტყვის ბაჟისათვის (გვ. 119)</p>
<p style="text-align: center;"><b>როა</b></p> <p>171. ტუთხუჩისათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როა</b></p> <p>171. ტუთხუჩისათვის (გვ. 119)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როა</b></p> <p>171. ტუთხუჩისათვის (გვ. 112)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>172. ტაშირზედ აიღარბეგის ჯეობის რივისათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>172. ტაშირზედ აიღარბეგის ხეობის რივისათვის (გვ. 120)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>172. ტაშირზედ აიღარბეგის ჯეობის რივისათვის (გვ. 112)</p>
<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>173. ტაშირის მოურავისათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>173. ტაშირის მოურავისათვის (გვ. 120)</p>	<p style="text-align: center;"><b>რობ</b></p> <p>173. ტაშირის მოურავისათვის (გვ. 113)</p>
<p style="text-align: center;"><b>როდ</b></p> <p>174. ურბნისის რუს გამომღებთათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როდ</b></p> <p>174. ურბნისის რუს გამომღებთათვის (გვ. 121)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როდ</b></p> <p>174. ურბნისის რუს გამომღებთათვის (გვ. 114)</p>
<p style="text-align: center;"><b>როე</b></p> <p>175. უმისა და მოხარშულის ძროხისათვის (გვ. 86)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როე</b></p> <p>175. უმისა და მოხარშულის ძროხისათვის (გვ. 121)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როე</b></p> <p>175. უმისა და მოხარშულის ზროხისათვის (გვ. 114)</p>
<p style="text-align: center;"><b>როვ</b></p> <p>176. მოხარშულისათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როვ</b></p> <p>176. მოხარშულისათვის (გვ. 121)</p>	<p style="text-align: center;"><b>როვ</b></p> <p>176. მოხარშულისათვის (გვ. 114)</p>

D	Q	B
როზ 177. ფუტკარის რიგისათვის (გვ. 74)	როზ 177. ფუტკარის რიგისათვის (გვ. 47v)	—
როჭ 178. ფეშქაშის მოჭელეთათვის (გვ. 75)	როჭ 178. ფეშქაშის მოჭელეთათვის (გვ. 48r)	—
როთი 179. ფეშქაშნივისისათვის (გვ. 75)	როთი 179. ფეშქაშნივისისათვის (გვ. 48r)	—
რპ 180. ქსნის ერისთვის მამულისათვის (გვ. 75)	რპ 180. ქსნის ერისთვის მამულისათვის (გვ. 48r)	—
რპპ 181. ქალაქის ბაღის გარეგებისათვის (გვ. 75)	რპპ 181. ქალაქის ბაღის გარეგებისათვის (გვ. 48v)	—
რპბ 182. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 76)	რპბ 182. ქალაქის სატყვეო ხარჯისათვის (გვ. 48v)	—
რპვ 183. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 76)	რპვ 183. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 48v)	—
რპდ 184. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 76)	რპდ 184. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 48v)	—
რპე 185. ქვიტიკრის ლილოს დებულებისათვის (გვ. 77)	რპე 185. ქვიტიკრის ლილოს დებულებისათვის (გვ. 49r)	—
რპვ 186. სომხითის რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუღისათვის (გვ. 77)	რპვ 186. სომხითის რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუღისათვის (გვ. 49r)	—
რპზ 187. ღვინის მოსავლის რიგისათვის (გვ. 77)	რპზ 187. ღვინის მოსავლის რიგისათვის (გვ. 49v)	—
რპშ 188. მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის (გვ. 78)	რპშ 188. მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის (გვ. 49r)	—

a	L	A
<p>როზ 177. ფუტკრის რიგისათვის (გვ. 87)</p>	<p>როზ 177. ფუტკრის რიგისათვის (გვ. 122)</p>	<p>როზ 177. ფუტკრის რიგისათვის (გვ. 114)</p>
<p>როშ 178. ფეშქაშის მოჭელეთათვის (გვ. 87)</p>	<p>როშ 178. ფეშქაშის მოჭელეთათვის (გვ. 122)</p>	<p>როშ 178. ფეშქაშის მოჭელეთათვის (გვ. 115)</p>
<p>როთ 179. ფეშქაშნივისისათვის (გვ. 87)</p>	<p>როთ 179. ფეშქაშნივისისათვის (გვ. 122)</p>	<p>როთ 179. ფეშქაშნივისისათვის (გვ. 115)</p>
<p>რჯ 180. ქსნის ერისთვის მამულისათვის (გვ. 87)</p>	<p>რჯ 180. ქსნის ერისთვის მამულისათვის (გვ. 123)</p>	<p>რჯ 180. ქსნის ერისთვის მამულისათვის (გვ. 115)</p>
<p>რპა 181. ქალაქის ბაღის გარბეებისათვის (გვ. 88)</p>	<p>რპა 181. ქალაქის ბაღის გარბეებისათვის (გვ. 123)</p>	<p>რპა 181. ქალაქის ბაღის გარბეებისათვის (გვ. 116)</p>
<p>რპბ 182. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 88)</p>	<p>რპბ 182. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 124)</p>	<p>რპბ 182. ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის (გვ. 116)</p>
<p>რპგ 183. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 89)</p>	<p>რპგ 183. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 124)</p>	<p>რპგ 183. ქალაქის აღწერისათვის (გვ. 117)</p>
<p>რპდ 184. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 89)</p>	<p>რპდ 184. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 125)</p>	<p>რპდ 184. ქოდავის რიგისათვის (გვ. 117)</p>
<p>რპე 185. ქვიტიკრის ლილოს დებულეებისათვის (გვ. 90)</p>	<p>რპე 185. ქვიტიკრის ლილოს დებულეებისათვის (გვ. 126)</p>	<p>რპე 185. ქვიტიკრის ლილოს დებულეებისათვის (გვ. 118)</p>
<p>რპვ 186. სომხითის რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუღისათვის (გვ. 90)</p>	<p>რპვ 186. სომხითის რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუღისათვის (გვ. 126)</p>	<p>რპვ 186. სომხითის რომელსაც ალაგს არის ქორის ბუღისათვის (გვ. 119)</p>
<p>რპზ 187. ღვინის მოსაველისათვის (გვ. 96)</p>	<p>რპზ 187. ღვინის მოსაველის რიგისათვის (გვ. 127)</p>	<p>რპზ 187. ღვინის მოსაველის რიგისათვის (გვ. 119)</p>
<p>რპშ 188. მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის (გვ. 91)</p>	<p>რპშ 188. მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის (გვ. 128)</p>	<p>რპშ 188. მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის (გვ. 120)</p>

D	Q	B
რპთ 189. უორიასაულისათუს (გვ. 79)	რპთ 189. უორიასაულისათუს (გვ. 50r)	—
რშ 190. ყაფიჩებისათუს (გვ. 79)	რშ 190. ყაფიჩებისათუს (გვ. 50r) <sup>1</sup>	—
რშა 191. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 79)	რშა 191. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 50r) <sup>2</sup>	—
რშბ 192. ყალიონ ყორჩებისა- თუს (გვ. 79)	რშბ 192. ყალიონ ყორჩებისა- თუს (50r)	—
რშვ 193. ყაეჩებისათუს (გვ. 79)	რშვ 193. ყაეჩებისათუს (გვ. 50v)	—
რშლ 194. ყველისათუს (გვ. 80)	რშლ 194. ყველისათუს (გვ. 50v)	—
რშმ 195. ყაბების რიგისათუს (გვ. 80)	რშმ 195. ყაბების რიგისათუს (გვ. 50v)	—
რშნ 196. ყაფნის რიგისათუს (გვ. 81)	რშნ 196. ყაფნის რიგისათუს (გვ. 51r)	—
რშჟ 197. ყასაბხანის იჯარისა- თუს (გვ. 81)	რშჟ 197. ყასაბხანის იჯარისა- თუს (გვ. 51v)	—
რშტ 198. ელის კაცისაგან ყა- რაიის ჭერგისათუს (გვ. 81)	რშტ 198. ელის კაცისაგან ყა- რაიის ჭერგისათუს (გვ. 51v)	—
რშთ 199. ყარაიის კონისათუს (გვ. 81)	რშთ 199. ყარაიის კონისათუს (გვ. 5v)	—

<sup>1</sup> Q-ში 189-ე პარაგრაფის შემდეგ აღნიშნულია „რჟა“ (191). პარაგრაფის სათაურია რაგრაფი არ არის თავის

ა	L	A
<p>რპთ 189. ყორიასაულისათუს (გვ. 92)</p>	<p>რპთ 189. ყორიასაულისათვის (გვ. 129)</p>	<p>რპთ 189. ყორიასაულისათუს (გვ. 121)</p>
<p>რშ 190. ყაფიჩებისათუს (გვ. 92)</p>	<p>რშ 190. ყაფიჩებისათვის (გვ. 129)</p>	<p>რშ 190. ყაფიჩებისათუს (გვ. 121)</p>
<p>რშა 191. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 92)</p>	<p>რშა 191. ყორჩიბაშისათვის (გვ. 129)</p>	<p>რშა 191. ყორჩიბაშისათუს (გვ. 121)</p>
<p>რშბ 192. ყალიონ ყორჩებისათუს (გვ. 93)</p>	<p>რშბ 192. ყალიონ ყორჩებისათვის (გვ. 130)</p>	<p>რშბ 192. ყალიონ ყორჩებისათუს (გვ. 122)</p>
<p>რშვ 193. ყავაჩებისათუს (გვ. 93)</p>	<p>რშვ 193. ყავაჩებისათვის (გვ. 130)</p>	<p>რშვ 193. ყავაჩებისათუს (გვ. 122)</p>
<p>რშდ 194. ყველისათუს (გვ. 93)</p>	<p>რშდ 194. ყველისათვის (გვ. 130)</p>	<p>რშდ 194. ყველისათუს (გვ. 122)</p>
<p>რშე 195. ყაბების რიგისათუს (გვ. 93)</p>	<p>რშე 195. ყაბების რიგისათუს (გვ. 131)</p>	<p>რშე 195. ყაბების რიგისათუს (გვ. 122)</p>
<p>რშვ 196. ყაფნის რიგისათუს (გვ. 94)</p>	<p>რშვ 196. ყაფნის რიგისათვის (გვ. 132)</p>	<p>რშვ 196. ყაფნის რიგისათუს (გვ. 124)</p>
<p>რშზ 197. ყასაბხანის იჯარისათუს (გვ. 95)</p>	<p>რშზ 197. ყასაბხანის იჯარისათვის (გვ. 133)</p>	<p>რშზ 197. ყასაბხანის იჯარისათუს (გვ. 125)</p>
<p>რშწ 198. ელის კაცისაგან ყარაიის ჭერგისათუს (გვ. 95)</p>	<p>რშწ 198. ელის კაცისაგან ყარაიის ჭერგისათვის (გვ. 133)</p>	<p>რშწ 198. ელის კაცისაგან ყარაიის ჭერგისათუს (გვ. 125)</p>
<p>რშთ 199. ყარაიის კონისათუს (გვ. 95)</p>	<p>რშთ 199. ყარაიის კონისათვის (გვ. 134)</p>	<p>რშთ 199. ყარაიის კონისათუს (გვ. 125)</p>

„ყორჩიბაშისათვის“, მაშასადამე, Q-ში ვერ 191-ე პარაგრაფია და შემდეგ 190-ე. \* Q-ში ეს პადგილზე (იხ. წინა შენიშვნა)

D	Q	B
<p style="text-align: center;">ს</p> <p>200. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულია, ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომელის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 81)</p>	<p style="text-align: center;">ს</p> <p>200. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულია ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომელის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 51v)</p>	
<p style="text-align: center;">სა</p> <p>201. ყაიყულის სამოურაო-ოსი მეფის გიორგისა-გან გარიგებისათვის (გვ. 82)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>201. ყაიყულის სამოურაო-ოსი მეფის გიორგისა-გან გარიგებისათვის (გვ. 52r)</p>	—
<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>202. ყულარალასისა გარიგებისათვის (გვ. 83)</p>	<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>202. ყულარალასისა გარიგებისათვის (გვ. 25v)</p>	—
<p style="text-align: center;">სგ</p> <p>203. შავარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 83)</p>	<p style="text-align: center;">სგ</p> <p>203. შავარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 52v)</p>	—
<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>204. შათირებისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>204. შათირებისათვის (გვ. 53r)</p>	—
<p style="text-align: center;">სე</p> <p>205. შანიშინის ღვეანხანის რიგისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;">სე</p> <p>205. შანიშინის ღვეანხანის რიგისათვის (გვ. 53r)</p>	—
<p style="text-align: center;">სვ</p> <p>206. შპეტის გარიგებისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;">სვ</p> <p>206. შპეტის გარიგებისათვის (გვ. 53r)</p>	—
<p style="text-align: center;">სზ</p> <p>207. შაქრისათვის (გვ. 84)</p>	<p style="text-align: center;">სზ</p> <p>207. შაქრისათვის (გვ. 53r)</p>	—
<p style="text-align: center;">სწ</p> <p>208. შავარდნის ბუღეებისათვის (გვ. 85)</p>	<p style="text-align: center;">სწ</p> <p>208. შავარდნის ბუღეებისათვის (გვ. 53v)</p>	—
<p style="text-align: center;">სთ</p> <p>209. შულაერისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოკელეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 591)<sup>1</sup></p>	<p style="text-align: center;">სთ</p> <p>209. შულაერისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოკელეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 54r)</p>	—

<sup>1</sup> D-ში ამ გვერდიდან იწყება განმეორებული გვერდობლივი ნუმერაცია, განმეორების



a	L	A
<p style="text-align: center;">ს</p> <p>200. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 96).</p>	<p style="text-align: center;">ს</p> <p>200. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 134)</p>	<p style="text-align: center;">ს</p> <p>200. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის მისთვის (გვ. 125).</p>
<p style="text-align: center;">სა</p> <p>201. ყაიყულის სამოურაოსი მეფის გიორგისაგან გარიგებისათვის (გვ. 96)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>201. ყაიყულის სამოურაოსი მეფის გიორგისაგან გარიგებისათვის (გვ. 135)</p>	<p style="text-align: center;">სა</p> <p>201. ყაიყულის სამოურაოსი მეფის გიორგისაგან გარიგებისათვის (გვ. 126)</p>
<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>202. ყულარაღასისა გარიგებისათვის (გვ. 97)</p>	<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>202. ყულარაღასისა გარიგებისათვის (გვ. 137)</p>	<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>202. ყულარაღასისა გარიგებისათვის (გვ. 128)</p>
<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>203. შავარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 98)</p>	<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>203. შავარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 137)</p>	<p style="text-align: center;">სბ</p> <p>203. შავარდნის ბაზიერისათვის (გვ. 123)</p>
<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>204. შათირებისათვის (გვ. 98)</p>	<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>204. შათირებისათვის (გვ. 138)</p>	<p style="text-align: center;">სდ</p> <p>204. შათირებისათვის (გვ. 128)</p>
<p style="text-align: center;">სე</p> <p>205. შანიშინის დევანხანის რიგისათვის (გვ. 98)</p>	<p style="text-align: center;">სე</p> <p>205. შანიშინის დევანხანის რიგისათვის (გვ. 138)</p>	<p style="text-align: center;">სე</p> <p>205. შანიშინის დევანხანის რიგისათვის (გვ. 129)</p>
<p style="text-align: center;">სვ</p> <p>206. შპეტის გარიგებისათვის (გვ. 99)</p>	<p style="text-align: center;">სვ</p> <p>206. შპეტის გარიგებისათვის (გვ. 139)</p>	<p style="text-align: center;">სვ</p> <p>206. შპეტის გარიგებისათვის (გვ. 129)</p>
<p style="text-align: center;">სზ</p> <p>207. შაქრისათვის (გვ. 99)</p>	<p style="text-align: center;">სზ</p> <p>207. შაქრისათვის (გვ. 139)</p>	<p style="text-align: center;">სზ</p> <p>207. შაქრისათვის (გვ. 129)</p>
<p style="text-align: center;">სწ</p> <p>208. შავარდნის ბუდეებისათვის (გვ. 99)</p>	<p style="text-align: center;">სწ</p> <p>208. შავარდნის ბუდეებისათვის (გვ. 139)</p>	<p style="text-align: center;">სწ</p> <p>208. შავარდნის ბუდეებისათვის (გვ. 130)</p>
<p style="text-align: center;">სთ</p> <p>209. შულავრისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოქელეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 102)</p>	<p style="text-align: center;">სთ</p> <p>209. შულავრისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოქელეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 141)</p>	<p style="text-align: center;">სთ</p> <p>209. შულავრისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოქელეთ გამოსაღების საკომლოსათვის (გვ. 131)</p>

მანიშნებლად ციფრს („1“) ეუსვამთ (გვერდების განმეორების შესახებ იხ. გამოკვლევა D-ს შესახებ).

D	Q	B
<p>სი 210. ჩეშლიეჭის ბა- ვის რიგისათვის (გვ. 61<sup>1</sup>)</p>	<p>სი 210. ჩელიეჭის ბავის რი- გისათვის (გვ. 55r)</p>	—
<p>სია 211. ჩარფა ნაზირისათვის (გვ. 62<sup>1</sup>)</p>	<p>სია 211. ჩარფა ნაზირისათვის (გვ. 55v)</p>	—
<p>სიზ 212. ცხერის შემოსავლი- სათვის რომელ არს სა- ბალახე (გვ. 63<sup>1</sup>)</p>	<p>სიზ 212. ცხერის შემოსავლი- სათვის რომელ არს სა- ბალახე (გვ. 55v)</p>	—
<p>სიზ 213. ციხის ბალისათვის (გვ. 63<sup>1</sup>)</p>	<p>სიზ 213. ციხის ბალისათვის (გვ. 56r)</p>	—
<p>სიდ 214. ძმრისათვის (გვ. 64<sup>1</sup>)</p>	<p>სიდ 214. ძმრისათვის (გვ. 56r)</p>	—
<p>სიე 215. კამის ღვინისათვის (გვ. 64<sup>1</sup>)</p>	<p>სიე 215. კამის ღვინისათვის (გვ. 56v)</p>	—
<p>სივ 216. კალის მწვანეილისა- თვის (გვ. 64<sup>1</sup>)<sup>1</sup> ძველიღვან... (გვ. 65<sup>1</sup>)</p>	<p>სივ 216. კალის მწვანეილისა- თვის (გვ. 56v) ძველიღვან... (გვ. 57r)</p>	—
<p>სიზ 217. ხილისათვის (გვ. 65<sup>1</sup>)</p>	<p>სიზ 217. ხილისათვის (გვ. 57r)</p>	—
<p>სიშ 218. ხილის ბაყისათვის (გვ. 65<sup>1</sup>)</p>	<p>სიშ 218. ხილის ბაყისათვის (გვ. 57r)</p>	—
<p>სით<sup>2</sup> 219. ქმელის თევზისათვის (გვ. 65<sup>1</sup>)</p>	<p>სით 219. ქმელის თევზისათვის (გვ. 57r)</p>	—
<p>სბ 220. წვევის თავების რიგი- სათვის (გვ. 66<sup>1</sup>)</p>	<p>სბ 220. წვევის თავების რიგი- სათვის (გვ. 57r)</p>	—
<p>სბა 221. წარჩებისათვის (გვ. 66<sup>1</sup>)</p>	<p>სბა 221. წარჩებისათვის (გვ. 57v)</p>	—
<p>სბზ 222. ქელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის (გვ. 67<sup>1</sup>)</p>	<p>სბზ 222. ქელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის (გვ. 58r)</p>	—

<sup>1</sup> ყველა ხელნაწერის ამ მუხლში „მინბაშის“ გარიგება არის დამატებული და იწყება სიტყვით D-ში პარაგრაფის აღმნიშვნელი

a	L	A
<p>სი 210. ჩეჭლიეკის ბაჟის რიგისათვის (გვ. 104)</p>	<p>სი 210. ჩეღლეკის ბაჟის რიგისათვის (გვ. 145)</p>	<p>სი 210. ჩეღლეკის ბაჟის რიგისათვის (გვ. 135)</p>
<p>სიბ 211. ჩარფა ნაზირისათვის (გვ. 105)</p>	<p>სიბ 211. ჩარფა ნაზირისათვის (გვ. 148)</p>	<p>სიბ 211. ჩარფა ნაზირისათვის (გვ. 137)</p>
<p>სიბ 212. ცხერის შემოსავლისათვის რ-ლ არს საბალახე (გვ. 105)</p>	<p>სიბ 212. ცხერის შემოსავლისათვის რომელ არს საბალახე (გვ. 148)</p>	<p>სიბ 212. ცხერის შემოსავლისათვის რომელ არს საბალახე (გვ. 137)</p>
<p>სიბ 213. ციხის ბაღისათვის (გვ. 106)</p>	<p>სიბ 213. ციხის ბაღებისათვის (გვ. 148)</p>	<p>სიბ 213. ციხის ბაღებისათვის (გვ. 139)</p>
<p>სიღ 214. ძმარისათვის (გვ. 107)</p>	<p>სიღ 214. ძმარისათვის (გვ. 150)</p>	<p>სიღ 214. ძმარისათვის (გვ. 139)</p>
<p>სიე 215. კამის ღვინისათვის (გვ. 107)</p>	<p>სიე 215. კამის ღვინისათვის (გვ. 150)</p>	<p>სიე 215. კამის ღვინისათვის (გვ. 139)</p>
<p>სივ 216. კალის მწვანევილისათვის ძველიდგან... (გვ. 103)</p>	<p>სივ 216. კალის მწვანევილისათვის (გვ. 150) ძველიდგან (გვ. 152)</p>	<p>სივ 216. კალის მწვანევილისათვის (გვ. 139) ძველიდგან (გვ. 141)<sup>1</sup></p>
<p>სიზ 217. ხილისათვის (გვ. 108)</p>	<p>სიზ 217. ხილისათვის (გვ. 152)</p>	<p>სიზ 217. ხილისათვის (გვ. 141)</p>
<p>სიშ 218. ხილის ბაჟისათვის (გვ. 109)</p>	<p>სიშ 218. ხილის ბაჟისათვის (გვ. 152)</p>	<p>სიშ 218 ხილის ბაჟისათვის (გვ. 142)</p>
<p>სით 219. ჯმელის თევზისათვის (გვ. 109)</p>	<p>სით 219. ჯმელის თევზისათვის (გვ. 53)</p>	<p>სით 219. ჯმელის თევზისათვის (გვ. 142)</p>
<p>სბ 220. ჯევის თავების რიგისათვის (გვ. 109)</p>	<p>სბ 220. ჯევის თავების რიგისათვის (გვ. 153)</p>	<p>სბ 220. ჯევის თავების რიგისათვის (გვ. 142)</p>
<p>სბა 221. ჯარჩებისათვის (გვ. 110)</p>	<p>სბა 221. ჯარჩებისათვის (გვ. 154)</p>	<p>სბა 221. ჯარჩებისათვის (გვ. 143)</p>
<p>სბბ 222. ჯელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის (გვ. 110)</p>	<p>სბბ 222. ჯელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის (გვ. 155)</p>	<p>სბბ 222. ჯელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის (გვ. 144)</p>

ბით: „ძველიდან გარიგებული რომ არის და მინბაშს ქალაქის კარზედ ასე აუღიათ“. ქართული ასოები „სით“ აკლია.

ნუსხების მსგავსება — განსხვავების შესახებ, აღნიშნულის გარდა, შეიძლება ითქვას შემდეგი: ხმარებიდან გამოსული ასოები ნაკლებად გვხვდება B-სა და L-ში, რითაც ეს ხელნაწერები ერთმანეთს უახლოვდებიან. იგივე ასოები ყველაზე უფრო სისტემატურად და ხშირად გვხვდება A-ში.

მოყვანილი ცხრილი ადასტურებს ნუსხების იმ სხვაობას, რომლის შესახებ საუბარი გვაქვს ჩვენი შრომის „შესავლის“ მეორე თავის პირველ პარაგრაფში („ნუსხების გარეგნული აღწერა“).

### 9. ლორთქიფანიძისეული ხელნაწერი (L)

იასონ ლორთქიფანიძისეული „დასტურლამალის“ ხელნაწერი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Q—342). ხელნაწერი აღნიშნული გვაქვს ლათინური L-ით. გვარსახელი „ლორთქიფანიძის“ პირველი ასოს მიხედვით. მისი ზომაა 21,5 × 16 სანტ. დაწერილია მოლურჯო ქალაღზე. იგი შეიცავს 206 გვერდს და ჩასმულია ტყავგადაკრულ მუყაოს ყდაში. ხელნაწერში გამოყენებულია შემდეგი სასვენი ნიშნები: ორი წერტილი, მძიმე, სამი წერტილი და წერტილი. სივრცეში თვითოეული გვარსახელის შემდეგ ორი წერტილია დასმული. ორი წერტილია დასმული აგრეთვე სათაურის შემდეგ: მუხლისა ან აბზაცის ბოლოს ხან ორი წერტილია გამოყენებული და ხან კიდევ სამი.

მძიმე და წერტილი ზოგჯერ სწორედ არის დასმული. ზოგჯერ უადგილოდ.

ზოგჯერ საკუსტოსო ნიშნად აღებულია მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვის ნაწილი, ან კიდევ პირველი სიტყვის პირველი ასო (გვ. 19, ასო ბ, გვ. 94-ს, გვ. 106-ს, გვ. 177—ქ). ზოგჯერ საკუსტოსო ნიშანი გამოტოვებულია (გვ. 11, 83), ზოგჯერ მას ვერ ვხვდებით ტექსტის ნაწილის დამთავრების გამო (გვ. 157, 188, 189).

ხელნაწერი წყალტუბოდან ჩამოუტანია იასონ ლორთქიფანიძეს 1936 წელს.

ხელნაწერის აღწერილობა გამოქვეყნებულია<sup>1</sup>.

ტექსტში სათაურები და მუხლის დასაწყისის პირველი სიტყვის პირველი ასო სინგურით არის შესრულებული.

ორ-ორ გვერდზე, დაწყებული მე-3 გვერდიდან, გვერდების თავში წერია: „დასტურლამალი მეფის ვახტანგისა“.

ხელნაწერი გვერდობლივად არის დანომრილი.

ზემო ყდას ახლავს ორი საფარი ფურცელი. პირველი საფარი ფურცელი თავისუფალია. მეორე საფარ ფურცლის პირველ გვერდზე ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით ფანქრით შესრულებულია წარწერა, რომელიც იკითხება: „действие, правило“ და „დასტურ ამაღ“.

ხელნაწერში მრავალი მინაწერი და სხვა ნიშნებია გაკეთებული ფანქრით. მე-5 გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვები: „სახლბუცისა, ვეზირისა მდივნებისა“. მე-6 გვერდის ზემო აშიაზე წერია: „რუსუმი — пошлина“. იმავე გვერდზე გარიგებას „ელის ნოქრის

<sup>1</sup> საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. 1, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ილია აბულაძის რედაქციით, 1957 წ., გვ. 366—367.

მოქამაგიროს ამალისათვის“ თავზე აწერია: „მსახური“; მე-8 გვერდზე „ალე-  
კის გარიგების გასწვრივ“ მარცხენა აშიაზე ორი ასოა გამოყვანილი: „ალ“.  
მე-14 გვერდზე მარცხენა აშიაზე გამოტანილია სიტყვა „თოჯი“ და მიწერილი  
აქვს „раскладка“. მე-15 გვერდზე მრავალი სიტყვა ხაზგასმულია. ამავე  
გვერდზე „ქართლის აღწერის“ გარიგების გასწვრივ მარცხენა აშიაზე გა-  
მოსახულია ციფრი „1“. ეს გარიგება („ქართლის აღწერისათვის“) გრძელდე-  
ბა მე-16 გვერდზე, სადაც მარცხენა აშიაზე „ზემო ქართლის ხეობის“ გასწ-  
ვრივ არის ციფრი „2“, „საციციანოს“ გასწვრივ — „3“, ხოლო მუხნარის გას-  
წვრივ — „4“. ამავე გვერდზე მრავალი სიტყვა ხაზგასმულია. 22-ე და 23-ე  
გვერდებზე სიტყვები ხაზგასმულია, ამასთანავე, 23-ე გვერდის მარჯვენა  
აშიაზე არის გამრავლების ნიშანი. 25-ე გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვა  
„მალი“. 26-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე დასმულია ჭვარი. 27-ე გვერდზე  
ხაზგასმულია რამდენიმე სოფლის სახელი. 28-ე გვერდზე მარ-  
ცხენა აშიაზე გამოტანილია სიტყვა „ნაგები“ და გვერდზე მრავალი სიტყვა  
ხაზგასმულია. მრავალი სიტყვაა ხაზგასმული აგრეთვე 29-ე და 30-ე გვერ-  
დებზე. ამასთანავე, 30-ე და 31-ე გვერდების აშიაზე არაბული ციფრებით მო-  
ცემულია გაანგარიშება, რომელიც შეესატყვისება ამ ციფრების გასწვრივ  
მოთავსებულ მუხლებს შინაარსს. 32-ე გვერდზე ხაზგასმულია რამდენიმე სი-  
ტყვა, ასევეა 34-ე გვერდზე. 33-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე არის ჭვარის  
ნიშანი (მელნით შესრულებული), ხოლო 34-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე —  
გამრავლების ნიშანი; 35-ე გვერდზე ტექსტში არის „რგ“, მის გასწვრივ  
მარჯვენა აშიაზე — 103. ამავე გვერდზე წერია აგრეთვე „იშ“, რომელიც მარ-  
ჯვენა აშიაზე გადაყვანილია არაბულ ციფრებზე და დასმულია „18“. 36-ე  
გვერდზე დასმულია გამრავლების ნიშანი; 37-ე გვერდზე ხაზგასმულია სოფ-  
ლები: თრიალეთი, ყაიყული და ტაშირი. 42-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე  
არის გამრავლების ნიშანი და ხაზგასმულია სიტყვები: „საბალახე“, „ნახირის  
თავი“. 44-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე არის გამრავლების ნიშანი და მის  
გასწვრივ ხაზგასმულია სიტყვები: „საბალახე“, „პირისთავი“. 48-ე გვერდზე  
„თარხნების რიგის“ დებულებაში გვხვდება სიტყვა „რუსუმი“, მის გასწვ-  
რივ მარცხენა აშიაზე მიწერილია: „რუსუმი — не итого ли?“

50-ე გვერდზე ხაზგასმულია: „საბეჭდავი“ და „ბარეთი“. 61-ე გვერდზე  
მრავალი სიტყვაა ხაზგასმული; ტექსტში გვხვდება სიტყვა „ჩებიჩი“, რომლის  
გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე მიწერილია: „ჩეფიჩი თხა ერთი წლისა“. 71-ე  
გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვა „ქოდავი“, 76-ე გვერდზე — სიტყვა „ნის-  
პათი“.

79-ე გვერდზე ტექსტში არის ასეთი წინადადება: „კოდის პური ერთი  
საკვამლო ოთხი კოდი პური არის (ეს სიტყვები ხაზგასმულია ი. ს.) ამიტომ  
რომ ქერი რვა ლიტრა ჩავა კოდშია და პური ათი ლიტრა ჩავა“. ამ წინადა-  
დების გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე მოთავსებულია გამრავლების ნიშანი და  
ქვეშ აქვს ასეთი მინაწერი: „2 კოდი პური და 21/2 კოდი ქერი“.

85-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე მელნით გამოყვანილია ჭვარი. ასევეა  
87-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე

94-ე გვერდზე სიტყვა „გამოზამთრულის“ გასწვრივ მარცხენა აშიაზე  
დასმულია გამრავლების ნიშანი და ქვეშ წერია: „გამოზამთრული კვებუ-

ლა“. 96-ე გვერდზე მრავალი გვარსახელი ხაზგასმულია. 97-ე გვერდზე მარჯვენა აშიაზე ორ ადგილას დასმულია გამრავლების ნიშანი. -

104-ე გვერდზე მარცხენა აშიაზე სამჯერ არის დასმული გამრავლების ნიშანი და ხაზგასმულია სიტყვები: „ენკენისთვის გასვლამდე“.

105-ე გვერდზე გარიგებაში „სუფრის პურისათვის“ სიტყვების „სამეჯლისო ლავაში“-ს შემდეგ ამოფხეკილია რომელიღაც სიტყვა. ამავე გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვა „მარჩილი“, ხოლო ამ სიტყვის გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე ვერტიკალური მოკლე ხაზია ჩამოსმული.

106-ე გვერდზე „საბალახოს ალებისათვის“ გარიგების გასწვრივ მარცხენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი, ხოლო ამავე გვერდზე, მუხლის „სამასპინძლოს შეწერისათვის“ გასწვრივ ხაზია ჩამოსმული ზემოდან ქვევით.

107-ე გვერდზე მუხლებში რიცხვის აღმნიშვნელი ქართული ასოები გადაყვანილია არაბულ ციფრებზე. ამ გვერდზე იწყება კოდის პურის გარიგება, რომელიც ეხება საამილახვაროს, საბარათაშვილოს, საციციანოს, და სომხითს. საციციანოს გარიგების ნაწილი გრძელდება 108-ე გვერდზე. აქვეა მოთავსებული სომხითის კოდის პურის გარიგება. მინაწერების ავტორს ნაჩვენებია აქვს, რომ „კოდის პურისათვის“ გამოტანილ უნდა იქნეს საერთო სათაურად, ხოლო „საამილახვაროს“ უნდა დაესვას „1“, საბარათაშვილოს — „2“, საციციანოს — „3“ და სომხითს — „4“. შინაარსის მიხედვით ასეთი დაყოფა მართებულია.

ამასთანავე, ამავე მუხლებში მოყვანილი ციფრების ქართული ასოები გადაყვანილია არაბულ ციფრებზე და 107-ე გვერდზე დასმულია ორი გამრავლების ნიშანი, ხოლო 108-ზე — ერთი.

108-ე გვერდზე სიტყვები — „ამათ საკომლოზედ და ღორის საბალახე არა სძესთ“ ხაზგასმულია.

109-ე გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვები: „საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი“ და ამ სიტყვების გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი.

118-ე გვერდზე მელნით დასმულია მიმატების ნიშანი.

119-ე გვერდზე მუხლის „ტუთხურისათვის“ გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი. ამ მუხლის სათაურის გასწვრივ, ცოტათი ზემოთ თავისუფალ ადგილზე კი წერია: „ტუთხო (სომხურათ) საბალახე“.

123-ე გვერდზე მარჯვენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი და ამასთანავე მარჯვენა აშიაზე და თვით ტექსტშიც ორ ადგილას მოთავსებულია არაბული ციფრები, რომლებიც ტექსტში ნაჩვენებ ციფრების აღმნიშვნელ ქართულ ასოებს შეესაბამება.

126-ე გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვები „მართებული საბალახე, პირისთავი“ და ამ სიტყვების გასწვრივ დასმულია გამრავლების ნიშანი.

127-ე გვერდზე ტექსტში მოთავსებულ სიტყვის „თოჯის“ გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე წერია: თოუჯი— раскладка“ (ისევე, როგორც მე-14 გვერდზე).

134-ე გვერდზე სათაურის პირველი სიტყვა „ყაიყულს“ ხაზგასმულია.

136-ე გვერდზე სიტყვები „ფურზედ ერბო სტილი“ ხაზგასმულია.

142-ე გვერდზე სიტყვები „ნახირისთავი — ქარი, საბალახე“ ხაზგასმულია, ხოლო ამ სიტყვების გასწვრივ დასმულია გამრავლების ნიშანი. ამავე გვერდ-

ზე ხაზგასმულია მრავალი სიტყვა და ერთ ადგილას, მარცხენა აშიაზე ხაზგასმული ზოგიერთი სიტყვის გასწვრივ ჩამოსმულია ვერტიკალური ხაზი.

148-ე გვერდზე „სიბ“ მუხლის გასწვრივ დასმულია გამრავლების ნიშანი და ამასთანავე იქვე, გამრავლების ნიშანთან შედარებით პატარა მოცულობის მიმატების ნიშანია მელნით დასმული.

169-ე გვერდის ზემო აშიაზე მიწერილია: „161 გვ. იხ. ოთხი ფურცლის იქით“ მართლაც ამ ადგილზე უნდა იყოს 161-ე გვერდი და არა 169-ე, რადგანაც წინა გვერდი 160-ია.

176-ე გვერდის ზემო აშიაზე წერია: „177 იხ. ოთხი ფ. იქით“. მართლაც იქ, სადაც უნდა იყოს 177-ე, არის 161-ე და იწყება „ყაფიჩის გარიგებით“. ამასთანავე, ანბანური წესით შედგენილ „დასტურლამალის“ ხელნაწერებში ემიკალასბაშის შესახებ გარიგებას ყაფიჩის განაწესი მოსდევს.

ამრიგად, დაწერილი ფურცლები შეკერის დროს არეულად არის დაწყობილი, რასაც გამოუწვევია ასეთი შენიშვნები. ფურცლების არევა იწყება, როგორც ვნახეთ, 160-ე გვერდის შემდეგ (მანამდე სწორად არის დაწყობილიც და შეკრულიც).

170-ე გვერდზე ოფრეთის გარიგების გასწვრივ დასმულია გამრავლების ნიშანი. 174-ე გვერდზე ორჯერ არის დასმული გამრავლების ნიშანი.

176-ე გვერდზე დასმულია გამრავლების ნიშანი.

167-ე გვერდზე წინწყაროს გარიგებაში მრავალი სიტყვაა ხაზგასმული.

168-ე გვერდზე სიტყვები „პირისთავი“ და „ნახირისთავი“ ხაზგასმულია, ხოლო ამ სიტყვების გასწვრივ მარცხენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი.

178-ე გვერდზე ხაზგასმულია სიტყვები: „საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი“, ხოლო ამ სიტყვების გასწვრივ დასმულია გამრავლების ნიშანი. იგივე ნიშანი, მაგრამ მელნით და უფრო პატარა მოცულობის, დასმულია გვერდის დასაწყისში სიტყვა „ქრცხინვალელთ“-ის პირდაპირ.

179-ე გვერდზე სიტყვები: „საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი საქერო“ ხაზგასმულია და ამ სიტყვების გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი.

157-ე გვერდზე მთავრდება „სამეფო დასტურლამალი“ და ბოლოში მიწერილი აქვს: „დასრულდა მისის უმაღლესობის სრულიად ზემოესა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ (ტექსტში: ვახტან ი. ს.) ბაგრატიონის დასტურლამალი, რომლისა ჰხსენება საუკუნოდ იყავნ მარადის. დიდება ღმერთსა მომცემსა ყოვლისა კეთილისა“.

„სადედოფლო დასტურლამალი“ მთავრდება 189-ე გვერდზე სიტყვებით: „დასრულდა, დიდება ღმერთსა“.

191-ე გვერდზე იწყება საძიებელი „სამეფოს დასტურლამალისა“ და მთავრდება 201-ე გვერდზე; საძიებელს მარცხენა აშიებზე ხშირად ახლავს არაბული ციფრები, ხოლო მარჯვენა აშიებზე ზოგჯერ ვხვდებით რომაულს. უმეტეს შემთხვევაში სათაურები განაზულია, ხოლო აქა-იქ განაზულის გასწვრივ არის სანიშნებლად ნახმარი გამრავლების ნიშანი.

195-ე გვერდზე, იქ, სადაც მოთავსებულია სათაური „მეჯოგეთათვის“, ცარიელ ადგილზე წერია (ფანქრით): „ჯოგი ცხენისა, ვირისა, ირმისა, ფარა ცხერისა, ღორისა, ნახირი საქონლისა, ფაბუნი, სურო მშელისა“.

მე-200 გვერდზე სათაურის „ყაფნის რიგისათვის“ გასწვრივ მარცხენა აშიაზე წერია: „სასწორი“. ამავე გვერდზე სათაურის „ელის კაცისაგან ყარაიის ჯერგისათვის“ გასწვრივ მარცხენა აშიაზე მიწერილია: „ჯერგი — მხარე“.

201-ე გვერდზე სათაურების „ყაფნისათვის“ და „ისაულეებისათვის“ გასწვრივ — მარჯვენა აშიაზე მიწერილია: „ყაფ. (ისაული) ჯარები“.

ქვემო ყდის საფარი ფურცლის I გვერდზე მოთავსებულია ქართული ასოების ფულადი მნიშვნელობის შემდეგი ცხრილი.

ლ — ექვსი ფული	ჩ — ერთი მანეთი
მ — ორი ბისტი	ჭ — ერთი თუმანი
ძ — სამი ბისტი	შ — თვრამეტი შაური 90 ... (18 შაური)
თ — თოთხმეტი ფული	ც — ორი მანეთი
პ — ოთხი ბისტი	ძ — სამი მანეთი
ჟ — თერთმეტი ფული	წ — 4 „
ტ — ექვსი შაური	ჭ — 5 „
უ — ორი აბაზი	ხ — 6 „
ვ — ათი შაური	კ — 7 „
ქ — სამი აბაზი	ჯ — 8 „
ღ — თოთხმეტი შაური	ჰ — 9 „
ყ — ოთხი, აბაზი	ჭ — 10 „
ფ — ერთი ფული	[ა — ერთი თუმანი
ბ — ორი გროში	[ბ — ორი „
ქ — ერთი ბისტი	[ე — ხუთი [ჩ ათასი
ნ — ერთი შაური	[ი — ათი [ჭ ათი ათასი
რ — ორი შაური	[რ — ასი
ს — ერთი აბაზი	

ყველა ეს მინაწერი გაკეთებულია ფანქრით (ორი სამი შემთხვევის გარდა, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი), ამასთანავე რამოდენიმე ადგილზე სანიშნებლად მელნით დასმულია მიმატების ნიშანი. ყველა ეს მინაწერი ერთი ხელით უნდა იყოს შესრულებული. ექვს იწვევს მხოლოდ 169-ე, 176-ე და 168-ე გვერდების ზემო აშიებზე მიწერილი: „იხ. ოთხი ფურცლის იქით“ და ა. შ. შეიძლება ეს მინაწერი სხვა ხელით იყოს შესრულებული.

რამდენადმე ექვს იწვევს აგრეთვე ქვემო ყდის საფარზე გაკეთებული ქართული ასოების ფულადი მნიშვნელობის ცხრილის ხელიც.

ტექსტში გაკეთებული სხვა მინაწერები და ნიშნები ერთ ხელს ეკუთვნის. ჩანს, ეს ხელნაწერი ხანგრძლივი მუშაობის ობიექტი იყო. მინაწერების ავტორს დაკვირვებით შეუსწავლია ხელნაწერი, საჭირო ადგილებისათვის ხაზი გაუსვამს, გაუყეთებია სანიშნებელი (უმთავრეს შემთხვევაში გამრავლების ნიშანი, მრავალი სიტყვისათვის ხაზი გაუსვამს, მრავალი მათგანი აშიებზე განუმარტავს და სხვა).

ხელის მიხედვით სავარაუდებელია, რომ ეს ხელნაწერი ხელთ ჰქონდა მ. ბროსეს. რომელმაც თავისი მუშაობის კვალი დააჩნია ზემომოყვანილი მინაწერებისა და სხვა ნიშნების სახით.

ხელნაწერში ჩადებულია რვეულის ფურცლის პატარა ნაგლეჯი, რომელზედაც ფანქრით დაწერილია: „უქანასკნელ ფურცლებში სანთელთან რომ



გახედავ, რალაც გაურჩეველი ასოები და ციფრებია“. ხელნაწერთა აღწერილობაში ამის შესახებ წერია: „ეს შენიშვნა მოწმობს, რომ ამის დამწერს (პ. უმიკაშვილს?) შეუმჩნევია ჭვირნიშანი „1819“ (იხ. 205—206 და სხვ. ფ. ფ.)“<sup>1</sup>.

მართლაც უკანასკნელ ფურცლებზე ჭვირნიშანი 1819 წელია, მაგრამ სხვა ფურცლებზე იგი 1816 წელს უჩვენებს<sup>2</sup>.

ხელნაწერი როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 206 გვერდს შეიცავს და რვა ფურცლიანი რვეულებისაგან შედგება. გარდა უკანასკნელისა, დანარჩენი რვეულები ერთნაირ ქაღალდს წარმოადგენს, რომელთა ჭვირნიშანი უჩვენებს: В Ф С Р, 1816. ასოები ნიშნავს: „Вякаты фабрика содержателя Рязанцева, 1816“<sup>3</sup>. ხელნაწერის 12 რვეულში ასეთი ჭვირნიშანია, ხოლო მე-13 რვეულის უკანასკნელი ფურცლების (გვერდები: 205, 206 და უკანასკნელი დაუნომრავი ფურცელი, რომელიც ჩვენ ქვემო ყდის საფარ ფურცლად ჩავთვალეთ, და რომელზედაც მოთავსებულია ქართული ასოების ფულადი მაჩვენებლის ცხრილი) ჭვირნიშანი გეიჩვენებს 1816 წელს. უკანასკნელი რვეულებიდან ერთ ფურცელზე (გვ. 191—192) დაწყებულია „სამეფო დასტურლამალის“ სარჩევი, რომელიც გრძელდება უკანასკნელი რვეულის დანარჩენ ფურცლებზე, 201 გვერდიდან კი იწყება „სადედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევი. მამასადამე, გადამწერს ტექსტი უწერია 1816 წელს გამოშვებულ ქაღალდზე, ამავე ქაღალდზე დაუმთავრებია და „სამეფო დასტურლამალის“ სარჩევსაც შესდგომია, რომელიც 1819 წელს გამოშვებულ ქაღალდზე დაუმთავრებია.

აქედან ცხადია, რომ ხელნაწერის გადაწერა დამთავრებულია 1819 წლის შემდეგ.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ იოველ აღექსიძის 1821 წლის მარტის თვით დათარიღებული ხელნაწერი, გადაწერილია 1819 წელს გამოშვებულ ქაღალდზე<sup>4</sup>. ამის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამჟამად ჩვენთვის საკვლევი ხელნაწერიც ამავე ხანებშია შესრულებული, შესაძლებელია რამდენიმე თვით ადრე, ან გვიან. რადგანაც უმთავრესად 1816 წლის ქაღალდია გამოყენებული, შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ხელნაწერის ერთი ნაწილი ადრეა შესრულებული, ხოლო მეორე კი ცოტა მოგვიანებით. უფრო საფიქრებელია, რომ ხელნაწერი გადაწერილია 1820 ბოლოს, ანდა 1821 წლის დასაწყისში.

ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი იშვიათ მსგავსებას ამჟღავნებს დავით რექტორის ხელნაწერთან. ტექსტის დასაწყისში, შესავლის წინ, ორთავე ხელნაწერში დასმულია „ქ“, მაგრამ ეს ასო გამოსახულია საკმაოდ თავისებურად. „ქ“-ს დასურათება აბსოლუტურად ერთი და იგივეა ორივე ხელნაწერში. ამასთანავე ხელნაწერი ზუსტად მისდევს დავით რექტორის ტექსტს, და ხელიც ძლიერ მსგავსია. ამგვარად, შესაძლებელია,

<sup>1</sup> „ხელნაწერთა აღწერილობა“, ტ. 1, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის რედაქციით, 1957, გვ. 377. პ. უმიკაშვილი არ ახსენებს ამ ხელნაწერს, ამიტომ არც არის სავარაუდებელი, რომ პ. უმიკაშვილი ამ ნუსხას იცნობდა.

<sup>2</sup> ჭვირნიშნის ამოკითხვაში დახმარება გაავიწია ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომელმა რ. პატარიძემ, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებ.

<sup>3</sup> С. А. Клепиков, Филигранны и Штемпелл, 1959, стр. 44.

<sup>4</sup> საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემია, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S—1507.

ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი დავით რექტორს ეკუთვნოდეს. მართალია, ერთი შეხედვით, მთლიანად აღებული ორივე ხელნაწერი არ გვეგონება ერთი და იგივე პიროვნების მიერ შესრულებული, მაგრამ თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ გარემოებას, რომ ერთსა და იმავე პიროვნებას სხვადასხვანაირად შეუძლია წერა (იესე მდივნის მიერ გადაწერილი სამიფო და სადედოფლო „დასტურლამალი“ პ. უმიკაშვილის ცნობით სხვადასხვანაირი ხელით იყო შესრულებული, თუმცა ორივე ნაწილი იესე მდივანს ეკუთვნოდა), ამიტომ, დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ ეს ხელნაწერიც დავით რექტორის იყოს.

დამახასიათებელია ის გარემოება, რომ შიგადაშიგ ასოების მოყვანილობაც ჩვენი მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს. საყურადღებოა, რომ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერის ის ადგილი, სადაც დავით რექტორის ხელნაწერში გადამწერის ანდერძია მოთავსებული, მოკრილია (გვ. 203—204). დავითის ხელნაწერში „სადედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევის ბოლოს წერია: „დასრულდა სადედოფლო დასტურლამის საძიებელი“ (გვ. 100). ამის შემდეგ მოთავსებულია დავით რექტორის ანდერძი, რომ „დავით ალექსის ძემან გარდავსწერეო“ და სხვა. (ეს ანდერძი მოყვანილი გვაქვს დავით რექტორის ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით). დავით რექტორისა და ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერებს შორის განსხვავება ძლიერ უმნიშვნელოა. მოვყვანოთ ზოგიერთი მათგანი:

#### L ხელნაწერი

#### დავით რექტორის ხელნაწერი

ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამასალისათვის<sup>1</sup> (გვ. 6)  
 კახეთისა და ქართლის სამძღუროსათვის<sup>2</sup> (გვ. 62)  
 მეითრისათვის<sup>3</sup> (გვ. 88)  
 შანიშინის დევანხანის რიგისათვის (გვ. 138).  
 ატენის ბატონის ზვრებისათვის მუშაობისა (გვ. 10)<sup>4</sup>.

ელის ნოქრის მოჯამაგირის პამალისათ<sup>5</sup> (გვ. 4).  
 კახეთისა და ქართლის სამძღუროსათვის (გვ. 39).  
 მეითრისათვის (გვ. 54).  
 შანიშინის დევანხანის რიგისათვის (გვ. 84).  
 ატენის ბატონის ზვრების მუშაობისათ<sup>6</sup> (გვ. 7)

როგორც ვხედავთ, განსხვავება მართლაც მცირეა. ზოგჯერ L ხელნაწერის ტექსტში მოცემული სათაური და ხელნაწერისათვის დართული სარჩევის დასათაურება ზუსტად არ ემთხვევა ერთმანეთს.

ამასთანავე, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ L ხელნაწერი ნაკლები ყურადღებით არის შესრულებული, ვიდრე დავით რექტორისა.

გარდა ამისა, დავით რექტორის ხელნაწერში ასოები უფრო პატარაა, ვიდრე ამჟამად ჩვენთვის შესასწავლ ხელნაწერში.

ცალკეული ასოების მოყვანილობის მხრივ ყურადღებას იქცევს ის რომ L-ში, მაგალითად, „ო“—უმრავლეს შემთხვევაში ბექდურის მსგავსია, დავით რექტორის ხელნაწერში კი ბექდური „ო“ იშვიათ შემთხვევაშია მოცემული.

1 სარჩევში: „ამპალისათვის“ (გვ. 191).

2 სარჩევში „სამძღუროებისათვის“ (გვ. 194)

3 სარჩევში: „მეითრებისათვის“ (გვ. 195)

4 სარჩევში: ატენს ბატონის ზვრების, მუშაობისათვის (გვ. 192)

უმრავლეს შემთხვევაში დავით რექტორის ხელნაწერში „ო“ ხელნაწერის სახით არის მოცემული, ე. ი. პერპენდიკულარული და პარალელური ხაზი ერთმანეთს კვეთს. მაგრამ, იმ შემთხვევაში, როცა დავით რექტორის ხელნაწერში ბეჭდური „ო“ არის წარმოდგენილი, მაშინ იგი მოყვანილობით ზუსტად ემთხვევა იმ „ო“-ს, რომელიც L-შია. ორივე ხელნაწერში ასო „ო“-ს დაბოლოებას ერთნაირად აქვს ფეხი გაგრძელებული.

ასოების მოყვანილობისა და გადაბმის მხრივ ორივე ხელნაწერი იშვიათად გვანან ერთმანეთს. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ასოები: რ, ს, ე. ხელნაწერების ხელის გარკვევის მიზნით, ჩვენ შევისწავლეთ დავით რექტორის სხვა ავტოგრაფიც, მაგალითად, მის მიერ 1821 წელს გადაწერილი დიდი კრებული, რომელიც ორ წიგნადაა გაყოფილი და ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში<sup>1</sup>. კრებულის ორივე წიგნი 709 ფურცელს შეიცავს. ამგვარად, შესადარებელი მასალა საკმაოდ დიდია. ხელნაწერთა შესწავლა-შედარებიდან გამოიჩნება, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში კრებულში წარმოდგენილი ასოების მოყვანილობა განსხვავდება დავით რექტორის მიერ 1789 წელს გადაწერილ „დასტურლამალის“ ხელნაწერში წარმოდგენილი ასოებისაგან. ზოგჯერ კრებულის ხელი უფრო მეტ მსგავსებას იჩენს L ხელნაწერთან. ეს მსგავსება განსაკუთრებით შესამჩნევია ხელნაწერების საერთო, ზოგადი შედარებით. ჩვენი ვარაუდი, რომ L ხელნაწერი დავით რექტორის მიერ არის გადაწერილი კიდევ უფრო განმტკიცდა, როდესაც მის მიერ გადაწერილი კრებულის ხელი შევისწავლეთ, მაგრამ ვარაუდი, დამტკიცებულ დებულებად არ გადაქცეულა. საქმე იმაშია, რომ დავით რექტორის ხელისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ ასოების თავისებურ გადაბმას ვხვდებით 1789 წლის „დასტურლამალის“ ხელნაწერსა და 1821 წლის კრებულში, მაგრამ მას ვერ ვხვდებით L-ში. მაგალითად, ასოები ჯ, შ, ჭ და სხვა, ზოგიერთ შემთხვევაში ერთნაირად არის წარმოდგენილი ზემომოყვანილ ხელნაწერებში, მაგრამ სწორედ ეს ასოები უმრავლეს შემთხვევაში განსხვავებული ფორმითაა წარმოდგენილი L-ში. თუმცა აღნიშნული განსხვავება არ არის დიდი, მაგრამ იგი მაინც გამორიცხავს იდენტურობას და გვაფიქრებინებს, რომ ეს ასოები სხვადასხვა ხელით არის დაწერილი. ამასთანავე, D-ში ხშირად გვხვდება „ვ“. მაგალითად, „დებულისათვის“. L-ში „ვ“-ს მაგიერ ხშირად მოცემულია „ვი“.

ალექსიძე-მესხიშვილების ოჯახი ცნობილი რყო „ხუცური და მხედრული“ წერით: „მხედრულსა- წერას შინა ჭერეთცა არც ძველად, და არც ახლად არეინ თქმულან უკეთეს ამათსა (ალექსიძის შვილები: გიორგი, სოლომონი და დავით, ი. ს.) და მეტადრე სოლომონ დეკანოზისა“<sup>2</sup>. ამრიგად, ალექსიძეები ცნობილი ყოფილან როგორც კალიგრაფები. შესაძლებელია ალექსიძეების რომელიმე ოჯახის ახალგაზრდა წევრმა დაამსგავსა კიდევ დავით რექტორის ხელს თავისი ხელი, მით უმეტეს გადასაწერად სწორედ დავით რექტორის 1789 წლის ხელნაწერი ჰქონდა ხელთ.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ იოველ ალექსიძის „დასტურლამალის“ ხელნაწერი, ხელის მიხედვით, ჰგავს კიდევ დავით რექტორის ხელს.

<sup>1</sup> საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემია. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. S—151, S—1512; „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, II, 1961, გვ. 251—295.

<sup>2</sup> „მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“ („ძველი საქართველო“, ტ. 1, განყ. III, 1909, გვ. 41).

ჩვენ ზემოთ ვთქვით, რომ L ხელნაწერის დასაწყისი ასო „ქ“ D ხელნაწერიდან იშვიათი სიზუსტით არის გადახატული. ასეთი სიზუსტით გადახატვა შეიძლებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გადამწერს ხელთ ექნებოდა 1789 წლის ხელნაწერი.

საყურადღებოა, რომ L ხელნაწერი დეტალებშიაც იმეორებს დავით რექტორის ხელნაწერს. მაგალითად, ტყავის ბაჟის შესახებ განწესებაში ორივე ხელნაწერში წინადადების — „აღდგომიდან ამალღებამდინ ბატკნის ტყავის“ შემდეგ. რამდენიმე სიტყვისათვის ადგილია დაუწერლად დატოვებული.

ქვემოთ გვექნება საუბარი იმის შესახებ, რომ იოველ ალექსიძის ხელნაწერში ბოქაულთუხუცესის გარიგებაში სახელს შაჰყულიხანს გაკეთებული აქვს სქოლიოში ჩატანის ნიშანი, რომლის ქვეშ ქვედა აშიაზე წერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგ ნ-ს ერქვა ოდეს იყო თათრად“. ეს მინაწერი ბაგრატ ბატონიშვილს ეკუთვნის, რომელმაც ხელნაწერი იოველ ალექსიძისაგან იყიდა 1821 წელს; ცხადია ამ წარწერასაც მანამდე ვერ გააკეთებდა. ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერში ასეთ შენიშვნას ვერ ვხვდებით (გვ. 20), მაშინ როდესაც იოველ ალექსიძის ხელნაწერის მომდევნო ხელნაწერებში იგი წარმოდგენილია. ეს გარემოება იმის მაჩვენებელია, რომ ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი ალექსიძის 1821 წლის ხელნაწერზე ადრე არის გადაწერილი.

ბატონის ბალის წყლის გარიგებაში ანჩისხატის დეკანოზის, მხატვარ გრიგოლისა და მისი მამის იოსების შესახებ დამატება, წყლის სარგებლობის თაობაზე ლორთქიფანიძისეულ ხელნაწერში (გვ. 18—19) მოცემულია, რაც იმის მანიშნებელია, რომ B ხელნაწერის მსგავსად, ეს დამატება L-ში ალექსიძის (A) ხელნაწერამდე გაჩნდა. L-ში „მუშის რუსულისათვის“ და „მოლარეებისათვის“ მარტო სათაურებია მოყვანილი (გვ. 87), ისე როგორც სხვა ხელნაწერებში, კერძოდ — D-ში. A-ში კი ამ სათაურების გასწვრივ ვერტიკალურად წერია: „არ არიან დაწერილ დედანში“ (გვ. 84). ამ წარწერას ალექსიძის ხელნაწერიდან მომდინარე ხელნაწერებშიც ვხვდებით. ის გარემოება, რომ L-ში, ისე როგორც D-ში, არ არის ასეთი წარწერა, იმის მაჩვენებელია, რომ L ხელნაწერი A-ს წინ უსწრებს.

## 10. იოველ ალექსიძისეული ხელნაწერი (A)

იოველ ალექსიძის ხელნაწერი (ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში S—1507) ჩვენ მიერ აღნიშნულია ლათინური !A-თი, გვარსახელის „ალექსიძის“ პირველი ასოს მიხედვით. იოველ ალექსიძის ხელნაწერი საფუძვლად დაედვა პ. უმიკაშვილის მიერ გამოქვეყნებულ „დასტურლამალს“ და პირველადაც პ. უმიკაშვილს აქვს აღწერილი<sup>1</sup>.

აღწერილი აქვს იგი აგრეთვე ექ. თაყაიშვილს<sup>2</sup>. ამ ხელნაწერს ეხება თავის შრომაში აკად. ივ. ჯავახიშვილი<sup>3</sup>, იას. ლორთქიფანიძე<sup>4</sup>, და ვ. გაბაშ-

<sup>1</sup> „დასტურლამალი“ პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886 წ., გვ. V—VI.

<sup>2</sup> E. Такайшвили. Описание рукописей..., т. II, 1906—1912, стр. 697—698.

<sup>3</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, 1928 წ., გვ. 73—81.

<sup>4</sup> იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, 1, II, 1935. გვ. 7—12.

ვილი<sup>1</sup>. უკანასკნელად იგი აღწერილია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომლების მიერ<sup>2</sup>.

ხელნაწერის ზომაა 21×17 სანტ. შესრულებულია ქალაღზე და ჩასმულია კოლენკორგადაკრულ მუყაოს ყდაში (ე. თაყაიშვილის და ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომელთა მოწმობით, ხელნაწერი უწინ ყდიდან ამოვარდნილი ყოფილა, რის შედეგადაც ყდა დახეულა, ამოვარდნილი ყოფილა აგრეთვე ზოგიერთი ფურცელი)<sup>3</sup>. ხელნაწერი შესრულებულია მხედრული ხელით, სათაურები სინგურით არის წარმოდგენილი.

ხელნაწერი შეიცავს 189 გვერდს.

პირველი ორი ფურცელი დაუწერელია და დანომრილია რომელიღაც ციფრებით.

ამის შემდეგ იწყება ხელნაწერის გვერდობლივი ნუმერაცია არაბული ციფრებით. 189-ე გვერდზე მთავრდება ტექსტი და მოთავსებულია აგრეთვე სხვადასხვა მინაწერები. ამის მომდევნო 190-ე გვერდი დაუწერელია. დაუწერელია აგრეთვე 191-ე და 192-ე გვერდები. 192-ე გვერდის შემდეგი ფურცელი ამოჭრილია. ზემო და ქვემო ყდას ახლავს თითო-თითო საფარი ფურცელი. ჰვირნიშანი — 1819 წელს უჩვენებს (ფ. II; გვ. 1, 33, 71, 73, 87, 103, 121, 153, 161; 175 და 177).

საკუსტოსო ნიშნად ნახმარია მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვა ან სიტყვის ნაწილი.

ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს იოველ ალექსიძის მიერ, რადგანაც 189-ე გვერდზე წერია: „აღიწერა ქალაქსა შინა ტფილისს, წელსა განხორციელებიდან სიტყუსა უ-თისა 1821-სა, ხოლო ქართულსა ქორონიკონსა ფთ-სა, მარტსა თუჭსა 10-ს“. ამავე გვერდზე მოთავსებულია ბაგრატ ბატონიშვილის წარწერა (წარწერის შესახებ ქვემოთ გვექნება დაწვრილებით საუბარი), რომ ეს ხელნაწერი მან იყიდა იოველ ალექსიძისაგან. იოველ ალექსიძე იყო ანჩისხატის დეკანოზის სოლომონის შვილი და დავით რექტორის ძმის შვილი.

ალექსიძეთა წინაპარი პეტრე მესხიშვილი, პ. უმიკაშვილის ცნობით, სამცხიდან ქართლში გადმოყოლია ანჩის ხატს.

1674 წელს კათალიკოსმა დომენტიმ მისცა პეტრეს ანჩისხატის კანდელაკის ადგილი<sup>4</sup>. პეტრეს შვილი იოსები ანჩისხატის დეკანოზად იყო 1681—1711 წლებში, ხოლო მისი შვილი გრიგოლი დეკანოზობდა 1711—1724 წლებში. იგი იყო „ხელოვანი, სამეფო კარის მხატვარი, მგალობელი და მწიგნობარი“<sup>5</sup>. გრიგოლი მონაწილეობდა ვახტანგ VI სასტამბო მოღვაწეობაში, შემდეგ რუსეთშიც გაყვა მას.

იოსები და გრიგოლი სასახლეში მიღებული პირები არიან. მეფე მათ პა-

1 ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 36, 1954, გვ. 83—99).

2 „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“. შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებული: ა. ბაქრაძის, თ. ბრეგაძის, ე. მეტრეველისა და მზ. შანიძის მიერ, ე. მეტრეველის რედაქციით, 1961, წ., გვ. 244—245.

3 Е. Такашвили, Описание рукописей..., т. II, გვ. 697; „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, 1961, გვ. 244.

4 „ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ. ტფილისში“, პ. კარბელაშვილი, 1902, გვ. 17, 43.

5 იქვე, 1. 43.

ტივს სცემს. დავით რექტორის „დასტურლამალის“ ხელნაწერში აღნიშნულია, რომ მეფემ უბოძა მათ უფლება გარეუბანში ბაღის მოსარწყავად წყლით სარგებლობისა. დავით რექტორის ხელნაწერიდან ეს ცნობა შეტანილია დავითის შემდეგი დროის ყველა ხელნაწერში და იოველ ალექსიძის ხელნაწერშიც, რომელიც საფუძვლად დაედვა პ. უმიკაშვილის 1886 წლის გამოცემას.

დავით იოსების ძე ყოფილა ვახტანგ VI შვილების აღმზრდელი და მეფეს მისთვის 1721 წელს სოლოლაკის ბაღი უწყალობებია<sup>1</sup>.

ალექსი გრიგოლის ძე (1739—1756 წ.) იყო ანჩისხატის დეკანოზი, როგორც მწერალ-მწიგნობარი, იგი დაახლოვებული პირი იყო თეიმურაზისა, დედოფალ თამარისა და ანახანუმისა (თამარი ვახტანგ VI ქალი, თეიმურაზის პირველი მეუღლე იყო, თამარის გარდაცვალების შემდეგ თეიმურაზმა შეირთო ანახანუმი). ალექსი მოღვაწეობდა ანტონ I ერთად და მასთანაც ძლიერ დაახლოვებული იყო<sup>2</sup>.

ლადო მესხიშვილის „მამის სარდიონ სარდიონის ძის გადმოცემით, მესხიშვილებს გვარსახელში ალექსიძეობა“ ანუ ალექსიშვილობა ალექსი გრიგოლის ძის სახელისაგან მიემატათ<sup>3</sup>. ალექსი გარდაიცვალა 1766 წელს<sup>4</sup>. ალექსის შვილები იყვნენ: ნიკოლოზი, გიორგი, დავითი, ზაქარია, იოსები და სოლომონი.

სოლომონ ალექსის ძე ანჩისხატის დეკანოზი, მწიგნობარი, მხატვარი და მგალობელი, გარდაიცვალა 1808 წელს<sup>5</sup>.

ავტორი ნაშრომისა, „მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“ აღნიშნავს, რომ ანჩისხატის დეკანოზმა ალექსიმ, რომელიც იყო მეცნიერი, „მწერალი ხუცურისა და მხედრულისა“, რომლის ნაწერები ღირსია ქებისა, „კეთილად აღზარდნა შვილნი თვისნი: გიორგი, სოლომონ და დავით“. ალექსიმ შვილებს ასწავლა: „სამეცნიერო წერილნი“, გალობა, ხუცური და მხედრული. „მხედრულსა წერასა შინა ჯერეთაც არც ძველად და არც ახლად არვინ ზქმულან, უკეთეს ამათსა და მეტადრე სოლომონ დეკანოზისა“. დავით ალექსის ძე, მმა სოლომონისა, იყო ცნობილი მოღვაწე, სემინარიის რექტორი. სოლომონის შვილები იყვნენ: დიმიტრი, ტარასი, იოველი. „მგალობლობასა შინა სრული იოველ“ და საერთოდ კი მისი ძმები „კეთილადაც სწავლულნი“ იყვნენო, გადმოგვცემს სსენებული ნაშრომის ავტორი<sup>6</sup>.

იოველი, მისი ძმის ტარასის ცნობით, 1825 წლის 12 თებერვალს გარდაიცვალა 45 წლის ასაკში, ხოლო დავით რექტორი 1824 წელს, 75 წლის ასაკში<sup>7</sup>.

1 „ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ. ტფილისში“, პ. კარბელაშვილისა, 1902 გვ. 44.

2 იქვე, გვ. 45.

3 აკაკი ფალავა, ლადო მესხიშვილი, 1938, გვ. 15.

4 „ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ. ტფილისში“, პ. კარბელაშვილისა, 1902, გვ. 45.

5 „ძველი ანჩისხატის ტაძარი ქ. ტფილისში“, პ. კარბელაშვილისა, 1902, გვ. 46; პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, 1936, გვ. 260.

6 „მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“, „ძველი საქართველო“, ტ. 1, 1904 წ. გვ. III, გვ. 41.

7 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A — 1448, გვ. 95; — გვი მიქაძე, მასალები დავით რექტორის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი, ლიტერატურული ძეგანი, XIII, 1961, გვ. 219).

ხელნაწერი, როგორც ვნახეთ, დათარიღებულია 1821 წლით, მაგრამ გადამწერის ვინაობა ამ თარიღთან ერთად მოხსენებული არ არის. მაშ რატომ ვფიქრობთ რომ იგი იოველ ალექსიძეს ეკუთვნის? ზემოთ ჩვენ ვახსენეთ ბაგრატი ბატონიშვილის წარწერა (189-ე გვერდზე), რომლის მიხედვით ბაგრატი ეს ხელნაწერი უყიდა იოველ ალექსიძისაგან.

ალექსი-მესხიშვილები, როგორც ვთქვით, ცნობილი მწიგნობარნი და გადამწერნი იყვნენ. ამ მხრივ ყველაზე მეტად იოველის მამა სოლომონი გამოირჩეოდა. სავარაუდოდ სწორედ ის არის, რომ სოლომონის შვილი, დავით რექტორის ძმის შვილი, რომელსაც ხელი მიუწვდებოდა დავით რექტორის „დასტურლამალის“ ხელნაწერებზე (დავით რექტორი 1821 წლის ხელნაწერის გადამწერისა ცოცხალია, იგი 1824 წელს გარდაიცვალა), თვითონვე ყოფილიყო ამ ხელნაწერის გადამწერი. ცნობილია ის გარემოება, რომ შეკვეთით ან კიდევ გასაყიდად ხელნაწერების გადამწერას აწარმოებდნენ საამისოდ მომზადებული პირნი. ასეთი პირია სწორედ იოველ ალექსიძე, რომელსაც, ალბათ, ბაგრატი ბატონიშვილის შეკვეთით გადაუწერია ხელნაწერი და მიუყიდა კიდევ ბაგრატიანთის. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ როგორც შემდეგ ვნახავთ, „დასტურლამალის“ ხელნაწერით დაინტერესებულია ბაგრატიშვილიც (დავითი), რომლის შეკვეთითაც გადაწერეს 1869 წელს „დასტურლამალის“ ხელნაწერი.

როგორც აღვნიშნეთ, ზემო ყდის საფარ ფურცელს ორი ფურცელი მისდევს, რომელთაგან პირველი დაუწერელია, ხოლო ფურცელზე, რომელსაც თავში რომაული „II“ უზის, აწერია: „დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა“. ხელის მიხედვით ეს წარწერა პ. უმიკაშვილის უნდა ეკუთვნოდეს და გაკეთებულია სტამბისათვის. მართლაც პ. უმიკაშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული „დასტურლამალი“ სწორედ ამ სახელწოდებას ატარებს<sup>1</sup>.

იმავე გვერდზე წერია: „Дозволено цензурой 29 марта 1886 года, Тифлис, цензор“, (ხელის მოწერა). ასეთივე შინაარსის წარწერაა, იმავე 1886 წლის თარიღით მოთავსებული, 189-ე გვერდის ბოლოს. 189-ე გვერდზე ამ წარწერის ცოტა ზემოთ არის მეორე წარწერა: „Дозволено цензурою 23 июня 1871 г.“ (ხელწერა არ ახლავს). 1871—1872 წლებში ჟურნ. „მნათობში“ გამოქვეყნდა „დასტურლამალის“ რამდენიმე თავი<sup>2</sup> და ცენზორის ნებართვაც ამიტომ ყოფილა გამოთხოვილი.

ამასთანავე, ორივე წარწერა — 1871 წლისა და 1886 წლისა, დანაწევრებულად მოყვანილია ხელნაწერის პირველიდან უკანასკნელ გვერდამდე. პირველი გვერდის თავში წერია: „До3“, ეს გრძელდება ერთი გვერდის ჩაგდებით მე-3 გვერდზე—„во“, მე-5 გვერდზე „лено“, მე-7 გვერდზე—„цен“, მე-9-ზე—„зурою“, მე-11 გვერდზე წარწერა იწყება თავიდანვე და ამ წესით გრძელდება ბოლომდე. ასევე 1886 წლის წარწერაც: 1 გვ. „До3“, მე-3 გვ. „во“, მე-5—„лено“, მე-7 გვ.—„цен“, მე-9—„з“, მე-11—„рою“, მე-13 გვ.—„29 марта“, მე-15 გვ.: „1886 г“, მე-17 გვ.—„да“, მე-19 გვ.—„Тиф“, 21-ე გვ.—„ლის“, 23-ე გვ.—„цен“, 25-ე გვ. „зор“, 27-ე და 29-ე გვერდებზე მოთავსებულია ცენზორის გვარი,

<sup>1</sup> „დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886 წ.

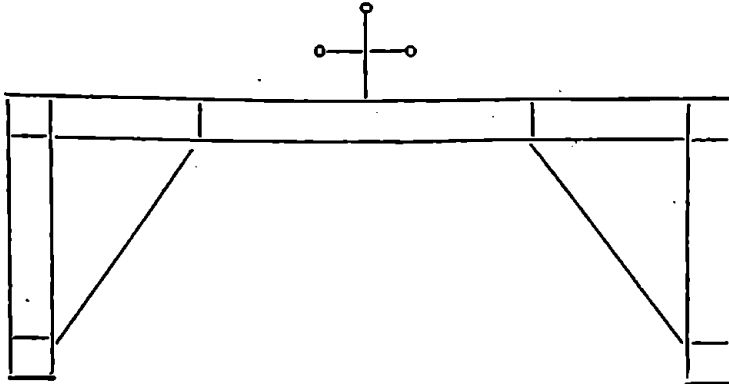
<sup>2</sup> იქვე, გვ. III.

შემდეგ კვლავ თავიდან იწყება იგივე წარწერა და ასეთივე დანაწევრებით მოყვანილია იგი ხელნაწერის ბოლომდე.

ხელნაწერზე ცენზორის ნებართვა იმიტომ არის მოცემული, რომ თვით ხელნაწერი მიდიოდა სტამბაში გადასაბეჭდად.

ის გარემოება, რომ იოველ ალექსიძის ხელნაწერი პირდაპირ სტამბაში ჰქონდათ აწყობა-დასტამბვის დროს, იქედანაც ჩანს, რომ მასში მოიპოვება მრავალი წარწერა და სხვა ნიშნები, რომელიც პ. უმიკაშვილს აქვს გაკეთებული ასოთამწყობისათვის (ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ტექსტის დასაწყისს (გვ. 1) სამკაულად წინ უძღვის ასეთი ჩანახატი:



მარცხნივ და მარჯვნივაა „ორ-ორი“ ჰერპენდიკულარული ხაზი, რომელთაც ზემოთ ჰკვეთს აგრეთვე ორი პარალელური ხაზი. მარცხენა და მარჯვენა კოლონა ხაზით უერთდება ზედა ორ ხაზს. შუაზე ზედა ხაზებზე გაკეთებულია ჯვარის ნიშანი. ეს სამკაული იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ როგორც შემდგომი ხელნაწერების აღწერაში ვნახავთ, იგი ზუსტად განმეორებულია ზოგიერთ მათგანში, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ იოველ ალექსიძის ეს ხელნაწერი გადამწერთ ხელთ ჰქონდათ და ასეთივე სამკაულიანი შემდგომი დროის სხვა ხელნაწერები ამ ხელნაწერიდან მომდინარეობს.

ხელნაწერის მე-7 გვერდზე, პარაგრაფის „ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამასალისათვის“, პ. უმიკაშვილის მიერ სქოლიოში ჩამოტანის სანიშნებლად დასმული აქვს გამრავლების ნიშანი და ამ სანიშნებლით სქოლიოში წერია: „რადგანაც სტამბებში ვერ ვიშოვნეთ ძველად ხმარებული თუმნის გამომსახველი ნიშანი, ამიტომ თუმნის ასოს ფრჩხილი მოუსვით მარჯვნივ. ფრჩხილ გარეთ, მარჯვნივ მანეთი და ფული იქნება. გამ.“ (გამომცემელი—ი. ს.). სწორედ ეს ტექსტი ამავე მუხლის სქოლიოში არის გამოქვეყნებულ „დასტურლამალში“<sup>1</sup>, მხოლოდ სტამბის მუშას უკანასკნელი სამი ასო „გამ“ „მაგ“—ად წაუკითხავს და ასევე დაუსტამბავს.

მე-8 გვერდზე სიტყვა „აქუსთ“—ის გასწვრივ, ფანქრით ხაზია ჩამოსმული. მე-9 გვერდზე ფანქრითვე მარჯვენა აშიაზე დასმულია გამრავლების ნიშანი.

<sup>1</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. 6.



21-ე გვერდზე მუხლში „ბოქაულუხუცესის სარგოს“ შესახებ სახელს — შაჰულისხანს დასმული აქვს სანიშნებლად „0“ და ამ სანიშნებლის ქვეშ სქოლიოში წერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგს — 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თათრად“. ეს მინაწერი ამავე ადგილას მოთავსებულია გამოქვეყნებულ „დასტურლამალშიც“<sup>1</sup>.

აღნიშნული მინაწერი ტექსტს არ ეკუთვნის და პირველად გვხვდება იოველ ალექსიძის ხელნაწერში.

არ ეკუთვნის იგი არც იოველ ალექსიძეს. ხელის მიხედვით ეს მინაწერი ბაგრატ ბატონიშვილისაა, რომლის კუთვნილებასაც წარმოადგენდა ხელნაწერი.

ხელნაწერის 189-ე გვერდზე წერია: „ესე დასტურლამა ვიყიდე ალექსის ძის იოველისაგან მე მეფის ძემ ბაგრატმან 1821 თვესა ივლისის ზ. ს. პ. ბ.“ როდესაც შევადარეთ ეს წარწერა 21-ე გვერდზე სქოლიოში ჩამოტანილ წარწერას, სრულიად ნათელი გახდა, რომ უკანასკნელი წარწერაც ბაგრატისაა. ამას გვაფიქრებინებს ზუსტად ერთგვარი მოყვანილობის ასოები, მათი ერთნაირი გადაბმის წესი და ერთი ფერის მელანი. როგორც ჩანს, ბაგრატს, როცა ხელნაწერი შეუძენია, წაუკითხავს კიდევ და თავისი შენიშვნაც გაუკეთებია. პ. უმიკაშვილს ეს არ შეუნიშნავს და ხელნაწერი ისე გადაუცია სტამბაში, რომ შენიშვნა ტექსტისეულად მიუჩნევიდა და ასევე გამოუქვეყნებია.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ეს მინაწერი არსებითად სწორი არ არის. გარიგებაში საუბარი ვახტანგ VI-ზე კი არ არის, არამედ მის პაპაზე, ვახტანგ V-ზე. „დასტურლამალის“ შემდგომი პერიოდის გადამწერთ, როგორც ამის შესახებ ქვემოთ გვაქვს აღნიშნული, გადაუწერიათ ეს შენიშვნა, ხოლო მ. ბროსეს შეუსწორებია იგი. მოიპოვება ისეთი ხელნაწერიც, რომელშიაც მ. ბროსეს ეს შესწორება ტექსტისეულად არის მოცემული. ამ მხრივ მინაწერს დიდი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც, იგი ავლენს ერთი ხელნაწერის მეორისაგან მომდინარეობას.

22-ე გვერდზე ბოქაულუხუცესის განაწესში, საუბარია ეშიკაღასბაში-სადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებს შორის შემოსავლის გაყოფის შესახებ, და ამასთან დაკავშირებით მარცხენა აშიაზე მიწერილია ციფრები 2 და 3, ხოლო ამ ციფრების შუაზე დასმულია სანიშნებლად გამრავლების ნიშანი.

84-ე გვერდზე მოცემულია განწესების სათაურები: „მუშის რუსუმისა“ და „მოლარეებისა“ (ტექსტი კი არ არის). ამ სათაურების გასწვრივ ხელნაწერის ხელით მიწერილია: „არ არიან დაწერილ დედანში“.

104-ე გვერდზე „სალთხუცის“ გარიგების ტექსტში რამდენიმე სიტყვის ადგილია დატოვებული. ამ ადგილზე პ. უმიკაშვილის მიერ დასმულია სქოლიოში ჩატანის სანიშნებლად გამრავლების ნიშანი, ხოლო ნიშნის ქვეშ წერია: „ეს ადგილი დედანში ცარიელი იყო. სხვა ნაწერში ასეა: თუმანი მოვა. გამომცემ“.

ამგვარადვეა ეს ადგილი მოცემული დაბეჭდილ „დასტურლამალშიც“.

111-ე გვერდზე მოთავსებულია მუხლი სათაურით: „ტყავისათვის“. მასში არის ასეთი წინადადება: „აღდგომიდან ამაღლებამდინ ბატკნის ტყავი“. აღნიშნული წინადადების შემდეგ რამდენიმე სიტყვისათვის თავისუფალი ადგილია დატოვებული. ამ მხრივ ალექსიძის ხელნაწერი ზუსტად იმეორებს და-

<sup>1</sup> დასტურლამალი, გვ. 16, § 34.

ვით რექტორისა და ლორთქიფანიძისეულ ხელნაწერებს, რაც იმასაც ნიშნავს, რომ ალექსიძის ხელნაწერი ხსენებული ხელნაწერებიდან მომდინარეობს.

მოყვანილი წინადადების უკანასკნელი სიტყვის „ტყავი“-სათვის, პ. უმიკაშვილს დასმული აქვს სქოლიოში ჩამოტანის სანიშნებელი, რომლის ქვეშ წერია: „აქ დედანში ცარიელი ალაგი არის. სხვას ნაწერშია: ბატკნის ტყავი თუშმლებისა და მზარეულებისა არის. გამომც.“

122-ე გვერდზე განაწესში „ყაბების რიგისათვის“ „აო“-ს დასმული აქვს სქოლიოში ჩამოტანის სანიშნებელი (პ. უმიკაშვილის მიერ) და მის ქვეშ წერია: „ნიშანი ეს 0 არის ნახევარი (1/2). აქ აო ითქმის ლიტრა ერთი და ნახევარი. გამომც.“

124-ე გვერდზე, ყაბების განაწესში წერია: „ერთი თეფში მეშეშეს“. სიტყვა „მეშეშეს“ პ. უმიკაშვილი უსვამს სქოლიოში ჩატანის სანიშნებელს და წერს: „სხვას ნაწერში მეშეშეს ერთი თეფში“. ეს ადგილი ყველა ხელნაწერში ერთნაირად არის წარმოდგენილი. პ. უმიკაშვილის შენიშვნა გამოწვეულია მის მიერ დასმული სასვენი ნიშნებით. ტექსტში წერია: „თასი საყას, ერთი თეფში აუშტარს, ერთი თეფში მეშეშეს“. პ. უმიკაშვილი სასვენ ნიშნებს ასე უსვამს: „თასი საყას ერთი თეფში, აუშტარს ერთი თეფში, მეშეშეს“. ამგვარად სასვენი ნიშნების დასმის შემდეგ „მეშეშე“-ს აღარაფერი ეკუთვნის, ტექსტი უზროდ გამოიყურება და პ. უმიკაშვილმაც გაუყეთა შემოხსენებული შენიშვნა.

პ. უმიკაშვილს გამორჩა მხედველობიდან, რომ იმ ხელნაწერებში, რომლებიც მას ხელთ ჰქონდა (სულხან მდივნის ხელნაწერი 20r, იესე მდივნის ხელნაწერი, გვ. 181), წინადადება ამ შემთხვევაში ზუსტად ერთი და იგივე იყო. საერთოდ, სხვა ხელნაწერებშიც ასეა: „ერთი თეფში მეშეშეს“.

132-ე გვერდზე შულავრისა და თეთრი სოფლის გარიგებაში, სხვათა შორის, წერია: „ცხუარი ა“. „ა“-ს თავზე პ. უმიკაშვილის მიერ დასმულია სქოლიოში ჩატანის სანიშნებელი და ქვეშ წერია: „სხვას ნაწერში ცხვარი ია. გამომ.“

„სამეფო დასტურლამალის“ დასასრულს, 146-ე გვერდზე წერია: „დასრულდა მისის უმაღლესობის სრულიად ზემოხსა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრატიონის დასტურლამალი, რომლისა ხსენება იყავნ საუკუნოდ. დიდება ღმრთისა მომცემსა ყოვლისა კეთილისასა“. სამი სიტყვა (დასრულდა, დასტურლამალი, დიდება) პირველი ასოები სინგურით არის წარმოდგენილი. ასევეა ეს ადგილი დავით რექტორისა და ლორთქიფანიძისეულ ხელნაწერებში (ხოლო DL-ში სიტყვა „რომლისა“-ს პირველი ასოც სინგურით არის).

მოყვანილი ადგილი პ. უმიკაშვილის მიერ ფანქრით გადახაზულია და მის გასწვრივ მარცხენა აშიაზე ფანქრითვე სტამბისათვის წერია: „აწყობა არ უნდა“.

148-ე გვერდიდან იწყება „სადედოფლო დასტურლამალი“. დასაწყისშივე პ. უმიკაშვილს ფანქრით მითითებული აქვს (სტამბისათვის), რომ ტექსტი უნდა იწყოს „ახალი გვერდიდან“; ნაჩვენები აქვს აგრეთვე, რომ „დასტურლამალი სადედოფლო“ სათაურად უნდა გამოიყოს.

152-ე გვერდზე თუშმელების და სამხარეულოს განაწესში ფანქრით ხაზ-გასმულია აბზაცი.

161-ე გვერდზე ურცევანის გარიგებაში არის ასეთი ადგილი: „ბერწზედ „+“. „+“-ის თავზე პ. უმიკაშვილის მიერ დასმულია სქოლიოში ჩამოტანის სანიშნებელი, რომლის ქვეშ წერია: „ნიშანი + არის მეოთხედი (1/4), აქ ჩარევი. გამ.“.

163-ე გვერდზე ახალდაბის გარიგების ბოლოს ფანქრით ხაზია ჩამოსმული.

173-ე გვერდზე გვარსახელების ჩამოთვლაში სიტყვებს: „ავთანდილის შვილი ავთანდილ, მისის აზნაურშვილით“ მელნით ხაზი აქვს გასმული, ხოლო მარჯვენა აშიაზე სანიშნებლად დასმულია გამრავლების ნიშანი (მელნით) და მელნითვე წერია: „გვ. 129/17ფ.“, დაბეჭდილი „დასტურლამალის“ 128-ე გვერდი მთავრდება სწორედ იმ გვარსახელით, რომელიც ახლა მოვიყვანეთ; ეს სანიშნებელი და წარწერა პ. უმიკაშვილის მიერ გაკეთებულია სტამბისათვის, რომ 128-ე გვერდი ამ გვარსახელით დაემთავრებიათ, ხოლო შემდეგ დაეწყოთ 129-ე გვერდი. 17ფ 17 გვარსახელს ნიშნავს, — ф — фамилия, მაგრამ ციფრი „17“ შეცდომით არის მოყვანილი. გვარსახელის სათვალავის მიხედვით უნდა იყოს „16“.

174-ესა და 175-ე გვერდებზე მოთავსებულია გვარსახელთა სიები სვეტების მიხედვით. პ. უმიკაშვილს ფანქრით გავლებული აქვს ხაზი სტამბისათვის იმის სანიშნებლად, თუ სვეტები რა თანმიმდევრობით დაიბეჭდოს. გვარსახელები 175-ე გვერდზე თავდება სიტყვებით: „ალი სულობითა“. ამის შემდეგ ფანქრით გრძელდება: „ოსიაური სულობითა, ახალდაბა, იმერეთი“. დაბეჭდილ „დასტურლამალში“ ფანქრით მიმატებული ადგილი არ არის. შესაძლებელია. ეს ფანქრით მინაწერი პ. უმიკაშვილს (მისი ხელი უნდა იყოს) „დასტურლამალის“ გამოქვეყნების შემდეგ აქვს გაკეთებული.

187-ე გვერდიდან იწყება „სადედოფლო დასტურლამალის“ სარჩევი, რომელიც 188-ე გვერდზე მთავრდება.

177-ე გვერდზე მოთავსებულია (სინგურით) ასეთი სათაური: „საძიებელი სამეფო დასტურლამისა“. ამის შემდეგ ამოშლილია ის ადგილი (ძლივს იკითხება), რომელზედაც ეწერა: „დასტურლამალი, გამოცემა პ. უმიკაშვილისა“.

მარჯვენა აშიაზე დასაწყისში ფანქრით მიწერილია „გვ“ და ამის ქვეშ, პარაგრაფების დასახელების გასწვრივ, იწყება და ბოლომდე გრძელდება ნაბეჭდი „დასტურლამალის“ თავების აღმნიშვნელი გვერდების დასახელება არაბული ციფრებით. პარაგრაფების დასათაურება როგორც სამეფო, ისე სადედოფლო დასტურლამალის სარჩევეში ძალიან ხშირად ფანქრით გასწორებულია, გადახაზულია და ზოგჯერ ჩამატებულია ადგილები.

როგორც ჩანს, პ. უმიკაშვილს აღნიშნული გასწორებები სტამბისათვის გაუკეთებია. მოგვეყვას ეს ადგილები სარჩევიდან დაბეჭდილი „დასტურლამალის“ სათანადო ადგილებთან ერთად.

ალექსიძის ხელნაწერი	პ. უშიაკაშვილის მიერ გასწორებულია	ნაბეჭდი „დასტურლამალი“ (სარჩევი)
1. აიდარბეგის ქეობაში აშენებულის სოფლები სათვს	...სოფლებისა („თვს“ გა- დახაზულია)	აიდარბეგის ქეობაში აშე- ნებულის სოფლებისა
2. ბოქოულთხუცებისა და ეშვიკადასბაშებისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში „თვს“ გადახაზულია	ბოქოულთხუცებისა და ეშვიკადასბაშებისა
3. ბაზიერთხუცისა და ყა- რაიის მეყორულისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში გა- დახაზულია „თვს“ და ზემოდან ჩაწერილია „სარგო“.	ბაზიერთ-ხუცისა და ყა- რაიის მეყორულის რიგი (სარჩევი, ტექსტში „მეყორულისათვს“).
4. გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულებისათვს	სიტყვა „რიგის“ უქანასკ- ნელი ასო და მომდევ- ნო სიტყვა წაშლილია	გორის გამოსაღებისა და რიგისა
5. ვენისა და სამეხრეოს გარიგებისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში გა- დახაზულია „ისათვს“, „ბ“-ს შემდეგ „ი“-ს ნა- ცვლად ფანქრით სწე- რია „ა“.	ვენისა და სამეხრეოს გა- რიგებისათვს (ტექსტში, სარჩევი — „გარიგე- ბისა“)
6. გუთნის, ვენისა, მკისა და ლეწვის წარჯისათვს	უქანასკნელი სიტყვა გა- დახაზულია	გუთნის, ვენისა, მკისა და ლეწვისა
7. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღებისათვს	გადახაზულია უქანასკნელი სიტყვის ნაწილი — „სათვს“	ღურნუკის საბატონოს გა- მოსაღები
8. დიღმის საბატონოს გა- მოსაღებისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში გადახაზულია „სათვს“	დიღმის საბატონოს გა- მოსაღები
9. ელის კაცნი თარხანი, ბატონი, უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს	თარხნის შემდეგ დასმუ- ლია მძიმე(ს) და გადა- ხაზულია „ათარხნებს“.	ელის კაცნი თარხანი, ბა- ტონი უნდა მოშლის
10. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბატო- ნოსა და სამოჭელოსათ- ვის	გადახაზულია „საბატონოსა და სამოჭელოსათვს“	თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა
11. თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო- ურაო არა	„არის“ გადახაზულია და სი- ტყვა „სამოურაო“ ს შემ- დეგ მიწერილია „ა“	თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიცი სამო- ურაო
12. ახლისა და ძველის თევზისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში „თვს“ გადახაზულია.	ახლისა და ძველის თე- ვისა
13. თავილისა, შიგა- მდეგებისა და სახასოს ბზისათვს	უქანასკნელ სიტყვაში გადახაზულია „თვს“	თავილისა შიგამდეგებისა და სახასოს ბზისა

ალექსიძის ხელნაწერი	პ. უმიკაშვილის მიერ გასწორებულია	ნაბეჭდი „დასტურლამალი“ (სარჩევი)
14. მეჭინბეთ უხუცესის განწესებისათვის	სიტყვაში „უხუცესის“ „უ“ გადახაზულია, გადახაზულია აგრეთვე „განწესებისათვის“	მეჭინბეთ ხუცისა.
15. ბატონის ქარიშისათვის	გადახაზულია „თვს“ და დამატებულია — „საია-საულო როგორ აიღოს“	ბატონის ქარიშის საიასა-ულო როგორი აიღონ
16. კახეთისა და ქართლის სამძღურისათვის	გადახაზულია „სათვს“ და „უ“-ს თავზე ჩაწერილია „ე“. ამ ასოს ახლავს მეორე ნიშანი, რომელიც კარგად არ იკითხება	კახეთისა და ქართლის სამ-ზღურისა
17. კოეორზედ ტყბილის ზიდვის ულაყის შეწერი-სათვის	გადახაზულია „სათვს“. „რ“-ს შემდეგ (უკანასკნელ სიტყვაში) ჩაწერილია „ა“. სიტყვას „ზიდვი“-ს მიმატებული აქვს „ს“	კოეორზედ ტყბილის ზიდ-ვის ულაყის შეწერა
18. მოხელენი თუ როგორ მოიქცნენ მათთა რიგ-თათვის	უკანასკნელი ორი სიტყვა გადახაზულია	მოხელენი თუ როგორ მო-იქცნენ
19. თუ როგორ აიღებენ ნახირის თავისათვის	გადახაზულია „თუ“ და „თვს“. სიტყვა „თავისა“-ში გადახაზულია „ი“	როგორ აიღებენ ნახი-რის თავსა
20. სარქაბაშისა და თავილდრის სარგოსათვის	„თავილდრის“ გადაკეთე-ბულია „თავილდრის“-ად	სარქაბაშისა და თავილდ-რის სარგოსათვის
21. საამილახვაროს კოდის პურისათვის	გადაკეთებულია „საამილა-ხვაროს“	საამილახვაროს კოდის პუ-რისათვის
22. სამშვილდე კრწანისს ხერგეშებისა მზარეულე-ბისა და ფარეშებისათვის	უკანასკნელ სიტყვაში „თვს“ გადახაზულია	სამშვილდე კრწანისს ხერგეშებისა, მზარეუ-ლებისა და ფარეშებისა.
23. სამეფო კაცისა სადე-ლოფლოდ არ მუშაობი-სათვის	უკანასკნელ სიტყვაში გა-დახაზულია „თვს“	სამეფოს კაცისა სადე-ლოფლოდ არ მუშაობისა
24. ტაშირზედ აიდარბეგის ქეობის რიგისათვის	უკანასკნელ სიტყვაში გა-დახაზულია „თვს“	ტაშირზედ აიდარბეგის ხეობის რიგი
25. ქალაქის მალის გარიგე-ბისათვის	უკანასკნელ სიტყვაში გა-დახაზულია „თვს“	ქალაქის მალის გარი-გებისა

ალექსიძის ხელნაწერი	პ. უმიკაშვილის მიერ გასწორებულია	ნაბეჭდი „დასტურალმალი“ (სარჩევი)
26. ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებული ან აუშენებელი არის	სიტყვა „აუშენებელი“ გადახაზულია, სტრიქონს ზემოთ ჩამატებულია „რამდენი ნასოფლარი“.	ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებული ან ნასოფლარი
27. ჭანიშინის დევანხანის რიგისათვის	პირველი სიტყვის პირველი ასო „ჭ“ ფანქრით გადასწორებულია „შ“-თ.	შანიშინის დევანხანის რიგისათვის
28. სპეტის გარიგებისათვის	პირველი სიტყვის პირველი ასო გადაკეთებულია „შ“-თ	შპეტის გარიგებისათვის
29. შულაერისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოქვლეთ გამოსაღებისა საკომლოდ.	სიტყვები „ბატონისა“ და „მოხელეთ“ გადახაზულია. ბოლო სიტყვაში „ლ“-ს შემდეგ „ო“-ა მიწერილი. (ყარგად არ იკითხება).	შულაერისა და თეთრ სოფლის გამოსაღებისა საკომლო .
30. ცხტრის შემოსავლისათვის რომელ არს საბალახე	„თვს“ და „რომელ არს“ გადახაზულია	ცხტრის შემოსავლისა, საბალახე
31. ჯმელის თევზისათვის	სიტყვა „თევზისათვის“ შემდეგ რაღაც გადახაზულია	ჯმელის თევზისათვის
32. უნდა გამოიღონ ყენის საფეშქაშოს ტყვის ჩარჩისათვის	„საფეშქაშოს“ და „თვს“ გადახაზულია	უნდა გამოიღონ ყენის ტყვის ხარჯი
33. დასრულდა სამეფოს დასტულამისა	გადახაზულია	არ სწერია
34. სამეფოს სადედოფლოს დასტულამისა	„სამეფოს“ გადახაზულია. სიტყვას „დასტულამისა“-ში, „ტუ“-ს თავზე, ზემოდან, ჩამატებულია „რ“, „მისა“-ს თავზე ალი.	სადედოფლო დასტურალმალი
35. ძველადგან სადედოფლო და აწ მეფის გიორგისაგან დამტკიცებულიისათვის	უკანასკნელ სიტყვაში გადახაზულია „ულისათვის“ და „ბ“-ს შემდეგ ჩამატებულია „ა“	ძველად, სადედოფლო აწ მეფის გიორგის დამტკიცება
36. ზემო ქართს ძველადგან სადედოფლოსი მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული	„ძველადგან“ გადახაზულია და ზემოთ ფანქრით აწერია: „ძველადგან“. გადახაზულია აგრეთვე „მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული“.	ზემო ქართლს ძველადგან სადედოფლოსი

ალექსიძის ხელნაწერი	პ. უმიკაშვილის მიერ გასწორებული	ნაბეჭდი „დასტურლამალ“
37. სადედოფლო, რომელთაც მარხვაში სამარხო უნდა მიიტანონ მათთვის	გადახაზულია სიტყვები: „რომელთაც, სამარხო. მათთვის“. სიტყვა „სადედოფლო“-ს დამატებული აქვს ბოლოში „დ“. სიტყვა „რომელთა“-ში პირველი ასო („რ“) არაა გადახაზული	სადედოფლოდ მარხვაში უნდა მიიტანონ
38. დასრულდა საძიებელი სადედოფლო დასტურლამისა.	გადახაზულია	არ სწერია.

ცხადია, პ. უმიკაშვილი თვით ხელნაწერის გადაკეთება-ჩასწორებას აწარმოებდა, რადგანაც ეს ხელნაწერი უშუალოდ სტამბაში მიდიოდა.

ამასთანავე, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ დაბეჭდილ „დასტურლამალში“ პ. უმიკაშვილის მიერ გასწორებული ტექსტი ზუსტად არ არის მოცემული. მაგალითად, ჩვენი ნუმერაციით 35-ე შენიშვნის მიხედვით დაბეჭდილ „დასტურლამალში“ უნდა იყოს „გიორგისაგან“, არის „გიორგის“, 36-ე შენიშვნის მიხედვით უნდა იყოს „ქართს“. არის „ქართლს“, „რამდენი“ უნდა იყოს ორჯერ, არის ერთხელ (შენ. 26), ჩამატებულია სიტყვა „აილოს“, გამოქვეყნებულ „დასტურლამალში წერია, „აილონ“ (შენ. 15), უნდა იყოს „სამძღვრის“, არის „სამზღვრისა“ (შენ. 16). ძლიერ ხშირად უნდა იყოს „თვს“, არის „თვის“. აღარ შევჩერდებით სხვა შენიშვნებზე. ამას მკითხველი თვითონაც ნახავს ჩვენს ცხრილებში, თუ მოისურვებს. ამით იმის დამტკიცება გვინდა, რომ პ. უმიკაშვილის მიერ გასწორებული ტექსტი ზუსტ ასახავს არ პოულობს დაბეჭდილ „დასტურლამალში“. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ პ. უმიკაშვილი სტამბაშიც აძლედა ამწყობთ უშუალო მითითებას ზეპირად, ან კიდევ სტამბის მუშა (ასოთამწყობი), პ. უმიკაშვილის მინდობილობით, თვითონვე აწარმოებდა ტექსტში უმნიშვნელო შესწორებათა შეტანას.

მართალია, ტექსტის ხელი საკმაოდ ლამაზი და გარკვეულია, მაგრამ ზოგიერთი, განსაკუთრებით უცხო წარმოშობის სიტყვა, მაინც ძნელი ამოსაკითხავია. ეს მოწმობს, რომ ასოთამწყობი ძლიერ კვალიფიციური მუშაკი ყოფილა. მას ტექსტის წინადადებები შინაარსობლივად გააზრებული აქვს და ამიტომაც ზოგჯერ სიტყვის ფორმას თავის შეხედულებისამებრ ცვლის. ასეთ შემთხვევაში კიდევ მეტი იყო შეცდომები მოსალოდნელი.

საერთოდ კი ხელნაწერის ტექსტი გამოქვეყნებულ „დასტურლამალს“ მხოლოდ დაახლოებით შეესატყვისება. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ალექსიძის ხელნაწერში მრავალი ადგილი (ძველ ხელნაწერებთან შედარებით) დამახინჯებულია, ხოლო პ. უმიკაშვილის მიერ გამოქვეყნებული „დასტურლამალის“ ტექსტი თავის მხრივ ალექსიძის ხელნაწერსაც

არ ასახავს ზუსტად, მაშინ ადვილი წარმოსადგენია, რომ „დასტურლამალის“ ტექსტი კიდევ უფრო დაშორებულია დედანთან.

იმ შესწორებების შესახებ რომლებიც ალექსიძის ხელნაწერში შეაქვს პ. უმიკაშვილს, ეს უკანასკნელი არავითარ განმარტებას არ იძლევა. ასეთ განმარტებათა შემთხვევაში, ტექსტის გამოცემა კრიტიკულ გამოცემას დაუახლოვდებოდა. ამასთანავე, ისიც უნდა ვთქვათ, რომ პ. უმიკაშვილი მიზნად არ ისახავდა ტექსტის მეცნიერულ დადგენას. იგი თვითონვე აღნიშნავს, რომ მისი გამოცემა, როგორც პირველი, „უნაკლო“ არაა, მაგრამ იმედოვნებს, რომ მომავალ „შემმუშავებელსა და გამომკვლევებს“ იგი დახმარებას გაუწევს<sup>1</sup>.

მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ის გარემოება, რომ პ. უმიკაშვილმა „დასტურლამალი“ 1886 წელს გამოსცა, როცა საქართველოს ისტორიაში ზეტად მცირე რაოდენობის შრომები იყო გამოქვეყნებული და საერთოდ ქართული საისტორიო წყაროების მეცნიერული შესწავლა მხოლოდ იწყებოდა. ასეთ ვითარებაში, პ. უმიკაშვილის მიერ „დასტურლამალის“ გამოსაცემად გაწეული შრომა უაღრესად დადებითი შეფასების ღირსია. მან გაამახვილა საზოგადოების ყურადღება ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლზე, როგორიცაა „დასტურლამალი“ და პირველმა გაკაფა გზა ამ ყოველმხრივ საყურადღებო ძეგლის შესასწავლად.

ალექსიძის ხელნაწერის 189-ე გვერდზე მოთავსებულია: 1) ხელნაწერის თარიღი, 2) ბაგრატ ბატონიშვილის მინაწერი, რომ მან ხელნაწერი იყიდა იოველ ალექსიძისაგან, 3) ცენზორის მიერ სხვადასხვა დროს გაცემული ორი ნებართვა. ყველა ამ მინაწერზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი. გარდა ჩამოთვლილისა, ამავე გვერდზე, ბაგრატ ბატონიშვილის მინაწერის შემდეგ წერია: „ეს წიგნი განსვენებულის პლატონ ეგნატეს ძის იოსელიანისა არის. ამ წიგნიდან (დედნიდან) დაიბეჭდა პირველად დასტურლამალი 1886 წელსა ჩემის რედაქტორობით. პეტრე უმიკაშვილი. ტფილისი 1886 წელს 6 ივლისს. გადავეცი წერა-კითხვის საზოგადოებას ქართველთა შორის. პეტრე უმიკაშვილი“.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ იოველ ალექსიძის ხელნაწერი დავით რექტორის ხელნაწერისაგან უნდა მომდინარეობდეს. ხელნაწერებს შორის ისეთი არსებითი მსგავსებაა, რომ ერთის მეორესაგან მომდინარეობა ეჭვს არ იწვევს. ამასთანავე, განსხვავება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ ის გადამწერის უნებლიეთ შეცდომად შეიძლება ჩაითვალოს, ან კიდევ შეგნებულადაც შეიძლება ზოგიერთი შესწორება გადამწერს შეეტანა. ასე ითქმის, მაგალითად, ორთოგრაფიული ხასიათის განსხვავებებზე.

მოვიყვანოთ შესადარებლად დავით რექტორისა და ალექსიძის ხელნაწერების განსხვავებანი სარჩევების მიხედვით.

დავით რექტორის სარჩევი	ალექსიძის ხელნაწერის სარჩევი
ილ/ აღამათის ელის კაცზედ დებულეებისათჳს	ილ/ აღამათზედ ელის კაცის დებულეებისათჳს
ით/ ატენის ხასადრისათჳის	ით/ ატენის ქასადრისათჳს
კ/ ატენის ნაცვლისათჳს	კ/ ატენის ნაცულისათჳს

<sup>1</sup> „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. VII.



კა/ ატენის მეზურისათვის  
კმ/ ბოქოულთხუცებისა და ეშიკა-  
ლასბაშებისათვის

მ/ გატეხილის ხიდის რიგისათვის  
მა/ კვნისა და სამეწეროს გარიგები-  
სათვის

მგ/ დაკლულის ცხვრისათვის  
ნე/ ელის კაცნი თარხანი რომე ბა-  
ტონი უნდა მოშლის უნდა ათარხ-  
ნებს მისის

ნვ/ ეკლისიის გამოსაღებისათვის  
ნმ/ ვარიანს ხვედიანელისათვის

ჯ თრიალეთის სოფლების სამძღურე-  
ბისათვის.

აშ/ ახლისა და ძეშლის თევზისათვის  
ათ/ მწვანელიისათვის

აკვ/ ორაგულის ჭუფთისა და სხვა-  
თათვის

არზ/ საღვინის მოხელეთათვის  
არზ/ საბარათას შვილოს კოდის პუ-  
რისათვის

არდ/ სომხითის კოდის პურისათვის  
არე/ სომხითის მოურავის სარგო-  
სათვის

რამბ/ საფერის ცვალებოს თევზისათვის  
რამბ/ ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის

რამვ/ სომხითის რომელსაც ალაგს  
არის ქორის ბუდისათვის

რემშ/ ელის კაცისაგან ყარაიის ჯერ-  
გისათვის

სი/ ჩეშლიეჟის ბაჟის რიგისათვის  
სიბ/ ცხვრის შემოსავლისათვის რომელ  
არს საბალახე.

სკვ/ უნდა გამოიღონ ბედნიერის  
ყენის საფეშქაშოს ტყვის ხარჯი  
მისთვის

კა/ ატენის მეზურისათვის  
კმ/ ბოქოულთხუცებისა და ეშიკა-  
ლათ-ბაშებისათვის

მ/ გატეხილის კიდის რიგისათვის  
მა/ კვნისა და სამეხეროს გარიგები-  
სათვის

მგ/ დაკლულის ცხვრისათვის  
ნე/ ელის კაცნი თარხანი, ბატონი  
უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს

ნვ/ ეკლესიის გამოსაღებისათვის  
ნმ/ ვარიანს ჯვედიანელისათვის

ჯ თრიალეთის სოფლების სამზღურე-  
რებისათვის

აშ/ ახლისა და ძველის თევზისათვის  
ათ/ მწვანელიისათვის

აკვ/ ორაგულის ჭუფთისა და სხვ-  
ათათვის

არზ/ საღვინის მოკვლეთათვის  
არზ/ საბარათა შვილოს კოდის პუ-  
რისათვის

არდ/ სომქითის კოდის პურისათვის  
არე/ სომქითის მოურავის სარგოსათვის

რამბ/ საფერის-ცუალებოს თევზისათვის  
რამბ/ ქალაქის სატყვეოს კარჯისათვის

რამვ/ სომქითის რომელსაც ალაგს არის  
ქორის ბუდისათვის

რემშ/ ელის კაცისაგან ყარაიის ჯელგი-  
სათვის

სი/ ჩელიეჟის ბაჟის რიგისათვის  
სიბ/ ცხვრის შემოსავლისათვის, რო-  
მელ — არს საბალახე

სკვ/ უნდა გამოიღონ ყენის საფეშქა-  
შოს ტყვის კარჯისათვის

სადედოფლო დასტურლამალის საძიებელი

D

A

ა/ სალაპოდ მისაცემი მარია მდე-  
ლოფლისათვის

ა/ სალაპოდ მისაცემი მარია მდელოფ-  
ლისათვის

ივ/ მეკოდის პურეთა და სხვათა ეს  
გვართა მოსაქმეთათვის

ივ/ მეკოდის პურეთა და სხვათა ეს  
გვართა მოსაქმეთათვის

კვ/ ნახიდურის გარიგებისათვის

კვ/ ნახიდურის გარიგებისათვის

მა/ ზემო ქართლს სადედოფლო ძვე-  
ლადგან და აწ მეფის გიორგისაგან  
დამტკიცებული

მა/ ზემო ქართლს ძველადგან სადე-  
დოფლოსი მეფის გიორგისაგან დამ-  
ტკიცებული

ალექსიძის ხელნაწერი XVIII საუკუნის საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებთან შედარებით მრავალ შეცდომას შეიცავს. ეს შეცდომები ხშირად ისეთი ხასიათისაა, რომ აზრი სრულებით მახინჯდება. ამასთანავე, ხშირად შეცდომა ციფრებსაც ეხება. ასეთ შემთხვევაში სინამდვილესთან პარულებით დაშორებულ ციფრობრივ მაჩვენებლებს ვღებულობთ. გარდა ამისა, ადგილი აქვს ტერმინების დამახინჯებას, გვარსახელის შეცვლას და სხვა.

M	S	K
1. არ არის	1. არ არის	1. არ არის
2. ზარათხანიდამ სალთხუცეს კე (გვ. 95)	2. ზარათხანიდამ სალთხუცესს კე (31v)	2. ზარათხანიდამ სალთხუცესს კე (გვ. 42 v)
3. თუმანზე ხუთი შაური (გვ. 110)	3. თუმანზედ ხუთი შაური (33v)	3. თუმანზედ ხუთი შაური (45r)
4. ლანჩბარი ეა (გვ. 125)	4. რანჩპარი ე. (39v)	4. ლნაჩიფარი ეა. (52r)
5. ყარა დემურჩი მოლა ხანველის (გვ. 125)	5. ყარა დემურჩი მოლა ხანველის (40r)	5. ყარა დემურჩი მოლა ხანველის (52v)
6. იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებთა (გვ. 127)	6. იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებიანათა (40 r)	6. იბრემ ხალილოღლისა ძმებიანათ (53r)
7. ქეჩა ბაას ეძახიან (გვ. 138)	7. ქეჩა ბაშს ეძახიან (44r)	7. ქეჩა ბაასს ეძახიან (57v)
8. ზემო ოღთისი ქვემო ოღთისი (გვ. 181)	8. ზემო ოღთისი ქვემო ოღთისი (54v)	8. ზემო ოღთისი ქვემო ოღთისი (70v)
81. ჟამი (გვ. 94)	81. ჟამი (31r)	81. ჟამი (42v)
9. ამათ სძეს (გვ. 143)	9. ამათა სძესთ (46r)	9. ამათა სძესთ (60r)
10. ცხვარი ია (გვ. 144)	10. ცხვარი ია (46r)	10. ცხვარი ია (60r)
11. მალიდამ (გვ. 185)	11. მალიდამ (65v)	11. მალიდამ (90r)
12. ჟვარიანს ქვა ზის (გვ. 207)	აკლია	აკლია
13. ჟვარიანს ქვას (გვ. 208)	აკლია	აკლია
14. . . . აკლია	14. მადური ორი (გვ. 6r)	14. მანდაური ორი (გვ. 9r)

<sup>1</sup> დასტაბუღულ „დასტურლამალში“ არის: „ქეჩაბაშს ეძახიან“, („დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1886, გვ. 86, წ 184). არ მოიპოვება რედაქტორ-გაიომცემლის შენიშვნა, რომ მას ეს სიტყვა სულხან მდიენის ხელნაწერის მიხედვით აქვს გასწორებული.

<sup>2</sup> დასტაბუღულ „დასტურლამალში“ „ჟამის“ მაგიერ სწერია „ჟოგის“, მოხაზულობით ეს სიტყვები ერთმანეთს ჰგავს და ასოთაშწყობს „ჟოგად“ წაუკითხავს. რედაქტორი განსხვავებაში აღნიშნავს, რომ სულხან მდიენის ხელნაწერში „ჟოგის“ მაგიერ „ჟამი“ წერია („დასტურლამალი“.

ჩვენ ვთქვით, რომ ალექსიძის ხელნაწერი დავით რექტორის ხელნაწერი-საგან მომდინარეობს. ამიტომ, ხშირად ორივე ხელნაწერში ერთგვარი შეცდომებიც არის. ასევე ითქმის ლორთქიფანიძისეულ ხელნაწერზე. დამახინჯებულა საჩვენებლად ალექსიძის და დავით რექტორის ხელნაწერები შევეუღარეთ ძველ ხელნაწერებს: მირკელ თუმანიშვილის, სულხან მდივნის, ყავრიშვილისეულისა და იესე მდივნისას (დაწერილებით იხ. Ma-ს ცხრილებსა და ტექსტის შენიშვნებში).

J	D	A
1. საბატოს (გვ. 94)	1. საბატოს (გვ. 43)	1. საბატონოს (გვ. 67)
2. ზარაფხანიდამ სალთხუცეს კე, (გვ. 55)	2. ზარაფხანიდამ სალთხუცეს კე, (გვ. 29)	2. ზარაფხანიდამ სალთხუცეს კვ (გვ. 47)
3. თუმანზედ ხუთი შური (გვ. 201)	3. თუმანზედ ათი შური (გვ. 61)	3. თუმანზედ ათი შური (გვ. 135)
4. ლანჩპარი ეა (გვ. 49)	4. ლანჩპარი ე. (გვ. 25)	4. ლანჩპარი ე. (გვ. 40)
5. ყარა დემურჩი მოლახანველის (გვ. 50)	5. ყარა დემურჩი მოლახანველის (25)	5. არა დემურჩი მოლახანველის (გვ. 41)
6. იბრემ ხალილოღლისა ძმებთანად (გვ. 50)	6. იბრემ ხალილოღლის ძმებთანად (გვ. 26)	6. იბრემ ხალილოღლისა ბამბიანად (გვ. 42)
7. ქეჩა ბაას ეძახიან (გვ. 173)	7. ქეჩაბას ეძახიან (გვ. 76)	7. ქეშას (შეიძლება წაიფხულ კენეს აგრეთვე „ქე-ბას“) ეძახიან (გვ. 117) <sup>1</sup>
8. ზემო ოღთისი ქვემო ოღთისი (გვ. 71)	8. ზემო ოღთისი ქვემო ოღთისი (გვ. 35)	8. ზემო ოღთისი, ქვემო ოღთისი (გვ. 55)
81. ჭამი (გვ. 58)	81. ჭამი (გვ. 29)	81. ჭამი (გვ. 46) <sup>2</sup>
9. ამათ სძეს (გვ. 32)	9. ამათ სძეს (გვ. 17)	9. ათი სძეს (გვ. 29)
10. ცხვარი ია (გვ. 195)	10. ცხვარი ია (გვ. 59)	10. ცხვარი — ა (გვ. 132)
11. მალიდამ (გვ. 84)	11. მალიდამ (გვ. 39)	11. მალადამ (გვ. 62) <sup>3</sup>
12. ჭვარიანი ქვა ზის (გვ. 64)	12. ჭვარიანნი ქვა ზის (გვ. 32)	12. ჭვარიანი ქვა ზის (გვ. 51)
13. ჭვარიანს ქვას (გვ. 64)	13. ჭვარიანს ქვას (გვ. 32)	13. ჭვარიანს ქვას (გვ. 51)
14. მადაური ორი (გვ. 94)	14. მადაური ორი (გვ. 43)	14. მანდაური ორი (გვ. 67) <sup>4</sup>

3. უმიკაშვილის, რედაქციით, გვ. 33, წ 61, გვ. 139). მაშასადამე, პ. უმიკაშვილი, როგორც ჩანს, ასოთაშეცვლებებს იმდენად ენდობოდა, რომ ანაწყობ ტექსტს ხელნაწერს არ უღარებდა.

<sup>1</sup> ხელნაწერში წინა სიტყვაში ასო „ს“ განსხვავებული მუჭი ფერის მკლნით არის შესრულებული (შესაძლებელია შემდეგ იყოს ჩამატებული), თანაც, ძალიან პატარაა („ს“-ს მსგავსია) და მომდევნო სიტყვასთან („მალადამ“) არის მიკრული, დაბეჭდილ „დასტურლამალში“ არის „ამალადამ“ („დასტურლამალი“, 1886, გვ. 44).

<sup>2</sup> „მადაური პური ბრტყელი და მგრგვალი“, სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი“. (თბ. ტ. IV<sub>1</sub>, 1965).

ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: ალექსიძის ხელნაწერის შესავალში, დასაწყისშივე არის ასეთი ფრაზა: „ყოველნი არა არსნი“. M, S, K, D, Q, L-ში, ე. ი. იმ ხელნაწერებში, რომლებიც ალექსიძის ხელნაწერს დროით წინ უსწრებენ ეს ადგილი ასე იკითხება: „ყოველნი არსნი და არა არსნი“. სხვათა შორის ალექსიძის ხელნაწერში „ყოველნი“-ს შემდეგ ადგილი ამოფხეკილი თუ ამოშლილია. მოცულობით იგი იმოდენაა, რომ აქ სწორეთ ორი სიტყვა („არსნი და“) დაეტევა. როგორც ჩანს, ეს სიტყვები („არსნი და“) ყოფილა კიდევ ამ ადგილზე. გამოქვეყნებულ „დასტურლამალში“ ამოფხეკილ ადგილისათვის ანგარიში არა აქვს გამომცემელს გაწეული და ტექსტი ასე იკითხება: „ყოველნი არა არსნი“. ყველა ხელნაწერი, რომელიც ჩვენ დროის მიხედვით ალექსიძის ხელნაწერის შედგენის შემდგომ პერიოდს მიეკუთვნება, (გ. N, T, I, T') ეს ადგილი ისევება, როგორც ალექსიძის ხელნაწერში. აღნიშნული გარემოება კი იმაზე მიუთითებს, რომ ხანგრძლივი ხელნაწერები ალექსიძის ხელნაწერიდან მომდინარეობენ.

მოვიყვანოთ A ნუსხის და დაბეჭდილი „დასტურლამალის“ (1886 წლის გამოცემა) განსხვავებას.

A — ნუსხაში

ბ. უმიკაშვილის რედ. გამოქვეყნებულ „დასტურლამალში“

- |                           |  |
|---------------------------|--|
| 1 ხვარა ძორელი            | 1. ხვარა გორელი მუხ. რივ.  |
| 2 ანდრაფელი               | 2 ანდრათელი მუხ. რლდ   |
| 3 იმ დღის                 | 3. იმ დღეს მუხ. ნგ   |
| 4 რუმბად                  | 4 რუმბათ მუხ. მა   |
| 5 შეინახევდენ             | 5 ჭეინახევდენ მუხ რკვ  |
| 6. აგრევე                 | 6 აგრეთვე მუხ. რკ  |
| 7. რაც რამ ფერი           | 7 რაც რამ თერი მუხ აგ. ეს შეცდომა გამოიწვია A-ში „თ“-სა და ე“-ს გადაბმამ სიტყვა „ფერ“-ში.                              |
| 8. იქიურმან               | 8 აქაურმან გვ. 99, მ. სთ.  |
| 9. მქმნელმან              | 9 მქმნელმა გვ. 99, მუხ. სთ.  |
| 10. შულავერში             | 10 შულავერის გვ. 99, მუხ. სთ.  |
| 11 სააღდგომო ერთი ბატკანი | 11 სააღდგომოთ ერთი ბატკანი გვ. 8, იე,  |
| 12. გალევწვა              | 12 გალევწვა გვ. 31, მუხ. ნგ  |
| 13 რკ                     | 13 რე. გვ. 31, მუხ. ნგ   |
| 14 ეკლესიის               | 14 ეკლესიის გვ. 31, მუხ. ნგ  |
| 15 საქუროო                | 15 საქური გვ. 25, მუხ. ნ,  |
| 16 აბაზი                  | 16 აბასი, გვ. 25, მუხ. ნა.   |
| 17. ანაყიზოღლისა          | 17. ანაზოღლისა გვ. 93; მუხ. ს. A-ში, ყ-ს „ი“ ბოლოში აქვს გადაბმული და ამან გამოიწვია შეცდომა დაბეჭდილ „დასტურლამალში“. |

- |                             |  |
|-----------------------------|--|
| 18. მაგრამ                  | 18 მარა, გვ. 10, მუხ. კვ.  |
| 19 აგრევე                   | 19 აგრეთვე, გვ. 11, მუხ. კდ.   |
| 20 ამათ                     | 20 იმათ გვ. 35, მ. ჟე.   |
| 21 რატისშვილისა             | 21 რატიშვილისა გვ. 39, მ. ჟზ.  |
| 22 ეძნის (სოფ. ეძანი ი. ს.) | 22 ეძლის გვ. 36, მუხ. ჟვ   |
| 23 გარდასწერივ              | 23 გადასწერივ მუხ. ჟვ, გვ. 37.   |
| 24 მამაიასთან               | 24 მალაიასთან გვ. 29 მუხ. ნდ.  |
| 25 ქათანაქი ჩათაარ ალა      | 25 ქათა-ნაქი ჩათარ ალა გვ. 7, მუხ. ივ.   |
| 26 ცხტარის                  | 26 ცხტარის გვ. 86, მუხ. რპდ.   |
| 27 ავიდეს                   | 27 ავიდნენ გვ. 86, მუხ. რპდ. (გასწორებულ-<br>ლია S ნუსხის მიხედვით, მაგრამ ნაჩვე-<br>ნები არ არის).                |
| 28 ბო                       | 28 ბა გვ. 7, მუხ. იდ.  |
| 29 ბანბის                   | 29 ბამბის გვ. 91, მუხ. რჟე; გვ. 49, მუხ.<br>სთ, (S-ში ბამბა, სხვა ყველა ნუსხაში ამ<br>ადგილზე ბანბა).              |
| 30 საქური                   | 30 საქურიო გვ. 98, მუხ. სთ; სწორად არის<br>გასწორებული, მაგრამ რის მიხედვით<br>არის A-გასწორებული, არაა აღნიშნული. |
| 31 მისულიყოს                | 31 მოსულიყოს გვ. 11, მუხ. კდ.  |
| 32 ამის                     | 32 იმის გვ. 6, მუხ. ია.  |
| 33 არის                     | 33 . . . გვ. 20, ლჭ. (აკლია სიტყვა<br>„არის“).   |
| 34 დარჩა                    | 34 დარჩა გვ. 28, მუხ. ნდ.  |
| 35 აქათ                     | 35 აქეთ გვ. 39, მუხ. ჟვ.   |
| 36 გლეხის გაცემანედ         | 36 გლეხის გაცემას, გვ. 50, მუხ. პვ.  |
| 37 აგრეთვე                  | 37 აგრეთვე გვ. 32, მუხ. ნთ.  |
| 38 ბუშთუქუნის               | 38 მუშთუქუნის გვ. 51, მუხ. პზ.   |
| 39 ქოლაგირი                 | 39 ქალაგირი გვ. 29, მუხ. ნდ.   |
| 40 იმათთვინ                 | 40 ამათთვინ გვ. 102, მუხ. სივ.   |
| 41 მეჭლისის                 | 41 მეჭლისის გვ. 56, მუხ. ყთ.   |
| 42 ძულია                    | 42 გულია გვ. 62, მუხ. რია;   |
| 43 როსტომ                   | 43 როსტომა გვ. 62, მუხ. რია.   |
| 44 შამანად ოლლი             | 44 შამანათ ოლლი გვ. 30, ნე.  |
| 45 კიდევ                    | 45 კითევ, გვ. 46, მუხ. პდ.   |

აღნიშნავთ იმ შეცდომებს, რომლებიც აქვს ნუსხას A და მისგან გამომდინარე ნუსხებს.

1. A-ში: კძანელი — ეძანელის ნაცვლად, მუხ. რღვ. ეს შეცდომა იქიდან მომდინარეობს, რომ ამ ადგილზე D-ში „ეძანელი“-ს პირველი ასო „ე“ შუას ზევით ოდნავ მოღუნულია და ჩამოგავს „კ“-ს.

2. A-ში გაბრიელ — გაბელის ნაცვლად, მუხ. რღზ. ყველა მომდევნო ნუსხაში ისეა, როგორც A-ში.

3. A და L-დან ყველა ნუსხაშია (g, N, T, t, t') განმეორებული „ოლთისელი აშუტარი“ — „ოლთისელი აუშტარი“-ს ნაცვლად, რმ.

4. A-დან მოდის მომდევნო ნუსხებში „სასლანა“, „ასლანას“ ნაცვლად, მუხ. ჟა.

5. A-დან მოდის სხვა მომდევნო ნუსხებში „ეშეკალასბაში“, ნაცვლად „ეშეკალასბაშების“-ა, მუხ. რღგ.

6. A და L-დან მოდის „ყაიყულას შვილი“ — ნაცვლად „ყაიბულას შვილისა“, მუხ. სვ.

7. A-სა და მომდევნო ნუსხებში არის „ბამბიანად“, უნდა იყოს „ძმე-ბიანად“, მუხ. ნე.

8. A-ში შაყულაშვილის ნაცვლად წერია შაველაშვილი (მუხ. რე).

9. A-ში წერია „მეთოფენი“ (პე) „მეთოფენის“ ნაცვლად. გამოქვეყნებულ „დასტურლამალში“ სწორად არის გასწორებული „მეთოფენი“, მაგრამ არ არის აღნიშნული თუ რის მიხედვით გასწორდა.

10. A-ში „რევის შვილის“ მაგიერ წერია „ზევის შვილი“ (რია).

11. A-სა და ყველა შემდგომ ნუსხებში „მაჰმადა-შვილის“ ნაცვლად არის „მამას შვილი“, მუხ. სვ.

12. A-ში, ისე როგორც აზნანურ წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში, გარდა J-სა, არის „მირზანას შვილი“ (მუხ. რეთ), ნაცვლად „მირზანას შვილისა“.

13. A-ში „შანშიას შვილის“ ნაცვლად არის „ჯანშიას შვილი“ და „ჯანას“ ნაცვლად — „ქავანა“ (მუხ. პშ).

14. A-ში (გვ. 4), „ჯირას შვილი ლეუა“-ს ნაცვლად არის — „ჯირას შვილი ლევან“.

15. A-ში „კვალის შვილი“ (მუხ. რლა), ნაცვლად „კაკალია შვილი“-სა (D, Q, a — კავლიაშვილი).

უფრო დაწვრილებით ამ შეცდომებზე აქ აღარ შევჩერდებით. სრულად ეს მოცემულია ტექსტის სქოლიოებში. ამასთანავე ზოგიერთი მნიშვნელოვანი შეცდომა აღნიშნული იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში<sup>1</sup>. მოყვანილი მაგალითები საკმარისია იმის დასასაბუთებლად, რომ „დასტურლამალი“-ს გამოცემა აუცილებელია. ამასთანავე ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება:

1) მრავალ შემთხვევაში იესე მდივნისა, დავით რექტორისა და ალექსიძის ხელნაწერები ერთნაირად განსხვავდებიან საგნობრივ სისტემაზე შედგენილ ხელნაწერებისაგან;

<sup>1</sup> ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954 წ.).

2) უფრო ხშირად დავით რექტორის და ალექსიძის ხელნაწერები ერთმანეთს მისდევენ.

3) დავით რექტორის ხელნაწერი იესე მდივნის ხელნაწერისაგან მომდინარეობს, მაგრამ ზოგიერთი ადგილი დავით რექტორის ხელნაწერში განსხვავებით არის მოცემული;

4) ალექსიძის ხელნაწერში, დავით რექტორის ხელნაწერთან შედარებით, ზოგიერთი ადგილი დამახინჯებულია;

5) პ. უმიკაშვილის მიერ გამოცემულ „დასტურლამალში“ ზოგიერთი ადგილი დამახინჯებულად არის გადმოცემული A ხელნაწერთან შედარებითაც კი.

## 11. გიორგი მაისურაძისეული ხელნაწერი (გ)

გიორგი მაისურაძის „დასტურლამალის“ ხელნაწერი აღნიშნულია ლათინური ასო გ-თ, სახელი „გიორგის“ პირველი ასოს მიხედვით.

ხელნაწერი ინახება სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში (ლენინგრადი, ხელნაწერთა განყოფილება, E—64, მ. ბროსეს კოლექცია).

ხელნაწერის ზომაა 22×18 სანტ. აქვს ამავე ზომის ქაღალდის შემოსახვევი. ტექსტის ზომაა 15×11,5. შეიცავს 119 ფურცელს.

ზემო საფარს ფურცლის 1 გვერდზე აწერია: „Le Dastoulamal l'imprimait par livraisons dans le „მნათობი“ de Tiflis, 1872, a la fin de chaque avril, mai, p. 33—68. Juin, Juill. p. 61, Dastoulamal, 1841“. („დასტურლამალი“ იბეჭდებოდა ნაწილ-ნაწილ ეურნ. „მნათობში“, თბილისში, 1872 წ., თვითოეული ტომის ბოლოს, აპრილი, მაისი გვ. 33—68, ივნისი, ივლისი — გვ. 61. დასტურლამალი, 1841 წ.).

მ. ბროსესავე ეკუთვნის 1-ი გვერდის შემდეგი მინაწერი: „Dastoulamal, ou le livre des revenus de la couronne et de la cour, par le roi Wakhtang VI a été copié sur un exemplaire du feu tzarevitch Bagrat, par Giorgi Maisouradze, 1841. L'original portait ce titre en russe: Грузинский царский и надворный эконом“. („დასტურ-ლამალი“ ანუ წიგნი სასახლის შემოსავლისა ვახტანგ VI კანონების მიხედვით. გადაწერილია განსვენებული ბაგრატ ბატონიშვილის ეგზემპლარიდან გიორგი მაისურაძის მიერ, 1841. ორიგინალი ატარებდა ამ სახელწოდებას: ქართული სამეფო და სასახლის ეკონომი“).

ხელნაწერის მე-4, მე-6, მე-14, 26-ე, 36-ე, 57-ე, 58-ე 68-ე, 159-ე და 173-ე გვერდებს ფანქრით და მელნით აქვს ერთი ხელით შესრულებული მინაწერები ფრანგულ, ირანულ, ქართულ და რუსულ ენებზე. ხელის მიხედვით მინაწერები მ. ბროსეს ეკუთვნის. ხელნაწერი ასე მთავრდება: „გადავწერე გიორგი მაისურაძემ მხატვარმა, წელსა 1841, ნოემბრის 9-სა დღესა, ქალაქსა სანკტპეტერბურსსა“ (გვ. 237)

ეს არის ცნობილი მხატვარი გიორგი მაისურაძე წინანდლიდან, რომელიც ალექსანდრე ჭავჭავაძის ყმა იყო. ალექსანდრემ იგი გაათავისუფლა ყმობიდან, რადგან მასში მხატვრობის ნიჭი შენიშნა და პეტერბურგში წაიყვანა. გ. მაისურაძე პეტერბურგში ცხოვრობდა ბაგრატი ბაგრატიონის ოჯახში. ბაგრატი ეხმარებოდა ახალგაზრდა მხატვარს მატერიალურად. გიორგიმ შეასრულა ალექსანდრე ბაგრატის ძისა და ალექსანდრე ჭავჭავაძის პორტრეტები<sup>1</sup>. ბაგრატიონების ოჯახში ცხოვრების დროს ბაგრატიონისა თვის მას გადაუწერია „დასტურლამალის“ ხელნაწერი, რომელიც, როგორც ჩანს, შემდეგში ბაგრატს მ. ბროსესათვის გადაუცია.

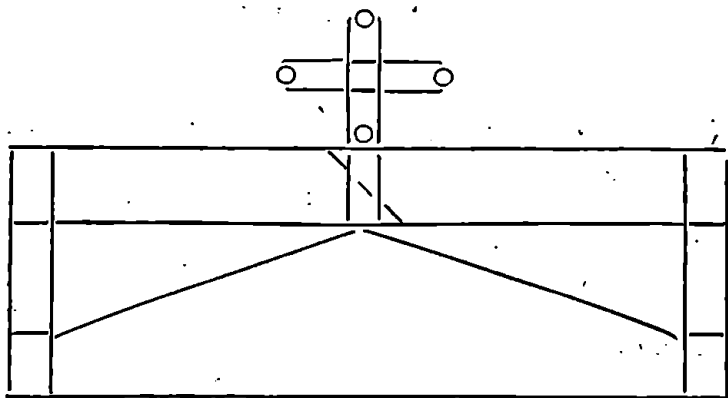
ხელნაწერის ქვემო საფარის ფურცელზე დაკრულია ქალაღი, რომელზედაც წერია: „От академика Броссе я получил грузинскую рукописную книгу, для переписания, под заглавием Дастуламал, „დასტურლამალი“, 22 января 1869. Симон Табидзе.

„Жительство имеет по Екатерининскому каналу Спасской части, I-ый участок, дом Воронина 72-ой, № кварт. 19-ый“.

ზემო საფარის ფურცლის პირველ გვერდზე ხვეულად გამოყვანილია „ბაგრატი“. „ბ“-ს ქვემოთ გამოყვანილია „გ“, ხოლო მის ქვემო წელში ჩასმულია „რ“, შემდეგ გადასკვნილია ტ-სთან, ხოლო ყველაფერი ეს ჩასმულია „ა“-ში, ეს არის ხელწერა ბაგრატი გიორგის ძე ბაგრატიონისა, რომელსაც ხელნაწერი ეკუთვნოდა.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ალექსიძის ხელნაწერიც ბაგრატს ეკუთვნოდა.

ტექსტის დასაწყისში ისეთივე სამკაულია, როგორიც ალექსიძის ხელნაწერს აქვს (ცოტათი განხსვავებული).



ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილების კატალოგში „დასტურლამალის“ ეს ხელნაწერი ასეა აღწერილი: „დასტურლამალი მეფის ვახტანგისა, 1841 გვ. 238, 21, 5, 17,5 6. Даsturламал – роспись царских доходов двора Груз. царя Вахтанга VI. Переписчик Георгий Майсурадзе, на груз. яз.“.

<sup>1</sup> ზალვა კვასხაძე, გიორგი მაისურაძე, 1958 წ., გვ. 72—74.



ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ორბელს: „Данный список представляет копию с экземпляра, принадлежавшего Баграту Багратиони. Переписан Георгием Майсурадзе в 1841 г. в Петербурге. Переписка окончена 9 ноября (колофон — л. 119а). В списке имеются записки М. Броссе и расписка Симона Табидзе от 22 января 1869 г. в получении данного экземпляра для снятия с него копии. Колл. М. Броссе; 22×18; 119 л.; л л 16., 119 б без текста; лл. 111б—119а — оглавление; строк на странице 16; размер текста 15×11,5; бумага; чернила черные; мхедрули; мелкая скоропись; бумажная обложка, 2×18“<sup>1</sup>.

სასვენ ნიშნებად ნახმარია წერტილი (იშვიათად), წერტილ-მძიმე (:), ორი წერტილი (:), ორი წერტილი და მძიმე (:), მძიმე (:), წერტილ-მძიმე და წერტილი (:). წერტილ-მძიმე და ორი წერტილი როგორც წესი ამთავრებს აბზაცს, ზოგჯერ აბზაცი მთავრდება ორი წერტილითა და მძიმეთი (:), ზოგჯერ კი წერტილ-მძიმეთი და წერტილით (:). მძიმე კი ხშირად უადგილოდ იხმარება. წერტილის ხმარებას შემთხვევითი ხასიათი აქვს.

ხელნაწერს სათაური არა აქვს წამძღვარებული, სამაგიეროდ ტექსტში ყოველი ფურცლის პირველი ნახევრის ზემო აშიაზე მიწერილია „დასტულამალი“, ხოლო ამავე ფურცლის მეორე ნახევრის ზემო აშიაზე — „მეფის ვახტანგისა“.

მაისურაძის ხელნაწერი ანბანურ რიგზეა დალაგებული და იგი ალექსიდის ხელნაწერისაგან მეტად უმნიშვნელო განსხვავებას ამჟღავნებს, ეს განსხვავება უმთავრესად ორთოგრაფიული ხასიათისაა.

მოგვყავს ეს განსხვავებანი მუხლების სათაურების მიხედვით. სათაურებს შორის მოყვანილი განსხვავებანი ეკუთვნის რიგით პირველი სათაურის ტექსტს.

როცა სათაურები ორივე ხელწერილში ერთნაირი დაწერილობით არის წარმოდგენილი, მაგრამ ამ სათაურის ქვეშ მოცემული ტექსტის რომელიმე სიტყვა თუ წინადადება განსხვავებით არის დაწერილი, მაშინ მოგვყავს სათაურისაღმის წამძღვარებული ციფრი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ ციფრის შესაბამის მუხლის ტექსტშია განსხვავება საძიებელი.

განსხვავებაში აღნიშნული ცალკეული სიტყვა რომ სათაურად არ მივიჩნიოთ, ამისათვის ასეთი სიტყვების შემდეგ ფრჩხილებში ვწერთ „ტ“-ს (ტ), რაც იმას ნიშნავს, რომ მუხლის ტექსტშია განსხვავებული სიტყვა საძიებელი.

ზოგჯერ ტექსტში განსხვავებულად ერთი და იგივე სიტყვა რამდენჯერმე არის განმეორებული. ასეთი განსხვავება ჩვენ მხოლოდ ერთხელ მოგვყავს (ერთი მუხლის ფარგლებში).

თუ სიტყვის წინ მუხლის ნუმერაცია არ არის, ეს იმას ნიშნავს, რომ აღნიშნული სიტყვა მოცემულია წინა სიტყვის ან სიტყვების წინ ციფრით აღნიშნულ მუხლში.

<sup>1</sup> P. , Орбели, Грузинские рукописи института Востоковедения АН СССР, 1956, стр. 104.

ტექსტის დასაწყისის შინაარსის მიხედვით ვუწოდებთ „შესავალს“, და-  
ნარჩენი მუხლების სათაურები თვით ტექსტიდან არის აღებული. მუხ-  
ლების ნუმერაცია ტექსტის მიხედვით არის მოცემული (ასოებით).

ალექსიძის შესავალი

მაისურაძის შესავალი

კარ

საქართუჭლოს

ქართუჭლოთ

ჯანიშინმან

თვს თვსნი

ნურავინმცა

გჭმეცნეს

უეჭველად

თვსთა

თვთოეულად

ჩუჭნსა

კჭალად

რისხვსა

თ. ახალის სასაქლის რიგისათვს  
იმისთვს

ი. აჯილდის ქერისა თვს

ია. აბანოთ იჯარათა თვს

იბ. არაყხანის იჯარათა თვს

ექვს

იგ. ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამას-  
სალისა თვს

იდ. აღამათის ელის კაცზედ დებუ-  
ლებისა თვს

იე. აღეკისა ბატონის გამოსაღებისა  
თვს

ფეტვსა ამოკჭმთილი

ივ. ავლაბრის რიგისა და სამსახური-  
სა თვს

აქვს

იზ. ატენელს კაცზედ ბატონის დე-  
ბულებისა თვს

იშ. ატენის მოურავის დებულებისა  
თვს

კა. ატენის მეზვრისა თვს

კბ. ატენის ბატონის ზვრებისა თვს

კგ. ყაიყულის გამოსაღების გარიგე-  
ბისა თვს

საქართუჭლოს

ქუჭყანა

თვთონ

სხვას

ხარ

საქართველოს

ქართველოთ

ჯანი შინმან

თვის თვისნი

ნუ რა ვინ-მცა

გჭმეცნეს

უეჭველად

თვისთა

თვითოეულად

ჩუჭნსა

კჭლ

რისხვისა

თ. ახალის სასაქლის რიგისათვის  
იმისთვის

ი. აჯილდის ქერისა თვის

ია. აბანოთ იჯარათა თვის

იბ. არაყხანის იჯარათა თვის

ექვს

იგ. ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამას-  
ლისა თვის

იდ. აღამათის. ელის კაცზე დებუ-  
ლებისა თვის

იე. აღეკისა ბატონის გამოსაღებისა თვის

ფეტვისა ამოკვეთილი

ივ. ავლაბარის რიგისა დ სამსახურისა  
თვის

აქვს

იზ. ატენელს კაცზედ ბატონის დებუ-  
ლებისა თვის

იშ. ატენის მოურავის დებულებისა  
თვის

კა. ატენის მეზვრისა თვის

კბ. ატენის ბატონის ზვრებისა თვის

კგ. ყაიყულის გამოსაღების გარიგე-  
ბისა თვის

საქართველოს

ქვეყანა

თვითონ

სხვას

კდ. ახალის მოსულის კაცისა თვს  
საქერიო  
მეცხვარეს  
ცხვარზედ ცხურის  
ქეყენის  
ქეყენას  
ექესი 6 ჯარიმა  
მამასახლისს  
სხუა  
ნაცვალს  
სხუას ქეყენას  
ქართული  
ნაცვალი

კე. აიღარ-ბეგის კეობაში აშენებუ-  
ლი სოფლებისა თვს

კვ. აჯილის მიბარებისა თვს

კზ. ქართლის აღწერისა თვს

სხუა მეულუფე ან სხუა  
აქეს

კშ. ბოქაულთხუცესთა და ეში-  
კალას ბაშებისა თვს  
ეშიკალას ბაშათ

კთ. ბატონის ბალის წყლის გარიგე-  
ბითვს

ბალისა თვს

ჩქენი

ამისთვსაც პატივ გვცია

ლ. შიგა-მდეგისა და ქორის ბაზიერისა თვს

ლა. ბატისა და ქათმისა თვს.

ჩქენს

ლბ. ბრინჯისა თვს

ლგ. ბოშ-ყაბისა თვს

ლდ. ბოქაულთხუცების სარგოსა  
თვს

აქესთ

აქეს

ქეყენას

ლე. ბოლნისის გამოსაღებისათვს

ცხურის

ნაცვლის

ძღვენი

ნაცვალი

ლვ. ბაზიერთ-ხუცისა და ყარაიის  
მეყორულისა თვს

კდ. ახალის მოსულის კაცისათვის  
საქერიო

მეცხვარეს

ცხვარზედ ცხურის

ქეყენის

ქეყენას

ექესი ჯარიმა

მამა-სახლისს

სხუა

ნაცვალს

სხუას ქეყენას

ქართველი

ნაცვალი

კე. აიღარბეგის კეობაში აშენებუ-  
ლი სოფლებისა თვის

კვ. აჯილის მიბარებისა თვის

კზ. ქართლის აღწერისათვის

სხუა მეულუფე ან სხუა  
აქეს

კშ. ბოქაულთხუცესთა, და ეშიკას-  
ბაშებისა თვის  
ეშიკალასბაშთ

კთ. ბატონის ბალის წყლის გარიგებისა  
თვის

ბალისა თვის

ჩვენი

ამის-თვისაც პატივ-გვიცია

ლ. შიგა-მდეგისა და ქორის ბაზიერისა  
თვის

ლა. ბატისა და ქათმისა თვის

ჩვენს

ლბ. ბრინჯისა თვის

ლგ. ბოშ-ყაბისა თვის

ლდ. ბოქაულთხუცების სარგოსა თვის

აქესთ

აქეს

ქეყენას

ლ. ბოლნისის გამოსაღებისათვის

ცხურის

ნაცვლის

ძღვენი

ნაცვალი

ლვ. ბაზიერთ ხუცისა და ყარაიის მე-  
ყორულისა თვის

ლზ. გავაზის ბაზიერისა თვს  
ლშ. გორის გამოსაღებისა და რიგის  
დებულებისა თვს  
ნაცულის  
ნაცუალს  
ლთ. გერაქ იარალისა თვს  
მ. გატეხილი კიდის რიგისა თვს  
მა. კენისა და სამეხრეოს გარიგებისა  
თვს  
ხუნა  
ენკენის თვს გასულამდის  
მზ. გზების შენახვის თვს  
ქუახრელთ  
მგ. გუთნის კუნისა, მკისა და ლეწ-  
ვის კარჯისა თვს  
მდ. ლუქნისა თვს  
თუშში  
სანთლისათვს  
მე. დიდ-ბადისათვს  
კვრაში  
დაგვაკლებს  
მდ. დაკლულისა ცხურისა თვს  
უხ გამოართუან (ტ.)  
მშ. დაბად-ხანის იჯარისა თვს  
მთ. დაბნეულის ელისა თვს  
კალილა  
ნ. ღურნუკის საბატონოს გამოსა-  
ღებისა თვს  
ნბ. დიდმის საბატონოს გამოსაღები-  
სა თვს  
ცხუარი  
ზურის  
ლვთო  
აქეს  
ნვ. ეკლესიის გამოსაღებისა თვს  
ნზ. ვარდის წყლისა თვს  
ნშ. ვარიანს ხვედიანელისათვს  
ძღუშნი  
ნთ. ვეზირის სარგოსა თვს  
აბასი  
მ. დანისტრად სამსახურისათვს  
მა. ზარაფხანის რიგისა თვს

ლზ. გავაზის ბაზიერისა თვის  
ლშ. გორის გამოსაღებისა და რიგის  
დებულებისათვის  
ნაცვლის  
ნაცვალს  
ლთ გერაქ იარალისა თვის  
მ. გატეხილის კიდის რიგისა თვის  
მა. კენისა და სამეხრეოს გარიგებისა  
თვის  
ხუნა  
ენკენისთვის გასვლამდის  
მზ. გზების შენახვისა თვის  
ქუახრელთ  
მგ. გუთნის კენისა, მკისა და ლეწვის  
ხარჯისათვის  
მდ. ლუქნისა თვის  
თვეში  
სანთლისათვის  
მე. დიდ ბადისათვის  
კვირაში  
დაგვაკლებს  
მვ. დაკლულის ცხურისა თვის  
გამოართვან  
მშ. დაბად-ხანის იჯარისა თვის  
მთ. დაბნეულის ელისათვის  
ხალილა  
ნ. ღურნუკის საბატონოს გამოსაღე-  
ბისა თვის  
ნბ. დიდმის საბატონოს გამოსაღებისა-  
თვის  
ცხვარი  
ზურის  
თვითო  
აქეს  
ნვ. ეკლესიის გამოსაღებისათვის  
ნზ. ვარდის წყლისა თვის  
ნშ. ვარიანს ხვედიანელისა თვის  
ძღვენო  
ნთ. ვეზირის სარგოსა თვის  
აბაზი  
მ. დანისტრად სამსახურისათვის  
მა. ზარაფხანის რიგისათვის

ათ. თავილისა და შიგამდეგისა და  
 სახასო ზნისა თჳს  
 ქუჭყანას  
 ეკითხვს  
 პე. კვრას თჳთო (ტ)  
 კვრაში (ტ)  
 ექუშ ექუსი (ტ)  
 მოსაყუანზედ (ტ)  
 ეზ. მოგუართუას (ტ)  
 მოგუახსენოს (ტ)  
 რ. საქართუჭლოს (ტ)  
 ენკენისთჳს (ტ)  
 რჭ. კვცს (ტ)  
 კვცისათჳს (ტ)  
 კვცი (ტ)  
 რთ. მწუჭანვილისა თჳს  
 რიზ. ნახირის-თაეი (ტ)  
 რკდ. თეუზის ჩაჩხისათჳს  
 რკზ. ურბნისის რუხს მუშისათჳს  
 რლბ. სარქარ-ბაშისა და სარქრებისა  
 თჳს  
 რლგ. სარქარ-ბაშისა და თაელიდრის  
 სარგოსათჳს  
 რმდ. საკმლისათჳს  
 რმე. სახასოს პურის მოსაეღისა  
 თჳს  
 რმე. საღიასახლისოსა თჳს  
 რმთ. საბალახის აღებისა თჳს  
 რნბ. საბარათაშვილოს კოდის პური-  
 სა თჳს  
 რნვ. აქუშ (ტ)  
 რნჭ. კვრის (ტ)  
 საქუერიო (ტ)  
 რნთ. აქუშ (ტ)?

ათ. თავილისა და შიგამდეგისა და სა-  
 ხასო ზნისა თჳს  
 ქვეყანას  
 ეკითხვის  
 პე. კვირას თჳთო (ტ)  
 კვირაში (ტ)  
 ექვს ექვსი  
 მოსაყუანზედ (ტ)  
 ეზ. მოგუართუას (ტ)  
 მოგუახსენოს (ტ)  
 რ. საქართველოს (ტ)  
 ენკენისთჳს<sup>1</sup>  
 რჭ. კვიცს (ტ)  
 კვიცისათჳს (ტ)  
 კვიცი (ტ)  
 რთ. მწვანვილისათჳს  
 რიზ. ნაკირის-თაეი (ტ)  
 რკდ. თეუზის ჩაჩხისა თჳს  
 რკზ. ურბნისის რუხს მუშისა თჳს  
 რლგ. სარქარ-ბაშისა და სარქრებისა  
 თჳს.  
 რლგ. სარქარ-ბაშისა და თაელიდრის  
 სარგოსა თჳს  
 რმდ. საკმლისა თჳს  
 რმე. სახასოს პურის მოსაეღისათჳს  
 რმე. საღიასახლისოსათჳს  
 რმთ. საბალახის აღებისა თჳს  
 რნბ. საბარათაშვილოს კოდის პური-  
 სა თჳს  
 რნვ. აქვს (ტ)  
 რნჭ. კვირის (ტ)  
 საქუერიო (ტ)  
 რნთ. აქვს (ტ)

<sup>1</sup> დამახასიათებელია, რომ ორივე ხელნაწერში თავები „რდ“. „მუშის რუსუმისა“ და „რე“ „მოლარეებისა“ შეუუცხებელია, ხოლო ამ მუხლების გასწვრივ აშიაზე ორთავე ხელნაწერში წერია: „არ არიან დაწერილ დედანში“.

2 რნთ სახლთუხუცესის დებულებას შეიცავს. პირველი აბზაცა მთავრდება სიტყვებით: „როგორც იჯარა იქნების“. ამის შემდეგ ორივე ხელნაწერში იწყება ახალი აბზაცი, რომლის პირველი სიტყვაა: „აგრევე“: პ. უმიკაშვილს სიტყვა „იქნების“-ათვის დაუსვამს სქოლიოში ჩატანის სანიშნებელი, ხოლო სანიშნებლის ქვეშ დაუწერია: „ეს ადგილი დედანში ცარიელი იყო. სხვა ნაწერში ასეა: თუმანი მოვა“. A — ხელნაწერში ამ დგილზე მართლაც ცარიელი დგლია. სულხან მდიენის ხელნაწერში შევსებულია, ისე როგორც პ. უმიკაშვილი უჩვენებს.

რაა. სომხითის მელიქისა თვს  
 რაბ. საფერისცუალებოს თევზისა  
 თვს  
 რაგ. სასახლეებისა რიგისა თვს  
 რად. სალაროს მუშრიბის სარგოსა  
 თვს  
 რაგ. სამეფოს კაცისა სადედოფლოდ  
 არ მუშაობისა თვს  
 რაზ. ტოგუნის რიგისა თვს  
 როგ. ტაშირის მოურავისა თვს  
 რბ. ქსნის ერისთვს მამულისა თვს  
 რპდ. ჰყუანდეს (ტ)  
 ცხუარი (ტ)  
 სე. შანიშინის დევანჯანის რიგისა  
 თვს  
 სიბ. ცხურის შემოსავლისა თვს  
 რომელ-არს საბალახე  
 სიგ სხვს (ტ)  
 გამოართუან (ტ)  
 სივ. ცხვარზედ (ტ)  
 სკ. თვთო (ტ)  
 სკა. ჯარჩებისა თვს  
 სკბ. აბასი (ტ)

რაა. სომხითის მელიქისა თვის  
 რაბ. საფერისცუალებოს თევზისა-  
 თვს  
 რაგ. სასახლეების რიგისა თვის  
 რად. სალაროს მუშრიბის სარგოსა-  
 ვის  
 რაგ. სამეფოს კაცისა სადედოფლოდ  
 არ მუშაობისათვის  
 რაზ. დოგუნის რიგისათვის<sup>1</sup>  
 როგ. ტაშირის მოურავისა თვის  
 რბ. ქსნის ერისთვის მამულისათვის  
 რპდ. ჰყვანდეს (ტ)  
 ცხუარი (ტ)  
 სე. შანიშინის დევანჯანის რიგისა თვს  
 სიბ. ცხერის შემოსავლისა თვს  
 რომელ არს საბალახე  
 სიგ სხვის (ტ)  
 გამოართვან  
 სივ. ცხვარზედ (ტ)  
 სკ. თვითო  
 სკა. ჯარჩებისა თვს  
 სკბ. აბაზი (ტ)<sup>2</sup>

ს ა დ ე დ ო ფ ლ ო დ ა ს ტ უ რ ლ ა მ ა ლ ი

ალექსიძის

მაისურაძის

ბ. წინამძღურისა და კარის მღუ-  
 დელთ ულუფისა თვს  
 სვმეონ  
 ვ. ულუფა პური კ; შაბათს კვრას  
 თვთოს ღვინო ლიტრა ა (ტ)  
 ზ. სალარო მუშრიბი (ტ)  
 იდ. ფარეშთხუცისა ფარეშებისა და  
 სხუათა მოხელეთა თვს განწესება  
 იე. მეჩინიბეთხუცისა და სხუათა  
 მოხელეთა თვს  
 მეჩინიბეთხუცისი

ბ. წინამძღვრისა და კარის მღუდელთ  
 ულუფისა თვს  
 სვიმეონ (ტ)  
 ვ. ულუფა პური კ; შაბათს კვირას  
 თვითოს ღვინო ლიტრა ა (ტ)  
 ზ. სალაროს მუშრიბი (ტ)  
 იდ. ფარეშთხუცისა ფარეშებისა და  
 სხუათა მოხელეთათვის განწესება  
 იე. მეჩინიბეთხუცისა და სხვათა მო-  
 ხელეთა თვს  
 მეჩინიბეთ-ხუცისი

<sup>1</sup> ტექსტში: „ტოგუნის“.

<sup>2</sup> ორივე ხელნაწერით „სამეფო დასტურლამალი“ მთავრდება შემდეგი სიტყვებით: „დას-  
 ჯელდა მისის უმაღლესობის, სრულიად ზემოასა ჯაქართველოს მპყრობელი მეფის ვახტანგ  
 ააგრატოვანის, დასტურლამალი, რომლი ხსენება იყავნ საუკუნოდ: დიდება დ-თსა მომ-  
 ცემსა ყოვლისა კეთილისასა“.

ილ. შუა-ბოლნისის გარიგებისა თვს  
 ით. საქტრიო (ტ)  
 კ. ხენა (ტ)  
 თვთო (ტ)  
 კოჯას (ტ)  
 საქტრიო (ტ)  
 საქტრიოზედ (ტ)  
 ლბ. ქუზაჯანის (ტ)  
 ლგ. ცხვარზედ (ტ)  
 ლზ. დილომში რაც სადედოფლო  
 გლეხი არის. დიდმიდამ მეჭი-  
 ნიბედ მარიამულები არიან.  
 შხარეულად მამუჩისშვილი სულხა-  
 ნა გიორგი და ბერი. მესაკლავედ  
 დათუნა მამუჩისშვილი (ტ)  
 ლშ ბეგთაბეგა (ტ)  
 აქესთ (ტ)  
 ექეს ექესი (ტ)  
 თვთოს (ტ)

ლთ. აბაშის შვილი დაეით მისის აზ-  
 ნაურ (ტ), (პ. უმიკაშვილის გადმოცე-  
 მაში დამატებულია: „აზნაურიშვი-  
 ლით“).

შა. რუისი სულობითა (ტ)  
 მბ. სადედოფლო რომელთაც მარ-  
 ხუაში სამარხო უნდა მოიტანონ  
 მათთვის.

ილ. შუა ბოლნისის გარიგებისა თვს  
 ით. საქტრიო (ტ)  
 კ. ხენა (ტ)  
 თვთო (ტ)  
 სოჯას (ტ)  
 საქტრიო (ტ)  
 საქტრიოზედ (ტ)  
 ლბ. ქუზაჯანის (ტ)  
 ლგ. ცხვარზედ (ტ)  
 ლზ. დილომში რაც სადედოფლო გლე-  
 ხი არის. შხარეულად მამუჩის-  
 შვილი სულხანა, გიორგი და ბერი  
 დიდმიდამ მეჭინიბედ მარიამულები  
 არიან. მესაკლავედ დათუნა მამუჩის  
 შვილი (ტ)  
 ლშ. ბეგთაბეგ(ტ)  
 აქესთ (ტ)  
 ექეს ექესი (ტ)  
 თვითოს (ტ)

ლთ. აბაშის შვილი დაეით მისის აზ-  
 ნაურ (ტ)<sup>1</sup>

შა. რუისი სილობითა (ტ)  
 მბ. სადედოფლო რომელთაც მარხვა-  
 ში სამარხო უნდა მოიტანონ  
 მათთვის<sup>2</sup>.

იოველ ალექსიძის ხელნაწერს აწერია: „ეს დასტურლამა ვიყიდე ალექ-  
 სის ძის იოველისაგან მე მეფის ძემ ბაგრატიან, 1821, თვესა ივლისის 8 სპგ“  
 (გადაწერილია იგი ამავე წლის მარტში). ეს წარწერა ბაგრატი ბატონიშვილს  
 ეკუთვნის. ამ ხელნაწერის ბოქაულთუხუცესის გარიგებაში (ხელნაწერის 21-ე  
 გვერდი) სახელს „შაჰყულიხან“-ს დასმული აქვს „ც“ სქოლიოში ჩატანის  
 მანიშნებლად, ამ ნიშნის ქვეშ ზუსტად იმავე ხელით და იმავე ფერის მელ-  
 ნით. ე. ი. ბაგრატი ბატონიშვილის მიერ გაკეთებულია ასეთი შენიშვნა: „ეს სა-  
 ხელი (შაჰყულიხანი ი. ს.) ვახტანგს — 6-ს ერქვა ოდეს იყო თათრად“.

მაისურაძის ხელნაწერში, რომელიც ბროსეს ეკუთვნოდა და რომელზე-  
 დაც ბროსეს მრავალი მინაწერებია გაკეთებული, ბოქაულთუხუცესის სარგოს  
 ამავე ადგილას სახელს „შაჰყულიხან“-ს დასმული აქვს ვარსკვლავისებური სა-

1 ამის შემდეგ ორივე ხელნაწერში მოყვანილია ხუთი გვარსახელი და მიმატებულია  
 „მისის“, ხოლო პ. უმიკაშვილს სიტყვა „აზნაურიშვილით“ ფრჩხილებში აქვს მოთავსებული. (იხ.  
 „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1936, გვ. 129).  
 2. ორივე ხელნაწერი მთავრდება სიტყვებით: „დასრულდა დიდება დ-თსა“.  
 ამის შემდეგ ორივე ხელნაწერში მოცემულია ჯერ სამეფო „დასტურლამალის“ საძიებ-  
 ლი და შემდეგ სადედოფლოსი.

ნიშნებელი (\*), რომლის ქვეშაც სქოლიოში წერია: „ეს საკელი მეფე ვახტანგს 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თათრად“. აღნიშნული სიტყვები დაწერილია ტექსტის ხელითა და მეღნიით. მოყვანილ სიტყვების შემდეგ ფანქრით მიწერილია: „ესე იგი არს ლევან, ვახტანგის მამას, ერქვა ესრეთ“ (გვ. 26). როგორც ჩანს, აკად. მ. ბროსეს გაუსწორებია (ფანქრით) ბაგრატის შეცდომა იმის შესახებ, რომ ვახტანგ VI ერქვა შაჰყულიხანო, რადგანაც ამ სახელს ვახტანგ VI მამა ატარებდა გამუსლიმანების შემდეგ.

იმ ხელნაწერზე, რომელსაც არც თარიღი აქვს, არც გადაწერის გვარსახელი და ხელის მიხედვით სიმონ ტაბიძის გადაწერილად მიგვაჩნია (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2190), ამ ადგილზე ასე წერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგ 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თათრად. ესე იგი არს ლევან ვახტანგის მამას ერქვა ესრეთ. უ. ბროსესე“. გადაწერს მართებულად მიუმატებია „უ. ბროსესე“, მაგრამ როგორც ვნახეთ, მ. ბროსეს ეს მთელი მინაწერი კი არ ეკუთვნის, არამედ მხოლოდ ის, რაც მაისურაძის ხელნაწერში ფანქრით არის მიმატებული. ს. ტაბიძის დანარჩენ ორივე ხელნაწერში (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2192, თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკა, S—23) იგივე მინაწერია გაკეთებული, მხოლოდ არ არის მიმატებული „უ. ბროსესე“. მ. ბროსეს მიერ ბაგრატის შენიშვნაზე ფანქრით მიწერილ განმარტებაზე მ. ბროსეს არ მიუწერია თავისი გვარსახელი. მაგრამ, ს. ტაბიძემ, რომელმაც მ. ბროსესაგან ითხოვა მაისურაძისეული ხელნაწერი, იცოდა მინაწერის ავტორის ვინაობა და კიდევ აღნიშნა ეს მის მიერ გადაწერილ ხელნაწერში. სამაგიეროდ არა ჩანს, იცოდა თუ არა ს. ტაბიძემ, ე. ი. 1-ს ხელნაწერის გადაწერმა, რომ მ. ბროსეს სქოლიოში მოთავსებული შენიშვნის მხოლოდ იმ ნაწილის ავტორია, რომელიც ფანქრით არის შესრულებული. „უ. ბროსესე“-ს მიწერით ისე გამოდის, რომ 1-ს გადაწერი მ. ბროსეს მთლიანი შენიშვნის ავტორად თვლის.

აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ბაგრატის შენიშვნა და მ. ბროსეს მიერ ფანქრით მიწერილი განმარტება, ენობრივად ერთმანეთთან უმართებულად არის დაკავშირებული. დასაკავშირებლად მ. ბროსეს თავის განმარტება „ესე იგი“-თ დაუწყია, რაც არ უდგება წინა წინადადებას. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ მ. ბროსეს მორიდებია ბაგრატ ბაგრატიონის პირდაპირ კრიტიკას და მოუხდომებია თავისი განმარტება ბაგრატის შენიშვნის გაგრძელებად გამოეყვანა, რათა წამკითხველს აღნიშნული მინაწერი და განმარტება ერთი ავტორის ერთ შენიშვნად მიეღო. ეს მით უფრო შესაძლებელი იყო, რომ ბაგრატი შენიშვნას ხელს არ აწერდა და მ. ბროსესაც შენიშვნის გაგრძელებისათვის ხელი არ მოუწერია:

ამასთანავე, არის პირდაპირი ჩვენება იმის შესახებ, რომ ბროსეს კოლექციის „დასტურლამალის“ მაისურაძისეული ხელნაწერი გადაწერილია იოველ ალექსიდის 1821 წლის ხელნაწერიდან. მაისურაძის 1841 წლის ხელ-

1 პროფ. ვ. გაბაშვილს განხილული აქვს ხელნაწერი H—2190 და ამ მინაწერის შესახებ წერს: „ხელნაწერში „საინტერესოა მხოლოდ ხელნაწერის აშიაზე გაკეთებული მ. ბროსეს შენიშვნა: „ეს სახელი (შაჰყულიხან, ვ. გ) მეფე ვახტანგ მე-6-ერქვა ოდეს იყო თათრად: ესე იგი არს ლევან ვახტანგის მამას ერქვა ესრეთ. უ. ბროსესე“. საფიქრებელია, რომ ეს ხელნაწერი ბროსეს დავალებით ყოფილიყო გადაწერილი“. (ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალი, 1729 წ. ხელნაწერი, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1954, გვ. 84). როგორც ვნახეთ, შენიშვნის მხოლოდ ნაწილი ეკუთვნის მ. ბროსეს.



ნაწერს აქვს ბროსეს შემდეგი ფრანგული მინაწერი: „დასტურლამალი“ ანუ წიგნი სასახლის შემოსავლისა ვახტანგ VI კანონების მიხედვით... გადაწერილია განსვენებული ბაგრატი ბატონიშვილის ეგზემპლარიდან. გიორგი მაისურაძის მიერ, 1841“.

იოველ ალექსიძის 1821 წლის ხელნაწერიდან უნდა იყოს გადაწერილი ნაზარაშვილის ხელნაწერიც (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S — 3684). ამ ხელნაწერში ბაგრატის სქოლიოში მინაწერი შაჰყულიხანის შესახებ ტექსტშივეა ბრჭყალებში მოთავსებული. ტექსტი ასე იკითხება: „ჩუშნ, სრულიად ერანის მდივან-ბეგმან და საქართველოს ჩანიშინმან პატრონმან შაჰყულიხან, „ეს სახელი მეფე ვახტანგ 6-ს ერქუა ოღეს იყო თათრად“ „ჩუშნის კარის ეშვიკალასბაშის, ბოქოულთხუცისა და ყაფიჩის აასაულის სარგო ან ყოფა ამ გუარად გავარიგეთ“ (გვ. 15). როგორც ვხედავთ, სქოლიოში ჩასატანი ტექსტშივეა შეტანილი და ამიტომ სრულიად უადგილოდ გამოიყურება.

ნაზარიშვილის ხელნაწერი შეიძლება მაისურაძის ხელნაწერიდან იყოს გადაწერილი. თუ მაისურაძის ხელნაწერიდან არის გადმოწერილი, იგი მანამდე იქნებოდა შესრულებული, სანამ მ. ბროსე მაისურაძის ხელნაწერში ბაგრატის შენიშვნას, თავის მხრივ, ფანქრით თავის შენიშვნას გაუკეთებდა, რადგანაც ნაზარიშვილის ხელნაწერში მ. ბროსეს შენიშვნა არ არის.

\* \* \*

გიორგი მაისურაძის ხელნაწერი ხელთ ჰქონდა მ. ბროსეს, რომელმაც გააკეთა ფრანგული თარგმანი ამ ხელნაწერიდან. ეს თარგმანი არ გამოქვეყნებულა. ამ ხელნაწერის აღწერილობას ვიძლევიტ გ. მაისურაძის ხელნაწერთან დაკავშირებით.

მ. ბროსეს ფრანგული თარგმანის ხელნაწერი ინახება სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში, ხელნაწერთა განყოფილება, E — 203. (ძველი 136 (137). გარეკანზე დაკრულია პატარა ქაღალდი, რომელზედაც აწერია (მანქანაზე დაბეჭდილი): Traduction française du: Dastoulamal, par le prince-royal Wakhtang, 1855, 4°, Ba, n°, 98, p. 166, 2. Французский перевод Дастурламала Вахтанга VI, 1855 г.

ხელნაწერი შედგება 83 ფურცლისაგან, დაწერილია ორივე გვერდზე, გარდა 77 და 82 ფურცლებისა, რომლების V — დაუწერელია.

ამასთანავე, ხელნაწერს ბოლოში ახლავს 7 დაუწერელი და დაუნომრავი ფურცელი.

სამეფო და სადედოფლო დასტურლამალის ფრანგული თარგმანი მთავრდება 77r-ზე.

ტექსტის დამთავრებისას მიწერილია: „fini le 25 mars“.

გადაწერა დამთავრებულია 1857 წლის 25 მარტს.

77-ე ფურცლის შემდეგ ხელნაწერში ჩადებულია 6 ფურცელი სხვა ქაღალდისა. ამ 6 ფურცლიდან ორი (77 და 78) თავის მხრივ განსხვავდება დანარჩენი 4 ფურცლისაგან (80, 81, 82, 83) და ცალ-ცალკე არის ჩადებული ხელნაწერში. დანარჩენი 4 ფურცელი ერთმანეთთან შეერთებული რვეულის ორ-ორი ფურცლისაგან შედგება. ეს ექვსი ფურცელი წარმოადგენს „დასტურლამალის“ ლექსიკონს, უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვიტ, რომ ეს

არის ერთგვარი ჩანაწერები ანუ შენიშვნები „დასტურლამალის“ ამა თუ იმ სიტყვის ახსნა-განმარტების შესახებ.

„დასტურლამალის“ ფრანგული თარგმანის ხელნაწერს ახლავს მთარგმნელის მრავალი მინაწერი. ყოველი გვერდის დაახლოებით მესამედი ნაწილი, მარცხენა აშიის სახით, მ. ბროსეს წინასწარ დაუტოვებია შენიშვნებისათვის და უმრავლეს შემთხვევაში ეს ადგილები გამოუყენებია კიდევ. შენიშვნები, ახსნა-განმარტებები აშეიბზე მოცემულია ფრანგულად. ასე, მაგალითად, ხელნაწერის პირველ გვერდზე „დასტურლამალის“ შესავლის იმ ადგილის გასწვრივ, სადაც ვახტანგ ბაგრატიონზეა საუბარი, მ. ბროსეს ასეთი შენიშვნა აქვს გაკეთებული: ვახტანგი იყო საქართველოს მმართველი თავისი ბიძის გიორგი XI მაგიერ 1703 და შემდეგ წლებში, სახელდობრ მაშინ, როცა შედგენილ იქნა ეს წიგნი.

თარგმანის ხელნაწერის მომდევნო გვერდებზე, უმრავლეს შემთხვევაში აშეიბზე, მ. ბროსეს გამოაქვს „დასტურლამალის“ რომელიმე ტერმინი და ცდილობს ამ ტერმინის ეტიმოლოგიის დადგენას. ამისათვის მ. ბროსე პირველ ყოვლისა, სიტყვას წერს ქართულად და იმის მიხედვით, თუ რომელი ენიდან წარმოშობილად მიაჩნია ის, გვერდზე უწერს არაბულს, სპარსულს ან თურქულ შესატყვისს. ამასთანავე, უმრავლეს შემთხვევაში, მ. ბროსე აღნიშნავს არაბულ სიტყვას A-თი, სპარსულს P-თი და თურქულს T-თი.

„დასტურლამალის“ შესავლის ბოლოს, უკანასკნელი აბზაცის წინა წინადადების გასწვრივ, სადაც საუბარია მოხელეების შესახებ, მ. ბროსეს აშეიბზე მიუწერია ფრანგულად: „ყველაფერი ეს გაუგებარია და ფრაზები გრამატიკულად დაუკავშირებელი“ (sans liaison).

წინადადებები მართლაც არ არის გამართულად მოცემული „დასტურლამალის“ ამ ადგილზე, მაგრამ აზრი მაინც გასაგებია. მოვიყვანოთ ისეთი ადგილი, რომელზედაც მ. ბროსეს მიუწერია გაუგებარიაო: „აწ ვიწყოთ და ამით ყოველთა ჰსცნან და დაიმარხონ“. ეს ნიშნავს: ახლა დავიწყებთ მოხელეების შესახებ დებულების გადმოცემას და ყველამ იცოდეს, ყველასათვის სავალდებულოა ეს დებულება.

მ. ბროსე აშეიბზე მიწერილ შენიშვნებში გვაძლევს განმარტებას იმისას, თუ რას ნიშნავს ესა თუ ის ტერმინი.

ბოქაული, მ. ბროსეს განმარტებით, არის პოლიციის მოხელე, ზინდარი — ცხენის შემკაზმავი, ნოქარი — მოსამსახურე ან ჯარისკაცი და სხვა.

ზოგიერთი ადგილი მ. ბროსეს ბუნდოვანად მიუჩნევია და მიახლოებით გადაუთარგმნია ან კიდევ თარგმანი არ დაუსრულებია. მაგალითად, „ახალის მოსულის კაცის შესახებ“ დებულების (მუხ. კდ.) ის ადგილი, რომელიც ზეთის გამოხდას ეხება და 27-ე მუხლის ის ადგილი, სადაც საციციანოს აღწერაზეა საუბარი („მდივანი წარჰყვება, მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი“), არ არის სრულიად გადათარგმნილი. ამ ადგილებზე თარგმანის დაუსრულებლობის აღსანიშნავად მრავალწერტილია დასმული.

ასეთი ადგილები თარგმანის ხელნაწერში მრავალია. გზადაგზა მ. ბროსე იძლევა ტერმინების განმარტებას და მოყავს ის წყაროები, რომელსაც მისი განმარტება ეყრდნობა. მაგალითად, ბოქაულის განმარტებისას მ. ბროსე იმოწმებს სულხანს, ვახუშტის, ბერეზინს (მაგალითად, მ. ბროსე წერს: „იხ. Березин, Ханские ярлыки, II, გვ. 29“). მ. ბროსე „დასტურლა-

„მლში“ მოცემულ ტერმინების შესატყვისს უცხო ენაზე ეძებს. მაგალითად, იასაუ-ლის შესატყვისს რუსულ ტერმინად მას მიაჩნია „расквашенный“ და ა. შ.

ხშირად ამა თუ იმ მუხლის ესა თუ ის ადგილი მ. ბროსესათვის საექვოა, გაურკვეველია. იმ მუხლის გასწვრივ, სადაც ღურნუჯის მოურავის შესახებაა საუბარი (მუხ. ნა), აშიაზე მ. ბროსეს ასეთი შენიშვნა აქვს გაცე-ოიებული: „არ ვიცი ამ ლაკონურ ფორმაში როგორი სარგოა ნაცვლისათვის. გათვალისწინებული“ და სხვა. ამ მუხლის მიხედვით მ. ბროსეს აზრით სა-ჩექმე (3 აბაზი) მოურავის გარდა ნაცვალსაც ეკუთვნის. სინამდვილეში კი როგორც ეს ჩვენს მიერ დადგენილ ტექსტიდან ჩანს, ასე არ უნდა იყოს.

მიუთითებთ ზოგიერთ მუხლებზე, რომლის ესა თუ ის ადგილი ბროსე-სათვის გაუგებარია: 50, 51, 56, 57, 58, 59, 60 და სხვა. თარგმანში თითქმის არ მოიპოვება ისეთი მუხლი, რომლის შინაარსის ფრანგულად გადმოცემის დროს მ. ბროსეს საექვო ადგილები ე. ი. გაურკვეველი ადგილები არ ეგულე-ბოდეს.

მ. ბროსეს ფრანგული ხელნაწერის 94-ე გვერდზე, იქ სადაც მოცემულია „დასტურლამალის“ მე-14 მუხლის (ჩვენი გამოცემის) თარგმანი, ჩადებუ-ლია ორი ფურცელი. პირველ ფურცელზე ანუ 94-ე გვერდზე მოცემულია 34-ე მუხლის თარგმანი, რომლის ადგილი იქ არ არის, ხოლო შემდეგ მოცე-მულია 44-ე და 56-ე მუხლების (ჩვენი გამოცემის) თარგმანის ვარიანტები. შემდეგ 97-ე გვერდი დაუწერელია, ხოლო 98-ე გვერდზე გრძელდება „დასტურლამალის“ მე-14 მუხლის თარგმანი<sup>1</sup>.

## 12. ნაზარიშვილის ნუსხა (N)

იოსებ ნაზარიშვილის ხელნაწერი ინახება საქართველოს სსრ მეცნიერება-თა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (S—3684). იგი აღნიშნული გვაქვს ლათინური N-ით, გვარსახელი „ნაზარიშვილის“ პირველი ასოს „ნ“-ის მი-ხედვით.

ხელნაწერის ზომა 22X17,5 სანტ., ჩასმულია მუყაოს ყდაში, დაწერილია ქაღალდზე, საკმაოდ გარკვეული მხედრული ხელით. ხელნაწერი გადაწერი-ლია 1842 წელს „იოსებ ნაზაროვის“ მიერ, რაც აღნიშნულია ხელნაწერის ბოლოს.

ხელნაწერი შეიცავს 177 გვერდს.

ტექსტი იწყება მე-3 გვერდზე. გვერდის დასაწყისში ეხვდებით სამკაულს (ისეთს, როგორც ახლავს ალექსიძის ხელნაწერს), რომლის შიგნით წერია: „დასტურლამალი. შესავალი წიგნისა ამის“. შესავლის პირველი სიტყვები, სინგურით დაწერილი, სათაურის სახით არის გამოყოფილი: „ეჰა შენ ყო-ველთა მბადო დიდება შენდა“. ამის შემდეგ სიტყვის „რომელმან“ პირველი ასო (რ) სინგურით არის წარმოდგენილი. სინგურითვეა დაწერილი მე-2 გვერდზე სათაურები: „სობათიასაულისათჲს“, „აბდრებისათჲს“, „ზინდრე-ბისათჲს“, „აჯილღის შიგამდეგისათჲს“ და „ალანდრებისათჲს“. შემდეგი მუხ-ლების ტექსტის პირველი სიტყვის პირველი ასოები აგრეთვე სინგურითაა წარმოდგენილი (გვ. 3—4). მეოთხე გვერდის მუხლის სათაურის („ალამა-

<sup>1</sup> ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში 14-ე პარაგრაფის ნომერია 163, 44-ისა 148, 56-ისა 149.

• თის კაცზედ დებულებისათს“) პირველი ასო და ტექსტის პირველი სიტყვის პირველი ასოც სინგურითაა დაწერილი და ამის შემდეგ ტექსტში სინგურით დაწერილი სიტყვა ან ასო სრულებით არ გვხვდება.

პაგინაცია ორგვარია: ერთი ტექსტის ფერის მელნით, რომელიც იწყება პირველი დაწერილი ფურცლის პირველი გვერდიდან და გრძელდება ბოლომდე (მთავრდება 177 გვერდით).

მეორე პაგინაცია გაკეთებულია ფანქრით. პირველი პაგინაცია არის გვერდობლივი, მეორე კი ფურცლების მიხედვით. მეორე პაგინაცია იწყება პირველივე ფურცლიდან (ხელნაწერის პირველი და მეორე ფურცელი დაუწერელია და იგი გვერდობლივ პაგინაციის გარეშეა). ფანქრით პაგინაცია მთავრდება 92-ე ფურცლით, რომელიც დაუწერელია.

ხელნაწერიდან ამოვარდნილია და შიგ დევს ოთხი ფურცელი: გვ. 17, 18, 19, 20.

ხელნაწერის აშიებზე მრავალი შენიშვნაა. ხელნაწერი მოკლედ აღწერილი აქვს აკად. ე. თაყაიშვილს, იგი ამ მინაწერების შესახებ განმარტავს: „на полях рукописи много заметок, большей частью заключающих в себе объяснения слов, писанных рукою профессора Д. Чубинидзе“<sup>1</sup>.

მინაწერები ერთი ხელით არის შესრულებული და უნდა ითქვას, რომ მის ავტორს ხელნაწერზე დიდი შრომა აქვს გაწეული.

როგორც წესი, მინაწერების ავტორს, მისი აზრით, ესა თუ ის მნიშვნელოვანი ტერმინი ქართულად გამოაქვს აშიაზე სახელობით ბრუნვაში. უმეტეს შემთხვევაში ასეთ სიტყვას მიწერილი აქვს ამ სიტყვის რუსული განმარტება, თუ მინაწერების ავტორს ტერმინი სპარსულიდან მომდინარედ მიაჩნია, მაშინ ქართულის შემდეგ ამ სიტყვას სპარსულად და შემდეგ რუსულად წერს. მინაწერები იმდენად ბევრია, რომ ზოგიერთი გვერდის აშიებზე ვერც კი მოთავსებულა და სხვა გვერდის აშიაზე არის გადატანილი. განსაკუთრებით ეს ითქმის ხელნაწერის დასაწყის გვერდებზე. მინაწერები არა აქვს შემდეგ გვერდებს: 32, 35, 52, 75, 76, 115, 147, 148, 175 და 177.

დ. ჩუბინაშვილი თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში, რომელიც 1887 წელს აქვს გამოცემული, სიტყვების განმარტებისას ხშირად „დასტურლამალზე“ უთითებს და ამ სიტყვების ისეთივე განმარტებას გვაძლევს რუსულად, როგორც ხელნაწერის აშიაზეა გაკეთებული. ზი მაგალითები:

1) დასტურლამალი, инструкция. მითითებულია ჩვენი ხელნაწერის 40-ე გვერდზე („ზარაფხანის რიგისათვისა“).

2) ლექსიკონში სიტყვა მდივანბეგობა განმარტებულია როგორც მდივანბეგის ხარისხი, звание судьи და მითითებულია ამჟამად ჩვენთვის საკვლევ ხელნაწერის 74 გვერდზე, მუხ. რ. მითითებულ გვერდზე მართლაც არის სიტყვა მდივანბეგობა.

3) ლექსიკონში ნაზირის განმარტებისას მითითებულია ჩვენი ხელნაწერის 26-ე გვერდზე და ამ გვერდზე მართლაც ორჯერ ნახსენებია ტერმინი ნაზირი (55 მე, მზ).

4. „საჩექმე“-ს განმარტებისას მითითებულია ჩვენი ხელნაწერის 28-ე გვერდზე. ამ გვერდზე მართლაც არის ეს სიტყვა, რომელიც მინაწერის ავ-

<sup>1</sup> Е. Такайшвили, Описание рукописей..., т. II, 1906—1912, стр. 698.

ტორს აშიაზე აქვს გამოტანილი და იმგვარადვე განმარტებული, როგორც ლექსიკონშია.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ სიტყვა „საქვრიოს“ განმარტებისად ღ. ჩუბინაშვილი ვახტანგის სამართლის წიგნზე უთითებს (თუმცა „დასტურ-ლამალში“ ხშირად იხმარება ეს ტერმინი), რადგანაც ეს წიგნი მას უკვე გამოქვეყნებული ჰქონდა მაშინ ქართულად, ხოლო „დასტურლამალი“ გამო-ცემული არ იყო. ამით ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ღ. ჩუბინაშვილი „დას-ტურლამალის“ ხელნაწერზე მხოლოდ მაშინ უთითებს, როცა ეს სიტყვა მას სხვა ძეგლში არ ეგულება. პ. უშიკაშვილმა „დასტურლამალი“ 1886 წელს გა-მოაქვეყნა. ლექსიკონი კი 1887 წელს გამოვიდა; ასე, რომ, ლექსიკონის და-მუშავების პროცესში ღ. ჩუბინაშვილს გამოქვეყნებული ტექსტი არ შეიძლე-ბოდა ხელთ ჰქონოდა. რაც შეეხება „დასტურლამალის“ გამოქვეყნებულ ნაწყვეტებს ეურნ. „მნათობში“, ამას ღ. ჩუბინაშვილისათვის არ ჰქონდა მნიშვნელობა ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ნაწყვეტებად იყო და მეორეც, ლექ-სიკოგრაფს. როგორც მეცნიერს, ერჩია ხელნაწერი ჰქონოდა ხელთ, ვიდ-რე ისეთი ტექსტი, რომელსაც არ ახლდა სათანადო გამოკვლევა დასად-გენი ტექსტის შესახებ.

5. ლექსიკონში მოცემულია სიტყვა „ეშიკალასი“ და „ეშიკალაბაში“ და მითითებულია „დასტურლამალის“ მე-3, მე-12 და მე-15 გვერდებზე. ჩვენი ხელნაწერის აღნიშნულ გვერდებზე მართლაც არის ეშიკალასი და ეშიკალა-ბაში მოცემული.

6. ლექსიკოგრაფი სიტყვების „დანისტრად“ და „უდანისტროდ“ განმარ-ტებისას უთითებს „დასტურლამალის“ მე-15 გვერდზე. ჩვენი ხელნაწერის ამ გვერდზე მართლაც არის ორივე სიტყვა (მუხ. ლდ), რომლებიც ავტო-რის მიერ გატანილია აშიაზე და განმარტების სახით რუსულად მიწერილი აქვს: „с ведома“ („დანისტრად“-ის განსამარტავად) და „без позволения“ („უდანისტროს“ განსამარტავად). ლექსიკონში ამგვარადვეა ეს სიტყვები განმარტებული.

7. ლექსიკონში მოყვანილია სიტყვა „დანიმი“ და მითითებულია „დას-ტურლამალის“ 79-ე, 86-ე და 88-ე გვერდები. ჩვენი ხელნაწერის სათანა-დო გვერდებზე მართლაც არის ეს სიტყვა (რბ, რიდ, რიშ) აშიაზე გა-მოტანილი.

შეიძლებოდა კიდევ მეტი მაგალითების მოყვანა, მაგრამ მოტანილიც სავსებით საკმარისად მიგვაჩნია იმის დასადასტურებლად, რომ ღ. ჩუბინა-შვილს „დასტურლამალი“ დამუშავებული ჰქონდა N ხელნაწერის მი-ხედვით და თავის ლექსიკონში, როცა იგი „დასტურლამალზე“ უთითებს, სწო-რედ ეს ხელნაწერი აქვს მხედველობაში. ზედმეტი არ იქნება აქვე აღვნიშ-ნოთ, რომ „დასტურლამალის“ არც ერთი ხელნაწერი (15-დან) ერთმანეთს გვერდობლივად არ მისდევს.

დავით ჩუბინაშვილს ზოგჯერ სიტყვა-სიტყვით N ხელნაწერის აშიე-ბიდან გადააქვს თავის ლექსიკონში ამა თუ იმ სიტყვის განმარტება.

ხელნაწერს სარჩევი არ ახლავს.

მოვიყვანოთ ზოგიერთი განსხვავება ალექსიძის ხელნაწერთან შედარებით:

30. ქართული სამართლის ძეგლები

- |                                  |                                   |
|----------------------------------|-----------------------------------|
| 1. ჰსენება (გვ. 3)               | 1. ხსენებად (გვ. 2)               |
| 2. რისხვისა (გვ. 3)              | 2. რიგის (გვ. 2)                  |
| 3. აბანოთ იჯარათათუს (გვ. 6)     | 3. აბანოს იჯარისათუს (გვ. 3)      |
| 4. არაყ-ხანის იჯარათათუს (გვ. 6) | 4. არაყხანის იჯარისათუს (გვ. 3).  |
| 5. მეითრისა თუს (გვ. 85)         | 5. მეითრისა—თუს (გვ. 81)          |
| 6. მერიქიფეთხუცისთუს (გვ. 85)    | 6. მერიქიფეთხუცისა — თუს (გვ. 81) |
| 7. მეძალღეთხუცისა თუს (გვ. 88)   | 7. მეძალღედ-ხუცისა — თუს (გვ. 84) |

სათაურებში ალექსიძის ხელნაწერისაგან განსხვავებით ნაზარიშვილის ხელნაწერში არის ნახმარი ხაზი, მაგალითად, A-ში „მწუჭანვილისა თუს“ (გვ. 88), ხოლო N-ში — „მწუჭანვილისა-თუს“ (გვ. 83); A-ში „ქარხნის მუშრისა თუს“ (გვ. 88), N-ში „ქარხნის მუშრისა-თუს“ (გვ. 84); A-ში „მუსტაფის რუსუმისა თუს“ (გვ. 89), N-ში „მუსტაფის რუსუმისა-თუს“ (გვ. 85) და ა. შ. მაგრამ, ჩვენ აღო ვაგრძელებთ ასეთი მაგალითების მოყვანას, რადგანაც დადგენილი ტექსტის სქოლიოებში მნიშვნელოვანი განსხვავებანი ნაჩვენები იქნება.

მუხლებად დაყოფის ნუმერაცია A-სა და N-ში ერთი და იგივეა, მხოლოდ „სადედოფლო დასტურლამალის“ ბოლო მუხლის ნუმერაცია განსხვავებულად არის წარმოდგენილი N-ში. საქმე იმაშია, რომ სადედოფლო „დასტურლამალის“ უკანასკნელი მუხლის აღმნიშვნელი მზ N-ში გამოტოვებულია, ტექსტი კი იგივეა.

„სამეფო დასტურლამალის“ ბოლო ზუსტად ისევეა, როგორც A-ში. N-ში წერია: „დასრულდა მისის უმაღლესობის, სრულიად ზემოჰსა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრატიონის დასტურლამალი, რომლისა ქსენება იყავნ საუკუნოდ. დიდება ღმერთა მომცემსა ყოვლისა კეთილისასა“. (გვ. 148).

„სადედოფლო დასტურლამალის“ ბოლოს მიწერილია: „დასრულდა დიდება ღმერთსა 1842. იოსებ ნაზაროვისაგან — მარიანობისთვის 15“ (გვ. 177). აქედან ვგებულობთ, რომ ხელნაწერი გადაწერილია იოსებ ნაზაროვის მიერ.

ორთოგრაფიულად A და N ხელნაწერებს შორის განსხვავება თითქმის არ არის. „თითქმის“ იმიტომ ვამბობთ, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში უმნიშვნელო განსხვავებას მაინც ვხვდებით. მაგალითად: A-ში კარ (გვ. 1), N-ში ხარ (გვ. 1); მაგრამ ხ-სა და კ-ს ხმარების საწინააღმდეგო შემთხვევაც არის: A-ში — „ხსენება“ (გვ. 146), N-ში — „ქსენება“ (გვ. 77); A-ში „სასაკლის“ (გვ. 5), N-ში „სასახლის“ (გვ. 4). A-ში „წაიყუანონ“ (გვ. 14), N-ში „წაიყვანონ“ (გვ. 8). ძირითადად კი სიტყვები ერთგვარი დაწერილობით არის წარმოდგენილი ორივე ხელნაწერში. მაგალითად:

N

- |                       |                      |
|-----------------------|----------------------|
| ნაცუალი (გვ. 14)      | ნაცუალი (გვ. 8)      |
| სხჭა (გვ. 14)         | სხჭა (გვ. 8)         |
| ქუჭყანა (გვ. 14)      | ქუჭყანა (გვ. 8)      |
| ქართუჭლი (გვ. 14)     | ქართუჭლი (გვ. 8)     |
| ქასადარი (გვ. 14)     | ქასადარი (გვ. 8)     |
| ექჭისი (გვ. 14)       | ექჭისი (გვ. 8)       |
| შეგუატყობინა (გვ. 14) | შეგუატყობინა (გვ. 8) |

კქმნას (გვ. 14)

კქმნას (გვ. 8)

სიკუდილი (გვ. 15)

სიკუდილი (გვ. 9)

კეობა (გვ. 15)

კეობა (გვ. 9)

სოფლებისათვის (გვ. 15)

სოფლებისათვის (გვ. 9)

ამასთანავე, ხშირად ერთი და იგივე სიტყვა ერთნაირად არ იწერება. მაგალითად: ძღვენი (A — გვ. 14, N — გვ. 8), ძღუჭნი (A — გვ. 42, N — გვ. 36). აგრეთვე: ნაცუალი, ნაცვალი და ნაცუალი გვხვდება როგორც A-ში (გვ. 14, 134), ისე N-ში (გვ. 8). ასეთი შემთხვევები სხვადასხვა არის.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ბატონის წყლის გარიგებაში ანჩისხატის დეკანოზის შესახებ დამატება, როგორცაა A-ში (გვ. 19), ისევეა N-შიც (გვ. 13).

N-ში ტყავის გარიგებაში სიტყვების „ბატონის ტყავი“-ს შემდეგ დატოვებულია ცარიელი ადგილი, რომელზედაც ერთი ან ორი სიტყვა დაეტივა (გვ. 110). ეს ცარიელი ადგილი ასევეა დატოვებული A-შიც (გვ. 111).

სახლთხუცესის გარიგების მიხედვით N-ი მისდევს A-ს. სხვა ხელნაწერებისაგან განსხვავებით A-ში არ არის სიტყვები „თუმანი მოვა“ (გვ. 104), ასევეა N-ში (გვ. 102).

A-სა და N-ში, რდ (მუშის რუსუმი) და რე (მოლარეებისა) მუხლებითავე ცარიელი ადგილებია დატოვებული, ხოლო ამ სათაურების გასწვრივ ვერტიკალურად წერია: „არ არიან დაწერილი დედანში“ (A—გვ. 84, N — გვ. 80), განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ A-ში „დაწერილი“-ს ნაცვლად წერია „დაწერილ“.

როგორც ზემოთ ვთქვით, A ხელნაწერს ბოქალთუხუცესის სარგოში სახელს „შაჰ-ყულიხანს“ დასმული აქვს სქოლიოში ჩატანის ნიშანი და ამ ნიშნის ქვეშ ბაგრატ ბატონიშვილის მიერ მიწერილია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგ 6-ს ერქუ, ოდეს იყო თათრად“ (გვ. 21). N-ში, ეს მინაწერი თვით ტექსტშია მოთავსებული, მხოლოდ ბრჭყალებშია ჩასმული. ტექსტი მინაწერის შიგ მოთავსებით ასე იკითხება: „ჩუჭნი სრულიად ერანის მდივან-ბეგმან და საქართუჭლოს ჯანიშინმან პატრონმან შაჰყულიხან „ეს სახელი მეფე ვახტანგ 6-ს ერქუა ოდეს იყო თათრად“. ჩუჭნის კარის ეშოკალას-ბაშის ბოქალთ ხუცისა და ყაფიჩისა იასაულის სარგო და ან ყოფა ამ გუარად გავარიგეთ“... (N; გვ. 15). სქოლიოს სიტყვების ტექსტში შეტანით წინადადება სავსებით უაზროთ გამოიყურება. საკმარისია ბრჭყალებში ჩასმული სიტყვები ამოვიღოთ, რომ გამართული წინადადება მივიღოთ. ამ მინაწერის შესახებ დაწერილებით საუბარი გვაქვს მაისურაძის ხელნაწერთან დაკავშირებით.

ყველა მინაწერის მიხედვით, ნაზარიშვილის ხელნაწერი A-საგან მომდინარეობს. იმ შემთხვევაში, თუ ნაზარიშვილის ხელნაწერი მაისურაძის 1841 წლის ხელნაწერიდან არის გადმოწერილი, მაშინ ნაზარიშვილს მაისურაძის ხელნაწერიდან ეს ნუსხა მანამდის აქვს გადმოწერილი, სანამ მ. ბროსე სქოლიოში შესწორებას შეიტანდა, რადგან ნაზარიშვილის ხელნაწერში მ. ბროსეს ეს შესწორება არ არის გათვალისწინებული, ხოლო უფრო გვიანდელ ხელნაწერებში გათვალისწინებულია.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება ხელნაწერი H — 2192. ჩვენს მიერ აღნიშნული იგი ლათინური T-თი, გვარსახელის „ტაბიძის“ პირველი ასოს „ტ“-ს მიხედვით. ხელნაწერის აღწერილობა გამოქვეყნებულია ნაშრომში შემდეგი სათაურით: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ხელნაწერთა აღწერილობა, V, 1949, შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებული ლუბა მეფარიშვილის მიერ, ა. ბარამიძის რედაქციით“.

ხელნაწერის ზომაა 22,5×17,4, სანტ. ჩასმულია ყდაში, დაწერილია ქალღალღზე, მხედრულთ.

ზედა და ქვედა ყდის შიგნით გამოკრულია ლურჯი ქალღალღი. ასეთივე ლურჯი ქალღალღის საფარი ფურცელი არის ხელნაწერის დასაწყისსა და დასასრულში. ხელნაწერი თარიღიანია. გადაწერილია იგი 1869 წლის იანვარ-თებერვალში, შედგება 131 ფურცლისაგან, უკანასკნელი 3 ფურცელი დაუწერელია.

ხელნაწერს აქვს გვერდობლივი ნუმერაცია. ზედა ყდის საფარი ლურჯი ფურცლის შემდეგ არის ფურცელი, რომელსაც r-ზე აწერია „1“. ამავე ფურცლის v-ზე გვერდის ნომერი არ არის და გვერდიც ცარიელია. ამ ფურცლის r-ზე არის მოცემული ხელნაწერის სათაური: „დასტულამალი“. ამავე გვერდის თავზე დასმულია ხელნაწერის ძველი №№ 127 და 74 (ციფრები გადახაზულია). ეს ნომრები ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის უნდა იყოს, ხელნაწერი იოანე ბატონიშვილის კოლექციიდან არის. ამავე გვერდზე გადახაზულია ციფრები 49 და 12. გადახაზულ 127-სა და 74-ეს ქვეშ წერია: „დასტულამალი ქართლისა“. ამავე გვერდზე მოცემულია ხელნაწერის ახლანდელი №—2192.

ტექსტი იწყება მომდევნო ფურცლიდან, რომლის r-ზე გვერდის აღმნიშვნელი ნომერი არ არის, v-ზე კი არის გამოყვანილი „2“, მაშასადამე, გვერდობლივი ნუმერაცია ტექსტიდან ხელახლა იწყება. ტექსტი მთავრდება 256-ე გვერდზე. მას მისდევს 3 თავისუფალი ფურცელი, I ცარიელი ფურცლის r-ზე სწერია 257, v-ზე გვერდის აღმნიშვნელი ნომერი არ არის. მომდევნო ფურცლის r-ზე წერია 258 და ამით წყდება ნუმერაცია, ე. ი. 258v-ზე არ არის გვერდის აღმნიშვნელი ნომერი. დაუნომრავია აგრეთვე მომდევნო ცარიელი ფურცელი. გამორჩენილია გვერდის აღმნიშვნელი ნომერი „240“. ხელნაწერის თითოეული ფურცლის v-ზე გამოყვანილია: „დასტულამალი“, ხოლო r-ზე — „მეფის ვახტანგისა“.

ხელნაწერში საკუსტოსო ნიშნად ნახმარია მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვა ან მისი ნაწილი. საკუსტოსო ნიშანი არ არის დასმული მე-4 გვერდზე, ალბათ იმიტომ, რომ მოხელეთა სია არის მოცემული, მე-8 გვერდზე საკუსტოსო ნიშნად შეცდომით წერია „აზ“ (მომდევნო გვერდზე იგი არ არის). 48-ე გვერდზე საკუსტოსო ნიშანი გამოტოვებულია, 78-ე გვერდზე სოფლების სიის შემდეგ არ არის საკუსტოსო ნიშანი. 161-ე გვერდზე საკუსტოსო ნიშნად „ქოდავის“ ნაცვლად წერია „ქოდაგი“, 202-ე გვერდზე მთავრდება „სამეფო დასტულამალი“ და ალბათ, ამიტომ საკუსტოსო ნიშანი არ არის დასმული, 239-ე გვერდზე არ არის დასმული საკუსტოსო ნიშანი, რადგანაც მომდევნო 240-ე გვერდი დაუწერელია.



27-ე გვერდზე ბოქაულთუხუცესების გარიგების ტექსტში სახელ „შაჰ-ყულიხან“-ს გაკეთებული აქვს სანიშნებლად ჯვარი და ამ სანიშნებლის ქვეშ აშიაზე წერია: „ესე სახელი მეფე ვახტანგ 6-ს ერქვა ოდეს იყო თავრად (უნდა იყოს „თათრად“ — ი. ს.). ესე იგი არს ლევან ვახტანგის მამას ერქვა ეს-რეთ“. ალექსიძის (A) ხელნაწერიდან მომდინარე ეს მიხაწერი პირველად ვრცლად მოცემულია მაისურაძის (გ) ხელნაწერში, და იგი მაისურაძის ხელნაწერთან დაკავშირებით განვიხილეთ.

78-ე გვერდზე თრიალეთის სახასო სოფლების სიაში სახელს „ზემო ოლ-გსიც“-ს დასმული აქვს სანიშნებლად X და ამ სანიშნებლის ქვეშ ქვემო აშიაზე წერია: „ოლთისი“ (§ 43).

118-ე გვერდზე მუხლების რდ-სა და რე-ს გასწვრივ ვერტიკალურად წე-რია: „არ არიან დაწერილ დედანში“.

მუხლების ანუ პარაგრაფების ნუმერაცია მოცემულია ქართული ასოებით. „სამეფო დასტულამალი“ შედგება 222 მუხლისაგან, „სადედოფლო დას-ტურლამალი“ კი 52 მუხლისაგან, მხოლოდ უკანასკნელი სათვალავი ნომერი „მბ“ გამოჩენილია. ხელნაწერს ბოლოში ახლავს საძიებლები: „საძიებელი სა-მეფო დასტულამალისა“ გვ. 241—254, საძიებელი „სადედოფლოს დასტუ-ლამალისა“ გვ. 254—256.

სამეფო დასტურლამალის ბოლოს წერია: „დასრულდა მისის უმაღლე-სობის სრულიად ზემოხსა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრა-ტოვანის დასტულამალი, რომლისა ხსენება იყავნ საუკუნოდ. დიდება ღმრთსა ზომცემსა ყოვლისა კეთილისასა“. (გვ. 202).

„სადედოფლო დასტურლამალის“ დასასრულს (გვ. 239) წერია: „დას-რულდა, დიდება ღმერთსა“.

„სამეფო დასტურლამალის“ საძიებლის ბოლოს წერია: „დასრულდა სა-ძიებელი სამეფოს დასტულამალისა“ (გვ. 253). „სადედოფლო დასტურლა-მალის“ საძიებლის ბოლოს წერია: „დასრულდა საძიებელი სადედოფლოს დასტულამალისა. აღიწერ სანკტებეტერბურლს შინა, წელსა 1869, თ. თებერ-ვალსა“ (გვ. 256).

უკანასკნელი თავისუფალი ფურცლის V-ს ბოლოში სწერია ფანქრით: „В этой рукописи сто двадцать девять (129) листов 1900II/8“. ეს მინაწერი გაკეთებულია ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საქარო ბიბლიოთე-კაში. ფურცლების რაოდენობა ზუსტად არ არის ნაჩვენები.

როგორც ვთქვით, ხელნაწერი შედგება 131 ფურცლისაგან. მინაწერის ავ-ტორი, ჩანს ეყრდნობა იმას, რომ ხელნაწერში შეცდომით, ე. ი. გვერდების გამოტოვების შედეგად, გვერდის აღმნიშვნელი უკანასკნელი ციფრი არის 258, ამის ნახევარი კი მართლაც 129 ფურცელი იქნება.

სასვენ ნიშნებად ნახმარია წერტილი, წერტილ-მძიმე, მაგრამ სასვენო ნიშნები ხშირად თავის ადგილზე არ არის.

#### 14. ს. ტაბიძის 1869 წლის მარტ-აპრილის ნუსხა (t)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, H—2190-ით ინახება ხელნაწერი, რომელიც ჩვენს შრომაში აღნიშნულია ლათინური „t“-ით გვარსახელის „ტაბიძის“ პირველი ასოს „ტ“-ს მიხედვით.

ხელნაწერის ზომა 21×16,8 სანტ., ჩასმულია მუყაოს ყდაში, რომელსაც გადაკრული აქვს მატერია. ზედა ყდის შიგნით გამოკრულია ყვითელი ქაღალდი. ასეთივე ფერის ქაღალდის ერთი ფურცელი (პირველი) არის საფარის სახით ხელნაწერის დასაწყისში. ხელნაწერს ბოლოსაც დართული აქვს ასეთივე ფერის ერთი საფარი ფურცელი და ქვედა ყდის შიგნითაც გამოკრულია ამ ქაღალდის ფურცელი.

ხელნაწერი გადაწერილია საკმაოდ გარკვეული მხედრული ხელით. მისი მოკლე აღწერილობა მოცემული აქვს ლ. მეფარიშვილს. ამ აღწერილობაში ნათქვამია, რომ ხელნაწერი შედგენილია XIX საუკუნეში და რომ იგი მომდინარეობს იოანე ბატონიშვილის კოლექციიდან<sup>1</sup>.

ხელნაწერს მოკლედ ეხება თავის შრომაში პროფ. ვ. გაბაშვილიც. იგი აღნიშნავს: 1) ხელნაწერი გადაწერილია XIX ს. პირველ ნახევარში, და „მთლიანი ასლია იოველ ალექსიძის 1821 წლის ხელნაწერისა არა მარტო სიტყვისიტყვით, არამედ თავფურცელზედ გაკეთებული სამკაულითაც (ოთხკუთხედად ჩახაზული ჯვრიანი სვეტები)“; 2) მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ ხელნაწერის აშიაზე გაკეთებულია მ. ბროსეს შენიშვნა სახელის შაპყულისხანის შესახებ; 3) ეს ხელნაწერი პროფ. ვ. გაბაშვილის აზრით ვარიანტულ სხვაობათა დასადგენად არ გამოდგება<sup>2</sup>.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XIX საუკუნის ყველა ხელნაწერი დავით რექტორის ხელნაწერიდან მომდინარეობს. ამ ხელნაწერებში შედის როგორც ალექსიძის, ისე ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერიც. ამიტომაც, შეიძლება ვთქვათ, რომ საერთოდ ეს ხელნაწერიც იოველ ალექსიძის ხელნაწერის მსგავსია და, მაშასადამე, პროფ. ვ. გაბაშვილის ასეთი მოსაზრება სინამდვილეს არ ეწინააღმდეგება.

თავფურცელზე გაკეთებული სამკაული ძლიერ ჰგავს იოველ ალექსიძის ხელნაწერის სამკაულს, მაგრამ სწორედ ოთხკუთხედად ჩახატული ჯვრიანი სვეტების ბოლოებითა და თავზე დახატული ჯვრის დასაყრდენის მოხატულობით მისგან განსხვავდება. ამ დეტალებში *t* ხელნაწერი ზუსტ მსგავსებას ამჟღავნებს *g* ხელნაწერის თავფურცლის მოხატულობასთან და *t* ხელნაწერიც სწორედ *g*-საგან არის გადაწერილი.

სახელი შაპყულისხანის შესახებ მინაწერი, როგორც ამის შესახებ იოველ ალექსიძის ხელნაწერის გარჩევის დროს გვქონდა საუბარი, ბაგრატ ბატონიშვილს ეკუთვნის, ხოლო მ. ბროსემ, მაისურაძის ხელნაწერის ამ შენიშვნაში თავის მხრივ შესწორება შეიტანა.

*t* ხელნაწერი შეიცავს 268 გვერდს. ნუმერაცია გაკეთებულია გვერდობლივად. უკანასკნელი ნომერი არის „267“. 268 გვერდი დაუწერელია, დაუწერელია აგრეთვე ამის მომდევნო 5 ფურცელი. ქვედა ყდის შიგნით გადაკრულ ყვითელი ფერის ქაღალდზე რუსულად აწერია: „В этоѣ рукописи стотридцать четыре (134) листа, 1900. 1.29“.

1 „ხელნაწერთა აღწერილობა“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფ. მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია H), ტომი V, შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებულია ლუბა მეფარიშვილის მიერ, აღ. ბარამიძის რედაქციით, 1949 წ., გვ. 134—135.

2 ვ. გაბაშვილი, დასტურლამალის 1729 წ. ხელნაწერი (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 84—85).

ხელნაწერის პირველი გვერდის აღმნიშვნელი „1“ არ არის მოცემული, ალბათ იმიტომ, რომ იქ თავფურცლის სამკაულია დახატული. 215-ე გვერდის შემდეგ შეცდომით წერია 116 გვერდი. 216—217 და 218-ის ნაცვლად 117 და 118, ხოლო მომდევნო გვერდის აღმნიშვნელი ციფრი სწორად არის „219“.

ხელნაწერს სათაური „დასტურლამალი“ არ ახლავს. თავფურცელზე სამკაულის ქვეშ ცალკე გამოტანილია ძეგლის შესავლის პირველი სიტყვები: „ეჰა შენ ყოველთა მბაღო, დიდება შენდა“.

მე-2 გვერდზე თავში წერია: „დასტურლამალი“, ხოლო მომდევნო გვერდზე — „მეფის ვახტანგისა“. გვერდების ასეთი დასათაურება მოცემულია ხელნაწერის ბოლომდე.

ძეგლის პირველი სიტყვა „ეჰა“-ს პირველი ასო დაწერილია სინგურით. ამის შემდეგ სიტყვა „რომელმან“-ის პირველი ასო აგრეთვე სინგურით არის დაწერილი. სინგურითვეა შესრულებული შესავალ აბზაცების — „აწ ვიწყოთ“-ისა და „პირველი ჭერ-არს“-ის პირველი ასოები (გვ. 3 და 4). ხელნაწერის სხვა ადგილას სინგურით დაწერილი სიტყვა ან ასო არ გვხვდება.

საკუსტოსო ნიშნად იხმარება მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვა, ხოლო თუ მომდევნო გვერდზე წინა გვერდიდან სიტყვაა გადატანილი, მაშინ საკუსტოსო ნიშნად მოყვანილია გადატანილი სიტყვის ეს ნაწილი და მომდევნო სიტყვა ან სიტყვის ნაწილი. საკუსტოსო ნიშანი არ არის მე-4, მე-7 და 21-ე გვერდებზე, ალბათ იმიტომ, რომ ამ გვერდებზე მოცემულია სიები (გვ. 4, მოხელეთა სია, გვ. 7 — სოფლების სია, გვ. 21 — აიღარბეგის ხეობის სოფლების სია).

საკუსტოსო ნიშანი არ არის აგრეთვე 211-ე გვერდზე, რადგანაც აქ მთავრდება „სამეფო დასტურლამალი“. 37-ე გვერდზე საკუსტოსო ნიშნად შეცდომით წერია „გორგის“, მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვა კი არის „გორის“. 29-ე გვერდზე, ბოქაულთხუცების სარგოს პარაგრაფში (5 ლდ) სიტყვა „შაპყულისხანის“ შემდეგ დასმულია სანიშნებლად X და ამ სანიშნებლით სქოლიოში წერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგს 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თათრად. ესე იგი არს ლევან, ვაცხანგის მამას ერქვა ესრეთ“. ასეთი მინაწერები გაცემებულია სხვა ხელნაწერებშიც და მათ შესახებ საუბარი გვექონდა A ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით.

30-ე გვერდის მარცხენა აშიაზე მიწერილია: „ჩიენ“, ხოლო ასო „ჩ“-ს მოკლე ვერტიკალური ხაზი აქვს დასმული. მის გასწვრივ სტრაქონში მსგავსი სიტყვა არის „ჩვენ“. შესაძლებელია გადაშწერს ხელთ ჰქონდა ხელნაწერი, რომელშიაც ამ ადგილზე „ჩვენ“-ი სხვაგვარი დაწერილობით იყო წარმოდგენილი: ჩუჰნ, ჩუნენ, ან კიდევ შეცდომით ისე ეწერა, როგორც ეს ხელნაწერის აშიაზეა წარმოდგენილი.

122-ე გვერდზე, როგორც ალექსიძის და მაისურაძის ხელნაწერებშია მოცემული, ისე აქაც, რდ („მუშისა რუსუმის“) და რე („მოლარეებისა“) მუხლების მართო სათაურებია მოცემული, რომელთა გასწვრივაც ვერტიკალურად წერია: „არ არიან დაწერილ დედანში“.

„სამეფო დასტურლამალის“ დასასრულს წერია: „დასრულდა მისი უმაღლესობის, სრულიდ ზემოდასა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრატიონის დასტურლამალი, რომლისა ქსენება იყავნ საუკუნოდ. დიდება ღმრთა მომცემსა ყოვლისა კეთილისასა“ (გვ. 211).

„სადედოფლო დასტურლამალის“ ბოლოში წერია: „დასრულდა დიდება ლ-თსა“ (გვ. 250). შემდეგ მოდის „სამეფო დასტურლამალის“ საძიებელი, რომლის დასასრულს წერია: „დასრულდა საძიებელი სამეფოს დასტურლამისა“ (გვ. 264). მას მოსდევს „სადედოფლო დასტურლამალის“ საძიებელი, რომლის დამთავრების შემდეგ მიწერილია: „დასრულდა საძიებელი დედოფლის დასტურლამისა“. (გვ. 267). ეკვლი მუხლებისა ანუ პარაგრაფებისაგან შედგება. მუხლების ნუმერაცია გაკეთებულია ქართული ასოებით „სამეფო დასტურლამალი“ შედგება 222 მუხლისაგან და უკანასკნელს მუხლს აწერია: „სკბ“. „სადედოფლო დასტურლამალი“ შედგება 42 მუხლისაგან. უკანასკნელი მუხლის ნომრის აღმნიშვნელი ქართული ასოები არ არის, სარჩევში კი არის (მბ).

ორიოდე სიტყვა t-ს თარიღის შესახებ.

მაისურაძის ხელნაწერზე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არის წარწერა იმის შესახებ, რომ სიმონ ტაბიძემ ითხოვა მ. ბროსესაგან მაისურაძისეული ხელნაწერი გადასაწერად. ეს წარწერა ჩვენ მოვიყვანეთ მაისურაძის ხელნაწერის განხილვასთან დაკავშირებით. მ. ბროსესაგან სიმონ ტაბიძეს გ ხელნაწერი 1869 წლის 22 იანვარს უთხოვია (წარწერა რუსულ ენაზეა). სიმონ ტაბიძე, როგორც ამ წარწერიდან ჩანს, მაშინ პეტერბურგში ცხოვრობდა.

„დასტურლამალის“ T ხელნაწერის დასასრულს, რომელიც ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება (H—2192), წერია: „ალიწერა სანკტპეტერბურღს შინა წელსა, 1869, თ. თებერვალსა“. „დასტურლამალის“ ხელნაწერის ბოლოს, რომელიც თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკაში ინახება (S—23) წერია: „ალიწერა სანკტპეტერბურღსა უღირსისა გურულის სვიმონ ტაბიძისათა. მათის უგანათლებულესობისათვის ბატონიშვილის ბაგრატის ძის დავითისათჳს. წელსა 1869. მაისსა 20“ („გვ. 287). ორივე ხელნაწერი ერთი ხელით არის დაწერილი: მაშასადამე, სიმონ ტაბიძეს აკად. მ. ბროსესაგან უთხოვია „დასტურლამალი“ და ერთხელ მისი გადაწერა დაუმთავრებია თებერვალში (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H—2192), მეორეთ — მაისში (თბილისი, საჯარო ბიბლიოთეკა, S—23). იმავე ხელით გადაწერილია ამჟამად ჩვენი საკვლევი ხელნაწერი (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H, 2190), რომელსაც არც გადამწერის გვარსახელი ახლავს და არც გადაწერის თარიღი, ხელის მიხედვით კი გადაწერილი უნდა იყოს სიმონ ტაბიძის მიერ.

ამჟამად საკვლევი ხელნაწერი (t), ჩვენი ვარაუდით, ს. ტაბიძეს გადაწერილი უნდა ჰქონდეს 1869 წლის თებერვალ-მარტ-აპრილში. რას ემყარება ჩვენი მოსაზრება? თუ კი t. ს. ტაბიძის მიერ არის შესრულებული, რატომ არ შეიძლებოდა, რომ მას ეს ხელნაწერი გადაეწერა მაისის შემდეგ თვეებში, ან კიდევ 1869 წლის მომდევნო წლებში?

პირველ ყოვლისა, თარიღი, რომლის უწინ არ შეიძლებოდა ის გადაწერილიყო, ვიცით. ეს არის 1869 წლის 22 იანვარი, როცა ს. ტაბიძემ მიიღო მაისურაძისეული ხელნაწერი გადასაწერად. ამის შემდეგ არის გადაწერილი ს. ტაბიძისეული ყველა ხელნაწერი.

t-ს 1869 წლის მარტ-აპრილით დათარიღების სასარგებლოთ შეიძლება შემდეგი საბუთების მოყვანა:

1) მ. ბროსემ ს. ტაბიძეს ათხოვია ხელნაწერი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ხელნაწერი განსაზღვრული ვადით მიიღო ტაბიძემ, მერე კი მაისურაძისეული

ხელნაწერი ისევ მ. ბროსეს უნდა დაბრუნებოდა. მაისურაძისეული ხელნაწერი მ. ბროსეს სამუშაო ეგზემპლარი იყო, მის აწიებზე მ. ბროსეს აუარე-  
ზელი მინაწერია. ამ ეგზემპლარიდან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აწარმოებდა  
მ. ბროსე „დასტურლამალის“ ქართულიდან ფრანგულზე თარგმნას. ამიტო-  
მაც მ. ბროსე ვერ გასცემდა მაისურაძისეულ ხელნაწერს სამუდამოთ ან ხან-  
გრძლივი დროით, მით უმეტეს რომ ფრანგული თარგმანი მას გამოცემული  
არ ჰქონდა.

ამის გამო, 1869 წლის 20 მაისს, როცა ს. ტაბიძემ დაასრულა 1' გადა-  
წერა, ახალი ეგზემპლარის გადაწერას კი აღარ შეუდგებოდა, არამედ ხელნა-  
წერს დაუბრუნებდა პატრონს.

2) სიმონ ტაბიძემ ითხოვა მ. ბროსედან ხელნაწერი 1869 წლის 22 იან-  
ვარს და უკანასკნელი ეგზემპლარის გადაწერა დაასრულა 1869 წლის 20 მაისს.  
მაშასადამე, გადამწერმა 22 იანვრიდან 20 მაისამდე სამი ეგზემპლარი გადა-  
წერა. პირველი ეგზემპლარი მას თებერვალში დაუსრულებია („1869 თ. თე-  
ბერვალსა“); სხვა შემთხვევაში ს. ტაბიძე ციფრს არაბული ნიშნით გადმოსცემს  
(მაგალითად, 1' მან დაასრულა „20“ მაისს); გარდა ამისა, „თ“-ს წერტილი  
უზის. ამიტომ ხომ არ ნიშნავს (აქ „თ“. შემოკლებული „თვესა“? თუკი „თ“  
„9“-ს უდრის მაშინ ს. ტაბიძეს I დაუსრულებია 9 თებერვალს. 1-ს გადა-  
წერას იგი შეუდგებოდა 1869 წლის თებერვალშივე, და ალბათ, დაასრულებ-  
და 1869 წლის მარტსა ან აპრილში, ხოლო 1'-ს გადაწერას ს. ტაბიძე დაიწყებ-  
და აპრილშივე და დაამთავრა როგორც ვიცით 1869 წლის 20 მაისს. ასეთია  
ჩვენი ვარაუდი.

მაშასადამე, 1 გადაწერილია 1869 წლის თებერვალ-მარტ-აპრილში.

### 15. 1869 წ. მაისის ტაბიძისეული ხელნაწერი (1')

თბილისის კარლ მარქსის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო რესპუბ-  
ლიკურ ბიბლიოთეკაში ინახება „დასტურლამალის“ ხელნაწერი S—23, რო-  
მელიც ჩვენს მიერ აღნიშნულია ლათინური „1“-ით, გვარსახელ „ტაბიძის“  
პირველი ასო „ტ“-ს მიხედვით.

ხელნაწერის მოკლე აღწერილობა მოცემულია ხელნაწერის განყოფილე  
ბის თანამშრომლის ციალა ჩიკვაშვილის მიერ (არაა გამოქვეყნებული).

ხელნაწერის ზომაა 22,1 X 17,2 სანტ. ჩასმულია იგი მუყაოს ყდაში, რომელ-  
საც აქვს ტყავის ყუა. დაწერილია ქალაღზე, მხედრული, გარკვეული ხელით.

ზედა და ქვედა ყდის შიგნით გადაკრულია თეთრი ქალაღი. პირველი  
ორი ფურცელი ცარიელია და დაუნომრავი. ქვედა ყდასაც წინ აქვს საფარად  
ერთი დაუწერელი ფურცელი. ხელნაწერს ახლავს მელნითა და ფანქრით შეს-  
რულებული გვერდობლივი ნუმერაცია.

ხელნაწერი 144 ფურცლისაგან შედგება: გვერდის ნუმერაცია მთავრდე-  
ბა ციფრით „287“, და შომდევნო გვერდი — 144v დაუნომრავია.

189-ე გვერდის აღმნიშვნელი ციფრის შემდეგ, ნაცვლად 190-სა, შეცდო-  
მით წერია 181. მომდევნო გვერდები თანმიმდევრობით მიყვება ბოლომდე.  
ეს შეცდომა გაუსწორებიათ. მელნით შეცდომით დაწერილი ციფრები ფანქ-  
რით გადაუხაზავთ და გადახაზულის ზემოთ დაუწერიათ გვერდების სწორად  
აღმნიშვნელი არაბული ციფრები: 181 ნაცვლად 190, 182 ნაცვლად 191 და  
ასე ხელნაწერის ბოლომდე.

ხელნაწერი შედგება ორი ნაწილისაგან: სამეფო და სადედოფლო „დასტურლამალისაგან“. ზედა ყდის შიგნით ფანქრით აწერია: „დასტურლამალი“, იგივე წერია პირველ საფარ ფურცელზე. მეორე ცარიელსა და დაუნომრავ ფურცელზე ფანქრით გამოყვანილია: „НАЧАЛО“.

ხელნაწერის ყოველი ფურცლის v-ზე წერია — „დასტურლამალი“, ხოლო r-ზე — „მეფის ვახტანგისა“.

გვერდიდან გვერდზე გადასვლის საკუსტოსო ნიშნად ნახმარია მომდევნო გვერდის პირველი სიტყვა, ან სიტყვის ნაწილი. აქედან გამოჩანის წარმოადგენს მე-6 გვერდი (§ ი, სოფლების ჩამოთვლა), მე-8 გვერდი (§ იგ, ნოქრების სია), მე-20 გვერდი (§ კე, სოფლების სია), 226-ე გვერდი. მათ საკუსტოსო ნიშანი არ გააჩნიათ. 226-ე გვერდით მთავრდება „სამეფო დასტურლამალი“, ხოლო 270-ე გვერდით — „სადედოფლო დასტურლამალი“.

„დასტურლამალის“ მუხლებისა ანუ პარაგრაფების ნუმერაციისათვის ნახმარია ქართული ასოები.

„სამეფო დასტურლამალი“ შედგება 222 (სკბ) მუხლისაგან, „სადედოფლო დასტურლამალი“ — 52 მუხლისაგან, მაგრამ უკანასკნელი პარაგრაფის აღმნიშვნელი ციფრი „მბ“ არ არის.

„დასტურლამალს“ ახლავს საძიებელი: „სამეფო დასტურლამალისა“ (გვ. 271—284) და „სადედოფლო დასტურლამალისა“ (გვ. 284—287).

სასვენ ნიშნებად ნახმარია: მძიმე, წერტილი, ორი წერტილი და მრავალწერტილი.

28-ე გვერდზე, ბოქულოთუხუცესების სარგოს ტექსტში სახელს „შაჰყულიხანს“ დასმული აქვს სანიშნებლად ვარსკვლავი (\*) და ამ ნიშნის ქვეშ ქვემო აშიაზე წერია: „ეს საკელი მეფე ვახტანგს 6-ს ერქვა, ოდეს იყო თავრად: ესე იგი არს ლევან, ვახტანგის მამას ერქვა ესრეთ“.

224-ე გვერდზე, სკბ მუხლის სათაურად „ქელმწიფის ტყვის ხარჯის“ ნაცვლად წერია: „ქელმწიფის ტყვის ჯარისათჳს“.

226-ე გვერდზე, „სამეფო დასტურლამალის“ დასასრულს წერია: „დასრულდა მისის უმაღლესობის ს-დ ზემოჲსა საქართველოს მპყრობელის მეფის ვახტანგ ბაგრატიონის დასტურლამალი, რომლისა ხსენება იყავნ საუკუნოდ. დიდებ ღმთა მომცემსა ყოვლისა კეთილისაჲსა“.

270-ე გვერდზე „სადედოფლო დასტურლამალის“ დასასრულს წერია: „დასრულდა, დიდება ღმერთსა“.

284-ე გვერდზე „სამეფო დასტურლამალის“ საძიებლის ბოლოს წერია: „დასრულდა საძიებელი სამეფოს დასტურლამალისა“.

287-ე გვერდზე „სადედოფლო დასტურლამალის“ საძიებლის დასასრულს წერია: „დასრულდა საძიებელი „სადედოფლო დასტურლამალისა“. ამავე გვერდის ბოლოს წერია, რომ ს. ტაბიძემ ეს ხელნაწერი შეასრულა დავით ბაგრატიის ძე ბაგრატიონისათვის 1869 წლის მაისში.

უკანასკნელი ფურცლის r-ზე წერია: „ამ ხელნაწერში ორას ოთხმოცდაშვიდი (287) დაწერილი გვერდია“. ეს გაკეთებულია საქართველოს საჯარო ბიბლიოთეკაში ხელნაწერის შემოსვლის შემდეგ.

ქვედა ყდის საფარი ფურცლის v-ზე წერია: „100 მ“, ალბათ ას მანეთად არის შეძენილი ეს ხელნაწერი საქართველოს საჯარო ბიბლიოთეკის მიერ კერძო პირისაგან.

ქ ნუსხა თარიღიანია. მისი გადაწერა დასრულებულია 1869 წლის 20 მაისს.

# დასტურლამალის ტექსტი

## შესავალი

[M 5; S 2r; K 4r] ეპა დიდება შენდა მბაღო ყოველთაო<sup>1</sup>, რომელმან ყოველნი არსნი და არა არსნი<sup>2</sup> არსებად მოიყუანენ<sup>3</sup>. იყავ, ხარ და ეგები უკუნისამდე, ეამთა და წელთა დაუბერაობითა<sup>4</sup> და შენ გადიდებენ ყოველნი ქმნილია<sup>5</sup> ჳელთა შენთან. დიდება გამოუთქმელსა და მიუწოდომელსა ძალსა ღმრთაებისა<sup>6</sup> შენისასა და აღურაცხელსა კაცთმოყუარებასა<sup>1</sup> შენსა. ჩვენ, შენ<sup>8</sup> მიერ პირველთაგანვე<sup>3</sup> ზეცით საქართველს მეფედ განკუთვნილისა<sup>4</sup> და აწ სასუფეველ<sup>5</sup> ცათა შინა სულ-ბრწყინვალედ<sup>6</sup> მნათობელისა<sup>7</sup>, პირველ ვახტანგ<sup>8</sup> ხმობილისა და შემდგომად სპარსთა ენითა<sup>9</sup> შაჰნავაზ<sup>10</sup> წოდებულის<sup>10</sup>, ძის მისის ქართველთა მეფისა და სრულიად ერანელთა სპასალარისა და სპასპეტად დადგინებულისა, ყანდაარისა<sup>11</sup> და ქირმანისა ბეგლარ-ბეგისა, გირიშკის და ჰაილათისა<sup>12</sup> მჭირავისა, პირველი გიორგი ხმობილისა და შემდგომად მეორე შაჰნავაზ<sup>13\*\*</sup> [K 4r] წოდებულის მაგიერად მყოფმან, ძმის წულმან მისმან და ძემან ერანის მდივანბეგის შაჰყულიხანისამან<sup>14</sup>, საქართველოს ჯანიშინმან ბატონისშვილმან პატრონმან ვახტანგ, ოდეს<sup>15</sup> 15 ვიგულეთ და ვიგულისმოდგინეთ<sup>16</sup> წესი და განგება სამეფოსა დარბაზობისა, და განუჩინეთ და განუწესეთ<sup>17</sup> წიგნითა ამით, რათა ყოველნი ხელისუფალნი და

<sup>1</sup> ეპა დიდება შენდა მბაღო ყოველთაო MSK; ეპა შენ ყოველთა მბაღო დიდება შენ-  
და cet.  
<sup>2</sup> ყოველნი არსნი და არა არსნი MSKDBL; ყოველნი არა არსნი cet.  
<sup>3</sup> მოიყუანენ მოიყანენ S. <sup>4</sup> დაუბერაობითა MSKDL; დაუბერაეობითა cet.  
<sup>5</sup> ქმნილი AgNTit'.  
<sup>6</sup> ღმრთაებისა DQI'; ღთაებისა S; მღთებისა M; მღრთაებისა cet.  
<sup>7</sup> კაცთმოყუარებას S. <sup>8</sup> შენ MSK;—cet.  
<sup>9</sup> პირველთაგანვე M; პირველითაგანვე DQL; პირველიდანვე cet.  
<sup>10</sup> განკუთვნილისა MDQL; განკუთვნილისა cet.  
<sup>11</sup> სასუფეველ სასუფეველ M.  
<sup>12</sup> სულ ბრწყინვალედ სულ ბრწყინვალად M.  
<sup>13</sup> მნათობელისა MSK; მნათობელის cet.  
<sup>14</sup> ენითა ენათა SK.  
<sup>15</sup> შაჰნავაზ ჩვენი კონიექტურა; შაჰნავაზ M; შანავაზ cet.  
<sup>16</sup> წოდებულის წოდებულისა SK.  
<sup>17</sup> ყანდაარისა ყანდარისა MS.  
<sup>18</sup> ჰაილათისა M; აილათისა S; ჰილათის K; აჰილათის cet.,  
<sup>19</sup> მეორე შაჰნავაზ KN; მეორე შაჰნავაზ M; მეორე შანავაზ SDQBLA; მეორე ნავაზ გTt  
მეორედ ნავაზ I'.  
<sup>20</sup> შაჰყულიხანისამან შაჰყულიხანისამა M. <sup>21</sup> ოდეს ოდენს M.  
<sup>22</sup> ვიგულეთ და ვიგულის მოდგინეთ MS; ვიგულს მოდგინეთ cet.  
<sup>23</sup> განუწესეთ SKDQLB; განუწესთ M; განუწესთ cet.  
\* ვახტანგი—ქართლის მეფე, მუხრანის ბაგრატიონთა პირველი წარმომადგენელი. გამაჰმად-  
ღანების შემდეგ მას შაჰნავაზი ეწოდებოდა.  
\*\* ვახტანგის შვილი გიორგი XI, — ქართლის მეფე, გამაჰმადიანების შემდეგ შაჰნავაზ-  
დაც იწოდებოდა.

მოქმედნი დარბაზი<sup>1</sup> M<sup>1</sup> ის<sup>1</sup> რიგისანი ესრეთ იქცეოდნენ და განაგებდნენ თვის-  
 თვისნი<sup>1</sup> მოქმედნი საჯელოთა თვისთა, და წესითა შემსგავსებითა იქცეოდენ,<sup>4</sup>  
 რომელთაცა არს გონიერება, უკეთუ სჯულისდებასა საჯელმწიფოთასა ეგნენ  
 უცვალბებლად და ნურავინმცა<sup>2</sup> მკადრე იქნებიან<sup>3</sup> ბრძანებულისა და განჩინებუ-  
 5 ლისა რიგისა ამის შეცვალვებით სვლასა, არამედ კეთილად და ესრეთ ჰყონ,  
 ვითარცა გვემცნეს<sup>4</sup>, რამეთუ<sup>4</sup> უეჭველად და დაუცადებლად არს მივლინება ბო-  
 როტი უწესოდ მქცეველთა<sup>5</sup> ზედან, ხოლო [S 3v] პატივი და დიდება არა მედ-  
 გარსა მონასა, არამედ მორჩილად განმგესა და მართებით მქცევსა\*.

აწ ვიწყით და ამით ყოველთა სცნან<sup>6</sup> და დაიმარხონ წესი და რიგი ესე,  
 10 თუ რომელი სამსახურის მოქმედი<sup>7</sup> და მოხელენი დაგვიდგენიან<sup>8</sup> სახელოთა თვისთა<sup>9</sup>  
 ზედან<sup>10</sup> ეგნენ; და ესრეთ<sup>11</sup> თვითოეულად<sup>12</sup> აღ[K 5v]წერილის წიგნითა ამით  
 იცნობენ<sup>13</sup> და ნუმცავინ დაკლებულ იქნების<sup>14</sup> ნახევარი ერთხანს<sup>15</sup> \*\*, და ნახე-  
 ვარი მეორე ხანს<sup>16</sup>. ცვალვებითა და რიგითა სამსახურსა ჩვენსა, რაჟამს რომლი-  
 15 სა<sup>17</sup> რიგი აღესრულოს, კვალად სხვა<sup>18</sup> კარისაგან განუყრელად იქნებოდენ<sup>18</sup> თვის-  
 თა უხუცესთა დასტურითა და შეკითხვითა.

პირველ ჯერ არს ხსენება<sup>19</sup> და აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი<sup>19</sup>  
 პურობისა წყალობისა და რისხვისა<sup>20</sup>.

<sup>1</sup> დარბაზისა MSK; დარბაზის cet.

<sup>1</sup> თვის თვისნი] თავის თვისნი M.

<sup>2</sup> იქცეოდენ რომელთაცა არს გონიერება უკეთუ სჯულის-დებასა საჯელმწიფოთასა ეგნენ  
 უცვალბებლად და ნურავინმცა (სიტყვა სჯულისდება ერთნაირად არ არის წარმოდგენილი ყველა  
 ხელნაწერში: „სჯულის დებასა“ QB; „სსჯულისდებასა“ DA გლ; სჯულის დებათა N; D-ში დაწვე-  
 ბული სიტყვიდან „რომელთაცა“ და დამთავრებული სიტყვით „უცვალბებლად“, გადაფხეკილია და  
 ნაწვალბებია ამოშლის მიზნით, მაგრამ სიტყვები კარგად იკითხება); იქცეოდენ და ნურავინმცა MS;  
 იქცეოდენ და ნურავინმცა K.

<sup>3</sup> იქნებიან S; იქნებიან cet.

<sup>4</sup> გვემცნეს MSK; გვემცნეს DQBL; გუშემცნეს A; გვემცნეს N; გუშემცნეს გლ;  
 გუშემცნეს T. <sup>4</sup> რ M.

<sup>5</sup> მქცეველთა M; მქცევთა cet.

<sup>6</sup> სცნან AgNTtt'

<sup>7</sup> მოქმედნი S.

<sup>8</sup> დაგვიდგენია M; დაგვიდგინებია cet.

<sup>9</sup> თვისთა M.

<sup>10</sup> ზედან MSK; ზა NT; ზედა cet.

<sup>11</sup> ესრეთ] ესრე QBL.

<sup>12</sup> თვითოეულად MSK; თვითოეულად DQBLANT; თვითოეულად gtt'.

<sup>13</sup> იცნობენ SKQBLD; იცნობენ M; რათა იცნობდნენ AgNTtt'.

<sup>14</sup> იქნების S; იქმნების cet.

<sup>15</sup> ერთხანს S (უანასყენელი ასო „ს“ სხვა მელნით არის ჩამატებული); ერთხან MK  
 ერთხანად cet.

<sup>16</sup> მეორე ხანს MKS (S-ში „მეორე“-ს შემდეგ „დ“ გადახაზულია); მეორედ ხანს cet.

<sup>17</sup> რომელსა SK.

<sup>18</sup> სხვა MSDQBL; სხვა NT; სხვა cet.

<sup>18</sup> იქნებოდენ M; იქმნების K; იქმნებოდენ cet.

<sup>18</sup> ხსენება MSKT; ხსენებად N; ჰსენება, cet.

<sup>19</sup> იგი M. <sup>20</sup> რიგის N.

\* M-ში სიტყვა „მქცევსა“-ში ასოების „მქც“-ს შემდეგ დაწერილია „ი“. რომელიც გარკ-  
 ვვით არ იკითხება და იმავე ფერის მელნით დიდ წერტილად არის გადაქცეული.

\*\* ტექსტში S-ის მიხედვით დავტოვეთ „ერთხანს“, რადგანაც MK-ში ვაქვს „მეორეხანს“.

ე. ი. დაბოლოებამ „ს“ არის მოცემული.



კარი<sup>1</sup> 1. ყოველის ხელჯობიანისა და მათის თაბუნისა\*

1. [კო\*\* M 7] ყოველის ხელჯობიანისა და მათი ხარგოსი<sup>2</sup>

დაგვიყენებია<sup>3</sup> ეშიაკლასბაშად<sup>4</sup> არაგვის ერისთვის შვილი ზურაბ, ამი-  
ლახვარის შვილი რევაზ. ეს ორნი ამ საჯელოში<sup>5</sup> იყვნენ.

იქნა 2<sup>6</sup>

ბოქაულთ-უბუცესი ორბელიშვილი გორჯასპი<sup>7</sup>

არაგვის ერისთვის შვილი ნუგზარ

ამილახვარის შვილი ბეჟან

ავალიშვილი<sup>8</sup> ზაზა

[K 5 v.] ციციშვილი<sup>9</sup> სეხნია

ფალავანდიშვილი<sup>10</sup> შიოშ

ჩხეიძე თეიმურაზ

იარალიშვილი ვახტანგ<sup>11</sup>

ციციშვილი<sup>12</sup> ლევან

შალიკაშვილი<sup>13</sup> იბაშერ

სამისშვილი<sup>14</sup> ქაიხოსრო

გურჯი რევაზისშვილი\*\*\* რევაზ

ციციშვილი<sup>15</sup> ლიპარიტ

შალიკაშვილი<sup>16</sup> ზურაბ

[M 8] ნარიმანა<sup>17</sup>

ზურაბიშვილი<sup>18</sup> ბეჟან

<sup>1</sup> კარი o M;—cet.

<sup>2</sup> კარი პირველი. ყოველის კელჯობიანისა და მათი ხარგოსი M (M-ს სარჩევში „მათი სარგოსი“-ს ნაცვლად არის „მათის თაბუნისა“); კარი პირველი ყოველისა კელჯობიანისა და მათის ხარგოსი S; კარი პირველი ყოველის კელჯობიანისა და მათი ხარგოსი K; ბოქაულთუბუცესი და ეშიაკლას ბაშები J; ბოქაულთუბუცესისა და ეშიაკლასბაშებისათჳს DQBL; ბოქაულთუბუცესთა(T-ში: ბოქაულთუბუცესთა)და ეშიაკლასბაშებისათჳს AgNT; ბოქაულთუბუცესთა და ეშიაკლასბაშებისათჳს t'.

<sup>3</sup> დაგვიდგენია SK.

<sup>4</sup> ეშიაკლასბაშად M; ეშიაკლასბაშთ gTt';—t (t-ში არ არის: „დაგვიყენებია ეშიაკლასბაშად არაგვის ერისთვის შვილი“); ეშიაკლას ბაშთ cet.

<sup>5</sup> საჯელოში M; საჯელონი SK; კელობაში. \* იქნა ბ M;—cet.

<sup>7</sup> ბოქაულთუბუცესი ორბელისშვილი გორჯასპი SJDQBLAgNTt', (J-ში ორბელიშვილი; t'-ში ბოქაულთუბუცესი). ბოქაულთუბუცესად ორბელიშვილი გორჯასპი M;—K.

<sup>8</sup> ავალიშვილი MSK; ავალის შვილი cet.

<sup>9</sup> ციციშვილი MSK; ციცის შვილი cet.

<sup>10</sup> ფალავანდიშვილი M; ფალავანდის შვილი cet.

<sup>11</sup> იარალი შვილი ვახტანგ M;—cet.

<sup>12</sup> ციციშვილი-MSK; ციცის შვილი cet

<sup>13</sup> შალიკაშვილი MSKJ; შალიკას შვილი cet.

<sup>14</sup> სამი შვილი M; სამის შვილი SK; სამის შვილი cet.

<sup>15</sup> ციციშვილი MSKJ; ციცისშვილი cet.

<sup>16</sup> შალიკა შვილი MSKJ; შალიკასშვილი cet.

<sup>17</sup> ნარიმა LAgNTt'.

<sup>18</sup> ზურაბი შვილი M; ზურაბისშვილი cet.

\* კარის სათაურბ M-ის სარჩევიდან არის ამოღებული.

\*\* J-ში: კზ.

\*\*\* „რევაზის შვილი“ ყველა ნუსხაში ამ ფორმით არის წარმოდგენილი. დოკუმენტებშიც გვხვდება „რევაზის შვილი“ (დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, I, 1940 წ. გვ. 313), ჩვენ ერთად დავწერეთ, როგორც გვარსახელი.

2. [ბ] სოიბათიასაული<sup>3</sup>

იოთამიშვილი<sup>4</sup> ორბელი  
თარხნიშვილი<sup>5</sup> ზაალ  
შანშიაშვილი<sup>6</sup> ბეჟან  
საგინაშვილი<sup>7</sup> ბესპაზ  
შალიკაშვილი<sup>8</sup> ედიშერ  
სუფრაჯისშვილი<sup>9</sup> ბახუტა  
თოფჩიბაშის შვილი<sup>10</sup> ალა\*  
მულუმბა

[S 3v]. იედიგარაშვილი<sup>11\*\*</sup>  
ხალილა<sup>12\*\*\*</sup>  
ჩაფარ აჰმადას<sup>13</sup> ძმა  
იქნა ჯამია<sup>14</sup>.

3. [რბთ] ყორიასაული<sup>15</sup>

საგინაშვილი<sup>16</sup> ბეჟან  
კიდევ საგინა-შვილი ბეჟან<sup>17</sup>

[M 9] სააკაძე<sup>18</sup> მერაბ

<sup>1</sup> აბაში შვილი M; აბაშის შვილი cet.

<sup>2</sup> იქნა იზ M;—cet. \*

<sup>3</sup> სოიბათ იასაული ჩე. კონიექტ.; არის სოიბათ იასაული MSJ; არის სოიბათ იასაულად R; სოიბათ იასაულისათუხ cet.

<sup>4</sup> იოთამი შვილი M; იოთამის შვილი cet.

<sup>5</sup> თარხნიშვილი M; თარხნის შვილი cet.

<sup>6</sup> შანშიაშვილი M; შანშია შვილი SKJ; შანშიას შვილი cet.

<sup>7</sup> საგინაშვილი M; საგინა შვილი SKJ; საგინას შვილი cet.

<sup>8</sup> შალიკაშვილი M; შალიკა შვილი SKJ; შალიკას შვილი cet.

<sup>9</sup> სუფრაჯიშვილი M; სუფრაჯი შვილი SKJ; სუფრაჯის შვილი cet.

<sup>10</sup> თოფჩი ბაშის შვილი) თოფჩი ბაშიშვილი M.

<sup>11</sup> იედიგარაშვილი M; იედიგარა შვილი SKJ; იედიგარას შვილი cet.

<sup>12</sup> ხახალილა L; ხხალილა D.

<sup>13</sup> ჩაფარ აჰმადას MS; ჩაფარ ჰამადას K; საფარ აჰმადას cet.

<sup>14</sup> იქნა ჯამი ია M; — cet.

<sup>15</sup> ყორიასაული MJ; არის ყორიასაული SK; ყორიასაულისათუხ cet.

<sup>16</sup> საგინაშვილი M; საგინა შვილი SKJ; საგინასშვილი cet.

<sup>17</sup> კიდევ საგინაშვილი ბეჟან MJ;—SK; კიდევ საგინას შვილი ბეჟან cet.

<sup>18</sup> სააკაძე M.

\* „თოფჩია შვილი“ გვარსახელად დოკუმენტებში გვხვდება, მაგრამ „თოფჩიბაშის შვილი“ არ შეგვხვდრია; ამიტომ ვფიქრობთ, რომ აქ მოხელე თოფჩიბაშის შვილზეა საუბარი.

\*\* საბუთებში გვხვდება „იედიგარაშვილი“ („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, I, 1940 წ. გვ. 191. საბუთი 1721 წლისა).

\*\*\* DL-ში: სიტყვების ბირველი ასო სინგურით არის წარმოდგენილი; გადაშწერს სინგურით შესრულებული ასოები შემდეგ აქვს მიწერილი და L-სა და D-ში ზედმეტი ასოები ამის შედეგადაა გამოწვეული.

გლუჩრქიძე ტარიელ  
იქნა დ<sup>1</sup>

4. [პთ] მეჰმანდრები<sup>2</sup>

მემანდარბაში<sup>3</sup> ბახუტა  
მემანდარბაში<sup>4</sup> ალიხანა\*  
მემანდარი<sup>5</sup> სოზია\*\*  
არეშიშვილი<sup>6</sup> როინა

5

[K 6 v] ხოჯის<sup>7</sup> ძმის წული ავთანდილა  
პარუნ სარქისაშვილი<sup>8</sup> უთრუთა  
არეშიშვილი<sup>9</sup> გასპარა\*\*\*  
იქნა ზ<sup>10</sup>

10

5. [გკ] კარის ყაფიჩი<sup>11</sup>

ელიშერასშვილი<sup>12</sup> პაპუნა  
ამისი თაბუნი თათარი ბაინდურა  
ჰუსეინა<sup>13</sup>  
იქნა გ<sup>14</sup> \*\*\*\*

15.

<sup>1</sup> იქნა დ M; — cet.

<sup>2</sup> მეჰმანდრები MJ; SK; მემანდრებისათჳს cet.

<sup>3</sup> მეჰმანდარ ბაში MJ; მემანდარბაში cet.

<sup>4</sup> მეჰმანდარ ბაში MJ; მემანდარბაში cet.

<sup>5</sup> მეჰმანდარი, MJ; მემანდარბაში SK; მემანდარი cet.

<sup>6</sup> არეშიშვილი M; არეში შვილი SKJ; არეშა შვილი Q; არეშის შვილი cet.

<sup>7</sup> ხოჯის MSKJ; ოჯის cet.

<sup>8</sup> პარუნ სარქისაშვილი M; პარუნ სარქისას შვილი cet.

<sup>9</sup> არეშიშვილი M; არეში შვილი SK; არეშა შვილი J; არეშას შვილი DQDL; არეშის შვილი cet.

<sup>10</sup> იქნა ზ M; — cet.

<sup>11</sup> კარის ყაფიჩი MJ; არის კარის ყაფიჩი S; არის კარის ყაფიჩები K; კარის ყაფიჩისათჳს cet.

<sup>12</sup> ელიშერას შვილი MSK; ელიშერა შვილი J; კარის ყაფიჩი ელიშერას შვილი cet.

<sup>13</sup> ჰუსეინა M; უსეინა cet.

<sup>14</sup> იქნა გ M; — cet.

\* S-ში მარჯვენა აშიაზე „მემანდარბაში ალიხანას“ გასწვრივ, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით მიწერილია: „მემანდრები“

\*\* S-ში მემანდარბაშების სია შემდეგი თანმიმდევრობით არის მოცემული: მემანდარბაში ალიხანა, მემანდარბაში სოზია და მემანდარბაში ბახუტა.

\*\*\* ანბანური რიგით შედგენილ ხელნაწერებში (გარდა J-ისა) მემანდართა სიაში მოთავსებულია 9 კაცი: მემანდარბაში ბახუტა, მემანდარბაში ალიხანა, მემანდარი სოზია, თუმანისშვილი თამაზა, დოზორია, სიამარადისშვილი ოტია, ქვემო ანდრათს მახარაშვილი, გოგოლას შვილი აღია და ავლაელი ბერია. ამ სიიდან პირველი სამი საერთოა ანბანური რიგით შედგენილ ნუსხებისა (გარდა J-სა) და MSK ნუსხებისათვის. ანბანური რიგით შედგენილ ნუსხებში (გარდა J-სა) მემანდარების მომდევნო პარაგრაფია „მესაკლავეთათჳს“, რომელშიაც ჩამოთვლილია 12 პირი. ამ სიიდან პირველი ოთხი პირი ჩვენი ტექსტის 4 უკანასკნელი პირია, ე. ი. MSKJ მემანდართა სიიდან ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში 4 პირი მესაკლავეთა სიაშია გადატანილი.

\*\*\*\* MSKJ ნუსხებში თათარი ბაინდურა და ჰუსეინა ორი პირია, დანარჩენ ნუსხებში ერთი პირი: თათარი ბაინდურა ჰუსეინა. (სათვალაუვ „გ“-დანაც ჩანს, რომ M-ში ორი პირი იგულისხმება).

[S 4r] ჯარჩების სარგო<sup>2</sup>. როგორც სარხათი აქესთ<sup>3</sup>, ისრე<sup>4</sup> ჯამაგირი აიღონ. ბატონის მეჯლისი<sup>5</sup> და<sup>6</sup> საქმელს მისცემდენ. გარეობაში<sup>5</sup> პური და თვისთო ცხენის ქერი, და იქნების<sup>6</sup>, სამსახურზედ დააყენონ.

[M 10] იმათი<sup>7</sup> სამსახურძ ეს არის: დილას მოვიდნენ<sup>8</sup>, კარზედ დადგნენ<sup>9</sup>, როგორც<sup>10</sup> ჰელჯოხიანი, ისრე, გარეობაში<sup>10</sup> ედამ კაცს დაითხოვდენ. მეჯლისთან<sup>11</sup> შესასვლელად<sup>12</sup> ხელი არა აქესთ<sup>13</sup>. ბატონის ცხენს<sup>14</sup> შეჯდომაზედ უმაღლესად<sup>15</sup> და ჯარს შეჯდომაში<sup>14</sup> დაუძახებდენ<sup>15</sup>. ცხენს<sup>16</sup> შეჯდომაზედ გაიყოფოდენ<sup>17</sup>: ნახევარი აქეთ<sup>18</sup>, ნახევარი იქით დადგებოდენ<sup>18</sup>, ჯარს სწორედ<sup>19</sup> ატარებდენ, თავს სწორედ<sup>20</sup> სიარულს დაუძახებდენ. სანადიროში ჯელგას დაუძახებდენ, გამოაგროვებდენ, გაარიგებდენ<sup>21</sup>. აგრევე<sup>21</sup> რომელი. რომლის დროშისა იყოს, იმის<sup>22</sup> სარდალს<sup>23</sup> იახლებოდენ და მისს<sup>24</sup> საქმეში დაუჯერებდენ<sup>25</sup>. ბატონის ცხენს შეჯდომაზე<sup>26</sup> ყველანი ბატონთან მოვიდოდნენ<sup>26</sup>. მერმე თავითავის დროშაზედ წავიდოდნენ<sup>26</sup>. ქეშიკის დროს ქეშიკს დაუძახებდენ<sup>26</sup>.

7. [რუ] ყაფიჩები<sup>27</sup>

20

ყაფიჩბაში თურქისტან

[S 4v] ყაფიჩი გილაქი პაპუნა

<sup>1</sup> ჯარჩების M; ჯარჩებისა J; არის ჯარჩები SK; ჯარებისათჳს ოTt'; ჯარებისათვის ლ; ჯარებისათჳს cet.

<sup>2</sup> ჯარჩების სარგო MSK; — cet.

<sup>3</sup> აქეს MJDQL; აქესთ cet.

<sup>4</sup> ისრე SK. <sup>5</sup> მეჯლისი<sup>5</sup> და SK.

<sup>6</sup> გარეობაში M.

<sup>7</sup> იმის<sup>7</sup> + რომ SK.

<sup>8</sup> ამათი SK.

<sup>9</sup> მოვიდნენ MSK; მოვიდოდენ J; მოვიდოდნენ cet.

<sup>10</sup> დადგნენ M; იდგნენ cet.

<sup>11</sup> როგორც SK.

<sup>12</sup> მეჯლისთან SK.

<sup>13</sup> შესასვლელად SK.

<sup>14</sup> აქეს MDQaL; აქესთ cet.

<sup>15</sup> ცხენს J. <sup>14</sup> შეჯდომაზედ MSK; შესხლებოდენ JDQL; შესხლებოდენ cet.

<sup>16</sup> შეჯდომაში MSKJDQa; —cet. <sup>15</sup> დაუძახებდენ M.

<sup>17</sup> ცხენს MSK; ცხენის cet.

<sup>18</sup> გაიყოფოდენ SK; გაიყოფოდენ DL.

<sup>19</sup> აქეთ აქეთ და AgNTt'.

<sup>20</sup> დადგებოდენ MSKJDQaL; დადგებოდნენ cet.

<sup>21</sup> სწორად J; წორად Q; სწორად cet.

<sup>22</sup> სწორად MSK. წორად Q; სწორად cet. <sup>21</sup> გაარიგებდენ M.

<sup>23</sup> აგრევე SKJDQaL; აგრევე cet.

<sup>24</sup> იმის იმისს AgNTt'.

<sup>25</sup> სარდალს MJ, სარდარს cet.

<sup>26</sup> მის M; მი J; მისს cet.

<sup>27</sup> საქმეს დაუჯერებდენ SK; საქმეში დაუჯერებდენ MJDQaL; საქმეში დაუძახებდენ და დაუჯერებდენ cet.

<sup>28</sup> შეჯდომაზე M; შეჯდომაში SK. შეჯდომაში cet.

<sup>29</sup> მოვიდოდენ J; მოვიდოდნენ AgNTt'. <sup>26</sup> წავიდოდენ J. <sup>26</sup> დაუძახებდენ AgNTt'.

<sup>30</sup> ყაფიჩბა MJ; არის ყაფიჩები SK; ყაფიჩებისათჳს cet.

[K 7v]	ბაგრატა თუმანიშვილი <sup>1</sup> ფირან გლურჯიძე ზაალ მირიანაშვილი <sup>2</sup> ფარსადანა	
[M 11]	თუმანიშვილი <sup>3</sup> ავთანდილა თურქისტანიშვილი <sup>4</sup> ბეჟან შაჰნაზარაშვილი <sup>5</sup> გიორგი ყორლანაშვილი <sup>6</sup> შერმაზან ზავრაშვილი <sup>7</sup> ბახუტა შაყულაშვილი <sup>8</sup> ალავერდა თულაშვილი <sup>9</sup> იასე დალალაშვილი ენუქა <sup>10</sup> ოქრომქედლიშვილი <sup>11</sup> დათუნა ზავრაშვილი იოთამ <sup>12</sup> ედიშერაშვილი თაყა <sup>13</sup> თულაშვილი ზურაბ <sup>14</sup> ყორლანაშვილი ფრიდონა <sup>15</sup> ყორლანაშვილი ასლამაზა <sup>16</sup>	5      10   15
[65r; K 8r]	ყორლანაშვილი ასიტა <sup>17</sup> ზემბადაშვილი პაატა <sup>18</sup> მათარსიშვილი რევაზ <sup>19</sup> იქნა ჯამი კგ 2320*	20

<sup>1</sup> თუმანიშვილი M; თუმანის შვილი cet.

<sup>2</sup> მირიანაშვილი M; მირიანა შვილი SKJ; მირიანას შვილი cet.

<sup>3</sup> თუმანიშვილი M; თუმანის შვილი cet.

<sup>4</sup> თურქისტანიშვილი M; თურქისტანის შვილი cet.

<sup>5</sup> შაჰნაზარაშვილი M; შანაზარა შვილი SKJ; შანაზარას შვილი cet.

<sup>6</sup> ყორლანაშვილი M; ყორლანა შვილი SKJ; ყორლანას შვილი cet.

<sup>7</sup> ზავრაშვილი MSKJDQa; ზავრაშვილი cet.

<sup>8</sup> შაყულაშვილი MSKJ; შაყულას შვილი DQa; შაველას შვილი cet.

<sup>9</sup> თულაშვილი M; თულა შვილი SKJ; თულას შვილი cet.

<sup>10</sup> დალალაშვილი ენუქა M; დალალა შვილი ენუქა SKJ; დალალას შვილი ენუქა Qa; დალალაშვილი იენუქა cet.

<sup>11</sup> ოქრომქედლიშვილი M; ოქრომქედლის შვილი SKJDQa; ოქროს მკედლის შვილი cet.

<sup>12</sup> ზავრა შვილი იოთამ MSK;—cet.

<sup>13</sup> ედიშერაშვილი თაყა MSK;—cet.

<sup>14</sup> თულა შვილი ზურაბ MSK;—cet.

<sup>15</sup> ყორლანა შვილი ფრიდონა MSK;—cet.

<sup>16</sup> ყორლანაშვილი ასლამაზა MSK;—cet.

<sup>17</sup> ყორლანა შვილი ასიტა MSK;—cet.

<sup>18</sup> ზემბადა შვილი პაატა MS; ზემბადა შვილი პაატა K;—cet.

<sup>19</sup> მათარსი შვილი რევაზ MSK;—cet.

<sup>20</sup> იქნა კგ M;—cet.

\* SK ნუსხებში არის „გლურჯიძე მანუჩარ“, რომელიც M-ში არ არის. ამგვარად, S-სა და K-ს სია 24 კაცისაგან შედგება. დანარჩენი ნუსხების სია 16 კაცს შეიცავს. რომლებშიც ეხედებით გლურჯიძე „მანუჩარ“-ს. MSK ნუსხებისაგან განსხვავებით, სხვა ნუსხების სიებს. რომლებშიც 16 კაცისაგან შედგება, აკლიათ: მათარსიშვილი რევაზ, ზემბედაშვილი პაატა ყორლანაშვილი ასიტა, ყორლანაშვილი ასლამაზა, ყორლანაშვილი ფრიდონა, თულაშვილი ზურაბ, ედიშერაშვილი თაყა და ზავრაშვილი იოთამ.

ყორღანაშვილი<sup>2</sup> ჯიმშიტა  
 როინაშვილი<sup>3</sup> გიორგი  
 ყორღანაშვილი იეგანა<sup>4</sup>  
 ყორღანაშვილი<sup>5</sup> ბეჟან  
 არეშიშვილი<sup>6</sup> რამაზ  
 ყაფარაშვილი<sup>7</sup> ედიშერა  
 გოგიბაშვილი<sup>8</sup> დავრიშა  
 ვახუშტის<sup>9</sup> ძმა პაპუა  
 შანშიაშვილი<sup>10</sup> ნაზარა  
 გლურჯიძე იოთამ<sup>11</sup>  
 შანაზარაშვილი<sup>12</sup> ფარემუზა  
 ყორღანაშვილი<sup>13</sup> ფირალ  
 მარიამული რამაზა  
 მარიამული გრიგოლაშვილი<sup>14</sup>  
 მარიამული ბერი  
 მარიამული ბერუა<sup>15</sup>  
 საჩინოშვილი<sup>16</sup> ფარემუზა  
 შალიკაშვილი<sup>17</sup>  
 თულაშვილი ლომკაცი<sup>18</sup>  
 [M 18v] აკანათელი<sup>19</sup> ედიშერა  
 თულაშვილი<sup>20</sup> გოგიტა  
 დალალაშვილი<sup>20</sup> თამაზა

1 იასაულეები MJ; არის იასაულეები SK; იასაულეებისათვის cet.  
 2 ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.  
 3 როინა შვილი MSKJ; როინას შვილი cet.  
 4 ყორღანა შვილი იეგანა SKJ; ყორღანაშვილი იეგანა M; ყორღანას შვილი იეგანა cet.  
 5 ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.  
 6 არეში შვილი MSKJ; არეშის შვილი cet.  
 7 ყაფარა შვილი MJ; ჩაფარა შვილი SK (S-ში პირველი ასო „ყ“ ყოფილა, შემდეგ გა-  
 დაუსწორებიათ „ჩ“-თ); ყაფარას შვილი cet.  
 8 გოგიბაშვილი MSK; გოგიბედაშვილი J; გოგიბედას შვილი cet.  
 9 ვახუშტის S; ვახუშტის K.  
 10 შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი cet.  
 11 იოთამ SK; იონათამ MJ; იონათან cet.  
 12 შანაზარა შვილი MSKJ; შანაზარას შვილი cet.  
 13 ყორღანაშვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.  
 14 გრიგოლა შვილი MSKJ; გრიგოლას შვილი cet.  
 15 ბერიკა SK.  
 16 საჩინო შვილი MSKJ; საჩინოს შვილი cet.  
 17 შალიკაშვილი MJ; ჩალიკა შვილი SK; შალიკას შვილი cet.  
 18 თულა შვილი ლომკაცი MSKJ; თულას შვილი ლომკაცი DQL; თულას შვილი კა-  
 ცი cet.  
 19 აკანათელი MSKJDA; აკანათელი Q; აკანათელა t; აკანათელი cet.  
 20 თულა შვილი MSKJ; თულას შვილი cet.  
 20 დალალა შვილი MSKJ; დალალას შვილი cet.

ყორღანაშვილი<sup>1</sup> იეთანდილა  
იქნა ჯამი კგ<sup>2\*</sup>

9. [ოგ\*\*] [საიასულლო]

მუშის ათისთავს იასაულეები იღებდენ<sup>3\*\*\*</sup>: არც ყო[K 8 v] ფილა და ნურც აიღებენ.

[S 5 v]. ბატონი რომ გაუწყურეს ვისმე და ჯარიმა სთხოოს<sup>4</sup>, თუ ბატონმა<sup>5</sup> აპატიოს<sup>6</sup>, იასაული საიასაულოს მთლათ<sup>8</sup> ნუ გამოართმევს, მესამედი გამოართვას<sup>7</sup>.

5

კ ა რ ი 2. ყულისა, ყორჩისა, ალაშდრისა და ჯილაგის  
მეთოფისა<sup>8\*\*\*</sup>

10

10. [სბ\*\*\*\*] ყულარალახისა<sup>9</sup>

ყულარალასი ამირეჯიბი ქაიხოსრო<sup>10\*\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>2</sup> იქნა ჯამი კგ M;—cet.

<sup>3</sup> იღებდენ J; აიღებდენ MSK; ნუ აიღებენ cet.

<sup>4</sup> სთხოოს MJDQa; სთხოვოს L; წაართოს SK; მსთხოვოს cet. <sup>5</sup> ბატონმა MSKJDQa;—cet.

<sup>6</sup> აპატიოს MSKJDQa; აპატივოს cet.

<sup>8</sup> მთლათ M; მთლად SK მთელს JDQaL; მრთელს cet.

<sup>7</sup> გამოართვას MIDaL; გამოართოს SKQ; გამოართვას cet.

<sup>8</sup> კარი ბ. ჯულისა, ყორჩისა, ალაშდრისა და ჯილაგის მეთოფისა M;—cet.

<sup>9</sup> ყულარალახისა J;—MSK; ყულარალახისა გარიგებისათვის DaLAGNTI'; ყულარალახისა

გარიგებისათვის Q; ყულარალახისა გარიგებისათვის Lt.

<sup>10</sup> ყულარალასი ამირეჯიბი ქაიხოსრო MSK;—cet.

• M-ში „იქნა ჯამი კგ“-ს წინ მოთავსებულია შემდეგი წინადადება: „მუშის ათისთავს იასაულეები აიღებდენ, არც ყოფილ და ნურც აიღებენ“. მას მოსდევს წინადადება ჯარიმასთან დაკავშირებულ საიასაულოს შესახებ. ამგვარადევა ეს წინადადება მოცემული S და K-ში, ხოლო J-ში, იასაულეების სიას ცალკე პარაგრაფის სახით (ოგ) უწულოდ მოსდევს წინადადება ჯარიმასთან დაკავშირებული საიასაულოს შესახებ და შემდეგ ციტირებული წინადადება მუშის რუსულის შესახებ, ხოლო ეს უკანასკნელი ცალკე პარაგრაფად არის გამოყოფილი (ოდ). დანარჩენ ნუსხებში განმეორებულია J-ს წესობა, მაგრამ J-ის ორი პარაგრაფი ერთ პარაგრაფად არის გაკეთებული (ოგ). ამ პარაგრაფს სათაურად აქვს: „ბატონის ჯარიმისათვის“ ჩვენ დავტოვეთ MSK-ს წესობა.

•• J-ში ეს ადგრლ ორ პარაგრაფად არის დაყოფილი: „ოგ“ და „ოდ“, „ოდ“ დასმულია მეორე აბზაცის წინ.

••• აზრის ბუნდოვანობის გამო ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში სიტყვა „იასაულეები“-ს შემდეგ ჩაბეჭტულია „ნუ“. „ნუ“-ს დიტოჟება ტექსტში საკვიროდ არ დავინახეთ. კანონმდებლის აზრი ჩვენ ასე გვეჩვენებს: მუშის ასისთავს იასაულეები იღებდენ, მაგრამ ეს არ იყო კანონიერი და მომავალში ნულარ აიღებდენო.

•••• M-ში კარი „ბ“ არის ტექსტური და სარჩევშიც, ხოლო სათაურის დანარჩენი ნაწილი მხოლოდ სარჩევშია.

••••• J-ში არ არის დაშლილი პარაგრაფის აღწნიშვნილი ასოები (გვ. 189).

••••• MSK ნუსხებში „ყულარალასი ამირეჯიბი ქაიხოსრო“ სათაურის სახით გვერდის შუა ადგილას არის გამოტანილი.

ამ სათაურის ქვეშ M-ში იკითხება „ყულები“, ისევე სათაურად, რომელსაც მოყვება ყულების ასეთი სია: „მზიკებუკ, ერისთვი შერილი რევაზ, გორგასალ, დისამიძე ვარამ, ზალ ცო-

[M 14] ყულარალასის ჯამაგირი თორმეტი თუმანია<sup>1</sup>. ბატონს<sup>2\*</sup> თავს და-  
ადგებოდეს<sup>3</sup>. ვინცავენ საბატოს<sup>4</sup> კაცის შვილი ყული იყოს, ბატონს თავს  
დააყენოს<sup>5</sup>. რიგზედ<sup>6</sup> მართებით<sup>7</sup> ამსახუროს<sup>8</sup>. იქნება ასეთი<sup>9</sup> ყულიც, რომ დიდ  
მეჯლისში<sup>10</sup> არ დაიყენებოდეს.

- 5 ყორჩიბაში ამილახორის შვილი ბარძიმ<sup>11\*\*</sup>  
ყორჩიბეგაშვილი ბარათა  
საგინაშვილი ქაიხოსროს შვილი<sup>12</sup>  
საგინაშვილი ფარემუზის შვილი<sup>13</sup>  
საგინაშვილი საამის შვილი<sup>14</sup>  
10 სააკაძე<sup>15</sup> ზურაბ  
სააკაძე<sup>16</sup> იორამის შვილი  
გლურჯიძე შალვას შვილი<sup>17</sup>  
[K \* r] რევიშვილი<sup>18</sup> გიორგი  
საგინაშვილი გორჯასპის შვილი<sup>19</sup>

ციციშვილის ყმაწვილი პაპუნა, ქ. პატარკაცი, ქ. ეშიალაბაშის შვილი, ქ. გვიის მდივნის შვილი,  
ქ. ციციშვილი იასე, იქნა თ.<sup>ა</sup>

ამის შემდეგ M-ში, მომდევნო გვერდზე წერია: „ქ. კარი პირველი.

ყოვლის კელჯობიანისა და მათის სარგოსი“. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ამავე ხელნაწერში  
პირველი კარი სწორედ ამავე სიტყვებით იწყება. მაშასადამე, ეს განმეორებაა და ამიტომ ტექსტ-  
ში აღარ დავტოვეთ.

<sup>1</sup> ყულარალასის ჯამაგირი თორმეტი თუმანია KJ; ყულარალას თორმეტი თუმანი ჯამაგი-  
რი M; ყულარალასის ჯამაგირი თორმეტი თუმანი cet.

<sup>2</sup> ბატონის S.

<sup>3</sup> დადგებოდეს M.

<sup>4</sup> საბატოს MSKJ; საბატოს cet.

<sup>5</sup> დაყენოს M.

<sup>6</sup> რიგზე MSAJ; რიგზედ cet.

<sup>7</sup> მართებით MSJ; მმართებით K; მართებისად cet.

<sup>8</sup> ამსახუროს MSKJDQaL; იმსახუროს cet.

<sup>9</sup> ასეთი — S.

<sup>10</sup> მეჯლისში M.

<sup>11</sup> ყორჩი ზაში ამილახვარის შვილი ბარძიმ M; ყორჩიბაში ამილახორის შვილი ბარძიმ J;  
—SK; ყორჩიბაშისათვის ამილახორის შვილი ბარძიმ cet.

<sup>12</sup> საგინა შვილი ქაიხოსროს შვილი MJ; —SK; საგინას შვილი ქაიხოსროს შვილი cet.

<sup>13</sup> საგინა შვილი ფარემუზის შვილი M; საგინა შვილი ფარემუზის შვილი SKJ; საგინას  
შვილი ფარემუზის შვილი cet.

<sup>14</sup> საგინა შვილი საამის შვილი MS; საგინა შვილი საამის შვილი KJ; საგინას შვილი სა-  
ამის შვილი cet.

<sup>15</sup> სააკაძე M.

<sup>16</sup> სააკაძე M.

<sup>17</sup> გლურჯიძე შალვა შვილი MSKJ; გლურჯიძე შალვას შვილი cet.

<sup>18</sup> რევი შვილი MSKJ; რევის შვილი cet.

<sup>19</sup> საგინა შვილი გორჯასპის შვილი M; საგინაშვილი გორჯასპის შვილი SKJ; საგინას შვი-  
ლი გორჯასპის შვილი cet.

\* J-ში ყოფილა „ბატონის“, ასო „ი“ წითელი მელნითაა დაფარული ე. ი. წაშლილია.

\*\* „ყორჩიბაში ამილახვარის შვილი ბარძიმ“ ამ ადგილზე მხოლოდ M-შია. S-სა და  
K-ში ეს ტექსტი საერთოდ არ არის. სხვა ნუსხებში „ყორჩიბაშისათვის“ ცალკე პარაგრაფის სა-  
თაურთი, J-ში „ყორჩიბაში“ და ამ პარაგრაფის სიაში პირველად წერია: „ამილახორის  
შვილი ბარძიმ“ (§ რეა).



ყარაბუდახის იესეს შვილი გიორგი<sup>1</sup>  
ყორჩიბაშის შვილი ბეჟან<sup>2</sup>  
გლურჯიძე გლურჯის<sup>3</sup> ძმის წული  
ელის უზბაშის ძმა  
ჯავანშირი<sup>4</sup> დარგაყული<sup>5</sup>  
ვარლაოლი<sup>6</sup> უსუფა  
ხალიფოლი<sup>7</sup> აბდულა  
იქნა იგ<sup>8</sup>

5

<sup>1</sup> ყარაბუდახის იესეს შვილი გიორგი ჩე. კონიქტ.; ყარაბუდახის იესეს შვილი MJ; ყარაბუდახის შვილი იესე შვილი SK; ყარაბუდახის შვილი იესეს შვილი cet.

<sup>2</sup> ყორჩიბაშის შვილი ბეჟან SK; გიორგი ყორჩიშვილი ბეჟან MJDQaL; გიორგი ყორჩის შვილი ბეჟან cet

<sup>3</sup> გლურჯის MKJDa; გლურჯიძის cet.

<sup>4</sup> ჯავანშირი) ჯვანშირი S.

<sup>5</sup> დარგაყულა SK; დარგაყულა M; დარგაყული cet.

<sup>6</sup> ვარლაოლი SK.

<sup>7</sup> ხალიფაოლი S.

<sup>8</sup> იქნა იგ M; cet.

• ზოგიერთ ნუსხაში მოყვანილი სიტყვები „გიორგი ყორჩიშვილი ბეჟან“ გაუგებარია. დედანში ერთ კაცს ორი სახელი არ ერქმეოდა. MSKJ-ში „ყარაბუდახის იესეს შვილს“ უშუალოდ მოსდევს „ყორჩიშვილი ბეჟან“; სია ვერტიკალურად არის წარმოდგენილი: ერთ ხაზზე ერთი სახელია მოთავსებული, მეორეზე — მეორე. როგორც ჩანს, დედანში ყოფილა „ყარაბუდახის იესეს შვილი გიორგი“, ხოლო გადაწერისას M-ში უკანასკნელი სიტყვა „გიორგი“ შეცდომით მომდევნო სტრიქონში მოხვედრილა. ასეთი შეცდომა მით უფრო მოსალოდნელია, რომ დედანში, ანუ იმ ნუსხაში, რომლიდანაც იწერდა M-ს გადაწერა, შესაძლებელია, სიაში მოყვანილ სახელებს თითო ხაზი კი არ ეკირათ ვერტიკალურად, არამედ ერთმანეთის მიყოლებით იყო დაწერილი. აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ ისეთ ძველ ნუსხებში, როგორც არის SK—სახელი „გიორგი“ არ არის.

იმასთანავე, „ყორჩიშვილი ბეჟან“ დამოწმებულია 1714 წლის ერთ საბუთში („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940 წ., გვ. 165)

ყარაბუდახის შვილი გიორგი ან კიდევ ყარაბუდახის შვილი გიორგი მოხსენებულია 1736 1737 და 1740 წლების საბუთებში („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“ ნ. ბერძენიშვილი რედ., I, 1940., გვ. 249, 267, 300—301). ყოველივე ამის გამო ჩვენ შესაძლებლად ჩავთვალეთ სახელი „გიორგი“ მიგვეწერა „ყარაბუდახის იესეს შვილისათვის“.

მიუხედავად იმისა, რომ 1714 წლის საბუთში „ყორჩი შვილი ბეჟან“ არის დამოწმებული, ჩვენ შესაძლებლად მივიჩნით ამ შემთხვევაში ტექსტი SK-ის მიხედვით გაგვეზარათა, რადგანაც მეფის მომსახურე ყულები და ყორჩები, ჩვეულებრივად დიდი კაცის შვილები იყვნენ, ე. ი. ყორჩი და ყული „პაიის“ მსგავსი მოხელე იყო (იხ. ამის შესახებ: ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 290).

ყულები და ყორჩები, რომლებიც ყულარაღასა და ყორჩიბაშს ექვემდებარებოდნენ, „დასტურლამალის“ მიხედვით თითქმის ერთი და იგივე თანამდებობის პირები არიან. M-ის „ბ“ კარის სათაურში ყული და ყორჩია მოხსენებული, თუმცა ტექსტში ყულებსა და ყორჩების ცალცალკე სიები წარმოდგენილი არ არის. ცალ-ცალკე სიები არ არის მოცემული აგრეთვე საგნობრივი სისტემის მიხედვით შედგენილ სხვა ნუსხეშიც (SK).

ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ყულების სია მოცემულია ყულარაღასადმი მიძღვნილ „სბ“ ცალკე პარაგრაფში (J-ში ყულარაღასადმი მიძღვნილი სია „სა“ და „სბ“ პარაგრაფებს შორის არის მოთავსებული). ამავე ნუსხებში ყორჩიბაშის შესახებ პარაგრაფი „რუა“ ცალკეა გამოყოფილი და იქვეა მოცემული ყორჩების სიაც. ხსენებულ ნუსხებში, მართალია, სიები ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი, მაგრამ მათში ჩამოთვლილი გვარსახელები თითქმის ერთი და იგივეა (და-

11. [გ\*] ალანდრები<sup>1</sup>

სააკადე<sup>2</sup> ქაიხოსრო<sup>3</sup>\*\*

[S ზრ] ალანდარი<sup>3</sup> ქარიმა

წერილებით ამის შესახებ იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისათვის, 1952 წ., გვ. 289—303).

მოგვეყავს ყულარაღასისადმი დაქვემდებარებული ყულებებისა (ანბანური წესით შედგენილი ნუსხები (S სბ) და ყორჩიბაშისადმი დაქვემდებარებული ყორჩების სიები (S რკა). M-ის სარჩევით მე-2 კარს ასეთი სათური აქვს: ყულუსისა, ყორჩისა, ალანდრისა და ჟილაკის მეთოფისა, ე. ი. ყულები და ყორჩები ერთად არიან წარმოდგენილნი. ასევეა S-სა და K-ში. სამივე ნუსხაში (M, S და K) სიას წინ უძღვის ყულარაღასის გარიგება, ე. ი. აღნიშნულია, რომ სიაში ჩამოთვლილი მეთოფები (ყულები და ყორჩები) ყულარაღასს ექვემდებარებიან.

§ სბ ყულარაღასის	§ რკა ყორჩიბაში	§ 10. ყულები, ყორჩები
1 ყორჩიბეგაშვილი ბარათა	1 ყორჩიბეგა შვილი ბარათა	11 ყორჩიბეგაშვილი ბარათა
2 სააკადე ზურაბ	2 სააკადე ზურაბ	12 სააკადე ზურაბ
3 რვეიშვილი გიორგი	3 რვეიშვილი გიორგი	13 რვეიშვილი გიორგი
4 ყორჩიბაშის შვილი ბეჟან	4 გიორგი ყორჩი შვილი ბეჟან	14 ყორჩიბაშის შვილი ბეჟან
5 ჯავანშირი დარგაყული	5 ჯავანშირი დარგაყული	15 ჯავანშირი დარგაყული
6 საგინას შვილი	6 საგინას შვილი ფარემუზის შვილი	16 საგინაშვილი ფარემუზის შვილი
7 კიდეე სააკადე	7 სააკადე იორამის შვილი	7 სააკადე იორამის შვილი
8 საგინას შვილი გორჯასის შვილი	8 საგინას შვილი გორჯასის შვილი	13 საგინაშვილი გორჯასის შვილი
9 ყარაოღლი უსუფა	9 ვარლა ოღლი უსუფა	9 ვარლა ოღლი უსუფა
10 კიდეე საგინას შვილი	10 საგინაშვილი ქაიხოსროს შვილი	10 საგინა შვილი ქაიხოსროს შვილი
11 გლურჯიძე შალვას შვილი	11 გლურჯიძე შალვას შვილი	11 გლურჯიძე შალვას შვილი
12 ყარაბუღახის შვილი იესეს შვილი	12 იესე ყარაბუღახის შვილი	12 ყარაბუღახის იესეს შვილი გიორგი
13 გლურჯიძე უზბაშის ძმა	13 ელის უზბაშის ძმა	13 ელის უზბაშის ძმა
14 ბალიფოღლი აბდულა	14 ბალიფოღლი აბდულა	14 ბალიფოღლი აბდულა
15 ალი ოღლი ელიაზა	15 საგინას შვილი სამის შვილი	15 საგინა შვილი სამის შვილი
	16 გლურჯიძე გლურჯის ძმის წული	16 გლურჯიძე გლურჯის ძმის წული
	17 ამილახორის შვილი ბარძიმ	17 ყორჩიბაში ამილახორის შვილი ბარძიმ

ხსენებული სიების შედარებიდან ირკვევა შემდეგი: ალი-ოღლი ელიაზა MSK და J-ში მოხსენებული არ არის, რადგანაც იგი აღნიშნული ნუსხების ბაზიერთა სიაშია შეტანილი. მას სხვა ნუსხების ბაზიერთა სიაში არ ვხვდებით.

წარმოდგენილ პირველ სიაში 15 კაცია, მეორეში — 17, მესამეში — 17. პირველში შეტანილია ალიოღლი ელიაზა, რომელსაც სხვა სიებში ვერ ვხვდებით. მეორე და მესამე სიაში სამი უკანასკნელი გვარსახელი მეტია, ვიდრე პირველ სიაში.

არის სხვა წერილმანი განსხვავებაც. I სიაში—ყორჩიბაშის შვილი ბეჟან, II-ში გიორგი ყორჩიშვილი ბეჟან, III-ში ყორჩიბაშვილი ბეჟან; I სიაში—საგინას შვილი, II და III სიაში საგინას შვილი ფარემუზის შვილი; 1-ში—კიდეე სააკადე, II და III-ში სააკადე იორამის შვილი. I-ში—ყარაოღლი, II და III-ში ვარაოღლი; I სიაში: კიდეე საგინას შვილი, II და III: საგინაშვილი ქაიხოსროს შვილი; I სიაში — ყარაბუღახის შვილი იესეს შვილი, II-ში — იესე ყარაბუღახის შვილი, III-ში—ყარაბუღახის იესეს შვილი გიორგი, I-ში: გლურჯიძე უზბაშის ძმა, II და III სიაში ელის უზბაშის ძმა; II-ში—ამილახორის შვილი ბარძიმ; III სიაში — ყორჩიბაში ამილახვარის შვილი ბარძიმ.

<sup>1</sup> ალანდრები] არის ალანდრები SK; ალანდრებისათვის cet.

<sup>2</sup> სააკადე M.

<sup>3</sup> ალანდარი MSKJ;—cet.

D-ში: გ; სხვა ნუსხებში: ვ.

\*\* „სააკადე ქაიხოსროს“ გაწვრივ S-ში, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით წერია: „მეორეთ წერა“.

ელის ალანდარი  
კიდევ ელის ალანდარი  
იქნა დ 4<sup>1</sup>.

12. [პე\*] მეთოფეთა ღებულება<sup>2\*\*</sup>

[S II var. 75v] მეთოფეთა უზბაშისა და მეთოფეთ რიგი ასრე გვიბრძანებია: 5 ავალიშვილის უზბაშის<sup>3</sup> ქაიხოსროსათვის გაგვიჩენია წელიწადში მინალთუ-  
ნი ექვსი<sup>4</sup>. ამის<sup>5</sup> გარდაისად<sup>6</sup>, თავის თაბუნს ორმოცს კაცზედ თვითოს<sup>7</sup> აბაზს  
წელიწადში კაცის თავს<sup>8</sup> აართმევდეს<sup>9</sup>. ამ უზბაშის<sup>10</sup> ულუფა ღღეში ლავაში  
ორი<sup>11</sup>, მადაური<sup>12</sup> ორი<sup>13</sup>. უდიდმარხოთ კვირაში<sup>14</sup> ღვინო ლიტრა ხუთი<sup>15</sup>,  
დიდმარხვაში<sup>16</sup> შაბათ-კვირას<sup>17</sup> — თვითო ლიტრა. ხსნილში — ორს კვირაში<sup>18</sup> 10  
ერთი ცხ[K 9v]ვარი<sup>19</sup>.

სამარხო\*\*\* კვირაში<sup>20</sup> ნახევარ ლიტრა<sup>21</sup> მისის ნივგზით. მარილო კვირაში<sup>21</sup>  
ჩარეჟი ერთი<sup>22</sup>. ქრისტიშობის მარხვაში<sup>23</sup>, ოთხშაბათ<sup>24</sup>-პარასკევს გარდაისად<sup>25</sup>,  
ღღეურ — თვითო<sup>26</sup> წყვილი მკერდა. თვეში ქონი ლიტრა ერთი<sup>27</sup>.

<sup>1</sup> იქნა დ; — cet.

<sup>2</sup> მეთოფეთა ღებულება ჩვენი კონიექტი; მეთოფეთ უზბაშისა და მეთოფეთ რიგი ასრე  
(J-ში: ასე) გვიბძანებია S I var. KJ; მეთოფეთ უზბაშები და მეთოფეთ რიგი ასე გვიბძა-  
ნებია S II var.; მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის (სათურად არის გამოყოფილი  
ყველა ნუსხაში და იმავე დროს ყველა ნუსხაში ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისში) cet.

<sup>3</sup> ავალიშვილი უზბაში S II var.

<sup>4</sup> ხ S II var.

<sup>5</sup> ამის S I var. K; ამას cet.

<sup>6</sup> გარდაისად გარდაისათ S I var. K.

<sup>7</sup> თვითოს თითოს AgNTtt'.

<sup>8</sup> წელიწადში კაცის თავს S II var. J; წელიწადზედ კაცის თავს S I var. K; ~ კაცის  
თავს წელიწადში cet.

<sup>9</sup> ართმევდეს S I, II var. Q.

<sup>10</sup> უზბაშის DQL.

<sup>11</sup> ბ S II var.

<sup>12</sup> მადაური S II var. J Da; მადური SI var. Q; მანადური cet.

<sup>13</sup> ბ S II var.

<sup>14</sup> კვირეში S I, II var. K.

<sup>15</sup> ე S II var.

<sup>16</sup> ღიდ მარხოში S II var.

<sup>17</sup> შაბათ კვირას შაფათ კვირა S II var.; შაბათ კვირა J; შაბათ კვირეს S I var. K.

<sup>18</sup> კვირეში S I, II var. K.

<sup>19</sup> ერთი ცხვარი ცხვარი ა S II var.

<sup>20</sup> კვირეში S I, II var.

<sup>21</sup> ნახევარ ლიტრა ნახველიტრა DQaL; ~ ლიტრა O S I, II var.

<sup>22</sup> კვირეში S I, II var.

<sup>23</sup> ა S I, II var.

<sup>24</sup> ქრისტიშობის მარხვაში ქრისტიშობის თვეში S II var.; ქრისტიშობის მარხვაში

S I var

<sup>25</sup> ოთხშაფათ S I, II var.

<sup>26</sup> გარდაისათ S I var.

<sup>27</sup> ა S I, II var.

<sup>28</sup> თვითო S II var. JDQaL; თითო cet.

<sup>29</sup> ა S I, II var.

\* J-ში პე.

(75v) შესრულებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით.

\*\*\* K-ში სიტყვა „სამარხო“-დან დაწყებული არ არის; ამ სიტყვის შემცველი აბზაცი, მო-

ღღეურ ხუთი აბზაცი და მეექვსე აბზაცი სიტყვებამდე: „ულუფაც, როგორათაც ზეით ორმო-

ამის<sup>1</sup> თაბუნს\* ორმოცს საბატოს კაცის<sup>2</sup> შვილს ჯამაგირი წელიწადში კაცის თავს მინალთუნი<sup>3</sup> ექვს-ექვსი, ულუფა კაცის თავს ლავაში ორი<sup>4</sup>. ორმოცთ—ხსნილში დღეში ერთი ცხვარი<sup>5</sup>.

მარხვით დღეში სამარხო ლიტრა ერთი<sup>6</sup>, ნიგოზი ქსანი ერთი<sup>7</sup>, მარილი ნახევარ-ჩარეკი<sup>8</sup>. ქრისტეშობის მარხვაში<sup>9</sup> — ორშაბათს<sup>10</sup>, ოთხშაბათს<sup>11</sup> და პარასკევს — დღეში ხიზილალა ლიტრა ერთი<sup>12</sup>. იმ<sup>13</sup> სხვას დღეებში დღიურ<sup>14</sup> მკერდა წყვილი ოთხი<sup>15</sup>. რადგან თევზი და ხიზილალა ეძლევათ, იმ მარხვაში სამარხოს ნულარ ითხოვენ. ღვინო კვირაში<sup>16</sup> საპალნე ერთი<sup>17</sup>. დიდმარხვაში ღვინოს მისის ანგარიშით შაბათ-კვირას<sup>18</sup> მისცემდენ. შეშა ზამთრივ დღიურ საპალნე ერთი<sup>19</sup>, ზაფხულ დღიურ კალი ერთი<sup>20</sup>.

უზბაშის<sup>21</sup> როსტომის ჯამაგირი წელიწადში მინალთუნი ხუთი<sup>22</sup> და თავის თაბუნის ჯამაგირზედ კაცის თავს წელიწადში თვითოს<sup>23\*\*</sup> აბაზს აართმევდეს<sup>24</sup>. ამისი ულუფა, როგორც ზემორე<sup>25</sup> ქაიხოსროს ულუფა დაგვიწერია, ისრე<sup>26</sup> ამას მისცემდენ.

ცის აზნაურშვილისა სწერია, ისრე ამათ მისცემდენ<sup>27</sup>. S-ში სიტყვა „სამარხო“-დან დაწყებული „თვეში ქონი ლიტრა“-მდე განსხვავებული ფერის მელნით ჩამატებულია. ჩამატებულიდან ერთი წინადადება ტექსტში სტრიქონებს შორისაა შოთავსებული, დანარჩენი კი მარცხენა აშიაზეა გატანილი. ამ პარაგრაფს ორი ვარიანტი აქვს: S I var. — 6v-ზე და S II var. 75v. ჩამატებული ადგილი პირველ ვარიანტს ახლავს. შეიძლებოდა ეს ჩამატება III ვარიანტად ჩაგვეთვალა, მაგრამ რადგანაც იგი მოკლეა და აქსთანავე უკვე მივუთითეთ მასზე, ამიტომ, III ვარიანტის საჭიროებაც მოიხსნა. სხვაშრივ S I var. K-ს მისდევს, ე. ო. S I var.-საც ამ შემთხვევაში იგივე ადგილი აქვია, რაც K-ს.

1 ამის S II var.

2 საბატოს S II var. JDaL; საბატონოს AgNTtt<sup>2</sup>.

3 მინალთუნი] ხ S II var.

4 ექვს ექვსი ულუფა კაცის თავს ლავაში ორი] თვითოს კაცის თავს ლავაში ბ S II var.

5 ერთი ცხვარი] ~ ცხვარი ა S II var.

6 ა S II var.

7 ა S II var.

8 ნახევარ ჩარეკი] ჩარეკი O S II var.; ნახევა ჩარეკი Q.

9 ქრისტეშობის მარხვაში] ქრისტისშობის მარხვაში J; ქრისტიშობის მარხოში S II var.

10 ორშაფათსა S II var.

11 ოთხშაფათსა S II var.

12 ა S II var.

13 იმ S II var. J; ამ cet.

14 დღიურ S II var.

15 დ S II var.

16 კვირეში S II var.

17 ა S II var.

18 შაფათ კვირეს S II var.

19 ზამთრივ დღიურ საპალნე ერთი] ზამთარ საპალნე ა S II var.

20 ა S II var.

21 უზბაშის J; უზბაში S II var; უსბაშის cet.

22 მინალთუნი ხუთი] მინალთუნი ბ S II var.

23 ერთს S II var. 24 ართმევდეს S II var.

25 ზემორ S II var. J.

26 ისე S II var.

\* S II var.-ში წერია „თაბუნის“, მაგრამ „ნ“-ს შემდეგ „ი“ ისე დასერილია (მელნით),

რომ წაშლილის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

\*\* N-ში სიტყვა „თვითოს“ შემდეგ ამ სიტყვის შემცველი აბზაცი, მისი მომდევნო აბზაცი და მესამე აბზაცის დასაწყისი სიტყვები: „თურქისტანიშვილის უზბაშის ქაიხოსროს ჯამაგირი წელიწადში“ გამოტოვებულია.

ამის თაბუნს<sup>1</sup> ორმოცის<sup>2</sup> აზნაურშვილისა<sup>3</sup> ჯამაგირი წელიწადში კაცის [S II var. 76r] თავს<sup>4</sup> ხუთ-ხუთი მინალთუნი<sup>5</sup> და ამათი ულუფა, როგორც ზევით<sup>6</sup> ორმოცის თავადის შეილისათვის დაგვიწერია, ისრე ამათ მოსცემდენ.

თურქისტანიშვილის<sup>7</sup> უზბაშის<sup>8</sup> ქაიხოსროსი<sup>9</sup> ჯამაგარი წელიწადში სამი თუმანია<sup>10</sup>. თავისის თაბუნის ჯამაგირზედ ნურას აართმევს<sup>11</sup>. ამისი ულუფა, როგორც ზეითის<sup>12</sup> უზბაშებისათვის<sup>13</sup> დაგვიწერია, ისრე ამას მისცემდენ<sup>14</sup>. 5

ამისის თაბუნის ორმოცის აზნაურიშვილისა და მსახურისათვის<sup>15</sup> გაგვიჩენია კაცის თავსა<sup>16</sup> წელიწადში ოთხ-ოთხი მინალთუნი<sup>17</sup>. ამათი ულუფაც<sup>18</sup>, როგორც ზევით<sup>19</sup> ორმოცის აზნაურშვილისა სწერია, ისრე<sup>20</sup> ამათ მისცემდენ<sup>21</sup>. შეშა<sup>22</sup> როგორც კარზედ ულიათ, ისრევე<sup>23</sup> აიღონ და სხვას ნუ აიღებენ. 10 პური ღლეში კაცის თავს ლავაში ორი და მგრგვალი ორმოცი<sup>24</sup>.

რამდენჯერაც<sup>25</sup> მეჭლისი<sup>26</sup> იქნებოდეს, თვითოს უზბაშის თაბუნს ფლავს მისცემდენ<sup>27</sup>. წელიწადში კაცის თავს თვითოს ჩარეკ ტყვიას ზარაფხანიდამ მი- სცემდენ და თვითოს ჩარეკს გვარჯილას მისის გოგირდითა გერაქიარალი მის- ცემდენ<sup>28</sup>. 15

სხვა ამათი<sup>29</sup> სარგო ეს გვიბრძანებია<sup>30</sup>: ბატონი სადაც ბრძანდებოდეს<sup>31</sup>, ქალაქს თუ გორს, ელში გინა სხვას აღვილს<sup>32</sup>, რაც იქივ ერთმანერთის მოჩი-

<sup>1</sup> ამის თაბუნს] ამისი თაბუნი S II var.

<sup>2</sup> მორმოცის S II var.

<sup>3</sup> აზნაურშვილისა J; აზნაურშვილის Q; აზნაურის შვილისა S II var.; აზნაურისშვილის cet.

<sup>4</sup> კაცის თათავს S II var.

<sup>5</sup> ხუთ ხუთი მინალთუნი] ჯამაგირი S II var.

<sup>6</sup> ზევით] ზეით S II var. J.

<sup>7</sup> თურქისტანიშვილი S II var.

<sup>8</sup> უზბაშის J; უზბაში S II var.; უზბაშის cet.

<sup>9</sup> ქაიხოსრო S II var.

<sup>10</sup> სამი თუმანია JDQaL; გ S II var.; სამი თუმანი cet.

<sup>11</sup> ართმევს S II var.

<sup>12</sup> ზეითი S II var.

<sup>13</sup> უზბაშებისათვის S II var.

<sup>14</sup> მოსცემდენ J; მისცემდენ N.

<sup>15</sup> მსახურისათვის JDQaL; მსახურისათვის cet.

<sup>16</sup> კაცისათვის S II var. J; კაცისათვის DQaL; კაცისათვის cet.

<sup>17</sup> ოთხ-ოთხი მინალთუნი] წ აიღონ S II var.

<sup>18</sup> ულუფაც S I var. K J; ულუფა cet.

<sup>19</sup> ზეით SI var. KJ; ზეითი S II var.

<sup>20</sup> ისრე S I var. K; ისე S II var.

<sup>21</sup> მისცემდენ DQ.

<sup>22</sup> შეშა] — S II var.

<sup>23</sup> ისევე S II var.

<sup>24</sup> ორი და მგრგვალი ორმოცი] ბ და მგრგვალი ორმოცი S II var.; — S I var. K.

<sup>25</sup> რამდენჯერაც S I, II var. K; რამდენჯერც J; რამდენჯერ cet.

<sup>26</sup> მეჭლისი S I var. KQ; მეჭლისი cet.

<sup>27</sup> თვითოს უზბაშს თვითოს ყაბს ფლავს მისცემდენ S I, II var. K; თითოს უზბაშის თაბუნს თვითოს ყაბს ფლავს მისცემდენ J; თითოს (Q-ში: თითო) უზბაშის თაბუნს ფლავს მისცემდენ cet.

<sup>28</sup> წელიწადში კაცის თავს . . . გერაქიარალი (S I var.-ში გერაგ-იარალი) მისცემდენ S I var. K; — cet.

<sup>29</sup> სხვა ამათი] ამათი S I var. K.

<sup>30</sup> ეს გვიბრძანებია aAgTtt'; გვიბრძანებია S I var. K; ეს გვიბრძანებია cet.

<sup>31</sup> ბრძანდებოდეს] ბრძანდებოდეს S I, II var. K DQL; ბრძანდებოდეს A.

<sup>32</sup> აღვილსა J.

[S 6v] ვარი<sup>1</sup> იქნებოდეს, ამათზედ<sup>2</sup> იასაულად ეს<sup>3</sup> მეთოფენი<sup>4</sup> დადგებოდენ სხვაგნადამ მოსაყვანზედ<sup>5</sup> ნუ წავლენ, ნურც დაადგებიან<sup>6</sup>, რასაც საიასაულოს აიღებდენ, მეოთხედს ეშეკალასბაშს მისცემდენ<sup>7</sup>. სამის წილიდგან<sup>8</sup> ერთი წილი სამსაე უზბაშსა<sup>9</sup> და ორი წილი დარჩების: ერთი წილი [K 10 r] ამისგან<sup>10</sup> ზე-  
5 დამდგომელსა, ერთი სულ<sup>11</sup> ყველას — მეთოფეებს<sup>12</sup>.

ეს უზბაშების<sup>11</sup> და ეს ასოცი მეთოფე<sup>12</sup>, ყველა ყულარაღასისათვის მი-  
გვიბარებია. მისი თაბუნნი და ხელქვეითნი<sup>13</sup> იყვნენ. ამათს<sup>14</sup> სამართალსა და  
რიგსა<sup>15</sup> ის იქმოდეს.

დგომის საქმე და ქეშიკებისა, როგორც ნაბრძანები<sup>16</sup> აქვსთ, ისრე<sup>17</sup> მო-  
10 იქცენ.

თვითო ცხენი და თვითო თოფი ყველამ მოიყვანოს და მოიტანოს, ამათი  
ჯამაგირი ქოდავზედ დაგვიწერია და იქიდან აიღებდენ.

18. [რაა\*; M 16] მეთოფეები<sup>18\*\*</sup>

უზბაში თურქისტანისშვილი ქაიხოსრო\*\*\*  
შალიკაშვილი<sup>19</sup> ვახტანგ

- <sup>1</sup> მოჩივარი S I var. K; მოჩივარნი cet.
- <sup>2</sup> ამათზედ K; იმათზედ cet.
- <sup>3</sup> იასაულად ეს]—SK.
- <sup>4</sup> მეთოფენი| მეთიბენი L; მეთიბენი DQaAgt.
- <sup>5</sup> მოყვანაზედ S II var. s<sup>1</sup> დადგებიან S I, II var.
- <sup>6</sup> მისცემდენ S I var. K; მოუტანდენ S II var. JDQa; მოუტანდენ cet.
- <sup>7</sup> წილიდგან J; წილისგან S II var.; წილითგან S I var. K; წილიდამ cet.
- <sup>8</sup> უზბაშს S I var.; უზბაშსა K; უზბაშებსა S II var. AgNtt'; უზბაშებსა DQaL.
- <sup>9</sup> ამისგან| იმისგან KJDQag,
- <sup>10</sup> სრულ K.
- <sup>11</sup> მეთოფეებს S I var. K; მეთოფეებსა S II var. J; მეთიფეებსა DQaL; მეთიფეთა Ag; მეთოფეთა NTtt'.
- <sup>12</sup> ეს უზბაშები| უზბაში S I var. K.
- <sup>13</sup> მეთოფე S II var. JNtt'; მეთოფეები S I var. K; მეთიფე cet.
- <sup>14</sup> ჯელ ქვეითნი| ჯელ ქვეითნი KAg NTtt'.
- <sup>15</sup> ამათ S I var. K.
- <sup>16</sup> რიგსა| რიგს S II var. DQa.
- <sup>17</sup> ნაბრძანები Ttt'; ნაბრძანები cet.
- <sup>18</sup> ისე S II var. QaL.
- <sup>19</sup> მეთოფეები ჩვ. კონიექტ.; მეთოფეები J; ჯილავის მეთოფეები MSK; მეთოფეთათ Q; მეთოფეთათს cet.

<sup>18</sup> შალიკაშვილი MSKQ; შალიკას შვილი cet.

\* J-ში არის პარაგრაფი „რიბ“. იგივე სათვალავი აქვს დასმული ამ პარაგრაფს K-ში, მხოლოდ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით.

\*\* M-ში გვერდის ზემო აშიაზე სწერია: „მეორე ფარდი ბ. რვეული ბ.“ (იხ. ამის შესახებ M ნუსხის განხილვა).

\*\*\* უზბაში თურქისტანისშვილი ქაიხოსრო, სხვა უზბაშებთან ერთად, შეტანილია წინა პარაგრაფში.

SK-ში „უზბაში თურქისტანისშვილი“-ს შემდეგ, წითელი მელნით, სათაურის სახით, წერია: „არის მეთოფე“. M-ში „თურქისტანისშვილი ქაიხოსროს“ შემდეგ მეთოფეთა სიის პირველ გვარსახელს წინ უწერია „მეთოფე“. J-ში სინგურით სათაურად წერია „მეთოფეები“, მას მოსდევს სია, რომელიც იწყება „უზბაში თურქისტანის შვილი ქაიხოსრო“-თი, ხოლო უზბაშის შემდეგ პირველი მეთოფის „შალიკა შვილი“-ს წინ წერია „მეთოფე“. შინაარსის მიხედვით M, S, K, J ნუსხებში შალიკა შვილის წინ „მეთოფე“ მოცემულია როგორც განმარტება იმისა, რომ აქედან იწყება მეთოფეთა სია, რადგანაც „შალიკაშვილის“ წინ უზბაშია მოხსენებული. დანარჩენ ნუსხებში კი, მეთოფეთა სიის დაახლოვებით შუა ადგილას წერია: „უზბაში (DQaLAGN „უზბაში“) ქაიხოსრო თურქისტანისშვილი“. ამას მოსდევს „მეთოფე შალიკას შვილი“. ამ ნუსხებში ხსენებული ადგილი მექანიკურად არის გადმოწერილი და შეუსაბამოდ გამოიყურება.

სოლადაშვილი შიოშის შვილი<sup>1</sup>  
 ოქრომჭედლიშვილი<sup>2</sup> ზურაბ  
 გლურჯიძე შიოშ  
 თულაშვილი<sup>3</sup> იესე<sup>1</sup>  
 თულაშვილი<sup>3</sup> გიორგი  
 რევიშვილი<sup>4</sup> გიორგი  
 მამასახლისის შვილი<sup>5</sup> აბაზა  
 თაყაშვილი ქაიხოსრო<sup>6</sup>  
 აბაშიშვილი<sup>7</sup>  
 აბულაშვილი<sup>8</sup> ბარათა  
 ზაერაშვილი<sup>9</sup> გივი  
 აღნიაშვილი<sup>10</sup>  
 ჩააკასშვილი როსტომ<sup>11\*</sup>  
 ქურდევანიძე თილასონ<sup>12\*\*</sup>  
 გვერდწითელი ზაქარია<sup>13</sup>  
 გედიაშვილი<sup>14</sup> ავთანდილ  
 ალექსიძე ხოსია<sup>15</sup>  
 ომანისშვილი<sup>16</sup> ფრიდონ  
 ალექსიძე ავთანდილ  
 წინამძღვრისშვილი ზაალ<sup>17</sup>  
 ბულუტაური ბერუკა  
 დიღმელი კაკნაშვილი<sup>17</sup>  
 დიღმელი თეთრაძე

5

10

15

20

<sup>1</sup> სოლადაშვილი შიოშის შვილი MSK; სოლას შვილი შიოშის შვილი cet.

<sup>2</sup> ოქრომჭედლი შვილი M; ოქრომჭედლის შვილი cet.

<sup>3</sup> თულა შვილი MKJ; თულაშვილი S; თულას შვილი cet, აქაც MJ.

<sup>3</sup> თულაშვილი MSKJ; თულას შვილი cet.

<sup>4</sup> რევი შვილი MSK; რევის შვალი JDQa; ზევის შვილი LAN; თევზის შვილი gTt; თევზის შვილი f.

<sup>5</sup> მამასახლისი შვილი M

<sup>6</sup> თაყა შვილი ქაიხოსრო J; ~ქაიხოსრო თაყაშვილი SK; თაყას შვილი ქაიხოსრო cet.

<sup>7</sup> აბაში შვილი SKJ; აბაშის შვილი cet.

<sup>8</sup> აბულა შვილი MSKJ; აბულას შვილი cet.

<sup>9</sup> ზაერა შვილი MSKJ; ზაერას შვილი D; ზაერას შვილი cet.

<sup>10</sup> აღნია შვილი MJ; აღნიაშვილი SK; აღნიას შვილი cet.

<sup>11</sup> ჩააკას შვილი როსტომ M; შააკაშვილი SK; ჩაკა შვილი როსტომ cet.

<sup>12</sup> ქურდევანიძე თილასონ SKJDQ; ურდევანიძე თილასონ M; ქურდევანის ძე (ა-ში „ქურდევანიძე“) ფილასონ cet.

<sup>13</sup> გვერდწითელი ზაქარია] გვერდწითელი SK.

<sup>14</sup> გედია შვილი MSKJ; გედიას შვილი DQa; გელდიას შვილი cet.

<sup>15</sup> ხოსია SK.

<sup>16</sup> ომანა შვილი M; ომანიშვილი .J; ომანის შვილი cet. 16<sup>1</sup> ზალ M.

<sup>17</sup> კაკნა შვილი MJ; კაკნია შვილი SK; კაკნას შვილი D; კარენას შვილი a; კაკანას შვილი cet.

\* სხვადასხვა ნუსხებში გვარსახელები სხვადასხვა თანრიგით არის წარმოდგენილი.

\*\* ნუსხებში „თილასონ“ის პირველი ორი ასო „თ“ და „ი“ ისეთნაირად არის ერთმანეთზე გადაბმული („თ“ გრძელდება დაბლა და იქ ებმება „ი“), რომ „ფ“-ს ემსგავსება და ალბათ, ამიტომაც არის ნუსხებში „თილასონ“-ის მაგიერ — „ფილასონი“. ასეთი გადაბმიდან არევა SK-დან უნდა მიმდინარეობდეს.

5 .

დიღმელი ხეჩუმასშვილი<sup>1</sup>  
კრწანელი დეკანოსაშვილი<sup>2</sup>  
მაჩეთელი ლაზარე<sup>3</sup>  
ქრცხინვალელი პაპანაშვილი პაატა<sup>4</sup>  
პაპელიშვილი აღდგომელი<sup>5</sup>  
მელანაშვილი ივანა<sup>6</sup>  
ზანგალაძე<sup>7</sup>

10

გრიგოლიშვილი<sup>8</sup>  
მეკრავიშვილი ხოსია<sup>9</sup>  
მჭედლიძე ბერი .

[M 18] ზაზუნაშვილი<sup>10</sup> გიორგი  
ციციშვილი<sup>11</sup> თამაზა  
მამასახლისის შვილი<sup>12</sup> ბეჟან

15

ბაბუციძე გიორგი  
მელანაშვილი პაატა<sup>13</sup>  
კახისშვილი ბერა<sup>14</sup>  
სალირაშვილი<sup>15</sup> ბეჟან  
საბარელი ოთარი<sup>16</sup>  
ოტიას შვილი<sup>17</sup> მაჩაბელი  
გოგორიშვილი<sup>18\*</sup>

20

<sup>1</sup> ხეჩუმაშვილი M; ჯეჩუმა შვილი S; ხეჩუმა შვილი K; ხეჩუა შვილი J; ხეჩუას შვილი cet.

<sup>2</sup> დეკანოსა შვილი SKJ; დეკანოსაშვილი M; დეკანოს შვილი cet.

<sup>3</sup> ლაზარე SK; ლაზარა cet.

<sup>4</sup> პაპანაშვილი პაატა J; პაპანა შვილი პატა M; პაპინა შვილი SK; პაპანას შვილი cet.

<sup>5</sup> პაპელი შვილი აღდგომელი MJ;—SK; პაპელის შვილი აღდგომელი DQaLAGN; პაპელის-შვილი აღდგომელი Tit'.

<sup>6</sup> მელანა შვილი ივანა MJ;—SK; მელანას შვილი ივანა cet.

<sup>7</sup> ზანგალაძე—SK; ზანგალაძე Q

<sup>8</sup> გრიგოლიშვილი J; — SK; გრიგოლის შვილი cet.

<sup>9</sup> მეკრავი შვილი ხოსია MJ; მეკრავი შვილი სოსია SK; მეკრავის შვილი ხოსია a; მეკრავის შვილი ხოსია cet.

<sup>10</sup> ზაზუნა შვილი MSKJ; ზაზუნას შვილი cet.

<sup>11</sup> ციცი შვილი SK; ციცა შვილი M; ცაცა შვილი J; ცაცას შვილი cet.

<sup>12</sup> მამასახლისი შვილი MS; მამასახლის შვილი K; მამასახლისის შვილი cet.

<sup>13</sup> მელანა შვილი პაატა J; მელანა შვილი პატა M; მელანის შვილი პაატა SK; მელანას შვილი პაატა cet.

<sup>14</sup> კახის შვილი ბერა SK; კახის შვილი ბერია M; კახია შვილი ბერია J; კახის შვილი ბერია aq; კახის შვილი ბერი t'; კახიას შვილი ბერია cet.

<sup>15</sup> სალირა შვილი MSKJ; სალირას შვილი cet.

<sup>16</sup> საბარელი ოთარი MSK; საბარელი ოთარი JDa; საბარელი ოთარა LANG; საბარელი ოთარ Q; საბარელი ოთარა Tit'.

<sup>17</sup> ოტიას შვილი ოტიაშვილი MSKJ.

<sup>18</sup> გოგორი შვილი SKJ; გოგორის შვილი M; მეთოფე გიორგი შვილი Q; მეთოფე გოგორის შვილი cet.

\* S-ში „გოგორი შვილი“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით გადაკეთებულია „გოგორის შვილი“, ჩამატებულია ასო „ს“.



კავთისხევის მამასახლისის შეილი  
იქნა ჯამი მვ<sup>1</sup> 46\*.

[M<sup>28</sup>] კ ა რ ი ჰ<sup>2</sup>. [სა]სახლეების დგომისა, რიგისა და საქმელებისა\*\*

14. [რაგ; S 12 v; K 17v] სახახლეების რიგისათვის<sup>3</sup>

რაჟამს<sup>4</sup> ინებოს მეფემან ანუ<sup>5</sup> მფლობელმან სამეფოსა ტახტისამან, შეამ- 5  
ზადოს<sup>6</sup> სერი დიდი და დაიდვას ნადიმი, ბრძანოს<sup>7</sup> ქორსა და სერსა<sup>8</sup> შინა და-  
გება ტაბლისა და მეჭლისისა ესრეთ: როდესაც<sup>9</sup> ბატონი დიდს<sup>10</sup> სახლში და-  
ბრძანდეს<sup>11</sup>, ის<sup>12</sup> სახლი რუს აწეული და სულ მოფენილი უნდა<sup>13</sup> იყოს.

ბატონი რომ ტახტზე ბრძანდებოდეს<sup>14</sup>, იმის<sup>15</sup> პირდაპირ, წინ რომ ბოძი  
არის, ეშოკალასბაშები<sup>16</sup> იმ ბოძთან, ერთი იქით და ერთი აქეთ, დადგებოდენ<sup>17</sup>. 10  
იმ ბოძიდან ორ ბოძს ქვევით<sup>18</sup>, რანიც ხელჯობიანები ან<sup>19</sup> სოიბათიასაულები<sup>19</sup>  
იყენენ იქ<sup>20</sup>, ნახევარი იქით<sup>21</sup> და ნახევარი აქეთ რიგზედ<sup>22</sup> დადგებოდენ.

<sup>1</sup> იქნა ჯამი მვ M; — cet;

<sup>2</sup> კარი ზ M; — cet.

<sup>3</sup> კარი სასახლეების რიგისა MS (M-ში: სასაქლებს); კარი სასახლეების რიგისა K; სასახ-  
ლეების რიგისა J; სასახლეების რიგისათვის cet.

<sup>4</sup> რაჟამს MSKJ; როდესაც cet.

<sup>5</sup> თუ ანუ MSKJ; ანუ cet.

<sup>6</sup> შეამზადოს M; შეამზადოს cet.

<sup>7</sup> ბრძანოს J.

<sup>8</sup> და სარახი S; და სარახი K; სარახი M.

<sup>9</sup> როდესაც როდესაც M.

<sup>10</sup> დიდს დიდ SK.

<sup>11</sup> დაბრძანდეს დაბრძანდეს SKJDQaL.

<sup>12</sup> ის ეს SK.

<sup>13</sup> უნდა SK; რომ cet.

<sup>14</sup> ბრძანდებოდეს MSKJDQaL; ბრძანდებოდეს cet.

<sup>15</sup> ამის SK.

<sup>16</sup> ეშოკალასბაშები ეშოკალას ბაში AgNTtt'.

<sup>17</sup> ბოძთან ერთი იქით და ერთ აქეთ დადგებოდენ SK; ბოძთან ერთი იქით და ერთი აქეთ  
იმ ბოძთან დადგებოდენ J; — M; ბოძთან ერთი იქით და ერთი აქეთ იმ ბოძთან დადგე-  
ბოდენ cet.

<sup>18</sup> ქვევით MJ.

<sup>19</sup> ან არიან ან SK

<sup>20</sup> სოიბათ იასაულები სოიბათ იასაულები SK.

<sup>21</sup> აქ SK.

<sup>22</sup> იქითა SK.

<sup>23</sup> რიგზე M; რიგზედ cet.

\* M—ნუსხის მეთოდითა სიაში შეტანილია 46 კაცი, S და K-ში — 43, J-ში — 47, ხო-  
ლო დანარჩენ ნუსხებში—48. S და K-ში არ არიან: ზანგლაძე, მელანაშვილი ივანა, პაპელიშვილი  
აღდგომელი და გრიგოლიშვილი. განსხვავებით M-სა, S-სა და K-ში არის „პაპელიშვილი მამის  
იმედი“. J-ში შეტანილია ყველა გვარსახელი, რაც M-შია და M-საგან განსხვავებით  
J-ში ეხედებით აგრეთვე „პაპელიშვილი მამისიმედი“-ს. დანარჩენ ნუსხებში, გარდა იმ 47 გვარ-  
სახელისა, რომელიც J-შია, დამატებით შეტანილია „ქულია გოგის შეილი“ (gTtt'-ში: „გიორგის  
შეილი“. 47+1=48).

\*\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

დარბაისელნი რომ შემობრძანდებოდენ<sup>1</sup>, დიდროანს<sup>2</sup> კაცებს აქათმან ეშკიკლასბაშმან<sup>3</sup> აქეთ<sup>4</sup> უჩვენოს ალაგი<sup>5</sup>, და იქითმან იქით უჩვენოს თავთავისი<sup>6</sup> ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს\*. მერმე სხვა დარბაისელნი<sup>7</sup> რომ მოვიდნენ. ბოქაულთხუცესმან<sup>8</sup> იქითმან იქით<sup>9</sup> მისული<sup>9</sup> დააწვევიოს<sup>10</sup> და აქეთმან<sup>11</sup> აქეთ<sup>12</sup> მოსული დააწვევიოს<sup>13</sup>.

ბატონს უკან ყო[K 18]რჩიბაში და ყულარალასი ზეზე დადგებოდენ. ორნივე ბატონს თავს დაადგებოდნენ<sup>14</sup>. ბატონის ბრძანებამდინ<sup>16</sup> ნუ დასხდებიან. ყული და ყორჩი რიგზედ<sup>18</sup> დააყენონ<sup>17</sup>. ყორიასა[M 80]ულიც იქ<sup>18</sup> დააყენონ და იმათი<sup>19</sup> დგომა გაარიგონ.

სუფრა რომ ითხოონ, აბდარბაშმან<sup>20</sup> [S 18] ბატონის ტაშტ-წურწუშა<sup>21</sup> მოიტანოს. სხვა რვა აბდარი შემოვიდეს მისი ტაშტ-წურწუშებითა<sup>23</sup>, და ოთხმან აქეთ<sup>33</sup> ჩამოარიგოს<sup>24</sup>, და ოთხმან იქით<sup>25</sup>.

ბატონის<sup>26</sup> სუფრა ფარეშხანის ტარულას ეჭიროს. ორი ფარეშთხუცესი მიჰყვეს. სუფრაჟმან გაშალოს. აქეთ-იქით, ფარეშთხუცესმან<sup>27</sup> ბატონის სუფრის წვერები<sup>28</sup> გაშალონ.

ყაბები შემოიტანონ. ჯერ მეგოლრეთხუცესმან ოთხმან აქეთ-იქით<sup>28</sup> პური ჩამოარიგონ<sup>30</sup>. მეგოლრეც იშველიონ. მერმე მეშარბათემ, ოთხმან<sup>31</sup> იქით და

1 შემობრძანდებოდენ MSKJ; შემობრძანდებოდნენ DQaL; შემობრძანდებოდნენ cet.  
2 დიდროანს] დიდროანს J; დიდროანს M.  
3 ეშკიკლასბაშმან] ეშკიკლასბაშმან M.  
4 აქეთ SK; აქათ cet.  
5 ალაგი — SK.  
6 უჩვენოს თავთავისი M; თავთავისი SK; უჩვენოს თავის JDQa; უჩვენოს თავისი cet.  
7 დარბაისელნი] დარბაისელი M.  
8 ბოქაულთხუცესმან J; ბოქაულთხუცესმან cet.  
9 იქითი D.  
9 მისული] მისრული ANgTt'.  
10 დაწვევიოს M.  
11 აქეთმან SK; აქათმან MJD; აქათმა cet.  
12 აქეთ SK; აქათ MJa; აქათი cet.  
13 დაწვევიოს M.  
14 ყორჩიბაში დადგებოდეს და ყულარ ალასი ორნივე ბატონს თავს დაადგებოდნენ SK ყორჩიბაში და ყულარ ალასი ზეზე დადგებოდენ MJ; ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზე დადგებოდნენ DaL; ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზე დადგებოდნენ cet.  
15 ბრძანებამდინ] ბრძანებამდისინ SK.  
16 რიგზე MJ; რიგზედ cet.  
17 დააყენონ] დადგებოდნენ SK.  
18 იქი აქ S.  
19 ამათი SK.  
20 აბდარ ბაშმა M.  
21 ტაშტ წურწუშა] ტაშტი წურწუშა M; ტაშტ წურწუშა SK; ტაშტ წურწუშა J.  
22 ტაშტწურწუშებითა] ტაშტ წურწუშებითა; MSKJ.  
23 აქეთ SK; იქით cet.  
24 ჩამოარიგოს SK; ჩაურიგოს cet.  
25 იქით SK; აქათ cet.  
26 ბატონის] და ბატონის SK.  
27 ფარეშთ ხუცესმან MJ; ფარეშთ ხუცესმა cet.  
28 წვერები SK; წვერი cet.  
29 იქით აქათ M.  
30 ჩამოარიგონ SK; ჩაურიგონ cet.  
31 ოთხმან SK; ოთხმა cet.

\* Q-ში: სიტყვა „შეეფერებოდეს“ არ არის დამთავრებული; გვერდის ბოლოს წერია „შეეფერებ“ და ამით წყდება ეს პარაგრაფი. (§ რაგ).

ოთხმან<sup>1</sup> აქეთ, თავთავის<sup>2</sup> ხონჩა ჩაურთგონ. ოთხი თუშმალი შემოვიდეს და სუფრაქეში ყველა შემოვიდეს. საკმელი დაასხან<sup>3</sup> და აქეთმან სობათათასა-[K 18v] ულმან აქეთ მიაართმევინოს და იქითმან<sup>4</sup> იქით მიაართმევინოს. ბატონის სამე-  
 ღვინოს მეღვინეთხუცესი მოუძღვეს. შიგამდევს სურა და თასი ექიროს. ზი-  
 რანდაზი გაშალოს. პირისმეღვინემ ღვინო მიართვას. მეღვინეთხუცესი და ში-  
 გამდევცი იდგნენ. სხვა ცხრა მეღვინე შემოვიდეს. ოთხმან<sup>5</sup> იქით<sup>6</sup> მიართვას და  
 ოთხმან<sup>8</sup> აქეთ<sup>7</sup>. ერთმან პირდაპირ მიართვას. პირველზელ<sup>1</sup> ყავა [M 81] და ჩაი მის-  
 მან მოგლეუმ<sup>8</sup> მის<sup>8</sup> დროს მოიტანოს<sup>1</sup>, ცალკე აქეთ<sup>9</sup>—იქით ჩაურთგონ.

ბატონის ყალიონი რიგისად სეფი-ყულიმ<sup>1</sup> და სააკაქემ<sup>2</sup> მოიტანონ, თვითო  
 და თვითო პირდაპირ, ნუ მოსცდებიან. 10

სხვა ორი ყალიონყორჩი, ერთი იქით<sup>10</sup> და ერთი-აქეთ<sup>11</sup>, [S 13v] იმსახუ-  
 რებოდენ. ვისიც საბატოს<sup>12</sup> კაცის შეიღის ყალიონი იქნებოდეს, შემო-  
 უტანდენ<sup>13</sup>.

თუ რუსი ჩამოშვებული იყოს და ან იქით<sup>14</sup> აივანში და ან აქეთ<sup>15</sup> შუა  
 სახლში მეჯლისი<sup>16</sup> ბრძანოს<sup>17</sup>, ერთი ეშიკალასი დადგეს და ორი ბოქაულთხუ-  
 ცესი<sup>18</sup> აქეთ და იქით, ამ წესით გაარიგონ<sup>19</sup>; ერთი სუფრაჯი, ორი ფარეშთხუ-  
 ცესი, ოთხი [K 18r] თუშმალი, ექვსი სუფრაქეში, ოთხი მეგორდრეთხუცესი, ოთხი  
 მეშარბათე, ექვსი აზდარი, ერთი მეღვინეთხუცესი, ერთი შიგამდევცი, ექვსი მე-  
 ღვინე\*, — ესენი იმავ ზემოთის წესით იმსახურებოდენ. სახლთხუცესი<sup>18</sup>, ნაზირი  
 გაარიგებდენ<sup>19</sup> და დადგებოდენ. ერთი მდივანიც ამათთან<sup>20</sup> იქნებოდეს. 20.

[M 82] როდესაც<sup>21</sup> ბატონმა<sup>22</sup> დიდის<sup>23</sup> სახლის მეჯლისი<sup>24</sup> ბრძანოს<sup>25</sup>, რომ  
 ერთპირ მოფენილი იყოს და რუსები აწეული ჰქონდეს, იმ სახლისათვის უნ-

1 ოთხმან SK; ოთხმა cet.  
 2 თავ თავისი SK; თავისი JD; თავის cet. 1<sup>1</sup> დასხან M.  
 3 იქითმან — M.  
 4 ოთხმან MSK; ოთხმა cet.  
 5 იქით] აქეთ SK.  
 6 ოთხმან MSKJ; ოთხმა cet.  
 7 აქეთ] იქით SK. 1<sup>1</sup> პირველზე M. 1<sup>2</sup> მოხელემ MSK; მოხელემან J; მოხელეებმან cet.  
 8 მის MSKJL; მისს cet. 1<sup>1</sup> მოიტანოს MSKJdQaL; მოიტანონ cet.  
 9 აქეთ SK; აქათ cet. 1<sup>1</sup> სუფიყულამ M. 1<sup>2</sup> სააკაქემ M.  
 10 აქეთ SK.  
 11 იქით SK.  
 12 საბატოს MSKI; საბატოს cet.  
 13 შემოუტანდენ MSKJ; შემოუტანდენ cet.  
 14 აქეთ SK.  
 15 იქით SK.  
 16 მეჯლისი MSKJ; მეჯლისი cet.  
 17 ბრძანოს] ბძანოს SKJ.  
 18 ბოქაულთ ხუცესი J; ბოქაულთხუცესი cet. 1<sup>1</sup> გარიგონ M.  
 19 სალთხუცესი M; სალთხუცესი cet. 1<sup>1</sup> გარიგებდენ M.  
 20 იმათთან] ამათთან M.  
 21 როდესაც M.  
 22 ბატონმა SK;—cet.  
 23 დიდის] დიდ SK.  
 24 მეჯლისი] მეჯლისი SK; მეჯისი M.  
 25 ბრძანოს] ბძანოს SKJDaL.  
 \* S. ში „ექვსი მეღვინე“ სტრიქონს ზემოთ ტექსტისაგან განსხვავებული მელნით არის ჩა-  
 წერილი.

და გაკეთდებოდეს ბრინჯი ყაბი სამოცი. ამისგან ხუთი ყაბი ბატონის წინ<sup>1</sup> დაიდგმოდეს და ორმოცდათხუთმეტი ყაბი სხვა ფლავი<sup>2</sup> იქნებოდეს. მაგრამ თუ დარბაისელნი იენითონ, რომ არ იქნებოდენ და არ აივსებოდეს, ორ-  
 5 მოცდაათი ყაბი გააკეთონ. ამავე სახლისათვის ძროხა შვიდი, მისის აშითა და ბორნითა, თუ სმას ბრძანებს<sup>3</sup> ბატონი<sup>4</sup>, მოსამატი სხვა იქნება<sup>5</sup>. რუს ჩამოშვებუ-  
 ბული რომ იყოს, [ბატონი] იქით დაბრძანდეს, თუ აქეთ, ერთი<sup>6</sup> ეშოკალასბაში<sup>7</sup>,  
 ორი ბოქაულთხუცესი<sup>8</sup>, ოთხი სოიბათიასაული აქეთ და იქით, ერთი სუფრაჯი,  
 ორი ფარეშთხუცესი, ოთხი [K 19 v] თუშმალი, ექვსი სუფრაქეში, ოთხი მე-  
 10 გოდრეთხუცესი, ოთხი მეშარბათე, ექვსი აბდარი, ერთი მეღვინეთხუცესი, ერ-  
 თი პირისმეღვინე, ერთი შიგამდეგი, ექვსი მეღვინე, — ესენი იმსახურებოდენ.  
 სახლთხუცესი<sup>1</sup> და ნაზირი დადგებოდენ.

თუ ისევ<sup>9</sup> სახლი რუს<sup>10</sup> ჩამოშვებული იყოს და [ბატონმა] ან აქეთ<sup>11</sup> ბრძა-  
 ნოს<sup>12</sup> მეჯლისი<sup>13</sup> და ან იქით აივანში<sup>14\*</sup>, იმ სახლისათვის<sup>15</sup> [M 28] გააკეთონ ბრინ-  
 15 ჯი ყაბი ოცდაათი: სამი ყაბი ბატონის წინ დასადგმელი და ოცდაშვიდი ყაბი  
 სხვა ფლავი გააკეთონ.

ამ სახლში<sup>16</sup>, რომელშიაც ბრძანდებოდეს<sup>17</sup>, ძროხა სამი მისის აშითა და  
 ბორნითა. თუ სმას ბრძანებს<sup>18</sup>, მოსამატი სხვა იქნება<sup>19</sup>.

15. -[უვ\*\*] მუშამბის სახლის რიგი<sup>20</sup>

თუ ბატონმა მუშამბის სახლში ბრინჯიანის<sup>21</sup> კამა ბრძანოს<sup>22</sup>, ერთი ეშო-  
 20 კალასი დადგეს და ერთი ბოქაულთხუცესი<sup>23</sup>, ერთი სოიბათიასაული, ერთი  
 აბდარბაში, ორი სხვა აბდარი, ერთი ფარეშთხუცესი, ორი თუშმალი, ოთხი

<sup>1</sup> ბატონის წინ] ბატონთან SK; ბატონს წინ M.

<sup>2</sup> ფლავი MJK; ყაბი cet.

<sup>3</sup> ბძანებს SKJL; ბრძანებს cet.

<sup>4</sup> ბატონი SK; — cet.

<sup>5</sup> იქნება] იქნების MJ.

<sup>6</sup> რუს ჩამოშვებული რომ იყოს იქით დაბრძანდეს (SKJcQaL-ში დაბძანდეს) თუ აქეთ. (SK-ში აქეთ) ერთი] — M.

<sup>7</sup> ეშოკალასბაში M.

<sup>8</sup> ბოქაულთ ხუცესი J; ბოქოულთხუცესი cet.

<sup>9</sup> სახლთხუცესი ჩე. კონ; სალთხუცესი cet.

<sup>10</sup> რუს ჩამოშვებული რომ იყოს იქით დაბრძანდებოდეს თუ აქეთ თუ ისევ M; თუ ისევ SK; თუ ისევ cet.

<sup>11</sup> რუსი M.

<sup>12</sup> აქეთ SK; აქათ cet.

<sup>13</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJDaL.

<sup>14</sup> მეჯლისი] მეჯლიში MSK.

<sup>15</sup> ეივანში MSKJ; აივანში cet.

<sup>16</sup> სახლისათვის] სახლისათვის DaL.

<sup>17</sup> სახლშია M.

<sup>18</sup> ბრძანდებოდეს] ბძანდებოდეს MSKJDaL.

<sup>19</sup> ბრძანებს] ბძანებს SKJDaL.

<sup>20</sup> იქნება] იქნების MJ.

<sup>21</sup> მუშამბის სახლის რიგი MSKJ; მუშამბის სახლის რიგისათვის cet.

<sup>22</sup> ბრინჯიანის SK; ბრინჯიანი cet.

<sup>23</sup> ბრძანოს M; ბძანოს SKJ; — cet.

<sup>24</sup> ბოქოულთ ხუცესი] MSKa: ბოქაულთ ხუცესი JDQL; ბოქაულთ უხუცესი cet.

\* 49-ე პარაგრაფში უვ: ლ. აუ-ხაში „აივანი“ წერია.

\*\* J სი უბ.

სუფრაქეში, ორი მეშარბათე, ერთი მეღვინეთხუცესი, ერთი პირისმღვინე, ერთი შიგამღვეგი, ორი<sup>1</sup> მეღვინე, ერთი [K 20 r] ბატონის ყალიონ-ყორჩი, ერთი სხვა ყალიონ-ყორჩი. ესენი იმავე ზემოთის წესით იმსახურებოდნენ.

თუ<sup>2</sup> მუშაშაბის სახლში ფლავიანი სადილი ბრძანოს<sup>3</sup>;—ცხრა ყაბი ფლავი გააკეთონ: [S 14 v.] სამი ყაბი ბატონის წინ დასადგმელი<sup>4</sup> და ექვსი ყაბი საჯელ-გოთ<sup>5</sup>, ძროხა ერთი მისის აშითა და ბორნითა.

### 10. [რგზ; M 34] ტოგუნის რიგის<sup>6</sup>

თუ ბატონმა ან ტოგუნში და<sup>7</sup> ან მოედნის<sup>8</sup> აივანში მეჭლისი<sup>9</sup> ბრძანოს<sup>10</sup>, ერთი ეშიკალასი, ოთხი ბოქაულთხუცესი<sup>11</sup>, ორი სოიბათისასული აქეთ-იქით<sup>12</sup> დადგებოდნენ<sup>13</sup>. ერთი აბდარბაში, ხუთი აბდარი, ორი სუფრაჯა, ორი ფარეშთ-<sup>10</sup> ხუცესი, ორი თუშმალი, ექვსი სუფრაქეში, ოთხი<sup>14</sup> მეგოდრეთხუცესი, ოთხი მეშარბათე, ერთი მეღვინეთხუცესი, ერთი პირისმღვინე, ერთი შიგამღვეგი, ექვსი სხვა მეღვინე, ერთი ბატონის ყალიონ-ყორჩი, ორი სხვა ყალიონ-ყორჩი, — ესენი იმავე ზემოთის წერილის<sup>14</sup> წესით იმსახურებოდნენ<sup>15</sup>.

თუ ბატონმა ტოგუნში მეჭლისი ბრძანოს<sup>16</sup>, უნდა გაკეთდეს: ფლავი ყაბი<sup>15</sup> ორმოცე. ამისგან ხუთი ბატონის წინ დასადგმელი, და<sup>16</sup> ოცდათხუთმეტი<sup>17</sup> ყაბი<sup>18</sup> საჯარო<sup>18</sup>, მისის<sup>19</sup> აშითა და ბორნითა; ძროხა ორი<sup>20</sup>.

<sup>1</sup> ოთხი S.

<sup>2</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ.

<sup>3</sup> წინ დასადგმელი] წინ უნდა შიართვან SK.

<sup>4</sup> საჯელგოთ M; საჯერგოთ SKJ; საჯერგოთ cel.

<sup>5</sup> ტოგუნის რიგის MSKJ; ტოგუნის რიგისათჳს DQaLAN; დოგუნის რიგისათჳს gTtt'.

<sup>6</sup> და MJ; — cel.

<sup>7</sup> მოედნის SK; მეიდნის cel.

<sup>8</sup> მეჭლისი M.

<sup>9</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ.

<sup>10</sup> ბოქაულთ ხუცესი MSKAg Ntt'; ბოქაულთ ხუცესი cel.

<sup>11</sup> აქეთ იქით] აქეთ და იქით AgNTtt'

<sup>12</sup> დადგებოდნენ MJQ; დადგებოდნენ cel.

<sup>13</sup> ოთხი] — M.

<sup>14</sup> წერილის] — SK

<sup>15</sup> იმსახურებოდნენ] იმსახურებოდნენ Q.

<sup>16</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ. 16<sup>1</sup> და]-S.

<sup>17</sup> ოცდა თხუთმეტი] ოცდა ხუთმეტი S; ოცდა თუთხმეტი LAGN. Ttt'. 17<sup>1</sup> ყაბი]-SK

<sup>18</sup> საჯაროთ MSKJ; საჯაროდ cel.

<sup>19</sup> მისის D.

<sup>20</sup> ოთხი K.

\* K-ში „ორი მეღვინე“-ს შემდეგ წერია: „ერთი შიგამღვეგი“. ასეთ განმეორებას სხვა ნუსხაში არ ვხვდებით.

\*\* სიტყვა „თუ“-ს შემდეგ პარაგრაფის ბოლომდე a ნუსხას აკლია.

\*\*\* ამის შემდეგ M-ში წერია: „ქ. თუ ალაყაფის აივანში ბატონმა მეჭლისი ბრძანოს, ოცი ყაბი ფლავი გააკეთონ. სამი ბატონის წინ დასადგმელი და ჩვიდმეტო საჯაროთ, მისის აშითა და ბორნითა. ძროხა ორი“. ეს ადგილი მსგავსებას ამჟღავნებს S-ე პარაგრაფთან, რომლის სათაურია: „ალაყაფის აივანისა“. აღნიშნულ ადგილზე ასეთი ტექტი MSK-შიც ოცდა აცა ნუსხაში არ არის. S და K-ში სინგურით, სათაურის სახით აწერია: „ა ალაყაფის აივანში“. ტექტი K-ში იგივეა, რაც M-ში. განსხვავება ერთ სიტყვაშია: M-შია „გაკეთონ“ K-ში „გაკეთდეს“. S-ში

5 თუ ბატონმა ალაყაფის შუა სახლში მეჯლისი<sup>2</sup> ბრძანოს<sup>3</sup>, ერთი ეშიკალასი, ორი ბოქაულთხუცესი<sup>4</sup>, ორი სოიბათიასაული დადგებოდენ. ოთხი აბღარი, ერთი სუფრაჯი<sup>5</sup>, ოთხი სუფრაქემი<sup>6</sup>, ორი თუშმალი, ორი მეშარბათე, ერთი მეღვინეთხუცესი, ერთი პირისმეღვინე, ერთი შიგამღევი, ოთხი მეღვინე, ერთი ბატონის ყალიონ-ყორჩი, ერთი სხვა ყალიონ-ყორჩი, ამათ იმავე<sup>7</sup> ზემოთის წესით იმსახურონ.

18. [ც\*\*] ალაყაფის აივნისათვის<sup>8</sup>

10 თუ ბატონმა ალაყაფის აივნის შუა სახლში მეჯლისი<sup>9</sup> ბრძანოს<sup>10</sup>, იმ სახლისათვის<sup>11</sup> გააკეთონ ფლავი ყაბი ოცი<sup>12</sup>, ამისგან სამი ყაბი ბატონის წინ დასადგმელად და სხვა საჯაროდ<sup>13</sup>, მისის აშითა და ბორნითა. ძროხა<sup>14</sup> ორი.

19. [თ\*\*\*] ახალის სასახლის რიგი<sup>15</sup>

15 თუ ბატონმა ახალ შანიშინში მეჯლისი ბრძანოს<sup>16</sup>, — ერთი [K 21 r] ეშიკალასი, ოთხი ბოქაულთხუცესი<sup>17</sup>, ორი სოიბათიასაული აქეთ იქით დადგნენ. ერთი აბღარბაში, ხუთი აბღარი, ორი<sup>18</sup> სუფრაჯი<sup>19</sup>, ორი ფარეშთხუცესი, [M 28]

ვაქს შემღევი ტექსტი: „თუ ბატონმა (სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი „თუ ბატონმა“) აივნის შუა სახლში („შუა სახლში“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი, ხოლო მის ქვეშ გადახაზულია სიტყვა „ბატონმა“) მეჯლისი ბრძანოს, იმ სახლისათვის იე (ამის შემდეგ გადახაზულია „ოცი“) ყაბი ფლავი გააკეთდეს. სამი ბატონის წინ დასადგმელი და სხვა („სხვა“ სტრიქონზე ზემოთ არის ჩაწერილი, ხოლო მის ქვეშ გადახაზულია „ჩვიდმეტი“) საჯაროთ მისის აშითა და ბორნითა. ძროხა ორი“.

რადგანაც M-ში, ცოტა ქვემოთ, სათურით „ალაყაფის აივნისა“ მოცემულია მსგავსი ტექსტის შემცველი ცალკე პარაგრაფი, რომელსაც სხვა ნუსხებშიც ეხედებით, ამიტომ ეს ადგილი ტექსტში აღარ დავტოვეთ.

<sup>1</sup> ალაყაფის შუა სახლის რიგი MSKJ; ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის cet.

<sup>2</sup> მეჯლისი M.

<sup>3</sup> ბრძანოს] ბრძანოს SKJ.

<sup>4</sup> ბოქაულთ ხუცესი MSKDL; ბოქაულთ ხუცესი J; ბოქულთ ხუცესი Q; ბოქაულთ უხუცესი cet.

<sup>5</sup> სუფრაჯი MSKQ; სუფრაჩი cet.

<sup>6</sup> ოთხი სუფრაქემი] სუფრაქემი დ S (სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი);—K.

<sup>7</sup> ამავე K.

<sup>8</sup> ალაყაფის აივნისათვის Lt; ალაყაფის ვივნისა M; ალაყაფის აივნისა SKJ; ალაყაფის აივნისათვის cet. <sup>9</sup> მეჯლისი] მეჯლისი SK.

<sup>10</sup> ბრძანოს] ბრძანოს SKJ.

<sup>11</sup> სახლისათვის] სახლისათვის SKJQBL.

<sup>12</sup> ოცი MSK; თექვსმეტი cet.

<sup>13</sup> საჯაროთ MSK; საჯაროდ cet.

<sup>14</sup> ძროხა MSKJ; ზროხა cet.

<sup>15</sup> ახალის სასახლის რიგი MSKJ; ახალის სასახლის რიგისათვის cet.

<sup>16</sup> ბრძანოს] ბრძანოს SKJ.

<sup>17</sup> ბოქულთხუცესი Q; ბოქაულთ ხუცესი JDL; ბოქაულთხუცესი cet.

<sup>18</sup> ორის Q

<sup>19</sup> სუფრაჯი MSK; სუფრაჩი cet.

• J-ში: ე.

\*\* J-ში: ზ.

\*\*\* J-ში: შ.

ორი თუშმალი, ექვსი სუფრაქეში, ოთხი მეგოდრეთხუცესი, ოთხი მეშარბათე, ერთი მეღვინეთხუცესი<sup>1</sup>, ერთი პირისმეღვინე, ერთი შიგამღევი, ექვსი სხვა მეღვინე, ერთი ბატონის ყალიონ-ყორჩი, ორი სხვა ყალიონ-ყორჩი,—ესენი იმავე ზემოთის წერილის<sup>3</sup> წესით იმსახურებოდენ.

თუ ახალს შინაშინში ბატონმა მეჭლისი ბრძანოს<sup>4</sup>, იმისთვის<sup>5</sup> უნდა გაკეთდეს ფლავი ყაბი ორმოცი. ამისაგან ზუთი ბატონის წინ დასადგმელი, ოცდათხუთმეტი<sup>6</sup> საჯაროთ<sup>7</sup>, მისის<sup>8</sup> აშითა და ბორნითა. ძროხა<sup>9</sup> ოთხი.

20. [ხე]\* შანიშინის ღვეანხანის რიგი<sup>10</sup>

თუ ბატონმა შანიშინის ღვეანხანაში<sup>11</sup> მეჭლისი ბრძანოს<sup>12</sup>, ერთი ეშოკალასბაში<sup>13</sup>, ორი [S 15v] ბოქაულთხუცესი<sup>14</sup>, ორი სოიბათიასაული<sup>\*\*</sup>, ერთი სუფრაქი, ორი ფარეშთ-ხუცესი<sup>15</sup>, ოთხი სუფრაქეში, ორი თუშმალი, ერთი აბდარბაში, ოთხი აბდარი, სამი მეგოდრეთხუცესი,<sup>16</sup> ერთი მეღვინეთხუცე [K 21v] სი<sup>17</sup>, ერთი პირისმეღვინე, ერთი შიგამღევი, ზუთი სხვა მეღვინე, ერთი ბატონის [M 87] ონის ყალიონ-ყორჩი, ორი სხვა ყალიონ-ყორჩი, როგორც ამან ზეით<sup>18</sup> ეწეროს, ისრე იმსახურებოდენ.

თუ<sup>19</sup> ბატონმა შანიშინის ღვეანხანაში მეჭლისი ბრძანოს<sup>20</sup>, იმისთვის<sup>21</sup> უნდა გაკეთდებოდეს ფლავი ყაბი თექვსმეტი. ამისგან სამი ბატონის წინ დასადგმელი და ცამეტი ყაბი საჯაროთ, — მისის<sup>22</sup> აშითა და ბორნითა. ძროხა ორი.

<sup>1</sup> მეღვინეთ ხუცესი] მეღვინეთ უხუცესი AgNTtt'.

<sup>2</sup> ამავე K.

<sup>3</sup> წერელის S.

<sup>4</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ.

<sup>5</sup> ამისთვის SK.

<sup>6</sup> ოცდათხუთ მეტი] ოცდა თუთხმეტი AL.

<sup>7</sup> საჯაროთ MSKJ; საჯაროდ cet.

<sup>8</sup> მისის MSK; იმისის cet.

<sup>9</sup> ძროხა MSKJ; ზროხა cet.

<sup>10</sup> შანიშინის ღვეანხანის (J-ში: დვეანხანის) რიგი MJ; შანიშინის ღვეანხანისა SK; შანიშინის ღვეანხანის რიგისათჳ cet.

<sup>11</sup> ღვეანხანაში MSKJDQa; დვეანხანაში cet.

<sup>12</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ.

<sup>13</sup> ეშოკალასბაში M.

<sup>14</sup> ბოქაულთ ხუცესი Q; ბოქაულთ[ხუცესი JDI; ბოქაულთხუცესი cet.

<sup>15</sup> ფარეშთუხუცესი M.

<sup>16</sup> მეგოდრეთ-ხუცესი MSKDa; მეგოდრეთ-უხუცესი M; მეგოდრეთ L; მეგოდრე cet.

<sup>17</sup> მეღვინეთ ხუცესი SKJ; მეღვინეთ უხუცესი cet.

<sup>18</sup> ზეით] ზეით SK.

<sup>19</sup> თუ]—K.

<sup>20</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJ.

<sup>21</sup> იმისთვის] იმისთვის SK; იმისთვის J.

<sup>22</sup> მისის] იმისის JDQaL.

\* J-ში: სდ.

\*\* LAgNTtt'-ში სიტყვების „ორი სოიბათიასაული“-ს შემდეგ სწერია: „ერთი აბდარბაში, ოთხი აბდარი, სამი მეგოდრე“.

რომელმანც<sup>2</sup> კამის მოხელემან<sup>3</sup> და მოსამსახურემ<sup>4</sup> თავის სამსახურის<sup>5</sup> გაათაოს<sup>6</sup> და იქ დგომის ნისპათი აღარ ჰქონდეს<sup>7</sup>, კარში გავიდეს და იქ იდგებოდეს. ნურც ეშვიკალასბაში<sup>8</sup>, ნურც სახლთხუცესი<sup>9</sup>, ნურც ბოქაულთხუცესი<sup>10</sup> და სოიბათიასაული, თავ-თავისთვის ხონჩას ნუ დაადგმევიწებენ. რაც ყაბი მორჩებოდეს<sup>11</sup>, გარეთ გაიტანდენ<sup>12</sup>. ნაზირი და სოიბათიასაული დაადგებოდეს და ზეზელ<sup>13</sup> მდევს ხელჯობიანებს<sup>14</sup> — ყულს, ყორჩსა<sup>15</sup>, მეთოფეთ, ყაფიჩსა და იასაულს, რასაც ასნაფს მოხელეს, — ზოგს ყაბით, ზოგს ბოშყაბით<sup>16</sup>, როგორც გახედეს, იმ [K 22r] გვერად გა[M 88]უყოფდენ.

10 როდესაც<sup>17</sup> ეშვიკალასბაში და სახლთხუცესი<sup>18</sup> დაჯდებოდეს ბატონის წინადა, სუფრაჟმან<sup>19</sup> საკმელი მიართვას. სუფრის აღებამდინ<sup>20</sup> [S 16r] საკმელს ნურავინ აიღებს<sup>21</sup>. რახან სუფრის აღება ბრძანოს<sup>22</sup> [ბატონმა], ყოველს<sup>23</sup> მოსამსახურეს ყულუხჩს ხონჩით და ხონჩით, ყოველს<sup>24</sup> ასნაფს სოიბათიასაულმან მისცეს.

ყაფიჩისა ასრე იქნას: რომელსაც სახლში ბატონი ბრძანდებოდეს<sup>25</sup>, ორი ყაფიჩი იმ სახლის კარზედ<sup>26</sup> დადგებოდენ<sup>27</sup>. რაც ამაში ყულუხჩი არ დაგვიწერიოა, მის მეტს მოსამსახურეს ნუ შემოუშვებენ. ამ სახლის კარს გარეთ, ყაფიჩის მოკიდებით, სხვანი ყაფიჩები და მეთოფენი წარიგებით იქით და აქეთ დადგებოდენ<sup>28</sup>.

20 მემაშიეთ რომ დარბაისელთ მაშრა აიღონ, ქვევით დააყენონ და ნუ წამოახვევენ.

<sup>1</sup> მოველენი როგორ უნდა მოიქცეოდნენ იმისი რიგი MJ; მოველენი როგორც უნდა მოიქცენ SK; მოველენი თუ როგორ მოიქცენ მათთა რიგათაჟს (Q-ში: „მათა“, Tt-ში: „მათათა“) cet.

<sup>2</sup> რომელმანც რომელიც SK; რომელმანც Q.

<sup>3</sup> მოველემან მოველენი SK.

<sup>4</sup> მოსამსახურემ მოსამსახურემა M; მოსამსახურენი SK.

<sup>5</sup> სამსახური სამსახურს SK.

<sup>6</sup> გაათაოს MJDQaL; გაათაებდენ SK; გაათაფოს cet.

<sup>7</sup> ქონდეს SK.

<sup>8</sup> ეშვიკალასბაში M.

<sup>9</sup> საკლთ ხუცესი M; სალოთხუცესი cet.

<sup>10</sup> ბოქაულთ-ხუცესი MSK; ბოქაულთ უხუცესი Qa; ბოქაულთხუცესი cet.

<sup>11</sup> მორჩეს M.

<sup>12</sup> გაიტანდენ MSKQ; გაიტანდენ cet.

<sup>13</sup> ზეზელ ზეზე JDQaL.

<sup>14</sup> ხელჯობიანებს MJ; ხელჯობიანს cet.

<sup>15</sup> ყულსა (M-ში: ყაფიჩს) ყულს, S-ში: ყველს, K-ში: ყულას) ყორჩსა (M-ში: ყორჩს) მეთოფეთ, ყაფიჩსა (M-ში: ყაფიჩს) ყულსა, ყაფიჩსა, მეთოფეთ ყაფიჩსა AgNTtt'.

<sup>16</sup> ბოშყაბით ბოშყაბით MSK.

<sup>17</sup> როდესაც M.

<sup>18</sup> სახლთხუცესი ხვ. კონ.; სალოთხუცეს SK; სალოთხუცესი cet.

<sup>19</sup> სუფრაჟმა SK.

<sup>20</sup> აღებამდის SK. <sup>21</sup> ნურავინ MSKJQa; ნურავინ cet.

<sup>21</sup> წაიღებს SK.

<sup>22</sup> ბრძანოს ბძანოს SK.

<sup>23</sup> ყოველს ყოელს J; ყველას Q.

<sup>24</sup> ყოველს ყოველს J; ყველას Q.

<sup>25</sup> ბრძანდებოდეს ბძანდებოდეს SKJDQaL.

<sup>26</sup> კარზედ კარზე MJ.

<sup>27</sup> დადგებოდენ SK.

<sup>28</sup> დადგებოდენ SK.

• J-ში: უე.



ჯარჩები, თალიშები და იასაულები, გარეთ დიდის<sup>1</sup> კარის ყაფიჩთან და-  
ღებოდენ და რომელიც სამსახური უბრძანონ<sup>2</sup>, ათავებდენ. ამათაც საკმელს  
მისცემდენ.

სახლთხუცესი<sup>3</sup> და ნაზირი სუფრის გარიგებამდინ იქ იღებოდენ. კარგ  
გვარად<sup>4</sup> მიაღებინებდენ. კარში საკმელს [K<sup>22</sup> v] ნურავის გაატანინებენ<sup>5</sup>.

[M 39] აგრევე<sup>6</sup>, სუფრის მიღებამდინ<sup>7</sup> ერთი მდივანიც იღებოდეს: ან წიგნის,  
დაწერა ითქმის, ან სამართალი რამ ჩამოვარდების, ეგების<sup>8</sup> ბატონმა<sup>9</sup> ბრძა-  
ნოს<sup>10</sup> რამე.

საკმელი ოცი ყაბი გაკეთდეს თუ სამოცი, — ერთს ყაბს ფარეშებს მის-  
ცემდენ. თუ ოცი[ი]ს ნაკლები გაკეთდეს<sup>11</sup>, ყაბს ნუ მისცემენ. 10

[M 68] კ ა რ ი 4.<sup>12</sup> ბოშყაბისა და ხასმელ-საკმლის რიგისა\*

22. [ლგ; \*\* S I var 17v; 11 var. 63 v; K 24r] ბოშყაბისა<sup>13\*\*\*</sup>

საკმლის ბოშყაბისა უწინ ასრე ყოფილა: სამი თუშმა [K34v]. ლი — ორი სომე-  
ხი და ერთი თათარი. სომეხს<sup>14</sup> — ბოშყაბი 1<sup>14</sup>, თათარს — ბოშყაბი 1<sup>\*\*\*15</sup>, ოს-  
ტატს<sup>16</sup> — თასი<sup>16</sup>, საყას — თასი<sup>17</sup>, აუშტარს — თასი<sup>18</sup>, მეშეშეს<sup>19</sup> — თასი, მუშრიბს 15  
ბოშყაბი. სხვა არა ყოფილა<sup>19</sup> დავთარხანაში<sup>20</sup>.

<sup>1</sup> დიდის] დიდს M.

<sup>2</sup> უბრძანონ] უბრძანონ SKJDaL.

<sup>3</sup> სალთხუცესი ჩვენი კონიექტ.: სალთხუცესი cet.

<sup>4</sup> კარგ გვარად] კარგ ვარად MSKJ.

<sup>5</sup> გაატანინებენ] გაატანინებს SK.

<sup>6</sup> აგრე SK.

<sup>7</sup> მიღებამდის SK.

<sup>8</sup> ეგება MJ.

<sup>9</sup> ბატონმა M.

<sup>10</sup> ბრძანოს] ბძანოს SKJDAGNit'.

<sup>11</sup> გაკეთდა SK.

<sup>12</sup> კარ იგ M; — cet.

<sup>13</sup> ბოშყაბისა MS 11 var. J; ბოშხაბისა S I var. K; ბოშყაბისათჳს cet. 11<sup>1</sup> სომეხ M.

<sup>14</sup> ა] ერთი ა Ag Nit'.

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>16</sup> თასი MS I, II var KJ; თასი ა cet.

<sup>17</sup> თასი MS I, II var. KJ; თასი ა cet.

<sup>18</sup> თასი MS I, II var KJDQa; თასი ა cet.

<sup>19</sup> მეშეშეს MS I var. K; მეთეშეს cet.

<sup>20</sup> დავთარში S I var. K.

\* კარის სათაური M-ის სარჩევადან (სარჩევეში: ბოშლაბი) არის.

\*\* J-ში: ლბ.

\*\*\* S-ში ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია. II ვარიანტი (63v) შესრულებულია ტექსტიდან განსხვავებული ფერის მელნით.

\*\*\*\* ეს პარაგრაფი 26-ე პარაგრაფის ბოლოში განმეორებულია. 22-ე პარაგრაფში 3 თუშ-  
მალია გათვალისწინებული, რომელთაც ბოშყაბი ეკუთვნის. 26-ე პარაგრაფში თუშმალია რა-  
ოდენობა არ არის განსაზღვრული, მაგრამ თვითონ ბოშყაბი ეკუთვნის. არის სხვა განსხვავებაც.  
მოგვიყვან ეს ადგილები. 22-ე პარაგრაფიდან: „... ბოშყაბი ა, ოსტატს — თასი, საყას თასი, აუშტარს  
თასი, მეშეშეს თასი, მუშრიბს — ბოშყაბი. სხვა არა ყოფილა დავთარხანაში“. 26-ე პარაგრაფიდან:  
„... ბოშყაბი, დავთარხანაში ერთი ბოშყაბი, ოსტატს თასი, საყას თასი, აუშტარს ერთი თეფში:  
მეშეშეს ერთი თეფში, სალთხუცესი კაცს ერთი თეფში“. ზოგიერთი დამთხვევა ნიშანდობლივია,  
შინაარსის მიხედვითაც ეს პარაგრაფები ერთმანეთთან ახლო ღვანან, მაგრამ მათ შორის განსხვა-  
ვებაც არის.

ბატონის სუფრის პური ლიტრაზედ<sup>2</sup> — ლავაში ორი, [S 18 r] მურასა ლიტრაზედ<sup>3</sup> — ერთი. საგარეჯო — ნახევარ ლიტრისა<sup>4</sup>.

მეჯლისი რომ იყოს, ექვს ლავაშს ჩასდებდენ<sup>5</sup>, უმეჯლისოდ სამს ლავაშს ჩასდებდენ<sup>6</sup>. მოკვლეებს როგორც მისცემოდეს, ისრე<sup>7</sup> იმ გვარად მისცემდენ პურსა; ლიტრაზედ ოთხი გამოიყვანონ და წმინდათ<sup>8</sup> გამტკიცონ<sup>9</sup>.

სამეჯლისო ლავაში ლიტრაზედ<sup>10</sup> ოთხი<sup>11</sup>. [K 26 r] საულუფე<sup>12</sup> ლავაში ლიტრაზედ<sup>13</sup> რვა<sup>14</sup>. მადაური<sup>15</sup> ლიტრაზედ<sup>16</sup> ათი<sup>17</sup>.

მეჯლისისა\*\* ასე ქნან: რასაც სახლში ბატონმა<sup>18</sup> მეჯლისი ბრძანოს<sup>19</sup>, იმ მეჯლისის კაცნი<sup>20</sup> დასწერონ და რაც დაიხარჯოს, ის პური იმ დღეს დასწერონ და ჩააგდონ.

სტუმრისა ამაებში არ არის, იმას<sup>21</sup> ცალკე დასწერდენ<sup>22</sup>.

24. [სიე] ჭამის ღვინისა<sup>23</sup>

ღვინისა ასრე<sup>24</sup> იქნას: რომელიც მეულუფეს მიეცეს<sup>25</sup>, იმას ნაზირი შე-  
15 იტყობს, და მეჯლისისა და სუბაობისა შ[M 55] იგნით თუ გარეთ, ჩვენს

<sup>1</sup> სუფრის პურისა MJ; პურისა SK; სუფრის პურისათჳს cet.

<sup>2</sup> ლიტრაზედ| ლიტრაზე MSK

<sup>3</sup> ლიტრაზედ| ლიტრაზე MSKJ

<sup>4</sup> ნახევარ ლიტრისა| ლიტრისა M.

<sup>5</sup> ჩასდებდენ SKJDQa; ჩაასდებდენ M; ჩასდებენ cet.

<sup>6</sup> ჩასდებდენ MSKJDQa; ჩასდებენ cet.

<sup>7</sup> ისე M.

<sup>8</sup> წმინდათ MSK; წმიდათ JDQa; წმინდად cet.

<sup>9</sup> გამტკიცონ M; გაუმტკიცონ cet.

<sup>10</sup> ლიტრაზედ| ლიტრაზე MJ.

<sup>11</sup> ოთხი| დ M.

<sup>12</sup> საულუფე| საულუფო SK.

<sup>13</sup> ლიტრაზედ| ლიტრაზე MSJ.

<sup>14</sup> რვა| 8 M.

<sup>15</sup> მადაური| მანდურზე S; მანდაური K.

<sup>16</sup> ლიტრაზედ| ლიტრაზე MJ.

<sup>17</sup> ათი| 10 M; ათი იქნა SK.

<sup>18</sup> ბატონმა J.

<sup>19</sup> ბძანოს J.

<sup>20</sup> კაცო J.

<sup>21</sup> იმას J; იმასაც M; ამას cet.

<sup>22</sup> დასწერდენ| დასწერენ S; დასწერდენენ Agvrl'.

<sup>23</sup> ჭამის ღვინისა MSKJ; ჭამის ღვინისათჳს cet.

<sup>24</sup> ასე J.

<sup>25</sup> მისცეს MS.

\* J-ში: რ.

\*\* სიტყვა „მეჯლისი“-დან დაწყებული და „დასწერონ და ჩააგდონ“ სიტყვებით დამთავრებული ტექსტი MSK-ში არ არის. მაშასადამე, ამ ადგილს ვხვდებით მხოლოდ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ეს ადგილი (რომელიც არ არის M, S, K-ში) და მომდევნო წინადადება — „სტუმრებისა ამაებში არ არის, იმას ცალკე დასწერენ“ (რომელიც არის ყველა ნუსხაში და, მაშასადამე, M, S, K-შიც) შეადგენს ცალკე პარაგრაფს (ეთ, J-ში: რ) ისეთი სათაურით: „მეჯლისის პურისათჳს“, ეს სათაური აქვს ამ პარაგრაფს ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში გარდა J-სა; J-ში კი სათაური ასეთია: „მეჯლისის პურისა“; ჩვენ ეს ადგილი შინაარსის მიხედვით შევეუერთეთ ამ პარაგრაფს, მით უმეტეს, რომ ბოლო წინადადება ყველა ნუსხაში ერთნაირია.

სუფრაზედ<sup>1</sup> რაც ღვინო- დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა საღვინის თავილდრისათვის<sup>2</sup> გვიბრძანებია<sup>3</sup>. სურები გამოწყული იქონიოს. რამდენი<sup>4</sup> სურა დაიხარჯოს, სურაში რამდენი<sup>5</sup> ლიტრა [S 18v] ჩავიდეს<sup>6</sup>, ის შეიტყონ და რასაც სახლში რამდენი<sup>7</sup> კოკა დაიხარჯოს, იმას თავილდარი<sup>8</sup> ნაზირს შეატყობინებდეს, ისრე მუშრებს დააწერიანებდეს.<sup>9</sup>

5

25. [აგ] თუშმღების ყადაღა<sup>9</sup>

რასაც ღღეს თუშმღებმან<sup>10\*</sup> რაც რამ ფერი აუშტ[K 25v]არს გამო- ართვან—ბრინჯი, თევზი, ერბო, თუ რაც მასალა,— თუშმალი აუშტაძს ყაბზს მისცემდეს და თუ ქარხანაში ურიგოთ დაიხარჯა რამე, თუშმღებს გარდავა- ხლევიანებთ<sup>11</sup>.

10

კარი<sup>12</sup> ნ. ყაბებისა თუ რა უნდა მისცეს გასაკეთებლად<sup>13</sup>\*

26. [რე; M 58; S 19 v; K 26v] ყაბების რიგი<sup>13</sup>.

ბატონის წინ დასადგმელი<sup>14</sup> ყაბისათვის უნდა მიეცემოდეს: ერთის ყაბისათვის ბრინჯი ლიტრა ორი<sup>15</sup>, ხორცი ლიტრა ერთ-ნახევარი<sup>16</sup>, ერბო თუ ხალასი იყოს—ლიტრა ბრინჯზედ<sup>17</sup> ჩარეკი ერთი<sup>18</sup>, თუ<sup>18</sup> ხალასი არ იყოს, ჩარეკი- ნახევარი. [K 27r] ჩილავის<sup>19</sup> ყაბისათვის<sup>19</sup> ბრინჯი ლიტრა 2<sup>20</sup>, შესაწვეავი ქათამი 5<sup>21</sup>, შესტრანგისათვის კვერცხი 25<sup>22</sup>, ხახვი ჩარეკი 1<sup>23</sup>, ერბო ჩარეკი 1<sup>24</sup>, შამქაბაბს ერბო ჩარეკი 1<sup>25</sup>, ქათმის ყაბს ბრინჯი და ერბო აგრევე; თუ ვარიობა არის— რვა ვარიო, თუ ვარიობა არ არის,—ქათამი 5<sup>26</sup>.

15

1 სუფრაზე M.

2 თავილდრისათვის MSK; თავილდრისათვის cet.

3 გვიბრძანებია| გვიბრძანებია SKJDQaL.

4 რამდენი SK; რამდენი M; რამდენი JDQaL; რამდენი cet.

5 რამდენი| რამდენი MSKJDQa.

6 ლიტრა ჩავიდეს MSKJDQa; ლიტრა A; ლიტრა cet.

7 რამდენი SK!| რამდენი M; რამდენი JDaL; რამდენი QAGNT.

8 თავილდარი MSK; თავილდარი cet. 9<sup>1</sup> დაწერიანებდეს M.

9 თუშმღების ყადაღა SKJ; თუშმღების ყადაღა M; თუშმღების ყადაღისათვის cet.

10 თუშვილმებმან SK.

11 გარდავახლევიანებთ MSK; გარდავახლევიანებთ cet.

12 კარი იე M;—cet.

13 ყაბების რიგი MSKJ; ყაბების რიგისათვის cet.

14 დასადგმელი M; დასადგმელის cet.

15 ორი SK; 2 cet.

16 ერთ-ნახევარი ჩე. კონიექტ; აი cet.

17 ბრინჯზე MJ; ბრინჯზედ cet.

18 ერთი SK; 1 cet. 18<sup>1</sup> თუ MSK; და თუ cet.

19 ჩილავის MSK; ჩილავისათვის cet. 19<sup>1</sup> ყაბისათვის MSKJDQaL; ყაბისა cet.

20 ბ (ყველა ნუსხაში).

21 ე (ყველა ნუსხაში).

22 კე (ყველა ნუსხაში).

23 ს (ყველა ნუსხაში).

24 ტ (ყველა ნუსხაში).

25 ა (ყველა ნუსხაში).

26 ე (ყველა ნუსხაში).

\* K-ში სიტყვა „თუშვილმებმანის“ დასაწყისი გადატყობილია.

\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან ავიღეთ.

მუთანჯის ყაბს—ბრინჯი და ერბო. აგრევე<sup>1</sup> ხორცი—ლიტრა<sup>2</sup> ერთ-ნახევარი<sup>1</sup>, ზაფრანა—მისხალი<sup>2</sup>, ქიშმიში—ნახევარ[ი] ჩარეჟი<sup>3</sup>, ნუში<sup>4</sup>—ნახევარ[ი] ჩარეჟი<sup>5</sup>, თაფლი—ნახევარ[ი] ჩარეჟი<sup>6</sup>, ძმარი—ერთი ჩარეჟი<sup>7</sup>.

ბატკნის ყაბზედ<sup>8</sup>—ბრინჯი და ერბო აგრევე და ერთი მთელი<sup>9</sup> ბატკანი<sup>10</sup>.  
5 ამებერს მასალა, როგორც მართებული იყოს, [M 59] ნაზირი შეიტყობდეს და ასრე<sup>11</sup> გაუარიგებდეს.

იახინის<sup>12</sup> ყაბი სავეს<sup>1</sup> და მართებულად მოვიდოდეს; აგრევე ბორნისა<sup>13</sup> და მისი აში, როგორც მართებული იყოს.

საჯელგოს<sup>14</sup> ყაბზედ<sup>15</sup>—ლიტრა-ნახევარი ბრინჯი, ჯორცი ლიტრა<sup>16</sup>; ერბო  
10 აგრევე, ყაბზე<sup>17</sup>—ჰარილი ჩარეჟი<sup>18</sup>.

[S 20r; K 27 v] მარხვა თუ იყოს,—ერთს ყაბზედ<sup>19</sup>—ბრინჯი ლიტრა<sup>20</sup>, ნიგოზი—ნახევარ[ი] ლიტრა, ქიშმიში—ნახევარ[ი]<sup>21</sup> ჩარეჟი. ჩილავს ბრინჯი. აგრევე ხიზილალა შესაწავად—ნახევარ[ი] ჩარეჟი. მოხარშული ხიზილალა—ყაბზედ ჩარეჟი<sup>22</sup>. ცერცი და მუხულო—თვითოს<sup>23</sup> ყაბს ლიტრა ერთ-ნახევარი, შეჰამადათ<sup>24</sup>  
15 ბაღიაზედ<sup>25</sup>—ლიტრა ერთ-ნახევარი<sup>26</sup>. ნიგოზი—ლიტრაზედ<sup>27</sup> თვითოს<sup>28</sup> ჩარეჟი<sup>4</sup>. მარილი ნახევარ[ი]<sup>29</sup> ჩარეჟი. ხახვი ლიტრაზედ<sup>30</sup> ერთი<sup>31</sup> ჩარეჟი. ერთს ყაბზედ

<sup>1</sup> აგრევე MSKJ; აგრევე ერბო cet.

<sup>1</sup> ერთ-ნახევარი ჩვ. კონიექტ.; აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ჩარეჟი ოს.

<sup>4</sup> ნუშიც SK.

<sup>5</sup> ჩარეჟი ოს.

<sup>6</sup> თაფლი ნახევარ ჩარეჟი — SK.

<sup>7</sup> ჩარეჟი ა S.

<sup>8</sup> ყაბზედ] ყაბზე MJ.

<sup>9</sup> მთელი MSKJDQa; მრთელი cet.

<sup>10</sup> ბატკანი S.

<sup>11</sup> ასრე SK.

<sup>12</sup> იახინის MSKJDQa; იახნის cet. <sup>12</sup> სავესედ AgNTIt'.

<sup>13</sup> ბორნისა MK; ბორანისა cet.

<sup>14</sup> საჯელგო M. საჯელგოს ჩვ. კონ.; საჯერგოს cet.

<sup>15</sup> ყაბზე MJ.

<sup>16</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> ყაბზე.

<sup>18</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> ყაბზედ] ყაბზე MJ.

<sup>20</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> ნახევარ] ოSK.

<sup>22</sup> ხიზილალა შესაწავად ნახევარ ჩარეჟი მოხარშული ხიზილალა ყაბზე ჩარეჟი გ M; ხიზილალა შესაწავად ნახევარ ჩარეჟი მოხარშული ხიზილალა ყაბზედ ჩარეჟი გ JDQaLAgNTIt' (JDaL-ში: ორივეჯერ — ხიზილალა); აგრევე ხიზილალა მოხარშული ყაბზედ ჩარეჟი გ S; აგრევე ხიზილალა ყაბზედ ჩარეჟი ხუთი K.

<sup>23</sup> თვითოს MSKJDQaL; თითოს cet.

<sup>24</sup> შეჰამადათ MSKI; შეჰამადად ces.

<sup>25</sup> ბაღიაზე MJ. ბაღიაზედ cet.

<sup>26</sup> აO (ყველა ნუსხაში)

<sup>27</sup> ლიტრაზედ] ლიტრაზე MJ.

<sup>28</sup> თვითოს MJJDQaL; ა SK; თითოს cet.

<sup>29</sup> ნახევარ] ოSK.

<sup>30</sup> ლიტრაზედ] ლიტრაზე MJ.

<sup>31</sup> ერთი] ა SK.

დომში წყვილი 4. ერთს ყაბზედ—სათალი წყვილი 5<sup>1</sup>. ერთს ყაბზედ<sup>2</sup>—მოხარშული თუ უმი ზურგიელი 2<sup>3</sup>, ბოლო—ერთს ყაბზედ<sup>4</sup> 3<sup>5</sup>. ბოლამასათვის<sup>6</sup> ერთს ბადიას იანი—ლიტრა ერთნახევარი<sup>7</sup>, ლავაში—ჩარეკი<sup>2</sup>.

[M 00] ამ საკმლიდამ უნდა დაუსხათ თუშმლებს<sup>8</sup>, რომლისგანაც უნდოდეს, თვითოს თუშმალს<sup>10\*</sup> თვითო<sup>\*\*</sup> ბოშყაბი<sup>11\*\*\*</sup>, დავთარხანაში ერთი ბოშყაბი, ოსტატს—თასი<sup>12</sup>, საყას-თასი<sup>13</sup>, აუშტარს—ერთი თეფში, მეშეშეს ერთი თეფში<sup>14</sup>, სალთხუცისა<sup>1</sup> კაცს—ერთი თეფში.

27. [როე; როე; S 20 v; K 28r] უმისა და მოხარშული ძროხის საწესოს მიცემა<sup>16\*\*\*</sup>

ძროხა რამდენიც<sup>18</sup> დაიკლას: თავები—მეჭინიბებისა<sup>17</sup>, კისერი მეჯორისა<sup>18</sup>, მკერდი თუშმლისა<sup>19</sup> არის<sup>20</sup>; საპარავი—შზარეულებისა, თარკმელი—აუშტ-რისა, გულ-ღვიძლი—საკლავის<sup>21</sup> მეცხვარისა. მოხარშული<sup>22</sup> ძროხილამ ერთი

<sup>1</sup> ერთს ყაბზედ დომში წყვილი ოთხი; ერთს ყაბზედ სათალი წყვილი ე SK; ერთს ყაბზედ დომში წყვილი დ ერთს ყაბზედ სათალი წყვილი ე MJ; ერთს ყაბზედ მოხარშული თუ. უმი და ერთს ყაბზედ სათალი წყვილი ე cet.

<sup>2</sup> ყაბზედ] ყაბზე MJ.

<sup>3</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ყაბზედ] ყაბზე MJ.

<sup>5</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ბოლამასათვის M; ბოლამასათვის.

<sup>7</sup> იი MSKJDQa; ერთი ნახევარი cet.

<sup>8</sup> ბ MSKJDQa; ორი cet.

<sup>9</sup> თუშმლებს] თუშმლებს MKJ.

<sup>10</sup> თუშმალს MSKJDQa; მალს L; ამაღს cet.

<sup>11</sup> ბოშყაბი MSKJ; ყაბი cet.

<sup>12</sup> თასი] ერთი თასი SK.

<sup>13</sup> თასი M; ერთი თეფში cet.

<sup>14</sup> ერთი თეფში MSK; — cet.

<sup>15</sup> სალთხუცის ზე. კონიექტ; სალთხუცის cet.

<sup>16</sup> უმისა და მოხარშულის ძროხის საწესოს მიცემა MSK; როე უმისა და მოხარშულის ძროხისა, როე მოხარშულისა J; როე უმისა და მოხარშულის ძროხისათვის, როე მოხარშული სათვის DQaL; როე უმისა და მოხარშული ზროხისათვის, როე მოხარშულისათვის cet.

<sup>17</sup> რამდენიც] რამდენიც M; რამდენიც SK.

<sup>18</sup> მეჭინიბებისა] მეჭინიბისა M; მეჭინიბებისა J; მეჭინიბეს SK.

<sup>19</sup> მეჯორისა] მეჯორებს K; მეჯორებს S (S-ში: „მეჯორე“-ს შემდეგ ერთი ასო, ალბათ „ე“, გადახაზულია ისე, რომ არ იკითხება).

<sup>20</sup> თუშმლისა M.

<sup>21</sup> არის S; — cet.

<sup>22</sup> საკლავის] მესაკლავის M.

<sup>23</sup> მოხარშული MJ; მოხარშულის cet.

\* საფიქრებელია, რომ ერთ-ერთ უძველეს ნუსხაში სიტყვა „თუშმალი“ მომდევნო სტრიქონზე, ან მომდევნო გვერდზე გადატანისას გაყოფილი იყო შემდეგნაირად: „თუშ“ „მალი“, პირველი ნახევარი, შეიძლება ცუდად იკითხებოდა ან საერთოდ არ იკითხებოდა და აქედან წარმოიშვა „მალი“ (L), ან კიდევ „ამალი“ (სხვა ნუსხების მიხედვით).

\*\* „თვითო“ S-ში სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

\*\*\* იხ. 22-ე პარაგრაფის შენიშვნა.

\*\*\*\* S-ში ამ პარაგრაფს წინ უძღვის: გარიგება „აბანოსი“ (20r), რომელიც ცალკე პარაგრაფის სახით არის მოცემული და ჩაწერილია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით. MKJ-ში — ეს პარაგრაფი არ არის.

სხვა ნუსხებში იგი წარმოდგენილია სათაურით: „აბანოსი იჯარა“, (5 ია). ტექსტი შემდეგნაირად იკითხება: „აბანოსი იჯარა ზოგჯერ ცოტა ყოფილა და ახლა თორმეტს (S-ში: „თორმეტ“)“

საკაჰკაჰე — სუფრაჰს, ერთი ნაჰერი — დავთარხანაში, თვითო<sup>1</sup> ნაჰერი — თუშმ-  
ლებს<sup>2</sup>, ერთი ნაჰერი — ძროხის<sup>3</sup> მზარეულს, ერთი ნაჰერი<sup>4</sup> — იასაულებს, თვი-  
თო<sup>5</sup> კანკი — ქვაბის<sup>6</sup> ამწევეს მუშას.

28. [მვ] დაკლულის ცხვისა?

- 5 ცხვარი რომ დაიკლოდეს<sup>8</sup>; მკერდი — თუშმალს<sup>9</sup>, კისერი — მზარეულს<sup>10</sup>  
გულ-ღვიძლი — მეთეფშეს<sup>11</sup>, თირკმელი — აუშტარს<sup>12</sup>, თავები — შათირებსა და  
მეძალღეს<sup>13</sup>, ტყირაბი და ფილტვი — მესაკლავეს<sup>14</sup>.  
[M 61] ერთი\* მთელი<sup>15</sup> ცხვარი ექვსი ფარჩა არის:  
ორი [K 28 v] ფარჩა — ორი მხარი, გვერდები, ორი ფარჩა — ორი ბარკლები,  
10 ერთი<sup>16</sup> ფარჩა<sup>17</sup> — ზურგის ძვალი, ერთ\*\* ფარჩად<sup>18</sup> — მკერდ-კისერი.

თუმნად (S-ში: „თუმნათ“) არის. ზოგჯერ ცამეტად (S-ში: „მეტ-ნაკლები“) იქნების. ამის ათისთა-  
ვი აიღების: ნახევარი სალთხუცისა არის და ნახევარი ვეზირისა და მდივნებისა“.

27-ე პარაგრაფი ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში ორ პარაგრაფადაა გაყო-  
ფილი: 1) როცა: „უმისა და მზარეული ძროხისათჳს“ და 2) როცა: „მზარეულისათჳს“. მაგრამ  
პარაგრაფები ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ერთმანეთისაგან არ არის დაშორებული, ისი-  
ნი, როგორც ეს პარაგრაფების სათვალავიდანაც ჩანს, ერთმანეთს მისდევენ.

<sup>1</sup> თვითო MSKJDQaL; თითო cet.

<sup>2</sup> თუშლმებს MKJ.

<sup>3</sup> ძროხის MSKJa; ძროხისა cet.

<sup>4</sup> ნაჰერი MS; კანკი cet.

<sup>5</sup> თვითო MSKJDaL; თითო cet.

<sup>6</sup> ქვაბის MKJDQaL; ქუაბის·J; ქუაბის cet.

<sup>7</sup> დაკლულის ცხვისა (M-ში: ცხვის) MSKJ; დაკლულის ცხვისათჳს cet.

<sup>8</sup> დაიკლოდეს MJL; დაიკლას SK; დაიკვლოდეს Q; დაიკლეოდეს cet.

<sup>9</sup> მკერდი თუშმალს MSKJDQa; თუშმალს კისერი cet.

<sup>10</sup> კისერი მზარეულს MSKJDQaL; მზარეულს გულ ღვიძლი cet.

<sup>11</sup> გულ ღვიძლი მეთეფშეს MSKJDQaL; მეთეფშეს თირკმელი cet.

<sup>12</sup> თირკმელი აუშტარს SKJDQaL; თრკმელი აუშტარს M; აუშტარს თავები cet.

<sup>13</sup> თავები შათირებსა და მეძალღეს M; თავები შათირებს და ძალღ შემნახველებს S; თავები შათირებს და მეძალღებს K; თავები შათირებს JDQaL; შათირებს ტყირაბი cet.

<sup>14</sup> მესაკლავეს M; მესაკლავეებს SK; მესაკლავესა cet.

<sup>15</sup> მთელი MSKJDQaL; მრთელი cet.

<sup>16</sup> ერთი M; ერთ cet.

<sup>17</sup> ფარჩა M; ფარჩათ SK; ფარჩად cet.

<sup>18</sup> ფარჩად ფარჩათ MSK.

\* M-ში სიტყვა „ერთი“-ს მომდევნო სიტყვები ცალკე აბზაცად გამოყოფილია: „ერთი მთე-  
ლი ცხვარი ექვსი ფარჩა არის ორი ფარჩა ორი მჭარი გვერდები ორი ფარჩა ორ ფარჩად“. M-ის  
გადამწერს, როგორც ჩანს, უკანასკნელი ორი სიტყვა („ორ ფარჩად“) შეცდომით აქვს მიწერილი.  
ამიტომ, მიუტოვებია წერა და ხელშეორედ გადაუწერია სიტყვები „ორ ფარჩად“-ის გამოკლებით.  
შეცდომა რომ სწორედ ამ ორი სიტყვის მიმატებაში იყო, ეს ჩანს შემდეგიდან:

1) შეცდომით მიმატებული ორი სიტყვა უკანასკნელი სიტყვებია, 2) ამ ორ სიტყვას არც  
ერთ სხვა ნუსხაში არ გვხვდებით, 3) მოყვანილი ორი სიტყვა კონტექსტში უშინაარსოდ გამოიყურება.

SK-ში სიტყვა „ერთი“-ს წინ, შუა გვერდზე, სინგურით, სათაურის სახით წერია: „ტყავისა“.  
ასეთი სათაურის მქონე პარაგრაფი ყველა ნუსხაშია (M-ში: გვ. 61—62, ანბანურ წესით შე-  
დგენილ ნუსხებში პარაგრაფი რაშ, მაგრამ მათში აღნიშნული სიტყვით („ტყავისა“) დასათაუ-  
რებული პარაგრაფის ტექსტი არ შეიცავს მოყვანილ აბზაცს, ე. ი. არ შეიცავს სიტყვა „ერთი“-  
დან დაწყებულ და სიტყვებით „ერთი ფარჩად-მკერდ-კისერი“-ით დამთავრებულ წინადადებას.  
ეს აბზაცი ტყავის შესახებ პარაგრაფში მოქცეულია მხოლოდ SK-ში.

\*\* S-ში სიტყვა „ერთი“ ჩაწერილია სტრიქონს ზემოთ, ტექსტისაგან განსხვავებული ფე-  
რის მელნით.

შაბათს<sup>2</sup> რამდენიც<sup>3</sup> ძროხა დაიკლას<sup>1</sup> — ტყავები<sup>4</sup> ხაბაზებს.

კვირას რაც ძროხა დაიკლას<sup>1</sup> — ტყავები თუშმლებს<sup>5</sup>.

აღდგომიდან<sup>6\*</sup> ამალღებამდინ<sup>7</sup> ბატენის ტყავი<sup>\*\*</sup> თუშმლებისა და მზარეულებისა არის<sup>8</sup>.

ამას გარდა, ან რაც<sup>9</sup> ძროხის ტყავი, ან ცხერისა თუ თხისა ტყავი იქნებოდეს, მისის<sup>10</sup> ღუმით და ქონით, ლეშის ტყავიც და ქონიც ზედ აძეს, — იჯარად<sup>11</sup> აიღების; ხან ოც თუმნად, ხან მეტ-ნაკლებად<sup>12</sup>. სხვა რა [M 22v] ან<sup>13</sup> ლეშის ტყავი მოვიდოდეს, სამეხრეოსი, ან ცხერის ლეშისა მოვიდოდეს, იმასაც<sup>14</sup> ამ<sup>15</sup> იჯარაზე<sup>16</sup> დაუღებდენ. მუშობებს<sup>17</sup> ხელი არა აქვს<sup>18</sup>.

კ ა რ ი 6. ყველისა, მწვანილისა, ხილისა, ხმელის თევზისა, [საფერისცვალებო თევზისა], ღიბადისა [და] ნავტიკისა\*\*\*.

80. [რუდ; M49; S 18r; K 22v] ყველისა<sup>10</sup>

რაც ჩვენს აუშხანაში ყველი დაიხარჯებოდეს და ან საშარბათოში ყველი და მაწონი მოუნდ[ S 18 v ] ებოდეს, ჩვენი ცხერის მოსავლიდან ნაზირმან<sup>20</sup> გაუ- 15 რიგოს და იქიდან ხარჯონ.

31. [რთ:\*\*\*\* M 50] მწვანილისა<sup>21</sup>

მწვანილის საქმე<sup>22</sup>, როგორც გარიგებული არის, ისრე<sup>23</sup> იქმოდენ<sup>24\*\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> ტყავისა MSKJ; ტყავისათჳს cet.

<sup>2</sup> შაბათს M.

<sup>3</sup> რამდენიც SK; რამთონიც M; რამდონიც cet. <sup>4</sup> დაიკლვის DQ; დაიკლის aL.

<sup>4</sup> ტყავები MSKJ; ტყავები ყოველივე cet. <sup>5</sup> დაიკლვის DQ; დაიკლის aL.

<sup>5</sup> თუშმლებს] თუშმლებს M; თუშმლებისა და სალთხუცის კაცისა არის SK.

<sup>6</sup> აღდგომიდან] აღდგომამდის K.

<sup>7</sup> ამალღებამდის SK.

<sup>8</sup> თუშმლებისა და მზარეულებისა არის SK; თუშმლებისა და მზარეულებს M;—cet.

<sup>9</sup> ან რაც MSKJDQaL; რაც cet.

<sup>10</sup> მისის MSK; იმისის cet.

<sup>11</sup> იჯარად SK; იჯარათ cet.

<sup>12</sup> მეტ ნაკლებად MSK; მეტ ნაკლებად cet.

<sup>13</sup> რაც ან MSK; ~ cet.

<sup>14</sup> იმასაც] იმასაც SK.

<sup>15</sup> ამ MSK; იმ cet.

<sup>16</sup> იჯარაზე M.

<sup>17</sup> მუშობებს M.

<sup>18</sup> აქვს] აქვთ M; აქვთ L; აქვსთ AgNTtt'.

<sup>19</sup> ყველისა MSKJ; ყველისათჳს cet.

<sup>20</sup> ნაზირმან MSK; ნაზირმა cet.

<sup>21</sup> მწვანილისა MJ; მწვანვილისა SK; მწვანვილისათჳს cet.

<sup>22</sup> მწვანილის საქმე J. მწვანილისა საქმე M; მწვანვილის საქმე SK; მწვანვილისათჳს cet.

<sup>23</sup> ისე SK.

<sup>24</sup> იქმოდენ] ქნან SK.

\* ამ სიტყვის წინ SK-ში სანიშნებლად დასმულია +. S-ში ამ სანიშნებელიდან დაწყებული მთელი პარაგრაფი დაწერილია ხელნაწერისაგან განსხვავებული ფერის მელნით.

\*\* გარდა M, S, K—ნუსხებისა, სხვა ნუსხებში წინადადება მთავრდება სიტყვით—„ტყავი“ ე. ი. წინადადება დაუმთავრებელია.

\*\*\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან, რომელსაც მიმატებული აქვს „საფერისცვალებო თევზის“ გარიგება.

\*\*\*\* J-ში: რი.

\*\*\*\*\* MSKJ-ს გარდა ყველა ნუსხაში სიტყვის „იქმოდენ“-ის შემდეგ წერია: „და აღასრულებდენ“.

M-ში „იქმოდენი“-ის შემდეგ 4—5 სტრიქონის დასატევი ცარიელი ადგილია დატოვებული

ხილის საქმე: რაც საზამთრო იყოს, საზამთროდ შეინახევენ, საზაფხულოს — ზაფხულში<sup>1</sup> ხარჯევენ. აგრევე გორის ბალისა მოვიდოდეს<sup>2</sup>. ქალაქის ბალში<sup>3</sup> კიტრს დასთესევენ<sup>4</sup>. ნესვი და საზამთრო ბარიდამ მოვა, ის ხარჯონ<sup>5</sup>.

5

38 [მს; სით; რკვ; რკლ<sup>6</sup>; K 28r] ხმელი თევზისა<sup>8</sup>

ხმელი თევზი ასრეა<sup>7</sup>: ბაჟხედ რვა თუმნისა<sup>8</sup>, როგორც მართებულია, მე-თევზემ აუშხანაში მოაბაროს.

ახლის ზუთხისა და გელაქნურისათვის<sup>9</sup> რვა თუმანი; ვეჟილ-ხარჯს ბარათი მისცენ და თუ მორჩება სხვა რიგად მოიხმაროს<sup>10</sup>; თუ დააკლდება კიდევ გაუ-  
10 რიგებდენ<sup>11</sup>.

და შემდეგ წარმოდგენილია მომდენო პარაგრაფის სათაური. ამ შემთხვევაში ცარიელი ადგილის აღნიშვნა საჭიროდ იმიტომ ჩავთვალეთ, რომ დედანში, შესაძლებელია, ეს ადგილი შევსებული იყო. ამიტომ, სტყევები „და აღასრულებდენ“ (რომლებიც შემონახულია D ნუსხის მომდენო ყველა ნუსხაში), შეიძლებოდა ტექსტში დაგვეტოვებინა რომ შინაარსის მხრივ პარაგრაფს რაიმე არსებობის შანსი არ ჰქონდა. ამ შემთხვევაში უძველეს ნუსხებზე დაყრდნობა გამჯობინეთ.

<sup>1</sup> ხილისა MSK; ხილისათჳს cet.

<sup>2</sup> საზაფხულოს ზაფხულში საზაფხულოსში S; საზაფხულოს საზაფხულოში K.

<sup>3</sup> მოვიდოდეს MSKJDQaL; მოვიდეს cet.

<sup>4</sup> ბალში ბალის K; ბაიდრის S (ამ სტყევის წინ, გადახაზულია სიტყვა „ბალის“).

<sup>5</sup> დასთესევენ MSKJDQaL; დასთესდენ cet.

<sup>6</sup> ხარჯონ MSKJDQa; დახარჯონ cet.

<sup>7</sup> ჯმელი თევზისა MSK; ჯმელის თევზისათჳს (§ სით), ახლისა და ძველის თევზისათჳს (§ მს); ორაგულის ჯუფთისა და სჯათათჳს (§ რკვ) cet.

<sup>8</sup> ასრეა K; ისრეა S (S-ში პირველად ყოფილა „ასრეა“, შემდეგ გაუსწორებით პირველი ასო „ი“-თ („ისრეა“); ისრე ი (§ სით), „ასრეა“ (§ მს) cet.

<sup>9</sup> ბაჟხედ რვა თუმნისა რვა თუმნისა ბაჟხედ AgNTtt' (§ სით).

<sup>10</sup> გელაქნურისათვის გელაქნურისათვის SK.

<sup>11</sup> მოიხმარს MSKJ.

<sup>12</sup> გაურიგებდენ SKDQa; გაურიგებენ cet.

<sup>13</sup> J-ში: პარაგრაფის კლ-ს შემდეგ სწერია: „ახლის თევზისა“, სინგურით, სათაურის სახით, მაგრამ ტექსტის გარეშე (გვ. 19).

J-ში ეს პარაგრაფი ორი სათაურით არის წარმოდგენილი: 1) ჯმელი თევზისა და 2) ორაგულისა. ამასთანავე, „ორაგულისა“, ჯმელი თევზისა, მიყოლებით კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ „დიდბადისა“ და „ნავტიკის“ პარაგრაფების შემდეგ. დანარჩენ ნუსხებში პარაგრაფი სამი სათაურით არის წარმოდგენილი. SK-ში: 1) ჯმელი თევზისა, 2) ზუთხისა და 3) ორაგულისა. შესაძლებელია სათაური „დიდბადისა“ და „ნავტიკის“ პარაგრაფების შემდეგ არის მოცემული.

J-ში სამი პარაგრაფი: 1) ჯმელის თევზისა (გვ. 212, § სით), 2) თევზისა ძველისა და ახლისა (გვ. 73, § მს), 3) ორაგულის შესახებ ტექსტია, სათაური არა აქვს (გვ. 133, § რკლ).

დანარჩენ ნუსხებში სამი სათაურია: 1) ჯმელი თევზისათჳს“ (§ სით), რომლის ტექსტი ასეთია: „ჯმელი თევზი ისრე რვა თუმნისა ბაჟხედ როგორც მართებულია, მეთევზემ აუშხანაში მიაბაროს“; 2) ახლისა და ძველი თევზისათჳს“ (მს); ამ სათაურის ქვეშ მოთავსებული ტექსტის, პირველი წინადადება განმეორებაა „სით“ პარაგრაფის ზემოთ მოყვანილი. წინადადების: „ჯმელი თევზი ასრეა: ბაჟხედ რვა თუმნისა, როგორც მართებულია მეთევზემ აუშხანაში მიაბაროს“. 3) „ორაგულის ჯუფთისა და სჯათათჳს“. (§ რკვ). მას მოსდევს § რკლ, რომელსაც MSKJ-ში არ ვხვდებით. შინაარსის მიხედვით, შესაძლებლად მივიჩნით ამ სათაურების ქვეშ წარმოდგენილი ტექსტები ერთ პარაგრაფში გავეყვართიანებია.



[M 52; S 17r; K 28v] ორაგულის ჭუფთს<sup>1</sup> და მჟავეს<sup>2</sup> შეინახევენ. ზუთხის-სასა<sup>3</sup> და სხვის თევზის<sup>4</sup> მჟავესაც<sup>5</sup> შეინახევენ და თუშმაღს მიაბარებდენ.

თევზის\* ჩაჩხსაც ის შეინახევენ, კაპოეტისას თუ სხვისას, რომელთაც ორაგულის ჭუფთი ებაროსთ.

84. [ჩაბ] [საფერისცვალებო თევზისათვის]\*\*

[M 87; S 30 v] საფერისცვალებოთ<sup>6</sup> თევზისათვის<sup>7</sup> უნდა წავიდნენ: დარუბნელნი, გომარელნი, ეგრისელნი, ზაულისტანელნი<sup>8</sup>, თოფრაცაელნი, სხალნარელნი, ურტევენელნი, აკურელნი<sup>9</sup>, რევაშნელნი, ცხნარელნი, ნიაწრელნი, საჭეღნი, მაჩქათელნი, იფნობელნი, საკაცელნი, ქციელნი, შესაწვავად გააყოლიონ<sup>10</sup>\*\*\*. უნდა გარეცხონ კოჟრის მარანი.

[K, 40 r.] საღორისს უნდა ჩაყარონ ყინული<sup>11</sup>\*\*\*\*.

85. [მე; M 51; S 10v; K 28r]. დიდი ბადისა<sup>12</sup>

დიდი ბადე<sup>12</sup>, თრიალეთზედ ვისაც ჰქონდეს<sup>13</sup>, ან საბატონო, ან კათალიკოზისა, ან საბატონიშვილო<sup>14</sup> გარდაბან<sup>14</sup>, შეამხანაგდენ. სანამდის<sup>15</sup> ტბის ყურ-

<sup>1</sup> ჭუფთს] ჭუფთსა SK; ჭუფთის M.

<sup>2</sup> მჟავესაც M.

<sup>3</sup> ზუთხისასა SKJDQaL; ზუთხსა M; ზუთხისა cet.

<sup>4</sup> თევზისასა SK.

<sup>5</sup> მჟავეს SK.

<sup>6</sup> საფერისცვალებოთ MSK; საფერისცვალებოს JDQaL; საფერისცვალებოს AN; საფერისცვალებოს cet.

<sup>7</sup> თევზისათვის SKJ; თევზისათვის M; თევზისათვის cet.

<sup>8</sup> ზაულის ტანელნი] ზულის ტანელნი SK.

<sup>9</sup> აკურელნი S.

<sup>10</sup> გააყოლიონ] გაჰყოლიან MJ.

<sup>11</sup> უნდა გარეცხონ კოჟრის მარანი საღორისს (MS-ში: „საღორის“) უნდა ჩაყარონ ყინული MSK; — cet.

<sup>12</sup> დიდი ბადისა MS; დიდბადისა K; დიდ ბადისათვის cet.

<sup>13</sup> დიდ ბადე MS; დიდ ბადე cet.

<sup>14</sup> ჰქონდეს] ჰქონდეს SK.

<sup>14</sup> საბატონიშვილი MSK; საბატონისშვილი cet. <sup>14</sup> გარდაბან M.

<sup>15</sup> სანამდის M.

\* სიტყვები: „თევზის ჩაჩხსაც ის შეინახევენ, კაპოეტისას თუ სხვისას, რომელთაც ორაგული ჭუფთა ებაროსთ“ MSKJ-ში არ არის. დანარჩენ ნუსხებში ეს წინადადება ცალკე პარაგრაფადაა წარმოდგენილი (§ რკდ) და შემდეგი სათაური აქვს: „თევზის ჩაჩხსათვის“. ეს პარაგრაფი მოსდევს § რკგ-ს, რომლის სათაურია: „ორაგულის ჭუფთისა და სხვათათვის“. ეს ადგილი შინაარსით ორაგულის შესახებ დებულებას უკავშირდება, ამიტომაც იგი აქ მოვითხოვეთ, თუმცა ოთხ უძველეს ნუსხაში მას ვერ ვხვდებით.

\*\* MSK-ში აღნიშნულ პარაგრაფს სათაური არა აქვს; ამ ნუსხებში ეს ადგილი მოთავსებულია „გზების შენახვის გარეგნობის“ (M-ის მიხედვით კარი 21-ე) შემდეგ, მაგრამ შინაარსობლივად მასთან კავშირი არა აქვს. ამიტომ ეს პარაგრაფი ჩვენ აქ მოვითხოვეთ და სწორეთ აქ უნდა იყოს მისი ადგილი. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ამ პარაგრაფის სათაური ფორმით გამოყოფილია: დასმული აქვს პარაგრაფის აღმნიშვნელი ციფრის გამოშვებული ასოები. სინგურით შესრულებული სათაურის აღმნიშვნელი სიტყვები შუა გვერდზეა მოთავსებული, მაგრამ ამ ნუსხებში ფორმით გამოყოფილი სათაურის სიტყვები ტექსტთან პირდაპირ გადაბმულია, ე. ი. სათაური პარაგრაფის ტექსტის დასაწყის სიტყვებს წარმოადგენენ. ამრიგად, სათაური ჩვენს მიერ არის შედგენილი შინაარსის მიხედვით.

\*\*\* ვახუშტის ცნობით გომარეთის მიდამოების მდინარეები მდიდარი იყო კალმახით (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით 1941 წ., გვ. 41)..

\*\*\*\* ორ უკანასკნელ წინადადებას წინა ტექსტთან კავშირი თითქმის არა აქვს. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ იმ სოფლებს, რომლებსაც საფერისცვალებო თევზის დაჭერის ვალდებულება ჰქონდათ, ევალებოდათ აგრეთვე კოჟრის მარნის გარეცხვა. (ფერისცვალების დღესასწაული აგვისტოში იყო, 6 აგვისტო; ძვ. სტილით, და ამ დროისათვის მარნის გარეცხვა დროული იქნებოდა. ეს წინადადება იმ ადგილზე დავტოვეთ MSK ნუსხების მიხედვით.

მან<sup>1</sup> ისაქმოს, იქაურს<sup>1</sup> თევზს, სანამდის<sup>2</sup> ფარავანმა<sup>3</sup> ისაქმოს, იქაურს<sup>4</sup> თევზსა<sup>1</sup> [S 17r] კვირაში<sup>1</sup> ერთს საპაღწენს ლარაძე ნუ დაგვაკლებს. მეზადური ჩვენს სახასოში თუ\* არ იყოს, ჯამაგიერთ დაიჭირონ და ლარაძემ უთაოს. იმის დროს ულაყი თრიალეთილად რიგით გაურიგონ. ლარაძე აღარ დაგვიყენებია. ნაზირ-  
5 მა ქარხნის იასაული მაისსა და თიბათვეს თვითო\*\* უჩინოს<sup>5</sup> და იმან<sup>6</sup> [K 28v] გზავნოს<sup>7</sup>, უმისოდ წალკელს ებაროს.

86. [რკ\*\*\*] ნავტიკისა<sup>8</sup>

ნავტიკისა<sup>9</sup> ასე<sup>10</sup> არის: ნაზირმა თვითო<sup>11</sup> კვირას ქარხნის იასაული რი-  
გისად<sup>11</sup> გაატანოს, რაც დაიჭირონ, მოიტანონ. თუ მარხვა იქნებოდეს, ხმელად  
10 და მეთევვედ შეინახვედენ.

აგრევე მის დროს დიდი ბადით<sup>12</sup> ყურეს ინადირებდენ<sup>13</sup>. ინდომ ინადი-  
როს და ნაზირმა იასაული გაატანოს.

კ ა რ ი 7. ზენისა და სამეხრეოს გარიგებისა\*\*\*\*<sup>14</sup>

87. [მა\*\*\*\*; S I var. 73r; S II var. 76r; S III var. 81v; K 100r]. ზენისა და სამეხრეო რიგის<sup>15</sup>

15 [M 48; S I var. 73v] დიდმელთ ზენა<sup>16</sup> რომ აძესთ<sup>17</sup>, ნაგებში ხნან<sup>18</sup> და<sup>19</sup> იმათვე<sup>20</sup> მოიმუშაონ. ამას გარდა, ერთი სამეხრეო გორს, ერთი კავთისხვეს<sup>21</sup>,

<sup>1</sup> ყურმან MSKJ; ყურშა cet. <sup>11</sup> იქაურის MSK; იქიიურს cet.

<sup>2</sup> სანამდის] სანამდი S; სანამდის K.

<sup>3</sup> ფარავანმან M.

<sup>4</sup> იქაურს MSK; იქიურს cet.

<sup>5</sup> თევზსა MSKJ; თევზს cet. <sup>12</sup> კვირეში MSK; კვირაში cet.

<sup>6</sup> უჩინოს M. <sup>8</sup> ამან SK.

<sup>7</sup> გზავნოს MSKJ; გაგზავნოს cet.

<sup>8</sup> ნავტიკისა MSKJ; ნავტიკისათჳს cet.

<sup>9</sup> ნავტიკისა] ნავტიკი MSK.

<sup>10</sup> ასე J; ასრე DQaLAGNTtt';—MSK

<sup>11</sup> თვითო MSK; თვითოს cet.

<sup>11</sup> რიგისათ MSK; რიგისად cet.

<sup>12</sup> მის დროს დიდი ბადით M; მის დროს დიდბადით SK; დიდბადით მის დროს J; დიდ-  
ბადეს მის დროს DQaL; დიდს ბადეს მისს დროს cet.

<sup>13</sup> ინადირებდენ MSKJ; ანადირებდენ cet..

<sup>14</sup> კარი ი M;—cet.

<sup>15</sup> ზენისა და სამეხრეოს რიგი M; ზენისა და სამეხრეოს რიგი S I var K; გარიგება ზენისა და სამე-  
ხრეოსი S III var; გარიგებისა ზენისა სამეხრეოსი S II var.; ზენისა და სამეხრეოს გარიგებისა-  
თჳს cet.

<sup>16</sup> ზენა M; ხენა AN.

<sup>17</sup> აძესთ M; აძეს S III var; აძესთ S II var. აძესთ cet.

<sup>18</sup> ზენა S I var. <sup>19</sup> და S I var. K;—cet.

<sup>20</sup> იმათვე] იმათვე S I var. K; იმათჳ DQL.

<sup>21</sup> კავთისხვეს M.

\* MSK-ში „თუ“ მოთავსებულია სიტყვის „მეზადური“-ს შემდეგ.

\*\* M-ში სიტყვა „თვითო“-ს უკანასკნელი ასო „ო“ ამოშლისა და გადაფხეკის გამო ძლივს  
იკითხება.

\*\*\* J-ში: რკა.

\*\*\*\* კარის სითაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

\*\*\*\*\* J-ში: შ, მგ.

\*\*\*\*\* S-ში იმ პარაგრაფს აქვს სამი ვარიანტი: I ვარიანტი (73r, 73v), ორი ჯვარედინი  
ხაზით გადახაზულია, მთლიანად. III (var.) მოთავსებულია 61 v-ზე. ამ ტექსტს III ვა-

ერთი ორსავე<sup>1</sup> სამეფოს ლილოზედ<sup>2</sup>, ორი ღურნუკს, ორი ეკლესიას, ერთი ავ-  
ლაბარში, ერთი ქვემო ბოლნისს<sup>3</sup>. ეს დღემელთ გარდაის, შეიქნა ცხრა.

ა[M 40]მათი ხასაღარი მისის<sup>4</sup> წესითა და რიგით მოიქცენ, ნურას წაახ-  
დენენ. მოკელენი მის დროს მის მუშასა და წესს გაურიგებდენ, რაც ღმრთით<sup>5</sup>  
მოვიდეს, ენკენისთვის გასვლამდი<sup>6</sup> ჩვენის კარის მოკელეთ ანგარიშს მოს- 5  
ცემდენ<sup>7</sup>.

[K 100v] ამ გუთნების მოხელეებმან<sup>8</sup> ეს<sup>9</sup> ქნან: თუ ქარი ავად გაუხდეს<sup>10</sup>,  
რომე<sup>11</sup> აღარ დარჩებოდეს, მამასახლისს<sup>12</sup>, სოფლის კაცთ<sup>13</sup> აჩვენოს. თუ ქარ-  
ხანაში ვეღარ ჩამოაწვედეს — დაკლან და ტყავი რუმბათ<sup>14</sup> გახადონ. ხორცი  
მეხრემ თავ-თავისთვის შეინახონ<sup>15</sup> და გუთანზედ<sup>16</sup> დახარჯონ. თუ ქარხანაში 10  
ჩამოაწვედეს, ნაზირთან მოიყვანონ. თუ არ დარჩებოდეს, \*ქარხანაში დახარ-  
ჯონ<sup>17</sup>, თუ დარჩებოდეს, თრიალეთზედ<sup>18</sup> გაგზავნონ, გაასუქონ, მის დროს  
ტყავი რუმბათ<sup>19</sup> გახადონ და ხორცი შაშხათ მოიხმარონ.

88. [M 180; S 67r; K 82r] გუთნის ხარჯი<sup>20</sup>

გუთნის ხარჯი\* სწერია და მკისა<sup>21</sup> მოსაველზედ<sup>21</sup> ჰკიდია<sup>22</sup>; ხუნისა<sup>23</sup>. [M 180

რიანტად იმიტომ ვთვლით, რომ იგი შესრულებულია ხელნაწერისაგან განსხვავებული ფერის  
მელნით და ამავე დროს 61 v გვერდის დასაწყისში წერია: „აქაც დღიანი დახეულია“. შემდეგ  
სხვა მელნით მიწერილია: „დღიანი ვიპოვნეთ“ (K-ში ეს ადგილი ცარიელია). როგორც ჩანს, S-ში  
ეს ადგილი შემდეგ არის ჩამატებული. II ვარიანტის (75r) ხელი უფრო ახლოა I ვარიანტის ხელთან.

<sup>1</sup> ორსავე S II.

<sup>2</sup> ლილოზედ S I var. K; ლოლოზე M; ლილოებზე J S II, III var.; ლილოებზედ cet.

<sup>3</sup> ქვემო ბოლნის MS II, III var.

<sup>4</sup> მის M.

<sup>5</sup> ღმრთით (ყველა ნუსხაში ეს სიტყვა ქარაგმით არის მოცემული).

<sup>6</sup> გასულამდი M; გასულამდის S I var. K; გასულამდის S II, var; გასულამდი JDaL; გა-  
სულამდის Q; გასულამდის A; გასულამდის N; გასულამდის cet.

<sup>7</sup> მოსტეზდენ MS I, II III, var. K; მოსტეზდენ cet.

<sup>8</sup> მოკელეებმან J; მოკელეებმან M; მოკელეებმა cet.

<sup>9</sup> ესე S III var.

<sup>10</sup> ქარი ავად გაუხდეს S I var K J; ხარი ავად გაუხდეს S II, III var; ქარი ავად გახდეს  
M; ავად გაუხდეს ქარი cet.

<sup>11</sup> რომ S I, II, III var K.

<sup>12</sup> მამასახლისს მამასახლის MS III var.; მამასახლისმა S II; მამასახლისის Q.

<sup>13</sup> კაცს S I, II, III var. KJDQaBL; კაცთ cet.

<sup>14</sup> რუმბათ S II, III var; J; რუნბათ M, რუმბად cet.

<sup>15</sup> შეინახოს M; შინახონ S III var; შე-ნახონ cet.

<sup>16</sup> და გუთანზედ გუთანზე S II, III var.; და გუთანზე J.

<sup>17</sup> თუ არ დარჩებოდეს ქარხანაში დახარჯონ — S I var. K.

<sup>18</sup> თრიალეთზე MS III var.

<sup>19</sup> რუმბათ S I, II, III var. KJ; რუნბათ M; რუმბად cet.

<sup>20</sup> გუთნის ხარჯი ჩვენი კონიექტურა (სათაურად აღებულია ტექსტის პირველი ორი სი-  
ტყვა);— cet. აქ მკისა M.

<sup>21</sup> მოსაველზე M.

<sup>22</sup> კიდია SK.

<sup>23</sup> გუთნისა M.

\* „გუთნის ხარჯი“-თ დაწყებული და „ის უნდა ესთხოოთ“-თი დამთავრებულ ტექსტს მხო-  
ლოდ MS და K-ში ვხვდებით. იგი მოთავსებულია თავლის ქეშვიის დებულების შემდეგ. ჩვენ ეს  
ადგილი მოგვყავს აქ შინაარსის მიხედვით.

ასრე არის: თუ უხელობით ხასადარმა და მოხელემ<sup>1</sup> არ მოიყვანოს, თანბა უნდა თორემ რაც ღმერთმან<sup>2</sup> მოგვეცეს ის უნდა ვსთხოვოთ<sup>3</sup>.

30. [მგ] გუთნის რიგი<sup>4</sup>

[S II var. 02r] გუთანმა<sup>5</sup> უნდა მოხნას ერთმა<sup>6</sup> — დღიური ორმოცდაათი<sup>7</sup>. დღიურში დაითესების ორ კოდ-ნახევარი<sup>8</sup>. იქნების ერთპირად ამისი თესლი<sup>9</sup> კოდი ასოცდახუთი<sup>10</sup>. უნდა მოვიდეს კოდზედ ურემი<sup>11</sup>, იქნების ასოცდახუთი ურემი<sup>12</sup>. ურემს უნდა გამოვიდეს რვა<sup>13</sup>. იქნების ერთ პირ კოდი ათასი<sup>14</sup>. ეს ათასი კოდი პური და ქერი ორმოცდაათის დღის<sup>15</sup> ნახნავზედ<sup>16</sup> უნდა ამ წესით მოვიდეს.

M-ის სარჩევში თავლის ქეშვიკის კარი აღნიშნულია „მღ“-თი. ამის შემდეგ „მე“ კარს სარჩევში ასეთი სათაური აქვს: „სამუშაო სასმელ-საკმელისა“. ტექსტი კი სხვა შინაარსს შეიცავს.

„მე“-ს M-ის სარჩევში მოსდევს კარი „მე“ სათაურით: „ერთმან გუთანმან რა ერთი ხნას და ან რა მოიყვანოს“. M-ის ტექსტი სათაურს არ შეესაბამება. სამაგიეროდ ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში არის პარაგრაფი, რომელშიაც განსაზღვრულია თუ ერთმა გუთანმა რამდენი უნდა მოხნას. J-ში, 35-ე გვერდის მარჯვენა აშიაზე დასმულია პარაგრაფის აღმნიშვნელი „მბ“, მის გასწვრივ ასეთი სათაურია: „გუთნის ჯენისა მკისა და ლეწვისა ხარჯი ასრე არის“, სათაურის ქვეშ ტექსტისათვის ცარიელი ადგილია დატოვებული. მომდევნო (36-ე) გვერდის მარცხენა აშიაზე გამო-ახულია პარაგრაფის აღმნიშვნელი „მგ“, რომლის გასწვრივაც ცალკე სტრიქონში სინგურით წარმოდგენილია სათაური: „გუთანმა ერთმან უნდა მოხნას“. ამ სათაურის ქვეშ არის ტექსტი, რომლის დასაწყის ნაწილს სათაური წარმოადგენს. ანბანური წესით შედგენილ სხვა ნუსხებში ეს ტექსტი ცალკე პარაგრაფად არის გამოყოფილი „მგ“-ს სათვალავით და ასეთი სათაური აქვს: „გუთნის ჯენისა მკისა და ლეწვისა ხარჯისათჳს“.

ჩვენ შესაძლებლად ვსცანით ეს ადგილები გავევრთიანებოთ ერთ კარში, ხოლო ის რაც გუთნის ხარჯს შეეხება და მოცემულია მხოლოდ MS I var. K-ში, ცალკე პარაგრაფად გამოგვეყო.

- <sup>1</sup> მოხელმ S.
- <sup>2</sup> ღონ K; ღონა S; ღთთან M.      <sup>3</sup> ვსთხოვთ M.
- <sup>4</sup> გუთნის რიგი ჩვენა კონიექტურა;—MSI, II var. KJ; გუთნის ხენისა მკისა და ლეწვის ხარჯისათჳს cet.
- <sup>5</sup> გუთანმა უნდა მოხნას ერთმა] ქ. გუთანმა ერთმა უნდა მოხნას S II var; გუთანმა ერთმა უნდა მოხნას J (J-ში ეს სიტყვები სინგურით არის დაწერილი ცალკე სტრიქონზე სათაურის სახით. ამასთანავე, J-ში პარაგრაფი მგ-ს წინ გვერდის შუა ადგილზე არის ასეთი სათაური — ცალკე სტრიქონზე: „გუთნისა, მკისა და ლეწვისა ხარჯი ასრე არის“, სათაურს მიწერილი აქვს მუხლის აღმნიშვნელი „მბ“ (გვ. 35), შემდეგ კი ცარიელი ადგილია დატოვებული).
- <sup>6</sup> ორმოცდაათი] ნ S I var.
- <sup>7</sup> ორკოდ ნახევარი] კოდი ბო S II var.
- <sup>8</sup> იქნების ერთპირად ამისი თესლი] იქნების ამისი თესლი ერთ პირათ S II.
- <sup>9</sup> ასოცდახუთი] რვე S II var.
- <sup>10</sup> ურემი] ურემი ა S II var.
- <sup>11</sup> ასოცდახუთი ურემი] რვე S II var.
- <sup>12</sup> გამოვიდეს რვა] კოდი თ S II var.
- <sup>13</sup> ათასი] ჩ S II var.
- <sup>14</sup> დღის S II, J; დღისა cet.
- <sup>15</sup> ნახნავზე S II var.

\* სიტყვა „ვსთხოვოთ“-ს შემდეგ MSK-ში სწერია: „ეშვიკლასბაშისა“ (M-ში: ეშვიკლასბაშისა) და სხვის კულჯიხიანებისა სარგო ზემოთ სწერია: აგრევე მღვიანბევის სარგო იქვე ზემოთ დაგვიწერია“. სხვა ნუსხაში ეს ადგილი არ არის.

\* დაწებულ აბტყვიდან „გუთანმა“ და დამთავრებული სიტყვებით „ამ წესით მოვიდეს“ ტექსტი M S I var. და K-ში არ არის სამაგიეროდ მას ვახვდებით S II var-ში და ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში. ეს ადგილი, ამასთანავე, ის რაც „გუთნის ხარჯს“ შეეხება და მხოლოდ M დ. S I var K-შია შეტანილი. ხენისა და სამეზეროს გარიგებასთან გაეავრთიანეთ შინაარსის მი ედვით. (იხ. ამის შესახებ წინა შენიშვნა)

რაც<sup>3</sup> ან ქართველი, ან თათარი ჩვენგან თარხანი არის, იმის გამოსაღებზე<sup>4</sup> ჩვენი<sup>5</sup> მოხელენი ჩვენზე<sup>6</sup> ნუ იანგარიშებენ და ისრე რუსუმს ნუ აიღებენ. იმათი გამოსაღები, როგორც ჩვენ დაგვაკლდე<sup>7</sup> [M 56] ბა<sup>8</sup>, ისრე იმათაც უნდა დაიკლონ. რალაც ჩვენთვის უთარხნოს კაციდამ, თუ<sup>9</sup> ქვეყნიდამ შემოსავალი შემოვიდეს, ათს უკლებლივ ჩვენთვის დასდებდენ, მეთერთმეტეს მოკვლენი თავისთვის აიღებდენ<sup>10</sup>. როგორც რიგი და წესი არის, მოკვლენი ისრე გაიყოფდენ.

[კარი შ. ყარაის კონის რიგი]\*\*

41. [ოზ,\*\*\* რუთ; M 57; S 18r; K 28v] კონისა\*\*\*\*

ყარაის<sup>10</sup> კონის საქმე ასრე<sup>11</sup> გარიგებულია როსტომ მეფისაგან: რაც კონს თევზი მოხვდებოდეს, თორმეტისაგან ათი საბატონოდ უნდა გარდაიდვას<sup>12</sup> და ორი სათაოთ<sup>13</sup> უნდა აიღონ. ამ\*\*\*\* ორისაგან ერთი სუფრაჰმან<sup>14</sup> და სარქარმან უნდა გაიყონ და ერთი მეკონეთა<sup>14</sup> ერგებოდეს ამ წესითა<sup>15</sup>, რომე,

<sup>1</sup> კარი იღ M; — cet.

<sup>2</sup> თარხნების რიგი MSKJ; თარხნების რიგისათჳს cet.

<sup>3</sup> რაც] თუ SK.

<sup>4</sup> იმის ი გამოსაღები SK.

<sup>5</sup> ჩვენი MSKJ; ჩვენი cet.

<sup>6</sup> ჩვენზე M.J; ჩვენზე cet.

<sup>7</sup> დაგვაკლდება MSKJ; დაგვაკლდეს cet.

<sup>8</sup> თუ] და თუ S (S-ში „და“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მუხით არის ჩამატებული).

<sup>9</sup> აიღებდენ MSKJ; აიღებენ cet.

<sup>10</sup> კონისა MSK; ყარაის კონისა J; ყარაის კონისათჳს cet.

<sup>11</sup> ყარაის J; ყარაის SK; ყარაის cet.

<sup>12</sup> ასრე] ასე JDQaL.

<sup>13</sup> გარდაიდვას] გარდაიდვას M.J.

<sup>14</sup> სათაოთ MSKJ; სათაოდ cet. <sup>15</sup> სუფრაჰმან MSK; სუფრაჰმან cet.

<sup>16</sup> მეკონეთა MSKJDaL; მეკონეთ cet.

<sup>17</sup> წესითა MSKJ; წესით cet.

\* კარის სათაური აღებულია M-ის საარჩევინად.

\*\* კონის გარიგებას წინა კართან არავითარი კავშირი არა აქვს, ამიტომ ცალკე კარად გამოყვებით.

\*\*\* J-ში: ოშ.

\*\*\*\* M-ში ამ პარაგრაფის წინ არის ორი პარაგრაფი: 1) ქოღაის შესახებ (ქოღაის რიგი<sup>5</sup>, გვ. 56), 2) „ხასა თავლისა ბზის რიგი და ცხენებისა“. ორივე დებულება M-ში უფრო ვრცლად ქვემოთ არის მოცემული (გვ. 137 და გვ. 186); ეს პარაგრაფები ჩვენ იქ დავტოვეთ, სადაც უფრო ვრცლად არის წარმოდგენილი, რასაკვირველია, მოკლე ტექსტების სათანადო გამოყენებით.

SK-ში თარხნების რიგის პარაგრაფს მოსდევს ქოღაის რიგი, ხოლო თავლისა და ბზის გარიგება შემდეგ არის მოცემული (S 65v, K90v). ანბანურ წესით შედგენილ ნუსხებში ორი პარაგრაფია ამ დებულებისადმი მიძღვნილი, დასათულება კი ერთნაირია, (J-ში ოშ „კონისა“, რუთ: „ყარაის კონისა“; სხვა ხელნაწერის ორთავე პარაგრაფის სათაური: „ყარაის კონისათჳს“), მაგრამ რუთ ძლიერ მოკლეა. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ოზ (J-ში: ოშ) და რუთ-ს ქვეშ მოცემული ასეთი ტექსტი: „ყარაისის (J-ში: ყარაის) კონს რაც (J-ში: სიტყვის „რაც“ შემდეგ სწერია „ქვის“) შეესება მოუნდების ელის, კაცმან უნდა ქეთი შეავსოს. ყარაისის (J-ში ყარაის) მეფორულია“. J-ში უკანასკნელი ორი სიტყვა „ყარაის მეფორულია“ გვერდის შუა ადგილზე სათაურის სახით, სინგურით არის წარმოდგენილი, ამასთანავე, ეს სიტყვები დაშორებულია როგორც წინა, ისე მომდევნო ადგილებს (გვ. 185). უკანასკნელი ორი სიტყვა კონტექსტში უადგილოდ მოჩანს. „ოზ“-ის ქვეშ მოთავსებული ტექსტი ვრცელია და შეესაბამება MSK ნუსხების შესაბამისი პარაგრაფის ტექსტს.

\*\*\*\* S-ში „ამ“ გადახზულია.

რომელიც უკეთესი თევზი იყოს, ჩვენთვის<sup>1</sup> უნდა გარდადვან<sup>2</sup>. რაც ჩვენთვის თევზი ავიდოდეს, იმისგან<sup>3</sup> შესამდნს ჩვენს სასაფლაოს და ბატონს კათალიკოსს გარდაუდებდნ<sup>4</sup> ამ წესითა<sup>5</sup> და ყარარს<sup>6</sup> ნურა კაცი ნუ გარდავლენ. ეს კონი გაბაშვილ<sup>[M 58]</sup>ლებს უნდა ებაროს. ერთი კათალიკოსის აზნაურიშვილი<sup>7</sup> თაზიშვილი უნდა იდგეს<sup>8</sup>.

[M 140; S I var. 45r; S II var. 44 v; K 68 v] ყარაის<sup>9</sup> კონს რაც ქვით<sup>10</sup> შევსება მოუნდების<sup>11</sup>, ელის კაცმან<sup>12</sup> უნდა<sup>13</sup> შეავსოს<sup>14</sup>. ყარაის მუშაზედ<sup>15</sup> პური კოდი 36<sup>16</sup>, ღვინო რაც მივსცეთ<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> ჩვენთვის| ჩვენთვის DQaL.

<sup>2</sup> გარდადვან MSK; გარდადვან cet.

<sup>3</sup> ამისგან SK.

<sup>4</sup> გარდაუდებდნ SK.

<sup>5</sup> წესითა MSKJ; წესით cet.

<sup>6</sup> ყარარს MSKJDaL; ყარარას Q; ყარაის cet.

<sup>7</sup> აზნაურიშვილი S; აზნაუ შვილი Q; აზნაურ შვილი cet.

<sup>8</sup> თაზიშვილი უნდა იდგეს M; თაზის შვილი უნდა იდგეს J; თაზისშვილი უნდა იდგეს SK; თაზის შვილი ან ანჩისხატის დეკანოზის შვილი მესხისშვილი, ამ ორში ერთ-ერთი იდგეს cet.

<sup>9</sup> ყარაის SKJ II var; ყარის M; ყარაის D II' var. Q II var. a II, var. L II var. A II var. g II var. N II var. T II var. t II var. t' II var.; ამ J I var, D I var. Q I var. a I var. A I var. N I var. T I var. t I var. t' I var.

<sup>10</sup> ქვით J I, II var. D I var. Q I var. a I var. L I var. A I var. g I var. N I var. T I var. t I var. t' I var; ქვის MS I var. K; — cet.

<sup>11</sup> მოუნდების| მოუნდება J I, II var. D I var. Q I var. a I var. L I var. A I var. g I var. N I var. T I var. t I var. t' var.; — S II var.

<sup>12</sup> კაცმან MS I var. K D II var. a II var. g II var. N II var. T II var. t II var. t' II var.; კაცმა cet.

<sup>13</sup> უნდა| უნდა ქვით MS II var. J II var. D II var. Q II var. a II var. L II var. A II var. g II var. N II var. T II var. t II var. t' II var.

<sup>14</sup> შეავსონ M.

<sup>15</sup> ყარაის მუშაზედ SI var. K; ყარაის მუშაზე M; — cet.

<sup>16</sup> პური კოდი ლე MSI var. K; — cet.

<sup>17</sup> ღვინო რაც მივსცეთ MSI var. K; — cet.

\* წინადადება — „ყარაის კონს რაც ქვით შევსება მოუნდების ელის კაცმა უნდა შეავსოს“, ყველა ნუსხაში, გარდა MK-სა, ორი ვარიანტითაა მოცემული. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ეს წინადადება მოცემულია იქ, სადაც მთავრდება დებულება ყარაის კონის შესახებ (§ ოზ, კ-ში ოშ); ამ ნუსხებისთვის ეს I ვარიანტად ჩავთვალოთ. ამავე ნუსხებში, ამავე წინადადების II ვარიანტი ცალკე პარაგრაფადაა მოცემული (§ რეთ). II ვარიანტში ამ წინადადების შემდეგ ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში სწერია: „ყარაისს მეუორულისა“ (J-ში<sup>1</sup> ყარაის მეუორულისა<sup>2</sup>. J-ში, ეს ორი სიტყვა სინგურით დაწერილი ცალკე სტრიქონზეა წარმოადგენილი).

MS I var. და K-ში წინადადება — „ყარაის კონს რაც ქვით შევსება მოუნდება ელის კაცმან უნდა შეავსოს“ — მოცემულია ელის ეთაზის დებულების შემდეგ და არა კონის დებულების ბოლოს. ამასთანავე, სამივე ნუსხაში (MSI var და K) ამ წინადადებას მოსდევს შემდეგი წინადადება: „ყარაის მუშაზედ პური კოდი ლე. ღვინო რაც მივსცეთ“; ეს წინადადება სხვა ნუსხაში არ არის.

SI var-ში ორივე წინადადება გადახაზულია; ამავე ნუსხაში ცოტა ზემოთ „ყარაის ჩვლ-გას“ დებულების შემდეგ (44 v) ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით (ამისათვის ჩავთვალოთ ის II ვარიანტად) მიწერილია: „ქ ყარაის კონისა რაც შევსება ელის კაცმა უნდა ქვით შეავსოს“. ორთავე წინადადება (დაწყებული სიტყვებიდან „ყარაის კონს“ და დამთავრებული „ღვინო რაც მივსცეთ“) მოვითავსეთ შინაარსის მიხედვით ყარაის კონის დებულების ბოლოს. აქ მის მოთავსებაზე ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ყარაის კონის ქვით შევსების შესახებ წინადადება ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ცალკე პარაგრაფადაც არის, მაგრამ ამავე დროს იგივე წინადადება მოცემულია ყარაის კონის დებულების ბოლოსაც, რაც იმაზეც მიუთითებს, რომ შინაარსით ამ წინადადების აღნიშნულ ადგილზე მოთავსება კანონზომიერია.

42. [ოც<sup>10</sup>; M 73] კახეთისა და ქართლის სამძღვარი<sup>2</sup>

ქართლისა და<sup>1</sup> კახეთის სამძღვარი: ჰევემარის ყვითელი<sup>3</sup> ფლატე, ქვით- 5  
კირს<sup>4</sup> გაღმა სერის გზა რომ შესდევს, ავა მაღალს ლილოზედ, დიდი მუხბა<sup>1\*\*\*</sup>  
აშქავეთის თავი, ქუაბთ კლდისთავი; იმისი ღელე რომ ჩაიტანს ლოქინს გაღ-  
მა, სამანაო გზა, ვაზიანის თავის გორაები სულუყელიანის თავს ამართული  
იმას გაღმა მაყუალთ წყარო, ფანაქლუს თავს დიდი წვერი, დემურლუს დადი  
მეჯუნ-ყალა, იერქორფი, და ყულუდალი, ახარ-ბახარი, ყატყატ-დადი, ყარაბუ- 10  
ლაბი, ქარაულდალი, ბაიდიგორის ააქარ-ბახარი, ჩათმა, თიქმატაში, ემინ-ალა  
აღამურან იერი.

კარი 11. ქართლის აწერისა, თუ როგორ აიწერების\*\*\*\*

[კ<sup>5</sup>\*\*\*\*; M I var. 74; II var. 96; S 26r; K34r] 48. ქართლის აწერისა<sup>5</sup>

როდესაც<sup>7</sup> ქართლი აწერილა<sup>8</sup> და ან აიწერების<sup>9</sup>, ამ წესით უნდა აიწე-  
რებოდეს<sup>10</sup>: ყაიყულიდამ შემოყოლებით, თათარსა და მელიქის საულდარს<sup>11</sup>  
გარდა, სომხითს, ყაიყულის<sup>12</sup> თრიალეთს და საბარათაშიელოში, — ამაზედ  
საბარათაშიელოს სარდალი<sup>13</sup> წავა, ერთი მდივანი წავა, ასწერს<sup>14</sup> და დავ-  
თარს [K 34] დაიქერს; მეფის მდივანი წავიდოდეს. ზემო ქართლში<sup>15</sup>, ჰეობას აქეთ<sup>16</sup>,  
— ნეძვი და კორტანეთი და ტაშისკარიც დავთარში ჩავარდების. ამას აქათაც—

<sup>1</sup> კარი იე M; — cet.

<sup>2</sup> კახეთისა და ქართლის სამძღვარი MSK; — SK (SK-ში არ არის არც სათაური და არც ტექსტი); კახეთისა და ქართლის სამძღვრისათვის cet. 1 ქართლისა და ჩვენ და M; ჩვენ და J.

<sup>3</sup> ყვითელი ყუითელი M; ყუთელი AN.

<sup>4</sup> კვიტიკის M; ქვიტიკის cet. 1 მუხა M.

<sup>5</sup> კარი იხ M; — cet.

<sup>6</sup> ქართლის აწერისა MSK; ~ აწერა ქართლისა J; ქართლის აღწერისათვის cet.

<sup>7</sup> როდესაც M.

<sup>8</sup> აწერილა MSKJ; აღწერილა cet.

<sup>9</sup> აიწერების MSKJ; აღიწერების cet.

<sup>10</sup> აიწერებოდეს MSKJ; აღიწერებოდეს cet.

<sup>11</sup> სულდარს M.

<sup>12</sup> ყაიყულის ყაიყულს M (M-ის ამ პარაგრაფის II ვარიანტში: „ყაიყულის“, გვ. 95).

<sup>13</sup> სარდალი MSKJ; სარდარი cet

<sup>14</sup> ასწერს MSKJ; აღსწერს DQaBL; აღსწერს AgNTit<sup>1</sup>.

<sup>15</sup> ქართლში MJDQB; ქართლისა SK; ქართლის cet.

<sup>16</sup> აქათ M.

\* სათაური M-ის სარჩევიდან არის. კარი იე (კარის სათვალავი M-ის სარჩევში), რასა-  
კვირეულია, არ ღდრის „10“-ს. როგორც ამის შესახებ ზემოთ იყო აღნიშნული, კარების სათვა-  
ლავში ზოგიერთი ცვლილება შევიტანეთ.

•• J-ში: ოთ.

••• SK-ში, როგორც აღვნიშნეთ, ეს პარაგრაფი არ არის. სიტყვა „მუხას“ შემდეგ პარა-  
გრაფის ბოლომდე, სხვა ნუსხებში (გარდა M-სა) ტექსტი გამოტოვებულია.

•••• კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის. M-ში პარაგრაფი „ქართლის აწერისა“ ორ  
ვარიანტად არის წარმოდგენილი: I ვარიანტი (გვ. 74, 75, 76) უმნიშვნელოდ განსხვავდება II ვა-  
რიანტისაგან (გვ. 95, 96, 97); განსხვავებას სქოლიოში ვუჩვენებთ.

••••• J-ში: კვ.

სამილახვარომდი<sup>1</sup> და<sup>1</sup> ამილახორის<sup>2</sup> მამულიც<sup>3</sup>. ზე[M II var. 96]მო ქართლის სარდალი<sup>4</sup> და ერთი<sup>5</sup> მდივანი<sup>6</sup> წავა, მდივანი<sup>7</sup> ასწერს<sup>8</sup> და დავთარს დაიჭერს. დედოფლის მდივანი ასწერდეს<sup>9</sup>.

საურთან დედოფლის ხალთხუცესს და მდივანს<sup>10</sup> კელი არა აქუთ<sup>11</sup>. ორი შაური რომ მესაურისა აიღების, იმისგან ნაჭევარი შაური სახლთხუცისა და მდივანებისა არი[M I var. 75]ს<sup>12\*</sup>.

[S 25v]საციციანოს მკარეს, სადგერს აქეთ, ბატონის დროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს<sup>13</sup>, ისა<sup>14</sup> წავა და ერთი მეფისა<sup>15</sup> მდივანი წაპყვება<sup>14</sup>. მდივანი ასწერს<sup>16</sup> და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი.\*\*

10 [K 85r] მუხრანისა<sup>16</sup> ბატონის<sup>17</sup> და ორისავე<sup>18</sup> ერისთვის მამულს, რომელიც კვლავ<sup>19</sup> დავთარში ჩავარდნილა<sup>20</sup>, იმაზე<sup>21</sup> მუხრანის<sup>22</sup> ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი ასწერს<sup>23</sup> და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი<sup>24</sup>.

[M I var. 97] ეს სარდლები<sup>25</sup> და მდივნები რომ წავლენ, ამათი რიგი და წესი ასრე არის: რომელსაც სოფელში რომ<sup>26</sup> ჩადგებოდენ<sup>27</sup>, იმ<sup>28</sup> სოფელმან —საკომლომ<sup>29</sup>

<sup>1</sup> სამილახვარომდის S; სამილახვარომდი M I var. <sup>1</sup> და M II var.;—cet.

<sup>2</sup> ამილახვარის MSK; ამილახორის cet.

<sup>3</sup> მამულიც SK; მამულსაც cet.

<sup>4</sup> სარდალი M; სარდალმა SK; სარდარი cet.

<sup>5</sup> ერთმა SK.

<sup>6</sup> მდივანი მეფის მდივანმა SK.

<sup>7</sup> მდივანი — SKM II var.

<sup>8</sup> ასწერს MJ; აღსწერს DQaBLgt<sup>1</sup>; აღსწერს ANJt; უნდა აწეროს SK

<sup>9</sup> დედოფლის მდივანი ასწერდეს M; დედოფლის მდივანი სწერდეს J; დედოფლის მდივანი აღწერდეს B; — SK; დედოფლის მდივანი ჰსწერდეს cet.

<sup>10</sup> საურთან დედოფლის ხალთხუცესს (ჩე. კონ.: სახლთხუცესს) და მდივანს საურთან დედოფლის ხალთხუცესს და მდივანს M I var.; საურის სარგოში დედოფლის ხალთხუცესსა და მდივანს M II var.; ~ საურთან დედოფლის მდივანს და ხალთხუცესს SK.

<sup>11</sup> არა აქუთ M II var.; არა აქუს M I var. SK; არა აქეს J; აქუს AN; აქეს cet.

<sup>12</sup> ორი შაური რომ მესაურისა აიღების იმისგან ნაჭევარი შაური მეფის სახლთხუცისა და მდივანებისა არის ჩე. კონიექტ.; მესაურისაგან რომ მეოთხედი ნაჭევა შაური აიღების მეფის სახლთხუცისა და მდივანებისა არის M II var. (გვ. 96); ~ მეფისა ხალთხუცისა (S-ში: ხალთხუცესი; K-ში: სახლთხუცესი) და მდივანებისა არის ორი შაური რომ მესაურისა აიღების იმისგან ნაჭევარ შაური (SK-ში: ამისგან) cet.

<sup>13</sup> უბრძანებს უბრძანებს SKJ. <sup>10</sup> ის M II var.;—cet. <sup>12</sup> მეფის M II var.;—cet.

<sup>14</sup> წაყვება SK M II var.; წაპყვება M I var.; წაპყვება DQaBL; წარპყვება cet.

<sup>15</sup> ასწერს MKJ; აწერს S; აღსწერს cet.

<sup>16</sup> მუხრანისა MSK; მუხრანს J; მუხნარს cet.

<sup>17</sup> ბატონის SK; — cet.

<sup>18</sup> ორისავე ორის M I var.

<sup>19</sup> კვლავ DQaL; კვლავ A; კვლავ cet.

<sup>20</sup> ჩავარდნილა ჩავადებენ S; ჩავადებდენ K.

<sup>21</sup> იმაზედ ამაზედ SK.

<sup>22</sup> მუხრანის MSKJ; მუხნარის cet.

<sup>23</sup> ასწერს MSKJ; აღსწერს T; აღსწერს cet.

<sup>24</sup> მეფის მდივანი MSK; — cet.

<sup>25</sup> სარდლები MSKJ; სარდრები cet.

<sup>26</sup> რომ—SK.

<sup>27</sup> ჩადგებოდენ MJDQaBL; ჩადგებოდენ cet.

<sup>28</sup> იმ SK.

<sup>29</sup> საკომლო SK.

\* ეს აბზაცი („საურთან დედოფლის“ სიტყვებით დაწყებული და „მდივანებისა არის“ სიტყვებით დამთავრებული), ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში მოთავსებულია პარაგრაფის ბოლოს.

\*\* „მეფის მდივანი“ არ არის M I var. — ში.



ორი შაური და ბოგანომ ერთი შაური ასამწერლოდ<sup>1</sup> უნდა გამოიღონ, და ეს სარდალმა<sup>2</sup> და მდივანმა შუა უნდა გაიყონ<sup>3</sup>. დახლომითაც ის სო[M I var. 78]ფელი უნდა დაუხედეს<sup>4</sup>; და რომელსაც სოფელში<sup>5</sup> არ ჩაუდგებიან და ისრე<sup>6</sup> ასწერენ<sup>7</sup>, იმ<sup>8</sup> სოფლის საკომლომ—აბაზი<sup>9</sup> და ბოგანომ—ორი შაური უნდა გამოიღონ<sup>10</sup>. ერთის ბოგანოსი და ერთის საკომლოსი იქნების ექვსი<sup>11</sup> შაური. ამისგან სამი შაური სარდალმან<sup>12</sup> და მდივანმა შუა უნდა<sup>13</sup> გაიყონ, რომე ასამწერო არის. დარჩების სამი შაური, რომ ეს ულუფისა არის; ამისგან ორი შაური სარდალსა<sup>14</sup>, რომ ბევრი კაცი ახლდების და ერთი შაური<sup>14</sup> მდივანსა, მაგრამ<sup>15</sup> მდივანსა და<sup>16</sup> მისი<sup>16</sup> კაცებს [S 26r] სარდალმან<sup>17</sup> უნდა ასვას, აჭამოს.

თუ სხვა მეულუფე, [K 35v] ან სხვა<sup>18</sup> სასაჩუქრე კაცი გაჩნდეს, ხარჯი სარდალმა<sup>19</sup> უნდა გასწიოს და მდივანმა<sup>20</sup> აღარ დახარჯოს, ამ[M II var. 98.]იტომ რომე ულუფისა ორი წილი მიაქვს.

ამ ქვეყნის აწერაში<sup>21</sup> ერთს მხარეს დედოფლის მდივანი წავიდეს. რაც იმის აწერაში<sup>22</sup> სამეფო კაცი იყოს, იმ სამეფოს კაცის სარგო მეფის მდივანს უნდა მოუტანოს; და სადაც მეფის მდივანის აწერაში<sup>23</sup> სადედოფლო კაცი<sup>15</sup> ერიოს,<sup>24</sup> იმისი სარგო და ასამწერლო<sup>25</sup> დედოფლის მდივანებს მოუტანონ<sup>26\*</sup>.

<sup>1</sup> ასამწერლოდ M I var. SKJ; ასამწერლოთ M II var; აღსამწერლო cet.

<sup>2</sup> სარდალმა M II var. SKJ; სარდალმან M I var.; სარდარმა cet.

<sup>3</sup> გაიყონ გაიყოს M I var. J.

<sup>4</sup> დაუხედეს M I var; დახედეს M II var. SKJDQaBL; დაუხედეს cet.

<sup>5</sup> სოფელში — M I var.

<sup>6</sup> ასრე SK.

<sup>7</sup> ასწერენ MSKJDQaBL; აღსწერენ cet.

<sup>8</sup> ამ SK.

<sup>9</sup> აბაზი აბასი DQaBLAN.

<sup>10</sup> გამოიღონ M II var; გამოიღოს cet.

<sup>11</sup> ექვსი JDQaBL!; ექუსი MSK; ექუსი cet.

<sup>12</sup> სარდალმან MSK სარდალმა JDBL; სარდარმა cet.

<sup>13</sup> უნდა — SK.

<sup>14</sup> სარდალსა M I var; სარდალს M II var. SK; სარდარს cet.

<sup>14</sup> შაური M I, II var. SKJ; —cet.

<sup>15</sup> მაგრამ მაგრამე MSK.

<sup>16</sup> და — M II var. ის მის M I, II var. SKJ; მის cet.

<sup>17</sup> სარდალმა M II var. KJ; სარდალმან M I var; სარდალამ S; სარდარმა cet.

<sup>18</sup> სხვა — MSK. J.

<sup>19</sup> სარდალმან M I var; სარდალმა M II var. SKJ; სარდარმა cet.

<sup>20</sup> მდივანმან M.

<sup>21</sup> აწერაში S II var; აღწერაში cet.

<sup>22</sup> აწერაში S II var; აღწერაში cet.

<sup>23</sup> აწერაში S II var; აღწერაში cet.

<sup>24</sup> ერიოს იყოს S II var.

<sup>25</sup> ასამწერლო S II var; აღსამწერლო cet.

<sup>26</sup> მოუტანონ მოუტანოს მეფის მდივანმან S II var.

\* „ამ ქვეყნის“ სიტყვებით დაწყებული და „მდივანებს მოუტანონ“ სიტყვებით დამთავრებული M I, II var. S I var. — ნუსხეში არ არის. S-ში შემდეგ არის ჩამატებული სხვა ფერის ველით. ამ ჩამატებას, როგორც S ნუსხის განხილვისას აღვნიშნეთ, II ვარიანტს ეუწოდებთ.

საურისა ასრე<sup>3</sup> არის: როლესაც<sup>4</sup> ქვეყანაზედ<sup>5</sup> საური შევარდების, მესაუ-  
რობას ვისაც ბატონი უბოძებს<sup>6</sup>, იმისი არის. კომლზედ თოთხმეტი შაური გა-  
მოერთმევის, ბოგანოს გარდაისად<sup>7</sup>. ამისგან მარჩილი ბატონისა არის. დარჩე-  
ბის ორი შაური; ამისგან შურ-ნახევარ<sup>8</sup> მესაურისა არის და ნახევარი შუ-  
რი<sup>9</sup> სახლთხუცის და მეფის მდივნებისა არის<sup>10</sup>, შუა უნდა გაიყონ: ორფულ  
ნახევარი სახლთხუცესსა და ორ ფულ ნახევარი მეფის მდივნებსა<sup>11</sup> ამაში<sup>12</sup>  
<sup>10</sup>არც<sup>10</sup> დედოფლის სახლთხუცესსა<sup>11</sup> და არც მის<sup>12</sup> მდივნებს<sup>13</sup>, ამაში ჭელი არ  
აქვს<sup>14</sup>.

ბოგანოზედ ორი შაურის რომ სძეს<sup>15</sup>, ეს ბატონისა არის. ბოგანოს<sup>16</sup> მდივნის  
ძღვენი არა სძეს და მთელმა საკომლომ ასრე არის: დიდს სოფელში ჩადგებო-  
დეს და რაც მართებული იყოს, სამასმინძლო მიართვან და სხვაგან საკომლო-  
ზედ თვითო შაური მიართვან<sup>16</sup>. მესაურეებს თვითო სახლთხუცის კაცი უნდა  
გაპყვეს. სახლთხუცის კაცს მე[K ვერ]საურესთან წილი აქვს<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> კარი იმ M; — cet.

<sup>2</sup> საურისა MSKJ; საურისათჳს cel.

<sup>3</sup> ასრე ასე JDQaL.

<sup>4</sup> როლესაც M.

<sup>5</sup> ქვეყანაზედ ქვეყანაზე MJ (M-ში: ქუეყანაზე).

<sup>6</sup> მესაურობას ვისაც ბატონი უბოძებს ~ ვისაც ბატონი მესაურობას უბოძებს M II var.

<sup>7</sup> ბოგანოს გარდაისად M; ბოგანოს გარდაისათ SK; — cet.

<sup>8</sup> სალთხუცისა (სახლთხუცისა ჩე. კონ.) და მეფისმდივნებისა არის| მეფის სალთხუცისა და მდივნების არის M II var.

<sup>9</sup> ორ ფულ ნახევარი სალთხუცესსა და ორ ფულ ნახევარი მეფის მდივნებს გასაყოფი ამა-  
ში SK; ორ ფულ ნახევარი სახლთხუცესსა და ორ ფულ ნახევარი მეფის მდივნებსა გასაყოფი ამა-  
ში M I var; ნახევარი სახლთხუცესსა და ნახევარი მდივნებსა M II var; ორ ფულ ნახევარი  
სალთხუცესსა და ორ ფულ ნახევარი მეფის მდივნებსა გასაყოფი ამაში J; ორ ფულ ნახევარი  
სალთხუცესსა და ორ ფულ ნახევარი მდივნებსა მეფისასა გასაყოფი ამაში cel.

<sup>10</sup> არც — M II var.

<sup>11</sup> სახლთხუცესსა M I, II var.; სალთხუცესსა cel.

<sup>12</sup> მის M I var. SK; — M II var.; მისს cel.

<sup>13</sup> მდივნებსა M I var.

<sup>14</sup> აქვსთ| აქუთ MSK; აქვსთ AN.

<sup>15</sup> ორი შაური რომ სძეს M II var; ბოგანოზე ძეს საური კომლზე ორი შაური M I var.;  
ბოგანოზე სძეს საური კომლზე ორი შაური J; ბოგანოზედ ძეს საური კომლზედ ორი შაური SK;  
ბოგანოზედ სძეს საური კომლზედ ორი შაური cel.

<sup>16</sup> ბოგანოს ძღვენი არა სძეს და მთელმა საკომლომ ასრე არის: დიდს სოფელში ჩადგებო-  
დეს და რაც მართებული იყოს სამასმინძლო მიართვან და სხვაგან საკომლოზედ თვითო (S II  
var. AgTt<sup>16</sup>-ში: თითო) შაური მიართვან — S I var. K.

<sup>17</sup> მესაურეებს თვითო სახლთხუცის კაცი უნდა გაპყვეს. სახლთხუცის კაცს მესაურესთან წი-  
ლი აქვს ჩე. კონიექტ.: მესაურესთან თვითო სალთხუცის კაცი უნდა იყოს და იმასაც მესაურესთან  
წილი აქვს S (სიტყვა „თვითო“ შემდეგ არის მიმატებული; უწინ ყოფილა „ხელი“, შემდეგში გა-  
დაუკეთებიათ: „წილი“); მესაურესთან სალთხუცის კაციც უნდა იყოს და იმასაც მესაურესთან  
წილი აქვს K; მესაურებს თვითო (AgNTt<sup>16</sup>-ში: თითო) სალთხუცის კაცი: უნდა გაპყვეს სალთხუ-  
ცის კაცს ჭელი ირა (J-ში „ირა“ — არ არის) აქვს cel.

•• კარის დასათაურება M-ის სარჩევიდან არის ამოღებული.

•• S-ში „შურ-ნახევარი“ ასოებით არის მიწერილი (ნქე).

••• S-ში ნახევარი შაური სხვა ფერას მეღვინით წერაა, აკოეზიათ: კე.

••••• ეს წინადადება ჩვენი კონიექტურაა (რა წერა ლადან).

••••• სიტყვიდან „ბოგანოს“ დაწყებული S-ის ბოლომდე M-ში არ არის.

46. [უზ; \* M 41; S 70r; K 86r] მეკოდისპურის რივი<sup>3</sup>

ჩვენი ბრძანება<sup>4</sup> ასრე არის, ქვემო ქარხნის ნაზირის დაეთარში<sup>1</sup> და ქარ-  
ხანაში შემოსასვლელი ჩვენის, მოსავლის<sup>5</sup>, შემომტანის<sup>6</sup>, წასვლისა<sup>7</sup> მოსაქმისა<sup>8</sup> რი-  
ვი და წესი ასე<sup>9</sup> გვიბრძანებია<sup>7</sup>. მოსაქმემ ასრე ისაქმოს და ამ კვალად სახლ-  
თხუცესსა<sup>8</sup> და ჩვენის კარის გამრიგეთ და ქარხნის ნაზირს ასრე<sup>9</sup> ანგარიშს მი-  
სცემდენ.

ვინცა-ვინ მეკოდისპურენი ამასალად<sup>10</sup> მქონებელი, თუ ისრე<sup>11</sup> ერთის წლი-  
თა მკირავი, რომელსაც მხრისანი იყუნენ და ან დღეის წალმა იქნებოდენ, კო-  
10

<sup>1</sup> კარი 0 M; — cel.

<sup>2</sup> კარის სათური M-ს სარჩევიდანაა ამოღებული.

<sup>3</sup> მეკოდის პურის რივი SK; მეკოდის პურისა M; მეკოდისპურენი J; მეკოდისპური  
თათჳს cel.

<sup>4</sup> ბრძანება] ბძანება SKJ. <sup>1</sup> დაეთარში MSKJ; დათარი cel.

<sup>5</sup> მოსავლის M; მოსავლისა cel. <sup>6</sup> შემომტანის M. <sup>7</sup> წასვლისა AgN<sub>1</sub>tt<sup>1</sup>.

<sup>8</sup> მოსაქმისა AgN<sub>1</sub>tt<sup>1</sup>. <sup>9</sup> ასრე M.

<sup>7</sup> გვიბრძანებია] გვიბრძანებია SKJ.

<sup>8</sup> სალთხუცესა M. სახლთხუცესა ჩე. კონ; სალთხუცესა cel.

<sup>9</sup> ასრე ასე DQaL.

<sup>10</sup> ამასალად MSK; კმასალად D; კამასალად cel.

<sup>11</sup> ისრე SK.

\* M-ში მე-8 კარის წინ ერთი ფურცელი დაუწერელია (გვ. 40). SK ხელნაწერებში ასეთი  
წყობაა: თავი მეკოდისპურის შესახებ ამ ხელნაწერების თითქმის ბოლოშია გადატანილი,  
ხოლო მის ნაცვლად განხილულია შემდეგი საკითხები (საკითხები დასათურებულია სინგუ-  
რით): ყველისა, მწვანისა, ხილისა, ხმელი თევზისა, ზუთხისა, დიდი ბადისა, ნავტიკისა, ორა-  
გულისა, შაქრისა, ვარდის წყლისა, ძმრისა, ისრიმისა, მურაბისა, ბოშაბისა, პურისა, კამის ღვინი-  
სა, თუშმლების ყადაღისა, თარხნების რივისა, ქოდავის რივისა, კონისა, ყაბების რივისა, უმის  
და მოხარშულის ძროხის საწესოსა, დაკლული ცხვრებისა და ტყავის შესახებ, შემდეგ მოდის  
მდივანბეგების გარიგება.

M ხელნაწერში მე-9 კარი მეკოდისპურისადმი არის მიძღვნილი, მასში შედის: ღვინის მო-  
სავლის რივი, საბალახე, პირისთავი, სახსო პურის მოსავალი, შპეტის გარიგება. M-ს ხელნაწერის,  
სარჩევის მიხედვით. შემდეგ მოდის მე-9 კარი სადიასახლისოს დებულების შესახებ. თვით ტექსტში ეს  
კარი არ არის ამ ადგილზე, მაგრამ სადიასახლისოს დებულება კი არის. მასში შედის: სადიასახ-  
ლისო, ბატისა და ქათმის შესახებ დებულება; შემდეგ მოდის „კარი თ“ რომელიც ეხება ერბოსა  
და ბრინჯის გარიგებას, მას მოსდევს „კარი ი“, რომელიც „ხენისა და სამებრეოს რიგს“ ეხება.  
ამის შემდეგ „კარი ია“-თი იწყება ის საკითხები, რომლებიც SK ხელნაწერებში „მოხელეთა რიგს“  
(S 15 v, 16r, 16v; K 21 v., 22r, 22v) მოყვება და რომლებიც ჩვენ ჩამოვთვალეთ: „ყველისა,  
მწვანისა, ხილისა“... და ა. შ. ამ საკითხებიდან M-ის „კარი ია“-ში არის: ყველისა, მწვანი-  
ლისა, ხილისა, ხმელი თევზისა, ზუთხისა, დიდი ბადისა, ნავტიკისა და ორაგულის შესახებ დებუ-  
ლებანი. მომდევნო იმ კარში შეტანილია დებულება შაქრისა, ვარდის წყლისა, ძმრისა, ისრიმისა  
და მურაბის შესახებ. იგი კარის პარაგრაფებია: ბოშაბისა, პურისა, ღვინისა, თუშმლების ყადაღისა,  
თარხნების რივისა, ქოდავის რივისა და კონის შესახებ. იგი კარის §5: ყაბების რივი, უმისა და მო-  
ხარშული ძროხის საწესოს მიცემა, დაკლული ცხვრისა და ტყავის შესახებ დებულება. შემდეგ  
მოდის მდივანბეგების გარიგება.

ამ შემთხვევაში, ჩვენ M ხელნაწერს მივსდევთ. რადგანაც იგი კარებად არის დაყოფილი.

\*\* J-ში: უშ.

დისპურის გამოსაგზავნად რომ წავიდოდნენ<sup>1</sup>, მკათათვეს, მარიამობისთვეს, ენკენისთვეს, ლვინობისთვეს, გიორგობისთვეს, ასეთი ბეჯითი მოსაქმენი იყუნენ, რომ სხვას საქმეს ნურას<sup>2</sup> გამოეკიდებინან. ვისაც ჩვენი კოდისპური ედვას და დავთარი [K 86v] ჰქვლით ეპიროს, იმ კაცთ, ამ<sup>3</sup> ხუთს თვეში თავეთი კოდისპური მისის ქათმით, გორს მიმტანთ, გორის ამბარდანთან მიატანინოს<sup>3</sup>, და ქალაქს ჩამოტანთ, ქალაქის ამბარ[ M 42] დანთან ჩამოატანინოს<sup>4</sup>, როგორც გაჩენილი არის იმ<sup>5</sup> კოდითა და იმ<sup>6</sup> საწყათით<sup>7</sup>.

კოდისპური ერთი საკომლო<sup>1</sup> ოთხი კოდი პური არის, ამიტომ რომ ქერი რვა ლიტრა ჩავა კოდში და<sup>8</sup> პური ათი ლიტრა ჩავა.<sup>8</sup>

10 [S 70v] ამბარდანმა<sup>9</sup> ეს<sup>10</sup> ქნას: რომელსაც სოფელში კაი პური მოვა და იმ<sup>10</sup> ალაგს გვარობს, იმ რიგის სოფლის კაცს კაი პური და კაი ქათამი გამოართვას. ნურც გლენს უზამს ძალასა, ნურც ჩვენს სამსახურს წაახდენს<sup>10</sup>. მეკოდისპურემ გლენი კაცი უწინვე დაარიგოს, რომ ავს პურს არ დაგიპერთჱო, რომ გლენი კაცი არ დაისაჯოს<sup>11</sup>. შეტყობინებული იქნების და როგორც იმათ

15 ალაგში იქნების, იმ გვარს პურს ჩაიტანს. თუ ამათმა მეკოდისპურემ ამ ხუთს თვეში ეს კოდისპური მის ალაგს არ მიაბარეს და ქრისტეშობისთვეში<sup>11</sup> ანგარიში არ მოგვეცეს, მეკოდისპურემ იმ<sup>12</sup> სატელოზედ ჰქელი აილოს და ორმოცი მარჩილიც მოგვართვას. თუ<sup>13</sup> გლენმა<sup>13</sup> კაცმა<sup>14</sup> არ დაუჯეროს, ჩვენ მოგვასენოს, ჩვენ [K 87r] ეიცით და იმ კაცმა<sup>15</sup>.

20 [კოდისპურიდან] ერგებათ თერთმეტის [M 43] თავის მეოთხელი სახლთხუცესა და მდივნებს და სამი წილი მეჩინიბეთუხუცესს — მისის ქათმითა<sup>16</sup>.

<sup>1</sup> წავიდოდნენ] წავიდოდნენ MJ.

<sup>2</sup> ნურათერს M.

<sup>3</sup> ამ MSKJMa; იმ cet.

<sup>4</sup> მიატანინოს SKJ; მიატანინოს M; ჩამოიტანოს cet.

<sup>5</sup> და ქალაქს ჩამოტანთ ქალაქის ამბარდანთან ჩამოატანინოს M; და ქალაქს ჩამოტანთ ქალაქის ამბარდანთან ჩამოატანინოს S; და ქალაქს ჩამოტანთ ქალაქის ამბარდანთან ჩამოატანინოს KJ; — cet.

<sup>6</sup> ამ SK.

<sup>7</sup> ამ SK.

<sup>8</sup> საწყათით SK; საწყათით cet. <sup>9</sup> საკომლო MSK; საკემლო cet.

<sup>10</sup> არის ამიტომ რომ ქერი რვა ლიტრა ჩავა კოდში და M; არის ამიტომ რომ ჰერი რვა ლიტრა ჩავა კოდში და JDQaLAGNTIt'; — SK. <sup>11</sup> ჩავა]—M.

<sup>12</sup> ამბარდარმა SK.

<sup>13</sup> ესე MSK; ეს cet. <sup>14</sup> ამ AgNTIt' <sup>15</sup> წახდენს M.

<sup>16</sup> დაისაჯოს SK; დაისაჯონ M; დასაჯონ cet. <sup>17</sup> ქრისტისშობისთვეში M.

<sup>18</sup> ამ SK.

<sup>19</sup> თუ] + და თუ SK

<sup>20</sup> გლენმა MJ; გლენმა cet.

<sup>21</sup> კაცმა MJ; კაცმა cet.

<sup>22</sup> თერთმეტის თავს მეოთხელი სალთხუცისა და მდივნებს და სამი წილი მეჩინიბეთუხუცეს მისის ქათმითა M; საკომლო ბზისა არის: თერთმეტის თავის ნახევარი. სამი წილი მეჩინიბეთუცებსა მისის ქათმითა და მეოთხელი სალთხუცესსა და მდივნებს SK; ანბანური წესით შედგენილ ნუსხების მთ პარაგრაფის ბოლოს (პარაგრაფის სათაურია „თავილისა და შიგამდევებისა (AgNTIt'-ში: შიგამდევისა) და სახასოს ბზისათჱს“; J-ში: თავილისა და შიგამდევებისა და სახასო ბზისა) წერია: „ამ საკომლოს ბზის ათისთავის მეოთხელი სალთხუცისა და (LAGNTIt'-ში „სალთხუცისა“-ს შემდეგ: „არის და“) მდივნებისა არის. როგორც სხვა სარგო, ისე ეს გაიყოფის“ (სახლთხუცესსა—ჩე. კონ.).

<sup>23</sup> ამ შემთხვევაში ჩვენ M მივიჩნიეთ ორიგინალთან უფრო შესატყვისად. „დასტურლამალის“ სახლთხუცესისა და მდივნების გარეგნაში წერია, რომ კოდისპურიდან „თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი სახლთხუცესს“ ეკუთვნის, ხოლო მდივნებს ამ მეოთხედის მეორე ნახევარი ერგებათ. მაშასადამე, ამ მხრივადაც M-ზე დაყრდნობა ტექსტის ამ ადგილის გასამართლებად, გამართლებულია.

ლენინის მოსავლისა ასრე<sup>2</sup> იქნებოდეს: სთველზედ<sup>3</sup>, რასაც ჩვენს სახასოსა და სთვლის<sup>4\*\*</sup> მოსავლის ალაგს, ჩვენი [S 71r] მესთველე წავიდოდეს, იმ სახასოებში ყველგან<sup>1</sup> ჩვენი მოქელენი ასეთს მემარნეს დააყენებდენ<sup>2</sup> წლითი-წლად რიგით, რომე ქეთხულა და ლენინის შენახვის მტოდნე იქნებოდეს<sup>3</sup>. 5  
 ჯერ ზვრისას დასწურევდენ<sup>6</sup> და კოჟორზედ გამოგზავნიდენ<sup>6</sup>. მერმე მესთველე და მემარნე ამას იქმოდენ<sup>7</sup>: რაც იმ<sup>8</sup> სოფელში, ან კულუბი, ან თარხნის სა-  
 თხოვარი, თუ სხვა შენაწერი ლენო, რაც სოფელს შევარდეს, თოჯი<sup>9</sup> რომ ქნან, სადაც კაი<sup>10</sup> ვენახი იყოს და კაი<sup>11</sup> ლენო გვარობდეს, რომ ჩვენმა მემარნემ ირჩიოს\*\*\* და მოინდომოს<sup>12</sup>, ის ჩვენთვის დაწურონ და ჩვენთვის წაი- 10  
 ლონ; თუ რამ მოქელისა და ან სასოფლო ტკბილის ხარჯი შევარდნილიყოს, მერმე იმათ მისცემდენ. ჩვენი მემარნე ქვევრს კარგად<sup>13</sup> [K 97v] გაარეცხინებდეს<sup>14</sup>, შეაფერვინებდეს, რახან ჩვენს ქარხ[M 44]ანაში ითხოონ, მეღვინეს მემარნე მო-  
 აბარებდეს: ნახოს თუ ან წყალნარევი<sup>14</sup>, ქვევრის გემოიანი<sup>15</sup>, ან უხელობით წამხდარი<sup>15</sup> იყოს, ის ლენოც გამოართვან და ერთი იმდონი მემარნეს სხვა წა- 15  
 ართვან თავისი. თუ მესთველემ და მოხელემ ეს ჩვენი ბრძანება<sup>16</sup> მემარნეს არ გაუგონა, მაშინვე მოგვახსენოს: თუ მეღვინემ წაახდინოს<sup>17</sup>, იმან ზლოს, თუ მემარნეს წაეხდინოს, იმან ზლოს\*\*\*.

<sup>1</sup> ლენინის მოსავლის რიგი MJ; ლენინის მოსავლის SK; ლენინის მოსავლის რიგისათჳს cet.

<sup>2</sup> ასრეჲ ასრე არის და SK.

<sup>3</sup> სთველზედ MSKJD; სოფელზედ cet.

<sup>4</sup> და სთვლის MSKJ; დასთვლის cet.

<sup>1</sup> ყოველგან LAGNTtt'. <sup>2</sup> დაყენებდენ M. <sup>3</sup> იქმნებოდეს AgNTtt'.

<sup>6</sup> დასწურევდენ MSKJDQaL; დასწურევდენ cet.

<sup>6</sup> გამოგზავნიდენ MSKJQ; გამოგზავნიდენ cet.

<sup>7</sup> იქმოდენ MSKJQ; იქმოდენ cet.

<sup>8</sup> იმ ამ SK.

<sup>9</sup> თოჯი MSKJDa; თოჯი Q; თოჯი cet.

<sup>10</sup> კაი MSKJDQaL; კარგი cet.

<sup>11</sup> კაი MSKJ DQaL; კარგი cet.

<sup>12</sup> ირჩიოს და მოინდომოს| ირჩიოს და მოინდომოს MJJDQa; მოიწონოს და ირჩიონ SK.

<sup>13</sup> კარგად| კარგა KJ; — S. 15<sup>1</sup> გარეცხინებდეს M.

<sup>14</sup> წყალი ნარევი MSK; წყალ ნარევი cet.

<sup>15</sup> გემოიანი SK; გემუანი M; გემოიანი JDQaL; გემოიანი cet. 15<sup>1</sup> წართვან M.

<sup>16</sup> ბრძანება| ბძანება SKJ.

<sup>17</sup> წახდინოს M.

\* MSKJD-ში: „სთველზედ“, დანარჩენ ნუსხებში ასოების მსგავსების გამო „სოფელზედ“.

\*\* MSKJ-ში: „და სთვლის“, სხვა ნუსხებში „და“ შეერთებულია „სთვლის“-თან და წინადადება უშიწაარსოდ გამოიყურება.

\*\*\* S-ში: სიტყვა „ირჩიონ“-ის შემდეგ, მარჯვენა ამაზე მიწერილია: „და მოინდომოს“.

\*\*\*\* SK-ში ამის შემდეგ წერია: „ქვევრის მრეცხელი (სინგურით) ციციშვილის ყმა, წყნეთი, დაღეთი, ოძისი, მოურავის ყმა, გოშტაშაბის შვილის ყმა, თულაშვილების ყმა, ზრბითი თურქისტანიშვილის ერასტის, ბეგაშვილების ყმა, დიდბას საჩინოშვილების ყმა, წარყულეთი, გაბაშვილების ყმა, მონასტერი, ყურშაიშვილების ყმა კომლი ერთი (S-ში: ა) ახლა (სინგურით არის შესრულებული) რომ შევარდენს ვართმევთ; თრეღვიდამ ორი, საჭავიანიონდამ ორი, კლდეკარიდამ ორი, იმერხევიდამ ორი; კრმშვიდამ, ორი“... (ტექსტი დაუმთავრებელია, S 71 v; K 97v). M-ში და სხვა ნუსხებში ეს არ არის. SK-ში ამის შემდეგ არის „ცხვრის მოსავლის“ შესახებ დებულება, რომელიც M-შიც არის. S და K ამ შემთხვევაში ერთმანეთს მისდევს.

[S 71v] ცხვრის<sup>2</sup> შემოსავლისა<sup>3</sup> ასრე<sup>4</sup> იქნებოდეს: რასაც მხარეს<sup>5</sup> მობალახენი გარიგებულნი იყუნენ<sup>6</sup> და მის ღროს წავილოდნენ, [K 08r]ჩვენს ნაზირს მეცხვარეს სთხოვდენ<sup>7</sup> და თან წაიტანდნენ<sup>8</sup>; საბალახეს რომ<sup>9</sup> დაუთვლიდენ<sup>10</sup>, რაც გვერგებოდეს ცხვარი, თხა, ბატკანი თუ თიკანი, მეცხვარეს დააჭერინებდენ<sup>11</sup>. მეცხვარემ<sup>12</sup> დადალოს და იმასვე ებაროს. დალი სახლთხუცის<sup>13</sup> კაცს<sup>14</sup> ებაროს. რახან მეცხვარემ მოიყვანოს, მესაკლავეს თუ ავი<sup>15</sup> მოაბაროს, მეცხვარეს კარგი აშოვნინოს. თუ მესაკლავემ<sup>16</sup> მოწონებული მიიბაროს<sup>17</sup> და მერმე ან ქარხანაში ან მეუღლუფეს ავი საკლავი მისცენ, ისრე მესაკლავეს უყონ.

<sup>10</sup> მობალახე და მოწვლენი თავიანთს<sup>18</sup> ათის[M45]თავს მეცხვარიდამ ნუ აიღებენ. იანგარიშონ და თავიანთი წესი [S 72r] ერთი მხრიდან აიღონ. ბატონის, საბალახეს გარდა, ასზედ ერთი შიშლიგი, ერთი საკლავი აიღონ. საკლავი<sup>17\*</sup> მობალახისა, სუფრაჯისა, სახლთხუცისა<sup>19</sup> და მდივნების კაცებისა\* არის. შიშლიგი<sup>18</sup> მობალახისა და სუფრაჯის არის\*\*.

<sup>15</sup> საკლავი ბატონის ცხვრიდამ არც ერთი არ უნდა დაიკლას, საკლავიდამ და შიშლიგიდამ უნდა ჰკამონ.

მობალახემ მაისსა<sup>19</sup>, თიბათვესა<sup>20</sup> და მკათათვეს თავისი ანგარიში უნდა მოსცენ, თვარა<sup>21</sup> მობალახობა დაგვიდებ[K 08 v]ინებია. ვინც უსამართლოდ აიღოს, ჯარიმაც არის.

<sup>1</sup> ცხვრის მოსავლისა, რომელი არს საბალახე MJ; — SK; ცხვრის შემოსავლისათვის რომელ არს საბალახე cet.

<sup>2</sup> ცხვრის S.

<sup>3</sup> შემოსავლისა] მოსავლისა SK.

<sup>4</sup> ასრე] ასე DaL.

<sup>5</sup> მხარეს M; მკარზედ SKJDa; მკარზედ cet.

<sup>6</sup> იყუნენ MK J; იყუნენ A; იყუნენ cet.

<sup>7</sup> სთხოვდენ MSKJDQaL; მსთხოვდენ cet.

<sup>8</sup> წაიტანდენ M; წაიტანდნენ cet.

<sup>9</sup> რომ] — M.

<sup>10</sup> დაუთვლიდენ MSKJDQaL; დაუთვლიდნენ cet.

<sup>11</sup> დააჭერინებდენ] დააჭერინებდნენ N; დააჭერინებდეს DQL; დააჭერინებდენ M.

<sup>12</sup> მეცხვარემ] და მეცხვარემ JDQaL

<sup>13</sup> სახლთხუცის M; სალთხუცის cet.

<sup>14</sup> კაცებს SK.

<sup>15</sup> ავი MSKJ; — cet.

<sup>16</sup> მესაკლავემ MSK; მესაკლავეს cet.

<sup>17</sup> მიიბაროს MSK; მიიბაროს cet.

<sup>18</sup> თავიანთს SK; თავეთს cet.

<sup>19</sup> საკლავი] — K.

<sup>19</sup> სახლთხუცისა ჩვენს კონიექტ; სალთხუცისა cet.

<sup>18</sup> შიშლიგი] — S.

<sup>19</sup> მაისსა MSK; მაისს cet.

<sup>20</sup> თიბათვესა MS; თიბათვეს cet.

<sup>21</sup> თვარა MSKJ; თვარამ cet.

\* S-ში წინადადება „ერთი საკლავი აიღონ საკლავი სალთხუცისა და მდივნების კაცებისა“ სტროქონს ზემოთ არის ჩაწერილი; ჩამატების სანიშნებლად სიტყვა „შიშლიგი“-ს შემდეგ ჯვარია დასმული. „შიშლიგი“ ჩამატებული სიტყვების შემდეგაც საჭიროა, მაგრამ ჩამატების შემდეგ გადაშვრის ეს დაიწყებია და ამიტომ აზრი. დამახინჯებული ჩანს.

\*\* S-ში სიტყვა „არის“ რამდენჯერმე გადახაზულია, მაგრამ მაინც იკითხება. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ S და K-ში სხვადასხვა სიტყვის ნაკლებობის გამო ეს ადგილი ბუნდოვანია. K-ს აქლია სიტყვა „საკლავი“, ხოლო S-ს „შიშლიგი“. ჩვეულებრივად აღნიშნული ნუსხები ერთმანეთს მისდევს. რადგანაც ორთავე ნუსხაში ერთი და იგივე ადგილია ბუნდოვანი, უნდა ვიფიქროთ, რომ ალბათ, ორივე ნუსხის გადაშვრის ერთი და იგივე დაზიანებული დედანი აქვთ გამოყენებული.

აგრევე პირისთავზე<sup>2</sup> იქნებოდეს. ყოველს<sup>3</sup> მხარეს მობალახეცა და მოპირისთავეც<sup>4</sup> დაეთარს დაიჭერდეს, რასაც კომლს რამდენი<sup>5</sup> ბატეიანი, რამდენი<sup>6</sup> მშრალი [ცხვარი] ან თხა ეყოლებოდეს, დასწერდეს და რასაც აიღებდეს, იმასაც დასწერდეს<sup>7</sup>.

5

ნახირისთავის მკრეფელი რომ წავიდოდეს, სად როგორ რჩომა ეწეროს, ისრე იმ გვარად აიღოს.

40. [რმე; M 46] სახასოს პურის მოსაეღისა<sup>8</sup>

ჩვენის სახასოს სოფლების ხასადრებმან,<sup>9</sup> თუ<sup>10</sup> პურისამან თუ ქერისამან, ყველამ ენკენისთვის გასვლამდის<sup>11</sup> ანგარიში მისცენ<sup>12</sup>, რომ შევიტყოთ — რა<sup>13</sup> მოსულა, რომ [S 72v] იმისი<sup>14</sup> ფიქრი ექნათ<sup>15</sup>, 'თორემ თუ ამ დროს ანგარიშ<sup>16</sup> გასცილდა, ხასადრობაც დაღვას და იმ წლის თავისი სარგოცა<sup>17</sup>.

50. [სვ.\*\*] შპეტის გარიგებისა<sup>18</sup>

შპეტობა ცხვრისა, ძროხისა და ჯოვისა ყაიბულაშვილის<sup>19</sup> იმავერდისათვის<sup>20</sup> გვიბოძებია. უიმისოდ ანგარიშს ნუ იქმონენ. შემოდგომაზედ<sup>21</sup> და გაზაფხულზედ<sup>22</sup> ჩვენის კარის მოხელეთ ანგარიშს მოსცემდენ<sup>23</sup>. ყველისა და<sup>24</sup> ბატყლისა ოცისთავი იმისია. ჯოვიდამ ყოველს<sup>25</sup> წელს<sup>26</sup> თვითო კვიცი.<sup>27</sup>

<sup>1</sup> პირის თავისა MSKJ; პირის თავისათს cet.

<sup>2</sup> პირის თავზე MSKJ; პირის თავზედ cet.

<sup>3</sup> ყოველს J.

<sup>4</sup> მოპირის თავეცა M.

<sup>5</sup> რამდენი რამთონი MJDQaL

<sup>6</sup> რამდენი რამთონი MJDQaL.

<sup>7</sup> და რასაც აიღებდეს იმასაც დასწერდეს] — K. (S-ში ეს ადგილი სტრიქონს ზემოთ არის ჩამატებული, ტექსტის მელნისაგან განსხვავებული ფერის მელნით).

<sup>8</sup> სახასო პურის მოსაეღისა MSKJ; სახასო პურის მოსაეღისათს cet.

<sup>9</sup> ხასადრობა S; ხასადრობა K. <sup>10</sup> თუ MSKDaL; — cet.

<sup>11</sup> გასვლამდის M; გასვლამდი J; გასვლამდი DQaL; გასვლამდი cet.

<sup>12</sup> მისცენ] მოგვეცენ SK.

<sup>13</sup> ამისი SK.

<sup>14</sup> ექნათ MSKJa; ექნათ DQL; ექნათ cet.

<sup>15</sup> შპეტის გარიგებისა MJ; შპეტის გარიგებისათს cet (SK-ში ეს პარაგრაფი საერთოდ არ არის).

<sup>16</sup> ყაიბულაშვილის MJ; ყაიბულას შვილისა DQa; ყაიბულას შვილისა cet.

<sup>17</sup> იმავერდისთვის M; იმანვერდისათვის cet.

<sup>18</sup> შემოდგომაზე M.

<sup>19</sup> გაზაფხულზე M.

<sup>20</sup> მოსცემდენ MJDQa; მოსცემდენ cet.

<sup>21</sup> და] — M.

<sup>22</sup> ყოველს MJ; ყოველს cet.

<sup>23</sup> წელს M; წელიწადს cet.

\* S-ში: სიტყვები „და იმ წლის თავისი სარგოცა“ გადახაზულია: გადახაზულია დატოვებულია უქანასქნელი სიტყვის დაბოლოვება „ცა“. შემდეგ სტრიქონს ზემოთ ჩამატებულია: „თავისი სარგოცა“. „და იმ წლის“ ორჯერ იყო დაწერილი. მეორედ დაწერილი გადახაზულია. გამოდის: „და იმ წლის თავისი სარგოცა“.

\*\* J-ში: სე.

\*\*\* ეს პარაგრაფი, როგორც აღნიშნეთ, SK-ში არ არის, S-ის სარჩევში, რომელიც ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით არის შედგენილი, შეტანილია გარიგება შპეტის შესახებ. შპეტის შესახებ გარიგება M-ის სარჩევში არ არის.

რაც ჩვენი სადიასახლისოს ძროხა<sup>2</sup> მოგროვდეს, რამდენიც [K 89] დადგეს, როგორც შეზღვედეს სოფელსა და სოფელს, თრიალეთზედ მიაბარონ ამ წესით: ფური უკუდავი იყოს. ხბო ვისაც ებაროს, ნიადაგ წელიწადს იმისი იყოს. 5 წელიწადზედ ფურის თავს სამს ლიტრას [M 47] ერბოს ჩვენს ქარხანაში მობარებდენ<sup>3</sup>.

51. [ლა\*] ბატისა და ქათმისა<sup>4</sup>

სადაც ჩვენს სახასოში, თრიალეთზედ<sup>5</sup> თუ სხვაგან, ბატი ჰყუანდეს<sup>6</sup> ვისმე, ყველგან ასი ბატი შეაწერონ. თრიალეთსა და კავთისხევს სოფლად გაუ- 10 ყონ და მიაბარონ. თვითოს ბატზე<sup>7</sup> წელიწადში სამ-სამი<sup>8</sup> ჰუჭული ჩვენს ქარხანაში მიაბარონ<sup>9</sup>.

[S 73] სადაც ჩვენი სახასო სოფელი იყოს, დაეთრის პირზედ<sup>10</sup>, თრიალეთსა და კავთისხევს გარდაისად, კომლზედ თვითო<sup>10</sup> ქათამი მიაბარონ წელიწადში; და წელიწადში სამ-სამს ქათამს<sup>11</sup> და სამს-სამს კვერცხს ჩვენს ქარხანაში 15 მიაბარებდენ<sup>12</sup>.

მემანდარი სტუმრის საკლავს ნახევდეს და ავს ნუ გამოართმევს მესაკლავესა<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> სადიასახლისოსი MSKJ; სადიასახლისოსათჳს cet.

<sup>2</sup> ძროხა MSKJDQaL; ზროხა cet.

<sup>3</sup> მობარებდენ] მობარებდეს SK.

<sup>4</sup> ბატისა და ქათმისა MSKJ; ბატისა და ქათმისათჳს cet.

<sup>5</sup> თრიალეთზე M.

<sup>6</sup> ჰყუანდეს MJ; ყუანდეს SK; ჰყუანდეს DQaBL; ჰყუანდეს cet.

<sup>7</sup> ბატზე M; ბატზედ SKJ; ბატში cet.

<sup>8</sup> სამ სამი MSK; ოროლო cet. <sup>9</sup> მიაბარონ M,

<sup>10</sup> პირზე M.

<sup>11</sup> თითო SK.

<sup>12</sup> ქათამს] — M.

<sup>13</sup> მობარებდენ M.

\* J-ში: ლ.

\*\* SK-ში სიტყვა „მიაბარონ“-ის შემდეგ შუა გვერდზე სინგურით, სათაურის სახით წერია: „ქათმის მიბარებისა“. ამის შემდეგ ტექსტში მართლაც ქათმის მიბარებაზეა საუბარი. ურადლებას იქცევს შემდეგი გარემოება: ამ პარაგრაფის სათაური SK-ში ასეთია: „ბატისა და ქათმისა“. მაგრამ „ბატისა“ სინგურით არის წარმოდგენილი, ხოლო „ქათმისა“ — შავით. როგორც ჩანს, დედანში ბატის შესახებ დებულება ცალკე იყო ნაწარადევი.

\*\*\* MSK ნუსხების გარდა, ყველა სხვა ნუსხაში წინადადება „მემანდარი სტუმრის საკლავს ნახევდეს და ავს ნუ გამოართმევს მესაკლავესა“, სიტყვა „მიაბარონ“-ის შემდეგ, ერთი აბზაცით წინ არის წარმოდგენილი.

M-ში ეს ადგილი პარაგრაფის ბოლოს ცალკე აბზაცადაა მოთავსებული, რომელსაც წინ უძღვია „ქ“; ეს კი იმას ნიშნავს, რომ მოყვანილი ადგილი პარაგრაფისაგან არის გამოყოფილი. ჩვეულებრივად M ნუსხაში „ქ“, თუ ის გვარსახელების სიაში არ გვხვდება, მაშინ პარაგრაფისაგან გამოცალკევებას, გამოყოფას ნიშნავს. ყოველ შემთხვევაში, ხსენებულ ადგილს ამ პარაგრაფში, როგორც ფორმით, ისე შინაარსით, გამოყოფის იმაზე მეტი მონაცემები აქვს, ვიდრე ეს აბზაცს შეეფერება.

SK-ში ხსენებული ადგილის პირველი სიტყვა „მემანდარი“ სინგურით არის შესრულებული, ამასთანავე, ტერიტორიალურადაც ეს ადგილი ტექსტში იმაზე მეტად არის გამოყოფილი, ვიდრე ეს აბზაცისათვისაა მიღებული.

შინაარსის მიხედვით მოყვანილი წინადადება მემანდარის შესახებ, არ უდგება დებულებას ბატისა და ქათმის შესახებ. მესაკლავეზე საუბარია 47-სა და მე-171 პარაგრაფებში (პარაგრაფ-



53. [ნ; M 48] ერბოს გარიგება<sup>2</sup>

თრიალეთზე<sup>3</sup>, ყაიყულზე<sup>4</sup> და ტაშირზე<sup>5</sup> ჩვენი<sup>6</sup> ერბოსმკრეფელნი კარგის ერბოსაგან ჩამოიტანდნენ<sup>7</sup>. თუ გლებმან<sup>8</sup> ავი ერბო მოიტანოს, აუშტარი ნუ დაუქერს. თუ იასაულს ექნას<sup>9</sup> და გამოეცვალოს<sup>1</sup>, იმას გარდახდეს<sup>10</sup>, თუ<sup>5</sup> აუშტარს გამოეცვალოს და ავი ერბო ჭამაზედ მივიდეს, იმ დღის<sup>11</sup> ერბოსა და ბრინჯის ავად დარჩეულის ხარჯს აუშტარს ნუ ჩაუგდებენ.

54. [ლბ; \*\* S II var 63v; K 100r] ბრინჯისა<sup>12</sup>

აუშტრები<sup>13</sup> ლანჩპრებს<sup>14</sup> წესი არს<sup>15\*\*\*</sup> და ავს ბრინჯს ნუ გამოართმევენ. ნაზირი წითელს ბრინჯს კიდეც<sup>\*\*\*\*</sup> გაათეთრებინებდეს<sup>16</sup>. მეჯლისი რომ<sup>10</sup> იქნებოდეს, აუშტრები წინა დღით<sup>17</sup> ბრინჯს კარგა გაარჩევდნენ.

ბი. ცხვრის მოსავლისა რომელ არს საბალახე (§ 47) და მესაქლავის შესახებ (§ 17), ხოლო დებულება მემანდართა შესახებ, ანუ უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მემანდართა სია. ცალკე არის მოცემული.

ალბათ, ხსენებული წინადადება დედანში ამ ადგილზე არ იყო და ამიტომაც იგი სხვადასხვა ნუსხაში სხვადასხვა ადგილზეა წარმოდგენილი.

<sup>1</sup> კარი თ M; — cet.

<sup>2</sup> ერბოს გარიგება SK; ერბოს გარიგებისა MJ; ერბოს გარიგებისათჳს cet.

<sup>3</sup> თრიალეთზე MJ.

<sup>4</sup> ყაიყულზე M; ყაიყულს SK; ყაიყულის cet.

<sup>5</sup> ტაშირზე MJ.

<sup>6</sup> ჩვენი MSKJ; ჩვენის cet.

<sup>7</sup> ჩამოიტანდნენ MJ DQaBL; ჩამოიტანდნენ cet.

<sup>8</sup> გლებმან MSKJ; გლებმა cet.

<sup>9</sup> ექნას MSKJ DQaBL; ექნას cet. \* გამოუცვალოს AgN; გამოუცვალოს L.

<sup>10</sup> გარდახდეს MSKJ DQaBL; გარდაჰდეს cet.

<sup>11</sup> დღის MJ DQaBL GNTt'; დღეს SK.

<sup>12</sup> ბრინჯისა MS I, II, var KJ; ბრინჯისათჳს cet.

<sup>13</sup> აუშტრები MSJ, II var KJ; აუსტრები cet.<sup>1</sup>

<sup>14</sup> ლანჩფრებს MS II var.; ლანჩპრებს J; ლანჩ (ანუ-ს შემდეგ რაღაც ასო გადაჩხრავილა) ჩიფრებს S I var; ლანჩიფრებს K; ლანჩარებებს cet.

<sup>15</sup> წესი არს M; წესიერს cet.

<sup>16</sup> გაათეთრებინებდეს MS II var.

<sup>17</sup> დღით M; დღევ cet.

\* M-ის სარჩევში ასეთი სათაურებია: „კარი თ. საღიასახლისოსი. ბატისა დი ქათმისა, ერბოსა და ბრინჯისა“. ტექსტის მიხედვით კარში მხოლოდ ერბოსა და ბრინჯის გარიგებაა. (გვ. 48), ხოლო შვედის გარიგების, საღიასახლისოსი და ბატისა და ქათმის განაწესის ტექსტი წინა კარში — მეკლისპურესა, ღვინის მოსავლესა, საბალახესა, პირისათვისა და სახასო პურის მოსავლის გარიგებებთან ერთად არის წარმოდგენილი. ამის მიხედვით შეიძლება და კარის გაუქმება და მისი პარაგრაფების წინა (13) კარში მოთავსება, მაგრამ ჩვენ ვამჯობინეთ M-ის ტექსტის ავტულებობის დაცვასთან ერთად კარი „თ“-ც შევეყვანარჩუნებინა (M-ის V კარი ჩვენს შრომაში მე-13, ხოლო თ კარი მე-14).

\*\* J-ში: ლა.

\*\*\* M-ში წერია: „წესი არს“. იგი შინაარსის მიხედვით შესაბამისია, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში სიტყვა „წესიერს“ შეუსაბამოთ გამოიყურება.

\*\*\*\* ტექსტს სიტყვიდან „კიდეც“ პარაგრაფის დაბოლოებამდე ვერ ვხვდებით S I var. K-ში; S-ში ორი ვარიანტია: I ვარიანტი — 73r, II — 63v.; 63 v-ზე მოთავსებულ ტექსტი II ვარიანტად იმითომ მივიჩნიეთ, რომ K-ში ამ ადგილზე ეს პარაგრაფი არ არის და ამდსთანავე, 63v-ზე მოთავსებულ ტექსტი ნუსხისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის შესრულებული.

კარი 15<sup>1</sup>. კოდის პური, საბალახე, პირისთავი და სამასპინძლო, თუ სად როგორ შეეწერებას\*

56. [ოთ; \*\* M I var. 78, II var. 98; S 96r; K 86r] კოდისპური<sup>2</sup>.

[M 98 II var] კოდის პურისა, თუ აწერამდის<sup>1</sup> სად რამდენი გამოვა.\*\*\* არის ზემო ქართლი, ბოგანოს გარდაისად<sup>3</sup>, თარხანი და გამომლები<sup>4</sup> საკომლო ექვსას ერთი<sup>5</sup>. ამისგან თარხანი, არის ორმოცდათექვსმეტი<sup>6</sup>, გამომლები<sup>7</sup> [S 26v] ზუთას ორმოცდახუთი<sup>7</sup>. ამ გამომლებს<sup>8</sup> სძეს საკომლო<sup>9</sup> პური ათლიტრიანი<sup>10</sup> კოდი<sup>11</sup> ორი<sup>10</sup>. ქერი სძეს — რვალი [M II var 89] ტრიანი<sup>12</sup> კოდი<sup>10</sup> ორნახევარი<sup>11</sup>, იქნების ერთი საკომლო ლიტრა ორმოცი<sup>12</sup>. კომლზედ<sup>13</sup> სძეს ქათამი ერთი<sup>14</sup>, ბზე საკომლოზედ<sup>15</sup> ზარი ერთი<sup>16</sup>, სამეჩინი<sup>17</sup> ქათამი ერთი, სამეჩინი<sup>17</sup> სოფელზედ — ბატკანი ერთი; ეს კოდისპური და ბზე გორს უნდა ჩამოიტანონ<sup>17</sup>.

კოდისპურისა ათისთავი რაც დადგების, სამი წილი მეკოდისპურისა არის და მეოთხედი სახლთხუცისა<sup>18</sup> და მდივნებისა არის — ქათმი<sup>19</sup>\*\*\*.

<sup>1</sup> კარი კ M I var; — cet.

<sup>2</sup> კოდის პური SK; კოდის პურისა თუ აწერამდის სად რამდენი გამოვა M I, II var (II ვარიანტი: რამდენი); კოდის პურისათვის cet. <sup>3</sup> აწერამდი J; აწერამდის MSK; აწერამდის cet.

<sup>4</sup> გარდაისად MJ; გარდაისათ SK; გარდა cet.

<sup>5</sup> გამომლები M I var.

<sup>6</sup> ექვსას ერთი M II var.; ქა cet.

<sup>7</sup> ორმოცდა თექვსმეტი M II var; წვ cet. <sup>8</sup> გამომლები M I, II var.

<sup>9</sup> ხუთას ორმოცდა ხუთი M II var; ფმე M I var; SK; ქით cet.

<sup>10</sup> გამომლებს M II var.

<sup>11</sup> სძეს საკომლო საკომლოს სძეს SK.

<sup>12</sup> ათ ლიტრიანი<sup>10</sup> ათი ლიტრიანი<sup>10</sup> SK. <sup>13</sup> კოდი MSKJ; კოდითა cet.

<sup>14</sup> ბ S. 10<sup>1</sup> რვალიტრიანი<sup>12</sup> (M II var.: რვალიტრიანი<sup>12</sup>) კოდი M I, II var. SKJ; რვას ლიტრიანის კოდითა cet.

<sup>15</sup> ორნახევარი M I, II var. K; ბ O S; ორი და ნახევარი cet.

<sup>16</sup> მ S.

<sup>17</sup> კომლზე M I, II var.

<sup>18</sup> ერთი M II var; ა cet.

<sup>19</sup> საკომლოზედ საკომლოზე M I var SKJ; კომლზე M II var.

<sup>20</sup> ერთი SK; ა cet.

<sup>21</sup> სამეჩინი<sup>17</sup> ქათამი ერთი სამეჩინი<sup>17</sup> სოფელზედ (M I var-ში: „სოფელზე“) ბატკანი ა ეს კოდის პური და ბზე გორს უნდა ჩამოიტანონ სამეჩინი<sup>17</sup> M I, II var. SKJ (M I var SJ-ში: „ერთი“-ს მავიერ „ა“; M II var-ში არ არის სიტყვა სამეჩინი<sup>17</sup>); სამეჩინი<sup>17</sup> cet. (ex hom).

<sup>22</sup> სახლთხუცისა M I, II var; სალთხუცისა cet.

<sup>23</sup> ქათმი<sup>19</sup> M II var;—K; ქათმი<sup>19</sup> cet.

\* M-ის სარჩევი: „კარი კ საბალახე, ნახირის თავი, კოდის პური, პირისთავი, და სამასპინძლო თუ სად როგორ შეეწერებას“. მე-15 კარის სათაური სარჩევის მიხედვით გავაკეთეთ: გავსწორეთ სიტყვა „შეწერებას“ „შეეწერების“-ად. „კოდისპურს“ შინაარსის მიხედვით ადგილი გამოვეუბალეთ.

\*\* J-ში: ბ.

\*\*\* MJ-ში სათაურად გამოტანილია ტექსტის პირველი სიტყვები: „კოდის პურისა თუ აწერამდი სად რამდენი გამოვა“ (M I var-ში: „კოდის პურებისა“). სხვა ნუსხებში MJ მოყვანილი სათაური ტექსტის პირველი სიტყვებია.

\*\*\*\* S-ში სიტყვა „ქათმი<sup>19</sup>“ ტექსტისაგან განსხვავებულ ფერის მელნით არის მიწერილი.

საბალახე სძესთ<sup>2</sup>: ასზედ<sup>3</sup> ბატონიანი ცხვარი სამი, მშრალი ცხვარი ორი. მობალახისა შიშლიგი ერთი<sup>4</sup>. რაც ბატონის საბალახის ათისთავი დადგების, ამის მეოთხედი სახლთხუცისა<sup>5</sup> და მდივნებისა არის, და დარჩების სამი წილი, ამისგან ორი წილი მობალახისა არის და მესამედი სუფრაჯისა<sup>6</sup>.

საბალახის ჯარიმა — ორი წილი ბატონსა, მესამედი მობალახესა<sup>7</sup>.

57. [რკე; M II var. 100v] პირისთავს თუ როგორ აიღებენ<sup>8</sup>

პირისთავი ასზედ<sup>9</sup> ერთი საბატონოდ<sup>10</sup> აიღება, რაც ამისი ათისთავი დადგება, სამი წილი მეპირისთავისა<sup>11</sup>, მეოთხედი [S 27r] სახლთხუცისა<sup>12</sup> და მდივნებისა არის\*.

58. [რიზ\*\*; S II 64r] ნახირის-თავს თუ როგორ აიღებენ<sup>13</sup>

ნახირის-თავის სძესთ<sup>14</sup>: დიდს სოფელს — ჯარი, შუათანას — ძროხა<sup>15</sup>, პატარას<sup>16</sup> — გამოზამთრული, იმის დაბალს<sup>17</sup> ცხვარი. თუ ერთი კომლია<sup>18</sup> — ორი შაური. ერთი\*\*\* წელიწადი უნდა შუაზედ გამოვიდეს და მესამეს წელიწადზედ აიღონ<sup>19</sup>.

<sup>1</sup> საბალახეს თუ როგორ აიღებენ M I var. J; საბალახისა თუ როგორც აიღებენ SK; — M II var; საბალახის აღებისათვის cet.

<sup>2</sup> სძესთ| სძეს M II var.

<sup>3</sup> ასზედ| ასზე MI, II var. J.

<sup>4</sup> ერთი M II var; ა cet.

<sup>5</sup> სახლთხუცისა M II var.; სალთხუცისა cet.

<sup>6</sup> სუფრაჯისა SK; სუფრაჯსა cet.

<sup>7</sup> საბალახის ჯარიმა ორი წილი ბატონსა მესამედი მობალახესა M I, II var; საბალახის ჯარიმა ორი წილი ბატონსა მესამედი მეზალახეს SK; — cet.

<sup>8</sup> პირის თავს თუ როგორ აიღებენ MJ; პირის თავისა თუ როგორ აიღებენ SK; პირისთავის აღებისათვის cet.

<sup>9</sup> ასზედ| ასზე MJ.

<sup>10</sup> საბატონოდ| საბატონოდ KJ.

<sup>11</sup> მეპირისთავისა| მეპირის თავისა არის M II var. SK.

<sup>12</sup> სახლთხუცისა M I var; სალთხუცისა cet.

<sup>13</sup> ნახირის თავს (S II var-ში: „თავსა“) თუ როგორ აიღებენ M I, II S I II var. KJ; თუ როგორ აიღებენ ნახირის თავისათვის DQaL; ნახირის თავის აღებისათვის cet.

<sup>14</sup> სძესთ M II var. S I var. K; სძეს M I var; სძეს cet.

<sup>15</sup> ძროხა MI, II var. SI, II var K JDaL; ზროხა cet.

<sup>16</sup> პატარასა S II var.

<sup>17</sup> იმის დაბალს| ამის უმცროს M II var.; იმის დაბალს S II var| ამის დაბალს SI var K.

<sup>18</sup> კომლი არი S II var.

<sup>19</sup> ერთი წელიწადი შუაზედ (S II var.-სა და J-ში: შუაზე) გამოვიდეს (S II var.-ში: გამოვიდ) და მესამეს წელიწადზედ აიღონ (S II var-ში: აიღებენ) — MI, II var. SI, var K.

\* S-ში (გვ. 72r) და K-ში (გვ. 98 v) არის ასეთი პარაგრაფი: „პირის თავისა“, J-ში — „პირის თავისა“ პარაგრაფი (რკე). ანბანური წესით შედგენილ სხვა ჩუქსებში პარაგრაფი რკე ასეთ სათაურს ატარებს: „პირის-თავისათვის“ (M-ში ასეთი პარაგრაფი არ არის). შინაარსით ეს პარაგრაფი იქ უნდა იყოს; სადაც იგი SK-ში არის, ჩვენც ამის მიხედვით მივუჩინეთ მას ადგილი „ცხვრის მოსავლის“-ა და „სახასო პურის მოსავლის“ დებულებათა შორის.

\*\* J-ში: რიშ.

\*\*\* M-სა და S-ში არის ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტი: M I var 79, M II var, 100; SI var. 27r, S II var. 64 r.

\*\*\*\* სიტყვა „ერთი“-დან დაწყებული და სიტყვა „აიღონ“ -ით დამთავრებული M II var.; S I var. K-ში — არ არის.

თუ ბატონი ზემო ქართლში წაბრძანდა<sup>2</sup>, ვინც არ დაჰპატ[კ<sup>3</sup> 71]იეებს<sup>3</sup> და ან სამასპინძლოს არ მიართმევს<sup>4</sup>, მოხელენი სამასპინძლოს შეაწერენ.

80. [რნა] საამილახვაროს კოდისპურისა<sup>4</sup>

- 5 საამილახვაროსი<sup>5</sup> არის, ბოგანოს გარდაისად<sup>6</sup>, თარხანი და გამომღების<sup>6</sup> კომლი სამას ორმოცდაცხრა<sup>7</sup>. ამისი თარხანი ას ორმოცდახუთი<sup>8</sup>; გამომღების<sup>6</sup> ქათმით — ორას ოთხი<sup>9</sup>. ესენ[M II var. 101]ი საბალახის თარხანი არიან. სხვა გამოსაღები, როგორც ზევით<sup>10</sup> სწერია, ისრე ყოველიფერი<sup>10</sup> უნდა გამოიღონ. კოდისპურის ჩამოტანა, ზოგს გორსა სძეს<sup>11</sup> და ზოგს ქალაქსა<sup>12</sup>.

10

81. [რა] ქსნის ერისთვის მამულისა<sup>13</sup>

- ქსნის ერისთვის ყმა—გამომღები<sup>14</sup> და თარხანი ას ორმოცდარვა<sup>15</sup>. ამისი თარხანი ორმოცდათოთხმეტი<sup>16</sup>, გამომღები<sup>14</sup> ორმოცდათოთხმეტი<sup>17</sup> ქათმით. სხვა გამოსაღები საბალახე თუ რაც რამ ფერი<sup>18</sup>, როგორც ზემო ქართლსა სძეს<sup>19</sup>, ისრე<sup>20</sup> იმას<sup>21</sup>.
- 15 [S 27v] საამილახვაროს<sup>22</sup> და საერისთოს კოდისპურის გამომღების<sup>23</sup> კომლის ჯუმალი ორას ოთხმოცდათექვსმეტი<sup>24</sup>. ამისგან ქალაქს უნ[M I var. 81] და ჩამოიტანონ საკომლო<sup>25</sup> პური კოდი ას ორმოცდათერთმეტი<sup>26</sup>. გორს უნდა

<sup>1</sup> სამასპინძლოს შეწერისა MSKJ; სამასპინძლოს შეწერისათჳს cet.

<sup>2</sup> წაბრძანდა წაბრძანდა M I var. SKJ.

<sup>3</sup> დაჰპატოეებს დაპატოეებს M I var SK. ა<sup>1</sup> მიართმევს M I, II, var.

<sup>4</sup> საამილახვაროს კოდის პურისა M I, II var. J; საამილახვაროს (M-I, II var.-ში: საამილახვაროს J-ში: საამილახვაროს) კოდის პურისა M I, II var. J; საამილახვაროს კოდის პური S; საამილახვაროს კოდის პურისათვის DQa; საამილახვაროს კოდის პურისათვის cet.

<sup>5</sup> საამილახვაროსი SKJDQa; საამილახვაროს M I, II var; საამილახვაროსი cet.

<sup>6</sup> გარდაისად გარდაისათ SK; გარდაის M II var.

<sup>6</sup> გამომღები MI, H, var.

<sup>7</sup> სამას ორმოცდაცხრა M II var; ტმთ cet.

<sup>8</sup> ას ორმოცდა ხუთი M II var; რამე M I var. SKJDQa; რმთ cet. ა<sup>1</sup> გამომღები M I, II var.

<sup>9</sup> ორასოთხი M II var.; სდ cet.

<sup>10</sup> ზევით MSKJ; ზევით cet. ა<sup>1</sup> ყველა M II var.

<sup>11</sup> სძეს MSK; აძეს cet

<sup>12</sup> ქალაქს M I, II var.

<sup>13</sup> ქსნის ერისთვის მამულისა M I, II var. SKJ; ქსნის ერისთვის მამულისათჳს cet.

<sup>14</sup> გამომღები M I, II var.

<sup>15</sup> ას ორმოცდა რვა M II var; რმშ cet.

<sup>16</sup> ორმოცდა თოთხმეტი M II var.; ნდ cet. ა<sup>1</sup> გამომღები M I, II var.

<sup>17</sup> ოთხმოცდა თოთხმეტი M II var.; უდ cet.

<sup>18</sup> რაც ფერი M II var.

<sup>19</sup> სძეს ძეს S.

<sup>20</sup> ისრე SK.

<sup>21</sup> იმას MSKJ; იმას cet.

<sup>22</sup> საამილახვაროს K; საამილახვაროსა M I var.; საამილახვაროსი M II var; საამილახვაროს JDQa; საამილახვაროს S; საამილახვაროს cet.

<sup>23</sup> გამომღების გამომღების M I, II var.

<sup>24</sup> ორას ოთხმოცდა თექვსმეტი M II var.; სევ. cet.

<sup>25</sup> საკომლო საკომლოზედ SK.

<sup>26</sup> ას ორმოცდა თერთმეტი M II var.; რნა cet.

მოიტანონ საკომლო ოთხმოცდახუთი<sup>1</sup>. კიდევ გორს უნდა მიიტანონ გორის ზერის სარი საკომლო სამოცი, საკომლოზედ სარი კონა<sup>2\*</sup>.

ქსნისხვეველთ აქვს<sup>3</sup> ულუფა: როდესაც ბატონი სალაშქროდ წაბრძანდება<sup>4</sup>— კვირაში ხარი — 1<sup>5</sup>, ცხვარი — 2<sup>6</sup>, მარილი ლიტრა 10<sup>7</sup>, ლენო—საპალნე 2<sup>8</sup>, ფქვილი —საპალნე 2<sup>9</sup>. ასრევე<sup>10</sup> არაგვის ერისთვის კაცებსა აქვს. აგრევე<sup>11</sup> ავა-ლისშვილის კაცებს, სადგრელებს აქვს<sup>12\*\*</sup>.

62. [რგ\*\*\*; K 87v; M II var. 102] მუხრანის კოდისპურისა<sup>13</sup>

მუხრანის<sup>14</sup> არის საკომლო ას ოთხმოცი<sup>15</sup>. ამისი თარხანი სამოცდათო-თხმეტი<sup>16</sup>. გამომღები<sup>17</sup> ქათმით ას ექვსი<sup>18</sup>. სხვა გამოსაღები როგორც ზემო ქართლზე<sup>19</sup> სწერია, ისრე ამათ გამოიღონ. ჩამოტანა ქალაქს აძესთ<sup>20</sup>.

63. [რნგ] საციციანოს კოდისპურისა<sup>21</sup>

საციციანოს გამომღები<sup>22</sup> — 727<sup>23</sup>, ამისი თარხანი<sup>\*\*\*</sup> 6<sup>24</sup>, ბატონიშვილი-სა — 126, დარჩა გამომღები ქათმით 601<sup>25</sup>. ამისგან გორს უნდა მოიტანონ

<sup>1</sup> ოთხმოცდა ხუთი M II var.; — SK; პე cet.

<sup>2</sup> კიდევ გორს უნდა მიიტანონ გორის ზერის სარი (M I, II var. სარით; M II var.-ში: ზერით; M I var.-ში: მოიტანონ) საკომლო ნი (M II var.-ში: სამოცი) საკომლოზედ სარი კონა M I, II var. JDQaL; კიდევ გორს უნდა მოიტანონ გორის ზერის სარი საკომლო ნი საკომლოზედ კონა AgN Ttl'; გორს უნდა მოიტანონ საკომლო ნი საკომლო სარი კონა. SK.

<sup>3</sup> აქვს JDQaL; აქუსთ AgNTl'; აქესთ t.

<sup>4</sup> წაბრძანდება JDQaL; წაბრძანდება cel.

<sup>5</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ი JDa; ათი Q; ა cet.

<sup>8</sup> ბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>9</sup> ორი Q; ბ cet.

<sup>10</sup> ასრევე JDQaL; ასრევე cet.

<sup>11</sup> აგრევე DQaL; ასრევე J; აგრევე cet.

<sup>12</sup> აქვს JDQaL; აქუსთ cet.

<sup>13</sup> მუხრანის კოდის პურისა M II var. SKJ; მუხრანის კოდის პურის M I var.; მუხრანის კოდის პურისათვის cet.

<sup>14</sup> მუხრანის M II var.; მუხრანი cet.

<sup>15</sup> ას ოთხმოცი M II var.; რბ cet.

<sup>16</sup> სამოცდა თოთხმეტი M II var.; ოდ cet.

<sup>17</sup> გამომღები გამომღები M I, II var.

<sup>18</sup> ას ექუსთ M II var.: რე cet.

<sup>19</sup> ქართლზედ ქართლზე M I var. J; ქართლს M II var.

<sup>20</sup> ჩამოტანა ქალაქს სძესთ (M II var.-ში: აძესთ) M I, II var. SKJDQaL; — cet.

<sup>21</sup> საციციანოს კოდის პურისა M I var. SKJ; —M II var.; საციციანოს კოდის პურისათვის cet

<sup>22</sup> საციციანოს გამომღები საციციანოს გამომღები M I, II var.

<sup>23</sup> ლკზ M I, II var. SJ; —K; ჭია cet. <sup>24</sup> ე—K.

<sup>25</sup> ბატონიშვილისა რევე (M II var.-ში: კომლი ასოცდა ექვსი) დარჩა გამომღები (ტექსტში— „გამომღები“ ჩვ. კონიექტ.) ქათმით (M I var.-ში: ქათმითა) ქა M I, II var; — K; დარჩა ქათმით ლკზ თარხანი რევე ბატონიშვილის ემთა cet.

\* 296 გადამხდელიდან თბილისში ჩამოჰქონდათ კოდის პური 151-ს, გორში — 85-ს, გარდა ამისა 60 გადამხდელი იხდიდა გორის ზერისათვის სარს (151+85+60=296).

\*\* სიტყვეთ „ქსნის წვევლა“ დაწვებული დადამთავრებული „სადგრელებს აქვს“ MS K-ში არ არის.

\*\*\* J. ში: რღ.

\*\*\*\* K და S I var.-ში, სათაურის გარდა წერია: „საციციანოს კოდის პურის გამომღები ამისი თარხანი ამ პ. რ. გრაფიდან S I var. K-ში სხვა არაფერია. S II var.-ში ეს პარაგრაფი ტექსტს-ს გნგ წსხვა-ბული ფერის მელნით შემდგეშია შეესხებული. ნაწერი შესრულებულია უფრო

34. ქართლში სამართლის ძეგლები

საკომლო 240<sup>1</sup>, ქალაქს უნდა ჩამოიტანონ ქათმით საკომლო 361<sup>2</sup>. სხვა გამოსაღები, როგორც ზემო<sup>3</sup> სწერია, ისრე აძესთ.

84. [რნბ; M I var 88] საბარათაშვილოს კოდისპურისა<sup>4</sup>

საბარათაშვილოს არის საკომლო 910<sup>5</sup>, ყაფლანიშვილისა<sup>6</sup> საკომლო 300<sup>7</sup>,  
5 იქნა<sup>8</sup> 1210<sup>9</sup>; ამისი თარხანი და აყრილი 230<sup>10</sup>, გამომღები<sup>11</sup> 980<sup>12</sup>; აგრევე ქათამი. სხვა გამოსაღები<sup>13</sup>, როგორც სხვა დაგვიწერია, ისრე<sup>14</sup> ამისი<sup>15</sup> რიგი არის: სასახლის მუშაობა, ყარაის ჯერგა. ამის<sup>16</sup> გარდაის, ზ[M II var. 103]ოგს სოფელს სახასოს სოფლებში ხენა, მკა და ლეწვა<sup>17</sup> სძეს<sup>18</sup>, საკომლოზედ<sup>19</sup> ბზე სძეს<sup>20</sup> სახედრითა<sup>20</sup>.

10 85. [რნდ; S 28r] სომხითის კოდის პურისა<sup>21</sup>

JK 88 r] სომხითის<sup>22</sup> კომლი<sup>23</sup> 573<sup>24</sup>. ამისი თარხანი 115<sup>25</sup>. გამომღები<sup>26</sup> საკომლო ქათმით 458<sup>27</sup>. ამათ საკომლო ბზე<sup>28</sup> და ღორის საბალახე არა სძესთ<sup>29</sup>. სხვა როგორც საბარათაშვილოს<sup>30</sup> რიგი არის, ისრე<sup>31</sup> ამათ<sup>32</sup> აძესთ<sup>33</sup>. ჯარიმა და ხევისთავი ბატონისა არის<sup>34</sup>.

პატარა ასოებით, შიგადაშიგ სიტყვები გადახაზულია. S II-ს ტექსტი მოთავსებულია იმავე ადგილზე (27 v), სადაც S I-ის ტექსტია. S I var. მისდევს K-ს.

<sup>1</sup> სმ (ყველა ნუსხაში)

<sup>2</sup> ტნა (ყველა ნუსხაში)

<sup>3</sup> ზემო M I, II var. S II var. J; ზეთი DQaL; ზეთი cet.

<sup>4</sup> საბარათაშვილოს კოდის პურისა M I, II var. SKJ; საბარათისშვილოს კოდის პურისათჳს cet.

<sup>5</sup> ში (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ყაფლანის შვილისა M I var. SKJ; ყაფლანიშვილისა M II var.; ყაფლანის შვილის cet.

<sup>7</sup> ტ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> იქნა M I, II var. SKJDQaL; იქნა cet.

<sup>9</sup> ჩის (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> სლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> გამომღები გამომღები M I, II var.

<sup>12</sup> შპ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> აგრევე ქათამი სხვა გამოსაღები M I, II var. SKJ DQaL; აგრევე ქათმის სხვა გამოსაღები cet.

<sup>14</sup> როგორც სხვა დაგვიწერია ისრე JDaLAGMTIt'; სხვა როგორათაც დაგვიწერია ისრე SK; როგორც სხვა დაგვიწერია ისრე M I var.; როგორც ზემო დაგვიწერია ისრე M II var.

<sup>15</sup> ამისი M II var. SKJDQa; ამის M I var.; იმისი cet.

<sup>16</sup> ამის M I var.; ამის cet.

<sup>17</sup> ლეწვა ლეწა M I var.; ლეწვა AgN.

<sup>18</sup> სძეს M I, II var SKJDQaL; მსძეს cet.

<sup>19</sup> საკომლოზედ საკომლოზე M I, II var. J. <sup>20</sup> სძეს M II var.;—cet.

<sup>20</sup> საჯედრითა M I, II var. SKJ; საჯედრით cet.

<sup>21</sup> სომხითის კოდის პურისა M I, II var. SKJ; სომხითის კოდის პურისათჳს cet.

<sup>22</sup> სომხითის M I, II var. S; სომხითის K; სომხითი cet.

<sup>23</sup> კომლი M I var.; საკომლო cet.

<sup>24</sup> ფოგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>25</sup> რიე (ყველა ნუსხაში).

<sup>26</sup> გამომღები გამომღები M I, II var.

<sup>27</sup> უნს (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> საკომლო ბზე M I, II var. SKJ; საკომლოზედ cet.

<sup>29</sup> სძესთ M I, II var. JDQaL; სძესთ რა SK; მსძესთ cet.

<sup>30</sup> საბარათაშვილოს M I, II var. SKJ; საბარათისშვილოს cet.

<sup>31</sup> ასრე SK.

<sup>32</sup> ამათ მათ M I var. SK.

<sup>33</sup> აძესთ SK; აძეს M J, II var. J; სძეს DQa; სძესთ L; მსძესთ cet.

<sup>34</sup> ბატონისა არის ბატონისა უნდა M I var. J; ბატონს უნდა მიერთოს SK.

კარი 10. ფუტკრის გარიგება

66. [როზ; M II var. 106; S 28v; K 86v.] ფუტკრის რიგა<sup>1</sup>

აბულაშვილისათვის<sup>2</sup> გვიბრძანებია<sup>3</sup>: რამდენი<sup>4</sup> სკა<sup>5</sup> თაფლად აწერია<sup>6</sup> და მიგვიბარებია<sup>7</sup>, იმდენი<sup>8</sup> სკაზედ<sup>9</sup> ჩარეკ-ნახევარი [სანთელი<sup>10</sup> ჩვენს ქარხანაში მიაბაროს<sup>11</sup>; და სხვა ნაყარი თაფლი<sup>12</sup>, ზიანი და სარგებელი, მისი<sup>13</sup> არის, ჩვენი თავნი ფუტკარი კი [K 88r] ნუ მოიშლება<sup>14</sup>.

კარი 17<sup>15</sup>. [ურბნისის რუს გარიგება]

67. [რკზ; როლ; M 86] ურბნისის რუს გამოღებისა<sup>16</sup>

ურბნისის რუ<sup>17</sup> საქაშეთამდი<sup>18</sup> შინდელთ გამოიღონ; იქიდან—საქაშნელთ და თვალათ-უბნელთ შირშაბნის<sup>19</sup> საყდრამდი<sup>20</sup>. იმას<sup>21</sup> აქეთ<sup>22</sup> ვარიანელთ, სა- 10 სირელთ და არაშენდელთ რუისის [S 28r] თავამდინ გამოიღონ. იმას<sup>23</sup> აქეთ<sup>24</sup>, გორის გზა რომ მლაშის წყალს შეეყრების, იქამდინ [და] იმას აქათ, ურბნელთ უნდა გამოიღონ.

<sup>1</sup> ფუტკრის რიგი M I, II var. SKJ; ფუტკრის რიგისათვის cet.

<sup>2</sup> აბულაშვილისათვის] აბულა შვილისათვის M I var.; აბულაშვილებს M II var.

<sup>3</sup> გვიბრძანებია SK; გვიბრძანებია ჩვ. კონ.; — cet.

<sup>4</sup> რამდენი] რამდენი M II var.

<sup>5</sup> სკა] სკა SK.

<sup>6</sup> აწერია] როგორ აწერია M II var.

<sup>7</sup> და მიგვიბარებია] რაწთნი სკა ფუტკარი მიგვიბარებია M II var.

<sup>8</sup> იმდენი] იმდენი M II var.; იმდენ SK.

<sup>9</sup> სკაზე M II var.

<sup>10</sup> სანთელი S.

<sup>11</sup> უნდა მიაბაროს M II var.

<sup>12</sup> და სხვა ნაყარი თაფლი] და ჩვენი მობარებულ ფუტკარი არ წახლება სხვა ნაყარი M II var.

<sup>13</sup> მისი M II var.

<sup>14</sup> ჩვენი თავნი ფუტკარი კი ნუ მოიშლება M I var. SK; — M II var; ჩვენი თავნი ფუტკარი კი სუ მოიშლებს cet.

<sup>15</sup> კარი ით (სარჩევში); ტექსტში: „თ“. „თ“-ს წინ „ო“-ს მსგავსი ნიშანი) M; — cet.

<sup>16</sup> ურბნისის რუს გამოღებისა MSK; რუს მუშისა ურბნისისა რკზ, ურბნისის რუს გამოღებისა როლ; ურბნისის რუს მუშისათვის რკზ, ურბნისის რუს გამოღებულათვის როლ cet.

<sup>17</sup> რუ] — SK.

<sup>18</sup> საქაშეთამდი MJLQaLAGNTIt' (§ რკზ); საქაშედან SK; საქაშედამ JDQaLAGNTIt' (§ როლ).

<sup>19</sup> შირშაბნის DQAGNTIt' (§ რკზ); შირშაბნის J (§ რკზ).

<sup>20</sup> საყდრამდი M; საყდრამდის SKJLQaLpJIt' (§ რკზ.); საყდრამდინ DQaLpJNTIt' (§ როლ); საყდრამდის J (§ როლ).

<sup>21</sup> იმას SK.

<sup>22</sup> აქეთ SKIDQaLAGNTIt' (§ რკზ); აქათ MJ (§§ რკზ, როლ) LQaL (§ როლ); იქით AgNTIt' (§ როლ).

<sup>23</sup> იმას SK.

<sup>24</sup> აქეთ MSKJDQaLAGNTIt' (§ რკზ); აქათ JDQaLAGNTIt' (§ როლ).

\* M-ის სარჩევში ამ პარაგრაფის სათაურია: „ურბნისის რუს მუშისა“.

88. [შპ<sup>10</sup>] გზების შენახვისა<sup>2</sup>

უნდა უთაონ რევიშვილებმა<sup>3</sup> — წრულელთა<sup>1</sup>, ნახშირისგორელთ, კვე-  
სელთა<sup>2</sup>, და შავწყლის გზა უნდა შეინახონ.\*\*\*

5 უნდა უთაონ თულაშვილებმა — თავკელთ, ლევეკელთ, დრელთ, ვან-  
თელთ და თულაანთ<sup>4</sup> მამულმა — ფანჯების<sup>5</sup> გზა შეინახონ.

უნდა უთაონ<sup>6</sup> საგინაშვილებმა<sup>7</sup> თავეთის მამულით<sup>8</sup>, კოშკის გზა<sup>9</sup> შეი-  
ნახონ<sup>9</sup>.

10 [M 88] სააკაძემ<sup>10</sup>, გლურჯიძემ<sup>11</sup> და ატენელთ და იმ ქეობამ — ბათლომის გზა  
[შეინახონ].

[K 88 v] საჯავახიანომ — მეღესისა და თავიანთ<sup>12</sup> გზა. თარხნის მამულმა<sup>13</sup>,  
ოძელთ, ცხირელთ — გოსტიბის<sup>14</sup> გზა. კავთისხევმა<sup>15</sup>, წინარეხმა<sup>16</sup> და საქათახე-  
ომა<sup>17</sup> — თავეთი გზა.

ნიჩბელთ — თავიანთ[ი]<sup>18</sup> მთა.

15 ციხედიდელთ, ძეგველთ — თავიანთი<sup>19</sup> მთა.

ზუმბულიძეებმა<sup>19</sup> კარსანი და ხიდი.  
მუხათგვერდელთ<sup>20</sup>, ნაქულბაქელთ<sup>21</sup> და დიღმელთ —  
ვიწროები და<sup>22</sup> მუხათგვერდის<sup>23</sup> გზა.

1 კარი კა M; — cet.  
2 გზებისა შენახვისა MSKJ; გზების შენახვსათჳს cet.  
3 რევიშვილებმა SK; რევიშვილებმან M; რევის შვილებმა cet.  
4<sup>1</sup> წულუღის SK. <sup>2</sup> კვესელთ SMKJ; კვესელთ cet.  
4 თულაანთ თულანთ MS.  
5 ფანჯების M; ფანჯრების cet.  
6 უთაონ ჩვ. კონიექტურა; უთაოს cet.  
7 საგინაშვილებმა SKJ; საგინაშვილებმან M; საგინას შვილებმა cet.  
8 მამულით MSK; მამულითა cet.  
9 შენახოს S.  
10 სააკაძემ სააკაძე M; სააკაძე JDQ.  
11 გლურჯიძემ K.  
12 თავიანთ თავიანთ K; თავიანთ B.  
13 მამულმა მამულმან MJ.  
14 გოსტიბის MSK; გოსთიბის cet.  
15 კავთისხევმან M.  
16 წინა რეხმა M.  
17 საქათახეომა M.  
18 თავიანთ M; თავეთი Q; თავეთ J; თავეთი cet.  
19 თავიანთი SK; თავიანთ M; თავეთ J; თავეთი cet.  
20<sup>1</sup> ზუმბულიძემ M; ზუმბულიძეება K; ზუმბულიძეება S; ზუმბულიძეებმა J; ზუმბული-  
ძეებმა cet.  
20 მუხად გვერდელთ S; მუხათგვერდელთ L (სინგურით პირველი ასოს „მ“-ს დაწერა გადა-  
შწერის დავიწყებით).  
21 ნაქულბაქელთ MJQaBL; ნაქულბაქველთ cet.  
22 და MSKJ; — cet. <sup>23</sup> მუხად გვერდის M.  
\* M-ის სარჩევში კარის სათაურია: „გზებარს შენახვისა“. კარისა და პარაგრაფის სათაურ  
ერთი და იგივე რომ არ ყოფილიყო, ამისათვის კარის სათაურს სიტყვა „გარიგება“ მივუმატეთ.  
\*\* J-ში: მა.  
\*\*\* ამის შემდეგ SK-ში ცალკე სტრიქონზე, სინგურით სათაურის სახით წერია: „ბ) გზე-  
ბისა შენახვისა“.  
\*\*\*\* S-ში „გზა“ ტერმინისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის ჩამატებული.



[M 87] გაბაანთ<sup>1</sup> და თურქისტანიანთა<sup>2</sup> — სათოვლისა და ნახშირის გორის<sup>3</sup> გზა.

ლოელთა<sup>4</sup> და ქვახერელელთ — ხილი<sup>5</sup>.

კ ა რ ი. 19<sup>6</sup>. ზარაფხანისა და ყოველის გამოხადებისა ქალაქისა<sup>7</sup>.

69. [ა; M 88; S 8 r; K 4 v] ზარაფხანის რიგი<sup>8</sup>

პირველ ზარაფხანისა მუზდი ასრე არის: საბაქის მუზდი ავა ყურსზედ<sup>8</sup> თვრამეტი შაური. ამისგან საბ [K 42r] ქებს<sup>9</sup>. მუზდი თავის სუხტითა შაური ათი<sup>10</sup>. ფიშკარს აბაზი<sup>11</sup> ერთი<sup>12</sup>, დამდამს<sup>13</sup> აბაზი<sup>14</sup> ერთი<sup>15</sup>. ამას გარდა ყურსზედ პაჯი<sup>16</sup> დათუნასი შაური ორი<sup>17</sup>. ხალიფ<sup>18</sup> ბაირამასი შაურა ერთი<sup>19</sup>. ამას გარდა ყურსზედ მაირს ერთი სიკილა<sup>20</sup>, რომე თოთხმეტი შაურია<sup>21</sup>. აგრევე<sup>\*\*\*</sup> ზა- 10 რაფი<sup>22</sup> აიღებს, რომე თოთხმეტი შაურია<sup>23</sup>. გარეთი ამალა წაიღებს მისხალს<sup>24</sup> თექვსმეტს<sup>25</sup>. ერთი მისხალი თათაუთი<sup>26</sup> მოემატება, რომ შეიქნა<sup>27</sup> მისხალი ჩვიდ-

<sup>1</sup> გაბაანთ SKJ; გაბანთ M; გაბაანთა cet.

<sup>2</sup> თურქისტანიანთა] თურქისტანიანთ MSK.

<sup>3</sup> ნახშირის გორის MSKJDQa; ნახშირისა გორის B; ნახშირ გორის cet.

<sup>4</sup> ლოელთა M; ლოველთა SKJ; ლოველთ cet.

<sup>5</sup> ქვახერელელთ კილი JDQaBL; ქვაჯურელელთ კილი SKQ; ქვახერელელთ ხილი M; ქვახერელელთ კილი AN; ქვახრელელთ კილი cet.

<sup>6</sup> კარი კლ M; — cet.

<sup>7</sup> ზარაფხანის რიგი J; ზარაფხანისა თუ როგორ არის რიგი არის ქალაქის გარიგება M; ზარაფხანის რიგი და ქალაქის SK; — l'; ზარაფხანის რიგისათვის cet.

<sup>8</sup> ყურსზედ] ყველაზედ M.

<sup>9</sup> საბაქს M.

<sup>10</sup> ათი] 0 SK.

<sup>11</sup> აბაზი] აბასი DQa

<sup>12</sup> 1 S.

<sup>13</sup> დამდამს MSKJDQaL; დამდაბს cet.

<sup>14</sup> აბაზი] აბასი DQa.

<sup>15</sup> 1 S.

<sup>16</sup> პაჯი] აჯი SK.

<sup>17</sup> 2 S.

<sup>18</sup> ხალიფ] ქალიფა M.

<sup>19</sup> 1 S.

<sup>20</sup> ერთი სიკილა] სიკილა 1 M.

<sup>21</sup> 2 S.

<sup>22</sup> ზარაფი M.

<sup>23</sup> თოთხმეტი შაურია] 1 ამდონია S („ლ“-ის ადგილზე ქერ „ქ“ ყოფილა დაწერილი).

<sup>24</sup> მისხალს] + ყურსზედ მუზდი მისხალი M.

<sup>25</sup> თექვსმეტს] თექვსმეტსა MK; იგი ამდენს S.

<sup>26</sup> თაბაუთი S.

<sup>27</sup> რომ შეიქნა MSKJ; რომე შეიქნება cet.

\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან ავიღეთ.

\*\* J-ში ამ სათაურის შემდეგ პირველ სტრიქონში წერია: „არის ქალაქის გარიგება“. ანბანური წესით შედგენილ ყველა დანარჩენ ნუსხაში ტექსტი (ამ პარაგრაფის) ასე იწყება: „ზარაფხანის რიგი არის ქალაქის გარიგება“.

\*\*\* პ. უმიკაშვილის მიერ გამოცემულ „დასტურლამალში“ წერია „აგრეთვე“ (გვ. 33, § 2a).

მეტ<sup>1</sup>. ამისგან წაიღებს ყურს ქუე<sup>2</sup> ექვს შაურსა<sup>3</sup> და აპანგარი<sup>4</sup> ერთს აბაზსა<sup>5</sup> და ყათალი<sup>6</sup> შეიღს შაურსა და ორს ფულს<sup>7</sup>, ფსუზასი<sup>8</sup> ერთს აბაზს<sup>9</sup>. გალაქუ<sup>10</sup> წაიღებს\* ათას<sup>11</sup> მისხალზედ<sup>12</sup> ხუთს შაურს<sup>13</sup>, თავგარი — ათას მისხალზე ერთს ბისტს<sup>14</sup>. სიქაქუნი და თასშქუნი — ათას<sup>15</sup> მისხალზედ<sup>16</sup> ორს შაურსა<sup>17</sup>. თავილდარი<sup>18</sup> და სუხტი — ყურსზედ<sup>19</sup> ორს შაურსა და ერთს [M 84] ბისტსა<sup>20</sup>.

ახლა ეს ერთი<sup>21</sup> მისხალი რომ<sup>22</sup> ნამეტნაეია, ამისი<sup>23</sup> აპანგარი<sup>24</sup> წაიღებს ერთს შაურს<sup>25</sup>, ყათალი<sup>26</sup> ერთს შაურს<sup>27</sup>, თარაზდარი ნახევარ შაურსა<sup>28</sup>.

იქნა ამას ზეითის<sup>29</sup> ყვე[K 43v]ლას ჯამი\*\* ოთხი მინალთუნი და თერთმე-  
10 ტი შაური და ერთი ბისტის<sup>30</sup>.

<sup>1</sup> ჩვიდმეტი MK; იზ S; ჩვიდმეტი უფრო ჩაიგდებენ cet.

<sup>2</sup> ყურს ქუე SK (S-ში: დაპოლოება „ქუე“ შემდეგში ჩამატებული ჩანს გადასწორების საშუალებით); ყურს ქუ MJ; ყურს DQa; ყურსსა cet.

<sup>3</sup> ექვს შაურსა M; ტ ადენი S; ექვს შაურს AgNT; ექვს შაურს cet.

<sup>4</sup> აპანგარი ჩვ. კონ.; აპგარი SK; და პანგარი M; აპნგარი cet.

<sup>5</sup> აბაზსა და MJ; ს S; აბაზს cet.

<sup>6</sup> ყათალი MSKJ; ჰყათალი cet.

<sup>7</sup> შეიღს შაურსა და ორს ფულს M; შეიღს შაურსა და ორს ფულსა J; ტნი S; შეიღ შაურს და ორს ფულსა KDQaL (K-ში: „ფულს“); შეიღს შაურს და ორს ფულსა cet.

<sup>8</sup> ფსუზასი KJDQa; ფზუზასი M; ფსუსასი S; ფსუზასი cet.

<sup>9</sup> ერთს აბაზს MK; ერთს აბაზსა JDQat'; ერთს აბაზსა T; ს S; ერთს აბასსა cet.

<sup>10</sup> გალაქუ გალაქუს S; გილაქუ K.

<sup>11</sup> ათას M; ჩ S (უწინ ყოფილა „ათ“, ის გადაუხაზავთ და სხვა ფერის მელნით ჩაუწერიათ „ჩ“); ათს Ka (K-ში: „ათ“); ათასს cet.

<sup>12</sup> მისხალზედ მისხალზე MJ.

<sup>13</sup> ხუთს შაურს M; ხუთ შაურს K; რ S; ხუთს შაურსა cet.

<sup>14</sup> ათას მისხალზე ერთს ბისტს M; ათას მისხალზე ერთს ბისტსა J; ათას მისხალზედ ორს შაურს K; ჩ მისხალზედ ვე S („ვე“-ს წინ რაღაც ასო ყოფილა დაწერილი და აღარ იკითხება, გადახაზულია); ათას მისხალზედ ერთს ბისტსა cet.

<sup>15</sup> ათას M; ჩ S (უწინ რაღაც ასოები ყოფილა; მგონი „ათ“, გადაუხაზავთ და სხვა ფერის მელნით ჩაუწერიათ „ჩ“); ათ K; ათასს cet.

<sup>16</sup> მისხალზედ მისხალზე MJ.

<sup>17</sup> ორს შაურსა] ორს შაურს MK; რ S („რ“ ჩაწერილია სხვა ფერის მელნით: „რ“-ს შემდეგ რაღაც ასო გადახაზულია); ერთს ბისტს K.

<sup>18</sup> თავილდარი MSK; თავილდარი cet

<sup>19</sup> ყურსზედ] ყურსზე SKJ.

<sup>20</sup> ორს შაურსა და ერთს ბისტსა] ორ შაურს და ერთს ბისტს K; რე S; ორს შაურს და ერთს ბისტსა DQaL.

<sup>21</sup> ერთი] ბ S.

<sup>22</sup> რომ] — SK.

<sup>23</sup> ამისი] ამის Q.

<sup>24</sup> აპანგარი MSKJ; პანგარი DQ; აპნგარი a; ანგარი cet.

<sup>25</sup> ერთს შაურს] ნ S.

<sup>26</sup> ყათალი MSKJ; ყათალი cet.

<sup>27</sup> ერთს შაურს] ერთს შაურსა JDQa;

<sup>28</sup> ნახევარ შაურსა MSKJDQaL; ვე S; ნახევარ შაურს cet.

<sup>29</sup> ამას ზეითის M; ამ ზეითის S; ამ ზეითის cet.

<sup>30</sup> ოთხი მინალთუნი და თერთმეტი შაური და ერთი ბისტის] წუნე ამდენი S.

\* K-ში „წაიღებს“ შემდეგ წერია: „ათ შაურს“, ეს სიტყვები გადახაზულია.

\*\* ბ. უმიკაშვილის მიერ გამოცემულ „დასტურლამალში“ „ჩამის“ მაგიერ წერია „ჩოგის“.

ოთხასი სიკილა ერთს<sup>1</sup> ყურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში. ამისგან გამოვა ცეცხლიდან თამამ<sup>2</sup> აიარი ვერცხლი<sup>3</sup> ორი ათას სამასი<sup>4</sup>. ამისი ვეჯები დასტურ-  
ლამა<sup>5</sup> [S #1v] უწინ ყოფილა ორი ათას<sup>6</sup> მისხალზე<sup>7</sup> ექვსი მინალთუნი<sup>8</sup> და  
ახლა ვართმევთ ხუთს<sup>9</sup> მინალთუნს. ასლანუც<sup>10</sup> ოთხასი<sup>11</sup> მარჩილი ერთს<sup>12</sup> ყურსად  
ჩავა ცეცხლში. ცეცხლიდამ გამოვა ვერცხლი<sup>13</sup> ათას შვიდას ორმოცდა ათი<sup>14</sup> მი- 5  
სხალი. ამისი<sup>15</sup> ვეჯებიც ორი ათას<sup>16</sup> მისხალზე<sup>17</sup> უნდა აიღონ ექვსი მინალ-  
თუნი<sup>18</sup>. ხაჭი-გინის<sup>19</sup> ფასი ყურსზე<sup>20</sup> ორი მინალთუნი და თორმეტი შაური<sup>21</sup>.  
საბაქი ორი<sup>22</sup> ყოფილა: ერთი<sup>23</sup> ბატონმა მოშალა და ე[M #5]რთის მუზღს  
ერთს<sup>24</sup> აბაზს საბატონოდ ვიღებთ<sup>25</sup>.

ამისი რუსუმში სახლთხუცესსა<sup>26</sup> და მდივნებს გარდაკვეთითა აქვსთ<sup>27</sup>. ბეგ- 10  
რი მოვა თუ ცოტა, ეს არ უნდა დააკლდეს<sup>28</sup>: ზარაფხანიდამ სახლთხუცესს<sup>29</sup>  
წელიწადში თუმანი 25<sup>30</sup>, [K 48r] მდივნებს წელიწადში თუმანი 12 და 5 მი-  
ნალთუნი<sup>31</sup>.

<sup>1</sup> ერთს] ერთ M.

<sup>2</sup> თამამ] თამამად M.

<sup>3</sup> ვერცხლი MSK; ვეცხლი cet. ა<sup>3</sup> ცტ S.

<sup>4</sup> დასტურლამა] დასტურლამა K.

<sup>5</sup> ორი ათას MKJ; ც S; ორი ათასს cet.

<sup>6</sup> მისხალზე M-

<sup>7</sup> ექვსი მინალთუნი M; ექვსი მინალთუნი AN; ხ S; ექვსი მინალთუნი cet.

<sup>8</sup> ექვსი S.

<sup>9</sup> ასლანუც MSK; ასლანუს cet.

<sup>10</sup> უ S.

<sup>11</sup> ერთს] ერთ MK; ა S. 10<sup>1</sup> ვერცხლი MSK; ვეცხლი cet. 10<sup>2</sup> ჩნ. S.

<sup>12</sup> ამისი] ამის SK.

<sup>13</sup> ორი ათას MKJ; ც S; ორი ათასს cet.

<sup>14</sup> მისხალზე] მისხალზე MJ.

<sup>15</sup> ხ] — M.

<sup>16</sup> ხაჭი გინის MSKJ; ხაჭი გინის cet.

<sup>17</sup> ყურსზე MSKJ; ყურსზე cet.

<sup>18</sup> ორი მინალთუნი თორმეტი შაური] ცლ S.

<sup>19</sup> ბ S.

<sup>20</sup> ა S.

<sup>21</sup> ა S.

<sup>22</sup> ვიღებთ MJ; აიღებენ SK; ავიღებთ cet.

<sup>23</sup> სალთხუცესა M; სახლთხუცესსა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცესსა cet.

<sup>24</sup> აქვსთ] .აქვსთ AN; აქვს JDQaL; აქვთ M.

<sup>25</sup> დააკლდეს M.

<sup>26</sup> სალთხუცეს M; სახლთხუცეს ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცეს cet.

<sup>27</sup> თუმანი ევ MSK; ევ cet.

<sup>28</sup> იბ ჰ (ყველა ნუსხაში).

\* MKJ-ში, მიუხედავად იმისა, რომ „თუმანი“ სიტყვით წერია, თუმანის გამომხატველი ნიშანი-  
ცაა გამოხატული („ლ“-ს მსგავსი მოხაზულობა). M ხმარობს „ლ“-ს, S-ში ნახმარია ორი OO ზემო-  
დან ერთმანეთზე ხაზით შეერთებული, ხოლო JD ხმარობენ უკუღმა შეტრიალებულს „მ“-ს მსგავს  
ნიშანს, K-ლ-ს მსგავს მოხაზულობას, მაგრამ გრძელი ფეხით, სხვა ხელნაწერებში ჩვეულებრივი  
„ლ“-ს მსგავსი მოხაზულობაა გამოყენებული, ან კიდევ თუმანის გამომხატველი დაგრაფილი ხაზები  
(ციფრის აღმნიშვნელ ასოებს სვამენ დახვეულ ხაზებში).

\*\* „დასტურლაშალის“ სახლთხუცესისა და მდივნების ღებულების მიხედვით ზარაფხანიდან  
სახლთხუცესს ეკუთვნის 25 თუმანი, ხოლო მდივნებს 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> თუმანი, როგორც ჩანს, პ. უმიკაშვილს  
ეს არ შეუნიშნავს, თორემ „ქვ“-ს „ქე“-თ გაასწორებდა S-ს მიხედვით, რომელიც მას ხელთ  
ქონდა.

მალი პირველზედ<sup>2</sup>, ახალისა<sup>3</sup> მ ალის გამომღებს<sup>4</sup> რომ დავთარში ჩააგდებენ<sup>5</sup>, იმას<sup>6</sup> ნახევარს მალს გამომართმევენ, რომე<sup>7</sup> სამი აბაზი<sup>8</sup> იქნების<sup>9</sup>, დამთელი მა-  
 5 ლი თავზედ ექესი აბაზი არის<sup>10</sup>. ამ ექესის აბაზისაგან<sup>11</sup> ხუთი აბაზი<sup>12</sup>: სახელ-  
 მწიფო არის, და ის ერთი აბაზი<sup>13</sup> ასრე გაიყოფა: შაურ-ნახევარი მელიქისა<sup>14</sup>  
 და მამასახლისისა არის<sup>15</sup>, ნახევარ[ი] შაური<sup>16</sup> სახთხუცისა<sup>17</sup> არის<sup>18</sup>, ნახევარ[ი]  
 შაური<sup>19</sup> მდივნებისა არ[ი] M 106<sup>18</sup>ის. შაურ-ნახევარი მემალისა არის<sup>16</sup>. ამ მელიქ-მა-  
 მასახლისის<sup>17</sup> კერძთან თორმეტი მინალთუნი გარდაკვეთით ვეზირსა<sup>17</sup> აქვს.

რომელიც მალის გამომღები<sup>17</sup> კაცი დაბერდების, ასრე<sup>18</sup> რომე<sup>19</sup> მოგება ალა-  
 10 რასი<sup>20</sup> შეეძლოს, იმისთანას<sup>21</sup> მალი აღარ ეთხოვების<sup>22</sup>.

71. [რპბ] ქალაქის სატყვეოს ხარჯისა ასრე არის<sup>23</sup>

ქალაქს საური და ტყვის ხარჯი არ ეთხოება<sup>24</sup>, მაგრამ როდესაცა<sup>25</sup> ბედნი  
 [S 32r] ერის ხელმწიფის ფეშქაშს გაისტუმრებენ, ვინც [K 48v] ქალაქში სახლო-  
 ბან, ასი თუმანი ბატონს უნდა შემოაწიონ<sup>25</sup>. ერთს კომლს კაცს, ბატონის ყმას,  
 რომ ერთი თუმანი შეხვდეს, იმისთანას გაცემულს კაცს ხუთი მინალთუნი შე-  
 15 ვარღების, ამ წესით ყუელას<sup>26</sup>.

<sup>1</sup> ქალაქის მალის გარიგება ასრე არის MSKJ (J-ში: „ასე“); ქალაქის მალის გარიგებო-  
 სათვს cet.

<sup>2</sup> პირველზე J. <sup>21</sup> ახალის SK; ახალს cet. <sup>22</sup> გამამღებს M.

<sup>3</sup> ჩაგდებენ M.

<sup>4</sup> იმას MJ; ამას SK; იმის cet.

<sup>5</sup> რომე MSK; რომ cet.

<sup>6</sup> აბაზი აბასი DQaLAN.

<sup>7</sup> იქნების იქნების N; არის SK.

<sup>8</sup> და მთელი მალი თავზედ (M-ში: თავზე) ექესი აბაზი (LAN-ში: აბასი) არის —SK.

<sup>9</sup> ამ ექესის აბაზისაგან ამ ჩს ამსგან S

<sup>10</sup> აბაზი ჩ S; აბასი DQaLAN,

<sup>11</sup> აბაზი აბასი DQaLAN.

<sup>12</sup> შაურ ნახევარი (S-ში ჩვე) მელიქისა და მამასახლისისა (M-ში: მამასახლისისა) არის MSK;  
 შაურ ნახევარი მელიქისა შაურ ნახევარი მამა-სახლისისა არის J; შაურ ნახევარი მელიქისა არის შა-  
 ურ ნახევარი მამასახლისისა cet.

<sup>13</sup> ნახევარ[ი] ექ S. <sup>14</sup> სახთხუცისა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცისა cet. <sup>15</sup> არის M; — cet.

<sup>16</sup> ნახევარ[ი] ექ S. <sup>17</sup> არის M; — cet.

<sup>18</sup> შაურ ნახევარი მემალისა არის M; მემალეს ნახევარ შაური K; მემალეს ექ S; — cet.

<sup>19</sup> მელიქ მამასახლის M. <sup>17</sup> ვეზირსა M. <sup>17</sup> გამამღები M.

<sup>20</sup> ასე J.

<sup>21</sup> რომე MSK; რომ cet.

<sup>22</sup> აღარასი MSK; აღარ cet.

<sup>23</sup> იმისთანას ამისთანას SK.

<sup>24</sup> ეთხოვების ეთხოება SK; ეთხოვების JDQaL.

<sup>25</sup> ქალაქის სატყვეოს ხარჯისა ასრე (J-ში: ასე) არის MJ; ქალაქის სატყვეოს და ხარჯისა  
 ასრე არის SK; ქალაქის სატყვეოს ხარჯისათვის cet.

<sup>26</sup> ეთხოება SK; აძეს M; სძეს JDQaL; ქსძეს cet. <sup>26</sup> როდესაც M.

<sup>27</sup> შეაწიონ M.

<sup>28</sup> ერთს კომლს კაცს ბატონის ყმას რომ ერთი თუმანი შეხვდეს იმისთანას (S-ში: იმისთანა)  
 გაცემულს კაცს (SK-ში: ~ კაცს გაცემულს) ხუთი მინალთუნი შევარღების (SK-ში: შევარღება) ამ  
 წესით ყუელას MSK; —cet.

[M 107] ქალაქის აწერა<sup>2</sup> შვიდ წელიწადში ერთხელ მოხდების<sup>3</sup>. კომლ-ზედ ორი შაური ასამწერლო არის. ვისაც ბატონი<sup>4</sup> უბრძანებს<sup>4</sup> და ააწერინებს<sup>5</sup>, ეს ორი შაური იმისი არის. სხვას მოხელეს იმაში<sup>6</sup> ხელი არა<sup>7</sup> აქვს.

73. [მღ] დუქნისა<sup>8</sup>

5

[S II var. 62r] დუქნის<sup>9</sup> თავს თვეში ერთხელ თვითო შაური საბატონოდ ქალაქში მოგროვდების.<sup>10</sup> ეს შაური წლამდინ<sup>11</sup> თორმეტ<sup>12</sup> თუმნამდინ<sup>13</sup> მიაწევს რომ<sup>14</sup> დაგროვდების. უწინ სტუმრისთვის<sup>15</sup> ყოფილა, რომ<sup>16</sup> სტუმარზედ<sup>17</sup> თურმე დახარჯედენ. ახლა სტუმრის ხარჯი ბატონისა არის და ეს თეთრი ბატონის წინ სანთლისათვის<sup>18</sup> მესანთლეს თავილად ეძლევის.

10

74. [რუვ] ყაფნის რიგი<sup>19</sup>

ყაფნის რიგი ასრე არის: ფქვილზედ, ქერზედ, ბრ [K 44r] ინჯზედ, შაბზედ, წაბლზედ, ფეტვზედ — ერთს საპალნეს რომ ასწონენ, საპალნეზედ<sup>20</sup> ბისტს

<sup>1</sup> ქალაქის აწერა (ქ-ში „ქალაქის აწერა“ შუა გვერდზე, სინგურით სათაურად არის გამოყოფილ. ამისთანავე „ქალაქის აწერა“ პარაგრაფის ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); — MSK; ქალაქის აღწერისათვის cet. (ამ ნუსხებშიც სათაური ტექსტის პირველი სიტყვებია, მაგრამ იგი ნათესაობით ბრუნვაშია მოცემული. ეს ნუსხები სათაურს თითქმის ყოველთვის ამ ფორმაში სვამს, ამიტომაც სათაურიდან ტექსტს ვერ გააგრძელებთ, გრამატიკულად ისინი ერთმანეთს არ უდგება).

<sup>2</sup> ქალაქის აწერა MSK; — cet.

<sup>3</sup> მოჰქვდების J.

<sup>4</sup> უბრძანებს უბრძანებს SKJDQaL.

<sup>5</sup> და ააწერინებს MDQaL; და აწერინებს J; და დააწერინებს AgNTit'; — SK.

<sup>6</sup> იმაში M; ამისთან SK; ამაში cet.

<sup>7</sup> არა არვისა M.

<sup>8</sup> დუქნისა J; — MS I, II var. K; დუქნისათვის cet.

<sup>9</sup> დუქნის ქალაქის დუქნის S II var.

<sup>10</sup> თვეში ერთხელ თვითო შაური საბატონოდ (ქ-ში: საბატონოდ; S I var.-ში: საბატონო) ქალაქში მოგროვდების თვითო შაური თვეში ერთხელ თვითო შაური მოგროვდების საბატონო S II var.

<sup>11</sup> წლამდინ წლამდის S I, II var. K.

<sup>12</sup> თორმეტ MS I, II var. KJ; თორმეტს cet.

<sup>13</sup> თუმნამდინ MJ; თუმნამდის cet.

<sup>14</sup> რომე K.

<sup>15</sup> სტუმრისათვის სტუმრისათვის S I var. KIDQaBL.

<sup>16</sup> რომე KJ.

<sup>17</sup> სტუმარზე MS II var.

<sup>18</sup> სანთლისათვის MJDQ; სანთლისათვის cet.

<sup>19</sup> ყაფნის რიგი J; — SK (SK-ში ტექსტის პირველი სიტყვები ასეთია: ყაფნის რიგი ასრე არის); ყაფნის რიგი ასრე არის M (ფორმის მიხედვით მოყვანილი სიტყვები სათაურად არის გამოტანილი და შუა გვერდზე წერია, მაგრამ შინაარსის მიხედვით ტექსტის დასაწყისის წარმოადგენენ); ყაფნის რიგისათვის cet.

<sup>20</sup> საპალნეზედ საპალნეზე M; სპალნეზედ K.

\* S-ში ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია. II ვარიანტად მივიჩინეთ 62r-ზე მოთავსებული ტექსტი, რომელიც ნუსხისაგან განსხვავებული ფერის მელნითაა შესრულებული. II ვარიანტი თანკართაა ჯვარედინად გადახატული და ფანქრითვე მიწერილია: „არის ზემოთ“.

გამოართმევენ. ბამბის<sup>1</sup> ცალზედ<sup>2</sup> ერთს შაურს გამოართმევენ<sup>3</sup>. ენდროს ცალ-ზედ<sup>4</sup> ნახევარ<sup>5</sup> შაუ[M 07]რსა<sup>6</sup>. აგრევე მატყლზედ<sup>7</sup>, თაფლზედ<sup>8</sup>. ერბოზედ—ნახევარ-შაური. საყათის ცალზედ<sup>9</sup> ერთი შაური. გეჩანბაჟი<sup>10</sup> საპალნეზედ<sup>11</sup>—ბისტი. რკინის საპალნეზედ<sup>12</sup>—ბისტი. ზეთისხილის საპალნეზედ<sup>13</sup>—შაური. ძროხაზედ—შაური, ცენზედ<sup>14</sup>—აბაზი<sup>15</sup>, სახედარზედ<sup>16</sup>—[S 82 v] ორი შაური.

ეს ყაფანი, ხან ორმოც თუმნად და ხან მეტ-ნაკლებად<sup>17</sup>, იჯართ<sup>18</sup> აიღების ფოლმე. ამისი რუსუმი ათისთავი აიღების: ნახევარი სახლთხუცისა<sup>19</sup> არის და ნახევარი ვეზირისა და მდივნებისა. ვეზირი და მდივნები შუა გაიყოფენ. მერმე იმ<sup>20</sup> ნახევარს მდივნები გაიყოფენ<sup>21</sup>.

10

76. [ხმწ] ხილის ბაჟისა<sup>22</sup>

ხილის ბაჟი<sup>21</sup>: ნესვის საპალნეზედ ოთხს აიღებენ. ამისგან ერთი ჩილიექ-ზედ<sup>22</sup> აძეს, ერთს — მოურავი და მელიქი და მამასახლისი<sup>23</sup> წაიღებენ დაჰ<sup>24</sup> ორი საბატონოჰ<sup>25</sup> არის.

ამისი<sup>26</sup> იჯარა ექვსი თუმანი არის. რუსუმს<sup>24</sup> აგრევე<sup>28</sup> [K 44 v] ამისგან<sup>26</sup> 15 აიღებენ<sup>27</sup>.

<sup>1</sup> ბამბის S; ბანბის cet.

<sup>2</sup> ცალზე M.

<sup>3</sup> გამოართმევენ M; — cet.

<sup>4</sup> ცალზე M.

<sup>5</sup> ნახევარ MSKDMa; ნახევარს cet.

<sup>6</sup> შაურსა M; შაურს cet.

<sup>7</sup> მატყლზე M.

<sup>8</sup> თაფლზე M.

<sup>9</sup> ცალზე M.

<sup>10</sup> გეჩანბაჟი S; გეჩანბაჟი MK; გეჩანბაჟის cet.

<sup>11</sup> საპალნეზე M.

<sup>12</sup> საპალნეზე M.

<sup>13</sup> საპალნეზე M.

<sup>14</sup> ცენზე MS.

<sup>15</sup> აბაზი MSKJN; აბასი cet.

<sup>16</sup> სახედარზე M.

<sup>17</sup> მეტ ნაკლებად მეტ ნაკლებათ MSK.

<sup>18</sup> იჯართ იჯარად M; იჯართ SK.

<sup>19</sup> სახლთხუცისა ჩე. კონიექტ.; სახლთხუცისა cet.

<sup>20</sup> იმ M; ამის SKJDQa; ამის cet. 19<sup>1</sup> გაიყოფენ MSK; გაიყოფდენ cet.

<sup>21</sup> ხილის ბაჟისა J; — MSK; ხილისა ბაჟისათჳს cet.

<sup>22</sup> ხილის ბაჟი MSK; — cet.

<sup>23</sup> ჩილიექზედ SJ; ჩილიაქზედ M; ჩილიაქზედ K; ჩეშლოქზედ D; ჩელიექზედ cet.

<sup>24</sup> მელიქი და მამასახლისი M; მელიქ მამასახლისი SKJ; მამასახლისი cet.

<sup>25</sup> და M; — cet. 28<sup>2</sup> ბატონისა M. 28<sup>3</sup> ამისი M; და ამისი cet.

<sup>26</sup> რუსუმს M; რუსუმი cet.

<sup>27</sup> აგრევე JDQaL

<sup>28</sup> ამისგან M; ამისას cet.

\* მელიქი და მამასახლისი ცალ-ცალკე სახელოა, მაგრამ XVIII საუკუნის მეორე ათეულის შემდეგ ორივე სახელო ერთსა და იმავე პირს ჰქონდა; ნუსხებშიც ეს გარემოება არის ასახული.

\*\* J-ში სიტყვა „აიღებენ“-ის შემდეგ წერია: „და კათალიკოსაც წილი აქვს“. „და“-ს წინ სანიშნებულა გაკეთებული, რომლითაც გამოყოფილია „და“ და „და“-ს მომდევნო სიტყვები. აქვე მიწერილია შემდეგი განმარტება: „ოსეს იხვე ესწერ, ეს რომ მოუწერიათ ჩემი ქელი არ არის, იცანით“. S-ში ამ აღვალს (32 v.) ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით წერია: „და კე ამისგან კათალიკოსაც წილი აქვს“. სხვა ნუსხებში ეს მინაწერი არ არის (დაწვრილებით მინაწერების შესახებ იხილეთ S და J ნუსხების განხილვაში).

[M 108] აბანოს იჯარა ზოგჯერ ცოტა ყოფილა და ახლა თორმეტ<sup>3</sup> თუმნად არის და ზოგჯერ მეტ-ნაკლებად<sup>3</sup> იქნება<sup>4</sup>. ამის<sup>5</sup> ათისთავი აიღების: ნახევარი სახლთხუცისა<sup>6</sup> არის და ნახევარი ვეზირისა და მდივნებისა.

77. [რძთ] ტივის ბაგი<sup>6</sup>

5

ტივის ბაგი<sup>7</sup>: სალბაშს<sup>1</sup> ეძახიან, რაც ტივი მოვა, ერთს უკეთესს<sup>8</sup> ხეს საბატონოდ აიღებენ. ამისი თეთრი დადგების ოცდაორი მინალთუნი, ხან მეტ-ნაკლები. ამისი რუსუმიც აგრევე აიღების.

78. [იბ] არაყხანისა და ჭურჭლების იჯარა<sup>9</sup>

არაყხანისა და ჭურჭლების იჯარა<sup>10</sup>, ხან ოცდაათხმეტად<sup>11</sup>, და [S 82 r] ხან 10 მეტ-ნაკლებად<sup>12</sup> იქნების<sup>13</sup> ხოლმე<sup>14</sup>. ვინც იჯარად<sup>15</sup> აიღებს, იმის მეტი კაცი ვეღარც იყიდის და ვეღარც გაჰყიდის<sup>16</sup>. სოფლის არაყს იყიდის ლიტრას სამ ბისტად<sup>17</sup>. მერმე ღუთათაშად<sup>18</sup> გამოხდის<sup>19</sup> და ლიტრას ექვს შაურად გაჰყიდის<sup>20</sup>. [K 46r] ამისი რუსუმი<sup>21</sup> აიღების<sup>22</sup>; ნახევარი სახლთხუცისა<sup>23</sup> არის და ნახევარი ვეზირისა და მდივნებისა.

<sup>1</sup> აბანოს იჯარა J (ამოღებულია J-ს სარჩევიდან; თუთ პარაგრაფი J-ში არ არის); — MSK; აბანოს იჯარისთვის N; აბანოთ იჯარათათვის cet.

<sup>2</sup> თორმეტ MSK; თორმეტს cet.

<sup>3</sup> მეტ ნაკლებად M; მეტნაკლები SK; ცამეტად cet.

<sup>4</sup> იქნება MSK; იქნების cet.

<sup>5</sup> ამისი MSK; ამის cet.

<sup>6</sup> სახლთხუცისა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცისა cet

<sup>7</sup> ტივის ბაგი J (სათაურად აღებულია ტექსტის პირველი სიტყვები); — MSK (ტექსტი ასე იწვევა: ტივის ბაგი); ტივის ბაგისათვის cet.

<sup>8</sup> ტივის ბაგი MSK; — cet. <sup>9</sup> სალბაში SK.

<sup>10</sup> უკეთეს M.

<sup>11</sup> არაყხანისა და ჭურჭლების იჯარა J (სათაური J-ს სარჩევიდან არის აღებული; J-ს ტექსტის ეს პარაგრაფი აკლია); — MSK; არაყხანის იჯარისათვის DQ; არაყ ხანის იჯარათათვის cet.

<sup>12</sup> არაყხანისა და ჭურჭლების იჯარა MSK; — cet.

<sup>13</sup> ოცდაათხმეტად M; ოცდაათხმეტი SKDQa; ოცდათხმეტი cet.

<sup>14</sup> და ხან მეტ ნაკლებად M; ხან მეტ ნაკლები cet.

<sup>15</sup> იქნების MSKDQaL; იქნების cet.

<sup>16</sup> ხეაღმე M.

<sup>17</sup> იჯარათ SK.

<sup>18</sup> იმის მტი კაცი ვეღარც იყიდის და ვეღარც გაჰყიდის M; ~ არაყს სხვა კაცი მის მეტი ვერც გაჰყიდის (SK-ში: გაყიდის) ვერც იყიდის cet.

<sup>19</sup> სოფლის არაყს იყიდის ლიტრას სამ ბისტად ჩვ. კონიექტ.; სოფლის არაყს სამ ბისტად იყიდის M; სოფლის არაყს იყიდი ლიტრას სამ ბისტად შაურად SK; არაყს იყიდის ლიტრას სამს (Ba-ში: სამ) ბისტად შაურად cet.

<sup>20</sup> ღუთათაშად (K-ში: დაუთაშათ) დაუთაშად S.

<sup>21</sup> გამოხდის MSKDQBaL; გამოჰყიდის cet.

<sup>22</sup> ლიტრას ექვს შაურად გაჰყიდის M; და ექვს შაურად ლიტრას გაჰყიდის (SK-ში: გაყიდის) ხან შვიდ შაურად cet.

<sup>23</sup> რუსუმიც SK.

<sup>24</sup> აიღება SK.

<sup>25</sup> სახლთხუცისა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცისა cet.

დაბახანის იჯარა<sup>2</sup>, ხან ოცდარვა თუმანია<sup>3</sup>, ხან მეტ-ნაკლები<sup>4</sup> იქნების<sup>5</sup> ამ წესით: ამისი იჯარადარი ძროხის ტყავზედ<sup>6</sup> — ორს შაურს<sup>6\*</sup>, ქოსალაზედ — შაურს<sup>7</sup>, თიმენჯზედ<sup>8</sup>, მეშზედ<sup>9</sup>, თხის ტყავზედ<sup>10\*\*</sup> — თვითო<sup>11</sup> ფულს აიღებს. ამას რუსუმი არა აქუს.

80. [რუზ] ყასაბხანის იჯარა<sup>12</sup>

ყასაბხანის იჯარა<sup>13</sup> არის ქონი ლიტრა სამი ათას ხუთასი.<sup>13<sup>1</sup></sup> ამისი<sup>13<sup>2</sup></sup> იჯარადარი აიღებს ძროხის ტყავზედ<sup>14</sup> ორს შაურს<sup>15</sup>. ცხვარი და თხა რაც დიკელის იმისი<sup>16</sup> ტყავი<sup>17</sup> იჯარადარისა არის. თვითო შაურად<sup>18</sup> დაბაღს მისცემს. ამისი 10 რუსუმი არის. ქონი ლიტრა სამას ორმოცდა ათი.

81. [სი; S 88v] ჩილოექის ბაჟისა<sup>19</sup>

[M 110; K45 v]. ჩილოექის<sup>20</sup> ბაჟისა ასრე<sup>21</sup> არის<sup>22</sup>: თავრიზის ფარჩაზედ<sup>23</sup> თუმანზედ<sup>24</sup> ხუთი შაური<sup>25</sup> არის, აქლემით მოვა თუ ცხენითა<sup>26</sup>. [M 111] კიდეც დავთრიდამ

<sup>1</sup> დაბახანის იჯარა J (სათაური ტექსტის დასაწყისს წარმოადგენს); — MSK; დაბაღ ხანის იჯარისათვის cet.

<sup>2</sup> დაბახანის იჯარა MSK; — J; დაბაღ ხანის იჯარა cet.

<sup>3</sup> ოც და რვა თუმანია SK; ოცდა რვა თუმანთ MJ; ოცდა რვა თუმანად cet.

<sup>4</sup> ხან მეტ-ნაკლები SK; ხან მეტ ნაკლებათ MJ; ხან მეტ ნაკლებად cet.

<sup>5</sup> იქნების MSKJ; იქნების cet.

<sup>6</sup> ტყავზე M.

<sup>6\*</sup> ორს შაურს] ორ KJ; რ S.

<sup>7</sup> ქოსალაზედ შაურს] ქოსალაზე შაურს M; — S.

<sup>8</sup> თიმენჯზედ] თიმენჯზე M; თიმენჯზედ K; — S.

<sup>9</sup> მეშზედ] მეშზე M; — S.

<sup>10</sup> ტყავზედ] ტყავზე M.

<sup>11</sup> თვითოს SK.

<sup>12</sup> ყასაბხანის იჯარა J (სათაური ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); — MSK; ყასაბხანის იჯარისათვის cet.

<sup>13</sup> ყასაბხანის (M-ში ყასაფხანის) იჯარა MSK; — cet. <sup>13<sup>1</sup></sup> ხუთასი M; ხუთასი ლიტრა cet.

<sup>13<sup>2</sup></sup> ამას, SK. <sup>14</sup> ტყავზედ] ტყავზე MSK.

<sup>15</sup> ორს შაურს] ორი შაური S; ორ შაურს K.

<sup>16</sup> იმისი] იმის J; ამის S; ამისი K.

<sup>17</sup> ტყავი M; ტყავით cet.

<sup>18</sup> შაური M; შაურად cet.

<sup>19</sup> ჩილოექის ბაჟისა ჩე. კონიექ.; — MSK; ჩილოექის ბაჟისა ასე არის J (მართალია ეს სიტყვები სინგურით წერია შუა გვერდზე, როგორც სათაურს შეეფერება, მაგრამ იმავე დროს ტექსტიც ამ სიტყვებით იწყება); ჩელოექის ბაჟის რიგისათვის Da; ჩელოექის ბაჟის რიგისათვის cet. (ყველა წესსაში სათაური ტექსტის პირველი სიტყვებია; ასევეა MSK-ში, მაგრამ ამ წესსებზე გამოყოფილი სათაური არა აქვთ).

<sup>20</sup> ჩილოექის MSK; ჩელოექის S; — cet.

<sup>21</sup> ასრე MSK; ასე J; — cet.

<sup>22</sup> არის MSKJ; — cet (J-ში: სათაურშია ეს სიტყვა).

<sup>23</sup> ფარჩაზე M.

<sup>24</sup> თუმანზე M.

<sup>25</sup> ხუთი შაური MSKJ; ათი შაური cet.

<sup>26</sup> თუ ცქენითა M; თუ ცხენით SK; ცხენით cet.

\* S-ში სიტყვების „ორს შაურს“ მაგიერად, ასო „რ“ სტრიქონს ზემოთ, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის ჩაწერილი.

\*\* S-ში სიტყვა „ტყავის“ შემდეგ სტრიქონს ზემოთ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით ჩამატებულია სიტყვა „ცხერის“. იგი აქ სრულიად ზედმეტია.



საყათის აქლემის საპალ [K 45v] ნეზედ<sup>1</sup>—ოცდაშვიდი შაური<sup>2</sup>; ცხენის საპალნეზედ თერამეტი შაური<sup>3</sup>. ორღუბადის<sup>4</sup> ფარჩისა, აქლემით არის თუ ცხენით<sup>5</sup>, საპალნეზედ<sup>6</sup> თერთმეტი აბაზი<sup>7</sup> არის<sup>8</sup>. აბრეშუმში თუ აქ მიზანში<sup>9</sup> ასწონეს<sup>10</sup>, ბათმანზედ<sup>11</sup> ერთი აბაზია<sup>12</sup>, და თუ საპალნობით<sup>13</sup> გავა, აქლემის საპალნეზედ<sup>14</sup> ცხრა მინალთუნია<sup>14</sup> და ცხენის საპალნეზედ ექვსი მინალთუნია<sup>5</sup>.

ბამბის<sup>16</sup> საპალნე, აქლემს ჰკიდია<sup>17</sup> თუ ცხენსა<sup>18</sup>, საპალნეზედ<sup>14</sup> ორი აბაზი<sup>20</sup> არის. თუ ღარიბი კაცი მოიტანს, ერთი შაური მუშრიბანა არის.

ენდროს საპალნეზედ<sup>21</sup>—აქლემისაზედ ორი აბაზი და ცხენზედ<sup>22</sup> ერთი აბაზი<sup>22</sup>.

ერბო ან თათული—აქლემს ეკიდოს ორი აბაზი არის. ბაჟი და ცხენზედ

10

<sup>1</sup> საპალნეზე M.

<sup>2</sup> ჩტნ S; თერთმეტი აბაზი K.

<sup>3</sup> ცხენის საპალნეზედ (M-ში: საპალნეზე) თერთმეტი შაური — SK.

<sup>4</sup> ორღუბადის ჩე. კონიექტი; ურდუარის S; —K; ურდვარის cet. (ორღუბადი ჰალაქია ნახი-ქევანის ასრ-ში. იგი ცნობილი იყო მეაბრეშუმეობით და მებაღეობით. ქართულ ენაზე ამ ჰალაქის სახელი. სხვადასხვა ფორმით გვხვდება. „დასტურლამალის“ მიხედვით მოყვანილ ფორმების გარდა, იწოდება იგი, მაგალითად, როგორც „ურდობათი“ (იხ. გ. გოზალშვილი, 1832 წლის შეთქმულება, ტ. I, 1935 წ., გვ. 28).

<sup>5</sup> ცხენით MS; ცხენითა cet.

<sup>6</sup> საპალნეზე M.

<sup>7</sup> აბაზი] აბასია DQaZ; აბასი A.

<sup>8</sup> არის M; — cet.

<sup>9</sup> მიზანში] ბაზარში K.

<sup>10</sup> ასწონენ S.

<sup>11</sup> ბათმანზე MJ.

<sup>12</sup> აბაზია MJ.; აბასია DaL; აბასი A.; აბაზი cet.

<sup>13</sup> საპალნობით MSK; საპალნეობით cet.

<sup>14</sup> საპალნეზე M.

<sup>15</sup> მინალთუნია] მინალთუნი SK.

<sup>16</sup> ცხენის საპალნეზედ (M-ში: საპალნეზე) ექვსი მინალთუნი MSKJDQa;—cet.

<sup>17</sup> ბამბის S; ბანბის cet.

<sup>18</sup> ჰკიდია] კიდია SK.

<sup>19</sup> ცხენსა M; ულაცს SK; ულაცსა cet.

<sup>20</sup> საპალნეზე M.

<sup>21</sup> აბაზი] აბასი DQaLA.

<sup>22</sup> საპალნეზე M.

<sup>23</sup> აქლემისაზედ (MSK-ში: აქლემისაზე) ორი აბაზი და ცხენზედ (M-ში: ცხენზე) ერთი აბაზი MSKJ; ორი აბასი (L-ში: აბაზი) არის აქლემისაზედ და ცხენისაზედ ერთი აბაზი (DQaL AN-ში: აბასი) cet.

\* დაწყებული სიტყვიდან „ორღუბადის“ და დამთავრებულ სიტყვებით „აბაზი არის“—K-ში არ არის. ეს ადგილი S-შიც კლებია. შემდეგი S-ში „თერთმეტი აბაზი“ გადაუხაზავთ, დაუსვამთ ჩამატების სანიშნებლად + და სტრიქონს ზემოთ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მქონით ჩაუწერიათ: „ურდუარის ფარჩის აქლემით არის თუ ცხენით თერთმეტი აბაზი“.

\*\* S-ში სიტყვა „მიზანში“ გადასწორების შედეგად არის ჩაწერილი, უწინ „ბაზარში“ ყოფილა (როგორც K-შია).

\*\*\* M-შია „ცხენზე“. ჩვენ დავტოვეთ „ცხენზედ“, რადგანაც ყველა სხვა ნუსხაში „ცხენზედ“ არის. ამ შემთხვევაში მთელი წინადადება ჩამოტანილია სქოლოში; ჩვეულებრივად სქოლოში პირველად მოყვანილი სიტყვები ტექსტშია დატოვებული, მაგრამ თუ წინადადება ან წინადადებებია სქოლოში ჩამოსატანი, მაშინ სქოლოში ნაჩვენები ყველა სიტყვის მიმართ ამ წესი და შეუძლებელია, რადგანაც წინადადებებში ცალკეული სიტყვა შეიძლება სხვადასხვა დროს იყოს წარმოდგენილი, ან კიდევ გამოტოვებული.

ერთი აბაზი არის<sup>1</sup>. [M<sub>11</sub>] წინდის საპალნე<sup>2</sup> აქლემზედ<sup>3</sup> ათი შაური და ცხენზედ<sup>4</sup> ხუთია<sup>1</sup> შაური. მატყლზედ<sup>5</sup> — აქლემზედ<sup>6</sup> ორი აბაზი<sup>7</sup> და ცხენზედ<sup>8</sup> ერთი აბაზი<sup>9</sup>. ბრინჯი<sup>10</sup>, რკინა და<sup>11</sup> ან შაბი რომ ეკიდოს, აქლემზედ<sup>12</sup> სამი შაურია<sup>13</sup>, ცხენზედ<sup>14</sup> — ორი შაური<sup>15</sup>.

5 მარილის საპალნეზედ<sup>16</sup> ერთი შაური არის<sup>17</sup> და ამისი<sup>18</sup> ნახევარ-შაური მოურავისა არის.

ჭიშმისის<sup>19</sup> აქლემის<sup>20</sup> საპალნეზედ<sup>21</sup> ლიტრა-ნახევარია<sup>22</sup>, ცხენის საპალნეზედ<sup>23</sup> ერთი ლიტრა.

10 თამბაქოს აქლემის საპალნეზედ — ლიტრა-ნახევარი, ცხენის საპალნეზედ — ერთი ლიტრა<sup>24</sup>; [S 84 r] ზეთის საპალ [K 40 r] ნეზედ<sup>25</sup> ერთი აბაზი არის<sup>26</sup> და ნახევარ-შაური მუშრიბანა<sup>27</sup>.

ორაგულის საპალნეზედ<sup>28</sup> ორს მთელს აიღებენ: ერთი ბატონისა არის და ერთი მოურავისა და<sup>29</sup> მელიქ-მამასახლისისა.

<sup>1</sup> ერთი ან თავლი აქლემს ეკიდოს ორი აბაზი არის ზედი და ცხენზე ერთი აბაზი არის M; თუ ან ერთი ან თავლი ეკიდოს აქლემზედ ორი აბაზი და ცხენზედ ერთი აბაზი K; ან ერთი ან თავლი ეკიდოს აქლემზედ ორი აბაზი, ცხენზედ ერთი აბაზი არის ზედი S; ერთი ან თავლი ეკიდოს აქლემზედ ორი აბაზი (DQaLA-ში: აბასი) და ცხენზედ ერთი აბაზი (DQaLAN-ში: აბასი) ბა-გი cel.

<sup>2</sup> საპალნე M; საპალნეზედ SKJDQaLN; საპალნეზე cel.

<sup>3</sup> აქლემზე M.

<sup>4</sup> ცხენზე M. ა<sup>1</sup> უთი M.

<sup>5</sup> მატყლზე M.

<sup>6</sup> აქლემზე M.

<sup>7</sup> აბაზი აბასი DQaLA.

<sup>8</sup> ცხენზე M.

<sup>9</sup> აბაზი აბასი არის J; აბასი არის DQaL; აბასი AN.

<sup>10</sup> ბრინჯი MKgNTtt'; ბრინჯი და cel.

<sup>11</sup> და] — M.

<sup>12</sup> აქლემზედ] აქლემზე MSK.

<sup>13</sup> სამი შაური SK.

<sup>14</sup> ცხენზე M.

<sup>15</sup> ორი შაური] ორი შაურის არის JDQaL.

<sup>16</sup> საპალნეზე M.

<sup>17</sup> შაური არის] შაურია K; შაური SAgNTtt'.

<sup>18</sup> ამის S.

<sup>19</sup> ჭიშმისის M.

<sup>20</sup> აქლემის] აქლემისა JDaL.

<sup>21</sup> საპალნეზე MAgNTtt'.

<sup>22</sup> ლიტრა ნახევარია M; ლიტრა ნახევარი cel.

<sup>23</sup> ცხენის საპალნეზედ (M-ში: საპალნეზე)] ცხენზედ SK.

<sup>24</sup> თამბაქოს აქლემის საპალნეზე ლიტრა ნახევარია ცხენის საპალნეზე ერთი ლიტრა M; — K; თამბაქოს საპალნეზე აქლემზე ლიტრა ნახევარი ცხენზე ერთი ლიტრა მალი აზე აქე S (S-ში ყველა სიტყვა ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის დაწერილი და უკანასკნელი სამი სიტყვა — მალი აზე აქე\* შინაარსით გაურკვეველია); თამბაქოს საპალნეზედ აქლემზედ ლიტრა ნახევარი ცხენზედ ერთი ლიტრა cel.

<sup>25</sup> საპალნეზე MSKJ.

<sup>26</sup> აბაზი არის MSKJ; აბასი არის DQaL; აბაზი NgTtt'; აბასი A.

<sup>27</sup> და ნახევარ შაური მუშრიბანა M; ~ და მუშრიბანა ნახევარ შაური cel.

<sup>28</sup> საპალნეზე M.

<sup>29</sup> და]. და+ ერთი DQaL.

[M 118] გელაქნურისა საპალნეზედ თორმეტი აიღების, რვა ბატონისა არის და ოთხი მოურავისა და მელიქ-მამასახლისისა<sup>1</sup>.

ხმელის<sup>2</sup> თევზის<sup>3</sup> ურემზედ<sup>4</sup>, თვრამეტი<sup>5</sup> შაური აიღების. ამისი ერთი მარ-ჩილი ბატონისა არის და ექვსი შაური მოურავისა და მელიქ-მამასახლისისა.

ჩვენის<sup>6</sup> მოქალაქის აბრეშუმისა და ფარჩის<sup>7</sup> საპალნეზედ<sup>8</sup> სამ-სამი<sup>9</sup> აბა-ზი<sup>10</sup> მუშრებანა აიღების, რამდენიც საპალნე იქნების<sup>11</sup>.

მოურავის სარგო: ფარჩის საპალნეზედ<sup>12</sup> სამი აბაზი<sup>13</sup> არის, საყათის საპალნეზედ<sup>14</sup> ცხრა შაურია<sup>15</sup>.

ბანბის<sup>16</sup> ცხენის<sup>17</sup> საპალნეზე<sup>18\*</sup> — ორი შაური, აქლემის საპალნეზე<sup>19\*\*\*</sup> — 10 ცამეტი შაური<sup>20</sup>. თავლზედ<sup>21</sup>, ერბოზედ<sup>22</sup>, მატყლზედ<sup>23</sup>, ენდროზედ<sup>24</sup>, წინდაზედ<sup>25</sup>, ამაების<sup>26</sup> — აქლემის<sup>26</sup> საპალნეზე<sup>28\*\*\*</sup> — ორი შაური<sup>29</sup>, ცხენზედ<sup>30</sup> —

<sup>1</sup> გელაქნურის (M-ში: გელაქნურისა) საპალნეზედ (M-ში: საპალნეზე) თორმეტი აიღების რვა ბატონისა არის და ოთხი მოურავისა და მელიქ მამასახლისისა] — K; გელაქნურის საპალნეზე თორმეტი აიღების საბატონო არის 8 მოურავისა და მელიქ მამასახლისის არის (დ) ოთხი S (S-ში მოყვანილო წინადადება ჩაწერილია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით სხვა ადგილას, სახელდობრ, გამოტოვებულა სამი წინადადება და შესაბამისი წინადადების, — რომელიც მოავრდება სიტყვებით „მუშრებანა აიღების რამდენიც საპალნე იქნების“ — შემდეგ ჩაწერილია მოყვანილო სიტყვები. როგორც ჩანს, ჩამწერმა იქ ნახა დაუწერელი ადგილი).

<sup>2</sup> ხმელის] უმელი MKS;

<sup>3</sup> თევზის] თევზისა SK.

<sup>4</sup> ურემზე M.

<sup>5</sup> თვრამეტი M („თ“-ს შემდეგი ასო „ე“, „თ“-თ უფრო იკითხება ეიღრე ეე“-თ. „ე“-რომ ყოფილყო მაშინ იქნებოდა „თვრამეტი“, მაგრამ შინაარსის მიხედვით „თვრამეტი“ უნდა იყოს, რადგანაც ბატონს მარჩილი ეუთუნის, ხოლო მოურავსა და მელიქ-მამასახლისს ექვსი შაური (12 + 6 = 18) სხვა ნუსხებით ამას ადასტურებს); თვრამეტი cet.

<sup>6</sup> ჩვენის] ჩვენი SK.

<sup>7</sup> ფარჩის] ფარჩისა SKJ.

<sup>8</sup> საპალნეზედ] საპალნეზე MS.

<sup>9</sup> სამ სამი] სამი SK.

<sup>10</sup> აბაზი] არასი DQaLA.

<sup>11</sup> იქნების] იქნების AgTt'.

<sup>12</sup> საპალნეზე MS.

<sup>13</sup> აბაზი] აბასი DQaLA.

<sup>14</sup> საპალნეზე MS.

<sup>15</sup> ცხრა შაურია MJ; ცხრა შაური cet.

<sup>16</sup> ბანბის M; ბამბაზე S; ბანბაზედ K; ბანბისაზედ cet.

<sup>17</sup> ცხენის M; ცხენზე S; ცხენზედ cet.

<sup>18</sup> საპალნეზე M; — cet.

<sup>19</sup> აქლემის საპალნეზე M; აქლემზე S; აქლემზედ K; აქლემისაზედ cet.

<sup>20</sup> შაური] შაურია KJDQaL.

<sup>21</sup> თავლზე M.

<sup>22</sup> ერბოზე M.

<sup>23</sup> მატყლზე MS.

<sup>24</sup> ენდროზე M.

<sup>25</sup> წინდაზე M.

<sup>26</sup> ამაების] ამაებისა S AgNTt'; ამაებზე M.

<sup>27</sup> აქლემის M; ცხენზე S; აქლემზედ cet.

<sup>28</sup> საპალნეზე M; — cet.

<sup>29</sup> ორი შაური] ერთი შაური S.

<sup>30</sup> ცხენზედ] ცხენზე M; აქლემზე S.

\* „საპალნეზე“ მხოლოდ M-შია. ამიტომ, ეს სიტყვა უცვლელად დავტოვეთ. სხვა ნუსხებში „საპალნეზედ“ იქნებოდა, ჩვენც უმრავლესი ნუსხების მიხედვით გავმართავით ტექსტს, მაგრამ აქ არჩევანი არა გვაქვს.

\*\* ამგვარივე შემთხვევაა. ე. ი. ეს სიტყვა ამ შემთხვევაშიც მხოლოდ M-შია („საპალნეზე“).

\*\*\* ასეთივე შემთხვევაა აქაც („საპალნეზე“ მხოლოდ M-შია).

— ერთი შაური<sup>1</sup>. რკინაზე<sup>2</sup>, ბრინჯზე<sup>3</sup>, შაბზე<sup>4</sup>, საპალნეზე<sup>5</sup> — თვითო შაურია<sup>6</sup>, [M 114] ურუმის<sup>7</sup> აქლემის აბრეშუმის საპალნეზე<sup>8\*</sup> — სამი აბაზი<sup>9</sup>, ცხენზე<sup>10</sup> — ექვსი შაური. ამისგან აბაზის თავს ერთი შა[K 46 v]ური დედოფლის მებაჟისა არის და ორი ბისტი მოურავისა<sup>11</sup>. ჩილიეჭზე<sup>12</sup> აძეს, რომ<sup>13</sup> ამის<sup>14</sup> მებაჟემ უნდა აილოს: მთაზედ ან ყაიყულს<sup>15</sup> მოყუანილი<sup>16</sup> ტყვე ურუმისაგან<sup>17</sup> ჩვენის ქვეყნის თათარმან ან ქართველმან<sup>18</sup> რომ იყიდოს, სამი მინალთუნი და ერთი აბაზი<sup>19</sup> ტყვის თავს მსყიდველს გამოერთმევის<sup>20</sup>, და თუ ვინ იცის, მთაზედ<sup>21</sup> ჩვენის ქვეყნის თათარი თუ ქართველი აიყვანს და მიჰყიდის<sup>22</sup> [S 44 v] ვისმე<sup>24</sup>, ორი თავი ბაჟი უნდა გამოართვან<sup>25</sup>, რომ<sup>26</sup> იქნების ექვსი მინალთუნი და ორი აბაზი<sup>27</sup>.

<sup>1</sup> ერთი შაური] ორი შაური S.

<sup>2</sup> რკინაზე M.

<sup>3</sup> ბრინჯზე M.

<sup>4</sup> შაბზე] შაბზე M; ბანბაზედ SK (S-ში „ბამბაზედ“ ყოფილა და შემდეგ გადაუყეთებიათ სიტყვით „შაბზედ“).

<sup>5</sup> საპალნეზე MS.

<sup>6</sup> შაურია MJQaL; შაური cet.

<sup>7</sup> ურუმის L.

<sup>8</sup> აქლემის აბრეშუმისა საპალნეზე M; აბრეშუმისა აქლემზე S; აბრეშუმის აქლემზე J; აბრეშუმის აქლემზედ cet.

<sup>9</sup> აბაზი] აბასი DQaLA.

<sup>10</sup> ცხენზე] ცენზე MS (S-ში: ცხენზე).

<sup>11</sup> მოურავისა] მოურავისა არის DQaL.

<sup>12</sup> ჩილიეჭზე KJ; ჩილიეჭზე S; ჩეშლიეჭზედ Da; ჩელოაქზედ Q; ჩელიეჭზედ cet.

<sup>13</sup> რომ SK; რომე cet.

<sup>14</sup> ამის M; — cet.

<sup>15</sup> ყაიყულს S; ყაიყულს cet.

<sup>16</sup> მოყუანილი M; რომ მოყუანილი SKJAgTtt'; რომ მოყუანილის cet.

<sup>17</sup> ურუმისაგან MSKIDaL; ურუმიდამ cet.

<sup>18</sup> ჩვენის ქვეყნის თათარმან ან ქართველმან MSKJDQa; ჩვენის თათარმან თუ ქართველმან L; ჩვენმა თათარმა თუ ქართველმა cet.

<sup>19</sup> აბაზი] აბასი DQaLA.

<sup>20</sup> გამოერთმევის] უნდა გამოართვან S; უნდა გამოართონ K.

<sup>21</sup> მთაზე M.

<sup>22</sup> მიჰყიდის] მიყიდის SK.

<sup>24</sup> ვისმე] ვინმე SK.

<sup>25</sup> გამოართვან] გამოართვას SK.

<sup>26</sup> რომ — S.

<sup>27</sup> აბაზი] აბაზი ტყვისა S (S-ში ტექსტის უჯანსაღელო სიტყვები, სტრიქონ-ნახევარის რაოდენობით, სიტყვიდან „ვინმე“ გადმოტანილია ახალ გვერდზე, და დაწერილია რატომღაც შუა გვერდზე. ამასთანავე „ორი აბაზის“ შემდეგ სწერია „ტყვისა“, მაგრამ სიტყვა „ტყვისა“ საყუსტოსო ნიშნით, რადგანაც მომდევნო პარაგრაფის პირველი სიტყვა სწორედ „ტყვისა“ არის; მომდევნო პარაგრაფის სათაურია „ტყვის ბაჟისა“); აბასი DQaLA.

\* „საპალნეზე“ მხოლოდ M-შია.

[M 116; S 86r.] ტუვის ბაჟისა ასრე არის<sup>2</sup>: ქალაქისა, გორისა, ალისა, თუ გინა<sup>3</sup> სხვაგან, — ყველას მებაჟე ერთი იქნების<sup>4</sup>. ცალ-ცალკე<sup>5</sup> ვერავისი დადგება<sup>6</sup> კელმწიფის იჯარადრის მეტი. ქართველმან, თათარმან, სომეხმან<sup>7</sup>, თუ რამაც რჯულმან<sup>8</sup> კაცმან<sup>9</sup> იმერეთს რომ ტუვე იყიდოს<sup>10</sup>, ტუვის თავს მსყიდველს სამს მინალთუნს საბატონოდ გამოართმევენ<sup>11</sup>; და<sup>12</sup> თუ ქართლში გარდმოიყვანეს<sup>13</sup> და აქ<sup>14</sup> გაიყიდა<sup>15</sup>, [K 47r] ან აქაურმან<sup>16</sup> ერთმანერთს მიჰყიდა<sup>17</sup>, სამს მინალთუნს მსყიდველი და სამს მინალთუნს გამსყიდველი ბატონს ეერ დააკლებს.

ზეითაც დაგვიწერია და მთაზედ ტუვის გამსყიდველ<sup>18</sup>-მსყიდველთან ხელი 10 არა აქვს<sup>19</sup> ტუვის მებაჟეს<sup>20</sup>. ჩილიეჟის მებაჟემ უნდა აიღოს<sup>21</sup>.

<sup>1</sup> ტუვის ბაჟისა S (სინგურით, შუა გვერდზე, სათაურის ფორმით არის დაწერილი, შინაარსით კი ეს სათაური ტექსტის პირველი სიტყვებია); ტუვის ბაჟისა ასე არის J (შუა გვერდზე სინგურით სათაურად არის ეს სიტყვები გამოტანილი, შინაარსით კი ისინი ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); — MK; ტუვის ბაჟისათვის cet (სათაურად გამოტანილია ტექსტის პირველი სიტყვები, მხოლოდ სათესაობით ბრუნვაში დასმული და ამიტომ ტექსტს გრამატიკულად არ ებმება).

<sup>2</sup> ტუვის ბაჟისა ასრე არის MK; — cet. (სხვა ნუსხეში სათაურად არის გაქოტანილი ეს სიტყვები, როგორც ამის შესახებ უკვე გქონდა საუბარი).

<sup>3</sup> გინ S.

<sup>4</sup> იქნების არის SK.

<sup>5</sup> ცალ-ცალკე ცალკე S.

<sup>6</sup> დადგება დადგების SK.

<sup>7</sup> სომეხმა S.

<sup>8</sup> რჯულმან MKJ; რჯულმა S; სჯულმან cet.

<sup>9</sup> კაცმან K; კაცმა S; — cet.

<sup>10</sup> იყიდოს იყიდონ MSK.

<sup>11</sup> გამოართმევენ გამოართმევენ S.

<sup>12</sup> და MSK; — cet.

<sup>13</sup> გარდმოიყვანეს გარდმოიყვანა M; გარდმოიყვანენ K; გარდმოიყვანენ S

<sup>14</sup> იქ SK.

<sup>15</sup> გაიყიდა Q; გაყიდა MKJDaL; გაყიდან S; გაისყიდა cet.

<sup>16</sup> აქაურმან M; იქაური SK; აქაური cet.

<sup>17</sup> მიჰყიდეს მიყიდეს MSK.

<sup>18</sup> გამსყიდველ გამსყიდველი M; გამსყიდველსა და SK.

<sup>19</sup> აქვს აქვთ K; აქვსთ S.

<sup>20</sup> მებაჟეს ჩვენი კონკრეტ.; მებაჟესთან cet.

<sup>21</sup> ჩილიეჟის მებაჟემ უნდა აიღოს SK (S-ში ეს სიტყვები გადახზულია); ჩილიეჟის მებაჟემ უნდა აიღოს M; — cet.

\* „მებაჟესთან“ სწორი არ უნდა იყოს. უკანასკნელი სამი ასო „თან“ ზედუქრია. თუ „თან“-ს მოვაკლებთ, სიტყვა „მებაჟეს“ შინაარსის მიხედვით შეესაბამება ტექსტს. წინ პარაგრაფში მართლაც იყო საუბარი (ამიტომ წერია აქ: „ზეითაც დაგვიწერია“) მთაზე მოყვანილი ტუვებს- ყილვა-გაყიდვის შესახებ, რომლის ბაჟი ჩილიეჟის მებაჟეს ეკუთვნის.

[M 116] ქალის მწვანის ბაეი ასრე გარიგებული არის<sup>2</sup>: რაც გაღმა ქალის ბალები იყოს<sup>3</sup>, ან ბატონის ყმისა, ან გაცემულის კაცის<sup>4</sup>, ნასყიდი თუ უსყიდი, ბალის პატრონმან<sup>5</sup> ქალაქს ჩვენის<sup>6</sup> დიდის ბალისათეინ ოთხი კარგი<sup>7</sup> მებაღე, თავის ულუფით და ჯამაგირით, ყოველს<sup>8</sup> წელიწადს უნდა<sup>9</sup> დაგვიკვირონ და ჩვენის ბალისათვის<sup>10</sup> აყურებინონ. რომელნიც<sup>11</sup> კათალიკოზის<sup>12</sup> ყმანი მოქალაქეთ რომ ხარჯის მესამედში<sup>13</sup> უდგანან, ისრე<sup>14</sup> რომელსაც<sup>15</sup> კათალიკოზის<sup>16</sup> ყმათ ბალი [S 35 v] ჰქონდესთ<sup>17</sup>, იმ რიგად<sup>17</sup> სხვათ<sup>18</sup> ბალის პატრონებს<sup>19</sup> ამათის ხარჯის<sup>20</sup> მესამედში<sup>21</sup> მოუდგებოდენ<sup>22</sup>, როგორც ბალი ჰქონდესთ<sup>23</sup>, იმ ანგარიშით. 10 კიდევ<sup>24</sup> ჩვენს<sup>25</sup> ქა [K 47 v.] რხანაში, ყოველს<sup>26</sup> დღეს<sup>27</sup>, თვრამეტს კონას მწვანისა<sup>28</sup> ყოველისა<sup>29</sup> ფერისაგან მისის ბოლოკით მოსცემდენ. რომელსაც<sup>28</sup> ბალის პატრონს ამა<sup>30</sup> ხარჯში გამოორევა არ უნდოდეს, ის<sup>28</sup> გასასყიდელს მწვანისა<sup>30</sup>

<sup>1</sup> ქალის მწვანის ბაეი J (სათაურად არის გამოტანილი გვერდის შუა ადგილას, სინგურით დაწერილი, შინაარსით ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); — MSK (ტექსტის დასაწყისი სიტყვები MSK-ში: ქალის მწვანის (M-ში: მწვანის ბაეი); ქალის მწვანისათვის cet. (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია სათაურად გამოტანილი და ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).

<sup>2</sup> ასრე გარიგებული არის| ასრე არის გარიგებული SK.

<sup>3</sup> იყოს| არის SK.

<sup>4</sup> გაცემულის კაცის M; გაცემულისა cet.

<sup>5</sup> პატრონმან MJ; პატრონებმა SK; პატრონმა cet.

<sup>6</sup> ქალაქს ჩვენის M; ~ ჩვენის ქალაქის cet.

<sup>7</sup> კარგი — M; კაი DQaL.

<sup>8</sup> ყოველს J.

<sup>9</sup> უნდა M; — cet.

<sup>10</sup> ბალისათეინ SK.

<sup>11</sup> რომელნიც AgNTI<sup>1</sup>; რომელიც cet.

<sup>12</sup> კათალიკოზის MSKJQNI<sup>1</sup>; კათალიკოსის DaB; კათალიკოზის cet

<sup>13</sup> მოქალაქეთ რომ ხარჯის მესამედში| მესამედს ხარჯში M.

<sup>14</sup> ისრე| ასრე SK.

<sup>15</sup> რომელსაც| რომელსაცა S; რომლისაცა K.

<sup>16</sup> კათალიკოზის| კათალიკოსის DL; კათალიკოსის a.

<sup>17</sup> ჰქონდესთ| ჰქონდეს MSK.

<sup>17</sup> იმ რიგად M; ამ რიგად S; ამ რიგით K; იმ რიგად cet.

<sup>18</sup> სხვათ| სხვა S;

<sup>19</sup> პატრონებს MSKJ; პატრონებთ cet.

<sup>20</sup> ხარჯის — S.

<sup>21</sup> მესამედში SKJDa; მესამედის L; მესამედს cet.

<sup>22</sup> მოუდგებოდენ| მიუდგებოდენ MSK.

<sup>23</sup> ჰქონდესთ| ჰქონდეს MSK.

<sup>24</sup> კიდევ| კიდემ K.

<sup>25</sup> ჩვენს M; ეს ჩვენს JDQaL; ესე ჩვენს cet.

<sup>26</sup> ყოველს| ყოველს J.

<sup>27</sup> დღეს MSKJ; წელიწადს cet.

<sup>28</sup> მწვანის MSK; — cet.

<sup>29</sup> ყოველის M; ყოველის cet.

<sup>28</sup> რომელსაც| რომელსაც SK.

<sup>30</sup> პატრონს ამ| პატრონიდამ M.

<sup>29</sup> ის M; — cet.

<sup>30</sup> მწვანის MSKJDQaL; მწვანის cet.

ნუ დასთესავს და ნურც ხარჯში მოუღებებს<sup>1</sup>. თუ დასთესოს<sup>2</sup> — ნესვი, საზამ-  
თრო, კიტრი, [M 117] ლობიო, ბადრიჯანი, ნიორი, თავი ხახვი, კომბოსტო<sup>3</sup>,  
კარხალი, ამ რიგი რამ დასთესოს, თავისი საყოფი<sup>4</sup> მწვანილიც<sup>5</sup> დასთესოს,  
თორემ<sup>6</sup> სხვას კი ნუ დასთესავს.

ამას გარდა, გაღმა<sup>7</sup> კრწანისის ბოლოს რომ ბაღები ირის, იმისას<sup>8</sup> ასრე  
იქმოდენ<sup>9</sup>: 'იმათაც<sup>10</sup> თავისი საკმელი მწვანილი<sup>11</sup> დათესონ<sup>12</sup>, როგორც ამ ზეით  
სწერია, თუ არა, ვინც ამათში გასასყიდელს მწვანილს დასთესავს<sup>13</sup>, თორმეტი  
მინალთუნი ჯარიმა უნდა<sup>14</sup> გამოიღოს<sup>15</sup>.

5

84. [ივ] ქალაქის კარზე მინბაშის ახაღები<sup>16</sup>

[S 30 r] ძველთაგან<sup>17</sup> გარიგებული რომ არის და მინბაშს ქალაქის კარზედ<sup>18</sup>  
ასე<sup>19</sup> აუღიათ: აბრეშუმის საპალნეზედ — [K 48r] შაური, ფარჩის საპალნეზედ —  
ნაქვეარ-შაური<sup>20</sup>, ბანბის საპალნეზედ — ბისტი<sup>21</sup>, საყათზედ<sup>22</sup> — ფული ორი, თამ-  
ბაქოზედ — ნაქვეარ-შაური, მარილის საპალნეზედ — ფული<sup>23</sup>, ბრინჯის საპალ-  
ნეზედ — ფული, ერბოსა და<sup>24</sup> თაფლზედ<sup>25</sup> — ორი ფული<sup>25</sup>, ნალ-ლურსმნის და.

<sup>1</sup> მოუღებებს] მიუღებებს SK.

<sup>2</sup> დათესოს M.

<sup>3</sup> კომბოსტო M.

<sup>4</sup> საყოფი M; საკმელი და საყოფი cet.

<sup>5</sup> მწვანილიც MSKJDQaL; მწვანილიც cet.

<sup>6</sup> თორემ] თვარა M.

<sup>7</sup> ამას გარდა გაღმა M; ამას გარდაის გამოღმა cet.

<sup>8</sup> იმისას M; იმისი cet.

<sup>9</sup> იქმოდენ M; იქნას cet.

<sup>10</sup> იმათაც] ამათაც SK.

<sup>11</sup> მწვანილი MSKIDQaL; მწვანილი cet.

<sup>12</sup> დათესონ M; — cet.

<sup>13</sup> როგორც ამ ზეით სწერია, თუ არა, ვინც ამათში გასასყიდელს მწვანილს დასთესავს M;  
და ეს ზემო (K-ში: „ზომა“, S-შიც „ზომა“ ყოფილა, შემდეგ გაუსწორებიათ სიტყვით „ზემო“)   
რომ სახელდობ სხვა ბოტანეული დაგვიწერია ესეგბი (SK-ში: ესენი), დასთესონ და სხვას გასა-  
სყიდელს მწვანილს (AgNTI'-ში: მწვანილი; K-ში: მწვანელი) ნუ დასთესენ (SK-ში: დასთესვენ)  
და თუ ვინ იცის იმათ (SK-ში ამათ; AgNTI'-ში: ამათს) ბაღში გასასყიდელი მწვანილი (DQaL-ში:  
მწვანელი; N-ში: მწვანილი; AgTTI'-ში: მწვანელი) დასთესონ და ან გაყიდონ cet.

<sup>14</sup> უნდა M; — cet.

<sup>15</sup> გამოიღოს] გამოიღონ MSK.

<sup>16</sup> M-ში ეს მუხლი არ არის. სხვა ნუსხაში ეს ადგილი მწვანილის პარაგრაფის ბოლოშია.  
სათაური შინაარსის მიხედვით ჩვენ გავუკეთეთ და ცალკე პარაგრაფადაც გამოვყავით.

<sup>17</sup> ძველთაგან S; ძველითგან KJ; ძველიდგან cet.

<sup>18</sup> ასე] ასრე SK.

<sup>19</sup> ნახევარ შაური] ბისტი S.

<sup>20</sup> ბანბის საპალნეზედ ბისტი] — S.

<sup>21</sup> საყათზედ] საყათისა SK.

<sup>22</sup> თამბაქოზედ ნახევარ შაური. მარილის საპალნეზედ ფული] — SK.

<sup>23</sup> ბრინჯის საპალნეზედ ფული ერბოსა (S-ში: ერბოზედ) და SKJ; ბრინჯის საპალნეზედ ფუ-  
ლი და DQa; — cet.

<sup>24</sup> თაფლზედ] თაფლზე J.

<sup>25</sup> ორი ფული] ~ ფული ორი SK.

რკინის საპალნეზედ — ორი ფული<sup>1</sup>, მატყლზედ — ერთი ფული, თევზის საპალ-  
ნეზედ — ბისტი, გასასყიდელს ცხვარზედ ასზედ<sup>2</sup> — ორი შაური; ცხვარი რომ  
გამოვა — პირზედ ცხვარი<sup>3</sup>, ცოტას ცხვარზედ ბატკანი.

85. [ეთ\*] ბატონის ბალის წყლის გარიგება<sup>4\*\*</sup>

6 [S 36 v]. ბატონის ბალის წყლის გარიგების წიგნი აქვს ფარეშ თავილდარს<sup>5</sup>  
ასლანას<sup>6</sup>. ასე რომე<sup>7\*\*\*</sup> იმას ჰქონდეს და ყოველს<sup>8</sup> პარასკევს დღეს წყალმა ცი-  
ხის ამბრისათვის უნდა<sup>9</sup> იდინოს; და<sup>10</sup> პარასკევს საღამოს, შაბათსა<sup>11</sup>, კვირას<sup>12</sup>  
დღე და ღამე ბატონების ბალებში<sup>13</sup> უნდა იდინოს; [S II var. 37r] და<sup>14</sup> ორშაბათსა<sup>15</sup>  
და სამშაბათსა<sup>16</sup> დღე და ღამე თბილელისა<sup>17</sup> და ქალაქის ბალებისათვის უნდა  
10 იდინოს. ოთხშაბათსა<sup>18</sup> და ხუთშაბათსა<sup>19</sup> ციხისა და აბანოებისაკენ იდინოს, და<sup>20</sup>  
ამ რიგში პაჭი-მამადყულისაც<sup>21</sup> თავის ბაღში მართებულად<sup>22</sup> წყალს მისცემდენ.  
თუ, ვინ იცის, წყალ-ცოტაობა იყოს, ბატონის ბალს წყილი არ უნდა<sup>23\*\*\*</sup> და-  
აკლდეს. ვინც ამ ბრძანებას<sup>23</sup> გარდავა<sup>24</sup> და უჯეროდ წყალს ადენს, თორმე-

<sup>1</sup> ნალ-ლურსმინისა (K-ში: ნალურსმინისა; Q-ში: ნალლურსმინისა; J-ში: ნალ ლურსმინისა) და რკი-  
ნის საპალნეზედ ორი ფული SKJDa; — cet.

<sup>2</sup> ასზედ] კ K.

<sup>3</sup> ცხვარი] ცხვარია S.

<sup>4</sup> ბატონის ბალის წყლის გარიგება ჩვენი კონიექტ; — S II var J; ბატონის ბალის წყლის  
გარიგებისათვის cet.

<sup>5</sup> თავილდარს S II var. J; თავილდარს cet.

<sup>6</sup> ასლანას S II var. JDQBaL; ასლანს cet.

<sup>7</sup> რომ S II var.

<sup>8</sup> ყოველს JD.

<sup>9</sup> უნდა] — S II var.

<sup>10</sup> და] — S II var.

<sup>11</sup> შაბათსა J; შაფათ S II var; შაბათ DQaL; შაბათს cet.

<sup>12</sup> კვირას S II var.

<sup>13</sup> ბალებში S II var. J; ბაღში cet.

<sup>14</sup> და JDQaBL; — cet.

<sup>15</sup> ორშაფათსა S II var.

<sup>16</sup> სამშაფათს S II var.

<sup>17</sup> თბილელისა S II var. J; თბილელის cet.

<sup>18</sup> ოთხშაფათსა S II var.

<sup>19</sup> ხუთშაფათს S II var.

<sup>20</sup> და] — S II var.

<sup>21</sup> აჭი-მამად ყულისაც S II var.

<sup>22</sup> მართებულად S II var.

<sup>23</sup> ბრძანებას S II var. J.

<sup>24</sup> გარდავა S II var.

\* J-ში: კშ.

\*\* ამ პარაგრაფის არც სათაური და არც ტექსტი MS I var და K-ში არ არის

\*\*\* J-ში სიტყვა „რომე“-ს შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული, სადაც ერთი ან ორი  
სიტყვა დაებეჭა.

\*\*\*\* Q-ში „უნდა“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.



ტი<sup>1</sup> მინალთუნი ჟარიმა საბატონოდ<sup>1</sup> გამოართვან და<sup>2</sup> ათისთავს<sup>3</sup> ასლანა<sup>4</sup> აიღებს\*\*.

ანჩისხატის\*\*\* დეკანოზი მხატვარი გრიგოლ და მისი მამა იოსებ შემოგვეხვეწა გარეთ-უბანს თავის პატარა ბაღისათვის წყლის ბოძებას, და ამასაც წყალს მისცემდეთ, როდესაც გარეთ-უბნის ბაღები მოირწყოდეს; ჩვენი მომხსენებელი და აზნაურშვილია, ამისათვისაც\*\*\*\* პატივ გვიცია წყლის ბოძებით\*\*\*\*\*.

66. [სიგ; S 63r] ციხის ბაღისა\*\*\*\*\*

ციხის ბაღებისა და ხალათგარის<sup>6</sup> ბაღებისათვის<sup>7</sup> ორი დღე სწერია<sup>1</sup>: ოთხშაბათი<sup>8</sup> და ხუთშაბათი<sup>9</sup>, რომე ამ ორს<sup>10</sup> დღეს იმათთვის<sup>11</sup> უნდა იდინოს. აწ ეს წიგნი ამ ციხისა და ხალათგარის<sup>12</sup> ბაღის პატრონებისათვისაც<sup>13</sup> გვიბოძებ<sup>10</sup> ბია, რომე უჭეროთ წყალი არ აღინონ<sup>14</sup> და ჩხუბი არ მოუხდესთ, ასრე იქმოდენ<sup>14</sup>. ოთხშაბათისა<sup>15</sup> და ხუთშაბათისა<sup>16</sup> ამათ რომ წყალი მიეცემოდეს, ამ წესით გაიყოფდენ: ვისაც ბაღები ციხის<sup>17</sup> იქით ან ხალათგარისაკენ<sup>18</sup> იყოს<sup>19</sup>, ძველი თუ ახალი აშენებული, ან მაჰმად-ყულასი<sup>20</sup> ან სხვისა<sup>21</sup>, თათრისა თუ

<sup>1</sup> საბატონოთ S II var.

<sup>2</sup> და] — S II var.

<sup>3</sup> ათისთავს S II var. JDQaL; ათის თავის cet.

<sup>4</sup> ასლანა S II var. JDQa; ასლანი cet.

<sup>5</sup> ციხის ბაღისა S II var. J; ციხისა ბაღებისათვის cet.

<sup>6</sup> ხალათგარის J; ხალადგარის S II var.; სალათგარის cet.

<sup>7</sup> ბაღებისათვის S II var J; ბაღებისათვის cet. <sup>1</sup> სწერია JDQaL; მსწერია cet.

<sup>8</sup> ოთხშაფათი S II var.

<sup>9</sup> ხუთშაფათი S II var.

<sup>10</sup> ორ S II var.

<sup>11</sup> იმათთვის] იმათვის S II var; იმათვის N.

<sup>12</sup> ხალათგარის S II var; ხალადგარის J; სალათგარის cet.

<sup>13</sup> პატრონებისათვისაც] პატრონებისათვისაც J; პატრონისთვის S II var.

<sup>14</sup> იდინონ S II var. JDQaL; აღინონ cet. <sup>14</sup> იქმოდენ S II var. J.

<sup>15</sup> ოთხშაფათის S II var.

<sup>16</sup> ხუთშაფათისა S II var.

<sup>17</sup> ციხეს S II var..

<sup>18</sup> ხალათგარისაკენ J; ხალათგარისკენ S II var.; სალათგარისაკენ cet.

<sup>19</sup> იყოს II var. JDQaL; ჰქონდესთ cet.

<sup>20</sup> მაჰმადყულასი J; მაჰმად-ყულასი cet.

<sup>21</sup> სხვისა J; სხვის cet.

\* სიტყვა „თორმეტი“-ს ნაწილიდან სახელდობრ, „რმეტიდან“ დაწვეული და „ასლანა აიღებს“ სიტყვებით დამთავრებულ ტექსტი S II var-ში გატანილია მარჯვენა აწილაზე.

\*\* სიტყვით „აიღებს“ მთავრდება ტექსტი S II var, J და D-ში. ამ სიტყვის შუბლზე J და D-ში გამოყოფილად, ცალკე სტრიქონში წერია: „ახლის თვეზისა“.

\*\*\* დაწვეული „ანჩისხატის“ და დამთავრებული „წყლის ბოძებით“ S II var, J და D-ში არ არის. M, S I var. და K -ში, როგორც აღენიშნეთ, ეს პარაგრაფი საერთოდ არ არის. მაშასადამე, ეს ადგილი შეტანილი არ არის XVIII საუკუნის ხელნაწერებში. ამ დამატების შესახებ საუბარი გვაქვს ზემოთ, ხელნაწერების განხილვისთან დაკავშირებით.

\*\*\*\* სიტყვა „ამისათვისაც“ Q-ში სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

\*\*\*\*\* სიტყვა „ბოძებით“-ის შემდეგ QBa-ში წერია: „ახლის თვეზისა“.

\*\*\*\*\* ეს პარაგრაფი (არც სათაური და არც ტექსტი) MS I var. K-ში არ არის. შინაარსით მუხლი წყლის მორწყვის განაწესს ეკუთვნის და ამიტომაც აქ, ბატონის ბაღის წყლის გარიგების შემდეგ, ქალაქის განაწესის კარში მოვთავსეთ.

სომხისა, ყველანი, დიდი-დილობით<sup>1</sup> და ცოტა-ცოტაობით<sup>2</sup>, რასათით გაი-  
ყოფდენ<sup>3</sup> და<sup>4</sup> ისრე იდენდენ<sup>5</sup>. ვინც უჭეროთ<sup>6</sup> წყალი ჩაუგდონ, თორმეტი მი-  
ნალთუნი ჩვენთვის ჯარიმა გამოართვან<sup>7</sup>.

კ ა რ ი 20<sup>8</sup>. გორის გამოსაღების რიგისა\*

5 87. [ლ0\*\*; M 117; S 37r; K 40r] გორის გამოსაღები და რიგი<sup>9</sup>

გორის გამოსაღები და რიგი და ღებულება ასრე არის: ლაშქრობა აძეს,  
როდესაც<sup>10</sup> ბატონს ეჭირების<sup>11</sup> და უბრძანეს<sup>12</sup>, თორემ ისრე<sup>13</sup> მაგვეარს<sup>14</sup> გა-  
დგომაზედ არ დაეძანების.

ამათვე აძეს მალი თავზედ ახალს ნაქორწილევს<sup>15</sup> სამი აბაზი<sup>16</sup> ჯერტს  
10 წელიწადს უკან თავზედ მუდამ ექვსი აბაზი<sup>17\*\*\*</sup> ეთხოვების<sup>18</sup>, სანამდის<sup>19</sup> დაბერ-  
დეს. რახან დაბერდების<sup>20</sup>, აღარ ეთხოვების<sup>21\*\*\*\*</sup>. ამ ექვსის<sup>22</sup> აბაზისა, ხუთი

<sup>1</sup> დიდი დილობით JDQa; დიდი დილობითა S-II var.; დილობით cet.

<sup>2</sup> ცოტა ცოტაობითა S II var.

<sup>3</sup> გაიყოფდენ S II var.

<sup>4</sup> და — S II var.

<sup>5</sup> იდენდენ S II var. JDQaL; აღენდენ cet.

<sup>6</sup> უჭეროდ DQa.

<sup>7</sup> გამოართვან AN.

<sup>8</sup> კარი ევ; M; — cet.

<sup>9</sup> გორის გამოსაღები და რიგი ჩვენი კონიექტ.; გორის გამოსაღები და რიგი და ღებულბა  
ასრე (S-ში: ასე) არის MSKJ; გორის გამოსაღებისა და რიგის ღებულებისათვის cet. (პარაგრაფის  
სათაური ტექსტი დასაწყისი სიტყვებია, ამიტომ ნუსხების უპრაველსობაში სათაური ტექსტში  
არის განმეორებული. ასეთი ნუსხებია: DQBaLAgNTt'; არ არის განმეორებული: MSKJ-ში).

<sup>10</sup> როდესაც M.

<sup>11</sup> ეჭირების ეჭირებოდეს SK.

<sup>12</sup> უბრძანებს უბრძანებს SJ.

<sup>13</sup> ისრე ასრე SK.

<sup>14</sup> მაგვეარს MSKJ; მაგ ვეარს cet.

<sup>15</sup> ახალს ნაქორწილევს MKJ; ახალ ნაქორწილევს SDQBeL; ახალ ნაქორწილევზედ cet.

<sup>16</sup> აბაზი აბასი DQBaLa.

<sup>17</sup> აბაზი აბასი JDQBa.

<sup>18</sup> ეთხოვების JDQBaL; — MSK; ეთხოვების cet.

<sup>19</sup> სანამდის სანამდი J; — K.

<sup>20</sup> დაბერდეს რახან დაბერდების M; მამას შვილი დაუქორწილდებოდეს და როდესაც შვილი  
დაუქორწილდების და მალს ძღვეას დაიწყებს მამას JDQBaLAgTt'; — K; მამას შვილი დაუქორწი-  
ლდების და მალს ძღვეას დაიწყებს მამას არ ეთხოვების S.

<sup>21</sup> ეთხოვების MSJDQaL; ეთხოვების BAgNTt'; — K.

<sup>22</sup> ექვსის ექვსი S; — K.

\* სათაური ამოღებული გვაქვს M-ის სარჩევადან.

\*\* J-ში: ლხ.

\*\*\* K-ში სიტყვა „აბაზი“-ს შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული და სიტყვამდე „გო-  
რის ყაბაზანა ასრე არის“ აკლია (გვ. 49r); „მაგვეარადე კლუბია ეს ადგილი S-საც, მხოლოდ შე-  
მდეგში ჩუქურთათ: დატოვებული ადგილი ტექსტისათვის საქმარისი არ აღმოჩენილა და ამიტომ  
იგი S-ში ბატარა ასრეობითა და შემქვილობული სტრიქონებით არის წარმოდგენილი.

\*\*\*\* M-ის მიხედვით „მალა“ გთვალისწინებულაა „ახალ ნაქორწილევს“ ე. ი. ოჯახის შე-  
ქმნასთან დაკავშირებით. თუ აღამიანმა არ შექმნა ოჯახი, არ დაქორწინდა, იგი მალს არ იხდის (იხ.  
ჩვენი „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში“, საქართუე.

აბაზი ბატონისა არის<sup>1</sup>, ორი შაური ამილახორისა<sup>2</sup> და ორ [M 118]ი შაურისა-გან<sup>3</sup> ნახევარი სახლთხუცისა<sup>4</sup> და მდივნებისა არის და ნახევარი მამასახლისისა არის.

გორის ყსაბ-ხანა ასრე<sup>5</sup> არის, რაც გაისყიდვის: ცხენზედ — აბაზი<sup>6</sup>, ძროხაზედ<sup>7</sup> — ორი შაური. ცხვარზედ<sup>8</sup> — ერთი შაური აიღების, ხან ერთი თუმანი<sup>9</sup>, ხან ორი თუმანი<sup>10</sup>. და<sup>11</sup> ხან სამი თუმანი იქნების<sup>12</sup>. ამისი ათისთავი ამილახორისა<sup>13</sup> არის, სხვას მოხელეს<sup>14</sup> ველი არა აქვს<sup>15</sup>.

ამავე<sup>16</sup> გორს სძეს: როდესაც<sup>17</sup> ხელმწიფის ფეშქაში წავა, მაშინ უნდა გამოიღონ გაცემულ-გაუცემელმან<sup>18</sup> თუმანი თორმეტი. ამათვე<sup>19</sup>, თუ ბატონმა უბრძანოს<sup>20</sup> შაისევანი<sup>21</sup>, ხილზედ<sup>22</sup>, სასახლეზედ<sup>23</sup>, ზვარში<sup>24</sup>, ბალში<sup>25</sup>, კონზედ<sup>26</sup>, 10 თუ რაზედაც<sup>27</sup> უბრძანონ<sup>28</sup>, უა[K 49v]რს ვერ იტყვიან<sup>29</sup>.

ლოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, გვ. 337—377). ამასთან დაკავშირებით დაისვა საკითხი მალის შესახებ, თუ რომელი ხელნაწერი მიეკუთვნება. M-ს მიხედვით, ადამიანი თუ მოხუცდება, ის არ იხდის მალს, ხოლო სხვა ხელნაწერების მიხედვით, თუ მალის გადამხდელის შვილი დაქორწინდება, მაშინ მშობელი არ იხდის მალს. მაგრამ თუ შვილი არ დაქორწინდა, ან კიდევ არ ყავს შვილი მალის გადამხდელს? გამოდის, რომ მაშინ ის სიკვდილამდის იხდის ამ გადასახადს. ხელნაწერების მიხედვით ამ საკითხის შესახებ წინააღმდეგობაა, მაგრამ ჩვენ უფრო მართებულად მივიჩნით, რომ მოხუცებული არ იხდიდა მალს და ამიტომ ტექსტის გამართვას M ხელნაწერი დავეუფლებით საფუძვლად.

1 ხუთი აბაზი ბატონისა არის] ხუთი აბაზი ბატონისა არის DQa; ~ ბატონისა არის ჩ S; — K.

2 ამილახორისა] ამილახვარისა M; — K.

3 ორი შაურისაგან] ორი შაური S; — K.

4 სახლთხუცისა M; — K; სალთხუცისა cet.

5 ასე J.

6 აბაზი] აბასი DQBaL.

7 ძროხაზე M.

8 ცხვარზე M.

9 ხან ერთი თუმანი MSKJ; — cet.

10 თუმანი] — M.

11 და] — SK.

12 იქნების M; — cet.

13 ამილახორისა] ამილახვარისა S; ამილახვარისა MKJ.

14 მოჯელეს M; კაცს cet.

15 ატუს M; აქვს სხვას მოჯელეს (SK-ში: მოჯელესა) cet.

16 ამავე] ამ SK.

17 როდესაც M.

18 გაცემულ გაუცემელმან M; გაცემულ გაუცელა SK; გაცემულ გამოუცემელმან, J; გაცემული გამოუცემელმან cet.

19 ამათვე] კიდევ M.

20 უბრძანოს M; უბრძანა J; უბრძანოს SK; უბრძანა cet.

21 შაისევანი M; შაისევანი S; შაისევანის K; შაისევანი cet.

22 ხილზედ] ხილზე M; — K.

23 სასახლეზედ] სასახლეზე M; — K.

24 ზვარში] — K.

25 ბალში] — MK.

26 კონზედ] კონზე MS; — K.

27 თუ რაზედაც] — K.

28 უბრძანონ] უბრძანონ J; — MK; ბრძანონ S.

29 უარს ვერ იტყვიან MK; შაისევანის უარს ვერ იტყვიან გაცემულ გაუცემელნი cet.

\* S-ში დაწყებული სიტყვით „ხილზედ“ და დამთავრებული სიტყვით „გაცემულ-გაუცემელნი“ — შემდეგ არის მიწერილი. ამასთანავე, გადასწორებულია ცალკეული სიტყვები. თავდაპირველად

[S 37 v] გორის ბაჟი არის: თავრიზის<sup>1</sup> საპალნე რომ მოიტანონ, მძიმე ფარჩა თუ მსუბუქი<sup>1</sup>, გაუხსნელად, იმაზედ გამოერთმევის საპალნეზედ<sup>2</sup> მინალთუნი სამი, ორღუბადის<sup>3</sup> საპალნეზედ<sup>4</sup> — მინალთუნი ორი, ენდროზედ<sup>5</sup> — აბაზი<sup>6</sup>. ბანბაზედ — ორი აბაზი<sup>7</sup>, მარილის საპ[M 110]ალნეზედ<sup>8</sup> ორი ბისტი<sup>9</sup>, ბრინჯზედ<sup>10</sup> ხუთი შაური, თევზზედ<sup>11</sup>, ხიზილალაზედ<sup>12</sup>, ქონზედ<sup>13</sup>, ერბოზედ<sup>14</sup>, მატყლზედ<sup>15</sup>, ლაზლზედ<sup>16</sup>, ბალანზედ<sup>17</sup> და ტყავეზედ<sup>18</sup>, ამავების საპალნეზედ თვითო აბაზი გამოერთმევის<sup>19</sup>. ამისი მესამედი სვეტისცხოველისა არის შეწირული, კათალიკოზი<sup>20</sup> წაიღებს და ორი წილი სამეფოა.

ქალაქს გაცილებულს, გორს ჩამოცილებულს<sup>21</sup>, გაღმით თუ გამოღმით, მთაზედ, თუ საითაც<sup>22</sup> საპალნეს გაატარებენ<sup>23</sup>, ამას გორის მეზაჟე არ იკლებს.

[K 50r] გორილამ ამილახორის<sup>24</sup> ჯარიმა<sup>25</sup>, საკომლო, თავისგასამტეხლო<sup>26</sup>, ან სხვა რაც ღებულება არის, იმისი<sup>27</sup> გარიგება წიგნში უწერია.

ლად ყოფილა ისე, როგორც „K“-ში. შემდეგს სიტყვა „იტყვიან“ გადაუხაზავთ. ჩაუმატებიათ სთანალო სიტყვები და დაუმთავრებიათ ასე: „ვერ იტყვიან გაეძულ გაუძემენი“. ეს ადგილი მიეკუთვნება S II ვარიანტს.

<sup>1</sup> თავრიზის M; თევზის K; თავრეზის cet. (S-ში: ჯერ დაწერილი ყოფილა „თევზის“, როგორც K-ში და შემდეგ „თევზის“ გადაუსწორებიათ ასე: „თავრეზის“).

<sup>1</sup> სუბუქი MSKJ; მსუბუქი cet.

<sup>2</sup> საპალნეზე M.

<sup>3</sup> ორღუბადი ჩვ. კონიექტ.: ურღვარის M; ურღოვარის SK; ურღუვარის cet.

<sup>4</sup> საპალნეზე M.

<sup>5</sup> ენდროზე M.

<sup>6</sup> აბაზი აბასი DQBaL.

<sup>7</sup> ბანბაზედ (M-ში: ბანბაზე) ორი აბაზი MSKJ; — cet.

<sup>8</sup> საპალნეზე M.

<sup>9</sup> ბისტი L.

<sup>10</sup> ბრინჯზე M.

<sup>11</sup> თევზზედ თევზედ S; თევზე M.

<sup>12</sup> ხიზილალაზედ ხიზილალაზე M; ხიზალალაზედ SKJ.

<sup>13</sup> ქონზე M.

<sup>14</sup> ერბოზე M.

<sup>15</sup> მატყლზე M.

<sup>16</sup> ლაზლზე M; ლაზლზედ SKJ; ლაზლაზედ cet.

<sup>17</sup> ბალანზე M.

<sup>18</sup> და ტყავეზედ SKJDQa; ტყავეზე M; — cet.

<sup>19</sup> ამავების საპალნეზედ თვითო აბაზი გამოერთმევის SKJ; ამისთანებზე თვითო აბაზი საპალნეზედ გამოერთმევის M; ამავების საპალნეზედ თვითო აბასი გამოერთმევის DQaB; თითო აბაზი გამოერთმევის cet.

<sup>20</sup> კათალიკოზი MSK; კ-ში J; კათოლიკოსი cet.

<sup>21</sup> გორს ჩამოცილებულს SKJ; ჩამოცილებულს M; — cet.

<sup>22</sup> საითაც MSK; სითაც cet.

<sup>23</sup> გაატარებენ M.

<sup>24</sup> ამილახორის ამილახვარის MSK.

<sup>25</sup> ჯარიმა S.

<sup>26</sup> თავისგასატეხი M.

<sup>27</sup> იმისი იმის MJD; ამის SKBa.

\* ამ ქალაქის სახელის შესახებ იხ. ზემოთ § 81. (§ ჩილიქის ბაჟის გარიგებისა გვ. 541, სქ. 4).

გორილამ სამღივანბეგო<sup>1</sup> და საიასაულო როგორც ერგების, მღივანბეგების გარიგების\* წიგნში\*\* სწერია და ისე იქნას?

[M 120;S 28r] გორის მამასახლისის სარგო\*\*\*.

გორის ნაცვლის სარგო\*\*\*\*.

გორის ზერის სამუშაოდ პური კოდი 45, ლეინო კოკა—40<sup>3</sup>. გორის რი- 5 გი: ნავროზს უკან სამი დღე ბაჟი ამილახორისა და მამასახლისისა არის.

მამასახლისის მალში ერთი შაური, პირველი მალი თევზის საპალნეზედ — ერთი შაური.

ნაცვალს ამილახორის ათისთავი აქვს, სხვა არაფერი\*\*\*\*\*.

გორს უნდა ხნან ბატონისათვის: სეელნეთმა<sup>1</sup>, ბერბუქმა, თორტიზამ, ძე- 10 ვერამ, თითო გუთანმა ორი დღე<sup>2</sup> უნდა ხნან და ფარცხონ, მომკით და გალევით სხვათ<sup>3</sup> უნდა მომკონ და გალეწონ.\*\*\*\*\*

კ ა რ ი 21<sup>7</sup>. ელის გამოსაღების რიგი\*\*\*\*\*

88. [ნდ; M 121] ელის დაეთრის პირი<sup>8</sup>

ელის დაეთრის პირი თუ რამდენი ოიმახი არის, ან რამდენი კომლი, 15 მღივანბეგმა რომ აწერა<sup>9</sup>.

<sup>1</sup> საღივანბეგო J.

<sup>2</sup> როგორც ერგების მღივანბეგების გარიგების წიგნში წერია და („და“ მხოლოდ M-შია) ის- 10 რე იქნას] როგორც ერგების მღივანბეგისა არის გარიგების წიგნში როგორათაც სწერია ისრე იქ- 15 ნას K; როგორც გარიგების არის გარიგების წიგნში სწერია ისრე იქნას S.

<sup>3</sup> გორის ზერის სამუშაოდ (S-ში: „მუშას“, — ნაცვალად სიტყვისა „სამუშაოდ“) პური კო- 10 დი მე ლეინო კოკა მ MSK;— cet.

<sup>4</sup> სეელნეთმა SJDQ BaL; სეენეთმა cet.

<sup>5</sup> ორი დღე DQBaLANGTt'; ოროლო SJ.

<sup>6</sup> სხვათ DQaBagNTt'; სხვამ SJ.

<sup>7</sup> კ ა რ ი კვ M; — cet.

<sup>8</sup> ელის დაეთრის პირი ჩვენი კონიექტ.; ელის დაეთრის პირი თუ რამდენი (M-ში: რამდენი) 10 ოიმახი არის და ან რამდენი (M-ში: რამდენი) კომლი მღივანბეგმა (M-ში: მღივანბეგმან) რომ აწე- 15 რა MSKJ (ეს ადგილი სათაურად არის გამოყოფილი ხსენებულ ნუსხებში, სინგურით არის დაწე- 20 რილი, ხოლო M-ში სათაური „ქ“-თ გამოიყოფა); ელის დაეთრის პირისათვის cet. (ამ ნუსხებში სათაური ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია, იმ განსხვავებით, რომ „პირი“ ნათესაობით ბრუნვაშია 25 დასმული).

<sup>9</sup> აწერა MSKJ; აღწერა B; აღსწერა cet.

\* S-ში „გარიგების“ შემდეგ სტრიქონს ზემოთ ჩაწერალო სიტყვა „წიგნში“ გადახაზულია. 30 გადახაზულია აგრეთვე სტრიქონში არსებული „მღივანბეგებისა“.

\*\* S-ში „წიგნში“-ს შემდეგი სიტყვა „როგორათაც“ გადახაზულია, ხოლო მის წინ დაწერი- 35 ლი უნდა ყოფილიყო სიტყვა „სწერია“, რომელიც ახლა მწვანად იკითხება.

\*\*\* MKJ-ში „გორის მამასახლისის სარგო“-ს შემდეგ დატოვებულია ცარიელი. ადგილი; ასე- 40 ვე ყოფილა S-შიც, მაგრამ შემდეგში ცარიელი ადგილი განსხვავებული ფერის მელნით შეუვსიათ- 45 დანარჩენ ნუსხებში ეს სიტყვები ჩვეულებრივად არის მოცემული, მხოლოდ პირველი სახელის „გორის“ პირველი ასო სინგურით არის წარმოდგენილი.

\*\*\*\* ასეთივე წესით არის მოთავსებული სიტყვები „გორის ნაცვლის სარგო“, ხოლო S-ში, 50 შემდეგ მიუმატებით სიტყვები: „ამილახორის ათისთავი აქვს სხვა არაფერი“.

\*\*\*\*\* ტექსტი „გორის რიგი“-თ დაწყებული და „სხვა არაფერი“-თ დამთავრებული MSK-ში 55 არ არის.

\*\*\*\*\* „გორს უნდა ხნან“-ით დაწყებული და „მომკონ და გალეწონ“-ით დამთავრებული ტექსტი 60 MK-ში არ არის. S-ში ეს ადგილი ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით, შემდეგშია ჩამატებული.

\*\*\*\*\* კარის სათაური M-ის საჩრებიდან არის ამოღებული.

დემურჩი<sup>1</sup> ასანლუ<sup>2</sup> უზბაშის<sup>3</sup> თაბუნი დათელილი იყო<sup>4</sup> კომლი 376<sup>4</sup>, ამის გან გამოვედით<sup>5</sup> აღსაყალუს<sup>6</sup> და მოლას, გზირს, კომლი 30<sup>7</sup>, [K 60v] კიდევ გამოვედით ფალირ-ფულარას<sup>8</sup> ასხედ 20<sup>9</sup>, ალაგს<sup>10</sup> დარჩა გამომღები<sup>11</sup> ხარჯისა 276<sup>12</sup>. სარაჭლუ ემინას<sup>13</sup> თაბუნი იყო კომლი 94,<sup>14</sup> გამოვედით — აღსაყალუს<sup>15</sup>, მოლას<sup>16</sup> და გზირს 10<sup>17</sup>, კიდევ ფუხარას<sup>18</sup> 17<sup>19</sup>, დარჩა გამომღები<sup>20</sup> 68<sup>21</sup>.

<sup>1</sup> დემურჩი SK; დემურჩა M; იყო დემურჩი cet.

<sup>2</sup> ჰასანლუ M; ასანგუ t; ასანდუ T; ასანლუ cet.

<sup>3</sup> უზბაშის J. <sup>4</sup> დათელილიყო MSKJ.

<sup>4</sup> ტოე (ყველა ჩუხაში).

<sup>5</sup> გავედით M.

<sup>6</sup> აღსაყალუს J.

<sup>7</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> ფალირ ფულარას M; ფახირ ფუხარას SK; ფახარ ფუხარას cet.

<sup>9</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ალაგს] — S.

<sup>11</sup> გამამღები M.

<sup>12</sup> სოე MSKJDQ Ba; სო cet.

<sup>13</sup> სარაჭლუ ემინას SK; სარაჭლუ ემინს M; ყარაჭლუ ემინას cet.

<sup>14</sup> ელ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> აღსაყალუ S.

<sup>16</sup> მოლას] მოლასა K; მოლა M.

<sup>17</sup> თ (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> ფუხარას S; ფახარას K; ფალირს M; ფახირს JDQaBL; ფაზირს T; თახირს cet.

<sup>19</sup> იზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> გამამღები N.

<sup>21</sup> ნიშ MSK; გშ cet.

\* ასონ ლორთქიფანიძის გამოკვლევით მდივანბეგის მიერ აღწერილი ელი შეტანილი იყო ცალკე დავთარში, რომელშიც შემდეგი სისტემაა მიღებული: ჯერ მოყვანილია ამა თუ თაბუნის ან სოფლის კომლთა საერთო რიცხვი, შემდეგ თარხნების. შემდეგ ფუხარასი (დარიბისა), და უკანასკნელად ნაჩვენებია გადასახადების გამომღებ კომლთა რაოდენობა. ამასთანავე, თარხნების რიცხვი განსაზღვრებოდა ან მეფის მიერ მიცემული წიგნით, ან კიდევ თვით თარხნის მდგომარეობით (აღლარაი, ბაზირაი, გზირაი, აღსაყალუ — თარხნებად ითვლებოდენ), ხოლო „ფუხარას რიცხვი აღინიშნებოდა, თუ მათი რიცხვი ნამდვილით არ იყო ცნობილი, საერთო რიცხვიდან თარხნების გამოკლების შემდეგ ნაშთის 20%-ით. ყველა ამის შემდეგ დარჩენილი ნაშთი აღინიშნებოდა როგორც ხარჯის გამომღები“.

როგორც ცნობილია, „დასტურლამალის“ მრავალი დებულება სხვადასხვა დროს არის შედგენილი. ვახტანგ VI შოთაყარა თავი ამ დებულებებს, დაუმატა, შეასწორა, გაუკეთა სათანადო რედაქცია და სხვადასხვა დროს შედგენილ აქტებს და მის მიერ მიმატება-შესწორებებს ერთი საკანონმდებლო აქტის ფორმა მისცა. ი. ლორთქიფანიძის გამოკვლევით „დასტურლამალში“ მოყვანილ მდივანბეგის აღწერას „34 სოფლისა და თაბუნისა“-ს. 10 ვახტანგისეული შესწორება აქვს. ეს 44 მუსლი (34 + 10 = 44) გამოანგარიშებას იმ სისტემით, რომელზედაც გვეყონდა საუბარი, დაყვანილია 28 მუსლამდე. დანარჩენ 16 შემთხვევიდან 11 მუსლში არ არის ნაჩვენები ფუხარა, ხოლო 3 შემთხვევაში ფუხარათა რაოდენობა ნაჩვენებია, მაგრამ იგი არ შეეფერება შემომოყვანილ პროცენტს; ეს 11 შემთხვევა უნდა აიხსნებოდეს „დასტურლამალის“ დაუმთავრებლობით და დეფექტებით“, ხოლო 3 შემთხვევაში, ალბათ „ამწერლებმა დანამდილეებით იცოდნენ ფუხარათა რაოდენობა და მათი პროცენტული გამოანგარიშება საჭიროებას არ წარმოადგენდა“ (ი. ლ., ქვ. კ., III და IV, გვ. 135—136).

დემურჩი ასანლუ უზბაშის თაბუნის გამომღებთა გამოანგარიშება. ზემოაღნიშნული სისტემით არის გაკეთებული. სწორად ეს არის მოცემული (276) MSKMDQBa-ში; დანარჩენ ნუსხებში (270) — სწორად ნაჩვენები არ არის, რადგანაც ამ დანარჩენ ნუსხებში, ნაცლად იმისა, რომ 20% საერთო ჯამიდან (376) თარხნების რიცხვის (30) გამოკლების შემდეგ ენგარიშით, 20% — საერთო ჯამიდან აუღიათ.

ხილულ მერაბას თაბუნე კომლი 67<sup>1\*</sup>, ამისგან გამოვედით — მოლას, აღსაყალუს, გზირს — 4, ფალირს 17<sup>2</sup>, დარჩა 51<sup>3</sup>.

[S 88v] ეს კი დემურჩი ასანლუ<sup>4</sup> შარაფადინას<sup>5</sup> თაბუნე კომლი 109<sup>6</sup>, ამისი<sup>7</sup> მოლა, აღსაყალუ<sup>8</sup>, გზირი 19<sup>9</sup>, ფალირი 18<sup>10</sup>, დარჩა 72<sup>11\*\*</sup>. [M 12z] ამირ აკმადლუ<sup>12</sup> ფირმაჰმადას<sup>13</sup> თაბუნე კომლი 80<sup>14</sup>, ამის<sup>15</sup> მოლა, აღსაყალუ, გზირი 14, დარჩა კომლი 53<sup>16</sup>.

<sup>1</sup> ნიზ MSK; აზ JDQBa; აშ cel.

<sup>2</sup> ამისგან გამოვედით მოლას (M-ში: მოლასა) აღსაყალუს (DQBaLAGN Tll'-ში: აღსაყალუს) გზირს დ ფალირს (M-ში: ფალირს) იზ]—SK.

<sup>3</sup> ნა (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> დემურჩი ასანლუ] დემურჩ ასანლუ M; დემურჩ ასანლუ SJ; დემურჩ ასალუ K.

<sup>5</sup> შარაფადინას] შარაბადინას M; შარაფადინას LAGNTll'.

<sup>6</sup> რთ (ყველა ნუსხაში)

<sup>7</sup> ამისი] ამის SK.

<sup>8</sup> აღსაყალუს M.

<sup>9</sup> ით (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> იშ MKJ; იზ S;—cel.

<sup>11</sup> იზ MK; იზ ამისი რკ თარხანი მოლა გზირი ით მახტა ე ფალირი დარჩა იზ J; ნა ეს კი დემურჩი ასანლუ შარაფადინას თაბუნე კომლი რთ ამისი მოლა გზირი („გზირი“ გადაწკეპება, შეიძლება ამ სიტყვის ნაცულად ყოფილიყო „აღსა“, რადგანაც მომდევნო სტრიქონის დასაწყისში არის „ყალუ“, ერთად იქნებოდა „აღსაყალუ“) ით მახტა ე ფალირი დარჩა იზ („ით“-ის შემდეგ მარჯვენა აწიანზე ჯემოდან ზევით მიწერილი ახლახან მოყვანილი სიტყვები; „მახტა ე ფალირი დარჩა იზ“) ყალუ (სიტყვა „აღსა-ყალუ“-ს შორე ნაწილი, რომლის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი)— გზირი ით ფალირი იშ დარჩა იზ ამისი რკ თარხანი მოლა გ („გ“, „აღსა“, „გზირის“ დასაწყისი ასოა, რომელიც არ არის მოყვანილი) S; იზ cel.

<sup>12</sup> ამირაჰმადლუ JQ; იმირ აჰმადლუ M; ამირ აჰმადლუ DBa; ამირ აჰმადლუ cel.

<sup>13</sup> ფირმაჰმადას] ფირმაჰმადას MS; ფირმაჰმადის K; ფარ მაჰმადის B.

<sup>14</sup> ჰ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ამის MSK; ამისი cel.

<sup>16</sup> აღსაყალუ გზირი იდ დარჩა კომლი ნგ]—B.

\* იას. ლორთქიფანიძე უჩვენებს 66 კომლს (ი. ლ., ჭე. ქ., ნაწ. I და II, 1935, გვ. 377), ეს არ შეეფერება სინამდვილეს. ნუსხებში ნაჩვენებია 67 ან 68. ამასთანავე, გადამხდელთა რაოდენობის გამოანგარიშების იმ სისტემის მიხედვით, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, ციფრი 67 სწორია: 67—4 = 63; 63-ის 20% იქნება დაახლოებით 12, 63—12=51.

\*\* უძველეს MSK ნუსხებში პარაგრაფი ზუსტად ერთნაირია. S-ში შეუტანიათ ჩამატებები, ე. ი. S II var.-ში ტექსტი და განსაკუთრებით ციფრობრივი მაჩვენებლები სხვა არის. S-ში ტექსტის არეულობა და განმეორება ნაწილობრივ ბოლოკიდურების მსგავსებით შეიძლება აიხსნას. J-შიც არის ჩამატებული ტექსტი, მაგრამ მწყობრად. S-ს ნუსხის განხილვისას, ჩვენ გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ S-ის ჩამატებები ე. ი. S II var,—J-ის მიხედვით უნდა იყოს გაკეთებული. ამჟამად ჩვენთვის საკვლევად აღვიღო ერთ-ერთი სწორეთ ისეთი ადგილი, რომელიც ამას ადასტურებს. DQBaLAGNTll' ნუსხები განსხვავებულია, როგორც MK, ისე SJ-საგან, მაგრამ ჯამი 77 ამ ნუსხებში ისევეა, როგორც J-ში. „მახტა ე“ გვხვდება მხოლოდ SJ-ში. ექვს ვარეშა, რომ MK ახლოა ღვანათთან და ციფრობრივი გამოანგარიშებითაც სავსებთ შეესაბამება ჩვენს მიერ ზემოთ ნაჩვენებ სისტემას. S და J-ის დამატებანი და DQBaLAGNTll' ნუსხების ციფრობრივი მაჩვენებლები, იას. ლორთქიფანიძის მოსაზრებით\* დასტურლამალში\* შეტანილი ცვლილებების შედეგი უნდა იყოს, კომლთა საერთო რაოდენობას იას. ლორთქიფანიძე 122-ად ანგარიშობს (იქვე, ნაწ. I და II, 1935, გვ. 302). J-ის დამატების მიხედვით, თუ 122 „გამოყალუბ“ 19-ს, მივიღებთ 103, 103-ის 20% იქნება 21, 103—21=82; 82—5 (მახტა ე), მაშინ მივიღებთ ნაშის 77. ამის მიხედვით გამოდის, რომ მახტის გადამხდელი ამ თაბუნეში ყოფილა 5, რაც უნდა გამოიყალიბებინა 82-ს, სხვაგვარად 77 არ გამოვა.

დასკვება: „დასტურლამალის“ ღვანათ სწორად უნდა იყოს წარმოდგენილი MK-ში, დანარჩენში მოცემულია შესწორება. ამიტომ, ტექსტში დავტოვით 109 და არა 122, როგორც ამას იას. ლორთქიფანიძე ვარაუდობს.

ქაფანაქჩი ფათას<sup>1</sup> თაბუნე კომლი 68<sup>2</sup>, ამისგან გამო[K 5r]ვედით: აღსაყალუს თარხანს, მოლას და გზირს 21<sup>3</sup>, ფალირი 10<sup>4</sup>, დარჩა 37<sup>5</sup>.

კიდევ ამავე ფათას<sup>6\*</sup> თაბუნე ზარგრები კომლი 8<sup>7</sup>, ამისგან გამოვედით — 1<sup>8</sup>, დარჩა 7<sup>9</sup>, ერთპირად<sup>8</sup> ორისავე დანარჩომის<sup>10</sup> ჯამი 44<sup>11</sup>.

5 ქაფანაქჩი<sup>12</sup> აჯი აღის<sup>\*\*</sup> თაბუნე რომ იყო 14<sup>13</sup>, აღსაყალუ 1<sup>14</sup>, გზირი 1<sup>15</sup>, დარჩა 12<sup>16</sup>. ქაფანაქჩი<sup>17</sup> ჯაფარას<sup>18\*\*\*</sup> თაბუნე კომლი 44<sup>19</sup>, ამისგან<sup>20</sup> — აღა-ლარი, მოლა და გზირი 9<sup>21</sup>, ფალირი 7<sup>22</sup>, დარჩა<sup>23</sup> კომლი 28<sup>24\*\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> ქაფანაქჩი ფათას MK; ქაფანაქჩი ფათს S; აქფანჩი ფათას J; აფარ ჩიფათს I'; აფარ ჩიფათს I; აფარი იფათს T; აფან ჩიფათის B; აფან ჩიფათს cet. (არაქართულ სახელებსა და სიტყვებში გადამწერთ ხშირად შეცდომა მოსდით, განსაკუთრებით ეს ითქმის კარი „ელის“, ზარაფხანის ღებულებისა და სხვათა შესახებ. ამიტომეა, რომ არაქართული სახელები და სიტყვები ნუსხებში მრავალი სახით არის წარმოდგენილი).

<sup>2</sup> ჩიშ MSKJDQL; აშ cet.

<sup>3</sup> ამისგან გამოვედით აყსაყალუს თარხანს მოლას და (S-ში: „და“ არ არის) გზირს კი SK; ამისი მოლა აღსაყალუ გზირი თარხანი კი M; ამისგან გამოვედით აღსაყალუს თარხანს მოლას და გზირს კი J; ამისგან გამოვედით აღსაყალუს თარხანს (DQLAGN: „თარხანს“-ში ასო „ნ“-ის შემდეგ არის ანტონ E I მიერ შემოღებული ახალი ასოს ნიშანი. გარეგნულად ლათინური „S“-ს მსგავსი (იხ. ამის შესახებ აქაკი შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალოტერატურო ქართულზე, თბილისის სახ. უნივერსიტეტი, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, 1964 წ.). ეს ნიშანი ხშირად იხმარება DQ-ში და აგრეთვე სხვა მერმინდელ ნუსხებში. იგი სრულებით არ გვხვდება MSKJ-სა და TII'-ში. აქედან უნდა იყოს წარმომდგარი TII'-ში სწორედ ამ ადგილზე: „თარხანს“ მაგიერ „თარხანის“) მოლას და გზირს კი cet.

<sup>4</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ლზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ფათას MKJ; ფათს cet.

<sup>7</sup> შ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> ა (ყველა ნუსხაში). ა<sup>1</sup> ზ (ყველა ხუსხაში),

<sup>9</sup> ერთპირად — M.

<sup>10</sup> დანარჩომის MSK; დანარჩომი cet.

<sup>11</sup> მდ (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> ქაფანაქჩი ჩე. კონიექტ; ქაფანაქჩი J;—MSK; ქაფანჩი cet.

<sup>13</sup> ილ (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> ქაფანაქჩი MKJ; ქაფანაქჩი S; ქაფანჩი AN; ქაფანჩი cet.

<sup>18</sup> ჯაფარას DQBaL; ჯაფარას (S-ში პირველი ასო „ჩ“ ყოფილა, შემდეგში ე ასო „ქ“-თ არის გადაკეთებული) cet.

<sup>19</sup> მდ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> ამისი M.

<sup>21</sup> თ (ყველა ნუსხაში)

<sup>22</sup> ფალირი ზ; ფალირა ზ S.

<sup>23</sup> დარჩა M; —ალაგს დარჩა cet.

<sup>24</sup> კშ MSJ (S-ში პირველად ყოფილა „ნზ“ შემდეგ ეს წაუშლიათ, გადაუხაზათ და ჩაეწერათ „ქშ“); ნზ K; კ cet.

\* ქაფანაქჩი ელის მოსახლეობაში ითვლებოდა 2 ფათა — თითო-თითო თაბუნით. პირველში 68 კომლი იყო, მეორეში 8.

\*\* ქაფანაქჩი აჯი აღის თაბუნე რომ იყო იღ აღსაყალუ ა, გზირი ა დარჩა „იბ“. ეს წინადადება MK-ში არ არის. არ არის იგი აგრეთვე S I var.-ში, მაგრამ არის S II var.-ში. დახასიათებულა, რომ ეს ადგილი უძველეს ნუსხებში (MS I var. K) არ არის, როგორც ჩანს იგი შემდეგ არის ჩამატებული. გამოთქმა „რომ იყო“ ჩამატების მანიშნებელი უნდა იყოს.

\*\*\* იხ. „ქაფანაქჩი“-ს განმარტება ამ წიგნის ლექსიკონში.

\*\*\*\* „28“ ნაჩვენებია უძველეს ნუსხებში (MS I var K) და ეს ციფრი სწორიაა ფუხარას პროცენტული შეფარდებითაც (44—9=36, 36-ის 20% =7 (მიახლოებით).



სარუსპუნჩი<sup>1</sup> მუსტაფას<sup>2</sup> თაბუნი კომლი 93<sup>3</sup>, ამისგან გამოვედით<sup>4</sup>:  
აღსაყალუ<sup>5</sup>, მოლა<sup>7</sup> და გზირი<sup>9</sup> 13<sup>9</sup>, ფალირი 16<sup>10</sup>, დარჩა კომლი 64<sup>11</sup>. აჯი მა-  
მადას<sup>12</sup> ქაფანაქჩი<sup>13</sup> — ოთარ მდიენის\* თაბუნი<sup>14</sup> 18<sup>15</sup>; მასხუდლუ — ოთარ მდიე-  
ნის\*\* თაბუნი 918\*\*\*.

ქეშალუ ყოჯას<sup>17</sup> თაბუნი კომლი 21<sup>18</sup>, აღსაყალუ მოლა და გზირი<sup>19</sup> 5  
520\*\*\*\*, ფალირი<sup>21</sup> 322, დარჩა კომლი 1323\*\*\*\*\*.

<sup>1</sup> სარუს პუნჩი K; სარუს საპონჩი M.

<sup>2</sup> მუსტაფასი MBa; მუსტოფას SK; მუსტოფასი cet.

<sup>3</sup> ეგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ამისგან ამისი M.

<sup>5</sup> გამოვედით]—M.

<sup>6</sup> აღსაყალუ MS; აღსაყალუ და K; აღსაყალუს და JDQL; აღსაყალუს cet.

<sup>7</sup> მოლა და M; მოლას KJDQL; მოლას და cet.

<sup>8</sup> გზირი M; გზირს cet.

<sup>9</sup> იგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ფალირი იე M; ფალირა იე S; ფალირას იე K; ფალირს იე cet.

<sup>11</sup> ნიდ MSK; ად cet.

<sup>12</sup> აჯი მამადას S II var. JDQBaLAN; აჯიმ მამადას gTtt'.

<sup>13</sup> ქაფანაქჩი ჩვ. კონიექ.; ქაფანაქჩი S II var; ქაფანაქჩი J; ქაფანჩი cet.

<sup>14</sup> თაბუნი] თაბუნი + კომლი S II var.

<sup>15</sup> იშ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> თ (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> ქეშალუ ყოჯას ქეშალუ ყოჯას gTtt' (გ-ში „ყოჯას“ დამაბოლოვებელი ასო „ს“-რაც შეი-  
ძლება წაითხოვთ და „ხ“-თაც უფრო უყანასკნელს გავს და აქედან არის გაკეთებული Ttt' ნუსხებ-  
შიც „ხ“).

<sup>18</sup> კა (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> აღსაყალუ J; მოლა და გზირი M; ალაღარი და მოლა cet.

<sup>20</sup> ელგ K.

<sup>21</sup> ფალირი] ფალირა SK.

<sup>22</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> დარჩა კომლი იგ MSI var.; დარჩა კომლი იგ K; დარჩა იგ (gTtt'-ში: „ცამეტო“) ამი-  
ლი (J-ში „მისი“, პირველი ასო „ა“ სინგურით უ-და დაეწერათ, დაეწერებოთ) კლ თარხანი მოლა  
გზირი ე ფალირი გ დარჩა იე მახტა cet. (ეს ადგილი: „ამისი კლ თარხანი მოლა გზირი ე ფალირი  
გ დარჩა იე მახტა“ შემდეგ არის შეტანილი ძველში და ამიტომ ტექსტში არ დაეტოვეთ: უძველეს  
ნუსხებში (MS I var K)-ის არ არის; J—ნუსხებიდან მოკიდებული ეს ყველა დანარჩენ ნუსხაშია).

\* ქაფანაქჩის ელის მოსახლეობის აჯის მამადას თაბუნი სამოურაოდ ჰქონდა ოთარ მდიენის  
(იხ. „ქაფანაქჩი“ ლექსიკონში). ოთარ მდიენის სხვა თაბუნებიც ჰქონდა სავამეფოთ (იხ. ი. ლ., ქვ.  
ქ., I და II, გვ. 335, 445, 288, გვ. 412; ნაწ.; III და IV, გვ. 438, გვ. 325).

\*\* ოთარ მდიენის სამოურაოდ ჰქონდა: 1) ელის თაბუნი მასხუდლუ, 2) ქაფანაქჩი აჯი მა-  
მადას, 3) ქოსალუ და გოჯა. (ი. ლ., ქვ. ქ., I და II ნაწ., გვ. 248, 326, 458, III და IV ნაწ.,  
გვ. 404, 438, 140, 141).

\*\*\* აჯი მამადას ქაფანაქჩი ოთარ მდიენის თაბუნი იშ. მასხუდლუ ოთარ მდიენის თაბუნი  
უძველეს MS I var. K ნუსხებში არ არის. ეს წინადადება შემდეგ არის შეტანილი „დასტურ-  
ლამალში“.

\*\*\*\* როგორც K-ში, ისე S I var.-ში თავდაპირველად ყოფილა „დე“, S-ში შემდეგ „დე“  
წაუშლიათ და ჩაუწერიათ „ე“.

\*\*\*\*\* K-ში არის „იზგ“, ასე ყოფილა S-შიც. შემდეგ S-ში „იზგ“-იდან უყანასკნელი ორი  
ასო წაუშლიათ (გადაუხაზიათ), ხოლო პირველი ასო „ი“ გ-თ გადაუკეთებიათ, გადაკეთებულ  
„გ“-სათვის წინ მიუწერიათ „ი“.

JM 128; S 39r] ყაზახი ისმეილას თაბუნი კომლი 25<sup>1</sup>, ალაღარი და მოლა 4<sup>2</sup>, ფალირი 4<sup>3\*</sup>, დარჩა 174<sup>4\*\*</sup>.

[K 51 v] ნაზარლუ უსეინას თაბუნი კომლი 32<sup>5</sup>, ამისი<sup>6</sup> აღსაყალუ<sup>7</sup> და<sup>8</sup> მოლა 6<sup>9</sup>, ფალირი<sup>10</sup> 5<sup>11</sup>, დარჩა 21<sup>12\*\*\*</sup>.

ყამარლუ კომლი 10<sup>13</sup>, ამისი აღსაყალუ 1<sup>14</sup>, ფალირი 2<sup>15</sup>, დარჩა კომ- 5  
ლი 7<sup>16\*\*\*\*</sup>. გოგჯა<sup>17</sup> ოთარ მდიენის თაბუნი ქოსალუ 6<sup>18\*\*\*\*\*</sup>.

ამირხასლუ<sup>19</sup> მოლა აბდულაშვილისა<sup>20</sup> და ყადიმალას<sup>21</sup> თაბუნი კომლი 98<sup>22</sup>, ამისი აღსაყალუ, მოლა<sup>23</sup>, თარხანი<sup>24</sup> და<sup>25</sup> გზირი 18<sup>26</sup>, ფალირი 16<sup>27</sup>, დარჩა კომლი 64<sup>28</sup>.

<sup>1</sup> კდ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ფალირი დ M; ფალირა ოთხი K;— cel.

<sup>4</sup> იზ MS I var K; იზ ამისი კ ზ სალაპარაკო cel.

<sup>5</sup> ლბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ამისი M;— cel.

<sup>7</sup> აღსაყალუ MS I var; აღსაყალი cel.

<sup>8</sup> და]—M.

<sup>9</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ფალირი] ფალირა SK.

<sup>11</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> კა MS I var. K; კა ახლა დადგა მე გამოვედით იგ დარჩა გამომღები ლგ cel.

<sup>13</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> აღსაყალუ ა MSI var.; ასაყალუ ა K; აღსაყალი ა cel.

<sup>15</sup> ფალირი ბ M; ფახირა ბ SK; ფახირი ბ JDQBa; ფახირი გ cel.

<sup>16</sup> ზ MS I var. K; ზ ამისი ე გამოვედით ფალირს დარჩა მდიენზეგ აბარია S II var.; ზ ამისი ე გამოვედით ფალირს დარჩა და მდიენზეგ აბარია cel.

<sup>17</sup> აგჯა B.

<sup>18</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> ამირხასლუ MSKJ; ამილ ხასარუ DQBa; ამილ ხასარლუ cel.

<sup>20</sup> აბდულაშვილისა MSKJ; აბდულას შვილისა cel.

<sup>21</sup> ყადიმალას MJ; ყადიმალასი SK; ყადიმულას cel.

<sup>22</sup> ეშ (ყველა ნუსხაში)

<sup>23</sup> მოლა] მოლა და KDB.

<sup>24</sup> თარხანი] + და თარხანი MKIDBaL.

<sup>25</sup> და]—MKJDBaL.

<sup>26</sup> იშ (ყველა ნუსხაში).

<sup>27</sup> ივ (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> ნიდ MSK; ად cel.

\* S-ში პირველად ყოფილა დაწერილი „ფალირა-დ“, შემდეგ გადაუხაზავთ.

\*\* ყაზახ ისმეილას თაბუნში ითვლებოდა 25 კომლი. შემდეგში შესწორება შეუტანიათ „დასტურლამალში“ და 25-ის მაგიერ „კზ“ ე. ი. 27 აღუნიშნავთ და თანაც დაუმარტებიათ, რომ ეს 27 სადაოაო („სალაპარაკო“). ამ შესწორების გარეშე: MS I var. K. დანარჩენში ეს შესწორება მოცემულია. (იხ. ი. ლ., ქვ. ჭ., I—II ნაწ., გვ. 359, 444; III და IV ნაწ., გვ. 139, 468, 141).

\*\*\* ნაზარლუ ელის მოსახლეობა, რომელიც უსეინას თაბუნი იყო „დასტურლამალს“ შესწორებულ რედაქციაში ცვლილებას განიცდის..

\*\*\*\* LANGTIT'-ში ნაჩვენებია ფუხარა გ (3) და ნაშთი კი ზ (7), მაშინ როდესაც ნაშთი 6 იქნება, თუ ფუხარა 3 იყო. დანარჩენ ნუსხებში ნაჩვენებია ფუხარა 2 და აქედან ნაშთი სწორად არის გამოყვანილი (10—1—2=7).

\*\*\*\*\* „გოგჯა ოთარ მდიენის თაბუნი ქოსალუ ე“ MS I var. და K-ში არ არის. დანარჩენ ნუსხებში, როგორც ჩანს, შემდეგ მიმატებულა.

სარგენტები კომლი 43<sup>1</sup>, ამისი<sup>2</sup> აღსაყალუ<sup>3</sup> და მოლა 7<sup>4</sup>, ფალირი 7<sup>5</sup>, დარჩა კომლი 29<sup>6\*</sup>.

საენალუ<sup>7</sup> კომლი 18<sup>8</sup>, ამისი აღსაყალუ<sup>9</sup> და მოლა 4<sup>10</sup>, ფალირი 2<sup>11</sup>, დარჩა კომლი 12<sup>12</sup>.

5 პალავარი კომლი 74<sup>13</sup>, ამისი აღსაყალუ<sup>14</sup> და მოლა<sup>15</sup> გზირით 7<sup>16</sup>, ფალირი 13<sup>17</sup>, დარჩა კომლი<sup>18</sup> 54<sup>18\*\*</sup>.

[M 128; S 80v] ქოლაგირი<sup>20</sup> კომლი 28<sup>21</sup>, ამისი აღსაყალუ<sup>22</sup>, მოლა<sup>23</sup> და გზირი 3<sup>24</sup>, ფალირი 5<sup>25</sup>, დარჩა კომლი 20<sup>26</sup>.

ნასიბლუ ბაზიერები კომლი 16,<sup>27</sup> [K 62r] კიდევ ნასიბლუ, ბაზიერებს<sup>28</sup>

1 მგ (ყველა ნუსხაში).

2 ამისი] ამის K.

3 აღსაყალუ MSK; აღსაყალი cet.

4 ზ (ყველა ნუსხაში).

5 ფალირი ზ] ფალირა ზ SK.

6 კო MSK; კო სარვანი ნე JDQBaL; კო სრვანი ნე cet.

7 საენალუ K; სარეაფლუ S; საენალუ M; საენალუ cet.

8 იშ (ყველა ნუსხაში).

9 აღსაყალუ] აღსაყალი JDQBaL; ასაყალუ K.

10 ღ (ყველა ნუსხაში)

11 ფალირი ბ] ფალირა ბ SK.

12 იბ (ყველა ნუსხაში).

13 ოდ (ყველა ნუსხაში).

14 აღსაყალუ] აღსაყალი JDQBaL.

15 მოლა]—N.

16 გზირით ზ] გზირითა ზ SK; გზირი ზ AgNTII'.

17 ფალირი იგ] ფალირა იგ S.

18 კომლი M;—cet.

19 ნდ MS I var. K; ნდ ამისი ობ გზირი თარხანი მოლა ზ მახტა გ ფალირი იბ (B-ში „იბ“-ის ნაცულად სწერია „თორმეტი“) cet.

20 ოლაგირი B.

21 კშ] ოცდარვა B.

22 აღსაყალუ MSK; აღსაყალი cet.

23 მოლა M; და მოლა cet.

24 და გზირი გ M; გ cet.

25 ე (ყველა ნუსხაში).

26 კ MSI var. K; ამისი კდ მოლა გზირი გ ფალირი ღ მახტა ა დარჩა თარხანი იგ cet.

27 ნასიბლუ ბაზიერები კომლი იგ]—SK.

28 ბაზიერებს M; ბაზიერს cet.

\* „კო სარვანი ნე“, როგორც ჩანს, „დასტურლამალში“ შემდეგ არის ჩამატებული და შესწორებულ რედაქციაშია შეტანილი. რადგანაც ეს ადგილი უძველეს ნუსხებში (MSR) არ არის, ამიტომაც ტექსტში არ დავტოვეთ.

\*\* „დასტურლამალის“ შესწორებულ რედაქციაშია პალავარის ელის მოსახლეობის ასეთი ციფრობრივი მონაცემება: კომლი 72, თარხანი, გზირი, მოლა—7, ფალირი 12 (72—7—12=53). შესწორება ტექსტში არ დავტოვეთ, რადგანაც იგი შემდეგ არის ჩამატებული (იხ. ი. ლ., ქვ. ქ., I და II ნაწ., გვ. 282, 414; III და IV, გვ. 140, 322).

გარდა, კომლი 43<sup>1</sup>, ამისი<sup>2</sup> აღსაყალუ<sup>3</sup> და მოლა 5<sup>4</sup>, ფალირი 7<sup>5</sup>, დარჩა კომლი<sup>6</sup> 31<sup>7\*</sup>.

ღურლა ამირ-ჰასანი<sup>8</sup> კომლი 67<sup>9</sup>, ალალარი, მოლა<sup>10</sup> და გზირი 8<sup>11</sup>, ფალირი 12<sup>12</sup>, დარჩა კომლი 47<sup>13\*\*</sup>.

5 ჯავანშირი<sup>14</sup> კომლი 90<sup>15</sup>, აღსაყალუ<sup>16</sup>, მოლა, გზირი 71<sup>17</sup>, ფალირი 16<sup>18</sup>, დარჩა კომლი 67<sup>19</sup>.

ამირ ასანი<sup>20</sup> ფალაქათას<sup>21</sup> თაბუნი კომლი 50<sup>22</sup>, ამისი აღსაყალუ, მოლა და გზირი 6<sup>23</sup>, ფალირი 8<sup>24</sup>, დარჩა კომლი 36<sup>25\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> კომლი მგ მგ კომლი K; კომლი იე S I var. (S I var.-ში „კომლის“ წინ გადახაზულია. ორი ასო, როგორც ჩანს, „მგ“; „იე“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი, ხოლო მის ქვეშ სამი ასოა გადახაზული, მაგრამ არ ჩანს, არ იკითხება, თუ რა ეწერა. ამის შემდეგ გადახაზულია შემდეგი სიტყვები: „ამის აღსაყალუ და მოლა ე ფალირა ზ დარჩა კომლი ლ“, ამ გადახაზული სიტყვების შემდეგ ჩაწერილია (S II var.-ში): „ქ კიდევ ნასიბლუ ზაზიერს გარდა კომლი მგ ამისი ასაყალი მოლა ე ფალირი ზ დარჩა ლ“).

<sup>2</sup> ამის S I var K.

<sup>3</sup> აღსაყალუ MS I var. K; ასაყალი S II var.; აღსაყალი JDQBaL; აღსაყალი cel.

<sup>4</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ფალირი ზ| ფალირა ზ MSI var. K.

<sup>6</sup> კომლი—S II var.

<sup>7</sup> ლა MSK; ლ ამისი კ ზ მოლა თარხანი გზირი დ ფალირი დ დარჩა ით cel.

<sup>8</sup> ღურლა ამირ-ჰასანი| ღურლა იმირ ჰასანი M; ღურლა ამირასანი SK; ღურლა ამირჰასანი a.

<sup>9</sup> ნიზ MSK; აზ cel.

<sup>10</sup> მოლა MSK; და მოლა cel.

<sup>11</sup> და გზირი ო M; გზირითა ო SK; გზირით ო cel.

<sup>12</sup> ფალირი იმ| ფალირა იმ SK.

<sup>13</sup> მზ MSK; მზ ამისი მგ მოლა გზირი თარხანი ო ფალირი ია დარჩა მე cel.

<sup>14</sup> ჯავანშირი MK; ჯავანშირი თარხანი S („თარხანი“ ჩაწერილია სტრიქონს ზემოთ); თარხანი ჯავანშირი cel.

<sup>15</sup> კომლი ე| კომლი ე JKJDaL.

<sup>16</sup> აღსაყალუ MSK; აღსაყალი cel.

<sup>17</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> ფალირი იე| ფალირა იე SK.

<sup>19</sup> ნიზ, MSK; აზ cel.

<sup>20</sup> ამირ ასანი KJ; ამირასანი S; ამირ ჰასანი M; იმირასანი DQBa; იმირისნი L; იმირასანი AgNTtt'.

<sup>21</sup> ფალაქათას MJQ; ფალქათას SK; ფალაქათას cel.

<sup>22</sup> ნ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> ამისი აღსაყალუ მოლა და გზირი ე M; ამისი გზირი მოლა ასაყალუ ე K; ამისი გზირი მოლა აღსაყალუ ე S; ამისი გზირი მოლა აღსაყალი (AgNTtt'-ში: აღსაყალი) ე cel.

<sup>24</sup> ფალირი ო| ფალირა ო SK.

<sup>25</sup> ლუ MS I var K; ლუ ეს აპარია ალა ილაოლოლი (J-ში: ალაიალანოლოლი) უსეინასა ამისი ნ თარხანი მოლა გზირი ე ფალირი (S II var.-ში: ფახირი) თ დარჩა ლდ მახტა გ (S II var.-ში „მახტა გ“ არ არის) cel.

\* „დასტურლამალში“ შესწორებებით ნასიბლუს ციფრობრივი მაჩვენებლები შემდეგში ასე: კომლის საერთო რაოდენობა 27, მოლა, თარხანი და გზირი 4, ფალირი 4, დარჩა გადამხდელი — 19. ასეთი შესწორებებია JDQBaLAGNTtt'-ში. შესწორება შეტანილი არ არის S II var.-ში. ტექსტში დატოვებული უძველესი ნუსხების (MSK) მონაცემები.

\*\* ღურლა ამირ-ჰასანის ელის ციფრობრივი მაჩვენებლებშიც შეტანილია ცვლილებები: J-ნუსხის მომდევნო ნუსხებში კომლის საერთო რაოდენობა ნაჩვენებია—65, მოლა გზირი და თარხანი 8, ფალირი 11, გადამხდელთა რაოდენობა—47.

\*\*\* ფალაქათა ამირ-ასანის რიცხოვრივი მაჩვენებლები შეცვლილია: კომლთა საერთო რაოდენობა 52, თარხანი, მოლა და გზირი 6, ფალირი 9, გადამხდელთა რაოდენობა დარჩა 34. (იხ. ო. ლ., კვ. ქ., I და II ნაწ., გვ. 352, 469; III და IV, გვ. 140, 461).

კიდევ<sup>1</sup> ფალაქათას<sup>2</sup> თაბუნი მამაიასთან<sup>3</sup> კომლი 16<sup>4</sup>, ამისი ფაღირი 4<sup>5</sup>, დარჩა კომლი 12<sup>6</sup>.

[M 126] მულალუ სეიდ<sup>7</sup> ყასუმე ალიაღას თაბუნი კომლი 57<sup>8</sup>, ამისი<sup>9</sup> მოლა, აღსაყალუ და გზირი 11<sup>10</sup>, ფაღირი 9, დარჩა კომლი 37<sup>11</sup>.

ამას გარდა<sup>12</sup>, ნაჯბადინი<sup>13</sup> კომლი 106<sup>14</sup>, ამისგან ლანჩპარი<sup>15</sup> 91<sup>16</sup>, მოლა და გზირი ე<sup>17</sup>, ასლანას<sup>18</sup> ნუსხაში სწერია 4<sup>19</sup>, დარჩა<sup>20</sup> კომლი 62<sup>1</sup>.

ლაქლარი<sup>22</sup> კომლი 12<sup>23</sup>, ამისი<sup>24</sup> ლანჩპარი<sup>25</sup> 9, 28 [K 52 v] მოლა 12<sup>27</sup>, დარჩა 28<sup>28</sup>. [S 40 r] ჩალაბლუ<sup>29</sup> კომლი 94<sup>30</sup>, ამისი ლანჩპარი<sup>31</sup> ჩალთუქისა<sup>32</sup> 70<sup>33</sup>, აბრეშუმის ლანჩპარი<sup>34</sup> 12<sup>35</sup>, მოლა, გზირი და ბრმები 5<sup>36</sup>, დარჩა 7<sup>37</sup>.

<sup>1</sup> კიდევ M.

<sup>2</sup> ფალაქათას MJ; ფალაქათას SK; ფალაქარს cet.

<sup>3</sup> მამაიასთან მამაიასთან M; მამისთან S.

<sup>4</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ფაღირი დ| ფაღირა დ S.

<sup>6</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> სეით M.

<sup>8</sup> 6ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> ამისი M;—cet.

<sup>10</sup> მოლა აღსაყალუ და გზირი ია M; აღსაყალუ გზირი მოლოთა ია SK; აღსაყალი გზირი მოლოთ ია cet.

<sup>11</sup> ფაღირი თ დარჩა კომლი ლზ M; ფაღირა თ დარჩა კომლი ლზ S; დარჩა კომლი ლზ, ამისი ლზ თარხანი და მოლა ე ფაზირი მე თარხანი რიე (J-შე—დასაწყისში „და“; JDQaL-ში „ფაზი“) cet.

<sup>12</sup> გარდა|—SK.

<sup>13</sup> ნაჯბადინი| ნაჯბადინი M.

<sup>14</sup> რე (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ლანჩპარი| ლანჩპარი M; რანჩპარი S; ლანჩიფარი K.

<sup>16</sup> ეა MKJ; ე S; ე cet.

<sup>17</sup> მოლა და გზირი ე J; მოლა გზირი ე SK; მოლა ე M;—cet.

<sup>18</sup> ასლანას| ასლანის SK.

<sup>19</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> დარჩა| ამას გარდა დარჩა M.

<sup>21</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>22</sup> ლაქლარი MSK; ქალაქლარი (J-ში სტრიქონს ზემოთ ამავე სიტყვას თავზე აწერია: თარხანი) ქალაქლარი cet.

<sup>23</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> ამისი M; ამისგან SKJ;—cet.

<sup>25</sup> ლანჩპარი| ლანჩპარი M; რანჩპარი S; ლანჩიფარი K.

<sup>26</sup> თ (ყველა ნუსხაში).

<sup>27</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> ბ MSKJ; ბ თარხანი cet.

<sup>29</sup> ჩალაბლუ ჩეენი კონიექტ. (ვახუშტის რუქის მიხედვით); ჩალაბლი cet. (J-ში ამ სიტყვის თავზე აწერია: „თარხანი“).

<sup>30</sup> ედ (ყველა ნუსხაში).

<sup>31</sup> ლანჩპარი| რანჩპარი S; ლანჩპარი M; ლანჩიბარბ K.

<sup>32</sup> ჩალთუქისა M; ჩალთუქისა cet.

<sup>33</sup> თ (ყველა ნუსხაში).

<sup>34</sup> ლანჩპარი| ლანჩპარი M; რანჩპარი S; ლანჩიფარი K.

<sup>35</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>36</sup> მოლა გზირი და ბრმები ე MS; მოლა და გზირი და ბრმები ე cet.

<sup>37</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>38</sup> მულალუ (იხ. ლექსიკონში) სეიდ ყასუმე ალიაღას თაბუნში „დასტურლამალის“ მერმინდელი შესწორების მიხედვით შედიოდა: კომლი 32, თარხანი 6, ფაღირი 46, თარხანი 115. ციფრების არეულობა და საერთოდ ამ ადგილის აბნეულობა და უშინაარსობა გადამწერლების მიზეზით შეიძლება არსხნას. უძველეს ნუსხეებში კი ეს ადგილზე სწორად არის მოცემული (იხ. ი. ლ., კვ. კ., I და II ნ., გვ. 332, 462—463; III და IV ნაწ., გვ. 138, 140, 143, 433).

ყარადემურჩი<sup>1</sup> მოლა ხანველის თაბუნე კომლი 21<sup>2</sup>, ამისი მოლა, აღსა-  
ყალუ<sup>3</sup> 2<sup>4</sup>, ფალირი<sup>5</sup> 4<sup>6</sup>, დარჩა კომლი 15<sup>7</sup>.

59. [ნე; M 127] ელის კაცნი თარხანი<sup>1</sup>, რომ<sup>2</sup> ბატონი უნდა მოშლის, უნდა ათარხნებს

	მოლა ბაბაოლი აბულ ყასუმასი . . . . .	5	მინალთუნი <sup>9</sup> .
5	ქეწალუ ყოჯასი . . . . .		1 თუმანი <sup>10</sup> .
	ნური აღასი . . . . .		1 თუმანი, 5 მინ. <sup>11</sup> .
	ალავერდა <sup>11</sup> გულოღლისა . . . . .		1 თუმ., 5 მინ. <sup>12</sup> .
	მირზაოღლი <sup>12</sup> მუსტოფასი . . . . .		1 თუმ., 5 მინ. <sup>13</sup> .
	შარაფადინასი <sup>14</sup> . . . . .		1 თუმ., 5 მინ. <sup>14</sup> .
10	ველიხანოღლი ველიასი . . . . .		1 თუმ. <sup>15</sup> .
	მულანლუ ალიოღლი მაჰმადასი . . . . .		5 მინალთუნი <sup>16</sup> .
	ჭაფანაქჩი ჰაჯი შეფიასი . . . . .		2 თუმ., 2 მინალ., 10 შაური <sup>17</sup> .
	ნაჯბადინლუ მოლა ალიასი . . . . .		5 მინალთუნი <sup>18</sup> .
	[K 58 r] იბრეიმ ხალილ ოღლისა ძმებითა . . . . .		1 თუმ. 5 მინ. <sup>19</sup> .
15	ბრმისა . . . . .		3 მინალთუნი <sup>20</sup> .
	გოდაგ ფირიასი . . . . .		1 თუმანი <sup>21</sup> .
	[S 40v] არუხლუ ხან მაჰმადასი . . . . .		1 თუმ. 5 მინ. <sup>22</sup> .*

<sup>1</sup> ყარა დემურჩი არა დემურჩი AgNtIt<sup>1</sup>.

<sup>2</sup> კა (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> აღსაყალუ MS; აღსაყალი KJDQBaL; აღსაყალუ cet.

<sup>4</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ფალირი ფალირა SK.

<sup>6</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> იე MSKJ; იე ჯამი თათრისა ჩეგ cet. <sup>7</sup> თარხანი AgNtIt<sup>1</sup>

<sup>8</sup> რომ SK; რომე cet.

<sup>9</sup> მოლა ბაბაოლი აბულ ყასუმასი ქ] მოლა ბაბაოლი აბულ ყასუმას კ M; მოლა ბაბაოლი აბულ ყასუმასი კ SK.

<sup>10</sup> ა (ყველა ნუსხაში; ამასთანავე ახლავს თუმნის ნიშანი, სხვადასხვა ნუსხაში, სხვადასხვაგვარად წარმოდგენილი: „ო“-ს მსგავსი ნიშანი, „ო“-ს ერთი მხარე მალაა აწეული; „კ“-ს ხიშნავდა ხუთ მინალთუნს).

<sup>11</sup> აქ]—SK. <sup>11</sup> ალავერდა M.

<sup>12</sup> აქ (ყველა ნუსხაში). <sup>12</sup> მირზაოღლი K; მირზაოღლი M.

<sup>13</sup> აქ (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> შარაბადინასი M. <sup>14</sup> აქ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ველიხან ოღლი ველიასი ა MSK; ველიხანოღლის ველიასი ა cet.

<sup>16</sup> მულანლუ ალი ოღლი მაჰმადასი ქ] მულანლა ალი ოღლი მაჰმადასი კ M.

<sup>17</sup> ჭაფანაქჩი ჰაჯი შეფიასი ბ(ცე KJ (K-ში: „აჯი“); ჭაფანაქჩი ჰაჯი შეფიასი ბ(ცე M; ჭაფანაჩი აჯი შეფიასი ბ(ცე Q; ჭაფანჩი აჯი შეფიასი ბ(ცე, cet.

<sup>18</sup> ნაჯბადინლუ (M-ში: ნაჯბადინლუ) მოლა ალიასი კ MSKJ; ნაჯბადინლუ მოლა ალიასი კ cet.

<sup>19</sup> იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებითა აქ M; იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებთანა აქ S; იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებთანა აქ K; იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებთანა აქ J; იბრეიმ ხალილოღლისა ძმებთანა აქ DQBaL; იბრეიმ ვალილოღლისა ბამბიანად აქ L; იბრეიმ ვალილოღლისა ბამბიანად აქ AN; იბრეიმ ვალილოღლისა ბამბიანად აქ gTt.

<sup>20</sup> ძ (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> გოდაგ ფირიასი ა M; გოდაგ ფირიასი JKDQBa; გოდაგ ფირიასი ა cet.

<sup>22</sup> არუხლუ ხან მაჰმადასი აქ MSJBgTt<sup>1</sup>; არუხლუ ხა . . . ასი აქ cet.

\* SK-ში სხვა ნუსხებისაგან განსხვავებით 1 თუმანი<sup>1</sup> ნაჩვენებია, ის. „ლორთქიფანიძე უპირატესობას აძლევს „სულხან მდინის ვარიანტის ციფრებს“ (იხ. მისი „ქვემო, ქართლ“, III და IV, გვ. 143), რადგანაც მას ხელთ არ ჰქონდა M და D ხელნაწერები.

ანაყიზოლლი ჰაჯი მუსასი . . . . .	2 თუმ. <sup>1</sup> .	
დემურჩი ჰასანლუ მოლა მაჰმადასი . . . . .	5 მინალთუნი <sup>2</sup> .	
იაწილ ბაწოდლი აჰმადასი . . . . .	2 მინ. 10 შაურა <sup>3</sup> .	
[M 12F] ამირ აჰმადლუ მოლა ფირმაჰმადასი	2 მინ. 10 შაურა <sup>4</sup> .	
არუხლუ ახვერდასი . . . . .	2 თუმანი <sup>5</sup> .	5
ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი . . . . .	2 მინ. 10 შაურა <sup>6</sup> .	
უზბაშისა . . . . .	1 თუმ. 5 მან <sup>7</sup> .	
ჯავანშირი შათირი მაჰმადასი . . . . .	5 მინალთუნი <sup>8</sup> .	
მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი . . . . .	1 თუმ. 5 მან. <sup>9</sup> .	
ფირმაჰმადასი . . . . .	1 თუმ. 5 მან. <sup>10</sup> .	10
დერძი ოღლი ხალილასი . . . . .	6 თუმ. <sup>11</sup> .	
დემურჩი ზოლა აბდულ ყასუმასი . . . . .	2 თუმ. 5 მან. <sup>12*</sup> .	
ფარეში შაველიასი . . . . .	1 თუმ. <sup>13</sup> .	
ჯავანშირი შათირი იბრეიმასი . . . . .	5 მინ. <sup>14</sup> .	
იოლჩი ოღლის ჰასანასი . . . . .	1 თუმ. 5 მინ. <sup>15</sup> .	15

<sup>1</sup> ანაყიზოლლი ჰაჯი მუსასი ბ] ანაყიზოლლი ჰაჯი მუსასი MB.

<sup>2</sup> დემურჩი ჰასანლუ მოლა მაჰმადასი კ] JDQLAgNTII'; დემურჩი აჰსანლუ მაჰმადასი კ] M; დემურჩი ისანლუ მოლა მაჰმადასი კ] SK; დემურჩი ასანლუ მოლა მაჰმადასი Ba.

<sup>3</sup> იაწილ ბაწოდლი აჰმადასი ცფ] MJCQBa; იაწილ ბაწოდლი მაჰმადასი ცფ] S; იაწილ ბაწოდლი მაჰმადასი ცფ] K; იაწილ ბაწოდლი მაჰმადასი ცფ] B; იაწილ ბაწოდლი მაჰმადასი ცფ] cet.

<sup>4</sup> ამირ აჰმადლუ მოლა ფირმაჰმადასი ცფ] ამირ აჰმადლუ მოლა ფირმაჰმადასი ცფ] T; ამირ აჰმადლუ მოლა ფირმაჰმადასი MK; ამირ აჰმადლუ მოლა ფირმაჰმადასი L.

<sup>5</sup> არუხლუ ახვერდასი ბ] MK; არაბლუ ახვერდასი ბ] S; არუხლუ ახვერდასი ბ] cet.

<sup>6</sup> ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი ცფ] BalAgNTII'; ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი ცფ] DQ; ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი ცფ] M; ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი S; ამირ აჰმადლუ მოლა ისმაილასი ცფ] K; აჰმადლუ მოლა ისმაილასი ცფ] J.

<sup>7</sup> აქ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> ჯავანშირი შათირი მაჰმადასი კ] ჯავანშირი შათირი მაჰმადასი კ] M; ჯავანშირი შათირი მაჰმადასი კ] SK.

<sup>9</sup> მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აქ] M („ა“-სა და „ჰ“-ს“ შორის რაღაც ისო ამოშლილი); მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] J; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] SK; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] Q; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] AN; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] gTII'; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] DBa; მოლა აბდულაშვილის მაჰმადასი აცფ] L.

<sup>10</sup> ფირმაჰმადასი აქ] MiK; ფირმაჰმადასი აქ] cet.

<sup>11</sup> დერძი ოღლი ხალილასი ე] თერძი ოღლი ხალილასი ე] K.

<sup>12</sup> დემურჩი მოლა აბდულ ყასუმასი ბქ(D-ში: ბ) ] დემურჩი მოლა აბდულ ყასუმასი ბ] M; დემურჩი მოლა აბდულ ყასუმასი ბ] SK.

<sup>13</sup> ფარეში შაველიასი ა] MJ; ფარეში შაველიასი SK; ფარეში შაველიასი cet.

<sup>14</sup> ჯავანშირი შათირი იბრეიმასი კ] ჯავანშირი შათირი იბრეიმასი კ] Q.

<sup>15</sup> იოლჩი ოღლის ჰასანასი აქ] იოლჩი ოღლის ჰასანასი აქ] K; იოლჩი ოღლის (S-ში: ოღლი) ასანასი აქ] SQL.

\* SK-ში სხვა ნუსხებთან განსხვავებით 2 თუნაჩია ნაჩეეცები, სხვა ნუსხებში—2 თუმანი და 5 მინალთუნი. იას. ლიტერატურაში ამ შენიშვნების S-მისთვის (იხ. „არუხლუ ხან მაჰმადასი“ შესახებ ლექსიკონი).

- შამანდოლოლი ჰახვერდასი . . . . . 1 თუმანი<sup>1</sup>.
- ზარგარი ჰაჯი მაჰმადსი 6 თვისა, . . . . . 2 მინ. 10 შაური 1<sup>1</sup>.
- სარუსაპუნჩი ყუჯუროლისა . . . . . 1 თუმანი<sup>2\*</sup>.

80. [იგ\*; M 120; S 41r; K 63v] ელის ნოქარი მოჯამაგირე<sup>3</sup>

- სოფიოლოლი მაჰმადალა . . . . . 3 თუმანი<sup>4</sup>.
- ალანდარი ჰუსეინა . . . . . 4 თუმანი<sup>5</sup>.
- ვეზირის ძმის წული მუსტოფა . . . . . 2 თუმანი<sup>6</sup>.
- იაღუბ ოღლი მუსტოფა . . . . . 1 თუმ. 5 მინალთ.<sup>7</sup>.
- ვარლაოლოლი უსუფა . . . . . 2 თუმანი<sup>8</sup>.
- ალანდარი რუშანა . . . . . 4 თუმანი<sup>9</sup>.
- შარაფადინ ოღლი აბდულა . . . . . 1 თუმანი 5 მინ.<sup>10</sup>.
- ისმეილ ოღლი მაჰმადა . . . . . 1 თუმანი 5 მინ.<sup>11</sup>

<sup>1</sup> შამანდოლოლი ჰახვერდასი ა M; შამანდოლოლი ახვერდასი ა SK; შამანდოლოლი ჰახვერდა JDLBa; შამანდ ოღლი ახვერდასი Q; შამანდ ოღლი ახვერდასი ა cet.

<sup>2\*</sup> ჰაჯი მაჰმადსი 6 თვისა ცფ MSJK (SK-ში: აჯი; K: ში; თავისა; JK-ში: მაჰმადსი); ზარგარი მაჰმადსი 6 თვისა ცფ cet.

<sup>3</sup> სარუ საპუნჩი ყუჯურ ოღლისა ა|სარუ საპონჩი ყუჯურ ოღლისა ა M; სარუ საპუნჩი ყუჯურ ოღლი ა SK (K-ში: საურსაპუნჩი).

<sup>4</sup> ელის ნოქარი მოჯამაგირე ჩე. კონიექტ.; არის ელის ნოქარი მოჯამაგირე ჰამასალა MS (SK-ში: ამასალა);—J (J-ის სარჩევში არის); ელის ნოქარის მოჯამაგირის ჰამასალისათვის DQBa; ელის ნოქარის მოჯამაგირის ამასალისათვის Lg; ელის ნოქარის მოჯამაგირის ამასალისათვის cet.

<sup>5</sup> სოფიოლოლი მაჰმადალა გ MS;—J; სოფიოლოლი მაჰმადალა გ K; სოფიოლოლი მაჰმად ალა DQBa; სოფი ოღლი მაჰმად ალა, გ cet..

<sup>6</sup> ალანდარი ჰუსეინა დ|—J; ალანდარი უსეინა დ SK.

<sup>7</sup> ვეზირის ძმისწული მუსტოფა ბ|—J.

<sup>8</sup> იაღუბ ოღლი მუსტოფა აჰ M; იაღუბ ოღლი მუსტოფა ა S; იაღუფ ოღლი მუსტოფა ა K.—J; იაღუფ ოღლი მუსტოფა აჰ DQBa; იაღუფ ოღლი მუსტოფა ა cet.

<sup>9</sup> ვარა ოღლი უსუფა ბ M;—J; ვარა ოღლი უსუფა ბ cet.

<sup>10</sup> ალანდარი რუშანა დ MSK;—J; ალანდარი რუშან დ cet.

<sup>11</sup> შარაფადინ ოღლი აბდულა აჰ SK; ხალაფადინოღლი აბდულა M;—J; ხალაფად ინოღლი აბდულა ბ DQBaL; ხალაფად ინოღლი აბდულა ბ cet.

<sup>12</sup> ისმეილ ოღლი მაჰმადა აჰ M; ისმეილ ოღლი მაჰმადა ა S; ისმეილ ოღლი მაჰმადა ა K;—J; ისმეილ ოღლი მაჰმადა ა ჰ cet.

\* სიაში ჩამოთვლილი პირები ნუსხებში ერთნაირი თანმიმდევრობით არ არიან წარმოდგენილნი. ჩვენ M-ის თანმიმდევრობას ვიცავთ; SK სიების და M-ის განსხვავებული თანმიმდევრობის გამო, შეუძლებელი იყო ყოველთვის SK-ს ყველა გვარსახელასათვის ნუსხის გვერდის მაჩვენებელი ციფრის დასმა.

MSK-ში არ არის მოცემული თანხის შეჯამება, დანარჩენ ნუსხებშიც არა. J-ში სია მთავრდება შემდეგი სიტყვებით: „სარუ საპუნჩი ყუჯურ ოღლისა ა“; ამის შემდეგ წერია: „ამისი ჯამი ლ შ, ჰჰ“; DQBaLAG NTit'-ში სია მთავრდება ასეთნაირად: „იაშილ ბაშ ოღლი აჰმადსი ცფ“. ამის შემდეგ მოცემულია შეჯამება: „ამისი ჯამი ლ შ, ჰჰ“ (38 თუმანი, 9 მინალური და 1 მარჩილი). ას. ლორთქიფანიძე რატომღაც 38 თუმანსა და 8 მინალურს უჩვენებს (ნხ. მისი „ქვემო ჰარათი“, III და IV, გვ. 142); აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ არც ნუსხებში მოცემულია შეჯამება და არც იას. ლორთქიფანიძის მიერ მოყვანილი ციფრი ზუსტი არ არის. როგორც ჩანს, სიებში ცვლილებები შეუტანათ, ხოლო ძველ შეჯამება უცვლელად დატოვებულია.

\*\* J-ში არც სათაური და სიის დასაწყისი არ არის. თავდაპირველად პარაგრაფი ყოფილა. შემდეგში ნუსხიდან ფურცლები ამოვარდნილა, სიის ერთა ფურცელი, ორივე მხარეზე შეესებულა, ხელნაწერის ბოლოს, სარჩევს წინ მოხვედრილა. იქ, სადაც ეს ფურცელი უნდა ყოფილიყო, ხელნაწერის დასაწყისში არის ამ პარაგრაფის ნაშთი. მეზუთე გვერდის დასაწყისში წერია: „ისმეილ ალა ყაზახი“, ალბათ, ეს იქნებოდა J-ს ამ პარაგრაფის სიის უკანასკნელი გვარსახელი. J-ს სარჩევში ამ პარაგრაფის სათაურია: „არის ელის ნოქარი მოჯამაგირე ჰამასალა“. პარაგრაფის ნოქარი J-ს სარჩევში ასეთია: „აბ“.



მოლა ბაბა ოლლი აბულყასუმა . . . . .	1	თუმ. 5 მინ. <sup>1</sup> .	
მოლა აბდულ ოლლი მამადა . . . . .	6	თუმანი <sup>2</sup> .	
ხიალუ მერაბ ალა . . . . .	3	თუმანი <sup>3</sup> .	
[K 54 r] ნაბი მოლა ოლლი . . . . .	2	თუმანი <sup>4*</sup> .	
სალ-ოლლი სადუხ მოლა . . . . .	1	თუმ. 5 მინ. <sup>5</sup> .	5
მეთიოლლი აჰმად ალა . . . . .	2	თუმანი <sup>6</sup> .	
ალავერდი აჰმად ოლლი . . . . .	2	თუმანი <sup>7</sup> .	
ყაზი ოლლი ნურია . . . . .	2	თუმ. 5 მინ. <sup>8**</sup> .	
ველი ოლლი ყაზი ყარდაშას . . . . .	2	თუმ. 5 მინ. <sup>9</sup> .	
მოლა მუსტოფა მეთი ოლლი . . . . .	1	თუმ. 5 მინ. <sup>10</sup> .	10
ქეშალე ყოჯა . . . . .	2	თუმ. <sup>11</sup> .	
[S 41 v] ფირ მაჰმად ოლლი იბრეიმა . . . . .	2	თუმანი <sup>12</sup> .	
ხალილ ალა დერძი ოლლი . . . . .	5	თუმანი <sup>13</sup> .	
ემინ ალა უზბაში . . . . .	12	თუმანი <sup>14</sup> .	
ნური ალა . . . . .	2	თუმანი <sup>15***</sup> .	15
ალავერდი გულოლლი . . . . .	2	თუმანი <sup>16</sup> .	
მუსტოფა ანა ყიზოლლი . . . . .	2	თუმანი <sup>17</sup> .	
მაჰმუდა ჰაჯი ჯაბრიელ ოლლი . . . . .	2	თუმანი <sup>18</sup> .	

<sup>1</sup> მოლა ბაბა ოლლი აბულყასუმა აქ—J.

<sup>2</sup> მოლა აბდულ ოლლი მამადა 3 MSK;—J; მოლა ბადმულ ოლლი მაჰმადა ე cet.

<sup>3</sup> ხიალუ მერაბ ალა გ—J; ხიალუ მერაბ ალა გ S; ხიალუ მერაბ ალა გ K.

<sup>4</sup> ნაბი მოლა ოლლი ბ; ნაბია მოლა ოლლი ბ S;—J; ნაბი მოლა ოლლი DQBaL.

<sup>5</sup> აქ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> მეთიოლლი აჰმად ალა ბ მეთიოლლი აბდულა ბ S; მეთიოლლი აბდულა ბ K.

<sup>7</sup> ალავერდი აჰმად ოლლი ბ ალავერდი ადამ ოლლი ბ S; ალავერდი აჰმად ოლლი ბ K; ალა ვერდი მაჰმად ოლლი ბ L.

<sup>8</sup> ყაზი ოლლი ნურია ბქ ყაზი ოლლი ნურია ბ M.

<sup>9</sup> ველი ოლლი ყაზი ყარდაშას ბქ MSK; ველი ოლლი ყაზი ყარდაშ ბქ გ (გ-ში „ყარდაშ“-ის შემდეგ კიდევ არის რაღაც ასო, მაგრამ გაურკვეველია—„ი“ იქნებოდა თუ „ა“, აქამად დიდ წერტილად არის ქვეული); ველი ოლლი ყაზი-ყარდაში ბ ქ T; ველი ოლლი ყაზი ყარდაშა cel.

<sup>10</sup> მოლა მუსტოფა მეთი ოლლი აქ MSKJDQBa; მოლა მუსტოფა მეთი ოლლი აქ cel.

<sup>11</sup> ბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>12</sup> ფირ მაჰმად ოლლი იბრეიმა გ MgT(1'; ფირ მაჰმად ოლლი იბრეიმა გ N; ფირ მაჰმად ოლლი იბრეიმა გ cet.

<sup>13</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> ალავერდი გულოლლი ბ ალავერდი გულოლლი ბ S.

<sup>17</sup> მუსტოფა ანა ყიზოლლი ბ მუსტოფა ან ყიზოლლი ბ M; მუსტოფა ანაყიზოლლი ბ S.

<sup>18</sup> მაჰმუდა ჰაჯი ჯაბრიელ ოლლი ბ J; მაჰმუდა ჰაჯი ჯაბრიელ ოლლი ბ M;—SK; მაჰმუდა აჯი ჯაბრიელ ოლლი ბ cet.

\* უძველეს ნუსხაში „ნაბი“-ა, ამიტომ „ნაბი“ ვერ დავტოვეთ.

\*\* M-ის სიის ერთი გვერდი ასე მთავრდება: „ყაზი ოლლი ნურია ბ“. M-ში სხვა ნუსხებისაგან განსხვავებით „ბ“ არის, ნაცვლად „ბქ“-სა. M-ში გვერდის ბოლოს მოცემულია შეჯამება სიის ამ გვერდისა: „ჯამე: ლთ კ“ (39 თუმანი და 5 მინალთუნი), სხვა ნუსხებით 5 მინალთუნით (ქ) მეტია.

\*\*\* როდესაც გვარსახელი ან სიხელი ყველა ნუსხაში ერთნაირად არის წარმოდგენილი, ჩვენ, რასაკვირველია, იგი სწოლოით არ ჩამოგვაქვს, მაგრამ ჩამოგვაქვს ფულის ნიშნუის მაჩვენებელი ასოები, მაგალითად, „ნური ალა“ ყველა ნუსხაში ერთნაირი დამწერლობით არის წარმოდგენილი, მაგრამ 2 თუმანი კი ნუსხებში აღნიშნულია „ბ“-ით და თუმნის გამოთხატველი ნიშნით.

	შარატადინ ალა . . . . .	3	თუმ. 5 მინ. <sup>1</sup> .
	ჭათანაქჩი ჯათარ ალა . . . . .	2	თუმანი <sup>2</sup> .
	ჭათანაქჩი ალიყული . . . . .	2	თუმანი <sup>3</sup>
	ჭათანაქჩი ფათა . . . . .	2	თუმ. 5 მინ. <sup>4</sup> .
5	სარაჯლუ ემინ ოლლი იბრეიმა . . . . .	1	თუმ. 5 მინ. <sup>5</sup> .
	აზიზ ოლლი ველი . . . . .	2	თუმანი <sup>6</sup> .
	პაჯი მასით ოლლი ყული უსუფა . . . . .	2	თუმანი <sup>7</sup> .
	დარგაყული ჯავანშირი . . . . .	2	თუმანი <sup>8</sup> .
	ფირ მაჰმადა ამირ აჰმადლუ . . . . .	2	თუმ. 5 მინ. <sup>9*</sup> .
10	[M 181] ჩოლახ სულეიმან ოლლი . . . . .	1	თუმ. 5 მინ. <sup>10</sup> .
	პაჯი ოლლი ველია და ფირმაჰმადა . . . . .	4	თუმანი <sup>11</sup> .
	შიხი ალა ყაზახი . . . . .	5	თუმ. <sup>12</sup> .
	ველი აჰმად ოლლი . . . . .	2	თუმ. 5 მინ. <sup>13</sup> .
	მაჰმად ალა აზიზ ოლლი . . . . .	2	თუმ. <sup>14</sup> .
15	მუსტოფა აზიზ ოლლი . . . . .	4	თუმ. <sup>15</sup> .
	ეიბ ალა ყიზილ ჰაჯლუ . . . . .	4	თუმ. <sup>16</sup> .
	ისა უზბაშის ძმა . . . . .	1	თუმ. 5 <sup>17</sup> მინ**.

<sup>1</sup> შარატადინ ალა გქ| შარაბადან ალა გქ M; შარაფ დინ ალა გქ S; შარატდინ ალა გქ S; შარატადინ ალა გ LAGNTI'.

<sup>2</sup> ჭათანაქჩი ჯათარ ალა ბ| ჭათანაქჩი ჯათარა ბ SK.

<sup>3</sup> ჭათანაქჩი ალი ყული ბ| ჭათანაქჩი ილი ყული ბ DQL.

<sup>4</sup> ბ ჰ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> აქ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> პაჯი მასით ყული ოლლი უსუფა ბ J; აჯი მასით ყული ოლლი უსუფა ბ M; პაჯი მასით ყული ოლლი უსუფა ბ K; პაჯი პართი ოლლი უსუფა ბ S; პაჯი მასით ოლლი ყული უსუფა ბ cet.

<sup>8</sup> დარგაყული ჯავანშირი ბ| დარგაყული ჯავანშირი ბ J; დარგა ყული დავანშირა ბ N; დარგაყული ჯავანშირი MS.

<sup>9</sup> ფირ მაჰმადა ამირ აჰმადლუ ბქ M; ფირ მაჰმად ალა ამირ აჰმადლუ ბქ J; ფირ მაჰმად ალა ამირაჰმადლუ ბქ DQa; ფირმაჰმადალა ამირა მადლუ ბქ cet.

<sup>10</sup> ჩოლახ სულეიმან ოლლი აქ| ჩოლახ სულაიმან ოლლი აქ MJ; ჩოლად სულეიმან ოლლი ა S; ჩოლახ სულეიმან ოლლი ა K; ჩოლახ სულეიმან ოლლი აქ Tt'.

<sup>11</sup> პაჯი ოლლი ველია და ფირმაჰმადა დ ჩენი კონიექტურა; პაჯი ოლლი ველია და ფირმაჰმადა დ M; პაჯი ალი ოლლი ველი და ფირმაჰმადა დ S; პაჯი ალი ოლლი ველია და ფირმაჰმადა დ K; პაჯი პაჯი ოლლი ველია და ფირმაჰმადა დ DQBaLA; პაჯი ოლლი ველია და ფირმაჰმად დ N; პაჯი პაჯი ოლლი ველია (T-ში: ივლია) და ფირმაჰმადა დ gTt'.

<sup>12</sup> შიხი ალა ყაზახი ე| შიხი ალი ყაზახი ა t'.

<sup>13</sup> ველი აჰმად ოლლი ბქ MJ; ველი მაჰმად ოლლი ბ S; ველი აჰმად ოლლი ბ K; ველი აჰმად ოლლი ბქ cet.

<sup>14</sup> მაჰმად ალა აზიზ ოლლი ბ MSJ; მაჰმად ალა აზიზ ოლლი ბ K; აჰმად ალა აზიზ ოლლი ბ cet.

<sup>15</sup> მუსტოფა აზიზ ოლლი ბ| მუსტაფა აზიზ ოლლი ბ MBaNTt'.

<sup>16</sup> ეიბ ალა ყიზილ ჰაჯლუ დ JDQBa; ეიბ ალა ყიზილ ჰაჯლუ დ M; ეიბ ალა ყიზილ აჯილუ დ S; ეიბ ალი ყიზილ აჯლუ დ K; ეიბ ალა ყიზილ აჯლუ დ cet.

<sup>17</sup> აქ—M.

\* M-ში აქ მთავრდება გვერდი, რომელიც იწყება „ველი ოლლი ყაზა ყარდაშათი“; ამ გვერდის დასასრულს ქვემო აშიაზე გაკეთებულია შეჯამება: „ჩამი ნდ“ (54).

\*\* M-ში ამით მთავრდება სია და მოცემულია შეჯამება: „ჩამი კა“ (21). ეს შეჯამება ვე-თენის „ჩოლახ სულეიმანოლი“-დან დაწყებულს და „ისა უზბაშის ძმით“ დამთავრებულ სიას. ამ უკა-

[ქდ<sup>2</sup>; M 182 S 42r; K 64v] ლანჩპარი ინდოსი<sup>3</sup> თუ რა სძეს<sup>3</sup> უნდა გამოიღოს კომლზედ მახტა<sup>4</sup> აბაზი<sup>4</sup> ხუთი, ქოდავი ერთი შაური. სანავეროზო და სამასპინძლო უნდა გამოიღოს<sup>1</sup> და<sup>2</sup> ოღუნახჩა გვიპატიებია.

იოლჩისშვილების<sup>5</sup> თაბუნმა მახტა<sup>6</sup> აბაზი<sup>7</sup> სამი კომლზე, ქოდავი შაური ერთი, ოღუნ-ახჩა, სანავეროზო და სამასპინძლო.

რაც ბატონის რუებიდან ბრინჯი მოვა, ან რასაც<sup>8</sup> ალაგიდამ ბრინჯის<sup>9</sup> იჯარა არის, იმის ათისთავი სახლთხუცისა<sup>10</sup> და მდივნებისა არის, სხვას კაცს ხელი არა აქვს; და თუ იჯარად არ არის, ვინც ხასადარი იქნების, ათისთავის<sup>10</sup> ნახევარი ხასადარისა<sup>10</sup> არის<sup>11</sup> და ნახევარი სახლთხუცისა<sup>12</sup> და მდივნებისა. თესების ბრინჯი ამირ ხასლუ ქორ-არხის რუზედ თალარი ოცი<sup>13</sup>.

ამირ ხასლუ ყადიმალას<sup>14</sup> რუზედ<sup>15</sup> თალარი ხუთი.

ნასკენელს, „ისა უზბაშის ძმას“, არა აქვს დასმული ციფრობრივი მაჩვენებელი „აჰ“ ე. ი. 1 თუმანი და 5 მინალთუნი. (იგი ყველა დანარჩენ ნუსხაშია მოცემული). ეს უკანასკნელი ციფრი რომ ყოფილიყო, მაშინ იქნებოდა 22 თუმანი და 5 მინალთუნი.

MSK-ში სია „ისა უზბაშის ძმით“ მთავრდება. დანარჩენ ნუსხებში იგი გაგრძელებულია:

იანულო მუსა . . . . . ა  
 მუსაბეგ . . . . . გ  
 ამად ალა . . . . . ბკ  
 ისმაილ ალა ყაზახი . . . . . გ

1 ამით მთავრდება და უკანასკნელი სახელი მოთავსებულა ნუსხის მეხუთე გვერდზე. როგორც ვთქვით, J-ში ნუსხის დეფექტიანობის გამო გვერდები არეულია. „ისმაილ ალა ყაზახი“ მოთავსებულა მე-5 გვერდზე (ამის წინ სიას აკლავ), ხოლო J-ის დანარჩენი ნაწილი, რომელიც მოვიყვანეთ მოხვედრილია ნუსხის ბოლოში, სახელდობრ, 221—222-ე გვერდებზე.

სია ამით არ მთავრდება. J-ს გარდა (რასაკვირველია MSK გამოცემით), დანარჩენ ნუსხებში არის კიდევ: „მუსა-ბ“.

რადგანაც სია, ერთის მხრივ M-სა და მეორეს მხრივ SK შორის ერთნაირი თანმიმდევრობით არ არის მოცემული, ჩვენ კი ტექსტში M-ის თანმიმდევრობა დავიცავით, ამიტომ, თუთუელი სახელის შიშობით SK-ში ყოველთვის შეუძლებელ შექნა ნუსხე<sup>16</sup>ის გვერდების ციფრობრივი მაჩვენებლების დასმა.

<sup>1</sup> ინდოს ლანჩპარისათვის SLtt<sup>1</sup>; ინდოს ლანჩპარისათვ Q; ინდოს ლანჩპარისათვ DaAgNT; ლანჩპარი ინდოსი თუ რა სძეს SKJ (ამ ნუსხებში მოყვანილი სიტყვები ცალკე სტრაჟონზე მოთავსებული და სინგურით არის დაწერილი როგორც სათაური; ამავე დროს ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისი ადგილია. გარდა ამისა, S-ში სიტყვები „ინდოსი თუ რა სძეს“ გადანასწორებია: უწინ შავით დაწერილი ყოფილა „თაბუნი“. S-ში „ლანჩპარი“. K-ში „ლანბარი“;—M (M-ში ტექსტი ასე იწყება „ლანჩპარი ინდოსი თუ რა სძეს“).

<sup>2</sup> ინდოსი Q; ჰინდოსი DaLAGNTtt<sup>1</sup>; ინდოს M (SKJ-ში ამ სიტყვის დაწერილობა წინა შენიშვნაში მოვიყვანეთ).

<sup>3</sup> სძეს] ძეს DQaL (MSKJ-ში ამ სიტყვის დაწერილობა პირველ შენიშვნაშიც ვუჩვენეთ).

<sup>4</sup> კომლზედ (M-ში: კომლზე) მახტა MSKJ; მახტა კომლზედ cet.

<sup>4</sup> აბაზი MSKtt<sup>1</sup>; აზასი cet. <sup>4</sup> გამოიღონ M. <sup>4</sup> და M;—cet.

<sup>5</sup> იოლჩი შვილების M.

<sup>6</sup> მახტა] მახთა AgNTtt<sup>1</sup>.

<sup>7</sup> აბაზი] აბასი DQaL. <sup>7</sup> სამი კომლზე M; კომლზედ სამი cet.

<sup>8</sup> რაც M.

<sup>9</sup> ბრინჯის M; თუ ბრინჯის cet.

<sup>10</sup> სახლთხუცისა M; სალთხუცისა cet. <sup>10</sup> ათისთავს M; ათისთავი SK; ათისთავის cet.

<sup>10</sup> ხასადარისა K.

<sup>11</sup> არის] იქნების M.

<sup>12</sup> სახლთხუცისა M; სალთხუცისა cet.

<sup>13</sup> ოცი] კ SK.

<sup>14</sup> ყადიმალას MSKJDQa; ყადიმალას cet.

<sup>15</sup> რუზე M.

\* J-ში: პე.

[M 823] ფადარ ალიას პატარას რუხედ<sup>1</sup> თალარი ცხრა<sup>2</sup>. ალაგარს<sup>3</sup>—თალარი  
ოთხმოცი<sup>3</sup>.

[S 42v; K 55 v] ნაჯბადინის<sup>4</sup> რუხედ თალარი ას ოცდაათი<sup>5</sup>, ჩანახი 10<sup>6</sup>.

ჩალაბლუს<sup>7</sup> რუხედ ოთხმოცდაათოთხმეტი<sup>8</sup>, ჩანახი ოცი<sup>9</sup>.

5 ნაგებში ინდოს რუხედ—თალარი ოთხმოცი<sup>10\*</sup>.

შულაგერის ბოლოს თალარი თერთმეტ-ნახევარი<sup>11</sup>. კიდევ\*\* აქავ ითესება  
თალარი რვა და ნახევარი<sup>12</sup>.

შაპლგელდი ოღლის<sup>13</sup> რუ: [M 134] არის ამ რუების ლანჩპარი<sup>14</sup> შაპგელდა-  
სი<sup>14</sup> კომლი.

15 ყარამანლუ<sup>15</sup> ინდოსი<sup>16</sup> კომლი—55<sup>17</sup>, ქორარხისა<sup>18</sup> კომლი—12<sup>19</sup>. შულაგ-  
ერის ბოლოს მოლასი<sup>20</sup> კომლი—21<sup>21</sup>, ფათას<sup>22</sup> თაბუნი ლანჩპარი<sup>23</sup> კომლი—3<sup>24</sup>.

ფადარ ალია<sup>25</sup>[ს] იჯარა ლაქი, მახტა, არის ლიტრა 300<sup>26\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> რუხე M.

<sup>2</sup> ცხრა] თ S. 2<sup>1</sup> ალაგარს SK.

<sup>3</sup> ოთხმოცი] თოთხმეტი M.

<sup>4</sup> ნაჯბადინს K.

<sup>5</sup> ასოცდაათი] რლ S.

<sup>6</sup> ათი MSK; ი cet.

<sup>7</sup> ჩალაბლუ K.

<sup>8</sup> ოთხმოცდაათოთხმეტი] უდ S.

<sup>9</sup> ოცი] ქ S.

<sup>10</sup> ოთხმოცი] უ S.

<sup>11</sup> თერთმეტნახევარი] ია O S.

<sup>12</sup> კიდევ აქავ ითესება თალარი რვა და ნახევარი M; კიდევ ითესება იქავ თალარი 30 S; კი-  
დევ იფრემა იქავ რვა და ნახევარი თალარი K „(იფრემა“ საესებით გარკვეულად სწერია; შიძლე-  
ბოდა „ფ“-ს მ-მართ როგორმე დავევება, რომ „ფ“ ჩამოგავს „თ“-ს, თუ უქანასკნელის დაბოლოებას  
გადავბამთ. „ე“-ს, „თ“-ს ბოლო ხაზის ქვემოთ გავრძელებით, მაგრამ ეს საჭმეს არ შეეღოს, რად-  
განაც „ფ“-ს შემდგომ საესებით გამოკვეთილად იკითხება „რემა“); კიდევ ითესების რვა და ნახევარა  
თალარი აქავ cet.

<sup>13</sup> შალგელდიოღლის K; შაპგელდიოღლის S; შალგელდის ოღლის M; შალგელდიოღლის  
DQaL; შლეგელდიოღლის cet.

<sup>14</sup> ლანჩპარი ჩვ. კონიექტ.; რანჩპარი S; ლანჩიბარი K; ლანჩფარი M; ლანჩპარი cet.

<sup>14</sup> შაგელდასი K.

<sup>15</sup> ყარამანლუ M; ფარამანლუ SK; ყარამანლუ J; ყარამანლუ cet.

<sup>16</sup> ინდოსი MSKJ; ჰინდოსი cet.

<sup>17</sup> ნე (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> ქორ არხისა MSKJ; იორ არხისა cet.

<sup>19</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> მოლასი SK; მოლოსა cet.

<sup>21</sup> კი MSK; იბ cet.

<sup>22</sup> ფათას MSKJ; ფათს cet.

<sup>23</sup> ლანჩპარი ჩვ. კონიექტ.; ლანჩიბარი K; რანჩპარი S; ლანჩპარი cet.

<sup>24</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>25</sup> ფადარალია SK; ფადარ ალია cet.

<sup>26</sup> ტ (ყველა ნუსხაში).

\* S-ში 80-ის მაგიერ „90“ (ე) არის ნაჩვენები.

\*\* 2. უმიკაშვილის რედაქციით გამოცემულ „დასტურალაშში“—„იყოვე“ (გვ. 46, § 3ღ).

\*\*\* ეს ადგილი ჰუნდოვანია. იას. ლორთქიფანიძის ვარაუდით ფადარ ალიას პატარა რუხედ  
ცხრა თალარი ჰქონდა აღებული იჯარით (ამავე პარაგრაფში, ზემოთ); 88-ე პარაგრაფში მოხსენებულ  
ლაქლარში ანუ ქალაქლარში, 9 მოიჯარადრევა გათვალისწინებული; ამიტომ, ლაქლარი ანუ ქალაქ-  
ლარი, იგივე ლაქია, (იას. ლორთქიფანიძე, I და II, გვ. 355; III და IV, გვ. 147). შიძლება გვე

ერთი ლანჩპარი<sup>1</sup> დასთესავს ერთს თალარს ჩალთუქს<sup>2</sup>. ამისგან რაც გამოვა, ჯერ ერთს თალარს შუაღამ ისევ<sup>3</sup> თესლად აიღებენ. ამის<sup>4</sup> გარდა რაც დარჩება<sup>5</sup>, ხუ[K 66]თისაგან ერთი ლალა<sup>6</sup> არის. დარჩების ოთხი წილი: ამისგან ნახევარი პატრონისა არის და ნახევარი საბატონო არის<sup>8</sup>.

[M 185] ჩალთუქი<sup>7</sup> ერთი თალარი რომ ჩაყარონ და დანაყონ<sup>8</sup>, თხუტმეტი<sup>9</sup> 5 ლიტრა ბრინჯი<sup>10</sup> თალარზედ<sup>11</sup> ბატონს უნდა მოართვან<sup>12</sup> და<sup>13</sup> თავიანთ<sup>14</sup> [S 437] ულაყით<sup>15</sup> ქარხანაში უნდა მოუტანონ<sup>16</sup>.

ვისაც რუ აბარია, ლანჩპარი<sup>1</sup> კომლზედ თვითონ<sup>17</sup> აბაზს<sup>18</sup> ყონახლულს<sup>19</sup> მოსცემენ<sup>20</sup>.

ჩინბაში ასრე<sup>21</sup> არის: \* თალარზედ<sup>22</sup> ერთი აბაზი ჩინბაშისა არის<sup>23</sup>. თუ 10 უცხო მუშა მომკის, თერთმეტის თავს<sup>24</sup> ძნას<sup>25</sup> აიღებს მუშა, და<sup>26</sup> ერთს აბაზს

ვარაუდებია, რომ 300 ლიტრა 300 თალარზე შეწერილი ბრინჯის გადასახდა, რადგან ერთ თალარზე (ამავე პარაგრაფით ქვემოთ), ერთი ლიტრა უნდა ჩაუბარებინა მოიჯარადრეს პატრონისათვის (ამ შემთხვევაში მეფეა პატრონი). მაგრამ, თალარების რაოდენობა, ამავე პარაგრაფის ამ ადგილამდე, ცოტა მეტია, ვიდრე სამსო.

„დასტურლამალი“ შედგენილია სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა დოკუმენტებით. ამ ადგილების ამოწერისა და შექაშების დროს შესაძლებელია ადგილი ჰქონდა შეცდომებს. ამასთანავე, დოკუმენტების ერთ რედაქციაში გაერთიანების გამო, მრავალი ადგილი ამოვარდა, შემოკლდა. თავის დროზე ეს შემოკლებანი არ იწვევდა გაუგებრობას. დაინტერესებულ პირთათვის ცხადი იყო ოჯარის სახეები და გადასახადის რაოდენობა. ამჟამად კი ყველაფერი საკვლევეია. მოყვანილი ადგილის შინაარსი ასეთი იქნება: ფადარ ილიას საგამგეო ელის ქალაქლარს ბრინჯის ნათესი ჰქონდა 9 თალარზე ოქართო ზღებელი. ამავე თაბუნს შეწერილი ჰქონდა მხტის გადასახადი.

<sup>1</sup> ლანჩპარი ჩე. კონიქტი; ლანჩფარი M; რანჩპარი S; ლანჩბარი K; ლანჩბარი cet.

<sup>2</sup> ჩალთუქს MSK; ჩალთუქს cet.

<sup>3</sup> ისევ M; ისრევ cet.

<sup>4</sup> ამის S; იმის M; ამას KJDQa; იმას cet.

<sup>5</sup> დარჩება M; დარჩების cet. <sup>51</sup> ლალა MSKJ; ლალა cet.

<sup>6</sup> საბატონო არის M; საბატონო SK; საბატონო cet.

<sup>7</sup> ჩალთუქი MKJDQa; ჩალთუქი cet.

<sup>8</sup> ჩაყარონ და დანაყონ SK; დანაყონ cet.

<sup>9</sup> თხუტმეტი MSK; იე cet.

<sup>10</sup> ბრინჯი ბრინჯი გამოვა SK.

<sup>11</sup> თალარზედ თალარზე M;—SK.

<sup>12</sup> მოართვან მიართონ SK; მოართვან AN.

<sup>13</sup> და M;—cet-

<sup>14</sup> თავიანთ SK; თავეთს, cet.

<sup>15</sup> ულაყით M; ულაყითა cet. (S-ში „ულაყითა“ გადაწარმოებულია, წინათ რა ეწერა, არ ჩანს.)

<sup>16</sup> მოუტანონ M; მოიტანონ cet.

<sup>161</sup> ლანჩპარი ჩე. კონ.; ლანჩფარი M; ლანჩბარი K; რანჩპარი S; ლანჩბარი cet.

<sup>17</sup> თვითონ M; თვითონ SK; თითო J; თითოს cet.

<sup>18</sup> აბაზს აბას Q.

<sup>19</sup> ყონახლულს ყონახლურს N; ყონახლულს QLAGTH'.

<sup>20</sup> მოსცემენ MSKJ; მისცემენ cet.

<sup>21</sup> ასრე ასე DQaL.

<sup>22</sup> თალარზე M.

<sup>23</sup> აბაზი ჩინბაშისა არის SK; აბაზი ჩინბაში არის MJL; აბასი ჩინბაში არის Da; აბასი ჩინბაშისა არის Q; აბაზი cet.

<sup>24</sup> თავზედ Q.

<sup>25</sup> ძნას ძნასა DaL.

<sup>26</sup> მუშა და M; ~ cet-

\* Q-ში სიტყვა „არის“ შემდეგ დასმულია სანიშნებელად ჯვარი (+) და მის ქვეშ, მარჯვენა, აშიაზე, ტექსტის გასწვრივ ზემოდან ქვემოთ წერია: „თალარზედ ერთი აბასი ჩინბაშისა არის“.

ტარულას მისცემს<sup>1</sup>, და თუ თვითონ<sup>2</sup> ლანჩპარი<sup>3</sup> მომკის, აგრევე<sup>4</sup> ძნას ის აიღებს<sup>5</sup> და აბაზსაც ის<sup>6</sup> მისცემს<sup>7</sup>.

ვინც გარეშე კაცი მოვა და ბოსტანს\* დასთესავს<sup>8</sup>, ექვს<sup>9</sup> შაურს მოურავს მისცემს<sup>10</sup>. ჯარიმა, თუ რამ გამოვა, ბატონისა არის, ათი შაური მოურავისა.

ლანჩპარს<sup>11</sup> ბელბაასი<sup>12</sup> ერთს წელიწადს ერთს ლანჩპარს<sup>13</sup> მიეცემის ერთი აბაზი<sup>14</sup>, მეორეს წელიწადს<sup>15</sup> [K 50 v] გასაკეთებლად ორი შაური. აგრევე ყოველს<sup>16</sup> წელიწადს ასრევე<sup>17</sup> იქნების<sup>18</sup>. [M 130]. ლანჩპარზედ<sup>19</sup> რომ ბატონის ბრინჯი დარჩეს, თუ ახლის ბრინჯის მოსაველიდამ მოიტანა, ხომ ის არის, თუ არა და ვერ მოიტანა და<sup>19</sup> ახალმან ბრინჯმან<sup>20</sup> მოუსწრო, ძვირად<sup>21</sup> იყოს თუ იაფად, ბატონს ლიტრაზედ<sup>22</sup> შაური უნდა მოართვას<sup>23</sup>.

ამ რუებში ბამბა<sup>24</sup> რაც მოვა, ხუთზედ<sup>25</sup> ერთი ბატონისა არის, პურზედ<sup>26</sup>, ქერზედ<sup>27</sup> და ფეტვზედ<sup>28</sup> -- შვიდზედ ერთი ბატონისა არის. [S 48 v] აბრეშუმის ქუმზედ, ვინც სახასო<sup>29</sup> ქუმს შეჰკრავს<sup>30</sup>, სამი ბატონისა არის იმისი [მოსავალი<sup>31</sup>

<sup>1</sup> მისცემს| მოსცემს M.J.

<sup>2</sup> თვითონ JQ; თვითან cet.

<sup>3</sup> ლანჩპარი ჩვ. კონ.; რანჩპარი S; ლანჩიფარი K; ლანჩპარნი M; ლანჩპარი cet.

<sup>4</sup> აგრევე| აგრევე JDQaL.

<sup>5</sup> აუგბს Q.

<sup>6</sup> აბაზსაც ის MSKJ; აბასსაც Q; აბაზსაც cet.

<sup>7</sup> მისცემს| მოსცემს M.J.

<sup>8</sup> ვინც გარეშე კაცი მოვა და ბოსტანს დასთესავს M; ვინც ბოსტანს გარეშე კაცი მოვა და სთესავს JDaL; ვინც ბატონის (K-ში: ბოსტანს) გარეშე კაცი მოვა და დასთესავს SK; ვინც გარეშე კაცი მოვა ბოსტანს დასთესავს cet.

<sup>9</sup> ექვს MSK; ექვს JQa; ექვს DL; ექვს N; ექვსს cet.

<sup>10</sup> მისცემს| მოსცემს MSKJDa.

<sup>11</sup> ლანჩპარს ჩვენი კონიექტურა; ლანჩპარს S; ლანჩიფარს K, ლანჩპარს cet.

<sup>12</sup> ბელბაასი| ბელბაში SK.

<sup>13</sup> ლანჩპარს ჩვენი კონიექტურა; ლანჩპარს S; ლანჩიფარს K; ლანჩპარს cet.

<sup>14</sup> აბაზი MSKJ; აბაზი cet.

<sup>15</sup> წელიწადს მი K.

<sup>16</sup> აგრევე ყოველს| აგრევე ყოველს J; აგრევე ყოველს SK.

<sup>17</sup> ასრევე M; ასრე cet.

<sup>18</sup> იქნების MSKJDQaL; იქნების cet.

<sup>19</sup> ლანჩპარზედ ჩვენი კონიექტურა; ლანჩიფარზედ SK; ლანჩპარზედ cet.

<sup>19</sup> და MSKJDQa; თუ cet.

<sup>20</sup> ბრინჯმან| ბრინჯი DQ.

<sup>21</sup> ძვირად| ძვირად A.

<sup>22</sup> ლიტრაზე M.

<sup>23</sup> მოართვას M; მოართვიან AgMTt'; მოართვიან cet.

<sup>24</sup> ბამბა M; ბანბა cet.

<sup>25</sup> ხუთზე M.

<sup>26</sup> პურზედ| პურზე MJ.

<sup>27</sup> ქერზედ| ქერზე MJ.

<sup>28</sup> ფეტვზედ| ფეტვზე M.

<sup>29</sup> სახასოს M.

<sup>30</sup> შეჰკრავს| შეკრავს SK.

<sup>31</sup> იმისი მოსავალი| — M.

\* სიტყვა „ბოსტანს“ ნაცვლად S-ში „ბატონის“ არის, მაგრამ ისე, რომ ეს ტექსტში შეუსაბამობას არ იწვევს. თუ მაინც „ბოსტანი“ დავტოვეთ (ტექსტში), ამის მიზეზი შემდეგია: 1) ყველა ნუსხაში, გარდა S-სა, „ბოსტანს“ არის, 2) საბოსტნე ადგილი ჩვეულებრივად პატარა და ამიტომ უნებართვით ბოსტნის მოშენება უფრო იყო შესაძლებელი.

და ორი ლანჩპარისა<sup>1</sup>. ვინც თავისი<sup>1</sup> მამულში შეჰკრავს, იმისი<sup>2</sup> მოსავლის მე-  
ხუთედი ბატონისა არის.

ვინც აჰვიათ<sup>3</sup> ბატონის მამულში შეჰკრავს<sup>4</sup>, იმისი<sup>5</sup> ნახე[K 57r]კარი ბატონისა  
არის, ნახევარი შემეკრელებისა<sup>1</sup>.

ამისგან ტარულისა<sup>6</sup> არის ქუმზედ ერთი გული აბრეშუმში. იმის<sup>7</sup> გარდაი- 5  
სად<sup>8</sup>, რაც საბატონო აბრეშუმში დადგების, იმისი<sup>9</sup> ათისთავი[ს] ნახევარი სახლ-  
ხუცისა<sup>10</sup> და მდი[M 137]ენებისა არის<sup>11</sup> და ნახევარი ტარულისა<sup>12</sup>.

ამ აბრეშუმის მოსავალში, რომელიც<sup>13</sup> სახასო კაცისაგან<sup>11</sup> ქუმი არ შე-  
იკვრის და ჰავაი ქუმები შეიკვრის, გაღმა თუ გამოღმა, იმისი<sup>15</sup> ათისთავი  
სახლთხუცისა და მდიენებისა<sup>16</sup> არის. სხვას ჯელი არავისა აქვს<sup>17</sup>.

10

92. [რამდ; M I var. 50; M II var. 137; S I var 10r; S II var. 43v; K I var. 20r; K  
II var 57r] ქოდავის რიგი<sup>18\*</sup>

ქოდავის რიგი ასრე არის: სამს წელიწადში ერთხელ ჩობანბეგი უნდა  
წავიდეს და დათვალოს<sup>20</sup>. გალაღარს რაც ცხვარი ჰყვანდეს<sup>21</sup>. ან ვისიც ვრიოს,

<sup>1</sup> ლანჩპარისა ჩვენი კოხენქტურაჲ: ლანჩუარისა S; ლანჩიფურსა K; ლანჩპარისა JDL;  
ლანჩპარისა cet. <sup>1</sup> თავის MSK; თავის cet.

<sup>2</sup> იმისი] ამისი SK.

<sup>3</sup> აჰვიათ M; ჰავიათ K (K-ში მეორე „ი“ სტრიქონს ზემოთ არის დაწვრილი: „ე-“ ს ზემოთ);  
ჰავიათ cet.

<sup>4</sup> შეჰკრავს] შეკრავს SK.

<sup>5</sup> იმისი] ამისი SK. <sup>1</sup> შემეკრელებისა არის M.

<sup>6</sup> ტარულისა] ტარულასი SK.

<sup>7</sup> იმის] ამისგან SK.

<sup>8</sup> გარდაისათ K.

<sup>9</sup> იმისი] ამისი SK.

<sup>10</sup> სახლთხუცისა MS; სალთხუცისა cet.

<sup>11</sup> მდიენებისა არის MS; მდიენებისა K; მდიენებისა cet.

<sup>12</sup> ტარულისა] ტარულასი SK.

<sup>13</sup> რაღაც D.

<sup>14</sup> კაცისაგან SK;—cet.

<sup>15</sup> იმისი] ამისი SK.

<sup>16</sup> სახლთხუცისა და მდიენებისა არის M; სალთხუცისა არის და მდიენებისა S; სახლთხუცი-  
სა არის და მდიენებისა K; სალთხუცისა და მდიენებისა არის cet.

<sup>17</sup> სხვას ჯელი არავისა აქვს M; სხვას კაცს ჯელი (S-ში: ხელი) არა აქვსთ SK; სხვას ჯელი  
არა აქვს DQaL; სხუას ჯელი არა აქვს tt'; სხუას ჯელი არა აქვს AgNT.

<sup>18</sup> ქოდავის რიგი M I var. S I var. K I var.; ჯოდავის რიგი ასე არის J (J-ში მოყვანილი  
სიტყვები სინგურით არის შუა სტრიქონზე დაწვრილი, მაგრამ იმავე დროს ეს სიტყვები ტექსტის  
დასაწყისი სიტყვებია);—M II var. S II var. K II var.; ქოდავის რიგისათვის cet.

<sup>19</sup> ქოდავის რიგი ასრე არის M II var. S II var. K II var.;—cet.

<sup>20</sup> სამს წელიწადში ერთხელ ჩობანბეგი უნდა წავიდეს და დათვალოს] როდესაც (M-ში;  
როდენსაც) ქოდავი დაითვლებოდეს M I var. S I var. K I var.

<sup>21</sup> ჰყვანდეს] ჰყვანდეს AN; ჰყვანდეს M I, II var. K I, II var.; ყუანდეს S II var. K I I var.

\* MSK-ში ქოდავის დებულების ორ-ორი ვარიანტია: მოკლე და ვრცელი. მოკლეს ჩვენ I  
ვარიანტს ვუწოდებთ, რადგანაც იგი პირველად არის ნუსხებში, ხოლო ვრცელს II ვარიანტს. M-ში I  
var. მოთავსებულია 56-ე გვერდზე, „თარხნების“ დებულების შემდეგ და „სასა თავლისა ბზის რიგის“ წინ.  
S I და K I var. მოთავსებულია „თარხნების“ დებულების შემდეგ და „კონის“ დებულების წინ  
(S 19r., K 26r). შინაარსის მიხედვით დებულება ქოდავის შესახებ სწორედ იქ უნდა იყოს, სადაც

ცალ-ცალკე დასწეროს, სახელდობრივ ანუსხოს<sup>1</sup>; თუ ვინ იცის გალადარო წავიდეს სადმე და<sup>2</sup> იმისი<sup>3</sup> ცხვარი<sup>4</sup> დარჩეს, მუთაჯირი<sup>5</sup> იმის ქოდავს ნუ დაგვიკარგავს და აიღებდეს. და თუ იმ<sup>6</sup> გალადარის<sup>7</sup> ნარევი<sup>8</sup> ცხვრის<sup>9</sup> პატრონი და ცხვარი წავიდეს სადმე, [S II var. 44r] იმას<sup>10</sup> არ ვიყაბულებთ, იმის ქოდავს გალადარს უკ[II var. 67v]ლებლივ<sup>11</sup> გამოართმევდენ<sup>6</sup>. დასამთვლელო[ს] სამს წელიწადში ასხედ რვა შაურს<sup>12</sup> ჩობანბეგი<sup>13</sup> უნდა აიღებდეს<sup>14</sup>. [M II var. 138] ამას გარდა<sup>15</sup>, ქეჩაბაშს<sup>16</sup> ეძახიან, ექვს შაურს ყოველს წელიწადს პირეულზედ<sup>17</sup> ჩობანბეგს მოსცემდენ<sup>18</sup> და პირზედ<sup>19</sup> ყოველს<sup>20</sup> წელიწადს ორს შაურს<sup>21</sup> მუთაჯირს<sup>22</sup> მოსცემდენ<sup>23</sup>.

იგი MSK-ნუსხების II ვარიანტებშია მოთავსებული ე. ი. ელის შესახებ კარში (იხ. ჩვენი „სახელმწიფო გადასახადები ჰართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში“, საქართვ. მეცნ. აკადემიის ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952 წ.).

S I var.-ში ძლიერ ხშირად გასწორებული ადგილი გვხვდება: ტექსტისაგან განსხვავებულ ხელით გადაუწერიათ და შეუტანიათ შესწორება S II var.-ს მიხედვით. მაგრამ ბოლომდე ეს შრომა გაყოფილი არ არის. ე. ი. II ვარიანტი მთლიანად არ არის მოტანილი, ამისი ადგილიც აღარ იყო იქ სადაც I ვარიანტია მოთავსებული. ჩასწორებული ადგილი არ მოგვეყავს, რადგანაც ის II ვარიანტის სრულ ტექსტს ემთხვევა.

<sup>1</sup> ან ვისიცი ერიოს ცალ-ცალკე დასწეროს ვინც ერიოს საველდობ ანუსხოდენ S II var., K II var.; ან ვისიცი ერიოს ცალ-ცალკე დასწეროს საველდობრივ ანუსხოს M II var.; ისიც ცალკე დასწეროს და ვისაც იმასთან ერიოს ისიც ცალკე დასწეროს ვის რამდენი (M I var.-ში: რამდენი) ჰყუაღეს (S I var.-ში: ჰყვანდეს) M I var. S I var. K I var.; ან ვისაც (AgNTII'-ში: ვისაც) ერიოს ცალ-ცალკე დასწეროს ვისიც ვრ-ოს სახელდობ ანუსხოდენ cet.

<sup>2</sup> და| რაც M I var. S I var. K I var.

<sup>3</sup> იმისი| ამისი S II var. K II var.; ამის S I var. K I var.

<sup>4</sup> ცხვარი| ნახევარი ცხვარი M I var. S I var. K I var.

<sup>5</sup> მუთაჯირი იმის (S II var. K II var.-ში: ამის) ქოდავს ნუ დაგვიკარგავს და| იმის ქოდავს მუთაჯირი ნუ დაგვიკარგავს (M I var.-ში: დაგვიკარგავენ) M I var. S I var. K I var.

<sup>6</sup> იმ| ამ S I, II var. K II var.

<sup>7</sup> გალადარის| გალადარის M I var. S I, II var. K I, II var.; გალადარის M II var.

<sup>8</sup> ნარევი| ნახევრის M I var. S I var. K I var.

<sup>9</sup> ცხვრის| ცხვარის M II var. S II var. K II var.

<sup>10</sup> იმას| ამას S I, II var. K I, II var.

<sup>11</sup> გალადარს უკლებლივ M II var.; გალადარს უკლებრივ S II var. K II var.; ~ უკლებლივ გალადარს M I var. S I var. K I var.; გალადარს უკლებლად cet.

<sup>12</sup> რვა შაურს| რვა შაური MSK.

<sup>13</sup> ჩობანბეგი| ჩობანბეგმა MSK.

<sup>14</sup> აიღებდეს| აიღოს SK.

<sup>15</sup> ამას გარდა M; ამის გარდაისათ SK; ამას გარდაისად cet.

<sup>16</sup> ქეჩაბაშს M („შ“ გადანასწორებია); ქეჩაბას DQa; ქეჩაბაას MJ; ქეჩაბაას K; ქეჩაბაშს cet.

<sup>17</sup> ექვს (K-ში: ექვსს; JgTit'-ში: ექვსს; AN-ში: ექვსს) შაურს ყოველს (J-ში: ყოველს) წელიწადს პირეულზედ ყოველს წელიწადს პირეულზე ექვს შაურს M.

<sup>18</sup> მოსცემდენ M; უნდა მოსცემდენ SK; უნდა მოსცემდენ cet.

<sup>19</sup> პირზე M.

<sup>20</sup> ყოველს J.

<sup>21</sup> ორს შაურს| ორ შაურს SK.

<sup>22</sup> მუთაჯირის S.

<sup>23</sup> მოსცემდენ| მოსცემდენ SK.

\* ამ სიტყვით მოაეროდება MSK—ნუსხების I ვარიანტი და ტექსტს ვაგრძელებთ ვრცელი ვარიანტით, რომელსაც მოკლე ვარიანტისაგან განსხვავებით II ვარიანტს ვუწოდებთ. ვაგრძელებაში ვარიანტების ჩვენება სქოლიოში აღარ არის საჭირო.



საბატონო ქოდავი აიღების ცხვარზე<sup>1</sup> ერთი შაური. ამისი ათისთავი რაც დადგებს, სამი წილი ჩობანბეგის არის და მეოთხედი სახლთხუცისა და მდივნებისა. ამისგან ნახევარი სახლთხუცისა არის და ნახევარი მდივნებისა<sup>2</sup>. ეს ბატონის ქოდავი სამ დაფაათად<sup>3</sup> იქნებოდეს: ერთი წილი ამ თავილამ გამოიღონ, ერთი წილი მთაზედ რომ ავიდნენ<sup>4</sup>, და ერთი წილი მთილამ ზომ ჩამოვიდნენ. ამ<sup>5</sup> თეთრილამ ვეზირს აქვს<sup>6</sup> ყოველს<sup>7</sup> წელიწადს თორმეტი თუმანი.

### 93. ყენის ფეშქაშისათვის<sup>8</sup>

[რკმ; M 138; S 44r; K 57v] როდესაც<sup>9</sup> ბელნიერის<sup>10</sup> ყენის ფეშქაში ტყვე წავა<sup>11</sup>, მაშინ ასი თუმანი ელმა ბატონს<sup>12</sup> ფეშქაშის გასაგზავნად<sup>13</sup> უნდა მოართვან<sup>14</sup>.

### 94. ოლუნახა<sup>15</sup>

[რკმ\*; M 130; K 58r.] ოლუნახა რაც<sup>16</sup> დაეთარში გლეხი ჩავარდების გამომღებად, ის<sup>17</sup> იმან კომლზედ<sup>18</sup> თვითო<sup>19</sup> აბაზი<sup>20</sup> უნდა გამოიღოს. ამისი ათისთავი სახლთხუცისა<sup>21</sup> და მდივნებისა არის<sup>22</sup>.

### 95. სანაეროზო<sup>23</sup>

[რნვ; S 44 v] სანაეროზო კომლზედ<sup>24</sup> აბაზი<sup>25</sup> არის. რაც გამომღები<sup>26</sup>

<sup>1</sup> ცხვარზედ] ცხვარზე M; ცხვარზედ AN.

<sup>2</sup> სალთხუცისა და მდივნებისა. ამისგან ნახევარი სახლთხუცისა არის და ნახევარი მდივნებისა SK; ნახევარი სახლთხუცისა არის და ნახევარი მდივნებისა M; სალთხუცისა და მდივნებისა ნახევარი სალთხუცისა არის და ნახევარი მდივნებისა cet.

<sup>3</sup> დაფაათად] დაფაათ MS; დაფაათ K.

<sup>4</sup> ავიდნენ MSK; ავიდოდეს Q; ავიდეს cet.

<sup>5</sup> ამ M; აქვლამ ბატონის cet. <sup>6</sup> აქვს ვეზირს M.

<sup>7</sup> ყოველს J.

<sup>8</sup> ყენის ფეშქაშისათვის Lt; ყენის ფეშქაშისათს Q;—MSK; ყენის ფეშქაშისათს cet.

<sup>9</sup> როდესაც M.

<sup>10</sup> ბელნიერის M.

<sup>11</sup> ფეშქაში ტყვე წავა] ~ ფეშქაში წავა ტყვე M.

<sup>12</sup> ბატონს M; ბატონს უნდა cet.

<sup>13</sup> გასაგზავნად] გასაგზავნი M.

<sup>14</sup> უნდა მოართვან M; მოართვან JDL; მიართოს SK; მიართვან ა; მოართონ Q; უნდა მოართვან t; უნდა მოართვან cet.

<sup>15</sup> ოლუნახა J;—MSK; მოლუნახისათვის Lt; მოლუნახისათს cet.

<sup>16</sup> ოლუნახა რაც M; ოლუნახა რაც SK J (J-ში სათაური „ოლუნახა“ სინგურით გამოყოფილია შუი სტრუქტურაზე, იმავე დროს არის ტექსტის პირველი სიტყვები); მოლუნახა რაც cet.

<sup>17</sup> გამომღებად M.

<sup>18</sup> კომლზე M.

<sup>19</sup> თვითო MJgTtl'; თითო SK; თვით cet.

<sup>20</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>21</sup> სახლთხუცისა M; სალთხუცისა cet.

<sup>22</sup> და მდივნებისა არის] არის და მდივნებისა არის S (S-ში ეს სიტყვები შემდეგ ჩასწორებულია ჩანს).

<sup>23</sup> სანაეროზო J;—MSK; სანაეროზოსათვის Lt; სანაეროზოსათს Q; სანაეროზოსათს cet.

<sup>24</sup> კომლზე M.

<sup>25</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>26</sup> გამომღები M.

\* J-ში: რკგ.

გლები<sup>1</sup> დაიწერების, ამისი რუსუმი არავის<sup>1</sup> აქვს. ისინი<sup>2</sup> სალაროს ნაზირს ფლურზედ ორ შაურს მოსცემენ<sup>3</sup>.

86. [ილ\*] ელის კაცზედ აღამათის დებულებისათვის<sup>4</sup>

5 აღამათი სძეს ელის კაცს<sup>5</sup>: ბატონი რომ ყარაიაზედ<sup>6</sup> წაბრძანდების<sup>7</sup>, ოც კომლზედ<sup>8</sup> ძროხა 1<sup>9</sup>, ცხვარი 4<sup>10</sup>, ბატკანი 4<sup>11</sup>, ბრინჯი ლიტრა 10<sup>12</sup>, ერბო ლიტრა 2<sup>13</sup>, ფქვილი ლიტრა 10<sup>14</sup>, ქერი ლიტრა 20<sup>15</sup>, მარილი ლიტრა 5<sup>16</sup>, ხახვი ლიტრა 5<sup>17</sup>, ბზე საპალნე 2<sup>18</sup> რამდენიც<sup>19</sup> ოცი კომლია, ასრე<sup>20</sup> გამოიღებენ. ამისი<sup>21</sup> ათისთავი სახლთხუცისა<sup>22</sup> და მდივნების არის, სხვას მოჭელეს ჭელი<sup>23</sup> არა აქვს<sup>24</sup>.

10 87. ელის კაცისაგან ყარაიის ჯერგისათვის<sup>24</sup>

[რუშ; M 140] ყარაის ჯერგა სძეს<sup>25</sup>: დაეთარზედ<sup>26</sup> ცხენკეთილი და ქვეითი კაცი<sup>27</sup> ვერ დაეკლდების<sup>28</sup>, თავისი<sup>29</sup> აღსაყალი, მისი განაყარი, სახლისკაცი<sup>30</sup> და ნოქარი<sup>31</sup>.

<sup>1</sup> გლები| გლები + არის და SK. <sup>1</sup> არავის| არავისა M; არვის SK.

<sup>2</sup> ისინი| ისინი MJ; ისი S; ისინი K.

<sup>3</sup> მოსცემენ MJ; მოსცემენ SK; მისცემენ cet.

<sup>4</sup> ელის კაცზედ აღამათის დებულებისათვის ჩვენი კონიექტი; აღამათის სძესთ ელის კაცს J (J-ში ეს სიტყვები სათურად არის სინგურით დაწერილი შუა სტრიქონზე, მაგრამ იმავე დროს იგივე სიტყვები ტექსტის დანაწიისათვის);—MSK; აღამათის ელის კაცზედ დებულებისათვის cet.

<sup>5</sup> აღამათის სძეს ელის კაცს M; აღამათის სძესთ ელის კაცსა SK;—cet.

<sup>6</sup> ყარაიაზე M.

<sup>7</sup> წაბრძანდების M; წაბრძანდები SKJ; წაბრძანდება DQAL; წაბრძანდება cet.

<sup>8</sup> კომლზედ| კომლზე M; კაცზედ SK.

<sup>9</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ბი (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> ე| ხუთი K.

<sup>17</sup> ხახვი ლიტრა ე|—K; ხახვი ე S (S-ში ჩაწერილია სტრიქონს ზემოთ, როგორც ჩანს შემდეგ არის ჩამატებული).

<sup>18</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> რამდენიც N.

<sup>20</sup> ასრე MSKJ; ასე cet.

<sup>21</sup> ამისი MKJ; ამის cet.

<sup>22</sup> სახლთხუცისა MKJ; სალთხუცისა cet.

<sup>23</sup> ჭელი MSK; საჭე cet. <sup>24</sup> არ აქვს M.

<sup>24</sup> ელის კაცისაგან ყარაიის ჯერგისათვის L; ყარაის ჯერგა ელის კაცისა J;—MSK; ელის კაცისაგან ყარაიის ჯერგისათვის (AgNitt-ში: ყელისათვის; T-ში: ყველისათვის) cet.

<sup>25</sup> ყარაის ჯერგა სძეს M; სძეს J; ყარაის ჯერგა სძესთ SK; ელის კაცს ჰძეს AgNitt; ელის კაცს სძეს cet.

<sup>26</sup> დაეთარზედ| დაეთარზე MJ.

<sup>27</sup> ცხენკეთილი და ქვეითი კაცი MSKJ; ცხენკეთილი კაცი და ქვეითი (Da-ში: ქვეითი; Q-ში: ქვეითი)კაცი cet.

<sup>28</sup> დაეკლდების M; დააკლდების cet.

<sup>29</sup> თავისი|—SK.

<sup>30</sup> სახლისკაცი MSK; სახლისკაცი cet.

\* J-ში: იგ.

\*\* S-ში ამის შემდეგ ტექსტისაგან განსხვავებული მეორე მიწერილია: „ყარაის (ასობა-ყარა) გადახაზულა) კონისა რაც შეესება ელის კაცმა უნდა ქეთ შეავსოს“.

[რაა; K 68v] ტუთხუ სძესთ<sup>2</sup>; პირეულზედ<sup>3</sup> გამორჩეული ცხვარი 3<sup>4</sup>, თობლი 2<sup>5</sup>, ტუთხუჩისა პირზედ ჩებჩი 1<sup>6</sup>; ამისი<sup>7</sup> ათისთავი[ს] სამი წილი ტუთხუჩისა<sup>8</sup> არის, მეოთხედი სახლთხუცისა<sup>9</sup> და მდივნებისა.

99. ეთაზისათვის<sup>10\*</sup>

[ნა; S 46r] ელის ეთაზი ხან მოვა ასი თუმანი და ხან ორასი<sup>10<sup>1</sup></sup> და ხან მეტ-ნაკ-<sup>5</sup>ლები. ამისი<sup>11</sup> ათისთავის<sup>12</sup> სამი წილი ჯანიშინისა არის<sup>13</sup>, მეოთხედი სახლთ-  
ხუცისა<sup>14</sup> და მდივნებისა<sup>15</sup>.

100 ელის აღწერა<sup>16</sup>

[არა; M 141] სამს წელიწადში ერთხელ ელი<sup>17</sup> აიწერების<sup>18</sup>; კომლზე<sup>19</sup> სამი აბაზი<sup>20</sup> ასამწერლო არის და ორი შაური ალამათისა, იქნება<sup>21</sup> თოთხმეტი 10

<sup>1</sup> ტუთხუჩისათვის ჩენი კონიექტ.; ტუთხუ სძესთ J (სათურად კი არის გამოტანილი, მაგ-  
რამ იმავე დროს ამავე სიტყვებით იწყება ტექსტი);—MSK; ტუთხუჩისათვს cel.

<sup>2</sup> ტუთხუ სძესთ M; ტუტუ სძესთ SK;—cel.

<sup>3</sup> პირეულზედ SKJ; პირეულზე M; პირეულზედ cel.

<sup>4</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ამისი] ამის M.

<sup>8</sup> ტუთხუჩისა] ტუტხუჩისა S; ტუტხუჩისა K.

<sup>9</sup> სახლთხუცისა K; სალთხუცისა cel.

<sup>10</sup> ეთაზისათვის ჩე. კონიექტ.;—cel. 10<sup>1</sup> ორასა M.

<sup>11</sup> ამისი MSK; ამის cel.

<sup>12</sup> ათის თავის J; ათისთავი M; ათისთავისათვის cel.

<sup>13</sup> არი K.

<sup>14</sup> სახლთხუცისა MK; სალთხუცისა cel.

<sup>15</sup> მდივნებისა] მდივნებისა არის KS.

<sup>16</sup> ელის აღწერა ჩენი კონიექტ.; სამს წელიწადში ელის აღწერა J;—MSK; სამს წელიწადში  
ელის აღწერისათვს cel.

<sup>17</sup> ელი MSKJDQa;—cel.

<sup>18</sup> აიწერების] აიწერების S.

<sup>19</sup> კომლზე M.

<sup>20</sup> აბაზი] აბასი DQaL.

<sup>21</sup> იქნება MJ; იქნების SK; იქნების DQa; არის cel.

\* M-ში პარაგრაფს ეთაზის შესახებ ტექსტის სხვა ნაწილებისაგან გამოყოფის საჩვენებლად დასაწყისში, სიტყვა „ელის“ წინ „ქ“ უზის. SK-ში სიტყვა „ელის“ სინგურთ არის წარმოდგენილი (გამოყოფის საჩვენებლად). ანბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში დებულებანი „ეთაზისა“ და „ერთი რიგი ელის“ შესახებ ცვლილის (სოფელა) შესახებ დებულებაში არის მოხედილი. ამის მი-  
ზეზი იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ხსენებულა დებულებანი „ც-  
ლეის“ დებულების წინ და შემდეგ. უნდა ყოფილიყენერ; ამასთანავე, ეს ორი დებულება რაოდენო-  
ბით მცირეა და დროთა განმავლობაში გადამწერთა მიერ შერეულ იქნა თვით ცვლილის დებულებაში  
(ელის ეთაზი ელის გადასახდელა. იხ. ჩენი „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18  
საუკუნის დასაწყისში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, კონომიკის ინსტიტუტის შრო-  
მები, ტ. VII, 1952 წელი).

ამგვარად, ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებისათვის ნუ სამი სხვადასხვა ნუსხის სათვალავია  
და ეს ნომერი (ნუ) სამჯერ გვაქვს მოხსენებული სხვადასხვა პარაგრაფისათვის.

შაური. ობაზედ<sup>1</sup> ხუთი აბაზი<sup>2</sup> სამემანდრო<sup>3</sup> არის. ესეები<sup>4</sup> ყველა ამწერისა არის.

რომელსაც მოლას ბატონის<sup>5</sup> წიგნი აქვს,—არ ეთხოვების<sup>6</sup>, და ან<sup>7</sup> ალალარს ასამწერლო არ ეთხოვების<sup>8</sup>, და არც იმის<sup>9</sup> [K 50r] განაყარს ძმასა<sup>10</sup> და სახლის კაცსა<sup>11</sup>.

101. [ოღ\*] იათალის აღწერისათვის<sup>12</sup>

იათალის აღწერა<sup>13</sup> იყო და<sup>14</sup> ახლა ამოკვეთეს<sup>15\*\*</sup>.

102. [ნვ] ერთი რიგი ელისათვის<sup>16\*\*\*</sup>

ერთი რიგი ელი არის მოლა ხანვერდის თაბუნი კომლი 12<sup>17</sup>, მახტა<sup>18</sup> 10 არის<sup>19</sup>, აქვს ნალ-ლურსმანი<sup>20</sup> 166<sup>21</sup>.

კიდევ ჰაჯი სულუს თაბუნი, ისიც მახტა არის; კომლი 25, აქვს ნალ-ლურსმანი საჰედი 334<sup>22</sup>.\*\*\*\*

<sup>1</sup> ობაზე M.

<sup>2</sup> აბაზი] აბასი DQaAN.

<sup>3</sup> სამემანდრო] სამეჰმანდრო M.

<sup>4</sup> ესეები] ესები MSQ; ვესები t'.

<sup>5</sup> ბატონის] ბატონების SKJDQa.

<sup>6</sup> ეთხოვების] ეთხოვებს SJDQL.

<sup>7</sup> და ან M;—cet.

<sup>8</sup> ალალარს ასამწერლო (M-ში: ასმწერლო) არ ეთხოვების (SKJDQ-ში: ეთხოვების) MSKJI QaLAN;—cet. (ex hom.)

<sup>9</sup> იმის M; მის cet.

<sup>10</sup> ძმასა] ძმას SK.

<sup>11</sup> სახლის კაცსა] სახლის კაცს SKJ.

<sup>12</sup> იათალის აღწერისათვის Lt;—MSKJ; იათალის აღწერისათვის cet.

<sup>13</sup> აღწერა] აწერა MSKJ.

<sup>14</sup> და MSKJ; პირველვე განწესებული და cet.

<sup>15</sup> ამოკვეთეს SKDQaL; ამოკვეთეს MJ; აღმოკვეთეს cet.

<sup>16</sup> ერთი რიგი ელისათვის ჩვენი კონიექტ.;—cet.

<sup>17</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> მახტა S.

<sup>19</sup> არის]—M.

<sup>20</sup> ნალ-ლურსმანი] ნალლუსმალი MSK; ნალლუსმარი J.

<sup>21</sup> რაჟ] ტლდ M; რნივ S.

<sup>22</sup> კიდევ ჰაჯი სულუს თაბუნი ისიც მახტა არის კომლი ეჲ ამათ აქვს ნალ ლურსმანი (J-ში: ნალლურსმარი) საჰედი ტლდ]—M; ერთი რიგი აჯი სულუს თაბუნი ისიც მახტა (S-ში: მახტა) არის კომლი ეჲ ამათ აქვს ნალლუსმანი (K-ში: ნალლუსმანი), საჰედი ტლდ. SK.

\* J-ში არა აქვს დასმული ნუმერაციის აღმნიშვნელი ციფრის ასოები.

\*\* SKJ-ში ეს წინადადება სინგურით არის დაწერილი.

\*\*\* ეს პარაგრაფი ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში მოცემულია გვლეისის შესახებ დებულებაში (იხ. § 99-ის სათაურის შესახებ შენიშვნა).

\*\*\*\* პარაგრაფის მეორე ნაწილი დაწყებული სიტყვიდან „კიდევ“ და დამთავრებული „ტლდ“-ით (334) M-ში არ არის, მაგრამ, არის ყველა სხვა ნუსხაში. SK-ში ეს სხვა ადგილას არის მოთავსებული, კერძოდ,—ბილდუჯის საყარაულოს დებულების შუა ადგილას (S 45v. K 59r.). საფიქრებელია, რომ ეს ადგილი შემდეგ არის ჩართული დასტურლამალში.

იაღლუჯის საყორულო<sup>1</sup>: ბატონის მამულის იათაღში რაც ცხვარი დადგების, დაუთვლიან<sup>2</sup>, ასზედ<sup>3</sup> ერთს ცხვარს<sup>4</sup> საბატონოდ<sup>5</sup> აართმევენ. იმის<sup>6</sup> ათის [S 45v] თავი[ს] სამი წილი მეყორულისა არის<sup>7</sup> და მეოთხედი — სახლთხუცისა<sup>8</sup> და მღივნებისა.

[M 142] რაც<sup>9</sup>\*\* ძროხა დადგების, უნდა დათვალონ, ბატონის ყმას ჯავანშირს<sup>1</sup> გარდა, სხვა ვისიც იყოს, ძროხაზედ<sup>10</sup> ნახევარ-შაური აართვან. ერთი ბისტი ბატონისა არის, ერთი ფული მეყორულისა; ეს ნახევარ-შაური დიდს ძროხაზედ<sup>11</sup> აიღების<sup>12</sup>, ტანა ძროხაზედ<sup>13</sup> არ აიღების.

მეყორულისა იათაღზედ<sup>14</sup> ერთი თოხლი და ერთი ჩებიჩი არის<sup>15</sup>. ერთი აბაზი<sup>16</sup> სამასპინძლო არის<sup>17</sup>, ან აბაზის ღირებული<sup>18</sup>. რაც ცხენი დადგების, — დაუთვლიან<sup>19</sup>, ცხენზედ<sup>20</sup> შეიღს ფუ [K 68v] ლს გამოართმევენ, ამისგან ნახევარი შაური<sup>21</sup> ბატონისა არის და ორი ფული მეყორულისა.

ჯავანშირის<sup>21</sup> საქონელზედ<sup>22</sup> არა<sup>23</sup> ეთხოვების-რა<sup>24</sup>. გარეშე კაცი, ვინც ჯავანშირში<sup>25</sup> დგომას მოინდომებს, მეყორულის უკითხავად ვერ დადგების.

<sup>1</sup> იაღლუჯის საყორულოსათვის Lt;—MSK; იაღლუჯის საყორულო J; იაღლუჯის საყორულოსათჳ cet.

<sup>2</sup> იაღლუჯის საყორულო M; იაღლუჯის საყორულო საყორულო SK;—cet.

<sup>3</sup> დაუთვლიან JDQaL; დათვლიან SK; დაუთვლიან M; დაუთვლიან cet.

<sup>4</sup> ასზე M. <sup>4</sup> ცხვარს]—M.

<sup>5</sup> საბატონოდ MN; საბატონოდ cet.

<sup>6</sup> იმის] ამის SK.

<sup>7</sup> მეყორულისა არის MSK; მეყორულისა J; მეყორულისა cet.

<sup>8</sup> სახლთხუცისა M; სალთხუცისა cet.

<sup>9</sup> რაც]—იაღლუჯაზედ რაც SK.

<sup>10</sup> ჯავანშირს M; ჯავანშირს S; ჯავანშირს K; ჯავანშირს cet.

<sup>11</sup> ძროხაზედ MSKJt'; ზროხაზედ cet.

<sup>12</sup> ძროხაზედ] ზროხაზედ AgNtt'.

<sup>13</sup> აიღების] აიღებს Q; აიღება SK.

<sup>14</sup> ძროხაზედ] ზროხაზედ AgNtt'; ძროხაზე M.

<sup>15</sup> იათაღზე M.

<sup>16</sup> ჩებიჩი არის M; ჩებიჩი SK; ჩებიჩია JDQaL; ჩევიჩია cet.

<sup>17</sup> აბაზი MSKJt'; აბაი cet.

<sup>18</sup> სამასპინძლო არის M;—K; სამასპინძლოა cet.

<sup>19</sup> ან აბაზის ღირებული—K; ან ღირებული ერთი აბაზის S (S-ში: „ერთი აბაზი სამასპინძლოა ან ღირებული ერთი აბაზის“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩამატებული, მაშასადამე, S-ში პირველად ეს ადგილი ისევე ყოფილა, როგორც K-ში).

<sup>20</sup> დაუთვლიან] დაუთვლიან AgNttt'. <sup>20</sup> ცხენზე M.

<sup>21</sup> ნახევარი შაური K; ნახევარ შაური cet. <sup>21</sup> ჯავანშირის MS;

<sup>22</sup> საქონელზე M. <sup>22</sup> არა] არ M.

<sup>23</sup> ეთხოვების რა AgNttt'; ეთხოვების M; ეთხოვების რა SK; ეთხოვების რა cet.

<sup>24</sup> ჯავანშირის S; ვინც ჯავანშირში M; ~ ჯავანშირის ვინც cet.

\* J-ში: ოე.

\*\* SK-ში, როგორც აღნიშნეთ „ერთი რიგი ელის“ შენიშვნაში (§ 102) „ერთი რიგი ელის“ დებულება ორად იყოფა: პირველი ნაწილი თავის ადგილზეა (§ 102), ხოლო მეორე ნაწილი—„იაღლუჯის“ დებულებაში; ამ უკანასკნელ დებულებას იგი თავის მხრივ ორ ნაწილად ყოფს. მაშასადამე, SK-ში ხსენებული დებულებები და ნაწილები ერთი თანრიგით არ არის მოცემული. ჯერ არის ერთი რიგის დებულება, მისი პირველი ნაწილი, მას მოსდევს იაღლუჯის დებულება, იაღლუჯის დებულების ბირველი ნაწილის შემდეგ მოცემულია „ერთი რიგის ელის“ მეორე ნაწილი, რომელსაც თავის მხრივ მოსდევს იაღლუჯის დებულების მეორე ნაწილი; აი ამიტომ, SK-ში, იაღლუჯის მეორე ნაწილის დასაწყისში დამატებულია სიტყვა „იაღლუჯზედ“.

მთილამ ჭანიშინი პალაკაციურს ელის კაცილამ რიგისად ნუ დაგვაკლებს<sup>1</sup>.

105. [შთ] დაბნეული ელისათვის<sup>2</sup>

[M 148] დაბნეული ელი:\*\*\* ოთარ მდიენის თაბუნმა<sup>4</sup>, მეითრის თაბუნმა<sup>5</sup>, ბეჟან შანშიაშვილის<sup>6</sup> თაბუნმა<sup>7</sup>, მდიენბეგის თაბუნმა, ისას თაბუნმა, მუსტოფის ნაყ[S 48]ქვემან, შიხიას თაბუნმა, ასლანას ფარეშის თაბუნმა<sup>8</sup>,—ამათ უნდა გამოიღონ კომლზედ<sup>9</sup> მახტა<sup>10</sup> ხუთი აბაზი<sup>11</sup>, ჭოდავი ერთი შაური, სანავეროზო, ოღუნახჩა, სამასპინძლო და ეთაზი. ეს ელი<sup>12</sup> ახლა ხალილას მიეგბარა<sup>13</sup>.

106. [პა\*\*\*\*] კახური ელისათვის<sup>14</sup>

10 კახური ელი რომ ჩვენს მთაზედ<sup>14</sup> გამოვა, და ან სხვის<sup>15</sup> ქვეყნისა<sup>16</sup>, იმას<sup>17</sup> აძეს<sup>18</sup>: ალაჩუხზედ<sup>19</sup> ფლური<sup>20</sup>, პირზედ ცხვარი შვიდი. ამისი<sup>21</sup> ათითავის<sup>22</sup> მეოთხედი სახლთხუცისა<sup>23</sup> და მდიენებისა არის<sup>24</sup>.

<sup>1</sup> პალაკაციური ელისათვის ჩვენი კონიექტ.—MSK; მთილამ ჭანიშინი J; მთილამ ჭანიშინისათვის cet.

<sup>14</sup> დაგვაკლებს MSKJ; +დაგვაკლებს ნურას დროს cet

<sup>2</sup> დაბნეულის ელისათვის tt'; — MSK; დაბნეული ელი J; დაბნეულის ელისათვის cet. (ნუსხების სათაურები ტექსტის პირველი სიტყვებია, მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვაში [დასმული, J-ში სახელობით ბრუნვაში]).

<sup>3</sup> დაბნეული MSK;—cet (დანარჩენ ნუსხებში, როგორც ვთქვით, ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი).

<sup>4</sup> თაბუნმა] თაბუნმან MJ.

<sup>5</sup> თაბუნმა] თაბუნმან MJ.

<sup>6</sup> შანშიაშვილის] შანშიას შვილის DMBAJ,

<sup>7</sup> თაბუნმა] J.

<sup>8</sup> მდიენბეგის (J-ში: მდიენბეგის) თაბუნმა ისას თაბუნმა (J-ში: თაბუნმან) მუსტოფის (SK-ში: მუსტოფის) ნაყმემა (J-ში: ნაყმემან) შიხიას (M-ში შიხიას) თაბუნმა (J-ში: თაბუნმან) ასლანას ფარეშის თაბუნმა (J-ში: თაბუნმან) MSKJ;—cet.

<sup>9</sup> კომლზე M.

<sup>10</sup> მახტა S.

<sup>11</sup> აბაზი] აბასი DQBaLAN,

<sup>12</sup> ეს ელი] ესენი M. <sup>13</sup> მიეგბარა MSKJ; მიეგბარება DQBaL; მიეგბარების cet.

<sup>13</sup> კახური ელისათვის Lt;—MSKJ; კახური ელისათვის cet

<sup>14</sup> მთაზე M.

<sup>15</sup> სხვის] სხვას MQ; სხვს DaA.

<sup>16</sup> ქვეყნისა K.

<sup>17</sup> იმას] ამას SK.

<sup>18</sup> აძეს] სძეს M.

<sup>19</sup> ალაჩუხზედ] ალარულზედ S; ალარუხზე M.

<sup>20</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> ამისი M;—cet.

<sup>22</sup> ათის თავის] ათის თავი MSKDQaL.

<sup>23</sup> სახლთხუცისა K; სალთხუცესა DQaL; სალთხუცისა S; სალთხუცესა cet.

<sup>24</sup> მდიენებისა არის M; მდიენებისა K; მდიენებისა S; მდიენებსა DQaL;—მდიენებს cet.

\* J-ში: რა.

\*\* ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში სათაურად აღებულია ტექსტის პირველი ორი სიტყვა. ჩვენ სათაური შევადგინეთ შინაარსის მიხედვით

\*\*\* დაბნეული ელი შედგებოდა 8 თაბუნისაგან (იხ. იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ჭართლო,

III და IV ნაწ., გვ. 135, 146).

\*\*\*\* J-ში: პე.

107. [მ<sup>3</sup>\*; S I var. 46r; S II 61r; K 60r] გატეხილის ხიდის რიგი<sup>2</sup>

სახასო სოფელი გატეხილი ხიდი<sup>3</sup>. ამათ<sup>4</sup> სძეს<sup>5</sup> აქივ ქარვასლის წმედა და სტუმრის დგომა. ამისი<sup>6</sup> მოურავის სარგო\*\*\*.

კ ა რ ი 23<sup>7</sup>. შულავრის [და თეთრს სოფლის] დებულებიზა და მოხელ[ე]ებიზა\*\*\*\*

5

108. [სთ] შულავრისა და თეთრს სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები<sup>8</sup>

შულავრისა და თეთრის სოფლისა ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები არის საკომლო<sup>9</sup>:

[M 144] სძეს<sup>10</sup> ბატონის კულუხი, ორი ბატონს, ერთი ბატონს\*\*\*\*, ლალა<sup>10</sup> ხუთი ბატონს, მეექვსედი<sup>11</sup> ბატონს. მალი მამულიანზედ<sup>12</sup> თავზედ<sup>13</sup> ხუთი აბაზი<sup>14</sup> ბატონს და ორი შაური მოხელეს<sup>15</sup>.

<sup>1</sup> კარი კვ M;—cet.

<sup>2</sup> გატეხილის ზიდის რიგი JS II var.—MS I var. K; გატეხილის ზიდის რიგისათუჯ cet.

<sup>3</sup> სახასო სოფელი გატეხილი ზიდი MS I var K;—cet.

<sup>4</sup> ამათ] ათი LAGNt; მათ t.

<sup>5</sup> სძეს] სძესთ S II var. J.

<sup>6</sup> ამისი M; ამის S I, II var K; ამისის cet.

<sup>7</sup> კარი კვ M;—cet.

<sup>8</sup> შულავრისა და თეთრს სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები SK (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); შულავრისა და თეთრს სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები არის საკომლო J (სათაურად აღებულია ტექსტის დასაწყისი სიტყვები);—M; შულავრისა და თეთრ სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღების საკომლოსათუჯ cet. (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია, მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).

<sup>9</sup> შულავრისა და თეთრის სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები არის საკომლო M;—cet. (სხვა ნუსხებში ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი, სინგურათ დაწერილი ცალკე სტრიქონზე არის მოთავსებული).

<sup>10</sup> სძეს MJ; აძესთ SK; აძეს cet.

<sup>11</sup> მეექვსედი] მეექვსე M; ერთი SK.

<sup>12</sup> მამულიანზე M.

<sup>13</sup> თავზე M.

<sup>14</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>15</sup> ბატონს და ორი შაური მოხელეს SK; ზოგანოზე M; ბატონს ორი შაური სამოქელო ბოგანოზედ ათი შაური ბატონისა ორი შაური სამოქელო cet.

\* კარის სათაური: „გატეხილის ხიდის დებულებიზა“ აღებულია M-ის სარჩევიდან. სარჩევი წერია „ხიდის“, ჩვენ დაეწერათ „ზიდის“, რადგანაც, როგორც M-ის, ისე სხვა ნუსხების ტექსტში „ქ“ არის.

\*\* J-ში: ლთ.

\*\*\* თუ რას შეიცავდა მოურავის სარგო აღნიშნული არ არის. პარაგრაფი დაუმთავრებლობის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

J-ში: „ამისის მოურავის სარგო“ ახალ სტრიქონზე გამოტანილი და მის შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული, ალბათ შესავსებად.

S-ში ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია: I ვარიანტი (46r) იმავე ადგილზეა მოთავსებული, როგორც ეს K-შია: კახური ელისა და შულავრის დებულებას შორის (K 60r). ზოლო II ვარიანტად ჩათვალედ ის, რომელიც მოთავსებულია ნუსხის 61r-ზე და გადახაზულია. ამასთანავე სიტყვების „მოურავის სარგო“-ს შემდეგ II ვარიანტში წერია: „სხვაგან რიგში ეწერა. მეორეთ დაწერილიყო“.

\*\*\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული. იგი უფრო ფართო უნდა იყოს (ან იმოდენა მინც); ვიღრე პარაგრაფის სათაური, აქ კი პირიქით არის. ამისათვის, კარის სათაურს ჩვენ ჩაუმატეთ „და თეთრს სოფლის“ (ეს სიტყვები ავიღეთ პარაგრაფის სათაურიდან).

\*\*\*\*\* S-ში პირველად სიტყვა „ორი“-ს შემდეგ დაწერილი ყოფილა „ბატონისა“, ეს სიტყვა გადაუხაზავთ და გადახაზული სიტყვის თავზე, სტრიქონს ზემოთ, დაუწერიათ: „ბატონს ერთ ბატონს“.

საშობაო ძღვენი: ძროხა 1<sup>1</sup>, ცხვარი 11<sup>2</sup>, ღვინო საპალნე 2<sup>3</sup>; კვერცხი 100<sup>4</sup>.  
 ნაჭირისათვი — ხარი, საბალახე ცხვრისა და ღორისა, პირისთავი; ზვრის მუშაობა,  
 სარის მიტანა; კოეორზედ თავის ულავით, სამოცის საპალნის ტკბილის მი-  
 ტანა<sup>5</sup>. კოდისპურისა და<sup>6</sup> თავეთის<sup>7</sup> კულუხისა და ლალის ნახევრის ქარხანაში  
 5 მიტანა<sup>8</sup>. ხუთი დღე [S 40v.] გლეხისაგან<sup>9</sup> გუთანზედ<sup>10</sup> ხვნა, მორწყვა, ფარცხვა<sup>11</sup>,  
 მომკა და<sup>12</sup> ვალეწვა, ზიდვა და<sup>13</sup> ჩამოტანა. ფურზედ<sup>13</sup> ერთი ჩარეჟი ერბო<sup>14</sup>,  
 ისრიმი ლიტრა 140<sup>15</sup>, ყიზყალის კონის<sup>16</sup> [K 80v] ქვის ჩაყრა, ნაჯბადინის<sup>17</sup>  
 რუს სათავის კეთება.

ჭალის რუს ქვეშ თუ დასთესონ, — პურისა, ქერისა, ფეტვისა, ბამბისა<sup>18</sup>,  
 10 ლალა ექვსზედ ერთი<sup>19</sup> ბატონსა. თუ ჩალთუქი დასთესონ<sup>20</sup>, — ასრევე<sup>20</sup> ლალა,  
 ბოსტანზედ<sup>21</sup> — სამი აბაზი<sup>22</sup>.

თუ ვინმე შულავრის ბოლოს თათარი დასახლდეს და ზამთარი დაჰყოს<sup>23</sup>,  
 თუთუნჯაკი<sup>24</sup> [M146] კომლზედ<sup>25</sup> სამი აბაზი<sup>26</sup>. თუ ვინმე გარეშემ<sup>27</sup> იქ<sup>28</sup> ცხვარი  
 დააყენოს, პირზედ<sup>29</sup> — ერთი<sup>30</sup> ცხვარი, ძროხაზედ<sup>31</sup> ორი ფული, ღორზედ<sup>32</sup> —  
 15 პირზე<sup>33</sup> ერთი<sup>34</sup>, ღორი<sup>35</sup>.

1 ერთი SK; o cet.

2 oа MSKJDQaL; o cet.

3 ორი SK; ბ cet.

4 რ (ყველა ნუსხაში).

5 კოეორზედ (M-ში კოეორზე) თავის (M-ში: თავეთის; DQaLAgNTtt-ში: თავისის) ულავით  
 სამოცის საპალნის ტკბილის მიტანა] — SK.

6 კოდის პურისა და M; კოდისპური cet.

7 თავეთის] თავეთსა S; თავეთისა K.

8 მიტანა MS; მოტანა K; ჩამოტანა cet.

9 გლეხისაგან] — M.

10 გუთანზე M.

11 ფარცხვა] — M.

12 და MSK; — cet. 13 და] — M.

13 ფურზე M.

14 ერთი ჩარეჟი ერბო M; ~ ერბო ერთი ჩარეჟი SK; ერბო ახალ ნაშობს ბერძნულ ნახევარ-  
 ჩარეჟი cet.

15 რმ (ყველა ნუსხაში).

16 კონისა SK.

17 ნაჯბადინის ჩეენი კონიექტ.; ნაჯბადალეს M; ნაჯბადანურს S; ნაჯბადინურს K; ნა-  
 ჯბადინულს N; ნაჯბადი წლურ T; ნაჯბადინულს cet.

18 ბამბისა S; ბანისა cet.

19 ერთი MSK; o cet

20 დათესონ M. 20<sup>1</sup> ასრევე MK; ასრევე cet.

21 ბოსტანზე M.

22 აბაზი] აბასი DQaL.

23 დაჰყოს] დაყოს SKJ.

24 თუთუნჯაკი MJDQa; თუთუნჯაკი SK; თუთუნჯაკი cet.

25 კომლზე M.

26 აბაზი] აბასი DQaL.

27 გარეშემ] გარეშე SK.

28 იქ] იქ SK.

29 პირზე M.

30 ერთი] o JDQaL.

31 ძროხაზე M.

32 ღორზე M.

33 პირზე MJ.

34 ერთი] o MJDQaL.

35 ღორი] — MAgNtt'.

\* ვახუშტის აქვს „ნაჯბადინი“, ელის 88-სა და 91 მუხლებშიც „ნაჯბადინი“. ჩვენ „ნაჯბადინი“  
 დაეტოვეთ, თუმცა მის არც ერთი ნუსხის ამ მუხლში ასეთი დაწერილობით არ ვხვდებით. მუხ-  
 ლების უმრავლესობაში კი „ნაჯბადინია“ (ეს სიტყვა იხილეთ ლექსიკონში).



მარნის რეცხა, ქათმის ბარება, საქერიო ბატონისა არის<sup>1</sup>. წელიწადში კომლზედ თვითო<sup>2</sup> შაური საბატონო მოგროვების, ამისგან<sup>3</sup> ხუთი აბაზი<sup>4</sup> მოურავისა არის.

ბატონი რომ აიყაროს, ათი ცხენი უნდა მოიყვანონ, ან მისი ქირა შულაერელთა, ამას გარდა სამი ცხენი თეთრმა სოფელმა, ან მისი ქირა<sup>5</sup>.

შულაერის მოურავის სარგო: შულავერში რაც გუთანი იყოს, ერთი დღე უხნან<sup>6</sup> დაუთესონ, მოურწყონ<sup>7</sup>, მოუმკონ, მოუტანონ, გაულეწონ<sup>8</sup>. საწნახელზედ<sup>9</sup> თვითო<sup>10</sup> კოკა ტკბილი.

შობის ძღვენი: ღვინო საპალნე—1<sup>11</sup>, ძროხა 1<sup>12</sup>, ცხვარი—3<sup>13</sup>, მისი ქათამი და<sup>14</sup> კვერცხი. ასრევე კიდევ<sup>15</sup> აღდგომის ძღვენი.

მოურავი<sup>16</sup> [S 47r.] რომ მივიღეს<sup>17</sup> ასრე დახვდებოდენ: ორი ჰამფა<sup>18</sup> ერ [K 81r] თს დღეს, ოთხი ერთს დღეს, ექვსი ერთს დღეს, რაც მოუნდეს, ისრე ასეან და<sup>19</sup> აქა [M 140] მონ ცხენით—კაცამდინ<sup>20</sup>. წლამდინ<sup>21</sup> ასრე რიგით დაუხვდებოდენ<sup>22</sup> რამდენჯერ მოვიდოდეს მოურავი; რახან რიგი გათავდეს, თავით ბოლომდინ კიდევ ასრე მოირიგონ<sup>23</sup>. მაგრამ<sup>24</sup> მოურავი<sup>25</sup> ცუდმადად და მალ

<sup>1</sup> საქერიო ბატონისა არის M; საქერიო ბატონისა SKJ; საქერიო ბატონისა DQaL; საქერიო ANt'; საქერიო cet.

<sup>2</sup> თვითო MSKJt; თვითო cet.

<sup>3</sup> ამისგან იმისგან MJ.

<sup>4</sup> აბაზი აბასი AN.

<sup>5</sup> ბატონი რომ აიყაროს, ათი ცხენი უნდა მოიყვანონ ან მისი ქირა შულაერელთა ამას გარდა სამი ცხენი თეთრმა სოფელმა, ან მისი ქირა—MSK.

<sup>6</sup> უან K.

<sup>7</sup> მოურწყონ MSKJ Q; მორწყონ cet.

<sup>8</sup> გაულეწონ MSKJDQaL; გალეწონ cet.

<sup>9</sup> საწნახელზე M.

<sup>10</sup> თვითო MSKJt; თვითო cet.

<sup>11</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> და M;—cet.

<sup>15</sup> ასრევე კიდევ] ასრევე M; ასრე კიდევ SK; ასრევე კიდევ DQaL.

<sup>16</sup> მოურავი] რამდენჯერ SK.

<sup>17</sup> მივიღეს] მოვიდეს SK.

<sup>18</sup> ჰამფა MSK; ამფა cet.

<sup>19</sup> და SK;—cet.

<sup>20</sup> ცხენით კაცამდინ] ცქინის კაცამდი M; ცხენით კაცამდის SK.

<sup>21</sup> წლამდინ JDQL; წლამდის SK; წლამდი a;—cet.

<sup>22</sup> ასრე რიგით დაუხვდებოდენ M; ასე იქმოდენ SK; ასრე იქმოდენ cet.

<sup>23</sup> რამდენჯერ მოვიდოდეს მოურავი (SK-ში: ~ მოურავი მოვიდოდეს) რახან რიგი გათავდეს თავით ბოლომდინ (SK-ში: ბოლომდის) კიდევ ასრე მოირიგონ (S-ში: გატავდონ და მოურავი; K-ში: გაირიგონ და მოურავი)]—M.

<sup>24</sup> მაგრამ] მაგრამე SKJDQaL.

<sup>25</sup> მოურავიც M; მოურავი cet.

• სიტყვა „ბატონი“-თ დაწვებული და სიტყვა „ქირა“-თ დამთავრებული ტექსტი MSK-ში არ არის. როგორც ჩანს, იგი შემდეგ არის მიმატებული.

•• S-ში, ისე როგორც K-ში, პირველად ყოფილა „უან“, შემდეგში კი S-ში გადაუსწორებიათ („ა“-სათვის თავი გაუყეთებიათ, რომ „ა“-ს დამსგავსებოდა „ა“ წაუშლიათ და „ნ“-ს შემდეგ „ან“ მიუმატებიათ).

მალ ნუ მივა და<sup>1</sup> ნურც ბევრს ხანს დადგების. თუ იქ<sup>2</sup> არ მივირდეს მოურავი, ამ დებულებას<sup>3</sup> სხვაგნინდამ ვერა სთხოვს<sup>4</sup>. თავის გასამტეხლო<sup>1</sup> ხარი 1<sup>5</sup>, გასამყრელო ხარი 1<sup>6</sup>. თუ ან იჭაურმან<sup>7</sup>, ან სხვაგნებურმა<sup>8</sup> ქალი წაიყვანოს<sup>9</sup>— ექესი შაური. წელიწადში 30<sup>10</sup> ულაცი ათხოონ ქალაქამდინ<sup>11</sup>, კოჭრამდინ<sup>12</sup>, ყარაიამდინ<sup>13</sup>, საბარათაშვილომდინ<sup>14</sup>.

კომლზე<sup>15</sup> თვითო<sup>16</sup> კვერცხი ყაჭი, ვისაც ჰია ჰყვანდეს<sup>17</sup>. მანჯანიკზედ<sup>18</sup> თვითო<sup>19</sup> სტილი აბრეშუმში თუ ამოვიდეს<sup>20</sup>, თორემ<sup>21</sup> ნუ სთხოვს<sup>22</sup>. წელიწადში კომლზედ<sup>21</sup> თვითო<sup>22</sup> შაური რომ მოგროვდების, იმისგან ხუთი აბაზი<sup>23</sup>. ერთი საპალნე ნესვი თემობით ქალაქს ჩამოუტანონ<sup>24</sup>. რაც ქურდის<sup>25</sup> საზლაური დადგების—ხუთისთავი. მალის გამომღებმან<sup>26</sup> თა[K 61v]ვზედ<sup>27</sup> თვითო<sup>28</sup> შაური. 10 სასთვლო<sup>29</sup> პური მოურავს და მესთვლეს<sup>30</sup>, დღეში პური ასი<sup>31</sup>; ღვინო ჩაფი 12<sup>32</sup>, ქერი კოდი 2<sup>33</sup>, ცხვარი ხს[M 147]ნილში 1<sup>34</sup>, ქათამი — რამდენიც<sup>35</sup>

<sup>1</sup> ცუდმად და მალ მალ ნუ მივა და M;—S; ნურც ცუდმადათ მალმალ მივა cet.

<sup>2</sup> იქ MSKJDQa;—cet.

<sup>3</sup> დებულებას| დებულობას MSKJDQ.

<sup>4</sup> ვერა სთხოვს M; ნუ სთხოვს და ნურც წაიღებს JDQaLN; ნუ სთხოვს ნურც წაიღებს SK; ნუ მსთხოვს (T-ში მსთხოვენ) და ნურც წაიღებს cet. <sup>4</sup> თავისეკასამტეხი M.

<sup>5</sup> ა M;—cet.

<sup>6</sup> გასამყრელო ჯარი ა M; ძმა ძმას გაყვაროს ჯარი SKJDQaL; ძმა რომ ძმას გაყვაროს ხარი cet.

<sup>7</sup> თუ ან იჭაურმან M; თუ ეინმე ან იჭაურმან cet.

<sup>8</sup> სხვაგნებულმან MJ; სხვაგნებურმა SK; სხვაგნებურმან cet.

<sup>9</sup> წაიყვანოს| წაიყვანოს ვინმე SK.

<sup>10</sup> ლ (ყველა ხუსხაში).

<sup>11</sup> ქალაქამდის M.

<sup>12</sup> კოჭრამდის M; კოჭრამდინ SK; კოჭრამდინ cet.

<sup>13</sup> ყარაიამდის M.

<sup>14</sup> საბარათაშვილომდინ| საბარათაშვილომდის SK; საბარათაშვილომდის M;

<sup>15</sup> კომლზე M; კუმლზედ SK; კვამლზედ cet.

<sup>16</sup> თვითო| თვითო DQaLAN.

<sup>17</sup> ჰია ჰყვანდეს| მოუვიდეს და ჰია ყვანდეს S; მოუვიდეს და ჰია ჰყვანდეს K.

<sup>18</sup> მანჯანიკზე M.

<sup>19</sup> თვითო| თვითო DQaLAN.

<sup>20</sup> ამოვიდეს M; მოვიდეს cet. <sup>20</sup> ივარა M. <sup>20</sup> მსთხოვს AgTtt'; სთხოვს N.

<sup>21</sup> კომლზედ|—M.

<sup>22</sup> თვითო| თვითო DQaLAN.

<sup>23</sup> აბაზი| აბასი DQaLAN.

<sup>24</sup> ჩამოუტანონ|—SK.

<sup>25</sup> რაც ქურდის|—SK.

<sup>26</sup> გამომღებმან| გამომღებმან M;

<sup>27</sup> თაზე M.

<sup>28</sup> თვითო MSKJ; თვითო DQaL; თითო AgNTtt'.

<sup>29</sup> სასთვლო SKJDQL; სასთვლო gT; სასთლო M; სასთლო A; სასთლო N; სასთლო t' სასუდლო t.

<sup>30</sup> მესთვლეს MSKJDQL; მესთვლეს T; მესთვლეს gtt'; მესთვლეს AN.

<sup>31</sup> ასი MSKJ; რ cet.

<sup>32</sup> იბ (ყველა ხუსხაში).

<sup>33</sup> ბ (ყველა ხუსხაში).

<sup>34</sup> ცხვარი ხსნილში ა| ~ ხსნილში ცხვარი ა M; ხსნილში ცხვარი ა S.

<sup>35</sup> რამდენიც M.

\* კომლზე თვითო შაური ბატონის სასარგებლოდ გროვებოდა (იხ. ამის შესახებ ამავე პარაგრაფში ზემოთ, სადაც საუბარია ბატონის სასარგებლოდ გათვალისწინებულ გადასახდელებზე, იქვეა ნათქვამი, რომ ამ თანხიდან 5 აბაზს მოურავი იღებდა).

კაცი გამასპინძლდეს, იმდენი. მარხ [S 47v.] ვაში<sup>1</sup> თევზი და სამარხო მიუტანონ<sup>2</sup>. საშობაოსა და სააღდგომოს<sup>3</sup> ძღვენს ქალაქს ჩამოუტანდენ<sup>4</sup>. თარხანი საწნახელზედ<sup>5</sup> ცალს ტკბილს მისცემდეს. რასაც აზნაურშვილს შულავერს ვენახი ჰქონდეს<sup>6</sup>, საწნახელზედ<sup>7</sup> ცალი ტკბილი<sup>8</sup> მისცეს<sup>9</sup>. და<sup>10</sup> აზნაურშვილის ყმამ კოკა 1<sup>11</sup>, საქერიო<sup>12</sup> — ცხვარი 1<sup>13</sup>.

შულავერის ნაცვლისა: საწნახელზედ<sup>14</sup> ორი ჩაფი ტკბილი მოყალნემ<sup>15</sup> უნდა მისცეს<sup>16</sup> და ორი ჩაფი — თარხანმა. ვინც გაიყაროს — ნახევარი<sup>17</sup> ცხვარი, ქორწილის მქნელმან<sup>18</sup> — აბაზი<sup>19</sup>. ვინც ყაჭი დაიჭიროს ერთი კვერცხი ყაჭი. აზნაურშვილის ვენახი, რაც შულავერში<sup>20</sup> იყოს — ორი ჩაფი ტკბილი; აზნაურშვილის ყმამაც ორი ჩაფი<sup>21</sup> მისცეს.

[K 82j]. შულავერის<sup>22</sup> მეღიქის სარგო: საწნახელზედ<sup>23</sup> ტკბილი ჩაფი 4<sup>24</sup>, გუთანზედ<sup>25</sup> პური კაბიწი<sup>26</sup> ერთი<sup>27</sup>, თავზედ<sup>28</sup> — ნახევარ-შაური.

[M 148] მესთვლისა<sup>29</sup>: საწნახელზედ<sup>30</sup> ტკბილი კოკა 1<sup>31</sup>.

შულავერის მამასახლისის სარგო: რაც<sup>32</sup> გუთანია, თარხანს გარდა<sup>33</sup>, ერთს დღეს უზენენ<sup>34</sup>, ერთს დღეს უმკიან, ერთს დღეს უზიდვენ. საწნახელზედ<sup>35</sup> 15

1 მარხვაში მარხვით M; მარხვაში AN.

2 მიუტანონ M; მიატანინონ SK; მიიტანონ cet.

3 საშობაოსა და სააღდგომოს] — M.

4 ჩამოუტანდენ და M; ჩამოუტანდენ SK; ჩამოუტანდენ cet. 4<sup>1</sup> საწნახლიდამ M.

5 მისცემდეს SK; მოსცემდეს cet.

6 შულავერს ვენახი ჰქონდეს M; ~ ვენაჭი ჰქონდეს შულავერში SK; ვენაჭი ჰქონდეს შულავერში I; ვენახი ჰქონდეს შულავერში cet.

7 საწნაჯელზე M.

8 ტკბილი M; — cet

9 მისცეს] მოსცენ M; მოსცეს SK.

10 და] და აზნაურშვილმა ვერაზი რომ ჰქონდეს შულავერში საწნახელზედ ცალი და SK.

11 ერთი SK; ა cet.

12 საქერიო] საქურიო M; საქერიო AgNt'.

13 ა M; არის cet.

14 საწნახელზე M.

15 ორი ჩაფი ტკბილი მოყალნემ] ~ მოყალნემ ორი ჩაფი ტკბილი M.

16 მისცეს] მოსცეს M.

17 ნახევარი ჩვ. კონიექტ.; ნახევარ cet.

18 მქნელმან] მქნელმა MSK.

19 აბაზი] აბასი DQaLAgNTI.

20 შულავერს M.

21 ჩაფი MSK; ჩაფი ტკბილი cet.

22 შულავერის SK; შულავერში cet.

23 საწნაჯელზე M.

24 დ MSK; ვ cet.

25 გუთანზე M.

26 კაბიწი] კაბიწი MK; კაბიჭი S.

27 ერთი MSK; ა cet.

28 თავზე M.

29 მესთვლისა] მესთვლეს SK; მესთვლისა AgNTIt'.

30 საწნაჯელზე M.

31 ა] — M.

32 რაც] საწნახელზედ ტკბილი ჩაფი დ გუთანზედ რაც SK.

33 გუთანია M; გუთანი არის SK; გუთანი არის თარხანს გარდა : : .t.

34 უზენენ] უზენენ S; უზენენ K; უზენენ AgNTIt'.

35 საწნაჯელზე M.

ორი<sup>1</sup> [S 48r.] ჩაფი ტკბილი<sup>2</sup>. ქალის წაყვანაზედ<sup>3</sup> აბაზი<sup>4</sup> ერთი<sup>5</sup>. ვინც გაიყრე-  
ბის — ნახევარ[ი] ცხვარი. ვინც ქიას შეინახავს—ერთი კვერცხი ყაჭი.

მამასახლისისა<sup>6</sup>, ხასადრისა და ნაცელისა<sup>7</sup>: კალოს პური<sup>8</sup> კომლზედ<sup>9</sup> ლიტ-  
რა სამი<sup>10</sup>. ათეულზედ<sup>11</sup> ღვინო თუნგი ერთი.<sup>12</sup> რაც ბატონს ერგების, იმაზედ  
5 ვისაც შეეძლოს ბურვაკი, -ვისაც არა — ქათამი მისის<sup>13</sup> პურითა.

მემალეს: პური თავზედ<sup>14</sup>, ღვინო — ლიტრა  $1\frac{1}{2}$ <sup>15</sup>; ქერი თავზედ<sup>16</sup>  
ლიტრა ერთი<sup>17</sup>. კომლზედ<sup>18</sup> ქათამი ერთი<sup>19</sup>. ესეც მემალისა, ნაცელისა და  
მამასახლისისა არის\*.

[M 148; K 82 v.] გუთნისა, მკისა, ხვნისა<sup>20</sup>, ზურისა<sup>21</sup>, მისაცემი ხარჯი ასრე<sup>22</sup>  
10 მიეცემის: ნახნავს და მოსავალს დახედონ<sup>23</sup> სახლთხუცესმა<sup>24</sup> და<sup>25</sup> ნაზირმა<sup>26</sup>  
და<sup>27</sup> ისრე<sup>28</sup> მისცენ<sup>29</sup>.

<sup>1</sup> ორი] ბ S.

<sup>2</sup> ტკბილი J.

<sup>3</sup> წაყვანაზე M.

<sup>4</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>5</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>6</sup> მამასახლისისა] შულავრის SK.

<sup>7</sup> ნაცელის M; ნაცელისა cet.

<sup>8</sup> კალოს პური MSKJ;—cet.

<sup>9</sup> კომლზე M.

<sup>10</sup> სამი SK; გ cet.

<sup>11</sup> ათეულზე MS.

<sup>12</sup> ერთი SKJDQaL; ა cet.

<sup>13</sup> მისის M; ხარშო მისის cet.

<sup>14</sup> თავზე M.

<sup>15</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> თავზედ] თავზე SK;—M.

<sup>17</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>18</sup> კომლზე M.

<sup>19</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>20</sup> ხვნისა M.

<sup>21</sup> ზურის M.

<sup>22</sup> ასე SK.

<sup>23</sup> დაჯედონ M; დახედავს SK; დახედოს cet.

<sup>24</sup> სახლთხუცესმა M; სახლთხუცესმა K; სალთხუცესმა cet.

<sup>25</sup> და]—M.

<sup>26</sup> ნაზირმა M.

<sup>27</sup> და]—SK.

<sup>28</sup> ისე S.

<sup>29</sup> მისცენ M; მისცეს cet.

\* წინადადება: „ესეც მემალისა, ნაცელისა და მამასახლისისა არის“ უნდა ეკუთვნოდეს კომლზე  
თითო ქათმის განაწილებას. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ეს შემაჯამებელი წინადადება და სამივე მო-  
ხელეს ეკუთვნის (საუბარი იყო შულავრის მცხოვრებთაგან მემალის, ხასადრის ნაცელისა და მამასახ-  
ლისის სასარგებლო გადასახადებზე), მაგრამ ამის საწინააღმდეგოა ის მოსაზრება, რომ პარაგრაფში  
საუბარია არა მხოლოდ მამასახლისისა, ხასადრისა, ნაცელისა და მემალის შესახებ, არამედ  
მოურავისა და მელიქის შესახებაც (თავი რომ დავანებოთ ბატონის, ანუ ამ შემთხვევაში მეფის სა-  
სარგებლოდ გათვალისწინებულ გადასახადებს). ამასთანავე, კომლზე თითო ქათამი მემალისათვის ბევ-  
რი იქნებოდა; დასასრულ, ნაცელისა და მამასახლისის სასარგებლოდ კომლზე ქათმის შეწერა გათვა-  
ლისწინებული ირ არის, ალბათ იმიტომ, რომ ასეთი გადასახადი სამივე მოხელისათვის ერთად. იყო  
დაწესებული. ისინი ამ გადასახადს თვითონვე გაიყოფდნენ.

შულავრის ზერის სამუშაოდ<sup>1</sup>—პური კოდი<sup>2</sup> 60<sup>3</sup>, ლეინო საპალნე 20<sup>4</sup>. მუშას<sup>5</sup> ხენაში, მკაში, ლეწვაში პური კოდი, 43<sup>6</sup>.

კ ა რ ი 24<sup>7</sup>. ბოლნისისა და მისის მოხელეებისა\*\*.

109. [ლე\*\*]ქვემო ბოლნისის გამოსაღები<sup>8</sup>

ღალა<sup>9</sup> შვიდი პატრონს და<sup>10</sup> მერვედი ბატონს<sup>11</sup>, რაც გამოვა.

სოფელს ხენა<sup>12</sup> აძეს, ერთი სამეხრეთ რასაც მოხნავს, უნდა მომკონ და მოზიდონ<sup>13</sup>, გალეწონ და ქალაქს ჩამოიტანონ. ზოგჯერ ბევრი მოვა და ზოგჯერ ცოტა.

ზეარს რაც მუშაობა და სარი მოუნდება<sup>14</sup>, უნდა იმუშაონ. ორმოცდაათი<sup>15</sup> საპალნე ტკბილი კოჟორზედ უნდა აიტანონ<sup>16</sup>. კულუხი, რასაც ბატონი 10 შეადგებს, მოსავალზედ<sup>17</sup> ჰკილია<sup>18</sup>. [S 48v.] რაც კულ [M 150] უხი და ან ზერის ტკბილი დარჩება, ზოგს ბატონი ჩამოატანინებს და ზოგი სოფელმა უნდა ჩამოიტანოს<sup>19</sup> ქალაქს.

<sup>1</sup> სამუშაოთ S.

<sup>2</sup> კოდი—SK.

<sup>3</sup> ნი MSK; & cet.

<sup>4</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> მუშას M; მუშა cet.

<sup>6</sup> მგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> კარი კო M;—cet.

<sup>8</sup> ქვემო ბოლნისის გამოსაღები MK (MK-ში მოყვანილი სიტყვები ტექსტის დასაწყისითა. ხსენებულ ნუსხებში სათაური არ არის გამოყოფილი); ქვემო ბოლნისისა გამოსავალი S (უკანასკნელი სიტყვიდან „გამო“, ისე როგორც პირველი ორი სიტყვა, სინგურით არის დაწერილი); ბოლნისის გამოსაღები J (სინგურით შუა გვერდზედ არის დაწერილი); ბოლნისის გამოსაღებისათვის cet.

<sup>9</sup> ღალა M; ღალა ბატონს ერგების SK; ღალა ბატონს ერგება cet.

<sup>10</sup> და]—S.

<sup>11</sup> ბატონსა K.

<sup>12</sup> ხენა MJDQBAL; ხენ S; გნვა K; გუნა cet.

<sup>13</sup> მოზიდონ M; და მოზიდონ cet.

<sup>14</sup> მუშაობა და სარი მოუნდება] ~ მუშაობა მოუნდება და სარი SK.

<sup>15</sup> ორმოცდაათ S.

<sup>16</sup> კოჟორზედ უნდა აიტანონ MK; კოჟორზე უნდა აიტანონ S; კოჟორზედ აიტანონ cet.

<sup>17</sup> მოსავალზე MS

<sup>18</sup> ჰკილია] კილია SK.

<sup>19</sup> დარჩება ზოგს ბატონი ჩამოატანინებს და ზოგი სოფელმა უნდა ჩამოიტანოს] არის და დარჩება ზოგი ბატონი ჩამოატანინებს და ზოგს სოფელი უნდა ჩამოიტანდეს SK (S-ში ყოფილა „ზოგსაც“ და შემდეგ ორი უკანასკნელი ასო ამოუშლათ).

\* M-ში არის „მუშას“, დანარჩენ ნუსხებში—„მუშა“. „მუშას“ სწორია, რადგანაც ბატონის ზერის დასამუშავებლად შულავრის მცხოვრებნი 60 კოდ პურსა და 20 საპალნე ლეინოს იხდიან. ბატონის სახნაო მიწის დასამუშავებლად შულავრის მცხოვრებნი მუშას 43 კოდ პურს უხდიან.

\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან ავიღეთ. ბოლნისის სამი სოფელი იყო: 1) ზემო ბოლნისი, 2) შუა ბოლნისი და 3) ქვემო ბოლნისი. ვახუშტის სოფლების სიაში 74 ნომრის შემდეგ უწერია „ბოლნისები-გ“ ე. ი. სამი სოფელი (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 191; იხ. აგრეთვე იასონ ლორთქიფანიძის „ქვემო ქართლი“, ნაწ. I და II, გვ. 292—293, ნაწ. III და IV, გვ. 362). დებულება რომ ქვემო ბოლნისს ეხება, ეს ჩანს MSK ნუსხებიდან.

\*\*\* J-ში: ლღ.

სააღდგომო<sup>1</sup> სძეს<sup>2</sup>: ძროხა<sup>3</sup> ერთი<sup>4</sup>, ცხვარი სამი<sup>5</sup>, ქათამი [K 68r.] თხუთ-  
მეტი<sup>6</sup>; ასრევე<sup>7</sup> საშობაო სძესთ<sup>8</sup>.

მალის სძეს<sup>9</sup> თავზედ<sup>10</sup> ხუთი აბაზი<sup>11</sup>, რომელსაც ცოლი ჰყავს, და ორი  
შაური მოხელეებისა არის ამაზე<sup>12</sup>.

5 ნახირისთავი წარი ერთი. პირისთავი და საბალახე მართებული. სამეჯი-  
ნიბო ბატკანი. ბაზიერს წელიწადში კომლზედ<sup>13</sup> თვითო<sup>14</sup> ქათამი. აჯილღის  
ქერი კოდი ორმოცდაათი<sup>15</sup>. გაცემულზედ კოდისპური<sup>16</sup>.

ქათამი თუ აბარია 70<sup>17</sup>, სარგებელი წელიწადში<sup>18</sup> 210<sup>18</sup>, საშობაო, სა-  
აღდგომო—30<sup>20</sup>.

10 ბატონი რომ აიყრება ათი ცხენი, ან იმისი ქირა უნდა მოართვან<sup>19</sup>.

მოურავისა სძესთ<sup>21</sup>: კომლზედ<sup>22</sup> პური კოდი ორი<sup>23</sup>. ტკბილი დიდის კო-  
კით<sup>24</sup>—1<sup>25</sup>. მოყალნის<sup>26</sup> გუთანს თვითო<sup>27</sup> დღეს<sup>28</sup> უხნავს და უფარცხავს, მო-  
ურწყვენ, მოუმკიან, გაულეწვენ, შემოუზიდვენ<sup>29</sup>. ორ კომლზედ<sup>30</sup> ერთი ულაცი  
სძესთ<sup>31</sup> ქალაქამდინ, კომლზედ<sup>32</sup> ორი<sup>33</sup> კვერცხი ყაჭი.

<sup>1</sup> საღდგომო M.

<sup>2</sup> სძეს MJDQBaL; სძესთ SK;—cet.

<sup>3</sup> ძროხა| ზროხა AgNTtt'

<sup>4</sup> ა M.

<sup>5</sup> გ M.

<sup>6</sup> თხუთმეტი იე Mi; თუთხმეტი BAGTtt'.

<sup>7</sup> ასრევე MSK; ასრევე cet.

<sup>8</sup> სძეს| სძესთ SK.

<sup>9</sup> სძესთ SKJCQa; სძეს M; სძესთ LAgNTtt'.

<sup>10</sup> თავზე M.

<sup>11</sup> აბაზი| აბასი DQBa.

<sup>12</sup> რომელსაც ცოლი ჰყავს და ორი შური მოხელეებისა არის ამაზე ჩვ. კონიექტ.; რომ ცო-  
ლი ჰყუანდეს M; რომელსაც ცოლი ჰყავს SK; და ორი შური მოხელეებისა არის ამაზედ (J-ში;  
ამაზე) რომელსაც ცოლი ჰყავს cet.

<sup>13</sup> წელიწადში კომლზედ| კომლზე წელიწადში M.

<sup>14</sup> თვითო M; ერთი cet.

<sup>15</sup> ორმოცდაათი| ორმოცდაათი M; 6 SK.

<sup>16</sup> კოდის პური| კოდი პური S.

<sup>17</sup> ო (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> წელიწადში—S II var.

<sup>19</sup> სი (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> სძესთ SK; სძეს cet.

<sup>22</sup> კომლზედ| კუამლზედ K; კვამლზე M.

<sup>23</sup> ორი| ბ SK.

<sup>24</sup> დიდის კოკით SK; დიდი კოკა cet.

<sup>25</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>26</sup> მოყალნის MSKJDQBaL; მოყალნეს cet.

<sup>27</sup> თვითო MSK; თითო JQ; თითოს cet.

<sup>28</sup> დღეს| დღისას SK.

<sup>29</sup> გაულეწვენ, შემოუზიდვენ SKJ; გაულეწვენ შემოუზიდვენ DQBaLAgNTtt; ~ გამოუზიდვენ  
გაულეწვენ M.

<sup>30</sup> კომლზე M.

<sup>31</sup> სძესთ| სძეს M.

<sup>32</sup> კომლზედ| კომლზე MSK (SK-ში სიტყვის „კომლზე“ წინ დასმულა მიმატების (+) ნიშანი).

<sup>33</sup> გ S.

\* სიტყვა „ქათამი“-თ დაწყებული და „მოართვან“-ით დამთავრებული ტექსტი MS I var. K-ში  
არ არის. როგორც ჩანს, ეს ადგილი „დასტურლამალში“ შემდეგ შიდა დამატებულ. S-ში სხვა ფე-  
რის მელნით ეს ადგილი ჩამატებულია (S 48v); ჩამატებულს II ვარიანტს ვუწოდებთ.

ბატონის მოსავლის მართებული ათისთავი<sup>1</sup>.

თავისგასამტეხლო ძროხა, აგრევე გასამყრელო. სოფლის კაცმან რომ ჭერივი წაიყვანოს, იქაურს<sup>2</sup> [M 161] ხარი<sup>3</sup> არა სძეს<sup>4</sup> და თუ გარეშე<sup>5</sup> წაიყვანს<sup>6</sup>, ხარი სძეს<sup>7</sup>.

რაც მამული გაისყიდვის,—თუმანზე<sup>8</sup> ათი შაური.

ბევრი ცხვრის პატრონს ბატკანი, ცოტასას<sup>9</sup>—თიჯანი.

ხელის ასა[K 33v] მართავი ხარ-მარჩილი<sup>10\*</sup>. სამასპინძლო სამს კომლზე<sup>11</sup> თოხლი<sup>12</sup>, ბურვაკი<sup>13</sup>, კომლზე<sup>14</sup> ქათამი. ოც კომლზე<sup>15</sup> ნახევარ კოდი<sup>16</sup> ფქვილი, [S 48r] ნახევარ კოდი<sup>17</sup>, ქერი, ორ-ოლი<sup>18</sup> ჩაფი ტკბილი. ამას თუ უნდა წაიღებს, თუ უნდა იქ დახარჯავს.

მალზე<sup>19</sup>—თავზე<sup>20</sup> შვიდ ფულ-ნაწვეარი<sup>21</sup>.

ნაცვლის სარგო: თავის ბატონის ათისთავი. კომლზე<sup>22</sup> ერთი<sup>23</sup> ჩაფი ტკბილი. გასამყრელო მარჩილი. საჩექმე აბაზი<sup>24</sup>. მამულის გასყიდვაში თუმანზე<sup>25</sup> აბაზი<sup>26</sup> და ერთი შაური. კომლზე<sup>27</sup> თვითო<sup>28</sup> ძღვენი და თვითო<sup>29</sup> სათარი შეშა.

<sup>1</sup> მართებული ათისთავი M; ათის თავის მართებული SK; ათისთავი მართებული cel.

<sup>2</sup> იქაურს M;—cel.

<sup>3</sup> ჯარი—M.

<sup>4</sup> სძეს] სძეს SK.

<sup>5</sup> გარეშე M; გარეშეშომ cel.

<sup>6</sup> წაიყვანს M; წაიყვანოს cel.

<sup>7</sup> სძეს] სძეს SK

<sup>8</sup> თუმანზე M.

<sup>9</sup> ცოტასას M; ცოტას cel.

<sup>10</sup> წელის ასამართავი, ჯარი მარჩილი M; წელის ასამართავი ჯარმარჩილი SKJ; გასამართავი ჯარმარჩილი cel.

<sup>11</sup> კომლზე M.

<sup>12</sup> თოხლი ა] თოხლი M;—SK.

<sup>13</sup> ბურვაკი ა] დ (K-ში ოთხი) ბურვაკი SK.

<sup>14</sup> კომლზე] კვამლზე M; კვამლზედ K.

<sup>15</sup> ოც კომლზე M; კვამლზედ JDQ; კომლზედ cel.

<sup>16</sup> ნაწვეარ კოდი] O S.

<sup>17</sup> ნაწვეარ კოდი] O S.

<sup>18</sup> ოროლი] ბბ S.

<sup>19</sup> მალზე M.

<sup>20</sup> თავზე M.

<sup>21</sup> შვიდ ფულ ნაწვეარი] შვიდი ფულ ნაწვეარი M; ლე O არის S.

<sup>22</sup> კომლზე M.

<sup>23</sup> ერთი] ა S.

<sup>24</sup> აბაზი] აბასი DQBaLAN.

<sup>25</sup> თუმანზე M.

<sup>26</sup> აბაზი] აბასი DQBaLAN.

<sup>27</sup> კომლზე M.

<sup>28</sup> თვითო] თითო AgNTtfl

<sup>29</sup> თვითო]. თითო AgNTtfl

\* ხარი და მარჩილი რაოდენობის მიხედვით ერთმანეთის შემცველი არ არის, მაგრამ სავარაუდებელია, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ხარი იყო გათვალისწინებული წელის ასამართავად, ზოგჯერ კი — მარჩილი.

მამასახლისის სარგო<sup>1</sup>: კომლზედ<sup>2</sup> ორი ჩაფი ტკბილი<sup>3</sup>. კომლზედ<sup>4</sup> ორი მუშა<sup>5</sup>. ქალის ქორწილზედ<sup>6</sup> აბაზი<sup>7</sup> ერთი. გასამყრელო მარჩილი ერთი. მამული რომ გაისყიდოს<sup>8</sup>—თუმანზედ<sup>9</sup> შაური ხუთი<sup>15</sup>.

5 მემალისა<sup>11</sup>: თავზედ შვიდ ფულ ნახევარი. ერთი ძღვენი. ერთი ლიტრა ქერი, თავისის ღვინითა\*.

[M 162] ხასადრის სარგო: ბატონის<sup>11</sup> სამეხრეოსი და ღალის ათისთავის ნახევარი. კომლზედ<sup>12</sup> ღალის გამომღებს<sup>13</sup> სამ-სამი<sup>14</sup> ლიტრა ქერი. მალის გამომღებზედ<sup>15</sup> თავზედ<sup>16</sup> შვიდ ფულ ნახევარი<sup>17</sup> და ძღვენი. ღალის პურს ხასადარი, მამასახლისი და ნაცვა[K 04r]ლი ერთად<sup>18</sup> უნდა<sup>19</sup> სკამდენ<sup>20</sup>.

10 ბოლნური<sup>21</sup> ზვარის<sup>22</sup> სამუშაოდ<sup>23</sup> პური კოდი 25<sup>24</sup>, ღვინო კოკა 30<sup>25</sup>, მუშას კოდი 21<sup>26</sup>, მეზვარეს კოდი 45<sup>27</sup>, მეხვარეს კოდი 12<sup>28</sup>\*\*\*.

<sup>1</sup> მამასახლისის სარგო SK; მამასახლისისა cet.

<sup>2</sup> კომლზე M.

<sup>3</sup> ორი ჩაფი ტკბილი M; ტკბილი ჩაფი ბ S; ტკბილი ჩაფი ორი cet.

<sup>4</sup> კომლზე M.

<sup>5</sup> ორი მუშა M; მუშა ბ S; მუშა ორი K; მუშა ორი cet.

<sup>6</sup> ქორწილზე M.

<sup>7</sup> აბაზი აბასი DQBaLAN.

<sup>8</sup> გაისყიდოს გაისყიდვის SK.

<sup>9</sup> თუმანზე M.

<sup>10</sup> შაური ხუთი ~ ხუთი შაური S.

<sup>11</sup> მემალისა მემალის DQaL; მამლის B. 11<sup>1</sup> ბატონის M.

<sup>12</sup> კომლზე M.

<sup>13</sup> გამომღებს გამამღებს M; გამოსაღებს SK.

<sup>14</sup> სამსამი სამი S (S-ში ჭერ დაწერილი ყოფილა „სამასი“, „მ“-ს შემდეგ „ა“ გადაეკეთებიათ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით „ი“-ით, ხოლო „სი“ წაუშლიათ); სამასი K.

<sup>15</sup> გამომღებზედ გამამღებზე M; გამამღებზედ J; გამომღებებს LAgNTtt<sup>1</sup>.

<sup>16</sup> თავზე M.

<sup>17</sup> შვიდფულ ნახევარი ლე o S.

<sup>18</sup> ერთგან M.

<sup>19</sup> უნდა MSK;—cet.

<sup>20</sup> სკამდენ MSKJ; სკამენ DQBaL; სსკამენ cet.

<sup>21</sup> ბოლნური M; ბოენური SK;—cet.

<sup>22</sup> ზვარის SK; ზვარის M;—cet.

<sup>23</sup> სამუშაოდ M;—cet.

<sup>24</sup> კე MSK;—cet.

<sup>25</sup> ლ MSK; cet.

<sup>26</sup> კა M; კე SK;—cet.

<sup>27</sup> მე MK;—cet.

<sup>28</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

\* სიტყვით „მემალისა“ დაწყებული და სიტყვით „ღვინით“ დამთავრებული ტექსტი MS I var. K-ში არ არის. როგორც ჩანს, ეს ადგილი შემდეგ არის ჩამატებული (S. II var-ში იგი არის).

\*\* სიტყვა „ბოლნური“-თ დაწყებული და „კოდი 12“-ით დამთავრებული ტექსტი მხოლოდ MSK-შია.



110. [იე\*\*] ალექის ბატონის გამოხატვები<sup>2</sup>

ალექის ბატონის გამოსალები: სამი დღე ხენა<sup>3</sup>, იმისი მკა, ზიდვა, ლეწვა, თავზედ<sup>4</sup> სამი აბაზი<sup>5</sup> მალი. საქერიო<sup>6</sup>. ძროხა [S 48v] ბატონისა არის. ფურზედ<sup>7</sup> ჩარეჟი ერბო. შვიდზედ<sup>8</sup> ერთი ლალა აძესთ<sup>9</sup>. ფეტვისა ამოკვეთილი აქესთ<sup>10</sup>. 5

კომლზედ თვითო ულაყი<sup>11</sup>. საშობაო ორი ცხვარი და ათი ქათამი, ისევე სააღდგომო ორი ცხვარი და ათი ქათამი აძეს<sup>12</sup>. ბეგარა — რაზნედაც<sup>13</sup> დაუძახონ — უნდა წავიდნენ<sup>14</sup>. სპმი დღე ზეარი უნდა<sup>15</sup> იმუ[M 158]შაონ. თავზედ<sup>16</sup> თვითო<sup>17</sup> კონა სარი აძესთ. თუ ქურდობა შეაჩნდეს ვისმე, — საზღაური ბატონისა არის და ათისთავი მოურავისა. 10

მოურავისა:<sup>18</sup> ერთი დღე ხენა<sup>19</sup>, ერთი დღე მკა, მისი მოზიდვა და ლეწვა; თავზედ<sup>20</sup> ორი შაური. თავისგასამტეხლო<sup>21</sup> ძროხა ერთი<sup>22</sup>. საშობაო ცხვარი ერთი<sup>23</sup>, კომლზედ<sup>24</sup> ქათამი<sup>25</sup>. სააღდგომო<sup>26</sup> — ერთი ბატკანი<sup>26</sup>, კვერცხი და ქათამი.

<sup>1</sup> კარი ლ M;—cet.  
<sup>2</sup> ალექის ბატონის გამოსალები J (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია, მაგრამ J-ში ეს სიტყვები სინგურით დაწერილი, სათაურად, შუა გვერდზეა გამოტანილი);—MSK (ალექის ბატონის გამოსალები\* სინგურით დაწერილია, მაგრამ გამოყოფილი არ არის ტექსტისაგან);—B; ალექის ბატონის გამოსალებისათვის cet (ამ ნუსხებშიც სათაური ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია, მხოლოდ სათაურად გამოყოფილი და ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).  
<sup>3</sup> ჰენა SKJ; ხენა M; ბატონის ხენა DQBAL; ბატონის ხენა N; ბატონის ხენა cet.  
<sup>4</sup> თავზე M.  
<sup>5</sup> აბაზი] აბასი DQBAL.  
<sup>6</sup> საქერიო S; საქერიო AgNTit'; საქერიო M.  
<sup>7</sup> ფურზედ] ფურზე M; ფურზედა N.  
<sup>8</sup> შვიდზე M.  
<sup>9</sup> აძესთ SK; აძეს cet.  
<sup>10</sup> ფეტვისა ამოკვეთილი აქესთ]—S; ამოკვეთილია K; ამოკვეთილი აქესთ M; ამოკვეთილი აქესთ A; ამოკვეთილი აქესთ Tt.  
<sup>11</sup> კომლზე თვითო ულაყი M; კომლზედ თვითო ულაყი აძესთ JDQL;—S; კომლზედ თვითო ულაყი აძეს K; კომლზედ თვითო ულაყი აძესთ cet.  
<sup>12</sup> ისევე სააღდგომო ორი ცხვარი ათი ქათამი აძეს SK; ასე სააღდგომო ორი ცხვარი და ათი ქათამი აძეს N;—M; ისევე სააღდგომო ორი ცხვარი და ათი ქათამი აძეს cet.  
<sup>13</sup> რაზნედაც] რაც M; როდესაც SK.  
<sup>14</sup> წავიდნენ MS; წავიდნენ K; წავიდეს cet.  
<sup>15</sup> ზეარი უნდა MSKJ; ~ უნდა ზეარი cet.  
<sup>16</sup> თავზედ] თავზე MSKJ.  
<sup>17</sup> თვითო MPKJDQ; თითო cet.  
<sup>18</sup> მოურავისა MSK; მოურავს cet.  
<sup>19</sup> ხენა] კენა SK ხენა AgNTit'  
<sup>20</sup> თავზედ] თავზე MSK.  
<sup>21</sup> თავის გასამტეხლო] თავის გასატეხი M; თავის გასამტეხო SK.  
<sup>22</sup> ერთი] ა MSK.  
<sup>23</sup> ერთი] ა MSK.  
<sup>24</sup> კომლზედ SK; კომლზე M; კომლზედ N; კომლზედ Agt; კომლზედ cet.  
<sup>25</sup> ქათამი] ქათამი ა SK. \*\* სააღდგომო M.  
<sup>26</sup> ერთი ბატკანი] ბატკანი ა S.  
\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის.  
\*\* J-ში: იღ.

ბატონის<sup>1</sup> მოსავლის<sup>2</sup> ათისთავი[ს] ნახევარი მოურავისა [K 04v] არის და ნახევარი მეღალისა<sup>3</sup>, სახლოხუცისა<sup>4</sup> და მდივნებისა არის<sup>5</sup>.

ქალის საჩექმე სამი აბაზი<sup>6</sup> მოურავისა არის. ულაცის ათისთავი მოურავისა არის\*.

5 ალექის მუშაზედ პური კოდი 117\*\*.

### ქ ა რ ი<sup>8</sup>. ეკლესიისა და მისის მოხელე[ე]ბისა\*\*\*

#### 111. ეკლესიის გამოსაღები<sup>9</sup>

[ნვ; M 165; S60r; K 05r]. ეკლესიის გამოსაღები: საბატონო—საშობაო და სააღდგომო ძღვენი—ცხვარი 8<sup>10</sup>, ქათამი 15<sup>11</sup>. ბატონი რომ აიყრება ექვსი ცხენი, ან მისი ქირა უნდა გამოიღონ<sup>12</sup>. ქათმის ბარება. კოყრის<sup>13</sup> ტკბილის ულაცი 10 8<sup>14</sup>. გუთანზედ<sup>15</sup> სამი დღე<sup>16</sup> ხვნა<sup>17</sup>, ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, მოზიდვა<sup>18</sup>, გალუწვა<sup>19</sup>. ზვარში მუშაობა. ბატონის ორის სამეხრეთს მონხულის მორწყვა. საბალახე. პირისთავი. ღორის საბალახე<sup>20</sup>. ნახირის [S 60v] თავი, საური, ფურზედ<sup>21</sup>

ბატონის| ბატონისა SK

<sup>2</sup> მოსავლის MK; მოსავლისა cet.

<sup>3</sup> მეღალისა MSK; მეღალესა J; მეღალეს cet.

<sup>4</sup> სახლოხუცისა M; სალოხუცისა S; სალოხუცისა cet.

<sup>5</sup> მდივნებისა არის M; მდივნებს კელი არა აქუს K; მდივნებსა S (S-ში ამის შემდეგ უფილა დაწერილი, ისე როგორც K-ში, სამი სიტყვა: „კელი არა აქუს“, მაგრამ შემდეგ ეს სიტყვები ამოუხარკეთ); მდივნისა cet.

<sup>6</sup> აბაზი| აბაზი DQaL.

<sup>1</sup> ალექის მუშაზედ (M-ში: მუშაზე) პური კოდი. ია MSK; — cet.

<sup>8</sup> კარი ლა M;—cet.

<sup>9</sup> ეკლესიის გამოსაღები MSKJ (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია); ეკლესიის გამოსაღებისათვის DL (L-ში სიტყვაში „ეკლესიის“-ში ასო „ქ“ შემდეგ არის ჩამატებული); ეკლესიის გამოსაღებისათვის Q; ეკლესიის გამოსაღებისათვის BaTt; ეკლესიის გამოსაღებისათვის g; ეკლესიის გამოსაღებისათვის cet.

<sup>10</sup> 8 MBKJ QBaL; რვა cet.

<sup>11</sup> იე MB; იე SK; თხუთმეტი JDQa; თუთმეტი cet.

<sup>12</sup> ბატონი რომ აიყრება ექვსი ცხენი ან მისი ქირა უნდა გამოიღონ—MSK (როგორც ჩანს, ეს ადგილი შემდეგ არის შეტანილი დასტურლამალში, რადგანაც ის MSK-ში, ე. ი. უძველეს ნუსხებში, არ არის).

<sup>13</sup> კოყრის| კოყრის SK; კოყორზე M.

<sup>14</sup> ტ|—M.

<sup>15</sup> გუთანზედ| გუთანზე MJ.

<sup>16</sup> სამი დღე| სამი დღის SK.

<sup>17</sup> ხვნა M; ხვნა AgNTt; გვნა cet.

<sup>18</sup> მოზიდვა M; მოტანა cet.

<sup>19</sup> გალუწვა M.

<sup>20</sup> პირისთავი ღორის საბალახე—M.

<sup>21</sup> ფურზე M.

\* S-ში „ულაცის ათისთავი მოურავისა არის“ შემდეგ არის მიწერილი.

\*\* დებულებას ალექის შესახებ MSK-ში დაუსათაურებელია და მას უშუალოდ მოსდევს მეძალეთუხუცესის დებულება, როგორც ალექის დებულების გაგრძელება. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში მეძალეთუხუცესის დებულება ცალკე არის მოცემული. ჩვენ ეს მართებულად მივიჩნით და იგი მოხელეთა დებულებებში გადაიტანეთ, რადგანაც ალექისა, და საერთოდ სოფლების დებულებასთან მას კავშირი არა აქვს.

\*\*\* კარის სათური M-ის სარჩევიდან არის.

ერთი<sup>1</sup> ჩარეკ<sup>2</sup> 65v[ქი ერბო, ბერწზედ ნახევარ[ი] ჩარეკი<sup>2</sup>. საქერიო ხარი. ლალა. ქათამი აბარია<sup>3</sup> 40<sup>4</sup>. ამისი ნაშენი წელიწადში 120<sup>5</sup>. საშობაო და სააღდგომო 30<sup>6\*</sup>.

ეკლესიის მოურავისა<sup>7</sup>: კაცის თავზედ<sup>8</sup> ორი შაური. რამდენი<sup>9</sup> გუთანი<sup>9</sup>, ერთს დღეს<sup>10</sup> ხენა<sup>11</sup>, ფარცხვა, მისი<sup>12</sup> შორწყვა, მომკა, მოზიდვა<sup>13</sup>, გალენვა. 5 ფურზედ<sup>14</sup> ერთი სტილი ერბო. საჩექმე ათი შაური. თავისგასამტეხლო ხარი. 10 გასამყრელო ხარი. ძღვენი. გუთანზედ<sup>15</sup> სამი კა[M 168]ბიწი<sup>16</sup> პური:

გარეშე ცხვარზედ<sup>17</sup> პირზედ<sup>18</sup> ბატკანი. კომლზედ ქალაქამდის ულაყი<sup>19</sup>. ათისთავი სამართლიანი, როგორც სხვას მოურავს ჰქონდეს<sup>20</sup>.

ეკლესიის ნაცვლისა კომლზედ ერთი კოდი...

ეკლესიის მამასახლისისა...

ეკლესიის ხასადრისა...<sup>21\*\*</sup>.

<sup>1</sup> ერთი ა M.

<sup>2</sup> ბერწზედ ნახევარ ჩარეკი—M.

<sup>3</sup> აბრიათ S II vav.

<sup>4</sup> მ]—MKS I var.

<sup>5</sup> რკ]—MKS I var.

<sup>6</sup> ლ]—MKS I var.

<sup>7</sup> მოურავის S.

<sup>8</sup> თავზე M. \*<sup>1</sup> რამდენი M.

<sup>9</sup> გუთანი S.

<sup>10</sup> ერთს დღეს იმთენი დღე M.

<sup>11</sup> ჯენა] ჯნვა SK; ჯენა AgNTit'.

<sup>12</sup> მისი]—M.

<sup>13</sup> მოზიდვა M; შოტანა cet.

<sup>14</sup> ფურზე M.

<sup>15</sup> გუთანზე M.

<sup>16</sup> კაბიწი] კაბიწი MK; კაბიჭი S.

<sup>17</sup> ცხვარზე M.

<sup>18</sup> პირზედ] პირზე MJ.

<sup>19</sup> კომლზე ქალაქამდის ულაყი M; ~ კომლზე ულაყი ქალაქამდის. KS; კომლზედ თითო ულაყი B; კვამლზე თვითო ულაყი J; კვამლზედ თვითო ულაყი DQBaL; კვამლზედ თითო ულაყი cet.

<sup>20</sup> ათისთავი სამართლიანი როგორც სხვას მოურავს ჰქონდეს M;—cet.

<sup>21</sup> მამასახლისისა ნაცვლისა კომლზედ ერთი კოდი ეკლესიის ნაცვლისა ეკლესიის ხასადრისა M; ეკლესიის მამასახლისისა ეკლესიის ნაცვლისა ეკლესიის ხასადრისა SK; ეკლესიის მამასახლისისა ეკლესიის ნაცვლისა BaT; ეკლესიის მამასახლისისა ეკლესიის ნაცვლისა cet.

\* წინადადება: „ქათამი აბარია მ ამისი ნაშენი რკ საშობაო და სააღდგომო ლ MSI var-სა და K-ში არ არის. ცხადია, რომ ეს ადგილ შემდგომ არის შეტანილი „დასტურლამალში“. ეს იქედანაც ჩანს, რომ ამავე პარაგრაფში, ცოტა ზემოთ, ყველა ნუსხაში არის „ქათმის ბარება“. თავდაპირველად, როგორც ჩანს, მხოლოდ ეს ორი სიტყვა იყო „დასტურლამალში“. S II var.-ში ჩამატებული ადგილი, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მქონით არის შესრულებული.

\*\* M-ში სიტყვა „მ. მამასახლისისა“ ცალკე სტრიქონადაა გამოყოფილი. მის შემდეგ ორი სტრიქონის დასატევი თავისუფალი ადგილია დატოვებული და წერია: „ნაცვლისა კომლზე ერთი კოდი“. ამის შემდეგ კვლავ თავისუფალი ადგილია დატოვებული (ორი სტრიქონი) და წერია: „ეკლესიის ნაცვლისა“. მას მოყვება ისევ თავისუფალი ადგილი, რომლის შემდეგაც წერია: „ეკლესიის ხასადრისა“. ბოლოს ისევ ცარიელი ადგილია დატოვებული. J-ში სიტყვები: „ეკლესიის მამასახლისისა“ სინგურით არის დაწერილი. მის წინ ორი სტრიქონის დასატევი თავისუფალი ად-

ეკლესიის<sup>1\*</sup> მუშაზედ პური კოდი 97<sup>2</sup>, ღვინო საპალნე 5<sup>3</sup>. მეზერეს კოდი 36<sup>4</sup>. მეზერეს კოდი 24<sup>5</sup>.

### კ ა რ ი 27<sup>6</sup>. ღურნუკისა და მისის მოხელე[ე]ბისა\*

119. [6 ნა\*\*\*] ღურნუკის გამოსაღები<sup>7</sup>

5 ღურნუკის საბატონო გამოსაღები<sup>8</sup>: ღალა შეიღზედ<sup>9</sup> 1<sup>10</sup>, კულუხი ხუთზედ<sup>11</sup> 1<sup>12</sup>, საშობაო ცხვარი 5<sup>13</sup>, ქათამი 25<sup>14</sup>, სააღდგომო ცხვარი 5<sup>15</sup>, ფურზედ ერბო<sup>16</sup> ჩარეკი 1<sup>17</sup>, ბერწზე[K 88r M 157]დ ნახევარ[ი]<sup>18</sup> ჩარეკი.

გილა დარჩენილი. „ეკლესიის მამასახლისა“-ს შემდეგ მოყვება დაუწერელი ადგილი. ქვევით კი სინგურით წერია: „ეკლესიის ნაცვლისა“. SK-ში ცალ-ცალკე სტრიქონზე სინგურით დაწერილია ჯერ—„ეკლესიის მამასახლისისა“, შემდეგ —„ეკლესიის ნაცვლისა“, პოლოს—„ეკლესიის ხასადრისა“. დანარჩენ ნუსხებში ხსენებული სიტყვები ჩვეულებრივად სტრიქონშია მოცემული წინა ტექსტის გაგრძელების სახით.

როგორც ჩანს, მოყვანილი ადგილი დაუმთავრებელია და დატოვებულია შესავსებად. M-ში ამ ტექსტის შევსების მხოლოდ ნაწილობრივი ცდაა.

1 ეკლესიის| ეკლესიის BaT.

2 ეზ (ყველა ნუსხაში).

3 ე (ყველა ნუსხაში)

4 ლე (ყველა ნუსხაში).

5 კდ (ყველა ნუსხაში).

6 კარი ლბ M;—cet.

7 ღურნუკის გამოსაღები ჩე. კონიექტ.;—MSK; ღურნუკის საბატონო გამოსაღები J (სინგურით, შუა გვერდზე, ცალკე სტრიქონზე სათაურად არის გამოტანილი, მაგრამ ამავე დროს ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისია); ღურნუკის საბატონო გამოსაღებისათვის cet. (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).

8 ღურნუკისა (M-ში ღურნუკს) საბატონო გამოსაღები MSK;—cet.

9 შეიღზე M.

10 ა (ყველა ნუსხაში).

11 ხუთზე M.

12 ა (ყველა ნუსხაში).

13 ე] ვ S.

14 კე (ყველა ნუსხაში).

15 ე (ყველა ნუსხაში).

16 ფურზედ ერბო] ფურზე ერბო S; ფურზე M.

17 ჩარეკი ა MS; ~ ერთი ჩარეკი cet.

18 ნაქვეარ] OS.

\* ჩვენ უკვე გვერდსა საუბარი იმის შესახებ, რომ სიტყვა „ეკლესიის“ წინ JDQBaLAg-NTtt'-ში მოთავსებულია ელის კარის ერთი ნაწილი, სახელდობრ, „ელის ვთაზისა, ერთი როცა ელისა და ჰაქი სულუს თაბუნის“ დებულეზანი. მაშასადამე, დებულეზა ეკლესიის შესახებ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ორად არის გაყოფილი. ელის დებულეზის ნაწილებია შემოტანილი ეკლესიის დებულეზაში. MSK-ში კი ასეთ აღრევას ადგილი არა აქვს.

S-ში მომდევნო ღურნუკის დებულეზის ბოლოში ეს ადგილი (S 51r) განმეორებულია. აქ. ეკლესიის მუშაზე კოდი ეზ ღვინო საპალნე ე მეზერეს კოდი ლდ მეზერეს კოდი კდ. აღნიშნული მინაწერი გაკეთებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით. შეიძლება ეს მინაწერი S II var. ჩავეთვალა, მაგრამ იგივე ტექსტი თავის ადგილზეა (S 58v) და ეს გამოეობა ტექსტის 51r-ზე, ღურნუკის დებულეზაში უადგილოდ გამოიყურება.

\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

\*\*\* MSK-ის ღურნუკის დებულეზაში ბატონისა და მოურავის სასარგებლოდ გათვალისწინებული გადასახადები ერთ პარაგრაფშია მოცემული, ხოლო დანარჩენი: ნუსხებში, ე. ი. ანბან-

ბაზიერის<sup>1</sup> გავლით დგომა. კოყრის ტკბილის ულაცი 10<sup>2</sup>. რამდენი<sup>3</sup> გუ-  
თანია<sup>4</sup>, [ერთ დღეს] ხენა, მისი მომკა, მოტანა, ვალეწვა, ქალაქს ჩამოტანა.  
ორის სამეხრეოს შენახვა. მისი<sup>5</sup> ნახნავის<sup>6</sup> ვალეწვა და<sup>7</sup> ქალაქს ჩამოტანა[S 51r]ნა<sup>8</sup>.

ცხერისა<sup>9</sup> და ღორის საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი, საური. საქერიო<sup>10</sup>  
ხარი. ქათამი<sup>11</sup> თუ აბარია 45<sup>11</sup>, მისი ნაშენი წელიწადში 135<sup>12</sup>; საშობათ, სა- 5  
აღდგომო [ქათამი] 30. ბატონი რომ აიყრება ცხენი ექვსი<sup>14</sup>, ან მისი ქირა<sup>15</sup>

ღურნუკის მოურავისა<sup>16</sup>; საშობათ კომლზედ<sup>16</sup>. ორი შაური<sup>17</sup>; სააღდგომო  
ერთი შაური<sup>18</sup>. საკომლოზედ<sup>19</sup> პური ერთი კოდი<sup>20</sup>, საჩექმე სამი აბაზი<sup>21</sup> ნაცე-  
ლით<sup>22</sup>. გასამყრელო ხარი. თავისგასამტეხლო<sup>23</sup> ხარი.

რამდენი<sup>24</sup> გუთანია<sup>25</sup>, თვითო დღეს ხენა, მისი ფარცხვა, მკა, მოტანა<sup>26</sup>. 10  
საკომლოზედ წელიწადში ქალაქამდის<sup>27</sup> ორი<sup>28</sup> ულაცი\*\*.

ნური წესით შედგენილებში ბატონისა და მოურავის დებულებანი ცალ-ცალკე გამოყოფილი  
ბატონის ნ, ხოლო მოურავის ნა. რადგანაც სხვა შემთხვევაში ბატონისა და მოხელის სასარგებ-  
ლოთ გათვალისწინებული გამოსაღების დებულებანი ცალ-ცალკე არ არის გამოყოფილი (იხ. შუ-  
ღავრისა, ზოლხისისა, დიდისა და სხვა დებულებანი), ამიტომ ჩვენ ეს პარაგრაფი არ დავანა-  
წილეთ და: სათაურიც შინაარსის შესაბამისად შევეცვალეთ.

1 ბაზიერის] ბაზიერს SK. .

2 ი (ყველა ნუსხაში).

3 რამთეი M.

4 გუთანია M; გუთანი არის cet.

5 მისი MSK; მისის cet.

6 ნახნავის] ნაწნავისა SK.

7 და]—MSK.

8 ქალაქს ჩამოტანა SK; ჩამოტანა cet.

9 ცხერისა MJ; ცხერის cet.

10 საქერიო] საქერივო S; საჭერიო NI'; საქერიო AgTf.

11 შე]—MS I var K.

12 რლე]—MSI var K.

13 ლ]—MSI var K.

14 ექვსი] ვ S II var;—MSI var K.

15 ღურნუკის მოურავისა MSKJ (J-ში: სათაურად, სინგურით შუა გვერდზე);

ღურნუკის მოურავისათვის cet. (სათაურად).

16 კომლზე M.

17 ორი შაური] ო S.

18 ერთი შაური] ო S.

19 საკომლოზე M.

20 ერთი კოდი] კოდი ერთი J; კოდი o MSK.

21 სამი აბაზი] სამი აბასი DaL; ქ S.

22 ნაცელით] ნაცვალით SK.

23 თავის გასამტეხლო ჯარი] თავის გასამტეხლო S.

24 რამთენი M.

25 გუთანი S.

26 თვითო დღეს ხენა მისი ფარცხვა მკა მოტანა M; ა დღეს უჯნან დაუფარცხონ გაულე-  
წონ მოუტანონ S; ერთს დღეს უჯნან დაუფარცხონ გაულონ მოუტანონ cet.

27 წელიწადში ქალაქამდის J; ქალაქამდის M; ქალაქამდის წელიწადზე S; ქალაქამდის  
წელიწადზედ K; წელიწადში ქალაქამდის cet.

28 ორი] ბ S.

\* სიტყვა „ქათამი“-თ დაწვებული და „ქირა“-თ დამთავრებული ტექსტი MSI var-სა და  
K-ში არ არის. ჩანს, ეს ადგილი შემდეგ არის შეტანილი „დასტურლამალში“.

\*\* S-ში სიტყვა „ულაციის“ შემდეგ, ტექსტისაგან განსხვავებული მელნით მიწერილია ე-

მამასახლისისა, როგორც ეკლესიისა არის, ისრევე. აგრევე ნაცელის. აგრევე ხასადრისა<sup>1</sup>.

[M 168; K 68v] ღურნუკისა <sup>2\*</sup> [ზერის სამუშაოდ] პური კოდი 15<sup>0</sup>. ღვინო რაც მივსცეთ<sup>3</sup>. [მუშას] ხენაში, მკაში, ლეწვაში კოდი 42<sup>0</sup>. მებხრეს კოდი 22<sup>7\*</sup>

კ ა რ ი 26<sup>0</sup>. დიღმისა და მისის მოხელეებისა\*\*\*.

118. [ნბ] დიღმის გამოხადები<sup>0</sup>

დიღმის გამოსაღები საბატონო: არის<sup>10</sup> სახასო გლეხი კომლი 103<sup>11</sup>. ამა

ღესის დებულებიდან ამოღებული შემდეგი სიტყვები: „ქ. ეკლესიის მუშაზე კოდი ეზ ღვი საბაღნე ე მეზერეს კოდი ღდ მებხრეს კოდი კდ“ (იხ. ზემოთ სოფ. ეკლესიის დებულება (§ III პარაგრაფის ბოლოს \* სანიშნებულთ სქოლიოში ჩამოტანილი შენიშვნა) .

K-ში „ორი ულავი“ ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით შემდეგ არის მიწერილი.

<sup>1</sup> მამასახლისისა როგორც ეკლესიისა არის ისრევე აგრევე ნაცელისა აგრევე ხასადრისა . („აგრევე ნაცელისა“, „აგრევე“ ხასადრისა“, ცალ-ცალკე სტრიქონებზეა მოთავსებული, ხოღ „აგრევე ნაცელისა“-ს „პირველი ასო „ა“ წინა სტრიქონზეა დატოვებული); მამასახლისისა (სინგ რით შუა სტრიქონზე) სარგოც როგორც ეკლესიისა არის, ნაცელისა აგრევე („ნაცელისა“ სინგ რით, „ნაცელისა აგრევე“ ცალკე სტრიქონზეა გამოტანილი) ხასადრისა აგრევე („ხასადრისა“ სი გურით არის დაწერილი, ხოლო „ხასადრისა აგრევე“ ცალკე სტრიქონზეა გამოტანილი) SK; მამ სახლისისა როგორც ეკლესიისა არის (ცალკე სტრიქონზეა ეს სიტყვები) ნაცელისა აგრე (ცალკე სტრიქონზეა, ამ სიტყვების შემდეგ ორი სტრიქონი ცარიელი ადგილია დატოვებულ ხასადრისა აგრევე (ცალკე სტრიქონზეა; ამის შემდეგ ორი სტრიქონი თავისუფალ ადგილ დატოვებული) J; მამასახლისისა როგორც ეკლესიისა (BAGTt'-ში: ეკლესიისა; t-ში: ეკლესი DQ-ში: ეკლესიისა) არის ნაცელისა (AgNTit'-ში: ნაცელისა) აგრევე ხასადრისა აგრევე cet.

<sup>2</sup> ღურნუკისა SK; ღურნუკს M;—cet

<sup>3</sup> იე MSK;—cet.

<sup>4</sup> ღვინო SK;—cet.

<sup>5</sup> მივსცეთ M; მივცეთ SK;—cet.

<sup>6</sup> მბ MSK;—cet.

<sup>7</sup> კბ MSK;—cet.

<sup>8</sup> კარი ღვ M;—cet.

<sup>9</sup> დიღმის გამოხადები SK (მოყვანილი სიტყვები სათაურად გამოყოფილია სინგურით ( შუა სტრიქონზეა დაწერილი, მაგრამ ამასთანავე ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისი სიტყვებიცა დიღმის გამოსაღები საბატონო არის J (ეს სიტყვები სინგურით შუა სტრიქონზეა დაწერილ ამასთანავე იგივე სიტყვები ტექსტის დასაწყისია); ღურნუკის... Q (გაურკვეველია მორე სიტყვ; „ღურნუკის“, რასაკვირველია, შეცდომით წერია);—M; დიღმის საბატონოს გამოსაღებისათჳს ce

<sup>10</sup> დიღმის გამოსაღების საბატონო არის] საბატონო არის SK (პირველი ორი სიტყვ „დიღმის გამოსაღები“, როგორც ენახეთ, სათაურად არის გატანილი);—J (ყველა ეს სიტყვა J-ს სათაურად არის გატანილი).

<sup>11</sup> კომლი რგ) რგ SK.

\* დაწებული სიტყვიდან „ღურნუკისა“ და დამთავრებული სიტყვებით „მებხრეს კოდი 2. მხოლოდ MSK-შია.

\*\* აღდგენილი სიტყვები—„ზერის სამუშაოდ“ და „მუშას“—გაკეთებულია წინა და მომდ: ნო პარაგრაფების შინაარსის მიხედვით (იხ. მაგალითად, შულავრის დებულება). ჩვეულებრივ სოფლების დებულებაში გათვალისწინებულია პურისა და ღვინის ის გადასახადები, რომლებსა საქირთ იყო ბატონის, ამ შემთხვევაში ქართლის მეფის, ვენახებისა და ხოდაბუნების დასამუ: ვებლად. ბატონს, ამჯერად მეფეს, ვენახები და დასამუშავებელი ყანები ჰქონდა ამა თუ იმ სო ლის ახლოს. მახლობელ სოფელს ვეალებოდა ვენახებსა და ხოდაბუნებში მომუშავე მუშაყელის; ნახვა ხსენებული გადასახდლებით.

\*\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

აქეს<sup>1</sup>: მალი თავეზედ<sup>2</sup> ოცდორი შაური<sup>3</sup>. ამისგან ხუთი აბაზი ბატონისა არის და შაურ-ნახევარი მოურავისა და მემალისა, ნახევარ-შაური<sup>4</sup> სახლთხუცისა<sup>5</sup> და მღიენებისა<sup>6</sup>. [S 51 v] ლალა სარწყავზედ<sup>7</sup> ხუთზედ. ერთი ბატონისა არის<sup>8</sup> და<sup>9</sup> ურწყავზე შეიღზედ — ერთი<sup>10</sup>. კულუხი შეწერით არის, მამულზედ<sup>11</sup> ჰკილია<sup>12</sup>, დიდს დიდობით და ცოტას ცოტაობით შეაწერენ<sup>13</sup>. საშობაო ცხვარი 18<sup>14</sup>, სააღდგომო ცხვარი 18<sup>15</sup>. ბატონის ზერის\*\* მუშაობა ყოვლისფრით<sup>16</sup> იმათ<sup>17</sup> უნდა შეიმუშაონ.

ყარაიაზედ<sup>18</sup> პირველზედ<sup>19</sup> კონის ჩადგმა. რამდენი<sup>20</sup> გუთანი გამოვა, სამს<sup>21</sup> დღეს ყარაიაზედ<sup>22</sup> ხენა<sup>23</sup>, მისი მომკა, შეტანა<sup>24</sup> და გალუწვა. ბატონის აყრაზედ<sup>25</sup> ურმისა და ცხენის<sup>26</sup> თხოვება<sup>26</sup>. ბატონის წიგნით მღგურისა და სტუმრის 10 დაყენება<sup>27</sup>\*\*\*. ბატონის\*\*\*\* მიბრძანებაზედ<sup>28</sup> შეძლებით სამასკ[K 67r] ინძლოს გამო [M 159] ლება<sup>29</sup>.

<sup>1</sup> აქეს SK; აქეს cet.

<sup>2</sup> თავეზე M.

<sup>3</sup> ოცდორი შაური M; შაური კბ K; ჩრ S; შაური ოცდა ორი cet.

<sup>4</sup> ხუთი აბაზი (DQBaL-ში: აბასი) ბატონისა არის და შაურ-ნახევარი მოურავისა და მემალისა ნახევარ შაური ბატონისა არის ჩ მოურავისა ნყე და მემალისა კე S.

<sup>5</sup> სახლთხუცისა M; სალთხუცისა cet.

<sup>6</sup> მღიენებისა მღიენებისა არის SK.

<sup>7</sup> სარწყავზე M.

<sup>8</sup> ხუთზე ერთი ბატონისა არის M; ე ა ბატონს S; ხუთზედ ერთი ბატონს cet.

<sup>9</sup> და M; —cet.

<sup>10</sup> ურწყავზედ შეიღზედ ერთი ურწყავზე შეიღზე ერთი M; ურწყავში ზ ა S; ურწყავში შეიღზედ ა K.

<sup>11</sup> მამულზე M.

<sup>12</sup> ჰკილია კილია SK.

<sup>13</sup> დიდს დიდობით და ცოტას ცოტაობით შეაწერენ—M.

<sup>14</sup> იწ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> იწ თვრამეტი K.

<sup>16</sup> ყოვლისფრით ყოვლის ფერით SK.

<sup>17</sup> იმათ ამათ SK.

<sup>18</sup> ყარაიაზე M.

<sup>19</sup> პირველზე M.

<sup>20</sup> რამთენი M.

<sup>21</sup> სამს] გ S.

<sup>22</sup> ყარაიაზე M.

<sup>23</sup> ჰენა] ხუნა M; ჰნვა SK; ჰუნა AgNTtt'.

<sup>24</sup> აყრაზე M.

<sup>25</sup> ურმისა და ცხენის M; ურმის და ცხენის SK; — ცხენისა და ურმის cet.

<sup>26</sup> თხოვება MSK; თხოება cet.

<sup>27</sup> ბატონის წიგნით მღგურისა და სტუმრის დაყენება M; ბატონის წიგნით სტუმრისა და მღგურის დაყენება S II var. JDQB LAgNTtt';—SI var. K.

<sup>28</sup> მიბრძანებაზედ] მიბრძანებაზედ JDBaL; მიბრძანებაზე M.

<sup>29</sup> სამასპინძლოს გამოღება M; სამასპინძლო cet.

\* S-ში ამ სიტყვის შემდეგ „საბატონო ცხვარი“ გადასახულია.

\*\* S-ში სიტყვა „ზერის“ სტრატონს ზემოთ არის ჩაწერილი ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით.

\*\*\* S-ში სიტყვები: „ბატონის წიგნით სტუმრისა და მღგურის დაყენება“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით, მარჯვენა აშიაზე წერია.

\*\*\*\* S-ში სიტყვა „ბატონის“, განსხვავებული ფერის მელნით არის მიწერილი.

საბაზიერო ქათამი. კომლზედ<sup>1</sup> თვითო<sup>2</sup> ქათმის ბარება. თავლის ქემეცობა. კოჟორზედ<sup>3</sup> სამეჯინიბო<sup>4</sup> ბატკანი. სამართლით<sup>5</sup> საბალახე ცხერისა და ღორისა. პირისთავი; შიშლივი ორასზედ ერთი ცხვარი. წიგნიცა აქესთ<sup>6</sup>. ნახირისთავი. ქალაქში<sup>7</sup> სასახლის მუშაობა. მცხეთას [ბატონის] მისვლაზედ სამსახური<sup>8</sup>; ქვის ზიდვა<sup>9</sup>. ყარაის<sup>10</sup> ჯელგა<sup>11</sup>. ბარგის<sup>12</sup> ზიდვა<sup>13</sup>. საური 14<sup>14</sup> შაური, ბოგანოს<sup>15</sup> საური ორი შაური<sup>16</sup>. მსახური და თარხანი ვინც არის, მალისა<sup>17</sup>, ღალისა<sup>18</sup> და კულუხის მეტი სითარხნე არა აქეს. სხვას ყველას აქნევენებენ მეზობლები<sup>19</sup>.

მეორეზედ კუმელთ უნდა ჩადგან კონი<sup>16\*\*\*</sup>. დილომს აბარია ქათამი 150, ამისი ნაშენი წელიწადში იქნება 450<sup>17\*\*\*\*</sup>.

<sup>1</sup> კომლზე J.

<sup>2</sup> თვითო| აა S.

<sup>3</sup> კოჟორზე M.

<sup>4</sup> სამეჯინიბო M; მეჯინიბის cet.

<sup>5</sup> სამართლით|— M.

<sup>6</sup> შიშლივი ორასზედ ერთი ცხვარი. წიგნიცა აქესთ| შიშლივი MSK (ამავე პარაგრაფში, ცოტა ქვემოთ სიტყვის „მეზობლების“, შემდეგ S-ში: შიშლივი ს ერთი; K-ში: შიშლივი ორასზე ა; M-ში: შიშლივი ორასზედ ერთი). <sup>7</sup> ქალაქში M; ქალაქს cet.

<sup>8</sup> მისვლაზედ სამსახური| მისვლაზე სამსახური J;—M.

<sup>9</sup> ყარაის SKJ; ყარაის M; ყარაის Q; ყარაის cet.

<sup>10</sup> ჯერგა MSK; ჯელგა cet.

<sup>11</sup> ბარგის| და ბარგის M.

<sup>12</sup> ზიდვა M; ჩატანა cet.

<sup>13</sup> იღ შაური| თითხმეტი შაური K; ღ S:                    <sup>14</sup> ბოგანას S.

<sup>15</sup> საური ორი შაური| საური ო S; ბ შაური M.

<sup>16</sup> მალისა| მალის SK.

<sup>17</sup> ღალისა| ღალის S.

<sup>18</sup> მეზობელში S I var. K.

<sup>19</sup> მეორეზედ კუმელთ უნდა ჩადგან კონი M; მეორეზედ კონი კუმელთ უნდა გააყეთონ და ჩადგან SK;—cet.

<sup>20</sup> დილომს აბარია ქათამი ორ ამისი ნაშენი წელიწადში იქნება (AN-ში: იქნება) უნ| —MSI var K.

\* SK-ში „შიშლივი“ს შესახებ განაწესი ორჯერ არის მოცემული. პირველად ამ ადგილზე წერია მხოლოდ ერთი სიტყვა—„შიშლივი“. მეორეთ ამავე პარაგრაფში ცოტა ქვემოთ სიტყვა „მეზობლები“-ს შემდეგ წერია: „შიშლივი ორასზედ ერთი“. S-ში „შიშლივი-ს ერთი“ გადახაზულია და ამ ადგილზე, სადაც „შიშლივი“ ეწერა S სტრიქონს ზემოთ, ჩამატებულია: „ორასზე ერთი ცხვარი“. დანარჩენ ნუსხებში ეს ადგილი მხოლოდ ერთხელ არის მოყვანილი და სწორედ ამ ადგილზე, რომელზედაც ჩვენ ის დატოვებული ვაქვს. შინაარსის მიხედვით მისი გადაწერილი აქ არის. სიტყვები „წიგნიცა აქესთ“ SK-ში არ არის.

\*\* M-ში წერია, რომ დიდმელების ბეგარას წარმოადგენს მცხეთას „ქვის ზიდვა“. სხვა ხელნაწერების მიხედვით, ეს ბეგარა ამგვარად არის წარმოადგენილი: „მცხეთას მისვლაზედ სამსახური ქვის ზიდვა“. შეიძლება „ქვის ზიდვა“ სასახლის მუშაობას დაეუკავშიროთ, მაშინ ეს სიტყვები, სახელის „მცხეთას“ წინ უნდა გადმოვიტანოთ. შეიძლება აგრეთვე „ქვის ზიდვა“ „ყარაის ჯერგა-სა“-იც დაეუკავშიროთ, მაშინ ამ სიტყვების გადმოტანის საჭიროება მოიხსენება. ჩვენ ვგი ამ ადგილზე დაეტოვეთ, სადაც ხელნაწერში არის.

\*\*\* ამავე პარაგრაფში, ზემოთ, საუბარია „ყარაიაზედ პირველზედ კონის ჩადგმაზე“, რომელიც დიდმელთ ველებოდან. ხოლო „მეორეზედ“ კონის ჩადგა კუმელთ ველებათ.

\*\*\*\* წინადადება, რომელიც ქათმის გაბარებას ეხება, როგორც ჩანს, შემდეგ არის შეტანილი „დასტურალაში“, რადგანაც ეს ადგილი MS I var-სა და K-ში არ არის.



[S 52 r] დიღმის მოურავის სარგო: კომლზედ ტბილი კოკა 2. ბზე ვირის საპალნე 1. შეშა საპალნე 1. კომლზედ სატარულო 3 შაურ-ნახევარი. მებალახობა<sup>1\*</sup>, ხევისთაობა. თავისგასამტებლო ხარი 1<sup>1</sup>. გასამყრელო ხარი 1<sup>2</sup>. რიგის პური მართებულად. ვისაც ბევრი ცხვარი ჰყავს<sup>2</sup>—ბატონი, ვისაც ცოტა ჰყავს<sup>3</sup> [K 87v] თიკანი, ვისაც კიდეე ნაკლები ჰყავს [M 100]—შაური<sup>4</sup>. მალზედ<sup>5</sup> თავზედ<sup>6</sup>—ნახევარ[ი] შაური<sup>7</sup>. სამართლიანი ბატონის თერთმეტის თავი<sup>8</sup>.

დიღმის ხასადრისა<sup>9</sup>:—მალზედ<sup>10</sup> თავზედ<sup>11</sup> შაური 1<sup>12</sup>. მოყალნემ ტბილი კოკა 1<sup>1/2</sup><sup>13</sup>. მალის ძღვენი. ზვრის ათისთავში, ღალის ათისთავში, როგორც სამართალია<sup>14</sup>, [ხასადარს წილი აქვს].

დიღმის მამასახლისისა: კომლზედ<sup>15</sup> თვითო კოკა ტბილი<sup>16</sup>. მოყალნემ 10 რომ ქორწილი ქნას ხუთი შაური<sup>16\*\*\*</sup>.

დიღმის ნაცვლისა:\*\*\* ღვინო ნახევარ[ი] კოკა. გასამყრელო მარჩილი. თავის [გასამტებლო]. ბატონის ათისთავი. მის დროს, [ბატონი] იქ რომ იყოს—ძღვენი<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> კომლზედ ტბილი კოკა აი ბზე ვირის საპალნე ა შეშის საპალნე ა კომლზე სატარულო შაური გ ნავევარი. მებალახობა M; კომლზედ ტბილი კოკა ორი (K-ში: ბ) შეშა საპალნე ა კომლზედ სატარულო შაური გ (K-ში: გ O) ნახევარი მებალახობა KJDBA; კომლზედ ტბილი კოკა ბ, ბზე ვირის საპალნე ა შეშა საპალნე ა კომლზედ სატარულო რნეე მებალახობა S; კომლზედ სატარულო შაური ნახევარი გ მებალახობა cet.

<sup>2</sup> ა M;—SK; ერთი cet. <sup>3</sup> ა M;—SK; ერთი cet. <sup>4</sup> ჰყავს] ყავს SK. <sup>5</sup> ჰყავს] ყავს SK.

<sup>6</sup> ვისაც კიდეე ნაკლები ჰყავს შაური M; კიდეე ვისაც ნაკლები ნ S; კიდეე ვისაც ნაკლები შაური K; კიდეე ვისაც ნაკლები იმაზედ შაური J; კიდეე ვისაც ნაკლები ჰყავს იმაზედ შაური cet.

<sup>8</sup> მალზედ] მალზე MSK.

<sup>9</sup> თავზედ] თავზე SK.

<sup>7</sup> ნახევარ შაური] ნეე S.

<sup>8</sup> სამართლიანი ბატონის თერთმეტის თავი M;—cet.

<sup>9</sup> ხასადრისა] ხასადარს SK.

<sup>10</sup> მალზე M.

<sup>11</sup> თავზე M.

<sup>12</sup> შაური ა] ნ S.

<sup>13</sup> მოყალნემ ტბილი კოკა აი M; მოყალანზედ კოკა აი S; მოყალნეზედ კოკა აი KJDQBaL (DQBaL-ში ნახევრის ნიშანი ი გადახაზულია და ფ-ს ჰყავს); მოყალნეზედ კოკა ა cet.

<sup>14</sup> როგორც სამართალია M;—cet.

<sup>15</sup> კომლზე M.

<sup>16</sup> თვითო კოკა ტბილი M; ტბილი კოკა ა S; კოკა ტბილი ა cet.

<sup>16</sup> ხუთი შაური] ონ S.

<sup>17</sup> ღვინო ნახევარ კოკა გასამყრელო მარჩილი თავის ბატონის ათის თავი მის დროს იქ რომ იყოს ძღვენი M;—cet.

\* წინადადება „კომლზედ სატარულო 3 შაურ-ნახევარი მებალახობა“ ხელნაწერებში ერთნაირად არ არის მოცემული. SK-ს მიხედვით „სატარულო“ უდრის სამ შაურ ნახევარს (3<sup>1/2</sup>); AgNttf'-ში ეს ადგილი გაუგებარია. MJDQBa ნუსხებში, თითქოს, სატარულო 3 შაურს უდრის, ხოლო ნახევარი—„საბალახოს“ ეკუთვნის, ე. ი. დიღმის მოურავს, შესაძლებელია, მებალახის შემოსავლის ნახევარი ჰქონდა განკუთვნილი. მაგრამ ჩვენ ვარჩიეთ S-ის სრულიად გარკვეული მოწინააღმდეგეობა—რნეე, რაც სამშაურნახევარს ნიშნავს. K-ში ეს ადგილი ამგვარად არის მოცემული: ნახევრის ნიშანიც (o) არის „გ-ს შემდეგ და სიტყვითაც არის დაწერილი—„ნახევარი“.

\*\* MSKJ-ში დებულება მამასახლისის შესახებ ცალკე აბზაცად არის მოცემული; J-ში ამ აბზაცის წინ და შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული.

\*\*\* SKJ-ში „დიღმის ნაცვლისა“ ცალკე სტრიქონშია. J-ში ამ სიტყვების წინ და შემდეგ ორ-ორი სტრიქონის ადგილია დატოვებული. M-ში ეს ადგილი ცალკე აბზაცად არის გამოყოფილი.

დიღმის ზერის მუშას: პური კოდი 14<sup>1</sup>. ლენო კოკა 20<sup>2</sup>. მეზერებს<sup>3</sup> პური კოდი 24<sup>4</sup>.

საბურთალის<sup>5</sup> ზერებს<sup>6</sup> პური კოდი 36<sup>7</sup>. სხვა ჯერ არ დადებულა<sup>8</sup>.

კარი 29<sup>9</sup>. კავთისხევის გამოხალბისა და მისის მოხელეებისა\*\*

5

114. კავთისხევის გამოხალბეი<sup>10</sup>

[კა\*\*\*; M 181] კავთისხევი<sup>11</sup> სახლობს სახასო გლეხი<sup>12</sup> კომლი 23<sup>13</sup>. ამათი<sup>14</sup> საბატონო გამოხალბეი: გუთანზედ<sup>15</sup> სამი<sup>16</sup> დღე ხენა და მისი სულ მომუშავება და პური[ს] ქალაქს<sup>17</sup> ჩამოტანა. სამეხრეოს შენახვა. იმისი<sup>18</sup> ნათესის მორწყვა და ჩამოტ[კ 88 რ]ანა<sup>19</sup>. ამისი<sup>18</sup> სძეს<sup>19</sup> გაცემულს:\*\*\*\* სამი<sup>20</sup> დღე მკა, ზიდვაზედ<sup>21</sup> თვითო ურემი კომლად<sup>22</sup>. სამ დღეს ლეწვა თვითო ხარით, კაცით და კევრით. ზერის მუშაობა, კომლზედ [52v] სამი კონა სარი<sup>23</sup>, ნეხვი სამი

<sup>1</sup> იღ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> მეზერებს MSK; მეზერებსა JDQBaL; მეზერებს cet.

<sup>4</sup> კღ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> საბურთალის] საბურთალს M; საბურთალს SK.

<sup>6</sup> ზერებსა JDQBaL; ზერისათვის Q; ზერს M; ზერებს SK; ზერებს cet.

<sup>7</sup> ლე (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> დადებულა MSKJ; დაკლებულა cet.

<sup>9</sup> კარი M; — cet.

<sup>10</sup> კავთისხევის გამოხალბეი ჩე. კონიექტ.; — MSKJ; კავთისხევისათუ cet.

<sup>11</sup> კავთისხევი] კავთიხევი M. <sup>12</sup> სახასო გლეხი M; გლეხი სახასო cet.

<sup>13</sup> კ8 (ყველა ნუსხაში). <sup>14</sup> ამათი MJDQaL; ამათ SK; მათი cet.

<sup>15</sup> გუთანზედ] სძეს გუთანზედ SK; გუთანზე M.

<sup>16</sup> სამი] გ S.

<sup>17</sup> და მისი სულ მომუშავება და პური ქალაქს M; ფარცხვა მორწყვა მომკა გალწვა და cet.

<sup>18</sup> იმისი M; იმისის J; ამისის DQaLAN; ამისი SKgTtt'.

<sup>19</sup> ჩამოტანა] მოტანა SK.

<sup>20</sup> ამისი MSKJDQa; ამის L; ამას cet.

<sup>21</sup> სძეს SK; სძეს cet.

<sup>22</sup> სამი] გ S.

<sup>23</sup> ზიდვაზე MSK; ზიდვაზედ cet.

<sup>24</sup> კომლათ MSK; კომლად cet.

<sup>25</sup> სამს დღეს ლეწვა თვითო კარით და კაცით და კევრით ზერის მუშაობა კომლზედ სამი კონა სარი M; სამ-სამი SK; სამს დღეს ლეწვა თვით (J-ში: თვითო) კარით კაცით და კევრით ზერის მუშაობა კომლზედ კონა სარი გ JDQaL; სამს დღეს ლეწვა თვით კარით კაცით და კევრით ზერის მუშაობაზედ მუშაობა კომლზედ კონა სარი გ cet.

\* როგორც ჩანს, „სხვა ჯერ არ დადებულა“, ნიშნავს: ბატონის სახნავი მიწების დასამუშავებლად, დიღმის გადასახადის დებულება ჯერ არ არის მოცემულიო. ამ ადგილის ასეთი შინაარსი გამომდინარეობს სხვა სოფლებისათვის გათვალისწინებულ დებულებათა სათანადო ადგილებთან შედარებიდან.

\*\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

\*\*\* J-ში: ჰბ.

\*\*\*\* „გაცემული“ ყმა გლეხთა ის კატეგორიაა, რომელიც ყველა გადასახდელს არ იხდის: ამ შემთხვევაში „გაცემული“ სახასოსაგან განსხვავებულია.

ჯინი<sup>1</sup>, სამი<sup>2</sup> დღე ბარვა და წილნა<sup>3</sup>. კიდევ სახასოსა<sup>4</sup> სძეს<sup>5</sup>; ღალა სარწყავში  
ოთხი<sup>6</sup> პატრონსა<sup>7</sup> და მეხუთე<sup>8</sup> ბატონსა, ურწყავში მეექვსედი ბატონსა<sup>9</sup>. კუ-  
ლუნი ოთხი<sup>10</sup> პატრონსა<sup>11</sup> და ერთი<sup>12</sup> ბატონს. საშობაო<sup>13</sup> ძღენისათვის<sup>14</sup> ცხვა-  
რი 4<sup>15</sup>, სააღდგომო ცხვარი 4<sup>16</sup>. საბალახე ცხვრისა და ღორისა. პირისთავი,  
ნახირისთავი, საური, ბოგანოზედ<sup>17</sup> ორი შაური<sup>18</sup>. კოწახური საპალნე 1.<sup>19</sup> ის-  
რამი საპალნე 120<sup>20</sup>. ხის შეწერა. ყაბახის ჩამოტანა. ბატონი თუ მიბრძანდეს<sup>21</sup>—  
სამასპინძლო. საქერიო<sup>22</sup>.

თბილელისა<sup>23</sup> და წინამძღვრის ყმას აქლემის მალთო<sup>24</sup>.

[M 168] კავთისხევის მოურავის<sup>25</sup> სარგო: გასამყრელო ხარი 1<sup>26</sup>. თავისგასამტეხ-  
ლო<sup>27</sup> ხარი 1<sup>28</sup>. მამულიანზედ<sup>29</sup> ტკბილი კოკა 1<sup>30</sup>. კომლზედ<sup>31</sup> ქერი კოდი 2<sup>32</sup>. 10  
კომლზედ თივა კონა 30<sup>33</sup>, სამასპინძლო მამულიანზედ თოხლი 1<sup>34</sup>. ქათამი 1<sup>35</sup>,

<sup>1</sup> სამი ჯინი M; ~ ჯინი სამი cet.

<sup>2</sup> სამი] გ S.

<sup>3</sup> ბარვა და წილნა M; ბარვა და წილნა და ჩამოტანა SK; ბარვა cet.

<sup>4</sup> სახასოსა M; სახასოს cet.

<sup>5</sup> სძეს] აძეს S.

<sup>6</sup> ოთხი] დ S.

<sup>7</sup> პატრონსა M; პატრონს cet.

<sup>8</sup> და მეხუთე M; ა ერთი S; ერთი cet.

<sup>9</sup> ბატონსა M; ბატონს cet.

<sup>10</sup> ოთხი] დ S.

<sup>11</sup> პატრონსა M; პატრონს cet.

<sup>12</sup> და ერთი M; ა S; ერთი cet.

<sup>13</sup> საშობაო] საშობო S; საშობო K.

<sup>14</sup> ძღენისათვის JDaL; ძღენისათ ~ ღ; ძღენისათვის M; ძღენისათვის ANT; ძღენისათ-  
ვის gl'.

<sup>15</sup> დ MSJ; ოთხი cet.

<sup>16</sup> დ MSJ; ოთხი cet.

<sup>17</sup> ბოგანოზე M.

<sup>18</sup> ორი შაური] რ S.

<sup>19</sup> ა MS; ერთი cet.

<sup>20</sup> ისრამი საპალნე ა DQaL; ისრამი საპალნე ერთი AgNutt';—MSK.

<sup>21</sup> მიბრძანდეს] შიბძანდეს MSKJDaL.

<sup>22</sup> საქერიო JDQaL; საქერიო MSK; საქერიო cet.

<sup>23</sup> თბილელისა და SKJ; თბილელისა M; ტფილელისა და cet.

<sup>24</sup> მალთო MSKJ; მალთი cet.

<sup>25</sup> კავთისხევის მოურავის] კავთისხევის მოურავისა SK; კავთისხევის მოურავის M.

<sup>26</sup> ა] ერთი K.

<sup>27</sup> თავის გასამტეხლო] თავის გასამტეხო M.

<sup>28</sup> ა MS;—cet.

<sup>29</sup> მამულიანზედ] მამულზედ SK.

<sup>30</sup> ა] ერთი K.

<sup>31</sup> კომლზე M.

<sup>32</sup> ბ MS; ორი K;—cet.

<sup>33</sup> ლ (ყველა ნუსხაში)

<sup>34</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>35</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

\* „ისრამის საპალნე“ MSK-ში არ არის. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ეს წინადადება  
შემდეგ არის შეტანილი „დასტურლამალში“.

ღვინო კოკა 1<sup>1</sup>, პური კოდი 1<sup>2</sup>. ქერი კოდი 1<sup>3</sup>. საახალწლოთ<sup>4</sup> კომლზე [K<sup>10</sup>er ქათამი, ღვინო თვითო<sup>6</sup> საღვინე<sup>7</sup>. სააღდგომო ძღვენი<sup>8</sup>. ვისაც ცხვარი ჰყავს<sup>9</sup> — ბატკანი. გუთანზე<sup>1</sup> თვითო<sup>10</sup> ღლე ხენა, ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, ლეწვა, შეტანა<sup>11</sup>, ერთს<sup>12</sup> ღლეს ბარვა.

5 კავთისხევის მამასახლისისა: მოყალნეზედ გასამყრელო მარჩილი. ერთ<sup>1</sup> ღლეს მკა, მეკულუზე კაცზედ თვითო კოკა ტკბილი<sup>13</sup>\*. აგრევე ნაცვლისა<sup>14</sup>.

კავთისხევის ხასადრისა: ზერისა და ხოდაბუნის ათისთავის ნახევარი კომლზე ქათამი, თვითო ლიტრა ქერი<sup>15</sup>.

კავთისხევის<sup>16</sup> მესთვლეს: კულუხის გამომღებზედ<sup>17</sup> თვითო<sup>18</sup> კოკა ტკბ[S 52ქ-10 ლი, თვითო<sup>19</sup> ქათამი, თვითო<sup>20</sup> ლიტრა ქერი, თვითო<sup>21</sup> საღვინე ღვინო.

[M 163] კავთისხევის<sup>23</sup> ზერის<sup>23</sup> მუშას: მკასა და ხენაში<sup>24</sup> პური კოდი 45<sup>25</sup>, ღვინო კოკა 36<sup>26</sup>. მეხრეს — კოდი 12<sup>27</sup>.

1 ა) ერთი K.

2 ა (ყველა ნუსხაში).

3 ქერი კოდი ა) ქერი კოდი ერთი K;—M.

4 საახალწლოთ M; საახალწლო cet.

5 კომლზე MSK; კომლად cet.

6 თვითო MSKJ; თვითო cet.

7 საღვინო J.

8 სააღდგომო ძღვენი KJDQaL; სააღდგომო ძღვენი AgNTtt';—M.

9 ჰყავს] ყავს SK. <sup>91</sup> გთანზედ M.

10 თვითო M; ა S; ერთი cet.

11 შეტანა]—M.

12 ერთს] ა S.

13 კავთისხევის მამასახლისისა მოყალნეზედ გასამყრელო მარჩილი. ერთს ღლეს მკა მეკულუზე კაცზედ (J-ში: კაცზე) თვითო (AgNitt'-ში: თითო კოკა) ტკბილი]—SK; კავთისხევის მამასახლისისა მოყალნეზედ გასამყრელო მარჩილი M.

14 აგრევე ნაცვლისა M; ნაცვლისა (სინგურით არის ეს სიტყვა დაწერილი) ისა აგრევე SK; კავთისხევის ნაცვლისა აგრევე cet. (J-ში სიტყვები „კავთისხევის ნაცვლისა აგრევე“ ცალკე სტრიქონზე არის გამოტანილი და ამ სიტყვების წინ და უკან ორ-ორი სტრიქონის ცარიელი ადგილია დატოვებული).

15 კავთისხევის ხასადრისა ზერისა და ხოდაბუნის ათისთავის ნახევარი კომლზე ქათამი თვითო ლიტრა ქერი M; აგრევე ზერისა (S-ში ზეარისა) და ხოდაბუნისა ათისთავისა ნახევარი (S-ში: მ) კომლზე ქათამი თვითო ლიტრა ქერი SK; კავთისხევის ხასადრისა ზერისა და ხოდაბუნისა AgTtt'-ში: ხოდაბუნის) ათის-თავის ნახევარი cet.

16 კავთისხევის M.

17 გამომღებზედ M.

18 თვითო MSKJ; თვითო DQaL; თითო cet.

19 თვითო MSKJ; თვითო DQaL; თითო cet.

20 თვითო MSKJ; თვითო DQaL ; თითო cet.

21 თვითო MSKJ; თვითო DQaL; თითო cet.

22 კავთისხევის M.

23 ზერის] ზერისა SK.

24 მკასა და ხენაში M; და მკა ხენაში SK(S-ში: „და მკა“-ს წინ სიტყვა „მუშას“ გადახაზულია, რადგანაც იგი შეედომით ორჯერ დაუწერიათ); და მკა ხენაში JDQaL; ხენაში cet.

25 მე (ყველა ნუსხაში).

26 ლე (ყველა ნუსხაში).

27 მხ (ყველა ნუსხაში).

\* სიტყვები „ერთს ღლეს მკა. მეკულუზე კაცზედ თვითო კოკა ტკბილი“ MSK-ში არ არის. ამიტომ, სავარაუდებელია, რომ ეს სიტყვები შემდეგ არის შეტანილი „დასტურლამლში“.

116. [რბე] ქვიტიკირის ლილოს\*\* დებულება<sup>1</sup>

ქვიტიკირის ლილოს სძეს<sup>3</sup> საბატონო: ერთი<sup>4</sup> სამეხრეოს შენახვა, მისი ხენა<sup>5</sup>, მომკა, მოტანა, გალუწვა<sup>6</sup>. გუთანზედ<sup>7</sup> ორი<sup>8</sup> ღლე ხენა, მისის ნახნავის შემუშავება<sup>9</sup>.

ღალა დლიურზედ<sup>10</sup> კოდი 1<sup>11</sup>. მართებული პირისთავი, საბალახე<sup>12</sup>. ნახირისთავი. საშობაო. ცხვარი 1<sup>13</sup>, ერბო ლიტრა 1<sup>14</sup>, ქათამი 10<sup>15</sup>, ასრევე<sup>16</sup> სააღდგომო<sup>17</sup> აძესთ<sup>18</sup>. საქერიო ქარი<sup>19</sup>.

ქვიტიკირის<sup>20</sup> ლილოს მოურავისა: რამდენი<sup>21</sup> გუთან არის, ერთს<sup>22</sup> ღლეს უხენენ<sup>23</sup>, დაუთესვენ<sup>24</sup>, მოუტანონ<sup>25</sup>, გალუწონ. კომლზედ თვითო<sup>26</sup> კოდი პური და 10 ქერი. თავის გასამტეხლო. გასამყრლო.

ქვიტიკირის ლილოს მამასახლისისა. ქვიტიკირის ლილოს ნაცვლისა<sup>27\*\*\*</sup>. [M 184] სააკას ლილოს\*\*\* [ზერის] მუშაზედ პური კოდი 12. მეხრეს კოდი 12. მკაში — ღვინო, რაც მივეცეთ<sup>28</sup>.

<sup>1</sup> კარი ლე M;—cet.

<sup>2</sup> ქვიტიკირის ლილოს დებულება ჩვენი კონიექტ.: ქვიტიკირის ლილოს J (ტექსტის პირველი ორი სიტყვა გატანილია ცალკე სტრიქონზე, დაწერილია სინგურით);—MSK; ქვიტიკირის ლილოს დებულებისათვის cet.

<sup>3</sup> სძეს MSKJ; აძეს cet

<sup>4</sup> ერთი M; ა S; ერთის cet.

<sup>5</sup> ხენა K.

<sup>6</sup> მოტანა გალუწვა] შემოტანა გალუწვა M; გალუწვა SK.

<sup>7</sup> გუთანზე M.

<sup>8</sup> ორი] ბ S.

<sup>9</sup> ნახნავის შემუშავება] მოსავლის მომუშავება M; ნახნავის მომუშავება SKJ.

<sup>10</sup> დლიურზე M.

<sup>11</sup> ა] ერთი J.

<sup>12</sup> პირისთავი საბალახე M; ~ საბალახე პირისთავი cet.

<sup>13</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ი MSK;—cet

<sup>16</sup> ასრევე M; ისრევე SK; ასრევე J; აგრევე Da; აგრევე cet.

<sup>17</sup> სააღდგომე S.

<sup>18</sup> აძეს M.

<sup>19</sup> ქარი] ქარი ა SK.

<sup>20</sup> ქვიტიკირის M. <sup>21</sup> რამდენი M. <sup>22</sup> ა S. <sup>23</sup> უხენენ M; ხენა JDQaL; უხენ cet.

<sup>24</sup> დაუთესვენ M; დაუთესონ JDQaL; უთესონ cet.

<sup>25</sup> მოუტანონ M; მოუტანონ cet. <sup>26</sup> თვითო M; ა S; ერთი cet.

<sup>27</sup> ქვიტიკირის ლილოს მამასახლისისა (SK-ში: მამასახლისისა) ქვიტიკირის ლილოს ნაცვლისა] ქ ამისის მამასახლისისა ქ ამისივ ნაცვლისა M (ცალ-ცალკე სტრიქონზეა დაწერილი).

<sup>28</sup> სააკას (M-ში: საკას) ლილოს მუშაზედ (M-ში: მუშაზე) პური (M-ში: პრი) კოდი იბ (M-ში: ილ) მეხრეს კოდი იბ მკაში ღვინო რაც მივეცეთ MSK;—cet.

\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

\*\* იხ. ლილო (ლექსიკონში).

\*\*\* MSKJ-ში „ქვიტიკირის ლილოს მამასახლისისა“ და „ქვიტიკირის ლილოს ნაცვლისა“, ცალ-ცალკე სტრიქონზეა გამოტანილი და J-ში „ქვიტიკირის ლილოს ნაცვლისა“-ს წინ და შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული სამ-სამ სტრიქონის რაოდენობით. M-ში: კვიტიკირი, სხვა ნუსხებში ყველგან „ტ“-ს მავივთად „თ“ არის ამ სიტყვაში.

\*\*\*\* იხ. ლილო. (ლექსიკონში).

116. [ივ\*\*] ავლაბრის რიგი და სამსახური\*\*\*\*

ავლაბრის რიგი და სამსახური: რასაც ქალაქის მოყალნე და თარხანო  
5. იქს, ისრე<sup>3</sup> ესენიეც გაერევიან. ღალა—ღლიურზედ [S 62v] სამი<sup>4</sup> ფოხალი პური.  
საბალახე სამართლიანად<sup>5</sup>. ერთი მეხრე ვინც იქნების, ერთი სამეხრეო უნდა  
შეინახოს, სითარხნე აქეს; და თორმეტი კოდი პური ულუფა მუშას<sup>1</sup> სოფლები-  
დამ აქეს<sup>2</sup> გარიგებულის<sup>3</sup>. სამკალი ხარჯი<sup>6</sup>, ბევრი მოვა თუ ცოტა, ნაზირი ისე<sup>7</sup>  
მისცემდეს<sup>8</sup>.

ქათამი თუ აბარია, თავნი 17, ამისი ნაშენი წელიწადში 51<sup>9</sup>\*\*\*\*

10 კ ა რ ი 32<sup>10</sup>. ატენის ზვრებისა, ხარჯისა და მისის მოხელე[ე]ბისა\*\*\*\*\*

117. ატენის დებულება<sup>11</sup>

[იხ. იმ, ით, კ, კა, კბ\*\*\*\*\*; K 08v] ატენის კაცს სძეს ბატონისა<sup>12</sup>: საბალახე,  
პირისთავი, ნახირისთავი, კოდისპური, კულუხი—ორი ბატონს, ოთხი—პატ-  
რონს<sup>13</sup>, სააღდგომო ძღვენი. ქათმის ბარება. ურიებს სანთელი.

<sup>1</sup> კარი ლემ; — cet.

<sup>2</sup> ავლაბრის რიგი და სამსახური MSKJ (ტექსტის დასაწყისი სიტყვები; J-ში ცალკე სტრიქონში სინგურთ არის წარმოდგენილი); ავლაბრის რიგისა და სამსახურისათვის (ტექსტის დასაწყისი სიტყვები) cet.

<sup>3</sup> ისრე] ისე JDQBaL.

<sup>4</sup> სამი] გ S.

<sup>5</sup> სამართლიანად] სამართლიანათ MSK.

<sup>6</sup> აქეს MSK;—cet. ა<sup>2</sup> მუშა M. ა<sup>3</sup> გარიგებულა J.

<sup>7</sup> სამკალი ხარჯი] ა ხარჯისა M.

<sup>8</sup> ისე] ასრე S; ისრე K;—M.

<sup>9</sup> მისცემდეს] გაურიგებდეს M.

<sup>10</sup> ქათამი თუ აბარია (S II var-ში: [აბარიათ] თავნი იზ ამისი ნაშენი წელიწადში ნა]—MSI var. K.

<sup>11</sup> კარი ლზ M;—cet.

<sup>12</sup> ატენის დებულება ჩვენი კონიექტ.—MSK; ატენელს კაცს აქეს ბატონისა, ატენის მოურავის სძეს, ატენის ხასადრისა, ატენის ნაცვლისა J (ტექსტის პირველი სიტყვები სათაურად გატანილი, სინგურთაა დაწერილი ცალკე სტრიქონში); ატენელს კაცზედ ბატონის დებულებითა ატენის მოურავის დებულებისათვის, ატენის ხასადრისათვის, ატენის ნაცვლისათვის ატენის მეზურისათვის, ატენის ბატონის ზვრებისათვის (გარდა „ატენის ნაცვლისათვის“ და „ატენის მეზურისათვის“ სხვა შემთხვევაში სათაური ტექსტის დასაწყისი ნაწილია ნათესაობით ბრუნვაში დასმული) cet.

<sup>13</sup> ატენის კაცს აქეს ბატონისა M; ატენელს კაცს აქვთ ბატონის S; ატენელს კაცს აქვთ ბატონის K;—cet. (ღანარჩენ ხელნაწერებში, როგორც აღენიშნეთ, ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი).

<sup>14</sup> ორი ბატონს ოთხი პატრონს] ოთხი პატრონს ორი ბატონს M.

\* კარის დასათაურება M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

\*\* J-ში: იე.

\*\*\* სიტყვების „ავლაბრის რიგი და სამსახური“-ს წინ SK-ში წერია. „ავლაბარში მუშაზედ კოდი მგ, მეხრეს კოდი იზ, მკაში ღვინო რაც მიეცეთ“. ეს სიტყვები მოთავსებულია წინა პარაგრაფის ბოლოს და წარმოდგენს ამ წინა პარაგრაფის უკანასკნელი წინადადების თითქმის სიტყვა-სიტყვით განმეორებას. განსხვავება: „სააკას ლილოს“ არის მხოლოდ წინა წინადადებაში. ამ წინადადებაში: „ავლაბარში“; „პური“ არის პირველ წინადადებაში, მეორეში არაა, პირველში „იზ“, მეორეში „მგ“. დანარჩენში განსხვავება არაა.

\*\*\*\* სიტყვები: „ქათამი თუ აბარია თავნი 17 ამის ნაშენი წელიწადში 51“ დასტურ-  
ლამალი“ შემდეგ უნდა იყოს შეტანილი, რადგანაც იგი MSI var-სა და K ნუსხებს აკლია.

\*\*\*\*\* კარის სათაური აღებულია „M“-ის სარჩევიდან.

\*\*\*\*\* J-ში: იე, იზ, იმ, ით, კ, კა.

[M 186] ატენის მოურავისა სძეს<sup>1</sup>: ხევისთაობა მოურავისა არის; სოფელში თვითო კოკა ტკბილი, ძღვენი, ცხენის ბმა. გასამყრელო, თავისგასამტებლო<sup>2</sup>, საჩქეჲ. ატენის ხევზედ<sup>3</sup> არაოდენს სხვა ხევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია, ახლაც ასრე იქნებოდეს.

ატენის მოურავი—ამირეჯიბი ქიხოსრო, მის დროს ჩვენს მუშრიბს ვისმე 5 წაიყუანდეს და ატენის ხევზედ სამართალს იქმოდეს, რომელიც სახასო კაცში ერთმანერთში სასამართლო მოხდებოდეს, იმისი საზღაური რაც გამოვიდოდეს, სულ მოურავისა ყოფილა და ახლაც გვიბოძებია. ამასდა გარდაის, რაც ვაცემულს კაცს დაედებოდეს და საზღაური გამოვიდოდეს, იმის საიასაულოს, ხევისთავის სარგოს და სამართალსაც ეს აიღებდეს და სხვას ჩვენს სარგოს ჩვენთვის 10 მოაბარებდეს.

ამ ატენის ხევზედ, რაც ან ციციშვილისა, ან ს[ა]კაძე, გლურჯიძის ყმა სახლობს, ყუელაყას ხევისთავი ეს არის და როგორც დაგვიწერია, იმრთვად იხევისთაოს.

[M 188] ატენის ხასადრისა: თერთმეტის<sup>4</sup> თავის<sup>5</sup> სამს<sup>6</sup> წილს<sup>7</sup> ზერებიდამ<sup>8</sup> 15 მოურავი და ხასადარი გაიყოფს. სთველზედ პურს მესთელსთან აქმევენ.

მესთელისა<sup>9</sup>: თვითო კოკა ტკბილი. სთველში—პურის კმევა.

ნაცვლისა: ატენის ნაცვალი თავის განწესებისამებრ თავის სარგებელს აიღებდეს, როგორც განგვიწესებია და გვიბრძანებია<sup>10</sup>.

ატენის მეზერეს: ჭკვა, თვითო ძროხა<sup>11</sup>. ბარი. სათიბელი წალდი. შვიდი 20 აბაზი ტანისამოსის ფასად<sup>12</sup>.

<sup>1</sup> ატენის მოურავის სძეს M; ატენის მოურავის სძეს SK;—cel. (დანარჩენ ნუსხებში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი).

<sup>2</sup> თავის გასამტებლო MJ; თავის გასამტებლო SK; თავისგასამტებლო და cel.

<sup>3</sup> თერთმეტის] ია S. <sup>4</sup> თავის KJ; თავს cel.

<sup>4</sup> სამს ] გ. S; სამის M.

<sup>5</sup> წილს]—M.

<sup>6</sup> ზერებიდამ] ზეარიდამ SK; ზურისას M.

<sup>7</sup> მესთელისა M; მესთელს SK; ატენის მესთელისა cel.

<sup>8</sup> ატენის ნაცვლისათვის (სათაურის სახით, სინგურით შუა სტრიქონზე გამოტანილი) ატენის ნაცვალი თავის განწესებისამებრ თავის სარგებელს აიღებდეს, როგორც განგვიწესებია და გვიბრძანებია DQBaLAGNTit<sup>1</sup>; ატენის ნაცვლისა MSKJ (ცალკე სტრიქონზე გამოტანილი).

<sup>9</sup> ძროხა MSKJT; ზროხა cel.

<sup>10</sup> შვიდი აბაზი ტანისამოსის ფასად M; ენუ ტანისამოსის ფასი შვიდი აბაზი S; შვიდი აბაზი ტანისამოსის ფასი K; შვიდი აბაზი ტანისამოსისათვის G;—N; შვიდი აბაზი ტანისამოსისთვის cel.

\* სიტყვებით „ატენის ქევზედ“ დაწყებული და სიტყვებით „ამირეჯიდ ივევისთაო“-თი დამთავრებული ტექსტი მხოლოდ M-შია.

\*\* სიტყვები: „ატენის ნაცვალი თავის განწესებისამებრ სარგებელს აიღებდეს, როგორც განგვიწესებია და გვიბრძანებია“ MSKJ-ში არ არის, რადგანაც ეს სიტყვები არც J-შია, აქედან ვასკენით, რომ ისინი „დასტურლამალში“ მანამდეა შეტანილი, ვიდრე J და S II var. შედგებოდა. აღნიშნული სიტყვები D-სა და მის მომდევნო ნუსხებში არის.

\*\*\* MSK-ში დებულება მეზერის შესახებ მოთავსებულია ბატონის დებულების შემდეგ, ხოლო ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ის ნაცვლის დებულებას მოსდევს. ჩვენ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ ანბანური წესით შედგენილი ნუსხების განლაგება დავეტოვებინა, რადგანაც სხვა სოფლების დებულებებში მოურავის შესახებ გარიგება წინ უსწრებს სხვა მოხულებების გარიგებას. ჯერ არის მოურავის, შემდეგ ნაცვლის, მაშასახლისისა და ა. შ.

ანბანური წესით შედგენილ DQBaLAGNTit<sup>1</sup> ნუსხებში ატენის მეზერის დებულება დანომრილია: კა-თის ატენის მეზერისათვის (სათაური), J-ში: კ-თი (სათაურად გამოყოფილი სიტყვები არ არის).

ატენს\* ბატონის ზერების<sup>1</sup> მუშაობის რიგი: ელენეს<sup>2</sup> ზერის მესამედს სკრელნი და საციციანოელნი<sup>3</sup> შეიმუქ<sup>4</sup> [K 70r] შავებენ. ამავე ზვარში ერთს ამდენს<sup>5</sup> ბატონის ფასით შეიმუშავენ<sup>6</sup>. კიდევ ამავე ზვარში ერთს ამდენს ქუახურელნი მუშაობენ<sup>7</sup>.

5 ციციისშვილის ედიშერის ნაქონს ზვარში, რომ გლურჯიძისათვის წაერთ-მია, იმასაც ბატონის ფასით მუშაობენ<sup>7</sup>.

[M 167] დიდ ზვარს იისციხელნი<sup>8</sup>, აეკელნი<sup>9</sup>, ვერელნი, გარდატენლნი<sup>10</sup>, ბობნაველნი, ხანდელნი<sup>11</sup>, [S 54r] თხილნარელნი<sup>12</sup>, ბიისელნი<sup>13</sup>, ლევისხვეველნი, ღვარებელნი, ოლოზელნი<sup>14</sup>, ბნაველნი<sup>15</sup>, კეზველნი, ბარამათ-უბნელნი, —ესენი თა-  
10 ვისის სარით, ნეხვით და ყოვლისფერით<sup>16</sup> მუშაობენ. მაგრამ ამავე ზვარში ცოტას ალაგს ჭვიროსელნი მუშაობდნენ<sup>17</sup>. ისინი აიყარნენ და იმათს<sup>18</sup> კერძს ბატონის ფასით მუშაობენ<sup>19</sup>. ატენელნიც ამავე<sup>20</sup> ზვარში მუშაობენ.

ამ ფასით სამუშაო ზერებს მიეცემის თეთრი სალაროდამ, ან ფარჩად<sup>21</sup> პური და ღვინო მიეცემის ერთპირად<sup>22</sup>. ზერებისათვის პური საკომლო  
15 23,<sup>23</sup> ღვინო კოკა 60<sup>24</sup>.

<sup>1</sup> ზერების JDBaL; ზურების M; ზერებში SK; ზურის cet.

<sup>2</sup> ელენეს MS; ელენის cet.

<sup>3</sup> საციციანოელნი | საციციანოველნი JDL.

<sup>4</sup> ამოთონ M.

<sup>5</sup> შეიმუშავენ<sup>6</sup> მუშაობენ SK.

<sup>6</sup> კიდევ ამავე ზვარში ერთს ამოთონს ქუახურელნი მუშაობენ M; კიდევ ამავე ზვარში ერთს ამდენს ქვახურელნი მუშაობენ JDQaA; კიდევ ამავე (N-ში: ამ) ზურში (L-ში: ზვარში) ერთს ამდენს ქვახურელნი მუშაობენ LAgNTIt<sup>6</sup>; კიდევ ერთს ამდენს ქვახურელნი მუშაობდნენ S II var.; —S I var. K.

<sup>7</sup> ციციისშვილის (M-ში: ციციშვილის) ედიშერის ნაქონს ზვარში რომ გლურჯიძისათვის წაერთმია იმასაც ბატონის ფასით მუშაობენ—SK.

<sup>8</sup> იისციხელნი | ის ციხე SK; ის ციხე JDQBa.

<sup>9</sup> აეკელნი | ალეკელნი SK.

<sup>10</sup> გარდატენლნი | გარდატენელნი SK.

<sup>11</sup> ხანდელნი MJQBa; ხანდელი S; ხანდელნი K; ხანდელნი cet.

<sup>12</sup> თხილნარელნი MSKJDQBa; თხილარნელნი cet.

<sup>13</sup> ბიისელნი MSKJDQBa; ბისელნი cet.

<sup>14</sup> ოლოზელნი MSKJDQa; ალაზელნი B; ოლოზნელნი cet.

<sup>15</sup> ბნაველნი MK; ბნეველნი cet.

<sup>16</sup> ყოვლის ფერით MSK; ყოველისფერით S; ყოვლისფრით cet.

<sup>17</sup> მუშაობდნენ MSKJDBa; მუშაობდნენ Q; მუშაობდნენ cet.

<sup>18</sup> იმათს S.

<sup>19</sup> მუშაობენ | მუშაობდნენ SK.

<sup>20</sup> ამავე | იმავე SK.

<sup>21</sup> ფარჩად | ფარჩათ SK.

<sup>22</sup> ერთპირად MSK; ერთ პირ cet.

<sup>23</sup> საკომლო კგ MK; კომლო კგ S; კოდი cet.

<sup>24</sup> ნი M; დიდი ნი K; დიდ ნი S;—cet.

\* ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ტექსტი იმ სიტყვით იწვება, რომელსაც J-ში პარაგრაფის სათვალავი „აჲ“ უზის. დანარჩენ ნუსხებში კი (ანბანური წესით შედგენილში) არის სათაური: „აჲ ატენის ზერებისათვის“



118. [50] ვარიანს ხველიანელის დებულება<sup>1</sup>

ვარიანს ხველიანელი ბატონს უკირავს. სძეს ბეგარა:<sup>2</sup> ტკბილი კოკა ოცდაათი, პური კოდი 30<sup>2</sup>, ხენა დღე<sup>3</sup>, მისი მორწყვა, მომკა და გალევწა, ძღვენი აღდგომისა და შობისა, საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი, მსახუ- 5 რობა.

ქარი მმ. სომხითის სოფლები[ი]სა, ჯურორის [და] დამბლუტის<sup>4</sup>

[რ50<sup>4</sup>\*\*\*\*] 110. ანდიკას, ჭურორისა და დამბლუტის დებულება<sup>4</sup>

სომხითის მთის<sup>5</sup>\*\*\*\* სოფლები, რომ ახლა ბატონს უკირავს — ჭურორი, დამბლუტი და ანდიკა<sup>5</sup>. ანდიკას აძეს: ღალა ექვსზე ერთი. გუთანზედ ორი 10 დღე ხენა, მკა, გალევწა.

<sup>1</sup> ვარიანს ხველიანელის დებულება ჩვენი კონიექტ.: ვარიანს ხველიანელი J;—MSK; ვარიანს ხველიანელისათვის cet.

<sup>2</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> კარი ლ M;—cet.

<sup>4</sup> ანდიკას ჭურორისა და დამბლუტის დებულება ჩვენი კონიექტ.;—MSK J; სამშვილდე კრწანისს ხერგეშებისა მზარეულებისა და ფარეშებისათვის cet.

<sup>5</sup> სომხითის (J-ში; სომხითის მთის სოფლები რომ ახლა ბატონს უკირავს ჭურორი (J-ში; ჭურპორი) და დამბლუტი (J-ში; და მბლუტი) და ანდიკა—MSK.

\* პარაგრაფი ვარიანს ხველიანელის შესახებ MSK-ში არ არის, „ვარიანს“ გვხვდება 67-ე მუხლში (ურბნისის რუს გარიგება), მაგრამ 67-ე მუხლს წინ ფუტკრის გარიგება უსწრებს, შემდეგ კი გზების შესახებ დებულებაა. ამიტომ 118-ე მუხლის სხენებულ დებულებათა თანროგში მოთავსება არ ჩაეთვალეთ მართებულად და 118-ე მუხლს აქ, ატენის დებულების შემდეგ მიუღი-ნეთ ადგილი.

\*\* ბეგარა ამ შემთხვევაში გადასახადის ზოგადი (გვაროვნული) სახელწოდებაა.

\*\*\* სიტყვის „დღეს“ შემდეგ J-ში დატოვებულია ცარიელი ადგილი. მასში ერთი ან ორი მარცელიანი სიტყვა დაეტევა; DQ-ში ამ ადგილზე გამოყვანილია ორი „ს“-ს მსგავსი ნიშანი.

\*\*\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის ამოღებული. მხოლოდ სარჩევი წერია: „გვარის“; M-ის სათანადო ადგილას—„ჭურორი“ (გვ. 168). ჩვენ უიანასკნელი დატოვეთ.

\*\*\*\*\* რ50—ეს ქვეშ (რ50 პარაგრაფის ნომრის მაჩვენებელი) ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში (გარდა J-სა) სათაურად სწერია: „სამშვილდე კრწანისს ქერგეშების (DQa-ში; ხერგეშებისა) მზარეულებისა და ფარეშებისათვის“. ამის წინ კი არის დებულება ელის აღწერის შესახებ (§ რწხ). J-ში ელის დებულების (§ რწხ) შემდეგ ცალკე სტრიქონზე (წინა ტექსტისაგან ერთი სტრიქონის დაშორებით) მოყვანილია იგივე სიტყვები: „სამშვილდე კრწანისს ხერგეშები მზარეულები და ფარეშები“. ამის შემდეგ ცარიელი ადგილი დატოვებული. მომდევნო გვერდზე (გვ. 154) დასმულია პარაგრაფის ნუმერაციის მაჩვენებელი რწმ და სინგურით, სათაურად გამოტანილია პარაგრაფის ტექსტის შემდეგი დასაწყისი სიტყვები: „სომხითის მთის სოფლები რომ ახლა ბატონს უკირავს ჭურპორი და მბლუტი და ანდიკა“.

J-ის დასათაურება სწორად მივიჩნიეთ.

DQaLAgNTit'-ში პარაგრაფის სათაური არაა სწორი და შინაარსითაც გაურკვეველია.

ატენის ზერის გარიგების (§ 17) შემდეგ M-ში წერია: „ქარი ლ<sup>5</sup>“. მას ცალკე სტრიქონზე მოსდევს: „ქ. ტკბილიანს უნაქე“. შემდეგ დატოვებულია თავისუფალი ადგილი და წერია: „ქ. რუის მალულიძე და გივიშვილები“. დატოვებულია კიდევ თავისუფალი ადგილი და შემდეგ წერია: „ქ. სამშვილდე კრწანისს ქერგეშები მზარეულები და ფარეშები“. ამჟვარად თავისუფალი ადგილია დატოვებული და წერია: „ქ. დამბლუტს და ჭურორს ხენას გარდა ყოველფერი ასრე აძეს“. ყვე-ლაფერი ეს მოთავსებულია ერთ გვერდზე (გვ. 188). SK-ში: ატენის ზერის დებულების (§ 117) შემდეგ ცალკე სტრიქონზე წერია: „ქრტბილიანს უნაქე“, ქვემოთ დატოვებულია თავისუფალი ად-გილი და ცალკე სტრიქონზე წერია: „რუის მალულიძე და გივიშვილები“. შემდეგ ისევ ცალკე სტრიქონზე გამოტანილია შემდეგი სიტყვები: „სამშვილდე კრწანისს მზარეულები (S-ში; მზარებე-ლი) ხერგეშები და ფარეშები არიან“ (S-ში; გვ. 54r; K-ში-70v.).

\*\*\*\*\* სიტყვიდან „სომხითის“ დაწყებული და „საქერო ქარი“-თ დამთავრებული, ტექსტი ე. ო. მთელი პარაგრაფი, უიანასკნელი ორი წინადადების გარდა, MSK-ში არ არის.

საბალახე. ნახირისთავი. პირისთავი. მალი თავზედ ორი აბაზი<sup>1</sup>, ამისგან ექვსი შაური ბატონს, ორი შაური მოხელეთ. საშობაო ორი ცხვარი, ექვსი ქათამი. ფურჩედ ერთი ჩარევი ერბო. სახიზი თხა ერთი.

ბოლნისის ზვარში ერთი კვირის მუშაობა. ასი კონა სარი. სააღდგომო სამი ბატკანი. ერთი ღორი მკაში დაკლან და მათვე შეჭამონ. საქერიო ხარი. [M 188; K 88r.] დამბლუტს და ჯურორს ხენას გარდა ყოვლიფერი<sup>2</sup> ასრე აძეს<sup>3</sup>. ამ სოფლების მოურავებისა\*.

**[ქარი 85• სომხითის მელიქისა და მოურავის სარგო]**

120. [რა; M 201; S 80r; K 81r] სომხითის მელიქის სარგო\*\*\*

10 სომხითის მელიქის სარგო<sup>4</sup>: საწნაბელზედ<sup>5</sup> ტკბილი ჩაფი 4<sup>6</sup>, გუთანზედ<sup>7</sup> პური კაბიწი<sup>8</sup> 1<sup>9</sup>, თავზედ<sup>10</sup> ნახევარ შაური<sup>11</sup>.

121. [რნე; S 28r; K 88r M III var. 201] სომხითის მოურავის სარგო\*\*\*\*

სომხითის მოურავის ქალაქის ბაქიდამ თუმანი ორი. ზარაფხანიდამ თუმანი ორი<sup>12</sup>.

<sup>1</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>2</sup> ყოვლიფერი] ყოველი ფერი K. <sup>3</sup> ასე ძეს K.

<sup>3</sup> სომხითის მელიქის სარგო M (M-ის სარჩევიდან);—SK; სომხითის მელიქისა J; სომხითის მელიქისათვის cet.

<sup>4</sup> სომხითის მელიქის სარგო MSK;—cet. (ამ ნუსხებში ტექსტის ეს დასაწყისი სიტყვები სათაურად არის გატანილი).

<sup>5</sup> საწნაბელზე M.

<sup>6</sup> ღ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> გუთანზე M.

<sup>8</sup> კაბიწი] კაბიწი MK; კაბიჭი S.

<sup>9</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> თავზე M.

<sup>11</sup> ნახევარ შაური] კე S.

<sup>12</sup> სომხითის მოურავის სარგო]—M III var. (ამ ვარიანტში სათაურის ადგილას არას „სომხმ“, სათაური დაუწყიათ, მაგრამ არ დაუმთავრებიათ).

<sup>13</sup> სომხითის მოურავისა: ქალაქის ორი ბაქიდამ თუმანი ორი ზარაფხანიდამ თუმანი ორი M III var;—cet.

\* უკანასკნელი ორი წინადადება დაწყებული „დამბლუტს“ და დამთავრებული „მოურავებისა“ S-ში არ არის. M-ში 168-ე გვერდის ბოლოს ცალკე აბზაცად მოთავსებულია წინადადება: „ქ. დამბლუტს და ჯურორს ხენას გარდა ყოვლიფერი ასრე აძეს“, ხოლო K-ში (88r) ტექსტი ცალკე გვერდზე, შუა ადგილასაა მოთავსებული, რომლის წინ და უკან თავისუფალი ადგილება დატოვებული, ამ გვერდზე სხვა არაფერი წერია. ამის შემდეგ მოდის ყაიყულის სოფლების სა. K-ში ეს ორი წინადადება ცალ-ცალკე აბზაცებად არის მოცემული: წინადადებათა შორის ორი სტრიქონის შესატყვისი თავისუფალი ადგილია დატოვებული.

\*\* დებულება მელიქის შესახებ M-ის ტექსტსა და სარჩევშიც მოთავსებულია ბაზიერთუხუცესის დებულების წინ. ამავე ადგილზეა იგი მოთავსებული SK-ში, ოღონდ კარის სათვალავის ილუნიშენლად. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში დებულება სომხითის მელიქის შესახებ აღნიშნულია რაა სათვალავით (პარაგრაფი ანუ მუხლი), ხოლო მის წინ დასმულია პარაგრაფის სათვალავია რა; ამ რიცხვით J-შიც აღნიშნულია სათაური „სომხითის ტარულისა“ (სინგურთ), მაგრამ ტექსტი არ არის. სათაურის შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული. ამგვარადვე ანბანური წესით შედგენილი ყველა დანარჩენ ნუსხაში, მხოლოდ პარაგრაფის სათაური ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული: „სომხითის ტარულისათვის“, ამის შემდეგ ცარიელი ადგილი უფრო ცტკა დატოვებული, ვიდრე J-ში. ამ ადგილზე ჩვენ ეს პარაგრაფი მოვითავსეთ შინაარსის მიხედვით.

\*\*\* M-ში სომხითის მოურავის სარგო სამ ვარიანტად არის მოცემული. პირველი ვარიანტი (გვ. 83) თითქმის არაფრით განსხვავდება მეორე ვარიანტისაგან (გვ. 103), ორივე დასათურგ-

[M I var. 88, II var. 108.] სომხითის აძეს ოლქა ტარულისა<sup>1</sup> სოფელზედ<sup>2</sup> ბატკანი<sup>3</sup>. თავისგასამტებლო<sup>4</sup> ძროხა<sup>5</sup>. ბატონის კოდისპურიდამ ერგების ასრე<sup>6</sup>: სხვათ მოხელეთ<sup>7</sup> გარდაისად<sup>7</sup>, საკომლო 50<sup>8</sup>, ბატონის ოთხას ორმოც-დათვრამეტს<sup>9</sup> გარდაის, იმას გამოვსულვართ<sup>10</sup>.

ბულია. მესამე ვარიანტს არა აქვს სათაური (გვ. 201), და თანაც მხოლოდ ერთს წინადადებას შეიცავს. ამასთანავე ვარიანტს მოსდევს დებულება სომხითის მელიქის შესახებ ნო კარის აღნიშვნით (გვ. 201). I და II ვარიანტს ერთნაირად უძღვის წინ სომხითის კოდის პურის დებულება (გვ. 82, 103). მესამე ვარიანტი მურდრის დებულებას მოსდევს და ცალკე კარადაც არის მოცემული ციფრით—50 აღნიშნული. ამის შესატყვისად M-ის სარჩევში დასმულია: „50 კარი სომხითის ტარულისა“. სარჩევში მას მოსდევს: „ნო კარი სომხითის მელიქისა“. SK-ში ამ პარაგრაფის მხოლოდ ერთი ვარიანტია და იგი მოთავსებულია კოდისპურის სარგოს შემდეგ (S 28r, K 37 v, 38r).

M-ის I ვარიანტში კარ კ-ს ასეთი სათაური აქვს სარჩევში: „საბალახე, ნახირისთავი, კოდისპური, პირისთავი და სამაპინძლო თუ სად როგორ შეეწერებას“. ტექსტში ასეთი თანრიგით არის პარაგრაფები წარმოდგენილი: კოდისპური, საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი, სამაპინძლო, საამილახვაროს კოდისპური, ქსნის ერისთვის მამულის, მუხრანის კოდისპურის, საციციანოს, საბარათაშვილოს, სომხითის კოდისპურისა და სომხითის მოურავის სარგო (გვ. 78—83). M-ის II ვარიანტში 24-ე კარი (კდ) ზარაფხანის დებულებას ეხება (გვ. 93). მას მოსდევს ქართლის აღწერის დებულება, რომელსაც ზარაფხანასთან არაერთად კავშირი არა აქვს, მიუხედავად ამისა, იგი ცალკე კარად არ არის გამოყოფილი. ქართლის აღწერის შემდეგ მოდის დებულება საურის შესახებ (გვ. 98), რომელიც ცალკე კარად არ არის გამოყოფილი. საურის დებულებას, ცალკე კარის აღნიშნავად, მოსდევს დებულებანი: კოდისპურის, საბალახესა, პირისთავისა, ნახირისთავისა, სამაპინძლოსა, საამილახვაროს კოდისპურისა, ქსნის ერისთავისა, მუხრანის, საციციანოს, საბარათაშვილოს და სომხითის კოდისპურისა, უკანასკნელს მოსდევს „სომხითის მოურავის სარგო“, მაშასადამე, M I და II ვარიანტებში და SK-ში სომხითის მოურავის სარგო სომხითის კოდისპურის გარიგებას მოსდევს. საერთოდ, კოდისპურის გარიგების კარში სომხითის მოურავისა და მელიქის სარგოს შეტანა ნაძალადევადაც გვეჩვენება, თუცა უძველეს ნუსხებში დებულება მოურავის შესახებ აღნიშნული თანმიმდევრობითაა მოცემული. ამასთანავე, სომხითის მოურავის დებულებაში კოდისპურიდან მოურავის შემოსავალია გათვალისწინებული, მაგრამ ამის მიხედვით სომხითის მელიქისა და მოურავის გარიგების კოდისპურის განაწესში მოთავსება მაინც უმართებულოდ მივიჩნით. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ MSK პარაგრაფების თანმიმდევრობა შინაარსის მიხედვით არ არის გარკვეულად მტკიცე საფუძველზე აგებული. ამ შემთხვევაში ჩვენს მიერ პარაგრაფების განლაგება შინაარსის მიხედვით არის შესრულებული. შინაარსით სომხითის მელიქისა და მოურავის გარიგება სომხითის სოფლების დებულებასთან არის დაკავშირებული და აქ მოვათავსეთ.

<sup>1</sup> ტარულასი SK.

<sup>2</sup> სოფელზე M I, II var. J.

<sup>3</sup> ბატკანი S.

<sup>4</sup> თავისგასამტებლო ჩვ. კონ.; თავისგასატები cet.

<sup>5</sup> ზროხა AgNTttl

<sup>6</sup> ასრე SK;—MJ და II var.; ისრე cet.

<sup>7</sup> სხვათ მოქელეთ M I, II var. SK; სხვას მოხელეს cet.

<sup>8</sup> გარდაისად M II var; გარეთად cet.

<sup>9</sup> 5 (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ოთხას ორმოცდათვრამეტს] ოთხას ორმოცდათხუთმეტს M II var.

<sup>11</sup> გარდაის იმას გამოვსულვართ] გამოვსულვართ იმას გარდა M II var.

123. ყაიყულის სოფლები<sup>2</sup>

[ხ; M 108; S 64r; K 88v] ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი, ან რომელი რომლის სამოურაო არის: მისირას<sup>3</sup> სოფელი—სამოურაოდ მზეკაბუქს<sup>4</sup>. წყაროს სოფელი—ყაფლანიშვილს ოთარს<sup>5</sup>. ხუცის სოფელი—ქეშალუ ყოჯას<sup>6</sup>, შანაზარას სოფელი<sup>7</sup>—სარდლის<sup>8</sup> შვილს რამაზს<sup>9</sup>. ყაზანჩი—საგინაშვილს ბესპაზის<sup>10</sup>\*\*. ფორცხლუ—საგინაშვილს ბეჟანს, ფარემუზის შვილს.<sup>11</sup>\*\*\*გოლის სოფელი—ყაფლანიშვილს ოთარს<sup>12</sup>, ოქსუზიცი—ამავ ოთარს<sup>13</sup>,

<sup>1</sup> კარი ლო;—cet.

<sup>2</sup> ყაიყულის სოფლები ჩვენი კონიექტ.; ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფარი ან რომელი რომლის სამოურაო არის M; ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაოდ არის J; ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულა ან ნასოფარ რა არის ან რომელი რომლის სამოურაოდ არის S; ყაიყულის რამდენი სოფელი აშენებულა ან ნასოფარ რა არის ან რომელი რომლის სამოურაოდ არის K; ყაიყულს რამდენი სოფელი აშენებულა ან რამდენი ნასოფლარი ან რომელი რომლის სამოურაოდ არის მისთჳს cet.

<sup>3</sup> მისირას] მისირა SK.

<sup>4</sup> მზეკაბუქს] მზეკაბუქისა არის SK.

<sup>5</sup> ყაფლანიშვილს ოთარს M; ყფლანიშვილის ოთარისა SK (K-ში: ოთარისა); ყაფლანიშვილს ოთარს cet.

<sup>6</sup> ქეშალუ ყოჯას] ქეშალუ ხოჯას AgNTtt'.

<sup>7</sup> შანაზარას სოფელი] შაჰნაზარა სოფელი S; შანაზარა სოფელი K.

<sup>8</sup> სარდლის MSKJ; სარდლის cet.

<sup>9</sup> შვილს რამაზს] შვილის რამაზისა SK.

<sup>10</sup> ყაზანჩი საგინას შვილს ბესპაზს DALAN; საგინაშვილს ბესპაზს z; აზანჩი საგინაშვილს ბესპაზს J; ყაზანჩი საგინაშვილს ბესპარს M; ყაზანჩი საგინასშვილის ბესპაზის S; ყაზანჩი საგინაშვილის ბესპაზის K;—gTtt'.

<sup>11</sup> ფორცხლუ საგინაშვილს ბეჟანს ფარემუზიშვილს M; ფორცხლუ საგინაშვილის ფარემუზის შვილისა SK; ფორცხლუ საგინას შვილის (J-ში: საგინაშვილის) ფარემუზის შვილის cet.

<sup>12</sup> ყაფლანიშვილის ოთარისა SK; ყაფლანიშვილს ოთარს M; ყაფლანიშვილს ოთარს cet.

<sup>13</sup> ოქსუზიცი ამავ ოთარს] ოქსუზიცი იმავ ოთარს M; ოქსუზიცი ოთარისა S; ოქსუზიცი ოთარისა K.

\* კარის სათაური აღებული M-ის სარჩევიდან.

\*\* „საგინასშვილი ბესპაზ“ მოხსენებულა 1708 წლისა და 1714 წ. საბუთებში („ლოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1940 წ., გვ. 156, 165). ამიტომ, ჩვენც უპირატესობა „ბესპაზს“ მივეცით. ქვემოთაც ამავე პარაგრაფში „საგინაშვილი ბესპაზი“ დავტოვეთ.

\*\*\* საბუთებში გვხვდება აგრეთვე ბეჟანი საგინაშვილი („ლოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, ნ. ბერძენიშვილის რედ., 1940 წ., გვ. 316, საბუთი 1743 წლისა) და ფარემუზიშვილი (იქვე, გვ. 187, საბ. 1720 წლისა). სახელი ბეჟანი მხოლოდ M-შია. ამ ხელნაწერის მიხედვით მივიღეთ: საგინაშვილი ბეჟანი. ბეჟანი არის ფარემუზის შვილი. ასეთი წაითხვა შინაარსის მიხედვით თითქოს მართებულად გამოიყურება. ბეჟანი სახელია, საგინაშვილი და ფარემუზიშვილი ისეთი გვარსახელები, რომელთა პირველი ნაწილი მამის სახელს წარმოადგენენ („საგინა“, „ფარემუზ“); ბეჟანი საგინაშვილიც და ფარემუზიშვილიც, ერთსა და იმავე დროს ვერ იქნებოდა. ამასთანავე, სინამდვილესთან უფრო ახლო ვიქნებით, თუ ბეჟანს საგინაშვილად მივიჩნევთ. საბუთი, რომელშიაც ბეჟან საგინაშვილია მოხსენებული, დროით ახლოა „დასტურლამაისის“ შედგენის პერიოდთან; თუ „ფარემუზს“ მამის სახელად მივიღებთ, მაშინ წინააღმდეგა გასაგებია ხდება. ასეთი წაითხვის საწინააღმდეგოა ის, რომ 1) ბეჟანი მხოლოდ M-შია, 2) „საგინაშვილი“ და „ფარემუზიშვილი“ M-ში ერთნაირი ფორმით არის წარმოდგენილი, ე. ი. „ფარემუზი“-ს შემდეგ არ არის „ს“.

ყურუჩიცი — ოთარს. ფანოსას<sup>1</sup> სოფელიც<sup>2</sup> ამავე<sup>3</sup> ოთარს. ქვემო-ორთლუ<sup>4</sup>—სა-  
გინაშვილს<sup>5</sup> ბესპაზს<sup>6</sup>. ზემო-ორთლუ<sup>7</sup>—ფირმამადას<sup>8</sup>. მელიქ-ბეგას სოფელი<sup>9</sup>—  
მანუჩარს<sup>10</sup>. [S 56 v; K 72r] ფირმამადას<sup>11</sup> სოფელი<sup>12</sup>—უზბაშს. თიქმატაში<sup>13</sup> შა-  
რაფადინას. [K 72v] მარქარას სოფელი — ღურმიშხანს<sup>14</sup>.

[M 170] სააკას<sup>15</sup> სოფელი — ალიხანას. ყაზის<sup>16</sup> სოფელი — ფირმამადას 5  
შვილს.<sup>16</sup> ბანოს სოფელი — როსტომას<sup>17</sup>. დერძლო<sup>18</sup> სოფელი — ხალილას<sup>19</sup>.  
[S 56 r]. შუეკერის<sup>20</sup> სოფელი—აზიზაშვილს<sup>21</sup>. სატანას<sup>22</sup> სოფელი — ვეზირს<sup>23</sup>.  
[K 72v.] ბეგქანთი<sup>24</sup> — მდივნის გივისა<sup>25</sup>.

კირაკოზას სოფელი — მანუჩარს<sup>26</sup>.

სელიმას სოფელი — მერაბ აღას<sup>27</sup>

10

ტაშქორფი — ვეზირის ძმას

ლუგაზის<sup>28</sup> სოფელი — მოლა აბდულაშვილს<sup>29</sup>.

<sup>1</sup> ფანოსას] ფანოზას M.

<sup>2</sup> სოფელიც MSK; სოფელი cet.

<sup>3</sup> ამავე] ისევე SK.

<sup>4</sup> ქვემო ორთლუ] ქვემო ოთრულუ SK.

<sup>5</sup> საგინაშვილს] საგინას შვილს DaLN.

<sup>6</sup> ბესპაზს] ბესპააზს KJDQaL; ბესპარს M.

<sup>7</sup> ზემო ორთლუ] ქვემო ოთრულუ SK.

<sup>8</sup> ფირმამადას] ფირმაჰმადას JDa; ფირმაჰადა L.

<sup>9</sup> მელიქ ბეგას სოფელი] მელიქბეგ სოფელი SK.

<sup>10</sup> მანუჩარს M; მანუჩარას cet.

<sup>11</sup> ფირმამადას] ფირმაჰმადას JQ; ფირუმა S (შემდეგ ჩასწორებულია, ჩამატებულია ბო-  
ლოში „მაჰმადას“, „დას“ კარგად არ იკითხება გამოდის: „ფირუმაჰმადას“); ფირუმა K.

<sup>12</sup> თიქმატაში] თიქმაშტი S; თიქმაშატი K.

<sup>13</sup> ღურმიშხანს] ღურმიშხანას MSKJ.

<sup>14</sup> სააკას] საკას. MS; სააკა K.

<sup>15</sup> ყაზის SK; ყაზი cet.

<sup>16</sup> ფირმამადას შვილს] ფირმაჰმადას შვილს SJ.

<sup>17</sup> ბანოს სოფელი როსტომას M; ბანო სოფელი როსტომას SKJ; ბანო სოფელი როსტომას  
DQaLAN;—cet.

<sup>18</sup> დერძლო] დერძო SKQN.

<sup>19</sup> ხალილასა J.

<sup>20</sup> შუეკერის MSK; შუეკერის cet.

<sup>21</sup> აზიზაშვილს MKJ; აზიზასშვილისა J; აზიზას შვილს cet.

<sup>22</sup> სატანას] სატის SK (S-ში „სატის“ პირველ ასოს „ს“-ს, რომელიც სინგურით არის  
დაწერილი, მოკაუჭებული ადგილი გაერთიანებულია, ე. ი. ხან-ად არის გადაკეთებული).

<sup>23</sup> ვეზირს] ვეზირისა KJ; ვეზირის S.

<sup>24</sup> ბეგქანთი MS; ბეგქათანი K; ბეგქამათი Q; ბეგქამთი cet.

<sup>25</sup> მდივნის გივისა MK; მდივანს გივს S; გივი მდივნისა J; გივ მდივანს cet.

<sup>26</sup> მანუჩარს] მანუჩარას KJTtt'.

<sup>27</sup> მერაბადას] მერაბადასა J; მერიბადას K.

<sup>28</sup> ლუგაზის M; ლუგაზას KJ; ლუკაას S; ლუგაზას cet.

<sup>29</sup> აბდულაშვილს MS; აბდულაშვილს K; J; აბდულასშვილს cet.

\* „ფირმამადას სოფლიდან“ დაწყებული SK-ში სია მოთავსებულია წინა გვერდებზე (S-ში  
55v და 56r; K-ში—72 r, 72v). SK-ს სია M-თან შედარებით სხვა წყობით არის წარმოდ-  
ეხილი.

ხატის სოფელი — ოთარ მდივანს<sup>1</sup>  
ჯიგრაშენი დოლენჯიშვილისა<sup>2</sup>  
მონთის<sup>3</sup> სოფელი — ფარასი  
თოფალას<sup>4</sup> სოფელი — ფათასი<sup>5</sup>  
აშულის სოფელი — ნურიასი<sup>6</sup>

5

[K 73r]. ბანჯარ-კუტი<sup>7</sup>—ამირ ოლი ალიყულასი<sup>8</sup>  
დინარიზას<sup>9</sup> სოფელი — აბედინაშვილისა<sup>10</sup>.  
სარქისას<sup>11</sup> სოფელი — გოგობაშვილისა<sup>12</sup>

[M 171] ყარაჩის<sup>13</sup> სოფელი — მამუდასი<sup>14</sup>

10 ყაიყულის აუშენებელი ნასოფლარი<sup>15</sup> — ყორყორა. ნასოფლარი რძიები-  
სა<sup>16</sup>. კიდევ იქვე ერთი ნასოფლარი<sup>17</sup>— ანაყიზოლიისა<sup>18</sup>. ტბის გარშემო ნასოფ-  
ლარი ექვსი.

128. ყაიყულის სამოურაოს გარიგება, გიორგი XI მიერ დადებული<sup>12</sup>

[კ8\*, კდ, ხა\*\*; S 58v; K 78r] ყაიყულის მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაო  
15 საქმე ასრე არის, განაჩენი აქვსთ<sup>20</sup>: მოურავისა სამი ფოხალი პური, სამი ფოხალი

<sup>1</sup> ოთარ მდივანს] ოთარ მდივანს MSKJ.

<sup>2</sup> დოლენჯიშვილისა M; დოლენჯისშვილისა J; დოლენჯისშვილისა S; დოლენჯიშვილსა K;  
დოლენჯისშვილს cet.

<sup>3</sup> მონთის MSJ; მონთი K; მონთის cet.

<sup>4</sup> თოფალას MSJDa; თოფალა K; თოფალს cet.

<sup>5</sup> ფათასი MSKJQ; ფათასი DAL; ფათასი AgNTtt'.

<sup>6</sup> ნურიასი MSKJ; ნურიასი cet.

<sup>7</sup> ბანჯარ კუტი] ბანჯარა კუტი S; ბანჯარკუტი K.

<sup>8</sup> ალიყულას t.

<sup>9</sup> დინარიზას] დინარიზას SK.

<sup>10</sup> აბედინაშვილისა MK; აბედინას შვილისა SJ; აბედინას შვილს cet.

<sup>11</sup> სარქიზას a.

<sup>12</sup> გოგობაშვილისა MKJ; გოგობასშვილისა S; გოგობაშვილს DQ; გოგობასშვილს cet.

<sup>13</sup> ყარაჩი SK ყარაჩის M; ყარაჩის cet.

<sup>14</sup> მამუდასი MJ; მამუდასი SK; მამუდას cet.

<sup>15</sup> ყაიყულის აუშენებელი ნასოფლარი M; აუშენებელი ყაიყულის სოფელი SK; აუშენებელი  
ყაიყულის ნასოფლარი cet.

<sup>16</sup> ნასოფლარი რძიებისა] ნასოფლარი რძიებისა SK (S-ში სიტყვა „რძიებისა“ წინ იკი-  
თვება მკრთალად დაწერილი „დვ“).

<sup>17</sup> კიდევ იქვე ერთი ნასოფლარი MSKJ; კიდევ იქვე ნასოფლარი a cet.

<sup>18</sup> ანაყიზოლიისა] ანაყიზოლიისა S.

<sup>19</sup> ყაიყულის სამოურაოს გარიგება მეფე გიორგი XI მიერ დადებული ჩვენი კონიექტ.; ყაი-  
ყულის მეფის გიორგის გარიგებული სამოურაო. საქმე (S-ში: სამოურაოს) SKJ (ეს სიტყვები  
ტექსტის დასაწყისი ნაწილია სინგურით ცალკე სტრიქონზე სთაურის ფორმით მოცემული);—M  
(M-ში ტექსტის დასაწყისში არის ეს სიტყვები, მაგრამ ცალკე სტრიქონში იარ. არის გამოტანილი,  
როგორც სთაური); ყაიყულის სამოურაოს მეფის გიორგისგან გარიგებისათვის cet.

<sup>20</sup> აქვსთ] აქვთ M; აქვსთ SK; რომელიც აქვსთ AgNT'; რომელიც აქვსთ Tt.

\* J-ში: კბ.

\*\* ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებით 123 პარაგრაფი სამა მუხლათ არის წარმოდგე-  
ნილი: ს, კვ (J-ში კბ) და კდ (J-ში: კვ). MSK-ში, ე. ი. უძველეს ნუსხებში აქ საქმე გააქვს  
მხოლოდ ერთ პარაგრაფთან.

ქერი, — კომლის თავს<sup>1</sup> წელიწადში უნდა მოსცენ, რომ იქნების სამი კოდი. სა-  
ჩეჟე, თუ იმავე ალაგის<sup>2</sup> კაცმან<sup>3</sup> ქალი წაიყვანოს, ექვსი შაური მოურავს და  
ორი შაური ნაცვალს<sup>4</sup>; და თუ სხვის<sup>5</sup> ალაგის<sup>6</sup> კაცმან წაიყვანოს, სამს აბაზს  
მოურავს მისცემდეს<sup>7</sup> და ორ<sup>7</sup> შაურს ნაცვალს<sup>8</sup>.

გასამყრ [M 17<sup>2</sup>] ელო<sup>9</sup> კაის<sup>10</sup> გლეხზედ<sup>11</sup>. [K<sup>78v</sup>] მოურავს ერთი ძროხა, მცირეს  
გლეხზედ<sup>12</sup>— ერთი ცხვარი. ნაცვალს<sup>13</sup>, ვისაც ძროხა გამოუვიდოდეს<sup>14</sup> აბაზსა<sup>14</sup>,  
და ვისაც<sup>15</sup> ცხვარი გამოუვიდოდეს<sup>16</sup> ორ<sup>16</sup> შაურს მისცემდეს<sup>17</sup>.

თავის გასამტეხლო ხუთი აბაზი<sup>18</sup>— მოურავსა<sup>19</sup>. კბილის ჩაგდებინებ-  
სათვის — ოცდაათი<sup>20</sup> შაური. ვინც ბოზობა ქნას— ხუთი მინალთუნი. ფურ-  
ზედ<sup>21</sup>— ერთი სტილი ერბო<sup>22</sup>.

ქურდობა თუ საქართველოს მამულში<sup>23</sup> შეაჩნდეს შვიდეულად<sup>24</sup> აზღვევი-  
ნოს მოურავმან და ერთი-ორად<sup>25</sup> პატრონს მისცეს<sup>25</sup>, და<sup>27</sup> სხვა საბატონოდ<sup>28</sup>,  
მოვიდეს.

თუ სხვის ქვეყნის ქურდობა შეაჩნდეს<sup>29</sup>, ერთი-ორად აზღვევიანონ: ერთი <sup>35</sup>  
პატრონს მისცენ და ერთი საბატონოდ მოვიდეს<sup>30</sup>.

<sup>1</sup> კომლის თავს]—M.

<sup>2</sup> ალაგის] ალაგს SKQ.

<sup>3</sup> კაცმა SJ.

<sup>4</sup> ნაცვალს MSKJ; ნაცვალსა cet.

<sup>5</sup> სხვის MSKJ; სხვის cet.

<sup>6</sup> ალაგის Q. <sup>16</sup> მისცემს M; მისცემდენ SK; მისცემდეს ces.

<sup>7</sup> ორ MSKJ; ორს cet.

<sup>8</sup> ნაცვალსა J.

<sup>9</sup> გასამყრელოთ M.

<sup>10</sup> კაის MSKJDQaL; კარგს cet.

<sup>11</sup> გლეხზედ] გლეხისა M; გლეხზე SJ.

<sup>12</sup> გლეხზე S.

<sup>13</sup> ნაცვალს] ნაცვალს ცხვარი LAgNTtt'. <sup>14</sup> გამოუა M; გამოუვიდოდეს S.

<sup>14</sup> აბაზსა] აბაზს S; აბაზს მისცემს M.

<sup>15</sup> ვისა L. <sup>16</sup> გამოუა M; გამოუვიდოდეს S.

<sup>16</sup> ორ MSK; ორს cet.

<sup>17</sup> მისცემდეს] მისცემდენ SKJDQa; მისცემს M.

<sup>18</sup> აბაზი] აბასი DQaL.

<sup>19</sup> მოურავსა KJDL; მოურავისა M; მოურავს cet.

<sup>20</sup> ოცდაათი S.

<sup>21</sup> ფურზე MS.

<sup>22</sup> ერთი სტილი ერბო MSKJ; ერბო ლიტრა ა Q; ერბო სტილი ა cet.

<sup>23</sup> მამულისა M.

<sup>24</sup> შვიდეულად S.

<sup>25</sup> მოურავმან და ერთი-ორად] და ერთიანათ S (გადასწორებულია სიტყვა „ერთიანათ“ და  
ძლივს იკითხება); მოურავმან და ერთიანად K.

<sup>26</sup> მიეცეს K.

<sup>27</sup> და]—MK

<sup>28</sup> საბატონოდ S.

<sup>29</sup> შეაჩნდეს M; შეაჩნდეს და S.

<sup>30</sup> ერთი პატრონს მისცენ და ერთი საბატონოდ მოვიდეს M;—S; ერთი პატრონსა და  
ერთი საბატონოდ მოიყვანონ K; ერთი პატრონს მისცენ და ერთი საბატონოდ მოიყვანონ cet.

მოურავმან ძროხაზედ<sup>1</sup> აბაზი<sup>2</sup> აიღოს<sup>3</sup> საიასაულო<sup>4</sup>; და რაც საბატონოდ<sup>5</sup> მოვიდეს, ხუთისთავს იმისგან<sup>6</sup> მოურავი<sup>7</sup> აიღებდეს<sup>8</sup>.

სახელღზედა<sup>1</sup> თვითო<sup>9</sup> შეგდებაზედა<sup>1</sup> თვითო<sup>10</sup> ჩარექს<sup>11</sup> ზეთს<sup>12</sup> მოსცემენ<sup>13</sup>.

მოურავი ორასს<sup>1</sup> ცხვარზედ<sup>14</sup> თვითოს<sup>15</sup> შიშლაგს აიყვანდეს.

საქერიო ძროხა ბატონის არის, ცხვარი მოურავისა.

ჩვენს<sup>16</sup> სამსახურზედ მოურავს ულაცს [K 74r] ათხოვებდენ.

[M 178; S 87 r] ახლა\* რომ საქართველოს ჯანიშინმან<sup>17</sup>, ბატონიშვილმან<sup>18</sup> ვახტანგ ყაიყულის<sup>19</sup> გამოსაღები საბატონო და სამოურავოსი<sup>20</sup> ასრე<sup>21</sup> ბრძანა<sup>22</sup> და გაარიგა,<sup>22</sup> დასტურად<sup>23</sup> მეფის პატრონის გიორგისა<sup>24</sup> გარიგების წიგნი სხვა იყო — საბატონოსა და სამოურავოს<sup>24</sup> გამოსაღებისა<sup>25</sup>, მაგრამ<sup>26</sup> მაშინ ყაიყული თავად<sup>27</sup> ახალი მოშენე ყოფილა და მაშინდელი რიგი მართალი არის, ისრე<sup>28</sup> იქნებოდა, მაგრამ რა ქვეყანა მომრავლდების, ერთმანეთში<sup>29</sup> ბევრი რამე<sup>30</sup> ძალი<sup>31</sup>

<sup>1</sup> ძროხაზე M.

<sup>2</sup> აბაზი DQaL.

<sup>3</sup> აიღოს M; გამოართვას cet.

<sup>4</sup> საიასაულო M; საიასაულოდ cet.

<sup>5</sup> ბატონისათვის M.

<sup>6</sup> ხუთისთავს იმისგან] იმის ხუთისთავიც M.

<sup>7</sup> მოურავმან M.

<sup>8</sup> აიღოს M. <sup>8</sup> საქელღზე M.

<sup>9</sup> თვითო] თითო AgNTIt'. <sup>9</sup> შეგდებაზე M.

<sup>10</sup> თვითო M; ერთი cet.

<sup>11</sup> ჩარექს M; ჩარექი cet.

<sup>12</sup> ზეთს M; ზეთი cet.

<sup>13</sup> მოსცემენ M; მოსცენ cet. <sup>13</sup> ორას M; ორასს cet.

<sup>14</sup> ცხვარზე M.

<sup>15</sup> თვითოს] თითოს AgNSTt'.

<sup>16</sup> ჩვენ SK.

<sup>17</sup> ჯანიშინმან M; ჯანიშინმა cet.

<sup>18</sup> ბატონიშვილმა SK; ბატონიშვილმან M; ბატონისშვილმან cet.

<sup>19</sup> ყაიყულის]—რომ ყაიყულის MSKJ.

<sup>20</sup> სამოურავოსი M; მოურავისა cet.

<sup>21</sup> ასრე MJ; ასე SKDQBa; ესე cet.

<sup>22</sup> ბრძანა SKJ. <sup>22</sup> გაარიგა M.

<sup>23</sup> დასტურად S; დასტრულად K. <sup>23</sup> გორგის M.

<sup>24</sup> სამოურავოსი M.

<sup>25</sup> გამოსაღებისა] გამოსაღები SK;—M.

<sup>26</sup> მაგრამ J; მაგრამე MSK; მაგრამ cet.

<sup>27</sup> თავად MSKJ;—cet.

<sup>28</sup> ისრე M; ასრე SK; ისე cet.

<sup>29</sup> ერთმანეთში SK; ერთმანერთში cet.

<sup>30</sup> რამ M; რამე SKJ;—cet.

<sup>31</sup> ძალი M; ძალა cet.

\* ინბანური წესით შედგენილ ხელნაწერებში სიტყვით „ახლა“ იწყება ახალი პარაგრაფი (გ. J-ში კბ). J-ს გარდა, ინბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ამ პარაგრაფს ასეთი სათაური აქვს: „ყაიყულის გამოსაღების გარიგებისათვის“. J-ს პარაგრაფის დასაწყისში სინგურით წერია: „ქ ახლა რომ საქართველოს ჯანიშინმან ბატონისშვილმან ვახტანგ რომ ყაიყულის გამოსაღები საბატონო და მოურავისა ასრე ბრძანა და გაარიგა“ (გვ. 9), J-ში, ტექსტის ეს დასაწყისი ადგილი, როგორც სინგურით დაწერილი, შეიძლება სათაურადაც ვიგულისხმობთ.



და ურიგო მოხდების<sup>1</sup>; ამისთვის თვითონ<sup>2</sup> ყაიყულელნი მოვიდნენ და ბატონი-შვილს<sup>3</sup> ჩანიშინს შემოეხვეწნენ და ასრე გაარიგებინეს, უფროსი ერთი<sup>4</sup> უწინდელივ<sup>5</sup> გარიგებული<sup>6</sup> არის ამაში<sup>7</sup>, მაგრამ<sup>8</sup> ასრე<sup>9</sup> უნდა იქნებოდეს<sup>10</sup>.

არის ბატონისათვის მალი თავზედ<sup>11</sup> ექვსი შაური<sup>12</sup>. ამას გარდა<sup>13</sup> თავზედ<sup>14</sup> ერთი შაური<sup>15</sup> კიდევ სხვა აიღების<sup>16</sup>. ამისგან ნახევარ შაური მოურავისა არის<sup>17</sup>, ნახევარ შაური<sup>18</sup> სახლთუცისა<sup>19</sup> და მდივნებისა<sup>20</sup>.

ერბო ფურხედ<sup>21</sup> ხუთი [K 74v] სტილი გამოიღონ ამ წესით: ერთი ეხთიბრიანი<sup>21</sup> [M 174] კაცი წავიდოდეს, ფურს დასთვლიდენ, სოფელსა და სოფელს<sup>22</sup> რაც ფური დადგეს, თავ-თავის სოფლის მამასახლისებს დააწერდენ<sup>21</sup>. მამასახლისები<sup>23</sup> ამ ერბოს სოფლის ულაყებით<sup>24</sup> ჩამოიტანდენ<sup>25</sup> და<sup>26</sup> აუშტარს 10 მიაბარებდენ<sup>27</sup>. ვინც ამ საქმეზედ<sup>28</sup> ასამწერლოდეს<sup>21</sup> წავიდოდეს, ასმევედენ, აქმევედენ, სხვა სარგო არა აქვს რა<sup>29</sup>.

ახალი\* მოსული კაცი ერთს<sup>30</sup> წლამდინ<sup>31</sup> თარხანი იყოს, ნურას<sup>32</sup> სთხოვენ<sup>33</sup>; საბატონო ულაყი არა სდებია, ნურც სთხოვენ<sup>34</sup>.

1 მოქდების MSKBa; მოქდების JDQLAgTIt'; მოხვდების N.

2 თვითონ] თვითან SKJDQBa.

3 ბატონიშვილს M; ბატონის შვილს cet..

4 უფროსი ერთი M; უფროსი ერთა SK; უფროსი ერთი cet.

5 უწინდელივ MSKJ; უწინდელი cet.

6 გარიგებული SK; გარიგებაებივ M; გარიგებაები J; გარიგებასაით N; გარიგებაებივ cet.

7 ამაში MSKJ; ამას შიგან cet.

8. მაგრამ] მაგრამე MJ; მაგრა N.

9 ასრე MSK; ასე cet.

10 იქმნებოდეს DQ.

11 მალი თავზედ] ~ თავზე მალი M.

12 ექვსი შაური] 6 S.

13 ამას გარდა M; ამას და გარდაის SK; ამას გარდაისად N; ამას გარდაის cet.

14 თავზედ] კიდევ თავზე M.

15 ერთი შაური] 1 S.

16 კიდევ სხვა აიღების]—M.

17 ნახევარ შაური მოურავისა არის MJ;—cet.

18 ნახევარ შაური] 1/2 S.

19 სახლთუცისა M; სალთუცისა cet.

20 მდივნებისა] მდივნებისა არის SK.

21 ფურხე M. 21 ეხთიბრიანი N; ერთიბრიანი cet.

22 სოფელს MSK; სოფელსა cet. 22 დაწერდენ M.

23 მამასახლისები M; მამასახლისი cet.

24 ულაყებით M; ულაყით cet.

25 ჩამოიტანდენ MSK; ჩამოიტანდეს cet.

26 და M;—cet.

27 მიაბარებდენ ჩვენი კონიექტ.; მიაბარებდენ M; მიაბარებდეს cet.

28 საქმეზე M; 28 ასამწერლოდ MSKJ; სამწერლოდ cet.

29 სხვა სარგო არა აქვს რა M; სხვას ნურას მოსცემენ cet.

30 ერთ SK.

31 წლამდინ MSK; წლამდის cet.

32 ნურას MSKJN; ნურასა cet.

33 სთხოვენ MSKD; სთხოენ J; თხოვენ Q; მსთხოვენ cet.

34 საბატონო ულაყი არა (T-ში: ართ) სდებია (AgNTIt'-ში: მსდებია) ნურც სთხოვენ (AN-ში: მსთხოვენ; J ში: სთხოვენ);—SK.

\* J-ში სიტყვა „ახალი“-ს გასწვრივ, მარცხენა აწიაზე დასმულია პარაგრაფის ანუ მუხლის ნუმერაციის აღმნიშვნელი „მკ“ რაც იმას ნიშნავს, რომ აქედან იწყება ახალი პარაგრაფი, ანუ მუხ-

თევზის ფასი გარდაკვეთით ოთხი თუმანი არის ერთობით ყაიყულზედ [S 67v.] და მის<sup>1</sup> დროს იასაულით<sup>1</sup> შეაგდებენ<sup>2</sup>.

საქერიო<sup>3</sup> ხარი ბატონსა<sup>2</sup>, სამი აბაზი<sup>3</sup> მოურავსა<sup>4</sup>, აბაზი<sup>5</sup> ნაცვალსა<sup>6</sup>, აბაზი<sup>7</sup> მამასახლისსა<sup>8</sup>.

5 საბალახე: საბატონოდ<sup>9</sup> ასზედ<sup>10</sup> ორი<sup>11</sup> ცხვარი, ერთი ბატკანი; ორასზედ ერთი<sup>12</sup> შიშლიგი მობალახეს. საჩვენოს ცხვარს მობალახე<sup>13</sup> მეცხვარეს დააქერინებდეს<sup>14</sup>.

10 ცხვარზედ<sup>14</sup> ცხვრის საბალახეს აიღებდენ და<sup>15</sup> თხაზედ<sup>16</sup> თხისას<sup>17</sup>; რომელსაც დაიქერდენ, მერმე ქრთამით ნულარ გამოცვლიან. მობალახეს სოფე-10 ლი, როგორც შეეძლოს [K 76r] და რაც ჰქონდეს, ისრე დახვდეს<sup>18</sup>.

ბატონის სათხოვარსა და გამოსაღებზედ სიიასაულოს ნურა. მოსაქმე ნუ აიღებს<sup>19</sup>. აყრილის კაცის სახლში [M 176] ი რომ<sup>20</sup> სხვა მოსული გლეხი<sup>21</sup> შევიდეს, იმის<sup>22</sup> ნახნავ-ნათესს<sup>23</sup> ნუ წაართმევენ<sup>24</sup> და იმ<sup>25</sup> გლეხმა ბატონის სამსახური და გამოსაღები<sup>26</sup> იმავე<sup>27</sup> წელიწადს ქნას<sup>28</sup>.

ლი. ანბანური წესით შედგენილ დანარჩენ ნუსხებში „ახალის“ წინ მუხლის ნუმერაციის ნიშნად დასმულია „კდ“ და მის გასწვრივ ასეთი სათაურია: „ახალის მოსულის კაცისათვის“. MSK-ში სიტყვა „ახალი“-თ ახალი აბზაციტ კი არ არის გამოყოფილი. ამ სიტყვით წინა ტექსტი უშუალოდ გრძელდება. შინაარსის მიხედვითაც ეს ამგვარად უნდა იყოს.

<sup>1</sup> მის MSK; მისს cet. <sup>11</sup> იასულით JDQB. <sup>12</sup> შეაგდებდენ SK.

<sup>13</sup> საქერიო M; საქერიო AN; საქერიო SD; საქერიო cet.

<sup>2</sup> ბატონს SK.

<sup>3</sup> აბაზი DQa.

<sup>4</sup> მოურავს S.

<sup>5</sup> აბაზი DQa.

<sup>6</sup> ნაცვალს SK.

<sup>7</sup> აბაზი DQBaL.

<sup>8</sup> მამასახლისს SK; მამასახლისა M.

<sup>9</sup> საბატონოდ MSK; საბატონოდ cet.

<sup>10</sup> ასზე M.

<sup>11</sup> ორი ბ S.

<sup>12</sup> ერთი ა S.

<sup>13</sup> მობალახე MSKJ; მებალახე cet. <sup>14</sup> დაქერინებდეს M.

<sup>14</sup> ცხვარზე M.

<sup>15</sup> ცხვრის საბალახეს აიღებდენ და M; ცხვრის საბალახე აიღონ cet.

<sup>16</sup> თხაზე MJ.

<sup>17</sup> თხისას აიღებდენ M; თხისა cet.

<sup>18</sup> რომელსაც დაიქერდენ მერმე ქრთამით ნულარ გამოცვლიან (S-ში: გამოსვლიან) მობალახეს სოფელი როგორც შეეძლოს და რაც ჰქონდეს (SK-ში: ქონდეს) ისრე (SK-ში: ასრე) დახვდეს| მართებულად დახვდებოდენ და ძალას ნუ იქმონენ M.

<sup>19</sup> სათხოვარსა და გამოსაღებზედ სიიასაულოს ნურა (S-ში: ნულარ) მოსაქმე (SK-ში: საკმით) ნუ აიღებს| მოსაქმე სიიასაულა ნურას აიღებს M.

<sup>20</sup> რომ—M.

<sup>21</sup> გლეხი| გლეხი იყოს და SK.

<sup>22</sup> იმის MDBL; ამისი SK; იმისს cet.

<sup>23</sup> ნახნავი ნათესი SK.

<sup>24</sup> ნუ წაართმევენ| არაიან წართოს SK; ნუ წაართმევენ M.

<sup>25</sup> იმ J;—M; ამ cet.

<sup>26</sup> სამსახური და გამოსაღები| ~ გამოსაღები და სამსახური SK| სამსახურიც M.

<sup>27</sup> იმავე MSKJ; იმ cet.

<sup>28</sup> ქნას N; უნდა ქნას M; ქნას cet.

ერთი კაცი რომ დაბერებულიყოს<sup>1</sup> და იმისი შვილები<sup>2</sup> მალს აძლევდენ<sup>3</sup>,  
იმ ბერს კაცს დავთარში ნუ ჩაიგდებენ<sup>4</sup> და ნულარც მალს სთხოვენ<sup>4</sup>.

იქ<sup>5</sup> რომ ერთმანეთში<sup>6</sup> ქურდობა იქნას, შვიდეულად აზღვევინონ: ერთი-  
ორად პატრონს<sup>7</sup>, ოთხი ბატონს<sup>8</sup> და<sup>9</sup> ერთი მოურავს<sup>10</sup>.

თუ უცხო<sup>11</sup> ქვეყნის მოპარული შეაჩნდეს, თავნი პატრონს<sup>12</sup>, ერთი ბა- 5  
ტონს<sup>13</sup>, ორი აბაზი<sup>14</sup> მოურავს<sup>15</sup>.

სახდელის ერთ შეგდებაზე<sup>16</sup> სამი ჩარეჟი ბატონს, ერთი ჩარეჟი მოუ-  
რავს<sup>17</sup>.

ზეთს სხვას ქვეყანას გამოსახდელად ნუ წაიღებენ, თუ წაიღონ, — ექვსი 10  
მინალთუნის<sup>18</sup> ჯარიმა ჩვენთვის<sup>19</sup> წაართვან\*.

თუ ვინმე[მ] ახალის მოუგო [S 68r] ნარის<sup>20</sup> სოფლის აშენება<sup>21</sup> მოინდო-  
[K 76v] მოს, ჩვენ მოგვახსენოს<sup>22</sup> მამასახლისს<sup>23</sup> სოფლიდამ ჩვენ მიესცემთ<sup>24</sup>.  
იმას გარდა<sup>25</sup>, სხვა რაც გლეხი<sup>26</sup> აყრილიყოს და ერთი-მეორის სოფელში მისუ-  
ლიყოს, აუყარონ და იქივ თავის ალაგს<sup>27</sup> დაასახლონ<sup>28</sup>. 15

<sup>1</sup> დაბერებული იყოს LAgNTt'.

<sup>2</sup> შვილები M; ორი და სამი შვილი cet.

<sup>3</sup> აძლევდენ ჩვენი კონიექტ.; აძლევდეს SK; იღებდენ M; იძლევიბოდეს cet. <sup>4</sup> ჩაგდებენ M.

<sup>4</sup> და ნულარც მალსა სთხოვენ M; მალს ნულარა სთხოვენ SK; მალს ნულარას სთხოვენ JDQBL; მალს ნულარას სთხოვენ cet.

<sup>5</sup> იქ M; იქივ cet.

<sup>6</sup> ერთმანეთში SK; ერთმანერთში cet.

<sup>7</sup> პატრონსა SK.

<sup>8</sup> ბატონსა SK.

<sup>9</sup> და—MSK.

<sup>10</sup> მოურავსა SK.

<sup>11</sup> უცხო SK.

<sup>12</sup> პატრონსა SK.

<sup>13</sup> ბატონსა S.

<sup>14</sup> ორი აბაზი MSJ (S-ში: უწინ ყოფილა „ერთი“, რომელიც გაუსწორებიათ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით: „ორი აბაზი“); ერთი K; ერთი აბაზი DQBaLAN; ერთი აბაზი gTt'.

<sup>15</sup> მოურავს] მოურავსა J; მოურავს თუ უცხოა და SK.

<sup>16</sup> შეგდებაზე M.

<sup>17</sup> სამი ჩარეჟი ბატონს ერთი ჩარეჟი მოურავს M; ~ ერთი ჩარეჟი მოურავს სამი ჩარეჟი ბატონს cet.

<sup>18</sup> მინალთუნის]—gTt'; b AN.

<sup>19</sup> ჩვენთვის MSKJ; ჩვენთვის cet.

<sup>20</sup> მოურავის S.

<sup>21</sup> აღშენება AgNTt'.

<sup>22</sup> მოგვახსენოს M; მოგვახსენონ cet.

<sup>23</sup> მამასახლის M.

<sup>24</sup> მიესცემთ SK; მიესცემთ AgTt'.

<sup>25</sup> იმას გარდა SK.

<sup>26</sup> გლეხი MSK; გლეხი cet.

<sup>27</sup> ალაგს M; ალაგს მისცენ და cet.

<sup>28</sup> დასაჯლონ M.

\* ეს აბზაცი M-ში: „თუ სხვას ქუყანას ზეთი გამოხადეს, ექვს მინალთუნს ჯარიმას ჩვენთვის წაართმევენ.“

მოურავს თავის გასამტეხლო<sup>1</sup> ხუთი აბაზი<sup>2</sup>, ნაცვალს<sup>3</sup>—ორი შაური<sup>4</sup>. ხელის მოტეხისათვის—ოცდაათი შაური<sup>5</sup>, ნაცვალს სამი შაური<sup>6</sup>, აგრევე კბილის ჩაგდებინებისათვის<sup>7</sup>.

ბოზობის მქნელმან ხუთი მინალთუნი—მოურავს, ნაცვალს ათი შაური<sup>8</sup>. გასამყრელო მოურავს ხარი, ნაცვალს აბაზი<sup>9</sup>, მამასახლისსაც<sup>10</sup>— აბაზი<sup>11</sup>. ქერი მოურავს<sup>12</sup> კომლზედ<sup>13</sup>—კოდი სამი<sup>14</sup>, ნაცვალს—ერთი<sup>15</sup>, ფურზედ<sup>16</sup>—ერბო სტილი ერთი<sup>17</sup>.

საჩქემე, თუ იმ ქვეყანას გათხოვდეს, მოურავს ექვსი შაური<sup>18</sup>, ნაცვალს ორი შაური<sup>19</sup>, მამასახლისს<sup>20</sup>—აბაზი ერთი<sup>21</sup>. თუ სხვას ქვეყანას წაიყვანონ<sup>22</sup>, მოურავს ხუთი აბაზი<sup>23</sup>, ნაცვალს ერთი აბაზი<sup>24</sup>, მამასახლისსაც<sup>1</sup> ერთი აბაზი<sup>25</sup>.

მოურავი უბრალოდ ნუ მივა, და როდესაცა<sup>1</sup> მივიდეს, მართებულად ძღვენი მიუტანონ. ღვინოს თუ ნებით, თორემ<sup>26</sup>, ძალად<sup>1</sup> ნუ სთხოვენ<sup>27</sup>.

მოურავი, ნურც ქართველი, ნურც, სომეხი, ნურც თათარი, ქალაქსა და<sup>28</sup> და კოფორზედ<sup>29</sup> ულავს ნუ სთხოვს<sup>30</sup>.

როდესაც ნაცვა[<sup>31</sup> K ?<sup>31</sup>]ლი იქნებოდეს, რივისად<sup>31</sup> პურს აკმევედენ<sup>32</sup>.

<sup>1</sup> თავის გასამტეხელო S.

<sup>2</sup> ხუთი აბაზი ხუთი აბასი DQBaLAN; ჩ S.

<sup>3</sup> ნაცვლისა SK.

<sup>4</sup> ორი შაური რ S.

<sup>5</sup> ოცდაათი შაური ჩფ S.

<sup>6</sup> სამი შაური რნ S.

<sup>7</sup> აგრევე კბილის ჩაგდებინებისათვის]—K (S-ში ეს წინადადება ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი).

<sup>8</sup> ბოზობის მქნელმან (M-ში: მქნელმა) ხუთი მინალთუნი მოურავს („მოურავს“ მხოლოდ M-ში ნაცვალს ათი შაური) ბოზობის მქნელმან ქა ნაცვალს ფ S (ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის) მელნით მარჯვენა აწიაზე მიწერილი);—K.

<sup>9</sup> აბასი DQBaLAN; ს S.

<sup>10</sup> მამასახლისსაც Q; მამასახლის MS; მამასახლისს K; მამასახლისსაც cet.

<sup>11</sup> აბასი DQBaLAN; ს S.

<sup>12</sup> მოურავს M;—cet.

<sup>13</sup> კომლზე M.

<sup>14</sup> კოდი სამი MSKJ; კოდი სამი DQBaL; ~ სამი კოდა cet.

<sup>15</sup> ერთი M; კოდი ა S; კოდი ერთი cet.

<sup>16</sup> ფურზე MJ.

<sup>17</sup> ერბო სტილი ერთი M; სტილი ერბო S; სტილი ერბო ერთი K; სტილი ერთი ერბო J; ერთი სტილი ერბო cet.

<sup>18</sup> ექვსი შაური ~ შაური ექვსი M; ტ S.

<sup>19</sup> ორი შაური K; რ S; შაური ორი M;—cet.

<sup>20</sup> მამასახლის M; მამასახლისსა N.

<sup>21</sup> აბაზი ერთი M; ს S; აბაზი KJgTtt'; აბასი cet.

<sup>22</sup> წაიყვანოს SK.

<sup>23</sup> ხუთი აბასი DQBaLAN; ჩ S.

<sup>24</sup> ნაცვალს ერთი (SKJ-ში „ერთი“ არ არის) აბაზი (S-ში: „ს“) MSKJ;—cet.

<sup>25</sup> მამასახლის M.

<sup>26</sup> ერთი აბაზი M; აბაზი KJgTtt'; ს S; აბასი cet. ან<sup>1</sup> როდესაც M.

<sup>27</sup> თვარა M. ან<sup>1</sup> ძალად SKJ; ძალათ M; ძალით cet.

<sup>28</sup> სთხოვენ სთხოვენ J; მსთხოვენ AgNTtt'.

<sup>29</sup> ქალაქსა და M; ქალაქს cet.

<sup>30</sup> კოფორზე M.

<sup>31</sup> მსთხოვენ AgNTtt'.

<sup>32</sup> რივისათ SK.

<sup>33</sup> აკმევედენ AgNTtt'.

ღალის ათისთავი რაც ავიდეს, სამი წილი მოურავსა<sup>1</sup> და ხასადარსა<sup>2</sup>, და მეოთხედი სახლთხუცესსა<sup>3</sup> და მ[M 177]ღივინებსა<sup>4</sup>. ნურა მოსაქმე ღვინოს ნუ ასყიდვინებს, თუ არ თავის ნებით მოუტანონ<sup>5</sup>.

თუ სოფლის [S 58v] ძალი<sup>6</sup>, ან მოურავისაგან, ან სხვისაგან, მამასახლის-მან<sup>7</sup> არ შეგვატყობინა, ექვს თუმანს წავართმევთ. მამასახლისები ღვინოს<sup>8</sup> თოვქს<sup>9</sup> ნუ იქმნენ<sup>10</sup>.

რომელიც სოფლის კაცი ერთი-მეორეს უჩიოდეს, იმისი<sup>11</sup> სამართალი მოურავმან<sup>12</sup> ქნას<sup>13</sup>: და რომელიც<sup>14</sup> სოფელი და სოფელი ერთმანეთს უჩიოდეს, იმისი სამართალი ბატონის მოსაქმემ ქნას<sup>15</sup>. იქნების ასეთი საჩივარი<sup>16</sup>: ან კაცის სიკვდილი<sup>17</sup> ან დიდი რამ საქმე<sup>18</sup>, იმისი<sup>19</sup> სამართალი კარზედ უნდა იქნას<sup>20</sup>. 10 ხასადრის რიგი და სარგო წიგნში უწერიათ<sup>21</sup>.

### კ ა რ ი 37<sup>19</sup>. თრიალეთის რიგისა და შათის მოყვლე[ე]ბისა\*\*

#### 124. თრიალეთის დებულება<sup>20\*\*\*</sup>

[აგ; M 178; S I var. 64v, II var. 78v; K 89r] თრიალეთის რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოხელეო სძეს<sup>21</sup>: კოდისპური საკომლო<sup>22</sup> 40<sup>23</sup>. ამისი თვითო<sup>24</sup>

<sup>1</sup> მოურავს SK; მოურავის M.

<sup>2</sup> ხასადარს SK; ხასადარისა M.

<sup>3</sup> სახლთხუცესა M; სალთხუცეს SK; სალთხუცესსა cet.

<sup>4</sup> მღივინებს SK.

<sup>5</sup> თუ არ თავის ნებით მოუტანონ—M.

<sup>6</sup> ძალი M; ძალა cet.

<sup>7</sup> მამასახლისმან MSK; მამასახლისმა cet. <sup>7</sup> ღვინოს MSKJ; ღვინოს cet.

<sup>8</sup> თოვქს MSK; თოვქის J; თოქს cet.

<sup>9</sup> იქმნენ SK; იქმონენ cet.

<sup>10</sup> ამისი SK.

<sup>11</sup> მოურავმან MSK; მოურავმა cet.

<sup>12</sup> ქნას MJ; უნდა ქნას SK; ჰქნას cet. <sup>12</sup> რომელიც MSK; რომელიც საფლიდამ cet.

<sup>13</sup> ქნას MJDQL; უნდა ქნას SK; ჰქმნას AgNTt'; ქმნას Ba.

<sup>14</sup> სიკვდილი MKJ; სიკვდილი S; სიკვდილი cet.

<sup>15</sup> რამ საქმე M; ~ საქმე რამ SK; საქმე რამე cet.

<sup>16</sup> ამისი SK.

<sup>17</sup> იქნეს SK.

<sup>18</sup> ხასადრის რიგი და სარგო წიგნში უწერიათ M; ხასადრის რიგი და სარგო წიგნი აქუსთ მოიტანონ SK; ხასადრის რიგი და სარგო cet.

<sup>19</sup> კარი მ M;—cet.

<sup>20</sup> თრიალეთის დებულება ჩვენი კონიექტ.; ფრიალური რიგი და გამოსაღები საბატონო და სამოხელეო (JS II var.-ში; სამოხელეო) SI var KJ (სინგურით დაწერილი ეს სიტყვები ცალკე სტრიქონშია მოთავსებული. S II var.—ში შავი მელნით არის დაწერილი, მაგრამ ცალკე სტრიქონზეა მოთავსებული. ამავე დროს ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისში);—M; (ფივე სიტყვები, რომლებიც SKJ-ში ვნახეთ, M-ის ამ პარაგრაფის დასაწყისის სიტყვებია, მაგრამ ცალკე სტრიქონში გამოყოფილი არ არის); თრიალეთის რიგისა და გამოსაღებისა საბატონოსა და სამოხელესათვის cet. (ეს სათაურიც ტექსტის დასაწყისის სიტყვებია, მხოლოდ ნათესაობით ბრუნვაში დასმული. ტექსტში იგი აღარ არის განმეორებული).

<sup>21</sup> სძეს S II var.

<sup>22</sup> საკომლოზე ლიტრა S II var. (S II var.-ში: „ზე“ და ლიტრა“ უფრო შავი და დიდი ასოებით არის დაწერილი; „ზე“ სტრიქონშივეა ჩამატებული, ხოლო „ლიტრა“ სტრიქონს ზემოთ არის მიწერილი).

<sup>23</sup> მ (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> თვითო MS I var K; თითო cet.

\* S-ში სიტყვები: „საჩივარი ან კაცის სიკვდილი ან დიდი საქმე“, ტექსტის გაკრული ხელისაგან განსხვავებით, სუფთა კალიგრაფიული ხელით არის შესრულებული.

\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

\*\*\* S-ში ეს დებულება ორჯერ არის მოცემული: S I var. 64 v, 65r. პირველი ვარიან-

კოდის პური არის წმინდა<sup>1</sup> ლიტრა 24. ქერი ლიტრა 10<sup>2</sup>. ლალისა ერთი<sup>3</sup> გუთან  
 არის ხარი უღელი 10<sup>4</sup>. ხარზედ<sup>5</sup> სძეს<sup>6</sup> კოდი 3<sup>7</sup>. ასე<sup>8</sup> უნდა: როდესაც<sup>9</sup> გუთა-  
 ნი აიწეროს, მარილის მომტანს<sup>10</sup> ხარს გამოვიდნენ და გუთანი ისრე გაიმარ-  
 თოს<sup>11</sup>. სხე რაც ხარი დარჩეს ხარზედ სამი<sup>12</sup> კოდი<sup>13</sup> ლალად უნდა მისცენ<sup>14</sup>.  
 5 მამასახლისისა და<sup>15</sup> მსახურის ხარსაც უნდა გამოვიდნენ. ამათ სძეს<sup>16</sup> თავისი  
 ლალისა და კოდისპურის ჩამოტანა.

ერთობით სძესთ: საშობაო და საადღგომო, მამასახლისიანად<sup>16</sup> და თარხ-  
 ნიანად<sup>17</sup>, ძროხა 5<sup>18</sup>, ცხვარი 40<sup>19</sup>, ერბო ლიტრა 32<sup>20</sup>, ბატის ბარება, კოჟორ-  
 ზედ ტბილის ასატანად<sup>21</sup> ულაყი 50<sup>22</sup>, თოვლის ზიდვა, ყარაის<sup>23</sup> ჭელვა<sup>24</sup>.  
 10 კომლზედ ცხენ-კეთილი კაცი.

ფარაენულისა<sup>25</sup>, ტბისყურულისა<sup>26</sup> და თრიალულის თევზის ულაყი.

ტი დაწერილია ტექსტისეული ხელითა და იმავე ფერის მელნით. იმავე დროს S I var. ტექსტი-  
 სული ფერის მელნით, ჭვარდინა ხაზებითაა წაშლილი. S I var.-ში ეს პარაგრაფი მოთავსებულია  
 იმავე ადგილზე, როგორც K-ში, ყაიყულის გარიგების შემდეგ, მხოლოდ S I var-ში ყაიყულის გა-  
 რიგების შემდეგ სხვა ფერის მელნით 4 სტრიქონია დაწერილი, რომელიც ნახიარისთავის გადა-  
 სახელს ეხება (S 64r).

S II var. (S 76 v.) ხელნაწერის თითქმის ბოლოშია მოთავსებული. ტექსტი შესრულებუ-  
 ლაა ხელნაწერისაგან განსხვავებული ფერის მელნით. II ვარიანტის ტექსტი, საერთოდ ხელნაწე-  
 რისაგან განსხვავებით, უფრო შემქმნელობით არის დაწერილი.

<sup>1</sup> წმიდა MJDQaL.

<sup>2</sup> კდ ქერი ლიტრა ი MS I var. KJ; კდ ქერი ლიტრა ივ S II var.; ი cet.

<sup>3</sup> ა S I var.

<sup>4</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ჯარზე S II var.

<sup>6</sup> ძეს S I var K.

<sup>7</sup> სამი K; გ cet.

<sup>8</sup> ასრე SK.

<sup>9</sup> როდენსაც M.

<sup>10</sup> მამტანს M.

<sup>11</sup> გამოვიდნენ და გუთანი ისრე გაიმართოს M; გუთანში არ შეაბემდენ S I var. K.; გა-  
 მოვიდენ (S II var.-ში: გამოვიდნენ) დიდს სოფელს დიდობით (DQ-ში: დიდს დიდობით) და  
 (S II var.-ში: „და“ არ არის) ცოტას ცოტობით მარილის მომტანს ჯარს ლალას ნუ სთხოვენ  
 (AgNTIt'-ში: მსთხოვენ) cet.

<sup>12</sup> გ S II var.

<sup>13</sup> კოდი—AgNTIt'.

<sup>14</sup> მისცენ MSI და II var KJ. 14<sup>1</sup> დ M.

<sup>15</sup> სძესთ S I var. II var K J; სძეს cet.

<sup>16</sup> მამასახლისიანად MS I var. K; მამასახლისიანათ S II var. J; მამასახლისიან T; მამასახ-  
 ლისიანთ cet.

<sup>17</sup> თარხნიანად S I var, K; თარხნიანათ MS II var. J; თარხნიანთ cet.

<sup>18</sup> ე (ყველა ნუსხაში)

<sup>19</sup> მ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> ლბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> კოჟორზე ტბილის ასატანად M; კოჟორს ტბილის S I var. K; კოჟრის ტბიდის cet.

<sup>22</sup> ნ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> ყარაის MSI და II var.; ყარაის cet.

<sup>24</sup> ჭერვა M; ჭელვა cet.

<sup>25</sup> ფარაენულისა M; ფარაენულის cet.

<sup>26</sup> ტბის ყურულისა MJ; ტბის ყურისა SI და II var K; ტბის ყურულის cet.

როდესაც<sup>1</sup> ბატონი თრიალეთზედ<sup>2</sup> მიბრძანდების<sup>3</sup>, — მამასახლისს<sup>4</sup>, მსახურს<sup>5</sup> და გლენს შეძლებით — მამასპინძლო.

ფურის ბარება და უკვდავად<sup>6</sup> შენახვა. ხბო შემ [K 88v] ნახავს<sup>7</sup> და ყოველს<sup>8</sup> წელიწადს<sup>9</sup> ფურზედ<sup>10</sup> ს[M 178]ამი<sup>11</sup> ლიტრა ერბო ბატონს<sup>12</sup>.

მიბარებულს ბატონზედ<sup>13</sup> ორი ჭუჭული. საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი<sup>14</sup>, დიდს — დიდობით და მდაბალს — დაბლობით.

საური, როგორც სხვაგან არის<sup>14</sup>.

სახვეისთავო<sup>15</sup> — პატრონს ორი<sup>16</sup>, ბატონს ოთხი<sup>17</sup>, გვეისთავს — ერთი<sup>18</sup>, საქერიო — ხარი<sup>19</sup>.

თრიალური ბაჟი ასე აიღება: აბრეშუმისა და ლანდრის საპალნეზედა თვი-10 თო აბაზი. სხვა რაც საპალნე იქნების ოროლი შაური. ამის აღებაზედ თვითო წალკელის კაცი გაუყრელად იქნებოდეს. რაც ბაჟი დაგროვდებოდეს, ორს წილს საბატონოდ წამოიღებენ და მესამედსა წალკელი წაიღებდეს\*.

[M 180; S I var. 65r] თრიალეთის მოურავისა:<sup>20</sup> მოურავს<sup>21</sup> კომლზედ<sup>22</sup> ორი კოდი ქერი<sup>23</sup>. შაური აღდგომისა, შაური შობისა. თავის გასამტებლო ხარი. საჩექმე მარჩილი<sup>24</sup>, გასამყრელო ხარი. ფურზედ<sup>25</sup> ერთი<sup>26</sup> ქსანი ერბო. ლალი-

<sup>1</sup> როდესაც M.

<sup>2</sup> თრიალეთზე M.

<sup>3</sup> მიბრძანდების aAgNTIt'; მიბრძანდების cet.

<sup>4</sup> მამასახლისა M; მამასახლის S II var.

<sup>5</sup> მსახურსა M S II var.

<sup>6</sup> უკვდავთ M; უკვდავთ S I var.; უკვდავად T; უკვდავად ANGT; უკვდავად cet.

<sup>7</sup> შენახავსა SI var. K; შენახავსა S II var.

<sup>8</sup> ყოველს J. <sup>9</sup> წელიწად G.

<sup>10</sup> ფურზე M.

<sup>11</sup> G S I var.

<sup>12</sup> ბატონს M; — cet.

<sup>13</sup> ბატონზე M.

<sup>14</sup> ნახირისთავი დიდს დიდობით და მდაბალს (M-ში: დაბალს) დაბლობით (S II var-ში: მდაბლობით) საური როგორც სხვისა (M-ში: სხვაგან) არის] პური როგორც სხვისა არის SI var. K.

<sup>15</sup> სავეისთავო S II var. AgNTMit'.

<sup>16</sup> ბ S II var.

<sup>17</sup> დ SI var., S II var.

<sup>18</sup> ა S II var.

<sup>19</sup> ცხენი S I var. K.

<sup>20</sup> მოურავისა MS I და II var. K.; მოურავისა DQa; მოურავის cet.

<sup>21</sup> და ნაცელისა მოურავს MS I var K; სარგო cet.

<sup>22</sup> კომლზე M.

<sup>23</sup> ორი კოდი ქერი] ქერი კოდი ბ S II var.

<sup>24</sup> ქ S II var.

<sup>25</sup> ფურზე M.

<sup>26</sup> ა SI var.

\* „თრიალური ბაჟი“ — დან დაწყებული და სიტყვებით: „წალკელი წაიღებდეს“ დამთავრებული ტექსტი მხოლოდ M-შია.

\*\* J-ში „თრიალეთის მოურავისა“ სინგურით, შუა სტრიქონზეა გამოტანილი სათაურის სახით.

დამ გუთანზედ ექესი კოდი, ავა სამოცს კოდს. ამისი სამი წილი მოურავს და მეოთხედი სახლთხუცესსა და მდივნებს. საქერიო ცხვარი<sup>1</sup>.

ნაცვლისა: კომლზედ კოდი ქერი, გასამყრელო ცხვარი, თავის გასამტებლო აბაზი<sup>2</sup>.

5 თრიალეთის<sup>3</sup> ხასადრისა: კომლზედ<sup>4</sup> — კოდი ქერი, კომლზედ<sup>5</sup> — ქათამი.

თრიალეთის მამასახლისისა: გასამყრელო მარჩილი<sup>6</sup>, კომლზედ<sup>7</sup> კოდი ქერი საქერიო აბაზი<sup>8</sup>, საჩეჰმედამ<sup>9</sup> — ორი შაური<sup>10</sup>.

125. [აზ; M 181; S 54r; K 70v] თრიალეთზედ სახასო სოფლები, ვიხიც სამოურაო არის<sup>11</sup>

კარწახი — გილაქიშვილისა<sup>12</sup>

10 ეძანი — რატიშვილისა<sup>13</sup>

ქვემო ანდრაბი<sup>14</sup> — მდივნის გივისა<sup>15</sup>

ზემო ანდრაბი<sup>16</sup> — სარდლისა<sup>17</sup>

[S 54v] თეთრი წყარო<sup>18</sup> — ზურაბ თარხნიშვილისა<sup>19</sup>

ზემო ოლთისი<sup>20</sup> — ზურაბისა<sup>21</sup>

15 ქვემო ოლთისი<sup>22</sup> — ფალავანდიშვილისა<sup>23</sup>

<sup>1</sup> ექესი კოდი ავა სამოცს კოდს. ამისი სამი წილი მოურავს და მეოთხედი სახლთხუცესსა და მდივნებს. საქერიო ცხვარი ჩვენი კონიექტ.; ექუს კოდი სამოცს და კოდს გარდა ამისი სამი წილი მოურავს და მეოთხედი სახლთხუცესს და მდივნებს საქერიო ცხვარი M; ექუსი კოდი ავა სამოცს კოდს გარდაის ამისი სამ წილო მოურავს მეოთხედი სალთხუცესს და მდივნებს საქერიო ცხვარი S I var.; ექესი კოდი ავა სამოც კოდს გარდაის ამისი სამი წილი მოურავს მეოთხედი სახლთხუცესს და მდივნებს საქერიო ცხვარი K; ლალიდამ cet.

<sup>2</sup> ნაცვლისა (S II var-ში: ამ სიტყვის შემდეგ — „სარგო“) კომლზედ; (M-ში: კომლზე) კოდი ქერი გასამყრელო ცხვარი, თავის გასამტებლო აბაზი (DQaLAGNTt-ში: აბასი) — SI var. K.

<sup>3</sup> თრიალეთზე M.

<sup>4</sup> კომლზე M.

<sup>5</sup> კომლზე M.

<sup>6</sup> ქ S II var.

<sup>7</sup> კომლზე M.

<sup>8</sup> აბასი DQaLAN.

<sup>9</sup> საჩეჰმედამ J; საჩეჰმე cet.

<sup>10</sup> ორი S II var.; შაური ორი M.

<sup>11</sup> თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვიხიც სამოურაო არის] ქ არის თრიალეთზე სახასო სოფელი კარწახი სამოურაოდ გილაქიშვილისა M; არის თრიალეთზედ სახასო სოფელი SK; თრიალეთზედ არის სახასო სოფელი კარწახი სამოურაოდ J (J-ში ამის შემდეგ სია მოდის, რომელშიაც პირველად სწერია: გილაქიშვილისა).

<sup>12</sup> კარწახი გილაქიშვილისა DQaLAGNTt'; კარწახი სამოურაოდ გილაქიშვილისა არის SK; (M.J-ში ზემოთ ვუჩვენეთ).

<sup>13</sup> რატიშვილისა M; რატიშვილისა არის SK; რასტისშვილისა N; რატისშვილისა cet.

<sup>14</sup> ქვემო ანდრაბი M; ქვემო ანტრაფი cet.

<sup>15</sup> მდივნის გივისა] მდივანი გივისა არის SK; მდივანს გივის J.

<sup>16</sup> ზემო ანდრაბი M; ზემო ანტრაბი cet.

<sup>17</sup> სარდლისა MSK; სარდალს J; სარდრისა cet.

<sup>18</sup> თეთრ წყარო MDQaL; თეთრწყაროსი SKJ; თეთრი წყარო cet.

<sup>19</sup> თარხნიშვილისა M; თარხნიშვილის JG; თარხნისშვილისა არის SK; თარხნისშვილისა cet.

<sup>20</sup> ზემო ოლთისი MSKJ; ზემო. ოლესი T; ზემო ოლესი L; ზემო ოლესი cet.

<sup>21</sup> ზურაბს SKJ.

<sup>22</sup> ქვემო ოლთისი MSKJ; ქვემო ოლთისი t; ქვემო ოლთისი cet.

<sup>23</sup> ფალავანდიშვილისა M; ფალავანდიშვილისა არის SK; ფალავანდიშვილის J; ფალავანდის-შვილისა cet.



- ლოშო, ბოქანო მდივანბეგია<sup>1\*</sup>  
 ავლადისა<sup>2</sup> — მდივანბეგი<sup>3</sup>.  
 მაჩეთასი<sup>4</sup> — სარდალი<sup>5</sup>  
 ცრიცი<sup>6</sup> — სააკაძე ბახუტა<sup>7</sup>  
 სამეხრეოსი — მდივანი ოთარ<sup>8</sup>  
 არწევანიც — ოთარ მდივანისა<sup>9</sup>  
 [K 71r.] საბატისა — მუსხელაშვილი<sup>10</sup>  
 ხუცის ტამალისა — რატიშვილი<sup>11</sup>  
 ვარდისუბნისა — მდივანი გივი<sup>12</sup>  
 [M 182] იქნა სახასო სოფელი 17<sup>13</sup>.

5

10

ნასოფლარი:

ერჯევანი . . . . .	1 <sup>14</sup>
ერანი . . . . .	1 <sup>15</sup>

<sup>1</sup> ლოშო, ბოქანო მდივანბეგისა ჩენი კონიექტი: ლოშხი, (ცალკე სტრიქონზე) ბოქანოსი მდივანბეგი (ცალკე სტრიქონზე) M; ლოშოსი (ცალკე სტრიქონზე) ბოქანოსი მდივანბეგს (ცალკე სტრიქონზე) J; ლოშოსი (ცალკე სტრიქონზე; S-ში „ლოშო“ გადაკეთებულია „ლოშოთ“) ბოქანოსი მდივანბეგს (ცალკე სტრიქონზე, S-ში „ბოქანოსი“-ს უკანასკნელ ორ ასოს გადაჩხრეკაც ეტყობა) SK; ლოშოსი (ცალკე სტრიქონზე) ბოქანო მდივანბეგისა (ცალკე სტრიქონზე) DQa; ლოშოსი (ცალკე სტრიქონზე) ბოქანო მდივანბეგისა cet.

<sup>2</sup> ავლადისა MKJ; ავლადი (S-ში უწინ ყოფილა „ავლადისა“, შემდეგ გაუსწორებიათ „ავლადი“) cet.

<sup>3</sup> მდივანბეგი M; მდივანბეგს SK; მდივანბეგს J; მდივანბეგისა cet.

<sup>4</sup> მაჩეთასი SKJ; მაჩეთა DQaL; მაჩეთა AgNt'; მიჩეთა Tt; მაჩეთასი M.

<sup>5</sup> სარდალი MJ; სარდალისა S; სარდალს K; სარდალისა cet.

<sup>6</sup> ცრიცი ცრიცისა J; ცრიცისა SK (S-ში „ცრიცისა“ ან „ცრიცისა“, ყოფილა, „ს“ ახლაც იკითხება, უფრო სავარაუდებელია, რომ „ცრიცისა“ იყო, რადგანაც S და K ერთმანეთს მისდევს; შემდეგ S-ში ორი უკანასკნელი ასო „სი“ ამოუშლიათ); ცრიცისა M.

<sup>7</sup> ბახუტა MJ; ბახუტასი არის SK; ბახუტასი cet.

<sup>8</sup> სამეხრეოსი მდივანი ოთარ M; სამეხრეოსი მდივანი ოთარისა S; სამეხრეოსი მოურავი მდივანი ოთარ J; სამეხრეოსი მდივანი ოთარისა K; სამეხრეოსი ოთარ მდივანისა cet.

<sup>9</sup> არწევანიც ოთარ მდივანისა არწევანისა მდივანი ოთარ M; არწევანისიც მდივანი ოთარისა SK; არწევანისი მოურავი მდივანი ოთარ J.

<sup>10</sup> საბატისა მუსხელაშვილი MK; საბატისი მოურავი მუსხელაშვილი J; საბატე მუსხელაშვილისა cet (S-ში „საბატე“-ს დაბოლოება უწინ სხვა ყოფილა).

<sup>11</sup> ხუცის ტამალისა რატიშვილი MSK; ხუცის ტამალისა რატიშვილი J; ხუცის ტამალი რატიშვილისა cet.

<sup>12</sup> ვარდის უბნისა მდივანი გივი MJ; ვარდის უბანი გივი მდივანისა S; ვარდის უბანს გივი მდივანი K; ვარდის უბანი მდივანის გივისა cet.

<sup>13</sup> იქნა სახასო სოფელი იქ იქნა სახასო სოფელი იქ K (S-ში ყოფილა „იქ“, „იქ“ გადაუხაზეთ და იმის წინ ჩაუწერიათ „ზ“).

<sup>14</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

\* ნუსხებში „ლოშოს“ სახელწოდება დამახინჯებულია, მაგრამ რაც მთავარია, „ლოშო“ ცალკე სტრიქონშია გამოტანილი. ასევე ცალკეა გამოყოფილი შემდეგი სიტყვები: „ბოქანო მდივანბეგისა“. სხვა ყველა შემთხვევაში სოფლის სახელწოდებას იმავე სტრიქონში მიწერილი აქვს იმის გვარსახელი, ვისიც სამოურავო იყო ეს სოფელი. ლოშოს მიმართ ეს წესი დარღვეულია და სიტყვების დამახინჯებასთან ერთად ტექსტი გაუგებარია. ჩვენს კონიექტურაში ეს გავასწორეთ. ლოშო (იხ. ლექსიკონში) და ბოქანო (იხ. ლექსიკონში) თრიალეთის მეზობელი სოფლებია, რომლებიც მდივანბეგს ჰქონდა სამოურავოდ. როგორც ჩანს, „ლოშოს“ გასწვრივ იმის მიწერა, რომ იგი მდივანბეგის სამოურავოა, გამორჩენილია.

საბეჭდავისა და ბარეთის საცილობელი ასე<sup>5</sup> გავარიგეთ: წყალს გაღმა,  
5 რომ<sup>6</sup> დაქცეული კლდე არის, იმას<sup>7</sup> გამოღმა ქვიანი მალლობი არის. იმას გა-  
მოსწორ<sup>8</sup> ქვაყრილი მოსდევს და ის ქვაყრილი კუთხეთ<sup>9</sup> შეუბრუნდება<sup>10</sup> გზა-  
მდისინ<sup>11</sup>. იმას ზეით<sup>12</sup> ბარეთს დარჩა.

ის<sup>13</sup> გზა ჩამოუბრუნდება<sup>14</sup> და კლონეთის<sup>15</sup> ბოლოს სათიბში სამანი ზის,  
იმას ქვეით<sup>16</sup> საბეჭდავს დარჩა.

10 წისკილი საბეჭდავის მხრისაკენ<sup>17</sup> იყო და საბეჭდავს დარჩა. ბარეთელნი  
ტბისკენ<sup>18</sup> იცილებოდენ<sup>19</sup> და<sup>20</sup> დიდი გორა რომ შესდევს<sup>21</sup>, იმას გარდ-

<sup>1</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> ზულოსტანი] ზულისტანი K; ზეულისტანი S.

<sup>3</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> თრიალეთის სოფლების სამძღვრები JS II var (მოყვანილი სიტყვები J-სა და S II var.-ში სათაურად არის გამოყოფილი ცალკე სტრიქონზე; მაგრამ ამ სიტყვებით იწყება ტექსტი ყველა ნუსხაში, მათ შორის M-შიც);—MS I var. K; თრიალეთის სოფლების სამძღვრებისათვის DQAL; თრიალეთის სოფლების სამზღვრებისათვის cet. (J-ს გარდა, ანბანური წესით დალაგებულ სხვა ნუსხაში, სათაური ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული).

<sup>5</sup> ასრე M.

<sup>6</sup> რომე S II var.

<sup>7</sup> იმას S II var J;—M; იმის cet.

<sup>8</sup> გამოსწორე S II var.

<sup>9</sup> კუთხეთ] კუთხით S II var; კუთხედ LAGNTt'.

<sup>10</sup> შებრუნდება AgNTt'

<sup>11</sup> გზამდისი M.

<sup>12</sup> ზეითი J.

<sup>13</sup> ის] და ის S II var.

<sup>14</sup> ჩამობრუნდება JS II var. a.

<sup>15</sup> და კლონეთის SM II var. JD; დ კლონეთის cet.

<sup>16</sup> ქვეით JS II var.; ქუეითM; ქვევით cet.

<sup>17</sup> მჭარეს AgNTt'.

<sup>18</sup> ტბისკენ MJ; ტბისაკენ cet.

<sup>19</sup> იცილებოდენ] ეცილებოდენ M; იცილებოდენ S II var.

<sup>20</sup> და]—S II var.

<sup>21</sup> შეზდევს M S II var.

\* ამ პარაგრაფს M-ში დასმული აქვს: „ჰარი ნიბ“. ასევეა M-ის სარჩევში. M-ში ეს პარაგრაფი ხელნაწერის დასასრულს, უკანასკნელ კარადაა წარმოდგენილი. შინაარსის მიხედვით ეს მუხლი თრიალეთს შეეხება. ამიტომ, მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ აღნიშნული პარაგრაფი თრიალეთის გარიგებაში შეგვეტანა; თრიალეთის გარიგება კი ცალკე კარად არის გამოყოფილი (კარა 37), ამიტომ M-ის სარჩევისა და M-ის ტექსტისეული „ჰარი ნიბ“ საჭირო აღარ იყო.

S I var და K ნუსხებში ამ პარაგრაფის დასაწყისი არ არის. იქ სადაც იგი უნდა ყოფილიყო წერია (ორთავე ნუსხაში), რომ დედანი დახეული იყო. S I var დი K-ში ეს პარაგრაფი ერთნაირად, შემდეგი სიტყვებით იწყება: „სამადლოელნი და ქვემო ბეშქენაშნელნი ცილობენ“ და სხვა (S I var. 62r; K 84r.). S II var.-ის აღნიშნული პარაგრაფი მოთავსებულია ხელნაწერის ბოლოს (76v. 77r.) და დასაწყისიც იქვს.

მოდმა, ბარეთელთ სამამულედ<sup>1</sup> ხელი არა აქესთ<sup>2</sup> და საძოვრად<sup>3</sup> ნუ დაუ-  
ქერენ.

პატარას ნასოფლარზედ<sup>4</sup> ცილობდენ<sup>5</sup>, ხელმწიფემ უნდა გაურიგოს<sup>6</sup>.  
[SI var. 82r; K 84r] სამადლოველნი<sup>7</sup> და ქვემო ბეშქენაშენელინი<sup>8\*</sup> ცილობდენ<sup>7</sup>. ტახ-  
ტის გორა და გზამდისინ<sup>9</sup> სწორად<sup>9</sup> გადმოუქერიით<sup>10</sup> და ქვა ჩაუსვით. იმის შე- 5  
სწორ<sup>11</sup>, მალლა რომ<sup>12</sup> სამი ქვა კაცი ზის, პირზედ<sup>13</sup> იქიმღ<sup>14</sup>,— გზას ზევით<sup>15</sup>  
სამ [M 207] ადლოველთა<sup>16</sup> და გზას ქვეითა<sup>17</sup> ბეშქენაშენელთა<sup>17\*\*</sup>. ქვა კაცას<sup>18</sup> ზეით  
მეთრევეანას<sup>19</sup> სამძღვრამდინ, გორას გარდაღმა<sup>20\*\*</sup> ქვა კაცას<sup>20</sup> ჩასწორ ხევის პი-  
რამდი<sup>21</sup>, ედნის გზას მისდევს<sup>22</sup>,—კიდევ სამადლოველთ. ვაკე და სათიბი ბეშქე-  
ნაშენელთა<sup>23</sup>. ორსავ<sup>24</sup> ბეშქენაშენს<sup>25</sup> შუა, ზეით გორაზედ<sup>26</sup>, მეფეს სამძღვარი 10  
ებრძანა<sup>27</sup>. და იმის ქვეით<sup>28</sup> ზემო<sup>29</sup> ბეშქენაშენელთ<sup>30</sup> დავებიცა, ერთად ფიცი იყო  
და ერთად ხელმწიფის ბრძანება<sup>31</sup>, უხელმწიფოდ ჩვენგან არ გარიგდებოდა.

<sup>1</sup> სამამულედ M; სამამულეთ cet.

<sup>2</sup> აქუს M.

<sup>3</sup> საძოვრად S II var. DQaL; საძოვარად J; საძოვრათ cet.

<sup>4</sup> ნასოფლარზე M S II var.

<sup>5</sup> ცილობდენ M; ცილობდენ S II var; ცილობენ cet. ა<sup>1</sup> გარიგოს M.

<sup>6</sup> სამადლოველნი MSK; სამადლოველნი cet.

<sup>7</sup> ქვემო ბეშქენაშენი M; ბეშქენაშენელინი S II var.; ქვემო ბეშქენაშენელინი cet.

<sup>8</sup> ცილობდენ MS II var.; ცილობენ cet.

<sup>9</sup> ტახტის გორას გზამდისინ S II var.; ტახტის გორა და გზამდისი J.

<sup>10</sup> სწორეთ M; სწორათ S I, II var KDQaL; სწორად AgNtTt'.

<sup>11</sup> გადმოუქერიით S var II; გადმოუქერიით cet.

<sup>12</sup> იმას შემოსწორ S I var K.

<sup>13</sup> რომე S II var.

<sup>14</sup> პირზე M.

<sup>15</sup> აჭანამდის SI var; აჭამდის K.

<sup>16</sup> ზევით M ზეით S II var. JDQaL.

<sup>17</sup> სამადლოველთ S II var; სამადლოველთ S I var K. 16<sup>1</sup> ქვეით M; ქვეით J; ქვეით cet.

<sup>18</sup> ბეშქენა S I var. K; ბეშქენაშენელთ S II var.; ბეშქენაშენელთა J; ბეშქენაშენელთა M;

ბეშქენაშენელთა cet.

<sup>19</sup> კაცს MS II var.

<sup>20</sup> მეთრევეანას MS II var. J; მეთრევეანას DQaL; მეთრევეანას cet.

<sup>21</sup> კაცს M.

<sup>22</sup> ქვეის პირამდი MJDaL; ქვეის პირამდის Q; ქვეის პირამდინ cet.

<sup>23</sup> მიზღვეს M.

<sup>24</sup> ბეშქენაშენელთა M; ბეშქენაშენელთა J; ბეშქენაშენელთა Q; ბეშქენაშენელთა DQaLAN;

ბეშქენაშენელთა gTt'.

<sup>25</sup> ორსავ M; ორისავ cet.

<sup>26</sup> ბეშქენაშენს ჩუ. კონ.: ბეშქენაშენელთ M; ბეშქენაშენს cet.

<sup>27</sup> გორაზე M.

<sup>28</sup> ებრძანა MTt; ებრძანა cet.

<sup>29</sup> ქვეით ქვეით AgNtT'; ქვემო M.

<sup>30</sup> ზეით M.

<sup>31</sup> ბეშქენაშენელთ M; ბეშქენაშენელთ cet.

<sup>32</sup> დავებიც MJDaL; დავებიცა cet.

<sup>33</sup> ბრძანება J.

\* „სამადლოველნი და ქვემო ბეშქენაშენელინი“—თ დაწყებული და ქვემოთ მოყვანილი „ბეშქენა-  
შენელთა“ სახელით დამთავრებული, ტექსტი SI var.-სა და K-ში შემორჩენილია.

\*\* როგორც ზემოთაც ვთქვით, SI var.-სა და K-ში ტექსტი აქ წყდება. ორივე ნუსხაში  
„ბეშქენა“ იკითხება.

\*\*\* S II var.-ში სიტყვებით „გორას გარდაღმა“ წყდება მუხლი. როგორც ჩანს, პარაგრაფი  
სრულად ყოფილა დაწერილი, მაგრამ ხელნაწერის ფურცლები დაკარგულა. შემდეგ ეს მუხლი  
ამოვარდნილ ფურცელზე ისევ გრძელდება და შუაზე ისევ ნაკლებია.

ორსაც ჰიტებს შუა მთილამ კარკნალი<sup>1</sup> ჩამოსდევს. იმას ქვეით<sup>2</sup> ცოტა გორაა<sup>3</sup>. იმას ქვეით<sup>4</sup> წყარო გამოდის. იმის პირდაპირ, გამოდმა მთის ძირში, კიდევ წყარო გამოდის<sup>5</sup>. წყაროების სწორად<sup>6</sup>, [SI var. 22v; K 85v.] შუაზედ<sup>7</sup> სათიბში სამანი ჩაგვისვამს. ჰიტებსა და უწყლოს<sup>8</sup> შუა, მთილამ, თხრილი<sup>9</sup> ჩამოსდევს, და ბოლოს დიდი ჯვარიანი<sup>10</sup> ქვა ზის<sup>11</sup> საბატის თავისაკენ. გიორგი<sup>11</sup> მეფის ეაშში ჩასმული ქვა მოეგლიჯათ, ისევ<sup>12</sup> ჩავსვით<sup>13</sup>. იმ<sup>14</sup> სამნილამ მელას-ტამალიას<sup>15</sup> [M 208]. სწორად<sup>16</sup> დიდი გობია<sup>17</sup>, იმის სწორად<sup>18</sup> გამოგვისამძღვრავს.

უწყლოსა და საბატეს შუა, საბატელნი ჯვარიანს<sup>19</sup> ქვას, და ტბის პირს ამბობდენ სამძღვრათა<sup>20</sup> უწყლოველნი<sup>21</sup> და [K 85r.] ქვებიც<sup>22</sup> ისხდა. პატარა<sup>23</sup> გორა იყო გელაზის ქვა რომ ძეს, იმის გასწორ<sup>24</sup>, ეუკიას<sup>25</sup> და სამეხრეოს შუა დიდი<sup>26</sup> სამძღვარის<sup>27</sup> ქვა ძეს. და\*\*\* ცრიცს<sup>28</sup> შუა სამძღვარი მთილამ ცოტა წყლიანი ხევი ჩამოვარდება გზამდისი. გზას ქვეით წყლის პირს სამანი ზის. წყალს გაღმა თხრილი ჩამოვარდება<sup>29</sup>. ბოლოს ქვა ჩაგვისვამს. თავსაც ქვა ჩა-

<sup>1</sup> კარკნალი M; კაუნარი J; ფაუნარი cet.

<sup>2</sup> ქვეით MJ; ქვეით cet.

<sup>3</sup> გორა M; გორა cet.

<sup>4</sup> ქვეით MJ; ქვეით cet.

<sup>5</sup> იმის პირდაპირ გამოდმა მთის ძირში კიდევ წყარო გამოდის MJ; — cet.

<sup>6</sup> სწორათ J.

<sup>7</sup> შუაზე M.

<sup>8</sup> უწყლოს M.

<sup>9</sup> თხილი S I var. K.

<sup>10</sup> ჯვარიანი MSI var. KJ; ჯვარიანი cet.

<sup>11</sup> არის S I var. K. ა<sup>1</sup> გორგი MS.

<sup>12</sup> ისევ S I var. KJ; ისრევ M; ისევ ისე Q; ისევ ისრე cet.

<sup>13</sup> ჩავსვით SI var. K.

<sup>14</sup> იმ MSI var KJ; იმ cet.

<sup>15</sup> მელას ტამალიას| მელას ტამანიას LAgNTtt.

<sup>16</sup> სწორათ KJ.

<sup>17</sup> გობია T.

<sup>18</sup> სწორათ MJ.

<sup>19</sup> ჯვარიანს MKJ; ჯვარიანი S I var; ჯვარიანი cet.

<sup>20</sup> სამძღვრათა S I var K.

<sup>21</sup> უწყლოველნი| უწყლოველნი M; უწყლოველნი S I var.

<sup>22</sup> და ქვებიც M; ქვები cet.

<sup>23</sup> პატარა| — M.

<sup>24</sup> გასწორივ SI var K.

<sup>25</sup> ეუკიას M; ეუკიას cet.

<sup>26</sup> დიდი დიდი S I var.

<sup>27</sup> სამძღვარის M; სამძღვარი cet.

<sup>28</sup> ცრიც DQaL.

<sup>29</sup> გზამდისი (DQaLAgNTtt'-ში: გზამდისინ) გზას ქვეით (DQaLAgNTtt'-ში: ქვეით) წყლის პირს სამანი ზის წყალს გაღმა თხრილი ჩამოვარდება—K (ex hom).

\* ამ სიტყვიდან („შუაზედ“) კვლავ გრძელდება შეწყვეტილი ტექსტი S I var. და K ნუსხებში.

\*\* S I var. სიტყვა „სამძღვარი“-თ წყდება ტექსტი.

\*\*\* „და“ თი—MKJ-ში ახალი სტრიქონი იწყება. J-ში „და“-ს წინ „0“ ზის, ალბათ იმის ნიშნად, რომ აქ გადამწერის აზრით რაღაც აკლია.

გვისვამს. იმ ქვის გადასწორ<sup>1</sup>, ფარეხას სამძღვრამდი<sup>2</sup>, კონაჯელთა, ერენ-თუ-რანისაკენ თივასა<sup>3</sup> და საძოვარს<sup>4</sup> ნუ დაუქერენ.

[M 208] თეზს\* შუა<sup>5</sup> მთილამ ხეგია გზამდისი<sup>6</sup>, გზის პირს მგრგვალი ქვა ზის. იმის სისწორ<sup>7</sup> მინდორში გორა არის. იმ<sup>8</sup> გორის გამოსწორ ცრიცისაკენ ქვა ჩაგვისვამს. ქვემო სათიბში თეზელეგმა ორი ჯვარიანი [ქვა] გვიჩვენეს და<sup>9</sup> 5  
დავიჭერეთ. ზემო ხორიეთს<sup>10</sup>\*\* შუა ფიცი იყო და განაჩენიც იყო. გარეშე კაცები<sup>11</sup>  
შეგდლოთ. შეგდებული მოფიცარი ჩვენ ვაპატივეთ<sup>12</sup>; და ცოტა საცილობელი<sup>13</sup>  
ქონდათ<sup>14</sup> თეზელთს<sup>15</sup>, რაც სწერია იმათ უნდა იფიცონ. ეს ფიცი [K 26v-] თეზე-  
ლებმან<sup>15</sup> დაიფიცეს და გარდასწყვიტეს, და ავლადს<sup>16</sup> შუა ფიცით გარდაწყვე-  
ტილა<sup>17</sup> და დიდი ქვაც ზის. იმას ზეით<sup>18</sup> მთისაკენ გოზია. 10

ბოლოს,<sup>\*\*\*</sup> პატარას<sup>19</sup> საბატისაკენ, ქციის<sup>20</sup> გაღმა, ორი საქცევი მიწა და-  
გვიღებია და ფარეხისაკენ<sup>21</sup> რომ<sup>22</sup> ლოშოს<sup>23</sup> სამძღვარი არის, იმ სიგანეთა და<sup>24</sup>  
[M 210] ფარეხას<sup>25</sup>\*\*\* შუა ბოლოს, თეზელთ ქვები გვიჩვენეს, და ფარეხელთ

<sup>1</sup> გადასწორ M; გარდასწერივ cel.

<sup>2</sup> სამძღვრამდი M; სამძღვრამდის KJ; საქლტარამდინ DaL; სამძღვრიდამ Q; საშლტარამ-  
დინ cel.

<sup>3</sup> თივას QAgNTII'

<sup>4</sup> საძოვარს AgNTII'.

<sup>5</sup> თეზს შუა M; და თეზს შუა K; და თეზ შუა J; და თეზუმა cel.

<sup>6</sup> გზამდისი MJ; გზამდისინ cel.

<sup>7</sup> სისწორს M.

<sup>8</sup> ამ K.

<sup>9</sup> და M; — cel.

<sup>10</sup> ზემო ხორიეთს M; და ზემო ხორიეთს DQaL; და ზემო კორიეთს cel.

<sup>11</sup> კაცი AgNTII'

<sup>12</sup> ვაპატიეთ J.

<sup>13</sup> საცილებელი MJ; საცილობელი cel.

<sup>14</sup> ქონდათ AgWtIt'; ქონდა JDQaL; ქონდათ M ჯონდა K. 11<sup>1</sup> თეზელთი M.

<sup>15</sup> თეზელეგმა M.

<sup>16</sup> და ავლადს MKJ; დავლადს JDQa; დავლათს cel.

<sup>17</sup> გარდაწყვეტილა MKJDQa; გარდაწყვეტილა cel.

<sup>18</sup> ზეით K.

<sup>19</sup> პატარას MKJ; პატარა cel.

<sup>20</sup> ქციას M; ქცის J.

<sup>21</sup> ფარეხისაკენ DQaL; ფარეხისაკენ AgNTI'.

<sup>22</sup> რომ MKJ; — cel.

<sup>23</sup> ლოშოს MKJ; ლოშის DQa; ლომის cel.

<sup>24</sup> და — M.

<sup>25</sup> ფარეხის AgNTIt'

\* „თეზს“-ით ახალი აბზაცი იწყება MKJ-ში. ამასთანავე K და J-ში მას წინ უზის „და“. J-ში, ალბათ, დედნის ნაკლებლოვნების აღსანიშნავად „და“-ს წინ დასმულია O.

\*\* MKJ-ში სიტყვებით: „ზემო ხორიეთს“ ახალი აბზაცი იწყება; J-ში სიტყვებს „და ზემო ხორიეთს“ წინ უზის „O“.

\*\*\* MJ-ში სიტყვით „ბოლოს“ ახალი აბზაცი იწყება.

\*\*\*\* M-ში სახელით „ფარეხას“ ახალი აბზაცი იწყება. ამ სახელის წინ სიტყვა „სიგანე-  
თა“ წინა გვერდის ბოლოსაა მოთავსებული. მაგრამ, ამ სიტყვის შემდეგ ერთი სტრიქონის დასა-  
ტვეი ცარიელი ადგილია დატოვებული.

K-ში სიტყვებით „და ფარეხას“ ახალი აბზაცი იწყება. ასევე J-ში, ხოლო ამ სიტყვის  
წინ სანიშნებლად დასმულია „O“.

გზა და გორა გვიჩვენებს, მეფისაგან მისცემოდა. ამავე ორს სამძღვარს შუა ოთხი დარგი<sup>1</sup> მიწა იყო. მოგვარებით გავარიგეთ<sup>2</sup>, ორი საქცევი თეზელთ<sup>3</sup>, ორი საქცევი ფარეხელთ<sup>4</sup>, ქვები ჩაგვისვამს.

მერკენელნი<sup>5\*</sup> უჩიოდნენ<sup>6</sup> და სამართალში არ მოჰყუნენ<sup>7</sup>. [K 87r.] ანდრაპს<sup>8\*\*</sup> შუა ნიკოლოზს<sup>9</sup> გზის პირს ქვა ჩაესვა, სათიბის<sup>10</sup> პირს გორაზედ<sup>11</sup> კიდევ ქვა ჩაესვა. იმას იქით სათიბში, აკუთას<sup>12</sup> ეძახიან, იმას<sup>13</sup> გაღმა ლოშსაკენ<sup>14</sup> დიდი სამანი ქვა ზის, ზემო ანდრაპსა<sup>15</sup> და ზემო ფარეხას შუა [სახლვარი] ეს არის<sup>16</sup>.

[M 211] პატარას<sup>17</sup> საბატეს ქციის გაღმა სამანი გიპოვეთ, წყლის პირსაც იმის სწორად<sup>18</sup> ქვა ჩავსვით. ფარეხისაკენ<sup>19</sup> მალლობი შესდევს, იმაზედ გაუსამძღვრეთ. სათიბისაკენ გზის პირს, სახნავს — ქვა ზის. იმ ქვის საქცევიდამ<sup>20</sup> მალლობის სამძღვარს შეეყრება სათიბი. ამ სამძღვრად<sup>21</sup> გაღმა ამართული ქვა არის იმის<sup>22</sup> გამოსწორ.

გველფარეხას<sup>23\*\*\*</sup> იმავე ანდრაპის პირთან რომ ხევი ჩამოვარდება, იმის<sup>24</sup> გამოსწორ<sup>25</sup> ქციის პირს, ქვა ჩაგვისვამს, იმის სწორად კიდევ ქვა ჩაგვისვამს<sup>26</sup>,

<sup>1</sup> დარგი MKJ; დარიგი cet.

<sup>2</sup> მოგვარებით გავარიგეთ M; მოგვარებულთთ გავარიგეთ KJDQaL;—cet.

<sup>3</sup> ორი საქცევი თეზელთ ორი საქცევი თეზელთ Q; ორი საქცევი თეზე t; — T; ორი საქცევი თეზელთ AgN.

<sup>4</sup> ფარეხელთ Tt'. <sup>5</sup> მერკენელნი M; და მერკენელნი cet.

<sup>6</sup> უჩიოდნენ უჩიოდნენ KJDQaL.

<sup>7</sup> სამართალში არ მოჰყუნენ J; სამართალში არ მოყუნენ M;—არ მოყუნენ სამართალში K; სამართალში არ მოჰყუნენ cet.

<sup>8</sup> ანდრაფს M; და ანდრაფს K; ანდრაპს LAN; და ანდრაპს cet.

<sup>9</sup> ნიკოლოზს MK; ნიკოლოზს cet.

<sup>10</sup> სათიბის სათიბის M.

<sup>11</sup> გორაზე M.

<sup>12</sup> აკუთას MKJ; აკუთას cet. <sup>13</sup> ამას K.

<sup>14</sup> ლოშსაკენ MJ; ლოშსაკენ K; ლოშსაკენ t'; ლოშსაკენ cet.

<sup>15</sup> ანდრაპსა JDQa; ანდრაფსა MK; ანდრაპსა cet.

<sup>16</sup> არი MK.

<sup>17</sup> პატარას M; და პატარა cet.

<sup>18</sup> სწორად სწორათ J; სწორად AgN Mit'.

<sup>19</sup> ფარეხისაკენ M; ფარეხისაკენ K; ფარეხისაკენ J; ფარეხას უკან cet.

<sup>20</sup> იმ ქვის საქცევიდამ M; იმ ქვის მიწის საქცევიდამ J; იმ გზის მიწასაქცევიდამ K; მიწის საქცევიდამ cet.

<sup>21</sup> სათიბი იმ სამძღვრად MJ; სათიბი იმ სამძღვართ K; სათიბი იმ სამძღვრად cet.

<sup>22</sup> იმას K.

<sup>23</sup> გველფარეხას M; და გველფარეხას K; და გველ ფარეხას JDQaL; და აგველი ფარეხას AgN; და ძველი ფარეხას Tt'; და აგველი ფარეხას t.

<sup>24</sup> იმას K.

<sup>25</sup> გამოსწორ MIDQ; ვასწორ cet.

<sup>26</sup> იმის (M-ში: მის) სწორად კიდევ ქვა ჩაგვისვამს MKJ Da;—cet.

\* MJ-ში წინადადება „მერკენელნი უჩიოდნენ და სამართალში არ მოჰყუნენ“ ცალკე აბზაცად არის გამოყოფილი, რომლის წინ და უკან თავისუფალი აღგილია დატოვებული. A-ში იმ წინადადების წინ ცოტა აღგილია დარჩენილი. K-ში აღნიშნული წინადადებით წყდება ტექსტი და შემდეგ გრძელდება სატყუებიდან: „მეორეს წელიწადს კიდევ ბატონმა თრიალეთზედ დამაგლო“ და სხვა. K-ში ერთი ფურცლის (86r და 86v) გამოტოვების შემდეგ ტექსტი გრძელდება (87r, 87v, 86r).

\*\* ამ სახელით MJ-ში იწყება ახალი აბზაცი, სხვა ნუსხებში კი ეს ადგილი აბზაცის გარეშე დატოვებული.

\*\*\* MKJ-ში ამ სახელით ახალი აბზაცი იწყება.

გზის პირს ჩაგვისვამს, გზას ზეით,<sup>1</sup> გველფარებელთ, სანამდის<sup>1</sup> სამანი აქვს, ანდრაპელთ ხელი არა აქვსთ<sup>2</sup>.

არწვევანს<sup>3</sup> შუა ოთარ მდივანს და ნიკოლოზ<sup>4</sup> მაღალა [K 87v.] შვილს გაესამძღვრათა<sup>1</sup>. იმაზედ<sup>5</sup> ქვები ჩაგვისვამს. ქვების შუა, ხევში<sup>6</sup>, ზემო გარდასახედავზედ<sup>7</sup>, ერთი—შუაზედ<sup>8</sup> ჩაგვისვამს\*.

[M 212] მელას-ტამალიას<sup>9\*\*\*</sup> შუა, ქციის პირს ნაწისქვილარი<sup>10</sup> [არის]. იმის შესწორ მინდორში გორა იყო, ის არის, იმ გორის გამოსწორ ტამალისაკენ<sup>11</sup> კუთხეთ<sup>12</sup>, ქვა ჩაგვისვამს. იმ ქვის შესწორ მინდორში დიდი ქვა-სამანი<sup>13</sup> არის. იმ ქვის შესწორ კიტების სამძვრად ის არის<sup>14</sup>.

ტამალის<sup>15</sup>, ხუცის-ტამალისათვის<sup>16\*\*\*</sup>, ფიცით სათიბი გამოერთმია<sup>17</sup> და გლახს კაცებს<sup>18</sup> წაებრიყვებინათ<sup>19</sup>, ცოტა სათიბი ჩაუქერ და<sup>20</sup> ხუცის-ტამალის დავანებეთ<sup>21</sup>.

ტამალიელთ სათიბს უჩიოდენ<sup>22</sup> და გავსინყეთ. სამენახირეს<sup>23</sup> საყდარსა და დიდი ზარა რომ ჩამოსდევს, იმას<sup>24</sup> იქით<sup>25</sup> ერთმანერთთან<sup>26</sup> ხელი არ აქვთ<sup>26</sup>.

[K 86v.; S II var. 77r.] მეორეს<sup>\*\*\*</sup> წელიწადს კიდევ ბატონმა თრიალეთზედ<sup>27</sup> დამაგლო გასარიგებლად. ახლა გავარიგეთ.

<sup>1</sup> სანამდის MK; სანამდი cet.

<sup>2</sup> აქუთ M; აქუს K; აქეს J; აქესთ cet.

<sup>3</sup> არწვევანს M; და არწვევანს KJDQa; და არწვევანს cet.

<sup>4</sup> ნიკოლოზ M; ნიკოლოზს K; ნიკოლოზს J; ნიკოლოზ cet.

<sup>5</sup> გაესამძღვრა MKJa; გაესამძღვრა L; გაესამძღვრა D; გაესამძღვრა Q; გაესამძღვრა cet.

<sup>6</sup> იმაზედ] ამისზედ K.

<sup>7</sup> ქვეში DL; სვეში Q.

<sup>8</sup> გარდასახედავზე M.

<sup>9</sup> შუაზე M.

<sup>10</sup> მელას ტამალიას M; და მელის ტამალიას K; და მელას ტამალიას cet.

<sup>11</sup> ნაწისქვილარი M K; ნაწისქვილარის cet.

<sup>12</sup> ტამალისაკენ M; ტამალისაკენ KJ; ტამალისაკენ cet.

<sup>13</sup> კუთხეთ MKJ; კუთხედ DQa; კუთხეზედ cet.

<sup>14</sup> ქვა სამანი M; სამანი ქვა cet.

<sup>15</sup> სამძვრად ის არის K; სამძვრამდის არის cet.

<sup>16</sup> ტამალის]—M.

<sup>17</sup> ხუცისა ტამალისათვის K; ხუცის ტამალისა M; ხუცის ტამალისათვის cet.

<sup>18</sup> გამოერთმია K.

<sup>19</sup> გლახს კაცებს MKJ; გლახს კაცთ cet.

<sup>20</sup> წაებრიყვებინათ M; წაებრიყვებინა KJ; დაებრიყვებინა cet.

<sup>21</sup> და M;—cet.

<sup>22</sup> დავანებეთ M; დავანებე cet.

<sup>23</sup> უჩიოდენ K.

<sup>24</sup> სამენახირეს MKJ; სამენახირე cet.

<sup>25</sup> ამას K.

<sup>26</sup> იქითი M.

<sup>26</sup> ერთმანერთთან M.

<sup>27</sup> აქუთ M; აქეს KJDaL; აქესთ cet.

<sup>27</sup> თრიალეთზე M.

\* „ჩაგვისვამს“ შემდეგ M-ში არის: „მელას შუა ქციის“.

•• MKJ-ში სიტყვებით: „მელას ტამალიას“ იწყება ახალი აბზაცი.

••• M-ში „ხუცის ტამალით“, ხოლო KJ-ში „ტამალით“ იწყება იხალი აბზაცი. MJ-ში აბზაციის წინ ცარიელი ადგილია დატოვებული (ორ-ორორი სტრიქონის რაოდენობით).

•••• MJ-ში სიტყვით „მეორე“-თი იწყება ახალი აბზაცი, რომლის წინაც სტრიქონი ცარიელია.

K-ში ამავე სიტყვიდან („მეორე“) გრძელდება ტექსტი (85v). აღნიშნული სიტყვითვე („მეორე“) გრძელდება ტექსტი S II var-შიც.

ვარდისუბნის [M 213; K 86r] ნასოფლარი<sup>1</sup>, სოფელს გაღმა ქვემო წყარო არის<sup>2</sup>. იმის<sup>3</sup> ასწორ რუმდის<sup>4</sup>, რუს აღმა ზეიღამ<sup>5</sup> ქვა ჩაგვისვამს. იმ<sup>6</sup> ქვის გასწორ ტბა არის. იმას შუა ორი ქვა ჩაგვისვამს. ტბის იქით პირს ბეშქენაშენის<sup>7</sup> სამძღვარი<sup>8</sup> ზის. იმის გასწორ ზემო დიდი ფლატე<sup>9</sup> არის. ფლატოს<sup>10</sup> გამოღმა სათიბის პირს მალლობი მოსდევს<sup>11</sup>. მალლობს აქეთ<sup>12</sup> წყარო გამოდის<sup>13</sup>. ამას ქვევით<sup>14</sup> დარჩა ვარდისუბნელთ.

ტამალიას<sup>14</sup> შუა გზის პირს სამძღვარი<sup>15</sup> ქვა ზის. იმას ქვეით<sup>16</sup> ლელი ჩასდევს, სათიბს შეეყრება. გზის სამანს ზეით<sup>17</sup>, მალლა გორაზედ<sup>18</sup>, ამართული ქვა ზის. კიდევ იმას ზეით<sup>19</sup> მგრგვალი გორა არის, იმას<sup>20</sup> ზეით<sup>21</sup>—სამენახირო საყდარი. ეძინსაკენ<sup>22</sup> ცოტა ლელე არის. იმ ლელეს შესწორ დიდი მთის<sup>23</sup> ცხვირი ჩამოსდევს<sup>24</sup>. ასე<sup>25</sup> გაგვიჩენია.

[M 214] ხევღრმას<sup>25\*\*</sup> შუა ქვემო ლომოსაკენ<sup>26</sup> გორა არის. იქ ქვა ჩაგვისვამს<sup>27</sup>. იმას<sup>28</sup> ზეით ხარაზიანი<sup>29</sup> შესდევს. ყველგან<sup>30</sup> ქვა აგვიმართავს. ზემო გორაზედაც ქვა აგვიმართავს. იმას<sup>30</sup> ზემო ფარავნის გზა შესდევს. იმას<sup>31</sup> შეეყრება. მალლა მთაში გზის პირს დიდი ქვა არის, სამძღვრად<sup>32</sup> გაგვიჩენია.

<sup>1</sup> ნასოფლარის S II var.

<sup>2</sup> ქვემო წყარო არის MK S II var. JDQaL; ~ წყარო არის ქვემო cet.

<sup>3</sup> ამის K.

<sup>4</sup> რუმდის MK; რუმდისინ cet.

<sup>5</sup> ზეღამ. J.      <sup>6</sup> აშ K.

<sup>7</sup> ბეშქენაშენის K.

<sup>8</sup> სამზღვარი S II var.

<sup>9</sup> ფლატე MK; ფლატო cet.

<sup>10</sup> იმ ფლატის K.

<sup>11</sup> მოზღუფს M; მოზღუფს S II var.; მოსდევს J; მისდევს cet.

<sup>12</sup> აქეთ ა; აჭათ cet.    <sup>13</sup> გამოსდის S II var.; ჩამოდის LAgNTtt'.

<sup>14</sup> ქვეით M; ქვეით S II var; ქვევით DQaL; ქვევით cet.

<sup>15</sup> ტამალიას M; და ტამალიას cet.

<sup>16</sup> სამზღვარი S II var.

<sup>17</sup> ქვეით MS II var. J; ქვევით cet.

<sup>18</sup> ზეით MS II var. JDQaL; ზეით cet.

<sup>19</sup> გორაზე M.

<sup>20</sup> ამაზეით S II var.; იმას ზეით AgNTtt'.

<sup>21</sup> ამას KS II var.

<sup>22</sup> ზეით AgNTtt'.

<sup>23</sup> ეძინსაკენ MS II var. JDa; ეძინსაკენ cet.

<sup>24</sup> მთისა K.    <sup>25</sup> წამოზღუფს M.

<sup>26</sup> ასე S II var.

<sup>27</sup> ხევღრმას M; და ხევღრმას cet.

<sup>28</sup> ქვემო ლომოსაკენ M S II var.; ქვემოლომოსაკენ J; ქვემო ლომოსაკენ cet.

<sup>29</sup> ჩაგვისვამს S II var.

<sup>30</sup> ამას S II var.

<sup>31</sup> ხარაზიანი M; ხარზინი cet.    <sup>32</sup> ყველგან ყველაგან S II var.; ყოველგან LAgNTtt'.

<sup>33</sup> ამის S II var.

<sup>34</sup> ამის S II var.

<sup>35</sup> სამძღვრად სამძღვრათ M; სამზღვრათ SII var.

\* ამ სიტყვით („მთისა“) K-ში კვლავ წყდება ტექსტი. სადაც ტექსტი წყდება, იმ გვერდზე ცარიელი ადგილია (4 სტრიქონი). მთლიანად ცარიელია აგრეთვე მომდევნო გვერდი (86 v), ხოლო 87 r-ზე კვლავ გრძელდება ტექსტი. ტექსტის ეს ნაწილი ზემოთ მოვიყიანეთ. მაშასადამე, K-ში ეს პირაგრაფი არეულად არის მოცემული და ნაკლებად.

\*\* MJ S II var-სა და K-ში სიტყვა „ხევღრმა“-თი იწყება ახალი აბზაცი.



კარწახს<sup>1\*</sup> შუა ქვემო გორაზედ<sup>2</sup> ქვაყრილი<sup>3</sup> არის. იმას ზევით სათიბში სამანი ვიპოვეთ. იმას<sup>4</sup> ზევით გორაზედ<sup>5</sup> ქვა ჩაგვისვამს, იმას შეყოლებით მთამდისინ<sup>6\*</sup>.

[M 215] უზნარიანს<sup>6</sup> შუა, საჯოგის ხეეს გაღმა, ხრამის პირს მალლობი არის. იმის<sup>7</sup> შეყოლებით ხევის პირს მალლობი არის. იმას ზევით წყარო არის. <sup>5</sup> იმ წყაროს კარწახისაკენ დიდი ლოდი არის და იმის კარგა ზევით მალლობი გორა არის. ეს გორა გაგვიჩენია სამძღვრად<sup>8</sup>. წყალსა და ბალახს ერთმანეთს ნუ დაუქერენ.

მეთრევეანას<sup>9\*\*\*</sup> შუა გაღმა, მთის ძირში, დიდროვანი ლოდებია. იმის<sup>10</sup> ჩამოსწორ<sup>11</sup> ხევის პირს ქვა ჩაგვისვამს. იმას<sup>12</sup> გამოსწორ გვერდში<sup>12</sup> ქვა ზის. <sup>10</sup> იმის ასწორ მალლა გზის პირს პატარა ქვიანი გორა არის. ეს ქალაქის გზას<sup>13</sup> შეეყრება და წაივლის სამადლოსაკენ. გზას იქით კიდევ გორა არის. იმ გორის გასწორ, გაღმა გორაზედ, დიდი ქვა ძეს. იმ ქვის გასწორ<sup>14</sup>, ტბის პირს, ქვიანი გორა არის და ტბამდისინ<sup>15</sup> ესეები<sup>15</sup> სამძღვრად გაგვიჩენია.

კარი 36<sup>16</sup>. აიდარბევის ხეობისა და მათის მოხელე[ე]ბისა<sup>17\*\*\*</sup>

15

127. [როზ, როგ; M 182; S 54v K 71r] ტაშირზედ აიდარბევის ხეობის რიგი<sup>17</sup>

ამათ ამქს: ბატონის დალა შეიღისაგან<sup>18</sup> ერთი. საბატონოთ<sup>19</sup> უნდა [S 58r] ხნან გუთანზედ<sup>20</sup> სამი დღე<sup>21</sup>, მომკონ, გალუწონ, ჩამოიტანონ<sup>22</sup>. ბაშმალი აბაზი

<sup>1</sup> კარწახს M; და კარწახს cet.

<sup>2</sup> გორაზე M. <sup>3</sup> ქვა ყრილია M.

<sup>4</sup> ამას S II var.

<sup>5</sup> გორაზე MS II var.

<sup>6</sup> უზნარიანს M; და უზნარიანს cet.

<sup>7</sup> იმის M; იმას cet.

<sup>8</sup> სამძღვრად] სამძღვრათ M S II var.

<sup>9</sup> მეთრევეანას M; და მეთრევეანას cet.

<sup>10</sup> ამის S II var.

<sup>11</sup> ჩამოსწორ M S II var. JDQa; ჩამო L; ჩამოღმა cet.

<sup>12</sup> ამას S II var. <sup>13</sup> კვერდაში AgNTII'.

<sup>13</sup> გზა M.

<sup>14</sup> გაღმა გორაზედ (M S II var-ში: გორაზე) დიდი ქვა ძეს იმ ქვის გასწორ MSII var J.;— cet (ex horn).

<sup>15</sup> ესეები S II var.

<sup>16</sup> კარი მა M;—cet.

<sup>17</sup> ტაშირზედ აიდარბევის ხეობის რიგი SKJ; (M-ში ამავე სიტყვებით იწყება ტექსტი, ტექსტისაგან გამოყოფილი სათაურის ფორმა ამ სიტყვებს M-ში არა აქვს; განსხვავებით სხვა ნუსხებისაგან M-ში არის „ტაშირზე“); ტაშირზედ აიდარბევის ხეობის რიგისათვის cet.

<sup>18</sup> ზ S.

<sup>19</sup> საბატონოთ MSKJ; საბატონოდ cet

<sup>20</sup> გუთანზე M.

<sup>21</sup> სამი დღე M; ~ დღე გ cet.

<sup>22</sup> მომკონ, გალუწონ, ჩამოიტანონ MSK; მომკა, გალუწვა ჩამოიტანონ J; მკა, გალუწვა, ჩამოიტანონ DQAL; მკა, გალუწვა, ჩამოიტანა cet.

\* MS II var-სა და J-ში სიტყვა „კარწახით“ იწყება ახალი აბზაცი.

\*\* „მთამდისინ“-ის შემდეგ ტექსტს თითქოს სიტყვები აკლია. შინაარსით ეს ადგილი გაუპართავია და ამიტომ წინადადება დაუმთავრებლობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. MJ-ში ამ სიტყვის შემდეგ ცარიელი ადგილია დატოვებული (M-ში 5, ხოლო J-ში 3 სტრიქონის რაოდენობით).

\*\*\* MS II var-სა და J-ში სიტყვა „მეთრევეანა“-თი იწყება ახალი აბზაცი.

\*\*\*\* კარის, სათაური M-ის სარჩევადან არის აღებული იმ განსხვავებით, რომ სარჩევში „აიდარბევისა“ წერია. უკანასკნელი ასო „ა“ ჩვენ ამოვადგეთ.

ორი<sup>1</sup>, მოხელეებს<sup>2</sup> შაური ორი<sup>3</sup>. ფურზედ<sup>4</sup> ერბო სტილი ექვსი<sup>5</sup>, საშობაო -სააღ-  
გომო ძროხა<sup>6</sup> 4<sup>7</sup>, ცხვარი<sup>9</sup>, ერბო ლიტრა 11<sup>8</sup>, საქვრიო ხარი<sup>10</sup>. იქაური კოდი<sup>11</sup>  
თორმეტაინი<sup>12</sup> არის<sup>13</sup>.

[M 183; K 71v] - ტაშირის მოურავისა<sup>14</sup>: ფურზედ<sup>15</sup> ერბო სტილი 2<sup>16</sup>. თავის  
5 გასამტებლო ხარი; კაი გლეხის გასამყრელო ძროხა<sup>17</sup>, დაბალზედ<sup>18</sup>—ცხვარი. კომ-  
ლზედ — პური და ქერი კოდი 3<sup>19</sup>.

ნაცვალს კომლზედ<sup>20</sup> — კოდი 1<sup>21</sup>.

ბატონის მოსავლის<sup>22</sup> ათისთავისა<sup>23</sup> მოხელეებისა არის<sup>24</sup> მალის ორის<sup>25</sup>  
შაურიდამ. ტაშირის მალი<sup>26</sup> თავზედ ათი შაური<sup>27</sup> აიღება: ორი აბაზი<sup>28</sup>  
10 ბატონისა არის, ორი შაურისაგან ნახევარ შაური სახლთხუცისა<sup>29</sup> და  
მდივნებისა<sup>30</sup>, შაურნახევარი—მოურავისა და მეშალისა<sup>31</sup>.

1 აბაზი ორი MKgTtl; აბაზი ბ J; უ S; აბასი ორი cet.

2 მოველებს MS.

3 შაური ორი] რ S; შაური ბ MKJ.

4 ფურზე M.

5 ექუსი M; ვ cet.

6 ძროხა MSKJDQaL; ზროხა cet.

7 ღ MSJDQaL; და K; ოთხი cet.

8 თ MSKJDQaL; ცხრა cet.

9 ია MSKJDQaL; თერთმეტი cet.

10 ვარი MSK; ვარი იავ cet.

11 იქაური კოდი M; ~ კოდი იქაური SK; კოდი იქაური cet.

12 იბ S.

13 არის იავა ბატონისა M; არის იევა საბატონო SKJ; არის იევა საბატონო იი DQaL;—  
არის იევა საბატონო ია cet.

14 ტაშირის მოურავისა MSKJ („ტაშირი მოურავისა“ J-ში—სინგურით დაწერილი, სათაურად  
არის მოცემული შუა სტრიქონზე და პარაგრაფის აღმნიშვნელი ციფრის სათვალავად უზის: როგ);  
ტაშირის მოურავისათვის cet. (სათაურია, პარაგრაფის აღმნიშვნელ სათვალავად უზის “როგ”).

15 ფურზე M.

16 ბ (ყველა ნუსხაში).

17 კაის გლეხის გასამყრელო ძროხა M; ~ გასამყრელო კაის გლეხზედ (J-ში გლეხზე) ძრო-  
ხა SKIDaL; გასამყრელო კარგს გლეხზედ ზროხა (NT-ში ძროხა) cet.

18 დაბალზე M.

19 გ (ყველა ნუსხაში).

20 კომლზე M.

21 ა MSKJ; ერთი cet.

22 მოსავლისა SK.

23 ათისთავი M.

24 მოველებებისა არის] მოხელეებისა არი J (J-ში ეს სიტყვები ტექსტისაგან განსხვავებულა  
ხელით არის ჩაწერილი);—MSK.

25 ორი MSK.

26 მალი M; მალისა cet.

27 თავზე ათი შაური M; თავზედ ფ S; ~ ათი შაური თავზედ cet.

28 აბასი DQa; აბას L.

29 სახლთხუცისა M; სალთხუცისა S; სახლთხუცისა K; სალთხუცისა cet.

30 მდივნებისა M; მდივნებს S; მდივნებსა და K; მდივნებისა და cet.

31 მეშალისა M; მეშალეს SK; მეშალეს cet.

\* „არის“ შემდეგი სიტყვები გაუგებარია და ამიტომ ტექსტში აღარ დავტოვეთ (სქოლო-  
ში ჩამოვიტანეთ).

ტაშირის ხასადრისა: კომლზედ<sup>1</sup> პური კოდნახევარი<sup>2</sup>, ქერი კოდი ერთა<sup>3</sup>. ბატონის თერთმეტის თავისა რაც დადგეს, ოთხისაგან ერთი სახლთხუცესსა<sup>4</sup> და მდივნებს, სამი მოურავმან და ხასადარმან გაიყონ.

128. [კ\*] აიღარბეგის ხეობაში აშენებული სოფლებიანთის<sup>5</sup>

არის აიღარბეგის ხეობაში აშენებული სოფელი<sup>6</sup>, სამოურათო<sup>7</sup> აქესთ<sup>8</sup>: 5  
[M 184] ურუტის<sup>9</sup> მუშას კოდი პური 10<sup>10</sup>.

[K 71v] ყათირლუს მუშას პური კოდი 15<sup>11</sup>.

[S 56v] ყიზილზიარათის<sup>12</sup> მუშას კოდი 10<sup>12</sup>.

ბოვაძორი<sup>13\*\*</sup>.

აიღარბეგი პაპუას აქეს, მუშას პური კოდი 18<sup>14</sup>.

იეჩი<sup>15</sup>

ლავეარდი<sup>16</sup> მდივანს გივს [სამოურათო].

აუშენებელი სარუყალა<sup>17</sup>

ყარაბულახი<sup>18</sup> ოთარ მდივანს

ზარიქანდიც<sup>19</sup> ოთარ მდივანს

<sup>1</sup> კომლზე J.

<sup>2</sup> კოდნახევარი M; კოდი ა S; კოდი ნახევარი cet.

<sup>3</sup> ერთი K; O S; ა cet.

<sup>4</sup> სახლთხუცესა M; სახლთხუცესსა K; სალთხუცესსა cet.

<sup>5</sup> აიღარბეგის ვეობაში აშენებული სოფლებიანთის—MSK; არის აიღარბეგის ვეობაში აშენებული სოფელი სამოურათო აქეს J (ეს სიტყვები სანგურაჟ სათაურის სახით არის გამოყოფილი ბევრ დროს ყველა ნუსხაში მოყვანილი სიტყვები ტექსტის დასაწყისი ნაწილია).

<sup>6</sup> სოფელი MSKJ (J-ში, როგორც ვთქვით, ტექსტის ის ნაწილი, რომელშიაც ეს სიტყვა ედის, სათაურად არის ვატანილი); სოფელი რლათა Q; სოფელი რომელთაც cet.

<sup>7</sup> სამოურათო MSKJ (J-ში ეს სიტყვა სათაურს ეკუთვნის); სამოურათო DQaL; სამოურათო cet.

<sup>8</sup> აქესთ] აქეს MSKJ.

<sup>9</sup> ურუტის M: ურუტა cet.

<sup>10</sup> პური მუშას კოდი ა SK; მუშას პრი კოდი ი M;—cet.

<sup>11</sup> ყათირლუს მუშას პური კოდი იე M; ყათირლუ ყათირლუს მუშას კოდი იე SK; ყათირლუ cet.

<sup>12</sup> ყიზილზიარათის მუშას პური კოდი ი M; ყიზლ ზერიათის მუშას პური კოდი ი S; ყიზილ ზიარათი მუშას პური კოდი ი K; ყიზილ ზიარათი J; ყიზილ ყიარათი cet.

<sup>13</sup> ბოვაძორი ჩვ. კონიექ.; ბოვაძორის S; ბოძორი M; ბოაცორი KJ; ბოაცორი cet.

<sup>14</sup> აიღარბეგი პაპუას აქეს მუშას პური კოდი იშ M; აიღარბეგი პაპუას (S-ში: პაპუასი) მუშას პური კოდი იშ SK; პაიღარბეგი cet.

<sup>15</sup> იეჩირი S; იეჩირი K; იეჩი M; იეჩი cet.

<sup>16</sup> ლავეარდი S; ლავეარდუ M; ლავეარდლი cet.

<sup>17</sup> სურეყალა M.

<sup>18</sup> ყარაბულახი MKJ; ყარაბულახი ჩენი კონ. (იხ. ლექსიკონი); ყარაბულახი S; ყარაბულახი cet.

<sup>19</sup> ზარიქანდიც] ზარიქანთიц MK; ზარიქანთი S.

• J-ში: კდ.

•• სახელი „ბოვაძორი“ სხვადასხვა ნუსხაში სხვადასხვა ფორმით არის წარმოდგენილი; S-შია „ბოვაძორის“. ჩვენ S-ის დაწერილობა იმითომ დავტოვეთ, რომ ვახუშტისაც „ბოვაძორი“ აქეს. (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, N 84).

ბარქადარა<sup>1</sup> გივ მდივანს<sup>2</sup>  
 ბუზურბულახი<sup>3</sup>  
 ოთურბულახი<sup>4</sup> დარგაჰყელისა<sup>5</sup>.  
 ოთურბულახს ქვეით სუთოქელანი<sup>6</sup> ჯავანშირს ხიდირს<sup>7</sup>  
 ქურთყალა აზიზოლლი მაჰმადაშვილს<sup>8</sup>.  
 ყარაყალა ქვეითი<sup>9</sup>—იასეს<sup>10</sup>  
 [S 65r; K 90r] თელუს მუშას პური კოდი 13<sup>11</sup>  
 აღტაშას მუშას პური კოდი 10<sup>12</sup>\*  
 ბალუყაციის მუშას პური კოდი 1C<sup>13</sup>

<sup>1</sup> ბარქადარა] ბარქადარი S (ჩამატებულია);—K.

<sup>2</sup> გივ მდივანს MJ; გივი მდივანის S (ჩამატებულია);—K; გივს მდივანს cet

<sup>3</sup> ბუზურბულახი M; ბუზურქ ბულახი K; ბუზურგობულახი S; ბუზურქ ბულახი J; ბუზურგ ბულახი cet.

<sup>4</sup> ოთურბულახი MJ; ოთურბულახი SK; ოთორბულახი cet.

<sup>5</sup> დარგაჰყელისა M; დარგაჰელის SK; დარგაჰყელის cet.

<sup>6</sup> ოთურბულახს ქვეით სუთოქელანი M; ოთურბულახს ქვეით სუთქელანი SK; ოთურბულახს სუთოქელანი JDQAL; ოთორბულახს სუთი ქელანი N; ოთორ ბულახს სუთოქელანი A; ოთერ ბულახს სუთო ქელანი cet.

<sup>7</sup> ჯავანშირს ხიდირს KJ; ჯავანშირს ხიდირას M; ჯავანშირს ხიდირასი S; ჯავანშირის ხიდირასი DQAL; ჯავანშირის ჯიდი არს AN; ჯავანშირის ჯიდი არის gTII'.

<sup>8</sup> ქურთყალა აზიზოლლი მაჰმადაშვილის MJ; ქურთყალა აზიზოლლი მაჰმადაშვილს K; ქურთყალა აზიზოლლი მაჰმადაშვილს DQa; ქურთყალა აზიზოლლი მაჰმადას შვლს cet.

<sup>9</sup> ქვეითი SKJ; ქვეითი M; ქვეითი cet.

<sup>10</sup> იასეს MS; იესეს cet.

<sup>11</sup> თელუს მუშას პური კოდი იგ M; თელუს მუშის პური კოდი იგ SK;—cet.

<sup>12</sup> აღტაშას მუშას პური კოდი ი M; აღტაშს მუშას პური კოდი S; აღტაშს მუშას პური კოდი K;—cet.

<sup>13</sup> ბალუყაციის მუშას პური კოდი ი M; ბალუყანის მუშას პური კოდი ი S; ბალუყაციის მუშას პური კოდი ი K;—cet.

\* სამი უკანასკნელი სოფელი თელუ, აღტაშა და ბალუყაცი ანბანური წესით შედგენილი არც ერთ ნუსხაში არ არის.

ეს სამი სოფელი S-ში მოთავსებულია თრიალეთის დებულების ბოლოს, მაჰმასახლისის სარგოს შემდეგ (65r); K-შიც ამავე ადგილზეა (K 90r).

SK-ში „ყარაყალას ქვეითის“ შემდეგ მრდის ყაიყელის სოფლების სამოურაოების სიის გაგრძელება. ეს სია იწყება S-ში 64r-ზე, K-ში 88v-ზე და ორივე ნუსხაში იმავე გვერდებზე წყდება (S 64r, K 88v) ასე: „მელიქბეგას სოფელი მანუჩარას“. ყაიყელის სამოურაოების სია აგრძელებულია იდარბეგის სოფლების სიის, სახელდობრ „ყარაყალა ქვეითი იასეს“ შემდეგ. ორთავე სიაში ეს გაგრძელება იწყება ასე: „ფირუმა სოფელი უზბაშს“ (S 55v; K 72r.).

M-ში ეს სამი სოფელი აიდარბეგის ხეობის სოფლების სიაშია შეტანილი (უკანასკნელი სამი სოფელი). ჩვენ ამ შემთხვევაში M-ს მივსვლით და აღნიშნული სამი სოფელი აიდარბეგის სოფლების პარაგრაფში დაეკრეფეთ შემდეგი მოსაზრების გამო: 1) M-ის ხსენებული პარაგრაფის აგე-ულუბა თხოულობს ამ სამი სოფლის აქ დატოვებას, რადგანაც ამ პარაგრაფში სხვა სოფლებსაც აქვს შეწერილი ისეთივე გადასახდელი, როგორც ამ სამ სოფელს; 2) პარაგრაფის უკანასკნელი წინადადება პურის გადასახდელის ცვალებადობას ეხება. ტაშირი ვახუშტის მიხედვით ძლიერ ნაყოფიერი იყო ხორბლეულისათვის (ვახ., აღწერა სამეფ. საქართ., გვ. 38). ალბათ, მეფეს იქ ჰქონდა ხოდაბუნი, ხოლო აიდარბეგის ხეობაში შეიძლება ყოფილიყო საბატონო ვენახი. ყანისა და ვენახის დასამუშაებლად მახლობელ სოფლებზე შეწერილი იყო ბევარი. თუ ბევარი ვერ უზრუნველყოფდა ყანისა და ვენახის დამუშავების ხარჯებს, მაშინ მეფე მიმართავდა დაქირავებულ ხელს, რომლის შენახვა, ჰამა-სამა მახლობელ სოფლებს ველებოდათ. მოცემულ პარაგრაფში სწორედ ასეთ გადასახდელზეა საუბარი. ეს გადასახდელი პურის საბით შეწერილი აქვს შეუის ყანისა და ვენახის მდებარეობის მიხედვით მახლობელ სოფლებს. ვენახის გადასახდელი უფრო მეტია, ვიდრე ყანის, ეს გასაგებია: ვენახს მეტი მუშა ბელი სჭირდება.

[M 186] ნიადაგ სწორად არ იქნების, ზურის დაბარვაზე მეტი მოუნ-  
დების<sup>1\*</sup>.

კ ა რ ი მ ე . კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა<sup>\*\*</sup>, მარნის რეცხისა და ყინულის  
ჩაყრის დებულება

120. [კ\*\*\*] კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა<sup>2</sup>

კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყი ასრე აწერა<sup>3</sup>:

დურნუქს—ულაყი ათი<sup>4</sup>

ეკლესიას—ულაყი<sup>5</sup> რვა<sup>6</sup>

[S 66v.] ქვემო ბოლნისს—ულაყი ორმოცდაათი<sup>7</sup>

შულავერს—ულაყი<sup>8</sup> სამოცი<sup>9</sup>.

შულავერმა თავის მალიდამ უნდა იქირაონ ორმოცდაათი<sup>10</sup>; თრიალეთილამ  
—ულაყი ორმოცდაათი<sup>11</sup>.

ტაშირიდამ ულაყი<sup>12</sup> ორმოცი<sup>13</sup>

ჭურორიდამ<sup>14</sup> ულაყი<sup>15</sup> ერთი<sup>16</sup>.

<sup>1</sup> ნიადაგ სწორად არ იქნების ზურის დაბარვაზე მეტი მოუნდების M; ნიადაგ სწორად არ იქნება ზურისა დაბარვაზედ მეტი მოუნდების SK;—cet.

<sup>2</sup> კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა (M-სარჩევადან) მარნის რეცხისა და ყინულის ჩაყრის დებულება ჩვენი კონიექტ.; კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყი ასრე (J-ში: ასრე) აწერია (J-ში: ეწერა) SKJ; კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათჳს cet.

<sup>3</sup> კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყი ასრე აწერა M (სხვა ნუსხაში ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი (იხ. პირველი შენიშვნა).

<sup>4</sup> ი S.

<sup>5</sup> ულაყი M;—cet.

<sup>6</sup> 8 S.

<sup>7</sup> ქვემო ბოლის ულაყი ორმოცდაათი M; ქვემო ბოლნისს ნ S; ქვემო ბოლნისს ორმოცდაათი cet.

<sup>8</sup> ულაყი M;—cet.

<sup>9</sup> 8 S.

<sup>10</sup> შულავერმა თავის მალიდამ უნდა იქირაონ ორმოცდაათი M; შულავერის მალიდამ უნდა იქირაონ ორმოცდაათი KJ; შულავერის მალიდამ უნდა იქირაონ ნ SJDQa; შულავერის (T-ში: აშულავერის) ამაღლამ (LN-ში: მაღლამ; T-ში: მალღამ) უნდა იქირაონ cet.

<sup>11</sup> ულაყი ორმოცდაათი M; ნ S; ორმოცდაათი cet. -

<sup>12</sup> ულაყი M;—cet.

<sup>13</sup> 8 S.

<sup>14</sup> ჭურორიდამ MSJ; ურორიდამ K (პირველი ასო „ჩ“—სინგურით უნდა ყოფილიყო დაწერილი, როგორც ჩანს, გადამწერს დავიწყებია; ასევეა გამორჩენილი მომდევნო ორი სოფლის პირველი ასო, რომელიც აგრეთვე სინგურით უნდა დაწერილიყო); ჭურარიდამ DQa; ქავარარიდამ t<sup>1</sup> ჭურარიდამ cet.

<sup>15</sup> ულაყი M;—cet

<sup>16</sup> 8 S.

\* ამ წინადადების აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ერთგვარ ახსნა-განმარტებას იძლევა: სოფლებზე განაწილებული, ანუ შეწერილი ბატონის ყანებისა ან ვენახების დასამუშაველად მუშის შესანახი პური ყოველთვის ისე არ ზანაწილდება, როგორც ახლა არის მოცემული, მაგალითად, ვენახის სამუშაოებზე უფრო დიდი რაოდენობის პური შეეწერება სოფლებსო. შესაძლებელია აქ ის იგულისხმებოდეს, რომ ვენახის დამუშავეების სხვადასხვა სახეებში, ბარვა ყველაზე უფრო მეტ მუშა ზელს მოითხოვდა.

\*\* M-ის სარჩევითა: „კარი მზ კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა“; M-ის ტექსტში კი „კარი მზ“ კოჟორზედ მარნის რეცხის დებულებას ეხება; ამის წინ კი არის კოჟორზედ ტკბილის ზიდვის დებულება.

\*\*\* J-ში: პა.

დამბლუტიდამ<sup>1</sup> ულაყი<sup>2</sup> ერთი<sup>3</sup>  
ხინძორკუტიდამ<sup>4</sup> ულაყი<sup>4</sup> ერთი<sup>6</sup>

5 [K 80v.] კოჟორზედ<sup>7</sup> მარნის რეცხის<sup>8</sup> ნუსხა აქუს<sup>9</sup> მემარნეს<sup>10</sup> და სოფლე-  
ბი<sup>11</sup> ისე<sup>12</sup> სახელდობ დაწერონ<sup>13</sup>.

სალორის ყინულის ჩაყრისაჲ ნუსხა აქუთ აბდარსა და ისრე საჯელდობრ  
დაწერონ.<sup>14\*\*</sup>

[კ ა რ ი 40. მდივანბეგებისა, ბოქაულთხუცებისა, დანისტრად ხამხახურისა  
და დავთარხანის იასაულეების გარიგება]\*\*\*

180. [რ\*\*\*; M 88; K 28r] მდივანბეგის გარიგებისა<sup>15</sup>

10 ნებითა და შეწევნით ღმრთისათა<sup>16</sup> და წყალობითა დიდის ხელმწიფისათა,  
ჩვენ ქართველთა მეფისა სრულიად<sup>17</sup> ერანის სპასალარის, ყანდარის<sup>18</sup> და ქირმანის

<sup>1</sup> ამბლუტიდამ K.

<sup>2</sup> ულაყი M;—cet.

<sup>3</sup> ა S.

<sup>4</sup> ხინძორ კუტიდამ K.

<sup>5</sup> ულაყი M;—cet.

<sup>6</sup> ა S.

<sup>7</sup> კოჟორზე M.

<sup>8</sup> რეცხისა SK.

<sup>9</sup> აქუსთ K; აქუსთ S.

<sup>10</sup> მემარნეს M.

<sup>11</sup> სოფლები M; სოფელი და სოფლები SK.

<sup>12</sup> ისე M; ასრე SK.

<sup>13</sup> დაწერონ M; დავწეროთ S; დავსწეროთ K.

<sup>14</sup> სალორის ყინულის ჩაყრისაჲ ნუსხა აქუთ აბდარსა და ისრე საჯელდობ დაწერონ  
M;—cet.

<sup>15</sup> მდივანბეგების გარიგებისა MSKJ; მდივანბეგის გარიგებისათჳს cet.

<sup>16</sup> ღმრთისათა M; ღმრთისათა SKJAL; ღმრთისათა cet.

<sup>17</sup> სრულიად] სრულად SK; სრლ DQa.

<sup>18</sup> ყანდარის M.

\* M-ში სიტყვის „კოჟორზე“ წინა სტრიქონზე წერია: „კარი მბ“. M-ის სარჩევში კი „კარი  
მბ“, როგორც ვთქვით, წინ უძღვის კოჟორზედ ტუბილის მიტანის დებულებას. ამ შემთხვევაში  
სარჩევის დასათაურება მართებულად მივიჩნით.

\*\* სიტყვით „კოჟორზედ“ დაწყებული და სიტყვებით „სახელდობ დაწერონ“-ით დამთავრე-  
ბულ ტექსტს ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში არ არის. ამ ორი წინადადებიდან პირველი  
მათგანი, ე. ი. მარნის რეცხის დებულება კოჟორზედ MSK-შია მიაცემული, ხოლო სალორისში  
ყინულის ჩაყრის დებულება მარტო M-შია.

\*\*\* M-ი, როგორც ვიცით, კარებად არის დაყოფილი. მდივანბეგებისა, ბოქაულთხუცებისა-  
სა და დავთარხანის იასაულეების გარიგება კი M-ნუსხაში ცალკე კარად არ არის გამოყოფილი  
(არც ტექსტში, არც სარჩევში), მაშინ, როდესაც ამ მოხელეების გარიგება თავისი შინაარსით არ  
შეიძლება მე-16 კარში (ყაბების გარიგება, რომელიც M-ში მდივანბეგების გარიგებას წინ უსწრებს),  
შედიოდეს. ამიტომ, შინაარსის მიხედვით აღნიშნული მოხელეების გარიგება ცალკე კარად გამო-  
ყვავით და კარის სათაური შინაარსისავე მიხედვით დავადგინეთ (დანისტრად სამხახურის შესახებ  
გარიგება M-ში არ არის). ამასთანავე, ეს კარი და გარიგებანი ვადვიტანეთ იქ, სადაც მოხელეების  
დებულებებია მოცემული; M-ის 190-ე გვერდზე „სალოთხუცის სარგოს“ წინ წერია: „შეიკაღა-  
ბაშისა და სხვის ქელჯობიანებისა სარგო ზემოთ სწერია“. აგრევე მდივანბეგისა სარგო იქვე ზემოთ  
სწერია“. ასეა წარმოდგენილი S-სა (67r) და K-შიც (12r). ამით თითქოს მინიშნებულია ის ადგი-  
ლი (სახლბუცის შესახებ დებულების წინ), სადაც ხსენებული მოხელეების დებულებები უნდა  
იყოს წარმოდგენილი. ჩვენ ეს დებულებანი სწორეთ აქ მოვათავსეთ.

\*\*\*\* J-ში: რა.

ბეგლარბეგისა, ზირიშქისა და ჰაილათის<sup>1</sup> მკირავისა, ჩვენის ძმის მეფის პატრონის<sup>2</sup> შაჰნავაზხანის<sup>3</sup> მაგიერად მყოფმან, ერანის მდივანბეგმან<sup>4</sup>, საქართველოს ჯანიშინმან პატრონმან შაჰყულიხან<sup>4\*</sup>, და ძემან<sup>5</sup> ჩვენმან<sup>6</sup> პატრონმან ჭიხოსრომ, პატრონმან ვახტანგ, იესემ<sup>7</sup>, სვიმონ და თეიმურაზ, ესე მტკიცე და მოუშლელი მდივანბეგობის<sup>8</sup> წესი და რიგი დასტურლამა გიბოძეთ თქვენ, ჩვენთა ერთგულთა<sup>9</sup> და წესისაებრ<sup>10</sup> თავდადებით ნამსახურს<sup>11</sup> ორბელიშვი(S<sup>21</sup>v)ლს, მდივანბეგის<sup>11</sup> ვახტანგის შვილს<sup>12</sup>—ერასტის. მას ჟამს<sup>12</sup> ოდეს<sup>13</sup> ვიგულთ და ვიგულისმოდგინეთ<sup>14</sup> და მდივანბეგობის წესი და რიგი მოკითხული ვქენით<sup>15</sup> და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული და ახლაც ამ<sup>16</sup> წესით [K 20 v] გვიბოძებია, ასრე რომე<sup>17</sup>, თუ ელში ეს ოთ[M 64]ხი საქმე მოხდეს<sup>18</sup>: კაცის სიკვდილი<sup>19</sup>, ბიჭრი, თვალის და კბილის გავღებინება, ეს კარზე უნდა მოვიდეს, მდივანბეგმან<sup>20</sup> გაარიგოს<sup>21</sup>, ამის სამართალს ელიადასი ნუ იქს. ჯარიმა ბატონთან მოვიდოდეს. აგრევე თუ გარეშე კაცი ელის კაცსა<sup>22</sup>, და ან ელის კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს, მდივანბეგმან<sup>23</sup> უნდა გაარიგოს<sup>24</sup>. თუ ელის კაცი ერთმანერთს უჩიოდეს და თავის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს, იმისი სამართალი მდივანბეგმან უყოს<sup>25</sup>. თუ ელიადასი ან მთასა, ან ბარს<sup>26</sup>—ელში იყოს, იქ გარეშე<sup>24</sup> კაცმან ელის კაცისაგან შემოსჩივლოს<sup>26</sup>, იმისი სამართალი ელიადასმან უყოს.

<sup>1</sup> ჰაილათის JDQa; ჰილათის LAgNTI'; იალათისx; ჰაილათის K; აიალათის S; აჰაილაათის M.  
<sup>2</sup> ბატონის S.  
<sup>3</sup> შაჰნავაზ ხანის] შანავაზ ხანის MDQaL; შანავაზის SK.  
<sup>4</sup> მდივანბეგმან MSKJ; მდივანბეგმა cet.  
<sup>4</sup> შაყულიხან L.  
<sup>5</sup> ძემან SK.  
<sup>6</sup> ჩემან S.  
<sup>7</sup> იესემ MSKJ; იასე cet.  
<sup>8</sup> დივან ბეგობის J.  
<sup>9</sup> ერთგულთა MA.  
<sup>10</sup> წესისაებრ SK; წესისებრივ MJ; წესისებრივ cet.  
<sup>11</sup> თავდადებით ნამსახურს] თავდადებით ნამსახურთ M; ნამსახურთ SK. 11<sup>1</sup> დივანბეგის J.  
<sup>12</sup> შვილის M. 12<sup>1</sup> ჟამს M; ჟამსა cet.  
<sup>13</sup> ოდეს M.  
<sup>14</sup> ვიგულისმოდგინეთ M; ვიგულსმოდგინეთ cet.  
<sup>15</sup> ვქენით MSKJ; ვქენით cet.  
<sup>16</sup> ახლაც ამ] ახლა ჩვენც ამ SK.  
<sup>17</sup> რომე MSKJ; რომ cet.  
<sup>18</sup> მოხდეს MSKJ DQaL; მოჰდეს cet.  
<sup>19</sup> სიკვდილი] სიკუდილი MKJ; სიქუდილი Ag  
<sup>20</sup> მდივანბეგმა SK.  
<sup>21</sup> გაარიგოს KJ; გარიგოს MS; უნდა გაარიგოს cet.  
<sup>22</sup> ამის სამართალს ელიადასი... მდივანბეგმან უყოს MJ; ამის სამართალს ელიადასი ნუ იქს ჯარიმა ბატონთან მოვიდოდეს აგრევე თუ გარეშე კაცი ელის კაცსა და ელის კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს და თავისის ნებით მდივანბეგთან ელის კაცნი ერთმანერთს თუ უჩიოდნენ ესენიც მდივანბეგმან უნდა გაარიგოს და სამართალი უყოს SK (K-ში: „სამართალი უყოს“ ნაცელად სწერია: „ამათი სამართალი მდივან ბეგმა უნდა უყოს“); თუ ელის კაცს ერთმანერთთან საჩივარი ჰქონდეს და თავისის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს იმისი სამართალი მდივანბეგმან უყოს JDQaLAGNTIHI(Q-ში: „ერთმანეთთან“).  
<sup>23</sup> ბარს MSKJ ბარში cet.  
<sup>24</sup> გარეშე S; გარეშემო KJ; გარეშემ J; გარეშემომ cet.  
<sup>25</sup> შემოსჩივლოს MKJ შემოსჩივლონ cet.  
<sup>\*</sup> ლევიანი—ვახტანგ V შვილი და ვახტანგ VI მამა იყო.  
<sup>••</sup> J-ში: „ელის კაცს“.  
<sup>•••</sup> J-ში: „მდივანბეგმან“.  
<sup>••••</sup> M-ში: „გარიგოს“.

აგრევე მოქალაქისა ასრე უნდა იქნას: თუ ქალაქში კაცის სიკვდილი<sup>1</sup> მოხდეს, ან მოქალაქისაგან, ან სხვისაგან<sup>1</sup>, იმისი<sup>2</sup> სამართალი კარზე<sup>3</sup> მდივანბეგმან უყოს.

- 5 თუ მოქალაქე კაცი<sup>4</sup> გარეშე<sup>4</sup> კაცს უჩიოდეს, და<sup>4</sup> ან გარეშე კაცი მოქალაქეს<sup>2</sup> კაცს უჩიოდეს, ან ორნივე<sup>5</sup> მოქალაქე კაცი<sup>6</sup> თავის<sup>7</sup> [K 80r] ნებით მივიდნენ<sup>8</sup> და მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან<sup>9</sup> უყოს. [M 86] თუ მდივანბეგი აქ<sup>10</sup> არ იყოს [და] მოქალაქის კაცისაგან სოფელელმან კაცმან ქალაქის მოურავს შემოსჩივლოს, მოურავმან გაურიგოს. სხვა მოქალაქის<sup>11</sup> ერთმ[S 21r]ანერთში\* საჩივარი<sup>12</sup> მოურავმან გაურიგოს და ჯარიმა ბატონისა არის.
- 10 სადედოფლო თავადი, თუ აზნაური, თუ მათი<sup>13</sup> ყმანი ერთმანერთს<sup>14</sup> უჩიოდნა<sup>15</sup>, და ან სადედოფლოს სახასოში კაცის სიკუდილი<sup>16</sup> მოხდეს<sup>16</sup>, მდივანბეგმან<sup>17</sup> გაარიგოს<sup>17</sup>. ან სახასო სადედოფლო კაცი თავის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლო ს<sup>18</sup>, სამართალი მდივანბეგმან<sup>19</sup> უყოს. აგრევე, თუ სადედოფლო სახასო გარეშე კაცს<sup>20</sup>, ან გარეშე კაცი სადედოფლოს სახასო კაცს უჩიოდეს, სამართალი მდივანბეგმან<sup>21</sup> უნდა<sup>21</sup> უყოს. სადედოფლოს თავადისა<sup>22\*\*</sup> და ან აზნაურშვილის<sup>23</sup> გაყრაში დედოფლის\*\*\* სახლთხუცესი<sup>24</sup> მდივანბეგთან<sup>24</sup> უნდა დაესწრას. კომლზედ<sup>25</sup> მარჩილი მოვიდეს, ერთი აბაზი<sup>26</sup>—სარდალს<sup>27</sup>, ერთი აბაზი<sup>28</sup>—მდივანბეგს, ერთი აბაზი<sup>29</sup>—დედოფლის მდივანებისა არის<sup>30</sup>.

<sup>1</sup> სიკვდილი სიკუდილი MKJ; სიკუდილი A.

<sup>1</sup> სხვისგან A

<sup>2</sup> ამისი SK.

<sup>3</sup> კარზე MJ.

<sup>4</sup> კაცსა K; კაცს S

<sup>4</sup> გარეშე გარეშეს M;—SK. <sup>4</sup> და MSK;—cet.

<sup>2</sup> მოქალაქესიMS; მოქალაქესა K; გარეშეს J; გარეშე cet.

<sup>5</sup> ორნივე ორე SKJDQAL.

<sup>6</sup> კაცნი კაცი MJDQAL.

<sup>7</sup> თავის იყვნენ და თავისი (S-ში: თავისის) SK.

<sup>8</sup> მივიდნენ M; მოვიდნენ cet.

<sup>9</sup> მდივანბეგმა SK.

<sup>10</sup> აქ MSKJ; იქ cet.

<sup>11</sup> მოქალაქისა SK.

<sup>12</sup> ერთმანერთის საჩივარი M; ერთმანერთში საჩივარი SK;—cet.

<sup>13</sup> ამათნი SK.

<sup>14</sup> ერთმანეთს M. <sup>14</sup> უჩიოდნენ MSKJDQa; უჩიოდეს cet.

<sup>15</sup> სიკუდილი MKJa; სიკუდილი Ag; სიკვდილი cet.

<sup>16</sup> მოჭდეს MKJ; მოხდეს DQaLN; მოჭდეს cet.

<sup>17</sup> მდივანბეგმან მდივანბეგმა MSKDQL.

<sup>17</sup> გაარიგოს M.

<sup>18</sup> და შემოსჩივლოს]—SK.

<sup>19</sup> მდივანბეგმან M; მდივანბეგმან J; მდივანბეგმა cet.

<sup>20</sup> გარეშეს კაცს MJ; გარეშეს SK; გარეშე კაცს cet.

<sup>21</sup> მდივანბეგმან M; მდივანბეგმან J; მდივანბეგმა cet.

<sup>21</sup> უნდა MSKJ; cet.

<sup>22</sup> თავადისა თავადსა MSKJQ.

<sup>23</sup> აზნაურშვილსა Q.

<sup>24</sup> სახლთხუცესი ჩვენი კონიექტ; სალთხუცესი cet.

<sup>24</sup> დევანბეგთან J.

<sup>25</sup> კომლზე MS.

<sup>26</sup> აბაზი აბასი DQaLN.

<sup>27</sup> სარდალს MSKJ; სარდალს cet.

<sup>28</sup> აბაზი აბასი DQaLAN.

<sup>29</sup> აბაზი აბასი DQaLAN.

<sup>30</sup> მდივანებისა არის M; მდივანებსა S; მდივანებს K; სალთხუცესს Q; სალთხუცესს cet.

\* Q-ში: „ერთმანერთში“.

\*\* D-ში ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით სტრიქონს ზემოთ სიტყვა „თავადი“.

სა“-ში „ლ“-ს თავზე მიწერილია „ი“.

\*\*\* Q-ში სიტყვა „დედოფლის“, სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.



დელ[K 30v]ოფლის სახასოს კაცის საჩივრებს დედოფლის სალთხუცესი<sup>1</sup> უნდა გ[M 86]აარიგებდეს<sup>2</sup>.<sup>1</sup>

თუ ბატონი ან ქართლს<sup>2</sup>, ან საბარათაშვილოში ბრძანდებოდეს<sup>3</sup> და მდივან-ბეგი თან ახლდეს და დედოფლის სახლთხუცესი<sup>4</sup> იქ არ იყოს, — სადედოფლოს კაცის საჩივრები მდივანბეგმან გაარიგოს<sup>5</sup>.

როდესაც<sup>6</sup> დედოფალი ქალაქს ბრძანდებოდეს<sup>7</sup>, დედოფლის სახლთხუცესი<sup>8</sup> იქ ახლდეს, ბატონი და მდივანბეგი<sup>9</sup> იქ არ ბრძანდებოდენ<sup>10\*\*</sup>, [და] სადედოფლოს სახასომ, ან სადედოფლოს სახასოსაგან საბატო კაცის შვილმან<sup>11</sup>, ან აზნაურშვილ-მან, ან მათმან ყმამ, ან სამეფოსა, ან სადედოფლოს კაცისაგან, დედოფლის სახლ-  
თხუცესს<sup>12</sup> შემოსჩივლოს, — იმისი<sup>13</sup> სამართალი დედოფლი[S 22 v]ს სახლთხუცეს-  
მან<sup>14</sup> უყოს.

აგრევე გორელი კაცი — გარეშე<sup>15</sup> კაცს<sup>16</sup> და გარეშე კაცი გორელს კაცს უჩიოდეს<sup>17</sup>, სამეფოსა<sup>18</sup> თუ სადედოფლოს უჩიოდეს<sup>19</sup>, მდივანბეგთან<sup>20</sup> იჩივლონ და გაურიგოს<sup>21</sup>. თუ გორელი კაცი ერთმანერთს<sup>22</sup> უჩიოდეს<sup>23</sup> და თავისის ნებით მდივანბეგს<sup>24</sup> შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგს[K 31r]მან<sup>25</sup> უყოს. რაც ამ-  
გორელის მოჩივრებისა გარიგდეს, ექსისთავი<sup>26</sup> სამდივანბეგო<sup>27</sup> აიღებოდეს. თუ  
გორელს კაცს მიეცემოდეს, ნახევარი სამდივანბეგო<sup>28</sup> — მდი [M 87] ვანბეგსა, ნახევა-

<sup>1</sup> სალთხუცესი ჩვ. კონიექტ; სალთხუცესი cet.

<sup>1</sup> უნდა გაარიგებდეს] უნდა გარიგოს M; გარიგებდეს S; გაარიგებდეს K.

<sup>2</sup> ქართლსა S.

<sup>3</sup> ბრძანდებოდეს] ბძანდებოდეს MSKJQaL.

<sup>4</sup> სახლთხუცესი M; სალთხუცესი cet.

<sup>5</sup> გარიგოს MS.

<sup>6</sup> როდესაც M.

<sup>7</sup> ბრძანდებოდეს] ბძანდებოდეს SKJQaL.

<sup>8</sup> სახლთხუცესი M; სალთხუცესი cet.

<sup>9</sup> დივანბეგი J.

<sup>10</sup> ბრძანდებოდენ M; ბძანდებოდეს SKJDQaL;—cet.

<sup>11</sup> შვილმა S.

<sup>12</sup> სახლთხუცეს M; სალთხუცეს S; სალთხუცეს cet.

<sup>13</sup> ამისი SK.

<sup>14</sup> სახლთხუცესმან M; სალთხუცესმან cet.

<sup>15</sup> გარეშეს MSKJ; გარეშე cet.

<sup>16</sup> კაცს S; კაცსა cet.

<sup>17</sup> უჩიოდეს K.

<sup>18</sup> სამეფოსა MSKJQa; სამეფოს cet.

<sup>19</sup> უჩიოდეს MSKJDQaL;—cet.

<sup>20</sup> დივანბეგთან J.

<sup>21</sup> გაურიგოს MSK; გაურიგონ cet.

<sup>22</sup> ერთმანერთს Q.

<sup>23</sup> უჩიოდეს MSKJDQL; უჩიოდენ cet.

<sup>24</sup> დივანბეგს J.

<sup>25</sup> მდივანბეგმან] მდივანბეგმა SK; დივანბეგმან J.

<sup>26</sup> ექსისთავი] ექუსისთავი MK; ექუსისთავი AN.

<sup>27</sup> სადივანბეგო J.

<sup>28</sup> სადივანბეგო J.

\* M-ში 65-ე გვერდი მთავრდება სიტყვებით — «სალთხუცესი უნდა»: «უნდა»-ს შემდეგ წერია «გ», ხოლო იმავე გვერდზე საეპისტოლოს ნიშნად დასმულია «არიგებდეს». ამ უკანასკნელ სიტყვას, რომ წინ «გ» მიუძღმებოდა გამოვა: «გარიგებდეს». მომდევნო გვერდზე ვადაძვრის დადგენილება წინა გვერდის საეპისტოლოს ნიშანი და ასო «გ»-ს გაგრძელებად დაუწერია: «არიგოს», ე. ი. «გარიგოს».

\*\* დაწყებული სიტყვიდან «დედოფლის» და დამთავრებული სიტყვი «ბრძანდებოდენ» არ არის AgNTtt'-ში.

რი სამღივანბეგო<sup>1</sup> ამილახორსა<sup>2</sup>, საიასაულო სულ<sup>3</sup> მეფის იასაულისა არის<sup>4</sup>, და თუ<sup>5</sup> გორელის კაცისაგან გარეშეს კაცს მიეცემოდეს, სამღივანბეგო<sup>6</sup> მთლიე მღივანბეგსა<sup>7</sup> და მეფის მღივნებს<sup>8</sup> მიეცემოდეს<sup>9</sup>. გორული საიასაულო ნახევარი მეფის იასაულს<sup>10</sup>, ნახევარი—ამილახორსა<sup>11</sup>.

5 ბატონის უბრძანებლად<sup>12</sup> არას სარდალს<sup>13</sup> სასამართლოთ<sup>14</sup> თავის სასარდლოსთან ხელი არა აქვსთ<sup>15</sup>, რომლისაც<sup>16</sup> დროშის კაცი გაიყრებოდეს და ან დიდი ბჭობა და სამართალი იქნებოდეს, თავისი სარდალი<sup>17</sup> უნდა დაესწრებოდეს. გასამყრელი კომლზედ<sup>18</sup> მარჩილი რომ მოვა, იმისგან<sup>19</sup> ერთი აბაზი<sup>20</sup> სარდალსა<sup>21</sup>, ერთი აბაზი<sup>22</sup> მღივანბეგს<sup>23</sup>, ერთი აბაზი<sup>24</sup> მეფის მღივნებსა<sup>25</sup>\* და სადღეოფლო—

10 დღეოფლის მღივანსა<sup>26</sup>.  
რაც ან ბატონის ბეჭდით ან მღივანბეგის ბეჭდით გარიგდეს, შესამედი სამეფოს კაცისა, — მეფის მღივანსა და სადღეოფლოსი—დღეოფლის მღივანსა.

აგრევე<sup>27</sup> ჯარიმა ბატონისა არის, ათისთავი—მღივანბეგისა<sup>28</sup>. წართმეულისა მღივანბეგმან<sup>29</sup> და მღივნებმან<sup>30</sup>, [K 81v] როგორც სამღივანბეგო<sup>31</sup>, ისრე

15 გაიყონ.  
თუ<sup>32</sup> მეფე და მღივანს 28r.]ნბე [M 68]გი<sup>33</sup> იქ არ ბრძანდებოდეს<sup>34</sup>,

1 სამღივანბეგო J. 2 ამილახვარსა MK. 3 სრულ K.

4 იასაულისა არის SK; იასაულს M; იასაულისა cet.

5 და თუ] და MSK.

6 სამღივანბეგო J.

7 მღივანბეგსა] მღივანბეგისა M; ღივანბეგისა J; მღივანბეგისა არის SK.

8 მღივნებს MJ; მღივნებისა SK; მღივანს cet.

9 მიეცემოდეს]—SK.

10 იასაულსა S. 11 ამილახვარსა MK.

12 უბრძანებლად] უბრძანებლათ M; უბრძანებლად KJ; უბრძანებლათ S.

13 სარდალს MKJ; სარდარს cet.

14 სასამართლოთ MSKJ; სასამართლოდ cet.

15 აქვსთ SKJ DḡaLgatt'; აქუთ M; აქუსთ ANT.

16 რომლისაც] რომელსაც MJ; რომელიც SK.

17 სარდალი MSKJ; სარდარი cet.

18 კომლზე MS.

19 იმისგან] მისგან M; ამისგან SK.

20 აბაზი] აბასი DQaLN.

21 სარდალსა MJ; სარდალს K; სარდარს cet.

22 აბაზი] აბასი DQaLAN.

23 მღივანბეგს K; მღივნებს M.

24 აბაზი] აბასი DQaLAN.

25 მეფის მღივნებსა M; მეფის მღივანს SK; მღივნებს JDQaLAN; მღივანბეგს gT;—t!.

26 და სადღეოფლო დღეოფლის მღივანსა MK; და აგრევე სადღეოფლო დღეოფლის მღივანს S;—cet.

27 რაც ან ბატონის და ან მღივანბეგის (J-ში ღივანბეგის) ბეჭდით გარიგდეს, შესამედი სამეფოს კაცისა (DQaL-ში: კაცის) მეფის მღივანსა და სადღეოფლოსი — დღეოფლის მღივანსა აგრევე] აგრევე SK (ex hom).

28 ღივანბეგისა J.

29 მღივანბეგმა S.

30 მღივნებმა SK.

31 სამღივანბეგო] სამღივანბეგო S; სამღივანბეგო J.

32 თუ]—MSK. 33 ღივანბეგი J.

34 ბრძანდებოდეს] ბრძანდებოდეს SKJDaL.

• J-ში ამ სიტყვის შემდეგ მცირეოდენი (შესამედი სტრიქონის) ცარიელი ადგილია დატო-

დედოფლის<sup>1</sup> სახლობუცესმან<sup>2\*</sup> სამეფოს კაცში სამართალი ქნას და მდივანბეგს<sup>3</sup> თავის სარგოს მისცემდეს.

ბრძანებისა<sup>4</sup> ჩვენისა მორჩილნო, ესე ჩვენგან გარიგებული ბრძანება<sup>5</sup> ასრე უნდა<sup>6</sup> დამტკიცდეს, ნურავინ ურჩ იქნებით<sup>7</sup>. ქორონიკონს<sup>8</sup> 1704<sup>9</sup>, ენკენისთვის 25<sup>10</sup> დაიწერა ბრძანება<sup>11</sup>ესეი<sup>1</sup>.

5

181. [რა\*\*] მდივანბეგის ახალეზი<sup>12</sup>

სამდივანბეგო<sup>13\*\*\*</sup> ასრე<sup>14</sup> აიღება: მოქალაქეზედ<sup>15</sup> — ათისთავი, გარეშეს კაცზედ<sup>16</sup> ექვსისთავი; აქლემზედ<sup>17</sup> — სამი მინალთუნი, ტყვეზედ<sup>18</sup> — ორი მინალთუნი, ულაცს ცხენზედ<sup>19</sup> — სამი აბაზი<sup>20</sup>, ჭაკს ცხენზედ<sup>21</sup> — ორი აბაზი<sup>22</sup>, კამბეჩზე — ორი აბაზი<sup>23</sup>, ძროხასა და ჯარზედ თვითო<sup>24</sup> აბაზი<sup>25</sup>, ჯორზედ — თვითოზედ — აბაზი<sup>26</sup>, დაბალს ულაცზედ<sup>27</sup> — ერთი აბაზი<sup>28</sup>, ცხვარსა და ლორზედ — თვითო შაური<sup>29</sup>.

სამურდრო გამოვა: აქლემზედ<sup>30</sup> — სამი აბაზი<sup>31</sup>, ულაც ცხენზედ<sup>32</sup> — სამი

1 დედოფლის] სადედოფლოს SK.  
2 სახლობუცესმან M; სალობუცესმან K; სალობუცესმა cet.  
3 დევანბეგს J.  
4 ბრძანებისა] ბძანებისა SJ.  
5 ბრძანება] ბძანება SJ.  
6 ასრე უნდა MSK; ასე cet.  
7 იქნებით M; ექნებით J; იქმნებით cet.  
8 ჭაკს (ყველა ნუსხაში).  
9 ტებ (ყველა ნუსხაში).  
10 კე (ყველა ნუსხაში).  
11 ბრძანება] ბძანება SKJ. 11<sup>1</sup> ესე M; —cet.  
12 მდივანბეგის ახალეზი J; მდივანბეგის ახალეზისათვის DQaLa gNTI!; —SK; (M-ში არ არის არც სათაური და არც ტექსტი).  
13 სამდივანბეგო J.  
14 ასრე] ასე DQaL.  
15 მოქალაქეზედ] მოქალაქეზე SJ.  
16 კაცზე SJ.  
17 აქლემზე SJ.  
18 ტყვეზე SJ.  
19 ცხენზე SJ.  
20 აბაზი] აბასი DQaLAN.  
21 ცხენზე SJ.  
22 აბაზი] აბასი DQaLAN.  
23 კამბეჩზე ორი აბაზი J; —cet.  
24 თვითო JDQaL; თათო cet.  
25 აბაზი] აბასი DQaLAN.  
26 ჯორზედ თვითოზე აბაზი K; ჯორზე თვითოზე აბაზი S; ჯორზედ ხუთი აბასი DQaLAN; ჯორზედ ხუთი აბაზი (J-ში: ჯორზე) cet.  
27 ულაცზე SJ.  
28 აბაზი] აბასი DQaLAN.  
29 ცხვარსა და ლორზედ (SJ-ში: ლორზე) თვითო შაური SAJDQaL; ცხვარსა და ლორზედ თათო შაური AN; ცხვარსა cet.  
30 აქლემზე SJ.  
31 აბაზი] აბასი DQaLAN.  
32 ცხენზე SJ.  
\* S-ში სიტყვა „სახლობუცესმა“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.  
\*\* J-ში: რბ.  
\*\*\* ამ სიტყვის წინ SK-ში დასმულია სახისწებლად ჭვარი (+) იგი გამოყენებულია იმისათვის, რომ SK-ში პარაგრაფს სათაური არ ახლავს და ეს ნიშანი გამოცალკეების მაჩვენებელია.

შაური, ქაკს ცხენზედ<sup>1</sup> — ორი შაური, ძროხაზედ<sup>2</sup> — ერთი შაური, ვირზედ<sup>3</sup> — ერთი შაური, ტყვეზედ<sup>4</sup> ერთი აბაზი<sup>5</sup>, კამბეჩზედ<sup>6</sup> — ორი შაური, ჯორზედ<sup>7</sup> — ერთი აბაზი<sup>8</sup>, ცხვარსა<sup>9</sup> და ღორზედ<sup>10</sup> — ორი ფული.

132. [ლდ. M 00] ბოქაულთხოვეთების სარგო

ჩვენ<sup>12</sup> სრულიად ერანის მდივანბეგმან და საქართველოს<sup>13</sup> ჩანიშინმან პატრონმან შაჰყულიხან<sup>14\*\*</sup>, ჩვენის<sup>15</sup> კარის ეშიკალასბაშის<sup>16</sup>, ბოქაულთხუცისა<sup>17</sup> და ყაფიჩისა იასაულის სარგო და გაყოფა<sup>18</sup> ამგვარად<sup>19</sup> გავარიგეთა<sup>20</sup>, ასრე<sup>21</sup> გვიბრძანებია: <sup>21</sup> [რომელსაც ხელჯოხიანსა<sup>22</sup>, დიდსა თუ ცოტას, ანუ უხელჯოხიანოსა<sup>23</sup>, ჩვენ დანისტრად სამსახური უბრძანოთ<sup>24</sup>, იმასთან არც [S 38v] ბოქაულთხუცესსა<sup>25</sup> და <sup>25</sup> არც ყაფიჩებსა<sup>26</sup>, არც იასაულებსა<sup>26</sup>, ხელი არა აქეთ<sup>26</sup>. მაგრამ <sup>27</sup> რაც იმ დანისტრად წასულმან<sup>28</sup> კაცმან საიასაულო იშოვნოს, იმისიც მეოთხედი ეშიკალასბაშს<sup>29</sup> მოუ-

- <sup>1</sup> ცხენზე SJ.
- <sup>2</sup> ძროხაზე SJ.
- <sup>3</sup> ვირზე SJ.
- <sup>4</sup> ტყვეზე J.
- <sup>5</sup> აბაზი აბასი DQaLAN.
- <sup>6</sup> კამბეჩზე SJ.
- <sup>7</sup> ჯორზე SJ.
- <sup>8</sup> აბაზი აბასი DQaL AN.
- <sup>9</sup> ცხვარსა AN.
- <sup>10</sup> ღორზე SJ.
- <sup>11</sup> ბოქაულთ ხუცების სარგო MSK; ბოქაულთ ხუცების სარგო J; ბოქულთ ხუცებისა სარგოსათჳს Q; ბოქაულთ ხუცების სარგოსათჳს D; ბოქაულთხოვეთების სარგოსათჳს cet.
- <sup>12</sup> ჩვენ J ჩემ DQL AN.
- <sup>13</sup> საქართველოს AN.
- <sup>14</sup> შაჰყულიხან M.
- <sup>15</sup> ჩემის AN.
- <sup>16</sup> ეშიკალას ბაშის ეშიკალა ბაშისა M; ეშიკალას ბაშის SK.
- <sup>17</sup> ბოქაულთ ხუცისა D; ბოქულთხუცისა Q; ბოქულთხუცისა K; ბოქაულთ ხუცისა cet.
- <sup>18</sup> და გაყოფა MSKJ; და განყოფა DQBaL; და ან ყოფა cet.
- <sup>19</sup> ამგვარად AN. <sup>19</sup> გარიგეთ M.
- <sup>20</sup> ასრე MSKJ; ასე cet.
- <sup>21</sup> გვიბრძანებია გვიბრძანებია SKJ.
- <sup>22</sup> უხელჯოხიანსა უხელჯოხიანს MSK.
- <sup>23</sup> უხელჯოხიანოსა უხელჯოხიანოს MSK.
- <sup>24</sup> უბრძანოთ უბრძანოთ SKJ.
- <sup>25</sup> ბოქაულთხუცესსა J; ბოქაულთხუცესსა MSK; ბოქაულთ ხუცესს DQ; ბოქაულთხუცესს cet. <sup>25</sup> ყაფიჩებს ყაფიჩებსა M; ყაფიჩსა SK. <sup>25</sup> იასაულებსა SK.
- <sup>26</sup> აქესთ აქესთ SK; აქეთ M; აქეს J; აქესთ AN.
- <sup>27</sup> მაგრამე MK.
- <sup>28</sup> წასულმან MSKJDQBaL; წარსულმან cet.
- <sup>29</sup> ეშიკალაბაშს M.

\* J-ში: ლგ.

\*\* A-ში „შაჰყულიხანს“ დასმული აქვს სქოლოში ჩატანის 'სანიშნებელი და მის ქვეშ წერია: „ეს სახელი მეფე ვახტანგს რ ერქვა ოდეს იყო თათრად“. გTf'-ში ამ სახელს აქვს სანიშნებელი, ხოლო სქოლოში წერია: „ესე სახელი მეფე ვახტანგს რ-ს ერქვა ოდეს იყო თათრად“. შემდეგ სხვა ხელით გაგრძელებულია: „ესე იგი არს—ვახტანგის მამას ერთქვა ესრეთ“. t-ში იმავე სიტყვებს ბოლოში მიმატებული აქვს: „უ. ბროსე“. N-ში: „შაჰყულიხანის“ შემდეგ, ტექსტშივე ბრჭყალებში ჩასმულია შემდეგი სიტყვები: „ეს სახელი მეფე ვახტანგ რ ერქვა ოდეს იყო თათრად“.

ტანონ, სხვა<sup>1</sup> ხელოვნობიანს ხელი არა აქვს<sup>2</sup>. სხვა უღანისტროლა<sup>1</sup>, ან. ჩვენგან, ან მღვიანბევისაგან რაც გარიგდებოდეს, ან განაჩენი დაიწერებოდეს, იმისი წიგნები ყაფინს<sup>3</sup> მიებარებოდეს და ის გაგზავნიდეს. ექვსი<sup>4</sup> შაური რომ მოვიდეს, იმისი ნახევარი სამი შაური იქნების, ეს ეშვიკალას[S შვი]ბაშმა<sup>5</sup> და ბოქაულთხუცებმა<sup>6</sup> ასრე გაიყონ, რომე შაურ ნახევარი ეშვიკალასბაშსა<sup>7</sup> და ნახევარი, რაც<sup>8\*</sup> ბოქაულთხუცესი<sup>9</sup> იყოს, ყველა<sup>10</sup> გაიყოს. იმ ექვსის<sup>11</sup> შაურისაგან სამი შაური რომ დარჩა, ის სამი შაური ასრე გაიყონ<sup>12</sup>: ორი შაური<sup>13</sup> რაც ყაფინია, იმათა და გაუყონ და ერთი შაური რომ<sup>14</sup> დარჩა, რაც იასაულეზია იმათა და გაიყოფენ<sup>14</sup>. ბეური<sup>15</sup> მოვიდეს თუ ცოტა, ამ წესით გაიყოფდენ.

მღვიანბევი დანისტრად სამსახურს ნურავის ეტყვის<sup>16</sup>. სხვას<sup>17</sup> ქვეყანას<sup>18</sup> 10 რომ ყაფინი და იასაული წავიდოდეს, ეშვიკალასბაშებს<sup>19</sup> და ბოქაულთხუცებს<sup>20</sup> ამასთან ხელი არა აქვს<sup>20</sup>. ბოქაულთხუცესი<sup>21</sup>, თუ რაც ხელწობიანი უღანისტროდ სა-იასაულოზედ დადგებოდეს, ნურც ეშვიკალასბაშს<sup>21</sup>, ნურც ბოქაულთხუცებს<sup>22</sup>, ნურც ყაფინებს<sup>23</sup> [S 24r] და იასაულებს, თავის სარგოს წილს ნუ დააკლებენ<sup>23</sup>.

ეს განაჩენები თავილდარსა<sup>24</sup> და<sup>25</sup> ყაფინს<sup>25</sup> მიებარებოდეს. ყაფინბაში მარ-თებულს ყაფინს გაგზავნიდეს. რაც ამისი, ან [K 82r-] საიასაულო და სამღვიანბე-გო<sup>27</sup> მოვიდეს, ყველა<sup>28</sup> თავილდარს<sup>29</sup> მიებარებოდეს. თავილდარი<sup>30</sup> გაუყოფდეს. ეშვიკალასბაშებსაც, ბოქაულთხუცებსაც<sup>31</sup>, ყაფინებსაც; იასაულებსაც თავილდარი

<sup>1</sup> სხვა MSKJ; სხუას AgNI<sup>1</sup>; სხვას cet.

<sup>2</sup> აქეს] აქუს MSK; აქუს AN. <sup>21</sup> უღანისტროდ M.

<sup>3</sup> ყაფინ M.

<sup>4</sup> ექვსი] ექუსი MSK.

<sup>5</sup> ეშვიკალასბაშმა] ეშვიკალაბაშმან M.

<sup>6</sup> ბოქაულთ ხუცებმან M; ბოქაულთხუცებმა D; ბოქაულთხუცებმა cet.

<sup>7</sup> ეშვიკალასბაშსა] ეშვიკალაბაშებსა M; ეშვიკალასბაშებსა SK.

<sup>8</sup> რაც M; საცა cet. <sup>9</sup> ბოქაულთხუცესი ჩვ. კონ.; ბოქაულთხუცესი cet.

<sup>10</sup> ყველა] ყუელამ MSK.

<sup>11</sup> ექვსის] ექუსი MSK; ექუსი AN.

<sup>12</sup> ის სამი შაური ასრე გაიყონ MSKJ; სამი შაური რომ დარჩა ასრე გაიყონ ის სამი შაური cet.

<sup>13</sup> ორი შაური MSKJ;— cet. <sup>14</sup> რომ]—M.

<sup>14</sup> გაიყოფენ] გაიყოფდენ SK.

<sup>15</sup> ბეური M.

<sup>16</sup> ეტყვის M.

<sup>17</sup> სხვას] სხუას ANI<sup>1</sup>.

<sup>18</sup> ქვეყანას] ქუეყანას M; ქუეყანას AN.

<sup>19</sup> ეშვიკალაბაშებს M. <sup>20</sup> ბოქაულთხუცებს D; ბოქაულთხუცებს cet.

<sup>20</sup> აქეს] აქუს MS; აქუს AN. <sup>21</sup> ბოქაულთხუცესი ჩვ. კონ.; ბოქაულთხუცესი cet.

<sup>21</sup> ეშვიკალაბაშს M.

<sup>22</sup> ბოქაულთხუცებს D; ბოქაულთხუცებსა J; ბოქაულთხუცებს cet.

<sup>23</sup> ყაფინებსა J. <sup>24</sup> დაკლებენ M.

<sup>24</sup> თავილდარსა MSK; თავილდარსა cet.

<sup>25</sup> და] და ბოქაულთხუცესს SK.

<sup>26</sup> ყაფინის S.

<sup>27</sup> სამღვიანბეგო] საღვიანბეგო SKJ.

<sup>28</sup> ყუელა MSK.

<sup>29</sup> თავილდარს MSK; თავილდარს cet.

<sup>30</sup> თავილდარი MSK; თავილდარი cet.

<sup>31</sup> ბოქაულთხუცებსაც ჩვ. კონ.; ბოქაულთხუცებსაც cet.

\* S-ში სიტყვა „რაცა“-ს პირველი ასო გაურკვეველად იკითხება. შეიძლება წაკითხული იქნეს როგორც „რაცა“ და როგორც „საცა“.

გაუყოფდეს<sup>1</sup>. უ[M 71] თავილდროდ<sup>2</sup> რაც იასაულმან და მოსაქმემ ეშიკალასბაშ<sup>3</sup> და ან ბოქაულთ<sup>4</sup> მოუტანონ, იმ იასაულს მდივანბეგმან<sup>5</sup> შვიდეულად აზღვევინოს და ჩვენთვის მიბაროს<sup>6</sup>.

აგრევე სამდივანბეგო<sup>7</sup> თავილდარს<sup>8</sup> მიეზარებოდეს და თავილდარი<sup>9</sup> მდივან-  
5 ბეგს თავისას მიართმევდეს<sup>10</sup>, მეფის მდივანს<sup>11</sup> თავისას მისცემდეს და სადედოფ-  
ლოსაც თავისას მისცემდეს. რომელსაც<sup>12</sup> სადედოფლოს კარზედ<sup>13</sup> სამეფო<sup>14</sup> იასაუ-  
ლი და ან სადედოფლო იასაული წავიდოდეს, თუ<sup>15</sup> ყაფიჩი, ვინგინდავინ, ნა-  
ხევარს საიასაულოს, რაც მოვიდოდეს<sup>16</sup>, დედოფლის იასაულებს და ყაფიჩებს ნუ  
დააკლებენ, მოუტანდენ<sup>17</sup>.

10

138. [ა] დანისტრად სამსახურის გარიგება<sup>18</sup>

ვინც დანისტრად სამსახურზედ დადგებოდეს, საბატოო კაცის შვილი, თუ  
ვინგინდავინ,—მეოთხედს ეშიკალასბაშს<sup>19</sup> მისცემდეს<sup>20</sup> და ნუ დააკლებენ. სამი  
წილი უცილებლად ვინც ადგეს, იმ კაცისა არის.

ვინცავინ იასაული ყოლბეგებში და იმათ მამულში დანისტრად<sup>21</sup> საიასაუ-  
15 ლოდ წავი [K 38 v] დოდეს, მეოთხედს ეშიკალასბაშს მოუტანდეს. ვინც ეშიკალას-  
ბაშის ქართულით წავიდოდეს, [S 24 v] ნახევარს მოუტანდეს და ნახევარი იმის

1 თავილდარი გაუყოფდეს MSKJ (J-ში: თავილდარი);—cet.

2 უთავილდროდ SK; უთავილდროთ M; უთავილდროდ cet.

3 ეშიკალასბაშს M.

4 ბოქაულთ J; ბოქაულთ cet.

5 მდივანბეგმან M; დივანბეგმა J; მდივანბეგმა cet.

6 მიბაროს MSKJ; მიეზაროს cet.

7 სადევანბეგო M J.

8 თავილდარს MSK; თავილდარს cet.

9 თავილდარი MSK; თავილდარი cet.

10 მიართმევდეს M.

11 მეფის მდივანს] მეფისას M.

12 სადედოფლოსაც თავისას მისცემდეს რომელსაც] სადედოფლოს S.

13 კარზედ] კარზე MK; კაცზედ (S-ში სიტყვაში „კაცზედ“ „ც“ და „დ“ სხვა ფერის მუ-  
ნით არის ჩამატებული.

14 სანეფო M.

15 თუ]—MK.

16 ყაფიჩი ვინ გინდა ვინ ნახევარს საიასაულოს რაც მოვიდოდეს MJQ; ყაფიჩი ვინგინდა.  
ვინ ნახევარ საიასაულოს რაც მოვიდოდეს DBaL; ყაფიჩი ვინ გინდა ვინ ნახევარი საიასაულოს  
რაც მოვიდოდეს cet.

17 მოუტანდენ MSKJ (J-ში: მოუტანდენ); —cet.

18 დანისტრად სამსახურის გარიგება ჩვ. კონიექტ.; ვინც დანისტრად სამსახურზე დადგე-  
ბოდეს J (J-ში სინგურით დაწერილი სათაური თვით ტექსტის პირველ სიტყვებს წარმოადგენს);  
—MSK (M-ში პარაგრაფის არც სათაურია, არც ტექსტი; SK-ში არ არის სათაური, ტექსტი  
კი არის); დანისტრად სამსახურისათვის cet.

19 ეშიკალას ბაშს] ეშიკალასს SK.

20 მისცემდეს SK; მოუტანდეს Ba; მოუტანდენ JD; მოუტანდენ cet.

21 დანისტრად] დანისტრათ SK.

• S-ში: „ყაფიჩი ვინ გინდა ვინ, ნახევარს საიასაულოს რაც მოვიდოდეს“ შემდეგ არის  
მიწერილი მარჯვენა აწიანზე (24r).

•• SK-ში, როგორც ვთქვით, ამ პარაგრაფს სათაური არა აქვს. S-ში ო-ის ტექსტი მთლიანად  
გადახზულა, მაგრამ მინც იკითხება.

იყოს. სხვა ნურავინ ეცილება<sup>1</sup>. ვინც საიასულოს იასაულად დადგებოდეს<sup>2</sup>, ის იასაული, თუ საბატოს კაცის შვილი იყოს, სანამდისინ იასაულად ადგეს, დლიური<sup>3</sup> სასმელ-საქმლისათვის<sup>4</sup> ოროლს აბაზს მისცემდეს<sup>4</sup>. თუ აზნაურ-შვილი ადგეს—ერთს აბაზს<sup>5</sup> გამოართმევდეს, და თუ მსახური ადგეს—ორ შაურს გამოართმევდეს<sup>6</sup>.

რაც ჯარიმა ბატონმა გამოართვას, იმისი<sup>7</sup> ათისთავი<sup>8</sup>. საიასაულოდ აიღოს. <sup>5</sup> თუ ბატონმა თავის ნათხოვნ ჯარიმაზედ აბატოს რამე, იმ<sup>9</sup> ნაპატების შესამეღი ათისთავი საიასაულო უნდა აიღონ<sup>10</sup>.

184. [8%; M 72] დავთარხანის იასაულები<sup>11</sup>

დავთარხანის იასაულისა და ყაფიჩის<sup>12</sup> სარგო ასრე<sup>13</sup> გვიბრძანებია<sup>14</sup>\*\*\*: რო-  
მელიც ქარხნის ნაზირის\*\*\* ასნაფი, ან თავილდარი<sup>15</sup>, ან ხასადარი, ან მემარნე, ან <sup>10</sup>  
მეზერე<sup>16</sup>, ან მეზრე, მელაღე, ამბარდანი<sup>17</sup>, მუჭირი, ხაბაზი, შზარეული, [K 24r] თუ  
მეშარბათე<sup>18</sup>,—რაც მისი ქარხნის კაცი დანაშაულზედ დაიჭირებოდეს, თუ ბატონი  
დასჯარიმებდეს<sup>19</sup> და ან სახასო სოფლებს დასჯარიმევდეს<sup>17</sup>\*\*\*\*, —ამაების იასაულობა  
იმათი არის, ვერავინ შეეცილებს. და თუ ეს ნაზირის სახელო კაცი ან მოკლან<sup>18</sup>,  
ან დაკრან<sup>19</sup>, ამაზედაც ისინი დადგებოდენ იასაულად<sup>20</sup>. საყაფიჩოს<sup>21</sup>, საიასაულოს<sup>22</sup>, <sup>15</sup>  
სამდივანბეგოს, საეშოკალასბა[S 25r]შოს<sup>21</sup> და საბოქაულთხუცოს<sup>22</sup> კი მოუტან-

<sup>1</sup> ეცილების SK; ეცილება cet.

<sup>2</sup> დადგებოდეს] დაადგეოდეს SK.

<sup>3</sup> დლიური J; დლიურ SK; დლიურის cet.

<sup>4</sup> სასმელსაქმლისათვის] სასმელსაქმლისათვის aAgNTIt.

<sup>5</sup> მისცემდეს SK; მისცემდეს მოქალაქეს cet.

<sup>6</sup> აბაზს] აბასს LAN.

<sup>7</sup> და თუ მსახური ადგეს—ორ შაურს გამოართმევდეს] მსახური რ S. („მსახური რ“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი).

<sup>8</sup> იმისი] იმის JDQa.

<sup>9</sup> იმ] ან SK.

<sup>10</sup> საიასაულო უნდა აიღონ SK; საიასაულო აიღოს J; საიასაულოდ აიღოს cet.

<sup>11</sup> დავთარხანის იასაულებისა NSKJ; დავთარხანის იასაულებისათვის cet.

<sup>12</sup> ყაფიჩისა K; ყაფიჩიца S.

<sup>13</sup> ასრე MK; ასე cet.

<sup>14</sup> გვიბრძანებია] გვიბრძანებია SKJ.

<sup>15</sup> თავილდარი MSK; თავილდარი cet.

<sup>16</sup> ან მეზერე] ან მეზერე AN; თუ მეზერე MJ; ან მეზერე SK.

<sup>17</sup> ამბარდარი SK.

<sup>18</sup> შზარეული თუ მეშარბათე] შზარეული ან მუშოიბი თუ მეშარბათე SK.

<sup>19</sup> დასჯარიმებდეს M; დასჯარიმებდეს SK.

<sup>20</sup> დასჯარიმებდეს M.

<sup>21</sup> მოკლან Ba

<sup>22</sup> დაკრან] დაიკრან L; დაკრან ANgtt; დასკრან B; დასკრან T.

<sup>23</sup> დადგებოდენ MJ; წაიღოდენ იასაულად SK; დადგეოდენ cet.

<sup>24</sup> საყაფიჩო MSK; საყაფიჩოს და cet. <sup>25</sup> საიასაულო M;—S; და K; საიასაულოს და cet.

<sup>26</sup> და საეშოკალასოს M.

<sup>27</sup> საბოქაულთხუცოს J; საბოქოულთხუცოს cet.

• S-ში სტრიქონში წერია: „თავის“, ხოლო სტრიქონს ზემოთ „ათის“; „ათის“ ტექსტისა-  
გან განსხვავებული ფერის მელნით არის შესრულებული.

•• S-ში: „საე გვიბრძანებია“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

••• K-ში სიტყვა „ნაზირის“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

•••• K-ში: „და ან სახასოს სოფლებს დასჯარიმებდეს“ მარჯვენა აწივზეა დაწერილი.

დნენ<sup>1</sup>. სხვარივად<sup>2</sup>, სამასპინძლოზედა<sup>3</sup>, აღამათზედა<sup>4</sup>, შეშაზედა<sup>5</sup>, ძღვენზედა<sup>6</sup>, რომ მოსაგროვებლად<sup>7</sup> წავიდოდნენ, იმის ათისთავთან ხელა არა აქვსთ, უკლებლად სახლთხუცესსა და მდივნებს უნდა მოუტანდნენ. თავეთი ყულული თუმანზედ თეთო აბაზი უნდა გამოართვან<sup>8</sup>.

5 კ ა რ ი 41.<sup>7</sup> სახლთხუცის სარგოს რიგისა\*

186. [რთ; M 180; S 87r; K 82r] სახლთხუცის სარგო<sup>8</sup>

ყოველს<sup>9</sup> წელიწადს არის<sup>1</sup> ზარაფხანიდამ გარდაკვეთით, ბევრი<sup>10</sup> [K 82v] მოვა თუ ცოტა, თუმანი ოცდახუთი<sup>11</sup>. ჩილიეჟიდამ<sup>12</sup>—თუმანი სამი<sup>13</sup>. ტყვის<sup>14</sup> ბაჟიდამ თერთმეტისთავის<sup>15</sup> ნახევარი. როგორც იჯარა იქნების თუმანი<sup>16</sup> მოვა<sup>17</sup>. აგრევე<sup>17</sup> 10 ყაფნიდამ, აგრევე<sup>18</sup> არაყხანიდამ, აგრევე<sup>19</sup> კარის აბანოს იჯარიდამ, აგრევე<sup>20</sup>, თამბაქოს იჯარიდამ, ყასაბხანიდამ<sup>21</sup>, აგრევე ქონის იჯარიდამ<sup>22</sup>, [M 181] ელის ფთაზის თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი, აგრევე<sup>23</sup> ქოდავიდამ<sup>24</sup>. ქალაქის მალზედ<sup>25</sup> თავზედ<sup>26</sup> ნახევარ შაური. ყაიყულის მალზედ<sup>27</sup> თავზედ<sup>28</sup>

1 მოუტანდნენ მოიტანდნენ M; მოიტანდენ SK.

2 სხვარივად M.

3 სამასპინძლოზედ SKJ; სამასპინძლოზე M; მასპინძლობაზედ cet.

4 აღამათზე M.J.

5 შეშაზე M.J.

6 ძღვენზე MJ

7 მოსაგროვებლად MSKJ; მოსაგროვებლად cet.

8 წავიდოდნენ იმის (M-ში: იმისი) ათისთავთან კელი არა აქვსთ (M-ში: აქუთ; AgN-ში: აქუს; DQBaLTtt'-ში: აქეს) უკლებლად სალთხუცესსა (M-ში: სახლთხუცეს) და მდივნებს მოუტანდნენ (AgNTtt'-ში: მოუტანდნენ). თავეთი ყულული თუმანზედ (M.J-ში: თუმანზე) თეთო (AgNTtt'-ში: თითო) აბაზი (DQBaL-ში: აბასი) უნდა გამოართვან—SK.

9 კარი შ M;—cet.

8 სალთხუცის სარგო SKJ;—M (M-ში სათაური ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია: სახლთხუცის სარგო); სალთხუცის სარგოსათვის cet.

9 ყოველს J. 8<sup>1</sup> არის MSK;—cet.

10 ბეე K.

11 თუმანი ოცდახუთი კე S (კე-ს თავზე აქვს თუმნის აღმნიშვნელი ნიშანი).

12 ჩილიეჟიდამ MSKJ; ჩეღლიეჟიდამ DaL; ჩეღლიეჟიდამ cet.

13 თუმანი სამი თუმანი გ K; გ S (თუმნის ნიშნით).

14 ტყავის DQaL.

15 თერთმეტის თავი S; თერთმეტის თავს M.

16 თუმანი (MK-ში თუმანი) მოვა—AgNTtt'.

17 აგრევე აგრე JDaL; აგრე SK.

18 აგრევე JDQaL.

19 აგრევე JDQaL; აგრე SK.

20 აგრევე J.

21 ყასაბხანიდამ აგრევე ყაფნიდამ SK.

22 აგრევე ქონის იჯარიდამ SK;—cet.

23 აგრევე აგრევე SKJDQaL.

24 ქოდავიდამ SK.

25 მალზე MSK.

26 თავზე M.

27 მალზე M.

28 თავზე M.

\* კარის სათაური იღებულა M-ის სარჩევიდან (სარჩევში: სალთხუცის).



ნახევარ შაჟრი. აგრევე<sup>1</sup> ბოლნისის მალზე<sup>2</sup>. აგრევე<sup>3</sup> შულავრისა და თეთრის სოფლის მალზედ<sup>4</sup>. აგრევე<sup>5</sup> ტაშირზე<sup>6</sup>. აგრევე ჭურორს, ანდიკასა და დამბლუტზედ<sup>7</sup>. აგრევე<sup>8</sup> გორისაზედ<sup>9</sup> თავზედ ნახევარ შაჟრი<sup>10</sup>. [S 87v] დიღმის<sup>11</sup> მალზედ<sup>12</sup> თავზედ<sup>13</sup> სამფულ ნახევარი<sup>14</sup>.

კოდისპურისა<sup>15</sup> ყვლეგან თერთმეტის თავის<sup>16</sup> მეოთხედისა<sup>1</sup> ნახევარი. აგრევე<sup>17</sup> 5 საბალახეებისა, აგრევე<sup>18</sup> პირისთავებილამ. აგრევე<sup>19</sup> ნახირისთაველამ. აგრევე<sup>20</sup> ზერების კულუხიდან<sup>21</sup>. აგრევე<sup>22</sup> სახასო<sup>23</sup> პურისა<sup>24</sup> და ღლისა. სადიასხლისოს ერბოს გარდა, რაც<sup>25</sup> საბატონო<sup>26</sup> ერბოს მოსავალი არის<sup>27</sup>, — თერთმეტის<sup>1</sup> თავის ნახევარი. ოღუნახჩის თერთმეტის თავის ნახევარი\* [K 28r]. აგრევე<sup>28</sup> სამასპინძლოებისა<sup>29</sup> და სააღდგომო—საშობაოსი. ტუთხუს<sup>30</sup> თერთმეტის თავის მეოთხედის 10

<sup>1</sup> აგრევე SKJDQaL.

<sup>2</sup> მალზე M.

<sup>3</sup> აგრევე SKJ.

<sup>4</sup> შულავრისა და თეთრის სოფლის მალზე M; შულავრისა და თეთრის სოფლისაზე J; შულავრისა და თეთრის სოფლისაზე SK; შულავრისა და თეთრის სოფლისაზე cel.

<sup>5</sup> აგრევე SKJ.

<sup>6</sup> ტაშირზე MSK.

<sup>7</sup> აგრევე (J-ში: აგრევე) ჭურორს ანდიკასა და დამბლუტზედ (J-ში: დამბლუტზე; S-ში ეს ტექსტი სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი)—MK.

<sup>8</sup> აგრევე]—K; აგრევე SJDQaL.

<sup>9</sup> გორისაზე K; გორზე M.

<sup>10</sup> თავზედ ნახევარ შაჟრი SKJDQa;—M; თავზედ ორი შაჟრი cel.

<sup>11</sup> დიღმის M.

<sup>12</sup> მალზედ]—M.

<sup>13</sup> თავზე M.

<sup>14</sup> სამფულ ნახევარი] იე O S.

<sup>15</sup> კოდისპურისა M; კოდისპურებისა cel.

<sup>16</sup> თერთმეტის თავი S. <sup>16</sup> მეოთხედი SK.

<sup>17</sup> აგრევე SKJDQaL.

<sup>18</sup> აგრევე SKJDQaL.

<sup>19</sup> აგრევე SKJDQaL.

<sup>20</sup> აგრევე SKJ.

<sup>21</sup> ზერების კულუხიდან SK; ზერებისა კულუხის MJ; ზერების კულუხისა cel.

<sup>22</sup> აგრევე SKJ.

<sup>23</sup> სახასო MSKJ; სახასოს cel.

<sup>24</sup> პურისა M; პურებისა cel.

<sup>25</sup> რაც]—S.

<sup>26</sup> საბატონო MSK; საბატონოს cel.

<sup>27</sup> მოსავალი არის M; მოსავლის SK; მოსავლისა cel.

<sup>28</sup> აგრევე JDQaL.

<sup>29</sup> სამასპინძლოებისა] სამასპინძლოს მოსავლისა K (პირველად S-ში ამგვარადვე ყოფილა, შემდეგ ეს გადაუხაზავთ და გაუსწორებათ ისე, როგორც სხვა ნუსხებშია).

<sup>30</sup> ტუთხუს MSK; ტუთხუს cel.

\* S-ში „ოღუნახჩის თერთმეტის თავის ნახევარი“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი. მის ქვეშ სიტყვები: „აგრეთვე სამასპინძ“ გადახაზულია. მეორე სტრიქონზე გადატანილია „ძლო“ და თავზე ე. ი. სტრიქონს ზემოთ ჩაწერილია: „აგრეთვე სამასპინძლოებისა“. ჩაწერა დაწყებულია მარცხენა აწივზე.

ნახევარი. აგრევე<sup>1</sup> იალლუჯის საყორულოსი<sup>1</sup>. [M 102] ბრინჯისა ასრე<sup>2</sup> არის: თუ რუებს ხასადარი<sup>3</sup> ადგია, იმისისა<sup>1</sup> მოსავლის თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი არის, და თუ ხასადარი არ ადგია<sup>4</sup> და იჯარით ან ამანათად მიბარებულ ი არის, იმისი<sup>5</sup> თერთმეტისთავის ნახევარი არის.

5 აგრევე<sup>6</sup> აბრეშუმისა<sup>7</sup>, ბანბისა თუ რასაც ფერის რუებზედ<sup>8</sup> მოსავლის ფუშთუქუნის ბარხანის წილი აქვს\*.

საკომლო<sup>9</sup> ბზისა მეოთხედის ნახევარი. შეშის თერთმეტის თავის ნახევარი. დარბაისელნი, ეფისკოპოზნი თუ სახასო აზნაურშეილი, თუ გლეხი, თუ მოქალაქე რომ ამოვარდეს, იმათის<sup>10</sup> ბეითალჰანის ათისთავი[ს] ნახევარი სალთხუცისა არის, ნახევარი მდივნებისა, სხვას გელი არავისა აქვს\*\*\*.

10 კიდევ სახლთხუცისა: <sup>10</sup>1 გაეშულს გლენზედ—კომლზედ მარჩილი, ბოგანოზ[ე] ექვსი შაური<sup>11</sup>. სახელოზე—კომლზედ ექვსი შაური<sup>12</sup>. სითარანზედ—მარჩილი. ამაებ[ს S 6 r]ის წიგნი და რაც მამული [K 33v] და სახელო გაიკუპს, უწინ სახლთხუცესმა<sup>13</sup> უნდა დაბეჭდოს, მერმე ბატონს მიართვას. აგრე ბარათისა და ჯამაგირისა სარხათზედ\*\*\*\*.

კ ა რ ი 42<sup>13</sup>: მდივნების სარგო\*\*\*\*

136. [პე \*\*\*\*\*] მდივნების სარგო<sup>14</sup>

მდივნების სარგო<sup>15</sup>: ყოველს წელიწადს გარდაკვეთით, ბევრი მოვა თუ ცოტა, ზარათხანადამ თუმანი თორმეტ ნახევარი<sup>16</sup>. ჩილიექილამ<sup>17</sup> თხუთმეტი მი-

<sup>1</sup> აგრევე J.

<sup>1</sup> საყორულოსი MSK; საყორულოს cet.

<sup>2</sup> ასე J; ასრე MSKDQaL; ამისი ასრე cet.

<sup>3</sup> ხასადარი—K (S-ში „ხასადარი“ სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი, როგორც ვიცთა, S და K ერთმანეთს მისდევს. უწინ ეს სიტყვა არც ერთში არ ყოფილა, შემდეგში S-ხელნაწერში შეესწორებოდა, ალბათ, სხვა ხელნაწერების მიხედვით).

<sup>3</sup> იმისი K.

<sup>4</sup> არ ადგია M; არა ადგს cet.

<sup>5</sup> იმისი ამისი SK.

<sup>6</sup> აგრევე აგრევე JDQaL.

<sup>7</sup> აბრეშუმის SK.

<sup>8</sup> რუებზე M. <sup>8</sup> ბარხანისა ბარხანის J; ბარხანის SK.

<sup>9</sup> საკომლო ბზისა მეოთხედის ნახევარი. შეშის თერთმეტის თავის ნახევარი SK;—M.

<sup>10</sup> იმათის M; ამათის SK. <sup>10</sup>1 სახლთხუცისა ჩვენი კანონიკტურა; სალთხუცისა cet.

<sup>11</sup> ექვსი შაური K; ტ S.

<sup>12</sup> ექვსი შაური K; ტ. S. <sup>12</sup>1 სახლთხუცესმა K; სალთხუცესმა S.

<sup>13</sup> კარი მ შ M;—cet.

<sup>14</sup> მდივნების სარგო J;—MSK; მდივნების სარგოსათვის cet.

<sup>15</sup> მდივნების სარგო SK (ეს სიტყვები ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში სათურად არის გატანილი, როგორც ვნახეთ, J-ში სწორედ ამ ფორმით, ხოლო სხვა ნუსხებში იგივე სიტყვები ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული); არის მდივნების სარგო M.

<sup>16</sup> თუმანი თორმეტ ნახევარი თუმანი თორმეტი ნახევარი M; იბქ S.

<sup>17</sup> ჩილიექილამ MKJDQaL; ჩილიექილამ S; ჩილიექილამ cet.

\* ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში სალაზუცის დებულება წყდება სიტყვათ—  
\*აქვს\*.

\*\* სიტყვა „საკომლო“-დან დაწყებული, პარაგრაფის ბოლომდე S-ში ტექსტი გადასახულია, მაგრამ მიინც იკითხება.

\*\*\* M-ში ტექსტი აქ წყდება. მისი მომდევნო ტექსტი მხოლოდ SK-შია.

\*\*\*\* ამის შემდეგ ორივე (SK) ნუსხაში ცარიელი ადგილია დატოვებული (ერთნაირი ზო-  
მის) და შემდეგ იწყება მდივნების გარიგება.

\*\*\*\*\* კარის სათური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

\*\*\*\*\* J-ში: 3ზ.

ნალთუნ<sup>1</sup>. ტყვის ბაჟილამ რაც დადგების, თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი<sup>2</sup>. აგრევე<sup>3</sup> ყაფნილამ<sup>4</sup>. აგრევე<sup>5</sup> არაყხანილამ. ყასაბხანის<sup>6</sup> მაგიერ ქარხნილამ ქონი ლიტრა—144<sup>7</sup>. [M 108] ელის ეთაზილამ<sup>8</sup> თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი. აგრევე<sup>9</sup> ქოდავილამ. ქალაქის ბაშმალზედ<sup>10</sup> თავზედ ნახევარ-შაური<sup>11</sup>. ყაიყულის მალილამ ნახევარ-შაური<sup>12</sup>, აგრევე<sup>13</sup> ბოლნისის მალილამ. [K 84] აგრევე<sup>14</sup> 5 შულავრისა და თეთრი სოფლილამ, აგრევე<sup>15</sup> ტაშირილამ.

დიღმის მალილამ<sup>16</sup> თავზედ<sup>17</sup> სამფულ-ნახევარი<sup>18</sup>. გორის მალილამ თავზედ<sup>19</sup> ნახევარ-შაური.<sup>20</sup> კოდისპურის<sup>21</sup> თერთმეტისთავის მეოთხედის ნახევარი. აგრევე<sup>22</sup> საბალახილამ. აგრევე<sup>23</sup> პირისთავილამ, აგრევე<sup>24</sup> ნახირის თავილამ. აგრევე<sup>25</sup> ზერი-სა და კულუხისაგან, სახასო<sup>26</sup> [S 88v.] პურისა<sup>27</sup> და ლალისაგან. 10

სადიასახლისოს ერბოს<sup>28</sup> გარდაისად<sup>29</sup>, სხვა<sup>30</sup> სახასოს ერბოებისა<sup>31</sup> თერთმეტისთავის ნახევარი. აგრევე აღამათისა. ტუთხუს<sup>31</sup> თერთმეტისთავის მეოთხედის ნახევარი<sup>32</sup>. აგრევე<sup>33</sup> იაღლუჯის საყორულოსი.

1 თხუთმეტი მინალთუნი ა ქ S (თუმნის ნიშნით).

2 მეოთხედის ნახევარი MSK; მეოთხედი cet.

3 აგრევე] აგრევე JDQaL.

4 ყაფნილამქ—SK.

5 აგრევე JDQaL.

6 ყასაფხანის M.

7 რმდ M;—cet.

8 ეთაზილამ M; ეთაზის cet.

9 აგრევე SKJDaL.

10 ბაშმალზე M; ბაშმალზედ S.

11 თავზე ნახევარ შაური M; კე S; ნახევარ შაური KAgNTtt!; ნახევარ შაური თავზედ cet.

12 ყაიყულის მალილამ თავზედ (M-ში: თავზე) ნახევარ შაური]—K; აგრევე ყაიყულის მალილამ თავზე კე S (სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი).

13 აგრევე SKJDaL.

14 აგრევე SK.

15 აგრევე] აგრევე SK; და M.

16 დიღმის მალილამქ დიღმილამ M.

17 თავზე M.

18 იე O S.

19 გორის მალილამ თავზედ] გორილამ თავზე M.

20 კე S.

21 კოდისპური] კოდის პურისა M; კოდის პურების SK.

22 აგრევე SK.

23 აგრევე SK.

24 აგრევე] აგრევე SK; და M.

25 აგრევე SKJ.

26 სახასო SK; სახასოს cet.

27 პურისაქ სოფლისაგან პურისა SK.

28 ერბოს] ერბოებს MSK.

29 გარდაისათ SK.

30 სხვა MJ; სხვას cet. 30<sup>1</sup> ერბოს M.

31 ტუთხუს M; თუთხუს cet.

32 მეოთხედის ნახევარი MSKJ; ~ ნახევარი მეოთხედისა cet.

33 აგრევე] აგრევე აღამათისა და SK.

ბრინჯისა და აბრეშუმისა, როგორც სახლთხუცისათვის<sup>1</sup> დაჯიქურია, ისრე იმ რიგად<sup>2</sup>, იმდენი<sup>3</sup> მდივნებს ერგების<sup>4</sup>. გლეხის გაცემაზე<sup>5</sup> კომლზე<sup>6</sup> მარჩილი<sup>7</sup>. გათარხნებაზე<sup>8</sup> კომლზე<sup>9</sup> მარჩილი<sup>10</sup>.

მდივანბეგთან<sup>11\*</sup> სამდივანბეგოს<sup>12</sup> შესამელი. იჯარებზე<sup>13</sup> საწიგნე<sup>14</sup> ოქმისა. გოლანისა, ფუშთუქუნისა<sup>14</sup>, ხუნისა<sup>16</sup>, ზარაფობისა, ელიალას [M 184] ობი.

5 სა<sup>16</sup>,—ამათს ოქმებზე<sup>17</sup> საწიგნე.

საკომლო ბზისა თერთმეტისათვის [K 64v] მეოთხედის ნახევარი. ჯამავირის წიგნის სარხათზე<sup>18</sup>—თუმანზე<sup>19</sup> აბაზი<sup>20</sup>. ფუშთუქუნის<sup>21</sup> ბარხანის<sup>22</sup> წილი.

### კარი 46<sup>23</sup>. ვეზირის სარგო\*<sup>24</sup>

10

187. [ნთ] ვეზირის სარგო<sup>24</sup>

ვეზირის სარგო:<sup>25</sup> ყოველს<sup>26</sup> წელიწადს ჩილიექილამ<sup>28</sup> თხუთმეტი მინალთუნი. ტყვის ბაყილამ თერთმეტისათვის მეოთხელი. აგრევე<sup>28</sup> ყაფნის იჯაროდამ.

<sup>1</sup> სახლთხუცისათვის MK; სალთხუცისათვის cet.

<sup>2</sup> ისრე იმ რიგად] ისრე იმ რიგათ M; ასრე ამ რიგათ SK; ისე იმ რიგად JDQaL.

<sup>3</sup> ამდენი SK; იმთონი M.

<sup>4</sup> ერგების] ერგება LAgNTtt.

<sup>5</sup> გაცემაზე M.

<sup>6</sup> კომლზე M.

<sup>7</sup> ქ S.

<sup>8</sup> გათარხნებაზე M.

<sup>9</sup> კომლზე M.

<sup>10</sup> ქ S.

<sup>11</sup> მდივანბეგთან MSK; დივანბეგთან J; მდივანბეგებთან cet.

<sup>12</sup> სამდივანბეგოს J.

<sup>13</sup> იჯარებზე M. 18<sup>1</sup> საწიგნე MSKJDQ; საწიგნო cet.

<sup>14</sup> ფუშთუქუნისა SK.

<sup>15</sup> ხუნისა MJ; ხუნისა SK; სუქნისა D; ხუნის T; სუნისა cet.

<sup>16</sup> ელიალასობისა M; ელიალასის SK; ელიალასისა cet.

<sup>17</sup> ოქმზე M.

<sup>18</sup> სარხათზე MSK.

<sup>19</sup> თუმანზე M.

<sup>20</sup> ს S.

<sup>21</sup> ფუშთუქუნისა] ფუშთუქუნის SKJ; ფუშტუქუნის M.

<sup>22</sup> ბარხანის MK; ბარხნის cet.

<sup>23</sup> კარი მთ M;—cet.

<sup>24</sup> ვეზირის სარგო J;—MSK; ვეზირის სარგოსათვის cet.

<sup>25</sup> ვეზირის სარგო SK; ქ. არის ვეზირის სარგო M (დანარჩენ ნუსხებში, როგორც ვნახეთ, ეს სიტყვები სათაურად არის გატანილი).

<sup>26</sup> ყოველს J.

<sup>27</sup> ჩილიექილამ MSKJ; ჩელიექილამ cet.

<sup>28</sup> აგრევე K.

\* M-ის სათაური, როგორც ვნახეთ ისეთია: „არის მდივანბეგის სარგო“. მდივანბეგი რომ აქ არაფერ შუაშია, ეს შემდეგიდან ჩანს: 1) არც ერთ ნუსხაში სათაურში „მდივანბეგი“ არ არის; 2) პარაგრაფი შინაარსით სწორედ მდივნებს ეხება. მათ დაახლოებით შემოსავლის ის წყარო ჰქონდათ, რაც სახლთხუცესს, და ეს კარგად ჩანს ამ პარაგრაფიდან.

აგრევე კარის აბანოდამ. აგრევე თამბაქოს იჯარიდამ<sup>1</sup>. ყასაბხანის იჯარიდამ<sup>1</sup> ქონი ლიტრა 100<sup>2</sup>. ქოდავიდამ, ზატონის თეთრიდამ გარდა IS 88r] კვეთით, თუმანი თორმეტი<sup>3</sup>. ქალაქის ბაშმალიდამ, მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი<sup>4</sup>. ფუშთუქუნიდამ რვა თუმანი, სამი მინალთუნი და ხუთი შაური<sup>5</sup>.

რა<sup>6</sup> ჯამაგირი გაიციემის თუმანზე<sup>6</sup> სამი შაური<sup>7</sup>. სარხათზე<sup>8</sup> დასაბეჭდავთ<sup>9</sup> 5 თუმანზე<sup>10</sup> აბაზი<sup>11\*</sup>.

### კ ა რ ი 44<sup>12</sup>, მუსტოფის სარგო\*

108. [რიდ\*] მუსტოფის რუსუმი<sup>13\*\*\*</sup>

[M 186] მუსტოფის რუსუმი ასრე არის:<sup>14</sup> მუსტოფის ჯამაგირი ზოგს 3ქონია<sup>15</sup> და ზოგს არა. ახლა ოცი თუმანი არის. ვინ[K 86r] ჯამაგირის სარხათს 10

<sup>1</sup> აგრევე კარის (M-ში „კარის“ არ არის) აბანოდამ აგრევე თამბაქოს იჯარიდან] აგრევე თამბაქოს იჯარიდამ აგრევე კარის აბანოდამ აგრევე თამბაქოს იჯარიდამ SK.

<sup>1</sup> ყასაბხანის იჯარიდამ M; ყასაბხანიდამ cet.

<sup>2</sup> რ S

<sup>3</sup> თუმანი თორმეტი] იბ S (თუმნის ნიშნით).

<sup>4</sup> თორმეტი მინალთუნი] ა (ა-ს თავზე თუმნის ნიშანი) ც S (ც-ის მინალთუნის ნიშნავს).

<sup>5</sup> რვა თუმანი სამი მინალთუნი და ხუთი შაური] ც (თუმნის ნიშნის) ძნ S.

<sup>6</sup> თუმანზე M.

<sup>7</sup> სამი შაური] რნ S.

<sup>8</sup> სარხათზე M.

<sup>9</sup> დასაბეჭდავთ MSKJ; დასაბეჭდავად cet.

<sup>10</sup> თუმანზე MSK.

<sup>11</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN; ს S.

<sup>12</sup> კარიმ ნა M;—cet.

<sup>13</sup> მუსტოფის რუსუმი J;—M; მუნშის რუსუმი SK; მუსტოფის რუსუმისათვის cet.

<sup>14</sup> მუსტოფის რუსუმი ასრე არის MSK; ასრე (J-ში: ასე) არის cet. (ამ ნუსხებში სათაური ტექსტის დასაწყისია).

<sup>15</sup> ჭონია SK.

\* M-ში ამ პარაგრაფს მოსდევს: „კარი მნ ქ. მუშის რუსუმი“. SK-ში სინგურით შუა სტრიქონზე სათაურის სახით წერია: „მუნშის რუსუმი“ და მის ქვეშ მოცემულია პარაგრაფი მუსტოფის შესახებ.

J-ში: პარაგრაფის აღმნიშვნელი რე-ს (ხელნაწერის გვერდი 117-ე, მარჯვენა აშაზე) გასწვრივ სინგურით სათაურად გამოტანილია: „მუშის რუსუმი“, შემდეგ ცარიელი ადგილია, მას მოსდევს პარაგრაფის აღმნიშვნელი „რე“ და მის გასწვრივ სათაურად წერია: „მოლარეებისა“, ამის შემდეგ, აგრეთვე ცარიელი ადგილია დატოვებული. ანბანური წესით შედგენილ დანარჩენ ხელნაწერებშიც ზუსტად იგივე მეთოდება, მხოლოდ „რე“-ს მაგიერ „არდ, და „რე“-ს მაგიერ „რე“ არის მოცემული. რადგანაც მხოლოდ სათაურები იყო წარმოდგენილი; და თვითონ ტექსტის კი არა, ამიტომ ჩვენც ტექსტში ეს ადგილი აღარ დავტოვეთ.

AgNTit'-ში „არდ“-სა და „რე“-ს გასწვრივ მარცხენა აშაზედ ვერტიკალურად დაბლიდან მაღლა წერია: „არ არიან დაწერილ დედანში“.

\*\* J-ში—რიე.

\*\*\* M-ს სარჩევშია: „კარი ნა. მუსტოფის სარგო“; სიტყვა „მუსტოფის“ ჩვენ შევცვალეთ „მუსტოფით“, რადგანაც სხვა ყველა ხელნაწერში „მუსტოფია“, ამასთანავე, M-ის ამავე პარაგრაფის ტექსტშიც „მუსტოფია“. სათაური M-ის სარჩევიდან ავიღეთ. M-ის სარჩევში „ნა“-ს წინ უსწვრები „ნა“-ს სათაურით: „მუშის სარგო“, ტექსტში კი ასეთი სათაურია: „კარი ნ მუშის რუსუმი“ (გვ. 194), ამ სათაურს, როგორც ვთქვით, ტექსტი არ ახლავს. SK-ში მოცემულია ასეთი სათაური, „მუნშის რუსუმი“ (S 69 r, K 94v), ხოლო ამ სათაურის ქვეშ წარმოდგენილია მუსტოფის რუსუმის განაწესი. ანბანური რიგით შედგენილ ნუსხებში მოცემულია: J-ში—„რე მუშის რუსუმი“ (მხოლოდ სათაური). ტექსტი კი არ არის. დანარჩენ ნუსხებში: „არდ მუშის რუსუმი“ სათაურია, აგრეთვე მოცემული უტექსტით.

„მუნში“ გვხვდება ვახუშტისთან („აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 24) და „დასტურ-ლამალის“ ამ ორ (SK) ნუსხაში. მუნში მწერალს ნიშნავს. SK-ს მიხედვით შეიძლება ისიც ვთვქროთ, რომ „მუსტოფისა“ და „მუნშის“ თანამდებობანი გაერთიანებულია.

აილებს—თუმანზე<sup>1</sup> ერთი აბაზი<sup>2</sup> საბეჭდავია. ვისაც ჯამაგირი აქვს, თუმანზე<sup>3</sup> ყოველს წელიწადს ორი შაური<sup>4</sup> მუსტოფისა არის.

გერაქიარალის დანიმზედ<sup>5</sup> თუმანზედ<sup>6</sup> ორი შაური<sup>7</sup>. დაბახანაზედ<sup>8</sup>—ორი თუმანი<sup>9</sup>. ტყვის ბაეზედ<sup>10</sup>—ორი თუმანი<sup>11</sup>. ციხის მეთოფეს<sup>12</sup> რომ ასწერს<sup>13\*</sup>, ფუშთუქუნიდამ<sup>14</sup>—ოთხი თუმანი, ხუთი აბაზი, თორმეტი შაური და შვიდი ფული<sup>15</sup>. ხუნიდამ<sup>16</sup> რუსუმი ორი თუმანი<sup>17</sup>.

### კ ა რ ი 45<sup>18</sup> სალაროს ნაზირის სარგო\*\*

#### 180. [რიც]\*\*\* სალაროს ნაზირის სარგო<sup>19</sup>

სალაროს ნაზირისა<sup>20</sup> უწინ ყოფილა ჯამაგირი თუმანი ოცი<sup>21</sup>. ის ამოუკვე-  
10 თიათ. ახლა ეძლევის ჯამაგირი თუმანი სამი<sup>22</sup>. დანიმზედ<sup>23</sup> თუმანზედ<sup>24</sup> შაური ორი<sup>25</sup>. ნავროზნა, იჯარის თავს თვითო ფლური<sup>26</sup>. დიდ ბაეზედ<sup>27</sup> რაც შეუძლიათ<sup>28</sup>

<sup>1</sup> თუმანზე M.

<sup>2</sup> ერთი აბაზი] ერთი აბასი DQaLAN; ს S.

<sup>3</sup> თუმანზე M.

<sup>4</sup> ორი შაური] რ S.

<sup>5</sup> დანიმზე M.

<sup>6</sup> თუმანზე M.

<sup>7</sup> ორი შაური] რ S.

<sup>8</sup> დაბახანაზე M.

<sup>9</sup> ორი თუმანი] ბ (თავზე თუმნის ნიშნით) S.

<sup>10</sup> ბაეზე M.

<sup>11</sup> ორი თუმანი] ბ (თავზე თუმნის ნიშნით) S.

<sup>12</sup> მეთოფებს S; მეთოფებს K.

<sup>13</sup> ასწერს MSKJ; აღსწერს cet.

<sup>14</sup> ფუშთუქუნიდამ] ფუშტუქუნიდამ M; ფუშთუქუნზედ SK.

<sup>15</sup> ორი თუმანი ხუთი აბაზი თორმეტი შაური შვიდი ფული M; დ (თავზე თუმნის ნიშნით) ჩქლე S; ოთხი თუმანი (K-ში: +და) ხუთი აბაზი (DQaLAN-ში: აბასი; K-ში: +და) თორმეტი შაური და შვიდი ფული cet.

<sup>16</sup> ხუნიდამ MSK J; სუნიდამ Da; სუნიდამ cet.

<sup>17</sup> ორი თუმანი] ბ (თუმნის ნიშნით თავზე) S.

<sup>18</sup> კარი ნბ M;—cet.

<sup>19</sup> სალაროს ნაზირის სარგო M (სარჩევადან); SK; ნაზირი სალაროსი J; სალაროს ნაზირის საგოსათვის cet.

<sup>20</sup> სალაროს ნაზირისა MSK; მისი სარგო cet.

<sup>21</sup> თუმანი ოცი] კ (თუმნის ნიშნით „კ“ს თავზე) S.

<sup>22</sup> თუმანი სამი] გ (თავზე თუმნის ნიშანი) S.

<sup>23</sup> დანიმზე M; დანიმზედ S.

<sup>24</sup> თუმანზე M.

<sup>25</sup> შაური ორი] რ S.

<sup>26</sup> ფული M.

<sup>27</sup> ბაეზე M.

<sup>28</sup> შეუძლიათ SK.

\* SK-ში „ასწერს“ შემდეგ სიტყვები ახალი სტრიქონიდან იწყება. J-ში სიტყვებით აგერაქიარალის დანიმზედ თუმანზედ ორი შაური“ მთავრდება აბაზიცი., ამასთანავე, მომდევნო წინადადებაში ცალ-ცალკე სტრიქონზეა მოთავსებული და თვითველი წინადადება მთავრდება კუთვნილი თანხის აღნიშვნით.

\*\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევადან.

\*\*\* J-ში: რით.

ფეშქაში. რაც ელიდამ სანაეროზო ფლური მოვა, მომტანისავან ფლურზედ<sup>1</sup> ორი შაური<sup>2</sup>. ელიადასი ვინც დაჯღების თორმეტი მინალთენი<sup>3</sup>.

140. [რიე\*] ნაზირი სალაროსი და მისის ასნაფებისა<sup>4\*\*</sup>

არის სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი კაცი<sup>5</sup>, რომ<sup>6</sup> ეს იმას უნდა ებაროს:

სალაროს თავილდარი<sup>7</sup> თუშმლისშვილი<sup>1</sup> ბეეან  
სალაროს მუშრიბი ნასყიდა  
გერაქიარალი ბირთველა.  
მოლარე ედიშერაშვილი სუმბატა  
ყორღანაშვილი<sup>8</sup> ბერუა  
ყორღანაშვილი<sup>9</sup> ზალია.  
მერაბაშვილი<sup>10</sup> დოღმაზა  
ბოლნელი ლეუა<sup>11</sup>  
გრიგოლიშვილი<sup>12</sup> გიორგი  
ყორღანაშვილი<sup>13</sup> ფარემუზა  
არლუთაშვილი<sup>14</sup> ოღუზა  
ყორღანაშვილი<sup>15</sup> ედიშერა  
თუმანიშვილი<sup>16</sup> საღმახანა

<sup>1</sup> ფლურზე M.

<sup>2</sup> ორი შაური] ო S.

<sup>3</sup> თორმეტი მინალთენი] ა („ა“-ს თავზე თუმნის ნიშანი) U S.

<sup>4</sup> ნაზირი სალაროსი და მისის ასნაფებისა J;—MSK; სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფე-ბისათუხ cet.

<sup>5</sup> კაცი] ქარხნის კაცი J; კაცი AgNTII'.

<sup>6</sup> რომე J.

<sup>7</sup> თავილდარი J; თავილდარი cet. <sup>1</sup> თუშმლისშვილი J.

<sup>8</sup> ყორღანაშვილი J; ყორღანასშვილი cet.

<sup>9</sup> ყორღანაშვილი J; ყორღანასშვილი cet.

<sup>10</sup> მერაბაშვილი J; მერაბასშვილი cet.

<sup>11</sup> ბოლნელი ლეუა JDQa; ბორნელი ლეუა t; ბოლნელი ლეუა cet.

<sup>12</sup> გრიგოლიშვილი J; გრიგოლისშვილი cet.

<sup>13</sup> ყორღანაშვილი J; ყორღანასშვილი cet.

<sup>14</sup> არლუთაშვილი J; არლუთასშვილი cet.

<sup>15</sup> ყორღანაშვილი J; ყორღანასშვილი cet.

<sup>16</sup> თუმანიშვილი J; თუმანისშვილი cet.

• J-ში: რიე.

•• MSK-ში არც სათაურია და არც საერთოდ პარაგრაფი.

J-სა და დანარჩენ ნუსხებს შორის გვარსახელების ჩამოთვლაში განსხვავებაა: J-ში რიე პარაგრაფში მოთავსებულია ეს სია, ხოლო დანარჩენ ნუსხების პარაგრაფში (რიე) მოთავსებულია ამ სიის შემდეგი გვარსახელები: თავილდარი თუშმლის შვილი ბეეან, ყორღანასშვილი ფარემუზ, იეგულასშვილი თამაზა, სალაროს მუშრიბი ნასყიდა და არლუთას შვილი ოღუზა. პარაგრაფის სიის დანარჩენი გვარსახელები, J-ს გარდა, სხვა ნუსხებში, მოთავსებულია წ-რიე-ში, რომლის სათაურია: „ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისათუხ“. უკანასკნელ პარაგრაფში შეტანილია აგრეთვე სხვა გვარსახელებიც, რომლებიც მოიპოვება J-ს „რიე“ პარაგრაფში. ამ პარაგრაფის სათაურია: „ნაზირი ქარხნისა და მისის ასნაფებისა“.

იეგულაშვილი<sup>1</sup> გიუა.  
 მირზალაშვილი<sup>2</sup> რევაზა  
 შანშიაშვილი<sup>3</sup> ალავერდა  
 როსტევეანას შვილის შვილი<sup>4</sup>  
 შაიკაშვილი<sup>5</sup> ბერუა  
 იეგულაშვილი<sup>6</sup> თამაზა

კ ა რ ი 46<sup>7</sup>. მოლარეთხუცისა და მათის სალაროს მოხელეთ სარგო\*

141. [რბ\*\*] მოლარეთხუცის სარგო<sup>8</sup>.

ლუშალიკი\*\*\*, რასაც<sup>9</sup> ბატონი ვასცემს, სტუმარს უნდა მიუტანონ მოლა-  
 10 რეებმან და მემანდარი გაუძღვეს, მიართვან და რაც სტუმარს ენამუხებოდეს,—  
 თუ მოლარეს ცალკე გამოუვიდეს, მემანდარს მოლარეებთან ხელი არა აქვს, და  
 თუ ორთავესათვის გამოვიდეს, მემანდართან<sup>10</sup> შუა უნდა გაიყონ. და<sup>11</sup>  
 [M 186; S 09v; K 05v] რაც ღუშალიკი მოვიდეს<sup>12</sup>, ნახევარი მოლარეთხუცისა არის  
 და ნახევარიც უნდა გაიყონ: ამ ნახევრისა ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა  
 არის და [მეორე ნახევრის] ნახევარი მოლარეებისა არის.<sup>13\*\*\*</sup>

სხვა<sup>14</sup> მოლარეთხუცის<sup>15</sup> სარგო<sup>16</sup>: ჯამაგირი რომ გაიცემის<sup>17</sup>, თუმანზე<sup>18</sup>

<sup>1</sup> იეგულაშვილი J; იეგულასშვილი cet.

<sup>2</sup> მირზალაშვილი J; მირზალასშვილი cet.

<sup>3</sup> შანშიაშვილი J; შანშიას შვილი cet.

<sup>4</sup> როსტევეანას შვილის შვილი] როსტევეანას შვილი შვილი DQaL.

<sup>5</sup> შაიკაშვილი J; შაიკასშვილი cet.

<sup>6</sup> იეგულაშვილი J; იეგულასშვილი cet.

<sup>7</sup> კარი ნგ M;—cet.

<sup>8</sup> მოლარეთხუცის სარგო J;—MSK; მოლარეთხუცის სარგოსათვის cet.

<sup>9</sup> რასაც] რაც J.

<sup>10</sup> მემანდართან] და მემანდართან JDQaL.

<sup>11</sup> და]—MSK.

<sup>12</sup> მოვიდეს] მოვა MSK.

<sup>13</sup> და ნახევარიც უნდა გაიყონ: ამ ნახევრის ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა არის და [მეორე ნახევრის] ნახევარი მოლარეებისა არის ჩვენი კონიექტ.; და ნახევარი მოლარეებისა ამ ნახევრისა ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა არის და ნახევარი მოლარეებისა M; ნახევარი მოლარეებისა მუშრინისა და თავილდრებისა ამ ნახევრის ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა არის ნახევარი მოლარეებისა SK; და ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა და მოლარეების არის და ნახევარიც უნდა გაიყონ ნახევარი მუშრინისა და თავილდრისა არის და ნახევარი მოლარეებისა არის J; და ნახევარი თავილდრისა და მუშრინისა არის და ნახევარი მოლარეებისა [გTt]-ში: მოლარესა] არის (AgNTtt' «არის»—არ არის) cet.

<sup>14</sup> სხვა]—MSK.

<sup>15</sup> მოლარეთხუცისა SK.

<sup>16</sup> სარგო]—MSK.

<sup>17</sup> ჯამაგირი რომ გაიცემის MSK; ჯამაგირზელ cet.

<sup>18</sup> თუმანზე M.

• კარის სათაური ამოდებულია M-ის სარჩევიდან.

•• J-ში: რგ

••• სიტყვა „ღუშალიკი“ - დაწყებული და სიტყვებით „მემანდართან შუა უნდა გაიყონ“ დამთავრებული ტექსტი MSK-ში არ არის.



ორი შაური<sup>1</sup> მოლარეთხუცისა არის<sup>2</sup>,\* ორ ფულნახევარი მუშრებიისა<sup>3</sup>, ორ ფულნახევარი თავილდრისა<sup>4</sup> და ნახევარ შაური მოლარეებისა<sup>5</sup> არის ჯამაგირისა<sup>6</sup> თუმანზედ.

დანიმისა არის: თუმანზედ ათი შაური ავა, ხუთი შაური გერაქიარალისა არის, ორი შაური ნაზირისა არის<sup>7</sup> და ერთი შაური მუშრებიისა არის. გერაქიარალს<sup>8</sup> წელიწადში ერთი ხელი ტანისამოსი. დანიმისა ორი შაური მოლარეთხუცისა<sup>9</sup>\*\*. . .

ბატონმა რომ ფარჩა, ან სხვა სალაროდამ ითხოვოს<sup>10</sup>, მოლარეთხუცესი წინ წაუძღვებოდეს თავილდარს<sup>11</sup> და ბატონს მიართმევდეს. ხალათებისა<sup>12</sup>, ან ბატონის<sup>13</sup> ტანისამოსს გამოაჭრევენებდეს, რაც ნაჭერი მორჩებოდეს, ერთს ქისაში ჩასდებდეს, ოლარეთხუცესი დაბეჭდევდეს და თავილდარს<sup>14</sup> მიაბარებდეს.

მოლარეთხუცესს უნდა ქარხნიდამ მიეცეს ერთი წმინდა<sup>15</sup> პური, ერთი ფისოსის ქონი, ფუშთუქუნის მოსავლიდამ ბროწყული ხუთი, ხახვი ცხრა, ზეთისხილი არეკი ორი, საპონი<sup>16</sup> ნახევარ<sup>17</sup> ლიტრა.

### 149. [რად] სალაროს მუშრების ხარჯი<sup>18</sup>

სალაროს მუშრებისა<sup>17</sup>: ჯამაგირი თუმანი ოთხი<sup>18</sup>. დანიმზედ<sup>19</sup> შაური ერთი<sup>20</sup>. დუშალიკის მერვედი. რაც ჯამაგირი გავა, თუმანზედ<sup>21</sup> ორ ფულნახევარი<sup>22</sup>.

<sup>1</sup> ორი შაური] რ S.

<sup>2</sup> მოლარეთხუცისა არის] რუსუმი აქვს MSK.

<sup>3</sup> მუშრებისა] მუშრებისა და DQaL. მუშრებისა არის და J.

<sup>4</sup> თავილდარისა ჩე. კონ.; თავილდრისა არის J; თავილდრისა cet.

<sup>5</sup> მოლარეებისა] მოლარებისა J.

<sup>6</sup> ჯამაგირისა J; ჯამაგირის cet.

<sup>7</sup> ორი შაური ნაზირისა არის J;—cet.

<sup>8</sup> გერაქ იარალს J; გერაქ იარალსა cet.

<sup>9</sup> ითხოვოს] ითხოოს JDQaL.

<sup>10</sup> თავილდარს ჩვენ კონიექტ.; თავილდარსა J; თავილდარს cet.

<sup>11</sup> ქალათებისა] ქალათებისა და AgNtt'

<sup>12</sup> ბატონი AgNtt'.

<sup>13</sup> თავილდარს ჩე. კონ.; თავილდარს cet.

<sup>14</sup> წმიდა JDQaL.

<sup>15</sup> საპონი] საპონი JDQa.

<sup>16</sup> ნახევარ] ნახევ Q.

<sup>18</sup> სალაროს მუშრების სარგო ჩვენ კონიექტ.—MSK; სალაროს მუშრებისა J (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია, რომლებიც სინგურით შუა სტრიქონში, სათურად არის გატანილი); სალაროს მუშრების სარგოსათვის cet.

<sup>17</sup> მუშრების M.

<sup>18</sup> ხუთი ოთხი] დ (თავზე თუმნის ნიშნით) S.

<sup>19</sup> დანიმზედ] დაპნიმზედ MJ; დაპნიმზედ D.

<sup>20</sup> შაური ერთი] ნ S.

<sup>21</sup> თუმანზე M.

<sup>22</sup> ორ ფულნახევარი] ი O S.

\* წინადადება—„მოლარეთხუცისა ჯამაგირი რომ გაიციმის თუმანზე ორი შაური რუსუმი აქვს MSK-ში წინ უსწრებს წინადადებას, რომელიც იწყება სიტყვებით: „რაც დუშალიკი მოვიდოდეს“ (MSK-ში „მოვა“). მომდევნო წინადადებით კი, რომელიც იწყება: „რაც დუშალიკი“ და მთავრდება სიტყვებით „და ნაჭეარი მოლარეებისა“, ეს პარაგრაფი MSK ნუსხებში სწყდება..

\*\* J-ში სიტყვას „მოლარეთხუცისა“ სანიშნებლად თავზე უზის O. მის ქვეშ მარცხენა აშაზე მიწერილია: „სხვაში ეს ორი შაური მუსტოფისა ეწერა“. სხვა ყველა ნუსხაში (ანბანური წესით შედგენილში), J-ს აშაზე მიწერილი ეს სიტყვები, ტექსტშია შეტანილი სიტყვების: „დანიმისა ორი შაური“-ს შემდეგ წერია: „მუსტოფისა ეწერა ორი შაური“.

ულუფა დღეში პური ოთხი<sup>1</sup>. ღვინო თუნგი ერთი<sup>2</sup>. ქერი ლიტრა ორი<sup>3</sup>. თევზი ცხვარი ერთი<sup>4</sup>.

140. [რე] სალაროს თავილდრის სარგო<sup>5</sup>

სალაროს თავილდრის<sup>6</sup> ჯამაგირი თუმანი ოთხი<sup>7</sup>. დუშალიკის მერვედი. ჯამაგირის<sup>8</sup> რუსუმი თუმანზედ<sup>9</sup> ორ ფულნახევარი<sup>10</sup>.

144. [ლთ\*] გერაქიარალის სარგო<sup>11</sup>

გერაქიარალს<sup>12</sup> წელიწადში ერთი<sup>13</sup> ხელი<sup>14</sup> თავისი საქადრისი ტანისამოსის<sup>15</sup> თავით—ფეხამდი<sup>16</sup>, ცამეტის<sup>17</sup> მინალთუნისა, ან მეტ-ნაკლები. რასაც დახარჯავს, თუმანზედ<sup>18</sup> ათი შაური<sup>19</sup>, დანიში<sup>20</sup> თავის<sup>21</sup> თომარისა<sup>22</sup>, [K 06r] ხუთი შაური<sup>23</sup> გერაქიარალისა<sup>24</sup>, ორი შაური ნაზირისა, ორი შაური მუსტო [M 107], ფისა<sup>25\*\*</sup>, ერთი შაური მუშრებისა არის.\*\*\*

<sup>1</sup> ოთხი] დ S.

<sup>2</sup> ღვინო თუნგი ერთი M; ღვინო ლიტრა ა S; ღვინო ლიტრა ერთი cet.

<sup>3</sup> ორი] ბ S.

<sup>4</sup> ერთი] ა S.

<sup>5</sup> სალაროს თავილდრის სარგო ჩვენი კონიექტ.;—MSK; სალაროს თავილდრისა J (ეს სიტყვები ტექსტის დასაწყისია); სალაროს თავილდრის სარგოსათვის (ტექსტის დასაწყისი სიტყვები ნათესაობით ბრუნვაში ჩასმული) cet.

<sup>6</sup> თავილდრის M; თავილდრისა SK; —cet (ამ ნუსხებში „თავილდრის“. სხვა სიტყვებთან ერთად, სათაურად არის გატანილი).

<sup>7</sup> ჯამაგირი თუმანი ოთხი M; დ ჯამაგირი S; ოთხი თუმანი ჯამაგირი cet.

<sup>8</sup> ჯამაგირი SK.

<sup>9</sup> თუმანზე M.

<sup>10</sup> ორ ფულნახევარი] იი S.

<sup>11</sup> გერაქიარალის სარგო ჩვენი კონიექტ.; გერაქიარალისა J (ეს სიტყვა იმავე დროს ტექსტის დასაწყისიც არის, მაგრამ სინგულრით დაწერილი ცალკე სტრიქონზეა გატანილი);—MSK; გერაქიარალისათვის cet. (ტექსტის დასაწყისია ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).

<sup>12</sup> გერაქიარალს M; გერაქიარალის SK;—cet (ამ ნუსხებში ეს სიტყვა სათაურშია გატანილი).

<sup>13</sup> ერთი ა S.

<sup>14</sup> ხელი] ქერი M; ხელი ტანისამოსი SK.

<sup>15</sup> ტანისამოსი]—SK.

<sup>16</sup> თავით ფეხამდი] თავით ფეხამდისინ SK;—M.

<sup>17</sup> ცამეტი SK.

<sup>18</sup> თუმანზე M.

<sup>19</sup> ათი შაური] ფ S.

<sup>20</sup> დანიში] დაქნიში MS; დანიში M.

<sup>21</sup> თავის] MSKJ;—cet.

<sup>22</sup> თომარისა] MSK; თომარისა cet.

<sup>23</sup> ხუთი შაური] სნ S.

<sup>24</sup> გერაქიარალისა] MSKJDQa; გერაქიარალისათვის cet.

<sup>25</sup> მუსტოფისა] SK; მუსტოფისა M; მოლარეთხუცისა cet.

\* J-ში., ლ შ.

\*\* „მუსტოფის“ შემდეგ S-ში სტრიქონს ზემოთ ჩაწერილია: „ახლა მოლარეთხუცეებობა“. ამ სიტყვების აზრი გაურკვეველია. ერთი კი ცხადია: S-ში შეტანილია შესწორება, რომლის მიხედვით სხვა ნუსხებში (გარდა MK-სა) მოცემული—„ორი შაური მოლარეთხუცისა“ გათვალისწინებულა. მაგრამ, ამ ნუსხებში „მოლარეთხუცესი“ მუსტოფის მაგიერ არის შეტანილი; ხოლო S-ის შემსწორებელს მუსტოფიც დაუტოვებია და „მოლარეთხუცისი“ ჩაუმატებია.

\*\*\* სიტყვა „არის“ შემდეგ M-ში ერთი სტრიქონი ცარიელი ადგილია დატოვებული და შემდეგ სათაურის სახით წერია: „ქ. მოლარებისა“. SK—ნუსხებში სიტყვა „არის“ შემდეგ იწე-

146. [რიე<sup>3</sup>; M 18; S 8r; K 12r.] სალაროს ნაზირის თაბუნი<sup>4</sup>

სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი ქარხნის კაცი, რომე ეს იმას უნდა ებაროს<sup>5</sup>.

სალაროს<sup>6</sup> თავილდარი<sup>6</sup> თუშმლის<sup>7</sup> შეილი<sup>8</sup> ბეჟან<sup>9</sup>\*\*\*\*, სალაროს მუშრიბი<sup>10</sup> ნასყიდა<sup>11</sup>. გერაქიარალი ბირთველა<sup>12</sup>\*\*\*\*\*.

5

148. [რიე.] მოლარენი<sup>13</sup>\*\*\*\*\*

ელიშერა<sup>14</sup> შეილი<sup>15</sup> სუმბატა<sup>16</sup>

თუმანი<sup>17</sup> შეილი სალმახანა<sup>18</sup>

ბა ახალი პარაგრაფი „მეკოდის პურის რიგი“-ს შესახებ (S 70r, K 96r). M-ში კი—ქ. მოლარების<sup>19</sup> შემდეგ მოცემულია ვარიგება არა მეკოდისპურისა, არამედ მეთარის შესახებ, რომელსაც ცალკე კარი აქვს მიძღვნილი (კარი „ნღ“). მეთარის ვარიგება SK-შიც არის (S8v, K-ში გვ. 77r). ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში სათაური „მოლარებისა“ ცალკე პარაგრაფადაა მოცემული J-ში „რე“, დანარჩენში—„რე“. ამ სათაურს ტექსტი არ ახლავს. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში აღნიშნული პარაგრაფის შემდეგ არის პარაგრაფი „რზ“ J-ში. ხოლო დანარჩენში „რე“. ამ უკანასკნელის სათაურია: „მეთარისა“ (J-ში), „მეთარისათვის“ (სხვაში).

<sup>1</sup> კარი დ M;—cet.

<sup>2</sup> სალაროს ნაზირის თაბუნი SK; + მოლარენი M; ~ ნაზირი სალაროსი და მისის ასნაფებისა J; სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათს Q; სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათვის L; სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისათს cet.

<sup>3</sup> სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი ქარხნის კაცი, რომე ეს იმას უნდა ებაროს M; არის სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი ქარხნის კაცი რომე ეს იმას უნდა ებაროს J; არის სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი კაცი რომ ეს იმას უნდა ებაროს DQaL (L-ში: სახელო); არის სალაროს ნაზირის სახელო და თაბუნი კაცნი რომ ეს იმას უნდა ებაროს AgNTIt<sup>20</sup>;—SK.

<sup>4</sup> სალაროს]—SK.

<sup>5</sup> თავილდარი MSKJ; თავილდარი cet.

<sup>6</sup> თუშმლის შეილი თუშმიშვილი M; თუშმლის შეილი J; თუშმლის შეილი aN.

<sup>7</sup> სალაროს მუშრიბი ნასყიდა MJ; მუშრიბი ნასყიდა SK; ყორღანას შეილი ფარეგუბ იეგულას<sup>21</sup> შეილი თამაზა სალაროს მუშრიბი ნასყიდა cet.

<sup>8</sup> გერაქ იარალი ბირთველა MSKJ; არღუთას შეილი ოლუზა cet.

<sup>9</sup> მოლარენი M; მოლარე SK;—J; ქარხნის ნაზირისა და მისი ასნაფებისათს cet (Q-ში: ასნაფებისათს; Lt<sup>22</sup>-ში: ასნაფებისათვის).

<sup>10</sup> ელიშერა შეილი SK; მოლარე ელიშერა შეილი cet. <sup>16</sup> სუმბატა M.

<sup>11</sup> თუმანი შეილი სალმახან M; თუმანი შეილი სალმახანა SJ; თუმანის შეილი სალმახანა cet.

<sup>12</sup> „სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფებისა“ M-ის სარჩევშია. ამ კარისა და პარაგრაფის ადგილის შესახებ დაწერილებით იხილეთ „დასტურლამალის აღნაგობა“-ში.

<sup>13</sup> J-ში: რიე.

<sup>14</sup> S-ში პირველად სინგურით დაწერილი ყოფილა: „სალაროს ნაზირის თაბუნი“. შემდეგ-ში ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით გასწორებულია: „ნაზირი სალაროს და მისი ასნაფებისა“.

<sup>15</sup> გარდა MSKJ-სა, სხვა ნუსხებში, თავილდარად თუშმლის შეილის გარდა არიან: ყორღანას შეილი და იეგულას შეილი თამაზა.

<sup>16</sup> „გერაქიარალი ბირთველა“ ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში (გარდა J-სა), მოთავსებულია ქარხნის ნაზირის დებულებაში (რიე).

<sup>17</sup> სათაური „მოლარენი“ M-ში არის წინა პარაგრაფის სათაურის შემდეგ (იხ. წინა პარაგრაფის მეორე შენიშვნა).

ყორღანაშვილი<sup>1</sup> ბერუა<sup>2</sup>  
ყორღანაშვილი<sup>3</sup> ზაალ<sup>4</sup>  
მერაბაშვილი<sup>5</sup> დოღმაზა  
ბოლნელი ლეუა<sup>6</sup>.

5 გრიგოლისშვილი გიორგი<sup>7</sup>  
ყორღანაშვილი<sup>8</sup> ფარემუზ<sup>9</sup>\*  
[S 8v] არღუთაშვილი<sup>10</sup> ოღუზა  
ყორღანაშვილი<sup>11</sup> ეღიშერა<sup>12</sup>  
[M 10] იეღულაშვილი<sup>13</sup> გიუა<sup>14</sup>  
10 მირზალაშვილი<sup>15</sup> რევაზა  
შანშიაშვილი<sup>16</sup> ალავერღა  
როსტევეანას შვილი<sup>17</sup>  
შიკაშვილი<sup>18</sup>\*\* ბერუა  
იეღულაშვილი თამაზა<sup>19</sup>  
15 იქნა ით<sup>20</sup> 19\*\*\*

<sup>1</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>2</sup> ბერუა M; ბერუა cet.

<sup>3</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>4</sup> ზალ M; ზაალა SK; ზაალ Q; ზალია cet.

<sup>5</sup> მერაბა შვილი SKJ; მერაბას შვილი cet

<sup>6</sup> ლეღუთა] ლეღუა S; ლეღვა K; ლეღუა DQa.

<sup>7</sup> გრიგოლის შვილი გიორგი] გრიგოლისშვილი გიორგი J; გრიგოლაშვილი გრიგოლა SK.

<sup>8</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>9</sup> ფარემუზ] ფარემუზა SKJ.

<sup>10</sup> არღუთა შვილი SKJ; არღუთას შვილი cet.

<sup>11</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>12</sup> ეღიშერა] ეღიშერ AgNTt'.

<sup>13</sup> იეღულა შვილი MSKJ; იეღულას შვილი cet.

<sup>14</sup> გიუა S.

<sup>15</sup> მირზალაშვილი MJ; მირზაშვილი SK; მირზალას შვილი cet.

<sup>16</sup> შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი cet.

<sup>17</sup> როსტევეანას შვილი M; როსტევეანა შვილი SK; როსტევეანას შვილი შვილი DL; როსტევეანას შვილის შვილი cet.

<sup>18</sup> შიკა შვილი MSJ; ჩიკა შვილი K; შიკას შვილი cet.

<sup>19</sup> იეღულაშვილი თამას SKJ; იეღულას შვილი თამაზა M;—cet.

<sup>20</sup> იქნა ით M;—cet.

\* ყორღანა შვილი ფარემუზ და არღუთა შვილი ოღუზა ანბანური წესით შეღვენილ ნუსხებში „რიე“ პარაგრაფშია.

\*\* S-ში—„ჩიკა შვილი“-ს პირველი ასო ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით გასწორებულია „შ“-თ (შაიკაშვილი).

\*\*\* MSKJ-ს სია ერთი რაოდენობისა და ერთნაირი გეარსახელებით არის წარმოდგენილი. დანარჩენ ნუსხებში 41 კაცია და ეს 41 კაცი ორ პარაგრაფშია განაწილებული (პარაგრაფები „რიე“ და „რიე“). „რიე“ პარაგრაფის სათაურია: „სალაროს ნაზირისა და მისი ასნაფებისათჳს“. ამ პარაგრაფში 5 გეარსახელია: თავლიდარი თუ შმლისშვილი ბეჟან, ყორღანას შვილი ფარემუზ, იეღულასშვილი თამაზა, სალაროს მუშრიბი ნასყიდა და არღუთასშვილი ოღუზა. ამავე ნუსხების „რიე“ პარაგრაფის სათაურია—„ქარხნის ნაზირისა და მისი ასნაფებისათჳს“. ამ პარაგრაფში 16 მოღარეა დასახელებული. მათ შორის ვხვდებით ისეთებსაც, რომლებიც MSKJ ნუსხების შესაბამის ადგილზე მოხსენებულნი არ არიან. ასეთებია: ყორღანასშვილი ნასყიდა, ყორღანასშვილი პაპა, ყორღანასშვილი კახაბერი, ფასუასშვილი ბერუა, ნასრიასშვილი ალავერღა, დოღმაზასშვილი როსტომა, ფირფისნელა გოდერძა, დავითა, არემისშვილი იახშა, ელიარასშვილი

147. [პტ\*] მკერვლები<sup>1</sup>

მკერვალი ბაბადიში  
სულხანაშვილი<sup>2</sup> გიორგი  
პენტელა ასლამაზა  
ქონი ფარსადანა  
იქნა 4<sup>3\*\*</sup>.

5

148. [ღ] აბღრები<sup>4</sup>

აბღარბაში ქაიხოსრო  
თავილდარი ზაალ<sup>5</sup>  
აბღარი სულუა  
კახაბერი  
ეშაქაშვილი<sup>6</sup> ავთანდილა  
ჯანდიერის შვილი<sup>7</sup>  
ჯირაშვილი ლეუა<sup>8</sup>  
არეშიშვილი<sup>9</sup> გურგენა  
იქნა 8<sup>10</sup>

10

149. [რუბ] ყალიონყორჩები<sup>11</sup>

ყალიონ ყორჩების თავილდარი<sup>12\*\*\*</sup>  
[K 18r] ყალიონ ყორჩი ბიძინა

!

პაპა, ზვირპირელი მირზა, შანშაისშვილი საფარა, თევა იასაული, ხოქას შვილი ალიბეგა, და-  
ლაღასშვილი ალავერდა, არეშისშვილი შერმაზანა, ქარხნის იასაული არეშისშვილი იოსებ (19+  
17=36). MSKJ-ში 19 გვარსახელია, დანარჩენებში 17 გვარსახელი ზედმეტად არის შეტანილი.

M-ის V კარში (ჩვენი გამოცემის 162-ე მუხლი) და SKJ ნუსხევის ამ ადგილზე (მუხ. 162),  
სიდაც საუბარია ქარხნის ნაზირის თაბუნის შესახებ, ეს ზედმეტი გვარსახელები ნაწილობრივია  
შოყვანილი.

<sup>1</sup> მკერვლები SKJ; მკერვლები M; მკერვლებისათვის cet

<sup>2</sup> სულხანა შვილი MSK; სულხანის შვილი cet.

<sup>3</sup> იქნა დ M;—cet.

<sup>4</sup> აბღრები MSKJ; აბღრებისათვის cet.

<sup>5</sup> თავილდარი ზალ M; აბღარი თავილდარი ზაალია S; აბღარი თავილდარი ზალია KJ,  
აბღარი თავილდარია ზალია DQ; აბღარი თავილდარი ზალია cet.

<sup>6</sup> ეშაქა შვილი M; ეშაქაშვილი J; ეშაქაშვილი SK; ეშაქას შვილი cet.

<sup>7</sup> ჯანდიერი შვილი SK.

<sup>8</sup> ჯირა შვილი ლეუა MSKJ; ჯირას შვილი ლეუა DQL; ჯირას შვილი ლევან cet.

<sup>9</sup> არეში შვილი MSKJ; არეშის შვილი cet.

<sup>10</sup> იქნა 8 M;—cet.

<sup>11</sup> ყალიონ ყორჩები MSKJ; ყალიონ ყორჩებისათვის cet.

<sup>12</sup> ყალიონ ყორჩი თავილდარი MJ; თავილდარი SK; ყალიონ ყორჩების თავილდარი Da;  
ყალიონ ყორჩები თავილდარი Q; ყალიონ ყორჩების თავილდარი cet.

\* J-ში: პთ.

\*\* MSKJ-ში 4 კაცია. დანარჩენ სიებში ამ ოთხი კაცის გარდა, კიდევ არის დასახელებული 8 კაცი: შანშაისშვილი ქაიხოსრო, ჯაჯანა სეხნიას შვილი, მუსხელასშვილი ზაალის შვილი, ადამ ნაბიჭვარი, ეძნელი გოჩალაშვილი შოშიტა, როსტიასშვილი ასლუა, იჭუ ყალიონდარა, მენაბდისშვილი ქიტა (4+8=12). AgNTI<sup>1</sup>-ში ამ 8 გვარსახელიდან ორი სხვაგვარად წერია: ნაცულად—„შანშაის შვილისა“—„ქანშაის შვილი“, ნაცულად—„ჯაჯანა“-სა—„ჯაჯანა“.

\*\*\* ამის შემდეგ ყველა ნუსხაში, გარდა S და K-სა, ცალკე სტრიქონში წერია: „ყალიონ ყორჩი“: „ყალიონ ყორჩი“ რომ სიაში დაგვეტოვებინა, მაშინ შეჯამებაში 4-ს მაგიერ 5 უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ჩვენ S-ს და K-ს დავეყრდნეთ.

გაბრიელა  
ინლო\*  
იქნა 41\*\*

150. [რუგ; M 20; S 3r] ყავაჩები<sup>2</sup>

5 ყავაჩი სეფიყულა  
ყავაჩი დოლა  
ყავაჩი რევაზის შვილი<sup>3</sup>  
იქნა 3<sup>4</sup>

151. [რლა] საჯაბადროს მოხელენი<sup>5</sup>

10 ჯაბადარი შერმაზანაშვილი ზურაბ<sup>6</sup>  
კაკალიაშვილი<sup>7</sup> ფირან  
შანაზარა<sup>8</sup>  
ელიარაშვილი<sup>9</sup>  
ასლანაშვილი<sup>10</sup>  
15 აბაზა მამასახლისის შვილი<sup>11</sup>

152. [რლ] საფარეშოს მოხელენი<sup>12</sup>

ფარეშთხუცესი<sup>13</sup> ზაალ<sup>14</sup>  
რატიშვილი<sup>15</sup> ლუარსაბ  
თავილდარი<sup>16</sup> ასლანა  
20 შიგამდგომელი<sup>17</sup> პეტროზა

<sup>1</sup> იქნა დ M;—cet.

<sup>2</sup> ყავაჩები MSKJ; ყავაჩებისათჳს cet.

<sup>3</sup> რევაზის შვილი M; რევაზა შვილი SKJ; რევაზას შვილი cet.

<sup>4</sup> იქნა გ M;—cet.

<sup>5</sup> საჯაბადროს მოხელენი MSKJ; საჯაბადროს მოხელეთათჳს cet.

<sup>6</sup> შერმაზანაშვილი ზურაბ MSKJ; შერმაზანას შვილი cet

<sup>7</sup> კაკალია შვილი MSKJ; კაკლიას შვილი DQa; კაკლიას შვილი cet.

<sup>8</sup> შანაზარა M.

<sup>9</sup> ელიარაშვილი MSKJ; ელიარას შვილი cet.

<sup>10</sup> ასლანაშვილი MSKJ; ასლანასშვილი cet.

<sup>11</sup> აბაზა მამასახლისის შვილი—M.

\*იქნა ე“ შეჯამების სახით M-ში „ასლანაშვილის“ შემდეგ წერია. მაგრამ, M-ს აკლია „აბაზა მამასახლისის შვილი“. ამიტომ, შეჯამება „ე“ მართებული არ იქნებოდა და აღარც დავ-ტოვეთ ტექსტში.

<sup>12</sup> საფარეშოს მოხელენი SKJ; საფარეშოს მოხელე M; საფარეშოს მოხელეთათჳს cet.

<sup>13</sup> ფარეშო ხუცესი MSKJ DQgTt'; ფარეშთხუცესი aLAN

<sup>14</sup> ზალ M.

<sup>15</sup> რატი შვილი MSKJ; რატის შვილი cet.

<sup>16</sup> თავილდარი MSKJ; თავილდარი cet.

<sup>17</sup> შიგამდგომელი] შიგამდგეი SK.

\* M-ში „გაბრიელა“ და „ინლო“ ერთ სტრიქონშია წარმოდგენილი.

\*\* გარდა MSK დი J ნუსხებისა, ყველა სხვა ნუსხის სიაში არის შეტანილი სახელი „პეტრე“.

ფარეში დიდმელი გეგელა<sup>1</sup>შვილი გიორგი<sup>1\*</sup>  
 მანველა<sup>2</sup>შვილი<sup>2</sup> შავერდა  
 [K 18v] როსტია<sup>3</sup>შვილი<sup>3</sup> იასე<sup>1</sup>  
 დემეტრეს<sup>4</sup>შვილი შალვა<sup>4</sup>  
 დათუნა<sup>5</sup>შვილი იასე<sup>5</sup>  
 გოგიტა<sup>6</sup>შვილი ბეჟან<sup>6</sup>  
 შოშიტა<sup>7</sup>შვილი ბერუა<sup>7</sup>  
 ხიზანა<sup>8</sup>შვილი ივანა<sup>8</sup>  
 გილაური ასლამაზა<sup>9</sup>  
 ბოლნელი ყანდია<sup>10</sup>შვილი ზალუა<sup>10</sup>  
 მისი განაყოფი ნიაზა<sup>11</sup>  
 სამშვილდელი გარსევანა<sup>12</sup>  
 მისი განაყოფი ოთარა<sup>13</sup>  
 ეძნელი ლაშქარა  
 [M 21] გოჩა<sup>14</sup>შვილი<sup>14</sup> ხოსიტა  
 ანდენა<sup>15</sup>შვილი<sup>15</sup> შერმაზანა  
 საბატელი ფარეში<sup>16</sup> გიორგი<sup>16</sup>  
 [S 9v] სარქისა<sup>17</sup>შვილი ბეჟან<sup>17</sup>  
 ხარატი<sup>18</sup>შვილი სიხარულა<sup>18</sup>  
 ზემო ანდრაპს ეჯუბა<sup>19</sup>

5

10

15-

20

<sup>1</sup> ფარეში დიდმელი გეგელა შვილი გიორგი M; ფარეში დიდმელი გეგელი შვილი გიორგი J; ფარეში დიდმელი გეგელი შვილი SK; დიდმელი გეგელას შვილი cet.

<sup>2</sup> მანველა შვილი MSKJ; მანველას შვილი cet.

<sup>3</sup> როსტია შვილი MSKJ; როსტიას შვილი cet.

<sup>4</sup> იასე MJ; იესე cet.

<sup>5</sup> დემეტრეს შვილი შალვა MQ; დემეტრე შვილი შალვა SJ; დემეტრა შვილი შალვა K; დემეტრეს შვილი შალიკა N; მემეტრეს შვილი შალიკა cet.

<sup>6</sup> დათუნა შვილი იესე MSK; დათუნა შვილი იასე J; დათუნას შვილი იესე Qa; დათუნას შვილი იასე cet.

<sup>7</sup> გოგიტა შვილი ბეჟან MKJ; გოგიტა შვილი ბეჟან S;—cet

<sup>8</sup> შოშიტა შვილი ბერუა SKJ; შოშიტას შვილი ბერუა M;—cet

<sup>9</sup> ხიზანა შვილი ივანა MSKJ (M-ში: სიზანა შვილი);—cet.

<sup>10</sup> გილაური ასლამაზა MSKJ;—cet.

<sup>11</sup> ბოლნელი ყანდია შვილი (M-ში ყანდინა შვილი) ზალუა MSK; ბოლნელი ყანდია შვილი ზალუა J;—cet.

<sup>12</sup> მისი განაყოფი ნიაზა MSKJ; ნიაზა cet.

<sup>13</sup> გარსევან K.

<sup>14</sup> მისი განაყოფი ოთარა MSKJ; ოთარა cet.

<sup>15</sup> იქიე გოჩა შვილი MSK; იქიე გოჩოლა შვილი J; გოჩოლას შვილი cet.

<sup>16</sup> იქიე ანდენა შვილი MJ; იქიე ანდელა შვილი SK; ადენას შვილი cet.

<sup>17</sup> ფარეში—SK. <sup>18</sup> გიორგი M.

<sup>18</sup> იქიე სარქისა შვილი ბეჟან M; იქიე სარქისას შვილი ბეჟან J; იქიე სარქისას შვილი ბეჟუა SK; სარქისას შვილი ბეჟან cet.

<sup>19</sup> იქიე ხარატი შვილი სიხარულა M; იქიე ხარატის შვილი სიხარულა J; იქიე ხარატი შვილი სიხარული SK; ხარატის შვილი სიხარულა cet.

<sup>20</sup> ზემო ანდრაპს ეჯუბა J; ზემო ანდრაფს ეჯუბა SK; ზემო ანდრაპს ეჯუბა M; ეჯუბა cet.

\* S-ში „გიორგი“ ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მელნითაა მიწერილი.

მამასახლისის შვილი ფასუა<sup>1\*</sup>  
 მაჩუთას ღვინია<sup>3\*\*</sup>  
 სახუნდრელი თამაზა<sup>3</sup>  
 კირაკოზას სოფლის შანაზარა<sup>4\*\*\*</sup>  
 5 ეშაკაშვილი პაპუა<sup>5\*\*\*\*</sup>  
 შანშიაშვილის პაპუას ძმის წული<sup>6</sup>  
 კავთისხევის<sup>7</sup> ზურაბაშვილი<sup>7</sup>  
 მისი ძმა ბეთიაშვილი დათუნა<sup>8</sup>  
 10 რუსი ფარეში ორი  
 ალელი ფარეში თამაზა<sup>9</sup>  
 ნაზარაშვილი<sup>10</sup> ავთანდილა  
 იმერელი გოჩა  
 სარუოლოლი<sup>11</sup> უსენა  
 მისი ძმის წული უსუფა  
 15 [K17r] მეკარევე ბერუაშვილი ზურაბა<sup>12\*\*\*\*\*</sup>

1 იქვე მამასახლისი შვილი ფასუა M; იქვე მამასახლისის შვილი ფასუა SKJ;—cet.  
 2 მაჩუთას ღვინია NSKJ;—cet  
 3 სახუნდრელი თამაზა MSKJ (K-ში: სახუნდრელი);—cet.  
 4 კირაკოზას სოფლის შანაზარა MSKJ;—cet.  
 5 ეშაკა შვილი პაპუა MJ; ეშაკაშვილი პაპუა SK;—cet  
 6 შანშია შვილის პაპუას ძმის წული MJ; შანშიაშვილი პაპას ძმის წული SK; შანშის შვილის ძმის წული N; შანშიას შვილის ძმისწული cet.  
 7 კავთისხევის M; კავთისხევის cet.  
 8 ზურაბა შვილი MSK; ზურაბას შვილი cet.  
 9 მისი ძმა ბეთია შვილი დათუნა MJ; მისი ძმა დათუნა SK; ბეთიას შვილი დათუნა cet.  
 10 ალელი ფარეში თამაზა ალელი თამაზა SK.  
 11 ნაზარა შვილი MSKJ; ნაზარას შვილი cet.  
 12 სარუოლოლი MSKJ; ხარუ ოლოლი cet.  
 13 მეკარევე ბერუა შვილი ზურაბა MSKJ; მეკარევე ბერუას შვილი cet.  
 \* ანბანური წერით შედგენილ ნუსხებში, გარდა J ნუსხისა, „მამასახლისის შვილი ფასუა“ სახანდრებისათვის განკუთვნილ პარაგრაფშია (რკთ) შეტანილი.  
 \*\* ამგვარათევა „მაჩუთას ღვინია“.  
 \*\*\* ამგვარათევა „კირაკოზას სოფლის შანაზარა“.  
 \*\*\*\* ამგვარათევა „ეშაკაშვილი პაპუა“.  
 \*\*\*\*\* M-ში „მისი ძმისწული უსუფა“-ს შემდეგ გაკეთებულა შეჯამება: „იქნა ლ 0 (38)“.  
 იმავე გვერდის ცოტა ქვემოთ, ცალკე სტრიქონზე წერია: „მეკარევე ბერუაშვილი ზურაბა“, ხოლო მის ქვეშ—„იქნა ა“ (1). რადგანაც სხვა ნუსხებში „მეკარევე ბერუაშვილი ზურაბა“ საფარეშოს მოხელეების საშინაო მოქცეული, ჩვენც აქვე დაეტოვეთ.  
 ამასთანავე, S-ში „მეზონჯე არუთინა“ საფარეშოს მოხელეების ბოლოში, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნითაა მიწერილი და შემდეგ გადახატულია.  
 ამგვარად, M-ის სიაში „მეკარევე ბერუაშვილი ზურაბა“, გარდა, 33 კაცია, K და S-ში—39. ასევე J-შიც. დანარჩენ ნუსხებში—30 კაცია. აქვე, ამ ნუსხებში არის „მეკარევე ბერუაშვილი“ და ზედმეტად არის: „კიდევ იასე“, რომელიც MSKJ-ში არ არის. სის 39 გვარსახელიდან, რომელიც საერთოა MSKJ-სათვის, დანარჩენ ნუსხებში არ არის შეტანილი შემდეგი სახელები: 1. ეშაკაშვილი პაპუა, 2. კირაკოზას სოფლის შანაზარა, 3. სახუნდრელი თამაზა, 4. მაჩუთას ღვინია, 5. მამასახლისის შვილი ფასუა, 6. ბოლნელი ყანდააშვილი ზალუა, 7. გილაური ასლამაზა, 8. ზიზანაშვილი ივანა, 9. შოშიტაშვილი ბერუა და 10. გოგიტაშვილი ბეჟან (39—10=29 + 1 „კიდევ იასე“ =30).



დაგვიყენებია მექანარე არუთინა <sup>2</sup>	
ფოლადაშვილი <sup>3</sup> ოსინა	
იმისი შვილი ფოლადა <sup>4**</sup>	
მექანარე პაპა <sup>5</sup>	5
მექანარე როსტომა <sup>6</sup>	
მექანარე ალიყულა <sup>7</sup>	
მექანარე მოსესა <sup>8</sup>	
მექანარე ივანე <sup>9</sup>	
[M. 22] მექანარე პაპა <sup>10</sup>	10
მენაფირე ოპანა <sup>11</sup>	
მენაფირე ნაზარა	
მენაფირე გასპარა	
მეზურნე ჰასანა <sup>12</sup>	
მეზურნე ბუენა <sup>13</sup>	15
შაგირდი გიორგი	
მენალარე ზალინა <sup>****</sup>	
მენალარე ფასუა	
ახვერდა <sup>14</sup> ერთი	
მენალარეს შეგირდი <sup>15</sup> ოთხი	20
მეზინჯე გოგინა	
მეზინჯე <sup>16****</sup> არუთინა <sup>*****</sup>	

<sup>1</sup> ნალარახანის მოხელენი MSKJ; ნალარახანის მოხელეთაჲთჳ cet.

<sup>2</sup> დაგვიყენებია მექანარე არუთინა] მექანარე არუთინა SK.

<sup>3</sup> ფოლადა შვილი MJ; მექანარე ფოლადაშვილი SK; ფოლადას შვილი cet.

<sup>4</sup> იმისი შვილი ფოლადა M;—K; მისი შვილი ფოლადა cet.

<sup>5</sup> მექანარე პაპა]—SK.

<sup>6</sup> მექანარე როსტომა]—SK.

<sup>7</sup> მექანარე ალიყულა]—SK.

<sup>8</sup> მექანარე მოსესა]—SK.

<sup>9</sup> მექანარე ივანე]—SK.

<sup>10</sup> მექანარე პაპა]—SK.

<sup>11</sup> ოპანა] ოანა SK; ოპანა M.

<sup>12</sup> ჰასანა] ასანა SK.

<sup>13</sup> ბუენა] ბუენა SK.

<sup>14</sup> ახვერდა] ჰახვერდა M.

<sup>15</sup> მენალარეს შეგირდი M; მენალარეს შეგირდი SK; მენალარე შეგირდი JA; მენალარე შეგირდი cet.

<sup>16</sup> მეზინჯე] ესინჯე K.

\* J.-ში რკბ.

\*\* S.-ში—„მისი შვილი ფოლადა“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის ჩაწერილი.

\*\*\* M.-ში „მენალარე ზალინა“. ორჯერ წერია, რადგანაც სხვა ხელნაწერებში მხოლოდ ერთხელაა მოხსენებული, ამიტომ ჩვენც ერთი „მენალარე ზალინა“ დავტოვეთ.

\*\*\*\* ნუსხებში სიის პირველი ასო სინგურით არის შესრულებული. K.-ში ვადაშვილს პირველი ასოს „მ“-ს სინგურით დაწერა დავიწყებია და დარჩენილა შავი მელნით შესრულებული „ესინჯე“.

\*\*\*\*\* M.-ში „მეზინჯე არუთინას“ შემდეგ ვაკეთებულა შეჯამება: „იქნა კგ“ (22).

ჩვეულებრივად სიების თითო სტრიჟონში თითო გვარსახელი იწერება, M ნუსხაშიც 22

სარქარბაში იმამვერდა<sup>2</sup>  
 სასახლის თავილდარი<sup>3</sup> ელიზბარა<sup>4</sup>  
 იასაული ალვეერდა  
 ყორღანაშვილი<sup>5</sup> მანუჩარა  
 შებაზაშვილი<sup>6</sup>

5

იქნა 57\*

კარი 48<sup>8</sup>. მეითრისა, ფეშქაშნივისისა და მერიქიფე[ე]ბისა\*\*

155. [რვ\*\*\*; M 107; S 68v; K 77r] მეითრისა\*\*\*\*

10 მეითარი ბატონს თავს<sup>10</sup> დაადგებოდეს<sup>11</sup>, ხელსახოცს მიართმევდეს, მერიქი-  
 ფეებს<sup>12</sup> ამსახურებდეს. [ბატონის] ტანისამოსი<sup>13</sup> მის<sup>13</sup> ხელთ არის. ღუშალიკის ნა-  
 ხევარი მეითრისა არის. შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყრელობა<sup>14</sup> და შინაყმობა  
 დიდი აქეს<sup>15</sup>.

15 თავილდარს<sup>15</sup> ღუშალიკის ნახევარი, როვორც სხვანი გაიყოფენ<sup>16</sup>, ის  
 რე<sup>17</sup> ესე.

სტრიქონია, მაგრამ M-ის გადაშწერს დაეიწყა, რომ ერთ სტრიქონში მას უწერია: „მენალარეს  
 შაგირდი ოთხი“. ერთი „მენალარე ზალინა“-ს გამოკლებით M-ში იქნება 24 კაცო. ამიტომ  
 შეჭამება „კბ“ ტექსტში არ დაეტოვებ. S და K ნუსხებს გარდა, სხვა ნუსხებშიც 24 კაცია.

S-ში 19 კაცია, ხოლო K-ში 18: S და K-ს, სხვა ნუსხებთან შედარებით, შემდეგი გვარ-  
 სახელები აკლათ: 1. მექანარე ივანე, 2. მექანარე მოსესა, 3. მექანარე როსტომა, 4. მექანარე  
 პაპა, 5. მექანარე ალიყულა და 6. მისი შული ფოლადა (უქანასკნელი გვარსახელი S-ში, რო-  
 გორც ვთქვით, შემდეგ არის ჩამატებული).

<sup>1</sup> სარქარბაში და სარქრები MSKJ; სარქარბაშისა და სარქრებისათვის cet.

<sup>2</sup> იმამვერდა M; იმამვერდა K; იმამვერდი S; იმამვერდი cet.

<sup>3</sup> თავილდარი MSKJ; თავილდარი cet.

<sup>4</sup> ელიზბარა M; ელისბარ Qa; ელისბარა cet.

<sup>5</sup> ყორღანაშვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>6</sup> შებაზა შვილი MSKJ; შებაზას შვილი cet.

<sup>7</sup> იქნა ე M;—cet.

<sup>8</sup> კარი ნდ M;—cet.

<sup>9</sup> მეითრისა SKJ; მეითრისათვის cet.

<sup>10</sup> თავს—SK.

<sup>11</sup> დადგებოდეს M.

<sup>12</sup> მერიქიფეებს J; მერიქიფებს SK; მერიქიფე M; მერიქიფეს cet. <sup>13</sup> ტანისამოსი — M.

<sup>13</sup> მისს AgNittJ.

<sup>14</sup> გაუყრელობა და]—M.

<sup>15</sup> დიდი აქეს]—M.

<sup>15</sup> თავილდარს MSK; თავილდარს cet.

<sup>16</sup> გაიყოფენ] გაიყოფდენ MJ.

<sup>17</sup> ასრე SK.

\* MSKJ ნუსხებში 5 კაცია, დანარჩენში — 6; ამ ნუსხებში დამატებით შეტანილია — „გდორ-  
 გის შვილი დათუნა“.

\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღებული.

\*\*\* J-ში: რზ.

\*\*\*\* SK-ში „მეითრისა“ ცალკე სტრიქონზე არ არის გამოტანილი, როგორც ეს სათა-  
 ურს შეეფერება, მაგრამ სინგულრით არის დაწერილი და ამასთანავე, ტექსტის დასაწყის ნაწილს  
 არ ეკუთვნის.

ფეშქაშის ქარხანა: ფეშქაშნივისი ქაიხოსრო. ფეშქაშის თავილდარი<sup>2</sup> ლორელი ფარსადანა.

იქნა 2<sup>2</sup>

[M 107; S 58v; K 77r] რაც ფეშქაში მოვა, ის დასწერს. რაც სარხათი ჰქონდეს, ის ჯამაგირი<sup>5</sup>. ულუფა დღეში<sup>6\*\*</sup>—ერთი<sup>7</sup> ლიტრა ღვინო, ექვსი პური, ერთი ფისოსის ქონი<sup>8\*\*\*</sup>, ერთი ლიტრა ქერი<sup>9</sup>, ხორცი, ერთი ფარჩა<sup>10</sup>. რასაც ქარხანაში<sup>11</sup> ხარჯს დასწერს<sup>12</sup>, იმის<sup>13</sup> განაცემის<sup>14</sup> დუშალიკისა<sup>15</sup>, რაც თავილდარს<sup>16</sup> ერგების, იმის<sup>17</sup> მონ[S 58r]ახვერეა<sup>18</sup> 10

<sup>1</sup> ფეშქაშის მოჭელენი MSKJ; ფეშქაშის მოჭელეთათს cet.

<sup>2</sup> თავილდარი MSKJ; თავილდარი cet.

<sup>3</sup> იქნა ბ M;—cet.

<sup>4</sup> ფეშქაშნივისისა MSKJ; ფეშქაშნივისათს cet.

<sup>5</sup> ჯამაგი J.

<sup>6</sup> დღეში—MK.

<sup>7</sup> ერთი ო S.

<sup>8</sup> ღვინო ექვსი პური ერთი ფისოსის ჭონი J;—MSK; ღვინო ექვსი შაური ერთი ფისოსის (LAGNTIt<sup>1</sup>-ში: ფისოსი) ქონი cet.

<sup>9</sup> ერთი ლიტრა ქერი—SK (JDQaLAGNTIt<sup>1</sup>-ში „ერთი ლიტრა ქერი“ არის არა ამ ადგილზე, არამედ სიტყვა „ხორცი“ს შემდეგ).

<sup>10</sup> ხორცი, ერთი ფარჩა ჩვენი კონიექტ.; ფარჩა ხორცი S; ერთი ფარჩა ხორცი cet.

<sup>11</sup> ქარხანაში MSK; ქარხნის cet.

<sup>12</sup> დასწერს MSK; დასწერდეს cet.

<sup>13</sup> იმის] ეს იმის SK.

<sup>14</sup> განაცემისა M.

<sup>15</sup> დუშალიკისა]—M.

<sup>16</sup> იმის თავილდარს M; თავილდარს SKJ; თავილდარს cet.

<sup>17</sup> ამისი SK.

<sup>18</sup> მონახვერეა] მონახვერე არის M.

\* M-ში „ფეშქაშის მოჭელენი“ და მისი მომდევნო ტექსტი მოთავსებულია მე-4 კარში, რომლის სათაურია: „სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისა“. SK-ში ეს პარაგრაფი მოთავსებულია იმავე ადგილზე—„ყავაჩები“-ს შემდეგ და „საჰაბადროს მოჭელენი“-ს წინ. აქ ჩვენ ეს გადმოვიტანეთ შინაარსის მიხედვით, რადგანაც ამის შემდეგ ფეშქაშნივისის დებულება მოცემულია შეიძლებოდა კიდევ 156-ე და 157-ე პარაგრაფების გაერთიანება, მაგრამ ამ გაერთიანებისაგან თავი შევიკავეთ შემდეგი გარემოების გამო: 156-ე პარაგრაფში „ფეშქაშნივისი ქაიხოსროს“ შემდეგ დასახელებულია ფეშქაშის თავილდარი ლორელი ფარსადანა; 157-ე პარაგრაფი იწყება ქარხანაში შემოსული ფეშქაშის აღრიცხვით („დაწერა“), რომელიც ფეშქაშნივისის მოვალეობა იყო. პარაგრაფების გაერთიანების შემთხვევაში, სათაური „ფეშქაშნივისის“, უნდა ამოგვეღო და მაშინ შეიქნებოდა შთაბეჭდილება, თითქოს თავილდარი ევალებოდა შემოსული ფეშქაშის აღწერა.

\*\* S-ში—სიტყვა „დღეში“ სტრიქონსს ზემოთ არის ჩაწერილი.

\*\*\* S-ში სიტყვები — „დუშალიკიდან პური ვ ფისოსის ქონისა“, სიტყვა „დღეში“-ს შემდეგ, სტრიქონსს ზემოთ არის ჩაწერილი.

\*\*\*\* სიტყვა „მონახვერე არის“, შემდეგ M-ში წერია: „ქ მერიქიფეთ ხუცისა ქალიფთრისა და მერიქიფებისა ასრე არის“. იგივე სიტყვები, გარდა უკანასკნელი ორისა, მოყვანილია ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში, მაგრამ მათ წინ უძღვის პარაგრაფის ნიშანი: J-ში „რქ“, ხოლო დანარჩენში „რზ“. SK-ში: წერია „მერიქიფეთ ხუცისა ქალიფთრისა და მერიქიფებისა არა სწერია რა“.

დალაქი მელქუა<sup>2</sup>  
 შანშია შვილი ქაიხოსრო<sup>3</sup>  
 თუმანი შვილი თამაზა<sup>4</sup>  
 5 სენნია შვილი ჯაჯანა<sup>5</sup>.  
 მუსხელა შვილი ზაალის შვილი<sup>6</sup>  
 ადამ ნაბიქვარი<sup>7</sup>  
 მგალობელი<sup>8\*\*\*</sup>  
 დოხოლია<sup>9</sup>  
 10 სიამარადის შვილი ოტია<sup>10</sup>  
 იქნა თ<sup>11</sup> 9\*\*\*

<sup>1</sup> მერიჩიფე MSKJ; მერიჩიფეთათჱ cet.

<sup>2</sup> დალაქი მელქუა] მერიჩიფე დალაქი მელქუა M.

<sup>3</sup> შანშია შვილი ქაიხოსრო MJ; შანშე შვილი ქაიხოსრო SK;—cet.

<sup>4</sup> თუმანი შვილი თამაზა (M-ში: თამაზ) MJ; მგალობელი თუმანი შვილი თამაზა თავილდარი S; მგალობელი თუმანი შვილი თამაზა K;—cet.

<sup>5</sup> სენნია შვილი ჯაჯანა M;— ჯაჯანა სენნია შვილი SKJ;—cet.

<sup>6</sup> მუსხელა შვილი ზაალის შვილი (M-ში: ზაალის შვილი) MSKJ;—cet.

<sup>7</sup> ადამ ნაბიქვარი SKJ; ადამა ნაბიქვარი M;—cet.

<sup>8</sup> მგალობელი MJ;—cet. (იხ. მე-4 შენაშენა).

<sup>9</sup> დოხოლია MSKJ;—cet.

<sup>10</sup> სიამარადის შვილი ოტია MSKJ;—cet.

<sup>11</sup> იქნა თ M;—cet.

\* J-ში ებ.

\*\* „მგალობელი თუმანი შვილი თამაზა“ S-სა და K-ში ერთ სტრიქონში, ერთ გვარსახელად არის წარმოდგენილი. 'S-ში—გვარსახელს მიმატებული აქვს „თავილდარი“. საყურადღებოა, რომ K-ში სია ორ სვეტად არის მოცემული. „მგალობელი თუმანი შვილი თამაზა“ პირველ სვეტშია, მის გასწვრივ მეორე სვეტში ყალიბისფერების სიაში წერია: „თავილდარი“ (იხ. S-ს და K-ს აღწერა).

\*\*\* DQaANTtt'-ში 6 კაცია დასახელებული: მერიჩიფე ზუბიტა, ბერუას შვილი გიუა, დალაქი მელქუა, ნინას შვილი გიორგი, სოზიას შვილი იესე, იქიე შიო (ამ ექვსი კაციდან მხოლოდ „დალაქი მელქუა“ არის MSKJ-ში). DQaAgNTtt'-ში — შანშიას შვილი ქაიხოსრო, მუსხელას შვილი ზაალის შვილი და ადამ ნაბიქვარი შეტანილი არიან მკერვალებსათვის განკუთვნილ საშუალებებში (პე), ხოლო თუმანი შვილი თამაზა, დოხოლია და სიამარადის შვილი ოტია მემანდრებისათვის განკუთვნილ სიაში (წ პთ). ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში ვხვდებით პარაგრაფს, რომლის სათაურია: „რზ. მერიჩიფეთხუცისათვის“. JDQa-ში (J უსათაუროა) ამ სათაურის ქვეშ წერია: „მერიჩიფეთხუცისა ქილოფორისა და მერიჩიფეთხუცისა“. AgNTtt'-ში: „მერიჩიფეთხუცისა, (L-ში: მერიჩიფეთხუცისა), ქილოფორისა და მერიჩიფეთხუცისა“ (L-ში: მერიჩიფეთხუცისა), შინაარსით „მერიჩიფეთხუცისა და მერიჩიფეთხუცისა განაწესი“ ერთად უნდა იყოს და ამიტომაც აქ ვათავსებთ. M-ის მხედვით პარაგრაფი მერიჩიფეთხუცისა შესახებ, სალაროს ნაზირის და მისი ინსაფების კარშია მოთავსებული (კარი დ).

[S 59r; K 77v.] ქარხნის ნაზირის სარგო<sup>3</sup>: წელიწადში თუმანი 12<sup>4</sup>, დლიური<sup>5</sup> წმინდა<sup>6</sup> პური 2<sup>7</sup>, ატენური ღვინო, როდესაც ქარხანაში იყოს<sup>8</sup> ლიტრა 1<sup>9</sup>, სა-  
ჯელო ღვინო<sup>10</sup> ლიტრა<sup>11</sup> 1<sup>12</sup>, კვირაში ცხვარი 1<sup>13</sup>, ბატონის საქმლადამ<sup>14</sup> ბოშ-  
ყაბი<sup>15</sup> 1<sup>16</sup> [K 77v.], წელიწადში ჯოგიდამ კვიცი 1<sup>17</sup>, მუქამალი ცხენის იარაღო 1<sup>18</sup>,  
ნახევარი საბარათაშვილოს<sup>19</sup> კოდისპურის მკრეფელობა.

ჩარფა ნაზირისა: წელიწადში ჯოგიდამ კვიცი 1<sup>21</sup>, ბატონის სატამაზლოუნეს<sup>22</sup>  
ცხერის<sup>23</sup> პასილის<sup>24</sup> ოცის თავი.

ქარხნის მუშრიბებს<sup>26</sup> რაც სარხათი აქესის, ჯამაგირი. თეითო<sup>27</sup> თეთრი  
პური<sup>28</sup> და<sup>29</sup> საერო შვიდი<sup>30</sup>, ღვინო ლიტრა ერთი<sup>31</sup>, სანთელი 1<sup>32</sup>, თათარს ბრინჯი -

<sup>1</sup> კარი ნე M;—cet.

<sup>2</sup> ქარხნის ნაზირის სარგო M;—SK; ნაზირი ქარხნისა და მისი სარგო J; ქარხნის ნაზირის სარგოსათვის cet.

<sup>3</sup> ქარხნის ნაზირის სარგო M (ტექსტის დასაწყისია, ჩვენ ის სათაურად გავიტანეთ); ქარხნის ნაზირის SK;—cet.

<sup>4</sup> იბ (თავზე თუმნის ნიშანი, ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> დლიური] დლიურ MSKJ.

<sup>6</sup> წმინდა] წმიდა MSKJDQaL.

<sup>7</sup> ბ M;ორი cet.

<sup>8</sup> როდესაც ქარხანაში იყოს]—M.

<sup>9</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>10</sup> ღვინო]—M.

<sup>11</sup> ლიტრა]—SKJ.

<sup>12</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>14</sup> საქმელზედ SK.

<sup>15</sup> ბოშაბი M.

<sup>16</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>17</sup> ერთი K; ა cet.

<sup>18</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> საბარათაშვილოს] საბარათას შვილოს AgNTIt'.

<sup>20</sup> ჩარფა ნაზირისათვის L;—MSKJ; ჩარფა ნაზირისათვის cet.

<sup>21</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>22</sup> სატამაზლოუნის SK.

<sup>23</sup> ცხერისა SK.

<sup>24</sup> პასილის SK.

<sup>25</sup> ქარხნის მუშრიბის სარგო ჩვენი კონექტ.:—MSKJ; მუშრიბი ქარხნისა J (ეს სიტყვები—სათაურად არის გატანილი, სინგურით დიწერილია ცალკე სტრიქონზე, მაგრამ ტექსტის დასაწყისია); ქარხნის მუშრიბისათვის cet. (ტექსტის დასაწყისი სიტყვებია სათაურად გატანილი და ნათესაობით ბრუნვაში დასმული).

<sup>26</sup> ქარხნის მუშრიბებს: MSK;—cet (როგორც ვთქვით, დანარჩენ ნუსხებში სათაური ტექსტის დასაწყისია).

<sup>27</sup> თითო M.

<sup>28</sup> თეთრი პური M; ~ პური თეთრი cet.

<sup>29</sup> და M;—cet.

<sup>30</sup> შვიდი M; პური ზ S; პური შვიდი cet.

<sup>31</sup> ა MSKJDQaL; ერთი cet.

<sup>32</sup> სანთელი ერთი;—M; სანთელი ა cet.

• M-ის სარჩევში კარის სათაურაა: ანე ქარხნის ნაზირისა და ჩანფა ნაზირისა ქარხნის მუშრიბისა და მეჯოგეთხუცისა.

\*\* J-ში: რე.

\*\*\* J-ში: რიგ.

ნაწევარ<sup>1</sup> ლიტრა, ერბო ერთი ქსანი<sup>2\*</sup>, კვირაში საკლავი თვითო, მარლი თვეში ლიტრა ორ-ოლი<sup>3</sup>, კერი დღეში ლიტრა ოროლი<sup>4</sup>, ქონი თვითო ქსანი.

კ ა რ ი 50<sup>5</sup>. ქარხნის ნაზირისა და მისის ანსაფებისა\*\*

182. [რეგ;\*\*\* M 22; S 77r; K 101r] ქარხნის იასაულები\*\*\*\*

5 არეშიშვილი როსაბა<sup>7</sup>  
არეშიშვილი შერმაზანა<sup>8</sup>  
დალალაშვილი<sup>9</sup> ალავერდა  
ხოჯაშვილი<sup>10</sup> ადიბეგა  
10 ყორღანაშვილი<sup>11</sup> ნასყიდა  
ყოღანაშვილი<sup>12</sup> პაპა  
ყოღანაშვილი კახაბერი<sup>13</sup>  
ყოღანაშვილი ჯიმშიტა<sup>14</sup>  
[M 28] კიდევ ყორღანაშვილი პაპა<sup>15</sup>  
ყოღანაშვილი<sup>16</sup> კაცია  
15 დურნუკელი ფარემუზა  
ელიარაშვილი პაპუა<sup>17</sup>

<sup>1</sup> O S.

<sup>2</sup> ერთი ქსანი] ა ქსანი S; ქსანი ა M.

<sup>21</sup> თვეში M; — cet.

<sup>3</sup> ოროლი MSK; ორორი cet.

<sup>4</sup> ოროლი MSK; ორორი cet.

<sup>5</sup> კარი M; — cet.

<sup>6</sup> ქარხნის იასაულები MSK; ნაზირი ქარხნისა და მისი ანსაფებისა J; ქარხნის ნაზირისა და მისის ანსაფებისათჳს cet.

<sup>7</sup> არეშიშვილი როსაბა SK; ქარხნის იასაული არეშის შვილი როსაბა M; ქარხნის იასაული არეშიშვილი იოსებ Q; ქარხნის იასაული არეშის შვილი იოსებ cet.

<sup>8</sup> არეში შვილი შერმაზანა MJ; არეში შვილი შერაზანა SK; არეშის შვილი შერმაზანა cet.

<sup>9</sup> დალალა შვილი MSKJ; დალალას შვილი cet.

<sup>10</sup> ხოჯა შვილი MSKJ; ხოჯას შვილი cet.

<sup>11</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>12</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>13</sup> ყორღანა შვილი კახაბერი MJ; ყორღანა შვილი კახაბერა SK; ყორღანას შვილი კახაბერი cet.

<sup>14</sup> ყორღანაშვილი ჯიმშიტა MSKJ; ყორღანას შვილი ჯიმშიტა cet.

<sup>15</sup> კიდევ ყორღანა შვილი პაპა MJ; ყორღანაშვილი პაპა SK; კიდევ ყორღანას შვილი პაპა cet.

<sup>16</sup> ყორღანა შვილი MSKJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>17</sup> ჯიმშიტელი ელიარა შვილი პაპუა MJ; ელიარაშვილი პაპა SK; ელიარას შვილი პაპა cet.

\* სიტყვა „ქსანი“ K-ში სტრიქონს ზემოთ არის დაწერილი. მის ქვეშ რაღაც სიტყვა ამოშლილია.

\*\* სათაური (კარის) M-ის სარჩევადან არის აღებული. თვით ტექსტში „კარი-ე“, მომდევნო სტრიქონზე სათაურის სახით წერია: „ქვემო ქარხნის ნაზირის თაბუნა“.

\*\*\* J-ში: რიზ.

\*\*\*\* M-ში: „ქარხნის იასაულები“ს შემდეგ I და II სტრიქონში წერია: „ქ. არის ქუეშო ქარხნის ნაზირის საცელო და თაბუნა“, ხოლო J-ში სათაურის შემდეგ I სტრიქონში ვკითხულობთ: „ქარხნის იასაულები არის ქვემო ქარხნის ნაზირის საცელო და თაბუნა.“

ხვარაძორელი<sup>1</sup> მირზა  
შანშიაშვილი<sup>2</sup> საფარა  
თეგა იასაული  
ფასუაშვილი<sup>3</sup> ბერუა  
ნასრიაშვილი<sup>4</sup>\* ალავერდა\*\*

5

168. [რლდ; S 74v; K 101 v] სახაბაზოს მოხელენი<sup>5</sup>.

მეგოდრეთ ხუცესი<sup>6</sup> შანშიაშვილი<sup>7</sup> ნასყიდა  
მეგოდრეთ ხუცესი<sup>8</sup>\*\*\* თულაშვილი<sup>9</sup> ზურაბ  
მანდენაშვილი<sup>10</sup> გოდერძა<sup>11</sup>  
ჯანდიერი<sup>12</sup>  
შიგამდგომელი<sup>13</sup> თრიალელი ზურაბა  
ენაგელი ბერუა  
ხაბაზი დიღმელი გიგოლაშვილი<sup>14</sup> გიორგი

10

1 ხვარაძორელი MSK; ხეაძორელი Q; ხვარაძორელი cel.

2 შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი cel.

3 ფასუა შვილი SKJ; ფასუას შვილი cel.

4 ნასრია შვილი SKJ; ნასრიას შვილი cel.

5 სახაბაზოს მოქლენი MSKJ; სახაბაზოს მოხელეთათვის cel.

6 მეგოდრეთხუცესი MSKJDQ; მეგოდრეთხუცესი cel.

7 შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი cel.

8 მეგოდრეთხუცესი] მეგოდრეთხუცესი aN.

9 თულა შვილი MSKJ; თულას შვილი cel.

10 მანდენაშვილი MSKJ; მანდენას შვილი cel.

11 გოდერძა MSK; გოდერძი cel.

12 ჯანდიერი K; ჯანდიერ cel.

13 შიგამდგომელი] შიგამდეგ. შიგამდეგენი S; შიგამდეგ შიგამდეგენი K.

14 გიგოლაშვილი MJ; გეგელაშვილი S; გეგელიშვილი K; გიგოლას შვილი cel.

\* „ნასრიაშვილი“ დამოწმებულია 1672 წლის საბუთში როგორც გეარსახელი. ამიტომ, ამ შემთხვევაში, M-ს აღარ მივსდით (M-ში: „ნასრიას შვილი“).

\*\* M-ში „ნასრიას შვილის“ შემდეგ მოცემულია შეჯამება „იშ“ (18), მაგრამ, სინამდვილეში სიაში 17 კაცია: „ყორღანა შვილი პაპა“ M-ის სიაში სამჯერ არის განმეორებული, ერთხელ სწერია: „ყორღანაშვილი პაპა“, მეორეჯერ „კიდევ ყორღანაშვილი პაპა“ და მესამეჯერ „ყორღანაშვილი პაპა“. ასევეა ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში; ერთი გეარსახელი ჩვენ ამოვიღეთ, რადგანაც S და K ნუსხებში ორჯერ არის ეს გეარსახელი განმეორებული.

SK-ში 19 კაცია. აქედან ზედმეტია: იახში არეშიშვილი და ყორღანაშვილი მანუჩარა. J-ში 22 კაცია. აქედან ზედმეტია: ფირფისნელა გოდერძა, დოღმაზა შვილი როსტომა, არეშიშვილი იახში. გარდა ამისა, J-ში ყორღანა შვილი პაპა სამჯერ არის განმეორებული.

როგორც 146-ე პარაგრაფის შეჯამების განმარტებაში აღვნიშნეთ, დანარჩენ ნუსხებში ორი პარაგრაფის, სალაროს ნაზირისა და მისის ანსაფებისათვის“ (§ რიე) და „ქარხნის ნაზირისა და მისის ანსაფებისათვის“ (რიე) სიებში 41 კაცია.

ჩვენ სიისაგან გაცხადებთ ამ ნუსხებში დამატებული არიან შემდეგი პირები: არეშიშვილი იახში, დოღმაზაშვილი როსტომა, ფირფისნელა გოდერძა და იველაშვილი თამაზა. ამასთანავე, ამ ნუსხებში, ისე როგორც M-სა და J-ში, „ყორღანაშვილი პაპა“ სამჯერ არის განმეორებული.

\*\*\* M-ში: ორთავეჯერ—მეგოდრეთხუცესი წერია, რადგანაც არც ერთ სხვა ნუსხის მიხედვით ამ სიტყვაში „ქ“ არ არის, ჩვენც იგი აღარ დაეტოვეთ.

- ოთიაშვილი<sup>1</sup>  
 ოქუზაშვილი<sup>2</sup>  
 ზაზიაშვილი<sup>3</sup>  
 თბილაშვილი<sup>4</sup>  
 5 მარიამული დათუნა  
 მოქალაქე გოჩაშვილი<sup>5</sup>  
 სამეხროელი ბახტრიძე<sup>6</sup>  
 ანდრაპელი\*<sup>7</sup> ზადა  
 იქივ ხოსიტა\*\*  
 10 ზემო ანდრაპელი მექვაბიშვილი ბერუა<sup>8</sup>  
 მოქალაქე გოგიაშვილი<sup>9</sup>  
 ეძნელი აღუა\*\*\*

184. [რლე; S 10r; K 14r] სუფრაქეში<sup>10</sup>

- 15 მეითრიშვილი<sup>11</sup> ავთანდილ  
 შანშიაშვილი<sup>12</sup> გიორგი  
 ზავრაშვილი<sup>13</sup> ტარიელი  
 მამუკა შათირი  
 შანშიაშვილი<sup>14</sup> პაპა  
 საჩინოშვილი<sup>15</sup> ოთარი  
 20 იქნა (6<sup>16</sup>)

<sup>1</sup> ოთიაშვილი MSKJ; ოთიას შვილი cet.

<sup>2</sup> ოქუზა შვილი MSKJ; ოქუზას შვილი cet.

<sup>3</sup> ზაზია შვილი MSKJ; ზაზიას შვილი DQL; ზაზიას შვილი cet.

<sup>4</sup> თბილა შვილი MSKJ; თბილას შვილი cet.

<sup>5</sup> გოჩაშვილი SK; გოჩიაშვილი MJ; გოჩას შვილი cet.

<sup>6</sup> სამეხროელი ბახტრიძე SK; სამეხროელი ბახტარიძე M; სამეგრეოელი ბახტრიძე cet.

<sup>7</sup> ანდრაპელი ჩვ. კონიექტ.; ანტრაფელი MSK; ანდრაფელი cet.

<sup>8</sup> ზემო ანდრაპელი მექუაბიშვილი ბერუა M; ზემო ანტრაფელი მექვაბიშვილი ბერუა SK; ზემო ანდრაპელი მექვაბის შვილი ბერუა J; მექვაბის შვილი ბერუა cet.

<sup>9</sup> გოგია შვილი MSKJ; გოგიას შვილი cet.

<sup>10</sup> სუფრაქეში MSKJ; სუფრაქეშთათვს cet.

<sup>11</sup> სუფრაქეში მეითრი შვილი M; მეითრიშვილი SK; მეითრის შვილი cet.

<sup>12</sup> შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი cet.

<sup>13</sup> ზავრა შვილი MSKJ; ზავარასშვილი cet.

<sup>14</sup> შანშია შვილი MSKJ; შანშიას შვილი პაპა cet.

<sup>15</sup> საჩინო შვილი MSKJ; საჩინოს შვილი cet

<sup>16</sup> იქნა ვ M;—cet.

\* „ანდრაპელი“ ამ შემთხვევაში არც ერთ ნუსხაში არ არის (არის „ანტრაფელი“ ან „ანდრაფელი“), მაგრამ ამავე პარაგრაფის სხვა ადგილას არის „ზემო ანდრაპელი“. ბოლო სიტყვა გვხვდება აგრეთვე 152-ე პარაგრაფშიც და ჩვენც ამის მიხედვით ტექსტში „ანდრაპელი“ დავტოვეთ.

\*\* „იქივ ხოსიტა MSKJ-ში შეტანილია „ანდრაპელი ზადა“-ს შემდეგ და იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ხოსიტა იქაური ე. ი. ანდრაპელია დანარჩენ ნუსხებში „იქივ ხოსიტა“ მოსდევს მოქალაქე გოჩას შვილს“ და ამიტომ სიტყვა „იქივ“ უაზროდ გამოიყურება.

\*\*\* M-ში შეყამების სახით მოცემულია კ (20), რაც არაა სწორი, რადგანაც სიაში 19 კაცია. ასეთი შეცდომა M-ის ვადამწერს, ალბათ იმიტომ მოსვლია, რომ ნუსხაში ჩვეულებრივად თითო სტრიქონში თითო გვარსახელია, ამ სიაში კი ერთ შემთხვევაში ერთ გვარსახელს (ახაბა-



თუშმალი მანუჩარაშვილი<sup>2</sup>  
 თუშმლისშვილი ზალია<sup>3</sup>  
 მამად<sup>4</sup> შათირა  
 საყა წყლის<sup>5</sup> მზიდავი 5  
 ყასაბი  
 [K 14v] მზარეულები<sup>6\*</sup>: დიდმელი ბერუა<sup>7\*\*</sup>  
 იორყულა  
 მარიამული გოგია  
 ზევადე გოსტამა 10  
 მარიამული პაპუა<sup>8</sup>  
 გრძელაშვილი ბერი<sup>9</sup>  
 მუმლია  
 თეთრადე შვეერდა  
 მარიამული ლომკაცი 15  
 ქვემო ბოლნელი ელიზბარა<sup>10</sup>  
 ჯიმშიტაშვილი<sup>11</sup> ზურაბა  
 კრწანელი მამუკა  
 კრწანელი დათუნა  
 ეძნელი მახარა<sup>12\*\*\*</sup> 20

ზი დიდმელი გიგოლაშვილი გიორგი“) ორი სტრიქონი უკავია. SKJ-შიც 19 კაცია, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში 21; ამ ნუსხებში დამატებულია—შანშას შვილი გიორგი და თრიალელი რამიზა.

<sup>1</sup> სამზარეულოს მოკვლენი MSKJ; სამზარეულოს მოკვლეთათჳს cet.

<sup>2</sup> თუშმალი მანუჩარა შვილი SK; არის თუშმალი მანუჩარაშვილი M; არის თუშმალი მანუჩარას შვილი J; თუშმალი ანუჩარას შვილი N; თუშმალი მანუჩარას შვილი cet.

<sup>3</sup> თუშმლის შვილი ზალია| თუშში შვილი ზალია M; თუშმლას შვილი ზალია S; თუშმლაშვილი ზალია K; თუშლძის შვილი ზალია J.

<sup>4</sup> მამად| მამა MSK.

<sup>5</sup> წყლის MSKJQa; წყალის cet.

<sup>6</sup> მზარეულები SK; მზარეული cet.

<sup>7</sup> ბერუა| ბერუა JDQa.

<sup>8</sup> პაპუა| პაპუნა SK.

<sup>9</sup> გრძელა შვილი ბერი MSK; გრძელი შვილი ბერუა Q; გრძელას შვილი ბერუა ANtt'; გრძელის შვილი ბერუა DaLgT.

<sup>10</sup> ქვემო ბოლნელი ელიზბარა M; ქვემო ბოლნელი ელიზბარ S; ქვემო ბოლნელი ელისბარა K; ქვემო ბოლნელი ელისბარა cet.

<sup>11</sup> ჯიმშიტა შვილი MSK; ჯიმშიტას შვილი cet.

<sup>12</sup> ეძნელი მახარა MSKa; ეძნელი მახარა DQ; ეძნელი მახარა LANtt'; ეძნელი მახარა gT.

• SK-ში „მზარეულები“ გვერდის შუაში სათაურად სინგურით არის გამოტანილი, დანარჩენი ხელნაწერებში კი „მზარეული“, მიწერილი აქვს „დიდმელი ბერუა“-ს. შინაარსის მიხედვით ჩვენ „მზარეულები“-ს შემდეგ ორი წერტილი დაეკავთ, ე. ი. S და K-ს მიხედვით გავმართეთ ტექსტი.

•• „მზარეული დიდმელი ბერუა“-ს შემდეგ J-ში საკუსტოსო ნიშნად გვერდის ბოლოს წერია: „იორყულა“, მაგრამ მომდევნო გვერდზე საკუსტოსი ნიშანი აღარ არის. ეს იმიტომ, რომ ამ ადგილზე ხელნაწერი ნაკულვია. J-ში პარაგრაფი „სამზარეულოს მოკვლენის“ შესახებ აქ წყდება. მას აქვია აგრეთვე მომდევნო პარაგრაფი: „სალენის მოკვლენი“.

••• სხვაობა ნუსხების ასოების მსგავსებისაგან მომდინარეობს: D-ში, რომლიდანაც უნდა იყოს გადმოწერილი A, „ეძნელი“-ს პირველი ასო „ე“, შუას ზევით ოდნავ მოღუნულია და წააგავს „ქ“-ს; ბოლო „ზ“ და „ხ“-ც ერთმანეთს წააგავს; გ-ში „ხ“-ს თავი ოდნავ მოღუნულია და ჰკითხება როგორც „ზ“ (აქედან: „მზარა“).

ავლადელი ძამა  
ოსტატი ფარადა  
თავილდარი<sup>1</sup> გოგია  
კოყრელი ზურაბა  
მზარეული ნინიაშვილი<sup>2</sup>  
მკვდლისშვილი  
იქნა ჯამი 25<sup>3</sup>

106. [რლზ] საღვინის<sup>4</sup> მოხელენი

მელვინეთხუცესი გაბელ<sup>5</sup>  
შიგამდღვი ოსიყმეშვილი<sup>6</sup>  
[S 10v] თავილდარი ზავრაშვილი<sup>7</sup> ფარსადან<sup>8</sup>  
[K 16r] მელვინეები\*: ყორლანაშვილი<sup>9</sup> ბერუა  
პაპა

სოლოლაშვილი<sup>10</sup> იოთამ<sup>11</sup>  
ბაირამაშვილი<sup>12</sup> როსტომ<sup>13</sup>

სოზიაშვილი<sup>14</sup> შიუა  
ზავრაშვილი<sup>15</sup> ზურაბა  
დათუნაშვილი<sup>16</sup> შაველა

გურიელი პაატა<sup>17</sup>  
მირიანაშვილი<sup>18</sup> ალავერდა

[M 25] შულავრის მამასახლისის შვილი. პაპა<sup>19</sup>  
გლურჯიძე გლურჯი  
კალატოზის შვილი<sup>20</sup> არდაშელ  
იქნა ჯამი 15<sup>21</sup>\*\*

<sup>1</sup> თავილდარი MSK; თავილდარი cet.

<sup>2</sup> ნინია შვილი MSK; ნინიას შვილი cet.

<sup>3</sup> იქნა ჯამი კე M;—cet.

<sup>4</sup> საღვინის მოქველენი MSK; საღვინის მოქველეთოხ cet.

<sup>5</sup> მელვინეთ ხუცესი გაბელ MSDQaL (M-ში: მელვინეთ ვუცესი); მელვინეთ უხუცესი გაბელ K; მელვინეთ ხუცესი გაბრიელ cet.

<sup>6</sup> ოსიყმე შვილი MSK; ოსიყმეს შვილი cet.

<sup>7</sup> თავილდარი ზავრა შვილი MSK; თავილდარი ზავარას შვილი cet.

<sup>8</sup> ფარსადან] ფარსადანა M.

<sup>9</sup> მელვინეები ჩე. კონიექტ.; მელვინე ყორლანა შვილი MSK (SK-ში „მელვინე“ შუა გვერდ-ზეა სინგურით სათაურის სახით, შემდეგ სტრიქონში — „ყორლანაშვილი“); მელვინე ყორლანას შვილი cet.

<sup>10</sup> სოლოლა შვილი MK; სოლოლას შვილი cet.

<sup>11</sup> იოთამ] იოთამა MK.

<sup>12</sup> ბაირამა შვილი MK; ბაირამას შვილი cet.

<sup>13</sup> როსტომა MSKDQa; როსტომ cet.

<sup>14</sup> სოზია შვილი MK; სოზიას შვილი cet.

<sup>15</sup> ზავრა შვილი MK; ზავრას შვილი cet.

<sup>16</sup> დათუნა შვილი MK; დათუნას შვილი cet.

<sup>17</sup> პაატა] პატა MS.

<sup>18</sup> მირიანა. შვილი MS; მირიანას შვილი cet.

<sup>19</sup> შულავრის მამასახლისის შვილი პაპა MSK; შულავრის მამასახლისის შვილი cet.

<sup>20</sup> კალატოზის შვილი MSKQ; კალატოზის შვილი cet.

<sup>21</sup> იქნა ჯამი იე M;—cet.

\* რადგან SK-ში „მელვინე“ სათაურად არის გამოტანილი, ჩვენც ამის მიხედვით დავსწერეთ „მელვინეები“ და მის შემდეგ ჩამოთვლის ნიშნად ორი წერტილი დავსვით.

\*\* MSK-ის სიაში 15კაცია; დანარჩენ ნუსხებში ამ 15 კაცის ვარადა არის კიდევ; ბოთნელი ბეჟუა, გორელი ესტატე და დითია (სულ—18).

დაგვიყენებია მეტიკისპირეთ<sup>2</sup>:

გეგელა<sup>3</sup> შვილი თამაზა<sup>3</sup>

ქიტია<sup>4</sup> შვილი ბერუა

[S 11r] კურდღელა<sup>5</sup> შვილი მახარა

დიღმელი ჩაჩა<sup>6</sup> შვილი რამაზა<sup>6</sup>

ავლაბრელი თამაზა

შულავრელი მუსურა<sup>7</sup> შვილი თანდილა<sup>7</sup>

იქივ ზურაბა<sup>8</sup>\*

5

10

დაგვიყენებია მეშარბათე თავილდრათ ბოლნელი ნაზარა<sup>10</sup>  
თათარი რამაზა

ქვემო ბოლნელი მამასახლისის განაყოფი გიუა<sup>11</sup>

იქივ<sup>12</sup> ასლანა

იქივ ბაია<sup>13</sup> შვილი

იქივ ხატის<sup>14</sup> ყმა თამაზა

იქივ მამუა<sup>15</sup>

აღნია<sup>16</sup> შვილი თამაზა

ეშაკა<sup>17</sup> შვილი ვერმიშა\*\*

15

<sup>1</sup> სატიკის პიროსი MJ; მეტიკის ბირები SK; სატიკის პიროსათუხ cet.

<sup>2</sup> დაგვიყენებია მეტიკის პირეთ MJ;—cet.

<sup>3</sup> გეგელა შვილი თამაზა MJ; გეგელი შვილი თამაზა K; გეგელის შვილი თამაზა S; მეტიკის პირეთ თამაზა cet.

<sup>4</sup> ქიტია შვილი MKJ; ქიტიას შვილი cet.

<sup>5</sup> კურდღელა შვილი KJ; კურდღელა შვილი M; კურდღელას შვილი cet.

<sup>6</sup> ჩაჩა შვილი რამაზა] ჩაჩა შვილი თამაზა K; ჩაჩას შვილი თამაზა S.

<sup>7</sup> მუსურა შვილი თანდილა MJ; მუსურა შვილი K; მუსურას შვილი cet.

<sup>8</sup> იქივ ზურაბა—M; იქივ ზურაბა K; იქივ ზურაბა S.

<sup>9</sup> საშარბათოს მოხელენი MSKJ; საშარბათოს მოხელეთათუხ cet.

<sup>10</sup> დაგვიყენებია მეშარბათე თავილდრათ ბოლნელი ნაზარა MJ (J-ში: ბოვნელი); დაგვიყენებია (ეს სიტყვა შემდეგ არას ჩაწერილი სხვა ფერის მელნით) თავილდარი ბოვნელი ნაზარა S; თავილდარი ბოვნელი ნაზარა K; მეშარბათე თავილდარაი ნაზარა a; მეშარბათე თავილდარად ნაზარა cet.

<sup>11</sup> ქვემო ბოლნელი მამასახლისის განაყოფი გიუა M; ქვემო ბოვნელი მამასახლისის განაყოფი გიუა J; ეემო ბოვნელი გიუა K; ქვემო ბოვნელი გიუა cet.

<sup>12</sup> იქივ] იქივ S; იქივ K.

<sup>13</sup> იქივ ბაია შვილი MJ; იქივ ბაიას შვილი S; იქივ ბაია შვილი K; იქივ ბაიას შვილი cet.

<sup>14</sup> იქივ ხატის M; იქივ ხატის SK; ხატის cet.

<sup>15</sup> იქივ მამუა] იქივ მამუა S; იქივ მამუა K.

<sup>16</sup> აღნია შვილი MKJ; აღნიას შვილი cet.

<sup>17</sup> ეშაკა შვილი MKJ; ეშაკას შვილი cet.

\* M-ში: „იქნა ვ“; ამ ნუსხაში „იქივ ზურაბა“ არ არის. ამიტომაც ჩამი ეჭვსა და არა შვილი, როგორც ეს სხვა ნუსხაშია. საყურადღებოა შემდეგი: M-ში „იქნა ე“-ს შემდეგ წერია: „იქივ ზურაბა“. იქნა ჩამი „ზ“. მამასახლამე, გადამწერს „იქივ ზურაბა“ გამოჩენია, შემდეგ ჩაუწერია და ხელახალი შექამება გაუკეთებია, ისე, რომ ძველი შექამებაც დაუტოვებია.

\*\* ამის შემდეგ M-ში წერია: „იქნა ჩამი ი“ (10, ხინამდელიში სიაში 9 კაცია აგრეთვე J-ს სიაში. S და K-ში 10 კაცია. SK-ში, MJ-ს განსხვავებით დამატებულია: S-ში იქივ აღიბეგას შვილი, K-ში—იქივ აღიბეგა შვილი). დანარჩენი ნუსხების სიებში 12 კაცია; დამატებულია: აღიბეგას შვილი, ქიტესა და გიორგი.

„იქივ“, „იქივ“, „იქივ“ ნიშნავს იმავე ადგილიდან. ქვემო ბოლნელი მამასახლისის განაყოფი გიუა“-ს შემდეგ ვინც წერია, იგულისხმება, რომ ისინი ქვემო ბოლნისიდან არიან. ასეთი თანმიმდევრობით სია მოცემულია MSKJ-ში, დანარჩენს ნუსხებში თანმიმდევრობა დატული არ არის და „იქივ“ ჰყარგავს თავის მნიშვნელობას.

დაგვიყენებია აუშტარის თავილდრად არუთინა და ბაირამა<sup>2\*</sup> ამათი თაბუნი<sup>3</sup>:  
 დიღმელი გოდერძა<sup>4</sup>  
 იქივ<sup>5</sup> თანდილა შვილი<sup>6</sup> ბეციტა  
 5 იქავ<sup>7</sup> მარიაშული ბერუა  
 ბოენელი ბეეუა  
 ბოენელი მარქარა  
 ბოენელ ხუგაზა<sup>8</sup>  
 ბოენელი საქეუა  
 10 ბოენელი ღურია  
 ოლთისელი<sup>9</sup> აუშტარი<sup>10</sup> თამაზა  
 [M 20v] ავლაბრელი ზურაბა  
 შულავრელი ალიხანაშვილი<sup>11</sup>  
 იქივ<sup>12</sup> ყალთახნიშვილი<sup>13</sup> ფიჩალა  
 15 იქნა<sup>14\*\*</sup>.

170. [რმა]-სათეფშოხი<sup>15</sup>

დაგვიყენებია: მეთეფშეთ-თავილდარი  
 თუშმლის შვილი გიორგი<sup>16</sup>  
 20 მოქალაქე ხეჩუა  
 ბოლნელი<sup>17</sup> ხეჩუა  
 იქივ გზირიშვილი<sup>18</sup> მეთეფშე  
 სამეხროელი<sup>19</sup> ძამა

<sup>1</sup> სააუშტროსი M; საუშტროსი SKJ; სააუშტროსათვს cet.

<sup>2</sup> დაგვიყენებია აუშტარის თავილდრად არუთინა და ბაირამა M; დაგვიყენებია აუშტარი თავილდარი არუთინა და ბაირამა J; თავილდარი არუთინა და ბაირამა SK; აუშტარი თავილდარი არუთინა თავილდარი ბაირამა DQ; აუშტარა თავილდარი არუთინა თავილდარი ბაირამა cet. (L-ში: ბაირამა).

<sup>3</sup> ამათი თაბუნი MJ; მათი თაბუნი SK;—cet.

<sup>4</sup> გოდერძა M; თამაზა SK; ვოდერძა cet.

<sup>5</sup> იქივ MJ; იქავ SK;—cet.

<sup>6</sup> თანდილაშვილი MKJ; თანდილას შვილი cet.

<sup>7</sup> იქივ MKJ; იქავ S;—cet.

<sup>8</sup> ხუგაზა] ლუკასა S,

<sup>9</sup> ოლთისელი] ოლთისელი LA.

<sup>10</sup> აუშტარი M;—SK; აშუთარი LAGNTtt'; აუშთარი cet

<sup>11</sup> ალიხანაშვილი MKJ; ალიხანასშვილი cet.

<sup>12</sup> იქივ MSKJ;—cet.

<sup>13</sup> ყალთახნიშვილი] ყალთახის შვილი S.

<sup>14</sup> იქნა M;—cet.

<sup>15</sup> სათეფშოხი MJ; სათეფშოხი SK; მეთეფშეთათვს cet.

<sup>16</sup> დაგვიყენებია მეთეფშეთ თავილდარი თუშმლის შვილი გიორგი MJ; თავილდარი თუშმლის შვილი გიორგი SK; მეთეფშეთ თავილდარი გიორგი D; მეთეფშეთ თავილდარი გიორგი cet.

<sup>17</sup> ბოლნელი M; ბოენელი cet.

<sup>18</sup> იქივ გზირი შვილი M; იქივ გზირის შვილი SKJ; გზირის შვილი cet.]

<sup>19</sup> სამეხროელი M; სამეხროელი cet.

\* არუთინა და ბაირამა MSKJ ნუსხების ვარდა, სხვა ნუსხებში სხვადასხვა ადგილას გვხვდება.

\*\* MSK-ში 14 კაცია, დანარჩენ ნუსხებში 15, დამატებულია: გრიგოლას შვილი ბეჟან.

ეკლესიელი ლეუა<sup>1</sup>  
სამი კიდევ იშოვნონ სხვა<sup>2</sup>  
იქნა ჯამი 9<sup>3\*</sup>.

171. [შ<sup>0\*</sup>; S 11v] შესაკლავე<sup>4</sup>

დაგვიყენებია შესაკლავეთ<sup>5</sup>:  
გილაური რამაზა  
იმისი ამხანაგი<sup>6</sup> ტატია  
მეცხვარე გიორგი  
იმელა  
იქნა ჯამი 4<sup>7\*\*\*</sup>

5

10

172. [რმ; K 16r] საამბარდნოსი<sup>9</sup>

ამბარდანი თუმანა<sup>9</sup>  
მუჯირი ბოლნელი<sup>10</sup> ასლანა  
იქიე მურადა  
იქიე\*\*\*\* დარდარაშვილი<sup>11</sup> დათუნა  
მოქალაქე ზურაბა  
მოქალაქე ნასყიდა  
იქნა ჯამი 6<sup>12</sup>

15

<sup>1</sup> ლეუა MSKJ; ძამა a; ლეუა cet

<sup>2</sup> სამი კიდევ იშოვნონ სხვა M; ქ. სამი კიდევ სხვა იშონ S (ტექსტისაგან განხზავებულ ფერის მელნით არის მიწერილი); სამი კიდევ სხვა იშოვნონ J;—cet

<sup>3</sup> იქნა ჯამი თ M;—cet

<sup>4</sup> შესაკლავე MSKJ; შესაკლავეთათვის cet.

<sup>5</sup> დაგვიყენებია შესაკლავეთ MJ;—cet.

<sup>6</sup> იმისი ამხანაგი MKJ; იმის ამხანაგი S;—cet.

<sup>7</sup> იქნა ჯამი დ M;—cet.

<sup>8</sup> საამბარდნოსი J; საამბარდნოსი MSK; ამბარდნათვის cet.

<sup>9</sup> თუმანი K

<sup>10</sup> ბოლნელი M; ბოლნელი cet.

<sup>11</sup> დარდარა შვილი MJ; დარდარის შვილი S; დარდარაშვილი K; დარდარას შვილი cet.

<sup>12</sup> იქნა ჯამი ვ M;—cet.

\* M-ის შეჯამებაში 9 არის, სიაში კი ექვსი კაცია. თუ ამ ექვსს მივუმატებთ სამ კაცს, რომელიც უნდა „იშოვნონ“, მაშინ მართლაც ცხრა გახდება. MSKJ-ს გარდა, სხვა ნუსხების სიებში სამი „უშოვიათ“, ეს სამი კაცია: „კიდევ გიორგი“, „თველორე“ (DQa: თველორე; LAGNTit'-ში თეოდორე) და „ბერუას შვილი იოანე“.

•• J—ში: ქგ.

••• M და J-ში 4 კაცია, S და K-ში 3 კაცია, აქლია: „იმელა“, ხოლო დანარჩენ ნუსხებში „იმელა“. აქლია, მაგრამ 12 კაცია. ამ ნუსხებში დამატებით შეტანილია: 1) არეშის შვილი როინა, 2) ხოჯის ძმისწული ავთაფილა, 3) პარუნ სარქისას შვილი უთრუთა, 4) არეშის შვილი გასპარა, 5) ტრიტელი ივანა, 6) არწვ(ელი) პატა 7) ხატუას შვილი კავთისწყველი, 8) თველორე კავთისწყველი, 9) დავითა.

•••• J-ს გარდა, ანბანური წესით შედგენილ სხვა ნუსხებში „იქიე“, არც იქ და არ ამის წინ, თავის ადგილზე არ არის.

173. [სზ\*] შაქრისა<sup>2</sup>

საშარბათოში ქარხანაში რაც შაქარი, ნული, საკმლის<sup>1</sup> მასალის იარაღი, ხონჩა და შაქრის იარაღი<sup>3</sup> მოუნდებოდეს, სალაროს ნაზირმა — გილანის გერაქ-  
5 იარაღს<sup>1\*\*\*</sup> დააბაროს<sup>1\*\*\*\*</sup>, თავრიზიდან დაიბარებდეს, რაც მოგვინდებოდეს<sup>5</sup>.

74. [6ზ; S 17 v; K24r] ვარდის წყლისა<sup>6</sup>

ვარდის წყალი, ბელმუშკი, ლილიფარი, ის<sup>7</sup> შარბათი [და] სხვა არაყები სოფლიდან გარიგონ<sup>7</sup> და გამოხდიდენ<sup>8</sup>,

175. [სიდ] ძმრისა<sup>9</sup>

ძმარი ბოლნისს<sup>10</sup> დააყენონ<sup>11</sup> — კოკა 15<sup>111</sup>  
10 შულავერს — კოკა 15<sup>112</sup>  
დილომს<sup>12</sup> — კოკა 10<sup>18</sup>

176. [M 58] ისრიმისა

ისრიმისა გარიგებულია<sup>\*\*\*\*\*</sup>.

177 [ვშ\*\*\*\*\*] მურაბისა<sup>13</sup>

15 მურაბის<sup>14</sup> მწნილების ნაზირი მეშარბათეებს<sup>15</sup> გაურიგებდეს<sup>1</sup>.  
ერბოში ფასს ნუ გაიღებენ: ყაიყულური<sup>16</sup>, ტაშირული და თრიალური მოკა, ის ხარჯონ. რახან<sup>17\*\*\*\*\*</sup> დაილიოს, შეგვატყობინებდენ.<sup>\*\*\*\*\*</sup>

<sup>1</sup> კარი იბ M; — cet.

<sup>2</sup> შაქრისა MSKJ; შაქრისათვის cet. <sup>1</sup> საკმელის M.

<sup>3</sup> ხონჩა და შაქრის იარაღი MJ; — cet.

<sup>4</sup> გერაქიარაღს გერაქიარაღის LAGNTit<sup>1</sup>.

<sup>5</sup> დააბაროს დააბარებდეს MSKJ.

<sup>6</sup> გვინდოდეს M, მოგვინდებოდ D; მოგვინდებოდეს cet.

<sup>7</sup> ვარდის წყლისა MSKJ; ვარდის წყლისათვის cet.

<sup>8</sup> ის S. <sup>7</sup> გარიგონ M.

<sup>9</sup> გამოხდიდენ M; გამოჯადონ SKQ; გამოვდიდენ DaL; გამოჰვდიდენ J; გამოჰვდიდენ cet.

<sup>10</sup> ძმრისა MSKJ; ძმრისათვის cet.

<sup>11</sup> ბოლნის M.

<sup>12</sup> დააყენონ MSKJQaL; — cet, <sup>111</sup> იე (ყველა ნუსხაში). <sup>112</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> დიღვამ M. <sup>131</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> მურაბისა MSKJ; მურაბისათვის cet

<sup>15</sup> მურაბის M; მურაბისა SK; მურაბას cet.

<sup>16</sup> მეშარბათეებს M.

<sup>171</sup> გაურიგებდეს MSKJ; გაურიგებდეს ასე განგვიწესებია cet.

<sup>18</sup> ყაიყულური M.

<sup>17</sup> რახან S; რახან MK.

• ვარდის სათაური M-ს სარჩევიდან არის აღებული.

•• J-ში: სვ.

••• M-ში „იარაღს“ სტრიქონის ზემოთ არის ჩაწერილი.

•••• უძველეს ნუსხებში (MSKJ) მართალია „დააბარებდეს“ წერია, მაგრამ რადგანაც ყველა დანარჩენ ნუსხებში, და მათ შორის D-შიც, „დააბაროს“ არის, და ასეთი ფორმა ენობრივად სწორია, ამიტომ შესაძლებლად მივიჩნევთ, ამ შემთხვევაში D-სა და მომდევნო ნუსხებს დავეყრდნობოდით.

••••• ეს პარაგრაფი არის მხოლოდ MSK-ში. M-ში: სათაურის გასწვრივ მარცხნივ სწერია „ქ. ისმ“.

••••• J-ში: ეთ.

•••••• სიტყვის „რახანს“-ში ბოლო ასო „ს“ S-ში ჩამატებული უნდა იყოს.

••••••• უკანასკნელი აბზატი დაწყებული სიტყვიდან „ერბოში“ და დამთავრებული სიტყვი „შეგვატყობინებდენ“ მხოლოდ სამ უძველეს ნუსხაშია. — (MSK).

178. [რ<sup>0</sup>] მეჯოგეთხუცის დებულება<sup>1</sup>

[M198; S 50r; K 17v] მეჯოგეთხუცის და მეჯოგეებისა<sup>2</sup> და<sup>3</sup> ჯოგის საქმე ასრე<sup>4</sup> არის: მეჯოგეთხუცესი ავთანდილ არის<sup>5</sup> და მეჯოგენი ან ძველნი<sup>6</sup> [S59v] და<sup>7</sup> ან ახალნი ვინცა-ვინ არიან, სახელდობ<sup>8</sup> სწერია<sup>9</sup>. აჯილდა ვისაც აბარია, დაწე-  
რილია<sup>10\*\*\*</sup>. ჯოგი რაც არის თავილად, ჯოგის თავილდას აწერია<sup>11</sup>. მის<sup>12</sup>  
დროს აჯილდას გაურევდენ. ჯოგს კარგად უყურონ. კვიცს მოუარონ, ან  
ყოლა წახდეს, ან ნადირმა არ წაუხდინოს. თუ მთელი და კარგი ზამ-  
თარი არის, კვიცი უკლებლად უნდა მიაბარონ. თუ ზამთარი<sup>14</sup> ძნელია,  
ან ჯოგში სენი არის, ან კვიცისათვის მგელს ძალა დაუტანებია, ის მოხელეთ გასინ-  
ჯონ და ისე ჩაუგდონ<sup>15</sup>. მეჯოგისათვის ორ-ორი ძეა მოჭრილი ცხენი, თვითონ  
მეჯოგეს მისცენ. სხვა<sup>16</sup> ცხენზედ<sup>17</sup> ნუ შეჯდებიან<sup>18</sup>. თუ ჯოგის ცხენი სხვა დახედ-  
ნილი იყოს, მეჯოგეს ჯარიმა უნდა წაართვან.

<sup>1</sup> მეჯოგეთხუცის დებულება ჩვ. კონ.; მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა J; — MSK; მეჯოგეთ-  
ხუცისა და მეჯოგეებისათვის cet. (ყველა ამ ნუსხაში და J-შიც სათაური ტექსტის დასაწყისია).

<sup>2</sup> მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა (S-ში: მეჯოგებისა) MSK; — cet.

<sup>3</sup> და M; — cet.

<sup>4</sup> ასე M

<sup>5</sup> მეჯოგეთხუცესი ავთანდილ არის] მეჯოგეთ ავთანდილ არის ბოლნელი თამაზა დაგვიყენებია  
S (S-ში პირველად ყოფილა „მეჯოგეთ უხუცესი“. ამ სიტყვის პირველი ნაწილი დატოვებულია  
მეორე ნაწილი კი „ხუცესი“ გადაკეთებულია რაღაც სიტყვად, რომელიც არ იკითხება; სტრიქონს  
ზემოთ ჩამატებულია: „ბოლნელი თამაზა დაგვიყენებია“; დაწყებული სიტყვიდან „არის“ („ავთან-  
დილ არის“) პარაგრაფის ბოლომდე გადახაზულია. მაგრამ სიტყვები კი იკითხება).

<sup>6</sup> ძველი S.

<sup>7</sup> და]—SK.

<sup>8</sup> სახელდობ MSK; სახელდობრ J; სახელდობრივ cet

<sup>9</sup> სწერია SK; მსწერიან AgNTt<sup>1</sup>; სწერიან cet.

<sup>10</sup> დაწერილია MSKJ; აწერილი cet.

<sup>11</sup> ჯოგი რაც არის თავილად ჯოგის თავილდას (DQaLAgNTt<sup>1</sup>-ში: თავილდას) აწერია]—SK

<sup>12</sup> მის MJDQaL; მის cet.

<sup>13</sup> ჯოგს კარგად (DQaL-ში: კარგა) უყურონ კვიცს მოუარონ ან ყოლაში არ წახდეს ან  
ნადირმა არ წაუხდინოს თუ მთელი (AgNTt<sup>1</sup>-ში: მრთელი) და კარგი (JDQaL-ში: კაი) ზამთარი  
არის კვიცი (DQaLAgNTt<sup>1</sup>-ში: კაცი) უკლებლად უნდა მიაბარონ]—M.

<sup>14</sup> თუ ზამთარი] თუ ავი ზამთარი M.

<sup>15</sup> ძნელია ან ჯოგში სენი არის ან კვიცისათვის მგელს ძალა დაუტანებია ის მოხელეთ გა-  
სინჯონ და ისრე (J-ში: ისე) ჩაუგდონ] იყოს და კვიცი მთლად არ გამოვიდეს მოხელეთ გასინჯონ  
თვარა ან მოუვლელობით ან სენს გარდა კვიცის ანგარიში მთლად არ მოსცეს არ იქნება M.

<sup>16</sup> სხვა M; სხვას cet.

<sup>17</sup> ცხენზე MJ

<sup>18</sup> შეჯდებიან MJ; შესჯდებიან cet.

• M-ის ტექსტში ამ პარაგრაფს წინ უძღვის „კარი ნე“ (M 198).

M-ის სარჩევში. ჯ. ეს პარაგრაფი „ნე“ კარში შედის, ხოლო „ნე“ კარი M-ის სარჩევით  
„სარქარბაშს“ ეკუთვნის.

\*\* J-ში: რთ.

\*\*\* ამ სიტყვის შემდეგ S-ში წერია: „ამასთან გ ფურცელი ამიტომ ცარიელი, რომ დედა-  
ნი დაძველებული იყო“. ეს სიტყვები გადახაზულია. შემდეგ ამ გვერდზე (59v) ცარიელი ადგილი  
ყოფილა, რომელიც ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მუხით შეუვსიათ.

K-ში სიტყვა „დაწერილია“-ს შემდეგ ცარიელი ადგილია. მას მოსდევს სამი დაუწერელი  
ფურცელი; პირველი დაუწერელი ფურცლის პირველ გვერდს (78r) თავში აწერია: „ამ ფურცელ-  
ბის დედანი დახეული იყო“. ცხადია, ორივე (SK) ხელნაწერს საფუძვლად ერთი წყარო აქვს.

მეჯოგეთხუცესი ჯოგის ცხენზედ<sup>1</sup> ნუ შეჯდება<sup>2</sup>. რახან კვიცი დასაქერად<sup>3</sup> მოიყვანონ, უწინ ერთი, რომელიც იყოს<sup>4</sup>, წმიდის გიორგისათვის<sup>5</sup> დაიჭირონ და მერმე რამდენიც ბატონმა ბრძანოს<sup>6</sup>, ბატონისათვის იმდენი<sup>7</sup> დაიჭირონ. მერმე მოხელეთ<sup>8</sup> ვისაც უბრძანოს<sup>9</sup>, იმათ დაუჭირონ, ერთი კვაცი მეჯოგეთხ<sup>10</sup> M 200[უცეს<sup>11</sup> დაუჭირონ.

ლუშალიკი ნახევარი მეჯოგეთხუცესს<sup>10</sup>, ნახევარი მეჯოგეებს<sup>11</sup>.

გაზაფხულს<sup>12</sup> ჩავილოდნენ<sup>12</sup>, წლისას გავაზედ<sup>13</sup>, ნაწერ წლისას მხარზედ<sup>14</sup> დასდალევედნენ<sup>15</sup>, მეჯოგეთხუცესი, ნაზირი, მუსტათი<sup>16</sup> და ჩართა ნაზირი ჩავილოდნენ<sup>17</sup>, მხარზედ<sup>18</sup> დასდალევედნენ<sup>19</sup> და<sup>20</sup> ანგარაშს გამოარათმევედნენ<sup>21</sup>, ძუასა<sup>22</sup> და დაღს ნახევდენ და გამოვიდოდნენ<sup>23</sup>. ერთი კვიცი ნაზირსა<sup>24</sup>, ერთი მუსტათსა<sup>25</sup> და<sup>26</sup> ერთი ჩართა<sup>27</sup> ნაზირსა<sup>28</sup>. ბატონის ცხენი რომ დაიკარგოს, მეჯოგემ ზღოს თავნი, და თუ სხვაგან შეაჩნოს, მეჯოგემ შვიდეულად თავისთვის აზღვევინოს. ამისი საზღაური მეჯოგეთხუცესსა და მეჯოგისა არის<sup>29</sup>.

<sup>1</sup> ცენზე M.

<sup>2</sup> შეჯდება MJQaL; შესჯდება cet.

<sup>3</sup> დასაქერად M; დასაქერლად cet.

<sup>4</sup> რომელიც იყოს M; — cet <sup>4</sup> გორგისათვის M.

<sup>5</sup> ბრძანოს] ბძანოს JDQaL.

<sup>6</sup> ბატონისათვის იმდენი] ~ იმდენი ბატონისათვის M.

<sup>7</sup> მოქელთ M; მოქელთა cet.

<sup>8</sup> უბრძანოს M; უბრძანონ JQLaGT; უბძანონ cet.

<sup>9</sup> მეჯოგეთხუცესი M.

<sup>10</sup> მეჯოგეთხუცეს M.

<sup>11</sup> მეჯოგეთ M. <sup>11</sup> გაზაფხულ MJDQaL.

<sup>12</sup> ჩავილოდნენ MJ; ჩავილოდნენ cet.

<sup>13</sup> გავაზე M.

<sup>14</sup> მხარზე M.

<sup>15</sup> დასდალევედნენ JDQa; დადალევედნენ M; დასდალევედნენ cet.

<sup>16</sup> მუსტათი M.

<sup>17</sup> ჩავილოდნენ MJ; ჩავილოდნენ cet.

<sup>18</sup> მხარზედ]—M; მხარზე J.

<sup>19</sup> დასდალევედნენ J; დადალევედნენ M; დასდალევედნენ cet.

<sup>20</sup> და M; —cet.

<sup>21</sup> გამოარათმევედნენ] გამოარათმევედნენ DQaL.

<sup>22</sup> ძუასა M; ძუას cet.

<sup>23</sup> და გამოვიდოდნენ]—M; გამოვიდოდნენ J.

<sup>24</sup> ნაზირს M.

<sup>25</sup> მუსტათს M.

<sup>26</sup> და]—JDQaL.

<sup>27</sup> ჩართა T.

<sup>28</sup> ნაზირს M; ნადირსა t.

<sup>29</sup> ზღოს თავნი და თუ სხვაგან შეაჩნოს მეჯოგემ („მეჯოგემ“ M-ში არ არის) შვიდეულად თავისთვის აზღვევინოს ამისი საზღაური მეჯოგეთხუცესისა და მეჯოგისა (M-ში: მეჯოგისა და მეჯოგეთხუცესისა) არის MJDQ; შვიდეულად (L-ში ამ სიტყვის“ შემდეგ არის: თავისთვის) აზღვევინოს და (L-ში „და“ არ არის) ამისი საზღაური მეჯოგეთხუცესისა და მეჯოგისა არის cet.



დაგვიყენებია მეჯოგის თავილდრად ბოლნელი მღებრისშვილი თამაზა<sup>2</sup>  
 იქივ მეჯოგე ვართანა<sup>3</sup>  
 იქივ<sup>4</sup> ბიძუა  
 იქივ შირიაშვილი<sup>5</sup> ვართანა  
 იქივ პაპა  
 ეძნელი მირველაშვილი პაატა<sup>6</sup>  
 სამეხროელი<sup>7</sup> პაპიაშვილი<sup>8</sup> გიუა<sup>9</sup>  
 ავლაბრელი ბერუკა<sup>10</sup>  
 ენაგელი<sup>11</sup> ასლანა\*\*\*  
 იქნა ჟამი 912\*\*\*\*

5

10

<sup>1</sup> მეჯოგენი MS I var. KJ;—S II var.; მეჯოგეთათს cet.

<sup>2</sup> დაგვიყენებია მეჯოგის თავილდრად ბოლნელი მღებრისშვილი თამაზა MJ; თავილდარი ბოლნელი (K-ში: ბოლნელი) მღებრისშვილი თამაზა S I var. K; მეჯოგენი ესენი არიან S II var.; მეჯოგის თავილდარი თამაზა cet.

<sup>3</sup> იქივ მეჯოგე ვართანა MS I var. KJ; იქივ ბოლნის მეჯოგე ვართანა S II var.; მეჯოგე ვართანა cet.

<sup>4</sup> იქივ MS I, II var. KJ;—cet.

<sup>5</sup> იქივ შირიაშვილი MKJ; იქივ შირიასშვილი S I, II var.; შირიას შვილი cet.

<sup>6</sup> ეძნელი მირველაშვილი პაატა MKJ; ეძნელი მირველასშვილი პაპა S I var.; გძელი მირველასშვილი პატა S II var.; ეძნელა (DQa-ში: ეძნელა; T-ში: ამრელა) მირველას შვილი პაატა cet.

<sup>7</sup> სამეხროელი MK; სამეჯრეოელი cet.

<sup>8</sup> პაპიაშვილი MKJ; პაპისშვილი S II var.; პაპიასშვილი cet.

<sup>9</sup> გიუა MS I, II var. KJ;—cet.

<sup>10</sup> ავლაბრელი ბერუკა MS I var. K; ავლაბრელი ბერუკა S II var. J; —cet.

<sup>11</sup> ენაგელი ასლანა MS II var. KJ DQaL; ენგელი ასლანა S I var.; ენაგელი სასლანა AN; ელაგენის ასლანა cet.

<sup>12</sup> იქნა ჟამი თ M;—cet.

• J-ში: ეე.

\*\* S-ში ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია. II ვარიანტად ჩავთვალოთ ის ტექსტი, რომელიც განსხვავებული ფერის მქონით არის ჩაწერილი (59v-ზე): S I var.-ში (12r) სათაური „მეჯოგენი“ სინგურით არის შესრულებული, რომლის წინ შავი მქონით მიწერილია: „დაგვიყენებია“-იმავე მქონით „მეჯოგენი“-ს შემდეგ მიუწერიათ: „ს თავილდრათ“, გამოვიდა: „დაგვიყენებია მეჯოგენის თავილდრათ“.

\*\*\* S I var.-ში „ენაგელი ასლანა“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მქონით არის მიწერილი.

\*\*\*\* S II var.-ის სიაში მღებრის შვილი თამაზა შეტანილი არ არის. სხვა მხრივ სია ისეთივეა, როგორც M, S I var., K და J-ში. „ავლაბრელი ბერუკა“ არის M, S I, II var., K და J-ში, დანარჩენ ნუსხებში კი არ არის. „ბასილასშვილი (D-ში: „ბასილასშვილი“. პირველი „ბ“ სინგურით არის შესრულებული, ზოგჯერ: —წაღოთ. ჩვეულებრივად პირველი ასოს იმთავითვე არ წერდნენ, თუკი იგი სინგურით იყო შესასრულებული. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში დავით რექტორს ეს დავიწყებია, შავი მქონით სიტყვა სრულად დაუწერია და შემდეგ, როდესაც სხვა სიტყვების პირველ ასოებს სინგურით წერდა, ამ გვარსახელისათვისაც პირველი ასო სინგურით მიუწერია) მახარა“ შეტანილია DQaJAgNTtt<sup>1</sup> ში, მაგრამ იგი MS I, II var. KJ-ში არ არის. ამგვარად, S II-ის სიაში 8 კაცია, დანარჩენებში კი—9.

180. [კვ; \*\* M01] ჭოგის აჯილღის მიზარება<sup>2</sup>

- [S 80v; K 41r] უნდა შეინახონ<sup>3</sup> ჭოგისათვის<sup>4</sup> აჯილღა ყოველს<sup>5</sup> ზამთარს, ბატონის<sup>6</sup>  
 5 იარაღით მიზარებულთ<sup>7</sup>:  
 კათალიკოზმა—1<sup>8</sup> ქსნის ერისთავმა—1<sup>14</sup>  
 მთავარ ეპისკოპოსმა—1<sup>9</sup> სარდალმა—1<sup>15</sup>  
 მროველმა—1<sup>10</sup> ამილახვარმა—1<sup>16</sup>  
 მანგლელმა—1<sup>11</sup> ზემო ციციშვილმა—1<sup>17</sup>  
 10 ქვათახევის წინამძღვარმა—1<sup>12</sup> სომხითის მელიქმა—1<sup>18</sup>  
 ბოვენელმა—1<sup>13</sup> [K 41v] ჭავჭავიშვილებმა—1<sup>19</sup>

181. [ი\*\*\*; M 02] აჯილღის ქერი აძესთ:<sup>21</sup>

[S 11v 08v] აჯილღის ქერი აძესთ:	21
დილომს კოდი	60 <sup>22</sup>
კავთისხეცს	30 <sup>23</sup>
ატენს.	20 <sup>24</sup>

1 კარი კვ M;—cet.  
 2 ჭოგის აჯილღის მიზარება M;—SK; აჯილღის მიზარებისათვის cet.  
 3 შეინახონ MSK; შეინახოს cet.  
 4 ჭოგისათვის SK; ჭოგისათვის M; ჭოგის cet.  
 5 ყოველს J.  
 6 ბატონის] —SK.  
 7 მიზარებული MSKJ; მიზარებულია cet.  
 8 კათალიკოზმა ა MSKJ; კათალიკოსმა ა cet.  
 9 მთავარეპისკოპოსმა (M-ში: მთავარეპისკოპოზმა) ა MSK; მთავარ ეპისკოპოსმა ა cet.  
 10 ა (ყველა ნუსხაში)  
 11 ა (ყველა ნუსხაში)  
 12 ა (ყველა ნუსხაში)  
 13 ა (ყველა ნუსხაში)  
 14 ქსნის ერისთავმა ა] —M.  
 15 სარდალმა ა MSKJ; სარდარმა ა cet.  
 16 ამილახვარმა ა MSK; ამილახორმა ა cet.  
 17 ზემო ციციშვილმა ა ] ; ქვემო ციციშვილმა SK; ზემო ციციშვილმა ა M.  
 18 ა (ყველა ნუსხაში)  
 19 ჭავჭავის შვილებმა ა SK; ჭავჭავიშვილებმა ა M; ჭავჭავიშვილმა cet.  
 20 აჯილღის ქერი M;—S I var K; აჯილღის ქერისა S II var; აჯილღის ქერისათვის cet.  
 21 აძესთ S I varK; აძეც S II var; აძეს cet.  
 22 კოდი ნი S I var K; კოდი ნი M; კოდი ა cet.  
 23 კოდი ლ] ლ S I, II var K.  
 24 კოდი კ] ლ S I varK (S I var-ში ჭერ დაწერილია ყოფილა „ლ“ „შემდევში „ლ“ გადაუ-  
 ხაზავთ და დაუწერიათ „კ“)  
 \* კარის სათაური ამოღებულია M-ის სარჩევიდან;  
 \*\* J-ში: კე.  
 \*\*\* J-ში ეს პარაგრაფი აკლია.  
 \*\*\*\* S-ში არის ორი ვარიანტი: I ვარიანტი 30 v-ზე, II ვარიანტი 63 v-ზე. 63 v-ზე  
 მოთავსებული ტექსტი იმიტომ მივიჩნით მეორე ვარიანტად, რომ ამ ადგილზე იგი K-ს არ  
 მისდევს და განსხვავებული ფერის მელნითაც არის შესრულებული.

გორს	კოდი 60 <sup>1</sup>	
ქვემო ბოლნისს	" 60 <sup>2</sup>	
თრიალეთზედ	" 60 <sup>3</sup>	
შუა ბოლნისმა	" 50 <sup>4</sup>	
[SI var 81r] წინ-წყაროს	" 50 <sup>5</sup>	5
გომარეთმა და ურცევანმა	" 30 <sup>6</sup>	
ოფრეთს	" 30 <sup>7</sup>	
ტაშირზედ <sup>8</sup>		

კ ა რ ი 54.<sup>9</sup> სახასოს ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა

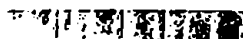
182. [ათ; M I var 186, II var 57; S 85v; K 90v] სახასოს ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა<sup>10</sup>

10

ხასა თავლისა, ბზისა და მაშიმდეგთ გარიგებისა ასრე იქნებოდეს<sup>11</sup>. ხუთი მეჭინბეთუხუცესი<sup>12</sup> არის: მოურავის შვილი<sup>13</sup> ავთანდილ, ამირეჯიბი ქაიხოსრო, იარალიშვილი<sup>14</sup> როსებ, გერმანოზიშვილი<sup>15</sup> გუგუნა, რატიშვილი<sup>16</sup> ზურაბა<sup>1</sup>.

სხვა რაც ზინდარი, თავილდარი,<sup>17</sup> შიგამდეგი, მეჭინბე და მეჯოგე<sup>18</sup> არის, ყველა<sup>19</sup> სახელდობ<sup>20</sup> ზემორ<sup>21</sup> დაგვიწერია\*.

15



<sup>1</sup> გორს კოდი 2]—M; გორს ლ K; გორს 2 S I, II var (S I var-ში ჯერ „ლ“ ყოფილა დაწერილი, „ლ“ განაზახულია და დაწერილია „2“).

<sup>2</sup> ქვემო ბოლნისს კოდი 2] ქვემო ბოლნისს S I var. K; ქვემო ბოლნის კოდი 6 M; ქვემო ბოლნის 2 S II var.

<sup>3</sup> თრიალეთზედ ნი S I var. K; თრიალეთზე კოდი 6 M; თრიალეთზე 2 S II var; თრიალეთზედ 2 cet.

<sup>4</sup> შუაბოლნისმა კოდი 6 M;—cet.

<sup>5</sup> წინწყაროს ნ]. წინწყარომ კოდი 6 M.

<sup>6</sup> გომარეთმა და ურცევანმა კოდი ლ M; გომარეთს ლ cet.

<sup>7</sup> ოფრეთს კოდი ლ M; ოფრეთმა ლ S II var.; ოფრეთს ლ cet.

<sup>8</sup> ტაშირზედ ]—M.

<sup>9</sup> კარი მე M;—cet.

<sup>10</sup> სახასოს ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა M (სარჩევიდან); თავლისა და შიგამდეგებისა და სახასოს ბზისა J;—SK; თავლისა და შიგამდეგის (JDaL-ში: შიგამდეგებისა) და სახასოს (JDQa L-ში: სახასოს) ბზისათვის cet.

<sup>11</sup> ხასა თავლის ბზისა და მაშიმდეგთ გარიგებისა ასრე იქნებოდეს M I var.; ხასა თავლის ბზის რიგი და ცხენებისა (M II var-ში ეს სიტყვები ცალკე სტრიქონშია სათაურის მსგავსად) ბზისა ხასა თავლისა და მაშიმდეგთ რიგი და წესი ასრე არის და ამ რიგათ უნდა იქცეოდენ M II var.; ხასა თავლისა ბზისა და შიგამდეგთ გარიგება ასე იქნებოდენ SK (მოყვანილი სიტყვები ცალკე სტრიქონშია სათაურის მსგავსად);—cet.

<sup>12</sup> მეჭინბე უხუცესი K; მეჭინბეთუხუცესი S.

<sup>13</sup> მოურავიშვილი M I, II var; მოურავის შვილი cet.

<sup>14</sup> იარალიშვილი M I, II var SK; იარალისშვილი cet.

<sup>15</sup> გერმანოზიშვილი M I, II var S; გერმანოზის შვილი cet.

<sup>16</sup> რატიშვილი M I, II var. SK; რატის შვილი cet.

<sup>17</sup> ბეჯან M II var.

<sup>18</sup> თავილდარი M I, II var. SK; თავილდარი cet.

<sup>19</sup> და მეჯოგე SK;—M II var.; მეჯოგე cet. <sup>20</sup> ყველა M I, II; ყოველივე cet.

<sup>21</sup> საჯელდობრივ M II var.

<sup>21</sup> ზემორ M I, II var. J; ზემო SKDQaL; ზემოდ cet.

\* M-ში ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია: ერთი მოკლე, რომელიც მოთავსებულია 57-ე გვერდზე ქოდავის დებულების შემდეგ და კონის დებულების წინ. მეორე ვარიანტი ვრცელია და იგი მოთავსებულია M ხელნაწერის სამ გვერდზე (გვ. 186, 187, 189). მოკლე ვარიანტს ნახევარ გვერდზე ნაკლები უჭირავს და მთავრდება შემდეგი სიტყვებით: „ზემორ დაგვიწერია“. გამოცემას საფუძვლად უღვეს ვრცელი ვარიანტი, ამიტომ მას I ვარიანტი ვუწოდეთ. ხოლო მოკლე ვარიანტს, მუხუცედავად იმისა, რომ იგი პირველად გვხვდება ხელნაწერში, II ვარიანტი ვუწოდეთ. სიტყვებიდან „ზემორ დაგვიწერია“ ვარიანტებზე არ ეუთითებთ, რადგანაც II ვარიანტი, როგორც ვთქვით, აქ წყდება.

ჩვენად უბრძანებლად<sup>1</sup> სხვას ნურავინ<sup>1</sup> გამოიყვანს, ნურც გაუშევს.

ამ თავლის ცხენის<sup>2</sup> და ჯორის ზინხანის ბზისა, თუ რასაც ფერის<sup>3</sup> ამ ქარხ-  
ნისა<sup>4</sup> თავილდრად<sup>4</sup> ურქმაზაშვილი<sup>5</sup> პაპუა დაგვიყენებია. ამას<sup>6</sup> [S 08 r] ეკითხებო-  
დეს, რომელიც ჩვენი თავლა იქნებოდეს, ბედაურისა<sup>7</sup>, ულაყისა, ჯორისა და სეა-  
5 ხანისა, ცალ-ცალკე დავთარი დაიჭირონ<sup>8</sup>. შემომატებულსაც დასწერდენ<sup>9</sup> და გა-  
ცემულსაცა. აგრევე ახალის<sup>10</sup> დაჭერილის კვიციასა და აჯილღის<sup>11</sup> დავთარი დაი-  
ჭირონ.

მეჭინიბეთუხუცესი [K 01r] თავის<sup>12</sup> მაგიერ<sup>13</sup> ცხენსა<sup>14</sup> უბატონოდ<sup>14</sup> ნურც გა-  
სკემს, ნურც გააბარებს; თუ არ კარზედ<sup>15</sup> და მოედანზე<sup>16</sup> [M 187] სახედნულად  
10 სხვაგან ნუ წაიყვანს.

ცხენები რაც<sup>17</sup> იქნებოდეს<sup>18</sup> მეჭინიბესა<sup>19</sup> და ზინდარს დაჩემებით მიაბარებ-  
დენ<sup>20</sup>. უკეთესი ცხენი ორს მეჭინიბეს ს.მი, მისი<sup>21</sup> შედეგი ორს — ოთხი, მას ქვე-  
ითი<sup>22</sup> ორს მეჭინიბეს — ხუთი. ასრე ამ წესით დააჩემონ<sup>23</sup>.

რომელიც მეჭინიბისაგან ავად ნაყურები იყოს, იმ მეჭინიბეს ჯარიმით და  
15 ცემით გარდაახდევინონ<sup>24</sup>. სამეჭინიბო<sup>24</sup> ბატკანიც თავილდარს<sup>25</sup> ებაროს. ვინც უნ-  
და გაგზავნონ<sup>26</sup> სამართლიანის საქმით<sup>27</sup> მოკრიფონ<sup>28</sup>. ანგარიშს სთხოვდენ<sup>29</sup>. რაც  
მოვიდოდეს, ნახევარი ხუთს მეჭინიბეთუხუცესს<sup>30</sup> და ნახევარი ზინდარსა<sup>31</sup>, შიგამდევს  
და მეჭინიბეთ<sup>32</sup> საქმელად<sup>22</sup> ჰქონდეს<sup>23</sup>. საკომლო ბზეც თავილდარმან<sup>34</sup> მოაგრო-  
ვებინოს თავის ქათმით.

<sup>1</sup> უბრძანებლად SKJ 1<sup>1</sup> ნურავინ M; ნურცავინ SKJ; ნურცარავინ cet.

<sup>2</sup> ცხენის M; ცხენისა cet. <sup>3</sup> ფერისა SK. <sup>4</sup> ქარხანის S.

<sup>4</sup> თავილდრად MJ; თავილდრათ SK; თავილდრად cet.

<sup>5</sup> ურქმაზაშვილი MSKJ; ურქმაზასშვილი cet. <sup>6</sup> ამას ]—S.

<sup>7</sup> ბედაურისა M; ბედაურის ცხენის SK; ბედაურის ცხენისა cet.

<sup>8</sup> დაგვიჭირონ SK.

<sup>9</sup> დასწერდენ ] დაქსწერდეს AgNtt'.

<sup>10</sup> ახლის SK

<sup>11</sup> აჯილღისა M; აჯილღის cet.

<sup>12</sup> თავთავის SK.

<sup>13</sup> მაგიერ M; მაგიერად ცხენს cet.

<sup>14</sup> უბატონოდ M; უბატიოდ SK; უბატონათ cet.

<sup>15</sup> კარზე M.

<sup>16</sup> მოედანზე M; მეიდანზედ SK; მოედანზედ cet.

<sup>17</sup> ცხენები რაც MSKJDQaLAN; ცხენებსაც cet.

<sup>18</sup> იქნებოდეს LAg.

<sup>19</sup> მეჭინიბესა M; მეჭინიბეს cet.

<sup>20</sup> მიაბარებდენ M; მიაბარონ cet.

<sup>21</sup> მისი]—M.

<sup>22</sup> ქვეითი MJ; აქეთი SK; ქვეითი N; ქვეესითი cet.

<sup>23</sup> დააჩემონ MSK; დაიჩემონ cet. <sup>24</sup> გარდაახდევინონ M.

<sup>24</sup> სამეჭინიბოც SK.

<sup>25</sup> თავილდარს MSKJ; თავილდარს cet.

<sup>26</sup> გაგზავნონ M; გაგზავნოს cet.

<sup>27</sup> სამართლიანის საქმით M; სამართლიანად cet.

<sup>28</sup> მოკრიფონ M; მოკრეფდენ SK; მოჭკრეფდენ cet.

<sup>29</sup> ანგარიშს სთხოვდენ SKJDQaL;—M; ანგარიშს ჰსთხოვდენ cet.

<sup>30</sup> მეჭინიბეთუხუცესს SK; მეჭინიბეთუხუცესა M; მეჭინიბეთუხუცესსა cet.

<sup>31</sup> ზინდარს MSK; სინდარსა T; ზინდარსა cet.

<sup>32</sup> მეჭინიბეთ M; მეჭინიბეს SK; მეჭინიბებს J; მეჭინიბეებს cet.

<sup>33</sup> საქმელზედ SK.

<sup>34</sup> ჰქონდეს] ქონდეს SK; ჰქონდეს MJDQaL.

<sup>34</sup> თავილდარმან M; თავილდარმა SK; თავილდარმა cet.

თუ რამ<sup>1</sup> ბზისა ჩვენს თავლას მორჩეს, ამ მონარჩომსაც<sup>2</sup> ასე გაიყოფდნენ<sup>3</sup>; და თუ დააკლდებოდეს<sup>4</sup> ამათვე იშოვნონ. ამას გარდაის<sup>5</sup>, ხუთი ულაცი იშოვნონ ჩვენი კარის გამრიგეთ<sup>6</sup> [K 01v] და ამ თავილდარს<sup>7</sup> ებაროს.

ბარდანი და იარალი სალაროს ნაზირმა გაურვიოს. რაც სახასოებში სამეხრეოს ბზე არ მოუნდებოდეს<sup>8</sup>, [S 00v] იმის<sup>9</sup> გარდა, [M 188] სახასო ბზესაც<sup>5</sup> ზიღვიდენ<sup>1</sup>. სხვა რიგათ<sup>10</sup> ქვეყანასა<sup>11</sup> და სოფლებზედ<sup>12\*</sup> ხელი არა აქვსთ<sup>13</sup>.

ნაგების ბზეს იქ<sup>14</sup> ყარაისა<sup>1</sup> სანადიროდ<sup>15</sup> შეინახევენ. ნურამეჩინიბეთუხუცესი<sup>16</sup> თავის მამულის ბზესა და ბატკანს<sup>17</sup> ნუ დახარჯავს, თავილდარს<sup>18</sup> ჰკითხონ<sup>19</sup>. რაც ერგოს ის დაიჭირონ თავის<sup>20</sup> წილში. ცხენის საქმე ქარხნის ნაზირსაც უნდა ეკითხებოდეს<sup>21</sup>. იარალის საქმე<sup>22</sup> და კეთება სალაროს ნაზირის სარგებელი<sup>10</sup> არის<sup>23</sup>. დუშალიკსაც ასრე გაიყოფდენ<sup>24</sup>. ამ საკომლოს ბზის ათისთავის მეოთხედი სახლთხუცისა და მდიენებისა არის. როგორც სხვა სარგო, ისე ეს გაიყოფის<sup>25</sup>.

183. [ოა] მეჩინიბეთუხუცესთ სარგო<sup>26\*\*</sup>

მეჩინიბეთუხუცესს<sup>27</sup> თვითო ხელი ცხენის მუქამალი იარალი. წელიწადში

<sup>1</sup> რამ M; რამე cet.    <sup>2</sup> ამ მონარჩომსაც] მონარჩენსაც SK.

<sup>3</sup> გაიყოფენ SK.

<sup>4</sup> დააკლდებოდეს MS.

<sup>5</sup> ამას და გარდაის MSK; ამას გარდაის cet.

<sup>6</sup> გამრიგე SK.

<sup>7</sup> თავილდარს MSK; თავილდარს cet.

<sup>8</sup> მოუნდეს M

<sup>9</sup> ამას SK.

<sup>10</sup> ზიღვიდენ SK; ზიღვეენ MJDQa; ზიღონ cet.

<sup>11</sup> სხვა რიგათ M

<sup>12</sup> ქვეყანასა SKJ; ქვეყანაზე M; ქვეყანას cet.

<sup>13</sup> სოფლებზედ] სოფელზე M

<sup>14</sup> აქესთ] აქუსთ M; აქუს LAgNTit<sup>1</sup>

<sup>15</sup> აქ SK.

<sup>16</sup> ყარაის M; ყარაიას SK; ყარაიის cet.

<sup>17</sup> სანადიროთ SKJ.

<sup>18</sup> მეჩინიბეთუხუცესი MSK

<sup>19</sup> ბზესა და ბატკანს M; ბატკანს და ბზეს SK; ბატკანსა და ბზეს cet.

<sup>20</sup> თავილდარს MSKJ; თავილდარს cet.

<sup>21</sup> კითხონ SK,

<sup>22</sup> თავის SK; თავეთს cet.

<sup>23</sup> უნდა ეკითხებოდეს M; ეკითხვის cet.

<sup>24</sup> იარალის საქმე]—M

<sup>25</sup> სალაროს ნაზირის სარგებელი არის]—M.

<sup>26</sup> დუშალიკსაც (M-ში: დუშალიკს) ასრე გაიყოფდენ MSK; დუშალიკს ასე გაიყოფდენ J (J-ში ეს წინადადება მოათვისებულა მომდევნო წინადადების ბოლოს, სიტყვების „ისე ეს გაიყოფის“ შემდეგ);—cet.

<sup>27</sup> ამ საკომლო ბზის ათისთავის მეოთხედი სახლთხუცისა და მდიენებისა არის (AgNTit<sup>1</sup>-ში: სალთხუცისა (სახლთხუცისა ჩე. კონ.) არის და მდიენებისა) როგორც სხვა სარგო ისე ეს გაიყოფის]—MSK.

<sup>28</sup> მეჩინიბეთუხუცესთ სარგო ჩვენი კონიექტ.;—MSKJ; მეჩინიბეთუხუცესთ განწყეს; ბისათუს cet.

<sup>29</sup> მეჩინიბეთუხუცეს M; მეჩინიბეთუხუცესთ cet.

\* K-ში არის „სოფლებზედ“. S-ში „სოფელზეთ“ ჯერ გადახაზულია და შემდეგ თავისივე ადგილზე; იმავე ფერის მელნით და იმავე ხელით დაწერილია „სოფლებზედ“. აქედან უნდა ვიფიქროთ: რადგანაც S და K ერთმანეთს მისდევს, ამ შემთხვევაში S-ს გადამწერს შეიძლება ხელთ ჰქონდა K ან M ხელნაწერი და ამ ნუსხების მიხედვით გაასწორა.

\*\* SK-ში ასეთი სათაურია: „მეჩინიბების სარგო“. სათაურის ქვეშ ტექსტში საუბარია მეჩინიბებზე და შემდეგ მეჩინიბეთუხუცესზე. M-ში ეს სათაური არ არის, მაგრამ ტექსტის შინაარსი SK მსგავსია. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში პარაგრაფი „ო“ მეჩინიბებს ეხება, ხოლო მომდევნო „ოა“ მეჩინიბეთუხუცესებს. ჩვენ შეეცვალეთ ეს თანმიმდევრობა. რადგანაც სხვა შემთხვევაში „დასტურლამალში“ ჯერ „უხუცესზე“ საუბარი და შემდეგ რიგით წევრებზე.

თვითო ცხენის ქერი. ბატონის უნაგირის<sup>1</sup> იარაღის<sup>2</sup> გამოწვევალში<sup>3</sup> წილი მე-  
ჯინიბეთხუტესთაც<sup>4</sup> აქვსთ<sup>5</sup>. სხვა [K 82r] თავილდარისა<sup>6</sup> არის. .  
ლუშალიკის ნახევარი მეჯინიბეთხუტეებისა არის<sup>7</sup>.

[ო] 184. მეჯინიბეების ხარგო<sup>8</sup>

5 მეჯინიბეებს<sup>9</sup> აქვს ქარხანაში: რაც ძროხა დაიკვლის იმისი<sup>10</sup> თავი. კაცის  
თავს დლიურ სამ-სამი პური<sup>11</sup>. დლიურ<sup>12</sup> სამი<sup>13</sup> თუნგი ღვინო. მთის<sup>14</sup> მეჯინიბეს<sup>15</sup>  
საკლავიც<sup>16</sup> აქვს: კვირაში საკლავი ერთი<sup>17</sup>.

კ ა რ ი ნ 5<sup>18</sup>. თავლის ქეშიკსა<sup>\*</sup>

185. [მ] თავლის ქეშიკის დებულება<sup>19\*\*</sup>

10 [M 180; S II var 50v] უნდა უქეშიკონ ბატონის თავლას<sup>20</sup>:  
დიღმელთ—ლამე ოცი<sup>21</sup>  
ვეძისმა—ლამე ათი<sup>22</sup>  
თურქისტანიშვილის<sup>23</sup> მამულმა—ლამე ათი<sup>24</sup>.

1 უნაგირის MSKJDQL;—a; უნაგირ cet.

2 იარაღის MSKJDQaL; იარაღში M; იარაღს cet.

3 გამო: ნაცვლი SK.

4 მეჯინიბეთხუტეებსაც K; მეჯინიბეთხუტეებსაცა JDaL; მეჯინიბეთხუტესთაც Q; მეჯინიბეთ-  
ხუტესაც M; მეჯინიბეთხუტესაცა cet.

5 აქვსთ| აქვს M

6 თავილდარისა MSK; თავილდარისა cet.

7 ლუშალიკის ნახევარი მეჯინიბეთ ხუტეებისა არის|—MSK.

8 მეჯინიბეების ხარგო K; მეჯინიბეების ხარგო S;—MJ; მეჯინიბეთ. ულუფისათვის cet.

9 მეჯინიბეს MK; მეჯინიბებს SJ

10 ამისი SK.

11 კაცის თავს დლიურ სამ სამი პური M; კაცის თავს დლიურ სამ სამი პური გარეობაში  
J;—SK; კაცის თავს სამ სამი პური გარეობაში cet.

12 დლიურ MSKJ;—cet.

13 სამი MSK; გ cet.

14 მთის MSK;—cet.

15 მეჯინიბეს MSK; მეჯინიბებს J; მეჯინიბეებს cet.

16 საკლავიცა SKJ

17 კვირაში საკლავი ერთი (J-ში: ა)|—MSK.

18 კარი მღ M;—cet.

19 თავლის ქეშიკის დებულება ჩვენი კონიექტ.; ზაფხულ თავლის ქეშიკი (S II var: ქეშიკისა) MS  
KJ (M-ში ეს სიტყვები მოთავსებულია სტრიქონში, ტექსტის დასაწყისში, ე. ი. ფორმით სათაურად არ  
არის გამოყოფილი, მაგრამ შინაარსით ძლიერ უდგება სათაურს. ამასთანავე, ენობრივი თვალ-  
საზრისითაც ტექსტში ეს სიტყვები ზედმეტად ჩანს); ზაფხულ თავილის ქეშიკისათვის cet.

20 უნდა უქეშიკონ ბატონის თავლასა MJ; — S I var K; უნდა უქეშიკონ დიღომა ბატონის თავ-  
ლას S II var; უნდა უქეშიკონ ბატონის თავილას cet.

21 დიღმელთ—ლამე ოცი M; დიღომა ღამე ოცი S I var; ღამე კ S II var; დიღომა  
ღამე ოცი KJ; დიღომა დღე ოცი cet.

22 ი S I, II var.

23 თურქისტანიშვილმა S I var. K.

24 ი S I, II var.

\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

\*\* S-ში: ამ პარაგრაფის ორი ვარიანტია (59v და 66v. 67r). ტექსტი, რომელიც ნუს-  
ხაში პირველად გვხვდება (გვ. 59v) ჩვენ ჩათვალეთ II ვარიანტად შემდეგთ მიზეზების გამო:  
1) II ვარიანტი შესრულებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით, ამტომ იგი შემ-

წყნეთმა<sup>1</sup> — ლამე ათი<sup>1</sup>  
 თხილოვანამ<sup>2</sup> — ლამე ათი<sup>3</sup>  
 თულაშვილის მამულმა<sup>4</sup> — კვირა ერთი<sup>5</sup>.  
 ასანბევის მამულმა — თვე ერთი<sup>6</sup>  
 [S I var 07r] გოსტაშაბიშვილის<sup>7</sup> მამულმა — თვე ერთი.<sup>8</sup> 5  
 დაღეთმა — კვირა ორი  
 ბეგაშვილის<sup>9</sup> მამულმა — კვირა ერთი<sup>10</sup>.  
 დოლენჯიშვილის<sup>11</sup> მამულმა — კვირა ერთი<sup>12</sup>.  
 ყარაბუღაისის მამულმა<sup>13</sup> — ლამე ოცი<sup>14</sup>.

კ ა რ ი 56<sup>15</sup>. საზინდროხა და შინის თავილდრიხა\* 10

[რმგ; M20; S 11 v; K 10r] 100. საზინდროხი<sup>16</sup>

დაგვიყენებია ზინდარი<sup>17</sup> თავილდარი<sup>18</sup> პაპუა  
 შიგამდეგი გარსევანა  
 ეახუშტის<sup>19</sup> შვილი დურმიშხანა  
 თულაშვილი<sup>20</sup> ნაეროზა 15  
 გორელი ესტატე  
 იქნა ჯამი 521\*\*

დღე არის ჩამატებული (ამის შესახებ იხილეთ ზემოთ S ნუსხის განხილვა); 2) K-ნუსხაში II ეპიგრაფის ადგილი ცარიელია (გვ. 78r) და ამ გვერდზე წერია: „ამ ფურცლების დედანი დახეულა იყო“. S და K ერთმანეთს მისდევს. მართლაც ამ ადგილზე S-ში წერია: „ამასთან გ ფურცელი ამიტომ ცარიელი, რომ დედანი დახეული იყო“ (გვ. 59v). სწორედ ამ სიტყვების შემდეგ S-ში ჩაწერილია ამ პარაგრაფის II ეპიგრაფი.

1 წყნეთმა MS I, II var. KJ; მწყეთმა cet. 1<sup>1</sup> ი S I და II var.  
 2 თხილოვანამ S I var; თხილოვანამ S II var; თხილოვანამ cet.  
 3 ი S I და II var.  
 4 თულაშვილის მამულმა MJ; თულაშვილმა S I varK; თულას შვილის მამულმა cet.  
 5 ა S I და II var.  
 6 კვირა (ამოშლილია და ძლივს იკითხება) ერთი და თვე ერთი K; კვირა ა და თვე ერთი

S I var.

7 გოსტაშაბიშვილის M; გოსტაშაბისშვილის K; გოსტაშაბისშვილის cet.  
 8 ა S II var.  
 9 ბეგაშვილის MS II var KJ; ბეგაშვილის S I var.; ბეგაშვილის cet.  
 10 ა S II var.  
 11 დოლენჯიშვილის M; დოლენჯისშვილის cet.  
 12 ა S II var.  
 13 ყარაბუღაისის მამულმა ყარაბუღაისის შვილის მამულმა S II var.  
 14 ლამე ოცი დღე კ S II var.  
 15 კარი 3M;—cet.  
 16 საზინდროხი MSKJ; ზინდართათვის cet.  
 17 დაგვიყენებია ზინდარი MJ;—cet.  
 18 თავილდარი MSKJ; თავილდარი cet.  
 19 ეახუშტის შვილი ბახუშტისშვილი SK.  
 20 თულა შვილი MKJ; თულას შვილი cet.  
 21 იქნა ჯამი ე M;—cet.

\* M-ში კარის სათაურია „საზინდროხა და მისის თავილდრიხა“ (სარჩევში).  
 \*\* MSKJ-ში 5 კაცია, დანარჩენი ნუსხების სიებში 6. ამ ნუსხებში დამატებით შეტანილია

„იქვე გორელი დავითა“.

აღღაშვილი<sup>2\*\*</sup>  
 ტყაეღველიღე  
 დიღმელი ჭანარაშვილი<sup>3</sup>  
 არეშიშვილი<sup>4</sup> ჩალაბა  
 არეშიშვილი<sup>5</sup> უქმაზა  
 არეშიშვილი<sup>6</sup> მღლქუა  
 ყორღანაშვილი<sup>7</sup> გორღერღა  
 ყორღანაშვილი<sup>8</sup> აეთანდიღა  
 რუისელი გორღიტა  
 გიუაშვილი<sup>9</sup> ბასიღა  
 შოშიტა<sup>10</sup>  
 აბრამაშვილი<sup>11\*\*\*</sup>  
 ქრცხინღვალელი უნაღე<sup>12</sup>  
 კეთიღხეველი გენღაღე ბერი  
 იქნა ჭამი 14<sup>13\*\*\*\*</sup>

5

10

15

[უგ<sup>\*\*\*\*</sup>; M 27; K 16v.] 188. მეჭინიბენი<sup>14</sup>

მეჭინიბე დიღმელი ნიქელაშვილი<sup>15</sup> პაპუა  
 იქიე ნიქელაშვილი<sup>16</sup> რამაზა

20

<sup>1</sup> აჟილღის შიგამღევი და ზინღრები SK; ე აჟილღის შიგამღევი და სხვა ზინღრები J; ე აჟილღის შიგამღევისათვის, ე ზინღრებისათვის DQL (L-ში: „მ“ მაღიერ „ბ“); ე. ჟილღის შიგამღევისათვის, დ. ზინღრებისათვის cet.

<sup>2</sup> აღღაშვილი KJ; აღღის შვილი cet.

<sup>3</sup> ჭანარა შვილი KJ; ჭანარას შვილი cet.

<sup>4</sup> არეში შვილი KJ; არეშის შვილი cet.

<sup>5</sup> არეში შვილი KJ; არეშის შვილი cet.

<sup>6</sup> არეში შვილი KJ; არეშის შვილი cet.

<sup>7</sup> ყორღანა შვილი KJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>8</sup> ყორღანა შვილი KJ; ყორღანას შვილი cet.

<sup>9</sup> გიუაშვილი KJ; გიუას შვილი cet.

<sup>10</sup> იქაე შოშიტა SK; იქიე შოშიტა cet.

<sup>11</sup> იქიე აბრამა შვილი KJ; იქაე აბრამას შვილი S; აბრამას შვილი cet.

<sup>12</sup> ქრცხინღვალელი ნონა K; ქცხიღვანელი უნაღე S; ქრცხინღვალელი უნაღე cet.

<sup>13</sup> იქნა ჭამი იდ J;—cet.

<sup>14</sup> მეჭინიბენი MSKJ; მეჭინიბეთათვის cet.

<sup>15</sup> მეჭინიბე დიღმელი ნიქელაშვილი M; დიღმელი ნიქელაშვილი K; დიღმელი ნიქელას შვილი S; მეჭინიბე დიღმელი ნიქელაშვილი J; მეჭინიბე დიღმელი cet.

<sup>16</sup> იქიე ნიქელა შვილი MKJ (K-ში: ნაქელაშვილი); იქაე ნიქელას შვილი S; იქიე ნიქელას შვილი cet.

\* სხვადასხვა ნუსხებში სხვადასხვა ნუმერაციია. (იხ. ამავე მუხლის უნ. 1). ეს პარაგრაფი M-ში არ არის.

\*\* J-ში „აღღაშვილის“ წინ ცალკე სტრიქონში წერია: „აჟილღის შიგამღევი“.

\*\*\* „შოშიტა“-სა და „აბრამაშვილის“ წინ დასმულია: „იქიე“, მაგრამ „შოშიტას“ წინ გვარსახელს არ უზის ადგილის აღმნიშვნელი სახელი („შოშიტას“ წინ არის „გიუაშვილი ბასილა“). ამიტომ, „იქიე“ უშინაასროდ გამოიყურებოდა და ტექსტში აღარც დაეტოვეთ.

\*\*\*\* SKJ-ში 14 კაცია, დანარჩენ ნუსხებში-15, ამ დანარჩენ ნუსხებში დამატებულია: „მიქელის შვილი იოანე“.

\*\*\*\*\* J-ში: უღ.



S 12 1) იქიე ხიზანაშვილი<sup>1</sup> ბასილა  
 იქიე ჯანავარაშვილი<sup>2</sup>  
 იქიე გიუაშვილი<sup>3</sup>  
 იქიე გულუაშვილი<sup>4</sup>  
 იქიე ჩაჩაშვილი ზუბიტა<sup>5</sup>  
 იქიე სოზიაშვილი იესე<sup>6\*</sup>  
 ეძნელი გოჩოლაშვილი შოშიტა<sup>7</sup>  
 როსტიაშვილი ასლუა<sup>8</sup>  
 იქიე ყალანდარა<sup>9</sup>  
 იქიე მენაბდიშვილი ქიტია<sup>10</sup>

იქიე ადენაშვილი ბერი<sup>11</sup>  
 იქიე გიგოლაშვილი ადია<sup>12</sup>  
 ქვემო ანდრაპს მახარაშვილი<sup>13</sup>  
 ავლადელი ბერია<sup>14</sup>  
 ცრიცელი ივანა<sup>15</sup>  
 არწვენელი პატა<sup>16</sup>  
 კავთისწყევს ხატუაშვილი<sup>17</sup>  
 იქიე თევდორა<sup>18\*\*</sup>  
 იქნა ჯამი<sup>21</sup><sup>19</sup>

5  
10

188. [სღ\*\*\*] შათირები<sup>20</sup>

დაგვიყენებია შათირი ასკარა<sup>21</sup>  
 კიდეე შათირი მისი<sup>22</sup> ძმა

შათირი ხადანვა  
 გიორგი

- 1 იქიე ხიზა შვილი MKJ; იქიე ხიზანას შვილი S; იქიე ხიზანას შვილი cet.
- 2 იქიე ჯანავარა შვილი MKJ (J-ში: ჯანვარაშვილი); იქიე ჯანავარას შვილი S; იქიე ჯანვარას შვილი Da; იქიე ჯანავარას შვილი cet.
- 3 იქიე გიუა შვილი MKJ; იქიე გიუას შვილი S; იქიე გიუას შვილი cet.
- 4 იქიე გულუა შვილი K; იქიე გულა შვილი J; იქიე გულუას შვილი S;—cet.
- 5 იქიე ჩაჩა შვილი ზუბიტა MKJ; იქიე ჩაჩას შვილი ზუბიტა S;—cet.
- 6 იქიე სოზიაშვილი იესე J; იქიე სოზიაშვილი იასე M; იქიე ხოსიტას შვილი იესე S; იქიე ხოსიტა შვილი იესე K;—cet.
- 7 ეძნელი გოჩოლა შვილი შოშიტა MSKJ (S-ში: გოჩოლასშვილი);—cet.
- 8 როსტიაშვილი ასლუა KJ; როსტიას შვილი ასლუა S; დოსტიაშვილი ასლუა M;—cet.
- 9 იქიე ყალანდარა MSKJ;—cet.
- 10 იქიე მენაბდი შვილი ქიტია MK; იქიე მენაბდის შვილი ჭიტია S; იქიე მენაბდი შვილი ქიტა J;—cet.
- 11 იქიე ადენაშვილი ბერი MKJ; იქიე ადენას შვილი ბერი S;—cet.
- 12 იქიე გიგოლა შვილი ადია MKJ; იქიე გიგოლის შვილი ადია S;—cet.
- 13 ქვემო ანდრაპს მახარას შვილი S; ქვემო ანდრაპს მახარა შვილი M; ქვემო ანდრაპს მახარა შვილი KJ;—cet.
- 14 ავლადელი ბერია MSKJ;—cet.
- 15 ცრიცელი ივანა MSKJ;—cet.
- 16 არწვენელი პატა MKJ; არწვენელი პატა S;—cet.
- 17 კავთისწყევს ხატუა შვილი MKJ; კავთის ხევს ხატუას შვილი S;—cet.
- 18 იქიე თევდორა MSKJ;—cet.
- 19 იქნა ჯამი კა MSJ;—cet.
- 20 შათირები MSKJ; შათირებისათვის cet.
- 21 დაგვიყენებია შათირად ასკარა MJ; შათირი ასკარა cet.
- 22 მისი MSK; იმისი cet.
- \* „სოზიაშვილი“ დამოწმებულია 1679 წლის ერთ დოკუმენტში („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, 5. ბერძენიშვილის რედაქციით 1940წ., გვ. 64), ამიტომ M-ს დავეყრდნით. M-ში „იასე“, ხოლო ყველა დანარჩენ ნუსხაში — „იესე“. უკანასკნელი დავტოვეთ.
- \*\* „იქიე თევდორას“ შემდეგ J-ში მიწერია: „იქნა ჯამი კა“ (21); S-ში ეს მინაწერი („ჯამი იქნა კა“) გაკეთებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით. სინამდვილეში კი სიაში 20 კაცია. სხვა ნუსხებში (M-ის გარდა) შეჟამება არ არის გაკეთებული.
- MSKJ ნუსხების გარდა, სხვა ნუსხებში 6 კაცია: მეჩინებ დღემული პაპუა, 2) ჯანავარას-შვილი, 3) ნიქელასშვილი რამაზა, 4) გიუასშვილი, 5) ხიზანასშვილი ბასილა და 6) სარქისა. ამ ექვსიდან „სარქისა“ MSKJ-ში არ არის, დანარჩენი ხუთი კი არის.

1 \*\*\* J-ში: სგ.

გურიელი გიორგი  
კავთისხეველი შათირი  
სურამელი შათირი  
მოქალაქე თამაზა  
იქნა ჯამი<sup>1</sup>\*

5

ჩვენის საჯინბოს გარდაღესა მოქალაქეებს აძევს. შათირები ქარხნის ნაზირის თაბუნი არ არის\*\*.

კ ა რ ი 57<sup>2</sup>. მურდრის სარგო\*\*\*

190. [პ; M 200\*\*\*\*] მურდრის ხარგო<sup>3</sup>

10 მურდრისა<sup>4</sup>: გლეხის გაცემაზე<sup>5</sup> კომლზე<sup>6</sup> მარჩილი. სამოურაოდ<sup>7</sup> რომ გაიცეს<sup>8</sup>, კომლზე<sup>9</sup> აბაზი<sup>10</sup> და ორი ფული. გათარხნებაზე<sup>11</sup> კომლზე<sup>12</sup> ექვსი შაური. კოდის პურის გაცემაზე<sup>13</sup> ცხრა აბაზი<sup>14</sup> — თვითოს მხარის გაცემაზე<sup>15</sup>. აგრევე საბალახზე<sup>16</sup>, აგრევე ნახირისთავზე<sup>17</sup>, პირისთავებზე<sup>18</sup> თვითო<sup>19</sup> მარჩილი.

<sup>1</sup> იქნა ჯამი M;—cet.

<sup>2</sup> კარი ნზ M;—cet.

<sup>3</sup> მურდრის სარგო M (M-ის სარჩევიდან; სარჩევი ახვ სწერია; „მურდრის სარგო“; „მურდრის“ ჩვენ შეეცვალეთ: „მურდრის“); მურდრისა J (ტექსტის დასაწყისია სათაურად გატანილი);—SK (SK-ში არ არის არც სათაური, არც ეს მუხლი საერთოდ); მურდრისათვის cet. (ტექსტის დასაწყისი სიტყვები ნათესაობით ბრუნვაშია დასმული და სათაურად გატანილი).

<sup>4</sup> მურდრისა M;—cet.

<sup>5</sup> გაცემაზე M

<sup>6</sup> კომლზე M

<sup>7</sup> სამოურაოდ M

<sup>8</sup> გაიცეს M; გასცეს cet.

<sup>9</sup> კომლზე M

<sup>10</sup> აბასი DQaLAN

<sup>11</sup> გათარხნებაზე M

<sup>12</sup> კომლზე M

<sup>13</sup> გაცემაზე M

<sup>14</sup> ცხრა აბაზი] ცხრა აბასი DQaLAN; ხუთი აბაზი M

<sup>15</sup> თვითოს მხარის გაცემაზე M; თითო მხარისაზე J; თითო მხარისაზე cet.

<sup>16</sup> საბალახისა M

<sup>17</sup> ნახირის თავზე M.

<sup>18</sup> პირისთავზე M

<sup>19</sup> თვითო MJDqAL; თითო cet.

\* MSKJ-ს გარდა, სხვა ნუსხებში 9 კაცია. დამატებულია: „გრიგოლ“

\*\* „ჩვენის საჯინბოს გარდაღესა მოქალაქეებს აძევს. შათირები ქარხნის ნაზირის თაბუნი არ არის“ მხოლოდ M-შია და იგი ორ აბაზად არის მოცემული. სიტყვებს „ჩვენისა“ და „შათირების“ წინ, ქ“ უზის.

სად უნდა მოთავსდეს შათირების შესახებ პარაგრაფი? ნუსხის გადამწერისათვის დასმულა ეს საკითხი. M-ის გადამწერს არ ეგულება შათირები ქარხნის ნაზირისადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებად (შათირებს არ ათავსებს ქარხნის ნაზირისადმი მიძღვნილ კარში). შათირები, მალემსრბოლნი, თავიანთ მოვალეობას ცხენით ასრულებდნენ. ამდენად, ამ პარაგრაფის ამ ადგილზე მოთავსება, მართებულიც უნდა იყოს.

\*\*\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

\*\*\*\* J-ში: 30.

გილანს წამსვლელებ<sup>1</sup> სამი მინალთუნი. მუფასაზედ<sup>2</sup> ექვსი მინალთუნი. [M 201] თათრის ჯამაგირზედ<sup>3</sup> თუმანზედ<sup>4</sup> შაური. ინაშზედ<sup>5</sup> თუმანზედ<sup>6</sup> აბაზი<sup>1</sup>. ქალაქის ბაჟის ოქმზედ<sup>7</sup> თორმეტი მინალთუნი. თამბაქოს<sup>1</sup> იჯარაზედ<sup>8</sup>, რამდენს<sup>9</sup> თუმანათა იღებენ, თუმანზედ<sup>10</sup> შაური. ზარაფზედ<sup>11</sup> თორმეტი მინალთუნი. დაბახანაზედ<sup>12</sup> თუმანზედ<sup>13</sup> შაური. აგრევე<sup>14</sup> ყაფნისაზედ<sup>15</sup>. ბატონის განაჩენზედ<sup>16</sup> თუმანზედ<sup>17</sup> აბაზი<sup>18</sup>. არაყხანაზედ<sup>19</sup> თუმანზედ<sup>20</sup> შაური. ცარიელის<sup>20</sup> საჯომლოს მიცემაზედ<sup>21</sup> ექვსი შაური. ფუშთუქუნის<sup>22</sup> ბარხანიდამ<sup>23</sup> საპონი<sup>24</sup> ლიტრა 1<sup>25</sup>, ბროწეული ხუთი<sup>26</sup>, ზეთის ხილი ჩარევი 1<sup>27</sup>, ხახვი 3<sup>28</sup>. \*

ქ ა რ ი ნ 8<sup>29</sup>. ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა\*\*

101. [ლვ\*\*\*] ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა<sup>30</sup> 10  
[M 202; S 00r; K 81r] ბაზიერთხუცის სარგო<sup>31</sup>: ყარაიში<sup>32</sup> რაც მოვა, იმისი<sup>33</sup>

- 1 წამსვლელებ MJ; წამსვლელებდ cet.
- 2 მუფასაზე M.
- 3 ჯამაგირზე M; თამაგირზედ T.
- 4 თუმანზე M.
- 5 ინაშზე M
- 6 თუმანზე M. აბასი DQaLAN.
- 7 ოქმზე MJ. 7<sup>1</sup> თამბაქოს M.
- 8 იჯარაზე M.
- 9 რამდენს M.
- 10 თუმანზე M.
- 11 ზარაფზედ ზარაფზე MJ; ჯარაფზედ AgNTII<sup>1</sup>.
- 12 დაბახანაზე M.
- 13 თუმანზე MJ.
- 14 აგრევე აგრევე JDQaL.
- 15 ყაფნისაზე M.
- 16 განაჩენზე M:
- 17 თუმანზე M.
- 18 აბაზი აბასი DQaLAN.
- 19 არაყხანაზე M.
- 20 თუმანზე M. 20<sup>1</sup> ცარიელს M.
- 21 მიცემაზე M.
- 22 ფუშთუქუნის MJ; ზუშთუქუნის cet.
- 23 ბარხანიდამ M; ბარხანიდამ cet.
- 24 საპონი M (M-ში: სიტყვა „საპონი“ს პირველი მარცხალი „სა“-ს შემდეგ დასმულია გაურკვეველი ნიშანი); საპონი cet.
- 25 ა (ყველა ნუსხაში)
- 26 ხუთი MJ; ე cet.
- 27 ა (ყველა ნუსხაში).
- 28 გ (ყველა ნუსხაში).
- 29 კარი ნი M;—cet.
- 30 ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა MJ (M-ის სარჩევიდან, M-ში: ყარაისა; ხოლო J-ში სათაური ტექსტს უძღვის წინ);—SK; ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისათვის cet.
- 31 ბაზიერთხუცის სარგო M; ბაზიერთხუცისა სარგო SK;—გქ.
- 32 ყარაიში M.
- 33 ამისი SK.

\* M-ის გარდა სხვა ნუსხებში (ამ „სხვაში“, რასაკვირველია, არ შედის SK, რადგანაც მათში საერთოდ ეს პარაგრაფი არ არის) „ხახვი გ“-ს შემდეგ წერია: „სხვა ამისი შემდგომი მდივანზეგის განაჩენის ბოლოს იძიეთ, სხვაგან ვპოვე (J-ში: ეპოვე) და იქ დავსწერე, აქ არ დავტყავ (JDQa-ში: დავტყავ).“

\*\* კარის სათაური M-ის სარჩევიდან არის აღიებული.  
\*\*\* J-ში: ლე.

ნახევარი, და ბატონი რომ შავარდენს<sup>1</sup> აზღვევინებს, იმისი<sup>2</sup>\* საიასაულოს ნახევარი<sup>3</sup>, ვინც წავა [იასაულად] იმისია<sup>4</sup> და ნახევარი ბაზიერთხუცისა და ბაზიერებისა<sup>5</sup>. რამდენიც ბაზიერი ისპანს<sup>6</sup> წავა, იმდენი მარჩილი ბაზიერთხუცისა არის<sup>7</sup>. თუ<sup>8</sup> დუშალიკი მოვა, ნახევარი ბაზიერთხუცისა არის და ნახევარი შიგამდევისა და ბაზიერებისა<sup>9</sup>: ყარაის მეყორულისა<sup>10</sup>\*: როგორც<sup>10</sup> წიგნი აქვთ<sup>11</sup> გაბაშვილებსა<sup>12</sup> და იმაში სწერია და<sup>13</sup> ისე<sup>14</sup> ქნან.

109. [რიგ\*\*\*] მეძალღებუცისა<sup>15</sup>\*\*\*\*

[M 153; S 48v; K 84v] დაგვიყენებია მეძალღებუცესად<sup>16</sup> ყარჩიხა<sup>17</sup>. ამისი ჯამაგირი 1 თუმანი<sup>18</sup>. ექვსისა<sup>18</sup> ბიჭი<sup>19</sup> სხვა. ამათ ტანისამოსად<sup>20</sup>: ჩოხა, ნიფხავპერანგი<sup>21</sup>, ქული, სარტყელი, შალვარი<sup>22</sup> და თვეში ძროხის ტყავი 1<sup>23</sup>\*\*\*\*.

<sup>1</sup> და ბატონი რომ შავარდენს M; და<sup>1</sup> შავარდენს რომ ბატონი cet.

<sup>2</sup> იმისი] იმისის M; ამისი SK.

<sup>3</sup> საიასაულოს ნახევარი MSK (M-ში: სიასაულოს); ათისთავი საიასაულო ნახევარი cet.

<sup>4</sup> ვინც წავა იმისია]—M; ვინც წავა ნახევარი ამისია SK.

<sup>5</sup> და ნახევარი ბაზიერთხუცისა და ბაზიერებისა] და ნახევარი ბაზიერთხუცისა არის და ბაზიერებისა SK; ნახევარი ბაზიერთხუცესა ნახევარი იასაულსა M.

<sup>6</sup> რამდენიც ბაზიერი ისპანს] ისპანს რამდენიც ბაზიერი M; რამდენი ბაზიერი ისპანს S.

<sup>7</sup> იმდენი მარჩილი ბაზიერთ ხუცისა არის] იმთონი მარჩილი რამთონიც M

<sup>8</sup> თუ SKJJDQBa;—cet

<sup>9</sup> დუშალიკი მოვა ნახევარი ბაზიერთხუცისა არის და ნახევარი შიგამდევისა (K-ში: შავარდენის. ასევე ყოფილა S-შიც, მაგრამ S-ში „შავარდენის“ გადაუკეთებიათ „შიგამდევისა“-დ) და (K-ში „და“ არ არის) ბაზიერებისა] დუშალიკი მოვა იმისი ნახევარი M; და ნახევარი შიგამდევისა და ბაზიერებისა LAGNTIt.

<sup>10</sup> როგორათაუ SK.

<sup>11</sup> აქვთ M; აქუსთ S; აქესთ K.

<sup>12</sup> გაბაშვილებს M

<sup>13</sup> და M;—cet.

<sup>14</sup> ისრე M

<sup>15</sup> მეძალღებუცისა J;—MSK; მეძალღებუცისათვის cet.

<sup>16</sup> დაგვიყენებია მეძალღებუცესად ჩვენი კონიექტ.; დაგვიყენებია მეძალღებუცესად M; დაგვიყენებია ძალღებუცესად უხუცად S; დაგვიყენებია მეძალღებუცესად cet.

<sup>17</sup> ყარჩიხა MSKJDQa; ყარჩილა cet.

<sup>18</sup> 1 (თავზე თუმანის ნიშანი, ყველა ნუსხაში ასეა). 18<sup>1</sup> ექუს M.

<sup>19</sup> ბიჭი]—S.

<sup>20</sup> ამათ ტანისამოსად MSK (S-ში: ამათი); ამათი ტანისამოსი JLT; ამათი ტანისამოსი cet.

<sup>21</sup> ნიფხავ-პერანგი MSK; ნიფხავი პერანგი cet.

<sup>22</sup> შალვარი M; და შალვარი cet.

<sup>23</sup> 1 MSK; ერთი cet.

• S-ში სიტყვის „ამისი“-ს შემდეგ სტრიქონს ზემოთ ჩაწერილია: „ათისთავი“.

•• სიტყვებით „ყარაის მეყორულისა“ დაწყებული და სიტყვებით „ისე ქნან“ დამთავრებული ტექსტი ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში არ არის. თუმცა ამ ნუსხების სათაურში, ისე როგორც MSK-ის სათაურში, „ყარაის მეყორულე“ მოხსენებულია.

••• J-ში: რიღ.

••••• დებულება მეძალღებუცის შესახებ MSK-ში აღეცისა და სოფ. ეკლესიის დებულებათა შორისაა მოთავსებული. შინაარსის მიხედვით აქ მისი ადგილი არ იყო და მოხელეთა დებულებებში გადაიტანეთ. უფრო შესაფერისად დაეინახეთ ამ დებულების მოთავსება 56-ქარში, რომელიც ბაზიერთხუცეს ეხება. ამის საბუთი იმანაც მოგვცა, რომ მეძალღებუცის დებულებაში საუბარია მეძებარზე და მწვეარზე, ბაზიერთხუცესიც სანადირო. უწყების მოხელეა.

••••• S-ში „ტყავი“ გადახაზულია, მაგრამ შემდეგ ისევ აღდგენილია.

[M 154] ამათი ულუფა<sup>1</sup> დლიური<sup>2</sup>: უფროსს<sup>3</sup> პური<sup>4</sup> ლავაში 3<sup>5</sup>, სხვათ თვითოს<sup>6</sup>. პური 2<sup>7</sup>, უფროსს კვირაში<sup>8</sup> ღვინო ლიტრა 1<sup>9</sup>, უმცროსებს თვითოს ნახევარ ლიტრა<sup>10</sup>; რაც საკლავი დაიკვლის<sup>11</sup>, თავი და ფეხი იმათ უნდა<sup>12</sup> წაიღონ, [S 60 r] რამდენი<sup>13</sup> მეძებარი ებაროს, თვითოს ორი მგრგვალი პური<sup>14</sup>, მწვეარს მადაური\*—3<sup>15</sup>. სამსუნს—4<sup>16</sup>, მარხვაში ქონი ლიტრა 1<sup>17</sup>, თვითან საკლავათ თვეში ცხვარი 1<sup>18</sup>, თავილდარს მის ღროს დღეში<sup>19</sup> ქერი ლიტრა 1<sup>20</sup>, მარხვაში მის რიგად სამარხო<sup>21</sup>, ესენი<sup>22</sup> ამ რიგით<sup>23</sup> იმსახურებოდენ<sup>24</sup>: ბატონი რომ მოედანს გარდა<sup>25</sup>, წაბრძანდებოდეს სადმე<sup>26</sup>, დილაზე ადრინ<sup>27</sup> ქანარას<sup>28</sup> რომ [K 65 r] დააყვირებდენ<sup>29</sup>, მზალ<sup>30</sup> კარზედ დახედენ<sup>30</sup>, რახან წაბრძანდებოდეს<sup>31</sup>, მარქაფის<sup>32</sup> წინ, ისინი იარებოდენ<sup>33</sup>,

- 1 ამათი ულუფა] ამათ ულუფა M; ამათ ულუფათ K; ამათი ულუფათ S.
- 2 დლიური S; დლიურ cet.
- 3 უფროსს] უფროს MS
- 4 პური]—M
- 5 გ M; სამი cet.
- 6 თითოს AgNTt<sup>4</sup>.
- 7 ბ M; ორი cet.
- 8 უფროს კვირაში M; კვირეში უფროს S; კვირეში უფროსს K; კვირაში უფროსს cet.
- 9 ა] ერთი J.
- 10 უმცროსებს თვითოს ნახევარ ლიტრა M; სხვათ O SK; იმ სხვათ თვითოს ნახევარი JDQL; იმ სხვათ თვითოს ნახევარ ლიტრა ა; ამ სხვათ თითოს ნახევარ ლიტრა cet.
- 11 დაიკვლეს M; რაც დაიკვლას J; დაკვლას cet.
- 12 თავი და ფეხი იმათ უნდა M; თვითთ ფეხიამათ SK; თავი ფეხი იმათ J; თავ ფეხი იმათ DQAL; თავ ფეხი ამათ cet.
- 13 რამდენი] რამთენი M
- 14 ორი მგრგვალი პური M; მრგვალი პური ორი SK; პური მგრგვალი ორი cet.
- 15 გ SK; სამი cet.
- 16 სამსუნს დ SK; სამსონს დ M; ოთხი cet.
- 17 ა MSK; ერთი cet.
- 18 თვითან საკლავათ თვეში ცხვარი ა M; თვეში თვითო საკლავი SK; თვეში თვითან საკლავი ერთი J; თვეში თვითან (DaLAN-ში თუთან; Q-ში თვითონ) საკმელად საკლავი ერთი cet.
- 19 თავილდარს მის ღროს დღეში SK; მის ღროს თავილდარს M; თავილდარს მის ღროს დღეში cet.
- 20 ა MSK; ერთი cet.
- 21 მარხვაში მის რიგად სამარხო] მარხვაში მის რიგათ სამარხო M; მარხოში მისის რიგისათ სამარხო S; მარხვაში მისის რიგისათ სამარხო K.
- 22 ესენი SK;—cet.
- 23 ამ რიგით SK; ამ რიგად cet.
- 24 იმსახურებოდენ MSK; იმსახურებდენ J; იმსახურებენ cet.
- 25 გარდაის SK.
- 26 წაბრძანდებოდეს სადმე M; სადაც რომ წაბრძანდებოდეს SK; სადაც წაბრძანდებოდეს (AgNTt-ში: წაბრძანდებოდეს) cet.
- 27 დილაზე ადრინ M; დილაზედ (J-ში: დილაზე) იდრე cet. ან ქანარას M; ქანარა cet.
- 28 რომ დააყვირებდენ M; რომე დააყვირონ SK; რომ დააყვირონ cet.
- 29 მზალ] მზათ MSKJ
- 30 კარზედ დახედენ] კარზე დახედენ MJ; იყოს კარზედ დახედეს SK.
- 31 რახან წაბრძანდებოდეს M; რახან წაბრძანდებოდეს SKJDQAL; და რა წაბრძანდებოდეს cet.
- 32 მარქაფის MSK; მარქაფას cet.
- 33 იარებოდენ] იარებოდნენ SK; წავიდოდენ M

\* J-ში „მადაური სამი-ს“ შემდეგ სტრიქონში ერთი თუ ორი სიტყვის დასაწერი ცარიელი ადგილია დატოვებული. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ანბანური წესით შედგენილ სხვა ნუსხაში ასე არ არის, MSK-ში ამ ადგილზე არის „სამ უნს“ (M-ში „სამსონს“). მაშასადამე, J-ს გადაწერის ხელთ ჰქონია ისეთი ნუსხა, რომელშიაც ეწერა „სამსუნს“ ან „სამსონს“, მაგრამ ვერ ამოუყოთხავს, ან ვერ გაუგია თუ რას ნიშნავს ეს სიტყვა და მისი დაწერის ნაცვლად, ცარიელი ადგილი დაუტოვებია.

სანამდის სანადიროში მიბრძანდებოდეს<sup>1</sup>. მერმე მის რიგით<sup>2</sup> დადგებოდენ, და თუ ბატონმა არ ითხოვოს<sup>3</sup>, სასახლეში ძალს ნუ შემოუშვებენ. გარეობაში ბატონის კარავის<sup>4</sup>\* გარეშემო<sup>5</sup> დიდს<sup>6</sup> ძალს[M15ნ]გსა და მეძებრებს<sup>7</sup> შემოაყენებდენ<sup>8</sup> დასადგომად.

5 გარეობაში საჭინბოს უკან დადგებოდენ. თუ რამ<sup>9</sup> იარაღი მოუწოდებოდეს სალაროს ნაზირი გაუტრეგებდეს.

ქ ა რ ი 59<sup>10</sup>. ბაზიერთხუცისა და ბაზიერებისა\*\*

193. [ლ\*\*\*; M 16; S 7v; K11r] ბაზიერთხუცისა<sup>11</sup>, შიგამდევნი, ქორის ბაზიერი<sup>12</sup>\*\*\*\*.

ბურღიაშვილი იესე<sup>13</sup>  
10 სოლოლაშვილი<sup>14</sup> დათუნა  
ურღუბეგაშვილი აეთანდილი<sup>15</sup>  
შიხაიდარიშვილი<sup>16</sup> ასლამაზ  
ოთოთაშვილი გიორგი<sup>17</sup>\*\*\*\*\*  
არეშიშვილი<sup>18</sup> ბეჟან  
15 არეშიშვილი<sup>19</sup> გიორგი  
არეშიშვილი ამზა<sup>20</sup>

<sup>1</sup> მიბძანდებოდეს JDQaL.

<sup>2</sup> მის რიგით SK; მის რიგათ M; მის რიგად cet.

<sup>3</sup> ითხოვოს SK; ითხოს M; ითხოოს cet.

<sup>4</sup> კარავის] სეუნის M

<sup>5</sup> გარეშემო M; გარეშე cet.

<sup>6</sup> დიდს MSJ; დიდ K; დიდი cet.

<sup>7</sup> ძალსგსა და მეძებრებს M; ძალსებს და მეძებრებს SKJ; ძალსები და მეძებრები cet.

<sup>8</sup> შემოაყენებდენ M; შემოიყვანენ SK; კარვის გარეშემო შემოაყენონ cet.

<sup>9</sup> უკან დადგებოდენ თუ რამ M; უკან და ჯორებს უკან დაყენებდენ და ძალსებს რაც SK; უკან და ჯორებს უკან დადგებოდენ და ძალსებს რაც cet.

<sup>10</sup> კარი გ M;—cet.

<sup>11</sup> ბაზიერთ ხუცისი MSJ;—cet.

<sup>12</sup> შიგამდევნი ქორის ბაზიერი M; ქორის ბაზიერი K; ბაზიერთხუცისი შიგამდევნისა ქორის ბაზიერი SJ; შიგამდევნისა და ქორის ბაზიერისათვის (Q-ში: ბაზიერისათვის) cet.

<sup>13</sup> ბურღია შვილი იასეს შვილი M; ბურღია შვილი იასე J; ბურღია შვილი იესე SK; ბურღიას შვილი იესე cet.

<sup>14</sup> სოლოლაშვილი MSKJ; სოლოლას შვილი cet.

<sup>15</sup> ურღუბეგა შვილი აეთანდილ MSKJ; ურღუბეგას შვილი გიორგი cet.

<sup>16</sup> შიხაიდარი შვილი MSKJ; შიხაიდარის შვილი cet.

<sup>17</sup> ოთოთა შვილი გიორგი MSKJ; ოთოთას შვილი აეთანდილ cet.

<sup>18</sup> არეში შვარი MSKJ; არეშის შვილი cet.

<sup>19</sup> არეში შვილი MSKJ; არეშის შვილი cet.

<sup>20</sup> არეში შვილი ამზა]—DQBaLAGTtt'.

\* M-ში „სეუნის“ ანუ „სევნის“; „სეჟანი“ დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონით კარავს ნიშნავს.

\*\* JM-ის სარჩევში. „ბაზიერთხუცის და ბაზიერებისა“.

\*\*\* J-ში: კო.

\*\*\*\* S-ში ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მქონით მე-7v გვერდის დასაწყისშივე წერია: „ქ. ბაზიერთ ხუცისი და ბაზიერი და შიგამდევნისა“ (ეს მინაწერი S-ს II ვარიანტის გადამწერს უნდა ეკუთვნოდეს). ამის შემდეგ ტექსტის ხელით შუა გვერდზე სათათურის სახით სინგურით წერია: „ქორის ბაზიერი“.

\*\*\*\*\* უძველეს ნუსხებში MSK და J-ში წერია: „ურღუბეგა შვილი აეთანდილ და ოთოთა შვილი გიორგი“; მომდევნო DQBaLAGNTtt' ნუსხებში — სახელები შეცვლილია: ურღუბეგაშვილს გიორგი უწერია, ხოლო ოთოთაშვილს—ეთანდილი.

სამშვილდელი დევანოსაშვილი<sup>1\*</sup>  
ზავარაძორელი მანთაშაშვილი<sup>2\*\*</sup>  
ხერგეში ნინიაშვილი<sup>3</sup>  
თურქისტანშვილი გოდერძი<sup>4</sup>

დურნუკელი ზა[ა]ლა<sup>5</sup>  
დურნუკელი თამაზა<sup>6</sup>  
ბოლნელი ბახუტა<sup>7</sup>  
იქნა<sup>15\*\*\*</sup>

[სგ;\*\*\*\* M17] 104. შავარდნის ბაზიეგრი<sup>8</sup>

ნასიბლუელი მაჰმადაშვილი<sup>10</sup>  
ველიოლლი ისმეილა<sup>11</sup>  
ფიროლლი აფუზა<sup>12</sup>  
მურადოლლი მუსა  
მახსუდოლლი ისმეილა<sup>13</sup>  
ამირველი ოღლი ასანა  
ალიოღლი ელიაზა<sup>14\*\*\*\*\*</sup>

ახიჯანოღლი ბაირამა  
მამაოღლი მუსტაფა<sup>15</sup>  
ველიოღლი აშურა  
ასანოღლი მამადა<sup>16</sup>  
შამანდოღლი<sup>17</sup> ყუზანა

[K 11v] ალავეერდოღლი<sup>18</sup> შავერდა

5

10

<sup>1</sup> დევანოსა შვილი M; დევანოსა შვილი SK; დევანოსიას შვილი Ba; დევანოსას შვილი JDQ; დევანოზას შვილი cet.

<sup>2</sup> ზავარაძორელი (M-ში; ზავარაძორელი) მანთაშაშვილი MSK;—cet.

<sup>3</sup> ხერგეში ნინია შვილი MSJ;—K; ხერგეში ნინიას შვილი cet.

<sup>4</sup> თურქისტანიშვილი გოდერძი M;—cet.

<sup>5</sup> დურნუკელი ზალა M;—cet.

<sup>6</sup> დურნუკელი თამაზა M;—cet.

<sup>7</sup> ბოლნელი ბახუტა M;—cet.

<sup>8</sup> იქნა იე M;—cet.

<sup>9</sup> შავარდნის ბაზიერი MKJ; შავარდნის ბაზიერი S; შევარდნის ბაზიერისა<sup>10</sup> Q; შავარდნის ბაზიერისათჳს cet.

<sup>10</sup> ნასიბლუელი მაჰმადა შვილი SK; შავარდნის ბაზიერი ნასიბლუელი მაჰმადას შვილი M; ზაზიერი ნასიბლუელი მაჰმადა შვილი J; ბაზიერი ნასიბლუელი მაჰმადას შვილი DQaL; ბაზიერი ნასიბლუელი მაჰმადას შვილი cet.

<sup>11</sup> ველი ოღლი ისმეილა MSK; ველი ოღლი ისმეილა cet.

<sup>12</sup> ფირ ოღლი აფუზა| ფიროლლი აფუზა LAGNTtt'.

<sup>13</sup> მახსუთ ოღლი ისმეილა MK; მახსუთ ოღლი ისმეილა S; მახსუთ ოღლი მისმეილა Q; მახსუთ ოღლი ისმეილა cet.

<sup>14</sup> ალი ოღლი ელიაზა MSKJ;—cet.

<sup>15</sup> ამად ოღლი მუსტაფა M; მაჰად ოღლი მუსტოფა S; მაჰად ოღლი მუსტაფა K; მაჰადი ოღლი მუსტაფა a; მაჰმად ოღლი მუსტოფა cet.

<sup>16</sup> ასან ოღლი მაჰადა M; ასან ოღლი მაჰადა SK; ასან ოღლი (Q-ში ასანოღლი) მაჰმადა DQa; ასან ოღლი მაჰმად cet.

<sup>17</sup> შამანდოღლი| შამად ოღლი AgNTtt'.

<sup>18</sup> ალავეერდოღლი Q.

\* „დევანოზის შვილი“ დამოწმებულია 1736, 1739 და 1747 წწ. საბუთებში („დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, ნ. ბერძენიშვილის რედ., 1940 წ.; გვ 287, 335, „დევანოზას შვილი“ არ გვხვდება. ამ შემთხვევაში S და K ნუსხებს დავეყრდენით, რადგანაც მე-13 პარაგრაფში დევანოსაშვილი გვხვდება („ქრწანელი დევანოსაშვილი“).

\*\* ზავარაძორელი მანთაშაშვილი S-ში გადახაზულია.

\*\*\* M-ის—სიაში არის 15 კაცი, S-ში, თუ გადახაზულ „ზავარაძორელ მანთაშაშვილს“ და დამატებულ დამატებულს „ხერგეში ნინიას შვილს“ (ჩამატებული ასეთა: აქ. ხერგეში ნინიას შვილი) სათვალავში ჩავთვლით, მაშინ იქნება 11, K-ში 10, ჩილი სხვა ნუსხაში—9, M-საგან განსხვავებით S-ში—აკლია: ბოლნელი ბახუტა, დურნუკელი თამაზა, დურნუკელი ზალა და თურქისტანიშვილი გოდერძი; K-ს, S-საგან განსხვავებით აკლია „ხერგეში ნინიას შვილი“; J-ში „ხერგეში ნინიას შვილი“ არის, სამაგიეროდ არ არის „ზავარაძორელი მანთაშაშვილი“. S-საგან განსხვავებით დანარჩენ ნუსხებს აკლიათ: „ზავარაძორელი მანთაშაშვილი“ და „არეში შვილი აშა“ (11—2=9). \*\*\*\* J-ში: სბ.

\*\*\*\*\* გარდა J-ნუსხისა, ანბანური წესით შედგენილ ყველა ნუსხაში, „ალიოღლი ელიაზა“ მოთავსებულია ყულარაღასის გარიგებაში, ე. ი. ყულების სიაში (§ სბ),

ალიხანოლი სარიველი<sup>1</sup>  
ჰასანოლი ჰასანა<sup>2</sup>

ბაირამოლი ყურბანალა  
ალიო ოლი ყურბანალა<sup>1</sup>  
იქნა 17<sup>3\*</sup>

195. [ღზ\*\*; S 8r] გავაზის ბაზიერი<sup>4</sup>

5	დომელა	პარუნ სარქისას შვილი სალმახანა <sup>10</sup>
	აღნიაშვილი <sup>5</sup> შერმაზანა	მისი განაყოფი საქია
	აღნიაშვილი <sup>6</sup> ფარემუზა	მისი, განაყოფი ნასყიდა
	არეშიშვილი ღუშია <sup>7</sup>	არეშიშვილი <sup>11</sup> დათუნა
	არეშიშვილი ესტატე <sup>8***</sup>	ბოლნელი ოზბეგაშვილი <sup>12</sup> ოთარა <sup>****</sup>
10	არეშვილი შამშია <sup>9</sup>	დიღმელი ბასილა <sup>13</sup>
		იქნა 12 <sup>14*****</sup>

196. [უბ\*\*\*\*\*; M 18] ქორის მეზადური<sup>15</sup>

სარკინელი ნანაშვილი<sup>16</sup>  
შულავრელი ალიხანას განაყოფი  
ქვემო ბოლნელი<sup>17</sup> ქარასაშვილი

15

- 1 ალიხან ოლი სარიველი] ალიხან ოლი სარიველა SK; ალიხა ოლი სარიველი L.
- 2 ჰასან ოლი (M-ში: ჰსანოლი) ჰასანა] ასან ოლი ასანა SK; ჰასან ოლი ასანა DQaL
- 3 ყურბანალი AgNTtt'. 3 იქნა იზ M;—cet.
- 4 გავაზის ბაზიერი MSKJ; გავაზის ბაზიერთათუხ cet.
- 5 აღნიაშვილი MSKJ; აღნიას შვილი cet.
- 6 აღნიაშვილი MSKJ; აღნიასშვილი cel.
- 7 არეში შვილი ღუშია S; აღნია შვილი ღუშია K; არეშის შვილი ღუშია cet.
- 8 არეში შვილი ესტატე J; აღნია შვილი ესტატე K; არეშის შვილი ესტატე cet.
- 9 არეში შვილი შამშია SKJ; არეშის შვილი შიმშია B; არეშის შვილი შამშია cet.
- 10 პარუნ სარქისას შვილი სალმახანა MSKJ; სალამაზანა gTtt'; სალმახანა DQBaLAN.
- 11 არეში შვილი K; არეშის შვილი. cet.
- 12 ბოლნელი ოზბეგა შვილი MK; ბოლნელი ოზბეგას შვილი S; ბოლნელი ოზბეგეშვილი J; ოზბეგის შვილი DKBaLAN; ოზბეგე შვილი gTtt'.
- 13 დიღმელი ბასილა MK;—cet.
- 14 იქნა იზ M;—cet.
- 15 ქორის მეზადური SK; მეზადური ქორისა M; მეზადური, მეზადური ქორისა J (მეზადური<sup>15</sup> სათათრად არის მოცემული სინგურით, ხოლო „მეზადური ქორისა“ სტრიქონშია დაწერილი „სარკინელი ნანაშვილის“ წინ); მეზადურითაუხ ქორისათა a; ქორის მეზადურითათუხ cet.
- 16 ნანაშვილი MSKJ; ნანას. შვილი cet.
- 17 ქვემო ბოლნელი M; ქვემო ბოლნელი cet.

• MSKJ-ში 17 კაცია, დანარჩენ ნუსხებში 16, რადგანაც უქანასკნელთ აკლია: „აღ-  
ოლი ელიაზა“.

ამასთანავე S-ში „ალი-ოლი ყურბანალას“ შემდეგ წერია: „მისი განაყოფი ნასყიდა, არე-  
ში შვილი დათუნა, ბოლნელი ოზბეგაშვილი, დიღმელი ბასილა“. როგორც შემდგომ ენახებთ, ეს  
ბირებო გავაზის ბაზიერთა სიაში არიან მოთავსებულნი (§ 195).

•• J-ში: ლე.

••• S-ში უწინ ყოფილა ისე, როგორც K-ში, კერძოდ: აღნიაშვილი ღუშია; აღნიაშვილი  
ესტატე; შემდგომ, S-ში ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით ორივე ადგილას „აღნია“  
გაღიუქებულით გვარსახელის დასაწყისი ნაწილთ, რომელიც ასე იკითხება: „არეშის“.

•••• S-ში „მისი განაყოფი ნასყიდა, არეშის შვილი დათუნა და ბოლნელი ოზბეგას შვილი  
ოთარა“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით არის მამატებული.

••••• J-სა და S-ში 11 კაცია, აკლია „დიღმელი ბასილა“- M-სა და K-ში 12 გვარსახე-  
ლია. დანარჩენ ნუსხებშიც 12-ია. მხოლოდ „დიღმელ ბასილას“ ნაცვლად შეტანილია „გიორგის  
შვილი ოსებ“.

••••• J-ში: ებ.



შუაბოლნელი<sup>1</sup> შარუს განაყოფი  
კერატას<sup>1</sup> სოფელში<sup>2</sup> ალავერდა  
ტალავერს დავითა<sup>3</sup>  
იქნა 63\*

[კ ა რ ი 60. საზანდრები]

107. [რკთ; K 12r] საზანდრები<sup>4</sup>

საზანდარბაში გიორგი,  
მისი თაბუნი: მირზახანაშვილი<sup>5\*\*</sup>

ალელი თამაზა \*\*\*

დალალაშვილი<sup>6</sup>

სხვა მოქალაქე საზანდრები ყველა მისი თაბუნი არის<sup>4\*\*\*</sup>.

კ ა რ ი 761. შავარდნის [და ქორის] ბუდეებისა<sup>7\*\*\*</sup>

108. [ს0; M 87; S 28v; K 40r] შავარდნის ბუდეებისა<sup>8</sup>

ნიჩბისის შავარდნის ბუდე, თავით-ბოლომდინ<sup>9</sup>, ნიჩბელთ შენახონ.

[M 88] კავთისხევის<sup>10</sup> შავარდნის ბუდე ქვათახევის<sup>11</sup> წინამძღვარმა<sup>12</sup> შეინა-- 15

<sup>1</sup> შუა ბოლნელი MS; შუა ბოვნელი cet.

<sup>1</sup> კერატას M; კერატა SK; კერტას cet. <sup>12</sup> სოფელში სოფელი SK.

<sup>2</sup> ტალავერს MSKJ; ტალავერს დავით Q; ტალავერს დავითა cet.

<sup>3</sup> იქნა ვ M; —cet.

<sup>4</sup> საზანდრები MSKJ; საზანდრებისათვის t; საზანდრებისათვის cet.

<sup>5</sup> მირზახანა შვილი MSKJ; მირზახანა შვილი cet.

<sup>6</sup> დალალა შვილი MSKJ; დალალას შვილი გოგია Q; დალალას შვილი cet.

<sup>7</sup> კარი კM; —cet.

<sup>8</sup> შავარდნის ბუდეებისა KJ; შავარდნის ბუდეებისა MS (S-ში: შავარდის); შავარდის ბუდეებისათვის cet

<sup>9</sup> თავით ბოლომდინ] თავით ბოლომდის SK; თავით ბოლომდი JD.

<sup>10</sup> კავთი ქევის M.

<sup>11</sup> ქვათახევის JDQAL; ქოთა ქევის MSK; ქუთათა ქევის cet.

<sup>12</sup> წინამძღვარმა] წინამძღვარმა M; წინამძღვარმა AgN.

\* MSK და J-ში არის ეჭვი კავთი. დანარჩენ ნუსხებში ცხრა. უკანასკნელი ნუსხებში ზედმეტი 3 გვარსახელია: მებადუი იმედა, მახარა და მათეს შვილი გოგია.

\*\* MSK და J-ში „მისი თაბუნი: მირზახანა შვილი“ მოთავსებულია „საზანდარბაში გიორგი“-ს შემდეგ; შინაარსის მიხედვით ეს გასაგებია: საზანდრები საზანდარბაშისადმი დაქვემდებარებული მოხელეები არიან. სხვა ნუსხაში „მისი თაბუნი მირზახანაშვილი“ სხვა თანრიგით არის მოცემული.

\*\*\* ალელი თამაზა და დალალაშვილი, გარდა MSK და J-სა, ერთ გვარსახელად, ე. ი. ერთ კაცად არის წარმოდგენილი ყველა ნუსხაში.

\*\*\*\* M-ში სიტყვების „თაბუნის არის“ შემდეგ ცალკე სტიქონში წერია: იქნა ე. ი. 6; ამავე დროს M-ის სიაში 4 კაცია მოცემული. საფიქრებელია, რომ M-ში სხვა საზანდარი მოქალაქეებიდან არის ნაგულისხმევი. >

MSKJ-ში, საზანდარბაშის გარდა, 3 საზანდარია მოხსენებული. ამავე დროს, DQALAgNTt'-ში სიტყვების—„სხვა მოქალაქე საზანდრები ყველა მისი თაბუნი არის“ — შემდეგ დასახელებულია სამი საზანდარი: „ბოვნელი ყანდიას შვილი. ეშიკასშვილი ბაბუა და ნიკოლოსა“. სწორედ ეს სამი საზანდარი უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი M-ის შეყამებაში (საზანდარბაშის გარდა ექვსი საზანდარი იქნებოდა), რადგანაც შეყამება, სწორი არ არის, ჩვენ იგი ტექსტში აღარ დავტოვეთ. ყველა ნუსხაში, გარდა MSKJ-სა, ზემოაღნიშნული 3 მოქალაქე საზანდარის გარდა, დასახელებული არიან კიდევ შემდეგი საზანდარები: „მერმაზანას შვილი გოგია, საზანდარი ბეჟან, შოშიტას შვილი ბერუა, ხიზანას შვილი ივანა, გილაური ალაშაზა, მამასახლისის შვილი ფასუა, მაჩუტის ლეინაა, სახუნდრელი თამაზა და კირაკოზას სოფლის შინაზარა“.

M-ში საზანდარების პარაგრაფი ბაზიერ-თუბუცისა და ბაზიერების კარშია (გვ. 59) მოთავსებული. შინაარსის მიხედვით კი, თითქოს ეს მუხლი აქ არ უნდა იყოს. უფრო მართებული იქნებოდა ამ მუხლის 47-ე კარში — ნაღარახანის მოხელეების (§ 153) გვერდით მოთავსება, მაგრამ ჩვენ დავიცავით S და K-ს თანრიგი, ამიტომ ამ მუხლს ადვილი არ გამოვეუცვალეთ ხოლო ცალკე კარად კი გამოვეყავით.

\*\*\*\* M-ის სარჩევში: „კარი კ. შავარდნის ბუდეებისა“.

ხოს და მიაბაროს ვისმე და კაცს დააყენებდეს<sup>1</sup>, და თუ დაიკარგვის, და ან არ იბუღებს, საქვათახეო კაცო ყოველს<sup>1</sup> წელაწადს ოჩა მთავარს<sup>2</sup> შავარდენს იყიდუნ.

5 კლდეკარის ბუღე იქივ ყვაიანებმა<sup>3</sup>, იქ მანგლელოს სოფელი არის, იმათ და უგუღელთ<sup>4</sup> შეინახონ.

წითელკლდის<sup>5</sup> ბუღე და ბეგციხის ბუღე ფიცხელთა<sup>6</sup> და საყავრელთ შეინახონ. კრკონის ბუღე—კრკონელთ შეინახონ.

აბუნალოს ბუღე და გილაის ბუღე,—გვეძინელთ<sup>7</sup> ებაროს.

10 თრელვის<sup>7\*</sup> ბუღე—თრელველთა და ერთობით<sup>8</sup> ხვედურელთ შეინახონ. ნეძვის [S 80r] ბუღე სტეფანაშვილს<sup>9</sup> ებაროს და იმათა<sup>10</sup> და<sup>1</sup> ნეძველთ შეინახონ. [M 89] ახალდაბის ბუღე სალმანიშვილთა და ახალდაბელთ შეინახონ<sup>10\*\*\*</sup>.

სატიურის ბუღე, ზემოგუფთის<sup>11</sup> ბუღე, ლვერცევის ბუღე, კოშკის ბუღე, ეს ოთხი—ბაადურის [K 40v] შვილის<sup>12</sup> ოსებმა<sup>13\*\*\*</sup> შეინახონ<sup>14</sup>.

15 ჩაფთრანის ბუღე, ქსნის ერისთავს რომ ოსები დაუსახლებია, იმათ შეინახონ<sup>15</sup>. სვერის ბუღე—სვერელთ შეინახონ.

ეს ბუღეები, და<sup>1</sup> რომელიც რომლისა<sup>16</sup> სოფლისათვის მიგვიბარებია, ამათ ასრე შეინახონ, რომ კარგ გვარად<sup>17</sup> თვალი დაიჭირონ, რიგისათ<sup>18</sup> კაცს დაუსყენებდენ. რა ერთიც ალაგი ამ ოთარმან ბუღის გარშემო გაჩვენოსთ<sup>19</sup> და გითხრათ, იმდენი<sup>20</sup>

<sup>1</sup> დაყენებდეს M. <sup>1</sup> ყოველს J.

<sup>2</sup> მთავარს K.

<sup>3</sup> ყუაიანებმა MKJ; ყვაიანებმა S; ყვაიანებმა DQa; ყავაიანებმა cet.

<sup>4</sup> უგუღელთ MSKJDQa; გუღელთ cet.

<sup>5</sup> წითელი კლდის M. <sup>5</sup> ფიცხელთ M; ფიცხელთა cet.

<sup>6</sup> გვეძინელთ MSK; გვეძინელთ cet.

<sup>7</sup> თრელვის თრეხვის MSK.

<sup>8</sup> ერთობით MJ; ერთობივ SK; ერთობით cet.

<sup>9</sup> სტეფანაშვილს MSKJ; სტანაშვილს cet. <sup>10</sup> იმათა MSK; იმათ cet. <sup>10</sup> და]—M.

<sup>10</sup> ახალდაბის... შეინახონ (M-ში: სალმანის შვილმან, J-ში: სალმანი შვილმა; L-ში: ახალდაბელთ) ახალდაბის ბუღე სალმანიშვილთა შეინახოს და ახალდაბელთა S; ახალდაბის ბუღე სალმანიშვილთა შეინახოს და ახალ დაბელთა K.

<sup>11</sup> ზემო გუფთის] ზემო ქუფთის SK.

<sup>12</sup> ბაადურის შვილის MSKJ; ბაადურის შვილმა cet.

<sup>13</sup> ოსებმა SKJ; ოსებმან M; იოსებმა cet.

<sup>14</sup> შეინახონ MSKJ; შეინახოს cet.

<sup>15</sup> ჩაფთრანის ბუღე ქსნის ერისთავს რომ ოსები დაუსახლებია იმათ შეინახონ SK; ჩაფთრანის ბუღე ჯაოელთ ოსებმა შეინახონ JDQaLAgNtt';—M. <sup>15</sup> ბუღეები M.

<sup>16</sup> რომელიც რომლის] რომელიც რომლისათვის SK.

<sup>17</sup> კარგ გვარად] კარგგვარად M; კარგგვარათ K; კარგ გუარად AgTll'.

<sup>18</sup> რიგისათ] რიგისათ SK.

<sup>19</sup> გაჩვენოსთ] და გაჩვენოსთ MSK.

<sup>20</sup> იმდენი] იმთენი MSKJ.

\* ვახუშტის მოხსენებული აქვს „გვეძინეთი“, მაშასადამე, MSK-ში მოცემული ფორმა მართებულია და ჩვენც უცვლელად დავტოვეთ (ვახ., გვ. 58).

\*\* MSK-ში წერია „თრეხვის“, მაგრამ იგივე სიტყვა ამავე წინადადებაში ასეთ ფორმაშია მოცემული: „თრელველთა“. ამიტომ ჩვენც ტექსტში „თრელვი“ დავტოვეთ.

\*\*\* J-ში გვარსახელ „სალმანიშვილი“-ით დაწყებული და სიტყვით „შეინახონ“-ით დამთავრებული ტექსტი სტიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

\*\*\*\* აქ რომ ოსებზეა საუბარი და არა იოსებზე, ეს მომდევნო წინადადებიდან ჩანს, ამასთანავე, გუფთა და კოშკი, როგორც გეოგრაფიული ადგილები, ლიახვის ხეობაში აქვს მოხსენებული ვახუშტის (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ. გვ. 77). ამგვარად, ამ შემთხვევაში ტექსტი სწორად შემონახულია MSK J-ში.

ალაგი ყორულათ<sup>1</sup> შეინახეთ, იქ ნურავინ გაივლის, ნურც ხეს მოსპრიან. სადამ-  
დის ჩვენი ბაზიერი არ მოვილოდეს, ნურავინ<sup>2</sup> ბუღეში ჩაეკიდება, ნურც კვერცხს  
ნახვენ, ნურც ქულას ნახვენ, შორიდან თვალი ეკიროს. რახან ჩვენი ბაზიერი მო-  
ვილეს<sup>3</sup>, იმან ანახვინოს\*. რ[M 80]აც იყოს, იმან ამოაყვანინოს<sup>4</sup>. ვინც უჩვენ-ბაზი-  
ეროდ<sup>5</sup> ნახავს და ჩაეკიდების, შეიღუღლად ვაზღვევინებთ.

5

ეს ბუღე, ვისაც აბარია\*\* და დაგვიწერია, ესენი კარგად გაუფრთხილდენ<sup>6</sup>  
და დააყურულონ, რომ შავარდენმა იბუღოს, თორემ შავარდენი თუ არ იბუღებს,  
რამდენიც<sup>7</sup> ბუღე არის, ბუღის თავს ყოველს წელიწადს ამ სოფლებს ოროლს  
მთავარს შავა[K 41]რდენს ვასყიდვინებთ, იცოდენ<sup>8</sup>, არას გზით არ ვაპატივებთ.

ახლა<sup>9</sup> შავარდენს ვართმევთ:

10

	კლდეკარიდან შავარდენს	—2 <sup>10</sup>	
[S 80v]	საჯავახიანოდამ შავარდენს	—2 <sup>11</sup>	
	თრეღვიდამ <sup>12</sup> შავარდენს	—2 <sup>13</sup>	
	იმერხევიდან შავარდენს	—2 <sup>14</sup>	
	კოშკადამ შავარდენს	—2 <sup>15</sup>	16
	ნემეს—შავარდენს	—2 <sup>16</sup>	

100. [რკე] ქორის ბუღის რიგი<sup>17</sup>

[M 205; S 80v; K 82r] არის ქორების ბუღე სომხითს<sup>18</sup>:

ჯონჯლის ბუღე	ფიფიჩანის <sup>21</sup> ბუღე	
ფეთხანის <sup>19</sup> ბუღე	აცუტის <sup>22</sup> ბუღე	20
ჯიმშირის <sup>20</sup> ბუღე	სოსნის ბუღე	

1 ყორულად] ყორულათ MJ.

2 ნურავინ MSK; ნურცავინ cet.

3 მოვილეს] მოვილოდეს SK.

4 ამოაყვანინოს MS; ამოიყვანოს K; ამოიყვანოს cet.

5 უჩვენბაზიეროდ MKJ; უჩვენ ბაზიეროდ cet.

6 გაუფრთხილდენ SKDQaL; გაუფრთხილდეს MJ; გაუფრთხილდენ cet.

7 რამდენიც] რამთენიც M; რამთონიც J.

8 იცოდენ MSKJDQaL; იცოდნენ cet.

9 ახლა M; ახლა რომ cet.

10 შავარდენს ბ] შავარდენი. ორი SK.

11 შავარდენს ბ M; ორი SK; ბ cet.

12 თრეღვიდამ] თრეხვიდამ SK.

13 შავარდენს ბ M; ორი SK; ბ cet.

14 იმერ ხევიდამ შავარდენს ბ M;—SK; იმერხევიდან ბ cet.

15 კოშკადამ შავარდენს ბ M; კოშკადამ ბ SKJ;—cet.

16 ნემეს შავარდენს ბ M;—cet.

17 ქორის ბუღის რიგი ჩვენი კონიექტურა; — MSKJ; სომხითს, რომელსაც ალაგს არის

ქორის ბუღისათვის cet.

18 არის ქორების ბუღე სომხითს MSK; ქორის ბუღე არის სომხითს cet.

19 ფეთხანის ბუღე MS; ფეთხანის ბუღე K; ფეთხანის ბუღე ანდიკა cet.

20 ჯიმშირის M; ჯიმშურის cet.

21 ფიფიჩანის M; ფიფიჩანის SK; ფიფიჩანის cet.

22 აცუტის MSKJ; ატუტის cet.

\* D-ში სიტყვების „იმან ანახვინოს“ შემდეგ წერია: „რაც იყოს იმან ანახვინოს“. ეს სიტყვები ზედმეტია, სხვა ნუსხაში არ არის.

\*\* S-ში სიტყვა „აბარია“ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი.

ჩორათანის<sup>1</sup> ბუღე  
კარასორის<sup>2</sup> ბუღე  
საბას<sup>3</sup> ბუღე  
დელცნუტის<sup>4</sup> ბუღე

ორთაშუის<sup>5</sup> ბუღე  
ნადვალეთის<sup>6</sup> ბუღე  
ხუჯაბის ბუღე  
ხინძოვარის<sup>7</sup> ბუღე

5

კ ა რ ი 62. ზვეისთავეებისა\*

200. [ს; M I var. 58; M II var. 104; M III var. 202; S 28r; K 28r] ზვეისთავეების რიგი<sup>8</sup>

ზევისთავეების რიგი ასრე არის<sup>10</sup>: წელიწადში ერთხელ შემოივლიდენ. თვითონ ბატონის კაცს მუშრიბად წაიყვანდნენ<sup>11</sup>. ათის კაცისა და ათის ცხენის მეტს ნუ წაიყვანენ<sup>12</sup>.

10 სოფელში რომ მივიდნენ<sup>13</sup>, იმ დღეს<sup>14</sup>, კომლად<sup>15</sup> ყველამ<sup>16</sup> ძღვენი მოუტანოს: თვითო საღვინე ღვინო, სამი პური, თვითო ქათამი, თვითო ლიტრა ქერი<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> ჩორათანის) ჩორთნოს M.

<sup>2</sup> კარასორის MSKJ; კარახორის DQaL; ვარახორის cet.

<sup>3</sup> საბას SK; საბის cet.

<sup>4</sup> დელცნუტის MJ; დელცნუტის S (გადანასწორებია და კარგად არ იკითხება); დელცნუტის G; დელცნუტის T; დელცნუტის cet.

<sup>5</sup> ორთაშუის MJ; ოთარაშუის K; თოთარაშუის S; თრთარაშუის cet.

<sup>6</sup> ნადვალეთის K.

<sup>7</sup> ხინძოვარის SK.

<sup>8</sup> კარი ნია M III var.;—cet.

<sup>9</sup> ჰვეისთავეების რიგი M I და II var. SKJ; —M III var; ჰვეისთავეების რიგისათვის cet.

<sup>10</sup> ჰვეისთავეების რიგი ასრე არის M I და II var. SK; ჰვეისთავეებისა ასრე გაგვირიგებია cet.

<sup>11</sup> თვითონ ბატონის კაცს მუშრიბად წაიყვანდნენ DaL; თვითონ ბატონის კაცს მუშრიბით წაიყვანდნენ M III var.; თვითონ ბატონის მუშრიბს თან წაიყვანდნენ M II var.; თვითონ ბატონის კაცს მუშრიბათ წაიყვანდნენ J; ერთს მუშრიბსა და ერთს სალთხუტის კაცს თან წაიყვანდნენ SK (S-ში გადახზულია: „ერთს სალთხუტის კაცს თან“ და სტრიქონს ზემოთ, სიტყვის „მუშრიბის“ ზემოთ, ჩაწერილია: „ბატონის კაცს“. გადახზვა-ჩაწერის მიხედვით გამოდის ასეთი ვარიანტი: „ერთს ბატონის კაცს მუშრიბსა და წაიყვანდნენ“); თვითონ ბატონის კაცს მუშრიბად წაიყვანდნენ cet.

<sup>12</sup> ათის კაცისა და ათის ცხენის მეტს ნუ წაიყვანენ M II და III var.;—K; ათის კაცისა და ათის ცხენის მეტს ნუ წაიყვანს cet. (S-შიც პირველად არ ყოფილა ეს სიტყვები, შემდეგ არის ჩამატებული სტრიქონს ზემოთ, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით).

<sup>13</sup> მივიდნენ M II var. SK; მივიდეს ce.t

<sup>14</sup> იმ დღეს) იმ დამეს M II var. SK.

<sup>15</sup> კომლად M II var. S (S-ში ეს სიტყვა სტრიქონს ზემოთ არის ჩაწერილი); კომლათ M III var; კვამლად cet.

<sup>16</sup> ყველამ) ყველამ S;—M II var.

<sup>17</sup> მოუტანოს თვითო საღვინე ღვინო, სამ სამი პური, თვითო ქათამი თვითო ლიტრა ქერი M III var.; თვითო საღვინე ღვინო თვითო ქათამი თვითო ლიტრა ქერი სამი პური მოუტანონ M II var.; უნდა მიართოს კომლად თვითო საღვინე ღვინო სამი პური ერთი ქათამი ერთი ლიტრა ქერი, ეს მოუტანონ SK (S-ში პირველად ყოფილა „მიართოს“, გადაუსწორებიათ ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით „მოუტანოს“); მოუტანოს (J-ში: მოუტანონ) კვამლად თვითო საღვინე ღვინო სამი პური ერთი ქათამი, ერთი ლიტრა ქერი ეს (AgNtTt-ში: ესენი) მოუტანონ cet.

\* კარის სათაური აღებულია M-ის სარჩევიდან.

M-ში ამ პარაგრაფის სამი ვარიანტი მოიპოვება: პირველი ვარიანტი მოთავსებულია „სომხითის მოურავის სარგოს“ შემდეგ და მოცემულია მხოლოდ მისი სათაური და ერთი წინადადება: „ჰვეისთავეებისა რიგი ასრე არის“ (გვ. 83).

II ვარიანტიც „სომხითის მოურავის სარგოს“ შემდეგ არის მოთავსებული (გვ. 104, „სომხითის მოურავის სარგო“ მეორდება მის წინა პარაგრაფთან ერთად). M I და II ვარიანტი შ. ნაარსის მიხედვით არ არის თავის ადგილზე და ჩვენ კვეისათვის განაწესი მოხელეების დებულებებთან გადავიტანეთ, სადაც II I ვარიანტია მოთავსებული. M-ის II—III ვარიანტებში ტექსტი სრულად არის წარმოდგენილი, III var.-ში კი პარაგრაფის სათაური არ არის მოცემული.

მეორეს დღეს, თუ ქურდი იპოვნონ<sup>1</sup> იმ სოფელში<sup>2</sup>, ქურდს ჩაუდგენ<sup>3</sup>, თორემ გაეცალონ<sup>4</sup>, საზღაური რომ აზღვევინონ<sup>5</sup>.

საქონელი [M III var. 208], თუ<sup>6</sup> [K 28v] საბატონოს კაცის შვილისა<sup>7</sup> იყოს, ან<sup>8</sup> აზნაურშვილისა, ექვსი [S 28v] ბატონს და<sup>9</sup> ერთი ხევისთავს<sup>10</sup>. თუ გლეხისა იყოს, 5  
—ერთი ორად გლეხს<sup>11</sup>, ერთი ხევისთავს<sup>12</sup>, ოთხი ბატონს<sup>13</sup>. რაც ბატონისათვის დადგებოდეს, იმის ათისთავს სახლთხუცესი და მდივნები გაიყოფდნენ<sup>14</sup>. ხევისთავს ხელი არა აქვს<sup>15</sup>.

ხევისთავმან როგორც უნდა ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მიესცემთ და 10  
ისე მოიქცენ<sup>16</sup>.

ხევისთავის მუშრიბის<sup>17</sup> სარგო: ქურდს რამდენი<sup>18</sup> ძროხისა<sup>19</sup> გამოუვიდეს<sup>20</sup>, იმდენი<sup>21</sup> აბაზი<sup>22</sup> მუშრიბისა არის<sup>23</sup>. თუ ქურდმა დაიფიცოს<sup>24</sup> ძროხაზედ<sup>25</sup>, აბაზი<sup>26</sup> გამოუვა<sup>27</sup>: ამისი<sup>28</sup> ნახევარი ხევისთავისა არის, ნახევარი მუშრიბისა<sup>29</sup>. იმსთან სხვას კაცს

<sup>1</sup> იპოვნოს S.

<sup>2</sup> იმ სოფელში — M II, III var.

<sup>3</sup> ჩაუდგეს JDQaL.

<sup>4</sup> გაეცალონ M II და III var.; გაეცალოს cet.

<sup>5</sup> აზღვევინონ M II და III var.; აზღვევინოს cet.

<sup>6</sup> საქონელი თუ M III var.; თუ M II var.; თუ საქონელი cet.

<sup>7</sup> კაციშვილისა M II და III var.

<sup>8</sup> ან M II და III var. SKJ;—cet.

<sup>9</sup> და M II და II var. SK;—cet.

<sup>10</sup> ვევისთავისა M II var.

<sup>11</sup> გლეხსა M II var.

<sup>12</sup> ვევისთავისა M II var.

<sup>13</sup> ბატონსა M II var.

<sup>14</sup> რაც ბატონისათვის დადგებოდეს იმის ათისთავს სახლთხუცესი და მდივნები გაიყოფდნენ M III var.; რაც საბატონოს ათისთავი დადგების სალთხუცესისა და მდივნებისა არის M II var.; რაც ბატონისათვის დადგებოდეს იმისი ათის თავი სალთხუცესს და მდივნებს SK; რაც ბატონისათვის დადგებოდეს იმისს ათისთავს სალთხუცესს და მდივნებს მისცემდნენ JDQaL; რაც ბატონისათვის დადგებოდეს იმის ათისთავს სალთხუცესს და მდივნებს მისცემდნენ cet.

<sup>15</sup> აქუსთ SK.

<sup>16</sup> ვევისთავმან როგორც უნდა ისამართლოს იმის წიგნს მიესცემთ და ისრე მოიქცეს M III var.;—M II var.; ვევისთავმა რაგვარეთად ისამართლოს იმისი სამართლის წიგნს მიესცემთ ისრე მოიქცენ SK; ვევისთავმა (J-ში ვევისთავმან) როგორც ისამართლოს იმის სამართლის წიგნს მიესცემთ ისე მოიქცენ JDQaL; ვევისთავმა როგორც ისამართლოს იმის სამართლის წიგნს მიესცემთ ისრე მოიქცენ cet.

<sup>17</sup> მუშრიბის M II და III var.; ვევისთავს მუშრიბის SK; ვევისთავის მუშრიბის cet.

<sup>18</sup> რამდენი M III var; რამდენი M II var. SKJDQaL; რამდენის cet.

<sup>19</sup> ძროხა M II, III var. SK.

<sup>20</sup> გამოუვიდეს M III var.; გაუა M II var.; გაუვიდეს cet.

<sup>21</sup> იმთონი M III var.; იმთენი M II var.

<sup>22</sup> აბისი DQaLAN

<sup>23</sup> მუშრიბისა არის M II და III var. SK; მუშრიბისა DQL; მუშრიბისა cet.

<sup>24</sup> ქურდი იფიცავს M II var.

<sup>25</sup> ძროხაზე M II და III var.; ძროხაზედ cet.

<sup>26</sup> აბასი DQaLAN.

<sup>27</sup> გამოუა M II და III var. SK; გამოვა cet.

<sup>28</sup> ამისი M III var.;—M II var.; ამის SK; იმისი cet.

<sup>29</sup> ნაწევარი ვევისთავისა არის ნაწევარი მუშრიბისა M III var.; ნაწევარი მუშრიბისა ნაწევარი ვევისთავის M II var.; ნახევარი ვევისთავისა არის და ნახევარი მუშრიბისა SK; ნახევარი ვევისთავებისა ნახევარი მუშრიბისა J; ნახევარი ვევისთავებისა ნახევარი მუშრიბისა cet.

ხელი არა აქვს<sup>1</sup>. მუშრიბმან<sup>2</sup> ხევისთავთან სვას და<sup>3</sup> ჯამოს. ძღენის<sup>4</sup> ათისთავი მუ-  
შრიბს უნდა მისცენ<sup>5</sup>. რომელიც ხევისთავი სოფელში უმუშრიბროთ და უსაღთ-  
ხუცისკაცოთ მივიდეს და საზღაური აილოს, ქურდელულად ზლოს<sup>6</sup>.

[კარი 63. ამილახორის გარიგება]

5

[S 38r; K 48r] 201. ამილახორისა<sup>7\*</sup>

როდესაც თემი აიწერებოდეს ერთის ჩვენის კარის მდივინთა, თქვენს სასარდ-  
ლოს თქვენ ასწერდეთ. რაც თქვენის დროშის კაცი საშოვარს იქმოდეს და ჩვენი მე-  
ფანჯიქენი ფანჯიქეს აილებდეს, რაც [S 38v] ათისთავი ერგებოდეს, მისი ნახევარი  
თქვენი უნდა იყოს და ნახევარი მეფანჯიქეთ უნდა გაიყოს. თქვენი დროშის კა-  
10 ცნი უთქვენოთ ვერ გაიყრებოდეს. ვისაც თქვენის დროშის კაცს სასამართლო  
საქმე ქონდეს, ჩვენს კარ [K 48v] ზედ<sup>8</sup> მოვიდოდნენ; თქვენც დახვდებოდეთ, და რა-  
საც თქვენის სასარდლოს კაცს ლაშქრობის<sup>9</sup> ბარობაზედ მამულს წაეკრათმევედეთ,  
ამასაც შემოგეკითხებოდეთ, თუ უბოძებდეთ, თქვენსავე შემოკითხულობით წყა-  
ლობას უზემდეთ. თუ მეფემ სადედოფლოს კაცს მამული უბოძოს, მეფის მდივანმა  
15 წიგნი დაუწეროს, და თუ დედოფალმა სადედოფლოს კაცს მამული უბოძოს, დე-  
დოფლის მდივანმა წიგნი დაუწეროს. ბატონი რომ მამულს, გასცემდეს, უწინ  
სახლთხუცესი<sup>10</sup> დაბეჭდვდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაკრთმევდეს და ბატო-  
ნი დაბეჭდავს. აგრევე ბარათზედ და ჯამაგირის სარხათზედ.

[კარი 64. ხელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი]

202. [კვ] ხელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი<sup>11\*\*</sup>

უნდა გამოიღონ ერთობით სომხითის აზნაურშვილებმა ბედნიერის ყენის სა-  
ფეშქაშო ტყვის ხარჯი თუმანი თერამეტი. წინწყაროელთ საკომლო 97<sup>12</sup>, ბოგანო 16<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> იმასთან სხვას კაცს ქელი არა აქვს—M II var. K (S-ში ეს წინადება შემდეგ არის ჩა-  
წერილი სტრიქონს ზემოთ, ტექსტისაგან განსხვავებული ფერის მელნით).

<sup>2</sup> მუშრიბმან—SK.

<sup>3</sup> სვას და M II და III var.;—SK; უნდა cet.

<sup>4</sup> ძღენის M III var. SK; და ძღენს M II var.; სხვას ძღენის cet.

<sup>5</sup> მუშრიბს უნდა მისცენ მუშრიბისა არის M II var.

<sup>6</sup> რომელიც ქევისთავი სოფელში უმუშრიბროთ და უსაღთხუცისკაცოთ მივიდეს და საზღა-  
ური აილოს ქურდელულად ზლოს (S-ში ეს წინადადება გადახაზულია, მაგრამ იკითხება) SK;—cet;

<sup>7</sup> ამილახორისა S; ამილახორისა K.

<sup>8</sup> კარზედ K.

<sup>9</sup> ლაშქრობის K.

<sup>10</sup> სახლთხუცესი ჩე კონიექტ.: სალთხუცესი cet.

<sup>11</sup> ხელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი ჩვენი კონიექტ.; ქელმწიფის ტყვისათვის ხარჯი J;  
—MSK; ქელმწიფის ტყვის ხარჯისათვის cet.

<sup>12</sup> ეზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ივ (ყველა ნუსხაში).

\* ეს პარაგრაფი არის მხოლოდ SK-ში. S-დან ეს პარაგრაფი მოყვანილი აქვს პ. უმიკა-  
შვილს („დასტურლამალი“, გვ. 155—156).

ამილახორის დებულება შეიძლება მოგვეთავსებოდა გორის დებულების შემდეგ, რადგა-  
ნაც გორის დებულებაში ამილახორის შესახებ ზშირად არის საუბარი (გორი ამოლახორის სა-  
სარდლოში შედიოდა), მაგრამ ამილახორის დებულება მაინც ცალკე მოვითავსეთ. ძეგლში მოცე-  
მულია ცნობები ცენტრალური აპარატის მოხელეების შესახებ; ადგილობრივ აპარატის  
მოხელეებზე კი გავკრით არის საუბარი. ამილახორი, როგორც სარდალი, მმართველობის  
ადგილობრივი აპარატის მოხელეა. ასევე ხევისთავიც. ამ ნიშნით ეს მოხელეები გამოეყავით  
და ერთმანეთის მუზაზლად მოვითავსეთ.

\*\* ეს პარაგრაფი არ არის MSK-ში.

დიარაშვილების ბოგანო 6<sup>1</sup>; მირზაშვილების ბოგანო 1<sup>2</sup>. საკომლოზედ<sup>8</sup> სამი აბაზი<sup>4</sup> და ბოგანოზედ ორი შაური. იქნება. თეთრის ჯამი 6 თუმანი<sup>5</sup>, აბაზი 3<sup>6</sup>.

ქვემობოგნელთ—თუმანი	3 <sup>7</sup>	სამშვილდის კრწანისმა <sup>17</sup> —მარჩილი	6 <sup>18</sup>
შუაბოგნელთ — ”	3 <sup>8</sup>	ეკლესიელთ—თუმანი	1 <sup>19</sup>
გამოღმა ნახიდურელთ—მინალთუნი	4 <sup>9</sup>	გატეხილხიდელთ—თუმანი	6 <sup>20</sup> 5
ოფრთელთ —	” 12 <sup>10</sup>	ტაშირზედ აიდარბეგმა	
შულავერელთა <sup>10</sup> და თეთრ		მამასახლისიანათ <sup>21</sup> —მინალთუნი	19 <sup>22</sup>
სოფლელთა <sup>10</sup> — თუმანი	3 <sup>11</sup>	ურუტმა <sup>23</sup> მამასახლისიანათ <sup>24</sup>	
დურნუეკელთ—მინალთუნი	12 <sup>12</sup>	მინალთუნი	7 <sup>25</sup>
დიდმელთ—თუმანი 6 <sup>13</sup> , მინალთუნი	6 <sup>14</sup>	ბოვაძორი <sup>26</sup> —მარჩილი	2 <sup>27</sup> 10
სამშვილდელთ სახასომ—აბაზი <sup>15</sup>	6 <sup>16</sup>	ლაყვარდს—მარჩილი 3 <sup>28</sup> , შაური	2 <sup>29</sup>

<sup>1</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> საკომლოზედ T; საკვამლოზე J; საკვამლოზედ cel.

<sup>4</sup> აბაზი] აბასი DQaLA.

<sup>5</sup> ვ (და თუმნის ნიშანი ყველა ნუსხაში)

<sup>6</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> თუმანი გ (თუმნის ნიშნით) | გ (თუმნის ნიშნით) J.

<sup>8</sup> თუმანი გ [თუმნის ნიშანიც] | გ (თუმნის ნიშნით) J.

<sup>9</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> შულავერელთა J; შულავერელთ cel.

<sup>10</sup> თეთრ სოფლელთ JDQaL; თეთრ სოფელთ cel.

<sup>11</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> იბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ვ (თუმნის ნიშნით ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ე | ე J.

<sup>15</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN.

<sup>16</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> კორწანისმა DQ.

<sup>18</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> ა თუმნის ნიშნით (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> ვ თუმნის ნიშნით (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> მამასახლისიანათ J; მამასახლისიანთ cel.

<sup>22</sup> ით (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> უსუტმა Tt; ურუტმა გ (გ-ში „რ“ ძლიერ ჰკავს „ს“-ს და აქედან არის Tt ნუსხევაში „უსუტმა“).

<sup>24</sup> მამასახლისიანათ J; მამასახლისიანთ cel.

<sup>25</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>26</sup> ბოვაძორი ჩვენი. კონიექტ.; ბოკაცხოსას T; ბოვაეცხორას cel.

<sup>27</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>29</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

\* შეჯამება არ არის სწორი: უნდა იყოს—6 თუმანი, ორი აბაზი და ორი შაური.

	თელუს <sup>1</sup>	მინალთუნი	4 <sup>2</sup>	შაური	18 <sup>3</sup>
	პალუყაის	"	6 <sup>4</sup>		
	ყათირლუს <sup>5</sup>	"	6 <sup>6</sup>		
	ყიზილზიარათმა <sup>7</sup>	"	2 <sup>8</sup>		
5	აღტაშმა	"	5 <sup>9</sup>		
	ოქრომჭედლის				
	სოფელმა	"	4 <sup>10</sup>		
	ველათის სოფელმა	მინალთუნი	3 <sup>11</sup>		
	იეჩიმ აბაზი	"	6 <sup>12</sup>		
10	დიდებულთ	მინალთუნი	8 <sup>13</sup> ,	შაური	14 <sup>14</sup>
	სააკას ლილომ	აბაზი <sup>15</sup>	9 <sup>16</sup>		
	ქვითკირს ლილომ	მინალთუნი	6 <sup>17</sup>		

იქნა ყველას ჯამი ორმოცდათექვსმეტი თუმანი, ხუთი მინალთუნი და 11<sup>1</sup> ორი შაური\*.

15	უნდა გამოიღონ ბედნიერის ყეენის საფეშქაშოს ტყვის ხარჯი:				
	გომარელთ	მარჩილი	32 <sup>18</sup>	თეზმა	მარჩილი 16 <sup>21</sup>
	ურტეევანმა <sup>19</sup>	"	9 <sup>20</sup>	ავლადმა <sup>25</sup>	" 12 <sup>26</sup>
	საბატემ	"	10 <sup>21</sup>	ცრიცმა <sup>27</sup>	" 12 <sup>28</sup>
	სამეხბრომ	"	11 <sup>22</sup>	ბოქანომ	" 9 <sup>29</sup>
	არწივანამ	"	4 <sup>23</sup>	დიდმა ოლთისმა	" 6 <sup>30</sup>

<sup>1</sup> თელუს AgNaTtt

<sup>2</sup> დ (ყველა ნუსხაში)

<sup>3</sup> იშ (ყველა ნუსხაში)

<sup>4</sup> ე (ყველა ნუსხაში)

<sup>5</sup> ყათირულს LgANTtt

<sup>6</sup> ე (ყველა ნუსხაში)

<sup>7</sup> ყიზილყიარათმა LAgNTtt

<sup>8</sup> ბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>9</sup> ე (ყველა ნუსხაში)

<sup>10</sup> დ (ყველა ნუსხაში)

<sup>11</sup> გ (ყველა ნუსხაში)

<sup>12</sup> იეჩიმ აბაზი 6 ჩვ. კონიექტ.; იაიჩიმ აბაზი ე JaLgTt; იაიჩიმ აბასი ე DQaAN;—1<sup>1</sup>.

<sup>13</sup> შ (ყველა ნუსხაში)

<sup>14</sup> იდ (ყველა ნუსხაში)

<sup>15</sup> აბაზი] აბასი DQaLAN

<sup>16</sup> თ (ყველა ნუსხაში)

<sup>17</sup> ე (ყველა ნუსხაში). 17<sup>1</sup> და]—კ.

<sup>18</sup> ლბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>19</sup> ურტხეენმა gTtt<sup>1</sup>.

<sup>20</sup> თ (ყველა ნუსხაში)

<sup>21</sup> ი (ყველა ნუსხაში) <sup>22</sup> ია (ყველა ნუსხაში)

<sup>23</sup> დ (ყველა ნუსხაში) <sup>24</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>25</sup> ავლადამ LAgNTtt <sup>26</sup> იბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>27</sup> ცრიცმა] ცირცმა ა; ცრიცამ LAgNTtt. <sup>28</sup> იბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>29</sup> თ (ყველა ნუსხაში) <sup>30</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

\* სიები ნუსხებში ერთნაირად დალაგებული არ არის. ამასთანავე, დროთა განმავლობაში სიებში ხდებოდა ცვლილებანი. როგორც ჩანს, ეს ცვლილებანი შეჭამებში არ არის გათვალისწინებული.



პატარა ოლთისმა მარჩილი	4 <sup>1</sup>	ედანმა	"	14 <sup>6</sup>
მაჩეთამ	"	კარწახმა	"	5 <sup>9</sup>
ზემონდრაპმა <sup>3</sup>	"	კუქიამ	"	2 <sup>10</sup>
ლოშომ	"	იქნა ჩამი თუმანი		11,
ქვემონდრაპმა	"	მინალთუნი 4, მარჩილი 8 და აბაზი		3 <sup>11</sup> 5
თეთრმა წყარომ	"			8 <sup>7</sup>

**[კარი 65. მეფისა და მეფის ოჯახის წევრების განაწესი\*]**

**209. [რამ] მეფისა და მეფის ოჯახის წევრების დახულაგების განაწესი<sup>2</sup>**

მეფეს<sup>13</sup> რომ დაუმარცხდეს რამე, მცხეთას დამარხონ. ქალაქილამ რომ წასვე-  
ნონი<sup>3</sup>, სომხით-ს. ბარათიანოს სარდალმან<sup>14</sup>, უწინ იმათ უნდა ასწიონ საკაცესა, დიღ-  
მის წყლამდის იმათ უნდა წასვეწონ. დიღმის წყალს იქით, დევის ნამუხლამდინ<sup>15</sup>  
ამილახორმა<sup>16</sup> და მისმა<sup>17</sup>. სასარდლომ უნდა წასვეწონ. დევის ნამუხლს იქით, ხიღ-  
მდინ—ბატონის დროშის კაცმან. ხიღს იქით საყდრამდის<sup>18</sup> მუხრანის ბატონმა, არა-  
გვის ერისთავმა და ქნის ერისთავმა და<sup>19</sup> მისმა<sup>20</sup> სასარდლომ.<sup>21</sup>

თუჯ<sup>1</sup> რასაც ალაგს მოიყვანონ, გზა ულუფით უნდა გაზომონ. ისე ამ გზებით<sup>22</sup>  
წასვეწონ. სარდლებმა<sup>23</sup> თავის სასარდლოს კაცებს ზარი უნდა ათქმევინონ<sup>24</sup>. საკა-  
ცეს რომ სხვადასხვა კაცი გამოეცვალოს, ჭირისუფალთან მოვიდნენ და<sup>1</sup> ზარი  
თქვანჯა<sup>2</sup>. მერმე<sup>25</sup> ცამეტი<sup>26</sup> მერორეს სარდალს<sup>27</sup> რომ კაცი გამოეცვალოს, კიდევ ჭირი-  
სუფალთან მივიდნენ, ზარი თქვანჯა<sup>1</sup>, იმათ დაისვენონ.

<sup>1</sup> დ (ყველა ნუსხაში) <sup>2</sup> ც (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ზემო ანდრაპმა JDa; ზემო ანდარპმა Q; ზემო ანთასმა cet. <sup>4</sup> იშ (ყველა ნუსხაში)

<sup>5</sup> ბ (ყველა ნუსხაში) <sup>6</sup> თ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ც (ყველა ნუსხაში) <sup>8</sup> იღ (ყველა ნუსხაში)

<sup>9</sup> ე (ყველა ნუსხაში) <sup>10</sup> ბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>11</sup> იქნა ჩამი თუმანი ია მარჩილი შ მინალთუნი დ აბაზი გ AgNTit<sup>1</sup> (AN-ში აბასი); იქნა ჩამი მარჩილი შ თუმანი ია მინალთუნი დ აბასი გ DQaL; იქნა ჩამი მარჩილი რვა თუმანი ია მინალ-  
თუნი დ აბაზი გ J. (ტექსტში „მინალთუნსა“ და „მარჩილს“ ადგილები შევეუცვალეთ; A-ში J. უმიკაშვილს „ც“ -ს ზემოდან დაუწერია: „რვა“, რაც მხოლოდ „J“-შია. აქედანაც ჩანს, რომ პ. უმიკაშვილს „J“, ნუსხა ხელთ ჰქონია, იხ. „J“ ხელნაწერის აღწერილობა).

<sup>12</sup> მეფისა და მეფის ოჯახის წევრების დასაფლავების განაწესი ჩვენეი კონიექტ; დმერომან ნუ ქნას J; მეფის დამარცხებისა და მცხეთას წასვენებისათვის cet.

<sup>13</sup> ტელმწიფის J. <sup>14</sup> წასვენოს J.

<sup>14</sup> სარდალმან J; სარდარმან cet.

<sup>15</sup> დევის ნამუხლამდის J

<sup>16</sup> ამილახორმა J; ამილახორმან cet.

<sup>17</sup> მისმა J; მისმან cet.

<sup>18</sup> საყდრამდინ J

<sup>19</sup> და|—J

<sup>20</sup> მისმა J; მისმან cet.

<sup>21</sup> სასარდლომა DQa. <sup>22</sup> თუ J;—cet.

<sup>23</sup> გზებით JDQaL; გზებით უნდა cet.

<sup>24</sup> სარდლებმა J; სარდლებმან cet.

<sup>25</sup> ათქმევინონ J; ათქმევინოს cet. <sup>26</sup> და|—J; <sup>27</sup> თქვან JDQaL; ქსთქვან cet.

<sup>28</sup> მერმე J; და მერმე cet.

<sup>29</sup> იგ JDQaL; ცამეტი cet.

<sup>30</sup> სარდალს J; სარდარს cet. <sup>31</sup> თქვან JDQaL; ქსთქვან cet.

\* ეს პარაგრაფი, (სათაური და ტექსტი) არ არის MSK-ში.

**დასტურლამალი სადღოფლო, პირველ მეფის გიორგისაგან განწესებული,  
და შემდგომად მეფის ვახტანგისაგან განახლებით დამტკიცებული\***

11. სააღაპოდ მისაცემი მარიამ დედოფლისათვის<sup>2</sup>

მარიამ დედოფლისათვის<sup>3</sup> მიეცემოდეს შვიდს საუფლოს დღეს ცხვარი 1<sup>4</sup>,  
5 ბრინჯი 1<sup>1/2</sup><sup>5</sup>, ნახევარ კოკა ღვინო, პური კოდი 1<sup>6</sup>.

27. წინამძღვრისა<sup>8</sup> და კარის მღვდელთ<sup>9</sup> ულუფისათვის<sup>10</sup>

კარის წინამძღვარს<sup>11</sup> არსენს წელიწადში ჯამაგირი ექვსი მინალთუნი<sup>12</sup>.  
ულუფა დღეში წმინდა<sup>13</sup> პური 1<sup>14</sup>, საჭეღო 6<sup>15</sup>, ღვინო 1<sup>16</sup> თუნგი, ცხენის ქერი  
კოდი 20<sup>17</sup>, თეეზი, ბრინჯი.

10 აგრევე<sup>18</sup> მღვდელი<sup>19</sup> დეკანოზი იოაკიმე, გალატოზის<sup>20</sup> შვილი გაბრიელ, მარკოზ  
გარსევანა<sup>21</sup> შვილი<sup>20</sup>, იესე, ნაომ, იოანე, თეოდორტე, დიაკონი სვიმონ<sup>21</sup>. იოაკიმეს დღეში

1 ა (ყველა ნუსხაში)

2 დედოფლისათვის Lt; დედოფლისათს cet.

3 დედოფლისთს Tt!

4 ა (ყველა ნუსხაში)

5 აი (ყველა ნუსხაში)

6 ა (ყველა ნუსხაში)

7 ბ (ყველა ნუსხაში)

8 წინამძღვრისა N; წინამძღვრის gtt'; წინამძღვრისა cet.

9 მღვდელთ Tt; მღვდელთ cet.

10 ულუფისათვის Lt; ულუფისათ DQ; ულუფისათს cet.

11 წინამძღვარს DLTtt; წინამძღვარის Q; წინამძღვარს cet.

12 ექვსი მინალთუნი ჩვ. კონიექტ.; ხ cet.

13 წმინდა Ttt'; წმიდა cet.

14 ა (ყველა ნუსხაში)

15 ვ (ყველა ნუსხაში)

16 ა (ყველა ნუსხაში)

17 კ (ყველა ნუსხაში)

18 აგრევე Da

19 მღვდელი Tt; მღვდელი L; მღვდელი cet.

20 გარსევანა შვილი AgTttt; გარსევანას შვილი cet.

21 სვიმონ agNTtt; სვიმონ cet.

\* „სადღოფლო დასტურლამალი“ უძველეს ნუსხებში: (MSKJ-ში) შეტანილი არ არის. არ არის იგი B-შიც, რადგანაც B-ში „სამეფო დასტურლამალის“ დასაწყისი ნაწილია წარმოდგენილი (ამის შესახებ იხილეთ დაწერილებით B ნუსხის განხილვაში.)

სიტყვა „დასტურლამალი“ — დაწყებული და სიტყვა „დამტკიცებული“ — დამთავრებული, წინადადება წარმოადგენს სათაურს, რომელიც DQaA-ში სინგურით არის წარმოდგენილი. დასახელებულ ნუსხებში პირველი პარაგრაფის სათაურიც სინგურით არის მოცემული.

ლიტრა 1<sup>1</sup>, სხვათ<sup>2</sup> ნახევარი<sup>3</sup>, შაბათს-კვირას პური აქვთ 6<sup>4</sup>; ჯამაგირი თვითოს<sup>5</sup> სამი მინალთუნი<sup>6</sup>, დიაკონს ორი მინალთუნი<sup>7</sup>, ვინც სწირვედეს, იმ დღეს ბატონს სუფრაზედ იახლებოდეს.

3<sup>8</sup>. ხუფრაჯის ულუფისათვის<sup>9</sup>

სუფრაჯს ღვინო თუნგი 1<sup>10</sup>, პური წმინდა<sup>11</sup> 2<sup>12</sup> აგრევე<sup>13</sup> ჯამაგირი სამი 5 მინალთუნი,<sup>14</sup> ქონი თვეში 1<sup>1/2</sup><sup>15</sup>, ხეობილამ რამდენჯერაც თვეში მოვა-1<sup>16</sup> გოდორი, საბარათაშვილოს სახასოს სოფლებილამ, გომარეთი, წინწყარო, ბოლნისილამ და ოფრედთილამ,—შობა-აღდგომას თვითო<sup>17</sup> ცხვარი, საბალახისა და პირისთავის ათისთავი[ს] ნახევარი მებალახისა არის<sup>17</sup>, და ნახევარი სახლთხუცისა<sup>17</sup>, მღივნებისა და სუფრაჯისა არის, სადიასახლისო ფურისა სპეტობა სუფრაჯისა არის. 10

4<sup>18</sup>. ეშიკალასბაშხათვის.

ეშიკალასბაში ორი ყოფილა. ერთი საგინასშვილი დურმიშხან. ულუფა დღეში ღვინო 1 ლიტრა<sup>18</sup>, პური წმინდა 2<sup>20</sup>, აგრევე 6<sup>21</sup> ცხენის ქერი კოდი 20<sup>22</sup>, ბელნიერს დღეში და ალების ღამეს საკლავი, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>23</sup>, თვითოს<sup>24</sup> ესენი აქვს. ქონი თვეში 1<sup>1/2</sup> ლიტრა<sup>25</sup>, იასაული ამათი წავიდეს და თუ ხხვა 15 [წავიდეს საიასაულორღ], ამათ თავისი არ დაეკარგოსთ.

5<sup>26</sup> ყაფიჩისათვის<sup>27</sup>

ყაფიჩი ელიარასშვილი დელუყარდაშ, ბოლნელი ოთარა, თვითოს<sup>28</sup> ღვინო 1/2 ლიტრა<sup>29</sup>, პური 4<sup>30</sup>, ჯამაგირი ორი მინალთუნი<sup>31</sup>. რაც საიასაულო მოვა, ნახევარი ეშიკალასბაშხებისა, ნახევრისაგან მესამედი ყაფიჩებისა<sup>32</sup>, და ორი წილი 20 იასაულეებისა.

1 ა (ყველა ნუსხაში)

2 სხვათ AgNt

3 ი (ყველა ნუსხაში)

4 ვ (ყველა ნუსხაში)

5 თვითოს LgNTt; თვითოს cet.

6 სამი მინალთუნი ჩვ. კონიექტ.; შ (ყველა ნუსხაში)

7 ც (ყველა ნუსხაში); 8 ვ (ყველა ნუსხაში).

9 ულუფისათვის Lt; ულუფისათვის cet.

10 ა (ყველა ნუსხაში)

11 წმინდა AgNTt; წმიდა cet.

12 ბ (ყველა ნუსხაში)

13 აგრევე (ვ) DQa.

14 სამი მინალთუნი ჩვ. კონიექტ.; ძ cet.

15 აი (ყველა ნუსხაში)

16 ა (ყველა ნუსხაში)

17 თვითო DQaA, 17<sup>1</sup> არის]—DQc. 17<sup>2</sup> სახლთხუცისა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცისა cet.

18 დ (ყველა ნუსხაში)

19 ა ლიტრა DQaL; ლიტრა ა cet.

20 წმინდა ბ] წმიდა ბ DQaL

21 აგრევე ვ] აგრევე ვ Q.

22 ე (ყველა ნუსხაში).

23 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; ძ cet.

24 თვითოს Q.

25 აი ლიტრა DQaL; ლიტრა აი cet.

26 ე (ყველა ნუსხაში)

27 ყაფიჩისათვის L; ყაფიჩისა-თვის T; ყაფიჩისათვის cet.

28 თვითოს DQagA; თითოს N

29 ი ლიტრა DQaL; ლიტრა აი cet.

30 დ (ყველა ნუსხაში)

31 ორი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; ც cet.

32 ყაფიჩებისა DQa; ყაფიჩებისა cet.

ხელისასამართავი<sup>1</sup> მეოთხედი ყაფიჩებს, ვინც წავა მარჩილი იმისია.

6<sup>2</sup>. იასაულეებისათვის

იასაული ზაქარია  
ნაბიჭვარი იესე  
ელიარასშვილი გოდერძი  
პაპუა  
ურქმაზა  
მანთაშასშვილი ნოდარ  
ქრცხინვალიდამ სალირასშვილი რამაზ  
ხაბარელი სენნია  
გივიშვილი<sup>3</sup> ზუბიტა  
ხოსია  
არადეთელი ოთარა  
ნაბორასშვილი ხოსია  
ოსიაურელი ხუცისშვილი  
ქრცხინვალელი ურია, ყოფილი ნიკოლაოზ  
ახალდაბელი ხმელასშვილი  
იმერიძე ოთარ  
ბაბუციძე თამაზ

ულუფა: პური, 6<sup>4</sup> შაბათ-კვირას<sup>5</sup> თვითოს-ღვინო ლიტრაჲ<sup>1</sup> 1<sup>8</sup>.

7<sup>2</sup>. მოლარეთხუცის რიგისათვის

მოლარეთხუცის რიგი: ღლიურ ღვინო ლიტრა 1<sup>8</sup>, პური ლაგაში 2<sup>8</sup> და მადაური 4<sup>10</sup>, წმინდა პური 1<sup>11</sup>, თვეში ქონი 1<sup>1/2</sup> 1<sup>2</sup>; ჭამაგირი სამი მინალთუნი<sup>13</sup>, ქერი კოდი 20<sup>14</sup>, ღღეში საკლავი 1<sup>15</sup>, ფეშქაშის ღუშალიკი რაც მოვა, ნახევარი მოლარეთხუცისა და ნახევარის ნახევარი, სალაროს მუშრებს და თავილდარს<sup>16</sup>, და ნახევარი მოლარეებს<sup>17</sup>.

<sup>1</sup> ზელის-ასამართავი AgT

<sup>2</sup> ვ (ყველა ნუსხაში)

<sup>3</sup> გივიშვილი DQa; გივიშვილი cet.

<sup>4</sup> ვ (ყველა ნუსხაში)

<sup>5</sup> შაბათ კვირას DaL; შაბათს კვირას cet.      5<sup>1</sup> ლიტა D.

<sup>6</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>7</sup> ზ (ყველა ნუსხაში)

<sup>8</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>9</sup> ბ (ყველა ნუსხაში)

<sup>10</sup> დ (ყველა ნუსხაში)      10<sup>1</sup> წმინდა| წმინდა DQaLAg.

<sup>11</sup> ე (ყველა ნუსხაში)

<sup>12</sup> აი (ყველა ნუსხაში)

<sup>13</sup> სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

<sup>14</sup> კ (ყველა ნუსხაში)

<sup>15</sup> ო (ყველა ნუსხაში)

<sup>16</sup> თავილდარს Da; თავილდარს cet.

<sup>17</sup> მოლარეებს DQa.

სალაროს მუშრები ალელი მერებასშვილი მერაბა, ამას დღეში ღვინო ლიტრა 1<sup>ა</sup>, ლავაში და მადაური 2<sup>ბ</sup>, ქონი 1<sup>1/2</sup><sup>გ</sup>, ქერი კოდი 20<sup>დ</sup>, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>ე</sup>; ბენდიერ დღეს და აღების ღამეს დიდი საკლავი, მეჯლოსში ბოშყაბი. აგრევე<sup>ვ</sup> თავილდარს<sup>ზ</sup>, მოლარენი ალელეზი.

88. მეღვინეთხუცისათვის

5

მეღვინეთხუცესი გლურჯიძე სამ და ორისხვა. ღვინო ლიტრა 1<sup>ა</sup>, ლავაში 2<sup>ბ</sup>, მადაური 4<sup>გ</sup>, ქერი კოდი 20<sup>დ</sup>, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>ე</sup>. საღვინის თავილდარი<sup>ვ</sup> სამი, ღვინო ლიტრა 1<sup>ა</sup>, პური 1<sup>ბ</sup>, ლავაში 2<sup>გ</sup>, მადაური 2<sup>დ</sup>, ქონი 1<sup>1/2</sup><sup>ე</sup>, ჯამაგირი ორი მინალთუნი და ორი აბაზი<sup>ვ</sup>. მეღვინემ სადგომში ღვინო დაურთავს, მეტიკისპირემ სუფრისათვის ღვინო მოიტანოს, კარზედ დადვას, მერიქიფემ სურები 10 მოუტანოს, ააესოს და მიართვას.

910. მეგოდრეთხუცისათვის

მეგოდრეთხუცესი ყორღანასშვილი სულხანა, ალელი ზურაბასშვილი შიოშ; პური დღეში 6<sup>ა</sup>, წმინდა<sup>ბ</sup> პური 1<sup>გ</sup>, ღვინო ნახევარი<sup>დ</sup>, ქერი კოდი 20<sup>ე</sup>, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>ვ</sup>, საბარათაშვილოს<sup>ზ</sup> კოდისპურის ათისთავი—ნახევარი—მეგოდრეთ 10 ხუცესს, ნახევარი—მეკოდისპურეს.

ხაბაზები გომარეთიდან და ოფრეთიდან 14<sup>ა</sup>, ამათ ულუფა, და შაბათს ძროხის ტყავიც ამათ. ერთი ხაბაზი პურს სადგომებში დაურიგებდეს, მეგოდრეთხუცესი პურს ჩამოურიგებდეს სუფრაზედ.

- 1 ა (ყველა ნუსხაში)
- 2 ბ (ყველა ნუსხაში)
- 3 აი (ყველა ნუსხაში)
- 4 კ (ყველა ნუსხაში)
- 5 სამი მილანთუნი ჩვენი კონიექტი; d cet.
- 6 აგრევე DQა.
- 7 თავილდარს D; თავილდარს cet.
- 8 შ (ყველა ნუსხაში)
- 9 ა (ყველა ნუსხაში)
- 10 ბ (ყველა ნუსხაში)
- 11, დ (ყველა ნუსხაში). 11<sup>ა</sup> კ (ყველა ნუსხაში) 11<sup>ბ</sup> სამი მინალთუნი ჩვ. კონ.; d cet.
- 12 თავილდარი Da; თავილდარი cet.
- 13 ა (ყველა ნუსხაში)
- 14 ა (ყველა ნუსხაში)
- 15 ბ (ყველა ნუსხაში)
- 16 ბ (ყველა ნუსხაში)
- 17 აი (ყველა ნუსხაში)
- 18 ორი მინალთუნი და ორი აბაზი ჩვენი კონიექტი; ცუ cet.
- 19 თ (ყველა ნუსხაში)
- 20 ვ (ყველა ნუსხაში).
- 21 წმინდა] წმიდა DQაL გ.
- 22 ა (ყველა ნუსხაში).
- 23 ღვინო o DQაL; ღვინო თუნგი o cet
- 24 კ (ყველა ნუსხაში).
- 25 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტი; d cet
- 26 საბარათაშვილოს DQ; საბარათასშვილოს cet.
- 27 იდ (ყველა ნუსხაში).

45. ქართული სამართლის ძეგლები

10<sup>1</sup>. თუშმლისა და სამზარეულოს ამალისათვის

თუშმალი ამონანსშვილი უთრუთ, ოზბეგასშვილი დათუნა. ღვინო 1 ლიტრა<sup>2</sup>, ლავაში 2<sup>3</sup>, მადაური 2<sup>4</sup>, კვირის ძროხის ტყავი და მკერდიც, საპარავი მზარეულს, ცხვრის მკერდ-კისერი თუშმალს და მზარეულს; ამალღებამდის რაც საკლავ დაიკვლის<sup>1</sup> ტყავი თუშმალისა და მზარეულისა არის. შესაწევი ცხვარი, თუ ბატკანი იყოს, ტყავი მზარეულებისა, კისერი მეჭორისა და წყლის მზიდავისა. ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>5</sup>.

მზარეული დიღმელი გიორგი და ბერი, უფლასციხელი ავთანდილ.

აუშტარს ულუფა, ჯამაგირი ორი მინალთუნი<sup>6</sup>, თირკმელი და ტყირპი, რაც დაიკვლის<sup>1</sup>; თუ ავი ერბო გამოართოს, იმან ზლოს.

10 შესაკლავე დიღმელი დათუნა, გენებასშვილი ბერუა; ჯამაგირი, პური კოდი 24<sup>7</sup>, შაბათ-კვირას<sup>8</sup> ღვინო ნახევარი<sup>9</sup>, დათუნას წელიწადში ძროხა 2<sup>10</sup>, ბერუას 1<sup>11</sup>. რაც საკლავი დაიკვლის<sup>11</sup>, ერთი მეთევშეს, ერთი ხაბაზებს, სხვა შესაკლავეს, •

11<sup>12</sup>. მეთევშეთ რიგისათვის

მეთევშეთ ალენი, ულუფა შაბათ-კვირას<sup>13</sup>, ღვინო ნახევარი თუნგი<sup>14</sup>, პური ჯამაგირი ორი მინალთუნი<sup>15</sup>; ძროხას გარდა, რაც საკლავი დაიკვლის<sup>16</sup>, ტყავი ნახევარც მეთევშეს, ამიტომ რომ, რაც თევში დაიკარგოს, იმან ზლოს.

12<sup>18</sup>. ამბარდნისათვის

ამბარდანთ ჯამაგირი, პური კოდი 60<sup>17</sup>, ბაზმის ფასად პური კოდი 10<sup>18</sup>, ღვინო ნახევარი<sup>19</sup>, მოქალაქე სადღოდოფლო მისცემენ ექვს მინალთუნს<sup>20</sup>, კოდი ცხრა 20 ლიტრა მიებარება, ძროხა 3<sup>21</sup> წელიწადში.

13<sup>22</sup> მხატვრებისათვის

მხატვრებს თვითოს პური 2<sup>23</sup>, მადაური 2<sup>24</sup> და გაწესებული შესაფერი ჯამაგირი.

1 ი (ყველა ნუსხაში).

2 ღვინო ა ლიტრა DQaL; ღვინო ლიტრა ა cet.

3 ბ (ყველა ნუსხაში).

4 ბ (ყველა ნუსხაში). <sup>1</sup> დაიკვლის QgTt'; დაიკვლის cet.

5 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

6 ორი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; c cet. <sup>1</sup> დაიკვლის AgNTtt'; დაიკვლის cet.

7 ელ (ყველა ნუსხაში).

8 შაბათ კვირას] შაბათს კვირას DQaL.

9 ი (ყველა ნუსხაში).

10 ბ (ყველა ნუსხაში).

11 ა (ყველა ნუსხაში). <sup>11</sup> დაიკვლის T; დაიკვლის cet.

12 ია (ყველა ნუსხაში).

13 შაბათ კვირას] შაბათს კვირას DQaL.

14 ღვინო ნახევარი თუნგი ჩვენი კონიექტ.; ღვინო ი DQaL; ღვინო თუნგი ი cet.

15 ორი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; c cet. <sup>15</sup> დაიკვლის ჩვ. კონ.; დაიკვლის cet.

16 იბ (ყველა ნუსხაში).

17 ამბარდანი ჯამაგირი პური კოდი ა DQaL; ამბარდანთ პური კოდი ა cet.

18 ი (ყველა ნუსხაში).

19 ი (ყველა ნუსხაში).

20 ექვს მინალთუნს ჩვენი კონიექტ.; b cet.

21 გ (ყველა ნუსხაში).

22 იგ (ყველა ნუსხაში).

23 ბ (ყველა ნუსხაში).

24 ბ (ყველა ნუსხაში).

ფარეშთხუცესი თულასშვილი იორამ, ულუფა პური<sup>4</sup>, ღვინო ნახევარი თუნგი<sup>4</sup>. ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>5</sup>; ამისი თავილდარი<sup>6</sup> და ფარეშები. ულუფა, ჯამაგირი ორი მინალთუნი<sup>7</sup>, ზოგს მინალთუნი და სამი აბაზი<sup>8</sup>, და რაც საბარათსშვილოში ნახშირის თეთრს ფარეშები მოჰკრეფენ, ნახევარი სალთხუცესს<sup>1</sup> და მდივნებს, 5 და<sup>9</sup> ნახევარი თავილდარი<sup>10</sup> [ს და] ფარეშებს.

ქილიფდარი რჩეულასშვილი პაპუნა, პური 4<sup>11</sup>, ღვინო ნახევარი<sup>12</sup>, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>13</sup>. საბარათსშვილოში რომ კომლზედ აბაზი<sup>14</sup> მოიკრეფება, ვინც მეჩინიბეთხუცესი იქნება, იმისი მამული ასს<sup>15</sup> გამოიღებს.

მერიქიფე, ვინც საბატო კაცის შვილი იახლება, პური 4<sup>16</sup>, ჯამაგირი ზოგს 10 ორი მინალთუნი და ორი აბაზი<sup>17</sup>, ზოგს მეტი, ზოგს ნაკლები ტანისამოსად.

აბდარი არის ოსიაურელი ტუსისშვილი<sup>18</sup> რამაზა, ურია ყოფილი ოთარა, ულუფა, ჯამაგირი სამყოფი.

15<sup>10</sup>. მეჩინიბეთხუცისა და ხხათა მოხელეთათვის

მეჩინიბეთხუცესი იოთამისშვილი ბეჯან, აფურფათისშვილი ბეჯან, თვითოს 15 ქერი კოდი 20<sup>20</sup>, ჯამაგირი თვითოს სამი მინალთუნი<sup>20</sup>, ამათი მამული ბზის თეთრის თარხანია. რაც პირზედ ბატკანი მოვა, ნახევარი მეჩინიბეთხუცეებისა არის და ნახევარი მეჩინიბეებისა. ქეშიკის თარხანიც არის ამათი მამული.

ზინდრებს იარაღები აბარიათ; რომ იყვაროს ბატონი, ცხენები იმათ დაკაზმონ. თვითოს<sup>22</sup> ჯამაგირი ორი მინალთუნი<sup>23</sup>. 20

შიგამდეგი არეშისშვილი ბიძინა და სხვანი. ქერს ბატონის ცხენებთან აქმევენ. ბატკანსა და ქათმის ძღვენთან წილი აქვსთ<sup>24</sup>.

1 იღ (ყველა ნუსხაში).

2 ფარეშთხუცისა] ფარეშთხუცისა DQaL.

3 და (ყველა ნუსხაში).

4 ღვინო ნახევარი თუნგი ჩვენი კონიექტ.; ღვინო O DQaL; ღვინო O თუნგი cet.

5 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; a cet.

6 თავილდარი Da; თავილდარი cet.

7 ორი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; c cet.

8 მინალთუნი და სამი აბაზი ჩვენი კონიექტ.; ჩქ cet.

9 სალთხუცესს ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet.

10 და მდივნებს და] მდივნებს DQaL.

11 თავილდარ Da; თავილდარ cet.

12 და (ყველა ნუსხაში).

13 ნახევარი ჩვენი კონიექტ.; O cet.

14 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

15 აბაზი AN.

16 ასს ჩვენი კონიექტ.; r cet.

17 და (ყველა ნუსხაში).

18 ორი მინალთუნი და ორი აბაზი ჩვენი კონიექტ.; cu cet.

19 ტუსისს შვილი D.

20 იე (ყველა ნუსხაში)

21 კ (ყველა ნუსხაში)

22 სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

23 თვითოს DQaL; თვითოს cet.

24 ორი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; c cet.

25 აქვსთ] აქვს DQaL.

მეჩინიბე ცერაძე და სხვანი.

მულარარი ღღეში ცხვარი ორი სუფრაზელ<sup>1</sup>, ბატკანი და ქათამი.

101. მეკოლისპურეთა და სხვათა<sup>2</sup> ეს გვართა მოხაქმეთათვის

5 მეკოლისპურე კარგ პურს აიღებდეს. ქრისტეშობისთვის<sup>3</sup> ანგარიშს გასწმედ-  
დეს, თავის ქათმითა<sup>4</sup>. ერთს საკომლოს ოთხი კოლი არის, ამიტომ რომ ქერი  
რვა ლიტრა არის.

აგრევე<sup>5</sup> მესთველემ ქნას. აგრევე<sup>6</sup> მებალახემ კარგი [საკლავი] გამოარჩიოს,  
მესაკლავეს მიბაროს, დადალოს, დაღი სახლთხუცის<sup>7</sup> კაცს ებაროს. თუ ავი საკ-  
10 ლავი მოიყვანონ, აზღვევინონ მოხელეთ?<sup>8</sup>. ერთის მხრით აიღონ, მესაკლავეს ნუ  
გამოართმევენ.

საბალახეს გარდა, ასზედ ერთი შიშლოვი მობალახისა, და კიდევ ასზედ ერთი  
საკლავია<sup>9</sup>, ის სუფრაჯისა, სახლთხუცისა<sup>10</sup> და მდივნების კაცებისაა. აგრევე პირის-  
თავზედ.

17. წინწყაროს გარიგებისათვის.

15 წინწყაროს სამეხრეთ, მეხრემ მოხნას, მანვე დაფარცხოს, წინწყაროელთ შემო-  
ზიღონ. ხოდაბუნის ძნა, მომკა და ლეწვა—ენაგეთმა, ახალშენმა, საღირაშენმა, ფარ-  
ცხისმა, გოლაეთმა, მაწვეანმა, მცხოვრეთმა<sup>10</sup>, ჩხიკეთამ, აბელიამ, კრეთლამ, გო-  
რისმა, ეცომ, ორთაშუამ, ირდასუბანმა, კარამ, წრაუთმა, ოშეთმა, წინვენახმა,  
ცხვისმა, კობალამ, ერწომ, ფუტრევეანმა და ღვალთამ<sup>101</sup>,—ამათ მომკონ და გალენონ.

20 წინწყაროს ღალა: შვიდს ათეულზედ ერთი; ათეულზედ კოლნახევეარი, სადაც  
ბრძანდება<sup>11</sup> იქ<sup>12</sup> მიიტანონ. წინწყაროელთ სძეს: წინწყაროს ცოლიანს<sup>13</sup> მალი მინა-  
ლთუნი და ორი შაური<sup>14</sup>, აქედან ხუთი აზაზი ბატონს და უზალთუნი მემალეს;  
სასვიანო მარჩილი შვიდი, საშობაო ცხვარი შვიდი<sup>15</sup>, ერბო ლიტრა 7<sup>16</sup>, ძროხა 1<sup>17</sup>,  
ქათამი 80<sup>18</sup>, კვერცხი ოთხმოცი<sup>19</sup>, სააღდგომო ცხვარი 7<sup>20</sup>, ბატკანი 6<sup>21</sup>, ქათამი 80<sup>22</sup>,

<sup>1</sup> სუფრაზედ და DQaL; სუფრაზედ cet. 1<sup>1</sup> ივ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> სხვათა DQaL; სხვა cet.

<sup>3</sup> ქრისტესშობისთვის ქრეს-შობის თვეს DQaL.

<sup>4</sup> ქათმითა DQaL; ქათმით cet.

<sup>5</sup> აგრევე აგრევე DQaL.

<sup>6</sup> აგრევე აგრევე DQaL. <sup>7</sup> სახლთხუცის ჩე. კონიექტ.; სალთხუცის cet.

<sup>8</sup> მოველეთ DQa; მოველეს cet.

<sup>9</sup> საბალახეს გარდა... ასზედ ერთი საკლავია საბალახეს გარდა ასზედ ერთი საკლავია AgNTtt. <sup>10</sup> სახლთხუცისა ჩე. კონიექტ.; სალთხუცისა cet.

<sup>11</sup> იზ (ყველა ნუსხაში)

<sup>12</sup> მცხოვრეთმა DQa; მცხოვრებთმა N; მცხოვრეთმა cet. 10<sup>1</sup> და ღვალთამ ღვალთამ DQaL.

<sup>13</sup> ბრძანდება DQaL.

<sup>14</sup> იქ იმათ DQaL.

<sup>15</sup> ცოლიანს DQaL; ცალიანს cet.

<sup>16</sup> მინალთუნი და ორი შაური ჩეენი კონიექტ.; ჩრ cet.

<sup>17</sup> შვიდი DQa;—cet.

<sup>18</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>20</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> ოთხმოცი DQa; ბ cet.

<sup>22</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

• შეიძლება აქ „მოველეს“ დაგვეწერა ზოგიერთი ნუსხების მიხედვით, მაშინ შინაარსი ასეთი იქნებოდა: ავი საკლავის მომყვან მებალახეს გადახდეს ჯარიმა; უფრო ძველ ნუსხებში სწერია „მოველეთ“, რაც ნიშნავს: საკლავის მიმღებმა მოხელეებმა, ავი საკლავის მომყვანი და-ჯარიმონო.



კვერცხი ორასი<sup>1</sup>, ძროხა<sup>12</sup>; საყველიერო ერბო ლიტრა<sup>7</sup>, ყველი<sup>6</sup>, კვერცხი ორასი<sup>5</sup>.

რაც ბატონის ზვარს ბოლნისს<sup>8</sup> ტკბილი მოვიდეს, კოჟორზედ მათ მოიტანონ. როსცა<sup>1</sup> ულაცი მოუნდესთ, ყოველთვინ მისცენ.

საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი, ხბოიან ფურზედ ერბო ნახევარ ლიტრა, 5 ბერწზედ ჩარევი, აგრევე<sup>7</sup> ქლაქის სამღებროში ორი კაცი უნდა დღეგეს რიგით— მღებარხუცად.

ვინც გარეშე კაცმან ქვრივი გაიყვანოს, ხარი ბატონისა არის.

მოურავისა სძეს: კომლზედ აბაზი<sup>9</sup>, მამასახლისის და მისს ყმას გარდა, თარხანს და არ თარხანს; თავის გასამტეხლო<sup>9</sup> — ხარი; გასამყრელო — ძმაზე<sup>10</sup> აბაზი 10 ხუთი; საქვრიოზედ — მარჩილი; სხვას სოფელში რომ გათხოვდეს, მარჩილი ერთი ულაცი რიგით; კომლზედ კი არა — აგვაცობის ჯარიმა. აგრევე სააღდგომო ცხვარი ორი<sup>11</sup>, ერთი სასალთხუცო, ერთი სამოურაო, ასრევე საშობაო.

მდივნებისა სძესთ: სააღდგომო ცხვარი ორი, საშობაო ცხვარი ორი<sup>11</sup>; სუფრაჯისა ცხვარი თვითო — აღდგომას და შობას; ერთი — ემიკალასბაშს. 15

ხოჯის სააღდგომო აბაზი<sup>12</sup> ერთი; საშობაო — ერთი<sup>13</sup>, ასევე<sup>14</sup> თუშმლისა, ასევე<sup>16</sup> მამასახლისისა. კომლზედ წელიწადში მუშაობა ორჯერ<sup>16</sup>. აგრევე<sup>17</sup> გასამყრელო აძესთ ამ ფასზედ: და\* სამ ჩარექზედ აბაზი<sup>18</sup> ხუთი, ორ ჩარექზედ შაური ათი, ერთ ჩარექზედ შაური ექვსი. ქვრივზედ — აბაზი ერთი. ქვრივს, ვინც გარეშე კაცი წაიყვანს, ქალზედ აბაზი ერთი<sup>19</sup>. ღალის პური ჩარექზედ შაური ერთი — მამასახლისისა, ნაცვალმა და მეღალემ უნდა გაიყონ, და ძღვენიცა. 20

ნაცვლისა კომლზედ ნახევარი<sup>1</sup> კოდი პური, საქვრიო, საჩექმე, გასამყრელო როგორც მამასახლისის, ისე ნაცვალს. მეღალისა — ნახევარი კოდი პური კომლზედ.

18<sup>20</sup>. შუა ბოლნისის გარიგებისათვის

შუა ბოლნისს თავზედ მალი მინალთუნი და ორი შაური<sup>21</sup>. ეს უზალთუნი 25 მემალისა<sup>22</sup>. ღალა შვიდზედ ერთი ათეული, ათეულის ერთი კოდი გამოვა. სამეზრეო-

1 ორასი DQa; ს cet.

2 ა (ყველა ნუსხაში).

3 ზ (ყველა ნუსხაში).

4 ვ (ყველა ნუსხაში).

5 ორასი DQa; ს cet.

6 რაც ბატონის ზვარს ბოლნისს DQaL; რაც ბოლნისს ბატონის ზვარს cet.

7 როსცა DaL; როსაც Q; როს cet. ? აგრევე აგრევე DQaL.

8 ს (ყველა ნუსხაში).

9 თავის გასამტეხო Da.

10 ძმაზე DQaL. 10<sup>1</sup> ორი DQa; — cet.

11 ორი ბ DQaL.

12 აბასი A.

13 ერთი ა DQaL.

14 ასევე ასევე DQaL.

15 ასევე აგრევე DQaL.

16 ორჯერ ორჯელ DQaL.

17 აგრევე აგრევე DQaL.

18 აბასი AN.

19 აბაზი ერთი Da; აბასი ერთი Q; ერთი აბასი LA; ერთი აბაზი cet. 10<sup>1</sup> ნახევარი DaL; ნახევარ cet. 20 იშ (ყველა ნუსხაში).

21 მინალთუნი და ორი შაური ჩვენი კონიექტ.; ჩრ cet.

22 მემალისა მემალისა DQaL.

\* აქ გასამყრელოს სხვადასხვა რაოდენობაზე არის საუბარი და ამიტომ დავწერეთ ორი წერტილი.

ოსი ამ სოფელმა მკოს, ლეწოს; აზნაურ შვილის ყმადა სამ დღეს უნდა მკოს, ერთს დღეს ლეწოს. აგრევე ზურის მუშაობა, სარი, თუ დაბარვა. იმ სოფელმა და აზნაურ-შვილის ყმამ სამს დღეს ბარვა უშველოს.

კულუხი მეფის გიორგისაგან აწყვით: საშუედ ერთი ბატონისა, ახლა ხან ისე<sup>1</sup>, ხან შეგდებით. ეს ლენო და პური თემმა უნდა მოიტანოს თვითანვე.

სასვიანო მარჩილი ხუთი, სააღდგომო ძროხა ერთი, ცხვარი სამი, ბატკანი ორი, ქათამი 30<sup>2</sup>, კვერცხი 100<sup>3</sup>.

საშობაო ძროხა ერთი<sup>4</sup>, ცხვარი 3<sup>5</sup>, ერბო ლიტრა 3<sup>6</sup>, ქათამი 30<sup>6</sup>, კვერცხი 100<sup>6</sup>, საყველიერო ერბო ლიტრა 3<sup>6</sup>, ყველა 2<sup>7</sup>, კვერცხი, 100<sup>8</sup>; ფურის ერბო ხბოიან-<sup>10</sup>წუნდ ნახევარ ლიტრა<sup>9</sup>, ბერწუნდ ჩარეჟი. საბალახე, პირასთავი, ნახირისთავი, ღორის საბალახე, ძმრის ტბილი. სახლთხუცესს<sup>1</sup> საშობაო ცხვარა 1<sup>10</sup>, მდიენებს — თვითო, სუფრაჯს — ერთი; ეშიკალასს<sup>11</sup>, მესტუმრეს — აბაზი<sup>11</sup>, ხოჯას — აბაზი<sup>12</sup>.

18<sup>13</sup>. ოფრეთის გარიგებისათვის

ოფრეთს: პირისთავი, ნახირისთავი, საბალახე, ღორის საბალახე, მალი — მი-<sup>15</sup>ნალთუნ<sup>14</sup>, მემალეს — ორი შაური<sup>15</sup>; ღალა — შეიღუნედ. გუთნეულას მკა, ლეწვა, მოტანა, ბატონთან ბოლნისის ტბილის ზიდვა, აყრაზედ ულაყი, აჯილღის ქე-რი, სასვიანო მარჩილი ხუთი, საშობაო ძროხა 1<sup>16</sup>, ცხვარი 3<sup>17</sup>, ერბო ლიტრა სამი<sup>18</sup>, ქათამი 15<sup>19</sup>, კვერცხი 100<sup>20</sup>, სააღდგომო ძროხა 1<sup>20</sup>, ცხვარი 3<sup>20</sup>, ბატკანი 2<sup>20</sup>, ქათამი 15<sup>20</sup>, კვერცხი 100<sup>20</sup>; საყველიერო ერბო ლიტრა სამი<sup>21</sup>, ყველა ლიტრა 2<sup>22</sup>,<sup>20</sup> კვერცხი 100<sup>23</sup>.

საქერიო ხარი ბატონს. ფურის ერბო<sup>24</sup> — ხბოიანწუნდ ნახევარ<sup>25</sup>, ბერწუნდ ჩარეჟი. სარღლის ბატკანი — 1<sup>26</sup>, მეჭინიბის ბატკანი — 1<sup>27</sup>, სახლთხუცესს<sup>28</sup> სააღ-

<sup>1</sup> ისე DQa; ისრე cet.

<sup>2</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ერთი DQaL; ა cet.

<sup>5</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> გ (ყველა ნუსხაში). <sup>6</sup> ლ (ყველა ნუსხაში). <sup>6</sup> რ (ყველა ნუსხაში). <sup>6</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> ნახევარ ლიტრა; ნახევარ ლიტრა DQa.

<sup>10</sup> სახლთხუცესს ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet. <sup>10</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ეშიკალასს DQa; ეშიკალას cet. <sup>11</sup> ს (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ს (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ით (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ჩ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ორი შაური ჩვენი კონიექტ.; რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> სამი; გ DQaL.

<sup>19</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> რ (ყველა ნუსხაში). <sup>20</sup> ა (ყველა ნუსხაში). <sup>20</sup> გ (ყველა ნუსხაში). <sup>20</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> იე (ყველა ნუსხაში). <sup>20</sup> რ (ყველა ნუსხაში). <sup>21</sup> სამი DQaL; გ cet.

<sup>22</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> ფურის ერბო DQaL; ერბო cet.

<sup>26</sup> O (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> o (ყველა ნუსხაში).

<sup>27</sup> o (ყველა ნუსხაში). <sup>28</sup> სახლთხუცესს ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet.

გომო — საშობაო ცხვარი თვითო, აგრევე<sup>1</sup> მდივნებს თვითო<sup>2</sup>; აგრევე<sup>3</sup> სუფრაჟს, ეშიკა-  
ლასს<sup>4</sup>, ხოჯებს, მესტუმრეს — საშობაოდ აბაზი<sup>5</sup> თვითო<sup>6</sup>, სააღდგომოთაც აბაზი<sup>7</sup>  
[და] ბისტი ხუთი, სკა<sup>8</sup>\* არის, სანთელი ლიტრა ორნახევარი<sup>9</sup>.

მოურავებს ერთს ღლეს უხვნენ, ულენწავენ, კომლზედ — ულაყი და ორი კოდი პუ-  
რი, თავისგასამტებლო<sup>10</sup> ხარი, გასამყრელო ხარი, საქვრით მარჩილი, საქორწილო<sup>5</sup>  
მარჩილი და ხევისთავიც მოურავია.

მამასახლისს ერთს ღლეს უხვნენ, უმკიან; გასამყრელო აბაზი<sup>11</sup>, საქვრით  
აბაზი<sup>12</sup>, საქორწილო აბაზი<sup>13</sup>; ხენას გარდა, ნაცვალსაც ასე<sup>14</sup>.

### 20<sup>15</sup>. გომარეთის გარიგებისათვის

გომარეთს გაზაფხულს ორს ღლეს ხენა; ორ ღლეს ანეულისა მათვე მომკონ, 10  
გალეწონ. ღალა შვიდზედ ერთი, თვითანვე ჩამოიტანონ. ბოლნისიდან ტკბილი  
ზიდონ; ულაყი საცა<sup>16</sup> მოუნდეს; სასვიანო მარჩილი შვიდი.

საშობაო: ძროხა 1<sup>17</sup>, ცხვარი 7<sup>18</sup>, ერბო ლიტრა 7<sup>19</sup>, ქათამი 30<sup>20</sup>, კვერცხი  
100<sup>21</sup>. აგრევე<sup>22</sup> სააღდგომო და ბატკანი 6<sup>23</sup>; საყველიერო ერბო ლიტრა 7<sup>24</sup>,  
ყველი 6<sup>25</sup>, კვერცხი 100<sup>26</sup>, სახლთხუცესსა, მდივნებს, სუფრაჟს, ეშიკალას — ცხვა-  
რი თვითო<sup>27</sup>, ხოჯას, თუშმალს აბაზი<sup>28</sup> თვითო, ფურის, ერბო როგორც სხვით.

ძროხა აბარიათ, ნაშენი მისი, და ძროხის თავს ლიტრა სამი. როსცა გამო-  
ვაბართ, როგორც ხბოიანი მოგვიბარებია, ისე მოგვაბაროს.

1 აგრევე] აგრევე DQaL.

2 თვითო DQaL; თითო cet.

3 აგრევე] აგრევე LQaL.

4 ეშიკალას N.

5 ს (ყველა ნუსხაში).

6 თვითოს DQaL; თითო cet.

7 ს (ყველა ნუსხაში).

8 სკა DQaL; სხვა cet.

9 ბ O (ყველა ნუსხაში).

10 თავისი გასამტებლო] თავის გასამტებლო DaL.

11 ს (ყველა ნუსხაში).

12 ს (ყველა ნუსხაში).

13 ს (ყველა ნუსხაში).

14 ასე DL; ესე a; ასრე cet.

15 კ (ყველა ნუსხაში).

16 საცა DQaL; სადაც cet.

17 ა (ყველა ნუსხაში).

18 ზ (ყველა ნუსხაში).

19 ზ (ყველა ნუსხაში).

20 ლ (ყველა ნუსხაში).

21 რ (ყველა ნუსხაში).

22 აგრევე] აგრევე DQaL.

23 ვ (ყველა ნუსხაში).

24 ზ (ყველა ნუსხაში).

25 ვ (ყველა ნუსხაში).

26 რ (ყველა ნუსხაში). ან<sup>28</sup> სახლთხუცესს ჩენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet.

27 თვითო DQaL; თითო cet. 28 აბაზი aAN.

\* ეს აღვლილ ახსნა-განმარტებას თხოულობს: უშველეს ნუსხებში (DQaL) არის „სკა“, სხვებში „სკა“-ს მაგიერ „სხვა“; თუ „სხვას“ ჩავსვამთ, ტექსტი ასე უნდა გავიგოთ: მოხელეებს სააღდგომოდ აქვთ აბაზი, ხოლო „ბისტი ხუთი სხვა არის“. ეს ხუთი ბისტი იმავე მოხელეებს, თითქოს, დამატებით ეკუთვნით. (ამგვარად არის ეს ადგილი პ. უშიკაშვილის მიერ გამოცემულ „დასტურლამაში“). მაგრამ DQaL-ში გარკვევით წერია „სკა“, და ამასვე დადასტურებს შინა-არსობლივად მომდევნო სიტყვები სანთლის შესახებ. აქ მეორე საკითხიც ასმის: სიტყვა „ხუთი“ წინა წინადადებას ეკუთვნის თუ „სკას“ ეხება? თუ წინა წინადადებას ეკუთვნის, მაშინ იქნება: მოხელეებს (თვითოს) ეკუთვნის აბაზი და 5 ბისტი ე. ი. აბაზნახევარი.

აჯილის ქერი კოდი 30<sup>1</sup>, აგრევე სამარხოს თესვა. ბატი აბარიათ და წელიწადში 14<sup>2</sup>; კამბენზედ ერბო ლიტრა 6<sup>3</sup>. ეს კამბენი ზაქით უკვდავია, ვისაც აბარია. ძველ გომარეთს ხენა, ლეწვა, მკა; სააღდგომო, საშობაო, საყველიერო.

მოურავისა სძეს: რამდენიც გუთანია ერთ ღლეს ხენა, მკა, ლეწვა. კომლზედ

5 სამი კოდი ქერი — ორი მოურავს, ერთი ნაცვალს.

გასამყრელო ხარი; საქვრიო ხარი — ბატონს, მარჩილი — მოურავს; საჩექმე — მარჩილი. საშობაო — სააღდგომო ცხვარი თვითო<sup>4</sup>; საშობაო ერბო ლიტრა 1<sup>5</sup>; აგრევე<sup>6</sup> საყველიერო კვერცხი 30<sup>7</sup>; კალოზედ ვარია 1<sup>8</sup>; ერბო ქსანი ერთი<sup>9</sup>; ქალაქს ჩამოუტანონ რაც ერგება.

10 ნაცვალს გასამყრელო ცხვარი; მამასახლისს კომლზედ შაური ერთი<sup>10</sup>; კიდევ კომლზედ პური კოდი ერთი<sup>11</sup>; საჩექმეზედ — შაური<sup>12</sup>; საქვრიოზედ — ორი შაური<sup>13</sup>. ნაცვალს — ორი შაური<sup>14</sup>. მელაღეს კომლზედ — პური კოდი\* 1<sup>15</sup>; ღალის ძღვენი, ქერი, ცხენს უჭმიონ.

#### 21.<sup>16</sup> დიდ-ბადისათვის

15 დიდ-ბადე აბარიათ, სამი კომლი თარხანია და რასაც თევზს დაიჭერს, გომარელთ უნდა ჩამოიტანონ; და მენავტიკე ჩამავიროთ დავიჭიროთ. ნესვი და სხვა ბოსტნეული ნახიდურის თათრებმან აკეთონ.

#### 22<sup>17</sup> ურცევანის გარიგებისათვის

20 ურცევანს: ორს ღლეს გაზაფხულს, ორს ღლეს ანეულს — ხენა, მკა, ლეწვა და ჩამოტანა. ღალა შვიდზედ. ბოლნისის ტკბილის ულაყი და კიდევ სხვა რაც მოგეინდება. საშობაო კარგი ძროხა, ქათამი 10<sup>18</sup>, კვერცხი 40<sup>19</sup>, ერბო — ლიტრა 3<sup>20</sup>; აგრევე სააღდგომო. სახლთხუცესსა<sup>21</sup> — შობა — აღდგომას ცხვარი თვითო<sup>22</sup>. საყველიერო — ბატონს ერბო ლიტრა 2<sup>22</sup>, კვერცხი, ფურზედ — ერბო ნახევარი<sup>23</sup> [ლიტრა], ბერწზედ მეოთხელი<sup>24</sup>; ბატი 8<sup>25</sup>; სამარხო; უხნან ბატონს.

<sup>1</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> ილ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> თვითო DQaL; თითო cet.

<sup>5</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> აგრევე] აგრევე DQa.

<sup>7</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> ერთი DQa; ა cet.

<sup>10</sup> ერთი DQaL; ა cet.

<sup>11</sup> ერთი DQaL; ა cet.

<sup>12</sup> ნ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> რ (ყველა ნუსხაში.)

<sup>14</sup> რ ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> კა (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> კბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> შ (ყველა ნუსხაში).

<sup>20</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

ა<sup>21</sup> სახლთხუცესს ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet.

<sup>21</sup> თვითო DQaL; თითო cet.

<sup>22</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> + (ყველა ნუსხაში; + ნიშნავს მეოთხედს).

<sup>25</sup> შ (ყველა ნუსხაში).

\* პ. უმიკაშვილის მიერ გამოცემულ დასტურლამალში „სიტყვა „კოდი“ არ არის ამ დღე-გილზე; იგი მოთავსებულია სიტყვის — „ძღვენი“-ს შემდეგ.

საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი, საღისეხლისო, როგორც გომარეთს, ისე ურცევანს.

აგრევე<sup>1</sup> მამასახლისს, ნაცვლს — როგორც გომარეთს. ბაშინჯალის თესვა — იქიურს თათრებს აძეს.

#### 231. ნახიდურის გარიგებინათვის

ნახიდურს თეთრი გაცემულია; იმის<sup>2</sup> სარგებელში მუშა მოვა და ზვარს იმით<sup>5</sup> იმუშევებენ. სამეხბრო არის; იმის ნახნავე — ნათესს საბარათს შვილოს კაცი მკის, ლეწს: აბულმუჭი, ჭანდარი, დაღეთი, შარქარულნი, რატეენი, და მოზიდვით ჭანდარი მოზიდეს და ცხნარი გაღეწს. თუ მოსავლი მოვა, კულუნს აიღებენ. მარაბდამ<sup>3</sup> და ჭაპალამ იქ უნდა იმუშაონ.

სააღდგომო - საშობაო — როგორც სხვა, ცოტა ნაკლებ; საბლ ხე ცხერისა,<sup>10</sup> ღორისა, პირისთავი, ნახირისთავი; ერბო და კვერციხი ყალანზედ.

საფინხულეს ანდრიელნი ჩასდგემენ; ხე-ტყეს სოფლიდამ ჩამოუტანენ თავეთ, და ბატონის მოსავლის ზიდვა. საქერიო — ბატონისა. ლლა ბ.ნებისა, პურისა, ქერისა, ხოდამუნისა, რწყვა და ზვარის თიბვა.

მოურავს თავისგასამტეხლო<sup>4</sup> და ავკაცობის ჯარიმა; კომლზედ ორი კოდი პური.<sup>15</sup>

#### 241. ახალდაბის გარიგებინათვის

ახალდაბელთ საწყალკურთხეოდ<sup>5</sup> სანთელი ლიტრა 5<sup>6</sup>; სასვიანო მარჩილი 5<sup>7</sup>, ქრისტეშობის<sup>8</sup> მარხვაში 14<sup>9</sup> გოდორი თევზი ქართველთ დაიჭირონ, ურიათ ჩამოიტანონ და ორი გზა — ბზობა — ხარებობას.

ურიები რუისილამ ღვინოს ჩამოიტანენ, ტიქსაც ჩამოიტანენ. სააღდგომოდ<sup>10</sup> ძროხა 1<sup>10</sup>; კვერცი; ბაჟი ურიას აბარია მარჩილი ოცი. ამისი ერთი მარჩილი ხატისა არის; ნახირისთავი, საბალახე, პირისთავი.

მოურავს კომლზედ ერთი მარჩილი; ორი მარჩილი — ფინხულისათვის; ბაჟის სათაოს აიღებს; ურიას — კომლზედ თვითოს<sup>11</sup> ულაყს, ურიას — თვითოს<sup>12</sup> ჩარეჟს სანთელს, და თვითოს<sup>12</sup> ხამს. რამდენჯერ თევზს ბატონისათვის წამოიღებენ, იმდენ<sup>25</sup> ჯერ შვიდს გოდორს<sup>12</sup> მოურავისათვის წამოიღებენ. თავისგასამტეხლო<sup>13</sup> — ხარი, გასამყრელო — ხარი, საჩეჟმე — მარჩილი.

მამასახლისისა და ნაცვლისა — ულაყბაში 100<sup>14</sup>; თავისგასამტეხლო<sup>15</sup> — მარჩილი; გასამყრელო მარჩილი, ხიზნისა — მარჩილი; ურიის ქალი გათხოვდეს — აბაზი<sup>16</sup>.

<sup>1</sup> აგრევე DQaL. რ<sup>1</sup> კგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> იმის DQaL; ამის cet. ვ<sup>1</sup> მარაბდა DQaL.

<sup>3</sup> თავისგასამტეხლო თავის გასატეხი DQaL.

<sup>4</sup> კდ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> საწყალკურთხეოდ საწყალკურთხედ DQaL.

<sup>6</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> ქრისტეშობის ქ-ე შობის DQaL.

<sup>9</sup> იდ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> თვითოს DQaL; თითოს cet.

<sup>12</sup> თვითოს DQaL; თითოს cet. ვ<sup>1</sup> თვითო t; თვითოს cet. ვ<sup>1</sup> გოდორს ქადორს Agt.

<sup>13</sup> თავის გასამტეხლო DQaL.

<sup>14</sup> რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> თავის გასამტეხლო DQaL.

<sup>16</sup> აბაზი AN.

ოსიურს სძეს: ქალაზედ დლიურზედ კოდი 2<sup>2</sup>; პურისა და ლეინის ბეგარა; სძეს მალი და საკლავი; სასვიანო — მარჩილი 5<sup>3</sup>; საბალახე, პირისთავი, ნახირის-თავი; სოფელს ხენა, მკა, ლეწვა, სააღდგომო ძროხა 1<sup>4</sup>, ცხვარი 2<sup>5</sup>; კომლზედ ქათამი; 5 საშობაო ძროხა 1<sup>6</sup>, ცხვარი 4<sup>7</sup>, ერბო 4<sup>8</sup>, სამარხო კოდი სამი; საქერიო ხარი — ბატონს, მარჩილი — მოურავს, აბაზი<sup>9</sup> მამასახლისს, ნაცვალს.

მოურავს ერთ დღეს უზენენ ფეტვს, ერთს ქერს, ერთს ანეულს, მომკონ, გა-  
ლეწონ; მოყალნეს ორი კოდი, ზოგს პური, ზოგს ქერი; ქათამი კომლზედ — შობა  
— აღდგომას; გასამყრელო მოურავს — ხარი; ნაცვალს, მამასახლისს — ცხვარი.

10 სადიასახლისო ძროხები აბარიათ, როგორც სხვათ, ისე ამათ<sup>1</sup>.  
მამასახლისს ერთს დღეს უმკიან, ერთს უბარვენ და სახასოს პურისაგან  
ცხრა კოდს პურს ჯამაგირად მიცემენ.

2610. ალის გარიგებისათვის

აღს მალი ვენახზედ სძეს; საწყალკურთხეო სანთელი ლიტრა 6<sup>11</sup>; სამარხო  
15 კოდი 7<sup>12</sup>; ნივრისათვის ან ფასი ან ლიტრა 7<sup>13</sup>; როცა მოგვინდება — ლეინოსა და  
კვერნასა ესთხოვთ 13<sup>1</sup>,

ბაჟი თემმა ცხრა თუმანი<sup>14</sup>; ზემო ქართლის სამღებროზედ ერთი ალელი კა-  
ცი უნდა იყოს; საქერიო ბატონისა.

20 მოურავს საქერიო მარჩილი, კომლზედ ულაყი, კომლზედ ტკბილი კოკა 1<sup>15</sup>;  
ბატონის ბაჟს გარდა, ბაჟი ერგება.

საჩქემეზედ: — მამასახლისს და ნაცვალს წილი. მამასახლისს სახალწლო აბაზი<sup>16</sup>;  
ნაცვალს აბაზი<sup>17</sup>, ულაყბაში — შაური<sup>18</sup>, საიასაულო ნახევარი; გასამყრელო — ხარი  
მოურავს, მარჩილი ნაცვალ — მამასახლისს.

<sup>1</sup> კე (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> აბასი AN. <sup>91</sup> ამათ DQaL; იმათ cet.

<sup>10</sup> კე (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> ზ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ზ (ყველა ნუსხაში). <sup>131</sup> ესთხოვთ N; ვესთხოვთ cet.

<sup>14</sup> თემმა ცხრა თუმანი ჩვენი კონიექტურა; თემმა თ (თუმნის ნიშნით) ცხრა თუმანი cet. (ჩვენი აზრით, აქ განმეორებასთან გვაქვს საქმე: „თ“ და თუმნის ნიშანი 9 თუმანს ნიშნავს. \* გადაძწერს „თ“ თუმნის ნიშნით გაუშიფრავს და დაუწერია „ცხრა თუმანი“, ხოლო „თ“ თუმნის ნიშნით აღარ გადაუხაზავს, ორთავე დარჩენილა — „თ“ თუმნის ნიშნით და „ცხრა თუმანი“-ც, შემდეგში, სიტყვებით დაწერილი „ცხრა თუმანი“ მომდევნო წინადადებისათვის მიუკუთვნებით, მაგრამ შინაარსობლივიად აქ ის უადგილოდ გამოიყურება, ამიტომ ამოვიღეთ).

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> აბასი AN.

<sup>17</sup> აბასი AN.

<sup>18</sup> შაური ჩვენი კონიექტ.; ნ. cet.

ქრცხინვალელთ გარდაკვეთით ქართველთ—ტკბილი კოკა 28<sup>2</sup>; ღალა ექვსზედ 1<sup>3</sup>; ბატონის ზვარს ქართველები შეიმუშავებენ გაცემულ-გაუცემელი\*. სააღდგომო ძროხა ერთი<sup>4</sup> ქართველებს; ქათამი 30<sup>5</sup>; აგრევე საშობაო; საწყალკურთხეოდ სანთელი ლიტრა 7<sup>6</sup>; ზოგჯერ კვერნა შეეწერება, ქართველმა, სომეხმა, ურიამ უნდა გამოიღონ; რაც იქ მოსავალი მოვა, იმათვე ჩამოიტანონ, ულაყი მოგვინდეს, ვსთხოვოთ<sup>7</sup>; სასვიანო მარჩილი 7<sup>8</sup>; შემოდგომაზედ—ფაცერი; სამარხო კოდი 8<sup>9</sup>; საბალახე, პირისთავი, ნახირისთავი.

ბაჟი ბატონისა, როგორც გარიგდეს, ორი იქიური კაცი დადგეს; საქერიო ხარი ბატონს; რუისის ქედს აქეთ და დირბის წყალს აქეთ, მეჯვრისხევის წყალს აქეთ, რეხას ზეით—ორსავე ლიახზედ, რაც მარჩილი გაივლის—ბაჟს ქრცხინვალის მეზაჟე აიღებს.

სასვიანოზედ, სანთელზედ, სააღდგომო-საშობაოზედ, სამარხოზედ, რაც რამდერს შენაწერზედ, მოურაგს ათისთავთან ხელი არა აქვს. ზემო ქართლის მღებართხუცად ერთი იმათი კაცი უნდა იყოს. ქართველებმა სახასოდ თექვსმეტი გუთანნი 15 ერთს დღეს ხნან.

მოურაგისა კომლზედ ტკბილი კოკა 2<sup>10</sup>, ნაცვალს 1<sup>11</sup>. რაც ბატონის მოსავალი მოვა, პური თუ ტკბილი, მოურაგი და ხასადარი შუა გაიყოფს ათისთავს.

თავისგასამტებლო<sup>12</sup> ხარი მოურაგს, აბაზი<sup>13</sup> ნაცვალს. ქართველებს კომლზედ ქათამი, სომეხსა და ურიას კომლზედ ულაყი და ორი შაურის ხამი.

რამდენჯერაც მივა—დაუხვდენ; ბაჟის მეხუთედი; გასამყერლო ხარი, ნაცვალს მარჩილი. აჯაკობის ჯარიმა—მოურაგს.

მამასახლისს 6<sup>14</sup> კოდი პური, 6<sup>15</sup> ქერი ბატონილამ მიეცეს.

2816. არადეთისის<sup>1</sup> გარიგებისათვის

არადეთს სამეხრეო აბარია, რაც მოვა; ხერხეულიძის, ყმა, ფავლენიშვილის 25 ყმა, იაღლუზისშვილის ყმამ უნდა მომკონ; არადელთ მოზიღონ და გალენონ. ღალა ექვსზედ—ერთი; ბეგარჯი კოდი 30<sup>17</sup>; მოყალნეს კულუხი მესამედი.

სააღდგომო—ტანა ერთი და ქათამი; აგრევე—საშობაო; სამარხო 3 კოდი<sup>18</sup>. საბალახე, ნახირისა და<sup>19</sup> პირისთავი; საქერიო—ბატონისა, სოლოლასშენი<sup>20</sup> და ოქრო; მქედლისშვილის ყმაცა მკის.

1 კ (ყველა ნუსხაში).

2 კ (ყველა ნუსხაში).

3 ა (ყველა ნუსხაში).

4 ერთი DQaL; ა cet.

5 ლ (ყველა ნუსხაში).

6 ზ (ყველა ნუსხაში).

7 ულაყი მოგვინდეს ვსთხოვოთ DQaL; ულაყის თხოვნა cet.

8 ზ (ყველა ნუსხაში).

9 ც (ყველა ნუსხაში).

10 ბ (ყველა ნუსხაში).

11 ა (ყველა ნუსხაში).

12 თავის გასამტებლო თავის გასამტებლ DQaL.

13 აბაზი აბასი AN.

14 ვ (ყველა ნუსხაში).

15 ვ (ყველა ნუსხაში).

16 კ (ყველა ნუსხაში). 18<sup>1</sup> არღათის Q.

17 ლ (ყველა ნუსხაში).

18 გ კოდი DQaL; კოდი გ cet.

19 ნახირისა და ნახირისა DQaL.

20 სალოლასშენი DQaL; სოლოლასშენი cet.

• 3. უმიკაშვილის მიერ გამოქვეყნებულ „დასტურლამაში“ წერია: „გაცემულ გაუცემლო“.

მოურავს ერთს დღეს უხნან ანეული, ერთი ქერი მოუმკონ, გაულეწონ; ერთი კოდი — ქერი, ერთი — პური, ერთი — კოკა ტკბილი.

ნაცვალს — ერთს კოკასა, სადაც სახასოში სამეხრეო არის, — როგორც მეფისაში სწერია<sup>1</sup>.

5 ხასადრებმა ენკენისთვეში ანგარიში მისცენ.

20<sup>2</sup>. რუხის გარიგებისათვის

რუხის ბატონის ზვარი ერთობით რუხისელთ შვიმელშაონ. ხოდაბუნი თემმა მოხნას, მომკონ<sup>2</sup>, გალენონ და ჩამოტანითაც მათ ჩამოიტანონ.

სააღდგომო ცხვარი 1<sup>3</sup>; კომლზედ — ქათამი; ასეც საშობაოთ; ნიგოზი კოდი 1<sup>4</sup>; სადაც ზვრები არის, ნიგოზი ბატონისაა.

30<sup>5</sup>. ატენის ზვრებისათვის

ატენს არის ზვარი 2<sup>6</sup>; ხასადარი — გლურჯიძე შალვა, მეზერე — ორი, მემარნე — ერთი<sup>7</sup>. ამ მეზერესა და მემარნეს აქვს ჯამაგირი თვითოს<sup>8</sup> ძროხა 1<sup>9</sup>, პური კოდი 6<sup>1</sup>, თეთრი მინალთუნი და ორ აბაზი<sup>10</sup>; საფერავისა და და ნეხვის ფასი კარიდან უნდა; სამეშაოცა — ამ ზვრებს მუშა — ფავლენისშვილის<sup>11</sup> მამულიდამ, ოქრომკედლისშვილისა და გოგორიშვილის მამულიდამ.

81<sup>12</sup>. გორისათვის

გორს სძეს მალი და ატენის ღვინის ულაყი. ზემო ქართლის მღებართხუცესი ერთი იმათი უნდა იყოს რიგით.

20 82<sup>13</sup>. ქალაქის ღებულებისათვის

ქალაქს როს სძეს მალი თავზედ ექვსი აბაზი<sup>14</sup>, — ორი შაური მემამლისა, და ორი შაური მელიქ-მამასახლისისა, ხუთი აბაზი<sup>15</sup> ბატონისა.

კოჭრიდამ რომ ბატონი წაბრძანდება<sup>16</sup>, — სამასპინძლო მარჩილი 20<sup>17</sup>; აგრევე<sup>18</sup> ქარხნის სახლები რომ დაიქცეს, — კედელი თუ გარდალესვა, მსუბუქი სამუშაოც სძეს; ორი ზღებართხუცად და ორი მებაუედ უნდა იყვნენ რიგით წლამდის, თარხანნი ყოვლის სოფლის იჯარადარი.

ჯარიმა ნაცვალმა უნდა აილოს და ბატონის ქარხანაში მიაბაროს; და ყინულის თეთრი, — როგორც სამეფოსა სძეს. მეთევზის უფროსს ორი თუმანი ქარხნიდამ უნდა მიეცეს და იმან დაურიგოს მეთევზეს; ნიხრიზედ ხმელი თევზი უნდა მოგვეცეს.

30 ქუზახანის იჯარა — მარჩილი 20;<sup>19</sup> თევზის ნიხრი — როგორც სამეფოშია ისე. ბატონი რომ სხვაგან წაბრძანდეს<sup>20</sup>, ქალაქის სასახლის ქეშიკი სძესთ<sup>21</sup>.

1 სწერია DQaL; კსწერია cet.

2 კთ (ყველა ნუსხაში). 1<sup>1</sup> მომკოს DQaL.

3 ა (ყველა ნუსხაში).

4 ი (ყველა ნუსხაში).

5 ლ (ყველა ნუსხაში).

6 ბ (ყველა ნუსხაში).

7 ერთი ] ა DQaL.

8 თვითოს DQaL; თითოს cet.

9 ა (ყველა ნუსხაში). 9<sup>1</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

10 მინალთუნი და ორი აბაზი ჩვენი კონიექტი; ჩუ cet.

11 ფავლენისშვილის] ფავნელიშვილის DQaL.

12 ლა (ყველა ნუსხაში).

13 ლბ (ყველა ნუსხაში).

14 აბაზი] აბასი DQaLA.

15 აბაზი] აბასი aLAN.

16 წაბრძანდება] წაბძანდება DaL.

17 კ (ყველა ნუსხაში).

18 აგრევე] აგრევე DQaL.

19 კ (ყველა ნუსხაში).

20 წაბრძანდეს] წაბძანდეს QQaL.

21 სძესთ DQaL; კსძესთ cet.



ელის მოსავალი: ქოდავი — ცხვარზედ შაური ერთი; მახტა — კომლზედ შაური 14<sup>2</sup>; ოღუნახჩა — ორი შაური<sup>3</sup>; ნავროზანა — აბაზი და ერთი შაური<sup>4</sup>, ამისი შაური სახლთხუცისა<sup>4</sup> და მდივნებისა, ამ აბაზზედ<sup>5</sup> ათისთავი აღარ აიღება, კომლზედ სძეს<sup>6</sup> ეთაზი ბატონისა.

5

ბრინჯის მოსავალი — ჯავანშირიდამ<sup>7</sup> ნახიდურს. ელის აღალარი — ხიდირა, ყაზი მაჰმადა, ალია, ემინა, ალი-მურადა, მოლა მეთი. ქოლაგირს, ნახიდურს ზილფა, ნავროზანას რომ მოიტანენ, იმათ<sup>8</sup> ხალათები მიეცემათ. მადათ ხარჯიც შეეწერებათ.

89<sup>2</sup>. სამღებროხათვის

10

სადაც სამღებრო არის, — ქართლსა თუ საბარათასშვილოში, თუ ყაიყულს, სულ სადედოფლო არის. სომხით-საბარათაშვილოს<sup>\*</sup> და ყაიყულის სამღებროები, ქალაქის მღებართხუცის ხელთ არის, და ზემო ქართლისა ცალკეა.

90<sup>10</sup>. თევზისათვის

რაც ხრამში სადედოფლოა, მარხებში და ყველიერში თევზი შეეწერება.

15

91<sup>11</sup>. ხაშარხობათვის

ქრისტესშობის მარხვაში იალღუზიშვილის მამულიდამ მოვა ცერცვი კოდი ორი, ნიგოზი კოდი 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>12</sup>, ტყლაპი ლიტრა 6<sup>13</sup>.

ერთობით ფალგენიშვილის მამულიდამ — ცერცვი კოდი 10<sup>14</sup>, ნიგოზი ლიტრა 30<sup>15</sup>, ტყლაპი ლიტრა 10<sup>16</sup>.

20

გოგორისშვილის მამულიდამ — ცერცვი კოდი ერთი<sup>17</sup>, ნიგოზი კოდი 1<sup>18</sup>, ტყლაპი<sup>19</sup> ლიტრა სამი<sup>20</sup>.

ოქრომჭედლისშვილის მამულიდამ — ცერცვი კოდი ორი<sup>21</sup>, ნიგოზი კოდი ერთ-ნახევარი<sup>22</sup>, ტყლაპი ლიტრა — 3<sup>23</sup>.

<sup>1</sup> ლგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> იღ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> ორი შაური ჩვენი კონიექტ.; რ cet.

<sup>4</sup> აბაზი და ერთი შაური ჩვენი კონიექტ.; სნ cet.

<sup>4</sup> სახლთხუცისა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცისა cet. <sup>5</sup> აბაზზედ აბაზზედ AgNTi.

<sup>6</sup> სძეს DQaL; ჰსძეს cet.

<sup>7</sup> ჯავანშირიდამ ქიჯანშირიდამ DQaL.

<sup>8</sup> იმათ DQaL; ამათ cet.

<sup>9</sup> ლღ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> ლე (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> ლგ (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> ე (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> ერთი DQa; ა cet.

<sup>18</sup> ა (ყველა ნუსხაში)

<sup>19</sup> ტყლაპა L.

<sup>20</sup> სამი DQaL; გ cet.

<sup>21</sup> ორი DQaL; ბ cet.

<sup>22</sup> ერთნახევარი DQaL; აი cet.

<sup>23</sup> გ (ყველა ნუსხაში).

\* პ. უმიკაშვილის მიერ გამოცემულ დასტურდამალში წერია: „სომხითს საბარათაშვილოს“.

ერთობით ხერხეულიძის მამულიდამ — ცერცვი კოდი 6<sup>1</sup>, ნიგოზი კოდი 4<sup>2</sup>, ტყლაპი ლიტრა 10<sup>3</sup>.

ტაშისკარიდამ — ნიორი ლიტრა 2<sup>4</sup>, აგრევე<sup>4</sup> საკომლოზედ ბზის თეთრი — ორი შაურ<sup>5</sup>.

5

377. დიღმისათვის

დიღომში რაც სადედოფლო გლეხი არის: დიღმიდამ მეჩინიბე<sup>1</sup> მარიამულები არიან; მზარეულებად — მამუჩისშვილი სულხანა<sup>2</sup>, გიორგი და ბერი; მესაკლავედ დათუნა მამუჩისშვილი. ლელიასშვილი — მოყალნე, ახლა კი გაათარხნა ბატონმა. თედიასშვილი — მოყალნე. როსტიაშვილი, ბერს გარდა, — მოყალნე. გენებასშვილი ბერუა — მოყალნე; ბერუა მზარეულად ბრძანა სახლთხუცესმა<sup>3</sup>, დათუნას რომ ორი ძროხა<sup>4</sup>, მიეცემა ბერუას ერთი მიეცეს, სულხანას თავისი აქეს.

მზევაანი ხოლუა და მისი ბიძასშვილები — ოთარა და კიკილა — მოყალნე. ეს მსახურები ღალისა და კულუხის თარხნები არიან, სხვა რიგად სეფეს მეზობელს ვერ დააკლდებიან.

15 მოყალნეს სძეს ღალა, მეფისათვის რომ ხუთზედ იღებენ, სადედოფლოს ექვზედ ავიღებთ. კულუხი — შეწერით, ჩვენმა უფრო შეღავათით შეაწერონ: საზზარეულოს შეშა მოუტანონ, სხვა ნურა ეთხოვებათ-რა. ასე გვიძრძანებია<sup>5</sup>, და გვითარხნებია, საშობაოდ და სააღდგომოდ ნურასა სთხოვთ<sup>6</sup>, ძღვნის მეტს.

პირისთავი და ნახირისთავიც გვიპატივებია, ამიტომ რომ მუდამ იმსახურებიან. 20 მუხადგვერდის ყარაულობის და გზის შენახვისა თვითან იციან, და როსტიაშვილები ამისიც თარხანი არიან და. სამასპინძლოსიცა, და ვერც ურემთ შეუბამთ. საყდარი რომ აქესთ თავიანთი, იმას გალავანი. შემოავლონ.

3810. მოხელეთ ულუფისათვის

არის არაგვის ერისთვის შვილი სახლთხუცესი<sup>1</sup> თეიმურაზ; შანშიაანთ<sup>2</sup> მარტიროზასშვილი — მდივანი ავთანდილა; იოთამისშვილი — მდივანი შერმანინ.

სახლთხუცესი<sup>3</sup> ულუფა დღიურ — მურასა ორი; კვირაში ატენური ღვინო თუნგი ორი<sup>4</sup>; თვეში — ქონი 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub> ლიტრა<sup>5</sup>; ხეობიდან რამდონჭერ თევზი მოვა, — ერთი გოდორი სახლთხუცესს<sup>6</sup>, 2<sup>7</sup> — მდივანებს, 1<sup>8</sup> — სუფრაჯს, 1 — ეშიკალასბაშს<sup>9</sup>.

მდივანებს ულუფუა აქეს<sup>10</sup> პური მურასა თვითოს — თვითო, ღავაში — რვა- 30 რვა; ღვინო — დღიურ თვითოს თუნგი ოროლი, და ატენური დღიურ თვითოს

1 ვ ყველა ნუსხაში). 2 დ (ყველა ნუსხაში). 3 ი (ყველა ნუსხაში).

4 ბ (ყველა ნუსხაში). 4<sup>1</sup> აგრევე აგრევე DQaL. 5 ორი შაური ჩვენი კონიექტ.; რ cel.

7 ლზ (ყველა ნუსხაში). 7<sup>1</sup> მეჩინიბე DQL; მეჩინიბეები a; მეჩინიბედ cet.

7<sup>2</sup> სულხანა და DQaL; სულხანა cet. 7<sup>3</sup> სახლთხუცესმა ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცესმა cet.

7<sup>4</sup> ძროხა ორი DQaL; ორი ძროხა cet. 8 გვიძრძანებია a.

9 სთხოვთ DQaL; ჰსთხოვთ cet.

10 ლშ (ყველა ნუსხაში). 10<sup>1</sup> სახლთხუცესი ჩვ. კონიექტ.; სალთხუცესი cet.

10<sup>2</sup> შანშიაანთ Q; შანშიაან Da; შანშიან cet.

10<sup>3</sup> სახლთხუცესი ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესი cet.

11 ორი DQaL; ბ cet.

12 ქონი აი ლიტრა DQaL; ქონი ლიტრა აი cet.

12<sup>1</sup> სახლთხუცესს ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცესს cet.

18 ბ]—a.

14 ა(ყველა ნუსხაში).

15 ო ეშიკალასბაშს ეშიკალასბაშს ბ a

16 აქეს DQaL; აქუსთ A; აქესთ cet.

<sup>1</sup>/<sub>3</sub><sup>1</sup>; ბედნიერს<sup>2</sup> დღესა<sup>3</sup> და ალების ღამეში — საკლავი, შობა-აღდგომას გარდა; ცხენის ქერი — თვითოს კოდი ორმოც-ორმოცი; ჯამაგირი თვითოს სამი მინალთუნი<sup>4</sup>; ქონი — ლიტრა 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub> თვეში თვითოს<sup>5</sup>.

ბეგდბეგა არის მორღარი; აქვს ულუფა დღიურ — პური ლავაში 2<sup>7</sup>, მადურა — 4<sup>8</sup>, ღვინო — თუნგი 1<sup>9</sup>, ცხენის ქერი — კოდი 20<sup>10</sup>, ჯამაგირი სამი მინალთუნი<sup>11</sup>, ქონი — ლიტრა 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>12</sup>.

ქარხნის მუშრები — შალუბათასშვილი ბაინდურ, ფინეზისშვილი ფეშანგი; ამათ აქვს<sup>13</sup> პური ექვს-ექვსი, ღვინო<sup>14</sup> თვითოს ლიტრა 1<sup>15</sup>, ცხენის ქერი — კოდი 20<sup>16</sup>, ჯამაგირი — სამი მინალთუნი<sup>17</sup>, ქონი — 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>18</sup>; ბედნიერს დღეს — საკლავი, ლემის ტყავი ამათია.

თუ ქარხანას კარგად არ ემსახურნენ, წერაში ყალბათი შეაჩნდათ რამე, ამათ უნდა იხადონ. ქარხნიდამ ბოშყაბიცი მიეცესთ.

ხოჯას — თუმანი და ხუთი მინალთუნი<sup>19</sup>, პური — მურასა 1<sup>20</sup>, ლავაში — 8<sup>21</sup>, ატენური — <sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>22</sup>, ქერი კოდი 20<sup>23</sup>, ქარხნიდამ — ბოშყაბი, ქონი 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>24</sup>; ბედნიერ დღეს საკლავი. აგრევე<sup>25</sup> მეორე ხოჯას.

სახლთხუცისჯა<sup>1</sup> კაცს — პური 4<sup>26</sup>; ღვინო — ლიტრა 1<sup>27</sup>. ცხენი ქერი — კოდი 20<sup>28</sup>.

<sup>1</sup> O DQaL; თუნგი O cet.

<sup>2</sup> ბედნიერს] ბედნიერ DQ.

<sup>3</sup> დღესა DQaL; დღეს cet.

<sup>4</sup> სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

<sup>5</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>6</sup> თვითოს DQaL; თითოს cet.

<sup>7</sup> ბ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

<sup>12</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> აქვსთ] აქვს DQaL

<sup>14</sup> ღვინოს DQ.

<sup>15</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> სამი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; d cet.

<sup>18</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> თუმანი და ხუთი მინალთუნი ჩვენი კონიექტ.; აქ (ა თუმნის ნიშნით) cet.

<sup>20</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>21</sup> მ (ყველა ნუსხაში).

<sup>22</sup> O (ყველა ნუსხაში).

<sup>23</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>24</sup> აი (ყველა ნუსხაში).

<sup>25</sup> აგრევე] აგრევე DQaL.

<sup>26</sup> სახლთხუცის ჩვენი კონიექტ.; სალთხუცის cet.

<sup>27</sup> დ (ყველა ნუსხაში).

<sup>28</sup> ა (ყველა ნუსხაში).

<sup>29</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

ეპისკოპოსი ტფილელი—თავის საეპისკოპოსოთი, აზნაურშვილი, მსახური, მათის მამულით.

ეპისკოპოსი მანგლელი—აზნაურშვილითა, მსახურითა და მამულითა.

5 დარბაისელი გერმანოზისშვილი ოთარი, პაპუა, გუგუნა და ვარაზა თავის აზნაურშვილითა, მსახურითა და მამულითა.

დარბაისელი ბარათასშვილი მანუჩარ—მისის აზნაურშვილითა, მსახურითა და მამულითა; მისი განაყოფი ოთამ—მისის აზნაურშვილით; მისი განაყოფი გუგუნა—მისის აზნაურშვილით.

10 ოთამისშვილი გივი—მისის აზნაურშვილით.

მეჩინიბეთხუცესი შერნადინ—მისის აზნაურშვილით.

ფალავან ხოსროსშვილი იოთამ—მისის აზნაურშვილით.

სუფრაჯი ბარათა—მისის აზნაურშვილით.

მისი განაყოფი ქაიხოსრო—მისის აზნაურშვილით.

15 სოლალასშვილი ზაალ—მისის აზნაურშვილით.

სოლალასშვილი ქაიხოსრო—მისის აზნაურშვილით.

ბარათასშვილი საამ—მისის აზნაურშვილით.

ბარათასშვილი შიოშ—მისის აზნაურშვილით<sup>2</sup>.

მისი განაყოფი ქაიხოსრო—მისის აზნაურშვილით<sup>3</sup>.

20 ავთანდილისშვილი ავთანდილ—მისის აზნაურშვილით<sup>4</sup>

აბაშისშვილი დავით—მისის აზნაურშვილით<sup>5</sup>.

მერაბისშვილი შერმაზან და სულხან — მისის [აზნაურიშვილით\*]

თაყასშვილი ბარათა — მისის (აზნაურშვილით).

მეჩინიბეთხუცესი ლუარსაბ — მისის [აზნაურშვილით].

25 ბარათასშვილი თამაზა და გუგუნა — მისის [აზნაურშვილით].

სოლალასშვილი ბეჟანა — მისის [აზნაურშვილით].

სოლალასშვილები დათუნას შვილები<sup>6</sup>.

სოლალასშვილი ოთამის შვილები.

საგინასშვილი ავთანდილ — მისის მსახურით და მამულით.

30 საგინასშვილი ფარემუზ — მისის მსახურით.

საგინასშვილი ეშიკალასი ზაალ — მისის მსახურით.

საგინასშვილი იორამის შვილი — მისის მსახურით<sup>7</sup>.

საგინასშვილი თამაზას შვილები — მისის მსახურით<sup>8</sup>.

თულასშვილი ზაალ — მისის მსახურით<sup>9</sup>.

35 თულასშვილი ნოდარ — მისის მსახურით<sup>9</sup>.

<sup>1</sup> ლთ (ყველა ნუსხაში).

<sup>2</sup> აზნაურშვილით] აზნაურ DQaL.

<sup>3</sup> აზნაურშვილით] აზნაურ DQaL.

<sup>4</sup> აზნაურშვილით] აზნაურ DQaL.

<sup>5</sup> აზნაურშვილით] აზნაურ DQaL. <sup>6</sup> დათუნას შვილნი AgNTtt<sup>1</sup>

<sup>7</sup> მსახურით] მსახურ. DQaL.

<sup>8</sup> მსახურით] მსახურ. DQaL.

<sup>9</sup> მსახურით] მსახურ. DQaL.

<sup>9</sup> მსახურით] მსახურ. DQaL.

<sup>9</sup> ნუსხებში „მისის“ შემდეგ სიტყვა „აზნაურიშვილით“ არ წერია. პ. უმიკაშვილს ეს აღ-

გილო აღღგენილი აქვს.

თულასშვილი ზურაბ და გივი.  
 ყორანასშვილები, პაატას შვილები<sup>1</sup>.  
 დუშია — მისის მამულითა.  
 აბულასშვილები.  
 ზუმბატისშვილი.

5

40<sup>2</sup> ხადელოფლო სოფლებიხათვის

სახასო სოფელი ოფრეთი — ერთობით.  
 გამოღმა ნახიდური—ერთობით.  
 წინწყარო—სულობით.  
 შუა-ბოლნისა—სულობით.  
 ჩხეკვი.  
 გომარეთი.  
 ურცევანი..

10

41<sup>3</sup> ზემო ქართლის ხადელოფლო ძველადგან და აწ მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული

ეპისკოპოსი მროველი მისის\*.  
 ხერხეულიძე ზაალ.  
 ხერხეულიძე შიოშ.  
 ხერხეულიძე ბეჟან.  
 ფავენელისშვილი<sup>4</sup> პაპუნა.  
 თმოგველი მისის.  
 თაქთაქისშვილი არდაშელი.  
 შალიკასშვილი გიორგი.  
 გოგორისშვილი ზურაბ.  
 დიასამიძე დიასამ<sup>5</sup>.  
 მარტიროზასშვილი<sup>6</sup> მდივანი ბეგთაბეგა.  
 მარტიროზასშვილი<sup>7</sup> მდივანი ზაქარა.  
 აზნაურშვილი გლურჯიძე ათი ძირი.  
 აზნაურშვილი ოქრომჭედლისშვილი.  
 რუისი — სულობითა.  
 თამარასშენი — სულობითა.  
 არადეთი — სულობითა.  
 კეხვი, აჩაბეთი, ქრცხინვალი.  
 სადაყუდებულო.  
 ატენს — ზვრები, საცივი და გლეხები.  
 ალი — სულობითა.

15

20

25

30

35

<sup>1</sup> შვილები DQa; შვილნი cet.

<sup>2</sup> მ (ყველა ნუსხაში). <sup>3</sup> მა (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ფავენელისშვილი Q. <sup>5</sup> დიასონ Q. <sup>6</sup> მარტიროზასშვილი Q. <sup>7</sup> მარტიროზასშვილი Q.

\* „მისის“ შემდეგ უნდა იყოს: „საეპისკოპოსოთი, აზნაურსშვილოთ, მსახურით მათის მამულით“. ამგვარად არის 39-ე პარაგრაფში.

42<sup>1</sup>. სადღეოფლოდ, — რომელიც მარხვაში სამარხო უნდა მოიტანონ — მათთვის

	ცერცვი ლიტრა	ნიგოზი ლიტრა	ტყლაპი
იაღლუზისშვილებიღამ . . . . .	20 <sup>2</sup>	15 <sup>3</sup>	6 <sup>4</sup>
ფაღლენიანთიღამ <sup>5</sup> . . . . .	100 <sup>6</sup>	30 <sup>7</sup>	15 <sup>8</sup>
გოგორისშვილისა . . . . .	20 <sup>9</sup>	20 <sup>10</sup>	3 <sup>11</sup>
ოქრომქედლისშვილისა . . . . .	20 <sup>12</sup>	15 <sup>13</sup>	3 <sup>14</sup>
ხერხეულიძეებისა . . . . .	60 <sup>15</sup>	40 <sup>16</sup>	10 <sup>17</sup>
ტაშისკარიღამ ნიორი ლიტრა . . . . .	20 <sup>18</sup>		

ეს სამარხო ცერცვი ქრისტეშობისთვეში<sup>19</sup> უნდა მოვიდეს.

<sup>1</sup> მბ DQaLAN;—cet.

<sup>2</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>3</sup> იუ (ყველა ნუსხაში).

<sup>4</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>5</sup> ფაღლენიანთიღამ DQaL; ფაღლენიანთიღამ cet.

<sup>6</sup> რ (ყველა ნუსხაში).

<sup>7</sup> ლ (ყველა ნუსხაში).

<sup>8</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>9</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>10</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>11</sup> ვ (ყველა ნუსხაში).

<sup>12</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>13</sup> იე (ყველა ნუსხაში).

<sup>14</sup> ჯ (ყველა ნუსხაში).

<sup>15</sup> მ (ყველა ნუსხაში).

<sup>16</sup> მ (ყველა ნუსხაში).

<sup>17</sup> ი (ყველა ნუსხაში).

<sup>18</sup> კ (ყველა ნუსხაში).

<sup>19</sup> ქრისტეშობისთვეში] ერეს შობის თვეში DQaL.

# დასტურლამალის სარჩევი

## 1) სამეფო დასტურლამალი

შესავალი	475
კ ა რ ი 1. ყოველის კელჯოხიანის და მათის თაბუნისა	477
§ 1 ყოველის კელჯოხიანისა და მათი სარგოსი	—
§ 2 სოიბათიასაული	478
§ 3 ყორიასაული	—
§ 4 მეჰმანდრები	479
§ 5 კარის ყაფიჩი	—
§ 6 ჯარჩები	480
§ 7 ყაფიჩები	—
§ 8 იასაულეები	482
§ 9 საიასაული	483
კ ა რ ი 2. ყულისა, ყორჩისა, ალანდრისა და ჟილავის მეთოფისა	—
§ 10 ყულარაღასისა	—
§ 11 ალანდრები	486
§ 12 მეთოფეა დებულეა	487
§ 13 მეთოფეები	490
კ ა ტ ი 3. სახლების დგომისა, რივისა და საქმელეებისა	493
§ 14 სასახლეების რივისათვის	—
§ 15 მუშამბის სახლის რივი	496
§ 16 ტოგუნის რივი	497
§ 17 ალაყათის შუა სახლის რივი	498
§ 18 ალაყათის აივანისათვის	—
§ 19 ახალი სასახლის რივი	—
§ 20 შანიშინის დივანხანის რივი	499
§ 21 მოხელენი როგორ უნდა მოიქცეოდნენ, იმის რივი	500
კ ა რ ი 4. ბოშყაბისა და სასმელ-საქმელის რივისა	501
§ 22 ბოშყაბისა	502
§ 23 სუფრის პურისა	—
§ 24 ჭამის ღვინისა	—
§ 25 თუშმლეების ყადაღა	503
კ ა რ ი 5. ყაბეებისა თუ რა უნდა მისცეს გასაყეთებლად	—
§ 26 ყაბეების რივი	—
§ 27 უმისა და მოხარშულის ძროხის საწესოს მიცემა	505
§ 28 დაკლულის ცხვრისა	506
§ 29 ტყავისა	507
კ ა ტ ი 6. ყველისა, მწვანილისა, ხილისა, ხმელი თევზისა, [საფერიცვალებო თევზისა], დიღბადისა [და] ნავტიკის	—
§ 30 ყველისა	—
§ 31 მწვანილისა	—
§ 32 ხილისა	508
§ 33 ხმელი თევზისა	—
§ 34 [საფერისცვალებო თევზისათვის]	509

	§ 35 დიდი ბაღისა	509
	§ 36 ნავტიკისა	510
კ ა რ ი	7. ხენისა და სამეხტრეოს გარიგებისა	—
	§ 37 ხენისა და სამეხტრეოს რიგი	—
	§ 38 გუთნის ხარჯი	511
	§ 39 გუთნის რიგი	512
კ ა ი	8. თარხნებისა	513
	§ 40 თარხნების რიგი	—
კ ა რ ი	9. ყარაის კონის რიგი	—
	§ 41 კონისა	—
კ ა რ ი	10. კახეთისა და ქართლის სამძღერისა	515
	§ 42 კახეთისა და ქართლის სამძღერარი	—
კ ა რ ი	11. ქართლის აწერისა, თუ როგორ აიწერების	—
	§ 43 ქართლის აწერისა	—
კ ა რ ი	12. საურისა თუ როგორ აიღებინ	518
	§ 44 საურისა	518
კ ა რ ი	13. კოდის პურისა, სთელისა საბალახისა, პირისთავისა [და] სახასო პურისა	519
	§ 45 მეკოდისპურის რიგი	—
	§ 46 ლენის მოსავლის რიგი	521
	§ 47 ცხერის მოსავლისა, რომელ არს საბალახე	522
	§ 48 პირისთავისა	523
	§ 49 სახასოს პურის მოსავლისა	—
	§ 50 შპეტის გარიგებისა	—
	§ 51 სადიასახლისოსი	524
	§ 52 ბატისა და ქათმისა	—
კ ა რ ი	14. ერბოსა და ბრინჯის გარიგება	525
	§ 53 ერბოს გარიგება	—
	§ 54 ბრინჯისა	—
კ ა რ ი	15. კოდისპური, საბალახე, პირისთავი და სამასპინძლო, თუ სად როგორ შე[ე]წერების	526
	§ 55 კოდის პური	—
	§ 56 საბალახეს თუ როგორ აიღებენ	527
	§ 57 პირისთავს თუ როგორ აიღებენ	—
	§ 58 ნახირისთავს თუ როგორ აიღებენ	—
	§ 59 სამასპინძლოს შეწერისა	528
	§ 60 საამილახეროს კოდისპურისა	—
	§ 61 ქსნის ერისთავის მამულისა	—
	§ 62 მუხრანოს კოდისპურისა	529
	§ 63 საციციანოს კოდისპურისა	—
	§ 64 სასაბარათოშვილოს კოდისპურისა	530
	§ 65 სომხითის კოდისპურისა	—
კ ა რ ი	16. ფუტკრის გარიგება	531
	§ 66 ფუტკრის რიგი	—
კ ა რ ი	17. ურბნისის რუს გარიგება	—
	§ 67 ურბნისის რუს გამოღებისა	—
კ ა რ ი	18. გზების შენახვის გარიგება	532
	§ 68 გზების შენახვისა	—
კ ა რ ი	19. ზარაფხანისა და ყოველის გამოსაღებისა ქალაქისა	533
	§ 69 ზარაფხანის რიგი	—
	§ 70 ქალაქის მალის გარიგება ასრე არის	536
	§ 71 ქალაქის სატყვეოს ხარჯისა ასრე არის	—
	§ 72 ქალაქის აწერა	537
	§ 73 დუქნისა	—
	§ 74 ყაფნის რიგი	—
	§ 75 ხილის ბაყისა	538
	§ 76 აბანოს იჯარა	539



§ 77 ტივის ბაეი	539
§ 78 არაყხანისა და ქუქრლების იჯარა	—
§ 79 დაბახანის იჯარა	540
§ 80 ყასაბხანის იჯარა	—
§ 81 ჩილიეკის ბაეისა	—
§ 82 ტყვიის ბაეისა	545
§ 83 ქალის მწვანილის ბაეი	546
§ 84 ქალაქის კარზე მიწაშის ასაღები	547
§ 85 ბატონის ბალის წყლის ვარიგება	548
§ 86 ციხის ბალისა	549
კ ა რ ი 20. გორის გამოსაღების რიგისა	550
§ 87 გორის გამოსაღები და რიგი	—
კ ა რ ი 21. ელის გამოსაღების რიგი	553
§ 88 ელის დავთრის პირი	—
§ 89 ელის კაცნი თარხანი, რომ ბატონი უნდა მოშლოს, უნდა ათარხნებს	562
§ 90 ელის ნოქარი მოჯამაგირე	564
§ 91 ინდოს ლანჩპარისათვის	567
§ 92 ქოდავის რიგი	571
§ 93 ყეენის ფეშქაშისათვის	573
§ 94 ოდუნახჩა	—
§ 95 სანაეროზი	—
§ 96 ელის კაცზედ აღამათის დებულებისათვის	574
§ 97 ელის კაცისაგან ყარაიის ჭერვისათვის	—
§ 98 ტუთხუჩისათვის	575
§ 99 ეთაზისათვის	—
§ 100 ელის აღწერა	—
§ 101 იათალის აღწერისათვის	576
§ 102 ერთი რიგი ელისათვის	—
§ 103 იაღლუჯის საყორულოსათვის	577
§ 104 პალაკაციური ელისათვის	578
§ 105 დაბნეული ელისათვის	—
§ 106 კახური ელისათვის	—
კ ა რ ი 22. ვატეხილის ხიდის დებულებისა	579
§ 107 ვატეხილი ხიდის რიგი	—
კ ა რ ი 23. შულავრისა [და თეთრს სოფლის] დებულებისა და მოხელე[ე]ებისა	—
§ 108 შულავრისა და თეთრს სოფლის ბატონისა და მოხელეთ გამოსაღები	—
კ ა რ ი 24. ბოლნისისა და მისის მოხელეებისა	585
§ 109 ქეემო ბოლნისის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 25. ალეკიზა და მისის მოხელეებისა	589
§ 110 ალეკის ბატონის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 26. ეკლესიისა და მისის მოხელე[ე]ებისა	590
§ 111 ეკლესიის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 27. დურნუკისა და მისის მოხელე[ე]ებისა	592
§ 112 დურნუკის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 28. დიღმისა და მისის მოხელეებისა	594
§ 113 დიღმის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 29. კავთისხევის გამოსაღებისა და მისის მოხელეებისა	598
§ 114 კავთისხევის გამოსაღები	—
კ ა რ ი 20. ქვითყირის ლილოს გამოსაღებისა და მისის მოხელეებისა	601
§ 115 ქვითყირის ლილოს დებულება	—
კ ა რ ი 31. ავლაბრისა და მისის მოხელე[ე]ებისა	602
§ 116 ავლაბრის რიგი და სამსახური	—
კ ა რ ი 32. ატენის ზვრების ხარჯისა და მისის მოხელე[ე]ებისა	—
§ 117 ატენის დებულება	—
კ ა რ ი 33. ვარიანს ხედიანელისა	605

	§ 118 ვარიანს ხველიანელის დებულება	605
კ ა რ ი	34. სომხითის სოფლები[სა ჭურორის და დამბლუტის	—
	§ 119 ანდიკას ჭურორისა და დამბლუტის დებულება.	—
[კ ა რ ი	35. სომხითის მელიქისა და მოურაეის სარგო].	606
	§ 120 სომხითის მელიქის სარგო	—
	§ 121 სომხითის მოურაეის სარგო	—
კ ა რ ი	36. ყაიყულის გამოსაღებისა და მათის მოხელე[ე]ბისა	608
	§ 122 ყაიყულის სოფლები	—
	§ 123 ყაიყულის სამოურაოს ვარიგება მეფე გიორგი XI მიერ დადებული	610
კ ა რ ი	37. თრიალეთის რიგისა და მათის მოხელე[ე]ბისა	617
	§ 124 თრიალეთის დებულებებ	—
	§ 125 თრიალეთზედ სახასო სოფლები ვისიყ სამოურაო არის	620
	§ 126 თრიალეთის სოფლების სამძღვრები	622
კ ა რ ი	38. აიდარბეგის ხეობისა და მათის მოხელე[ე]ბისა	629
	§ 127 ტაშირზედ აიდარბეგის ხეობის რიგი	—
	§ 128 აიდარბეგის ხეობაში აშენებული სოფლებისათვის	631
კ ა რ ი	39. კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა, მარნის რეცხისა და ყინულის ჩაყრის დებულება	633
	§ 129 კოჟორზედ ტკბილის მიტანისა	—
[კ ა რ ი	40. მდივანბეგებისა, ბოქაულთხუცეებისა, დანისტრად სამსახურისა და დაეთარ-	634
	ხაის იასაულების ვარიგება].	—
	§ 130 მდივანბეგის ვარიგებისა	—
	§ 131 მდივანბეგის ასაღები	—
	§ 132 ბოქაულთხუცეების სარგო	640
	§ 133 დანისტრად სამსახურის ვარიგება	642
	§ 134 დაეთარხანის იასაულებისა	643
კ ა რ ი	41. სალთხუცის სარგოს რიგისა	644
	§ 135 სალთხუცის სარგო	—
კ ა რ ი	42. მდიენების სარგო	646
	§ 136 მდიენების სარგო	—
კ ა რ ი	43. ევზირის სარგო	648
	§ 137 ევზირის სარგო	—
კ ა რ ი	44. მუსტოფის სარგო	649
	§ 138 მუსტოფის რუსუმი	—
კ ა რ ი	45. სალაროს ნაზირის სარგო	650
	§ 139 სალაროს ნაზირის სარგო	—
	§ 140 ნაზირი სალაროსი და მისის ასნაფებისა	651
კ ა რ ი	46. მოლარეთხუცისა და მათის სალაროს მოხელეთ სარგო	652
	§ 141 მოლარეთხუცის სარგო	—
	§ 142 სალაროს მუშრისის სარგო	653
	§ 143 სალაროს თაილდრის სარგო	654
	§ 144 გერაქიარალის სარგო	—
კ ა რ ი	47. სალაროს ნაზირისა და მისის ასნაფებისა	655
	§ 145 სალაროს ნაზირის თაბუნი	—
	§ 146 მოლარენი	—
	§ 147 მკერვლები	657
	§ 148 აბდრები	—
	§ 149 ყალიონჟორჩები	—
	§ 150 ყავაჩები	658
	§ 151 საჯაბდაროს მოხელენი	—
	§ 152 საფარემოს მოხელენი	—
	§ 153 ნაღარახანის მოხელენი	661
	§ 154 სარქარბაში და სარქრები	662
კ ა რ ი	48. მეთირისა და ფეშქაშნივისისა და მერაქიფე[ე]ბისა	—
	§ 155 მეთირისა	—
	§ 156 ფეშქაშის მოხელენი	663

	§ 157 ფეშქაშნივისისა . . . . .	663
	§ 158 მერიჭიფე . . . . .	664
ქ ა რ ი	49. [ქარხნის ნაზირისა, ჩარფა ნაზირისა და ქარხნის მუშრბის განაწესი] . . . . .	665
	§ 159 ქარხნის ნაზირის სარგო . . . . .	—
	§ 160 ჩარფა ნაზირისათვის . . . . .	—
	§ 161 ქარხნის მუშრბის სარგო . . . . .	—
ქ ა რ ი	50. ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისა . . . . .	666
	§ 162 ქარხნის ისაულეები . . . . .	—
	§ 163 სახაბაზოს მოხელენი . . . . .	667
	§ 164 სუფრაქეში . . . . .	668
	§ 165 საშარეულოს მოხელენი . . . . .	669
	§ 166 საღეინის მოხელენი . . . . .	670
	§ 167 სატიკისპიროსი . . . . .	671
	§ 168 საშარბათოს მოხელენი . . . . .	—
	§ 169 სააუსტროსი . . . . .	672
	§ 170 სათეფშოსი . . . . .	—
	§ 171 მესაკლაეე . . . . .	673
	§ 172 საამბარდნოსი . . . . .	—
ქ ა რ ი	51. საშარბათოს რიეებისა . . . . .	674
	§ 173 შაქრისა . . . . .	—
	§ 174 ვარდის წყლისა . . . . .	—
	§ 175 ძმრისა . . . . .	—
	§ 176 ისრიმისა . . . . .	—
	§ 177 მურაბისა . . . . .	—
ქ ა რ ი	52. მეჯოგეთხუცისა და მეჯოგეებისა . . . . .	675
	§ 178 მეჯოგეთხუცის ღებულეა . . . . .	—
	§ 179 მეჯოგენი . . . . .	677
ქ ა რ ი	53. აჯილოს მიბარების და ქერისა . . . . .	678
	§ 180 ჯოგის აჯალის მიბარება . . . . .	—
	§ 181 აჯილოს ქერი . . . . .	—
ქ ა რ ი	54. სახასოს ბზისა, თავლისა და შიგამღეგებისა . . . . .	679
	§ 182 სახასოს ბზისა, თავლისა და შიგამღეგებისა . . . . .	—
	§ 183 მეჯინიბეთხუცესთ სარგო . . . . .	681
	§ 184 მეჯინიბეების სარგო . . . . .	682
ქ ა რ ი	55. თავლის ქეშეკისა . . . . .	—
	§ 185 თავლის ქეშეკის ღებულეა . . . . .	—
ქ ა რ ი	56. საზინდროსა და მისის თავილდრისა . . . . .	683
	§ 186 საზინდროსი . . . . .	—
	§ 187 აჯილოს შიგამღეგი და ზინდრები . . . . .	684
	§ 188 მეჯინიბენი . . . . .	—
	§ 189 შათირები . . . . .	685
ქ ა რ ი	57. მურდრის სარგო . . . . .	686
	§ 190 მურდრის სარგო . . . . .	—
ქ ა რ ი	58. ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა . . . . .	687
	§ 191 ბაზიერთხუცისა და ყარაის მეყორულისა . . . . .	—
	§ 192 მეძალღეთხუცისა . . . . .	688
ქ ა რ ი	59. ბაზიერთხუცისა და ბაზიერებისა . . . . .	690
	§ 193 ბაზიერთხუცისი, შიგამღეგი, ქორის ბაზიერი . . . . .	—
	§ 194 შავარდნის ბაზიერი . . . . .	691
	§ 195 გავაზის ბაზიერი . . . . .	692
	§ 196 ქორის მებაღური . . . . .	—
ქ ა რ ი	60. საზანდრები . . . . .	693
	§ 197 საზანდრები . . . . .	—
ქ ა რ ი	61. შავარდნის [და ქორის] ბუღეებისა . . . . .	—
	§ 198 შავარდნის ბუღეებისა . . . . .	—

§ 199 ქორის ბუდის რიგი	695
კ ა რ ი 62. ხევისთავეზისა	696
§ 200 ხევისთავეზის რიგი	—
კ ა რ ი 63. ამილახორის გარიგება	698
§ 201 ამილახორისა	—
კ ა რ ი 64. ხელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი	—
§ 202 ხელმწიფის ტყვის ხარჯის განაწესი	—
კ ა რ ი 65. მეფისა და მეფის ოჯახის წევრების დასაფლავების განაწესი	701
§ 203 მეფისა და მეფის ოჯახის წევრების დასაფლავების განაწესი	—

2) სადედოფლო დასტურლამალი

1. საადაპოდ მისაცემი მარიამ დედოფლისათვის	702
2. წინამძღვრისა და კარის მღვდელთ ულუფისათვის	—
3. სუფრაჯის ულუფისათვის	703
4. ეშიკალასბაშისათვის	—
5. ყაფირისათვის	—
6. იასაულეზისათვის	704
7. მოლარეთხუცის რიგისათვის	—
8. მეღვინეთხუცისათვის	705
9. მეგოდრეთხუცისათვის	—
10. თუშმლისა და სამზარეულოს ამაღისათვის	—
11. მეთეფშეთ რიგისათვის	—
12. ამბარდნისათვის	—
13. მხატვრებისათვის	706
14. ფარეშთხუცისა, ფარეშებისა და სხვათა მოხელეთათვის განწესება	707
15. მეჭინებთხუცისა და სხვათა მოხელეთათვის	—
16. მეკოდისპურეთა და სხვათა, ესგვართა მოსაქმეთათვის	708
17. წინწყაროს გარიგებისათვის	—
18. შუა ბოლნისის გარიგებისათვის	709
19. ოფრეთის გარიგებისათვის	710
20. გომარეთის გარიგებისათვის	711
21. დიდ-ბადისათვის	712
22. ურცევანის გარიგებისათვის	—
23. ნახიდურის გარიგებისათვის	713
24. ახალდაბის გარიგებისათვის	—
25. ოსიაურის გარიგებისათვის	714
26. ალის გარიგებისათვის	—
27. ქრცხინვალის გარიგებისათვის	715
28. არადეთის გარიგებისათვის	—
29. რუისის გარიგებისათვის	716
30. ატენის ზვრებისათვის	—
31. გორისათვის	—
32. ქალაქის დებულეებისათვის	—
33. ელისათვის	717
34. სამღებროსათვის	—
35. თევზისათვის	—
36. სამარხოისათვის	718
37. დიდმისათვის	—
38. მოხელეთ ულუფისათვის	—
39. ძველადგან სადედოფლო და აწ მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული	720
40. სადედოფლო სოფლებისათვის	721
41. ზემო ქართლის სადედოფლო ძველადგან და აწ მეფის გიორგისაგან დამტკიცებული	—
42. სადედოფლო, რომელიც მარხვაში სამარხოდ უნდა მოიტანონ მათთვის	722

## დასტურლამალის ნუსხები

M—მირველ თუმანიშვილის 1729 წლისა.

S—სულხან მდიენისა XVIII ს. ორმოციანი წლებისა.

K—ყაერიშვილისეული XVIII ს. ორმოცდაათიანი წლებისა.

J—იესე მდიენისა XVIII ს. სამოცდაათიანი წლებისა.

D—დავით რექტორისა 1789 წლისა.

Q—ჭობულაშვილისა XIX საუკუნის პირველი ათეული.

B—იოანე ბაგრატიონის კოლეჯიდან, XIX ს. პირველი ათეული.

a —ალექსიძისეული 1816—1817 წლებისა.

L—ლორთფანიძისეული 1820—1821 წლებისა.

A—იოველ ალექსიძისა 1821 წლისა.

g—გიორგი მაისურაძისა 1841 წლისა.

N—ნაზარაშვილისა 1842 წლისა.

T—ს. ტაბიძის 1869 წ. თებერვალი.

t—ს. ტაბიძის 1869 წ. მარტ-აპრილი.

l'—ს. ტაბიძის 1869 წ. მაისი.

ყველა ნუსხაში ზოგიერთი მუხლის ორი ვარიანტია მოცემული, ზოგიერთ ნუსხაში ამა თუ იმ მუხლის სამი ვარიანტია მოცემული. ნუსხების, მათი ვარიანტების და საერთოდ წიგნების სამეცნიერო აპარატის სხვა საკითხების შესახებ იხ. გვ. გვ. 227—232, 244—248.

ლექსიკონები და საძიებლები „პელმწიფის კარის გარიგებისა“ და „დასტურლამალის“ შედგენილია ცალ-ცალკე. ლექსიკონები შედგენილია ტექსტებისათვის.

საძიებლები კი ასახავს როგორც ტექსტებს, ისე ტექსტებისათვის მიძღვნილ გამოკვლევებს.

## ДАСТУРЛАМАЛИ

Дастурламали персидско-арабское слово, оно означает инструкцию, устав, распорядок. Этот термин государственного права, применявшийся, главным образом, к распорядку царского двора, был распространен в Иране и в соседних с ним странах. Видимо, из Ирана он вместе с другими терминами государственного права проникает в позднефеодальную Грузию и заменяет такие грузинские термины, как «Карис гаригеба» — распорядок двора — и просто «гаригеба» (т. е. устав, уставную грамоту, уставную книгу).

Дастурламали был составлен Вахтангом VI, известным своим Уложением, в 1707—1709 годах, когда, будучи царевичем, правил Картлийским царством вместо своего дяди Георгия XI.

Дастурламали является законодательным памятником. Помимо распорядка двора в узком смысле, к которому мы относим порядок проведения аудиенций, пиров, положения о чиновниках, выполнявших разные функции во время дворцовых церемоний, Дастурламали содержит устав дворцовых имений, в котором перечислены принадлежавшие двору земли, селения, с подробным описанием крестьянских повинностей, управленческого аппарата и т. д.

В Дастурламали описаны также государственные налоги, которые расписывались по феодальным владениям.

Дастурламали является сводом уставов, составленных в разное время при разных царях; интересно отметить, что эти отдельные уставы, вошедшие в Дастурламали, иногда носят то же наименование «Дастурлама» или «Дастурламали»; так, в уставе о мдиванбеги, составленном царем Леваном в 1703 году, говорится о «дастурлама» мдиванбеги (ст. 30), в уставе монетного двора — о «дастурлама» монетного двора (ст. 69).

Содержащийся в Дастурламали устав о сел. Кайкули составлен Георгием XI (ст. 123).

Дастурламали состоит из двух частей: Дастурламали царя и Дастурламали царицы; последний составлен Георгием XI в 1683—1689 гг. и «обновлен» Вахтангом VI, но какие именно изменения были в него внесены, — неизвестно.

Следовательно, Вахтанг VI включил в Дастурламали различные уставы, составленные в разное время, и дал им единую редакцию. Помимо редакционного объединения разных уставов, законодатель многие уставы составил сам.

Дастурламали представляет собою исключительно ценный памятник для изучения государственного строя и экономического положения позднефеодальной Грузии.

Акад. И. Джавахишвили писал: «Дастурламали» — «памятник государственного права... должен быть признан драгоценнейшим и неисчерпаемым оригинальным произведением, заключающим в себе массу сведений о правах и обязанностях должностных лиц, положения о делении страны на административные, судебные и податные округа, о нормах и единицах обложения, о государственных повинностях, о народных переписях, количестве населения» и т. д.

«Дастурламали — это совершенно исключительный по важности для науки и интересный по содержанию памятник»<sup>1</sup>.

Дастурламали по своему содержанию аналогичен более старому (XIV в.) «Распорядку царского двора», однако по обилию материала превосходит его<sup>2</sup>.

О важном значении Дастурламали, как источника для изучения истории государственного строя, экономики и финансов позднефеодальной Грузии, можно судить уже по тому, что объемистые монографии, посвященные вопросам общественного и государственного строя позднефеодальной Грузии, основываются, главным образом, на Дастурламали.

Проф. Н. Кониава пишет, что основным источником для изучения финансов Картли он считает «Дастурламали»<sup>3</sup>. Монография проф. В. Габашвили имеет заглавие: «Органы центрального управления по «Дастурламали» (1943 г.; на груз. языке).

Наша работа «Государственный строй позднефеодальной Картли» (1952; на груз. языке) базируется, главным образом, на сведениях Дастурламали; другая наша работа «Очерки истории государства и права Грузии» содержит раздел (176 стр.), озаглавленный «Крестьянские категории и крестьянские повинности по Дастурламали» (1963; на груз. языке). Во всех работах по истории XVIII века Грузии Дастурламали использован как один из основных источников.

Дастурламали в свое время настолько широко применялся и имел, поэтому, такое распространение, что в списках его материал стали располагать в алфавитном порядке, чтобы облегчить чиновникам и другим заинтересованным лицам нахождение нужных им мест. Поэтому большинство дошедших до нас списков именно алфавитные.

Дастурламали был издан П. Умикашвили в 1886 году<sup>4</sup>. В его распоряжении были две рукописи: Сулхана Туманишвили, XVIII века, с

<sup>1</sup> Э. С. Граната, т. XVII, ст. „Грузия“, стр. 233.

<sup>2</sup> И. Джавахишвили, История грузинского права, к. I, 1928 (на груз. языке стр. 68).

<sup>3</sup> Н. Кониава, Денежное обращение, кредит и финансы Картли и Кахети в XVIII в., 1963 (на груз. языке).

<sup>4</sup> «Дастурламали», под. ред. П. Умикашвили, 1886 (на груз. языке).

предметным расположением содержания и И. Алексидзе, 1821 года — алфавитная.

По словам П. Умикашвили, рукопись Сулхана Туманишвили, как следующая предметному порядку, является более древней и, видимо, стоит ближе к оригиналу, но имеет дефекты: в ней не хватает некоторых статей. Поэтому П. Умикашвили издал памятник по рукописи И. Алексидзе<sup>1</sup>. Уже после напечатания текста он обнаружил еще одну рукопись, составленную в XVIII веке<sup>2</sup>. Разночтения рукописей Сулхана Туманишвили и этой, вновь обнаруженной, даны в издании П. Умикашвили в виде добавления<sup>3</sup>.

Издание П. Умикашвили не удовлетворяет современным требованиям: во-первых, в нем имеются ошибки текстологического характера; во-вторых, после этого издания выявлены рукописи, которые во многих отношениях дают совершенно новое понимание памятника.

Настоящее издание основано на критическом изучении всех известных ныне рукописей:

а) составленных в предметном порядке:

1) рукописи М. Туманишвили 1729 года, разделенной на главы и параграфы, снабженные, в большинстве случаев, соответствующими заглавиями (Гори, Горийский историко-этнографический музей, № 138);

2) рукописи Сулхана Туманишвили, середины XVIII века (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе Академии наук ГССР, S—4738);

3) рукописи Г. Кавришвили, близко стоящей к рукописи Сулхана Туманишвили и относящейся к тому же времени (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, H—986);

б) с расположением материала в алфавитном порядке:

4) рукописи секретаря Иесе Бараташвили, переписанной около 1773 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, S — 4532);

5) рукописи Давида Алексишвили 1789 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, Q — 1334);

6) рукописи Т. Кобулашвили начала XIX века (Ленинград, Публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Отдел рукописей, № 153);

7) незаконченной рукописи первого десятилетия XIX века из коллекции царевича Иоанна, (Ленинград, Библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Отдел рукописей, № 170);

8) рукописи с филигранью 1814 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, S — 5057);

9) рукописи с филигранью 1819 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, S — 342);

10) рукописи И. Алексидзе 1821 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, S — 1507);

<sup>1</sup> Дастурламали. 1886, стр. V.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> Там же, стр. 131—162.



11) рукописи Г. Майсурадзе 1841 года (Ленинград, Институт народов Азии, Отдел рукописей, коллекция Броссе, № 54);

12) рукописи И. Назаришвили 1842 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, S — 3684);

13) рукописи С. Табидзе 1869 года (Тбилиси, Публичная библиотека им. К. Маркса, Особый фонд, S — 23);

14) рукописи 1869 года (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, H — 2192);

15) рукописи второй половины XIX века (Тбилиси, Институт рукописей им. К. С. Кекелидзе, H — 2190).

На основании всестороннего анализа этих рукописей, сличения их друг с другом и с изданием П. Умикашвили делается попытка критического издания памятника. Разночтения даны в сносках. Здесь же следует отметить, что в рукописях отдельные параграфы часто представлены в нескольких редакциях, а также имеют приписки, добавления. Конечно, все это также отражено в сносках.

Позднефеодальная Грузия распадалась на Картлийское и Кахетинское царство в Восточной Грузии, Имеретинское царство в Западной Грузии и пять княжеств — Самцхе-Саатабаго, Мегрелию, Гурию, Сванети и Абхазию. Но в XVII—XVIII веках эти царства и княжества иногда объединялись. В некоторые периоды Имеретинское царство включало в себя Гурию и Мегрелию. Временами Картли и Кахети также объединялись. Со второй половины XVIII века Картли и Кахети составили одно царство. Самцхе-Саатабаго в XVII веке было отторгнуто от Грузии Турцией.

В период составления Дастурламали Картли представляло собою самостоятельное царство и Дастурламали мог действовать в качестве закона только в этом царстве. Однако царства и княжества в основном не отличались друг от друга. К тому же Картлийское царство со столицей Тбилиси первенствовало среди них и по политическому своему строю было наиболее типичным.

Таким образом, становится несомненным, что Дастурламали является весьма ценным источником для изучения государственного строя всех царств и княжеств позднефеодальной Грузии.

Эти государственные образования позднефеодальной Грузии представляли собою децентрализованные монархии, слагавшиеся из более или менее крупных феодальных владений. Подчинение крупных феодалов центральной власти было довольно условным. Если они и признавали центральную власть, то не отказывались, во всяком случае, и от особых прав на свои владения. Во главе государства стоял царь (в царствах) или князь (в княжествах). Они стремились усилить свою власть, обуздать феодалов и создать централизованную монархию. В частности, в Картли одним из проявлений этого стремления явилось издание такого единого законодательного акта, как Дастурламали.

Изучая вопросы государственного строя Картли по Дастурламали, прежде всего, следует иметь в виду, что в тот период (период Дастурла-

мали) Картлийское царство было зависимым от Ирана. Это обстоятельство засвидетельствовано и в самом Дастурламали, в котором иранский шах именуется государем (ст. ст. 82, 87, 126, 130, 202), а картлийский царь — господином (ст. ст. 6, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 26, 41 и т. д.). Зависимое положение Картлийского царства получило отражение уже во введении Дастурламали где указано, что царь Картли Георгий XI состоял главнокомандующим, а его брат Леван, правитель Картли, — главным судьей Ирана (ст. 130).

Зависимость от Ирана в XVII—XVIII веках имела своим последствием влияние государственного строя Ирана на государственный строй Картли.

Дастурламали открывается статьями, касающимися распорядка двора; прежде всего перечисляются пофамильно и поименно должностные лица, обслуживавшие дворец, следившие за порядком, несшие охранную службу, выполнявшие различные распоряжения и т. д. Этот первый раздел имеет заглавие: «О всех хелджохянах» («хелджохяни» — имеющий в руках палку).

По «Распорядку царского двора» в качестве отличительного должностного знака мандатуртухуцеси, служил золотой жезл (§ 33). По этому же памятнику мандатури, низшие чины ведомства мандатуртухуцеси, носили жезл — или просто палку (§ 28). С течением времени мандатуров заменили «хелджохяни», причем в XVII—XVIII веках эти два термина встречаются параллельно.

По словам грузинского историка и географа Вахушти, при царе Ростоме мандатуртухуцеси (глава мандатури) был переименован в «эшикагаси», а мандатури стал называться «сабадиасаули»<sup>1</sup>. В XVII—XVIII веках мелкие должностные лица с исполнительскими функциями, так называемые «хелджохяни», подчинялись «эшикагасбаши» (ст. ст. 1—2).

В целях усиления царской власти в начале XVIII века Вахтанг VI учредил регулярную дворцовую стражу, личную гвардию, численностью в 120 человек; командир этой стражи имел в своем подчинении трех сотников, у каждого из которых было под началом по 40 человек. В Дастурламали дан устав этого отряда (ст. ст. 12, 13).

В Дастурламали проводится прогрессивная идея сильной царской власти, объединенной и централизованной монархии. Недаром крупные феодалы, озабоченные мероприятиями Вахтанга, имевшими целью обуздание их произвола и сепаратистских стремлений, обратились за помощью против своего царя к иранскому правительству, которое в таких случаях всегда поддерживало крупных феодалов.

В Дастурламали определяются функции органов центрального и местного управления. Прежде всего подробно излагаются порядки при-

<sup>1</sup> Вахушти, География Грузии, введение, перевод и примечания М. Г. Джанишвили. 1904 (Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, книга XVIII, выпуск V, стр. 18).

мов и пиршеств во дворце, обязанности обслуживающего персонала, порядок приглашения гостей и их места за столом, меню, снабжение продуктами, кем, кому и какие именно блюда подаются и т. д. (ст. ст. 14—36).

Согласно Дастурламали, как и «Распорядку царского двора», приглашение к столу и рассаживание за ним происходило в зависимости от важности лица и положенных ему почестей. Притом гостинником выступает не один и тот же чиновник: более почетных гостей приглашает глава полицейского аппарата, менее почетных — его заместитель и т. д. (ст. 14).

Главным дворцовым распорядителем является сахлтухуцеси, имеющий заместителя и секретаря (ст. ст. 14, 21), причем разъясняется, что присутствие секретаря необходимо на тот случай, если придется что-либо записать, будет решаться спорное дело или последует царский приказ (ст. 21).

Следовательно, во время пира (до начала, а также и в продолжении него) разрешались различные вопросы, т. е. пиршество не было лишено и деловой стороны.

Дастурламали содержит обширный материал для изучения истории производительных сил Грузии XVIII века.

Крестьянство не представляло собою однородной массы и, как можно заключить из Дастурламали и других памятников, распадалось на категории. Так, мсахури, хотя и принадлежали к крестьянству, но стояли выше крепостных, т. е. представляли собою высший слой крестьянства. Мсахури дословно означает «служитель»; из числа мсахури набирались мелкие должностные лица; мсахури обязан был разного рода службой феодалу.

Была категория крестьян «тархани», т. е. свободных от податей и повинностей, однако такая свобода всегда бывала лишь относительной, частичной (ст. 40).

В зависимости от основания возникновения крепостного состояния крестьяне подразделялись на наследственных, добровольно закрепощившихся, пожалованных, пожертвованных, купленных и данных в приданное.

Принадлежность обуславливала существование крестьян царских, господских и церковных.

К крестьянству относились также разнородные группы, не характеризовавшиеся социально-правовым единством: закрепощенные в результате совершения преступлений, несостоятельные должники, незаконнорожденные дворянские дети и лица, происходившие от неравных браков.

Особую категорию составляли т. н. «пришельцы» — крестьяне, по разным причинам оставившие старое местожительство и поступившие в зависимость к другому землевладельцу.

Особо следует остановиться на т. н. невольниках (пленники), положение которых не отличалось от рабского.

Продажа на чужбину представителей трудящегося класса расширяла устой феодального общества.

Грузия находилась в окружении отсталых феодальных государств — Иран и Турция, взимая с подвластной им Грузии непосильную дань, не довольствовались денежными и натуральными поступлениями и требовали в счет нее невольников и невольниц, и в то же время всячески способствовали торговле невольниками.

Дастурламали содержит специальные параграфы, касающиеся невольников. В ст. 202 имеется заголовок: «Расходы на пленников, которые посылаются властелину Ирана»; в этой статье перечислены селения, которые облагались взносами в покрытие «расходов на пленников», предназначавшихся «счастливому шаху». Особая статья трактует «О расходах на пленников от города» (Тбилиси); хотя город, говорится в ней, и не платит расходов на пленников и саури (подать в пользу Ирана), но когда царь Картли отправляет шаху подношение, город должен со своей стороны внести царю сто туманов (ст. 71).

По словам Вахушти, Вахтанг VI посылал в иранскую неволю не своих подданных, а купленных пленников.

При отправке пленников в дар шаху, эли (кочевые туркменские племена) должны были выплачивать картлийскому царю 100 туманов (ст. 93 «О даре шаху»).

Торговля пленниками была, видимо, настолько распространена, что в Дастурламали специальная статья предусматривает даже пошлину этой торговли: три миналтуна с пленника (ст. 82). По этой статье, торговля пленниками производилась в Картли, в Имерети и т. д. Чаще всего господа продавали своих крепостных в Иран и Турцию.

По Дастурламали крестьянские повинности были весьма разнообразны, и их надлежит классифицировать по определенным признакам.

Феодальное общество зиждилось на труде крепостных. Их неоплаченный труд, выражаясь в крестьянских повинностях, поступал к землевладельцу в качестве отработочной (барщина), продуктовой и денежной ренты.

В Дастурламали мы находим все эти три формы ренты, однако главной является продуктовая; около 80% крестьянских повинностей имеют продуктивное выражение, между тем продуктивная рента «как нельзя более пригодна для того, чтобы послужить базисом застойного состояния общества»<sup>1</sup>.

Победа крупных феодалов над центральной властью, усиление их повлекшие за собой политическое раздробление Грузии, сковывали развитие производительных сил, способствовали сохранению замкнутого натурального хозяйства.

Вместе с тем Грузия страдала и от чрезвычайно тяжелых внешнеполитических осложнений. В XVI—XVIII веках она стала ареной систематических нашествий Ирана и Турции. Несмотря на это, прогрессив-

<sup>1</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., издание второе, т. 25, ч. II, 1962, стр. 359—369.

ные силы Грузии боролись за объединение страны, за ее экономическое и культурное развитие. Составление Дагурламали служило той же цели. В отношении крестьянских повинностей законодатель стремился упорядочить их, определив численно и установив порядок обложения и взимания.

В условиях натурального хозяйства феодал все свои хозяйственные потребности удовлетворяет посредством крестьянских повинностей. Интересно отметить, что в источниках имеются сообщения о случаях, когда феодал, перечисляя подати, оговаривает, что кроме указанного «взыщет еще то, что ему понадобится». Такой произвол в установлении повинностей ставил крестьян в еще более тяжелое положение и вызывал крестьянские волнения.

Вахтанг VI в законодательном порядке определил в Дагурламали крестьянские повинности и запретил в своем Судебнике непредусмотренные законом поборы (ст. 214). Дагурламали детально предусматривает, какие налоги, в каком именно количестве взимаются с того или другого селения (ст. 12—59; ст. 66—68; ст. 107—124).

О том, что такое упорядочение крестьянских повинностей имело в виду интересы крестьян, сохранились сведения в самом Дагурламали: жители сел. Кайкули, оказывается, «просили царевича» определить их повинности (ст. 123).

В Дагурламали проводится также имевшая важное значение мысль о защите эксплуатируемого класса от насилия и произвола царских чиновников: ст. 123 обязывает сельского старшину докладывать царю о злоупотреблениях чиновников.

Прогрессивная часть феодального общества понимала, что крестьянство является основой феодального общества. Поэт—венценосец Арчил, дядя Вахтанга VI, писал о невозможности существования феодального общества без крестьянства<sup>1</sup>.

Конечно, Дагурламали является законом феодального государства, защищающим интересы господствующего феодального класса; наводя известный порядок в области крестьянских повинностей и обуздывая до некоторой степени произвол феодалов, Дагурламали и Судебник Вахтанга VI в какой-то мере ставили предел эксплуатации крестьянства и этим, в конечном счете, укрепляли основы феодального общества.

Правда, в Дагурламали определяются крестьянские повинности во владениях царя и царицы, однако такая регламентация являлась образцом для других феодальных владений.

Говоря о крестьянских повинностях, следует указать, что под этим общим наименованием разумеются государственные налоги, феодальные и церковные сборы и приношения, всякого рода барщина и т. д.

Предусмотренные в Дагурламали крестьянские повинности можно подразделить на следующие группы.

1) Государственные налоги, которые распределялись и собирались царем, как представителем публичной власти. Этими налогами облага-

<sup>1</sup> История грузинской литературы в шести томах, II, 1966, стр. 393 (на груз. языке).

лись не только царские селения, но и владения 'феодалов' (ст. ст. 60—65). К ним относились: кодиспури (налог хлебом), военная повинность, пастбищный сбор, барщина на нужды двора и т. д.

По своей сущности имели государственный, т. е. публичный, характер взносы в пользу чиновников, хотя в источниках они и упоминаются обособленно, от государственных и других повинностей. Должностные лица, выполняя свои функции, получали от населения установленное вознаграждение, причем такие доходные должности занимали только феодалы. Такое вознаграждение получали разбиравший дела судья с тяжущихся, судебный исполнитель за выполнение судебного решения, секретарь за составление документа и т. д.

2) Самыми многочисленными являлись повинности в пользу феодалов. Из Дастурламали явствует, что царь взимал феодальные повинности на частнопрововых началах, как любой феодал в своих владениях.

Часто феодальные повинности под одним наименованием объединяли две или три обязанности. Например, крестьяне обязаны были приносить пасхальное приношение не только своему господину, но также его управителю и заместителю управителя; то же — и на рождество; крестьяне обязаны были в определенные месяцы три дня работать в пользу господина, один день в пользу управителя и т. д.

3) Особо надо выделить т. н. экстраординарные взносы, которые не носили систематического характера, а приурочивались к какому-либо случаю, например, к свадьбе в семье феодала, похоронам и т. д.

4) Также в отдельную группу следует выделить сборы в пользу священнослужителей за выполнение треб (венчание, крещение и т. д.).

Нами выявлено 149 видов крестьянских повинностей и все же список этот, видимо, далеко не полон<sup>1</sup>.

Конечно, и речи не может быть, о том, что все эти повинности мог выполнить один и тот же крестьянин. Они распределялись в зависимости от разных условий и по различным признакам. Например, там, где не занимались виноградарством, отсутствовали сборы вином или виноградом, рыбным сбором облагались только селения, расположенные по берегам рек и озер и т. д.

В общей сложности на одного крестьянина приходилось 7—8 повинностей, но они были настолько обременительны, что он влачил полуголодное существование<sup>2</sup>: по нашим расчетам, после уплаты повинностей крестьянину оставалось так мало, что семью, скажем, из четырех душ он мог прокормить одним лишь хлебом<sup>3</sup>.

Согласно Дастурламали, верховная власть в государстве принадлежит царю. Свои права он осуществляет непосредственно и через подчиненные ему органы.

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, Очерки по истории государства и права Грузии, 1963, стр. 112—230 (на груз. языке).

<sup>2</sup> Там же, стр. 232—234 (на груз. языке).

<sup>3</sup> Там же, стр. 236—261.

Первое и самое важное проявление царской власти — ее законодательная функция; исторические и историко-правовые памятники позволяют установить, каким образом царь ее осуществлял. Так, при составлении Судебника Вахтанг VI пригласил крупных феодалов и утвердил его совместно с ними.

Что касается Дастурламали, то не видно, согласовывал ли автор его с кем-нибудь, хотя этот памятник являлся крупным законодательным актом и, так же как Судебник, имел важнейшее значение для управления страной. Дастурламали очень сложный памятник, содержащий в себе нормы государственного, административного и финансового права, много внимания уделено в нем распорядку царского двора, регулированию доходов царя, содержанию чиновничьего аппарата. Дастурламали регламентирует и такие вопросы, которые выходят за указанные рамки. Тем не менее, царь издал его единолично. Это можно объяснить единственно тем, что основная цель Дастурламали заключалась все же в упорядочении доходов, поступающих в царскую казну из принадлежавших царю, как феодалу, владений.

Как правило, царь созывал совещание крупных феодалов, государственный совет, и вместе с ним решал важные дела.

Дастурламали является единственным и незаменимым памятником для характеристики центрального и местного управления.

Центральная администрация занималась всеми делами, которые касались управления царством. В отношении компетенции должностных лиц ее можно отнести к следующим отраслям: 1) хозяйственно-административной, 2) секретариату, 3) военным силам, 4) полицейской, 5) судебной, 6) царской охоте и 7) конюшенному ведомству.

Особо надо отметить таких должностных лиц, как визирь и мустофи (ст. ст. 137, 138), которые в период Дастурламали, видимо, являлись представителями Ирана в Картлийском царстве<sup>1</sup>.

Важнейшим сановником как по Дастурламали, так и по другим памятникам являлся сахлтухуцеси (дословно: старейшина, глава дома). Сахлтухуцеси ведал доходами и расходами царства; в его руках была сосредоточена вся хозяйственная отрасль государственного управления, он ведал всеми видами крестьянских повинностей, пошлинами. Сахлтухуцеси являлся главным распорядителем двора, ведал церемонией пира. Он скреплял документы своею печатью раньше царя и, следовательно, имел касательство к составлению и выдаче этих документов. Наконец, сахлтухуцеси обладал инспекционной функцией.

Словом, сахлтухуцеси имел отношение почти ко всем отраслям центрального управления (ст. 135).

---

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, К истории государства и права Грузии, 1952, стр. 361—384 (на груз. языке).

Из должностных лиц финансово-хозяйственной отрасли следует указать назри, главного казначея и казначеев; все они были подведомственны сахлтухуцеси (ст. 139—143).

Ему же были подчинены многочисленные отделы хозяйственно-финансовой отрасли, разделы дворцовой службы и их чиновники (ст. 144—177).

В Дастурламали говорится о секретарях, следовательно, их было несколько (ст. 136). Они обслуживали двор во всем, что было связано с канцелярской работой — писали приказы, составляли разные грамоты или иные деловые бумаги и т. д.

В Дастурламали и других источниках позднефеодальной Грузии специальное должностное лицо, выполнявшее судебские функции, именовалось мдиванбеги (старший судья, начальник судей).

Должность сахлтухуцеси, а также и другие должности имелись и в феодальных владениях, должность же мдиванбеги составляла в этом отношении исключение: мдиванбеги имел только царь; таким образом, эта должность имела ярко выраженный публичноправовой характер.

Судя по Дастурламали, мдиванбеги разбирает как уголовные, так и гражданские дела и, как уже говорилось, получал за это определенную мзду от заинтересованных лиц. Доходную должность мдиванбеги занимали крупные феодалы.

В Дастурламали предусматриваются не только компетенция, но и доходы мдиванбеги (ст. ст. 130, 131).

Мдиванбеги рассматривал дела совместно с другими судьями, т. е. суд был коллегиальным.

Судебный аппарат в руках господствовавшего класса являлся органом подавления эксплуатируемого класса. Особенно рельефно роль суда как органа расправы выступает в должности хевистави (дословно: старейшина, глава ущелья).

Исторически хевистави заменил «разыскателя воров» XII века и «преследователя разбойников» XVI века<sup>1</sup>.

Должность хевистави, как и исторически предшествовавшие ей должности, была учреждена специально для усиления охраны собственности.

Согласно Дастурламали, хевистави раз в году объезжал в сопровождении царского писаря и 10 всадников вверенные ему села. Пока он находился в селении, жители должны были его кормить и поить. Если он не обнаруживал в селе вора, то на другой же день должен был уйти из деревни, если же находил, оставался у него на постое, пока не взыскивал положенного. Если краденое принадлежало дворянину, ему полагалось шесть долей семикратного возмещения, одна доля — хевистави; если же краденое принадлежало крестьянину, последний полу-

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, Очерки по истории государства и права Грузии, 1963, стр. 45—56 (на груз. языке).



чал двукратное возмещение и одна доля полагалась хевистави, четыре же — казне (ст. 200).

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что для начала следствия не было необходимости в конкретном преступлении: хевистави объезжал деревни раз в год и по своему почину выявлял преступников, воров. Понятие воровства имело тогда более широкое содержание. Представитель господствующего класса, каким был хевистави, по собственному усмотрению выявлял негодное для своего класса лицо и мог наказать его даже при отсутствии в его действиях состава конкретного преступления. Следовательно, должность хевистави в руках господствовавшего класса являлась средством подавления крепостных. Хевистави присвоены были судебные функции только в селах, т. е. в отношении крепостных, виновных в каком-либо нарушении закона или просто негодных ему.

Учреждение этой должности указывало на усиление классовой борьбы, вынудившей господствующий класс принять особые меры для охраны своей собственности.

О хевистави и сборах в пользу них говорится во многих местах Дастурламали (ст. ст. 65, 117, ст. 19; Дастурламали царицы, 113).

В дворцовом управлении феодальных государств почетное место занимало охотничье хозяйство. Дастурламали предусматривает специальный штат царской охоты. Следует отметить, что по историческим источникам в феодальной Грузии охота являлась не только развлечением, но служила и целям военной подготовки. Существовала специальная охотничья повинность, которая, как правило, упоминается в источниках вместе с военной повинностью<sup>1</sup>.

По Дастурламали при дворе имелась должность старшего сокольничего, которому были подчинены сокольничие; сокольничие приучали к охоте ловчих птиц-соколов, ястребов, коршунов (ст. 193—195). Существовала даже сокольничья повинность. Сокольничие обязаны были следить за ее выполнением, ездить по селам, осматривать соколиные гнезда и т. д. (ст. 198). Сокольничья повинность являлась довольно обременительной, и население часто обращалось к царю с ходатайством об освобождении от нее<sup>2</sup>.

Старшему сокольничему была подведомственна также псарня с ее особым штатом (ст. ст. 191, 192).

Представленное в Дастурламали конюшенное ведомство можно разделить на две части: 1) конюшня во главе с главным конюшим, которому подчинялись конюхи и стремяные (ст. ст. 183—188); 2) царские табуны, подведомственные главному табунщику, в подчинении у которого находились табунщики (ст. ст. 178—181).

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, Государственные налоги в Грузии в XVIII веке (Труды Института экономики Академии наук Груз. ССР, т. VI, 1952, на груз. языке).

<sup>2</sup> Там же.

О полицейском аппарате и об особых должностях (визиря, мусто-фи) выше уже говорилось.

Что касается управления военными силами, то эта отрасль занимала особое, своеобразное место в государственном управлении Картлийского царства. Главкомандующим был сам царь. Военными делами, вопросами войны и мира, совместно с царем ведал Государственный совет. Вместе с тем территориальное деление Картлийского царства, равно как и других царств и княжеств Грузии, находилась в связи, в основном, с землевладением и феодальные владения входили в царство как более или менее самостоятельные единицы; поэтому функции военного управления частично принадлежали и им, как мы это увидим при рассмотрении аппарата местного управления.

По Дастурламали и другим источникам, административное деление Картлийского царства было приспособлено, главным образом, к военным задачам. Оно подразделялось на следующие военно-административные единицы: Сабаратиано, Самухрано, Саамилахвро и Сацициано (ст. ст. 60, 62, 63, 64, 201). Во главе каждого из этих округов стоял сардали (командующий), начальник военного округа, из числа высших феодалов, которых в Картли насчитывалось шесть. В округ, кроме собственных владений сардали, входили расположенные в округе владения других феодалов. Сардали обладал в своем округе административными и судебными функциями (ст. ч. 43, 130)<sup>1</sup>.

Округа, в свою очередь, иногда делились на моуравства, во главе которых стояли моурави, управители; в Дастурламали часто говорится об институте моурави. Моурави имел административные и судебные функции, в частности ему были подведомственны дела о причинении увечий.

В крупных моуравствах моурави имел помощника в лице нацвали (дословно—заместитель), имевшего, естественно, те же функции (ст. ст. 106—125).

В селах имелись мамасахлиси (старшины), которые, по Дастурламали, назначались феодалами (ст. 123). Сельские старшины разбирали мелкие уголовные и гражданские дела и помогали моурави и нацвали во взимании крестьянских повинностей и в управлении селами (ст. ст. 123, 124).

В числе мелких должностных лиц на местах следует упомянуть гзиря, функции которых носили, в основном, административно-исполнительный характер. Дастурламали предусматривает гзиря для туркменских кочевых племен (ст. 88)<sup>2</sup>, однако эта должность имелась и в других местах.

Во главе городского управления стоял моурави, который назначался царем из крупных феодалов. Должность моурави была почетной и

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, К истории государства и права Грузии, 1952, стр. 386—394 (на груз. языке).

<sup>2</sup> Там же.

очень доходной. Он выполнял административные и судебные функции (ст. 130). При моурави имелся специальный аппарат для выявления и расследования преступлений.

Моурави ведал всеми делами в городе; раз в три месяца он устанавливал таксу на товары и следил за ее соблюдением; он же контролировал правильность меры весов.

В Тбилиси имелись два нацвали — царский и моуравский. Они помогали моурави в управлении городом. Кроме того, царский нацвали выполнял контрольные функции в отношении доходов и расходов городских властей.

После моурави важными должностными лицами в городе были два чиновника от купечества — мелики и мамасахлиси, которые совместно с моурави ведали административными, финансовыми и судебными делами.

Из состоятельных горожан выделялись почетные лица — отцы города, которые принимали участие в городском управлении, в отправлении правосудия, в установлении таксы на товары и т. д.

В городе имелись низшие полицейские чины. Они сопровождали моурави, выявляли преступников и докладывали о них моурави<sup>1</sup>.

Дастурламали является единственным источником, содержащим исключительно ценные материалы для изучения историко-экономического положения и управления эли — кочевых туркменских племен, которые, по Дастурламали, принадлежали царю. В Дастурламали перечислены повинности, которыми эти племена облагались, управляющие ими должностные лица и т. д. (ст. ст. 88—106).

Особая статья в Дастурламали посвящена установлению границ между Картли и Кахети (ст. 42).

Памятник предусматривает систематическую (в три года раз) перепись населения и устанавливает порядок этой переписи (ст. 43).

В особой статье предусматривается церемониал похорон царя (ст. 203).

В Дастурламали царицы описан чиновничий аппарат супруги царя, у которой имелись свои сахлтухуцеси, полицейский аппарат и т. д. У нее не было мдиванбеги; по ее линии судебские функции выполнял сахлтухуцеси.

В Дастурламали царицы подробно перечислены ее владения, управляющие ими на местах чиновники и повинности, которыми были обложены царицыны крестьяне.

Из посвященной Дастурламали специальной литературы прежде всего следует указать на работы М. Броссе. Он перевел Дастурламали на французский язык<sup>2</sup> (за исключением нескольких статей), эта работа

<sup>1</sup> И. Сургуладзе, К истории государства и права Грузии, 1952, стр. 415—444 (на груз. языке); Ш. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, стр. 244—313.

<sup>2</sup> Histoire de la Géorgie. Introduction et Tables des matières, 1858, стр. CIII — CIX.

сохранилась в рукописи (Ленинград, Институт народов Азии Академии наук СССР, Рукописный отдел, Е-205).

В случае издания Дастурламали на французском языке этот перевод М. Броссе окажет существенную помощь.

Научный работник Библиотеки Академии наук СССР Екатерина Александровна Лаппа-Старженецкая перевела (в учебных целях, по заказу Ленинградского юридического института) французский текст М. Броссе на русский язык. Перевод привлекает внимание тщательной обработкой и весьма удачно подобранной русской терминологией. Эта работа будет полезна издателю Дастурламали на русском языке.

И. А. Джавахишвили рассматривает Дастурламали как источник грузинского феодального права и как памятник, содержащий ценные материалы по разным отделам истории Грузии<sup>1</sup>.

И. Лордкипанидзе в капитальном труде, посвященном общественному строю Квемо Картли, специально останавливается на Дастурламали как важном памятнике грузинской истории<sup>2</sup>.

Специальную работу посвятил двум рукописям Дастурламали (рукописи Кобулашвили и рукописи из коллекции Иоанна Багратиони) проф. Ш. Месхиа<sup>3</sup>.

В. Минорский издал в 1947 году в Англии один приобретенный Британским музеем в 1924 году персидский памятник (с английским переводом и подробными комментариями)<sup>4</sup>. Этот памятник озаглавлен: «Тазкират ал-мулук» («Памятная царей») и содержит описание государственного строя сефевидского Ирана. Он датируется временем близким к 1725 году, однако в Иране подобные памятники создавались и раньше.

В. Минорский, взяв отдельные фрагменты грузинского Дастурламали, переведенные специально для него на английский язык и сравнив их с персидским памятником, пришел к заключению, что грузинский памятник по содержанию «идентичен» персидскому. Таким образом, оригинальность грузинского памятника поставлена под сомнение.

Между тем весь предшествующий обзор с очевидностью говорит о том, что именно по содержанию Дастурламали является оригинальным грузинским памятником. В нем изобилуют грузинские географические наименования, наименования грузинских должностей (моурави, нацвали, мамасахлиси и т. д.), специфически грузинские крестьянские повинности и т. д. Речь может идти не об идентичности, а о влиянии

<sup>1</sup> И. Джавахишвили, История грузинского права, к. I, 1928, стр. 73—81; его же, Экономическая история Грузии, к. I, 1930, стр. 51—52 (Обе работы на груз. языке).

<sup>2</sup> «Квемо Картли», ч. I, II, 1935, стр. 7—12 (на груз. языке).

<sup>3</sup> Ш. Месхиа, Материалы по экономической истории Грузии («Материалы по истории Грузии и Кавказа», 1954, выпуск 30, на груз. языке).

<sup>4</sup> Tadhkirat al - muluk, a manual of Safavid administration, Persian text in facsimile, with Translation and Commentary by V. Minorsky, London, 1943.

государственного строя Ирана на государственный строй Картлийского царства. Это влияние в свое время отмечал еще Вахушти.<sup>1</sup>

По словам И. А. Джавахишвили, достаточно познакомиться со статьей Дастурламали о монетном дворе (ст. 69), чтобы убедиться в значительном влиянии Ирана по части этого предмета; это влияние, хотя и в меньшей степени, прослеживается и в других учреждениях Восточной Грузии.<sup>2</sup>

Оно отразилось прежде всего в распорядке царского двора Картли, в дворцовой службе, в наименовании должностей, в органах центрального управления. И все же персидско-турецкие термины, привнесенные в грузинской государственной практике, имеют, как правило, содержание, характерное для Грузии.

В. Габашвили, посвятивший специальную работу сравнительно опубликованного В. Минорским персидского текста с грузинским, пришел к выводу, что Дастурламали является оригинальным грузинским юридическим памятником, возникшим на основе грузинской феодальной общественно-экономической формации и отразившим общественно-государственный строй позднефеодальной Грузии. Вместе с тем, автор говорит о влиянии государственного строя Ирана на государственный строй подвластной ему Грузии<sup>3</sup>. Лишь в отношении одной статьи, касающейся монетного двора (ст. 69), он допускает, что она была составлена по персидскому образцу, так как в Тбилиси в период составления Дастурламали, чеканились персидские деньги<sup>4</sup>.

И. Долидзе, который издал грузинский Дастурламали по рукописи 1729 года, в посвященном ему исследовании также рассматривает этот вопрос и приходит к такому же заключению; и по его мнению, сравнение грузинского и персидского Дастурламали не оставляет сомнения в том, что грузинский Дастурламали является оригинальным памятником грузинского государственного права<sup>5</sup>.

Наконец, следует отметить, что известен еще один грузинский памятник под названием «Дастурлама»,<sup>6</sup> составленный в 1818 году для княжества Мегрелии известным деятелем XIX века Н. Дадияни, написавшим доклад для владетельного князя Мегрелии Левана. Этот доклад, названный «Дастурлама», фактически представляет собою проект

---

<sup>1</sup> Вахушти, География Грузии, введение, перевод и примечания М. Г. Джанашвили 1904 («Записки кавказского отдела императорского русского географического Общества», книга XXIV, выпуск V, стр. 17—19).

<sup>2</sup> И. И. Джавахишвили, Грузинская нумизматика — метрология, 1925, стр. 45.

<sup>3</sup> В. Габашвили, Персидский Дастурламали (Труды Тбилисского государственного университета, XXV B, 1949, стр. 191—270 (на груз. языке).

<sup>4</sup> Там же, стр. 213.

<sup>5</sup> «Памятники грузинского права», II, Тексты издал, с примечаниями и указателями снабдил проф. И. Долидзе, 1965, стр. 630 (на груз. языке).

<sup>6</sup> «Дастурлама», Сочинение Н. Дадияни, 1897.

государственного строя Мегрелии. Согласно ему, во главе княжества стоит владетельный князь, который управляет княжеством при помощи чиновничьего аппарата, причем наименования основных должностей (сахлтухуцеси, мдиванбеги и др.) совпадают с предусмотренными Картлийским Дастурламали.

Н. Дадзани хорошо знал Уложение Вахтанга VI и его Дастурламали, но составленный им проект отражает общественный и государственный строй Мегрелии, и если в нем обнаруживается некоторое сходство с Дастурламали Картли, то это можно объяснить сходством самого государственного строя Мегрелии и Картли. Проект Н. Дадзани остался неосуществленным ввиду присоединения Мегрелии к России.

## „DASTURLAMALI“

«Dasturlamali» ist ein persisch-arabisches Wort und bedeutet Instruktion, Vorschrift, Verhaltensvorschrift, Anweisung u. a. Dieser staatsrechtliche Terminus, der vorwiegend die reglementierte Ordnung des Königshofes bezeichnete, war in Iran und in den Nachbarländern desselben verbreitet. Aus Persien ist er offensichtlich zusammen mit den anderen Termini des Staatsrechts in das spätf feudale Georgien eingedrungen und hat sich dort anstatt der georgischen Benennung «Karis garigeba» (Hausordnung des Hofes) eingebürgert.

Der «Dasturlamali» wurde vom König Wachtang VI. (bekannt durch sein «Gesetzbuch») in den Jahren 1707—1709 verfaßt, als er anstatt seines Onkels Georg XI. das Kartlische Reich regierte.

Der Dasturlamali ist ein Denkmal der Gesetzgebung. Außer der Hausordnung des Hofes im engen Sinne, worunter die vorschriftsmäßige Durchführung von Audienzen und Festlichkeiten, die Instruktionen für die während der höfischen Zeremonien verschiedenartige Funktionen ausübenden Beamten zu verstehen sind, enthält der Dasturlamali auch das Statut über die dem Hof gehörenden Güter, in welchem die betreffenden Ländereien, Siedlungen und Dörfer aufgezählt sind und gleichzeitig auch eine ausführliche Beschreibung der bäuerlichen Pflichtleistungen, des Verwaltungsapparates u. s. w. enthalten ist.

Im Dasturlamali sind auch die von den Feudalbesitzungen einzutreibenden Steuern beschrieben.

Der «Dasturlamali» stellt eine Sammlung von Satzungen und Ordnungen dar, die zu verschiedenen Zeiten von verschiedenen Königen verfaßt wurden; bemerkenswert ist, daß diese einzelnen im Dasturlamali zusammengefaßten Vorschriften und Ordnungen bisweilen «Dasturlama» oder «Dasturlamali» genannt wurden; so ist z. B. in dem vom König Lewan im J. 1703 verfaßten Statut vom «Dasturlama» des Mdiwanbegi die Rede (Art. 130): denselben Terminus finden wir auch in den Vorschriften über die Münzstätte.

Der Dasturlamali besteht aus zwei Teilen.; aus dem Dasturlamali des Königs und dem Dasturlamali der Königin. Dieser letztere ist von Georg XI, in den Jahren 1683—1689 verfaßt worden; er wurde vom König Wachtang VI. «erneuert»; was für Änderungen jedoch von diesem vorgenommen wurden, ist unbekannt.

Wir sehen also, daß der Gesetzgeber (Wachtang VI.) im Dasturlamali verschiedene, zu verschiedenen Zeiten verfaßte Verordnungen gesammelt und sie in ein einheitliches Ganzes zusammengefaßt hat. Außer dieser Zusammenfassung bereits vorhandener Satzungen und Ordnungen hat der Gesetzgeber eine Reihe von Verordnungen auch selbst verfaßt.

Der «Dasturlamali» stellt ein äußerst wertvolles Denkmal zum Studium der Staatsordnung und der wirtschaftlichen Lage des spätfudalen Georgiens dar.

Der Akademiker I. Dschawachischwili schreibt: «Der Dasturlamali, dieses Denkmal des georgischen Staatsrechtes, muß als wertvollstes und unerschöpfliches Originalwerk anerkannt werden. Es enthält eine enorme Menge von Mitteilungen über die Rechte und Pflichten der Beamten, über die Einteilung des Landes in Verwaltungs-, Gerichtsbarkeits- und Steuerbezirke, über die Normen und Einheiten der Besteuerung, über die dem Staat zu leistenden Dienste, über Volkszählungen, Bevölkerungszahl u. s. w.

Der Dasturlamali stellt ein für die Wissenschaft ganz außerordentlich wichtiges und inhaltlich höchst interessantes Werk dar<sup>1</sup>. Der Dasturlamali ist seinem Inhalt nach ein ähnliches Denkmal wie die «Hausordnung des Königshofes», übertrifft aber dieses letztere an Reichhaltigkeit des dargebotenen Materials<sup>2</sup>.

Von welchem Wert der Dasturlamali als Quelle zum Studium der Geschichte der Staatsordnung, der Wirtschaft und der Finanzen des spätfudalen Georgiens ist, läßt sich daraus ersehen, daß die den Fragen der Gesellschafts- und Staatsordnung des spätfudalen Georgiens gewidmeten umfangreichen Monographien sich hauptsächlich auf den Dasturlamali stützen.

Prof. Kojawa schreibt, daß er den Dasturlamali als Hauptquelle zum Studium der Finanzen des Kartlischen Reiches betrachtet<sup>3</sup>. Die Monographie von Prof. Gabaschwili trägt die Überschrift: «Die Organe der Zentralverwaltung nach dem Dasturlamali» (1943, in georg. Spr.).

Unsere Arbeit «Die Staatsordnung des spätfudalen Kartli» (1952, 522 Seiten, in georg. Spr.) gründet sich vorwiegend auf den Dasturlamali; eine weitere Arbeit von uns «Beiträge zur Staats- und Rechtsgeschichte Georgiens» enthält einen Abschnitt mit der Überschrift «Die bäuerlichen Kategorien und die Pflichtleistungen der Bauern laut dem Dasturlamali» (1963, in georg. Spr.).

In sämtlichen Arbeiten zur Geschichte Georgiens des XVIII Jhd. wird der Dasturlamali als eine der Hauptquellen benutzt.

Der Dasturlamali war seinerzeit ein so populäres und häufig benutztes Denkmal, daß die Abschriften desselben in alphabetischen Ordnung abgefaßt wurden, damit die Beamten und auch andere an diesem Dokument interessie-

<sup>1</sup> Enzyklopädie Granat, XVII Artikel «Georgien», S. 233 (in georg. Spr.).

<sup>2</sup> I. Dschawachischwili, Geschichte des georgischen Rechts, B. I. 1928, S. 68 (in georg. Sprache).

<sup>3</sup> N. Kojawa, Geldumlauf, Kredit und Finanzen Kartlis und Kachetiens im XVIII Jhd. 1963 (in georg. Spr.).



rlen Personen die von ihnen benötigte Stelle leichter finden konnten. So erklärt es sich auch, daß die meisten uns überlieferten Abschriften eben diese Abfassung in alphabetischer Ordnung aufweisen.

Der Dasturlamali wurde im J. 1886 von P. Umikaschwili herausgegeben<sup>1</sup>. Der Herausgeber verfügte dabei über zwei Handschriften: über die von Sulchan Tumanischwili (aus dem VXIII Jhd., zusammengefaßt auf Grund des inhaltlichen Zusammenhangs) und die aus dem J. 1821 stammende, alphabetisch geordnete von I. Alekßidse.

Umikaschwili zufolge ist die von Sulchan Tumanischwili auf Grund des inhaltlichen Zusammenhangs verfaßte Handschrift älterer Herkunft und muß daher seiner Meinung nach dem Original näherstehen. Da sie aber gewisse Mängel aufweist — es fehlen z. B. einzelne Paragraphen — zog Umikaschwili es vor, das Denkmal nach der Handschrift von Alekßidse herauszugeben<sup>2</sup>. Nachdem der Text bereits gedruckt war, entdeckte der Herausgeber noch eine im XVIII Jhd. verfaßte Handschrift<sup>3</sup>.

Die unterschiedlichen Lesarten der beiden Handschriften, derjenigen von Sulchan Tumanischwili und der nach dem bereits abgedruckten Denkmal entdeckten neuen Handschrift fügte der Herausgeber seiner Ausgabe als Anhang hinzu.

Die Veröffentlichung von P. Umikaschwili entspricht dem heutigen Stand der Wissenschaft schon nicht mehr: erstens enthält die Ausgabe solche Fehler, deren Entfernung für das Verständnis des Textes von wesentlicher Bedeutung ist; ferner sind nach dem Erscheinen dieser ersten Ausgabe Handschriften entdeckt worden, die in vielen Hinsichten eine ganz andere Auffassung des Inhalts des Denkmals im Vergleich mit der Veröffentlichung von Umikaschwili vermitteln.

Die vorliegende Ausgabe beruht auf dem kritischen Studium sämtlicher bis heute bekannt gewordener Handschriften. Zu diesen gehören:

1. Handschrift von M. Tumanischwili 1729, zusammengefaßt auf Grund inhaltlichen Zusammenhangs und eingeteilt in Kapitel und Paragraphen, die größtenteils mit entsprechenden Überschriften versehen sind (Gori, geschichtlich-etnographisches Museum, Handschrift № 138).

2. Handschrift von Sulchan Tumanischwili zusammengefaßt nach demselben Prinzip um die Mitte des XVIII Jhd. (Tbilissi, Kekelidse — Institut für Handschriften, Akademie der Wissenschaften der SSRG № 4738).

3. Handschrift von G. Kawrischwili steht derjenigen von Sulchan Tumanischwili nahe und stammt aus derselben Periode (Tbilissi, Kekelidse — Institut, № 986).

Diese drei Handschriften stellen Zusammenfassungen auf Grund des inhaltlichen Zusammenhangs dar, während alle anderen um die es sich weiter unten handelt, alphabetisch geordnet sind.

---

<sup>1</sup> «Dasturlamali», R d. von P. Umikaschwili, 1886 (in georg. Spr.)

<sup>2</sup> ebenda.

<sup>3</sup> ebenda.

4. Handschrift des Sekretärs Jesse Barataschwili, eine Abschrift um das Jahr 1773 (Tbilissi — Kekelidse, Institut, S. 4532).

5. Handschrift von David Aleksischwili, 1789 (Tbilissi, Kekelidse — Inst. S-1334);

6. Handschrift von T. Kobulaschwili Anfang des XIX Jhd (Leningrad, Öffentl. Saltykow-Tschedrin — Bibliothek, Handschr. — Abteilung, № 159).

7. Nicht zu Ende geführte Handschrift aus der Sammlung des Königssohnes Johann (Ioann) erstes Jahr. XIX Jhd., Leningrad Saltykow-Tschedrin — Bibliothek, Handschriften — Abt. № 153).

8. Handschrift mit Filigran 1819 (Tbilissi, Kekelidse — Inst., S. 5057).

9. Handschrift mit Filigran 1819 (Tbilissi, Kekelidse — Inst., S. 342);

10. Handschrift von Aleksidse 1891 (Tbilissi, Kekelidse — Inst., S. 1507).

11. Handschrift von Maisuradse, 1841 (Leningrad, Inst. der Völker Asiens, Handschriften — Abteilung, Brosse — Sammlung, № 54);

12. Handschrift von I. Hasarischwili, 1842 (Tbilissi, Kekelidse. Inst. S. 3684).

13. Handschrift von S. Tabidse 1869 (Tbilissi, Öffentliche Karl-Marx-Bibl. Spez. — Fonds, S. 23).

14. Handschrift aus dem J. 1869 (Tbilissi, Kekelidse — Inst. № 2192).

15. Handschrift aus der 2. Hälfte d. XIX Jhd. (Tbilissi, Kekelidse — Inst. № 2190).

Auf Grund einer eingehenden Analyse und einer vergleichenden Gegenüberstellung der genannten Handschriften, sowie eines Vergleiches derselben mit der Veröffentlichung von P. Umikaschwili, hat der Verfasser der vorliegenden Arbeit den Versuch gemacht, eine mit kritischen Bemerkungen versehene Ausgabe des Textes erscheinen zu lassen. Die unterschiedlichen Lesarten sind als Fußnoten gegeben. Hier sei auch darauf hingewiesen, daß in den Manuskripten häufig mehrere Fassungen der einzelnen Paragraphen, sowie Randbemerkungen und Ergänzungen zu finden sind. Das alles ist selbstverständlich berücksichtigt und in entsprechenden Fußnoten fixiert worden.

Das spätleudale Georgien zerfiel in folgende Königreiche und Fürstentümer: die Königreiche Kartli und Kachetien in Ostgeorgien und das Königreich Imeretien in Westgeorgien; die Fürstentümer Samzche-Saatabago, Megrelien, Gurien, Swanetien und Abchasien. Die genannten Königreiche und Fürstentümer waren jedoch im XVII — XVIII Jhd. nicht immer voneinander abgesondert.

Kartli und Imeretien waren zeitweise miteinander vereinigt. In manchen Perioden bildeten Megrelien und Gurien einen Bestandteil Imeretiens. In der zweiten Hälfte des XVIII Jhd. waren Kartli und Kachetien in ein Königreich vereinigt. Samzche-Saatabago hatte die Türkei im XVII Jhd. Georgien entrissen.

Zur Zeit der Abfassung des Dasturlamali war Kartli ein selbständiger Staat, so das der Dasturlamali als Gesetz in diesem Lande allein Gültigkeit besitzen konnte. Da sich aber die oben erwähnten Königreiche und Fürstentümer in ihren grundlegenden Charakterzügen voneinander nicht unterschieden und Kartli seiner Hauptstadt Tbilissi zudem die Spitzenstellung un-

ter ihnen einnahm und seine Staatsform am typischsten ausgeprägt war, läßt sich daraus schließen, daß der Dasturlamali, beim Studium der Staatsordnung der einzelnen Königreiche und Fürstentümer der spätf feudalen Georgiens eine äußerst wertvolle Quelle darstellt.

Im spätf feudalen Georgien stellten die einzelnen Königreiche und Fürstentümer dezentralisierte, aus einzelnen mehr oder weniger großen Feudalbesitzungen bestehende Monarchien dar. Die Abhängigkeit der großen Feudalherren von der Zentralmacht trug einen ziemlich «bedingten» Charakter. Erkann-ten sie die Zentralmacht auch an, so verzichteten sie dabei durchaus nicht auf ihre besonderen Rechte in bezug auf ihren Grundbesitz. An der Spitze des Staates stand der König (in den Königreichen) oder der Fürst (in den Fürstentümern). Das Staatsoberhaupt war bestrebt, seine Macht zu verstärken, die Feudalherren im Zaum zu halten und eine zentralisierte Monarchie zu schaffen. Die Herausgabe im Kartli eines einheitlichen Gesetzes in Gestalt des Dasturlamali war ein Ausdruck dieses Bestrebens.

Beim Studium der Fragen der Staatsordnung in Kartli auf Grund des Dasturlamali ist vor allem in Betracht zu ziehen, daß in der betreffenden Periode das Kartlische Reich sich unter der Herrschaft Irans befand. Dieser Umstand findet auch im Dasturlamali seine Bestätigung; so wird z. B. der Schach von Iran «Herrscher» genannt (Art. 71, 82, 87, 126, 130, 202); während der König von Kartli bloß als «Herr» bezeichnet wird (Art. 6, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 41, u. s. w.).

Auf die Abhängigkeit des Kartlischen Reiches von Iran wird auch in der Einleitung zum Dasturlamali hingewiesen. Es heißt da, daß der König von Kartli, Georg XI, der Oberbefehlshaber Irans und dessen Bruder Lewan, der Statthalter Kartlis, der oberste Richter Irans ist (Art. 130).

Die Abhängigkeit des Kartlischen Reiches von Iran im XVII—XVIII Jhd. hatte zur Folge, daß auch die Staatsordnung Irans auf diejenige von Kartli Einfluß ausübte. Der Dasturlamali beginnt mit einer Reihe von Punkten, die sich auf die Hausordnung des Königshofes beziehen. Es werden Vor- und Familiennamen derjenigen Hofdiener und -beamten aufgezählt, die für die Ordnung am Hofe zu sorgen hatten, denen der Wachtdienst, die Ausführung verschiedener Befehle u. s. w. oblag.

Der erste Abschnitt, der die Aufzählung dieses Hofpersonals enthält, trägt die Überschrift: «Übersämtliche Cheldschochiane» (was wörtlich übersetzt «den Stock in der Hand habende» bedeutet).

Laut der «Hausordnung des Königshofes» diente als «äußeres Kennzeichen des Mandaturtuchuzessi<sup>1</sup> ein goldener Stab (8c 33). Einen Stab (natürlich keinen goldenen, sondern einfach einen Stock) (8c 28) als äußeres Kennzeichen ihres Amtes — trugen auch die Untergebenen des Mandaturtuchuzessi, die sogen. Mandaturi<sup>2</sup>.

Bezeichnend ist, daß im XVII—XVIII Jhd. der Terminus «Mandatur» parallel mit der Bezeichnung «der den Stab in der Hand habende» auftritt. Wachushti zufolge wurde unter dem König Rostom anstatt des Titels «Mandaturtuchuzessi» die Benennung «Eschikagas» eingeführt und die Benen-

nung «Mandatur» durch «Sobat» — Essaul» ersetzt. (Publikationen der Kaukasischen Abt. der Kaiserl. Russisch, Geographisch Gesellschaft, B. XVIII, Auflage V, S. 18). Im XVII—XVIII Jhd. waren die mit der Ausübung administrativer Funktionen betrauten unteren Beamten, die sogenannten «Cheldschochiane», dem «Eschikagasbaschi» unterstellt (Art. 1—11).

Um die Macht des Königs zu stärken schuf Wachtang VI. einen 120 Mannstarken regulären Hofwachetrupp' eine Art Leibgarde.

Im Dasturlamali ist die Dienstordnung dieses Trupps festgelegt (Art. 12, 13).

Der Dasturlamali widerspiegelt die progressive Idee einer starken königlichen Macht, einer geeinten und zentralisierten Monarchie. Nicht umsonst wandten sich die großen Grundherren, durch die von König Wachtang zur Zügelung ihrer Willkür und ihrer separatistischen Bestrebungen ergriffenen Maßnahmen in Unruhe versetzt, an die iranische Regierung, um sich von ihr, die in solchen Fällen stets die Feudalherren unterstützte, Hilfe gegen ihren eigenen König zu erbitten.

Der Dasturlamali bestimmt die Funktionen der zentralen und der lokalen Verwaltungsorgane. Im Dasturlamali wird vor allem die bei Festlichkeiten und Empfängen des Hofes einzuhaltende Ordnung ausführlich dargelegt. Auch die Pflichten des Hofpersonals bei diesen Gelegenheiten sind genau vorgesehen: von wem und auf welche Art die Gäste einzuladen sind, in welcher Aufeinanderfolge ihnen die Plätze am Tisch zuzuweisen sind, was für Speisen und in welcher Reihenfolge aufgetragen werden, die Art ihrer Zubereitung u. s. w. (Art. 14—25, 26—36). Laut dem Dasturlamali (wie in der «Hausordn.») ergeht die Einladung in erster Linie an die vornehmeren hochstehenden Persönlichkeiten; ihnen werden auch als ersten die Plätze am Tisch zugewiesen, dann erst kommen die dem Rang nach niedriger stehenden. Auch die Einladung erfolgt nicht durch ein und denselben Beamten: die vornehmeren Gäste werden durch das Oberhaupt der Polizeibehörde aufgefordert, die im Range niedriger stehenden durch den Stellvertreter desselben u. s. w. (Art. 14, 21).

Die Rolle des Hauptfestordners fällt dem Sachltuchuzessi zu, der einen Stellvertreter und einen Schriftführer bei sich haben muß.

Der Verfasser des Dasturlamali erklärt dazu: «Die Anwesenheit eines Schriftführers ist notwendig, weil es vielleicht irgendetwas aufzuschreiben geben kann, oder über irgendeine Streitfrage entschieden werden muß, oder der König einen Befehl zu erteilen geruht».

Aus dem Gesagten ist zu ersehen, daß auf den Festlichkeiten (vor Beginn oder auch während derselben) verschiedene Fragen besprochen wurden, d. h. daß diese Gastmahle zugleich auch einen geschäftsmäßigen Charakter trugen.

Der Dasturlamali bietet ein reichhaltiges Material zum Studium der Geschichte der georgischen Bauernschaft des XVIII Jhd. Diese Bauernschaft stellte keine einheitliche Masse dar, sondern zerfiel, wie aus dem Dasturlamali und anderen Denkmälern zu ersehen ist, in verschiedene Kategorien.

So gehörten z. B. die sogen. «Mbachuri» zwar zur Bauernschaft, standen aber höher als die leibeigenen Bauern, d. h. stellten die oberste Schicht der Bauernschaft dar. «Mbachuri» bedeutet wörtlich «Bedienter», «Diener». Aus ihnen rekrutierten sich die unteren Beamten; die Mbachuri waren auch zu bestimmten Dienstleistungen an die Grundherren verpflichtet.

Es gab eine Kategorie von Bauern, die den Namen «Tarchani» («Freie») führten, ihre Freiheit trug aber einen bedingten Charakter, denn nur von einem Teil ihrer Pflichtleistungen waren sie befreit.

Dem Ursprung ihrer leibeigenschaftlichen Abhängigkeit nach wurden die Bauern eingeteilt in: 1. erbliche Leibeigene, 2. «freiwillig» in Leibeigenschaft getretene, 3. durch Schenkungen, Kauf, Mitgift erworbene Leibeigene.

Ihrer Zugehörigkeit nach teilte man die Bauern in Leibeigene des Königs, der Feudalherren und der Kirche ein.

Zur leibeigenen Bauernschaft gehörten auch Gruppen von Personen, die durch Verübung eines Verbrechens, oder als zahlungsunfähige Schuldner, oder uneheliche Kinder von Edelleuten u. a. zu Leibeigenen geworden waren.

Eine besondere Kategorie unter den Bauern bildeten die sogen. «Zugewanderten», d. h. diejenigen, die aus verschiedenen Gründen ihren früheren Wohnort verlassen und sich einem neuen Grundherrn verschrieben hatten.

Besondere Erwähnung sei hier auch der sogen. «Gefangenen» getan, deren Lage sich in nichts von derjenigen der Sklaven unterschied.

Der Verkauf von Bauern an fremde Länder erschütterte die Grundpfeiler der Feudalgesellschaft und beschwor die Gefahr des Verfalls dieser letzteren herauf.

Georgien befand sich in der Umgebung rückständiger Feudalstaaten. Iran und die Türkei, die aus dem unter ihrer Oberherrschaft stehenden Georgien einen ungeheuren Tribut herauspreßten, begnügten sich nicht mit Geld und Naturalien, sondern forderten auch Sklaven und Sklavinnen, wobei sie zugleich den Menschenhandel in Georgien auf jede Weise förderten.

Der Dasturlamali enthält spezielle Paragraphen in bezug auf die «Gefangenen».

So gibt es z. B. im Art. 220 u. a. folgende Überschrift: «Ausgaben für die an den Herrscher Irans zu entsendenden Gefangenen». Im betreffenden Artikel werden die Dörfer aufgezählt, die zur Deckung der Ausgaben für die an den „glücklichen Schach“ zu entsendenden Gefangenen bestimmte Beiträge zu entrichten hatten.

Ein spezieller Artikel in Dasturlamali bezieht sich auch auf die «Ausgaben der Stadt (Tbilissi) für die Gefangenen». Obgleich die Stadt — so heißt es im betreffenden Artikel — für diese Ausgaben nicht aufzukommen hat, ist sie verpflichtet, dem König von Kartli hundert Toman zu geben, wenn dieser dem Schach ein Geschenk sendet.

Wachushti zufolge schickte Wachtang VI. nicht seine eigenen Untertanen, sondern fremde, gekaufte Gefangene als Geschenk nach Iran.

Bei der Absendung der dem Schach als Geschenk darzubringenden Gefangenen waren die Eli (turkmenische Nomadenvölker) verpflichtet, dem Kö-

nig von Kartli hundert Toman zu geben» (Art. 93 mit der Überschrift «Über das Geschenk für den Schach»).

Der Gefangenhandel war offensichtlich so verbreitet, daß der Dasturlamali in einem speziellen Artikel die Zölle bei diesem Handel vorsieht; so hatte z. B. der Gefangenenhändler für jeden Gefangenen drei Minaltune<sup>1</sup> zu zahlen. Nach den Vorschriften des genannten Artikels verlief der Gefangenhandel in Kartli, Imeretien u. s. w. Am häufigsten verkauften die Feudalherren ihre Leibeigenen nach Iran und in die Türkei.

Was die Pflichtleistungen der Bauern laut dem Dasturlamali anbelangt, so muß gesagt werden, daß sie sehr verschiedenartig waren und nach bestimmten Kennzeichen zu klassifizieren sind.

Die Feudalgemeinschaft beruhte auf der Arbeit der Leibeigenen. Die unbezahlte Arbeit wurde aus der Bauernschaft in der Form von Fronarbeit, Produktenrente und Geldrente herausgepreßt. Im Dasturlamali finden wir alle drei Formen der Rente, die Hauptform ist aber die Produktenrente. Es genügt darauf hinzuweisen, daß diese Rente 80 % der bäuerlichen Abgaben bildete und „die Produktenrente ist“ — laut Marx — „ganz geeignet, die Basis stationärer Gesellschaftszustände zu bilden“<sup>2</sup>. Der Sieg der großen Feudalherren über die Zentralmacht, die Verstärkung der Macht dieser Großgrundbesitzer (dieser Hauptgrund der Zerstückelung Georgiens) hemmte die Entwicklung der Produktivkräfte, förderte die Wahrung der in sich abgeschlossenen Naturalwirtschaft.

Außerordentlich schwer gestaltete sich für Georgien auch die außenpolitische Lage. Im XVII—XVIII Jhd. wurde das Land zum Schauplatz systematischer Überfälle und Invasionen seitens Irans und der Türkei. Dessenungeachtet kämpften die fortschrittlichen Kräfte Georgiens für die Vereinigung des Landes, für seine wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung. Als Ausdruck dieser Bestrebungen ist auch die Abfassung des Dasturlamali zu bewerten. Was die bäuerlichen Pflichtleistungen anbelangt, so ist der Gesetzgeber, wie der Dasturlamali zeigt, bestrebt, diese zu regeln, die Zahl der Abgaben, ihre Verteilung und Beitreibung festzulegen. Unter den Bedingungen der Naturalwirtschaft befriedigt der Feudalherr alle seine wirtschaftlichen Bedürfnisse durch die Pflichtleistungen (Abgaben) der Bauern. Von Interesse ist in diesem Zusammenhang folgende Feststellung: in dem die Abgaben der Bauern behandelnden Quellenmaterial wird u. a. auch darauf hingewiesen, daß der Grundherr bei der Aufzählung der ihn zukommenden bäuerlichen Abgaben sich zugleich auch das Recht vorbehält, darüber hinaus auch noch dasjenige einzutreiben, «was er nötig haben wird». Eine derartige Willkür bei der Festlegung der bäuerlichen Abgaben versetzte die Bauern in eine noch schwerere Lage und war die Ursache ständiger Unruhen unter der Bauernschaft.

<sup>1</sup> persische Geldmünze.

<sup>2</sup> K. Marx, Das Kapital, III B., zweiter Teil, Hamburg, 1921, S. 329.

Durch die Abfassung des Dasturlamali legte Wachtang VI, bestimmte Formen der bäuerlichen Pflichtleistungen fest und verbot die Beitreibung durch das Gesetz nicht vorgesehener Abgaben (s. Gesetzbuch Wachtang VI., Art. 214). Im Dasturlamali ist genau festgelegt, welche Steuern und in welcher Höhe von diesem oder jenem Dorfe zu erheben sind (Art. 12—59; Art. 66—68; Art. 107—124).

Daß eine derartige Regelung der Steuern im Interesse der Bauern lag, zeigt z. B. eine Stelle im Dasturlamali, in der es heißt, daß die Bewohner des Dorfes Kaikuli den Königsohn baten, bestimmte Pflichtleistungen für sie festzulegen.

Hier sei auch darauf hingewiesen, daß im Dasturlamali die fortschrittliche Idee der Inschutznahme der produktiven Klasse gegen Willkür und Übergriffe der Beamten Ausdruck findet. Der Dasturlamali verpflichtet z. B. den Dorfschulzen, über Mißbräuche und Übergriffe der Beamten dem König Bericht zu erstatten.

Von Interesse ist auch der Umstand, daß der fortschrittlich gesinnte Teil der feudalen Gesellschaft sich nicht der Erkenntnis verschloß, daß die Bauernschaft die Grundlage dieser Gesellschaft bildete. Der König (und Poet) Artschill, der Onkel Wachtang VI., schrieb, daß die Feudalgesellschaft ohne Bauern nicht existieren könne<sup>1</sup>.

Selbstverständlich ist der Dasturlamali ein Gesetz der Feudalgesellschaft, das die Interessen der herrschenden Klasse verteidigt; durch die Regelung der bäuerlichen Pflichtleistungen reglementierten der Dasturlamali und das «Gesetzbuch» Wachtang VI. gewissermaßen die Grenzen der Ausbeutung der Bauernschaft und festigten dadurch letzten Endes die Grundlagen der Feudalgesellschaft.

Der Dasturlamali legt die bäuerlichen Abgaben sowohl in den Besitzungen des Königs als auch in denjenigen der Königin fest. Zugleich aber galt der Dasturlamali auch als Muster für alle anderen feudalen Besitzungen.

Es sei hier vor allem darauf hingewiesen, daß wir den Terminus «bäuerliche Pflichtleistungen» bzw. Abgaben als zusammenfassende Bezeichnung gebrauchen, unter der die an den Staat zu entrichtenden Steuern, die den Feudalherren und der Kirche zukommenden Abgaben und dazubringenden Geschenke, verschiedene Arten von Fronarbeit u. s. w. zu verstehen sind.

Dem Dasturlamali zufolge können die Pflichtleistungen der Bauern in folgende Gruppen eingeteilt werden:

1. Staatssteuern, die vom König als Vertreter der öffentlichen Macht festgelegt und erhoben werden. Diese Steuern erstrecken sich nicht nur auf die königlichen Besitzungen, sondern auch auf diejenigen der Feudalherren (Art. 60—65). Hierzu gehören: Steuer in der Form von Getreidelieferungen, (die sogen. «Kodispuri»), Steuer für die Benutzung von Weideplätzen, Fronarbeit für den Bedarf des Hofes u. s. w.

Ihrem Wesen nach sind auch die zu leistenden Beiträge für den Unterhalt der Beamten als staatliche, d. h. öffentliche Steuern zu betrachten; sie wer-

<sup>1</sup> Geschichte der georg. Liter. in 6 Bänden, II. B., S. 393 (in georg. Spr.).

den aber in den betreffenden Quellen getrennt von den staatlichen und den anderen Abgaben erwähnt. Für die von ihnen ausgeübten Funktionen erhielten die Beamten von der Bevölkerung behördlich festgelegte, bestimmte Gebühren, die die Quelle ihres Einkommens bildeten.

Der Richter wurde von den an der betreffenden Streitsache interessierten Personen entlohnt, ebenso auch der Gerichtsvollzieher für die Vollstreckung des Rechtsspruches.

2. Am zahlreichsten waren die Pflichtleistungen zugunsten der Feudalherren. Im Dasturlamali heißt es, daß der König die ihm als Feudalherren gebührenden, privatrechtlich begründeten Abgaben ebenso eintrieb wie die Feudalherren in ihren Besitzungen.

Hier ist aber zugleich darauf hinzuweisen, daß die Pflichtleistungen für den Feudalherrn häufig einen recht verwickelten Charakter trugen, da mit einer Benennung zwei oder drei Leistungen gemeint waren. So hatten die Bauern z. B. zu Ostern und zu Weihnachten dem Grundherrn bestimmte Produkte zuzustellen, überdies waren sie aber auch zugleich verpflichtet, dem Verwalter und dessen Stellvertreter Geschenke zu bringen. In bestimmten Monaten hatten die Bauern drei Tage für den Grundbesitzer und einen Tag für dessen Verwalter zu arbeiten u. s. w.

In eine besondere Gruppe sind die sogen. extraordinären Pflichtleistungen auszusondern, die keinen systematischen Charakter trugen, sondern mit irgendeinem besonderen Ereignis in Verbindung standen, wie z. B. mit einer Hochzeit in der Familie des Feudalherrn oder mit dem Begräbnis des letzteren u. a. m.

Eine besondere Gruppe bilden auch die für die Kirche vorgesehenen Gebühren für Trauungen, Taufen u. s. w.

Auf Grund unserer Untersuchungen haben wir 140 Arten von bäuerlichen Pflichtleistungen festgestellt, sind aber der Meinung, daß die Zahl derselben durch unsere Aufzählung noch lange nicht erschöpft ist.

Selbstverständlich soll damit nicht gesagt sein, daß sämtliche von uns aufgezählte Abgaben auf jeden einzelnen Bauer fallen. Unter verschiedenen Bedingungen, nach verschiedenen Gesichtspunkten wurden die Pflichtleistungen verteilt. So waren z. B. für Ortschaften, in denen kein Weinbau betrieben wurde, keine Abgaben in Form von Wein oder Weintrauben vorgesehen. Zu Ablieferungen von Fischen waren nur diejenigen Dörfer verpflichtet, die an bestimmten Flüssen oder Seen lagen u. s. w. Außerdem trugen manche Abgaben einen zufälligen Charakter. Alles in allem fielen auf jeden einzelnen Bauer 7—8 Arten der genannten Abgaben, doch diese Abgaben bedeuteten für ihn eine so schwere Last, daß er nur noch ein elendes Dasein fristen konnte<sup>1</sup>. Unserer Berechnung nach blieb dem Bauer nach Entrichtung der Abgaben nur soviel übrig, daß es z. B. bei einer vierköpfigen Familie nur für trockenes Brot reichte<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> I. Surguladse, Beiträge zur Staats- und Rechtsgeschichte Georgiens, II, 1963, S. 112—230 (in georg. Spr.).

<sup>2</sup> ebd. S. 232—234.

<sup>3</sup> ebd. S. 236—261.



Dem Dasturlamali zufolge stand an der Spitze des Staates der König. Die oberste Gewalt gehörte ihm. Seine Rechte übte er unmittelbar und durch die ihm untergeordneten Verwaltungsorgane aus. Die erste und allerwichtigste Ausdrucksform der Macht des Königs war die legislative Macht. Auf Grund des betreffenden Denkmals läßt sich feststellen, unter welchem Gesichtspunkt und auf welche Weise der König die gesetzgeberische Funktion ausübte. In diesem Zusammenhang sei auch erwähnt, daß Wachtang VI. bei der Abfassung seines «Gesetzbuches» die großen Feudalherren zu sich bat und mit ihnen zusammen die darin enthaltenen Instruktionen festlegte. Was den Dasturlamali betrifft, so gibt es nirgends einen Hinweis darauf, daß der König die Abfassung desselben mit irgend jemandem vereinbarte, obgleich auch dieses Dokument für die Verwaltung des Landes von außerordentlicher Bedeutung war.

Dabei ist der Dasturlamali ein inhaltlich äußerst kompliziertes Werk: es werden darin Fragen der verschiedensten Gebiete des Rechts berührt; es kann sowohl auf das Staatsrecht als auch auf das Verwaltungs—und Finanzrecht bezogen werden. Große Aufmerksamkeit wird darin der Hausordnung des königlichen Hofes, der Regelung der Einkünfte des Königs, den Unterhaltskosten des Beamtenapparates gewidmet. Es werden im Dasturlamali auch Fragen behandelt, die den Rahmen der obengenannten überschreiten. Obgleich all diese Fragen für den Staat von großer Wichtigkeit waren, besorgte der König die Abfassung des Dasturlamali persönlich, ohne jemanden zur Beteiligung an dieser Arbeit heranzuziehen. Die einzige Erklärung dafür ist darin zu suchen, daß das Hauptziel des Dasturlamali die genaue Festlegung der Einkünfte des Königs, die dem Staatsschatz aus den dem König als Feudalherrn gehörenden Besitzungen zuflossen, war.

In der Regel ließ der König zur Beratung über wichtige Fragen den Staatsrat einberufen, um mit ihm zusammen über die betreffenden Angelegenheiten zu entscheiden.

Der Dasturlamali ist als einziges und unersetzbares Denkmal zu betrachten, das den Charakter der zentralen sowie der lokalen Verwaltung widerspiegelt. Die Zentralverwaltung befaßte sich mit allen Angelegenheiten, die sich auf die Verwaltung des Reiches bezogen. Vom Standpunkt ihrer Zuständigkeit betrachtet, gehörten die Beamten der Zentralverwaltung zu folgenden Verwaltungszweigen:

1. Wirtschaftlich-administrative Verwaltung
2. Sekretariat
3. Militärverwaltung
4. Polizeiverwaltung
5. Gerichtsverwaltung
6. Jagdverwaltung.

Eine besondere Stellung nahmen die «Wasire» und «Mustafi» ein (Art. 137, 138), die in der Periode des Dasturlamali offenbar als Vertreter Irans im Kartlischen Reich auftraten<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> I. Surguladse, Zur Staats—und Rechtsgeschichte Georgiens. 1952, S. 361—384 (in georg. Spr.).

Der höchste und wichtigste Würdenträger im Reich war dem Dasturlamali und anderen Denkmälern zufolge der «Sachtuchuzessi» (buchstäblich: der «Oberste Vorsteher des Hauses»). Der Sachtuchuzessi verwaltete die Einkünfte und Ausgaben des Reiches; in seinen Händen war die gesamte wirtschaftliche Verwaltung des Staates konzentriert. Er war für alle Arten der bäuerlichen Abgaben zuständig; er war der Oberzeremoniemeister des Hofes. Er leitete das Zeremoniell der Festlichkeiten. Auf Dokumenten stand sein Stempel vor dem des Königs, was darauf hinweisen sollte, daß er an den Ausstellung und Ausgabe des betreffenden Dokuments beteiligt war. Außerdem übte der Sachtuchuzessi auch Inspektionsfunktionen aus.

Mit einem Wort: der Sachtuchuzessi hatte fast auf allen Gebieten der Zentralverwaltung mitzusprechen (Art. 135).

Unter den Beamten des finanzwirtschaftlichen Gebiets sind vor allem die «Nasiri» zu erwähnen, die Hauptschatzmeister (und die ihnen untergeordneten Schatzmeister). Sie waren dem Sachtuchuzessi unterstellt (Art. 144—177).

Auch die zahlreichen Abteilungen des wirtschaftlich — finanziellen Bereichs, die Abteilungen des Hofdienstes und der daselbst beschäftigten Beamten waren dem Sachtuchuzessi unterstellt (Art. 144—177).

Im Dasturlamali ist vom Sekretär in der Mehrzahl die Rede: es gab ihrer also mehrere (Art. 136). Sie bedienten den Hof in allen Fragen, die mit Kanzleiarbeit verbunden waren: faßten Befehle, verschiedene Urkunden und andere Dokumente ab.

Dem Dasturlamali und anderen Quellen des spätfudalen Georgiens zufolge trug ein spezieller Beamter, dem die richterlichen Funktionen oblagen, den Namen «Mdiwanbegi» (Oberrichter, Oberhaupt, Chef der Richterschaft).

Von Interesse ist der Umstand, daß es das Amt der Sachtuchuzessi und andere bereits erwähnte Ämter auch in den einzelnen Feudalbesitzungen gab, während das Amt des Mdiwanbegi in dieser Hinsicht eine Ausnahme bildete: einen «Mdiwanbegi» hatte nur der König allein; dadurch wurde der staatsrechtliche Charakter dieses Amtes besonders betont.

Laut dem Dasturlamali war der Mdiwanbegi sowohl für Kriminal- als auch für Zivilsachen zuständig, wofür er, wie bereits oben erwähnt, auf entsprechende Weise von den Interessenten entlohnt wurde.

Das Amt des Mdiwanbegi war sehr einträglich und wurde nur von großen Feudalherren besetzt. Im Dasturlamali sind nicht nur die Funktionen, sondern auch die Einkünfte des Mdiwanbegi vorgesehen (Art. 130, 131). Der Mdiwanbegi nahm zusammen mit den anderen Richtern an den Gerichtsverhandlungen teil.

Der in den Händen der herrschenden Klasse befindliche Gerichtsapparat ist ein Organ der Unterdrückung der ausgebeuteten Klasse. Besonders deutlich tritt diese Rolle des Gerichts im Amt des sogen. «Chewistawi» zutage. («Chewistawi» bedeutet buchstäblich «Chef der Schluchten»).

Historisch gesehen, spielt der Chewistawi die Rolle des sog. «Häschers der Diebe» des XII Jhd. oder diejenige des «Verfolgers der Räuber» im XII Jhd<sup>1</sup>.

Das Amt des Chewistawi war gleich den ihm historisch vorausgehenden Ämtern speziell zur Verstärkung des Schutzes des Privateigentums geschaffen worden.

Laut dem Dasturlamali revidierte der Chewistawi einmal jährlich in Begleitung eines königlichen Beamten und unter Bewachung von 10 Reitern die ihm unterstellten Dörfer. Traf er in einem Dorf ein, so mußte er bewirtet werden. Konnte er im Dorf keinen Dieb ausfindig machen, so mußte er den Ort am nächsten Tag verlassen, gelang es ihm aber einen solchen aufzuspüren, so stieg er bei ihm ab, kassierte das ihm Zukommende ein und zog dann weiter. Gehörte das gestohlene Gut einem Edelmann, so mußte der Dieb das Siebenfache bezahlen. Davon fielen 6 Teile dem Edelmann und ein Teil dem Chewistawi zu; wenn aber das Gestohlene einem Bauern gehörte, so bekam dieser nur das Doppelte des Wertes, der Chewistawi nur den eigentlichen Wert und die Krone das Vierfache (Art. 200).

Bemerkenswert ist, daß die Einleitung einer Ermittlung nicht unbedingt die Verübung eines konkreten Verbrechens voraussetzte: der Chewistawi machte seine Rundfahrt durch die Dörfer einmal im Jahr, ganz abgesehen davon, ob irgend ein Verbrechen begangen worden war oder nicht, und stellte nach eigenem Gutdünken fest, wer als Dieb zu betrachten sei. Der Begriff «Diebstahl» wurde damals in breiterem Sinne aufgefaßt. Als Vertreter der herrschenden Klasse spürte der Chewistawi nach eigenem Ermessen Personen auf, die seiner Klasse aus irgendeinem Grunde nicht genehm waren, und hatte das Recht, über dieselben auch in dem Falle eine Strafe zu verhängen, wenn kein konkretes Verbrechen vorlag. Somit war das Amt des Chewistawi in den Händen der herrschenden Klasse ein Organ der Willkür zur Unterdrückung der Leibeigenen. Richterliche Funktionen durfte der Chewistawi nur in den Dörfern ausüben, d. h. nur in bezug auf Leibeigene, die sich irgendeinen Verstoß gegen das Gesetz hatten zuschulden kommen lassen, oder aus irgendeinem Grunde das Mißfallen des Chewistawi erregten.

Die Einführung dieses Amtes war ein Kennzeichen der Verstärkung des Klassenkampfes, die die herrschende Klasse bewog, besondere Maßnahmen zum Schutze ihres Eigentums zu ergreifen.

Von den Chewistawi und den für ihren Unterhalt zu entrichtenden Gebühren ist im Dasturlamali häufig die Rede (Art. 65, 117 und Art. 13 des Dasturlamali der Königin).

In der Hofverwaltung des Feudalstaates nimmt das Jagdwesen einen wichtigen Platz ein. Laut dem Dasturlamali war am Hof ein spezielles Personal vorgesehen, dessen Pflichten in der Ausübung von Funktionen im Zusammenhang mit der Jagd bestanden. Von Interesse ist der Umstand, daß den Quellen der Geschichte des feudalen Georgiens zufolge, die Jagd nicht nur als

<sup>1</sup> I. Surguladse, «Beiträge zur Staats- und Rechtsgeschichte Georgiens», 1963, S. 45—56 (in georg. Spr.).

Lustbarkeit betrachtet wurde, sondern zugleich auch eine Art militärischen Manövers darstellte. Es gab eine spezielle «Jagdpflicht», die in den betreffenden Quellen gewöhnlich zusammen mit der Wehrpflicht erwähnt wird<sup>1</sup>.

Dem Dasturlamali zufolge gab es am Hof das Amt eines Oberfalkners, dem die Falkner untergeordnet waren; die Aufgabe dieser letzteren bestand in der speziellen Abrichtung von Falken, Habichten und Geiern für Jagd Zwecke (Art. 193—195).

Im Dasturlamali ist auch die Falkner-Dienstpflicht vorgesehen. Der Falknerdienst war eine recht beschwerliche Pflicht und die Bauern richteten an den König häufig die Bitte, sie davon zu befreien<sup>2</sup>.

Vom Polizeiapparat und den besonderen Ämtern der «Wasiri» und «Mustafi» war bereits oben die Rede.

Was die militärische Verwaltung anbelangt, so nahm diese in der Staatsverwaltung des Kartlischen Reiches eine besondere Stellung ein. Vor allem ist darauf hinzuweisen, daß der König in seinem Reich der Oberbefehlshaber war. Die Kriegsangelegenheiten, die Fragen in bezug auf Krieg und Frieden gehörten zum Verfügungsbereich des Königs und des Staatsrates. Zugleich sei aber auch bemerkt, daß die territoriale Einteilung des Kartlischen Reiches wie auch diejenige der anderen Königreiche und Fürstentümer Georgiens im Wesentlichen mit dem Grundbesitz verknüpft war und daß die Besitzungen der Feudalherren mehr oder weniger selbständige Einheiten im Staat darstellten. Im Zusammenhang damit waren die Funktionen der militärischen Verwaltung nicht völlig zentralisiert, wovon bei der Betrachtung des lokalen Verwaltungesapparats die Rede sein wird. Laut dem Dasturlamali und den anderen Quellen war die administrative Einteilung des Kartlischen Reiches im Wesentlichen militärischen Zwecken (Aufgaben) angepaßt. Das Kartlische Reich zerfiel in folgende militärisch—administrative Einheiten: Sabaratiano, Samuchrano, Saamilachwaro und Saziziano (Art. 60, 62, 63, 64, 201). An der Spitze eines jeden dieser Bezirke stand der «Sardali» (der Befehlshaber, Kommandeur, Chef) des Militärbezirks. Er gehörte zu dem Kreise der größten und vornehmsten Feudalherren. Es gab ihrer in Kartli sechs. Zum Militärbezirk gehörten außer den eigenen Besitzungen des Sardali auch die in demselben Bezirk befindlichen Ländereien der anderen Feudalherren. Dem Dasturlamali zufolge übte der Sardali in seinem Bezirk administrative und gerichtliche Funktionen aus (Art. 43, 130). Manche Bezirke waren ihrerseits in sogen. «Mourawate» eingeteilt, an deren Spitze die «Mourawi» (Verwalter) standen. Von den Mourawi ist im Dasturlamali häufig die Rede. Sie übten administrative und gerichtliche Funktionen aus. In den unter ihrer Verwaltung stehenden Ortschaften waren die Mourawi in ihrer richterlichen Funktion für Strafsachen wegen Körperverletzung, wie Beibringung von Schädel, — Arm — oder Beinbruch, zuständig.

<sup>1</sup> I. Surguladse, „Staatssteuern in Georgien im XVIII Jhd.“ (Publikation des Inst. für Okon. Wissensch. d. Ak. d. W. d. GSSR. B. VI. in georg. Spr.

<sup>2</sup> ebenda.

In größeren Verwaltungskreisen hatten die Mourawi ihre Gehilfen («Nazwali», Stellvertreter), die die gleichen Funktionen ausübten (Art. 108—125).

An der Spitze des Dorfes stand der Dorfälteste (Amtmann, Schultheiß), der laut dem Dasturlamali von dem Grundherren eingesetzt wurde (Art. 123). Er entschied über kleine Kriminal- oder Zivilsachen und half dem Mourawi und Nazwali bei der Eintreibung der bäuerlichen Abgaben und bei der Verwaltung des Dorfes (Art. 123, 124).

Zu den unteren Beamten gehörten die sogen. «Gsiri», deren Funktionen im Wesentlichen einen administrativ-exekutiven Charakter trugen.

Laut dem Dasturlamali war das Amt der «Gsiri» für die turkmenischen Nomadenvölker vorgesehen (Art. 88)<sup>2</sup>, es ist aber auch an anderen Orten zu finden.

An der Spitze der Stadtverwaltung stand ein Mourawi, der vom König selbst aus dem Kreise der großen Grundherren ernannt wurde. Der Posten dieses Mourawi war ein höchst ehrenvolles und zudem sehr einträgliches Amt. Der Mourawi übte administrative und gerichtliche Funktionen aus (Art. 130). Er verfügte über einen speziellen Apparat zur Ermittlung und Untersuchung von Verbrechen.

Der Mourawi war für alle städtischen Verwaltungsgebiete zuständig; alle drei Monate bestimmte er die Taxe für die einzelnen Warenarten und überwachte die Einhaltung der festgesetzten Preise; er kontrollierte auch die Richtigkeit der Maße und Waagen.

In der Stadt Tbilissi gab es zwei «Nazwali» — den des Königs und den des Mourawi. Sie halfen dem Mourawi bei der Verwaltung der Stadt. Zu den Obliegenheiten des königlichen Nazwali gehörten außerdem noch die Kontrollfunktionen in bezug auf die Einkünfte und Ausgaben der städtischen Behörden.

Zu den höheren Beamten gehörten gleich nach dem Mourawi zwei Beamte aus der Kaufmannschaft (der «Meliki» und der «Mamasachlissi»), die zusammen mit dem Mourawi für die administrativen, finanziellen und gerichtlichen Angelegenheiten der Stadt zuständig waren.

Zur Teilnahme an der Stadtverwaltung, der Rechtsprechung, der Festlegung der Warenpreise u. s. w. wurden auch angesehene Vertreter der wohlhabenden Städter — die sog. «Stadtväter» — herangezogen. In der Stadt gab es untere, kleine Polizeibeamte, denen exekutive Pflichten oblagen. Sie begleiteten den Mourawi, spürten Verbrecher auf und erstatteten dem Mourawi darüber Bericht\*.

Besondere Erwähnung verdient, daß nur im Dasturlamali außerordentlich wertvolles Material zum Studium der wirtschaftlichen Lage und des Verwaltungssystems der «Eli» (turkmenischer Nomadenvölker, die laut dem Dasturlamali dem König «gehörten») zu finden ist. Im Dasturlamali sind die von ihnen zu entrichtenden Abgaben, die Beamten, in deren Händen die Ver-

---

\* I. Surguladse, «Zur Staats- u. Rechtsgesch. Georgiens» 1952, S. 514—444; Sch. Meßchia, Städte u. städtische Verfassung des feud. Georgiens 1959, S. 244—313.

waltung lag, u. s. w. aufgezählt (Art. 88—106). Im Dasturlamali ist ein spezieller Artikel der Festlegung der Grenze zwischen Kartli und Kachetien gewidmet (Art. 42).

Im Denkmal ist die Durchführung systematischer (einmal in drei Jahren) Volkszählungen vorgesehen und die Ordnung dieser Volkszählungen festgelegt. Ein spezieller Artikel enthält die Vorschriften über das Zeremoniell bei der Bestattung des Königs (Art. 203).

Im Dasturlamali der Königin wird der zur Bedienung der Königin bestimmte Beamtenapparat beschrieben; gleich dem König besaß auch die Königin ihre Sachltuchuzessis, ihren Polizeiparat u. s. w. Sie besaß aber keinen Mdiwanbegi: die Gerichtsfunktionen übte ihr Sachltuchuzessi aus.

Im Dasturlamali der Königin werden die Besitzungen der letzteren und die von den Bauern zugunsten der Königin zu entrichtenden Abgaben ausführlich aufgezählt.

Dasselbst sind auch die Beamten aufgezählt, denen die Verwaltung der Besitzungen der Königin oblag.

Unter den Untersuchungen, die dem Dasturlamali gewidmet sind, sind vor allem die Arbeiten von M. Brossé zu nennen. Er hat den gekürzten Inhalt einiger Artikel des Dasturlamali ins Französische übersetzt<sup>1</sup>. Er hat später auch das ganze Denkmal — mit Ausnahme einiger Artikel — ins Französische übersetzt. Die Handschrift befindet sich in Leningrad (Institut der Völker Asiens bei der Akad. d. Wissensch. d. UdSSR, Manuskripte — Abt. E.—203). Bei der Herausgabe des Dasturlamali in französischer Sprache wird die Arbeit von Brossé eine äußerst wesentliche Hilfsquelle darstellen.

Es sei hier auch bemerkt, daß die an der Bibliothek d. Akad. d. Wissenschaften d. USSR als Wissenschaftler tätige E. A. Lappa-Starschenezkaja den französischen Text von Brossé ins Russische übersetzt hat (zu Unterrichtszwecken, im Auftrage des Leningrader Instituts für Jurisprudenz). Die Übersetzung zeichnet sich durch sorgfältige Bearbeitung des Textes und äußerst treffende Wahl der entsprechenden russischen Terminologie aus der Staats- und Rechtsgeschichte Rußlands aus. Diese Arbeit wird für den Herausgeber des Dasturlamali in russischer Sprache von großen Nutzen sein.

I. Dschawachischwili betrachtete den Dasturlamali als Quelle des georgischen Feudalrechts und als Denkmal, das äußerst wertvolles Material zu den verschiedenen Gebieten der Geschichte Georgiens enthält<sup>2</sup>.

In seinem der Staatsordnung Kartlis gewidmeten Werk geht Lordkipanidse speziell auf den Dasturlamali als wichtiges Denkmal der Geschichte Georgiens ein<sup>3</sup>. Eine spezielle Untersuchung hat Prof. Sch. Meßchia zwei Handschriften des Dasturlamali (der Handschrift von Kobulaschwili und der Handschrift aus der Sammlung von J. Bagrationi) gewidmet<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Histoire de la Géorgie, Introduction et Tables des matières, 1858, (c. III—c. IX).

<sup>2</sup> I. Dschawachischwili «Geschichte d. Georg. Rechts» B. II, 1928, S. 73—81. und (ebenfalls von ihm) «Wirtschaftsgeschichte Georgiens», B. I. 1930, S. 51—52 (beide Bücher in georg. Spr.)

<sup>3</sup> «das Untere Kartli», I, II, 1935, S. 7—12. (in georg. Spr.)

<sup>4</sup> Sch. Meßchia, u «Materialien zur Geschichte Georgiens und des Kaukasus» 1954, 36, Aufl. in georg. Spr.

Im J. 1943 hat W. Minorski in England ein Denkmal in persischer Sprache herausgegeben, das vom Britischen Museum (1924) erworben wurde.

Das persische Denkmal trägt die Überschrift «Tadhkirat al-muluk» und enthält die Beschreibung der Staatsordnung Irans während der Sasaniden-Dynastie. W. Minorski hat zugleich mit dem persischen Text eine englische Übersetzung desselben nebst ausführlichen Kommentaren herausgegeben<sup>1</sup>. Das Denkmal datiert ungefähr aus dem J. 1725. In Iran wurden aber ähnliche Denkmäler auch früher herausgegeben.

W. Minorski entnahm dem georgischen Dasturlamali einzelne Fragmente, die für ihn speziell ins Englische übersetzt wurden, verglich sie mit dem persischen Denkmal und gelangte zur Schlußfolgerung, daß das georgische Denkmal dem Inhalt nach mit dem persischen «identisch» sei.

Somit wurde die Originalität des georgischen Denkmals in Zweifel gestellt.

Indes geht aus dem Dargelegten mit voller Deutlichkeit hervor, daß der Dasturlamali gerade dem Inhalt nach ein originelles georgisches Denkmal ist. Im Dasturlamali wird eine Menge von Benennungen georgischer Dörfer, georgischer Ämter (Mourawi, Nazwali, Mamassachlissi u. s. w.), bürgerlicher Pflichtleistungen, die es nur in Georgien gab und die von nirgends übernommen werden könnten, angeführt. Nicht um Identität, sondern lediglich um den Einfluß der Staatsordnung Irans auf diejenige des Kartlischen Reiches kann es sich handeln. Auf diesen Einfluß wurde seinerzeit von Wachushti hingewiesen<sup>2</sup>.

I. Dschawachischwili schreibt: «Es genügt in den Artikel des Dasturlamali über die Münzstätte (Art. 69) Einsicht zu nehmen, um sich von dem starken Einfluß Irans auf diesem Gebiet zu überzeugen. Der Einfluß Irans macht sich — wenn auch in geringerem Maße — auch in den anderen Einrichtungen Ostgeorgiens geltend<sup>3</sup>.

Dieser Einfluß hat vor allem in der Hausordnung des Kartlischen Königshofes, in den Benennungen der Ämter, in den Organen der Zentralverwaltung seine Widerspiegelung gefunden. Die persisch-türkischen Termini, die sich in der Staatsordnung Georgiens eingebürgert haben, sind jedoch in der Regel ihrem Inhalt nach georgischen Ursprungs.

Prof. W. Gabaschwili, der dem Vergleich des von W. Minorski veröffentlichten persischen Textes mit dem georgischen Text eine spezielle Untersuchung gewidmet hat, gelangte zu folgendem Schluß: der Dasturlamali ist ein georgisches originelles juristisches Denkmal, das auf der Basis der geor-

<sup>1</sup> Tadhkirat al-muluk, a manuel of Sasanid administration, Persian text in facsimile with Translation and Commentary by V. Minorski, London, 1943.

<sup>2</sup> Wachushti, Geographie Georgiens, Einleitung, Übersetzung und Kommentare von M. G. Dschaschischwili, 1904 («Publikationen der Kaukasischen Abt. der Kaiserlichen Russisch-Georg. Gesellsch. B. XXIV. N. Aufl. S. 17—19.

<sup>3</sup> I. Dschawachischwili, Geogr. Numismatik und Metrologie, 1925, S. 45.

W. Gabaschwili, Der persische Dasturlamali (Publikationen der Staatl. Univ. Tbil XXXV, 1949, S. 191—270 (in georg. Spr.).

gischen feudalen sozialwirtschaftlichen Formation entstanden ist und die Gesellschafts- und Staatsordnung des spätf feudalen Georgiens widerspiegelt. Zugleich weist aber der Verfasser auch auf den Einfluß der Staatsordnung Irans auf das damals von diesem Lande beherrschte Georgien hin<sup>1</sup>. Lediglich in bezug auf den Artikel, der sich auf die Münzstätte bezieht, gibt Gabaschwili die Möglichkeit zu, daß dieser Punkt nach dem Muster des persischen Dasturlamali verfaßt ist, da in Tbilissi in der Periode des Dasturlamali persisches Geld gemünzt wurde<sup>1</sup>.

Prof. I. Dolidse, der den georgischen Dasturlamali nach der Handschrift von 1729 herausgab, geht in der dem Denkmal gewidmeten Untersuchung ebenfalls auf die betreffende Frage ein und gelangt zur Schlußfolgerung: der Vergleich des persischen Dasturlamali mit dem georgischen läßt keinen Zweifel daran aufkommen, daß der georgische Dasturlamali ein originelles Denkmal des georgischen Rechts darstellt<sup>2</sup>. Schließlich sei noch bemerkt, daß es noch ein Denkmal (in georgischer Sprache) unter dem Titel «Dasturlama» gibt<sup>3</sup>. Es wurde im J. 1818 für das Fürstentum Megrelien vom N. Dadiani, einer populären Persönlichkeit des öffentlichen Lebens, verfaßt, und zwar als Bericht für den regierenden Fürsten von Megrelien, Lewan. Dem Wesen nach stellte dieser «Dasturlama» betitelte Bericht einen Entwurf der Staatsordnung des Fürstentums Megrelien dar. Diesem Entwurf zufolge steht an der Spitze des Fürstentums der regierende Fürst, der den Staat mit Hilfe eines Beamtenapparates regiert. Die Titel der im Projekt angeführten Hauptbeamten (Sachltuchuzessi, Mdiwanbegi etc.) fallen mit denen des Dasturlamali Kartlis zusammen.

N. Dadiani war mit dem Gesetzbuch Wachtangs und dessen Dasturlamali vertraut, doch das von ihm verfaßte Projekt widerspiegelt die Gesellschafts- und Staatsordnung Megreliens, und wenn der Bericht Dadianis auch eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Kartlischen Dasturlamali aufweist, so läßt sich das durch die Ähnlichkeit der Staatsordnung Megreliens mit derjenigen Kartlis erklären. Dadianis Projekt fand infolge des Anschlusses Megreliens an Rußland keine Verwirklichung.

---

<sup>1</sup> W. Gabaschwili, Der persische Dasturlamali (Publik. des Staatl. Univ. Tbil. XXXV, 1949, S. 213, in georg. Spr.).

<sup>2</sup> «Denkmäler des georgischen Rechts» II. Texte, Kommentare, Verzeichnisse von Prof. I. Dolidse, 1965, S. 630, (in georg. Spr.).

<sup>3</sup> Dasturlama, verfaßt von N. Dadiani, 1897.



## ლექსიკონისათვის

„დასტურლამალის“ ლექსიკონი გავყავით ორ ნაწილად:

1) ტერმინთა და 2) გეოგრაფიულ სახელთა ახსნა-განმარტებანი.

გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონის შედგენისას განსაკუთრებულ სიძნელეებს წავეწყდით ელის მოსახლეობის გეოგრაფიული პუნქტების სახელების დაზუსტების დროს. ელის მოსახლეობა უმთავრესად მეცხოველეობას მისდევდა და ამასთან დაკავშირებით ადვილად იცვლიდა ადგილს. ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებასთან ერთად ელის მოსახლეობაში გვარონული წყობილების გადმონაშთებიც იყო შემონახული. ამ გარემოებამ იმაში იჩინა თავი, რომ ელის მოსახლეობის დასახლების გეოგრაფიული პუნქტები ერთგვარად თითქოს ტომის ხელმძღვანელის გვარ-სახელს ატარებდა; მაგრამ ეს „ხელმძღვანელი“ ამ დროისათვის უკვე ფეოდალია, რომელიც ფეოდალური წესების მიხედვით ექსპლოატაციას ეწევა იმ სოფლის მოსახლეობის, რომელიც მის სახელს ატარებს. რადგანაც ელის დასახლების ადგილები ხშირად გვარ-სახელებით არის მოხსენიებული, ამიტომ თითოეულ გეოგრაფიულ სახელს ყოველმხრივი შესწავლა ესაჭიროება, რომ ასეთი სახელის შინაარსი ზუსტად იქნეს განსაზღვრული, როგორც გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელი.

ტერმინების განმარტების დროს ვცდილობდით დასტურლამალის ტექსტის შინაარსი გამოგვეყენებინა და ხშირად მოგვეყავს კიდევ ტექსტის სათანადო ადგილი. მივმართავდით აგრეთვე სხვადასხვა ლექსიკონებს, რუკებს და მკვლევარების შრომებს. გამოყენებული მასალა ნაჩვენებია ცალკეული სიტყვის განმარტებისას.

ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ორივე ძეგლი — „ქელმწიფის კარის გარიგება“ და „დასტურლამალი“ — ლექსიკური მასალის მიხედვით განსაკუთრებით რთული და ენობრივად ძნელად დასაძლევია. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მთავარი სიძნელე იმაში მდგომარეობს, რომ ძეგლის ავტორი მეტად ძუნწად, სიტყვების რაც შეიძლება ნაკლები მარაგის საშუალებით ცდილობს გადმოგვეცეს თავისი მოსაზრებანი, ამასთანავე ძეგლის შემცველი ერთადერთი ხელნაწერი ნაკლულია, რაც აძნელებს ძეგლის ამა თუ იმ ადგილის შინაარსის დადგენას.

„დასტურლამალში“ ძლიერ მოჭარბებულად არის მოცემული უცხო ენების ტერმინები, განსაკუთრებული სიპრაველით გამოირჩევა სპარსული ან არაბულ-სპარსული წარმოშობის ტერმინები, ძეგლში გვხვდება აგრეთვე თურქული, ბერძნული და სხვა ენებიდან მომდინარე სიტყვებიც. ლექსიკონის შედგენა თხოულობდა ამ სიძნელების გადალახვას.

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნახმარი სიტყვების შინაარსის დადგენა. გაადვილებული იყო იმ მხრივ, რომ ძეგლის ლექსიკონი შედგენილი ჰქონდა ექ. თაყაიშვილს, მასვე ჰქონდა მოცემული ძეგლის რუსული თარგმანი. ამასთანავე ძეგლზე, როგორც ზემოთ ვთქვით, ნ. მარსაყ აქვს ნამუშევარი, რომელიც ჩვენ გამოვიყენეთ.

„დასტურლამალის“ ტექსტის დამუშავებაში უფრო ნაკლებად გვქონდა გაკაფული გზა, მაგრამ თუკი რაიმე იყო ამ ძეგლის შესახებ გამოქვეყნებული, ყველაფერი გამოვიყენეთ. ამასთანავე მივმართავდით სათანადო სპეციალისტებს კონსულტაციისათვის.

დიდი დახმარება გაგვიწია ორთავე ძეგლის ცალკეული სიტყვის განმარტებაში აკად. გ. წერეთელმა.

თურქული ენის თვალსაზრისით „დასტურლამალის“ ლექსიკონს გაეცნო აკად. ს. ჯიქია და ფრიად მნიშვნელოვანი შენიშვნებიც მოგვაწოდა.

პროფ. ჯ. გიუნაშვილმა „დასტურლამალის“ ლექსიკონი ერთხელ ჩემთან ერთად წაიკითხა, შემდეგ ის კიდევ გაეცნო მას, ბოლოს, წაიკითხა ის კორექტურაშიც და არაერთი საგულისხმო შესწორება შეიტანა ცალკეული სიტყვის განმარტებაში. აგრეთვე მრავალ სიტყვას მოუნახა წარმომავლობა.

„დასტურლამალის“ ლექსიკონი წაიკითხა და თავისი საყურადღებო შენიშვნები მოგვცა პროფ. დ. კობიძემ.

ზოგიერთი სიტყვის განმარტება მივიღეთ აკად. შანიძისა და აკად. ს. ყაუხჩიშვილისაგან. ჩვენზე დამოკიდებული ყოველგვარი ზომების მიღების მიუხედავად, მაინც ლექსიკონის ზოგიერთი სიტყვის შინაარსი დაუდგენელი დარჩა: ასე მაგალითად, სიტყვა „სიკისტრონის“ შინაარსის გარკვევა არ მოხერხდა. როგორც ჩანს, ეს სიტყვა „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ დამახინჯებული ფორმით არის მოცემული. ასეთი სიტყვა სხვაც არის.

ტერმინთა შინაარსის დადგენის დროს ჩვენ ვცდილობდით სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებანი და ხსენებულ მეცნიერთა განმარტებანი ძეგლების სათანადო ადგილებისათვის შეგვეჭერებინა და საბოლოოდ ამის მიხედვით გადაგვეწყვიტა ესა თუ ის საკითხი. ხშირად ტერმინის შინაარსის დადგენა ცალკე გამოკვლევის ხასიათს ღებულობდა. რამდენადაც ჩვენ იძულებული ვიყავით ასეთი სპეციალური მუშაობა ჩაგვეტარებინა მრავალ სიტყვაზე, შეგვესწავლა ცალკეული ტერმინის შინაარსი სხვადასხვა პერიოდის და სხვადასხვა ძეგლების მიხედვით, ასეთი ნამუშევარი ამა თუ იმ სიტყვის შესახებ ლექსიკონშიც შევიტანეთ. ამით ლექსიკონი რამდენიმედ გამოვიდა „ქელმწიფის კარის გარიგებისა“ თუ „დასტურლამალის“ (უფრო ხშირად ასეთი შემთხვევები „დასტურლამალის“ ლექსიკონში გვაქვს) ფარგლებიდან, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამას ამა თუ იმ ტერმინისა თუ ინსტიტუტის შესწავლისათვის მხოლოდ სარგებლობის მოტანა შეუძლია.

ამასთანავე, როდესაც ამა თუ იმ სიტყვის განმარტება შეგვქონდა ლექსიკონში, ყოველთვის მხედველობაში გვქონდა ის გარემოება, რომ ტერმინის ასეთ გამოკვლევას რაც შეიძლება მეტი სინათლე შეეტანა საკვლევი ძეგლის შინაარსის დადგენაში.

ორგანიზაციულ, ტექნიკურ და კორექტურულ მუშაობაში დახმარება გაგვიწიეს: „საბჭოთა საქართველოს“ გამომცემლობიდან: ო. კასრაძემ, გ. ზურაბიანმა, გ. რუსაძემ, თ. სახურიათ, ო. ცინცაძემ და ი. ზუციშვილმა. საქართველოს სსრ აკადემიის გამომცემლობიდან და სტამბიდან: შ. შენგელიამ, რ. გრი-

გოლიამ და ა. შონაძემ. საქართველოს სსრ აკადემიის კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან ე. ბარნაველმა, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის სახელმწიფოსა და სამართლის თეორიისა და ისტორიის კათედრიდან მ. კეკელიამ, ვ. გეწაძემ და ვ. მეტრეველმა. დიდი მადრი დასდო ჩემს წიგნს გამოცდილმა ასოთამწყობმა ა. თოდუამ. ზემოხსენებულ პირებს უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

### შემოკლებანი

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი — ს. ო.

დავით ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონი — დ. ჩ.

ქართული განმარტებითი ლექსიკონი — ქ. გ. ლ.

პეტრე უმიკაშვილის რედაქციით 1886 წელს გამოქვეყნებული „დასტურ-ლამალი“-სათვის დართული ლექსიკონი — პ. უ.

ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქც., — ვახ., აღწ. სამ. საქ.

იას. ლორთქიფანიძის „ქვემო ქართლი“ — ი. ლ., ქვ. ქ.

„სქ“ ნიშნავს სქოლიოს, ე. ი. სიტყვა დადგენილ ტექსტში კი არ არის, არამედ სქოლიოში.

ნაშრომს ერთვის პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა და ტერმინთა საძიებლები.

## ლ ე ქ ს ი კ ო ნ ი

### ა) ტერმინები

- აბდარი (სპარ. აბდარ) 494<sub>11</sub>; 495<sub>18</sub>; 496<sub>9,21</sub>; 497<sub>10</sub>; 498<sub>3,15</sub>; 499<sub>12</sub>; 634<sub>4</sub>; 657<sub>7, 10</sub>; სიტყვასიტყვით „წყლის მქონებელი“; აბდარი მეფეს, დიდკაცს წყალს მიართმევდა. ხელით ატარებდა მეფისა ან დიდკაცი-სათვის საჭირო წამოსასხამს, სამზეურს და სხვა (პ. უ.); სურსათ-სანო-ვაგისა და სასმელების გამგე; მებუფეტე (ივ. სურგულაძე, საქართვე-ლოს სახ. და სამართლის ისტორიისათვის (გვ. 202—203).
- აბდარბაში 494<sub>10, 11</sub>; 497<sub>10</sub>; 498<sub>15</sub>; 499<sub>11</sub>; 657<sub>8</sub>; აბდრების უფროსი.
- აგვაცობა აქ დანაშაულს ნიშნავს: „აგვაცობის ჯარიმა“. 709<sub>16</sub>; 713<sub>16</sub>; 715<sub>22</sub>.
- აზნაური, აზნაურიშვილი 489<sub>17, 9</sub>; 646<sub>8</sub>; 697<sub>4</sub>; 698<sub>2</sub>; 710<sub>2</sub>; 720<sub>2, 4, 6, 7, 8, 720<sub>9, 10, 11, 12, 13, 14</sub></sub>; მემამულე, პრივილეგიური წოდების წარმომადგე-ნელი, თავადზე დაბლა მდგომი (ქ. გ. ლ.). ვახტანგის სამართლის წიგ-ნის მიხედვით სამი კატეგორიის აზნაური იყო (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. მუხ. 29, 30, 31).
- ათისთავი 527<sub>3,9</sub>; 538<sub>7</sub>; 549<sub>1</sub>; 551<sub>6</sub>; 553<sub>9</sub>; 567<sub>8</sub>; 571<sub>9</sub>; 574<sub>8</sub>; 575<sub>3,7</sub>; 587<sub>1,12</sub>; 597<sub>8</sub>; 617<sub>2</sub>; 638<sub>13</sub>; 639<sub>7</sub>; 643<sub>5,7</sub>; 646<sub>10</sub>; 697<sub>6</sub>; 698<sub>8</sub>; 703<sub>9</sub>; 715<sub>14,18</sub>; 717<sub>4</sub>. ძეგლში მეათედის მნიშვნელობით იხმარება: „დალის ათისთავი რაც ავიდეს, სამი წილი მოურავსა და ხასადარსა და მეოთხედი სალ-თხუცესსა და მდივნებს“.
- აიარი 535<sub>2</sub> არაბ. სინჯი (იხ. თამამაიარი).
- ალანდარი, ალამდარი — 483<sub>9</sub>; 486<sub>1, 3</sub>; 487<sub>1, 2</sub>; „ალამდარი (არაბ.-სპარ. ალამ-დარ) მედროშე“ (ქ. გ. ლ.).
- ალაყაფი თურქ. 498<sub>1, 2, 8, 9</sub>; ეზოს დიდი კარი (ქ. გ. ლ.).
- ალაჩუხი 578<sub>11</sub>; ალაყოჩი, თურქ. დროებით გამართული სადგომი (ნაბდისა, კარავი (ქ. გ. ლ.).
- ამალა 533<sub>11</sub>; („არაბ“. უმშლ „მართველები“, წარჩინებული პირები). მალა-ლი თანამდებობის პირთა მხლებლები“ (ქ. გ. ლ.); პ. უ.: „კრება, დასტა-ერთის ხელობის კაცთა ანუ ხლებულთა“.
- ამალი 706<sub>1</sub>; „თუშმლისა და სამზარეულოს ამალისათვის“, სამზარეულოს მომ-სახურეთათვის გათვალისწინებულ გამოსაღებს ნიშნავს; amele არაბ. გადასახადის ამეფი (Л. Будагов, сравнительный словарь турско-татарских наречий, 1869).

ამანათი 6463 (არაბ. ამნათ), ამ ტერმინს მრავალი მნიშვნელობა აქვს: მიბარებულის, მძევლის, მიწით სარგებლობის ერთ-ერთი სახის, გასაგზავნად გამზადებული რაიმე ნივთის და სხვა.

ტერმინი გვხვდება „დასტურლამალში“. §-ი, რომელშიაც ეს ტერმინია მოცემული, მიძღვნილია სახლთუხუცესის სარგოსადმი. სახლთუხუცესს, ისე როგორც სხვა მოხელეს, თანამდებობისათვის ეკუთვნოდა სამეფოს შემოსავლის წილი; ზარაფხანიდან, მალისაგან, კოდისპურისაგან, სხვადასხვა სახის იჯარისაგან და ა. შ. (6463). სახლთუხუცესის შემოსავლის ერთ-ერთი წყაროს შესახებ „დასტურლამალში“ ვკითხულობთ: „ბრინჯი ასრე არის: თუ რუებს ხასადარი ადგია, იმისის მოსავლის თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი არის (სახლთუხუცესისა, — ი. ს.) და თუ ხასადარი არ ადგია და იჯარით ან ამანათად მიბარებული არის, იმისი თერთმეტის თავის ნახევარი არის“ (სახლთუხუცესის, — ი. ს.). ჩვენი მიზანია ამ შემთხვევაში ტერმინ „ამანათ“-ის შინაარსის დადგენა.

„დასტურლამალში“ არის სპეციალური §-ი, რომელშიაც გათვალისწინებულია ელის მოსახლეობის გადასახდელეები, რომლებსაც ისინი იხდიდნენ სამეფო მიწებით სარგებლობისათვის. ბრინჯის შემოსავლის შესახებ წერია: „რაც ბატონის რუებიდან ბრინჯი მოვა, ან რასაც ალაგიდამ ბრინჯის იჯარა არის, იმის ათის-თავი სალთუხუცესისა და მდივნების არის, სხვას კაცს ხელი არა აქვს. და თუ იჯარად არ არის, ვინც ხასადარი იქნების, ათის-თავის ნახევარი ხასადრის არის და ნახევარი სალთუხუცესისა და მდივნებისა“ (5678-10). ორივე მუხლიდან მოყვანილი ციტატა ერთსა და იმავე საკითხს ეხება, მაგრამ მეორე ციტატაში (§ 91) არ არის ტერმინი „ამანათი“. პირველი ციტატის მიხედვით ამანათი და იჯარა ერთმანეთისაგან განსხვავებული ჩანს. მეორე ციტატაში ერთმანეთისაგან თითქოს განსხვავებულია ბრინჯის იჯარის შემოსავალი საერთოდ ბრინჯის შემოსავლისაგან, ე. ი. ბრინჯი, რომელიც მოჰყავდათ მეფის მიწებზე, და ბრინჯი, რომელიც მოჰყავდათ მეფის მიწებზე იჯარით. შემდეგ 91-ე §-ში მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ ამა თუ იმ არხზე (რუ) სად რამდენი ბრინჯი ითესება, ან რამდენი კომლია დამმუშავებელი და გადამხდელი. ბრინჯის გარდა, ამავე §-ში საუბარია აბრეშუმის მოსავალზე.

91-ე პარაგრაფში საუბარია აგრეთვე ლანჩპარზე (იხ.), რომელიც მიწას ამუშავებს. ლანჩპარი მიწის იჯარით ან ამანათად ამღებია. საქმე გვაქვს შემდეგი სახის მიწით მოსარგებლესთან:

ა) იჯარადართან, ბ) ლანჩპართან, გ) საერთოდ მიწის მოსარგებლესთან. რომელიც არც იჯარადართან, არც ლანჩპართან, მაგრამ მიწის რენტას კი იხდის. ამ მესამეს თითქოს უფრო უნდა შეეფერებოდეს ამანათად მიმბარებელი.

91-ე პარაგრაფის ის ადგილი, რომელიც მოვიყვანეთ, საერთოდ მეფის სახასო მიწების ბრინჯის შემოსავალს ეხება. ამ საერთო დებულების შემდეგ ჩამოთვლილხა, თუ რუებზე სად რამდენი ბრინჯი ითესება. ამას მოსდევს ჩამოთვლა იმისა, თუ რომელ ადგილზე ვისი და რამდენი კომლია. ამ ჩამოთვლაში (შეიდი დასახელებათა) ორჯერ ლანჩპარია მოხსენებული: 1) ლანჩპარი შაჰველდისი, 2) ფათას თაბუნი

ლანჩპარი; ამის მიხედვით იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ლანჩპარს 5 შემთხვევაში იგულისხმება არა ლანჩპარი, არამედ ამანათად ან სხვა სახით მოსარგებლე. მაგრამ ამის საწინააღმდეგოა ამავე პარაგრაფის მომდევნო ადგილი, რომელიც ზოგადი ხასიათისაა, ე. ი., საერთოდ, მიწის დამუშავების წესს ეხება. აი ეს ადგილი: „ერთი ლანჩპარი დას-თესავს ერთს თლარს (სამი კოდის საწყაოს, — ი. ს.) ჩალთუქს (მოუცეხველ ბრინჯს, — ი. ს.). ამისგან რაც გამოვა, ჯერ ერთს თლარს შუა-დამ ისევ, თესლად აიღებენ. ამის გარდა რაც დარჩება, ხუთისაგან ერთი ლალა არის. დარჩების ოთხი წილი: ამისგან ნახევარი პატრონისა არის (პატრონი ამ შემთხვევაში ლანჩპარია, — ი. ს.) და ნახევარი საბატონო არის“ (საბატონო ამ შემთხვევაში მეფის სახასოს ნიშნავს). თუ ეს საერთო დებულებაა და ამ ზოგადში საუბარია მხოლოდ ლანჩპარზე, აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ სხვა მიწითმოსარგებლე აქ აღარც იგულისხმება.

ამასვე გვაფიქრებინებს ბრინჯის შესახებ „დასტურლამალის“ სპეციალური პარაგრაფი: „აუშტარი ლანჩპარებს წესი არის და აეს ბრინჯს ნუ გამოართმევენ“ (§ 54). ამ §-შიც ბრინჯის შემოსავალთან დაკავშირებით მხოლოდ ლანჩპარია წარმოდგენილი.

ვინ არის ლანჩპარი? ამავე ძუხლის ისევ ზოგად ნაწილში წერია: „ვისაც რუ აბარია, ლანჩპარი კომლზედ თვითოს აბაზს ყონახლულს მისცემენ“, ე. ი. ვისაც რუ აბარია, იმას ლანჩპარი კომლის მიხედვით უხდის გადასახდელს. მაშასადამე, ლანჩპარი არის მიწის ამლები მესაკუთრისაგან და ის იხდის გადასახდელს.

ამის შემდეგ პარაგრაფში საუბარია მოსავლის ამლებზე. ბრინჯის მოსავლის ამლები, ე. ი. მომკელი თლარზე ერთ აბაზს იხდის: „თუ უცხო მუშა მომკის, თერთმეტის თავს ძნას აიღებს მუშა და ერთს აბაზს ტარულას მისცემს, და თუ თვითონ ლანჩპარი მომკის, აგრევე ძნას ის აიღებს და აბაზსაც ის მისცემს“, აქაც მიწის მოსარგებლე ერთს აბაზს ტარულას მისცემს, და თუ თვითონ ლანჩპარი მომკის, აგრევე ძნას ის აიღებს და აბაზსაც ის მისცემს. აქაც მიწის მოსარგებლედ ლანჩპარი ჩანს.

ამავე 91-ე პარაგრაფით, ლანჩპარის გარეშე ბოსტნის დათესვა შეეძლო „გარეშე კაცს“. ამის შემდეგ ისევ ლანჩპარზეა საუბარი. „ლანჩპარზე რომ ბატონის ბრინჯი დარჩეს, თუ ახლის ბრინჯის მოსვლამდინ მოიტანა, ხომ ის არის, თუ არა და ვერ მოიტანა და ახლმან ბრინჯმან მოუსწრო, ძვირად იყოს თუ იაფად, ბატონის ლიტრზედ შაური უნდა მოართვას“. რატომ არის საუბარი მხოლოდ ლანჩპარზე? ზად არის იჯარადარი, ან სხვა სახის ბრინჯის მოსაყვანად მიწით მოსარგებლე? ალბათ, იმიტომ არ არის სხვა სახის მოსარგებლე დასახელებული, რომ სინამდვილეში მხოლოდ ლანჩპარი იყო ამ შემთხვევაში მიწით მოსარგებლე, ის იყო იჯარადარიც და ამანათად მიწის ამლებიც.

იჯარა არაბული სიტყვაა და ნიშნავს უძრავი ქონების დროებით დაქირავებას სათანადო ხელშეკრულების დადებით; — არენდას. იჯარა გადასახდელსაც ნიშნავს საიჯარო ხელშეკრულების მიხედვით. „დასტურლამალში“ ხშირად გვხვდება იჯარა და იჯარადარი: დაბახანის

იჯარა (§ 79), ყასაბხანის იჯარა (§ 80), ბრინჯის იჯარა (§ 91), ყაფნის იჯარა (§ 137), ნავროზნას იჯარა (§ 139), თამბაქოს იჯარა (§ 90), ტყვის ბაჟის იჯარადარი (§ 82), სოფლებიდან ასაკრები გადასახდლების იჯარადარი (§ 32, დ.); ამ იჯარათა შინაარსი სხვადასხვაა: როცა დაბახანას ან ყასაბხანას იჯარით გასცემდნენ, იჯარადარი პატრონს, ამ შემთხვევაში მეფეს, განსაზღვრული რაოდენობის თანხას აძლევდა: ასევე ხდებოდა ყაფნის და აბანოს იჯარით (§ 135) გაცემა. გადასახადების აკრეფა და ბაჟიც ასევე იჯარით იცემოდა; ყველა ჩამოთვლილი იჯარადარი გადაკვეთით ფულს იხდიდა. §-ის მიხედვით თამბაქოს იჯარადარი, აგრეთვე ერთიან, გადაკვეთილ თანხას იხდიდა. ბრინჯის იჯარადარი კი, როგორც ჩანს, იღებდა მიწას ბრინჯის დასათესად და იხდიდა შემოსავლის გარკვეულ წილს. ასეთივე იქნებოდა ბამბის იჯარა. ელს მოსახლეობის ძირითადი იჯარადარი ლანჩპარი იყო, რომელსაც ან სულ არ ჰქონდა მიწა ან ძლიერ ცოტა.

ტექსტში, როგორც ვნახეთ, წერია: „იჯარით ან ამანათად მიბარებული“ (§ 135). რასაკვირველია, პირველ ყოვლისა, ჩვენ უნდა გამოვდიოდეთ ტექსტის პირდაპირი მოცემულობიდან. ამ მოცემულობით ტექსტში იჯარა და ამანათი ერთმანეთისადმი დაპირისპირებული ჩანს. ამანათი იჯარის ერთ-ერთ სახედ რომ მივიჩნიოთ, მაშინ იჯარის და ამანათის წინააღმდეგობა ერთგვარად მოხსნილიც არის. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, მაშინაც ტექსტის ამ მონაცემს მოველებოდა. საქმე იმაშია, რომ არ შეიძლება ტექსტის მხოლოდ გრამატიკულ ახსნა-განმარტებას დავეყრდნოთ: უნდა მოვიშველიოთ სისტემატური და ისტორიულ-პოლიტიკური ახსნა-განმარტება. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, თუ როგორ დგას ტექსტში მოცემული საკითხი საერთოდ ამ ძეგლში, ან ამ პერიოდის კანონმდებლობაში, როგორი არის კანონმდებლის ნება. ძეგლის საერთო მიმართულების შესწავლით, მისი ამ საკითხზე, ან მსგავს საკითხებზე ყველა ადგილების გთვალისწინებით, მათი ერთმანეთთან შეპირისპირებით შესაძლებელია გამოირკვეს ტექსტის ესა თუ ის კონკრეტული ადგილი. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ „დასტურლამალის“ მრავალი ადგილი ბუნდოვანია, ზოგიერთი ადგილი კი განსაკუთრებით ბუნდოვანი.

აქვე უნდა მივიღოთ მხედველობაში ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში „ან“-ი უდრის ახლანდელი ქართულის როგორც „ან“-ს, ისე „ანუ“-ს; სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით „ან“-ი „ანუ“-თია განმარტებული. ის გარემოება, რომ მაიგივებული და მაცალკეებელი კავშირის აღსანიშნავად ძველ ქართულში ერთი და იგივე „ან“-ი იხმარებოდა, გვავალებს ამ საკითხის ყოველმხრივ შესწავლას და ამის მიხედვით ამ კონკრეტული ადგილის შინაარსის დადგენას.

როგორც ქვემოთ ვნახავთ, იჯარა ამანათს არ უპირისპირდება. აქ საქმე სინონიმურ პარალელებთან უნდა გვექონდეს.

3. უმიკაშვილს „დასტურლამალისადმი“ დართულ ლექსიკონში ტერმინი „ამანათი“ არა აქვს, მაგრამ აქვს სიტყვა „ამანი“ შემდეგი განმარტებით: „ამანი — საიჯარადროს რისამე მიპარება დროებით სანდო კაცის ხელში (სანამ ახლად იჯარით გაიცემოდეს) იმ განზრახვით, რომ

საიჯარადროს ნამდვილი შემოსავალი ცნობილი იქნას“. საიდან აიღო პ. უმიკაშვილმა ასეთი განმარტება, ძნელი სათქმელია (წყაროზე ის არ უთითებს).

მაგრამ ორ რამეში პ. უმიკაშვილის განმარტება მართებულია: „ამანს“ „ამანათთან“ აქვს კავშირი, ხოლო „ამანათი“ შეიძლება იჯარასთან იყოს დაკავშირებული.

ამანათი არაბული სიტყვაა და მას შემდეგი შინაარსი აქვს: 1) საიმედოება, ერთგულება, პატიოსნება, 2) ნივთი, მიბარებული შესანახად, 3) გირაო, საწინდარი, 4) სამდივნო.

„ამანათი“-ს შინაარსი კი ასეთია: 1) უშიშროება, სიმშვიდე, 2) შეწყალება, დანდობა (X. K. Баранов, Арабско-русский словарь, 1957). აკად. გ. წერეთლის განმარტებით „ამანათსა“ და „ამანს“ ის აქვთ საერთო, რომ ორივენი ერთი ძირისაგან წარმოდგება („ამანს“ ნიშნავს იყო ერთგული, პატიოსანი, საიმედო, დარწმუნებული; ამანს-ი ნიშნავს უშიშარყოფას, გარანტირებას, მინდობას და სხვა).

ტაჯიკურად ამანათი ნიშნავს ნივთის დროებით სარგებლობაში მიცემას, ნივთის მიბარებას (Таджикско - русский словарь, 1954). ტაჯიკური განმარტება ამ შემთხვევაში იმით არის საყურადღებო, რომ ის ერთი მხრივ (დროებით სარგებლობა) უახლოვდება „დასტურლამალის“ ამანათს.

აკად. გ. წერეთლის დასკვნით, არაბ. სიტყვა ამანათი არაბულ ქვეყნებსა და მათ მეზობელ მუსლიმანურ ქვეყნებში სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა, როგორც სპეციალური ტექნიკური ტერმინი (ფინანსური, მიწათმფლობელური და სხვა); მეცნიერის აზრით, ამ ტერმინის შინაარსი სხვადასხვა ქვეყნებში არ არის სათანადოდ დადგენილი.

სპარსულად ამანათს შემდეგი მნიშვნელობა აქვს: 1) ნივთი, მიცემული შესანახად, 2) შენახვა, 3) მინდობილება, 4) ნდობა, რწმენა, 5) გასაგზავნი ნივთი. ხოლო ამენი სპარსულად ნიშნავს: 1) უზრუნველყოფას, მშვიდობას, 2) შეწყალებას (B. B. Миллер, Персидско-русский словарь, 1953).

სიტყვა ამანათი განმარტებული აქვს დალს, უშაკოვს, დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიას, გრანატისა და ბოკგაუზ-ფერონის ენციკლოპედიებს. ყველაზე მოკლედ ამანათი განმარტებულია გრანატის ენციკლოპედიაში: ამ ენციკლოპედიით ამანათი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს მძევალს. დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაშიც ასევეა ეს სიტყვა განმარტებული, ოღონდ მიმატებულია, რომ ამანათი ძველ რუსეთშიც იხმარებოდა. ყველაზე ფართოდ ამანათი განმარტებულია ბოკგაუზისა და ფერონის ენციკლოპედიაში. იქ წერია: სიტყვა ამანათი ნასესხები ძველ რუსეთში აღმოსავლეთიდან და ნიშნავს მძევალს. უძველეს პერიოდსა და საშუალო საუკუნეებში ხელშეკრულების ზუსტი შესრულების უზრუნველსაყოფად ჩვეულებად იყო მძევლის აყვანა. ამანათს იყვანდნენ უპირატესად ომის დროს დადებულ პირობათა შესასრულებლად. უფრო გვიან მძევლის მაგიერ მამულს, სამფლობელოს ნაწილს აძლევდნენ. ამანათის ასეთი გაგება იმ მხრივ არის საყურად-



ღებო და მართებულად, რომ აქცენტს აკეთებს ომზე, საგარეო ურთიერთობაზე, რადგანაც ამანათი მიღებული იყო უპირატესად საგარეო ურთიერთობაში. მაგრამ განმარტებას სისრულე აკლია: 1) ამანათი მხოლოდ საგარეო ურთიერთობაში მიღებულ ინსტიტუტად არის მიჩნეული, 2) განმარტებაში მძევლობის გარდა სხვა არაფერია აღნიშნული.

დალისა და უშაკოვის ლექსიკონებში ამანათის განსამარტებლად სიტყვა „მძველის“ გარდა „გირაოც“ არის ნახმარი. დალის ლექსიკონში ვკითხულობთ: ამანათი — მძვეალი; ადამიანი აყვანილი გირაოდ რისამე უზრუნველსაყოფად, ტომის ან ხალხის ერთგულებისათვის, დაპყრობილთა დასამორჩილებლად (В. И. Даль, Тольковый словарь, 1955). უშაკოვის ლექსიკონშიც წერია: ამანათი—არაბ. გირაო, მძვეალი, Тольковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, т. I, 1935). თანამედროვე რუსული სალიტერატურო ენის ლექსიკონში, რომელიც 1948 წელს არის გამოცემული, ამანათი ჰქვია ახსნილი: ამანათი (მოძველებული) მძვეალი; და საილუსტრაციო მასალად მითითებულია ლ. ტოლსტოის „ჰაჭი მურატი“ (Словарь современного русского языка, Академия наук СССР, Институт русского языка, 1948). ხოლო 1960 წელს გამოცემულ ოჯეგოვის რუსული ენის ლექსიკონში აღარ არის ეს სიტყვა (С. Ю. Ожегов, Словарь русского языка, 1960).

უცხო ენათა რუსულ ლექსიკონში გვხვდება ეს სიტყვა: „ამანათი არაბ. მძვეალი, რომელსაც აძლევდნენ ხელშეკრულების შესრულების უზრუნველსაყოფად (ძველ რუსეთსა და ზოგიერთი აღმოსავლეთის ქვეყნებში; Словарь и построение слов, под ред. И. В. Лехина и пр сф. Ф. Н. Петрова, 1949).

საკვირველია, სიტყვა ამანათი არ არის ისლამის ენციკლოპედიაში, რომელიც გერმანულ, ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე გამოდის. სიტყვა ამანათი არ არის გერმანულ, ფრანგულ და ინგლისურ ლექსიკონებში.

ტერმინი ამანათი გვხვდება არაბეთში, სპარსეთში, ტაჯიკეთში, რუსეთსა და საქართველოში. სავარაუდებელია ამ ტერმინის არსებობა აღმოსავლეთის სხვა ხალხებშიც. XV—XVII საუკუნეების ყაზახისტანში გვხვდება ტერმინი ამანათ-მალ, როგორც ხელშეკრულების ერთ-ერთი სახე. ამანათ-მალის შინაარსი შემდეგში მდგომარეობს: მდიდარი მეჯოგე თავის ღარიბ ნათესავს აძლევდა მოზარდეულს (საქონელს); ადათით ღარიბი ნათესავი, ამ შემთხვევაში დებიტორი, ვალდებული იყო ერთწლიანი პირუტყვის მაგიერ, რომელიც სესხად მიიღო, ერთი წლის შემდეგ დაებრუნებინა ორწლიანი საქონელი, სამი წლის შემდეგ—სამწლიანი პირუტყვი და ასე შემდეგ (История государства и права СССР, под ред. К. А. Софроненко, 1967, стр. 492—493).

გირაო, წინდი (ორივე ერთისა და იმავე მნიშვნელობით), მძველობა და თავდებობა ქართული სამართლის მიხედვით მტკიცედ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული. მძველობა უძველესი ფორმა უნდა იყოს წინდისა ანუ გირავნობისა. თვით ტერმინი „თავდებობა“, ე. ი. თავის დადება, უჩვენებს ამ ინსტიტუტის მძველობისაგან წარმომავლობას (იხ. ჩვენი „თავდებობის ინსტიტუტის შესახებ ქართულ ფეოდალურ სამართალში“. თბილისის სახ. უნ. შრომები, ტ. 51, 1953).

გირავნობა ანუ წინდი, მძველობა და თავდებობა საგარანტიო შინაარსის ინსტიტუტებია. ამ ინსტიტუტებმა განვლეს ერთპიროვნული, სოლიდარული და სუბსიდიარული პასუხისმგებლობის საფეხურები (იქვე).

ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს წინდის მნიშვნელობა, როგორც მძველისა (წინდს კიდევ სხვა მნიშვნელობაც აქვს, ის სასიძოს მიერ საპატარძლოსათვის მიტანილ ნიშანს ნიშნავს). წყაროებში ხშირად გვხვდება წინდი, როგორც მძვეალი.

ჯუანშერის გადმოცემით, ვახტანგ მეფემ და კეისარმა „განაგეს საქმე წინდობისა“, ე. ი. მძველობის საკითხი მოაწესრიგესო (ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1955, გვ. 177). გიორგი ათონელის ცხოვრებაში ვკითხულობთ: „ვითარცა წინდი რაიმე, მომავალთა საქმეთათვის“ (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 192); აქ წინდი მომავალ საქმეთა შესრულების გარანტიას, საწინდარს, თავდებს ნიშნავს.

ფეოდალურ საქართველოში მძველობის პრაქტიკას ადგილი აქვს უპირატესად საგარეო ურთიერთობაში. ლეონტი მროველის გადმოცემით, კონსტანტინე მეფე „დაეზავა მირიანს და აღიყვანა შვილი მირიანისა მძველად, რომელსა ერქვა ბაქარი“ (ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1955, გვ. 70). ლ. მროველი სხვა ადგილას იმეორებს, რომ კონსტანტინე მეფეს „ჰყვა მძვეალი ძე მირიანისა, რომელსა ერქვა ბაქარი“ (იქვე, გვ. 128).

„ვისრამიანმა“ იცის „მძვეალი“; რამინი სწერს ვისის: „გული ჩემი მძველად... შენს წინაშე დამეგდოო“ (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1949, გვ. 180). „ძველი ერისთავთა“-ში გვხვდება ტერმინი „მძველები“. ამ ძველის მიხედვით, გამარჯვებულებს დამარცხებულებმა მძველები მიუყვანეს ერთგულების საწინდრად (ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1966, გვ. 113).

მეფე ქაიხოსროს სპარსეთში ყოფნის დროს ქართველებმა ავღანელებს მისცეს „სეხნია ციციშვილი მძველად“ (ის მოითხოვეს ავღანელებმა): პირობა, რისთვისაც სეხნია მძველად იყო წაყვანილი, არ იქნა შესრულებული და სეხნია ციციშვილი მოკლეს (ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის რედაქციით, 1954, გვ. 75). მეფე ერეკლე II „მძველად ყაზახისა და ბორჩალოს ქეთხუდები ცოლმვილით მოაყვანინა“ თბილისს. ამ დროს ერეკლე მეზობელ სახანოებთან ბრძოლას აწარმოებდა და ყაზახის და ბორჩალოს მუსლიმანური მონახლეობისაგან ერთგულების საწინდარი ესაჭიროებოდა. ამ შემთხვევაში

მეფე ომთან დაკავშირებით მძევლებს თავის სამფლობელოში შემავალ მუსლიმანური მოსახლეობისაგან ითხოვს.

ჰაპუნა ორბელიანის ცნობით, ერეკლე II ჰარელებს მძევლები მოსთხოვა (იქვე, გვ. 429). მძევლების მიცემა ამიერკავკასიის სამეფო-სახანოების ურთიერთობის პრაქტიკაში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო (საქართველოს სიძველენი, ტ. III, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, 1910, გვ. 109).

ჩვენ მიერ მოყვანილ მაგალითებში ნახმარია ტერმინი „მძევალი“; „მძევლობა“. ძველი ინსტიტუტია, ის სამართლის განვითარების დაბალ დონეს შეეფერება და უპირატესად სახელმწიფოთაშორის ურთიერთობაში გამოიყენებოდა. შემდეგში, ე. ი. სამართლის განვითარების უფრო მაღალ დონეზე, ხელშეკრულების შესრულების უზრუნველსაყოფად სხვადასხვა ხასიათის სანქციები იქნა შემოღებული.

სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონმა არ იცის სიტყვა „ამანათი“. ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონით ამანათი „ბერძნულად საწინდარია“. რუსულად მშვეალი, „ქართულად ანაბარი, ე. ი. ნიეთი მიბარებული ან გაგზავნილი ვისთანმე“ (ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, 1961); დ. ჩუბინაშვილის ქართულ-რუსული ლექსიკონში ასეთი განმარტებაა ამ სიტყვისა: ამანათი (არაბ.) საწინდარი; მშვეალი; ანაბარი, ნიეთი მიბარებული ან გაგზავნილი ვისთანმე.

ქართული განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით ამანათი არაბული სიტყვაა, (ამანათ). მისი მნიშვნელობაა: 1) შეკრულ-შეფუთული ნიეთი, რომელიც სადმე იგზავნება; 2) ძვ. მძევალი; 3) მიბარებული, მინდობილი რამ. ამასთანავე ლექსიკონში მოყვანილია სათანადო ილუსტრაციები ივ. მაჩაბლს თარგმანიდან, ეკ. გაბაშვილისა და ვ. ბარნოვის ნაწარმოებებიდან, რომლიდანაც ჩანს, რომ ამანათი ეწოდებოდა მძევალ ადამიანს; მაგალითად, ვ. ბარნოვის ნაწარმოებიდან მოყვანილია ასეთი ადგილი: „უფრო გულდაწყენარებული იქნები. როდესაც ლეკთა წარჩინებულნი ამანათებით გეყოლებიან ხელში“; ივ. მაჩაბლის თარგმანიდან მოტანილია შემდეგი სიტყვები: „ან ვის გზავნიან ვოლსკთა შორის რომს ამანათად“. ეკ. გაბაშვილის ნაწარმოებიდან: „ჩემი შვილი შენი ამანათი იყო და სად დამიკარგეო“. აქედან ცხადია, რომ ქართულ სალიტერატურო ენაში სიტყვა ამანათით „მძევალი“ გადმოიციმოდა.

ტერმინი „ამანათი“ მაშინაც კი, როცა ის მძევლის მნიშვნელობით არის ნახმარი, მიბარებულობას არ გამოირიცხავს. ეს კარგად ჩანს ეკ. გაბაშვილის ნაწარმოების მოტანილი სიტყვებიდან: ჰართლაც მძევალი ხელშეკრულების შესრულების გარანტიაა, ამისათვის ჰყავთ აყვანილი ის და ვისაც აყვანილი ჰყავს, მას მძევალი აბარია, აკისრია პასუხისმგებლობა მიუთვის და სხვა.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ხევსურულ ანდრეზში წინდი, მძევლობა და თავდებობა მჭიდროდ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული (რ. ხარაძე, ხევსურული ანდრეზი — ხალხური სამართლის წყარო, „მიმომხილველი“, II, 1951, გვ. 394).

როგორც ითქვა, ტერმინი ამანათი XIX—XX საუკუნეების ქართულ ენაში მძველის მნიშვნელობით იხმარებოდა. საკითხავია, როდის შემოვიდა ქართულში ტერმინი ამანათი.

XI საუკუნიდან (ლეონტი მროველი) XVIII საუკუნემდე გვხვდება ტერმინი მძვეალი, აგრეთვე წინდი.

ტერმინი ამანათი გვხვდება პირველად ალბულას სამართლის წიგნში.

ბიბლიის ქართული თარგმანის დამოწმებით აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამტკიცებს, რომ ძველად ქართულში მიბარებულის, შესანახავის გადმოსაცემად იხმარებოდა ტერმინი „ვედრი“, რომელიც ალბულას სამართლის წიგნში შეცვლილია არაბული ტერმინით „ამანათი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II, 1929, გვ. 467).

ალბულას სამართლის წიგნში ამანათზე საუბარია ანაბრის მნიშვნელობით. (ქართული სამართლის ძეგლები, I, დოლიძის რედ., მუხ. 87, 88).

ტერმინი ამანათი იცის აგრეთვე ვახტანგის წიგნთა კრებულის ბერძნულმა სამართალმა (იქვე, მუხ. 259) და საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნმა (იქვე, მუხ. 149). ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის აღნიშნულ მუხლებში განსაზღვრულია მიბარებულის სამართლებრივი რეჟიმი, მიმბარებელ-მენაბრის უფლება-მოვალეობა, ამანათი ამ შემთხვევაში მხოლოდ და მხოლოდ მიბარებას (ქონების, ნივთის) გულისხმობს.

„მეფეთა სალარო“-ში, რომელიც XVII საუკუნეში უნდა იყოს ქართულად გადმოთარგმნილი სპარსულიდან, ერთ-ერთ თავს ასეთი სათაური აქვს; „ამანათისა და დიანათისათვის“ (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1949, გვ. 272—273). ამის მიხედვით „ამანათი“ მიბარებულს ნიშნავს, ამ სიტყვის ფართო გაგებით. ხსენებული თავი ასე იწყება: „ბრძენთა და ყოველთა ჰკუის მქონეთა თქუეს, ვითარ: ამანათი შენახვასა ჰრქუიან, რა გინდა რა იყოს. და პირველად სჯული ამანათზე ჰკიდიან და ღვთის შერიათიცა იმისგან გამაგრდების. რაც რომ კაცშიგ არის, რასაცა იქს, ანუ ზედანს, ანუ თუ ყურით გაიგონებს, შენახვაზედ და მუხანათობაზეც ჰკიდიან. თუცა კაცმან კაცთ მიბარებული არ შეინახა, გინახიტყუა იყოს, გინა თუ სხვა მისაბარებელი, ანუ გამეღავნა და ანუ გაუცა, მუხანათობა არის“ (იქვე, გვ. 272). მოტანილი ციტატის მიხედვით ამანათი ფართო შინაარსით არის წარმოდგენილი: ის სიტყვაც არის და ნივთიც. სამეფოც, სახელოც და სხვ.

თქმულის მიხედვით შეიძლება ზოგიერთი დასკვნის გაკეთება. 1) ამანათი არაბული სიტყვაა და მას ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში არაბეთსა და მის მეზობელ ქვეყნებში სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. ის ნიშნავდა: ერთგულებას, პატიოსნებას, მიბარებულ ნივთს, საიმედოებას, დაგირავებას, საწინდარს, სამდივნოს, მძვეალს და სხვა.

ამანათის ერთ-ერთი მნიშვნელობა, რომელიც მას დღესაც აქვს სა-

ქართველოში: ამანათი არის გზავნილი, ჩვეულებრივად ფოსტით გასაგზავნად გამზადებული ნივთი; ამანათი ნიშნავდა კიდევ მძევალს.

ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა მას არაბეთში, მის მოსახლერე მუსლიმანურ ქვეყნებში, რუსეთსა და საქართველოში, უკანასკნელის რუსეთთან შეერთების შემდეგ. რუსულ ენაზე ამანათს მხოლოდ მძევლის მნიშვნელობა ჰქონდა და ეს სიტყვა თანამედროვე რუსულ სალიტერატურო ენაში აღარ იხმარება. საქართველოში ამანათი XIII—XIV საუკუნეებიდან ჩანს შემოსული.

ქართულ წყაროებში ამანათი და მძევალი პარალელურად ვერ ვიპოვეთ. ფეოდალური საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე რუსეთთან შეერთებამდის წყაროებში იხმარება ტერმინი მძევალი. მძევალი ადამიანია, რომელიც მიჰყავს მხარეს, ან მხარეებს ხელშეკრულების შესრულების უზრუნველსაყოფად: უპირატესად ეს ინსტიტუტი გამოყენებულია საგარეო ურთიერთობაში.

ტერმინი ამანათი მძევლობის მნიშვნელობით დამოწმებულია ახალ ქართულ ლიტერატურაში (ვასილ ბარნოვი, ივ. მაჩაბელი, ეკატერინე გაბაშვილი). ლ. ტოლსტოიამ ტერმინი ამანათი ნახმარი აქვს მოთხრობაში, რომელიც კავკასიის ხალხების ცხოვრებას ასახავს („პაჭიმურატი“).

XIX საუკუნეში, რუსეთის მმართველობის დამყარების შემდეგ, ამანათობის ინსტიტუტი მძევლობის მნიშვნელობით კავკასიაში მოქმედებაში იყო. ამიტომაც სავარაუდებელია, რომ ტერმინი ამანათი მძევლის მნიშვნელობით საქართველოში XIX საუკუნეში შემოვიდა რუსული ენის მეშვეობით.

გარდა ამისა, საქართველოში „დასტურლამალის“ მიხედვით „ამანათს“ კიდევ სხვა მნიშვნელობაც მისცემია: ზოგიერთი პურეულის მოყვანა, მაგალითად ბრინჯის, განსაკუთრებულ პირობებს თხოვლობდა შორწყვის მხრივ, ამიტომ მეფის სახასო მიწებზე გაყვანილი იყო არხები ბრინჯისა და სხვა ნათესებისათვის. ამ არხების სანაპიროები გაცემული იყო ელის, თურქმანების მოსახლეობაზე იჯარად, ე. ი. მიწა მიბარებული იყო დასამუშავებლად, იმ პირობით, რომ მესაკუთრეს, ამ შემთხვევაში მეფეს, მიეღო შემოსავლის ნაწილი.

როგორც ვთქვით, „ამანათთან“ მჭიდროდ არის დაკავშირებული „ამანი“.

„ამანათთან“ დაკავშირებით საყურადღებოა მოვიყვანოთ XIX საუკუნის დასაწყისის ამავე სახელწოდების გადასახდელი.

1826/7 წლის ერთი დოკუმენტის მიხედვით, რომელიც მოყვანილი აქვს თავის შრომაში ი. პ. პეტრუშევსკის, ერევნის ხანი მომთაბარე ტომებს აძლევდა საკუთარ ჯოგს სამწყესად იაეთი პირობებით, რომელიც მომთაბარეებს ხანის ჯოგების შწყემსებად გადააქცევდა. ამ დოკუმენტის მიხედვით ცნობილია გადასახდელთა, ორი ფორმა:

1) დიშბედიში, როცა ხანი მომთაბარეთა თემს აძლევდა განსაზღვრული რაოდენობის ცხვრებს საბალახოდ. ყოველწლიურად თითოეულ ცხვარზე ხანი იღებდა  $\frac{1}{2}$  ბათმან ერბოსა და ყველს და თითო სტილ მატყლს, ხოლო ნამატი იყო მომთაბარეებისა.

2) ამანი, როდესაც მთელი ნამატი და მატყლი ხანის სასარგებლოდ მიდიოდა. გარდა ამისა, ხანი ლებულობდა ყოველწლიურად თითოეულ ცხვარზე 7<sup>1</sup>/<sub>2</sub> სტილ ერბოს, თითოეულ ფურ კამეჩზე — ბათმანს და თითოეულ ძროხაზე 4 ბათმანს ერბოს. გარდა ამისა, მომთაბარეები აძლევდნენ ხანს გადასაზიდად გამწვევ ძალას. ამასთანავე, ხანის მიერ მომთაბარეებისათვის თავის ჯოგის ასეთი პირობებით მიბარება მომთაბარეთა ვალდებულებას წარმოადგენდა (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армен и в XVI—начале XIX вв., 1948, стр. 313—314).

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ პირუტყვის და ფრინველის მოსავლელად მიბარება ცნობილია „დასტურლამალისათვის“: „დასტურლამალის“ მიხედვით თრიალეთზე სოფლებს უნდა „მიბარონ“ საქონელი შემდეგი წესით: „ფური უკუდავი იყოს. წელიწადზე ფურის თავს სამს ლიტრას ერბოს ჩვენს ქარხანაში მიბარებენ“ (§ 51). აგრეთვე სოფლებზე „მიბარებდნენ“ მეფის ბატს და ქათამს, თითო ბატზე წელიწადში სამი ბატის წიწილი, ხოლო თითო ქათამზე სამი ქათამი და სამი კვერცხი ბატონის იყო (§ 52).

მაშასადამე, ერევნის სახანოში ხმარებული ტერმინი „ამანი“-ს ქართული შესატყვისი „მიბარებაა“. მიბარება ქართული სოფლებისათვის, ისე როგორც ერევნის სახანოში, საქონლისათვის (და საქართველოში ფრინველისათვისაც) ყოფილა გათვალისწინებული და არა მიწისათვის.

ამ შემთხვევაში შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მომთაბარე ელის ტომებს საქართველოშიც მიუყენეს ტერმინი „ამანი“ „მიბარების“ ნაცვლად. ამ ტომებისათვის ტერმინი „ამანი“-ს შინაარსი უფრო გასაგები იქნებოდა, ვიდრე „მიბარება“, ამასთანავე „დასტურლამალმა“ ამ ტერმინის შინაარსი გააფართოვა იმ მხრივ, რომ ტერმინი მიწის დასამუშავებლად გაცემის გადმოსაცემად გამოიყენა.

მაგრამ ასახსნელია ის, თუ რატომ არის „დასტურლამალში“ ნახმარი ამანათი და არა „ამანი“. საქმე იმაშია, რომ ტერმინი „ამანათი“ მიბარების მნიშვნელობით ცნობილი იყო ქართულ წყაროებში და მათ შორის საქანონმდებლო ძეგლებში. ამიტომაც ქართველმა კანონმდებელმა „დასტურლამალში“ „მიბარების“ გადმოსაცემად გამოიყენა „ამანის“ ნაცვლად „ამანათი“.

იურიდიული რეჟიმის მხრივ სავარაუდებელია, რომ „დასტურლამალი“-თ ამანათად მიწის მიმღები დროებითი მოსარგებლე იყო და მიწის მესაკუთრეს ყოველთვის შეეძლო მისთვის მიწის ჩამორთმევა.

ელში ასეთი მიწის დროებითი მფლობელები ძირითადად ლანჩბარები უნდა ყოფილიყვნენ.

დასკვნა: ამანათი არის: 1) შეკრულ-შეფუთული ნივთი, რომელიც სადმე იგზავნება, 2) ძვ. მძევალი საშუალო საუკუნეების ზოგიერთ აღმოსავლეთ ქვეყნებსა და რუსეთში. ეს ინსტიტუტი უპირატესად სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობაში გამოიყენებოდა, 3) მიბარებული, მინდობილი რამ, 4) გვიანფეოდალურ საქართველოში ელის მოსახლეობისათვის გათვალისწინებული მიწით სარგებლობის წესი,

რომლის მიხედვით მეფის სახასო მიწით დროებით მოსარგებლე უბ-  
ლიდა მესაქუთრეს შემოსავლის გარკვეულ წილს.

**ამასალა** 519<sub>9</sub>; (امهه اس): 1) ყოველწლიურად, ყოველ წელს, მთელ წელიწადს,  
2) ყოველწლიური (Персидско-русский словарь, составили проф.  
Б. В. Миллер, 1953), „ვინცა-ვინც მეკოლისპურენი ამასალად მქონებულნი,  
თუ ესრე ერთის წლითა მჭირაენი... კოდისპირის გამოსაგზავნად რომ წა-  
ვიდოდნენ... ბეჯითი მოსაქმენი იყუნენ“-ო (გვ. 519—520).

**ამბარდანი** ამბარდარი (სპარ. ამბარდარ), 520<sub>5</sub>, 6, 10; 673<sub>12</sub>; 706<sub>17</sub>, 18; მნე  
(დ. ჩ.); იხ. ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართ-  
ლის ისტორიისათვის, 1952. გვ. 207.

**ამბრა** 548<sub>7</sub>; „ყოველს პარასკევს დღეს წყალმა ციხის ამბრისათვის უნდა იდი-  
ნოს“. ამბრი (არაბ.) — амбра (დ. ჩ.); ამბრაჲი ფინიკის გერკი; ხურამის  
გერკი, ამბრაჲი არს ცერცი, მარცვალი ჩირი, და ეგვიეთანი (ს. ო.).  
Толковый словарь русского языка, под ред. Д. Н. Ушакова, т. I-  
1935: „Амбра (арабское amber). 1) смолистое вещество, испуска,  
емое кошалотами, употр. в парфюмерии (спец. 2). Аромат, благо-  
воние (книжн.).“

ს. ო. და უშაკოვის განმარტებანი ტექსტს არ უდგება. ტექსტის მიხედ-  
ვით ამბრა ციხეში („ციხის ამბრა“) მოსარწყავი ადგილია, ალბათ, პა-  
ტარა ბაღი. მხვა წყაროებში, გარდა „დასტურლავალისა“, ეს სიტყვა  
არ შეგვხვდარი.

**ამილახორი**, ამილახვარი, 484<sub>5</sub>; 516<sub>1</sub>; 551<sub>6</sub> (არაბ.-სპ. ამირ-ახურ) 637<sub>18</sub>; 638<sub>4</sub>;  
678<sub>7</sub>, 698<sub>4</sub>, 5; 701<sub>12</sub>; გვიანფეოდალურ საქართველოში ქართლის ერთ-  
ერთი დიდებული (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 35). ამილახორის  
შესახებ იხ. „წელმწიფის კარის გარიგების“ ლექსიკონი.

**ამწერი** 537<sub>1</sub>, 2; 575<sub>9</sub>; მოსახლეობის ამწერი, მწერალი.

**ანეული** 711<sub>10</sub>; 714<sub>7</sub>; ზაფხულის ნახნავი შემოდგომის ხორბლის დასათესად  
(ქ. გ. ლ.).

**არაგვის ერისთავი** 701<sub>14</sub>, 718<sub>24</sub>; ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი დიდებული  
(ვახტ., სამ. წ., მუხ. 35).

**არაყხანა** (სპ. არაყხანა) 539<sub>9</sub>; 644<sub>10</sub>; 647<sub>2</sub>; 687<sub>6</sub>; პ. უ. (ლექსიკონი): „არყის გა-  
მოსახდელი ქარხანა“.

**ასამწერლო** 517<sub>2</sub>; 537<sub>3</sub>; 576<sub>4</sub>, აღწერის გადასახდელი.

**ასლანუ** 535<sub>4</sub>: თურქ. „ასლანუც ოთხასი მარჩილი ერთს ყურასად ჩავა ცეცხლ-  
ში“; ასლანი ორმოც ფარიანი თეთრი, монета (დ. ჩ.); პ. უ.: „ასლა-  
ნუ-? (ასლანლუ — სპარსეთში შემნახველია და დამკვრელი ბეჭდისა  
ანუ შტემპელისა, რომელზედაც გამოსახულია ლომი, ასლანი)“.

**ასნაფი** (არაბ. ასნაფ.), 500<sub>8</sub>, 13; 643<sub>10</sub>; 651<sub>3</sub>; 655<sub>1</sub>; 666<sub>3</sub>; „რასაც ასნაფ მოხე-  
ლეს“... (500<sub>8</sub>); „ქარხნის ნაზირის ასნაფი“ 643<sub>10</sub>; ნაზირი სალაროსი და  
მისის ასნაფებისა“ (651<sub>3</sub>); „სალაროს ნაზირი და მისი ასნაფებისა“  
(655<sub>1</sub>); „ქარხნის ნაზირისა და მისის ასნაფებისა“ (666<sub>3</sub>); ამ შემთხვე-  
ვებში ასნაფი ნიშნავს ერთი ხელობის, ერთი დარგის მოხელეებს.

**აუშტარი** 501<sub>15</sub>; 503<sub>7</sub>, 8; 505<sub>6</sub>, 10; 506<sub>6</sub>; 525<sub>4</sub>, 6, 7, 9, 11; 613<sub>10</sub>; 672<sub>2</sub>; 706<sub>8</sub>;

აუშტარი — ოსტიგანი (დ. ჩ.), ოსტიგანი სასმელ-საჭმელთ მნე (ს. ო.).

**აუშხანა** (თურქ.-სპ. აუშხანა), აშ თურქულია, ხანა სპარსული.

507<sub>13</sub>; 508<sub>7</sub>; „ადგილი დასაცავად საკმელ-სასმელთა“ (დ. ჩ), „რაც ჩვენს აუშხანაში ყველი დაიხარჯებოდეს... ნაზირმან დაურიგოს“ (507<sub>13</sub>). „ქმელი თევზი ასრეა: ბაუზედ რვა თუმნისა, როგორც მართებელია მეთევზემ აუშხანაში მოაბაროს“ (508<sub>7</sub>); სამზარეულო.

ალალარა 554<sub>4, 6, 7</sub>; 557<sub>1</sub>; 560<sub>30</sub>; 576<sub>3</sub>; 717<sub>7</sub>, (თურქ. ალა — „ბატონი“ ალალარ. მრავლობითში „ბატონები“), მიმამულე. ამა თუ იმ მხარის ბატონ-პატრონი, ფეოდალი (მაჰმადიანებში, ქ. გ. ლ.).

ალამათი 574<sub>3, 4</sub>; 575<sub>11</sub>; 641<sub>1</sub>; 647<sub>12</sub>; პ. უ.: „აყამათ — ჯდომა, ყოფნა დროებით“.

ალაპი 702<sub>3</sub>, ბერძნ. ლოცვა და პურის ჭამა მიცვალებულის მოსახსენებლად, — ქელები (ქ. გ. ლ.).

ალეზის ღამე 703<sub>14</sub>, 719<sub>1</sub>, მარხვის დაწყების წინაღამე (ქ. გ. ლ.).

ალსაყულუ (თურქ. აღსაყალ), აღსაყალი, 561<sub>4</sub>; 574<sub>12</sub>, უფროსი, საპატიო პირი; თურქ. aksakal, თეთრწვერა, მოხუცი.

აყრილი კაცი 515<sub>13</sub>, ხიზანი, თავის სამკვიდრო ადგილიდან მოცილებული.

აში (თურქ. აშ.) 496<sub>4, 16</sub>; 497<sub>6, 17</sub>; 498<sub>11</sub>; 499<sub>7, 19</sub>; 504<sub>8</sub>, საკმელი, „აშითა და ბორნითა“, ფაფეული საკმელი.

აჟილა 586<sub>6</sub>; 675<sub>6, 7</sub>; 678<sub>1, 2, 3, 11, 12</sub>; 680<sub>6</sub>; 684<sub>1</sub>; 710<sub>16</sub>; 712<sub>1</sub>; დაუკოდავი ულაყი ცხენი (ქ. გ. ლ.).

აჟილის ქერი 586<sub>6-7</sub>, აჟილისათვის საჭირო ქერი გადასახდელის სახით მოსახლეობაზე იყო გაწერილი.

აჰანგარი (სპ. აჰანგარ) 534<sub>19</sub>, ძირითადი მნიშვნელობა — მკედელი. ოქროს ან ვერცხლის ჩამომყალიბებელ- (იხ. ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურ-ლამალი, თბ. სახ. უნ. შრომები, XX XVB, 1949, გვ. 215).

აჰვიათ, ჰავიათ, უნებართვოდ. ხელშეკრულების გარეშე (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 320); 571<sub>3</sub>; „ვინც აჰვიათ ბატონის მამულში შეჰკრავს (აბრეშუმს, — ი. ს.), იმისი ნახევარი შემკვრელის არის“.

## ბ

ბაღია (სპ. ბაღია) 504<sub>15</sub>; 505<sub>3</sub>, დიდი საწვნე ჯამი (დ. ჩ). ქუსლიანი დიდი ჯამი (ქ. გ. ლ.), „შეჰამადად ბაღიაზე ლიტრა ერონახევარი“ (504<sub>15</sub>).

ბაზიერი (სპ. ბაზარ) 559<sub>9</sub>; 586<sub>6</sub>; 593<sub>1</sub>; 688<sub>2, 3, 4</sub>; 690<sub>7</sub>; 695<sub>2, 3, 4</sub>, ქორ-შე-ვარდენტა სანადიროდ დამგეშველ-მწვრთნელი და ყურისმგდებელი (ქ. გ. ლ.).

ბაზიერთხუცესი 687<sub>9, 10, 11</sub>; 688<sub>2, 3, 4</sub>; 690<sub>7, 8</sub>; ბაზიერთა უფროსი.

ბათმანი (თურქ. ბათმან) 541, მარცვლეულის საწყაო ერთეული; დაახლოებით ნახევარ ფუთამდე (ქ. გ. ლ.).

ბაჟი (სპ. ბაჯ) 538<sub>10, 11</sub>; 539<sub>5, 6</sub>; 540<sub>11, 12</sub>; 544<sub>9</sub>; 545<sub>1, 2</sub>; 546<sub>1, 2</sub>; 552<sub>1, 61910, 6448, 64812, 6504, 11, 6872-3, 71322, 24; 71417, 20; 7159, 11, 21</sub>; გადასახდელი სავაჭროსი (დ. ჩ.). „ტვირთის ხარკი“ (ს. ო.). 1) გადასახადი სახელმწიფოში შეტანილ და სახელმწიფოდან გატანილ საქონელზე. 2) გადასახადი ამა თუ იმ საქონლის დამზადებაზე (ქ. გ. ლ.). აქ ბაჟი ნიშნავს რაიმე გასასყიდელზე დადებულ გადასახდელს.

ბარათი 646<sub>4</sub>, 698<sub>18</sub>, ქ. გ. ლ.: 1) წერილი, 2) გადატ. ხელწერილი.



ბარგის ზიღვა 596ს; აქ გადასახდელი ბეგარა.

ბარდანი 681<sub>4</sub> (სპარს. ბნრდნ) დიდი ტომარა, ჩვეულებრივ მატყლისა. ბამბისა, ბზისა და მისთანათა ჩასაღებ-გადასაზიდად (ქ. გ. ლ.). „ბარდანი და იარაღი სალაროს ნაზირმა გაურიგოს“ (681<sub>4</sub>).

ბარხანა (ს.) 648<sub>8</sub>, 687<sub>7</sub>, „ფუშუქუნის ბარხანის წილი აქეს“ 646<sub>6</sub>, გადასახდელი, ყოველწლიური მისამრთვეელი ირანში, რომელსაც ახალი ბილისა თუ საგნების სახით მიართმევდნენ შაჰს, ხანს და სხვა. ამია შესახებ იხილეთ ვ. გაბაშვილის „სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალური საქართველოში“ („მიმომხილველი“, III, 1951, გვ. 160—161); მისივე, სპარსული დასტურლამალი (თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXV B, 1949, გვ. 218).

ბატის ბარება 618<sub>8</sub>, გადასახდელი, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ გლეხი ვალდებული იყო, მისდამი ჩაბარებული ბატისათვის მოეცლო და ბატონისათვის თავის დროზე ჩაებარებია ნამატო.

ბატონი 480<sub>3</sub>, 7, 13, 483<sub>5</sub>, 6; 484<sub>1</sub>, 2, 489<sub>16</sub>, 493<sub>7</sub>, 5, 494<sub>6</sub>, 7, 14; 495<sub>3</sub>; 9; 21; 496<sub>8</sub>, 14, 18, 500<sub>4</sub>, 501<sub>7</sub>, 502<sub>2</sub>, 9, 503<sub>13</sub>, 516<sub>7</sub>, 8, 11, 518<sub>4</sub>, 8, 522<sub>11</sub>, 14, 527<sub>6</sub>, 529<sub>9</sub>, 536<sub>13</sub>, 537<sub>3</sub>, 574<sub>3</sub>, 577<sub>6</sub>, 13, 579<sub>9</sub>, 595<sub>1</sub>, 10, 614<sub>9</sub>, 615<sub>4</sub>, 8, 7, 619<sub>1</sub>, 630<sub>6</sub>.

ყველა მოყვანილ მუხლში ბატონი ქართლის მეფის ნიშნავს. ქ. გ. ლ.:

- 1) ბატონყმობის დროის შემამული; 2) მპყრობელი, მმართველი, მბრძანებელი, მეფე; 3) გიბატონებული წრის წარმომადგენელი კაპიტალისტურ საზოგადოებაში; 4) თავაზიანი მიმართვა ან ხსენება ვისიმე.

ბატონის კაცი 696<sub>8</sub>; აქ ქართლის მეფის კაცი, მისი მოხელე.

ბატონისშვილი, ბატონიშვილი 475<sub>15</sub>, 612; მეფის შვილი, უფლისწული.

ბაშმალი 629<sub>18</sub>, 647<sub>4</sub>, 649<sub>3</sub>; გადასახადი. იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში XVIII საუკუნის დასაწყისში (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, 1952).

ბეგარა 589<sub>8</sub>; 605<sub>3</sub>; 714<sub>1</sub>; 715<sub>27</sub>; სპარ. გამოითქმის „ბიგარ“ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XI—XII საუკუნეებში, 1958, გვ. 231).

ამ სიტყვის ეტიმოლოგია არ არის გამორკვეული, ტერმინი სასანიდების სახელმწიფოს არსებობის უკანასკნელი საუკუნეებიდან მომდინარეობს (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., 1949, გვ. 284). ბეგარა ეწოდება გლეხის ვალდებულებას უსასყიდლოდ იმუშაოს სახელმწიფოსა ან ბატონის სასარგებლოდ. ამავე დროს ბეგარა არა მარტო უსასყიდლო მუშაობა იყო; ყმა ბატონისა ან სახელმწიფოს სასარგებლოდ თავისი ხარჯით მუშაობდა.

ბეგარა აზერბაიჯანსა და სომხეთში გვიანფეოდალურ პერიოდში გათვალისწინებული იყო სახელმწიფოს ან ბატონის სასარგებლოდ. სახელმწიფო ბეგარაში შედიოდა: გზების გაყვანა, სააშენებლო მასალის მიწოდება, ციხეებსა და სასახლეებზე მუშაობა, სარწყავი არხების გაყვანა, სახნავ-სათეს მიწებზე მუშაობა და სხვა (ი. პ. პეტრუშევსკის ზე-

მით დასახელებული შრომა); ბეგრად იწოდებოდა აგრეთვე ბატონის პირად მეურნეობაში უფასო მუშაობა (იქვე, გვ. 287). ასევე იყო საქართველოშიც, იმ განსხვავებით, რომ აზერბაიჯანსა და სომხეთში XVI—XVIII საუკუნეებში მომთაბარეობასთან დაკავშირებით სახნავ-სათეს მეურნეობას შეღარებით ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა (იქვე, გვ. 283—284), ვიდრე საქართველოში. ამდენად საბატონო ბეგარა „დასტურლამალით“ უფრო გავრცელებული და ძირითადი ვალდებულება იყო გლეხის (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 203—210).

**ბეგლარბეგი** 475<sub>12</sub>; (თურქ. ბეგლარბეგი „ბეგთა ბეგი“), თურქული სამოხელეო ტერმინი; ძველ ოსმალეთში რუმელიისა, ანატოლიისა და სირიის უმაღლესი ხელისუფალი; შემდეგში უბრალოდ საპატიო სახელწოდება (ქ. გ. ლ.); სპარსეთში პროვინციის გამგებელი: გიორგი XI იყო ყანდაარის და ქირმანის ბეგლარბეგი (ს. ჭიქია, აღმოსავლეთის წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, III, 1960, გვ. 5—6).

**ბედმუშვი**, 674<sub>7</sub>, გამოსახდელი სასმელი; „ვარდის წყალი, ბედმუშვი, ლილიფარი, იის შარბათი [და] სხვა არაყები სოფლიდან გაარიგონ და გამოხდიდენ“.

**ბედნიერი** დღე 719<sub>1</sub>, ამ შემთხვევაში საეკლესიო დღესასწაული.

**ბეთალმანი** 646<sub>9</sub>; ამოვარდნილი, უძეოდ გადასულის ქონება, უპატრონო.

ქ. გ. ლ.: ბეთალმანი (არაბ. ბაჰთალ-მანლ) 1) „ხაზინა“, 2) „უპატრონო ქონება“; ოხერი; ტიალი.

**ბელბაასი** 570<sub>5</sub>; „ლანჩპარს ბელბაასი ერთს წელიწადს ერთ ლანჩპარს მიეცემის ერთი აბაზი, მეორეს წელიწადს ვასაქეთებლად ორი შაური“. „რანჩპარს მეურნეობის მოსაწყობად და ვასამართავად „ბელბაასი“ ეძლეოდა“ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 320).

**ბზის თეთრი**, 707<sub>16</sub>; ბზის გადასახდელი.

**ბზობა** 713<sub>20</sub>, საეკლესიო დღესასწაული, აღდგომის წინა კვირა.

**ბისტი** (სპ. ბისტოი) 534<sub>6, 10</sub>; 537<sub>13</sub>; 538<sub>3, 4</sub>; 539<sub>13</sub>; 544<sub>4</sub>; 547<sub>2</sub>; 548<sub>1</sub>; 552<sub>4</sub>; 677<sub>7</sub>; 711<sub>3</sub>; სპილენძის ფული, წვრილი შავი ფული, უდრიდა 4 ფულს (2 კაბიკს).

**ბიქრი** 635<sub>10</sub>; არაბ.-სპ. ბექრ ქალწულობა; ძველში — ქალწულობის წართმევა.

**ბოგანო** 517<sub>1, 4, 5</sub>; 518<sub>5, 11</sub>; 528<sub>5</sub>; 699<sub>5</sub>; გლეხის ერთ-ერთი კატეგორიაა, იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963 წ., გვ. 132—134.

**ბოვენელი** 678<sub>10</sub>, ბოლნისის ეპისკოპოსი.

**ბოზობა** 611<sub>9</sub>, დანაშაულის ერთ-ერთი სახე. ს. ო.: ბოზი — მეძავი; ბოზობა განიყოფების ორად: სიძვად და მრუშებად. სიძვა არის უმეუღლეს მიერ ქმნილი, ხოლო მრუშობა მეუღლიანის მიერ ქმნილი ბოზობა. ვახტ. სამ. წ., მუხ. 9, 42, 63, 67, 68, 87.

**ბორანი** 496<sub>5, 17</sub>; 497<sub>6, 17</sub>; 498<sub>11</sub>; 499<sub>7, 19</sub>; 504<sub>7</sub>; „აშითა და ბორნითა“.

ქ. გ. ლ.: ბორანი 1) მაწონგადასხმული მხალეული, 2) მწვანე ლობით ვარიით, 3) ძირითადად ბორანი მდინარეზე გადასასვლელ ნავს ნიშნავს.

მაგრამ „დასტურლამალი“ ნაეის მნიშვნელობით ეს სიტყვა არ გვხვდება.

ბოქაულთუხუცესი 495<sub>4</sub>; 495<sub>15</sub>; 496<sub>7, 20</sub>; 497<sub>8</sub>; 498<sub>3, 14</sub>; 499<sub>10</sub>; 500<sub>4</sub>; 640<sub>8</sub>. საპოლიციო აპარატის უფროსის (ეშიკადასბაშის) მოადგილე. (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 265—270).

ბოშყაბი (აზერბ. ბოშყაბ) 500<sub>5</sub>; 501<sub>11, 12, 14, 16</sub>; 505<sub>5, 6</sub>; 665<sub>6</sub>; 719<sub>12, 14</sub>; თეფში (დ. ჩ.).

ბრძანება „მბრძანებელი“, „ბრძანებული“. 476, 516<sub>8</sub>, 521<sub>16</sub>, 548<sub>3</sub>, 623<sub>12</sub>, 639<sub>3</sub>, განკარგულება.

ბქობა, ღიღი ბქობა, 538<sub>7</sub>; ბქე — მოსამართლე, ბქობა — მოსამართლეობა. ღიღი ბქობა — ღიღი სიბხლისა ან სამოქალაქო საქმის გარჩევა (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 303—361).

### გ

გადაწყვეტილება 625<sub>9</sub>, დასკვნა, დადგენილება.

გავაზი 692<sub>4</sub>, მტაცებელი ფრინველი შავარდნების ოჯახისა (ქ. გ. ლ.).

გალადარი (სპ. გალადარ) 572<sub>1, 35</sub>; ამ შემთხვევაში მოხელე, რომელსაც ცხვრის ფარა აბარია. ცხვრის მწყემსების უფროსი (პ. უ.); „გალადარს რაც ცხვარი ჰყავდეს... დასწეროს“, 571<sub>14</sub>; თუ „გალადარი წაიღეს სადმე და იმისი ცხვარი დარჩეს, მუთაჯირი იმის ქოდავს... აიღებდეს“. (572<sub>1-2</sub>). „გალადარის ნარევი“ ცხვარი (572<sub>3</sub>). „...ქოდავს გალადარს უკლებრივ გამოართმევდნენ“ (572 4-5).

გალავანი 718<sub>22</sub>, შუა კედელი, „გალავანი არს არა ზღუდე, არამედ კედელი მაგარი გრძლად ნაგები“ (ს. თ.); ქალაქის, ციხე-სიმაგრის ან რაიმე ნაგებობის გარშემო შემოვლებული კედელი (ქ. გ. ლ.).

გალაქუ 534<sub>2</sub>, ზოგიერთ ნუსხაში არის „გალაქუ“ — (S), ან „გილაქუ“ — (K); სპარსეთის ზარათუბანაში ერთ-ერთ სახელოსნოს „ქაქალაქუ“ ეწოდებოდა, ამ სახელოსნოში ოქროსა და ვერცხლის „გუნდა ნაქრები ბრტყელდებოდა აბაზიანებად და ხუთშაურიანებად“ (ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისი სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XX XV B, გვ. 215).

534<sub>3</sub>: „გალაქუ წაიღებს ათას მისხალზე ხუთს შაურს, თავგარი — ათას მისხალზე, ერთს ბისტს“, წ-ის შინაარსის მიხედვით, გალაქუსაფვის, როგორც ხელოსნისათვის, გათვალისწინებულია სარგო.

გამომღები 526<sub>5, 6</sub>; 528<sub>5, 6, 11, 12</sub>; 529<sub>9, 12, 13</sub>; 530<sub>5, 12</sub>; 531<sub>1, 8</sub>; 554<sub>3</sub>; 590<sub>7, 8</sub>; გადასახდელის გადამხდელი.

გამოსადები 513<sub>4</sub>, 528<sub>8, 13</sub>, 529<sub>9</sub>, 530 1-2; 550<sub>4, 5, 6</sub>; 553<sub>13</sub>; 579<sub>7, 8</sub>, 554<sub>3</sub>, 570<sub>7, 8</sub>; 585<sub>4</sub>, 589<sub>2, 3</sub>, 594<sub>6, 7</sub>, 598<sub>4, 5, 7</sub>, 600<sub>1</sub>, 108<sub>1</sub>, 612<sub>8</sub>, 617<sub>14</sub>; გადასახდელი.

განაჩენი 610<sub>16</sub>; 625<sub>6</sub>; 641<sub>2</sub>; 687<sub>5</sub>, სასამართლოს გადაწყვეტილება (დამოუკიდებლად იმისა, სისხლის სამართლის იყო საქმე თუ სამოქალაქოსი).

განაწესი 665<sub>1</sub>, 698<sub>19, 20</sub>; 701<sub>7, 8</sub>. დებულება, გარიგება.

განმგე 476<sub>8</sub>, მმართველი, გამგებელი.

განჩინება 475<sub>17</sub>, დადგენილება, განწესება.

განჩინებული 476<sub>4-5</sub>, დადგენილი.

განწესება 707<sub>1</sub>, დებულება, გარიგება.

გარიგება 525<sup>1-2</sup>, 531<sup>1, 7</sup>, 532<sup>1</sup>; 548<sup>4, 5</sup>, 552<sup>13</sup>, 603<sup>3</sup>, 634<sup>8</sup>, 642<sup>10</sup>, 709<sup>23</sup>, 710<sup>14</sup>, 711<sup>9</sup>, 713<sup>5, 77</sup>, 714<sup>1, 11, 4</sup>, 715<sup>1, 24</sup>, 716<sup>6</sup>, ქ. გ. ლ.: 1) რიგზე გაწეობა. 2) ორ პირს შუა ქორწინების საქმის მოგვარება. 3) მოქმედება, მიმართული სამოქალაქო უფლებრივი ურთიერთობის დამყარების, შეცვლის ან მოსპობისაკენ.

გასამყრელო 587<sup>2, 13</sup>, 588<sup>2</sup>, 591<sup>7</sup>, 593<sup>9</sup>, 597<sup>3, 12</sup>, 599<sup>9</sup>, 600<sup>5</sup>, 601<sup>12</sup>, 603<sup>21</sup>, 610<sup>5</sup>, 616<sup>5</sup>, 619<sup>16</sup>, 620<sup>3, 20</sup>, 630<sup>5</sup>, 638<sup>8</sup>, 709<sup>9, 16, 21</sup>, 711<sup>5, 7</sup>, 712<sup>6, 10</sup>, 713<sup>28</sup>, 715<sup>21</sup>; ძმების გაყრის შემთხვევაში გათვალისწინებული გადასახადი მეფთსა ან ბატონის სასარგებლოდ (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 211—213).

გაცემულ-გაუცემელი 551<sup>9</sup>; გაცემული უნდა ნიშნავდეს გაცემულ ყმას, ე. ი. ისეთ ყმას, რომელიც მეფეს უბოძებია ვისმესთვის, გაუცია, ადგილიდან აუყრელად; ასეთი ყმა მეფეს სასარგებლოდაც იხდის გარკვეული სახის გადასახდლებს და იმის სასარგებლოდაც, ვისაც ის უბოძეს. ამგვარად „დასტურლამალის“ მიხედვით ზოგიერთ სოფლებში გადასახდელი განაწილებულია „გაცემულ-გაუცემელზე“. იხ. აგრეთვე ი. ლ., ქვ. ქ., III—IV, 1938, გვ. 365—366.

გაცემული 587<sup>7</sup>, 598<sup>9</sup>, 603<sup>8</sup>; იხ. გაცემულ-გაუცემელი.

გერაქიარალი (თურქ.) 489<sup>14</sup>, 650<sup>3</sup>, 651<sup>8</sup>, 653<sup>4, 5</sup>, 654<sup>6, 7, 10</sup>, 655<sup>5</sup>, 674<sup>4</sup>; სამეურნეო ფუნქციების მქონე მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 208—209).

გერანბაუი, გერანბაუი, 538<sup>3</sup>; გერანბაუი — საპალნეზე ბისტი. გერან თურქ. გადასვლელი რაიმე საზღვრის.

3. უ.: „გერანბაუი — ნამდვილ გერან-ბაუი (გერან-წასავალი) საქონლის წამლები, როდესაც ერთს ადგილს ბაუს გადაიხდინდა, ბარათს მიიღებდა, ამ ბარათის ძალით დანიშნულ ადგილამდე სხვა საბაუოზე აღარ გახსნიდა ცალებს და გაივლიდა. მცირე გადასახადი (გერან-ბაუი) მაინც ერთმეოდა. ამ გერანბაუის ადგილებში ყარაულები იდგნენ გზების ან გამავლელთ მცველად ან გამცილებლად“.

გზირი 554<sup>2</sup>, 555<sup>2</sup>, 556<sup>2, 7</sup>, 557<sup>2, 5</sup>, 558<sup>8</sup>, 559<sup>6, 8</sup>, 560<sup>5, 8</sup>, 561<sup>4, 9</sup>, საპოლიციო დარგის მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 411—413).

გლეხი 525<sup>4</sup>, 573<sup>11</sup>, 574<sup>1</sup>, 619<sup>2</sup>, 646<sup>8, 11</sup>, 648<sup>2</sup>, 697<sup>4, 5</sup>, მიწის მუშა. ამ შემთხვევაში ყმა (გლეხის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, გვ. 71—78; ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 167).

გოდორი 713<sup>19</sup>, წნელისაგან მოწნული მაღალი, მოგრძო კალათი (ქ. გ. ლ.).

გოხი 624<sup>7</sup>; „მთისაკენ გოხია“, დიდი ქვა, დიდი კლდის ნატეხი. მაგარი ჭიშის ქვა (ქ. გ. ლ.).

გული აბრეშუმი 571<sup>5</sup>; ერთი გორგალი აბრეშუმი; „...ტარულისა არის ქუმზედ ერთი გული აბრეშუმი“, 571<sup>5</sup>.

## დ

დაბალი (გლეხი) 630<sup>5</sup>. დაბალ საფეხურზე მდგომი, ღარიბი გლეხი. „კაის გლეხის გასამყრელო ძროხა, დაბალზედ — ცხვარი“.

დაბალი 540<sub>9</sub>; (არაბ. დაბალი), ტყავის გამოყვანი, ტყავის დამმუშავებელი (ქ. გ. ლ.).

დაბახანა 540<sub>1, 2</sub>, 650<sub>3</sub>, 687<sub>4</sub>; (არაბ.-სპარ. დაბბლზნა), ტყავის დასამუშავებელი ქარხანა (ქ. გ. ლ.).

დაბექდვა 646<sub>14</sub>, ამ შემთხვევაში სიგელზე ბექდის დასმას ნიშნავს. „რაც მამული და სახელო გაიკეს, უწინ სალთხუცესმა უნდა დაბექდოს, მერმე ბატონს მიართვას“ (646<sub>14</sub>).

დადაღვა 522<sub>6</sub>, 708<sub>8</sub>, სპ. დნლ, დაღის დაკრა.

დავთარი 515<sub>8</sub>, 516<sub>2, 11, 12</sub>, 520<sub>4</sub>, 523<sub>3</sub>, 524<sub>11</sub>, 536<sub>2</sub>, 553<sub>15</sub>, 573<sub>11</sub>, 574<sub>11</sub>, 615<sub>2</sub>, 690<sub>5, 6</sub>; შემოსავალ-გასავლის წიგნი. დაფთარი არაბულია, არაბულს ის ბერძნულიდან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული.

დავთარხანა (სპ. დაფთარხანა) 501<sub>16</sub>, 505<sub>5</sub>, 506<sub>1</sub>, 634<sub>2</sub>, 643<sub>8, 9</sub>, კანცელარია. საბუღალტრო განყოფილება, დაფთების და სხვა საბუთების შესანახი ადგილი.

დალაქი (არაბ. დალქ) 564<sub>2</sub>, თიხა და წვევრას გამკრეკი და გამპარსავი, აგრეთვე „სისხლით გამოშვები“ (ს. ო.).

დამდამი „...ფიშკარს აბაზი ერთი, დამდამს აბაზი ერთი“ (533<sub>8</sub>). დროებით დაქირავებული ხელოსანი (პ. უ.).

დანაშაული 643<sub>13</sub>; კანონის საწინააღმდეგო მოქმედება ან უმოქმედება.

დანიში (სპ. დაჰნიმ) მეათედის ნახევარი. „გერაქიარალის დანიშედ თუმანზედ ორი შაური“ (650<sub>3</sub>). სალაროს ნაზირს — „დანიშედ თუმანზედ შაური ორი“ (650<sub>10</sub>); „დანიშისა არის: თუმანზედ ათი შაური ავა, ხუთი შაური გერაქიარალისა არის, ორი შაური ნაზირისა არის, ერთი შაური მუშრიბისა არის“ (678<sub>4, 5</sub>); სალაროს მუშრიბს — „დანიშედ შაური ერთი“ (653<sub>16</sub>); „დანიში თავის თომრისა ხუთი შაური გერაქიარალისა, ორი შაური ნაზირისა, ორი შაური მუსტოფისა, ერთი შაური მუშრიბისა არის“ (654<sub>9, 10, 11</sub>).

დანისტარი (დანისტარად სპ. დანისტ?) 634<sub>7</sub>, 640<sub>9</sub>, 641<sub>10, 11</sub>, გამოსაძიებლად, გამოძიებით (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 241—254).

დარბაზი 475<sub>16</sub>, 476<sub>1</sub> (სპ. დარვანზე); ამ შემთხვევაში მეფის სასახლე.

დარბაზობა 475<sub>16</sub>. სასახლეში მიღება — წვეულება.

დარბაისელი 494<sub>1, 3</sub>, 496<sub>3</sub>; 500<sub>19</sub>; 646<sub>8</sub>, 494<sub>1, 3</sub>, ამ შემთხვევაში მსხვილი ფეოდალი.

დასტური (სპ. დასთურ) 476<sub>15</sub>; ნებართვა, თანხმობა.

დასტურლამა 535<sub>3</sub>; 635<sub>5</sub>. იხ. დასტურლამალი.

დასტურლამალი 471<sub>1</sub>, სპარ.-არაბ. სახელმძღვანელო, ინსტრუქცია (ქ. გ. ლ.).

„ქელმწიფის კარის გარიგებისა“ და „დასტურლამალის“ მსგავსი ძეგლები დგებოდა როგორც აღმოსავლეთ ქვეყნების (იხ. ზემოთ, გამოკვლევა), ისე დასავლეთ ქვეყნების სახელმწიფოებში. ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლებთან ერთგვარ მსგავსებას ამჟღავნებს ინგლისური ხელმწიფის კარის წესდება („Constitutio Domus Regis“). რომელიც შედგენილი უნდა იყოს ჰენრი I გარდაცვალების (1135 წ.)

შემდეგ, ამ გარდაცვალებიდან ახლო დროში. ამ ძეგლში ძირითადად გათვალისწინებულია სასახლის მოხელეთა გასამრჯელო და ულუფა. „დასტურლამალისა“ და „ქელმწიფის კარის გარიგებისაგან“ განსხვავებით ინგლისურ ძეგლში უმთავრესად მოხელეების ულუფა-გასამრჯელოზეა საუბარი. ძეგლში მოიპოვება ზოგიერთი საყურადღებო ცნობა დიდი მოხელეების ფუნქციების შესახებაც.

სასახლის პირველ მოხელედ ინგლისურ ძეგლში კანცლერია მოხსენებული, რომელიც მეფის მთავარი მდივანია; მას ეკითხებოდა სამდივნო და სასამართლო საქმეები და ამ მხრივ ის მწიგნობართუხუცეს-კუონდიდლის თანამდებობას ემსგავსება.

საყურადღებოა სამეფო დარბაზის მთავარი გამგებელი, რომელსაც ჩემბერლენი ეწოდება. ის დარბაზის უხუცესად ითვლებოდა.

სასახლის მარშალი ინგლისში სასახლის ცერემონიებს განაგებდა და ამ მხრივ ის მანდატურთუხუცესის სახელოს ემსგავსებოდა.

ხაზინადარი ინგლისის კარის ერთ-ერთ მთავარ მოხელედ ითვლებოდა და ქართულ მეჭურჭლეთუხუცესივით სამეურნეო ფუნქციების მატარებელი იყო.

ხსენებულ ძეგლში წარმოდგენილია სასახლის სამეურნეო უწყებანი და ამ უწყებათა მოხელეები: პროდუქტების საწყობი და მისი მოხელეები, სუფრის მსახურნი, საღვინის საწყობი და მისი მოხელეები, მებურეები, მეკარეები და სხვა. იხ. გრ. ჩხარტიშვილი, „ხელმწიფის კარის კონსტიტუცია“, გორის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XIII, 1969, გვ. 213—228.

**დაფაათი** 573<sub>4</sub>; დაფაათი არაბ. **دافا** მრავლობითი რიცხვია სიტყვისა **دفا** — ჯერ, ვადა, ჯერი, წყება: თუ ვინმე „გაკოტრებული არს“, ცეცხლის, წყლისა, მტრისა ან ქურდის მიერ, „მაშინ თანა-აქს მოვალეთა-დაცვად და დაფაათთა მიცემინებად ვალისა“, „სამართალი ბატონი-შვილის დაეთისა“, გამოცემა დავით ფურცელაძის, 1964, გვ. 177, მუხ. 9. „ეს ბატონის ქოდავი სამ დაფაათად იქნებოდეს“.

**დალი** (სპ. დალი) 522<sub>6</sub>; ნიშანი.

**დებულემა**, განაწესი, რიგი, 487<sub>4</sub>; 550<sub>6</sub>; 552<sub>13</sub>; 574<sub>3</sub>; 579<sub>2</sub>, 5; 582<sub>2</sub>; 601<sub>2</sub>; 602<sub>11</sub>; გარიგება. ქ. გ. ლ.: 1) ოფიც. წესების კრებული, წესდება, 2) ფორმულირებული აზრი; მეცნიერული საფუძველი, 3) მსჯელობა, რომელსაც ასაბუთებენ, — თეზისი, 4) ოდიოვე გამომუშავებული და ხალხში სავალდებულოდ მიღებული წესი.

**დედოფალი** 516<sub>2</sub>, 4; 517<sub>13</sub>; 518<sub>9</sub>; 544<sub>3</sub>; 637<sub>6</sub>; 642<sub>8</sub>, მეფის მეუღლე (ქერივი დედოფალიც ამ სახელწოდებას ატარებდა).

**დეჯანოზი** ბერძ. 549<sub>3</sub>; 702<sub>10</sub>. ქ. გ. ლ.: 1) ქრისტიანული ეკლესიის უფროსი მღვდელი. 2) ეკლესიის მთავარი, მღვდელთა და მგალობელთა უფროსი, 3) ხატის მსახური.

**დიდება** 507<sub>12</sub>, 509<sub>13</sub>, 712<sub>14</sub>, 15. ბადე, სათხეველი.

**დიდი საქმე** 617<sub>10</sub>; ამ შემთხვევაში სისხლისა ან სამოქალაქო სამართლის დიდი საქმე.

დროშა 5167; 6386; „დროშის კაცი“, 6987; 70113; „დროშა მწყობრი ნიშანი ფერად ფერადი, გუნდთა და გუნდთა საცნობელი“ (ს. ო.); ქ. გ. ლ.: სახელმწიფოს პოლიტიკური პარტიის, პროფკავშირის, ჯარის ნაწილის, სპორტული და სხვა ორგანიზაციის ნიშანი, ემბლემა; გარკვეული ფერის ქსოვილია, ტარზე დამაგრებულ.

დუათაში 53913; მეორედ გამოხდილი არაყი.

დუშალიკი თურქ. 6529, 13; 65317; 66211, 14; 6639; 6765; 68111; 6883; 70425; „მეძღუნის ნიჭი“ (ს. ო.). „დუშალიკი რასაც ბატონი გასცემს სტუმარს უნდა მიუტანონ მოლარეებთან და მემანდარი გაუძღვეს, მიართვან და რაც სტუმარს ენამუსებოდეს, — თუ მოლარეს ცალკე გამოუვიდეს მემანდარს მოლარეებთან ხელი არა აქვს. და თუ ორთავესათვის გამოვიდეს, მემანდართან შუა გაიყონ“ (6529-12); „სალაროს მუშრებს „დუშალიკის მერვედი“ (65815-16); სალაროს თავილდარს „დუშალიკის მერვედი“ (6544); „დუშალიკის ნახევარი მეითრისა არის“ (66211-12); ფეშქაშნივისი „რასაც ქარხანაში ხარჯს დასწერს, იმის განაცემი დუშალიკისა, რაც თავილდარს ერგების, იმის მონახევრეა“ (6639); „დუშალიკი ნახევარი მეჯოგეთუხუცესს, ნახევარი მეჯოგეებს“ (6766); „ცხენის საქმე ქარხნის ნაზირსაც უნდა ეკითხებოდეს, იარაღის საქმე და კეთება სალაროს ნაზირის სარგებელი არის. დუშალიკისაც ასრე გაიყოფდნენ“ (6819, 10, 11); „დუშალიკის ნახევარი მეჩინიბეთუხუცესისა არის“ (6823).

## ე

ეთაში 5756; 5788; 6473; ელის ფულადი გადასახდელი (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952).

ეკლესია 5941; (ბერძ. ekklesia შესაკრებელი) 1) საერთო სამლოცველო, საყდარი, ტაძარი, 2) ქრისტიანული ორგანიზაცია, შექმნილი ერთიანი რელიგიური დოგმატების საფუძველზე (ქ. გ. ლ.).

ელი 4871, 2; 48917; 5147; 55313, 14; 5643; 5768, 9; 5781, 2-3, 4, 8, 10; 6352; 6473; 6501; 7171, 2.

ელი თურქ. el ტომი, ხალხი; ქვეყანა, მხარე. თურქთა მომთაბარე ტომები.

ელის ცნება აზერბაიჯანში უპირისპირდება მკვიდრი მიწათმოქმედის, ამ შემთხვევაში რაიათის ცნებას, როგორც მომთაბარე-მეჯოგე, რომლის ექსპლოატაცია სახელმწიფოსა ანუ სატომო წარჩინებულთა მიერ პატრიარქალურ ჩვეულებათა ფორმაში იყო გახვეული: „ილიათ“-ი, „ელიათ“-ი მრავლობითი რიცხვია თურქული სიტყვის „ილი“. აზერბაიჯანული „ელი“ — ტომი, ხალხი (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., 1949, стр. 249).

„ელეები მრავლად იყვნენ აზერბაიჯანსა და სომხეთში“ (აზერბაიჯანისა და ქურთის ტომები, იქვე, გვ. 249). „დასტურლამალის“ „ელი“-ც საქართველოში ჩამოსახლებულ მომთაბარე თურქმანი ტომების აღსანიშნავად იხმარებოდა. „ელის სოციალური ორგანიზაცია საქართვე-

ლოში ყიზილბაშური ტომების სოციალური ორგანიზაციის ზუსტ გამეორებას წარმოადგენდა“ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 310). ელი თაბუნებად იყო დაყოფილი, თაბუნი ან მეფის მოხელეს ემორჩილებოდა, ან ტომის მეთაურს (იქვე, გვ. 211).

მომთაბარე ტომები იყოფოდა ოიმახებად და ობებად (იქვე, გვ. 311).

1792 წლის ერთ სიგელში, გიორგი ერეკლეს ძე (უფლისწული, შემდეგში მეფე) წერს: „წყალობითა ღმრთისათა ჩვენ მემკვიდრემან გიორგიმ გიბოძეთ ჩვენს რძალს წერეთლის ასულს ქეთევანს ელი ყაიყოლჯული ბორჩალოში თავის ყიშლაღითა, ახლა რომ ლანბა ქეშელნი დგანან ის ადგილი და ლორეს ციხეს გადაღმა ყაიყაოლჯალი რომ დგას ის ადგილი შენტვის პირის სანახავად მოგვირთმევია“. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ჰელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი Hd, საბუთი № 14759 (საბუთი მომწოდა პროფ. ვ. ნადარეიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ). ეს ელი და მისი ადგილი „დასტურლამალში“ არ არის მოხსენებული.

ირანი ქართველი ხალხის გადაშენების მიზნით საქართველოში ასახლებდა თურქმანებს, ხოლო ქართველებს საქართველოდან ირანში ერეკებოდა. ასე მოიქცა, მაგ., შაჰ-აბაზ I კახეთის აოხრების დროს, კახეთიდან გადასახლებული ქართველები ახლაც არიან ფერეიდანში. ვახუშტის, ბერდუჯის ხეობის აღწერასთან დაკავშირებით, ნათქვამი აქვს: შაჰ-აბაზმა „მოიყვანა ელნი ბორჩალუ და დასხნა აქა. და ამით ეწოდა ბორჩალუ“, ვახ., აღ. სამ. საქ., გვ. 34. ვახუშტისავე ცნობით „ნახიდურს ქვეით“, ქციის ორთავე ნაპირას „სახლობენ ელნი მოჰმადიანნი“, რომელნიც „დასხნა შასფემ ალაგარს“, იქვე, გვ. 45; როგორც ჩანს, შაჰ-აბაზის შემდეგ მის მომდევნო შაჰსაც გაუგრძელებია საქართველოში მომთაბარე თურქული ტომების ჩამოსახლება. მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება ნიშნავდა ინტენსიური მეურნეობის წინააღმდეგ ბრძოლას.

„დასტურლამალის“ მიხედვით სხვადასხვა სახელწოდების (4854) ელი გაერთიანებული იყო 76 თაბუნში. ყველა თაბუნის მოსახლეობის ადგილის მიჩენა წყაროების მიხედვით არ ხერხდება. იას. ლორთქიფანიძე ამ 76 თაბუნიდან 28 თაბუნის მოსახლეობის ადგილს უჩვენებს. დანარჩენის ადგილი არ არის ცნობილი. ვახუშტის მიერ ნაჩვენები თავდაპირველი დასახლების ადგილები დროთა განმავლობაში ელის თაბუნებს გადაუღალხავათ, „განსაკუთრებით ისინი გაწეულან ჩრდილოეთისაკენ ქციის ხეობაში და ალგეთში და აღმოსავლეთისაკენ“, აგრეთვე „გადასულან სომხითში, მისულან შულავერამდე“, გასულან დმანისის ხეობაში, მტკერის გაღმა, ყარაიაში და სხვა (ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 247—249), საერთოდ კი ელის მოსახლეობა ძირითადად განლაგებული იყო ვახუშტის მიერ მითითებულ ადგილებსა და მათ ახლოს.

ელიადასი თურქ. 635<sub>12</sub>, 15, 17, 651<sub>2</sub>, ელის უფროსი.

ენდრო 538<sub>1</sub>, 541<sub>8</sub>; მრავალწლოვანი მცენარე, მისი ფესვი იხმარება წითელი საღებავის მოსაპოვებლად (ქ. გ. ლ.).

ეპისკოპოსი 646<sub>8</sub>, 678<sub>6</sub>, 720<sub>2</sub>, 721<sub>15</sub>, მღვდელმთავარი, ეპარქიის უფროსი.



ერბოს მკრეფელი 5257, ერბოს გადასახდელის ამკრეფი მოხელე.  
ერისთავი 4773, 7, 51610; პროვინციის, საერისთავოს გამგებელი, გვიანფეოდა-  
ლურ საქართველოში საერისთავო საფეოდალოდ გადაიქცა. ქართლის სა-  
მეფოში ორი ერისთავი იყო: ქსნისა და არაგვის.

ერისთვის შვილი (იხ. ერისთავი).

ეშიკალაბაში (თურქ. ეშიკ. „ზღურბლი“, ალა „ბატონი“, ბაშ. „თავი“), 4903, 49310,  
4942, 4966, 4999-10, 5004, 10, 64012, 6414, 5, 11, 13, 18, 6421, 12, 15, 7031, 12,  
70914, 7102, 71115, 71828. საპოლიციო აპარატის უფროსი გვიანფეოდა-  
ლურ საქართველოში (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფო-  
სა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 246—265).

ეხთიბრიანი 6137-8, არაბ.-სპ. ე'თიბნ-ი اعتبر 1) „კრედიტი. 2) პატივისცე-  
მა, ავტორიტეტი, გავლენა, ნდობა, იმედი. აქედან არის „ეხთიბრიანი  
კაცი“, ე. ი. სანდო, საიმედო კაცი. ეს სიტყვა სხვა ფორმით გვხვდებ-  
და ქართულში. ერთი ბარი, ეთიბარი, ესთიბარ (ვახტანგის სამარ-  
თლის წიგნი, მუხ. 147, თ. ენუქიძის რედ.: საქართველოს ჩვეულებითი  
სჯელი, მუხ. 3, ი. დოლიძის რედ.), ესთიბარი (ქართული სამართლის  
ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., გვ. 567), იხთიბარი, იხთიორი და სხვა.  
დასტურლამალის 14 ნუსხაში ერთნაირად არის „ერთიბრიანი“, მხო-  
ლოდ N-ში არის: ეხთიბრიანი, ამ სიტყვის გასწვრივ N-ის ხელნაწერ-  
ში დავით ჩუბინაშვილს მოუწერია: „ეხთიბრიანი, ЕРНННН, НАДЕЖННН.  
გვ. 613: „ერბო ფურზედ ზუთი სტილი გამოიღონ. ამ წესით ერთი ეხთი-  
ბრიანი კაცი წავიდოდეს, ფურს დასთვლიდენ, სოფელსა და სოფელს  
რაც ფური დადგეს, თავ-თავის სოფლის მამასახლისებს დააწერდენ“.

### 3

ვეზირი 5388, 5394, 15, 5736, 6489, 10, 11, (სპ. ვაზირ), ვეზირი „დასტურლამა-  
ლის“ მიხედვით ირანის მოხელეა ქართლის სამეფო კარზე. იხ. ივ. სურ-  
გულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს ისტორიისა-  
თვის, 1952, გვ. 361—379. ვ. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების სა-  
კითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში (საქართველოს მეცნ. აკა-  
დემიის „მიმოხილველი“, II, 195); კ. კუცია, სეფიანთა ირანის საქალა-  
ქო წყობილება „თაზქირათ ალ-მულუქის მიხედვით“ (ნარკვევები მახ-  
ლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან. 1966, გვ. 111—115).

ვექილი 5088, არაბ. „ვექილ-ხარჯს“ ბარათი მისცენ“ (5088); ვექილი (არაბ. ვა-  
ქილ); მაგიერი, წარმომადგენელი (იხ. ივ. სურგულაძე, ვექილობის ინ-  
სტიტუტის შესახებ „ვეფხისტყაოსანში“, უფრ. „საბჭოთა სამართალი“,  
1966, № 5); პ. უ.: „ვექილ-ხარჯი — შემოსავალ-გასავლის მოსაქმე“.

ვეჭუბი არაბ.-სპ. ვეჯებ; 5362-7, „ამისი ვეჭუბი დასტურლამა უწინ ყოფილა  
ორიათას მისხალზედ ექესი მინალთუნი და ახლა ვართმევთ ზუთ მი-  
ნალთუნს ასლანუც ოთხასი მარჩილი ერთს უფრსად ჩავა ცეცხლში.  
ცეცხლიდამ გამოვა ვერცხლით ათას შვიდას ორმოცდაათი მისხალი.  
ამისი ვეჭუბიც ორიათას მისხალზედ უნდა აიღონ ექესი მინალთუნი“.

(იხ. ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახელმწი-  
ფო უნივერსიტეტის შრომები, XXXVB, 1949, გვ. 213). „ვეჭუბი ეწო-  
დება ზარაფხანაში გამონადნობი ოქროს ან ვერცხლის იმ ნაწილს, რო-

მელსაც შაჰის ან სახელმწიფოს „დივანის“ სასარგებლოდ იღებდნენ“. ხოლო „ვეჭები დასტურლამა“ ნიშნავს ასაღების წესს, ინსტრუქციას“ (იქვე გვ. 213, 215).

## ზ

- ზარაფი 533<sub>11</sub>, 648<sub>5</sub>, 687<sub>4</sub>, საფასურით ფულს დამხურდავებელი (ქ. გ. ლ.). არაბ. Sarraf ზარაფი — ბანკირი (ს. ჯიქია, აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან, საქ. მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტ. შრომები, ტ. III, 1960).
- ზარაფხანა 489<sub>13</sub>, 533<sub>4, 6, 7</sub>, 535<sub>11</sub>, 644<sub>7</sub>, 646<sub>19</sub>, (არაბ.-სპარს. სწარა ხან სახლი, სადაც ზარაფები ფულს ახურდავებდენ (ქ. გ. ლ.). სახლი, სადაც ფულს სჭრიდნენ, монетный двор (დ. ჩ.).
- ზარგარი (სპარ. ზარგარ) 556<sub>3</sub>; ოქრომკედელი.
- ზედამადგომელი 490<sub>5</sub>, მოსამსახურე, თავზემდგომელი.
- ზინდარი 679<sub>14</sub>, 680<sub>10, 16</sub>, 683<sub>12</sub>; 684<sub>1</sub>, 707<sub>19</sub>, სპარ. ზინდარ; ცხენის შემკაზმელი მსახური (ქ. გ. ლ.).
- ზინხანა სპ. ზინხან خانچه; სახლის ქვედა სართული, ქვედა სახლი 680<sub>2</sub>; „სპ. ქვემო სახლი, სარდაფი“ (პ. უ.); „ამ თავლის ცხენის და ჯორის ზინხანის ბზის თუ რასაც ფერის ამ ქარხნის თავილდრად ურქმაზაშვილი პაპუა დაგვიყენებია“ (680<sub>2</sub>).
- ზირანდაზი (სპ. ზირანდაზ) 494<sub>5</sub>, „ზირანდაზი გაშალოს შიგაქედემა“, ნოხი ან კილოფი.

## თ

- თაბუნი თაბი'უნ „მიმდევარი“, დასი, ჯგუფი; 477<sub>1</sub>, 479<sub>15</sub>, 487<sub>7</sub>, 488<sub>1, 12</sub>, 489<sub>1, 2-7, 12</sub>, 490<sub>7</sub>, 554<sub>1, 4</sub>, 555<sub>1, 3, 4</sub>, 556<sub>1, 3, 5, 6</sub>, 557<sub>1, 3, 4, 5</sub>, 558<sub>1, 3, 6, 7</sub>, 560<sub>7</sub>, 561<sub>1, 3</sub>, 562<sub>1</sub>, 567<sub>5</sub>, 568<sub>11</sub>; 576<sub>9, 11</sub>; 578<sub>4, 5, 6</sub>, 651<sub>4</sub>, 655<sub>3</sub>, 686<sub>6</sub>.
- თავადი 636<sub>10</sub>, დიდგვარიანთ ფეოდალური წრის, უმაღლესი წოდების წარმომადგენელი (ქ. გ. ლ.). თავადი იყო სამი კატეგორიის: 1. დიდებული თავადი, 2. შუა თავადი, 3. „მესამე თავადი“ (ვახტ. სამ. წ., მუხ. 26, 27, 28). თავადი — მსხვილი ფეოდალი, მემამულე. გვიანფეოდალური საქართველო სათავადოებად იყო დაყოფილი. სათავადო ერთგვარ ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა, რომლის სათავეში იდგა თავადი. თავადს თავის სათავადოში ჰქონდა ამა თუ იმ მოცულობის ადმინისტრაციული, საფინანსო და სასამართლო ფუნქცია. სათავადოს შეურნეობა საერთო, სათავადო მიწისმფლობელობაზე იყო დამყარებული და სათავადოთი სათავისო საკუთრება, ე. ი. საკუთრების პროგრესული ფორმა შებოქილი იყო, ნაკლებად განვითარებული, რაც აფერხებდა საწარმოო ძალთა განვითარებას.
- თავადისშვილი 489<sub>3</sub>, იხ. თავადი.
- თავგარი 534<sub>3</sub>, დ. ჩ.: დამადნობელი მეტალი.
- თავილად 537<sub>10</sub>, 675<sub>6</sub>; „ეს თეთრი ბატონის წინ ზანთლისათვის მესანთლეს თავილად ეძღვეის“ (537<sub>10</sub>); „ჯოგი რაც არის თავილად ჯოგის თავილდარს აწერია“ (675<sub>6</sub>). თავილად — სრულიად, უმეტესაქლებოდ, полная (დ. ჩ.).
- თავილდარი (სპ. თავილდარ) 503<sub>1, 4</sub>, 534<sub>5</sub>, 548<sub>5</sub>, 641<sub>15, 17, 18</sub>, 642<sub>4</sub>, 643<sub>10</sub>, 651<sub>6</sub>, 652<sub>14</sub>, 653<sub>2, 3, 11</sub>, 654<sub>3, 4</sub>, 657<sub>9, 18</sub>, 658<sub>21</sub>, 662<sub>3, 14</sub>, 663<sub>2, 9</sub>, 670<sub>3, 11</sub>, 672<sub>2</sub>,

- 675<sub>7</sub>, 677<sub>2</sub>, 680<sub>3, 15, 18</sub>, 681<sub>3, 8</sub>, 682<sub>2</sub>, 683<sub>10, 12</sub>, 689<sub>6</sub>, 704<sub>26</sub>, 705<sub>4</sub>, 707<sub>3, 6</sub>,  
საანგარიშო დარგის მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელ-  
მწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 193—194).
- თავის გასამტებლო 587<sub>2</sub>, 589<sub>13</sub>, 591<sub>6</sub>, 593<sub>9</sub>, 597<sub>3, 13</sub>, 599<sub>10</sub>, 601<sub>11</sub>, 603<sub>2</sub>, 607<sub>2</sub>,  
611<sub>8</sub>, 619<sub>15</sub>, 620<sub>3</sub>, 630<sub>5</sub>, 709<sub>9</sub>, 711<sub>5</sub>, 713<sub>16, 27</sub>, 715<sub>19</sub>; გამოსაღები, რომელ-  
საც იხდიდა დამნაშავე თავის დაზიანებისათვის.
- თავლა 679<sub>9, 10, 11</sub>, 680<sub>4</sub>, 681<sub>1</sub>, 682<sub>8, 9, 10</sub> თურქ.-სპ. tavla (<არაბ. tavila),  
გრძელი ბაგა, რომელზედაც ცხენს აბამდნენ, აბორი. ცხენის (ჯორას და  
მისთ.) სადგომი შენობა (ქ. გ. ლ.).
- თალიში 501<sub>1</sub>, საპოლიციო აპარატის დაბალი მოხელე აღმასრულებელი ფუნქ-  
ციით (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის  
ისტორიისათვის, 1952, გვ. 246, 282—284).
- თამაშიარი არაბ. tamamayar, წმინდა ვერცხლი (დ. ჩ.).
- თანბა (არაბ.-სპ. თანბიკ) 512<sub>1</sub>, დასჯა (დ. ჩ.); „თუ უხელობით ხასადარმა და  
მოხელემ არ მოიყვანა, თანბა უნდა“.
- თარაზდარი (სპ. თარაზუდარ) 534<sub>8</sub>, თეთრის მომჭრელი (დ. ჩ.). მესასწორე  
(პ. უ.).
- თარხანი 513<sub>1, 2</sub>, 521<sub>7</sub>, 526<sub>5, 6</sub>, 528<sub>5, 6, 12</sub>, 529<sub>8</sub>, 530<sub>5, 12</sub>, 558<sub>8</sub>, 583<sub>2, 13</sub>, 596<sub>5</sub>,  
602<sub>3</sub>, 613<sub>13</sub>, 708<sub>17, 18</sub>, 709<sub>9</sub>, 712<sub>15</sub>, 716<sub>26</sub>, 717<sub>13</sub>, 718<sub>21</sub>. თავისუფალი  
გლეხის კატეგორია (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელ-  
მწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 135, 142).
- თაფაუთი 533<sub>12</sub>, პ. უ.: განსხვავება, მეტ-ნაკლებობა; (დ. ჩ.): სხვაობა. ქ. გ. ლ.:  
თაფაუთი იხ. თაბაუთი, თაბაუთი (არაბ. თაფაუთ „განსხვავება“; „მან-  
ძილი“). 1) განსხვავება, 2) ანგარიში, ვარაუდი, მოსაზრება, 3) წესი.
- თალარი (სპ. თოლარ) 567<sub>13</sub>, 568<sub>1, 3, 5, 6, 7</sub>, 569<sub>1, 2, 5, 10</sub>, სამკოდინი საწყაო  
(დ. ჩ.): „თალარი—ყაზახ-ბორჩალოსკენ ჩვენს ქაშში ჩვა ფუთი პური  
ან სხვა მოსავლის მარცვალი, ბრინჯი, ქერი და სხვა“ (პ. უ.); ქ. გ. ლ.:  
დიდი ზომის პირფართო თიხის ჭურჭელი, საწნახლიდან ტკბილის ჩა-  
სასხმელად; ნ. ჩ.: სამი კოდის საწყაო.
- თახშქუნი 534<sub>4</sub>, ზარაფხანის ერთ-ერთი სახელოსნო; „თახშქუნი — აქ ნაკლულ  
(ქამ) აბაზიანებს თვალთ ზომავენ (ბამიზან-ი ნაზარ), განზე სდებენ და  
ხელახლა აღნობენ“ (ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბ. სახ.  
უნ. შრომები, XX XV B, 1949, გვ. 215). ამ სახელოსნოს ხელოსანი.
- თბილელი, თფილელი 548<sub>9</sub>, 599<sub>8</sub>, 720<sub>2</sub>, თბილისის ეპისკოპოსი.
- თეთრი 537<sub>9</sub>, 539<sub>6</sub>, 604<sub>13</sub>, 707<sub>5, 16</sub>, 713<sub>6</sub>, 716<sub>28</sub>, 718<sub>3</sub>, ვერცხლის ფული (დ. ჩ.);  
საერთოდ ფული (პ. უ.); ვერცხლის ფული, ან ფული საერთოდ.
- თემი 581<sub>9</sub>, 698<sub>6</sub>, 710<sub>5</sub>, 716<sub>6</sub>, 1) პირველყოფილი თემური წყობილების დროს —  
ძირითადი სოციალური ჯგუფი, რომელიც კოლექტიურად ფლობდა სა-  
წარმოო საშუალებებს; 2) მხარე, კუთხე, გაერთიანებული გეოგრა-  
ფიულ-ეთნიკური ნიშნის მიხედვით (ქ. გ. ლ.). აქ თემი კუთხეს, სოფელს,  
მხარეს ნიშნავს.

- თერთმეტისთავი, თერთმეტის თავის ნახევარი, თერთმეტის თავის ნახევრის მეოთხელი; 513<sub>15</sub>, 631<sub>2</sub>, 644<sub>12</sub>, 645<sub>5, 9</sub>, 646<sub>4, 7</sub>, 648<sub>7</sub>, შემოსავლის ნაწილი, რომელიც ამა თუ იმ მოხელეს ეკუთვნოდა.
- თვალის გაგდებიანება 635<sub>10</sub>, დანაშაულის ერთ-ერთი სახე, რომელიც თვალის დაზიანებაში მდგომარეობდა.
- თიმენჯი 540<sub>4</sub>. გაკეთებული, გამოყვანილი ტყავი (პ. უ.). „იჯარადარი ძროხის ტყავზედ — ორს შაურს, ქოსალაზედ შაურს, თიმენჯზედ, მეშზედ, თნის ტყავზედ — თვითო ფულს აიღებს“.
- თმოგველი 721<sub>20</sub>; თმოგვის ეპისკოპოსი.
- თოვჯი თოჯი, ოსმ. „გაწერა გამოსაღებისა“ (დ. ჩ.); 521<sub>8</sub>: „...თუ სხვა შენაწერი ღვინო რაც სოფელს შევარდეს თოვჯი რომ ქნან, ჯადაც კი ვენახი იყოს“... 617<sub>6</sub>: „მამასახლისები ღვინის თოვჯს ნუ იქმენ“.
- თომარი 659<sub>9</sub>; „დანიმი თავის თომრისა ხუთი შაური“. დ. ჩ.: ჯილა. ქ. გ. ლ.: სპარ. თომარ „გრაგნილი, რომელსაც ჯილასთან ირჭობოდნენ. ძვ. ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ქულზე სატარებელი ფრთა.“
- თოხლი 577<sub>10</sub>; ცხვარი ექვსი თვის ასაკიდან ერთ წლამდე (ქ. გ. ლ.). „ერთი თოხლი და ერთი ჩებიჩი“.
- თუთუნჯაკი თურქ. 580<sub>12</sub>, შესანახი, თავშესაფარი (პ. უ.).
- თუშმალი (სპარ. თუშმალ) 495<sub>1, 17</sub>, 496<sub>8, 21</sub>, 497<sub>11</sub>, 498<sub>4</sub>, 499<sub>1, 11</sub>, 501<sub>2</sub>; 503<sub>609</sub>, 505<sub>4, 5, 10</sub>, 506<sub>1, 5</sub>, 507<sub>2, 3</sub>, 509<sub>2</sub>, 669<sub>2</sub>, 706<sub>1, 2, 4, 5</sub>, 709<sub>15</sub>. სამზარეულოს მუშაკი (იხ. ივ. სურგულაძის საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 195—196).

## ი

- იათალი 576<sub>7</sub>, 577<sub>2</sub> (თურქ. ათაყ „ბუნაგი“); ცხვრის ფარები, რომელსაც ზამთარში აჭირავებდნენ. „იათალში რაც ცხვარი დადგების“, 577<sub>2-3</sub>.
- იანი 505<sub>3</sub>; თართისა და ტარადანის თხელფერი, მუცლის ზედა ნაწილი (ქ. გ. ლ.). ტარადანის თევზის ხმელი ზურგიელი (პ. უ.). გვერდი, გარკვეული თევზის გვერდებიდან აჭრილი ნაწილი. „ბოლღამასათვის ერთს ბადას იანი ლიტრა ერთნახევარი“ (505<sub>2-3</sub>).
- იასაული (თუქ. მასაულ) 482<sub>1</sub>, 483<sub>4</sub>, 490<sub>1</sub>, 500<sub>8</sub>, 506<sub>2</sub>. 510<sub>5, 8</sub>, 525<sub>5</sub>, 614<sub>2</sub>, 638<sub>3</sub>, 640<sub>7, 10</sub>, 643<sub>1</sub>: 2: 13, 15, 662<sub>4</sub>, 666<sub>4</sub>, 703<sub>29</sub>, 704<sub>2, 3</sub>; საპოლიციო აპარატის დაბალი მოხელე (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 283—287).
- იასაულობა 643<sub>13</sub>, 703<sub>16</sub>. იხ. იასაული.
- იახინი იახნი 504<sub>7</sub>, ხორცის წვენი (დ. ჩ.). იახნა წვენი, წვნიანი ხორცი (პ. უ.). „იახინის ყაბი საესე და მართებულად მოვიდოდეს“. ქ. გ. ლ.: იახნი (თურქ. აახნი); ხორცის წვენი.
- ივნითობა (?) 496<sub>3</sub>: ივნითინ, „თუ ბატონმა დიდი სახლის მეჯლისი ბრძანოს“. მაშინ უნდა გაკეთდეს ბრინჯი ყაბი სამოცი, მაგრამ „თუ დარბაისელნი ივნითონ, რომ არ იქნებოდენ და არ აივსებოდეს, ორმოცდაათი ყაბი გააკეთონ“. აქ ივნითონ დარბაზის შევეუსებლობას, დარბაისელთა დაკლებას, არმოსვლას უნდა ნიშნავდეს.
- ინაში (არაბ.-სპ. ანამ) 687<sub>2</sub>; თეთრით დაჯილდოება (დ. ჩ.); საჩუქარი, საბოძვარი, წყალობა (პ. უ.).

იჯარა 5077-8, 10, 5386, 14, 5391, 2, 10, 11, 5401-2, 5678, 6449, 10, 11, 6453, 6484, 12, 6491, 65011. გარკვეული დროის და გარკვეული ფასით რაიმეს აღება, მაგალითად, გადასახადების აკრეფა (იჯარით), სამღებროების გაცემა (იჯარით) და სხვა.

იჯარადარი (სპ. ევარედარი) 5403, 6, 7, 8, 5453, 71626, იჯარის ამღები.

### კ

კაბიწი 58311, 60612, საწყაო, „სამი კოდი, ღინა სამი გრივი. სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვიან“ (ს. ო.).

კათალიკოსი 50913-14, 5143, 5, 5466, 7, 5528, 6785; ამ შემთხვევაში ქართული ეკლესიის მეთაური, უმაღლესი სასულიერო პირი.

კაი გლეხი 6305, შედარებით შეძლებული გლეხი. საპირისპიროდ „დაბალი“ ან „საშუალო“ გლეხისა.

კაპოეტი 5093, მტკნარი წყლის ერთგვარი თევზი (კობრისებრი რიგისა, ქ. გ. ლ.). „თევზისა ჩაჩხსაც ის შეინახავდეს კაპოეტისასა თუ სხვისა“.

კარკნალი 624, „კარკალი — დიდი ქვეყნარი“ (ს. ო.). „კარკარი — წყლუტე კლდე“ (ს. ო.). „კარკარი, კარკაროვანი — სალი ქარაფიანი“ (დ. ჩ.). „ორსავე ჭიტებს შუა კარკნალი ჩამოსდევს“ (6241).

კარი 48910, 52315, კარი ქალაქის 61710; „სამართალი კარზე უნდა იქნას“ 6362. 6428, 6986, 70510. 1) მეფის კარი, მეფის სასახლე, 2) სახლის ანუ ოთახის კარი. კარის აბანო 64410, 6491, მეფის სასახლის აბანო. კარის გამრიგე 5197, 6813, მეფის სასახლის მოხელე. კარის ყაფიჩი 5011. მეფის სასახლის ყაფიჩი (იხ. ყაფიჩი); კარის წინამძღვარი 7027, მეფის სასახლის მოძღვარი.

კბილის ჩაგდებინება 6118, 63510; დანაშაული. რომელიც კბილის ჩაგდებას ან დაზიანებაში მდგომარეობდა.

კერძი 60411; წილი ულუფა, „იმათ კერძს“.

კოდი 5207, 5981, 2, 6054, 6901, 6201. 6311, მარცვლეულის საწყაო სხვადასხვა ზომისა ქვემო ქართლში—ოთხი ფუთი, ან რვა ჩანახი, ზემო ქართლში—ხუთი ფუთი და ათი ჩანახი და ა. შ. (ქ. გ. ლ.).

კოდისპური 5203, 16, 20, 5261, 2, 3, 11, 5284, 9, 15, 5297, 11. 5303, 11, 60213, 6072, 6186, 6455, 6478, 6657, სახელმწიფო გადასახადი. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში (ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, 1952).

კოდისპურის მკრეფელი 6657; სახელმწიფო გადასახადი — კოდისპურის ამკრეფი მოხელე.

კონი 5138, 9, 10, 5144, 6, კონის ქვის ჩაყრა 5958; 5969; „კონი — თევზის საპყრობი“ (ს. ო.). „ორაგულთ სანადირო ფაცერი, მდინარეზედ გაბმული, რომელშიც ჩადგვიან პირ-შექცეულსა გოდრება“ (დ. ჩ.).

კოწახურა 5995; „კოწახურის საპალნე 1“, ეკლოვანი ბუჩქი, ნაყოფი, აქვს მკავე გემო, იჭმება (ქ. გ. ლ.).

კულუხი (თურქ. kulluk) 5217, 5799, 5805, 58510, 5925, 5954, 5967, 5992-3, 6009, 60213, 6457, 64710, 7104, 71310. 71527, 71813, 16, გადასახადი ღვინით, (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 191—193).

ლანდრა 619<sub>10</sub>; სქელი მაუდი (ქ. გ. ლ.). „აბრეშუმისა და ლანდრის საპალნე“ (619<sub>10</sub>).

ლანჩპარი, ლანჩფარი, ლანჩბარი, რანჩპარი (სპ. რანჯბარ-მშრომელი) 525; 561<sub>5</sub>, 7, 8, 9; 567<sub>2</sub>; 569<sub>1</sub>, 8; 570<sub>5</sub>, 7; 571<sub>1</sub>, დ. ჩ.: „ლანჩარი, ლანჩპარი (ოსმალ)... ბრინჯის შემმუშავებელი გლეხი“.

პ. უ.: „ლანჩპარი, რანჩპარი (სპ.)... მამულის პატრონისაგან სახნავ-სათესათ ადგილის ამღები გლეხი და ქირის გადამხდელი ფულად ან მოსავლის ნაწილით. მოლაღე, სხვის მამულზე მხვენელ-მთესველი“.

„ლანჩბარი... სახნავ-სათესი ადგილის ქირით ამღები“ (იასონ ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი, III—IV, 1938, გვ. 397, იხ. აგრეთვე მისივე, ქვემო ქართლი, I—II, გვ. გვ. 247—249, 322, 455).

„რანჩბარი“ გლეხთა ერთ-ერთი კატეგორიაა აზერბაიჯანში: რანჯბარი სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „მშრომელს“, „ტვირთის მზიდველს“ (несущий бремя); რანჯბარი მიმაგრებულ იყო ფეოდალზე (История Азербайджана, т. I, 1958, გვ. 355), რაიათებისაგან, ე. ი. გლეხთა ძირითადი კატეგორიისაგან განსხვავებით, „რანჯბარი“ ფეოდალთან პირად დამოკიდებულებაში იყო: რანჯბართა უმრავლესობას არ ჰქონდა საკუთარი მეურნეობა, საკუთარი ინვენტარი და ისინი მუშაობდნენ ბატონის მეურნეობაში (История государства и права Азербайджанской ССР, 1964, გვ. 16).

ლანჩპარი ანუ რანჩბარი ბატონის მეურნეობაში ხვნა-თესვას მისდევდა, ან მებარეშუმეობას, ან მებამბეობას, ან მოჰყავდა ბრინჯი და სხვა. ხანები ლანჩპარებით ასაჩუქრებდნენ თავიანთ მოხელეებს. ლანჩპარობის ინსტიტუტის წარმოშობა აზერბაიჯანში იყო შედეგი გლეხობის შემდგომი გალატაკებისა (История Азербайджана, I, 1958, გვ. 355).

ლანჩპარი თავდაპირველად მოიჯარე გლეხი იყო. აღმოსავლეთის ქვეყნებში უმიწაწყოლო გლეხობა იჯარით იღებდა მიწას მესაკუთრისაგან. „რანჯბარი“ აზერბაიჯანში ნიშნავდა არა მხოლოდ მოიჯარეს, არამედ იმასაც, ვინც ფეოდალის მეურნეობაში მუშაობდა (ე. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 223—224).

მასასაღამე, ლანჩპარი ანუ რანჩბარი აზერბაიჯანში XVII—XVIII საუკუნეებში ორი კატეგორიისაა: მოიჯარე და ბატონის მეურნეობაში მომუშავე. მოიჯარე „რანჯბარი“ XVIII საუკუნის აზერბაიჯანში გამრავლდა, იმიტომ, რომ დაეცა საირიგაციო საქმე ხშირი ომების შედეგად; მოიჯარადრე რანჯბარები მძიმე პირობებში მუშაობდნენ: მიწის-მფლობელს აძლევდნენ შემოსავლის ნახევარს, ორ მესამედს და სხვა (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI— начале XIX вв., 1949, стр. 309—310).

მეორე რიგის „რანჯბარები“ ყმა გლეხის კატეგორია იყო მემკვიდრეობით; გარდა ამისა, „რანჯბართა“ ჯგუფის შევსების ერთ-ერთი წყარო იყო ტყვე; აგრეთვე ხანს ბრძანებით შეეძლო რაიათი „რანჯბარად“ გადაექცია. რაიათებისაგან განსხვავებით, „რანჯბარები“ არ შედიოდნენ

სასოფლო თემებში, ამიტომ „რანჯბარის“ გადასახლება ადვილად შეეძლო ფეოდალს. „რანჯბარს“ ზოგჯერ ათავისუფლებდნენ ყოველგვარი სახელმწიფო გადასახადისაგან, რომ მთლიანად თავისი ბატონის სასარგებლოდ ემუშავა (იქვე, გვ. 316—318). „რანჯბარები“, რომლებიც უწინ მოიჯარეები იყვნენ, XVIII საუკუნის ბოლოს ყმებად გადაიქცნენ (იქვე, გვ. 319); „რანჯბარობის“ ინსტიტუტი აზერბაიჯანისათვის არის დამახასიათებელი (იქვე, გვ. 321). „დასტურლამალის“ ელის დებულების მიხედვით ლანჩპარის შრომა საქართველოში ძირითადად ბრინჯისა და აბრეშუმის მეურნეობაში გამოიყენებოდა. საქართველოში ლანჩპართა ძირითადი მასა უმიწაწყლოა, ან თუ აქვს მიწა, ძლიერ ცოტა (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII საუკუნეებში, 1958, გვ. 225, 318—321).

„დასტურლამალის“ მიხედვით ლანჩპარი მხოლოდ ელის დებულებაშია გათვალისწინებული, საქართველოს სხვა ნაწილებისათვის ეს ინსტიტუტი უცხოა. ის აზერბაიჯანიდან არის შემოსული და გვხვდება მხოლოდ საქართველოში ჩამოსახლებულ თურქმანულ ტომებში. „დასტურლამალით“ ლანჩპარი უმიწაწყლო ან ძლიერ ცოტას მქონე გლეხია, რომელიც ამუშავებს მეფის მიწას, მოჰყავს ბრინჯი, აბრეშუმი, ბამბა, პური, ქერი, ფეტვი; მაგრამ ძირითადად, როგორც „დასტურლამალიდან“ ჩანს, ლანჩპარის შრომა ბრინჯის ნათესებზე გამოიყენებოდა.

ლანჩპარი „დასტურლამალით“ მიწას ამუშავებს იჯარით, ან ამანათად (იხ.). ლანჩპართან დაკავშირებით უნდა შევეხოთ იმ პარაგრაფს (91), რომლის სათაურია „ინდოს ლანჩპარისათვის“. 91-ე §-ის სათაური პირობითია. ეს პირობითობა ამ შემთხვევაში იმას ნიშნავს, რომ სათაურას ქვეშ არ არის გაერთიანებული ერთიანი შინაარსის მქონე თხრობა. ძველი ხელნაწერებიც ამ §-ის მიმართ ერთგვარ მერყეობას ამჟღავნებენ: M-ში სრულებით არ არის სათაური, SKJ-ში, მართალია, სათაური სინგურით არის გამოყოფილი. მაგრამ ამავე სათაურის სიტყვებით იწყება აგრეთვე ტექსტიც. დედანთან უფრო ახლო ამ შემთხვევაში M უნდა იყოს, რომელშიაც პარაგრაფის შემცველი აბზაცები ქანწილით არის გამოყოფილი. მართლაც ამ ქანწილით გამოყოფილი აბზაცები უმრავლეს შემთხვევაში დამოუკიდებელი შინაარსის მატარებელია. პირველ აბზაცში ინდოს ლანჩპარზეა საუბარი. ინდოს ლანჩპარი იხდის კომლზე მახტას, ქოდაეს, სანავრაზოს და სამასპინძლოს.

მეორე აბზაცში იოლჩიშვილების თაბუნის გადასახდლებია ჩამოთვლილი. შემდეგ აბზაცში მოცემულია ბრინჯის არხებზე დათესვის საერთო წესი. ამას მოსდევს ჩამოთვლა იძისა, თუ სად რამდენი ითესება. ამის შემდეგ ისევ ზოგადი ხასიათის წესებია მოცემული. სახელდობრ, რამდენს იხდის დალას მიწით მოსარგებლე, როგორ წარმოებს ნათესის მომკა, ბოსტნის მოშენება. შემდეგ მოცემულია ბამბის, პურის, ქერის და ფეტვის მოსავლის განაწესი და ბოლოს დაწვრილებით არის საუბარი აბრეშუმის მოსავლის განაწესზე. პარაგრაფს აერთიანებს მეფის სახასო მამულებზე ნათესების მოსავლის გადასახდელის (შემოსავლის წილის სახით) განსაზღვრა. პარაგრაფში მოცემული თხრობა შეიძლება დაიყოს, შემოსავლის ობიექტების მიხედვით, — ბრინჯის, პუ-

რის, ქერის აბრეშუმის და სხვა; მაგრამ ბამბის, პურის, ქერის და ფეტვის განაწესი მოცემულია ერთ წინადადებაში. პარაგრაფის დიდი ნაწილი ბრინჯის და ბამბის განაწესს უჭირავს. აგრეთვე, პარაგრაფში საკმაოდ ვრცლად არის საუბარი საერთოდ ნათესის განაწილებაზე, არხებზე, ე. ი. დასათესი ადგილის დასახლებაზე და ზოგად დებულებებზე გადასახადების განაწესის შესახებ. შეიძლებოდა პარაგრაფი ამ ადგილების მიხედვით დაგვეყო: ცალკე გამოგვეყო ბრინჯის შესახებ თხრობა, ბამბის შესახებ თხრობა და სხვა. შემდეგ შეიძლებოდა ცალკე პარაგრაფი გავგვეკეთებინა პურეულის ნათესების შესახებ. მაგრამ გავვიჭირდებოდა ზოგადი ნაწილების გამოყოფა, ან ნათესების ადგილების დასახლება, რადგანაც ნათესების ადგილების დასახლებაში არ არის მითითებული, თუ რომელ კულტურაზეა საუბარი (ბრინჯზე, ბამბაზე, ქერზე და სხვა); ამიტომაც ეტყობათ გადამწერთ ერთგვარი ორჭოფობა დასათაურებაში. დედანში ეს უფრო გარკვეული იქნებოდა. ყოველ შემთხვევაში ერთი აშკარაა: დღევანდელი სათაური („ინდოს ლანჩპარი“) მხოლოდ და მხოლოდ პირობითია. მთლიანად აღებული პარაგრაფისთვის სათაური კერძობითი მოვლენაა. ის საერთო პარაგრაფის ერთ პატარა ნაწილს ასახავს და სათაურად თუ არის გამოტანილი, ალბათ, იმიტომ, რომ ის პირველ აბზაცს წარმოადგენს. პარაგრაფი ამ აბზაცით იწყება.

ზემოთ ვთქვით, რომ პარაგრაფს აერთიანებს მიწით სარგებლობის წესის აღწერა. იმ შემთხვევაშიც, რომ ამ პარაგრაფში მხოლოდ იმ მიწათმოსარგებლის წესზე იყოს საუბარი, რომელსაც ლანჩპარი ასახავს, მაშინაც სათაური მთლიანი პარაგრაფის მიმართ გაუმართლებელია, რადგანაც სათაური მხოლოდ ინდოს (სახელი) ლანჩპარს ეხება და არა საერთოდ ლანჩპარს.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ „რანჩპარი“ გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდებაც არის. ბოლნისში იმირასანის სასოფლო საბჭოში, მდ. მაშავერას მარცხენა ნაპირზე სახნავ-სათეს მიწებს „რანჩპარი“ ეწოდება, ამჟამად იმ ადგილზე არავინ ცხოვრობს. სავარაუდოა, რომ იქ ელის: დასახლება იყო.

**ლილიფარი, ლილაფარა;** 6747. ლილიფარა 1) იგივეა რაც მზესუმზირა, 2) კუთხ. (ქიზ.) იგივეა, რაც აბილილი (ქ. გ. ლ.). აბილილი — ერთწლოვანი ხვიარა დეკორატიული მცენარე, ყვავილი ძაბრისებრი აქვს. (იქვე).

**ლიტრა** 503<sub>3, 15, 15</sub>, 520<sub>9</sub>, 524<sub>4</sub>, 540<sub>7</sub>, 542<sub>8</sub>, 568<sub>12</sub>, 574<sub>8</sub>, 580<sub>8</sub>, 584<sub>3, 3, 8</sub>, 600<sub>8</sub>, 618<sub>1, 8</sub>, 619<sub>4</sub>, 647<sub>3</sub>, 663<sub>7</sub>, 665<sub>4, 13</sub>, 689<sub>3, 5, 8</sub>, 703<sub>1, 12, 14, 18</sub>, 704<sub>22</sub>, 705<sub>8, 8</sub>, 706<sub>2, 18</sub>, 708<sub>8, 23</sub>, 710<sub>8, 9, 18</sub>, 711<sub>3, 13, 17</sub>, 712<sub>2, 22, 23</sub>, ლიტრა (ღვინო 718<sub>27</sub>), 1) წყლის ჭურჭელი; 714<sub>14</sub>, 715<sub>5</sub>, 717<sub>18, 20, 22, 24</sub>, 719<sub>3, 8, 8, 18</sub>. 2) წონის ერთეული (ქ. გ. ლ.); ლიტრიანი — ცხრა გირვანქიანი (დ. ჩ.).

## მ

**მადაური** 487<sub>9</sub>; 502<sub>8</sub>; 689<sub>4</sub>; 705<sub>2, 7, 8</sub>; 706<sub>3, 23</sub>, „პური ბრტყელი და მგრგული“ ლი (ს. ო.); „პური ფართო და განიერი“ (დ. ჩ.).



- მპირი (არაბ. მჰპირ) 535<sub>2</sub>; „დახელოვნებული ოსტატი“ პ. უ; ზარაფხანის მთავარი გამგებელი (ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის უნ. შრომები, XXV, გვ. 199).
- მალთო მალთი 599<sub>7</sub>; „ფიკვის ზეთი“ (ს. ო.); „თბილელისა და წინამძღვრის ყმას აქლემის მალთი“ (597<sub>7</sub>); დ. ჩ.: „მალთო ნ. მალო, მალო ფიკვის ზეთი; მალთი აქლემისა (არაბ.) გამოსაღები თითოს აქლემზედ. податъ с вернлюда“ და მიუთითებს „დასტურლამალზე“.
- მალი (არაბ.) 536<sub>1, 2, 9, 10</sub>; 550<sub>9</sub>; 586<sub>2</sub>; 589<sub>4</sub>; 595<sub>2</sub>; 596<sub>6</sub>; 597<sub>5, 7</sub>; 606<sub>1</sub>; 613<sub>4</sub>; 615<sub>1</sub>; 630<sub>8, 9</sub>; 644<sub>13</sub>; 645<sub>1, 2, 3</sub>; 708<sub>21</sub>; 709<sub>24</sub>; 710<sub>14</sub>; 714<sub>2, 14</sub>; 716<sub>18, 21</sub>; სახელმწიფო გადასახადი ფულით (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952).
- მალის ძღვენი 597; ზასადარს მალის გადასახადის აკრეფისათვის სოფლიდან (მაგალითად დილომიდან) ეკუთვნოდა ძღვენი. ზასადარს — „მალის ძღვენი“ 597<sub>8</sub>).
- მამასახლისი 511<sub>8</sub>, 536<sub>6</sub>, 538<sub>12</sub>, 553<sub>3, 6, 7</sub>, 583<sub>8</sub>, 584<sub>3</sub>, 588<sub>1, 9</sub>, 591<sub>11</sub>, 594<sub>1</sub>, 597<sub>10</sub>, 602<sub>12</sub>, 613<sub>10</sub>, 614—615<sub>12</sub>, 616<sub>2</sub>, 617<sub>4</sub>, 618<sub>5</sub>, 619<sub>1</sub>, 620<sub>6</sub>, 709<sub>8, 16, 20, 22</sub>, 711<sub>7</sub>, 712<sub>10</sub>, 713<sub>2, 30</sub>, 714<sub>6, 9, 11, 21</sub>, 718<sub>7, 10</sub>, 1) მამასახლისს ქალაქის მართვის ყოველგვარი საქმეები ეკითხებოდა, 2) სოფლის მოხელე (ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. გვ. 409—411; 439—442).
- მამული 516<sub>10</sub>, 528<sub>10</sub>, 532<sub>6</sub>, 571<sub>3</sub>, 577<sub>2</sub>, 587<sub>5</sub>, 599<sub>10</sub>, 611<sub>11</sub>, 682<sub>12</sub>, 683<sub>3</sub>, 707<sub>18</sub>, 716<sub>14</sub>, 718<sub>1</sub>, 721<sub>2</sub>, 1) სამშობლო, 2) სამკვდროდ მიღებული ადგილ-მამული, მიწა.
- მანგლელი 678<sub>8</sub>, 694<sub>4</sub>, მანგლისის ეპისკოპოსი.
- მანჯანიკი (არაბ. მანჯანიყ-მანჯანა) 582<sub>6</sub>, 1) აბრეშუმის ამოსახვევი ჯარა 2) მანქანა, რომლითაც ზარბაზნის გამოგონებამდე ციხეს მძიმე ქვებს უშენდნენ, 3) წყლის კიდან ამოსაღები მანქანა. აქ აბრეშუმის ამოსახვევ ჯარხს ნიშნავს.
- მარქაფი (არაბ. მარგაბ) 689<sub>9</sub>, სათაღაროგო, შემცველი (ქ. გ. ლ.).
- მარჩილი 518<sub>5</sub>, 520<sub>18</sub>, 543<sub>3-4</sub>, 587<sub>7, 13</sub>, 597<sub>12</sub>, 620<sub>6</sub>, 636<sub>17</sub>, 638<sub>8</sub>, 646<sub>11</sub>, 648<sub>2</sub>, 686<sub>9, 11</sub>, 688<sub>3</sub>, 699<sub>3</sub>, 700<sub>16, 17, 18, 19, 20</sub>, 701<sub>4</sub>, 708<sub>23</sub>, 709<sub>10</sub>, 710<sub>6</sub>; 711<sub>5, 6, 12</sub>, 712<sub>6, 7</sub>, 713<sub>18, 22, 24, 28, 30</sub>, 714<sub>2, 6, 13, 23</sub>, ვერცხლის ფული, უდრიდა სამ აბაზს (ქ. გ. ლ.).
- მარხვა 510<sub>9</sub>, 583<sub>2</sub>, 717<sub>15, 17</sub>; რელიგიური წესი, რომელიც კრძალავს ხორცისა და რძის პროდუქტების ჭამას (ზოგჯერ თევზისასაც).
- მასალა (არაბ; მასალეჰ) 674<sub>3</sub>; სხვადასხვა საგნები, ნივთები და სხვა, რაც საჭიროა რისამე დასამზადებლად, ასაშენებლად, საწარმოებლად (ქ. გ. ლ.). „საკმლის მასალის იარაღი“ (674<sub>3</sub>).
- მაშია 500<sub>19</sub>, წულა, ქოში (დ. ჩ.); „ფერხით საცემლია“ (ს. ო.); ქოშის მსგავსი ფეხსაცემლი (ქ. გ. ლ.).
- მახტა 567<sub>3</sub>, 576<sub>9, 11</sub>, 578<sub>7</sub>, სახელმწიფო გადასახადი (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 1, 1952).
- მალობელი 664<sub>8</sub>; მომღერალი.

მდაბალი 610<sub>6</sub>, იხ. დაბალი.

მღივანბეგი 475<sub>14</sub>, 527<sub>9</sub>, 10, 553<sub>1,16</sub>, 578<sub>5</sub>, 621<sub>2</sub>, 634<sub>7, 9</sub>, 635<sub>6, 11, 5</sub>, 636<sub>2, 5, 6</sub>, 636<sub>11, 12, 13, 16, 17</sub>, 637<sub>3, 5</sub>, 638<sub>2, 9, 11, 13, 14, 18</sub>, 639<sub>1</sub>, 641<sub>2, 10</sub>, 642<sub>2, 4</sub>, 648<sub>4</sub>, მოსამართლე, მსაჯული (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 313—339); divan-არაბ. beg თურქული, მღივანბეგ — არაბ.-თურქ. „სასამართლოს ბატონი“ (ს. ჩიქია, აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, III, 1960).

მღივანი 495<sub>20</sub>, 501<sub>6</sub>, 506 სქ; 515<sub>17, 18</sub>, 516<sub>2-5, 8, 12, 13</sub>, 517<sub>2, 6, 8, 11, 7, 5</sub>, 521<sub>21</sub>, 522<sub>15</sub>, 526<sub>3</sub>, 527<sub>4</sub>, 535<sub>10</sub>, 536<sub>7</sub>, 538<sub>8, 9</sub>, 539<sub>4, 15</sub>, 551<sub>2</sub>, 573<sub>3</sub>, 574<sub>8</sub>, 575<sub>4, 8</sub>, 577<sub>3</sub>, 578<sub>12</sub>, 580<sub>2</sub>, 595<sub>3</sub>, 613<sub>6</sub>, 617<sub>2</sub>, 620<sub>2</sub>, 630<sub>11</sub>, 636<sub>18</sub>, 638<sub>3, 9, 10</sub>, 642<sub>5</sub>, 644<sub>3</sub>, 646<sub>7-18</sub>, 647<sub>2</sub>, 681<sub>12</sub>, 698<sub>14, 16</sub>, 707<sub>5</sub>, 708<sub>12</sub>, 709<sub>13</sub>, 710<sub>11</sub>, 711<sub>1</sub>, 717<sub>4</sub>, 718<sub>28, 29</sub>, მწერალი, მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 229—239); divan არაბ., ს. ჩიქია, აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, III, 1966.

მღივნის კაცი 708<sub>12</sub>; მღივნის ნდობით აღჭურვილი, მისი დამხმარე.

მებადური, 510<sub>2</sub>; ამ შემთხვევაში ბადით თევზის დამკერი:

მებალახე 522<sub>10, 13, 16</sub>, 523<sub>1</sub>, 527<sub>3</sub>, 616<sub>6</sub>, 703<sub>9</sub>, 708<sub>3</sub> (ზოგჯერ წერია „მობა-ლახე“), სახელმწიფოს გადასახადის — საბალახეს ამკრეფი მოხელე.

მებაჟე 544<sub>4-5</sub>, 545<sub>3</sub>, 715<sub>12</sub>, 716<sub>25</sub>, ბაჟის ამკრეფი მოხელე.

მეგოლრე 498<sub>17</sub>; სუფრაზე გამომცხვარი პურის მომტანი (პ. უ.). სამეურნეო შინაარსის მოხელე. იხ. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ლექსიკონი.

მეგოლრეთუხუცესი, მეგოლრეების უფროსი 494<sub>16</sub>, 497<sub>11</sub>, 499<sub>11, 12</sub>, 667<sub>7, 8</sub>, 705<sub>12, 13, 16, 19</sub>.

მეზურე 592<sub>1</sub>, 643<sub>11</sub>, 716<sub>2, 13</sub>, ვენახის მომვლელი მოხელე.

მეზინჯე 661<sub>20, 21</sub>; ზინჯის მცემელი, დამკერელი (პ. უ.). პ. უ. ასე განმარტავს სიტყვა სინჯს: „სპ. სინჯ. თეფშის მსგავსი საკრავი თითბრისა, გარს ეყენებიანი, რომელსაც ერთმანეთს სცემენ ზმის გამოსაცემად“. ეს განმარტება წ-ის შინაარსს უდგება. „ნალარახანის მოქელენი დაგვიყენებია... მესინჯე — გოგინა, მესინჯე — არუთინა“ 661<sub>20-21</sub>.

მეზურნე 661<sub>14, 15</sub>; ზურნის მკერელი (დ. ჩ.).

მეთევზეთ უფროსი 716<sub>28</sub>; თევზის დამკერთა უფროსი:

მეთევზე 506<sub>6</sub>, 706<sub>12-16</sub>; მსახური, რომელსაც თევში აბარია.

მეთოფე (თურქ. top. 483<sub>10</sub>, 487<sub>4, 5</sub>, 490<sub>1, 5, 6, 13</sub>, 500<sub>7, 13</sub>, 650<sub>4</sub>, ციხის მეთოფე; თოფით აღჭურვილი (დ. ჩ.). შემდეგი პერიოდის ჯარისკაცი; მეფის დამცველი რაზმის წევრი.

მეითარღ (სპ. მეპთარ?) 578<sub>4</sub>, 662<sub>2, 3, 10, 12</sub>; სასახლის ხელშინაური მოხელე (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 203—204).

მეკარვე 660<sub>14</sub>, კარვის მნე (დ. ჩ.).

მეკოდისპურე 510<sub>3, 9</sub>, 520<sub>12, 13, 16, 17</sub>, 705<sub>16</sub>, 708<sub>3, 4</sub>, სახელმწიფო გადასახადის — კოდისპურის ამკრეფი მოხელე (იხ. კოდისპურის მკრეფელი).

მეკონე 513<sub>14</sub>; კონის მნე, იხ. კონი.

მეკულუხე 600<sub>6</sub>; გადასახდელის კულუხის (იხ.) ამკრეფი.

- მელიქი (არაბ. მელიქ.) 536<sub>5</sub>, 538<sub>12</sub>, 583<sub>10</sub>, 606<sub>9, 10, 11</sub>, 1) ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა საქმეების გამგებელი, ჰქონდა სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქციები, 2) სომხითის მელიქი, ქართლის სამეფოს ერთერთი მსხვილი ფეოდალი (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 433—439; მელიქისა და მამასაბლისის სახელობის შესახებ იხ. Ш. Месхиа, Города и городскои строй феодальной Грузии, 1959, стр. 262—276).
- მემაღე 584<sub>6</sub>, 588<sub>4</sub>, 630<sub>11</sub>, 716<sub>21</sub>, მალის ამკრეფი მოხელე (იხ. მალი).
- მემანდარბაში (სპ.-თურქ. მეჰმანდარბაში) 479<sub>5</sub>; მემანდართუფროსი (იხ. მემანდარი).
- მემანდარი (სპ. მეჰმანდარ) 479<sub>3, 6</sub>, 523<sub>15</sub>, 652<sub>10-12</sub>, მეჰმანდარი, სტუმრების მიმღები მოხელე (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 275—279).
- მემაშიე 500<sub>19</sub>; მაშიის ჩამომრთმევი (იხ. მაშია).
- მენავტიკე 712<sub>16</sub>; ნავტიკის მკონე (დ. ჩ.).
- მენაფირე არაბ. ნაფირ نفر აქედან მენაფირე. 661<sub>2, 12, 13</sub>; ბუკის, ნაფირის დამკვრელი (პ. უ.).
- მენაღარე (სპ. ნაყარა) 661<sub>15, 18, 20</sub>; ნაღარს მკვრელი (დ. ჩ.).
- მეპირისთავე 523<sub>3</sub>, 527<sub>9</sub>; „მპირისთავე“, გადასახადის პირისათვის ამკრეფი მოხელე.
- მერიქიფე 662<sub>8, 10</sub>, 664<sub>1</sub>, 705<sub>10</sub>, 707<sub>10</sub>; ღვინის მიმწოდებელი.
- მესაკლავე 506<sub>7</sub>, 522<sub>7, 8</sub>, 524<sub>15</sub>, 573<sub>4, 5</sub>, 706<sub>10, 12</sub>, 708<sub>8, 9</sub>, ყასაბი.
- მესაუბრე 516<sub>5</sub>, 518<sub>6</sub>; გადასახადის საურის ამკრეფი მოხელე (იხ. საური).
- მესთვლე 521<sub>3</sub>, 582<sub>11</sub>, 600<sub>9</sub>, 603<sub>17</sub>, 708<sub>7</sub>; ყურძნის მომკრეფი და დამწურავი.
- მესტუმრე 711<sub>2</sub>; სტუმრის მიმღები მოხელე.
- მეტიკისპირე 705<sub>10</sub>; ღვინის ჩამომსხმელი ტიკიდან (პ. უ.).
- მეულუფე 502<sub>14</sub>, 517<sub>3</sub>, 522<sub>9</sub>; დ. ჩ.: „ვისაც ულუფა აქვს, ან დამრიგებელი ულუფისა, სარჩოსი და საზრდელისა“. პ. უ.: „ვისაც ულუფის მიღების უფლება აქვს“ (იხ. ულუფა).
- მეფანჯიაქე (ფანჯაქ) 698<sub>8, 9</sub>; ფანჯიაქი—დავლის მეხუთელი; მეფანჯიაქე — ამ მეხუთედის ამღები.
- მეფე 475<sub>8</sub>, 493<sub>5</sub>, 526<sub>1</sub>, 638<sub>16</sub>, 642<sub>5</sub>, 698<sub>14</sub>, 701<sub>7</sub>, 716<sub>4</sub>, 718<sub>15</sub>, სახელმწიფოს მეთაური მონარქიული წყობილების დროს. „ქართველთა მეფის“ ტიტული, მეფობის აღდგენის შემდეგ, პირველად მიიღო ადარნასე II, IX—X საუკუნეთა მიჯნაზე (შ. ბაღრიძე, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, თსუ შრომები, 113, 1965).
- მექანარე 661<sub>15-9</sub>; ქანარის დამკვრელი.
- მეღალე 590<sub>2</sub>, 643<sub>11</sub>, 709<sub>22</sub>, 712<sub>12</sub>; გადასახადის ღალის ამკრეფი (იხ. ღალი).
- მეღვინე 496<sub>6</sub>, 495<sub>19</sub>, 496<sub>10</sub>, 497<sub>2, 13</sub>, 498<sub>5</sub>, 499<sub>2, 12</sub>, 670<sub>9</sub>, 705<sub>5, 6</sub>; მეღვინეთა უფროსი.
- მეყორულე (кочик თურქ.) 687<sub>9, 10</sub>, 688<sub>5</sub>, „ვისაც ყორულათ აქვს აღებული რამე“ (დ. ჩ.). პ. უ.: თათრ. ყორულ-დაცული ადგილი. მეყორულე „მცველი საძოვრის ადგილისა“.
- მეშარბათე 494<sub>17</sub>, 495<sub>18</sub>, 497<sub>11, 12</sub>, 498<sub>4</sub>, 499<sub>1</sub>, 643<sub>12</sub>, 674<sub>16</sub>, „შარბათის შემნახავი“ (დ. ჩ.).
- მეშეშე 501<sub>15</sub>, 505; აქ შეშის მიმწოდებელი მეფის სამზარეულოში.

მეტყვერე 505<sub>11</sub>, 522<sub>2, 4, 5, 19</sub>, 614<sub>6</sub>, 673<sub>8</sub>; ცხერის მწყემსი.

მეძალღე 506<sub>7</sub>; ძალღის მომღღელი.

მეძალღეთუბუცესი 688<sub>8, 9</sub>; მეძალღეთა უფროსი.

მეხრე 592<sub>2</sub>, 594<sub>4</sub>, 600<sub>12</sub>, 643<sub>11</sub>, 708<sub>15</sub>, ხარის გამრეკი (ქ. გ. ლ.).

მეჯინიბე 505<sub>9</sub>, 679<sub>14</sub>, 680<sub>11-14, 18</sub>, 682<sub>4, 5, 6</sub>, 684<sub>17, 18</sub>, 707<sub>18</sub>, 708<sub>1</sub>, 710<sub>2</sub>, 718<sub>6</sub>;  
საჯინიბოში მომღღევე. ცხენის მომღღელი (ქ. გ. ლ.).

მეჯინიბეთუბუცესი 520<sub>21</sub>, 679<sub>12</sub>, 680<sub>8, 17</sub>, 681<sub>8, 13, 14</sub>, 682<sub>2, 3</sub>, 707<sub>9, 14, 15, 17</sub>;  
მეჯინიბეების უფროსი.

მეჯღისი, მეჯღიში (არაბ მაჯღის) 480<sub>3, 6</sub>, 484<sub>4</sub>, 489<sub>12</sub>, 493<sub>7</sub>, 495<sub>15, 21</sub>, 496<sub>13</sub>,  
497<sub>8, 15</sub>, 498<sub>2, 3, 13</sub>, 499<sub>5, 7, 17</sub>, 502<sub>4, 9, 10, 15</sub>, 525<sub>10</sub>; წვეუღება, ნაღიმი.

მეჯოღე 675<sub>1-3, 11-13</sub>, 676<sub>5, 10, 11, 12</sub>, 677<sub>1, 2, 3</sub>, 679<sub>14</sub>; ჯოღის მწყემსი (ქ. გ. ლ.).

მეჯოღეთუბუცესი 675<sub>1-4</sub>, 676<sub>1, 4, 5, 7, 12</sub>, 682<sub>2, 3</sub>; მეჯოღეების უფროსი.

მეჯორე 505<sub>9</sub>, 706<sub>6</sub>; ჯორების მწყემსი.

მჯარეული 506<sub>2, 5</sub>, 507<sub>5</sub>, 643<sub>11</sub>, 706<sub>4, 5, 7</sub>, 718<sub>7, 10</sub>; ხეღობით საჯმღის მკეთე-  
ბელი (ქ. გ. ლ.).

მთავარეძღესკოპოსი 678<sub>6</sub>; საეკღესიო იერარქიის მაღალი თანამღებობის პირი  
(ქ. გ. ლ.).

მიზანი 541<sub>3-4</sub>; „არაბ სასწვრის ენა, სასწორი საბაჟოზე აბრეშუმის, ლღღის და სა-  
ნეღებელთათვის“ (პ. უ.). „აბრეშუმი თუ აქ მიზანში ასწონეს, ბათმან-  
ზეღ ერთი აბაზია“.

მინალთუნი (აზერბ. მინალთუნ) „მინ“ აზერბ — „ათასი“. „ალთ“ აზერბ. „ოქ-  
რო“. 487<sub>8</sub>, 532<sub>9</sub>, 535<sub>8, 7, 13</sub>, 536<sub>8, 16</sub>, 544<sub>8, 8</sub>, 545<sub>8, 9</sub>, 548<sub>1</sub>, 550<sub>3</sub>,  
552<sub>2, 3</sub>, 562<sub>4, 15</sub>, 563<sub>2, 3, 4, 7</sub>, 611<sub>9</sub>, 615<sub>10</sub>, 616<sub>4</sub>, 639<sub>8</sub>, 648<sub>11</sub>, 649<sub>4</sub>,  
651<sub>2</sub>, 654<sub>8</sub>, 687<sub>1, 3, 4</sub>, 699<sub>5, 7, 8, 10</sub>, 700<sub>8, 10, 12, 13</sub>, 701<sub>1-5</sub>, 702<sub>7</sub>, 703<sub>2, 8</sub>,  
703<sub>14</sub>, 704<sub>2, 4</sub>, 705<sub>3, 7, 8, 15</sub>, 706<sub>8, 9, 14, 18</sub>, 707<sub>3, 4, 8, 11, 18, 20</sub>, 708<sub>22</sub>, 709<sub>24</sub>,  
710<sub>14</sub>, 716<sub>14</sub>, 719<sub>2, 8, 17</sub>, ერთი მანეთი.

მინბაში 547<sub>10</sub>; „მინ“ აზერბ. — ათასი, „ბაში“ თურქ. უფროსი; ათასეღღის უფ-  
როსი ათასისთავი.

მკერღა, მკერღი 487<sub>14</sub>; 488<sub>7</sub>; 505<sub>10</sub>; 506<sub>6</sub>, პ. უმიკაშვიღს ეს სიტყვა არ აქეს  
შეტანიღი „ღასტურღამაღისათვის“ ღართულ ლექსიკონში. დავით ჩუ-  
ბინაშვიღს აქეს ეს სიტყვა თავის ლექსიკონში, მაგრამ ჳითხვითი ნიშ-  
ნით, განმარტების გარეშე. მარი ბროსეს აზრით, „მკერღა“ და „მკერ-  
ღი“ ნიშნავს — „გრუღინკა“-ს (Грудинка — „сорт мяса из грудной  
части туши; жаркое — приготовленное из этого мяса“, Толковый  
словарь русского языка, под редакцией проф. Д. Н. Ушакова).

„ღასტურღამაღში“ ეს სიტყვა გვხვღება ორი ფორმით — „მკერღა“  
(§ 12) და „მკერღი“ (§ 27, 28).

მე-12 §-ის სათაურია „მეთოღეთა ღებუღება“. §-ში საუბარია იმის  
შესახებ, თუ რა სარგო აქეს განკუთვნიღი მეთოღეების უფროსებ-  
სა და თვით მეთოღეებს — ფუღითა თუ პროღუქტების სახით. მეთო-  
ღეთა უფროსა, სხვათა შორის, ეღღევა: „...სამარხო კვირაში ნახეღარ  
ღიტრა მისის ნიგვზით. მარიღი კვირაში ჩარეკი ერთი. ქრისტეშობის  
მარხვაში, ოთხშაბათ-პარასკევეს გარღაისად, ღღიურ თვითო მკერღა“,  
ხოლო მეთოღეებს ეღღევათ: „...ქრისტეშობის მარხვაში — ორშაბათს,

ოთხშაბათს და პარასკევს — დღეში ხიზილალა ლიტრა ერთი, იმ სხვა დღეებში დღიურ მკერდა წყვილი ოთხი“. ქრისტიანული რელიგიის მიხედვით „ქრისტეშობის“ მარხვა (იხ.) შედარებით უფრო მსუბუქი იყო, ვიდრე „აღდგომის“ წინახანებისა და აგვისტოს თვისა. კვირის დღეებიდან კი ოთხშაბათი და პარასკევი უფრო სამარხვო დღეები იყო, ვიდრე სხვა დღეები. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მეთოფეთა უფროსისათვის ოთხშაბათსა და პარასკევს გარდა, ხოლო მეთოფეთათვის ორშაბათსა, ოთხშაბათსა და პარასკევს გარდა — სხვა დღეებში — სახსნილო საჭმელი, ამ შემთხვევაში „მკერდა“, ე. ი. საკლავის მკერდის ნაჭერი იყო გათვალისწინებული. ამასვე გვაფიქრებინებს 27-ე და 28-ე პარაგრაფები, რომლებშიაც ჩამოთვლილია საკლავის ნაწილების სახელწოდებანი და მათ შორის ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო სახელი — „მკერდის“ ფორმით. 27-ე §-ის სათაურია: „უმისა და მოხარშულის ძროხის საწესოს მიცემა“. §-ში წერია: „ძროხა რამდენიც დაიკლას: თავები — მეჩინებებისა, კისერი მეჯორისა, მკერდი თუშმლისა არის; საპარავი მზარეულებისა, თირკმელი აუშტრისა, გულ-ღვიძლი საკლავის მეცხვარისა“; ამავე §-ში საუბარია მოხარშული ძროხის „საკაჭკაჭეზე“ და „კანჭზე“. 28-ე §-ში ჩამოთვლილია „დაკლული ცხვრის“ ნაწილები: „...მკერდი — თუშმალს, კისერი — მზარეულს“ და სხვა. ამავე §-ში ნათქვამია: „ერთი მთელი ცხვარი“ 6 ნაწილისაგან შედგება: ორი მხარი, გვერდები, „ორი ბარკლები“, „ერთი... ზურგის ძვალი“, ერთი — „მკერდ-კისერი“.

მართებულად მიგვაჩნია მ. ბროსე. „მკერდა“ და „მკერდი“ ერთი და იგივეა და „საკლავის მკერდს“, მკერდის ნაწილს ნიშნავს.

მკერვალი 657<sub>1</sub>, 2, მკერავი.

მკვლელობა 617<sub>10</sub>, 635<sub>0</sub>, დანაშაული, რომელიც მდგომარეობს ადამიანის სიცოცხლის მოსპობაში.

მოლა (არაბ. მაულ „ბატონი“), 554<sub>4-5</sub>, 555<sub>1, 4, 5</sub>, 556<sub>2, 7</sub>, 557<sub>2, 5</sub>, 558<sub>1, 4, 7, 8</sub>, 559<sub>1, 3, 5, 7</sub>, 560<sub>1, 3, 5, 7</sub>, 561<sub>3-4, 5, 7, 8</sub>, 562<sub>1</sub>, 576<sub>3</sub>, მუსულმანთა მღვდელი (ქ. გ. ლ.).

მოლარე 651<sub>9, 11, 15</sub>, 653<sub>2</sub>, 655<sub>6</sub>, 704<sub>27</sub>, 705<sub>4</sub>, სალაროს მომუშავე.

მოლარეთუხუცესი 652<sub>7, 8, 13, 16</sub>, 653<sub>1, 6, 8, 11, 12</sub>, 704<sub>21, 22, 25</sub>, მოლარეების უფროსი.

მონასტერი 521<sub>4</sub>, მონაზონთა სავანე, დედათა მონასტერი.

მოპარვა 615<sub>5</sub>; დანაშაული, რაც გამოიხატება მალულად სხვისი ნიეთის მითვისებაში.

მოსავალი 717<sub>6</sub> დ.; ამ შემთხვევაში შემოსავალი.

მოსამსახურე 500<sub>2</sub>; რაიმე სამსახურში მყოფი პირი (ქ. გ. ლ.), იხ. იოანე ბაგრატიონის „სჯულდება“, 1957 წ., ლექსიკონი, სიტყვა „მსახური“.

მოსაქმე 519<sub>5, 6</sub>, 617<sub>9</sub>, 642<sub>1</sub>, დაბალი მოხელე (ივ. სურგულაძე, საქართველოს საბელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 156—169).

მოურავი 538<sub>12</sub>, 542<sub>6, 13</sub>, 543<sub>2, 4, 7</sub>, 544<sub>4</sub>, 570<sub>3, 4</sub>, 578<sub>4</sub>, 580<sub>2-3</sub>, 581<sub>5, 11, 14</sub>, 582<sub>1</sub>, 586<sub>11</sub>, 589<sub>6</sub>, 590<sub>1, 3, 4</sub>, 591<sub>4</sub>, 595<sub>2</sub>, 597<sub>1</sub>, 599<sub>9</sub>, 603<sub>1, 3, 5, 8, 16</sub>, 606<sub>9, 13</sub>,

610<sub>2</sub>, 4, 5, 612<sub>1-3</sub>, 615<sub>4</sub>, 616<sub>1</sub>, 617<sub>1, 4</sub>, 619<sub>14</sub>, 620<sub>1</sub>, 630<sub>4</sub>, 709<sub>3</sub>, 713<sub>15</sub>, 24, 27, 714<sub>6</sub>, 7, 9, 19, 23, 715<sub>14</sub>, 17, 18, 19, 22, 716<sub>1</sub>, 1) ქალაქის მმართველი — მოხელე, 2) სოფლის გამგებელი (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 394—407; გვ. 424—433; იხ. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ლექსიკონი).

მოურავი, საურავი, ურვა ერთი ძირის სიტყვებია. უძველეს ქართულ ძეგლებში გვხვდება „ურვა“, „ურვება“ შეწუხების მნიშვნელობით (ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია — ლექსიკონი, 1948 — 1949).

ტერმინი „საურავი“ საზრუნავის მნიშვნელობით აქვს გიორგი მერჩულეს (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 192), ზოლო „ურვა“ ზრუნვის, გარჯის მნიშვნელობით იმავე ავტორს (იქვე, გვ. 115), ბასილი ზარზმელს (იქვე, გვ. 95); „სიბრძნე ბალავარის“-ში არის სიტყვა „იურვოდა“ (იქვე, გვ. 284).

„ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმეს“-ში გვხვდება სიტყვები „მოურანე“ და „ეურვოდა“ (იქვე, გვ. 188).

„ურვა“ ზრუნვის, გარჯის, წუხილის მნიშვნელობით არის ჟუანშერის ნაშრომში („ქართლის ცხოვრება“, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 221), „მატიანე ქართლისა“-ში (იქვე, გვ. 305); ლეონტი მროველს აქვს „ეურვებოდა“ (იქვე, გვ. 133), ზოლო ჟუანშერს „იურვოდა“ (იქვე, გვ. 146). სიტყვა საურავი საზრუნავის მნიშვნელობით გვხვდება ლეონტი მროველთან (იქვე, გვ. 31) და „მატიანე ქართლისაში“ (იქვე, გვ. 298, 300).

საყურადღებოა XIII საუკ. ერთი სიგელი, რომლითაც მეფე ათავისუფლებს გადასახადებისაგან მღვიმის სოფელ აგარას. მეფე ასე მიმართავს მოხელეებს: „აჲ ვინცა ჰნაბოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი საგამგეოსისა ჩუენისა მოურავთა, მუხრანის ციხისთავთა, მეზროხეთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაამტკიცეთ და ნუმცა ვის ხელგეწიფების შლად და ქცევად ბრძანებისა ამის ჩუენისად“ (თ. ჟორდანი, ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრის..., 1896, გვ. 14). თ. ჟორდანი სიგელს ათარილებს 1082 წლით, ს. კაკაბაძე სიგელს მიაკუთვნებს გიორგი ლაშას (ს. კაკაბაძე, შიო მღვიმეს სამი სიგელი, 1912); ი. დოლიძე სიგელს გიორგი ლაშასეულად თვლის (1222 წ.), ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 594. ამ კონტექსტში მოურავი მოხელე უნდა იყოს; სავარაუდებელია, რომ ამ შემთხვევაში მოურავი მეფის „საგამგეოს“ მოხელეა, მეფის „საგამგეო“-ში მეფის სახასო მამულებიც შეიძლება ვიგულისხმობთ. მაშასადამე, მოურავი მეფის სახასო სოფლის, ან სოფლების, ან კუთხის გამგებელი იქნებოდა.

ჟუანშერის გადმოცემით ქართლის დედოფალი სთხოვს მამას „მოურავ ექმნეს“ თავის (დედოფლის) შვილს (ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1955, გვ. 144). ამ შემთხვევაში ტერმინი მოურავი მზრუნველს ნიშნავს. დავით კურაპალატი, „მატიანე ქართლისა“-ს მიხედვით ეუბნება ქართლის აზნაურებს ბაგრატ გურგენის ძის შესახებ: „ეს არს მკვიდრი ტაოსი... შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოუ-

რავი მისი და თანაშემწე“ (იქვე, გვ. 274). აქაც მოურავი მზრუნველს, მეურვეს ნიშნავს.

როგორც ვხედავთ, საურავი, ურვა, ურვება ცნობილია ქართულ წყაროებში საქართველოს გაერთიანებამდე, ხოლო XI—XIV საუკუნეების ძეგლებში გვხვდება ტერმინი მოურავი მზრუნველის მნიშვნელობით. ამასთანავე, ჭუანჭერის შრომაში ნახსენები „მოურავი“ საქართველოს V საუკუნის ისტორიის თბრობაში არის მოცემული, ხოლო „მატიანე ქართლისაჲში“ ნახსენები ტერმინი მოურავი დავით კურაპალატის პერიოდის მოვლენების აღწერაშია ჩართული. ამით ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ტერმინი მოურავი დამკვიდრებულია ქართულ წყაროებში საქართველოს გაერთიანებამდე; მართალია, იმ წყაროებში, რომელშიაც მოხსენებულია მოურავი (ჭუანჭერი, „მატიანე ქართლისაჲ“), ეს ტერმინი მზრუნველს ნიშნავს საერთოდ და არა მოხელეს, მაგრამ თვითონ ტერმინის არსებობა არ გამორიცხავს იმას, რომ ამ ტერმინით კონკრეტული თანამდებობაც გადმოეცათ. გარდა ამისა, მოურავი შეზღვევნიაც, მთელი საშუალო საუკუნეების განმავლობაში, თანამდებობის აღმნიშვნელიც იყო და მზრუნველისაღ. თვითონ თანამდებობაც — მოურავობა თავისი შინაარსით მზრუნველობას შეიცავდა. ამის გარდა, ამ სიტყვის ძირის სხვა სიტყვების (ურვა, საურავი და სხვ.) გავრცელებულობა თითქოს ადასტურებს იმას, რომ მოურავი ერთ-ერთი უძველესი თანამდებობაა საქართველოში და ეს სახელო არსებობდა, ალბათ, სახელმწიფოს გაჩენის დროიდანვე. ყოველ შემთხვევაში ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებამდე ამ სახელოს არსებობა სავსებით შესაძლებელია (Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодалной Грузии, 1959, გვ. 79). მართლაც, როგორც წარმოვიდგინოთ, რომ სამეფოსა თუ საფეოდალოებში არ ყოფილიყოს ისეთი სამეურნეო შინაარსის მოხელე, როგორიც მოურავია. მოურავი სახელწოდებითაც ქართულია და ის ციხისთავთან ერთად უძველესი სახელო უნდა იყოს. გიორგი ლაშას სიგელში, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ, მინიშნებულია კიდევ მოურავისა და ციხისთავის ერთდროულად არსებობა და ორთავე, როგორც ჩანს, ადგილობრივი მმართველების თანამდებობა იყო. მოურავი ძველად ქალაქის ამ კუთხის გამგებელი უნდა ყოფილიყო.

ტერმინი მოურავი არის გრიგოლ სურამელის სიგელში (1245—1250 წწ.); გრიგოლი ჭჭორავს შიომღვიმის მონასტერს გავაზის სოფელს; სიგელში საუბარია მონასტრის შეუვალობაზე სასამართლოს ხაზით. გრიგოლი წერს: თუ ჩვენსა და მღვიმის კაცს შორის, ე. ი. ყმებს შორის, სასამართლო საქმე, ან რაიმე სასაურვო იყოს, ასეთი საქმეები ჩვენმა, ე. ი. გრიგოლ სურამელის მამასახლისმა და მონასტრის ხელისუფალმა გაარიგონ, ხოლო თუ მღვიმის გლეხს გარეშე ვინემ აწყინოს, ამისი სამართალი გრიგოლის მამასახლისმა მისცესო (ქართული სამართლის ძეგლები, 11, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 37—38). სხვაგვარი კი, წერს გრიგოლ სურამელი, „ნუ მამასახლისი, ნუ ხელისუფალი, ნუ ციხისთავი, ნუ გზირი, ნუ მსახური, და ნუ რაი

გვერდი კაცი ნუ იკადრებს“ მონასტრის საქმეებში ჩარევას (იქვე, გვ. 38).

შიო მღვიმის მონასტერმა, არსენის სიტყვით, ასეთი შეუველობის სიგლისათვის გრიგოლს მიართვა ძღვენი და ფულიც. გარდა ამისა, წერს არსენი, „ოცი ღუკატი მისთა ყმათა მოურავისადა მიმიცემია მათ გაეაზელთა საქმისათვის, რომელ სამართლისა ნახევარსა აიღებდეს“ (იქვე, გვ. 43).

გრიგოლ სურამელი შეუველობას ანიჭებს მონასტერს, მონასტერი ამისათვის ძვირფას სასყიდელს აძლევს სურამელს. გრიგოლ სურამელი აღნიშნავს, რომ სამოსამართლო საქმე მღვიმის გლეხებთან დაკავშირებით სურამელის მამასახლისის კომპენტენციაში შედიოდა და ამ მხრივაც სურამელმა მონასტერს შეზღუდული შეუველობა მისცა. სამაგიეროდ, მონასტრის ხელისუფალი აღნიშნავს, რომ გრიგოლ სურამელის მოურავს სასამართლო საქმეებზე ხელის აღებისათვის მისცა 20 ღუკატი. საყურადღებო აქ ის არის, რომ გრიგოლ სურამელი სასამართლო საქმეებთან დაკავშირებით ახსენებს თავის მოხელეს — მამასახლისს და არა მოურავს. გრიგოლი კიდევ ჩამოთვლის თავის მოხელეებს — მამასახლისს, ციხისთავს, გზირს და სხვა, მაგრამ მოურავი ამ ჩამოთვლაშიც არ ჰყავს მოხსენებული. მონასტრის ხელისუფალი — არსენი კი ასახელებს გრიგოლის იმ მოხელეს, რომელსაც სასამართლო ფუნქცია აქვს, და ამ მოხელეს მამასახლისს კი არ უწოდებს, არამედ მოურავს. მამასადამე, სიგლის არსენისეულ ნაწილში „მამასახლისის“ ადგილზე ჩასმულია „მოურავი“. როგორი ახსნა უნდა მოენახოს ამას? მამასახლისი და მოურავი არ შეიძლება პარალელური სახელები იყოს. ეს გარემოება შეიძლება იმით აიხსნას, რომ მოურავი საერთოდ მოხელის ზოგადი სახელია, ამ მოხელის საქმიანობის, მზრუნველობის თვალსაზრისით. ამდენად შესაძლებელია, სიტყვა მოურავი ყოველგვარ მოხელეს მიეყენოს. აქედან ჩვენ ვასკვნით, რომ ხსენებულ სიგელში მოურავი არ უნდა იყოს ერთი რომელიმე კონკრეტული სახელი. ამასთან დაკავშირებით აქ კიდევ უნდა გავიხსენოთ ზემოთ მოყვანილი XI თუ XIII საუკუნის სიგელი გიორგი მეფისა, რომელშიაც საუბარია „მოურავთა, მუხრანის ციხისთავთა, მეზროხეთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა“ შესახებ. მართალია, ამ შემთხვევაში უფრო არის მინიშნებული მოურავებზე, როგორც კონკრეტულ მოხელეებზე, მაგრამ არც ის არის გამორიცხული, რომ ამ ტერმინს აქაც ზოგადი შინაარსი ჰქონდეს.

ორთავე სიგლის მიხედვით ერთი კი ცხადია: თუ მოურავი კონკრეტული მოხელეა, მაშინ ის ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოს თანამდებობაა.

რკონის 1259 წლის სიგელში წერია: „თუ ვეზირთა და დარბაზის კარსა მოურავთა ჰნახონ...“ (ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 61). შეიძლება ამ შემთხვევაში ვივარაუდოთ, რომ სიგლის გამცემს მხედველობაში აქვს მოურავი ზოგადი მნიშვნელობით.

ძაგან აბულეთის ძის 1260 წლის სიგელში ვკითხულობთ: „და მღუიშისა მამათა წმიდათა და მოურავთა და ჩემთუის გაჩენილმან მწირველ-



მან თუ ესე ჩემთვის გაჩენილი ალაპი და სალოცავი ღააკლონ... პასუხსა იგი მისცემს ღმერთსა“ (გვ. 71). აქაც მოურავი უფრო ზოგადი მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი, როგორც მზრუნველი, ან საერთოდ მონასტრის მოხელე.

„ვეფხისტყაოსანის“ მიხედვით ავთანდილი ვეზირს უგზავნის მეფე როსტომს, რომ უკანასკნელმა ნება დართოს ავთანდილს წავიდეს ტარიელის მოსაძებნად. ვეზირი უარყოფით: პასუხით ბრუნდება ავთანდილთან. პოეტი ასე აგვიწერს ვეზირის ავთანდილთან შეხვედრას: „ქრთამსა სთხოვს და ამხანაგობს, თუცა ცრემლსა ვერ იწურვებს — მიკვირს, რად სცალს წყლიანობად, რად არ გულსა შეიურვებს! — „ვინ არ მისცემს ქადებულსა, მოურავსა მოიმღურვებს, თქმულა. „ქრთამი საურავსა ჯოჯობეთსა დაიურვებს“ (სტრ. 764). „მოურავს“ ამ შემთხვევაში მზრუნველის შინაარსი აქვს.

„ცხოვრებაჲ პეტრე იბერიელისა“-ში წერია: „...ღედღაღალმან იცნა მურვანოს და იოანე, და მოურავ და მოღვაწე ექმნა მათ“ (ძველი/ ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., 1946, გვ. 260). აქაც მოურავი არ არის მოხელე, არამედ მზრუნველია. „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ გვხვდება ტერმინი „მოურავი“ (§ 20). ამასთანავე, ამავე ძეგლში არის ტერმინი „ამირანი“. ამირანი რომ საქალაქო მმართველობის მოხელეა, ეს ეჭვს არ იწვევს, ძეგლში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ქალაქის ამირანი“ (§ 17). რაც შეეხება მოურავს, სავარაუდებელია, ის „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვითაც მოხელის ზოგადი სახელწოდება იყოს (ამის შესახებაც დაწვრილებით იხ. ამავე ნაშრომში ჩვენი შენიშვნები „ქელმწიფის კარის გარიგების“ 20-ე §-ის შესახებ).

თუ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მოურავი მოხელის ზოგადი სახელწოდება არაა, ე. ი. თუ მოურავი კონკრეტული სახელოა, მაშინ როგორ უნდა შევეუთანხმოთ ერთმანეთს ერთსა და იმავე ძეგლში „მოურავნი“ და „ამირანი“? უფრო გვიანდელი ძეგლების მიხედვით (XV საუკუნიდან დაწყებული) მოურავი ქალაქის ან რომელიმე კუთხის, სოფლის თუ სოფლების გამგებელია. „ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, „მოურავნი“ ვეზირების შემდეგ არის მოხსენებული და ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ მოურავი კარია მოხელეა. თუ მოურავი თბილისის გამგებლად მივიჩნით, მაშინ ის შეიძლება იურიდიულად თუ არა, ფაქტიურად ჩავთვალოთ კარის მოხელედ, რამდენადაც თბილისი სატახტო ქალაქი იყო. მაგრამ მოურავი მრავლობით რიცხვშია მოცემული; მაშასადამე, თუ მოურავი ქალაქის მოხელეა, მაშინ აქ საქმე ქალაქების გამგებლებთან გვექონია, ხოლო ქალაქების გამგებლები კარის მოხელეები ვერ იქნებოდნენ ვერც ფაქტიურად და ვერც იურიდიულად. გარდა ამისა, თუ მოურავი ქალაქის მოხელეა, მაშინ ის პარალელური სახელი ყოფილა ქალაქის ამირასი. კონტექსტი კი ასეთ გაგებას არ უწყობს ხელს. საქმე იმაშია, რომ ამირას შესახებ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ის ქალაქისაა და მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარება, ხოლო მოურავი კარის მოხელეებთან არის მოხსენებული. ძეგლის კონტექსტის მიხედვით თუ მოურავი კონკრეტული თანამდებობაა, მაშინ ის მეფის სახასო მამულების გამგებელი უნდა იყოს.

მაგრამ ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ ასეთი გაგებაც ნაძალადევი და უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, თუ მოუტრავს ამ შემთხვევაში კარის მოხელეების ზოგად სახელად მივიჩნევდით.

ქალაქ თბილისის გამგებელს თავდაპირველად ამირა ეწოდებოდა, როგორც არაბობის, ისე ქართველობის დროს, მაგალითად, გიორგი III დროს; XII საუკუნიდანვე, თამარის მეფობიდან, თბილისის ამირას თბილისის ამირთამირა ეწოდა. თამარის მეფობიდან დაწყებული XVII საუკუნემდე თბილისის გამგებელს თბილისის ამირთამირა ეწოდებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამირთამირობა მხოლოდ თბილისის გამგებლის სახელწოდებაა, ხოლო სხვა ქალაქების გამგებელს ამირა ეწოდებოდა (დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. 204); თამარ ძეგის ისტორიკოსი ქოვეციხისძე, რომ თამარმა ივანე ახალციხელს უბოძა კარის „ამირთა-ამირაობა“ (ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყუხჩიშვილის რედ., 1959, გვ. 92). დ. მუსხელიშვილის აზრით, ეს გარემოება, ე. ი. ივანე ახალციხელის კარის ამირთამირობა, ვერ დაარღვევს დებულებას, რომ საქართველოში მხოლოდ ერთი — თბილისის ამირთამირა იყო (დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966 გვ. 204); „საქმე ისაა, — ფანაგორძის მკვლევარი, — რომ ივანე ახალციხელისათვის კარის ამირთამირობის ბოძება, შესაძლებელია, გამოწვეული ყოფილიყო თვით ივანეს პირადი ღირსების პატივსაცემად“ — თ. და რომ ეს ასე იყო, იქიდანაც ჩანს რომ რუსულდანის დროს კარის გამგებელს ისევ ამირა ეწოდებოდა (იქვე). ეს საბუთი არ გამოდგება იმისათვის, რომ ამირთამირა მხოლოდ ერთი იყო. ფაქტი ფაქტად რჩება: ივანე ახალციხელი იყო კარის ამირთამირა. რისთვის მიიღო ივანემ ეს სახელო, ამას არ აქვს არსებითი მნიშვნელობა. თუ თამარმა ივანე ახალციხელს მისი ღირსების დასაფასებლად უბოძა კარის ამირთამირობა, ეს იმას ნიშნავს, რომ ამირთამირობა პატივით უფრო მაღალი სახელო იყო, ვიდრე ამირობა. ამასთანავე, ამირთამირობა როგორც ამირობის უფრო მაღალი პატივის სახელო, შეეფერებოდა სატახტო ქალაქს (ისეთს როგორც თბილისი იყო), ან, საერთოდ, მნიშვნელოვან ქალაქს. მაგრამ ამირთამირას ამირები არ ემორჩილებოდნენ, როგორც ამას დ. მუსხელიშვილი ფიქრობს (ამის შესახებ იხ. ამავე წიგნში „ამირა“ — „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ლექსიკონში). აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ თბილისის ამირთამირას სხვა ქალაქები მხოლოდ მაშინ ემორჩილებოდა, თუ ამირთამირა იმავე დროს ქართლის ამირთამირაც იყო. როგორც ქართლის გამგებელს, ალბათ, მასვე ემორჩილებოდა ქართლის ქალაქები საერთოდ. ამასთან დაკავშირებით აკად. ივ. ჭავჭავაძის სვამს საკითხს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა გამიჯნულიყო კომპენტენციები ქართლის. ერისთავთერისთავსა და ქართლის ამირთამირას შორის, თუ ეს სახელოები ერთს პიროვნებას არ ჰქონდა ჩაბარებული (ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, 1928, გვ. 215).

მაშასადამე, ამირთამირასა და ამირას შორის რაიმე პრინციპული განსხვავება არ იყო, არ არსებობდა მათ შორის იერარქიული ქვემდებარეობა, გარდა იმ გამონაკლისისა, რომლის შესახებ ახლა გვქონდა საუბარი. ჩვეულებრივად, ამირთამირა ამირასთან შედარებით აღმატებული პატივის მაჩვენებელი იყო და ამ სახელს ატარებდა თბილისისა ან სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქის გამგებელი. შეიძლებოდა შედარებით უმნიშვნელო ქალაქის გამგებელსაც დარქმეოდა ამირთამირა, თუ ასეთი გამგებელი დიდი პატივით სარგებლობდა.

წყაროებში ერთისა და იმავე ქალაქის მმართველს ამირაც ეწოდებოდა და ამირთამირაც: თბილისის ამირა, თბილისის ამირთამირა, გორის ამირა, გორის ამირთამირა, კარის ამირა, კარის ამირთამირა, ქუთაისის ამირა, ქუთაისის ამირთამირა და სხვა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამირა და ამირთამირა ერთსა და იმავე შინაარსით იხმარებოდა და ქალაქის მმართველს ნიშნავდა.

„ქელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მექურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა: „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, საეპრო... ლარი და ქურქელი... საჭურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მექურჭლენი ქალაქისანი...“ (§ 17). „ძველნი ქალაქნი“ უნდა გავიგოთ ისეთ ქალაქებად, რომლებიც მეფეს ეკუთვნოდნენ. რადგანაც ერთი მხრივ საუბარია იმაზე, რომ მექურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა „ძველნი ქალაქნი“, ხოლო იქვე ამ ვეზირისადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებში მოხსენებულია „ქალაქის ამირანი“, ამიტომ სავარაუდებელია, რომ ძეგლის ამ ადგილის მიხედვით, ძეგლის ავტორს „ძველი ქალაქები“-ს ამირები ჰყავს მხედველობაში, ე. ი. ამირები აქ სამეფო ქალაქებისათვის არის გათვალისწინებული. ეს ისეთი ქალაქებია, რომლებიც მეფეს ეკუთვნოდა სამართლის საჯარო საწყისებზე.

1398 წლის ერთ საბუთში გორის გამგებელი ამირთამირად იწოდება (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 325).

XV საუკუნის ერთ სიგელში მოხსენებულია სამცხის ამირთამირა (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 232). 1529 წლის ერთ სიგელში დამოწმებულია ქუთაისის ამირთამირა (დასავლეთ საქართველოს საბუთები, გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ, წ. 1, 1921, გვ. 11).

როგორც ვხედავთ, ამირთამირობა არ არის მარტო თბილისის კუთვნილება. ეს კია, რომ დ. მუსხელიშვილი ცოტათი არბილებს თავის შეხედულებას, როცა წერს: თბილისის ამირთამირობა „საქართველოს სამეფოში ჩვეულებრივ მხოლოდ ერთი იყო“ (დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1965, გვ. 204). მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ასეთი თანამდებობა მრავალ ადგილას იყო და ყველა ამას გამოთქმე „არაჩვეულებრივი“ აღარ მიუღგება. რასაკვირველია, თბილისე ყოველთვის გამოირჩეოდა საქართველოს სხვა ქალაქებისაგან და ამ ქალაქში საუკუნეების განმავლობაში (XII—XVII სს.) ამირთამირობის თანამდებობის არსებობა აიხსნება, ერთი მხრივ, ქალაქის განსაკუთრებული მნიშვნელობით და, მეორე მხრივ, იმითაც, რომ ქალაქ თბილისის ამირთამირა ქართლის ამირთამირაც იყო და ამ მხრივ კი, როგორც ზემოთ

ვთქვით, თბილისის ამირთამირობა თავისი შინაარსითაც აღემატებოდა სხვა ქალაქების ამირებსა თუ ამირთამირებს. დამახასიათებელია, რომ XVII ს. დასაწყისში თბილისის ქალაქის ამირთამირა და დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე ფაქტიურად ქართლის სამეფოში მეფის შემდეგ პირველი პირი იყო. ერთ დროს კი თბილისის გამგებელსაც ამირა ეწოდებოდა. ვიმეორებ, ამირთამირასა და ამირას შორის განსხვავება ქალაქების მნიშვნელობის განსხვავებით აიხსნება და არა კომპენტენციით ან ქვემდებარეობით.

არაბული წარმოშობის ამირა და ამირთამირა შინაარსით ქართული სახელოებია. როგორც ვთქვით (იხ. „ამირა“ „კელმწიფის კარის გარიგების“ ლექსიკონში), როდესაც ქართლის ამირას თბილისიც დაუქვემდებარდა, ალბათ, მაშინ გაჩნდა საჭიროება ქართლის და თბილისის ამირთამირის სახელწოდების შემოღებისა. ცხადია, თბილისი, როგორც განსაკუთრებული მნიშვნელობის ქალაქი, ამ აღმატებულობის მაჩვენებელ სახელს (ამირთამირას) უფრო დაიმკვიდრებდა, ვიდრე სხვა რომელიმე ქალაქი. ქართლის და თბილისის ამირთამირას ფართო საგამგეო ასპარეზიც ჰქონდა და ამდენად აღმატებულობის ხარისხი რეალურ შინაარსსაც გამოხატავდა; ამიტომ ქართლისა და თბილისის ამირთამირა თავისი საგამგეოს მოცულობით, მნიშვნელობით განსხვავდებოდა კარისა, გორისა, ახალციხისა და სხვა ამირთამირებისა და ამირებისაგან.

ქალაქების განვითარებას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში, მაგრამ სავალდებულო არაა, რომ ამ განვითარებას რაიმე გამოსახულება ებოვა სამოხელეო სახელწოდებებში; ამდენად არ უნდა იყოს მართებული დ. მუსხელიშვილის მოსაზრება, თითქოს ამირთამირობის ინსტიტუტის შექმნა „უნდა გამოეწვია საქალაქო ცხოვრების განვითარებას“, ხოლო როცა „გვიანი საუკუნეების საქართველოში, შუაფეოდალურ ხანასთან შედარებით, საქალაქო ცხოვრება მნიშვნელოვნად დაეცა“, ამირთამირობის ნაცვლად „ქალაქის მოურავის“ სახელწოდება დამკვიდრდა (დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. გვ. 204, 219). მეფის ტიტულს დავით აღმაშენებელიც ატარებდა და თბილისში ირანის ჯარით მოსული სვიმონ ხანიც, გიორგი III-ც მეფეთ მეფე იყო და ირაკლი I-იც. ამგვარადვე, ამირა და ამირთამირა თბილისის გამგებლის მიმართაც იხმარებოდა და კარისა, გორისა და ახალციხისათვისაც. ამასთანავე, მოურავი ქართული სახელო იყო და ქართული ინსტიტუტებისა და მათი სახელწოდებების აღსადგენად, როგორც ცნობილია, სათანადო ღონისძიებას ატარებდნენ ვახტანგ VI, თეიმურაზ II და ერეკლე II. ამ ღონისძიების შედეგია ერეკლე II დროს შედგენილი მოურავის დებულება (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 424—426).

როგორც ვთქვით, თბილისის ამირთამირა ქართლის ამირთამირაც იყო. ე. ი. თბილისის ამირთამირა, როგორც ქართლის ამირთამირა, თბილისის სანაბებსაც განაგებდა, რამდენადაც ეს სანაბები ქართლში შედის და ასეთი მდგომარეობა, როგორც ჩანს, მართო თბილისის ამირთამირასათვის არ იყო დამახასიათებელი. XIII საუკუნის მიწურულის

ერთ დოკუმენტში ქინვანის ამირა ამ ქალაქის სანახებსაც განაგებდა (სა-ისტორიო მოამბე, II, 1924, გვ. 141—142).

◀ დროთა განმავლობაში არაბული წარმოშობის ამირა და ამირთამირა ქართულმა მოურავმა შეცვალა. ეს შეცვლის პროცესი XV საუკუნეიდან მომდინარეობს.

გიორგი V 1338 წლის ერთ სიგელში მოხსენებულია ერისთავთ-ერისთავები, თბილისის ამირთამირა და მოურავი (ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედ., 1965, გვ. 97). ამ დოკუმენტის მიხედვით მეფე თორელ-ჯავახიშვილს უბოძებს „კოჟრის ძირისა მონასტერს ათანაგუნეს“ სამკვიდროდ. მეფე წერს: „აწ ვინცა ნახოთ ბრძანება და სიგელი [შემდგომად] ჩუენსა; მეფეთა ანუ დედოფალთა, ერისთავთ-ერისთავთა], თფილისისა ამირათ-ამირათა, კოჟრისა დაბისა]... და მოურავთა, ყოველთა დაუმტყციეთ“ (იქვე). იმ შემთხვევაშიც რომ მოურავი „კოჟორს“ დაუეკავშიროთ („კოჟრის მოურავი“), მაინც ძნელია დაბეჭითებით იმის თქმა, რომ აქ კონკრეტული სახელო გვაქვს, უფრო სავარაუდებელია, რომ „მოურავს“ დოკუმენტის მიხედვით ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდეს: მეფე ჩამოთვლის კონკრეტულ მოხელეებს — ერისთავთერისთავს, ამირთამირას და ჩამოთვლას ამთავრებს საერთოდ მოხელეებით, დოკუმენტის შინაარსის მიხედვით — ადგილობრივი მოხელეებით, ე. ი. იმ მოხელეების ზოგადი აღნიშვნით, რომლებიც კი საგულვებელია „კოჟრის“ სანახებში.

XV საუკუნეიდან მოურავი კონკრეტული სახელოა და ტერმინი მოურავი ამ შინაარსით ცალკეც გვხვდება და პარალელურად „ამირთამირისა“ ან „ამირისა“. 1412 წლის საბუთში დამოწმებულია ატენის მოურავი (ს. კვაბაძე, ისტორიული საბუთები, III, 1913, გვ. 91); 1413 წლის ერთ დოკუმენტში გვხვდება გორისა და ატენის მოურავი (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 220); 1430 წლის ერთ საბუთში მოხსენებულია გორის მოურავობა (ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1965, გვ. 122); 1438 წლის საბუთში მოხსენებულია ამირთამირები და მოურავები (იქვე, გვ. 125); აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ 1338 წლის ერთ საბუთში გორის გამგებელი ამირთამირად (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 225), ხოლო იგივე თანამდებობა 1426 წლის საბუთში, ე. ი. 28 წლის შემდეგ მხოლოდ მოურავად იწოდება (იქვე, გვ. 229). ამ შემთხვევაში უცხოური წარმოშობის ამირთამირა შეცვლილია ქართული ტერმინით. მაგრამ საერთოდ ასეთი შეცვლა ერთბაშად არ მოხდა. XVII საუკუნის დასაწყისშიც თბილისის გამგებელი პარალელურად ორ სახელს ატარებდა: ამირთამირას და მოურავს. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში კი საბოლოოდ მკვიდრდება ამირთამირას ნაცვლად მოურავი.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

1) მოურავი უძველესი სახელი უნდა იყოს; თუმცა წყაროებში ტერმინი მოურავი XI საუკუნემდე არ გვხვდება, მაგრამ მისი არსებობა უწინაც არის სავარაუდებელი.

2) ტერმინი მოურავი XI—XIV საუკუნეების ძეგლებში საერთოდ მოხელეს ნიშნავს მზრუნველის მნიშვნელობით.

3) არაბების ბატონობის პერიოდში ქალაქის ან ქვეყნის მმართველს საქართველოში ამირა ეწოდებოდა; ქალაქთბილისს განაგებდა ამირა. ამავე ხანაში ქართველი მოხელეც ამ არაბულ სამოხელეო სახელს ატარებდა: მაგალითად, ქართლის ამირა.

თბილისის საამიროს მოსპობის შემდეგაც თბილისის მმართველს ამირა და შემდეგ XII საუკუნის უკანასკნელი ხანებიდან ამირთამირა ეწოდებოდა.

4) XV საუკუნიდან დაიწყო არაბული სახელის ამირას ან ამირთამირას ქართული მოურავით შეცვლა. ერთხანს პარალელურად იხმარებოდა ეს ორი ტერმინი და XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საბოლოოდ განდევნა „მოურავმა“ „ამირა“ ან — „ამირთამირა“, მოურავი ადგილობრივი მოხელეა. ის ეწოდება, ერთი მხრივ, ქალაქის გამგებელს, მეორე მხრივ, პროვინციის, ან რომელიმე კუთხის ან სოფლის გამგებელს.

ტერმინი „მოურავი“ სისტემატურად გვხვდება ქართულ წყაროებში XI საუკუნიდან, მაგრამ XI—XIV საუკუნეებში მოურავი მოხელის სახელწოდებაა საერთოდ (ყარის ან ადგილობრივი მმართველობის მოხელე). ამ მხრივ გიორგი ლაშას სიველი და „„ქელმწიფის კარის გარიგება“ იწვევენ ერთგვარ ეჭვს, რომ ზომ არ არის ამ ძეგლებში მოცემული მოურავი, როგორც კონკრეტული თანამდებობა; მაგრამ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, XI—XIV საუკუნეების ძეგლების განხილვა, ამ ძეგლების სათანადო ადგილების შესწავლა არ გვაძლევს იმის ეჭვმიუტანელ დასაბუთებას, რომ ამ ძეგლებში უსათუოდ მოურავის კონკრეტული თანამდებობა იყოს მოცემული.

მოურავის კონკრეტული თანამდებობა XV საუკუნიდან იკიდებს მტკიცედ ფეხს. XV საუკუნის დამლეცსა და XVI საუკუნის დასაწყისში კახეთში ჩატარებულ იქნა უდიდესი მნიშვნელობის რეფორმები სახელმწიფოებრივ წყობილებაში, რომლის არსი ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება და მსხვილი ფეოდალების ალაგმვა იყო; ეს რეფორმა კი იმაში გამოიხატა, რომ საერისთავოები გაუქმდა და მის ნაცვლად სამოურავოები დაწესდა. ამას საგანგებოდ აღნიშნავს ვახუშტი („ქართლის ცხოვრება“, დ. ჩუბინაშვილის რედ., II ნაწ., გვ. 103).

XVII—XVIII საუკუნეებში, განსაკუთრებით ერეკლე II დროს, მიმდინარეობდა ცენტრალური ხელისუფლების მიერ ენერგიული ბრძოლა საფეოდალოების ნაცვლად სამეფოს სამოურავოებად დასაყოფად. მოურავების სახელოს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა XVI—XVIII საუკუნეების საქართველოში.

როგორც ვთქვით, მოურავი იყო ქალაქის, კუთხის ან სოფლის. თბილისის მოურავი ფრიად მნიშვნელოვანი სახელო იყო; მნიშვნელოვანი იყო ყაზახის მოურავიც. ქართლში გიორგი XII დროს 33 მოურავი, ხოლო კახეთში — 38 იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში მოურავი სავსებით გარკვეული კონკრეტული თანამდებობაა, ამ ტერმინს მეორე ზოგადი მნიშვნელობა მაინც არ დაუყარავს: იოანე ბაგრატიონის განმარტებით „მოურავობა მეურავობას ანუ მომეღელს ნიშნავს“ (იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, კ. კეკელიძის და აღ. ბარამიძის რედ., ტ. I, 1936, გვ. 89).

მოურავი ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელე იყო. ადგილზე ასრულებდა მეფის განკარგულებას (თუ ის სამეფო იყო), კრეფდა გადასახადებს, ახორციელებდა სამართალს თავის კომპეტენციის ფარგლებში, უძღვებოდა მეურნეობას, ეწეოდა მოსახლეობაზე ადმინისტრაციულ მეთვალყურეობას და სხვა. სამეფო მოურავები მეფის სახლთუხუცესს ემორჩილებოდნენ. მაგრამ მოურავები ჰყავდა ეკლესიებს და ფეოდალებს. ეკლესიისა და ფეოდალების მოურავებიც იმავე ფუნქციებს ასრულებდნენ, რასაც სამეფო მოურავები, მაგრამ უშუალოდ თავის ბატონს ემორჩილებოდნენ.

ქალაქ თბილისის მოურავს ევალებოდა ქალაქის მართვა, მას ემორჩილებოდნენ ქალაქის მოხელეები, ქალაქის სავაჭრო და სახელოსნო ორგანიზაციები. მოურავს ჰქონდა სასამართლო ფუნქცია, ევალებოდა ქალაქში წესრიგის დაცვა, გადასახადების გაწერა და აკრეფა, საქონელზე ნიხრის დადება და სხვა. ასეთივე მოვალეობა ჰქონდა სხვა ქალაქების მოურავებსაც.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ XVI—XVIII საუკუნეებში მოურავის პარალელურად გვხვდება აგრეთვე სპარსული ტარულა, რომელიც შინაარსით სწორედ მოურავს შეესაბამება. ეს სახელწოდება არ გვხვდება თბილისის მოურავის მიმართ, და საერთოდ ტერმინი „ტარულა“ „მოურავთან“ გავრცელებულობის თვალსაზრისით ახლოსაც ვერ მივა, მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც იხმარება. საყურადღებოა ამ მხრივ ის გარემოება, რომ ქართველ მეფეებს, მაგალითად ერეკლე I, მის შვილს, კონსტანტინეს, ისპაჰანის ტარულობა ჰქონდათ. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტარულა „დასტურალმალით“, მოურავების გარდა, ფარეშხანის გამგებელსაც ერქვა; „დასტურალმალის“ მე-14 §-ში ვკითხულობთ: დიდი მეჯლისი დროს სუფრის გაწყობისას „ბატონის სუფრა ფარეშხანის ტარულას ეჭიროსო“. მაშასადამე, ფარეშხანის ტარულა თანამდებობაც ყოფილა (ტარულას შესახებ იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 430—433; მოურავის შესახებ იხ. იმავე ნაშრომი, ვვ. 394—407, გვ. 424—433).

**მოფიცარი** 625<sub>7</sub>; მოფიცარი ეწოდებოდა იმ პირს, რომელიც ბრალდებულს ან მოპასუხეს დაუდასტურებდა ჩვენებას და დაიფიცებდა კიდევ მასთან ერთად (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 78—82).

**მოქალაქე** 543<sub>5</sub>, 546<sub>6</sub>, 636<sub>1, 2, 3, 4, 7</sub>, 639<sub>7</sub>, 646<sub>8</sub>, 668<sub>6, 11</sub>, 672<sub>18</sub>, 673<sub>16, 17</sub>, 686<sub>4</sub>, 693<sub>10</sub>, 706<sub>18</sub>, „ქალაქში მყოფი“ (ს. ო.); ქალაქის მცხოვრები. ტექსტში მსხვილ ვაჭარს, ვაჭართა ზედა ფენის წარმომადგენელს ნიშნავს. 586<sub>12</sub>, 597<sub>7</sub>, 600<sub>5</sub>.

**მოყალნე** 602<sub>3</sub>, 714<sub>8</sub>, 715<sub>27</sub>, 718<sub>8-10, 12, 15</sub>, მებეგრე (ს. ო.).

**მოხელე** 476<sub>2</sub>, 495<sub>8</sub>, 500<sub>1, 2, 8</sub>, 502<sub>3</sub>, 511<sub>4, 5, 7</sub>, 512<sub>1</sub>, 513<sub>3, 8, 7</sub>, 521<sub>4, 11, 18</sub>, 522<sub>11</sub>, 523<sub>15</sub>, 528<sub>3</sub>, 537<sub>4</sub>, 556<sub>7</sub>, 579<sub>8, 7, 11</sub>, 585<sub>3</sub>, 586<sub>3</sub>, 589<sub>1</sub>, 590<sub>8</sub>, 592<sub>3</sub>, 594<sub>5</sub>, 598<sub>4</sub>, 602<sub>1, 10</sub>, 606<sub>2</sub>, 607<sub>3</sub>, 608<sub>1</sub>, 617<sub>12</sub>, 620<sub>15</sub>, 630<sub>1</sub>, 652<sub>7</sub>, 656<sub>10</sub>, 658<sub>10, 17</sub>, 661<sub>1</sub>, 668<sub>1</sub>, 667<sub>8</sub>, 669<sub>1</sub>, 675<sub>10</sub>, 676<sub>4</sub>, 707<sub>14</sub>, 708<sub>4</sub>, 718<sub>23</sub>, თანამდებობის პირი (დაწერილობით იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 156—169).

- მოჯამაგირე 564<sub>3</sub>; დაქირავებული მსახური (ქ. გ. ლ.). 90-ე წ-ის სათაურია: „ელის ნოქარი მოჯამაგირე“ (იხ. ნოქარი).
- მროველი 721<sub>12</sub> დ., რუისის ეპისკოპოსი.
- მსახური 487<sub>7</sub>, 596<sub>6</sub>, 618<sub>5</sub>, 619<sub>2</sub>, 643<sub>4</sub>, 720<sub>2</sub>, 1) სასახლის მსახური, მაღალი წრიდან, პაეი, 2) სასახლის მოსამსახურე, მოახლე, 3) მომვლელი, მოსამსახურე, 4) მხლებელი.
- მსახურობა 605<sub>5-6</sub> იხ. მსახური.
- მუზდი, მიზდი (სპ. მოზდ.) 533<sub>7</sub>; „საბაქის მუზდი“, „ასაღები რამ სარგო, ქირა“ (ს. ო.). ასაღები, კუთვნილი.
- მუთანჯი 504<sub>1</sub>; „მუთანჯა ფლავი, ფლავი ხილით, ე. ო. ქიშიშითა, ნუშითა, თაფლითა და სხვა“ (დ. ჩ.). „მუთანჯის ყაბს ბრინჯი და ერბო“ (504).
- მუთაჯირი 572<sub>1</sub>, 9, იჯარადარი (დ. ჩ.); პ. უ.: „მუთაჯირი, არაბ. მუთაჯირ — იჯარით ამღები“, იჯარადარი.
- მუნში 649 სქ.; მოანგარიში.
- მურასა (არაბ.); მორთული, შემკული, ძვირფასი ქვებით მოოქვილი 718<sub>26</sub>. ამ შემთხვევაში პურს ნიშნავს: „თონეული თეთრი, წმინდა პური“ კუთხ. იმერული (ქ. გ. ლ.) 502<sub>2</sub>; „ბატონის სუფრის პური ლიტრაზე — ლავაში ორი, მურასა ლიტრაზე ერთი“, 718<sub>26</sub>; „სალთხუცის ულუფა დღიურ მურასა — ორი“, მდივნებს — „პური მურასა თვითოს თვითო“, ხოჯას — „პური მურასა“.
- მურდალი, მორდარი, სპ. მუპრ არის ბეჭედი, აქედან — მუპრდარი, ქართულში: მურდარი, მორდარი, ასიმილაციით მორდალი (აყაყი შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა, 1959, გვ. 328); 686<sub>7</sub>, 8, 9, 719<sub>4</sub>, ბეჭედის მცველი (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოს და სამართლის ისტორიისათვის, 1852, გვ. 241—245).
- მუსტოფი, 649<sub>7</sub>, 8, 9, 650<sub>2</sub>, 654<sub>10</sub>, 676<sub>7</sub>, 10, მუსტოფი ირანის მოხელეა ქართლის სამეფო კარზე (იხ. ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 379—383); „ერანულ-ყიზილბაშურ სამოხელეო ორგანიზაციაში ვეზირი და მუსტოფი განუყარელ წყვილია“ (ვ. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში (საქართველოს მეცნ. აკადემიის „მიმომხილველი“, II, 1952, გვ. 138). მუსტოფი ირანში ქალაქის ყველა სახის შემოსავლის კონტროლიორია. კ. კუცია, სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილება, თიჭირა ალ მულუქის მიხედვით, („ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“, 1966, გვ. 119—120).
- მუფასა 687<sub>1</sub>; مفوض მოფავაზ, მუფავაზ, მინდობილი, მობარებული, დავალებული (Персидско-русский словарь, составил проф. Б. В. Миллер, 1953). ეს სიტყვა გვხვდება შემდეგ კონტექსტებში: მურდარს ერგება „გოლანს წამსვლელზედ სამი მინალთუნი, მუფასაზედ ექვსი მინალთუნი, თათრის ჯამაგირზედ თუმანზედ შაური“ (687<sub>1-2</sub>).
- 1638 წლის მურდარის განწესებაში წერია: „ვისაც ანგარიში გამოართვან და მუფარა დაუწერონ, თუმნის თავს თუთო ფული“ მურდარს ერგებო (საქართველოს სიძველენი, III, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, გვ. 544). ეს ადგილი შემდეგნაირად აქვს მოცემული ვლ. ფუთურიძის:



„ვისაც ანგარიში გამოართვან და მუფასა დაუწერონ — თუნანის თავს თუითო ფული“ მურდარს ერგება (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუ-თურიძემ, 1955. გვ. 143).

ამ შემთხვევაში მუფასა რწმუნებას, წყალობას უნდა ნიშნავდეს.

მუქამალი 665; „ცხენის იარაღი ერთი“, 681<sub>14</sub>; „ცხენის მუქამალი იარაღი.

პ. უ.: „არაბ. მთლად, უკლებლად“.

მულარარი 708<sub>2</sub>, პ. უ.: „არაბ. განსაზღვრული, დანიშნული. დ. ჩ.: მუქთი.

„მულარარი დღეში ერთი ცხვარი (708).

მუშა 138 სქ.; 493<sub>14</sub>, 506<sub>3</sub>, 511<sub>4</sub>, 514<sub>8</sub>, 569<sub>11</sub>, 585<sub>1-2</sub>, 588<sub>10-11</sub>, 590<sub>5</sub>, 592<sub>1</sub>,

600<sub>11</sub>, 601<sub>12</sub>, 602<sub>6</sub>, 631<sub>6</sub>, 712<sub>6</sub>, 716<sub>5</sub>. ს. ო.: „ქუეყანის მოქმედი“; დ. ჩ.:

„მუშა, მუშაკი, მრეწავი, მოსაქმე, მიწის მოქმედი“.

„დასტურლამალში“ მრავალჯერ არის მუშა ნახსენები და უმრავლესისაგან უმრავლეს შემთხვევაში მიწის მუშას ნიშნავს. მოგვეყვას პარაგრაფები, რომლებშიაც ტერმინი მუშა გვხვდება:

9: „მუშის ათისთავს იასაულები აიღებენ, არც ყოფილა და ნურც აიღებენ“.

27: „მოხარული ძროხიღამ ერთი საკაქკაქე სუფრავს, ერთი ნაქერი დავთარხანაში, თუითო ნაქერი თუშმლებს, ერთი ნაქერი... მზარეულს, ერთი ნაქერი იასაულებს, თუითო კანკი ქვაბის ამწეც მუშას“.

37: ხენისა და სამეხრეოს გარიგებაში წერია:

„მოწყლენი მის დროს მის მუშას და წესს გაურიგებდენ“.

41: „ყარაის მუშაზედ პური კოდი 36“.

91: „თუ უტბო მუშა მოქის (ბრინჯს — ი. ს.) თერთმეტის თავს ძნას აიღებს მუშა და ერთს აბაზს ტარულას მისცემს“.

108: შულავრის და თეთრი სოფლის გარიგებაში წერია:

„მუშას ხენაში, მკაში, ლეწვაში პური კოდი 43“.

109: ბოლნისის გარიგება: „მუშას კოდი 21“.

110: „ალეკის მუშაზე პური კოდი 11“.

111: „ეკლესიის (სოფლის სახელია — ი. ს.) მუშაზედ პური კოდი 97“.

ამ შემთხვევაში მეფის სახასო მამულზე (სახნავ-სათესი, ვენახი) მომუშავეებზეა საუბარი, რომელთა შესანახად უნდა მიეცა სოფ. ეკლესიას 97 კოდი პური.

112: დურნუკსაც შეწერილი ჰქონდა მუშის შესანახად პური.

114: „კავთისხევის ზვრის მუშას... პური კოდი 45... ღვინო კოკა 36“.

აქაც პურისა და ღვინის გადასახადი გათვალისწინებულია მეფის სახასო ვენახზე მომუშავე მუშებისათვის.

115: სააკას ლილოს შეწერილი ჰქონდა მეფის სახასო ვენახის

„მუშაზედ პური კოდი 12“.

116: ავლაბრის დებულებაში ვკითხულობთ: „თორმეტი კოდი პურის ულუფა მუშას სოფლებიღამ აქვს გარიგებული“.

128: აიდარბეგის ხეობის სოფლებს გაწერილი აქვთ მუშის სასარგებლოდ სხვადასხვა რაოდენობით პური.

23 დ.: ნახიდურს დაქირავებული „მუშა მოვა და ზვარს იმით იმუშავებენ“.

30 დ: ატენში დედოფლის ზვრებს ამუშავენ „მუშა — ფავლენიში-ლის მამულიდამ, ოქრომქედლიმვილისა და გოგორიშვილის მამულიდამ“. მოყვანილ შემთხვევებში „მუშა“ სოფლის მეურნეობაში მომუშავეს ნიშნავს (ხენაში, მკაში, ვენახში), რომელიც ძირითადად დაქირავებულია; ნიშნავს აგრეთვე შავი სამუშაოს შემსრულებელს ფეოდალის ოჯახში“ („ქვების ამწევი“ მუშა).

მუშრიბანა 5417: „ბანბის სააალნე, აქლემს ჰკილია თუ ცხენსა, სააალნეზედ ორი აბაზი არის. თუ ღარიბი კაცი მოიტანს, ერთი შაური მუშრიბანა არის“. „ზეთის სააალნეზედ ერთი აბაზი არის და ნახევარ-შაური მუშრიბანა“ (54210-11). მარტო ამ მუხლში გვხვდება ეს სიტყვა, სხვა წყაროებში არ შეგვინიშნავს.

მუშრიბი 50115, 5035, 50710, 5417, 54211, 5436, 6517, 65214, 65315, 15, 16, 65411; 6554, 6651, 11, 12, 6968, 69710, 11, 12, 6981, 8197, „არაბ. მწერალი, ანგარიშის დამწერი“ (დ. ჩ.).

მუხრანის ბატონი 51610, 7018, მუხრანის მემამულე, დიდებული.

მუჯირი 64311; 67313; სამეურნეო ხასიათის ფუნქციების მქონე მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 208).

მფლობელი 4935, აქ მესაკუთრე (იხ. ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, თსუ შრომები, 1949, XXXVB, XXXVII).

მღებართუხუცესი 7096, 71514-15, 71618, 25, 71713, მღებრების უფროსი.

მღვდელი 70210; ხუცესი, მწირველი, მწყემსი სულიერი (დ. ჩ.).

მხატვარი 70622, 23; მხატვრობის სპეციალისტი (ქ. გ. ლ.); ს. ო.: „მხატვარი — ხატვის მოქმედი“.

## 6

ნაბიჭვარი 7044; ბუში, ქორწინების გარეშე შეძენილი შვილი.

ნავროზანა (სპ. ნოურუზანა) 66511, 7178; სალაროს ნაზირს ერგება „ნავროზანა, იჯარის თავს თვითო ფლური“ (65011); „ქოლაგირს ნაკიდურს ზილფა ნავროზანას რომ მოიტანებენ, იმათ ჭალათები მიეცემათ“ (7178); საახალწლო გადასახდელი.

ნავროზი (სპ. ნოურუზ) 5536, 60510, 7173; ახალი წელიწადი (იხ. ქ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. 1966, გვ. 98).

ნავტიკი 50712, 5107, 8. „მცირე ტივი ან ლასტი ქვეშედან მოკრული გაბერილის გულებით“ (დ. ჩ.); ქ. გ. ლ.: „ნავტიკი... ტიკებზე, რუმბებზე გამართული მცირე ტივი“.

ნაზირი (არაბ. ნაზირ) 49513, 49611, 5006, 5012, 50214, 5034, 5045, 50715, 5104, 8, 12, 51111, 5184, 5197, 5223, 52510, 5741, 64310, 14, 6507, 8, 9; 6513, 4, 6535, 65410, 6551, 2, 3, 6651-3, 8, 9, 6663, 6744, 16, 6767, 6819, 6906; სამეურნეო ფუნქციების მქონე მოხელე (დაწვრილებით იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 181—188).

ნასოფლარი 61010, 6233, 6281, დაცარიელებული სოფლის ადგილი“ (დ. ჩ.).

ნალარხანა 6611, 23; ნალარა (არაბ.-სპარს. ნალარა) ლითონის საცემელი საკრავი მრგვალიძირიანი ქვების მოყვანილობისა, პირზე ტყავგადაკრული (ქ. გ. ლ.). „ნალარხანა — სახლი ყოველგვარი მოსაკრავეთა“ (პ. უ.).

ნაცვალის „კარის ნაცვალი“, „მოურავის ნაცვალი“ 553<sub>1, 9</sub>, 584<sub>3</sub>, 591<sub>10</sub>, 594<sub>1</sub>, 597<sub>12</sub>, 600<sub>6</sub>, 601<sub>12</sub>, 610<sub>4</sub>, 614, 616<sub>1, 15</sub>, 620<sub>3</sub>, 630<sub>7</sub>, 709<sub>20, 21</sub>, 711<sub>8</sub>; 712<sub>10, 12</sub>, 713<sub>3, 29</sub>, 714<sub>6, 9, 21, 22</sub>, 715<sub>17, 19, 21</sub>, 716<sub>3; 27</sub>, შავიერი, მოურავის მოადგილე; 1) ქალაქში მოურავის მოადგილე, რომელსაც საპოლიციო ხასიათის ფუნქციები ჰქონდა. 2) ზოგიერთ სოფლებში ნაცვლები მოურავის თანაშემწეებად იყვნენ (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 407—409; გვ. 442—444).

ნახირისთავი 523<sub>6</sub>, 527<sub>11, 12</sub>, 580<sub>2</sub>, 586<sub>5</sub>, 593<sub>4</sub>, 596<sub>4</sub>, 599<sub>4</sub>, 601<sub>12</sub>, 605<sub>5</sub>, 606<sub>1</sub>, 619<sub>5</sub>, 645<sub>6</sub>, 649<sub>9</sub>, 686<sub>12</sub>, 709<sub>4</sub>, 710<sub>10, 14</sub>, 713<sub>1, 12, 23</sub>, 714<sub>2</sub>, 715<sub>8, 29</sub>, 718<sub>19</sub>; გადასახდელი ნახირზე (ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახდლები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, 1952).

ნისპათი 500<sub>3</sub> (არაბ. ნისპათ); წილი, ხვედრი (პ. უ.). 500<sub>2-3</sub>: „ქაშის მოხელემან და მოსამსახურემან თავის სამსახური გაათავოს და იქ ღვომის ნისპათი აღარ ჰქონდეს, კარში გავიდეს და იქ იღვებოდეს“. დ. ჩ.: ნისპატი (არაბ.) წესი, ჯერი.

ნისრი (სპ. ნერხ) 716<sub>29</sub>; საქონელზე დაწესებული ფასები, გადასახადისა თუ სხვა საზღაურის ნორმები, — ტარიფი, განაკვეთი (ქ. გ. ლ.).

ნოქარი (სპ. ნოქარ) 564<sub>2</sub>, 574<sub>13</sub>; „მოსამსახურე“, მსახური.

აზერბაიჯანში გლეხობა შემდეგ ძირითად კატეგორიებად იყოფოდა: რაიათებად, რანჯბარებად და ნოქრებად. რაიათი იყო აზერბაიჯანში გლეხთა ძირითადი კატეგორია. „დასტურლამალში“ რაიათის ნაცვლად არის გლეხი, ხოლო ტერმინები რანჯბარი და ნოქარი დამოწმებულია „დასტურლამალსა“ და სხვა წყაროებში. „საქართველოში ჩამომსხდარ ტომებს ბევრი საერთო რამ ჰქონდათ აზერბაიჯანის ყიზილბაშურ ტომებთან“ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 313).

ამასთანავე, აღნიშნავს მკვლევარი, აზერბაიჯანის „ფეოდალურ ურთიერთობას ბევრი მსგავსება ჰქონდა ირანის ფეოდალურ ურთიერთობასთან. ამიტომ, გასაგებია, რომ საქართველოს ელის ორგანიზაციაში და ფეოდალური ექსპლოატაციის წესებში მკვეთრ გამოხატულებას პოულობენ ყიზილბაშური ირანის დამახასიათებელი ფეოდალური ურთიერთობანი“ (იქვე).

აზერბაიჯანის „ნუკერს“ დასტურლამალში „ნოქარი“ ეწოდება (იქვე, გვ. 226—227, 311).

აზერბაიჯანში ნოქარი გლეხობის ყველაზე დაბეჭვებული ნაწილი იყო. ამასთანავე ნოქარი გლეხობის ყველა ფენაზე უფრო ძლიერად იყო მიჯკვეული ფეოდალთან. ნოქარი აზერბაიჯანში იყო ნივთი, რომელსაც ფეოდალი თავისი სურვილის მიხედვით განაგებდა: ნოქარი იტყოდა ხოლმე: „ბატონმა ცოლი შემერთო“ და ეს გამოთქმა მართებულად ასახავდა რეალურ ვითარებას, რამდენადაც ნოქარის პირადი ცხოვრება, ამ შემთხვევაში ცოლის შერთვა, ბატონის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული (Гасанов И. П., К вопросу о владельческих нукерах в Азербайджане в первой половине XIX века. Известия АН Азербайджанской ССР, № 4, 1952, стр. 86).

ნოქარი აზერბაიჯანში ბატონის ხელზე მოსამსახურედ ითვლებოდა, ის გლეხთა საზოგადოებაზე იყო მიწერილი, მაგრამ მიწა არ ჰქონდა. შენახვის გასაადვილებლად ზოგჯერ ბატონი ნოქარს აძლევდა შესაძლებლობას პატარა ბაღსა ან ბოსტნის გაშენებისა. ნოქრებად ხდებოდნენ გამოქცეული გლეხები; ბატონს შეეძლო ნოქრად გაეხადა რანჩპარი ან რაიათი (იქვე, გვ. 85).

გლეხები იბრძოდნენ იმისათვის, რომ ნოქრებად არ გაეხადათ. ამ მხრივ დამახასიათებელია ნახიჩევანის გლეხების პრიეტესტი ხანის მიმართ, რომელმაც გლეხი ნოქარი გახადა. გლეხები აცხადებენ: „არასოდეს არ ყოფილა, რომ ჩვენ მონები ვყოფილიყოთ“ (История Азербайджана, том I, 1958, გვ. 357). გლეხი ნოქრობას მართებულად მონობას უწოდებს და ფაქტიურად ეს ასეც იყო.

ნოქრები ფეოდალების მემკვიდრეობით კუთვნილებას წარმოადგენდნენ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 222—227). „ნუკერი“ ეწოდებოდა მონღოლი წარჩინებულის (ნოინის, ხანის) რაზმელს (XI—XIII საუკუნეებში). ნუკერთა რაზმის ჩამოყალიბებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნოინთა ბატონობის გასამტკიცებლად. ნუკერები, როგორც ნოინთა სამხედრო მსახურები, გამოსული იყვნენ ძირითადად რიგითი მომთაბარეებიდან, აგრეთვე თვით ნოინთა წრიდან. XIII საუკუნიდან ნუკერებისაგან შეიქმნა მონღოლთა ხანის პირადი გვარდია (დიდი ჯაბჭოთა ენციკლოპედია, სიტყვა ნუკერი და მონღოლეთის ისტორიული მიმოხილვა). ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მონღოლური ნოქარი სპარსულიდან XVII—XVIII საუკუნეებში ქართულშიც ჩნდება: „ჯერ ვითარცა ერანის სამხედრო ძალის გარკვეული ნაწილის სახელი, შემდეგში“, როგორც სავაჭრო დაწესებულებების უფროსის, ვაჭრის თანამემწის გამომბატველი ტერმინი (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, XIII—XIV სს., 1941, გვ. 32).

ტერმინი ნოქარი ხშირად გვხვდება XVIII საუკუნის ძეგლებში და ყველგან სამხედრო შინაარსის ფუნქციონერს ნიშნავს. ნოქარი დაქირავებული მოლაშქრე იყო. მოსახლეობას გააწერდნენ ნოქრის გამოყვანას, ან „ნოქრის თეთრს“, რომლითაც ნოქარს დაიქირავებდნენ (კორნ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd—7981, 1738 წ.; Hd—3561, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი; Hd—1460, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი; ცსსა, ფ. 226, № 3474, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი; Hd—561, 1744—1762 წწ.).

ზოგიერთ ძეგლში აღნიშნულია, რომ სოფელი ნოქრის გამოყვანისაგან თავისუფალია (ცსსა, ფ. 226, № 1142, 1746 წ.); ძეგლების მიხედვით ნოქარი წერს თავის შესახებ, რომ ნოქრად ვემსახურები მეფესო (კორნ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd—1138, 1745 წ.; დოკუმენტები, II, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 60, 1765 წ.; დოკუმენტები, I, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 324, 1745 წ.). ქართლ-კახეთისაგან ირანი თხოულობდა ნოქრებს, როცა ქართლ-კახეთი ირანის ვასალი იყო (დოკუმენტები, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 339, 1749 წ.; საქ. სიძველენი, II, ექ. თაყაიშვილის რედ., გვ. 536, 1793—1795 წწ.; ტ. III, გვ. 449, 1738 წ.). ძეგლებში გვხვდება:

ნოქრად წასვლა (დოკუმენტები, I, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 351, 1756 წ., იქვე, გვ. 339, 1749 წ.); ნოქარი გვთხოვეს, ნოქარის ხარჯი (დოკუმენტები, I, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 284, 1738 წ.); კახი ნოქარი (დოკუმენტები, II, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 85, 1783 წ.); ციხეში ნოქრების დაყენება (დოკუმენტები, II, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 62, 1766 წ.); ნოქარი არის მოწამე (საქ. სიძველენი, II, ექ. თაყაიშვილის რედ., გვ. 394, 1738 წ.); ძეგლებში ერთმანეთისაგან განსხვავებულია ნოქარი და ჯარისკაცი (კორნ. კეკელიძის სახელ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd—3723, 1772 წ.); დავით გურამიშვილი წერს, რომ სპარსეთის შაჰმა ყულ-ნოქარი გაამრავლაო („ჩვენი საუნჯე“, 5, 1960, გვ. 282).

დოკუმენტებთან ანალიზის საფუძველზე შეიძლება იმ დასკვნამდე მივიდეთ, რომ XVIII საუკუნეში ნოქარი დაქირავებული მოლაშქრეა. ერეკლე II მიერ მორიგე ჯარის დაწესების შემდეგ ნოქარი აღარ არის, მავრამ XVIII საუკუნის ძეგლებიდან, რამდენადაც ჩვენ მას ვიცნობთ, არ ჩანს, რომ ნოქარს მალაზიის დაქირავებული პირის, გამყიდველის, შინაარსი ჰქონდეს. ასეთი შინაარსი მას, როგორც ჩანს, XIX საუკუნეში მიუღია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ მიერ მოყვანილი დოკუმენტებიდან ყველაზე უადრესი 1738 წლით არის დათარიღებული, ხოლო ყველაზე უგვიანესი — 1795 წლით.

**ნუსხა** (არაბ.) 634<sub>3</sub>; სია; „კოჟორზედ მარნის რეცხვის ნუსხა-აქეს მემარნეს“. ქ. გ. ლ.: „იგივეა რაც სია“. ს. ო.: „ჩქარად აღწერილი“. დ. ჩ.: „სია, აღწერა ნივთთა; წერილის პირი“.

**ნულლი** 674<sub>3</sub>; პ. უ.: „შაქართ გაკეთებული ფქვილ ნარევი კამფეტი“. დ. ჩ.: „ნულლი, ნუსლი (არაბ.). ნუშის გული დაშაქრული“.

### მ

**ობა** 571, (თურქ.), თურქულ ენებში „ობა“ ნიშნავს ქეჩისაგან გაკეთებულ სახლს, კარავს, რომელშიაც მომთაბარე ოჯახი ცხოვრობს; (Л. Будогов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, 1869, т. I; Д. Магазинник, Турецко-русский словарь, 1945).

„ულუსთ სადგომი“ (ს. ო.); „თურქ. ულუსის სადგომი, ბანაკი“ (დ. ჩ.), „ელის ნაწილი ერთი გვარეულობისა, გვაროვნდბისა“ (პ. უ.). „იხ. „ელი“. ვ. გაბაშვილი: „მომთაბარეთა ჩვეულებრივი დაყოფა: „ოიმახი“ და „ობა“ („მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, 1968, გვ. 21).

**ოდუნახა** თურქ. ოდუნ — შეშა, ახჩა — ფული, 567<sub>4</sub>; 6; 573<sub>10</sub>; 11; 578<sub>8</sub>; 645<sub>9</sub>; 717<sub>3</sub>; ელისათვის გათვალისწინებული გადასახდელი — კომლზე აბაზი.

**ოიმახი** 553<sub>15</sub>; ჩალატაურად ნიშნავს ტომს, გვარს; „ნაწილი ხალხისა ანუ სოფლისა ერთი გვარეულობისა“ (პ. უ.); თურქ. ტომი, გვარეულობა ოიმახებად იყოფოდა; დ. ჩ.: „ასე უწოდებენ გლეხთა შამშადილელთა“. იხ. „ელი“.

**ოლქა** 608<sub>1</sub>; „სომხეთს აძეს ოლქა ტარულისა სოფელზედ ბატკანი“. თურქ. გარკვეული ერთეული (ადმინისტრაციული). ქ. გ. ლ.: „ოლქი... (თურქ. ულქან „ქვეყანა, მხარე“) — ქვეყნის ნაწილი, სახელმწიფო, სამფლობელო (В. Радлов, Опыт словаря тюрских наречий, I).

ოსტატი სპ. ოსთად, ან 505, „ხელოსანი უფროსი“ (ს. ო.).

ოქმი (არბ. პოქმ.) 648<sub>4</sub>; ბრძანება, სიგელი, საბუთი. მდივანს ერგებო „იჯარებზედ საწიგნო ოქმისა“ (648<sub>4</sub>).

პ

პატრონი (ლათ. patronus, მფარველი) 475<sub>15</sub>, 579<sub>9</sub>, 585<sub>5</sub>, 602<sub>13</sub>, 615<sub>5</sub>, 619<sub>8</sub>.

635<sub>1-2</sub>, 640<sub>5-6</sub>, 697<sub>4</sub>; „ლალა სარწყავში ოთხი პატრონს და მეხუთე ბატონს“. პატრონი ამ შემთხვევაში მიწის მოიჯარეა, შეიძლება გლეხობა ბატონი კი — შესაკუთრე, მფლობელი, ამ შემთხვევაში ქართლის მეფე.

პენტელა 657<sub>4</sub>; „ხელოსანი მპენტავი ბამბისა, მატყლისა“ (დ. ჩ.).

პირეული 575<sub>2</sub>; „პირეულზედ გამორჩეული ცხვარი“. იხ. პირისთავი.

პირი 678<sub>11</sub>; „პირზედ ცხვარი“, 580<sub>14</sub>, 591<sub>8</sub>, იხ. პირისთავი.

პირისთავი 519<sub>1</sub>, 523<sub>1, 2</sub>, 526<sub>1</sub>, 527<sub>7, 8</sub>, 580<sub>2</sub>, 586<sub>5</sub>, 593<sub>4</sub>, 596<sub>3</sub>, 599<sub>4</sub>, 602<sub>13</sub>, 605<sub>5</sub>, 606<sub>1</sub>, 619<sub>5</sub>, 645<sub>6</sub>, 648<sub>9</sub>, 703<sub>8</sub>, 708<sub>13</sub>, 709<sub>4</sub>, 710<sub>10, 14</sub>, 713<sub>1, 12, 22</sub>, 714<sub>2</sub>, 715<sub>8, 23</sub>, 718<sub>19</sub>; გადასახდელი წვრილფეხა საქონელზე. ამ შემთხვევაში „პირი“ ერთგვარი საზომია: „ერთი პირი“ ცხვარი — ასზე ერთი ცხვარი (ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952).

პირის მელვინე 490<sub>5</sub>, 496<sub>10</sub>, 497<sub>1, 12</sub>, 498<sub>5</sub>, 499<sub>2, 13</sub>; ღვინის მიმწოდებელი.

პურობა 476<sub>17</sub>; ნადიმი.

რ

რასათი სპ. რასათ-ი უნდა იყოს. راسا — სწორი, მართალი, კეშმარიტი. 550<sub>1</sub>, ჩერი, რაგა, „წყალს რასათით გაიყოფდნენ“ 550<sub>1</sub>.

რიგი 493<sub>4</sub>, 501<sub>11</sub>, 512<sub>3</sub>, 516<sub>12</sub>, 519<sub>6</sub>, 530<sub>14</sub>, 531<sub>2</sub>, 538<sub>11, 12</sub>, 550<sub>4, 5, 6</sub>, 553<sub>13</sub>, 612<sub>11</sub>, 617<sub>12, 14</sub>, 629<sub>16</sub>, 704<sub>21, 22</sub>, წესი, განაწესი, განრიგი.

რიგის პური 597<sub>3-4</sub>; იხ. რიგი. დიდმის მოურავის სარგო: „რიგის პური მართებულად“ 597<sub>3-4</sub>.

რისხვა 476<sub>17</sub>; ძლიერი წყრომა (ქ. გ. ლ.).

რუმბი 511<sub>13</sub>; „ტყავი რუმბად აქციონ“. დ. ჩ.: „დიდი ტიკი ძროხის ან კამეჩისა“.

რუსი 493<sub>8</sub>, 495<sub>14, 22</sub>, 496<sub>5, 12</sub>, ფიცრის ასაწევ-დასაწევი ფანჯრები (პ. უ.). „თუ რუსი ჩამოშვებული იყოს“... „თუ რუსი აწეული იყოს“.

რუსუმი სარჩო, სარგო (პ. უ.); „გარდასახადი“ (დ. რ.); „მუშის რუსუმი“; 513<sub>3-4</sub>; „რაც ან ქართველს ან თათარი ჩვენგან თარხანი არის, იმის გამოსაღებს ჩვენი მოხელენი ჩვენზედ ნუ იანგარიშებენ და ისე რუსუმს ნუ აიღებენ“, 535<sub>10</sub>: „ამის რუსუმი — სალთხუცესსა და მდივნებს“. 535<sub>10</sub>, 538<sub>7, 14</sub>, 539<sub>8, 14</sub>, 540<sub>5</sub>, 574<sub>1</sub>, 649<sub>8, 9</sub>, 650<sub>6</sub>, 654<sub>5</sub>, რუსუმი არაბ. მრავლობითი რიცხვი, „რამს“—იდან, სიტყვასიტყვით „ჩვეულება“, წესი“: აქედან ჩვეულებით დაწესებული ჯამაგირი მოხელეების. გამოსაღები ფულადი ან პროდუქტის სახით, რომელსაც ირანში გლეხები იხდიდნენ მოხელეების სასარგებლოდ.

- სამბარდანო 673; ამბარდანთათვის განკუთვნილი, იხ. ამბარდანი.
- სააუშტრო 672; აუშტართათვის (იხ.) განკუთვნილი.
- სააღდგომო (ძღვენი) 583<sub>2</sub>, 586<sub>1</sub>, 589<sub>8</sub>, 590<sub>9</sub>, 592<sub>6</sub>, 595<sub>6</sub>, 600<sub>8</sub>, 602<sub>14</sub>, 605<sub>5</sub>, 606<sub>4</sub>, 618<sub>7</sub>, 630<sub>1</sub>, 645<sub>10</sub>, 705<sub>13</sub>, 712<sub>22</sub>, 713<sub>11</sub>, 713<sub>21</sub>, 714<sub>4</sub>, 715<sub>13</sub>, 28, 716<sub>9</sub>, 718<sub>18</sub>, 719<sub>1</sub>, გადასახადი, რომელსაც სააღდგომო ძღვნის სახით გლეხი უხდიდა ბატონს (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 193).
- საახალწლო 600<sub>1</sub>; ახალწლისათვის გლეხს ბატონისათვის უნდა მიერთმია ძღვენი (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 194).
- საბაზიერო 596<sub>1</sub>; გადასახდელი ბაზიერის სასარგებლოდ.
- საბაღალახე 519<sub>1</sub>, 522<sub>1, 4, 12</sub>, 526<sub>1</sub>, 527<sub>1, 2, 3, 6</sub>, 530<sub>12</sub>, 590<sub>13</sub>, 593<sub>4</sub>, 601<sub>6</sub>, 602<sub>5, 13</sub>, 605<sub>5</sub>, 606<sub>1</sub>, 614<sub>5</sub>, 619<sub>5</sub>, 645<sub>6</sub>, 647<sub>9</sub>, 686<sub>12</sub>, 708<sub>11</sub>, 709<sub>9, 10, 14</sub>, 713<sub>1, 12, 23</sub>, 714<sub>42</sub>, 715<sub>4, 29</sub>, სახელმწიფო გადასახადი, რომელსაც საქონლის პატრონი უხდიდა მეფეს. (იხ. ივ. სურგულაძე, „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში“, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952).
- საბატიო 484<sub>2</sub>, 488<sub>1</sub>, 495<sub>12</sub>, 697<sub>3</sub>, 707<sub>10</sub>; პატრიცეპული, ჩინებული (დ. ჩ.).
- საბატონიშვილო 509<sub>14</sub>; ბატონიშვილისათვის (იხ.) განკუთვნილი.
- საბატონო 509<sub>13</sub>, 513<sub>11</sub>, 537<sub>6</sub>, 539<sub>7</sub>, 549<sub>1</sub>, 569<sub>4</sub>, 573<sub>1</sub>, 577<sub>3</sub>, 581<sub>2</sub>, 594<sub>7</sub>, 601<sub>3</sub>, 617<sub>14</sub>; ბატონისათვის (იხ.) განკუთვნილი.
- საბაქი 533<sub>3</sub>; სპარსული „დასტურამალის“ მიხედვით სახელოსნო, სადაც დაუმუშავებელ ოქროსა და ვერცხლს ხალასად გადააქცევენ (ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები XX XV B, 1945, გვ. 214); საბაქა — ფულის ჩამოსასხმელი (დ. ჩ.). 533-ე გვერდზე საუბარია საბაქზე, როგორც ზარაფხანის ამ დარგის ხელოსანზე და მის სარგოზე.
- საბოქაულთუხუცესო 649<sub>16</sub>; ბოქაულთუხუცესისათვის (იხ.) განკუთვნილი.
- სადედოფლო 517<sub>15</sub>, 637<sub>4, 7, 8, 9, 13</sub>, 638<sub>9, 12</sub>, 642<sub>5, 6, 7</sub>, 698<sub>14</sub>, 706<sub>19</sub>, 707<sub>12, 15</sub>, 718<sub>5, 15</sub>, დედოფლისათვის (იხ.) განკუთვნილი.
- სადიასახლისო 645<sub>7</sub>, 647<sub>11</sub>, 714<sub>10</sub>; სადიასახლისო ერბო, 645<sub>7</sub>, 703<sub>10</sub>, გადასახდელი. გლეხს ბატონი მიაბარებდა ძროხას, ნამატი გლეხის იყო, ხოლო ძროხისათვის დაახლოებით სამ ლიტრა ერბოს წელიწადში გლეხი უხდიდა ბატონს (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 196—197, იხ. ზემოთ „ამანათი“).
- საეპისკოპოსო 720<sub>2</sub>; ეპისკოპოსის (იხ.) განსაგებელი, მისი სამრევლო.
- საერო 665<sub>13</sub>; „საერო-ერისგანათავს“ (ს. ო.); ამ შემთხვევაში თეთრი პურის საწინააღმდეგოდ სხვა ფერის პურს უნდა ნიშნავდეს. ქარხნის მუშობებს ერგება „თვითო თეთრი პური და საერო შვიდი“ (665<sub>12-13</sub>).
- საეშიკალასბაშო 643<sub>16</sub>; ეშიკალასბაშისათვის (იხ. განკუთვნილი).
- საჯანდარბაში 693<sub>7</sub>; საჯანდარბის უფროსი (იხ. საჯანდარი).
- საჯანდარი 693<sub>5, 6</sub>; 1) საზის საკრავის დამკვრელი; 2) ჩვეულებრივ მრავლო-

ბითში დასი, რომელიც შედგება საზის, ჰიანურის, ჰიანურის დამკვრელისა და დაირის დამკვრელ-მომღერლისაგან; 3) უხმარიათ მესტვირის მნიშვნელობითაც (ქ. გ. ლ.).

საზინდრო 683<sub>10</sub>; ზინდარისათვის განკუთვნილი (სადგომი, ზინდართა დაწესებულება). იხ. ზინდარი.

საზლაური 503<sub>7</sub>, 8, 697<sub>2</sub>; სანაცვლო, ასანაზლაურებელი; ამ შემთხვევაში საზლაური ნიშნავს დანაშაულისათვის გათვალისწინებულ გადახდევინებას, სასჯელს. ატენში „რომელიც სახასო კაცში ერთმანეთში სასამართლო მოხდებოდეს, მისი საზლაური რაც გამოვიდოდეს, სულ მოურავისა ყოფილა და ახლაც გვიბოძები“ (603<sub>7,8</sub>). ხევისთავები „სოფელში ქურდს ჩაუდგენ... გაეცალონ საზლაური რომ აზღვევინონ“ (697<sub>2</sub>).

სათარი 587<sub>14-15</sub>; ნაცვალს — „კომლზედ თვითო ძღვენი და თვითო სათარი შეშა“. ს. ო.: „შეშა მოთრეული“. ხე ან შეშა, რომელსაც უღელი ხარით მოათრევენ (ქ. გ. ლ.).

სათხოვარი 521<sub>7</sub>; სოფელში რაც „თარხნის სათხოვარი“ იყო; 521<sub>7</sub>. ამ შემთხვევაში გადასახდელს, გამოსაღებს ნიშნავს.

საიასაულო 483<sub>3</sub>, 7, 490<sub>2</sub>, 553<sub>2</sub>, 603<sub>9</sub>, 638<sub>1,3</sub>, 640<sub>12</sub>, 641<sub>13, 16</sub>, 643<sub>1, 7, 15</sub>, 688<sub>1</sub>, 703<sub>19</sub>, 714<sub>22</sub>, იასაულისათვის (იხ.) განკუთვნილი.

საკაცე 701<sub>16</sub>; „მკუდრის წასადები“ (ს. ო.).

საკაქკაქე 506<sub>1</sub>; „მონარშული ძროხიდან ერთი საკაქკაქე სუფრაქს“. დ. ჩ.: „საკაქკაქე-კუდუსუნი, კუჩაბა, ხერხემლის ძვალი, конец хребтовой кости“.

საკომლო 699<sub>1</sub>; საკომლო გადასახადი, მაგალითად, კოდისპური, 708<sub>5</sub>, ბზის გადასახდელი. „წინწყაროელთ საკომლო 97“ 698<sub>22</sub>. მეჩინიბეთუხუცეების „მამული ბზის თეთრის თრახანია“ 707<sub>16-17</sub>; „საკომლოზედ ბზისთეთრი-ორი შაური“ (718<sub>3</sub>).

სალარო 574<sub>1</sub>, 650<sub>7</sub>, 8, 9, 651<sub>3,4</sub>, 5, 6, 652<sub>7</sub>, 653<sub>8</sub>, 15, 16, 654<sub>3</sub>, 4, 655<sub>1-5</sub>, 674<sub>4</sub>, 681<sub>4</sub>, 10, 690<sub>6</sub>; ლართ საუნჯე (ს. ო.). (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 181—182).

სალაროს თავილდარი 654<sub>3,4</sub>; 655<sub>5</sub>; იხ. თავილდარი.

სალაროს მუშრიბი 658<sub>14</sub>, 704<sub>26</sub>, 705<sub>1</sub>, იხ. მუშრიბი.

სალაროს ნაზირი 574<sub>1</sub>, 650<sub>6</sub>, 7, 651<sub>3</sub>, 4, 655<sub>1</sub>, 2, 3, 681<sub>4</sub>, სალაროს უფროსი მონელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 171—183).

სალბაში 539 Sal (სალ) თურქ. ტივი, bas (ბაშ) თურქ. თავი, სალბაშ — ტივის უფროსი, მეტივეთა უფროსი, მეთაური. „თათრულად, плата за рубку дров“ (დ. ჩ.). ტივის ბაჟი. 533<sub>6</sub>: „სალბაშს ეძახიან, რაც ტივი მოვა ერთ უკეთეს ხეს საბატონოდ აიღებენ“.

სალთხუცესი, სახლთხუცესი 495<sub>19</sub>, 496<sub>11</sub>, 500<sub>4</sub>, 10, 501<sub>2</sub>, 505<sub>7</sub>, 516<sub>4</sub>, 5, 518<sub>2</sub>, 518<sub>8</sub>, 9, 14, 15, 519<sub>8</sub>, 7, 520<sub>20</sub>, 522<sub>8</sub>, 13, 526<sub>12</sub>, 527<sub>4</sub>, 535<sub>10</sub>, 11, 536<sub>1</sub>, 538<sub>7</sub>, 539<sub>2</sub>, 567<sub>8</sub>, 571<sub>8</sub>, 11, 573<sub>2</sub>, 574<sub>8</sub>, 575<sub>4</sub>, 9, 577<sub>4</sub>, 578<sub>12</sub>, 584<sub>10</sub>, 590<sub>2</sub>, 595<sub>2</sub>, 3, 613<sub>6</sub>, 617<sub>2</sub>, 620<sub>2</sub>, 631<sub>2</sub>, 637<sub>2</sub>, 639<sub>1</sub>, 644<sub>3</sub>, 646<sub>9</sub>, 703<sub>9</sub>, 707<sub>5</sub>, 708<sub>7</sub>, 12, 710<sub>10</sub>, 21, 711<sub>15</sub>, 712<sub>22</sub>, 717<sub>4</sub>, 718<sub>24</sub>, 28, 28, 719<sub>18</sub>; სალთხუცესი დედოფლის 637<sub>1</sub>, 4, 6, 9, 10, გვიანფეოდალურ საქართველო-



ში დიდი მოხელე, რომელსაც ძირითადად სამეურნეო-ადმინისტრაციული შინაარსის ფუნქციები ჰქონდა (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 173—181).

**სამამულე** 623<sub>1</sub>; ამ შემთხვევაში „სამამულე“ ნიშნავს მიწის სარგებლობას, მის დამუშავებას, გაშენებას და სხვა. გორას, „გარდმოღმა სამამულეთ ხელი არა აქვს და საძოვრად ნუ დაუჭერენ“ (623<sub>1</sub>).

**სამანი** თურქ. 622<sub>8</sub>; მიჯნის ნიშანი — მიწაში ჩასობილი სარი ან ქვა. 622<sub>8</sub>: „კლონეთის ბოლოს სათიბში სამანი ზის, იმას ქვევით, საბეჭდავს დარჩა“, „სათიბში სამანი ჩაგვისვამს“ სოფლების საზღვრის სანიშნებლად 624<sub>3-4</sub>; საზღვრად „დიდი ჯვარიანი ქვა ზის საბატის თავისაკენ. გიორგი მეფის ეამში ჩასმული ქვა მოეგლიჯათ, ისევე ჩაესვათ. იმ სამნიდან მელას ტამალიას სწორად დიდი გოხია, იმის სწორად გამოგვისაზღვრავს“ 24<sub>5-7</sub>.

„ჯვარიანს ქვას და ტბის პირს ამბობდნენ სამძღვრათა უწყლოვებლნი და ქვებიცი ისხდა“ 624<sub>9-10</sub>. „გზას ქვევით წყლის პირს სამანი ზის წყალს გაღმა თხრილი ჩამოვარდება: ბოლოს ქვა ჩაგვისვამს“ საზღვრად 624<sub>3-14</sub>.

„ქციის გაღმა სამანი ვიპოვეთ, წყლის პირსაც იმის სწორად ქვა ჩავსვით“ 626<sub>9-10</sub>. „გზას ზეით გველფარებელთ სანამდის სამანი აქვს, ანდრაპელთ ხელი არა აქვთ“ 627<sub>1-2</sub>. „გორის გამოსწორ ტამალიისაკენ კუთხეთ ქვა ჩაგვისვამს, იმ ქვის შესწორ მინდორში დიდი ქვა-სამანი არის. იმ ქვის შესწორ ჭიტების სამძღვრად ის არის“ 627<sub>8-9</sub>. საზღვრად „ყველგან ქვა აგვიმართავს“ 628<sub>13</sub>. სათიბში „სამანი ვიპოვეთ“ საზღვრის ნიშნად 629<sub>2</sub> და სხვა.

**სამართალი** 497<sub>9</sub>, 501<sub>7</sub>, 591<sub>9</sub>, 639<sub>1</sub>; ერთობლიობა ნორმებისა, რომელთაც აწესებდნენ ან სანქციას უკეთებდნენ სახელმწიფო ხელისუფლება. 629<sub>2</sub>. ...„ხევისთავმა როგორც უნდა ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მივსცემთ“ 680<sub>1</sub>: „სამართლიანი“, სამართლის შესაბამისი 603<sub>4</sub>, „მოურავს უსამართლებია“, — მოურავს სამართალი უწარმოებია, მიუცია. 522<sub>17</sub>: „უსამართლო“, სამართლის საწინააღმდეგო.

**სამარხო** 487<sub>12, 14</sub>, 488<sub>4</sub>, 689<sub>6</sub>, 714<sub>4</sub>, 715<sub>13</sub>, 716<sub>16</sub>; მარხვისათვის განკუთვნილი. ამ შემთხვევაში მარხვისათვის გათვალისწინებული გადასახდელი ბატონის სასარგებლოდ.

**სამასპინძლო** 518<sub>2</sub>, 526<sub>1</sub>, 528<sub>11, 3</sub>, 577<sub>11</sub>, 578<sub>8</sub>, 587<sub>6</sub>, 595<sub>11</sub>, 599<sub>7, 11</sub>, 619<sub>8</sub>, 644<sub>1</sub>, 645<sub>10</sub>, 718<sub>8</sub>; გადასახდელი, რაც გამოიხატებოდა ბატონის გამასპინძლებაში. ზოგჯერ ამ გადასახადს ფულადი ხასიათი ჰქონდა (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 195).

**სამღივანბეგო** 553<sub>1</sub>, 637<sub>15-17</sub>, 638<sub>2, 14</sub>, 639<sub>7</sub>, 641<sub>16</sub>, 642<sub>4</sub>, 648<sub>1</sub>, მღივანბეგის ასაღები.

**სამემანდრო** 576<sub>1</sub>; მემანდრისათვის (იხ.) განკუთვნილი.

**სამეფო** 493<sub>5</sub>, 517<sub>14</sub>, 552<sub>8</sub>, 716<sub>28</sub>, სახელმწიფო.

**სამეხრეთ** 507<sub>9</sub>, 510<sub>14, 16</sub>, 585<sub>6</sub>, 588<sub>6</sub>, 590<sub>12</sub>, 593<sub>3</sub>, 598<sub>8</sub>, 601<sub>3</sub>, 713<sub>7</sub>, 715<sub>25</sub>, 716<sub>3</sub>; მეხრისათვის განკუთვნილი, გადასახდელი, მეხრის შესანახავად.

**სამეჩინიბო** 526<sub>10</sub>, 680<sub>15</sub>; მეჩინიბისათვის (იხ.) განკუთვნილი.

სამზარეულო 669<sub>1</sub>; „სახლი სანოვაგედ სახარშავი“ (დ. ჩ.), საქმელების გა-  
საკეთებელი ადგილი,  
სამოურაო 608<sub>2</sub>, 610<sub>12</sub>, 12, 612<sub>8</sub>, 10, 622<sub>8</sub>, 631<sub>5</sub>, 12, 686<sub>10</sub>, 709<sub>12</sub>, 14; მოურავისათ-  
ვის განკუთვნილი, მოურავის განსაგებელი.  
სამოხელეო 617<sub>15</sub>; მოხელისათვის (იხ.) განკუთვნილი.  
სამსახური 480<sub>4</sub>, 500<sub>2</sub>, 520<sub>12</sub>, 612<sub>6</sub>, 642<sub>10</sub>, 11, ის რაც თანამდებობის პირმა, მო-  
სამსახურემ უნდა შეასრულოს, იხ. მსახური.  
სამსახურის მოქმედი 476<sub>9</sub>; მოხელე აღმასრულებელი ფუნქციებით, იხ. სამსა-  
ხური, მოსაქმე.  
სამსუნი 689<sub>3-5</sub>; მეძალეებს „რამდენი მეძებარი ებაროს, თვითოს ორი მრგვალი  
პური, მწვევარს მადაური — 3, სამსუნს — 4, მარხვაში ქონი“. ძალის  
ჯიშსა ან სადაურობაზე უნდა იყოს საუბარი, მუხლში არის მეძებარი,  
მწვევარი და სამსუნი... „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ გვხვდება „ბერ-  
ძული ძალი“.  
სამურდრო 639<sub>12</sub>; მურდარისათვის (იხ.) განკუთვნილი.  
სამუშაო 716<sub>15</sub>, 716<sub>25</sub>; საკეთებელი, საშრომი, საქმე (ქ. გ. ლ.).  
სამღებრო 714<sub>17</sub>, 717<sub>10</sub>, 11, 12; სახელოსნო, სადაც ღებავენ რასმე.  
სამძღვარი 622<sub>3</sub>, მიჯნა, ზღვარი.  
სანავროზო 567<sub>3</sub>, 6, 578<sub>7</sub>, 651<sub>1</sub>, გადასახდელი ელის მოსახლეობისა, რომელსაც  
იხდიდნენ სანავროზოდ. ელიდან რაც „სანვაროზო ფლური მოვა“...  
651<sub>1</sub>, იხ. ნავროზი.  
საპარავი 706<sub>3</sub>; „საპარავი მზარეულს“ 706<sub>3</sub>; ქ. გ. ლ.: მსხვილფეხა საქონლის  
მუცლის ზორცი 477<sub>2</sub>, 489<sub>16</sub>, 517<sub>14</sub>, 17, 523<sub>11</sub>, 553<sub>3</sub> 14.  
სარგო 477<sub>3</sub>, 489<sub>18</sub>, 517<sub>14</sub>, 523<sub>11</sub>, 533<sub>3</sub>, 4, 579<sub>4</sub>, 581<sub>8</sub>, 583<sub>10</sub>, 13, 587<sub>12</sub>, 588<sub>1</sub>, 4<sub>8</sub>,  
597<sub>1</sub>, 599<sub>9</sub>, 609<sub>10</sub>, 613<sub>12</sub>, 617<sub>11</sub>, 639<sub>2</sub>, 640<sub>4</sub>, 7, 641<sub>14</sub>, 643<sub>4</sub>, 644<sub>5</sub>, 646<sub>1</sub>,  
646<sub>13</sub>, 14, 648<sub>9</sub>, 1, 11, 649<sub>3</sub>, 7, 650<sub>7</sub>, 8, 9, 652<sub>7</sub>, 8, 18, 653<sub>15</sub>, 654<sub>3</sub>, 5, 665<sub>8</sub>,  
565<sub>3</sub>, 11, 681<sub>12</sub>, 686<sub>7</sub>, 9, 687<sub>11</sub>, კუთვნილი განაწესი, ის რაც ეკუთვნის  
(მოხელეს).  
სარდალი (სპ. სარდარ) 480<sub>12</sub>, 516<sub>1</sub>, 13, 517<sub>2</sub>, 6, 7, 9, 10, 621<sub>3</sub>, 636<sub>17</sub>, 638<sub>5</sub>, 7, 8,  
710<sub>22</sub>, სადროშის უფროსი, ქართლის სამეფოში ოთხი სარდალი იყო  
(ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორი-  
ისათვის, 1952, გვ. 388—394).  
სარქარბაში 662<sub>1</sub>, 2; სარქრების (იხ.) უფროსი.  
სარქარი (სპ. სარქარ) 513<sub>12</sub>, 662<sub>1</sub>; სამეურნეო დარგის მოხელე (იხ. ივ. სურგუ-  
ლაძე, საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისათვის, 1952,  
გვ. 209—211).  
სარხათი 646<sub>15</sub>, 648<sub>8</sub>, 649<sub>5</sub>; „სარხათზედ დასაბეჭდავად თუმანზე აბაზი“ 649<sub>10</sub>,  
663<sub>6</sub>, 665<sub>12</sub>, 698<sub>18</sub>; ჯამაგირის გარიგების წიგნი.  
სასალთუხუცესო 709<sub>12</sub>; სახლთუხუცესისათვის (იხ.) განკუთვნილი.  
სასამართლო 603<sub>6</sub>, 698<sub>10</sub>; სახელმწიფო დაწესებულება, სადაც არჩევდნენ სის-  
ხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეებს.  
სასარდლო 698<sub>6</sub>, 12, 701<sub>12</sub>; სარდლის (იხ.) განსაგებელი.  
სასახლე 498<sub>12</sub>, 551<sub>10</sub>, ამ შემთხვევაში მეფის საცხოვრებელი შენობა.  
სასახლის მუშაობა 596<sub>4</sub>; ბეგარა, რომელსაც ყმები ასრულებდნენ მეფის სასახ-  
ლეზე საჭირო სამუშაოს შესრულებით.  
სასვიანო 710<sub>6</sub>, 17, 711<sub>12</sub>, 713<sub>18</sub>, 714<sub>2</sub>, 715<sub>7</sub>, 13; ყმის მისართმევი ბატონისათვის  
უკანასკნელის ოჯახში ქორწილის შემთხვევაში.

ხასოფლო პური 582<sub>11</sub>; ამ შემთხვევაში მეფის ვენახის მოკრეფისა და ყურძნის დაწურვის დროს საჭირო სამუშაოების შესრულებისათვის შემსრულებელთა (მუშების) შესანახად საჭირო პური.

სატამაზლუხე 665; ქართული ფორმანტების თავსართი „სა“-ს და ბოლოსართი „ა“-ს მოცილების შემდეგ დარჩება თურქ „ტამაზლუხ“, რაც ნიშნავს სანაშენე ცხოველს (ულაყი, ბულა და სხვა); „ბატონის სატამაზლუხეს ცხერის ქასილის ოცისთავი“. დ. ჩ.: „სატამაზლუხი — животное назначенное для приплода“.

სატარულო 597<sub>2</sub>; ტარულისათვის (იხ.) განკუთვნილი გადასახდელი.

სატყვისპირო 671<sub>1</sub>; გადასახდელი ტყვის სახით, რომელიც მოურავისათვის ან სხვა მოხელეთათვის მოსახლეობას უნდა მიეცა („ტყვის თხოვება“).

სატყვეო ხარჯი 536<sub>11, 12</sub>; ირანს ქართლი უგზავნიდა ხარკის სახით ქალ-ვაჟებს, ტყვეებს. ტყვეების საყიდელ ხარჯს მოსახლეობა იხდიდა.

საულუფე 502<sub>7</sub> „სამეჭლისო ლავაში... საულუფე ლავაში“ 502<sub>7</sub>. იხ. ულუფა.

საულლღარი, სოიულღარი. 515<sub>13-18</sub>: „როდესაც ქართლი აწერილა და ან აიწერების, ამ წესით უნდა აიწერებოდეს: ყაიყულიდამ შემოყოლებით, თათარსა და მელიქის-საულღარს გარდა, სომხითს, ყაიყულის თრიალეთს და საბარათაშვილოში,—ამაზედ საბარათაშვილოს სარდალი წავა, ერთი მდივანი წავა — ასწერს და დავთარს დაიჭერს; მეფის მდივანი წავიდოდეს“. ამ ამონაწერის მიხედვით ელი და მელიქის საულღარი ქართლის აღწერის საერთო წესებს არ ექვემდებარება, სარდალი და მეფის მდივანი იქვერ შვევა ასაწერად. ელის აღწერა დასტურლამალით სამ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა განსხვავებით ქართლის დანარჩენი ნაწილებისაგან. ამიტომ აღწერის მხრივ ქართლის ელების გამოყოფა გასაგებია. მაგრამ რა არის მელიქის „საულღარი“? ან რატომ არ ექვემდებარება ის ქართლის აღწერის საერთო წესს? მელიქის „საულღარი“ — მელიქის სამფლობელოა, მაგრამ ამით „საულღარის“ შინაარსს ნათელი მაინც არ ეფინება.

პროფ. ვ. გაბაშვილი „დასტურლამალის“ „საულღარში“ მიწისმფლობელობის იმ აღმოსავლურ ფორმას ხედავს, რომელიც „სოიულღარის“ სახელწოდებით არის ცნობილი (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 293—296).

მონღოლური ტერმინი „სოიულღარი“ ნიშნავს წყალობას. XIV—XV საუკუნეების მიჯნაზე ჩამოყალიბდა სოიულღალის ინსტიტუტი შუაზიასა, ირანსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში — როგორც მიწის მფლობელობის ლენური ფორმა. თავის მხრივ სოიულღარი მიწისმფლობელობის იმ ფორმის განვითარებას წარმოადგენს, რომელიც აღმოსავლეთ ქვეყნებში იქტას სახელწოდებით არის ცნობილი, და რომელიც თავისი შინაარსით ბენეფიციუმს უახლოვდება (იქვე, გვ. 164). „სოიურღალი“, როგორც მიწის მფლობელობის ფორმა, საგადასახადო და სასამართლო შეუვალობას გულისხმობს (იქვე, გვ. 165). როგორც ტექნიკური ტერმინი, რომლითაც გადმოიცემა ლენური წყალობის განსაკუთრებული სახე, სოიურღალი აზერბაიჯანსა და სომხეთში გვხვდება XIV საუკუნის უკანასკნელი მესამედიდან (И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., 1949, стр. 147).

პროფ. ვ. გაბაშვილი ასაბუთებს, რომ სომხეთის მელიქი, მართალია, ირანის ვასალის — ქართლის მეფის მოხელე იყო, მაგრამ ირანის მფლობელს „შაჰაბაზს მუდამ სწამდა და სჯეროდა“ მისი, ე. ი. მელიქის; ქართლის მელიქებმა ირანის შაჰის მიმართ სრული ნდობა დაიმსახურეს და ამიტომაც ქართლის მელიქებმა განსაკუთრებული უფლებები მოიპოვეს, რაც ამ შემთხვევაში იმაში გამოიხატა, რომ ქართლის სამეფოს აღწერა მათ არ შეეხებოდათ; ქართლის აღწერა გადასახადების გაწერის თვალსაზრისით ხდებოდა და აღწერიდან განთავისუფლება საგადასახადო იმუნიტეტს ნიშნავდა და სწორედ „საგადასახადო იმუნიტეტი სოიურალის ძირითადი ნიშანი იყო“ (ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, 1958, გვ. 291); იმ დიდი დამსახურების გამო, რაც მელიქებს ირანის მიმართ ჰქონდათ „შაჰაბაზს სომხეთის მელიქისათვის სოიურალად უნდა მიეცა ქვეყანა, რომლის ხელშეუვალობა დასტურლამალითაც არის აღიარებული“ (იქვე, გვ. 295).

ამგვარად, „დასტურლამალში“ ნახმარ ტერმინს „საულლარს“ პროფ. ვ. გაბაშვილმა, ჩვენი აზრით, მართებული ახსნა მოუხანა, მაგრამ მეცნიერის დასკვნები ქართული და ირანული მიწათმფლობელობის წესების ურთიერთობასთან ქართველობისათვის ბრძოლის დაკავშირება არ მიგვაჩნია მართებულად, მაგრამ ამაზე აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ, რადგანაც სხვა შრომაში გვაქვს ამ საკითხის შესახებ საუბარი (იხ. ჩვენი „საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის“, უფრ. „მნათობი“, № 12, 1960).

**საური** 518<sub>1, 2, 3</sub>; 536<sub>12</sub>; 539<sub>4</sub>; 596<sub>5</sub>; 599<sub>5</sub>; გადასახადი, ხარკი შემოღებული იყო საქართველოში საოკუპაციო ხელისუფლების სასარგებლოდ (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტი, ტ. VI, 1952).

**საუფლო** 702<sub>4</sub>; ღვთისადმი საკუთვნილი (დ. ჩ.).

„მარიამ დედოფლისათვის მიეცემოდეს შვიდს საუფლოს დღეს ცხვარი — 1, ბრინჯი 1<sup>1</sup>/<sub>2</sub>, ნახევარ კოკა ღვინო, პური კოდი 1“ (1 დ.). საუფლო დღეები ეწოდებოდა ქრისტიანული დღესასწაულის დღეებს — აღდგომას, შობას და სხვა. „დასტურლამალით“ შვიდი ასეთი დღესასწაულისათვის გათვალისწინებულია მარიამ დედოფლის სულის მოსახსენებელი სააღაპო, რომლის ხარჯს, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ (ცხვარი, ღვინო და სხვ.), სადედოფლო სოფლების შემოსავლიდან გაისტუმრებდნენ. მარიამ დედოფლის ალაბი დაწესებულია სადედოფლო „დასტურლამალის“ შემდგენელის, გიორგი XI მიერ (იხ. სადედოფლო „დასტურლამალის“ სათაური), რომელიც იყო მარიამ დედოფლის გერი.

**საფარეშო** 658<sub>17</sub>; ამ შემთხვევაში მეფის სასახლის სამსახურის ერთ-ერთი განყოფილება, ფარეშთა სადგომი.

**საფერავი** 716<sub>14</sub>, ატენის ზერებისათვის „საფერავისა და ნეხვის ფასი კარიდან უნდა“.

**საფიჩხულე** 713<sub>13, 24</sub>; თევზის დასაჭერი ფაცერის ჩადგმისათვის დაწესებული გადასახადი.

საქერიო 581<sub>1</sub>, 582<sub>6</sub>, 589<sub>4</sub>, 591<sub>1</sub>, 593<sub>4</sub>, 599<sub>7</sub>, 601<sub>8</sub>, 606<sub>5</sub>, 612<sub>5</sub>, 613<sub>3</sub>, 619<sub>9</sub>, 620<sub>2</sub>, 709<sub>10</sub>, 21, 710<sub>20</sub>, 711<sub>5</sub>, 7, 712<sub>6</sub>, 11, 713<sub>14</sub>, 714<sub>5</sub>, 8, 19, 715<sub>29</sub>; ქვრივი გლეხი ქალის გათხოვებისათვის დაწესებული გადასახადი, რომელსაც ქვრივის საქმრო იხდიდა. გადასახდელი უდრიდა დაახლოებით ერთ ხარს (იხ. ივ. სურგულაძე, შემთხვევებთან დაკავშირებული გადახდვები გვიანფეოდალურ საქართველოში, საქ. მეცნ. აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტი, შრომები, ტ. VII, 1953).

საქონელი 697<sub>3</sub>; „ჯავანშირის საქონელზე არა ეთხოვებინ რა“ 577<sub>14</sub>; „ბატონის ყმას ჯავანშირს გარდა, სხვა ვისიცი იყოს ძროხაზედ ნახევარ-შაური აართვან“ 577<sub>6-7</sub>; ამ მუხლით „საქონელი“ შინაურ ცხოველს ნიშნავს. 697<sub>3</sub>: მოპარული „საქონელი თუ საბატოს კაცის შვილისა იყოს, ან აზნაურ-შვილისა, — ექვსი პატრონს და ერთი კვეისთავს“. ამ მუხლით საქონელი ნიშნავს როგორც ცხოველს, ე. ი. სულიერს, ისე უსულო საგანს, ნივთს, პროდუქტს.

საქორწილო 711<sub>5</sub>, 7; ბატონის ოჯახში ქორწილის შემთხვევაში გლეხის გადასახდელი ბატონის სასარგებლოდ (ამ შემთხვევაში).

საქცევა 625<sub>11</sub>; მიწის ოდენობის საზომი. „ორი საქცევი მიწა“.

საღვინე 670<sub>8</sub>; 1) ღვინის ჭურჭელი, 2) ღვინის შესანახი ადგილი.

საყა (არაბ. საყუ) სამზარეულოს მოხელე 501<sub>15</sub>: „ოსტატს — თასი, საყას თასი“; 505<sub>5</sub>; „ოსტატის თასი, საყას თასი“. 669<sub>5</sub>: „საყა წყლის მზიდავი“.

საყათი (არაბ.-სპ. საყათ, საყათჰორუშ) 538<sub>3</sub>, საწვრილმანო საქონელი, „საწყათ საქონელზე, ესე იგი საწვრილმანოზე, რომელ არს კალა, შაქარი, ჩაი, ყავა, ჭია, ლილა, წმინდა სანთელი, სანდალი, დარიჩინი, ილი, მიხაკი და ყოველ საწვრილმანოზედ — 3 რუბლი“ („სამართალი ბატონიშვილის დავითისა“, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო დავით ფურცელაძემ, 1964, გვ. 159—160, მუხ. 6). საყათის ცალზე ერთი შაური (538<sub>3</sub>).

„კიდევ დავთრიდამ საყათის აქლემის საპალნეზედ“ ოცდაშვიდი შაური 541<sub>1</sub>; „საყათის საპალნეზედ ცხრა შაური“ 543<sub>7</sub>; „ქალაქის — კარზედ ასე აუღიათ: აბრეშუმის საპალნეზედ — შაური, ფარჩის საპალნეზედ — ნახევარ შაური, ბანბის საპალნეზედ — ბისტი, საყათზედ — ფული ორი“ (547<sub>10-13</sub>).

საყაფიჩო 643<sub>16</sub>; ყაფიჩისათვის განკუთვნილი (იხ. ყაფიჩი).<sup>1</sup>

საყდარი 626<sub>13</sub>, 718<sub>21</sub>, 22; ტახტი, ეკლესია.

საყველიერო 709<sub>1</sub>, 710<sub>18</sub>, 711<sub>14</sub>, 712<sub>2</sub>, 3; გადასახდელი ბატონის სასარგებლოდ, რომელსაც გლეხი იხდიდა საყველიეროდ.

საყორულო 577<sub>1</sub>, 2; „იალღუჯის საყორულო“, 646<sub>1</sub>; სამოვარი ადგილისათვის გადასახდელი (იხ. ყორული).

საშარბათო 507<sub>14</sub>, 671<sub>10</sub>, 674<sub>1</sub>, 3; შარბათის დასამზადებელი და შესანახი ადგილი.

საშობაო ძღვენი 583<sub>2</sub>, 586<sub>1</sub>, 589<sub>8</sub>, 590<sub>9</sub>, 592<sub>6</sub>, 600<sub>2</sub>, 601<sub>8</sub>, 602<sub>14</sub>, 605<sub>5</sub>, 606<sub>4</sub>, 618<sub>7</sub>, 630<sub>1</sub>, 645<sub>10</sub>, 705<sub>13</sub>, 712<sub>22</sub>, 713<sub>11</sub>, 714<sub>4</sub>, 715<sub>13</sub>, 716<sub>9</sub>, 718<sub>8</sub>, 719<sub>1</sub>; გადასახდელი ბატონის სასარგებლოდ, რომელსაც გლეხი იხდიდა საშობაოდ (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 193—194).

საჩექმე 587<sub>13</sub>, 590<sub>3</sub>, 591<sub>6</sub>, 593<sub>8</sub>, 603<sub>3</sub>, 610<sub>2</sub>, 616<sub>8</sub>, 619<sub>16</sub>, 620<sub>6</sub>, 709<sub>21</sub>, 712<sub>6</sub>, 11;

713<sub>28</sub>; გადასახდელი ყმა გლეხი ქალის გათხოვების შემთხვევაში, ქალის პატრონი უხდიდა ბატონს (იხ. ივ. სურგულაძე, შემთხვევებთან დაკავშირებული ექსტრა-ორდინალური გადასახდლები გვიანფეოდალურ საქართველოში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1953; მისივე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 213—239).

საჩივარი 617<sub>9</sub> სარჩელი, ამ ტერმინით აღინიშნებოდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო საქმის აღძვრა სასამართლოში (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963 გვ. 66—69).

ხაცილობელი 622<sub>4</sub>; სადავო.

საწიგნე ოქმისა 648<sub>4</sub>; მდივნის სასარგებლო გამოსაღები, რომელსაც მდივანი იღებდა ოქმის დაწერისათვის ამ ოქმის პატრონისაგან. მდივნებს „იჭარაზე საწიგნე ოქმისა“ 648<sub>4</sub>.

სახაბაზო 667<sub>6</sub>; ხაბაზისათვის განკუთვნილი (იხ. ხაბაზი).

სახასო 510<sub>2-3</sub>, 519<sub>2</sub>, 521<sub>1, 2, 3</sub>, 523<sub>8</sub>, 524<sub>7</sub>, 530<sub>8-9</sub>, 579<sub>2</sub>, 594<sub>7</sub>, 598<sub>;</sub>, 603<sub>6</sub>, 620<sub>8</sub>, 636<sub>11, 12</sub>, 637<sub>1;</sub>, 643<sub>12</sub>, 645, 646<sub>8</sub>, 647<sub>10</sub>, 679<sub>9, 10</sub>, 681<sub>4, 5</sub>, 699<sub>11</sub>, 714<sub>11</sub>, 715<sub>;</sub>, 716<sub>;</sub>; სამეფო ან საბატონო (ქ. გ. ლ.).

✓ სახევისთაო 619<sub>6</sub>; ხევისთავისთვის განკუთვნილი გადასახდელი (იხ. ხევისთავი).

სახელმწიფო 476<sub>2</sub>; სამეფო.

სახელო 476<sub>2, 19</sub>, 477<sub>4</sub>, 520<sub>;</sub> 8, 646<sub>12, 14</sub>, 651<sub>4</sub>, 654<sub>;</sub>; თანამდებობა.

საჯაბადრო 658<sub>10</sub>; აბჯართ საცავი, арсенал (დ. ჩ.). 658<sub>9</sub>; „საჯაბადროს მოხელენი“.

საჯარო 497<sub>16</sub>; ჯარისათვის (ს. ო.); ამ შემთხვევაში ნეფის გარდა, სხვა ყველასათვის; „ხუთი ბატონის წინ დასადგმელი, ოცდახუთმეტი საჯაროდ“ 497<sub>16</sub>; 498<sub>11</sub>, 499<sub>7</sub>, 499<sub>18</sub>.

საჯელგო „ჩარიგებით მყოფთათვის“ (პ. უ.). 497<sub>5</sub>; „სამი ყაზრ ბატონის წინ დასადგმელად და ექვსი ყაბი საჯელგოდ“, 504<sub>9</sub>, 702<sub>8</sub>; საჯელგო — ჯელგისათვის.

საჯინბო 690<sub>5</sub> „ცხენთ-სადგომი სახლი“ (დ. ჩ.); თავლა (ქ. გ. ლ.).

სევანი, სეუნი 690 სქ. „ბატონის სევანი“, კარავი (დ. ჩ.).

სეისხანა 680<sub>4</sub>; იხ! ზინხანა. „ადგილი, სადაც საწინაო ყოჩი თხა ინახება“ (პ. უ.). „რომელიც ჩვენი თავლა იქნებოდეს... ულაყისა, ჯორისა და სეისხანისა“.

სერი 496<sub>6, 7</sub>; ნადიმი.

სეფე 718<sub>13</sub>; სამეფო, საუფლე (ქ. გ. ლ.).

სითარხნე 597<sub>7</sub>, 602<sub>6</sub>; თავისუფლება.

სიკილა 533<sub>10</sub>, 535<sub>1</sub>; „ერთი დიდრაქმა“ (ს. ო.), „დიდრაქმა-დრაქმა და ნახევარი“ (ს. ო.). „დრაქმა ესე არს 13 დანგი და მესამედი დანგის“ (ს. ო.). დანგი სამის კერატის „წონა“ არის (ს. ო.); „ოთხი ქრთილის მარცვალნი ერთი კერატია“ (ს. ო.); ქრთილი — ქერთან ნახე (ს. ო.); „გაზაფხულის ნათესს ქერი ეწოდება, ხოლო შემოდგომისას ქრთილი“ (ს. ო.). „სამი მისხალი და ერთი მესამედი“ (პ. უ.); სიკილა-დიდრაქმა, რომელიც 14 შაურად ფასობდა (დ. ჩ.).

სიქაქუნი 534<sub>4</sub>; ზარაფხანის ერთ-ერთი ქარხანა, რომელშიაც „ფულის მომჭრე-

ლი ოსტატები ყოველდღე მონეტების მოჭრით (სიქა-ქუნი) არიან გართული“, ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXV B, 1949, გვ. 215; ამ შემთხვევაში ამ დარგის ხელოსანი.

სოიბათიასაული 478<sub>2</sub>, 493<sub>11</sub>, 495<sub>2</sub>, 496<sub>7, 20</sub>, 497<sub>9</sub>, 498<sub>3, 14</sub>, 499<sub>10</sub>, 500<sub>5, 6, 13</sub>, საპოლიციო დარგის მოხელე, რომელსაც სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებიც ჰქონდა (ივ. სურგულაძე, საქართველოსა და სახელმწიფო ისტორიისათვის, 1952, გვ. 270—272).

სომხითის მელიქი 678<sub>8</sub>; სომხითის გამგებელი, მსხვილი ფეოდალი. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით (მუხ. 35) ქართლში დიდებულები არიან: არაგვის ერისთავი, ქსნის ერისთავი, ამილახორი, ორბელიანი, ამათზე ნაკლებია მელიქი: „ამათთან (დიდებულებთან, — ი. ს.) კი არა და სომხითის მელიქიც ითქმის“.

სოფელი „სოფლის კაცი“, 516<sub>14</sub>, 517<sub>3</sub>, 520<sub>10, 11</sub>, 521<sub>7, 8, 1</sub>, 524<sub>8, 10</sub>, 527<sub>11</sub>, 539<sub>12</sub>, 579<sub>3</sub>, 585<sub>6</sub>, 602<sub>5</sub>, 607<sub>1</sub>, 608<sub>3, 4, 5, 6</sub>, 610<sub>1, 3, 4, 5, 7, 8, 9</sub>, 620<sub>8</sub>, 620<sub>10</sub>, 622<sub>3</sub>, 631<sub>4, 5</sub>, 634<sub>5</sub>, 643<sub>13</sub>, 681<sub>6</sub>, 694<sub>16</sub>, 696<sub>10</sub>, 699<sub>8</sub>, 709<sub>11</sub>, 710<sub>1, 2</sub>, 714<sub>4</sub>, 716<sub>26</sub>, 721<sub>6</sub>; ამ შემთხვევაში გეოგრაფიული პუნქტი გლეხებით დასახლებული.

სპასალარი (სპ. სეფჰჰჰჰჰარ) 475<sub>11</sub>, 634<sub>18</sub>; სარდალი, ჯარების უფროსი. სპასპეტი (სპ. სეფჰჰჰჰად) შს. 475<sub>11</sub>, სარდალი, ჯარების ხელმძღვანელი.

სპეტობა 703<sub>10</sub>; „სადიასახლისო ფურისა სპეტობა სუფრაჯისა არის“ (იხ.) შპეტი. სტილი 611<sub>10</sub>; 613<sub>7</sub>; 616<sub>7</sub>; 630<sub>1, 4</sub>; ამ შემთხვევაში წონის ერთეული. „სამი მინალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 124; მისხალი ან 5 დრამი, დ. ჩ.).

სტუმრის დგომა 579<sub>4</sub>; „სასტუმრო“ ეწოდებოდა მოსახლეობის ვალდებულებას, რომ მეფის ბრძანებით მიეღო უცხოელი სტუმარი თანმხლები პირებით და ადგილობრივი მოხელეებით და გამასპინძლებოდა (ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, 1952, გვ. 375—376).

სუბაობა 502<sub>15</sub>; მარტობა (დ. ჩ., პ. უ.) „ღვინისა ასრე იქნას: რომელიც მეულუფეს მიეცეს, იმას ნაზირი შეიტყობს და მეჯლისისა და სუბაობისა შიგნით თუ გარედ ჩვენს სუფრაზედ რაც ღვინო დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა საღვინის თავილდრისათვის გვიბრძანებია“ (502<sub>15</sub>). არაბ.-სპ. subaye — ტკბილი სასმელი.

სუფრაქეში (სპ. სოფრეჰეშ) 495<sub>2</sub>; 496<sub>8</sub>; 497<sub>1, 11</sub>; 498<sub>4</sub>; 499<sub>11, 11</sub>; 668<sub>13</sub>; სასახლის ერთ-ერთი მსახური, რომლის ფუნქციას საქმლის განაწილება შეადგენდა, ქართლში 6 სუფრაქეში იყო.

სუფრაჯი 494<sub>14</sub>; 495<sub>16</sub>; 496<sub>17</sub>; 497<sub>10</sub>; 498<sub>4, 15</sub>; 499<sub>11</sub>; 500<sub>1</sub>; 506<sub>1</sub>; 513<sub>12</sub>; 522<sub>13, 14</sub>; 527<sub>5</sub>; 703<sub>5, 10</sub>; 708<sub>12</sub>; 709<sub>14</sub>; 711<sub>15</sub>; 718<sub>28</sub>; ხელშინაური მოხელე, მეფესთან დაახლოებული პირი (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 197—199).

სუხტი 533<sub>7</sub>; 534<sub>5</sub>; Softa არაბ. პ. უ.: „თათ... სუხთა — შავირდი, მოწაფე“. დ. ჩ., სუხტი სპ. წონა. ზეც. 533<sub>6-7</sub>: „პირველ ზარაფხანისა მუზდი ასრე არის: საბაქის მუზდი ავა ყურსზედ თვრამეტი შაური. ამისგან საბაქებს მუზდი თავის სუხტითა — შაური ათი“. „თავილდარი და სუხტი ყურსზედ

ორ შაურს“ წაიღებენ (535ს). ამ შემთხვევაში სუხტი ხელოსნის შეგირდს უნდა ნიშნავდეს. მ. ბროსეს დასტურლამალის ფრანგულ თარგმანში, რომლის შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, „სუხტი“ გადმოცემული აქვს სიტყვით შეგირდი.

სჯულისდება 4763. კანონი, სამართლის წიგნი.

### ტ

ტანა 715<sub>28</sub> თურქ. ხბო; ტანა ძროხა. ქ. გ. ლ.: კუთხური, ქიზიყური, ერთი-ორი წლის ხბო, — ბოჩოლა.

ტარულა (დარულა) 494<sub>14</sub>; 570<sub>1</sub>; 571<sub>5</sub>, 7; 607<sub>1</sub>; მოურავი (იხ.).

ტაშტ-წურწუში 494<sub>10</sub>; ტაშტი და წურწუშა (ქ. გ. ლ.). წურწუშა-ხელსაბანი (დ. ჩ.). ტივი 539<sub>5</sub>, 6. „ერთი მეორეზე მიწყობით შეკრული დიდი ძელები მდინარეზე დასაცურებლად“ (ქ. გ. ლ.); იხ. ნავტიკი.

ტოგუნი 497<sub>7</sub>, 8, 15: „ტოგუნის რიგი“. „მაღალი საჯდომი მოვლებული“ (ს. ო.). „მაღალი საჯდომი გარემოვლებით... амфитеатр“ (დ. ჩ.).

ტუთხუ 575<sub>1</sub>, 2; 645<sub>10</sub>; 647<sub>12</sub>; ელის მოსახლეობის გადასახადი ცხვარზე; „ტუთხუ სძესთ: პირეულზე გამორჩეული ცხვარი“ (575<sub>2</sub>); სახლთუხუცესი. „ტუთხუს თერთმეტი თავის მეოთხედის ნახევარი“ 645<sub>10</sub>. მდივნებს „ტუთხუს თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი“ (647<sub>12</sub>).

ტუთხუჩი თურქ. 571<sub>1</sub>; „ტუთხუჩისა პირზე ჩებიჩი ერთი“ 575<sub>3</sub>; ტუთხუს გადასახადის ამკრეფი უნდა იყოს. „ტუთხუჩი თათ. დუთლუჩი — შემენახველი, მჭირავი“ (პ. უ.)

ტყვე 536<sub>12</sub>; 545<sub>5</sub>; 573<sub>8</sub>; 644<sub>8</sub>; 647<sub>1</sub>; 648<sub>11</sub>; 698<sub>19</sub>, 20, 22; მონის მდგომარეობაში მყოფი ადამიანი; ტყვით ეაჭრობდნენ გვიანფეოდალურ საქართველოშიც (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 160—164).

### უ

უღანისტრო 641<sub>1</sub>, 12; დანისტარის (იხ.) საწინააღმდეგო.

უზალთუნი 708<sub>22</sub>; 709<sub>24</sub>; თათრ. „ორშაურ ნახევარი“ (დ. ჩ.); თურქ. აუზალთუნ „ასი ოქრო“; ძვ. ორი შაური (ქ. გ. ლ.).

უზბაში 487<sub>5</sub>, 6, 8; 488<sub>11</sub>; 489<sub>4</sub>, 5, 12; 490<sub>4</sub>, 6, 14; ასისთავი, ასეულის მეთაური (თურქული აუზბაში (ქ. გ. ლ.).

უკვდავი 712<sub>2</sub>; კამეჩი ზაქით უკვდავია, ვისაც აბარია (20 დ.) გაბარებული საქონელი გლეხზე, ძროხა, კამეჩი და სხვა, ითვლებოდა უცვლელად, უკვდავად, ე. ი. თუ ცხოველი დამარცხდებოდა, მიმბარებელ გლეხს ეთვლებოდა, რომ საქონელი ცოცხალია და ამის შესაბამისად უხდიდა ბატონს გადასახდელს, აძლევდა მას ერბოს ან ყველს.

ულაყი თურქ. 582<sub>4</sub>; 586<sub>13</sub>; 589; 590<sub>3</sub>, 10; 591<sub>8</sub>; 598<sub>1</sub>, 12; 613<sub>10</sub>, 14; 616<sub>14</sub>; 618<sub>10</sub>; 633<sub>6</sub>, 7, 8; 709<sub>4</sub>, 11; 710<sub>16</sub>, 711<sub>4</sub>, 12; 712<sub>20</sub>; 713<sub>25</sub>; 714<sub>19</sub>; 715<sub>6</sub>, 20 716<sub>18</sub>; მამალი ცხენი, ჯორი, აქლემი, ვირი (დ. ჩ.); ქ. გ. ლ.: ულაყი (თურქ. ულაკ შიკრიკი) მამალი ცხენი.

ულუფა (არაბ. ულუფა?); 487<sub>8</sub>; 488<sub>2</sub>, 13; 489<sub>2</sub>, 5, 8; 517<sub>7</sub>; 529<sub>3</sub>; 689<sub>1</sub>; 703<sub>12</sub>, 704<sub>20</sub>; 706<sub>8</sub>, 14; 707<sub>2</sub>, 3, 718<sub>23</sub>, 26, 29, საზრდო, სარჩო.

უფროსი 689<sub>1</sub>; 716<sub>28</sub>, უხუცესი რისამე, გამგე ხელმძღვანელი, ან სამსახურებრივი მდგომარეობით სხვებზე დიდი (ქ. გ. ლ.).

უხუცესი 476<sub>15</sub>; უფროსი.



- ფანჯიაქი, ფანჯიექი 698<sub>გ</sub>; მეხუთელი. ამ შემთხვევაში დავლის მეხუთელი. მეფე ომში ნაშოენი ნიეთის „ფანჯიაქს“ აიღებს (ვანტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 55); ამილახორს მისი სადროშე კაცის საშოვრიდან წილი აქვს ფანჯიექის სახით (698<sub>გ</sub>).
- ფარა 610<sub>ჰ</sub>; ცხერის ჯოგი (ქ. გ. ლ.).
- ფარეში 501<sub>გ</sub>; 548<sub>ჟ</sub>; 659<sub>ი</sub>; 707<sub>ი, ვ, ზ, ე</sub>; მსახური.
- ფარეშთუხუცესი 494<sub>ი, ჰ, 14</sub>; 495<sub>იგ</sub>; 496<sub>გ, 21</sub>; 497<sub>იგ</sub>; 498<sub>იჟ</sub>; 499<sub>იკ</sub>; 658<sub>იგ</sub>; 707<sub>ი, 2</sub>; ფარეშების უფროსი.
- ფარეშხანა 494<sub>იგ</sub>; ფარეშების ადგილი, ფარეშების სამყოფი.
- ფარჩა 506<sub>გ, 9</sub> „ერთი მთელი ცხვარი ექვსი ფარჩა არის“; ნაწილი; ნაჭერი. „თავრიზის ფარჩა“ 540<sub>იჰ</sub>. ძვირფასი ქსოვილი.
- ფალირ-ფულარა 554<sub>ჰ</sub>; ფუხარა არაბ., ფუქარან; არაფრის მქონე, ღარიბი, ღატაკი (ქ. გ. ლ.).
- ფეშქაში სპარ. ფეშქაშ 536<sub>ი, 4</sub>; 551<sub>გ</sub>; 573<sub>7, 8, 9</sub>; 663<sub>ი, 2, 6</sub>; 704<sub>ჟგ</sub>; ძღვენი, საჩუქარი. ირანში ფეშქაში ფორმალურად ნებაყოფლობითია, ფაქტიურად გლეხების სავალდებულო გამოსაღები იყო ფეოდალებისა, მოხელეებისა და თვით შაჰის სასარგებლოდ. შაჰს ფეშქაში უშუალოდ გადამხდლებსაგან კი არ მისდიოდა, არამედ ამირებისა და დიდი მოხელეებისაგან, რომლებიც კრფდნენ გამოსაღებს, რომ შაჰისათვის ფეშქაში მიერთმიათ (იხ. პეტრუშევსკის ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 281).  
საყურადღებოა ასეთი მაგალითი: 1621/2 წელს შირვანის ბეგლარბეგი იუსუფ-ხანი ამ ქვეყნის ამირებითა და დიდებულებით წარსდგა შაჰ-აბაზის წინაშე მაზანდარანში და მიართვა „ღირსეული საჩუქარი“, რომელშიაც შედიოდა: ახალგაზრდა ქალები და ვაჟები, რჩეული ცხენები, აქლემები დატვირთული ფულით, საქონლით, ქსოვილით და სხვა; რასაკვირველია, შაჰის ფეშქაში მძიმე ტვირთად აწვებოდა მოსახლეობას (იქვე, 281), რომ არაფერი ვთქვათ იმაზე, თუ რამდენად შეურაცხმყოფელი იყო ხალხისათვის ასეთი შინაარსის გადასახდელი.
- იესე ოსეს ძე ბარათაშვილის ცნობით, როცა საქართველოში შაჰისათვის ფეშქაშს ამზადებდნენ, მოსახლეობა ბავშვებს მალავდა, რომ შაჰის საჩუქარში არ გაეგზავნათ (იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის რედ., 1950, გვ. 4). ვახუშტის ცნობით ვახტანგ VI შაჰთან გასაგზავნად ვაჟებსა და ქალებს საზღვარგარეთ ყიდულობდა (ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის რედ., გვ. 74). ფეშქაშს ხარკის ხასიათი ჰქონდა (ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952, გვ. 345—353).
- ფეშქაშის ქარხანა 663<sub>ჰ</sub>; ფეშქაშის შესანახი ადგილი.
- ფეშქაშნივისი 663<sub>ჰ, 5</sub>; ფეშქაშების ანგარიშის მწარმოებელი მოხელე.
- ფისოსი 653<sub>იგ</sub>; 663<sub>გ</sub>, შანდანი (დ. ჩ.), სპ., რკინის ანუ სპილენძის ფიალა ქრატისა (პ. უ.); „მოლარეთუხუცესს უნდა ქარხნიდამ მიეცეს... ერთი ფისოსის ქონი“ 653<sub>იგ</sub>, ფეშქაშნივისის ერგება ერთი ფისოსი ქონი 663<sub>გ</sub>.

ფისოსი საერთოდ სითხის საზომი ერთეული იყო (ეჟ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, 1952, გვ. 58).

ფაშქარი (სპ. ფიშქარი) 633<sub>გ</sub>; „ხელოსანი“ (დ. ჩ.). „ფიშქარს აბაზი ერთი“ 553<sub>გ</sub>.  
ფიცი 623<sub>11</sub>; სასამართლოში მტკიცების ერთ-ერთი საშუალება (ვახტანგის სამართლის წიგნი, მუხ. 6, 10, 11, 24, 37, 38, 39, 62, 97, 103, 144, 147, 237, 239).

ფლატე 515<sub>3</sub>; დამრეცი ადგილი; კლდე, ხრამი (ქ. გ. ლ.).

ფლური 574<sub>4</sub>; 650<sub>11</sub>; 651<sub>1</sub>; ოქროს (შემდეგში ვერცხლისაც) ფულის ერთეული, უღრიდა ექვს ან შვიდ აბაზ ნახევარს, წონით 4 გრამ ოქროს, — დრაჰმანი (ქ. გ. ლ.).

ფოხალი 602<sub>2</sub>; 610<sub>16</sub>; ნახევარკოდინი (ქ. გ. ლ.).

ფსუზასი 534<sub>2</sub> (სპარ. ფეი+სუზ. კრაქი); კონტექსტის მიხედვით ხელოსანი, რომელიც კრაქის ალით ასწორებს შენადნობს. „...აპანგარი [წაიღებს] ერთს აბაზს და ყათალი შვიდ შაურსა და ორ ფულს, ფსუზასი ერთს აბაზს“ (534<sub>2</sub>).

ფული 677<sub>2</sub>; 13, 580<sub>15</sub>, 588<sub>4</sub>, 8, 640<sub>3</sub>, 647<sub>7</sub>, 650<sub>5</sub>, 654<sub>5</sub>, 686<sub>11</sub>; ბისტის ნახევარი, ნახევარი კაპიკი (დ. ჩ.).

ფურის ბარება 619<sub>3</sub>; ბატონის მიერ გლეხისადმი ძროხის მიბარება, რისთვისაც ბატონი იღებდა ერბოს, ყველს და სხვ. (იხ. საღიასახლისო).

ფუხარა 554<sub>5</sub>; იხ. ფალირ-ფულარა, ღარიბი, გლახა.

### ჟ.

ქათმის ბარება 602<sub>14</sub>; ბატონის მიერ გლეხზე ქათმის გაბარება, რისთვისაც გლეხი ბატონს უხდიდა ქათმით და კვერცხით.

ქათმის ძღვენი 707<sub>22</sub>; ქათმის მირთმევა გლეხის მიერ ბატონისადმი.

ქანარა 689<sub>8</sub>; სპარს. ნალარასავით საკვრელი (დ. ჩ.).

ქარვასლა 579<sub>3</sub>; სპარს. ქარავნის დასადგომი, ვაჭრების სადგომი — ფუნდუქი. სპ. ქარავნსარაჲ.

ქართული 642<sub>16</sub>; „ვინც ეშიკალასბაშის ქართულით წავიდოდეს, ნახევარს მოუტანდეს“. ამ შემთხვევაში „ქართული“ ნიშნავს ბრძანებას.

ტერმინი „ქართული“ ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ძეგლებში და მას სხვადასხვა შინაარსი აქვს.

ლევან ბატონიშვილი სწერს ირანიდან მდივანზეგ ერასტი ორბელიანს ორბელიანთა გაყრის შესახებ (ერასტი ორბელიანს წერილი მიუწერია ირანში ლევანისათვის და უთხოვია გაყრის შემთხვევაში საუფროსო წილის საკითხის გარკვევა): „თქვენის საუფროსოს წიგნის საქმეს შემოგვხვეწოდით, ამის რატომ არ გასინჯავთ, რომე მე რომ ჩუმაღ წიგნი მოქცე, რას ხელს ყრი? ის საქმე სულ ქართველთ იციან.. ჩემი ჯანიშინი მანდ ზის, ილაპარაკეთ... პირობა ასრეა... რომე პაპუნას საუფროსო ყველამ სწორედ გავეყოთ... ახლა თუ ჩემზედ მოაგდებენ და დამეკითხვიან, მის ქართულს მე ვპოვნი და მოვსწერ, თუ როგორ იყო. ჩემად მაგიერ ეგ არის ბატონი, მიდით, იჩივლეთ, და რა ქართული დასკუნათ, მომწერეთ... ქვეყნის, ბატონის და ყმის გარიგებულთა, ამას

რალა ბევრის ქართულის თქმა უნდა“ (საქართველოს სიძველენი, II, ექ. თათყაიშვილის რედაქ., 1909, გვ. 292—293).

იმავე საკითხის, ე. ი. საუფროსო წილის, შესახებ გიორგი XI სწერს სულხან-საბა ორბელიანს: „რაც ქართული მქონდა, ყველა მდივანბეგის ერასტისთვის მომიწერია“ (იქვე, გვ. 222—223).

ლევან ბატონიშვილის წერილში სამეგრეო არის ნახმარი ტერმინი „ქართული“... 1) „თუ ჩემზედ მოაგდებენ და დამეკითხებიან, მის ქართულს მე ვპოვნი“. ე. ი. თუ ამის პასუხს ჩემზე მოაგდებენ და დამეკითხებიან, ამის პასუხს მე ვნახავო, 2) „რა ქართული დასკუნათ“ მომწერეთო. აქ ქართული ნიშნავს გადაწყვეტილებას, 3) „რალა ბევრი ქართულის თქმა უნდა“, აქ „ქართული“ სიტყვას ნიშნავს.

გიორგი მეფის წერილში, „ქართული“ სიტყვას, სათქმელს ნიშნავს. ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის ბერძნულ სამართალში წერია: „ორთა მეფეთა შორის, რომლისა საქმისათვის რომ ქართული იქნების, იმათ ვინცა ვინ შეკრებულნი ერნი ახლადან, მათთვისცა ჳერ არს, რათა მათცა ბრძანება მათი დაამტკიცონ“ (ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., მუხ. 369); ამ შემთხვევაში „ქართული“ ბრძანებას ნიშნავს და რუსულ თარგმანშიც „ქართული“ გადათარგმნილია სიტყვით „повеление“ (Сборник законов Вахтанга VI, под редакцией Д. Бакрадзе, Греческие законы, მუხლი 371). მხითარ გოშის სამართლის წიგნში წერია: „მინც უნდა მონანიება მღვდლის ქართულით“ (ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., მუხ. 283). მღვდლის „ქართულით“ აქ ნიშნავს მღვდელთან აღსარებით, მღვდლის სიტყვით. ტერმინი „ქართული“ ნიშნავს: 1) სიტყვას, 2) გადაწყვეტილებას, 3) ბრძანებას, 4) პასუხს, 5) სათქმელს. ქარხანა 511<sub>7</sub>, 8, 10; 519<sub>4</sub>; 521<sub>13</sub>; 522<sub>8</sub>; 531<sub>4</sub>; 546<sub>10</sub>; 566<sub>7</sub>; 580<sub>4</sub>; ამ შემთხვევაში საწყობი. ქართლის სამეფოში მრავალი ქარხანა იყო (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 182—185).

ქარხნის იასაული 666<sub>4</sub>; საწყობის იასაული.

ქარხნის კაცი 643<sub>13</sub>; საწყობის კაცი.

ქარხნის მუშობი 665<sub>11, 12</sub>; 666<sub>3</sub>; 719<sub>7</sub>; საწყობის მწერალი, მონაგარიშე.

ქარხნის ნაწირი 643<sub>11</sub>; 665<sub>1, 2, 3</sub>; 666<sub>3</sub>; 681<sub>9</sub>; 685<sub>5-6</sub>; სამეურნეო შინაარსის ფუნქციების მქონე მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 181—188).

ქედხულა. (სპ. ქედხოდნ) 521; მამასახლისი, დარბაისელი კაცი (იხ. „სამართალი ბატონიშვილის დავითისა“, გამ. დ. ფურცელაძისა, 1969, ლექსიკონი).

ქეშიკი (თურქ. كيشك) მცველი, გუშაგი 480<sub>4</sub>; 490<sub>9</sub>; 596<sub>1</sub>; 682<sub>8, 9</sub>; 716<sub>31</sub>; წარჩინებული პირის მცველი, კარის მცველი.

ქეშიკობა 596<sub>1</sub> იხ. ქეშიკი.

ქეჩაბაში (თურქ.) 572<sub>7</sub>; გამოსაღები ცხვარზე ელის მოსახლეობაზე გაწერილი. <sup>1</sup> „ამას გარდა ქეჩაბაშს ეძახიან, ექვსი შაური ყოველ წელიწადს პირეულზედ (იხ. პირი და პირისთავი) ჩობანბეგს მისცემდნენ“.

- ქვათახევის წინამძღვარი 678<sub>9</sub>; 693<sub>15</sub>; ქვათახევის მონასტრის უფროსი, სასულიერო პირი.
- ქვემო ქარხანა 519<sub>4</sub>; იხ. ქარხანა.
- ქვეყანა 613<sub>6</sub>; 517<sub>13</sub>; 518<sub>3</sub>; 544<sub>2</sub>; 578<sub>10</sub>; 611<sub>14</sub>; 641<sub>10</sub>; მსოფლიო ან დედამიწის რომელიმე ნაწილი.
- ქვის ზოდვა 590<sub>5</sub>; გადასახდელი ბეგარა, რომელიც ბატონის სასარგებლოდ ყმას უნდა შეესრულებინა.
- ქილიფთარი, ქილიფდარი, 707<sub>7</sub>; სამეურნეო ფუნქციების მქონე მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 217—218).
- ქოდავი 490<sub>12</sub>; 567<sub>3, 5</sub>; 572<sub>2, 4</sub>; 573<sub>2, 14</sub>; 578<sub>7</sub>; 644<sub>12</sub>; 647<sub>4</sub>; 649<sub>2</sub>; ელის მოსახლეობის გადასახადი ცხვარზე (იხ. ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქ. სსრ მეცნიერ. აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952).
- ქორის ბაზიერი 690<sub>8</sub>; ქორის სანადიროდ მწვერთელი.
- ქორონიკონი 639<sub>4</sub>; წელთაღრიცხვის ძველი სისტემა, რომელიც მიღებული იყო ქრისტიანულ ქვეყნებში, კერძოდ საქართველოში; ქართული ქორონიკონის ციკლი შეიცავდა 532 წელს (ქ. გ. ლ.).
- ქოსალა 540<sub>3</sub> (სპარ. გუსნლა). ქოსალი-ბოჩოლა (დ. ჩ.). ხბოს ტყავი დაბახანაში გამოყვანილი ფეხსაცმლის საპირედ (ქ. გ. ლ.).
- ქრთამი 614<sub>9</sub>; თანამდებობის პირისათვის მოსასყიდად მირთმეული ძღვენი (ქ. გ. ლ.). „საცოდავი ძღვენი“ (ს. ო.); „იძულებითი და უსამართლოდ მირთმეული ძღვენი საქმის გასარიგებლად“ (დ. ჩ.).
- ქსანი 487<sub>4</sub>; 619<sub>16</sub>; „ქსანის ერბო“, 566<sub>1</sub>; 712<sub>8</sub>, ლიტრის მეთექვსმეტედი, ოთხასი გრამი დაახლოებით (ქ. გ. ლ.).
- ქუზახანი (სპ! ქუზეხანე) 716<sub>30</sub>; თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ქურა (პ. უ.). „ქუზახნის იჯარა — მარჩილი ოცი“ (716<sub>30</sub>).
- ქულა 695<sub>3</sub>; „გაპენტილის ბამბისაგან დახვეული ბურთი სასთველად“ (დ. ჩ.).
- ქუმი 570<sub>13</sub>; 571<sub>5, 9</sub>; „ადგილი, სადაც აბრეშუმის ჭიას ზრდიან“ (დ. ჩ.). „აბრეშუმის ქუმზე ვინც სახასო ქუმს შეჰკრავს, სამი ბატონის არის იმისი მოსავალი და ორი ლანჩპარისა“.
- ქურდი 582<sub>9</sub>; 697<sub>11, 11</sub>; მპარავი, სხვისი ნივთის ფარულად მიმთვისებელი (იხ. იოანე ბაგრატიონი სჯულდება, ივ. სურგულაძის რედაქციით, 1957, გვ. 029—032).
- ქურდის ხაზღაური 582<sub>9</sub>; 589<sub>5</sub>; ქურდის გადახდევინება, მისი სასჯელი. ქართული ფეოდალური სამართლით გათვალისწინებული იყო მოპარულის ღირებულების შეიღმაგის გადახდევინება (ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 51—54).
- ქურდობა 589<sub>5</sub>; 611<sub>11, 14</sub>; იხ. ქურდი.

## ღ

- ღალა 569<sub>3</sub>; 579<sub>9</sub>; 580<sub>4, 9</sub>; 591<sub>2</sub>; 592<sub>5</sub>; 595<sub>3</sub>; 596<sub>6</sub>; 597<sub>8</sub>; 602<sub>4</sub>; 605<sub>10</sub>; 617<sub>1</sub>; 618<sub>1, 4, 6</sub>; 629<sub>17</sub>; 645<sub>7</sub>; 647<sub>10, 11</sub>; 708<sub>20</sub>; 709<sub>19, 25</sub>; 710<sub>15</sub>; 711<sub>11</sub>; 712<sub>12, 20</sub>; 713<sub>2, 4</sub>; 715<sub>2, 27</sub>; 718<sub>13, 15</sub>; საბატონო გადასახდელი გლეხისა ბატონის მიწით სარგებლობისათვის (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართვე-

ყ

ყაბახი 599<sub>გ</sub>; თურქ. „გრძელი ძელი ამართული, რომელსაც თავზე დასდებენ ბურთსა, ვითარცა საგანთა მესროლთათვის“ (დ. ჩ.); 1) სამიზნედ დადგმული თასი, რომელსაც მოჭირითენი ცხენდაცხენ ესროდნენ ისარს და ვინც მოახვედრებდა და ჩამოაგდებდა, ჯილდოდ ამ თასს აიღებდა, 2) ადგილი, სადაც იმართებოდა ნიშანში სროლა (ქ. გ. ლ.).

ყაბაზი 503<sub>გ</sub>; 1) მიღება, 2) ქეითარი (Персидско-русский словарь, составил Б. В. Миллер).

ყაბი 494<sub>16</sub>; 496<sub>1-3, 14</sub>; 497<sub>4, 5, 15</sub>; 498<sub>10</sub>; 499<sub>18, 19</sub>; 500<sub>5, 8</sub>; 501<sub>9, 10</sub>; 503<sub>11, 18</sub>; 504<sub>1, 4, 7, 9, 10, 11, 15</sub>; 505<sub>1, 2</sub>; თეფში.

ყადაღა 24 (თურქ. კადაღ „აკრძალვა“), აკრძალვა, აღკვეთა.

ყაენი 573<sub>7, 8</sub>; 698<sub>21</sub>; (თურქ. კაენ); მეფის ტიტული ზოგიერთ აღმოსავლურ ქვეყნებში (ქ. გ. ლ.).

ყავაჩი 658<sub>4, 5, 6, 7</sub>; ყავის გამკეთებელი და მიმრთმევი (პ. უ.).

ყათალი 534<sub>2, 8</sub>; სიტყვა ყათალი გვხვდება მხოლოდ ამ პარაგრაფში შემდეგ ფორმებში: უძველეს ნუსხებში — MSK-ში „ყათალი“, სხვაში „ყათალი“ და „ჰყათალი“. წ-ის მიხედვით ერთ შემთხვევაში „ყათალი (წაიღებს — ი. ს.) შვიდ შაურსა და ორ ფულს“, მეორე შემთხვევაში „ერთს შაურს“.

სპ. სიტყვა „ყათ“ მოჭრას ნიშნავს. სპარსული „დასტურლამალის“ მიხედვით „ყათი“ ზარაფხანის ერთ-ერთი სახელოსნო ყოფილა, სადაც „ოქრო და ვერცხლი იჭრება მონეტების მისაღებად“ (ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXV B, 1949, გვ. 215). ამასთანავე, ქართული დასტურლამალის მიხედვით ზარაფხანის გარიგებაში მთავარი ყურადღება ზარაფხანის მოხელეთა სარგოს ექცევა, ხოლო სპარსულ „დასტურლამალში“ „ზარაფხანის სახელოსნოების ტექნიკურ პროცესს“ (იქვე, გვ. 216).

ამ შემთხვევაში, როცა ჩვენ გვინდა სიტყვა „ყათალი“-ს შინაარსის გამორკვევა, უნდა გავითვალისწინოთ აჰანგარის (იხ.), ფიშქარის (იხ.) და ამ პარაგრაფში მოცემული სხვა ხელოსნის დებულება და ამის მიხედვით დავასკვნათ, რომ აქაც ზარაფხანის გარკვეული დარგის ხელოსნის სარგოზეა საუბარი.

ყალანი 713<sub>12</sub>, ბეგარა (დ. ჩ.); გადასახდელი. ✓

ყალიონი 495<sub>9, 12, 14</sub>; არაბ.-სპ., ყალჲან. თამბაქოს მოსაწევი ნაწყობილობა — პატარა ჩამივით, რომელსაც ყუნწში უკეთდება ღრუ ტარი ბოლის სასუტავად, ჩიბუხი.

ყალიონჟორჩი 497<sub>2, 3, 13</sub>; 498<sub>6</sub>; 499<sub>3, 14</sub>; 657<sub>17, 18, 19</sub>; ყალიონის მსახური.

ყარარი არაბ. 514<sub>2, 3, 4</sub>; „რაც ჩვენთვის თევზი ავიდოდეს, მესამედს ჩვენს სასაფლაოს ბატონ კათალიკოზს გარდაუდებდნენ ამ წესითა და ყარარს ნურაკაცი ნუ გარდავლენ“. ყარარი — დადგენილება, წესი.

ყარაული 718<sub>20</sub>; (თურქ. ყარაულ), დარაჯი.

ყასაბი 669<sub>9</sub>; (არაბ. კასსაბ); საქონლის დამკვლელი ან ხორცის გამყიდველი.

ყასაბხანა 540<sub>6,7</sub>; 550 სქ; 551<sub>4</sub>; 644<sub>11</sub>; 647<sub>2</sub>; 649<sub>1</sub> (არაბ.-სპარს. კასაბხანე) საყასბო (ქ. გ. ლ.).

ყათანი (არაბ.-სპ. ყათან) 537<sub>1,12</sub>; 538<sub>6</sub>; 647<sub>2</sub>; 648<sub>12</sub>; 687<sub>5</sub>; ბაზარი, ბაზრის დიდი სასწორი, ადგილი, სადაც ასეთი სასწორი იყო გამართული. (ქ. გ. ლ.).

ყაფიჩი 479<sub>13</sub>; 480<sub>20,21,22</sub>; 500<sub>7,14,15,16,17</sub>; 501<sub>1</sub>; 640<sub>10</sub>; 641<sub>3,7,11,14,15,16,18</sub>; 642<sub>7,8</sub>; 643<sub>9</sub>; 703<sub>17</sub>; 704<sub>1</sub> (თურქ. კაფუჩი, მეკარე, ხელჯოხიანი მოხელე (ქ. გ. ლ.).

ყაფიჩბაში 480<sub>21</sub>; 641<sub>1,5</sub>; (თურქ. კაფიჩბაში) ყაფიჩების უფროსი.

ყაჭი 586<sub>14</sub>; 1) ნაცარტუტაში გამოხარშული აბრეშუმის ჭოის პარკი, 2) კუთხ. აბრეშუმი (ქ. გ. ლ.).

ყმა 521 სქ.; 536<sub>12</sub>; 577<sub>6</sub>; 583<sub>5</sub>; 603<sub>12</sub>; 636<sub>10</sub>; 671<sub>16</sub>; 710<sub>1</sub>; 715<sub>25</sub>; 1) ბატონის მიწაზე მცხოვრები გლეხი, ბატონის ყმა, 2) ვასალი, ვასალური დამოკიდებულებაში მყოფი ფეოდალი.

ყოლბეგი თურქ. 642<sub>14</sub>; მსახურების უფროსი (პ. უ.).

ყონახლული (თურქ.) 568<sub>8</sub>. გადასახდელი ელის მოსახლეობისა. „ვისაც რუ აბარია ლანჩპარი კომლზედ თვითოს აბაზა ყონახლულს მისცემს“ (659<sub>6</sub>). ყონალა სეფიანთა ირანში სტუმრის გამასპინძლების ვალდებულებას ნიშნავდა (კ. კუცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, 1966, გვ. 90—91). ყონალა — უზბეკურად სიტყვისიტყვით ნიშნავს „ღამის სათევს“, ჩადგომას; ელჩებს, უცხოეთის სტუმრებს, შაჰის შიკრიკებს და საერთოდ მოხელეებს, სამხედრო და საპატიო პირებს, მოგზაურობის დროს ირანში უფლება ჰქონდათ გლეხებს (რაიათებს) ჩასდგომოდნენ. გლეხები ვალდებულნი იყვნენ მიეცათ ბინა, საზრდო, შეენახათ მგზავრები ამალით, მოსამსახურეებითა და ცხენებით. ეს გადასახადი ჯერ კიდევ მონღოლების ხანაში არსებობდა და ის მეტად მძიმე იყო გლეხებისათვის. სეფევიდების ხანაში არ შეცვლილა მისი არსი (იხ. პეტრუშევსკის ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 274—275). „დასტურლამალით“ ყონახლულს ლანჩპარი რუს თავზე მდგომ მოხელეს უხდის. ამგვარად, ამ გადასახდელს სტუმრის ჩადგომასთან თითქოს არა აქვს საერთო. ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი: იქნებ „ყონალა“ და „ყონახლუ“ არ არის ერთი და იგივე. ან იქნებ სახელწოდება დარჩა, მაგრამ შინაარსი შეიცვალა.

„დასტურლამალში“ არის „სტუმრის დგომის“ (იხ.) გადასახდელი, ყონახლული კი მხოლოდ ელის მოსახლეობისათვის არის გათვალისწინებული.

ყორიასაული 478<sub>16</sub>; 494<sub>9</sub>; იასაულების უფროსი.

ყორული 695<sub>1</sub>; (თურქ. კურუკ „ნაკრძალი“). ნაკრძალი — ქათიბი (ქ. გ. ლ.).

პ. უმიკაშვილს „დასტურლამალის“ ლექსიკონში აქვს სიტყვა მეყორული: „მეყორულე (თათ. ყორულ — დაცული ადგილი) — მცველი საძოვრის ადგილისა“.

„დასტურლამალის“ 103-ე პარაგრაფს ასეთი სათაური აქვს:

„იალლუჯის მეყორულისათვის“ (იალლუჯი მთაა, თბილისიდან 30 კილომეტრის დაშორებით ყარაიაზის მიმართულებით). „ბატონის მამულის იათაღში, წერია ამ პარაგრაფში, რაც ცხვარი დადგების, და-

უფლიან, ასსზე ერთ ცხვარს საბატონოდ აართმევენ. იმისი ათისთავი[ს] სამი წილი მეყორულისა არის“. ამავე მუხლში ძროხების ძოვების გადასახდელზეც არის საუბარი (ამ გადასახდელის წილი მეყორულესაც ეკუთვნის). ტექსტის მიხედვით მეყორულე მეფის სამოვარი ადგილის მცველია. მაგრამ ყორული ყოველთვის სამოვარ ადგილთან არ არის დაკავშირებული.

198-ე პარაგრაფი შავარდნის ბუდეების შენახვის დებულებას წარმოადგენს. შავარდნის ბუდეების შენახვა განაწილებულია სოფლებზე. „ეს ბუდეები, წერია 9-ში, რომელიც რომლის სოფლისათვის მიგვიბარებია, ამით ასრე შეინახონ, რომ კარგ გვარად თვალი დაიჭირონ, რიგისად კაცს დაუყენებდენ. რა ერთიც ალაგი ამ ოთარმან ბუდის გარშემო გაჩვენოსთ და გითხრათ, ამდენი ალაგი ყორულათ შეინახეთ, იქ ნურავინ გაივლის, ნურც ხეს მოსჭრიან... ეს ბუდე ვისაც აბარია და დაგვიწერია, ესენი კარგად გაუფრთხილდენ და დაქყოფილდენ, რომ შავარდენმა იბუდოს, თორე შავარდენი თუ არ იბუდებს, რამდენიც ბუდეც არის, ბუდისთავს ყოველ წელიწადს ამ სოფლემს ორ-ოლს მთავარს შავარდენს ვასყიდვინებთ“. ამ შემთხვევაში ყორული იმ ნაკრძალ ადგილს ნიშნავს, სადაც შავარდნის ბუდე უნდა იყოს: ამისათვის საჭიროა იმ ადგილას ხეები არ მოჭრან, წარამარა იქ არ იარონ (რომ შავარდენი არ დაფრთხეს) და სხვა.

მაშასადამე, ყორული საერთოდ ნაკრძალი ადგილია.

ყორჩი 483<sub>9</sub>; 485 სქ.: 494<sub>8</sub>; 500<sub>7</sub>; (თურქ. კურჩი) მსახური, მცველი (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 297—300).

ყორჩიბაში (თურქ. კურჩიბაში) 484<sub>5</sub>; 485<sub>2</sub>; 486 სქ.; 494<sub>6</sub>; ყორჩების უფროსი.

ყულარაღასი თურქ. 483<sub>12</sub>; 484<sub>1</sub>; 486 სქ.: 490<sub>6</sub>; 494<sub>6</sub>; ყულების უფროსი (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 289—292).

ყული 483<sub>9</sub>; 484<sub>3</sub>; 484 სქ.; 486 სქ.; 494<sub>8</sub>; 500<sub>7</sub>; მსახური, მცველი. ქ. გ. ლ.: ყული (ინდ. kol), ბარგის მზიდავი მსახური.

ყულული 644<sub>3</sub>; სამსახური (პ. უ.).

ყულუხჩი 500<sub>13</sub>, 15; თურქ. მოსამსახურე (დ. ჩ.).

ყურსი 533<sub>6</sub>, 8, 10; 534<sub>1</sub>, 5; 535<sub>1</sub>; ზარაფხანის ერთ-ერთი ქარხანა, სადაც წალდი ზოლი იჭედება საჭირო სიდიდის ოქროს მისაღებად (იხ. ვ. გაბაშვილი, სპარსული დასტურლამალი, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXXVB, 1949, გვ. 214).

## შ

შაგირდი, შეგირდი (სპ. შნგერდ) 661<sub>16</sub>; მოწაფე.

შათირი 506<sub>6</sub>; 685<sub>11</sub>, 12; 686<sub>6</sub>; (არაბ. შატირ „მალემსროლი“) შიკრიკი, მალემსროლი (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 287—288).

შამქაბაბი სპ. შამქაბაბ 503<sub>17</sub>; წინა დღის შემწვარი ხორცი (დ. ჩ., პ. უ.). „შამქაბაბს ერბო ჩარეკი ერთი“.

შანიშანი 498<sub>13</sub>; მაღალი საჯდომი მეფეთა; სახლის შუა ტალანი (დ. ჩ.); „თუ ბატონმა ახალს შანიშინში მექლისი ბრძანოს“; 499<sub>8</sub> „შანიშინის დივანხანის რიგი“.

შეგდებული მოფიცარი 6257; შეგდებული მოფიცარი ეწოდებოდა იმ პირს, რომელსაც ბრალმდებელი ან მოსარჩლე დაასახელებდა, ამასთანავე სავალდებულოდ გაუხდიდა ბრალდებულს ან მოპასუხეს, მოფიცრად აეყვანა (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოს და საქართველოს ისტორიიდან, 1963, გვ. 77—81); იხ. მოფიცარი.

შესტრანგა 503<sub>17</sub>; ფლავი შემზადებული ერბო-კვერცხით და ხახვით (დ. ჩ.; პ. უ.). „ბატონის წინ დასადგმელი ყაბისათვის უნდა მიეცემოდეს... შესტრანგისათვის კვერცხი 25“ (503<sub>17</sub>).

შვიდეულის ზღვევინება 611<sub>1</sub>; 642<sub>2</sub>; 650<sub>5</sub>; ქურდობისათვის დაწესებული იყო დაკარგულის ანუ მოპარული ნივთის შვიდმაგი გადახდევინება (იხ. ქურდი, ქურდობა); ზოგიერთი მსგავსი დანაშაულისათვისაც გათვალისწინებული იყო შვიდმაგი გადახდევინება.

შიგამდგომელი 658<sub>20</sub>; იხ. შიგამდეგი.

შიგამდეგი 495<sub>4</sub>, 5, 18; 496<sub>10</sub>; 497<sub>2</sub>, 13; 498<sub>5</sub>; 499<sub>2</sub>, 13; 670<sub>10</sub>; 679<sub>9</sub>, 10, 14; 684<sub>1</sub>; 688<sub>4</sub>; 690<sub>8</sub>; 707<sub>2</sub>; საღვინის შიგამდეგი მეჭლისის დროს საღვინის სხვა მოხელეებთან ერთად მსახურობდა; ამასთანავე შიგამდეგი მოხსენებულა აგრეთვე მელვინეთუხუცესისა და ბაზიერთუხუცესისადმი დაქვემდებარებულ მოხელეებში; შიგამდეგი ამა თუ იმ დაწესებულების დაბალი მოხელეა, რომელსაც დაცვისა თუ მომსახურების ფუნქციები აქვს. მეჭლისის დროს „შიგამდეგს სურა და თასი ეჭიროს“ (495<sub>4</sub>); მეჭლისის დროს, როცა „რუს ჩამოშვებული იყოს“ „ერთი შიგამდეგი“ არის გათვალისწინებული (495<sub>4</sub>); მუშამბის სახლში მეჭლისის დროს „ერთი პირის მელვინე, ერთი შიგამდეგი, ორი მელვინე“ იყოს (497<sub>1</sub>); ტოგუნის რიგის დროს „...ერთი პირის მელვინე, ერთი შიგამდეგი, ოთხი მელვინე“ 497<sub>2</sub>; „საღვინის მოხელენი: მელვინეთუხუცესი... შიგამდეგი“... 670<sub>8-10</sub>; „სახასო ბზისა, თავლისა და შიგამდეგებისა... ხასა თავლისა, ბზისა, და მაშიმდეგთ გარიგებისა ასრე იქნებოდეს: ზუთი მეჭინიბეთუხუცესი არის... სხვა რაც ზინდარი, თავილდარი შიგამდეგი, მეჭინიბე და მეჭოგე არის, ყველა სახელდობრ ზემორ დაგვიწერია“ (679<sub>14</sub>, 15); საზინდროში — „შიგამდეგი“ (683<sub>10-13</sub>); „აჯილილის „შიგამდეგი“ (684<sub>1</sub>); „...თუ დუშალიკი მოვა, ნახევარი ბაზიერთუხუცისა არის და ნახევარი შიგამდეგისა“ (688<sub>4</sub>); „ბაზიერთუხუცესი, შიგამდეგი, ქორის ბაზიერი“ (690<sub>8</sub>); „მეჭინიბეთუხუცისა და სხვა მოხელეთათვის... ზინდრებს იარაღები აბარიათ... შიგამდეგი არეშისშვილი ბიძინა და სხვანი“ (707<sub>21</sub>).

შინაყმობა 662<sub>12</sub>; ამ შემთხვევაში დაახლოებას ნიშნავს. მეითარს „შიგნით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა ღიღი აქვს“ (662<sub>12</sub>, 13).

შიშლიგი 522<sub>12</sub>, 13, 15; 527<sub>5</sub>; 596<sub>8</sub>; 612<sub>4</sub>; 614<sub>6</sub> (თურქ. შიშლიქ.) საბალახეს გადასახდელთან იყო დაკავშირებული; „მობალახე“ ბატონის მოხელე იყო, რომელიც საბალახეს გადასახდელს აგროვებდა და თუ ის ნატურით იყო, მაგალითად, ცხვარი და სხვა, მწყემსავდა, ე. ი. უვლიდა მას; მოსახლეობას შეწერილი ჰქონდა მობალახის სასარგებლოდ შიშლიგი, საკლავი. „საბალახეს გარდა, ასსზედ ერთი შიშლიგი, ერთი საკლავი აიღონ“ 522<sub>12</sub>; „საბალახე სძესთ: ასსზედ ბატკნიანი ცხვარი სა-



მი, შშრალი ცხვარი ორი, მობალახისა შიშლიგი ერთი“ (527<sub>3</sub>); დილო-  
მის გადასახდელები: „...საბალახე ცხვრისა და ღორისა. პირისთავი  
შიშლიგი ორასზედ ერთი ცხვარი“ (593<sub>2</sub>); თრიალეთში: „...საბალახე;  
საბატონოთ ასზედ ორი ცხვარი, ერთი ბატკანი; ორასზედ ერთი შიშ-  
ლიგი მობალახეს. საჩვენო ცხვარს მობალახე მეცხვარეს დააქერინებს“  
(614<sub>5-6</sub>). „საბალახეს გარდა ასზედ — ერთი შიშლიგი მობალახისა და  
კიდევ ასზედ ერთი საკლავი“ (708<sub>11</sub>).

**შპეტი**, სპეტი 523<sub>12, 13</sub>; სამეურნეო შინაარსის ფუნქციების მქონე მოხელე;  
ზედამხედველი, ზედამდგომი (დ. ჩ.; პ. უ.). „შპეტობა ცხვრისა, ძრო-  
ხისა და ჯოგისა, — ყაიბულაშვილის იმპერდისათვის გვიბოძებია.  
უიმისოდ ანგარიშს ნუ იქმონენ. შემოდგომაზედ და გაზაფხულზედ  
ჩვენის კარის მოხელეთ ანგარიშს მისცემენ. ყველისა და მატყლის  
ოცისთავი იმისია. ჯოგიდამ ყოველს წელს — თვითო კვიცი“ 523<sub>12, 13</sub>.

## ჩ

**ჩალთუქი** 561<sub>8</sub>, 569<sub>5</sub>, 580<sub>10</sub>; მოუძეკავი ან მოუცხეველი ბრინჯი, კილიანი  
ბრინჯი, კანგაუფექცნელი (პ. უ.); ქ. გ. ლ.: (თურქ. ჩალქ) გაუცხე-  
ველი ბრინჯი.

**ჩანახი** 568<sub>3, 4, 7</sub>; (თურქ. ჩანაქ. „თიხის ქამი“). კოდის მერვედი ნაწილი, ე. ი.  
ლიტრა (დ. ჩ.).

**ჩარქი** (სპ. ჩარქე) 487<sub>13</sub>, 488<sub>5</sub>, 489<sub>13, 14</sub>, 503<sub>7, 5, 17, 18</sub>, 504<sub>2, 3, 10, 12, 13-16</sub>, 505<sub>3</sub>,  
531<sub>4</sub>, 580<sub>6</sub>, 591<sub>1</sub>, 592<sub>7</sub>, 603<sub>3</sub>, 612<sub>3</sub>, 613<sub>7</sub>, 653<sub>4</sub>, 713<sub>25</sub>; მეოთხედი; ერ-  
თი თუნგის მეოთხედი ნაწილი, 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> გირვანქა (დ. ჩ., პ. უ.).

**ჩარფა-ნაზირი** 665<sub>1, 8, 9</sub>; 676<sub>7, 10</sub>; ჩარფა-ნაზირის საქმიანობა მეფის მეცხენე-  
ობასთან, მეცხვარეობასთან და საერთოდ მესაქონლეობასთან არის  
დაკავშირებული (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა  
და სამართლის ისტორიისათვის; 1952, გვ. 183—186).

**ჩაფარი** 478<sub>14</sub> (თურქ. ჩაფარ „შიკრიკი“), შიკრიკი, მალემსრბოლი (დ. ჩ.).

**ჩაფი** 582<sub>11</sub>, 583<sub>6, 9</sub>, 584<sub>1</sub>, 587<sub>9</sub>, 606<sub>11</sub>, „კოკის ნაოთხალი“ (ს. ო.); კოკის ნა-  
ოთხალი ან კოკის ოთხი თუნგი (დ. ჩ.).

**ჩაჩხი** 509<sub>3</sub>; შაშხი (დ. ჩ.); „რამარილებული და გამხმარი თევზი, „თევზის  
ჩაჩხი“.

**ჩებიჩი**, ჩეფიჩი 575<sub>5</sub>, 577<sub>10</sub>; თიკანი (დ. ჩ.); ციკანი (პ. უ.). „ჩე-  
ფიჩი სხვათა ენაა, ქართულად წალი ჰქვან“ (ს. ო.); ქ. გ. ლ.; ჩებიჩი  
(სპარს. ჩებიშ „თიკანი“) იგივეა რაც წალი.

**ჩილავი** 503<sub>16</sub>; 504<sub>12</sub> შილაფლავი (დ. ჩ.); 503<sub>16</sub> „ჩილავის ყაბისათვის. ბრინ-  
ჯი ლიტრა ორი“.

**ჩილიექი**, ჩელიექი (სპ.) 538<sub>11</sub>; 540<sub>11, 12</sub>; 544<sub>4</sub>; 545<sub>11</sub>; 644<sub>8</sub>; 646<sub>19</sub>; 648<sub>11</sub>; მეო-  
რმოცედი (დ. ჩ., პ. უ.).

**ჩინბაში** (სპ.-თათრ.); 569<sub>10</sub>; „მომკლებს უფროსი“ (პ. უ.).

**ჩობანბეგი** (სპ.-თურქ. 572<sub>6, 8</sub>; 573<sub>2</sub>; მწყემსების უფროსი (დ. ჩ.; პ. უ.)  
ქ. გ. ლ.: თურქ. ჩობან „მწყემსი“, ცხვრის მწყემსი. ჩობანბეგი აზერ-  
ბაიჯანულად სიტყვასიტყვით „შესაკრებელი მწყემსთა უფროსის სასა-  
რგებლოდ“, გადასახადი ცხვრის ძოვებისათვის. ქოდავი, ე. ი. ჩობან-  
ბეგი (იხ. პეტრუშევსკის ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 270—  
271).

ცილობა 622<sub>4</sub>, 11; 623<sub>3</sub>, 4; დავა (დ. ჩ.).

ცუღმადი (581<sub>15</sub>), 1) უსაქმური, არაფრის მაქნისი, 2) წვრილმანი, რაგინდარა 581<sub>15</sub>, სოფელში „მოურავი ცუღმადად და მალი მალ ნუ მივა“, ე. ი. მოურავი უსაქმურად ან წვრილმან რამეზე სოფელში ნუ მოვაო.

ცხენის ბმა 603<sub>2</sub>; ატენს მოურავის სასარგებლოდ ემართა: „ცხენის ბმა“, ე. ი. ცხენის შენახვა.

ცხენკეთილი 574<sub>11</sub>; 618<sub>10</sub>; გადასახდელი, ბეგარა, როცა სოფელი ვალდებუ-  
ლი იყო ბატონისათვის ეახლებია ცხენკეთილი კაცი, ე. ი. მხედარი  
კარგი ცხენით. ელის კაცი „ცხენკეთილი და ქვეითი ვერ დაგვაკლ-  
დებოდეს“ (574<sub>11</sub>); თრიალეთს სძევს „კომლზედ ცხენკეთილი კაცი“  
(618<sub>10</sub>); „გვარიანს და კეთილსა ცხენსა ჰუნე ჰქვია“ (ს. ო.).

წ

წესი 476; 513<sub>8</sub>; 514<sub>3</sub>; 516<sub>13</sub>; 519<sub>6</sub>; 524<sub>4</sub>; 540<sub>3</sub>; 635<sub>5</sub>; რიგი, განაწესი,  
გარიგება, სარგო.

წიგნი 475<sub>17</sub>; სამართლის წიგნი, 548<sub>5</sub>; გარიგების წიგნი, 549<sub>10</sub>, წიგნი ბალის  
წყლის მორწყვის შესახებ. 552<sub>13</sub>, 595<sub>10</sub>, „ბატონის წიგნი“ 617<sub>11</sub>;  
641<sub>2</sub>; 648<sub>4</sub>; ამ შემთხვევაში სიგელი, საბუთი, კანონი, კანონთა კრე-  
ბული.

წიღნა, წიღნვა 599<sub>1</sub>; ნასხლევი ვაზის გადანერგვა (დ. ჩ.). „ბარვა და წიღნა“.  
წინამძღვარი 702<sub>6</sub>, 7; ამ შემთხვევაში მონასტრის ხელმძღვანელი, მმართველი.

წმინდა გიორგობა 672<sub>2</sub>. ეთნ. რელიგ. წმინდა გიორგის სახელობის დღეობა,  
დღესასწაული 23 აპრილისა და 10 ნოემბერს ძვ. სტილით (ქ. გ. ლ.).

წყალკურთხევა 713<sub>18</sub>; 714<sub>14</sub>; საეკლესიო დღესასწაული; კურთხევა წყლისა  
ნათლისღების დღეს (დ. ჩ.).

წყალობა 476<sub>17</sub>; ნიჭი, საბოძვარი (დ. ჩ.).

ხ

ხაბაზი (არაბ. ხაბბაზ) 507<sub>1</sub>, 705<sub>17</sub>, 18; 706<sub>12</sub>; პურის მცხობელი.

ხალათი არაბ. 717<sub>8</sub>; ნაბოძები სამოსელი (დ. ჩ.), „ნაეროზანას რომ მოიტა-  
ნენ, იმათ ხალათები მიეცემათ“ (717<sub>8</sub>).

ხამი 713<sub>26</sub>; 715<sub>20</sub>; „ურიას თვითოს ჩარექს სანთელს და თვითოს ხამს“ „გარ-  
დაახდევინებენ“ (713<sub>24-25</sub>); „სომეხ და ურიას კომლზედ ულაყი და  
ორი შაური ხამი“ (715<sub>20</sub>).

„ხამი სხვლი სამოსელი“ (ს. ო.); „უწვრთნელი, ველური“ (დ. ჩ.);  
ქ. გ. ლ.: (სპარ. ხამ) დაუმუშავებელი.

ხარაზიანი 628 13; „...ქვემო ლოშოსაკენ გორა არის. იქ ქვა ჩაგვისვამს. იმას  
ზეით ხარაზიანი შესდევს. ყველგან ქვა აგვიმართავს“. ს. ო.: „ხარაზი-  
ანი ლოდნი წარიგებით ჩასხმული გრძლად საზღუართაებრ“. დ. ჩ.:  
ხარაზიანი — „ქვაწირიგებით ჩასხმული“.

ქ. გ. ლ.: „ხარაზანი“ სპარ. ხარაზ-დან, — გრანიტი“.

ხარება 713<sub>20</sub>; საეკლესიო დღესასწაული 25 მარტს (ძვ. სტილით).

- ზარჯი (არაბ. ხარჯ.) 511<sub>4</sub>; 517<sub>10</sub>; 521<sub>11</sub>; 525<sub>7</sub>; 536<sub>6</sub>; 537<sub>9</sub>; 546<sub>7, 8</sub>; 554<sub>3</sub>; 602<sub>7, 10</sub>; 663<sub>9</sub>; გასავალი.
- ზასადარი 511<sub>3</sub>; 512<sub>2</sub>; 523<sub>8, 11</sub>; 567<sub>9, 10</sub>; 584<sub>3</sub>; 588<sub>6, 8</sub>; 591<sub>12</sub>; 594<sub>2</sub>; 597<sub>7, 9</sub>; 600<sub>7</sub>; 603<sub>15, 16</sub>; 617<sub>1, 11</sub>; 620<sub>6</sub>; 631<sub>1, 3</sub>; 643<sub>10</sub>; 645<sub>2, 3</sub>; 715<sub>18</sub>; 716<sub>5, 12</sub>; ბატონის ხოდაბუნის, მეფის საკუთარი მამულების ზედამდგომელი, მოხელე (იხ. ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 211—216).
- ზაქიგინი 535<sub>7</sub>, ზაქი გინი(?), „ზაქიგინის ფასი ყურსზე ორი მინალთუნი და თორმეტი შაური“.
- ზევი 603<sub>6, 11, 12</sub>; 623<sub>8, 1</sub>; 630<sub>15, 16</sub>; მდინარის ორთავე ნაპირებზე.
- ზევისთავი 597<sub>2</sub>; 603<sub>1, 3, 13</sub>; 619<sub>8</sub>; 696<sub>5, 6, 7</sub>; 697<sub>4, 5, 6, 8, 10, 12</sub>; 698<sub>1, 2</sub>; 711<sub>6</sub>; მოხელე, რომელიც სოფლებში ქურდებს სდევნიდა და ასამართლებდა (ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 339—345).
- ზევისთავობა 597<sub>3</sub>; 603<sub>1</sub>; იხ. ზევისთავი.
- ზელი, სახელო, თანამდებობა, უფლება 480<sub>7</sub>; 516<sub>4</sub>; 518<sub>9-10</sub>; 567<sub>9</sub>, 574<sub>8</sub>; 638<sub>6</sub>; 640<sub>10</sub>; 644<sub>2</sub>; 652<sub>11</sub> „მის ხელთ არის“ 681<sub>6</sub>; 717<sub>13</sub>; 654<sub>7</sub>; „ერთი ზელი ტანისამოსი“. ხელს სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს (იხ. ქ. გ. ლ.).
- ზელის ასამართავი 587<sub>7</sub>; 704<sub>1</sub>; ზელის ამართვა ნიშნავდა განაჩენისა ან გადაწყვეტილების აღსრულებას. ზელის ასამართავი არის ის გამოსაღები, რომელიც აღმასრულებლის სასარგებლოდ უნდა გადაეხადა საქმის აღსრულებით დაინტერესებულ პირს.
- ზელის მოტეხა 616<sub>2</sub>; დანაშაული, რომელიც ზელის დაზიანებაში გამოიხატებოდა.
- ზელისუფალი 475<sub>17</sub>; დიდი თანამდებობის პირი.
- ზელმწიფე 536<sub>2</sub>; 545<sub>4</sub>; 551<sub>8</sub>; 623<sub>3, 12</sub>; 698<sub>19, 20</sub>; მეფე: „დასტურლამალით“ ზელმწიფე ეწოდება ირანის შაჰს, საერთოდ კი ზელმწიფე მეფეს ნიშნავს.
- ქელჯოხიანი 477<sub>2</sub>; 480<sub>6</sub>; 493<sub>11</sub>; 500<sub>7</sub>; 640<sub>8</sub>; 641<sub>1, 12</sub>; საპოლიციო დარგის მოხელე.
- ზეობა 515<sub>18</sub>; 703<sub>6</sub>; 718<sub>27</sub>; იხ. ზევი.
- ზიზანი 713<sub>31</sub>; თავისი საცხოვრებელი ადგილიდან აყრილი პირი (იხ. ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, 1963, გვ. 153—160).
- ზოდაბუნი (სპარ. ზოდნბუნ „საბატონო მიწა“), 600<sub>7</sub>; 713<sub>15</sub>; 716<sub>7</sub>; დიდი სახნავი მიწა მეზობლისა, რომლის დამუშავება მახლობელი სოფლების გლეხების ვალდებულება იყო (დ. ჩ.).
- ზოჯა 479<sub>8</sub>; 710<sub>12</sub>; 711<sub>2</sub>; 719<sub>13, 15</sub>; „სხუათა ენაა, ყვერულს ჰქვან და დიდ ვაჟარსაცა“ (ს. ო.); ზოჯა — საჭურისი (დ. ჩ.); „მაჰმადიანთა მღვდელი; აგრეთვე საჭურისი“ (პ. უ); ბატონი, უფროსი საჭურისი. ქ. გ. ლ.: ზოჯა (სპარ.) 1) საპატიო პირი, წარჩინებული, თავი კაცი (სპარსეთის შაჰის კარზე), 2) იგივეა რაც საჭურისი.

### ჯ

ჯაბადარი (არაბ.-სპ. ჯაბადარ) 658<sub>11</sub>; მნე საჭურჭლეთა (დ. ჩ.), ზედამხედველი არსენალისა (პ. უ.); ქ. გ. ლ.: ჯავეშან-საჭურჭლის მნე, ჯაბახანის გამგე.

ჯამაგირი (სპარ. ჯამაგირ) 484<sub>1</sub>; 488<sub>1, 2</sub>; 489<sub>4, 5</sub>; 490<sub>12</sub>; 510<sub>2</sub>; 649<sub>5, 9, 10</sub>;  
652<sub>16</sub>; 653<sub>2, 16, 17</sub>; 654<sub>4, 5</sub>; 663<sub>7</sub>; 665<sub>12</sub>; 687<sub>2</sub>; 688<sub>9</sub>; 703<sub>1, 5, 14, 19</sub>;  
704<sub>24</sub>; 705<sub>2, 7, 8, 9, 14</sub>; 706<sub>6, 8, 10, 15, 18, 24</sub>; 707<sub>3, 7, 10, 13, 16, 20</sub>; 714<sub>12</sub>;  
716<sub>13</sub>; 719<sub>2, 5, 9</sub>; სარჩო.

ჯანიშინი სპარ. ჯანეშინ „მოადგილე“, „ნაცვალი“ 475<sub>5</sub>; 575<sub>5</sub>; ნაიბი გამგე-  
ბელი (დ. ჩ.).

ჯარი 480<sub>8, 9</sub>; მხედრობა, მოლაშქრენი. (დ. ჩ.).

ჯარიმა (არაბ. ჯარიმა) 527<sub>6</sub>; 530<sub>14</sub>; 552<sub>12</sub>; 570<sub>4</sub>; 635<sub>12</sub>; 636<sub>9</sub>; 643<sub>5</sub>; 675<sub>13</sub>;  
680<sub>14</sub>; 709<sub>11</sub>; 713<sub>16</sub>; 716<sub>27</sub>; საზღაური, გარდახდევინება, სასჯელის ერთ-  
ერთი სახე.

ჯარჩი (თურქ. ჯარჩი) 479<sub>1-2</sub>; ხელჯობიანი; დამძახებელი (იხ. ივ. სურგულა-  
ძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის,  
1952, გვ. 281—283).

ჯელგა, ჯერგა, 480<sub>9</sub>; ბატონის ნადირობის დროს ნადირის მორეკვა და ნადი-  
რობის დროს მომსახურება 574<sub>11</sub>; 618<sub>10</sub>; „სანადიროში ჯელგას დაუ-  
ძახებდნენ“ (480<sub>10</sub>); „ყარაის ჯერგა“ 530<sub>7</sub>; „ელის კაცისაგან ყარაიას  
ჯერგისათვის; ყარაის ჯერგა სძეს. დავთარზედ ცხენკეთილი და ქვეი-  
თი ვერ დაგვაკლდების“... 574<sub>10, 11</sub>; დილომს ევალება „ყარაის ჯელგა“  
596<sub>5</sub> თრიალეთს — „ყარაის ჯელგა“ 618<sub>10</sub>. დ. ჩ.: ჯელგა, ჯერგა,  
ჯელგმა; სპარს. „გარემოცვა მონადირეთაგან სანადირო ადგილისა“  
(სპარს. ჯურგა „წრე“) 1) ძვ. ნადირობის დროს ნადირის გამომრეკი —  
მარეკი. 2) საუბ. გროვა, კრებული, ჯგრო“ (ქ. გ. ლ.).

ჯილავი 483<sub>9</sub>, ჯილავი — „აღვირის გრგოლი“, „ჯილავის მეფოთე (დ. ჩ.);  
ქ. გ. ლ.: ჯილავი სპარ. „აღვირის საყბეურებთან ხელის წასავლები და  
სადავის გამოსაბმელი რგოლი“.

ჯინი 599<sub>2</sub>; „ნეხვი სამი ჯინი“. „გოდორ-მარხილი ნავაის გადასატანად“  
(დ. ჩ.); ქ. გ. ლ.: „მოწნული, პირგანიერი და დაბალი კალათა ტვირ-  
თის საზიდავად“. აქ სწორედ ამ მნიშვნელობით უნდა იყოს ეს სი-  
ტყვა ნახმარი.

ჯუმალი 528<sub>16</sub>; „კოდისპურის გამომღების კომლის ჯუმალი ორას ოთხმოცდა-  
თექვსმეტი“. დ. ჩ.: ჯამა, ჯგუფი, ერთპირადი რიცხვი; ქ. გ. ლ.: „ჯუმ-  
ლი (სპარ.-არაბ. ჯომლე) 1) ჯამი, შენაჯამები. 2) დოკუმენტი, რომე-  
ლიც შეიცავს გარკვეული წესით შეკრებილ (შეერთებულ) ფაქტებს,  
ცნობებს, მონაცემებს“.

ჯუფთა 509<sub>1, 4</sub>; „ორაგულის ჯუფთა“, ორაგულის დოში გამხმარი შაშხად  
(დ. ჩ.); ქ. გ. ლ.: ჯუფთი. (სპარ. ჯოფთ), 1) ძვ. წყვილი, ტოლი, 2) ხმე-  
ლი თევზი, ცალ გვერდზე სიგრძივ გაჭრილი და გადაშლილი.

### 3

ჰამფა (MK-ში ჰამფა, დანარჩენ ნუსხებში ამფა) პ. უ.: „ანფა — მდიდარი  
(აღსაყალი), უფროსი კაცი“. ტექსტში საუბარია შულავრის მოურა-  
ვის სარგოზე: „მოურავი რომ მოვიდეს (შულავერში — ი. ს.)  
ასრე დახვდებოდენ: ორი ჰამფა ერთს დღეს, ოთხი ერთს დღეს, ექვ-  
სი ერთს დღეს, რაც მოუხდეს ისრე ასეან და აჰამონ ცხენით-კაცამ-  
დინ. წლამდინ ასრე რიგით დაუხვდებოდენ რამდენჯერ მოვიდოდეს  
მოურავი; რახან რიგი გათავდეს, თავით ბოლომდინ კიდევ ასრე მოირი-

გონ. მაგრამ მოურავიც ცუდმადად და მალ-მალ ნუ მოვა და ნურც ბევრ ხანს დადგების. თუ იქ არ მივიდეს მოურავი, ამ დებულებას სხვაგნინამ ვერა სთხოვს“ (581<sub>11-15</sub>, 582<sub>1-2</sub>); მოურავი მიდის სოფელში. სოფელს ევალება მისი და მასთან მყოფი პირების გამასპინძლება. „ჰამფა“ ამ შემთხვევაში ის არის, ვინც მოურავს ხვდება და უმასპინძლდება (სპ. ჰამ+ფა — „თანამოსიარულე“).

ჰასილი 665<sub>10</sub>; იმ წ-ის სათაური, რომელშიც სიტყვა „ჰასილი“ გვხვდება, ასეთია: „ჩარფა-ნაზირისათვის“.

მოგვეყავს ტექსტი მთლიანად: „ჩარფა ნაზირისა: წელიწადში ჯოგიდამ კვიცი 1, ბატონის სატამაზლუხეს (იხ.) ცხერის ჰასილის ოცისთავი“. სიტყვა ჰასილი ძეგლში მხოლოდ ერთხელ გვხვდება (SK-ში ჰასალი“-ს ფორმით). წ-ის შინაარსის მიხედვით ჩარფა-ნაზირის (იხ.) სამოხელეო შემოსავალზეა საუბარი. ჩარფა-ნაზირს, სამოხელეო საქმიანობასთან დაკავშირებით, ეძლევა წლიურად ცხენის ჯოგიდან ერთი კვიცი, ხოლო ცხერის ფარის ნამატიდან წლიურად ეძლევა ნამატის მეოცედი. აი ამ ნამატსა და მის რაოდენობასთან არის დაკავშირებული სიტყვა „ჰასილი“.

## ბ) გეოგრაფიული სახელები

### ა

აბელია 708<sub>17</sub>; ქციის ხეობაში, ვახუშტის აქვს ჰიეჰივას ხეობის სოფლების დასახლებაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 379; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 179.

აბულმუქი 713<sub>6</sub>, აბულმაგი, ვახუშტის მოცემული აქვს ბალიჭის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 275; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 280.

აბუხალო 694<sub>8</sub>; საციციანოში; „გვეძინეთის დასავლით მოერთვის კევი აბუხალოსი. აქა არიან ქვაბნი გამოკვეთილნი მაღალსა კლდესა შინა მრავალნი. მას შინა ეკლესია კეთილი და კაცთა შეუვალი სიმაგრით. აქიდამ გადავალს გზა გუჯარეთის რაჭის ხევზედ. აბუხალოს დასავლეთ გარდავალს გზა გუჯარეთს“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 58).

ადამურან იერი 515<sub>10</sub>; „ემინ ალა ადამურან იერი“, ქართლისა და კახეთის საზღვარზე, ვაზიანის მხარეს მტკვრის მიმართულებით, ემინ ალას ელის თაბუნის. სადგომი უნდა იყოს.

ავკა, აღკა, 604<sub>7</sub>; „ავკელნი“, „ალკელნი“ ატენის ხეობა უნდა იყოს (პარაგრაფის შინაარსის მიხედვით).

ავლაბარი 511<sub>1</sub>, 602<sub>1</sub>, 2; „ავლაბრელი“, თბილისის გარეუბანი 171<sub>7</sub>, 672<sub>11</sub>; 677<sub>9</sub>.

ავლადი 621<sub>2</sub>, 725<sub>9</sub>; „ავლადელი“, 479 სქ., 700<sub>17</sub>; თრიალეთის სოფელი სოფ. ლომისა და ბოჟანოს მეზობლად, არის ვახუშტის რუკაზე და თრიალეთის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 640; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 280, III—IV, გვ. 321.

აიდარბეგის ხეობა 529<sub>15:6</sub>, 630<sub>4</sub>, 5, 631<sub>10</sub>, „აიდარბეგი“, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 123; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 281.

აკუთა 626<sub>6</sub>; თრიალეთში, სოფლების — ზემო ანდრაპისა და ზემო ფარეხას მონაზღვრე.

- აკური 509<sub>გ</sub>. „აკურელნი“. მდ. ვერის მარჯვენა მხარეზე, ბეთანიის აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 282; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 664.
- ალავარი 559<sub>გ</sub>, 568<sub>1</sub>, პალავარი; ელის დასახლება ქციის ხეობაში. ვახუშტის ცნობით „ელნი მაჰმადიანი... დასხნა შასეფიმ ავლავარს“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 45); ქციის ხეობის დასახლებათა სიაში ვახუშტის უწერია: „ალავარი ობა ა“, იქვე, გვ. 193.
- ალი 545<sub>2</sub>, 660<sub>10</sub>; „ალელი“, 693<sub>გ</sub>, 705<sub>1, 13</sub>, 706<sub>14</sub>, 714<sub>14, 17</sub>, 721<sub>35</sub>. ფციის წყალზე, სურამის ახლო. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 80—81, გვ. 204, № 216.
- ამირ აჰმადლუ, 555<sub>4</sub>, 563<sub>გ</sub>, ელის დასახლება, იქ ითვლებოდა: 1) ფირამადას ერთი ელის თაბუნი 80 კომლი; 2) მისივე ერთი ელის თარხნის თაბუნი 5 კომლი; 3) მოლა ისმაილას ელის თარხნის თაბუნი 5 კომლი; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 282, 414; ამირაჰმადლუ ფირამადას თაბუნის გამომღებთა რიცხვს იასონ ლორთქიფანიძე უჩვენებს „43“-ს (იქვე, III—IV, გვ. 138). ასეთი ციფრი არც ერთ ნუსხაში არ არის, უნდა იყოს „53“... „ყიზილბაშური ტომების განტოტებანი: ჯავანშირი, ქეშალუ, ნაჯბადილუ, არუხლუ, დემურჩი ჰასანლუ, აჰმადლუ, ხილუ, სარაჯლუ და სხვ.“ (ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის დოკუმენტური წყაროები, „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ნარკვევები“, 1968, გვ. 21).
- ამირხასლუ 558<sub>7</sub>, 567<sub>10</sub>; ელის დასახლება, ვახუშტის აღნიშნული აქვს როგორც ობა, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195; ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია მტკვრის მარჯვენა მხარეს, ალგეთის ჩრდილოეთით, „დასტურლამალის“ ლანჩბარის დებულეებაში მოხსენებულია ამირხასლუ ქორაახის რუ და ამირხასლუ ყანდიმალას რუ. ამირხასლუში ერთი თაბუნი იყო, რომელიც ეკუთვნოდა მოლა აბდულაშვილს და ყადიმალას (ყადი მოლას), ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 282, 414, III—IV, გვ. 140, 223. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემულ ისტორიულ რუკაზე (1923 წლის გამოცემა) აღნიშნულია „ანურზასლუ“, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ალგეთის შესართავის ჩრდილოეთით.
- ანაყიზოდლის ნასოფლარი, 610<sub>11</sub>, ყაიყულში ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 283, III—IV, გვ. 323.
- ანდიკა 605<sub>გ</sub>, 645<sub>2</sub>, ვახუშტის აქვს ბალიჭის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 261; არის რუკაზე, — დბანისის ხეობაში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 283.
- ანდრაპი 479 სქ., 626<sub>4</sub>, 626<sub>14</sub>, 627<sub>1</sub>, 685<sub>3</sub> ვახუშტის აქვს რუკაზე და თრიალეთის სოფლების სიაში ორი ანდრაპი (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 548); ზემო ანდრაპი — ანდრაპის ხევის მარჯვენა ნაპირზე, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 283.
- ანდრია 713<sub>13</sub> „ანდრიელნი“ ქციის ხეობაში, მდ. ქციის მარცხენა მხარეზე, ვახუშტის აქვს რუკაზე და სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 351; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 283.
- ანჩისხატი 549<sub>3</sub>, ეკლესია თბილისში.

- არაგვი 529<sub>5</sub>, 701<sub>1,9</sub>; მდინარე, რომელიც მტკვარს ერთვის მარცხნიდან მცხეთასთან.
- არადეთი 704<sub>13</sub>, 715<sub>24, 25, 26</sub>, 721<sub>31</sub>, ვახუშტის აქვს დვანის წყლის (რუისის ახლოს) აღწერაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 79. თანამედროვე დარაიონებით შედის ქარელში (საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 87, 173).
- არაშენდა 531<sub>11</sub>, დიდი ლიახვის ხეობა. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 202, № 95.
- არუხლუ 562<sub>17</sub>, ელის დასახლება ქციის ხეობაში. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 284, III—IV, გვ. 325.
- არწევანი, არწივანი 621<sub>6</sub>, 627<sub>3</sub>, 685<sub>6</sub>; თრიალეთში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 529; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 284; III—IV, გვ. 325.
- ატენი 532<sub>7</sub>, 602<sub>10, 12</sub>, 603<sub>1, 3, 5, 8, 12, 15</sub>, 604<sub>1, 12</sub>, 665<sub>1, 12</sub>, 678<sub>15</sub>, 716<sub>13, 12</sub>, 717<sub>18</sub>, 618<sub>28, 30</sub>, 721<sub>31</sub>.  
„მცირე ქალაქი“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 56—57.
- ატენის კევი 603<sub>3</sub>, მდ. ატენის სანაპიროები (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 56—57).
- აღეკი, 589<sub>1, 3</sub>; 590<sub>5</sub>; აღეგი; სოფელი სომხეთში, შულავერის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 130; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 185, III—IV, გვ. 327.
- აღტაში 700<sub>5</sub>, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 130.
- აშულას სოფელი, აშულის სოფელი, 610<sub>5</sub>, ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში (აშუს სოფელი), ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 212; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 285, III—IV, გვ. 328.
- აშქავეთი, 515<sub>5</sub>, ქართლის და კახეთის საზღვარზე.
- აჩაბეთი, 721<sub>32</sub>, დიდი ლიახვის ხეობაში „ცხინვალის“ ახლოს, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 76.
- აცუტი, 695<sub>20</sub>; ფოლადაურის მარცხენა მხარეს სომხეთში: ვახუშტის აქვს ფინეზაურის ხეობის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 325; ი. ლ., ქვ. ქ., I—III, გვ. 286; III—IV, გვ. 328.
- ახალდაბა, 694<sub>11</sub>, 704<sub>17</sub>, თრიალეთის ახალდაბა. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 517; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 286.
- ახალშენი 708<sub>16</sub>, ახალშენი რამდენიმეა; თრიალეთის, ალგეთის, ენავეთის, სამლერეთის და დბანისის (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, გვ. 196, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 286—287, III—IV, გვ. 328). ეს ახალშენი სადღღოფლო „დასტურლამალის“ მე-17 მუხლის შინაარსის მიხედვით წინწყაროში შედის, ე. ი. ალგეთის არის, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 372—373.

## ბ

- ბათლოში 532<sub>9</sub>, „ბათლომის გზა“, ატენის მხარეში უნდა იყოს (პარაგრაფის შინაარსის მიხედვით); ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 56—57.
- ბაიდიგორის აახარ-ბახარი 515<sub>9</sub>, ქართლისა და კახეთის საზღვარზეა პარაგრაფის სათაურის მიხედვით.
- ბალუყაცი, 632<sub>9</sub>, ბალუყჩი, ტაშირში უნდა იყოს, „დასტურლამალის“ მიხედვით აიდარბეგის ხეობაში; შესაძლებელია ბალუყაციო ვახუშტის

- ტაშირის სოფლების ერთ-ერთი ნასოფლარი იყოს (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191); აიდარბეგის ხეობა იყო ტაშირში. ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 281, III—IV, გვ. 321. პ. უ: „ბალუყჩი — თათ. მეთევზე“. კონტექსტით „ბალუყაცი“ გეოგრაფიული პუნქტი უნდა იყოს“ (იხ. გვ. 632, შენიშვნა).
- ბანოს სოფელი, 609<sub>6</sub>; ყაიყულში; ი. ლ., ქვ. ქ., 244, 290; III—IV, გვ. 330.
- ბანჯარ-კუტი, 610<sub>6</sub>, ვახუშტის „ვენჯარკუტი“ არის რუკაზე, ყაიყულის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 177; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 353; III—IV, გვ. 330.
- ბარამათი, ბარამათის უბანი 604<sub>9</sub>, ატენის ხეობაში (წ-ის შინაარსის მიხედვით).
- ბარეთი, 622<sub>4</sub>, 7, 623<sub>1</sub>; თრიალეთში, ორი სოფელი; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 505, 506; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 290, III—IV, გვ. 357.
- ბარქაღარა, ბარქაღარი 632<sub>1</sub>, ტაფირში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 290, III—IV, გვ. 357.
- ბაშინჯალი, 713<sub>3</sub>; ალგეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 200, 420, III—IV, გვ. 358; ვახუშტის აქვს ალგეთის ხეობის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195.
- ბეგქანთი, 609<sub>8</sub>, ვახუშტის აქვს ბეგის სოფელი რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 207; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 290; III—IV, გვ. 358. ბეგი, ბეგის სოფელი, ბეგქანთი და ბეგქანთი ერთი და იგივე უნდა იყოს.
- ბეგციხე, 694<sub>6</sub>, საყავრიასთან (იხ.) ახლოს უნდა იყოს.
- ბერბუკი, 553<sub>10</sub>, „ბერბუკმა უნდა მოუხსნას“. გორის რაიონში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 74.
- ბეშქენაშენი, 623<sub>7, 10, 11</sub>, 628<sub>3</sub>, თრიალეთში, ორი სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 491, 492; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 291, III—IV, გვ. 360.
- ბიისო, 604<sub>8</sub>, „ბიისელნი“. ატენის ახლოს (მუხლის შინაარსის მიხედვით).
- ბნავი, 604<sub>9</sub>; „ბნაველნი“. ატენის ახლოს (მუხლის შინაარსის მიხედვით).
- ბობნავი 604<sub>7</sub>; „ბობნაველნი“. ატენის ახლოს (მუხლის შინაარსის მიხედვით).
- ბოვადორი 631<sub>9</sub>, 699<sub>10</sub>; ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 84; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 292; III—IV, გვ. 362.
- ბოლნისი 511<sub>2</sub>, 582<sub>3, 4</sub>, 605<sub>4</sub>; 645<sub>1</sub>; 677<sub>5</sub>, 703<sub>7</sub>, 709<sub>3, 24, 25</sub>, 710<sub>16</sub>, 711<sub>11</sub>. ვახუშტის ბოლნისის ხეობაში აღნიშნული აქვს სამი ბოლნისი და რუკაზეც აქვს. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 75, 76, 77; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 292—293, III—IV, გვ. 362.
- ბოჟანო, 700<sub>1</sub>, 700<sub>19</sub>, თრიალეთის სოფელი, ქციის მარცხენა მხარეზე, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 638; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 293, III—IV, გვ. 362.
- ბუზურ-ბულახი, ბუზურგ-ბალახო, 632<sub>2</sub>, ტაშირში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 294, III—IV, გვ. 363.

### 3

გამოღმა ნახიდური 699<sub>5</sub>, 721<sub>8</sub>; ორი ნახიდურია, ერთი მათგანი გამოღმა ნახიდურია (ქციის ხეობაში) ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 347, 348, გვ. 46, 47, 49; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 335, III—IV, გვ. 437. იხ. ნახიდური.



- გარეთ-უბანი 549<sub>1</sub>, „ანჩისხატის დეკანოზი გრიგოლ და მისი მამა იოსებ შე-  
მოგვეხვეწა — გარეთ-უბანს თავის პატარა ბალისათვის წყლის ბოძე-  
ბას“, მუხლის შინაარსის მიხედვით საუბარია თბილისის „გარეთ-  
უბანზე“.
- გატეხილი ხიდი, 579<sub>1-3</sub>; 699<sub>5</sub>; ბერდუჯის მხარე, ქციის მარჯვენა ნაპირას, ი.  
ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 246, 295; III—IV, გვ. 364—365.
- გელაზი, 624<sub>10</sub>; თრიალეთში, კუკიასა და სამეგრეოთან (იხ.) დაკავშირებით  
არის მოხსენებული „დასტურლამალში“, მაშასადამე, ამ სოფლების  
მეზობლად არის. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 295, III—IV, გვ. 366.
- გელაქანი „ახალი ზუთხისა და გელაქნურისათვის 58 თუმანი“ 543<sub>1</sub>, გელაქ-  
ნური“; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 35; სევანის ტბის სახელწოდება იყო  
XVIII საუკუნემდე (აქედან შემოჰქონდათ თბილისში თევზი).
- გველფარები 626<sub>14</sub>, 627<sub>1</sub>, თრიალეთში, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზე, ვახ.,  
აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 527; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 296, III—  
IV, გვ. 366.
- გვეძინეთი 694<sub>8</sub>; „გვეძინელთ“. საციციანოში ვახ., აღწ. სამ. საქ.,  
გვ. 58.
- გილანი 648<sub>5</sub>; 687<sub>1</sub>, გილანი, ირანის პროვინცია კასპიის ზღვას სამხრეთ დასავ-  
ლეთის სანაპიროზე.
- გილიკი 694<sub>8</sub>, საციციანოში უნდა იყოს. ვახუშტი წერს საციციანოს აღწერას-  
თან დაკავშირებით: „გვეძინეთის დასავლით მოერთვის ხევი აბულახო-  
სი“; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 58; ხოლო 198-ე მუხლში ნათქვამია,  
რომ „აბულახოს ბუდე (შავარდნის — ი. ს.) და გილიკის ბუდე გვეძი-  
ნელთ შეინახონ“-ო. მაშასადამე, აბულახო, გვეძინეთი და გილიკი  
მახლობლად მდებარეობენ.
- გირიშკი 475<sub>2</sub>; ირანის ერთ-ერთი ოლქი. ქირმანი (იხ.), ყანდაარი (იხ.), გი-  
რიშკი და ჰაილათი (იხ.) ანუ ჰალათი, ანუ ქელათი, ანუ კელათი,  
ადმინისტრაციული ერთეულებია, რომელთაც XVIII საუკუნის პირ-  
ველ ოცეულში ქართლის მეფეებს აძლევდნენ სამფლობელოდ. ყანდა-  
არის პროვინციის ერთ-ერთი ქალაქი, რომელიც მდებარეობს მდ. გილ-  
მენდის მარცხენა სანაპიროზე — ავღანისტანში. ყანდაართან ერთად  
დაპყრობილი ჰქონდა ირანს (1648—1709 წწ.).
- გოლის სოფელი 608<sub>8</sub>; ვახუშტის აქვს შულავერის სოფლების სიაში და რუ-  
კაზეც, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 44; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 277;  
III—IV, გვ. 368.
- გოლთეთი 708<sub>17</sub>, წინაწყაროს (იხ.) ახლოს.
- გომარეთი 509<sub>7</sub>, 679<sub>6</sub>, 700<sub>16</sub>, 703<sub>7</sub>, 705<sub>12</sub>, 711<sub>9</sub>, 10, 712<sub>15</sub>, 721<sub>12</sub>, დიდი გომა-  
რეთი და ძველი გომარეთი, ყარაბულახოში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194,  
№ 428 (დიდი გომარეთი), № 421 (ძველი გომარეთი); ი. ლ., ქვ. ქ.,  
I—II, გვ. 297, III—IV, გვ. 368.
- გუჯარეთის ხეობაში არის კიდევ გომარეთი (ვახ., აღწ. სამ. საქ.,  
გვ. 199, № 175).

გორი 489<sup>17</sup>, 508<sup>3</sup>, 510<sup>16</sup>, 520<sup>5</sup>, 526<sup>11</sup>, 528<sup>17</sup>, 529<sup>13</sup>, 531<sup>12</sup>, 545<sup>2</sup>, 550<sup>4-6</sup>,  
551<sup>4, 8</sup>, 552<sup>19, 12</sup>, 553<sup>1, 3-5, 10</sup>, 637<sup>12, 14, 16</sup>, 638<sup>1, 3</sup>, 645<sup>3</sup>, 647<sup>7</sup>; 679<sup>1</sup>,  
683<sup>16</sup>, 716<sup>17, 18</sup>. ქალაქი ქართლში.

გორისი, 708<sup>17</sup>, გარისი, ქციის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 376;  
ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 295.

გოსტიბი, 532<sup>11</sup>, „გოსტიბის გზა“, ქსნის მიდამოებში.

## დ

დამბლუტი, 605<sup>7, 8, 9</sup>, 606<sup>6</sup>, 645<sup>2</sup>, ვახუშტის აქვს ბალიქის ზეობის სოფლების  
სიაში; რუკაზეც არის; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 270; ი. ლ., ქვ.  
ქ., I—II, გვ. 299, III—IV, გვ. 371.

დარუბანდი 609<sup>9</sup>, 693<sup>7</sup>, სოფელი ქციის ხეობაში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 300,  
III—IV, გვ. 130, 372.

დაღეთი 683<sup>6</sup>, ქციის ხეობაში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 400, III—IV, გვ. 372.

დევის ნამუხლარი 701<sup>16, 17</sup>, გეოგრაფიული პუნქტი თბილისსა და მცხეთას  
შორის (წ-ის შინაარსის მიხედვით).

დემურლუს დაღი 515<sup>71</sup>, წ-ის შინაარსის მიხედვით ქართლისა და კახეთის სა-  
ზღვარზე.

დემურჩი ასანლუ 554<sup>1</sup>, 555<sup>2</sup>, 562<sup>2</sup>. ელის დასახლება. დემურჩი ასანლუს თა-  
ბუნის გეოგრაფიული მდებარეობა და მათი საქმიანობა აღწერილი აქვს  
ვახუშტის: „ყარაის ქალას ქვეით, მტკვრის კიდეც, ესახლნენ ელნი დე-  
მურჩიასანლუ, სავსენი პირუტყვითა, რამეთუ ზამთარ სითბოთი და  
ტყითა და ბალახით მოკლებულ არს ადგილი ესე, და პირუტყვნი  
მათი დგებოდენ გარეჯის მთასა ზედა, რამეთუ რაოდენი წყარონი სდიან  
მთასა მას, მლაშენი არიან და პირუტყვთა შემრგონი“ (ვახ., აღწ. სამ.  
საქ., გვ. 51; გვ. 197, № 682); იას. ლორთქიფანიძის აზრითაც „დე-  
მურჩი ასანლუს მოსახლეობა მტკვრის გაღმა მხარეში, ყარაიაში იყო.

დემურჩი ასანლუ ელის მოსახლეობა გამომდებლის მიხედვით:

1. უზბაშისა 1 თაბუნი გამომდები ელისა, 376 კომლი,
2. შარაფადინასი 1 თაბუნი გამომდები ელისა, 122 კომლი.
3. მოლა აბდულა ყასუმასი 1 თაბუნი ელი თარხანისა, 40 კომლი.
4. ასანლუ მოლა მამუდასი 1 თაბუნი ელი თარხანისა; 10 კომლი. იხ.  
ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 392, იქვე, გვ. 247, იქვე, ნაწ. III—IV, გვ.  
135, 136, 138, 374, ვახუშტის რუკაზე (კახეთის რუკა) ყარაის სამხ-  
რეთ აღმოსავლეთით მტკვრის სანაპიროზე აღნიშნული აქვს „დემუ-  
ჩი ასანლუსელი“; აქვე აღნიშნულია „უზბაშის ობა“.

„დემურჩიასანის“ ალაღარები მოხსენებულია დავით ბატონიშვილის  
1802 წლის წერილში, „საქ. სიძველენი“, ე. თაყაიშვილის რედ., III,  
გვ. 91; „დემურჩი ჰასანლო“-ს სასოფლო საბჭო. ბორჩალოს რაიონშია  
(იხ. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა,  
1930, გვ. 39, რუკაზე ეს ადგილი არის სარვანის სამხრეთ-აღმოსავ-  
ლეთით).

დერძლო, დერძლოს სოფელი 563<sub>11</sub>, 565<sub>12</sub>, 609<sub>6</sub>; დერზიოლის სოფელი ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 205; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 302, III—IV, გვ. 374; 89-ე წ-ში, რომლის სათაურია „ელის კაცნი თარხანი“, მოხსენებულია „დერძის ოლი ხალილასი — 6 თუმანი“; 90-ე წ-ში, რომლის სათაურია „ელის ნოქარი მოჯამაგირე“, მოხსენებულია: „ხალილა და დერძიოლი 5 თუმანი“. 122-ე წ-ის სათაურია „ყაიყულის სოფლები“ და ამ სოფლების სიაში არის: „დერძლო სოფელი ხალილას“.

დედცნუტი 696<sub>4</sub>, ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 113; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 302, III—IV, გვ. 374.

დვალთა 708<sub>19</sub>, სოფ. ალგეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., ვ. I—II, გვ. 302; III—IV, გვ. 374.

დიდება 521 სქ., სოფ. ალგეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 374, ეს სახელი მხოლოდ ორ ნუსხაშია: S და K-ში.

დიდი ოლთისი, 700<sub>20</sub>, იხ. ოლთისი.

დიღუბე 708<sub>10</sub>; ვახუშტის აქვს ვერის ხევის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 674. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 309, III—IV, გვ. 374.

დინარიზას სოფელი 610<sub>7</sub>; ვახუშტით დინარზი ყაიყულის სოფელია. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 178; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 303, III—IV, გვ. 374.

დირბი, „დირბის წყალი“, 715<sub>10</sub>, რუისის მიდამოებში (გორის რაიონი), ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 79.

დიღომი, 594<sub>5</sub>, 6, 7, 596<sub>9</sub>, 597<sub>1</sub>, 7, 598<sub>1</sub>, 645<sub>3</sub>; დიღმელი 491<sub>21-22</sub>, 492<sub>1</sub>, 510<sub>65</sub>, 511<sub>2</sub>, 532<sub>17</sub>, 647<sub>7</sub>, 659<sub>1</sub>, 669<sub>7</sub>, 671<sub>8</sub>, 672<sub>3</sub>, 673<sub>11</sub>, 678<sub>13</sub>, 682<sub>11</sub>, 684<sub>4</sub>, 17, 692<sub>10</sub>, 701<sub>14</sub>, 18, 706<sub>7</sub>, 10, 778<sub>6</sub>, 8; სოფელი თბილისის ახლოს.

დოეთი 533<sub>3</sub>, „დოელთა“, გორის მიდამოებში, ატენის მხარეს უნდა იყოს წ-ის შინაარსის მიხედვით (იხ. „ქვახერელი“).

დრე 532<sub>5</sub>, „დრელთ“, სკვირეთში, ვერის ხევის მარჯვენა მხარეზე. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 672; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 303. თანამედროვე დარაიონებით ორი დრეა: ერთი გორის, მეორე თეთრიწყაროს რაიონში (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 199).

დურნუკი 511<sub>1</sub>, 592<sub>3</sub>, 4, 5, 594<sub>3</sub>, 632<sub>7</sub>, 699<sub>9</sub>. „დურნუკელი“, 691<sub>2</sub>; სოფელი ალგეთის ხეობაში, მდინარე ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც მდინარე ალგეთს ერთვის „ასურეთის-ხევი“; უკანასკნელის „ქვევით, სამკრით არს დურნუკი“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 47—48, ვახუშტის დურნუკი აქვს ალგეთის სოფლების სიაში, იქვე, გვ. 196, № 563; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 304, III—IV, გვ. 375.

დურღა ამირ ჰასანი 560<sub>3</sub>; ელის დასახლება სომხეთში, ვახუშტის აქვს რუკაზე, მამავერის მარჯვენა მხარეს, არის აგრეთვე ვახუშტის სოფლების სიაში: „მირასანდურღაია ობა“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 247, 304, 439; III—IV, გვ. 140, 375.

- ეგრისი 509<sub>7</sub>; „ეგრიქელნი“. ყარაბულახში, ორი სოფელი; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 439; III—IV, გვ. 375—376.
- ეკლესია, 511<sub>1</sub>, 590<sub>6, 7, 8</sub>, 591<sub>4, 10, 11, 12</sub>, 592<sub>1</sub>, 594<sub>1</sub>, 633<sub>8</sub>, 673<sub>1</sub>, სოფელი ქციის ხეობაში 699<sub>4</sub>, მარნეულის სამხრეთ-დასავლეთით; ვახუშტი წერს: „არს დაბა ეკლესია და სიცხისათჳს ჟოჯოხეთად წოდებული“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 48, ვახუშტის ეკლესია აქვს სოფლების სიაში, იქვე, გვ. 193, № 345; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 304. III—IV, გვ. 375.
- ენაგეთი 667<sub>12</sub>, 677<sub>10</sub>. „ენაგელი“ 708<sub>16</sub>, „ენაგეთი“ ალგეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 440; III—IV, გვ. 378.
- ერანი 621<sub>13</sub>, 625; ნასოფლარი თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 521; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 305, III—IV, 378—379.
- ერანი, ირანი 475<sub>13</sub>, 634<sub>11</sub>, 640<sub>5</sub>; სპარსეთი. მდივანბეგის გარიგებასა და ბოქაულთუხუცესის გარიგებაში საუბარია ქართლის მეფეზე, რომელიც „ერანში“ იყო მდივანბეგად და სპასალარად.
- ერწო 708<sub>18</sub>. ეს ერწო ალგეთის სოფელია, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 691; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 306.
- ერჭვეანი 621<sub>12</sub>, ნასოფლარი თრიალეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 306, III—IV, გვ. 379.
- ეცო 708<sub>18</sub>; ქციის ხეობაში. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 41; III—IV, გვ. 370.
- ეძანი 620<sub>10</sub>, 628<sub>10</sub>, 677<sub>7</sub>, 685<sub>7</sub>, 707<sub>7</sub>. თრიალეთში, ვახუშტის აქვს რუკაზე და სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 484; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 306, III—IV, გვ. 379.

## 3

- ვაზიანი 515<sub>6</sub>; თბილისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით.
- ვანათი 532<sub>3</sub> „ვანათელი“, ორი ვანათი იყო: 1) ქციის ხეობაში, კიკვაძის მარცხენა მხარეს (ვახ. აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 375), 2) სკვირეთში, ვერის მარცხენა მხარეზე (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 671; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 307, III—IV, გვ. 380); „დასტურლამალი“ უნდა გულისხმობდეს მეორე ვანათს, ე. ი. ვერის ხეობის ვანათს, რადგანაც „დასტურლამალი“ ვანათის წინ „დრე“ არის დასახელებული; ხოლო „დრე“ ვერის ხევის მარჯვენა მხარეს არის საგულგებელი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 303, III—IV, გვ. 375.
- ვარდისუბანი 621<sub>9</sub>, 628<sub>1, 6</sub>, თრიალეთის სოფელი, ვახუშტის აქვს რუკაზე და თრიალეთის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 518; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 303, III—IV, გვ. 380. თრიალეთის ვარდისუბანის გარდა კიდევ იყო 3 ვარდისუბანი: ორი ვარდისუბანი აღნიშნული აქვს ვახუშტის გომარეთისა და ზურტაკეტის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 441, 442, მესამე ვარდისუბანი ბწლიჭის ხეობის სოფლების სიაშია; იქვე, გვ. 193, № 276; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 308, III—IV, გვ. 380.
- ვარიანი, ვარიანს ხევდელიანი 531<sub>10</sub>, 605<sub>1, 2, 3</sub>, ვახუშტი წერს: გორს ზემოთ „დასავლეთიდან ლიახვს ვარიანის ფშანი“ ერთვის, „ვარიანს ზეით ერთვის ლიახვს აღმოსავლეთიდან პატარა ლიახვი“ (ვახ., აღწ. სამ.

საქ., გვ. 75). დიდი ლიახვის ხევის სოფლების სიაში ვახუშტის აქვს ვარიანი (იქვე, გვ. 202, № 104). ვარიანი ვახუშტის მიხედვით გეოგრაფიული პუნქტია. ძნელია იმის თქმა ვარიანი და ვარიანს ხვედიანელი ერთი და იგივე პუნქტია თუ სხვადასხვა. შესაძლებელია, ხვედიანელი გვარ-სახელიც იყოს და ამის მიხედვით ხვედიანელთა მიერ დასახელებული ადგილი ვარიანის ფშანზე ატარებდეს ასეთს სახელწოდებას. ამის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ვარიანის ფშანზე იყო ვარიანის დასახლებული ადგილი და კიდევ მეორე ადგილიც — ვარიანს ხვედიანელის სახელწოდებით.

ველათი, ველათის სოფელი 700<sub>8</sub>; ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 131; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 309, III—IV, გვ. 381.

ვერე 604<sub>2</sub>; „ვერელნი“, ატენის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 57.

ვეძისი 682<sub>13</sub>; სკვირეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 310, III—IV, გვ. 382; „ძველი ვეძისი“ შედის დიდმის სასოფლო საბჭოში (გარდაბნის რაიონი) „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 31, გვ. 382.

## ზ

ზავარაძორი, ზავარაძორელი 691<sub>2</sub>; ზავარაძორი მოხსენებულია სამშველდის (ქციის ხეობა), შემდეგ და ღურნუკის (ალგეთის ხეობა) წინ.

ზარიქანდო, ზარიქანდი 631<sub>15</sub>; ტაშირში. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 310, III—IV, გვ. 83.

ზაულისტანი 509<sub>7</sub>, 622<sub>2</sub>, ზაულისტანი ორი იყო: 1) თრიალეთის ნასოფლარი ზაულისტანი, ვახუშტის თრიალეთის ზაულისტანი არა აქვს, 2) ვახუშტის გომარეთისა და ზურტაკეტის (ყარაბულალის) სოფლების სიაში აქვს ზაულისტანი (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 431); „დასტურლამალის“ 34-ე მუხლით; ზაულისტანელნი, ეგრისელნი, „გომარელნი“, თოფრაცალელნი, სხალნარელნი და სხვა ვალდებულნი იყვნენ საფერისცვალებო თევზი დაეჭირათ ბატონისათვის, ვახუშტის ცნობით, გომარეთის მიდამოების მდინარეები მდიდარი იყო კალმახით (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41); ვახუშტის რუკაზე ზაულისტანი ნაჩვენებია გომარეთსა და ყარაბულალს შორის. ჩამოთვლილი სოფლები ზაულისტანს ესაზღვრება. 34-ე მუხლის ზაულისტანი ის სოფელი უნდა იყოს, რომელიც ვახუშტით გომარეთისა და ზურტაკეტის სოფლების სიაშია მოყვანილი. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 310, III—IV, გვ. 380.

ზემო ანდრაბი 620<sub>12</sub>, 627<sub>7</sub>, 701<sub>3</sub>, იხ. ანდრაბი.

ზემო ბეშქაშენი 623<sub>11</sub>, იხ. ბეშქაშენი.

ზემო გუფთა 694<sub>2</sub>; გუფთა ვახუშტის მოხსენებული აქვს ლიახვის ხეობის აღწერასთან დაკავშირებით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 77 (იხ. სატკიური).

ზემო ოლთისი 620<sub>14</sub>, იხ. ოლთისი.

ზემო ორთლუ 699<sub>2</sub>, იხ. ორთლუ.

ზემო ფარეხა 627<sub>7</sub>, იხ. ფარეხა.

ზემო ქართლი 515<sub>17</sub>, 526<sub>5</sub>, 528<sub>2</sub>, 529<sub>9</sub>, 716<sub>6</sub>, 717<sub>13</sub>, 721<sub>14</sub>. ქართლი დაიყოფოდა: ზემო ქართლად, ქვემო ქართლად და შიდა ქართლად. „ზემო ქართლის“ ცნება ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვა იყო.

ზემო ხორიეთი 625<sub>6</sub>, იხ. ხორიეთი.

ზირიშქი 635<sub>1</sub>; ირანის ერთ-ერთი გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც სამმართველოდ ჰქონდათ ქართლის მეფეებს.

ზრბითი 521 სქ., ვახუშტის ალგეთის ხეობაში აქვს მოხსენებული ზრბითის ხევი. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 47, გვ. 196, № 611; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 310—311; III—IV, გვ. 383.

## თ

თავრიზი, თებრიზი 540<sub>12</sub>, 552<sub>1</sub>, 673<sub>5</sub>, ჩრდილოეთ ირანის ქალაქი, თეირანის შემდეგ პირველი ქალაქი ირანში, აზერბაიჯანის ირანის პოლიტიკური და ეკონომიური ცენტრი.

თაკვი 532<sub>5</sub>, „თაკველთ“, ალგეთში ზრბითის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 613; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 311, III—IV, გვ. 384.

თამარაშენი 721<sub>30</sub> დ. „ქციხილვანს ზეით არს, ლიახვის დასავლეთით, თამარაშენი, მცირე ქალაქი“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 76).

თეზი 626<sub>3</sub>, 5, 8, 13, 626<sub>2</sub>, 700<sub>16</sub>, თრიალეთის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 436, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 313, III—IV, გვ. 386.

თეთრი სოფელი 575<sub>5-7</sub>, 647<sub>6</sub>, შულავერის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 23, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 313, III—IV, გვ. 386.

თეთრი წყარო 620<sub>13</sub>, 701<sub>6</sub>, თრიალეთში, ანდრაპის ხევის მარჯვენა მხარეზე. ვახუშტის აქვს რუკაზე და თრიალეთის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 544; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 313, III—IV, გვ. 387.

თვალათუბანი 531<sub>10</sub>, გორის რაიონში, ურბნისის ახლოს.

თიქმატაში 515<sub>9</sub>, 609<sub>3</sub>, ყაიყულის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 204, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 314, III—IV, გვ. 307.

თორტიზა 563<sub>10</sub>; „თორტიზამ“ მოუხსნას. 87-ე წ-ში თორტიზა გორის დებულე-ბაშია მოხსენებული, მაშასადამე, ამ რაიონშია.

თოფალას სოფელი 610<sub>4</sub>; ყაიყულში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 312<sub>7</sub>, III—IV, გვ. 385.

თოფრაყალა 509<sub>7</sub>, 8, „თოფრაყალელნი“; გომარეთის ახლოს უნდა იყოს. იხ. ზაულისტანი.

თრეღვი 521 სქ., 694<sub>9</sub>, 695<sub>13</sub>, „თრეღვის ბუდე (შავარდნის—ი. ს.) თრეღველთა და ერთობილთ ხვედურელთ შეინახონ“. მაშასადამე, თრეღვი ხვედურეთის ახლოს უნდა იყოს (იხ. ხვედურეთი).

თრიალეთი, 510<sub>4</sub>, 511<sub>12</sub>, 515<sub>15</sub>; 524<sub>7</sub>, 8, 12, 617<sub>12</sub>, 13, 14, 618<sub>11</sub>, 619<sub>1</sub>, 14, 650<sub>5</sub>, 6, 7, 622<sub>3</sub>, 627<sub>16</sub>, 633<sub>17</sub>, 679<sub>3</sub>, „თრიალეთი“, 650<sub>5</sub>, 6, 7, 622<sub>3</sub>, 627<sub>16</sub>, 627<sub>16</sub>, 633<sub>17</sub>, 674<sub>17</sub>, 679<sub>3</sub>, „თრიალეთი“, „თრიალეთის საშუალსა დის მდინარე ქცია“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41. ამჟამად თრიალეთის დაბა წალკის რაიონში შედის (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციული დაყოფა, 1966, გვ. 214).

თულანთ მამული 532<sub>6</sub>; დრესა (იხ.) და ვანათის (იხ.) ახლოს.

თურანი 622<sub>2</sub>; ნასოფლარი თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 522, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 315; III—IV, გვ. 389.

თხილნარა 604<sub>8</sub>; „თხილნარელნი“. წ-ის შინაარსის მიხედვით ატენის ხეობაში უნდა იყოს. ი. ლორთქიფანიძეს თხილნარი ეგულება ალგეთში ან ყარაბულახში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 315, III—IV, გვ. 390.

თხილოვანა 683<sub>2</sub>, ალგეთში, უფრო ზუსტად ლაკვაში, ლაკვის ხეობაში, ლაკვის წყალი ერთვის ალგეთს მანგლისის შემდეგ. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 46, 197, № 654; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 315, III—IV, გვ. 90.

## 0

იაღლუჯი 577<sub>1, 2</sub>; „იაღლუჯის საყორულო“; 644<sub>1</sub>, 647<sub>1, 2</sub>; „მთა იაღლუჯა დემურჩი ასანლის ახლოს ადგილია თბილისიდან 25—30 ვერსზე“ (პ. უ.); იხ. „დემურჩი ასანლუ“. ვახუშტის მოხსენებული აქვს იაღლუჯის მთა (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 48).

იერქორფი 515<sub>8</sub>, §-ს ასეთი სათაური აქვს: „კახეთისა და ქართლის სამძღვა-რი“; „იერქორფი“-ც ამ საზღვარზეა საგულევებელი.

იეჩი 700<sub>9</sub>, იაჩი ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 126; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 315, III—IV, გვ. 391.

იისციხე 604<sub>7</sub>, „იისაციხელნი“, იისციხელნი ატენში ბატონის, ე. ი. ქართლის მეფის „დიდ ზვარს“ ამუშავებდნენ სხვა სოფლებთან ერთად. მაშასადა-მე, იისციხე ატენის მიდამოებშია.

იმერეთი 545<sub>5</sub>, დასავლეთ საქართველოს ერთი ნაწილი. მაშინ („დასტურლა-მალის“ ეპოქაში) სამეფო იყო.

იმერხევი 695<sub>14</sub>; ვახუშტის საციციანოს აღწერასთან დაკავშირებით მოხსენებული აქვს „იმერხევის — ქევი“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 58.

ირდასუბანი 708<sub>18</sub>, ქციის ხეობაში, მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირზე, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 360, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 316, III—IV, გვ. 392.

ისპანი 688<sub>3</sub>, ისპაპანი, ქალაქი ირანში.

იფნობი 509<sub>9</sub>; „იფნობელნი“, ქციის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 361; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 316, III—IV, გვ. 392.

## ბ

კავთისხევი 510<sub>15</sub>, 524<sub>8, 12</sub>, 532<sub>12</sub>, 598<sub>4, 5, 6</sub>, 599<sub>9</sub>, 600<sub>5, 7, 12</sub>, 678<sub>14</sub>, 684<sub>15</sub>, 685<sub>7</sub>, 682<sub>2</sub>, 693<sub>15</sub>. ნიჩბისის დასავლეთით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 55—56. ახლანდელი დარაიონებით შედის კასპის რაიონში (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. 1966, გვ. 217).

კარა 708<sub>18</sub>, კორა, ქციის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 352; ი. ლ. ქვ. ქ., I—II, გვ. 317, III—IV, გვ. 393.

კარასორი 696<sub>2</sub>, ი. ლორთქიფანიძის ვარაუდით კარასავორი სომხითშია, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 317, III—IV, გვ. 393.

კარწახი 620<sub>9</sub>, 629<sub>1, 6</sub>, 701<sub>8</sub>; თრიალეთის სოფელი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 318, III—IV, გვ. 394.

კახეთი 515<sub>1, 2, 3</sub>, „კახური“, აღმოსავლეთ საქართველოს ერთი ნაწილი, სამეფო.

კეზვი 604<sub>9</sub>; „კეზველნი“, ეს სახელი გვხვდება „ატენის დებულებაში“, აქედან ჩვენ უნდა დავასკვნათ, რომ გეოგრაფიული პუნქტიც ატენის მიდამოებშია.

კერატის სოფელი 793<sub>2</sub>; სომხეთში, შულავერის ზეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 144, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 318, III—IV, გვ. 394.

კეხვი 721<sub>32</sub>, ზემო ქართლში. „კეხვი“ მოხსენებულია ზემო ქართლის სადედოფლოში „არადეთის“ (იხ.) შემდეგ და „აჩაბეთის“ (იხ.) წინ. კეხვი ვახუშტის აქვს ლიახვის ზეობის აღწერაში (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 76—77). თანამედროვე დარაიონებით კეხვი ცხინვალის რაიონშია (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 218).

კვეხეთი, ქვეხეთი 532<sub>3</sub>, „კვესელთ“, სკვირეთში, ვერის ხევის მარჯვენა მხარეზე, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 319, III—IV, გვ. 394. თანამედროვე დაყოფით გარდაბნის რაიონში, საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 219.

კირაკოზას სოფელი 609<sub>9</sub>; ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 213; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 320, III—IV, გვ. 395.

კლდეკარი 694<sub>4</sub>, 695<sub>11</sub>; „კლდეკარის ბუდე იქივ ყვავიანებმა, იქ მანგლელის სოფელი არის, იმათ და უგუდელთ შეინახონ“. 521 სქ. (SK): „ახლა რომ შავარდენს ვართმევთ თრეღვიდამ ორი, საჯავახიანოდამ ორი, კლდეკარიდამ ორი, იმერხვეიდამ ორი, კოშკიდამ“... ვახუშტის საუბარი აქვს კლდეკარის ციხეზე, რომელიც, ვახუშტისავე სიტყვით, ლიპარიტ ბაღვაშის მიერ იყო აშენებული, და კლდეკარის მთაზე; ამ მთიდანვე, ვახუშტის მიხედვით, მიედინება ალგეთი (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41, 42, 46, 52, 59). შესაძლებელია აქ შემდეგი ვარაუდი:

1) „დასტურლამალის“ წ-ის მოყვანილი ადგილი შეიძლება ისე გავიგოთ, რომ საუბარია კლდეკარის მიდამოებში ან ტყეებში შვევარდნის ბუდეების შენახვაზე, რომელიც ევალებოდა კლდეკარის მახლობელ სოფლებს.

2) კლდეკარი მოხსენებულია დასახლებული ადგილების სიაში: თრეღვი, იმერხვეი, კოშკი, საჯავახიანო, ამიტომაც, უფრო ახლოა სინამდვილესთან თუ ვიტყვით, რომ კლდეკარი „დასტურლამალით“ დასახლებული ადგილია.

კლონეთი 622<sub>8</sub>; თრიალეთში; ვახუშტის აქვს „ქნოლე ბ“, ე. ი. 2 სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 496; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 320, III—IV, გვ. 395.

კობალა 708<sub>19</sub>, ალგეთში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 634; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 320, III—IV, გვ. 395.

კოლორი 521<sub>6</sub>, 580<sub>3</sub>, 582<sub>4</sub>, 585<sub>10</sub>, 590<sub>10</sub>, 593<sub>1</sub>, 596<sub>2</sub>, 616<sub>14</sub>, 633<sub>3</sub>, 5, 6, 634<sub>3</sub>, 670<sub>4</sub>, 709<sub>3</sub>, 716<sub>23</sub>; თბილისის სამხრეთით, ზაფხულობით მეფეთა სამყოფი, „სასახლე მეფისა“ (კოეორში); ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 46, 47, 49; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 321, III—IV, გვ. 396. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით შედის გარდაბნის რაიონში, „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 31, 354.

კორტანეთი 515<sub>18</sub>; „ზემო ქართლში ზეობას აქეთ, — ნექვი და კორტანეთი და ტაშის-კარცი დაეთარში ჩავარდების. იმას აქათაც — საამილახვრომდი



და ამილახორის მამულიც. ზემო ქართლის სარდალი და ერთი მდივანი წავა და დავთარს დაიჭერს“.

ვახუშტის მტკვრის ხეობის აღწერისას მოხსენებული აქვს „კევი კორტანეთისა“, რომელიც მტკვარს ერთვის „მცირე ქალაქ“ ახალდაბის ახლოს (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 83).

გარდა ამისა, ვახუშტის ნაშრომის მიხედვით აწყვერის ქალაქსა და ციხეში არის „ეკლესია დიდშენი“, სადაც „იჭდა მიტრაპოლიტი, მწყემსი ყვიბის, კორტანეთს ზეითისა“ (იქვე, გვ. 124).

კორტანეთი და ყვიბისი ახლანდელი დარაიონებით ბორჯომის რაიონში შედიან (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 221, 272).

კოშკა, კოშკი, 521<sub>4</sub>, 532<sub>7</sub>, 694<sub>12</sub>, 695<sub>15</sub>, ლიახვის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 77 (იხ. სატკიური).

კოხაჯი 621<sub>1</sub>; თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 350, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 321.

კრეთლა, კრეფა 708<sub>17</sub>, სოფელი ქციაში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 321, III—IV, გვ. 396.

ვახუშტის კრეფა მოცემული აქვს ირაგის სოფლების სიაში (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 383), ხოლო „კევი ტორნე“ არის „ირაგის ხეობის მდინარე“, რომელიც ერთვის ქციას (იქვე, გვ. 44).

კრკონი, 694<sub>7</sub>, დბანისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, ბალიქის ხეობის სოფლების სია, № 260; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 321; III—IV, გვ. 396.

კრწანისი 492<sub>1</sub>, 494<sub>2</sub>, 547<sub>5</sub>, ვახუშტის კრწანისი აქვს ჭივჭავის ხეობის სოფლების სიაში (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 372), ვახუშტი იხსენიებს ჭივჭავის ხრამს (სამშვილდის ახლოს) და ჭივჭავის წყალს (იქვე, გვ. 44); ამასთანავე, ვახუშტის კოდის სოფლების სიაში აქვს აგრეთვე კრწანისი (იქვე, გვ. 196, № 596); თანამედროვე დარაიონებით ერთი კოდა შედის ქარელის რაიონში და მეორე თეთრწყაროში (საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 220). ვახუშტის დასახელებული აქვს აგრეთვე კრწანისის გორა (თბილისის ახლოს, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 52; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 322, 453, III—IV, გვ. 396).

კუკია 624<sub>10</sub>, 701<sub>9</sub>, თრიალეთში მდ. ქციის მარცხენა ნაპირას, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 523; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 322.

კუმისი 596<sub>9</sub>, „კუმელთ“, ალგეთზე, კუმისი ვახუშტის აქვს კოდას სოფლების სიაში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. № 600, ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 322.

## ლ

ლაუვარდი 631<sub>12</sub>, 699<sub>11</sub>; ტაშირში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 322.

ლაქი, ლაქლარი, ქალაქლარი, 561<sub>7</sub>, 568<sub>12</sub>. იხ. ქალაქლარი.

ლიახვი 715<sub>11</sub>, მდინარე, მტკვრის მარცხენა შენაკადი.

ლილო 511<sub>1</sub>, 515<sub>4</sub>, 601<sub>1, 2, 3, 9</sub>, 700<sub>11, 12</sub>. „აღმოსავლეთ ტფილისისა არს ლილო“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 54); მეფის სასპასპეტოს აღმოსავლეთით საზღვრავს ლილო (იქვე, გვ. 51); გრდანი, ლილო და მარტყოფი გარდაბანში შედიოდა (იქვე, გვ. 50); ვახუშტი ჩამოთვლის სოფლებს: გარ-

დაბანს, გრდანს, მარტყოფს, ლილოს, დიდუბეს და სხვა (იქვე, გვ. 86). მას „ვერის-წვეის“ სოფლების სიაში აღნიშნული აქვს ლილო, რომელსაც უწერია ე, ე. ი. 5 (იქვე, გვ. 197, № 68); ეს იმას ნიშნავს, რომ ვახუშტის ხუთი ლილო ეგულება. ამ ხუთიდან ვახუშტის აღნიშნული აქვს „ქვიტკირის“ ლილო, რომელიც ქართლისა და კახეთის საზღვარზე არის, ის წერს: „აეჭალა არს მტკვრის კიდესა ზედა, სანადირო კეთილი. ამ აეჭალის ბოლოს არს წვემმარი, ჩამოვარდების მშრალი წვევი. ქვიტკირის ლილოდამ მტკვრამდე. ესე არს საზღვარი აწინდელი ქართლ-კახეთისა“ (იქვე, გვ. 94). „დასტურლამალში“ ქვიტკირისა და სააკას ლილო მოხსენებულია ორ მუხლში (115, 202). ამავე ძეგლში ნახსენებია ორი სამეფო ლილო (მუხ. 37).

ი. ლორთქიფანიძე ასახელებს 5 ლილოს შემდეგ სახელებს: 1) ბაგრატის, 2) თბილელის, 3) კოდის ქვიტკირის, 4) შავრობის და 5) სააკას ლილოს, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. გვ. 289, 313, 321, 322—323, 356, 363—364; ჩამოთვლილი სახელები ვახუშტის რუკაზე არის, გარდა სააკას ლილოსა, 1721 აღწერაში იხსენიება — ბაგრატის, კოდის ქვიტკირის და შავრობის ლილო. „დასტურლამალში“ მოხსენებული მაღალი ლილო (მუხ. 42) უნდა იყოს ვახუშტის მიერ აღნიშნული ლილო, მთნს ახლოს და მარტყოფის მეზობლად მდებარე სოფ. ლილო (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 95), იქ სადაც დღეს მდებარეობს დიდი და პატარა ლილო. დანარჩენნი განლაგებულნი იყვნენ მტკვრის მხარეზე აეჭალის მიმართულებით, ხოლო ქვიტკირის ლილო ყველაზე ახლო იყო აეჭალასთან.

ლორი, ლორელი, 663<sub>1-2</sub>, ლოქის ქედის სამხრეთით (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 24, 35, 37).

ლოში 621<sub>1</sub>, 625<sub>2</sub>, 626<sub>6</sub>, 628<sub>12</sub>, 701<sub>4</sub>, ვახუშტის აქვს „ლოში“ თრიალეთის სოფლების სიაში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 539, აქვს რუკაზეც, ქვემო ანდრაპის დასავლეთით, ბოჟანოს (იხ.) ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ლოში და ბოჟანო თრიალეთის ორი სოფელია, რომლებიც მეზობლად მდებარეობდნენ და რომელთა მოურავობა მდივანბეგს ჰქონდა. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 324; III—IV, გვ. 399.

ლოქინი 515<sub>15</sub>, მტკვრის გაღმა გორაზე, ნავთლულის სამხრეთით, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 324, III—IV, გვ. 400; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, გვ. 51, 95.

### მ

მანგლისი 694<sub>4</sub>, 720<sub>4</sub>; ალგეთის ხეობაში, ვახ. აღწ., სამ. საქ., გვ. 46.

მარაბდა 713<sub>3</sub>, მდ. ალგეთის მარცხენა მხარეზე, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 561; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 325, III—IV, გვ. 404.

მარიაში 668<sub>3</sub>, 669<sub>9</sub>, 718<sub>6</sub>, „მარიაშული“ ალგეთში, ლაკვის ხევის მარცხენა მხარეზე, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 46, 96, № 639; ი. ლ. ქვ. ქ. I—II, გვ. 326, III—IV, გვ. 404.

მარქარას სოფელი 609<sub>4</sub>, ყაიყულში, ვახუშტის არა აქვს; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 326; III—IV, გვ. 404.

მასხუდლუ 557<sub>31</sub>, ელის მოსახლეობა, მასხუდლუ ელის ერთი თაბუნი ოთარ მდივანს ჰქონდა სამოურაოდ. რუკებზედ ვერ ვიპოვეთ. ი. ლ.: ქვ. ქ., I—II, გვ. 326, III—IV, გვ. 404, იხ. ელი.

- მაყუალთწყარო 5157, დასახლებულია ზ-ში, რომლის სათაურია „კახეთისა და ქართლის სამძღვარი“. ვაზიანის ახლოს უნდა იყოს.
- მაჩვთა, მაჩუთა, 492<sub>3</sub>, 621<sub>3</sub>, 701<sub>2</sub>. თრიალეთის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 541; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 375, III—IV, გვ. 404.
- მაჩქათი, 509<sub>8</sub>; „მაჩქათელნი“, ყარაბულახში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 446; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 326, III—IV, გვ. 404; დაბა ყარაბულახი მდებარეობს გომარეთის სამხრეთით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41, ამჟამად შედის წალკის რაიონში, საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 272.
- მაწევანი 708<sub>15</sub>, წინწყაროს (იხ.) ახლოს.
- მეთრევანი 623<sub>8</sub>, 628<sub>9</sub>, თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 509. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 327.
- მელას ტამალია 624<sub>6</sub>, იხ. ტამალია.
- მელესი 532<sub>11</sub>, ამ მუხლში ნათქვამია, რომ საჯავახიანომ (იხ.) შეინახოს, მოუაროს თავისი და მელეს გზაო. საჯავახიანოდ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ფეოდალ ჯავახიშვილების სამფლობელო. მელელიც ამ სამფლობელოს მიდამოებში არის საგულეებელი. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 541; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 375; III—IV, გვ. 404.
- მელიქბეგას სოფელი 609<sub>2</sub>. მელიქბეგის სოფელი ყაიყულშია, არის რუკაზედ, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 188. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 327, III—IV, გვ. 407.
- მერაბ ალას სოფელი 609<sub>10</sub>; ვახუშტის აქვს მერაბალას სოფელი (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 209), „დასტურლამალში“ არის: „სელიმას სოფელი მერაბ ალას“ აქვს სამოურაოდ (მუხ. 122). მამასადამე. ამ შემთხვევაში სოფლისა და მოურავის სახელი ერთმანეთს ცვლის.
- მერეკანი 626<sub>4</sub>; თრიალეთში, ვახუშტის ნაჩვენები აქვს ორი სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 549; 550, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 327.
- მეჭვრის ხევი 715<sub>15</sub>, „მეჭვრისხევის წყალი“, მუხლის შინაარსით ლიახვის ხეობაშია საგულეებელი.
- მეჯუნე ყალა 515<sub>8</sub>, კახეთის და ქართლის საზღვარზე (ფ-ის შინაარსის მიხედვით).
- მისირა 608<sub>4</sub>; მისირის სოფელი ყაიყულშია, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 328.
- მლაშის წყალი 531<sub>12</sub>, ურბნისის (იხ.) მიდამოებში.
- მონთის სოფელი 610<sub>3</sub>, მონათის სოფელი ყაიყულში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 330, III—IV, გვ. 413.
- მულალუ, მულანლუ 561<sub>3</sub>, 562<sub>11</sub>; ელის დასახლება ქვემო ქართლში, რუკებზე არ არის, ამ დასახლებაში შედიოდა ორი თაბუნი: 1) ალიაღას, 2) ალიოღლი მამულდასი (თარხანი), ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 332. 462—463; III—IV, 138, 140, 143; იხ. ელი.
- მუხათგვერდი 532<sub>17</sub>, 18, დიღომსა და მცხეთას შორის, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 55.
- მუხრანი 516<sub>10</sub>, 11, 529<sub>7</sub>, 8, 701<sub>18</sub>. დიღმიდან „ძეგვის წყლამდე მუხრანისა არს“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 54, შენიშვნა, გვ. 60—64, 72, 84, 93.
- მცხეთა 701<sub>14</sub>, საქართველოს უძველესი დედაქალაქი.
- მცხოვრეთი 708<sub>17</sub>; წინწყაროს (იხ.) ახლოს.

- ნაგები 91, 182; ბოსტან-ქალაქი, რუსთავი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 50—51, 86; ი. ლ.; ქვ. ქ., ნაგები, იხ. რუსთავი, III—IV, გვ. 435, 441.
- ნადვალეთი 696<sub>2</sub>; სომხითში, ფოლადაურის მარცხენა მხარეს. ვახუშტის ბოლნისის ხეობაში აღნიშნული აქვს 2 ნადვალეთი (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 118, 119), ამას გარდა იყო კიდევ ნადვალეთი თრიალეთში (იქვე, გვ. 195, № 479; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 333).
- ნაზარლუ 558<sub>3</sub>; „ნაზარლუ უსეინას თაბუნი“; ელის მოსახლეობა, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 334, 466, III—IV, გვ. 140, 435; ხუთვერსიანი რუკაზე არის მეჯვრის მარცხენა ნაპირზე, რკინისგზის სადგურ ყარაიაზის სამხრეთის მიმართულგებით. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით თბილისის სამგორის რაიონშია, „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 32, 236.
- ნახიბლუ 559<sub>9</sub>, „ნახიბლუელი“ 691<sub>6</sub>; ელის მოსახლეობა დბანისის ხეობაში, ქციისა და მაშავერის შესართავს შუა; არის ვახუშტის რუკაზე და ვახუშტის სოფლების სიაშიც, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 247, 466, III—IV, 140, 436.
- ნაქულბაქევი 532<sub>17</sub>; „ნაქულბაქელი“, დილომსა და მცხეთას შორის, ვახ., აღწ. I—II, გვ. 247, 466, III—IV, გვ. 140, 436.
- ნახიდური 773<sub>5, 6</sub>, 717<sub>6, 7</sub>, 721<sub>8</sub>; ქციის ხეობაში ორი ნახიდურია მდ. ქციის ორთავე მხარეს. „დასტურლამალში“ მოხსენებულია გამოღმა ნახიდური, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 347, 348; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 335.
- ნახშირის გორა 523<sub>3</sub>, 533<sub>1</sub>; სკვირეთში, ვერის მარცხენა მხარეზე, ვახ., აღწ., სამ. საქ., გვ. 197, № 666, 667 (ორი სოფელია); ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 335, III—IV, გვ. 437.
- ნაჯბადინი 568, 580<sub>7</sub>; „ნაჯბადინლუ“ 562<sub>13</sub>; ელის დასახლება ქციის ხეობაში, „ნახიდურს ქვეით, ქციის ამიერ და იმიერ კიდესა, სახლობენ ელნი მაჰმადიანნი, მოზარკენი და მოლაშქრენი მეფისა, არამედ ბაიდრის სულთანნი, რომელი დასხნა შასეფიმ ავლაგარს, ქვეით ნაჯბადინამდე და ეკლესია-ნაზარას სოფლამდე. ხოლო ადგილსა ამას პირველ ეწოდებოდა წყალთა-შუა და აწ ბაიდარი“; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 45; ნაჯბადინში ითვლებოდა: 1) ერთი თაბუნი კომლი 160, 2) მოლა ალიას ერთი თაბუნი 10 კომლი თარხანი; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 336, 465, III—IV, გვ. გვ. 138, 140, 143, 437.
- ნეძვი 515<sub>18</sub>, 694<sub>10</sub>, 695<sub>16</sub>; მტკვრის ხეობის აღწერასთან დაკავშირებით ვახუშტი ახსენებს „ნეძვის ქვეს“, რომელიც ახალდაბის ახლოს „მტკვარს მოერთვის ჩრდილოდამ“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 83.
- ნიაწარი 509<sub>8</sub>, „ნიაწრელი“, ყარაბულალში, ვახ., აღწ. სამ., საქ., გვ. 194, № 422, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 336, III—IV, გვ. 437.
- ნიჩბისი 532<sub>14</sub>, 693<sub>14</sub>; „მცხეთის ზემოთის“ აღწერასთან დაკავშირებით ძეგვის ხევის შემდეგ ვახუშტის მოხსენებული აქვს „ქვეი ნიჩბისის“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 55.

- ოთურბულახი 632<sub>3</sub>, 4; ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 133; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 336.
- ოლთისი 672<sub>10</sub>; ვახუშტის აქვს ორი ოლთისი თრიალეთის სოფლების სიაში; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 545, 546. ორთავე ოლთისი არის რუკაზეც, 1) ზემო ოლთისი ანუ დიდი ოლთისი, ანდრაპის ზევით, მარცხენა მხარეზე (თრიალეთში), 2) ქვემო ოლთისი ანუ პატარა ოლთისი—თრიალეთის ხევდრმის ხევის მარჯვენა მხარეზე, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 336—337, III—IV, გვ. 438.
- ოლოზი 604<sub>9</sub>; „ოლოზელნი“, ეს სახელი ატენის დებულებაში არის მოცემული, ამავე რაიონშია საგულევებელი თვით გეოგრაფიული პუნქტიც.
- ორდუბადი 541<sub>2</sub>, ქალაქი ნახიჩევანის ასსრ-ში.
- ორთაშუა 696<sub>1</sub>, 708<sub>18</sub>, ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 391. № 114, მეორე ორთაშუა იყო ყარაბულახში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 337. „დასტურლამალში“ მხედველობაშია ბოლნისის ხეობის ანუ სომხეთის ორთაშუა, ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში.
- ორთლუ 609<sub>1</sub>, 2; ორი სოფელი ყაიყულში, ქვემო და ზემო ორთლუ, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 189, 190; ი. ლ., ქვ. ქ., 337, III—IV, გვ. 438.
- ოხიაური 704<sub>15</sub>, 707<sub>1</sub>, 2, 714<sub>1</sub>, 2; ვახუშტის ეს სახელი მოთავსებული აქვს სურამის წყლის აღწერაში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 81.
- ოფრეთი 679<sub>7</sub>, 699<sub>6</sub>, 703<sub>8</sub>, 705<sub>12</sub>, 710<sub>13</sub>; 14, 721<sub>7</sub>. შულავრის ხეობაში, ვახ., აღწ., სამ. საქ., გვ. 190, № 40; ი. ლ., ქვ. ქ. № I—II, გვ. 338.
- ოქრომჭედლის სოფელი 700<sub>6</sub>; ოსკიპარა (ვახუშტით), 1721 წლის აღწერით ოსკერიჭა, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 129, ი. ლ., ქვ. ქ. I—II, გვ. 337—338.
- ოქსუზი 608<sub>8</sub>; ყაიყულში, არის რუკებზე და ვახუშტის სოფლების სიაში ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 197, 198; ორი სოფელი; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 338, III—IV, გვ. 439.
- ოშეთი 708<sub>18</sub>; ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 616; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 338, III—IV, გვ. 439.
- ოძისი 521 სქ. 532<sub>12</sub>, „ოძელთ“, ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 647, 648.
- ოძისი არის აგრეთვე მუხრანშიც (იქვე, გვ. 63, 64, 68);  
ოძისი ქვემო, ოძისი ზემო, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 338.

3

- პალაკაციური ელი 578<sub>1</sub>, 2; ელი, რომელიც პალაკაციოს მთაზე პირუტყვს აძოვებდა და ამისათვის გადასახადს იხდიდა, ვახუშტი წერს: „...რაოდენნი ელნი დავსწერეთ ქართლს ზამთარ არიან ამ ადგილთა შინა და ზაფხულს აღვლენან ყაიყულისა და პალაკაციოს მთასა ზედა“, ვახ., აღწ. სამ. საქ. გვ. 51, „პალაკაციო“ მოხსენებული აქვს ვახუშტის აბოციისა და ყაიყულის აღწერასთან დაკავშირებითაც (იქვე, გვ. 38).  
იხ. აგრეთვე ი. ლ., ქვ. ქ., III—IV, გვ. გვ. 135, 149.
- პალუყაი 700<sub>2</sub>; ვახუშტით—პალუა, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 138.

პატარა ოლთისი 707<sub>1</sub>, იხ. ოლთისი.  
პატარა საბატე 625<sub>11</sub>, 626<sub>9</sub>, იხ. საბატე.

რ

რატინი, რატევიანი 713<sub>8</sub>; ღბანისის ხეობაში, მაშავერას მარცხენა მხარეზე, ვახ.,  
აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 223, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 339, III—IV,  
გვ. 440.  
რევაშენი 509<sub>8</sub>, „რევაშენელი“ ყარაბულალში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194,  
№ 425; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 339, III—IV, გვ. 440.  
რუისი 531<sub>11</sub>, 684<sub>10</sub>, 715<sub>10</sub>, 716<sub>6</sub>, 7; გორის რაიონში, ვახ., აღწ. სამ. საქ.,  
გვ. 78—79.  
რძიების ნასოფლარი 610<sub>10</sub>, ყაიყულში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 340, III—  
IV, გვ. 442.

ს

სამილახვარო 516<sub>1</sub>, 528<sub>4</sub>, 5, 15; ამილახვართა სამფლობელო.  
საკას ლილო 700<sub>11</sub>; იხ. ლილო.  
საკას სოფელი 609<sub>5</sub>; ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში,  
ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 185; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 340, III—IV,  
გვ. 442.  
საბა 696<sub>3</sub>, ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 111, ი. ლ., ქვ.  
ქ., I—II, გვ. 340.  
საბარათაშვილო 515<sub>15</sub>, 16, 530<sub>3</sub>, 4, 1, 2, 582<sub>5</sub>, 665<sub>7</sub>, 705<sub>15</sub>, 707<sub>4</sub>, 8, 717<sub>11</sub>; ბა-  
რათაშვილთა სამფლობელო.  
საბატე „საბატელი“, 621<sub>7</sub>, 624<sub>5</sub>, 6, 625<sub>11</sub>, 626<sub>9</sub>, 700<sub>18</sub>, თრიალეთში, მდ. ქციის  
მარცხენა ნაპირზე, ვახუშტის აღნიშნული აქვს ორი სოფელი „საბატე—  
ბ“, ერთს ჰქვიადა პატარა საბატე, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 487,  
488, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 340, III—IV, გვ. 443.  
საბეკლავი 622<sub>4</sub>, 9, 10, თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 414; ი. ლ.,  
ქვ. ქ., I—II, გვ. 340.  
საბურთალო 113, 598<sub>3</sub>; მაშინდელი თბილისის გარეუბანი.  
საგარეჯო 502<sub>3</sub>; გარე კახეთი. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 16—89, 90.  
სადაყუდებულო 721<sub>33</sub>; 41-ე წ-ი, რომელშიაც არის „სადაყუდებულო“, ასეთ სა-  
თაურს ატარებს: „ზემო ქართლის სადედოფლო ძველთაგან და აწ მე-  
ფის გიორგისაგან დამტკიცებული“.  
სადგერი 516<sub>7</sub>; ზემო ქართლში, ტამიშის კარის ახლოს, ვახ., აღწ. სამ. საქ.,  
გვ. 52, 59, 78, 83, 84.  
სავეანლო 559<sub>3</sub>; ელის დასახლება, რუკებზე ვერ ვიპოვეთ. იხ. ელი. ი. ლორთქი-  
ფანიძეს სავეანლოს კომლთა რაოდენობა აღნიშნული აქვს „18“-ით  
(ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, 314, 474), ხოლო სტატისტიკურ ცხრილში სავეან-  
ლოს ციფრობრივი მაჩვენებელი მიწერილი აქვს სარაჯულ ემინას (იხ.)  
თაბუნს და პირიქით (ი. ლ., ქვ. ქ., III—IV, გვ. 140).  
სათოვლი 533<sub>1</sub>, სკვირეთში უნდა იყოს ნახშირ-გორას (იხ.) ახლოს.  
საკაცე „საკაცელი“ 509<sub>9</sub>; საკაცე, ქციის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194,  
№ 367; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 341, III—IV, გვ. 446.

სამადლო 623<sub>4</sub>, 9, 629<sub>12</sub>, „სამადლოელნი“, თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 499; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 432.

სამანაო 515<sub>6</sub>; ეს სახელი გვხვდება 42-ე წ-ში, რომლის სათაურია; „კახეთისა და ქართლის სამძღვარი“, მოხსენებულია ვაზიანთან ერთად.

სამენახირე საყდარი 628<sub>10</sub>; თრიალეთში, ტაშალიასა (იხ.) და ეძანის (იხ.) ახლოს.

სამეხრეო „სამეხროელი“, 620<sub>5</sub>, 624<sub>10</sub>; 672<sub>22</sub>, 677<sub>8</sub>, 700<sub>13</sub>, ვახუშტის აქვს თრიალეთის სოფლების სიაში „სამეხრეო“ ბ“, ე. ი. ორი სოფელი სამეხრეოს სახელწოდებით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 524, 525; მდებარეობდა ქციის მარცხენა ნაპირზე. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 342, III—IV, გვ. 447.

სამშვილდე 699<sub>31</sub>; „სამშვილდელი“, 691, 659<sub>12</sub>, ქციის ხეობაში, ჭივჭავის მარჯვენა მხარეს, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 371; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 343.

სამშვილდის კრწანისი 699<sub>3</sub>; ქციის ხეობაში, სამშვილდის მეზობლად. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 372; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 343.

სარაჯლუ, სარაჩლო 554<sub>4</sub>, 566<sub>5</sub>, სარაჯლუ ემინას ელის თაბუნი იყო. სომხეთში, შულავერის ჩრდილო-დასავლეთით; აღნიშნულია ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემულ რუკაზე; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 248, 343, III და IV, 1938 წ., გვ. 140.

თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ბოლნისის რაიონში შედის. „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 29, 251; ხუთვერსიან რუკაზე „Саражио“ შულავერის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არის ნაჩვენები.

სარვანი 559<sub>1</sub>; ელის დასახლება, ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე. ნახიდურის ახლოს, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემული ისტორიული რუკა, 1923 წლის; ხუთვერსიან რუკაზე „Сарахи“, აღნიშნულია ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე, სადგურ ჯანდარის სამხრეთით.

სარვანი როგორც ობა დასახლებული აქვს ვახუშტის, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195; „სარვანის მინდორი“ მოხსენებული აქვს ვახუშტის ალგეთის აღწერასთან დაკავშირებით (იქვე, გვ. 48); ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 344, 477, III—IV, გვ. 140.

სამოურაოდ შეიძლება გაცემულიყო ელის დასახლება, სოფელი, ობა, თაბუნი, ან კიდევ დასახლების, ობის, თაბუნის, სოფლის ნაწილი. ამ მხრივ საყურადღებოა დავით ბაგრატიონის ბოძების ერთი სიგელი: „ჩვენ საქართველოს მეფის ძემ დავით გიბომეთ შენ გოსტაშაბაძეშვილს დათუას სარვანში ჩვენი ყმანი სამოურაოდ, დელიალიას დისწულები და რაც შამშადილიდამ მოყვანილნი, რომელნიც კვამლნი არიან, ისინი სრულად შენთვის გვიბოძებია სამოურაოდ, რომელიც რიგი და განწესება არის, იცე უნდა გემსახურონ და შენც თვალყური გეჭიროს, რომ უბრალოდ არავინ შეაწუხოს და სანამდინ ალაგს უშოვნიდეთ, საცა დგანან, იქვე უნდა იდგნენ, და როდესაც ალაგს უშოვნით, საცა ჩვენ გიბრძანოთ, იქ დააყენე, თუ არ დაფანტულნი იყვნენ და ან მისუ-ლიყუნენ ვისთანმე, ისევე ერთად უნდა შეჰყარო და არა დაჰათანტო

- და კარგად მოუარო და იმის შემატებას ეცადო“, „საქართველოს სიძველენი“, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. 1, გვ. 471, № 402.
- სარკინეთი; „სარკინელი“, 692<sub>12</sub>, სომხითში, შულავრის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 71, 72; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 344, III—IV, გვ. 449.
- სარუსაპუნჩი 557<sub>1</sub>, 564<sub>2</sub>; ელის დასახლება. „დასტულამალით“ არის 2 თაბუნი: ერთი მუსტაფასი, 93 კომლი, მეორე ყუჩუროლის, 20 კომლი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 344—478, III—IV, გვ. 140, 143; რუკებზედ ვერ ვიპოვეთ (იხ. ელი).
- სარუყალი (აუშენებელი) 631<sub>13</sub>, ტაშირში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 344.
- სარქისას სოფელი 610<sub>8</sub>; ყაიყულში; ვახუშტის არა აქვს. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 345, გვ. 445.
- ხასირეთი 531<sub>11</sub>, გორის რაიონი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 202, დიდი ლიახვის ხეობა.
- სატანას სოფელი 609<sub>7</sub>; ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 206; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 345, III—IV, გვ. 450.
- სატკიური 694<sub>12</sub>; „სატკიურის ბუდე (შავარდნის — ი. ს.), ზემო გუფთის ბუდე, ღვერცევის ბუდე, კოშკას ბუდე, — ეს ოთხი ბუდე — ბაადურის-შვილის ოსებმა შეინახონ“. ამ ოთხიდან ორი დასახლება გუფთა და კოშკის ხევი მოხსენებული აქვს ვახუშტის ლიახვის ხეობის აღწერასთან დაკავშირებით (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 77). სავარაუდებელია, რომ ლიახვისავე ხეობაში იყოს სატკიურთა და ღვერცევიც.
- საქართველო 611<sub>11</sub>, 635<sub>2</sub>, 640<sub>5</sub>; ქართლის მეფის წოდებულებაში „ქართლის“ ნაცვლად ზშირად გვხვდება „საქართველო“.
- საქაშეთი 531<sub>19</sub>, გორის რაიონი, დიდი ლიახვის ხეობა ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 90.
- სალირაშენი 708<sub>16</sub>, ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 610; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 345.
- საყავრე 694<sub>6</sub>; „წითელკლდის ბუდე და ბეგციხის ბუდე ფიცხელთა და საყავრელთ შეინახონ“. ზ-ის სათაურია: „შავარდნის ბუდეებისა“; „დასტულამალის“ მიხედვით სამეფო სოფლები ვალდებულნი იყვნენ შავარდნის და ქორის ბუდეები შეენახათ, მოევლოთ მათთვის, რომ მეფეს შავარდნები და ქორები ჰყოლოდა. იყო აგრეთვე საშავარდნო გადასახადი. სადაც შავარდენი არ ბუდობდა, იქ სოფელი ფულად გადასახადს იხდიდა შავარდნის სასყიდლად (ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, 1952). რასაკვირველია, შავარდნის ბუდეებისათვის გათვალისწინებული ადგილები, ჩვეულებრივად ტყეები, უნდა დაეცვათ იმ სოფლებს, რომლებიც ამ ტყეებს აკრავდა, ახლო იყო მათთან. ამიტომ გეოგრაფიული პუნქტები — ბეგციხე, ფიცხი და საყავრე ერთსა და იმავე მიდამოში, ერთმანეთთან მახლობლად არის საგულვებელი. ვახუშტის ალგეთის აღწერაში ნათქვამი აქვს, რომ „კლდე-ქარი აღაშენა ლიპარტ ბალუაშმან, და არს მაღალს მთის კლდეს ზედა ციხე. ამ მთას გამოსდის ალგეთი... ამას ქვეით ერთვის ალგეთს საყავრის-



კევი ჩრდილოდამ“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 46). მაშასადამე, „საყავრის-კევი“ არის მდინარე ალგეთის შენაკადი და სწორად აქ იყო, როგორც ჩანს, სოფ. საყავრე. ვახუშტის სოფლების სიაში ორი საყავრე აქვს აღნიშნული (იქვე, გვ. 196, № 660, 661). გეოგრაფიულად ამ სოფელთან (საყავრესთან) ახლო არის სავარაუდებელი წითელკლდე და ბეგციხე.

საციციანო 5167, 629<sub>11,12</sub>, ციციშვილების სამფლობელო.

საქე, „საქელნი“ 509<sub>8</sub>, ყარაბულახში (იხ. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194. № 447; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 346, III—IV, გვ. 451.

სახუნდარი 660<sub>3</sub>; სომხითში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 79, 80; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 346.

საჯავახიანო 521<sub>1</sub>, სქ, 532<sub>1</sub>, 695<sub>12</sub>, 68-ე წ-ის ჰათაური ასეთია: „გზების შენახვისა“. წ-ში საუბარია გზების მოვლა-პატრონობაზე: „რევიშვილებმა — წრულელთ, ნახშირისგორელთ, კვესელთ და შავწყლის გზა უნდა შეინახონ... თულაშვილებმა — თაკველთ, ღვეველთ, დრელთ, ვანათელთ, და თულანთ მამულმა — ფანჯების გზა შეინახონ... საგინაშვილებმა თავეთის მამულით კოშკის გზა შეინახონ. სააკაძემ, გლურჯიძემ და ატენელთ და იმ ქეობამ ბათლოძის გზა [შეინახონ]. საჯავახიანომ მელესისა და თავიანთ გზა“. ამ კონტექსტში საჯავახიანო ჯავახიშვილების მამულს უნდა ნიშნავდეს, ტერიტორიულადაც ჯავახიშვილების საფეოდალო სააკაძეების საფეოდალოს ესაზღვრებოდა.

521 სქ. და 198-ე წ-ის ტექსტი შინაარსით ერთი და იგივეა, ორთავე პარაგრაფში ჩამოთვლილია ის ადგილები, რომლებსაც შავარდენი აქვს შეწერილი: კლდეკარი, საჯავახიანო, თრელვი, იმერხევი და კოშკი. ამის მიხედვით შეიძლება საჯავახიანო დასახლებული ადგილად (ჯავახიშვილთა საფეოდალო) მივიჩნიოთ და არა ჯავახეთის ქედად, რომლის ტყეებში შეიძლებოდა შავარდენების მოშენება.

ხელიმას სოფელი 609<sub>10</sub>, იხ. მერაბაღას სოფელი.

ხვლნეთი 553<sub>10</sub>; „სველნეთმა“ მოუხსნას, სველნეთის ფშანი ვახუშტის მოხსენებულ აქვს „მეჯვდის მდინარის“ აღწერასთან დაკავშირებით (გორის რაიონი), ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 74.

ხვერი 694<sub>15</sub>, ლიახვის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 77—78.

ხვეტიცხოველი 552<sub>7</sub>, მცხეთის კათედრალური ტაძარი. გორის ბაეიდან „მესამედი ხვეტის ცხოვლისა არის შეწირული, კათალიკოზი წაიღებს და ორი წილი სამეფოა“.

სკრა 604<sub>2</sub>; სკრა მოხსენებულა ატენის შესახებ დებულებაში (§ 87).

სომხითი 515<sub>15</sub>, 530<sub>9, 10</sub>, 605<sub>7, 8</sub>, 606<sub>9, 10</sub>, 11, 14, 607<sub>1</sub>, 695<sub>18</sub>, 698<sub>21</sub>, 717<sub>12</sub>, ქვემო ქართლის ერთი ნაწილი.

სოსანი 695<sub>21</sub>; სომხითში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 346.

სუთოქუღლანი 632<sub>4</sub>, ტაშირში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 347.

სულყუელიანი 515<sub>6</sub>, ქართლის და კახეთის საზღვარზე, ვაზიანის ახლო.

სურამი 686<sub>2</sub>, „მცირე ქალაქი“, სურამის ხეობა. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 81.

სხალნარი „სხალნარელნი“ 509<sub>7</sub>; ყარაბულახში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 347, III—IV, გვ. 457.

ტალავერი 693<sub>3</sub>, სომხითში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 62; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 348, III—IV, გვ. 458.

ტამალია 627<sub>6</sub>, 7, 10, 11, 12, 628<sub>7</sub>; ვახუშტის თრიალეთის სოფლების სიაში აღნიშნული აქვს „ტამალია ბ“, ე. ი. ორი ტამალია, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 485, 486. ვახუშტის რუკაზე ქციის მარცხენა ნაპირზე საბატესა, ვარდისუბანსა და ბეშქაშენს შორის მოთავსებულია „მელას ტამალია“, რომელიც გვხვდება „დასტურლამალის“ 126-ე მუხლში, და ხუცის ტამალია, რომელიც აგრეთვე 126 მუხლშია. ხოლო მდ. ქციის მარჯვენა მხარეს, ჩამოთვლილი ადგილების საპირისპიროდ, რუკაზე აღნიშნულია ეძანის ტამალია.

ამგვარად, ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია სამი ტამალია: ეძანის, „მელასა“, ხუცის, ამასთანავე ვახუშტის თრიალეთის სოფლების სიის „ხუცის სოფელი“ ვახუშტისავე თრიალეთის რუკაზე ვერ ვიპოვეთ, აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ, ვახუშტის თრიალეთის სოფლების სიის „ხუცის სოფელი“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 489) ვახუშტის რუკაზე (თრიალეთში) აღნიშნული ხუცის ტამალია უნდა იყოს.

ვახუშტის აქვს აგრეთვე ბალიჭის ხეობის სოფლების სიაში სოფ. ტამალია, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 193, № 281, მაგრამ ეს ტამალია „დასტურლამალში“ არ არის. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 348, III—IV, გვ. 458.

ტაშირი 525<sub>3</sub>, 629<sub>16</sub>, 630<sub>4</sub>, 9, 631<sub>1</sub>, 633<sub>13</sub>, 647<sub>6</sub>, 674<sub>17</sub>, 679<sub>8</sub>, 699<sub>16</sub>. „ლორეს ზეით და ლოქის სამკრით, ვიდრე დებედამდე და არჯანის მთამდე ეწოდების ამ ადგილს ტაშირი სივაკისათვის“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 37, 38, 39, 42, 48, 50.

ტაშისკარი 515<sub>18</sub>, 718<sub>3</sub>, 722<sub>7</sub>, ვახუშტით მეოთხე სასპასპეტო ტფილისიდან ვიდრე ტაშისკარამდე ვრცელდებოდა, ტაშისკარი არის მტკვრის ხეობაში, ქვიშხეთის მეზობლად, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 51, 78, 83, 84.

დედოფლის სასარგებლოდ „სამარხოდ“ გათვალისწინებული იყო „ტაშისკარიდან ნიორი“ (718<sub>3</sub>, და 722<sub>7</sub>) ზომ არ იყო მეორე ტაშისკარი თბილისის ახლოს, როგორც მეორე ახალდაბა?

ტაშქორფი 609<sub>12</sub>, ყაიყულში, ვახუშტის აქვს რუკაზე და სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 211. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 349, III—IV, გვ. 459.

ტახტის გორა 623<sub>5</sub>; თრიალეთში, ბეშქაშენსა (იხ.) და სამადლოს (იხ.) შორის. ტბისყური 509<sub>4</sub>, 618<sub>11</sub>, თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41, 43.

## უ

უგუდეთი 694<sub>5</sub>; (უგუდელთ) ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 662, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 350, III—IV, გვ. 459.

უზნარიანი 629<sub>3</sub>, თრიალეთის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 472; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 350, III—IV, გვ. 259.

ურბნისი 531<sub>7</sub>, 8, 9, 13, გორის რაიონში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 78, 79.

ურუტი 631<sub>6</sub>, 679<sub>8</sub>, ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 112; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 351.

ურცევანი 509<sub>8</sub>, 700<sub>17</sub>, 706<sub>7</sub>, 712<sub>18-19</sub>, 721<sub>12</sub>, ვახუშტის აქვს გომარეთისა და ზურტაკეთის ხეობაში ორი ურცევანი; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 429, 430; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 351.

უფლისციხე 706<sub>7</sub> კასპის ახლოს, მტკვრის მარცხენა მხარეს.

უწყლო 624<sub>8</sub> თრიალეთის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 528; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 351.

## ფ

ფავლენიანთი 722<sub>3</sub>; ფავლენიშვილთა მამული.

ფალაქათა 560<sub>7</sub>, 561<sub>1</sub>, 561<sub>1</sub>; ელის დასახლება ქვემო ქართლში; ფალაქათის ორი თაბუნი იყო: 1) ამირასანის („ამირხანის“, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 352, 463, III—IV, გვ. 140, 461), 2) მამაისი (ნუსხებში არის მამიაა, ან კიდევ მამიაა, 3. უმიკაშვილის გამოცემაში კი წერია „მალაიასთან“, „დასტურლამალი“, გვ. 7, § ნდ). უძველეს ნუსხებში „ფალაქათა“ ან კიდევ „ფალაქთა“ წერია (MS I var K). J-ს მომდევნო ნუსხებში წერია „ფალაქარი“, ი. ლ.-ძეს უწერია „მალაია“, ხოლო „ფალაქათის“ მაგიერ უწერია ახალი ნუსხების „ფალაქარი“, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 352, 469. III—IV, გვ. 141, 261.

რუკებზე ვერ ვიპოვეთ. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მამაი (Мамай), XIX საუკუნის დასაწყისში მარიამ დედოფლის მფლობელობაშია, „Акты...“, I, გვ. 79, 81; (იხ. ელი).

ფანაქლუს თავი 515<sub>7</sub>, ფ-ს შინაარსის მიხედვით კახეთისა და ქართლის საზღვარზეა, ვაზიანის მიდამოებში.

ფანოსას სოფელი 609<sub>1</sub>, ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 182; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 352, III—IV, 461.

ფანჯები 532<sub>6</sub>, „ფანჯების გზა შეინახონ“, დრესა (იხ.) და ვანათის (იხ.) ახლოს.

ფარავანი 618<sub>11</sub>, 628<sub>14</sub>, „ფარავანული“, ფარავნის ტბა, ფარავნის გზა, ფარავნის მთა, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 41.

ფარეხა 625<sub>1</sub>, 626<sub>3</sub>, 7, 10. თრიალეთში, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირას; ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 526, არის ვახუშტის რუკაზე. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 352; ვახუშტის № 526-ით აღნიშნული აქვს. ფარეხა — ერთი სოფელი, № 527-ით კი აღნიშნული აქვს გველფარეხა“, დასტურლამალის 126-ე მუხლში (627<sub>7</sub>) არის „ზემო ფარეხა“. შესაძლებელია ვახუშტის მიერ 526 ნომრით აღნიშნულ „ფარეხას“ ეწოდებოდა „ზემო ფარეხა“, ან კიდევ „გველფარეხა“ ატარებდა მეორე სახელს — „ზემო ფარეხას“.

ფარცხისი 708<sub>16</sub>, ალგეთში, ვახ., აღწ., სამ. საქ., გვ. 196, № 574; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 353.

ფეთხაინი 695<sub>20</sub>, MSK-ს გარდა ყველა ნუსხაში, ე. ი. ანბანური წესით შედგენილ ნუსხებში არის „ფეთხინის ბუდე ანდიკა“, ანდიკა ვახუშტით ბალიჭის ხეობაშია (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 261); ი. ლორთქიფანიძის ვარაუდით იყო „ფეთხაინის ანდიკა“, რომელიც ვახუშტის

- 261 ნომრით აქვს აღნიშნული; „დასტურლამალის“ მიხედვით ფეთხაინი სომხითშია. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 353.
- ფირმამადას სოფელი 609<sub>8</sub>; ყაიყულში, ვახუშტის არა აქვს, ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 353, III—IV, გვ. 463.
- ფიფიჯანი 695<sub>9</sub>, ვახუშტის ფირფიჯანი, ბოლნისის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 104; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 353.
- ფიცხი, 694<sub>6</sub>, „ფიცხელთა“; წ-ის შინაარსის მიხედვით — საყავრესთან (იხ.) ახლოს უნდა იყოს.
- ფორცხლუ 608<sub>7</sub>, „ფერცხლუ“, იას. ლორთქიფანიძის აზრით არის ვახუშტის ყაიყულის სოფლების სიაში მოხსენებული „ფალჩუხლუ“, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 353.
- ფუტრევანი 708<sub>19</sub>; ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 640; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 354.
- ფუშთუქუნი, ფუშთუქუ, 646<sub>6</sub>; „ფუშთუქუნის ბარხანის წილი აქვს“ 646<sub>6</sub>, 648<sub>5</sub>, 649<sub>4</sub>, 650<sub>5</sub>, 653<sub>12</sub>, 687<sub>7</sub>, ჩრდილოეთ ერანის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეული გილანის ოლქში. იხ. ვ. გაბაშვილის „სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში“. („მიმოძიებელი“, II, 1951, გვ. 159—160).

### ქ

- ქალაქი 582<sub>2</sub>, 583<sub>2</sub>, 585<sub>7</sub>, 591<sub>8</sub>, 593<sub>4</sub>, 598<sub>8</sub>, 601<sub>3</sub>, 616<sub>13</sub>, 629<sub>11</sub>, 636<sub>17</sub>, 637<sub>8</sub>, 644<sub>13</sub>, 647<sub>4</sub>, 648<sub>3</sub>, 687<sub>2</sub>, 701<sub>14</sub>, 709<sub>8</sub>, 716<sub>20, 21, 31</sub>, 717<sub>13</sub> ძეგლის მიხედვით თბილისი.
- ქალაქლარი, ლაქი, ლაქლარი, 561<sub>7</sub>, ელის დასახლება, სავარაუდებელია რუსთავეის მიდამოებში. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 355, III—IV, გვ. 147, 464.
- ქართლი 515<sub>1, 2, 3, 11, 12, 13</sub>, 516<sub>6</sub>, 637<sub>3</sub>, 714<sub>17</sub>, 717<sub>11</sub>, ქართლის სამეფო.
- ქაფანაქჩი 562<sub>12</sub>, 566<sub>2-5</sub>, ელის მოსახლეობა; იქ ითვლებოდა: 1) აჯი ალიას ერთი თაბუნი 14 კომლი, 2) აჯი მამადას ერთი თაბუნი, 18 კომლი. 3) აჯი შეფიას ერთი თაბუნი, 45 კომლი ელი თარხანი; 4) ფათას თაბუნი, 68 კომლი; 5) ფათას ერთი თაბუნი, ზარგრებისა 8 კომლი; 6) ჭაფარას 1 თაბუნი, 44 კომლი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 355; დარეჯან დედოფალი 1802 წლის 10 ივლისის წყალობის სიგელში იხსენიებს „ერთობით ქაფანაქჩის ჭამათს“, რომელიც მირიან ბატონიშვილის ყმა ყოფილა. ამავ საბუთში საუბარია კახეთში მყოფ „ქაფანაქჩელთა“ შესახებ („საქართველოს სიძველენი“, III, ექ. თაყაიშვილის რედ., 1910, გვ. 287—289). თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით „ქაფანაქჩი“ მარნეულის რაიონში შედის, იხ. „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 67, 262.
- ქეშალუ, 557<sub>5</sub>, ქეშელუ, ელის თაბუნი სომხითში, ყოჯას ორი თაბუნი; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 248, 346, 450, III—IV, გვ. გვ. 144, 145, 465, 472; თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით მარნეულისა და სავარჯოს რაიონებში, საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 67, 81, 263; ზუთვერსიან რუკაზე არის მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, მდ. ალგეთის შესართავიდან ჩრდილოეთით.
- ქვათახევი 693<sub>15</sub>, 694<sub>2</sub>. „კავთის ქევის“ აღწერაში ვახუშტის აქვს მოხსენებული ქვათახევი და მისი მონასტერი, ვახ. აღწ. სამ. საქ., გვ. 55.

ქვახერელი 533<sub>2</sub>, 604<sub>4</sub>, ქუახურელელი, „დოელთა და ქვახერელთ — ხიდი“ — ს მოვლა ევალეზობდათ; §-ის (68) სათაური ასეთია: „გზების შენახვისა“. § 117; ბატონის ზვარში „ქუახურელელი მუშაობენ“, §-ის სათაურია: „ატენის დებულება“.

თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით გორის რაიონში არის როგორც ატენი, ისე ქვახერელი, „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, 1966, გვ. 36, 264.

„დასტურლამალის“ ქვახერელი გორის რაიონის ატენის ხეობაშია საგულეებელი, ხოლო ამ სოფლის ახლოს უნდა იყოს დოელიც.

ქვემო ანდრაპი 620<sub>12</sub>, 685<sub>3</sub>, 701<sub>5</sub>, იხ. ანდრაპი.

ქვემო ბეშქენაშენი 623<sub>4</sub>, იხ. ბეშქენაშენი.

ქვემო ბოლნისი 633<sub>9</sub>, 669<sub>16</sub>, 679<sub>2</sub>, 692<sub>12</sub>, იხ. ბოლნისი.

ქვემო ოლთისი 620<sub>15</sub>, იხ. ოლთისი.

ქვემო ორთლუ 609<sub>1</sub>, იხ. ორთლუ.

ქვითკირის ლილო 601<sub>1</sub>, 2, 3, 9, 700<sub>12</sub>, იხ. ლილო.

ქირმანი, ქერმანი 475<sub>12</sub>, ქალაქი და პროვინცია სამხრეთ-აღმოსავლეთ ირანში, პროვინცია აღწევს ომანის გუბემდე.

ქოლაგირი 717<sub>7</sub>, ელის დასახლება ქციის ხეობაში. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით შედის ბოლნისის რაიონში, საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 29, 269; იხ. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 357, 452, III—IV, გვ. 139, 141, 466.

მეფე ერეკლე I 1696 წ. წყალობის სიგელით უბოძებია ორბელიშვილის პაპუასათვის „გამოდმა ნახიდურის და ქოლაგირის ყარმალს თაბუნის მოურაობა“ (საქართველოს სიძველენი, II, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, 1909, გვ. 260—261, № 220). შემდეგში ქოლაგირი აოხრებულა და გადაშენებულა. დარეჯან დედოფლის სიტყვით, ქოლაგირი ასი წლის ხარაბა ყოფილა, როდესაც ის მეფე ერეკლე II დარეჯანისათვის უბოძებია. ქოლაგირში დედოფალს „უცხო ქვეყნიდან ქრისტიანები“ მოუყვანია და დაუსახლებია (საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 299—300, № 311). ქოლაგირი სხვა საბუთებშიც იხსენიება (საქ. სიძველენი, III, გვ. 248, 308).

ქორარხი 567<sub>9</sub>, 568<sub>10</sub>, ი. ლორთქიფანიძის აზრით, „ამირ ხასლუში ორი არხი ყოფილა“: „ქორ არხი“ და „ყანდი მოლას არხი“, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 282, იხ. ამირხასლუ.

ქოსალუ 558<sub>6</sub>, ელის მოსახლეობა მტკვრის გაღმა, სამოურაოდ ჰქონდა ოთარ მდივანს, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 357, 452; III—IV, გვ. 141, 438; ქოსალუ არის 1930 წლის ადმინისტრაციულ დაყოფაში, „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, გვ. 60; იქვე რუკაზე; არის 5 ვერსიან რუკაზე მტკვრის მარჯვენა მხარეზე მდინარე ალგეთის შესართავის ჩრდილოეთით. ქოსალუსთან დაკავშირებით §-ში წერია: „გოგჯა (B-ში აგჯა) ოთარ მდივნის თაბუნი ქოსალუ 6“. უძველეს (MSK) ნუსხებში ეს ადგილი არ არის. „გოგჯას“ შინაარსი გაუგებარია.

ქრცხინვალი 219<sub>11</sub>, 427, 684<sub>15</sub>, 704<sub>9</sub>, 10, 11, 721<sub>32</sub>. „დიდი ლიხვის კიდეზედ არს მცირე ქალაქი ქცხილვანი“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 76.

- ქსანი 662, 678<sub>4</sub>, 701<sub>19</sub>; ქსნის ხეობა, ქსნის აერისთავო. მდ. ქსანი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 25, 63, 64, 68.
- ქსნის ხევი 529<sub>3</sub>, მდ. ქსნის სანაპიროები, იხ. ქსანი.
- ქურთყალა 632<sub>6</sub>, ვახუშტით „ყურთყალა“, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., 191, № 128; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 357.
- ქცია 509<sub>9</sub>, 625<sub>11</sub>, 626<sub>9</sub>, 15, 627<sub>6</sub>. მდინარე, ქციის ხეობა, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 34, 36, 37, 38, 39, 40.

## ლ

- ღვარები 604<sub>9</sub>; „ღვარებელნი“, თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით გორის რაიონშია, საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 37, 270; ზ-ის შინაარსსაც ეს შეესაბამება.
- ღვევი 532<sub>2</sub>, „ღვეველო“, სკვირეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 197, № 669; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 358; თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით თეთრიწყაროს რაიონშია. „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 52, 271.
- ღვერცევი 694<sub>12</sub>, ლიახვის ხეობაში უნდა იყოს, იხ. სატკიური.
- ღვივის ხევი 604<sub>8</sub>; „ღვივისხეველნი“, ზ-ის შინაარსის მიხედვით ატენის ხეობაშია საგულეებელი.
- ღუგაზის სოფელი 609<sub>12</sub>; ვახუშტით დევაგოზი, ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 194; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 301, III—IV, გვ. 373.

## ყ

- ყაზანი 608<sub>7</sub>, ყაიყულში, ვახუშტის აქვს რუკაზე და სოფლების სიაშიც, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 191; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 359, 444, III—IV, გვ. 468.
- ყაზახი ისმეილას თაბუნი, 558<sub>1</sub>, ელის დასახლება, ელის თაბუნის ყაზახის გამგებელი იყო ისმაილა, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 359, 444, III—IV, გვ. 468.
- ყაზის სოფელი 609<sub>5</sub>; ყაიყულში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 244, 359; III—IV, გვ. 468.
- ყათირლუ 631<sub>7</sub>, 700<sub>3</sub>, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 125; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 359.
- ყაიყული 515<sub>14</sub>, 15, 525<sub>3</sub>, 544<sub>5</sub>, 610<sub>10</sub>, 13, 14, 612<sub>10</sub>, 613<sub>1</sub>, 614<sub>1</sub>, 644<sub>13</sub>, 647<sub>4</sub>, 674<sub>17</sub>, 717<sub>11</sub>, 12, ტაშირისა და დმანისის მეზობლად, ირჯანის ანუ ყარაღაჯის მთის ჩრდილოეთით მდებარეობს აბოცი „აწ ყაიყულად წოდებულნი“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 38.
- ყალაჩის სოფელი 610<sub>9</sub>; ყაიყულში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 360, III—IV, გვ. 459.
- ყამარლუ 558<sub>5</sub>; ელის მოსახლეობა, რომელიც მდივანბეგს ებარა სამოურაოდ. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 360, 445; III—IV, გვ. 139, 469.
- ყანდაარი 475<sub>11</sub>, სამხრეთ ავღანისტანის ერთ-ერთი ოლქი. ყანდაარის პროვინციის მთავარი ქალაქებია: ყანდაარი (ადმინისტრაციული ცენტრი), გირიშკი (იხ.) და ჭალდაქი. ყანდაარის პროვინცია მდებარეობს მდ.

- გილმენდის აუზში. ყანდაარი ირანმა დაიპყრო 1648 წელს. 1709 წელს ავღანელები აჯანყდნენ ირანის წინააღმდეგ და მოკლეს ყანდაარის მმართველი ქართლის მეფე გიორგი XI. 1709 წლიდან ყანდაარი ავღანეთის ცენტრია, ხოლო 1727 წლიდან, ავღანეთის სამეფოს ჩამოყალიბების შემდეგ, ავღანეთის ერთ-ერთი ქალაქი და პროვინციაა.
- ყარაბულახი 515<sub>8</sub>, 631<sub>14</sub>, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 176. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 361. ამჟამად წალკაში შედის (საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 99, 272).
- ყარადემურჩი 562<sub>1</sub>; ელის დასახლება, მოლა ხანვერდასი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 361, 446, III—IV, გვ. 141, 470.
- ყარაია 513<sub>11</sub>, 514<sub>6</sub>, 7, 574<sub>9</sub>, 10; 582<sub>5</sub>, 595<sub>8</sub>, 9, 678<sub>9</sub>, 687<sub>11</sub>, 688<sub>5</sub>; ნაგების (რუსთავის, — ი. ს.) აღმოსავლეთით და სამჯრით არს ველი დიდი ყარაიისა“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 50.
- ყარამანლუ, ფარამანლუ, ფარამალუ, 568<sub>10</sub>; მტკვრის მარცხენა ნაპირზე რუსთავთან, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 352.
- ყარაყალა 632<sub>6</sub>, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 121, № 127; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 361.
- ყარაჩი, ყალაჩი 610<sub>9</sub>, ჭ-ის მიხედვით ყაიყულის სოფელია. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 360.
- ყატყატ-დაღი 515<sub>8</sub>, „ყატყატ დაღი“ გვხვდება ჭ-ში, რომლის სათაურია „კახეთისა და ქართლის სამძღვარი“.
- ყვავიანი, „ყვავიანები“ 694<sub>4</sub>,- თრიალეთში, კლდეკარის (იხ.) ახლოს უნდა იყოს.
- ყიზილზიარათი 631<sub>8</sub>, 700<sub>4</sub>, ტაშირში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 122; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 361.
- ყიზყალა 580<sub>3</sub>, ელის დასახლება ქციის ხეობაში; ვახუშტი წერს: „...ხოლო ნაჭბადინს ქვევით არს ხუნანი, აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით უდის მტკვარი, სამჯრით ქცია: ალაშენა, ციხე ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოჰმადიანნი უკმობენ ქალის-ციხე-ყიზიყალას, დაბის გამო“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 45, ვახუშტის ყიზყალა აქვს სოფლების სიაშიც (იქვე, გვ. 193, № 344).
- ყორყორა (ნასოფლარი) 610<sub>10</sub>, ყაიყულში, ვახუშტის აქვს რუკაზე და სოფლების სიაშიც, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 299, 200 (ორი სოფელია); ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 362, III—IV, გვ. 472.
- ყულუდაღი 515<sub>8</sub>, ჭ-ის შინაარსი მიხედვით — ქართლისა და კახეთის საზღვარზე.
- ყურუჩაი 609, ყაიყულში ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 363, III—IV, გვ. 473.

## უ

- შავწყალი 532<sub>4</sub>, ნახშირგორისა (იხ.) და კვესეთის (იხ.) მიდამოებში.
- შარქარა 713<sub>8</sub>, სომხითში, ვახუშტის „შარქარას სოფელი“ ბოლნისის ხეობაში აქვს მოხსენებული, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 72, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 365.
- შინაზარას სოფელი 608<sub>6</sub>; ყაიყულში; ვახუშტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, № 180; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 364; 499, III—IV, გვ. 474.

- შინდა 531<sub>9</sub>, გორის რაიონში, ეს სახელი გვხვდება „ურბნისი რუს“ გარიგებაში.
- შირშაბანი 531<sub>10</sub>, გორის რაიონში. სახელი გვხვდება ურბნისის რუს გარიგებაში.
- შუაბოლნისი 679<sub>4</sub>, 693<sub>7</sub>, 721<sub>10</sub> დ., 40 დ. იხ. ბოლნისი.
- შულავერი 568<sub>10</sub>, 579<sub>5, 6, 7</sub>, 580<sub>12</sub>, 581<sub>6</sub>, 583<sub>6, 9, 11, 14</sub>, 585<sub>1</sub>, 633<sub>0, 11</sub>, 645<sub>2</sub>, 647<sub>6</sub>, 655<sub>1</sub>, 671<sub>8</sub>, 672<sub>13</sub>, 673<sub>10</sub>, 692<sub>13</sub>, 299<sub>7</sub>. შულავერის ხეობა, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 21; ვახუშტის გომარეთისა და ზურტაკეტის სოფლების სიაში აქვს დასახელებული შულავერი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 456; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 366—367.
- შუქერის სოფელი 609<sub>7</sub>; ყაიყულში; ი. ლორთქიფანიძეს აქვს შეუქერის სოფელი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 365, III—IV, გვ. 475.

### ჩ

- ჩათმა 515<sub>19</sub>; ქახეთისა და ქართლის საზღვარზე ერთ-ერთი პუნქტი. ამჟამად ჩათმა ეწოდება ერთ-ერთ დაუსახლებელ პუნქტს, მინდორს მდ. ივრის მარჯვენა სანაპიროზე, სიღნაღის რაიონში, საქართველოსა და აზერბაიჯანის საზღვარზე.
- ჩალაბლუ 561<sub>8</sub>, 568<sub>4</sub>, ელის დასახლება ალგეთის ხეობაში, ვახუშტის აღნიშნული აქვს, როგორც ობა, ვახუშტის რუკაზე წერია „ჩალაბლუ“ (ალგეთისა და მტკვრის შესართავის ახლოს), ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 369, 495; III—IV; გვ. 141, 477.
- ჩაფთრანი, 694<sub>14</sub>, ზ-ის შინაარსის მიხედვით ქსნის საერისთავოში არის საგულევებელი.
- ჩორათანი, 691<sub>1</sub>, ჩორთანი სომხითში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, 191, № 11, 117; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 368; „დასტურლამალში“ სომხითის „ჩორთანია“ მხედველობაში.
- ჩხიკვა 708<sub>17</sub>, ჩხეკვი, ჩხეკვა, ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 570; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 369, III—IV, გვ. 478.  
ამჟამად შედის თეთრიწყაროს რაიონში; საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 279.

### ც

- ციხე-დიდი. 532<sub>15</sub>, ზ-ის სათაურია: „გზების შენახვისა“. ზ-ში გათვალისწინებულია გზების შენახვა—ბარსა და მთიან ადგილებში: „ციხე-დიდელთ და ძეგველთ“ ერთად აქვთ ვალდებულება გათვალისწინებული. „ძეგვის ქევი“ ვახუშტის „მცხეთის ზემოთის“ აღწერაში აქვს მოცემული. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 55. ამჟამად შედის მხცეთის რაიონში (საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 282).
- ცრიცი 621<sub>4</sub>, 625<sub>4</sub>, 700<sub>19</sub>, „ცრიცელი“, 685<sub>5</sub>, თრიალეთის სოფელი, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 532; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 370, III—IV, გვ. 480.
- ცვრისი 708<sub>19</sub>, ალგეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 370, III—IV, გვ. 481.
- ცხირეთი 532<sub>12</sub>, მდინარე თეძმის (კავთისხევის დასავლეთით) აღწერაში ვა-



ხუმტის მოხსენებული აქვს „ციხე ცხირეთისა“, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 56.  
ცხნარი, ცხნარელი 509<sub>8</sub>, რევაშენისა (იხ.) და ნიაწარის (იხ.) მეზობლად.

d

ძეგვი 532<sub>15</sub>, მცხეთის დასავლეთით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 54, 55, 60.  
ძევერა 553<sub>10</sub>; „ძევერამ“ უნდა მოუხნას. „ძევერა“ გორის დებულებაში არის მოცემული და ამავე რაიონშია საგულეებელი.  
ძველი გომარეთი 712<sub>3</sub>, იხ. გომარეთი.

წ

წალკა 510<sub>6</sub>, 619<sub>12</sub>, 1<sub>2</sub>, ამ შემთხვევაში თრიალეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 551, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 371, III—IV, გვ. 48; ამჟამად შედის წალკის რაიონში (დაბა), საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 283.

წარყულეთი 521 სქ., ზრბითის (იხ.) შემდეგ არის მოხსენებული, ალგეთის მხარეში უნდა იყოს.

წითელკლდე 694<sub>6</sub>, „წითელკლდის ბუდე“, წ-ის შინაარსის მიხედვით „საყავრესთან“ (იხ.) ახლოს არის.

წინარეხი 532<sub>12</sub>, „წინარეხი“ ვახუმტის მოხსენებული აქვს კავთისხევის აღწერაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 56.

წინვენახი 708<sub>18</sub>, ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 609; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 372, III—IV, გვ. 482.

წინწყარო 679<sub>5</sub>, 698<sub>21</sub>, 703<sub>7</sub>, 708<sub>14</sub>, 1<sub>5</sub>, 2<sub>0</sub>, 2<sub>1</sub>, 721<sub>9</sub>. ალგეთში, მდ. ალგეთის მარცხენა ნაპირას, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 196, № 565; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 372—373.

წრული 532<sub>3</sub>, „წრულეთი“, ნახშირგორასა (იხ.) და კვესეთის (იხ.) მიდამოებში.

წყაროს სოფელი 608<sub>5</sub>, ყაიყულში, ვახუმტის აქვს რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 192, 193; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 334, III—IV, გვ. 489.

წყნეთი 683<sub>1</sub>. თბილისის ახლო, თანამედროვე წყნეთი გარდაბნის რაიონში შედის. საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 32, 168.

ჭ

ჭანდარი 713<sub>8</sub>; ალგეთში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, № 558; ი. ლ., ქვ. ქ., გვ. 375, III—IV, გვ. 481.

ჭაპალა 713<sub>10</sub>; სომხეთში, შულავერის ხეობაში ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 61; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 375, III—IV, გვ. 384.

ხ

ხალათგარი 549<sub>7</sub>, 1<sub>0</sub>, 1<sub>3</sub>, „ციხის ბაღებისა და ხალათგარის ბაღებისათვის ორი დღე სწერია“ წყლის დინება; თბილისის ციხეზეა საუბარი (ნარიყალა), ხალათგარიც აქვე ახლოა საგულეებელი.

ხანდა 604<sub>8</sub>; „ხანდელნი“, ატენის შესახებ დებულებაშია მოხსენებული.

ხარაულდალი 515<sub>9</sub>, „კახეთისა და ქართლის სამძღვარის“ შესახებ გარიგებაში არის მოხსენებული.

ხატის სოფელი 610; ყაიყულში, არის რუკაზე და ყაიყულის სოფლების სიაში. ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 198, № 181; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 376, III—IV, გვ. 487.

ხევღრმა 628<sub>12</sub>, თრიალეთში — ორი სოფელია, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 195, 542, 543; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 377.

ხევძმარი 515<sub>3</sub>, „კახეთისა და ქართლის სამძღვარის“ შესახებ გარიგებაში არის მოხსენებული.

ხერგეში 691<sub>3</sub>, წ-ის სათაურია: „ბაზიერთხუცესი, შიგამდეგი, ქორის ბაზიერი“. წ-ში ამ სათაურის ქვეშ ჩამოთვლილია მოხელეები. ზოგიერთი მოხელის გვარ-სახელია მოცემული, ზოგიერთის გვარ-სახელის გარდა სადაურობაც არის აღნიშნული. „...ზავარაძოლელი მანთაშაშვილი, ხერგეში ნინიაშვილი, თურქისტანიშვილი გოდერძი, ღურნუკელი ზა- [ა]ლა, ღურნუკელი თამაზა, ბოლნელი ბახუტა“. „ხერგეში“ კონტექსტის მიხედვით თითქოს სადაურობის მანიშნებელი უნდა იყოს. ხერკი, ხერკისმთა, ხერკის ხევი მოხსენებული აქვს ვახუშტის ძირითადად საგურამოსთან დაკავშირებით, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 93, 94, „ხერგის ხენი“ გვხვდება 1722 წლის საბუთებში („ქართული სამართლის ძეგლები“, II, ი. დოლიძის რედაქციით, 1965, გვ. 365, 385), ვახუშტის „ხერკი“ და 1722 წლის საბუთების „ხერგი“ ადგილმდებარეობის მიხედვით ერთმანეთს უდგება, მაგრამ ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად არის მართებული „ხერგეშის“, ხერკთან“ ან „ხერგთან“ დაკავშირება. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, ტექსტში „ხერგეშის“ თანხმლებელი სახელებიდან „ღურნუკი“ ალგეთის ხეობაშია, ხოლო „ზარავაძორი“ (იხ.) ქციისა და ალგეთის მიდამოებშია სავარაუდებელი, ბოლნისი კი ალგეთის და ქციის სამხრეთით მასშავერაზეა.

ხვედურეთი 694<sub>9</sub>, ვახუშტი ხვედურეთს იხსენიებს საციციანოს აღწერასთან დაკავშირებით: „დასავლეთ გორის ჯვრისა არს კვეცი სკრისა და მიერთვის სამჯრიდამ მტკვარს. ამ კეობის დასავლით არს ხვედურეთის კეობა... ხვედურეთის დასავლით, არს მონასტერი ყინცივისი... ყინცივისის დასავლეთით არს ძამის კეობა“ (ვახ., აღწ. სამ. საქ. გვ. 58); თანამედროვე დარაიონებით „ზემო ხვედურეთი“ ქარელის რაიონშია (საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, 1966, გვ. 210).

ხინძოვარი 696<sub>4</sub>, ი. ლ-ძის აზრით, ხინძოვარი არის ხინძორკუტი (იხ.) ანუ ხნძორკუტი.

ხინძორკუტი 634<sub>2</sub>; შულავრის ხეობაში, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 65; ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 377, 625<sub>6</sub>,

ხორიეთი 625<sub>6</sub>, ვახუშტის არა აქვს; 1721 წლის აღწერაში არის თრიალეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I, II გვ. 262, 378; „დასტურლამალში“ საუბარია ზემო ხორიეთზე, მაშასადამე, ყოფილა სხვა ხორიეთიც, მაგ., ქვემო ხორიეთი.

ხრამი 747<sub>15</sub>, მდინარე, მტკვრის მარჯვენა შენაკადი.

ხუინი 511<sub>15</sub>, 648<sub>5</sub>, ადმინისტრაციულ-გეოგრაფიული ერთეული ირანში.

ხუცის სოფელი 621<sub>8</sub>, „დასტურლამალში“ ორი ხუცის სოფელია: 1) ხუცის სოფელი, რომელიც სამოურაოდ ჰქონია ქეშალუ ყოჯას (მუხ. 122), 2) ხუცის სოფელი ანუ ხუცის ტამალია თრიალეთში (იხ. ტამალია). ამის გარდა კიდევ იყო: 3) ხუცის სოფელი ტაშირში (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 173; არის ვახუშტის რუკაზეც); 4) ხუცის სოფელი სომხეთში, შულავერის ხეობაში (ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 190, № 26, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 244, 379; III—IV, გვ. 489).

ხუჯაბი 696<sub>3</sub>; ვახუშტის აქვს უჯაბი, ბოლნისის ხეობაში, ფოლადაურის მარჯვენა მხარეს, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 191, № 96; ი. ლ., ქვ. ქ., III—IV, გვ. 379.

## ჟ

ჯავანშირი 560<sub>5</sub>, 563<sub>8</sub>, 14, 577<sub>6</sub>. ელის დასახლება; ითვლებოდა: 1) იბრეიმ შათირასი 1 თაბუნი, 10 კომლი თარხანი, 2) მამადა შათირასი 1 თაბუნი, 10 კომლი თარხანი, 3) ჯავანშირი 1 თაბუნი, 90 კომლი. ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 379, 436, III—IV, გვ. 145, 489. რუკებზე ვერ ვიპოვეთ.

ჯიგრაშენი 610<sub>2</sub>; ქციის ხეობაში, ვახუშტის რუკაზე არის, ვახ., აღწ. სამ. საქ., გვ. 194, № 391; „საქართველოს სიძველენი“, ტომი II (ე. თაყაიშვილის რედაქციით, გვ. 310), გამოქვეყნებულია ერთი დოკუმენტი 1662 წლის თარიღით, რომლის მიხედვით ყაიყულის ბეთლემის მოურავობა ებოძა იასე დოლენჯიშვილს; „დასტურლამალის“ 129-ე მუხლით სოფ. ჯიგრაშენის მოურავი დოლენჯიშვილია, ამიტომ ი. ლორთქიფანიძე ვარაუდობს, რომ ჯიგრაშენი იგივე ყაიყულის ბეთლემი იყო, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 291.

ჯიმშირი 695<sub>11</sub>, ი. ლორთქიფანიძის აზრით იგივე ჰიმშურა, სომხეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 375.

ჯონჯილი 695<sub>19</sub>, სომხეთში, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 381, III—IV, გვ. 491.

ჯურორი 605<sub>8</sub>, 9, 606<sub>6</sub>, 633<sub>14</sub>, 6, 645<sub>2</sub>, სომხეთის სოფელი, ი. ლ., ქვ. ქ., I—II, გვ. 381, III—IV, გვ. 49.

## პ

პაილათი, აილათი, 475<sub>13</sub>, 635<sub>1</sub>, პაილათი, ანუ ქელათი, ანუ ქალათი, ანუ კელათი. გიორგი XI ირანის სპასალარია და „ყანდაარისა და ქირმანის“ ბეგლარბეგი, გირიშკის და პაილათისა მჭირავი; არაბ. აილათი, თურქ. ვილაეთი, პროვინციას გუბერნიას ნიშნავს. მაგრამ აქ კონკრეტული გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდება უნდა იყოს (ქელათის ანუ ქალათის სამთავრო), ამავე სახელწოდების ადმინისტრაციული ცენტრით, მდებარეობს ირანის ზეგანის სამხრეთ-აღმოსავლეთის განაპირა მხარეს, დასავლეთ პაკისტანში, ირანის საზღვართან.

პალავარი 559<sub>5</sub>, იხ. ალავარი.

## ს ა კ ი მ ბ ლ მ ბ ი

### საკუთარ სახელთა

#### ა) პირთა

- ა  
ალექსანდრე მეფე 374.  
ალექსანდრე I 375, 376.  
ალექსანდრე III 375.  
ალექსიძე 228, 235, 342, 343, 345, 347, 372, 380, 383, 429.  
ალექსიძე ავთანდილ 491.  
ალექსიძე გიორგი 434.  
ალექსიძე დავითი 434.  
ალექსიძე დიმიტრი 434.  
ალექსიძე ზაქარია 434.  
ალექსიძე იოეფ 228, 255, 367, 383, 429, 432, 434, 435, 436, 444, 446, 447, 451, 458, 463, 466, 471.  
ალექსიძე იოსებ 434.  
ალექსიძე ნიკოლოზ 434.  
ალექსიძე სოლომონ 434, 435.  
ალექსიძე ტარასი 434.  
ალექსიძე ხოსია 491.  
ალია 562, 717.  
ალი მურადა 717.  
ალიოღლი ელიაზა 486, 691.  
ალიოღლი მაჰმადა 562.  
ალიო ოღლი ყურბანალა 692.  
ალიყულა (მექანარე) 661.  
ალიყული 566.  
ალიხანა 609, 692.  
ალიხანა (მემანდარბაში) 479.  
ალიხანაშვილი 672.  
ალიხანოღლი სარიევილი 692.  
ამირეჯიბი ქაიხოსრო 256, 290, 483, 603, 679.  
ამირ ოღლი ალიყულა 610.  
ამირ-ჰასანი 560.  
ამოანასშვილი უთარეთ 706.  
ანახანუმ დედოფალი (თეიმურაზ II-ის მეუღლე) 317, 374, 378, 434.  
ანაყიზოღლი 448.  
ანაყიზოღლი ჰაჩი მუსა 563.  
არუხლუ ხან მაჰმადა 562.  
ანდრონიკაშვილი 378.  
არეშიშვილი აშა 690.  
არეშიშვილი ბექან 690.  
არეშიშვილი გასპარა 479, 673.  
არეშიშვილი გიორგი 690.  
არეშიშვილი გურგენა 657.  
არეშიშვილი დათუნა 692.  
არეშიშვილი დეშია 692.  
არეშიშვილი ესტატე 692.  
არეშიშვილი მელქუა 684.  
არეშიშვილი რევაზ 482.  
არეშიშვილი როინა 473, 479.  
არეშიშვილი როსაბა 666.  
არეშიშვილი უქვზა 684.  
არეშიშვილი შამშია 692.  
არეშიშვილი შერმაზანა 666.  
არეშიშვილი ჩალაბა 684.  
არსენი (ქარის წინამძღვარი) 702.  
არუთინა 672.  
არუთინა (მეზინჯე) 661.  
არუთინა (მექანარე) 661.  
არღუთაშვილი ოღუზა 651, 656.  
ასანბეგი 683.  
ასანოღლი მამადა 691.  
ასაკარა (შათირი) 685.  
ასლანა 341, 561, 578, 671.  
ასლანა (ბოღნელი) 673.  
ასლანა (თავილდარი) 658.  
ასლანაშვილი 658.  
ასლანი 548, 549.  
აფურფათიშვილი ბექან 797.  
აღბულა 776.  
აღნიაშვილი 491.  
აღნიაშვილი თამაზა 671.  
აღნიაშვილი ფარემუზა 692.  
აღნიაშვილი შერმაზანა 692.  
ახიჯანოღლი ბაირამა 691.  
ახევერა 661.  
აჯი ალი 556.  
აჯი მამადა 557.  
ბ  
ბადრიძე შ. 799.  
ბაადურას შვილი იოსებ 694.  
ბაბადიში (მკერვალი) 657.

ბაბაოლი აბულყასუმა 562, 565.  
ბაბუციძე გიორგი 492.  
ბაბუციძე თამაზ 704.  
ბაგრატიონი 212, 215, 227, 235.  
ბაგრატიონი ალექსანდრე ბაგრატის ძე 452  
ბაგრატიონი ბაგრატ გიორგის ძე 309, 379, 383,  
435, 444, 451, 452, 453, 459, 460, 461.  
ბაგრატიონი დავით ბაგრატის ძე 472, 859.  
ბაგრატიონი ვახტანგ (მუხრანის ბატონი) 475.  
ბაგრატიონი იოანე 370, 373, 377, 778.  
ბაგრატიონი ფარნაოზ 372.  
ბაიაშვილი 671.  
ბაიდურ 719.  
ბაინდურა 479.  
ბაირამა 533, 672.  
ბაირამაშვილი როსტომ 67.  
ბაირამოლი ყურბანალა 692.  
ბარათა (სუფრაჯი) 720.  
ბარათასშვილი თამაზა 720.  
ბარათასშვილი მანუჩარ 720.  
ბარათასშვილი საამ 720.  
ბარათასშვილი შიოშ 720.  
ბარამიძე ა. 468.  
Баранов Н. К. 672.  
ბარანეელი ე. 767.  
ბარნევი ვ. 775, 777.  
ბარძიმ ამილახვრის შვილი 484, 486.  
ბეჟან ამილახვრის შვილი 477,  
ბასილა (დიღმელი) 692.  
ბასილაშვილი მახარა 677.  
ბაქარ მეფე 218, 374, 774.  
ბაქრაძე ა. 433.  
ბაქრაძე დავით 213.  
ბაშინჯალიანი 781.  
ბახტრიძე 668.  
ბახუტა (ბოლნელი) 691, 870.  
ბახუტა (მემანდარბაში) 479.  
ბებუთოვი 313, 324.  
ბეგაშვილი 521, 683.  
ბეგლაბეგა 719.  
ბეგთაბეგი 318.  
ბეთიაშვილი დათუნა 660.  
ბეჟან (მამასახლისის შვილი) 492.  
ბეჟან (საზანდარის შვილი) 693.  
ბეჟანა (მეზურნე) 661.  
ბეჟუა (ბოგნელი) 670, 672.  
ბერეზინი 462.  
ბერია (ავლადელი) 479, 685.  
ბერუა 706, 718.  
ბერუა (დიღმელი) 669.  
ბერუა (ენაგელი) 667.  
ბერუა (მარიამული) 672.  
ბერუაშვილი ზურაბა 660.  
ბერუკაშვილი (ავლაბრელი) 677.  
ბერძენიშვილი ნიკო 224, 323, 477.

ბირთველა (გერაქიარალი) 651, 655.  
ბიჩკოვი ი. 370.  
ბიძინა (ყალიონ ყორჩი) 657.  
ბიძუა 677.  
ბროსე მარი 213, 437, 453, 460, 461, 462, 463,  
467, 470, 472, 473, 800.  
Будагов Л. 768.  
ბურღიაშვილი იესე 690.  
ბულუტაური ბერუკა 491.

## ბ

გაბაანთ 533.  
გაბაშვილი 302, 514, 521, 688.  
გაბაშვილი ეკ. 775, 777.  
გაბაშვილი ვალერიან 214, 218, 220, 315, 331,  
332, 338, 373, 433, 441, 460, 470, 789, 790,  
791, 795, 797, 864.  
გაბელ (მელვინეთუხუცესი) 670.  
გაბრიელა 658.  
გალატოზიშვილი გაბრიელ 702.  
გარსევან (სამშვილდელი) 659.  
გარსევანა (შიგამღევი) 683.  
გარსევანაშვილი მარკოზ 702.  
გარსევანაშვილი ალექსანდრე 249.  
გარსევანაშვილი ანასტასია 249.  
გასპარა (მენაფირე) 661.  
გასპარა (ცრიცელი) 673.  
გეგელაშვილი გიორგი 659.  
გეღიაშვილი ავთანდილ 491.  
გელაშვილი თამაზა 671.  
გენეზასშვილი ბერუა 706, 718.  
გერმანოზისშვილი გუგუნა 679.  
გერმანოზისშვილი ოთარი 720.  
გვერდწითელი ზაქარია 491.  
გზირიშვილი 343, 346.  
გზირიშვილი (მეთეფე) 672.  
გიგიაშვილი (მოქალაქე) 668.  
გიგოლაშვილი ადია 685.  
გიგოლაშვილი გიორგი 667.  
გივი 721.  
გივი (მდივანი) 609, 620, 621, 631,  
გივი (მდივნის შვილი) 259.  
გივიშვილი ზუბტა 704.  
გილაური ასლაძე 659, 660, 693.  
გილაური რამაზა 673.  
გილაქიშვილი 292, 620.  
გიორგი 341, 375, 676, 685.  
გიორგი ბატონიშვილი 215, 359.  
გიორგი XI 216, 218, 292, 293, 443, 462, 475.  
710, 721, 867.  
გიორგი XII 316, 434.  
გიორგი (დიღმელი) 706.  
გიორგი (მეცხვარე) 673.  
გიორგი (საბატელი ფარეში) 659.  
გიორგი (საზანდარბაში) 693.

ვიორგი (შეგირდი) 661.  
 გიუა 671.  
 გიუაშვილი ბასილა 684.  
 გიუნაშვილი ჯ. 766.  
 გლურჯიძე 290, 486, 532.  
 გლურჯიძე გლურჯი 485, 486, 670.  
 გლურჯიძე ზაალ 487.  
 გლურჯიძე იოთამ 482.  
 გლურჯიძე საამ 705.  
 გლურჯიძე ტარიელ 479.  
 გლურჯიძე შალვას შვილი 484, 486.  
 გლურჯიძე შიომ 491.  
 გოგია (თავლიდარი) 670.  
 გოგია (მარიამული) 669.  
 გოგია (შერმაზანასშვილი) 693.  
 გოგიბაშვილი 610.  
 გოგიბაშვილი დავრიშა 482.  
 გოგინა 661.  
 გოგიტა (რუისელი) 684.  
 გოგიტაშვილი ადია 479.  
 გოგიტაშვილი ბეჟან 659.  
 გოგორიშვილი 492.  
 გოგორისშვილი ზურაბ 715, 717, 721, 722.  
 გოზალიშვილი 541.  
 გორგასალა 256.  
 გოსტაშაბიშვილი 521, 683.  
 გოჩა (იმერელი) 660.  
 გოჩაშვილი 350.  
 გოჩაშვილი (მოქალაქე), 668.  
 გოჩაშვილი ხოსიტა 659.  
 გოჩოლაშვილი შოშიტა 685.  
 გრიგოლ მხატვარი 303, 353, 380, 383, 432, 549.  
 გრიგოლია რ. 766.  
 გრიგოლ ღვთისმეტყველი 373.  
 გრიგოლიშვილი 492, 493.  
 გრიგოლიშვილი ვიორგი 651, 656.  
 გრიგორი 232.  
 გრძელაშვილი ბერი 669.  
 გუგუნა 720.  
 გულუაშვილი 685.  
 გურამიშვილი დავით 322.  
 გურიელი ვიორგი 686.  
 გურიელი პაატა 670.

## დ

დადიანი 216.  
 დადიანი ნიკო 222, 223, 224.  
 დავით ბატონიშვილი 358, 360, 435.  
 დავით რექტორი (ალექსიძე) 215, 227, 255, 320,  
 334, 350, 351, 352, 357, 361, 364, 365, 367,  
 369, 372, 373, 374, 375, 378, 429, 431, 432,  
 434, 435, 438, 444, 447, 451, 677.  
 დავითა 693, 673.  
 დათუნა 533, 706, 718.  
 დათუნა (დიომელი) 706.  
 დათუნა (ქრწანელი) 669.

დათუნა (მარიამული) 668.  
 დათუნაშვილი იასე 659.  
 დათუნაშვილი შაველა 670.  
 დალალაშვილი 693.  
 დალალაშვილი ალავერდა 666.  
 დალალაშვილი ენუქა 481.  
 დალალაშვილი თამაზა 482.  
 Даш В. И. 773.  
 დარგაყული ჭავჭავაძის 566.  
 დარგაყული 632.  
 დარდარაშვილი დათუნა 673.  
 დარეჯან დედოფალი 864,  
 დევანოსაშვილი (ქრწანელი) 492.  
 დევანოსაშვილი (სამშვილდელი) 691.  
 დემეტრესშვილი შალვა 659.  
 დემურჩი ასანლუ 554, 555.  
 დერძი ოღლი ხალილა 563,  
 დიარაშვილი 699.  
 დიასამიძე გურამ 256.  
 დიასამიძე დიასამ 721.  
 დოლა (ყაყაჩი) 658.  
 დოლგორუკოვი პ. 316.  
 დოლენჯიშვილი 610, 683.  
 დოლიძე ი. 774, 789, 870.  
 დომელა 692.  
 დოხოდია 479, 664.  
 დურია (ბოვენელი) 672.  
 დურშიშხან 609.  
 დურშიშხანა ვახუშტის შვილი 789.  
 დუშია 721.

## ე

ედიშერა (აკანათელი) 482.  
 ედიშერასშვილი პაპუნა 479.  
 ედიშერაშვილი თაყა 481.  
 ედიშერაშვილი სუმბატა 651.  
 ეიბ ალა ყიზილ ქაქლუ 566.  
 ეკატერინე II 326.  
 ელენე 604.  
 ელიარაშვილი 658.  
 ელიარასშვილი გოდერძი 704.  
 ელიარასშვილი დელუყარდაშ 700.  
 ელიარასშვილი პაპუნა 666.  
 ელიზბარა (თავლიდარი) 662.  
 ელიზბარა (ქვემო ბოლნელი) 669.  
 ემინა 717.  
 ემინ-ალა 515.  
 ემინ-ალა (უზბაში) 565.  
 ემინ ოღლი იბრაჰიმა 566.  
 ენუქიძე თ. 789.  
 ეფრემ ასური 373.  
 ერასტი ორბელიანი (მდივანბეგი) 219, 635.  
 ერეკლე I 216.  
 ერეკლე II 224, 225, 317, 318, 323, 361.  
 ერისთავი 528.  
 ესტატე (გორელი) 670, 683.

ემიკაშვილი ვერმიშა 671.  
ემიკაშვილი პაპუა 660.  
ეჭუბა 659.

### 3

ვარაზა 720.  
ვართანა (მეჭოგე) 677.  
ვარლაოლი უსუფა 485, 486, 654.  
ვანტანგ 635.  
ვანტანგ V 216, 219, 220.  
ვანტანგ VI 211, 213, 214, 216, 218, 219, 220,  
223, 224, 225, 233, 309, 317, 325, 368, 370,  
380, 424, 435, 436, 451, 452, 459, 460, 461,  
462, 466, 471, 474, 475, 702, 776.  
ვანტანგ ბატონიშვილი 215, 216, 217.  
ვანტანგ გორგასალი 374.  
ვანტანგ ორბელიანი 635.  
ვანტუტი ბაგრატიონი 218, 220, 292, 359, 462,  
585, 632, 849—871.  
ველი აჰმად ოღლი 566.  
ველიოღლი აშურა 691.  
ველიოღლი ისმაილა (ისმეილა) 691.  
ველიხანოღლი ველიასი 562.  
ვორონინი 452.

### ზ

ზაალ (თავილდარი) 657.  
ზაალ (ფარემთუხუცესი) 658.  
ზაალა (დურნუკელი) 691.  
ზადა (ანდრაპელი) 668.  
ზაერაშვილი ბახუტა 481.  
ზაერაშვილი გივი 491.  
ზაერაშვილი ზურაბა 670.  
ზაერაშვილი იოთამ 481.  
ზაერაშვილი ტარიელი 668.  
ზაერაშვილი ფარსადან 670.  
ზაზიაშვილი 668.  
ზაზუნაშვილი გიორგი 492.  
ზალინა (მენალარე) 661.  
ზანგალაძე 492.  
ზაქარია (იასაული) 704.  
ზატრაპეზნოვი ალექსი 326.  
ზევაძე გოსტამა 669.  
ზემბადაშვილი პაატა 481.  
ზემბატისშვილი 721.  
ზემბულიძე 532.  
ზურაბ 620.  
ზურაბა (ავლაბრელი) 672.  
ზურაბა (კოჭრელი) 670.  
ზურაბა (მოქალაქე) 673.  
ზურაბა (შიგამდგომელი) 667.  
ზურაბასშვილი შიომ 705.  
ზურაბაშვილი 660.  
ზურაბიანი გ. 766.  
ზურაბიშვილი ბეჟან 341, 477.

### თ

თაზიშვილი 308, 309, 342, 355, 514.  
თამაზა (ავლაბრელი) 671.  
თამაზა (ალელი) 693.  
თამაზა (აუშტარი) 672.  
თამაზა (დურნუკელი) 691, 870.  
თამაზა (მოქალაქე) 686.  
თამაზა (სახუნდრელი) 660, 693.  
თამაზა (ხატის ყმა) 671.  
თამარ ღედოფალი (თეიმურაზ II მეუღლე) 434.  
თამარ მეფე 374.  
თანდილაშვილი ბეჟიტა 672.  
თარხნიშვილი ზურაბა 620.  
თაქთაქისშვილი არდაშელი 721.  
თაყაიშვილი ექვთიმე 220, 315, 323, 334, 335,  
433, 463, 464, 766, 775, 860, 864, 865.  
თაყასშვილი ბარათა 720.  
თაყაშვილი ქიხოსრო 491.  
თბილაშვილი 668.  
თეგა (იასაული) 667.  
თელიასშვილი 718.  
თევდორა 685.  
თეიმურაზ 635.  
თეიმურაზ II 224, 225, 316, 317, 361, 374, 378,  
434.  
თეიმურაზ (სახლთუხუცესი) 718.  
თეთრაძე შავერდა 669.  
თეოდორე 702.  
თოდუა ა. 767.  
თულაშვილი 521, 683.  
თულაშვილი ზურაბ 481, 667, 721.  
თულაშვილი იასე 481.  
თულაშვილი იესე 491.  
თულაშვილი ლომკაცი 342, 355, 482,  
თულაშვილი ნაეროზა-683.  
თულასშვილი ზაალ 720.  
თულასშვილი იორამ 707.  
თულასშვილი ნოდარ 720.  
თუმანა (ამბარდანი) 673.  
თუმანიშვილი 316, 317, 324, 333.  
თუმანიშვილი ავთანდილა 481.  
თუმანიშვილი ანასტასია (გიორგი წერეთლის მე-  
ულლე) 317.  
თუმანიშვილი გორჯასპ 318.  
თუმანიშვილი დავით 316.  
თუმანიშვილი ეგნატი 316.  
თუმანიშვილი თამაზა 333, 479, 664.  
თუმანიშვილი კონსტანტინე მიხეილის ძე 316.  
თუმანიშვილი მამუკა 316, 317.  
თუმანიშვილი შირველი 214, 215, 226, 248, 255,  
324, 331, 337, 447.  
თუმანიშვილი ნიკოლოზ 317.  
თუმანიშვილი სალმახანა 651, 655.  
თუმანიშვილი სვიმონ 317.

თუმანიშვილი სულხან 318, 319, 651.  
თუმანიშვილი ფირან 481.  
თურქისტან (ყაფიჩბაში) 480.  
თურქისტანიშვილი 682.  
თურქისტანიშვილი ბეჟან 481.  
თურქისტანიშვილი გოდერძი 691, 870.  
თურქისტანიშვილი ერასტი 521, 870.  
თურქისტანიშვილი ქაიხოსრო 488, 489, 490.  
თუშმლისშვილი ბეჟან 651, 655.  
თუშმლისშვილი გიორგი 343, 672.  
თუშმლისშვილი ზალია 669.

## ი

იაღლუზისშვილი 715, 717, 722.  
იარალიშვილი ვახტანგ 477.  
იარაშვილი როსებ 679.  
იასე 632.  
იასე მდივანი (ბარათაშვილი) 211, 227, 229, 235,  
255, 279, 323, 334, 335, 338, 339, 340, 344,  
346, 347, 348, 350, 351, 357, 367, 369, 432.  
იაღუბ ოდლი მუსტაფა 564.  
იაღლუზისშვილი 722.  
იაშილ ბაშოდლი აჰმად 563.  
იბრეიმ ხალილოღლი 446, 562.  
იეგულაშვილი გიუა 652, 656.  
იეგულაშვილი თამაზა 652, 656.  
იედიგარაშვილი 478.  
იესე 341, 635, 702.  
იესე ლევანის ძე (მეფე) 347.  
იესე (ნაბიქვარი) 704.  
იესესშვილი გიორგი 485.  
ივანა (ერაყელი) 685, 673.  
ივანე (მექანარე) 661.  
იმამვერდა (სარქარბაში) 662.  
იმედა 673.  
იმერიძე ოთარ 704.  
იოაკიმე (მღვდელი, დეკანოზი) 702, 703.  
იოანე 702.  
იოანე მდივანბეგი 374.  
იოთამ 720.  
იოთამიშვილი ორბელი 478.  
იოთამისშვილი ბეჟან 707.  
იოთამისშვილი გივი 720.  
იოთამისშვილი შერმაღინ (მდივანი) 718.  
იოსებ 341, 448.  
იოსელიანი ავთანდილ 323, 338, 339.  
იოსელიანი პლატონ 434, 444.  
იოლჩი ოდლი პასანი 563.  
იოლჩისშვილები 567.  
იორაყულა 669.  
ისა 578, ისას თაბუნი, 566, ისა უზბაშის ძმა.  
ისმაილ ალა 335.  
ისმეილ ოდლი მაჰმად 564.

## კ

კაქლიაშვილი 450.  
კაკაბაძე სარგის 221, 227, 350, 357, 360.

კაკალიაშვილი ფირან 658.  
კაკანშვილი (დიღმელი) 491.  
კალატოზის შვილი არდაშელ 671.  
კარბელაშვილი პოლიკარპე 434.  
კასრაძე ო. 766.  
კახაბერი 657.  
კახისშვილის ბერა 492.  
კეკელია მ. 767.  
კეკელიძე კორნელი 212, 241, 227, 228, 325,  
378, 468.  
კვასხაძე შალვა 452.  
კიკილა 718.  
კლეპიკოვი ს. ა. 326, 370, 429.  
კლიშიაშვილი გიორგი 248.  
კლიშიაშვილი ივანე 248, 249.  
კობიძე დ. 666.  
კონსტანტინე მეფე 317.  
კურდღელაშვილი მახარა 671.  
კუცია კ. 789.

## ლ

ლაზარე (მაჩეთელი) 492.  
ლარაძე 510.  
ლაშქარა (ეძნელი) 659.  
ლევა 343.  
ლევან მეფე 216, 218, 460, 471.  
ლელასშვილი (მოყალნე) 718.  
ლელუა, ლევუა, ლეუა (ბოლნელი) 651, 656.  
ლეონტი მროველი 774, 776.  
ლეუა (ეკლესიელი) 673.  
ლენინი ი. ვ. 763.  
ლიპარიტ ბაღუაში 870.  
ლიხაჩევი ნ. პ. 321, 322.  
ლოშკაცი (მარიამული) 669.  
ლორთქიფანიძე იასონ 214, 215, 216, 228, 235,  
292, 315, 334, 383, 424, 438, 447, 561, 562,  
563, 568, 578, 585, 767, 784, 849—871.  
ლუარსაბ (მეჩინიბეთხუცესი) 720.

## მ

მათარისშვილი რევაზ 481.  
მაისურაძე გიორგი 228, 379, 451, 453, 458,  
459, 461, 467, 470, 471.  
მალუღიძე 290.  
მაბალ შაფირა 669.  
მამოღლი მუსტაფა 691.  
მამასახლისის შვილი აბაზა 491, 658.  
მამასახლისის შვილი პაპუა 670.  
მამასახლისის შვილი ფასუა 660.  
მამუა 671.  
მამუდა 610.  
მამუკა (კრწანელი) 669.  
მამუკა (შათირი) 668.  
მამუჩიშვილი ბერი 559.  
მამუჩიშვილი გიორგი 459.  
მამუჩისშვილი სულხან 459, 718.  
მანდენაშვილი გოდერძა 667.



მანველაშვილი შავერდა 659.  
 მანთაშაშვილი (ზაქარაძორელი) 691. 870.  
 მანთაშასშვილი ნოდარ 704.  
 მანუჩარაშვილი თუმშალი 669.  
 მარიამ დედოფალი 225, 216, 702.  
 მარიამული ბერი 482.  
 მარიამული გრიგოლაშვილი 482.  
 მარიამული (დიღმიდან) 718.  
 მარიამული რამაზა 482.  
 მარი 6. 766.  
 მარტიროზასშვილი ბეგთაბეგა (მღივანი) 721.  
 მარტიროზასშვილი ზაქარია (მღივანი) 721.  
 მარქარა (ბოვნელი) 672.  
 მარქსი კარლ 212.  
 მალრაძე ბარბარე 249.  
 მალრაძე გიორგი 248, 249.  
 მალრაძე ივანე (ქუმსი) 259.  
 მალრაძე პეტრე 249.  
 მაჩაბელი ივ. 775.  
 მაჩაბელი (ოტიას შვილი) 492.  
 მაჩეთელი ლაზარე 492.  
 მახარა (ექნელი) 669.  
 მახარაშვილი 579, 685.  
 მახსულდოლი ისპეილა 691.  
 მაჰმადა 563.  
 მაჰმად ალა აზაზ ოღლი 566.  
 მაჰმად-ყული 549.  
 მაჰმადაშვილი (ნასიბლუელი) 691.  
 მაჰმუდა ჰაჯი ჯაბრიელ ოღლი 565.  
 მეთიოღლი აჰმად ალა 565.  
 მეითრიშვილი ავთანდილა 668.  
 მეკრაეიშვილი ხოსია 492.  
 მელანაშვილი ივანა 492, 493.  
 მელანაშვილი პაატა 492.  
 მელიქიშვილი 338, 340, 344.  
 მელქუა (დალაქი) 664.  
 მერაბ ალა 318, 609.  
 მერაბაშვილი დოღმაზა 651, 656.  
 მერაბასშვილი მერაბა (ალელი) 705.  
 მერაბისშვილი შერმაზან 720.  
 მესხია შოთა 215, 316, 357, 360, 363, 368, 373, 799.  
 მესხიშვილი 309, 355.  
 მესხიშვილი ლალო 434.  
 მესხიშვილი პეტრე 433.  
 მეტრეველი ელენე 433.  
 მეტრეველი ვ. 767.  
 მეფარიშვილი ლუბა 470.  
 მეჭვანიშვილი ბერუა 668.  
 მზეჭაბუკ 608.  
 მზეჭაბუკ-რევაზ ერისთვისშვილი 256.  
 Миллер П. В. 672, 779.  
 მინორსკი ვ. 214.  
 მირველაშვილი პაატა 677.

მირზა (ხვარაძორელი) 667.  
 მირზანაშვილი 450.  
 მირზალაშვილი რევაზა 651, 656.  
 მირზანახანაშვილი 693.  
 მირზაოღლი მუსტაფა 562.  
 მირზაშვილი 699.  
 მირიანაშვილი ალავერდა 670.  
 მირიანაშვილი ფარსადანა 481.  
 მირიან ბატონიშვილი 864.  
 მირიანი 774.  
 მიქელისშვილი იაონე 684.  
 მოსესა (მეჭანარე) 661.  
 მსტისლავ იზიასლავის ძე 376.  
 მუთი (მოლა) 717.  
 მუმლია 669.  
 მურადა 673.  
 მურადოღლი მუსა 691.  
 მურაეიშვილი ავთანდილი 679.  
 მუსტაფა 557, 564, 578.  
 მუსტაფა აზიზ ოღლი 566.  
 მუსტაფა ანა ყიზოღლი 565.  
 მუსტაფა მეთი ოღლი 565.  
 მუსურაშვილი თანდილა 671.  
 მუსხელაშვილი 621.  
 მუსხელაშვილი (ზაალის შვილი) 664.  
 მუღალუ სეიდყასუმა 561.  
 მელუმა 478.  
 მღებრისშვილი თამაზა 677.  
 მკედლისშვილი 670.  
 მკედლიძე ბერი 492.

6

ნაბორასშვილი ხოსია 704.  
 ნადარეიშვილი გ. 788.  
 ნადირ-შაჰი 316.  
 ნაზარა (ბოლნელი) 671.  
 ნაზარა (მენაფორე) 661.  
 ნაზარაშვილი 228, 235, 379 467.  
 ნაზარაშვილი ავთანდილა 660.  
 ნაზარიშვილი იოსებ 463.  
 ნანაშვილი (სარკინელი) 692.  
 ნაომ 702.  
 ნარიმანა 477.  
 ნასრიაშვილი ალავერდა 667.  
 ნასყიდა 692.  
 ნასყიდა (მოქალაქე) 673.  
 ნასყიდა (სალაროს მუშრები) 651.  
 ნიამა 659.  
 ნიკოლოზ 626, 627, 704.  
 ნინიაშვილი 691, 870.  
 ნინიაშვილი (შხარეული) 670.  
 ნიქელაშვილი პაპუა 684.  
 ნიქელაშვილი რამაზა 684.  
 ნუგზარ (არაგვის ერისთავის შვილი) 477.  
 ნურია 610.  
 ნური ალა 562, 565.

ო

ოზბეგაშვილი (ბოლნელი) 692.  
 ოზბეგასშვილი დათუნა 706.  
 ოთარა 707, 718.  
 ოთარა (არადეთელი) 704.  
 ოთარა (ბოლნელი) 703.  
 ოთარ 609, 792.  
 ოთარ (მდივანი) 557, 558, 610, 621, 627, 631  
 ოთიაშვილი 668.  
 ოთიაშვილი გიორგი 690.  
 Ожегов С. Ю. 773.  
 ომანისშვილი ფრიდონ 491.  
 ორბელიანი ვახტანგ (სულხანის მამა) 220.  
 ორბელიანი პაპუნა 776.  
 ორბელი რუსუდან 543.  
 ორბელიშვილი 635.  
 ორბელიშვილი გორჯასპი 328, 477.  
 ოსიყმეშვილი (შიგამდგეი) 670.  
 ოქრომქედლიშვილი 715, 716, 717, 721.  
 ოქრომქედლიშვილი ზურაბ 491.  
 ოქუზაშვილი 668.  
 ოპანა (მენაფირე) 661.

პ

პაატა 721.  
 პაატა (არწევნელი) 685.  
 პაატა ბატონიშვილი 734.  
 პავლე I 375.  
 პაპა 670, 677.  
 პაპა (შექანარე) 661.  
 პაპანაშვილი პაატა (ქრციხინეანელი) 492.  
 პაპელიშვილი აღდგომელი 492, 943.  
 პაპიაშვილი გიუა 677.  
 პანელიშვილი მამისიმედი 493.  
 პაპუა 482, 631, 704, 720.  
 პაპუა (თავლიდარი) 683.  
 პაპუა (მარიამული) 669.  
 პაპუნა 358.  
 პაპუნა (ყაფიჩი) 480.  
 პარუნ სარქისაშვილი უთრუთ 479, 673.  
 პარუნ სარქისაშვილი სალმაზანი 692.  
 პატარიძე რამაზ 326, 382.  
 პატარკაცი 258;  
 პენტელა ისლამაზა 657.  
 Петров Ф. Н. 773.  
 პეტროზა (შიგამდგომელი) 658.  
 პეტრუშევსკი ი. 777, 778, 781, 794.

რ

რამაზ (სარდლის შვილი) 608.  
 რატიშვილი 449, 620, 621.  
 რატიშვილი ზურაბ 679.  
 რატიშვილი ლუარსაბ 658.  
 რევაზ (ამილახვრისშვილი) 328, 477.  
 რევაზისშვილი რევაზ 477.  
 რევაზის შვილი (ყაფიჩი) 658.

რევიშვილი 450, 532.  
 რევიშვილი გიორგი 484, 486, 491.  
 რიაზანცევი 429.  
 როსტევეანასშვილი 656.  
 როსტევეანას შვილის შვილი 652.  
 როსტიაშვილი 718.  
 როსტიაშვილი ასლუა 685.  
 როსტიაშვილი იასე 659.  
 როსტომ 449.  
 როსტომ მეფე 216, 360, 366, 368, 513.  
 როსტომა 609.  
 როსტომა (შექანარე) 661.  
 რუსაძე გ. 766.  
 რუსუდან დედაფალი (ვახტანგ VI-ის მეუღლე) 317.  
 რუშანა (ალანდარი) 564.  
 რუხაძე ტრ. 359.  
 რჩეულასშვილი პაპუნა 707.

ს

სააკაძე 290, 532, 603.  
 სააკაძე ბახუტა 621.  
 სააკაძე ზურაბ 484, 486.  
 სააკაძე იორამის შვილი 484, 486.  
 სააკაძე მერაბ 478.  
 სამისშვილი ქაიხოსრო 477.  
 საბარელი ოთარი 492.  
 საგინასშვილი 486, 532.  
 საგინასშვილი ავთანდილ' 720.  
 საგინაშვილი ბეჟან 478, 608.  
 საგინაშვილი ბესაზ 478, 608, 609.  
 საგინაშვილი ღურმუშხან 478, 608, 609.  
 საგინაშვილი ფარემუზის შვილი 484.  
 საგინაშვილი ქაიხოსროს შვილი 484, 486.  
 საგინასშვილი (საგინაშვილი) გორჯასპისშვილი 484, 486.  
 საგინასშვილი ზაალ (ეშიკალასი) 720.  
 საგინასშვილი თამაზასშვილი 720.  
 საგინასშვილი იორამისშვილი 720.  
 საგინაშვილი საამის შვილი 484, 486.  
 საგინასშვილი ფარემუზ 720.  
 საგინასშვილი ფარემუზის შვილი 486.  
 სალმანიშვილი 694.  
 სალ-ოღლი სადუხ შოლა 565.  
 სალტიკოვ-შჩედრინი 212, 215, 227, 360, 469.  
 სარქისაშვილი ბეჟან 659.  
 სარუოღლი უსენია 660.  
 საქია 692.  
 საქუა (ბოუნელი) 672.  
 საღირაშვილი ბეჟან 492.  
 საღირაშვილი რამაზ 704.  
 საყა (წყლის მზიდავი) 669.  
 საჩინოშვილი 521.  
 საჩინოშვილი ოთარი 668.  
 საჩინოშვილი ფარემუზა 482..

სელიმა 609.

სეფიყულა (ყავაჩი) 658.

სეხნია (ხაზარელი) 704.

სეხნიაშვილი ჭაჭანა 664.

სეიმონ 635.

სიამარადისშვილი ოტია 479, 664.

სიმონ (ჭულფელი) 378.

სოზია (მემანდარი) 479.

სოზიაშვილი იესე 685.

სოზიაშვილი შიუა 670.

სოლოლაშვილი იო.თამ 670, 720.

სოლოლაშვილი შიომის შვილი 491.

სოლოლასშვილი ბეჟან 720.

სოლოლასშვილი დათუნა 720.

სოლოლასშვილი ზაალ 720.

სოლოლასშვილი იოთაშის შვილები 720.

სოლოლასშვილი ქაიხოსრო 720.

სოფიოლი მაჰმადლა 564.

Софринеико К. А. 773.

სტეფანაშვილი 694.

სულუა (აბდარი) 657.

სულხანაშვილი გიორგი 657.

სულხან 718, 729.

სულხან (მდივანი) 211, 212, 227, 255, 312, 313, 314, 320, 321, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 337.

სულხან-საბა ორბელიანი 322, 462, 767, 793, 797.

სურგულაძე ივ. 218, 225, 226, 237, 486, 798, 791, 793, 797, 798, 799, 860.

სუფრაქისშვილი ბახუტა 478.

ტ

ტაბიძე ს. 228, 379, 460, 468, 469, 472, 473, 474, 542, 543.

ტატია 673.

ტოლსტოი ლ. ნ. 773.

ტუსისშვილი რამაზა 707.

ტყავლაძეელიძე 684.

უ

უმიკაშვილი პეტრე 211, 213, 214, 313, 314, 338, 339, 340, 345, 346, 347, 357, 366, 433, 435, 436, 439, 443, 444, 450, 459, 465, 533, 534, 535, 568, 672, 712, 717, 701, 797, 799, 300.

უნაძე 290, 291.

უნაძე (ქრცხინეაღელი) 684.

ურდუბეგაშვილი ავთანდილ 690.

ურჭმაზა 704.

ურჭმაზაშვილი პაპუნა 680.

უსეინა 558.

უსუფა 660.

Ушаков Д. Н. 773, 779.

ფ

ფადარ ალია 658.

ფაეღენიშვილი 356, 715, 716, 717.

ფაეღენისშვილი პაპუნა 721.

ფათა 566, 610.

ფალავანდიშვილი 620.

ფალავანდიშვილი შიომ 477.

ფარადა (ოსტატი) 670.

ფარემუზა (დურნუქელი) 666..

ფარემუზის შვილი 608.

ფარსადანა (ქონი) 657.

ფასუა (მენალარე) 661, 693..

ფასუაშვილი ბერუა 667.

ფაღავა აკაკი 434.

ფოლადა 661.

ფოლადაშვილი ოსინა 661.

ფინეზისშვილი ფეშანგი 719..

ფირია 562.

ფირმაჰადა 566, 609.

ფირმაჰადა 563.

ფირ მაჰმად ამირ აჰმადლე 566..

ფირ მაჰმად ოღლი იბრემა 565.

ფიროღლი აფუზა 691.

ფუთუჩიძე ვლადიმერი 366.

ფურცელაძე დავით 786.

ფშაველაშვილი 450.

ძ

ქაიხოსრო 635, 720, 774.

ქაიხოსრო (აბდარბაში) 657.

ქარსაშვილი (ქვემო ბოლნელი) 692.

ქეშალუ ყოჯა 557, 562, 608.

ქიტიაშვილი ბერუა 676.

ქობულაშვილი გოგი 372.

ქობულაშვილი ევგენი 372.

ქობულაშვილი თამაზი 215, 227, 235, 359, 360, 361, 364, 365, 369, 370, 371, 372, 383.

ქობულაშვილი იოსებ 372.

ქობულაშვილი სიმონ 372.

ქუთათელაძე ლ. 325.

ქურდევანიძე თილასონ 491.

ლ

ღვინია 660, 693.

წ

ყავრიშვილი გიორგი იოსების ძე 227, 255, 322, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 337, 347.

ყაზი-მაჰმადა 717.

ყაზი ოღლი ნურია 565.

ყაიბულაშვილი 450, 523.

ყაითმაზაშვილი ფილიპე 378.

ყალანდარა 685.

ყალთახიშვილი ფიჩალა 672.

ყანდიაშვილი ზალუა 659, 660.

ყარა ღემურჩი მოლა 446, 562.  
ყარჩიხა 286, 287, 688.  
ყარლაოლი უსუფა 486.  
ყაფარაშვილი ედიშერა 482.  
ყაფლანიშვილი 530.  
ყორღანაშვილი 721.  
ყორღანაშვილი აეთანდილი 483, 684.  
ყორღანაშვილი ასიტა 481.  
ყორღანაშვილი ასლაშა 481.  
ყორღანაშვილი ბეჟან 482, 485, 486.  
ყორღანაშვილი ბერუა 651, 656, 670.  
ყორღანაშვილი გოდერძა 684.  
ყორღანაშვილი ედიშერა 651, 656.  
ყორღანაშვილი ზალი 556.  
ყორღანაშვილი ზალია 651.  
ყორღანაშვილი იეგანა 482.  
ყორღანაშვილი კაცია 666.  
ყორღანაშვილი კახაბერი 666.  
ყორღანაშვილი მანუჩარ 662.  
ყორღანაშვილი ნასყიდა 666.  
ყორღანაშვილი პაპა 666.  
ყორღანაშვილი ფარემუზა 651, 656.  
ყორღანაშვილი ფირანა 482.  
ყორღანაშვილი ფრიდონა 481.  
ყორღანაშვილი შერმაზან 481.  
ყორღანაშვილი ჭიშხიტა 482.  
ყორღანაშვილი სულხანა 705.  
ყორჩიბეგაშვილი ბარათა 484, 486.  
ყუბანეიშვილი ს. 774, 776.  
ყუშავეიშვილი 521.

## შ

შაველია 563.  
შაიკაშვილი ბერუა 652, 656.  
შალგელი ოლი 568.  
შალიკაშვილი 482.  
შალიკაშვილი გიორგი 721.  
შალიკაშვილი ვახტანგ 490.  
შალიკაშვილი ზურაბ 477.  
შალიკაშვილი იბაშერა 477.  
შამანდოლი ყუზანა 691.  
შამანდ ოლი ჰახვერდა 564.  
შანაზარა 608, 658, 660, 683.  
შანაზარაშვილი ფარემუზა 482.  
შანიძე აკაკი 229, 234, 322, 766.  
შანიძე შხექალა 433.  
შანშიაშვილი 450.  
შანშიაშვილი ალავერდი 652, 656.  
შანშიაშვილი ბეჟან 578.  
შანშიაშვილი გიორგი 668.  
შანშიაშვილი ნაზარა 482.  
შანშიაშვილი ნასყიდა 667.  
შანშიაშვილი საფარა 667.  
შანშიაშვილი პაპა 668.  
შანშიაშვილი პაპუა 669.

შანშიაშვილი ქაიხოსრო 664.  
შარაშიძე ქრისტინე 224, 429.  
შარაფადინა 609.  
შარაფადინ ოლი აბდულა 564.  
შარიაშვილი ვართანა 677.  
შარუა (შუაბოლნელი) 693.  
შალუბათასშვილი ბიდურ 719.  
შაყულაშვილი ალავერდა 581.  
შაჰირი 366.  
შაჰნაზარ 475, 635.  
შაჰნაზარაშვილი გიორგი 401.  
შაჰყულიხანი 303, 383, 459, 460, 467, 474, 475, 635, 640.  
შემზაშვილი 662.  
შენგელია შ. 766.  
შერმაზანაშვილი ზურაბ 685.  
შერმადინ (მეჩინებეთუხუცესი) 720.  
შიხაიდარიშვილი ასლაშა 690.  
შიხია 578.  
შიხი ალა ყაზახი 566.  
შონაძე ა. 767.  
შოშიტა 684.  
შოშიტაშვილი ბერუა 659, 660, 693.

## ჩ

ჩააკასშვილი როსტომ 491.  
ჩაფარ აჰმადა 478.  
ჩაჩაშვილი ზუბიტა 685.  
ჩაჩაშვილი რამაზა 671.  
ჩიკვაშვილი ცილა 473.  
ჩიქობავა არნოლდ 232, 322.  
ჩოლახ სულეიმან ოლი 566.  
ჩუბინიშვილი დავით 213, 464, 465, 767, 774, 792, 793, 797, 798, 799, 800.  
ჩუბინაშვილი ნ. 775, 791.  
ჩხარტიშვილი გრ. 786.  
ჩხეიძე თეიმურაზ 477.

## ც

ცერაძე (მეჩინებ) 708.  
ცინცაძე ო. 672.  
ციციანოვი პაულე 372.  
ციციშვილი 290, 521, 663, 678, 861.  
ციციშვილი ედიშერ 604.  
ციციშვილი ზაალ 258.  
ციციშვილი თამაზა 492.  
ციციშვილი იასე 258.  
ციციშვილი ლევან 477.  
ციციშვილი ლიპარიტ 477.  
ციციშვილი სეხნია 776.

## ძ

ძამა, 343, ძამა (ავლაღელი) 670.  
ძულია 449.

## წ

წერეთელი გ. 672, 766.  
წინამძღვარიშვილი ზაალ 491.

ჭ  
ჟეკევაძე ალექსანდრე 452.

ხ

ხადანგა (შათირი) 685.  
ხალილა 456, 478, 578, 609.  
ხალილ ალა დერაძი ოღლი 565.  
ხალიფოლი აბდულა 340, 353, 485, 486.  
ხარატიშვილი სიხარულა 659.  
ხარაძე რ. 775.  
ხატუაშვილი 673, 685.  
ხახანაშვილი ალექსანდრე 316.  
ხერხეულიძე 715, 718, 722.  
ხერხეულიძე ბეჟან 721.  
ხერხეულიძე ზაალ 721.  
ხერხეულიძე შიოშ 721.  
ხეჩუა 343, ხეჩუა (ბოლნელი) 672, ხეჩუა (მო-  
ქალაქე) 672.  
ხეჩუმასშვილი (დიღმელი) 492.  
ხიალუ მერაბა 555, ხიალუ მერაბ ალა 565.  
ხიღირა 717.  
ხიზანაშვილი ბასილა 685.  
ხიზანაშვილი ივანა 659, 660, 693.  
ხშელაშვილი (ახალდაბელი) 704.  
ხოლუა 718.  
ხოსია 708.  
ხოსიტა 668.  
ხოსროშვილი იოთამ 720.

ხორკაშვილი ადიბეგა 666.  
ხუციშვილი ი. 766.  
ხუციშვილი (ოსიაურელი) 704.

ჯ

ჯავახიშვილი 678, 861.  
ჯავახიშვილი ივანე 213, 214, 217, 315, 776.  
ჯანაყარაშვილი 685.  
ჯანარაშვილი (დიღმელი) 684.  
ჯანდიერი 667.  
ჯანდიერის შვილი 657.  
ჯაფარა 556.  
ჯაფარ ალა 499, 556.  
ჯიმშიტაშვილი ზურაბა 669.  
ჯირაშვილი 450.  
ჯიქია ს. 766, 790, 798.  
ჯუანშერი 774.

ჰ

ჰასანა (მეზურნე) 661.  
ჰასანოლი ჰასანა 692.  
ჰაქი მამადყული 548.  
ჰაქი მასით ოღლი ყული უსუფა 566.  
ჰაქი ოღლი ევლია 566.  
ჰაქი შეფთია 562.  
ჰუსეინა (ალანდარი) 564.

## ბ) გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

ა

აბელია 708.  
აბუხალო 694.  
აბულმუქი 713.  
ადამურან იერი 515.  
აქეა, ალკა 604.  
აელაბარი 253, 288, 289, 386, 387, 454, 511,  
602, 672, 677.  
აელადი 621, 625, 670, 700.  
აელანელი 774.  
აზერბაიჯანი 781.  
აიდარბეგი 253, 294, 295, 386, 387, 440, 455.  
აიდერბეგის ხეობა 627, 630, 631.  
აკყუთა 626.  
აკური 509.  
აკუშო 371.  
ალაყარი 559, 568.  
ალექსანდრია 249.  
ალევანი 363.  
ალი 545, 660, 693, 705, 706, 714, 721.  
ამირ აჰმადლუ 555, 653.  
ამირ ხასლუ 558, 567.  
ამლა 358, 371.  
ანაყიზოღლის ნასოფლარი 610.

ანდიკა 291, 292, 605, 645.  
ანდრაპი 448, 626, 627, 685.  
ანდრია 713.  
ანჩისხატი 303, 309, 355, 380, 388, 389, 433,  
434, 549.  
არაბული 218, 425, 426, 465, 473.  
არაგვი 222, 529, 701.  
არაგვის საერისთაო 306, 529, 701.  
არადეთი 704, 715, 721.  
არაშენდა 531.  
არუხლუ 562.  
არხოტი 358, 371.  
არწვევანი 621, 627, 685.  
ასტარხანი 249 (ასტრახანი).  
ატაბე 358, 371.  
ატენი 252, 253, 254, 288, 289, 310, 337, 353,  
386, 387, 442, 444, 445, 454, 532, 593, 602,  
603, 604, 665, 678, 716, 718, 719, 721.  
ატენის ხეივ 603.  
ალეკი 252, 386, 387, 589, 590.  
ალტაში 632, 700.  
აშულას სოფელი 610.  
აშქავეთი 515.  
აჩაბეთი 721.

აცუტი 695.  
ახადი 358, 371.  
ახალდაბა 694, 704.  
ახალშენი 708.  
ახარ-ბახარი 515.  
ახიელი 358, 371.  
ახტირკა 249.

### ბ

ბაზირგანი 363.  
ბათლომი 532.  
ბაიდიგორის ახარ-ბახარი 515.  
ბლო 358, 371.  
ბალუყაყო, ბალუყჩი, 632.  
ბანჯარ-კუტი 610.  
ბანოს სოფელი 609.  
ბარამათი, ბარამათ უბანი 604.  
ბარეთი 622, 623.  
ბარქადარა, ბარქადარი 632.  
ბაშინჯალი 713.  
ბაცალიგო 358, 371.  
ბეგქანთი 609.  
ბეგციხე 694.  
ბელაქანი 362.  
ბერბუკი 553.  
ბერძენი 219.  
ბეშქენაშენი 623, 628.  
ბიისო 604.  
ბნაეი 604.  
ბობნაეი 604.  
ბოჯაორო 631, 699.  
ბოლნისი 251, 252, 311, 328, 390, 391, 455,  
511, 585, 604, 643, 645, 647, 654, 672, 673,  
677, 691, 692, 703, 709, 710, 712.  
ბოჯანო 621, 700.  
ბუზურ-ბულახი 632.

### გ

გამოღმა ნახიდური 699, 721.  
გარდატანი 604.  
გარეთ-უბანი 549.  
გატეხილი-ხიდი 252, 286, 287, 390, 391, 445,  
456, 579, 699.  
გელაზი 624.  
გელაქანი 368, 543.  
გველეთი 358, 371.  
გველფარეხა 626, 627.  
გვეძინეთი 694.  
გილანი 316, 648, 673, 687.  
გილიკი 694.  
გირიშქი 475.  
გოგოლაური 358, 371.  
გოგჯა 558.  
გოლთეთი 708.  
გომარეთი 344, 509, 679, 700, 703, 705, 711,  
712, 721.

გორი 212, 251, 252, 283, 341, 390, 391,  
440, 456, 510, 520, 526, 528, 529, 531, 545,  
550, 551, 552, 553, 637, 638, 643, 647, 679,  
683, 716.  
გორისი 708.  
გოსტიბი 532.  
გულანი 358, 371.  
გურია 225.  
გური 358.

### დ

დათვისი 358, 371.  
დაშლუტი 291, 292, 605, 606, 645.  
დარუბანდი 509, 593.  
დაღეთი 683.  
დევის ნაშუხლარი 701.  
დემურლუს დაღი 515.  
დემურჩი ასანლუ 554, 555, 562.  
დერძლოს სოფელი 563, 565, 609.  
დეღცნუტი 696.  
დეალთა 798.  
დიღება 521.  
დიღუბე 700.  
ღინარიზას სოფელი 610.  
ღირბი 715.  
ღიღომი 217, 253, 288, 289, 394, 395, 440, 456,  
459, 491, 492, 510, 594, 597, 598, 645, 647,  
655, 659, 667, 669, 671, 673, 678, 682, 684,  
692, 699, 701, 706, 718.  
ღოეთი 533.  
ღრე 532.  
ღურნუკი 252, 286, 287, 311, 379, 392, 393,  
394, 395, 440, 456, 511, 592, 593, 594, 593,  
691, 699.  
ღურღა ამირ ჰასანის ელის დასახლება 560.

### ე

ეგრისი 509.  
ეგროპა 223.  
ეკატერინეს არხი (პეტერბურგი) 452.  
ეკატერინესლაეი 249.  
ეკლესია (სოფელია) 252, 286, 287, 379, 394,  
395, 445, 448, 456, 511, 590, 591, 592, 594,  
633, 673, 699,  
ელისაბედის ქალაქი 249.  
ენაგეთი 667, 677, 708.  
ერანელი 475, სპარსელი, 214, 218, 219, 462.  
ერანი (ნასოფლარი თრიალეთში) 621, 625.  
ერანი (სპარსეთი) იხ. ირანი 461, 475, 625,  
634, 640.  
ერწო 708.  
ერჯევანი 621.  
ეცო 708.  
ეჰანი 449, 450, 620, 628, 677, 685, 701.

### ვ

ვაზიანი 515.  
ვანათი 532.

ვარდის უბანი 621, 628.  
ვარიაანს ხველიანელი 303, 311, 397, 398, 456,  
531, 605.  
ველათი 700.  
ვენეცია 322.  
ვერა 463, ვერე 604.  
ვეძისი 682.  
ვლადიმერი (ქალაქი) 374.  
ვორონიში 249 (ვორონეჟი).

### ზ

ზავარაძორი 691.  
ზაისტეჩო, ზარისტეჩო, 358, 371.  
ზარიქანდი 631.  
ზაულისტანი 509, 622.  
ზემო ანდრაპი 620, 626, 701.  
ზემო ბეშქაშენი 623.  
ზემო გუფთა 694.  
ზემო ოლთისი 446, 620.  
ზემო ფარეხა 626.  
ზემო ორთლუ 609.  
ზემო ქართლი 353, 443, 445, 515, 526, 528, 529,  
716, 717, 721.  
ზირიშქი 635.  
ზრბითი 521.

### თ

თაერიზი 367, 540, 552, 673.  
თათარი 309, 344, 346, 471, 479, 501, 513, 515,  
544, 545, 616, 665, 687.  
თაკეი 532.  
თამარაშენი 721.  
თბილისი 212, 361, 433, 434, 435, 444, 774.  
თეზი 525, 626, 700.  
თეთრი სოფელი 286, 287, 420, 421, 442, 579,  
645, 647.  
თეთრი წყარო 620, 701.  
თელუ 294, 295, 356, 632.  
თვალთუბანი 531.  
თიქმატაში 515, 609.  
თორტიზა 553.  
თოფალას სოფელი 610.  
თოფრაცალა 509.  
თრეღვი 694, 695.  
თრიალეთი 215, 242, 253, 254, 292, 293, 303,  
310, 396, 397, 440, 445, 510, 511, 515, 524,  
525, 617, 618, 619, 620, 622, 627, 633, 674,  
679.  
თულაანთ მამული 532.  
თურანი 622.  
თურქი 211, 374, 462.  
თურქმანი 211.  
თხილნარა 604.  
თხილოვანა 604, 683.

### ი

იადლუჯი 284, 285, 398, 399, 577, 644, 647.  
იერქორფი 515.

იეჩი 700.  
იეგერია 377.  
იისციხე 604.  
ისპანი 688.  
იმერეთი 225, 545.  
იმერხევი 695.  
ირანი იხ. ერანი 214, 218, 220, 222, 224.  
ირდასუბანი 708.  
იტალია 322.  
იფნობი 509.

### კ

კათისხევი 253, 288, 289, 398, 399, 510, 524,  
532, 597, 599, 600, 678, 684, 685, 686, 693.  
კაეკასია 332, 357, 360, 373.  
კარა 708.  
კარასორი 696.  
კარუქულმართი 215.  
კარწახი 215, 292, 293, 620, 629, 701.  
კახეთი 218, 224, 225, 243, 251, 272, 273, 286,  
287, 305, 360, 361, 369, 372, 398, 399, 432,  
441, 515.  
კეზვი 604.  
კერატას სოფელი 693.  
კეხვი 721.  
კეესეთი 532.  
კიავი (კიევი) 249.  
კირაკოზას სოფელი 609.  
კისტანი 358, 371.  
კლდეკარი 694, 695.  
კლემენჩუკი 249 (კრემენჩუგი).  
კილიკია 316.  
კლონეთი 622.  
კობალა 708.  
კოჟორი 253, 294, 295, 398, 399, 521, 580,  
582, 585, 590, 596, 603, 616, 633, 634, 670,  
709, 716.  
კორტანეთი 515,  
კომკა 532, 694, 695.  
კოხაჯი 625.  
კრეთლა 708.  
კრკონი 694.  
კრწანისი 290, 291, 292, 411, 412, 441, 492, 494,  
547.  
კუქია 624, 701.  
კუმისი 596.

### ლ

ლანჩპარი (რანჩპარი), 400, 401, 569, 570, 571.  
ლავეარდი 631, 699.  
ლაქი, ლაქლარი, ქალაქლარი 561, 568.  
ლექი 775.  
ლენინგრადი 212, 373, 468, 469.  
ლიახვი 715.  
ლივანი 322.  
ლილო 511, 515, 600, 700.

ლიქოკი 358, 371.  
ლონდონი 214.  
ლორი 663.  
ლოშო 621, 625, 626, 628, 701.  
ლოკინი 515.

მ

მათურა 358, 371.  
მანგლისი 694, 720.  
მარაბდა 713.  
მარკარას სოფელი 609.  
მასხუდლუ 557.  
მაჩეთა 492, 621, 701.  
მაყუალთწყარო 515.  
მაწევანი 708.  
მეთრევანი 623, 628.  
მელას ტამალია 624, იხ. ტამალია.  
მელესი 532.  
მელიქბეგას სოფელი 609.  
მერაბ ალას სოფელი 609.  
მერეკანი 626.  
მეჯვრისხევი 715.  
მეჩუნაყალა 515.  
მისირა 608.  
მიცუ 358.  
მლაშის წყალი 531.  
მონთის სოფელი 610.  
მოსდოგი, მოზდოკი 249.  
მოსკოვი 375.  
მოწმოო 358, 371.  
მუქუ 358, 371.  
მულალუ, მულანლუ 561, 562.  
მუხათგვერდი 532.  
მუხრანი 274, 275, 402, 403, 475, 516, 529, 701.  
მცხეთა 701.  
მცხოვრეთი 708.

ნ

ნაკები 91.  
ნადვალეთი 696.  
ნაზარლუ უსეინას თაბუნი 558.  
ნასიბლუ 559, 691.  
ნაქულბაქევი 532.  
ნახიდური 445, 713, 717, 721.  
ნახშირის გორა 532, 533.  
ნახჩევანი 249.  
ნაჯბადინი 568, 580, ნაჯბადინლუ 562.  
ნეძვი 515, 694, 695.  
ნიაწარი 509.  
ნიუნალუბნა 249.  
ნიჩბისი 532, 694.  
ნოვაგიორაო (ნოვეგოროდი) 249.

ო

ოთურბულახი 632.  
ოლთისი 446, 450, 672.

ოლოზი 604.  
ორდუბადი 541.  
ორთაშუა 691, 708.  
ორთლუ 609.  
ოსი 694.  
ოსიაური 704, 707, 714.  
ოსმალეთი 224.  
ოფრეთი 699, 703, 705, 710, 721.  
ოქრომქედლის სოფელი 700.  
ოქსუზი 608.  
ოშეთი 708.  
ოძისი 532.  
ოხერხევი 358, 371.

პ

პალაკაციური ელი 578.  
პალესტინა 322.  
პალუყაი 700.  
პატარა ოლთისი 701 იხ. ოლთისი.  
პატარა საბატე 625.  
პეტერბურგი 451, 452, 453, 472.  
პოლშა (პოლონეთი) 249.

რ

რატეკანი 713.  
რაქა 249, 374, 376, 378, 382.  
რევეშენი 509.  
რომი 775.  
როშკა 358, 371, 569.  
რუისი 459, 531, 684, 715, 716.  
რუსეთი 223, 225, 249, 290, 291, 326, 372, 373.  
რუსი 375, 464.  
რძიების ნასოფლარი 610.

ს

სამილახვარო 242, 252, 274, 275, 410, 411, 426, 516, 528,  
სააკას ლილო 700.  
სააკას სოფელი 602, 603.  
საბა 696.  
საბარათაშვილო 224, 252, 276, 277, 410, 411, 426, 445, 515, 530, 582, 665, 701, 703, 705, 707, 717.  
საბატე (საბატელი) 621, 624, 625, 626, 700.  
საბეკდავი 622.  
საბურთალო 598.  
საგარეჯო 502.  
სადაყუდებულო 721.  
სადგერი 516, 529.  
საევანლუ 559.  
საკაცე 509.  
სამადლო 623, 629.



სამანაო 515.

სამეგრელო 222, 223, 225.

სამენახირე საყდარი 628.

სამეხრეო 621, 624, 672, 677, 700.

სამშვილდე 290, 291, 292, 411, 412, 441, 442, 659, 691, 699.

სამშვილდის კრწანისი 699.

სარაჭლო, სარაჩლო 554, 566.

სარვანი 559.

სარუსაპუნჩი 557, 564.

სარუყალი (აუშენებელი) 631.

სარკინეთი 692.

სარქისას სოფელი 610.

სასირეთი 531.

სატანას სოფელი 609.

სატკიური 694.

საქართველო 211, 212, 213, 214, 218, 220, 223, 224, 225, 235, 292, 293, 317, 323, 325, 326, 329, 339, 349, 352, 357, 360, 361, 372, 373, 374, 376, 377, 387, 388, 424, 429, 431, 433, 454, 461, 463, 466, 468, 469, 471, 474, 475, 611, 612, 635, 640.

საქაშეთი 531.

სალირაშენი 708.

სალორია 276, 277, 295.

სალორისი 634.

საყაერე 694.

საციციანო 242, 252, 274, 275, 410, 411, 426, 516, 529.

საქე, „საქელნი“, 509.

სახუნდარი 660.

საჭავჭავიანი 521 სქ., 532, 695.

სელიმას სოფელი 609.

სეერი 694.

სველნეთი 553.

სვეტიცხოველი 552.

სიონი 340.

სირია 322.

სკრა 604.

სოლოლაკი 434.

სომეხი 219, 244, 245, 247, 334, 359, 426, 501, 545, 616.

სომხთი 243, 244, 252, 254, 276, 277, 291, 292, 301, 305, 329, 332, 339, 341, 410, 411, 412, 445, 458, 515, 530, 605, 606, 607, 698, 701, 715.

სოსანი 695.

სოლოლასშენი 71.

სპარსეთი იხ. ირანი, ერანი 215, 360, 368, 374, 375, 475, 774.

სპარსელი 780.

სტავროპოლი 249.

სუთოქულანი 695.

სულჯუქულანი 515.

სურამი 686.

სხალნარი 509.

## ტ

ტალავერი 693.

ტამალია 627, 628.

ტაშირი 294, 295, 413, 414, 415, 416, 442, 448, 525, 629, 630, 633, 645, 647, 674, 679, 699.

ტაშქორთი 609.

ტაბტის გორა 623.

ტბის ყური 509, 618.

## უ

უგუდეთი 694.

უზნარიანი 215, 629.

უკანა ფშავი 358, 371.

უკანა ხადუ 358.

უკანახო 371.

ურბნისი 276, 277, 406, 407, 413, 414, 415, 416, 531.

ურდვარი 367.

ურუმბი 544.

ურუტი 631, 699.

ურცევანი 344, 509, 700, 706, 712, 721.

უფლისციხე 706.

უძილაურთა 358, 371.

უწყლო 624.

## ფ

ფაველნიანი 722.

ფალაქთა 560, 561.

ფანაქლუსთავი 515.

ფანოსას სოფელი 609.

ფანჯები 532.

ფარაენი 618, 628.

ფარეხა 625, 626.

ფარცხისი 708.

ფეთხანი 695.

ფირმადას თაბუნი 609.

ფიფიჯანი 695.

ფიცხი 694.

ფლორენცია 374.

ფორცხლუ 608.

ფრანგი 461, 462, 463.

ფუტრევენი 708.

ფუშთუქუნი, ფუშთუქუ, ბუშთუქუნი, 646, 648, 649, 650, 653, 687,

ფშავი 350, 358, 359, 360, 369.

## ძ

ძალაქი (თბილისი) 282, 283, 285, 591, 593, 595, 596, 598, 601, 616, 629, 637, 644, 647, 648, 687, 701, 709, 716, 717.

ძალაქნარი, ლაქი, ლაქლარი, 561, 568.

ძართველი 219, 244, 245, 247, 334, 359, 375, 433, 434, 443, 449, 455, 462, 464, 469, 472, 475, 544, 545, 616, 634; კახელი 587.

ძართლი 211, 215, 216, 218, 220, 222, 223, 224,

225, 243, 251, 272, 273, 305, 337, 339, 352,  
362, 388, 389, 398, 399, 425, 433, 441, 443,  
455, 468, 515, 516, 545, 637, 714, 717.

ქართლის სამეფო 214 . 19.

ქათანაქი 562, 566.

ქეშალუ 557.

ქვათახევი 693, 694.

ქვახერელი 456, 604.

ქვემო ანდრაპი 620, 685, 701.

ქვემო ბეშქენაშენი 623.

ქვემო ბოლნისი 286, 287, 633, 679, 669, 692.

ქვემო ოლთისი 620.

ქვემო ორთლუ 609.

ქვემო ქართლი 292, 315, 334.

ქეითკირის ლილო 253, 601, 700.

ქირმანი, ქერმანი, 475, 684.

ქმოსტი 358, 372.

ქოლაგირი 342, 354.

ქორარხი 567, 568.

ქრცხინვალი 290, 427, 704, 715, 721.

ქსანი 222, 458, 678.

ქსნის საერისთაო 242, 251, 274, 275, 306, 307,  
458, 701.

ქსნის ხევი 307, 529.

ქურთყალა 632.

ქცია (მდინარე) 509, 625, 626, 627.

## ლ

ლეარები 604.

ლევი 532.

ლევრევი 694.

ლევისხევი 604.

ლუგაზის სოფელი 609.

ლული 358, 371.

## ყ

ყადიშალას თაბუნი 558.

ყაზანი 608.

ყაზახი ისმიელას თაბუნი 558, 774.

ყაზის სოფელი 609.

ყათირლუ 601, 700.

ყაიყული 253, 292, 337, 386, 387, 420, 421, 442,  
454, 515, 525, 610, 612, 613, 614, 617, 644,  
647, 674,

ყალაჩის სოფელი 610, ყარაჩი.

ყამარლუ 558.

ყანდაური 475.

ყარაბუღახი 683.

ყარაბუღახი 515, 631.

ყარადემურჩი მოლა ხანველის თაბუნი 562.

ყარაია 216, 239, 254, 284, 285, 302, 303, 321,  
390, 391, 398, 399, 419, 445, 513, 514, 574,  
582, 595, 618, 687, 688.

ყარამანლუ, ფარამანლუ 56 8.

ყარაყალა 632.

ყატყატ-დალი 516.

ყეჯეთანი 694.

ყიზალზიარათი 353; 356, 631, 700.

ყიზილბაში 224, 249.

ყიზლარი 249, 371.

ყიზალა 580.

ყირიზი 249.

ყორყორა 610.

ყულუდალი 515.

ყურუჩაი 609.

## შ

შეწყალი 532.

შანაზარის სოფელი 608.

შარქარა 713.რ

შატილი 358, 359, 371.

შინდა 531.

შირაზი 249.

შირშაბანი 531.

შუაბოლნისი 459, 678, 693, 721.

შუაფხო 358, 359, 371.

შულავერი 251, 252, 420, 421, 442, 448, 568,  
579, 580, 581, 583, 585, 633, 645, 647, 655,  
671, 672, 673, 692, 699.

შუქერის სოფელი. 609.

## ჩ

ჩათმა 515.

ჩალაბლუ 561, 568.

ჩაფთრანი 694.

ჩორათანი 696.

ჩხიკეთა 708.

## ც

ცაბაურთა 358, 371.

ცარიცინი 249.

ციმბირი 375.

ციხე-დიდი 532.

ცრიცი 621, 625, 700.

ცხვრისი 708.

ცხირეთი 532.

ცხნარი 509.

## ძ

ძეგვი 532.

ძევერა 553.

ძველი გომარეთი 712.

## წ

წალკა 509, 510, 619.

წარყულეთი 521.

წითელაურთა 358, 371.

წითელკლდე 694.

წინარეხი 532.

წინახო 358, 371.

წინეწახი 708.

წინწყარო 679, 698, 703, 708, 721.

წინხადე 358.

წიჩო 358, 371.

წრული 532.

წყაროს სოფელი 608.  
წყნეთი 683.

ჭ  
კანდარი 713.  
კაპალა 713.  
კვიროსი 604.  
კვიკვიის ხეობა 292.  
კიშლა 358, 371.  
კორმეშიონი 358, 371.

ხ  
ხალათგარი 549.  
ხანდა 33, 604.  
ხარაულდალი 515.  
ხარკოვი 249.  
ხატის სოფელი 610.  
ხახაბო 358.  
ხახაში 371.  
ხახმატი 358, 371.  
ხევი 249.  
ხეესურეთი 350, 358—360, 369.  
ხეელრმა 628.  
ხეეძმარი 513.  
ხეითუბანი 316.  
ხერგეში 290, 291, 292, 411, 412, 441, 442  
ხვარაძორი 448.

ხედურეთი 694.  
ხიდირი 632.  
ხინძოვარი 696.  
ხიტალე 358.  
ხინძორკუტი 634.  
ხორიეთი 625.  
ხორნაული 358, 371.  
ხომარა 358.  
ხრამი 717.  
ხუინი 511, 648.  
ხუცის სოფელი 621.  
ხუჭაბი 696.

ჯ  
ჯაენშირი 560, 563, 577, 717.  
ჯაეარის დამბლუტი 253.  
ჯიგრაშენი 610.  
ჯიმშირი 695.  
ჯიქეთი 374.  
ჯონჯლი 695.  
ჯურორი 291, 292, 605, 606, 633, 645.

ჭ  
ჭაილათი, ჰაილათი 475, 635.  
ჭალავარი 559 იხ. ალავეარი.

## ტერმინთა სახელები

ა  
აბაზი 517.  
აბდარი 238, 260, 261, 384, 385, 464, 494, 495,  
496, 497, 498, 499, 634, 657, 797.  
აბდარბაში 494, 496, 497, 498, 499, 657.  
აბსოლუტიზმი 222.  
აბსოლუტური მონარქია 222.  
ადათობრივი სამართალი 217, 218, 225.  
აეკაცობა 494, 497, 498, 499, 657.  
აზნაური 249, 298, 308, 309, 355, 439, 459.  
აზნაურიშვილი 489, 642, 646, 697, 698, 710,  
720.  
ათისთავი 298, 527, 538, 549, 551, 553, 567, 571,  
574, 575, 585, 597, 617, 638, 639, 643, 664,  
697, 698, 703, 715, 717.  
ათარი 535.  
ალანდარი, ალამდარი 258, 259, 334, 384, 385,  
483, 487.  
ალაყაფი 498.  
ალაჩუხი 578.  
ამალა 529, 533.  
ამალი 706.  
ამანათი 645, 755, 756.  
ამანი 778.

ამასალა 282, 283, 519.  
ამალეუბა 507.  
ამბარი 548.  
ამბარდანი 408, 409, 520, 673, 706.  
ამბრა 547, 779.  
ამილახორი 244, 280, 281, 310, 314, 328, 486,  
551, 552, 637, 638, 698, 701.  
ამირეჯიბი 221.  
ამწერი 537, 675.  
ანაბარი 775.  
ანდრეზი 775.  
ანეული 711, 714.  
არაგვის ერისთავი 701, 718.  
არაყხანა 539, 644, 647, 687.  
ასამწერლო 517, 537, 576.  
ასალები 547.  
ასლანუ 535.  
ასლი 216.  
ასნაფი 238, 239, 250, 263, 500, 643, 651, 655,  
666.  
აუშტარი 408, 409, 501, 503, 505, 506, 525, 613,  
672, 706.  
აუშხანა 507, 508.  
აქტი 217.

ალალარი 554, 558, 560, 576, 717.  
ალამათი 284, 286, 321, 444, 454, 574, 575, 644, 647.  
ალაპი 215, 702.  
ალდგომა 507.  
ალეზა 719.  
ალეზის ლამე 703, 705.  
ალსაყალი, აღსაყალე 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 574.  
აყრილი 590.  
აში 496, 497, 498, 499, 504.  
აწერა 537.  
აჯილა 240, 241, 278, 279, 310, 334, 335, 388, 389, 454, 455, 463, 586, 675, 678, 680, 684, 710, 712.  
აჯილდის ქერი 586.  
აპანგარი 534.  
აჰეიათ 571.

## ბ

ბაღია 504, 505.  
ბაზიერი 223, 238, 239, 333, 341, 345, 420, 421, 455, 456, 559, 586, 593, 688, 690, 693, 695.  
ბაზიერთუხუცესი 238, 239, 250, 254, 258, 259, 302, 303, 321, 341, 354, 388, 389, 390, 391, 440, 455, 687, 688, 690, 693.  
ბაზმა 706.  
ბათმანი 541.  
ბანბა 538.  
ბაეი, 215, 254, 279, 280, 281, 306, 307, 319, 328, 356, 413, 414, 415, 416, 422, 423, 445, 538, 539, 540, 544, 545, 546, 552, 619, 644, 648, 650, 687, 713, 714, 715.  
ბარათი 508, 646, 698.  
ბარგის ზიღვა 596.  
ბარდანი 681.  
ბარხანა 648, 687.  
ბატის ბარება 618.  
ბატონი 220, 222, 256, 257, 286, 287, 291, 323, 341, 353, 355, 359, 386, 387, 398, 399, 441, 454, 455, 480, 483, 484, 489, 493, 494, 495, 496, 500, 501, 581, 595, 614, 615, 619, 630, 635, 636, 638, 643, 562, 653, 662, 676, 678, 682, 688, 689, 690, 697, 701, 709, 710, 712, 713, 714, 715.  
ბატონის კაცი 696, 716, 717, 718.  
ბატონისშვილი 475.  
ბაშმალი 629, 647, 649.  
ბეგარა 589, 605, 714, 715.  
ბეგლარბეგი 459.  
ბედმუშეი 674.  
ბედნიერი დღე 719.  
ბეითალმანი 298, 646.  
ბელბასი 570.  
ბერწი 592, 710.

ბზის თეთრი 707.  
ბზობა 713.  
ბიბლია 375.  
ბისტი 428, 534, 537, 538, 539, 544, 547, 548, 552, 677, 711.  
ბიქრი 218, 219, 635.  
ბოგანო 517, 518, 528, 596, 599, 698, 699, ბოვენლი 678.  
ბოზობა 611.  
ბორანი 496, 497, 498, 499, 504.  
ბოქაული 462, 642.  
ბოქაულთუხუცესი 216, 218, 221, 235, 251, 257, 272, 273, 306, 307, 324, 327, 328, 340, 341, 353, 379, 388, 389, 437, 440, 445, 455, 459, 461, 469, 474, 477, 484, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 640, 641.  
ბოლღა 505.  
ბოშყაბი 500, 501, 505, 519, 665, 719.  
ბოქების სიგელი 316, 317.  
ბრძანება 516, 521, 548, 623, 639.  
ბრძანებული 476.  
ბეობა 638.

## გ

გავაზის ბაზიერი 258, 259, 333, 692.  
გალადარი 572.  
გალაფანი 718.  
გალაქუ 534.  
გამგეობა 476.  
გამოზამთრული 527.  
გამომღები 526, 528, 529, 530, 531, 536, 554, 590.  
გამოსაღები 286, 287, 288, 289, 386, 387, 390, 391, 454, 455, 456, 513, 528, 529, 530, 550, 553, 579, 585, 589, 594, 598, 600, 608, 612, 617.  
გამრიგე 519.  
განაჩენი 301, 610, 625, 641, 687.  
განაწესი 219, 222, 360, 365, 368, 698, 701.  
განგება 475.  
გამგეობა 476.  
განჩინება 475.  
გარეობა 682, 690.  
გარიგება 294, 319, 394, 395, 427, 440, 442, 455, 469, 519, 525, 531, 532, 548, 552, 603, 634, 642, 709, 710, 711, 713, 714, 716.  
განჩინებული 476.  
განწესება 707.  
გასამყრელო 587, 588, 593, 597, 599, 600, 601, 603, 610, 616, 619, 620, 630, 638, 709, 711, 712, 713, 714, 715.  
გაცემულ-გაუცემელი 551.  
გაცემული 586, 598, 603.

გერაქიარალი 238, 298, 299, 319, 390, 391, 456, 489, 650, 651, 653, 654, 655, 674.

გეჩანბაეი 538.

გზირი 242, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561.

გიორგობისთვე 520.

გლეხი 298, 449, 525, 573, 574, 619, 627, 646, 697.

გოდორი 702, 713.

გობი 624.

გული აბრეშუმი 571.

## დ

დაბალი (გლეხი) 630.

დაბალი 540.

დაბახანა 280, 281, 456, 540, 650, 687.

დაბეკღვა 646.

დადაღვა 582, 708.

დაეთარი 394, 395, 515, 516, 518, 520, 523, 524, 536, 553, 573, 574, 615, 680.

დაეთარხანა 272, 273, 393, 501, 505, 506, 634, 643.

დალაქი 664.

დამდამი 533.

დანაშაული 219, 533, 643.

დანიში 650, 653, 654, 658.

დანისტარი 273, 274, 396, 397, 456, 465.

დანისტრად სამსახური 634, 640, 641, 642.

დარბაზი 226, 475.

დარბაზობა 221, 222, 225.

დარბაზობის წესი 221.

დარბაისლი 221, 298, 494, 496, 500, 646.

დარგი 626.

დასტური 476.

დასტურლამა 535, 635.

დასტურლამალი 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 233, 234, 235, 237, 244, 248, 255, 292, 312, 313, 314, 315, 317, 320, 322, 324, 325, 335, 338, 339, 340, 347, 348, 349, 350, 352, 358, 359, 360, 367, 368, 370, 371, 373, 374, 378, 382, 424, 427, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 442, 443, 444, 446, 448, 541, 452, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 468, 469, 471, 474, 568.

დასტურლამალი სადედოფლო 702.

დაფაათი 579.

დალი 522.

ღებულემა 237, 242, 252, 253, 254, 255, 311, 324, 353, 444, 487, 519, 550, 552, 571, 574, 579, 582, 601, 602, 603, 605, 617, 633, 682, 688, 696, 716.

ღედღალი 234, 305, 339, 340, 342, 348, 349, 355, 382, 434, 445, 516, 517, 518, 544, 637, 642.

ღეკანოზი 353, 355, 380, 383, 433, 434, 549, 702.

ღიაკვანი 249.

ღიდება 476.

ღიდებული 221.

ღივანხანა 499, დევანხანა 442.

ღირეკტივა 360.

ღოკუმენტი 317, 372.

ღროშა 516, 638.

ღროშის კაცი 698, 701.

ღუათაში 539.

ღუქანი 537.

ღუშალიკი 354, 652, 653, 654, 662, 663, 676, 681, 682, 688, 704.

## ე

ეთაზი 241, 284, 285, 514, 575, 578, 644, 647.

ეკლესია 218, 232, 594.

ელი, 211, 220, 241, 252, 282, 284, 285, 286, 287, 321, 335, 384, 385, 386, 387, 394, 395, 398, 399, 418, 419, 424, 436, 440, 444, 445, 456, 487, 489, 514, 553, 564, 576, 578, 635, 647, 650.

ელიადასი 635, 648, 651.

ენკენისთვე 520.

ენციკლოპედია 762.

ეპისკოპოსი 298, 646, 678,

ერბოს მკრეფელი 525.

ერისთავი 222, 306, 307, 477, 516.

ერისთავის შვილი 477.

ეტიმოლოგია 462.

ექვსისთავი 639.

ემიკალასბაში 221, 258, 296, 445, 461, 477, 490, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 512, 640, 641, 642, 703, 709, 710, 711, 718.

ესთიბრიანი 613.

ეჯიბი 221.

## ვ

ვარიანტი 678, 679, 682, 696.

ვასალი 218, 222.

ვეზირი 211, 218, 220, 221, 253, 398, 396, 397, 424, 456, 506, 538, 539, 573, 648.

ვექილი 508.

ვექილ-ხარკი 508.

ვეჭუბი 217, 535.

ვოევოდა 374.

## ზ

ზარაფი 533, 648, 687.

ზარაფხანა 220, 252, 254, 379, 383, 446, 456, 489, 533, 535, 644, 646.

ზარგარი 556.

ზარი 526 (საწყაო); 702 (სამგლოვიარო გილობა).

ზედამდგომელი 490.

ზიანი 531.

ზილთა 717.

ზინდარი 223, 264, 265, 334, 408, 409, 462, 679, 680, 683, 684, 707.

ზინხანა 680.

ზირანდაზი 495.

ზურგიელი 505.

## თ

თაბუნი 238, 250, 254, 262, 331, 341, 354, 476, 479, 487, 488, 489, 490, 554, 555, 556, 557, 558, 560, 561, 562, 567, 568, 576, 578, 651, 655, 686, 693,

თავალი 339.

თავადისშვილი 489.

თავგარი 534.

თავილა (თავილად) 537, 675.

თავილდარი 238, 245, 300, 301, 333, 343, 411, 412, 441, 503, 534, 548, 641, 642, 643, 651, 652, 653, 654, 655, 657, 658, 662, 663, 670, 672, 675, 677, 680, 681, 682, 683, 689, 704, 705, 707.

თავიგასამტებლო 587, 589, 591, 593, 597, 599, 601, 603, 607, 611, 616, 619, 620, 630, 709, 711, 713, 715.

თავლა 679, 680, 681, 682.

თავნი 531.

თალიში 501.

თამაირი 535.

თანამდებობა 218, 372.

თანბა 512.

თარაზდარი 534.

თარხანი 251, 270, 271, 282, 283, 342, 396, 397, 513, 519, 521, 526, 528, 529, 530 558, 583, 596, 602, 613, 707, 709, 712, 716, 717, 718,

თასი 501.

თაფაუთი 533.

თალარი 567, 568, 569.

თახშქუნი 534.

თბილელი 340.

თეთრი 537, 539, 604, 713.

თემი 698, 710, 716.

თერთმეტისთავი 613, 631, 644, 645, 647, 648.

თვალის გავლებინება 219.

თიმენჯი 540.

თმოგველი 721.

თოვჯი 521, 617.

თომარი 654.

თოფჩიბაში 478.

თუთუნჯაკი 580.

თუმანი 535, 536, 537, 538, 539, 540, 551, 562, 563, 564, 565, 566, 573.

თუშმალი 241, 396, 397, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 503, 505, 506, 507, 509, 669, 706, 709.

## ი

იათალი 284, 285, 398, 399, 576, 577.

იანი 505.

იარალი 576, 681, იარლიყი 469.

იასაული 239, 256, 257, 398, 399, 461, 482, 483, 490, 500, 506, 510, 525, 614, 638, 640, 643, 662, 666, 703, 704.

იასაულობა 643, 667, 688, 703.

იახინი 504.

ინაში 687.

ინსტრუქცია 464.

ისრიში 519, 580, 674.

ისტორიოგრაფია 211.

იურიდიული აქტი 214.

იურიდიული რევიზი 211.

იჯარა 384, 385, 392, 393, 454, 456, 466, 507, 538, 540, 567, 644, 645, 648, 649, 650.

იჯარადარი 540, 545, 716.

## ქ

კაბიწი 583, 606.

კათალიკოსი 221, 279, 308, 309, 318, 319, 338, 355, 509, 514, 538, 546, 552, 678.

კაი გლეხი 650.

კანონი 211, 219.

კანონთა კრებული 211.

კაპოეტი 509.

კარი 489, 523.

კარის გამრიგე 519.

კარის მდივანი 698.

კარის მოხელე 523.

კარის მღვდელი 702.

კარის ყაფიჩი 479.

კარის წინამძღვარი 702.

კარკნალი 624.

კბილის ჩაგდებინება 219, 611, 635.

კერძი 604.

კვებულა 425, 426.

კოლი 520, 598, 605, 610, 620, 631.

კოდის პური 242, 274, 275, 398, 399, 520, 526, 528, 529, 530, 602, 607, 618, 645, 647, 665.

კოლისპურის მკრეფელი 665.

კოლექცია 453, 470.

კომლი 523, 524, 526, 527, 528, 530, 536, 537, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 567, 568, 576, 578, 580, 586, 594, 597, 598, 610, 646, 648.

კონი 418, 419, 513, 514, 596.

კოწახური 599.

კულუხი 521, 579, 580, 585, 592, 595, 596, 599, 600, 602, 645, 647, 710, 713, 715, 718.

## ლ

ლაეაში 487, 502, 505.

ლანდრა 619.

ლანჩპარი 282, 283, 400, 401, 446, 447, 525,  
561, 567, 569, 570, 571.  
ლილიფარი 674.  
ლიტრა 503, 520, 524, 540, 542, 568, 574, 580,  
584, 600, 618, 619, 647, 663, 665, 689, 703,  
704, 705, 706, 708, 710, 711, 712, 713, 714,  
715, 717, 718, 719.

მ

მადაური 446, 447, 487, 502, 686, 705, 706.  
მაირი 535.  
მალო 252, 442, 446, 599.  
მალი 252, 278, 279, 442, 536, 550, 586,  
589, 595, 596, 597, 606, 613, 615, 630, 644,  
645, 708, 709, 710, 714, 716.  
მაღის ძღვენი 596.  
მამასახლისი 283, 341, 455, 511, 536, 551,  
553, 583, 584, 588, 591, 594, 597, 601,  
613, 614, 615, 617, 618, 619, 620, 709, 711,  
713, 714.  
მამული 458, 516, 528, 532.  
მანგლელი 678, 684.  
მანდატურთუხუცესი 221.  
მანჯანიკი 582.  
მარიაშობისთვე 520.  
მარქაფი 689.  
მარჩილი 426, 518, 520, 543, 587, 597, 620, 636,  
638, 646, 648, 686, 688, 699, 700, 701, 704,  
708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716.  
მარხვა 510, 583, 717; დიდი მარხვა 488.  
მასლა 674.  
მაშია 500.  
მახტა 567, 576, 578.  
მგალობელი 664.  
მდაბალი 619, იხ. დაბალი.  
მღივანბეგი 216, 218, 219, 220, 223, 229, 251,  
272, 273, 296, 298, 301, 305, 306, 317, 342  
355, 388, 389, 402, 403, 475, 519, 527,  
553, 578, 621, 634, 635, 636, 637, 638, 639,  
641, 646, 648.  
მღივანი 228, 253, 298, 299, 316, 318, 323, 324,  
337, 400, 401, 424, 462, 495, 501, 515,  
516, 517, 520, 522, 526, 527, 535, 536, 538,  
539, 551, 573, 574, 575, 577, 578, 590, 595,  
613, 617, 620, 630, 636, 642, 644, 646,  
647, 681, 698, 707, 708, 709, 710, 711,  
717, 718.  
მღივან-მწიგნობარი 317, 318.  
მღიენის კაცი 522.  
მეაბჯრე 223.  
მეზალური 342, 510.  
მეზალახე, მოზალახე, 703, 708.  
მეზაყე 544, 545, 715, 716.  
მეგოდრე 494.  
მეგოდრეთუხუცესი 494, 495, 496, 499, 667, 705,

მეზერე 386, 387, 592, 598, 643, 716.  
მეზინჯე 661.  
მეზურნე 661.  
მეთეფე 263, 343, 408, 409, 506, 706,  
მეთოფე 250, 258, 259, 400, 401, 404, 405, 450,  
483, 487, 490, 500, 650,  
მეითარი 238, 253, 300, 301, 402, 403, 466, 578,  
662.  
მეკარე 660.  
მეკოდისპურე 266, 267, 402, 403, 445, 519,  
520, 705, 708.  
მეკონე 513.  
მეკულუხე 600.  
მელიქი 243, 244, 300, 301, 305, 317, 411, 412,  
445, 536, 538, 583, 606.  
მელიქ-მამასახლისი 542, 543, 648, 716.  
მემალე 716.  
მემანდარი 256, 257, 400, 401, 479, 523, 652.  
მემანდარბაში 256.  
მემარნე 521, 643, 716.  
მემაშიე 500.  
მენაეტიკე 712.  
მენაფორე 661.  
მენალარე 661.  
მეპირისთავე 527.  
მერიკიფე 238, 253, 260, 300, 301, 333, 342,  
400, 401, 662, 664, 705, 707.  
მერიკიფეთუხუცესი 300, 301, 466, 664,  
მესაკლავე 342, 400, 401, 506, 522, 524, 673,  
706, 708, 718.  
მესთელე 521, 582, 600, 603, 708.  
მესტვირე 239.  
მესტუმრე 223, 711.  
მეტიკისპირე 262, 671.  
მეულუფე 591, 502, 505, 517, 522.  
მეფანჯიაკე 698.  
მეფე 211, 216, 217, 218, 222, 224, 226, 305,  
316, 371, 374, 415, 416, 442, 462, 474, 475,  
493, 526, 638, 642, 698, 701, 718.  
მექანარე 661.  
მელალე 590, 643, 709, 712.  
მელვინე 495, 496, 497, 498, 499, 521, 705.  
მელვინეთუხუცესი 223, 495, 496, 497, 498, 499,  
670, 705.  
მეყორულე 239, 254, 302, 687, 688.  
მეშარბათე 494, 495, 496, 497, 498, 499, 643,  
674.  
მეში 540.  
მეშეშე 501, 505.  
მეცხვარე 505, 522, 614, 673.  
მეძალე 506.  
მეძალეთუხუცესი 239, 286, 287, 404, 405,  
688.  
მეჭურჭლეთუხუცესი 221.  
მეხბრე 592, 594, 600, 643, 708.

- მეკინიბე 250, 264, 265, 294, 295, 342, 398, 399, 400, 401, 505, 679, 680, 682, 684, 707, 708, 710, 718.
- მეკინიბეთუხუცესი 240, 294, 295, 398, 399, 441, 458, 520, 679, 680, 681, 682, 707.
- მეჭლოსი 305, 402, 403, 449, 480, 484, 489, 493, 495, 496, 497, 498, 499, 502, 525.
- მეჯორე 240, 264, 265, 300, 301, 342, 343, 346, 355, 400, 401, 675, 676, 677, 679.
- მეჯორეთუხუცესი 240, 253, 300, 301, 239, 404, 405, 675, 676, 682.
- მეჯორე 505, 706.
- მზარეული 506, 507, 643, 706, 718.
- მთავარი 223.
- მთავარეპისკოპოსი 678.
- მიზანი 541.
- მინალთუნი 487, 488, 489, 534, 536, 541, 544, 545, 549, 550, 552, 562, 563, 615, 616, 639, 648, 649, 651, 654, 687, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 710, 719.
- მიზნაში 366, 547.
- მისხალი 504, 533, 534, 535.
- მკათათვე 520.
- მკერდა 487, 488.
- მკერდი 505, 506.
- მკერვალი 238, 342, 400, 401, 657.
- მკელულობა 219, 617, 635.
- მმართველობა 222.
- მმართველობის ადგილბრივი ორგანო 211, 221.
- მმართველობის ცენტრალური ორგანო 211, 221, 222.
- მოედანი 497.
- მოლა 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 576, 717.
- მოლარე 221, 223, 238, 250, 260, 261, 288, 299, 304, 305, 402, 403, 651, 653, 655, 704, 705, 705,
- მოლარეთუხუცესი 221, 223, 237, 238, 253, 308, 309, 338, 383, 402, 403, 652, 653, 704.
- მომთაბარე 211.
- მონა 476.
- მონასტერი 215, 377, 521.
- მოპარვა 615.
- მოსავალი 511, 519, 521, 522, 523, 570, 571, 717.
- მოსამატი 496.
- მოსამსახურე 500.
- მოსაქმე 519, 617, 642.
- მოურავი 243, 252, 276, 277, 288, 289, 294, 295, 300, 301, 353, 386, 387, 394, 395, 445, 538, 542, 543, 544, 570, 578, 580, 581, 582, 586, 589, 590, 591, 595, 597, 599, 603, 606, 610, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 619, 620, 630, 636, 709, 711, 712, 713, 714, 715, 716.
- მოფიცარი 625.
- მოქალაქე 264, 298, 343, 362, 366, 543, 546, 636, 639, 646, 668, 672, 673, 686.
- მოყალნე 586, 597, 600, 602, 714, 715, 718.
- მოძღვართ-მოძღვარი 221.
- მოხელე 211, 221, 222, 224, 239, 240, 241, 250, 253, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 286, 287, 321, 331, 333, 343, 400, 401, 406, 407, 441, 458, 476, 495, 500, 502, 511, 512, 513, 521, 522, 523, 528, 537, 551, 574, 579, 585, 586, 589, 590, 592, 594, 598, 601, 602, 606, 607, 608, 617, 629, 630, 652, 658, 661, 663, 667, 676, 698, 696, 707, 708, 718.
- მოყამაგირე 384, 385, 564.
- მროველი 721.
- მსახური 489, 596, 618, 619, 643, 720.
- მსახურობა 605.
- მუზღი 533, 535.
- მუთანჯის ყაბი 504.
- მუთაჯირი 572.
- მუნში 298.
- მურასა 718.
- მურდარი 216, 254, 300, 301, 400, 401, 686, 719.
- მუსტოფი 211, 218, 253, 298, 346, 404, 405, 466, 649, 650, 645, 676.
- მუფასა 687.
- მუქამალი 665, 681.
- მულარარი 708.
- მუშა 253, 288, 289, 294, 295, 298, 299, 402, 403, 406, 407.
- მუშაშა 238, 298, 299, 300, 301, 343, 404, 405
- მუშაშაბის სახლი 232, 241, 250, 264, 265, 402, 403, 496,
- მუშრიბანა 541.
- მუშრიბი 501, 503, 507, 541, 542, 543, 651, 652, 653, 654, 655, 665, 696, 697, 698, 719.
- მუხრანის ბატონი 516, 701.
- მუჯირი 643, 673.
- მფლობელი 493.
- მღებართუხუცესი 709, 715, 716, 717.
- მღვდელი 249, 702.
- მძევალი 774, 775, 776.
- მწიგნობარი 221, 534.
- მწიგნობართუხუცესი ქუონდიდელი 221.
- მზატყარი 706.

6

- ნაბიჭვარი 664, 704.
- ნადიმი 493.
- ნაეროზანა 650, 717.
- ნაეროზი 553, 650, 717.
- ნავტიკი 507, 510, 519.
- ნაზირი 220, 240, 298, 299, 300, 301, 310, 404, 405, 495, 496, 500, 501, 502, 503, 504, 507, 510, 511, 518, 519, 522, 525, 574, 643, 650, 651, 653, 654, 655, 665, 666, 674, 676, 681, 690.
- ნაიბი 565.



სახასლო 266, 267, 290, 294, 295, 396, 397, 410,  
 411, 440, 457, 510, 519, 521, 523, 524, 530,  
 579, 594, 598, 603, 620, 636, 637, 643, 645,  
 646, 647, 679, 681, 699, 714, 715, 716.

სახდელი 615.

სახევისთავო 619.

სახელო 221, 476, 477, 520, 646, 651, 654.

სახელმწიფო 212, 213, 214, 217, 352, 476.

სახელმწიფო მმართველობა 223.

სახელმწიფო სამართალი 215.

სახელმწიფოებრივი წყობილება 214.

სახიზი თხა 606.

სახლოუხუცესი, სახლოხუცესი, 223, 253, 296,  
 297, 298, 306, 307, 310, 324, 335, 356, 411,  
 412, 446, 457, 495, 496, 500, 501, 516, 518,  
 519, 520, 522, 526, 527, 535, 536, 538, 539,  
 551, 567, 571, 573, 574, 575, 577, 578, 584,  
 590, 595, 613, 617, 620, 631, 636, 637, 639,  
 644, 646, 648, 681, 697, 698, 703, 707, 708,  
 710, 711, 712, 717, 718, 719.

სახლოხუცესის კაცი 522.

სახლისკაცი 576.

საჯაბადრო 406, 407, 658.

საქარო 498, 499.

საქელგო 497, 504, 665, 702.

საჭინიბო 620.

სეისხანა 680.

სერი 493.

სეფე 718.

სოველი 521.

სიგელი 216, 218, 317, 323,  
 სითარხნე 596, 602.

სიკილა 533, 535.

სიქაქუნი 534.

სიობათიასუალი 245, 256, 257, 328, 384, 385,  
 478, 493, 495, 496, 497, 498, 499, 500.

სომხითის მელიქი 678.

სოფელი 467, 474, 516, 517, 521, 523.

სპასალარი 215, 218, 475, 634.

სპასპეტი 215, 475.

სპეტობა 703.

სტილი 611, 613, 616, 630.

სტუმარი 537.

სტუმრის დგომა 579.

სუბაობა 502.

სუფრა 494, 502, 703.

სუფრაქეში 239, 262, 263, 331, 408, 409, 495,  
 496, 497, 498, 499, 668.

სუფრაჯი 356, 484, 495, 496, 497, 498, 499,  
 500, 506, 513, 522, 527, 703, 708, 709, 710,  
 711, 718.

სუხტი 533, 534.

სულისდება 476.

ტ

ტაბლა 493.

ტანა 715.

ტარულა 254, 305, 411, 412, 494, 570, 571, 607.

ტაშტ-წურწუშა 494.

ტივი 539.

ტოგუნი 497.

ტოგუნის რიგი 264, 265, 327, 411, 412, 458.

ტუთხუ 413, 414, 415, 426.

ტუთხუნი 575.

ტყე 493, 536, 545, 579, 644, 647, 648, .

ტყვის ხარკი 698, 700.

უ

უღანისტრო 641.

უზალთუნი 18.

უზბაში 400, 401, 487, 488, 489, 490.

უკვდავი 712.

ულაყბაში 713.

ულაყი 582, 586, 589, 590, 591, 593, 613, 616,  
 618, 633, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715,  
 716.

ულუფა 458, 487, 488, 489, 517, 529, 689, 703,  
 704, 706, 707, 718.

უფროსი 689, 716.

უხელობა 512.

უხუცესი 476.

ფ

ფანჯიაქი 698.

ფარა 610.

ფარეში 221, 223, 290, 291, 341, 391, 548, 659,  
 707.

ფარეშოუხუცესი 221, 458, 494, 495, 496, 497,  
 498, 499, 658, 707.

ფარეშხანა 494.

ფარჩა 506, 540, 541, 543, 547, 552, 653, 663.

ფაქსიმილე 214.

ფალირი 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562.

ფალირ-ფულარი 554.

ფაქერი 715.

ფერისცვალება 507, 509.

ფეშქაში 406, 407, 536, 551, 573, 651, 663, 704.

ფეშქაშნივისი 238, 300, 301, 318, 663.

ფილიგრანი 326, 370.

ფისოსი 653, 663.

ფისოსის ქონი 653, 663.

ფიშკარი 533.

ფიჩხული 713.

ფიცი 623.

ფლატე 515.

ფლური 574, 650, 651.

ფოხალი 602, 610.

ფსუხასი, ფზუხასი 534.

ფული 577, 580, 588, 640, 647, 650, 654, 658,  
 686.

ფუნქცია 211.  
ფური 630.  
ფურის ბარება 619.  
ფუშთუქუნი 648, 650, 653, 687.  
ფუხარა 554.

ქ

ქათმის ბარება 602.  
ქათმის ძღვენი 707.  
ქალაქი 252, 254, 278, 279, 365.  
ქანარა 689.  
ქარვასლა 579.  
ქარხანა 511, 519, 521, 522, 531, 546, 569, 580.  
ქარხნის იასული 666.  
ქარხნის კაცი 643.  
ქარხნის მუშრობი 239, 253, 665, 666, 719.  
ქარხნის ნაზირი 239, 250, 253, 300, 301, 327, 643, 665, 666, 681, 685.  
ქაფანაქი 557.  
ქეთხულა 521, 774.  
ქეშვიკი 253, 480, 490, 512, 596, 682, 716.  
ქეშვიკობა 596.  
ქეჩაბაში 446, 572.  
ქვემდებარეობა 219.  
ქვეშო ქარხანა 519.  
ქვეყანა 455, 457, 466, 517, 518, 544, 578, 611, 613, 641.  
ქვის ზიღვა 596.  
ქლიფთარი, ქლიფდარი 664, 707.  
ქირა 581, 586, 590.  
ქოდავი 270, 271, 282, 283, 425, 490, 519, 567, 572, 573, 578, 644, 647, 649, 717.  
ქორის ბაზიერი 258, 259, 690.  
ქორის მუბაღური 239, 258, 259, 400, 401, 692.  
ქორონიკონი 639.  
ქოსალა 540.  
ქრთამი 614.  
ქრისტეშობისთვე 520.  
ქსანი 487, 619.  
ქუზახანა 459.  
ქუზახანის იჯარა 716.  
ქულა 695.  
ქუმი 569, 571.  
ქურდი 697.  
ქურდის საზღაური 582, 589.  
ქურდობა 611.

ლ

ლაზლა 552.  
ლალა 354, 569, 579, 590, 591, 592, 595, 596, 597, 602, 605, 617, 618, 629, 645, 647, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 715, 718.  
ლეინობისთვე 520.

მ

მაბახი 599.  
მაბი 494, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 504, 505.

მადალა 503, 519.  
მაენი, მაენი 282, 283, 366, 406, 407, 445, 573, 698.  
მაეაჩი 238, 250, 658.  
მაზბი 503.  
მათალი 534.  
მალათი 534, 719.  
მალანი 713.  
მალიონი 495.  
მალიონ-ყორჩი 238, 250, 260, 261, 418, 419, 497, 498, 499, 657.  
მანუნლამა 366.  
მასაბი 669.  
მასაბხანა 540, 550, 551, 644, 647, 649.  
მაფანი 537, 538, 647, 648, 687.  
მაფანდარი 634.  
მაფიჩი 256, 257, 400, 401, 417, 418, 419, 427, 461, 467, 479, 480, 500, 501, 640, 641, 642, 643, 703, 704.  
მაფიჩაში 480, 641.  
მაქი 586.  
მინულის თეთრი 716.  
მაბი 521, 536, 577, 583, 603, 636, 671, 710, 715  
მობლევი 642, 643, 648.  
მონახლული 569.  
მორიასული 256, 257, 417, 418, 419, 478, 494  
მორული 695.  
მორჩი 483, 485, 494, 500.  
მორჩიბაში 307, 417, 418, 419, 484, 485, 486, 494.  
მულარალასი 256, 257, 310, 420, 421, 483, 484, 485, 486, 490, 494.  
მული 256, 310, 483, 484, 485, 486, 494, 500.  
მულული 644.  
მულუხჩი 223, 500.  
მურსი 533, 534, 535.

ნ

ნაგირდი 661.  
ნაგარდნის ბაზიერი 258, 259, 691.  
ნათირი 250, 264, 310, 420, 421, 506, 685, 686.  
ნაქაბაბი 503.  
ნანიშინი 498.  
ნანიშინის დევანხანი 241.  
ნანიშინის სახლი 264, 265.  
ნართლამა 215.  
ნაური 517, 518, 527, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 547, 548, 551, 552, 553, 563, 567, 570, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 582, 592, 596, 597, 606, 613, 616, 619, 620, 630.  
ნაუხი 511.  
ნაპი 222.  
ნაგდებული მოფიცარი 265.  
ნესტრანგა 503.

შვიდეულის ზღვევინება 611, 642, 650.  
შილამდგომელი 658.  
შილამდეგი 250, 253, 258, 259, 264, 265, 294,  
334, 335, 384, 385, 388, 389, 396, 397, 455,  
457, 495, 496, 497, 498, 499, 670, 679, 684,  
688, 690, 707.  
შინაყმობა 662.  
შიშლიეგი 522, 527, 596, 512, 614.  
შობა 709.  
შპეტო 251, 266, 267, 420, 421, 442, 519, 523.

### ჩ

ჩალთუეი 561, 569, 580.  
ჩანახი 568.  
ჩარეკი 487, 488, 489, 503, 504, 505, 531, 580,  
591, 592, 606, 612, 613, 653, 687, 713.  
ჩართა-ნაზირი 239, 253, 300, 301, 422, 423,  
665, 676.  
ჩაფარი 478.  
ჩაფი 582, 583, 584, 587, 606.  
ჩაჩხი 305, 406, 407, 457, 509.  
ჩეზიჩი, ჩეფიჩი 575, 577.  
ჩილაეი 503, 504.  
ჩილიეკი 318, 361, 367, 422, 423, 455, 538, 540,  
544, 545, 644, 645, 648.  
ჩილიეკის ბაეი 280, 281.  
ჩინბაში 569.  
ჩობანბეგი 572, 573.

### ც

ცემა (სასჯელის სახე) 680.  
ცეწურა 435, 436.  
ცილობა 623.  
ცუდმადი 581.  
ცხენის ბმა 601.  
ცხენკეთილი 574, 618.

### ძ

ძღვენი 580, 597, 605, 644.

### წ

წესი 476, 513, 514, 516, 519.  
წესჩვეულება 221.  
წიგნი 548, 549, 555, 595, 617, 641, 648.  
წიღნა 599.  
წინამძლოლი 702.  
წინდი 776.  
წმინდა გიორგობა 676.  
წურწურმა 494.  
წყალკურთხევა 714.  
წყალობა 647.  
წყლის შზიდაეი 706.

### ჭ

ჭვირნიშანი 370.  
ჭირისუფალი 701.  
ჭონი 657.

### ხ

ხაბაზი 507, 705, 706.  
ხალათი 717.  
ხამი 713, 715.  
ხანი 462.  
ხარაზიანი 628.  
ხარება 713.  
ხარგი 511, 517, 521, 525, 536, 537, 546, 554,  
602, 663.  
ხასა 679.  
ხასადარი 392, 293, 296, 337, 466, 620, 631, 643  
645, 715, 716.  
ხაქიგინი 535.  
ხევი 603, 630.  
ხევისთავი 254, 276, 277, 302, 303, 310, 311,  
327, 422, 423, 597, 603, 619, 696, 697, 698,  
711.  
ხევისთაობა 597, 603.  
ხელის მოტეხა 616.  
ხელმწიფე 344, 358, 366, 422, 423, 536, 545,  
551, 623, 698.  
ხელმწიფის კარის გარიგება 217, 220, 221, 222.  
ხელისუფლება 222, 275.  
ხელქვეითი 490.  
ხელჯობიანი 250, 256, 258, 296, 328, 477, 480,  
493, 500, 640, 641.  
ხიზანი 713.  
ხოდებუნი 713, 716.  
ხონჩა 495, 500, 674.  
ხოჯა 710, 711, 719.  
ხსნილი 488.  
ხუშკაბარი 353, 366.

### ჯ

ჯაბადარი 658.  
ჯამაგირი 484, 488, 489, 490, 510, 649, 650, 652,  
653, 654, 663, 687, 688, 703, 704, 705, 706,  
707, 714, 716, 719.  
ჯამაგირის სარხათი 698.  
ჯანიშინი 286, 287, 202, 293, 404, 405, 442,  
454, 461, 475, 575.  
ჯარი 480.  
ჯარიმა 256, 257, 441, 455, 527, 530, 552, 570,  
635, 636, 643, 675, 680, 709, 713, 715, 716.  
ჯარჩი 256, 257, 422, 423, 479, 501.  
ჯულგა, ჯურგა 445, 480, 531, 574, 596, 618.  
ჯილაეი 483, 486.  
ჯილაეის მეთოფე 258, 509.  
ჯინი 599.  
ჯოგი 253, 675, 678.  
ჯუმალი 528.  
ჯუფთა 406, 407, 445.

### კ

კამასალა 321, 384, 385.  
კამფა, ამფა 581.  
კასილი 665.

წიგნის ლექსიკონებასა, უანიჭებებასა და რუსულ ან გერმანულ ნაწილებად  
გოსსენებულ კირთა სახელწოდების საძიებელი

- Абасъ В. И. 179.  
 აბულაქე ილია 178.  
 ალექსიძე 729.  
 ალექსიძე ი. 732, 827.
- ბაგრატიონი იოანე 729, 732, 832.  
 ბარათაშვილი 732, 750.  
 ბარამიძე ალ. 810.  
 ბაქრაძე დ. 831.  
 ბერძენიშვილი ნ. 131, 142, 148, 160, 166, 817.  
 ბროსე მ. 743, 744, 828.
- გაბაშვილი ე. 731, 745, 748, 763, 764, 815, 824, 833, 835.  
 Гасанов И. П. 815,  
 გიგინიშვილი ი. 178.  
 გიორგი III, 133, 188.  
 გიორგი-ლაშა 143.  
 გიორგი V 809.  
 გიორგი XI 831.  
 Гранат 721.  
 გრიგოლ სურამელი 803.
- დადიანი ნ. 745, 746.  
 დავით ბატონიშვილი 846.  
 დავით ნარინი 133.  
 დავით რექტორი 729, 732, 750.  
 Далъ В. И. 168, 179, 186.  
 დოლოძე ი. 764, 804, 831.
- ენგელსი ფრ. 736, 754.
- ვახუშტი 198, 734, 745, 841—848.  
 ვახტანგ VI 730, 737, 747, 752, 753, 755, 831.
- თამარ მეფე 143, 156.  
 თაყაიშვილი ე. 56, 60, 128, 129, 130, 132, 148, 150, 151, 169—201, 817, 831, 846.  
 თუმანიშვილი მ. 729, 732, 749.  
 თუმანიშვილი ს. 729, 731, 732, 749.
- იშნაიშვილი ი. 177.  
 ინგოროყვა კ. 131, 163, 172.  
 იოანე ქუთაისის ეპისკოპოსი 133.
- კაკაბაძე ს. 809.  
 კეკელიძე კ. 129, 131, 142, 144, 148, 151, 161, 166, 198, 732, 733, 749, 750.
- კონსტანტინე, დავით ნარინის ძმა 133.  
 კონსტანტინე XIII 176.  
 კოტეტიშვილი ლ. 169.
- Лаппа-Старженецкая Е. А. 744.  
 ლევან ბატონიშვილი 830.  
 ლორთქიფანიძე ი. 729, 762, 841—848.
- Магазинник Д. 817.  
 მაისურაძე გ. 729, 733.  
 მარიამ დედოფალი 188.  
 მარი ნ. 57, 65, 66, 75, 77, 79, 80, 128, 129, 130, 132, 176, 177.  
 მარქსი კ. 736, 754.  
 მესხია შ. 743, 744, 761, 762, 802.  
 Миллер В. В. 812.  
 Minor'sky V. 714, 763.  
 მუსხელიშვილი დ. 170, 171, 807, 808.  
 მხარგრძელი ავაგ 143.  
 მხარგრძელი ივანე 143.
- ნაზარიშვილი 729, 733.  
 ორბელიანი პაპუნა 830.  
 Петрушевский И. П. 823, 834.  
 უორდანიი თ. 149.
- რუსთაველი 808.
- Салтиков-Щедрин М. Е. 732.  
 სერგებრიაკოვი ს. 168.  
 სულხან-საბა ორბელიანი 168, 178, 179, 188, 193, 195, 196, 813, 814, 818, 820, 826, 832, 838, 839.
- ტაბიძე ს. 729, 750.
- უმიკაშვილი პ. 731, 732, 733, 749, 813, 817, 818, 826, 827, 829, 834, 835, 837, 839.
- ყაუხჩიშვილი ს. 806.  
 ყუბანეიშვილი ს. 192.
- ჩუბინაშვილი დ. 168, 179, 184, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 800, 810, 814, 817, 818, 819, 820, 823, 826, 827.  
 ჩუბინაშვილი ნ. 169, 184, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 200.
- ჭავჭავიშვილი ი. 128, 129, 130, 131, 140, 141, 145, 148, 150, 158, 162, 164, 167.

წასოფლარი 610, 623, 628.

წასყიდობის ხელწერილი 317.

წალარახანა 238, 406, 407, 661.

წაყარი 531.

წაშენი 593.

წაცვალი 282, 386, 387, 390, 391, 394, 395, 455, 456, 466, 467, 553, 584, 591, 594, 597, 600, 601, 610, 614, 616, 620, 630, 693, 709, 711, 712, 713, 714, 715, 716.

წახირისთავი 242, 274, 275, 426, 427, 457, 523, 527, 580, 586, 596, 599, 601, 602, 605, 606, 619, 645, 647, 686, 709, 710, 713, 714, 715, 718.

წისპათი 500.

წიხრი 716.

წორმა 225.

წოქარი 282, 283, 384, 385, 436, 462, 564, 574.

წუსხა 211, 212, 634.

წული 674.

ო

ობა 576.

ოდუნახია 282, 283, 567, 573, 645, 717, მოდუნახია 406, 407.

ოკუპაცია 224.

ოლქა 607.

ორღუბადი 552.

ოსტატი 501, 505.

ოქში 607.

პ

პატაკი 372.

პატივი 476.

პატრონი 317, 366, 461, 473, 475, 579, 602, 615, 697.

პენტელა 657.

პირი 678.

პირეული 575.

პირველი ღამის უფლება 225.

პირისთავი 242, 251, 252, 266, 272, 275, 406, 407, 426, 519, 523, 526, 527, 580, 586, 593, 596, 599, 602, 605, 606.

პირისმღვინე 495, 496, 497, 498, 499.

პოლიცია 221.

პროტოპოპი 248, 249.

პურობა 221, 476.

რ

რასათი 550.

რაცამი 366.

რიგი 454, 476, 519, 629, 704.

რიგის პური. 597.

რისხვა 476.

რუმბი 511.

რუსი (ხის ფარდა) 493, 495, 496.

რუსუმი 298, 299, 319, 338, 402, 403, 404, 405, 513, 535, 538, 539, 540, 574, 649, 650, 654.

ს

საამბარდანო 673.

სააუტრო 672.

სააღდგომო 583, 586, 598, 590, 592, 595, 600, 601, 602, 605, 606, 618, 630, 645, 705, 712, 713, 714, 715, 716, 718, 719.

საახალწლო 714.

საბაზიერო 596.

საბალახე 242, 251, 274, 278, 410, 411, 422, 423, 426, 442, 457, 519, 522, 526, 527, 530, 590, 593, 601, 602, 605, 606, 614, 619, 645, 647, 686, 708, 709, 710, 713, 714, 715.

საბატო 484, 488, 493.

საბატონო 509, 513, 537, 539, 549, 569, 573, 577, 881, 594, 601, 617.

საბატონიშვილი 505.

საბაქი 533, 534.

საბეჭდავი 658.

საბოქალთუხუცესო 643.

საღიასახლისო 410, 411, 457, 519, 645, 647, 703, 714.

საღედოფლო 432, 439, 442, 458, 459, 466, 469, 472, 517, 637, 638, 698, 706, 717, 718.

საეპისკოპოსო 720.

საერო 665.

საერისთაო 528.

საეშიკლასბაშო 643.

საზანდარი 238, 239, 258, 259, 343, 406, 407, 693.

საზანდარბაში 693.

საზინდარი 250, 683.

საზღაური 343, 589, 603, 697, 698.

საზღვარი 622.

სათალი 505.

სათაო 513.

სათარი 587.

სათხოვარი 521.

საიასაულო 256, 257, 483, 490, 553, 603, 638, 640, 641, 642, 643, 688, 703, 714.

საქანონმდებლო ძეგლი 232.

საქაეე 701.

საქაქაქე 506.

საქლაეი 522, 523.

საქომლო 517, 518, 520, 526, 528, 529, 530, 552, 593, 646, 681, 698, 699, 708, 718.

საკუთრების უფლების ინსტიტუტი 212.

სალარო 298, 299, 411, 412, 458, 574, 650, 561, 652, 653, 674, 681, 690.

სალაროს თავილდარი 654, 645.

სალაროს მუშრები 704, 705.

სალაროს ნაზირი 238, 250, 253, 258, 259, 343. სალბაში 539.

სამაზრო სასამართლო 372.

სამამულე 623.

სამანი 627.

- სამართალი 211, 219, 225, 490, 501, 603, 617, 626, 635, 636, 637, 638, 639, 774, 776.
- სამართლის წიგნი 697.
- სამარხო 487, 488, 689, 717.
- სამასხინძლო 251, 252, 274, 275, 410, 411, 518, 526, 528, 577, 578, 579, 587, 595, 599, 619, 644, 645, 718.
- სამღევანბეგო 553, 637, 638, 639, 641, 652, 643, 648.
- სამემანდრო 576.
- სამენახირო 628.
- სამეფო 292, 305, 320, 349, 369, 411, 412, 441, 446, 471, 474, 493, 517, 552.
- სამეფო დარბაზი 249.
- სამეფო წყობილება 218.
- სამეღვინო 495.
- სამეხრეო 392, 393, 440: 456, 507, 510, 585, 588, 590, 593, 598, 601, 602, 681, 713, 715, 716.
- სამეჭინბო 526, 586, 680.
- სამეჯლისო 502.
- სამზარეულო 669.
- სამკალი 602.
- სამორდრო, სამურდრო 439.
- სამოურაო 608, 610, 612, 622, 631, 686, 709.
- სამოხელიო, სამეხელიო 579.
- სამსახური 396, 397, 457, 476, 480, 500, 602, 642.
- სამსახურის მომკმედი 476.
- სამსუნი 689.
- სამურდრო 639.
- სამუშაო 716.
- სამღებრო 717.
- სამძღვარი 515, 622, 625, 626, 627, 628, 629.
- სანავროზო 284, 285, 410, 411, 567, 578, 651.
- საბალნე 488, 510, 529, 537, 538, 541, 542, 543, 544, 547, 548, 552, 574, 582, 585, 597, 599, 619.
- საბარაეი 706.
- საპოლიციო აპარატი 211.
- სარგებელი 531, 681, 713.
- სარგო 232, 237, 238, 253, 254, 258, 296, 379, 388, 389, 390, 391, 400, 401, 411, 412, 445, 455, 456, 461, 474, 477, 489, 517, 523, 553, 579, 581, 583, 587, 588, 597, 603, 613, 617, 639, 640, 641, 643, 644, 646, 648, 649, 650, 652, 653, 654, 665, 681, 686, 687.
- სარდალი 480, 516, 417, 621, 636, 638, 710.
- სარქარი 250, 255, 260, 261, 305, 331, 513, 662.
- სარქარბაში 250, 254, 255, 260, 261, 305, 331, 333, 406, 407, 441, 457, 662.
- სარხათი 648, 649, 663, 665.
- სასალთხუცო 709.
- სასამართლო 698.
- სასამართლო ორგანიზაცია 211.
- სასარდლო 638, 698, 701.
- სასაჩუქრე 51.
- სასახლე 498, 716.
- სასახლის აუღენცია 221.
- სასახლის განაწესი 221, 226.
- სასახლის მუშაობა 596.
- სასეიანი 510, 711, 713, 714; 715.
- სასთვლო 582.
- სატამაზლუხე 665.
- სატარულო 597.
- სატეკისპირო 671.
- სატყევი 536.
- საულუფე 502.
- საულდარი 515.
- საური 252, 274, 275, 410, 411; 518, 536, 593, 596, 599, 619.
- საუფლო დღე 702.
- საფარეშო 406, 407, 658.
- საფერავი 716.
- საფეშქაშო 698, 700.
- საფინანსო ორგანოები 211.
- საფიჩხულე 713.
- საქალაქო წყობილება 211.
- საქერიეო 455, 457, 459, 465, 581, 582, 589, 591, 593, 599, 601, 606, 612, 613, 620, 630, 709, 710, 711, 712, 713, 714; 715.
- საქონელი 697.
- საქორწილო 711.
- საქციევი 625.
- სალვინე 408, 409.
- სალვინის თავილდარი 705.
- სალვინის მოხელენი 670.
- საყო 501, 669.
- საყათი 363, 367, 501, 505, 538, 541, 543, 547.
- საყაფიო 643.
- საყდარი 627, 628, 718.
- საყველიერო ერბო 710, 711, 712.
- საყორულო 284, 285, 577, 646, 647.
- საშარბათო 507, 674.
- საშარბათოს მოხელენი 671.
- საშობაო 618, 709, 710, 711.
- საშოვარი 698.
- საჩუქრე 587, 590, 591, 593, 603, 610, 619, 620, 709, 712, 713.
- საჩივარი 617, 636, 637.
- საცილობელი 622.
- საძოვარი 625.
- საწესო 505, 519.
- საწიგნე ოქმისა 648.
- საწოლის მწიგნობარი 221.
- საწყალკურთხეო 713.
- საწყაო 520.
- სახაბაზო 667.
- სახაბაზოს მოხელენი 239, 408, 409.

ADDENDA ET CORRIGENDA

პი.	სტრიქონები		არის	უნდა იყოს
	ზემ.	ქემ.		
29		8	მსახურეთუხუცესი	მსახურეთუხუცესი
40	20		ტანსაცემელი	ტანსაცემელი
84	2		ქართვ.	ქართ.
95	3—5		მოკლე მღვდინთა მოვალეობის წარმოადგენდა. „და სხვათ ზედა-მღვდელთა მოვალეობის გათლად“	მოვალეობა მათ შორის გამიჯნული უნდა ყოფილიყო. ეს გამიჯვნა ძველში ნათლად
105	22		274	31
183		25	მოურავი-ი	მოურავი
203		21	გ) ტერმინთა	ტერმინთა
212		14	გადასახდლები	გადასახდლები
213	1		„დასტურლამალის“	„დასტურლამალის“
220		15	სახელმწიფო	სახელმწიფოსა
221	17		მიწვევის	მოწვევის
239		16	ახსნაფების	ახსნაფებს
243		5	ძველი	ძველის
244	4		პარაგრაფ	პარაგრაფი
318		16	დედანი ვიპოვეთ“	„დედანი ვიპოვეთ“
320		16	ავღატანილია	ავღატანილია
338	13		შეძ.	შეძ.
339	21		ქ	ქა
339	8		მუხაზულია	გახაზულია
345		6	მელიქიშვილი	მელიქიშვილისეულ
379	14		განსაღებისათვის	გამოსაღებისათვის
405	4		მეგობრებისათვის	მეგობრებისათვის
429	10		Вятская	Вятская
453		2	რ	1 P.
474		23	თათრად	თათრად
485		5	ყულარალასადმი	ყულარალასადმი
513	1		ქარი	ქარი მ
519	1		[და	[და]
531	5		ნაყარი	ნაყარი.
533	8		საბჭებს	საბაჭებს
533	10		შაური	შაური.
537	6		ერთხელ	ერთხელ
554		22	მდგომარეობით	მდგომარეობით
554		5	უზბაშის	უზბაშის
590		6	ღებულებას	ღებულება
596		3	ჩადგა	ჩადგმა
603	15		მესთელესთან	მესთელესთან
608	1		მოწვეულებისა	მოწვეუ[ე]ებისა
626	8		ვიპოვეთ	ვიპოვეთ
631	20		ვეეობაში	ვეეობაში
653	14		არეკი	ჩარეკი
662	4		ალავერდა	ალავერდა
664		3	მერიქოვების	მერიქოვების
666	3		ანსაფების	ანსაფების
669		7	საქუსტოსი	საქუსტოსი
676	7		ნაქვარ	ნაქვარ
693		15	საზანდარბაშის	საზანდარბაშის
696	24		ბატონის	ბატონის
705	6		ლიტრა	ლიტრა
720	11		შერნადინ	შერმადინ
730		9	Сдержающийся	Сдержающийся
731		23	„Дарстурламал“	„Дастурламал“

რედაქტორი პროფ. შოთა მესხია  
გამომცემლობის რედაქტორი ოთარ კასრაძე  
მხატვარი ვლადიმერ გრიგოლია  
მხატვრული რედაქტორი ნიკოლოზ. ოქრუაშვილი  
ტექრედაქტორი ვანო ხუციშვილი  
კორექტორი ოლია ცინცაძე  
გამომშვები გიული ბენიძე

გადაეცა წარმოებას 28/II-67.  
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10/II-70 წ.  
ქაღალდის ზომა  $70 \times 108^{1/16}$ ;  
პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 81,07  
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 70,02  
უე 01767 ; ტირაჟი 1000; შეკვ. № 335

ფ ა ს ი ა მ ა ნ . 28 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“  
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის 15  
Типография Академии наук ГССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.